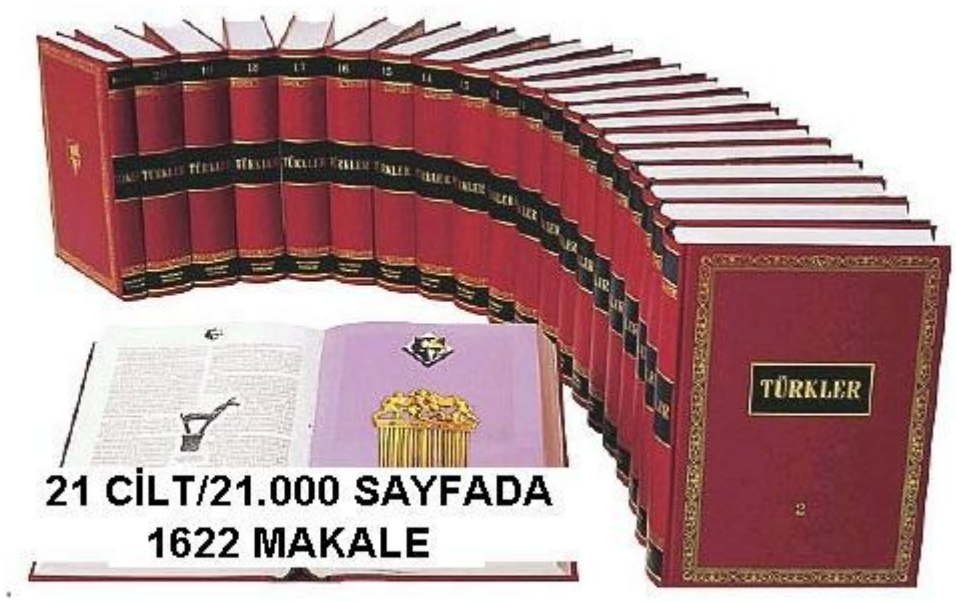

TÜRKLER

CİLT 20

TÜRK DÜNYASI

EDİTÖRLER

HASAN CELÂL GÜZEL
PROF. DR. KEMAL ÇİÇEK
PROF. DR. SALİM KOCA

YENİ TÜRKİYE YAYINLARI

2002

ANKARA

YAYIN KURULU

TÜRKLER

DANIŞMA KURULU

KISALTMALAR

KISALTMALAR

a.e.	Aynı eser
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.g.y.	Adı geçen yazma
ABAW	Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften
AEMA	Archivum Eurasiae Medii Aevi
AKDTYK	Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
AO	Acta Orientalie Academiae Scientiarum Hungoricae
APAW	Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften
ARDTA	Azerbaycan Respublikası Devlet Tarih Arşivi
ARMDA	Azerbaycan Respublikası Merkezi Devlet Arşivi
ASG	Archivio di stato di Genova
ATASE	Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih, Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi
AVPRI	Rusya İmparatorluğu'nun Dış Politika Arşivi
b.	Bin, İbn
BA	Başbakanlık Arşivi
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BSOAS	Bulletin of the School of Oriental and African Studies
C.Th.	Codex Theodosiarus
CA	Cevdet Askeri
CAJ	Central Asiatic Journal
CD	Cevdet Dahiliye
CH	Cevdet Hariciye
CMRS	Chairs du Monde Russe et Soviétique, Paris-Lahey
DGBİT	Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DLT	Divan-ü Lügati't-Türk
DTCF	Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
DUİT	Dosya Usulü İradeler Tasnifi
E.B.	Encyclopedia Britanicca
EHN	Evkâf-ı Hümâyûn Nezareti
EI2	Encyclopedia Islam, Leiden, 2nd Edition
ETGM	Ejegodnik Tobolskogo Gubernskogo Muzeya
EUM	Evkâf Umum Müdürlüğü
FO	Foreign Office, İngiltere
GMDTA	Gürcistan Merkez Devlet Tarih Arşivi
h.	Hicrî
HH	Hatt-ı Hümâyûn
İFD	İktisat Fakültesi Dergisi (İstanbul)
IRCICA	İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
İUEF	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İA	Milli Eğitim Bakanlığı, İslâm Ansiklopedisi
İD	İrâde-i Dahiliye
İFK	İktisat Fakültesi Mecmuası
İMM	İrâde-i Meclis-i Mebusan
İMV	İrâde-i Meclis-i Vâlâ
İTED	İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi
JA	Journal Asiatique
JAOS	Journal of American Oriental Society
JESHO	Journal of the Economic and Social History of the Orient
JTS	Journal of Turkish Studies
K.R.O.	Kazahsko-Russkiye Otnaşeniya (Almatı)
KB	Kutadgu Bilig
KSE	Kazak Sovyet Entsiklopediyası
MD	Mühimme Defteri
MDAFA	Memóries de la Délégation Archeologique Française en Afghanistan.
MGH	Monumenta Germaniae Historica
MM	Maliyeden Müdevver
MMZC	Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
MTM	Millî Tetebbular Mecmuası
MV	Meclis-i Vükela Mazbataları
Nşr.	Neşreden
Op. cit	Adı geçen eser
OTAM	Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
PSRL	Polnoe Sobranie Russkich Letopisei (Rusya)
REI	Revue des Etudes Islamiques
RGDA	Rusya Devlet Arşivi
RKF NAN KR	Rakopisnıy Fond Natsionalnoy Akademii nauk Kırgızskoy Respubliki
s.	Sayfa
S.	Sayı
SA	Sovietskaya Archeologiya
SAD	Selçuklu Araştırmaları Dergisi
SPAW	Sitzungberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften
SRIO	Sbornik Imporatorskogo Russkogo İstoricheskogo Obshchestva (Rusya)
...ŞS	...Şer'iye Sicili
TAD	Tarih Araştırmaları Dergisi
TAD	Selçuk Ünv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi
TD	Tahrir Defteri
TDA	Türk Dünyası Araştırmaları
TDAY-Belleten	Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten
TDK	Türk Dil Kurumu
TDTD	Türk Dünyası Tarih Dergisi
TED	Tarih Enstitüsü Dergisi
THITM	Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası
TKA	Tapu ve Kadastro Arşivi
TKAE	Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TM	Türkiyat Mecmuası
TOEM	Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası
TT	Türkische Turfantexte
TTK	Türk Tarih Kurumu
TÜED	Türk Etnografya Dergisi
VD	Vakıflar Dergisi
VGMA	Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi
ZDMG	Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft

İÇİNDEKİLER

YÜZİKİNCİ BÖLÜM

FEDERE VE MUHTAR TÜRK CUMHURİYETLERİ

Federe ve Muhtar Türk Cumhuriyetleri / Prof. Dr. Nadir Devlet [p.15-47]

Değişik adlarla bilinen Türk dilli halklar, Türkiler veya genel olarak Türkler olarak adlandırılan soydaşlarımız dünyanın çeşitli bölgelerinde bulunmakla birlikte, batıdan doğuya doğru sıraladığımızda yoğun olarak A.B.D. ile Kanada, Avrupa Birliği, Balkanlar, eski Sovyet cumhuriyetleri, Türkiye'ye komşu ülkeler ve Uzak Doğu'da Çin, Japonya ve Avustralya gibi ülkelerde bulunmaktadırlar. 1991'in sonunda Sovyetler Birliği'nin dağılması ile beş yeni Türk cumhuriyeti ortaya çıkmış, 1974'te bağımsızlığını ilan eden Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) ile yeryüzündeki bağımsız Türk cumhuriyetlerinin sayısı yediye yükselmiştir. Ancak KKTC Türkiye'nin dışında başka ülkeler tarafından tanınmadığı için Birleşmiş Milletler Teşkilatında altı Türk devleti temsil edilmektedir. Bunların dışında kalanlar ya özerk cumhuriyet veya özerk bölge statüsüne sahiptirler, ya da bazıları büyük bir nüfusa sahip olmalarına rağmen bulundukları ülkelerde kendilerini temsil edecek resmi organları bulunmamaktadır. Biz işte bunları statü ve nüfus kesafetine göre incelemeye çalışacağız.

Bağımsız olmayıpta belli bir özerklik statüsüne sahip Türk topluluklarının büyük çoğunluğu eski Sovyetler Birliği veya bugünkü adı ile Bağımsız Devletler Topluluğu'nda (BDT), daha doğrusu bu topluluğun en mühim üyesi olan Rusya Federasyonu'nda bulunmaktadırlar. Dolaysıyla BDT'deki (Bağımsız Devletler Topluluğu) Türk soyluları coğrafî bölgelerde incelemek ve sonradan ayrı ayrı onların potansiyelleri hakkında fikir yürütmek kanaatimizce en uygun metot olacaktır. BDT'deki Türkler bir birine komşu olan dört coğrafi bölgede yaşamaktadırlar:

1. İdil-Ural
2. Kafkasya
3. Sibirya
4. Orta Asya (Batı Türkistan)

İdil (Volga)-Ural bölgesinde başlıca Tatar, Başkurt ve Çuvaşlar; Kafkasya'da Azeriler, Kumuk, Karaçay-Balkar ve Nogaylar; Orta Asya'da Kazak, Türkmen, Özbek, Kırgız, Karakalpaklar; Sibirya'da Yakut (Saha), Tuva, Hakas ve Altaylılar yaşamaktadır. Rusya Federasyonu'nda 21 cumhuriyet bulunmakta olup, bunların dokuz adedi (Altay, Başkurt, Çuvaş, Hakas, Kabarda Balkar, Karaçay-Çerkez, Saha, Tatar, Tuva) Türk cumhuriyetidir. Bunların dışında Özbekistan'a bağlı Karakalpak Özerk Cumhuriyeti, Moldova'ya bağlı Gagauz Cumhuriyeti bulunmaktadır. Nahçevan Özerk Cumhuriyeti Azerbaycan Cumhuriyeti'ne bağlı ise de, Nahçevan ancak bir bölge adı olup, etnik bir kimliği belirtmediği için biz onu özerk Türk cumhuriyetleri içinde mütalaa etmedik. Çin Halk Cumhuriyeti'ne bağlı Sincang-Uygur Özerk Bölgesi de özerk bir statüye sahip bir bölgedir. Kısacası dünyada yedi bağımsız Türk Cumhuriyetine ek olarak on iki özerk Türk cumhuriyet veya özerk bölgesi bulunmaktadır (1945'te lağv edilmiş Kırım Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti bu sayıya

eklenmemiştir). Takriben 90-100 milyon Türk dilli halk bağımsız cumhuriyetlere, 15 milyon kadarı özerk cumhuriyetlere sahip olup, kalan 75-80 milyon Türk dilli halk ise her hangi bir siyasi statüye sahip değildir. Avrupa Birliği'nin değişik ülkelerinde veya Bulgaristan'daki Türkler, bulundukları ülkelerin parlamentolarına temsilciler yollamalarına rağmen, o yörelerin Türklerini bulundukları ülkelerde ayrı bir etnik statüye sahip olmadıkları için bağımlı Türk ülkeleri statüsünde değerlendirmiyoruz.

Genel Tarihçe

XVI. yy.'dan bu yana bir taraftan Türklük tarihinin en güçlü ve uzun ömürlü devleti Osmanlı İmparatorlu'ğu (1299-1920) en parlak devrini yaşarken diğer yandan kuzeydeki diğer Türkler Rusların ağına düşüyordu. Altınordu İmparatorluğu'nun (1240-1502) yıkılması ile bu bölgede Kazan (1437-1552), Kırım (1460-1783) Astrahan/Ejderhan (Hacı Tarhan) (1466-1556), Kasım (1445-1661) ve Sibir (1220-1596) gibi hanlıklar kurulmuştu. Bu hanlıklar, önceleri Rus Knezlerine (beylerine) korkulu zamanlar yaşatmışlardır. Fakat iç mücadelelerini sona erdiren Ruslar, Batı'nın tekniğinden, Türk hanlıkları arasındaki kavgalardan ve her hanlığın kendi içindeki entrikalarından iyice faydalanmasını bildiler. Neticede ilk olarak 1552 yılında Kazan Hanlığı Çar IV. (Korkunç) İvan tarafından ele geçirildi. Böylece Rusya tarihinde yeni bir devir açılmış oldu. Kazan Hanlığı uzun zaman Rusların İdil (Volga) boyunca Hazar Denizi'ne doğru ilerlemelerini ve Aşağı Ural sahasında yayılmalarına en büyük engeli teşkil etmişti. Kazan'ın düşmesi ile Rusların geniş ölçüde Türk illerini istilası imkan dahiline girdi. Rusya'nın yalnız Rus halklardan müteşekkil bir devlet olmaktan çıkıp çeşitli milletlere hakim bir imparatorluk haline gelmesi Kazan Hanlığı'nın zaptı ile mümkün olmuştur. Kazan'ın düşmesi Rus devlet sınırlarının pek kısa bir zaman içinde Hazar Denizi kıyılarına ve Kafkasya'ya kadar dayanmasını sağladığı gibi Ural sahasının da Rusların eline geçmesiyle, Sibir ve Türkistan istikametinde Rus yayılışına geniş imkanlar açılmış oldu. Rusların, Osmanlı Devleti ile sınırdaş olmaları yine Kazan Hanlığı'nın düşmesinin bir neticesi idi. Çünkü Kazan alındıktan sonra 1556'da Astrahan Hanlığı da Moskova'nın eline geçmiş, az sonra da Rusların bir taraftan Kafkaslar'da Terek nehri boyuna, diğer yandan Azak kalesine yakın sahaya kadar sokulmuşlardı. 1558-1582 yılları arasında yapılan silahlı mücadelelerin neticesinde ise Sibir Hanlığı'nın bağımsızlığı sona erdi ve 1598'de tamamen Rusların eline geçti.

XVI. yy.'dan beri Sibirya üzerinden Çin'e Türkistan üzerinden Hindistan'a ve Kafkasya üzerinden İran ve Türkiye'ye ulaşmak isteyen, fakat XVII. yy.'ın başına kadar Türkistan'a doğrudan doğruya askerî bir saldırıda bulunamayan Ruslar, uğradıkları çeşitli yenilgilere ve karşılaştıkları direnmelere rağmen nüfuzlarını Türk illeri aleyhine devamlı, süratle genişlettiler. 1593-1604 yılları arasında Sibirya tamamen Rusların eline geçti. 1604'te Astırahan ile Kırım arasında yaşayan Nogay uruğları Rus hakimiyeti altına alındı. 1628'de Yukarı Yenisey boyundaki Kırgızlar Rus idaresini tanıdılar; 1731'de Türk Kazak topluluğundan küçük cüz (ordu) Rusya'ya bağlandı; 1783'te Kırım ilhak edildi.

1859'da Kuzey Kafkasya, 1865'te de Taşkent şehri Ruslar tarafından zaptedildi; 1868'de Buhara Hanlığı Rus hakimiyetine girdi. 1873'te Hive Hanlığı, 1876'da Hokand Hanlığı aynı akıbete uğradılar, 1880-1884'te Türkmenistan'ın Ruslar tarafından zapt edilmesi ile başlıca Uygurların yaşadığı Doğu Türkistan hariç, Türk ülkelerinin hepsi Rusların eline geçmiş oldu.

İdil-Ural Bölgesi

Bu ad hem siyasî, hem coğrafî tabir olarak kullanılmaktadır. Bunun siyasî yönü bugün ehemmiyetini kaybetmiştir. Çünkü kısa bir süre kullanılmış olup bugünkü siyasî gerçekleri ifadeden uzak kalmaktadır. 1917 yılında Ufa'da toplanan "İç Rusya ve Sibirya Müslümanları Millet Meclisi" tarafından İdil-Ural Devleti'ni kurmak üzere çalışmalar yürütülmüş ise de bu bölgede Bolşeviklerin hakimiyeti ele geçirmeleri üzerine bu proje gerçekleşmemiştir ve bu tabir siyasî ehemmiyetini kaybetmiştir. Fakat İdil-Ural adı coğrafî tabir olarak bugün de ehemmiyetini korumaktadır. İdil-Ural bölgesi eski Türk İdil boyu Bulgar Devleti (???-XIV. yy.) ve onun varisi Kazan Hanlığı (1437-1552) sahasını kaplamakta olup, bu bölge başlıca Türk, Fin kavimleri ve Ruslarla meskundur, işte bu coğrafî bölge bugün eski SSCB'nin gerek yüzölçümü ve gerekse nüfusça en büyük cumhuriyeti olan RF (Rusya Federasyonu) dahil olup, burada üç Türk, üç Fin Cumhuriyeti, (Mari, Udmurt ve Mordva) ve 10 idarî bölge (oblast) bulunmaktadır, ileride de göreceğimiz üzere bu taksimatlar tamamen siyasî gayelere göre yapılmış, yani ortak Türk ülkesinin parçalanması göz önünde tutulmuştur.

Tataristan Cumhuriyeti

Kısa Tarihçe

Kazan (veya İdil) Tatarları İdil-Kama Bulgarları ile XIII. yy.'da Orta Asya'dan bu bölgeye gelen Kıpçak (Kuman) Türklerinin torunlarıdır. Bir Türk boyu olan Bulgarlar VII. yy.'da bu bölgeye yerleşmeye başlayıp, IX. yy.'da bir devlet kurmuşlardı. 922 yılında resmen İslamiyet'i kabul ettiler. 1220'lerde Cengiz Han'ın torunu Batu Han'ın istilası neticesinde Bulgar Devleti burada kurulan Altınordu (1236-1502) Devleti'nin himayesi altına girdi. XV. yy.'ın ikinci yarısında İdil-Ural ve Altınordu'nun hakim olduğu bölgelerde Kazan (1437-1552), Kırım (1460-1783), Kasım (1445-1681), Astırahan (1466-1556), Sibir (1220-1598) Hanlıkları ve bağımsız Nogay Uruğları meydana geldi. Kazan Hanlığı'nın sınırları içinde gene bir Türk Çuvaşlar, batıda yaşayan Başkurtlar, Fin kavimleri Udmurt (Vot veya Votiak), Mari (Çirmiş) ve Modrvinler bulunuyordu. Uzun mücadelelerden sonra Moskova Knezliği'nin güçlenmesi neticesinde Kazan Hanlığı (1552) düştü.

Kazan Hanlığı'nın sükûtundan sonraki iki yüzyılda Müslüman Tatarlar büyük siyasî, iktisadî ve dinî takibatların kurbanı oldular ve yerlerini yurtlarını terk ederek daha doğuya, bugünkü Başkurdıstan'a, Urallara ve ötesine göç etmek zorunda kaldılar. Bir kısmı ise güneyde Aşağı İdil bölgesine hicret ettiler. 1860'larda Tatarlar tekrar devletin desteğindeki Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırmanın kurbanı oldular. Tatarlar, Rus hükümetinin bu keyfi hareketine ufak çaptaki isyanlarla cevap verdiler, bir kısmı yeniden başka bölgelere ve Türkiye'ye göçtüler, fakat İslamiyet'ten vazgeçmediler.

Aynı zamanda Rusya'nın Türkistan'ı istila faaliyeti tamamlanmış ve Tatarlar hasıl olan bu yeni politik duruma kendilerini uydurma gereğini sezmeye başladılar. Şihabeddin Mercanî (1818-1889), Hüseyin Feyizhanî (1821-1866) ve Kayyum Nasırî (1825-1902) gibi şahıslar dinde ve eğitimde reform fikrini ortaya attılar ve bunu yaymaya başladılar.

1905 Rus İhtilali, söz, toplantı vb. gibi hürriyetler getirince başta Kazan, Kırım Tatarları ve Azerbaycanlılar siyasî ve kültürel faaliyetlere giriştiler. Tatar aydınlarının teşebbüsü ile 1906'da

“Müslüman İttifakı” adlı bir siyasî teşekkül kuruldu. Bu arada Tatar gazete ve dergileri mantar gibi yerden bitmeye başladı. Bunlar başlıca Kazan, Ufa, Orenburg, Astırahan, Troisk ve Uralsk gibi merkezlerde yayınlanıyordu.

1917 Haziranı’nda Kazan’da toplanan kurultay ise “İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk-Tatarlarının” medenî muhtariyetini ilan etti. Bu siyasî teşkilatın başına Paris’te yüksek eğitim görmüş olan Sadri Maksudî (Arsal) getirildi. Kasım ayında bu teşkilat Ufa’ya taşındı ve çeşitli görüşteki insanların katıldığı serbest seçimlerle 120 kişi, adı geçen Millet Meclisi’ne seçildi. Bu meclis 29 Kasım 1917’de İdil-Ural Devleti projesini ilan etti. Bu devlet 1918’e kadar, yani Bolşeviklerin Millet Meclisi’ni dağıtmalarına kadar hükümranlığını korudu. 23 Mart 1918’de ise Bolşevikler, Sovyet Sosyalist Tatar-Başkurt Cumhuriyeti’ni (İdil-Ural Devleti’nin Sovyet şeklini) kurduklarını ilan etmişlerdi. Bu kararname bir hayli Tatar aydınını Bolşeviklerin safına çekmeye yararlı oldu, fakat Rus komünistleri bu kararnameye karşı çıktılar. Tatar-Başkurt Cumhuriyeti, bu bölgede süren iç savaş sebebiyle gecikti ve Bolşevikler iç savaşı kendi lehlerine bitirince, bu plandan vazgeçerek, 23 Mart 1919’da Başkurt ve 27 Mayıs 1920’de de Tatar muhtar cumhuriyetlerini ilan ettiler. Böylece İdil-Ural ufak idarî bölgelere parçalanmış oldu. Vaat edilen Sovyet Sosyalist Tatar-Başkurt Cumhuriyeti yerine iki ufak muhtar cumhuriyetin kurulması Türk birliğinin parçalanmasına sebep oldu. SSCB’deki nüfus oranına göre altıncı sıradaki bir etnik grup olan Tatarlara bu şekilde siyasî-idarî statü verilmesi, sayıca kendilerinden ufak olan etnik gruplardan bile daha az haklara sahip olmalarına yol açtı.

Bu durum 1917’de Bolşevikler safına katılan Tatar-Başkurt aydınlarında ve hatta en ön saftaki komünist liderlerinde huzursuzluk yarattı. Bunun üzerine Tatar-Başkurt komünistlerinin lideri Mirsait Sultangali(ev) kaybedilmiş hakları geri almak için faaliyete girişti.

Bu faaliyetlerinden dolayı 1923’te Komünist Partisi’nden atıldı. O bunun üzerine Tatar, Başkurt, Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen, Tacik, Çuvaş, Azeri gibi bütün, Türk Müslümanları içine alan “Turan Sosyalist Cumhuriyeti’ni” kurma faaliyetlerine girişti. Fakat kısa bir süre sonra ortadan kaldırıldı ve 1930’larda Bolşeviklerle işbirliği yapmış olan hemen hemen bütün aydınlar Stalin’in temizliklerinin kurbanı oldular.

Tatar-Başkurt millî hayali ancak Stalin’in ölümünden ve 1956’da 20. Parti Kongresi’nden sonra bir parça liberalleşti. Tatar klasik eserlerinin baskısına müsaade edildi. Tatar MSSC’de (Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti) mühim pozisyonlara Tatarlar getirilmeye başlandı. Tataristan Cumhuriyeti muhtar olduğundan ittifak cumhuriyeti statüsüne sahip olan başka milletlerden daha az millî hukuklara sahipti. Mesela 6 milyonluk Tatarlar, Milletler Sovyeti’ne (Şûrası’na) ancak 11 milletvekili yollama hakkına sahipken, I milyon Eston veya I milyon Kırgız, 32 milletvekili yollayabilmekteydiler. Bu ise SSCB’deki halklar arasındaki eşitsizliğin bariz bir simgesi olmaktaydı.

Coğrafya

İşte bu Tatarların Rusya Federasyonu içinde Tataristan adlı bir cumhuriyetleri bulunmakta olup, başkenti Kazan’dır. 27 Mayıs 1920’de Bütün Rusya İcra Komitesi ile Halk Komiserleri Heyeti tarafından Rusya Federasyonu’na dahil olarak ilan edilen Tatar MSSC, Orta İdil’in kuzeyinde, Avrupa’da ve BDT, Avrupa bölümünde Kama ve İdil nehirlerinin birleştiği yerde kurulmuştur. Sınırları

Çuvaşistan, Mari, Udmurt, Başkurdıstan Cumhuriyetleri, Ulyanovsk, Kirov, Orenburg, Kuybişev ülkeleri (oblast) ile çevrilidir. 53° 58'-56° 39' kuzey enlemleri ile 47° 15'-54° 18° boylamı arasındadır. Yüzölçümü 68 bin km^2 olup komşusu Başkurdıstan'dan küçüktür. Ahalisi 3,5 milyondan fazladır. Tasarlanan İdil-Ural Millî Devleti'nin yüzölçümü 220 bin km^2 iken ufak bir Tataristan yaratılarak, Tatarların büyük bir çoğunluğu bu cumhuriyetin sınırları dışında bırakılmış oldu.

Tatar adı: Bu Türk cumhuriyetin siyasî konumu hakkında bilgi vermeden önce, "Tatar" adını açıklamakta fayda vardır. Bugün Tatar adı ancak iki Türk boy için; Genelde Volga boyunda yaşayan Kazanlılar (Kazan Tatarı) ve başlıca Özbekistan'daki sürgün yerinde yaşayan Kırımlılar (Kırım Tatarı) için resmî ad olarak kullanılmaktadır. Çarlık Rusyası devrinde hemen hemen bütün Türkler için Tatar adı kullanılmışsa da, şimdi bundan vazgeçilmiştir. "Tatar" adının esasta bir Moğol boyunun adı olduğu için bilhassa Türkiye'de bu isme karşı bir antipati mevcut olmakla birlikte, bu mesele bir ilmî münakaşa konusudur. Fakat gerçek şudur ki, bugün Kazanlılar ve Kırımlılar kendilerine Tatar demekte ve Tatar milletinin mensubu olarak saymaktadır.

Tatar Türkleri; İdil-Ural Tatarları, Kırım Tatarları ve Sibirya Tatarları olmak üzere üç ana kola ayrılırlar. Bu üç ana kolda kendi arasında alt gruplara bölünmüştür. İdil-Ural Tatarları; "Kazan", "Kasım", "Kreşin", Mişer" ve "Tipter" Tatarları olarak alt gruplara ayrılmıştır. Kreşin Tatarları yine kendi içinde "Eski Kreşin", "Yeni Kreşin" ve "Nogaybek" adlarıyla anılmaktadır. Kırım Tatarları; "Dobruca" (Romanya) ve "Kırım Tatarları" gibi iki coğrafi isimle adlandırılmıştır. Kırım kolu "Yalı" ve "Çöl" gruplarına ayrılmıştır. Sibirya Tatarları ise "Tobol" ve "Tümen" Tatarları ismiyle bilinmektedir.

Nüfus

Türk halklar arasında demografik yapısı en karmaşık olan toplulukların başında Kazan Tatarları gelir. Bunun tarihî, siyasî ve ekonomik sebepleri vardır. Tarihî açıdan bakıldığında Rus hakimiyeti altına giren ilk Türk topluluk (1552 yılında Kazan Hanlığı'nın yıkılması ile) Tatarlar olmuştur. Bu durum, daha sonra Moskova Knezliği ile çarlığın uyguladığı politikalar bir hayli Tatarı göçe zorlamıştır. Tarihî topraklarda yerli Türk nüfusun azalmasının ilk sebebi budur. Siyasî faktör olarak ise 1917 İhtilali'ni müteakip Tatarları parçalamaya yönelik uygulamalar gösterilebilir. Buna göre 1919'da Başkurdıstan, 1920'de Tataristan muhtar cumhuriyetleri ve oblastlar (bölgeler) tesis ederek, Tatarların ancak %25'i kendilerine tahsis edilen cumhuriyetlerde bırakılmışlardır.

Bundan dolayı 1920'lerdeki açlık yıllarında bir hayli Tatar Orta Asya cumhuriyetlerine göç etmişti. Ayrıca bu yörelerde Bolşevik hakimiyetni yerleştirmek için rejim, bir hayli Tatar öğretmeni, yöneticiyi, zanaatkarı, mütehassısı ve hatta askerini de bu yörelere sevk etmişti. 1950'li yıllarda Tataristan'ı endüstri ülkesine döndürürken buraya bir hayli yabancı (Rus) işçi getirilerek, nüfus dengesi Tatarlar aleyhine bozulmuştu.

Yukarıdaki ve başka faktörler (mesela ikamet ve çalışma izinlerinin verilmesinde alınan tedbirler) siyasî, ekonomik ve sosyal tedbirlerin neticesinde Tataristan'daki Tatar nüfusunun %50'nin üzerine çıkmaması, yani salt çoğunluk kazanmamasına dikkat edilmiştir. 1989 nüfus sayımına göre (eski SSCB) BDT'deki Tatarların toplam nüfusu 6.645.588 idi ve yıllık 0.74'lük bir nüfus artışı öngörüldüğünde 1992'de bu nüfus 6.794.214'e ulaşmış ve iki bin yılında ise 7.207.005 olacaktır.

1989 nüfus sayımına göre; Tataristan'ın genel nüfusu 3.641.742 olup, %71.7'sini şehir, %28.3'ünü kırsal nüfus veya başka bir ifade ile 2.611.098'ini şehir, 1.030.644'ünü köy halkı teşkil eder. Milletlere göre nüfus dağılımı ise Tablo 1'deki gibidir.

Tablo 1 : Milletlere Göre Nüfus Dağılımı

Topluluğun adı	Nüfusu (1989)	Cumhuriyetteki Oranı (%)
Tatar	1.765.404	48,47
Rus	1.575.404	43,25
Çuvaş	134.221	3.68
Ukrain	32.822	0.9
Mordva	28.859	0,79
Udmurt	24.796	0,71
Mari	19.446	0,53
Başkurt	19.106	0,52
Diğer. Türkler-Müs.	10.300	0,28
Diğerler	31.384	0,87

Tablo 1'den görüleceği üzere Tatarlar, Çuvaş, Başkurt ve diğer Türk azınlıklarla, cumhuriyetteki genel nüfusun %52.95'lik oranına yaklaşabilmektedirler. Fakat Rusların etkili bir etnik unsur olarak varlıklarını sürdürdüklerini görmekteyiz. Yukarıdaki rakamlardan Tataristan Cumhuriyeti'nde BDT'de Tatarların ancak %26.56'nın kendi cumhuriyetlerinde, %73.44'ü veya 4.880.184'ü kendilerine tahsis edilen milli bölgelerin dışında kalmaktadırlar. 1989 nüfus sayımına göre Tatarların 5.519.605 (%83,05) Rusya Federasyonu'nda kalanları ise (%16,95) 1.125.983 BDT'nin (Bağımsız Devletler Topluluğu) değişik cumhuriyetlerinde yaşamaktadır. Bunların dağılımı Tablo 2'deki gibidir.

Tablo 2: BDT'nin Değişik Cumhuriyetlerindeki Tatarlar

Cumhuriyet	**1979 Nüfusu**	**%**	**1989 Nüfusu**	**%**
Özbekistan	531.205	8,6	467.676	7,0
Kazakistan	312.626	5,1	327.871	4,9
Ukrayna	83.906	1.4	86.789	1,3
Tacikistan	78.179	1,3	72.168	1,1
Kırgızistan	71.744	1.2	70.068	1,1
Türkmenistan	40.321	0.7	39.243	0,6
Azerbaycan	31.204	0,5	28.019	0.4
Belarusya	10.851	0.2	12.352	0,2

Litvanya	3.984	0,1	5.107	0,1
Letonya	3.761	0.1	4.828	0,1
Estonya	3.195	0,1	4.058	0,1
Gürcistan	5.089	0,1	3.999	0,1
Moldova	2.618	0,04	3.335	0,05

1979 ile 1989 nüfus sayımlarının neticeleri karşılaştırıldığında Tatarlarda bir göç eğiliminin başladığı anlaşılmaktadır. Tablo 2 incelendiğinde Türk cumhuriyetlerdeki Tatar nüfusunun (Kazakistan hariç) azaldığı görülmektedir. Bunlar arasında Özbekistan'dan Tatar göçünün oranı son on yılda %12 civarına (63.529) ulaşması bu ülkede yabancılara (bunlar Türk asıllı olsa dahi) karşı reaksiyonunun artması ile izah edilebilir.

SSCB henüz mevcutken iç göçler kontrol altında tutulmaya çalışılmasına rağmen insanlar siyasî ve ekonomik baskılara dayanamayarak daha emin gördükleri bölgelere göçe başlamışlardı. Bu hemen her milli topluluk için geçerlidir. Ancak bu Orta Asya cumhuriyetlerinden göçen Tatarların ancak 50-60 bininin Tataristan'a, kalanlarının ise Tatarların yoğun bulunduğu komşu bölgelere yerleştikleri anlaşılmaktadır.

Tablo 3: BTD'de Tatarların Cumhuriyet ve Şehirlere Göre Dağılımı

Rusya	5.005.757	5.519.605	83,1
Tataristan	1.641.603	1.765,404	26,6
Başkurdıstan	940.436	1.120.702	16,9
Umdurt	99.139	110.847	1.7
Mordva	45.765	47.328	
Mari	40.917	43.747	
Çuvaş	37.573	35.689	
Komi	17.836	25.980	
Çelyabinsk ob.	219.744		3,3
Yekaterinabur	179.347		2.7
Orenburg	151.384		2,5
Perm	157.756		2,5
Ulyanovsk	134.767		2.0
Tümen	136.757		2,1
Samara	103.605		1,6
Kirov	44.900		

Penza	78.236		
Gurev	68.637		
Kemero	64.821		
Astrahan	70.781		
Krasnodarsk	49.896		
Saratov	47.948		
Omsk	46.714		
Volgarad	25.531		
Kurgan	23.507		
Tomsk	17.630		
İrkutsk	41.474		
Novosibirsk	28.549		
Primor	19.464		
Krasnoyarsk	26.072		
Rostov	16.106		
Moskova	161.444	2,5	
St. Petersburg	32.861		
Hantı-Mansi M. Ok.	36.898	97.639	1,4
Yamola-Nenets M. Ok.	8.556	26.431	

Bugünkü gerçek şudur ki BTD'nin 12 cumhuriyetinin en büyüğü olan Rusya Federasyonu'na dahil Tataristan, toplam Tatar halkının ancak %25'ini içine alan, yüzölçümü yönünden de, BDT 'deki başka Türk cumhuriyetleri ile mukayese edildiğinde hukuken de ikinci-üçüncü plana atılmış bir kuruluş manzarasını arz etmektedir, işte bu %25'lik nüfusa sahip Tataristan gerek kendine sınırdaş bölgelerde yaşayan, gerek başlıca Orta Asya cumhuriyetlerinde bulunan %75'lik Tatar nüfusu adım da millî kültürü yaşatma gibi zor bir görevi yüklenmiş bulunmaktadır.

Siyasi Yapı

1991 öncesi Tataristan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde bir anayasası mevcut olup, bu anayasadaki SSCB ve RSFSC anayasalarının örneğine göre hazırlanmış ve harfiyen kopya edilmiştir.

1986'dan sonra Gorbaçov döneminde başlayan siyasî çokseslilik Tataristan'a ulaştı, çok çeşitli gayr-ı resmi kuruluşlar ortaya çıktı. Bunlar şimdiye kadar yasaklanan dinî, millî, siyasî ve hatta çevre konularını sahiplendiler. En belli başlıları olarak Şihabeddin Mercani, Medeniyet Cemiyeti, Halk Frontı (Halk cephesi), Tugan Yak (Anavatan), Bulgar el-Cedid, Saf İslam, Memorial Cemiyet, Ekoloji, Şefkat

vb. dikkati çektiler. Ekim 1988'de 800-900 kişinin katılımında "Tatar İçtimaî Üzeği (Merkezi) (TİÜ)" kurma kararı aldılar.

Bu arada resmi Tataristan parlamentosu 30 Ağustos 1990'da ülkenin egemenliğinin ve SSCB'nin 16. cumhuriyeti olduğunu ilan etmiş bulunuyordu. Tataristan Yüksek Sovyeti (Parlamentosu) 26 Aralık 1991'de Bağımsız Devletler Topluluğu'na kurucu olarak katıldığımı bildirdiği halde 30 Ağustos 1990'da ilan ettiği egemenlik kararı gibi Moskova bunu da kabul etmedi. Resmî yöneticilerin bağımsızlık kararında ciddî adımlar atamayacağı görüşü kuvvet kazanınca "İttifak-Tatar Beysizlik (Bağımsızlık) Partisi'nin de inisiyatifi ile toplandı, bu kurultay "Millî Meclisi"

kurdu ve I Şubat 1992'de Tataristan'ın bağımsızlığını ilan etti. Bunun üzerine baskı altında kalan Tataristan Yüksek Sovyeti ülkenin bağımsızlığı konusunda referandum kararı aldı. Neticede Rusya Federasyonu organları ve Cumhurbaşkanı Boris Yeltsin'in başta, tehdit ve engelleme çabalarına rağmen 21 Mart 1992'de yapılan referanduma %80 üzerinde katılım olup seçmenlerin %61.5'i bağımsızlığı desteklediklerini bildirdiler. Bu referandumdan sonra Tataristan, 31 Mart 1992'de yeni Rusya Federasyonu antlaşmasını da, kendisinin hukuklarını sınırladığı gerekçesiyle imzalamadı.

1992'de kabul edilen yeni anayasaya göre Tataristan'da başkanlık sistemi kabul edildi ve Mintimir Şeymiyev ilk cumhurbaşkanı seçildi. 15 Şubat 1994'te Kazan Moskova ile "Yetkileri Paylaşma Antlaşması"nı imzaladılar. Buna göre, Tataristan bir takım siyasi, ekonomik ve kültürel haklar elde etmiş oldu. Bu haklar çerçevesinde 1999 yılında Latin harflerine geçme kararı da verilmişti. Ancak aynı yılın başında Rusya Federasyonu'nun başına Başkan Vladimir Putin'in geçmesi ile Moskova'nın merkeziyetçilik politikası arttı. Rusya Federasyonu yedi bölgeye bölünerek özerk cumhuriyetlerin hakları kısıtlandı. Sırasıyla hüviyet cüzdanları ve pasaportlar değiştirilmeye başlandı. Bu yeni kimliklerde eskiden olduğu gibi "milliyet" hanesinin bulunmaması dolayısıyla, bundan böyle Rusya Federasyonu vatandaşları genel Rus kimliği ile tanınacaklar.

Rusya Federasyonu'nun yeni Başkanı Vladimir Putin'in 2000 yılı başında hakimiyete geçmesi ile katılaşan Rus politikası Tataristan'ın haklarını elinden almaya başlamıştır. En son olarak da Aralık 2001'de başbakanlığa bağlı TİKA'nın (Türk Ekonomi, Kültür, Eğitim ve Teknik İşbirliği) Kazan ile Başkurdıstan'ın başkenti Ufa'da açmaya planladığı şubeleri Moskova tarafından rededilmiştir.

Kültür ve Eğitim

Tataristan'da eğitim Rusça ve Tatarca yapılmaktadır. Fakat Tatarca eğitim ancak ilk ve ortaöğretimde kullanılmakta olup, bütün yüksekokullarda eğitim dili Rusçadır. Genelde BDT 'de okuma-yazma problemi çözülmüş olup, Tataristan'da da okuma-yazma bilmeyen kalmamıştır. 1917 İhtilali'nden önce Tatarlar genelde ana dilinde eğitim yapan mektep ve medreselerde eğitim görmekteler idi. Bolşevik hakimiyetinden sonra bu sistem tamamen değiştirildi. Okul sisteminin dışında iki defa alfabenin değiştirilmesi de nesiller arasında bir hayli zorluk yarattı. 1925-26 yıllarına kadar Arap harfleri kullanılırken bu tarihten sonra Latin harflerine geçildi. Latin harfleri 15 sene kadar kullanıldı ve 1940'ta Kril (Rus) harfleri kullanma mecburiyeti getirildi. Bu kadar kısa sürelerle yapılan alfabe değişikliği, bir nesli üç alfabeyi öğrenmeye veya öğrenmemeye itti.

Tataristan’da 12 yüksekokul bulunmakta olup, bunun 60 bin küsur talebesi mevcuttu. 1804’te kurulan Kazan Üniversitesi’nin 8 fakültesi, 60 bölümü ve 10 bine yakın talebesi mevcuttur. Tataristan Cumhuriyeti’nde toplam olarak 11.600 Tatar öğretmeni bulunmaktadır. Üniversite ve yüksek okullardaki 3028 öğretim üyesinin 121’i ilimler doktoru ve 867’si ilimler doktoru adayıydı. Kazan’daki havacılık, kimya-teknoloji ve jeoloji enstitüleri Sovyetler Birliği çapında enstitüler sayılmaktaydı. Kazan Üniversitesi ise eskiden beri Şarkiyat ve Türkoloji araştırmalarının mühim merkezlerinden biri sayılmaktadır.

Kazan Tatarları, bazı kısıtlamalara rağmen nispeten basın yayma izin verilen 1905-1917 yılları arası dönemde değişik görüş ve eğilimleri temsil eden, çıkarmak istediklerinin 20 tanesi yasaklanmış olmasına rağmen, ana dilde 36 gazete ve 31 dergi ayrıca Rusça ve Arapça olmak üzere de 13 gazete neşretmişlerdi.

1920’den 1991’e kadar süren Sovyet döneminde güdümlü bir basın yayın politikası yürütülmüştü. Bu dönemde Tataristan Muhtar Cumhuriyeti’nde Rusça çıkan Sovetski Tataristan adlı gazetesinin Tatarca şekli olan Sovyet Tataristanı en etkili gazete olarak kabul ediliyordu. Tataristan’da irili-ufaklı, ekserisi mahalli yüz kadar gazete neşredildiği istatistiklerde belirtilmesine rağmen bunların hiçbir etkisi yoktu.

1990’dan itibaren ise Vatanım Tataristan (birkaç yıl önce kapandı), Tataristan Yeşleri (Gençler), liberal ve milli eğilimde Şehr-i Kazan etkili olmaya başladı. Bu gazetelerin cumhuriyet dışında yayılmasına müsaade edilmemesi de mühim bir sorun teşkil ediyordu. Yani Tataristan dışında Tatarlar, yani Tatarların %75’i kendi dilinde çıkan gazeteden mahrum edilmişlerdi. Ancak 1990’dan itibaren bu uygulama gevşedi ve Tataristan’ın dışında da bu gazetelere abone olma imkanı sağlandı. 1999 yılında Tataristan parlamentosu Latin harflerine geçme kararı almıştı ve uygulamaya 2001’de geçilecekti. Ancak Moskova’nın buna karşı gösterdiği tepki dolayısıyla bu geciktirildi, belki de tamamen uygulamadan kalkacak bir duruma geldi.

Ekonomi

Tataristan hem tarım hem de endüstri ülkesidir. Tataristan’ın en büyük tabiî zenginliğini petrol ve yeraltı tabiî gazı teşkil eder. Ortalama olarak 100 milyon ton petrol istihsal edilmekte olup, 1975 ve 1976 yıllarında 103 milyon ton petrol çıkarılmıştır. Ancak bu üretim her yıl azalarak 1991’de 35 milyon tona düşmüştür. Petrol ve tabiî gaz merkezleri Tataristan’ın Elmet, Leninogorsk, Alabuga, Mendelyevsk gibi şehirlerindedir. Burada çıkarılan petrol Başkurdıstan, Kuybişev, Gortdy, Yaroslav, Rezan, Moskova ve Perm’deki rafinerilere ve “Dostluk Petrol Hattı” ile Polonya, eski Doğu Almanya, Macaristan ve Çekoslovakya’ya yollanmaktadır.

Tataristan’da petrol toprağa basınçlı su verme metodu ile çıkarılmakta olup, bu metot istihsalin Sovyetler Birliği genelinden iki misli daha ucuza mal olmasına sebep olmaktadır. Tataristan’da 4 milyar metreküp tabiî gaz çıkarılmaktadır. Tabiî ki, daha fazla petrol çıkartma, Sovyetler Birliği’ni daha fazla zenginleştirme kaygısı, çevrenin kirlenmesine, tarıma elverişli yerlerin de tahribine, yok olmasına yol açmaktadır. Tataristan’da bu petrol ve tabiî gaz endüstrisinin yanında en mühim üçüncü endüstriyi kimya ve petro-kimya endüstrileri teşkil etmektedir. Kimya endüstrileri başlıca Kazan ile Tüben (aşağı)

Kama şehirlerinde bulunmaktadır. Bu kimya fabrikalarının imalatı SSCB genelinde de mühim yer tutmaktaydı. Bu fabrikalarda polietilen, aseton, sentetik, kauçuk, film gibi 4 binden fazla kimyevî madde imal edilmektedir. Kazan Uçak Fabrikası'nda İL-62 tipindeki uçaklar imal edilmektedir. Tataristan'ın başkenti Kazan'da BDT'nin en büyük bilgisayar ve optik aletler fabrikaları bulunmaktadır. Amerikan ve Avrupa teknolojisi, kurulan eski SSCB'nin en büyük kamyon fabrikası (Kamaz) ise ile Naberejini Çelni'da (Çallı) bulunmaktadır.

1976'da imalata geçmiş olup, 150 bin ağır evsaflı kamyon ve 250 bin dizel motoru imal etmektedir. Bu büyük endüstri kompleksinde 120 bin kişi çalışmakta olup, işçilerin %46'sını Tatarlar, %44'ünü Ruslar teşkil etmektedir. Bunun dışında hafif endüstri dalında dericilik ve kürkçülük mühim yer tutar.

Tataristan'da tarım faaliyetleri eski SSCB'nin başka bölümlerinde de olduğu gibi Sovhoz (devlet çiftliği) ve kolhozlar (kolektif çiftlik) tarafından yürütülür. Tataristan'da başlıca çavdar, buğday, mısır, burçak, keten, şeker pancarı yetiştirilir. Bunun dışında sebzecilik ve meyvecilik de gelişmiştir.

Tataristan, ancak 68 bin kilometrekarelik bir yüzölçümüne sahip olmasına rağmen endüstri ve köy ekonomisi yönünden BDT genelinde (yüzölçümü: 22.402.000 km) ağırlığını hissettirmekte, en ileri ve zengin ülkelerinden biri derecesindedir. Bütün bunlara rağmen asıl zenginlik cumhuriyette kalmamakta merkeze akmaktadır. Şu anda BDT kurulduğu için tek söz hakkı Rusya Federasyonu'na kalmıştır.

Başkurdıstan Cumhuriyeti

Başkurtluk Meselesi ve Kısa Tarihçe

Bu Türk cumhuriyeti hakkında bilgi vermeden önce, kısaca "Başkurtluk" meselesi hakkında bilgi vermekte fayda vardır. 1917 Bolşevik İhtilali'nden önce İdil-Ural'da "Başkurtluk" meselesi diye bir problem yoktu. Çünkü Tatarlarla Başkurtlar arasındaki, (bu adların bin yıl önce bu yöre halkları için kullanılıp kullanılmadığı kesin olarak bilinmemektedir) iktisadî ve siyasî temaslar belki de bundan bin yıl önce başlamış olup, bu iki Türk boyu aynı hanlığın sınırları (Kazan Hanlığı) içinde yaşamış, Rus istilasının acısını birlikte çekmişler, başta siyasî daha sonra ise sıkı içtimaî ve medenî sahalardaki işbirliği onların tamamen kaynaşmasına sebep olmuştu. 1552'de Kazan Hanlığı'nın yıkılmasından sonra bu iki Türk boy müşterek düşmanları Ruslara karşı birlikte ayaklanmışlardı. Başkurtların daha yoğun olduğu bölgelerde ayaklanmalar XVIII. yy.'ın sonlarına kadar sürmüş olup, en büyük ayaklanma 1774'te vukuu bulmuştu. Fakat sonunda güçsüz düşen Başkurtlar da Rus hakimiyetine boyun eğmek zorunda kaldılar. Başka bir ifade ile Müslüman Başkurt-Tatarlar, Hıristiyan Rusların hakimiyetini büyük karşı koymalardan, büyük kayıplar sonra kabul etmek zorunda kaldılar. Fakat Sovyet tarihçileri bu gerçeği nedense görmezlikten gelmekte. Tatarlar da Başkurtlar da arzuları ile Rus Devleti yönetimini kabul ettiler diye yazmakta ve hatta ilmî (?) sempozyumlar düzenlemekte idiler. Rus tarihçileri bu nevî uydurma gerçekleri fethettikleri başka ülke ve halklar için de kullanmakta çekinmemekteydiler. Îlmî gerçeklerin bu şekilde tahrif edilmesi ancak rejimin arzuları ile izah edilebilir,

işte asırlar boyu kaynaşmış olan iki Türk topluluk Tatar ve Başkurtları hem siyasî hem de kültürel yönden parçalamada da Sovyet yönetiminin arzuları, yani “böl ve idare et” prensibi yatmaktaydı.

Çünkü en azından dört asırlık bir devirde Tatarlarla Başkurtlar birbirleriyle tamamen kaynaşmışlar, din, ahlak, tabiat, örf, adet, gelenek, dil ve kültür bakımından birbirine gereği gibi tesir etmişlerdi. Bu kaynaşma ve karşılıklı tesirler sonucunda müşterek yazı dili ve edebiyatı gelişmişti. Fikir ve bilim adamları medreselerde okuyanlar arasında yetişiyordu. Kazan ilindeki medreselerle, Başkurt ülkesindeki Orenburg, Kargalı, Ufa,

Troyskiy, İsterlibaş vb. şehir ve kasabalardaki medreseler arasında eğitim ve öğretim usulleri bakımından hiçbir fark yoktu. İmamlar ve müderrisler arasında Kazanlılar bulunduğu gibi, birçok Başkurt da bulunuyordu. Bu hususta hiçbir türlü ayrılık-gayrılık ve yadırgama olmazdı. Bu gibi medreselerde okuyan bir Başkurt, hiçbir zaman Başkurt lehçesinde yazmazdı. Başkurtça ancak konuşma dili olarak yaşamıştı. Son devirlerin tanınmış yazar, tarihçi ve şairlerinden Habiünnecar Öteki, Zeki Velidî (Togan) ve Şeyhzade Babiç ve başkaları eserlerini Başkurt lehçesiyle değil, Kazan yazı dili ile kaleme almışlardır.

Coğrafi Konum

Şubat 1917 İhtilali patlak vererek değişik siyasî ve milli güçler etkinliklerini artırdığı dönemde Ahmet Zeki Velidi liderliğindeki Başkurtlar, Tatar aydınlarının kültürel milli muhtariyet tezine karşı çıkarak, tek başlarına “Küçük Başkurdıstan” kurma faaliyetlerine giriştiler. Bunu gerçekleştirmek için başta Bolşevikler aleyhindeki çarlık taraftarı güçlerin lideri General Kolçak’la işbirliği yaptılar. Kazak milli hareketi “Alaş Orda” da bu işbirliğine katılmıştı. Ancak Rus Kozaklarının lideri Dutof ve Kolçak’la uzlaşmaya varılamayınca Zeki Velidi bu sefer Lenin ve Stalin’le işbirliği yapmak zorunda kaldı. Ancak Bolşevik rejiminin milletler komiseri (bakanı) olan Stalin başta “Tatar-Başkurt Sovyet Cumhuriyeti’ni” ilan etmiş ve Ahmet Zeki Velidi’yi azletmişti. Neticede, O Türkistan dolaylarına kaçmak zorunda kaldı. Böylece “Küçük Başkurdıstan” hayali yıkılmış oldu. İç savaştan başarılı çıkan Bolşevikler de çok geçmeden “Tatar-Başkurt Sovyet Cumhuriyeti” yerine 1919’da Başkurdıstan, 1920’de Tataristan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerini ilan ettirdiler.

23 Mart 1919’da RSFSC’ye dahil olarak kurulan Başkurt Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin (MSSC) başkenti Ufa olup, toplam nüfusu 3.943.113’dü. (1989). Yüzölçümü 143.600 km^{2}dir. Başkurt Cumhuriyet’i Güney Ural’dan batıya doğru Belaya (İşimbay) ve Kama nehirlerine kadar uzanır. Ülkenin batı kısmının yarısı vadilerle bölünmüş yaylalardan ibaret olup, bu bölüm verimli “kara toprakla” örtülüdür ve burada başlıca buğday yetiştirilir. Bozkırlarda ise hayvancılık yapılır. Doğuya Ural’a doğru olan kısımlar ise sık ormanlıklarla kaplıdır.

Bugün Başkurdıstan idarî yönden 5 rayon (mahalle) ve 17 şehre ayrılmıştır (Ufa, Sterlitamak, Oktaybirski, Beloret, İşimbay, Salavat, Kümirtav, Sibay ve Belebey).

Nüfus

Başkurdıstan’ın sunî bir kuruluş olduğu, Cumhuriyet’in nüfus dağılımından da anlaşılmaktadır. 1989 sayımına göre 1.449.462 Başkurt’un %92,8 (1.345.231) Rusya Federasyonu’nda, bunun da

%59,6'sı (863.808) kendi adlarına kurulan cumhuriyette yaşamaktadırlar. Tablo 4 incelendiğinde Başkurtların cumhuriyet genel nüfusunda ancak üçüncü sırayı aldıkları anlaşılmaktadır.

Tablo 4: Başkurdıstan Cumhuriyeti'nin Nüfusu

Topluluk adı	1979	1989	Cumhuriyet Oranları (%)
Toplam	3.844.280	3.943.113	100
Rus	1.547.893	1.548.291	39,26
Tatar	940.436	1.120.702	28,42
Başkurt	935.880	863.808	21,9
Çuvaş	122.344	118.509	3,0
Mari	106.793	105.768	2,68
Ukrain	75.571	74.990	1,9
Diğer	-	111.045	2,81

Tablo 4'ten de görüleceği üzere Başkurtlar diğer iki Türk topluluğu Tatar ve Çuvaşlar ile %53,32'lik bir orana ulaşabilmektedirler. Tablo 4 incelendiğinde 1979 ile 1989 yılları arasında Başkurt nüfusunda bariz bir azalma, Tatar nüfusunda ise olağan üstü bir artış gözlenebilir. Aslında bu aldatıcı bir durumdur. Çünkü 1989'a kadar nüfus sayımlarında Tatarların bir kısmı zorla Başkurt diye kaydedilmişti. Ancak liberalleşme politikası ile birlikte bu uygulamadaki katılıktan vazgeçilmesi Tablo 4'ün ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Başkurtların %59,6'sı kendi cumhuriyetlerinde yaşarken %32,2'si Cumhuriyete komşu Çelyabinsk, Perm, Samara, Orenburg, oblastlarında Tataristan Cumhuriyeti'nde ve Rusya Federasyonu'nun diğer bölgelerinde yaşadığı anlaşılmaktadır. %7,2'si ise Tatarlar gibi Orta Asya cumhuriyetlerinde bulunmaktadır.

Tablo 5: Başkurtların Bölgelere Göre Dağılımı

Bölge	1979	1989	Oran %
Genel	1.371.452	1.449.462	100
Rusya Fed.	1.290.994	1.345.231	92,8
Başkurdıstan	935.880	863.808	59.6
Çelyabinsk Ob.	133.682	-	9,7
Perm Ob	48.752	-	3,5
Orenburg Ob.	43.269	-	3,1
Samara. Ob.	30.051	-	2,1
Kurgan Ob.	17.664	-	1,3

Tataristan	9.256	19.106	1,3
Kazakistan	32.499	41.846	2,9
Özbekistan	25.879	34.766	2,4
Tacikistan	6.083	6,829	0,5
Türkmenistan	3.914	4.678	0,3
Kırgızistan	3.741	4.062	0,3
Hantı-Mansi MOk	7.522	31.151	2,1
Yamalo-Nenets MOk	871	6.830	0,4
Moskova Şehri	_	7.000	0,5

Başkurdıstan'ın siyasî yapısı ve yönetimi de, diğer muhtar cumhuriyetlerde olduğu gibi Tataristan'daki duruma aynen benzemektedir. Siyasî ve ekonomik kararlarda yerli halkın, yani Türklerin bir ağırlığı olmamaktadır.

Tataristan gibi Başkurdıstan'da da başkanlık sistemi mevcut olup, Murtaza Rahimov Cumhurbaşkanıdır. Türkiye ile ilişkileri Tataristan'la nazaran daha az olmakla birlikte, bir hayli Başkurt öğrenci, Tatar ve Çuvaş öğrenciler gibi Türkiye'de tahsil görmektedirler.

Ekonomi

Bu Türk cumhuriyette de petrol ve tabiî gaz yatakları mevcuttur. Tuymasi-Ufa-Omsk (Sibirya), İşimbay-Şkapova -arasında petrol hatları mevcuttur. Şkapova-İşimbay ile Magnitogo arasında ise tabiî gaz hatları geçmektedir. Rafineriler ve petro-kimya fabrikaları (Ufa-İşimbay-Salavat) Başkurdıstan'ın ana ekonomisini teşkil ederler. Güneyde Kuyurgas'ta kömür, Baymak'ta bakır, Novaya Priştina'da boksit ve başka bölgelerde de altın, manganez, krom ocakları mevcuttur. Yılda takriben 40 milyon ton petrol, 3,5 milyon m^3 tabiî gaz elde edilir. Son yıllarda bu miktar oldukça azalmıştır.

Tablo 6: Başkurdıstan'da Üretilen Belli Başlı Madenler (1966)

Üretilen maddenin cinsi	Ölçü birimi	Miktar
Petrol	milyon ton	43,4
Tabiî gaz	milyon m^3	3247
Demir-Çelik	bin ton	353
Kömür	bin ton	6461
Briket	bin ton	1850
Elektrik enerjisi	milyon kw	9275
Çimento	bin ton	979
Kağıt	bin ton	6,9
Şeker	bin ton	57,1

Tablo 6'daki rakamlardan da görüleceği üzere Başkurdıstan yeraltı zenginlikleri yönünden SSCB'nin mühim bölümlerden birini teşkil etmektedir. Köy ekonomisi de hayli gelişmiştir. Tahıl üretimi Cumhuriyette (1966 yılına göre) 647 kolhoz (kolektif çiftlik) ve 95 sovhoz (devlet çiftliği) tarafından yapılmakta, bu üretime 55 bin traktör, 13 bin kamyon, 28 bin değişik tarım makineleri yardımcı olmaktadır. Başkurdıstan'da elde edilen başlıca tahıl ürünleri ise Tablo 7'de sıralanmıştır.

Tablo 7: Başkurdıstan'da Elde EdilenBaşlıca Tahıl Ürünleri

Tahılın Cinsi	Miktarı (bin kental)
Buğday	10.618
Çavdar	4.544
Dan	519
Baklagiller	1.296
Yulaf	571
Patates	1.138
Sebze	330

Kültür ve Eğitim

İhtilalden önce, yukarıda da belirttiğimiz üzere, bütün Başkurtlar, Tatarca eğitim görmekte idiler. Sovyet hakimiyetinden sonra 1920'lerde artık bu bölgede Türkler için iki ayrı şivede eğitim başlatılmış oldu. 1966/1967 ders yılında 7 ayrı dilde eğitim yapılmakta ve 762 Başkurt, 1070 Tatar ve 2085 Rus okulu mevcuttu. Sovyet yönetimi Başkurdıstan'da okuma-yazma probleminin çözüldüğünü belirterek okuma-yazma oranının Başkurtlarda %98,9 Tatarlarda 99,1 ve Ruslarda 98,6 olduğunu belirtmekteydi.

Başkurdıstan'da yöneticiler her fırsatta Tatar-Başkurt ayırımını yapmakta Cumhuriyetteki oranları hayli düşük olmasına rağmen onlardan daha fazla sayıda öğrenciyi yüksek okullara kabul etmekte, ilmî kadrolara getirmekte, Tatarlar ile Başkurtlar arasında haksız bir rekabet yaratarak, bu iki kardeş boyu bir birine düşürmeye çalışmaktadırlar. İlk ve ortaöğretimde bu nevî bir ayırım yapmak hayli zorsa da yüksek tahsilde bunu uygulamak daha kolaylaşmaktadır. Tablo 8 ve 9'daki istatistiki rakamlar bu durumu daha bariz gözler önüne serecektir.

Tablo 8: Orta Öğretimde Öğrencilerin Millî Dağılımı (Her 10 bin kişiye düşen öğrenci sayısı %'si)

Halkın adı	1927	1940	1966
Genel ortalama	13,1	47,8	148,0
Başkurt	13,7	37,3	95,7
Tatar	13,9	47,0	146,7
Rus	11,6	56,8	189,9

Başkaları	15,1	58,8	100,9

Tablo 9: Yüksek Okullardaki Talebelerin Etnik Dağılımı

Y. Okulun adı	Başkurt	Tatar	Rus	Başa	Toplam
Başkurt Devlet Üniv.	449	414	713	124	1700
Başkurt Köy Endüstrisi Okulu	315	429	809	157	1710
Başkurt Tıp Entitüsü	464	342	821	184	1811
Ufa Petrol Enstitüsü	245	212	642	106	1205
Ufa Havacılık Enstitüsü	81	64	485	111	741
Börü Devlet Pedagoji Enstitüsü	130	176	296	42	644
Sterlitamak Devlet Pedagoji Enstitüsü	155	133	19	45	528
Toplam	**1839**	**1710**	**3961**	**769**	**8339**

Talebeler arasındaki oranı incelediğimizde Başkurtların kendi nüfuslarından daha fazla oranda yüksek tahsil talebesine sahip olduğunu görmekteyiz. Fakat Başkurdıstan'daki Tatar ve Başkurtların toplamından daha az sayıya sahip olan Ruslara yüksek okullarda daha fazla yer verildiği de dikkatten kaçmamalıdır. Havacılık enstitüsü gibi stratejik ehemmiyeti olan bir meslek branşında ise büyük ağırlığı Rusların teşkil etmesi de ayrıca dikkat edilmesi gereken bir husustur. Başkurdıstan'daki ilmî kadroların millî dağılışını incelediğimîzde de durum yukarıda belirttiğimiz görüşleri teyid eder mahiyettedir, I Ocak 1967 tarihine göre Başkurdıstan'daki ilmî kadroların dağılışı Tablo10'daki gibi idi.

Tablo 10: İlmî Kadroların Etnik Dağılımı

Açıklama	Toplam sayı	Başkurt	Tatar	Rus
Alim, pedagog veya mütehassıs olarak çalışanlar	4550	569	818	2589
İlimler doktoru	54	10	10	25
İlimler doktoru adayı	777	145	184	336
İlmi görevlerde	2425	292	391	1413
İlimler doktoru	15	4	2	6
İlimler doktoru adayı	272	60	54	116
Pedagojik görevde	1959	259	406	1065
İlimler doktoru	39	6	8	19

Başkurdıstan'da irili ufaklı Rusça 68, Başkurtça 21 ve Tatarca 5 gazete Başkurtça 5, Rusça 3 ve Tatarca I dergi çıkmaktaydı. Fakat bunlar Tataristan örneğinde de belirttiğimiz üzere mahalli gazete ve dergiler olup, kayda değer ehemmiyetleri yoktur. Dergiler arasında ancak üç tanesi kayda değerdir. İlki ve en mühimi Başkurdıstan Yazarlar Birliği'nin yayın organı olan Agidil'dir. Bu edebiyat, sanat, kültür ve politika dergisi Tataristan'daki Kazan Utları dergisinin muadili durumundadır. Agidil dışında Başkurdıstan Ukutisıhı (Okutucusu) adlı pedagojik dergi ile Henek (Yaba) adlı mizah, Başkurdıstan'ın kültür hayatında mühim bir yer işgal ederler. 1966'da Başkurtça toplam tirajı 841 bin olan 141 kitap, toplam tirajı 1.350.000 olan beş dergi basılmıştı. Ufa radyosu Rusça başta olmak üzere Başkurtça ve Tatarca yayınlar yapmaktadır. Başkurdıstan'da 4600 okulda toplam 800 bin öğrenci okuduğu Rusça, Başkurtça, Tatarcanın dışında Mari, Mordva, Çuvaş ve Umdurt dillerinde de dersler alabilmektedir. Cumhuriyetin 84 teknik okulunda tahsil görenlerin sayısı ise 33 bine ulaşmıştır. Başkurdıstan'ın yedi yüksek okulunda 1600 pedagog görevlendirilmiş olup, bunların 440'ı öğretim üyesidir.

Bugün Başkurdıstan'ın başkenti olan Ufa XVIII. yüzyıldan itibaren Rusya'nın Avrupa bölümündeki Türklerin dini merkezi olmuştur. II. Katerina tarafından 1789'da kurulan müftülük 1943 yılında tekrar organize edilmiştir. Kısa süre öncesine kadar Ufa "Sovyetler Birliği Avrupa bölümü ve Sibirya Müslümanlarının Ruhani İdare"sinin merkezi idi.

Başkurdıstan bütün Başkurtların %60'ının yaşadığı bir muhtar cumhuriyeti olup, esasta bu Cumhuriyetin esas halkı olan Tatar ve Başkurtlar bir takım hakların dışında fazla söz hakkına sahip değildirler ve ekonomiye büyük katkıları olduğu halde, dünya kamuoyundan tecrit edilmiş durumdadırlar.

1990'larda Başkurtlarda da millî şuurun canlanmaya başladığını görmekteyiz. Başta "Ural" olmak üzere değişik millî ve siyasî cemiyetler kurulmuştur. Bu dernekler değişik toplantılar düzenleyerek bilhassa Başkurt nüfusunun azalması konusunu gündeme getirmektedirler. Moskova'nın uyguladığı politikalar nedeniyle Başkurtlar problemlerinin nedenlerinden biri olarak da Tatarları görmektedirler.

Bu nevi bir yaklaşım ve Başkurdıstan'daki Tatarlara baskı uygulama eğilimleri iki kardeş toplumu bir birine düşürmüş bulunmaktadır. En son olarak "Ural", Başkurt Halk Merkezi, Başkurt Gençler İttifakı ve Başkurt Kadın-kızlar Teşkilatı 22-23 Şubat 1991'de Ufa'da "V. Bütün İttifak Başkurt Halk Toplantısı"nı düzenlediler. Bu kongrede "Başkurt halkının durumu ve milleti canlandırma ile ilgili manifesto" ilan edildi. Kısacası Başkurtlar da kendi imkanları çerçevesinde millî şuuru canlandırmaya gayret etmektedirler. Ancak Başkurdıstan'ın resmî yönetimi Rusya Federasyonundan kopma gücünü gösterememiştir. 31 Mart 1992'de yeni federasyon antlaşmasını imzalayarak Moskova'ya bağımlılığını göstermiştir.

Çuvaşistan Cumhuriyeti

Tarihçe

1551 yılında Rus hakimiyeti altına giren Çuvaşlar, kendilerine Çavaş derler. Çuvaşları diğer Türk boylarından ayıran en mühim özellikler, kullandıkları dil ve Müslümanlıktan farklı bir din

(putperestlik ve Hıristiyanlık) gösterilebilir. Çuvaşlar "r" Türkçesi denilen oldukça değişik bir Türkçe kullanırlar ve bu yüzden Çuvaşçayı anlamak mümkün değildir. Ancak dilciler Çuvaşların kullandıkları dilin Türk asıllı bir dil olduğunu söyleyebilirler.

Çuvaşlar X-XVI. yüzyıllarda eski Türk kabilelerinin (İdil Bulgarlarının) karışmasından meydana gelmiş olup, İdil'in sağında (Çuvaş MSSC) Şura ile Svigiya nehirlerinin arasında oldukça kapalı bir cemiyet halinde yaşarlar. Başlıca, tarım ve hayvancılıkla uğraşmaktadırlar. Bilhassa tahta

oymacılığı eski sanatlarından biridir. Köylerde kadınlar hâlâ eski kılık-kıyafetlerini kısmen muhafaza etmektedirler. Çuvaş folkloru sanatta, musikide ve halk danslarında yaşamaktadır. Halk sanatı tahta oymacılığı ile örgüde kendini gösterir. Örgülerinde kullandıkları ana renk koyu kırmızı olup, örgülerin arasında yeşil, koyu mavi, sarı renkler ve kenarlarında siyah bordürler hakimdir.

Coğrafi Konum

24 Haziran 1920'de RSFSC'ye dahil bir Muhtar Oblast (bölge) iken 21 Nisan 1925'te Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti haline sokulmuş olan Çuvaşistan, Orta

Volga'nın sağ kıyısında ve onun kolları olan batıdaki Şura ve doğudaki Svigiya arasında yerleşmiştir. Yüzölçümü 18.300 km^2'dir. Başkent, Çeboksarı'dır. Çuvaş Cumhuriyeti'nin güney ve doğusunda Volga'da Çuvaş Platosu uzanmaktadır. Batı kısmı ise ormanlıktır ve kısmen bataklıktır. Ülkenin üçte biri ormanlarla kaplıdır. Güneydoğusunda ise bozkırlar bulunmaktadır.

Nüfus

1989 nüfus sayımına göre, Çuvaş Cumhuriyeti'nin genel nüfusu 1.338.023 olup, 905.614 Çuvaş kendi cumhuriyetinde yaşamaktadır. Cumhuriyet genel nüfusunun %67,68'ini teşkil ederler. Cumhuriyet nüfusunun dağılımı ise aşağıdaki gibidir.

Tablo 11: Çuvaşistan Nüfusu

Topluluk Adı	1979	1989	Oran %
Genel	1.298.611	1.338.023	100
Çuvaş	887.738	905.614	67,68
Rus	338.150	357.014	26,68
Tatar	37.573	35.689	2,66
Mordva	20.276	18.686	1.39
Ukrain	6.122	7.302	0,54
Mari	3.034	3.799	0,23
Diğer	-	9.919	-

Çuvaşlar kendi cumhuriyetlerinde %67,68'lik bir orana sahip olmalarına rağmen %50,8'lik bir nüfus kendi ülkelerinin sınırla dışında bulunmaktadırlar.

Tablo 12: Çuvaşların Nüfus Dağılımı

Bölge	1979	1989	Oran %
Genel	1.751.366	1.839.228	100
Rusya Fed.	1.689.847	1.771.047	96,3
Çuvaşistan	887.738	905.614	49,2
Tataristan	147.088	134.221	7,29
Başkurdıstan	122.344	118.509	6.44
Samara Ob.	115.756	-	6.6
Ulyanovak Ob	92.394	-	5.27
Kemerov Ob	92.394	-	-
Krasnoyask	-	-	-
Orenburg Ob.	22.816	-	-
Saratov Ob.	17.497	-	-
Tümen	19.337	-	-
Kazakistan	22.310	22.201	-
Ukrayna	16.456	20.310	-
Hantı-Mansi MOk.	4.739	13.959	-
Yamalo-Nenets MOk.	875	3.640	-

Ekonomi

Ülkenin yarısı tarıma elverişlidir. Tarım yapılan topraklarda buğday, çavdar, patates, şeker pancarı, baklagiller, şerbetçiotu (RSFSC'nin %40'ı) yetiştirilir. 1970'de Çuvaş Cumhuriyeti'nde 431.000 baş sığır, 476.000 domuz, 551.000 koyun ve keçi mevcuttu. Çeboksarı, Alatır, Şumerlya, Kanasa, Urmaraş, Koslovka, Burnau gibi merkezlerde et kombinaları, sütlü gıdaların imal edildiği imalathaneler, makina inşa, elektronik kimya ve tekstil endüstrileri bulunmaktadır. Cumhuriyetin 397 km. demiryolu, 886 km. şose yolu mevcuttur. İdil üzerinde taşımacılık yapılmaktadır.

N. İ. Aşmarin 1928 ile 1950 yılları arasında 17 ciltlik Slovar Çuvaskogo Yazıka (Çuvaş dilinin sözlüğü) hazırlayarak Çuvaş tarihi, dili ve kültürü için çok mühim bir eser ortaya koymuştur. I Eylül 1967'de Çeboksarı'da Çuvaş Devlet Üniversitesi açılmıştır. Çuvaşlardan bir hayli mühim ilim adamı yetişmiştir.

Çuvaşların ekseriyeti Hıristiyan diye addedilirse de, eski dini inançlarına sadık kalmışlardır. Çarlık devrinde hükümet, onların arasında güçlü misyonerlik hareketi yürütmüştü. Zaten 1871'de Rus harfleri esasında Çuvaş alfabesi düzenlenmesinin gerçek gayesi de onların Hıristiyanlaşmasını hızlandırmaktı. Bu misyonerlik hareketi Çuvaşların tepkisine sebep olmuş, daha önce putperest olmalarına rağmen, bir kısım Çuvaş ilk hürriyet yıllarında (1905) İslamiyet'i kabul etmişlerdi. Kısacası Çuvaşlar dil ve din özellikleri yönünden genel Türklükten uzak gibi gözükmekle birlikte, İdil-Ural'daki

diğer Türk boylar (Tatar-Başkurt) ile kardeşliklerinin şuurundadırlar ve bu şuur tahsil derecesinin ve milli kültüre verilen ehemmiyetin arttığı derecede artmaktadır. 1990'dan itibaren Çuvaşistan ile Türkiye arasında kültürel ilişkiler başlamış olup, bir miktar Çuvaş öğrenci Türkiye'de tahsil görmektedir.

İdil-Ural'a Genel Bakış

Orta İdil (Volga)-Kama nehirleri ve Ural dağları arasında yaşayan Tatar, Çuvaş ve Başkurt cumhuriyetleri, kendilerine komşu Fin-Ugor cumhuriyetler ile birlikte Rusya'nın Avrupa bölümündeki bu mühim endüstri bölgesinde Ruslara yabancı bir kesimi teşkil ederler. İdil-Ural'daki bu Türkler aynı zamanda Rusya Federasyonu dahil diğer Türk ve azınlıklar arasında da en mühim cumhuriyetler ve topluluklar durumundadırlar. İşte adı geçen üç muhtar cumhuriyet ve bunlara komşu oblastlarda yaşayan Türk halkların 1989'a göre toplam nüfusu (Tatar: 4.500.000; Çuvaş: 1.500.000 ve Başkurt: 1.200.000) 7,5 milyon civarına yaklaşmaktadır. 2000 yılında tabii nüfus artışı ve BDT'nin değişik cumhuriyetlerindekilerin buralara göçmeleri ile 10 milyon veya biraz üstünde bir Türk nüfusu meydana gelmiş bulunmaktadır.

Bu bölgedeki Fin-Ugor topluluklarının nüfusları da (Mari, Udmurt, vb.) göz önünde tutulursa İdil-Ural bölgesinin tarihi açıdan Ruslarla ilgisi olmayan bir bölge olduğu anlaşılır.

Bölgedeki Tatarlar egemenlik mücadelesi vermektedirler. Bu mücadele oldukça çetin yürümektedir. Moskova'nın Tatarlara bağımsızlık vermesi oldukça güç gözükmektedir. Ancak eski Sovyet sisteminin siyasi prensiplerine göre hayatiyetini sürdüren Rusya Federasyonu'nun bu şekliyle kalması mümkün değildir. Putin'in Rusya Federasyonu'nu üniter bir yapıya kavuşturması, yani milliyet kimliğine göre Sovyet döneminde oluşturulmuş 20 cumhuriyeti lağv etmesi ve resmen milli kimlikleri ortadan kaldırtması mümkün olacak mı, henüz belli değildir. Milli toplulukların ise haklarını bir şekilde korumaya çalışacakları da bir gerçektir. Dolayısıyla da problemli İdil-Ural bölgesi yıllarca gündemden düşmemeye namzettir. Rus yöneticileri Rusların da yaşlanmakta olan bir halk olduğu gerçeğini de göz önünde tutarak milli azınlıklarla bir şekilde uzlaşma politikası uyguladıkları takdirde, bu bölgede çatışmaların çıkması engellenecektir. Ancak Putin yönetimi bazen anti-demokratik, Sovyet dönemi baskı metotlarını kullanmayı daha fazla tercih ettiği görünümünü vermektedir.

BDT'nin Avrupa Bölümündeki İki Türk Boyu

Gagauzlar

1989 nüfus sayımına göre 197.164 kişi olan Gagauzların %77,5'i (152.752) II. Dünya Savaşı'nda Romanya'dan ilhak edilen Moldova Cumhuriyeti'nin Komrat, Çadır, Lungak, Bulganetse gibi şehir ve bölgelerinde yoğun bir şekilde bulunurlar. Bunun dışında %16,23'ü (32.017) Ukrayna, 10 bin kadarı Rusya Federasyonu'nda, bin kadarı Kazakistan'da bulunur.

BDT'nin dışında ise Kuzeydoğu Bulgaristan ile bilhassa Dobruca'da mevcutturlar. Gagauz şivesi Türkiye Türkçesine çok yakındır. Onları diğer Türklerden ayıran özellik Hıristiyan (Ortodoks) olmalarıdır. Türkiye'ye göçenlerin ekseriyeti ise İslamiyet'i kabul etmiştir. Eski Türk kavimi Uzların (Oguz) kalıntısı olduğu tahmin edilen bu Türk boyunun adı Gök-Oguz (bundan Gagauz) olduğu iddia edilmektedir. Deliorman Türkleri, Asparuh Bulgarları da denilen Gagauzlar çok geç tarihlerde alfabeye kavuşmuşlardır. 1895-1909 yıllarında Rus-Kril harfleri esasında bir alfabe düzenlenmişti.

Romanya'dakiler ise Romen-Latin harflerine dayanan alfabe kullanmışlardı. Sovyetler Birliği'nde ise 1932-1957 yılları arasında Latin harfleri kullanan Gagauzlar bu tarihten sonra diğer Türk boyları gibi Kril esasına dayanan alfabe kullanmak zorunda bırakılmışlardır.

1991'den sonra Türkiye ile ilişkileri artmış, bilimsel, eğitim, ufak çaplı ticaret ve çalışma ilişkileri tesis edilmiştir. Gagauzların büyük sıkıntısı Türkiye'de bulundukları esnalarda bazı kesimlerin kendilerini İslamiyet'e davet etmeleridir.

Gagauz Cumhuriyeti

1991 yılında Moldova bağımsızlık kazanınca Gagauzların da talepleri doğrultusunda güneybatısındaki bölgeye 23.12.1994'te Gagauz Cumhuriyeti adıyla özerklik verdi. 1.800 km. karelik alanı kapsayan bu Gagauz Cumhuriyeti'nin toplam nüfusu 200 bin ve başkenti Komrat'tır. 35 kişilik bir halk meclisi bulunmaktadır.

Karaimler

Sovyet istatistiklerinde 1979'da 3341 fert olarak verilen nüfusları, 1989'da 2803 ferde düşmüş görülmektedir. Daha önceki istatistiklerde 6000 olan nüfuslarının her geçen yıl azalmasına asimilasyon (erime) ve bir miktarının yurt dışına göçü ile izah edilebilir. 1945 yılı, yani Alman işgalinden önce Kırım yarımadasında bilhassa Yevpatorya bölgesinde kozmopolit bir topluluk olan Karaim veya Karayların bir kısmı Litvanya'da (Trahay böl.) ve Ukrayna'nın bazı bölgelerinde yaşarlar. Bir kısım Karaim Polonya'da mevcuttur. Diğer Türk boylarından İbrani inancına sahip olmaları ile ayrılırlar. Bir zamanlar yazılı edebiyatları da olan Karaylar bugün İsrail'de de bulunmaktadır. Hazar soyundan geldikleri tahmin edilen bu Türk boyunu İsrailliler Türk addetmezler. Bugün dinî faaliyetlerini sürdürecek bir sinagogları mevcut değildir. Karaimlerle birlikte aynı inanca sahip olan eski Kırım sakini Kırımçaklar da Türkçe konuşurlar. Onların 1989'da sayısı 1559 idi.

Kırım Tatarları

Sovyet yönetimi İkinci Dünya Harbi başladıktan sonra 1941 ile 1944 yılları arasında, “düşmanla işbirliği yapma ihtimali var veya yaptılar” gibi suçlamalarla, sekiz ayrı halkı yerlerinden yurtlarından koparak Orta Asya'ya ve Sibirya'ya sürmüştü. Bunları sırasıyla Türk halklarından Kırım'ın sakinleri Kırım Tatarları, Kafkasya'da yaşayan Karaçay ve Balkarlar, Güney Gürcistan'daki Ahıska (Meshet) Türkleri ve gene Kafkas halklarından olan Çeçenlerle İnguşlar, İdil boyunda yaşayan Almanlarla Kalmuklardı. Nüfusları toplam olarak bir buçuk milyonu geçen bu insanlar sürgün yerindeki değişik kamplara yerleştirilmişlerdi.

İşte bu sürgün olayları ve bu halkların sürgün yerleri yıllar boyu devlet sırrı olarak saklandı ve bu durum Stalin'in ölümüne (1954) hatta Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin XX. kurultayına (1956) kadar devam etti. Ancak Sovyetler Birliği Komünist Partisi yeni genel sekreteri Hruşçov kongrede yaptığı konuşmasında bu topyekün sürgünleri ilk defa olarak resmen teyit etmiş oldu. Bundan sonra 1957 yılında sürgüne uğrayan 5 halkın hakları iade edildi ve hayatta kalıp da, dönebilecek durumda olanlar kendi tarihi topraklarına dönebildiler (Karaçay, Balkar, Çeçen, İnguş ve Kalmuk). Kalan üçüne, yani Kırım Tatarlarına, Ahıska Türklerine ve Almanlara bu hak verilmedi. Bunun üzerine Kırım Tatarları, Sovyet yönetimini oldukça huzursuz edecek protesto hareketine giriştiler.

Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti

1774 yılında Rusya ile Osmanlılar arasında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması neticesinde Kırım Hanlığı Osmanlı himayesinden çıktı. 1783'te Rusya'nın işgaline maruz kalan Kırım Türkleri için esaret yılları başlamış oldu. Rus yönetimi de onlara karşı çok katı bir politika uygulayarak adeta Kırımlıları yeryüzünden silmeye çalıştı. Bu istibdat politikası Kırım Tatarlarını dalgalar halinde Türkiye'ye göç etmeye zorladı (En büyük göçler: 1792, 1860-63, 1874-75, 1891-1902). Neticede Kırım'da Rus yönetiminin arzuladığı şekilde yerli halk Kırım Tatarlarının sayısı oldukça azaldı. 1897 nüfus sayımına göre, Kırım Türklerinin nüfusu ancak %35'i (188.000) teşkil ediyordu. Kırım Hanlığı'nın işgalinden XIX. yy.'ın sonuna kadar buraya çok sayıda Rus, Ukrain, Alman ve Bulgar göçmen yerleştirilmişti. Ancak Çarlık Rusyası'nda 1917 İhtilali'nin patlak vermesi Kırım Tatarları için de bir takım imkanlar doğurdu ve Milli Fırka kurularak bağımsızlık için çalışmalar yapılmaya başlandı. Kırım aydınlarının gayreti ile bir anayasa hazırlanarak 13 Aralık 1917'de Millet Meclisi toplandı. Fakat bu nevi milli bağımsızlık çalışmaları bir kaç defa Bolşevik ve Ak Rus müdahaleleri ile sekteye uğradıysa da, Kırım Tatarları hukuken istiklallerini ilan etmişlerdi. Fakat 11 Kasım 1920'de Kırım tamamen Bolşevik hakimiyeti altına girdi ve 18 Ekim 1921'de Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ilan edildi.

Kırım MSSC döneminde 1926 yılında yapılan nüfus sayımına göre Kırım Tatarları, Kırım'ın genel 714.000'lik nüfusunun ancak %25'inin teşkil ediyorlardı (Ruslar %42, Ukrainler %10). Fakat buna rağmen Kırım Tatarcası 2. resmi dil olarak kabul ediliyor ve bu dilde eğitim yapılıyor ve kültür faaliyetleri yürütülüyordu.

Ancak Kırım MSSC 1941 yılının Aralığı'nda Alman ordularının işgaline sahne oldu. Kırım'da 2,5 yıllık Alman işgali döneminde Almanlar da Kırım tarafına bir takım dinî ve kültürel haklar tanıdı. Bir kısım Kırımlılar Alman ordusuna yardımcı olmak üzere kurulan milis teşkilatına da katıldılar. Nisan ve Mayıs 1944'te yapılan savaşlar neticesinde Almanlar mağlup oldular ve Kırım tekrar Sovyet işgali altında kaldı. Sovyetler Kırım'a yerleşir yerleşmez Almanlarla işbirliği yapanları takip etmekle yetinmediler, bütün halkı düşman diye damgaladılar ve 18 Mayıs 1944'te bir gece bütün Kırım Türklerini hayvan naklinde kullanılan katarlara yükleyerek günler hatta haftalar sürecek uzun bir yolculuğa yolladılar. Bu topyekun sürgünden Sovyet ordusu veya dağlarda Almanlara karşı savaşan çeteci Kırım Tatarları da kurtulamadı. Sürgün esnasında ve sürgünden sonra gayri insani şartlar neticesinde sürgün edilenlerin büyük kısmı öldü.

30 Temmuz 1945'te Kırım MSSC'de resmen ortadan kaldırılarak RSFSC'nin (Rusya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti) bir eyaleti haline getirildi ve bu bölge 1954 yılında Ukrayna SSC'ye hediye edildi.

Sürgündeki Kırım Tatarları

Daha önce de belirttiğimiz üzere 1957'de sürgüne uğrayan Karaçay, Balkar, Çeçen, İnguş, Kalmuklara hakları iade edilmişti. Kırım Tatarları, Meshet Türkleri ve Almanların ise adları belirtilmemişti. Ancak 28 Nisan 1956'da Yüksek Sovyet Prezidiyumu'nun bir kararı ile bu üç halka seyahat hürriyeti verildiği belirtilmişti. Fakat buna rağmen Kırımlıların büyük çoğunluğu Sovyet

kanunlarına göre Sovyetler Birliği'nin içinde dahi seyahat imkanı için gerekli olan pasaporttan yoksundular.

Bunun üzerine Kırım Tatarları diğer affedilen halklar gibi siyasi yönden aklanmak ve anayurda dönmek için büyük bir mücadele başlattılar. Sovyet kanunlarına mümkün olduğu kadar sadık kalarak başlatılan protesto hareketleri 1965-67 yıllarında, Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin XXVIII. kurultayına yollanan (Mart 1968) 130 bin imzalı dilekçe ile doruk noktasına ulaştı.

Rejim bir yandan bu protestoculara karşı büyük tepki gösterdi; Çok sayıda kişiyi tevkif ettiyse de, diğer yandan bir takım tavizler vermeyi uygun buldu. Protesto hareketlerini bastırmak için bu hareketin başta Mustafa Cemil(ev) olmak üzere belli başlı liderleri tevkif edilip, devlete karşı faaliyette bulunmak gibi asılsız suçlamalara hedef oldular. Baskı o kadar güçlü idi ki, avukatlar işten atılmak korkusundan, kendilerini mahkemeler önünde savunacak avukatlardan bile mahrum oldular. Nihayet 5 Eylül 1967'de Kırım Tatarlarının haksız yere sürgün edildiğini belirtlen bir ferman ilan edildi. Buna benzer bir ferman 29 Ağustos 1964'te Almanlar için de ilan edilmişti. Benzer başka bir ferman ise daha sonra (30 Haziran 1968) Meshet Türkleri için ilan edildi. Fakat bu aklama kararı da onların ülkelerine geri dönmelerine imkan sağlamıyordu. Buna rağmen 1968-1969 yıllarında bir miktar Kırım Tatarı Kırım'a (5-6 bin kadar) döndü. Bunlara bu arada çok büyük zorluklar çıkarıldı ve bir kısmı zorla geldikleri yere geri yollandılar.

Kırım Tatarları Kırım'a yerleşmeye başlayınca "Kırım Tatarları Milli Hareketi Teşkilatı"nın olağanüstü gayretleriyle çeşitli kültürel, sosyal ve siyasi faaliyetler düzenlendi. Bunların en mühimi belki de 18-23 Mart 1991 tarihleri arasında Simferopol'de (Akmescit) düzenlenen "Milletlerarası İsmail Gaspıralı" konferansı ile aynı şehirde düzenlenen "II. Kırım Millî Kurultayı" idi. Bu kurultaya BDT'nin değişik bölgelerine dağılmış olan Kırım Tatarlarının temsilcileri aynı zamanda bazı millî hareketlerin temsilcileri gözetici olarak katıldılar. 250'nin üzerinde delegenin katıldığı kurultayda 33 kişi Kırım Tatar Millî Meclisi'ni ve bu meclisin başkanı olarak Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu'nu seçti.

Böylece Kırım Tatarları gayr-i resmî olsa da kendi haklarını korumak için demokratik bir şekilde seçilen bir Millî Meclis'e kavuşmuş oldular. Kırım Türklerinin hakları için mücadele ettiği için 17 yıl sürgün ve cezaevlerinde geçiren Mustafa Cemil(ev) Şubat 1992'de ve Nisan 1992'de Türkiye'ye de gelerek burada resmi şahıslar, iş adamları ve halkla görüşerek Kırım Tatarlarının meselesini Türk kamuoyuna duyurmaya çalıştı.

Özbekistan'daki Kırım Tatarları

Resmi bir Sovyet kaynağından, sürgün esnasında en fazla Kırım Tatarının Özbekistan'a gelmiş olduğunu biliyoruz. Her ne kadar Kırımlılar Özbekistan'ın dışındaki diğer Orta Asya Türk cumhuriyetlerine de sürgün edilmişlerse de sürgünün ilk 2 yılından sonra Özbekistan'da 124.649 veya hayatta kalanların %96.6'sının Özbekistan'da yerleşmiş olduğu tahmin ediliyor. Aynı Sovyet kaynağının belirttiğine göre Özbekistan'a sürgün edilen Kırım Türklerinin %17,7'si (26.775) helak olmasına rağmen gene de fazla sayıda Kırım Türkü burada kalabilmiştir.

Çok sayıda Kırım Tatarı'nın Taşkent, Semerkand, Andican, Gülistan ve Çırçık gibi şehirlerde olduğu tahmin edilmektedir.

Kültür ve Eğitim

Özbekistan'da yaşayan Kırım Tatarlarına ancak 1957'den sonra bir takım kültürel haklar tanınmış olup, Kırım Tatar şivesinde bir gazete (Lenin Bayrağı) ve bir iki ayda çıkan bir dergi (Yıldız) neşredilmekte idi. Kırım Tatar şivesinde neşriyata izin verildikten sonra bugüne kadar 200 kadar da kitap yayınlanmıştır. Tabii ki bu haklar diğer Türk boylarına verilen haklar yanında çok azdır. Bu faaliyetlerin dışında halk musikisini, folklorunu yaşatmak için bir halk oyunları ve şarkıları topluluğu (Kaytarma) kurulmuştur. Buna benzer bir iki de amatör topluluk vardır.

Kırım Tatarlarının en büyük problemlerinden birini de ana dilinde eğitim meselesi teşkil etmektedir. Kırk yıldan fazla bir zaman sürgünde yaşayan genç nesil ana dilini öğrenmekten mahrum olmuştur. Ancak son yıllarda, çok sayıda Kırım Tatar çocuğunun bulunduğu okullarda haftada ancak iki saat olmak üzere ana dili ve edebiyatı dersleri verilmeye başlanmıştı. Fakat bu eğitim çok kifayetsiz kalmaktaydı. Ana dili meselesinin büyük bir problem teşkil ettiği Lenin Bayrağı gazetesinde ayrı bir sözlük kısmının basılmasından da anlaşılmaktadır.

Bu nevi bir uygulama hiçbir dildeki gazetede rastlanmamaktadır. Dil probleminin olmasına rağmen genelde Kırım Tatarlarında milli şuurun öldüğü hükmünü çıkarmak doğru olmaz. Çünkü böyle bir şuurdan yoksun bir topluluk Sovyetler Birliği gibi katı rejimli bir ülkede kendi haklarına kavuşmak için bu kadar büyük mücadele veremezdi. Kırım'a yerleşmiş olan Kırım Tatarları ise her türlü güçlüğe rağmen siyasî ve kültürel mücadelelerini sürdürmektedirler. Avdet adlı gazeteyi yayına sokan Kırımlılar, Taşkent'te çıkan Lenin Bayrağı'nın adını Yeni Dünya'ya çevirerek Bahçesaray'da yayına başlatmışlardır. Ayrıca "Kaytarma" halk müzik ve dans ansembeli de Kırım'a getirtmişlerdir. Simferopol (Akmescit) Üniversitesi'nde Kırım-Tatar Dil ve Edebiyat bölümü açılmış olup, burada 20-30 Kırım Tatar genci Rusça ve Kırım Tatarcası öğretmeni olarak hazırlanmaya başlamıştır.

Nüfus

Mayıs 1944 yılında Kırım MSSC'den sürülen Kırım Tatarlarının nüfusları hakkında 1989 yılına kadar herhangi bir istatistik bilgisi verilmemiştir. Sovyet basını 40 yıldan fazla bir süre böyle bir topluluğun mevcudiyetinden bahsetmeme politikası uygulamıştır. Ancak 1989 yılına ait istatistiksel yayınlarda ilk defa olarak Kırım Tatarlarının nüfusları kaydedilmiştir. Daha önceki nüfus sayımlarında ise onların büyük bir kısmının (Kazan) Tatar nüfusu içinde gösterildiği anlaşılmaktadır. 1989 nüfus sayımının verilerine göre BDT'de 268.739 Kırım Tatarı mevcuttur. Ancak Kırım-Tatar milli liderleri bu rakamın doğru olmadığını, Kırım Tatarlarının en az 500 bin ve en çok I milyon civarında olduğunu ifade etmektedirler. Bu iddialarında da nispeten haklıdırlar, çünkü Kırım Tatarları için 1979 ile 1989 istatistik verileri mukayese edildiğinde yüzde yüzün üstünde bir artış oranı tespit etmekteyiz ki bu hiçbir şekilde gerçekçi değildir.

Bunu önceki nüfus sayımlarında başka bir millete mensup olarak gösterilen veya yazılan Kırım Tatarlarının 1989 nüfus sayımında esas milliyetlerini yazdırmalarının bir neticesi olarak yorumlayabiliriz. Dolayısıyla 1989 nüfus sayımında da bir hayli Kırım Tatarlarının esas milliyetleri ile kaydedilmemiş oldukları kolaylıkla tahmin edilebilir. Ancak gene de bu rakamın bazı Kırım Tatarlarının

iddia ettiği gibi I milyona ulaşması fazla gerçekçi değildir. Dolayısıyla biz 400-500 bin rakamım daha gerçekçi bulmaktayız. 1989 yılında Kırım Tatarlarının dağılımı ise Tablo 13'teki gibi idi.

Tablo 13: Kırım Tatarlarının Nüfus Dağılımı

Bölge	Nüfus (1979)	Nüfus (1989)	%Oran
Genel	132.272	268.739	100
Özbekistan	117.559	188.365	51,08
Ukrayna (Kırım)	6.636	44.025	16,38
Rusya Federasyonu	5.165	21.465	7,98
Tacikistan	1.350	7.214	2,68
Kazakistan	834	3.169	1,17
Kırgızistan	274	2.924	1,08
Gürcistan	76	615	0,22
Azerbaycan	146	545	0,20
Başka	-	417	0,15

Tablo 13'ten de görüleceği üzere anavatan Kırım'a hızlı bir göç başlamıştır. 1991 yılında Kırım'a dönenlerin sayısı 70 bine ulaşmıştı. Şu andaki sayıları 260-270.000 civarındadır. Bunlar son yıllarda Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan ve Rusya Federasyonu'ndan Kırım'a göçmüşlerdir. 150-200.000 kadar Kırım Tatarı da dönmeyi arzulamaktadır gibi tahminler ileri sürülmektedir.

Kırım Özerk Cumhuriyeti (1995)

Ukrayna Cumhuriyeti Kırım yarımadasındaki çoğunluk konumundaki Rusların baskıları neticesinde 1.11.1995'te Kırım'a özerklik statüsü verdi. Sovyet dönemindeki Kırım Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde Kırım Tatarlarının temsil hakkı var ise de, bu yeni özerk cumhuriyette onlar bu haktan mahrum edildiler. 27.000 km. karelik cumhuriyette toplam nüfus 1991 verilerine göre, 2.600.000 olup, ancak takriben %10'unu Kırım Tatarları teşkil ediyordu. Ruslar ise %60'lık bir orana sahip bulunmaktadırlar.

Kırım Tatarları Kırım Özerk Cumhuriyeti'nde komünist kökenli parlamento başkanı Leonid Hranç'a güvenmemektedirler. Dolayısıyla Ukrayna'dan aşağıda özetleyebileceğimiz isteklerinin yerine getirilmesini talep etmektedirler:

1) Tatarlara yerel halk statüsü verilsin;

2) Kurultay ve Kırım Tatar Meclisi Tatarların resmi organları olarak tanınsın;

3) Kırım Tatar dili Kırım'da devlet dili Ukraynacaya eşit olarak kabul edilsin;

4) Kırım Tatarlarına toprak dağıtılsın;

5) Özerk cumhuriyetin organlarında Kırım Tatarlarına oranları nispetinde temsil veya iş hakkı verilsin;

6) Kırım şehir ve köylerine eski orijinal adları geri verilsin.

Kısacası Kırım'a göçen Kırım Tatarlarının bir haylisine Ukrayna vatandaşlığı verilmediği için vatandaş haklarından yararlanamamaktadırlar. İşsizlik oranı yüksektir. 1998'de dönemin cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in Kiyev'e yaptığı resmi ziyaretten sonra Kırım'a uğraması Kırım Tatarları tarafından çok olumlu karşılanmıştı. Ancak konut vb. gibi vaatlerin zamanında ve yeterince yerine getirilememesi de hayal kırıklığı yarattı. Gene de Ankara, Başbakanlığa bağlı TİKA'nın buradaki bürosu kanalı ile bir takım faaliyetlerde bulunmaktadır. Ayrıca Türkiye'deki Kırım Türkleri dernekleri de kısıtlı katkıda bulunmaya çalışmaktadırlar. Ukrayna parlamentosunda milletvekili olarak bulunan Mustafa Cemil Kırımoğlu ile Reşat Çubar Ukrayna'nın başkentinde Kırım Tatarlarının sorunlarını duyurmaya gayret etmektedirler. Fakat Kırım Tatarlarının sorunlarının çözülmesi henüz uzakta gözükmektedir.

Kuzey Kafkasya Türkleri

Kafkasya, tarih boyunca kavimler göçüne sahne olmuş bir geçit bölgesi idi. Dolayısıyla burada Türk kavimlerinden Hun, Avar, Hazar, Peçenek, Uz, Selçuk ve Osmanlıların izleri az çok kalmıştır diyebiliriz, işte bu değişik Türk boylarından bu bölgede kalan ve bugüne kadar milli varlıklarını muhafaza eden belli başlı Türk boyları şunlardır:

1. Kumuk
2. Karaçay
3. Balkar
4. Nogay
5. Kafkasya (Stavropol) Türkmeni

Bu değişik adlardaki Türk boylar Kafkasya'da başlıca Rusya Federasyonu'na bağlı Krasnodarsk ve Stavropolsk Krayları, Karaçay-Çerkez Cumhuriyeti, Kabardin-Balkar, Severo (Kuzey)-Ossetin Cumhuriyeti, Çeçen-İnguş Cumhuriyeti ve Dağıstan Cumhuriyeti gibi idari bölgelerde yaşarlar.

Bu Türk boyları hakkında bilgi vermeden önce Kafkasya'nın idarî taksimatına bir göz atmakta fayda vardır. Bu bölgedeki idarî taksimatta gerek yüzölçümü ve gerek nüfus olarak en büyük bölgeyi Dağıstan Cumhuriyeti teşkil eder. Başkenti Mahaçkala olan Dağıstan 20 Ocak 1921'de kurulmuş olup, yüzölçümü 50.300 km^2 ve nüfusu 1.802.188'dir (1989) ve 39 rayonu (mahalle) bulunmaktadır. Dağıstan Cumhuriyeti'nde irili ufaklı değişik 30'dan fazla halk mevcuttur. Öncele-

ri bütün Dağıstanlılara topluca yanlış olarak Lezgin denirdi. Aslında Lezginler (Lezgi) Dağıstan halklarından ancak bir tanesini teşkil ederler. Dağıstanlıları dil yapılarına göre a) Yafet (Kafkas) b) Türk ve c) İranî olmak üzere üçe ayırmak mümkündür. Buna göre Türk lehçeleri konuşan boylar

sırasıyla Kumuklar (takriben 100.000) Nogaylar ve Azerbaycanlılardır (Derbent Türkleri veya Tatarları adları da kullanılmıştı).

Türklerin yoğun bulunduğu ikinci bölgeyi Kabardin-Balkar Cumhuriyeti teşkil eder. Başkenti Nalçik'tir. Yüzölçümü 12.500 km^2 olup, nüfusu 753.531'dir. (1987) Kabardin-Balkar Cumhuriyeti'nin sekiz rayonu bulunmaktadır, I Eylül 1921'de Kabardin Muhtar Oblastı olarak ilan edilmiş, daha sonra 5 Aralık 1936'da Kabardin-Balkar Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ad ve statüsünü kazanmıştı.

Bu bölgedeki Türklerin yoğun bulunduğu üçüncü idarî bölgeyi Stavropolsk krayına bağlı olan Karaçay-Çerkez Cumhuriyeti teşkil eder. Merkezi Çerkesk olan bu cumhuriyetin yüzölçümü 14.100 km^2 ve nüfusu 414.970 dir. (1987).

Kumuklar

Kafkasya'da Azeri Türklerinin dışında en kalabalık topluluğu Kumuklar teşkil eder. Resmî istatistiklere göre, (1989) sayıları 282.178 idi. Kumukların %82,1 Tablo 14'te görüleceği üzere Dağıstan Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar:

Tablo 14: Kumuk Nüfus Dağılımı

Bölgeler	1979	1989	Oran (%)
Genel	228.418	282.178	100
Rusya Federasyonu	225.800	277.162	98.2
Dağıstan Cumhuriyeti	202.297	231.805	82,1
Çeçen-İnguş Cumhuriyeti	8.087	9.853	-
Kuzey-Ossetin Cumhuriyeti	7.610	9.478	-
Diğer	-	5.016	1.7

Kitleler halinde yerleştikleri sahalar Hasanyurt, Babayurt, Kızılyurt, Buynak, Kayakent ve Kaytak ile Mahaçkala çevresindedir.

Millî geleneklerine bağlı olan Kumuklar hiçbir vakit yabancı idarenin nimetlerine kapılmamış şive ve kültürlerini bütünüyle muhafazaya çalışmışlardır. Aralarında "Çöp Bulğa" adını verdikleri imece türünden içtimaî yardımlaşma usulü hâlâ devam etmektedir. Daha önceleri bütün Türk boylar gibi Arap harflerini kullanan Kumuklar, Sovyetler Birliği'nde yapılan alfabe reformu neticesinde 1928 ile 1939 yılları arasında her bir Türk boyu ortak olan Latin harflerini kullanmışlar, sonradan kendilerine has olan Kril harflerini kullanmak zorunda bırakılmışlardır. Eskiden Kumukça Kafkasya'da anlaşma dili idi.

Karaçaylar

1943'te Kırım Tatarları, Çeçen-İnguşlar gibi sürgüne uğrayan Karaçay-Balkarlar, Çeçen-İnguşlarla birlikte aklanarak 1957'den sonra tekrar eski yurtlarına dönebildiler. Tabii ki bu sürgün onların sayıca bir hayli eksilmesine neden olmuştu.

Karaçaylarla Balkarlar ortak dil kullandıkları halde ortak bir idarî bölgeyi paylaşamamaktadırlar. Karaçaylar, Stavropol krayına bağlı Karaçay-Çerkez Muhtar Oblastı'na, Balkarlar ise RSFSC'ye dahil Kabardin-Balkar MSSC'ye dahil edilmişlerdi.

Karaçay-Çerkez Cumhuriyeti

Karaçaylar 1989 nüfus sayımına göre 156.140 nüfusa sahip olup, %80'den fazlası (180.000) Karaçay-Çerkez Cumhuriyeti'nde yaşamaktadır. Bu merkezi Kuzeydoğu Kafkasya'daki Karaçaylar bilhassa Kuban nehri yakınlarında Uçkulan, Teberde ve Zelençuk mevkilerinde yoğun halde bulunmaktadırlar. Menşe itibarı ile Kumanlardan geldikleri iddia edilmektedir. 1920-1924 yıllarında Arap harfleri kullanan Karaçay-Balkarlar 1924 ile 1936 yıllarında Latin, daha sonra ise Kril harflerini kullanmaya başladılar. Bu Kril harfleri de 1961 ve 1964'te olmak üzere iki defa ufak değişikliklere maruz kalmıştır.

Karaçay-Çerkez Cumhuriyeti'nin yüzölçümü 14.100 km. kare olup, toplam nüfusu 430 bindir. Karaçayların bu Cumhuriyette nüfusları %30'un biraz üstündedir.

Tablo 15: Karaçay Nüfus Dağılımı

Bölgeler	1979	1989	Oran (%)
Genel	131.074	156.140	100,0
Rusya Fed.	125.792	149.663	95.9
Karaçay-Çerkez Cumh.	109.196	128.746	82.5
Diğer	-	6.477	4.1

Balkarlar

Balkarlar ise Karaçayların doğusundaki Çerek, Çegem, Baksan Malki ve Terek civarında yoğun halde bulunmaktadırlar. Kendilerine "Taulida da (Dağlı)" diyen Balkarlar 1989 nüfus sayımına göre 88 bin kişiden ibaret olup, %88'si (78.000) Kabardin-Balkar Cumhuriyeti'nde yaşamaktadır. Bir iddiaya göre Bulgar Türklerinden, diğer bir iddiaya göre Hazar Türklerinden gelmektedirler. Bugün Balkarlar I. Bezengiy veya Bizingi, 2. Hulamlı, 3. Çegemli, 4. Urosbeylive 5. Baksanlı gibi kollara ayrılırlar.

Kabarda-Balkar Cumhuriyeti

Kuzey Kafkasya halkı Kabardalar ile Türk dilli Balkarlar için ortak bir cumhuriyet tesis edilmiştir. 12.500 km karelik cumhuriyetin toplam nüfusu 800 bin civarında olup, Balkarlar ancak %10'unu teşkil ederler.

Nogaylar

Bir siyasi kavim adı olan "Nogay" adı Cengiz Han'ın torunu Nogay'dan gelir. Büyükçe bir Türk topluluğu bu ad altında toplanmıştır. Tarihte Altınordu Devleti'nin yıkılmasından sonra kurulan hanlıklar arasında da adı geçen Nogay, yanlış olarak Tatarlar için de kullanılmıştır. Fakat Kazaklar, Tatarlara Nogay derler. Dağıstan'ın kuzey kısımlarında, bilhassa Terek havzasında yaşayanlarına Ak-

Nogaylar denir. İlk Nogayca alfabe 1928’de Latin harfleri esasına göre düzenlenmişti. Diğer Türk alfabeler gibi bu da 1938’de Kril harfleri ile değiştirildi ve 1944’te yapılan değişikliklerle bugünkü halini aldı.

1989 nüfus sayımına göre 79 binden fazla olan Nogaylar 16’da da görüleceği üzere Dağıstan Cumhuriyeti ile Stavropolsk krayında yoğun haldedirler.

Tablo 16: Nüfus Sayımına Göre Nogaylar

Bölgeler	Nogay Nüfusu	Nogay Nüfusu	Oran (%)
	1979	1989	
Genel	59.546	75.564	100
Rusya Federasyonu	58.639	73.901	97,8
Dağıstan Cumhuriyeti	24.977	28.294	37,4
Stavropolsk Krayı	22.402	-	29,6
Karaçay-Çerkez Cum.	11.872	12.993	17,2
Çeçen-İnguş Cum.	6.093	6.884	9,1
Diğer	-	4.991	6,6

Kundur ve Kafkasya Türkmeni

Yukarıda saydığımız boyların dışında Kafkasya bölgesinde Kafkasya (Stavropol) Türkmeni ve Kundur adlı iki Türk boyu daha mevcuttur. Daha doğrusu Kundurlar değişik sebeplerden Kafkasya’dan İdil deltasına göç edip orada yerleşmiş Nogaylara pek yakın bir Türk boydur.

Kafkasya Türkmenleri ise XVIII. yüzyılda büyük Türkmen boyundan kopma bir topluluktur. Sayıları 15 bin civarındadır. Çavdur, Sönçhacı ve Iğdır uruklarına ayrılırlar.

Bu bölgede bir de Türk boyu olmakla birlikte son devirlerde büyük çoğunluğu Azerbaycanlılaşmış Tatlar mevcuttur. Bunlar Şii mezhebindendirler. Kuzeydoğu Azerbaycan’da ve bilhassa Kuba’da ve bir miktar da Dağıstan’da yaşarlar. 1926’da 70 bin kişi Tatça (İran dili) konuştuğu halde ancak 30 bini kendini Tat olarak kabul etmişti. 1989 verilerine göre ise Tatların sayısı 30.817 idi.

Özetlersek Kuzey Kafkasya’da Azerbaycan dışındaki bir miktar Azerinin dışında Kumuk, Karaçay, Balkar, Nogay, Kafkasya Türkmeni gibi değişik adlardaki yerli Türk boyları yaşamakta olup, bunların toplam nüfusu yarım milyonu aşmaktadır.

Sibirya Türkleri

Ekonomik Bölgeler

Sibirya bugün Rusya Federasyonu’nun Asya’daki en büyük parçasını oluşturmakta olup, 12 milyon kilometrekarenin üzerinde bir yüzölçümüne sahiptir, diğer bir ifade ile Türkiye’nin 15 mislinden büyük bir coğrafi alanı kaplamaktadır. Batıdan doğuya doğru Ural dağlarından Bering’e kadar 7 bin

km., kuzeyden güneye Kazakistan'a 3,500 km.'dir. Sibirya Tablo 17'deki gibi Batı Sibirya, Doğu Sibirya ve Uzak Doğu ekonomik bölgelerine ayrılır:

Tablo 17: Sibirya Bölgeleri Nüfus ve Yüzölçümü

İdari Bölgeler	Nüfus	Yüzölçümü (km2)
Batı Sibirya Bölgesi		
Altay Kray	2.777.000	262.000
Kemerov Oblast	3.152.000	96.000
Novosibirsk Oblast	2.770.000	178.000
Omsk Oblast	2.088.000	140.000
Tomsk Oblast	983.000	317.000
Tümen Oblast	2.837.000	1.435.000
Toplam	14.607.000	2.428.000
Doğu Sibirya Bölgesi		
Buryat Cumhuriyeti	1.030.000	351,000
Tuva Cumhuriyeti	289.000	170.000
Krasnoyarsk Kray	3.520.000	2.402.000
İrkutsk Oblast	2.784.000	768.000
Çitinsk Oblast	1.361.000	432.000
Toplam	8.984.000	4.123.000
Uzak Doğu Bölgesi		
Yakut (Saha) Cumh.	1.034.000	3.103.000
Primor Kray	2.189.000	166.000
Habarovsk Kray	1.794.000	825.000
Amur Oblast	1.053.000	364.000
Kamçatka Oblast	443.000	472.000
Magadan Oblast	550.000	1.199.000
Sahalin Oblast	709.000	87.000
Toplam	7.772.000[1]	6.216.000

(1) **Naselenie SSSR 1987**, (Moskova 1988), s. 21-23. “Sibirien”, **Brockhaus Enzyklopaedie**, XVII, (Wiesbaden 1973), s. 372-375.

Coğrafi Yapı

Sibirya sert iklim şartları nedeniyle Rusya Federasyonu’nun yüzölçümünün %70’ini kaplamasına rağmen topraklarında toplam nüfusun (150 milyon) ancak %20’sini (30-35 milyon) barındırmaktadır. Morfolojik olarak Batı Sibirya düzlükleri, Orta Sibirya dağlık bölgesi, Güney Sibirya dağları (Altay, Sayan, Tannu-Ola, Baykalötesi, Stanovoy dağları) ve Kuzeydoğu dağlık bölgesine ayrılır. Burada dünyanın en uzun nehirleri bulunur. Batıdan doğuya doğru Ob (5.410 km.), Yenisey (4.092 km.), Lena (4.400 km.), Koluma (2.129 km.) ve Amur (4.444 km.) bunların belli başlılarıdır. Bu nehirlerin kolları da dev ırmaklar olarak bütün Sibir bölgesini kaplarlar. Ob’un kolu Çulım 1.799 km. ile İrtiş 4.248 km. ve onun kolu Tobol 1.591 km. uzunluğundadır. Yenisey’in belli başlı üç kolu Nijni Tunguzka (2.989 km.), Podkamenaya Tunguzka (1.865 km.) ve Angara’dır (1.779 km.). Lena’nın ise Aldan (2.273 km.) ve Vitim (1.834 km.) adlı kolları vardır.

Ulaşım

Sibirya’da ulaşım iklimin müsait olduğu dönemlerde hava yolu veya genelde demiryolu ile yapılır. Karayolu ise ancak belli başlı merkezlerin yakın çevrelerinde mevcuttur. Sibir demiryolu Tümen’den başlayarak İşim-Omsk-Novosibirsk-Krasnoyarsk-Uyar-Tayşet-Tulun-Zima-İrkutsk-Ulan-Ude-Petrovsk-Çita gibi merkezleri birbirine birleştirir. Çita’da ise iki kola ayrılarak bir kol Şilka-Magoşa-Habarovsk ve Çin denizine ulaşırken, ikinci kol Zabaykalsk’a ve oradan Çin Halk Cumhuriyeti’ne devam eder. XIX. yy.’ın sonunda tamamlanan bu demiryolunun dışında BAM (Baykal-Amur Magistral: Baykal-Amur Ana Demir Yolu) kısaltmasıyla şöhret bulan bir demiryolunun da inşası tamamlanmıştır. Bu hat ta eski hattın Tayşet mevkiinden başlayarak Bratsk-Ust Kut-Kunerma-Tında’tan geçerek gene mevcut olan Çagdamın-Komsomolskna-Amure-Sovetskaya Gavan’a birleşmiştir.

Yeraltı Zenginlikleri

Sibirya büyük çaplı tarıma müsait değildir, yabancıları buraya cezbeden esas zenginlikler kürk hayvanları ve yeraltı zenginlikleri olmuştur. Ham petrol ve doğalgaz bilhassa Batı Sibirya’da Morkovo, Aşağı Tunguzka ve Lena dolaylarında bulunur. Ham petrol ve doğalgaz genelde Tümen’e sevk edilir. Kuznetzk, İrkutsk, Çulman, Tunguzka ve Lena nehirleri bölgelerinde taşkömürü bulunur. Torf ve diğer cins kömür ise Acinsk, Lena ve Anadır’da mevcuttur. Demir madenine ise Abakan, Angara, Baykal ötesi ve Lena çevrelerinde rastlanır. Bunun dışında zengin boksit, civa nikel, bakır (Norilsk’te), civa, çinko gibi madenlerin dışında değerli altın (Koluma), platin ve elmas yatakları da yıllardan beri işletilmektedir. Bu madenlerin ekserisinde “gulag”lara (Çalışma kampları) yollanan mahkumlar kullanılmaktadır. Sibirya XX. yy.’a kadar kürk ve altını ile şöhret bulmuşsa da, bilhassa Sovyet döneminde endüstrileşmeye başlamış, demir, döküm, alüminyum, kimya, petro-kimya, inşaat malzemeleri sanayii kurulmuş, çeşitli termo ve hidro elektrik santralleri faaliyete geçmiştir. Bunların neticesinde Novosibirsk, Omsk, İrkutsk, Novokuznetsk, Tomsk, Bar-naul, Tümen gibi endüstri merkezleri ortaya çıkmış ve bu sayede bölgenin nüfusu artmıştır.[1]

Sovyet rejimi bu yeni kurulan endüstri merkezlerinde yerleşmeyi teşvik için yüksek ücret ve sosyal politikalar uygulamıştır. Bu da bilhassa gençleri celp etmiştir. Sibirya'da nüfusu bir milyonu aşan iki (Novosibirsk ve Omsk), 500 bini aşan beş (Krasnoyarsk, İrkutsk, Barnaul, Habarovsk ve Novokuznetsk) şehir bulunmaktadır. Bu nüfusa yaklaşan iki şehir ise Tomsk'la Tümen'dir.

Etnik Yapı

Sibirya'da daha sonraki dönemlerde buraya göçen yabancılar (Rus, Ukrain, Belorus vb.) dışında esas yerli halklar 30-32 arasındadır. Araştırmacılar bunları 5 gruba ayırırlar:

1. Fin-Ugor Halkları

Hantı (Ostyak)

Mansı (Vogul)

Samoyedler-Nen (Somoed)

Tavgin/Nganacan

Ens

Selkup (Ostyak-Somoed)

2. Türk Halkları

Batı Sibirya Tatarları

Altay

Hakas

Şor

Tuva (Soyot/Uranhay)

Yakut

Dolgan

3. Moğol Halkı

Buryat

4. Tunguz Halkları

Evenki (Tunguz)

Lamut (Evenki)

Nanay (Gold)

Ulçi

Ude

Oroçi

Negidal

Mançur

5. Paleoasya Halkları[2]

Sibirya'da Türk Halkları

Bağımsız Devletler Topluluğu'nda dördüncü coğrafî bölümde inceleyeceğimiz Türkleri toplu olarak "Sibirya Türkleri" diye adlandırıyoruz. Tabii ki bunlar kendi aralarında alt gruplara ayrılmaktadırlar.

XVI. yy.'da Sibirya coğrafi adı Ural dağlarının doğusundaki Tobol, İrtiş, İşim, Obi ırmaklarını içine alarak Altay dağlarına kadar uzanan saha için kullanılırdı. XVI. yy.'da başlayan Rus istilasından sonra "Sibir" Rusya'nın Türkistan ve Kafkas sömürgelerinden başka Asya'daki bütün sömürgelerini ifade eden coğrafi bir terim oldu.

Sibirya'nın Altay-Sayan dağlık bölgesinde, Ob-Abakan ve Yenisey kaynak ve havzalarında yaşayan muhtelif Türk boylarına da genel olarak Sibirya Türkleri denilebilirse de özel olarak "Altay Türkleri" de denir. Altay-Sayan dağları eski Türk yurdu idi ve burada proto-Türkler yaşamışlardı. İşte bu bölgede yani Altay'da yaşayan halkları incelemek için şarkiyatın (orientalistik) özel bir dalı olan Altaistik (Altai) ilim dalı meydana gelmiştir. Bu tabir artık genel olarak Asya kavimlerinin hepsini birden ifade için kullanmaya başlanmıştır. Fakat bizim için en doğrusu Türkoloji, yani Türklük bilimi olmalıdır. Çünkü Türkler yalnız Altay'da değil başka yerlerde de mevcuttur. Zaten M.Ö. VII. yy.'dan itibaren proto-Türkler-Altan-Sayan dağlarının batısındaki (Tuva, Minusinks, Abakan) bozkırlarını boşaltarak doğu ve batıya olmak üzere iki yöne göç etmişlerdi.

Bugün biz İdil-Ural, Türkistan ve Kafkasya'nın dışında kalan bölgeye Sibirya ve buradaki Türkleri de genel adla Sibirya Türkleri diye adlandırıyoruz. Yukarıda da belirttiğimiz üzere Sibirya'nın Altay-Sayan dağlık bölgesinde eski Türk yurduna yakın bölgede ve Ob, Abakan ve Yenisey kaynak ve havzalarında yaşayan muhtelif Türk boylarına ise "Altay Türkleri" demeyi uygun buluyoruz. İşte bu Altay Türklerinin işgal ettiği saha 45°-55° kuzey enlemi ile 93°-98° doğu boylamı arasındadır.

Sibirya Türklerinin toplam sayısı I milyon civarındadır ve nüfus yoğunluklarına göre Yakut, Tuva, Hakas, Altay, Şor, Dolgan boylarına ve Sibirya Tatarları ile Sibirya Buharalılarına ayrılırlar.

Yakutlar (Sahalar)

Kendilerine Saka veya Saha diyen Kuzeydoğu Sibirya'da bilhassa Yakut (Saha) Cumhuriyeti'nde yaşarlar.

Yakut (Saha) Cumhuriyeti

Yüzölçümü bakımından eski Sovyetler Birliği'ndeki en büyük muhtar cumhuriyeti olup, 3.103.000 $km.^2$'dir. Başkenti Yakutsk olan Yakutistan'ın genel nüfusu 1.094.005'tir (1989). Doğusunda Orta Sibir dağları ve kuzeybatısında Doğu Sibir dağları bulunmaktadır. Yakutistan'da Anabar, Olenek, Lena, Yaba, İndigirka ve Koluma nehirleri bulunur. Ülkenin %20'sinden fazla bölümü kuzey kutbundadır ve 2/3'si dağlarla kaplıdır. Güneydeki göller yöresi hariç toprak tamamen buzlarla

kaplıdır. Kış 180 ile 220 gün arası sürer. Ocak ayı ortalaması -34° ile -45°C (en fazla -68°C) derece arasındadır. Yaz çok kısa sürmekte olup, 85 ile 100 gün arasındadır. Temmuz ayı ortalaması 18°-19°C'dir (en fazla 38°C).

Ülkenin 4/5'ünü kutup bölgesine has iğne yapraklı ağaçlar kaplar ve Yakutistan'ın ancak %I'i tarıma elverişlidir. Genellikle nehirlerde balıkçılık yapılır, ormanlarda kürk hayvanları avlanır. Bunun dışında soğuğa dayanıklı Ren geyikleri ve at beslenir. Bu sert iklim şartlarına rağmen Yakutistan yeraltı madenleri yönünden zengin bir ülkedir. Aldan, İndigirka ve Koluma'da bol miktarda altın elde edilir. Bunun dışında Vilcuc ve Olenek'te elmas madenleri bulunmaktadır. Bu iki kıymetli madenin dışında kurşun, çinko, volfram, molibden de elde edilmektedir. Yakutistan'da 2.500 milyon tonluk çok zengin kömür rezervinin bulunduğu tahmin edilmektedir. Tabiat şartları çok elverişsiz olduğu için demiryolu ulaşımı olmadığı gibi diğer neviden ulaşımlar da zor yapılmaktadır. Halk bilhassa yaşamaya daha elverişli olan Orta Lena-Aldan ve Vilcuc havzalarında yerleşmiştir. 1989 nüfus sayımına göre Yakut Cumhuriyeti'nin genel nüfusu 1.094.065'e ulaşmıştı.

Tablo 18: Yakut Cumhuriyeti'nin Nüfus Dağılımı

Topluluk adı	Nüfus (1979)	Nüfus (1989)	Cumhuriyetteki Oran (%)
Genel	851.840	1.094.065	100,0
Rus	429.588	550.263	50,29
Yakut	313.917	365.236	33,38
Ukrain	46.326	77.114	7,04
Kuzey Halkları	18.445	24.817	2,26
Tatar	10.976	17.415	1,59
Evenki	11.584	14.428	1,31
Belarus	6.769	9.900	0,9
Diğer Türkler	-	13.366	1,22

Yakutların %95,5'inin kendi cumhuriyetlerinde yaşamalarına rağmen ancak %38,4'lük bir orana sahip oldukları görülür. Aslında yaşamaya pek elverişli olmayan bu topraklar yeraltı zenginlikleri dolayısıyla Rusları celp etmiş olup, onlar genel nüfusun %50'sini ellerinde tutmaktadırlar. Son yıllarda cumhuriyet nüfusunun artışı ise nüfus artışından ziyade bu yörelere çalışmaya gelenlerin artışından kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Kültür

Tarihi olarak Tuvacaya yakın olan Yakutça kuzeyde kendi içine kapalı olarak geliştiği için bugün diğer Türk lehçeler ile benzerliği yok denecek kadar azdır. Dolayısıyla da Yakutça konuşan biri ile anlaşmak çok zordur. Dilin %50'si eski Türkçe kelimeler ihtiva etmekle birlikte bir hayli kelime de komşularından, bilhassa Moğolcadan alınmıştır. XIX, yy.'dan itibaren Kril harfleri ile yazılan Yakutça,

1920'den 1938'e kadar Latin harfleri ile yazılmış sonra bütün Türk lehçelerde olduğu gibi Kril kullanılmaya başlanmıştır. Bugün Yakut edebiyatı bir hayli gelişmiş olup, Sovyet döneminden önce A. Kulakoskay (1879-1926), A. I. Sofron(ov) (1886-1936), P. Oyun(ski) (1839-1939) gibi Sovyet döneminde ise S. P. Kulaç(ikov)-Elley (doğ. 1904). A. Künde-İvanov (1898-1954) gibi yazar ve A. Açugiya Mordinov (doğ. 1906) gibi şairler yetişmiştir. Yukarıda adını belirttiğimiz P. Oyun(ski) 20 yıllık bir çalışma ile Olongho adı verilen, ekseri on-onbeş mısradan ibaret ve kahramanının adı ile anılan destanları toplamıştır. Yakut şair ve yazarları Türklerden bilhassa Kazak edip ve şairleri ile edebi temas halindedirler. Bu da her iki tarafın bir kökten geldiğinin şuuruna varmış olmanın bir örneğini teşkil eder. Bir hayli Kazak eseri Yakut okuyucusuna takdim edilmiştir. Gerek Yakutistan'da ve gerek Kazakistan'da bir diğerinin "edebiyat günleri" kutlanmakta ve bu vesile ile her iki ülkenin edipleri bir araya gelmektedir. Buna benzer faaliyet 1980'de Kazakistan'da yapılmıştı. 1983 yılında ise Yakutistan'da "Kazak edebiyatı günleri" (24 Haziran-4 Temmuz) düzenlendi. Kazak yazar ve şairleri Yakutistan'da pek büyük bir sevgi ve hürmetle Orta Asya Türk kültürünün ortak bir ürünü olan kımız (at sütü) kaseleri ile karşılandılar.

Kısacası diğer Türk boylardan hayli uzakta kalan Yakutlar sayıca fazla olmamakla birlikte bütün güçleri ile kendi kültürlerini, örf ve adetlerini yaşamaktadırlar. Hatta bir Kazak yazarının ifadesine göre; Yakutistan'ın, Rusların büyük sayıda bulunduğu başkenti Yakutsk'ta bile çocuklar Yakutça konuşmaktadırlar.

Tuvalar

Tuva daha doğrusu Tuba adına Çin'in Su sülalesinin (581-618) kayıtlarında rastlanmaktadır. Bu kayıtlara göre Tubalar Kırgızların doğusunda "Küçük Deniz"in (muhtemelen Baykal gölünün) güneyinde ve Uygurların kuzeyinde bulunmaktadırlar. Buna göre Çin kayıtlarında yazılış şekliyle Dubo-Tubalar Sayan dağlarının geniş vadilerinde ve güneyde Tamu-Ola'da meskun idiler. Bugün de Tuvaların oturdukları yerler eskisinden pek farklı değildir ve buraya Tannu-Tuva denilmektedir. Kullandıkları dil Sibir Türk dilinin bir kolu olup, Soyonca veya Uranhayca da denilmişti. Bunların bir kolu olan Karagaslar ise bugün tamamen Tuvalılar içinde kaydedilmektedir. Karagaslara aynı zamanda Tofalar da denilmişti.

Tuva Cumhuriyeti

1938 yılında Sovyetler Birliği'nin yüzölçümü 21.258.970 km^2 idi. 1945'ten sonra ise ve 1990 sonunda 22.402.200 km^2'ye ulaşmıştı. Sovyetler Birliği'nin II. Dünya Harbi'ndeki bu toprak kazancı neredeyse bugün Fransa, İspanya ve Portekiz'in toplam yüzölçümlerine eşitti. Moskova'nın kazançları arasında bugünkü Tuva Cumhuriyeti de dahildi.

Sovyetler Birliği henüz II. Dünya Savaşı devam ederken yarı bağımsız Tannu'nu (yüksek dağ) -Tuva Devleti- işgal ederek bu ülkenin 170.500 km^2'lik yerini kendi kaynaklarına katmıştı. Tannu-Tuva'nın zengin yeraltı zenginliklerine, ormanlara ve ekinlere çok elverişli topraklara sahip olmasına rağmen halkı çok az idi. II. Dünya Harbi yıllarında halkı 70 binden fazla olmayıp bunun 50 binin Tuvalıların kendileri ve 16 binini de Ruslar teşkil ediyordu. XVIII. yy.'ın ikinci yarısından itibaren Moğolistan'ın hakimiyeti altında bulunan Tuva daha sonraları Çin hakimiyetine geçmişti. 1860'ta Çin-

Rus antlaşması gereğince Rus tüccar ve göçmenlerine o günkü adı ile Uranhay-Uygurların ülkesinde yerleşme müsaadesi verilmişti. Milliyetçi Tuva halkı nüfusunun azlığına bakmayarak, 1911'de Çin'de Sun Yat Sen liderliğinde yapılan ihtilali fırsat bilerek bağımsızlığını ilan etmişti.

Fakat bu bağımsızlık uzun ömürlü olmadı ve 3 yıldan sonra Rusya'nın himayesini kabul etmek zorunda kaldı. Rusya'daki Bolşevik İhtilali'nden sonra ise komünistlerin tesiri ile 1921'de Tannu-Tuva Halk Cumhuriyeti ilan edildi. İşte 1944'e kadar yarı bağımsız kalan bu Tannu-Tuva Halk Cumhuriyeti tamamen Sovyetler Birliği'ne dahil edilerek kendisine RSFSC'nin bir muhtar bölgesi (Otonom oblast) statüsü verildi. 1961'de bu statü değiştirilerek gene de RSFSC'ye bağlı olan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (MSSC) statüsü verildi. 1991'den sonra Rusya Federasyonu içinde bir cumhuriyet oldu.

Tuva Cumhuriyeti'nin yüzölçümü 170.500 km^2 olup, 1989 nüfus sayımına göre nüfusu 308.557'dir. Yenisey'in aşağı mecrasındaki Tuva'ya güneyde Sibirya, batıda Sayan, Altay, Tannu-Ola, Sangilen ve Doğu Tuva dağları çevreler. Kuzeyinde Krasnoyarsk Kray'ı, kuzeybatısında ise aynı kraya bağlı Hakas Cumhuriyeti batısında Altay Krayı ve buna bağlı Gorno-Altay Cumhuriyeti, güneyinde Moğol Cumhuriyeti ve doğusunda Buryat Cumhuriyeti bulunmaktadır. Başkenti Kızıl (daha önce Kızıl Hoto, ondan da önce Hem Beldiri) olup, belli başlı Turan ve Ersin adlı iki şehir de mevcuttur.

İklimi çok sert olup karasaldır. Temmuz ayı ortalaması 17°-20°C arasında ve Ocak ortalaması ise -25 ile 35°C derece arasındadır. Vadiler yılda 150 mm. ile 300 mm. arasında yağış alırken, dağ yamaçları 400 ile 600 mm. yağış alırlar. Ülkenin yarısı ormanlarla kaplıdır.

Nüfus

1989 nüfus sayımına göre Tuvalıların nüfusu 206.924'e ulaşmıştı. Tuvalıların ezici çoğunluğu (%95,9) kendi muhtar cumhuriyetinde yaşamaktadır. Bir miktarı ise komşudaki Moğolistan Cumhuriyeti'nde bulunmaktadır.

Tablo 19: Tuva Cumhuriyeti'nin Nüfus Dağılımı

	Nüfus	Nüfus Cumhuriyetteki		Topluluk Adı	(1979)	(1989)	Oran %
Genel	267.599	308.557	100				
Tuvali	161.888	198.360	64,29				
Rus	96.793	98.831	32,03				
Hakas	2.193	2.258	0.73				
Ukrain	1.729	2.208	0,71				
Tatar	988	1.071	0,34				
Diğer	-	5.829	1,88				

Tuvalıların %95,9'u kendi cumhuriyetlerinde yaşayan bir Türk topluluğudur. Nüfusları az olmasına rağmen benliklerini iyi korumaktadırlar. Tablo 19'dan da görüleceği üzere Tuva ülkesinde diğer bir Türk boyu olan Hakaslardan da bir miktar mevcuttur.

Ekonomi

Ekonomisi esasta köy ekonomisine dayanmakta olup başlıca, besicilik yapılır. Koyun, sığır ye domuz gibi (1970'te 1,1 milyon koyun, 194 bin sığır ve 27 bin domuz) hayvanların dışında at, deve ve Ren geyiği beslenir. Ülkenin yarısının ormanlık olması buralarda vahşi kürk hayvanların avlanmasına müsaittir. Besiciliğin dışında bir miktar ziraat de yapılır. Başlıca, buğday ve arpa üretilir. Yeraltı zenginlikleri yönünden mühim bir ülke olup başlıca, asbest, kobalt, nikel, bakır, cıva, çinko, kurşun, demiş, taş kömürü ve madeni tuz çıkarılır. Başkent Kızıl'da ağaç, deri ve gıda sanayileri mevcuttur. 433 km'lik bir şose yolu mevcut olup ana yollar Kızıl ile Abakan ve Teli ile Kızıl arasındadır.

Kültür

Tuva dili bugün işlenmiş bir hale gelmek üzeredir. 1930'da yazı dili Latin harfleri esasına göre düzenlenmişti, fakat 1941'de diğer Türk lehçelerde olduğu gibi Tuvaca için de Kril harfleri icat edildi. Zengin destanlara sahip olan Tuva halkının en meşhur destanı Keser olup 1963 yılında neşredilmiştir (Kızıl). Diğer destanlarında olduğu gibi bu destanda da Tibet-Moğol tesiri kuvvetle sezilmektedir. Sovyet devri yazarları arasında Salçak Toka (doğ. 1901) en meşhurlarındandır. Tuvalılar eski Türkler gibi Şamanist idiler, sonraları Moğolistan'ın tesiri ile Lamaizm de girmişti.

Kısacası ufak bir Türk topluluğu olan Tuvalılar, büyük topluluklardan uzak kendilerine has olan kültürlerini muhafaza etmeye gayret etmektedirler. Şu anda sayıları az olmakla birlikte Ruslar arasında erime tehlikesinden uzak gibi gözükmektedirler.

Batı Sibirya Tatarları

Sibirya halkalarını I) Ugro-Fin, 2) Türk, 3) Moğol, 4) Tunguz ve 5) Diğer olmak üzere beş grupta inceliyoruz. Biz daha önce bu Sibirya Türkleri arasından ikisini, Yakutlarla Tuvalıları incelemiştik. Şimdi Batı Sibirya'da (Altay-Sayan) kalan (Sibirya) Tatar, Altay, Hakas, Şor ve Kuzeydoğu Sibirya'da kalan Dolganlar hakkında da birkaç satır yazmayı uygun bulduk.

Bu Tatarlar Obi ve İrtiş nehirlerinin vadilerinde yaşarlar. XV-XVI. yy.'dan beri siyasi varlıklarını hissettiren bu Tatarlar sayıca bilhassa Tobolsk, Tümen, Tomsk ve Baraba'da fazla olduklarından bu şehir adları ile de anılmışlardı. Mesela Baraba Tatarları gibi nüfuslarının 100 bin civarında olduğu tahmin edilen Sibirya Tatarları, Kazan Tatarları ile de karışarak ve onların tesiri ile Kazan Tatarcasına çok yakın bir dil kullanmaktadırlar. Eskiden Togus, Kurdak, Yaskal, İştek, Turalı gibi kabilelere de ayrılırlardı. Fakat bugün bu sistem unutulmuştur. Bu bölgede ayrıca hangi tarihte geldikleri belli olmayan Buharalılar da mevcuttur. Bunlara Sibirya Buharalıları da denilmekte olup, 1929'da nüfusları 30 bin civarında idi. Bu bölge bilhassa Tümen çok zengin petrol ve tabii gaz madenlerine sahip olduğundan bir hayli yeni Rus göçmeninin istilasına da uğramaya başlamıştır.

Hakaslar

1989 nüfus sayımına göre nüfusları 81.428 olan Hakaslar, başlıca Krasnoyarsk Krayı'na bağlı olan Hakas Muhtar Bölgesinde (oblast) yaşamaktadırlar. Hakasların Kırgız ve Sagay gibi iki mühim kolu bulunmaktadır. Çin kaynaklarında bu Kırgız boyuna "Heges" denildiği

için aydınlar kendi ülkelerîne Hakas adını vermişlerdir. Meşhur müsteşrik Katanov, etnograflar Maynagaşov ve Kızlasovta Hakas asıllıdırlar. Bunlardan Katanov'un kütüphanesi Türkiye'ye getirilerek Türkiyat enstitüsünün temelini teşkil etmiştir. Hakasça, Uygur şivesine yakındır. Hakas halk edebiyatının ürünleri Kastren, Radloff ve Katanov tarafından toplanmıştır. Bugünkü günde yazı diline sahip olan Hakasların dil ve edebiyat enstitüleri mevcuttur.

Hakas Cumhuriyeti

Hakasların topluca yaşadıkları Hakas Cumhuriyeti batıda Kemerovsk Oblastı, güneybatı ve güneyde Altay Muhtar Bölgesi ve Tuva ile sınırdaştır. Ülkenin 2/3 dağlıktır. Bu ülkenin yüzölçümü 64.400 km2 olup, idari merkezi Abakan'ın dışında Minusinsk adlı bir şehri daha bulunmaktadır.

Nüfus

1989 nüfus sayımına göre BDT'de 81.428 Hakas mevcuttu. Yoğun olarak (%77,2) Hakas Cumhuriyet'inde yaşarlar. Ancak Tablo 20'den de görüleceği üzere burada da ufak bir azınlık durumundadırlar.

Tablo 20: Hakas Cumhuriyeti'nin Nüfus Dağılımı

Topluluk Adı	Nüfus (1979)	Nüfus (I 989)	Bölgedeki Oran (%)
Genel	498.384	566.861	1,00
Rus	395.953	450.018	79,39
Hakas	57.281	62.875	11,09
Ukrain	10.398	13.222	2,33
Alman	11.130	11.229	1,98
Diğer	-	29.517	5,2

Hakaslar bölgelerindeki %2'lik (veya 12.568 kişi) diğer Türk boylarına mensup olanlar da dahil etkili bir topluluk olmaktan uzaktırlar. Bölge tamamen bir Rus yerleşim merkezi görünümündedir. 16.379 Hakas, Rusya Federasyonu'nun başta Hakas Cumhuriyeti'ne komşu olan bölgelerine yerleşmişlerdir.

Altaylılar

Başlıca Altay Kray'ına bağlı Altay Cumhuriyeti'nde yaşayan bu Türk boyunun 1979 nüfus sayımına göre toplam nüfusu 60.015'tir. Şamanist inanca sahip olan Altaylılar dış görünüşte Hıristiyan Ortodoksturlar. Bilhassa Ren geyiği, sığır besiciliği yaparlar. Bunun dışında balıkçılık, avcılık ve arıcılık da yapmaktadırlar.

1922-1947 yılları arasında Oyrot dili diye adlandırılan Altayca yazı dili bugün Altay Kiçi (Kiji) diyalektiği esas olarak almıştır. Çok zengin masal, halk şarkıları ve destanları mevcut olup Altaylı yazar N. Ulagaşev (1861-1946) bunları toplamaya çalışmıştır. Sovyet devri yazarlarından F. Kuciyak (1897-1943) de Altay halk edebiyatını derlemeye çalışan mühim şahıslardan biridir. T. Encin(ov) (doğ. 1914) tanınmış Altaylı yazarlardan biridir.

Altay Cumhuriyeti

Altay Krayı'na bağlı (Gorno=Dağlık) Altay Cumhuriyeti'nin yüzölçümü 92.600 km2 olup, Başkenti Gorno-Altaysk'tır (eski adı Ulala, 1948'e kadar da Oyrot-Tura adını taşıdı). Tablo 21'den de görüleceği üzere Altaylıların büyük çoğunluğu (%82,9) kendi muhtar bölgelerinde yaşarlar.

Tablo 21: Altay Cumhuriyeti'nin Nüfus Dağılımı

Topluluk Adı	Nüfus (1979)	Nüfus (1989)	Bölgedeki Oran %
Genel	172.040	190.831	100,0
Rus	108.795	115.188	60,37
Altaylı	50.203	59.130	30,99
Kazak	8.677	10.692	5,6
Ukrain	1.305	1.714	0.89
Alman	720	829	0,43
Tatar	334	388	0,20
Diğer	-	2.890	1,51

Bu bölgede Altaylılar Hakaslardan demografik yönden daha iyi bir yüzdeye sahiptirler. Kazaklarla birlikte %45'lik bir orana kavuşurlar. Ancak genelde burada Rusların etkisi gözükmektedir. Kendi bölgelerinin dışındaki Altaylılar komşu bölgelerde ve Kazakistan'da bulunurlar.

Altay Cumhuriyeti, Altaylar'ın en dağlık bölgesine yerleşmiştir. Kuzeyinde Kemerovsk Oblastı, kuzeybatısında ve doğusunda Hakas Cumhuriyeti ile Tuva Cumhuriyeti, güneyinde Moğolistan'la Çin ve güneybatısında ise Kazakistan bulunmaktadır.

Şorlar

1989 nüfus sayımına göre nüfusları 16.572 olan Şorlar topluca Kemorov eyaletinde Novokuznetsk civarında yaşamaktadırlar. Şorlar çok eski zamandan beri demircilik sanatı ile meşhurdurlar. Yerleşik bir hayat sürmekte olup tarım ve hayvan beslemekle geçinirler.

Dolganlar

1979 ve 1989 nüfus sayımlarında nüfusları ayrı olarak belirtilmeye gerek duyulmayacak kadar ufak bir Türk topluluktur. 1970 nüfus sayımında 3 bin nüfusa sahiptirler diye belirtilmişti. Bugünkü sayılan 6 bini geçmiş olması gerekir. Çünkü Krasnoyarsk Krayı'na bağlı Taymur (Dolgan-Nenets) Milli Okrug idari bölümde sayılan 4.940 olarak verilmektedir. Ayrıca bir miktar Yakutistan'da ve Hakas Cumhuriyeti'nde bulunmaktadır. Yakutların bir boyu olan Dolganlar kendilerine "Saha", yani Yakut demektedirler. Kuzey Denizi'ne açılan bu ülke doğuda Yakut Cumhuriyeti ile güneyde Evenki Milli Okruğu batıda

ise Tümen Oblastı ile sınırdaştır. Bu ülkenin yüzölçümü 820.000 km^2 olup 1989 nüfus sayımına göre toplam nüfus 55.803'tür. Bu rakamlardan da anlaşılacağı üzere çok geniş bir sahayı, yani Türkiye'den daha geniş bir sahayı kapladığı halde insanların yerleşmesine müsait değildir. Yalnız burada zengin kömür yataklarının bulunduğu bilinmektedir. Dolayısıyla ilerisi için mühim bir yakacak ve enerji rezervi ihtiva etmektedir.

Kısacası Sibirya Türklerini incelediğimiz zaman bu I milyon kadar Türkün yaşamaya elverişli olmayan, fakat altında bir hayli tabii zenginliklerin yattığı bir bölümde yerleşmiş olduğunu görürüz. Bu Türkler eski anavatanlarından uzaklaşmadan kalanların torunudurlar. Türkün geçmişi hakkında daha fazla bilgi edinmemiz hiç şüphesiz bu yöre Türk boylarını, dillerini, lehçelerini ve kültürünü öğrenmekle mümkün olacaktır.

BDT'deki
Uygurlar

Uygurların esas vatanı Çin Halk Cumhuriyeti'nin hakimiyeti altında olan Doğu Türkistan'dır. Bu bölge bugün resmî olarak "Şinciang-Uygur Özerk Bölgesi" diye adlandırılmaktadır. Eski Sovyetler Birliği'nin başlıca Kazakistan, bir miktar Özbekistan ile Kırgızistan Cumhuriyetlerinde yaşayan Uygurlar bu bölgelere çeşitli zamanlarda göç etmişlerdir.

Nüfus

1989 nüfus verilerine göre BDT'deki Uygurların toplam sayısı 262.199 idi. Tablo 24'ten de görüleceği üzere başlıca Kazakistan'da yaşamaktadırlar.

Tablo 22: Uygurların Nüfus Dağılımı

Bölge	Nüfus (1979)	Nüfus (1989)	Oran %
Genel	210.612	262.199	100
Kazakistan	147.943	184.582	70,40
Kırgızistan	29.817	36.779	14,03
Özbekistan	29.104	35.751	13,64
Rusya Fed.	1.707	2.573	0,98
Diğer	-	2.514	0,95

Kazakistan'da yaşayan Uygurların büyük kısmı Alma-Ata ve çevresine yerleştirilmişlerdir. 1979'da buradaki Uygurların nüfusu 90 bine ulaşmıştı. Bu uygulamanın bir neticesi olarak Uygurların %13,5'i anadillerini konuşamaz hale gelmiş ve Rusça bilenlerin oranı da %60'lara ulaşmıştır. Mesela Kazakistan'da yaşayan Uygurların %4,4'ü (6.173) Rus dilini, %1,3'ü (1.823) ise Kazakçayı anadili olarak göstermiştir. Benliklerini unutan veya unutturulan Uygurların yüzdesi fazla olmamakla birlikte azınlıkta olmanın getirdiği bu şartlar düşündürücüdür.

Eski Sovyetler Birliği'ndeki Uygurların diğer Türk boylarından tamamen ayrı bir statüleri mevcuttu. Çünkü Moskova, aslında Doğu Türkistan'ın sakini olan bu Türk boyunu kendi politikası

doğrultusunda Çin Halk Cumhuriyeti'ne karşı kullanmayı planlamıştı. Bilindiği üzere 1949'da Çin'de komünistler hakimiyeti ele geçirince Pekin ile Moskova'nın münasebetleri çok gelişmiş ve SSCB, Çin Halk Cumhuriyeti'nde rejimin oturması için çok yardımcı olmuştu. Fakat bu iyi münasebetler on yıl kadar sürdükten sonra bozuldu. Çin Çarlık Rusyası döneminde kendinden haksız olarak büyük bir arazinin gasp edildiği iddiasında bulunmaya başladı.

Neticede ikili münasebetler o derecede bozuldu ki 1962 yılında Doğu Türkistan'da bulunan beş Sovyet konsolosluğu da kapatıldı. İki ülke arasındaki gerginlik bununla da sınırlanmadı. 13 Ağustos 1969, Ağustos 1977 ve Temmuz 1979'da Çin-Sovyet sınırında askeri çatışmalar oldu.

İşte Moskova da bu gerginlikte Çin'in, daha doğrusu Doğu Türkistan'ın yerli halkı olan Uygularla Kazakları kendi politikası doğrultusunda kullanmak için bazı tedbirler almıştı. Bilhassa Rusya'daki Uygurlar Çin'e karşı yürütülen propaganda savaşında kullanılmıştı. Mesela Alma-Ata radyosu Çin'e yönelik Uygurca ve Kazakça yayınlar yaparak Doğu Türkistan'ın yerli halkını Çin yönetimi aleyhine kışkırtmakta idi. Tanınmış Uygur yazarı Ziya Samedi yönetiminde "Doğu Türkistan'ı kurtarma şurası" kurdurulmuştu ve bu teşkilatın silahlı güçleri olduğu da söylenmekteydi.

Çin ile SSCB'nin aralarının bugüne nazaran daha gergin olduğu 1980 yılının Ocak ayında Alma-Ata şehrinde Uygurlar bir gösteri yapmış ve bu gösteriye katılanlar kendi ülkelerini kurtarmak için Sovyet yönetiminden yardım istemişlerdi. Totaliter bir rejimde bu nevi nümayişlerin izinsiz yapılamayacağını düşünmek hiç de zor değildir. Anlaşılan Moskova Çin'i istila için bir bahanenin provasını yaptırmıştı. Afganistan örneğinde de buna benzer bir bahane bulunduğu akıllardan henüz silinmemiştir.

Sovyet yönetimi, ileriye matuf planlarında kullanmak gayesi ile Sovyetler Birliği'nde yaşayan Uygurlara diğer Türk boylardan daha özel bir münasebet göstermekte ve onların bir yerde gönlünü hoş tutmaya çalışmaktaydı. Henüz 1970'lerde Sovyetler Birliği'nde 60 okulda Uygurca tedrisat yapılmakta ve bu okullarda 3 bin ilk, 15 bin ortaokul talebesi bulunmakta idi. Bu Uygur çocukları için 130 bin ders kitabının basılmış olmasının da, Uygurca eğitime verilen ehemmiyetin başka bir delili idi. 1970'de nüfusları 170-180 bin olan Sovyet Uygurları için aynı yıl anadilde 18 edebi eser basılmıştı. Bu Sovyetler Birliği'nde bir hayli Türk boyunun hayal bile edemeyeceği bir durumdu. Bunun dışında 1949'da Kazak İlimler Akademisi'nin bir şubesi olarak açılan Uygur-Tungan (Çin Müslümanı) bölümünün Uygur şubesi 1963'te bir hayli genişletildi ve bu seksiyonda 20'den fazla alim çalışmaya başladı. Bütün bunların dışında Uygur Avazı (eski adı; Komünizm Tugı) adlı Uygurca bir gazete de yayınlanmaktadır. Sovyet yönetimi kendi ülkesindeki Uygurları Çin'e karşı kullanmakla yetinmeyip, Türkiye, Pakistan, Suudî Arabistan vb. gibi ülkelerdeki Uygurları da kendine celp etmek, Çin'e karşı uyguladığı politikayı benimsetmek maksadıyla 1979 yılında Şarki Türkistan Avazı (sesi) adıyla bir gazete yayınlanmaya başlamıştı. Yusuf Muhlisi tarafından çıkarılan bu gazetenin özelliği ise Arap harfleriyle yayınlanması idi. Böylece bu gazetenin yalnız dış ülkelerdeki değil belki Doğu Türkistan'dakilerin okuyabilmesi sağlanıyordu. Çünkü Sovyetler Birliği'ndeki Uygurlar Kril harflerini, Doğu Türkistan'dakiler ise Arap harfleri kullanıyorlardı. Kısacası eski Sovyetler Birliği'ndeki Uygurlar er veya geç Moskova'nın Çin'i istila planlarının bir aleti olma tehlikesi ile karşı karşıya kalmışlardı.

Tabii ki Uygurlar bunun şuurundaydılar, fakat Çin'le mücadelelerinde "düşmanımın düşmanı dostumdur" felsefesi ile hareket etme durumundaydılar.

1991'de Bağımsız Devletler Topluluğu kurularak Çin dışındaki Uygurların yoğun bulunduğu Kazakistan ve Kırgızistan gibi ülkeler de bağımsız olunca buralarda yaşayan Uygurların da durumları kritik bir konuma geldi. Çünkü bu cumhuriyetler sınır komşusu Çin Halk Cumhuriyeti ile doğrudan doğruya komşu oldular. Çin kuzeyinde bir Sovyet tehdidinden kurtulunca Doğu Türkistan veya resmi adı ile Sincan-Uygur Özerk Bölgesıi'ndeki Uygur Sorununu (?) çözme faaliyetine girişti. Bu bölgeye Han soylu Çinli nüfus göçünü artırdı, yerli Uygurlara baskıyı çoğalttı. Bu politikalar Uygurların tepkisini çekti, çeşitli protesto gösterileri düzenlendi, hatta bazı protestolar ayaklanma görüntüsü aldı. Beycing (Pekin) de bir hayli Uyguru idam ederek bu sorunu çözmeye çalıştı. Tabii ki bu gelişmeler Çin'in dışındaki ülkelerde yaşayan Uygurların da haklı tepkisine neden oldu. Ancak Çin'e komşu ülkeler Beycing'i kızdırmak istemedikleri için kendilerindeki Uygurlara baskı uygulamaya başladılar. Bu baskılar o derecede arttı ki, bir hayli Uygur bulundukları ülkeleri terk etmeye başladılar. "Uluslararası Af Örgütü'nün" (Amnesty International) verdiği bilgilere göre, tek bir Belçika'da Kazakistan'dan gelen 400 civarında Uygur sığınmacı bulunmaktadır. Türkiye dahi Uygurların protestolarına hassasiyet gösteren ülkeler safına katıldı. Çünkü son yıllarda Ankara Çin ile ekonomik ilişkilerini arttırmanın yollarını aramaya başlamıştı. Mesela İstanbul'da Sultanahmet Meydanı'nın bir köşesinde ufak bir parka Türkiye'deki Doğu Türkistanlıların lider olan merhum İsa Yusuf Alptekin'in adı verilince, buna Çin elçiliği tepki göstermiş, Dışişleri Bakanlığı da bu adı değiştirmek istemişti. Kısacası soydaşlar dahi kendi menfaatleri üste çıkınca insan hakları gibi konuları gündeme getirmekten çekinmeye başlamaktadırlar.

Karakalpak Muhtar Cumhuriyeti

Aslında Kazaklara yakın olan Karakalpak Türk boyunun yaşadığı bölge olan Karakalpakistan 1925 yılının Nisanı'nda o devirdeki Kazak Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin bir muhtar bölgesi durumunda idi. Ancak bu muhtar bölge 20 Temmuz 1930'da RSFSC'ye devredildi.

İki yıl sonra (20 Mart 1932) Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti statüsünü kazandı ve Aralık 1936'da Özbek SSC'ye dahil edildi. Böylece bir zamanlar Kazak Cumhuriyeti'ne dahil olan Karakalpakistan bugün Özbekistan'a aittir.

Nüfus

Karakalpakistan'ın yüzölçümü 165.000 km^2 olup, başkenti, Nukus'tur. 1989 nüfus sayımına göre Karakalpak Muhtar Cumhuriyeti'nin nüfusu 1.212.207'ye ulaşmıştır. Karakalpakistan'daki nüfus dağılımı ise Tablo 23'teki gibidir.

Tablo 23: Karakalpakistan'da Nüfus Dağılımı

Topluluk	Nüfus (1979)	Nüfus (1989)	Cumhuriyetteki Oran (%)
Genel	902.817	1.212.207	100
Özbek	284.422	397.388	32,78

Karakalpak	280.968	388.614	32,05
Kazak	243.312	318.611	26,28
Türkmen	48.427	60.244	4,96
Rus	28.422	19.846	1.63
Koreli	8.078	9.143	0,75
Tatar	7.611	7.766	0,64
Başkurt	919	1.090	0,08
Diğer	-	9.505	0,78

1989 nüfus sayımına göre toplam nüfusları 411.187'e ulaşan Karakalpaklar %91,8'i kendi cumhuriyetlerinde yaşamalarına rağmen burada Özbeklerle aynı orana (%32) sahip olup ülkede çoğunluğa sahip değildirler. Bu durum onlar adına kurulan muhtar cumhuriyetin sunî bir kuruluş olduğunu gösterir. Kendilerini

Kazaklara yakın hissettikleri halde Karakalpak Muhtar Cumhuriyeti'nde %58,3'lik bir orana, Özbeklere yakın hissettikleri takdirde ise %65'lik bir orana ulaşmaktadırlar. Kısaca Karakalpakistan konusu ileriki tarihlerde bir sürtüşme nedeni olacağa benzemektedir.

Karakalpakistan'ın diğer mühim sorunu ise dünyanın en büyük ekolojik probleminin yaşadığı Aral gölü teşkil etmektedir.

Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki Türkler

Çin Halk Cumhuriyeti (ÇHC) 1949 yılında Mao Tse Dung'un iktidarı ele geçirmesi ile kurulmuş bir sosyalist ülkedir. Başka bir ifade ile büyük komşusu eski Sovyetler Birliği'ne eşdeğer bir rejime sahiptir. Çin'in diğer ve belki de en mühim özelliğini nüfusu teşkil etmektedir. Çin dünyada en fazla nüfusa sahip ülke durumundadır. Dolayısıyla da Çin'in bu muazzam nüfusundan korkanlar bir "sarı tehlikeden" bahsetmektedirler. Şüphesiz Çin Halk Cumhuriyeti ve Çin halkı dünyada mühim demografik, ekonomik ve stratejik faktörü ihtiva etmektedirler. Çin son yıllarda gösterdiği ekonomik başarı ile de dünyanın mühim bir ticaret merkezi haline gelmiştir. Çin Halk Cumhuriyeti 1949 yılındaki kuruluşundan 1960'lara kadar aynı sistemi paylaştığı Sovyetler Birliği ile gayet sıkı-fıkı bir işbirliğinde iken sonradan münasebetleri ciddi bir şekilde bozulmuş ve dünya basınında "Sovyet-Çin çatışmasından" söz edilmeye başlanmıştı. Çin ayrıca kendi içinde 1966 yılından 1976 yılına kadar süren "kültür ihtilali" ile dikkatleri çekmiştir. Bu on yıllık dönence aşırı sol grupların liderliğinde ülkede tam bir terör yaşanmış, bir hayli kültürel değer yakılıp-yıkılmıştı. Ancak yeni yöneticilerin iktidara gelmesiyle Çin kapılarını dünyaya açmaya ve ülkeyi modernleştirme faaliyetlerine girişmeye başlamıştır.

İşte çok eski bir tarih ve zengin medeniyete sahip olan Çinliler ile Türkler arasında münasebetler M.Ö. devirlere dayanmaktadır. Hatta İslamiyet öncesi Türk tarihini incelemek ancak eski Çin kaynaklarını taramakla mümkün olmaktadır. Aynı coğrafî bölgeyi paylaşmış olan Türklerle Çinliler arasında menfaat çatışmalarının olması gayet tabii idi ve bu çatışmalar çok ufak çapta olmakla birlikte

bugün de devam etmektedir. Bugün Çin Halk Cumhuriyeti'nde yaşayan Türkler aslında demografik yönden kayda değer bir faktör olmaktan çok uzaktırlar. Yani Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki Türkler Çinliler için herhangi bir tehlike olmaktan çok uzaktırlar. Ancak Türklerin çoğunlukta yaşadığı Doğu Türkistan (Sincan-Uygur Özerk Bölgesi) Çin ile Sovyetler Birliği arasında yerleştiği için mühim bir stratejiye sahiptir. Pekin bu bölgeye ve dolayısıyla bu yörenin yerli ahalisini teşkil eden Türklere ehemmiyet verir gözükmektedir.

Sincan-Uygur Özerk Bölgesi (Doğu Türkistan)

1955 yılında tesis edilen Sincan-Uygur Özerk Bölgesi (Çince: Şin-ciang Vey-vu-ır Cu-çi-çü) Batı Avrupa kadar bir yüzölçümüne sahip olup, 1.710.000 km^{2}dir ve Çin'in toplam yüzölçümünün 1/6'sını teşkil etmektedir. Kuzeydoğusunda Moğolistan Cumhuriyeti, kuzeybatısında 3 bin km.'lik bir hudutla sınırlanan eski Sovyetler Birliği'nin ittifak cumhuriyetleri Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan, güneybatısında Afganistan, güneyinde Pakistan'la Hindistan'ın paylaşamadıkları Keşmir ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin Doğu Türkistan gibi muhtar bir bölgesi olan Tibet ve doğusunda Çinhay ve Gansu eyaletleri bulunmaktadır. Başka bir ifade ile Doğu Türkistan 73°40' ile 96°20' doğu enlemi ile 35°10' ile 49°20' kuzey boylamı arasında yerleşmiştir. Doğudan batıya doğru uzanan Tanrı dağları ülkeyi kuzeydeki ufak ve güneydeki büyük parçaya bölmektedir. Ülkenin kuzey kısmı Çungarya ve güney kısmı Kaşgarya olarak bilinir. Ülkenin kuzeyinde büyük Takla Makan çölü bulunmaktadır. Tanrı Dağları ülkenin kuzeyi ile güneyi arasındaki ulaşımı zorlaştırmaktadır. Tabiat şartlarının hayli zor olduğu Türkistan'da halkın %90'ı sulak bölgeler olan Hami, Urumçi, Korla, Aksu, Kaşgar ve Hotan gibi yörelerinde yerleşmiştir.

Doğu Türkistan'da sert bir kara iklimi hüküm sürmekte olup yazlar sıcak ve kurak, kışlar ise yağışlı ve soğuk geçmekte, gece ile gündüz arasında yüksek ısı farkı bulunmaktadır.

Nüfus

Çin Halk Cumhuriyeti'nin 1982 yılındaki resmî istatistik bilgilere göre genel nüfusu I.031.882.511'dir. 1964 yılından bu yana Çin nüfusu yılda ortalama olarak 17 milyon artarak gelmiştir. Yetişkin erkekler kadınlardan 30 milyon fazla bir nüfusu teşkil etmektedirler. Pekin bu nüfus sayımlarında gerek hukuken ve gerek politik olarak da henüz kendine ait olmayan Tayvan (Milliyetçi Çin) (18.270.749), İngiliz idaresindeki Hong Kong ve Portekiz yönetimindeki Macao adasındaki (5.378.627) nüfusu da genel nüfusu içinde göstermektedir. Hong Kong son yıllarda tekrar Çin yönetimi altına girmiştir. Resmî verilere göre, Çin Halk Cumhuriyeti'nin genel nüfusunun %93,3'ünü (936.703.824) "Han" diye adlandırılan esas Çinliler, kalan %6.7'yi (67.233.254) azınlıklar teşkil etmektedir. Bu rakamlara göre azınlıkların nüfusu 1964'ten 1982 yılına kadar %68,4'lük (27.309.518) bir artış göstermiştir. Bütün buna rağmen azınlıklar genel Çin nüfusu arasında herhangi bir etkiye sahip olmaktan çok uzaktırlar.

İdarî yönden 29 eyalete bölünen ÇHC'de nüfus dağılımı Tablo 24'teki gibidir.

Tablo 24:	Çin HalkCumhuriyeti'nde Nüfus Dağılımı
Eyaletin adı	Nüfus (1982)

ÇHC Toplam	1.031.852.511
Beicing	9.230.687
Tiancin	7.764.141
Hebei	53.005.875
Shanşi	25.291.389
İç Moğolistan Muhtar Böl.	19.274.279
Liaoning	35.721.693
Yilling	22.560.053
Heilongyiang	32.665.546
Şanghai	11.859.748
Oangsu	60.521.114
Jeyiang	38.884.603
Anhui	49.665.724
Fucian	25.931.106
Cianşi	33.184.827
Shandong	74.419.054
Henan	74.422.739
Hubei	47.804.150
Hunan	54.008.851
Guangdong	59.299.220
Guangşi Juang Müh. Böl.	36.420.960
Siçuan	99.713.310
Guijou	28.552.997
Yunnan	32.553.817
Şizang	1.892.393
Shaanşi	28.904.423
Gansu	19.569.261
Çinhai	3.895.706
Ningsia Hui Müh. Böl.	3.895.578
Sincan Uygur Müh. Böl.	13.081.681

Tayvan (Milliyetçi Çin)	18.270.749
Hongkong-Makao	5.378.627
Silahlı Kuvvetler	4.238.210

Çin'in genel nüfusu incelendiğinde son yıllardaki yüksek nüfus artışından da anlaşılacağı üzere Çin Halk Cumhuriyeti genç bir nüfusa sahiptir. Halkın %39,7'sini 14 yaşından aşağı olanlar teşkil etmektedir.

Konumuz olan Çin'deki Türk nüfusuna gelince bu nüfus Çin Halk Cumhuriyeti'nin azınlıklar nüfusu içinde mütalaa edilmektedir. 31 Mayıs 1979 tarihinde yapılan bir tespite göre ÇHC'de 55 millî azınlık bulunmaktadır. Bunları nüfusların çoğunluğuna göre Juang, Hui (Çin Müslümanı), Uygur, Yi, Miao, Tibetli, Mançu, Moğol, Bouyei, Koreli, Yao, Dong ve Bai olarak sıralamak mümkündür. Yukarıda adı geçen millî azınlıkların nüfusu bir milyonun üstündedir. 1982 nüfus sayımına göre ise Türk ve Müslümanların toplam nüfusu 14.598.654 olup Tablo 25'te gösterildiği gibi dağılmaktadır.

Tablo 25: Nüfus Sayımına Göre Türk ve Müslümanların Toplam Nüfus Dağılımı

Millet adı	Nüfus	Bulundukları Bölgeler
Hui (Çinli Müslüman)	7.219.352	ÇHC'nin her yerinde bilhassa Ningsia, Gansu, Henan, Sincan. Çinghai, Yunnan v. b.
Uygur	5.957.112	Sincan, Honan
Kazak	5.957.112	Sincan. Gansu, Çinghai
Dongşiang	279.397	Gansu, Sincan
Kırgız	113.999	Sincan, Hellongyang
Salar	69.503	Çinghai, Gansu
Tacik	26.503	Sincan
Özbek	12.503	Sincan
Baoan	9.027	Gansu
Tatar	4.127	Sincan

Tablo 25'te resmî istatistik rakamlara göre, Çin'de ve bilhassa Türklerin yoğun olduğu Doğu Türkistan'da Türk nüfusu (Uygur, Kazak, Kırgız, Salar, Özbek, Tatar) 7.064.826'dır. Buna rağmen bu resmî rakamlara şüphe ile bakan bazı araştırmacılar da bulunmaktadır. Bu araştırmacıların birine göre, Çin'deki Müslümanların toplam sayısı 115 milyon olup, Doğu Türkistan'daki Müslümanların sayısı 10 milyona yaklaşmıştır. Bu nüfusun %80'i Uygurlar (Çin. Vey-Vu-ır), %10'u Kazak (Çin. Ha-sa-ko), Tacik (Çin. Ta-çi-ko), Özbek (Çin. Va-tzu-ko) ve Tatarlar (Çin. Ta-ta-ır) ve %5'i Han Hui'lar yani Çinli Müslümanlar teşkil etmekte idi. Uygurların (Kazakistan, Afganistan, Pakistan, Suudi Arabistan, Türkiye'nin dışında) %90-95'i kendi adlarını taşıyan Sincan-Uygur Özerk Bölgesi'nde yaşamaktadırlar.

Resmî istatistikleri incelediğimizde Çin'liler Doğu Türkistan'da azınlık durumunda olmakla birlikte sayıları son on yılda çok artmıştır. Yeni göçmenler yerleştirme uygulaması hâlâ devam etmektedir. Böylece bir Türk ülkesi olan Doğu Türkistan'ın demografik çehresi Türkler aleyhine değiştirilmeye uğraşılmaktadır. 1949'da Mao iktidarı aldığı yılda Doğu Türkistan'ın genel nüfusu 3,5 milyon ve Çinli nüfusu ise ancak 300 bin olarak tahmin ediliyordu. Fakat 1943'te henüz milliyetçi Çin (Çan-kay Şek) hükümeti tarafından başlatılan Doğu Türkistan'a Çinlileri yerleştirme politikası 1949'dan sonra iktidara gelen sosyalist Çin hükümeti tarafından çok daha iyi bir şekilde uygulandı ve 1967'de bunların nüfusu 2 milyonu aştı. Resmî istatistikler olmamakla birlikte eski verilere göre son on yılda Doğu Türkistan'daki tabiî nüfus artışını tahmin etmemiz mümkündür. On yılda %35'lik bir tabiî artış öngörüldüğü takdirde Tablo 26'da gösterilen rakamlara ulaşabiliriz.

Tablo 26: Sincan-Uygur Özerk Bölgesi'nin 1992 Nüfus Tahmini

Bölgedeki Topluluk	1982 Nüfusu	1992 Nüfus tahmini	Oran %
Çinli	6.000.000	8.100.000	45,87
Uygur	5.957.112	8.042.097	45.55
Kazak	907.582	1.225.235	6,94
Kırgız	113.999	153.899	0.87
Tacik	26.503	35.779	0,20
Özbek	12.503	16.879	0,09
Tatar	4.127	4.376	0,02
Diğer	56.855	76.754	0.43
Toplam	**13.078.682**	**17.655.019**	

Tablo 26'dan Uygurların ancak diğer Türk topluluklarla birlikte bu bölgede salt çoğunluğa ulaşabildikleri görülmektedir. Ancak son yıllarda bu bölgeye ne kadar yeni göçmen yerleştirildiği bilinmediğinden bu tahminler maalesef fazla sıhhatli değildir. Bu bölgenin dışında yaşayan (Çinghai ve Gansu eyaletlerinde) Salarlar ise 1982 nüfus sayımında 69.503 nüfusa sahip idiler.

Doğu Türkistan Nüfusunun Çinlileştirilmesi

1944 yılında Doğu Türkistan'ın Uygur nüfusu 2.988.528 (genel nüfusun %76'sı) iken Çinli nüfus 222.401 (genel nüfusun %5,7'si), diğer azınlıkların nüfusu ise 721.121 (genel nüfusun %18,3'ü) idi. 1992'de Çin ile Uygur nüfusu eşitlendi. Bunun nedeni de Çin hükümetinin uyguladığı göç politikası oldu. Doğu Türkistan'daki Çinli nüfusu son on yılda (2000) 14.762.023'e ulaşmışken, Uygurların nüfusu on milyon civarında kaldı. Yani Uygurlar kendi milli bölgelerinde azınlık durumuna düştüler. Çin yönetiminin bu politikası bölgedeki iç huzursuzluğun artmasında da başlıca faktör oldu. Doğu Türkistan'ın son 20 yılda bu denli doğal olmayan bir şekilde süratle Çinlileştirilmesi bölgedeki yerli halk Uygurlarda yok olma, Çin nüfusunun içinde eriyip gitme korkusu hasıl etti.

Kısa Tarihçe

Genel Türk tarihinde kurdukları medeniyetle mühim bir yer almakta olan Uygur Devleti X-XI. yy.'da İslamiyet'in yayılması neticesinde tarihi adını kaybetti. Bu devirden sonra yerli ahali kendini bulundukları şehir adlarına göre anmaya başladı (Kaşgarlık, Turpanlık, Hotenlik vb. şeklinde). Çinliler de bunlara Çan-to veya Çan-hui (sarıklı başlar veya sarıklı Müslümanlar) Ruslarla Avrupalılar Sart veya Tarançi adını veriyordu. Ancak Batı Türkistan'da yaşayan Doğu Türkleri 1921 Taşkent'te yaptıkları bir toplantıda tekrar tarihi adlarının yani Uygur adının kullanılması gerektiği kararına vardılar. Neticede bu ad 1955'te Sincan-Uygur Özerk Bölgesi'nin kurulması ile resmileşmiş oldu. Bir hayli Uygur, bilhassa değişik ülkelerde yaşayan Uygurlar Sincan adına, bunun Çince "yeni eyalet" veya "yeni dominyon" manasına geldiği için karşı çıkmaktadırlar. Zaten Çinliler ile Doğu Türkistan'ın Türk ahalisi arasındaki sürtüşme ve çatışmalar bugüne kadar sürmüş olup, yerli ahali her fırsatta Çin yönetimine karşı ayaklanmaktadır.

Doğu Türkistan XVIII. yy.'ın sonunda resmen Çin hakimiyetine girdikten sonra Çin'de komünist rejimin yerleştiği döneme kadar irili ufaklı bir hayli ayaklanmaya sahne olmuştur. Ruslar, Doğu Türkistan'daki ayaklanmaları kendi menfaatleri doğrultularında kullanmayı da başarmışlardır. Çünkü Ruslar Çinlilerle yaptıkları anlaşmalar gereği Doğu Türkistan'ın Kulca, Urumçi, Kaşgar, Çugucak ve Şarasume gibi şehirlerinde konsolosluklar açmışlar ve ticarethaneler bulundurma hakkına sahip olmuşlardı. Böylece 1882'den 1917'e kadarki dönemde Doğu Türkistan'da epeyce Rus nüfuzu vardı. 1917 döneminden sonra ise yeni Bolşevik rejimi çarlık döneminde kazanılan bu haklarını tekrar elde edebildi ve Kulca, Urumçi, Kaşgar, Kuçar, Aksu, Yarkend ve Hoten'de Sovyet konsoloslukları açıldı. 1931'de Hami'de Türkler ayaklanınca Çinli genel vali Çin-Şu-Yen isyancılarla başa çıkamadı ve Sovyetlerden yardım istemek zorunda kaldı. 1933'te Doğu Türkistan'a giren Sovyet orduları bu isyanı bastırdılar. Fakat bir on yıl sonra Kulca'da çıkan ayaklanmada ise Sovyetler Çin safında değil isyancılar safında yer aldılar.

Kulca isyanı neticesinde Tarbagatay ve Altay vilayetlerinde 12 Kasım 1944'te Doğu Türkistan Cumhuriyeti ilan edilmiş Alihan Türe cumhurbaşkanı seçilmişti. İşte bu Cumhuriyete Sovyetler askeri ve politik yardımda bulundular. Fakat daha sonraları Sovyetlerin tam kontrolü altına giren bu Cumhuriyet Ekim 1949'da Çin'de komünist ihtilali galebe gelince ortadan kaldırıldı ve siyasi liderler de temizlendi. Çin yönetimi Doğu Türkistan'ın yerli Türk ahalisini bir derece hoşnut etmek maksadıyla başta İli'de Kazak Muhtar Eyaleti'ni (25 Kasım 1954) bir yıldan sonra ise Sincan-Uygur Özerk Bölgesi'ni tesis etti. Bu muhtar bölge ise aşağıdaki beş muhtar eyalete bölündü.

1. İli Kazak Muhtar Eyaleti
2. Boro Tala Moğol Muhtar Eyaleti
3. Çang-çi "Hui" Muhtar Eyaleti
4. Bayan Gol Moğol Muhtar Eyaleti
5. Kızıl-Su Kırgız Muhtar Eyaleti

Pekin'in bu uygulaması aslında göz boyamaktan başka bir şey olmamış 1958 ile 1961 yılları arasında bilhassa Türklere karşı büyük bir terör uygulanmıştı. Bunun neticesinde ancak İli bölgesinden 60 bin kadar Kazak ve Uygur, Sovyetler Birliği'ne kaçmıştı. 1959 yılında Çin'le Sovyetler Birliği'nin arasının açılmış olması neticesinde bu sığınanlar geri iade edilmekten kurtulmuş oldular. Doğu Türkistan halkının sıkıntıları bununla da bitmemiş kültür ihtilali devrinde (1966-76) daha da büyük ıstıraplar çekmiştir. Son yıllarda Doğu Türkistan'da Çin yönetimine karşı olan hoşnutsuzluk Nisan 1980'de Aksu'da, 31 Ekim 1981'de Kaşgar'da çıkan çatışmalarda ve 1985'te Kaşgar ve Urumçi ve hatta Pekin gibi şehirlerde yapılan protesto yürüyüşleriyle kendini göstermektedir. Fakat her şeye rağmen Türklerin büyük Çin Devleti karşısında ulaşacakları fazla bir şey yoktur. Ancak Çin'de gerçek anlamda bir demokratik rejim yerleşirse (ki şu anda bunun belirtileri gözükmemektedir), azınlıkların ve Türklerin daha iyi şartlar elde etmeleri muhtemeldir.

Kültür ve Eğitim

Doğu Türkistan ÇHC'nin geri kalmış yörelerinden birini teşkil etmektedir. Çin ülkesindeki okuma-yazma problemini çözememiş ülkelerden biridir. Buna Çin hiyerogliflerini öğrenememenin zorluğu yanında, I milyarlık bir nüfusu eğitmek için gerekli bütçenin temin edilememesi de sebep teşkil etmektedir.

Eğitim konusunda faaliyetler sürdürülmektedir. Ancak gene de 1982 nüfus sayımının neticelerine göre I milyarlık ÇHC 235 milyon kişi yani takriben %25'i okuma yazma bilmemektedir. Son bilgilere göre 335 milyon ilkokul, 178 milyon ortaokul, 66 milyon lise ve 4,5 milyon üniversite talebesi bulunmaktadır. Doğu Türkistan ise eğitim alanında Çin'in geri kalmış yörelerinden sayılmaktadır. Tablo 27'den de görüleceği üzere Doğu Türkistan üniversite mezunları yönünden Çin ortalamasının bir parça üstündedir. Fakat Çin'in gelişmiş yöreleri ile kıyaslandığında çok düşüktür.

Tablo 27: Türkistan ve Çin'deki Okullardan Mezun Olanların Sayısı

	Her 10 bine			Meslekî	Orta
düşen Üniv. Üniversite Lise Okul	Okulİlk Okul.	mezun			
Pekin330.308119.0201.628.3363.684.962	2.417.372		3.578		
Doğu Türk.61.03321.896841.6802.289.284	4.423.855		467		
Toplam4.414.4951.602.47466.478.028178.277.141		355.160.310		440	

Doğu Türkistan'ın Urumçi şehrinde I üniversite bulunmakta ve bu üniversitenin 10 fakültesinde 3154 talebe okumaktadır. Bu talebelerin ancak yarısından biraz fazlası (%54,8), yani 1.727'sini Türkler teşkil etmektedir. Türklerin Çince eğitim yapan okullarda tahsil görmesi Çinceyi iyi bilmedikleri için bir hayli zor olmaktadır. Yukarıda adı geçen Urumçi Üniversitesi'nin dışında Doğu Türkistan'da 12 yüksekokul, 800 orta ve 14 bin ortaokul bulunmakta ve bunlara 1.200.000 öğrenci devam etmektedir. 1982 yılında kabul edilen yeni Çin anayasası milli azınlıkların haklarını korumak için bir takım tedbirler de düşünmekteydi. Buna göre bilhassa Doğu Türkistan'daki okullardaki Türk öğrencilerin sayısı arttırılacaktı. Resmî bilgilere göre 1981/82 ders yılında yüksek okullara kayıt olanların %70'i Türkler teşkil etmiştir. Bunun dışında Pekin milli azınlıkların kendilerinden öğretmen ve yönetici yetiştirme

faaliyetine de girişmiş olup, 1980/81 ders yılında milli azınlıklara mensup 446 talebe Pekin, Çinhua üniversitelerine kayt ettirilmişlerdir.

Azınlıkların toplu olarak bulundukları bölgelerde ise 83 öğretmen okulu açılmıştır. Doğu Türkistan'da ise 4 yüksek öğretmen okulu faaliyete geçmiş bulunmaktadır. Bütün bunlar yeni tedbirler olup henüz ürünlerini vermemişlerdir. Zaten Çin'in Doğu Türkistan'da uyguladığı kültür politikası neticesinde, aynı Sovyet örneğinde olduğu gibi gençlerle yaşlılar arasında bir kültür kopukluğu meydana getirilmiştir. Bugünde Doğu Türkistan'da kuzeydeki ağızlar esas alınarak hazırlanan edebi

Uygurca kullanılmaktadır. İslamiyet'i kabul ettikleri döneme kadar kendilerine has Uygur harflerini kullanan Uygurlar 1970'lere kadar ise Arap harflerini kullandılar. Fakat Ocak 1965'te Çinceyi Latin harfleri ile yazmak için geliştirilen orfografik alfabenin (pin-yin) Uygur ve Kazaklar için de kullanılması öngörüldü. 33 harften müteşekkil bu Latin esaslı alfabedeki bazı harfler Türkçe aslına uymakta idi. Fakat 1965'te karar alınmış olmasına rağmen uygulama pek başarılı olmadı. 1974'lere kadar Latin harflerinin yanında Arap harfleri de kullanılmaya devam etti. Fakat öğrenciler yeni alfabeyi öğrenmekte idiler. Ancak 1974'ten sonra Latin alfabesinin uygulaması çok yaygınlaştı. Fakat 1980'de Çin'deki reform hareketinin bir neticesi olarak tekrar Arap harfleri kullanılmaya başlandı. Böylece en azından bir nesil bilmediği eski Arap harflerini yeniden öğrenmek durumunda kaldı. Böylece bugün eski Sovyetler Birliği'ndeki Türkler değişik şekildeki Kril, Türkiye'dekiler Latin, Çin ve İran'dakiler Arap harflerini kullanmaktalar.

Doğu Türkistan'daki gerek Uygurlar ve gerek Kazaklar ilkokullarda kendi şivelerinde eğitim görebilmektedirler. Fakat yüksek eğitim Çince yapıldığından Çince eğitimine de büyük ehemmiyet verilmektedir. Son yıllarda modern Uygur edebiyatında bir takım gelişmeler kaydedilmiş olup, Yusuf Has Hacib'in Kutad-gu Bilik adlı Türk tarihinin mühim eseri de neşredilmiştir. Bu da Pekin'in kültür politikasındaki bir parça yumuşaması ile izah edilebilir. Fakat eski Sovyetler Birliği'ndeki Türklerin kültürel faaliyetleri ile mukayese edildiğinde bu durum tatmin edici olmaktan çok çok uzaktır.

Doğu Türkistan'da yerli halkın, yani Uygur, Kazak ve Kırgızların dili, edebiyatı ve kültürü ile ilgili, çalışmalara son yıllarda ehemmiyet verilmeye başlandığı anlaşılmaktadır. İlk olarak 1949'da Pekin Üniversitesi'nin

Şark Dilleri Bölümü'nde Uygurca dersler verilmeye, 1951'de Milletler Merkezi Enstitüsü'nün Azınlık Diller Şubesi'nde de Uygurca okutulmaya başlanmıştır. Bu şube 1952'de Doğu Türkistan'daki dilleri öğrenmek ve incelemek üzere üç seksiyon (Uygur, Kazak-Kırgız) oluşturdu ve burada takriben yarısını Türkler teşkil eden 20 ilim adamı çalışmaya başladı. Bu arada Pekin Üniversitesi'nin tarih bölümünde de bazı ferdi çalışmalar yapılmaya başlandı. 1957'de Çin İlimler Akademisi kurulunca, burada da Türk dillerini araştırma grubu adlı bir araştırma grubu teşkil edildi. İlimler Akademisi'nin Tarih Enstitüsü'nde ise Kuzey-Batı milletleri grubu teşkil edilerek Türklerin tarihi incelenmeye başlandı. Çin Sosyal İlimler Akademisi'nin Arkeoloji Araştırma Merkezi'nce Sincan şubesi açıldı. Fakat bu çalışmalar Çin'deki kültür ihtilali neticesinde tamamen durdu. Ancak 1980'lere doğru kurulan iki cemiyet (Çin Orta Asya Kültürlerini Araştırma ve Türk Dilleri Araştırma Cemiyetleri) Türklerle ilgili çalışmaları yürütmeye başladı. Bu çalışmalar neticesinde 1980'inde Çince olarak iki ciltlik Şingciang Tarihi (Doğu Türkistan) yayınlandı. Bunun dışında müsbet bir gelişme ise Sincan Üniversitesi'nin Çin

Dili ve Edebiyatı bölümünde bir Uygur Dili ve Edebiyatı seksiyonunun açılmasında oldu. Bugüne kadar Çince-Uygurca, Çince-Kazakça ve Kazakça-Çince sözlükler, Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lugat-it Türk adlı eseri ve Pekin'de Hotanlı İsmail Muciz'in (XVIII. yy.) Çağatayca kaleme aldığı Tarih-i Musikiyim adlı eserinin basımı yapıldı. Doğu Türkistan'da Uygurca Bulak adlı süresiz bir dergi de yayınlanmaktadır. Bunun dışında pek fazla bir neşriyat faaliyeti bulunmamaktadır.

Ekonomi

Çin başkanı Jao Zi Yang'ın belirttiği üzere Doğu Türkistan ekonomik olmaktan ziyade stratejik ehemmiyeti haizdir. Fakat gene de kayda değer enerji, maden, tarım ve hayvan zenginliklerine sahiptir. Ve kısa zamanda petrol, hayvancılık ve tarım merkezi olacaktır. Bugünkü günde hane başına 1.500 kg. ürün alınmakta olup, bu standartlara göre oldukça düşüktür. Bunun dışında haberleşme zayıf ve ulaşım da yetersizdir. Doğu Türkistan'ın kuzeyindeki Çungarya bölümü bozkırları bilhassa hayvan besiciliğine müsait olup, güney kısmında sulama ile tarım yapılmaktadır. Bağcılık merkezi olan meşhur Turfan'da yılda 1.250 ton üzüm elde edilmektedir. Doğu Türkistan'da zengin petrol, kömür, volfram, molibden, manganez, uran, nikel ve altın yatakları bulunmaktadır. 1983 yılında petrol istihsali 4 milyon ton idi ve 1990'da bu miktarın 20 milyon tona çıkarılması planlanmıştır. Petrol bilhassa Karamay'da çıkarılmaktadır. Doğu Türkistan'da petrol yataklarının bulunması ve istihsale başlanması Sovyet-Çin işbirliği ile gelişmiştir. Rus mütehassısları 1935'te izinsiz olarak başladıkları araştırmalar neticesinde petrol yataklarına rastlamışlar ve 1939'da ilk rafineri kurulmuş, 1942'de 35 petrol kuyusu faaliyete başlamıştı.

Mao'nun hakimiyete geçmesinden sonra Moskova ile Pekin arasında 27 Mart 1950'de yapılan bir ekonomik anlaşma gereğince Doğu Türkistan'dan elde edilen petrol ve madenlerinin yarısının Sovyetler Birliği'ne devri öngörülüyordu. Fakat 1960'larda iki ülkenin arası bozulunca bu antlaşma yürürlükten kalkmış oldu. Bu sürtüşmeden önce Doğu Türkistan'ın esas ticareti de Rusya (sonra Sovyetler Birliği) ile olmuşta. Bugünkü BDT ile mübadele yapılmaktadır. Doğu Türkistan'da endüstri gelişmemiş olup, ancak dört bin kadar imalathane mevcuttur, bunun 40 kadarı büyük çaptadır. Dolayısıyla da halkın büyük çoğunluğu tarım ve hayvancılıkla (%70) geçimini sağlamaktadır. Ülkedeki küçük ve büyükbaş hayvanların sayısı 30 milyon diye tahmin edilmektedir. Son yıllarda ufak çapta serbest ticarete de izin verilmiştir. Mesela Kaşgar'da 3 bin kadar kişi geçimini bu nevi ufak ticaretle sağlamaktadır. 1982 yılının Ağustosu'nda Doğu Türkistan (Kaşgar) ile Pakistan arasında mübadele sistemine dayanan ufak çapta ticaret başlamıştır.

Ulaşım fazla gelişmemiş olup, bu büyük ülkede toplam 24 bin km. şose yolu (5.200 km. asfalt), Korla-Urumçi ve Kaşgar arasında ise 2350 km. demiryolu mevcuttur. Bunun dışında İli-Korla-Kuçar-Aksu-Kaşgar ve Hoten arasında uçak bağlantısı da bulunmaktadır.

Siyasi Gelişmeler

Doğu Türkistan Çinlilerin sömürüsüne açık Türk ülkesi durumundadır. Türkistan halkının karşılaştığı diğer bir tehlikeyi de Lop Nor'da yapılan atom denemeleri teşkil etmektedir. Pekin bu bölgede son 30 yılda yer altı (19) ve yer üstü (22) olmak üzere 41 atom denemesi yapmış bulunmaktadır. En son deneme ise Ekim 1980'de gerçekleştirilmişti. Bu denemelerin neticesinde yöre

ahalisinde kanser hastalıklarının oranı çok fazla miktarda artmış bulunmaktadır. Hatta bu durum Uygur gençlerinin en son protestolarında (1985) dile getirilmişti. Son yıllarda gene çatışma haberleri gelmeye başlamıştır.

Uygurların Çin yönetimine karşı protestoları bilhassa 1990'lı yılların başında güç kazanmaya başlamıştır. Nisan 1990'da Kaşgar'ın güneyinde Baren'de beş gün süren ayaklanma Çin güvenlik güçleri tarafından en azından 50 Uygurun öldürülmesi ile bastırılabilmişti. Son yıllarda ise Gulca (Yining)'da da ayaklanmalar ortaya çıktı. Çin kaynakları Nisan-Aralık 1996 tarihleri arasında 57 bin kişinin göz altına alındığını bildirmişlerdi. 27 Ocak 1997'de Gulca'nın Ayden kasabasında bir Uygur kadınına yapılan saldırı büyük bir protesto hareketine yol açmış ve yüzlerce kişi tutuklanmıştı. 5 ve 6 Şubat 1997'de ise gene Gulca'da binden fazla Uygurun katıldığı bağımsızlık gösterilerinde resmi verilere göre 9 kişi öldü, 200 civarında insan tutuklandı. Resmi olmayan yerel kaynaklar ölü ve tutuklama sayılarını bunların çok üstünde vermektedir. Bu gösterilerden sonra tutuklananları otuzu ise idam edildi. 1997'de Çin'in başkenti Beycing'teki üç patlama da "Müslüman Bölücüler" hesabına yazıldı. Resmi verilere göre 1997 yılında Çin'de 1.876 kişi idam edildi ve bunların bir kısmını da Uygurlar teşkil ediyordu. Uygurlar arasında artan huzursuzluk bir takım yer altı faaliyetlerini de canlandırdı. Gizlice silahlanan bir kısım gruplar bombalama veya Çinli görevlilere saldırma faaliyetlerine de girişmelerine yol açtı. Ağustos 1998'de sekiz polis bu nevi terör hücumlarının kurbanı oldu. Aynı ayda Başbakan Jiang Zemin'in Doğu Türkistan'a ziyaretinden sonra bombalar patladı. Eylül ayında da Doğu Türkistan'da 13 kişi idam edildi. Olaylar 1999'da da durulmadı. Mart ayında on Uygur Doğu Türkistan'da idam edildi.

2000 yılı ise ÇHC ile Türkiye Cumhuriyeti arasında yakınlaşma yılı oldu. Şubat 2000'de o dönemin İçişleri Bakanı Saadettin Tantan Beycing'te "Sınır Ötesi Suçlarla Mücadelede İşbirliği" antlaşmasını imzaladı. Aynı yılın Nisanı'nda ise Çin Başbakanı Jiang Zemin Türkiye'ye resmi ziyarette bulundu. Ancak Doğu Türkistan'daki olaylar durulmadı. 29 Ağustos 2000'de Hoten'in Keriye kasabasında 7 bin civarında Uygur yerel Çinlilerle çatışmaya giriştiler ve olaylar 200 civarında Uygurun tutuklanması ile bastırıldı. 8 Eylül 2000'de ise Doğu Türkistan'ın başkenti Urumçi'de bombalar patladı ve yüzlerce kişi yaralandı. Aralık 2000'de İli'de tutuklanan 11 Uygurun üçü idam edildi ve sekizine ise beş ile on-beş yıl hapis cezaları verildi. Doğu Türkistan'ın resmi yayın organı "Talimu" dergisine göre, bölgenin diğer mühim bir şehri Aksu'da polis Şubat ile Temmuz ayları arasında 78 terör teşkilatını dağıtmış, 768 şüpheliyi tutuklamış, 153 teröristi yakalamış, 908 izinsiz silah ve takriben 3 bin kg. patlatıcı ele geçirmişti. 2001 yılı da olaysız geçmemiş, Ocak ayında bu sefer Gulca'da iki Uygur idam edilmiştir. Afganistan olayları patlak verince ise Çin makamları Uygurlar üzerine daha sert gitmeye başladılar. Kapalı kutu Doğu Türkistan'da gözlemciler için hangi olayın terör, hangisinin masum bir protesto olduğunu belirlemek mümkün olmamaktadır. Kısacası Doğu Türkistan'ın esas halkı Uygurların Çin'in atom deneylerinden, yöreye Çinli göçmen yollanmasından, yörenin petrolünün sömürülmesinden, dini, kültürel kısıtlama ve diğer politika ve katı uygulamalarından çok rahatsız oldukları bir gerçektir.

Ancak büyük ülkelerin menfaat politikaları arasında sıkıştıkları için onların insan hakları gündeme gelememektedir.

Sonuç

Dünyadaki soydaşlarımızın kafi ve kesin nüfusunu belirlemek hayli zor ve belki de imkansız bir iştir. Eski sosyalist ve demokrasinin hüküm sürmediği ülkelerin vatandaşı olan Türkler hakkında, çeşitli siyasi sebeplerle, kesin rakam ve bilgilerin verilmediği kanaatındayız. Fakat resmi istatistiki bilgiler ilan eden bu ülkelerin verdiği rakamlar doğrultusunda hareket etmenin dışında çaremiz yoktu. Dolayısıyla da, kendini devletleri içindeki Türklerin nüfuslarını ilan eden ülkelerin verdiği bu resmi rakamları "devletler yalan beyanda bulunmaz" prensibinden hareketle, aynen almak ve bu rakamları ilan etmeyen ülkelerdekiler için ise bir takım tahminler yürüterek dünyadaki genel Türk nüfusunu tespite çalışmaktayız. Konumuz bağımlı veya özerk statüye sahip Türk dilli halklarla sınırlı olduğu için Tablo 28'de bunlarla ilgili tahminlerimizi veriyoruz.

Tablo 28 : 2001 Yılına Göre Özerk Statüdeki Türklerin Tahmini Nüfusu

Ülke	Temsil Ettiği Nüfus (bin)
RF-Tataristan	7.000.000
RF-Çuvaşistan	1.950.000
RF-Başkurdıstan	1.550.000
RF-Karaçay-Çerkez	195.000
RF-Kabarda-Balkar	130.000
RF-Saha (Yakut)	460.000
RF-Tuva	270.000
RF-Hakas	100.000
RF-Altay	90.000
Özbekistan-Karakalpakistan	650.000
Moldova-Gagauz	290.000
ÇHC-Sincan-Uygur	10.000.000
Toplam	**21.985.000**

Türk nüfusunun en yoğun olduğu bölge Bağımsız Devletler Topluluğu'dur (Rusya Federasyonu+diğer Orta Asya ve Kafkas cumhuriyetleri). BDT'de beş Türk cumhuriyeti bağımsızlığını kazanmış, on tanesi (biri Özbekistan'da) özerk cumhuriyet konumundadır. Nüfusları yarım milyonu aşan ve çoğunluğu Kırım Özerk Cumhuriyeti'nde yaşayan Kırım Tatarları, RF'deki 300 binin üzerindeki nüfusa sahip Kumuk veya Ahıska (Meshet) Türkleri ve başkaları ise her hangi bir siyasi temsilden yoksundurlar. Türkiye dışında büyük Türk potansiyeline sahip İran, Afganistan, Bulgaristan ve Irak'taki Türk hakları da siyasi statüden yoksundurlar.

Genelde Türklerin yaşadıkları bölgelerin, yani değişik devletlerin hakimiyeti altındaki Türk ülkelerin çok zengin yeraltı ve yerüstü zenginliklerine sahip olduklarını müşahede ediyoruz. Mesela

“kara altın” diye de tabir edilen petrol ve doğalgaz yatakları BDT’nin İdil-Ural bölgesinde (Tataristan ve Başkurdıstan Cumhuriyetlerinde yılda ortalama 40-50 milyon ton), Kafkasya’da (Azerbaycan’da yılda ortalama 20 milyon ton), Sibirya’da (yılda ortalama 150 milyon ton), Batı Türkistan’da (Türkmenistan, Kazakistan ve Özbekistan’da 40-50 milyon ton) çıkarılan petrol ülkelerin tüm ihtiyacını karşılamakla kalmamakta aynı zamanda RF’nin dünyanın en büyük petrol ihraç eden ülkeler arasında yer almasına da sebep olmaktaydı.

Bunun dışında İran, Irak ve Çin’deki (Doğu Türkistan’da yılda ortalama 15 milyon ton) petrol yataklarının büyük çoğunluğu Türk bölgelerinde bulunmaktadır. Petrolün dışında bu yörelerde bir hayli kıymetli (altın, gümüş), stratejik (uran), kömür, demir, bakır, çinko, molibden gibi madenler de bol miktarda elde edilmektedir. Geleneksel besicilik ve ziraat, modern teknolojinin de yardımı ile çok gelişmiş durumda olup mesela Kazakistan tahıl ve canlı hayvan, Özbekistan pamuk ambarı durumundadırlar.

Dünyanın iki büyük ülkesi olan BDT ile ÇHC arasında herhangi bir silahlı çatışma çıktığı takdirde, savaş Türk nüfusunun yoğun olduğu Türkistan’da (Batı ve Doğu) cereyan edebilir. Geçmişte iki ülke SSCB ile ÇHC arasında bundan önce de ufak çapta sınır çatışmalarının olduğu da bir gerçektir. Dolayısıyla Çin’e komşu olan cumhuriyetler Pekin için stratejik açıdan mühim bölge rolünü oynamaktadırlar. Aynı şekilde Afganistan’ın işgalinde Türkmenistan ile Özbekistan en azından coğrafi konumları itibariyle önemli rol oynamışlardı. İran ve Irak savaşında her iki tarafında Türk asıllı askerleri kullandığı da bir gerçekti. Gelecekte Türkiye üzerinde emelleri olabilecek komşu ülkelerin sınır bölgelerinde Türklerin bulunduğu da bilinmektedir. Muhtemel bir çatışmadan bunların da kendine göre bir rolü olacağı düşünülebilir. Dolayısıyla bu stratejik faktörler ilmi analize muhtaçtırlar.

Bağımsızlığa kavuşan değişik Türk cumhuriyetlerinin ise gerek kendi içlerinde gerekse komşu cumhuriyetlerle başta sınır olmak üzere değişik sorunları vardır. Moskova tarafından çizilen suni sınırların değişmesi mukadderdir. Dolayısıyla 21. yüzyıl yalnız eski Sovyet Cumhuriyetlerinde değil, Yugoslavya gibi Avrupa ülkelerinde de ve dünyanın başka yerlerinde etnik-demografik yapıya bağlı olarak bir takım sınır değişikliklerine sahne olmuş ve olacaktır. Milli azınlıkların hukukları daha fazla gündeme gelmekle birlikte ülkelerin refah seviyelerinin yükselmediği ve sosyal dengeleri kurulmadığı takdirde aşırı milliyetçi akımların (gerek azınlığın, gerek ise çoğunluğun) saldırganca bir tutum içine girmeleri de kuvvetle muhtemeldir. 11 Eylül

2001’de ABD’ye yapılan terör saldırısı ve akabinde Afganistan’da patlak veren savaş, dünyanın bu ülkelerde menfaatleri olan güçler tarafından yeniden şekillendirilmeye başladığını göstermektedir. Kısacası bu küresel gelişmede azınlık konumunda bulunan değişik Türk toplulukların şu anda sahip oldukları bazı özerkliklerin dahi ellerinden alınması ihtimali kuvvet kazanmıştır.

1 “Sibirien”, s. 373.

2 S. A. Tokarev, **Etnografiya Narodov SSSR**, (Moskova 1958), s. 410.

R.R. Arat, “Kazan Hanlığı”, **İslam Ansiklopedisi** (bundan sonra **İA**), VI, s. 505-552.

R. R. Arat, “Astırahan Hanlığı”, **İA**, VI, s. 281-386.

R. R. Arat, “Kasım Hanlığı”, **İA**, VI, s. 281-386.

R. R. Arat, “Küçüm Han”, **İA**, VI, s. 1071-1074,

M. Bala, “Buhara Hanlığı”, **İA.,** II, s. 968-771.

M. Bala, “Hokand Hanlığı”, **İA**, V/I, s. 556-559.

H. Baymirza, **Turkestan Zwischen Russland und China**, Amsterdam 1971.

H. İnalcık, “Kırım Hanlığı”, **İA**, VI, s. 746-756.

A. N. Kurat, **Rusya Tarihi**, Ankara 1948.

“Hive Hanlığı”, **Bolşoya Sovetskaya Entsiklopediya**, XXXVI, s. 132.

N. Devlet, “Altın Ordu”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, IX, s. 110-179.

N. Devlet, “Çağatay Devleti”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, IX, s. 301-310.

N. Devlet, “İslamiyet’i Resmen Kabul Eden İlk Türk Devleti İdil-Bulgar”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi.** IX, s. 311-341.

N. Devlet, “Hanlıklar Dönemi”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, IX, s. 342-365.

Abdullin-S. Batiev**, Tatarıstan ASSR**: **Çınbarlık Hem Burjuaz Uydırmalar**, Kazan 1980.

K. Abubakirov-A. Yangurazov, **Pyatiletka Baskirii**, **Ufa 1966.**

“Baschkirien”, B. s. 340.

G. Burbiel, **The Tatars and the Tatar ASSR Attitudes of Major Soviet Nationatilies**, Massachusetts 1973.

N. Devlet**, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi** (**1955-1917**), TTK Yayın, 2. bsk. Ankara 1999.

N. Devlet, **Çağdaş Türkiler**, Çağ Yayınları, İstanbul 1993.

N. Devlet, **1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi**, Ötüken Yayınları, İstanbul 1998.

N. Devlet, “Ruslaştırmada Kazan Türkleri Örneği”, **Türk Dünyası Araştırmaları** (bundan sonra **TDA**), sayı 21, s. 87-95.

N. Devlet, “Araştırmaların Işığında Tataristan’daki Sosyal Değişmeler**”, V. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Tebliğleri,** III. Türk Tarihi I, İstanbul 1986, s. 191.

N. Devlet, “The Tatars and Bashkirs After Glasnost**”, Journal Institute of Müslim Minority,** X. sayı 2 (Temmuz 1989), 464-74.

N. Devlet, “Islamic Revival in the Volga-Ural Region,” **Cahiers du Monde Russe et Sovetique,** XXXII, sayı I (Ocak-Mart 1991), s. 107-116.

Der Fischer Weltalmanach 1998, Frankfurt am Main 1997.

İstoriçeskoe Znaçenie Dobrovolnogo Prisoedineniya Başkirii Russkomu Gosudarstvu, Ufa 1982.

İtogi Vsesoyuznoy Perepisi Naseleniya 1970 Goda, IV, Moskova 1973.

H. Güngör-M. Argunşah, **Gagauz Türkleri, Tarih, Dil, Folklor ve Edebiyatı**, Kültür Bakanlığı Yayın, Ankara 1991.

Kazak ve Tatar Türkleri, İstanbul 1976.

Narodnoe Hozyaystva Baskirskay ASSR (**1917-1967**). Ufa 1967**.**

Narodnoe Hozyaystva i Kulturnoe Stroitelstvo Baskirskoy ASSR, Ufa 1964.

N. P. Petrov, "Çuvaşskiy Alfavit**", Voprosı Soverşenstvovaniya Atfavitov Tyurskih Yazıkov SSR,** Moskova 1972, s. 189-201.

"The Tatar Public Centre (TOTs) ", **Central Asian Survey** (bundan sonra **CAS**) (**Special Issue Idel-Ural**), IX, sayı 2 (1990), s.155-165

Tatarıstan ASSR tarihi. Kazan 1979**.**

A. Taymas**, Kazan Türkleri**, Ankara 1966**.**

E. Taysin**, Tatarıstan ASSR Geografiyesi**, 8. bsk. Kazan 1981.

A. Temir**,** "İdil-Ural ve yöresi**", Türk Dünyası El Kitabı** (bundan sonra **TDEK**), s. 1251-1271**.**

S. A. Tokarev**, Etnografiya Norodov SSSR,** Moskova 1958**.**

"About the Situation in Crimea (Ukraine)", **Undertaken in Accordance with the Article 25th of the Framework Convention for Protection of National Minorities Of Council of Europe,** 2000.

E. Allworth (haz.), **Tatars of the Crimea. Their Struggle for Survival,** (Durham-London: Duke University Press 1988).

"Crimean Tatars Seek Autonomy Within Ukrain**", Monitor**, 24 Mayıs 2000.

İ. Çeneli,-E, August Gruber, **Krimtatarische Chrestomatia aus Gegenwarttexten**, Wiesbaden 1980.

N. Devlet, "Topyekün Sürgünün 40. yılı Kırım Türklerinin Sürgünden Sonraki Faaliyetleri", **TDA**, sayı 24, s. 102-129.

Ayn. mlf., "Lenin Bayrağı gazetesinin 25. yılı ve Kırım Türk Kültürünün Bugünkü Durumu". **Emel** (bundan sonra **E**), sayı 135 (1983), s. 231-239.

Ayn. mlf., "Kırım Tatarlarında Çağdaş Gelişmeler", **TDA**, sayı 57 (Aralık 1988), s. 1-16.

Emel, sayı 184 (Mayıs-Haziran 1991).

A. Fisher, **The Crimean Tatars**, Stanford 1978.

Z. Karatay, "Kırım Türklerinin II. Milli Kurultayı", **E**, sayı 184, (Mayıs-Haziran 1991) s. 28-36.

E. Kırımal, **Der Nationale Kampf der Krimturken**, Emstedden 1952.

H. Kırımlı, **Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler** (**1905-1916**), (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1996).

G. Simon, **Die Nationale Bewegung der Krimtataren** (Berichte des Bundesinstitut für ostwissentschatfliche und İntemational Studien), Köln 1975.

M. Ülküsal, **Kırım Türk-Tatarları**, İstanbul 1980.

A. Caferoğlu, "Kuzey Azerbaycan", **TDEK**, s. 1104-1153.

N. Devlet, "Karabağ Olayları", **Türk Edebiyatı**, sayı 175 (Mayıs 1988), s. 32-35.

N. Devlet,"Kafkasya'daki Gelişmeler ve Türkiye'ye Etkileri", **21. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Türkiye'nin Genel Vizyonu, Politikası ve Stratejisi,** Harp Akademileri Yayın., (İstanbul 2000), s. 113-138.

N. Devlet, "Sancılı Bölge: Kuzey Kafkasya", **Tarih ve Medeniyet**, sayı 12 (Şubat 1995), s. 18-22.

M. Frankland, "If Looks Could Kill at the Coctail Party", **Observer**, (30 Ekim 1983).

E. Fuller, "More Personnel Changes in Azerbaijan", **Radio Liberty Research Bulletin** (bundan sonr**a RLR**), (2 Ocak 1984).

P. Kamenka, "Mohammed als ein Unheimilicher Nachbar", **Frankfurter Allgemeine Zeitung**, (31 Aralık 1983).

Ş. Kuzgun, **Hazar ve Karaçay Türkleri**, Ankara 1985.

K. Öder, **Azerbaycan**, İstanbul 1982.

"Soviet Azerbaijan's Southern Headache", **Reuter**, (10 kasım 1983).

"Shiites in the Soviet Union", **AFP**, (27 Aralık 1983).

A. Tagiye, "Questions and Answers, The Language of lies and the Truth About Languages", **KD**, (25 Ocak 1984).

S. Oğan, **Pazar Ekonomisine Geçiş Suresince Azerbaycan'ın Bölgelere Göre İktisadî Yapısı ve Dış Ekonomik İlişkilerin Analizi**, M.Ü. Sosyal Bilimler Enst. Maliye Bölümü Malî Hukuk Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi (İstanbul 1992).

N. Eyüpoğlu (haz), "Azerbaycan Halk Cephesinin Kuruluşu", **Belgelerle Türk Tarih Dergisi**, sayı 71 (Şubat 1991), s. 52-62.

Y. Aslan, "Azerbaycan" 1991, **Yeni Forum**, XIII, sayı 273 (Şubat 1992), s. 25-28.

A. Yalçın, "Azerbaycan'da İktisadî Reform Sorunları, **Yeni Forum**, XIII, sayı 274, s. 39-43.

N. Sarıahmetoğlu, Azeri-Ermeni Münasebetleri ve Dağlık Karabağ Olayları, M.Ü. Sosyal Bilimler Ens. Yakın Çağ Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi (İstanbul 1989).

"Altaier, Altai-sajanische Türkstaemme", **Brockhaus** (bundan sonra **B**), I, (1966), s. 384.

Atlas SSSR. Moskova 1963.

A. Bohmann, “Tuwa, Süd-Sachalin und Kurilen (Die Gebietsgewinne der Sowjetunion in Zentral- und Ostasien)”, **Frankfurter Allgemiene Zeitung**, (25.9.1979).

C. Carlson, “Kazak Writers Wishful about Greater Cultural Autonomy in Yakutia” **RLR** (16 Eylifl 1983).

N. Devlet, “Sibirya’daki Halkların Demografik ve Ekonomik Potansiyelleri”, **Sibirya Araştırmaları,** Simurg Yayın., İstanbul 1997, s. 25-46.

A. İnan, “Sibirya Türkleri”, **TDEK**, Ankara 1976, s. 1272-1282.

İtogi perepisi VS, sayı 7, (1980).

“Jakuten”, **B**, IX, (1970), s. 369.

“Jakutische Autonome Sowjet Republik”, **B**, IX, (1970), s. 369 vd.

“Karagassen-Tofa-Tofalaren”, **B**, X (1970), s. 744.

M.F. Köprülü, “Altaylılar”, **İA**, I,1950.

Karl H. Menges, “Die Türkische Sprachen Süd-Sibiriens”, Tuba (Soyon und Karagas), **Central Asıan Review** (bundan sonra **CAR**), IV, (1958/59), s. 90-129.

Narodnoe Hozyaystvo SSSR 1922-1982, Moskova 1982.

“Schoren”, **B**, (1973), s. 820.

TSSU SSSR İtogi vsesoyuznoy perepisi naseleniya 1970 goda, Moskova 1973.

Tokarev, **Etnografya Narodov SSSR**, Moskova 1958.

“Tuwiner”, **B**, XIX, (1974).

“Tuwinische Autonome Sozialistische Sowjetrepublik”, **B**, XIX, (1974).

Erkin Alptekin, **Uygur Türkleri**, İstanbul 1978.

Erkin Alptekin, **Doğu Türkistan’dan Hicretimizin 40. Yılı**, Erciyes Dergisi Yayın., Kayseri 1990.

Ernest Kux, “Sinkiang: Chinas Grenzgau im Westen”, **Neue Zürcher Zeitung**, (21 Mart 1981).

David Staats, “The Uighur Press and Sino-Soviet Conflict”, **RLR**, (15 Haziran 1977).

Zunun Teyipov, “Azatlık ve milliy mustekillik üçün küreş”, **Kommunizm Tugi**, (3 Ocak 1980).

M.E. Uighur, “Şerki Türkistan Evazı (The Voice of Eastem Turkestan)”, **CAS**, I, sayı 2/3 (1982), s. 61.

A. Bennigsen-S.E. Wimbush, **Muslims of the Soviet Empire**, İngiltere 1985.

Geologiya Aral’skogo Morya, Taşkent 1987.

Dinamika Aral’skogo Morya s 1958 do 1989 gg. S prognozom do 2000 g., (harita) Moskova 1990.

E. Alptekin, **Uygur Türkleri**, İstanbul 1978.

İ. Y. Alptekin, **Doğu Türkistan Davası**, 3. bsk., İstanbul 1981.

J. S. Aird, “The Preliminary Results of China’s 1982 Census”, **The China Quarterly**, (Aralık 1983), s. 613-640.

“Age distibution of China’s Population”, **Beijing Review** (bundan sonra **BR**), sayı I, (16 Ocak 1984).

“Blast Hit Xinjiang Following Jiang Visit”, **South China Morning Post**, Hongkong (4 Ağustos 1998).

H. Breaker, **Die İslamischen Turkvölker Zentralisien und Die Sowjetisch-Chinesiche Beziehungen**, Köln 1984.

M. E. Buğra, **Doğu Türkistan**, İstanbul 1952.

“Century Old Chines”, **BR**, (13 Şubat 1984).

S.K. Chisti, “Muslim Population of Mainland China: As Estimate”, **Journal Institute of Muslim Minorty Affairs**, II, sayı I, s. 75-85.

“China Executes 13 in Xinkiang”, Agence France Press (1 Eylül 1998).

R.Crabb, “China’s Wild West Hopes to Attract Foreign Business Investments”, **R**, (9 Haziran 1983).

WJI. Drew, “Sinkiang: The Land and the People”, **CAR**, XVI, (1968), s. 205-216.

J.T. Dreyer, “The Islamic Community of China”, **CAS**, I, sayı 2/3, (1982), s. 31-60.

“Educational Level of Population”, **BR**, sayı 14, (2 Nisan 1984).

“Educational for National Minorities”, **BR**, sayı 48, (29 Aralık 1982).

“Es gibt mehr als ein Milliarde Chinesen” **FAZ**, (28 Ekim 1982).

P. Humphrey, “Islam in China Today”, **RCL**, (1982), s. 168-179.

R. Israeli, “The Muslim Minority in the People’s Republic of China”, **Asian Survey**, XXI, sayı 8, (Ağustos 1981), s. 901-909.

G. Jarring, **The New Romanized Alphabet for Uighur and Kazakh and Some Observations on the Uighur Dialect of Kasghar**, s. 230-245.

F. Kazak, **Ostturkistan Zwischen den Grossmaechten**, Berlin 1937.

B. A. Litvinsky, “İzuçeniye Drevney İstorii i Kulturı Vostoçnogo Turkestana v Oteçestvennoy i Zarubejnoy Nauke” **Narodi Azii i Afriki**, sayı I, (1982), s. 69-79.

“More Cadres of Minority Nationalities”, **BR**, sayı 40, (3 Ekim 1983). D. H. Millen, “The Urumqi Military Region: Defense and Security in China’s West”, **Asian Survey**, XXII, sayı 8, (Ağustos 1982), s. 705-731.

H. Opteal, “Das Worth Allahs Klingt aus allen Lautsprechern”, **Frankfurter Rundschau**, (30.11.1981).

H. Opteal, “Drei Welten Treffen im Fernen Westen”, **Frankfurter Rundschau**, (7 Aralık 1981).

B. L. K. Pillsbury, “Muslim Population in China to the 1982 Census”, **Journal Institute of Muslim Minority Affairs,** V, sayı I, (1983/84), s. 231-233.

“Premier Zhao or Developing Xingiang”, **BR**, sayı 39, (26 Eylül 1983).

“Radiation in Xinjiang”, **Arabia The Islamic World Review**, sayı 3, (Kasım 1981), s. 29.

W.E. Scharlipp, **Auxiliarfürtuiorer von Hauptverben Nach Kunstverb in der Neu-Uigurischen Schritsprache von Sinkiang**, Berlin 1984.

M. Sheridan, “Chine Hides Its Muslim Seperatist War”, **Times** (10 Aralık 2000).

G. Shinun, “Recent Research in Turkic Studies”, **CAS**, I, sayı I, (1982), s. 105-109.

R. Sadri, “The Islamic Republics of Eastern Turkestan: A Commemorative Review”, **Doğu Türkistan Sesi** III, sayı 9 (Nisan 1986), s. 33-45.

G. Saltıkov, “Musulmane v Kitaye”, **Nauka i Religiya**, sayı 9, (1981), s. 59-63.

Z. Teyipov, “Azatlık ve Milliy Mustekillik Üçün Küreş”, **Kommunizm Tugi**, (3 Ocak 1980).

T. Teraani, “Kasghar”, **Spiegel**, sayı 7, (1983).

“The 1982 Census Results”, **BR**, sayı 45, (8 Aralık 1982).

A. Ş. Turan (Haz.), **Türkistan Bibliyografyası**, 2. bsk; Ankara 1979.

M. Tetimov, “Royhet Melumatliri ve Uygur Ahalisi”, **Kommunizm Tugi**, (13 Haziran 1980).

Ulanhu, “National Regional Autonomy”, **BR**, sayı 46, (16 Kasım 1981), s. 15-20.

“Urumçi Radyosu, Yayını”, (Orta Avrupa Saati 13.00-21 Şubat 1984).

“Uyghur Perspectives-7”, **Turkistan Newsletter**, C. 4: 218 (14.12.2000).

M. Veisskopf, “China’s Vast Census Shows Population over I Billion”, **Washington Post**, (28 Ekim 1982).

TATARİSTAN CUMHURİYETİ

Tataristan Cumhuriyeti / Prof. Dr. Nadir Devlet [p.48-57]

PROF. DR. NADİR DEVLET

Yeditepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi /Türkiye

Tatar Adı

Bu Türkî cumhuriyetin siyasî konumu hakkında bilgi vermeden önce, “Tatar” adını açıklamakta fayda vardır. Bugün Tatar adı ancak iki Türkî boy için: Genelde Volga boyunda yaşayan Kazanlılar (Kazan Tatarı) ve başlıca Özbekistan’daki sürgün yerinde yaşayan Kırımlılar (Kırım Tatarı) için resmî ad olarak kullanılmaktadır. Çarlık Rusyası devrinde hemen hemen bütün Türkîler için Tatar adı kullanılmışsa da, şimdi bundan vazgeçilmiştir. “Tatar” adının esasta bir Moğul boyunun adı olduğu için bilhassa Türkîye’de bu isme karşı bir antipati mevcut olmakla birlikte, bu mesele bir ilmî münakaşa konusudur. Fakat gerçek şudur ki, bugün Kazanlılar ve Kırımlılar kendilerine Tatar demekte ve Tatar milletinin mensubu olarak saymaktadır. Ancak Kırımlılar kendilerini Kazanlılardan ayırmak için “Kırım Tatarı” tabirini kullanmaktalarsa da, sayıca çok üstün olan Kazanlılar Kazan Tatarı demeyi gerek görmeden ancak kendilerini Tatar diye adlandırmaktadırlar.

Mişer: Çiştopal, Spassk rayonlarında (bölge-mahalle) ve batıda Ryazan oblastında yaşarlar. Volga-Fin ve Çuvaş tiplerini andırırlar. Etnograflar onları eski “Meşçera”ların devamı olarak kabul ederler. Mişerler ise kendilerine Tatar derler. 1897’de 64.000, 1926’da ise 242.000 Mişer mevcuttu. Konuşmaları Kazan Tatarcasından bazı ağız farklılıkları gösterir.

Tipter: Başkurdistan’a göç etmiş olanlara (“Defter” sözünden bozulmuş bir tabirdir) verilen addır. 1926’da 27.400 Tipter mevcuttu.

Karagaş (Kundur Tatarları): Astırahan bölgesinde yaşarlar. Nayman, As, Mangut gibi kolları vardır. Takriben 6.000 civarındadırlar.

Kasım Tatarları: Eski Kasım Hanlığı’nın sakinleridir. Konuşmalarında Kazan Tatarlarından bazı ağız farklılıları gösterirler.

Kreşin: XVI. yy.’da zorla Hıristiyanlaştırılan (eski Kreşin) ve XVIII. yy.’da Hıristiyanlaştırılan (yeni Kreşin) olmak üzere iki gurupta mütalaa edilirler. Büyük kısmı XIX. yy. ikinci yarısında İslamiyet’e dönmüştür. 1926’da 100.000 civarında idiler. Dillerinde bir hayli otantik Tatar kelimeleri muhafaza etmişlerdir.

Nagaybak: Çelyabinsk Masti’de (yukarı Ural rayonu) yaşayan 10 bin civarında Hıristiyan Tatarlardır. Nagaybak köyünde (Ik nehri yanında) yaşadıklarından bu adla anılırdı.

Kısa Tarihçe

Bugünkü Kazan (veya İdil) Tatarları İdil-Kama Bulgarları ile XIII. yy.'da Orta Asya'dan bu bölgeye gelen Kıpçak (Kuman) Türklerinin torunlarıdır. Bir Türk boyu olan Bulgarlar VII. yy.'da bu bölgeye yerleşmeye başlayıp, IX. yy.'da bir devlet kurmuşlardı. 922 yılında resmen İslamiyet'i kabul ettiler. 1220'lerde Cengiz Han'ın torunu Batu Han'ın istilası neticesinde Bulgar Devleti burada kurulan Altınordu (1236-1502) devletinin himayesi altına girdi. Altınordu'da çoğunluğu teşkil eden Türkler, Moğol unsurdan fazla olduklarından gene idareyi ellerine aldılar. XV. yy'ın ikinci yarısında Altınordu Devleti'nin çözülme devrinde İdil-Ural ve Altınordu'nun hakim olduğu bölgelerde Kazan (1437-1552), Kırım (1460-1783), Kasım (1445-1681), Astırahan (1466-1556), Sibir (1220-1598) Hanlıkları ve bağımsız Nogay uruğları meydana geldi. Kazan Hanlığı'nın sı

nırları içinde gene bir Türkî Çuvaşlar, batıda yaşayan Başkurtlar, Fin kavimleri Udmurt (Vot veya Votiak), Mari (Çirmiş) ve Modrvinler bulunuyordu. Bu halklar aynı şekilde eski Bulgar Devleti'nin de sakinleri idi. Uzun mücadelelerden sonra Moskova Knezliği'nin güçlenmesi neticesinde Kazan Hanlığı (1552) düştü. Böylece Rusların doğuya doğru ilerlemesi için herhangi bir tabii engel kalmamış oldu.

Kazan Hanlığı'nın sükûtundan sonraki iki yüzyılda Müslüman Tatarlar büyük siyasî, iktisadî ve dinî takibatların kurbanı oldular ve yerlerini yurtlarını terk ederek daha doğuya bugünkü Başkurdistan'a, Urallara ve ötesine göç etmek zorunda kaldılar. Bir kısmı ise güneyde aşağı İdil bölgesine hicret ettiler. Durumları 1774'teki Pugaçev isyanından sonra bir nebze düzelmeye başladı. Pugaçev'in komutasındaki isyan ordularının ekseriyetini Tatar, Başkurt ve Çuvaşların teşkil etmesine ve isyanın sonunda bastırılmış olmasına rağmen, bu isyan Tatarlara Rus hükümetinin bir takım dinî ve iktisadî tavizler vermesine yol açtı. 1789'da ilan edilen bir kararname ile Orenburg'da müftülük kuruldu ve İslamiyet resmen tanınmış oldu ve 1792'de Tatar tüccarlarına Türkîstan, İran ve Çin'le ticaret yapma müsaadesi verildi. Tatarlar, bilhassa Orta Asya'daki tüccarlarla aynı dinden olduklarından ve aynı Türk dilini konuştuklarından kısa zamanda Rusya'nın doğu ile olan ticaretini kendi kontrolleri altına aldılar. Bu şekilde bir Rus-Tatar işbirliği ancak yarım yüzyıl sürdü ve 1860'larda Tatarlar tekrar devletin desteğindeki Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırmanın kurbanı oldular. Tatarlar, Rus hükümetinin bu keyfi hareketine ufak çaptaki isyanlarla cevap verdiler, bir kısmı yeniden başka bölgelere ve Türkîye'ye göçtüler, fakat İslamiyet'ten vazgeçmediler.

Aynı zamanda Rusya'nın Türkîstan'ı istila faaliyeti tamamlanmış ve Tatarlar hasıl olan bu yeni politik duruma kendilerini uydurma gereğini sezmeye başladılar. Neticede Ruslarla eşit duruma gelmenin ancak Batılılaşma ile mümkün olacağını kavrayan Şihabeddin Mercanî (1818-1889), Hüseyin Feyizhanî (1821-1866) ve Kayyum Nasırî (1825-1902) gibi şahıslar dinde ve eğitimde reform fikrini ortaya attılar ve bunu yaymaya başladılar. Bundan sonra Paris'te de bulunan Bahçesaray'lı Kırım Tatarı İsmail Gaspıralı'nın (1851-1914) "Dilde, fikirde, işte birlik" şiarını ortaya atarak Rusya İmparatorluğu'ndaki Türkleri birleştirme ve onları Avrupai metotlarla eğitmeyi propagandalardı.

1905 Rus İhtilali söz, toplantı vb. gibi hürriyetler getirince başta Kazan, Kırım Tatarları ve Azerbaycanlılar siyasî ve kültürel faaliyetlere giriştiler. Tatar aydınlarının teşebbüsü ile 1906'da

“Müslüman ittifakı” adlı bir siyasî teşekkül kuruldu. Bu arada Tatar gazete ve dergileri mantar gibi yerden bitmeye başladı. Bunlar başlıca Kazan, Ufa, Orenburg, Astırahan, Troisk ve Uralsk gibi merkezlerde yayınlanıyordu. Rusya Müslümanlarının şahsî ve siyasî hürriyet ile sosyal ve iktisadî değişiklikler için yapılan mücadelesinde Tatarlar başı çektiler.

1917 Şubat İhtilali (Ekim İhtilali ile karıştırılmasın) Rusya’da çarlığın devrilmesine ve geniş politik faaliyetlere yol açmıştı. İşte bu atmosferde Moskova’da 1-11 Mayıs 1917 tarihleri arasında “Bütün Rusya Müslümanlarının Kurultayı” düzenlendi ve ilk defa Çar’ın tayin etmediği bir müftü seçildi (Alimcan Barudî). Bunun dışında bu kongre siyasî, askerî, işçi hakları ve maarifle ilgili bir takım kararlar aldı.

1917 Haziranı’nda Kazan’da toplanan kurultay ise “İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk-Tatarlarının” medenî muhtariyetini ilan etti. Bu siyasî teşkilatın başına Paris’te yüksek eğitim görmüş olan Sadri Maksudî (Arsal) getirildi. Kasım ayında bu teşkilat Ufa’ya taşındı ve çeşitli görüşteki insanların katıldığı serbest seçimlerle 120 kişi adı geçen Millet Meclisi’ne seçildi. Bu meclis 29 Kasım 1917’de İdil-Ural Devleti projesini ilan etti. Bu devlet 1918’e kadar, yani Bolşeviklerin Millet Meclisi’ni dağıtmalarına kadar hükümranlığını korudu. 23 Mart 1918’de ise Bolşevikler Sovyet Sosyalist Tatar-Başkurt Cumhuriyeti’ni (İdil-Ural Devleti’nin Sovyet şeklini) kurduklarını ilan etmişlerdi. Bu kararname bir hayli Tatar aydınını Bolşeviklerin safına çekmeye yararlı oldu, fakat Rus komünistleri bu kararnameye karşı çıktılar. Tatar-Başkurt Cumhuriyeti, bu bölgede süren iç savaş sebebiyle gecikti ve Bolşevikler iç savaşı kendi lehlerine bitirince, bu plandan vazgeçerek, 23 Mart 1919’da Başkurt ve 27 Mayıs 1920’de de Tatar Muhtar Cumhuriyetlerini ilan ettiler. Böylece İdil-Ural ufak idarî bölgelere parçalanmış oldu. Vaat edilen Sovyet Sosyalist Tatar-Başkurt Cumhuriyeti yerine iki ufak muhtar cumhuriyetin kurulması Türk birliğinin parçalanmasına sebep oldu. SSCB’deki nüfus oranına göre altıncı sıradaki bir etnik grup olan Tatarlara bu şekilde siyasî-idarî statü verilmesi, sayıca kendilerinden ufak olan etnik gruplardan bile daha az haklara sahip olmalarına yol açtı.

Bu durum 1917’de Bolşevikler safına katılan Tatar-Başkurt aydınlarında ve hatta en ön saftaki komünist liderlerinde huzursuzluk yarattı. Bunun üzerine Tatar-Başkurt komünistlerinin lideri Mirsait Sultangali (ev) kaybedilmiş hakları geri olmak için faaliyete girişti. Bu faaliyetlerinden dolayı 1923’te Komünist Partisi’nden atıldı. O bunun üzerine Tatar, Başkurt, Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen, Tacik, Çuvaş, Azeri gibi bütün, Türk Müslümanları içine alan “Turan Sosyalist Cumhuriyeti

ni” kurma faaliyetlerine girişti. Fakat kısa bir süre sonra ortadan kaldırıldı ve 1930’larda Bolşeviklerle işbirliği yapmış olan hemen hemen bütün aydınlar Stalin’in temizliklerinin kurbanı oldular.

Tatar-Başkurt millî hayali ancak Stalin’in ölümünden ve 1956’da 20. Parti kongresinden sonra bir parça liberalleşti. Tatar klasik eserlerinin baskısına müsaade edildi. Tatar MSSC’de mühim pozisyonlara Tatarlar getirilmeye başlandı. Tataristan Cumhuriyeti muhtar olduğundan ittifak cumhuriyeti statüsüne sahip olan başka milletlerden daha az millî hukuklara sahiptirler. Mesela 6 milyonluk Tatarlar, Milletler Sovyeti’ne (Şurasına) ancak 11 milletvekili yollama hakkına sahipken, I milyon Eston veya I milyon Kırgız 32 milletvekili yollayabilmekteydiler. Bu ise SSCB’deki halklar arasındaki eşitsizliğin bariz bir simgesi olmaktaydı.

Coğrafya

İşte bu Tatarların Rusya Federasyonu içinde Tataristan adlı bir cumhuriyetleri bulunmakta olup, başkenti Kazan'dır. 27 Mayıs 1920'de Bütün Rusya İcra Komitesi ile Halk Komiserleri Heyeti tarafından Rusya Federasyonu'na dahil olarak ilan edilen Tatar MSSC, Orta İdil'in kuzeyinde, Avrupa'da ve BDT, Avrupa bölümünde Kama ve İdil nehirlerinin birleştiği yerde kurulmuştur. Sınırları Çuvaşıstan, Mari, Udmurt, Başkurdistan cumhuriyetleri, Ulyanovsk (Simbir), Kirov, Orenburg, Samara (Kuybişev) ülkeleri (oblast) ile çevrilidir. 53° 58'-56° 39' kuzey enlemleri ile 47° 15'-54° 18° boylamı arasındadır. Yüzölçümü 68 bin km^2 olup komşusu Başkurdistan'dan küçüktür. Ahalisi 3,5 milyondan fazladır. Tasarlanan İdil-Ural millî Devleti'nin yüzölçümü 220 bin km^2 iken ufak bir Tataristan yaratılarak, Tatarların büyük bir çoğunluğu bu cumhuriyetin sınırları dışında bırakılmış oldu.

Nüfus

Türkî halklar arasında demografik yapışı en karmaşık olan toplulukların başında Kazan Tatarları gelir. Bunun tarihî, siyasî ve ekonomik sebepleri vardır. Tarihî açıdan bakıldığında Rus hakimiyeti altına giren ilk Türkî topluluk (1552 yılında Kazan Hanlığı'nın yıkılması ile) Tatarlar olmuştur. Bu durum, daha sonra Moskova knezliği ile çarlığın uyguladığı politikalar bir hayli Tatar'ı göçe zorlamıştır. Tarihî topraklarda yerli Türkî nüfusun azalmasının ilk sebebi budur. Siyasî faktör olarak ise 1917 İhtilali'ni müteakip Tatarları parçalamaya yönelik uygulamalar gösterilebilir. Buna göre 1919'da Başkurdistan, 1920'de Tataristan muhtar cumhuriyetleri ve oblastlar tesis ederek, Tatarların ancak %25'i kendilerine tahsis edilen cumhuriyetlerde bırakılmışlardır. Bundan dolayı 1920'lerdeki açlık yıllarında bir hayli Tatar Orta Asya cumhuriyetlerine göç etmişti. Ayrıca bu yörelerde Bolşevik hakimiyetini yerleştirmek için rejim, bir hayli Tatar öğretmeni, yöneticiyi, zanaatkarı, mütehassısı ve hatta askerini de bu yörelere sevk etmişti. 1950'li yıllarda Tataristan'ı endüstri ülkesine döndürürken buraya bir hayli yabancı (Rus) işçi getirilerek, nüfus dengesi Tatarlar aleyhine bozulmuştu.

Yukarıdaki ve başka faktörler (mesela ikamet ve çalışma izinlerinin verilmesinde alınan tedbirler) siyasî, ekonomik ve sosyal tedbirlerin neticesinde Tataristan'daki Tatar nüfusunun %50'nin üzerine çıkmaması, yani salt çoğunluk kazanmamasına dikkat edilmiştir. Bu uygulama aşağıdaki tablodan daha açık anlaşılmaktadır.

Tatar ve Ruslar

Yıllar	Tatarların %	Rusların %
1920	50	Belli değil
1924	51,1	40.9
1926	45	43
1939	50,4	41,8
1956	49,0	43
1959	47	43,9
1970	49.0	42.4

1979	47,6	44
1989	48,47	43,25

1989 nüfus sayımına göre (eski SSCB) BDT'deki Tatarların toplam nüfusu 6.645.588 idi ve yıllık 0.74'lük bir nüfus artışı öngörüldüğünde 1992'de bu nüfus 6.794.214'e ulaşmış ve iki bin yılında ise 7.207.005 olacaktır.

1989 nüfus sayımına göre; Tataristan'ın genel nüfusu 3.641.742 olup, %71,7'sini şehir, %28.3'ünü kırsal nüfus veya başka bir ifade ile 2.611.098'ini şehir, 1.030.644'ünü köy halkı teşkil eder. Milletlere göre nüfus dağılımı ise aşağıdaki gibidir.

Topluğun adı	Nüfusu (1989)	Cumhuriyetteki Oranı (%)	
Tatar	1.765.404	48,47	
Rus	1.575.404	43,25	
Çuvaş	134.221	3.68	
Ukrain	32.822	0.9	
Mordva	28.859	0,79	
Udmurt	24.796	0,71	
Mari	19.446	0,53	
Başkurt	19.106	0,52	
Diğer. Türkîler-Müs.		10.300	0,28
Diğerler	31.384	0,87	

Yukarıdaki tablodan görüleceği üzere Tatarlar, Çuvaş, Başkurt ve diğer Türkî azınlıklarla, cumhuriyetteki genel nüfusun %52,95'lik oranına yaklaşabilmektedirler. Fakat Rusların etkili bir etnik unsur olarak varlıklarını sürdürdüklerini görmekteyiz. Yukarıdaki rakamlar

dan Tataristan Cumhuriyeti'nde BDT'de Tatarların ancak %26.56'nın kendi cumhuriyetlerinde, %73,44'ü veya 4.880.184'ü kendilerine tahsis edilen milli bölgelerin dışında kalmaktadırlar. 1989 nüfus sayımına göre Tatarların 5.519.605 (%83,05) Rusya Federasyonu'nda kalanları ise (%16,95) 1.125.983 BDT'nin değişik cumhuriyetlerinde yaşamaktadır. Bunların dağılımı aşağıdaki gibidir.

BDT'nin Değişik Cumhuriyetlerindeki Tatarlar

Cumhuriyet	1979 Nüfusu	%	1989 Nüfusu	%
Özbekistan	531.205	8,6	467.676	7,0
Kazakistan	312.626	5,1	327.871	4,9
Ukrayna	83.906	1.4	86.789	1,3

Tacikistan	78.179	1,3	72.168	1,1
Kırgızistan	71.744	1.2	70.068	1,1
Türkmenistan	40.321	0.7	39.243	0,6
Azerbaycan	31.204	0,5	28.019	0.4
Belarusya	10.851	0.2	12.352	0,2
Litvanya	3.984	0,1	5.107	0,1
Letonya	3.761	0.1	4.828	0,1
Estonya	3.195	0,1	4.058	0,1
Gürcistan	5.089	0,1	3.999	0,1
Moldova	2.618	0,04	3.335	0,05

1979 ile 1989 nüfus sayımlarının neticeleri karşılaştırıldığında Tatarlarda bir göç eğiliminin başladığı anlaşılmaktadır. Yukarıdaki tablo incelendiğinde Türkî Cumhuriyetlerdeki Tatar nüfusunun (Kazakistan hariç) azaldığı görülmektedir. Bunlar arasında Özbekistan'dan Tatar göçünün oranı son on yılda %12 civarına (63.529) ulaşması bu ülkede yabancılara (bunlar Türkî asıllı olsa dahi) karşı reaksiyonunun artması ile izah edilebilir.

SSCB henüz mevcutken iç göçler kontrol altında tutulmaya çalışılmasına rağmen insanlar siyasî ve ekonomik baskılara dayanamayarak daha emin gördükleri bölgelere göçe başlamışlardı. Bu hemen her milli topluluk için geçerlidir. Ancak bu Orta Asya cumhuriyetlerinden göçen Tatarların ancak 50-60 bininin Tataristan'a, kalanlarının ise Tatarların yoğun bulunduğu komşu bölgelere yerleştikleri anlaşılmaktadır.

BTD'de Tatarların Cumhuriyet ve Şehirlere Göre Dağılımı

Rusya	5.005.757	5.519.605	83,1
Tataristan	1.641.603	1.765,404	26,6
Başkurdistan	940.436	1.120.702	16,9
Umdurt	99.139	110.847	1.7
Mordva	45.765	47.328	
Mari	40.917	43.747	
Çuvaş	37.573	35.689	
Komi	17.836	25.980	
Çelyabinsk ob.	219.744		3,3
Yekaterinabur	179.347		2.7
Orenburg	151.384		2,5

Perm	157.756		2,5	
Ulyanovsk	134.767		2.0	
Tümen	136.757		2,1	
Samara	103.605		1,6	
Kirov	44.900			
Penza	78.236			
Gurev	68.637			
Kemero	64.821			
Astrahan	70.781			
Krasnodarsk	49.896			
Saratov	47.948			
Omsk	46.714			
Volgarad	25.531			
Kurgan	23.507			
Tomsk	17.630			
İrkutsk	41.474			
Novosibirsk	28.549			
Primor	19.464			
Krasnoyarsk	26.072			
Rostov	16.106			
Moskova	161.444		2,5	
St. Petersburg	32.861			
Hantı-Mansi M. Ok.		36.898	97.639	1,4
Yamola-Nenets M. Ok.		8.556	26.431	

Tataristan Muhtar Cumhuriyeti kurulurken Tatarların yoğun şekilde yaşadıkları havalileri bu yeni cumhuriyetin sınırları içine katılsaydı mutlaka değişik bir nüfus oranı ile karşılaşacaktı. Şöyle ki, bugünkü Tataristan'a sınırdaş olan Tatarların yoğun olduğu Başkurt, Udmurt, Mari, Çuvaş muhtar cumhuriyetleri, Ulyanovsk, Orenburg, Kuybişev (Samara) ve Kirov ülkeleri katılsa idi Tatarların toplam sayısı 3.493.278 ortak bir Tatar-Başkurt Cumhuriyeti kurulduğu halde ise bugünkü Başkurdistan'ın komşusu ve Tatarların yoğun bulunduğu Çelyabinsk, Sverdlovsk ve Perm ülkeleri de bu ortak cumhuriyete katılacağından Tatar nüfusu 4.050.095'e yükselecekti. Bir adım daha ileri gidilerek, yani Tatarların yoğunluk derecesi göz önünde tutularak sınırlan belirlenecek bir

cumhuriyette yukarıda adı geçen Ulyanovsk ülkesine komşu olan Penza ile Kuybişev (Samara) ülkesine komşu Saratov'un Tatar nüfusu da dahil edildiği takdirde bu cumhuriyetteki Tatarların sayısı 4.098.043'e ulaşacaktı. Böylece Rusya'daki Tatarların %74,2'si yani büyük bir çoğunluğu kendi cumhuriyetlerinin sınırlan içinde yaşama şansına bunun sağladığı imkanlardan faydalanma imkanına kavuşmuş olacaktı. Bunun gerçekleşmesi için başta herhangi bir tabiî engel olmayan, teorimizi geliştirir ve 1917 yıllarında gerek milliyetçiler daha sonra yerli Bolşevikler tarafından planlanan İdil-Ural devleti veya Tatar-Başkurt Cumhuriyeti kurulabilse idi, o zaman bu yöre Türkîlerinin (Çuvaşlar hariç) toplam sayışı 5 milyona ulaşmış olacaktı. Bu durumda adı geçen İdil-Ural Devleti sınırlarına Başkurtlarla Tatarların müştereken bulundukları (Başkurt MSSC, Çelyabinsk, Perm, Orenburg, Yekaterinaburg, Kurgan ve Samara ülkeleri) yöreler ve bu yörelerin yerli halkı, olan Türkler ortak bir çatı altında toplanmış olacaklardı. Fakat bir takım siyasî kaygılarla asırlar boyunca birlikte yaşayan, çok az bir şive farkı ile aynı dili konuşan, aynı kültür ve edebiyatın varisi Tatar ve Başkurtları birbirlerinden kopardılar. Bolşevikler bununla da yetinmeyip bilhassa Tatarları değişik ufak cumhuriyet ve idarî bölgelerde bölünmüş bir vaziyette bırakarak onları parçalamayı yeğlediler.

Fakat bugünkü gerçek şudur ki BTD'nin 12 cumhuriyetinin en büyüğü olan Rusya Federasyonu'na dahil Tataristan, toplam Tatar balkının ancak %25'ini içine alan, yüzölçümü yönünden de, BDT'ndeki başka Türk cumhuriyetleri ile mukayese edildiğinde hukuken de ikinci-üçüncü plana atılmış bir kuruluş manzarasını arz etmektedir, işte bu %25'lik nüfusa sahip Tataristan gerek kendine sınırdaş bölgelerde yaşayan, gerek başlıca Orta Asya cumhuriyetlerinde bulunan %75'lik Tatar nüfusu adım da millî kültürü yaşatma gibi zor bir görevi yüklenmiş bulunmaktadır.

Siyasi Yapı

1991 öncesi Tataristan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde bir anayasası mevcut olup, bu anayasadaki SSCB ve RSFSC anayasalarının örneğine göre hazırlanmış ve harfiyen kopya edilmiştir. Tataristan Cumhuriyeti'nin anayasasına göre en yüksek iktidar ve tek yasama organı Yüksek Sovyet (Şura) idi. Bu yüksek kurula seçilen mebuslar iki yılda bir kere Kazan'da 3-4 günlük bir oturuma davet edilir ve oturumlar Rusça yapılırdı. Tatarca yapılan konuşmalar Rusçaya çevrilir fakat tersi olmazdı. Herkesin Rusça bildiği kabul edilirdi. Bu şura Yüksek Şura Prezidiumunu seçer. Bakanlar Kurulu'nu kurar. Yüksek Mahkemeyi tayin eder, bütçeyi tasdik ederdi. Aslında anayasanın öngördüğü bu görevleri fiiliyatta SBKP'ye doğrudan doğruya bağlı olan Komünist Partileri bulunduğu halde muhtar cumhuriyetler bu haktan da yoksun edilmişlerdi. Tataristan Yüksek Şura Prezidiumu bir başkan, iki başkan yardımcısı ve 11 üyeden müteşekkildi. Tataristan Bakanlar Kurulu (Şurası) bir başkan, yardımcıları, kamu, içişleri, bayındırlık, sağlık, kültür, toprak ıslahı ve su ekonomisi, mahalli endüstri, gıda endüstrisi, eğitim, tarım, sosyal güvenlik, yakıt endüstrisi, ticaret, maliye ve adalet bakanlarından ibaretti. Görüleceği üzere millî savunma, dışişleri, dış ticaret gibi millî bağımsızlığın ölçüsü olan bakanlıklar mevcut değildi. Tataristan Bakanlar Kurulu fonksiyonlarını SSCB-RSFSC ve kendi kanunlarına, SSCB ile RSFSC Bakanlar Kurulları'nın kararnamelerine göre gerçekleştirmek zorunda idi. Fakat daha önce de gördüğümüz üzere, ne Tataristan Yüksek Sovyeti Prezidiumunun ne de Tataristan Bakanlar Kurulu'nun SBKP'nin uzantısı olan SKKP Tataristan ülke komitesinin emir ve talimatının dışında kendi başlarına hareket kabiliyeti yoktu. Başka şekilde ifade edersek, parti ülke

komitesi otoritesini, hukuk ve kanunlardan değil, SBKP Merkez Komitesi Politbürosunun ona verdiği yetkiden alırdı.

1986'dan sonra Gorbaçev döneminde başlayan siyasî çokseslilik Tataristan'a ulaştı, çok çeşitli gayr-ı resmi kuruluşlar ortaya çıktı. Bunlar şimdiye kadar yasaklanan dinî, millî, siyasî ve hatta çevre konularını sahiplendiler. En belli başlıları olarak Şihabeddin Mercani Medeniyet Cemiyeti, Halk Frontı (Halk cephesi), Tugan Yak (Anavatan), Bulgar el-Cedid, Saf İslam, Memorial Cemiyet, Ekoloji, Şefkat vb. dikkati çektiler.

1988 yılının Haziran'ında ise bilhassa talebelerin baskısı ile ilimler Akademisi ve Kazan Devlet Üniversitesi'ne mensup 100 kadar ilmi adamı bir teşkilat kurma karan aldılar ve 11 şahıs "kurucu üyelik" görevini üstlendiler. Ekim 1988'da 800-900 kişinin katılımında "Tatar İçtimaî Üzeği (Merkezi)" kurma kararı alındı. Bu yeni teşkilat 17-18 Şubat 1989'da Kamal Akademik tiyatrosunda ilk kuruluş toplantısını yaptı. Kazan'daki bu toplantıya 586 delege katıldı, delegelerin 225'i Komünist Partisi, 36'sı Komünist üyesi idi ve 149'u ise SSCB'nin diğer cumhuriyet veya oblastlarından katılmışlardı. TİÜ'i bütün bağımsız teşkilatları içine alan bu şekliyle Tatar Cumhuriyeti ile 25 değişik şehirde takriben 100 bin üyeli dev bir kuruluşa dönüşmüş oldu. TİÜ bu kuruluş toplantısında aşağıda belirtilen bazı kararları aldı. Buna göre;

a) Tataristan egemen bir devlet olmalıdır.

b) Tataristan SSCB'de eşit şartlara kavuşturulmalıdır.

c) Tataristan üyeleri Sovyet devletlerinin merkezi teşkilatlarında da temsil edilmelidir.

d) Ülke ekonomik yönden de egemen olmalıdır.

e) Ülke dışındaki Tatarlarla da münasebetler tesis edilmelidir.

f) Tatar okulları açılmalıdır ve anaokullarında ana dili kullanılmalıdır.

g) Dinî hürriyet sağlanmalıdır.

h) Kırım Tatarları vatanlarına döndürülmelidir.

TİÜ'nün ikinci kongresi ise 17 Şubat 1991'de toplandı ve üç gün sürdü. Kongreye 637 delege ve 300 gözetmen katıldı. Bu arada resmi Tataristan parlamentosu 30 Ağustos 1990'da ülkenin egemenliğim ve SSCB'nin 16. cumhuriyeti olduğunu ilan etmiş bulunuyordu. Bu gelişmede TİÜ ve diğer müteşebbislerin rolü olduğu şüphesizdir. Tataristan Yüksek Sovyeti (Parlamentosu) 26 Aralık 1991'de Bağımsız Devletler Topluluğu'na kurucu olarak katıldığını bildirdiği halde 30 Ağustos 1990'da ilan ettiği egemenlik kararı gibi Moskova bunu da kabul etmedi.

Resmî yöneticilerin bağımsızlık kararında ciddî adımlar atamayacağı görüşü kuvvet kazanınca "İttifak-Tatar Beysizlik (Bağımsızlık) Partisi"nin de inisiyatifî ile Tatar Millî Kurultayı toplandı, bu kurultay "Millî Meclisi" kurdu ve I Şubat 1992'de Tataristan'ın bağımsızlığını ilan etti. Bunun üzerine baskı altında kalan Tataristan Yüksek Sovyeti ülkenin bağımsızlığı konusunda referandum kararı aldı. Neticede Rusya Federasyonu organları ve Cumhurbaşkanı Boris Yeltsin'in başta, tehdit ve engelleme çabalarına rağmen 21 Mart 1992'de yapılan referanduma %80 üzerinde katılım olup seçmenlerin

%61,5’i bağımsızlığı desteklediklerini bildirdiler. Bu referandumdan sonra Tataristan 31 Mart 1992’de yeni Rusya Federasyonu antlaşmasını da, kendisinin hukuklarını sınırladığı gerekçesiyle imzalamadı. Rusya Federasyonu’na bağlı 16 muhtar cumhuriyetin ancak ikisi (Tataristan ile Çeçen cumhuriyetleri) bu antlaşmayı imzalamayı reddetme gücünü göstermiş oldular. Kısacası bu gelişmeler tam anlamda bağımsızlık kazanılana kadar devam edeceğe benzemektedir. 1993 yılında Moskova ile Tataristan arasında “hakimiyeti paylaşma” anlaşması imzalandı. Buna göre Tataristan bazı siyasi, ekonomik ve kültürel haklar elde etti. Ancak Putin’in iktidara gelmesi ile birlikte (2000) Putin cumhuriyetlerin haklarını kısıtlamak için 89 idari birim ve 21 cumhuriyetten oluşan Rusya Federasyonu’nu yedi idari bölgeye böldü. Bundan sonra ise 2001 yılında resmen Latin harflerinin kullanma kararı alan Tataristan’a baskı uygulanmaya başladı. Bu baskı o derecede arttı ki Rusya Federasyonu Duması’nda (meclis) Rusya’da ancak Rus Kril harfleri kullanılır şeklinde bir karar çıkarıldı. Moskova’nın baskısı bununla da sonuçlanmadı, Tataristan Cumhuriyeti’nin anayasasını Rusya Federasyonu anayasası ile uyumlu hale getirmesi talep edildi. Bu talepte Tatar parlamentosu tarafından çar naçar kabul edildi ve böylece Tataristan egemenlik haklarından vazgeçmiş oldu. En son olarak da bu sene Rusya’da yapılması planlanan nüfus sayımında Tatarları değişik boylara (Kazan Tatarı, Mişer, Tipter, Sibirya Tatarı ve Kreşin) göre kaydetme kararı çerçevesinde büyük bir tartışma çıkmış bulunuyor. Kısacası dış ülkelere açılma gayreti içinde bulunan Tataristan tam anlamda Moskova’nın güdümüne girdi. Ancak Moskova’nın kendine göre haklı, fakat Tatarlara göre keyfi davranışlarına karşı tepkiler süreceğe benzemektedir. Başkent Kazan’da Türkiye’nin bir başkonsolosluğu bulunmaktadır.

Ekonomi

Tataristan, Başkurdistan ve Samara ülkesi ile beraber Orta İdil ekonomik bölgesine girer. Tataristan hem tarım hem de endüstri ülkesidir. Tataristan’ın en büyük tabiî zenginliğini petrol ve yeraltı tabiî gazı teşkil eder. Ortalama olarak 100 milyon ton petrol istihsal edilmekte olup 1975 ve 1976 yıllarında 103 milyon ton petrol çıkarılmıştır. Ancak bu üretim her yıl azalarak 1991’de 35 milyon tona düşmüştür.

Petrol ve tabiî gaz merkezleri Tataristan’ın Elmet, Leninogorsk, Alabuga, Mendelyevsk gibi şehirlerindedir. Burada çıkarılan petrol Başkurdistan, Kuybişev, Gortdy, Yaroslav, Rezan, Moskova ve Perm’deki rafinerilere ve “Dostluk Petrol Hattı” ile Polonya, eski Doğu Almanya, Macaristan ve Çekoslovakya’ya yollanmaktadır. Tataristan’da petrol toprağa basınçlı su verme metodu ile çıkarılmakta olup, bu metod istihsalin Sovyetler Birliği genelinden iki misli daha ucuza mal olmasına sebep olmaktadır. Tataristan’da 4 milyar metreküp tabiî gaz çıkarılmaktadır. Tabiî ki, daha fazla petrol çıkartma, Sovyetler Birliği’ni daha fazla zenginleştirme kaygısı, çevrenin kirlenmesine, tarıma elverişli yerlerin de tahribine, yok olmasına yol açmaktadır. Tataristan’da bu petrol ve tabiî gaz endüstrisinin yanında en mühim üçüncü endüstriyi kimya ve petro-kimya endüstrileri teşkil etmektedir. Kimya endüstrileri başlıca Kazan ile Tüben (aşağı) Kama şehirlerinde bulunmaktadır. Bu kimya fabrikalarının imalatı SSCB genelinde de mühim yer tutmaktaydı. Bu fabrikalarda polietilen, aseton, sentetik, kauçuk, film gibi 4 binden fazla kimyevî madde imal edilmektedir. Kazan Uçak Fabrikasında

İL-62 tipindeki uçaklar imal edilmektedir. Tataristan'ın başkenti Kazan'da BDT'nin en büyük bilgisayar ve optik aletler fabrikaları bulunmaktadır.

Amerikan ve Avrupa teknolojisi ile Naberejini Çelni'de (Tüben Çallı) kurulan eski SSCB'nin en büyük kamyon fabrikası (KAMAZ) 1976'da imalata geçmiş olup, 150 bin ağır evsaflı kamyon ve 250 bin dizel motoru imal etmektedir. Bu büyük endüstri kompleksinde 120 bin kişi çalışmakta olup, işçilerin %46'sını Tatarlar, %44'ünü Ruslar teşkil etmektedir. Bunun dışında hafif endüstri dalında dericilik ve kürkçülük mühim yer tutar.

Tataristan'da tarım faaliyetleri eski SSCB'nin başka bölümlerinde de olduğu gibi sovhoz (devlet çiftliği) ve kolhozlar (kollektif çiftlik) tarafından yürütülür. Tataristan'da başlıca çavdar, buğday, mısır, burçak, keten, şeker pancarı yetiştirilir. Bunun dışında sebzecilik ve meyvecilik de gelişmiştir. Tataristan'ın eski SSCB genelinde iktisadî rolünü bariz şekilde göstermek için aşağıdaki istatistiki rakamları vermeyi uygun bulduk.

Üretilenin cinsi	Tataristan'da	Eski SSCB'de
Elektrik enerjisi		
(milyar KV-saat)	18.8	357
Petrol (milyon ton)	103,3	449.4
Tabii gaz (milyon m^3)	4,236	221,286
Kol saati (milyon adet)	3,3	24,6
Tahıl (1000 ton)	2,558	13,633
Süt (1000 ton)	1.089,5	15,023

Tataristan ancak 68 bin kilometrekarelik bir yüzölçümüne sahip olmasına rağmen endüstri ve köy ekonomisi yönünden BDT genelinde (yüzölçümü: 22.402.000 km) ağırlığını hissettirmekte, en ileri ve zengin ülkelerinden biri derecesindedir. Bütün bunlara rağmen asıl zenginlik cumhuriyette kalmamakta merkeze akmakta idi. Buna da Tataristan ekonomisinin üçlü kategoriye bölünmesi sebep olmuştu. Ekonomi:

1. SSCB merkez hükümetine bağlı iktisadî kuruluşlar

2. RSFSC hükümetine bağlı iktisadî kuruluşlar

3. Tataristan'a bağlı iktisadî kuruluşlar olmak üzere bir bölünmeye tabi tutulmuştu.

Böylece I. ve 2. kategoriye giren iktisadî kuruluşlar doğrudan doğruya Sovyet Devleti'nin mülkü sayılmakta idi. Tataristan'ın petrol, tabiî gaz ve rafineleri, kimya, petro-kimya gibi mühim sanayi kolları eski SSCB veya RSFSC'ye bağlı idi. Buna göre, bu nevî endüstri projeleri için Moskova yatırım yapmakta ve bu projelerden sağlanan bütün geliri kendisi almakta idi. Başka bir ifade ile yeraltı ve yerüstü zenginlikleri Tataristan'ın olduğu halde bundan buranın yerli ahalisi yararlanamamakta ve GSMH'da az bir pay, SSCB ortalamasından da düşük bir pay kalmakta, endüstri yönünden gelişmiş olmasına rağmen bundan faydalanamamakta idi. 1993 yılında Rusya ile antlaşma imzalandıktan

sonra Tataristan'ın ekonomiden aldığı pay artırıldı. Ancak 2001'de getirilen kısıtlamalar dolaysıyla bu haklarını kaybedeceğe benzemektedir. Gene de Tataristan İdil-Ural bölgesinde merkeze en fazla pay veren ülke konumundadır. Bazı Türk inşaat firmaları burada faaliyet göstermektedirler.

Kültür ve Eğitim

Tataristan'da eğitim Rusça ve Tatarca yapılmaktadır. Fakat Tatarca eğitim ancak ilk ve orta öğretimde kullanılmakta olup, bütün yüksek okullarda eğitim dili Rusça'dır. Genelde BDT'de okuma-yazma problemi çözülmüş olup, Tataristan'da da okuma-yazma bilmeyen kalmamıştır. 1917 ihtilalinden önce Tatarlar genelde ana dilinde eğitim yapan mektep ve medreselerde eğitim görmekteler idi. Bolşevik hakimiyetinden sonra bu sistem tamamen değiştirildi. Okul sisteminin dışında iki defa alfabenin değiştirilmesi de nesiller arasında bir hayli zorluk yarattı. 1925-26 yıllarına kadar Arap harfleri kullanılırken bu tarihten sonra Latin harflerine geçildi. Latin harfleri 15 sene kadar kullanıldı kullanılmadı, 1940'ta Kril (Rus) harfleri kullanma mecburiyeti getirildi. Bu kadar kısa sürelerle yapılan alfabe değişikliği, bir nesli üç alfabeyi öğrenmeye veya öğrenmemeye itti. Değişik alfabelerle okuma yazma öğrenenler kendilerinden önceki alfabelerle, yazılan eserleri okuyamaz duruma geldiler ve ister istemez bir kültür kopukluğu meydana geldi.

Tataristan'da üç çeşit ilk (orta) okul bulunmaktadır:

a) Millî (Tatar)

b) Karma (Rus-Tatar)

c) Rus okulları

Tatar MSSC'de 1970'te 3236 ilk (orta) okul mevcut olup, bunların 1480'i millî ve karma 130'u Çuvaş ve karma (Rus Çuvaş), 36 Udmurt, 20 Mari ve 2 Mordva okulu idi. Tatar MSSC'nin dışındaki Tatarlar içinde başta Başkurdistan olmak üzere (1225) takriben 2 bin Millî (Tatar) okulu mevcuttu. Fakat RSFSC'nin dışındaki cumhuriyetlerdeki Tatarlar için millî okullar açılamamaktadır. Burada Rusçanın eğitimdeki ağırlığını belirtmek yönünden şu hususu da açıklamakta fayda vardır. Millî okullar denilen Tatar okullarında dahi Rusça dil eğitimi yapılmakta olup, bu okullarda Rus dili ve edebiyatına ayrılan ders saatleri ana dili ve edebiyatına ayrılan saatlerden daha fazla idi. Rus dilinde eğitim yapan okullarda yerli halkın çocuklarına ana dili derslerinin okutulması şartı ancak 1957/58 ders yılında konulmuş olup, uygulaması ihtiyarî idi. Bu durumda Rus okulunun müdürü kendi okulunda ana dili dersleri koyup koymamakta serbest bırakılmıştı. Şehirlerde yaşayan Türk çocuklarının %90-95'nin Rus veya karma okulların Rusça sınıflarına gittikleri düşünülürse bu problemin ciddiyeti bariz olarak ortaya çıkmaktadır. Çocuklarının yüksek tahsil yapmasını arzulayan ebeveynler oğul veya kızlarını Rus okullarına verme eğilimindeydiler, çünkü yüksek tahsil Rusça yapılmakta olup, millî okullardan gelenler Rusçada yeterlilik imtihanına girme mecburiyetinde kalmaktaydılar.

1970 yılında Tataristan'daki 3236 okulda 732.000 talebe bulunmakta idi. 420 bini ilk ve orta okullarda, 52 bini liselerde, 47 bini özel orta okul denilen teknik okullarda okumakta idi. Tataristan'da 12 yüksek okul bulunmakta olup, bunun 60 bin küsur talebesi mevcuttu. 1804'te kurulan Kazan Üniversitesi'nin 8 fakültesi, 60 bölümü ve 10 bine yakın talebesi mevcuttur. Tataristan

Cumhuriyeti'nde toplam olarak 11.600 Tatar öğretmeni bulunmaktadır. Üniversite ve yüksek okullardaki 3028 öğretim üyesinin 121'i ilimler doktoru ve 867'si ilimler doktoru adayıydı. Kazan'daki havacılık, kimya-teknoloji ve jeoloji enstitüleri Sovyetler Birliği çapında enstitüler sayılmaktaydı. Kazan Üniversitesi ise eskiden beri Şarkiyat ve Türkoloji araştırmalarının mühim merkezlerinden biri sayılmaktadır. Millî kültür hayatında G. İbrahimov Dil Edebiyat ve Sanat Enstitüsü ile Tarih enstitüsünün ve Tataristan İlimler Akademisi'nin faaliyetleri kayda değer. Bunun dışında tarihi Kazan Üniversitesi ile RF'ye bağlı başka eğitim ve araştırma kurumları da bulunmaktadır.

Tatar alimleri kendi cumhuriyetlerinde çalışmayı tercih etmektedirler. Ancak imkanlar kısıtlı olduğu için Rusya'nın değişik bölgelerine de dağılmış bulunmaktadırlar. Böylece BDT'nin değişik yerlerinde dünya çapında başarıya ulaşmış olan alimlerle karşılaşmaktayız. Mesela fizik-matematik doktoru Sağdi (yev) Novosbirsk ilimler Akademisi'nin üyesi ve plazma teorisinin mütehassısı idi. Şimdi ABD'de bulunmaktadır. Aynı şekilde fizik-matematik doktoru Şerif Şeref, Leningrad Üniversi

tesi'nde "teorik astronomi" kürsüsünün başkanı olarak görev yapmaktadır. O 1965 yılında "Plüton'un hareket teorisini" ortaya atarak dünya alimlerinin dikkatini çekti. Daha sonra onun teorisinden hareketle Amerikan alimleri "güneş sistemi teorisini" geliştirdiler. Bunların dışında gene Tatar alimlerinden fîzik-matematik doktoru Rakip(ov), uzay fiziği ve fizik-matematik doktoru Müşteri, tümler doktoru Ahmer(ov), astronom Habibull(in), biolog Gizatull(in), geolog Yusup(ov), arkeolog Halik(ov) gibi isim yapmış şahıslara rastlamaktayız.

Millî kültürün, daha doğrusu ana dilin, edebiyatın yaşaması, tanıtılması, canlanması ve geliştirilmesi için edebiyatçı (şair ve yazar) tarihçi, tenkitçi vb. gibi sosyal ilim ve sanatlarla uğraşan bir kadronun mevcudiyeti ve en mühimi de bunların eser ve çalışmalarım neşredecekleri bir organın gazete, dergi, kitap, film vb. araçlara ihtiyaç vardı. Eski Sovyetler Birliği'nde merkeziyetçi, totaliter, hür teşebbüse yer verilmeyen bir rejimde bütün bu ihtiyaçlar devlet tarafından karşılanıyordu. Bunun için de biz eski Sovyetler Birliği'nin "millî politikası" diye bir tabir kullanmak imkanını bulmaktayız. Bu tabirin ışığında incelediğimizde Tatarların millî kültür hayatını yaşatmak için sağlanan imkanları kısaca söyle izah edebiliriz:

Kazan Tatarları bazı kısıtlamalara rağmen nispeten basın yayma izin verilen 1905-1917 yılları arası dönemde değişik görüş ve eğilimleri temsil eden, çıkarmak istediklerinin 20 tanesi yasaklanmış olmasına rağmen, ana dilde 36 gazete ve 31 dergi ayrıca Rusça ve Arapça olmak üzere de 13 gazete neşir etmişlerdi.

1920'den 1991'e kadar süren Sovyet döneminde güdümlü bir basın yayın politikası yürütülmüştü. Bu dönemde Tataristan Muhtar Cumhuriyeti'nde Rusça çıkan Sovetski Tataristan adlı gazetesinin Tatarca şekli olan Sovyet Tataristan'ı en etkili gazete olarak kabul ediliyordu. Tataristan'da irili-ufaklı, ekserisi mahalli yüz kadar gazete neşredildiği istatistiklerde belirtilmesine rağmen bunların hiç bir etkisi yoktu.

Son yıllarda ise Vatanım Tataristan, Tataristan Yeşleri (Gençler), Yeş Leninci (Genç Lenînci) gibi gazeteler etkili olmaya başladılar. 1990'dan itibaren ise liberal ve milli eğilimde Şehr-i Kazan yayınlanmaya başladı. Bu gazetelerin cumhuriyet dışında yayılmasına müsaade edilmemesi de

mühim bir sorun teşkil ediyordu. Yani Tataristan dışında Tatarlar, yani Tatarların %75'i kendi dilinde çıkan gazeteden mahrum edilmişlerdi. Ancak 1990'dan itibaren bu uygulama gevşedi ve Tataristan'ın dışında da bu gazetelere abone olma imkanı sağlandı.

Eskiye nispeten daha özgür bir siyasî hava esmeye başlayınca değişik kuruluşlar tirajları fazla olmamakla birlikte çeşitli haftalık gazeteler yayınlamaya başladılar. Bunlar Tatarca olarak çıkan parlamento milletvekillerinin organı Tataristan Haberleri, sendikalar yayın organı Yonga Avaz (Yeni Ses), yüksek öğrenim gençliğinin Megrifet (Marifet), TİÜ'nün Millet, Vatan demeğinin Dönya, Samara vilayeti halkı vekillerinin Birdemlik (Beraberlik), Rusça olarak ise Egemenlik komitesinin Suverinitet (Egemenlik), "Tatar-inform" ajanslığının Tatar İli (Tatar ülkesi), Leningrad Tatar Kültür Merkezi'nin Nur gibi gazetelerinden meydana gelmektedir. Bunların bazıları son yıllarda gerek okuyucu sayısının azalması, gerekse sübvanse edilmedikleri için yayın hayatından çekildiler.

Dergilere geldiğimizde ise Tataristan Yazarlar Birliği'nden yayın organı olan Kazan Utları (Alevleri) en etkili yayın organı olarak temayüz etmişti. Son yıllarda tirajının oldukça azalmasına rağmen mühim dergiler arasındadır. Kazan Utları edebî, ilmî ve genel kültürel gelişmede büyük katkıları olmuştu. Genelde yazar ve şairlerin eserlerim yayınlayan bu dergi 1974 ile 1979 yılları arasında 11 roman, 46 uzun hikaye ve 11 manzum eser neşretmişti. 1982 yılında zirveye çıkan bu dergi 135 bin nüsha basarken, bugün 30-40 bin nüsha dağıtılmaktadır. Tataristan'da etkili ikinci dergi olarak ise 1990'da yayın hayatına başlayan, daha ziyade gençlere hitap etmeyi ön planda tutan İdil dergisidir. Bu Tatarca ve Rusça olarak yayınlanmaktadır.

Tirajı bir aralar 300 bin dolayında idi. Bunun dışında 1991 basından itibaren Süyümbike adıyla yayınlanmaya başlayan yüksek tirajlı (eski adı Azat Hatın) kadın dergisi, Rusça ve Tatarca çıkan Çayan adlı mizah dergisi, Yatkın adlı çocuk dergisi, bir zamanların ideoloji dergisi Tataristan (eski Komünist partisi organı Tataristan Komünisti) ve milli eğitim dergisi Maarif (eski adı Sovyet Mektebi) kayda değer yayın organları arasındadır. Görüleceği üzere komünizm ideolojisinin çökmesi ve milli baskıların artması ile dergilerin hemen hepsi adlarını değiştirmişlerdir. Bu arada Miras, Argamak gibi bazı dergiler yayınlanmaya başlamıştır. Ancak herhangi bir kuruluş veya hükümet desteği bulamayan, hatta bu desteği bulunlar da ekonomik şartların bozulması nedeniyle tirajlarını azaltmak zorunda kalmışlardır. Bazılarının yayın hayatından çekilmeleri beklenebilir. Çünkü okuyucunun alım gücü azalmış, (eskiden gazete, dergi ve kitaplarda devlet sübvansiyonu olup, yayınlar çok ucuz idi), basılı yayınların fiyatları çok artmış, basım masrafları çoğalmış ve kağıt sıkıntısı başlamıştır.

Ana dilinde kitap neşriyatında da Tatarlar, diğer Türkî boylar ile mukayese edildiğinde diskriminasyona (aşağılanmaya) tabi tutulmaktaydılar. 1910 yılında İdil-Ural bölgesinde toplam tirajı 2.586.810 adet 418 kitap

ve 13.851.365 değişik ebat ve sayfada kitapçık (broşür) yayınlanmış olup bunların %70'ini Kazan Türkçesinde olan yayınlar teşkil ediyordu. Sovyet devrinde ise Tatarca kitap neşriyatına büyük darbe vuruldu. 1965'te 230. 1970'te 195. 1975'te 179. 1980'de ise baskı adedi 2.156.800 olan ancak 183 kitap ve broşür basılmıştı. Başka bir ifade ile 70 yıl önce Tatarlar kendi kısıtlı imkanları ile yılda takriben 600 kitap neşir edebilirken ve Sovyet iddiasına göre, tahsil oranının çok yükseldiği bu devirde, devletin geniş imkanlarına rağmen yılda 180 civarında yani %65 daha az kitap

yayınlanmaktadır. Zaten ana dilinde yayın adı altında rejimin ilk 40 yılında yayınlanan kitapların %63'ünü Rusçadan, %4,5'ni diğer dillerden yapılan tercümeler teşkil ediyordu. Ancak %32,5'i telif eserlerdi.

Din

Bir insanı, insanlar topluluğu olan milleti incelerken onun manevî desteği olan inancına gereken ehemmiyeti vermez isek yapacağımız tahlilde hatalı oluruz. Milleti millet yapan faktörler arasında dil faktörü başta gelmekle beraber, din faktörü de mühim yer tutar, işte bu noktadan baktığımızda genelde eski Sovyetler Birliği'nde inanç hürriyetinin kısıtlanmış olduğunu görürüz. Tatarların asırlar boyu Ruslaşmasına büyük engel teşkil eden İslamiyet 1917 ihtilalinden sonra büyük darbeye uğradı. Gerçi eski Sovyet anayasasında dindar olmak bir suç unsuru olarak kabul edilmemekle beraber, ateist ideoloji ve politikası, ateizm propagandası için her türlü imkanı sağladığı halde dini yaşatma ve yaymayı tamamen kısıtlamıştı. 1917 yılında Tataristan'da 2.223 cami ve 3.683 resmi imam mevcuttu. 1931'de camilerin sayışı 2.000'e ve imamlar 3.600'e, 1941'de camilerin sayışı 220'ye ve imamların sayışı 250'e indirildi. Daha sonra ise bütün Tataristan'da ancak 17 cami mevcudiyetini korudu. Milyonluk başkent Kazan'da ise (bunların takriben %50'sini Tatarlar teşkil eder) ancak bir cami ibadete açıktı. Rus yönetimi dört asır boyunca Kazan Tatar Cemiyeti'nin ana dayanağı olan İslamiyet'i ortadan kaldırmak için akla gelen her türlü baskıyı uygulamasına rağmen Tatarlar Müslüman olarak kalmak için olağanüstü bir kabiliyet geliştirdiler. Çarlık Rusyası'nın Tatarları Hıristiyanlaştırmak için yaptığı son teşebbüse (III. Aleksandr döneminde) Tatar aydınları "cedid"çilik (modernleştirme) hareketi ile cevap verdiler. Bu İslamiyet'i muhafaza için Müslüman liderlerinin dinî ve teknik gelişmeyi desteklemeleri modern dünyada örneğine rastlanmayan bir hareketti. 1917 ihtilalinden önce Tatarlar İslam dünyasında eğitim ve ilahiyat sahasında en ileri durumda idiler. Bu liberal islamî cereyan 1930'lu yıllara kadar hayatiyetini muhafaza edebildi, ancak bundan sonra baskılara dayanamadı.

Gene de bugün İdil-Ural bölgesi halkları (Tatar-Başkurtlar) İslamiyet'e bağlı kalmışlardır. 1970'lerde halkın %50'si şöyle veya böyle İslamiyet'e olan inancını belirtmişti. Bunların %20'sini dinlerine çok sıkı bağlı olanlar teşkil ediyordu. İdil-Ural'da İslamiyet Orta Asya'ya nazaran daha az şekilcidir, fakat şehirlerde bilhassa Slav üstünlüğünün olduğu yerlerde, İslamiyet kaybolmaya yüz tutmuştur.

İslamiyet resmî olarak "Sovyetler Birliği Avrupa Bölümü ve Sibirya Müslümanları Ruhanî İdaresi" kontrolü altındadır. Bu dinî idarenin merkezi Ufa olup, müftülüğünü Talat Taceddin yapmakta idi. (1980'den beri), muavini Faizurrahman Sattar (ov)'du. Yayın faaliyeti yoktu. Ancak 1984'te ihtilalden sonra ilk defa olarak bir Kur'an basılabilmiştir (İhtilalden önce genelde dinî yayınların hemen hepsi Kazan'da basılırdı). İbadete açık olan cami ve mescitlerin sayısı yüz civarında olması gerekir. Fakat ekserisi küçük köy mescitleridir. Müftülüğün idaresi altında bölgede 20'nin üstünde cami olduğu tahmin edilmektedir. Tesbit edilebilenler şunlardır: (1980'de) Moskova, St. Petersburg, (Leningrad), Rostov, Kazan, Ufa, Nijni Novgorod (Gorkiy), Orenburg, Çilebi, Astrahan, Saratov, Omsk, Çistapol, İjevsk, İşimbay, Novosibirsk, Bügülme, İrkutsk, Magnitogorsk, Samara (Kuybişev), Tatarsk (Novosibirsk Oblast), Kargalı (Orenburg Oblast), Zelenodolsk (Tataristan), Starye Urgan (Tatar MC), Sterlitamak (Başkurt MC), Zagitiak (Başkurdistan) ve Oktyabirski köyü (Başkurdistan) camileri. Son

yıllarda ise camilerin sayısı çok artmıştır. Tataristan'ın kendi müftülük teşkilatı mevcut olup, İslam Üniversitesi de açılmış bulunmaktadır.

Din eğitimi için Tatarlar, Özbekistan'daki medreselere gitmek zorundaydılar. Buradaki talebelerin sayısı 15-20 arasındadır diye tahmin edilmekteydi.

İhtilalden önce Nakşibendi tarikatı mühim rol oynamışsa da 1924'ten sonra kaybolmuşa benzemektedir. 1948 ile 1970 arasında Tatarca 65 din aleyhtarı kitap yayınlanmıştır. SSCB'nin her yerinde olduğu gibi burada da her yıl çok sayıda din aleyhtarı konferanslar verilerek ateizm faaliyetleri yürütülmekteydi.

Tabii ki, 70 yıllık Sovyet rejimi döneminde devlet dine karşı mücadelesinde başarılı olmuş, dindarların sayısını bir hayli azalmıştır. Fakat her şeye rağmen din faktörü Tatarlarda mühim bir unsur olarak yaşamaktadır. Yuvalardan başlayarak ta üniversite sıralarına kadar yapılan yoğun ateizm propagandası kendisini Müslüman olarak belirtenlerin sayısını azaltmakla mühim başarılara ulaşmıştır. Fakat gene de, halkın %40-50'si İslami şartlara göre yaşamasalar da, bütün farzları yeri

ne getirmeseler de kendilerini Müslüman olarak kabul etmektedirler.

İdil-Ural bölgesinde İslamiyet'in tekrar güçlenmeye başladığını gösteren bir takım emarelere Sovyet döneminde de rastlamaktaydık. Mesela, 1973 yılında Tataristan'da ancak 13 cami ibadete açıkken bu rakam 1986'da 20'yi geçmişti. Sovyet döneminde ilk defa olarak Kuran'ın Kazan'da basılması da rejimin İdil-Ural'daki dindarlara bir jesti olarak kabul edilebilirdi. Bundan önce Kur'an altı kere basılmış (1957, 1960, 1969, 1970, 1976 ve 1977), fakat baskılar hiçbir zaman Kazan'da gerçekleşmemişti. İslamiyet'in tesirinin veya dindarların sessiz baskılarının arttığını gösteren diğer bir husus da belki şimdiye kadar bahsi edilmeyen son Müftü Rizaeddin Fahreddin (1859-1936) hakkında yeniden neşriyata başlanması oldu.

Dinî serbetinin artması neticesinde 1990 yılının sonlarında Tataristan'da 80 dinî mahalle oluşmuş ve Kazan'da 7 cami ibadete açılmıştı. Ufa'da bir medrese dinî eğitime başlamıştı. Halkın dinî ihtiyaçları artmakla birlikte İslam dinini gereği gibi bilen, imamlara ihtiyaç vardır. Halkın belli bir kesiminde 60-70 yıl yasaklanmış olan dine ilgi artmıştır. Yeni kurulan dinî mahallelerin gayreti ile açılan mescit ve camilerde din dersleri verilmeye başlanmıştır. 11 Haziran 1992'de Kurban Bayramı 70 yıldan sonra ilk defa resmi bayram ilan edilmiştir. Dinî yayınlar üzerinden yasaklar kalkmış ve serbestçe dağıtılmaya başlamıştır.

20 Temmuz 1992'de Tataristan'ın Yar Çallı şehrinde, üç yıldan beri inşa edilmekte olan, BDT'nin en büyük camii ibadete açılmıştı. Son yıllarda dördü Tataristan, dördü Başkurdistan ve biri Moskova'da olmak üzere dokuz medrese faaliyete geçmiştir. Son zamanlarda 250 'den fazla yeni cami ibadete açılmış bulunmaktadır. Cumhurbaşkanı Mintimir Şeymiyev'in inisiyatifi ile Kazan Kreml'inde (yani Süyümbike minaresinin bulunduğu tarihi surlar içinde) çarlık döneminde inşa edilen kiliselere nazire olmak üzere, Kazan Hanlığı'nın işgali esnasında Ruslar tarafından yıkıldığı var sayılan Kul Şerif Camii yeniden inşa ettirilmiş bulunmaktadır. Kısacası Tataristan'da dini hayatta bir canlanma söz konusudur.

Mişer Tatarları / Dr. Ercan Alkaya [p.58-63]

DR. ERCAN ALKAYA

Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Türk milleti tarihin tanıdığı en eski ve en soylu milletlerden biridir. Bu millet bugün Balkanlar'dan Büyük Okyanus'a, Kuzey Buz Denizi'nden Tibet'e uzanan geniş bir coğrafyada yaşamaktadır. Türk dünyası denilen ve Türklerin tarih boyunca yaşadığı bu coğrafya, 20-90 doğu boylamları ile 33-65 kuzey enlemleri arasında yer alır. Bu alan, kuş uçuşu, doğudan batıya 6-7 bin, kuzeyden güneye 3 bin kilometredir.

Yukarıda kabaca sınırları belirtilen bu alan içinde Çin, Moğolistan, Rusya Federasyonu, Ukrayna, Moldavya, Romanya, Yugoslavya, Bulgaristan, Makedonya, Yunanistan, Suriye, Irak, İran, Tacikistan, Afganistan, Polonya, Litvanya gibi yabancı ve Türkiye, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan gibi Türk ülkelerinde Türkler yaşamaktadır.[1] Dünyanın en hareketli milletlerinden biri olan Türklerin coğrafyası, tarih boyunca durmadan değişmiştir. Dolayısıyla Türk dilinin yayılma alanları da bu hareketliliğe bağlı olarak bazen genişlemiş bazen daralmıştır. Türk dilinin tarihî yayılma alanları, bugünden daha geniştir. Günümüzde bu alan biraz daralmıştır. Ancak yine de Türk dili dünya dilleri arasında konuşulduğu coğrafyanın büyüklüğü bakımından birinci, ana dili olarak üçüncü ve en çok konuşulan dil sıralamasında beşinci sıradadır. Bütün bu alanda Türk nüfusu yer yer farklı yoğunlukta bulunmakta ve farklı lehçelerle konuşmaktadırlar.[2]

Bugünkü Tatar Türkçesinin temsilcileri olan Tatar Türkleri gerek nüfus, gerek, siyasî ve gerekse kültürel bakımdan Türk dünyasının en önemli boylarından birisidir. Türk dünyası ana hatlarıyla Kuzey, Doğu ve Batı Türklüğü diye üçe ayrılır. Kuzey Türklüğünün en önde gelen boyu ise Tatar Türkleridir.

Günümüzde Tatar adı hem Kazan Tatarları için, hem de Kırım Tatarları için kullanılmaktadır. Çarlık Rusyası devrinde hemen hemen bütün Türkler için bu ad kullanılırken, bugün bu adın kapsamı daralmış olup, Orta İdil ve Ural boyu Tatarları (Kazan Tatarları, Mişer Tatarları, Kreşin Tatarları vb.), Kırım Tatarları, Sibirya Tatarları (Tura, Tümen, İşim, Yalutor, İrtiş, Tobol, Tara, Buhara, Çat, Arinsk, Baraba, Tomsk) için Tatar adı kullanılmaktadır.[3] Tatar grupları içerisinde en çok bilinenleri Kazan ve Kırım Tatarlarıdır. Bugün Kırım Türkleri kendilerini Kazan Tatarlarından ayırmak için "Kırım Tatarı" adını kullanırken, Kazan Tatarları doğrudan kendilerini Tatar diye adlandırmaktadırlar.[4]

Tatar adı ilk kez Orhun abidelerinde, Kültigin ve Bilge Kağan yazıtlarında Otuz Tatar ve Tokuz Tatar şeklinde geçer. Bu ad, Çin kaynaklarında ise "Tata" şeklinde görülür. Daha sonraları, Cengiz Han'ın idaresi altında bulunan bütün Moğol, Mançu ve Türk kavimleri Tatar olarak adlandırılır.[5] Yakın döneme kadar ise Ruslar, Avrupa Rusyası'nda yaşayan bütün Türk soylu Müslümanlara, Batılı araştırmacılar da Türkistan ve Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Türklere Tatar demişlerdir.[6] Bugün ise Tatar denince daha çok İdil-Ural bölgesinde yoğunlaşmış olan Kazan Tatarları akla gelmektedir.[7]

Tatar Türklerinin yarısından fazlası İdil-Ural bölgesinde bulunmaktadır. Günümüzde coğrafi bir tabir olarak kullanılan İdil-Ural bölgesi, Türk nüfusunun (özellikle Tatar Türklerinin) yoğun olarak yaşadığı bir bölgedir. İdil-Ural bölgesi İdil boyu Türk Bulgar Devleti'nin (8-14. yüzyıl), Altınordu Devleti'nin (13-15. yüzyıl) ve bunların varisi olan Kazan Hanlığı'nın (1437-1552) sahasını kaplamakta olup, bugün bu bölgede Türk, Fin ve Rus halkları yerleşmiş bulunmaktadır. İdil-Ural bölgesinde şu anda Rusya Federasyonu'na bağlı üç Türk cumhuriyeti (Çuvaşistan, Tataristan, Başkurdistan), üç Fin cumhuriyeti (Mari, Udmurt ve Mordvin) ile on idari bölge (oblast) yer almaktadır.[8]

Bugün Tatar adını taşıyan Türk boylarını beş grupta toplamak mümkündür. Bu gruplar şu şekilde gösterilebilir:

I. İdil-Ural Tatarları

a. Kazan Tatarları

b. Mişer Tatarları

c. Kasım Tatarları

d. Kreşin Tatarları

e. Tipter Tatarları

II. Astrahan Tatarları

a. Yurt Tatarları

b. Nogay

c. Karagaşlar

III. Sibirya Tatarları

a. Baraba Tatarları

b. Tomsk Tatarları

c. Tobol Tatarları

d. Tümen Tatarları

e. İşim Tatarları

f. Yalutorovski Tatarları

g. Tara Tatarları

IV. Kırım Tatarları

a. Nogaylar (Çöl Tatarları)

b. Tatlar (Yalı Boyu Tatarları)

c. Üskütler

d. Dobruca Tatarları

V. Litvanya ve Polonya Tatarları[9]

Tatar Türkleri'nin etnik teşekkülünde ilk tabakayı, Bulgar Türkleri meydana getirmektedir. Atilla'nın 453'te ölümünden sonra, Hunlar başta Bulgar Türkleri olmak üzere bazı Türk boyları ile birleşerek Kuzey Kafkasya ve Karadeniz'de Bulgar adıyla bir devlet kurmuşlardır. Bu devletin VI. yüzyılda yıkılmasından sonra, Don-Kuban sahasındaki Bulgarlar, doğudan gelen Avar, Sabir ve Hazarların tazyiki ile üç kısma ayrılırlar. Söz konusu Bulgarların bir kısmı batıya çekilerek Tuna Bulgarları adını alır; bir kısmı Kafkaslar'a doğru giderek burada başka kavimlerle karışır; diğer bir kısmı ise, İdil boyunca ilerleyerek Kama civarına yerleşirler. Bugünkü Kazan Türklerinin etnik teşekkülünde ilk tabaka, Avarlarla birleşerek Orta İdil ve Kama nehri civarına gelen, işte bu Bulgar Türkleridir. Ayrıca daha önce (M.S.VII) bu bölgeye gelen Hazar Türkleri ile sonradan gelen Kıpçak-Kuman Türkleri birleşip diğerleriyle kaynaşması ve İdil-Kama Bulgarlarının da asimile edilmesiyle bölgenin etnik yapısı tamamlanmıştır.[10]

Bugün İdil-Ural Tatarları içerisinde Kazan Tatarlarından sonra ikinci büyük Tatar grubu Mişer Tatarları oluşturmaktadır. Mişerler, yaşadıkları bölgelere göre; Kuzey, Güney, Simbir, Batı-Ural ve Kuzeydoğu Mişerleri diye beş alt gruba ayrılırlar.[11] Mişerler Gorkiy, Tambov, Penza, Ulyanovsk, Saratov, Volgograd, Ryazan, Orenburg bölgelerinde, çoğunlukla Mordva, Tataristan, Başkurdistan Cumhuriyetlerinde yaşamaktadırlar. Diğer cumhuriyetlerde, Özbekistan'da, Kazakistan'da, Kırgızistan'da, Türkmenistan'da, Azerbaycan'da ve Moskova, Leningrad gibi büyük şehirlerde yaşayan Tatarların da çoğu Mişer Tatarlarıdır.[12] Bugün Finlandiya'da yaşayan Tatarların tamamına yakını da Mişer Tatarlarıdır.[13] Bunların çoğunluğu eski Nijninovgorod eyaletinin Sirgaç köyünden Finlandiya'ya göç etmişlerdir.[14] Finlandiya'daki Tatarların sayısı 1000 kadardır.[15]

Mişer Tatarlarının oluşumunda; Altınordu Türkleri, Kıpçak, Bulgar, Nogay ve Türk-Ugorlarının etkili olduğu görüşü ağırlık kazanmıştır. Altınordu döneminde "Mogar-Meşera" adlarının kullanıldığı bilinmektedir. Türk Ugorlardan olması muhtemel Burtas halkının topraklarına Bulgar Türklerinin ve daha sonra Altınordu döneminde Kıpçak ve Nogay Türk boylarının yerleşmeleriyle Mişer Tatarları şekillenmeye başlar. Mişerlerin asıl oluşumu ise XIV-XVI. yüzyıllarda Kasım Hanlığı yönetiminde gerçekleşir.[16] 1445-1681 yılları arasında varlığını sürdüren Kasım Hanlığı'nın başkenti olan Kasım şehrinin Rusça adı da, Rus kaynaklarında "Meşçerskiy Gorodok" yani "Mişerlerin şehri" olarak geçmektedir.[17] XVI. yüzyılın ikinci ve XVII. yüzyılın birinci yarısında büyük göçler yaşayan Mişer Tatarları, iyice kaynaşmış ve İdil nehrinin sağ kıyısında Kama nehri bölgesine ve Ural eteklerine yerleşmiştir.[18]

Mişerler, Tatar halkının şekillenmesinde rol oynayan en büyük gruplardan birisidir. Bununla birlikte onların Başkurtlar, Ruslar, Mordvalar vb. halkların oluşumuna katkıda bulunmuş olmalarından dolayı da etnik kökenleriyle ilgili birçok farklı görüş ortaya atılmıştır. Dil, din, örf, adet ve kültür bakımından Mişer Tatarlarıyla Kazan Tatarları arasında herhangi bir ayrım yapmak oldukça güçtür. Bu iki Türk boyunun aynı milletin mensubu olan iki kol olarak görmek gerekir. Fakat Sovyet Rusya'nın uyguladığı "böl-parçala-yönet" siyasetine uygun olarak aynı kökene mensup Türk boylarının, ayrı kökenlere dayandırılmasının bir sonucu olarak Mişerlerin kökeni üzerinde de farklı görüşlerin ortaya atıldığı görülmektedir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında V. Velyaminov-Zernov Mişer Tatarlarının kökenini, çok eskiden Oka nehri havzasında yaşayan Fin kökenli Mordvalara dayandırır. Zernov'a göre bu bölgelerde yaşayan Fin kökenli "Meşçera (Moçar, Mojar)'ların Tatarlaşması sonucunda Mişer Tatarları meydana gelmiştir.[19] Hiçbir bilimsel delili olmayan bu fikri, daha sonra V. Radloff, A. F. Mojarovskiy, S. P. Tolstov, B. A. Kuftin gibi ünlü bilginler de destekleyip geliştirmeye çalışmıştır.[20] S. P. Tolstov Mişerlerin Fin değil, Ugor kökenli oldukları görüşünü ortaya atar. Macaristan Macarları da bu ırkın bir dalıdır. Tolstov'un bu görüşüne B. A. Kuftin de katılır. Kuftin, Mişer ve Mojar terimlerinin Macar kelimesinden geldiğini söyleyerek "Meşçera" diye bir kabilenin varlığını kabul etmez

ve bu yönüyle Zernov ve Tolstov'dan ayrılır. Kuftin'e göre eski Meşçera kabileleri Tatarlaşmış kabileler değildir. Çünkü tarihi kaynaklarda "Meşçera" diye bir isme rastlanmaz.[21] Macar bilginlerinin görüşüne göre de, Mişerler Macar kökenli olup ilk zamanlarda Macarca konuşmuşlardır. Yalnız İdil boyundan şimdiki Macaristan'a göçen Macarlar öz dillerini korumuşlardır. İdil boyundakiler ise, Bulgar-Tatar etkisiyle Türkleşerek Türkçe konuşmaya başlamış ve Mişer Tatarlarına dönüşmüşlerdir.[22]

Mişerlerin Fin veya Macar kabilelerinden geldiğine dair görüşler tek taraflı ve hatalıdır. Bu görüşler ortaya atılırken Mişer Tatarlarının konuştuğu dil göz önünde tutulmamıştır. Çünkü bugün Mişer Tatarlarının konuştukları dilde Fince ve Macarca kelimeler görülmemektedir. Tam tersine Mişerler üzerinde geniş araştırmalar yapan G. Ahmerov, Mişer ağında pek çok Türkçe arkaik kelimenin olduğunu ortaya koyar.[23] Ahmerov ayrıca, "eğer Mişerler önceleri Macar olup, daha sonra Türkçeyi Bulgar-Tatarlardan almış olsalardı, onların dili kuzey Türk lehçelerine değil, Bulgar-Tatarlarının diline benzerdi"[24] diyerek bir gerçeği ortaya koymuştur. Bu da, Mişerlerin Fin ve Macar kökenli değil, Türk soylu olduklarının bir göstergesidir.

Son yıllarda yapılan araştırmalarda da Mişerlerin gerek dil ve antropolojik tip olarak, gerekse maddi ve manevi kültür bakımından en çok Kazan Tatarlarıyla benzerlikler gösterdiği ortaya konulmuştur. Mişer kültürünün Kazan Türklerine çok yakın hatta aynı olması bu iki Türk boyunun aynı kökene dayandığının bir işaretidir. Mişer Tatarları ve Kazan Tatarları, Bulgar, Kıpçak ve Hazar Türklerinin katkısı sonucunda şekillenmiş Türk boylarıdır. Mişer kültüründe bazı Fin ve Mordva tesirlerinin görülmesi aynı coğrafyada yaşamanın getirmiş olduğu bir mecburiyetin sonucudur. Kazan Tatarları, Ruslardan kısmen etkilenmişken Mordva kabileleriyle aralarında herhangi bir etkileşim görülmez. Oysa Mişerler arasında Rusların ve Mordvaların etkisi görülmektedir. Fakat Mişerlerin kökeni Kazan Tatralarıyla aynı kökene dayanır.[25]

"Mişer" ismi üzerine uzun uzadıya duran Zekiyev, bu addan hareketle hem Mişer ismini Türkçeye, hem de Mişerleri Türk kökenine dayandırmaktadır. Zekiyev'e göre Mişer adı "Mişe+er" kelimelerinin birleşmesinden oluşmaktadır. Bilindiği üzere,-ar,-er,-ur kelimesiyle biten isimler Türkçe konuşan kabileleri adlandırmak için çok eskiden beri kullanılmaktadır. Tat-ar (yabancı veya aşağı kabile kişileri), Av-ar (Avar, av ile uğraşan kişiler), Utrug-ur (göçebe olmayan, yerleşik kişiler), Uyug-ur (Uygur, toplanmış, birleşmiş kişiler), Su-ar (Suvar, su kişileri), Bolag-er (Bulgar, ırmak kişileri), Akats-er (Ağaçeri, orman kişileri) vb. Mişer isminin de, diğerlerinde olduğu gibi, son bölümü; er (erler, kişiler) kelimesinden oluşur.

Mişer isminin kökü, mişe (meşe) kelimesinden gelir. Bu kelime şimdiki Tatar ve Başkurt lehçelerinde iğneli ağaç, çam, yaş çam ağaçlığı anlamında kullanılır. Eski Türkçede meşe kelimesinin **beşe** varyantı orman anlamında kullanılmıştır. Azerbaycan Türkçesinde meşe halen daha orman anlamındadır. Böylece, meşe-orman, ve Mişer, orman kişileri anlamına gelmektedir. Mişer adı yerine kullanımları görülen "Mijer, Meşçer, Mojar, Maçar, Beçer, Modor, Madır" gibi isimler de Mişer isminin fonetik varyantları olarak kabul edilebilir. Ayrıca bundan hareketle Mişerlerin totemlerinin de "ağaç" olduğunu söylemek mümkündür.[26] Yine Moğol lehçelerinde "mod, modo" kelimeleri "ağaç"; "modta" kelimesi de "ağaçlı" anlamına gelmektedir. Demek ki "ağaç" anlamındaki "mişe, mije, meşke, maça, modo, mad" varyantları Mişer isminin ağaçla olan ilgisini ortaya koymaktadır.[27]

Mişer sözünün etimolojisi hakkında başka görüşler de vardır. Mesela, P. D. Şestakov bu kelimedeki kökü, Arapça "madc" kelimesine dayandırır ve onun savaş anlamına geldiğini söyler. Şestakov'a göre, Madjar; savaş kişisi demektir. "İr", "er" kelimesiyle biten bütün isimlerin birinci kısımlarının hepsinin de Türkçe olduğu dikkate alınırsa, yalnız Mişer isminin Arapça olduğunun düşünülmesi sakıncalıdır. Bundan dolayı Mişer sözünün etimolojisi yapılırken, orman anlamındaki meşe kökünün esas alınması gerekir.[28]

Tatar lehçesi, Türk lehçelerinin tasnifi yapılırken Kıpçak, Kuzey, Kuzeybatı, Tav grubu gibi adları taşıyan lehçe grupları altında gösterilmiştir. Belli başlı lehçe tasnifleri içerisinde Tatar ve Mişer lehçeleri hep aynı grup içerisinde verilmiştir. XIX. yüzyılın ortalarında yavaş yavaş şekillenmeye başlayan bugünkü Tatar edebî dili, XX. yüzyılın başlarında birbirinden çok uzak olmayan ağızların kaynaşmasıyla sağlam bir şekilde oluşumunu tamamlamıştır. Bugünkü Tatar edebî dili üç ağızdan oluşmaktadır: 1. Orta (Kazan) ağız, 2. Batı ağzı (Mişer), 3. Doğu ağzı (Sibirya Tatarları). Tatar edebî dilinin oluşmasında en çok orta ağız ve batı (Mişer) ağzı etkili olmuştur. Doğu (Sibirya) ağzı edebî dilin oluşumuna doğrudan doğruya katılmamıştır. Ancak, genel edebî dile oldukça yakındır.[29] Mişer ağzı kendi içerisinde on iki alt ağızdan oluşmaktadır:

1. Sergaç ağzı (Nijnigorod bölgesinde), 2. Çistay ağzı (Tataristan'da ve Samara bölgesinde), 3. Çüpreli ağzı (Tataristan'da ve Çuvaşistan'da), 4. Melekes ağzı (Ulyanovski bölgesinde), 5. Hvalıy ağzı (Ulyanovski bölgesinde), 6. Temnikov (Tömen) ağzı (Mordova'nın kuzeybatısında), 7. Lembir ağzı (Mordova'nın kuzeydoğusunda), 8. Kuznetski ağzı (Penza, Saratov ve Volgograd'da), 9. Mordva-Karatay ağzı (Tataristan'da), 10. Baykıbaş ağzı (Başkurdistan'da), 11. Şarlık ağzı (Orenburg bölgesinde), 12. Sterletamak ağzı (Başkurdistan'da).[30]

Mişer ağzı, kendine has bazı özellikleriyle orta (Kazan) ağzından küçük ayrılıklar gösterir. Bu ağızlar kendi içerisinde ç ağızları ve ts ağızları olarak ikiye ayrılır. Temnikov, Lembir, Kuznetskiy, Hvalıy, Melekes, Mordva-Karatay ve Şarlık ağızları ç grubuna; Sergaç, Çüpreli, Baykıbaş ve Sterletamak ağızları da ts grubuna girer. Çistay ağzı ise hem ç, hem de ts ağızlarının özelliklerini taşımaktadır.[31] Mişer ağzının edebî dilden ayrılan kendine has özelliklerini aşağıdaki şekilde göstermek mümkündür:

1. Edebî dilde a ünlüsünün o önlüsüne yakın şekilde söylenerek yuvarlaklaşması olayı Mişer ağzında görülmez. Edebî: ba^{o}la^{o}lar, Mişer: balalar.

2. Edebî dildeki bazı kelime başı c ünsüzleri Mişer ağzında y ünsüzü ile söylenir. Edebî: cir (yer), cin (yen), cilke (omuz), Mişer: yir, yin, yilke.

3. Edebî dilde kalın k, g ve x ünsüzleri, Mişer ağzında aynı kalınlıkta telaffuz edilmez.

4. Edebî dildeki ç ünsüzü, Mişer ağzında ts ünsüzüyle telaffuz edilir. Edebî: pıçrak (kirli), çeç (saç), açık, Mişer: pıtsrak, tsets, atsık.

5. Arapça kelimelerdeki ayın sesi Edebî dilde g ile telaffuz edilir, Mişer ağzında ise bu durum görülmez. Edebî: galim, gadet, Gosman, Mişer: alim, adet, Osman.

6. Edebî dildeki bazı kelimelerde bulunan -y- ünsüzü Mişer ağzında düşer. Edebî: kayrı (ağaç kabuğu), sayla-(seçmek), beyle-(bağlamak), koyrık (kuyruk), Mişer: karı, sala-, bele-, korok.

7. Mişer ağzında kısmen diftonglaşma olayı görülür. Edebî: dürt (dört), urman (orman), kolak, Mişer: düört, uorman, kıolak.

8. Edebî dildeki bazı yuvarlak ünlüler, Mişer ağzında daralmaya uğrar. Edebî: şulay (şöyle), on (un), ul (oğul), söt (süt), Mişer: şılay, ın, ıl, sit.

9. Edebî dilde buyı (boyu/boyunca) olarak kullanılan edatın yerine Mişer ağzında kata (boyu) edatı kullanılmaktadır. Edebî: tön buyı (gece boyunca), köz buyı (güz boyunca), cey buyı (yaz boyunca), Mişer: tön kata, köz kata, yaz kata.

10. Edebî dilde istek çekimi için kullanılan -ası/-esi+kil-ve-makçı/-mekçi+bul-yapıları yerine Mişer ağzında -gı/-gi+kil-,-ma/-me+kil-ve-ırga/-irge+kil-yapıları kullanılır. Edebî: barasım kile (gitmek istiyorum), barmakçı bulam (gitmek istiyorum), Mişer: bargım keli, barma kelim, barırga kelim.

11. Mişer ağzında şimdiki zamanın 3. tekil şahıs çekiminde fiilin sonuna -dır/-dir bildirme eki getirilir. Edebî: ul kile (o geliyor), ul bara (o gidiyor), Mişer: ul kiledir, ul baradır.

12. Edebî dilde anlatılan geçmiş zaman için -gan/-gen kullanılırken, Mişer ağzında 1. ve 2. şahıslarda -ıp/-ip şeklinde görülmektedir. Edebî: barganmın (gitmişim), bargansıñ, barganbız, bargansız, Mişer: barıpmın, barıpsıñ, barıpbız, barıpsız.

13. Emir çekiminde ikinci tekil şahıs ekine Mişer ağzında -gın/-gin eki getirilir. Edebî: bar (git), kil (gel), Mişer: bargın, kilgin.

14. -daç (ı) sıfat-fiili yalnız Mişer ağzında görülür. kilin buldaçı (gelin olacak), koda buldaç (dünür olacak).

15. Mişer ağzında -uk/-ük eki özel isimlerde küçültme fonksiyonuyla kullanılır. Zahide ve Zeyde-Zaguk, Mörşide-Mörşuk, Afife-Afuk, Halife ve Halil-Haluk, Hayrulla-Hayruk.[32]

Şimdiki Tatar edebî dilinin leksik ve fonetik kurallarının orta (Kazan) ağızdan, morfolojik kurallarının Mişer ağzından, sentaks kurallarının da eski Tatar yazılı edebî dilinden etkilendiği konusunda Tatar dilcileri hemfikirdir.[33]

Yukarıda verilen örneklere bakıldığında, Mişer ağzının Oğuzcayla bir ilgisinin bulunduğu görülmektedir. Bu yakınlık, Mişerlerin önceki devirlerde Oğuz boylarıyla aynı bölgelerde yaşaması ve

komşuluk ilişkilerinde bulunmasıyla açıklanabilir. Arap ve Fars kaynaklarına göre Mişerler VII-VIII. yüzyıllarda İdil ve Don nehirlerinden başlayarak Roma İmparatorluğu'nun sınırlarına kadar olan yerlerde Peçenekler ve Bulgar kabileleri arasında yaşamışlardır. Bütün kaynaklardan hareketle Mişerlerin İdil çevresinden, Oka ve Sura nehirleri boyunca dizilip, Mişer düzlüğünden Oka-Don düzlüğüne, Kuzey Kafkasya'ya ve Karadeniz'in kuzeyine, Balkanlar'a kadar olan bölgelere yerleşip yaşadığını söylemek mümkündür.[34] Mişer ağzının fonetik sisteminin Oğuzcanın fonetik sistemine yakın olması, Mişerlerin kökenini Balkan dolaylarına götürmektedir.[35] Ayrıca Mişer kelimesi semantik bakımdan Ağaçeri ismiyle de aynı anlama gelmektedir. VII-VIII yüzyıllarda Balkanlar'da, Tuna-Don boylarında Ağaçeri (Akatsir) boylarının yaşadığı bilinmektedir. VIII. yüzyıldan itibaren Akatsir (Ağaçeri) isminin yerini Mişer isminin aldığı ve yoğun olarak kullanıldığı görülür. Zaten Arap ve Fars kaynaklarında da Mişer boyları, Tuna'dan İdil'e kadar olan bölgelerde gösterilir. Böylece Mişer ismi anlam bakımından önceki Ağaçerilerle birleşir. Onlar Tuna, Don, Oka, Sura boylarında yayılmış güçlü kabilelerden birisidir. Baştan beri Türk olarak, Türklüklerini şimdiye kadar korumuşlardır. Oğuzlarla da yakınlığı sabit olan Mişer Tatarları bugün de resmi olarak Tatarların bir kolunu teşkil etmektedirler.[36]

Mişer Tatarlarının bugünkü nüfusu hakkında kesin bir rakam söylemek mümkün değildir. Tatarların toplam nüfusu, 2000 yılı tahminlerine göre, 7.207.005'tir.[37] Bu nüfusun 5.985.899'u Rusya'da[38] (büyük çoğunluğu İdil-Ural bölgesinde), geri kalanı ise (1.221.106) Özbekis

tan, Kazakistan, Ukrayna, Tacikistan, Kırgızistan vb. gibi Birleşik Devletler Topluluğu'nun değişik cumhuriyetlerinde Tatar kolonileri olarak yaşamaktadırlar. Rusya ve BDT dışında Türkiye'de 100 bin kişi, Romanya'da 25 bin kişi, Polonya'da 5.500 kişi, Bulgaristan'da 5 bin kişi, Çin'de 4.200, ABD'de 4.000, Finlandiya'da 1000, Avustralya'da 500, Danimarka'da 150 kişi, İsveç'te 80 kişi, Japonya'da ise 30 aile kadar Tatar yaşamaktadır. Bunlar, Almanya, Fransa, Avusturya, Norveç, Kanada, Arabistan, Mısır ve Afganistan'daki Tatarlarla birlikte yurtdışı Tatar diasporasını oluşturmaktadırlar.[39] Böylece bütün Tatarların nüfusu 7 milyon 500 bine yaklaşmaktadır.

Mişerler 1926 yılında Rusya'da yapılan nüfus sayımında diğer Tatarlardan ayrı olarak yazılmış ve toplam sayıları 242.640 olarak kaydedilmiştir. Bunlardan 135.960'ının da (%56) Başkurdistan Öz. SSC'de olduğu belirtilmiştir.[40] Daha sonra yapılan nüfus sayımlarında Mişerler Tatarlarla birlikte yazılmışlardır. Yusuf Dönmez, 1995 verilerinden hareketle, Mişer Tatarlarının bugünkü nüfusunu 1.100.000 olarak vermektedir.[41] Daha önceki dönemlerde kendilerini "Mişer" veya "Müslüman" olarak adlandıran Mişerler, sonradan kendilerini Tatar olarak isimlendirmeye başlamışlardır. Önceleri Tatarların milli bayramlarından olan Sabantoy ve Cıyın bayramlarını kutlamayan Mişerler, bugün bu bayramları kutladıkları gibi "Mişer" adını Tatar kimliğinden sonra bir alt kimlik olarak kabul etmektedirler.[42]

Tatar Türklerininin yalnız %25'i bugün kendi adlarını taşıyan Tataristan Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar. %75'i ise, Tataristan Cumhuriyeti'nin de yer aldığı İdil-Ural bölgesinde, bağımsız Türk cumhuriyetlerinde, BDT'de, Rusya federasyonunun değişik bölgelerinde,[43] Avrupa'da, Amerika'da, Çin'de, Japonya'da vs. gibi yerlerde yaşamaktadırlar. Kısacası bugün dünyanın her yerinde Tatar Türklerine rastlamak mümkündür. Tatar Türklerinin bir arada olmayıp dağınık şekilde yaşamalarının çeşitli sebepleri vardır. 1552 yılında Rusların eline düşen ilk Türk ülkesi olan Kazan

Hanlığı'nın varisi olan Tatar Türkleri bugüne kadar Rusların ağır zulmüne ve sürgün politikalarına maruz kalmışlardır. Bazen düşman elinden kurtulmak için ülkelerini terketmeye mecbur olmuş, bazen de Rus hükümetleri tarafından sürülmüşlerdir. XX. yüzyıldan itibaren de, ekonomik şartların elverişsizliği, rejim baskıları, iç savaşlar, açlık, Stalin terörü gibi sebeplerden dolayı birçok Tatar Türkü yurtlarını terketmiştir.[44] Bugün dünyanın birçok yerinde bulunan Tatarların önemli bir kısmı Mişer Tatarıdır. Ancak Mişer Tatarlarının kesin nüfusu hakkında bir rakam vermek yanıltıcı olabilir. Zira, resmi rakamlara göre Tatar Türklerinin nüfusu bugün 7.500.000 civarında verilirken, bazı iddialara göre 20 milyonun üzerindedir.[45] Ancak Mişer Tatarlarının, İdil-Ural Tatarları arasında Kazan Tatarlarından sonra ikinci büyük grubu oluşturduğu düşünülürse Tatar nüfusu içerisinde önemli bir orana sahip oldukları anlaşılabilir.

Yaklaşık 450 yıldır Rus hakimiyeti altında bütün maddi ve manevi varlıkları yağmalanmış olan Tatar Türkleri herşeye rağmen bugün Türk dünyasının en önemli temsilcilerinden biri olarak varlıklarını devam ettirmektedirler. Mişer Tatarları da büyük Türk dünyasının Tatar grubu içerisinde varlığını sürdüren ve geçmişin aksine Tatar adını benimseyerek Tatar Türklüğü içerisinde yerini almış olan önemli bir Türk boyudur.

1 Ahmet Buran-Ercan Alkaya, Çağdaş Türk Lehçeleri, Akçağ Yay., Ankara 2001, s. XV.

2 Ahmet Buran-Ercan Alkaya, **a.g.e.**, s. 30.

3 A. X. Xalikov, **Kim Biz-Bolgarlarmı, Tatarlarmı**?, Kazan 1992, s. 23.

4 Nadir Devlet, **Çağdaş Türkiler; Doğuşundan Günümüze Büyük İslam** Tarihi, Ek cilt, İstanbul 1993, s. 226.

5 P. Jyrkankallio, "Günümüzdeki Türk Kavimlerine Umumi Bir Bakış", **Türk Lehçeleri ve Edebiyatları** (Çev. Kemal Aytaç), Gündoğan Yay., Ankara 1992, s. 29.

6 Nevzat Özkan, **Türk Dünyası Nüfus, Sosyal Yapı, Dil, Edebiyat**, Geçit Yay., Kayseri 1997, s. 143.

7 Ahmet Temir, “Tatar” maddesi, **İslam Ansiklopedisi**, C. 12-I, İstanbul 1979, s. 56.

8 Ali Yiğit, **Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşadıkları Bölgelerin Coğrafyası**, TİSAV Elazığ Şubesi Yay., Elazığ 2000, s. 32.

9 Tasnif için bkz. Yakup Deliömeroğlu, **Tatarlar ve Tataristan**, Avrasya Kalkınma Derneği Yay., Ankara 1997, s. 17; Nadir Devlet, **a.g.e.**, s. 226-227; Shirin Akiner, **Sovyet Müslümanları**, İstanbul 1995, s. 51-92.

10 Fatma Özkan, “Kazan Tatarları”, **Yeni Türkiye (Türk Dünyası Özel Sayısı II)**, S. 16, s. 1446; Ahmet Temir, **a.g.m.**, s. 56-57.

11 Yakup Deliömeroğlu, “Tatarlar ve Tataristan”, **Yeni Türkiye (Türk Dünyası Özel Sayısı II)**, S. 16, s. 1435.

12 M. Z. Zekiyev, **Tatar Xalkı Tiliniñ Barlıkka Kiliwi**, Kazan 1977, s. 167.

13 Nadir Devlet, Mişerler, **Kazan Dergisi**, Yıl: 3, S. 10 (Aralık 1973), s. 22.

14 P. Jyrkankallio, a.g.m., s. 31.

15 Naile Binark, “Finlandiya’da Yaşayan Kazan Türkleri”, **Yeni Türkiye (Türk Dünyası Özel Sayısı II)**, S. 16, s. 1483.

16 Yakup Deliömeroğlu, **Tatarlar ve Tataristan**, Avrasya Kalkınma Derneği Yayınları, Ankara 1997, s. 22.

17 Ahmet Temir, “Kasım Hanlığı”, **Türk Dünyası El Kitabı**, C. I, TKAE Yay., Ankara 1992, s. 417-419.

18 Yakup Deliömeroğlu, **a.g.e.**, s. 22.

19 R. G. Muhamedova, “K Probleme Etnogeneza Tatar-Mişarey”, **Tatarica** (Studia in Honorem Umar Daher), Vammala 1987, s. 242-243.

20 M. Z. Zekiyev, **a.g.e.**, s. 168.

21 R. G. Muhamedova, a.g.m., s. 243.

22 F. S. Safiyullina-M. Z. Zekiyev, **Xezirgi Tatar Edebi Tili**, Kazan 1994, s. 15.

23 R. G. Muhamedova, a.g.m., s. 243-244.

24 F. S. Safiyullina-M. Z. Zekiyev, **a.g.e.**, s. 15.

25 R. G. Muhamedova, a.g.m., s. 245-251.

26 M. Z. Zekiyev, **a.g.e.**, s. 169-170.

27 M. Z. Zekiyev, **Törki-Tatar Etnogenezı**, Kazan 1998, s. 295.

28 M. Z. Zekiyev, **Tatar Xalkı Tiliniñ Barlıkka Kiliwi**, s. 170-171.

29 F. S. Safiyullina-M. Z. Zekiyev, **a.g.e.**, s. 17.

30 M. Z. Zekiyev-F. A. Ganiyev-K. Z. Zinnetullina, **Tatar Grammatikası**, C. I, Kazan 1998, s. 37.

31 H. B. Kubratov, L. T. Mahmutova, L. P. Smolyakova, E. R. Tenişev, **Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık**, Moskova 1969, s. 9-10.

32 H. B. Kubratov, L. T. Mahmutova, L. P. Smolyakova, E. R. Tenişev, **a.g.e.**, s. 10-11.

33 F. S. Safiyullina-M. Z. Zekiyev, **a.g.e.**, s. 18.

34 M. Z. Zekiyev, **Törki-Tatar Etnogenezı**, Kazan 1998, s. 296.

35 M. Z. Zekiyev-F. A. Ganiyev-K. Z. Zinnetullina, **a.g.e.**, s. 35.

36 M. Z. Zekiyev, **a.g.e.**, s. 296-298.

37 Nadir Devlet, **Çağdaş Türkiler; Doğuşundan Günümüze Büyük İslam** Tarihi, Ek cilt, İstanbul 1993, s. 179.

38 Nadir Devlet, **a.g.e.**, s. 198.

39 Yakup Deliömeroğlu, **a.g.e.**, s. 16.

40 Shirin Akiner, **Sovyet Müslümanları**, İstanbul 1995, s. 88-89.

41 Yusuf Dönmez, "Türk Dünyasının Coğrafyası", **Yeni Türkiye (Türk Dünyası Özel Sayısı I**), S. 15, s. 61.

42 Yakup Deliömeroğlu, **a.g.e.**, s. 22.

43 Nadir Devlet, "Türk Dünyasının Demografik ve Ekonomik Yapısına Toplu Bir Bakış", **Türk Dünyası El Kitabı**, C. I, TKAE Yay., Ankara 1992, s. 65.

44 Nadir Devlet, **a.g.m.**, s. 66; Abdullah Battal-Taymas, **Kazan Türkleri**, TKAE Yay., Ankara 1966, s. 109-111.

45 Yakup Deliömeroğlu, **a.g.e.**, s. 2

Akiner, Shirin, **Sovyet Müslümanları**, İstanbul 1995.

Battal-Taymas, Abdullah, **Kazan Türkleri**, TKAE Yay., Ankara 1966, s. 109-111.

Binark, Naile, "Finlandiya'da Yaşayan Kazan Türkleri", **Yeni Türkiye (Türk Dünyası Özel Sayısı II)**, S. 16, s. 1483-1487.

Buran, Ahmet-Ercan Alkaya, **Çağdaş Türk Lehçeleri,** Akçağ Yay., Ankara 2001.

Deliömeroğlu, Yakup, "Tatarlar ve Tataristan", **Yeni Türkiye (Türk Dünyası Özel Sayısı II)**, S. 16, s. 1430-1445.

——, **Tatarlar ve Tataristan**, Avrasya Kalkınma Derneği Yay., Ankara 1997.

Devlet, Nadir, "Mişerler", **Kazan Dergisi**, Yıl: 3, S. 10 (Aralık 1973), s. 22-24.

——, "Türk Dünyasının Demografik ve Ekonomik Yapısına Toplu Bir Bakış", **Türk Dünyası El Kitabı**, C. I, TKAE Yay., Ankara 1992, s. 55-101.

——, **Çağdaş Türkiler; Doğuşundan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, Ek cilt, İstanbul 1993.

Dönmez, Yusuf, "Türk Dünyasının Coğrafyası", **Yeni Türkiye (Türk Dünyası Özel Sayısı I)**, S. 15, s. 60-73.

Jyrkankallio, P., "Günümüzdeki Türk Kavimlerine Umumi Bir Bakış", **Türk Lehçeleri ve Edebiyatları** (Çev. Kemal Aytaç), Gündoğan Yay., Ankara 1992, s. 9-40.

Kubratov, H. B. -L. T. Mahmutova - L. P. Smolyakova-E. R. Tenişev, **Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık**, Moskova 1969.

Muhamedova, R. G., "K Probleme Etnogeneza Tatar-Mişarey", Tatarica (Studia in Honorem Umar Daher), Vammala 1987, s. 242-253.

Özkan, Fatma, "Kazan Tatarları", **Yeni Türkiye (Türk Dünyası Özel Sayısı II)**, S. 16, s. 1446-1451.

Özkan, Nevzat, **Türk Dünyası Nüfus, Sosyal Yapı, Dil, Edebiyat**, Geçit Yay., Kayseri 1997.

Safiyullina, F. S. -M. Z. Zekiyev, **Xezirgi Tatar Edebi Tili**, Kazan 1994.

Temir, Ahmet, "Kasım Hanlığı", **Türk Dünyası El Kitabı**, C. I, TKAE Yay., Ankara 1992, s. 417-419.

——, "Tatar" Maddesi, **İslam Ansiklopedisi**, C. 12-I, İstanbul 1979, s. 56-58.

Xalikov, A. X., Kim Biz-Bolgarlarmı, Tatarlarmı?, Kazan 1992.

Yiğit, Ali, **Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşadıkları Bölgelerin Coğrafyası**, TİSAV Elazığ Şubesi Yay., Elazığ 2000.

Zekiyev, M. Z., Tatar Xalkı Tiliniñ Barlıkka Kiliwi, Kazan 1977.

——, **Törki-Tatar Etnogenezı**, Kazan 1998.

——, -F. A. Ganiyev-K. Z. Zinnetullina, Tatar Grammatikası, C. I, Kazan 1998.

BAŞKURDİSTAN CUMHURİYETİ

Sovyetler Birliği'nden Sonra Başkurdistan ve Rusya / Prof. Dr. Ildus G. Ilishev [p.64-72]

PROF. DR. ILDUS G. ILİSHEV

Rusya BilimlerAkademisi Tarih Enstitüsü, UFA Merkezi/Bakurdistan

Giriş

Rusya ve Avrupa arasında doğal bir sınır oluşturan Başkurdıstan Güney Urallar'da yer alır. 1574'te kurulmuş olan ve 1.1 milyon nüfuslu Ufa şehri Başkurdıstan'ın başkentidir. Verimli toprakları, büyük alanları kaplayan ormanları ve doğal kaynakları ile meşhur Baskurdistan Cumhuriyeti'nin toplam nüfusu 4 milyon civarındadır. Burada yaşayan insanlar Başkurt, Rus ve Tatar kökenlidirler.

Yerel dilde "Kurultay" olarak adlandırılan Devlet Meclisi, Başkurdıstan Cumhuriyeti'nin temsil ve yasama organıdır. Cumhuriyetin başı Cumhurbaşkanıdır.

Rusya'nın bölgeyi sömürgeleştirme süreci, 16. yüzyılda Korkunç İvan'ın Kazan Hanlığı'nı fethetmesinden sonra başlamıştır.[1] Özgürlükleri ve toprakları ellerinden alınan insanların, kendileri üzerinde hakimiyet kuran bu yeni gücü kendi rızaları ile kabullendiklerini düşünmek büyük bir saflık olacaktır. Başkurt halkının özgürlüklerini kaybetmemek uğruna harcadıkları destansı mücadelenin izleri Rus tarihine kazılarak yazılmıştır. Rus kuvvetleri defalarca, Başkurt halkının çıkardığı isyanları bastırmak zorunda kalmıştır. Rusya'nın meşhur tarihçilerinden V. N. Vitevskiy kitabında şunları söylemektedir: "Bu topraklar Rusya'ya çok pahalıya mal olmuştur. Rusya bu toprakları sınırlarına katarken gerek Rus ve gerekse de yabancı bir çok insan bu geniş alan için canından olmuştur. Neredeyse iki yüz yıldan fazla bir süre, özellikle Başgir'de ve o civarda yaşayan inatçı yerel halk ile sonu gelmez mücadelelere girmek zorunda kalmıştır."[2] Süregelen isyanların sıklığı ve etkisi Rus tarihçilerinden N. Dubrovin'i şu ifadeyi kullanmaya mecbur bırakmıştır. "Rusya'ya muhalif ve isyanlara hazır bir kabile. (bespokoinoye i vrazhdebnoye russkomu pravitel'stvu plemia)"[3]

Sık sık karşılaştığı bu isyanlar nedeniyle Rusya, Başkurt halkına geniş bir otonomi vermek zorunda kalmıştır. Rus hükümeti Başkurt halkını köleliğe zorlamakta başarısız olmuştur. Başkurtlar 19. yüzyıla kadar otonomilerini korumuşlar ve kendi kendilerini idare etmişlerdir. "Yiyinler" adı verilen bir mecliste her yetişkine söz hakkı verilmiş ve Başkurtlar burada kendilerini doğrudan ilgilendiren meseleleri gündeme getirip çözme yoluna gitmişlerdir.

Yerel idare ve bölgesel bölünmeler, halk tarafından seçilmiş bir lider tarafından daima kontrol altında tutulmuştur. Rusların kurmuş olduğu adalet mahkemelerinin yanı sıra, Başkurtlar kendi meselelerini çözmek için "aksakallar" adını verdikleri Müslüman bir yönetici tarafından idare edilen ve "gadat hokugı" adını verdikleri "örfi hukuk" ile "adat hokugı" dedikleri şeriata dayalı bir hukuk sistemi geliştirmişlerdir.

Çarlık yönetiminin ve Ortodoks papazların Başkurtları Hıristiyanlaştırma çabaları her seferinde askeri kuvvetler tarafından geri püskürtülmüştür. Bununla birlikte eklemek gerekmektedir ki Başkurtlar hiçbir zaman tutuculuk derecesine varacak bir şekilde İslam'ı uygulamamışlardır. Kadınların toplum içerisinde erkeklerle eşit haklara sahip olmaları bu iddiayı doğrular niteliktedir. Ayrıca Başkurt kadınları hiçbir zaman yüzlerini örten "paraa" ya da "yaşmak" adı verilen kıyafetleri giymemişlerdir.

Halkın eğitimi meselesi de bağımsız bir şekilde çözüme kavuşturulmuştur. Bölgedeki gençler "mekteb" adı verilen ve imparatorluktan hiçbir mali destek almadan açtıkları okullarda ilk eğitimlerini alırlardı.

Bununla beraber Çarlık hükümeti Başkurt isyanlarını önlemek için geniş çaplı önlemler aldı. Böylece İmparatoriçe Anna İvonovna'nın 11 Şubat 1736 yılında verdiği emir ile Başkurt köylerinde demirhanelere sahip olmak ve silah bulundurmak yasaklandı. Aynı nedenden dolayı Başkurdıstan'a Çar 10 Nisan 1798 tarihli emri üzerine özel bir askeri birlik gönderildi. Rejimin bu tutumu nedeniyle, bölgenin o günkü durumunu ifade etmek amacıyla "Başkurdıstan'da etkili bir yönetim için bölgesel sistem" söylemi geliştirildi. Bu söyleme uygun olarak da Başkurdıstan belli başlı bazı askeri-idari birimlere bölündü. Konton yöneticisi (starşina) Genel-Vali tarafından tayin edildi. Yine aynı kanuna uygun olarak daha önceleri Rusya'nın güneydoğu sınırlarını korumakta olan kişilere askerlik zorunlu hale getirildi. Bu askerler Rusya'nın Avrupalı güçlere karşı giriştiği savaşlarda kullanıldı. Ne ilginçtir ki Başkurtlar askeri görevlerini yerine getirirken bile askeri masrafları kendileri karşıladılar. Askerde olan Başkurtlara Başkurdıstan'ın sınırları içinde seyahat etmek bile yasaklandı. "Yiyinler" meclisinin toplantıları yasaklandı. Bütün bu yasaklamaların nedeni, Çarlık hükümetinin sonunda Başkurt halkını sindirmek arzusundan başka bir şey değildi.

Başkurdistan
Cumhuriyeti'nin Kuruluşu

1917 yılının Şubat ayında gerçekleşen Demokratik Burjuva devrimi, Başkurt insanlarının bir asırdır hayalini kurdukları "ulusal devlet" arzusunu yerine getirmelerine olanak sağladı. 1917 yılının Temmuz-Ağustos ayları arasında Orenburg ve Ufa'da toplanan iki Başkurt Kurultayı Başkurt Bölgesel Konsülü'nü (Oblastnoye Shuro) seçti. Ve bu konsül bağımsız bir cumhuriyetin kurulmasına karar verdi. Bütün bu çalışmaların ideolojik ve siyasi lideri Ahmet-Zeki Velidi Togan idi (O zamanlar Zaki Validov olarak bilinen bu şahıs daha sonraları İstanbul Üniversitesi'nde görev almış ve Doğu çalışmaları alanında ün yapmış, başarılı bir ilim adamıdır). 1917 devriminden sonra bu Başkurt Şurası Orenburg, Ufa, Samara, Perm gibi bölgelerin bağımsız birer eyalet olduklarını ve Başkurt Cumhuriyeti'ne bağlandıklarını açıkladılar. Bu karar 17 Kasım 1917'de her yerde duyuldu ve 22 Kasım 1917 tarihli "Pravda" gazetesinde haber olarak yayınlandı.

8 Aralık 1917 tarihinde Başkurt Seçmen Kurultayı Orenburg'da gerçekleştirildi ve kurultay sonrasında politik kararlar verme yetkisi olan bağımsız bir Başkurdıstan Cumhuriyeti'nin kurulması kararı alındı. Bununla birlikte ulusal bir ordu oluşturulması kararı da alındı.

Başkurt ordusunun Kolçak Kuvvetlerine (Beyaz Ruslar) ve Bolşeviklere karşı giriştiği önemli mücadeleler sonrasında Lenin hükümeti Başkurt Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını kabul etti. 21 Şubat

1919'da Başkurt Askeri Kuvvetleri Kongresi'nde alınan karar ile Başkurdıstan'daki bütün kuvvetler Başkurt Geçici Devrimci Komitesi altında toplandı. Lenin Hükümeti ile yapılan anlaşma Başkurdıstan hükümetine geniş bir otonomi ve bağımsızlık kazandırmış ve bu sayede içteki ve dıştaki sorunların çözümü için önemli adımlar atılmıştır. Dış İşleri Bakanlığı kurulmuş ve en önemlisi de Başkurt ordusu da devlet içerisinde yerini almıştır.

1919 yılında yapılan anlaşmanın en önemli özelliği şudur ki, Moskova ile iki taraflı güç paylaşımı şeklinde bir anlaşmaya dayanarak kurulan tek Cumhuriyet Başkurdıstan'dır. Diğer cumhuriyetlerin hepsi merkezin verdiği karar ile kurulmuşlardır. Mesela 1920'de, Merkezi Karar Komitesi tarafınca alınan karar uyarınca 27 Mayıs 1920 sonrasında Tataristan Cumhuriyeti'ne otonomi verilmiştir. Kuruluşunun ilk yıllarında Başkurdıstan bir çok haktan istifade etmiştir: Hukuku uygulama yetkisi Başkurdıstan'ın inisiyatifindeydi, mahkeme işlemleri iki dilde de yapılabiliyordu. Ayrıca kültürel teşekküllere ve eğitim kurumlarına daha fazla haklar veriliyordu. Bu bağlamda ortaokul ve lise düzeyinde eğitim verecek ulusal okul kurma alanında girişimlerde bulunuldu. Başkurdıstan Cumhuriyeti yasama gücünü oluşturabilmek için çalışmalarda bulundu. Örneğin yüksek devlet organları bağımsız bir devletin temel niteliklerinden biri olan genel af konusunda gerekli adımları attı. Ancak yeni kurulmuş olan cumhuriyetin devlet olma yolunda atmış olduğu bu adımlar bir bir kaybedildi.

Bolşevik hükümeti 1920'lerin 2. yarısında yapmış olduğu anlaşmaya her zamanki gibi sadık kalmayarak maddeleri tadil etmeye başladı. Sovyet federalizminin genel eğilimi, cumhuriyetlerin sahip olduğu güçlerin merkezden kaynaklanması yönündeydi. Halbuki Başkurdıstan durumunda bunun tam tersi geçerliydi: Merkez devreden çıkarılmıştı. Şimdi de bunun bir sonucu olarak Başkurdıstan totaliter sisteme dahil edilmişti.

Yeltsin Döneminde Başkurdistan-Rusya İlişkileri

Mihail Gorbaçov tarafından savunulan demokratikleşme hareketleri, glasnot ve perestroika Başkurt halkı arasında ulusal bilincin güçlenmesine neden oldu. İşte bu nedenle doğaldır ki 1980'li yılların sonlarında cumhuriyetin politik ve hukuki statüsünde yükselmelere neden olacak bir takım hareketler başgösterdi.

1990 yılının Mart ayında, Meclis Başkanlığı ve daha sonra Başkanlık için sıkı çekişmelerin yaşandığı bir seçim oldu. Bu seçimde Başkurdıstan Yüksek Sovyeti çok partili sisteme dayanan yeni bir meclis oluşturdu. Komünist Parti'nin baskıcı tutumlarına tamamen yabancı, demokratik bir zihniyete sahip Avrupa'nın en büyük petrol rezervlerinden biri olan Ufaneftekhim'in eski genel müdürü Murtaza Rahimov iktidara geldi. 1990 yılının Ekim ayında Başkurdıstan'ın Bağımsızlık Deklârasyonu ilan edildi ve Başkurdıstan toprakları, bütün doğal kaynakları ile beraber üzerinde yaşayan farklı etnik gruplardaki insanların mülkiyeti olarak ilan edildi. Bu, yeni bir devletin inşasına ve hukuki bir işleyişe sahip olduğuna işaret ederken, özellikle Rusya ile anlaşmalara dayalı ilişki geliştirilmesine vurgu yapılıyordu. Deklarasyonda açıklanan politik mesaj özellikle şu konular üzerinde odaklanıyordu: "Bu andan itibaren Cumhuriyetimiz kendi doğal kaynaklarına ve üretim hakkına sahip çıkmayı ve halkının bütün ihtiyaçlarını en iyi bir şekilde karşılayacak sosyo-ekonomik politikalar geliştirmeyi yadsınamaz

bir hak olarak görmektedir. Bağımsızlık Bildirgesi ile uyumlu bir şekilde Başkurdıstan Anayasası ve hukuk sistemi, gönüllü olarak federal hükümete temsil haklarını vermiş olan eyaletler dışındaki bütün eyaletler üzerinde, federal hukuki eylemler konusunda üstünlük hakkına sahiptir." Bu bildirge katı, birleşik, çok detaycı bir yönetime mantıklı bir tepki idi.

Dikkate değer bir şekilde erken bir dönemde, yeni birlik anlaşması üzerinde çalışırken Başkurdıstan'ın hukuki statüsünü yükseltmek için bir teşebbüste bulunulmuştu. O dönemde Başkurdıstan ve Tataristan'ın liderleri de kendi istekleriyle, kendilerini Birleşik Cumhuriyet ile eşit statüye getirecek olan Birleşme Anlaşması'nı imzalamaya karar vermişlerdi. Fakat 1991 yılının Ağustos ayındaki olaylar ve Sovyetler Birliği'nin ani çöküşü Sovyetler Birliği'ndeki ülkelerde, içinden çıkılamaz bir demokratik reformlara giriş sürecini başlatmıştır. 1992 yılının 31 Martı'nda Rusya'nın bütün eski otonom cumhuriyetleri -Tataristan ve Çeçenistan dışında- Moskova'da Federal Anlaşma imzalamışlardır. Başkurdıstan lideri Murtaza Rahimov anlaşmayı ancak Moskova ile otonomi ve geniş çaplı bir çok benzer konuda daha fazla yetki tanımasına yönelik sıkı pazarlıklar yaptıktan sonra imzalamaya karar vermiştir. Bu şartlar Federal Antlaşma'ya özel bir Ek ile onaylanarak Rusya Başkanı Boris Yeltsin ve Murtaza Rahimov tarafından imzalanmıştır. İmza koyan taraflar Başkurdıstan Cumhuriyeti'nin herhangi bir uluslararası ve dış ekonomik faaliyette bağımsız bir şekilde yer alabileceğini kabul etmişlerdir. Ek esas itibariyle ilmi ve pratik bütün çıkarları ve seçmen cumhuriyetlerin haklarını ihlal eden Federal Antlaşma'nın bütün şartlarını hükümsüz bir hale getiriyordu. Böylece eğer anlaşmaya göre bütün sahiplik hakkı, toprağın kullanım ve yönetim hakkı, doğal ve mineral kaynaklar üzerindeki hak, vergileri düzenlemenin genel prensipleri, anayasal ve hukuki sistemler ve kamu davaları Rusya Federasyonu altındaysa da Ek Anlaşma'ya göre yukarıda sayılanların hepsi Başkurdıstan'ın yetkisi altında kalacaktır. Egemenlik ile ilgili bir diğer önemli işaret, 24 Aralık 1993 tarihli yeni anayasanın uygulanmasıydı. Ayrıca 3 Ağustos 1994'te Rusya Federasyonu ile Başkurdıstan arasında imzalanan güç paylaşımı antlaşması da örnek gösterilebilir. Genel olarak söylenilebilir ki Başkurdıstan'a büyük bir pazarlık gücü veren şey, güç paylaşımı antlaşması konusunun sonuca bağlanmasına neden olan Federal Antlaşma'ya getirilen Ek'tir. Ek'in bütün şartları güç paylaşımı antlaşmasının bir parçası olmuş ve içeriği açıklığa kavuşmuştur.

Rusya Fedarasyonu ve Başkurdıstan Devleti arasında imzalanan antlaşma, fedaral hükümete sağlanan gücün sınırlarını ortadan kaldırmış ve simetrik olmayan bir federasyonun inşasına hukuki dayanak olmuştur. Başkurdıstan için bu antlaşma kendi özel statüsünü sağlamlaştırma, ve mülkiyet, bütçe, yasama, hukuki sistem ve dış ticaret gibi alanlarda bağımsız karar verebilme yetkisinin tanınması anlamına geliyordu. Anlaşmanın en temel şartları Başkurdıstan'ın Rusya Federasyonu içinde bağımsız bir devlet olacağını karara bağlıyordu. Egemenlik, egemenleştirme gibi kavramların uygulaması ulusal-bölgesel mevcudiyetler federatif de olsa başka devlet içinde olduğu için teorik olarak bazı politikacılarca ve hukukçulara yanlış ve çelişkili telakki edilir. Ve bu kavramların gereği gibi uygulanması Başkurdıstan'ın tarihi, etnik, ekonomik ve coğrafi birliğinin sağlanması açısından büyük önem taşımaktadır.

1994 yılının ortalarına kadar merkez ile çevre arasındaki çelişkilerin modern Rus toplumunun temel çelişkilerine -ki bunlar Rusya'yı Sovyet modelinde olduğu gibi dağılmaya götürebilir- dönüşme tehlikesinin var olduğunu söylemek abartı olmayacaktır.

İki taraf arasında imzalanan anlaşma gücün her alanda değişikliğe uğramasına neden olmuştur. "Merkez" ve "Çevre" bu anlaşmadan farklı yönlerde etkilenmiştir. Merkezin rolü büyük bir oranda toplumdaki birliği koruma ve düzeni sağlama şeklinde sınırlanırken, "Çevre"'nin rolü artmış, işlevlerinde asgari düzeyde bir gelişme meydana gelmiştir. Bu bağlamda "Çevre" daha etkin hale gelerek kendi maddi kaynaklarının geleceği ve yargı sistemi üzerinde bağımsız bir şekilde karar verme yönünde gelişme sağlamıştır. Federal hükümetlere verilen güçlerin oranı ise her durumda farklı olacaktır.

Putin Döneminde Rusya-Başkurdistan İlişkileri

Putin için yapılan başkanlık seçimleri acaba demokrasi ve federalizm için Rusya'nın iyi bir yer olmadığına mı işaret ediyordu? Rusya'nın özerk bölgeleri ortadan kalkacak mıydı? Son olayların çok iyi gösterdiği gibi, farklı etnik gruplara özerklik tanıyan yürürlükteki hükümet sistemi, yani etnik-bölge feodalizmi Kremlin'e getirilen eleştirilerin temel noktası olmuştur. Önemli güce sahip bir Milliyetçinin söylediği gibi "Rusya 14. yüzyıl gibi erken bir dönemden başlayarak bağımsız prensler, hanlar, sultanlar nedeniyle paramparça bir hale gelmiştir. Ülkeyi bu kadar etnik parçaya bölerek, bir etnik unsuru diğerine karşı kullanarak, ülkenin doğal kaynaklarını ve topraklarını başkalarına satarak, Rusya insanlarının hepsinin sahip olduğu ortak duygulara, tarihi mirasa hiç önem verilmiyor.[4]

Kremlin Rusya'daki bütün etnik unsurları tekrar bir araya getirerek, onları eyaletler konumuna getirmeyi hedefliyordu. İlkin, halkın oyları ile seçilmiş bölgesel liderler, etnik cumhuriyetlerin başkanları devlet başkanının emri ile o görevden alınabiliyordu. İkinci olarak ise Rusya, yedi federal bölgeye ayrıldı ve bunlardan her biri on ila on iki arasında federasyon unsuruna sahipti. Bu bölgelerin her biri başkan tarafından seçilen temsilciler (polpredy) tarafından kontrol ediliyordu. Her ne kadar Kremlin bu değişiklik ile daha etkili bir federal sistem kurduğunu iddia etse de, cumhuriyet liderleri bu durumun tam aksine bir tepki meydana getirip etnik olan ve olmayan unsurların birbirine karışabilme ihtimallerinden endişe duymaktadırlar. Ve son olarak da Rusya Anayasa Mahkemesi cumhuriyetlerin bağımsızlıklarının her birinin anayasal olmadığın ilan etmiştir.[5]

Özerk bölge liderlerinin hepsi (Mintimer Şamiyev, Murtaza Rahimov, Ruslan Auşev, Nikolay Fyodorov) etnik-toprak federalizminin bağımsız etnik cumhuriyetlere dönüşeceğini ve bunun da Rusya'nın gelecekteki politik yapılanması için iyi bir temel olacağını iddia etmektedirler.[6] Başkurdıstan'ın Cumhurbaşkanı Murtaza Rahimov güç paylaşımı antlaşmasının altıncı yıldönümünde yaptığı konuşmada, Rusya Anayasa Mahkemesi'nin etnik cumhuriyetlerin anayasalarının "Anayasaya aykırı" olarak tanımlanmasını sert bir dille eleştirmiştir. Rahimov "Aslında Rusya Anayasa Mahkemesi'nin verdiği bu karar geçen on yıl içerisinde federal güçler ve bu güçlerin halkları tarafından kurulan Rusya Devleti'nin temellerini çürütmektedir. Yine bu karar demokrasinin, federalizmin ve ulusların hür irade normlarının temel prensiplerine zarar vermekten başka bir işe yaramamıştır" demiştir. Bazı politikacılar ise bu kararı kullanmaya çalışarak ülkenin bu şekilde on yıllık

bir ilerleme kat edebileceğini iddia etmişlerdir. Böylece bütün hukuki belgelerin ve politik kurumların geçersiz kaldığını ve çok büyük bir çaba sarf etmeyi gerektiren oluşumun, yeni bir federasyona yani bölünmez idari devlete dönüşebileceğini öne sürmüşlerdir. Ancak bir kez daha anlaşılmıştır ki, karşılıklı güvensizlik ve geçmişten gelen eski problemlerin şiddeti farklı etnik gruplardaki insanların bir arada bulunmasını imkansız hale getirmiştir. Devlet oluşumundaki hayati problemleri zor kullanarak çözmek gibi tehlikeli eğilim ise büyük bir güce yakışmayan gelişmelerin ortaya çıkmasına neden oluyor.[7] Tataristan Başkanı Mintimer Şamiyev, Tataristan parlamentosuna işaret ederek bu tehlikeli eğilimi kınamış ve "Hiç kimse egemenlik kavramını bizim hayatımızdan atamayacaktır." demiştir.[8]

Çuvaşya'nın başkanı Nikolay Fyodorov, Putin'in reformları konusunda korkusuzca eleştiri yapanlardan biridir. Izvestia ile yapılan bir röportajda "Kimse Federal Merkez ile Federal Çevrenin halkları arasındaki bölgesel ayrımcılığı" güçlerin idari-politik dağılım metotlarını kullanarak durduramaz. Böyle bir dikey güç yapı kurmanın sonuçları içler acısı bir duruma dönüşecektir. Başkan basit bir gerçeği anlamalıdır ki, ya Rusya hukuk ile yönetilen federal bir ülke olarak yapılanacaktır ya da yedi-sekiz parçaya bölünmüş bir sistem olarak çöküşe uğrayacaktır. Yedi Federal Bölge oluşturma fikrinin altında yatan gerçek 'bir güç sistemi' oluşmasına engel olmak (Dürüst olmak gerekirse bu isyankar olan bölgelerin bağımsızlığı anlamına gelmektedir) ve onu federasyon üyeleri bürokrasi yoluyla öğrenmek zorunda kaldığında ise başka bir sistem ile değiştirmektir. Yeni oluşturulan federal bölgelerde başkanın temsilcileri bulunacakmış, gerçekte bu "Başkanın Temsilcileri" dikey güçlerin daha da güçlenmesine neden olacak ve diğer tarafta ülkenin anayasal kurumlarına zarar vermekten başka bir işe yaramayacaktır." demiştir.[9]

Şüphesiz ki etnik-bölgesel federalizm, farklı etnik grupların bir devlet altında birleşmelerine yardımcı olmuştur. Fakat geniş bir yelpazeden gelen farklı federal politikacıların çoğu (birkaç tane isim vermek gerekirse Sergey Kiriyenko, Vladimir Jirinovskiy, Gennadi Zyuganov, Yuri Lujkov) Rusya'nın ileride dağılmasına neden olabilecek bugünkü istikrarsızlığının temel nedeninin var olan politik sistemden kaynaklandığına inanırlar. Sergey Kiriyenko -eski başbakan Volga Federal Bölgesinin Başkan Temsilcisi- federal bir yapı oluşturulmasını etnik cumhuriyetler için büyük bir hata olarak nitelendirmektedir. Bundan başka Kriyenko Yuri Andropov'un bu hatayı düzeltmeyi planladığını ve hatta Sovyet Birliği'ni de benzer bölgelere bölmek için emirler verdiğini iddia etmektedir. Kiriyenko'ya göre eğer Andropov öl

meseydi, bu ideal belki de gerçekleşmiş olacak ve Rusya'nın kaderi şimdikinden çok farklı olacaktı. Fakat bu ne tür bir farklılık olacaktı? Net olan bir şey var ki o da ülke, aynen Yugoslavya örneğinde olduğu gibi gün be gün parçalara ayrılacaktı. Sergey Kiriyenko Etnik Cumhuriyetlerin sınırlarını, federal bölgelerin oluşumunu göz önünde bulundurarak yeniden çizme olasılığını düşünerek "Eğer gerçeklerle onların aldığı şekillere göre yüzleşmiş olsaydık böyle bir problem ortaya çıkmayacaktı" demiştir.[10]

Dünya çapındaki bir çok Ulusçu ve Egemenlikçi hareket (mesela Çeçenler ve Kosovalılar) çok net bir şekilde göstermiştir ki, kültür, dil gibi temel tarihi değerleri ve politik hakları çiğnenmiş insanlar, kendilerine geniş ölçüde yerel otonomi verilen insanlardan daha fazla şiddet yanlısı olmuşlardır. Buna ek olarak federalizme ve otonomi isteklerine kötü tanımlanmış bir "vatandaşlık" adına karşı koymak,

yabancılaşmayı ve çokuluslu devletin birliğine zarar verebilecek sonu gelmez zorlukları da beraberinde getirecektir. Bu özel durumları göz önünde bulunduracak olursak, otonomi merkeze doğru olan ve merkezden çıkan birbirine zıt iki eğilim arasında Rusya'nın birliğini sağlamanın en güvenli yolu olduğu için, Rusya'nın Etnik Cumhuriyetlerinin varlığının dünya toplumunun stratejik çıkarlarında olup olmadığı tartışılabilir. Bu aynı zamanda Amerika Birleşik Devletlerinin çıkarlarına da uygun bir durum arz etmektedir. Öyle ki Amerika'nın nihai hedefi federal hükümetlerin sahip olduğu nükleer silahlar üzerindeki kontrol hakkına koruyuculuk yapmak ve aşırı ulusçuların iktidara gelme şanslarını azaltmaktır.

Yeltsin'in Sovyet sonrası devlet oluşumları alanındaki mirası, iki zıt durum arasındaki çözüm önerilerini içermektedir. Bunlardan ilki, ekonomik açıdan en büyük iki etnik Cumhuriyet olan Tataristan ve Başkurdıstan örneğinde olduğu gibi şiddet içermeyen bir yolla çözüm geliştirmek iken, diğeri ise Çeçenistan örneğinde olduğu gibi askeri yollarla halledilmek istenen, fakat Moskova için ulusçu hareketler konusunda gözle görülür derecede sıkıntılar yaratan tutumdur. Bu iki tutumdan hangisinin Kremlin'in karar verme süreci üzerinde daha fazla etki yaratacağı Rusya'nın geleceğini de bariz bir şekilde etkileyecektir. Bundan dolayı merkezdeki ve çevredeki politik ve etnik elitlerin sahip oldukları en büyük problem, Rus asıllı olmayan insanların da kendi kaderleri üzerinde inisiyatif kullanabilme haklarını onlara verebilecek olan "Çokuluslu Devlet" gibi tek bir devlet çatısı altında uygulanılabilirliği mümkün olan bir federasyon modeli bulmaktır. Ancak eski bakanlardan Ramazan Abdulatipov'un görüşüne göre Rusya'daki siyasi liderlerden hiç biri, fikir düzeyinde bile olsa normal bir seyir takip ederek federalizme yol açma kapasitesine sahip değildir.[11]

Putin Rusyası'nda etnik-bölgesel bir federasyonun kurulmasının yolları nedir? Merkezin kanuni hareketleri ve son politik analizlerini ve kilit etnik cumhuriyetleri (Başkurdıstan ve Tataristan) göz önünde bulundurarak yakın zamanda "etnik merkezli bir devletler cumhuriyeti" gibi bir çözüm önerilebilir. Temel olarak söylenilebilir ki Rusya içindeki şartlar ve uluslararası dengeler bölünmez tek bir devlet kurulmasına müsaade edecekmiş gibi görünmemektedir.

Yeniden merkezileşme kaçınılmaz olarak, yönetim alanında izolasyon anlamına geliyor olsa da, yönetimde otoriter metotlar izlenmesi gibi bir çareyi miras bırakmaktadır. Federal ilişkilerin desteklenmesi Rusya'daki reform sürecinin en önemli unsurudur ve ülkede istikrarın sağlanması için tek yol merkeziyetçiliğin zayıflamasından geçmektedir. Özellikle aşağıdaki anahtar konular Rusya'da federal devletin oluşumu için büyük bir öneme sahiptir.

- Rusya'nın mevcut etnik-bölgesel ve idari yapısı değişikliğe uğrayacak mı? Ya da bunun alternatifi olarak Moskova farklı bir politik yapı arayışı içerisinde olacak mı? Bugün geçerli olan politik sistem ile hangi noktalarda kökten farklılıklar arz edebilir?

- Yeni politik sistem tercih edilecek mi ve Rusya'nın özerk bölgeleri bugünkü statülerini koruyabilecekler mi?

- Rusya daha az sayıda bir federal subje ile daha sıkı bir federasyona mı girecek? Ya da bu üniter bir devlet mi olacak? Bu etnik cumhuriyetlerin durumunu nasıl etkileyecek?

- Başkurdıstan ve Tataristan Rusya içerisindeki özel konumlarını muhafaza edebilecekler mi?

- Rusya'nın politik yapısı "güç paylaşımı anlaşmalarına" dayalı olacak mı?

- Federal eyaletlerde Başkan temsilcilerinin rolleri ne olacak? Etnik-bölgesel yapılarda böyle bir yeniden yapılanmanın nasıl bir etkisi olabilir? Yakın zaman için nasıl bir manzara ortaya çıkar?

Geçtiğimiz yıl Kremlin saldırgan bir kampanyaya öncülük ederek federal hukuka bölgesel (bu terimden etnik Cumhuriyetleri anlayınız.) yasama getirmek için çalışmalarda bulunmuştur. Rusya başkanının yönetimi ve Rusya Anayasası 21 cumhuriyet anayasasından tam anlamıyla sadece Udmurya Cumhuriyeti'nin anayasası ile uyum içerisindedir. Alexander Zvyagintsev'e (Rusya'nın Volga Federal Bölgesi'nden sorumlu Generali) göre en yüksek sayıdaki yasal uyuşmazlık Başkurdıstan'da söz konusudur (57). Sonra sıra Tataristan'ındır (45). Saratov

ve Ulyanovsk'ta federal yasamayla sadece kanunsu madde bulunmaktadır. Samara oblastı serbest bölge uyuşmazlığına örnek olarak verilmektedir.[12]

Aynı zamanda Moskova Rusya parlâmentosunun bir çok federal kanunu, acil pratik gerekliliğin dışında kalan bölgelerde uygulamada geç kalmakla birlikte, ekonomi ve diğer alanlardaki hayati konulara işaret eden hukuki maddeleri uygulamaya istekli görünür.

Başkurdıstan, bugünün Rusyası'nın devlet oluşumunun genel prensipleri üzerinde sağlanacak mutabakatın ancak bütün ihtilaf konularının ortak bir Rusya-Başkurdıstan Uzlaşmacı Komisyon mekanizması ile düzenlenebileceğini öne sürmüştür. Özellikle cumhuriyet liderleri, iki tarafı karşılıklı geliştireceği eşit ilişkilerin, tarafların anayasalarını birbirlerine daha yakınlaştıracağı konusunda umutludurlar. Fakat merkezdeki siyasetçiler devlet oluşumunda genellikle geleneksel Sovyet görüşüne sahiptirler. Bu görüşe göre ise bölgesel ve merkezi otoritelerin federal devletlerinin politik müzakerelerde ve ilişkilerde bulunmaları mümkün değildir. Buradaki temel iddia Rusya'nın bir konfederasyon olmadığıdır. Ancak Rusya ve Başkurdıstan karşılıklı müzakereler sonrasında, henüz çözülmeyi bekleyen bir çok soruna rağmen, birbirleri ile olan ilişkilerini olumsuz yönde etkileyen problemlerden bazılarını ortadan kaldırmışlardır.

11 Mayıs 2000'de Vladimir Putin Başkurdıstan Devlet Meclisi sözcüsü Konstantin Tolkaçev'e gönderdiği mektupta parlâmentonun Cumhuriyet anayasasını Rusya Anayasası ve federal kanunlar ile uyumlu hale getirmesini önermiştir. Putin özellikle ifade etmiştir ki Başkurdıstan kanunlarını Federal kanunlar ile uyumlu hale getirme süreci, mutlaka Rusya Federasyonu ve Başkurdıstan Cumhuriyeti'nin ilişkilerini tanımlayan bütün kanun maddeleri üzerinden olmalıdır. Putin Başkurdıstan Parlâmentosu'nu, Başkurdıstan anayasasının özellikle güç paylaşımı anlaşmasında tam olarak karara bağlanmayan şartları konusunda federal kanunlar ile uyumlu olmaya sevk etmiştir. Örneğin Putin, Başkurdıstan anayasasında, Cumhuriyet anayasasının federal kanunlar üzerinde öncelik hakkına sahip olması hususuna dikkat çekmiştir.

11 Mayıs 2000 tarihli Interfax ajansının Putin yönetimindeki görevlilerden aldığı bilgiye Başkurdıstan parlemantosuna gönderilen mesaj daha önce Rusya başkanı adına Başkurdıstan Parlemantosu sözcüsüne gönderilen ve ortak anlaşmazlığın söz konusu olduğu bütün konularda uzlaşmacı komisyon kurmayı öneren mektuba cevap niteliği taşımaktadır. Açıkça görülmektedir ki Başkurdıstan Cumhurbaşkanı Murtaza Rahimov istenmeyen olayların bir daha yaşanmaması için

adım atma konusunda kararlıydı. Ancak Rahimov, bu konuyla ilgili olarak Rusya başkanı ile kendisi konuşmak yerine, kendi adına söz söyleme yetkisini verdiği bir sözcüyü görevlendirmiştir. Bu tutumun arkasında yatan temel sebep, güç paylaşımı antlaşmasını korumak ve Başkurdıstan'ın egemenlik haklarını olabildiğince muhafaza etmekti. Başkurdıstan'ın Moskova resmi temsilcisi Irek Ablayev'in ifade ettiği gibi "Tecavüze karşı koymak kaçınılmaz ise yapılacak en iyi şey, ondan zevk almaktır."[13]

Sonraki olaylar açıkça göstermiştir ki, Başkurdıstan Putin'in mesajını avantajlı bir duruma dönüştürmekte kesinlikle kararlıdır. Başkurdıstan anayasasının bu yöndeki ıslahı bunun en açık göstergesidir. 3 Kasım 2000'de Başkurdıstan Devlet Meclisi "Başkurdıstan Cumhuriyeti Anayasasında Tadilata Giriş" başlıklı bir kanun çıkarmışlardır. Bu kanun anayasada yapılan yüzden fazla değişikliğin ilanını kararlaştırmıştır.

Bununla birlikte 2000 yılının Haziranı'nda Rusya Anayasa Mahkemesi tarafından geçersiz kılınsa da Başkurdıstan'ın egemenliğinin Rusya içersinde olduğunu ilan eden anayasal şartlar, henüz iptal edilmemiştir. Parlamento üyeleri, eski KGB taktiklerinden biri olarak Başkurdıstan Devlet Meclisi'ni memnun etmek[14] ve bütün metni anayasaya dahil etmek için oybirliğini sağlamak amacıyla düzenlenmesi muhtemel olan bir oyuna rağmen, Başkurdıstan ve Rusya arasındaki güç paylaşımı antlaşmasını Putin'in anlaşmayı "temel hukuki doküman" olarak tanımladığı şekliyle kabullenmekte acele etmişlerdir.

Daha sonra beklenmeyen gelişmeler yaşandı. Genel Savcılık (Anayasa Mahkemesi) bu sefer anayasanın gözden geçirilmiş şekli üzerine başka bir itirazda bulundu. Rahimov'un danışmanlarından birinin konuyla ilgili olarak "Onlar kendi işlerini yapıyorlar, biz de bizimkini" yorumunda bulunmuştur. Başkurt Parlamentosu'nun sözcü vekili Rafael Mirsayev'e göre konuyla ilgili şimdi 30 tane tutarsızlık vardır. Başkurdıstan'ın bir sonraki raundda maruz kaldığı idari baskılara nasıl karşı koyacağı henüz netleşmiş değildir. Fakat Murtaza Rahimov'un hukuk danışmanı olan Dr. Zufar Yenikeyev Başkurdıstan başkanının sıkı pazarlıklara girip anayasanın son şeklinin korunması için elinden geleni yapacağını iddia ederek, konuyla ilgili olumsuz düşüncelere kapılınmamasını istemiştir. Başkurdıstan Parlemantosu sözcüsü Minirais İşmuratov, Başkurdıstan'ın Cumhuriyet kanunlarını federal hukuk ile uyumlaştırmak meselesi ile ilgili iş birliğine girmek konusunda ikna edilmiştir. Ancak İşmurotov, cumhuriyetlerin etnik özelliklerinin göz önünde bulundurulmadan, bölgesel kanunların homojenleştirilme teşebbüsünün Rusya için aynen geçmişte sık sık olduğu gibi büyük olumsuzluklara dönüşebileceğini iddia etmiştir. Başkurt milletvekilleri, Putin'in inisiyatifindeki konularla ilgilenirken şartları her zaman akıllarında tutmalıdırlar.[15] Sonuç olarak bu, şartlar ne olursa olsun Başkurdıstan'ın mümkün olduğu kadarıyla bütün ayrıcalıklarını koruyabilmesi anlamına gelmektedir. Cumhuriyet kanunlarının federal hukuk ile uyumlaştırılması meselesinde anlaşma sağlanmasına rağmen Başkurdıstan liderlerinin en çok vurguladıkları konu, federal merkez ile yenilenmiş anayasa ve güç paylaşımı antlaşması ile ilgili konularda daha ileri derecede ilişkiye girecekleri hususudur.

Başkurdistan'da Politika ve Etnik Unsur

Moskova'nın yeni bölgesel politikaları stratejik olarak etnik cumhuriyetlerin egemenlik haklarını kısaltmayı amaçlamıştır. Bu egemenlik hakları bir çok etnik kuruluşu ve siyasi partileri daha fazla harekete geçirmektedir ki bu, Başkurdıstan'ın etnik-politik durumunu potansiyel olarak karıştırabilecek

ve Moskova ile olan ilişkileri olumsuz etkileyebilecek niteliktedir. Bu olasılık ihmal edilmemelidir. Çünkü bu kuruluşlar Kremlin'in yeniden merkezileştirme konusundaki acımasız tutumuna karşı olma ve Başkurdıstan egemenliğini destekleme gibi politik öncelikleri temel alarak etnik unsura ve onların (Başkurtların, Tatarların ve Rusların) çıkarlarını sağlama temeline dayanmaktadır. Belli başlı politik organizasyonların etnik hat boyunca bölünmelere uğradığını söylemek abartı olmayacaktır.

Bugünün Başkurdıstanı'nda halen işlemekte olan 10 siyasi parti ve 345 sivil toplum örgütü vardır. Bunların içinde en etkili olanları temel olarak bölgede yaşayan üç etnik grubun politik, sosyal, kültürel ve dil haklarını koruyabilmek için oluşturulmuştur. İçlerinden en geniş ve en iyi organize olmuş olanları aşağıda verilmiştir: Başkurtların Dünya Kurultayı, “Ural” Başkurtları Ulusal Merkezi, Başkurt Gençlik Birliği (SBM), “Rus” Rusya Sosyal Organizasyonu, Başkurdıstan Tatarları Sosyal Merkezi (TOTS), ve “Milli Mezlihler” Başkurdıstan Tatarları Ulusal Meclisi. Başkurdıstan hükümetinin bu kuruluşların nasıl politik eylemlere dahil oldukları konusuyla ilgili olarak yaptığı takibe dayanarak üç grup altında inceleme yapılabilir: (1) Başkurdıstan Hükümetinin egemenlik ile ilgili resmi tutumunu aktif olarak destekleyenler. (2) Hükümete sadık olanlar. (3) hükümete doğrudan karşı olanlar. Birinci gruptan olanlar köken olarak Başkurt olan insanların kurdukları politik kuruluşlardır. Diğer etnik grupların oluşturdukları organizasyonlarda da aynı politik duruşu benimsemiş olanlar olabilmektedir. Mesela Başkurdıstan Rusları Konsülü (Sobor) gibi. Fakat bunlar sayıca fazla değillerdir. Üçüncü gruba dahil olanlar aşağıdaki politik kuruluşlardır. “Rus” Rusya Sosyal Organizasyonu, Başkurdıstan Tatarları Sosyal Merkezi (TOTS), Başkurdıstan Tatarları Milli Mezlihleri ve Tatar Gençleri Birliği “Azatlık.”

Kendilerini “anti-suverentetchiki” olarak adlandıran ve Başkurdıstan'ın egemenliğine karşı olanlara karşı geliştirdikleri tutumlarında aşırı radikal olan grup tarafından benimsenen söylem çok açıklayıcıdır. “Başkurdıstan'ın tarihi çok şiddetli ulusal ayrılıkçılığa ve bu ayrılıkçıların liderlerinden olan ünlü alim Zeki-Velidi'nin yenilgisi ve sonunda Rusya'dan göç etmesi ile sonuçlanan acı olaylara tanıklık etmiştir. Fakat bu Zeki-Velidi'nin takipçilerinin gelmesine ve Başkurdıstan'ın egemenlik ideallerinin gerçekleşeceğine inanmalarına engel olmamıştır. Bu uğurda yaptıkları çalışmalar sayesinde Cumhuriyetin başarılı politik ve ekonomik gelişmeler kaydetmesine neden olmuşlardır”.[16] Bundan olumlu bir sonuç olarak çıkarılabilecek gerçek şudur ki etnik unsur, Başkurdıstan'daki politik durumunu önemli ölçüde etkileyebilecek niteliktedir.

Sonuç

Rusya'da demokrasi ve federalizmin geleceğinin ne olduğu belli değildir. Bundan başka Viladimir Putin'in Rusya Devlet Başkanı olarak seçilmesi bir çokları tarafından olumsuz bir gelişme olarak görülmüştür.

Putin'in güçlü ve otoriter bir devlet rejimi taraftarı olduğu anlaşılmaktadır. Kendisini bu yönde destekleyenler göz önünde bulundurulduğunda demokrasi ve federalizm ile ilgili bir takım sorunlar olabileceğini düşünmek mümkün hale gelmektedir. Demokrasi tecrübesi anlamında halkın uğradığı hayal kırıklığı bir eski imparatorluk guberniasına dayalı bir federasyon kurulması anlamı taşıyabilir. Moskova'nın etnik-bölgesel bazlı bir federasyon prensibine kati surette karşı olduğu çok açıktır. Ayrıca bu anlamda uzun süreli stratejiler geliştirdiğine inanmak için de her türlü sebep vardır.

Geçen yıl 7 Aralık'ta Moskova'da bir çok insanın habersiz kaldığı dikkate değer bir olay meydana geldi. Kremlin'in başkanlığında 1. Rusya Anayasal Düzenlemelerinde Yeniden Yapılanma Kongresi gerçekleştirildi. Katılımcılar tarafından tartışmaya açılan önemli konulardan biri de Rus anayasasının federasyon tebalarına -ki bunlar cumhuriyetler, oblastlar ve kraislerdir- simetrik bir tutum sergilemeyen 5. maddesinin içeriği idi. Başkurdıstan Parlamentosu sözcüsünün temsilcisi ve bu kongreye katılmış olan Rafail Mirsayev, Kremlin'in etnik cumhuriyetleri tasfiye etmek hususunda istekli olduğunu iddia etmektedir. Amaçlanan nihai hedef, Rusya'yı 50 homojen temsilciden oluşan simetrik bir federasyona kavuşturmaktır. Buna ek olarak sözcü temsilcisi, Cumhuriyet anayasasını federal hukuk ile uyumlu hale

getirme sürecinin, etnik cumhuriyetlerin tasfiyesi alanında ara bir basamak olarak görülen bir aldatmaca olduğunu iddia etmektedir. Federal bölgelerin oluşturulması aşamaları da bu çok iyi planlanmış projenin bir parçası olarak düşünülmelidir. İleride uygun zaman gelince anayasa, aynen 1993 Aralığı'nda olduğu gibi referandum yolu ile değiştirilecektir. Kendi haklarının temsilini güvence altına alma konusunda etkili bir mekanizmanın eksikliği nedeniyle etnik cumhuriyetler karar sürecini etkilemede yetersiz kalacaklardır. Sonuç olarak da böyle bir referandum Kremlin'in işine yarayacaktır. 1993 yılındaki referandumda da Rusya anayasası yaklaşık 30 üye tarafından onaylanmamış olmasına rağmen çoğulculuk ilkesine uygun olarak kanun kabul edilmiştir. Bu Sovyet sonrası devlet oluşumunun kötü bir senaryonun bir sonucu olarak da görülebilir. Özet olarak söylenilebilir ki, Rusya bir türlü federal prensipleri politik yapısına dahil edememiş ve bölgede demokrasinin uygulanması daima bir hayal olarak kalmıştır.

- Rusya öncelikli olarak Başkurdıstan ve Tataristan gibi en önemli otonom cumhuriyetlerini etkileyecek olan yeni bir merkez-bölge ilişkisi geliştirmeye hazırlanmaktadır. Putin döneminde bunun için aktif bir kampanya yürütülmüş olmasına rağmen, diğerlerine göre daha güçlü olan cumhuriyetler bundan etkilenmeden varlıklarını sürdürmekte başarılı olmuşlardır. Merkez-etnik cumhuriyetler ilişkisi 21. yüzyılda da Rusya politikasının öncelikli konularından biri olacaktır. Başkurdıstan ve Tataristan Kremlin ile doğrudan yüzleşmek yerine, sıkı pazarlıkların söz konusu olduğu bir ilişki düzeyinde bulunmayı tercih etmişlerdir. Bu cumhuriyetler Putin'e sadık olmalarının karşılığını, daha önceleri sahip oldukları bir çok hakkı kaybederek alacaklardır. Kısaca, Putin onları kötü bir hediye ile ödüllendirecektir.

- Putin ve onun yeni oluşturulmuş federal bölgelerdeki temsilcileri, Rusya gibi büyük ve bir çok farklılığı bünyesinde barındırmakta olan bir ülkeyi uzun süre idare edemeyeceklerdir. Bölgenin iletişim ve ulaşım alanındaki eksiklikleri, kalabalık nüfusu ve geniş coğrafyası göz önünde bulundurulacak olunursa bütün bir siyasi gücü tek bir yerde toplamanın imkansız olduğu görülecektir. Farklı politik alt-kültürlerinin varlığı da yalnız merkezi hükümetteki siyasi otorite ile birleşecekmiş gibi görünmektedir.

- Putin halkın ekonominin hızla düzeltilmesi yönündeki taleplerine cevap vermekte yetersiz kalacaktır. Yönetim sisteminin kendisi ülkedeki politik istikrarsızlığın temel kaynağı olacak ve ülke ulusal çöküş sürecine girecektir. Aşamalı olarak Putin'in "perestroika"sı ile birlikte toplumsal hayal kırıklığı Putin'in gücünün sosyo-politik temelini çürütecek ve onun bir daha seçilmesini imkansız hale getirecektir. Merkezi hükümetin gittikçe zayıflıyor olması otonomilerin Kremlin yoluyla güçlenmesi

anlamına gelecektir. Sonuç olarak Tataristan ve Başkurdıstan statükoyu yenileyeceklerdir. Akıllıca ortaya konmuş, etkili bir federal sistemin ortaya çıkması ihtimali yakın gelecekte pek mümkün görülmemektedir. Daha uzun sürecin (Yaklaşık on beş-yirmi yıl) sonuçlarına bakarak söylenilebilir ki daha zayıf tarzda bir federasyon ortaya çıkacaktır. Bu yeni fotoğrafta Rusya, eğer kendisini yerel otonomilerine daha geniş haklar tanımış bir devlet olarak yeniden inşa edebilirse, kendi tarihi geleneği ile büyük bir çelişkiye girmiş ve bu geleneği kırmış olacaktır.

1 Detaylı bilgi için bakınız. Alton S. Donelly'nin "The Russian conquest of Bashkiria, 1552-1740. A case study in Imperialism, (Rusya'nın Başkira'yı Fethi, 1552-1740. Emperyalizmle ilgili bir alan çalışması), Londra, 1968.

2 V. N. Vitevskii, **I. I. Nepliuev I Orenburgskii Krai**. Kazan, 1897. s. 118.

3 N. Dubrovin, **Pugachev i ego soobschniki**, Sankt Peterburg, 1884, s. 1. 253.

4 Kokorin Mikhail, "Ystupim banditam v Chechne-voevat' pridetsya u poroga rodnogo doma", **Rossiiskaya Gazeta** (Nisan 1, 2000).

5 "Opredeleniye Konstitutsionnogo Suda Rossiiskoi Federatsii o proverke sootvetstviya Konstitutsii Rossiiskoi Federatsii otdel'nykh polozhenii konstitutsiy Respubliki Adygeya, Respubliki Bashkortostan, Respubliki Ingushetiya, Respubliki Komi, Respubliki Severnaya Osetia-Alaniya i Respubliki Tatarstan" (Yönetimdeki Rusya Anayasa Mahkemesi aşağıda ismi zikredilen cumhuriyetlerin anayasalarının birbirlerine benzediklerini iddia ederek Adygeya, Başkurdıstan, İnguştiya, Komi, Kuzey Ossetia-Alaniya, ve Tataristan anayasalarını Rusya anayasası ile birleştirmiştir). **Rossiiskaya Gazeta** (Temmuz 25, 2000).

6 Bugünkü Rusya Federasyonu yirmi bir adet Cumhuriyetten, altı kara parçasından, kırk dokuz bölgeden, on adet otonom bölgeden, bir adet otonom topraktan, ve iki federal şehirden oluşmaktadır. (Moskova ve St. Petersburg).

7 Rakhimov Murtaza, "Ukrepleniye samostoyatelnosti regionov-put' k moguschestvu Rossii", **Rusya ile Başkurdıstan Arasındaki Güç Paylaşımı Antlaşmasının Altıncı Yıldönümü Dolayısı ile yayınlanan Rapor** (Ağustos 3, 2000).

8 Shaimiyev Mintimer, "Desyat' let po puti ukrepleniya suveriniteta", **Tataristan Egemenlik Bildirgesi'nin 10. yılı dolayısı ile Tataristan Devlet Konsülün'de düzenlenen oturumun Raporu** (Ağustos 29, 2000)

9 Fedorov Nikolai, “Kogda grazhdane v napryazheniye imi udobneye upravlyat” (İnsanlar tereddütte kaldıklarında onları idare etmek daha kolaydır.), **Izvestiya** (Ağustos 31, 2000).

10 **Rossiiskaya Gazeta** (Ekim 11, 2000).

11 **Rossiiskaya Gazeta** (Nisan1, 2000).

12 **Rossiiskaya Gazeta** (Eylül 2, 2000).

13 Kişisel Görüşme (Eylül 12, 2000).

14 Başkan idaresindeki bölgesel idareden sorumlu bölümün başkanı olan Sergei Samailov’un Başkurdıstan Parlemantosu’na gönderdiği mektupta Putin’in nasıl bir Güç-Paylaşımı Antlaşmasını desteklediğini etkili bir şekilde ifade etmiştir. Semilov’un iddiasına göre bu tür antlaşmaların yaşaması mümkün değildir. (**Rossiiskaya Gazeta**, Eylül 7, 2000). Eğer Samailov bu kadar önemli bir konumda olmasına rağmen böyle net bir açıklama yaptıysa buna mutlaka kulak vermek gerekmektedir.

15 **Interfaks-Evrazia** (Mayıs11, 2000).

16 **Otechestvo** (Şubat 26, 2001).

Alton S. Donelly, The Russian Conquest of Bashkiria, 1552-1740: A Case-Study in Imperialism, Londra, 1968.

V. N. Vitevskii, **I. I. Nepliuev I Orenburgskii Krai**. Kazan, 1897. s. 118.

N. Dubrovin, **Pugachev i ego soobschniki**, Sankt Peterburg, 1884, tom 1. 253.

Kokorin Mikhail, “Ystupim banditam v Chechne-voevat’ pridetsya u poroga rodnogo doma”, **Rossiiskaya Gazeta** (Nisan 1, 2000).

Rusya Anayasa Mahkemesi’nin idaresinin, bazı şartlarla ilgili olarak Adygeya, Başkurdıstan, Inguşetiya, Komi, Kuzey Ossetia-Alaniya, ve Tataristan cumhuriyetlerinin anayasalarının Rusya Federasyonu’nun Anayasası ile uyumlu hale getirilmesi. **Rossiiskaya Gazeta** (Temmuz 25, 2000).

Rakhimov Murtaza, “Ukrepleniye samostoyatelnosti regionov-put’k moguschestvu Rossii”, **Başkürdistan ve Rusya Arasındaki Güç-Paylaşımı Anlaşması’nın Altıncı Yıl Dönümü Üzerine Yayınlanmış olan Rapor** (Ağustos 3, 2000).

Shaimiyev Mintimer, “Desyat’let po puti ukrepleniya suveriniteta”, **Tataristan Devlet Konsülündeki Tataristan Egemenlik Bildirgesi’nin 10. Yıldönümü Dolayısı ile Yayınlanan Rapor.** (Ağustos 29, 2000)

Fedorov Nikolai, “Kogda grazhdane v napryazheniye imi udobneye upravlyat” (İnsanlar Tereddütte Olduklarında Onları İdare Etmek Daha Kolaydır. **Izvestiya** (Ağustos 31, 2000).

Başkurdistan: Tarihi, Nüfusu, Etnopolitik Durumu ve Millî Gelişmeler / Dr. Bekir Demir [p.73-80]

DR. BEKİR DEMİR

Moskova Devlet Üniversitesi / Rusya

Genel Olarak

Rusya Federasyonu içerisinde “muhtar”[1] milli bir cumhuriyet olan Başkurdistan, Avrupa ile Asya sınırında, Doğu Avrupa düzlüğünün doğusunda (Ön-Ural) ve Orta-Ural Dağlarının batı tarafında Beyaz Nehir ve onun kolu Ufa Nehri’nin oluşturduğu havzada yer almaktadır. Kuzeybatısında Tataristan ve Udmurtiya Cumhuriyetleri, kuzeyinde Perm ve Sverdlovsk Oblastları, doğusunda Çelyabinsk Oblastı ve güney ve güneydoğusunda Orenburg Oblastı vardır.

143.600 km^2 yüzölçümü olan Başkurdistan, Rusya Federasyonu’nun[2] Ural ekonomik Bölgesi (Uralskiy ekonomiçeskiy rayon) ve Volga Boyu Federal Bölgesi (Privoljskiy federalnıy okrug) içerisinde yer almakta, 54 idari rayon, 20 şehir, 41 köy-kent (posyölok) ve 929 köy idaresinden oluşmaktadır.

Rusya Federasyonu içerisinde ilmi-teknik potansiyeli yüksek federe birimlerden birisi olan Başkurdistan, zengin petrol ve doğalgaz kaynaklarına sahiptir. Rafineriler ve petro-kimya fabrikaları cumhuriyet ekonomisinin temelini oluşturur. Sanayinin büyük kısmı birkaç büyük şehirde (Ufa, Sterlitamak, Salavat, Neftekamsk) toplanmıştır. Her ne kadar, Rusya geneline göre üretim temposundaki düşüş yüksek olsa da, sosyal felakete yol açacak düzeyde değildir.

1. Kısa Tarih

Başkurtların etnik geçmişleri, Aral çevresi-Sir Derya bozkırlarında yaşayan, Güney Ural bozkır ve ormanlık alanlarında yerleşen eski Başkurt kabilelerine (Tungus-Mançur ve Moğolların etkisinde kalan Güney Sibirya-Merkezi Asya kaynaklı Türk dilli gruplar) zamanına kadar (IX. yy.’ın sonu ve X. yy.) dayandırılmaktadır.[3] Bunlar bu bölgede kısmen tehcir edilmiş, kısmen Fin-Ogor ve İran dilli (Sarmat-Alanski) yerel halk tarafından asimile edilmişlerdir.

X. yy.’da ve XIII. yy. başlarında Volga-Kama Bulgarları’nın etkisi altında kalan ve 1236 yılında Moğollar tarafından Altın Orda’ya (Altınordu) bağlanan Başkurtlara, Moğol hakimiyeti süresince bazı Bulgar, Kıpçak ve Moğol kabileleri katılmışlardır.

X. yy.’da Başkurtlar, İslam’a girmeye başlamış, XIV. yy.’ın ilk yarısında Öz-Bek Han (1313-1340) zamanında ise İslam, Başkurdistan’da tamamen yayılmıştır. İslam’la birlikte, aynı zamanda Arap alfabesini de kabul etmişler ve Arap, Acem ve daha sonra Türk yazı kültürüne katılmışlardır.

Kazan Hanlığı’nın yıkılmasından sonra (1552), Başkurt toprakları Ruslar tarafından işgal edilir. 1574’te de Başkurt istihkamı Turatau yerine Ufa şehri inşa edilir. XVII-XVIII. yy.’lar arasında Başkurtlar, milli ve dini haklarının sınırlandırıldığı ve topraklarının mevcut kanunlara aykırı olarak Ruslar tarafınan zapt edildiği gerekçeleriyle birkaç defa isyan ederler.[4] 1773-1775 yıllarındaki

isyandan sonra çar idaresi Başkurtların toprak üzerindeki veraset (votçina) haklarını korumak zorunda kalır. 1789 yılında Ufa'da, başlangıçta evlilik meseleleri, miras ve mal paylaşımı, dini okulların idaresi gibi işlere bakan Rusya Müslümanları İdare-i Ruhanisi (duhovnoye upravleniye musulman Rossii) kurulur.

1905 İhtilali'nde Başkurtların fazla bir rolleri yoktur. Fakat 1917 İnkılabı, bütün Rusya Türklerini olduğu gibi, Başkurtları da harekete geçirir.

Şubat İhtilali'nden sonra (1917) Başkurt Milli Entelijansiyası'ndan seçkin bir grup, federal ve demokratik bir Rusya içerisinde muhtar Başkurdistan fikrini savunurlar. Mayıs ayında Başkurt kongresi hazırlığı için

Başkurt Oblast Bürosu kurulur. Temmuz'da Orenburg'da toplanan I. Tüm-Başkurt Kongresi, Başkurt milli hareketinin merkezi organı olan Başkurt Oblast Şurası'nı seçer. Şuranın başkanlığını, Başkurdistan'ın muhtariyeti, Başkurt milli ordusu kurulması ve toprak meselelerinin çözülmesi taraftarı olan Şerif Manatov ve Zeki Velidi Togan üstlenirler.

Mayıs ayında yapılan Bütün Rusya Müslümanları Umumi Kongresi'nin Rusya Türk ülkelerinin muhtariyetini talep eden kararına karşı, kongrede yer alan Başkurt temsilciler, üç kişilik bir komite teşkil edip, ayrı hareket ederler.[5] 28-29 Ağustos 1917'de II. Başkurt Kongresi toplanır ve bu kongre Tatarlarla Başkurtlar arasında mücadeleye dönüşür.

1917 Kasımı'nın ortalarında Başkurt Oblast Şurası, Ufa'dan Orenburg'a taşınır ve merkezden gelen Bolşevik anarşisi karşısında Başkurtların "ferdi ve mülki güvenliğinin" korunması için Başkurdistan'ın milli muhtariyetini ilan eder. Şura liderleri, aynı zamanda, Rusya'da "Devletler Federasyonu" kurulması fikrini ileri süren Ural Kazaçiklerin lideri anti Bolşevik Ataman Dutov'u desteklerler.

Aralık 1917'de Orenburg'da Başkurt Kurucu Kurultayı, Başkurdistan'ın muhtariyetini onaylayarak, Z. V. Togan, Ş. Manatov, İ. Sultanov ve diğer Başkurt liderlerden oluşan milli hükümeti seçer. 1918 Ocak ayının başında Şerif Manatova Lenin ve diğer Bolşevik idarecilerle Moskova'da görüşmelerde bulunduğu sırada Orenburg Sovyet-Rus ordusu tarafından işgal edilir ve Başkurt hükümeti üyeleri tutuklanır. Ardından da milli muhtar statü ortadan kalkar.

Mart 1918'de Manatov, Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (RSFSC) Milliyetler İşleri Halk Komiseri (Narkomnatsii) Stalin'i Tatar-Başkurt Sovyet Cumhuriyeti Kurulması Hakkında Milliyetler Tüzüğü'nü imzalamaya ikna eder. Ancak Eylül'de planlanan Kurucu Kongre girişimi Çekoslovak Kolordusu'nun isyanı ve Beyaz Muhafız Birliği'nin saldırısıyla başarısız olur.

1918 yazında Z. V. Togan başkanlığındaki Başkurt milli hükümeti Başkurt milli ordusunu kurmaya başlar. Eylül ayında Ufa'da yapılan devlet toplantısında Başkurt liderler Kurucu Meclis Üyeleri Komitesi'ni (Komuç) desteklerler ve Geçici Sibirya Hükümeti ile sözleşme yaparlar. Kasım 1918'de Komuç Hükümeti'ni ortadan kaldıran Amiral Kolçak, Başkurdistan'ın muhtariyetini tanımaz. Bunun üzerine Başkurtlar Bolşeviklerle irtibata geçerler. 1919 Şubatı'nda Z. V. Togan komutasındaki Başkurt milli ordusu Kızılordu'ya bağlanır. 23 Mart 1919'da da "Küçük Başkurdistan" (Malaya Başkiriya)[6] toprakları üzerinde, RSFSC'nin federe birimi olarak Başkurt Muhtar Sovyet Sosyalist

Cumhuriyeti kurulur. Böylece Başkurdistan, Rusya Federasyonu'nun hukuki yönden tam haklı ilk üyesi ve ilk muhtar Sovyet cumhuriyeti olur. Milli hükümetin eski başkanı Z. V. Togan da Başkurt İhtilal Komitesi'nin başkanlığına getirilir.[7]

Rusya iç savaşının sona ermesiden sonra, 19 Mayıs 1920'de Bütün Rusya Merkezi İcra Komitesi (VTSİK), Başkurdistan'ın siyasi muhtariyetinin fiilen ortadan kaldırıldığını ifade eden "Başkurdistan Muhtar Sovyet Cumhuriyeti'nin Devlet Yapısı Hakkında" Kararnameyi onaylar. Kararname hükümlerini gerçekleştirmek için Başkurt İhtilal Komitesi'ne merkezden eski kafalı Bolşevikler gönderilir. Onların zorlamasıyla da Başkurt İhtilal Komitesi istifa eder ve başkan Togan, Türkistan'a göç eder.

Temmuz 1920'de Bolşevikler, Başkurtların mutlak azınlıkta olduğu yeni Başkurt yönetimini kurarlar.

14 Haziran 1922'de VTSİK Muhtar Başkurdistan'ın sınırlarının genişletilmesi kararını alır. Bu karara göre imparatorluk döneminde Ufa Guberniyası'na (Valilik) bağlı olan Ufa, Birsk, Belebeyavsk ve Zlatoustovski Uyezdleri (kaza) ve Çelyabinsk Guberniyası'na bağlı Miasski Uyezdi'nin volostları Başkurdistan'a dahil edilir. Egemenlik deklarasyonunun ilan edildiği 1990 yılına kadar da statüsünde yeni bir değişiklik olmaz.

2. Etnopolitik Durum

2.1. Nüfus ve Etnik Yapı

Başkurtlar, Başkurdistan'ın yerel halkıdır. Başkurt dili kuzeybatı veya Kıpçak Türkçesi gurubuna girer. XX. yy.'ın başlarında Başkurt aydınları Başkurt dilini edebi bir dil durumuna getirmek için girişimlerde bulundular. Bu yıllarda çıkarılan gazeteler (Başkurt, Başkurdistan, Başkurt Tausı, Başkurdistan Haberleri) başlıklarında, Başkurt sözünü kullanmalarına rağmen, Kazan Türkçesiyle yayınlıyorlardı.

1989'daki tüm Başkurt nüfusu 1.449.462'dir. Bunlardan 1.345.300'ü Rusya Federasyonu'nda yaşamaktadır. Başkurtların %59,6'sı (863,800) kendi cumhuriyetlerinde yaşamaktadırlar. Ayrıca Rusya Federasyonu'nun Çelyabinsk, Orenburg, Perm, Sverdlovsk, Kurgan ve Tümen Oblastlarında, Kazakistan'da (41.800), Özbekistan'da (34.800), Ukrayna'da (7.400), Tacikistan'da (6.800), Türkmenistan'da (4.700) ve Kırgızistan'da (4.000) Başkurt nüfus yaşamaktadır.

Bugün Başkurdistan'da 30'dan fazla etnik grup yaşamaktadır ve bunlardan on tanesinin nüfusu 5.000'in üzerindedir. Başkurdistan'ın üç temel etnik grubu Ruslar, Tatarlar ve Başkurtlardır. 1998 itibariyle cumhuriyet nüfusunun %43'ünü (1989'da %39,3) tüm şehir merkezlerinde de çoğunluğa sahip Ruslar oluşturmaktadır.

Başkurdistan içerisinde dağınık olarak yaşayan Tatarlar, nüfusun %24'ünü (1989'da %28,4) teşkil etmektedirler. 80'li ve 90'lı yıllarda Ufa, Sterlitamak, Salavat, Neftikamsk ve diğer şehirlerdeki sayıları artmasına rağmen, daha çok kırsal kesimde yaşayan Başkurtlar ise nüfusun sadece %23'üne (1989'da %21,9) sahiptirler. Tatar nüfusun fazla olması Tataristan ve Başkurdistan Cumhuriyetleri arasındaki ilişkilerde gerilimin artmasına sebep olmaktadır.

Rusya'ya bağlandıklan sonra başlayan sömürgeleştirme sürecinin etkisiyle Başkurdistan'ın nüfusu da değişmeye başlamıştır. Zira Rusya'nın Avrupa kısmından Başkurdistan'a doğru sistemetik nüfus akını olmuştur.

1897 yılı itibariyle Başkurdistan topraklarında 1991 bin, 1913 itibariyle de 2811 bin insan yaşamaktaydı. 1913-1926 yılları arasında, I. Dünya Savaşı ve Rus İç Savaşı, milli kurtuluş ordusunun kayıpları ve 1921'de yaşanan açlık (1920-22 arasında 650 bin kişi ölmüştür) nedenleriyle nüfus 264 bin kişi (%9,4) azalmıştır.

1929 ile 1939 nüfus sayımları arasındaki sürede cumhuriyet nüfusunda hızlı bir artış olmuştur (SSCB'deki %1,6'lık artışa karşılık %24'lük bir artış). Cumhuriyet'in ekonomik ve sosyal durumunda yaşanan büyük çaptaki değişim ve dönüşümler nüfusun tabii ve mekanik olarak artmasına olumlu etkide bulunmuştur.

Buna karşılık, cephelerde büyük sayıda insan kayıplarını, doğum oranının düşmesini ve ölüm oranının artmasını netice veren II. Dünya Savaşı, Başkurdistan nüfusunun da hissedilir sayıda azalmasına neden olmuştur. Savaş öncesi nüfusa ancak 1956'da ulaşılabilmiştir. 60'lardaki yüksek ve istikrarlı tabii artış temposu genel nüfus sayısındaki dinamik yapıda kendini göstermiştir. 1959 ile 1970 nüfus sayımları arasında Başkurdistan nüfusu 478 bin artış göstermiş, ardından gelen dönemde ise nüfus büyüme temposu yavaşlamaya başlamış, hatta SSCB ortalamasının altına düşmüştür. Bu düşüş nüfusun tabii artışındaki düşüşle ve sanayide iş alanlarının yetersizliğinden kaynaklanan diğer bölgelere göçlerle bağlantılıdır. 1970-89 arasına cumhuriyet nüfusu %3,5 (SSCB %18,6-RSFSC %13) artarken, SSCB genel nüfusu içerisindeki payı %1,58'den %1,38'e, RSFSC içerisinde de %2,93'den %2,69'a gerilemiştir.

Ülkeyi saran ve SSCB'nin dağılmasına sebep olan sosyo-ekonomik kriz Başkurdistan'ın demografik sürecinde ciddi değişiklikler meydana getirmiştir. Öyle ki, diğer bölgelere göç veren Cumhuriyet, 1991'den itibaren BDT ülkelerinden göçmen ve sığınmacı kabul eder hale gelmiştir. Bundan başka, 1993'te savaş sonrası dönemde, Rusya Federasyonu'nun diğer bölgelerinde olduğu gibi, ilk defa ölüm oranı doğum oranını aşmıştır. Ancak nüfus azalışı göçmen sayısındaki artışla telafi edildiğinden fazla dikkat çekmemektedir. Takip eden yıllarda Cumhuriyet'in nüfusu artmaya başlamıştır: 1991'de nüfus sayısı 4 milyon sınırını aşmış, 1995'te 4.080 bin, 1998'de 4.104 bin, 1999'da ise 4.117 bin olmuştur.

Başkurdistan Cumhuriyeti bugünkü nüfus sayısı itibariyle Rusya Federasyonu federe birimleri arasında ilk yediye girmektedir. İstatistiki verilere göre Rus ve Tatar diasporasının sayıca artış götermesine karşılık Başkurtların Cumhuriyet'teki özgül ağırlıkları azalmaktadır. Şehirleşme, Başkurt dilini öğrenmek için gerekli şartların yokluğu ve dili kullanma alanının gittikçe daralması Başkurtların bir kısmının Başkurdistan'ın Rus ve Tatar nüfusu tarafından asimile edilmesine neden olmaktadır.

Başkurdistan'daki resmi devlet dili Başkurtça ve Rusçadır.[9] Yapılan son dört nüfus sayımı sonuçlarına göre Rusya halkları içerisinde Başkurtçayı ana dili sayanların oranı artış göstermiştir. %72,6'sı rahat bir şekilde Rusçayı kullanabilen Başkurtların, 1989 yılı itibariyle %72,8'i Başkurt dilini

(1959'da %62'si), %10,1'i Rusçayı anadili kabul etmektedir. Bunun yanında Rusçayı ana dili kabul edenlerin sayısı sürekli artarken, Tatarcayı ana dili sayanların sayısında azalma gözlenmektedir. Bugün Başkurdistan'da Başkurtça-Rusça ikidilliliği ağır basmakla beraber, özellikle köylerde Başkurt-Tatarca-Rusça üçdilliğiği yaygındır.[10]

2.2. Başkurdistan'ın Resmi Statüsü ve Rusya Federasyonu ile İlişkileri

Rusya Federasyonu'nun 12 Haziran 1990'da "Egemenlik Deklarasyonu" ilan etmesi o zamanki RSFSC içerisinde yeni kırılma döneminin başlangıcı olmuştur. Zira bu deklarasyon hem SSCB ve hem de RSFSC'ye bağlı birlik ve muhtar cumhuriyetlerin egemenlik ve bağımsızlık ilanlarına örnek teşkil etmiştir. "Bağımsızlıklar geçidi (Parad suverenitetov)" olarak adlandırılan bu dönemin aktörlerinden birisi de Başkurdistan'dır.

2.2.1. Egemenlik Deklarasyonu

1989-1990 yıllarında Başkurt milli hareketlerinin liderleri cumhuriyet idaresinin aktif destekleriyle Baş

kurdistan Muhtar Cumhuriyeti'nin statüsünün yükseltilmesi meselesini gündeme getirirler. 1990'da Başkurdistan Yüksek Sovyeti'nde Başkurdistan'a SSCB içerisinde birlik cumhuriyeti statüsü verme hakkında teklif hazırlığı komisyonu kurulur.

Boris Yeltsin'in 1990 Ağustosu'nda, daha Başkurdistan Egemenlik Deklarasyonu ilan edilmeden Ufa'da verdiği demeç bu dönemde, hem SSCB ve hem de RSFSC içerisinde girişilen bağımsızlık hareketlerine referas olur: "Eğer siz, Başkurdistan'ın toprak ve yeraltı zenginliklerinin, Başkurt halklarının malı olduğuna karar verirseniz, bu olacaktır… Başkurdistan'ın petrol ve gazı kendisine aittir ve sadece o kendi zenginliklerini yönetme hakkına sahiptir… Eğer Başkurdistan, egemenliğini ilan ederse, biz bu egemenliğe saygı duyacağız".[11] Yeltsin, aslında Rusya Federasyonu Egemenlik Deklarasyonu ve Halk Temsilcileri ve Rusya Yüksek Sovyeti belgelerinde belirtilenleri fiilen dile getirmekteydi.[12]

Yüksek Sovyet, Rusya Federasyonu Egemenlik Deklarasyonu temeli üzerine 11 Ekim 1990'da Egemenlik Deklerasyonu'nu kabul eder. Deklarasyon Başkurdistan'ın bağımsızlığını ve Başkurdistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne dönüştüğünü ilan eder. Cumhuriyet'in resmi ismi Rusça şekli Başkiriya'dan Başkurdistan'a çevrilir.

Bu deklarasyonda, muhtar statünün Başkurdistan'ın kapsamlı bir şekilde sosyo-ekonomik gelişimini sağlayamadığı belirtilerek Başkurdistan ile SSCB, RSFSC ve diğer cumhuriyetler arasındaki ilişkilerin anlaşmalar temeli üzerine bina edileceğinin altı çizilmiştir. Gönüllü olarak SSCB ve RSFSC'ye verilenler dışındaki bütün yetki ve hakları Başkurdistan kendisinde bırakmıştır. Bunlar Rusya Federasyonu ile Başkurdistan arasındaki ilişkilerin esaslı olarak değişmeye başladığının işareti olmuştur.

Egemenlik ilanının ardından Başkurtlarla Tatarlar arasında anlaşmazlıklar başgösterir. Başkurtlar, çağdaş Başkurdistan topraklarında öteden beri yaşayan, "devleti kuran millet" ve "yerli" halk olarak adlandırılınca Tatar inteligentsiyasından bir grup bu durumdan memnun olmaz. Başkurt

milli hareketinin karşısında bir dizi milli toplumsal örgüt etrafında birleşen Tatar halkının temsilcileri Rus milli hareketlerinin temsilcileriyle güç birliği yaparak, Başkurtdistan'ın bağımsızlaşması sürecinde sert bir muhalefet oluştururlar. Örneğin, Başkurdistan Tatar Toplumsal Merkezi lideri K. Yauşev, M. Rahimov'u sert bir şekilde eleştirerek, Başkurt Egemenlik Deklarasyonu'nun kabul edilmesi sırasında Başkurdistan halkı ve halk vekillerine, Başkurdistan'ın RSFSC'nin parçası olarak kalacağına yeminle teminat verir, ancak dokuz ay sonra SSCB Yüksek Sovyeti toplantısında tam tersini savunur. Yauşev'e göre Başkurdistan'da milliyetler arası gerilim, özellikle, "Cumhuriyet yönetiminin Başkurt yanlısı politikası yüzünden kültür-dil alanında mağdur durumda olan!" Tatar halkının memnuniyetsizliği artmıştır.[13]

Nisan 1993'te "Dil, milliyet, eski SSCB" konularında yapılan etnopolitik araştırmalar, Başkurdistan'ın üç temel etnik gurubunun Egemenlik Deklarasyonu metnine ilgisinin düşük olduğunu göstermektedir.

Deklarasyon'a en fazla ilgiyi Başkurtlar göstermiştir. Bu belge devlet aygıtı ve sivil toplum temsilcileri tarafından milli devlet kurabilmenin ve Moskova'nın vesayetinden kurtulabilmenin ilk adımı olarak görülmüştür.

2.2.2. Federal Anlaşma ve Başkurdistan'a Özgü "Ek"

Rusya Federasyonu ile federasyonu oluşturan cumhuriyetler arasında 31 Mart 1992'de imzalanan Federal Anlaşma'yı Başkurdistan 1 Nisan 1992'de sadece Başkurdistan'a özgü "Ek"[14] ile beraber imzalar. Rusya ile Başkurdistan arasındaki ilişkilerde önemli değişikliklere yol açan Federal Anlaşma ve ona yapılan "Ek," Başkurdistan'a federal merkezden ek ayrıcalıklar koparmak için "pazarlık" yapma imkanı kazandırmıştır: Cumhuriyet topraklarının mülkiyeti, tek kanallı bütçe sistemi, bağımsız yasama ve yargı sistemi ve bağımsız dış ekonomik faaliyetlerde bulunabilme konularında istisnai haklar elde edilmiştir.

Federal Anlaşma'ya yapılan ekin önemi alışılmış iki taraflı belgelerin sınırlarını aşmaktadır. Zira bu "Ek" Başkurdistan'ın özel resmi-hukuki statüsünün onaylandığını, Başkurdistan'ın yeni Rusya Federasyonu'nda bağımsız bir öğe olduğunu ifade etmektekdir.

"Ek"te ayrıca, tarafların kendi aralarındaki ilişkilerde "Başkurdistan Egemenlik Deklarasyonu ve Mevzuatı" göz önünde bulundurulacağı belirtilmiş, Başkurdistan'ın "Rusya Federasyonu'na anlaşmayla gönüllü olarak verilenler dışında milletlerarası ve dış ekonomik ilişkilerin bağımsız iştirakçisi" olduğu tespit edilmiştir.

"Ek"in önemli hükümlerinden biri de Cumhuriyet'te, Rusya Federasyonu'nun ilgili organlarına gönüllü verilenler dışındaki bütün sorunların hukuki düzenlenmesini sağlayacak bağımsız yasama ve yargı sistemi, savcılık, avukatlık ve noterlik kurulması imkanının elde edilmesidir.

Federal Anlaşma'ya yapılan bu ek Cumhuriyet parlamentosu tarafından adli teşkilat, avukatlık, noterlik ve diğer konularda birçok kanun çıkarılmasına hukuki dayanak olmuştur.

Başkurt milli hareketlerinin liderleri Federal Anlaşma'nın imzalanmasına karşı çıkmışlardır. En radikal tutum ise Başkurdistan Yüksek Sovyeti'nin en kısa zamanda olağanüstü toplanması, Federal Anlaşma'ya Başkurdistan temsilcilerce atılan imzaların iptal edilmesi, Yüksek Sovyet Başkanı M. Rahimov ve Bakanlar Kurulu Başkanı M. P. Mirgazyamova'nın istifa etmesi talebiyle 9-30 Nisan 1992 tarihlari arasında protesto gösterileri ve toplu açlık grevleri yapan Başkurt Gençlik Birliği'nin (BGB) tutumudur.

2.2.3. Başkurdistan Anayasası

Rusya Anayasası ve Başkurdistan Anayasası'nın Rusya ile Başkurdistan arasındaki ilişkilerin değişiminde önemli yeri vardır. Başkurdistan'ı "Yenilenmiş Rusya Federasyonu'nun bağımsız ögesi" olarak tespit eden ve Rusya Federasyonu Anayasası'yla çelişen birçok maddesi bulunan Başkurdistan Anayasası'nın 5. maddesi ve Rusya Anayasası'nın 11. maddesine göre Rusya ve Başkurdistan arasındaki ilişkiler ikili anlaşma ve sözleşmelerle belirlenmektedir. Başkurdistan Anayasası'nın 69. maddesine göre ise Cumhuriyet, Başkurt halkının kendi kaderini tayin hakkını ve bağımsızlığını gerçekleştirmek üzere kurulmuştur. Yine aynı Anayasa'ya göre Rusya ile Başkurdistan arsındaki ilişki olağan federal merkez-federe birim ilişkisinden ziyade "anlaşma"ya dayalı ayrıcalıklı bir ilişkidir (m. 70).

Başkurdistan Anayasası'nın Başkurdistan cumhurbaşkanının Başkurtça ve Rusça bilmesi şartını getiren 92. maddesi geniş yankı uyandırmıştır. 1998 başkanlık seçim kampanyası esnasında Rusya Devlet Duması'ndan bazı miletvekillerinin başvurusuyla Rusya Federasyonu Anayasa Mahkemesi, Başkurdistan Anayasası'nın bu hükmünün değiştirilmesini kararlaştırmıştır.[15]

12 Aralık 1993'te yapılan cumhurbaşkanlığı seçiminde, oyların %64'ünü alan Murtaza Rahimov, cumhuriyet'in ilk cumhurbaşkanı seçilir. Diğer aday Rafis Kadirov ise seçmenlerin %28,5'inin oyunu alır. 14 Haziran 1998'de Murtaza Rahimov %73 oranında oy alarak ikinci kez Başkurdistan cumhurbaşkanı seçilir.

24 Aralık 1993 tarihinde Başkurdistan Yüksek Sovyeti yeni Başkurdistan Anayasası'nı kabul eder. 25 Aralık 1993'te Rusya çapında yapılan RF Başkanına, RF Yüksek Sovyeti'ne ve ekonomik reformlara güvenoyu referandumu yerine Başkurdistan'da Cumhuriyet çapında şu soruyla başka bir referandum yapılır:

"Başkurdistan Cumhuriyeti, Başkurdistan Cumhuriyeti'nin bütün halklarının çıkarları için, ekonomik bağımsızlığa ve Rusya Federasyonu ile Federal Anlaşma ve ona yapılan ek temelinde anlaşmalı ilişkilere sahip olmalıdır".

Ekonomik bağımsızlık ve Rusya ile anlaşmalı ilişkiler ilkeleri için referanduma katılan seçmenlerin %75,5'i evet oyu kullanmışlardır.

Başkurdistan Anayasası'na göre cumhuriyetin yüksek temsil ve yasama organı iki kademeli kurultaydır (Başkurdistan Cumhuriyeti Devlet Meclisi). 5 Mart 1995'te düşük bir katılımın olduğu kurultay seçimleri yapılır. Milletvekillerinin çoğunluğu iktidar temsilcileri ve yerel idare başkanlarından müteşekkil kurultay başkanlığına da Mihayl Zaytsev seçilir. Sıralamada Ruslar ve Tatarların ardından

üçüncü etnik grup oldukları halde Başkurtlar bu seçim sonucunda, Temsilciler Meclisi'nde 60 (%41,1), Yasama Meclisi'nde 19 (%55,8) milletvekilliği elde etmişlerdir.

2.2.4. Rusya Federasyonu ve Başkurdistan Cumhuriyeti Arasında Yönetim Ögelerinin Sınırlandırılması ve Yetkilerin Karşılıklı Değişimi Hakkında Anlaşma

3 Ağustos 1994'te imzalanan Federal Merkez (Moskova) ile yetkilerin karşılıklı değişimi hakkında Anlaşma, Rusya ile olan ilişkilerin olgunlaşmasına ciddi oranda katkıda bulunmuştur. Bu anlaşma çerçevesinde gündemdeki problemlerle ilgili 10 tane hükümetler arası sözleşme imzalanmıştır. Anlaşma sadece Rusya Federasyonu devlet organları ile Başkurdistan devlet organları arasında yetkileri sınırlandırılmamakta, diğer bir dizi sorunlara da çözüm bulmakta ve Başkurdistan'ın anayasasını, egemenliğini, devlet yapısı, mülkiyet, bütçe, vergi, yasama, adli teşkilat ve dış ekonomik faaliyetlerle ile ilgili karar verme hakkını tanımaktadır.

Anlaşmalarla elde ettiği ayrıcalıklar sonucunda Başkurdistan yeraltı kaynaklarından elde ettiği satım ve vergi gelirlerinin tümünü Cumhuriyet bütçesine aktarmış, Moskova'ya ödemede bulunmamıştır.

1992 ve 93 yıllarında Cumhuriyet'te topladığı vergilerden federal bütçeye hiç göndermeyen Başkurdistan sahip olduğu "istisnai" bütçeler arası rejim sonucunda 1994'te, toplanan tüm vergilerin sadece %12,5'ini göndermiştir. 1995'te ise Ağustos 1994'te yapılan anlaşma

nın da etkisiyle toplam vergi gelirlerinin %26,2'sini federal bütçeye göndermiştir. Ayrıcalıklı statüsünü 1996'da da koruyan Başkurdistan, kanun gereği federe birim topraklarında toplanan gelir vergisinin %10'unu, alkollü ürünlerden alınan dolaylı vergilerin %50'sini ve petrol ve gazdan alınan dolaylı vergilerin %100'ünü federal bütçeye göndermesi gerekirken, hiç göndermemiştir. Sonuçta Başkurdistan, 1996'da vergi gelirlerinin %28,1'ini, 1997'de ise %24,3'ünü federal bütçeye göndermiştir.

Mart 2000'de başkanlığa seçilen ve Duma'nın (Federal Meclis'in alt kanadı) desteğini arkasına alan V. Putin, aynı yıl itibariyle yaptığı hukuki reform girişimleriyle beraber geçen on yıl içerisinde federe birimler lehine gelişen durumu Federal Merkez lehine çevirmeye ve federal hiyerarşiyi tekrar kurup güçlendirmeye başlamıştır. Bu bağlamda 2001 yılı ortalarına kadar tüm federe birimlerin anayasa, kanun ve kararnamelerinin Federal Anayasa'ya ve federal kanunlara uygun hale getirilmesi kararı alınmıştır. Bu dönemde Başkurdistan'a geçmiş dönemde tanınan ayrıcalıklar sorgulanmaya başlanmış ve Rusya Federasyonu Anayasası ve kanunlarının Başkurdistan'da da üstünlüğünü sağlayacak adımlar atılmaya başlanmıştır. Bu bağlamda Başkurdistan Anayasası'nda da köklü değişiklikler yapılıp Kurultay'ın (Başkurdistan Yasama Meclisi) onayına sunulmuştur.

2.3. Milliyetler Arası İlişkilerin Durumu

Volga Boyu Federal Okruğu (Privoljskiy federalnıy okrug) içerisindeki cumhuriyetlerinin (Tataristan, Başkurdistan) endüstriyel ve sosyokültürel gelişmişliği bu bölgedeki etnopolitik sürece rengini vermiştir: Tataristan ve Başkurdistan'da "milli muhtariyet ve bağımsızlığa" sevk eden milli ve ekonomik faktörler birleşmiştir. Bu cumhuriyetlerdeki etnik bileşenli siyasi hareketler faaliyetlerini Rusya Devleti'nin temel prensiplerini değiştirmeye yönlendirmişlerdir.[16] Bu halkların, yerel iktidar ve diğer resmi organlar vasıtasıyla ileri sürdükleri talepler, aslında milli ayrılmayı hedeflememekte, fakat federe birimlerin federasyon içerisinde eşitliği prensibinin onaylanması, federe birimlere "federasyonun kaynağı" statüsünün verilmesi (yani bu birimler haklarını Federal Merkez'e veriyorlar, yoksa tersi değil) ve federe birimlerin haklarının Federal Merkez'e karşı üstünlüğünün tasdik edilmesini amaçlamaktadır.[17]

Milliyetler arası ilişkiler açısından Başkurdistan'ın nispeten istikrarlı olduğu gözlenmektedir. Bununla beraber, aynı Cumhuriyet içerisinde büyük etnik grupların (Ruslar ve Tatarlar) birarada yaşamalarının zorluğu, devlet egemenliği, temel dillerin statüsü, önemli mevkilerin ve yüksek öğretim kurumların paylaşımında milli kota uygulaması ciddi problemlerin doğmasına sebep olmaktadır.

Daha 1989-1991 yılları arasında Başkurdistan'da üç milli parti ve sosyal-politik örgütler bloğu oluşmuştu. Başkurtların çıkarlarını ifade için Başkurt Halk Merkezi "Ural" (1988'in sonlarında kuruldu), Başkurt Milli Kongresi (Aralık 1989), Başkurt Gençlik Birliği (1990), Başkurt Halk Partisi (Kasım 1990) gibi örgütlenmeler kuruldular. Tatar Diasporası ise Başkurdistan Tatar Toplumsal Merkezi (TTM) (Ocak 1989), Tatar Gençlik Birliği "Azatlık" (Aralık 1990), Tatar Demokratik Partisi" İdil-Ural" (1991) tarafından temsil edilmekteydi. Ufa Konseyi (Ufimskiy Sobor) (1989), "Rus" Cemiyeti (Obşestva "Rus") (Mayıs 1992), Rusya Demokratik Partisi (Ekim 1990), Rusya Sosyal-Demokrat Partisi (Ekim 1991) yerel örgütleri de Başkurdistan'da yaşayan Ruslar ve Rusdilli nüfusun çıkarlarının savunuculuğunu üstlenmişlerdi.

Başkurt milli örgütleri, Cumhuriyet'in egemenliği ve bağımsızlığının pekiştirilmesi, Rusça ile beraber Başkurt diline devlet dili statüsünün kazandırılması ve başkanlık yönetim biçiminin benimsenmesi için mücadele vermektedirler. Tatar örgütleri Başkurdistan'ın egemenliği fikrini ve bazı çekincelerle başkanlık yönetimini kabul etmekte, Tatarcaya da, Rusça ve Başkurtça gibi devlet dili statüsü verilmesini talep etmektedirler. Bundan başka, TTM. Tatarların yoğun olarak yaşadıkları bölgede Tatar Milli Bölgesi kurulması taraftarıdır. Rus ve Rusdilli örgütlenmeler ise egemenlik ve başkanlık yönetimine, devlet yönetimi ve eğitimde Başkurtlara milli kota verilmesine karşı çıkarken, Rusçanın (Tatarca ve Başkurtça ile birlikte) devlet dili statüsünde olmasını istemektedirler. Başkurdistan'da Rusdilli nüfusun çıkarlarını temsil eden esas grup "Rus Toplumsal Birliği", ilk adımda Başkurt milli hareketleriyle cepheleşmeyi başlatmıştır.

Tatar ve Rus oluşumların çoğunluğunun Başkurt örgütler karşısında işbirliği içerisinde olduğu dikkati çekmektedir. Örneğin, 1991 yılı Eylül ayında, Rusya Demokratik Partisi, Ufa Konseyi, Tatar Toplusal Merkezi, Tatar Demokratik Partisi "İdil-Ural" ve diğer Tatar ve Rus grupların katıldığı Başkurt Demokratik Güçler Kongresi ortaya çıkmıştır. Kongrenin esas kurulma hedefi Başkurt gruplar tarafından savunulan egemenlik ve başkanlık yönetimi fikirlerine karşı mücadele etmektir.

3. Milli Hareketler ve Ayrılıkçı Eğilimler

Başkurt milli hareketlerinin en önde geleni, Aralık 1989'da Başkurt Halkı I. Kurultayı tarafından seçilen Başkurt Halk Merkezi "Ural"dır (BHM). BHM Başkur

distan'ın statüsünün muhtar cumhuriyetten SSCB içerisinde birlik cumhuriyeti statüsüne yükseltilmesi konusunu ilk kez gündeme getirmiştir ve Başkurtça ve Rusçaya devlet dili statüsü verilmesini talep etmiştir. Merkez daha sonra, 1990-1991 yıllarında Başkurdistan'ın egemenliği isteğini seslendirmiş ve başkanlık yönetim biçimi fikrini desteklemiştir. 1991 Kasım ayında Başkurdistan Yüksek Sovyeti, yapılması gereken cumhuriyet başkanlık seçimini iptal edince BHM ve diğer Başkurt milli örgütleri, başkanlık seçimlerini yapma isteklerini destek için toplu gösteriler organize ederek milletvekillerine baskı yapmayı denemişlerdir.

Kasım 1990'da BHM içerisindeki radikal kanat ayrılarak Başkurt Halk Partisi'ni (BHP) kurar. BHP'nin ana hedefi Başkurdistan'ı Rusya Federasyonu'ndan ayırıp Başkurt Milli Devleti'ni kurmak, böylece de Başkurt halkının kendi kaderini tayin etmesini gerçekleştirmektir. BHP genel olarak "Ural" ve diğer Başkurt milli örgütleri ile işbirliği yapmaktadır.

1990 yazında BHM'nin gençlik kanadı Başkurt Gençlik Birliği (BGB) kurulur. Bu birlik, bir taraftan BHM ve BHP'nin, Cumhuriyet'in bağımsızlığının pekiştirilmesi ve Başkurt halkının yeniden ihyası ile ilgili genel politikasını desteklemekte, milli hareket ve birliklerin tüm faaliyetlerine aktif olarak katılmakta, diğer taraftan da, "İmparatorluk Rusyası'nın" "kayırdığı" adamlardan oluştuğunu düşündükleri cumhuriyet iktidarı ile işbirliğine karşı çıkmaktadır. Önemli faaliyetlerinden birisi, Nisan 1992'de, yani Federal Anlaşma'nın Başkurt idareciler tarafından imzalanmasından sonra, Birlik "egemenlik fikrine ihanet" saydıkları bu olayı protesto amacıyla birçok grev ve gösteri organize etmek olmuştur.

23-26 Aralık 1991 yılında Ufa'da "Ural"ın girişimiyle, Yüksek Sovyet Başkanı Rahimov önderliğinde Cumhuriyet yöneticilerinin iştirak ettikleri IV. Tüm-Başkurt Kongresi yapılır. Kongrede Başkurdistan iktidarı Moskova'ya karşı tavizkar bir tutum içinde olduğu gerekçesiyle eleştirilir ve Rusya ile eşit haklı bir anlaşma yapılması sürecinin hızlandırılması, Başkurdistan'ın ikili statüsünden bahseden Egemenlik Deklarasyonu hükümlerinin yürürlükten kaldırılması ve ayrıca başkanlık seçimleri yapılması ve devlet dili meselelerine dönülmesi talep edilir. Bu talepleri gerçekleştirmek için kongre, Başkurt Milli Hareketi'nin genel-milli organı olan Başkurt Milli Kongresi'ni (BMK) seçer.

1991 sonu ve 1992'de kongre, Başkurdistan Yüksek Sovyeti önünde, Milli Kongre kararlarının gerçekleştirilmesi talebiyle düzenli olarak toplu gösteriler organize eder. Ancak 1992 sonbaharında BMK hükümet karşıtı eylemlerden vazgeçerek Yüksek Sovyet önündeki grevi sona erdirir. Yerel gözlemcilere göre kongrenin bu taktik değişikliği Başkurt Milli Hareketi liderleri ile Murtaza Rahimov arasındaki yakınlaşmayla ilgilidir.

1993 Ocak ayında yapılan Rusya Federasyonu Halk Temsilcileri seçiminin Başkurdistan kısmı Başkurt milli oluşumlarının seçmenlerden destek görmediğini göstermiştir: Örneğin, BHM "Ural"ın

başkanı M. Kulışerifov gerekli oyu alamamış, Başkurt Gençlik Birliği adayı V. Matviyev (ki onu aynı zamanda Çuvaş milli grupları da desteklediler) ise sadece %18,9 oranında oy toplayabilmiştir.

90'lı yılların ortalarına doğru Başkurt milli örgütlerinin aktiflikleri hissedilir derecede azalmıştır. Bu azalışta genel siyasi aktifliğin düşme eğilimine geçmesi ve milli hareketlerin egemenlik ve bağımsızlık için mücadelelerinde inisiyatifi Cumhuriyet yönetimine kaptırmaları etkili olmuştur. Yürütme organında ve Devlet Meclisi Kurultayı'nda da bu milli oluşumlar temsil edilememişlerdir.

Başkurdistan'da anılan gruplardan başka, fiilen, Başkurt Halk Merkezi "Ural" ve Başkurt Halk Partisi'nin eylemlerini sürekli destekleyen Başkurdistan Halk Partisi, Başkurt Kazaçik Kültür-Tarih Cemiyeti "Severnıye Amurı", Başkurt Kadınlar Cemiyeti ve diğer küçük örgütler de faaliyet göstermektedirler.

Başkurt Halk Partisi ve Başkurt Gençlik Birliği'nin radikal kanadı Başkurt milli hareketleri içerisinde ayrılıkçı söylem ve eylemleriyle dikkat çekmektedir. Bundan başka, bağımsız Başkurdistan'da Tatarlara tüm haklara sahip vatandaşlık hakkı verilmesini isteyen Tatar Demokratik Partisi "İdil-Ural" Başkurdistan'ın Rusya'dan ayrılması fikrini desteklemektedir.

Özellikle Başkurt Gençlik Birliği'nin aktif üyeleri arasındaki gözlenen aşırı eğilimler Çeçen Savaşı ile güçlenmiştir: Çeçenlere yardım için gönüllü birlikler oluşturulması, toplu gösteri ve mitingler düzenlenmesi girişimleri gibi.

1990 sonrası dönemde ciddi manada ekstremist faaliyetler görülmeyen Başkurdistan'daki milli hareketler içerisinde ayrılık taraftarlarının başarılı olabilme şansı oldukça az görünüyor. Bunda Başkurtların Başkurdistan etnik grupları arasında sayı itibariyle Ruslar ve Tatarlardan sonra üçüncü sırada yer almaları etkili olmaktadır.

Sonuç

Rusya Federasyonu'nun "verici" kabul edilen, zengin ve finansal yönden bağımsız olan Başkurdistan'ın bu ekonomik gücü ona 1990-2000 arasında kendi şartlarını Moskova'ya dikte etme ve ek ayrıcalıklar kazanma fırsatını vermiştir. Ancak, yukarıda da belirttiği

miz gibi Putin ile başlayan yeni toparlanma döneminde, diğer federe birimlerde olduğu gibi Başkurdistan'ın da ayrıcalıklı statüsünün Moskova lehine değişeceği, "aşırı" serbest hareket sahasının daralacağı anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan, gelişmiş ekonomik potansiyeli, uzun zamandır iktidarda bulunan ve kendi halkının desteği ile hareket eden yerel ve federal seviyede etkili lideriyle beraber Başkurdistan siyasi ve milliyetler arası ihtilaflara sürüklenmekten uzaktır. Yerel yorumcular, etnik ayrılıkçılık ve ekstremizmin Başkurdistan halkı arasında yankı bulmadığı ve Cumhuriyet'in sosyal ve siyasi hayatını etkileyen önemli bir faktör olmadığı noktasında birleşmektedirler.

1 1993 tarihli Rusya Federasyonu Anayasası'na ve tek tek Cumhuriyetlerin anayasalarına göre bu cumhuriyetlerin resmi adlarında "muhtar" kelimesi yer almamaktadır. Başkurdistan'ı Ruslar, XVI. yy.'ın sonundan itibaren Başkiriya (Başkortostan) olarak adlandırmışlardır.

2 Rusya Federsayonu topraklarının %0, 8'i. toprak büyüklüğü açısından RF içerisinde 30. sırada yeralmaktadır.

3 Z. V. Togan'a göre Başkurtların geçmişleri VII. yy.'a kadar dayanmaktadır. Togan, Z. V. **Başkurttardıng tarihi**, Ufa 1994. s. 11-12.

4 Bir-iki sene aralıklarla devam eden isyanlar sırasında Başkurtların zaman zaman Macaristan'a kadar ilerledikleri bilinmektedir.

5 Ayrıntılı bilgi için bkz. Hayit, B. **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi**. Türk Tarih Kurumu Basımevi-Ankara, 1995. s. 219-244; Togan, Z. V. Hatıralar, İstanbul 1969, s. 185-189.

6 "Küçük Başkurdistan" (Malaya Başkiriya), Başkurdistan Cumhuriyeti'nin 15 Kasım 1917'de ilan edilen ve Başkurt Oblast (Merkez) Şurası tarafından benimsenen ismidir. Küçük Başkurdistan 78439 Mk2 alana ve 1. 219. 852 nüfusa sahipti. 14 Haziran 1922 tarihli VTSİK kararnamesiyle sınırları genişletilince Büyük Başkurdistan (Bolşaya Başkiriya) olarak isimlendirilir. "Obrazovaniye Başkirskoy Sovyetskoy Sotsialistiçeskoy Respubliki". **Sbornik dokumentov i materialov**. Ufa, 1953**;** Kulşaripov M. M. **Z. Velidov i obrazovaniye Başkirskoy Sovyetskoy Respubliki**. Ufa. y a 1992.

7 Aminev Z. A. **Oktyabrskaya sotsialistiçeskaya revolyutsiya i grajdanskaya voyna v Başkirii (1917-1919 gg.)**. Ufa. 1966; Yuldaşbayev B. H. **Noveyşaya istoriya Başkortostana**. Ufa, 1995.

8 "Uralskiy ekonomiçeskiy rayon", **Federalizm**. 1999. No 4. s. 216; **Narodı Rossii: entsiklopediya**. Gl. red. Tişkov V. A. M., 1994.

9 Zakon Respubliki Başkortostan 15 Şubat 1999, N 216-z "O yazıkah narodov Respubliki Başkortostan", (m. 3/1).

10 **Çto nujno znat o narodah Rossii**. **Spravoçnik dlya gosudarstvennıh slyjaşih**. Otv. red. Mihaylov V. A. M., Nauçno-izdatelskiy tsentr "Skriptoriy", İnformatsionno-izdatelskoye agentstva "Russkiy mir", 1999. s. 132.

11 "Vıstupleniye B. N. Yeltsina na vstreçe s obşestvennostyu Ufı", **Sovyetskaya Başkiriya**. 1990. 14 Ağustos.

12 Rusya Egemenlik Deklarasyonu'nun 9. maddesinde muhtar cumhuriyetler, diğer muhtar idari birimler, kray ve oblastların haklarının esaslı olarak genişletilmesi gerektiği kabul ediliyordu. Muksinov i. Ş. "O gosudarstvenno-pravovom statüse Respubliki Başkortostan v sostave Rossiyskoy Federatsii". **http://www**. **kcn**. **ru/tat_ru/politics/tatarstan/gossovet/izdan/federal/muksinov**. **htm**

13 Yauşev K. "Zikzagi suvereniteta", **Etnopolitiçeskaya mozaika Başkortostana**. T. 1. M., 1992. s. 149-150.

14 **Prilojeniye k Federativnomy Dogovoru ot Resbubliki Başkortostan**.

15 Postanovleniye konstitutsionnogo Suda Rossiyskoy Federatsii ot 27. 04. 1998. "Po delu o proverke konstitutsionnosti otdelnıh polojeniy çasti pervoy stati 92 Konstitutsii Respubliki Başkortostan, çasti pervoy stati 3 Zakona Respubliki Başkortostan "o prezidente Respubliki Başkortostan" (v redaktsii ot 28. 08. 1997) i statey 1 i 7 zakona Respubliki Başkortostan "Ovıborah Prezidenta Respubliki Başkortostan", **İzvestiya Başkortostana**. 19. 05. 1998.

16 Cumhuriyetlerde faal olan milliyetçi hareketlerden bir kısmı milliyetçi fikirleri aşırı milliyetçi yorumu ile kullanmaktadırlar. Örneğin, Tataristan'daki radikal halk hareketi "İttifak Partisi" Türk birliği sloganı ile hareket etmekte, komşu bölgelerden açıkça toprak talebinde bulunmaktadır. Bu parti, aynı zamanda Tataristan'ın Rusya Federasyonu'nun federe birimi olduğunu tanımamakta ve Tataristan'ı bağımsız kabul etmektedir. Başkurt Halk Merkezi "Ural" yerel halkın özel durumu tezini savunmaktadır.

17 Denisova G. S. "O rayonirovanii etnipolitiçeskovo protsessa v Rossiyskoy Federatsii", **Problemı samobıtnosti Rossiyskoy gosudarstvennosti**. S. 39.

Aminev Z. A. **Oktyabrskaya sotsialistiçeskaya revolyutsiya i grajdanskaya voyna v Başkirii (1917-1919 gg.)**. Ufa. 1966.

"Başkirı", **Etnopolitiçeskiy vestnik Rossii**, 1993, No: 1.

Bukbulatov İ. "Başkortostan v yanvare 1993 goda", **Politiçeskiy monitoring İnstituta gumanitarno-politiçeskih issledovaniy**, 1993, No: 1, Yanvar.

Bukbulatov N. V. "Başkirı", **Narodı povoljya i Priuralya**. M., 1985.

Bukbulatov N. V. **Başkirı: Kratkiy etnoistoriçeskiy spravoçnik**. Ufa, 1995.

Çto nujno znat o narodah Rossii. **Spravoçnik dlya gosudarstvennıh slyjaşih**. Otv. red. Mihaylov V. A. M., Nauçno-izdatelskiy tsentr “Skriptoriy”, İnformatsionno-izdatelskoye agentstva “Russkiy mir”, 1999.

Federalizm. 1999. No: 4.

Filatov C., Şipkov A. “Başkortostan: religiya i vlast” **Drujba narodov**, 1996, No: 5.

Hayit, B. **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi**. Türk Tarih Kurumu Basımevi-Ankara, 1995.

Kuzeyev R. G. **Başkirskiye şecere**. Ufa, 1960;

Kuzeyev R. G. **Narodı Srednogo Povoljya i Yujnogo Urala: Etnogenetiçeskiy vzglad na istoriyu**. M., 1992;

Kuzeyev R. G. **Proishojdeniye başkirskogo naroda**. **Etniçeskiy sostav**, **istoriya rasseleniya**. M., 1974.

“Labirint”, informatsionnaya baza İnformatsionno-issledovatelskogo tsentra “Panorama”, 1998.

Majitov N. A. **Yujnıy Ural v VII-XIV yy**. M., 1977;

Manatov Ş. “Başkirskaya Avtonomnaya Respublika” **Jizn natsionalnostey**, 1923, K. 1.

Narodı Rossii: entsiklopediya. Gl. red. Tişkov V. A. M., 1994.

Rudenko S. İ. **Başkirı: istoriko-etnografiçeskiye oçerki**. M. -L., 1955.

Togan, Z. V. **Başkurttardıng tarihi**, Ufa 1994.

Vaçnadze G. **Goryaçiye toçki Rossii**. M., Marburg, 1993.

Yuldaşbayev B. H. Natsionalnıy vopros v Başkirii nakanune i v period Oktyabrskiy rebolyutsii. Ufa, 1984.

Yuldaşbayev B. H. Noveyşaya istoriya Başkortostana. Ufa, 1995.

YRD. DOÇ. DR. SUZAN TOKATLI

Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat / Türkiye

Başkurt, Volga nehri ile Orta ve Güney Urallar'da yaşayan bir Türk kavminin adıdır. Kuzey Ural bölgesinde Başkurt halkının varoluşunu ilk olarak 9-10. yüzyıllara ait yazılı kaynaklardan öğrenmekteyiz.

Başkurtlar dört zümredirler:

1) Dağ Başkurtları: (Bürcen, Üsergen, Tamyan)

2) Yalan: (Ova-Bozkır) Başkurtları: (Yurmatı, Küdey, Geyne, İrekti, Yeney, Tanıp Urugları)

3) Bu zümre çeşitli yüzyıllarda Başkurtlara doğudan geçerek katılan: Kıpçak, Kanˇ lı, Suvun, Uran, Kaylı, Katay (Boyat), Kerey (Kerayit), Çuras, Nogay, Kırgız, Merkit gibi urugların parçalarından ibarettir. Bunların Dağ Başkurtları arasında yerleşenleri tam Başkurtça konuşur, batı bölgelerine yerleşenlerin çoğu Tatar şivesi tesiri altındadır.

4) Bu zümre batıdan, Bulgar ve Kazan taraflarından, bu yerler Rus istilasına uğradıktan sonra Başkurdıstan'a gelen mülteci Tatar, Büker (Bulgar), Mişer ve Müslüman Çuvaşlardır. Batıda Kazan Hanlığı sahasından gelen bu mültecilere Ruslar "Başkiry Pripuşçenniki" yani "içeriye alınan Başkurtlar" adını vermişlerdir.

Bu dört zümreden ilk üçü yarı göçebe yaşayan, geniş topraklara ve yaylalara sahip, kabile teşkilatını muhafaza etmişlerdir. Dördüncü zümre ise eskiden beri çiftçi olan köylülerdir. Kabile teşkilatını, tarihi destanları ve gelenekleri bilmezler.[1]

Başkurtların, Volga Bulgarları gibi Batı Türkistan'ın güney kısmından geldiklerini gösteren deliller olduğu bildirilse de onların miladın başında bile bugünkü ülkelerinde yaşadıkları, Başkurtların vatanının Ural bölgesinde olduğu Yenisey Kırgızlarının cedlerine ait menkıbeler ve Oğuz Destanı'nda belirtilmektedir.[2]

Ebu'l-Gazi Bahadır Han Başkurtların çoğunluğunu Kıpçakların oluşturduğunu söylemiştir. Şecere-i Terakime adlı eserinde bu konuda şu sözler yer alır: "Ol oğlanın Khan, öz kolunda sakladı. Yiğit bolgandın sonE (ra): Urus, Avlak (Eflak) ve Macar ve Başgırd >lleri yaEı >rdiler. Kıpçak'Ea köp >l ve nöker b>rip ol yakka Tın ve Atıl Suy'nıng yakasıEa yıbardı. Üç yüz yıl Kıpçak ol y>rlerde pâdişahlık kılıp olturdı. Barça Kıpçak Eli, anıng neslinden tururlar." Ayrıca Şecere-i Terakime'de Başkurtlara komşu (Eştek/Heşdek, Ruslarca Ostyak) İştek kavmine ve kuban (Nogaylara göre Kuman) ırmağı boyundaki Çerkesler ile Terek boyundaki Tümen (Tuman-Kazı-Kumuk) ahalisine Cengiz istilasından sonra çok sayıda Kıpçağın sığındığı anlatılmaktadır.[3] Eski Arap müellifleri Başkurt ismini başcirt (istahri), başgird şeklinde yazarak, İbni Fadlan'ın "dağlık, ormanlık ve içerisine nüfuzu

zor olan bir memlekette yaşadıklarını ve bu ülkenin merkezinin o zaman bağlı olduğu Bulgar kabilesinden 25 günlük mesafede bulunduğunu" söylediğini ifade ederler.

Arap müelliflerinden Şemseddin Dimaski, Moğollar zamanındaki Başkurtları, Kıpçak urugları arasında saymıştır.

Başkurt ülkesini gezen Ebu Hamid'el-Endülisî, Başkurtlardan Müslüman olan Davud b. Ali isminde birinin, Anadolu ve Konya civarında "uzun insanlar" mezarları hakkında bilgi verdiğini söyler. İdrisî de Yayık ve Ak İdil nehirleri üzerinde bulunan Nemcan, Gurhan ve Kurukaya şehirlerinden ve buralarda yapılan silahlardan ve buralarda çıkan sincap ve kunduz derilerinin yakın ve uzak beldelere ihracından bahsetmiştir.[4] Arap tarihçisi Dimiskî de Başkurtların; Tok, Kumandur, Berndi, Beçene, Kara Börklü, Uzun ve Çurtan urugları ile birlikte Kıpçakların küçük urugları olduğunu söyler.

Başkurtlar 13. yüzyılın birinci yarısında Moğol-Tatar istilasına maruz kaldılar. 13 ve 15. yüzyıllar arasında, IX. yüzyılda Kazan bölgesinde kurulan Bulgar Devleti'nin Cengiz Han'ın torunu Batı Han'ın istilâsı sonucu yıkılarak, yerine bu bölgede hüküm sürmeye başlayan Altınordu Devleti'nin himayesinde yaşadılar. Başkurtlar bu dönemde Seyyid Batır idaresinde Macaristan'a kadar uzanan seferler yaptılar.

Başkurt-Macar münasebetleriyle ilgili çeşitli görüşler şunlardır: Macarlar arasında yüzyıllarca Ural bölgesinde kardeşlerinin kaldığına dair hatıralar yaşadığı ifade edilir. Macarların doğudaki Magna Hungariası bir çok bilgini göre bugünkü Başkurt toprağı ile eşittir.

1943'te Czegledy, İbni Fadlan'ın Seyahatnâmesine dayanarak, Başkurtların bir kısmının Macar soyundan olduğunu, bunların Volga nehrine dökülen Çirmişen ırmağı çevresinde yerleşmiş olabileceklerini söyler.

13. yüzyıl seyyahı Plano Carpini ve Rubrukvis, Başkurtlarla Macarları aynı kavim olarak gösterir. Pregni'ye göre 13. yüzyılda Başkurdıstan'daki Macarlar, Volga nehrinin sağ çevresinde Bulgarlara bağlı olarak yaşıyorlardı. Ona göre Magna Hungaria burasıydı.

1963'te Rasonyi, İdil nehrinin bir hayli uzağında ve bugünkü Başkurt sahasının batı ve güneybatı bölgesinde 18. yüzyıl başlarında Macaristan'da da bulunan ortak bir kaç coğrafi yer adı bulunduğunu açıklar. Bu yer adları şunlardır: Kunduruş Irmağı (Kunduzlu) üç yerde; Bekaş (Kurbağalı) oymak adı, İdeş (tatlı) çay adı, iki yerde, Megaş (yüksek) dağ adı olarak iki yerde rastlanır.

Rasonyi tarafından bulunan eski Macar yer adları ile ilgili olarak Nemeth, bu adların eski Macarların Başkurt oymak teşkilatı içinde kalmış adlar olduğunu belirterek, tarihi bakımdan şöyle bir açıklama yapmıştır:

Bulgar-Türk fonetiğine uygun eski Macar oymak adı Cormati, Başkurt Yurmatı, Surmatı Eski Macar Yeneli, Başkurt Yeney her iki kavimde de müşterektir.

Nemeth bu adlara eski Macarlarda oymak adı olan ve bugün de yaygın olarak kullanılan üç yer adını ekler. Bu adlar:

Eski Macar Nek, Başkurt Neg-man

Eski Macar Yula, Cula, Başkurt Yula-man

Eski Macar Keseh, Başkurt Kese-tabın'dır.

Decsy ise, Başkurdıstan toprağında Başkurtlardan önce uzun bir süre Volga Bulgarları tesirinde kalan Macarların yaşadığını, onların büyük bir kısmının 600 yıllarında güneye göç ettiklerini, bir kısmının da eski yurtlarında kaldıklarını, bu eski Macarların dilinin Proto Başkurt dilinin de temelini oluşturduğunu, sonradan oraya göç eden Türklerin Macarları Türkleştirdiğini, daha sonra bu bölgeye akın eden Moğolların, bir çok Tatar ve diğer unsurları da birlikte getirdiklerini ifade eder.

Bütün bu bilgiler, Macarların eski yurtları olan Magna Hungaria'nın daha sonra Başkurt toprağı adı aldığına ve birçok unsurlardan meydana gelen Başkurtların içinde bir grup Macarların da bulunduğuna delil sayılabilir.[5]

Altınordu Devleti'nin dağılmasından sonra kurulan Kazan Hanlığı sınırları içinde yaşayan Başkurtların bulunduğu arazinin Ak İdil ve Kama nehirlerinin doğusunda olan kısmı, Cengizlilerden Şeybanoğulları idaresine, güneydoğu kısmı da Nogay Mirzalarının hükmü altına girmiştir. 1469 yılında Kazan Hanı İbrahim'in Ruslara karşı seferlerine Başkurtlar da katılmıştır. 15 ve 16. yüzyıllarda Başkurt bölgesini Şeyban-Tura hanları idare etmiştir. 16. yüzyılın ortasında Kazan Hanı Hak Nazar, Başkurt ülkesini idaresi altına aldı.[6]

1552'de Kazan, 1558'de Astrahan hanlıkları ortadan kalktıktan sonra, Rus istilası başlamış, gerek Nogay mirzaları gerekse Tura-Sibirya hanlarının karşı koymaları Rusların Ural bölgesine doğru yürüyüşüne engel olamamıştır.

Başkurtlar, Rusya ile bağlarını kuvvetlendirmeye başlar. Rusya ile birleşmek için elçilerini Moskova'ya gönderirler. IV. İvan tarafından kabul edilen elçiler dinlenir. Çar, onların isteklerini kabul eder. Burada yaşadıkları arazi ve daha önce Nogaylarda bulunan toprakları üzerindeki hakları kabul edilir, fakat kendileri yasağa bağlanır. 1557 yılında Kazan ve Nogay Başkurtlarının da Moskova Devleti ile birleşimi gerçekleşir.[7]

1579 yılında Rusların, Başkurt topraklarında Ufa şehrini kurmasından sonra, Başkurt topraklarını zaptetmeye başlamaları, Başkurtların Ruslara olan güvenini yitirmesine ve Başkurtlar arasında kımıldanmalara sebep olmuştur. Önce Rus karakollarına yapılan münferit baskınlar ve çete savaşları daha sonra ciddi bir mücadeleye dönüşmüştür.

Başkurtlar, 1664 yılında Seyyid Batır idâresinde ayaklandılar. Bu ayaklanma tarihte "Seyyid Ayaklanması" olarak bilinmektedir. Bu ayaklanma üç yıl sürmüş, Rus hükümetini çok uğraştırmıştır. Başkurtlar, 1662-1665 yıllarında Köçüm Han'ın oğulları tarafından idâre edilen Rus aleyhtarı savaşlarda da büyük gayretler göstermişlerdir. 1679-1781 yıllarında da Başkurt topraklarında kargaşa devam etmiştir.[8]

I. Petro Zamanında Başkurt İsyanları

Başkurtların ikinci büyük ayaklanması 1707'de I. Petro zamanında olmuş, bu ayaklanmaya da Ufa'daki

Rus memurların kötü idâresi sebep olmuştur. Çeşitli işkence ve baskıya maruz kalan Başkurtlar, bu duruma Aldar ve Kösüm adlı iki yurtseverin yönettiği "Aldar Kösüm isyanı" ile cevap vermişlerdir. Bu isyanda asıl hedef, Rusya'dan tamamen ayrılmak ve bağımsızlık elde etmekti. Bu ayaklanma bastırıldıysa da Başkurt topraklarında huzur fazla uzun sürmedi. 1709'da Başkurtlar bağımsızlık elde etmek için tekrar ayaklandılar. Petro, âsi Başkurtları kılıç ve ateş ile de yok etmenin câiz olduğunu, bir gönüllü savaşçı, Başkurtlardan ne elde ederse kendisinin olacağını ilân ettirdi. Bunun üzerine Kalmuklar, on bin kişilik fırkasıyla Başkurt yurduna akın ederek bütün ülkeyi darmadağın ettiler. Bu durum karşısında Başkurtlar savaştan vazgeçtiler. Ancak, 1710 yılında Başkurt topraklarına bir kez daha Kalmukların gönderilmesi ihtiyacı doğmuştur.[9]

18. Yüzyılın 30'lu Yıllarında Başkurt İsyanları

Rus hükümeti, Başkurtları Kazak-Kırgızlardan coğrafi yönden ayırmak ve Başkurtları arkadan kuşatmak düşüncesiyle 1734'te Cayır (Ural) nehrine dökülen Or çayının ağzında bir kale kurmaya karar vermişti. O günlerde Petersburg'da bulunan Başkurt aksalı Tilekey Tokçuraoğlu, Rusların bu teşebbüsüne silahla karşı koymak gerektiğini anlatır. Kilmek-abız, bu ihtara uygun şekilde hazırlanarak Kirillov'un kafilesine hücum eder. Ancak onların ilerlemesine engel olamaz. 15 Ağustos 1735'te eski Orenbug kalesinin temeli atılmıştır. Fakat, bu sırada Başkurt topraklarında Rus birlikleriyle çarpışmalar devam etmektedir.

Petersbug hükümeti 1736 yılını sonunda, Başkurtların bir daha ayaklanmalarına engel olmak için, Kirillov'un hazırladığı içtimaî ve siyasi tedbirler tasarısını onaylar. Bu tasarıda Başkurtları yasaklı sınıfına çevirmek, evlerde silah, köylerde demirci ve demir dükkanlarının bulundurulmaması, Başkurt bölgesini idare görevini üstlenir. Başkurtlardan üç kişinin herkesin gözü önünde asılacağını ilan eden Urusov'un bu sözleri Başkurtları tekrar ayaklandırmıştır. 1740 yılının Mart ayında büyük bir ayaklanma başlar. Bu ayaklanmayı Yurmatı ulusu Başkurtlarından Karasakal lâkaplı kişi yönetiyordu. Urusov'un kurduğu komisyonda, esir düşen Başkurtlar sorguya çekiliyordu. Buna dayanamayan Karasakal Kazak-Kırgız bozkırlarına çekilip gitmeye mecbur olur. Başkurtlar Rus memurlarına teslim olmaya başlarlar. Bu isyanların ortaya çıkmasında dinî baskılar da rol oynamıştır.[10]

1755 İsyanı

Başkurtların eksik idâri muhtariyeti, günden güne daha da azaltılıyor, 1754 yılında da tuz tekeli kanunu uygulanmak isteniyordu. Bu kanuna göre Başkurtlar, vergi ödemekten muaf tutulacaklar, fakat tuzu hükümetten almaya mecbur olacaklardı.

Tuzu ülkelerindeki tuzlu göllerden çıkarıp kullanan Başkurtlar, buna karşı çıkarak 1755 yılının Mayıs ayında ayaklandılar. Bu ayaklanmayı Abız Abdullah Batırşah Alioğlu yönetiyordu. Batırşah, Kazan şehrindeki Müslümanların da baş kaldırmasına ve Kazak-Kırgızların yardımına güvenmişti.

Fakat umutları gerçekleşmedi. Pek çok Başkurt, Ural nehri geçitlerinde Rus Kazaklarıyla, Kalmuklar tarafından yok edildi.

Kazan şehri 1552'de Ruslar tarafından ele geçirildikten sonra, Rusların Kazan şehri Müslümanları üzerindeki dinî ve içtimaî baskıları 1755'te biraz hafifletmişti. Fakat bu kadar uzun süren baskılar sırasında çok sayıda Kazan Türkü, Kama nehri ötesine, Başkurt ülkesine kaçmaya mecbur olmuştur. N. Firsov'a göre, Başkurtları isyana sürükleyenler, bu Kazanlı mültecilerdir.

Pugaçov İsyanı

Pugaçov, Başkurtlara tam bağımsızlık ve Başkurt topraklarına yerleşen bütün Rusları çıkarma sözü verir. Bu çekici vaatler, Başkurtları gayretle çalışmaya sevk eder. Kazanlı Türkler ve Kazan bölgesindeki diğer bütün halklar, Pugaçov hareketine büyük bir istekle katılırlar. Pugaçov isyanının başladığı sıralarda, Başkurt isyan hareketini Yolay Ağa ile oğlu Salavat Batır idare etmektedir. 1774 yılının Nisan ayı ortalarında Salavat komutasındaki orduda iki binden fazla savaşçı vardı. Birkaç defa meşhur General Nikhelson ile de savaşmışlardır. Pugaçov isyanında, Pugaçov yakalanır ve Salavat Başkurt topraklarında Ruslara korku vermeyi sürdürür. Ancak, Salavat'ın birlikleri Ruslara yenilir ve kendisi de saklanır. Pugaov'un idam edilmesinden sonra, Salavat da yakalanarak Kazan şehrine, Gizli Komisyona sevk edilir.[11]

Evliya Çelebi, Başkurtları Ruslarla mücadeleleri sırasında gördüğünü, bu Başkurtlardan bazılarının Osmanlılara tâbi olarak, Osmanlı Devleti'nin Rus sınırlarındaki Rus ve Kalmuk saldırılarına karşı savunma görevi teklif ettiklerini söyler.

Evliya Çelebi Başkurtları Nogayların deyimiyle Haşdek, yani İştek şeklinde anarak Haşdek kavmiyle ilgili olarak şunları söyler:

"Haşdek kavmi at etleri yer; boza, kımız, talkan ve yazma içerler. Hava ve suyunun hoşluğundan güzel erkek ve kadınları çoktur. Hepsi âşıktırlar. Erkek ve kadınlarının elbiseleri çuhadır. Başlarında kalpakları vardır. Ama Tatar başlıkları gibi değildir. Değişik tarzda

sürahi kalpak giyerler. Kadınları yüzleri açık gezerler. Bu Haşdek kavminin çok hızlı atları, güzel zırhları, ucu sivri Mâhan vilâyeti kılıçları, Mâzenderan vilâyetinin çok güzel tüfengleri, Şiraz ve Geylan vilâyetinin çok güzel ok ve yayları, güzel kalkan ve süngüleri vardır. Hepsi konar göçer kavim ve kabilelerdir. İçlerinde Dadinya'dan iki nefer şehzadeleri vardır. Ulemâları gayet çoktur. Gece gündüz Kalmuk ile savaşırlar. Zira, gayet cesur, güçlü, kuvvetli, kibirli yiğitleri vardır. Yüz bini tüfengli, yüz bini okçu takımıdır. Altı adet şâhi topları vardır."[12]

17 ve 18. yüzyıllar Başkurtlar için mücadeleler ve isyanlarla geçmiştir. 18. yüzyılın 80-90'lı yıllarında Başkurdıstan'da tarım ve toprak kullanımı ile ilgili, aynı zamanda Ruslaştırma ve Rus Çarı'nın misyonerlik siyasetinin izlendiği görülmektedir. Fakat bu halkın büyük tepkisini çektiği için geçici olarak durdurulur. 1861 yılında yapılan toprak reformu Başkurtların hayatında önemli değişikliğe sebep olur. Fakat, topraklarından mahrum bir şekilde özgürlüğe kavuşmak, onları açlığa, sefalete sürüklemiş, çok sayıda ölümlere sebep olmuştur. Başkurt aydınları ve Rus sosyal demokratları bu durumu protesto ettiler. 1894 yılında Başkurt ormanlarının büyük bir kısmının yerel ahaliye verilmesi mümkün olmuştur. Fakat ormanlar tamamen yağmalanmış bir durumdadır.

Bu yıllarda Rus halkının Başkurt topraklarına yerleşimi de görülmektedir. 1865-1895 yılları arasında resmî kaynaklara göre 25.000 köylü ailesi 161.474 kişi Başkurdıstan'a yerleşmiştir.

Başkurtların aydın kişileri bu iki halk arasındaki düşmanlığı yatıştırmıştır. Muhammed Salim Umutbayev adlı bilim adamı, Başkurtların Rus kültürüne saygı duymalarını istemiş, her iki dilde şiirler yazmış tercümeler yapmıştır.

1895 yılından sonra Rus yönetimi altına giren Başkurtlar, Rusya ile birlikte sosyalist rejime geçmiştir. Bu tarihten itibaren bu yeni yönetime adapte olmaları gerektiğini düşünerek, Rus baskılarına eğitimle ve yeniliklerle karşılık vermeyi uygun görmüşlerdir. 1905 Rus İhtilâli'nin toplantı yapma, düşünceyi yayma konusunda hazırladığı uygun zeminde, İsmail Gaspıralı'nın o dönemde sloganlaştırdığı "dilde, fikirde, işte birlik" düşüncesinin tesiriyle, bütün Müslüman toplulukları bir çatı altında toplama düşüncesiyle harekete geçtiler.

1774 yılındaki büyük Pugaçov isyanından sonra, bir takım haklar elde etseler de Müslüman halkların Rusya'ya muhtar bir Cumhuriyet şeklinde bağlanışı henüz gerçekleşmemişti. 1917 İhtilâli Rusya'da çarlığın yıkılmasına sebep olmuş, bunun neticesinde de geniş politik faaliyetlerin yapılmasını sağlamıştır. 1-11 Mayıs 1917 tarihleri arasında düzenlenen I. Bütün Rusya Müslümanları Kongresi'nde siyasî, askerî ve eğitimle ilgili bazı konular ele alındı. Devletin rejim meselesi üzerinde konuşulurken delegeler "unitarist" ve "federatist" bir rejim isteyenler olmak üzere ikiye ayrıldılar. Kafkasya, Türkistan, Başkurt temsilcileri federasyona bağlı bir rejim istiyorlardı. Oysa, o tarihe kadar, Tatar ve Başkurt halkları Kazan Hanlığı içinde aynı coğrafyayı, aynı kültürü paylaşarak birbirlerine tesir etmişlerdi. Hattâ, medreselerdeki eğitim-öğretim sistemi arasında da aralarında hiç bir fark yoktu. Bu kaynaşma ve karşılıklı tesirler neticesinde, aralarında ortak bir yazı dili ve edebiyatı gelişti. Habibünnecar Öteki, Zeki Velidî gibi bilim adamları eserlerini, Şehzade Babiç ve diğer şâirler de şiirlerini Kazan lehçesi ile yazıyorlardı.

Kazan Hanlığı'nın 1552 yılında dağılmasından sonra da aynı kaderi paylaşmışlar, ortak düşmanları Ruslara karşı birlikte mücâdele vermişlerdi. Dolayısıyla, ayrı birer Muhtar Cumhuriyet olmaları düşünülemezdi.

1917 İhtilâli, farklı siyasi ve milli güçlerin etkinliğini arttırır. Böyle bir dönemde Zeki Velidî Togan, Tatarlardan ayrı bir muhtar Başkurt Cumhuriyeti olması gerektiğini savunarak "Büyük Başkurdıstan" ve "Küçük Başkurdıstan" olmak üzere iki ayrı tasarı düzenler. Küçük Başkurdıstan projesi Başkurtların hemen hemen hepsinin dahil olduğu, fakat Rusların yüzdelik oranının da fazla olduğu bir projeydi.

16 Kasım 1917'de Başkurdıstan'ın muhtariyeti ilân edilir. Bu muhtariyet sırasında nüfûsun yüzde yetmiş ikisinin Müslüman olduğu ve yüzde yetmiş beş oranında Türk unsurunun bulunduğu Zeki Velidî'nin Küçük Başkurdıstan adını verdiği, Başkurdıstan'ın doğu bölgesi Başkurtlara verilir. Zeki Velidî aynı zamanda, Müslüman nüfûsun az olduğu yerlerdeki Başkurt ve Tatarları da Küçük Başkurdıstan bölgesine ve Türkistan'a dağıtmayı düşünmektedir.

Ayrıca Başkurdıstan ile Batı Kazakistan'ın ve Orenburg Kazaklarının merkezinin de Orenburg olacağı düşünen Zeki Velidî ve arkadaşları ileride Başkurdıstan ve Batı Kazakistan'ın resmen bir ülke olarak birleşmeleri halinde Rus Kazaklarının da bu ülkeye dahil olacağını plânlıyorlardı.

20 Kasım 1917'de Başkurdıstan'ın muhtariyeti resmen ilan edilerek millî hükümet kurulur. Yunus Bekbov hükümet başkanı olur. Zeki Velidî de içişleri ve dışişlerinden sorumlu olur. Küçük Başkurdıstan'ın 1917'de nüfûsu 1.259.059'dur.

Zeki Velidî ve arkadaşlarının düşünceleri gerçekleşmez. Ufa ve Samara vilayetlerinin kontrolünü ellerinde bulunduran Bolşeviklere karşı, General Kolçak ile işbirliği yaparlar. Rus Kazakları General Dutov'un önderliğinde Bolşeviklerle savaşmaya başlarlar. Rus Kazakları nın lideri general Dutov ile Çarlık taraftarı güçlerin lideri General Kolçak uzlaşmaz. Ardından da Zeki Velidî ve arkadaşlarının gücü etkisiz hale getirilir.

23 Mart 1918'de Bolşevikler Sovyet Sosyalist Tatar-Başkurt Cumhuriyeti'ni kurduklarını ilân ederler. Fakat Rus komünistleri buna karşı çıkarlar. Tatar-Başkurt Cumhuriyeti, bölgede iç savaş çıkması ve Bolşeviklerin iç savaşı kendi lehlerine bitirmesinden dolayı resmen ilân edilemez. Bunun yerine 23 Mart 1919'da Başkurt, 27 Mayıs 1920'de Tatar Muhtar Cumhuriyetleri ilân edilir. Böylece, milliyetçiler tarafından ortaya atılan Başkurt-Tatar anlaşmazlığı ve uzun süren iç savaşı Bolşevikler kendi menfaatleri doğrultusunda kullanarak bu iki kardeş topluluğu siyâsi olarak da birbirlerinden ayırdılar. Sovyet Sosyalist Tatar-Başkurt Cumhuriyeti yerine ayrı ayrı muhtar cumhuriyetlerin kurulması, aynı zamanda Türk birliğinin parçalanmasına da sebep oldu. Sovyet hakimiyeti döneminde de Tatar-Başkurt ayrılığını sürdürmek ve daha da artırmak için her türlü tedbir alındı. Zaman zaman çok tehlikeli boyutlara ulaşan Tatar-Başkurt anlaşmazlığı günümüze kadar geldi.

Sovyetler Birliği'nin Ufa şehrini Başkurtlara verdi. 23 Mart 1919'da resmen ilân edilen Başkurt Muhtar Cumhuriyeti'nin başkenti Ufa'dır. 1935 sayımına göre nüfusu 2.975.400'dür. Bunun, %51'i Türktür.

Başkurt Muhtar Sosyalist Cumhuriyeti'nin oluşumu, 1917 yılından başlayarak 1934 yılına kadar geçen süre içinde sınırları tamamlanarak son şeklini almıştır. Bugün Başkurdıstan'ın sınırları, Güney Ural'dan batıya doğru Belaya (İşimboy) ve Kama nehirlerine kadar uzanır. İdarî yönden 5 mahalle ve 17 şehre ayrılmaktadır.

Ülkenin batı kısmının yarısı vadilerle bölünmüş yaylalardan ibarettir. Bu bölüm verimli kara toprakla örtülüdür. Burada buğday yetiştirilir. Bozkırlarda ise hayvancılık yapılır. Doğuya Ural'a doğru olan kısımlar ise sık ormanlıklarla kaplıdır.

Müslüman bir topluluk olan Başkurt Muhtar Cumhuriyeti'nin nüfusu 1989 sayımına göre 3.943.113'tür. Başkurtların %59.6'sı (863.808) kendi aralarında kurulan cumhuriyette yaşamaktadır. %32.2'si de Cumhuriyete komşu Çelyabinsk, Peru, Samara ve Orenburg ile Tataristan Cumhuriyeti'nde ve Rusya Federasyonu'nun diğer bölgelerinde, %7.2'si de Orta Asya Cumhuriyetlerinde bulunmaktadır.

Başkurdıstan'ın ekonomisinde çiftçiliğin yanı sıra petrol, doğal gaz, kömür gibi yer altı kaynakları önemli bir yer tutar. Tuymasi -Ufa- Omsk (Sibirya), İşimbay-Şkapova arasında petrol hatları, Şkapova-İşimbay ile Magnitogo arasında doğal gaz hatları bulunmaktadır. Rafineriler ve petro-kimya fabrikaları Başkurdıstan ekonomisinin temelini teşkil ederler. Güneyde Kuyurgas'ta kömür, Baymak'ta bakır, Novaya Priştina'da boksit ve diğer bölgelerde de altın, manganez, krom ocakları bulunmaktadır.

Ekonomiye büyük bir katkıda bulunmalarına rağmen idarî ve ekonomik kararlarda fazla söz hakkına sahip değillerdir.[13]

Başkurtlar, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra da 31 Mart 1992'de yılından itibaren Rusya Federasyonu'na bağlı özerk bir Cumhuriyet olarak varlığını sürdürmektedir.

Başkurt Adı

Başkurt adı ile ilgili olarak, etimolojik bir açıklamanın yanı sıra sosyal kültürel ve etnik özelliklere bağlı olarak efsânevî bilgiler de vermek mümkündür.

Zeki Velidî Togan, Başkurt isminin (Başkırt-Başgurt) Beş Ogurlar anlamına geldiğini, fakat İran efsânelerinde, Hazar Denizi'nin güneyinde Gurksar/Kurtbaş isminde bir kavmin yaşadığına dair bir rivayetin bulunduğunu ve Başkurt ismiyle ilgili olarak Kurt-Baş/Baş-Kurt şeklinde eski bir etimolojinin bulunduğunu bildirir.[14]

Ferhad Zeynelov, Başkurt adına Arap kaynaklarında çok eski dönemlerde rastlandığını; 10. yüzyılda İbni Fadlan'da Başgır, Mesudî'de Beçgurd, Başçurt; Başkurt-Başgurd; 12. yüzyılda İdrisî'de Başçurt; 13. yüzyılda İbni Seyid'de Başgurt şekline geçtiğini söyler. Kaşgarlı Mahmud'un Divânü Lügâti't-Türk adlı eserinde de Türklerin tayfa birliklerinin adı içinde Başkurt kelimesinin yer aldığını bildirir.

Başkurt kelimesinin Baş-kor-t baş: birinci; kor: kabile; t. çoğul eki (birinci kabileler) şeklinde etimolojisini yapan Ferhad Zeynelov, bu kelimeyi Zekiyev'in başka (mişe) bişe, meşke, beşke kelimeleriyle birleştirerek "Mişe kabileleri" anlamında bir kelime olarak açıkladığını ifâde eder.[15]

Laszlo Rasonyi, bazı bilginlerin görüşlerine yer vererek, Györy Györffy'nin Başkurtları anayurtlarına götüren efsanevi hayvanın kurt, ayı, boğa olmayıp başka bir hayvan olması gerektiğini; komşu Ugor kavimlerinden Vogul ve Ostyakların efsanelerine obur (Gulo-gulo) karşılığı Paskır adlı bir hayvanın onları ana yurtlarına götürdüğünü; Paskır kelimesinin tarihi bakımdan etimolojisinin yapılması gerektiğini bildirir.

Rasonyi, Başkurt (Başgırd) isminin sonundaki (-t,-d) ekinde bir küçültme ifâdesinin de saklı olabileceğini zira; bu ekin 12 ve 13. yüzyıllarda Macarcada kullanıldığı üzerinde durur.[16]

Divanü Lügati't-Türk'te ise Başkurt adı "Başgırd" şeklinde bir Türk boyu olarak geçer. "Bizans Rum ülkesine yakın olan boy Beçenektir; sonra Kıfçak, Uguz, Yemek, Başgırd, Basmıl, Kay, Yabaku, Tatar, Kırkız=Kırgız gelir"[17]

Başkurt kelimesinin menşei hakkındaki efsaneler ve buna dayalı görüşler de şöyledir:

Bir efsaneye göre, bir göç esnasında bozkırlarda yollarını kaybeden Başkurtların karşılarına çıkan kurt, onlara yol göstererek çölden çıkmalarını sağlar. Kurdun yardımıyla kendilerine yeni vatan olarak Ural dağlarını bulurlar. Başkurtların ataları da bu hayvana kurt derlermiş. Kılavuzluk eden kurdun peşinden geldikleri için Başkurt ismini almışlardır.

Burada baş kelimesi öncü anlamındadır. Bazı araştırmacılar bu kurt efsanesine dayanarak Başkurt kelimesinin menşeini Başkurd veya Beşgurd şeklinde açıklamak isterler. Başkurt kelimesi

birbirine akrabalık ve dinî inançlarla bağlı beş kabileyi ifade eder. R. G. Kuzey ve F. F. İlimbet tarafından toplanan ve incelenen kaynaklar, bu efsanenin tarihe dayandığını göstermektedir.

Başka bir rivayete göre, çok eskiden genç bir avcı dişi kurda rastlayıp onu öldürmek istemiş. O anda dişi kurt, insan sesiyle avcıya “Tut beni kuyruğumdan ve yere çarp” diye seslenmiş. Avcı kurdun dediğini yapmış. O zaman kurt güzel bir kız olmuş. Avcı bu kızı kabilesinin yanına getirerek evlenmiş. Ancak yakınları buna karşı çıkarak onları aralarından kovmuşlar. Bunun üzerine avcıyla kız uzak ormanlara gidip oralarda yerleşmişler. Bu evlilikten doğan çocuklar kurt ismini almışlar. Bu efsane gerçeğe uymayıp, masala benzemektedir.

Başkurt efsanelerinde ve totemistik ayinlerde kurt, kabilesinin yaratıcısı ve hâmisi olarak kabul edilir. Geçmişte Başkurtlar tarafından kurdun ilahlaştırılması ile halk dilinde başkurt kelimesinin açıklanması arasında bir bağlantı bulunmaktadır.

Kurt kelimesi Oğuz Türklerinde vahşi hayvan anlamına gelmektedir. Diğer Türk grupları ve Başkurtlar da buna “börü” “böri” demektedirler. Başkurtlar başlangıçta kurt kelimesini kullanırken, Kıpçak, Altay ve diğer Türk lehçelerinin tesiriyle kurda “böri” demeğe başlamış oldukları söylenebilir. Ayrıca başkurt kelimesinin çok daha eski zamanlardan kalan bir kelime olduğu da açıktır.[18]

Yazı ve Edebiyat

İlk Başkurt alfabesi, 1907 yılında Başkurt bilim adamı M.C. Kulaev'in girişimiyle Rus-Grek-Latin esasında yazılmıştır. Bu alfabenin Başkurt Türkçesine uygulanabilmesi için yeni bazı harflerin ilâve edilmesiyle 1912 yılında uygulamaya konmuştur.[19]

1917 ihtilâlinden sonra, sadece Tatar ve Başkurtlar değil, birçok Türk kavmi kullanmakta oldukları Rus alfabesinin yerine Latin alfabesini kullanmaya başladılar. 1920-1929 yılları arasında yapılan kongre ve toplantılarda Rus hakimiyeti altındaki Türk kavimlerinin alfabe konusu tartışılmış, Rus hakimiyeti altındaki Türk topluluklarını biri birine yaklaştırmak için "Unifikatsiya" adında bir komisyon kurulmuş, bu komisyon 1930 yılına kadar çalışmalarına devam etmiştir. 1930 yılında da İdil-Ural bölgesinde yaşayan Türkler Lâtin alfabesini kullanmaya başlamışlardır. 1937 yılından itibaren de Rus kökenli Kiril alfabesini kullanmaya mecbur edilmişlerdir.[20]

Başkurtlar 1940 yılından itibaren Rus Kiril Alfabesini kullanmaya başlamışlardır. Bu alfabenin kullanılması Rus alfabesini ve Rusça öğrenmeyi yaygınlaştırdı. Başkurt Kiril alfabesiyle Tatar Kiril alfabesi arasında bazı farklar oluşmasından dolayı; daha önce Arap alfabesini kullanan, Tatar Türkçesini konuşan Başkurtlarla Tatarlar arasındaki anlaşabilme imkanı nispeten azalmıştır.[21]

Başkurt edebiyatı 1920 yılından itibâren gelişmeye başlamıştır. 1917 ihtilâlinden sonra, Başkurt ve Başkurdıstan adlı gazeteler Başkurt lehçesiyle makaleler yayınlamaya başlamışlardır. 1920'den itibâren de bütün yayın Başkurtça olmuştur. Başkurdıstan'da irili ufaklı Rusça 68, Başkurtça 21, Tatarca 5 gazete; Başkurtça 5, Rusça 3 ve Tatarca 1 dergi çıkarılmaktaydı.

Fakat bunlar mahalli gazete ve dergiler olduğu için fazla önemleri yoktur. En önemli dergi 31 Başkurdıstan Yazarlar Birliği'nin yayın organı Agidil'dir. Bunun dışında Başkurdıstan Ukıtısıhı adlı pedegojik dergi ile Henek Dergisi Başkurdıstan'ın kültür hayatında önemli bir yere sahiptirler.

1917 İhtilali'nden önce Başkurtların eğitim dili Tatarca iken, 1920 yılından itibaren Başkurdıstan'da Başkurt okulları açıldı ve ana dilinde okuma ve bilim yapma serbestliği sağlandı. Böylece burada iki ayrı şivede eğitime başlanmış oldu. 1966/1967 eğitim-öğretim yılında 762 Başkurt, 1070 Tatar, 2085 Rus vardır ve 7 ayrı dilde eğitim yapılmıştır. Başkurdıstan'da 4600 okulda toplam 8000 öğrenci eğitim görmekte ve bu okullarda Rusça, Başkurtça, Tatarca eğitimin dışında Mari, Mordva, Çuvaş ve Umdurt dilleriyle de dersler verilmektedir. Başkurdıstan'da 84 teknik okul vardır. Bu okullarda okuyan öğrenci sayısı 33 bini bulmaktadır. Yedi yüksek okulda görev yapan 1600 pedegogdan 440'ı öğretim üyesidir. Ufa radyosu da başta Rusça olmak üzere Başkurtça ve Tatarca yayınlar yapmaktadır.

Başkurt edebiyatı, özellikle halk edebiyatı ürünleri açısından oldukça zengindir. Halk edebiyatı ürünleri arasında halk kahramanları, tarihî-askerî türküler, masallar, efsaneler özellikle de kahramanlık destanları önemli bir yere sahiptir. Ural Batır, Akbuzat, Alpamışa, Küsek Bey, Akhak Kola destanları bu destanlardan sadece bir kaçıdır.[22]

İlk Başkurtça eserler, Rus-Başkurt mücadelelerinin konu edildiği hikâye, piyes ve şiirlerdir. Bu eserlerde eski dönemlerde istiklâl mücadelesi veren kahramanların kahramanlıkları anlatılmıştır. Şairlerin şiirlerinde de eski dönemlere duyulan özlem dile getirilmiştir. Said Miras'ın Salavat Batır'ı, Habibullah Abidin, Şeyhizâde Babiçin ve diğerlerinin şiirleri ve hikayeleri bu konuda yazılmıştır.

Başkurdıstan'da Sovyet hakimiyetinin tam olarak yerleşmesi millî Başkurt edebiyatının gelişmesine engel olmuş, 1935 yılına kadar Başkurt oymağı, Sesen, Haban gibi ilmî ve edebî dergiler, millî düşünceleri az çok yayınlamayı başarmıştır.

H. Abid, Davut Yoltı, Abdülahad Vildan, A. Amantay, T. Tanabî, N. Tahir gibi isimlerin yanı sıra, halkı aydınlatma ve eğitmeyi amaç edinmiş Ş. Zeki, M. Akmulla, M. Umutbayev, Zakir Hadıy gibi önemli isimlerin Başkurt edebiyatına katkıları unutulamaz.[23]

1 Prof. Zeki Velidî Togan, **Hatıralar**, İstanbul, 1969, s. 2-3.

2 **İslam Ansiklopedisi**, Başkırt maddesi, İstanbul, 1961, Cilt 2, s. 328.

3 Prof. Dr. Fahreddin Kırzıoğlu, **Kıpçaklar**, T. T. K. yay. Ankara, s. 12-13.

4 **İslam Ansiklopedisi**, a.g.m., s. 329.

5 Prof. Dr. Laszlo Rasonyı, **Tarihte Türklük**, Ankara, 1988, s. 123, 124, 125.

6 **İslam Ansiklopedisi**, a.g.m., s. 330.

7 **Bol'şaya Sovetskaya Entsiklopediya**, 1950, Moskova, III. cilt, s. 342-348.

8 Abdullah Battal Taymas, **Kazan Türkleri**, T. K. A. E., yay., 3. Baskı, Ankara, 1988, s. 60, 61, 62.

9 Abdullah Battal Taymas, **a.g.e.**, s. 66, 67, 68.

10 Abdullah Battal Taymas, **a.g.e.**, 73, 76, 77, 79.

11 Abdullah Battal Taymas, **a.g.e.**, 84, 85, 87, 88, 89, 93, 94, 95.

12 **Evliya Çelebi Seyahatnamesi** VII. cilt, İstanbul, 1985, s. 487, 494.

13 Abdullah Battal Taymas, **a.g.e.**, s. 198-200; Prof. Dr. Zeki Velidî Togan, Hatıralar, s. 185-190; **Bugünkü Türkistan ve Yakın Tarihi**, 1. Cilt, **İstanbul**, 1981, s.

356-378; **İslam Ansiklopedisi**, a.g.m., s. 332; Prof. Dr. Nadir Devlet, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, İstanbul, 1993, s. 246-254.

14 **İslam Ansiklopedisi**, Başkırt maddesi, 2. cilt, İstanbul, s. 328-329.

15 Ferhad Zeynelov, **Türkologiyanın Esasları**, Bakü, 1981, s. 224-225.

16 Prof. Dr. Lazslo Rasonyi, **Tarihte Türklük**, Ankara, 1988, s. 125.

17 **Divanü Lügati't-Türk**, Çeviren Besim Atalay, T. D. K. yay; 521, II. cilt, Ankara, 1986, s. 30.

18 **Kazan Dergisi,** "Başkurt" sözünün menşei hakkında efsaneler, Kazan Türkleri Yardımlaşma Derneği, İstanbul, 1972, s. 32.

19 Ahmet Tacemen, **Rus Egemenliğindeki Türklerin Alfabelerinin Değişmeleri**, 1769-1740, Kayseri, Erciyes Üniversitesi yay. No: 68 1994, s. 28-29.

20 Pof. Zeynep Korkmaz, **Türk Dili ve Arap Alfabesi, Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler**, AKDTYK. Yay. Ankara, 1991, s. 11-12.

21 Nicholas Poppe, **Bashkır Mnual**, 1964, s. V.

22 Yrd. Doç Dr. Metin Ergun, **Gaynislam İbrahimov, Başkurt Halk Destanı Ural Batır**, Türksoy yay. No:5, Ankara, 1996, s. 1-9.

23 **Türk Dünyası El Kitabı**, Kuzey-Türk edebiyatı (Tatar Başkurt) T. K. A. E. yay. Ankara. 1976, s. 514-520; Başkurt Ezebite Tarihi, 2. Cilt, Ufa, 1990, s. 10; **Türk Ansiklopedisi**, Başkurt maddesi, Ankara, 1952, s. 384.

Başkurdistan / Yrd. Doç. Dr. Ali Yiğit [p.88-93]

ALİ YİĞİT

Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi /Türkiye

Yeri ve Sınırları

Avrupa ile Asya arasında sınırı oluşturduğu kabul edilen Ural Dağlarının orta ve güney kesimlerinin batı etekleri ile İdil (Volga) ırmağının orta çığırı ve Kama nehri arasında yer alan İdil-Ural bölgesinde, Rusya Federasyonu'na bağlı 3 Türk cumhuriyetinden biri olan Başkurdistan, 51º 31'-56º 34' kuzey enlemleri ile 53º 10'-59º 59' doğu boylamları arasında yer almakta olup, Moskova'yı Sibirya'ya bağlayan yolların geçtiği stratejik bir konumdadır.

143.600 km^2 alana sahip olan Başkurt Özerk Cumhuriyeti, doğudan Çelyabinsk oblastı (idari bölge; eyalet), kuzeydoğudan Sverdlovsk oblastı, kuzeyden Perm oblastı, kuzeybatıdan Udmurt Özerk Cumhuriyeti, batıdan Tataristan Özerk Cumhuriyeti ve güneyden de Orenburg oblastı ile çevrilidir.

Doğal Çevre Özellikleri

Başkurdistan, Batı Sibirya ovaları ile Rusya ovaları arasında uzanan Ural dağlarından batıya doğru gittikçe yükseltisi azalan Trans-Ural platoları üzerinde yer alır. Ülke topraklarının büyük bir kısmını, doğuda Güney Ural Dağları'nın batı eteklerinden, batıda Kama nehrine kadar uzanan Bugulma-Belaya (İşimbay) platosu oluşturur. Güney Urallar'ın en yüksek doruğu (1640 m.) olan Yamantau'dan (Yaman dağı) batıya ve güneye doğru gidildikçe, yükselti azalmakta ve ülkenin kuzeybatısında içinden Belaya (Beyaz) ırmağının geçtiği ovalarda 57 m. ye kadar düşmektedir. Arazinin büyük bir kısmı kireç taşından (kalker) oluştuğu için kimyasal erime ve birikme şekilleri (karst topografyası) yaygın olarak görülmektedir. Ülkede çok sayıda mağara bulunmaktadır. Bunların en ünlüsü 1959'da bulunan, Burzyanski bölgesindeki Şulgantaş mağarasıdır.

Ülkenin başlıca akarsuyu, Kama ırmağının en büyük kolu olan Belaya'dır. Ülke toprakları içindeki uzunluğu 1420 km.yi bulan Belaya nehri, Güney Urallar'dan doğarak önce güneybatıya, sonra kuzeybatıya doğru akar ve doğudaki dağlık bölge ile batıdaki düzlüğü birbirinden ayırır. Diğer büyük akarsular ise, Belaya ırmağının Ufa, Dema ve Nuguş kolları ile Ural nehrinin kolu olan Sakmara'dır (Harita: 1). Güneyde ülke topraklarının _'i de Hazar denizine dökülen Ural nehri havzasında kalır. Ayrıca ülke topraklarında irili ufaklı 800 kadar göl bulunmaktadır.

Ülkenin nemli kara iklimi, Sibirya'dan kopup gelen soğuk hava kütlelerinden büyük ölçüde etkilenir. Ülkede yıllık ortalama sıcaklık 0,3°C ile 2,8°C arasında değişir. Sıcaklık kışın-45°C'ye kadar düşebilmekte yazın ise 36°C'ye kadar yükselebilmektedir. Ocak ayı sıcaklık ortalaması-15 ila-17°C, temmuz ayı ortalaması ise +17 ila +19°C arasındadır. Yıllık toplam yağış miktarı bozkır bölgesinde 300-500 mm, dağlarda 400-700 mm ara

sında değişir. Yağışların yaklaşık 2/3'si Nisan ve Ekim aylarında düşer. Ülkenin güney kesimleri ilkbahar sonları ve yaz aylarında kavurucu ve kuraklık yaratan Suhovey rüzgârlarından büyük zarar görür.

Ülkenin doğu ve güneydoğusunda yer alan dağlar ormanlarla kaplıdır. Buradan batı ve kuzeybatıya doğru gidildikçe, orman örtüsü yerini, yaprak döken ağaçlardan oluşan tek tük yeşilliklerle bezeli bozkırlarla kaplı plato ve ovalara bırakır. Ülke yüzölçümünün %39'unu kaplayan ormanlar doğuda Urallar'a doğru olan kısımlarda yoğunluk gösterir. Platolarda ve dağların etek kısımlarında kayın, huş, ıhlamur, akçaağaç ve meşe gibi geniş yapraklı ağaçlar ile çam ve köknar türleri karışık olarak yer alır. Yükseklerde ise iğne yapraklılar baskındır. Ülkenin doğusundaki ormanlık bölgeler gri orman toprakları ile, batısındaki ovalar ise kara topraklarla (çernozem) örtülüdür.

İdarî Yapı

Başkurt Türklerinin kökeni hakkında Rus tarihçilerin, her ne kadar Batlamyus'un Coğrafya'sında geçen Paguritai veya Borouskoi'lere dayandığı iddiaları bulunmakta ise de, Başkurtların Güneydoğu Türkistan veya daha çok Türkmen kökenli kabilelerden ayrılan bir Türk halkı olduğu kabul edilmektedir.[1] Türklerin İdil-Ural bölgesine, M.S. 670-740 yılları arasında gelmeye başladığı ve XI-XII. yüzyıllarda Türk yerleşme hareketinin en yüksek noktasına eriştiği bilinmektedir. Daha sonra Kıpçak Türkleri'nin bölgeye gelmesiyle Türk yerleşme hareketi devam etmiş, XIII. yy'da Moğol istilası ile yeni bir oluşuma ulaşmıştır. Bölgenin İslâmiyet ile tanışması ise Araplarla olan ticari ilişkiler sayesinde olmuştur. Başkurtların bu bölgedeki varlıklarından ilk olarak X.yy. Arap eserlerinde bahsedilmektedir. 1552'de Kazan Hanlığı'nın yıkılmasından sonra Rus hakimiyetine geçen Başkurdistan topraklarında daha sonra bir çok ayaklanmalar olmuşsa da Ruslarla baş edemeyen Başkurtlar Rus hakimiyetine boyun eğmek zorunda kalmışlardır.

1917 Rus ihtilaline kadar Başkurtluk diye bir mesele yoktu, tüm tarihleri boyunca güçlü bir kültür ve nüfus birliği göstermiş olan Tatar ve Başkurt Türkleri birbirlerine kaynaşmış bir topluluk oluşturuyorlardı. İhtilalden sonra Başkurtlara ayrı bir millet olma statüsü tanınmış ve Başkurt-Tatar ayrımı Rusların gayreti ile ortaya çıkmıştır. Gerçekten 1917 Rus ihtilali patlak verince Ahmet Zeki Velidi liderliğinde başlayan Başkurdistan kurma mücadelesi başarısız olduğu gibi Tatar-Başkurt ayrımını da gündeme getirmiştir. Tüm mücadelelere rağmen 23 Mart 1919'da Başkurdistan, Sovyetler Birliği'ne özerk cumhuriyet olarak katılmak zorunda kalmıştır. Bu tarihte kurulan ülke sınırlarında daha sonra 1925'de ve 1934'de bazı değişiklikler olmuştur. Mesela daha önce Başkurdistan'a bağlı olan Argayaş bölgesi 1934'de Çelyabinsk oblastına bağlanmıştır. Bu tarihten Sovyetler Birliği dağılana kadar aynı toprak yapısını korumuştur. Başkurdistan, Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra yeniden yapılanan Rusya'nın, 31 Mart 1992 tarihli Federasyon Antlaşmasını önceden müzakerelerde bulunmadan imzalamış, ancak başta bu antlaşmayı imzalamayan Tataristan'ın bazı imtiyazlar elde ettikten sonra imzalamasından sonra benzer bir imtiyaz antlaşması da 3 Ağustos 1994 tarihinde Başkurdistan ile yapılmıştır. Bu imtiyaz antlaşmasının Tataristan ile imzalanan antlaşmadan daha kapsamlı olduğu kabul edilmektedir.[2] Bu imtiyaz antlaşmasına göre Başkurdistan Rusya Federasyonunun bağımsız bir üyesi olarak tanınmakta, doğal kaynaklarına sahip olma hakkı,

vergilendirmenin sınırlandırılması ve otonom bir yasa ve hukuk sistemine sahip olma hakkı verilmektedir. Ülkenin bugünkü anayasası da 24 Aralık 1993'de kabul edilmiştir.

143.600 km^2'lik alanı ile Rusya Federasyonunun %0,84'ünü oluşturan Başkurdistan, Federasyonu oluşturan 89 idari birim arasında alan büyüklüğü bakımından 24. sırada yer alır. Nüfus büyüklüğü bakımından Rusya Federasyonu içinde 7. sırada yer alan Başkurdistan'da, 1999 sayımına göre 4.111.300 kişi yaşamaktadır.

İdarî açıdan 54 rayona[3] ayrılan Başkurdistan'da, 21 şehir ve 41 kasaba, 944 kırsal yönetim birimi (Selo) ve 4515 kırsal yerleşme bulunmaktadır (bkz. Harita 2). Bu şehirlerin en büyüğü ülke nüfusunun yaklaşık _'ini barındıran, 1.088.900 nüfuslu başşehir Ufa'dır. Diğer şehirler ve 1999 yılı nüfusları şöyledir; Sterlitamak (260 bin), Salavat (157 bin), Neftekamsk (123 bin), Oktyabrsky (110 bin), Tuimazi (95 bin), Beloret (74 bin), İşimbay (72 bin), Kumertau (70 bin), Meleuz (61 bin),

Sibay (54 bin), Birsk (38 bin), Uçali (33 bin), Blagoveşensk (29 bin), Dörtöli (29 bin), Belebey, Baymak, Davlekanovo, Agidel ve Yanaul.

Nüfus Özellikleri

1989 nüfus sayımına göre, BDT'da yaşayan Başkurtların sayısı 1.450.000 kadardır. Bunun %60'ı kendi ülkelerinde, %33'ü de Başkurdistan dışındaki Rusya Federasyonu topraklarında yaşamaktadır ki, bunların büyük bir bölümü İdil-Ural bölgesi içindeki diğer cumhuriyetlere ve oblastlara yerleşmişlerdir. İdil-Ural bölgesinde özellikle ülkenin doğusundaki Çelyabinsk, güneyindeki Orenburg ile kuzeyindeki Perm oblastlarında büyük miktarlara ulaşmaktadırlar (Tablo: 1). Ayrıca Orta Asya cumhuriyetlerinde, özellikle Kazakistan (41 bin) ve Özbekistan'da (35 bin) olmak üzere 1989 sayımına göre 80.000 kadar Başkurt bulunmaktadır. Ancak bunların yaklaşık yarısı son yıllarda yurtlarına dönmüşlerdir. Nitekim Kazakistan'daki Başkurt nüfus miktarı 1999 sayımında 23.200'e düşmüştür.

Tablo 1: 1989 sayımına göre Rusya Federasyonu içindeki Başkurt nüfusun miktarı ve oranı.

İdari Birim	**Nüfus Miktarı**	**Başkurt. Nüfus içindeki. %'si**	**İdari Birim indeki %'si**
Başkurtistan Cumhuriyeti	863.808	64,21	21,9
Çelyabinsk Oblastı	161.169	11,98	4,45
Orenburg Oblastı	53.339	3,96	2,46
Perm Oblastı	52.326	3,89	1,69
Sverdlovsk Oblastı	41.500	3,08	0,88
Tümen Oblastı	41.059	3,05	1,33
Tataristan Cumhuriyeti	19.106	1,42	0,52
Kurgan Oblastı	17.548	1,30	1,59

Moskova Şehri	5.417	0,40	0,06
İrkutsk Oblastı	3.893	0,29	0,14
St. Petersburg Şehri	3.014	0,22	0,06
Çita Oblastı	2.138	0,16	0,16
Diğer	80.983	6,02	-
Rusya Federasyonu Toplamı	**1.345.300**	**100**	**0,92**

Kaynak: Goskomstat of Russia, http://www.gks.ru

Başkurtlar adına kurulan bu cumhuriyetin yapay bir oluşum olduğu ve Başkurt nüfus birliğini dikkate almadan, başka maksatlar için kurulmuş olduğu görülmektedir. Nitekim Başkurtlar kendi ülkelerinin nüfusu içinde ancak %22'lik bir orana ulaşabilmektedirler. Tatarları ve Çuvaşları da göz önüne aldığımızda Başkurdistan'daki Türk nüfusun oranı yarıyı biraz (%53,4) geçebilmektedir (Tablo: 2). Rusların, Başkurdistan'ı oluştururken güttükleri temel politika, İdil-Ural Türk birliğini bölmek ve diğer Türk toplulukları ile ilişkilerini kesmek amacına yöneliktir. Nitekim Kazakistan ile Başkurdistan arasına bir set çekmek amacıyla 1925'de kurulmuş olan Orenburg oblastındaki ve ülkenin doğusundaki Çelyabinsk oblastındaki Başkurt yerleşim alanları ülke sınırları dışında tutulurken, ülkenin batısında çoğunlukla Tatarların yaşadığı bölge ile nüfusun büyük kısmını Rusların oluşturduğu Ufa çevresi ülke topraklarına katılmış ve Başkurtlar kendi ülkelerinde nüfusunun ancak _'ini oluşturan azınlık haline getirilmiştir. Halbuki ülkenin idari sınırları belirlenirken Başkurtların çoğunluğu oluşturdukları yerler dikkate alınarak idari düzenleme yapılmış olsaydı en azından nüfusunun yarısını Başkurtların oluşturduğu bir ülke ortaya çıkardı. Rusların ihtilalden hemen sonra Başkurtlara millet statüsü vermekteki amaçları; İdil-Ural Türk birliğini bölmekti. Fakat Başkurtlarla Tatarlar birbirlerine o kadar kaynaşmışlardır ki, onları ayırmak çok zordur. Rusların tüm dayatmalarına rağmen istatistiklere Başkurt olarak kaydedilen nüfusun ancak %75'i ana dilinin Başkurtça olduğunu ifade etmiştir. Yani Başkurtların %25'i ana dilinin Tatarca olduğunu ifade etmektedirler.[4] Başkurtça her ne kadar 70 yıldan bu yana yazılı bir dil olarak kabul görse de ülkedeki okulların pek çoğunda hala öğrenim dili Tatarcadır.

••• Tablo Girecek •••

Başkurdistan'da nüfus yoğunluğu km^2'ye ortalama 28 kişidir. Ancak, bilhassa dağ ve platoların geniş yer kapladığı ülkenin doğu ve güneydoğu kesimlerinde nüfus yoğunluğu azalır. Nüfus yoğunluğu Belaya ırmağı boyunda sıralanan şehir ve sanayi bölgelerinde artmakta

dır. Ülke nüfusunu 2/3'si bu ırmak ve kolları boyunda sıralanan yerleşmelerde yaşamaktadır. Başkurdistan'da nüfusun %65'i şehirlerde, %35'i de kırsal kesimde yaşar. Kırsal nüfusun %40'ından fazlasını Başkurtlar oluştururken, şehirlerde %10'un altına düştükleri görülür. Ülke nüfusunun _'inin yaşadığı başşehir Ufa'da Başkurtlar küçük bir azınlık durumundadırlar. Başkurtlar ülkenin doğu yarısında genellikle kırsal kesimde yaşamaktadırlar. Rus nüfusun bölgeye yerleşmesi her ne kadar 1552'de Kazan Hanlığının yıkılmasıyla başlamış ise de, asıl istila XVIII.yy.da metal sanayiinin

gelişmesi ile başlamış ve 1861 yılında köleliğin kaldırılması ile bölgeye akın eden toprak köleleri (serfler) bölgenin nüfus dengesini alt-üst etmiştir.[5] Bolşevik ihtilalinden sonra ise, 1930'lu yıllarda tarımsal kolonizasyon ile, 1945'den sonra da endüstriyel kolonizasyon ile ülkeye Rus nüfus yerleştirilmeye devam edilmiştir. Kolonizasyon faaliyetlerine karşı direnen yüz binlerce insan rejim düşmanı olarak suçlanarak ya öldürülmüş ya da sürülmüşlerdir.

Başkurdistan'da 1999 değerlerine göre, nüfusun %24,1'i çocuk yaşta (0-15 yaş), %68,7'si yetişkin (16-69 yaş) ve %7,2'si de 70 yaşın üzerindedir. Yine 1999 değerlerine göre nüfusun %52,7'si kadın, %47,3'ü erkeklerden oluşmaktadır. Erkeklerde ortalama ömür 61,0 kadınlarda ise 73,4'dür. Ülkede yıllık ortalama nüfus artış oranı da %0,1 olarak gerçekleşmektedir. Ayrıca 1991-2000 yılları arısındaki 10 yıllık sürede toplam 150 bin kişi kadar göç almıştır.

Çocuk yaştaki nüfus dışındakilerin tamamına yakını okur-yazar olan ülkede, 9 üniversite yer almakta ve bu üniversitelerde 48 bin öğrenci öğrenim görmektedir. Ortaöğretimde 61 bin, ilköğretimde de 75 bin kadar öğrenci bulunmaktadır. Ayrıca, ülkede 1999 yılı itibariyle 668 kitaptan 1.223.000 adet baskı yapılmış, 34 adet derginin toplam tirajı 1.944.000'i, 184 gazetenin toplam tirajı da 191.300.000'i bulmaktadır.

Sağlık hizmetlerinin geri olduğu ülkede 17 bin doktor, 46,5 bin sağlık personeli ve 51 bin yatak bulunmaktadır. Bir başka değişle 10 bin kişiye 41 doktor, 113 sağlık personeli ve 124 yatak düşmektedir.[6]

Ekonomik Kaynakları

Başkurdistan, Rusya Federasyonu içinde ekonomik üretim değeri büyüklüğü bakımından 9. sırada yer alır. Ülke ekonomisinin temeli petro-kimya ve makine yapım endüstrisi ile tarıma dayanır. Toplam sanayi üretimi bakımından 7., tarımsal üretim bakımından ise 3. sırada bulunur. Yani ekonomik üretim açısından Rusya'nın önemli bir bölümü durumundadır. Ancak kişi başına düşen gelirin yüksekliği bakımından 20. sırada yer alır. Başkurdistan İstatistik

Komitesinin verilerine göre 1999 yılında herhangi bir işte çalışan nüfusun iş kollarına bölünüşü şöyledir; %23,8'i endüstri alanında, %21,6'sı tarım-hayvancılık-ormancılık alanında, %8,5'i inşaat sektöründe, %15,4'ü ticaret-finans işlerinde, %5,4'ü ulaştırma-iletişim alanında, %23,4'ü eğitim-bilim-sağlık ve yönetim alanlarında %1,9'u da diğer alanlarda faaliyet göstermektedir.

Tarım ve Hayvancılık

Rusya Federasyonu'nun yıllık toplam tarımsal üretiminin %12'sini sağlayan Başkurdistan'da tarım ve hayvancılık önemli bir uğraş alanıdır. Belaya vadisinde tarım büyük önem taşır. Ülke arazisinin %34'ü ekilebilir topraklardan oluşur. Hayvancılık yapılan meraların oranı %24, orman ve çalılıkların kapladığı alan ise

%39'dur. Ülkede 600 kadarı kolhoz ve sovhoz olmak üzere 1000 kadar tarımsal işletme vardır. 4.345.000 ha. olan toplam tarım alanlarının %58'i tahıl, %35'i yem bitkileri, %7'si de patates ve sebze üretimine ayrılmıştır. Başlıca tarım ürünleri; tahıllar, şeker pancarı, ayçiçeği, patates ve çeşitli sebzelerdir. Buğday, çavdar, yulaf, darı gibi tahılların yıllık toplam üretimi 4,5-5,5 milyon ton arasında

değişir. Yıllık ortalama şeker pancarı üretimi 1.650.000 ton, patates üretimi 1.770.000 ton, sebze üretimi 170 bin ton ve ayçiçeği üretimi 70 bin ton kadardır.[7] Başka bir ifade ile, kişi başına yılda 46 kg. şeker, 141 kg. patates, 58 kg. sebze üretimi gerçekleştirilmektedir.[8]

Hayvancılık bilhassa Urallar bölgesinde ağırlıktadır. Ülkede, sığır, koyun ve keçi yetiştiriciliği önem taşır. At yetiştiriciliğiyle ünlü olan ülkede ayrıca geleneksel bir uğraş olarak arıcılık da yaygın bir şekilde yapılmaktadır. Ayrıca ülkenin yumurta ve et ihtiyacını karşılayacak kadar tavukçuluk da yapılmaktadır (Tablo: 3).

••• Tablo 3 Girecek •••

Kımızı ve balı meşhur olan Başkurdistan'da yüzden fazla sosis çeşidi ve yine yüzden fazla peynir ve diğer süt ürünleri çeşidi üretilir (Tablo: 4). Meleuz ve Pribelski'de süt ürünleri, Sibay'da bebek maması fabrikası, Birsk, Dörtöli, Miyaki ve Mesyagutovo'da da süt tozu fabrikaları bulunmaktadır. Hayvancılık ürünlerinin hemen tamamı Rusya federasyonu içinde pazarlanır.

••• Tablo 4 Girecek •••

Maden ve Enerji Kaynakları

Başkurdistan zengin petrol, doğal gaz ve maden kaynaklarına sahiptir. Güneyde Vogagrad'dan kuzeyde Perm'e kadar yaklaşık 1000 km uzunluğunda ve 300-400 km genişliğinde büyük bir petrol ve doğal gaz bölgesi yer almaktadır ki, 1932'de bulunan bu bölgeye İkinci Bakü havzası denilmektedir. Ülkenin kuzeybatı ve batısında ve güneyde İşimbay yakınlarında önemli petrol rezervleri vardır. Başkurdistan'ın toplam petrol rezervi 400 milyon ton olarak tahmin edilmekte ve yılda 20 milyon ton petrol üretilmektedir. 55 milyon ton tahmin edilen doğal gaz yataklarından da yılda 400 milyon m^3 üretim yapılmaktadır.[9]

Başkurdistan, Rusya Federasyonu toplam ham petrol üretiminin %14,7'sini, benzin üretiminin %17,6'sını, mazot üretiminin 16,7'sini ve motor yağı üretiminin %14,2'sini gerçekleştirmektedir. Rafineriler ve petrokimya fabrikaları ülke ekonomisinin ana kaynaklarını oluşturmaktadır. Başkurdistan 2000 yılında 2,6 milyon ton ham petrol, 2,7 milyon ton mazot, 537 bin ton benzin ve 20 bin ton sıkıştırılmış gaz (lpg) ihraç etmiştir. Rusya Federasyonu toplam petrol boru hatlarının %32'si ve doğal gaz boru hatlarının %16'sı ülke topraklarında yer alan Başkurdistan'dan, İşimbay-Ufa'dan petrol boru hatları, İşimbay-Magnitogorsk'dan ise doğal gaz boru hatları geçmektedir.

Ayrıca ülkenin güneyinde Kuyurgaz'da bulunan ve toplam rezervi 250 milyon ton olarak tahmin edilen kömür yataklarından yıllık 1,1 milyon ton üretim gerçekleştirilmektedir. Baymak'ta bakır, çinko, Novaya Priştina'da boksit ve diğer bölgelerde manganez (rezervi 100 milyon ton), demir (rezervi 71 milyon ton), altın, krom, asbest ve kaya tuzu (rezervi 2,3 milyar ton) elde edilmektedir. Ülkede tespit edilmiş maden ve enerji kaynağı yataklarının sayısı 3.000 kadardır.

Sanayi

Başkurdistan, bol miktarda petrol ve doğal gaz çıkaran ve işleyen bir ülkedir. Ülke sanayiinin %33'ü bu alandadır. En önemli sanayi kuruluşları petrol üretme, arıtma ve işleme tesisleridir. Aynı zamanda Bağımsız Devletler Topluluğunun da en önemli rafinerilerinden olan Ufa, İşimbay ve

Salavat'taki ana rafineriler bir boru hattıyla bölgenin ve Tataristan Özerk Cumhuriyeti'nin petrol yataklarına bağlıdır. Ülke sanayisi içinde %20'lik paya sahip olan kimya sanayisi, petrol ve gazdan elde edilen yan ürünlerden yararlanır. Önemli kimya sanayi tesisleri Ufa, Sterlitamak, Salavat ve Meleuz'da yer alır.

Ülkede demir-çelik, bakır, altın, manganez, krom, boksit, kereste ve gıda ürünleri sanayileri de gelişmiştir. Ülke sanayiinin %13'ünü oluşturan makine yapım sanayi de önemli bir yere sahiptir. Ülkede bu alanda 25 branşta 130 firma bulunmaktadır. Başşehir Ufa'da daha çok otomotiv sanayi, Sterlitamak'da makine ve boru hattı üretimi, Neftekamsk'da araç donanımları sanayi, Beloret ve Tiriyant'da da demir-çelik ve diğer metalürji işletmeleri yer almaktadır. Başkurdistan'daki makine yapım sanayiinde; makine takımları, petrol ve madencilik donanımı, uçak motoru, helikopter, tarım makineleri, kar traktörleri, motor aygıtları, elektrik kabloları, telefon ve daktilo yapımında kullanılan çelik kablo, tel ve levha üretilir.

Zengin bir orman varlığına sahip olan Başkurdistan'da orman sanayii de gelişmiştir. Orman sanayiinde kaplama tahta, mobilya malzemesi, kibrit çöpü ve kağıt üretilir. Orman sanayiinin merkezi Uçali'dir. Yılda ortalama 6 milyon m^3 kereste işlenmektedir. 1999'da 8,2 milyon m^2'lik kontrplak üretimi ile Rusya Federasyonu içinde 5. sırada yer almaktadır. Ülke sanayisinin %9'unu oluşturan 12 adet termik enerji santrallerinin büyükleri Ufa, Sterlitamak, İşimbay, Kumertau, Salavat ve Karmanovo'da bulunmaktadır. Yıllık enerji üretimi 26 milyar KWh.dır.

Ülke sanayisi içinde %9'luk paya sahip olan gıda sanayiinde ise, et ve süt ürünleri ile meyve, sebze ve bal iş

lemeciliği önemli bir yere sahiptir. Giyim sanayiinde de gelişmiş olan Başkurdistan'da Ufa, Sterlitamak ve Salavat'da konfeksiyon tesisleri; Sterlitamak, Oktyabrski ve Davlekanovo'da ayakkabı üretim tesisleri; Ufa ve İşimbay'da da pamuk ipliği tesisleri bulunmaktadır. Halıcılık da önemli uğraşlar arasındadır.

Ayrıca yapı ve yapı malzemeleri üreten 250 kadar inşaat firmasının bulunduğu Başkurdistan'ın gelişkin bir çimento ve cam sanayi bulunmaktadır. BDT ülkelerindeki cam eşya üretiminin %8'ini Salavat ve Tuimazi'deki cam fabrikaları karşılar. Başkurdistan 2000 yılında 4,6 milyon m^2 cam, 23 bin adet dürbün ve 15 milyon adet ampul ihracatı gerçekleştirmiştir.[10]

Ulaşım

Moskova'yı Sibirya'ya bağlayan yolların geçtiği stratejik bir konumda yer alan Başkurdistan'ın gelişkin bir ulaşım ağı bulunmaktadır. Başşehir Ufa, değişik yörelere uzanan kara ve demiryollarının kavşak noktasındadır. Ural Dağlarını aşan önemli demiryolu hatlarından biri olan Ufa-Çelyabinsk hattı ile Pokhvistnevo ve Orenburg'a giden hatlar Ufa'dan geçer (Harita: 1). 20.800 km uzunluğunda karayolu ağı bulunan Başkurdistan'dan Rusya'nın önemli otoyollarından olan, Samara-Çelyabinsk (M5) ve Kazan-Ufa-Orenburg (M7) oto yolları geçer. Ayrıca Belaya ırmağı üzerinde ırmak limanları da bulunan ülkeden, çok sayıda petrol ve doğal gaz boru hatları da geçmektedir. Ülkenin önemli hava alanlarından Domodedova'dan Moskova'ya günde 4-5, Bykovo'dan da günde 1-2 uçuş gerçekleştirilmektedir.

Ticaret

Başkurdistan'ın ihracatı kısmi olarak Moskova'nın kontrolü altındadır. Ülke ihracatının büyük bir kısmı petro-kimya ürünleridir. Petrol üretiminin yaklaşık yarısı ihraç edilmektedir. Üretimin %16'sı BDT ülkelerine, %32'si de diğer ülkelere ihraç edilmektedir. Petro-kimya ürünlerinden başka bilhassa ulaşım teçhizatları ile tarım araçları ihraç edilen diğer ürünleridir. Ülke ihracatının %34'ünü maden ve petrol satışı, %32'sini de kimyasal maddeler ve %9'unu da ulaşım teçhizatları oluşturur. Başkurdistan'ın 2000 yıl toplam ihracatı 2,6 milyar $'ı bulmaktadır. Bunun %10,6'sı BDT ülkelerine, %89,4'ü de diğer ülkelere yapılmıştır. İhracat yaptığı ülkelerin başında İngiltere, Hollanda, Almanya, Çin, İtalya ve ABD gelmektedir. Aynı yıl 312 milyon $'lık ithalat yapmıştır. İthalatın %41,7'sini BDT ülkelerinden, %58,3'ünü de diğer ülkelerden yapmıştır. İthalat yaptığı ülkelerin başında Almanya, İtalya, Fransa, Çek Cumhuriyeti ve Belçika gelmektedir. Türkiye ile de ikili ticaret antlaşmaları bulunan Başkurdistan 2000 yılında Türkiye'ye 26,6 milyon $'lık mal satmış ve 2,7 milyon $'lık da mal alımı gerçekleştirmiştir.

1 ÖZDAMARLAR-1996, s. 88.

2 ÖZDAMARLAR-1996, s. 91.

3 Rayon; Rusya Federasyonunu oluşturan cumhuriyet ve oblastların (büyük idari bölge = eyalet) küçük idari bölgeleridir. Türkiye idari sistemi ile karşılaştırıldığında bazı özellikleri ile illere, bazı özellikleri ile de ilçelere benzerler. Yani il ile ilçe arasında bir özellik taşıyan küçük idari birimlerdir.

4 DEVLET-1993, s. 251.

5 ÖZDAMARLAR-1996, s. 89.

6 Değerler Başkurdistan Cumhuriyeti İstatistik Komitesi (Bashstat) verilerinden alınmıştır.

7 Rossiiskaia Federatsia i Regioni Ouralskovo Ekonomitcheskovo-1996, Moscow-1997.

8 Başkurdistan Cumhuriyeti İstatistik Komitesi (Bashstat) verilerine göre.

9 Goskomstat Rossii: Razvitie Ekonomitcheskikh Regionakh, Rossiiskoi Federatsii, Moscow-1994.

10 Başkurdistan Cumhuriyeti İstatistik Komitesi (Bashstat) verilerine göre.

AKINER, S. 1986, Islamic Peoples of The Soviet Union, KIP Limited, London, New York, Sydney & Melbourne.

ARDEL, A. 1965, Türklerin Yeryüzünde Dağılışı ve Bulundukları Sahaların Coğrafi Hususiyetleri, T. K. A. E. KONFERANSLAR-I, s. 20-26.

BAINBRIDGE, M. 1995, Dünyada Türkler, Say Yayınları, İstanbul.

CAFEROĞLU, A. 1983, Türk Kavimleri, TKAE yayını No: 52, Ankara.

DEVLET, N. 1993, Çağdaş Türkîler; Doğuşundan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Ek cilt, Çağ yayınları-İstanbul.

DÖNMEZ, Y. 1973, Türk Dünyasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası, İ. Ü. Coğr. Enst. Yay. No: 74, İstanbul.

HOSTLER, C. W. 1959, Türken und Sowjets, Alfred Metzner Verlag. Berlin.

ÖZDAMARLAR, H. 1996, Başkırdistan, Avrasya Etüdleri, cilt: 3 sayı: 2, sf. 86-96, Ankara.

ÖZEY, R. 1996, Tabiatı, İnsanı ve İktisadı ile Türk Dünyası, Öz Eğit. Yay: 11, İstanbul.

YİĞİT, A. 2000, Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşadıkları Bölgelerin Coğrafyası, TİSAV Elazığ Şubesi Yay. No: 2, Elazığ.

Türk Dünyası El Kitabı, TKAE yayını; 45, Ankara-1976.

Bashkortostan; Facts and Figures, (Compiled by Azamat Khasanov):

Goskomstat of Russia:

Goskomstat Rossii: Razvitie Ekonomitcheskikh Regionakh, Rossiiskoi Federatsii, Moscow-1994.

Rossiiskaia Federatsia i Regioni Ouralskovo Ekonomitcheskovo-1996, Moscow-1997.

Başkurdistan’da Anadili Bilincinin Uyanması ve Ulusal Kimliğin Canlandırılması / Doç. Dr. Kutlay Yağmur [p.94-102]

DOÇ. DR. KUTLAY YAĞMUR

Tilburg Üniversitesi, Babylon / Hollanda

Giriş

Bu makalede anadilinin bağımsız bir devlet olma yolundaki önemi ve etnik dil gücü algısının Başkurdistan’da anadili bilincinin uyandırılmasındaki rolü tartışılacaktır. Bu makale Başkurdistan’da gerçekleştirilen toplum dilbilimsel alan çalışması sonucunda yazılmıştır.[1] Son yüzyıl içerisinde Başkurt dili ağırlıklı olarak Rusçanın hakimiyeti altına girmişti.[2] Ruslaştırma politikaları sonucu, yerel dil konuşan birçok kişi anadilleri yerine Rusça konuşur hale gelmiştir. Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra anadili üzerindeki hakimiyet büyük ölçüde sona ermiştir ve Rus federasyonundaki federal cumhuriyetlerde artarak gelişen bir anadili bilinci söz konusudur. Bu makalede kuramsal bir tartışma sunmak yerine, Türk tarihi kitabının da amaçları doğrultusunda, mevcut durumu sergileyen toplum dilbilimsel bir tespit sunulacaktır. Ancak toplum dilbilim alanına giren etnik dil gücü ve anadilinin canlandırılması gibi kavramlarla fazla ilgisi olmayan okuyucular için bu kavramların kısa bir tartışması yapılacaktır. Aynı şekilde Başkurdistan’da anadilini canlandırma mücadelesinin ne kadar çetin bir uğraş olduğunun iyi anlaşılması için de Ruslaştırma politikalarına değinilecektir. Daha sonra toplum, dilbilimsel durum, değişik kurumlardaki dil kullanımı, eğitim, basın-yayın ve devlet dairelerindeki dil politikalarına ilişkin tespitin yanı sıra alan çalışması kapsamında yapılan bir anket çalışmasının sonuçları sunulacaktır.

Öz Değer Olarak Dil

Bir toplum tarafından konuşulan dil sadece o toplumun iletişim aracı değildir. Bir dil konuşulduğu toplumun eğitim sisteminin, kültür ve kimliğinin özünü oluşturur. Mustafa Kemal Atatürk, ulusal dil olmadan millet olunamayacağını bildiği için Türk dilini ulus bilincinin oluşturulmasındaki en temel unsur olarak seçmiştir. Milli kimlikle bağdaştırılan ulusal dil birçok toplum için öz değerdir. Kimlik duygusu insana bir güvenlik, bir ait olma ve ortak bir geçmişe sahip olma duygusu verir.

Bir toplumun kimliği, giyilen elbiseyle, dini inanç ve davranış şekliyle, gelenek ve göreneklerle anlatılabilir, ancak dil her zaman kimliğin oluşmasında ve anlatılmasındaki olmazsa olmaz temel taştır. Her dilde geçmişin, günümüzün ve geleceğin düşünce yansıması mevcuttur. Başka bir deyişle, dil geçmişin kültürel hazinelerini günümüz kuşaklarına aktaran yegâne araçtır. Eğer bir dil ölürse, o dille bağlantılı olan tüm değer yargıları, gelenek-görenekler, kültürel değerler ve o dilde kuşaktan kuşağa aktarılmış olan her türlü bilgi de ölür gider. Aynı şekilde bir dilin sadece var olması da o dilin çok zengin bir geleceği olacağı anlamına gelmez. Bir dilin birçok sosyal, kültürel, eğitimsel ve bilimsel alanda kullanılması lazımdır ki gelişsin, zenginleşsin. Eğitim ve bilim dili olarak kullanılmayan hiçbir dil

gelişemez. Başkurdistan'da olduğu gibi bir ülkede birden fazla dil eğitim ve bilim dili olarak yarışırsa, anadilinin korunması için dil planlaması büyük bir önem kazanır.

Başkurdistan'daki dille ilgili durumun geçmişini ve bugününü çok iyi anlamak için Sovyet dil politikalarının ve kapsamlı asimilasyon uygulamalarının çok iyi belgelenmesi gerekir.

Ruslaştırma politikalarından dolayı sadece Başkurtlar değil, birçok halk anadillerini kaybetme tehlikesi yaşamışlardır. Bir sonraki bölümde Ruslaştırma politikaları kısaca anlatılacaktır.

Eritme Politikaları

Cooper (1989: 45), dil planlamasını 'başkalarının dil edinimini, işlevsel kullanımını ve dillerin yapısını etkilemek için bilinçli olarak geliştirilen planların tamamıdır' şeklinde tanımlamaktadır. Bu tanımdan yola çıkarak Sovyet dil planlamasının o coğrafyada yaşayan halkların anadillerini edinmelerini ve kullanmalarını denetim altına almak için geliştirmiş oldukları ve Rusçanın zamanla anadillerinin yerini alması için bilinçli olarak geliştirdikleri ve uygulamaya koydukları planlar olduğu söylenebilir. Sovyet dil politikalarını üç safhada inceleyebiliriz: Geçiş dönemi (1920 ve 1950 arası), yoğun asimilasyon dönemi (1958 ve 1980 arası) ve dağılma/çökme dönemi (1980'den Perestroikaya kadar olan dönem). Sovyet resmi söylemi ilk dönemlerinde azınlık dillerini destekleyen ve bu dillerin gelişmesi için olumlu adımlar atan bir tutum sergilemiştir. Leninist ideolojiye göre tüm diller eşitti, ancak bu eşitlik çok kısa sürdü. 1936-37 yıllarında Sovyet yönetimi değişik halklar tarafından kullanılan farklı alfabelerin hepsinin kaldırılmasını ve Kiril alfabesine geçilmesini zorunlu kıldı. Alfabenin değiştirilmesi anadili Rusça olmayan halkların Rusçayı öğrenmesini kolaylaştırdı ancak bazı dillerin Kiril alfabesiyle öğrenilmesi neredeyse imkansız hale geldi. Sovyet yasa geliştiricileri eğitimi komünist ideolojinin yayılmasındaki en etkili araç olarak görüyorlardı. Ülkenin her tarafında kısa zamanda okullar kuruldu, ancak öğretmenlerin hemen hemen hepsi Rus kökenliydi. Eğitim-öğretim malzemelerinin tamamı Rusça idi ve başka dillerde (azınlık dillerinde) hiçbir öğretim malzemesi yoktu. Farklı etnik grupların yaşadığı bölgelerde yatılı okullar sistemi geliştirildi. Özellikle anadili Rusça olmayan çocuklar bu yatılı okullara gönderildi. Farklı etnik kökenlerden gelen çocukların bulunduğu bu okullarda ortak iletişim dili Rusça idi ve anadillerinde iletişim kesinlikle yasaklanmıştı. Bu yatılı okulların nihai amacı kendi öz kültürü ve dilinden habersiz sadece Rus dili ve kültürü ile yetişmiş kuşakların yetiştirilmesi idi. İlk geçiş döneminde anadili ve kültürün öğrenilmesi ile ilgili destekleyici kurallar olsa da 1958'de çıkarılan Eğitim Reformu'nun 19. maddesine göre anadili eğitimi ile ilgili her türlü destek tamamen ortadan kaldırılmıştır. Leninist ideolojide tüm dillerin eşitliğinden söz edilirken bu kültürel ve dilsel eritme/yok etme döneminde bazı dillerin daha önemli olduğu vurgulanmaktadır.

Sovyet dil politikalarının ikinci döneminde çok katı ve ezici (saldırgan) Ruslaştırma politikaları iz bırakmıştır. İdeolojik amaç etnik, kültürel ve dilsel farklılıkların olmadığı bir Sovyet toplumu yaratmaktı. Eğitim bu Sovyet toplumunun yaratılmasındaki en önemli araçtı. Anadili eğitimi saatleri birçok okulda iyice azaltılırken birçok bölgede tamamen ortadan kaldırıldı. Okullarda çocukların Rusçanın dışında bir dil konuşmasına kesinlikle izin verilmiyordu. Bu keskin eritme politikalarının fikir babası Stalin'dir. Ancak bu politikalar Kuruşçev ve Brejnev tarafından daha da sertleştirilerek geliştirilmiştir. Her ne kadar Haarman (1992) Stalin'in sert asimilasyon politikalarının Kuruşçev ve Brejnev tarafından yumuşatıldığını iddia etse de 1960'larda eğitim alanındaki uygulamalar Rusçanın tamamen diğer

dillerin yerini aldığını göstermektedir. Tek eğitim ve iletişim dili Rusça olmuştur. Bu sert asimilasyon politikaları sonucunda farklı halkların anadilleri sadece birkaç kısıtlı alanda kullanılır duruma gelmiş ve bu durum bu dillerin işlevsel değerini ve saygınlığını iyice azaltmıştır (özellikle genç kuşakların gözünde anadillerinin değeri azaltılmıştır). Eğitim ve sosyo-ekonomik alanda yükselebilmek için tek kabul edilen dil Rusça olmuştur. Devlet dairelerinde, kamu kurum ve kuruluşlarında, eğitimde ve basında kullanılan tek dilin Rusça olması diğer dillerin işlevselliğini ve kullanımını tamamen kısıtlamıştır.

Sert Ruslaştırma politikaları 1980'li yıllara kadar devam etmiştir. Ancak 80'li yıllardan itibaren yerel halklar arasında Ruslaştırma politikalarıyla ilgili ciddi bir rahatsızlık başlamıştır. Bu rahatsızlık, üçüncü dönemin başlangıcını teşkil eder. İnsanların gelenek ve göreneklerine göre davranamamaları, dini inançlarına göre ibadet edememeleri giderek tepkiyle karşılanmaya başlamıştır. Özellikle yerel halkların genç kuşaklara anadillerinde eğitim verememeleri duyulan tepkinin artmasına yol açmıştır. Hagendoorn, Drogendijk, Tumanov, ve Hraba'ya göre (1998), Gorbaçov döneminde Sovyetleştirme politikalarının iflas ettiği anlaşıldı. Hagendoorn ve diğerleri (1998) Rusların izledikleri asimilasyon politikalarının tam anlamıyla başarılı olamadığını belirtmektedirler. Her ne kadar zorla göçe tabi tutulan halklar ve gruplar arasında anadili kaybı ve Rusçaya geçiş yüksek oranda ise de yerli halklar arasında bu oran daha düşüktür.

Perestroika ve Ruslaştırmanın Sona Ermesi

Sert Ruslaştırma politikalarına karşın birçok yerli halk Ruslaştırmaya direnmiştir. Özellikle kırsal bölgelerde Ruslaştırma politikalarını uygulamak çok kolay olmamıştır. Graney'e göre (1999: 619) Tataristan ve Başkurdistan'da birçok ulusal okul 1970'li yıllarda ya kapatılmaya ya da Rusça eğitime geçmeye zorlanmışlardır. Ancak her iki Cumhuriyetin kırsal bölgelerinde ulusal okulların bir kısmı muhafaza edilebilmiştir. Bu çalışmanın bulguları bir oranda Graney'in önermesini doğrular niteliktedir. Genç kuşaklar arasında büyük oranda Rusçaya kayış olsa da kırsal bölgelerde ulusal dillerin korunma oranı ve anadili bilinci oldukça yüksektir. Aynı şekil

de Başkurt grubuna ait olma duygusu da oldukça yüksektir. Dilsel erime oranlarının farklı olmasına rağmen kesin olan tek şey Rusçanın hakimiyeti altındaki ulusal dillerin büyük oranda kayba uğradığıdır. Schlyter'in (1998) Özbek dili üzerine yaptığı kapsamlı inceleme sonucunda Rusçanın Türk dillerinde sözcüksel ve anlamsal değişikliklere yol açtığını görüyoruz. Bu diller arasında uzun yıllardır devam eden etkileşim sonucu Türk dillerinde ortaya çıkan değişim bir anda kaybolmayacaktır, ancak bu bölgelerde çok ciddi bir şekilde anadillerinin yeniden canlandırılması çalışmaları devam etmektedir.

Başkurdistan'da Toplum Dilbilimsel Durum

Çok zengin doğal kaynaklarıyla (özellikle doğalgaz ve petrol) Başkurdistan Rus Federasyonu'nun en önemli bölgelerinden birisidir. Volga nehri ve Ural dağları arasında 143.600 kilometre karelik bir yüz ölçümüne sahiptir. 1993 nüfus sayımına göre Başkurdistan'ın nüfusu 4

milyonun biraz üzerindedir. Rusya federasyonuna dağılmış olan Başkurtlar kendi öz yurtlarında Ruslara göre azınlık durumundadırlar. Grimes'e göre (2000) farklı ülkelerde 1 milyonun üzerinde Başkurt yaşarken, Rusya Federasyonu'nda 901,610 (%67) Başkurt yaşamaktadır. 1989 Sovyet nüfus sayımına göre, Başkurdistan'da üç büyük grup yaşamaktadır: Ruslar (%39), Tatarlar (%28) ve Başkurtlar (%22). Rusların büyük çoğunluğu Başkurdistan'ın başkenti Ufa'da yaşamaktadırlar. Kırsal kesimdeki farklı kent ve kasabalarda Tatarlar veya Başkurtlar çoğunluktadırlar. Ancak Başkurtların kentlerdeki nüfusu artmaktadır (bu oran 1970'de %10 iken 1989'da %14,5'e çıkmıştır).

Tarihsel ve Sosyal Özellikler

Kıpçak grubundan olan Başkurtlar, bulundukları toprakları 13 ve 15. yüzyıllar arasında yurt edinmişlerdir. 1552 yılında Kazan Tatarlarının Korkunç İvan (IV) tarafından yenilmesinden sonra bu topraklar Rusların eline geçmiştir. Ruslar 1574 yılında Ufa kentini kurduktan sonra bölge bir sömürge haline gelmiştir. Bir çok Başkurtun ayaklanmasına rağmen, Ruslar acımasız bir şekilde bu ayaklanmaları bastırmış ve Başkurtları baskı altında tutmuşlardır. 18. yüzyılda bölgede demir ve bakır üretimi başlamıştır. Merkezileştirme ve sömürgecilik politikaları doğrultusunda Ruslar bu bölgeye başka bölgelerden birçok Rus göçmen yerleştirmişlerdir. 19. yüzyılda sanayileşmenin başlamasıyla Ruslar Başkurdistan'a daha fazla Rus göçmen göndermeye başladılar. Bunun sonucunda Başkurtlar kendi topraklarında azınlık durumuna düşürüldüler. 19. yüzyılda Rus sömürgecilerin ve sömürgeci politikaların baskısı sonucunda Başkurtların göçebe yaşamı bırakıp belli bölgelerde yerleşmeleri sonucu başlıca geçim kaynakları tarım oldu. 1917 Komünist Devriminden sonra Başkurdistan 1919 yılında özerk cumhuriyet yapıldı. Bu yeni özerk cumhuriyetin sınırları öylesine planlı çizildi ki bu sınırlar içerisinde birçok Tatar kökenli insanların yaşadığı bölgeler de yer alıyordu.

Dolayısıyla Başkurtlar kendi topraklarında Ruslardan ve Tatarlardan sonra üçüncü büyük grup oldular. 1930'larda petrol endüstrisinin tırmanışa geçmesiyle bölgeye başka bölgelerden birçok insan göç etti ve bu yeni nüfus akımı Başkurtların nüfustaki oranlarının daha da azalmasına yol açtı. Grävingholtun (1999) belirttiğine göre birçok Başkurt aydını Stalin rejiminin kurbanı olmuştur. Kentlerde Başkurt dilinin çok sınırlı işlevselliği ve kullanım alanı vardı. Genellikle Başkurtça, kırsal kesimlerdeki halk tarafından kullanılır hale gelmişti.

1990 seçimlerinde Sovyetlerin genelinde olduğu gibi Başkurdistan'da da komünistler iktidarı kaybettiler. Aynı seçimlerde Murtaza Rakhimov, Başkurdistan'daki Sovyet yerel meclisinin başkanı seçildi. Grävingholt'a göre (1999), Rakhimov'un Başkurt kökenli olmasının seçimleri kazanmasında çok önemli rolü olmuştur. Diğer taraftan Rakhimov'un seçilmiş olması yavaş da olsa Başkurt ulusal benliğinin ve kimlik bilincinin yeniden canlanmasında önemli bir yer tutmuştur. Rakhimov'un başkanlığında Başkurdistan'ın yeni anayasası yazıldı. Uzun tartışmalar sonucu Ocak 1999'da kabul edilen Başkurt Meclisi Başkurtça ve Rusçayı Başkurdistan'ın resmi dilleri olarak kabul eden bir yasa çıkartmıştır. Anayasada (bölüm I, madde 3) "Başkurdistan Cumhuriyeti'nin resmi dilleri Başkurtça ve Rusçadır" ibaresi yer aldı. Yeni Anayasa, etnik azınlıklar tarafından konuşulan dillerin ilk ve orta dereceli okullarda öğretilmesini destekleyen kurallar da içerdi (Bölüm II, madde 8). Her ne kadar komşu ülke Tataristan Cumhuriyeti Tatar dilinin her kökenden çocuklar tarafından öğrenilmesini zorunlu kılsa da, Başkurdistan Devlet Başkanı Rakhimov Başkurtçanın mecburi öğrenimine karşı

çıkmıştır. Başkurtçanın tüm vatandaşlar tarafından öğrenimi resmi olarak özendirilmektedir ancak bu, kişilerin serbest seçimine bırakılmıştır (Grävingholt, 1999).

Başkurdistan'daki dilsel durum birçok açıdan karmaşıktır. Başkurt ve Tatar dillerini konuşanlar birbirlerini çok rahat anladıkları halde ve bu iki dil arasında sözcüksel bazı farklılıklar dışında hiçbir fark olmamasına karşın bu iki dil grubu ısrarla farklı dilsel gruplar olarak anılmaktadırlar. Sovyet döneminde Ruslaştırma politikalarından dolayı Başkurt dilinin iş hayatında, bilim, eğitim ve yazılı edebiyatta hiçbir işlevi yoktu. Hatta Laitin'a (1995: 291) göre, "Sovyetler çok farklı bir edebi Başkurt dili yarattılar ve Başkurtların onuncu sınıfa ka

dar Başkurtça eğitim almalarını sağlayarak bu iki grubun karışmasını engellemeye çalıştılar. Bunların yapıldığı dönemde Başkurtların üçte biri kendilerini Tatar olarak görüyordu." Farklı çalışmalarda sunulan bulgular Laitian'ın savını desteklemektedirler (Graney, 1999; Grävingholt, 1999). Ajupova'ya (1996) göre Başkurdistan'da 100'den fazla etnik grup yaşamaktadır ve bu gruplardan 13'ü (Ruslar, Başkurtlar, Tatarlar, Çuvaşlar, Mariler, Udmurtlar, Ukraynalılar, Mordvaylar, Beyaz Ruslar, Letler, Almanlar, Estonyalılar ve Kazaklar) Başkurdistan'ın belli bölgelerinde yoğunlaşmışlardır. Tablo 1'de bu gruplardan bazılarının nüfusları ve dil kullanımları ile ilgili olarak bazı rakamlar sunulmaktadır. Tabloda sunulan bilgi Başkurdistan'daki dilsel durumun karmaşıklığını belgelemektedir.

Tablo 1'de görüldüğü gibi 1979 ve 1989 sayımları arasında tüm grupların anadili hakimiyetinde bir azalma söz konusudur. Ancak Başkurtların anadili hakimiyetinde yüzde 10'luk bir artış söz konusudur. Bununlar beraber rakamlar incelendiğinde daha hâlâ Başkurtların kendi topraklarında anadillerine en az hakim olan grup olduğu karşımıza çıkmaktadır. Graney'e (1999) göre 1989 sayımlarında Başkurtların yüzde 20'si Tatarcayı anadilleri olarak belirtirken, Tatarların sadece %0,5'i Başkurtçayı anadilleri olarak belirtmişlerdir. Bu durum Grimes (2000) tarafından da teyit edilmektedir. Grimes'a göre 370.000 Başkurt Tatarcayı anadili olarak konuşmaktadır.

Diğer yandan çok cüzi sayıda Rus (%0,25) Tatarca veya Başkurtça bildiğini iddia etmektedir. Tablo 1'deki bilgiler doğrultusunda konuya yabancı olan birisi Rusların Başkurdistan'daki en kalabalık grup olduğunu düşünebilirler. Ancak dilsel olarak baktığımızda Başkurtlar ve Tatarlar arasında tam anlamıyla bir anlaşma söz konusudur. Bu iki grup arasında yaratılan ayrım dilsel ve kültürel olmaktan öte sosyo-politik kökenlidir ve Ruslar tarafından yaratılmıştır. Tablo 1'deki verilerin de kanıtladığı gibi diğer tüm gruplar iki veya daha fazla dilli iken sadece Ruslar tek dillidir. Yine yukarıdaki tablodan anlaşıldığı gibi diğer gruplara oranla anadili bilinci en düşük olan grup Başkurtlardır.

Başkurdistan'daki Mevcut Durum ve Dil Planlaması

Dillerin muhafazasında veya kaybedilmesinde dil planlamasının çok önemli bir rolü vardır. Sovyetlerde görüldüğü gibi birçok anadili sadece evdeki kullanımla kısıtlı kalmış ve eğitim, bilim ve sanat gibi alanlarda kullanılamadıkları için işlevsel olarak değerleri azalmıştır. Anadilinde eğitim veren kurumlar olmadığı için aileler zorunlu olarak çocuklarını sosyal ve toplumsal olarak yükselebilmeleri için Rusça eğitim veren okullara göndermişlerdir. Ancak Sovyetlerin dağılmasından sonra bazı özerk

cumhuriyetler anadillerinde eğitim seferberliğini başlatmış ve halk arasında anadiline karşı çok olumlu tavırların oluşması sağlanmıştır. Başkurdistan ve Tataristan, anadilinin canlandırılması yolunda uğraş veren iki model cumhuriyettir. Rusçanın işlevsel değeri hâlâ çok yüksek olmasına rağmen Başkurtçanın eğitim dili olması için toplumsal destek büyük oranda artmaktadır. Herhangi bir dil planlamasının başarıya ulaşabilmesi için toplumsal destek ve olumlu tavır olmazsa olmaz koşullardır.

Başkurdistan'daki eğitim sisteminin yeniden düzenlenmesi için ciddi çalışmalar vardır. Başkurt aydınları ve devlet yöneticileri eğitim sisteminin reformunu bağımsız devlet olmanın en önemli koşullarından birisi olarak görmektedirler. Başkurdistan'daki eğitim planlayıcıları devlet okullarını yeniden yapılandırarak ders kitaplarının yeniden yazılmasını istemektedirler. Aynı şekilde müfredata yeni derslerin eklenmesi de söz konusudur. Bu amaçla eski Sovyet Bilimler Akademisi millileştirilmiştir. Böylece kültürel ve tarihi bilgilerin Moskova'nın denetimi dışında yazılması amaçlanmaktadır. Bu yolla, eğitimciler toplumsal bilginin Başkurt uzmanlar tarafından yazılarak eğitim kanalıyla genç kuşaklara ulaştırılmasını amaçlamaktadırlar. 1990/91 akademik yılında yeni Başkurt tarihi, edebiyatı ve kültürü dersleri müfredata alınmıştır. Eğitim Bakanı 1997'de Kitap adlı bir kurum kurarak ders kitaplarının yazılmasını bu kurumun sorumluluğuna vermiştir.

Diğer etnik dillerde eğitim söz konusu olduğunda Başkurt dil politikalarının çok eşitlikçi olduğunu görü

yoruz. Başkurt Devleti, tüm dil gruplarının anadillerinde eğitim görebilmesi için gerekli düzenlemeleri yapmıştır. Tüm aileler anadillerinde çocuklarına eğitim talep etmeleri için yüreklendirilmektedirler. İlke olarak tüm diller yasa önünde eşittir ve okullarda öğretilen anadili sayısı artarak devam etmektedir. Graney'e göre (1999) Başkurt dilinde eğitim veren kurumların sayısı çok hızlı bir şekilde artmaktadır. Bu olumlu gelişmelere rağmen bazı Başkurt aydınları yapılanlardan yeteri kadar hoşnut değillerdir. Bu aydın grubuna göre okul öncesi eğitimden üniversiteye kadar Başkurt dilinde dört dörtlük bir eğitim olması gerekmektedir. Bu taleplere resmi kurumlar Başkurt dilinde eğitim veren daha çok sayıda okul açarak cevap vermişlerdir. Ancak Başkurt kökenli olmayan öğrencilere Başkurtçanın zorunlu olarak öğretimi konusu kabul edilmemiştir. Bu şekliyle çok dillilik ve kültürlülük ilkeleri tüm azınlık gruplarına eşit olarak uygulanmaktadır. Başkurdistan'da yaşayan her etnik grup, kendi anadilinde okul açabilmekte ve eğitim verebilmektedir. Bu anlamda Başkurdistan çok dilliliğe örnek bir toplum olma yolundadır, ancak çok kültürlülük bir toplumda yaşayan grupların bir birilerinin anadillerini ve kültürlerini öğrenmeleriyle köklenebilir. Daha önce belirtildiği gibi Rus kökenli grup tam anlamıyla tek dilli ve tek kültürlüdür. Başkurdistan'da gerçek anlamda çok kültürlülük Rus kökenli öğrencilerin de diğer dilleri ve kültürleri okullarda tam anlamıyla öğrenmesiyle mümkün olabilir. Bu şekilde çok kültürlülük sadece belli grupların sorumluluğu olmaktan çıkar ve çok dilliliği yaratmak daha kolay olur.

Tablo 1'de sunulan rakamlar, Başkurt grubunun diğer gruplar arasında anadiline en az hakim olan halk olduğunu göstermektedir. Rusçaya olan büyük orandaki kaymaya rağmen anadilinin yeniden canlandırılması çalışmaları oldukça diri ve etkindir. Bu durum Başkurt toplumunda ufku geniş ve yurtsever bir aydın grubunun olması sayesinde olmaktadır. Başkurt dilinde eğitim veren okullara devam eden öğrencilerin sayısındaki artış bu okullara yapılan devlet desteğinin amaçlarına ulaştığını

göstermektedir. Ayrıca Başkurt dilinde eğitim veren üniversitelerin açılması için toplumsal baskı giderek artmaktadır. Dilin yeniden canlandırılması yolunda atılan bu adımlar doğrultusunda Başkurt dil gücünün artacağı varsayılabilir. Bu doğrultuda toplumsal destek çok önemlidir. Başkurt dilinde eğitim veren okullar için daha fazla talep olursa bu okullardaki Başkurt dil eğitimi daha da nitelikli ve güçlü olacaktır.

Başkurdistan örneğinde görüldüğü gibi yeni dil politikaları Başkurtlar arasında anadili bilincinin artmasını sağlamıştır. Rusça ve Başkurtçaya ilişkin tutumlar tamamen değişmiştir. Bir sonraki bölümde bir dilin gücüne katkıda bulunan etkenlerin incelenmesiyle Başkurt dilinin yeniden canlandırılmasındaki unsurlar daha iyi anlaşılacaktır.

Etnik Dil Gücü Kavramı

Bir etnik dilin gücünü oluşturan birçok unsuru sıralamak yerine Giles, Bourhis ve Taylor (1977) statü, demografi ve kurumsal destekten ibaret üç ana etken üzerine kurulu bir model sundular. Başkurt dil gücü bu model doğrultusunda incelenecektir.

Dil Gücünü Oluşturan Unsurlar

Giles ve arkadaşlarına göre (1977), statü, demografi ve kurumsal destekten oluşan üç ana faktör bir dil grubunun gücünü belirler. Bu alanlarda dil grubunun gücü ve zayıflıkları o dil grubunun düşük, orta ve yüksek güç grubu olarak tanımlanmasını sağlar. Düşük güce sahip dil grupları büyük olasılıkla dilsel asimilasyona uğrayarak zamanla yok olacaktır ve bu tür grupların öz değerlerinden söz edilemez (Bourhis ve diğerleri, 1981). Diğer taraftan yüksek güce sahip dil grupları çok dilli ortamlarda kendi grup değerlerini ve dillerini korumaya ve devam ettirmeye muktedir gruplardır. Bu tür toplumlar asimilasyona uğramazlar.

Giles ve arkadaşlarının (1977) modeline göre statü faktörü, grubun içerde ve dışarıdaki ekonomik, sosyal, tarihsel ve dilinin saygınlığı ile ilgili alt faktörler içerir. Demografi faktörü ise etnik grubun değişik bölgelerdeki sayısal çoğunluğu ve dağılımının yanı sıra doğum oranları, grup içi-dışı evliliklerin oranları ve bölgenin aldığı ve verdiği göçün oranı ile ilgilidir. Kurumsal destek faktörü ise grubun devlet kurumlarından ve toplumun diğer kurumlarından aldığı desteğin niceliği ve niteliği ile ilgilidir. Özellikle anadilinin eğitim, basın-yayın, politika, devlet kurumları (hastahane, devlet dairesi, vb.), dini ve kültürel kurumlar gibi değişik alanlarda aldığı resmi veya gayri resmi destek o dil grubunun gücünü belirler. Bir dilde yayınlanan gazetelerin olmaması o dilin o alanda zayıf olmasının göstergesidir.

Yukarıdaki etkenlerin hepsi, grubun nesnel anlamda gücünün göstergesidir ve bu göstergelerin toplamı grubun yansız bir resminin oluşmasını sağlar. Diğer taraftan Bourhis, Giles ve Rosenthal (1981) bir etnik gruba ait bireylerin gruplarının gücüyle ilgili öznel düşüncelerinin de o grubun nesnel gücü kadar önemli olduğunu savunmuşlardır. Bu düşünceden yola çıkarak Bourhis, Giles ve Rosenthal (1981) "Öznel etnik dil gücü sormacası"nı geliştirdiler. Toplumsal açıdan önemli göstergeleri saptayan bu bilim adamları grup üyelerinin kendi grup

larını ve diğer grupları değişik güç etkenleri açısından değerlendirmelerini istemişlerdir. Johnson, Giles ve Bourhis (1983: 258), bireylerin sosyal psikolojik değerlendirmeleri ve toplumsal

koşullar arasındaki karmaşık ilişkinin bu sormaca sayesinde dil, etnik grup kavramı ve gruplar arası ilişkiler açısından daha derinlemesine incelenebileceğini iddia etmişlerdir.

Öte yandan bazı bilim adamları (Bourhis, 1984; Johnson, et al., 1983; Saint-Blancat, 1985) eğer bir etnik gruba ait bireyler o toplumla kendilerini güçlü bir şekilde bağdaştırırlarsa, toplumun etnik dil gücü düşük olsa da o grubun asimile olmadan varlığını devam ettirebileceği iddiasında bulunmuşlardır. Ancak diğer taraftan hakim grupların azınlık gruplarına ulaşan bilgiyi istediği gibi denetleyebileceği ve grupların özgüvenlerinin artmaması için eğitimde anadilinin kullanılmaması, basın yayın organlarında sadece hakim dil kullanılması vb. gibi her türlü yöntemi deneyeceğini de belirtmiştir. Bu tür kontrol mekanizmalarına rağmen etnik grupların atalarının tarihte gösterdikleri başarıları ve kahramanlıkları genç kuşaklara hatırlatarak bu tür stratejilere karşı koyabileceklerini yine Johnson, Giles&Bourhis (1983) belirtmişlerdir.

Deneysel Çalışma

Denekler

Yukarıda sunulan bilimsel çerçeve doğrultusunda Bourhis ve arkadaşları (1981) tarafından geliştirilen öznel etnik dil gücü anketi İngilizceden Rusçaya çevrilerek Ufa ve çevresinde 250 kişiye uygulanmıştır.[3]

Ruslaştırmanın etkisini tayin edebilmek için kırsal ve kentsel alanlardan iki grup çalışmada içerilmiştir. Bu şekilde kentsel alandan 87 denek (ortalama yaş=31.26) ve kırsal alandan 137 denek (ortalama yaş=25.94) öznel etnik dil gücü anketini doldurmuşlardır. Bu deneklerin 155'i bayan iken 90'ı erkektir.

Veri Derlemede Kullanılan Araçlar

Bu çalışmanın amaçları doğrultusunda öznel etnik dil gücü anketi İngilizceden Rusçaya çevrilerek kullanılmıştır. Bu ankette Rus ve Başkurt grupları üç ana faktörle ilgili (statü, demografi ve kurumsal destek) 22 değişken üzerinden değerlendirilmiştir. Sormacada 7 dereceli Li

kert ölçeği kullanılmıştır. Her bir soruda hem Başkurt hem de Rus grubuyla ilgili iki düzeyli değerlendirme bulunmaktadır (anketin aslını görmek için Yağmur, 1997'ye bakınız.)[4] Bu alan çalışması kapsamında ayrıca Ufa'da 484 ilkokul öğrencisinin katıldığı evde konuşulan dil anketi yapılmıştır, ancak söz konusu araştırmanın bulguları burada sunulmayacaktır.

Bu Çalışmanın Etnik Dil Gücü Bulguları

Başkurdistan'daki toplum dilbilimsel durum önceki bölümlerde tanımlanmıştır. Öznel verilerden yola çıkarak Başkurt dilinin yeniden canlandırılması için çok ciddi önlemlerin alındığını kolaylıkla söyleyebiliriz. Bu bulgular doğrultusunda Başkurdistan'da çok güçlü anadili canlanması beklenir. Ancak bu çalışmalara verilen toplumsal destek belirleyici olacaktır. Rusçanın toplumdaki lingua franca işlevinden dolayı birçok aile hâlâ çocuklarını Rus dilinde eğitim veren okullara göndermek isteyebilirler (üniversite eğitiminin Rusça olması, iş olanakları gibi etkenlerden dolayı). Yukarıda sunulan nesnel veriler bir dilin canlandırılmasında ne kadar önemli ise o toplum üyelerinin öznel dil gücü algıları da o dilin canlandırılması için o denli önemlidir.

Başkurt dil grubundan bireylerin görüşlerini saptamak amacıyla öznel etnik dil gücü anketi kullanılmıştır. Tablo 2'de bu anketin sonuçları sunulmaktadır. Denekler Rus ve Başkurt etnik gücünü 7-ölçekli 22 soru üzerinden değerlendirmişlerdir. Kullanılan ölçekte 1 'çok düşük güç' anlamına gelirken 7 'çok yüksek güç' anlamına gelmektedir. Başkurt grubunun geçtiğimiz yüzyıl içerisinde çok ciddi asimilasyon politikalarına tâbi tutulduğunu düşünürsek Başkurt grubunun çok yüksek bir güce sahip olması beklenmez. Ayrıca Rusçanın her alanda (eğitim, devlet kurumları, basın-yayın vb. gibi) yoğun kullanımından dolayı, Başkurtça ve Tatarca çok kısıtlı alanlarda kullanılmaktaydı ve bu durum Başkurtça ve Tatarcanın işlevsel değerini oldukça azaltmakta idi. Aynı şekilde Başkurtçanın kırsal kesimde kentlere göre daha fazla kullanımı olması gözetilerek iki grup denek içerilmiştir.

Tablo 2'de her iki gruptan alınan toplam 250 kişiye ait sonuçlar birlikte sunulmuştur. Verilerin değerlendirilmesinde SPSS istatistik paket programı kullanılmıştır. Tablonun birinci kolonunda ankette yer alan sorular sunulmuştur. İkinci kolonda Başkurt deneklerin kendi grupları ile ilgili değerlendirmelerinin ortalamaları sunulmuştur. Üçüncü kolonda Başkurt deneklerin Rus grubu ile ilgili değerlendirmeleri (ortalama değerler) sunulmuştur. Dördüncü kolonda ise iki grubun arasındaki ortalama fark ve beşinci kolonda bu farkın önem derecesinin hesaplandığı t-testi sonuçları sunulmuştur.

Yukarıdaki tablodan görüldüğü gibi iki grup arasında ciddi güç farklılıkları bulunmaktadır. Bazı faktörler açısından Başkurt grubu güçlü iken diğerlerinde Rus grubu güçlü olarak algılanmaktadır. Örneğin nüfusun oranı konusunda, Rus grubu Başkurt grubundan daha kalabalık olarak algılanmıştır. Diğer taraftan dilin yerel statüsü açısından Başkurt dilinin saygınlığı Rusçadan daha yüksek algılanmıştır. 21 değişkenden alınan ortalama sonuç doğrultusunda iki grubun güçlerinin Başkurt deneklerin gözünde eşit olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Etnik dil gücü kuramı doğrultusunda her iki grubun da orta düzeyde güce sahip oldukları söylenebilir.

Değerlendirme

Sonuçlar Başkurt grubunun öz grup benliği inançlarının oldukça güçlü olduğunu göstermektedir. Deneklerin değerlendirmeleri objektif sayılarla doğru bir orantıdadır, örneğin denekler Rusların sayısının Başkurtlara oranla daha fazla olduğunu belirtmişlerdir. Yine aynı şekilde Rusların doğum oranının Başkurtlara göre daha fazla olduğu belirtilmiştir.

Grup statüsü ile ilgili olarak yapılan değerlendirmelerde Başkurt grubu Ruslara oranla daha fazla güce sahiptir. Dilin yerel ve uluslararası statüsü konusunda yapılan değerlendirme Başkurt dilinin Rusçadan daha fazla gücü olduğu yönündedir. Rusçanın uluslararası düzeyde bir bilim ve kültür dili olduğu gözetilirse bu bulgu ilgi çekicidir. Aynı şekilde grupların statüsü ve kültürel tarihten duyulan gurur açısından Başkurt grubu Rus grubundan daha yüksek bir değerlendirme almıştır.

Ayrıca kültürel temsil açısından Başkurt grubu Rus grubundan çok daha yüksek bir değerlendirme almıştır. Bu sonuçlar, bağımsız Başkurt ülkesi duygusunun Başkurtlarda öz benliği güçlendirdiği ve öz güvenin arttığının bir göstergesidir. Diğer taraftan ekonomik açıdan yapılan değerlendirmelerde her ne kadar Başkurt grubunun iş hayatına daha fazla hakim olduğu sonucu çıksa da Rus grubun Başkurt grubundan ekonomik olarak daha güçlü olduğu değerlendirmesi yapılmıştır.

Rusçanın Başkurdistan'daki lingua franca rolü 14. soruda açık olarak sergilenmektedir. İş hayatında Rusça Başkurtçadan daha fazla kullanılmaktadır.

Kurumsal destek faktörü açısından iki grup arasında ciddi farklılıklar bulunmaktadır. Objektif verilerle de teyit edildiği gibi kamu kurumlarında dillerin kullanım oranları ve eğitimde kullanılan dil açısından Rusça kullanımı Başkurtçadan çok daha yüksek bir orandadır. Ancak Başkurtçanın son yıllarda resmi dil statüsü kazanmış

olması yakın gelecekte Başkurtçaya daha yüksek bir statü kazandırabilir.

Diğer taraftan iki grup arasındaki mevcut diyalogun oranı sorulduğu 22. sorunun sonucu iki grup arasında oldukça yüksek oranda bir diyalog olduğunu göstermektedir. Bu bulgu gruplar arası iletişim ve çok kültürlülüğün Başkurdistan'da yerleşmesi açısından çok önemlidir.

Başkurt Dilinin Yeniden Canlandırılması ve Gelecekle İlgili Saptamalar

Yukarıdaki bulgulardan da anlaşıldığı gibi Başkurtlar anadillerini yeniden canlandırmak için kararlıdırlar. Dilin yeniden canlandırılması için sosyal-psikolojik, kurumsal, eğitimsel ve anayasal her türlü koşul uygundur. Eğitim politikalarıyla sağlanan Başkurtça eğitim ve ailelerin anadilinde eğitim talep etmeleriyle yakın gelecekte birçok okul Başkurt dilinde çok nitelikli eğitim verebilecek hale gelecektir.

Ancak dilin yeniden güçlendirilmesi sürecinde göz önünde bulundurulması gereken birtakım dilbilimsel, kültürel, siyasi, sosyal ve demografik faktörler bulunmaktadır. Anadilinde eğitimin sürekliliği en önemli unsurdur. Alan çalışmamız esnasında Ufa ve çevresinde bir takım Başkurt ve Tatar okullarını ziyaret ettik. Okul müdürleri ve eğitim politikaları geliştiren kurumlarla yaptığımız görüşmelerde anadili eğitim saatlerinin artırılmasının istendiğini gördük. Anadili derslerinden başka bu okullar Başkurt veya Tatar kültürü dersleri de vermektedirler. Başkurt dilinde verilen ders sayısı artmaktadır (Genellikle fen, matematik gibi dersler Rusça yapılmaktadır, ancak bu derslerin de zamanla Başkurtça yapılması planlanmaktadır). Öğrenciler Başkurt coğrafya ve tarihi derslerini Başkurtça ve Tatarca olarak almaktadırlar. Ancak Kiril alfabesinin kullanımı Başkurtçanın eğitim ve öğrenimini güçleştirmektedir. Mülakat yaptığımız bazı dilbilimciler komşu Tataristan'da olduğu gibi gelecekte Latin alfabesine geçilebileceğini ve böylece Başkurtçanın daha kolay yazılıp okunabileceğini ifade etmişlerdir. Ayrıca Latin alfabesine geçmenin komşu Türk ülkeleriyle iletişimi daha kolaylaştıracağı inancı da belirtilmiştir. Ancak Rusçanın resmi dil olması ve her türlü resmi yazışmanın Rusça yapılması Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçişi çok zorlaştırmaktadır.

Yukarıda sergilendiği gibi çok dillilik ve çok kültürlülük Rusların dışındaki Başkurt veya Tatar çocuklarının sorumluluğu gibi görülmektedir. Rus çocukları tek dilli olarak eğitim almaya devam etmektedirler. Eğer gerçek anlamda çok dillilik gerçekleştirilmek isteniyorsa Rus kökenli öğrenciler de okullarda öğretilen diğer ulusal dilleri öğrenmelidirler. Bu şekilde Başkurdistan'da ulusal bütünlük ve gruplar arasında kültürel anlaşma daha kolay gerçekleşecektir.Bu araştırmanın bulguları Başkurt dilinin güçlendirilmesi, yeniden canlandırılması süreci ile ilgili olarak çok önemli saptamalar

içermektedir. Başkurt dilinin daha da güçlendirilmesi için bu dilde açılacak üniversiteler oldukça önemlidir. Ayrıca Başkurt dil öğretmeni yetiştiren yüksek öğretim kurumlarının açılması da o denli önemlidir. Bu çalışma ve bulguları Öznel Etnik Dil Gücü anketinin geçerli bir araştırma aracı olduğunu bir kez daha göstermiştir.

1 “Rusya’da çok dillilik, anadili eğitimi ve eğitim politikaları” adlı bu araştırma projesi Hollanda ve Rus ortak bilimsel çalışma programı kapsamında Hollanda Bilim Akademisinin (NWO) sağladığı bütçe ile gerçekleştirilmiştir (proje numarası: 047. 007. 15). Bu proje Moskova, Ufa (Başkurdistan Özerk Cumhuriyeti) ve Gorno-Altaisky (Altay Özerk Cumhuriyeti) kentlerindeki okullarda çok dillilik, çok kültürlülük, dil öğretimi politikaları ve toplum dilbilimsel durumla ilgili olarak yapılan araştırma sonucu bilimsel bir saptama yapmak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Ayrıca, evde konuşulan dil anketi ve etnik dil gücü çalışması yapılmıştır. Bu makalede odak noktası Başkurdistan’daki toplum dilbilimsel durum üzerinedir.

2 Başkurt dili ve Rusça arasındaki dilsel kontak 16’. yüzyıldan beri vardır; ancak son yüzyıl içerisinde Rusça Sovyetler Birliği içindeki ulusal dilleri ciddi olarak hakimiyeti altına almıştır.

3 Anketi Rusçaya çeviren Dr. Georgii Khruslov’a ve anketin Ufa’da uygulanmasına yardımcı olan Prof. Dr. Flioura Aznabaeva, Markhaba Davletchina ve Dilya Khisbulina’ya teşekkürü bir borç bilirim.

4 Yağmur, K. (1997). First Language Attrition Among Turkish Speakers in Sydney. Ph. D Thesis, Nijmegen University, (Studies in Multilingualism, C. 7, Tilburg University Press).

Ajupova, L. (1996). Funktionirovanije Jazykov v Sfere Obrazovanija Respubliki Ba{kortostan. (Functioning of Languages in Education Sphere in Republic of Bashkortostan) In: V. Solntsev&V. Mikhalchenko (eds.). Sociolinguistic Problems in Various Regions of the World. Moscow: Institute of Linguistics, Russian Academy of Sciences, ss. 49-54.

Bourhis, R. Y., Giles, H. & Rosenthal, D. (1981). Notes on the Construction of a 'Subjective Vitality Questionnaire' for Ethnolinguistic Groups. Journal of Multilingual and Multicultural Development, 2, 2, 145-155.

Bourhis, R. Y. and Sachdev, I. (1984) Vitality Perceptions and Language Attitudes: Some Canadian Data. Journal of Language and Social Psychology 3, 2, 97-127.

Cooper, R. L. (1989). Language Planning and Social Change. Cambridge: Cambridge University Press.

Giles, H., Bourhis, R. Y.,&Taylor, D. M. (1977). Towards a Theory of Language in Ethnic Group Relations. In: H. Giles (ed.) Language, Ethnicity and Intergroup Relations. London: Academic Press, s. 307-348.

Haarman, H. (1992). Measures to İncrease the İmportance of Russian within and outside the Soviet Union-a case of Covert Language-Spread Policy (a Historical Outline). International Journal of Sociology of Language, 95, ss. 109-129.

Hagendoorn, L., Drogendijk, R., Tumanov, S., & Hraba, J. (1998). Inter-ethnic Preferences And Ethnic Hierarchies in the Former Soviet Union. International Journal of Intercultural Relations, C. 22, No. 4, ss. 483-503.

Graney, K. E. (1999). Education Reform in Tatarstan and Bashkortostan: Sovereignty Projects in Post-Soviet Russia. Europe-Asia Studies, C. 51, No. 4, ss. 611-632.

Grimes, B. F. (2000) Ethnologue: The Languages of the World. 14th edition.

Grävingholt, J. (1999a). Regionale Autonomie und Postsowjetischer Autoritarismus: Die Republik Baschkortostan. Teil I: Politischer Umbruch und Neuordnung der Institutionen. Berichte des Bundesinstituts für Ostwissenschaftliche und İnternationale Studien 16. Köln: BIOst.

Grävingholt, J. (1999b). Regionale Autonomie und Postsowjetischer Autoritarismus: Die Republik Baschkortostan. Teil II: Herrschaftspraxis und Föderale Beziehungen. Berichte des Bundesinstituts für Ostwissenschaftliche und İnternationale Studien 17. Köln: BIOst.

Johnson, P., Giles, H., & Bourhis, R. Y. (1983). The Viability of Ethnolinguistic Vitality: A Reply. Journal of Multilingual and Multicultural Development, 4, 4, 255-269.

Laitin, D. D. (1995). Identity in formation: The Rssian-Speaking Nationality in the Post-Soviet Diaspora. Archives of European Sociology, XXXVI, 281-316.

Saint-Blancat, C. (1985). The Effect of Minority Group Vitality upon its Sociopsychological Behavior and Strategies. Journal of Multilingual and Multicultural Development, 6, 1, 31-45.

Schlyter, B. N. (1998). New Language Laws in Uzbekistan. Language Problems and Language Planning. C. 22, No. 2, ss. 143-181.

Başkurt Türkçesi ve Yazı Dilinin Gelişimi / Yrd. Doç. Dr. Göksel Öztürk [p.103-109]

YRD. DOÇ. DR. GÖKSEL ÖZTÜRK

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü / Türkiye

Bugün %75'inin Rusya Federasyonu'na bağlı özerk bir cumhuriyet olan Başkurdistan'da yaşayan Başkurtların nüfusu 1.300.000 kadardır. XX. asrın yirmili yıllarına kadar Başkurtça, Başkurt Türkçesi veya Başkurt dili diye anılan bir yazı dilleri olmayan Başkurtlar, yazı dili olarak; XIX. asrın ikinci yarısına kadar İdil-Ural boyu Türkçesini (Bulgar Türkçesi), XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Tatar Türkçesini ve nihayet Ekim devriminden sonra da yeni oluşturulan Başkurt Türkçesini yazı dili olarak kullanmışlardır.

Başkurt Türkçesinin tarihi gelişimi ile ilgili birbirine yakın üç önemli görüş vardır:

J. G. Kiyekbayev,[1] Başkurt Türkçesinin tarihi gelişimini üç devreye ayırır:

1) XV-XVI. yüzyıllardan başlayarak XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar olan edebi dil: Klasik halk edebiyatı ürününlerinde, destanlarda, yırlarda, hikayelerde, rivayetlerde, kahramanlık destanlarında, efsanelerde ve diğer halk edebiyatı ürünlerinde rastlanılan dil. Bu devirde Başkurt halkının resmi yazı dili olarak Ural-Volga (İdil) boyu Türki[2] dili kullanılıyor.

2) XIX. yüzyılın ikinci yarısından Ekim (1917) devrimine kadar olan devir: Başkurt dili esasına dayalı yazı dili oluşturma çalışmalarının başladığı devir. Bu devrin sonunda, XX. yüzyılın başından Ekim devrimine kadar Başkurt topluluğunun resmi yazı dili olarak Başkurt dilinin leksik, gramatik özellikleri de göz önünde bulundurularak Eski Türki diline yakın olan eski Tatar dili kullanılıyor.

3) Ekim devriminden sonraki ilk yıllardan başlayarak (1919-1922) günümüze kadar olan devir: Yerel Başkurt ağızlarının esas alındığı edebi yazı dilinin meydana geldiği devir.

G. B. Xösäyinov[3] ise, Başkurt edebi dilinin gelişmesini iki devreye ayırır:

1) XIII-XIV. yüzyıldan Ekim devrimine kadar olan devir: Bu devir kendi içinde ikiye ayrılır:

a) XIII-XIV. yüzyıldan XIX. yüzyılın sonuna kadar olan devir: Bu devirde edebi dil olarak Kıpçak dili tesirindeki kabile dili esasında meydana gelen Ural-Volga (İdil) boyu Türki dili kullanılıyor.

b) XIX. yüzyılın sonundan Ekim devrimine kadar olan süreç: Bu süreçte yazı dili olarak Tatar yazı dili kullanılıyor. Ekim devriminden sonraki devir "Başkurt milletinin milli edebi dili devri"'dir.

2) 1919-1922 Yıllarından başlayarak günümüze kadar gelen devir.

E. F. İşbirzin[4] de Başkurt edebi dilinin gelişmesini ikiye ayırıyor:

1) Millet olana kadar olan devir. XIII. yüzyıldan XIX. yüzyılın sonlarına kadar olan devreyi içine alan bu devir kendi içinde dörde bölünüyor.

a) XIII. yüzyıldan XVI. yüzyılın ortalarına kadarki dönem: Bu dönemde leksik gramatik farklılıklarla birlikte Orta Asya Türki diline yakın olan Ural-Volga (İdil) boyu Türki dili edebi dil olarak kullanılıyor.

b) XVI. yüzyılın ortasında XVIII. yüzyıla kadarki dönem: Bu dönemde Ural-Volga (İdil) boyu Türki dilinde, çoğunlukla da resmi dökümanlar ve yılname türündeki edebi eserlerde Kıpçak unsurları, Rus dilinden özleştirilen unsurlar çoğalıyor.

c) XIX. yüzyılın birinci yarısı: Bu dönemde Ural-Volga (İdil) boyu Türki

dili dili içerisinde dini edebiyat gelişiyor. Edebi dilin, konuşma dili ve halk edebiyatı ürünlerinin dili ile münasebetlerinin geliştiği gözleniyor.

d) XIX. yüzyılın ikinci yarısı: Bu dönemde edebiyat sanatı gelişiyor. Ural-Volga (İdil) boyu Türki dilinde Başkurt unsurları artıyor. Edebi dilin yeni stilleri şekillenip gelişiyor.

2) Başkurt milli edebi dili devresi: Bu devre de dört bölüme ayrılıyor:

a) XIX. yüzyılın sonundan Ekim devrimine kadarki dönem. Başkurt "milletinin" şekillenmesinin başladığı devirde matbuat ihtiyaçları için edebi dil olarak Ural-Volga (İdil) boyu Türki dilinin özelliklerinden henüz arınamamış olan eski Tatar dili kullanılıyor. Edebi dilde "demokratitleşme" (yani Tatarcadan bağımsız bir yazı dilinin oluşumu) süreci gelişiyor ve Başkurtça unsurlar artıyor.

b) 1920'li yıllarda, canlı konuşma dili, Ural-Volga (İdil) boyu Türki dili ve Folklor dili tesinide şimdiki Başkurt edebi dili şekilleniyor.

c) 1930-1940 Yılları arası: Bu dönemde şimdiki Başkurt edebi dili hızla gelişiyor ve mevcut edebi türlerde kendini hissettiriyor. Yeni Başkurt yazı diliyle edebiyatın her alanında eserler verilebiliyor.

d) 1950'den günümüze kadarki dönem: Bu dönemde şimdiki Başkurt dilinin yerleşmesi gerçekleşiyor. Edebi dilin imla, gramer ve telaffuz kuralları tespit edilip hayata geçiriliyor. Devamlı gelişen Başkurt dili diğer edebi dillerle denk konuma geliyor.

Başkurt Edebi Dilinin İmlası ve Telaffuzu

XX. yüzyılın başlarına kadar yazı dili olarak Tatar yazı dilini kullanan Başkurtlar, Ekim devrimiyle birlikte Başkurt Türkçesinin yazı dili olarak hayata geçirilmesi konusunda bitmek tükenmek bilmez bir uğraş içine girdiler.

Yine de, XX. yüzyılın başlarına kadar Ural-Volga (İdil) boyu Türki dilinin etkisinden kurtulamayan, Arapça ve Farsça terkiplerden temizlenemeyen Tatar edebi dili ve Ural-Volga (İdil) boyu Türki dili, ihtiyaçlar nedeniyle devrimin ilk yıllarında da Başkurt edebi dili olarak kullanıldı. İlk olarak Ural-Volga (İdil) Türki dili terkedilmeye başlandı.

1921 Yılında Bütün Başkurdistan Konferansı, okul, hukuk ve yönetim organlarının yazışmalarında Başkurdistan'da yaşayan her milletin kendi dilinin kullanılması meselesini ortaya

koydu. Aynı yılda Bütün Başkurdistan Sovetlerinin II. Syezinde, Başkurdistan hükümetine Başkurt dilini hayata geçirme konusunda pratik çözümler bulma görevini verdi.

1924 Yılının Ağustos ayından başlayarak Rusya Komünist Partisi (Bolşevik) Başkurdistan Ülke Komitesi ve Başkurdistan yayın organı olan "Başqortostan" gazetesi Başkurt dilinde çıkmaya başladı.

Bundan sonra diğer gazete ve dergilerde de Başkurt diliyle yazılmış makaleler yayınlanmaya başlandı. Ancak, hala Başkurt edebi dilinin imlası tespit edilmiş değildi. Başkurt edebi dilinin imlası ile ilgili farklı birçok makaleler yayınlanıyordu.[5] Bu da karışıklıklara yol açıyordu. Medeniyet, eğitim ve edebiyatın hızlı bir gelişme gösterdiği bu devirde; her şeye rağmen, 1923-1927 yılları arasında birçok şair ve yazar eserlerini Başkurt dilinde yayınladı. Bunun yanında otuz dört tane de ders kitabı yayınlandı.

Başkurt ağızlarının birbirleriyle önemli farklılıklar göstermesi, Başkurt edebi dilinin esaslarının tespiti konusunu gündeme getirdi. Başkurt ağızları içinde Kıvakan, Yurmatı, Äyle, Halyot, Dim ve Tabın ağızları öne çıktı. Başkurt edebi dilinin esasları konusunda yapılan tartışma ve görüşmeler sonucunda Başkurt edebi diline esas olarak Kıvaqan ve Yurmatı ağızlarının alınması, bu iki ağızın da farklılıklarının edebi dilde mutlaka gösterilmesi sonucuna varıldı.

Hayata geçirilen ilk edebi dil örneklerinde Kıvakan ağızı esas alındı. 1924 yılının Kasım ayında Başkurt Halk Maarif Komiserliği bünyesindeki İlmi Merkez bu meseleyi görüşmek üzere toplandı. Burada Kıvakan ve Yurmatı temsilcileri arasında tartışmalar çıktı. Resmiyette edebi dil olarak (sekiz varyantlı çokluk eki olan) Kıvakan ağzı kabul edilse de bazı yazarlar (M. Gafurin) eserlerinde Tatar yazı dilini kullanmaya devam ederken, bazıları (A. Tahirov, G. Vildanov) Kıvakan ve bazıları da (D. Yultıy) Yurmatı ağzını kullandılar. Bu devirde, bu üç değişik imladaki yazılar bir arada yayınlandılar. 1924 Yılında edebi dilin sözlüğüne örnek olmak amacıyla N. Tahirov'un hazırladığı "Başqort Löğäte" yayınlandı. Bu sözlükte ses, şekil ve kelime hazinesi olarak Kıvakan ağzı esas alınmıştı. Günümüzde ise Başkurt edebi dilinin fonetik, gramatik ve leksik normlarının gelişmesi konusunda Başkurt Türkçesinin diğer ağızlarına ait unsurlar da değerlendirilmeye başlanmıştır.

Başkurt Edebi Dili Alfabesinin Gelişimi

Ekim devriminden önce birçok Türk halkı ve bunları içinde Başkurtlar da Arap alfabesinden yararlandılar.

Ekim devriminden sonra Başkurdistan Halk Maarif Komiserliği bünyesindeki İlmi Merkezin yönlendirmesiyle yazar Sägit Rämiyev, Başkurt edebi dili için yeni bir alfabe hazırladı. Bu alfabede yirmi yedisi ünsüzler, altısı ünlüler için olmak üzere otuz üç harf bulunmak

taydı. Bu alfabe 1923 yılının Aralık ayında imla komisyonu tarafından kontrol edilip, 1924 yılının Ocak ayında Başkurdistan yönetimi tarafından kabul edilerek "Yañı Yul" dergisinde yayınlandı.[6] Bu alfabe, bazı değişiklikler de yapılarak Latin esaslı alfabenin kabulüne kadar kullanıldı. Bu alfabenin;

1) Başkurt dilinin ses özelliklerin tam olarak yansıtamadığı,

2) Bir çok harfin kelime içinde başta, ortada ve sonda olmasına bağlı olarak farklı yazılmaları,

3) Rus ve Batı dillerinden alınan kelimelerin ve terimlerin transliterasyonunun zorluğu nedeniyle alınma kelimelerin yazılışlarının ve dolayısıyla anlamlarının bozulması,

4) Büyük harflerin olmayışı,

gibi sebeplerle Başkurt edebi dili için Latin esaslı bir alfabeye geçiş çalışmaları başladı. 1927 yılının Haziran ayında İlmi Merkez bu mesele ile ilgili olarak özel bir toplantı yaptı. Burada Latin alfabesine geçişin gerekli olduğu ve onu hayata geçirmek için aşağıdaki önlemlerin alınması kararı kabul edildi;

1) Latin esaslı bir alfabenin hazırlanması;

2) Latin alfabesine geçişi yaygınlaştırmak maksadıyla İlmi Merkez bünyesinde geçici ülke komitesi kurulmasına;

3) Okullarda Latin harflerinin öğrenilmesi meselesinin organize edilmesine;

4) Ülke gazetelerinde Latin harflerini öğretme köşeleri hazırlanmasına ve Latin harfleriyle yazılmış metinlerin yazılmasına başlanmasına;

5) Geçici alfabe komitesine S. Sönçeley, G. Şönesi, E. Xeberi, S. Remiyev, G. Alparov seçilmesine karar verildi.[7]

Yeni Alfabe Geçici Ülke Komitesi Başkurt dilinin Latin esaslı birinci alfabesini düzenledi ve 1924 yılının Ekim ayında kabul etti. Bu latin alfabesi 24'ü ünsüz, 10'u ünlü olmak üzere 34 harften oluşmaktaydı. Başkurdistan Halk Komiserleri Sovyeti'nin 6 Ekim 1924 yılında aldığı karar gereği Geçici Ülke Komitesi yerine Başkurdistan Yeni Alfabe Komitesi kuruldu ve birinci oturumunun 1925 yılının Şubat ayında yapılması kararlaştırıldı. Burada Latin alfabesinin propagandası meselesi ve Geçici Ülke Komitesinin hazırladığı birinci alfabenin kontrolü için İlmi Merkez bünyesinde komisyon oluşturuldu. Bu komisyon yeni alfabe hazırlama prensiplerini aşağıdaki gibi belirledi:

1) Her ses için ayrı harfler kullanılacaktır;

2) Bir harf iki sesi karşılamayacaktır;

3) Birinci alfabeye ilave harfler alınmasına gerek yoktur;

4) Alfabe için Latin harflerinin gereksiz olduğu durumlarda Latin harflerini kullanan diğer Türk halklarının alfabelerinden faydalanılacak, bu da yeterli olmazsa Latin harfleri esasında yeni harfler oluşturulacaktır;

5) Harflerin sayısını çoğaltmamak için büyük harfler kullanılmayacaktır. Komisyonun bu kararlarını Başkurdistan Yeni Alfabe Komitesi 20 Mart 1925 yılındaki toplantısında kabul etti. Bu prensipler doğrultusunda 36 harften oluşan yeni alfabe hazırlandı ve çok az değişikliklerle "Başqort Aymağı" dergisinde yayınlandı[8].

A a B b Ss (ç) Ç ç (c) D d57 (í) E e F f

¬¥ G g Ol oı (E) H h I i J j (y) K k Q q

˘ø M m N n N n (ñ) O o� ˚ P p R r

Íß	Ş ş	T t	b b (w)	U uV v	X x	Y y (ü)
ÛΩ	Z z	:;	:∆;∆(ıy)	’ (aps.)		

Başkurt yazısının Latinleştirilmesi doğrultusunda yapılan çalışmalar I. Türkoloji Kongresi’ne yetiştirilmek ve 1926 yılının Şubat ayında Bakü’de duyurabilmek için hızlandı. Kongrede bütün Türk dilli cumhuriyetlerden ve ülkelerden, dolayısıyla da Başkurdistan’ dan da vekiller toplandı.

1927 yılının Haziran ayında yeni alfabe konusunda bütün Sovyet ülkelerinin ortak toplantısı yapıldı. Bu toplantıda on altı değişik proje görüşüldü. Burada büyük ve küçük harfleri farklı yazılan otuz üç harflik Ortak Türk Alfabesi hazırlandı ve kabul edildi.

A a	B b	C c (ç) Ç ç (c)		D d	E e	¬¥
F f	G g	Oı oı (E)		H h I i	J j (y)	K k
L l	M m	N n	N n (ñ)	O o	Ø ø	P p
Q q	R r	S s	Ş ş	T t U u	V v	
X x	U y (ü)	Z z	Z z (j) :; (ı)			

Birinci Türkoloji Kongresi’nden sonra kabul edilen ortak alfabeye Başkurt dilinin karakteristik sesleri olan b (v), 5 7 (í) ve ;∆ (ıy) için 3 ilave harf eklendi. Moskova komisyonu tarafından hazırlanan ve Rusya Maarif Komiseryası’nda kabul edilen plana göre Latin alfabesine geçiş 1945 yılında tamamlanacaktı.

7 Haziran 1928’de Başkurdistan İdare Komitesi kararıyla yeni alfabe, Başkurdistan devletinin resmi alfabesi olarak ilan edildi ve yeni alfabeye geçişin 5 yıllık planını kabul etti. Başkurdistan hükümeti yeni alfabeye geçişin 1932 yılında tamamlanması doğrultusunda karar aldı.

1928 yılında Arap alfabesiyle 114 kitap, Latin alfabesiyle 18 kitap çıkarılmışken 1931 yılında Latin alfabesiyle 119 kitap yayınlandı. 1932 yılından başlayarak Arap harfli yayınlar yasaklandı.

Latin harflerine geçiş kültür hayatını önemli ölçüde etkiledi. Temel eğitim programları hayata geçirildi. Te

lif ve tercüme eserlerin sayısı oldukça arttı. Bu arada Arap harfleriyle yürütülen dini edebiyatın etkisi de azaldı.

Bütün bu olumlu gelişmeler olurken, Merkezi Sovyet hükümetinin baskısıyla ve bütün Sovyetlerde ortak alfabe kullanılması bahanesiyle Rus alfabesine geçiş meselesi ortaya çıktı.

Rus alfabesine geçiş meselesi Başkurdistan ülke komitesinde iki kez ele alınarak alınan kararlar doğrultusunda Başkurt dilinin yeni alfabesi ve imlasının projesini hazırlamak üzere komisyon tertip edildi.[9] 20 Aralık 1939’da Başkurdistan hükümeti Latin alfabesinden Rus alfabesine geçmeyi ve bu alfabe esasında hazırlanan imla kurallarını kabul eden karar bir çıkardı. Bu kararda Rus alfabesine geçişin 1940 ve 1941 yılları içinde tamamlanması istendi. Yeni alfabe ve imla kuralları kitap olarak bastırıldı.[10] Yeni alfabenin hazırlanması sırasında iki konuda zorluklar ve tartışmalar yaşandı. Bunlar

y sesiyle birlikte kullanılan ünlüleri ve Başkurt diline özgü seslerin hangi harflerle gösterileceği meseleleriydi.

y sesiyle gelen ünlüler için Rus dilindeki e, ë, [, q (e, yo, yu ve ya) harflerinin alınması teklif edildi. áy (yı), áe (yé) için e, áa (ya), á¥ (yä) için q, áo (yo), á˚ (yö) için \, áu (yu), ág (yü) icin [alınacaktı. Ünlülerin inceliğini bildirmek için; inceltme işaretinin kullanılması teklif edildi. Bu alfabeye göre áyl kelimesi el, el kelimesi el; olarak; qá kelimesini qá, á¥á kelimesini qá; olarak; áoµ kelimesini \m, á˚n kelimesini \n; olarak yazmak gerekiyordu. Başkurtçaya has sesler için devrime kadarki türlü yayınlarda kullanılan Kril esaslı harflerden faydalanılması istendi.[11] Çoğunluğun kabulüyle günümüze kadar kullanılan harfler kabul edildi: ¥, g, ˚, Ù, Ó, ç, ˙, k.

1940 yılının Aralık ayında Başkurt dilinin yeni problemleri ile ilgili ilmi konferans gerçekleştirildi. Burada şimdiki Başkurt dilinin Kril esaslı alfabesi ve imlası konusunda ünlü türkolog N. K. Dimitriev de bir tebliğ sundu. Konferansta yeni alfabenin Başkurt dilinin ihtiyaçlarına cevap verdiği kabul edildi. Bu sırada Başkurt hükümeti á ünsüzüyle yazılan ünlülerle ilgili bazı değişiklikler yapması konusunda Dimitriyev'e müracaatta bulundu.

M. Gafuri adlı Dil ve Edebiyat İlmi Araştırma Enstitüsü, konferansta alınan kararlar esasında á ünsüzüyle yazılan ünlüler projesini SSSR İlimler Akademisinin Dil ve Edebiyat Enstitüsüne gönderdi. Enstitü projeyi, Rus dilinde á ünsüzü ile yazılan ünlülerin Başkurt dilinde á¥, áo, á˚, ág şeklindeki yazılışlarının Rus dilinde olmayan yeni anlamlar ortaya çıkarttığını bildirerek kabul etmedi. SSSR ilimler Akademisi Dil ve Edebiyat Enstitüsü SSSR halklarının alfabelerinin hazırlanması konusunda aşağıdaki kuralları tayin etti.

1) Rus alfabesindeki Rus harfleri anlamları değiştirilmeden kullanılmalıdır;

2) Rus alfabesine dayanarak hazırlanan alfabe, dilin ses özelliklerini göz önünde bulundurarak ve her fonem için ayrı bir işaret kullanmek suretiyle düzenlenmelidir;

3) SSSR halklarının Rus alfabesini esas alarak hazırlanan alfabelerinin birleştirilmesi gerekir.

Günümüz Başkurt edebi dilinin alfabesi ve imlası 15 Kasım 1941 yılında Başkurt Yukarı Sovyeti Prezidiyumu tarafından kabul edilmiştir.[12]

1950 yılında Başkurt alfabesine alıntı kelimelerde kullanılan \ harfi dahil edildi. 23 Kasım 1950 yılında yeni alfabe ve imla kaideleri kabul edilip yayınlandı.[13]

Günümüz Başkurt alfabesinde 42 harf bulunmaktadır. Bunların dokuzu Başkurt diline özgü işaretler (¥, g, ˚, Ù, Ó, s, ˙, k, ª), diğerleri Rus alfabesiyle ortaktır.

Bugün de Başkurt alfabesinin bazı problemleri henüz çözülmüş değildir. awıl, tewäl, vaqıt, väğäzä gibi kelimelerde w, v veya vav ünsüzleri için ayrı bir işaret yoktur. Bu ünsüzler kelime başında v, kelime ortasında ve sonunda w, v harfleriyle gösterilmektedir. Bunun gibi äbey, babay, taba, arba benzeri kelimelerde iki dudak ünsüzü sızıcı b için ayrı bir işaret yoktur. b ile gösterilir. Yine yeni alfabede özellikleri bakımından birbirinden ayrılan Rus ve Başkurt sesleri aynı işaretlerle gösterilmektedir.

Başkurt Türkçesindeki Sesler

Bugünkü Başkurt Türkçesi alfabesinde kırk iki işaret kullanılmaktadır.

a, b, v, g, ˙, d, Ó, \, e,Ô, z, i, j, k, Ï, l, m, n, ª, o, ˚, p, r, s, ç, t, u, g, f, x, ª, c, h, w,], =, y, ;,`, ¥, [, q

Bu işaretlerin dokuzu ünlü, a, e, i, o, ˚, u, g, y,`, ¥,

Otuzu ise ünsüz sesleri karşılar; b, v, g, ˙, d, Ω, \, Ô, z, j, k, Ï, l, m, n, ª, p, r, s, ç, t, f, x, Ù, c, h, w,], [, q. Geriye kalan ikisi de (=,;) inceltme ve kalınlaştırma işaretleridir.

1. Ünlüler

4.1.1. **a**, (a) geniş, düz ve kalın bir ünlü olan a, konuşma dilinde birinci hecelerde yuvarlaklaşma gösterirse de bu yazıda gösterilmez. Eğer ikinci hece açıksa yuvarlaklaşma çok zayıf gerçekleşir. İkiden fazla heceli kelimelerde a ünlüsündeki yuvarlaklaşma kapalı ikinci hecelerde kendini iyice hissettirse de son hecede tamamen kaybolur.

4.1.2. **¥**, (ä) geniş ve düz bir ünlü olan ä, damağın ortalarında teşekkül eder ve açıklık derecesi oldukça fazladır. Türkiye Türkçesinde birinci heceden sonraki hece

lerde e olarak gösterilen sesler Başkurt Türkçesinde ä ile gösterilir.

4.1.3. **e**, (é) düz bir ünlü olan é, ince bir ünlüdür. Kapalı e veya açık i de diyebileceğimiz é, normalden kısadır. Bu nedenle çok heceli kelimelerin ilk hecesindeki é belli belirsiz telaffuz edilir. Kelime başındaki e'ler Rusçanın etkisiyle ye seslerini verir. Bu nedenle kelime başındaki é sesleri/harfiyle gösterilir; `t,`ş,`zlä-

4.1.4. **y**, (ı) dar, düz ve kalın bir ünlü olan ı, genel Türkçedeki gibi biraz kısa telaffuz edilir. Hatta, çok heceli kelimelerin telaffuzunda bu sesin iyice kısaltıldığı görülür.

4.1.5. **i**, (i) dar, düz ve ince bir ünlü olan i, çok nadir olarak bazı kelimelerin sonunda iy (î) ve birinci hecelerin sonunda iУ şeklinde telaffuz edilir. biУ/bî "bey" biУlä- "beylemek, yönetmek", biУsä "hanım, eş".

4.1.6. **o**, (o) geniş, yuvarlak ve kalın bir ünlü olan o, normalden kısa bir o'dur. En önemli özelliği birinci heceden sonraki hecelerde de bulunmasıdır; boron "eski, önce", qoyroğo "kuyruğu". Ancak, telaffuzda çok heceli kelimelerde üçüncü heceden sonra darlaştığı görülür ve ı'ya yaklaşır; boronğo>boronğı "eski, önceki". Birinci hecelerde ise kısaldığı görülür; bolot>b^{o}lot "bulut". Rusçadan alınan kelimelerdeki o'lar ise Rusçada olduğu gibi açık bir şekilde telaffuz edilir.

4.1.7. ˚, (ö) geniş, yuvarlak ve ince bir ünlü olan ö, tıpkı o gibi normalden kısadır ve birinci heceden sonraki hecelerde de görülür. Telaffuzda o gibi ˚ de çok heceli kelimelerin üçüncü hecesinden sonda darlaşır ve e'ye yaklaşır; öyörlö>öyörle "sürülü, sürüsü olan". Aynı o'da olduğu gibi birinci hecede oldukça kısalır; böt->böt- "bitmek", bötä>b^{ö}tä "başka".

4.1.8. **u**, (u) dar, yuvarlak ve kalın bir ünlüdür. Birinci heceden sonraki hecelerde görülmez.

4.1.9. **g**, (ü) dar, yuvarlak ve ince sıradan bir ünlüdür. Tıpkı u gibi birinci heceden sonraki hecelerde görülmez.

4.1.10. Bugünkü Başkurt dilinde uzun ünlü yoktur. Ancak, normaldan kısa telaffuz edilen ünlüler vardır. Başkurtçadaki é, ı, o, ö sesleri, konuşma dilinde a, ä, i, u, ü seslerinden daha kısa telaffuz edilirler.

2. Ünsüzler

4.2.1. **b**, (b) tonlu ve çift dudak ünsüzü olan b, genellikle iki ünlü arasındayken sızıcılaşır. (b sesinin bu özelliği, Başkurtça için Kril esaslı yeni alfabe düzenlenmesi çalışmaları sırasında tartışmalara yol açmış, sızıcılaşan bu ses için ayrı bir harf belirlenmesi istenmişse de kabul görmemiştir.)[14]

4.2.2. **v**, (v) tonlu ve diş-dudak ünsüzü olan v, Başkurtça kelimelerde bulunmaz. Ancak, Rusça, Arapça ve Farsça gibi başka dillerden alınmış kelimelerde bulunur.

4.2.3. **g**, (g) tonlu ve ön damak ünsüzü olan g, Başkurtçada inceltilerek telaffuz edilir ve iki ünlü arasında sızıcılaşır. Rusça kelimelerdeki g'ler ise Rusçada olduğu gibi biraz daha kalın söylenirler.

4.2.4. **Á**, (E) tonlu ve arka damak ünsüzü olan E, hep kalın telaffuz edilir.

4.2.5. **d**, (d) tonlu bir diş ünsüzü olan d, özellik göstermez. Eski Türkçedeki kelime kök ve eklerdeki d seslerinin çoğunluğu bugünkü Başkurtçada í'ye dönüşmüştür; kuduk>qoíoq "kuyu", yudruk>yoíroq "yumruk", kayda>qayía "nerede"

4.2.6. **Ó**, (í) tonlu, katı, yarı sızıcı ve diş-diş eti ünsüzü olan í, peltek bir ses olup Başkurtçanın en karakteristik seslerindendir. Eski Türkçedeki í seslerinin büyük çoğunluğu Başkurça'da í'ye dönüşmüştür; kaz>qaí "kaz", kızıl>qıíıl "kızıl", kuzgun>qoíğon "kuzgun"

4.2.7. **Ô**, (j) tonlu damak-diş ünsüzü olan á, teşekkül noktası Türkçedekinden biraz daha ileride, damaksıl sestir; ajar "acar", ajdaha,"ederha" ajğıt- "kişnetmek", huja "sahip". Batı dillerinden alınan kelimerde ise Rusçadaki gibi telaffuz edilir.

4.2.8. **z**, (z) tonlu diş ünsüzü olan z, Başkurtçada çok nadir olarak, ancak Rusça ve diğer dillerden alınan kelimelerde görülür.

4.2.9. **j,** (y) tonlu ön damak ünsüzü olan y, özellik göstermez.

4.2.10. **k**, (k) tonsuz ön damak ünsüzü olan k, g ile aynı özellikleri gösterir.

4.2.11. **Ï**, (q) tonsuz arka damak ünsüzü olan q, diğer Türk dillerindeki q'dan farklılık göstermez.

4.2.12. **l**, (l) tonlu ön damak ünsüzü í, özellik göstermez. (Başkurtçada ses olarak iki tane l vardır. Ancak, tek harfle gösterilen bu sesleri kalın ünlülerin yanında kalın l (arka damağa daha yakın), ince ünlülerin yanıda ince l (ön damağın biraz ilerisinde) olarak telaffuz edilmesi gerektiği unutulmamalıdır.)

4.2.13. **m**, (m) tonlu, çift dudak ve geniz ünsüzü olan m, özellik göstermez.

4.2.14. **n**, (n) tonlu diş ünsüzü olan n, özellik göstermez.

4.2.15. **ª**, (ñ) tonlu, arka damak ve geniz ünsüzü olan ñ, diğer Türk dillerindeki gibidir.

4.2.16. **p**, (p) tonsuz ve çift dudak ünsüzü olan p, özellik göstermez. Ancak, bugün, Türkçe pay, parlaq, paşa ve Farsça padişa, parsa gibi birkaç kelimenin dışında ön ses olarak kullanılmaz. Ön seste p bulunan kelimelerin tamamı Rusça ya da Rusça vasıtasıyla Batı dillerinden alınmış yabancı kelimelerdir.

4.2.17. **r**, (r) tonlu ön damak ünsüzü olan r, dil ucuyla söylenir ve titrektir.

4.2.18. **s**, (s) tonsuz, sızıcı diş ünsüzü olan s, özellik göstermez. Ancak, Eski Türkçedeki bütün ç seslerinin Başkurtçada s'ye dönüştüğünü unutmamak gerekir.

4.2.19. **ç**, (v) tonsuz, katı, yarı sızıcı ve diş-diş eti ünsüzü olan v, peltek bir ses olup Başkurtçanın karakteristik seslerindendir. Eski Türkçedeki s sesi kelime içindeki pozisyonuna bağlı olarak h veya v seslerine dönüşmüştür. Eski Türkçe kelime ve eklerdeki ön ses s'ler h'ye, diğerleri v'ye dönüşmüştür. Bu nedenle v sesi günümüz Başkurtçasında kelime başında bulunmaz.

4.2.20. **t**, (t) tonsuz, patlayıcı bir diş ünsüzü olan t, özellik göstermez.

4.2.21. **f**, (f) tonsuz, sızıcı ve diş-dudak ünsüzü olan f, özellik göstermez.

4.2.22. **x**, (x) tonsuz arka damak ünsüzü olan x, yabancı kelimelerde bulunur. Ancak, q>x gelişmesiyle oluşmuş gırtlak ünsüzü x, xan, xanbikä gibi birkaç Türkçe kelimede ve yansılama kelimelerde görülür.

4.2.23. **Ù**, (h) tonlu, sızıcı ve gırtlak sesi olan h de Başkurtçanın karakteristik seslerindendir. Eski Türkçedeki kelime ve hece başındaki s sesleri Başkurtçada sistemli olarak h'ye dönüşmüştür.

4.2.24. **h**, (ç) tonsuz ve damak-diş ünsüzü olan ç, bugün yalnızca Rusça ve alıntı kelimelerde bulunur. Eski Türkçedeki ç'ler, alıntı kelimeler de dahil olmak üzere s'ye dönüşmüştür.

4.2.25. **w**, (ş) tonsuz, sızıcı ve damak-diş ünsüzü olan ş, özellik göstermez. eski Türkçeden günümüz Başkurtçasına değişmeden gelen tek sızıcı sestir.

4.2.26. **u-g**, (w) çift dudak ünsüzü olan w, Kıpçak Türkçesinin karakteristik seslerindendir. Diş-dudak ünsüzü olan v'den ve çift dudak ünsüzleri olan b, m, p'den farklı olarak iki dudağın birbirine değecekmiş kadar yakınlaşmasıyla teşekkül eder. Yani teşekkül sırasında temas tam değildir. İnce ünlülerle birlikte ¥, kalın ünlülerle birlikte u kullanılır. Mastar eki olarak kullanıldığında ise -uw, üw sesi verir.

4.2.27. Başkurt alfabesinde yer alan ve Rusçadan geçen inceltme ve kalınlaştırma işaretleri çok az kelimede kullanılır.

Tam'yan "Tamyan, bir Başkurt kavmi", ol'ya "olca, ganimet"

4.2.28. Bugünkü Başkurt alfabesinde yer alan ancak, Rusçaya ait olan ve birden fazla sesi karşılayan harfler ise şunlardır: **ë** (yo), **c** (ts), **]** (şç), **[** (yu), **q** (ya).

1 Isbirzin, E. F., Gälävetdinov, I. G., Xalikova, R., X, **Baskort Ezebi Teleneñ Tarixi**, s. 7-8, Kitap, Öfö: 1993.

2 Yazar bu sekilde kullanıyor.

3 **A.g.e.,** s. 8.

4 A**.g.e.,** s. 8.

5 "Basqort tele imlähe", **YAÑI YUL**, S. I, Öfö: 1924, s. 28-30; "Basqort tele imlähe", **BELEM**, S. I, II, Öfö: 1924, s. 42-45; "Basqort tele imlähe", **BELEM**, Öfö: 1928, S. V, VI, s. 43-45 vb.

6 "Basqort tele imlähe", **YAÑI YUL**, S. I, Öfö: 1924.

7 Basqortostan Üzäk Däwlät Arxivi, F. R. 798, No: 1275.

8 **BASQORT AYMAGI**, S. II, Öfö: 1926, s. 1-8.

9 Isbirzin, bu konuda halkın çok istekli olduğunu, Rus harflerine geçiş için ülkenin bir çok yerinde mitingler yapılıp toplanan halk meclisi kararlarının Öfö'ye gönderildigini bildiriyor. (Isbirzin, E. F., Gälävetdinov, I. G., Xalikova, R., X, **Baskort Ezebi Teleneñ Tarixi**, s. 211, Kitap, Öfö: 1993).

10 **Basqort Äzäbi Teleneñ Alfaviti häm Orfografiyahi**, Öfö: 1940.

11 Äxmärov, Q. Z., **Basqort Yaziwi Tarixinan**, Öfö: 1972, s. 84.

12 **Basqort Äzäbi Teleneñ Alfaviti häm Orfografiyahi**, Öfö: 1942.

13 **Basqort Äzäbi Teleneñ Alfaviti häm Orfografiyahi**, Öfö: 1951.

14 **A.g.e.,** s. 205-222.

ABSÄLİMOV, Y. M., **Başqortostan Tarihı Sit İl Tikşerenevzärendä**, Öfö: 1996.

AÇIKGÖZ, Halil (Haz.), **Türk Dünyası Edebiyatı**, İstanbul: 1991.

AĞİŞEV, İ. M. ve öte., **Başqort Teleneñ Hüzlege**, T. I.: A-M, T. II.: N-YA, Russkiy Yazık, Mäskäv: 1993.

ASFANDİYAROV, A. Z., **İstoriya Sel i Derevend Başkortostana**, Kitap, Ufa: 1997.

ÄSFÄNDİYAROV, Ä., "Könbayış Başqorttar", **AĞİZEL**, XI Noyabr, Öfö: 1988, s. 75-90.

ÄXMÄDİYEV, V. ve öte., **Başqort Ädäbiäte XX**. **Bıwat Başı I (Poezia)**, Başqortostan Kitap Näşriäte, Öfö: 1983.

ÄXMÄDİYEV, V. ve öte., **Başqort Ädäbiäte XX**. **Bıwat Başı II (Proza-Dramaturgiya**), Bkn., Öfö: 1984.

ÄXMÄDİYEV, V. ve öte., **Başqort Äzäbiäte XX Bıwat Başı - Berense Kitap Poeziya**, Başqortostan Kitap Näşriäte, Öfö: 1983.

ÄXMÄDİYEV, V. ve öte., **Başqort Äzäbiäte XX Bıwat Başı - İkense Kitap Proza-Dramaturgiya**, Başqortostan Kitap Näşriäte, Öfö: 1984.

ÄXTÄMOV. M. X., **Başqort Teleneñ Grammatika Hüzlege**, Öfö: 1994.

AYUPOV, M. A (Red), **Başkortostan**, Jyväskylä Finland: 1995.

AZNABAYEV, Ä, M., PSÄNÇİN, V. Ş. Başqort **Teleneñ Tarixi Morfologiyahı (Sağıştırma-Tarixi Tikşerenew Täcribähe)**, Başqortostan Kitap Näşriäte, Öfö: 1976.

"Başkırt", **MEB İslam Ansiklopedisi**, C. II, s. 328-332, İstanbul: 1961.

"Başkırt", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. IV, s. 130-131, İstanbul: 1991.

BENZİNG, Johannes (Çev. Mustafa ARGUNŞAH), "Başkurt Türkçesi", **TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI**, S. 95 (Nisan 1995), İstanbul: 1995, s. 127-141.

BEYEŞ, Äkräm, **Başqort Xalqınıñ Tarihı häm Azatlıq Köräşe**, Kitap, Öfö: 1993.

BİKBULATOV, N. V. (Red.), **Başkirskaya Narodnaya Odejna**, Kitap, Ufa: 1995.

BOZKURT, Fuat, **Türklerin Dili**, İstanbul: 1992.

DEVLET, Nadir, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 58, Seri: 111, Sayı: A. 14, Ankara: 1985.

DEVLET, Nadir, **Tatarlar-Başkurtlar-Çuvaşlar (İdil-Ural Ekspedisyonu)**, MÜ Yayınları: 625, TAE Yayınları: 3, Ankara: 1997.

EKBA, Zerama N. (Çev. Sadık SADIKOV), "Arapça ve Farsça Kelimelerin Başkurt Türkçesi'nde Anlam Değişikliğine Uğraması Üzerine", **MİLLİ FOLKLOR**, C. 5., S. 35, s. 61-64, Güz 1997, Ankara: 1997.

ERCİLASUN, Ahmet Bican, **Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri**, Kültür Bakanlığı Yayınları: 281, kültür Eserleri Dizisi: 15, 2. Baskı, Ankara: 1989.

ERGİN, Muharrem, **Türk Dil Bilgisi**, Bayrak, İstanbul: 1988.

FÄXREDDİNEV, Rizaeddin, **Bolgar ve Kazan Törekläre**, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan: 1993.

FÄXRETDİN, Rizaetdin, **Mäşhür Ädämnär vä Böyek Xädisälär (1908-1917)**, ŞURA, 15 Agust 1910.

GABAİN, A. (Çev. Mehmet AKALIN), **Eski Türkçenin Grameri**, TDK Yayınları: 532, Ankara: 1988.

GARİPOVA, Firdävs, **İsemnärdä İl Tarihı**, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan: 1994.

ĞAYNULLİN, M, XÖSÄİNOV, Ğ., **Başqort Sovet Yazıwsıları**, Başqortostan Kitap Näşriäte, Öfö: 1967.

ĞAYNULLİN, M., XUSAİNOV, Ğ., **Pisateli Sovetskoy Başkirii**, Başqortostan Kitap Näşriäti., Ufa: 1969.

İBATOV, A., **XIX Ğasırdağı Xandar Jarlıqtarınıñ Tili**, Ğılım, Almatı: 1990.

İDELBAYEV, A., "XII-XIII. Bıwattarda Başqorttar", **AĞİZEL** XII, Dekabr 1989, Öfö: 1989, s. 56-62.

İstoriya Başkirskoy ASSR, **Başkirskoe Kinijnoe İzdatelstvo**, Ufa: 1976.

İŞBİRZİN, E. F. ve öte., **Başqort Äzäbi Teleneñ Tarixi**, Kitap Näşriäte, Öfö: 1993.

JİRMUNSKİY, V. M., "P. M. Melioranskiy i izuçenie eposa Edigey", **Tyurkologiçeskiy Sbornik 1972**, Moskva: 1973, s. 141-185.

KARAMANLIOĞLU, Ali, Fehmi, **Kıpçak Türkçesi Grameri**, Türk Dil Kurumu Yayınları: 579, Ankara: 1994.

KAYDAROV, A. T., ORAZOV, M. (Akt. Vahit TÜRK), **Türklük Bilgisine Giriş**, İstanbul: 1999.

KORKMAZ, Zeynep, **Gramer Terimleri Sözlüğü**, TDK Yayınları: 575, Ankara: 1992.

KURAT, Akdes Nimet, **XVIII Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Murat Yayınevi, Ankara: 1992 (2) +511.

KUSİMOVA, T., **Başqort İsemdäre**, Başqortostan Kitap Näşriäte, Öfö: 1982.

KUZEEV, R. G., **Başqort Şäcäräläre**, Başqortostan Kitap Näşräte, Öfö: 1960.

KUZEEV, R. G., BİKBULATOV, N. V. (Red.), **Xozyastvo i Kultura Başkir v XIX-Naçale XX v.**, Nauka, Moskva: 1979.

KUZEYEVA, R. G., SALNİKOVA, K. V. **Arxeologiya i Etnografiya Başkirii**, Başqortostan Kitap Näşriäte, Öfö: 1964.

KÜMİSBAYEV, Ötegen, **Tereñ Tamırlar**, Ğılım, Almatı: 1994.

MACİTOV, N. A. (RED.), **Vostokovedenie v Başkortostane: İstoriya-Kultura III**, Başkirskiy Universitet, Ufa: 1995.

MACİTOV, N., SULTANOVA, A., **İstoriya Başkortostana c Drevneyşix Vremen Do XVI Veka**, Kitap, Ufa: 1994.

MAQSUD, M., TİMERBAYEF, M. (Haz.), **Un Yıl İçinde Tatar-Başkortlar**, Neşriyat, Mäskäv: 1927.

MAQSUTOVA, N., "Xalıq, Tel vä Tarix", **AĞİZEL** III, Mart 1991, Öfö: 1991, s. 119-134.

MULLAFULOV, M. G., **Leslıe Promıslı Başkir (XIX Naçalo XX v.)**, Ufa: 1994.

NÄCMİ, Nazar, **Yadğı Yır-Xuş-Xäyruş-Sağırılmağan Qunaq**, Başqortostan Kitap Näşriäte, Öfö: 1966.

NURMAĞAMBETULI, Äbilbek, **Jer Suwdıñ Atı-Tarixın Xatı**, Balawsa, Almatı: 1994.

ÖNER, Mustafa, **Bugünkü Kıpçak Türkçesi**, TDK Yayınları: 703, Ankara: 1998.

ÖZKAN, Nevzat, **Gagavuz Türkçesi Grameri**, TDK Yayınları: 657, Ankara: 1996.

ÖZKAN, Nevzat, **Türk Dünyası (Nüfus**, **Sosyal Yapı**. **dil**, **Edebiyat)**, Kayseri: 1997.

ÖZTÜRK, Göksel, Edige Batır Destanı'nın Başkurt Versiyonu (Metin-Transkripsiyon-Çeviri-İnceleme-Dizin) Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul: 2001.

POPPE, Nicholas, **Bashkir Manual**, Indiana Universty Publications Uralic and Altaic Series, Vol. 36, The Netherlands: 1964.

SULEYMANOVA, A. M., NADERŞİNOV, F. A., **Başqort Folklorı**, 2. Sığarılış, Öfö: 1995.

ŞÄRİPOVA, Z., "Olo Yazmış", **AĞİZEL**, XII Dekabr, Öfö: 1988, s. 112-121.

TAYMAS, Abdullah Battal, **Kazan Türkleri**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 15, Seri: III, Sayı: A, 3. Baskı, Ankara: 1966.

TOGAN, A. Zeki Velidi, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul.: 1946.

TUĞAN, Äxmätzäki Välidi, **Xätirälär**, Kitap, Öfö: 1996.

URAKSİN, Zinnur, "Başqort Teleneñ Xoquki Xäle", **AĞİZEL** IX, Sentyabr 1989, Öfö: 1989, s. 117-123.

"Ural Başqort Xalıq Üzege Qoroltayı", **AĞİZEL** VIII, August 1990, Öfö: 1990, s. 116-118.

USMANOV, X. F., **İstoriya Başkortostana c drevneyşix vremen do 60-x godov XIX v.**, Kitap, Ufa: 1996.

VÄLİYEV, F., İSXAQOVA, S., "Başqorttar häm Seberzär", AĞİZEL, IV, Aprel, Öfö: 1990, s. 116-118.

XUSAİNOVA, G. B., **Pismo Batırşi İmperatritse Elizavete Petrovne**, Ufa: 1993.

YANGUZİN, R. Z. (red.), **Vostokovedenie v Başkortostane: İstoriya-Kultura II**, Başkirskiy Universitet, Ufa: 1995.

YANĞUJİN, R. Z., **Başqort Qäbiläläre Tarixınan**, Kitap, Öfö: 1995.

YULDAŞBAYEV, Bilal, **İstoriya Formirovaniya Başkirskoy Natsii**, Başkirskoe Kinijnoe İzdatelstvo, Ufa: 1972.

YUSUPOV, F. Yu., **Könyak Ural häm Ural Artı Söyläşläre**, Tatarstan Kitap Näşriyatı., Kazan: 1979.

ZARİPOVA, Nur ve öte., **Başqort Sovet Ädäbiäti Tarixe (Oçerktär)**, Başqortostan Kitap Näşriäte, Öfö: 1967.

ZAYNULLİN, M. V. (Red.), **Vostokovedenie v Başkortostane: İstoriya-Kultura I**, Başkirskiy Universitet, Ufa: 1995

ÇUVAŞİSTAN CUMHURİYETİ

Çuvaşlar ve Çuvaşça / Doç. Dr. Emine Yılmaz [p.110-118]

DOÇ. DR. EMİNE YILMAZ

Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Çuvaşlar

ilat sıralarında bir kısım Türk boylarının (bu Türk boyları, Hunlar, Bulgarlar, Peçenekler, Hazarlar olarak anılmaktadır) Orta Asya'dan batıya göç ederek bir süre kuzey Kafkasya'da yaşadıktan sonra Doğu Avrupa'ya geçmiş oldukları ve Çuvaşların atalarının da bu göçebe topluluklar içinde yer aldığı biliniyor. Adlarıyla ilk kez 482 yılında karşılaştığımız Bulgarlar,[1] (Bizans kayıtlarında Onogur Türkleri), Doğu Avrupa'da dağınık boylar halinde yaşamış, değişik zamanlarda farklı devletler kurmuşlardır.

Orta Volga ve Ural bölgesinin yerli halkları Fin-Ugor topluluklarıydı. Fakat milat sıralarından başlayarak, bu bölgeye batı Sibirya ve güney Urallardan pek çok Türk topluluğu gelmişti.[2] 2-4. yüzyıllar arasında Volga-Çolman bölgesinde bulunan Hunlar, Volga ve Ural bölgesinde görülen ilk Türklerdi.[3] Bu dönemde, Fin-Ugor topluluklarının bir bölümünün de Türkleşmiş oldukları düşünülüyor.[4] Bulgarların ataları sayılan Onogurlar da milat sıralarında Batı Sibirya'yı işgal etmiş ve Orta Volga bölgesine kadar yayılmışlardır. Onogurlar, daha sonra büyük Hun kitlesi içine karışıp onların bir parçası olmuşlardır.

Attila yönetiminde bulunan bu büyük Hun kitlesi, Attila'nın 453 yılında ölümünden sonra dağılmaya başlamıştı. Attila'nın oğlu İrnek, Hun boylarını bir süre daha bir arada tutmayı başarmıştı. Bizans tarihçileri tarafından 463 yılında Karadeniz'in kuzeyinde, Tuna ırmağının kolları ile Volga arasındaki bozkırlara yerleşmiş olarak gösterilen Şaragur, Ugor ve Onogur adlı Hun boyları da İrnek'e bağlı boylardan birkaçıydı. İrnek'in boylar üzerindeki egemenliği uzun sürmedi. İmparatorluk hızla dağıldı. Bu imparatorluk içinde yer alan iki büyük Türk boyu, Kutrigur ve Utigurlar, Azak Denizi'ne yakın bir bölgeye göç ettiler. "karışmak" anlamına gelen bulga- eyleminden türediği kabul edilen Bulgar adı bu iki boyun ortak adıdır. Onogur adıyla da anılan bu iki Türk topluluğu, bugün yalnız Çuvaşlar tarafından konuşulan Batı Türkçesinin (Batı Hunca) ilk konuşucularıydılar. Utigur ve Kutrigurların Bizans Devleti ile ilişkileri sırasında, Bizanslıların onlara misyonerler gönderdikleri ve İncil'i de Onogur-Bulgar diline çevirdikleri biliniyor.[5] Ancak ne bu çeviri ne de bu dile ilişkin başka bir yazılı belge bugüne ulaşmıştır.

Bizans Devleti'nin, kendi sınırlarını korumak amacıyla Utigur ve Kutrigurları sürekli savaştırması nedeniyle, 6. yüzyılın sonunda Kutrigurlar Azak Denizi'nin batısına, Utigurlar da doğusuna, Kuban boylarına göç ettiler. 555 yıllarında Utigur Bulgarları Kuzey Kafkasya'ya yakın bir yerde bulunuyorlardı. Bu sırada Orta Asya'daki II. Doğu Türk Kağanlığı'nın baskısından kaçan Moğol asıllı Avarlar, 552'de Volga'yı geçip Avrupa içlerine girdiler ve 567'de bugünkü Macaristan topraklarını

kendilerine merkez edinerek buralardaki toplulukları egemenlikleri altına aldılar. Kutrigur ve Utigurların ayrı yönlere göç etmelerinin nedeninin Avarlar olabileceği de öne sürülmektedir.

Kutrigur ve Utigurlar bundan sonra ayrı coğrafyalarda ayrı devletler kurarak varlıklarını sürdürmüşler, Kutrigurlar Tuna Bulgarları, Utigurlar ise Volga Bulgarları olarak tanınmışlardır.

Asparuh döneminde de Hazar baskısıyla karşılaşan Kutrigurlar, Don-Dnyeper arasındaki yurtlarından çıkıp, Bizans'tan aldıkları izinle Tuna bölgesine yerleşmişlerdir. Bizans Devleti, 679'da Asparuh yönetiminde Tuna'yı geçerek Dobruca'yı işgal eden Kutrigurlarla barış imzalamak zorunda kaldı ve Tuna Bulgar Devleti de resmen tanınmış oldu. Asparuh'un oğlu

Tervel zamanında Bizansla olan ilişkiler artmıştır. Tervel'den sonra sırasıyla Tvirem Han (718-721), Sevar (721-736), Kormisoş' (737-754), Sovineh' (754-760), Teleç (760-763), Savinos (763-765), Umor (Mayıs 765-Haziran 765) başa geçmiş, Telerig (770) zamanında iç karışıklıklar ortaya çıkmıştır. Kardam (777-803) iç karışıklığa son vermiş, Krum Han (803-814) döneminde de Tuna Bulgar Devleti en parlak yıllarını yaşamıştır. 813'te İstanbul'u almak amacıyla kuşatan Krum Han, ani ölümü nedeniyle bunu gerçekleştirememiştir. Krum Han'ın oğlu Omurtag (814-831) zamanında da ülke ekonomi ve kültür açısından çok ilerlemiştir. Malamır (831-836)'dan sonra yönetime geçen Boris (852-890) zamanında Hıristiyanlık Bulgar devletinin resmi dini olarak kabul edilmiş (864), Yunan papazları halkı vaftiz etmeye başlamışlardır. Bulgar kilisesi Bizans'tan bağımsız olarak bir baş papazın yönetiminde kalmış, Bizans ve Bulgar devletleri arasında otuz yıllık bir barış anlaşması imzalanmıştır. Boris'in oğlu Simeon (893-927) zamanında Balkanlarda Bulgar egemenliği kurulmuş fakat Bulgarlar da tümüyle Slavlaşıp Hıristiyanlaşmışlardır. Bu arada Bulgar Türkçesi de güney Slavcası tarafından sömürülmüş, unutulmuştur. Simeon'dan sonra ülke ikiye ayrılmış, Bizans imparatoru Yoannis zamanında Bulgaristan bir Bizans eyaleti durumuna getirilmiştir. 1018'de Bulgaristan tümüyle Bizans yönetimi altına girmiş, Tuna Bulgar Devleti ortadan kalkmıştır. Tuna Bulgarlarından kalmış olan Bulgarca yazılı belgeler şunlardır:

1. Tuna Bulgar Hanları listesi (Umor dönemi, 765).

2. Rahip Tudor Doksov'un 907 yılında İskenderiyeli Aziz Athanasius'un vaazlarının çevirisine düştüğü bir cümlelik not.

3. Nagy-Szent-Miklós hazinesindeki İlk Bulgarca yazıtlar.

4. İlk Bulgarca yazıtlardaki Türkçe sözcük ve deyimler.

5. Bizans kaynaklarındaki Bulgar Türkçesi etnik adlar.

6. Eski Kilise Slavcasındaki İlk Bulgarca ödünç sözcükler (T. Tekin 1987b: 12).

Kutrigur ve Utigurların ayrılmalarından sonra, Utigurların Azak Denizi'nin doğusuna, Kuban boylarına yerleştikleri belirtilmişti (6. yüzyıl sonu)[6] Kuban Bulgarlarının Orta Volga bölgesine geliş nedenlerinin de Avar baskısı olduğu düşünülüyor. Kuban Bulgarları Orta Volga bölgesine geldiklerinde, burada Hunlardan kalma topluluklardan; Türkleşmiş Fin-Ugorlar ve yerli Fin-Ugor halklarıyla karşılaştılar. Bu sırada Orta Asya'da kurulmuş bulunan II. Doğu Türk Kağanlığı'nın batı sınırları Volga'ya dayanmış olduğu için, Volga Bulgarları da bu kağanlığa bağımlıydılar.

Volga Bulgarlarının 7.-9. yüzyıllar arasındaki durumları hakkında çok az bilgimiz var. Yalnız Kutrigurlar (Tuna Bulgarları) gibi onların da bir süre Hazar egemenliğinde yaşadıkları biliniyor. Yine bu yüzyıllarda Volga Bulgarlarının İslam ülkeleri ile ticaret ilişkilerinin olduğu ve bu ilişkilerin İran'dan Harezm'e kadar uzandığı da biliniyor (Kurat 1949a: 782). Toprakları tarıma uygun olduğu için çiftçilikte de çok ileri idiler. İslam ülkeleri ile olan ticaret ilişkileri sonucunda İslamiyet Bulgarlar arasında yayılmaya başlamıştı. 9. yüzyılın sonunda, Volga Bulgarları, camileri, okulları olan, tüccar ve çiftçi bir topluluk olarak görülüyor. Yine bu yüzyılın sonunda, Bağdat halifesinin Bulgar hükümdarı Almuş'a (920-921) gönderdiği elçi heyetinde İbni Fadlan da vardı (Kurat 1949a: 783). Fadlan, ülkesine döndükten sonra Volga Bulgarları ile ilgili anı ve izlenimlerini anlatan bir kitap yazmıştır (Kurat 1949a: 783). Bu dönemde de Volga Bulgarları Hazar egemenliğinde idiler ve merkezleri Volga'ya 6.5 kilometre uzaklıktaki Bulgar şehriydi. Bulgar şehri ile İslam ülkeleri arasındaki ilişki 11. ve 12. yüzyıllarda da sürmüştür.

Rus-Bulgar ilişkisi ilk kez 985 yılında Ruslara ait bir kayıtla belgelenmiştir (Kurat 1949a: 789). Bu kayıtta Kiyefv knezi Vladimir'in Bulgarlar üzerine yürüyüşü anlatılmıştır. Sonra barış yapılmış, 1006'da Ruslar ve Bulgarlar arasında bir ticaret anlaşması imzalanmıştır (Kurat 1949a: 789).

Cengiz'in orduları 1220/1221'de Batı Türkistan'ı istila ettiklerinde, Subutay ve Cebe yönetimindeki iki Moğol tümeni Kafkasları geçip, 1223 Haziran'ında Kıpçaklar ve Rusları yendikten sonra asıl Moğol güçlerine katılmak için Hazar Denizi'nin kuzeyinde ilerlerken Bulgarlar tarafından pusuya düşürülerek öldürülmüşlerdi. 1236 ilkyazında, Batu Han yönetimindeki Moğol-Türk ordusu Bulgarlar üzerine yürümeye başladı ve 1237 güzünde Volga Bulgar Devleti'ni ele geçirdi. Merkez Bulgar şehri yakılıp yıkıldı. Fakat Altınordu kurulduktan sonra da Bulgar Hanlığı varlığını sürdürdü. Bulgar şehri onarılıp canlandıysa da eski önemini kazanamadı. Çünkü Altınordu Devleti'nin merkezi olarak kurulan Saray şehri giderek önemli bir ticaret merkezi oldu. Aynı zamanda, kuzeye kaçan Bulgar halkının Kazan şehrini ve Ulug Muhammed Han'ın da 1437'de Kazan Hanlığını kurmasıyla Bulgar şehri önemini büsbütün yitirmiştir. Yine de Bulgar şehri 14. yüzyıl ortalarından sonra bile varlığını korumuştur.

14. yüzyılda Altınordu sarsılmaya başlamış ve yavaş yavaş küçük parçalara ayrılmıştır. 15. yüzyılda kurulan

Kazan Hanlığı bugünkü Çuvaşistan'ı da içine almaktaydı. Kazan Hanlığı'nın 1552'de Rus çarı Korkunç İvan tarafından yıkılışından sonra, bölge Rus egemenliğine geçmiştir. Çuvaş adına da ilk kez bu yüzyılın ilk yarısında yazılmış olan Rus kaynaklarında rastlanmıştır.

Ruslara haraç ödemek zorunda kalan Çuvaşlar, yavaş yavaş ellerindeki tüm toprakları yitirdiler. Çok yoksul köylüler, geleneksel olarak sürdürdükleri çiftçiliği bırakarak işçi olarak çalışmaya veya Volga üzerinde taşımacılık yapmaya başladılar. Bazıları iş ararken bölgeden ayrıldı, bir bölümü Türkiye'ye göç etti.[7]

1650'de Çuvaşistan, Moskova hükümeti ile birleşmiş görünmektedir. Çuvaş bölgesi 17. yüzyılda Simbirsk ve Kazan eyaletleri arasında paylaşılmıştır.[8]

9. yüzyıldan başlayarak İslamiyetle tanışan ve Altınordu egemenliği altındayken çoğu müslüman olan Çuvaşlar, daha sonraları yoğun Rus etkisiyle Hıristiyanlığı kabul etmeye başladılar ve Tatarların tersine olarak Çuvaşların çoğu vaftiz oldu. Ruslar bu amaçla İncil'i Çuvaşçaya çevirmeye çalışmışlar, misyonerlere Çuvaşça öğretmek amacıyla da Çuvaşça gramerler hazırlamışlardır. İlk Çuvaşça gramer 1769'da hazırlanmıştır. Hemen ardından dinsel metinler Çuvaşçaya çevrilmiştir. Kazan Üniversitesi, Doğu Dilleri Fakültesi dil araştırmalarına öncülük yapmıştır. Bu öncülükle, 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında bir dizi çalışma hazırlanmıştır. 1836'da V. P. Vishnevskiy'in gramer ve sözlüğü yayımlanmıştır.

20. yüzyıl başlarında, bu bölgede bir dizi hükümet karşıtı gelişmeler vardı. 1917 Mart'ında Çeboksarı'da bir Sovyet gücü oluşturuldu ve 1918 Mayıs'ında bütün Çuvaşistan'a yayıldı. Sivil savaş boyunca, karşıt görüşler burada sürekli çatışma halindeydi. Sonunda Bolşevikler kontrolü kazandı ve 24 haziran 1920'de Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği içinde Çuvaş Özerk Bölgesi oluşturuldu. 21 Nisan 1925'te Çuvaş Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne (Çuvaş ASSR) değiştirildi.[9] 1990'da Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra ise Çuvaş Cumhuriyeti adını alarak Rusya Federasyonu'na katıldı.

Çuvaşistan

Çuvaşistan, Moskova'nın 600 km. doğusunda, Orta Volga'da, Volga dizi denilen bölgenin esas olarak sağ tarafına yerleşmiştir. Kuzey ve kuzeybatısında Mari Cumhuriyeti, doğusunda Tatar Cumhuriyeti ve güneybatısında Mordvin Cumhuriyeti yer alır.

Yüzölçümü 18.300 kilometrekaredir. Başkenti, Rusça söylenişiyle Çeboksarı, Çuvaşça söylenişiyle Şupaşkar'dır. Çeboksarı'nın nüfusu 1979 sayımına göre 308.000'dir. Dokuz şehri ve altı yerleşim birimi vardır. Çuvaşistan'ın toplam nüfusu 1979 sayımına göre 1.298.611'dir. Yine 1979 sayımına göre, bu nüfusun 887.738'ini Çuvaşlar, 37.573'ünü Tatarlar, 338.150'sini Ruslar, 35.150'sini de diğer topluluklar oluşturmaktadır.

Çuvaşların toplam sayısı ise 1979 sayımına göre 1.751.366'dır. Bu nüfusun 887.738'i Çuvaşistan'da, 147.088'i Tataristan'da, 122.344'ü Başkurdistan'da, 532.677'si Rusya federasyonu içinde (Tataristan ve Başkurdistan'da yaşayanlar bu sayıya dahil değildir), 61.519'u ise eski Sovyetler Birliği'nin çeşitli bölgelerinde yaşamaktadır.[10]

Çuvaşçanın Yeri

Çuvaşça, Türk Dilleri arasında, bir taraftan Moğolcaya diğer taraftan da Fin-Ugor dillerine olan yakınlığı ile özel bir yer tutar. Bu nedenle bir Türk dili olduğunun kanıtlanması uzun tartışmalardan sonra gerçekleşmiştir.

Daha 1828'de Klaproth'un, Comparasion de la Langue des Tchouvaches Avec les Idioms Turks adlı yapıtında ve Schott'un 1841'de De lingua Tschuwaschorum adlı doktora tezinde, Çuvaşçanın bir Türk dili olduğunu söylemelerine karşın (Poppe 1924b: 775-776), Radloff (1882: 90) Çuvaşçayı Türkçeleşmiş bir Fin-Ugor dili saymıştır. O, Çuvaşçanın aşama aşama Türkçeleştiğini düşünmüştür. Şöyle ki;

1. aşama: Türkçe sözcükler çok bozuk alınmıştır; Genel Tü. a > Çuv. ı: Genel Tü. ≤arın‘karın’ > Çuv. hır‰m.

2. aşama: Çuvaşça yavaş yavaş Türkçe sesleri doğru olarak almaya başlamıştır; Genel Tü. a > Çuv. u: Genel Tü. ≤arındaş‘kardeş’ > Çuv. hur‰taş.

3. aşama: Çuvaşça bütünüyle Türkçeleşmiştir. Türkçe sözler aynen alınmıştır; Tü. a = Çuv. a.

Bu görüşte olan yalnızca Radloff değildi. Levesque ve Castrén (Poppe 1924b: 776) de Çuvaşların Türkleşmiş Fin-Ugor olduklarına inanmışlardı.

Çuvaşça ve Çuvaşçanın yeri sorunu 20. yüzyılın başında da çok tartışılmıştır. Aşmarin (1898: 19) ve V. Grønbech (1902), Çuvaşça biçimleri İlk Türkçe biçimlerle karşılaştırmışlar, Çuvaşçanın, eski biçimlerden çok uzaklaşmış olmakla birlikte bazı eskicil özellikler de taşıdığını belirtmişlerdir.

Çuvaşçanın Moğolca ile olan ilişkisi de yine bu dönemde tartışılan konulardan biridir. Németh önce Türkçe-Moğolca soy akrabalığını reddetmişken (1912: 549-576), daha sonra (1913-14: 244) tersine bir yol izleyerek iki dil arasında soy akrabalığı olduğunu kabul etmiş, Çuvaşçanın yerini de şöyle belirlemiştir: “Çuvaşça, bir taraftan Türkçe, bir taraftan Moğolca özellikler taşır ve bu bazen aynı sözcükte ortaya çıkar”. Németh, Çuvaşça ve Moğolca arasındaki ortak özelliklerin her iki dil arasında karşılıklı bir etkileşim ile doğduğunu düşünmüştür. Gerçekte Moğollar ve Çuvaşların hiçbir zaman ortak bir coğrafya ve tarihleri olmamıştır.

Gombocz (1912: 188), Çuvaşça ve Moğolcanın ortak bir yol izlediklerini ve Çuvaşçanın Moğol ve Türk dilleri arasında bir bağlantı oluşturduğunu söylemiştir.

Çuvaşçanın yeri konusunda en ayrıntılı çalışmalar Ramstedt ve öğrencisi Poppe tarafından yapılmıştır. Ramstedt, Çuvaşçanın yeri ile ilgili ünlü makalesinde (1922: 3-34) Çuvaşçayı ilk kez bir Türk dili ve Moğolca ile doğrudan akraba saymıştır. Bütün Türk dillerini bir ana ağıza, Çuvaşçayı ise ayrı bir ağıza götürmüştür.

Ramstedt, Genel Türkçe z/ş = Çuvaşça r/l denkliklerinde, r ve l fonemlerinin birincil olduğunu ve Moğolcada da aynı durumda r ve l bulunduğunu belirlemiştir. Ramstedt’in konuyla ilgili görüşleri şöyle özetlenebilir: Genel Türkçe z ve ş, Çuvaşçada olduğu gibi Moğolca ve Mançu-Tunguzcada da aynı sözcüklerde r ve l fonemlerine denk gelir. Çuvaşça bir Türk dilidir, fakat, Mançu-Tunguzca ve Moğolca kesinlikle değil. Bu nedenle Türkçe z foneminden Çuvaşça-Mançu-Tunguzca-Moğolca r’ye veya Türkçe ş foneminden Çuvaşça-Mançu-Tunguzca-Moğolca l’ye bir geçiş düşünülemez. Bu dillerde birbirinden bağımsız bir Rotasizm veya Lambdasizm de gerçekleşmiş olamaz (l922: 26, 28).

Ramstedt, diğer pek çok Altayca denkliği ve bu arada Moğolca söz başı n-, `-, d-, c-, y- fonemlerinin de Çuvaşçada —-’ye denk geldiğini ilk kez ortaya koyan araştırmacı olmuştur.

Ramstedt’ten sonra Çuvaşçanın yeri konusu öğrencisi Poppe tarafından tartışılmıştır. Poppe’nin (1924b: 775-777, 1974: 136) Ramstedt’ten ayrıldığı noktalar vardır. O, Çuvaşçanın Türk dilleriyle ortak eskicil özellikler taşımakla birlikte bağımsız olarak gelişmiş bir Türk dili olduğunu, Altay dil ailesinin üçüncü bir üyesi olarak Bulgar dalının ses dizgesini taşıdığını ve Bulgarca-Türkçe ana diline gittiğini öne sürmüştür. Ana Türkçe bir z ve ş dili, Ana Çuvaşça da bir r ve l dili olarak ayrılmıştır.

Çuvaşça, temel biçimler açısından Genel veya Ana Türkçeden daha eskidir ve özellikle de biçim bilgisel özellikler ve sözcük dağarcığı açısından bu eskilik daha dikkat çekicidir.

Çuvaşça

Çuvaşların ataları olan Bulgar Türklerinin, Orta Asya Türk topluluğundan ayrılıp, batıya doğru göç eden ilk Türk boyları içinde olmaları nedeniyle (bu göçün milat sıralarında gerçekleştiği düşünülüyor) Çuvaşça Türk dilleri içinde en eskicil olanıdır ve tek başına Batı Türkçesini temsil eder.

Çuvaşça, bir r/l dili olan İlk Türkçe döneminde Türk dil birliğinden ayrıldığı için, yine bir r/l dili olan Ana Çuvaşçaya, buna karşılık, diğer bütün Türk dilleri bir z/ş dili olan Ana Türkçe'ye giderler. Bu ses dizilerinden r ve l'nin z ve ş'den eski olduğu, Eski Çuvaşçadan Macarcaya geçmiş sözcükler ile Moğol, Monçu Tunguz ve Kore dillerinde z ve ş yerine r ve l bulunmasından anlaşılmaktadır. Ör.: Çuv. —ur “ilkyaz, ilkbahar” < Ana Çuv. *y†r < İlk Tü.*y†r = Ana Tü. y†z, Orta Tü. y†z, Trkm. y†z, Yak. s†s, Halaç. y†ªz =Mo. niray “taze” <n†ray = Even. nelke “ilkyaz”=Mançu. œar∫un “yeşil” = Ko. nyerim “yaz” < *œar-ım =Mac. nyár [œ†r] “yaz”; Eski Çuv. *kölek > Macar. kölyök [köl'ök] “kurt yavrusu”= Trkm. kˆşek “deve yavrusu”= Mo. gölige “kurt yavrusu”.

Çuvaşça, hem Moğol-Mançu-Tunguz, hem Türk, hem de Fin-Ugor dilleriyle ortak özellikler taşır. Bu nedenle Çuvaşçanın bir Türk dili olduğu uzun tartışmalardan sonra kanıtlanabilmiştir. Daha geçen yüzyılın ortalarında V. Radloff Çuvaşçayı aşama aşama Türkçeleşmiş bir Fin-Ugor dili saymıştı. Bu tartışma 20. yüzyılın başında da sürmüştür. Gy. Németh Çuvaşça ve Moğolca arasında soy akrabalığı olduğunu düşünmüş, Z. Gombocz Çuvaşça ve Moğolcanın ortak bir yol izlediklerini ve Çuvaşçanın Moğol ve Türk dilleri arasında bir köprü oluşturduğunu öne sürmüştür.

Çuvaşçanın bir r/l (söz içi ve sonu) dili olduğu yukarıda belirtilmişti. Çuvaşçanın en belirleyici sesbilgisel özelliği olan bu durumla ilgili örnekler de yukarıda verilmişti. Çuvaşça sesbilgisinin dikkat çekici diğer özellikleri şunlardır: Ana Türkçeden gelişen Türk dillerinde y, z, t seslerine değişmiş veya d olarak korunmuş olan söz içi ve sonu d sesinin r'ye değişmiş olması (Çuv. h > rhü “üzüntü, kaygı”<*≤ad≤u = Eski Tü. ≤ad¢u, Tü. kaygı; Çuv.yar- “göndermek” < *Æd- = Eski Tü. ıd-); i sesinden önce t' nin ç' ye, s' nin ş' ye değişmesi (Çuv. ç > r > “diri, canlı” < *tNrig = Eski Tü. tirig, Tü. diri; Çuv. ş‰na “sinek” < *si<ek = Orta Tü. si<ek, Tü. sinek); söz başı y- sesinin —-'ye değişmesi (Çuv. —ul “yol” < *yol = Eski Tü. yol, Tü. yol); ç sesinin her durumda —' ye değişmesi (Çuv. u—- “açmak” < *aç- = Eski Tü., Tü. aç-, Çuv. vi— > “üç” < *˜ç = Eski Tü., Tü. üç) açık e sesinin büyük bir çoğunlukla a, kapalı é sesinin de büyük bir çoğunlukla i, > olması (Çuv. tar- “kaçmak” < *ter- = Eski Tü., Tü. tez- < *ter-, Çuv. pill > k “5” < *bAl = Ana Tü. bAş, Eski Tü. b¥ş, Tü. beş); ilk ses durumundaki dudak ünlülerinden önce çoğunlukla v- türemesi (Çuv. var “öz” < *ˆr = Genel Tü. öz, Çuv. v > —- “uçmak” < *uç- = Eski Tü., Tü. uç-); birincil uzun ünlülerin kuralsız gelişmelere neden olması (Çuv. k‰vapa “göbek” < *kˆpek = Trkm. gˆbek, Tü. göbek, Çuv. çul “taş” < *tial < *t†l = Trkm. d†ş (buna karşılık Çuv. tul “dış” < *tal = Eski Tü. taş, Tü. dış), Çuv. şur “sazlık, bataklık” <*siar < *s†r (> Mac. sár [ş†r] “çamur”) = Trkm. s†z-lı≤ “saz olan yer”, Tü. saz “saz, bataklık bitkisi”).

Çuvaş Alfabesi

Ses Bilgisi

Ünlüler

Çuvaşça ünlülerin belirleyici özellikleri, birincil uzunlukların neden olduğu özel gösterimler ve *e/*¥ seslerinin büyük bir çoğunlukla ayırt edilebilmeleridir. Bu nedenle Ana Çuvaşça için onsekiz ünlünün varlığı kabul edilmiştir

Ana Çuv.*†: Ana Çuvaşça *† ünlüsü, ilk hecede, *a ile birlikte Çuvaşçada genel olarak u, ı, ‰ seslerine değişmiştir. Bu farklı gösterimler, bir sonraki u, ı, l, r, y seslerinin etkisiyle, iki ayrı *a sesi varsayımıyla ve vurgu ile açıklanmaya çalışılmıştır. a > u değişimi daha çok ödünç sözcüklerde görülüyor. Ancak a ünlüsüne karşılık u ve ı sesleri hem yerli, hem de alınma sözcüklerde görülür. Bir görüş de *†'nın u'ya, *a'nın ise ı'ya değiştiğidir. Bu durumdaki sözcükler, diğer Türk dillerindeki uzunluklara denk gelmiyor. Çuvaşçada *†, a > u değişiminin uzun sürdüğü, erken dönemde ortaya çıkan u sesinin birincil u ünlüsü gibi işlem görerek ı'ya değiştiği anlaşılıyor.

Ana Çuv.*† > **Çuv. u, ı, ‰:** *†rı¢ "temiz" > ır‰, *†sı¢ "yarar" > us‰, *†< "akıl, bellek" > ‰n.

Ana Çuvaşça *† ünlüsünün neden olduğu özel gösterimler:

y- türemesi, öndamaksıllaşma: *†çı- "acılaşmak, ekşimek" > *iaçı- > *yaçı- > *yeçi- > *yü—-.

v- türemesi: *†ç- "acıkmak" > *_ç- > vı—-.

t- > ç-: *t†l "taş" > *tial > *çal > çul.

s- > ş-: *s†rı¢ "sarı" > *siarı¢ > *şarı > şur‰, şur "beyaz".

≤- > ø > y-: *≤†l- "kalmak" > *∫†l- > *†l- > *ial- > *yal- > yul-.

Söz sonunda ünlü türemesi: *s†¢ "sağ" > sıv‰.

Ana Çuv. *a: İlk hecede çoğunlukla u, daha az olarak da ı, ‰ seslerine değişmiştir: *bar- "varmak" > pur-, *tol- "dolmak" > tul-, *≤ara "kara" > hura, *≤ap- "kapmak" > hıp-, *≤amıl "kamış" > h‰m‰l.

*a'nın öndamaksıllaştığı örnekler de vardır: *ya<ı "yeni" > — > n > , *saç "saç" > —ü—, *ba¢ır "bağır" > piver.

Ana Çuvaşça *a ünlüsü, ilk hece dışında korunmuş veya ‰ sesine değişmiştir: *≤aran "kazan" > huran, *k†œa≤ "kaymak" > h‰yma, *≤†pa≤ "kapak" > hup‰.

İlk hece dışındaki *a sesi, öndamaksıllaşmaya uğramış sözcüklerde i, > , e olarak görülür: *bu¢day "buğday" > p‰ri, *saça≤ "saçak" > sü— > , *≤u`al "güneş" > h > vel.

Ana Çuv. *A: Yalnız ilk hecede bulunabilen *A ünlüsü, Çuvaşçada çoğunlukla i, > seslerine, çok az durumda da *„, *e ünlüleri gibi a sesine değişmiştir: *Aki "iki" > VB eki > ikk > , *Ar "erken" > ir, *yA -"yemek" > —i-, *Akir "ikiz" > y > k > r, *Alik "eşik" > al‰k, *An "genişlik" > an, *kAç "gece" > ka—.

Ana Çuvaşça*A ünlüsünün neden olduğu özel gösterimler:

y- türemesi: *Al “ülke” > yal.

Üç seslileşme: *yAt- “yedekte götürmek” > —av‰t-.

Söz sonunda ünlü türemesi: *yA< “yen” > —an‰.

Ana Çuv. *¥: Yalnız ilk hecede bulunur.*A ünlüsü gibi özel gösterimlere neden olmamıştır. Çoğunlukla i, > seslerine değişmiştir: *¥şid- “işitmek” > itle-, ilt-, *y¥r “yer” > — > r, *y¥girmi “yirmi” > —ir > m, *y¥t- “yetişmek, kafi gelmek” > —it-.

Ana Çuv. *„: Yalnız ilk hecede bulunabilen Ana Çuvaşça *„ ünlüsü Çuvaşçada düzenli olarak a ünlüsüne değişmiştir: *„tük “çizme” > at‰, *b„r “beze, gudde” > par, *k„kir- “geğirmek” > kak‰r-, *k„b- “ağızda çiğnemek” > *k„b-le- > kav-le-.

Ana Çuvaşça *„ ünlüsünün neden olduğu özel gösterimler:

y- türemesi: *„<ek “yanak” > yanah “çene”.

Ana Çuv. *e: Ana Çuvaşça *e sesi, ilk hecede ve ilk hece dışında, korunduğu bir kaç durum dışında a ünlüsüne değişmiştir: *ek- “ekmek” > ak-, *elig “el” > al‰, *egir- “eğirmek” > av‰r-, *seb- “sevmek” > sav-, *elgek “elek” > Çuv. ala, *kele- “konuşmak” > kala-, *çeçek “çiçek” > —e—ke, *üleç- “paylaşmak” > vale—-.

Ana Çuv. *Æ: Yalnız ilk hecede bulunabilen Ana Çuvaşça *Æ ünlüsü büyük bir çoğunlukla öndamaksıllaşarak i, > seslerine değişmiş, az sayıda örnekte ı, ‰ olmuştur. Çuvaşçada özel gösterime neden olmayan *Æ ünlüsü çok azdır: *çÆp¢an “çıban” > —‰pan, *sÆlç- “şişmek” > şı—-.

Ana Çuvaşça *Æ ünlüsünün neden olduğu özel gösterimler:

y- türemesi: *Æd- “göndermek” > *yıd- > *yır- > yar-, *≤Æn “kın” > *yini > y > n > , *Æ<ır “eyer” > *yınır > *yinir > y > n > r, *bÆt “bit” > pıyt‰.

Öndamaksıllaşma: *≤Ær “kız” > h > r, *tÆn “soluk, nefes” > ç > m, *≤Æn “kın” > y > n > , *Ædu≤ “kutsal” > y > r > h.

Söz sonunda ünlü türemesi: *Æt “köpek” > yıt‰, *Ær “şarkı, türkü” > yur‰.

Ana Çuv.*ı: İlk hecede ve ilk hece dışında çoğunlukla öndamaksıllaşarak > , i seslerine değişmiştir: *tır<ak “tırnak” > ç > rne, *≤ıl “kış” > h > l, *≤ıs- “kısmak” > h > s-, *bı< “bin” > pin, *≤ır “kır” > h > r, *≤adı< “kayın ağacı” > hur‰n, *balı≤ “balık” > pul‰, *†çı¢ “acı” > yü— > .

İlk hece dışında vurgu etkisiyle *ı > a değişimi de görülür: *a¢ır “ağız” > —‰var.

İlk hece dışında *ı yitimi de görülür: *≤urı- “kurumak” > h‰r-, *talı≤- “çıkmak” > tuh-, *≤ılıç “kılıç” > h > —.

Ana Çuv. *N: Çoğunlukla > , i seslerine değişmiştir: *‡ç “iç” > > —, *t‡rig “diri” > ç > r > , *t‡n “dizgin” > ç > n.

*‡ foneminin artdamaksıllaşması da çok yaygındır: *‡k “cilt hastalığı” > y‰h, *‡re<e “üzengi” > y‰rana, *t‡l ~*s‡l “diş” > ş‰l, *s‡d- “işemek” > ş‰r-.

Ana Çuvaşça *‡ ünlüsünün neden olduğu özel gösterimler:

y- türemesi: *‡k “iğ” > y > ke, *‡n “in, yuva” > y > n > , *‡r “iz” > y > r.

Söz sonunda ünlü türemesi: *‡k “iğ” > y > ke, *‡n “in, yuva” > y > n > , *b‡r “bir” > p > rre, p > r.

Bir örnekte *‡ > a: *t‡rek “direk” > çarak.

Ana Çuv.*i: *‡ fonemi gibi çoğunlukla > , i fonemleriyle gösterilir: *til- “bölmek” > ç > l-, *titre- “titremek” > ç > re-, *i<ek “inek” > > ne, *bil- “bilmek” > p > l-, *iç- “içmek” > > —-.

*i foneminin artdamaksıllaşması da çok yaygındır: *si<ek “sinek” > ş‰na, *sipir “süpürge” > ş‰p‰r, *si<ir “sinir” > ş‰n‰r, *si<ük “kemik” > ş‰m‰, *sil- “silmek” > ş‰l-, *sirke “sirke, bit sirkesi” > ş‰rka.

İlk hece dışındaki *i fonemi çoğunlukla > ve Çuvaşçadaki düzenli „, e > a değişimine bağlı olarak ‰ ile gösterilmektedir: *yAti “yedi” > —içç > , *sekir “sekiz” > sak‰r, *elig “el” > al‰, *elik “eşik” > al‰k.

İlk hece dışında *i foneminin düştüğü de görülmektedir: *teri “deri” > tir, *≤alçi- “kaşımak” > hı—-
.

Ana Çuv. *_: İlk hecede, ilk ses veya ikinci ses durumunda oluşuna göre farklı gösterimleri vardır. İlk ses durumunda, diğer dudak ünlüleri gibi kendinden önce bir v- sesi türetmiştir ve bu durum ünlü niceliğinden bağımsızdır: *_r- “ekin biçmek” > vır-, *_n “on” > vunn‰, vun‰, vun, *_yun “oyun” > v‰y‰, *_tu< “odun” > vut‰, *_t “ateş” > vut.

İkinci ses durumunda *_ > u, ı, ‰: *b_` “boyun” > m‰y, *b_l- “olmak” > pul-, *y_l “yol” > —ul, *s_ra- “sormak, aramak” > şıra-

Ana Çuvaşça*_ ünlüsünün neden olduğu özel gösterimler:

s- > ş- değişimi: *s_ra- “aramak” > *siura- > *şura- > şıra-, *t_<- ~*s_<- > *siun- > ş‰n-.

Öndamaksıllaşma: *y_rı- “yürümek” > —üre-.

Ana Çuv. *o: İlk hecede, ilk ses durumunda v- türemesi ile birlikte veya ı, ‰, u fonemleriyle, ikinci ses durumda ise ‰, u fonemleriyle gösterilir: *orta “orta” > v‰ta, *otur “otuz” > v‰t‰r, *ot “ot” > vut‰, *o<- “onmak, iyi olmak” > ‰<-, *o≤ “ok” > uh‰, *o¢ul “oğul” > ıv‰l, *≤o<ur “konur” > h‰m‰r, *≤od- “koymak” > hur-.

İlk ses durumunda bazen *o > ø: *olur- “oturmak” > lar-.

Ana Çuv. *ˆ: Birincil *ˆ foneminin uzunluğu Çuvaşçaya çok iyi yansımıştır. Hem ilk, hem de ikinci ses durumunda artdamaksıllaşarak av‰, ‰va (~ > va) öbeklerine değişmiştir: *ˆs- “esmek” > *öys- > *öyüs- > av‰s-, **ˆt- “ötmek” > *öyt- > *öyüt- > av‰t-, *ˆr “öz, iç, orta” > *öyr > *öyür > *‰var > var, *ˆt “öd, safra” > *öyt > *öyüt > *‰vat > vat, *kˆpek “göbek” > *köybek > *köyübe > k‰vapa, *kˆk

“gök; mavi” > *köyk > *köyük > k‰vak, *kˆr “köz” > *köyr > *köyür > *köyür > k‰var, *tˆrt “dört” > *töyrt > *töyürt > t‰vat‰.

Az sayıda sözcükte ˆ fonemi ü ile gösterilir: *kˆl “göl” > kül > , *bˆl- “bölmek” > pül-.

Ana Çuv.*ö: İlk hecede, ilk ses durumunda v- türemesi ile birlikte, ikinci ses durumunda u, ü, ‰, > fonemleriyle gösterilir: *öl- “ölmek” > vil-, *ört- “örtmek” > vit-, *ögren- “öğrenmek” > v > ren-, *çöp “çöp” > —üp > , —üp, *kök “kök” > k‰k, *kökür “göğüs” > k‰k‰r, *kö<ül “gönül” > k‰m‰l, *tök- “dökmek” > t‰k-, *kör- “görmek” > kur-.

Ana Çuv. *∏: İlk hecede, ilk ses durumunda y- veya v- türemeleriyle birlikte bulunur:

*∏ > y‰- (~ > —‰-, —ı-): *∏n “un” > *iun > *yun > *yunuk > —‰n‰h, *∏dı- “uyumak” > *y∏rı- > *yuvrı- > *yuwur- > —ıv‰r-, *∏ya “yuva” > *yuya > y‰va.

*∏ > v‰-, v > -, vu-: *∏rulç- “tartışmak, dövüşmek“ > v‰r—-, *∏ç “uç“ > v > —, *∏lı- “ulumak” > vula-.

*∏ fonemi ilk hecede, ikinci ses durumunda ı, ‰ fonemlerine veya ‰va öbeğine değişmiştir.

*y∏< “yün” > —‰m, *s∏b “su” > şıv, *t∏r “tuz” > tuyr > tuyur > tuvur > t‰var.

Ana Çuvaşça *∏ ünlüsünün neden olduğu özel gösterimler:

*s- > ş-: *s∏b “su” > siuw > şıv.

Ana Çuv. *u: İlk hecede, ilk ses durumunda v‰, v > öbeklerine, ikinci ses durumunda ‰, > ünlülerine değişmiştir: *ura≤ “uzak” > v‰rah, *uç- “uçmak” > v > —-, *≤ul≤a≤ “kulak” > h‰lha,*burça≤ “burçak” > p‰r—a “nohut, fasülye”, *bur “buz” > p‰r, *≤u`al “güneş” > h > vel,*bulut “bulut” > p > l > t.

Bir örnekte *u- > ø: *ub- “ufalamak” > va-n- “ufalanmak“, va-t- “ufaltmak”.

İlk hece dışında *u fonemi u, ‰, > ünlüleriyle karşılanır: *bura¢u “buzağı” > p‰ru, *≤o<ur “konur” > h‰m‰r, *bulut “bulut” > p > l > t.

Ana Çuv.*˜: İlk hecede, ilk ses durumunda vi, v > , va öbeklerine, ikinci ses durumunda > ünlüsüne değişmiştir: *˜ç “üç” > vi— > , *˜r- “ürümek” > v > r-, *˜lüg “pay, hisse” > val, val‰, *y˜r “100” > — > r, *t˜l “rüya” > t > l > k, *t˜p “dip” > t > p.

Ana Çuv.*ü: İlk hecede, ilk ses durumunda vi, v > öbeklerine, ikinci ses durumunda ve ilk hece dışında > , e ünlülerine değişmiştir: *ür “üst” > vir, *üt- “yakmak” > v > t-, *yürek “yürek” > ç > re, *kül “kül” > k > l, *yürüg “yüzük” > — > r > , *kö<ül “gönül“ > k‰m‰l, *ölür- “öldürmek” > v > ler-.

*ü foneminin artdamaksıllaşmasına da rastlanır: *sü<ü “süngü” > s‰n‰ “böcek iğnesi”, *„tük “çizme” > at‰.

Ünsüzler

Çuvaşça ünsüzlerin en belirleyici özelliği İlk Türkçe söz içi ve söz sonu l ve r seslerinin korunmuş olmasıdır. Çuvaşça bu özelliğiyle diğer Altay dillerine (Moğolca, Mançu-Tunguzca, Korece) yaklaşır ve tek başına Batı Türkçesini temsil eder. Bu iki ses, Çuvaşça dışındaki Türk dillerinde (Doğu Türkçesi) sırasıyla ş ve z seslerine değişmiştir:

İlk Tü. l: *t†l “taş” > Çuv. çul, Mo. çila¢un, Genel Tü. taş, İlk Tü.`†l “yaş, gözyaşı” > Çuv. —ul, Mo. nilbusun, Genel Tü. yaş.

İlk Tü.r: *s†r “saz” > Çuv. şur “çamur, bataklık”, Mo. siro¢a, Genel Tü. saz, *`†r “yaz” > Çuv. —ur, Mo. niray “taze”, Genel Tü. yaz, *semir “semiz” > Çuv. sam‰r, Genel Tü. semiz.

Ana Çuv. d: Çuvaşça sesbilgisinin belirleyici özelliklerinden biri de Ana Çuvaşça söz içi ve söz sonu *d sesinin r’den önce bulunduğu durumlar dışında r’ye değişmiş olmasıdır. Bilindiği gibi bu ses diğer Türk dillerinde d, t, z, y olarak görünmektedir: *hada≤ “ayak” > ura, *≤adı< “kayın ağacı” > hur‰n, *≤ad¢u “kaygı” > h > rhü. Ancak *d-r şeması içinde *d sesi y’ye değişmiştir: *adır- “ayırmak” > uy‰r-, *ad¢ır “aygır” > ‰y‰r, *sıdır- “sıyırmak” > sıyır-.

*d ünsüzü söz sonunda, görünen geçmiş zaman eki öncesinde, bazen ekin t ünsüzüne benzeşme yoluyla; söz içinde ve ek başında da r, l, n ünsüzlerinden sonra t’ye değişmiştir: *¥şid- “işitmek” > ilt-, iltle-, *≤undur “kunduz” > h‰nt‰r, *kindik “göbek” > k > nt > k, *yol-da “yol-da” > —ul-ta, *≤ır-da “kır-da” > hir-te.

Ana Çuv.*b-, *-b-: Söz başında bulunduğu durumda ötümsüzleşerek p- olmuş, söz içi ve söz sonunda v’ye değişmiştir: *bAş > pil > k, *b†r “var” > pur, *bAr- “vermek” > par-, *bı< “bin” > pin, *eb-le-n- “evlenmek” > avlan-, *seb- “sevmek” > sav-, *çebir- “çevirmek” > —av‰r-.

Ana Çuv. *ç-, *-ç-, *-ç: Her durumda — olmuştur: *çöp “çöp” > —üp > , *çÆp¢an “çıban” > —ıpan, *˜ç “üç” > vi—— > , *aç- “açmak” > u—-, *keç- “geçmek” > ka—-, *köç- “göçmek” > ku—-.

Ana Çuv.*-¢-, *-¢, *-g-, *-g: Ünlülerarası durumda v’ye değiştikleri sınırlı sayıda örnek dışında her durumda düşmüşlerdir.

*¢, *g > v: *s†¢ “sağ” > sıv‰, *o¢ul “oğul” > ‰v‰l, *ba¢ır “bağır” > p > ver, *tegir- “çevirmek” > tav‰r-.

*¢, *g > ø: *≤ar¢an “kazan” > huran, *ögren- “öğrenmek” > v > ren-, *elig “elli” > all‰, *arı¢ “temiz” > ır‰, *çerig “asker” > —ar, *sarı¢ “sarı” > şur‰, şur “beyaz”.

Büzülme: *küdegü “güveyi” > k > rü, *bo¢ar “boğaz” > pır, *bura¢u “buzağı” > p‰ru, *y¥girmi “yirmi” > —ir > m.

Ana Çuv.*≤-, *-≤-, *-≤: Söz başında genellikle h-’ye değişmiştir. Ancak az sayıda örnekte ≤- düşmüş ve uzun ünlüden ötürü yerinde y- türemiştir.

*≤- > h-: *≤ıl “kış” > h > l, *≤ır “kız” > h > r, *kar “kaz” > hur, *≤atı¢ “katı” > hıt‰.

*≤- > ø > y-: *≤†r “kar” > yur, *≤†n “kan” > yun, *≤Æn “kın” > y > n > , *≤Æ≤ır- “bağırmak” > yıh‰r-, *≤†nat “ “kanat” > *†nat > *yunat > *—unat.

*≤- > ø: *≤aysıda “nerede” > ‰—ta, *≤aysıdan “nereden” > ‰—tan.

*≤ ünsüzü söz içi, ünlülerarası durumda korunmuş veya -hh- ikiz ünsüzüne değişmiştir: *to≤ur “dokuz” > t‰≤‰r, t‰hh‰r, *sa≤ır “reçine” > su≤‰r.

Söz içi, ünsüz yanı durumda h'ye değişmiştir: *≤ul≤a≤ “kulak” > h‰lha, *bul≤an- “bulanmak” > p‰lhan-, *yum≤a≤ “yumak” > —ımha.

*≤ ünsüzü söz sonu durumda düşmüş veya h'ye değişmiştir. Düştüğü durumlarda Ana Altayca için birincil ¢ ünsüzü tasarlanabilir: *burça≤ “burçak” > p‰r—a, *bors “porsuk” > *pur‰s > purş‰. Fakat; *ba≤- “bakmak” > p‰h-, *ıdu≤ “kutsal” > y > r > h, *†≤- “akmak” > yuh-.

Ana Çuv. *k-, *-k-, *-k: Söz başı ve söz içinde korunmuş, söz sonunda *≤- ünsüzü gibi bazı sözcüklerde düşmüştür. Söz içinde -kk- ikiz ünsüzü ile de gösterilir: *kele- “konuşmak” > kala-, *kˆpek “göbek” > k‰vapa, *kümül “gümüş” > k > m > l, *k„kir- “geğirmek” > kak‰r-, *eke “abla” > akka, *sekir “sekiz” > sak‰r, *elik “eşik” > al‰k, *kˆk “gök” > k‰vak, *„tük “çizme” > at‰, *i<ek “inek” > > ne, *si<ek “sinek” > ş‰na.

Ana Çuv. *-m-, *-m: Her durumda korunmuştur: *kümül “gümüş” > k > m > l, *semir “semiz” > sam‰r, *kem “kim” > kam, *em- “emmek” > > m-.

Ana Çuv. *-n-, *-n: Söz içi durumda korunmuştur: *≤undur “kunduz” > h‰nt‰r, *†ntı≤- “yemin etmek” > ‰nt‰h-.

Söz sonu durumda korunmuş veya -m'ye değişmiştir: *kün “gün” > kun, *≤†n “kan” > yun, *_n “on” > vunn‰, vun, *≤arın “karın” > hır‰m, *bütün “bütün” > p > t > m, *urun “uzun” > v‰r‰m, *tÆn “soluk; yaşam” > ç > m.

Ana Çuv. *-<-, *-<: Her durumda n veya m fonemine değişmiştir: *i<ir “akşam” > > ner, *si<ek “sinek” > ş‰na, *bı< “bin” > pin, *y¥< “yen” > —an‰, *≤o<ur “koyu kahve rengi” > h‰m‰r, *kö<ül “gönül” > k‰m‰l, *sü<ük “kemik” > ş‰m‰, *y∏< “yün” > s‰m, *to< “soğuk” > t‰m.

Ana Çuv. *-`-, *-`: Ya birincil n fonemi gibi işlem görerek n veya m olmuş ya da birincil y fonemi gibi işlem görerek y (söz sonunda ~ø) veya v olmuştur: *≤†`a≤ “kaymak” > h‰yma, *t_` “çamur” > t‰m, *kˆ`- “yanmak; yakmak” > kü-, k > v- “ekşimek, mayalanmak (süt için) ”, *b_` “boyun” > m‰y, *≤_` “koyun, kucak” > hü, hüm, h > v > , *≤u`al “güneş” > h > vel.

Ana Çuv. -p-, -p: her durumda korunmuştur: *kˆpek “göbek” > k‰vapa, *çÆpın “sinek” > ş > p > n, *≤†par- “kabarmak” > h‰par-, *t˜p “temel, asıl” > t > p, *≤ap- “kapmak” > hıp-.

Ana Çuv. -s-, -s-, -s: Her durumda korunmuş, ancak birincil ve ikincil ı, i sesleri önünde ş'ye değişmiştir: *ses “ses” > sas‰, *kes- “kesmek” > kas-, *bas- “basmak” > bus-.

*si<ek “sinek” > ş‰na, *si<ir “sinir” > ş‰n‰r, *s†rı¢ “sarı” > *siarı¢ > şur‰, *s†r “saz” > *siar > şur “çamur, bataklık”, *bors “porsuk” > *pur^s > *purş‰, *ama-si “annesi” > *am‰-ş > .

Ana Çuv. *t-, *-t-, *-t: Her durumda korunmuş, ancak birincil ve ikincil ı, i ünlüleri önünde ç'ye değişmiştir: *te< “denk” > tan, *tap- “tepmek” > tup-, *topra≤ “toprak” > t‰pra, *„tük “çizme” > at‰, *küntür “gündüz” > k > nt > r, *otur “otuz” > v‰t‰r, *ot “ot” > ut‰.

*tNrig “diri” > ç > r > , *tÆn “soluk; yaşam” > ç > m, *til- “dilmek” > ç > l-, *yAti “yedi” > —içç > .

*t- ünsüzü birkaç örnekte s üzerinden ş'ye değişmiştir: *tNl “diş” > *si¢l > ş‰l, *to<- “donmak” > *so<- > ş‰n-.

Ana Çuv. *y-, *-y-, *-y: Söz başında bulunduğu durumda —-’ye değişmiştir: *y¥- “yemek” > —i-, *yılan “yılan” > —ilen, *y†r “ilkyaz” > —ur.

*y fonemi söz içi durumda, birincil dudak ünlüleri yanında -v-’ye değişmiş, diğer durumlarda (ikincil dudak ünlüleri yanında da) korunmuştur:

*-y- =-y-: k¥yik “vahşi hayvan” > kay‰k, *≤ayır “kum” > h‰y‰r, *b†yan “zengin” > puyan, *y†yın “yayın balığı” > —uy‰n, *taya≤ “destek, dayak” > tuya.

*-y- > -v-: *küye “güve” > k > ve, *≤oyu¢ “koyu” > y‰v‰.

Aalto, P., 1969, ‘Uralisch und Altaisch’, **UAJb** 41: 323-334.

Adamovi¶, M., 1989, ‘Fragen der tschuwaschischen Lautgeschichte’, **CAJ** 33: 161-192.

Akiner, Sh., 1983, **Islamic Peoples of the Soviet Union**, Kegan Paul International, London, Boston, Melbourne and Henley.

Aşmarin, N. I., 1898, **Materialı dlya issledovaniya çuvaşskogo yazıka**, Kazan.

Benzing, J., 1940, ‘Tschuwaschische Forschungen (II)’, **ZDMG** 94: 391-398.

—–, 1954, ‘Tschuwaschische Forschungen (V)’, ZDMG Neue Folge 104: 386-390.

—–, 1959, ‘Das Tschuwaschische’, **PhTF** I: 695-751.

‘Çuvaşlar’, 1964, Türk Ansiklopedisi 12: 161-162.

‘Çuvaş Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’, 1964, Türk Ansiklopedisi 12: 154-155.

‘Çuvaş Türkçesi’, 1964, Türk Ansiklopedisi 12: 155-161.

Gombocz, Z, 1912, **Die bulgarisch türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache**, **MSFOu** 30, Helsinki.

Grönbech, V., 1902, ‘Die langen Vokale der Wurzelsilbe’, **KSz.** 4: 229-240.

Krueger, J. R., 1961, **Chuvash Manual**, Bloomington.

Kurat, A. N., 1949a, ‘Bulgar (Volga bulgarları)’, İslâm Ansiklopedisi 2: 781-796.

—–, 1949b:’Bulgaristan (Tuna bulgarları)’, İslâm Ansiklopedisi 2: 796-803.

Németh, Gy., 1912, ‘Die türkisch-mongolische Hypothese’, **ZDMG** 66: 549-577.

—–, 1913-14, 'Über den Ursprung des Wortes **{aman** und einige Bemerkungen zur türkisch-mongolischen Lautgeschichte', **KSz** 14 (1-3): 240-249.

Poppe, N., 1924a, 'Türkisch-tschuwassische vergleichende Studien'**, Islamica** I: 409-427.

—–, 1924b, 'Die tschuwassischen Lautgesetze', **AM** 1: 775-782.

—–, 1926-32, 'Die tschuwassische Sprache in ihrem Verheltnis zu den Türksprachen', **KCsA** II: 65-83.

Radloff, V, 1882, **Phonetik der nördlichen Türksprachen,** Leipzig.

—–, 1974, 'Zur Stellung des Tschuwaschischen', **CAJ** 18: 135-147.

Ramstedt, G, J., 1922, 'Zur frage nach der stellung des tschuwassischen'**, JSFOu** 38 (3): 3-34.

Róna-Tas, A., 1978, **An introduction to the Chuvash Language**, Budapest.

—–, 1982a, 'The Periodization and Sources of Chuvash Linguistics History', **Chuvash Studies** 113-170, Wiesbaden.

—–, (Ed.), 1982b, **Studies in Chuvash Etymology, Studia Uralo-Altaica** 17, Szeged.

—–, (Ed.), 1982c, **Chuvash Studies, Asiatische Forschungen,** Wiesbaden.

—–, 1986, **Language and History,** Szeged.

Tekin, T., 1987, **Tuna Bulgarları ve Dilleri**, TDK 530, Ankara.

—–, 1988, **Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası**, TDK 531, Ankara.

SAHA CUMHURİYETİ

Saha Cumhuriyeti / Anar Somuncuoğlu [p.119-132

ANAR SOMUNCUOĞLU

Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi(ASAM) Rusya-Ukrayna Araştırmaları Masası / Türkiye

Toprak büyüklüğü bakımından, 3.103.200 km2 ile, bugünkü bağımsız ve bağımsız olmayan Türk Cumhuriyetlerinin en büyüğü olan Saha (Yakutya) Cumhuriyeti Rusya Federasyonu'nun içinde, Kuzeydoğu Sibirya'da, Kuzey Buz Denizi'ne dökülen Lena, Yana, İndigirka ve Kolıma ırmakları arasındaki havzada yer alır. Kuzeyden güneye 2000 km ve batıdan doğuya 2100 km uzanan Saha, yaklaşık olarak Türkiye'nin dört katıdır. Kuzeyden Laptevler Denizi ve Doğu Sibirya Denizi'ne çıkışı mevcuttur. Saha Cumhuriyeti'nin muazzam büyüklükteki topraklarının %40'ı Kutup çevresinin arkasındadır ve yaşam için son derece zorlu şartlara sahiptir. Saha büyüklüğünün aksine, nüfus açısından küçük bir cumhuriyettir. 1999 verilerine göre, Saha Cumhuriyeti'nin nüfusu 988.000 kişidir.[1]

Saha'nın coğrafik konumundan tahmin edilebildiği gibi, iklim son derece serttir. Kış çok uzun ve soğuktur: denizin kenarındaki kuzey kısımlarda kışın hava sıcaklığı -25 ve -35 derece arasında değişirken, ülkenin diğer kısımlarında -35 ve -55 arasında değişmektedir. Kuzey yarı kürenin en soğuk yeri Saha'da bulunmaktadır. Burada hava sıcaklığı -70'e kadar inmektedir. Uzun ve sert bir kışa karşılık, Saha'daki yaz kısa ve ılıktır. Orta ve güney bölgelerde yazın hava sıcaklığı 15 ve 23 derece arasında değişirken, kuzey bölgelerinde 0 ile 10 derece arasında değişmektedir.

Saha Topraklarının Çarlık Rusyası Tarafından İşgali

Yaygın olan versiyona göre, Sahalar bugün yaşadıkları topraklara Baykal gölü çevresinden Lena nehrinin havzasına göç etmişlerdir. Saha Türklerinin etnik temelini iki büyük Türk grubunun oluşturduğu belirtilmektedir. Birinci grup Tölos aşiretlerinin temelini oluşturan eski Uygurlardır ki, Saha Türklerinin ataları sayılan Kurıkanlar bir Tölos boyudur. İkinci grubu ise Kıpçak boyları oluşturmaktadır. Tarihi şartlardan dolayı Moğolcanın ve Rusçanın etkisini de taşıyan Saha Türkçesi, Uygur-Oğuz grubuna aittir.[2]

Ural dağlarının arkasına sarkan ve gittikçe Sibirya'nın içlerine doğru ilerleyen Ruslar, 1617 yılında ilk defa Lena ve Yana nehirlerin de Sahalarla karşılaşmışlardır. Ruslar bölgeye geldikleri zaman Sahalar arasında merkezi bir otoritenin bulunup bulunmadığı bir tartışma konusudur. Sahaların halk edebiyatında Tigin unvanlı bir hükümdarın varlığı tespit edildiyse de, Ruslarla Sahaların karşılaştıkları zaman bu düzenin hala korunduğu kesin değildir.[3]

Sahalardan önce Evenklerle karşılaşan Ruslar, Evenklerin Sahalara verdiği ismi (Yoko) bozarak kullanmışlar ve Sahalara “Yakutlar” demeye başlamışlardır.[4] Askeri güçle Sahalara boyun eğdirmeye çalışan Rusların amacı Sahaları da diğer yerli halkları gibi kürk cinsinden alınan “yasak” vergisine bağlamaktı. Rusların Sahaları yasak vergisine bağlamaları 60 yıl almıştır. Bu yıllarda Rus idaresi tarafından tayin edilen voyvodalar, yasak vergisinin dışında birkaç vergi çeşidi daha uygulamış, kendi şahsi zenginlikleri için de yerli halkı üzerinde baskı ve zulüm idaresini kurmuşlardır. Bu yıllar içerisinde Kozakların ve voyvodaların zalim davranışlarına tepki duyan Sahalar defalarca isyan etmiştir. İsyanlar hep kanlı bir şekilde bastırılmıştır.[5]

Bu vakitten sonra Çarlığın politikası yerlilerin hayatlarını değiştirmeden onlardan mümkün olduğunca büyük gelir sağlamak üzerinde kurulmuştur. Bu yüzden yerlilere bazı avantajlar sağlanmıştır. Mesela, iç yönetim yerlilere bırakılmıştır, Sahalar ve diğer yerli halklar askerlik hizmetinden muaf tutulmuştur. Resmi olarak yerlilere alkolün satılması yasaklanmıştır. Bu tedbirlerin amacı tamamen ekonomikti ve daha fazla

kürk geliri elde etmekle ilgiliydi. Sahalardan alınan “yasak” vergisi hayatlarını önemli ölçüde etkilemiştir. Zor iklim şartlarında hayatta kalmayı başaran Sahalar azla kanaat etmeye alışmışlardır, fakat “yasak” onlar için büyük bir yük oluşturmuştur. Üstelik vergi toplayıcıları ölmüş Sahaları da “yasak” listelerine ekleyip, onları ölenlerin akrabalarının üstüne yıkıyorlardı. Bu gibi uygulamalar Sahaların ekonomik şartlarını olumsuz şekilde etkilemiştir.[6]

Diğer Sibirya bölgelerinde de olduğu gibi, Hıristiyanlaştırma siyaseti Sahalarla ilgili olarak Rus sömürgeciliğin aracı olarak kullanılmıştır. 18. yüzyıla kadar Sahaların Hıristiyanlaştırılması üzerinde pek durmayan Rus yönetimi, 1720’de Çar I. Petro’nun emriyle Hıristiyanlaştırmaya önem vermiştir. Hıristiyanlaştırma siyasetinde mükafat, vergilerden muafiyet, Saha dilinde yayınlar ve ayinler gibi araçlar kullanılmıştır. Bu siyasetin sonucunda 19. yüzyılın sonuna doğru Sahaların çoğu Hıristiyanlığı kabul ederek Rus isimlerini kullanmak zorunda kalsalar da, toplum içinde eski inançlar korunmuş ve Şamanizm’in tesiri devam etmiştir.[7]

Bölgedeki demografik durum da gittikçe değişime uğramıştır. Saha topraklarına Rusların gelmesiyle, Sahalar arasında salgın hastalıklar yayılmıştır. Bu tür hastalıklara bağışıklığı bulunmayan ve ayrıca yasak vergisinin getirdiği fakirleşmeden dolayı bünyeleri zayıf düşen yerliler kolayca hastalanmışlardır. Bu gibi sebeplerden dolayı, daha 19. yüzyılda “Sibirya doktoru” dergisi, Sahaları nesli tükenen halklara dahil etmiştir. Gerçekten de, hastalıkların Sahalar arasındaki yaygınlığı korkunçtu. 1872 yılında Kolıma bölgesinin nüfusunun yarısı çiçek hastalığından ölmüştür. 1890 yılında ölüm oranı %20’ye, 1904 yılında ise %49,3’e kadar yükselmiştir.[8]

19. asrın sonuna gelindiğinde Sahalar açısından bazı olumlu gelişmeler de yaşanmıştır. Ticaretle uğraşan Sahalardan milli burjuvazi doğmuş ve ciddi bir güç oluşturmuştur.[9] Bu gelişme paralel olarak Sahalar arasında oldukça güçlü bir milli aydın tabakası da oluşmuştur.

Çarlık Rusyası’nın diğer bazı bölgelerinde de olduğu gibi, bölgeye sürülen siyasi suçlular yerli aydınların fikirlerini önemli ölçüde etkilemişlerdi. Özellikle “oblastnikler”, yani bölgeciler olarak

nitelendirilebilecek siyasi suçluların Sibirya'nın Rusya'dan bağımsız olması fikri Saha aydınlarını çok etkilemiştir.[10]

1905 Rus İhtilali'nin bütün Rusya'da özgürlük ve hoşgörü rüzgarının etkisiyle, Saha aydınları faaliyete geçmiştir. Milli kültür alanında çalışmalara imkan doğmuş, Sahaca yayınlar neşredilmeye başlanmıştır. Saha aydınlarının faaliyetleri siyaset alanına taşınmış ve Yakut Milli Birliği adlı bir teşkilat kurulmuştur. Teşkilatın amaçları Sahaların kendi kendilerini idare etme haklarını elde etmek, Rusya Duması'na Saha milletvekillerini göndermek, Rus yerleşimciler, kilise ve manastırlar tarafından Sahalardan zorla alınan Saha topraklarının idaresini elde etmekti.

1906 yılında bildiriler yoluyla bütün Saha halkına seslenmeye başlayan Yakut Birliği, Rus idaresinden ayrı mahalli idare kurmuştur. 5 Şubat 1906'da ise Yakutya eyaleti kongresini toplamıştır. Bu aktif faaliyetlerden ürken Rus yönetimi eyalette sıkı yönetim ilan etmiş, Birlik üyelerini tutuklayarak ağır hapis cezasına çarptırmıştır. Bundan sonra bu gibi hareketlerin askeri kuvvetle bastırılacağı ilan edilmiştir.[11]

Saha'da Sovyet İktidarının Tesis Edilmesi

1917 Şubat Devrimi Çarlık Rusyası'ndaki halklar açısından önemli değişikliklere yol açmıştır. Şubat Devrimi'nin demokrasi ve hürriyet gibi fikirleri Saha milliyetçileri tarafından destek bulmuştur. Sürgün edilen devrimcilerle birlikte Devrim Komitesini oluşturan Saha milliyetçileri demokratik reformları desteklemişlerdir.

Nisan 1917'de kurulan Hürriyet Birliği veya Halk İradesi Partisi'nin temel amacı Saha'nın kendini yöneten bir birim olacağı Sibirya Federatif Otonomisi'nin oluşturulmasıydı. Partinin fikirlerinden dolayı, parti aktivistlerine federalist denmiştir. Partinin programı milli eğitim, bilim ve kültürün geliştirilmesini de içeriyordu. Bu amaçla Saha Aymak adlı kültürel aydınlanma cemiyeti kurulmuştur.[12]

1917 Ekim Devrimi'nden sonra Saha milliyetçileri ve Saha'daki Rus Sosyal İhtilalcileri Rusya'daki Bolşevik hakimiyetini tanımayı reddetmiştir. Böylece o yıllarda eski Çarlık Rusyası topraklarında yaşanan iç savaşta Saha milliyetçileri Kızıl ordunun karşısında yer almıştır. Birkaç defa el değiştiren Saha toprakları üzerinde hakimiyet 1919 yılında kesinleşmiş ve Bolşevikler Yakutsk şehrini bir daha işgal ederek Saha üzerinde kontrolü sağlamaya muvaffak olmuşlardır.[13]

Bolşevikler hakim olduktan sonra da Saha Aymak ve Saha Omuk gibi Saha milliyetçilerinin oluşturduğu teşkilatlar işlemeye devam etmiştir. Saha Aymak 1920 yılında yasaklanırken, Saha Omuk teşkilatı 1928 yılına kadar Sovyet karşıtı propaganda yürütmüş ve isyanları teşvik etmiştir.[14]

Saha aydınları arasında yaygın olan milliyetçi görüşleri ve gerçekleri bağdaştırma anlamında, mevcut sistem içerisinde Saha halkının en iyi duruma ulaştırabilecek bir yol olarak Rusya ile daha eşit statüde ilişki kurmak

düşüncesi doğmuştur. Bu amaçla 1927'de Pavel Vasilyeviç Ksenofontov tarafından Genç Yakut Sosyalist Partisi kurulmuştur. Bu parti tarihe "konfederalistlerin" partisi olarak girmiştir. Konfederalistler verilen otonomi sistemi içerisinde Sahaların kendi topraklarında azınlığa düşeceklerini anlamışlardı.

Onlara göre, Yakut Cumhuriyeti'nin birlik cumhuriyeti statüsünde olması gerekirdi. Yakutya'nın ayrılma hakkı, kendi toprakları ve yer altı, yer üstü kaynakları üzerindeki hakları tanınmalıydı ve Yakutya Cumhuriyeti eşit haklar esasında Sovyetler Birliği içerisinde yer almalıydı.

Genç Yakutlar Sovyet yönetimi tarafından zararlı görülmüştür. Parti kurulduktan sonra kısa bir zaman içerisinde parti üyelerine karşı temizlik başlatılmıştır. İlk aşamada 55 kişi kurşuna dizilmiş ve 28 kişi toplama kamplarına gönderilmiştir. 8 Ağustos 1928'de ise Bolşevik Komünist Partisi'nin Merkezi Komitesi'nin "Yakut Teşkilatındaki Durum Hakkındaki" kararıyla milliyetçi Yakut aydınlarının varlığı tespit edilmiş ve milli aydınlar tasfiye edilmiştir.[15]

Genel olarak 1920'li yılların ikinci yarısında kolektifleştirme adı altında Yakutya'da milli kültürün ve milli varlığın tasfiyesi başlamıştır. Sibirya'nın diğer yerlerinde de olduğu gibi, eski ilişkileri ortadan kaldırmak ve yerli halkı doğrudan devlete bağlamak için şamanlara ve yerel elite karşı mücadele sürdürülmüştür. Özellikle şamanlar Sovyet rejimince "bir numaralı düşman" olarak ilan edilmiştir. Şamanlar hapse ve kamplara atılmış ve bazıları idam edilmiştir. Çarlık zamanındaki baskıdan kat kat daha şiddetli bir baskı uygulayan Sovyet yönetimi şamanların neredeyse tamamen yok olmasına yol açmıştır. Sahaların kültürel hayatında önemli bir yer tutan şamanların ve ozanların yok edilmesi, milli kültürün yok edilmesiyle eşdeğerdi.

1930'lu yıllarda da devam eden milli kültür ve milli varlık tasfiyesi çerçevesinde sadece konfederalistler ve doğrudan milliyetçi adlandırılanlar değil, Bolşeviklerle işbirliği yapan Oyunskiy ve Ammosov gibi yerli Komünistler de yok edilmiştir.

Böylece kolektifleştirme yıllarında Sovyetler Birliği'nin diğer Rus olmayan bölgelerinde de olduğu gibi, milli kültürün önemli unsurları yok edilmeye çalışılmış, milli aydınlar da tasfiye edilmiştir. Ancak bununla sınırlı kalınmamış ve Saha halkının kendisi de planlı veya plansız bir şekilde Sovyet yıllarında yok olma ile karşı karşıya kalmıştır.

Sovyet Zamanında Saha'da Demografik Durum ve Etnikler Arası İlişkiler

Önemli Saha düşünürlerinden Kulakovskiy Sahaların kaderini önceden görmüş ve Saha aydınlarını meşhur mektubuyla uyarmıştı. Kulakovskiy'e göre, "vahşi" bir halkın "medeni" bir halkla karşılaşması, bir kural olarak uzun veya kısa zaman içinde birincisinin neslinin tükenmesiyle sonuçlanır. Bu Saha düşünürü zengin doğal kaynakların Rusların büyük göçüne yol açacağını öngörmüştür.[16] Kulakovskiy'nin çizdiği karamsar manzara Sovyet zamanında gerçekleşmiştir.

Sovyet zamanında Saha halkının azalması artık sadece hastalıklara da bağlı değildi. Saha halkının azalmasına etki eden sebeplerden birisi Saha üzerinde hakimiyet kurmaya çalışan Kızıl Ordu'nun silahsız Sahaları öldürmesi, kolektifleştirme zamanındaki şiddet ve Sahaların mal varlıklarına el konulmasıdır.

Daha ileriki yıllarda II. Dünya Savaşı da, Saha halkını ve genel olarak Sibirya'nın yerli halkını derinden etkilemiştir. Sibirya halklarının zaten ölüm kalım meselesi ile uğraştıklarına bakılmayarak seferberliğe maruz bırakılmışlardır. Ruslar üzerindeki II. Dünya Savaşı'nın tahrip edici etkisi

bilinmektedir. On milyonlarla hesaplanan Rus halkı savaştan bu ölçüde etkilendiyse, sayıları ancak yüz binlerden veya on binlerden oluşan halkların bu savaştan gördükleri zararın yıkıcı gücü ortadadır. Cephede ölen ve yaralanan Sahaların yanı sıra, cephenin gerisindeki halk da ölümle karşı karşıya kalmıştır. Genç erkeklerin savaşa gittiği bir durumda, Saha'nın sert iklim şartları kalanlar için daha zor bir hayat ve tehlike demekti.

Üstelik o yıllar bütün Sovyetler Birliği'nin seferber olduğu yıllardı ve cephe gerisinde üretilen her şey cephenin ihtiyaçlarına yönelikti. Üretilen her şey üstünde sıkı kontrolün olmasının yanı sıra, gerçekleştirilen zorunlu göçün sonucunda 2000 Saha ölmüştür. Bu göçün amacı daha fazla balık avlanmasıydı ve görüldüğü gibi yerli halkın trajedisiyle sonuçlanmıştır. Savaşa giden 2081 kişiden sadece 700 kişi geri dönebilmişti. Yukarıdaki rakamlar o yılların Rusyası için çok küçük rakamlar, fakat toplam olarak yaklaşık 240 bin kişi olan Saha halkı için bunlar çok büyük rakamlardı. Genel olarak II. Dünya Savaşı yıllarında Saha halkı yaklaşık %13 olarak azalmıştır. 1939 yılı itibariyle Sahaların sayısı 239.273 iken, savaş bittikten 14 yıl sonra bile Sahaların nüfusu bu rakamın gerisinde kalıyordu ve 226.100'e eşitti.[17]

Saha'nın bugünkü siyasi hayatında önemli rol oynayan çok etniklilik ve etnikler arası ayırımın yaratılması 1920'li yıllarda başlamıştır. 1924'te Saha'da altının bulunmasından sonra bölgeye yoğun Rus göçü gerçekleşmiştir. 1930'lardan 1950'lerin başlarına kadar Saha bir sürgün ve çalışma kampı alanı olarak da kullanılmıştır. Rus özgür iş gücünün bölgeye akını genellikle 1960 sonrasında gerçekleşmiştir.[18] Özellikle 1970'li yıllardan itibaren Saha'daki madenciliğin gelişmesi de bölgeye büyük Rus göçüne sebep olmuştur.

1920'li yıllardan itibaren yaşanan Rus göçünün ve Sahaların halk olarak azalması sonucunda Sahaların toplam nüfus içindeki oranı gittikçe azalıyordu. 1920 yılında Saha'da Sahaların oranı %90 iken, 1926'da bu oran %82'ye ve 1959'da %50'nin altına düşmüştür. 1970 yılında Sahaların oranı %43 iken, 1979'da bu oran %36.6'ya, 1989 yılında ise %33.4'e kadar düşmüştür.[19]

Para kazanmak için bölgeye akın eden bir çok Rus, yüksek ücretlere rağmen zor iklim şartlarından dolayı sözleşme sürelerini doldurunca Saha'yı terk etmiştir. 1959-1989 yılları arasında Saha'ya girip çıkanların sayısı 4.1 milyona ulaşmıştır.[20] Bu rakam cumhuriyetin kendi nüfusunun 4 katıydı.

Saha'da madencilik sektörünün gelişmesinin sonuçlarından birisi çevre problemleri olmuştur. Saha'ya göçenlerin çevreyi tahrip etmeme gibi bir anlayışları yoktu. Zaten genel olarak da, çevreye davranış konusunda Sibiryalı yerli halklar ve Ruslar arasında büyük bir fark her zaman mevcuttu. Yerliler tabiatı tahrip etmeden ondan faydalanmaya çalışmıştır. Üstelik çoğu yerli halkın dini inanışı tabiata doğrudan bağlıdır. Yerlilerden farklı olarak, bölgeye geçici işçi olarak gelen Rusların tabiata karşı böyle bir anlayışları yoktu. Özellikle Sibirya'nın sanayileşmeye başlamasıyla çevre tahribata uğramıştır. Nehirler kimyasal atıklarla kirlenmiş, tayga tahribata uğramıştır. Bu çevre problemlerinin halk hayatına yansıması son derece şiddetli olmuştur. Teknolojik çevre kirlenmesi hastalıkların artmasına yol açmıştır.

Rusların bölgeye göçü sonucunda Sahalar arasında rahatsızlık doğmaya başlamıştır. Bu rahatsızlık gittikçe derinleşmiştir. Sahalar ve Ruslar arasındaki etnik gerilimin en önemli sebeplerinden birisi, iki etnik grubun hayat standartlarında oluşan bariz farktı. Saha'ya II. Dünya Savaşı'ndan sonra yoğunlaşan Rus göçü bölgenin demografik durumunu önemli ölçüde değiştirdiği yukarıda belirtilmiştir. Bölgeye gelen bu yeni insanlar ve yerli halk arasındaki gelir farkı çok büyüktü. Bunun sebepleri ise, Rusların sanayide istihdam edilmeleri ve üstelik bölgenin zor iklim şartlarından dolayı bölgeye göçen işgücü için özel ücret uygulamasıydı. Yerli halk ise genellikle eskiden olduğu gibi, çoğunlukla tarımda istihdam ediliyordu. Rusların konutları daha iyiydi ve maaş dışında diğer bir çok avantajları da mevcuttu. Bütün bu ayrıcalıklar bölgeye işgücü çekebilmek için uygulanıyordu. Uygulamada ise Saha'daki insanlar arasında etnik açıdan bir ayırım yaratılmıştır. 1992 yılında Saha'nın tarımında istihdam edilen emeğin %87'si Sahaydı. Tarımda istihdam edilenler, enerji sektöründe istihdam edilen ve çoğunlukla İslav olan insanların aldıkları maaşın ancak %16'sı kadar kazanabiliyordu.[21] Sahaların hayat standardı Saha ortalamasından iki kat daha düşüktü ve Rusya ortalamasından daha da düşüktü. Sert kışlara rağmen, kırsal kesimde, yani Sahaların yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde, evlerin sadece %63,2'si merkezi ısıtmaya bağlıydı; evlerin %22,1'inde merkezi su sistemi mevcuttu ve %17'si kanalizasyon sistemine bağlıydı. Üstelik Saha'nın kırsal kesimlerinde ölüm oranı şehirdekinin iki katıydı. Saha'daki yerli halkın ortalama hayat uzunluğu 1990'ların başında 40-45 yaştı.[22]

Sahaların Ruslara karşı duydukları rahatsızlığın bir nedeni de psikolojikti ve Rusların kendilerini üstün görmeleri ile ilgiliydi. Çarlık zamanından beri Rusların psikolojisi pek fazla değişmemiştir. Halkların eşitliği konusundaki bütün Sovyet retoriğine rağmen, Rusların çoğu, yerli halkları "vahşi" ve "kültürsüz" olarak görüyordu. Ruslar ne Sahaların kendilerine ne dillerine ne de kültürlerine saygı gösteriyorlardı. Sovyet iktidarının son zamanlarında yapılan kamuoyu yoklamalarına göre Sahaların %68-75'i, Rusların Saha geleneklerine, kültürüne ve diline saygı göstermediği için şikayetçiydi.[23]

Rusların bölgede çoğalmalarıyla Ruslaştırma politikası da kolaylaşmış ve özellikle şehirde ve Ruslarla karışık olarak oturulan bölgelerde Sahaların kendi dillerini bilme oranı azalmıştır. 1960'lardan başlayarak Ruslaştırma yoğunlaşmış ve daha önce Sahaca eğitim yapan okullar 7. sınıfından itibaren sadece Rusça eğitim vermeye zorlanmışlardır. Aynı zamanda Sahaca eğitim veren okulların sayısı keskin bir şekilde azaltılmıştır. Bunun sonucu olarak Sahaca bilme oranı azalmıştır. 1986 yılında yapılan araştırmaya göre Saha Cumhuriyeti'nin başkenti Yakutsk'ta okul çağındaki Saha çocuklarının ancak %16'sı Saha dilini ana dili gibi konuşabiliyordu. 1989-1990 yılları arasında Saha çocuklarının %22'si Rusça eğitim görüyordu.[24]

Yerli halklar ve cumhuriyete sonradan gelen ve genellikle İslav kökenli olan göçmenler arasında yaratılan eşitsizlik ve Sahalar arasında gelişen milliyetçi duygular, 1960'lı yıllardan başlayarak zaman zaman meydana çıkmıştır. En geç 1950'li yıllardan başlayarak etnik problemler dışa vurulmaya başlanmış ve etnik temelli bazı küçük çaplı çatışmalar gerçekleşmiştir. 1960'ların ortasında üniversite öğrencilerinin küçük çaplı protestosu kısa zamanda bastırılmış ve bazı Sahalar sürülmüştür. Niyurbi şehrinde bir Saha tutuklanırken, haksız yerde tutuklandığını düşünen bir grup Saha müdahale edince, müdahale edenler de tutuklanmış ve milliyetçilikle suçlanmıştır.[25]

1970'ler Saha milli bilincinin gelişmeye başladığı yıllardır ve bu durum kendisini çocuklara verilen tarihi Saha isimlerinde göstermiştir. Hatta bazı Sahalar geleneksel bir şekilde sadece tek isim kullanmaya başlamıştır.[26] Kültürel bazdaki bu gelişmelerin dışında, 1970'lerde de etnik gerilimin yaşandığı yıllardı. O dönemde Sahada sürgünde bulunan bir Ukraynalı Hıristiyan Çernovil 1970'lerdeki durumun son derece gergin

olduğunu anlatmaktadır. Hatıralarında bazı şehir ve kasabalarda Sahaların yoğun olarak yaşadığı yerlere tesadüfen düşen bir İslav'ın açık tehlikeye karşı karşıya kalabildiğini yazmıştı. 1979 yılının yaz aylarında bir Saha genci bir Rus tarafından öldürülünce, yüzlerce Saha sokağa dökülmüş, ancak protestolar hızla bastırılmıştır. Bu çatışmadan da bahseden Çernovil, karşılıklı zorbalık davranışlarından o kadar etkilenmişti ki, otoritelerden sürgün yerini değiştirmelerini istemiştir.[27]

Gerçi, o dönemde meydana gelen olayları sadece etnik gerilimle yorumlamak hatalı olabilir. Genel olarak Sovyet toplumunda baş gösteren huzursuzluk Saha'da da ortaya çıkmıştır. Rejime güvensizlik ve inançsızlık gibi sebeplerden de kaynaklanan toplumsal huzursuzluk alkolizm, işlenen suçların artmasına, özellikle gençlerin şiddete yönelmesine ve idealsizliğe yol açmıştır. Bu anlamda etnik temelli çatışmaları ve sayılan sebeplerden dolayı meydana gelen çatışmaları birbirinden ayırmak oldukça zordur. Çoğu zaman bunlar tek başına da değil, birbirleriyle karışmış durumdadırlar. Böylece sosyal rahatsızlıklardan doğan şiddet olayları kolayca etnik gruplar arasındaki çatışmaya dönüşebiliyordu.

Milli Hareket ve Toplum

Sovyet zamanında kendi topraklarında azınlık durumuna düşürülen Sahaların milliyetçiliği engellenmeye çalışıldıysa da başarılı olunamamıştır. Stalin zamanında Saha milliyetçiliğini şekillendiren milli aydınların tasfiyesinden sonra Saha milliyetçi hareketinin sekteye uğratılmasına rağmen, II. Dünya Savaşı'ndan sonra, milliyetçilik yeniden canlanma gücü bulmuştur. Asrın başındaki Saha toplumundaki milli bilinçlenme Sovyet yönetimi tarafından yok edilmek istendiyse de, halktaki milli kimlik arama çabaları daha Sovyet zamanında yeniden başlamıştı.

Gorbaçov'un Dönemi'nde Saha milli kimliğinin arayışları ve toplumdaki huzursuzluk artmıştır. Saha'da etnik gerilimin tırmanması ve Saha milliyetçiliğinin yükselmesi sonucunda 1986 yılında Saha'da etnik temelli bir çatışma meydana gelmiştir. Saha üniversite öğrencileri ve bir grup Rus arasında çıkan bu çatışma, çoğunlukla Rus olan polislerin müdahaleleriyle daha da büyümüştür. Bunun sebebi Rus polisinin çatışmaya müdahale etmesi sırasında bir taraf gibi davranmasıdır. Müdahale sırasında özellikle Saha kızları polis tarafından yaralanmıştır. Çatışmadan üç gün sonra birkaç yüz Saha öğrencisi sokaklara dökülmüştür. Öğrenci liderleri ve olaylara karışan Sahalar tutuklandığı halde, olayın kışkırtıcısı olan Ruslar hiçbir zaman tutuklanmamış ve cezalandırılmamışlardır. Bu eşitsizlik Sahaların tepkilerine yol açmıştır.[28] Böylece belki de etnik gerilimden dolayı değil de, daha başka sebeplerden dolayı başlayan kavga, polislerin ve yönetimin Sahalara karşı takındıkları tavırdan dolayı etnik gruplar arasındaki ilişkileri daha fazla bozmuş ve olay, Gorbaçov Dönemi'nin ilk etnik çatışması olarak tarihe geçmiştir.

Dönemin Saha Cumhuriyeti Komünist Partisi lideri Saha kökenli Prokopyev, olaylardan soyutlanmak isterken, öğrencileri milliyetçi olmakla suçlamıştır. Rus gazetelerinde bütün Sahalara "milliyetçi" damgası vurulduysa da, bazı duyumlara göre olaylar, Saha milliyetçiliğinin yükselmesini önlemek için KGB tarafından tasarlanmıştır.[29]

Aslında KGB'nin böyle bir girişimde bulunması için sebepler mevcuttu. Milli aydın Vinokurova'nın da belirttiği gibi, 1960'lı yıllardan başlayarak, Sahalar aktif olarak yüksek öğrenim kurumlarına girmeye ve prestijli meslek sahibi olmaya başlamışlardır. Böylece Sahalar arasında asrın başında gelişen aydınlanma tekrarlanmış ve o zaman olduğu gibi milli hareketi doğurmuştur. Olaylardan sonra tedbirler üniversite hayatına da yansımış ve üniversitelere daha fazla İslav öğrencilerinin girmesini sağlamak için kota konulmuştur. Tutuklanan Saha öğrencileri ise ancak 1990 yılında aklanmıştır.[30]

Yukarıda Sovyet zamanında oluşan şartlardan ve bu şartların Saha'daki iki toplum arasında çatışma temelini nasıl oluşturduğundan bahsedilmişti. Bu şartlarla bağlantılı olarak Sahalar açısından milli mesele haline gelen bazı konular vardır. Bu meselelerin Sahaların lehine çözümlenmesi, ülkeye ad veren halkın güçlenmesini sağlayacaktır. Bunlar demografik problem, kültür problemi ve milli zenginliğin paylaşımıdır. Sovyetler Birliği'nin son dönemine gelindiğinde cumhuriyetteki demografik durum Saha Cumhuriyeti'nin egemenlik taleplerinin arkasındaki gücü zayıflatan ve Sahaların kendi topraklarında etkili olmalarını engelleyen bir husustur. Diğer taraftan Saha kültürüne karşı yürütülen Ruslaştırma politikası sonucunda ve yine değişen demografik durumun da etkisiyle Saha kültürü geçen yıllar içerisinde tahribata uğramıştır.

Bu tahribat dil meselesinde açıkça ortaya çıkmaktadır. Saha milli kimliğinin oluşması ve milli yolun belirlenmesi açısından Saha kültürü ve dilinin canlanması büyük önem taşımaktadır. Bunun dışında, Saha'nın milli zenginliklerinin paylaşımı da ciddi bir konudur. Saha halkı açısından önemli olan husus serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecinde devlet mülkiyeti paylaşılırken yerli halkın dezavantajlı duruma düşmemesidir. Halbuki bilindiği gibi, Saha'nın esas zenginliğini oluşturan madencilik sektöründe çoğunlukla Saha'ya sonradan gelenler istihdam edilmektedir. Doğal olarak diğer eski

sosyalist ülkelerde olduğu gibi, sanayi tesislerinin özelleştirmesi yapılırken, Ruslar ve diğer sonradan gelenler daha avantajlı durumda olacaktır. Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra bu problemler çeşitli şekilde çözüme kavuşturulmak istenmiştir, fakat bu problemlerin kökten çözülmesi ülkedeki Sahaların oranının artmasına dayanmaktadır. Sovyetler Birliği'nın son yıllarında canlanan milli hareket bu problemlerin çözülmesi için uğraşmıştır.

Saha'da milli hareketin canlanmasının ilk göstergesi 1920'li yıllarda faaliyet gösteren milliyetçi "Saha Omuk" derneğinin adını alan bir derneğin 1990'da faaliyete geçmesidir. Saha Omuk başlangıçta kendi bünyesinde bir çok grubu barındıran bir çatı derneği halindeydi.[31] Sahalar arasında yükselen milliyetçiliğin temsilcisi olan Saha Omuk kısa sürede büyümüş ve 1991 yılında 5.000 üyeye sahip olmuştur.[32] Saha milli kültürünün canlanması, Sahalar lehindeki demografik değişimi ve Sahaların geniş bir şekilde ekonomide ve siyasette temsil edilmesini savunan Saha Omuk, özellikle vatandaşlık, ülkeye olan göçün sınırlandırılması gibi konularda özel hassasiyet göstermiştir.

1992 yılında Saha hükümeti Saha'nın Rusya'ya dahil olmasının 360. yıldönümünü geniş bir şekilde kutlamaya karar vermiştir. Sanayi merkezlerinde fark edilmeden geçen kutlamalar kırsal kesimde, yani Sahaların yoğun olarak yaşadığı bölgelerde şaşaalı bir şekilde kutlanmıştı. Saha yönetimi yeni ilan edilmiş egemenliğe rağmen, kaderini Rusya ile birleştirdiğini göstermiştir. Sadece Saha Omuk teşkilatının çabalarıyla, yüzlerce Sahanın Kozaklar tarafından öldürüldüğü yerde Yas Direği dikilmiştir. Bu da Sahaların tarihi irdelemelerinin ve artık kendi tarihlerine kendi gözleriyle bakmak istemelerinin bir işaretidir.[33]

Toplumsal desteğe dayanan Saha Omuk hareketinin liderleri ülkede etkili siyasetçilerdi. Aynı zamanda Saha Omuk Rus demokratik hareketlerle de işbirliği yapabilen bir hareket olarak kendisini göstermiştir.[34] Saha'nın ilk devlet başkanı Nikolayev'in seçimlerinde, değişik düzeylerdeki yönetim organlarının seçimlerinde ve egemenliği kanunlaştıran girişimlerde aktif faaliyet gösteren Saha Omuk hareketi, Nikolayev'in seçilmesiyle avantaj elde etmiştir. Hareketin lideri Kültür Bakanı olmuş, diğer bir çok üyesi ise hükümette yer almıştır.[35] Ancak bu şekilde Saha Omuk hareketi kısa vadeli hedeflere bile ulaşmadan, milli aydın Vinokurova'nın ifadesiyle, hükümette dağılmıştır.

Saha Omuk dışında birçok milliyetçi grup ve teşkilat mevcuttu. 1980'lerin sonunda faaliyete geçen ve 1920'li yıllarda Saha kültürünü araştırmak için kurulan tarihi Saha Keskile teşkilatının adını alan Saha Keskile Teşkilatı, Saha halkının milli menfaatlerini savunmak amacıyla ortaya çıkan bir muhalefet hareketi olarak kendisini tanımlamıştır. Kurulduktan kısa bir süre sonra Saha'nın statüsünün otonom cumhuriyetten birlik cumhuriyetine kadar yükseltilmesi gerektiğini savunmaya başlamıştır.[36] Saha Omuk'un savunduğu Saha halkının siyasi, kültürel ve diğer haklarını da savunun Saha Keskile Teşkilatı'nın en temel önerilerinden bir tanesi Saha milli inanç sistemini ve Sahaların tarihini yayacak olan milli araştırma merkezlerinin kurulmasıdır. Milli zenginliğin paylaşımı konusunda ise özelleştirmeden Saha halkının da faydalanması için, milli şirketlerin oluşturulmasını önermişlerdi.[37]

1990'da Saha'nın egemenliği için başlatılan kampanyada kendisini gösteren Saha Keskile Teşkilatı, 1992 ilkbahar aylarında Saha Anayasası için yapılan mitinglerin tertiplenmesinde de önemli bir rol oynamıştır.

Saha Anayasası etrafındaki tartışmalara Saha halkı ve özellikle Sahalar büyük ilgi göstermişlerdir. Tartışmanın ana konuları Saha Anayasası'nın Rusya Anayasası'ndan önce kabul edilip edilmemesi ve Saha Anayasası'nın Rusya'dan ayrılma hakkını içerip içermemesi gibi konulardı. Saha Parlamentosu bu konularda tereddüt ettiği zaman, çeşitli milliyetçi gruplar parlamentonun karşısında toplu gösterileri gerçekleştirmişlerdir. Toplumda oluşan milliyetçi havanın etkisiyle Saha Parlamentosu bir an önce Saha Anayasası'nı kabul etmiştir. Cumhuriyet hukuk mevzuatının federal mevzuat karşısındaki üstünlüğünü tanıyan Saha Anayasası'nın kabulü milliyetçi güçler tarafından kendi zaferleri olarak sayılmış ve toplu kutlamalarla kutlanmıştır.[38]

Saha toplumu içerisinde gelişen milli uyanış milli kültürü yeniden kazanma girişimlerine de yansımıştır. Milli kültürün önemli parçalarından olan inanç sisteminin yeniden canlanması kültürel uyanışın bir göstergesi olmuştur. Saha halkının eski inançlara ilgisi dolayısıyla, bu konuyla ilgili olarak

birkaç teşkilat da kurulmuştur. 1990'da Halk Tıbbı Birliği'nin yanı sıra, Küt-Sur teşkilatı da kurulmuştur. Bu teşkilatlar özellikle şaman uygulamalarını yeniden canlandırırken, halkın ilgisi büyüktür.[39]

Saha Omuk'un gerçekleştiremediği fikirlerden birisi Saha Halk Kongresi'nin tertiplenmesidir. Milliyetçi güçler tarafından gerçekleştirilemeyen bu fikir hükümet tarafından gündeme alınmış ve gerçekleştirilmiştir. Saha Halk Kongresi fikrinin kontrol altına alınmasına ve ılımlılaştırılmasına rağmen, Saha Halk Kongresi milli bilinci uyandırma görevini yapmıştır. Kongre yapılmadan önce ve sonra Saha milli problemleri geniş bir yankı bulmuş, gazetelerde Sahaların problemleriyle ve perspektifleriyle ilgili bir çok yazı yayınlanmıştır.[40]

I. Saha Halk Kongresi 13-17 Aralık 1992'de gerçekleştirilmiştir. Sahaların milli bilincini siyasi arenaya taşıma çabalarından olan bu kongrede milliyetçi aydınları tatmin etmemiştir. Bu kongreden Saha halkının ge

lişmesi için gündemdeki bir çok problemin çözülmesi bekleniyordu. Kongrenin çalışması esnasında Saha Keskile cemiyeti demografik durum, serbest piyasaya geçme sürecinde devletin varlıklarının halk arasında paylaşılırken Sahaların adil bir pay alması, Sahaların hayat standartlarının yükseltilmesi ve diğer problemlerin çözümü için bir Kongre Deklarasyon tasarısını hazırlamış ve kongrenin katılımcıları arasında dağıtmıştır. Deklarasyon tasarısında Saha halkının milli egemenliğinin gerçekleştirme programının gerekliliğinden bahsediliyordu. Saha halkının milli egemenliğinin gerçekleşmesi için Sahaların BM nezdinde bir hükümete sahip olması gerektiği ve Saha'nın uluslararası hukuka konu olması gerektiği savunulmuştur. Tasarıda Saha'nın tabiat zenginliklerini kullanma önceliğinin Saha halkına verilmesi gerektiği ve bundan yola çıkarak demir yollarının yapımı dahil olmak üzere, ulaşım yollarının değişmesi ve sanayi tesislerinin kurulması gibi projelere sadece Sahaların kabulüyle girişilebileceği yazılmıştır. Tasarıda Sahalar açısından gündemde olan toprak sorununa da değinilmiştir. Toprakların özel mülkiyete verilebilmesi için önce vatandaşlık için 15 yıl Saha'da ikamet etme şartının getirilmesi ve ayrıca halk oylamasının yapılması önerilmiştir. Devlet organları için Sahalar için en az %50'lik kotanın getirilmesi ve ayrıca Dil Kanunu'nun uygulanması için aşamalı programın yapılması da önerilmiştir.[41]

Saha Keskile tarafından yapılan bu proje katılımcıların çoğunda bir destek bulmamış ve tartışılmamıştır bile. Kongrede bir Konsey seçilmiş ve bu Konseye Saha halkının menfaatleriyle ilgili olan resmi karar alma sürecine katılma görevi verilmiştir.[42]

Yapılan Kongre Saha aydınlarının isteğini yerine getirmeyince, Saha Keskile yeni bir girişim başlatmış ve 27-28 Şubat 1993'te III. Aydın, İşadamı ve Sanayiciler Kongresi'ni tertip etmiştir. Bu kongrenin sonucunda Saha Keskile cemiyetin şeklini değiştirip milli demokratik harekete dönüşmüştür.[43] Saha Keskile hareketi kendi bünyesinde bir çok milliyetçi demokratik kuruluş ve cemiyeti birleştirmiştir. Bunlar: İl partisi, Milli korporatsiya, Milli Toplum Akademisi, Saha Demokratik Partisi, Saha Omuk, Saha Halk Partisi ve Saha Gençler Birliği'dir.

Egemenliğin ilanından ve Saha Anayasası'nın kabulünden sonra, Saha'da da bir çok bölgede olduğu gibi milliyetçi hareket durgunluk yaşamıştır. Bunun sebebi halkın ilgisizliğidir. Rusya Federasyonu'ndaki ekonomik ve siyasi kriz dolayısıyla halkın hayat standartlarının düşmesi, halkı

umutsuzluğa ve geçim derdine sürüklemiştir. Halkın en aktif kısmı bile siyaset dışı kalmışlardır. Yapılan kamu oyu yoklamalarına göre, üniversite öğrencileri, gençler ve yüksek eğitim almış insanlar arasında kayıtsız insanların oranı iki kat veya daha fazla artmıştır.[44]

Milliyetçi harekete olan halk desteğinin azalmasının diğer bir sebebi ise, Saha başkanı Nikolayev'in Saha Omuk liderlerini hükümete almasıyla milliyetçi güçleri bertaraf etmesi ve genel olarak siyasi iktidarı kendi elinde toplama siyasetidir. Bu siyasetle Nikolayev milliyetçi güçleri marjinal kalmasını sağlamıştır.[45]

Sovyetler Birliği'nin yıkılmasıyla ve eski Sovyet ülkelerinin ekonomik faciaya uğramalarıyla birlikte, Saha'ya büyük göçe sebep olan teşvik sistemi de bozulmuştur. Bununla bağlantılı olarak Saha'dan Rus göçü başlamıştır. Ancak bu göçe esas sebep olan etnikler arası gerilim değil, daha çok ekonomik krizdi ve 1993 yılında yapılan kamuoyu araştırması bunu açıkça ortaya koymuştur. Bunun yanı sıra Sovyetler Birliği yıkılmasından sonra siyasi belirsizlik ve Saha'nın diğer cumhuriyetler gibi ilan ettiği egemenlik da rol oynamıştır.[46]

Tablo 1: 1990'lı yıllarda Saha Cumhuriyeti'nden göç.

Yıllar	Nüfus azalması (%)
1990	0,4
1991	2,6
1992	2,6
1993	1,9
1994	3,0
1995	1,8
1996	1,2
1997	1,7
1998	2,0

Kaynak: Goskomstat Rossiyi, Regionı Rossiyi: Statistiçeskiy Sbornik, Cilt 2, Moskova, Goskomstat Rossiyi, 1999, s.68-69, Tablo 2.16'dan hesaplanmıştır.

1990'lardaki Sahaların milli kimlik arayışlarına karşılık, Ruslarda da buna karşı tepki oluşmuştur. Rusların ayrıcalıklı statüleri alışkanlık haline gelmiş ve bu statü çok değişik bir zihniyete yol açmıştır. Eski Sovyet milli cumhuriyetlerinde yaşayan Rusların karakteristik özelliklerini Saha'daki Ruslar da taşımaktadır. Sahaların iki dilli olmalarını normal olarak karşılayan Ruslar, Sahaca öğrenmeye veya kültürlerine saygı göstermeye çalışmamaktadır. Sovyetler Birliği'nin son döneminde yapılan araştırmalara göre, Saha'da yaşayan Rusların sadece %2'si Sahaca biliyordu.[47] Saha'nın kendi egemenliğini ilan etmesi, Sahaların milli kimlik arayışları, Saha kökenlilerin yönetimde daha da etkili rol oynamaya başlamaları, Saha kültürünün canlanması gibi faktörler cumhuriyette yaşayan Rusları harekete geçirmiştir.

Sahaların milli egemenlik taleplerinde ileri gitmelerini engelleyen Saha'daki Rus nüfusudur ve Saha milliyetçileri bunun farkındadırlar. Sahanın egemenlik taleplerinde çok ileriye gitmesi ters teperek Rusları harekete geçirebilir ve onları da yoğun oldukları bölgelerde ayrılıkçılığa teşvik edebilirdi. Bu durumda Sahadaki problem Moldova'daki Dnestr probleminin senaryosuna uygun olarak gelişebilirdi. Üstelik Rus nüfusu Saha'nın doğal zenginliklerinin bulunduğu bölgelerde, en sanayileşmiş bölgelerde yoğunlaşmıştır. Mesela, elmasların çıkarıldığı batıdaki bir bölgede Rus nüfusunun oranı %90'dır.[48] Saha elmaslarının çıkarıldığı Mirnıy şehrinde Sahalar toplam nüfusun sadece %3'ünü oluşturmaktadır.[49] 1990'ların başında, Saha'nın egemenliğinin tartışıldığı sıralarda Mirnıy Şehir Meclisi'nin toplantısında, Saha'dan ayrılma ve bu ilçenin Krasnoyarsk krayına dahil olma meselesi gündeme alınmıştır. Bütün işlerini bırakmak durumunda kalan Nikolayev, krizin halledilmesi için iki haftalığına Mirnıy'e gitmiştir.[50] Kriz hallolmuş, ancak Mirnıy'nın ayrılma ihtimali ortadan kalkmamıştır. İl Tümen'in Rus milletvekili Litvinenkov'un sözlerine göre, Saha bağımsızlık yolunu seçerse, maden ocaklarının bulunduğu bölgelerin ayrılması da gündeme gelecektir. Ruslar, kırsal kesimdeki Sahaların maden ocaklarında çalışmasını sağlamak gibi Sahaların taktik girişimine de karşı çıkmaktadır ve maden ocaklarındaki çoğunluğu kaybetmek istememektedirler.[51]

Geçen 10 yıllık süre içerisinde, Saha Cumhuriyeti'nin inşası sürecinde Sahalara vurgu yapılması, yönetim ve yasama organlarında Saha temsilcilerinin oran olarak önemli ölçüde artması da Ruslar arasında rahatsızlığı artıran sebeplerdir. 1990'lı yılların ikinci yarısında da bu rahatsızlıklar devam etmiştir. Mesela "halklar arası düşmanlığı kışkırttığı" gerekçesiyle Neryungri şehrinin Rusların kurduğu Halk Cephesi'nin faaliyetleri durdurulmuştur.[52]

Saha'da Sahaların ve Rusların Rusya'nın genel yapısına ve Saha Cumhuriyeti'nin statüsüne olan bakışları arasında kesin görüş ayrılıkları mevcuttur. Her ne kadar 1990'ların başındaki gibi milliyetçi duyguların kabarması yaşanmıyorsa da, böyle bir ihtimal her zaman mevcuttur. Kendilerini cumhuriyetin sahibi olarak hisseden Sahalar, cumhuriyetin egemenlikle elde ettiği kazanımların sürmesinden yanadırlar.

1990'lı yılların Saha'ya getirdiği milli uyanış, milliyetçi hareketin doğması gibi gelişmelerin yanı sıra, Sovyet yıllarında kökten değişen demografik durumu tersine çevirecek gelişmeleri de taşımıştır. 1990'ların başında Sibirya'nın bütün bölgelerinden başlayan İslav göçü halen devam etmektedir.

Rusya'da 1989'dan beri milletlerin sayımı yapılmadığı için Saha'nın bugünkü demografik durumu kesin olarak bilinmemekle birlikte, 1995 yılından itibaren Saha Cumhuriyeti'nde Saha oranının %40 olduğu tahmin edilmektedir.[53] Yani 1989 yılının %33 oranına karşılık, Sahaların toplam nüfus içindeki payı 1970'lerdeki orana geri dönmüştür. John Young'un belirttiği gibi, eğer Sahalar cumhuriyette hala azınlıkta olsalar da, bu, statükonun korunacağı anlamına gelmemektedir.

Saha'nın Ekonomik Egemenliği

Saha yönetiminin daha geniş siyasi özgürlük talep etmeye başladığı yıllar Gorbaçov'un dönemi olmuştur. Sahalar arasında yükselen milliyetçilik ve 1989 yılında Saha Komünist Partisi'nin Genel Sekreteri, Saha kökenli Prokopyev, Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin milliyetler meselesi konusunda düzenlenen toplantıda konuşurken, Gorbaçov'a birlik cumhuriyetlerinin yetkilerinin

genişletilmesi konusunda destek verirken, otonom cumhuriyetlerin de daha geniş haklara sahip olması gerektiğini dile getirmiştir.[54]

Sovyetler Birliği'nin son yıllarında Saha'nın genel durumuna bir göz atalım. Sovyet zamanında Saha'da madencilik sektörünün gelişmesi bölgenin demografik ve sosyal durumunu değiştirdiği gibi, Saha'nın merkez nezdindeki önemini de artırmıştır. Rusya'da çıkarılan elmasların %99,8'i Saha topraklarından çıkarılırken, bu elmaslar yılda 1.14 milyar dolar gelir getirme özelliğine sahipti. Dünya elmas üretiminin %12'sini Saha elmasları oluşturuyordu.[55] Bunun dışında Saha'da altın, kömür ve petrol gibi doğal kaynaklar da bulunmaktadır.

Saha'daki yer altı zenginliklerinin büyük öneminden dolayı, madencilik sektörünün büyük bir kısmı yerel yönetime değil, direk merkezdeki bakanlıklara bağlıydı. 1989 yılında Saha yönetimi endüstri sektörünün sadece %4'ünü kontrol edebiliyor ve gelirlerinin %1'inden faydalanabiliyordu. Saha'da madencilik dışındaki sanayi, hizmet sektörü ve altyapı gelişmemişti. Saha gıda ve tüketim mallarının %90'ını cumhuriyetin dışından almak zorunda kalıyordu. 1989 yılı itibariyle Rusya Federasyonunun 73 üyesi arasında geçim açısından Saha 70. sırada ve kamu hizmetleri açısından son sıradaydı.[56]

Perestroyka zamanında yapılan ekonomik reformların sonucunda Saha'ya dışarıdan getirilen sınai malların fiyatları artarken, Saha'nın ürettiği malların fiyatları sabit tutulmuştur. Böylece kısmi fiyat serbestleştirilmesi Saha'yı ekonomik olarak etkilemiştir. Özellikle gıda mallarının Saha'nın dışından getirilmesi ve 1990'lı yıl

ların başında yakıt fiyatlarının ardından taşıma tarifelerinin fırlaması, Saha halkının hayat standardını daha da düşürmüştür. İklim şartlarından dolayı Saha'ya dışarıdan getirilen malların 1-2 yıl stoklama ihtiyacı malların maliyetlerini artırıyordu. Uzun vadeli kredileri gerektiren bu sistem Sovyetler Birliği'nin krize sürüklenmesiyle bozulmuş, Saha ve Rusya'nın diğer Uç Kuzey bölgeleri bundan dolayı zaman zaman donma ve aç kalma tehlikeleriyle karşı karşıya kalmışlardır.[57] Kısacası Rusya elmaslarının neredeyse tamamının çıkarıldığı bölgenin durumu hiç de iç açıcı değildi.

Yukarıda anlatılan faktörler de göz önünde bulundurularak, 1990'lı yıllarda Saha'nın kendi zenginliği üzerinde söz sahibi olmak istemesinin sebebi sadece milli uyanış değil, ayrıca ekonomik sebeplerdi. Saha'nın ekonomik egemenlik talebi sadece bir talep değil, aynı zamanda da bir zorunluluktu, çünkü merkezi otoritenin zayıfladığı ortamda, bölgeler kendi kaderlerine bırakılmışlardır. Özellikle zor iklim şartlarında merkezin ekonomik teşvikleri ve yardımları önemliydi. Ancak eski desteği vermeyen merkez, Saha halkına hiçbir şey önermeden, Saha'nın hammadde zenginliklerinden istifade etmeyi devam ettirme eğilimindeydi.

1980-1990'lı yıllarda Rusya'daki milliyetçi hareketlerin güçlenmesi, Rusya Federasyonu içinde yaşayan halkların milli bilinçlenmesi ve cumhuriyetlerin siyasi arayışları art arda ilan edilen egemenliklerle sonuçlanmıştır. Egemenliklerini ilan eden ve kendi Anayasalarını kabul eden Rusya içindeki cumhuriyetlerin çoğu şimdilik Rusya'dan tamamen ayrılamayacağının belki de farkındaydı, fakat eski rejimin yıkılmasıyla federasyonun yeniden şekillendirilmesi zorunluluğunu hissetmişler ve

bu süreçten optimum fayda elde etmek istiyorlardı. Rusya'nın yeni federalizminin oluşmasına aktif olarak katılan federasyon üyelerinden birisi Saha Cumhuriyeti olmuştur.

27 Eylül 1990'da RF içinde Saha (Yakutya) Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin egemenliği ilan edilmiştir. Egemenliğin etnik rengi deklarasyon başlığında bile kendini belli ediyordu: Rusların kullandığı Yakutya kelimesiyle birlikte Sahaların kendilerine verdikleri ad resmi bir kağıtta kullanılmıştır. Bununla birlikte Saha'nın deklarasyonu realist bir şekilde, Saha'nın egemenliğinin Saha'nın çok milletli halkına ait olduğunu ilan etmiştir. Deklarasyona göre, Saha'nın bu çok milletli halkı kendi kaderini belirleme hakkına sahiptir. Deklarasyon, Saha'nın toprakları, yer altı, suları, ormanları, bitey ve direyi, hava sahası ve kıta sahanlığının mülkiyet hakkının Saha'nın halkına ait olduğunu ilan etmiştir. Ayrıca deklarasyon egemenliğin ekonomik temellerini de belirlemiştir. Cumhuriyetteki reel durum hükümetin Saha'daki bütün halkları yanına almasını ve birlikte hareket etmesini gerektiriyordu. Böylece çok milletli Saha'nın halkının bir bütün olarak kendi yer altı ve yer üstü kaynakları üzerinde müstesna hakkının olduğu ilan edilmiştir.[58]

Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra, rejimin iflasından, ekonomik krizden ve federasyon içindeki merkezkaç eğilimlerden zayıflayan Rusya merkezi otoritesi bünyesindeki milli cumhuriyetlerin ve hatta idari bölgelerin bile, içişlerinde ve hatta dışişlerinde, merkezden bağımsız olarak faaliyet göstermelerine razı olmak zorunda kalmıştır. Federasyon üyelerinin alabildikleri bağımsızlık derecesi doğrudan doğruya pazarlık güçleriyle doğru orantılı olduğu için, Saha'nın bir çok Federasyon üyesine göre daha avantajlı durumda olduğu düşünülebilir. Kısacası Saha'nın doğal zenginlikleri hem pazarlık gücünün bileşeni hem de pazarlığa konu olmuştur.

Daha Sovyetler Birliği zamanında, Rusya Federasyonu da Saha'nın elmas gelirlerinden pay almak niyetindeydi. Doğal olarak Sovyet zamanında Yeltsin'in merkeze karşı sürdürdüğü mücadelede Saha elmaslarının önemli bir rolü vardı. 1990 yılında Sovyetler Birliği Saha elmaslarının satışı konusunda De Beers ile anlaştıktan sonra, Rusya Parlamentosu ve Yeltsin bu anlaşmayı protesto etmiştir. Onlara göre, Saha elmaslarının satışı RF'nin bilgisi dahilinde gerçekleşmeliydi. Bu gelişemeden sonra Rusya Parlamentosu, Rusya topraklarında çıkarılan bütün kaynakların satışının Rusya Yüksek Sovyeti tarafından onaylanması gerektiği konusunda bir karar almıştır.[59]

Saha'nın daha fazla siyasi ve ekonomik hakları elde etmesi amacıyla, Nikolayev Sovyetler Birliği ve RF arasında bir seçim yapmak zorundaydı ve bu seçimini Yeltsin'den yana kullanmıştır. Daha Sovyetler Birliği mevcutken, Saha'nın bugünkü devlet başkanı Nikolayev, Yeltsin'i merkezle olan çatışmasında ilk destekleyen bölgesel liderlerden olmuştur. Daha Rusya başkanı olmadan 1990'da Saha'yı ziyaret eden Yeltsin, burada çok iyi ağırlanmış ve o zamanlardan beri Yeltsin ve Nikolayev arasında iyi bir ilişki kurulmuştur. Yeltsin dönemindeki şahsi ilişkilerin önemi çok iyi bilinmektedir.[60] Yeltsin'i desteklemiş olmak Saha'nın ekonomik kozlarına siyasi kozları da katmış oluyordu. Daha sonraki gelişmelerde de, Nikolayev, önemli siyasi konularda desteğini bir pazarlık konusu yapmıştır.

Bunların yanı sıra, merkez de Saha'yı etki altına alacak ve egemenlik taleplerinde çok ileriye gitmesini engelleyecek bazı kozlara sahiptir. Bu her şeyden önce Saha'daki Rusların ve genel olarak İslavların çoğunlukta

olması, bunların ülkenin maden ocaklarının bulunduğu yerlerde yoğunlaşmasıdır. Diğer önemli bir koz ise, Saha'nın gıda ve tüketim malları açısından Rusya'ya bağımlı olması ve bu bağımlılığın ağır iklim şartlarıyla birleşip ortaya çıkan Kuzey Tedarik[61] problemidir.

Saha'nın Rusya'ya bağımlı olmasının sebeplerden birisi de petrol ürünleridir. Saha Cumhuriyeti, yılda yaklaşık 2 milyon ton petrol ürünlerine ihtiyaç duymaktadır. Sovyetlerde geçerli olan Kuzey Tedarik Sistemi bugün Sibirya'nın baş sorunlarından birisidir. Gıda, tüketim ve diğer sanayi malları ve ayrıca yakıt ürünleri açısından merkez bağımlı olan Sibirya'nın iklim açısından son derece zor olan bölgeleri her sene bu sorunu yaşamakta ve her sene aç kalma ve donma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Saha'nın Rusya'ya olan bağımlılığın sebebi Kuzey Tedarikin bir kısmının merkez tarafından finanse edilmesi ve tedarikin yapıldığı su yollarının, nehir olsun, deniz olsun, Saha'ya değil, Rusya Federasyonu'na ait olmasıdır. Saha sadece kıyıların sahibidir.[62]

Merkez ve Saha arısındaki güç dengesi ve o dönemin özellikleri göz önünde bulundurularak, resmi Saha'nın uyguladığı stratejinin şartlara uyum sağlayan bir strateji olduğu ortaya çıkmaktadır. Yukarıda bahsedilen sebeplerden dolayı radikal kararları alamayan Saha yönetimi, buna rağmen pazarlık yoluyla ülkede çıkarılan değerli doğal kaynaklardan bir pay almaya başarmıştır. Ekonomik egemenliğe ilk adım, Saha'nın elmaslarının %10'unu satma hakkını elde etmesiyle atılmıştır.[63] Böylece Saha ilk defa kendi topraklarından çıkarılan elmasların bir kısmını bağımsız olarak satabilecekti. Fakat Saha'nın esas amacı elmasları işleyen endüstrinin kurulmasıydı. Bunun için Nikolayev, ele geçen her fırsatı kullanmıştır.

Saha Cumhuriyeti, ancak doğal zenginliklerin paylaşımı konusunu da içeren ekonomik anlaşmaya vardıktan sonra yetki paylaşımını düzenleyen Federal Anlaşmasını imzalamayı kabul etmiştir. Böylece Federasyonun temellerini atan bu anlaşmanın imzalandığı gün, yani 31 Mart 1992'de, RF ve Saha Cumhuriyeti arasında bir de ekonomik anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre, Saha, kuyumculukta kullanılacak elmaslar ve altın üzerinde %20'lik paya ve endüstride kullanılacak elmaslar üzerinde %100'lük paya sahip olmuştur.[64] Bir süre sonra bahsedilen bu %20'lik pay %5 olarak arttırılmıştır.[65] Saha'nın elde ettiği diğer önemli bir avantaj ise yeni elmas şirketinin kurulmasıydı. Rusya-Saha Elmasları (Alrosa) adındaki şirket hisselerinin %32'si RF'ye, %32'si Saha'ya, %23'ü şirketin çalışanlarına, %5'i garanti fonuna ve %1'lik pay Saha'nın her ulusuna (idari birimine) verilmiştir.[66]

RF ve Saha arasında yapılan ekonomik anlaşmaya göre, bütçeler arası ilişkilerde de Saha "özel" bir statüye sahip oluyordu. Yani, federal vergiler dahil olmak üzere Saha Cumhuriyeti'nin topraklarındaki bütün vergiler Saha'nın bütçesine dahil ediliyordu, federal bütçeye gelince, zaman zaman belirli bir miktarda Saha'nın bütçesinden merkezi bütçeye transferler yapılıyordu.[67] Rusya'nın bütçe federalizmi açısından Saha'yla yapılan anlaşma özel bir bütçe ilişkisini başlatmıştır. Bunlar dışında, Saha, Tataristan gibi, dış ekonomi ilişkileri yürütme hakkına sahip olmuştur.[68]

Sovyet zamanındaki devletin aşırı merkezi yapısından daha demokratik ve gerçek federasyona uygun bir yapıya geçmek kolay değildi. RF ile avantajlı anlaşma yapan Saha, merkezin olası merkezileşme hareketinin önünü almak için, daha Rusya Federasyonu'nun Anayasası kabul edilmeden önce, 4 Nisan 1992'de kendi Anayasasını ilan etmiştir.

Saha Cumhuriyeti Anayasası, Saha Cumhuriyeti'nin egemen bir devlet olduğunu ilan etmiştir. Hangi milletten olursa olsun, cumhuriyetin bütün vatandaşlarından oluşan Saha'nın halkı, egemenliğin sahibi olarak ilan edilmiştir. Saha'nın topraklarının, yer altının ve yer altı zenginliklerinin, sularının, ormanlarının, hava sahasının ve kıta sahanlığının tek sahibi olarak Saha'nın halkı ilan edilmiştir.[69]

Yaklaşan Rusya devlet başkan seçimleri öncesinde, merkezi yönetim Saha ile pazarlık masasına oturmuş ve ödün vermek zorunda kalmıştır. 1995 yılında Rusya Federasyonu ve Saha Cumhuriyeti arasında yetki paylaşım anlaşması imzalanmıştır. Buna göre Saha çıkarılan elmasların bir kısmına sahip olabilme yanında bir yana, elmasları tıraş etme hakkına da sahip olmuştur. Bunun üzerine Tuimaada Diamond adında bir milli şirket oluşturulmuş ve 16 küçük elmas tıraş fabrikası kurulmuştur. Bunun karşılığında Saha, kıta sahanlığının ve yer altı zenginliklerinin federal mülkiyet olduğunu kabul etmiştir.[70]

1996'da Rusya devlet başkanı seçimlerinden sonra merkezileşme çabalarında bulunan Moskova, Saha'nın egemenliğini sınırlandırıcı tedbirler almıştır. Bunlardan biri Saha ve RF arasında yapılan ve süresi biten ekonomik anlaşmanın uzatılmaması ve Saha bütçe gelirlerinin neredeyse tamamını sağlayan "Alrosa" firmasının zarara uğratılmasıdır.[71] Rusya Maliye Bakanlığı'nın Alrosa şirketinde yaptığı incelemelerin sonucunda vergi borçlarının bulunduğu ve gelirleri yanlış kullandığı gerekçesiyle şirkete karşı dava açılmıştır. Daha sonra, 1997 yılında Rusya gümrüğünde değerlerinin bilerek yüksek tutulduğu gerekçesiyle bir parti elmas durdurulmuştur. Aynı zamanda Saha'nın elmaslarını sattığı De Beers şirketiyle anlaşmanın süresi bittiği için, yeni anlaşmanın yapılması için Rusya devlet başkanının kararnamesi gerekiyordu. Fakat sadece Saha Başkanı Nikolayev, Saha ve RF

arasındaki ekonomik anlaşmanın yenilenmemesi ve federasyonun diğer üyeleri gibi bütçeler arası ilişkilere uymayı kabul ettikten sonra, Yeltsin gerekli kararnameyi imzalamıştır. Bu süre içerisinde dış piyasalarla bağlantısı kesilen Alrosa şirketi gelirlerinin %30'unu kaybetmiş ve Saha'nın GSYİH'sı %10 olarak azalmıştır.[72]

Rusya'da 1998'de patlak veren ekonomik ve siyasi kriz federasyon üyelerinin merkez kaç faaliyetlerini yoğunlaştırmalarına sebep olmuştur. Rusya yeni desentralizasyon dalgasına kapılıp, federasyon üyeleri merkezden soyutlanmak isterken, Saha da buna katılmıştır. Yaşanan ekonomik kriz, federasyon bölgelerinin kendi sınırları dahilindeki halkı, krizin sonuçlarından korumak ve bölgelerin ekonomik durumunun kötüleşmesini mümkün olduğunca engellemek gibi amaçlara sevk etmiştir. Bu amaçlarla, Saha başkanı Nikolayev, 27 Ağustos 1998'de bir kararname yayınlayarak, altın çıkaran işletmelere Saha Cumhuriyeti Değerli Taşlar Komitesinin dışındaki kurumlara altının teslim edilmesini yasaklamıştır.[73] Bu kararname bölgesel liderlerin kendi güçlerini arttırmak için krizi kullanma yönündeki ilk çabalardandı. Buna ek olarak, Saha merkeze borçlarını ödemeyi reddetmiştir.[74]

Merkezi yönetim toparlanmaya çalışırken, sonbahar 1998'de Yeltsin, Nikolayev kararnamesinin federal hukuk mevzuatına uygun olmadığını belirterek kararnameyi iptal etmiştir.[75]

Görüldüğü gibi, Saha yönetiminin Rusya Federasyonu merkeziyle çekişmesi genellikle RF içindeki merkezileşme ve desentralizasyon dönemlerine uygun olarak kendisini göstermiştir. Bu çekişmede cumhuriyet kendisini güçlü hissettiği zaman bazı isteklerini kabul ettirmiş, güçsüz olduğu zaman ise ödün vermiştir. Fakat genel olarak Rusya'nın son dönem tarihine merkez kaç gelişmeleri damga vurduğu için, Saha'nın bu çekişmelerden daha avantajlı çıktığı söylenebilir.

Saha'nın elde ettiği avantajların başında ekonomik haklar gelmektedir. Her ne kadar Saha kısa süre içerisinde bütçeler arası ilişkilerde elde ettiği ayrıcalığı kaybettiyse de, cumhuriyetin özellikle elmas endüstrisi üzerinde kontrol kurması 1990'lı yıllarda federal merkezin önleyemediği bir gelişme olmuştur. Alrosa şirketi Saha egemenliğinin hem kazanımı, hem de temel dayanağı haline gelmiştir

Cumhuriyet bütçe gelirlerinin yaklaşık olarak %70-80'i bu şirketten gelen gelirlerden oluşmaktadır. De Beers'ten sonra dünyanın ikinci en büyük elmas şirketinin üzerindeki kontrolü sayesinde Saha Cumhuriyeti ekonomisini geliştirme ve halkın yaşam standardını koruma imkanını bulmuştur. Sıkı vatandaşlık kanunuyla cumhuriyete muhtemel insan akımını sınırlandıran yönetim, 1990'lı yıllarda Rusya'nın genelinde süre giden ekonomik kriz ortamında halkı sübvanse etmiştir.

Saha'nın ekonomisini geliştirmeye çalışan yönetim özellikle federal merkeze olan bağımlılığını azaltacak ve cumhuriyet ekonomisini geliştirecek projelere ağırlık vermiştir. Bunlar arasında yabancı ülkelere gaz ve boru ihracatının kolaylaştıracak boru hatları projeleri, petrol rafinerisi, büyük çaplı elmas fabrikası, elmas tıraş fabrikaları, ileride Saha'nın elmas endüstrisine olan bağımlılığını azaltabilecek ormancılık, gaz, petrol ve altın sektörlerini geliştirme çabaları yer alır. Yüklü maliyeti ve iddialı olma özelliği ile BAM-Yakutsk demir yolu hattı projesi göz çarpmaktadır. Saha'nın tedarik kredilerine olan ihtiyacını azaltacak olan bu proje bütün iklim zorluklarına ve yüklü maliyetine rağmen cumhuriyet yönetimi tarafından desteklenmektedir. Bunun dışında da cumhuriyetin altyapısını geliştirecek diğer yatırımlar yapılmıştır.[76]

RF içinde Saha halkı için otonomi oluşturulurken, geleceklerini düşünen Bolşevikler, Saha'ya ait olan bir milyon kilometre karelik toprağı Saha'dan ayırmışlardır. Böylece Saha'nın Ohotsk denizine ulaşma yolları kesilmiştir.[77] Jeopolitik açıdan çok büyük önem taşıyan bu toprakların Saha'dan ayrılmasıyla Saha'nın Uzak Doğu'ya ve genel olarak Asya-Pasifik bölgesine açılan penceresi yok edilmiştir. Böylece Saha'nın bu bölgede dış sınırı bulunmamaktadır. Bu şekilde Saha'nın herhangi bir bağımsızlık talebi olduğu zaman özellikle Japonya'dan gelebilecek dış etki engellenmiş, bağımsızlığın yolu tıkanmış ve Saha Rusya içinde paketlenmeye çalışılmıştır. Yeni dönemde Saha Cumhuriyeti, Rusya içindeki bu hapis oluşunu dış ekonomik ilişkileri geliştirerek aşmaya çalışmaktadır. Bu yüzden Saha yönetiminin özel önem verdiği konulardan birisi de dış ekonomik ilişkilerdir.

Dış ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi şüphesiz Saha'da devlet kurumlarının yapılanması sürecinde önemli bir rol oynamaktadır. Özellikle Uzak Doğu ülkelerine yönelmesi gelecek için bir zemin hazırlamaktadır.

Saha başkanı Nikolayev'e göre Rusya, Uzak Doğu ülkeleriyle ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi konusunda pasif davranmıştır, halbuki Çin, Japonya ve Kore ile ekonomik ilişkileri geliştirmek Sibirya

bölgelerinin menfaatlerinedir. Nikolyaev'in projelerinden birisi Kore'ye gaz boru hattının kurulmasıydı.[78]

Saha'nın kendi ekonomisi üzerinde söz sahibi olmaya hak kazandığı yılların ardından, 1998 yılından beri federal merkez daha güçlü pozisyonda olmaya başlamıştır. Özellikle Putin'in iktidara gelmesinden sonraki dönem, merkezileşme çabaları ve Rusya bölgelerinin güçlerinin zayıflamasıyla karakterize edilebilir. 1990'ların başında "egemenlik gösterisini" yapan milli cumhuriyetlere karşı "mücadele" başlatan Putin bölgesel liderleri sindirmiş ve milli cumhuriyetlerin hukuk mevzuatlarının federal mevzuata uydurulması konusunda kesin sonuçlar almıştır. RF Anayasa Mahkemesi'nin Altay Cumhuriyetinin Anayasası'nın federal anayasaya uydurulması konusundaki kesin kararı diğer cumhuriyetler için bir örnek oluşturmuş ve cumhuriyetlerin kendileri "gönüllü" olarak anayasalarını değiştirme sürecine girmişlerdir. Saha Cumhuriyeti de bunlardan birisi olmuştur. Temmuz 2000'de İl Tümen, Saha hukuki mevzuatının federal mevzuata uydurulması için bir komisyon oluşturmuştur.[79]

Putin'in başlattığı federal reform süreci çerçevesinde özellikle "egemenlik gösterisinin" önderlerine karşı yürütülen faaliyetler yoğun olmaktadır. Putin, 1990'ların başında elde ettiği bir çok ayrıcalığı Saha Cumhuriyeti'nin elinden almaya kararlıdır ve Saha'nın doğal kaynakları özellikle bu dönemdeki merkez-Saha ilişkilerinde belirleyicidir. Saha'nın elmasları, altın, petrol ve diğer hammadde zenginlikleri yeniden paylaşımdadır. Bu stratejik sektörler üzerinde yeniden kontrolü tesis etme amacıyla, Rusya yönetimi Saha başkanı Nikolyev'e karşı bir kampanya yürütmüştür. 2001'de Saha'da meydana gelen sel felaketiyle birlikte, merkezi yönetim Saha Cumhuriyeti'ne el atma şansını yakalamıştır, 2001 Aralık ayında yapılan Saha başkanlık seçimleri öncesinde Saha'da oluşan durum Rus basınında geniş bir yer tutmuştur.

Federal merkez Nikolayev'i üçüncü kez Saha'nın başkanı olarak kesinlikle görmek istemiyordu. Seçimlere birkaç ay kala alevlenen entrika, değişik güç odaklarının faaliyetlerine sahne olmuştur. Saha'nın içindeki Nikolayev karşıtı muhalefetin de yer aldığı seçim mücadelesinde paradoksal bir durum oluşmuştur. Saha Anayasasının federal mevzuata aykırı olduğu gerekçesiyle defalarca şikayet edilen Nikolayev, bu sefer kendisi federal mevzuata sarılmıştır, çünkü Saha Anayasası Nikolayev'in üçüncü defa seçilmesine izin vermezken, federal anayasa böyle bir imkan tanımaktadır. Saha Savcılığı, Rusya Federasyonu Baş Savcılığı, Yüksek Mahkemesi, Anayasa Mahkemesi ve Merkezi Seçim Komitesi'nin da karıştığı seçim öncesi mücadelenin diğer dikkat çeken aktörleri de mevcuttu. Özellikle son dönemde yurtdışında yargılanan Rusya-Beyaz Rusya Birliği'nin eski sekreteri ve Yeltsin Dönemi'nde başkanlık ofisinin başı olan Pavel Borodin ve ona yakın Mejprombank'ın olaylara dolaylı olarak karışmaları, bazı oligarşik grupların Saha'nın zenginliğini yeniden paylaşmak niyetinde olduklarını göstermiştir. Bu gruplar da seçimlerde kendi adaylarının kazanması için ellerinden geleni yapmışlar, ancak Saha'da başkanın kimin olacağı konusu Putin ve Nikolayev arasındaki pazarlık tarafından belirlemiş gibidir. Mücadelenin sonucunda Nikolayev ve Borodin'in desteklediği inanılan Kolmogorov adaylıktan çekilmişler. Böylece Alrosa'nın başkanı Ştırov rakipsiz kalmıştır.[80]

Federal merkezin elmas endüstrisini kontrol altına alma isteği Saha'nın Yeltsin Dönemi'ndeki kazanımlarını yitirme tehlikesiyle karşı karşıya getirmektedir. Bunun sebebi Saha'nın ekonomik egemenliğinin elmas endüstrisi ve dolayısıyla Alrosa şirketiyle özdeşleşmesidir. Rusya elmas

üretiminin %98'i Saha'da yapılmaktadır. Saha'da elmas çıkarılmasında tekel halinde olan Alrosa şirketi 1998 yılında Rusya'nın en büyük şirketleri arasında gelir açısından 7. olmuştur. Vyaçeslav Ştırov ise Rusya'nın 20 en etkili girişimcilerin arasında sayılmaktadır.[81] Alrosa şirketinin gelirinin ortalama olarak %45'i Saha bütçesine gitmekte ve bu gelirler Saha bütçe gelirlerinin yaklaşık olarak %75'ini oluşturmaktadır. Alrosa şirketinin gelirinin ortalama olarak yıllık 1,2-1,3 milyar dolar olduğu hatırlatılmalıdır. Bugün bütün Saha şirketlerinin gelirlerinin %97'sini Alrosa şirketinin gelirleri oluşturmaktadır. Alrosa şirketi doğrudan da Saha ekonomisine yatırım yapan bir şirkettir. Sosyal altyapının oluşturulması, gaz boru hatlarının yapımı, petrol ve gaz yataklarının işletilmesi ve su elektrik santralinin onarımı, Alrosa şirketinin yatırım yaptığı projelerden bazılarıdır ve hepsi de Saha ekonomisi için son derece önemlidir.[82]

Görüldüğü gibi Saha'nın ekonomisi ve genel olarak hareket serbestisi Alrosa şirketinin gelirlerine doğrudan bağlıdır. Federal merkezin Alrosa gelirlerine el koyma girişimleri başarıyla sonuçlanırsa, 10 yıllık kazanımların üstü çizilecektir.

Ancak Saha'nın yeniden Sovyet zamanında olduğu gibi zenginliğin üstünde oturan bir fakir haline dönmesi halk tepkisini çekecektir. Sonunda Saha Cumhuriyeti ve federal merkez arasında yeni bir uzlaşma noktası bulunacaktır.

Sonuç

Saha Türklerinin vatanı Saha Cumhuriyeti Sibirya'nın stratejik yerinde bulunmaktadır. Üstelik Saha, elmas, altın, petrol ve gaz gibi stratejik doğal kaynaklar açısından da zengindir. Bu zenginlik bir yandan Saha'nın demografik yapısının değişmesine yol açarken, diğer yandan Saha Cumhuriyeti'nin 1990'lı yıllarda verdiği mücadelenin dayanağını oluşturmuş, ancak Rusya merkezi yönetiminin güçlendiği bu sıralarda merkezin dikkatlerini üzerine çeken niteliğe de sahip olmuştur.

Saha Cumhuriyeti'nin 1990'lı yıllarda başarılı bir egemenlik mücadelesinin diğer bir dayanağı ise Saha toplumunda canlanan milli şuur olmuştur. Ortaya çıkan milli hareket 20. asrın başındaki milli hareketi hatırlatarak, milli hareketin devamlılığını ortaya koymuştur. Sovyet yıllarında asimilasyona uğrayan, önderleri, aydınları ve ruhani dayanakları yok edilen Sahalar 1990'lı yıllarda yeniden doğuş yaşamış, milli kimliklerini bulma, devletlerini oluşturma yolunda önemli adımlar atmışlardır.

Rusya'nın bugünkü yapısında Saha'nın yeniden Sovyet yıllarındaki duruma dönmesi imkansız gibidir. Tersine belirli bir sürecin, devletleşme ve milli şuurlanma sürecinin başlandığı ve Rusya'da 1990'ların başında başlayan demokratikleşme devam ettiği sürece bu sürecin artık çok zor kesileceği söylenebilir.

1 Goskomstat Rossiyi, **Rossiyskiy Statistiçeskiy Ejegodnik**: **Statistiçeskiy Sbornik**, Moskova, Rusya Federasyonu İstatistik Devlet Komitesi (Goskomstat Rossiyi), 1999, s. 55, tablo 5. 3.

2 F. F. Jelobtsov, “Saha Yeri ve Saha Türkleri”, **Türk Kültürü**, Cilt 30, Sayı 356, Aralık 1992, s. 743-744.

3 G. V. Ksenofontov, **Uraanghay-Sahalar**: **Oçerki po Drevney İstorii Yakutov**, Cilt 1, tekrar basım, Natsionalnoye İzdatelstvo Respubliki Saha (Yakutiya), 1992, s. 196-204.

4 Ksenofontov, **Uraanghay-Sahalar**…, s. 241-242.

5 Akdes Nimet Kurat ve Ahmet Temir, “Sibir (Sibirya Hanlığı)”, **Türk Dünyası El Kitabı**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, İstanbul, 1976, s. 966-967.

6 U.A. Vinokurova, **Skaz o Narode Saha**, Yakutsk, Biçik, 1994, s.62-63.

7 Baymirza Hayit, “Yakut (Saka) Türkleri”, **Sovyetler Birliği’ndeki Türklüğün ve İslam’ın Bazı Meseleleri**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1987, s. 49-50.

8 Vinokurova, **Skaz o Narode Saha**, s. 61.

9 S. A. Tokarev ve I. S. Gurvich, “The Yakuts”, M. G. Levin ve L. P. Potapov (Eds.), **The Peoples of Siberia**, Chicago, London, The University of Chicago Press, 1964, s. 273.

10 Abdülkadir İnan, “Sibirya Türkleri”, **Türk Dünyası El Kitabı**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, İstanbul, 1976, s. 1280.

11 İnan, “Sibirya Türkleri”, s. 1280; Hayit, “Yakut (Saka)…”, s. 50.

12 Çokuur Gavriliyev, **The Development of Russian Federalism and The Republic of Sakha** (**Yakutia**), yayımlanmamış mastır tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara, 2000, s. 8-9.

13 Baymirza Hayit, “Komünizm Yakutistan’a ve Tuva Türk Ülkesine Nasıl Girdi”, **Türk Dünyasında Rus Emperyalizminin İzleri**, İstanbul, Sabah Kültür Yayınları, 1978, s. 47-48.

14 Hayit, “Komünizm Yakutistan’a ve Tuva Türk Ülkesine Nasıl Girdi”, s. 48.

15 Vinokurova, **Skaz o Narode Saha**, s. 87-88.

16 Vinokurova, **Skaz o Narode Saha**, s. 63.

17 Vinokurova, **Skaz o Narode Saha**, s. 67.

18 Piers Vitebsky, “Yakut”, Graham Smith (Ed.), **The Nationalities Question in the Soviet Union**, New York, Longman, 1993, s. 307-308.

19 A. N. Khazanov, **After the USSR**: **Ethnicity**, **Nationalism**, **and Politics in the Commonwealth of Independent States**, London: THA University of Wisconsin Press, 1995, s. 177; Vitebsky, “Yakut”, s. 307-308.

20 Khazanov, **After the USSR**…, s. 178.

21 Balzer, M. M. ve Vinokurova U. A., “Ethnicity or Nationalism? The Sakha Republic”, Drobizheva, L. ve diğerleri (Eds), **Ethnic Conflict in the Post-Soviet World**: **Case Studies and Analysis**, **New York**, London: M. E. Sharpe, 1998, s. 165-166.

22 Khazanov, **After the USSR**…, s. 177-178.

23 Khazanov, **After the USSR**…, s. 178.

24 Khazanov, **After the USSR**…, s. 178.

25 Balzer ve Vinokurova, “Ethnicity or Nationalism? The Sakha Republic”, s. 166-167.

26 Vitebsky, “Yakut”, s. 309.

27 Balzer ve Vinokurova, “Ethnicity or Nationalism? The Sakha Republic”, s. 167; Vitebsky, “Yakut”, s. 309.

28 Balzer ve Vinokurova, “Ethnicity or Nationalism? The Sakha Republic”, s. 166; M. M. Balzer, “From Ethnicity to Nationalism: Turmoil in the Russian Mini-Empire”, J. R. Millar ve S. L. Wolchik (Eds.), **The Social Legacy of Communism**, New York, Woodrow Wilson Center Press, 1994, s. 82.

29 Balzer ve Vinokurova, “Ethnicity or Nationalism? The Sakha Republic”, s. 166; Khazanov, **After the USSR**…, s. 178.

30 Balzer ve Vinokurova, “Ethnicity or Nationalism? The Sakha Republic”, s. 166.

31 Balzer ve Vinokurova, “Ethnicity or Nationalism? The Sakha Republic”, s. 162.

32 Khazanov, **After the USSR**…, s. 182.

33 Vinokurova, **Skaz o Narode Saha**, s. 82.

34 Khazanov, **After the USSR**…, s. 182.

35 Balzer ve Vinokurova, “Ethnicity or Nationalism? The Sakha Republic”, s. 162.

36 Elise Giuliano, “Re-thinking Transitions from Bottom-up: Nationalism, Federalism, and Local Accontability in the Soviet Transition”, University of Notre Dame, s. 25.

37 Balzer ve Vinokurova, “Ethnicity or Nationalism? The Sakha Republic”, s. 162.

38 Giuliano, “Re-thinking Transitions…”, s. 27-28.

39 Marjorie Mandel Balzer, “Soviet Superpowers: World of the Shaman”, **Natural History**, Cilt 106, No. 2, Mart 1997.

40 Vinokurova, S**kaz o Narode Saha**, s. 84-85.

41 Vinokurova, **Skaz o Narode Saha**, s. 86-87.

42 Vinokurova, **Skaz o Narode Saha**, s. 87.

43 Vinokurova, **Skaz o Narode Saha**, s. 87.

44 Vinokurova, **Skaz o Narode Saha**, s. 89.

45 Giuliano, “Re-thinking Transitions…”, s. 28-29.

46 Calabuig, Erlends, “Mutations Geopolitique Dans Le Grand nord Siberien: Yakoutie, naissance d’une nation”, Le Monde Diplomatique, Ocak 1995.

47 Balzer ve Vinokurova, “Ethnicity or Nationalism? The Sakha Republic”, s. 161.

48 Calabuig, “Mutations Geopolitique…”, s. 6-7.

49 Nezavisimaya Gazeta’da yayınlanan bir yazı Rusların bu konudaki görüşünü çarpıcı bir şekilde ortaya koymaktadır: “Mirnıy’e hiçbir zaman bir Saha şehri demeyeceklerdir. Bu şehir sadece coğrafik olarak öyledir. Burada Ruslar yaşadılar, yaşıyorlar ve yaşayacaklardır” Tanin, Sergey, “Trubka Mira”, **Nezavisimaya Gazeta**, **ek Regionı**, No. 15 (59), 3 Ekim 2000.

50 Tanin, Sergey, “Trubka Mira”, **Nezavisimaya Gazeta**, **ek Regionı**, No. 15 (59), 3 Ekim 2000.

51 Calabuig, “Mutations Geopolitique…”.

52 Petrov N. ve N. Tükov, “Respublika Saha (Yakutya)”, Makfol M. ve N. Petrov (Eds.), **Politiçeskiy Almanah Rossiyi 1997**, Cilt 2, **Sotsialno-politiçeskiye Portretı Regionov**, Moskova, Carnegie Merkezi, 1998, s. 322.

53 Young, John F., “The Repubilc of Sakha and Republic Building: The Neverendum of Federalization in Russia”, **Regions**: **A Prism to View the Slavic-Eurasian World**. **Toward a Discipline of “Regionology”**, Japan, Slavic Research Center, 1999, s. 203.

54 Vitebsky, “Yakut”, s. 314.

55 “Yakutı Reshili: Vremya Prodavat Kamni”, **Kommersant**, No. 14, 30 Mart-6 Nisan 1992.

56 Khazanov, **After the USSR**…, s. 177.

57 Nikolayev, Mihail, “Nujen li Sever Rossiyi?”, **Nezavisimaya Gazeta**, No. 117 (288), 23 Haziran 1992.

58 Vinokurova, **Skaz o Narode Saha**, s. 126.

59 Kempton, Daniel R., “The Republic of Sakha (Yakutia): The Evolution of Centre-Periphery Relations in the Russian Federation”, **Europe-Asia Studies**, Cilt 48, İssue 4, June 1996: s. 591.

60 Kasimov, Aleksandr, “Yakutia: Autonomy and Diamonds”, **Prism**: **A Biweekly on the Post-Soviet States**, Cilt 2, İssue 18; 1. 11. 1996.

61 Sovyetler Birliği zamanında, Sibirya’nın zor ulaşılır yerlerine, ulaşım yolları açık olduğu zaman yapılan tedarik, Sovyetler Birliği’nin çökmesiyle mali sorunlarla karşılaşmıştır. Rusya Federasyonu’nun Kuzey bölgeleri denilen bölgelere ulaşım sadece belirli mevsimlerde mümkün, burada ne demir yolu ne de kara yolu mevcuttur. Saha’nın bazı yerlerindeki stok yapılan yerlere ulaşmak için kullanılan nehirlerin çoğu sadece bir ay için gemi taşımacılığına uygundur. Diğer taraftan ilk stok yapılan yerlerden diğer ilçelerdeki stoklara ulaşmak için bir dahaki seyrüsefer dönemini beklemek gerekmektedir. Üstelik stoklardan insanlara malları ulaştırmak için Aralığı beklemek gerekmektedir, çünkü sadece her şey donduktan sonra karın üstünde açılan yollar devreye girebilir. Böylece bir yıl içinde kullanılacak mallar değil, daha fazla mal stoklamak gerekmektedir. (Nezavisimaya Gazeta, ek Regionı, “Vasiliy Vlasov: Severnım Zavozom Nujno Zanimatsya Samım Seryoznım Obrazom”, No. 17 (42), 16. 11. 99.

62 Bu 1995 yılından sonrası için geçerlidir.

63 “Yakutı Reşili…”, **Kommersant**, No. 14.

64 Calabuig, “Mutations Geopolitique…”.

65 Maksim Yulin, “Almaznıy Ray”, **Nezavisimaya Gazeta**, **ek Regionı**, No. 17 (42), 16 Kasım 1999.

66 İ. Ageyçev, “Analogov na Planete Net: Alrosa-Samoye Nalogooblagayemoye Predpriyatiye v Mire”, **Nezavisimaya Gazeta**, **ek Regionı**, No. 15 (59), 3 Ekim 2000.

67 Yulin, “Almaznıy Ray”, 1999.

68 Drobizheva, Leokadia, “Power Sharing in the Russian Federation: The View from the Center and from the Republics”, Lapidus G. W. ve Tsalik S. (Eds), **Proceedings of a Conference in Moscow “Preventing Deadly Conflict**: **Strategies and İnstitutions”**, New York: Carnegie Cooperation of New York, 1996 içinde.

69 **Konstitutsiya Respubliki Saha**, 4 Nisan 1992.

70 Yulin, “Almaznıy Ray”,

71 Petrov, Nikolay, “Otnosheniya ‘Tsentr-Regionı’i Perspektivı territorialno-gosudarstvennogo pereustroystva stranı”, Petrov N. (Ed), **Regionı Rossiyi v 1998 godu**: **Yejegodnoye Prilojeniye k “Politiçeskomu Almanahu Rossiyi”**, Moskova: Carnegie Merkezi 1999, s. 59.

72 Petrov ve Tükov, “Respublika Saha…”, s. 323.

73 Sokolova, Viktoriya, “Rossiyu Zahvatıvayet Volna Ekonomiçeskogo Separatizma”, **Russkaya Mısl**, No. 4235, 3-9 Eylül 1998, s. 1, 4; “Yeltsin Cancels Sakha Gold Decree”, **EWİ Russian Regional Report**, Cilt 4, No. 1, 14 Ocak 1999.

74 Petrov N. ve A. Titkov, “Vajneyshiye Sobıtiya 1998 Goda v Regionah”, Petrov, **Regionı Rossiyi v 1998 godu**, 1999, s. 51.

75 “Yeltsin Cancels Sakha Gold Decree”, **EWİ Russian Regional Report**, Cilt 4, No. 1, 14 January 1999.

76 Young, “The Republic of Sakha…”, s. 198-200; Petrov ve Tükov, “Respublika Saha…”, s. 322-323.

77 Vinokurova, **Skaz o Narode Saha**, s. 127.

78 Young, “The Republic of Sakha…”, s. 201.

79 “Postanovleniye Gosudarstvennogo Sobraniya (İl-Tümen) Respubliki Saha (Yakutiya)”, **Yakutya**, 25. 07. 2000.

80 Bkz mesela Rinat Dmitryayev, “V Yakutiyi Gotovitsya Almaznıy Perevorot”, **Nezavisimaya Gazeta**, No. 197 (2507), 20 Ekim 2001; Konstantin Zorkin, “Sudba Rossiyi Reşayetsya v Yakutiyi”, **Nezavisimaya Gazeta**, No. 214 (2524), 16 Kasım 2001; Alina Ganina, “Novaya Kolonialnaya Politika v Rossiyi”, **Nezavisimaya Gazeta**, 1 Kasım 2001; Aleksey Batalov, “Komanda Direktora Yedet v Yakutiyu”, **Nezavisimaya Gazeta**, 27 Kasım 2001.

81 Grigoriy Molçanov, “Opyat Almaznıy Peredel?”, **Nezavisimaya Gazeta**, No. 189 (2005), 9 Ekim 1999.

82 Vladimir Sanko, “Pod Gnyotom Çinovniçyih Ambitsiy”, **Nezavisimaya Gazeta**, 24 Mayıs 2000.

DOÇ. DR. FATİH KİRİŞÇİOĞLU

Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Kavim Adı

Sahalara "Yakut" kavim adını Tunguzlar vermişlerdir. Kendileri ise, "saxa" adını kullanmışlardır. Eski efsanelerinde bu isim "uraañxay saxa" olarak geçmektedir.[1] Bu ise Sahaların Tuvalarla aynı boya mensup olduğunu göstermektedir.[2] "Saxa" adının komşuları Tunguzlarda "Yako" olarak, Buryatlarda -t çokluk eki ilavesiyle "yakut" şeklinde kullanıldığı bellidir. Böhtlingk, saha kelimesinin Tunguzcada kullanılan "yako" ve "yoko" kelimeleriyle aynı olduğunu,[3] Radloff, Buryatlarda "yaka", "yoka" kelimelerinin bulunduğunu ve "yakit" kelimesinin ön isim olarak kullanıldığını,[4] Kafesoğlu ise, "yaka" ve "saha" kelimelerinin aynı kelimeler olduğunu[5] belirtmiştir. Gerçekte Türkçe yaka "kenar, kıyı" kelimesinin y- > s- ve -k -> -x- ses değişiklikleri sonucunda "saxa" şekline geçtiği bellidir.

Ruslar, Sahaların komşularından duydukları Yakut kavim adını kullanarak yaygınlaştırmışlardır. Bu adı Sahalar kullanmamışlar, hatta bilim ve siyaset adamı Ksenofontov 1924 yılında Yakut adı için "Saha", Yakutistan adı için "Saha Sire" (Saha Yeri) kelimelerini teklif ettiyse de baskılar sonucunda kabul edilmemiştir. Uzun yıllar baskı altında kalmalarına rağmen Sahalar 1990 yılında kısmen bağımsızlık kazanınca devletlerinin adını Saha Cumhuriyeti olarak değiştirmişler, "Yakutya" adını da parentez içinde vermeye başlamışlardır. Yakutistan adını da "Saha Sire (Saha Yeri) olarak değiştirmişlerdir.[6]

Kökenleri

Sahaların yaşadığı bölgelerde en eski insan izleri Yukarı Paleolite Devrine (İ. Ö. 20-10 bininci yıllar) ait olup, Sahaların yazılı edebiyatları 19. yy. başından itibaren şekillenmeye başladığı için hipotezler ve tarihî destanlar dışında sağlam kaynaklara ulaşmak zordur. Bu yüzden Sahaların kökenleri daima tartışma konusu olmuştur.

Öncelikle "saha" kavim adına bakarak Sahaların tarihî Saka kavimleriyle alakası olduğu öne sürülmüş,[7] sonra da Sahaların güneyden kuzeye göç ettiklerini belirtmek için şimdi Minusinsk bölgesinde yaşayan Sagay Türkleri Sahaların ataları olarak gösterilmiştir.[8] Bu görüşler Poppe ve Caferoğlu tarafından reddedilmiş, daha sonra İnan da bu fikrinden vazgeçmiştir.[9] İnan ve Hayit Sahaların ana Türk kitlesinden tarihten önceki zamanlarda ayrıldığını ve Çin kaynaklarında Guligan olarak geçen kavmin Tunguzlarla karışmasından meydana geldiklerini tahmin etmektedirler.[10] Orhun Âbideleri'nde Üç-Kurıkan olarak zikredilen[11] Guliganların Baykal gölünün çervesinde, Selenga ırmağının aşağı kıyılarında Angara ve Lena nehirlerinin yukarı bölgelerinde yaşadıkları tespit edilmiştir.[12] Ögel, antropoloji âlimlerine de dayanarak bu Kurıkanların Sahaların ataları olmadığını, sadece Altay ve Sayan dağlarından Yakutistana kadar Türkçe konuşan kavimler arasında münasebet kuran ortadaki bir Türk kavmi olduğunu belirtmiştir.[13] Kafesoğlu'nun İ. Ö.700'lerden itibaren

Minusinsk havalisinde Androva kültüründen farklı olarak bir "Karasuk" kültürünün doğduğunu ve Güney Sibirya'yı, Baykal bölgesini, Moğolistan'ı ve Yedi-Su havzasını tesirine alan bu kültürün Çin ile Rusya arasında teması sağlayan kavimler kitlesine âit olduğunu hatta, bu coğrafî ayrılığın lehçelerin doğmasına yol açtığını belirtmesi,[14] dil tarihî açısından da dikkat çekici bir noktadır.

Sahaların menşei konusunda en yaygın görüşlerden biri Reşidüddin'in Camiü't-tevârih'te zikrettiği Uryañkıtların Sahaların ataları olduğudur.[15] Bu da Sahaların kendilerine "Uraañxay Saxa" demeleriyle alakalıdır. Caferoğlu, Moğolistan'ın batısında oturan Türk halklarına "Uranhay" denildiğini ve Tuvalardan bahsederken Yenisey ırmağının kollarından Kem nehri havzasının vaktiyle Uranhay Ovası adıyla tanındığını belirtmiştir.[16] İnan, Tuba (Tuva) Türklerinin Uranhay adıyla anılma

larını komşuları Moğolların isimlendirmelerine bağlar.[17] Poppe de, Sahalarla Tuvaların aynı soya mensup olduklarını yazar.[18] Sahaların, Tuvaların ve Telengitlerin Uranhaylar diye anılmaları muhtemelen yer ismiyle alakalıdır. Aslında bu bölgede "uryañkıt" adıyla iki kavim yaşadığı, bunlardan birinin Moğol asıllı, diğerinin Türk asıllı olduğu kaynaklarda[19] belirtilmiştir. Bugün Uraañxay adını Vilyuy ırmağı kıyısında Tunguzlarla karışmış olan Sahalar taşımaktadır. Ayrıca Mançurya'da Uranhay adılı bir Tunguz boyu vardır. Antropoloji âlimleri de, Sahaları Moğollardan ayırarak Orta-Asya ve Sibirya Kırgız-Kazak grubuna dahil etmişlerdir.[20] Ayrıca son yıllarda yapılan çalışmalarla Sahaların etnik menşeinde 5 dönem olduğu ileri sürülmüştür. Bu dönemler: 1- Eski Türk Dönemi, 2- Kurıkan Dönemi, 3- Moğol Dönemi, 4- Eski Saha Dönemi, 5- Geç Saha Dönemi'dir.[21] Bugün sahalar hakkındaki en sağlam bilgi onların yurtları konusundadır. Buna göre, Baykal Gölü ve civarı, İrkutsk havalisi ve Yenisey boyları bunların yurtları olmuştur.

Tarihleri

Sahaların Rus istilasından önceki tarihleri hakkında az sayıda yazılı kaynaktan sağlıklı bilgi edinmek mümkün olmamaktadır. Sahalar, güneyde Baykal gölü civarında Lena ve Vilyuy nehirlerinin aşağı kısımlarında eski kavim hayatlarını devam ettirirlerken bugüne kadar tespit edilemeyen büyük bir tarihî hadise sonucunda yurtlarından göçerek kuzeye doğru hareket etmişlerdir. Türkologların tetkiklerine göre bugünkü vatanlarına 13-14. asırlarda gelmişlerdir.[22] Bu bölgede 16. asrın sonlarına kadar kendi günlük hayatları ile meşgulken Sibirya'da yayılmakta olan Rusların Ob ve Yenisey nehri civarına kadar geldiklerinden habersizdirler. Sahalar o zamana kadar Kangalas, Megin, Borogon, Betun, ve Baturus boylarının teşkil ettiği bir toyonluk sistemi içinde yaşıyorlardı. Her boyun damgası, bayrağı, askerî parolası ve mukaddes saydıkları bir kuşu vardı. Hakanları Uluu Toyon da Kangalas boyunun beyi Tığın Toyon idi. Ruslar, 1552'de Kazan Hanlığı'nı işgal ettikten sonra, 1577'de Sibir Hanlığı'na girdiler ve 1598'de Sibir Hanlığı'nı yıktılar. Rus ordusu Ob nehri etrafında 1594'te Surgut, 1596'da Narım, 1602'de Ket ve 1604'te Tom (Tomsk) gibi istihkâmları kurduktan sonra Vah Elaguy, Tım Sım ve Kati nehirleri yoluyla Yenisey'e ulaştılar. Ruslar, Sahaların varlığını kendilerine esir düşen Evenkilerden öğrenmişlerdir.[23]

1620 yılında Pende isimli tüccar kırk kadar Rus askeri ile birlikte Yeniseydeki Turuhan istihkâmından Yakutsk şehrine geldi. Saha destanlarında Pende ile Sahaların ulu toyonu (büyük reisi) Tığın Toyon arasında geçen görüşmelerden bahsedilir. Ruslar 1630 yılında Lena nehri kıyısında bir koruma kalesi inşa etmeleri üzerine Sahalar bu kaleyi ortadan kaldırdılar. Bunun üzerine Ruslar İvan

Galkin komutasında askerî birlik gönderdilerse de başarılı olamadılar. Ruslar 1632'de İ. Galkin'in yerine Peter Betekov komutasında yeni bir askerî birlik gönderdi. Bu birlikler, çok zor şartlar altında ve büyük bir direnişe rağmen Yakutsk'da bir kışla kurmayı başardılar. Buna rağmen Sahalar uzun yıllar boyunca kendilerinden kat be kat kuvvetli ve ateşli silahlarla teçhiz edilmiş Ruslarla savaşmışlardır. Rusların Yakutistan'ı tamamen işgali 18. asrın sonuna kadar sürmüştür. Bu uzun mücadeleyi 1634'te Mamix, 1636'da Nümügü Kangalas, 1680'de Baltuga ve Timir, 1681-1682'de de Cennix adlı Saha kahramanları yürütmüşlerdir. Ruslar 1638'de Yakut Askerî İdaresini kurdular ve aynı yıl Yakutistan'ı Rusya'nın bir vilayeti olarak ilan ettiler. Başlangıçta idarî taksimat eski con (kabile) ve aymax (oymak) teşkilatı göz önünde tutularak kuruldu. Eski toyonlar yeni idarenin alt basamağında vazife aldılar.

1670'den itibaren Rus Sömürgeci siyaseti tarafından Sahaların toyonlarına şayet Hıristiyanlığı kabul ederlerse Rus idaresinde memur olabilecekleri bildirilmiş, toyonluk idare ve hukuku yasak edilmiştir. Buna rağmen Sahalar din ve törelerini hiçbir zaman bırakmamışlardır. 1681'de Sahalardan yalnız 26 kişi Hıristiyanlığı kabul etmişti. Rus Çarı I. Petro, 1720'de bir emirle Hıristiyan olan Sahalara 6 yıl vergi muafiyeti tanımıştır. Ayrıca bununla kalmayarak Sahaların din adamları olan oyun ve udağan'lar (erkek ve kadın şaman) sistematik bir şekilde katledilmişlerdir. İlk defa 1731'de İrkutsk şehrinde Hıristiyan Dinî İdaresi kurulmuştur. Sahaları Hıristiyanlaştırmak için 1764'te "99 Din Propagandası" adlı bir müessese kurulmuştur. 1862'de Yakutistanda 40 kilisede 267 papaz çalışıyordu. 1917'de ise 333 kilisede ve 1500 papaz çalışıyordu.1858'de Sahacayı iyi bilen papaz Dmitriy Hitrov, Hıristiyanlık hakkında kitaplar neşretti ve 1859'da Yakutsk şehrindeki kiliselerde Saha Türkçesiyle ibadet yapılmaya başlandı. Sahaların çoğunluğu bu baskılar neticesinde 19. asrın sonunda şeklen Hıristiyanlığı kabul etmelerine rağmen eski din âdetlerinden vazgeçmemişlerdir.[24]

Rusyadaki 1905 İhtilali Sahalara biraz hürriyet ve millî kültür alanında çalışma imkanı verince 1906 Ocak ayı başlarında "Yakut Millî Birliği "kuruldu. Saha aydınları, Rus Hükümeti'ne bir deklarasyon vererek, toprak ıslahatı, yeni idare yapısı ve vergiler konusunda Petersburg'un iç işlerine karışmamasını ve Yakutistan'ın muhtar bir eyalet olarak idare edilmesini istediler ve halkı mütemadiyen bu konular etrafında şuurlandırdılar. Bu gelişmeler sonucunda Sahalar 27 Nisan 1906'da ayaklandılar fakat, hepsi tutuklanarak en ağır cezalara çarptırıldılar. Ekim 1917 Komünist İhtilali'nden sonra,

Yakutistan'a Rusya Hükümet Komiseri tayin edildi. Nikiferov başkanlığındaki Saha aydınları "Yakut Millî Komitesi"'ni kurdular. Ekim 1917'deki Bolşevik İhtilali'nden sonra Rusya'nın Yakutistan Komiseri ve Yakut Millî Komitesi, Rus Sovyet yönetimini tanımayınca 1 Temmuz 1918'de İrkutsk şehri kızıl ordu birliklerince işgal edildi. Bu işgal karşısında İhtilalden hemen sonra Saxa Omuk (Saha Milleti) ve Saxa Aymax (Saha Kavmi) adlı millî teşkilatlarını kuran saha milliyetçileri 1918 Şubatında Yakutistan Hükümeti'ni ilân ettiler. Bunun üzerine 30 Mart 1919'dan itibaren kızıl ordu birlikleri Yakutistan'da ilerlemeye başlayıp Sahalara karşı büyük bir katliam yaparak 1921 yılına kadar ülkeyi tamamen işgal ettiler.

Sovyet Hükümeti millî teşkilatları 5 Ağustos 1920'de yasaklamasına rağmen bu teşkilatlar gizli ve açık olarak faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Sovyet Rusya Cumhuriyeti Milliyetler Komiserliği, Aralık 1920'de Yakutistan'a muhtariyet tanınması meselesini "Yakut Vilayeti (komünist) Parti Komitesi

tarafından verilen karara bağlıdır" şeklinde bir hükme bağlayınca 1921 Şubat'ında Milliyetler Komiserliği'nde Yakut Şubesi kuruldu. Milliyetler Komiserliği dış etkileri de göz önüne alarak 16 Şubat 1922'de muhtariyet kararı verdi. 27 Nisan 1922'de Yakut Avtanom Sovyet Sosyalist Respublikası (YASSR) resmen kuruldu. 21 Ocak 1923'te bu Sovyet Muhtar Cumhuriyeti'nin hükümeti teşkil ettirildi. Devlet Başkanlığı vazifesine Sahalardan Platon Alekseyeviç Oyunskiy, başbakan olarak da yine Sahalardan I. N. Barahov seçildiler. Sovyetler Birliği'ndeki son yapılanmalar neticesinde 27 Eylül 1990 tarihinde "Yakut-Saha Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Devlet Egemenlik Deklarasyonu" ilan edilmiş, 20 Aralık 1991'de de doğrudan başkanlık seçimi olmuştur. Cumhuriyetin adı önce "Yakut-Saha Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti", sonra 27 Aralık 1991'de "Saha Cumhuriyeti" oldu ve "Yakutya" kelimesi de parantez içinde verilmeye başlandı. Mevcut sistem bir başkanlık sistemi olup, 200 kişiden müteşekkil İl Tümen adlı bir de parlamento vardır. Hükümet cumhurbaşkanı, yardımcıları ve cumhurbaşkanının atadığı 14 bakandan oluşmaktadır. 2001 yılında cumhurbaşkanı Nikolay Nikolayeviç'in görev süresi dolmuş olup yapılan seçimlerde hiçbir aday çoğunluğu sağlayamamıştır.

Sosyal ve Ekonomik Yapı

Yakutistan'ın yüzölçümü 3.062.100 kilometrekare olup, batıdan doğuya 2300 km, kuzeyden güneye 2000 km.'dir. Bu topraklar eski Sovyetler Birliği'nin %14'ünü, Rusya Cumhuriyeti'nin %18'ini teşkil etmektedir. Ülkenin kuzeyinde Laptev denizi ve Kutup Denizi'ne doğru Novosibirsk adası, batıda Krasnoyarsk (Kızılyar), güneyde Çita ve Amur eyaletleri, güneydoğuda Habarovsk vilayeti ve doğuda Magadansk vilayeti yer almaktadır. YASSR. , 32 rayona (idarî bölgeye) ayrılmıştır. 7 şehri, 36 kasabası vardır.

İdare merkezi Lena nehri üzerindeki 74.000 nüfuslu (1979) Yakutsk şehridir. Yakutsk'un Moskova'ya uzaklığı 8.468 km.'dir. Diğer şehirleri Aldan, Olekminsk, Sredne-Kolumsk, Tommot, Verkhoyansk ve Vilyuysk'tur. Yakutistan'ın 1979'daki nüfusu 851.840'dır. Bu nüfusun 313.917'si Sahadır. Yakutistanda bulunan Sahaların oranı gün geçtikçe Rus ve Ukraynalılara nazaran azalmaktadır. 1970 yılında 285.749 Sahaya karşılık, 334.561 Rus ve Ukraynalı varken, 1979 sayımında 851.840 kişinin 313.917'si Sahadır. Yani, Sahaların oranı %37'lere düşmüştür. 1991 yılındaki gelişmeler sonucunda Rus ve Ukraynalıların bir kısmı ülkeyi terk ettiyse de bugün etnik yapı kesin bir şekilde bilinmemektedir. 1989 nüfus sayımına göre Sahaların sayısı 382.255 kişi olmuştur. Bugün ise nüfusun 1,5 milyon olduğu, Sahaların nüfusunun ise 500.000 kişi olduğu tahmin edilmektedir.[25] Nüfus yoğunluğu 1979 yılında 0.3'tür.[26]

Yıllara Göre Yakutistan'daki Etnik Dağılım ve Yüzdeleri

	1926	1959	1970	1979
Toplam Nüfus	285.471	487.343	664.123	851.840
Sahalar	235.926	226.053	285.749	313.917
	(%82.6)	(%46.4)	(%43.0)	(%36.9)
Tatarlar	1.671	5.172	7.679	10.980
	(%0.6)	(%1.1)	(%1.2)	(%1.3)

Ruslar30.156 215.328 314.308 429.588

(%10.6) (%44.2) (%47.3) (%50.4)

Ukraynalılar13812.182 20.253 46.326

(%0.0) (%2.5) (%3.0) (%5.4)

Diğer (Evenki, vb.)17.58028.608 36.134 51.029

(%6.2) (%5.8) (%5.4) (%6.0)

Yakutistanda 1970'deki toplam nüfusun 374.533'ü şehir ve kasabada, 289.590'ı ilçe ve köylerde yaşamaktadır. Bu dağılıma göre Sahaların %14.9'u (55.700) şehirde, %79.4'ü (230.049) ilçe ve köylerde yaşamaktadır.

Bir göller ve nehirler memleketi olan Yakutistanda en büyük nehir Lena'dır (Yalyuyane). Lena nehrinin uzunluğu 4270 km olup, 2745 km'si Yakutistan topraklarındadır. Lena nehri Laptev Denizi'ne dökülmektedir. Diğer önemli nehirleri arasında Kirenge, Yana, Vitim, İndigirke, Olyakma, Aldan, Vilyuy, Anabar, Koluma ve Olenek sayılabilir. Yakutistandaki 450.000'den fazla nehir ve ırmakların uzunluğu 1.500.000 km'yi geçmektedir. Ülkede 670.000 civa

rında irili ufaklı göl ve gölcükler de bulunmaktadır. Yakutistanda yüksek dağlar azdır. Güneyde Aldan-Yayla dağları (650-1000 m.), bu dağların batı tarafında Olyakma ve Çara dağlarının batı kısımları (1500-2900 m) kısmen yüksek sayılabilir. Lena ve Aldan nehirlerinin arasında Verhoyan, Sungar-Hayata ve Çers (3147 m) gibi yüksek dağ tepeleri vardır. Doğuda ve Batıda Sibir dağları vardır. Yakutistan ikliminin kendine has özellikleri vardır. 7-9 ay devam eden kış mevsiminde, ısı kuzey-doğu bölgesinde -70 santigrat dereceye kadar düşer. Yakutistan'da ilkbahar ve sonbahar kısa sürer. Yaz mevsimi 2-2, 5 ay sürmekte olup, ortalama yaz sıcaklığı 20 santigrat derecedir.

Bir ormanlar memleketi olan Yakutistan'da 1.380.000 kilometrekare arazi ormanlarla kaplıdır. Ekonomi de avcılık ve balıkçılık üzerinedir. 1977'de 80 sovhoz (devlet ekonomik teşekkülü) ve bir kolhoz faaliyet göstermektedir. Ülkede tarıma elverişli alan azdır (104.300 hk). Bunun büyük bir bölümünde tahıl (buğday, arpa, çavdar) ekime yapılır. Geri kalanı da sebze ve patates ekimiyle otlaklar için ayrılmıştır. Büyükbaş hayvan yetiştiriciliği, bilhassa ren geyiği ve at yetiştiriciliği yaygındır. Yakutistan yer altı madenleri yönünden zengin bir ülkedir. Aldan, İndigirka ve Koluma'da bol miktarda altın çıkarılır. Vilyuysk ve Olenek'de elmas madenleri bulunmaktadır. Buna rağmen ülkede altın ve elmas işçiliği çok yetersizdir.1960 yılından sonra ülkede pek çok maden ocağı açılmıştır. Bunların arasında uranyum, kömür, bakır, kalay, volfram, molibden, kurşun, çinko gibi maden ocakları bulunmaktadır. Yakutistan'da çok zengin uranyum ve kömür rezervinin bulunduğu tahmin edilmektedir. Doğalgaz da ülkenin zengin gelir kaynakları arasındadır. Bilindiği üzere eski Sovyetler Birliği'nin ekonomik uygulamaları gereğince bütün ekonomik kaynaklar Moskova'ya aktarılıyordu. Üretilen millî gelir bakımından Yakut Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti sanayi üretiminde %4, seri mal üretiminde %35, inverstimanda %4 ve millî gelirden %1 pay alıyordu. Saha Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra, ülkenin ekonomik kaynaklarının kullanılmasında -yeterli olmasa bile- Sahaların lehine sonuçlar alınmaya başlanmıştır. Buna göre yer altı kaynaklarının aranması ve işletilmesi Saha

Cumhuriyeti'nin iznine bağlanmış, üretilen kıymetli madenlerin %10'u cumhuriyete kalmış, kazanılan dövizin %20'si cumhuriyet bütçesine, %25'i maden sanayiine aktarılmıştır. Cumhuriyet'in altın ve elmastan çıkarılan pay %25'e kadar yükselmiştir. Bunun sonucu olarak bugün doğrudan dış ekonomik ilişkilerle bağlantılı 268 şirket ve 15 ortak işletme kurulmuş, altyapı ve yatırım faaliyetleri hızlanmıştır.[27]

Edebiyat

Yakutistan'ın 1632'de Ruslar tarafından işgaline kadar Sahaların yazılı edebiyatları yoktu. Bunun yanında çok zengin bir folklor malzemesine sahiptiler. Bu tarihî halk edebiyatı malzemesinin başında oloñxo adı verilen manzum destanlar gelir. Bu destanlar hep kahramanlarının adlarıyla anılırlar ve oloñxohut adı verilen özel anlatıcıları vardır. Tarihî geleneğe bağlı tipleri, hadiselerin ayrıntılı bir biçimde anlatılması, zengin mecazlar ve benzetmelerle süslenmesi, mısralarındaki ilk hece aliterasyonu vb. gibi hususlar bakımından aynı devrede ve aynı tarzda oluştuğu anlaşılan bu destanlar bir zincir meydana getirirler. Bir anlamda Sahaların tarihleri de olan bu oloñxolar iki, üç bin mısradan başlayıp yirmi bin mısraya kadar ulaşabilirler. Bu güne kadar metinleri temin edilebilen önemli oloñxolar şunlardır: Er Soğotox, Ürüñ Uolan, Nurgun Bootur, Kulun Kulustuur, Bahımnı Baatır, Erbextey Bergen, Mülcü Böğö, Süñ Caahın[28]

Diğer halk edebiyatı türleri: bılırgı sehen "efsane", kepseen "hikâye", üge, ostuoruya "masal", algıs "ilahî", ırıa "türkü", xohoon "koşuk", kırııstar "beddualar", bilgeler "inanışlar", ös xohoonnoro "atasözleri", taabırınnar "bilmeceler" dır.[29] Bu kadar zengin bir folklor malzemesinden yazılı edebiyata geçiş ancak 1819-20 yıllarında Rus alfabesi esasında bir alfabeye geçince mümkün olmuştur. Ruslar bu alfabeyi Hıristiyanlığı yaymak ve folklor malzemelerini derlemek için kullanmışlardır. XX. asrın başlarında 1905 İhtilali'nin rahatlığıyla Saxa Soyuha "Sahaların birliği" adlı derneğin kurulması ve Saxa Oloğo "Saha Hayatı" (1908-1909), Saxa Doyduta "Saha Ülkesi "(1907-1908), Saxa Sañata Sahaların Sesi" (1912-1913) adlı dergilerle, Rusça-Sahaca Yakutskiy Kray adlı gazetenin neşredilmesiyle, Sahaca edebiyat dili olarak yaygınlaşmaya başlamıştır.[30]

Sahaların ilk yazılı eseri bazı araştırmacılara göre A. Y. Uvarovskay (1800-1862) tarafından 1848 yılında kaleme alınan Axtılar "Hatıralar" isimli eserdir. Fakat, Sahalar ilk klasik yazarları olarak A. E. Kulakovskiy (1877-1926), A. İ. Sofranov (1886-1935), N. D. Neustroyev (1894-1926)'i edebiyat tarihleri ve antolojilerine almışlardır ve Kulakovskiy'in 1900 yılında kaleme aldığı Bayanay Algıha "(Orman Ruhu) Bayanay'ın Duası" adlı şiiri ilk edebî eser sayarlar. Kulakovskiy'in Oyun Tüle "Şamanın Rüyası", Saxa Caxtalların Metiriettere "Saha Kadınlarının Portreleri" şiirleri ile 1912 yılında bir toplantıda okuduğu Yakutskay İntelligentsii "Saha Aydınlarına" adlı tebliği çok beğenilmiş, fakat tebliği yasaklanarak 1992

yılında basılabilmiştir. Kulakovskiy, 1925 yılında Bakû'da yapılan I. Türkoloji Kurultayı'na delege olarak katılmış, dönüşte uğradığı Moskova'da bilinmeyen bir sebepten hastalanarak 1926'da ölmüştür. Sofranov'un İye Doydu "Anayurt" şiire ile Cadañı Çakıp "Zavallı Yakup" adlı piyesi bugüne kadar etkisini sürdürmüştür. Yazar, 1928 yılında yaptığı bir konuşmadan dolayı haksız yere 5 yıl sürgüne gönderilmiştir. Sürgünden ancak 934'te Yakutistan'a dönebilen yazar, hastalanarak 1935'te vefat etmiştir. Neustroyev ise, Sahaların ilk komedi yazarıdır ve tiyatro sanatının kurucularından kabul

edilir. Onun Dikaya Jizn "Vahşi Hayat", Timir Con Oğoloro "Demir Milletin Çocukları", Kuhağan Tıın "Kötü Ruh", Tieteybit "Aceleci" gibi eserleri bugüne kadar gelmiştir. Eserleri 1930'dan itibaren yasaklanmış ancak 1956'dan sonra kısmen yayınlanabilmiştir.[31]

Yakutistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin 1922 yılında kurulmasıyla ülkede önemli değişiklikler meydana gelmiş, Sovyet ideolojisi yeni ekonomi ve kültür politikalarını yaymak için edebiyatı resmî bir çerçeveye almıştır. Bu konuda P. A. Oyunskiy, S. A. Novgorodov, N. D. Neustroyev, A. A. İvanov gibi bazı Saha aydınları rejimi desteklerken V. Leontev, P. V. Ksenofontov gibi bazı aydınlar da rejime muhalif olmuşlardır. Saha Sovyet Hükümeti'nin ilk devlet başkanı da olan P. A. Oyunskiy, önce Saha Sovyet Edebiyatı'nın kurucusu olarak gösterilirken 1937'de milliyetçilikle suçlanmış, 1939'da da hapishanede ölmüştür. Yazar, Köñül Irıata "Hürriyet Türküsü" adlı şiirinde ve Kıhıl Oyuun "Kızıl Şaman" adlı manzum tiyatro eserinde folklorik malzemeyi çok iyi bir şekilde kullanmıştır. Ayrıca çocukluğundaki destan bilgisinden faydalanarak kaleme aldığı 36 bin mısralık Culuruyar Nurgun Bootur "Engel Tanımaz Nurgun Bootur" adlı 9 kısımlık kahramanlık destanı bugün Sahaların gururu sayılmaktadır. Uzun yıllar anılması yasak olan yazarın külliyatı 1958-1969 yıllarında Sahaca olarak 7 cilt halinde basılmıştır.[32]

Oyunskiyle başlayan Saha Sovyet Edebiyatı 1920'li yıllarda P. N. Çernix-Yakutskiy, Aleksey Andreyeviç İvanov-Künde, Arxip Gergieviç Kudrin-Abağıınıskay, Nikolay Egoroviç Mordinov-Amma Açççıgıyı, Stepan Afanaseviç Savvin -Kün Ciribine, Gerasim Dimitrieviç Byastinov, Mixail Nikolaeviç Timofeev-Tereşkin gibi yazarlar tarafından temsil edilmiştir. 1930'lu yılların yazarları ise daha ziyade ideolojik, sanat açısından zayıf ve şekilci yazarlardır. Bunların arasında Borogonskay, Beriyak ve Çağılgan sayılabilir. Döneme damgasını vuran yazarlar Semen Stepanoviç Yakovlev-Erilik Eristiin ve Stepan Pavloviç Efromov'dur. II. Dünya Savaşı sırasında P. Yakovleviç-Tulaahınan, V. A. Protodyakov-V. Kulantay ve D. S. Fedorov-Taas gibi yazarlar sivrilmişlerdir. Savaş sonrasında S. R. Kulaçikov-Elleyada, D. K. Sivtsev Suorun Omollon, B. Xabırıs ve İ. Ertyukov önemli eserler vermişlerdir.[33]

Ülkede son zamanlarda kültür alanında önemli gelişmeler olmuştur. Bugün iki üniversite, yedi yüz ortaokul, on sekiz teknik okul bulunmakta olup, eğitim Rusça ve Sahaca yapılmaktadır. Ayrıca Cumhuriyette 588 kütüphane, 690 halkevi, 18 sinema, 4 tiyatro, 8 büyük müze vardır. Buna ilave olarak millî yazarların evleri de müze haline getirilmektedir. Ülkede bugüne kadar 700.000 civarında Sahaca kitap basılmıştır. Rusça ve Sahaca olmak üzere 3 dergi, 28 gazete yayımlanmaktadır. Radyo ve Televizyonda Rusçanın yanı sıra Sahaca yayın yapılmaktadır.

Saha Türkçesi

Saha Türkçesi, bünyesinde bulundurduğu Moğolca ve Tunguzca unsurlardan dolayı Türk dili ailesi içinde özel bir yer teşkil etmektedir. R. R. Arat, Yakut (Saha) Türkçesinin Türk dilinin Ana Türkçe döneminde Çuvaşça ile birlikte ayrıldığını kabul etmektedir.[34] T. Banguoğlu ise; Huncanın Batı Hun Lehçesi'nden bugünkü Çuvaşça'nın, Kuzey Hun Lehçesi'nden bugünkü Yakutçanın (Sahaca), Doğu Hun Lehçesi'nden de Türk ve Tatar dilleri topluluğunun çıktığını söyler.[35] N. Poppe, Sahaca'nın Türk dili ailesinin Kuzey grubuna girdiğini belirtir ve muhtemelen 14. yüzyılda Türk dilinin bir grubundan -şimdiki Tuva Türkçesi'ne dayanan bir koldan- ayrıldığını belirtir.[36] J. Benzing, Sahacayı Dolganca ile

birlikte Kuzey Sibirya grubuna dahil etmiştir.[37] Menges, Sahaca'yı Kuzeydoğu, Doğu Sibirya veya Yakut grubu olarak ele almış ve bu gruba Dolgan Sahaca tesirindeki Nganasan (Tavgy) -Samoyed lehçelerini de dahil etmiştir. Menges'e göre Tuva grubu Abakan-Hakas grubuyla Saha grubu arasında geçiş özellikleri göstermektedir. Ramstedt ve Ligeti Sahacayı Çuvaşça gibi ayrı bir Türk lehçesi olarak ele almışlardır.[38]

Saha Türkçesinin Türk lehçe ve şiveleri içindeki yerini en sağlam olarak Poppe ve Arat tespit etmişlerdir. Poppe'ye göre diğer bütün Türk lehçeleri gibi Sahaca da bir (z) ve (s) dilidir. Yani, Sahaca, Çuvaşça'nın ve Moğolca ile öbür Altay dillerinin (r) ve (l)'ye sahip olduğu kelimelerde, (z) ve (s) seslerinden gelişmiş seslere sahiptir. Meselâ: Sahaca: Toğus "dokuz", Eski Türkçe: Tokuz, Çuvaşça: tıhhır; Sahaca kııs "kız", Çuvaşça: Hir. Arat ise, t ~ d ve s ~ y ses denkliklerine dayanarak Sahaca'yı lehçe grupları içinde t- grubu olarak ele almıştır. Tasnif şemasında da bir Ana Türkçe veya Eski Türkçe devresinden bir S- grubu çıkararak buna Eski Yakutça adını vermiş ve buradan da bir alt bölüm olarak t- grubunu çıkarmış

ve bunun içinde Yakutça'yı vermiştir.[39] Saha Türkçesi, diğer Türk lehçe ve şiveleri ile karşılaştırıldığında bünyesinde pek çok arkaik unsuru taşıdığı ve ses değişikliklerinin diğer Türk lehçe ve şivelerine göre daha çok olduğu görülür.[40] Sahacanın ünlüler açısından en belirgin özelliği, bünyesinde uzun ünlüler (aa, ee, ıı, ii, oo, öö, uu, üü), ikiz ünlüler dediğimiz ıa, ie, uo, üö ünlülerini barındırmasıdır**.** Saha Türkçesi'ndeki sesler aşağıdaki örneklerde-bazı kelimelerde fontlar yeterli olmadığından transkripsiyon işareti eksikliğiyle - karşılaştırmalı olarak verilmiştir.

Eski Türkçe (ET.)'deki Ünlülerin Saha Türkçesi (Sah.)'nde Uğradığı Değişmeler

ET. a>Sah. a **ET. a>Sah. ı**

at>at "at" yat->sıt- "yatmak"

adak >atax"ayak" ay>ıy "ay"

tart- >tart- "çekmek" at- >ıt- "atmak"

ET. a>Sah. o **ET. e>Sah. e**

art->ort- "artmak" er>er "erkek" keç- >kes- "geçmek"

ET. >> Sah. i **ET. i>Sah. e**

>ki>ikki "iki" til>tel- "dilimlemek"

>l>il "yabancı"

>şit->ihit- "işitmek"

ET. ö>Sah. ö **ET. o>Sah. o**

öl->öl- "ölmek" ortu>orto "orta"

söz>ös "söz" tod->tot- "doymak"

kör->kör- “görmek” ok>ox “ok”

ET. ö>Sah. o **ET. ı>Sah. ı**

tök->tox “dökmek” bıç->bıs- “biçmek”

bıdık>bıtık “bıyık”

kızıl>kıhıl “kırmızı”

ET. i>Sah. i **ET. i>Sah. ü**

bil->bil- “bilmek” it->üt- “itmek”

kişi>kihi “kişi” yit->süt- “kaybolmak”

iç->is- “içmek”

ET. u>Sah. u **ET. ü>Sah. ü**

uluE>uluu “büyük” tüş->tüs- “düşmek”

uçuk>uhuk“uçuk” kül->kül- “gülmek”

uzun>uhun “uzun”

Saha Türkçesi’nde Ana Türkçe’nin (AT) uzun ünlülerine dayanan uzun ünlü ve ikiz ünlüler vardır.

AT. aa>Sah. aa **AT. >>, ee>Sah. ie**

kaan>xaan“kan” k>>çe>kiehe “gece”

aaç>aas “aç” b>>r->bier-“vermek”

taaş>taas “taş” y>>- >sie- “yemek”

AT. ıı>Sah. ii **AT. ii>Sah. ii**

ııd->ııt- “göndermek” biir>biir “bir”

tııd->tııt- “engel olmak” tiiş>tiis “diş”

kıız>kııs “kız” kiir->kiir- “irmek”

AT. oo>Sah. uo **AT. öö>Sah. üö**

bool->buol- “olmak” söök->üöx “sövmek”

yool>suol “yol” töört>tüört “dört”

yook>suox“yok” öögren->üören- “öğrenmek”

AT. uu>Sah. uu **AT. ü>Sah. üü**

suun->uun- “sunmak” küüd->küüt- “beklemek”

buuz>buus“buz” süüt >üüt “süt”

suub >uu “su” küüç>küüs “güç”

Saha Türkçesi’nde aslî uzun ünlülerin dışında ses olaylarına dayanan ikiz ünlüler ve uzun ünlüler de mevcuttur.

aE, ab>**ıa**

taE>tıa “orman”

yaE>sıa

aEı>**ıa**

baEır>bıar

saEız>ıas

aEu>**uo**

aEuz>uosax “ilk süt”

aEız>uos “dudak”

oE, ob>**uo**

toburEak>tuorax “toprak”

oEul>uol “oğul”

boEuz>buos “boğaz”

uE, ub>**uu**

uruE>uruu “nesil”

sub>uu “su”

ıE>**ıı**

sarıE>aru “yağ”

kıdıE>kıtu “kıyı”

eg>**ie**

tegir->tier- “çevirmek”

yegen>sien “yeğen”

eg>**ii, iy**

beg>bii

teg->tiy- “değmek”

ög>**üö**

tögen>tüön “döven”

üg>**üü**

yügen>ügün>üün “dizgin”

tüg>tüü	“tüy”

ig>ii

elig>ilii	“el”
tirilig>tirlig>tillii	“canlı”

Saha Türkçesinde kalınlık-incelik uyumu tamdır. Düzlük-yuvarlaklık uyumu bulunmakla beraber bu uyum Türkiye Türkçesinden farklıdır. Saha Türkçesi’nde ünsüz uyumundan bahsedilemez. Sadece arka dil ünsüzlerinin geniş veya dar ünlülere bağımlılığından bahsedilebilir. Saha Türkçesindeki ünsüzlerin Eski Türkçeye göre durumları şu şekilde gösterilebilir:

k-

a ve o ünlüleri önünde x ile, ı ve u ünlüleri önünde ise k ile gösterilir.

kaaz>xaas

koş->xos-

kıız>kııs

kulEaak>kulEaax

-k

a, o, ıa, uo, x ile; ı veya u, k ile temsil edilir:

adak>atax	
ok>oh	
yook>suox	
suk->uk-	“sokmak”

-k

i ve ü, k ile; e, ie, ö veya üö, x ile temsil edilir.

tik->tik-	
yük- >sük-	“toplamak, derlemek”

d>t

Eski Türkçedeki d sesi Saha Türkçesinde t ile gösterilmiştir.

adak>atax	“ayak”
ked->ket-	“giymek”
kuduruk>kuturuk	“kuyruk”
tod->tot-	“doymak”

s->h->Ø

Başkurtçada olduğu gibi kelime başı s'leri h'ye dönmüş, sonra da kaybolmuştur.

sen>en

suub>uu

semiz>emis

-ç, -ş, -z>**-s**

aaç>aas "aç"

kış>kıs "kış"

küz>küs "güz"

-s->**-h-**

kıis>kıiha "onun kızı"

-s->**-t-**

susat->uutat-

isig>itii "sıcak"

ç-, y->**s-**

yol>col>çol>suol

çak->sax-

Kelime sonu ç'leri, -ş ve -s ile birleşmiştir ve -s ile temsil edilir. Bu ses, iki ünlü arasında kalınca -h- olur:

küç>küs küs +e>kühe "onun gücü"

baş>bas bas + ı>bahı "başı"

1 Abdülkadir İnan, "Yakut (Saha) Türkleri, **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara 1968, s. 20.

2 Nicolaus Poppe, "Das Jakutische", **Phiologiga Turcica Fundamenta (PhTF)** c. I Wiesbaden 1959, s. 671.

Ahmed Caferoğlu, **Türk Kavimleri**, İstanbul 1988, s. 2.

3 Otto Böhtlingk, **Über Die Sprache Der Jakuten** (2. Baskı), Indiana 1964, s. XXXIV.

4 Wilheim Radloff, **Die Jakutische Sprache**, St. Petersburg 1908, s. 53.

5 İbrahim Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, İstanbul 1983, s. 51.

6 U. A. Vinokurova, **Bihigi Saxalar**, Yakutsk 1992, s. 77.

7 İnan, a.g.m., s. 20.

8 Shirin Akiner, **Islamic Peoples of the Soviet Union**, London 1983, s. 391.

9 Poppe, a.g.m., s. 671 Caferoğlu, a.g.m., s. 2-3.

Abdulkadir İnan, "Sibirya Türkleri", Türk Dünyası El Kitabı, Ankara 1976, s. 1279.

10 Baymirza Hayit, "Yakut (Saka) ların Menşei Meselesi", **Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslamın Bazı Meseleleri**, İstanbul 1987, s. 44.

11 Talât Tekin, **Orhun Yazıtları**, Ankara 1988, s. 8, 38.

12 Karl H. Menges, "Jakutisch und Tungusisch", **Central Asiatic Journal**, vol. I Wiesbaden 1978, s. 247.

13 Bahaeddin Ögel, **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara 1984, s. 202.

14 Kafesoğlu, **a.g.e.,** s. 50-51.

15 Radloff, **a.g.e.,** s. 57.

16 Caferoğlu, **a.g.e.,** s. 4, 5.

17 Abdülkadir İnan, "Tuba (Urenha) Türkleri", **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara 1968, s. 29.

18 Nicolaus Poppe (çeviren İlhan Çenelli), "Yakut Dili" **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (TDAY),** Ankara Ekim 1985, s. 102.

19 İnan, a.g.m., s. 20, 21.

Radloff, **a.g.e.,** s. 54.

20 Karl H. Menges, "The South-Siberian Turkic Languages I., **Central Asiatic Journal**, Cilt. I, Wiesbaden 1955, s. 109-113.

21 Sahaların gerek kökenleri gerekse tarih ve kültürleri için aşağıdaki kaynaklara müracaat edilmelidir.

G. V. Ksenefontov, **Uraangxay Saxalar**, Yakutsk 1994 (1. baskı İrkutsk 1937).

A. P. Okladnikov, **Yakutia/Before its incorporation into the Russian State**, Montreal-London 1970.

V. L. Seroşevskiy, **Yakutı-Opıt Etnografiçeskogo Issledovaniya**, Yakutsk 1993 (1. baskı Saint Petersburg 1896).

22 İnan "Yakut (Saxa) Türkleri", s. 24.

Hayit, a.g.m., s. 45.

Menges, "Jakutisch und Tungusisch", s. 247.

Radloff, **a.g.e.,** s. 54.

23 Hayit, a.g.m., s. 47.

Fatih Kirişçioğlu, "Yakut Türkçesi'nde Fiil", **G. Ü. Sos. Bil. Enst**., Ankara 1992, Basılmamış Doktora Tezi. Bu ve bundan sonraki kısımlar için s. XX ve devamı.

24 Akiner, **a.g.e.,** s. 391.

M. F. Kirişçioğlu, "Sahalar (Yakutlar)", **Yeni Türkiye-Türk Dünyası Özel Sayısı**, sayı 16, Ankara 1997, s. 1560.

25 Yan Vasilyev, "Saha (Yakutistan) Cumhuriyeti "**Emel'imiz Kırım**, Ankara 2001, sayı 35, s. 40.

26 "Sovyet Nüfusunun Etnik Kompozisyonu", **Türk Yurtları**, Ankara 1990, sayı 2, s. 31.

John R. Kruger, **Yakut Manual**, Indiana, 1962, s. 312-313.

Nadir Devlet, **Çağdaş Türk Dünyası**, İstanbul 1989, s. 206.

27 Vasilyev, **a.g.e.,** s. 43 vd.

Kirişçioğlu, "Sahalar (Yakutlar)", s. 1559, 1560.

28 Fatih Kirişçioğlu, "Er-Soğotox Efsanesi'ndeki Motifler "**BİR Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Prof. Dr. Kemal Eraslan Özel Sayısı**, İstanbul 1998, sayı 9-10, s. 433, 434.

29 Daha fazala bilgi ve örnek metin için bkz: Yuriy Vasilyev - Fatih Kirişçioğlu-Gülsüm Killi, **Saha (Yakut) Halk Edebiyatı Örnekleri,** Ankara 1996.

30 Stanislav Kaluzinski, "Die Jakutische Literatur" **PhTF**. c. 2, Wiesbaden 1965, s. 886.

31 Yuriy Vasilyev "Yakutların Üç Klasiği", **Türk Dünyası Anayurttan Atayurda**, 2 (1), Ankara 1993 s. 39-42.

Yuriy Vasilyev, Fatih Kirişçioğlu “Saha Edebiyatının Öncülerinden Nikolay Neustroyev Doğumunun 100. Yılında Anıldı”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, sayı 1, 1996/Bahar, Ankara 1996, s. 272-276.

32 Yuriy Vasilyev, “Ünlü Yakut Yazarı Platon Oyunskiy”, **Türk Dili**, sayı 502, Ankara 1993, s. 442-445.

33 Daha fazla bilgi için bkz.: P. V. Maksimova, **Yakutskaya Literatura**, Yakutsk 1994.

Samir Kazımoğlu, “Saha (Yakut) Türklerinin Edebiyatı”, **Türk Toplulukları Edebiyatı**, c. II, Ankara 1997, s. 26-43.

Fatih Kirişçioğlu “Saha (Yakut) Türkleri Edebiyatı”, **Türk Dün yası El Kitabı (Türkiye Dışı Türk Edebiyatları),** c. IV, Ankara 1998, s. 501-512.

34 Reşit Rahmeti Arat, Ahmet Temir, “Türk Şivelerinin Tasnifi”, **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara 1976, s. 319-320.

35 Tahsin Banguoğlu, **Türk Grameri**, Ankara 1959, s. 14-15.

36 Nicolaus Peppe, “Das jakutische”, s. 671.

37 Johannes. Benzing, “Türk Dillerinin Sınıflandırılması “(PhTF. ’dan çeviren Mehmet Akalın) **Tarihî Türk Şiveleri**, Ankara 1979, s. 6-7.

38 Karl H. Menges, ”Türk Dillerinin Sınıflandırılması”, **Tarihî Türk Şiveleri**, Ankara 1979, s. 10.

Arat-Temir, a.g.m., s. 316.

39 Daha fazla bilgi için bkz: Kirişçioğlu, **Yakut Türkçesi’nde Fiil**, s. XXVIII-XXXI.

40 Saha Türkçesi’nin grameri için bkz:.

Fatih Kirişçioğlu, **Saha (Yakut) Türkçesi Grameri**, Ankara 1999.

Otto Böhtlingk, **Über die Sprache der Jakuten**, St. Petersburg, 1851.

John Kruger, **Yakut Manual**, Indiana 1962.

L. N. Haritanov, **Saha Tılın Grammatikata -Morfologiya**, Yakutsk 1951.

E. İ. Ubryatova, E. İ. Haritanov, L. N. Petrov, N. E. Slepstov, **Grammatika Sovremennogo Yakutskogo Literaturnogo Yazıkı-Fonetika i Morfologiya**, Moskva 1982.

Wilheim Radloff, **Die Jakutische Sprache**, St. Petersburg 1908.

ALTAY CUMHURİYETİ

Altay Cumhuriyeti / Anar Somuncuoğlu [p.141-148]

ANAR SOMUNCUOĞLU

Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi (ASAM)Rusya-Ukrayna Araştırmaları Masası /Türkiye

Giriş

Altay Dağları Kazakistan ve Moğolistan bozkırlarının ve Sibirya ormanlarının birleştiği yerde, Asya kıtasının ortasında bulunmaktadır. Altay dağlarında ve eteklerinde yer alan Dağlık Altay cumhuriyetinin yüz ölçümü 92.902 km karedir. Dağlık Altay Cumhuriyetinin topraklarının %85'i dağlıktır ve 1/4'i ormanlarla kaplıdır. Dağlık Altay'da bir çok nehir ve 7000 göl bulunmaktadır. Cumhuriyet, RF içinde Tuva Cumhuriyeti, Hakasya Cumhuriyeti, Kemerovo bölgesi ve Altay bölgesi ile sınırdaştır. Altay'ın üç dış ülkeyle de sınırı mevcuttur. Komşu olduğu ülkeler Kazakistan, Çin ve Moğolistan'dır.[1]

Altay'ın eşsiz güzelliği, 2001 yılında Altay ve Katun milli parklarının, Teles gölünün, Beluha dağının ve Ukok ploskogoryesinin UNESCO Dünya Tabiat Mirasının listesine girmesine vesile olmuştur.[2]

Altay Türkleri Dağlık Altay'da yaşayan çeşitli Türk kabilelerinden oluşan bir halka verilen addır. Bunlar Kuzey Altaylar denilen Tubalar, Çelkan, Kuğu Kişi, Kumandin; ve eskiden Beyaz Kalmık denilen Güney Altaylardır: Altay Kişi, Telengit, Teles ve Teleutlardır.[3]

Bugünkü Dağlık Altay Cumhuriyeti'nin toprakları, Türk tarihinin ihtişamlı dönemlerinin yaşandığı topraklardır. Milattan önce bu topraklar Sakaların ve Hunların hakimiyetine tanık olmuştur. Milattan sonra Gök Türk Kağanlığı, Uygur ve Kırgız devletleri bu topraklarda hakimiyetini sürdürmüştür. Cengiz Han ordularının bölgeye gelmesinden sonra, 12. asrın sonundan itibaren Altay'da Cengiz Han ve haleflerinin hakimiyet zamanı başlamıştır. 15. yüzyılda Altay Cungarya etkisine girmiş ve Cungarya'ya vergi öder duruma gelmiştir.[4]

Altay'daki Türk varlığını tehdit eden etki 17. asırda, bölgeye Rusya'nın girişiyle başlamıştır. Kazan Hanlığının ardından Sibirya Hanlığı'nın da düşmesinden sonra Sibirya'nın içlerine doğru ilerleyen Ruslar 17. asırda Altay Türkleriyle karşılaşmıştır.

Altay'ın Rusya tarafından işgal edilmesi ve Altay'da demografik değişim

17. yüzyıl boyunca Rusya Altay Dağlarının çevresinde çeşitli kabilelerle savaşıp, yerli halkı vergiye bağlamaya çalışıyordu. Bu yüzyılda bugün Altay halkını oluşturan bazı kavimler Rus yönetimi altına girmiştir. Mesela, 1625-1627 yılları arasında Çelkan, Tubalar ve Kumandı gibi kavimler yasağa bağlanmıştır. Çarlığın buradaki politikası mümkün olduğu kadar çok kürkü elde etmeye dayandığı için, av sahaları, otlaklar, tarlalar, nehirler, göller ve ormanların kullanımı için yerli halktan vergi alıyordu.

Fakat 17. yüzyılda Çarlığın bu bölgedeki iktidarı kesin değildi ve yerli kabileler bazen yasak ödemeyi kabul ediyor, bazen red ediyor, bazen da başka yerlere göçüyordu. Ancak Cungarya Çin tarafından dağıtıldıktan sonra, 19. asrın ikinci yarısında Altay'da Rusya'nın kesin hakimiyeti sağlanmıştır.[5]

Rusya, Altay Türkleri üzerinde kesin bir hakimiyet sağladıktan sonra, Altay'da yoğun bir Ruslaştırma politikası çerçevesinde Hıristiyanlaştırmayı başlatmıştır. 19. yüzyılda Altay topraklarında Ruslar, Altay Ruhani Misyonunu oluşturmuştur. Misyon, Çarlığın asimilasyon ve sömürge politikasında aktif bir rol üstlenmiştir. Altay Ruhani Misyonu Hıristiyanlaştırma politikası çerçevesinde Altay'da haç dikmeye başlamıştır. Altay Türklerine haç bulunduğu yerden 6 kilometre çevresinde kendi ayinlerin yerine getirilmesi kesin olarak yasaklanmıştır. Bunun etkisiyle Altay Türkleri dağlara çekilmek zorunda kalmıştır. Haçın etrafında ise Rus köylüleri yerleşiyordu. Misyonun üstlendiği Hıristiyanlaştırma politikası çerçevesinde Hıristiyanlığı kabul eden Altay Türklerine Altay Misyonu tarafından maddi ve

mali yardım gösteriliyordu: vergiler azaltılıyor, giyim ve gıda malları veriliyordu. Hıristiyanlaşmayı Ruslaşmaya dönüştürmek için ek tedbirler de mevcuttu. Hıristiyanlığı kabul etmiş Altaylar köylere yerleşmeli, göçebeliği bırakmalı, Rus giysilerini giymeliydi. Özellikle kiliseye Altay milli kıyafetiyle girmek yasaktı. Bu gibi tedbirler Altay Türkleri arasındaki rahatsızlığa sebep oluyordu.[6]

Yürütülen Hıristiyanlaştırma politikası sonucunda bazı Altay Türkleri Hıristiyanlaşmış ve bundan dolayı daha kolay asimile olmuştur. Bunlar arasında, mesela bugün de Hıristiyan olan Telengitler ilk göze çarpanlardandır. 20. yüzyılın başında Altay'ın nüfusu 75.000 kişiden oluşuyordu. Bunların %57'sini Altay Türkleri, %40'ını Ruslar ve %2'sini Kazak Türkleri oluşturuyordu. Dini dağılım ise daha farklıydı: Ortodoks Hıristiyanlar nüfusun %67'sini, Şamanistler ve Burhanistler beraber, nüfusun %31'ini ve Müslümanlar nüfusun %2'sini oluşturuyordu.[7]

Altay'ın toprakları tarıma elverişli olduğu için, Rusya'dan kitlesel bir topraksız köylü göçüne uğramıştır. Sibirya'nın Rusya tarafından Ruslaştırılması tarihinden bilinmektedir ki, Rus göçmenlerin özellikle tarımla uğraştıkları yerlerde yerli halkların asimilasyonu daha hızlı gitmiş ve yer yer yerli halk tamamen Ruslar arasında dağılmıştır. Böylece planlı Ruslaştırma çabalarının dışında, kendiliğinden süre giden bir Ruslaşma süreci de mevcuttu. Bölgedeki Rus nüfusu artarken, işgal sırasında bir çok Altay Türkü hayatını kaybettiği gibi, Rusların getirdiği salgın hasatlıklardan dolayı da bir çok yerli hayatını yitirmiştir. Kısaca bir yandan Rus göçü, bir yandan asimilasyon, öte yandan da Altayların nüfusunun azalmasından dolayı, Altay'daki demografik durum gittikçe değişiyordu.

Altay'a yönelik Rus göçü, Rusya hükümeti tarafından çeşitli şekillerde özendiriliyor ve Rus göçmenlere kolaylıklar sağlanıyordu. Rus göçmenlerinin yerleşmesiyle ilgili olarak Altay Türklerine baskılar yapılmıştır. Altay'a gelen Ruslar Altay Türklerinin topraklarını zapt ederek, yıllar içinde geniş bir alana yayılmışlardır. Vergiye bağlanarak Rusların idaresine boyun eğen Altay Türkleri, çeşitli sebeplerle topraklarından kovuluyorlardı. Bunun için kullanılan yöntemler arasında doğrudan öldürme olduğu gibi, evlerinin yakılması, Altaylara yiyecek satma ve onları eve alma yasağı da geniş olarak kullanılmıştır. Böylece Altay Türkleri açlıkla ve ölümle karşı karşıya bırakılıyordu. Rusların bu yayılması Altay Ruhani Misyonu başta olmak üzere yetkili organlar tarafından destekleniyordu. Rusların Altay Türklerinin topraklarını zapt etmesi sadece tarım alanlarıyla sınırlı kalmıyordu. Kürk

vergisi "yasak" ödeyen Altay Türklerinin sadece gerektiği kadar hayvan avladıkları biliniyordu. Tabiattaki dengeyi korumaya çalışan Altay Türklerinin aksine, Çarlık idaresi mümkün olduğunca daha fazla kürk elde etme niyetindeydi. Bu yüzden, avcılığın yapıldığı alanlardan da Altay Türklerinin zorla kovulmaları yaşanmıştır. Bunların yerine avcılık yapmak üzere Ruslar yerleştiriliyordu.[8]

Yukarıda anlatıldığı gibi, Altay Türklerinin topraklarını zaptetmeye yönelik Çarlık politikası, yüksek vergiler, ekonomik ilişkilerin değişmesi, salgın hastalıklar gibi sebepler, Altay Türklerinin kitlesel ölümlerine yol açıyordu. Çarlık zamanında Altay Türklerinin yeryüzünden yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kaldıkları o zamanın Rus edebiyatına bile yansımıştır.[9] Asimilasyon ve ölümler dolayısıyla Altay Türklerinin maruz kaldıkları nüfus kayıpları şu örnekten bariz anlaşılmaktadır: Altay tarihçisi Satlayev'in de değindiği gibi, 16. yüzyılda Teleutlar, Altay Türklerinin en kalabalık Altay kabilesiydi, halbuki bugün Teleutlar, Altay Türklerinin az nüfuslu gruplarından biridir ve nüfusları sadece 3.000'dir.

20. Asrın Başında Milli Hareket

19. asrın sonunda Altaylar arasında çıkan ilk milliyetçi hareket Burhanizm denilen mesihçi bir din çerçevesinde örgütlenmiştir. Bu dinin doğmasının sebebi Altayların yaşadığı zorlu şartlardı. Çarlık idaresi altında yok olma tehlikesiyle karşı karşıya gelen Altay halkının elinden topraklar alınmış, dağlık bölgelere sıkıştırılmış, Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırma çabalarıyla asimile edilmeye çalışılmış, vergi toplayıcıların ve yerel otoritelerin zorba davranışlarıyla karşı karşıya kalmıştır. Bütün bunlar Altay halkını sefalete sürükleyince ve asimilasyona karşı tepki yükselince, Cungar dönemi altın çağ olarak hatırlanmaya başlanmış ve Cungar dönemine atfen Oyrot Han adındaki kurtarıcının geleceği yönünde efsaneler dolaşmaya başlamıştır.

Ak inanç veya süt inanç olarak adlandırılan Burhanizmde Lamaizm'den gelen bazı motifler yerli efsanelerle ve Şamanizm'de olan bazı inanışlarla birleşmiştir. Farklı usullerle ibadet etmeyi getiren Burhanizm, Hıristiyanlığa, Ruslaşmaya ve Şamanizm'e karşı çıkmıştır. Burhanizm'in yayıcısı olarak tanınan Çet Çelpan'ın vaatleri direk olarak Rus karşıtıydı ve Rus mallarının kullanımını, Rus paralarının kullanımını dahi yasaklıyordu. Altaylar arasında hızla yayılan Burhanizm Çarlık otoritelerini harekete geçirmiş ve 1904 yılında Çet Çelpan'ın da bulunduğu ayin polis tarafından ve silahlandırılmış Rus köylüleri tarafından basılmıştır.[10]

1905 ihtilalinden sonra, Rusya'da genel özgürlük havası içerisinde ve yayılan liberal akımların etkisinde, kurulan birinci Duma'nın liberaller grubu Çet Çelpan'a

ve yandaşlarına karşı açılan davaya müdahale etmişler ve gönüllü olarak müdafaasını üstlenmişlerdir. Devlet Duması'nın müdahalesi ve liberal avuktların yardımıyla Burhanistler idam cezasından kurtulmuştur.[11]

Burhanizm dışında Altay'da aydınlar arasında Türkçü hareket de oluşmaya başlamıştır. Çarlık Rusyası'ndaki Türkçülük daha çok Müslüman Türkler arasında yayıldıysa da, Altay ve Hakas gibi resmi olarak Hıristiyan olan ve sayıca çok küçük olan halklar arasında da Türkçülük etkili olmuştur. Ve Çarlık Rusyası'nın Türklerin yaşadığı bölgelerinde olduğu gibi, Çarlığın yıkılması Altay milliyetçilerinin

önünde tarihi bir fırsat sermiştir. Uyanış yaşayan diğer Türk halkları gibi, Altaylar da bağımsız bir devlet kuracaklarına inanmışlar ve bu uğurda çalışmışlardır.

Rusya'da Şubat Devrimi'nden sonra, Altay'da oluşan otorite boşluğu Altay Türkçüleri için büyük bir fırsat olmuştur. Şubat 1918'de toplanan Dağlık Altay Kurultayı'nda konuşan Altay milliyetçisi Anuçin, Altaylar dışında Hakasları ve Tuvaları da kapsayan Altay Cumhuriyeti'nin kurulmasını talep etmiştir. Anuçin parçalanmışlıktan doğan güçsüzlüğü ve zayıflığı görmüş, Güney Sibirya Türklerinin birlikte hareket etmeleri gerektiğini anlamıştı. Kongrede toplananlara göre ancak Güney Sibirya Türklerinin ortak devletinin kurulmasıyla süre giden Ruslaşmayı önlemek mümkündü. Kurulacak olan devlet üç devletin topraklarında: Rusya, Çin ve Moğolistan topraklarında kurulacaktı. Kolarz'ın söylediği gibi, bugün bu proje ütopya gibi gözükebilir, fakat Rusya'nın parçalanmak üzere olduğu, Çin'in iç sorunlarla boğuştuğu ve Moğolistan'ın karışıklık yaşadığı o dönemden bakılırsa, durum hiç de böyle değildi.[12]

Bağımsız Birleşik Altay Devleti'ni kurmak isteyen Altay milliyetçileri, amaçlarına ulaşmak için, Beyazların ve Kızılların savaşında Beyazları desteklemişlerdir. Burhanizm de Sovyet iktidarına karşı bir araç olarak kullanılmaya başlanmıştır. Ancak ne Kolçak ne de Altay milliyetçileri Bolşevikleri engelleyememiş ve 1919 yılında Altay'da Sovyet iktidarı yerleşmiştir.[13]

Sovyet Döneminde Altay

Sovyet iktidarının Altay'da yerleşmeye çalıştığı zaman Altay milliyetçileri ve Burhanizm'in din adamları "yarlıkçılar" bunu engellemeye çalışmıştır. Altay halkı arasında Kızıl orduya karşı tepki büyüktü ve 1919 yılından sonra da bu tepki devam etmiştir.

Bolşeviklerin zaferiyle Güney Sibirya Türklerinin birleşik devlet hülyaları bitmiş değildi. İlk başta Sovyet Rusya'nın Milletler Komiserliği, birleşik Altay-Hakas otonom bölgesini oluşturacaktı, fakat zamanla bu fikirden vazgeçilmiş ve ayrı arı Oyrot ve Hakas Otonom Bölgeleri oluşturulmuştur.

Bolşevikler iktidarda olmalarına ve Güney Sibirya Türklerinin birleşik devletinin fikri red edilmesine rağmen, Altay'da Altay milliyetçileri hala güçlüydü, bu yüzden Oyrot Otonom Bölgesi oluşturulmuş ve ilk başta Altay milliyetçileri oluşturulan Oyrot Otonom Bölgesinin yönetim organlarında yer almışlardır. 1930'ların yarısına gelindiğinde, Altay'da milliyetçilik hala çok güçlüydü, fakat Stalin'in ölüm makinesi de artık hiç engel tanımıyordu. Bu yıllarda Altay yöneticilerine ve aydınlarına karşı tasfiye hareketi başlamıştır, Oyrot Otonom Bölgesinin yöneticileri "Çin'in Sincan eyaletindeki devrim karşıtı unsurlarla" işbirliği yapmakla suçlanmıştır.[14] 1948 yılında milliyetçi duyguları yok etmek amacıyla Oyrot Otonom Bölgesi'nın adı Dağlık Altay Otonom Bölgesi olarak değiştirilmiştir.[15]

Temizlik hareketi ayrıca Burhanizm'e karşı da yapılmıştır ve yönetim organlarında "kendi amaçlarını gizleyen" Burhanistler de mahkum edilmiştir. Bu arada halk arasında Burhanizm'in etkisi zayıflatmaya çalışılmıştır. Bunun için "yarlıkçıları" karalayan propaganda ve yayınlar yayınlanmış, dinsizlik propagandası yapılmıştır. Ancak bunlara rağmen, Rus araştırmacı Danilin'in de tespit ettiği gibi 1930'lu yıllarda Burhanizm'in etkisi zayıflamış olsa da, hala etkiliydi.[16]

1924 yılında başlayan kolektifleştirme ve göçebe Altayları yerleşik hayata geçirme çabaları halk arasında büyük tepkilere yol açmış, Rusya'nın diğer bölgelerinde de olduğu gibi halkı sefalete ve açlığa sürüklemiştir. 1930 yılında Altay'da açlık baş göstermeye başlamıştır.

Dağlık Altay'ın zengin mineral kaynakları, Sovyet döneminde bölgenin büyük ölçüde Ruslaşmasına yol açmıştır. Sovyetler Birliği'nin ilk zamanlarından beri Altay'ın zengin doğal kaynaklarını kullanıma açmak için bölgeye teşvik edilen Rus göçünün sonucunda, Birinci 5 yıllık plan süresi içerisinde bile, Altay Otonom Bölgesi'ndeki toplam nüfusu içindeki Altay Türklerinin nüfus oranı %41.8'den %36.4'e düşmüştür. 1939 yılı itibariyle Altay Türklerini sayısı 47.700 idi.[17] 1970 yılına gelindiğinde, Altay Türkleri cumhuriyet içerisinde toplam nüfusun %27,8'ine inmiştir. 1979 ve 1989 yıllarında yapılan sayımda Altay Türklerinin cumhuriyet içindeki oranı sırasıyla %29, 2 ve %31'dir.[18]

Altay Türklerinin Milli Uyanışı

Sovyetler Birliği'nin diğer bölgelerinde de olduğu gibi, 1980'li yılların sonu-1990'lı yılların başı, Altay halkının milli kimlik arama, öze dönüş yılları olmuştur.

Bu yıllardaki milli bilinçlenme, ana dil kullanımının yaygınlaşması ve eski geleneklere dönüş Altay toplumunu etkilemiştir. Halkın toplumsal hayatında kendisini gösteren bu gelişmelerin siyasileşmesi de uzun zaman almamıştır.

Güney Sibirya Türklerinin asır başındaki ortak milliyetçi arayışları ve birleşik Güney Sibirya Türklerinin devletini kurma çabaları, 1980'lerin sonundaki Güney Sibirya Türklerinin hareketlerine de yansımıştır. 1980'lerin sonunda Güney Sibirya Türklerinin ortak hareketi canlanmıştır. Sankt Petersburg'da Altaylar, Hakaslar ve Şorlar tarafından Sibirya Kültür Merkezi (SKM) kurulmuştur. SKM Güney Sibirya Türklerinin milli otonomilerinin genişletilmesi gerektiğini, sanayileşmenin sebep olduğu asimilasyonu engellemek gerektiğini ve yerli dillerin durumunu iyileştirmek gerektiğini savunuyordu. Merkezin amaçlarından birisi de, Altay, Hakas ve Şor Türklerinin tarihi birliğini canlandırmak olarak belirlenmişti.[19] Sibirya Kültür Merkezi'nin üyeleri çok çeşitli kesimleri temsil ediyordu. Hepsinin ortak amacı Sibirya Türklüğünü korumak ve birliğini sağlamak olmasına rağmen, kullanmak istedikleri araçları çok farklıydı. Ilımlılar sadece RF içindeki egemenlik talepleriyle ortaya çıkarken, radikaller Rusya'dan ayrılmayı talep ediyorlardı.[20]

Bu arada Altayların milli kültürlerine dönüşü başlamış ve Altay Türkleri milli kimliklerini aramaya girişmişlerdir. Milli kültüre artan ilginin etkisiyle 1988 yılında Altay'da daha sonra her iki yılda bir kutlanacak olan El-Oyun festivali, yani milli oyunlar festivali milli düzeyde tertip edilmiştir. Daha önce bu festival Altay'ın değişik bölgelerinde yerel düzeyde kutlanıyordu. Altay boyunca yapılan ilk El-Oyun festivalini tertip edenlerden olan Aleksandr Selbikov, ilk başta bir çok kişinin başarıya ulaşacaklarına inanmadıklarını ifade etmiştir. Söylediklerine göre, bir çok kişi milliyetçilikle suçlanmaktan korkuyordu. Bu çekincelere rağmen, ilk El-Oyun festivali milli uyanışın dönüm noktası olmuştur. Bir çok Altay Türkü, bu festivalle kimliğinin farkına varmış ve Altaylığını hissetmiştir. Bu festivalden sonra Altay'daki sosyal-siyasi hareketten söz etmek mümkün olmuştur.[21]

1990'ların başında Rusya'nın bölgelerini saran egemenlik tutkusu Altay'da da kendisini göstermiştir. 25 Ekim 1990'da Dağlık Altay Bölge Sovyeti'nin olağanüstü toplantısında Dağlık Altay

Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin egemenliği ilan edilmiştir. Bu ilandan sonra Dağlık Altay Cumhuriyeti Altay eyaletinden ayrılmıştır. Eylül 1991 yılında Dağlık Altay Cumhuriyet'inde en yüksek yasama organı Yüksek Sovyet olmuştur. Ekim 1993'te Altay Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti'nin kararıyla, cumhuriyetin en yüksek yasama organı olarak Devlet Konseyi-El Kurultay ilan edilmiştir.[22]

Ekim 1993'te Dağlık Altay Cumhuriyeti El Kurultayı Dağlık Altay Cumhuriyeti'nin Rusya Federasyonu'ndan ayrılma hakkını tespit eden bir kanun tasarısı hazırlamıştır. Fakat bu tasarı kağıtta kalmıştır ve hiçbir zaman hayata geçmemiştir.[23]

Halkın milli kimlik arama çabalarının siyasi arenaya taşınması üzerine, 1993 yılında Diller Kanunu çıkarılmıştır. Bu kanunda Altay ve Rus dilleri resmi dil olara ilan edilmiştir. Bu kanunla Altayca okullarda özel ders olarak okutulmaya başlamış, Altay halkının yoğun olarak yaşadığı yerlerde ise milli okullar açılmıştır.[24]

1992 yılında Altay Cumhuriyeti Milli Okullarının Programı geliştirilmiş ve Altay hükümetince kabul edilmiştir. Bu programda Altay, Rus ve Kazak okul modelleri belirlenmiştir. Altay okul modeline göre, Altayca eğitim ve terbiye okul öncesinde başlamalı ve sonra da orta okula kadar sürdürülmelidir.

Özellikle ana dilini bilmeyen veya az bilen çocuklara özel önem verilerek, programda onlar için özel sınıfların oluşturulması planlanmıştır. Ancak bugüne kadar diller kanunun ve bahsi geçen programın etkin işlemesi sağlanamamış ve Altayca okullarda okutulmasına rağmen, bu eğitimin kalitesi çok düşüktür, tecrübeli okutman kadroları mevcut değildir. Sonuç olarak, okullarda okutulan Altayca dersi, dil durumunu iyileştirememektedir. Şehirlerdeki Altay aileleri çocuklarını köylere yollayarak, dil asimilasyonuna karşı koymaya çabalamaktadır. Perestroykadan sonra canlanan milli bilinç ve milli kimlik arama çabaları, insanların bireysel bazda da ana dillerine olan merakını arttırmıştır. Çocuklarının Altayca bilip bilmemesi gurur meselesi haline dönüşünce, 1990'larda dil durumunun biraz düzeldiği söylenebilir.

Altaycanın geliştirilmesi ve kullanım alanlarının genişletilmesi büyük sorunlarla karşı karşıyadır. Altay Cumhuriyeti'nin bütçesinin %75'inin merkezden gelen transferlerle karşılanması, yani merkezi bütçeye bağımlı olması da bu durumu etkileyen faktörlerden birisidir. Gerekli malzemenin hazırlanması, okul çağındaki çocuklara Altaycanın öğretilmesi mali sorunlarla karşılaşmaktadır.

Altay Halkı Kurultayı'nın El Başçısı Yuriy Antaradonov'a göre, Altay çocuklarının Rus çocuklara göre daha okul öncesi çağından eğitim alma hakkı kısıtlanmıştır. Bunun sebebi Altay halkının %70'inin kırsal kesimde yaşaması ve bundan dolayı da dar gelirli ailelerin çoğunlukta olmasıdır. Sovyet zamanında başlayan ve 1990'larda devam eden ekonomik krizin neticesinde okul

öncesi kurumların kapatılması özellikle kırsal kesimi etkilemiştir. Okul öncesi çağındaki Altay çocukları için gerekli eğitici materyaller halen de mevcut değildir. İlkokul çağındaki Altay çocuklarının eğitim imkanları çok daha iyi değildir: 1991 yılından beri Altayca temel dilbilgisi kitabı yayınlanmamıştır. Bu problem sadece bütçede bu amaç için ayrılan paranın tahsis edilmemesinden değil, uzmanların hazırlanmamasından da kaynaklanmaktadır. Altay ailelerinin büyük bir çoğunluğunun dar gelirli olması da çocukların eğitim alabilmelerini de son derece yakından etkilemektedir. Kimi zaman üniversitede okuyan bir çocuğun yol parasını bile karşılayamayacak

durumda olan Altaylar arasında, fakirlikten dolayı bazı çocuklar orta öğretim okuluna bile gidememektedir. 1998-1999 yılları arasında 137 Altay çocuğu giyecek ve ayakkabı yokluğundan dolayı okula gidememiştir.[24] Bunun dışında öğretmen eksikliğinden dolayı kırsal kesimde bir çok temel ders okutulmamaktadır, ki bu husus da maddi sıkıntıların yanı sıra, Altayların üniversiteye girmelerini de engellemektedir.[25]

1994 yılında yapılan örnekleme nüfus sayımından Altayca'nın kullanım alanları konusunda bir fikir edinilebilir. Bu sayımın sonuçlarına göre, 1994'te 1000 Altay Türkü içinde 743'ü, yani %74'ü evde Altayca kullanmakta, okuyan bin öğrencinin %50'si okulda Altayca kullanmakta, çalışan 1000 kişinin içinde %57'si işyerinde Altayca kullanmaktadır.[26]

1990'larda Altaycanın Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçişi konusunda yoğun çalışmalar yapılmıştı. Ruslar bu uğraşların, Altayları Ruslardan ayırmak ve daha da farklılaştırmak amacıyla yapıldığının kanısındadırlar. Bu uğraşların Rusya için tehlikeli olabileceği konusu Dağlık Altay Cumhuriyeti FSB[27] başkanı Polejayev dolaylı olarak dile getirmiştir.[28]

Altay halkının milli uyanışı, eski inançlara dönüşünde de kendisini göstermiştir. 1980'li yıllardan başlayarak, Altay'da Şamanizm'in ve Burhanizm'in geri dönüşü yaşanmaktadır. Eski inançlara dönüş, Altay kültürüne dönüşle bütünleşmiş ve bir arada yürümüştür. Altay Cumhuriyeti ilan edildikten sonra yapılan milli bayramlarda Şamanist gelenekler, şaman ayinleri geniş olarak kullanılmıştır. Şamanların tedavi güçleri de olduğu için, Altaylar sık sık doktorlara değil, şamanlara baş vurmaktadır. Genel olarak ise şaman faaliyetleri yoğunlaşmış ve halkın ilgisini çekmektedir.

Altaylar arasında Hıristiyanlığın etkisini kırabilecek Burhanizmin canlanması Rusya'yı tedirgin etmektedir. Altay Cumhuriyeti'nin FSB başkanının ifadesiyle, Burhanizm Altayları ve Rusları ruhani olarak birbirinden ayıracaktır.[29]

Altay Cumhuriyeti'nde Etnikler Arası İlişkiler

1990'lı yıllarda Altayların ve Rusların ilişkilerini belirleyen bu halkların psikolojisi olmuştur. 300 yıldan fazla bir süre Altay'da yaşayan Ruslar kendilerini buranın yerli halkı olarak saymaktadır. Altay'da doğup büyüyen Rusların oranı büyüktür. Zaten Altay kanunlarına göre, Ruslar da Altay'ın yerli halkı olarak sayılmaktadır. Bu yaklaşım Altayların yaklaşımıyla aykırıya düşmektedir. Kendi topraklarında azınlığa düşürüldüklerini düşünen Altaylar, Rusları "sonradan gelenler" olarak algılamaktadır.

Altay'daki etnikler arası ilişkiler genellikle sakin olmasına rağmen, zaman zaman bazı sürtüşmeler yaşanmaktadır. Etnik temelli sürtüşmeler yönetimdeki temsille yakın ilişkilidir. Altay Türkleri yönetimde yeterince temsil edilmediklerini düşünürken, Ruslar, Altayların hak ettiklerinden daha fazla yönetimde temsil edildiklerini düşünüyorlar. Altay'ın yönetimi ise etnik problemleri kendi usullerince çözmeye çalışmaktadır.

Mesela, Ağustos 1997'de Altay Cumhuriyeti'ndeki bir yerel televizyon kanalı bir Altay Türküyle röportaj yapmıştır. Röportaj sırasında çiftçi olan Georgiy Kebekov, çoğunlukla Ruslardan oluşan yerel yönetimin kiralık otlağı nasıl onun elinden almak istediklerini anlatmıştır. Altayca konuşan Kebekov,

Rusları suçlamış ve hatta çocukları olmasa Çeçenistan'a Çeçenlere yardım etmek için gitmek istediğini ifade etmiştir.

Röportaj yayınlandıktan birkaç gün sonra, röportajı yapan gazeteci hakkında etnik çatışmayı teşvik ettiği suçlamasıyla dava açılmıştır. Yerel FSB ise hemen harekete geçerek, Moskova ve Altay cumhuriyetinin yönetimine cumhuriyetteki zor etnikler arası ilişkilerden bahseden bir çok rapor yollamıştır. Röportajı yapan gazeteci Altayçi Sanaşkin aynı zamanda yerel Budist cemaatinin lideri olduğu için, FSB olayda Japonya ve Hindistan'ın parmağı olduğunu iddia etmiştir. Olaylı röportaj merkezi basına da yansımasına rağmen, 1997 yılında Altay Cumhuriyeti'nin başkanı olarak seçilen Rus kökenli Zubakin iş başına geldikten sonra, Sanaşkin aniden affedilmiştir.[30]

Rusya'nın diğer yerlerinde de olduğu gibi, etnik faktörler seçimlerde aktif olarak kullanılmıştır. Yerel ve genel seçimlerde adaylar, Altayların oylarını alabilmek için, Rusya'dan ve Kazakistan'dan Altay'a olan göçü sınırlandıracaklarına dair sözler vermişti.[31]

1997'deki seçimlerden sonra, cumhuriyetin %65'ini oluşturan Ruslar, Altay yönetim organları içindeki Altay Türklerinin etkisini kırmayı amaçlamışlardı. O yıldan itibaren Altay yönetim organlarından Altay kökenlilerin azaltılma politikası yürütülmektedir.[32]

Bu politikanın sonucunda bugün Altay Türkleri cumhuriyet yönetiminde etkili değildir. Yönetimin büyük bir kısmı Ruslardan oluşmuştur. Bugün Ruslar iktidarda, Altay halkı ise muhalefette sayılabilir. Bu durum toplumda rahatsızlık yaratmaktadır. Toplumdaki rahatsızlık Putin'in Rusya'nın başına geldiğinden beri sürdürülen merkezileşme çabalarından sonra daha da artmıştır. Putin milli cumhuriyetlere karşı "savaş" açarak, cumhuriyet mevzuatlarının federal mevzuata uydurulması için kararlı adımlar atmıştır. Bu durum büyük gazetelerde "çaldığınız egemenliği geri verin" benzeri başlıklarla yankı bulmuştur. Altay Cumhuriyeti örneğine dönülürse, muhalefet ve iktidar arasındaki çatışma federal merkeze taşınmıştır. 2000 yılında muhalefetle olan problemini federal organlar yardımıyla çözmeye çalışan Altay Devlet Başkanı Zubakin, RF Anayasa Mahkemesi'ne Altay Cumhuriyeti'nin Anayasa'sını federal anayasaya uymamaktan dolayı şikayet etmiştir. Bu durum Altay halkı arasında rahatsızlığa sebep olmuştur.[33]

RF Anayasa Mahkemesi'nin Altay Cumhuriyeti Anayasa'sı üzerinde yaptığı incelemesi sonucunda 7 Haziran 2000'de Altay Cumhuriyeti Anayasası'ndan bazı maddelerin çıkarılmasına karar verilmiştir. RF Anayasa Mahkemesi'nin kararına göre, Altay Cumhuriyeti'nin egemenliği ve cumhuriyetin yer altı ve yer üstü kaynakları üzerindeki mülkiyet hakkı federal anayasaya aykırı bulunmuştur. Buna ek olarak, değişik organ başkanlarının Altay parlamentosunun onayıyla atanmasını düzenleyen madde de federal mevzuata aykırı bulunmuştur. Ayrıca, Altay parlamentosunun, Altay başkanının "seçmenlerin güvenini kaybetmekten dolayı" görevine son verme hakkı da iptal edilmiştir.

Anayasa Mahkemesi'nin bu kararı Rusya Federasyonu içinde bir örnek oluşturmuş ve merkezin bölgelere karşı yetki sınırlandırma girişimlerinin ciddi olduğunu göstermiştir. Altay Cumhuriyeti bu anlamda bir "günah keçisi" rolünü oynamıştır. Bu karardan sonra, bir çok bölge mevzuatlarını federal mevzuata uydurmak için "gönüllü" olarak harekete geçmiştir.

Zubakin Anayasa Mahkemesi'ne baş vurduktan sonra, bu konu yerel basında genişçe tartışılmıştır. Basın yayın organları ikiye bölünmüştür: Rusça yayınlar "Rus görüşünü", yani iktidarın görüşünü desteklerken, muhalefetin görüşleri Altayca yayınlanan basın yayın organlarında temsil edilmiştir. Bunlar arasında Altay Türkçesinde yayınlanan "Altaydın Çolmonı" ve hem Rusça hem Altay Türkçesinde yayın yapan "Ulalu" gazetesidir.[34]

Anayasa Mahkemesi'nin kararından sonra, toplumsal teşkilatların temsilcileri bununla ilgili olarak bir bildiri hazırlamışlardır. Bildiride Zubakin, başkanı olduğu cumhuriyetini ispiyonlayan bir yemin bozan olarak nitelendirilmiştir. Çünkü Zubakin Altay'ın başkanı olarak bu Anayasa'ya göre seçilmiş ve bu Anayasa'ya uymaya yemin etmiştir. Bundan dolayı, 2000 yılında yapılacak Altay Türklerinin bayramı olan El-Oyun Festivali için Zubakin "istenmeyen misafir" olarak ilan edilmiştir. Ayrıca bildiride Altay devlet başkanı Zubakin istifaya davet edilmiştir. Bu bildiri Altay Cumhuriyeti televizyon kanalında iki dilde: Altay Türkçesi ve Rusça okunmuştur.[35]

Altay Türklerinin cumhuriyet yönetiminde etkili olmamaları yerel seçimlerde de kendisini hissettirmektedir. 2002 yılının Ocak ayında Dağlık Altay Cumhuriyeti başkanlık seçimleri sırasında iki temel aday da Rustu ve Altay Türklerinin seçimlerde herhangi bir varlık göstermemiştir. Benzer durum Rusya parlamentosu seçimlerinde de 10 yıldır yaşanmaktadır.

Rusya'nın Altay Türklerinin topraklarını zapt ettikten sonra yürütülmeye başlanan Hıristiyanlaştırma politikası bugün de hissedilmektedir. Çarlık zamanında yürütülen Hıristiyanlaştırma konusunda Altay Türklerinin tarihi hafızasında olumsuz hatıralar kalmıştır. Bugün de bu hatıralar Altay Türklerinin Ortodoksluğa karşı olan duygularını etkilemektedir. 2000 yılı için tasarlanan Haç Seferinin Altay Türklerini etkilememesi mümkün değildi, çünkü bu sefer Altay topraklarından geçiyordu ve Haçların dikilmesi gibi bir hazırlık da yapılmıştı. Hazreti İsa'nın 2000. doğum günü için tasarlanan bu sefer Rusya resmi makamları tarafından desteklenmiş bir faaliyetti. Bu faaliyet çerçevesinde seferin geçeceği topraklarda haçlar dikilmiştir. Fakat haçların dikilmesi sadece İsa'nın doğumuyla ilgili değildi. Daha önce de, çeşitli sebeplerle dikilmiştir. Mesela Dağlık Altay'ın Rusya'ya katılma yıl dönümüyle alakalı olarak 10 metrelik haçın dikilmesi gibi veya Rus sınır muhafızlarının papazın ziyareti öncesinde Altay-Moğol sınırında haçın dikilmesi gibi olaylar Altay Türklerini etkilememesi mümkün değildi. Altay Türklerini temsil eden teşkilatlar bu gibi olaylara karşı çıkmıştır. Haç seferi dolayısıyla dikilen haçlarla ilgili olarak "Ene Til" (Ana Dil) cemiyeti El Kurultay'a bir protesto yollamıştır. Aynı protesto cumhuriyet radyosunda da okunmuştur.[36]

Altay Türkleri hala asimilasyon tehlikesiyle karşı karşıyadır. Altay Türk halkının oluşmasında merkezi rol oynayan Altay Kişiler dışında kalan gruplar için bu özellikle geçerlidir. Bu küçük gruplar bir şekilde asimilasyona karşı koymaya çalışmaktadır. Mesela, 1998 yılında Altay Cumhuriyeti ve Kemerovo bölgesi arasında iki bölgeyi birbirine bağlayacak Taştagol-Turaçak kara yolunun yapımı konusunda bir anlaşma imzalanmıştır. Fakat buna karşı çıkan bir grup Altay Türkü, bu yolun Rus göçüne sebep olacağını ve zaten dillerini kaybeden Altay Türklerinin küçük gruplarının tamamen asimile edileceklerini ifade etmişlerdir.[37]

Ruslar tarafından asimilasyona maruz kalan Altay Türkleri, Çin'den Rusya'ya doğru yaşanan demografik değişikliklere karşı da çok duyarlıdırlar. Yoğun bir Çinli göçünden korkulmaktadır. Bu

yüzden, Çin ve Altay Cumhuriyeti'ni bağlayacak kara yolu ve kara yoluna paralel olarak yapılması planlanan gaz boru hattı projesi, Altaylar arasında büyük tepkilere yol açmaktadır. Bu kara yolunun Çin'i Transsibir Demir yolu hattına bağlayacağı düşünülmektedir. Bu kara yolunun yapımına karşı çıkmalarının diğer bir sebebi ise, kara yolunun koruma altında olan el değmemiş tabiat alanlarından geçmesidir.[38]

Altay kökenli Duma eski milletvekilli Vladimir Kıdıyev, yolun yapılması halinde Altay'da Rus Uzak Doğusunda yaşananların yaşanacağını ve yoğun bir Çinli göçü ile karşı karşıya kalınacağını söylemiştir. Ona göre, bunun sonucunda Altaylar etnik grup olarak kaybolacak ve Altay'ın eşi bulunmaz tabiatı tahribata uğrayacaktır.[39]

Şu anda, diğer Sibirya bölgeleri gibi, Altay Cumhuriyeti de çok zor zamanları yaşamaktadır. Altay Cumhuriyeti Rusya'da ilk olarak Açık Ekonomik Bölge statüsünü almıştır. Fakat bu statü Altay'ın ekonomisini kurtaramamıştır. 2000 yılına gelindiğinde Altay Cumhuriyeti Rusya Federasyonu üyeleri arasında en düşük hayat standardına sahip olmuştur.

Altay Cumhuriyeti nüfusunun %85'i fakirlik çizgisinin altında yaşamaktadır. Cumhuriyet'teki ortalama hayat uzunluğu 44 yaşına kadar düşmüştür.[40] Özellikle kırsal kesim fakirlik çizgisi altında yaşamaktadır. Altay Türklerinin çoğunlukta kırsal kesimde yaşadığı hatırlanırsa, Altayların bugün karşı karşıya kaldıkları problemler daha iyi anlaşılacaktır. Kırsal kesimdeki Altayların çoğu sadece kendi ürettikleriyle yaşamakta, çok yakın zamana kadar yıllardır maaş ve sosyal yardımları almamıştır.

Altay Türklerinin Etnik Ayrışması

Son zamanların maddi sıkıntılarının da etkisiyle bugünlerde Altayların etnik ayrışması yaşanmaktadır. Güney Altaylıların dili Kıpçak lehçesine aitken, Kuzey Altaylıların dili ise Oğuz lehçesine aittir. Sovyetler Birliği zamanında değişik Altay kavimleri aynı idari birimin çatısı altında toplanmış ve Altay Kişilerin dili temel konuşma dili ve edebi dil haline getirilmiştir. Altaylar içinde en kalabalık grup olan Altay Kişilerin oynadıkları merkezi rol, bugün sorgulanmakta ve Altay Türklerini oluşturan çeşitli gruplar birbirinden farklı olmaya devam etmek ve hatta ayrılmak istiyorlar. Rusya'nın nesli tükenen halklar için yürüttüğü destekleme politikası buna vesile olmaktadır. Böylece bugün için zaten Ruslar ve Altay Türkleri olarak bölünmüş bugünkü Altay Cumhuriyeti'nin toplumu, bir de Altay Türkleri arasındaki sorunlarını yaşamaktadır.

Çarlık Rusya'sı zamanında Altay Ruhani Misyonu'nun yazı dili olarak Teleut ağzı, yani bir Güney Altay ağzı seçilmiştir. Sovyet zamanında da, yukarıda değinildiği gibi, Altay Kişilerin ağzı edebi dil olarak seçilmiştir. Altay Kişiler de Güney Altay Türklerindendir. Bugün Altay edebi dilinin okutulması Kumandı, Çelkan ve Tubalar ağızlarının kaybolmalarına yol açmaktadır. Altay Türklerinin bu grupları zaten çok az nüfusludur. Altay Türklerinin toplam nüfusu 1989 rakamlarına göre 69.000 ise, mesela Çelkan Türkleri sadece 2000 kişidir. Kumandı Türkleri en son 1926 nüfus sayımında ayrı bir etnik grup olarak sayılmıştır, o zamanki sayıları 6.3 bin kişiydi. Gerçi Altay Kişiler dışındaki Güney Altay grupları da az nüfusludur. Mesela Teleutlar sadece 3.000 kişidir.

1990'larda bütün Rusya'da ve özellikle Sibrya'da yaşanan ağır sosyo-ekonomik şartların etkisiyle Teleut, Kumandı ve Çelkan Türkleri kendilerini ayrı birer etnik grup olarak tanımlama yoluna gitmişlerdir. Rusya'nın oluşturduğu Az Nüfuslu Halklar Listesi'ne girmeye çalışan Altay Türklerinin bu grupları, nesli tükenen halklara verilen federal yardımdan faydalanmak istemiştir. Bugünkü şartlarda gıda malları, tıbbi malzeme ve paradan oluşan bu yardım hiç de azımsanacak bir yardım değildir. Teleut, Kumandı ve Çelkanların yanı sıra, Telengit ve Tubalar Türkleri de Altay Türklerinden soyutlanma planlarını yapmıştır.

Kuzey Altayların Birliği, cumhuriyet yönetimine başvurarak Kuzey Altayların sosyal-ekonomik gelişimini sağlayacak programın kabul edilmesini istemişlerdir.[41]

Son dönemde aktifleşen Kuzey Altaylar, Şubat 1999'da yapılan Altay Türklerinin genel Kurultayı'ndan ayrı olarak, 19 Haziran 1999'da I. Kuzey Altay Kurultayı'nı tertiplemişlerdir. Bu Kurultay'da kabul edilen sonuç bildirisi aşağıdaki kararları içermektedir:

- Altay Cumhuriyeti'nin yürütme organının yanında Kuzey Altay etnik gruplarının haklarını savunmak amacıyla bunların temsilcilerinden oluşan bir konseyin oluşturulması;

- Yerel yönetimin yasama, yürütme ve yargı organlarında Kuzey Altaylar için kotanın konulması;

- Kuzey Altay ağızlarında eğitim yapan Altay okullarının açılmasına yardımın edilmesi;

- Yüksek öğrenim okullarında Kuzey Altaylar için kotaların konulması;

- 2000 yılını Tubalar kökenli aydın olan Ulagaşev'in yılı olarak ilan edilmesi.[42]

2000 yılının yazında Altay halkının parçalara bölünmesi resmen gerçekleşmiştir: Daha önce az nüfuslu halk olarak tanına Teleutlara ek olarak Kumandı, Çelkan, Tubalar ve Telengit grupları az nüfuslu yerli halk olarak ilan edilmiştir.[43]

Altayların etnik ayrışmasının Altay Cumhuriyeti'nin statüsü üzerinde olumsuz etki gösterip göstermemesi sorunu Altayları düşündürtmektedir. Özellikle Rusya Federasyonu bölgelerinin birleşmesini öngören kanunun çıkması cumhuriyetin lağvedilmesi için hukuki bir zemin hazırlamıştır. Altay Cumhuriyeti'ndeki Ruslar arasında zaman zaman dile getirilen "cumhuriyete ne gerek var" görüşü Altay aydınlarını tedirgin etmektedir.

1 Kazakistan Geliştirme Enstitüsü (KGE), "Respublika Altay", **Türkskiy Mir**, Almatı, Kazakistan Geliştirme Enstitüsü, 1997, s. 68.

2 L. P. Potapov, “The Altays”, M. G. Levin ve L. P. Potapov (Eds.), **The Peoples of Siberia**, Chicago, London, The University of Chicago Press, 1964, s. 305.

3 Potapov, “The Altays”, s. 309.

4 F. A. Satlayev, **Gornıy Altay v Period Feodalizma v Rossii**, Gorno-Altaysk, Yüç-Sümer, 1995, s. 11-44.

5 Satlayev 1995: s. 78, 129-139; Tadina N. ve S. Yabıştayev, “Altay: Etnokonfessionalnaya Situatsiya”, **Etnolojik Monitoring ve Çatışmaların Erken Önleme Ağının Bülteni**, No. 25, Mayıs-Haziran 1999: s. 19-20.

6 Tadina ve Yabıştayev, “Altay: Etnokonfessionalnaya Situatsiya”, s. 20.

7 Satlayev, **Gornıy Altay**., s. 79-81.

8 Satlayev, **Gornıy Altay**, s. 100-101.

9 Bkz. A. G. Danilin, **Burhanizm: İz İstoriyi Natsionalno-Osvoıboditelnogo Dvijaeniya v Gornom Altaye**, Gorno-Altaysk, Ak Çeçek, 1993.

10 Abdülkadir İnan, “Sibirya Türkleri”, T**ürk Dünyası El Kitabı**, İstanbul, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1976, s. 1275.

11 Walter Kolarz, **The Peoples of the Soviet Far East**, ABD, Archon Books, 2. baskı, 1969, s. 173-174.

12 Danilin, **Burhanizm**, s. 142; Kolarz, **The Peoples of the Soviet Far East**, s. 174.

13 Kolarz, **The Peoples of the Soviet Far East**, s. 174-175.

14 “Repubilc of Altai”, **The Territories of The Russian Federation 2001**, London, Europe Publication, 2001, s. 45.

15 Danilin, **Burhanizm**, s. 138-152.

16 Kolarz, **The Peoples of the Soviet Far East**, s. 171.

17 Rusya Federasyonu Devlet İstatistik Komitesi (Goskomstat), **Rossiyskiy Statistiçeskiy Ejegodnik: Statistiçeskiy Sbornik**, Moskova, Goskomstat, 1999, s. 67, tablo 5. 12.

18 Fondahl, Gail, “Siberia: Assimilation and its Discontents”, in Bremmer, İan and Ray Taras (Eds.), **New States**, **New Politics: Building the Post-Soviet Nations**, New York, Melbourne, Cambridge University Press, 1997, s. 207.

19 Fondahl, “Siberia: Assimilation and its Discontents”, s. 207.

20 Lily Hyde, “Altaians Celebrate Cultural Freedom in Siberia”, **Turkistan Newsletter-Türkistan Bülteni**, 8 Ağustos 2000.

21 KGE, “Respublika Altay”, s. 73.

22 KGE, “Respublika Altay”, s. 75.

23 KGE, “Respublika Altay”, s. 74.

24 Yuriy Antaradonov, “Gornıy Altay: Sovremennaya Situatsiya”, **Bülten**, L’auravetl’an Indigenous Information Center, No. 33, 2000.

25 Nadejda Surkaşeva, „Jizn Altaytsev na Rubeje XXI veka”, **Bülten**, L’auravetl’an Indigenous Information Center, No. 24, İlkbahar-Yaz, 1999.

26 Goskomstat, s. 69, tablo 5. 13.

27 Eski KGB’nin yurt içiyle ilgilenen kısmı, Federal Güvenlik Servisi.

28 Boris Ustyugov, “A Report from Altai and the Greater Altai Region”, **The Silent Regions**, Moskova, Sashcko Publishing House, 1999.

29 Ustyugov, “A Report from Altai. ”, 1999.

30 Ustyugov, “A Report from Altai. ”, 1999.

31 Ustyugov, “A Report from Altai. ”, 1999.

32 Antaradonov, “Gornıy Altay: Sovremennaya Situatsiya”.

33 N. Tadina ve S. Yabıştayev, “Altay: Respublika ili Avtonomnıy Okrug?”, **Etnolojik Monitoring ve Çatışmaların Erken Önleme Ağının Bülteni**, Sayı 32, Temmuz-Ağustos 2000, s. 12-14.

34 Tadina ve Yabıştayev, “Altay: Respublika ili Avtonomnıy Okrug?”, s. 12.

35 Tadina ve Yabıştayev, “Altay: Respublika ili Avtonomnıy Okrug?”, s. 13-14.

36 Tadina ve Yabıştayev, “Altay: Etnokonfessionalnaya Situatsiya”, s. 19.

37 N. Tadina ve S. Yabıştayev, “Altay: Nakanune Kurultaya Altaytsev”, **Etnolojik Monitoring ve Çatışmaların Erken Önleme Ağının Bülteni**, Sayı 22, Aralık 1998, s. 26.

38 Sergey Golubçikov, “Gornıy Altay na Puti v XXI Vek”, **Nezavisimaya Gazeta**, **Regionı eki**, 22 Şubat 2000.

39 Ustyugov, “A Report from Altai. ”, 1999.

40 Golubçikov, “Gornıy Altay na Puti v XXI Vek”.

41 N. Tadina ve S. Yabıştayev, “Altay: Gorodskoy Kurultay Altaytsev”, **Etnolojik Monitoring ve Çatışmaların Erken Önleme Ağının Bülteni**, Sayı 23, Ocak-Şubat 1999, s. 14.

42 N. Tadina ve S. Yabıştayev, “Altay: Problemı Razvitiya Severnıh i Yujnıh Altaytsev”, **Etnolojik Monitoring ve Çatışmaların Erken Önleme Ağının Bülteni**, Sayı 26, Haziran-Ağustos 1999, s. 13-14.

43 Tadina ve Yabıştayev, “Altay: Respublika ili Avtonomnıy Okrug?”,

Altay Türkleri Edebiyatı Tarihi / İbrahim Dilek [p.149-159]

İBRAHİM DİLEK

Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Altay Türkleri Güney Sibirya'da Rusya Federasyonu sınırları içinde yer alan 92.900 km^2 büyüklüğündeki Dağlık Altay Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar. Cumhuriyet'in 200.000 civarında olan nüfusunun yaklaşık 65.000'ini Altay Türkleri oluşturur. Güney ve Kuzey olarak iki gruba ayrılan Altay Türklerinin Güney grubunu; Altay-kiji, Telengit ve Teleüt, Kuzey grubunu ise; Tuba, Kumandı ve Çalkandı Türkleri oluşturmaktadır.

Yaklaşık 250 yıl önce Rus idaresi altına giren Altay Türkleri XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren de Rus-Ortodoks misyonerlerin Hristiyanlığı yayma, bu yayma faaliyeti esnasında da çeşitli baskılara maruz kalmışlardır. Bugün resmî olarak Hristiyan kabul edilen fakat bu dini samimi olarak benimsemeyen Altay Türklerinin birçoğu kamlık dinine inanmaya devam etmektedir.

Altay Türkçesinin ilk yazı dili bölgeye Hristiyanlığı yaymak için gelen misyonerler tarafından, Kiril alfabesiyle "Teleüt" ağzının esas alınmasıyla oluşturulmuştur. Çoğunlukla kilise kitaplarında kullanılan bu yazı ile V. İ. Verbitsky ve arkadaşları tarafından Altay Türkçesinin ilk gramer kitabı olan "Grammatika Altayskogo Yazıka" (Kazan, 1869) ve Verbitsky'nin "Slovar Altayskogo i Aladagskogo Nareçiy Tyurskogo Yazıka" (Kazan, 1870) kitapları yayımlanmıştır. Bolşevik İhtilaline kadar sadece bazı kilise kitaplarında ve yukarıda adı geçen eserlerde kullanılan bu yazı dili yerine 1922 yılında "Altay-kiji" ağzının esas alındığı ve kiril alfabesiyle yazılan yeni bir yazı dili oluşturulmuştur. 1928'e kadar kullanılan bu alfabeden sonra 1928 ile 1938 yılları arasında Lâtin alfabesi kullanılmıştır. 1938 yılında tekrar kiril alfabesine dönülmüş, 1940'dan itibaren bu yazı diliyle sistemli bir şekilde Altay Türkçesi gramerleri, okul ve tarih kitapları, Altay sözlü edebiyat ürünleri, edebî eserler ve Rus klasikleri tercüme edilerek yayımlanmıştır.

Halk Edebiyatı

Altay halk edebiyatı bütün türleriyle oldukça zengin bir edebiyattır. Doğrusu nüfusun çok az olduğu bir Türk boyunda bu kadar zengin bir sözlü edebiyatın olması, hatta bu edebiyatın bugüne kadar yaşatılması şaşırtıcıdır. Modern Altay edebiyatını besleyen ana kaynaklardan biri işte bu zengin sözlü edebiyat olmuştur.

Altay folkoruyla ilgili ilk çalışmaları etnolog Nikolay İvanoviç Ananin yapmıştır. Onun derlediği malzemelerin Rusçaya tercümesini modern Altay edebiyatının da ilk temsilcisi olan Mihail Vasilyeviç Çevalkov yapmıştır. Ananin'den sonra en önemli çalışmaları yapan isim ünlü türkolog W. Radlof olmuştur. İlk kez 1960 yılında Altay'a gelen Radlof derlediği malzemeleri 1866 yılında "Obraztsı Narodnoy Literaturı Tyurskıh Plemen Yujnoy Sibiri,San Petersburg, 1866" adlı eserinin birinci cildinde değerlendirmiştir. Bu ciltte Altay folkloruna ait 8 masal, 6 destan, 6 efsane, 50'den fazla türkü, 4 tekerleme ve iki alkış söz yer almıştır.

Daha sonra sözlü Altay edebiyatı ve grameriyle ilgili en önemli çalışmaları Vasili İvanoviç Verbitskiy yapmıştır. Kendisi bir misyoner olan Verbitskiy 1853 yılında geldiği Altay'da 1890 yılına kadar otuz yedi yıl kalmıştır. O bir taraftan misyonerlikle ilgili görevlerini yerine getirirken diğer taraftan da Altay dili ve folkloruyla ilgilenmiş, Altay Türkçesini çok iyi öğrenmiştir. İlk Altay gramerini de yazan odur. (Grammatika Altayskogo Yazıka, Kazan, 1869) Bunun yanında Altay ağızlarının sözlüğünü "Slovar Altayskogo i Aladagskogo Nareçiy" adıyla Altayca-Rusça olarak hazırlamıştır. Eser Kazan'da 1884 yılında yayımlanmıştır. Verbitskiy Altay folkloruyla ilgili olarak Çevalkov'la ortak çalışmalar yapmış, çeşitli folklor ürünleri derlemiş, iki de makale yazmıştır. Onun bu çalışmaları ölümünden sonra kendi adına 1893 yılında Moskova'da

"Altayskie İnorodtsı" adıyla yayımlanmıştır. Bu eserde 29 hikâye, altı masal, 28 türkü, 139 atasözü ve bilmeceler yer almıştır. Verbitskiy'in yazdığı folklorla ilgili iki makalesinin birincisi destanlardaki kahramanların fizikî görünüşleri, ikincisi ise Altay türküleri hakkındadır.

Verbitskiy'den sonra konuyla ilgili çalışmalar yapan isim ünlü etnolog Grigoriy Nikolayeviç Potanin olmuştur. Potanın "Oçerki Severo-Zapadnoy Mongolii, San Petersburg, 1883" adlı eserinde Altay boyları, inanç ve gelenekleriyle birlikte 'Karatı-Kaan' ve 'Altay-Buuçay' gibi destanlara da yer vermiştir. Ayrıca Potanin 1916 yılında Omsk'da yayımladığı "Annosskiy Sbornik" adlı eserinde bazı destancılardan derlediği destan ve masal metinlerine yer vermiştir.

Altay folkloruyla ilgili yukarıda anlatılan kapsamlı çalışmalardan sonra A. Kalaçev, V. Hvorov, etnograf ve müzikolog A.V. Anohin, Altay Türklerinin ilk ressamı G.İ. Gurkin gibi araştırmacılar derleme ve yayımlama çalışmalarını devam ettirmişlerdir. A.L. Koptelov ise ünlü destan anlatıcısı N.U. Ulagaşev'den derlediği destanları "Altay-Buuçay" adıyla 1941 yılında Novosibirsk'de yayımlamıştır. 1930'lu yılların sonundan itibaren P.V. Kuçiyak'ın bilhassa destancı N.U. Ulagaşev'den derlemeler yapması, Altay'da 1947 yılında pedagoji enstitüsünün kurulması, 1952 yılında tarih, dil ve edebiyat enstitüsünün açılması, bu derleme faaliyetlerini devletin desteklemesi folklor çalışmaları için ivme olmuştur. Folklor malzemelerini içeren eserler bilhassa masal ve destan kitapları peş peşe neşredilmeye başlanmıştır. Ulagaşev'den sonra yetişen en önemli destan anlatıcılarından A. Kalkin'den önemli destanlar derlenmiştir. Tarih, dil ve edebiyat enstitüsünün başkanı olan folklorist S.S. Surazakov önderliğinde Altay destanları "Altay Baatırlar" adıyla 1958'de neşredilmeye başlanmıştır. Bu ilk ciltte Radlof'un derlediği destanlara yer verilmiştir. Bugüne kadar bu destan serisindeki cilt sayısı on ikiye ulaşmıştır.

Tarih, dil ve folklor enstitüsü çalışanları bir taraftan derleme çalışmalarını yürütüp zengin bir arşiv oluştururken diğer taraftan da türlerin hemen hepsiyle ilgili yayımlar yapmışlardır. Altay folkloruyla ilgili çalışmalar başlangıçta destan ve masal türleri üzerinde metin neşri çalışmaları olarak yoğunlaşmışsa da sonraki yollarda teorik çalışmalar da yapılmıştır. Bilhassa S.S. Surazakov "Altay Folklor, Gorno Altaysk, 1975" adlı eserinde Altay folkloruyla ilgili çalışmalar - yukarıdaki bilgiler eserin bu bölümünden özetlenmiştir - türler hakkında bilgiler, bunlarla ilgili teorik değerlendirmeler ve ilgili kaynakları konu sonunda vermek suretiyle sistemli ve kapsamlı bir çalışma yapmıştır. Surazakov "Altay Albatınıñ Çümdü Söstöri, Gorno-Altaysk, 1961" adlı çalışmasında atasözleri, bilmeceler, türküler, eski oyunlar ve efsanelerini, "Altay Kep söstör lö Ukaa söstör, Gorno-Altaysk, 1956" adlı

eserinde ise 267 atasözünü yayımlamıştır. 1981 yılında K.E. Ukaçina “Altay Tabışkaktar” adıyla 753 Altay bilmecesini karşılıklı Altayca-Rusça olarak neşretmiştir.

Eserde Altay boylarına ait 93 bilmece de ek olarak verilmiştir. Bunun dışında “Altayskiy Folklor” adıyla (Kandarakovoy, 1988) Çalkandulara ait destan, masal, efsane, alkış ve inançlar Altayca ve Rusça olarak karşılıklı yayımlanmıştır. Teleütlere ait folklor malzemeleri ise “Altay Folklor” (Maksimoviç, 1995) adıyla yayımlanmıştır. Eserde destanlar, inanç ve gelenekler, sarınlar, sıgıtlar ve masal metinleriyle, açıklamalar bölümü ve sözlük yer almaktadır. Bunlara ek olarak Ak Çiçek yayınevi Altay foklor türlerini bir dizi halinde yayımlamayı düşünmüş ilk olarak “Atay Alkıştar” (Ukaçina, Yayımeva, 1993), ikinci kitap olarak da efsaneleri “Altay-Kep-Kuuçındar” (Yamayeva, Şincin, 1994) adıyla neşredilmiştir.

“Altay Cañ” (Muytuyeva, Çoçkina, 1996) adlı kitapta ise Altay inançları yayımlanmıştır. Bu kitapta değişik bir metot izlenerek okuyucunun eğer bildiği başka inançlar varsa tamamlayıp göndermesi için eksikleri tamamlayabilmek amacıyla her bölümün sonunda başlıklı birkaç kağıt boş bırakılmıştır. Altay halk edebiyatı türlerinden bazıları şunlardır:

Kay-çörçök adı verilen destanlar Altay sözlü edebiyatının en zengin ve üzerinde en çok çalışılmış türüdür. Bugüne kadar 80’e yakını basılabilmiştir. Altay destanları kayçı adı verilen destan anlatıcıları tarafından icrâ edilirler. Manzum olarak yayımlanmış bu destanlarda düzenli olarak kafiye ve hece ölçüsü görülmez.

Çok uzun olmayan bu destanların en uzunu ve en bilineni destancı A.G. Kalkin tarafından anlatılan ve Altay Türkçesinin dışında, Rusça, İngilizce, İtalyanca ve Türkiye Türkçesine de çevrilmiş olan Maaday-Kara destanıdır. Altay destanlarının birçoğunda eski Türk inancının izleri görülür. Altay kahramanlık destanlarının başlıcaları şunlardır: Maaday-Kara, Er-samır, Altay-Buuçay, Alıp-Manaş, Közüyke, Kozın-Erkeş…

Altay Türkçesinde masala **çörçök** adı verilir. Masal anlatıcıları ise daha çok kadınlar olmakla birlikte ‘kayçı’ adı verilen destancıların da masal anlattığı bilinmektedir. Altay masalları içinde hayvan masallarının sayısı oldukça fazladır. Bu masalların çoğu hayvanların belirgin bazı özelliklerini nasıl kazandığı üzerine kuruludur. Bu yönüyle hayvan masalları miflerle iç içe girmiştir. Masallarda yedi başlı dev karşılığı olarak celbegen geçer. Bunun yanında Ceek-Cılan, Ker-Cutpa, Almıs, Moñus gibi korkunç yaratıklar da vardır. Destanlarda ve

masallarda geçen tastarakay tipi Anadolu’daki keloğlan tipiyle benzerlikler gösterir.

Kep sös adı verilen atasözleri en çok dört mısra uzunluğundadırlar. Bu atasözlerinde ahenk asonans, alliterasyon ve kafiye ile sağlanmaktadır. Bu atasözleri pek tabii olarak hayatın her yönüyle ilgilidir. Fakat kamlara ve zenginlere yergi taşıyanların sonradan ortaya çıkarıldığı kanaatindeyiz. Altay atasözleri ile Türkiye Türklerinin atasözleri arasında benzer olanlar çoktur. Bunlardan bazıları şunlardır;

Bal tutkan barmagın calar.	Bal tutan parmağını yalar.
Köp bolup çöp bolgonço,	Çok olup çöp olacağına,

as bolup çon bolzın. az olup iyi olsun.

Altay bilmeceleri **(tabışkaktar)** bazen birden fazla mısralıdır. Bunlarda kafiye ve ölçü de mevcuttur. Altay bilmeceleriyle Anadolu bilmeceleri arasında benzerlikler epey fazladır. Altaylar arasında karşılıklı bilmece sorulurken bilmeceyi bilmesi gereken kişi cevabı bulamazsa soran kişi onu kötü veya yaşlı birine satar. Satarken şöyle der: "İhtiyar Kapış, siz kızıl tilki kürkü mü istersiniz, yoksa bilmeceyi bilemeyen Mıkaş'ı mı alırsınız?" Kapış şöyle der: "Ben bir ihtiyarım tilki kürkünü ne yapayım? Mıkaş'ı alayım. Başını bakraç, ellerini dirgen, ayaklarını baston yaparım, karnına ev kondururum, böğrünü yastık yaparım." Veya: "Kulağından tutkaç, gözünden kadeh, dilinden yaygı, dişinden keski, burnundan musluk yaparım." Bilmeceyi soran kişi Mıkaş'ı sattıktan sonra yerine başka biri oturur. (Surazakov, 1975: 67)

Alkışların Altayların günlük hayatında hâlâ çok önemli bir yeri vardır. Altay alkışları tamamen manzumdur. Altay Türkleri için doğumdan ölüme hayatın hemen her safhasıyla ilgili söylenecek bir alkış vardır: bayramlarda, düğünde, ava çıkarken, kuzuk adı verilen çam fıstığını toplarken, yola çıkarken… Fakat bunlar içinde şüphesiz en önemlileri kamların söyledikleridir.

Yazılı Edebiyat

Modern Altay edebiyatı teşekkül edene kadar Altay Türkleri edebî ihtiyaçlarını tabiî olarak çok canlı bir şekilde yaşamaya devam eden sözlü edebiyat mahsulleri ile karşılamakta idiler. Modern Altay edebiyatının teşekkülü ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısında olmuştur. Bu edebiyatın ortaya çıkmasında iki önemli unsur vardır: birincisi misyonerler ve onların açtıkları okullardır. Altay edebiyatının ilk temsilcileri bu okullarda yetişmişlerdir. İkincisi ise bölgeye çalışmaya gelen türkologlardır ki bunların arasında W. Radlof, V.İ. Verbitskiy… gibi isimler başta gelir. Bu bilim adamları misyoner okullarından yetişmiş olan Altay Türklerini yanlarına tercüman olarak almış, derledikleri malzemeyi de onlarla birlikte Rusçaya çevirmişlerdir. Bu çalışmalar tercüman olarak görev yapanlara âdetâ ikinci bir okul olmuştur.

Modern Altay edebiyatında işlenen temalar çok fazla çeşitlilik göstermemekle birlikte bu temalar arasında bir çelişki de göze çarpar. Şöyle ki, bilhassa Bolşevik İhtilâlinden sonraki edebî eserlerde bir taraftan Komünizm sistemine ve Lenin başta olmak üzere yöneticilere övgü teması işlenirken diğer taraftan vatan ve dil sevgisi, Köktürk bengü taşlarını sahiplenme ve bu bunlarda yazılanlardan hareketle kimliğini sorgulama yönünde yazılmış eserler vardır. Köktürk bengü taşları hiç şüphesiz bütün Türk boylarının ortak tarihî ve edebî mirasıdır. Fakat şunu söylemek gerekir ki Altay Türkleri bu hem abidelerde kullanılan Türkçenin dillerine yakınlığı hem de onların bulunduğu coğrafya civarında yaşamaları sebebiyle edebiyatlarını bu abidelerden başlatırlar. Altay Türklerinden folklorist S.S. Surazakov Altay Türkçesiyle yazdığı ve ilk baskısı 1962 yılında yapılan "Altay Literatura" adlı eserinde Köktürk yazılı bengü taşların dilini kuzey Altay Türkleri olan Tuba, Çalkandu ve Kumandıların diline daha yakın bularak bu konuda şunları söyler: "Bu biçikter Türk el-condordıñ, ol toodo altayda curtagan el-condordıñ, baştapkı cebren literaturnıy da pamyatnikteri bolup cat:" (Bu yazılı metinler Türk boylarının ve Altayların ilk ve en eski edebî abideleridir) (Surazakov, 1975: 8) Gerçekten de Köktürk bengü taşlarında kullanılan (özel isimler, yer adları, zamir ve isimlerin çekim eki almış şekilleri, fiillerin olumsuzluk eki, sıfat-fiil ve zarf-fiil almış şekilleri hariç) yaklaşık altı yüz kelimenin 415'i (%70) Altay

edebî dilinde aynen veya kısmen değişerek yaşamaktadır. Bu 415 kelimenin 91'i (%25) fonetik olarak hiç değişmeden geriye kalanının ise bazı fonetik anlam farklılıklarıyla devam ettiği tespit edilmiştir. (Dilek, 1996: 139) Edebî dilde görülen bu yakınlığın Surazakov'un yukarıda zikrettiği Altay ağızlarında daha fazla olacağı aşikârdır.

Türklerin ilk tarihî vesikaları sayılabilecek Pazırık kurganlarının Altayların yaşadıkları coğrafyada olması ve yukarıda bahsedilen nedenlerle Göktürklere kendilerini yakın hissetmeleri Altay edebiyatında bazı şiirlere konu olmuştur. E. Palkın "Korım" adlı şiirinde eski Türklere ait mezar taşlarına bakarak kimliğini sorgulayan bir öğrenciyi tasvir eder. (Kindikova, 2000: 85) Bu yolda L. Kokışev'in "Surak" (Soru), A: Adarov'un "Tonyukuk" ve "Kül-teginniñ Kölötközi" (Kültigin'in Gölgesi), B. Bedurov'un "Taş Kezer" ve B. Ukaçin'in "Tonyukuktıñ Kereezi" adlı şiirleri hep bu yolda yazılmış şiirlerdir.

Bunun yanında Altay edebiyatında komünizmin getirdiği yeni hayatla eski hayatın mukayesesi yapılır. Geleneklere ve inançlara yergi ön plana çıkar. Yazılan şiirlerin, manzumelerin bir çoğu Altay destanlarından, masallarından ve efsanelerinden açık izler taşır. Bilhassa II. Dünya Savaşı sırasında yazılmış edebî eserlerin büyük

bir kısmı savaşa katılanları destan kahramanlarına benzetir. II. Dünya Savaşı'na S.S. Surazakov, A. Saruyeva, İ. Koçeyev, İ. Şodoyev, C. T. Bedurov, İ. Tantıyev, T. Ozoçinov, V. İrtanov… gibi Altay edebiyatçıları katılmış, bunların bir kısmı geri dönememiştir.

Altay edebiyatında kadınları sosyal hayata davet, kolhoz ve sovhoz yaşamını öven, bilimin gerçekliğini ön plana çıkaran eserler çoğunluktadır. Rusça'dan ve diğer dillerden yapılan tercümeler ise henüz emekleme devrindeki Altay edebiyatına yeni ufuklar açmıştır. Bu yolda bilhassa Puşkin, Lermantov, Krılov, Nekrasov, Gogol gibi Rus edebiyatçılarıyla Musa Celil, Cengiz Aytmatov ve Muhtar Avezov'dan yapılan tercümeler etkili olmuştur. Ayrıca Moskova'daki Gorki Edebiyat Enstitüsü'nün ikinci kuşak Altay edebiyatçılarının yetişmesinde büyük rolü olmuştur. Çünkü bu kuşağın temsilcileri daha çok burada eğitim görmüşlerdir.

Altay edebiyatı asıl mühim şahsiyetlerini 1920-40'lı yıllarda yetiştirmiştir. Ç.İ. Ençinov, C.T. Bedurov, P.V. Kuçiyak, M.V. Mundus Edokov, İ.V. Şodoyev, A. Saruyeva bu neslin dikkate değer temsilcileridir. Bu nesil arasında bir ressam tanınan G.İ. Çoros Gurkin ve İ.M. Ştıgaşev de vardır. Fakat bu iki isim eserlerini maalesef Rusça yazmıştır. Halbuki vatanperver biri olan ve 1917 ihtilâlini vatanın ve milletinin geleceği açısından endişeyle karşılayan, komünizme karşı verdiği mücadele sonunda 1937 yılında öldürülen Gurkin'in Rusça yazması Altay edebiyatı için zarar hanesine yazılacak büyük bir kayıptır. Bu yıllarda eserlerini veren bu nesil kendilerinden sonra gelen nesle de tesir etmişlerdir. Yapılan bir araştırmaya göre Altay Özerk Cumhuriyeti'nde 1926-27 yıllarında erkeklerin ancak %18.3'ü kadınların ise %7.2'si okuma yazma biliyordu. (Surazakov, 1995: 60) Böyle bir manzara karşısında bu neslin çıkması oldukça önemlidir.

1937 yılında Altay'da ilk tiyatro binasının hizmete girmesi, 1958 yılında Altay Yazarlar Birliği'nin kurulması Altay edebiyatını olumlu yönde etkilemiştur. Ayrıca 1930'lu yıllarda Altay Türkçesiyle çıkan "Belen Bol", "Oyrottıñ Komsomolı" ve "Kızıl Oyrot" adlı gazetelerle "Altaydıñ Tuularında" adlı dergi

Altay edebiyatının gelişmesinde mühim görevler üstlenmişlerdir. 1922 yılından itibaren çıkmakta olan "Altaydıñ Çolmonı" gazetesiyle Altay Yazarlar Birliğinin çıkardığı "El Altay" ve "Bay Terek" dergileri edebiyatı besleyen kaynaklar olmuşlardır.

Modern Altay Edebiyatı ile ilgili yapılmış iki ciddi tasnif vardır. Bunlardan S.S. Surazakov'un tasnifi şu şekildedir (Surazakov, 1995):

1.Bolşevik İhtilâli Öncesi Altay Edebiyatı

2. Kuruluş Dönemi Altay Edebiyatı (1922-1929)

3. Sosyalizmin Geliştiği Yıllardaki Altay Edebiyatı (1929-11941)

4. II. Dünya Savaşı Dönemi Altay Edebiyatı (1941-1946)

Son nesil edebiyat bilimcilerinden N.M. Kindikova ise Altay edebiyatını;

1. Bolşevik İhtilâli Öncesi Altay Edebiyatı

2.1930-40'lı yıllardaki Altay Edebiyatı

3. 1950-60'lı yıllardaki Altay Edebiyatı

4. 1970-90'lı yıllardaki Altay Edebiyatı

şeklinde tasnif etmektedir. (Kindikova, 1994)

Modern Altay edebiyatının ilk ismi **Mihail Vasilyeviç Çevalkov**'tur (1817-1901). Çevalkov aynı zamanda Altay Türklerinin ilk folkloristidir. Çevalkov 1817 yılında Kara-Suu köyünde doğmuştur. Babası Bayat boyuna mensup Çöbölök Andraş'tır. Çöbölök on yaşındayken ailesi Biy-Tura'dan (şimdiki Biysk) Kara-Suu'ya göçmüştür. Mihail yedi yaşına gelene kadar bu köyde kalan aile misyonerlerin baskısından kaçarak Ulalu'ya (şimdiki Gorno-Altaysk) taşınır. Fakat Altay'a iyice yerleşen ve sürekli genişleyen misyonerler baskılarını Ulalu'da da hissettirirler. Bu sebeple Çöbölök buradan taşınmak isterse de oğlu Mihail'in de tesiriyle Hıristiyanlığı kabul ederek başka yere taşınmaktan vazgeçer.

Mihail babasının karşı koymasına rağmen Altay'daki misyoner teşkilâtının başkanı Makariy Gulharev'in yardımı ve kendi gayretiyle okuma-yazmayı öğrenir. İleriki yıllarda Gulharev'e tercümanlık yapar. Mihail'in misyonerlikteki görevinin beşinci yılında Gulharev Altay'dan ayrılır. Onun yerine gelen Stepan Landışev Mihail'in görevine devam etmesini ister. Bu arada Altay'da çalışmakta olan N.İ. Anonin Mihail'den yardım ister. Anonin ve Çevalkov birlikte çalışırlar. Altay'dan ayrılan Anonin'e Mihail Çevalkov kendi yaptığı derlemeleri misyonerler vasıtasıyla gönderir. Çevalkov'un yaptığı bu çalışmalar Altay folkloru sahasında bir Altay türkünün yaptığı ilk çalışmalardır.

Bu şekilde ilim hayatıyla tanışan Çevalkov folklor çalışmalarına Radlof'la devam eder. Kendisinin Telengitlerden derlediği malzemeyi ve kendi hayat hikâyesini Radlof'a verir. Misyonerlerin yanında kazandığı tecrübeye Anonin ve Radlof gibi türkologlardan edindiği bilgilerle ilmî bir mahiyet kazandıran Çevalkov Rus klâsiklerinden de tercümeler yaparak kendini edebî yönden geliştirir.

Çevalkov'un ismi 1860'lı yıllarda iyice duyulmaya başlar. N.İ. İlminskiy onun şiirlerini okuduktan sonra "Poçutelnıye Stati Na Altayskom Yazıke" adlı eseriyle Çevalkov'u ilim ve edebiyat âlemine tanıtmıştır. Bu kitap

ta Çevalkov'un "Kıraçı bıla Añçı", "Sıgırgan bıla Calku Baka", "Arakı bıla Çay Orun Blaaşkanı", "Kürtük pile Takaa" adlı şiirlerini yayımlamıştır. Fakat Çevalkov'un bu manzumelerinin bir çoğunda Altay Türklerinin günlük hayatlarından, inançlarından, gelenek ve ğöreneklerinden bahsetmesi misyonherleri rahatsız eder. Bu amaçla papaz Makariy Gulharev İlminskiy'e 28 Ocak 1872 tarihli bir mektup göndererek bu şiirleri tenkid edererek, yayımlanmasından duyduğu rahatsızlığı bildirir. İlminskiy bu mektubu dikkate almamış olacak ki 1881 yılında yayımladığı "Poçutelnıye Stati v Stitah i Proze" adlı eserinde Çevalkov'un "Utkı Söstör" adını verdiği 29 şiirini yayımlar. Bu şiirler daha çok Altay atasözlerinin manzum hikâyeleri tarzındadır.

Böylece uzun yıllar boyunca çalıştığı misyoner teşkilâtıyla anlaşmazlığa düşen Çevalkov'a misyonerler dini yayma göreviyle Çoluşman'a göndererek merkezden uzaklaştırırlar. Fakat Çevalkov burada hristiyanlığı tebliğ yerine misyonerlerden öğrendiği günlük hayatı kolaylaştırıcı işleri ve çiftçiliği insanlara öğretmeye gayret eder. O "Kıraçı bıla Añçı" şiirini de bu amaçla yazmıştır.

1880-90'lı yıllarda adını iyice duyuran Çevalkov bu yıllarda "Altaydıñ Añdarı", "Coktu Nomon lo Bay sañıskan", "Kargaa", "Köbölök löAdaru" adlı şiirlerini yayımlar. Onun bu dönemde yazdığı bazı eserleri ise Altay ve Rus masallarının manzum hikâyeleridir. Bunlar şunlardır: "Tülkü le Turna", "Balazı cok Ulus", "Ençikpes Tildü Emegen". Çevalkov'un "Pamyatnoe Zaveşçaniye" adlı eseri ise 1894 yılında yayımlanmıştır.

1896 yılında misyonerlikteki görevinden ayrılan Çevalkov 23 Ağustos 1901 tarihinde 84 yaşındayken ölmüştür. Onun eserlerinden seçmeleri ihtiva eden "Ülgerler le Basnyalar" adlı antoloji 1958 yılında Gorno-Altaysk'ta yayımlanmıştır.

Altay edebiyatının ilk kuşak temsilcilerinden bir diğeri de **Miron Vasilyeviç Mundus-Edokov**'dur (1879-1942). Edokov 8 Ağustos 1879'da Ulalu'da doğmuştur. Misyonerlerin Ulalu'da açtıkları okula dört yıl devam ettikten sonra 21 yaşına kadar öğretim hayatına ara veren Edokov bu zamana dek her Altay Türkünün meşgul olduğu gündelik işlerle uğraştı. 1900 yılında misyoner okullarında öğretmenliğe başlayarak Kara-Suu, Saydıs, Çibit, Mıytu, Tuyaktu… gibi köylerde öğretmenlik yapmıştır. 1911 yılında Tomsk'taki öğretmenlik kursuna da katılmıştır. Edokov öğretmenlik yaptığı yollarda; "Oyrot Şkol" (1924), "Tañ Çolmon" (1925) adlı ders kitaplarını yayımlamıştır. Bu kitaplar ders kitapları olmalarının yanısıra Altay edebiyatının ilk şiir örneklerini de ihtiva etmeleri açısından önemlidir.

Edokov misyoner okullarında âdetâ ateist bir eğitim verdiği için bu okullardaki görevlerinden defalarca uzaklaştırılmıştır. Halbuki o bu tavrını sadece hristiyanlık karşısında göstermemiş, Altay Türklerinin de inançlarını yermiştir. Bu durum eserlerinde kendini açıkça gösterir. Bu tarz eserlerde Edokov'un bilimi ve onun gerçekliğini dine tercih ettiği görülür. 1928 yılında yazdığı "Ozogızı la Emdigizi" adlı piyesinde devrim öncesi ve sonrasındaki hayatı mukayese eder. Edokov'un bu eserinde kamlara karşı ağır hücumları vardır. Yazar eserde kendi fikirlerini temsil eden Kiçeemel'e şunları

söyletir: “Bis bırkanga da körmöskö dö bütpedis, bistiñ kudayıs eki kolıstıñ küçi: ”(Biz tanrıya da şeytana da inanmıyoruz. Bizim tanrımız iki kolumuzun gücüdür.)

Yazar 1927 yılında yazdığı “Ceñe” adlı piyesindeyse eşi ölen bir kadının töre gereği eşinin kardeşiyle evlenmeye zorlanması ve kadının verdiği mücadeleyi anlatır. Eserde Altay Türklerinin töre, gelenek, görenek ve inanışları yerilir. Edokov bu piyesinde kamlarla birlikte papazları da hicveder. Eserin bir yerinde kamla karşılaşan papaza şunları söyletir: “Ha! Ha! Ha! Eki ayu cañıs içegende tuştaşkandıy, eki abıs tuştaştı, kuuçırdajaarıs.” (Ha! Ha! Ha! İki ayının inde karşılaşması gibi iki din adamı karşılaştı, konuşuruz.)

Edokov’un şiir, tiyatro ve nesir sahasındaki eserlerinin yanısıra Tolstoy, A. Peleşeyev ve N.A. Nekrasov’dan tercümeleri vardır.

Modern Altay edebiyatının en güçlü ve en velud isimlerinden biri **Pavel Vasilyeviç Kuçiyak** (1897-1943)’tır. Kuçiyak 17 Mart 1897 tarihinde Mayma bölgesine bağlı Kuyum adlı yerde doğmuştur. Babasının adı Çoçuş annesinin ise Acımaş’tır. Kuçiyak’ın ailesinin ilk çocukları hastalıktan ölmüştür. Çocuklarını kötü ruhların çaldığına inanan aile Kuçiyak’ı bu kötü ruhlardan korumak için ona ‘İyt kulak’ adını vererek kulağına köpek tüyünden bir küpe takmışlardır. Aynı zamanda bir kam olan Kuçiyak’ın babası biraz okuma-yazma bilen birisi olarak komşu çocuklarıyla birlikte Kuçiyak’a da okuma-yazma öğretmiştir.

Sekiz yaşındayken babasını kaybeden Kuçiyak dedesinin yanında yaşamaya başlar. Bu arada Kuyum’daki misyoner okuluna devam eder. On dokuz yaşındayken Anna adlı bir kızla evlenir. Hemen sonra II. Dünya Savaşı’na çağrılır. Savaştan döndükten sonra Gurkin’in önderliğini yaptığı komünizm karşıtı harekete katılır. Fakat bilmediğimiz sebeplerle daha sonra saf değiştirir. 1925 yılında Moskova’daki “Şark Zehmetkeşlerinin Komünist Üniversitesi”ne çağrılır. Burada hem Rusçasını geliştirir, hem de komünizm teorisini öğrenir. Bu yıllarda edebiyata da yönelen Kuçiyak; Puşkin, Gogol, Belinski, Çernişevski, Nekrasov, Gorki, Mayakovski… gibi Rus şair ve yazarlarını okur. Kuçiyak ilk şiir denemelerini de bu yıllarda yapar. Onun “Altay Üy Ulustar, Ugaar” ve “Oktyabırdıñ Kojoñı” adlı şiirleri 1926 yılında Kızıl Oyrot gazetesinin 65 ve 66 numaralı sayılarında yayımlanmıştır. Kuçiyak bunlar

dan başka “KUTV’tıñ Kojoñı”, “Komsomolgo Kıçıruum”, “Biçikçilerge Kıçıru”, “Oktyabırga Aydar Mak Sözibis”, “14. Oktyabırga Altaydıñ Aydar Sözi” adlı şiirlerini bu yıllarda yazmıştır. Bu şiirlerde Ekim Devrimi’ne ve yeni sisteme övgüler vardır.

1928 yılında “Krasnaya Yurta” gazetesinin müdürlüğü görevine getirilir. Daha sonra Ulagan bölgesinde görev alır ve öğretmenliğe döner. 1932 yılında Dağlık Altay’ın otonom bölge oluşunun onuncu yılında “Oyrottıñ Onınçı Cılına Aydar Sözim” adlı şiirini yazar. Aynı yıl “Ceñüji” adlı piyesini de kaleme alır. Eser Altay’da kolhozların kurulmasıyla ilgilidir. Yazıldığı zaman çok ilgi gören bu eser aynı yıl oynanır. Kuçiyak’ın kendisi de bu oyunda rol alır. Aynı yıl Altay’a gelen yabancılara rehberlik ve tercümanlık yapmakla görevlendirilir. Bu amaçla Altay’a gelen Alman yazarlardan F. Vaysikof ve Greyde’ ye Altay’ın sekiz ayrı bölgesini gezdirir. Bu gezi izlenimlerini ve anılarını içeren “Oyrottıñ Başkı Ayılçıları” adlı eserini 1933 yılında neşreder.

Yazarlık kabiliyeti iyice gelişen Kuçiyak 1933 yılında Lenin için yazdığı ve Altay Türkü bir kadının 1917 yılındaki hikâyesini anlattığı “Arbaçı” adlı manzumesini yayımlar. Aynı yıl komünizm karşıtlarını anlattığı “Aktardıñ İji” piyesi neşredilir. Bu piyeste Kuçiyak “Karakorum Millî Hareketi” ile komünistler arasında geçen mücadeleler anlatılır. Yazarın aynı konuyu ele alan “Çeyneş” adlı piyesi de 1939 yılında basılmıştır. Yazarın “Temir At” adlı hikâyesi ise “Krestyan Ulustıñ Gazeti” nin 15 numaralı sayısında 1 Mayıs 1933 tarihinde yayımlanmıştır. Hikâyenin konusu Altay’a ilk otomobillerin gelişiyle ilgilidir. Kuçiyak’ın “Tuzak” ve “Öştüler Çakpıda” adlı kitapları ise 1934’te çıkmıştır. Ayrıca yazar “Sovyet Oyrottıñ Özümi” adlı şiir kitabıyla “Ösküs Uul” adlı uzun hikâyesini 1935’de yayımlamıştır. Yazarın eserlerinin bir kısmı antoloji halinde “Töröl Altayda” adıyla 1940’da Barnaul’da çıkmıştır. Yazarın en önemli eserlerinden birisi “Adıcok” adlı otobiyografi tarzında yazılmış romanıdır.

1934 yılında Moskova’daki Sovyet Yazarlar birliği Kongresi’ne çağrılan Kuçiyak burada tanıştığı A.M. Gorki’nin tavsiyesi üzerine folklor çalışmalıra başlamıştır. Bu hususta yaptığı ilk önemli çalışma V.İ. Çiçerov’un hazırladığı “Sovyetler Birliğindeki Halkların sanat Yaratıcılığı” (1936) adlı antolojiye verdiği “Altın Tañdak Carıdı” adlı destandır. Kuçiyak bu destanı Ekimanar bölgesinde bulunan Ayulu köyündeki Yudakov Tabı’dan derlemiştir.

Sonraki yıllarda Kuçiyak folklor derleme çalışmalarına devam etmiş, derlediği masal ve destanlar yayımlanmıştır. Bunlar şunlardır: “Altay Çörçöktör” (1937), “Altaydıñ Çörçöktöri” (1939), “Temir Sanaa” (1940), “Altın Tuucı” (1941). Kuçiyak II. Dünya Savaşı’ndan önce destancı N.U. Ulagaşev’den derlediği “Üç Kıs” ve “Irıstu” masallarını tiyatroya uyarlamış, bunlar radyoda yayımlanmıştır. P.V. Kuçiyak 2 Temmuz 1943’te ölmüştür.

Altay edebiyatının kuruluş dönemi isimlerinden bir diğeri **Pavel Aleksandroviç Çagat-Stroyev**’dir (1897-1938). Stroyev 9 Şubat 1897’de Şebalin’e bağlı Mıytu köyünde doğmuştur. Babası Kebezen’den Mıytu’ya taşınmış Caş-Tura’da misyonerlerin açtığı okula bir yıl devam edebilen Stroyev daha sonra bir tüccarın yanında çalışmaya başlayarak eğitimini yarıda bırakmıştır. Yirmi beş yaşına kadar ticaretle meşgul olan Stroyev tüccarlığı bırakarak öğretmenliğe başlamıştır. Ak Col, Plinka ve Ondoy’da öğretmenlik yapmıştır.

1924 yılından itibaren Ulalu’da yaşamaya başlayan Çagat Stroyev değişik işlerle birlikte Kızıl Oyrot gazetesinde de çalışmıştır. Onun edebî eserleri ilk kez M.V. Edokov’un 1924 yılında çıkardığı “Oyrot-Şkola” adlı okul kitabında çıkmıştır. Bu kitapta Stroyev’in Rusça’dan çevirdiği “Üç Añçı” adlı masalla “Karındaş” adlı şiiri yer almıştır.

Stroyev gerçek manada edebiyatta ismini ilk kez 1926 yılında yazdığı “Leniniñ Cogına” ve yine Lenin hakkında destan geleneğinden istifade ederek yazdığı “Oygor Baatır” adlı uzun manzumesiyle duyurmuştur. Bu manzumede Stroyev, Lenin ve komünizm düşmanlarını Altay mitolojisi ve folklorunun olumsuz tipleriyle (Ker-cutpa, Ceek-cılan, Erlik, moñus…) özdeşleştirmiştir. 1927 yılında “Carlıktardıñ Tögüni” ve “Kara-Korım” adlı uzun şiirleri çıkmıştır. Kara-Korım şiirinde Stroyev karakorum millî hareketini yermiştir. 1927-35 yılları arasında şairin “Üredüge Buudak Etpelder”, “Üredüni Kiçeelder”, “Küüktiñ Üni”, “Komsomol Cuunda”, “Üy Uluska Aydar Sözim”, “Baydıñ Tüji”, Kölküçile Catkandarga”, “Cañı Çuy”, “Kolhoztogı Caygı Kün” adlı şiirlerini yazmıştır. Şairin bu şiirleri ‘Kızıl-Oyrot’ gazetesiyle birlikte Altay şairlerinin antolojisi olan “Sovyet Oyrottıñ Özümi” adlı eserde

yayımlanmıştır. Stroyev 1934 yılında ders kitabı olarak hazırladığı “Baştamı Şkoldorgo Literaturanıñ Hrestomatiyazı” adlı eserini yayımlamıştır. Bu kitapta şairin A.S. Puşkin, İ.A. Krılov, A.M. Gorki’den yaptığı tercümeler de vardır.

1935 yılında millî duyguları sebebiyle tutuklanın P.A. Çagat-Stroyev 11 Mart 1938 yılında İrkutsk’a bağlı Tayşet adlı yerde ölmüştür.

Altay edebiyatının kurucu nesil şahsiyetlerinden birisi de **Çalçık Añçinoviç Çunijekov**’dur (1898-1973). Şair Elikmanar bölgesindeki Kuyum’a bağlı Üstigi-Koroçı adlı yerde 10 Kasım 1898’de doğmuştur. Babası aynı zamanda bir destancı olan Añçı Bektenoviç’tir. Altı yaşındayken babasından okuma-yazmayı öğrenen Çunijekov 1912 yılında Kuyum’daki misyoner okuluna başlamıştır. 1916 yılında bu okuldaki eğitimini bitiren Çunijekov devrimden sonra yetişkinlere okuma-yazma öğretmekle görevlendirilmiştir.

1926 yılında Altay’a ilk kez gelen traktörle toprak süren Kögülüş adlı kişiyi gören Çunijekov gördüğü manzara karşısındaki duygularını ve şaşkınlığını “Kögülüş” adlı şiirde dile getirir. Aynı zamanda şairin ilk şiiri olan Kögülüş Kızıl-Oyrot gazetesinde yayımlanmıştır. Bundan sonra Çunijekov’un yazdığı şiir ve hikâyeler birbirini izler. 1928 yılında M.V. Mundus-Edokov’un ders kitabı olarak hazırladığı “Tañ Çolmon” kitabında “Kıraçı”, “Añçı” ve “Kögülüş” şiirleri çıkar. Daha sonra Kızıl-Oyrot gazetesine redaktör olan Çunijekov 1930-50 yılları arasında bu görevi yapar. Bu yıllarda şairin “Çörçöktör”, “Meniñ Sözim”, “Biçigenimniñ Taldamazı”, “Oçerkter”, “Eki Poema” adlı şiir kitaplarıyla otobiyografi tarzında yazdığı “Munduzak” adlı eseri yayımlanmıştır.

Modern Altay edebiyatının XX. yüzyılda doğmuş kuşağın ilk temsilcisi **İvan Petroviç Koçeyev**’dir (1912-). Koçeyev Şebalin’e bağlı Mıytu köyünde doğmuştur. 1928 yılına kadar Mıytu ve Çamal’daki okullarda eğitimine devam etmiş, 1930 yılında öğretmenlik kursuna katılmıştır. Ulagan, Katu-Carık ve Çoluşman’da öğretmenlik yapan Koçeyev 1933 yılında Abakan’daki pedagoji enstitüsünü bitirmiştir. 1935’de askerlik görevini tamamlayarak yurduna dönen Koçeyev bir süre radyoda çalıştıktan sonra II. Dünya Savaşı’na katılmak üzere askere alınmıştır. Savaştan döndükten sonra “Altayskaya Pravda” gazetesinde muhabir olarak çalışmıştır. Ayrıca Koçeyev bir süre Altay Yazarlar Birliği’nde başkanlık görevi de yapmıştır.

Koçeyev edebiyata Rusça’dan yaptığı tercümelerle girmiştir. Bu arada Altay türkülerini derleyip radyoda yayımlamıştır. İlk şiirlerini Kızıl-Oyrot gazetisinde yayımlamıştır. Savaş sonrasında yazdığı manzumeleri “Altaydıñ Tuularında” ve “Altay” adlı yıllıklarla “Sibirskie Ogni” dergisi ve antolojilerde neşredilmiştir. Şair en önemli şiirlerinden sayılan “Yablonya” adlı şiirinde Ekim Devrimi’ni elma ağacına benzeterek onun getirdiği mutluluğu anlatır.

Koçeyev 1950-60’lı yıllarda çocuklar için hikâye ve masallar yazmıştır. Bu yazdıklarını “Çümerkek Baka” (1957), “Aduçı” (1959), “Pıyma Ödüktü Kuş” (1966), “Şulmuzak” (1968) adlı kitaplarında toplamıştır. Yazarın 1962 yılında “Çedirgen” adlı uzun hikâyesi, 1965 ve 1971 yıllarında sırasıyla “Möştör Şuulayt” ve “Mityaş” adlı antolojileri, 1974 yılında ise Rusça olarak “Lesnıye Kartinki” adlı antolojisi yayımlanmıştır.

Altay edebiyatında daha çok tarihî roman tarzında yazdığı eserlerle tanınan **İvan Vasilyeviç Şodoyev** 25 Eylül 1914 tarhinde Kan-Oozı'nda doğmuştur. Ailesinde on kardeşi daha vardır. Babası İrkit boyuna mensup Meñdeş, annesinin adı ise Temeş'tir. Ailesinin asıl yeri Almıstu'dur. Aile Kan-Oozı'na Ekim Devrimi'nden sonra taşınmıştır. Yazar ilk ve orta öğrenimini Dağlık Altay'da tamamladıktan sonra bir süre ticaretle meşgul olmuş, on altı yaşından sonra da bölge komitesinde çalışmaya başlamıştır. 1932 yılından itibaren Cabagan sovhozunda katiplik yapmış, daha sonra "Cılkıcı" gazetesinde redaktörlük görevini üstlenmiştir.

1936 yılında Kızıl Ordu'da askerlik görevine alınmış, askerden döndükten sonra II. Dünya Savaşı başlayana kadar "Oyrottıñ Komsomolı" ve "Kızıl Oyrot" gazetelerinde redaktörlük yapmıştır. II. Dünya Savaşı'nda tekrar askere alınarak cepheye gönderilen Şodoyev savaştan döndükten sonra parti işlerinde görev almış ve "Altaydıñ Çolmonı" gazetesinin redaktörlüğünü yapmıştır. 1957 yılında Sovyet Dergiciler Birliği'nin, 1969 yılında ise Sovyet Yazarlar Birliği'nin üyesi olmuştur.

Şodoyev'in ilk kitabı "Koyonok" 1958 yılında yayımlanmıştır. 1959 yılında ise yazarın Altay masallarından esinlenerek yazdığı "Altın-Süme" ve "Kara-Kula" adlı hikâyeleri neşredilmiştir. Yazar 1964 yılında ise "İrbizek" adlı tarihî romanı yayımlamıştır. Yazarın Ekim Devrimi'nin 50. Yılına yazdığı "Kızalañdu Cıldar" adlı romanı da 1967 yılında basılmıştır. Bu romanda yazar roman kahramanı Karçaga'nın şahsında Altay Türklerinin XVIII. yüzyıldaki tarihini anlatır. Şodoyev'in bir başka tarihî romanı "Tañ Aldında"dır. Bunlardan başka yazarın "Ölümdi Ceñip" adlı uzun bir hikâyesi vardır. Ayrıca Şodoyev'in 1918 yılından başlayarak kendi hayatı ve etrafında gelişen olayları, kendisi ve eserleri hakkında yazılanları, Altay edebiyatının bazı simâları hakkındaki düşüncelerini topladığı "Ötkön Colımnañ" adlı eseri de 1995 yılında yayımlanmıştır.

Altay edebiyatının ikinci kuşağından sayılabilecek bir diğer isim **Çot İvanoviç Ençinov**'dur (1914-1987). Ençinoviç Gorno-Altaysk'da teknik eğitim aldıktan sonra leningrad'daki A.İ. Gertsen Enstitüsü'nde tarih eğitimi almıştır. Daha sonra Semerkand'da üniversitede çalışmaya başlamış, görevine Oyrot-Tura'da devam etmiştir. 1952 yılından ölümüne kadar Türkistan'ın muhtelif yerlerinde bulunmuştur.

Uzun yıllar boyunca Altay edebiyatı araştırmalarında adı geçmeyen Ençinov'dan ancak son yıllarda bahsedilmeye başlanmıştır. 1941 yılının Ağustos ayında askere alınarak cepheye gönderilen Ençinov yaralandığı için cephe gerisine çekilmiş, fakat 1943 yılında tekrar cepheye çağrılmıştır. Ençinov'un koşma tarzında yazdığı "Argımak", "Şoñkor" ve "Kayran Köörkiy" adlı şiirlerinde savaşın kişiliği üzerindeki etkisi açıkça görülür.

Şairin şiir kitapları şunlardır: "Kojoñdor lo Tuucılar" (1944), "Tuucılar" (1944), "Ceñü" (1949), "Kommünizmdiñ Ottorı" (1950). Ençinov'un ayrıca dört perdelik "AyTana" (1948) ve Altay masal geleneğinden istifade ederek yazdığı "Temir" (1950) adlı piyesleri vardır. Ençi

nov'un şiirleri toplu halde "Ülgerler le Tuucılar" adıyla 1984 yılında yayımlanmıştır.

Altay Türklerinden folklorist, edebiyat bilimci, şair, yazar **Sazon Saymoviç Surazakov** 23 Kasım 1925 tarihinde Mayma bölgesinde Saydu kasabasına bağlı Ak-Kobı adlı yerde, ailesinin on beşinci çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. 1932'de Sazon'un ailesi Orta Saydıs'a göçerek buradaki kolhoza

girerler. Sazon Saydıs'taki ilkokulu bitirerek, 1938-41 yıllarında Dağlık Altay'da Biysk'te büyük maddî sıkıntılar içinde öğrenimine devam etti. Sazon Saymoviç Surazakov 1942 yılında Gorno-Altaysk'taki pedagoji enstitüsüne devam etmiştir. Burada ünlü türkolog N.A. Baskakov'un öğrencisi oldu. Enstitüde öğrenimine devam ederken Altay Türklerinden P.V. Kuçiyak'ın teşvikiyle ünlü kayçı N.U. Ulagaşev'den derlemeler yaptı. Bu destancıdan Er-Samır, Kan Köklöñ lö Kan Ünti, Kara Küreñ Attu Kan Küler, Şokşıl Mergen, Boydoñ-Kökşin, Barçık-Bökö destanlarını derlemiş, bu destan metinlerini hocası N.A. Baskakov "Dialekt Çernevıh Tatar" adlı eserinde dil yönünden incelemiştir.

Surazakov 1943 yılında henüz öğrenciyken askere alınarak cepheye gönderilir. 1944 yılına kadar cephede kalan Surazakov savaşta sağ kolundan ve elinden yaralanır. 1946 yılında askerî hastaneden çıkarak Baskakov'un daveti üzerine Moskovaya gider ve Lenin Pedagoji Enstitüsü'nde öğrenimine devam etmiştir.

Surazakov Moskova'da öğrenim gördüğü yıllarda kayçı Aleksey Kalkin'le tanışarak ondan 7738 mısralık en uzun Altay destanı olan Maaday-Kara destanını derlemiştir. Bu destan 1973 yılında Moskova'da surazakov'un Rusça'ya çevirisiyle hem Altayca hem de Rusça olarak yayımlanmıştır. Surazakov 1949 yılında Kalkin'den Temene-Koo, Kögütey-Kökşin ve Boodoy-Koo destanlarını derlemiştir. Bu tarihten itibaren bugun on ikinci cildine ulaşmış olan "Altay Baatırlar" adlı Altay destanlarının derlenmesine ve neşredilmesine büyük emekleri geçmeştir.

S.S. Surazakov devam ettiği enstitüyü bitirdikten sonra dört yıl lisans üstü eğitim yaptı. 1950 yılında dil ilimlerinin kandidadı ünvanını aldı. 1973 yılında 212 Altay destanından yararlanarak yaptığı "Etapı Razivatıya Altayskogo Eposa" adlı çalışmasıyla profesör oldu. Böylece o Altay türkleri arasında yetişen ilk akademisyen, ilk profesör olmuştur.

Henüz 27 yaşındayken Dağlık Altay'da açılan Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsü'nün müdürü oldu. Onun folklor ve edebiyat sahasındaki eserleri şunlardır: "Altay Kep söstör lö Ukaa Söstör" (1956), "P.V. Kuçiyak" (1957), "Geroyçeski Epos Altaytsev" (1958), "Altay Albatınıñ Oos Tvorçestvoz"ı (1960), "Altay Albatınıñ Çümdü söstöri" (1961), "Geroyçeskoe Skaznie Ob Altae-Buçae" (1961), "Kayçı N. Ulagaşev" (1961), "Altay Literatura" (1962), "Altay Folklor" (1975).

Yukarıda adları zikredilen eserlerinde Surazakov Altay folkloru ve edebiyatı üzerindeki incelemeleriyle bu konulardaki çalışmalara bir sistem dahilinde yön vermiştir. Bu eserlerinden, P. Kuçiyak ve N. Ulagaşev hakkında yazdığı biyografik eserleri daha sonra onun Altay edebiyatı ve folkloru sahasında yapacağı kapsamlı çalışmalarının temelini oluşturmuştur. Meselâ "Altay Literatura" adlı eserinde modern Altay edebiyatını dönemlerine ayırmış, başlangıcından II. Dünya Savaşı sonrasına kadar teorik ve kronolojik açıdan inceleyerek bu edebiyatı önemli isimleri olan M.V. Çevaltov, M.V. Mundus Edokov, P.A. Çagat-Stroyev ve P. Kuçiyak'ın biyografilerini verip edebî şahsiyetleri üzerinde durmuştur.

Surazakov 1975 yılında yayımlanan ve hocası N.A. Baskakov'a ithaf ettiği "Altay Folklor" adlı eserinde türler ve bunlar hakkındaki çalışmalar üzerinde durmuştur.

S.S. Surazakov'un Altay folkoloru ve edebiyatıyla ilgili çalışmalarının yanında bir şair ve yazar olarak dikkati çeken eserleri de mevcuttur. O ilmî çalışmalarının yanında 1949 yılından itibaren

edebiyatın sanat yönüyle de meşgul olmuştur. Bu tarihten itibaren onun şiir ve hikâyeleri "Altaydıñ Tuularında" adlı seride ve mahallî gazetelerde çıkmaya başlamıştır. 1954 yılında "Stihter le Kuuçındar" adlı ilk antolojisi yayımlanmıştır. Bunu takiben "Süügen Cerim" (1959), "Kuuçındar" (1960), "Tuulardıñ Eezi" (1962), "Çañkır Eñir" (1966), "Kayçı" (1966) ve "Est Takoy Narod" (1975) adlı eserleri neşredilmiştir. S.S. Surazakov 1958 yılında Sovyet Yazarlar Birliği'nin üyesi olmuştur.

S.S. Surazakov şiir ve hikâyelerinde daha çok Sovyet düzeninin getirdiği değişimler ve buna bağlı olarak şekillenen günlük hayat ve düşünceleri işlemiştir. Onun bu tarz eserlerinde âdetâ bütün Sovyet edebiyatında görülen tekdüzelik gösteren tema ve ifadelere rastlamak mümkündür. Meselâ "Ulu Gaye" adlı şiirinde komünizmin insan hayatına getirdiklerini "Ne tarafa baksam şehirler kuruluyor, ne tarafa gitsem motorlar çalışıyor" şeklinde dile getirir. Ona göre sovyet halkının yüce gayesi bütün insanlığın da ortak yüce gayesi olmalıdır. Bu gaye komünizmdir. Halkın huzur içinde yaşaması, rahat hayat sürmesi bu kelimeye bağlıdır.

Şair "Tuulardıñ Eezi" adlı şiirinde Altay Türklerinin inançlarıyla komünizm ve modernizmi mukayese eder. Sovyet insanının dağların, nehirlerin iyelerinden korkmadığını, ona inanmadığını, insanı tabiata bağlamak yerine, tabiatı kendisine bağlayarak ondan çok fayda sağladığını anlatmaya çalışır. Buna rağmen Surazakov'un edebî eserlerinde içinde yetiştiği sistemde kendine yer bulmaya çalışan bir bilim adamının istekleriyle vatanına ve milletine duyduğu sevgi ve bağlılık hislerinin çelişkisi hissedilir. Onun eserlerindeki bu çelişki en güzel şekilde "Andıy Albatı Bar" şiirinde göze çarpar.

Surazakov gelenekten istifade ederek yazdığı "Argımak" adlı uzun manzumesinde ise baskıcı ve zalim bir kağan tarafından anne ve babasının elinden zorla alınmış Aydar adlı bir delikanlının hürriyet mücadelesini anlatır. Şiirde Aydar'a bir ihtiyar gerçekleri anlatarak ona yol gösterir, kurtulması için argımak atını bulması gerektiğini söyler. Gerçekleri öğrenen Aydar argımağın terini içerek yaklandığı hastalıktan kurtulur. Zalim kağanın âşık olduğu Ay-sılu adlı kızıyla birlikte efsanevî argımağa binerek kaçar, anne ve babasına kavuşur.

Modern Altay edebiyatında daha çok şairlik yönüyle tanınan bir diğer önemli isim **Arjan Oyunçinoviç Adarov**'dur (1932-). Adarov 1932 yılında Oñdoy bölgsinde bulunan Kayırlık'ta doğmuştur. 1952 yılında Dağlık Altay'daki eğitimini tamamlayarak Moskova'daki Gorki Edebiyat Enstitüsü'ne devam etmiştir. 1956 yılında yazarın ilk kitabı olan "Ursul" yayımlanmıştır. Adarov'un diğer şiir kitapları şunlardır: "Keler Tañdar" (1956), "Cüregimniñ Kojoñı" (1958), "Küskü Salkın" (1960), "Künge Cuuk Cer" (1963), "Köçkünder" (1966), "Töröl Cerimniñ Salımı" (1969), "Altın Cerim, Altayım" (1976). Ayrıca yazarın "Burılganı" (1960) ve "Tündegi Cıldıstar" (1961) adlı hikâye kitapları ile "Amadu" (1964) adlı bir uzun hikâyesi mevcuttur. Adarov'un eserlerinin bir çoğu Rusçaya da çevrilerek Moskova ve Barnaul'da yayımlanmış, "Altay Küler" adlı eseri ise Kazak Türkçesine aktarılmıştır.

Yazdığı eserlerle Modern Altay edebiyatına zenginlik kazandıran **Lazar Vasilyeviç Kokışev** (1933-1975) 1933 yılında Şebalin bölgesinde bulunan Kamlak'da doğmuştur. 1952 yılında Dağlık Altay'da eğtimini tamamladıktan sonra Moskova'da Gorki Enstitüsü'nde edebiyat eğitmi almış, buradaki eğitmini 1957 yılında tamamlamıştır. Henüz öğrenciyken edebiyat hayatı başlayan

Kokışev'in ilk şiirleri "Altaydıñ Çolmonı" adlı gazetede çıkmıştır. İlk şiir kitabı olan "Altın-Köl" ise 1956 yılında yayımlanmıştır. Yazarın Tuba boyuna mensup birisinin başından geçenleri hicivli ve komik bir tarzda anlattığı "Tuba" adlı şiir kitabı da 1958 yılında yayımlanmıştır. Kokışev'in diğer şiir kitapları şunlardır: "Kızıl Çeçek" (1961), "Ekinçi Cürüm" (1963), "Col" (1964), "Sanaalar" (1967). Bunların dışında Kokışev'in "Tuulardañ Kelgen Baldar" ve "Tuulardıñ Uulı" adlı iki bölümden oluşan uzun hikâyesiyle "Tumantık Arkıt" adlı bir tiyatro eseri vardır. Kokışev'in şiirlerinden seçmeler "Men Slerdi Süügem" adıyla 1983 yılında yayımlanmıştır.

Kırk iki yıllık kısa ömrüne bir çok eser sığdıran ve Altay edebiyatının en velûd şahsiyetlerinden biri olan Kokışev asıl ününü yazdığı romanlarla kazanmıştır. Yazarın "Arina" ve "Çöldördiñ Çeçegi" (1968) adlı iki romanı vardır ki bunlardan "Arina" Altay edebiyatının asıl manada ilk romanı kabul edilir. Bu romanda yazar Arina adlı bir genç kızın devrimin ilk yıllarından başlayarak hayatı ve Dağlık Altay'daki siyasî, sosyal ve ekonomik durumu anlatmıştır. "Çöldördiñ Çeçegi" adlı romanda ise Arina'dan sonraki nesli temsil eden ve kolhozda çobanlık yapan Cergeley adlı bir genç kızın II. Dünya Savaşı'ndan sonra hayatında gelişen olaylar hikâye edilmiştir. Her iki roman da 1980 yılında "Altaydıñ Kıstarı" adıyla birarada tekrar yayımlanmıştır.

Modern Altay edebiyatının yukarıda zikredilen edebî şahsiyetlerinin yanında bugün bir çoğu hayatta olan bir başka kuşağı daha vardır. Bu kuşak bir öncekilere nisbeten daha iyi yetişmiş ve edebî açıdan daha iyi eserlerle beslenmiş kabul edilebilir. Fakat yönlendirilmiş bir edebiyatın içinde eser vermek zorunda oldukları için bunların da eserlerinde çeşitlilik göze çarpmaz. Bu kuşağın temsilcilerinden biri **Aleksandra Federovna Saruyeva**'dır (1934-). Yazar 5 Aralık 1934 tarihinde Oñdoy'da doğmuştur. 1922-30 yılları arasında Oñdoy'daki eğitimini tamamladıktan sonra 1930-34 yılları arasında ise teknik eğitim dalında yüksek öğretimini yapmıştır. Saruyeva üniversite yılları boyunca iyi bir müzik eğitimi de almıştır. 1936 yılından itibaren öğretmenliğe başlayan ve komünist partinin yayın organlarında görev alan Saruyeva bu yıllarda bazı yazarların kitaplarının redaktörlüğünü de yapmıştır.

1940 yılında Leningrad'daki pedagoji enstitüsüne devam ederken Leningrad kuşatması sırasında yaralanarak Dağlık Altay'a geri dönmüştür. Yurduna döndükten sonra radyoda çalışmaya başlamıştır. 1951 yılında "Altaydıñ Tuularında" adlı yıllıkta "Kolhozçı Cırgal", 1953 yılında "Irıs Kereginde Kojoñ" adlı manzumeleri çıkmıştır. Aynı yıldan itibaren "Çeçektel, Törölis", "sırga", "Almas", "Enemniñ Çolmonı", "Ülgerler", "Tebe, Moy, Kray", "Kargana" adlı eserleriyle çocuklar için hazırladığı "Köktiyekter" adlı kitapçıkla "Cadalu Kaya" adlı masal kitapları yayımlanmıştır. 1967 yılında ise Saruyeva'nın ilk nesir kitabı olan "Kiji Irıska Tuulgan" yayımlanmıştır.

Modern Altay edebiyatının roman sahasında en çok tanınan isimlerinden biri de **Erkemen Matinoviç Palkin**'dir (1934-). Palkin 1934 yılında Oñdoy'a bağlı Colo'da doğmuştur. Orta öğrenimini Karakol ve Dağlık Altay'da tamamlayan Palkin 1957 yılında Moskova'da edebiyat eğitimi gördükten sonra Dağlık Altay'da radyoculuk ve gazetecilik yapmıştır.

1950 yılında edebiyat hayatına başlayan Palkin'in ilk şiir kitabı 1956 yılında yayımlanan "Cañı Kiji"dir. Bu kitabınının dışında yazarın "Töröl Ulus" (1958), "Cañı Öy" (1960), "Kara Ot" (1964), "Süünçiler" (1968), "Törölimniñ Tañı" (1972), "Cerdiñ Tıñıjı" (1977) adlı şiir kitaplarıyla "Kulun Kişteyt"

(1962) ve “Alan” (1966) adlı romanları vardır. Bu romanlar ikisi bir arada 1978 yılında tekrar yayımlanmıştır. Alan romanında yazar Alan adında bir gencin II. Dünya Savaşı’ndan döndükten sonra kendisine yeni bir hayat kurmasını anlatır.

Palkin’in eserleri Dağlık Altay’ın dışında okuyucu bulmuş, “Drujba Naradov”, “Smena”, “Sibirskie Ogni”, “Yunost” adlı dergilerle “Galos Gornogo Altaya”, “Poet, Naradov Sibiri” adlı antolojilerde yayımlanmıştır. Şiir kitaplarından ikisi Moskova’da Rusça olarak “Takoy Obıçay” (1976), “Radnoy Kray” (1978) adıyla yayımlanmıştır.

Bu dönem Altay edebiyatının bir diğer temsilcisi **Aleksandr Yanganoviç Eredeyev**’dir (1934-). Yazar 8 Mart 1934 tarihinde Oñdoy bölgesinde bulunan İyin adlı yerde doğmuştur. Dağlık Altay’daki veterinerlik fakültesinden mezun olan Eredeyev’in ilk şiir kitabı olan “Ezlik” 1961’de yayımlanmıştır. 1962 yılında Moskova’daki Gorki Edebiyat Enstitüsü’nü kayıt yaptıran şair 1967’de buradaki eğitimini tamamlamıştır.

Eredeyev’in yayımlanmış eserleri şunlardır: “Adı Cok Çeçekter” (1963), “Sıgınnıñ Üni” (1966), “Caylukuştıñ Lirikazı” (1969), “Çañkır Telekey” (1970), “Çertişke” (1971), “Komıs” (1972), “Surgulcın” (1980).

Modern Altay edebiyatının bilhassa nesir sahasında en verimli ve başarılı sanatçılarından biri **Boris Ukaçinoviç Ukaçin**’dir (1936-). Ukaçin 1936’da Oñdoy’a bağlı Kayırlık köyünde doğmuştur. 1956 yılında Dağlık Altay’daki eğitimini tamamladıktan sonra askere çağrılmış ilk şiirlerini de bu yıllarda yayımlamaya başlamıştır. Askerden döndükten sonra radyo radyo ve gazetecilikle uğraşan Ukaçin, daha sonra Moskova’daki Gorki Edebiyat Enstitüsü’nü bitirmiştir.

Ukaçin’in ilk şiir kitabı olan “Coldor” 1960 yılında yayımlanmıştır. Yazarın diğer yayımlanmış eserleri şunlardır: “Cakşı Ulus” (1961), “Men Kem” (1963), “Çañkır Teñerili Cer” (1968), “Argımaktıñ Mañı” (1973), “Möñkülük Altaydıñ Cañılgazı” (1977), “Rojdenıe Vesnoy” (Barnaul, 1969), “Zemlya Snego Neba” (Moskova, 1970), “Ya jdu Belego Lebedya” (Moskova, 1971), “Vetka Gornogo Kedra” (Moskova, 1974), “Beg Argımaka” (Moskova, 1975). Yazar uzun ve kısa hikâyelerini “Eelü Tuular” (1971) adlı eserinde toplamıştır. Bu eserde “Eelü Tuulardıñ Sıgındarı” ve “Öydiñ Öñi” adlı uzun hikayelerle “Kara Baarçık”, “Kış Baştalıp Turarda”, “Adalar” adlı hikâyeler vardır. Yazarın “Süüş ve Öştöjü” adlı eseri “Öltürgen Bolzom Toronı”, “Eelü Tuular” adlı iki uzun hikâyesini içerir. Bu kitap 1981 yılında yayımlanmıştır. Ukaçin’in “Aydıñ-Künniñ Belgezi” adlı şiir kitabı ise 1993’te neşredilmiştir.

Altay edebiyatının yaşayan isimlerinden biri olan **Küügey Çırbıkçinoviç Tölösöv** (1937-) Şebalin bölgesine bağlı Kaspa köyünde dünyaya gelmiştir. On iki hayvanlı Türk takvimine göre Küük ayında doğduğu için Küügey olarak adlandırılmıştır. II. Dünya Savaşı’nda babasını kaybeden Tölösöv, okula başladığı 1946 yılında da annesini kaybetmiştir. Bundan sonra anneanne ve dedesi tarafından büyütülen Tölösöv ilköğrenimini Şebalin’de tamamlamıştır.

Askerlik görevini yaptıktan sonra Moskova’ya giderek Gorki Enstitüsü’nde edebiyat eğitimi alan Tölösöv 1970 yılında bu enstitüden mezun olmuştur. Yazarın yayımlanmış kitapları şunlardır: “Kayda Ol Col” (1968), “Ak Kuular” (1969), “Çalındu Calañdarga” (1974), “Coldordıñ Beltirinde” (1976), “Küski Calbraktar” (1976), “Tanıbagan” (1980), “Turnalar Degen Kojoñım” (1981). Ayrıca yazarın dört

bölümden oluşan “Kadın Caskıda” (1987) adlı bir de romanı vardır. Yazarın kendi hayat hikâyesinin, yeni şiirlerinin ve Altay edebiyatının bazı şahsiyetleri hakkında anekdotların yer aldığı “Kubal Baskan Ot Canında Sanaalar” adlı kitabı 1997 yılında yayımlanmıştır.

Modern Altay edebiyatının en kabiliyetli yazarlarından birisi **Cıbaş Börükoviç Kayınçin**’dir (1938-). Kayınçin Kan-Oozı bölgesine bağlı Ekenur köyünde doğmuştur. Orta öğrenimini köyünde tamamladıktan sonra öğretmen okulunu bitirmiştir. Askerlik görevini yaptıktan sonra kütüphanede görev almış, 1970 yılında ise Moskova’daki Gorki Edebiyat Enstitüsü’nden mezun olmuştur.

Kayınçin’in ilk kitabı “Cañıs Cerdiñ Uluzı”dır. Bunu takip eden eserleri ise “Deremne” (1970), “Attarıs Cañıs Çakıda” (1974), “Koyçılar” (1976), “Lyudi Odnoy Dolini” (1974), “Ego Zemlya”dır (Moskova, 1976). Yazarın beş hikâyesinin (Çeden, Erdiñ Ereeni Eki, Aba-cıştıñ Balazı, baş la Bolzın, Tit Trişki’nin Canganı), dört piyesinin (Tuular Baştay Kıygı, Aydardıñ Bajı, Ene, Börük-Kijiniñ bajı) ve tercümelerinin yer aldığı “Kargan Tıt” adlı eseri ise 1994 yılında yayımlanmıştır.

Altay edebiyatının yaşayan en önemli şahsiyetlerinden ikisi **Pasley Samık** (Vasiliy Tordoyeviç Samıkov) (1938-) ve **Borontoy Yangoviç Bedurov**’dur (1947-). Pasley Samık Şebalin bölgesine bağlı Kaspa köyünde doğmuştur. Moskova’daki Gorki Edebiyat Enstitüsü’nden mezun olan Samık Altay Yazarlar Birliği’nin başkan yardımcılığını yapmış, ve 1972’den beri de

Rusya Yazarlar Birliği’nin üyesidir. Edebiyatta Nazım Hikmet’in kendisi için yol göstericisi olduğunu belirten Samık’ın yayımlanmış eserleri şunlardır: “Kün Uulı” (1964), “Calkın Sokkon Cürek” (1966), “Ot-calbış Sıgın” (1968), “Ceyne” (1969), “Möñkülük Salkın” (1972), “Pesn Moya Altay” (1974), “Alagün Caaş” (1976). Ayrıca Pasley Samık’ın Türkiye türkçesiyle yazdığı “Türkiyem” adlı bir şiiri de vardır. Samık bu yönüyle Türkiye Türkçesiyle şiir yazan ilk Altay şairidir.

Bedurov ise 20 Mart 1947’de Oñdoy’a bağlı Kuladı köyünde dünyaya gelmiştir. Orta öğrenimini Dağlık Altay’da 1956 yılında tamamladıktan sonra bir süre radyoda çalışmış daha sonra Moskova’daki Gorki Edebiyat Enstitüsü’nden mezun olmuştur. Bir süre Altay Yazarlar Birliği’nin başkanlığını yapan Bedurov’un yayımlanmış eserleri şunlardır: “Kırlardıñ Budugı” (1971), “Teñeriniñ Çakızı” (1981), “Altaydıñ Alkıştarı” (1985). Bedurov’un şiirlerinin bir kısmı Y. Smelyakov tarafından Rusçaya çevrilmiştir.

ADAROV, A. O., **Cüregimniñ Kojoñı**, Gorno-Altaysk, 1958.

BASKAKOV, N. A., **Altayskiy Folklor i Literatura**, Gorno-Altaysk, 1948.

BEDUROV, Y. B., **Teñeriniñ Çakızı**, Gorno-Altaysk, 1981.

DİLEK, Figen, "Göktürk Bengü Taşlarından Günümüz Altay Türkçesine Ulaşan Kelimeler", **Sibirya Araştırmaları**, (yay. haz. Emine Gürsoy Naskali), İstanbul, 1996, s. 139-145.

DİLEK, İbrahim, "Altay Türkleri Edebiyatı", **Türk Dünyası El Kitabı**, C. IV, S. 451-483.

KANDARAKOVOY, E. P., **Altayskiy Folklor**, Gorno-Altaysk, 1988.

KATAŞ, S., OPONGEŞEVA, M., ÇİÇİNOV, V., **Altay Literatura**, Gorno- Altaysk, 1977.

KATAŞEV, S., KİNDİKOVA, N., **Altay Literatura Kereginde Sanaalar**, Gorno-Altaysk, 1992.

KAZAGAÇEVA, Z., SURAZAKOV, S. S., **Altay Literatura**, Gorno- Altaysk, 1978.

KAZIMOĞLU, Samir, **Türk Toplulukları Edebiyatı**, c. II, Ankara, 1997.

KİNDİKOVA, N., **Emdigi Altay Lirikanıñ Keerkedemi**, Gorno-Altaysk, 1994.

KİNDİKOVA, N. M., **Altay Literatura**, Gorno-Altaysk, 2000.

KOKIŞEV, L. V., **Tuba**, Gorno-Altaysk, 1958.

—–, **Men Slerdi Süügem**, Gorno-Altaysk, 1983.

KUÇİYAK. P. V., **Cuunadılgan Soçineyiler**, Gorno-Altaysk, 1967.

MAKSİMOVİÇ, K. İ., **Altay Folklor**, Gorno-Altaysk, 1995.

MUYTUYEVA, V. A., ÇOÇKİNA, M. P., **Altay Cañ**, Gorno-Altaysk, 1996.

PALKİNA, P. A., TADIKİN, V. N. ve d. "Sazon Saymoviç Surazakov", **Sovyetskaya Tyurkologiya**, No: 2. Mart-Nisan, Bakü, 1980, s. 109-110.

SURAZAKOV, S. S., **Altay Albatınıñ Çümdü Söstöri**, Gorno-Altaysk, 1961.

—–, **Altay Kep Söstör lö Ukaa söstör**, Gorno-Altaysk, 1956.

—–, **Altay Folklor**, Gorno-Altaysk, 1975.

—–, **Altay Literatura**, Gorno-Altaysk, 1995.

ŞODOYEV, İ. V., **Kızalañdu Cıldar**, Gorno-Altaysk, 1967.

TARBANAKOVA, S. N., Altay halklarının Folklorik Tiyatrosu, Sibirya Araştırmaları, (yay. haz. Emine Gürsoy Naskali), İstanbul, 1996, s. 323-331.

UKAÇİNA, K. E. - YAMAYEVA, E. E., Altay Alkıştar, Gorno-Altaysk, 1993.

YAMAYEVA, E. E. - ŞİNCİN, İ. B., Altay Kep-Kuuçındar, Gorno-Altaysk, 1994.

TUVA CUMHURİYETİ

Tuva (Tıva) Cumhuriyeti / Anar Somuncuoğlu [p.160-172]

ANAR SOMUNCUOĞLU

Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi (ASAM) Rusya-Ukrayna Araştırmaları Masası /Türkiye

Giriş

Rusya Federasyonu içinde olsun, Sibirya'daki milli idari oluşumlar içinde olsun, Tuva Cumhuriyeti ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Bunu belirleyen Tuva'nın tarihi, demografik durumu, milli bilinç seviyesi ve coğrafik konumudur. Rusya Federasyonunun diğer üyelerinden farklı olarak Tuva, Bolşevik Devrimi'ni takip eden iç savaştan hemen sonra Sovyetler Birliği'ne dahil olmamış, 1944 yılına kadar ayrı bir devlet olarak varlığını sürdürmüştür. Buna ek olarak, Tuva'nın dış sınırı bulunmaktadır ve Tuva, Sibirya içinde yerli halkın çoğunlukta olduğu tek idari birimdir. 1 Ocak 1998 verilerine göre, Tuva'nın nüfusu 309.700 kişidir. Bunların içinde Tuvalar-206.900 (%66,8); Ruslar -96.000 (%31,9); Hakaslar-2.100 (%0,7); Ukraynalılar-1.900 (%0,6) ve diğer halklar-2.800 (%0,9). Tuvalar daha çok kırsal bölgelerde yoğunlaşmışlardır, bazı uzak bölgelerde Tuvaların nüfusu toplam nüfusun %90'ını oluşturmaktadır.[1]

Görüldüğü gibi, Rusya'nın birçok milli cumhuriyet ve bölgelerinden farklı olarak, Tuva Cumhuriyeti'nin nüfusunun çoğunluğu cumhuriyete isim veren halktan oluşmaktadır. Bütün eski Sovyet Cumhuriyetlerinde Tuvaların toplam sayısı 200 binden fazladır. Tuva Cumhuriyeti'nde bütün eski Sovyet Cumhuriyetlerinde yaşayan Tuvaların %96'sı yaşamaktadır. Bunun dışında, Moğolistan'da da yaklaşık 30 bin Tuva mevcuttur.[2] Ayrıca Çin Halk Cumhuriyeti'nde de Tuvalar yaşamaktadır. Bunların sayısı 3000-4000'den fazla değildir.[3]

Doğu Sibirya'nın güneyinde bulunan Tuva Cumhuriyeti'nin Rusya Federasyonu içinde Hakasya ve Buryatya ile sınırı mevcuttur. Tuva'nın sınırdaş olduğu tek dış ülke Moğolistan'dır. Tuvalar Türk dilli bir halktır, fakat tarihi ve dini sebeplerden dolayı Moğol kültüründen etkilenmişlerdir. Bu ikili yapıdan dolayı Tuvaların kökeninin ne olduğu konusunda görüş ayrılıkları mevcuttur. Her ne kadar bazı bilim adamları Tuvaların dil bakımından Türkleşmiş, Moğol asıllı bir halk olduğunu savunsa da,[4] Tuvalar sadece dil olarak değil, köken olarak da Türk'tür ve kökenleri Yenisey Kırgızlarına dayanmaktadır. Abdülkadir İnan, Tuva Türklerinin antropolojik olarak Moğollardan çok farklı olduklarını ve Türk ırkının özelliklerinin koruduklarını belirtmiştir.[5]

Tuva Cumhuriyeti'nin nüfus yoğunluğu Rusya'nın en düşük nüfus yoğunluklarındandır: 1999 itibariyle 1 km kareye 1,8 kişi düşer. Şehir nüfusu yine 1999 rakamlarıyla, toplam nüfusun %47,8'idir. Aynı yıl Rusya'da ortalama şehirleşme oranı %73 olduğuna göre, Tuva Cumhuriyeti'nin göreceli olarak az şehirleştiği söylenebilir.[6]

Tuva Cumhuriyeti, dağlık bir bölgedir ve topraklarının yarısını dağlık ormanlar kaplar. Tuva'daki orman "kaynağı" yaklaşık 1 milyar 50 milyon metre küptür, her vatandaşın başına yaklaşık 25 hektar ya da 3,5 bin metre küp orman düşüyor. İklimi sert karasal, kuraktır. Yıllık yağışlar sadece 200 mm oluşturur. Tuva'daki neredeyse bütün nehirler Yenisey havzasına aittir.[7]

Sovyet Öncesi Tarih

Milâttan önceki 3.-2. ve milâttan sonraki 1-2. asırlarda Tuva'nın bugünkü toprakları Hunlara tâbi olmuş, sonra Siyevn-Pilerin, bir süre de Cücenlerin idaresinde bulunmuştur. 5-8. asırlarda Göktürkler ve Uygur devletleri hakim olmuşlardır. VIII. asırda ise Tuva topraklarının asıl yerlisi olan Yenisey Kırgızları güçlenmiş ve hakanlık kurup Uygurlardan egemenliği almıştır.[8] Yenisey Kırgızları 10. asrın başına kadar bölgede egemen kalmışlardır. 1207 yılında Tuva toprakları Cengiz Han Devleti'nin idaresine girmiştir. Çin'deki Moğol sülalesinin yıkılmasıyla ve Moğol devletinin bölünmesiyle, Tuva toprakları

Doğu Moğolların veya Oyrotların egemenliğinde kalmıştır. 16. yüzyıldan itibaren Tuva toprakları Altın Hanların idaresinde bulunmuş, XVII. yüzyılda Cungarya'nın idaresine girmiştir. 18. asrın ortasında Cungarya'nın yıkılmasıyla Tuva toprakları Çin'in Mançu idaresine girmiştir.[9]

Diğer birçok Sibirya halkı gibi, Tuvalar da aynı coğrafyada yaşayan Moğolların kültürel etkisinde kalmışlardır. Fakat Tuvalar üzerinde bu etkiyi daha güçlü kılan, din olmuştur. 18. yüzyılda Tuvalar Moğolların da inandığı Lamaist Budizmi kabul etmişlerdir. Bu dinin kabulü, Moğol etkisini önemli ölçüde arttırmıştır. Özellikle Tuvaların Moğolca yazılan dini kitapları kullanmaları ve yazı dili olarak Moğolca'yı kullanmaları bu etkiyi arttırma sebeplerindendir.[10]

Tuva Topraklarına Rusların Gelişi

Şu anda Rus idaresinde bulunan diğer Sibirya halklarından farklı olarak, Tuvalar Rusya'nın egemenliğine 17. asırda değil, ancak 20. asırda girmişlerdir. Bu husus, Rusya Federasyonu içinde bulunan diğer halklardan da Tuvaları ayırmaktadır.

19. asırda bu bölge, Çin ve Rusya arasındaki nüfuz mücadelesine sahne olmuştur. Bu mücadelede, bölgeye gelen Rus göçmenleri Rusya'nın emperyal politikasının araçları olarak kullanılmıştır. Bölgeye gelen ilk Ruslar, takipten kaçan Eski İnançlılardı. 19. asrın başından itibaren bölgeye kitlesel Rus göçü başlamıştır. Buraya göçen Ruslar her yerde olduğu gibi topraksız köylüler ve tüccarlardı. Üstelik o zamanlar Uryanhay denilen Tuva topraklarında bulunan altın madenleri, 1830 yılından beri madencileri de çekmeye başlamıştır. Mançu idaresi Rus göçünü engellemeye çalıştıysa da, başarılı olamamıştır. Bunun sonucunda Çin, Rusya ile masa başına oturmak zorunda kalmıştır. 1860 yılında Moğolistan'da da, Uryanhay'da da, Ruslara ticaret yapma iznini veren, fakat sürekli olarak yerleşmelerini yasaklayan Pekin Anlaşması yapılmıştır. Ama artık Mançu Çini bu tür yasakları gerçekleştirecek güçte değildi. Engelleme girişimlerine rağmen Ruslar bölgeye gelmeye ve yerleşmeye devam etmişlerdir.[11]

1870'lerde Rus göçü daha da artmıştır. Gittikçe artan Rus yerleşmeleri ve üstüne üstlük buradaki Rus tüccarların bütün Sibirya'da uyguladıkları sömürü yöntemlerini kullanmaları, yerli halk ile

Ruslar arasındaki gerilimi tırmandırarak Tuvaların yerli yönetimden sömürüyü durdurma talebinde bulunmalarına, sonuç alınamayınca da çatışmalara sebep olmuştur. Diğer taraftan yerleşen Ruslar “yerlilerin saldırılarına karşı” Rus Çarı’ndan askeri korumayı istemişlerdir. Durdurulamayan Rus göçünün karşısında 1870’lerde artık 200 kişiyle sınırlı olmak şartıyla sürekli yerleşimlere izin verilmiştir.[12]

1911 yılındaki Çin Devrimi, Mançuların Moğolistan ve Tuva üzerindeki kontrolünü kaybetmesine sebep olmuştur. Bu ise, Uryanhay’a Rus göçünü arttırmıştır. Rusya ile bağları artmasına rağmen Tuva eliti arasında Moğolistan ile birleşme isteği yaygındı. Moğolistan’la olan bağlar o kadar güçlüydü ki, Moğolların Çin’e karşı başlattığı bağımsızlık mücadelesine Tuva’dan asker bile gönderilmiştir.[13]

Tuva elitinin bir kısmı kaderlerini Moğolistan’la birleştirmek niyetinde olsalar da, Ruslar bu konuda farklı düşünüyordu. Kasım 1911’de Rusya Bakanlar Kurulu, Tuva’nın zengin kaynaklarından dolayı hızla kolonileştirilmesi gerektiği planını kabul etmiştir.[14]

1911’deki bağımsızlık mücadelesi sonucunda, Moğolistan Çin’den ayrılmıştır. Moğolistan’ın başarısından ilham alan Uryanhay seçkinlerinin küçük bir kısmı, 15 Şubat 1912’de Uryanhay’ın bağımsızlığını ilan etmiş ve en yüksek dini liderlerini devlet başkanı yapmak istemiştir. Bununla beraber, Rusya’dan onları korumasını ve savunmasını istemişlerdir. Bunun üzerine Rusya, Moğolistan ile görüşmelere başlamıştır. Sovyet tarih versiyonuna göre 1912-1913 yılları arasında Uryanhay seçkinleri Rusya’ya başvurarak Tuva’nın Rus İmparatorluğu’na dahil edilmesini arzu etmiştir. Bunun üzerine, 1913 yılında Ruslar, “Uryanhay beylerinin daveti ve mazlum Uryanhay halkının ricası” ile askeri kuvvetlerle Tuva topraklarına girmişlerdir.[15] Böylece, resmi olarak Tuva Rusya’nın protektoratı ilan edilmeden önce, Ruslar bu bölgede hakimiyetlerini sağlamışlardır. Temmuz 1914 yılında ise Uryanhay Rusya’nın protektoratına dönüşmüştür. Fakat bu statü gizli tutulmuştur.[16]

Tuva, Rusya’nın protektoratı haline dönüştükten sonra bölgeye olan Rus göçü daha da artmıştır. Bölgedeki demografik durum gittikçe Ruslar lehine değişiyordu. Böylece Tuva da, Rusya’nın ilhak ettiği diğer bölgelerde olduğu gibi Rus göçmenleri sömürgeleştirme aracı olarak kullanılmıştır. Tuva, Çarlık Rusyası’nın etki dairesine girdikten sonra, zaten daha önce artmaya başlayan Rus göçüne maruz kalmıştır. Rus göçü sayesinde 1912-1918 yılları arasında Tuva’daki Rus nüfusu %300 olarak artmıştır.[17]

Rus hakimiyeti altındaki Uryanhay’ı Transsibir demir yolu hattına bağlamak için bir demir yolunun yapımına başlanmıştır.[18] Böylece ulaşım olarak Tuva Rusya’ya bağlanmıştır. Bu şekilde Rusya’nın Tuva üzerindeki etkisi artırılmış, kitlesel göç kolaylaştırılmış ve Tuva’nın Rusya’ya ile kaynaşması hızlandırılmak istenmiştir. Çin hakimiyeti zamanında bu bölgede Çin yönetimi

tarafından tek bir Çinlinin iskan ettirilmemesinden[19] farklı olarak, Uryanhaylıları “Çinlilerden korumaya” gelen Ruslar, bölgeye kitlesel Rus göçünü başlatmışlardır.

Şubat 1917’deki Rusya’daki Burjuva devrimi, Rusya’nın Tuva’ya olan tutumunu değiştirmemiş, fakat Tuva’nın ilhakı artık gizli bir olay olmaktan çıkmıştır. İş başına gelen Geçici Hükümet, Uryanhay bölgesinin Rusya’nın protektoratı olma kararını onaylamıştır.[20]

Tannu Tuva Cumhuriyeti'nin Kurulması

Tuva'nın kaderini değiştiren 1917'deki Bolşevik Devrimi olmuştur. St. Petersburg'da iktidarın değişmesi Rusya'nın bütün bölgelerinde otorite boşluğunu yarattığı gibi, Uryanhay bölgesinde de otorite boşluğunu yaratmıştır. Bu otorite boşluğu ortamında Uryanhay'da Bolşevikler, Beyaz Ordu, Çinliler ve Moğollar, Tuva toprakları üzerine nüfuz mücadelesine girişmiştir. Ekim Devrimi'nden başlayarak Tuva'nın siyasi statüsü belirsizleşmiştir. Ülkenin toprakları Kızıl ve Beyaz Rusların birbirine karşı savaştığı İç Savaşa sahne olmuştur. Bu esnada Tuvalar iki taraftan da zarar görmüştür. Savaşan iki taraf da birçok Tuvaların ölümüne sebep olmuş, gıda malları ve hayvanlarına el koymuştur. Bu tür olaylar, Tuvaların yabancılara karşı ve özelikle Ruslara karşı olan düşmanlıklarını daha da arttırmış ve bölgedeki bazı Rus yerleşimlerini yıkmalarına sebep olmuştur.[21]

Tuva topraklarındaki otorite boşluğunun ve Kızılların-Beyazların silahlı çatışmalarının yarattığı karışıklıktan faydalanmak isteyen Çinliler ve Moğollar da bölgedeki etkilerini arttırmaya çalışmışlardır.[22]

Beyazlarla olan İç Savaş'ta Tuvaları kendi tarafına çekmek niyetinde olan Kızıllar, Tuvalara bağımsız Tuva Cumhuriyeti'nin kurulacağını vaad etmişlerdir.[23] 18 Haziran 1918'de ise, Rusya ve Tuva arasında Tuva'nın kendi kaderini belirleme hakkını içeren Rus ve Tuva halklarının dostluk ve işbirliği anlaşması imzalanmıştır. Bolşevikler Tuva'nın bağımsızlığını tanımışlardır. Anlaşmada ayrıca daha önce sahip oldukları toprakların Rus kolonicilerine geri verilmesini kararlaştırmışlardır. Anlaşmada ayrıca olası tehlike karşısında birlikte hareket edecekleri de belirtilmiştir-bu madde daha sonra Rusya'nın Tuva'nın içişlerine karışmasını kolaylaştıran bir bahane olmuştur.[24]

18 Temmuz 1918'de toplanan Bütün Tuva Huralı (Kurultayı), Tuva'nın bağımsızlığını ilan etmiştir. 3 yıl sonra, 13-16 Ağustos 1921'de Birinci Tuva Koşunları[25] Temsilciler Huralı toplanmıştır. Delegelerin büyük bir kısmı idarecilerden oluşuyordu. Ayrıca Sibirya Devrim Komitesi'nden 18 Rus ve Moğol Halk Devrim Hükümetinden 3 temsilci bulunuyordu. 14 Ağustos 1921'de Hural, Tannu Tuva Halk Cumhuriyeti'ni ilan etmiştir. Cumhuriyetin Anayasası kabul edilmiştir. Tannu Tuva Cumhuriyeti'nin başkenti olarak Hem-Beldır şehri (eski Belotsarsk) ilan edilmiştir.[26]

Bağımsız Tannu Tuva Cumhuriyeti

İç Savaş Kızılların zaferiyle bitince, Bolşeviklerin birçok halka verdikleri vaatlerden farklı olarak, Tuva'nın bağımsızlık vaadi gerçekleşmiştir. Temmuz 1924'te başlayan üç taraflı (Tuva, Moğolistan ve Rusya) görüşmelerin sonucunda Tuva'nın siyasi statüsü daha belirginleşmiştir. Bir yıl sonra Rusya ile diplomatik ilişkiler başlamıştır. Ardından, Kasım 1925'te Moğolistan'ın Büyük Huralı, Tuva'nın bağımsızlığını kabul etmiş ve 1926 yılında Moğolistan ve Tuva arasında diplomatik ilişkiler başlamıştır.[27]

Sovyet Rusyası'nın neden bağımsız bir Tuva Cumhuriyeti'ni kurdurduğu, neden Tuva'yı doğrudan Rusya'nın içine dahil etmediği konusunda çeşitli görüşler öne sürülmektedir. Rusya'nın büyük bir savaştan çıktığı, Bolşevikler İç Savaşta galip gelse de, Tuva'yı doğrudan topraklarına

katacak kadar güçlü olmadıkları görüşü mevcuttur.[28] Diğer taraftan, bağımsız Tuva'nın Sovyetlerin amacına daha iyi hizmet ettiği görüşü de vardır. Buna göre, Tuva'nın bağımsız bir Sovyet uydusu olması diğer ülkeleri etkileyebilirdi. Burada ilk baştaki amaç Çin'di.[29] Diğer taraftan, Tuva'nın ayrı bir devlet halinde olması Moğolistan'la birleşmesini engellemek için kullanılan bir araçtı. Nitekim, 1924 yılında Tannu Tuva Cumhuriyeti'nin Moğolistan ve Rusya tarafından de facto olarak tanınmasından hemen önce, Büyük Hural'da Moğolistan ile birleşme konusu yeniden gündeme gelmişti.[30] Şüphesiz bahsedilen iki faktör de bağımsız Tannu Tuva Cumhuriyeti'nin kurulmasına etki etmiştir.

Tannu Tuva Cumhuriyeti, Moğolistan'la beraber Sovyetlerin ilk uydu devletleriydi. Tuva, hem dışişlerinde hem de içişlerinde Moskova'dan tam bağımsız sayılamazdı. Tuva'daki Rus halkının Rusya hukukuna tabi olacağı daha ilk Hural tarafından kabul edilmiştir.[31] Böylece kurulan cumhuriyetin kendi nüfusu üzerinde bile tam egemenliğe sahip olmayacağı daha ilk baştan belli olmuştur.

Tannu Tuva Cumhuriyeti'nin siyasi hayatına gelince, ülkenin Rus etkisi ve Moğol etkisi arasında kaldığı söylenebilir. Moğollarla birleşme taraftarları yerel elit ve okumuş kesim arasında çoğunlukta olsalar da, Tuva'nın Rusya karşısında durabilmesi için dış desteğe ihtiyacı vardı. Ancak ne bölgede ne de dünyada Tuva'ya destek olabilecek bir güç mevcut değildi. Bölgedeki Moğol etkisi Tuva eliti tarafından gerçekleştirilen faaliyetler ola

rak kendisini gösteriyordu. Rusya bölgede hakim olan Panmoğolist düşüncelerden rahatsız oluyordu. Sovyetler Birliği'nin birçok bölgede uyguladığı, muhtemel güç odağı haline gelebilecek oluşumları parçalama siyasetinin bir yansıması, Tuva'da uyguladığı Moğol karşıtı politikalarda açıkça görülmektedir. Moğolistan Rusya'nın uydu devleti olmasına rağmen, geleceğini teminat altına almak isteyen Rusya, Panmoğolist akımları devamlı engellemiştir.

Diğer taraftan, ülkenin siyasetini etkileyebilmek için Rusya, Tuva'daki 12.000'lik Rus nüfusu arasında değil, Tuvalar veya diğer yerli halklardan olan destekçileri bulmalı veya kullanabilmeliydi. Bu anlamda Moskova tarafından eğitilmiş yerliler önem kazanıyordu.

Bunlardan biri, daha önce Komintern tarafından Tuva'ya gönderilen Buryat kökenli Çenkirov, 29 Ekim 1920'de Tuva Halk Devrim Partisi adında bir Marksist parti kurmuştur. Bu parti Rusların yoğun olarak yaşadığı Turan bölgesinde kurulmuştur. Kısa sürede bu parti, Tuva'yı yöneten esas siyasi güç haline gelmiştir. Rusya tarafından kurdurulmasına rağmen, içindei Rus yanlıları hakim değildi. O zamanın eliti arasında yaygın olan Moğollarla birleşme düşünceleri parti içerisinde ayrılığa sebep oluyordu. Bağımsızlığın ilk dokuz yılında dört farklı anayasanın birbirini izlemesi, Tuva Halk Devrim Partisi içindeki ve Tuva'nın siyasi güçleri arasındaki fikir ayrılıklarının yansımasıdır.[32]

1929 yılına kadar Moğol yanlılarının daha etkili olduğu görülmektedir. 1925 yılından itibaren Tuva'daki Sovyet temsilcisi Moğol yanlılarının faaliyetlerini sınırlandırmaya çalışsa da, hem hükümette hem de Tuva Devrim Halk Partisi'nde Panmoğolist düşünceler güçlüydü.[33] Tannu Tuva Cumhuriyeti'nin ilk lideri Donduk, Moğollara yakın olma ve Budizm'i yaygınlaştırma politikasını yürütmüştür. Gençlere dini eğitim sağlanmış ve manastırların sayısı arttırılmıştır. Yürütülen politikaların sonucunda, bağımsızlığın yedi yılı içinde Budist manastırlarının sayısı 22'den 26'ya

çıkmıştır. Mart 1928'de Tuva'da Lamaların kongresi yapılmıştır. Donduk'un iktidarda olduğu zamanlar Tuva'da çıkan ilk gazete, 1925'te yayınlanmaya başlamış ve Moğolca yayın yapmıştır. İsimler de Moğollaştırılmıştır. Daha önemlisi, 1920'lerde Rusya'ya ve Moğolistan'a yaklaşık aynı sayıda Tuva genci okumaya gönderilmiştir.[34] Böylece Donduk yönetimindeki Tuva'nın Sovyetler Birliği'nden daha bağımsız bir politika izlediği görülmekte ve Moğol taraftarı fikirlerinin hayata yansıdığı belli olmaktadır. Buryat ve Kalmık dini liderleri Moğolistan'la birleşme politikalarını desteklemişler ve onların propagandalarını geniş ölçüde gerçekleştirmişlerdir.[35] Moğolistan ile birleşme politikasını yürüten Donduk, bunu başaramasa da, çabaları sonucunda 1926 yılında Moğol Halk Cumhuriyeti ve Tuva Cumhuriyeti arasında Dostluk Anlaşması imzalanmıştır.[36]

Tuva Cumhuriyeti'nde Sovyet Etkisinin Artması

Budizm'i yaygınlaştırma politikası çerçevesinde Donduk ve yanındakiler 1928 yılında din karşıtı propagandasını sınırlandıran ve Budizm'in Tuva'nın devlet dini olduğunu ilan eden bir kanun kabul etmişlerdir. Bu gibi düzenlemeye kadar derinleşen Budizm'i yaygınlaştırma ve Buryatlar, Kalmuklar ve Moğollar ile birleşme politikası, 1929'da Sovyetler'i harekete geçirmiş ve Tuva'daki Sovyet temsilcisi Starkov, Tuva rejimini sona erdirmekle görevlendirilmiştir. Halk tarafından desteklenen yönetimi devirmek kolay değildi, bunun için yerlilerin desteği gerekliydi.[37] Tuvaların Türk kökenli oldukları vurgulanmaya başlanmış ve Moğolca yer isimlerinin Tuvaca isimlerle değiştirilmesi teşvik edilmiştir. Bu dönemde Tuva komünistleri Tuvaların Türk kökenli olduklarını, Altay ve Hakaslar ile akrabalıklarını vurgulayarak, SSCB'ye katılmanın doğru olacağını savunmuşlardır.[38]

Fakat bu, işin propaganda boyutunu oluşturmuştur. Yönetimi değiştirmek için ise, Rusya, Tuva'daki genç kuşak ve daha önceki kuşak arasındaki ideoloji farkını kullanmıştır. Bu işi götürecek gençler Moskova'da Şark Emekçileri Komünist Üniversitesi'nde eğitim görmüşlerdir. Tuva Devrim Halk Partisi'nde Panmoğolizm güçlüydü, bu yüzden Rus yanlısı Tuvalar önce Tuva Devrim Gençlik Ligi üzerinde kontrol kurmuşlardır. Daha sonra, bu gençlerin yardımıyla partideki temizlik gerçekleştirilmiştir ve parti üyelerinin üçte ikisi partiden atılmıştır.[39]

1929 yılında Donduk, Moskova'nın başlattığı temizlikte azledilmiştir. Güç mücadelesi sonucunda Moskova tarafından eğitilen Salçak Toka galip gelmiştir. Tuva'daki siyasi kariyerine 1929'da Parti Merkez Komitesi'nin ideoloji sekreteri olarak başlayan Toka, bundan sonra, 40 yıldır Tuva'nın değişmez lideri haline gelmiştir.[40]

1929 yılından başlayarak Rusya'nın ülkedeki etkisini arttırmasının ve iç siyaseti daha fazla etkileme gücünü elde etmesinin sonucu olarak, yürütülen politikalar tamamen değişmiştir. Rusya içinde yürütülen politikalar Tuva'da da yürütülmeye başlanmıştır. Daha önce belirli amaçlarla diğer dinlere nazaran tolere edilen Budizm'e karşı saldırıyı başlatan Sovyet yönetimi, Tuva'da da Budizm ve Şamanlarla mücadele başlatmıştır. Diğer

taraftan toplumdaki güç dengeleri ve mülkiyet ilişkileri değiştirilmeye başlanmıştır.

1929 yılında bütün "sömürgecilerin" ve lamaların elinden oy verme hakkı alınmıştır. Şamanlara karşı yoğun propaganda başlamış, Şamanların halk nazarında itibarları zedelenmeye çalışılmıştır.

Budizm'e karşı başlatılan imha faaliyetleri sonucunda ise, lamalar ve manastırlar ortadan kaldırılmıştır. 1928 yılında Tuva'da 4813 lama ve 28 Budist manastırı bulunurken, 1932 yılında 15 lamanın bulunduğu sadece bir manastır kalmıştır.[41] Son manastır 1950'lerde yok edilmiştir.[42]

Fakat Tuva toplumunun eskiyle ve Moğolistan'la olan bağlarını koparmak için bütün bunlar yeterli değildi. Tuva'yı yeni bir şekle sokmak için yeni bir kültür gerekiyordu. Sovyet yönetimine göre, Moğol kültürünün etkisi kırılmalı ve Tuva kültürü hakim kılınmalıydı. Tuvaların Moğollarla olan bağlarını koparmak için şimdiye kadar edebi dil olarak kullanılan Moğolcanın yerine Tuva edebi dili oluşturulma planı icraya konulmuştur. 1930 yılında Tuvacayı edebi dil haline getirebilmek için "Latin esaslı yeni Türk alfabesi" kullanılmaya başlanmıştır. 28 Haziran 1930'da Tuva hükümeti, Tuva Latin alfabesinin kullanılması konusunda bir kararname yayınlamıştır. Bundan sonra Moğolcadan uzaklaşma ve Tuva edebi dilini oluşturma çalışmaları yürütülmüştür.[43]

Gerçekleştirilen dil devrimi, Tuvaların Moğol kültürünün etkisinden arındırılmalarını sağlamıştır. İlginç bir şekilde, Sovyetler Birliği birçok yerde Türk halklarının Türk olduklarını unutturmaya çalışırken, belirli bir dönem kendi amaçları doğrultusunda Tuvaların Türk olduklarını vurgulamak zorunda kalmıştır.

Sovyetler Birliği'nde geçerli olan düzene Tuva'yı yaklaştırmak için, dil devriminden ve dine karşı başlattığı tasfiye hareketinin dışında, ekonomi alanında da ciddi değişikliklerin yapılması gerekiyordu. Yeni ekonomik sistem, eski mülkiyet ilişkilerinin ve güç dağılımının değişmesi açısından da önem taşıyordu. Tuva'da ilk kolektifleştirme çabası 1929-1932 yılları arasında yapılmıştır. Yerli beylerin mallarına devlet el koymuştur. El konulan mülkler, devlet çiftliklerine ve kolektif çiftliklerine devredilmiştir. Birkaç yıl içinde 123 toprak kooperatifi ve 21 kolektif çiftlik oluşturulmuştur.[44] Oldukça hızlı başlayan kolektifleştirme Tuva'nın Sovyetler Birliği'ne girmesine kadar tamamlanamamıştır.

Tuva'nın ekonomisi Sovyet ekonomisinin bir parçası haline getirilmeye çalışılırken başlatılan kolektifleştirmeyle beraber, 1930 yılında ülkeye Sovyet uzmanlarının akımı başlamıştır. Sovyetler Birliği'nin o dönemin milliyetler politikasının bir parçası olarak yürütülen Tuva'nın sanayileşmesi de, Tuva'ya dışarıdan uzmanların gelmesini gerektiriyordu.[45] Bu da ülkedeki sanayinin Ruslar tarafından yönetilmesine yol açmıştır. Daha sonra Sovyet yıllarında Tuva'da, Tuvalar ve Ruslar arasında oluşacak olan sosyo-ekonomik farkın temeli daha o döneme dayanmaktadır.

Tannu Tuva'ya Ne Oldu?[46]

Siyasi ve ekonomik olarak gittikçe Sovyetler Birliği'ne doğru kayan Tuva Cumhuriyeti'nin doğrudan SSCB'ye bağlanması için tarihi fırsat II. Dünya Savaşı'yla doğmuştu. Savaşın ilk yıllarında bu meseleye eğilemeyen Rusya, savaşın sonuna doğru dizginleri eline almıştır.

Resmi versiyona göre 17 Ağustos 1944 yılında Tuva Halk Cumhuriyeti, Küçük Huralının Olağanüstü Kongresi'nde Tuva'nın SSCB'ye dahil edilmesi konusunda SSCB Yüksek Sovyeti'ne hitaben bir deklarasyon kabul etti. Aslında, Toka'nın hükümeti Tuva'yı Sovyetler Birliği'ne dahil etmek için daha önce üç deneme yapmıştır: 1939'da, 1941'de ve 1943'te. Bu çabalar, Kızıl'daki Merkezi Komite'nin aldığı işçiler ve çiftçiler adından yazılan mesajlardı. Mesajlarda Tuva'nın Rusya'ya katılması için ricalar vardı.[47] Bu mesajlar Çarlık Rusyası'na gönderilen (göndertilen) aynı konulu

mesajları hatırlatmaktadır ve bunlar ilhak öncesi meşru ortamı hazırlama çabalarından başka bir şey değildir.

1944 yılında Moskova, Tuva yönetimine zamanın geldiğini belirtmiştir. Artık işçilerden ve çiftçilerden gelen ricalar değil, daha resmi bir belge gerekiyordu. Bunun üzerine Tuva Devrim Halk Partisi'nin Politbürosu acilen Merkezi Komite'yi toplamış ve 17 Ağustos 1944'te Küçük Huralın Olağanüstü Kurultayı'nda, Sovyetler Birliği'ne katılma kararı alınmıştır. Resmi olarak Tuva Cumhuriyeti'nin 23. yıldönümü kutlamalarına katılmak için Tuva'da bulunan Sovyet ve Moğol delegasyonları, yapılan oylamada bulunmuşlardır. İki ay sonra, bağımsız bir devlet statüsünü kaybeden Tuva, Sovyetler Birliği içinde ne birlik cumhuriyeti statüsüne ne de Rusya Federasyonu içinde bir otonom cumhuriyet statüsüne dahi sahip olamadan, Rusya Federasyonu'nun bir otonom bölgesi olmuştur.[48] II. Dünya Savaşı'nda Rusya tarafından ilhak edilen Baltık devletlerinden farklı olarak, Tuva'nın ilhakı dış dünyanın tepkilerine yol açmamış, daha doğrusu bu olay dış dünya tarafından fark edilmemiştir bile. Ve yine, Çarlık Rusyası'nın yaptığı gibi, Sovyetler Birliği de iki yıldır hiçbir şey olmamış gibi davranıp, ancak 16 Ağustos 1946'da Tuva'nın Sovyetler Birliği'ne dahil olduğunu açıklamıştır.[49]

Sovyetler Birliği'ne Tuva Otonom Bölgesi olarak giren Tuva, Ekim 1961'de Rusya Federasyonu içinde otonom cumhuriyet statüsüne geçmiştir. Resmi versiyona

göre, 1961'de Tuva'nın parti ve Sovyet teşkilatları RSFSC hükümetine mektup göndererek diğer taleplerinin yanı sıra "otonominin geliştirilmesini" istemişlerdir. Buna cevap olarak, RSFSC Yüksek Sovyeti Başkanlık Divanı, 9 Ekim 1961'de yayınladığı kararnameyle Tuva'yı otonom cumhuriyete dönüştürmüştür.[50]

Sovyet Döneminde Tuva

Tuva, Sovyetler Birliği'ne katıldıktan sonra ülke, sahip olduğu bütün egemenlik haklarından mahrum kaldı. Bunun dışında, bu tarihten itibaren, Rusların Tuva'nın siyasi hayatına girdikleri görülmektedir. Daha önce Ruslar özel statüye sahipti, hatta Rus Komünistleri ayrı bir parti çerçevesinde örgütlenmişlerdi. İlhaktan sonra iki parti birleştirilmiştir. İlhaktan sadece beş yıl sonra, 1949 yılında, Tuva'da önemli mevkilerdeki üst düzeyli parti ve devlet yöneticileri çoğunlukla Rus ve Ukraynalı olmuştur, Tuvalar ikincil görevleri almışlardır.[51]

Tuva, Sovyetler Birliği'ne dahil olduktan sonra da, Rusya'nın Tuva'da yürüttüğü milletler politikasının amacı Panmoğolizmi ve Tuva milliyetçiliğinin dışa vurumlarını bastırmaktı. Propaganda ve eğitim yoluyla Moğolistan ile olan bağlar unutturulmaya ve Türk bağlantıları vurgulanmaya devam etmiştir. Diğer taraftan, halkı kültürel mirastan koparmak amacıyla Tuva'nın kültürüne, geleneklerine karşı da tedbirler alınmıştı. Alınan tedbirlerden biri, Şagaa veya ay takvimine göre kutlanan Yeni Yıl Festivali'nin yasaklanmasıydı.[52]

1970'lere kadar Budizm ve Şamanlar baskı altındaydı. Genel olarak Sovyetler Birliği'nde dinsizliğin propagandası yapılmasına rağmen, Ortodoks Hristiyanlığı daha çok tolere ediliyordu. Tuva'da ise, Budizm baskı altında olmasına rağmen, Rus Ortodoks Kilisesi, Eski İnançlılar ve hatta Baptistler kendi dinlerini devam ettirebiliyorlardı. 1950'lerde dinle mücadele kapsamında son Budist

manastırı yok edilmiştir. Budizm'e karşı yürütülen mücadele daha Tuva Sovyetler Birliği'ne girmeden önce başlamıştı, lamalar öldürülmüş veya kamplara yollanmışlardır. Şamanlar da halk üzerinde büyük nüfuza sahiplerdi. Eski güç dağılımını değiştirmeye kararlı olan Sovyet yönetimi Şamanlara karşı da mücadele yürütmüştür. 1931 nüfus sayımına göre, Tuva'da 725 Şaman bulunuyordu. Fakat 1944'ten sonra Şamanlar toplama kamplarına gönderilmiş ve çocuklarının okula gitmeleri yasaklanmıştır. Sadece çok uzak yerlerdeki şamanlar hayatta kalabilmiştir.[53]

1970'lerden başlayarak Sovyetler Birliği'nde Budist karşıtı propaganda yavaşlamıştır. Bunun sebebi, Sovyetler Birliği'nin din faktörünü uluslararası "barış" propagandası çerçevesinde kullanmak istemesiydi.[54] Şamanlar da toparlanmaya başlamış ve 1960'larda-1970'lerde tarih doktoru ve Halk Yazarı ünvanına sahip olan Kenin-Lopsan Monguş, halk geleneklerini incelemek için Tuva'yı dolaşırken, hayatta kalan Şamanları bulmaya çalışmıştır. Daha sonra, 1991'de bu kişi Şaman derneğini kurmuştur.[55]

Yürütülen milliyetler politikasının araçları sadece baskı ve idari yasaklar değildi. Tuva'nın uyumlu bir şekilde Sovyet sistemine entegre edilmesini ekonomik gelişme sağlayacaktı. Bu anlamda, ülke ekonomisinin geliştirilmesi ve Sovyetleştirilmesi önem taşımaktaydı. 1930 yılından itibaren Tuva ekonomisinin, Sovyet ekonomisinin birçok özelliğini taşımasına rağmen, yine de ilhak gerçekleştiği dönemde Tuva'nın ekonomisi Sovyet tipi ekonomisinden uzaktı: 1943 yılı itibariyle Tuva ekonomisinin %57,3'ünü özel sektör oluşturuyordu.[56] Yine 1943'te bütün büyükbaş hayvanların %93,5'i özel mülkiyetteyken, sadece %6,5'i devlet ve kolektif çiftliklerine aitti.[57]

Tuva'da ekonomik hayatın büyük ölçüde hayvancılıktan ibaret olması, Tuva'nın entegrasyonunu zorlaştırıyordu. Bu yüzden burada da, tıpkı Orta Asya'da olduğu gibi, bir sanayi hamlesinin gerçekleştirilmesi gerekli görülmüştür. Bunu sağlamak için ise, deneyimli işgücüne ihtiyaç vardı. Bu işgücünün sağlanması için, Sovyetler Birliği'nin diğer yerlerinde de yapıldığı gibi, çoğunlukla Rus ve Ukraynalı nüfustan yararlanılmıştır. Bunun sonucunda bölgedeki demografik durum, Tuvaların nüfus içindeki oranının azalması yönünde daha da değişmiştir.

Tuva, Sovyetler Birliği'ne dahil olduğu 1944 yılında Tuva'nın nüfusu yaklaşık 95.000 kişiydi ve bunların 81.000'i, yani %85'i Tuvaydı, diğerleri ise çoğunlukla Rustu.[58] 12 yıl sonra, 1959 yılında yapılan nüfus sayımına göre, Tuva'daki toplam nüfus 172.000 idi. Nüfusun %57'si, yani 98.000 kişi Tuva, %40'ı veya 69.000 kişi Rustu. Diğer halklar ise toplam nüfusun ancak %3'ünü oluşturuyordu.[59]

Görüldüğü gibi 12 yıl içinde Tuvaların toplam nüfusa olan oranı %85'ten %57'ye hızla düşmüştür. Rus göçü daha sonra da devam etmiş ve Tuvalar açısından kendi topraklarında azınlığa düşme tehdidi oluşmuştur.

Ancak Tuva'ya olan Rus göçü yine de diğer Sibirya bölgelerine yapılan göç kadar yoğun değildi. Tuva'nın hammadde açısından o kadar zengin olmaması buna etki etmiş olabilir. Sovyet sanayileşme planlarında Tuva önemli bir yere sahip değildi. Böylece zamanla Tuvaların yüksek doğum oranının da etkisiyle,[60] ülkeye gelen Rus nüfus bir ölçüde dengelenmiştir. Sovyetler Birliği'nde 1989'da yapılan son nüfus sayımına göre, Sovyetler Birliği içerisindeki Tuvaların toplam sayısı 206.160'tı. Bu

nüfusun 198.448'i, yani %98'i, Tuva Cumhuriyeti sınırları içinde yaşıyordu ve o zamanki Tuva nüfusunun %70'ini teşkil ediyordu.[61]

Tuva'da, Sovyetler Birliği zamanında, Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (RSFSC) içerisinde yer alan birçok otonom cumhuriyet ve diğer milli oluşumlardan farklı olarak, yerli halk çoğunluktaydı. Aslında bu durum, bir ölçüde Tuva'nın Sovyetler Birliği'ne geç girişine bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Üstelik, Sovyetler Birliği içerisindeki Birlik Cumhuriyeti statüsünde cumhuriyete sahip olan halklardan bile farklı olarak Tuvalar arasında ana dilini ilk dil olarak bilme oranı çok yüksekti. 1989 verilerine göre, Tuvaların %99'u Tuvacayı "ana dil" olarak nitelendirmiştir. Sadece %58'i Rusçayı ikinci dil olarak belirtmiştir.[62] Dolayısıyla demografik üstünlüğünün yanı sıra, kültürün en önemli bileşenlerinden olan dil de, birlik cumhuriyeti statüsünde olan bir çok cumhuriyete nazaran bile daha iyi korunmuştur. Bu da Rusya içindeki diğer birçok halka nazaran Tuvaların milli şuurunun yüksek olmasına etki etmiştir.

Rusya'nın çabasıyla Tuvaların konuştuğu dil, edebi dil haline getirilmesine rağmen, Moğol kültürünün etkisi bu şekilde kırıldıktan sonra, Sovyetler Birliği zamanında Tuvaların diline ilişkin devlet politikası Sovyetler Birliği'nin ve Rusya Federasyonu'nun herhangi bir yerinden farklı değildi. Resmi dil Rusçaydı. Devletle ilgili olan bütün yerlerde ve üniversitelerde Rusça kullanıldığı için ve Rusça insanlara daha iyi bir gelecek sağladığı için, Rus dili Tuvacaya göre çok daha avantajlı bir durumdaydı. Dolayısıyla, Tuvacanın kullanım alanlarının daraltılması için idari yasaklar getirilmese de, Rusçanın kullanımı yaygınlaşıyor ve asimilasyon sistemi adeta kendiliğinden işliyordu. Kendi çocukları için iyi bir gelecek isteyen anne babalar çocuğun Rusça bilmesi için gayret içindelerdi. Diğer taraftan şehirleşme de asimilasyonu hızlandıran faktörlerden biriydi. Fakat buradaki süreç doğal akışa da bırakılmış değildi. Sovyetler Birliği'ndeki milliyetler politikasının genel dinamiklerine bağlı olarak, Tuva'da da özellikle Brejnev zamanında Tuvaca eğitim sınırlandırılmıştır. Bütün bunlara rağmen, Tuvalar dillerini en iyi koruyan Sovyet halklarından biri olmuştur. Özellikle Tuvalar arasında düşük şehirleşme oranının da buna etki ettiği söylenebilir. Diğer taraftan tarihi şartlara da bağlı olan milli şuurun seviyesi de hesabın içine katılmalıdır.

Tuva'da yerli halkın çoğunlukta olması ve az Ruslaşmasının yanı sıra, Tuva, Sovyetler Birliği'nin diğer etnik oluşumlarından ve özellikle diğer Sibirya etnik oluşumlarından farklı olarak daha bağımsız bir geçmişe sahiptir. Bu açıdan sadece Sovyetler Birliği'ne geç girişi değil, Rusya İmparatorluğu'na da geç girişi önemli bir faktördür. Bu gibi faktörlerin milli bilinç seviyesini etkilememesi mümkün değildir. Bunun sebebi de toplum hafızasıdır. Kuşaklar arasındaki iletişim dolayısıyla Sovyet zamanında doğmuş olan insanların anne babalarının farklı düzende, Tuva için söylemek gerekirse, bağımsız Tuva Cumhuriyeti'nde yaşamış olmaları çok önemlidir. Tuva'nın Sovyetler tarafından ilhakının 20 yıl kadar gecikmiş olması bile bu açıdan çok önemlidir.

Bu tarihi, demografik ve kültürel şartlar, Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecinde Tuva'daki milli bilincin canlanmasına ve daha sonra Tuva'nın egemenlik mücadelesi vermesine sebep olmuştur. Diğer tarafta, bu şartlar toplumda etnik gerilimin artmasına da yol açmıştır. Halkın sosyo-ekonomik durumu ve bu durumun etnik gruplar arasında farklılaşması da etnik gerilimi arttıran diğer hususlardı. Sibirya'nın diğer yerlerinde de olduğu gibi, Çarlık zamanında olsun, Sovyet zamanında olsun, bölgeye

göç eden Ruslar her zaman yerli halka nazaran daha avantajlı durumda olmuşlardır. Çarlık zamanında Rus köylülerin en iyi toprakları aldıkları gibi, Sovyet zamanında bölgenin kalkındırılması için gönderilen ve büyük bir çoğunluğu Ruslardan oluşan Sovyet uzmanları veya işçileri Tuvalardan daha iyi hayat standartlarına sahip olmuştur. Bunun başlıca sebebi Sovyet öncesi Tuvaların hayat tarzı ve ülkenin ekonomik gelişme seviyesiydi. Tuva toprakları Sovyet etkisinde kalmaya başladığı zaman, çoğunlukla otlaklı hayvancılıkla uğraşan ve dolayısıyla göçebe ve avcı olan Tuvalar, daha sonra kolektif çiftlikleri çerçevesinde organize edildiyse de, bunlar Sovyet döneminde de kırsal kesimde yaşamaya devam etmiş ve hayvancılıkta veya diğer tarımsal faaliyetlerde istihdam edilmiştir. Buna karşılık Tuva'nın geliştirilmesi için gönderilen Ruslar daha çok işgücü ihtiyacının olduğu sanayi ve hizmet sektörlerinde istihdam edilmiştir. 1989 sayımına göre, Tuvaların %70'i kırsal kesimde oturuyor ve tarımla uğraşıyordu. Kalanlar daha çok mavi yakalı memurlardı veya ulaşım, enerji, konut ve komünikasyon gibi sektörlerde yoğunlaşmışlardı. Buna karşılık, yöneticiler genellikle Ruslardan oluşuyordu.[63] Bu gibi sebeplerden dolayı Tuva'da Ruslar ve Tuvalar arasındaki hayat standardı farklı olmuştur.

Tuvaların düşük hayat standardına ek olarak, Tuvaların doğum oranı RSFSC içinde en yüksek doğum oranlarındandı ve bu, hem Tuvaların nüfusunu arttırıyor hem de hayat seviyesinin daha düşük olduğu kırsal kesimde sosyal problemlere ve suç oranının artmasına yol açıyordu.[64]

Görüldüğü gibi, Sovyetler Birliği zamanında uygulanan milliyetler politikasının bir yansıması olan bölgeler arasındaki gelişmişlik farkını ortadan kaldırma uğraşları, sonuçta Sovyetler Birliği'nin birçok yerinde Rus

ların ve yerli halkların hayat standartlarının farklılaşmasına sebep olmuştur ki, bu da sonuçta birçok yerde etnik gerilime büyük katkıda bulunmuştur. Tuva Cumhuriyeti de bunun tipik örneğini oluşturmaktadır. Tuvalar kendi topraklarında ikinci sınıf vatandaş haline gelmişlerdir.

Hayat standartlarındaki farklılıkların etnik gerilime yol açmasını veya dışa vurulmasını belirli bir yere kadar engelleyen husus, Tuva'nın yönetiminde yerli halkın temsilinin Tuvaların cumhuriyet içindeki oranlarından daha yüksek olması olmuştur.

Perestroyka döneminde yukarıda sayılan olumsuz faktörler, ortaya çıkan ekonomik kriz ve rejimin zayıflamasıyla daha da pekiştirilmiştir. Zaten kendi topraklarında Ruslardan daha düşük hayat standartlarına sahip olan Tuvaların durumu daha da kötüleşmiştir. Farklılaşmış hayat standartları, sosyo-ekonomik şartların bozulması, rejimin gözden düşmesi, geleceğin belirsiz olması, inanç boşluğu gibi sebeplerden dolayı toplumdaki huzursuzluk artmıştır. Ruslar ve Tuvalar arasında oluşmuş olan hayat seviyesi farkları sorgulanırken, özellikle işsizliğin yaygın olduğu yerleşim yerlerinde Ruslar ve Tuvalar arasında sorunlar çıkmaya başlamıştır.

1990 yılından önce Sovyetler Birliği'nin sıradan vatandaşları arasında pek bilinmeyen, hatta belki de hiç bilinmeyen Tuva, adını duyurmuştur. 1990 yılının yaz aylarında Hovu-Aksu kasabasının diskosunda Tuva gençleri ve Ruslardan oluşan sivil güvenlik görevlileri arasında başlayan çatışmalar Tuvaların ve Rusların karışık olarak yaşadığı diğer yerleşim yerlerine de yayılmıştır. Bazı yerlerde Rusların evlerinin yakılma olayları da gerçekleşmiş, Tuva'nın başkenti Kızıl'da bazı Ruslar Tuvaca

bilmediği için dövülmüştür. Olaylar çıkınca bölgeye İçişleri Bakanlığı'nın özel birliklerinin -OMON'un- sevk edilmesi, gerginliği daha da artırmış ve yerli halkın tepkisine yol açmıştır.[65]

Yukarıda değinilen faktörlere ek olarak, Tuva gençleri arasında şiddetin yaygın olmasının başka sebepleri de mevcuttu. Bu sebeplerden birisi, SSCB'nin federal hapishanelerinin Tuva'da bulunmasıydı. Gençlerin şiddet olaylarına başvurmalarının diğer bir sebebi ise, Tuva kökenli çiftçi ailelerinin çocuklarının zorla yatılı okullara yollanmasıdır. Bu çocukların ailelerine ve topluma yabancılaşmaları sonucunda bu çocuklar şiddet eylemlerinin öncüsü olmuşlardır.[66] Diğer taraftan, fakir kırsal kesimlerdeki hızlı nüfus artışı da birçok sosyal probleme ve suç oranının artmasına sebep olmuştur.[67] Böylece meydana gelen çatışmalar, her ne kadar o zamanki Sovyet basınında da, sonraki araştırmalarda da sadece milliyetçilikle açıklandıysa, çatışmaların bir kısmı adi suç kapsamına giriyordu. Fakat Rusya Federasyonu'nda şu anda da var olan genel bir eğilime göre, Rus basını, sık sık halklar arası düşmanlığı kışkırtan bir görev üstlenmiştir. Meydana gelen olayları Tuvaların şovenizmine bağlayan basın, etnik gerilimi daha da tırmandırmıştır.

Mesela, 4 Haziran 1990 tarihli İzvestiya gazetesinde Tuva'da 88 Rusun öldürüldüğü ileri sürülmüştür. Oysa dört ay sonra 88 kişinin 60'ının yine Tuvalar tarafından öldürülen Tuvalar olduğu meydana çıkmıştır. Olaylarda sadece 7 Rus ölmüştü.[68] Buna rağmen, Tuva akıllarda Sovyetler Birliği'nin "sıcak noktası" olarak kalmıştır. Çıkan olaylar Sovyet basını tarafından Tuvaları şovenizmle suçlamak için kullanılmıştır. Şiddet eylemlerinden şahıslar değil, bütün halk sorumlu tutulmuştur. Tuvaların şiddet eylemlerine başvurmalarına yol açan sosyo-ekonomik ve psikolojik şartlar ihmal edilmiştir. Propagandanın etkisiyle Ruslar Haziran'da Tuva'yı terk etmeye başlamış ve 1990 Ağustos başı itibariyle 3.000 Rus Tuva'yı terk etmiştir.[69] Bütün Tuva halkı ise birden şiddet olaylarının "suç ortağı" haline gelmişlerdir. Ancak Sovyet propagandası ters teperek Tuvalar arasında hoşnutsuzluğun ve milli bilincin artmasına vesile olmuştur.

Tuva'da Milli Hareket

Tuva'daki milli hareket bir dil ve kültür hareketi olarak başlamıştır. 1989 yılında Kızıl'daki bir ortaokulun Tuvaca eğitim veren bir okula dönüştürülmesi için bir kampanya başlatılmıştır. Kampanyayı gerçekleştiren güçler, 25 Ekim 1989'da Tuva Sosyal Merkezi'ni kurmuşlardır. Merkezin başında 39 yaşındaki bir dilbilimci olan Kaadır-ool Biçeldey vardı. Biçeldey 1989'da Tuva Halk Cephesi'ni kurmuştur.[70]

13 Şubat 1990'da yapılan Halk Cephesi resepsiyonuna yöneticilerin gelmesi ve basında resepsiyon ile ilgili haberlerin çıkması Halk Cephesinin prestijini ortaya koymuştur. 14 Şubat 1990'da yapılması planlanan Tuva Halk Cephesi'nin kuruluş kurultayı yapıldığı zaman, Azerbaycan'daki olaylar patlak vermiş durumdaydı ve Sovyetler Birliği'ndeki değişen siyasi konjonktüründen dolayı Tuva Halk Cephesi'nin adı Demokratik Ortak Hareket olarak değiştirilmişti. Yine de Halk Cephesi olarak anılmaya devam eden hareketin kuruluş kurultayının 258 üyesi Tuva, 31'i Rus, 6'sı Buryatlardan seçilmiştir. Halk Cephesi cumhuriyet yönetiminin istifa etmesini, Komünist Partisi'ne ait olan binaların kültürel ve diğer faaliyetler için kullanılmasını talep etmiştir.[71]

Açıklanan Halk Cephesi programına göre demokratikleşmenin baş düşmanı bürokrasi idi. Tuva'nın birlik cumhuriyeti olması talep ediliyordu. Bunun dışında doğanın korunması, milli kültürün canlandırılması talep ediliyordu.

1980'li yıllardan itibaren Tuvalar arasında canlanmaya başlayan milliyetçilik, perestroyka yıllarında zirveye ulaşmıştır. Tuva Halk Cephesi toplumdaki bu canlanmayı yansıtan ve siyasi arenaya taşıyan bir hareket olarak, Tuva halkından büyük bir destek görmüştür. Hareketin ve lideri Biçeldey'in popülaritesi 1990'da yapılan RSFSC parlamento seçimlerinde ve 1991 Tuva seçimlerinde Halk Cephesi'nin galip gelmesinin sebebi olmuştur. Rusya parlamentosuna Tuva milletvekili olarak seçilen Biçeldey, 1991'de de Tuva Yüksek Sovyet başkanı olarak seçilmiştir. Böylece Tuva, milliyetçi bir lideri en yüksek göreve seçen Rusya'nın iki cumhuriyetinden birisi olmuştur (diğeri Çeçenistan'dı). Bunun dışında 9 Halk Cephesi üyesi Yüksek Sovyet'e seçilmiştir. Seçimlerden sonra Tuva'nın bütün yönetim kadrosu ilk kez tamamen Tuvalardan oluşmuştur.[72]

1990 yılında meydana gelen şiddet olaylarından sonra Halk Cephesi dağılmıştır. Onun yerine iki milliyetçi teşkilat vücuda gelmiştir: Egemen Tuva Halk Partisi (ETHP) ve daha radikal Hostug Tıva (Özgür Tuva) Halk Cephesi.

Kendi bünyesinde birçok derneği barındıran "Hostug Tıva" Halk Cephesi bağımsızlık talepleriyle ve milli ordu kurma önerileriyle ortaya çıkmıştır. Hostug Tıva, evsizleri, işsizleri ve eski tutukluları desteklemek için toplu gösterileri düzenleyerek faaliyetlere başlamıştır. "Hostug Tıva" sadece dar Tuva milliyetçilik ideolojisini değil, genel olarak Türk milliyetçiliği ideolojisini benimseyen bir partiydi. Bu yüzden başka Türkçü hareketlerle işbirliği yapmaya çalışan Hostug Tıva'nın başkanı 1992 yılında Bakü'de kurulan Turan (Türk) Halk Demokratik Partisi'ne Yönetim Kurulu üyesi olarak katılmıştır.[73]

1993 yılına kadar Hostug Tıva hareketi oldukça aktifti ve birçok miting ve protesto gösterisini düzenlemiştir. Tuva'nın tam bağımsızlığını savunan bu hareket, bu amaçla izinsiz gösteriler düzenlemiş ve bu konunun genişçe tartışılmasına yol açmıştır. Ancak her ne kadar Tuva halkı bulunduğu durumdan memnun olmasa da, Tuva'nın Rusya'dan ayrılmasının mümkün olmadığı yönünde toplumda genel bir görüş mevcuttu. Tuva'nın bağımsız olmasını engelleyen ekonomik olarak Rusya'ya tamamen bağımlı olması, gelişmemiş ekonomik yapıya sahip olması ve dışarıda desteğe sahip olmamasıydı. Bu yüzden Hostug Tuva'nın bağımsızlık fikri rağbet görmemiştir. Yine de Hostug Tuva federal anayasanın düşük oy almasında ve Tuva Anayasasının bağımsız bir ruha sahip olmasına katkıda bulunmuştur.

1992 yılında kurulan ETHP ise, sadece 1993 yılının yaz aylarına doğru güçlenmiştir. O dönemde "Hostug Tıva"dan ayrılan bazı insanlar ve yönetimde yer alan ikinci-üçüncü plandaki kişiler partiye katılmışlardır. Bu parti ılımlı resmi milliyetçiliği temsil etmiştir. Hostug Tıva hareketi Tuva'nın bağımsızlığını amaç olarak belirlerken, ETHP, Tuva'nın Rusya Federasyonu'nun bir üyesi olarak egemenliğe sahip olmasını amaç olarak edinmiştir.[74]

Halkın desteğini arkasına alan ETHP, Hostug Tuva'nın katılmadığı 1993 Yüksek Hural (Tuva'nın Parlamentosu) seçimlerine katılmış ve oylarının %62,9'unu alarak Hural'da siyasi partiler için ayrılan 5 sandalyeden 3'ünü kazanmıştır. ETHP'nin önemli faaliyetlerinin bir tanesi Rusya Federasyonu

Anayasasını reddetme kampanyası olmuştur. 1993 Anayasa halk oylaması öncesinde gerçekleştirdiği mitinglerin başarılı olduğu söylenebilir, çünkü federal Anayasa Tuva Cumhuriyeti'nde toplam oyların ancak %29,8'ini almıştır. ETHP'nin ve Hostug Tuva'nın yürüttükleri propaganda sayesinde federal otoritelere meydan okuyan Tuva Anayasası ise oyların %53,9'unu almıştır.[75]

Tuva milliyetçiliğinin teşkilatlanması karşısında, Tuva'da yaşayan Ruslar da örgütlenme ihtiyacını hissetmişlerdir. Halen de Rusların haklarını savunan bir teşkilat, faaliyet göstermekle beraber, bu teşkilat Tuva'nın siyasi hayatında etkili değildir.

Bugün için Tuva milli hareketi bir durgunluk içindedir. Yönetime giren eski milliyetçi liderler bir şekilde sisteme dahil olmuşlardır. Mesela Halk Cephesi'ni kuran Biçeldey 1999'da Putin'i destekleyen Yedinstvo partisinin listesinden Rusya Parlamentosu'nun alt kanadı olan Duma'ya milletvekili olarak seçilmiş ve şu anda Duma Milletler Komitesi'nin başkan yardımcısıdır. Biçeldey 2000'de Rus dilini koruyan kanunun düzenlenmesinde aktif bir rol üstlenmiştir.[76]

1990'lı yıllarda Tuva'da kötüleşen hayat şartları, toplumda olumsuz etkilere neden olmuştur. Bugün Tuva, Rusya Federasyonu içinde nüfusun arttığı dokuz bölgeden birisidir. Rusya'nın genelinde nüfus azalması süregiderken Tuva'da yüksek doğum oranlarının devam etmesinin etkisiyle nüfusun artması işsizliğin artmasına ve özellikle kırsal bölgelerde işgücü fazlasına yol açmaktadır. Tuva'da işsizlik oranı Rusya bölgelerinin işsizlik oranları arasında en yükseklerden birisidir. 1998 yılında Tuva'da işsizlik oranı %20 iken, bu rakam Rusya'nın genelinde %13'e eşitti.[77]

Tuva'daki zor hayat şartları ülkenin sosyal ve gerçek hastalıklara yenik düşmeye başlamasına yol açmaktadır. Alkolizm, uyuşturucu kullanımı, verem gibi hastalıklar had safhadadır. Kırsal kesimdeki işsizlik Tuva'yı uyuşturucu üreten bir bölge haline getirmiştir. Başka geçimi olmayan insanlar yabani kenevi yetiştirip, uyuşturucu elde edenlere satmaktadır.[78]

Tuva, Rusya Federasyonu içinde teorik olarak ayrılabilme şartlarına sahip olan cumhuriyetlerden birisi, hatta belki de tekidir. Bu şartlar yakın tarihte bağımsız olma, yerli halkın cumhuriyette çoğunlukta olması, dış sınırın bulunmasıdır.[79] Ancak Tuva'nın zayıf ekonomisi teorik bağımsızlığı bile baştan reddeden karaktere sahiptir. 1990'lı yılların başında kabaran milli duyguların dışında Tuva'nın egemenliğini destekleyecek başka bir etken olmamıştır. Tuva, gelişmemiş ekonomik yapısından dolayı Rusya içerisinde merkezden devamlı olarak yardım alan bölgelerdendir. Tuva ekonomisi halen çoğunlukla tarıma dayanmakta, sanayisi gelişmediği gibi, hammadde açısından da çok zengin değildir.

Tuva'da 1990'ların başında hakim olan milliyetçi duygular artık o kadar güçlü değildir. Doğal olarak, o zamanki özgürlük ve egemenlik heyecanı da geçmiştir. Rusya'nın bulunduğu zor ekonomik durum ve Rusya'nın fakir bir bölgesi olan Tuva'da ekonomik krizin yol açtığı sonuçlar halkın sosyo-ekonomik durumunu olumsuz etkilemiştir. Geçiş döneminin özellikleri ve ekonomik kriz, halkı olumsuz etkileyerek sosyal problemlerin artmasına yol açmıştır. Buna bağlı olarak, Sovyet zamanında da, gelir açısından Rusya ortalamasının gerisinde bulunan Tuvalar, ekonomik krizden çok fazla etkilenmiştir. Suç oranının artması, alkolizm gibi problemler Tuva toplumunu sarmıştır. Şu anda halkın en çok kendi geçim dertleriyle ilgilendikleri söylenebilir. Eskiden milliyetçi hareketin baş temsilcileri olan kişiler

arasında ve yönetimde de zaman içinde bir yumuşama yaşanmıştır. Heyecan geçip yerini pragmatizm almıştır. Yukarıdakilere bağlı olarak, cumhuriyetteki etnik durum da istikrarlıdır ve etnik problemler genel olarak yaşanmamaktadır. Ancak Rusya bölgelerinde etnikler arası ilişkilerin izlenmesini gerçekleştiren Etnolojik İzleme ve Çatışmaları Erken Önleme Ağının uzmanlarına göre Tuva'da potansiyel gizli etnik gerilim mevcuttur.[80]

Bugün Tuvalar arasındaki milli uyanış zor sosyo-ekonomik şartlardan dolayı arka plana itildiyse de, bu milli uyanış bir süreçtir ve devam etmektedir. Sovyet zamanında yok edilmeye çalışılan milli kültür canlanmaktadır. Kültürün en önemli bileşenlerinden olan dilin kullanımı gittikçe yaygınlaşmaktadır. Zaten Sovyet zamanında da Tuvaların %99'u anadiline hakimken, bugün Tuvacanın kullanım alanı genişlemekte, Tuvaca artık sadece günlük hayatta değil, işyerlerinde, resmi kurumlarda da yaygın olarak kullanılmaktadır. Bağımsızlığını kazanan bazı eski Sovyet ülkelerinde bile görülmeyen şekilde Tuvaca resmi kurumlara girmiştir. Tuva parlamentosunda genellikle Tuvaca konuşulmaktadır.

Tuva'da Devletleşme Süreci

Rusya Federasyonu içindeki diğer otonom oluşumların yaptığı gibi, Tuva da Aralık 1990'da egemenliğini ilan etmiştir. Devlet Egemenlik Deklarasyonu Tuva Cumhuriyeti'nin kendi topraklarında üstün güce sahip olduğunu ilan etmiştir. Tuva'nın etnik gerilim ocağı olarak sayılmasına rağmen, Tuva'nın egemenliği diğer Rusya Federasyonu üyeleri içinde en geç ilan edilen egemenliklerden olmuştur. Üstelik egemenliğin ilanı aslında Sovyetler Birliği'ni değil, Rusya Federasyonu'nu hedef alıyordu. Sovyet ve Rusya yönetimleri arasında süren iktidar mücadelesinde de Tuva yönetimi Sovyet yönetimini desteklemiştir.

15 Ağustos 1991'de Tuva'nın bağımsızlığının 70. yılı kutlanmıştır. Böylece Tuva'nın siyasi varlığı 70 yıl önceki bağımsız Tannu Tuva Cumhuriyeti'ne dayandırılmıştır. Tuva yönetiminin bu tarihi bağı vurgulamasından bu yana, yönetim gerçek bir bağımsızlık peşinde olmamıştır. Zaten mevcut şartlarda bu mümkün değildi. Ancak Tuva'nın egemenlik konusunda Rusya Federasyonu'na alacağı katı tutum, Tuva toplumundaki milliyetçiliğin gücünü ortaya koymaktadır. Ekonomik olarak tamamen merkeze bağlı olan bu bölge, Saha veya Tataristan gibi ekonomik açıdan güçlü olan cumhuriyetlerin egemenlik mücadelesinden çok daha farklı egemenlik mücadelesini vermiştir.

21 Ekim 1993 yılında Tuva Cumhuriyeti'nin Anayasası Tuva Yüksek Huralı tarafından kabul edilmiştir. 12 Aralık 1993'te federal Anayasa ve Tuva Anayasası için yapılan halk oylamasında ise, Tuva Cumhuriyeti Anayasası oyların %53,9'unu alarak halk tarafından onaylanmıştır. Buna karşın federal anayasa oyların sadece %29,8'ini almıştır. Böylece Tuva halkı aslında Tuva Anayasasının federal anayasadan daha üstün olduğu görüşünü belirtmiştir.[81]

Milliyetçi güçlerin etkisinde kalan Tuva Anayasası birçok açıdan dikkatleri üstüne çekmiş ve Rusya Federasyonu içinde merkeze en çok baş kaldıran bir anayasa olarak tanınmıştır. Tuva Anayasası'nın ilk maddesinde şu satırlar yer almaktadır: "Rusya Federasyonu içerisinde egemen demokratik bir devlet olan Tuva Cumhuriyeti, cumhuriyet boyunca yapılan halk oyalamasıyla Rusya Federasyonu'ndan çıkma hakkına sahiptir." Tuva Cumhuriyeti'ne Rusya Federasyonu'ndan ayrılma

hakkını tanıyan bu madde en çok tartışılan madde olmuştur ve RF içinde hiçbir idari oluşum benzer maddeye sahip olmamıştır. Anayasanın ikinci maddesinde ise, Rusya Federasyonu'nda siyasi kriz olağanüstü boyutlara varırsa, gücün Tuva'nın Yüksek Huralına, Tuva'nın cumhurbaşkanına ve hükümetine geçeceğini ilan etmektedir. Biçeldey'in sözlerine göre, bu madde, Rusya'da çıkabilecek beklenmeyen kökten değişikliklere karşı bir tedbirdir.

Mesela, 1993 yılındaki Yeltsin ve Parlamento arasındaki sorun Yüksek Sovyet'in feshedilmesiyle ve Parlamentonun bombalanmasıyla sonuçlanmıştır. Tuva Anayasası bu olaylardan kısa bir süre sonra kabul edilmiştir.[82]

Tuva Anayasası kabul edildikten sonra, federal merkez hemen tepki göstermiş ve Milliyetler Bakanlığı'nın komisyonu Tuva'ya hareket etmiştir. Komisyon, Tuva Anayasasının en az üç maddesinin RF Anayasası'na uymadığını ortaya çıkartmıştır. Bu farklılıklar dört konudaydı:

- Tuva Cumhuriyeti'ne RF'den çıkma hakkının tanınması;

- Toprağın alım satımının yasaklanması;

- Kojun (ilçe) başkanlarına cumhuriyet hükümetinde bakan statüsünün verilmesi, halbuki RF Anayasası, yerel yönetim liderlerinin federal yönetim organlarında yer almalarını yasaklar;

- Tuva Cumhuriyeti hükümetine savcı ve hakimleri atama hakkının verilmesi, halbuki RF Anayasası'na göre bu atamalar sadece Rusya Genel Savcılığı'nın ve federal yönetimin onayıyla yapılır.

Bunun dışında, Tuva Anayasası'na göre, Tuva Cumhuriyeti Büyük Huralının (Kongrenin), cumhuriyet Güvenlik Kurulunun ve Tuva Cumhurbaşkanı'nın önerileriyle Yüksek Hural (parlamento) savaş ve barış konularında karar verme hakkına sahipti.[83]

Federal Komisyonun Tuva'ya hemen gitmesine ve uyumsuzlukları tespit etmesine rağmen, bu problem 1996 yılına kadar halledilmemişti. Tuva ve federal merkez arasındaki hukuki sorun RF içinde en aşırılardan olmasına rağmen, o günler için bir istisna değildi ve hem demokratikleşmenin gereği hem de merkezin zayıflığından dolayı yaşanan ortak bölgeselleşme sürecinin doğal bir parçasıydı. 1990'ların başında güçlenen milli bilincin ve milliyetçiliğin bağımsızlık taleplerine dönüşmesini veya bağımsızlık taleplerinin geniş taban bulmasını engellemeye çalışan merkez idare, bölgelerin istediği hukuk düzenlemelerini yapmalarına karşı çıkamamıştır.

1993'ten sonra Tuva Anayasası'nın federal hukuk mevzuatına aykırı olduğu birçok kez dile getirilmiş, fakat bu konuda bir ilerleme sağlanamamıştır. İlk Çeçen Savaşı bütün Rusya Federasyonu'nu derinden etkilemiştir. Ocak 1995'te Tuva parlamentosu, diğer birçok otonom bölgesinin yaptığı gibi, Tuvalı askerlerin Çeçenistan'a gönderilmesini protesto etmiştir.[84] Çeçenistan ile olan problem savaşa dönüşünce, bölgesel politika ve milliyetler politikası, Moskova'nın gündeminin ilk maddesini oluşturmuştur. 1995'te federal yönetim, cumhuriyetleri ülke bütünlüğünü tehdit eden unsurlar olarak görmeye başlamıştır.[85] 1995 yılında Rusya devlet başkanı Boris Yeltsin devlet başkanlığının nezdinde bir hukuki bölüm oluşturup, bölge yasalarının federal yasalara uygunluğunu sağlayacaktı. Yapılan toplantıda bazı cumhuriyetlerin anayasalarının egemenlik yorumlarının federal

yasaları ihlal ettiği dile getirilmiştir. Aynı toplantıda Federal Konsey Başkanı Şumeyko, Tataristan, Saha ve Tuva'nın hukuk mevzuatlarının Rusya Anayasası'na son derece aykırı olduğunu açıklamıştır.[86]

1995 yılının sonunda federasyon üyelerinin hukuk mevzuatlarının federal mevzuata uygun hale getirilmesi amacıyla devlet başkanının altında bir komisyon hala kurulmamıştı. Rusya'yı oluşturan 89 üyeden 75 tanesinin hukuk mevzuatının federal mevzuata aykırı olduğu açıklanmıştır. Bu konudaki girişimlerin altyapısının oluşturulması için çalışmalar yürütülüyordu.[87]

27 Eylül 1996'da Tuva Büyük Huralı, Tuva Cumhuriyeti Anayasası'nı Rusya Federasyonu Anayasasına uyumlu hale getirmek için, Tuva Anayasası'nın 20 maddesini değiştirmiştir. Düzeltmelerin sonucunda Yüksek Huralın ve cumhuriyet başkanının askeri alandaki bütün yetkileri tamamen iptal edilmiştir. Fakat Tuva Cumhuriyeti'nin egemen bir devlet olmasını ve Rusya Federasyonu'ndan çıkma hakkının olmasını kanunlaştıran madde daha sonra kaldırılabilmiştir.

1990'larda alınan önlemlere rağmen, Tuva Anayasası federal yasalara aykırı olmaya devam etmiştir. 2000 yılında Vladimir Putin'in Rusya devlet başkanı olarak seçilmesinden sonra başlayan federal reform çerçevesinde Tuva Anayasası federal yasalara göre düzenlenmiştir.[88]

Sonuç

Sovyetler Birliği'nin yıkılması bazı Türk Cumhuriyetlerini bağımsızlıklarına götürürken, bazı Türk Cumhuriyetlerinin ise Rusya Federasyonu içerisinde yapılanma sürecine girmelerine neden olmuştur. Kendisini Tannu Tuva Cumhuriyeti'nin devamı olarak gören bugünkü Tuva Cumhuriyeti kendi topraklarında kısmen de olsa söz sahibi olan bir cumhuriyettir. Tuvalar arasında başlayan milli uyanış ve milli kültürlerine dönüş de devam etmektedir.

1 Z. W. Anaiban ve E. W. Walker, “On the Problem of İnterethnic Conflict: The Republic of Tuva”, L. Drobizheva ve diğerleri (Eds), **Ethnic Conflict in the Post-Soviet World: Case Studies and Analysis**, New York, London: M. E. Sharpe 1998, s. 182.

2 http://notes. society. ru.

3 Mongush, Marina, “Tuvinians in China: Problems of History, Language and Culture”, **Central Asian Survey**, 1994, 14 (4), s. 545.

4 Fondahl, Gail, “Siberia: Assimilation and its Discontents”, in Bremmer, İan and Ray Taras (Eds.), **New States, New Politics: Building the Post-Soviet Nations**, New York, Melbourne: Cambridge University Press, 1997, s. 215.

5 Abdülkadir İnan, “Tuba (Urenha) Türkleri”, **Makaleler ve İncelemeler**, 2. baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987, s. 29.

6 Rusya Federasyonu Devlet İstatistik Komitesi (Goskomstat Rossiyi), **Regionı Rossiyi**, Moskova, Goskomstat Rossiyi, Cilt I, s. 417; Cilt II, s. 37, Tablo 2, 3.

7 Kazakistan Geliştirme Enstitüsü (KGE), “Respublika Tuva”, **Türkskiy Mir**, Almatı, Kazakistan Geliştirme Enstitüsü, 1997, s. 254.

8 Abdülkadir İnan, “Sibirya Türkleri”, **Türk Dünyası El Kitabı,** İstanbul, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1976, s. 1277.

9 L. P. Potapov, “The Tuvans”, M. G. Levin ve L. P. Potapov (Eds.), **The Peoples Of Siberia**, Chicago, London, The University of Chicago, 1964, s. 383-385.

10 İnan, “Sibirya Türkleri”, s. 1278.

11 Walter Kolarz, **The Peoples of the Soviet Far East**, ABD, Archon Books, 2. baskı, 1969, s. 161.

12 Fondahl, “Siberia: Assimilation and its Discontents”, s. 216.

13 Fondahl, “Siberia Assimilaton and its Discontents”, s. 215-216.

14 Toomas Alatalu, “Tuva-a State Reawakens”, **Soviet Studies**, Cilt 44, Sayı 5, 1992, s. 882.

15 İnan, “Tuba (Urenha) Türkleri”, s. 30.

16 Mergen Mongush, “The Annexation of Tannu-Tuva and the Formation of the Tuva ASSR”, **Central Asian** Survey, 12 (1), 1993, s. 81.

17 Alatalu, “Tuva-a State Reawakens”, s. 882.

18 KGE, “Respublika Tuva”, s. 255.

19 İnan, “Tuba (Urenha) Türkleri”, s. 30.

20 Alatalu, “Tuva-a State Reawakens”, s. 883.

21 Fondahl, “Siberia: Assimilation and its Discontents”, s. 217; Anaiban ve Walker 1998, s. 181.

22 Fondahl, “Siberia: Assimilation and its Discontents”, s. 217

23 26 Ocak 1920’de Sibirya Devrim Komitesinin üyesi Smirnov, Lenin ve Trotskiy’e şöyle bir telgraf çekmiştir: “Moğollar bölgeye girdi ve bizim çiftçileri (Rusları) köylerden kovuyorlar. Bu çiftçiler Kolçak’a karşı mücadele ettiler ve ondan bağımsızlar. Soyotlar (Tuvalar) göçebe bir kabiledir ve hem Rusların hem de Moğolların baskısı altındadır. Sizce, Moğolların Uranhay bölgesinde

hükmetmelerine izin mi verilmeli, onu (Uranhay bölgesini) silah zoruyla mı almalı, yoksa Başkurt modelinde bir Uranhay Sovyet Cumhuriyeti mi kurulmalı? Bana bildirin. ” Lenin'in cevabı sabit değil, fakat biliniyor ki, Rusya üçüncüsünü seçmiştir. (McMullen).

24 Alatalu, “Tuva-a State Reawakens”, s. 883.

25 Koşun bir idari bölümlendirme birimidir.

26 Mongush, “The Annexation of Tannu-Tuva”, s. 82.

27 Alatalu, “Tuva-a State Reawakens”, s. 884

28 Mongush, “The Annexation of Tannu-Tuva”, s. 82.

29 Anaiban ve Walker, “On the Problem of İnterethnic Conflict…”, s. 181.

30 Alatalu, “Tuva-a State Reawakens”, s. 884.

31 Mongush, “The Annexation of Tannu-Tuva.”, s. 82.

32 Mongush, “The Annexation of Tannu-Tuva.”, s. 82, 83.

33 Kolarz, **The Peoples of the Soviet Far East**, s. 163.

34 Alatalu, “Tuva-a State Reawakens”, s. 882, 884.

35 Fondahl, “Siberia: Assimilation and its Discontents”, s. 217.

36 Kolarz, **The Peoples of the Soviet Far East**, s. 164.

37 Kolarz, **The Peoples of the Soviet Far East,** s. 164.

38 Fondahl, “Siberia: Assimilation and its Discontents”, s. 217.

39 Kolarz, **The Peoples of the Soviet Far East,** s. 164.

40 Alatalu, “Tuva-a State Reawakens”, s. 884.

41 Alatalu, “Tuva-a State Reawakens”, s. 884.

42 Dmitry Filimonov, “Shamans and Politicians”, **İzvestia**, March 11, 1998, p. 5 in **The Current Digest**, Vol. 50, No. 10 (1998).

43 Aslında Tuvaca için alfabe daha 1928'de bir lama tarafından oluşturulmuştu. Fakat Rusların empoze ettiği alfabe bundan fonetik olarak farklıydı. Oluşturulmaya çalışılan Tuva edebi dili Tuvaların konuştukları dilden farklıydı ve birçok Rusça kelime içeriyordu (Kolarz, **The Peoples of the Soviet Far East,** s. 165).

44 Alatalu, “Tuva-a State Reawakens”, s. 884.

45 Potapov, “The Tuvans”, s. 390.

46 1970'li yıllarda Ralph Leighton ve Nobel ödüllü fizikçi Richard Feynman tarafından sorulan bu soru, Batı dünyasında Tuva'nın Sovyetler Birliği tarafından ilhakının fark edilmediği veya fark etmek istemediğini ifade etmiştir. Daha önce dünyanın çeşitli yerlerinde muhteşem pulları dolayısıyla tanınan Tannu Tuva'nın habersiz bir şekilde siyasi arenadan

çekilmesiyle ilgilenen bu iki kişi hayatlarını Tuva'ya bağlamışlardır. Bu ilgi ABD'de Tuva'nın Dostları cemiyetinin kurulmasına yol açmıştır. Bu maceralar hakkında ayrıntılı olarak Ralph Leighton'un "Tuva or Bust! Richard Feynman's Last Journey" (WW Norton and Company, New York, London 2000) kitabında bahsedilmiştir.

47 Mongush, "The Annexation of Tannu-Tuva. ", s. 83

48 Mongush, "The Annexation of Tannu-Tuva. ", s. 83

49 Anaiban ve Walker, "On the Problem of İnterethnic Conflict…", s. 181-182.

50 Mongush, "The Annexation of Tannu-Tuva. ", s. 84.

51 Kolarz, **The Peoples of the Soviet Far East,** s, 167.

52 Anaiban ve Walker, "On the Problem of İnterethnic Conflict…", 182.

53 Filimonov, "Shamans and Politicians."

54 Mike Dravis, "Tuvinians in Russia", **Tuva in Focus, Turkistan Newsletter**, Vol. 4: 100, 11 Mayıs 2000.

55 Filimonov, "Shamans and Politicians."

56 Mongush, "The Annexation of Tannu-Tuva", s. 84.

57 Potapov, "The Tuvans", s. 390.

58 Mongush, "The Annexation of Tannu-Tuva", s. 84.

59 Tamurbek Davletshin, "The Atonomous Republic of Tuva", **Studies on the Soviet Union**, Cilt 5, Sayı 1, 1965, s. 101.

60 1991'de yapılan nüfus sayımına göre, Tuva Cumhuriyeti Rusya Federasyonu içinde Çeçeno-İnguşetya ve Dağıstan'dan sonra en yüksek nüfus artışına sahip olan üçüncü bölgeydi. (Harris, "A Geographic Analysis.", s. 561).

61 Chauncy D. Harris, "A Geographic Analysis of non-Russian Minorities in Russia and Its Ethnic Homelands", **Post-Soviet Geography**, 1993, 34, No. 9, 553, 555.

62 Anaiban ve Walker, "On the Problem of İnterethnic Conflict…", s. 179.

63 Anaiban ve Walker, "On the Problem of İnterethnic Conflict…", s. 182.

64 Anaiban ve Walker, "On the Problem of İnterethnic Conflict…", s. 182.

65 Stefan Sullivan, "Interethnic Relations in Post-Soviet Tuva", **Ethnic and Racial Studies**, Cilt 18, Sayı 1, Ocak 1995, s. 71-72; M. M. Balzer, "From Ethnicitiy to Nationalism: Turmoil in the Russian Mini-Empire"; J. R. Miller ve S. L. Wolchik (Eds.), **The Social Legacy of Communism**, New York, Woodrow Wilson Center Press, 1994, s. 72-73.

66 Alatalu, "Tuva-a State Reawakens", s. 890.

67 Anaiban ve Walker, "On the Problem of İnterethnic Conflict…" s. 182.

68 Alatalu, “Tuva-a State Reawakens”, s. 890.

69 Anaiban ve Walker, “On the Problem of İnterethnic Conflict…”, s. 182.

70 Alatalu, “Tuva-a State Reawakens”, s. 891.

71 Alatalu, “Tuva-a State Reawakens”, s. 891.

72 Giuliano, Elise, “Re-thinking Transitions from the Bototm-Up: Nationalism, Federalism and Local Accountability in the Soviet Transiiton”, University of Notre Dame, **The Kroc Institute for International Peace Studies**, s. 29-31; Alatalu, “Tuva-a State Reawakens”, s. 891.

73 Titkov A. ve N. Tükov, “Respublika Tuva”, Makfol M. ve N. Petrov (Der.), **Politiçeskiy Almanah Rossiyi 1997**, Cilt 2; **Sotsialno-politiçeskiye Portretı Regionov**, Moskova, Carnegie Merkezi, 1998, s. 258-259.

74 Titkov ve Tükov, “Respublika Tuva”, s. 259.

75 Giuliano, “Re-thinking Transitions.”, s. 34.

76 Aleksandr Sadçikov, “Pravo Pisaniya”, **İzvestia**, No. 216 (25808), 16 Kasım 2000.

77 **Regionı Rossiyi**, s. 97-98, tablo 3, 10.

78 “Tuva: Poverty Making Drug Trade Top Employer”, **Russian Federation Report, Radio Liberty,** Vol. 2, No. 37, 11 Ekim 2000.

79 Zoia Anaibin, “Ethnic Relations in Tuva”, M. M. Balzer (Ed.), **Culture Incarnate: Native Antropology from Russia**, New York, M. E. Sharpe, 1995, s. 106.

80 “Tuva”, **Etnolojik İzleme ve Çatışmaları Erken Önleme Ağı, Bülten**, No. 30, Mart-Şubat 2000, s. 70.

81 Giuliano, “Re-thinking Transitions.”, s. 34.

82 Eismont, Maria “Tuva: Rejoining the Fold”, **Prism: A Biweekly on the Post-Soviet States**, Vol. 2, İssue 18, Dec. 1, 1996.

83 Eismont, “Tuva: Rejoining the Fold”.

88 Dravis, “Tuvinians in Russia”, 1999.

85 Tolz, Vera “Moscow and Russia’s Ethnic Republics in the Wake of Chechnya”, **Post Soviet Prospects**, Vol. III, No. 10, October 1995.

86 **Monitor: A Daily Briefing on the Post-Soviet States**, Vol. 1, İssue 99, 21 Eylül 1995.

87 **Monitor: A Daily Briefing on the Post-Soviet States**, Vol. 2, İssue 1, 2 Ocak 1996.

88 “Another Republican Constitution to be Fixed”, **Russian Federation Report**, Radio Liberty, Vol. 2, No. 23, 21 Haziran 2000.

YRD. DOÇ. DR. EKREM ARIKOĞLU

Gazi Üniversitesi Fen-EdebiyatFakültesi /Türkiye

Tuva Cumhuriyeti

üneyinde Moğolistan, kuzeyinde Krasnoyarsk ve Hakas Cumhuriyeti, doğusunda Buryat Özerk Cumhuriyeti, batısında Altay Özerk Cumhuriyeti bulunan Tuva Cumhuriyeti 310 bin nüfusa (bunun %70'e yakını Tuvalar), 170 bin kilometrekarelik alana sahiptir. Güneyi Tannu-Uula sıradağları, kuzeyi Sayan sıradağlarıyla çevrilidir. Ülke toprakları Yenisey'in üç ana kolu; Kaa-Hem, Bii-Hem, Hemçik nehirlerinin çıkıp birleştiği nokta üzerindedir. Ülkede irili ufaklı dört yüze yakın göl vardır. Ülke %85 dağlık ve ormanlık alanlarla kaplıdır. Bu ormanlık alanlarda, nesli azalmış olan pek çok yabanî hayvan türü bulunur. Başkenti Kızıl şehri olan Tuva, 16 bölgeye ayrılmıştır. Kışları soğuk, yazları nispeten sıcak bir iklime sahiptir. 20. asrın ilk yarısına kadar çoğunluğu konar göçer olan, yazları yaylaklarda, kışları kışlaklarda hayvanlarını besleyerek geçimlerini sağlayan Tuvalılar, yoğunlukla Stalin devrinde olmak üzere, günümüzde yerleşik hayata geçmişlerdir. Ancak yine de hayvancılığı devlet üretme çiftliklerinde devam ettirmişlerdir ve hayatlarını büyük ölçüde hayvancılık yaparak kazanmaktadırlar.

Sovyetler Birliği zamanında hemen her bölgeye demir yolu ulaşımı sağlanırken, Tuva'ya yüksek sıradağlardan dolayı demir yolu ulaşımı sağlanamamıştır. Ülkede bolca bulunan yer altı kaynakları ulaşım güçlüğü nedeniyle yeterince işlenememektedir. Ülke kara yoluyla kuzeyinde bulunan Hakas Cumhuriyeti'yle, güneyinde Moğolistan Cumhuriyeti'yle bağlantıya sahiptir. Ülkenin uzak bölgelerine ulaşım yazları nehirlerden, kışları ise bu nehirlerin donması sonucu kara yolu olarak kullanılmasıyla yapılmaktadır.

Yontulmaya müsait taşlardan küçük heykelciklerin yapım sanatı ülkede çok gelişmiştir. Gırtlaktan türkü söyleme geleneği Tuvalıların Batılılarca en çok ilgi gören yönleridir. Tuva Türkçesi, Köktürk abidelerindeki Eski Türkçeye en çok benzeyen dildir. Tuvalar, hem Budist (Lamaist) hem de Türklerin eski inançları olan Kamlığı (Şamanlık) koruyan yeryüzündeki tek Türk topluluğudur. Türkiye Cumhuriyeti'nden sonra, 20. yüzyılda en fazla bağımsızlığını koruyabilmiş Türk topluluğu Tuvalardır.

Tuva Kelimesi

Tuva kelimesinin kökeninin, kaynaklar kesin bir bilgi vermemekle beraber, 4. asırda Çin'in kuzeyinde hâkimiyet kuran Toba Devleti'nden geldiğine dair görüşler vardır. Çin tarihi konusunda uzman olan W. Eberhard Toba Devleti'ni kuranlardan 119 boyun çoğunun Türk soylu olduğunu yazar.[1] Günümüzde Tuva (kendilerince Tıva), Tofa (Karagas), Tuba (Altay Türklerinin bir kolu) şekillerinde karşılaştığımız kelimeler muhtemelen aynı kökene dayanmaktadır. N. F. Katanov: "Ben Karagaslar (Bugünkü Tofa) ve Uranhayları (Bugünkü Tuva) aynı boy veya hiç olmazsa aynı boyun kalıntıları olarak kabul ediyorum… Çünkü, her şeyden evvel, iki boy da Tıva adını taşıyor. Üstelik her iki lehçe birbirine çok yakın. Uranhaylar ile Karagaslar, birbirlerini kolayca anlarlar… Şunu açıklıkla

ifade etmek istiyorum ki, Uranhay lehçesini iyi bilmem sayesinde, iki gün içinde Karagas lehçesini de öğrendim ve üçüncü gün artık, notlarımı tercüman olmadan tutacak duruma geldim".[2] şeklinde düşüncelerini açıklar. Esasen 1920'li yıllara kadar yapılan çalışmalarda "Tuva" adı kullanılmamış, bunun yerine çoğunlukla Uryanhay (Uranhay) kelimesi tercih edilmiştir. Soyon, Sayan, Soyot kelimelere de günümüz Tuvaları için kullanılmıştır. Günümüz Tuvaları kendilerinin hangi boydan (Kırgız, Uygur vb.) geldiklerini iyi bilmekle beraber "Tıva" herkesin kabul ettiği ortak bir üst kimlik kelimesi olmuştur. 1990'lı yıllarda kelimenin "Tuva" mı "Tıva" mı olduğu yolunda tartışmalar olmuştur. Bu tartışmalar, Tuvalıların kendilerine "Tıva" demesi, Rusların onlara "Tuva" demesinden kaynaklanmaktadır.

Tuva'nın
20. Yüzyıla Kadar Tarihi

Günümüzde Rusya Federasyonu içerisinde bir cumhuriyet olarak yer alan Tuva toprakları tarih boyunca çeşitli milletlerin egemenliğinde kalmıştır. Önce Hunların, 6-8. yüzyıllarda Göktürklerin, 8-9. yüzyıllarda Uygurların, 9-12. yüzyıllarda Kırgızların, 1207'den itibaren de Tuva toprakları Moğol Hanlığı'nın eline geçmiştir. 1758'den itibaren Mançur-Çin hükümranlığına geçen bölge toprakları, Mançur-Çin İmparatorluğu'nun çökmesiyle (1911-12) Rusların idaresine geçer. 1914 yılında yapılan bir antlaşmayla bölge Rusların idaresine bırakılır.

Tuvalar 17. yüzyıldan itibaren, eski inançları kamlıkla beraber, Budizmi de kabul etmişlerdir. 1883-85 yıllarında Çin-Mançur hükümranlığına başkaldıran 300 kadar Tuvalıdan altmışı, liderleri Sambajık idaresinde, dağlarda aylarca direnmişler, sonunda Çin'in ordu güçleri tarafından yakalanarak başları kesilmiş ve Tuvalarca kutsal sayılan aşıtlara dikilmiştir. Tuva tarihinde bu olaya "Aldan Maadırlar" veya "Aldan Durgunnar" adı verilmiştir. Tuvaların en önemli tarihî olaylarından biri olan bu başkaldırma tarih sayfalarında yerini almıştır. 1911-12 yıllarında "Homdu Dayını" adı verilen Çinlilerle Moğollar arasındaki savaşa bine yakın Tuvalı da katılmıştır.[3] Homdu savaşı da Tuvaların bağımsızlıkları yolunda önemli mücadelelerinden biridir.

20. Yüzyılda Tuva'nın
Siyasî Tarihi

Çin-Mançur İmparatorluğu'nun çöküşüyle Tuva topraklarında hâkimiyet boşluğu doğmuş, ülke bir müddet yerel beylerin idaresinde kalmıştır. 20. asrın başından itibaren Rusya'da görülen iç mücadeleler Tuva'ya da yansımıştır. 1914 yılında Ruslar tarafından Yenisey'in iki kolunun (Kaa-Hem, Bii-Hem) birleştiği noktada kurulan Kızıl şehrinin adı bu mücadelenin aynası gibidir. Kralcıların hâkim olduğu dönemlerde Belotsarsk olan şehrin adı, Tuvalılarca bir müddet Hem-Beldiri (iki nehrin birleştiği yer) olarak adlandırılmıştır. Komunistler iktidara hâkim olunca Krasnıy Gorod (Kızıl Şehri) adını almıştır.[4] Daha sonra bu ad "Kızıl" olarak yerleşmiştir. 1914-1921 yıllarında bölgeye Ruslar hâkim olmuşlardır. Bu hâkimiyet sırasında, bütün Rusya'da olduğu gibi, Tuva'da da Beyazlarla (Kralcılar), Kızılların (Bolşevikler) mücadelesi görülür. 1921-1944 yılları arasında bağımsız Tuva içerisinde Tuva milliyetçileriyle komünistlerin mücadelesi devam eder. Bu yazıda esas olarak bu yıllardaki mücadele ve sonuçları belgelere dayalı olarak işlenecektir.

1921 yılının Ağustos 13-16 tarihlerinde Tuva'nın bütün bölgelerinden önderlerin katılımıyla Oyun (Tandı) ilçesinin, Sug-Bajı adlı köyünde büyük bir toplantı yapılmıştır. Toplantıya Tuvalarla birlikte, 18 Rus, Komünist Enternasyonalin Uzak Doğu temsilcisi ve Moğolistan'dan üyeler katılmıştır.[5] Toplantıda Tuva'nın bağımsızlığı, anayasanın yapılması, Tuva'nın Sovyet Rusya ve Moğolistan'la ilişkilerinin düzenlenmesi konuları tartışılmıştır. Tartışmalar sırasında Tuva'nın "Tahdı-Tıva Ulus" (Tandı Tıva Devleti) olması yolundaki görüşlere karşı çıkanlar olmuş, Toju'dan Lopsan: "Biz kendimizi idare edemeyiz, Moğolistan'a bağlanmalıyız." görüşünü savunmuştur. Üyelerden Buyan Badırgı: "Bundan sonraki toplantıları Tuvalar kendi aralarında yapmalıdır. Biz kendi meselelerimizi, geleneklerimizi Ruslardan daha iyi biliyoruz."[6] şeklinde görüş bildirmiştir.

Toplantıda Tahnu-Tıva Cumhuriyetinin kurulması kararı alınmıştır. Hükûmet başkanı olarak Buyan Badırgı seçilmiş, yardımcılığına da Darımaa getirilmiştir. Tahdı-Tıva Halk Cumhuriyeti'nin anayasası 15 Ağustos 1921 yılında meclis üyelerinin oy birliğiyle kabul edilmiştir. 22 maddelik anayasanın belli başlı maddeleri şöyledir:

Madde 1. Tannu-Tıva Cumhuriyeti, kendi iç meselelerinde bağımsız, kimseye bağımlı olmayan, bütün Tuva halkının cumhuriyetidir. Tuva dış işlerini Sovyet Rusya'nın himayesiyle düzenler.

Madde 2. Bütün halkın yardımıyla yapılan yasa karşısında bütün vatandaşlar eşittir.

Madde 3. Cumhuriyet halkın aydınlanmasını ve kültürel gelişimini sağlar.

Madde 4. Tannu-Tuva vatandaşları istedikleri dini seçme özgürlüğüne sahiptir. Din görevlileri kendi işlerini yaparlar…

Madde 5. Cumhuriyet bütün vatandaşlarının sağlığından sorumludur.[7]

Bu arada Tuva hükûmet üyeleri olarak yedi kişi (Buyan Badırgı, Çımba Beezi, Sodnam Balçır, Lopsan-Osur Çagırıkçı, Tonmit Hün, Damdın Hün, Enzak Çagırıkçı) seçilmiştir. Toplantıya katılmadığı halde Sodnam Balçır ve Tonmit Hün hükûmet üyeliğine getirlimiş, bunlardan Sodnam Balçır 1923 yılında Moğolistan'dan dönerken Tes-Hem ırmağına düşerek ölmüştür.[8]

Lenin yönetimindeki Sovyet hükûmeti, Tuva hükûmetine 14 Eylül 1921 tarihli bir kutlama mesajı gönderir. Mesajda ekonomik, politik ve kültürel alanlarda gereken yardımların Tuva hükûmetine verileceği bildirilmektedir.

Böylece 1921 yılında, dış işlerinde Sovyetlere bağımlı da olsa, iç işlerinde bağımsız olan Tannu-Tıva Cumhuriyeti kurulmuş oldu. Tannu-Tıva adı daha sonra Tıva Arat Respublika (Tuva Halk Cumhuriyeti) olarak değiştirildi. Tuva Halk Cumhuriyeti'nin (THC) kuruluşundan itibaren Tuva'daki gelişmeler devamlı Rusya yanlıları lehine oldu. Ruslar başlattıkları eğitim kampanyasıyla binlerce insanı yetiştirdiler. 1920'lerin sonunda bu kişiler THC yönetiminde etkili olmaya başladılar. Ama Tuva milliyetçilerinin tam anlamıyla yok edilmesi için daha epeyce uğraş vermeleri gerekiyordu.

1930'lu yıllara kadar Tuva'da okuma yazma bilenlerin oranı çok düşüktü. Belgeler ya Moğolca ya da Rusça olarak yazılıyordu. 28 Haziran 1930'da Lâtin harfli Tuva alfabesi kabul edildi. Bu karar "Ünen" adıyla Moğolca çıkan gazetede yayınlandı. Ünen gazetesi Ocak 1931'den itibaren Şın (Gerçek) adıyla ve Tuva Türkçesiyle yayımlanmaya başlandı. Bu gazete günümüzde yayın hayatını

sürdürmektedir. Tuva alfabesi birkaç harfi dışında Türkiye Türkçesinin alfabesine benziyordu. 8 Temmuz 1941 tarihinde Tuvalılar: "Devrimci kültürü geliştirmek ve SSCB'nin halklarının sosyalist kültürüne yakınlaştırmak, millî Tuva alfabesini ve edebî dilini yeni yüksek seviyeye çıkarmak ve işçi kitlelerini Markisizm Leninizm bilgileriyle iyi şekilde donatmak."[9] amacıyla bugün de kullandıkları, Kiril harfli Tuva alfabesini kabul ettiler. 1990'lı yıllarda Tuva'nın eski Lâtin kökenli alfabesini dönüp dönmemesi konusunda ciddî tartışmalar olmuştur.

1931-41 yılları arasında Tuva'daki okul sayısı 7'den yetmişe, öğrenci sayısı 450'den 4087'e, okullaşma oranı %7'den, %55'e ulaştı.[10]

1988-89-90 yıllarında SSCB'de Stalin zamanında yapılan yargılamalara yeniden bakılmış, iki milyon davanın hatılı olduğuna karar verilmiş, ancak 20 bin kadar dosyada suçlamalar haklı görülerek aklama yapılmamıştır.[11] Bu demektir ki SSCB kaynaklarına göre, Stalin döneminde Rusya'da görülen davalarda ancak %1 oranında gerçek anlamda suçlular cezalandırılmıştır. Esasen SSCB'de Stalin'den sonra nispî bir yumuşama görülür. Altmışlı yılların başında bazı davalara, sonuçları kamuoyuna açıklanmasa da, yeniden bakılmış ve suçlanıp öldürülenlerin çoğu beraat ettirilmiştir.

1930'lu yılların sonuna gelindiğinde Tuva komünistleri "ağabeylerinin" yardımlarıyla iktidarda iyice güçlenmişlerdir. Ancak hâlâ aykırı sesler yüksek mevkilerde bazı yerleri işgal etmektedirler.

13 Ekim 1938 tarihinde Tuva Yüksek Mahkemesi aşağıda isimleri ve meslekleri yazılı dokuz kişi hakkında yetmiş iki saat içinde ateşli silâhla öldürülme kararı verir. Bu karar Bölge Meclisi'nde Seren ve Sonam'ın cezaları 8'er yıl mahkumiyete çevrilerek onaylanır ve ölüm cezaları uygulanır. Ölüm cezası verilen kişiler: Sat Çürmit-Dajı (Bakanlar Kurulu Başkanı), Adış-Tuluş Hemçik-ool (Halk Meclisi Başkanı), Oyun Tançay Çaranday (Tuva Bankası Başkanı), Kara-sal Birihley Oruma (Yüksek Mahkeme Üyesi), Küjüget S. Arapay (Tuva Devrimci Askerler Başkanı), Sat Lopsan Bazır-ool (Tuva Ticaret Bakanı), Hovalıg Totkan Sonam (Devlet Basım Merkezi Başkanı), Oyun Sengijik (İç işleri bakanı ve Baş savcı), Kuular Sungar-ool (Tuva'nın Moğolistan elçisi), Küjüget Seren (Askerî Komiser).[12]

Mesleklerinden de anlaşılacağı gibi ölüm cezasına çarptırılanlar Tuva'nın üst düzey yöneticileridir. Peki bu insanlar hangi suçu işlediklerinden dolayı cezalandırılmıştır. Bunları da arşiv belgelerinden öğreniyoruz. Hepsinin ortak ve en önemli suçu "Kontr" (karşı), "Kontrrevolyutsioner" (karşı devrimci) oluşudur. Arşiv belgelerinden öğrendiğimiz suçlamaların bazıları şu şekilde sıralanabilir: 1. Tuva'yla Moğolistan'ı birleştirerek, bu birleşik devleti Japonya'ya bağlamaya çalışmak. 2. Japonya'ya bağlı bir krallık kurmaya çalışıp, buna karşı çıkanları silâhla öldürmeyi plânlamak. 3. Tuva Halk Cumhuriyeti'ni ve Moğolistan Halk Cumhuriyetini Feodal yapısına geri getirmeye çalışmak. 4. Japonya'nın yardımıyla hükûmeti, bakanları düşürerek, kendi yandaşlarını onların yerine getirmeye çalışmak. 5. Hükûmetle mücadele etmek için kam, lâma ve feodalleri organize etmek. 6. Toka'nın başkanlığındaki yöneticileri öldürücü terör yöntemleri kullanarak ortadan kaldırmaya çalışmak. 7. Sovyetler Birliğiyle ilişkileri keserek, Rusları Tuva'dan atıp yerlerine Kore, Çin, Japon gibi toplumlardan insanlar almayı düşünmek. 8. Sovyetler Birliğiyle ekonomik ilişkileri keserek, Japonya'yla ilişkiyi geliştirmeyi plânlamak 9. Tuva'nın Moğolistan'la olan sınırını kaldırarak, Sovyetlerle olan sınırını sağlamlaştırmaya çalışmak.[13]

Dava sırasında devrin komünist yöneticileri de kendi görüşlerini "kontr"larla daha önce olan ilişkilerini ve bu kişilerin kötü niyetli oluşlarını anlatırlar. Bunların başında devrin (Tuva tarihinin) bir numaralı adamı S. Toka vardır. Toka, Tuva Devlet Bankası Başkanı Dançay'ın suçlarını anlatırken; "…karşı devrimci Dançay 1936 yılında kendi arkadaşı Sançaa'ya Tuva Halk Cumhuriyeti'nin politik yönünü anlatırken 'Tuva'nın günümüz hükûmeti, kapitalist de değil, sosyalist de değil, adlandırmak gerekirse ad vermeye gerek yok. İkisinin arasında olabilir. Küçük burjuvazinin hükûmeti demeye gerek yok. Gerçekte bizde feodal yoktur, feodalizm eskiden varmış… Bizde, Tuva'da işçi, feodal, lâma, kam diye bir şey yok. İşçi de olsa, feodal de olsa bizde

fark etmez, hepsi aynı' demiş"[14] şeklindeki sözlerini kullanır.

Belgelerden ölüm cezalarını veren savcının son sözlerine bakalım: "…Yukarıda sayılanlar intikamı bitmeyen halk düşmanlarıdır. Tuva'nın özgür yurdunu doğunun emperyalist devletine (Japonya E. A) koloni yaparak, işçi halkı, mutluluğundan, zengin kültüründen ayırarak, malını mülkünü elinden alıp, feodalizmin düşünceye sığmayan zulmüne sokmak için çaba göstermişlerdir. Bunları gerçekleştirmek için; silâhlı, çapulcu, katil çeteleri oluşturmayı plânlamışlardır. Bunlar, özellikle bütün dünya işçi halklarına, sıcak güneş olup aydınlatan, ısıtıp duran, anne-baba olan Sovyetler Birliği'nden Tuva'nın halkını ayırmaya çalışmışlardır. Bu suçların cezası Tuva kanunlarının 10, 11, 12, 13. maddeleri gereği ölümdür. Bunların malları kanun gereği devlete geçecektir."[15]

1962-63 yıllarında bu davaya yeniden bakılmıştır. Yapılan yeniden yargılamada: "Sat Çürmit Dajı ve arkadaşlarının karşı devrimci komite kurdukları yolundaki iddiaların herhangi bir belgeyle ispatlanmadığı, suçlamada ortaya konan delillerin, sosyalist kanunlara aykırı olarak, sahte olduğu ve yargılamayı yapanlar tarafından düzenlendiği ortaya çıkarılmış, 13 Ekim 1938 tarihili Tuva Halk Cumhuriyeti Yüksek Mahkemesinin kararının iptaline" karar verilmiştir.[16]

1930-40'lı yıllarda Tuva'da sadece bu dava olmamıştır. Binlerce kişi aynı akıbete uğramıştır. Öldürülenler ölüp kurtulmuş, asıl cezayı onların geride bıraktığı çocukları, aileleri, akrabaları çekmiştir. Onlar her zaman "kontr" damgasıyla yaşamışlar, işlerini, mallarını kaybetmişler, bazıları yaşadıkları yerleri terk ederek adlarını değiştirmişler, kimliklerini saklamak zorunda kalmışlardır.

O devirde devlet büyüklerinin şoförlüğünü yapan Oorjak Lama hatıralarını anlatıyor: "1937 yılında korkunç yıllar başladı. Oyun Polat (devrin yerel meclis başkanı E. A) Moskova'ya gidip geldikten sonra, Oyun Dançay'ı yakalatıp hapsettirdi. THC'ni Japonya'ya satmayı düşünüyor diye Darjay'ı ve Hemçik-ool'u da yakalattı, meseleyi hâlletmek için Tuva parlamentosunun sabahlara kadar çalıştığını şimdi hatırlıyorum. Sokakta yürüyen insanları oturtup yakalıyor, sonra da hapsediyorlardı… Halk düşmanı diye öldürülen yöneticileri, herhangi bir art niyeti olmayan, halkını seven insanlar olarak düşünüyorum…"[17]

1930'lu yılların sonunda Tuva'da artık komünistler iş başındaydı. Bu arada İkinci Dünya Savaşı patlak verdi. 22 Haziran 1941'de THC'nin Yüksek Meclisi: "Tuva halkı ve onun devrimci hükûmeti, Sovyet halkının faşist saldırganlara karşı mücadelesi ve zaferi için, bütün gücü ve kaynaklarıyla yardımcı olmaya hazırdır." görüşünü açıkladı. Halktan on milyonun üzerinde para toplanarak

Sovyetler Birliği'ne gönderildi. 50 binin üzerinde at, çok miktarda giyim eşyası ve yiyecek yardımı yapıldı.[18] Savaşa gönüllü katılan Tuvalar da vardı.

17 Agustos 1944 tarihinde Tuva Meclisi: "23 yıllık Tuva Rusya ilişkilerinde görülen gelişme ve asırlara dayanan (Ruslarla Tuvalıların karşılaşmaları henüz bir asrı bile doldurmamıştı. E. A.) Tuva Rus dostluğunun gereği olarak, Tuva'nın Sovyetler Birliğine katılma isteğini bildiren kararını kabul etti. Bu kararı Sovyetler Birliğinin Yüksek Şurasına bildirmek üzere S. Toka, A. Çımba, O. Lopsançar görevlendirildi"[19]

Sovyetler Birliği Meclisi isteği görüştü ve şu kararları aldı:

1. Tuva Meclisi'nin, Sovyetler Birliğine katılma isteği kabul edilmiştir.

2. Federasyonun Yüksek Şurası'na, Tuva'nın otonom bölge olarak kabul edilme isteği bildirilecektir.

3. Sovyetler Birliği anayasasının 35. maddesi gereği Tuva'dan, Sovyet Yüksek Şurası'na milletvekili seçimleri 1945 yılının Nisan ayında yapılacaktır.

4. Tuva'daki faaliyetleri yürütmek üzere Sovyet Halk Komiserliği görevlendirilmiştir. Ekonomik ve kültürel gelişmeyi sağlamak için maddî yardımlar yapılacaktır.

20 Nisan 1945'te yapılan seçimlerde; S. Toka, A. Çımba, L. Çadamba, K. S. Kudajı ve O. A. Serenman Sovyek Yüksek Şurası'na Tuva milletvekili seçildiler.[20]

Böylece, bağımsız Tuva Cumhuriyeti'ni, Japonlar'a bağlamaya çalışmakla suçlayarak binlerce kişinin ölümüne sebep olan Salçak Toka, kendi elleriyle ülkesini Sovyetler Birliğ'ine katarak amacına ulaşmış oldu. Tuvalar arasında, 1990'lı yıllara kadar, "TOKA" kelimesinin açılımı; "**T**ıvaları **O**ruslara **K**atıştıran **A**rat" (Tuvaları Ruslara Katan İşçi) olarak yapılıyordu. 1990'lı yıllardan sonra ise "**T**ıvaları **O**ruslara **K**atıştıran **A**şak" (Tuvaları Ruslara Katan Bunak) şeklinde yapılmaktadır.

1960'lı yıllarda Sovyetler Birliği'nde yeniden yapılanmaya gidildi. 10 Ekim 1961'de Yüksek Şura kararıyla Tuva Otonom Bölgesi, Tuva Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti yapıldı. 17 Aralık 1961'de yapılan seçimlerde 69 Tuva, 31 Rus, Tuva Meclisi'ne milletvekili seçildi. 10-11 Ocak 1962'de SSCB devlet nişanının, Tuva devlet nişanı olmasına ve üzerine Tuvinskaya ASSR (Tuva Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti) yazılmasına, SSCB bayrağının Tuva bayrağı olmasına ve üzerine Tuvinskaya ASSR yazılmasına karar verildi.

1970 yılında Tuva'nın en büyük sanayi kuruluşu olan asbest farikası, ülkenin batısındaki Akdovurak ilçesinde açıldı. Bu fabrika teknoloji eskiliği ve üretilen asbestin ihraç edilememesi üzerine 90'lı yılların başında kapandı.

1960-70'li yıllarda Tuva'da, Tüm SSCB'ye koşut olarak, eğitim, sağlık hizmetlerinde, hayat şartlarında iyileşmeler görüldü. Buna karşılık herkes aynı dünya görüşüne sahipti, sahip olmak zorundaydı. Günün şartları zor olsa da, bütün dünya vatandaşları bir gün birleşecekti. Herkes aynı dili konuşacaktı. Bu dil açıkça söylenmese de Rusçaydı ve Sovyetler Birliği vatandaşları gerçekten de, kendi dillerini bir yana bırakıp, **bir dili** konuşur oldular.

1990'lı yılların başında Sovyetlerin çöküşüyle Tuva 70 yıl öncesine geri döner gibi oldu. Ancak 70 yıl öncesinde çoğu çadırlarda yaşayan Tuva halkı artık yerleşik hayata geçmişti. Bazı değerlerini değiştirmiş, bazılarının yerine yenilerini koymuş, bazılarını ise tümüyle kaybetmişti. Okuma yazma oranı yükselmiş, Tuvalılar kendilerine ait bir "yazı dili"ne sahip olmuşlardı. Bu Tuvalıları diğer akrabalarından ayrı bir millet olarak yaratma çabalarının ürünü olsa da, aynı zamanda kendi değerlerini ayakta tutmaya yarayan bir araç da olabilirdi. Öyle de oldu. Günümüzde yüzlerce Tuva yazar, şair ve bilim adamı bu dille eserlerini kaleme almakta ve Tuva kültürünün değerlerini korumak için Tuva Türkçesi bir araç olarak kullanılmaktadır.

Sovyetlerin çöküşüyle Tuva'da, ikinci kez, anayasa yapma çalışmaları başladı. Eylül 1991 tarihinde Tuva ASSR adı, Tuva Respublika'ya (Tuva Cumhuriyeti) çevrildi. İlk defa gerçek anlamda, halkın katılımıyla, cumhurbaşkanlığı seçimleri ve meclis seçimleri yapıldı. 1992 yılının 15 Martı'nda yapılan cumhurbaşkanlığı seçimini, oyların %83'ünü alan Şerig-ool Dizijikoviç Oorjak kazandı.

Ş. Oorjak, cumhurbaşkanı seçildikten sonra, göreve başlama töreni sırasında, milletvekilleri ve davetliler huzurunda gerek Tuva'nın, gerekse de Rusya'nın geleceği hakkındaki düşüncelerini açıkladı: "…Demokrasi açık, aydınlık yol. O, halkın sesi, hâkimiyeti; modern reformların yüksek başarısıdır. Demokrasiyi korumamız, geliştirmemiz gerekir. Demokrasiyi geliştirerek sağlamlaştırmamız bizim gerekliliğimizdir. Yasamayı, yürütmeyi ve yargıyı birbirinden çabucak ayırmalıyız. Yürütmenin, cumhurbaşkanından, köydeki belediye başkanına kadar, yeni sistemini geliştirmeliyiz. Reformları tecrübeli yöneticilerle gençleri birleştirerek yapmalıyız. Cumhurbaşkanın hâkimiyeti diktatör gibi kullanmaması için demokrasiyi güçlendirmeliyiz… Kendi tarihimize tüküremeyiz. Atalarımız iyi de kötü de çok şeyleri yapmışlar. Tarihimizin bütün iyi, aydınlık ve kahramanlık yönlerini alır, onlara dayanırız. Fakat bütün yanlışları, özellikle kanun tanımaz, insan sevgisinden uzak ve insan özgürlüğüne aykırı bütün şeyleri bundan sonra atmamız gerekiyor… Tuva parlamentosunun 1944 yılında, geleceğini Rusya'yla birlikte belirleme kararının sonuçlarına saygı duyuyorum. Yeni demokrat Rusya'nın devlet yapısında, federatif cumhuriyetlere daha çok bağımsızlık verme yolundaki çabalarını destekliyoruz. Özellikle ticarî alanda, ticaretin dış ülkelerle federe cumhuriyetler tarafından geliştirilmesi yolundaki çabaları olumlu buluyoruz…

Tuva'nın devlet bağımsızlığı, onun bütün zenginlikleri, çok uluslu yapısında yer alan herkesi içine alır. Büyük filozofun söylediği 'Toprağı çiftçilere, fabrikaları işçilere, hâkimiyeti halka' felsefesini hayata geçirmeliyiz… Ticarete geçmek, bu ekonominin bir sistemden diğerine geçmesi anlamına geliyor, kolay değildir. Başkalarının beslemesiyle hayatını sürdürmeye devam edenler için, ticaret uyarıcı bir meltem, ayıltacak soğuk su olacaktır. Ticarete geçmemiz gerekir."[21]

Ş. Oorjak, 16 Nisan 1997 tarihinde yapılan seçimlerde %70 oy alarak ikinci kez Tuva cumhurbaşkanlığına seçildi. En yakın rakibi Tuva Parlamento Başkanı K. Biçeldey %10 oy aldı.

21 Ekim 1993 tarihinde 116 maddelik yeni Tuva Anayasası kabul edildi. Bu anayasa daha sonraki yıllarda Rusya ve Tuva Cumhuriyeti arasında gerginliğe yol açacak maddeler içeriyordu. Anayasa'nın 1. maddesi: "Tuva Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu bünyesinde bulunan demokratik devlettir. Federasyon antlaşmasını temel alarak, Tuva Cumhuriyeti'nin bütün halkının referandumu esas alınarak kendini yönetebilir ve Rusya Federasyonu bünyesinden çıkabilir… Devletin var olma

temeli, kendi sınırlarına, tabiat zenginliklerine, devlet yapısına, iç ve dış politikasını belirleme yetkisidir. Tuva Cumhuriyeti'nin yetkileri ve vazifeleri, kendi rızası olmadan değiştirilemez. Cumhuriyet anayasasında kanunlaşmış yetkiler ve vazifeler Tuva Cumhuriyeti'nde seçilmiş yetkili kişilerin üçte ikisinin çoğunluğuyla yapılır. 2. Maddesi: Rusya Federasyonu'ndaki farklı durumlarda, politik veya devlet krizi zamanında, Tuva Cumhuriyeti sınırlarında, Cumhuriyet'in anayasası ve kanunları güçlüdür." 33. Maddesi: Tuva Cumhuriyeti'nin dili Tuva dilidir. Tuva Cumhuriyeti'nde Rusça bütün Federasyonun dili olarak kabul edilir. Resmî yerlerde Rusça, Tuva diliyle denktir."[22]

Anayasanın 1. maddesi, Rusya Federasyonu'na bağlı olmayı kabul etmekle birlikte, Tuva Cumhuriyeti'ne, halkın referandumuyla, bağımsızlığını ilân etme yetkisi

veriyordu. Tuvalılar kendi ülkelerinde yaklaşık %70'e varan nüfuslarıyla diğer cumhuriyetlerden farklılık gösteriyordu. Bu durum Rusya Federasyonu'nca kabul edilemezdi. Ülkedeki askerî güçlerin kimin emri altında bulunduğu gibi bazı problemler de anayasada yeterince belirgin değildi. Anayasa'nın, Rusya Federasyonu Anayasası'yla uyumsuzluk gösteren 13 maddesinde 27 Eylül 1996 tarihinde bazı değişiklikler yapıldı. Bu değişikliklerle arada çıkacak sorunların çözümünde mahkemelere daha çok yetki verilmesi kararlaştırıldı.

SSCB'nin çöküşüyle Tuva'da iki görüşü savunanların öne çıktığını görüyoruz. Bunlardan ilki, daha ılımlı ve Rusya Federasyonu içerisinde daha fazla kültürel hakların elde edilmesini, ticaretin dış ülkelerle serbest bir şekilde yapılmasını sağlayacak kanunların düzenlenmesini isteyenler. İkincisi ise Tuva'nın bağımsız bir devlet olmasını isteyenler. Birinci grupta yer alanların lideri sayabileceğimiz Ş. Oorjak, Tuva halkının büyük çoğunluğunun desteğiyle (%83, %70 oy oranlarıyla) iki kere cumhurbaşkanı seçilmiştir.

İkinci grupta yer alanların liderliğini ise başlangıçta bir Tuva milliyetçisi olan K. Biçeldey yapmıştır. 90'lı yılların başında kurulan "Hostug Tıva Frontuzu" (Bağımsız Tuva Cephesi) 27 Nisan 1997 tarihinde yapılan toplantısında, adını korumakla beraber amacını "politik hareket" olarak değiştirmiştir. Kuruluşun görülen değişikliklerin sebebini, eski ve yeni amaçlarını Hostug Tıva Başkanı Vladimir Orus-ool şu şekilde açıklamaktadır: "…80'li yılların sonunda ve 90'lı yılların başında Sovyetler Birliği'nde açıklığın ve demokrasinin başlamasıyla birlikte, çeşitli halkların egemenlik duyguları kabardı, kendi kültürlerini (dinleri, dilleri, bilimleri, yaşama şekilleri, gelenekleri, sanatları) geliştirmenin güçlü adımlarını atmaya başladılar. O zaman Tuva'da, diğer cumhuriyetlerde olduğu gibi, çağdaşlaşmanın yolları araştırılmaya başlandı. Diğer ülkelerdeki milliyetçi cephelerin programları araştırılarak Tuva'da da benzer bir teşkilat kuruldu. O zamanki milliyetçi cephenin yaptıklarını genel hatlarıyla doğru buluyorum… Ancak o zamanın söylemleri, yapılan işler, bu gün ihtiyaç olmaktan çıkmış olabilir. Çünkü devlet farklılaştı, Komünist Sovyetler Birliği yerine, demokrat Rusya Federasyonu kuruldu, o zamanın sorunları ortadan kalktı. Günümüzde çağdaşlaşmış, demokrat Rusya içerisinde bulunup, devletlerle, cumhuriyetlerle, bölgelerle birlikte çalışarak Tuva'yı geliştirmenin yollarını aramak birinci mesele… 27 Nisan 1997 tarihinde yaptığımız toplantıda Hostug Tuva'yı, Milliyetçi cepheden, politik harekete dönüştürdük. Adını değiştirmedik, çünkü Tuva anayasanın yardımıyla, kötü hayat şartlarından, ırk ve inanç ayrımından, savaştan ve düşmanlıktan ayrı durmalıdır. Bundan başka Tuva, halkının gelişmesi, hayat şartlarının eşitlenmesi ve

zenginleştirilmesi yolundaki engellerden özgür olmalıdır. Hostug Tıva'nın anlamı budur… Bizim amacımız Tuva insanın zengin ve mutlu olmasıdır. Ne zaman Tuva insanı zengin ve mutlu olursa ülkemiz de zengin olacaktır…"[23]

1990'lı yılların sonunda, başlangıçta Tuva'nın bağımsız olmasını isteyen pek çok kişinin bu düşüncelerini değiştirdikleri veya yumuşattıkları görülmektedir. Hostug Tıva başkanı V. Orus-ool'un sözlerinden bu açıkça görülmektedir. Tuva Meclis başkanı K. Biçeldey de fikirlerinde "yumuşama" olanlardan Biridir. "1990'lı yılların başında Tuva'nın bağımsızlığı için milliyetçi cepheyi kuranlardan biri olan Biçeldey, cumhurbaşkanlığı seçimlerinin ikincisinde Ruslara yakınlaşmaya çalışmışsa da, eski sicilinden dolayı, gerekli desteği alamamıştır."[24]

21. Yüzyılda Tuva'da Neler Olacak?

Son on yılda Tuva'da bulunan Ruslarla Tuvalılar arasında zaman zaman ciddî sayılabilecek etnik huzursuzluklar yaşanmıştır. Moskova bu durumdan rahatsızlığını defalarca dile getirmiş ve yerel yöneticilerle çeşitli görüşmeler yapılmıştır. Bazı cinayetlerin "etnik problemlerden" ortaya çıkıp çıkmadığı konusunda Ruslarla Tuvalılar arasında görüş farklılıkları olmakla beraber, iki toplum arasında her şeyin yolunda olduğunu söylemek güçtür. Bu gerginliğin hangi yöne gideceğini gelecekte öğreneceğiz.

Tuva'nın bağımsızlık yolunda, 2002 yılında, 1992'den daha ilerde olduğunu söylemek güç. Cumhurbaşkanı Ş. Oorjak'ın göreve başladığı zaman en çok üzerinde durduğu, Tuva'nın ekonomik olarak kendine yeterli düzeye getirilmesi yolundaki çabaların sonuç verdiği söylenemez. Tarihî kültüründe tabiatla barışık, onun verdikleriyle (hayvancılık, avcılık…vb) hayatını sürdürmeyi öğrenmiş Tuva toplumunun birdenbire ticareti öğrenmesi elbette kolay değil. Bu yüzdendir ki günümüzde Tuva'da, ticaret büyük ölçüde Ruslar tarafından yapılmaktadır. Tuva ticarî ilişkilerinde %90 oranında Rusya'ya bağımlıdır. Bütçesinin büyük bir bölümü merkezî hükûmet tarafından karşılanmaktadır. Tuva'nın kendi kaderini belirme yolundaki çabaları, kendisinden çok Rusya Federasyonu'nun geleceğine bağlı. Kafkaslar'daki cumhuriyetlerin Rusya Federasyonu içerisindeki durumu Tuva'yı da doğrudan etkileyecek. Rusya Federasyon'un ekonomik gelişmesi ve bunun topluma yansıması, cumhuriyetlere tanıyacağı

daha fazla kültürel haklar, Tuva'nın da Federasyon içerisinde kalma sürecini uzatacak gibi görülüyor. 11 Eylül olayının, Rusya Federasyonu'nu, kendi içerisinde bağımsızlık talebinde bulunanlara karşı daha güçlendirdiği herkesin bildiği bir gerçek.

Tuva Rusya Federasyonu dışında sadece Moğolistan'la sınırlara sahip. Bu da dışarıya açılımın, ticarî ilişkileri geliştirmenin en çok bu ülkeyle yapılmasını gerekli kılıyor. Tuva ile Moğolistan arasında yüzyıllara dayanan bir ilişki var. Gerek kültürel, gerekse tarihsel olarak pek çok ortak noktada birleşen bu iki dost ülke, üretimleriyle de benzerlikler gösteriyor. Her ikisinin de ana geçim kaynağı hayvancılığa dayalı. Üretim mallarının benzerliği iki ülke arasındaki ticaretin sınırlı kalmasına sebep oluyor.

Çin'in, sahip olduğu nüfus ve üretim gücüyle bütün Orta Asya'yı olduğu gibi, gelecekte, Tuva'yı da etkileyeceği bugünkü durumdan anlaşılıyor. Çin, büyüme sürecini aynı oranda devam ettirmesi durumunda, Rusya ile Çin arasındaki mücadele, 19. asrın sonunda olduğu gibi, yeniden başlayacak. Daha şimdiden Sibirya'da, Çinlilere ve Çin üretimi mallara, hemen her yerde rastlamak mümkün.

Tuvalılar, Sovyet rejiminin yoğun baskısına karşı korudukları kültür değerlerini, gelecekte de koruyup geliştirecekler. Tuva insanının başka hiçbir toplumda görülmeyecek derecede yüksek olan yurt sevgisi, tabiatla barışık yaşamaya dayalı hayat felsefesi onları her zaman kendi yurtlarının sahibi kılacak. Temiz ve zengin tabiat kaynakları, gelecekte ulaşım imkânlarının daha da gelişmesiyle, Tuva'yı turizm açısından cazip hâle getirecek. Dışarıya, özellikle Türkiye'ye, eğitim için gönderdikleri gençler Tuva'nın çağdaş dünya ile bağlarını kurmada ve geliştirmede yardımcı olacak.

Biz Türkiye Türkleri, köklerimizin Yenisey kıyılarında yattığını belki bir gün anlayacağız ve o köklerin kurumaması için, onlar kadar olmasa da, çaba göstereceğiz. Tuva kültürü, Tuva tarihi, Tuva toprağı Tuvalıları olduğu kadar, bizim de tarihimizi aydınlatacak, geleceğimize yol gösterecek.

1 Eberhard, W, Tobalar Etnik Bakımdan Hangi Zümreye Girer, AÜDTCFD I, S 2. 1943, s. 19-30.

2 Katanov, N, F, Bilimsel Eserlerinden Seçmeler, Türksoy, Ankara, 2000, s. 199.

3 Mannay-ool, M, Homdu Dayını, Ulug-Hem 1/1998, Kızıl, s. 127-140.

4 Uroyakov, S, Kızıl Hooraynı Ündezilep Turguskanı, Ulug-Hem, 1992, S. 2, s. 137-150.

5 Oçur, V, Tahdı-Tıva Ulustuh Ündezilekçi Ulug Huralı Ulug-Hem, 1991, S. 77, s. 150-160.

6 Oçur, V, a.g.m., s. 151.

7 Mannay-ool, M, D, İstoriya Tuvı 9, Kızıl, 1996, s. 77-78.

8 Oçur, V, a.g.m., s. 159.

9 Sat, S. Ç, Tıva Dıldı Şinçilep Kelgeninin Töögüzünün Oçerigi, Kızıl, 1964, s. 47.

10 Mannay-ool, M, D, a.g.e., s. 89.

11 Ulug-Hem, Kızıl, 1990 S. 75, s. 3.

12 Töögü Dokumentileri, Ulug-Hem, Kızıl, 1990, S. 75, s. 55.

13 Töögü Dokumentileri, Ulug-Hem, Kızıl, 1990, S. 75, s. 7-8.

14 Töögü Dokumentileri, Ulug-Hem, Kızıl, 1990, S. 75, s. 22.

15 Töögü Dokumentileri, Ulug-Hem, Kızıl, 1990, S. 75, s. 54-55.

16 Agartıışkın Dokumentileri, Ulug-Hem, Kızıl, 1990, S. 75, s. 127-129.

17 Lama, O, Çolaaçının Saktıışkını, Ulug-Hem, Kızıl, 1990, S. 75, s. 107.

18 Mannay-ool, M, D, a.g.e., s. 101.

19 Mannay-ool, M, D, a.g.e., s. 119.

20 Mannay-ool, M, D, a.g.e., s. 121.

21 Prezident Ş. D Oorjaktın Çugaazı, Ulug-Hem, Kızıl, 1992, S. 3, s. 5-12.

22 Tıva Respulikanın Konstitutsiyazı (Ündezin Hooyluzu) Kızıl, 1993, s. 4-16.

23 Ergi Atta Çaa Utka Ulug-Hem, Kızıl, 1988, S. 1, s. 141-148.

24 Dravis, M. a.g.m.

Tuva Şamanizmi / Dr. Eva Jane Neumann Fridman [p.180-188]

DR. EVA JANE NEUMANN FRİDMAN

Braun Üniversitesi Antropoloji Bölümü, Dünya Dinleri Araştırmaları Merkezi (CSWR) / Kanada

Önsöz

1937'den önce Tuva'da 700'den fazla, daha doğrusu 725 etkin şaman vardı. Pragmatik deyimle, şaman, köyde bilgi sahibi tek kişiydi. Günümüzde, yerli Tuvaların sayısı 210.000 olmasına rağmen, sadece 37 şaman kalmıştır. İnanıyorum ki eski kültürümüzün antik kaynakları, manevî kültürümüz, Tuva şamanizmi yeniden doğacaktır. Bu gelenek bizim antik kaynağımızdır. Çünkü Tuva şamanları, şaman ayinlerini ve şaman şarkılarını her zaman ana dillerinde söylemişlerdir. Şamanist inanç, kendisiyle birlikte doğduğumuz antik inançtır" (Kenin-Lopsan 1996, Kenin-Lopsan 1997: 133).

"Roza'ya, Tuva'da neden bu kadar çok şaman olduğunu sordum. Birçok ruh olduğundan birçok şaman vardır dedi. İnsanlar bu ruhlarla her zaman karşılaşabilir. Koyun güderken insanlar dünyanın ve doğanın alt düzeydeki ruhlarıyla karşılaşabilir. Dünyanın ve dağların birçok ruhu vardır ve şimdiye kadar olduğu gibi, dağlardan yardım istemek için çok ayin yapılırsa ruhlar güçlenir. Yurt, mevsimden mevsime başka yere taşınır. Bahar, yaz, sonbahar ve kış mevsiminde büyük adak törenleri yapılır. Ayinler, sığırların, koyunların, ineklerin ve atların ya da iyileşmeye ihtiyacı olan hasta hayvanlar ya da insanların sağlığını temin etmek için yapılır; ayinler, avları verimli olsun diye, taygaya gidip avlanmadan önce avcılar için yapılır. İnsanlar ruhlara ayin yapılmasını isteyebilirler ya da bunları kendileri yaparlar. Ruhlardan yardım istendiğinde, o kişinin o ruhlara inandığı anlamına gelir bu inanç, dedi Roza, ruhları güçlü kılar, onlara güç verir" (Fridman 1998: 266-267).

Tuva'daki ruhların insanlara ve şamanlara açık olduğuna inanılır, çünkü insanların ruhlara inandığı ve onlara açık olduğu güçlü ve geleneksel bir inanç sistemi bulunmaktadır. Tuvaların ve ruhların içiçe geçmiş bu ilişkisi doğada ve insanların yaşadıkları her yerde bulunur ve bunun neticesinde, Tuva halkının inanç sisteminin ruhları ayakta tutan sürekli gücü Tuva'nın kendisine özgüdür.

Tuva'nın Tarihi ve Coğrafyası

Tuva, Asya kıtasının merkezinde bulunur; Tuva'nın başkenti Kızıl'da Yenisey nehri kenarında bulunan kocaman bir küre bu gerçeği hatırlatır. Tuva, güney sınırları Moğolistan'a bitişik, Rusya Federasyonu'na dahil bir cumhuriyettir. 170.500 km2'lik alanıyla, kuzeydoğu, kuzey ve kuzeybatıda Sayan sıradağlarıyla çevrili olan Sayan-Altay yaylalarının bir parçasıdır. Batı yakasında, Sayan sıradağları Altay dağları bölgesine bitişiktir. Güneybatı sınırında Tsagan-Shibetu'nun yüksek zirveleri ve Chikhacheva sırtları ve Kızıl'ın güneyinde Tannu-Ola sıradağları vardır. Bundan dolayı Tuva, yüksek dağ sıralarıyla çevrili, ekoloji ve tecritin ekonomik ve siyasal yaşamını belirlediği geniş bir bozkır havzasıdır. Tuva'da çok sayıda nehir vardır, en önemlileri Kızıl'da aşağı ve yukarı Yenisey olarak iki kola ayrılan Yenisey ve Batı Tuva'yı geçerek Yenisey'e katılan Kemchik'tir. Doğu Tuva'da

çok sayıda göl vardır ve aynı zamanda, Sibirya melezçamı, sedir, huş, köknar ve gümüş köknar ağaçlarından oluşan Tuva ormanlarının %60'ından fazlası bu bölgede bulunur. Bu taygada (Büyük Orman) rengeyiği de dahil olmak üzere çok sayıda hayvan vardır. Bu bölgede sadece Tuva nüfusunun %5'i yaşar ve çoğunluğu avcı ve rengeyiği üreticisidir.

Tuva'nın batısında bozkır bölgesinde bitki

örtüsü değişim gösterir; Moğolistan'ın kumluk çoraklıklarına sınırı olan güneybatıda Mongun-Tayga'da iklim kuraktır ve bitki örtüsü zayıftır, fakat nehir vadileri etrafındaki bölgelerde bitki örtüsü zengindir ve atları olduğu kadar öteki pastoral hayvanları da geçindirebilir. Batı Tuvalılar geleneksel olarak sığır, koyun, keçi, at ve deve sürülerini otlatmaya dayanan ekonomileri olan göçebe bir topluluktur. Arazi ve iklim koşullarına epeyce bağımlılardır. Sürünün ihtiyaçlarına göre mevsimden mevsime başka yere taşınan, kafes çerçeveli, keçe kaplı yurtlarda yaşarlar. Sovyetler döneminde Tuvaların çoğu "kolektifleştirilmişler" ve köylerdeki evlere taşınmışlardı; fakat 1991'den beri kırlara doğru yavaş bir hareketlilik ve doğaya dönüş görülmektedir.

Tuva, 1911'e kadar, Tuva yönetimsel yapısına da yansıyan feodal-askeri çizgide örgütlenmiş olan Çin Mançu İmparatorluğu'nun egemenliği altındaydı. Ülke, koşon denilen dokuz büyük yönetimsel birime ve onlar da sumon denilen birimlere bölünmüştü. Her Tuvalı, aslında bir toprak parçasına değil, Mançulara kürk vergisini ödemesi amacıyla, belirli bir koşona ve sumona bağlıydı.

Vainshtein (1980: 238), ondan önceki bilim adamlarının, Tuva halklarının ekonomisinin ve sosyal yapısının altında yatan, akrabalığa dayalı toplumsal geleneklerin önemine dikkat çektiğini söyler. Bununla beraber aşiret yapısı zamanla zayıflamıştır. Araştırmacılar, 1930'larda Todjin aşiretinin (Tuva'nın doğu bölgesi) tüm üyelerinin baba tarafından sëëk tërel'ini (kemik akrabalığı) bildiklerini, fakat 1950'lerde bilen sadece yaşlı bir adamın kaldığını bulmuşlardır. Aşiret hakkındaki bilgi, inanç sisteminin pratiğe geçirilmesinde, özellikle de aşiretin ve doğanın ruhları için yapılan grup ayinlerinde yararlıdır. Sëëk üyeleri, avlarının başarılı olması ve topluluğun sağlığı için ruh efendilerine dua etmek için dağ ovo dagıır'da (oranın ruhları için yapılmış taş yığını kurgan ya da çalı çırpı yığını) toplanırlar. Toplum, aynı atayı paylaşan ve erkek tarafından birbirine akraba olan, çekirdek ya da geniş ailelerden oluşan baba soyundan akraba gruplar olarak düzenlenmiştir. Tarihsel olarak bir aal (sürülerini tek bir ağıla kapayan bir ya da çok sayıdaki yurt) baba soyundan akraba olan bir gruptan oluşurdu, fakat yirminci yüzyılın başlarında aal'ler basit komşu toplulukları haline geldi (Vainshtein 1980: 247).

Potapov'a göre (Levin ve Potapov'da 1964: 380) Tuva'daki Türkçe konuşan etnik grup, Moğolca, Samoyedce ve Ketçe konuşan unsurlardan da oluşur. Tuva'daki Türkçe konuşan klan ve aşiret gruplarının varlığı, milattan sonraki ilk yüzyılların tarihsel Çin yazmaları sayesinde biliniyordu. Orhun Yenisey bölgesinde M.S. 7 ve 8. yüzyıllara ait, hepsi Türk dili ailesinden olan Telengitçe, Kırgızca ve Uygurca yazılmış olan taş yazıtlar Tuvaların Türk kökenine işaret etmektedir. Günümüzdeki Tuva dili de Orhun Yenisey yazıtlarının diliyle bağlantısını korumaktadır. Bununla beraber, Potapov (1964: 380) Tuvaların etnik bileşiminin oldukça karmaşık olduğunu ve araştırılmadığını söyler. Tuvalar 18. yüzyılın başlarında tanımlanabilir bir kültürel grup olarak ortaya çıkmışlardır (Olson 1994: 658).

Tuva bölgesinin tarihi, Tuva'nın Türk hanlığı tarafından fethedildiği 6. yüzyıldan beri, bölgenin ve sakinlerinin çok sayıda değişik güçlerin etkisi veya kontrolü altına girdiğini gösterir: bunlar Türkler, Çinliler, Uygurlar, Kırgızlar, Altın Hanlar, Cungaryanlar ve Mançu Çinlileridir. Rusya ile resmi ilişki Çin ve Rusya arasındaki ticari ilişkilerin kurulduğu Pekin Anlaşması'yla 1860'ta başlar. 1881'den sonra Tuva'da Rus yerleşimlerine izin verildi. Tuva 1911'e kadar, Mançu Ching İmparatorluğu tarafından idare edilen dış Moğolistan'ın bir parçasıydı.

1912'de Tuva Çin'den bağımsızlığını ilan etti ve 1914'te Rusya ile onların koruması altında olduğu bir ilişkiye girdi. Rus iç savaşından sonra (1918-1921) Moğolistan bölgeyi kontrolü altına almak istedi, fakat Tuva 1925'te Sovyet egemenliği altında özerk bir devlet olarak Tannu-Tuva Halkları Cumhuriyeti adını aldı. Stalin 1944'te Tuva Halk Cumhuriyeti'ni feshetti ve Tuva, Rus Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği egemenliğinde Tuva Özerk Bölge oldu. Bugün Rusya'nın bir cumhuriyetidir.

Tuva'nın ekonomik ve siyasal tarihi, değişik kültürel etkilerin sadece göçebelerin bir bozkır bölgesinden diğerine göçmesiyle değil, herhangi bir anda nüfuzlu olan siyasal güçlerin de zorlamasıyla olduğunu gösterir.

Budizm ve Şamanizm

Lamaist Budizm Altay-Sayan ve Tuva bölgesine, 1260'ta Budizme dönen Kubilay Han'ın önderliğindeki Moğollar 13. yüzyılda bölgeyi fethedince gelir. 1271 ile 1368 yılları arasında hüküm süren Yuan hanedanı sırasında inşa edilen Budist tapınak ve pagoda harabeleri keşfedilmiştir. Bununla beraber, 13 ve 14. yüzyıllarda Lamaist Budizmin etkisi zayıftı ve sadece 16. yüzyılın sonlarında Moğol önder Altan Han'ın yönetimi altında etkili olmuştu. 18. yüzyıldaki Mançu idaresi zamanına gelindiğinde Lamaizm Tuva'da iyice yerleşmişti ve Rus devriminin başlangıcında hoşun ve sumonslarda 22 tane hureler (Budist tapınak) vardı. 1928'de Tuva'da 3500 lama vardı (64.900'ü etnik olarak Tuvalı olan 82.000 nüfus arasından: 1932 sayımı), çünkü her aile lama olan bir

erkek çocuk istiyordu (Kenin-Lopsan 1993: 9).

Budizmin resmi devlet desteği almasına ve yöresel geleneksel inanç sistemlerini aktif olarak bastırmaya çalışmasına rağmen Şamanizm yine de -Sayan-Altay bölgesindeki diğer gruplar arasında görülenlerden daha saf ve kendine yeterli biçimde- faal kalmıştı. 1931 sayımının rakamları, 787 lama ve 725 şamanın (411 şaman ve 314 şamaniçe) varlığını gösteriyordu ve bazı yönetimsel bölgelerde şamanların sayısı lamaların sayısından daha yüksekti. Örneğin Ulug-Çhem hoşun'unda 157 şaman ve sadece 101 lama vardı (Wajnschtejn 1996: 240). Lamaizm 18. yüzyılda Tuva'nın resmi dini olunca Şamanizm başlangıçta direnmişti fakat sonunda iki din arasındaki ilişkiler barış içinde birarada varlıklarını sürdürmelerine ve birbirlerinin içinde erimelerine yol açtı. Lamaizm bir çok şaman törenini kabul edip kendi ayinlerine dahil etmiştir. Budist düşüncenin etkileri Tuva Şamanizminin mitolojik temsillerinde ve Budist dünya görüşünün bazı yönlerinin özümsenmesinde görülebilir (Fridman 1998: 280). 1926'da Tuva'ya giden bir seyyah "yeni tanrılar eski tanrılarını değiştirmemiş, fakat panteonlarını genişletmiş, eşit saygı görüyor ve Soyot (Tuvalı) hâlâ cedlerinin evrende yaşadığına inandığı ruhların aynısının gücünün etkisinde" gözleminde bulunmuştur (Waynschtejn 1996: 240; Mongush Mannai-ool 1994: 8,10).

Tuva'da dinin (Budizm ve Şamanizmin) baskı altına alınması, Budist manastırların tamamen yokedilmesini ve Lamalar ve şamanların kaldırılmasını amaçlayarak 1928-1930 yıllarına rastlar (Forsyte 1994: 281). 1944'te Tuva'da hiç manastır ve baskı altına alındığından ya da öldürüldüğünden hiç lama kalmamıştı. Şamanlar çok ağır bir biçimde baskı altına alınmıştı ve birçoğu yeraltına çekilmişti ve artık açıkça çalışmıyorlardı.

Şamanizm

Tarih

Tuva'da Şamanizmin tarihsel kökenleri Tuva halkının ataları olan Hunlara (M.Ö. 3 ve 2. yüzyıllar) kadar izlenebilir. Bu dönemden kalmış yazılı belgeler Tuvaların hâlâ kutsal ayinler yaptıklarını belirtir (Kenin-Lopsan: 129). Dahası, baş takılarındaki ayin amaçlı tüylerin ilk ortaya çıkışının, Altay bölgesinde M.Ö. 2. binyılın başlarında yapılan kaya resimlerinde görüldüğüne dikkat çekilmiştir (Wajnschtejn 1996: 288). Şamanizmin Altay, Moğol, Yakut, Samoyed, Ket ve diğer kuzey Sibirya halkları arasında uygulama şeklinde ve elbiselerinin ve eşyalarının ayrıntılarında paralellikler bulunmuştur. Bu, Tuva Şamanizminin kökenlerinin antik Sibirya'daki uygulamalarda olduğunu ve yöresel ve Türkler-öncesi Sibirya Şamanizminin, şamansal bileşimin gelişmesinde daha sonra gelen Türk grupların etkilerinden daha güçlü bir rol oynadığını akla getirir. Türk Hanlığında Sibirya unsurları görülür ve dahası Şamanizmin Orta Asya ve Kazakistan halkları tarafından miras alınması güçlü bir şekilde yöresel İran ideolojisine dayanır. Orta Asya Şamanizminin Türk pastoral bileşimi Sibirya Şamanizmine benzer bazı özellikler taşır, fakat bunlar sınırlı ve zayıftır. Eski Türklerin M.S. 1. binyılın ikinci yarısına kadar olan yazılı kaynaklarındaki tarihsel kanıtların yoksunluğu, Eski Türklerin Şamanizminin o zamana kadar pek gelişmemiş olduğunu gösterir. Türk bozkır göçebeleri, Altay-Sayan-Baykal bölgesine girişleri ve yöresel gruplarla ilişkileri sırasında Şamanizmin gelişmiş şekillerini ve maddi donatımlarını giderek kendilerine mal etmişlerdir. Bu süreçte Eski Türk Orta Asya inanç sisteminin belirli öğeleri korunmuş, diğerleri kaybedilmiştir (Wajnschtein 1996: 292-294).

Tuva'da uygulandığı biçimiyle Şamanizm, insanları şaman aracılığıyla yukarı ve aşağı dünyanın ruhlarına bağlayan bir inanç sistemidir. Şaman, vecd haline (hipnoz durumu da denir) geçiş sayesinde atalarının ve doğanın ruhlarıyla konuşarak kehanette bulunabilen ve geleceği tahmin edebilen, ruhlarını kaybetmiş ya da hastalıktan ıstırap çeken kişileri iyileştiren ve topluluğun sağlığı için ayinler yapan dinsel uygulayıcıdır.

15 Ekim 1993'te **Şamanizm**, Kızıl'da bir başkanlık kararnamesiyle iyileştirici bir sağlık sistemi olarak ilan edildi, böylece Şamanizm bir meslek olarak tanınmış oldu ve şamanlar için yaşlılık ödenekleri ayrıldı; aynı zamanda hükümet Şamanizm Araştırmaları Bilimsel Merkezi'ni de kurdu. Tuvalı Şamanlar Derneği, orijinal ismiyle Dungur (dungur davul demektir) Derneği, 37 şaman üyesiyle 1992'de kurulmuştur. Kayıtlı her şamana, üzerinde resmi olan bir belge ve tedavi etme, ayinler yapabilme ve geleceği söyleyebilmek için bir belge verildi. Dungur Derneği, Kızıl'ın merkezinde şamanların ücret karşılığı iyileştirme ayini yaptıkları bir eve sahiptir. 1996'da kırsal alanlardaki şamanların da dahil olduğu yaklaşık 100 şaman olduğu belirtiliyordu. Şamanlar çok bireysel olduklarından ve özellikle uzun süren baskı döneminden sonra sayılmak istemediklerinden bu rakamlar çok düşük olabilir.

Tuva şamanist dünya görüşü, doğaya duyarlılığın, hayatta kalabilmenin en önemli parçası olduğu göçebe pastoralizmi ve avcılık durumlarında insanoğlu ile doğa arasında gelişen ilişkiler tarafından belirlenir. Doğal güçler kişileştirilmiş ve kutsallaştırılmıştır. Ağaçların, dağların, nehirlerin ve pınarların ruhları vardır. Ağaçlar genellikle kutsal sayılırlar ve çok sayıda dalları olan tek bir ağaç ya da bir kökten büyüyen birçok ağaç

olarak nitelendirilen özel bir tür ağaç kam-yiaş (şaman-ağacı) şerefine yere içki dökülerek, renkli bez parçaları, süt ürünleri yiyecekler ve diğer kült ayinleriyle şereflendirilir.

Tuva kozmolojisi üç dünya varsayar: bizim Orta Dünyamız, Yukarı Dünya (Azar) -Gökyüzü (Azar Deer, Denger ya da Tenger), Güneş, Ay, Büyükayı (Cedi-Haan ya da yedi hanlar olarak bilinir), dokuz cennet, Gökyüzü tanrıları ve ölmüş iyi insanların ruhlarıyla doludur- ve Aşağı Dünya. Tuva etnolojisti ve yazarı Mongush Kenin-Lopsan tarafından 1950'lerin sonlarından beri toplanan kozmoloji röportajları gökyüzünü baba olarak tanımlar: "Bu dünyada her bitki ve her insanın annesi ve babası vardır. Yaratıcının bunu böyle yaptığı söylenir. İnsanın babasının gökyüzü olduğu söylenir." (Kenin-Lopsan 1997: 54). "Bu hikâyeyi dedemden duydum. Gökyüzü bulutlanıp rüzgâr estiğinde ve şiddetli kar yağışı başladığında dedem ardıçtan bir ateş yakar, tahta bir kovanın içine süt koyardı ve sütü gökyüzüne toz-karak'la (bağış için kullanılan dokuz delikli tahta kaşık. E. F.) serpiştirirdi. Dedemin gizlice şöyle fısıldadığını duymuştum:

Gökyüzü Babacığım, kutsa beni!

Gökyüzü Babacığım, sevecen ol, lütfen merhametli ol!

Ve şu ana kadar Bay-Tayga kozhuumun Kara-Höl bölgesinde yaşayan yaşlılarımız hâlâ gökyüzünü onurlandırmak için ayin yaparlar" HOM-Ş (Khertek Okaan Maga-Şuruyeviç, 1927 doğumlu) (Kenin-Lopsan 1997: 55).

Yeryüzü annedir: "Kadın olmasaydı, dedikleri gibi, insan ırkının sonu gelirdi. Ve bundan dolayı, yeryüzü olmasaydı, dedikleri gibi, yaşam da olmazdı. Yaşlılarımız yeryüzüne çok onur verirler. Ninem her sabah toz-karak kaşığını kullanarak çay serpiştirir, yeryüzüne adak yapardı. Çayı yeryüzünün yüksek dağlarına, ormana, ağaçlara ve nehirlere serpiştirirdi. Fısıldadığı özel büyülü sözleri vardı:

Toprak Ana, bana mutluluk bahşet.

Toprak Ana, bana şans bahşet.

Toprak Ana, çocuklarıma bak.

Toprak Ana, evimi koru.

Zamanın başlangıcından beri Tuvalar yeryüzünü onurlandırmışlardır. Şu ana kadar bir Tuvalı yeryüzünü hâlâ annesi olarak bilir. Ben de toprak anama dua ederim" HOM-Ş (Kenin-Lopsan 1997: 56).

Güneş'in anne, Ay'ın baba olduğuna inanılır: "Güneş'e anne denir çünkü şafak söker sökmez Güneş doğudan yükselir ve aynı şekilde bir Tuva'nın annesi her zaman yurdun sahibidir, çünkü çocuklara o bakar. Ay'a baba denir, çünkü Tuvalı insanların babası her zaman uzaklardadır ve yurtta

fazla kalmaz, aynı şekilde Ay da gökyüzünde fazla görünmez, ya görünür ya kaybolur. Eski Tuvalar Ay'a baba derlerdi ve onu da onurlandırırlardı" MKÇ (Monguş Kalinduu Çhüdei-oolovıç, 1940 doğumlu) (Kenin-Lopsan 1997: 57).

Bazı Tuvalar üç değil, Yukarı (cennetsel) ve Aşağı (yersel) olarak iki dünya olduğuna inanırlar. Bazı şamanlar ölülerin ruhlarının karanlık yeraltı dünyasına gittiklerini söylerlerken, diğerleri "Ölüler Ülkesinin" Aşağı dünyanın kenarında, çok uzak kuzey kesimlerinde (bir Sibirya kavramı) olduğuna inanırlar. Yukarı dünyanın efendisi Kurbustu-han'dır (bu isim gökyüzünde Azar/Gökyüzü halkının yaşadığı hayali ülkeyi de tanımlayabilir). Yeraltı dünyasının hakimi Erlik Han'dır: Tuva mitolojisi ölülerin ruhlarının ona sadece bir nehri tek bir saç telinin üzerinden geçerek ulaşabildiklerini iddia eder (Kenin-Lopsan 1997: 114). Bizim Orta dünyamızda, aralarında dağların efendilerinin, denizlerin, su pınarlarının, ocakların ve ağaçların bulunduğu çok sayıda ruh vardır. Ham-yiaş şamanın ağacıdır ve genellikle melezçamdır. Şamanlar ağacın etrafında ayinler yaparlar ve yılda bir kez ayinle kutsadıkları kendi ağaçları vardır.

Ruhlar

Aşağı dünyada yaşayan bir dizi iblis ve kötü ruh vardır. Bunların arasında -insana benzeyen, erkek ya da dişi olabilen kötü niyetli ruhlar- azalar vardır. Erkek azanın ayakları havada asılı durabilir ya da üç başlı bir köpek ya da uzun gagalı bir kartal-baykuş olabilir. Geceleri şarkılar söyleyen mavi bir ışık olarak görünebilir ve şafakta kaybolur. Aza, sadece güçlü şamanların onu ziyaret edebileceği bir ülkede yaşar.

Birçok Algıştar (özellikle şamanın ruhlarına yardım eden, onlara yalvarmak, teşekkür etmek, emir vermek, ya da övmek için şaman tarafından söylenen ilahiler veya dualar) Azalarla ilgilidir (Kenin-Lopsan 1997: 110). Buk kötü niyetli birinin kötü davranışları yüzünden ortaya çıkan şeytani bir ruhtur; zarar verilen insana dönüşür ve zarar veren kişiden onu ölümcül bir şekilde hasta etmek suretiyle öcünü alır (Kenin-Lopsan 1997: 111). Diğer şeytani bir ruh da alnında tek gözü, bakırdan burnu olan ve ağzından ateş fışkırtan Şhulbus'tur. Zaman zaman kırmızı bir köpeğe dönüşür ya da yarı insan-yarı kuşa benzeyebilir (Kenin-Lopsan 1997: 117; Wajnschtein 1996: 253).

Albıs (erkek şekline de girebilmesine rağmen) genellikle genç ve güzel bir kadın olarak görünen, bozkırda, bir nehirde ya da nehrin yakınında yaşayan mitolojik bir yaratıktır. Onunla karşılaşan birisi şarkılarını dinledikten sonra değişir ve uzak yerlerde tek başına olmak ister,

kendi kendine konuşur ve bir müzik aleti çalmaya başlar. Artık Albısstaar (Albıs hastası) olarak bilinir ve şamanın yardımına ihtiyacı vardır. Birçok gün sürebilecek şamansal ayinlerden sonra Albıs ölür ve sarı bir keçe parçasına dönüşür.

Ruh kavramı, onun kaybı ve tekrar bulunması Tuva Şamanizminin ve şamanların hasta tedavisinin nasıl yapıldığının anlaşılmasına temel oluşturur. İnsanoğlu ve onun ruhu birleşik bir bütün sayılır. Ruhun vücuttan ayrılması, kişinin hasta olmasına ya da ölmesine neden olacaktır. İnsanın yaşına bağlı olarak ruhun yeri değişir. Doğmamış bir bebeğin ruhu annesinin içindedir ve üç yaşından küçük bir çocuğun ruhu kundak bezlerinde, başının üstünde ya da beşikte bulunabilir. Üç ile onüç

yaşları arasındaki bir çocuğun ruhu (urug kuda) çizmeleri, başlıkları, elbiseleri ya da genç çocuğa hediye olarak verilen hayvanlarda bile barınabilir.

Onüç yaşından sonra kişi yetişkin sayılır ve biri esas, biri de gri olmak üzere iki ruhu vardır. Ruh muhakkak vücutta yaşamak zorunda değildir, erkekse dedesinin kamp yerinde, bir yurtta, dalların korunağında, atlarda, eeren'de (ruh betimlemelerinde), borularda, eyerde vb. yerlerde yaşamayı tercih edebilir. Dişiyse küpe, yüksük, iğne, Çavaga (saç örgüsü süsü), kova, çay öğütmek için olan havan, ocak maşası, saçayağı gibi ev eşyalarında veya süslerde ya da ateşin kendisinde barınabilir. Şamanın ruh davulu (dungur), orba'sı (çıngırağı ya da davul değneği), başlığı, şaman giysileri, dedesinin kamp yeri, eeren'i ya da seri (ölü şamanın mezarı) gibi daha özel yerlerde bulunur. Şamanın ruhu gücendirilirse, şaman ölü veya diri olsun, ismini konuşan kişilerin hastalık ya da ölümüne neden olabilir. Eğer hasta ruh kaybından dolayı hasta olmuşsa sadece şaman kayıp ruhu geri getirecek güce sahiptir. Onun Algış'i, kötü ruhlar tarafından kaçırılmış ruhu geri getirebilecek kadar güçlü olan ve böyle yapmakla hastayı iyileştirebilecek olan tek kuvvettir. Bu Algışlar belirli bir hastalığı, ruhun ayrılmasının nedenini ve tedavisini tanımlayabilirler. Kayıp ruhun tek bir saç teliyle insana geri dönebildiği söylenir.

Birisi öldüğünde esas ruh yeryüzünde kalır ve şaman, bir kült ayin ateşi yakmalarına yardım etmek için ölünün akrabaları tarafından davet edilir. Bu ölümden yedi ve kırkdokuz gün sonra olur ve göçmüş olanın ruhuyla yeniden bağlantı kurabilmek için yapılır. Şaman ateşi yakar ve ölünün akrabaları ateşe (aşiret ocağı) adakta bulunurlar bunun üzerine ruh şamana gelir ve ona sorunlarını anlatır. Şaman da bunları akrabalarla konuşur. Şaman ruhu görebilen tek kişidir. Ruhun, şaman aracılığıyla ihtiyaçlarını ve akrabaları hakkında neler düşündüğünü anlattığı, ruh, şaman ve akrabalar arasındaki bir konuşma bunu izler.

Gri ruh ölümden sonra yurtta kalır. Gri ruhun ayrılık ayini, şaman davulunu çalarken birinin kırmızı bir kırbaçla yurdu kırbaçlamasıyla başarılır. İkisi de yurdun etrafında dolaştıktan sonra şaman kapıya elini uzatır ve gri ruhu tahta bir tabakta yakalamış gibi görünür. Diğer şahıs ruhu yurttan uzağa atar. Şamanın esas ruhla konuştuğu kırkdokuzuncu günden sonra aile, daha önce yaşadıkları gibi yaşamaya devam edebilir. Ruhun rahatsızlık vermesi sonucu aksilikler olursa, şamandan, ruhla tekrar konuşup akrabalarını huzur içinde bırakmasını istemek için bir sonbahar ateşi ayini yapması istenir. Ölü insanın ruhunun boşlukta serbestçe uçtuğu ve doğup büyüdüğü yerde kaldığı, eski bir kamp yerinde ya da eski bir yurt yerinde belki de efsanevi bir yaratık ya da korkunç bir canavar şeklinde ortaya çıktığı söylenir (Kenin-Lopsan 1994: 27-37). Ölümden sonraki yedinci ve kırkdokuzuncu gün ayinlerinin bugünkü Tuva'da uygulanmaya devam edildiği gözlemlenmiştir (1996 yılına değin).

Eerenler (bazen ongon denilir) ruh yardımcılarının betimlemeleridir. Bunlar şamana işinde yardım eden ve onu koruyan iyi ruhlardır. Ataların ruhları, özellikle daha önce yaşamış akraba şamanların ruhları olabilirler. Sık sık ayının postu ya da tırnaklı pençesiyle temsil edilen ayı eeren, en güçlü ruhlardan biridir. Şamanların diğer güçlü koruyucuları, keçeden yapılmış, açık ağzından kırmızı dili sarkan bir yılan başı olan yılan eerenlerdir. Bunların cam bilya gözleri ve bakır boynuzları vardır; diğer ucuna bir demet küçük şerit dikilmiştir. Genellikle şamanın elbisesine birçok yılan asılmıştır. Kurt eeren kötü ruhlarla savaşında şamana yardım eder. Baykuş eeren geceleyin ormandaki kötü ruhları

hissederek şamana yardım eder. Kuzgun eeren, ağaçtan oyulmuş bir şekille temsil edilen, şamanın özel ulağıdır. Kamlanye (şamansal seans) devam ederken, guguk kuşu şamanın yardımcı ruhudur ve sık sık bu kuşun ötüşü ve diğer kuşların ötüşleri şaman tarafından dile getirilir. Sadece şamanlar değil fakat sıradan insanlar da bir tavşan-eeren'e (ak-eeren) sahip olabilir. Bu eeren insanları eklem problemleri ve mide ağrılarından korur.

Sık sık görülen diğer bir eeren, metal ve kemiklerin de bulunduğu keçe şekillerden yapılmış ve ev halkının atalarının ruhlarını temsil eden emegelcin-eeren denilen eerendir. Bu, aileyi ve özellikle çocukları hastalıktan korumak için kullanılır. Evin erkek reisi ölümcül bir şekilde hasta olduğunda, metalden erkek ve dişi şeklinde yapılmış Agır-eerenler gelecek erkek kuşakların koruyucusu olarak onurlandırılır; böyle eerenler mezarlara konulur ve 19. yüzyıl Tuvalılarının mezarlarında da bulunmuşlardır. Bez şeritleri bağlanmış düz bir metal yuvarlak olan Küzüngü (bronz ya da bakır ayna) bir eerendir, hastalıkları iyileştirmek ve onlardan korunmak için olan şamansal

bir niteliktir. Şaman, sadece şamanlık görevini yaparken boynuna takar. Kötü ruhları iten bir ruh aynası olduğu düşünülür (Wajnschtein 1996: 254-259).

Küsüng kelimesi Yakut dilinde "muhalefet" demektir ve aynanın, kötü ruhların yakıcı bakışlarından koruyacağını ima eder (Wajnschtein 1996: 287).

Şamanlar

Kenin-Lopsan Tuva şamanlarını beş tip olarak sınıflandırmıştır: 1. Soylarının şaman atalarından geldiğini saptayabilen şamanlar 2. Kökenlerini Toprak ve Su ruhlarına dayandıran şamanlar 3. Soylarını cennete (deer ham) dayandıran şamanlar 4. Albıs ruhlardan kaynaklananlar ve 5. Aza ruhlardan kaynaklanan şamanlar (kara ham ya da kara şaman da denilir) (Kenin-Lopsan 1997: XXI). Sadece yetenekleri miras kalan şamanlar gerçek şaman olarak kabul edilir. Şamanların etkinliklerinin ana tarzları aşağıdaki gibi sınıflandırmıştır: 1. Küsüngü ile şamansal etkinlik 2. Homus (bir ağız harpi) ile şamansal etkinlik 3. Sadece yüksek derecedeki şamanlara ait bir özellik olan ve geleneksel olarak sadece geceleyin ayin elbiselerini giyerek davul ile yapılan şamansal seans 4. Şaman davulu ve dayak (değnek) ile yapılan seans. Üç-başlı değnek kurdelalarla süslenmiştir ve Tuvalı şamanların üyeliğe kabul töreninde aldığı ilk alettir (Kenin-Lopsan 1997: XXI-XXII; Kenin-Lopsan 1993: 26-27).

Genelde, erkek ya da kadın Tuvalı şamanların şaman olma yeteneği miras kalmıştır ve ailelerinde şaman ataları vardır. Şamanlığa yeni başlamanın genellikle yetişkinlikte gelen işaretleri, kişinin histerikleştiği ve akli rahatsızlıklar gösterdiği, albıstar da denilen "şamanlık hastalığına" yakalanmasıydı. Bu, ailenin bir şamanı özel bir kamlanye (ayin) yapmaya çağırmasıyla yatıştırılırdı. Ayin sırasında şaman belirli bir şaman atanın ruhunun hastaya girdiğini keşfederdi ve bu da hastanın şaman olması gerektiği anlamına gelirdi. Eğer hasta şaman olma çağrısını kabul etmezse hasta kalmaya devam ederdi ve yeni başlayacak şamanlar, sonunda kabul etmelerinin gerekliliğini anlayana kadar sık sık çağrıyı reddederdi. Şaman çağrıyı kabul eder etmez akrabaları onun donatımlarını hazırlarlardı: ayin elbiseleri, bir davul ve değnek. Doğu kesimlerdeki Tuvalar şamana kamlanye için sadece bir dayak (değnek) ve sonra da bir davul verirlerdi. Bu davul sonra şamanın ayinler sırasında Yukarı dünyaya gidebileceği bir at olarak canlandırılırdı (Wajnschtein 1996: 260-261).

Şamanın önemli eşyaları arasında üzerine bir insan iskeletinin şematik olarak nakşedildiği (Tuva'nın doğu kesimlerinde) ren geyiği derisinden yapılmış bir elbise vardır. Arkada omurga resimlerinin nakşedildiği uzun bez şeritleri asılıdır ve bazı şaman elbiselerinin omuzlarında (hipnoz halinde uçmasına yardım etmek için) baykuş tüyü demetleri vardır. Metal levhalarla, çıngıraklarla ve kötü ruhlara karşı korumak için minyatür bir ok ve yayla süslenmiş olan elbise ağırdır. Buna ek olarak elbiseye doldurulmuş yılanlar, kuşlar, hayvanlar ve renkli şeritler iliştirilmiştir.

Tuva'nın batı kesimlerinde elbise koyun ya da keçi derisinden yapılmıştır ve üzerinde nakşedilmiş iskelet yoktur. O da doldurulmuş yılanlar, oklar, küçük çıngıraklar ve diğer koruyucu metal parçalarıyla süslenmiştir. Doğu Tuva'da şamanın başlığı, bir insan yüzünün (gözler, burun, ağız ve kulaklar) ve arada sırada Güneş ve Ay'ı simgeleyen helezonların şematik betimlemesinin ren geyiği tüyüyle üzerine nakşedildiği kırmızı bir bezin üzerini kapladığı dağkeçisi derisinden oluşur. Şeritin üst kısmına kartal, baykuş ya da fundalık kuşlarının tüyleri iliştirilmiştir; ayin yaparken şamanın yüzünü koruması ve örtmesi için saçörgüsü yapılmış saçaklar şeritin alt kısmından sarkardı. Başlığın biçimi batı Tuva'da da buna benzer; buna ek olarak, Wajnschtein, 1950'lerde her iki tarafında üzerinden renkli bez şeritlerinin sarktığı bronz boynuzları olan başlıklar gördüğünü söyler.

Doğu Tuva'da şaman ayinleri için dişi ren geyiği derisinden özel çizmeler yapılır, batıda ise özel bir ayakkabı kullanılmaz (Wajnschtein 1996: 279-285). Yazar, Kuzey Moğolistan'daki Darkhad halkı arasında, Tuva'nın batı bozkırlarındaki şamanların giydiği çok daha basit giysilerle tam bir zıtlık içinde olan ve tamamıyla doğu Tuva'dakine benzeyen şaman giysileri gözlemlemiştir.

Kamlanye ayini genellikle ruh kaybı dolayısıyla hasta olan bir kişiyi iyileştirmek üzere yapılır. Şaman hastanın evine davet edilir. O, elbiselerini ve davulu taşıyan yardımcılarıyla birlikte gelir. Şaman, elbise giymesine yardım edildikten sonra ayinsel olarak artış (tütsü olarak kullanılan bir Sibirya ardıcı) tüttürerek evi temizler. Davul ateşin yanında ısıtılır, "canlandırılır" ve sonra araga (ekşitilmiş sütten yapılan bir alkolik içki) dökülerek beslenir (at besleniyor). Bazı şamanların kamlanye'ye kuzgun, baykuş ve guguk kuşu gibi kuşların sesini taklit ederek başladıkları bilinir. Şaman, arkası orada toplanmış insanlara dönük olarak oturur ve genellikle gözleri kapalı olarak ağır ağır yardımcı ruhları çağırmaya başlar. Şaman hafifçe davuluna vurarak değişik bir bilinçlilik durumuna girer ve bu durumda (atının) davulun üstünde ruhlarına doğru yola çıkar. Hastanın hastalığını yardımcı ruhlarına anlatır ve hastalığa ya da ruh kaybına neden olan kötü ruhların dünyasına doğru gider. Bu ruhları bulduğunda onları gitmeye ikna etmeye ça

lışır, fakat bu başarılı olmazsa ruhla kavga etmeye başlar. Sonunda ruh yenildiğinde onu yurdun kapısından dışarıya atar. Aile ve komşulardan oluşan izleyiciler bu etkinliğe katılırlar ve bu şekilde hastanın iyileşmesine katkıda bulunurlar. Kamlanye esnasında şaman davulu ateşin üzerinde kurutmak ve çay ya da arrag serpiştirmek suretiyle "beslemek" için yolculuğunu durdurabilir. Bir kamlanye fal bakarak sona erer, şaman davulun değneğini hasta kişinin yanına fırlatır ve kavisli tarafı yukarıya bakıyorsa herkes kişinin iyileşeceği anlamına gelen töörek diye bağırır. Kehanette bulunmanın bir diğer yöntemi çay dolu bir kaseyi kutsanmış bir atın sırtına koymaktır. At yurdun etrafında saat yönünde üç kez dolaştırılır. Kase ağzı açık olacak şekilde yere düştüğünde herkes töörek diye bağırır, fakat dibi havaya bakıyorsa kötü talih demektir (Wajnschtein 1996: 266-268).

Yazar 2000 yılında, Doğu Moğolistan'daki Buryat Moğolları arasında, bir şamanlığa kabul töreni sırasında yapılan benzer bir ayinden bahsetmiştir. Bu ayinlerin ve donanımların bir çoğunun çok eski ve Sibirya Türkleri arasında yaygın olduğu açıktır.

Tuvalar tarafından yapılan diğer ayinler, güçlü bir şamanın bu amaç için çağrıldığı ateşin (yurdun merkezindeki ocağın) yıllık kutsanması ile ağaçların kutsanmasıdır. Bunun bir örneği Kenin-Lopsan (1997: 49) tarafından aktarılmaktadır: "Bu, ham dıt (şamanın melezçam ağacı) kutsanmasını ilk kez görüşümün hikâyesidir. Küçük bebek erkek kardeşimiz sıldanır'a (çocuk hastalığı) yakalandığı için ebeveynlerimiz, güçlü şaman Ondar Mayk-Ham'ı davet etmişlerdi. Bir grup yaşlı o şamanın önderliğinde Süt-Höl bölgesine Kezek-Yiaş ormanına gittiler… Bu yaşlı şaman bir süre aradıktan sonra bir ham dıt seçti. Gökyüzü şamanı Mayk-Ham başlığını, elbisesini giyerek davuluyla ayin yaptı. Ayin yapıyor, ham dıt etrafında güneşin hareket ettiği yönde dönüyordu. Kardeşimiz Ohur-ool ağacın dibinde annemle babamın arasında oturuyordu….Mayk-Ham ayin yaparken, ham dıt etrafında dönerken biz de onu takip ederek dua ediyorduk."

Şamanlar, şamansal ayinler, şamanların şiirsel şarkıları ve ruhları (algış) öven ilahileri hakkındaki birçok öykü Kenin-Lopsan tarafından kaydedilmiştir. Bu öykülerin son zamanlarda yayınlanan bir toplamasında (Kenin-Lopsan 1997), belirli bir şamaniçenin yaşam öyküsü çok sayıda insan tarafından anlatılmıştır. Bu öykülerden alınan kısa örnekler 20. yüzyılın erken dönemlerindeki tipik bir Tuvalı şamaniçenin tanımlaması olarak aşağıda verilmiştir.

"Bir zamanlar bizim Övür Kozhuun'daki Bora-Şai'da şamaniçe Ham-Urug yaşardı. İsmi Handızhap'tı. Bu şamaniçe Tuva'nın her yerinde bilinirdi. Onun algıştar'ını söylemek bile korkutucuydu. Çocukluğumdan beri onu algıştar söyleyip davuluna vuruşları eşliğinde şamanlık ayinleri yaparken seyretmiştim. Güzel bir başlığı, çok süslü bir şaman paltosu, davuluyla bir orbası vardı ve hepsi ahenksiz gürültüler çıkarıyordu. Ham-Kaday'nin (Kham-Urug'la aynı kişi) mavi bir kurdu olduğunu söylerlerdi. Onun oğlu Sungar-ool halk düşmanı sayılıyordu ve hapse götürüldü. Daha sonra itibarı iade edildi. Şamanı da insanları iyileştirdiği için hapse attılar, fakat sonradan onun da itibarı iade edildi. Hapisten çıktıktan çok kısa bir süre sonra Handaana kasabasına giderken Kuular Arakhaa'nın evi onun öldüğü yerdir. Mezarının Handaana'da şehir mezarlığında olduğunu söylerler. Şimdi bile insanlar onun yurdunun eskiden olduğu yerde gece geçirmezler. O, zaman zaman eski yurdunun olduğu yerde mavi bir kurt olarak görünür.

'Kanlı ağzıyla

Benim arı-kurdum

Otlu kanıyla

Benim mavi kurdum!'

Bu, Ham-Kaday'nin kurduna söylediği meşhur algış'tır" (Mart 1920 doğumlu Mongush Artaa Naidan-oolovich tarafından Kenin-Lopsan'a anlatılmıştır) (Kenin-Lopsan 1997: 64).

Bu öyküdeki mavi kurt şamaniçenin yardımcı ruhudur; mavi renk gökyüzünün kutsal mavisiyle ilgili olabilir. Ham-Kaday hasta insanlar için ayin yaparken söylediği şiirsel algıştar'ıyla bilinirdi. Hasta

birinin ruhunu ölümünden önce bir kuzgun, sarı bir keçi ya da beyaz bir at olarak görebilirdi. Diğer şamanlarla kavga edip onlara üstün gelen güçlü şamaniçe Ham-Kaday öyküleri de vardır. Öyküsel anlatımlarda (zamanın koşulları dolayısıyla) onun şehir mezarlığında gömülü olduğu yazılıdır.

19. yüzyılın sonlarıyla 20. yüzyılın başlarında şamanların geleneksel mezarları seri idi. Seri (ölü şamanın mezarı) ağaçtan yapılmış, yerden yükseltilmiş, dört kenarlı, her köşesinde düşey direkleri olan düz bir yüzeydir ve bazen dört alçak duvarı vardır. Şaman tüm donanımlarıyla birlikte içine yerleştirilir, ya da donanımları dışarıya başka bir direğe asılır. Şamanı bu şekilde defnetmek gereklidir, çünkü şamanların, sıradan insanlar gibi toprağa gömülemeyen "beyaz kemikleri" ya da "temiz kemikleri" olduğu kabul edilir (Kenin-Lopsan 1997: 117).

Şamanın ölümünden sonra bir başka şaman onun yurduna davet edilir ve ölünün ruhunun hangi yöne doğru gittiğini işaret eder. Gömüleceği yere karar verildikten sonra değişik yönlerdeki dağların ve nehirlerin konumunu belirlemek üzere bir lama çağrılır. Aile tarafından Lama'ya eyerli bir at, iki Lara koyun postu, on ile

yirmi arasında sığır ve elbiseler verilir, çok iyi bir şekilde ödüllendirilir. Lama gömmek için özel bir güne ve kesin bir saate karar verir. Şamanın vücudu yurdun bir tarafındaki keçe kaldırılarak yan yan çıkarılır. Davulunun derisi yurttan dışarıya çıkarılmadan önce kesilir ve gömülme yerine götürülürken bir atlı yavaş yavaş davula vururdu. Bu işlem şamanın ruhunun, öldüğü yurtta saklanmaması için yapılır. Sonra şaman yükseltilmiş platforma, seri'ye defnedilirdi. Rus devriminden sonra şamanların bu gömülüş yönteminin kaybolduğu gözlemlenmiştir (Kenin-Lopsan 1993: 148-153). Bununla beraber, yazar, son zamanlarda (1990'larda) açık havada şaman defnedildiğini duymuş ve Darkhad Moğolları arasında şamanların donanımları için inşa edilmiş özel bölmeler görmüştür.

Yazar ve son zamanlarda bu konuda araştırma yapanlar (Hoppal 1996: 104) 1992'den beri olan Sovyet sonrası dönemde Tuva'da Şamanizmin gerçek bir rönesanstan geçtiğini gözlemişlerdir. 1996'da Tuva'nın batı bozkırlarında erkek ve dişi onaltı şamanla yapılan konuşmalar ve gözlemler (bkz. Fridman 1998), biraz zayıflamış da olsa, 1920'lerin sonlarından önce dedelerinin zamanlarındaki şamanist uygulamaları hatırlayan yaşlı şamanlar arasında genelde şamansal geleneklerin devam ettiğini göstermiştir. Bu şamanlar davul, değnek, yılanlı ve metal koruyucu aletleri olan şaman elbisesi ve tüylü başlık gibi birçok donatımları kullanıyorlardı. Eeren sayısı tek eski bir küsüngü'den, oda dolusu hayvan pençeleri, kürk şeritler, Budist eşyalar, bez parçaları ve kutsal oklara kadar değişiyordu. Geleceği söylemek kadar bir hastalığın teşhisi ve tedavisi bu şamanların temel işleviydi; bazıları, şamanın tedavi edebileceği özel hastalıkların listesi kapıda asılı olan bürolarında çalışıyordu. Diğerleri tedavi etmeleri için hasta kişilerin evlerine çağrılıyordu. Bu şamanların bazıları Dungur Derneği'nin üyeleriydiler; diğerleri kırsal bölgelerde çalışıyor ve şaman resmi örgütleriyle pek az ilişkileri oluyordu.

Sovyet sonrası dönem için anlamlı bir uygulama yaratma peşinde olan genç şamanlar arasında bir tür neo-şamanizmin geliştiği söylenebilir. Tipik bir örnek 1961'de Bay-Haah'ta (Kızıl'ın tam güneyinde) doğmuş şamaniçe Nasık-Dorjou'dur. Ailesinin her iki tarafından da güçlü şaman nesilleri vardır ve Mongun-Tayga'da (Tuva'nın batı bozkırları) büyümüş. İlk defa ergenlik çağındayken garip hayaller görmeye başlamış fakat şaman olarak çalışmaya ve tedavi etmeye Teeli'nin batısındaki

kutsal pınar Arzan Şivilig'deki dağın ruhunu gördüğü 1991'e kadar başlamamış. Bireysel tedaviler için olduğu kadar birinin ölümünden sonraki geleneksel yedinci ve kırkdokuzuncu gün ayinleri için onu çağırırlar. İnsanları iyi etmek için bireysel tedavilerinde Şamanizm, Budizm ve modern psikoterapi ilkelerinin karışımı bir yöntem kullanır. Şamanlık görevini yaparken (geleneksel şaman giysisi olmayan) ipek astarlı post bir yelek giyer ve değişik bir bilinçlilik durumuna geçmek için davulunu ve değneğini kullanır. Bununla birlikte bu durum sadece birkaç dakika sürer. Tedaviye oldukça eklektik yaklaşımı ve hipnoz durumunun kısalığında neo-şaman öğeler farkedilmektedir. Gördüğü zengin hayallerin çoğu ve yaptığı ayinler doğal olarak gelenekseldir. Genelde, Sovyet dönemindeki baskılardan ve aynı zamanda şamanlara yapılan eziyetlerden beri Şamanizm olağanüstü bir canlanma gösterdiyse de şamanlar atalarının güçlerine sahip görünmüyorlar. Artık Yukarı ve Aşağı dünyalara gittikleri, tehlikeli ruhlarla karşılaşıp kavga ettikleri ya da kendilerini mavi kurda dönüştürdükleri değişik bilinçlilik durumuna girmiyorlar.

Önceki Araştırmacılar

Çok sayıda araştırmacı Tuva'da saha çalışması yapmış ve Tuva Şamanizmi üzerine yazılar yayınlamıştır. 1890'da Janos Jankó ve Vilmos Diószegi (1959, 1968) ile başlayan Macar etnografyacıların etkinlikleri Diószegi'nin o alandaki çalışmalarını devam ettiren Mihály Hoppál tarafından takip edilmiştir. Diğer kayda değer araştırmacılar Rus bilim adamları Sevyan Vainshtein (Wajnschtein) ve V. P. Diakonova'dır. Sovyet sonrası dönemde Hoppál'a ek olarak, Finlandiyalı bilim adamı Heimo Lappalainen, Alman bilim adamı Ulla Johansen, Kanadalı folklorist ve müzisyen Kira van Deusen ve bu satırların yazarı aktif olarak saha araştırmaları yapıp Tuva Şamanizmi üzerine bulgularını yayınlamaktadırlar.

Forsyth, James 1994, **A History of the Peoples of Siberia,** Cambridge: Cambridge University Press.

Fridman, Eva Jane Neumann 1998, **Sacred Geography: Shamanism in the Buddhist Republics of Russia**, Ann Arbor: UMI.

Hoppál, Mihály 1996, "Shamanism in a Post-Modern Age", 99-107.

Kenin-Lopsan, Mongush B. 1993, **Magiya Tuvinskikh Shamanov,** Kızıl: Novosti Tuva.

Kenin-Lopsan, Mongush B. 1996, **Shamanic Songs and Myths of Tuva**, Mihály Hoppál tarafından seçilip düzenlenmiştir. ISTOR Books, Vol. 6. Budapest: Akadémai Kiadó.

Kenin-Lopsan, Mongush B. 1994, "Whereabouts of the Soul Among the Tuvans", In **Shamanism in Tuva**, ed. T. Budegechi, 17-37. Kızıl: Şamanizm Araştırmaları Bilimsel Merkezi.

Mannai-ool, Mongush 1994, "The Origins and Development of Tuvan Shamanism", In **Shamanism in Tuva**, ed. T. Budegechi, 7-10. Kızıl: Şamanizm Araştırmaları Bilimsel Merkezi.

Olson, James S., ed. 1994, Tuvinian, **An Ethnohistorical Dictionary of the Russian and Soviet Empires**, 658-661. Westport, Conn.: Greenwood Press.

Potapov, Leonid P. 1964, The Tuvans, In **The Peoples of Siberia**, ed. M. G. Levin and L. Potapov, 380-422. Chicago: The University of Chicago Press.

Vainshtein, Sevyan 1980, **Nomads of South Siberia: The Pastoral Economies of Tuva,** Cambridge: Cambridge University Press.

Wajnschrejn, S. I. (same author as Vainshtein, Sevyan) 1996, **Die Welt der Nomaden im Zentrum Asiens**. Berlin: Reinhold Schletzer Verlag.

Ek Kaynaklar

Diószegi, Vilmos 1968, **Tracing Shamans in Siberia: The Story of an Ethnographical Research Expedition.** Oosterhout: Anthropological Publications.

Diószegi, Vilmos, ed. 1968, **Popular Beliefs and Folklore Traditions in Siberia**, Budapest: Akadémai Kiadó.

Johansen, Ulla 1997, **On the Costumes of Tuva Shamans** (baskıda).

Kyrgyz, Zoya 1993, **Ritmi Shamanskogo Bubna (Rhythms of the Shaman's Drum),** Kızıl: Medjdunarodnii Nauchii Tsentr "Khoomei".

Tuva (Tıva) Türkleri ve Türkçesi / Hayat Aras [p.189-194]

HAYAT ARAS

Gazi Üniversitesi Fen-EdebiyatFakültesi /Türkiye

Orta Asya ve Sayan-Altay topraklarında M.Ö. III.-II. yıllarda Tıvalıların yaşadıklarını, bu topraklardan bulunan tarihi yazmalar belgelendirmektedir. Yaklaşık 2000 yıl önce Orta Asya'da, Güney Sibirya'da ve şimdiki Tıva topraklarında Hunlar, Dinlinler, Vusunlar, Türkler, Azlar, Çikler, Uygurlar, Kırgızlar ve diğer Türk halkları yaşamışlardır. Tarihte adları belli olan bu halkların bazıları Tıvaların hayatını, düşünce şeklini, gelenek ve göreneklerini, en önemlisi dilini etkilemiştir. Fakat Eski Türkler, Uygurlar ve Kırgızlar Tıvaların daha yakın ilişkide oldukları soydaşları oldukları için etkileşim daha çok bunlar arasında olmuştur.[1]

Çok eski zamanlardan başlayarak şimdiki Tıvanın toprağında yaşayan Türk dilli göçebe halkların tarihinde çok büyük olaylar olmuştur. Tıva tarihinde 6.yy'dan 8. yy'ın ortasına kadar olan devir, Türkü (Göktürk) Dönemi olarak adlandırılır. 582 yılında Göktürk Kağanlığı doğu ve batı devletlerine bölünmüştür. Altay, Tıva, Moğolistan ve Baykal arasındaki araziler Doğu Türk Kağanlığı'na dahil idi. Burada esasen Türk ve Moğol dilli boylar yaşarlardı.

7. yüzyılda Orta Asya'nın bir aymağı Dubo diye adlandırılmıştır. Bilim adamları bu adlandırmayı Tıva~Tıva kelimesi ile bağlantılı görmektedirler.[2] L. N. Gumilyev Dubo denen aymakla Tıvaları aynı kabul etmektedir.[3]

Türk Kağanlığı'nın 745 yılında yıkılması sonucunda, Tıva Uygurlar tarafından alınmıştır.[4]

840 yılında eski Kırgızlar, Altay ve Tıva boylarının yardımıyla, Uygurları yıkınca bu topraklar Göktürk ve Uygurlardan sonra Kırgızların egemenlik sürdüğü alan olur. 1207 yılında Tıva boyları, Cengiz Han'ın büyük oğlu Çuçi'nin (Coçi) önderliğindeki Moğol orduları tarafından Cengizlilere bağlanmıştır.[5] Yaklaşık beş yüz yıl süren Moğol egemenliği Tıva'daki Türk kültürünün Moğol kültüründen etkilenmesine yol açmıştır.

2-26 Ekim 1616'da, ilk Rus büyük elçileri Tıva boyları ile ilişkiler kurmaya başlarlar.[6]

1757'de Tıva'da Mançuların hâkimiyeti kurulur.[7] Çungarya'da 1755-1788 yılında, Amursana adlı bir Oyrat prensinin önderliğinde Mançu istilâcılara karşı kurtuluş hareketleri başlar. Bu harekete Tıvalılar da katılmışlardır. Fakat; Mançu-Çin istilâcıları Çungar Devleti'ni kurmuşlardır. 1758 yılında bunun sonucunda Tıva, Çin-Mançurya'nın Tsing, sömürge bölgesi olmuştur.

1911 yılının Ekim ayında Çin'de Mançu Hanedanı'na karşı ayaklanma başlamış; bunun sonucu olarak 1912 yılının ocak ayında Mançu Hanedanı devrilmiş ve cumhuriyet kurulmuştur. Bu dönemde, Tıva kahramanlarının millî kurtuluş savaşı başlamış ve Tıva aynı yıl Çin'den bağımsızlığını almıştır.[8]

1917 devrimleriyle Rusya'da Çarlık yıkılmış ve Sovyet dönemi başlamıştır. 17 Nisan 1919'da Tıva Rus himayesine girer. 1921 yılında ise Tıva Arat Respublika (Tıva Halk Cumhuriyeti) kurulmuştur.

11 Ekim 1944'te Tıva Halk Cumhuriyeti Sovyetler Birliği'nin hâkimiyeti altına girmiştir.[9]

Aralık 1990'da, Tıva'nın Rusya'ya bağlı Federe Cumhuriyet olması yönündeki karar kabul edilir.

Halkın geleneksel olarak yaşattığı inanç sistemi Şamanizm olmasına rağmen, resmî din olarak Budizm kabul edilmiştir. "XIV. yüzyıldan itibaren Moğolların Çin'deki hâkimiyeti, onların arasında Budizm'in etkilerini nispeten kırmıştı, ancak XVI. yüzyıldan itibaren ve özellikle de Altan Han döneminde (1507-1583), Tibet'in doğu bölgelerine yapılan sefer, Moğollar arasında Bu

dizm'in yeniden canlanmasına yol açmış, bütün bunlar Moğollara yakın veya onlarla iç içe yaşayan bazı Türk boylarının da Lamaist (Budizmin Orta Asya ve özellikle Tibet'teki biçimi) Budizm'in etkisine girmeleri sonucunu beraberinde getirmiştir. İşte bu şekilde XVII. yüzyılın ikinci yarısında, Lamaizm Tıva Türkleri arasına nüfuz etmiştir. Tıvaların arasında Tibet Lamaizmi ile geleneksel din birlikte yaşamaya devam etmektedir."[10]

İşte bu olaylar Tıvaca'da; genel Türk Dili, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Şiveleri; Moğol, Çin, Mançu, Tibet, Rus asıllı kelimelerin var olmasıyla doğru orantılıdır. Buna dayanarak Tıvacanın yapısını şu başlıklar altında ele alabiliriz:

1. Genel Türk Dili
2. Çağdaş Türk Lehçeleri ve Şiveleri
3. Rusçadan geçen kelimeler
4. Moğolcadan geçen kelimeler
5. Tibetçeden geçen kelimeler
6. Çince-Mançuca ve diğer dillerden geçen kelimeler:

Genel Türk Dili

Tıvalar ve Türkler hakkında bize en eski ve doğru bilgileri veren kaynaklardan biri de hiç şüphesiz bengütaşlardır. Yazıtlardaki dil özelliklerine baktığımızda Tıvaca Eski Türkçe ses özelliklerini günümüze en iyi taşıyan Türk lehçelerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.[11]

Tıvaca dil olarak, Türkçenin arkaik söz ve yapılanmalarını günümüze en iyi şekilde taşıyan Türk lehçelerinden biridir. Tıvaca eski Türkçe ile karşılaştırıldığında sesbilimi, sözyapımı, sözlükbilimi, ve de anlam bilimi açısından, öteki Türk dillerine göre kimi eskicil özellikler taşır.[12]

Bengütaşlardaki dille karşılaştırdığımızda o günden bu güne kadar geçen yüzlerce, binlerce yılın Türk halklarının dillerinde, bazı değişiklikleri de beraberinde getirdiğini görüyoruz. Tıvaca, Eski Türkçe'deki özellikleri çok iyi korumuş olmasına rağmen bazı kelimeler farklı ses ve şekil değişiklikleriyle karşımıza çıkmaktadırlar. Örneğin; ET'deki "siz" kişi zamiri yok olarak yerini "siler" şekline bırakmıştır. "çıl, nazın" anlamlarına gelen ET'deki yaş" kelimesi de bugünkü Tıvaca'da

kaybolmuş. “kaş harlıg sen? “(kaç yaşındasın?) cümlesini bazı Türk halkları “kaş yaştıg sen?” diye sorarlar. “yaş” kelimesi ET’de de var. Ayrıca Moğolistan’ın Bayan-Ölgey Bölgesi’nde yaşayan Tıvalıların dilinde “kaş çaştıg sen? “şeklinde günümüze kadar korunmuş olması ilginç. Çağdaş Tıvacada kullanılan “kaş harlıg sen?” ifadesi “kaç karlısın, kaç karı kışı geçirmişsin?” anlamındadır. Yazılı taşlardaki “gümüş” kelimesinin yerine Moğolcadan “mö]gün” kelimesi alınmıştır. Fakat Tıva kahramanlık destanlarında “kümüş çügen” (gümüş dizgin) olarak korunmuştur.[13]

Eski Türkçedeki bazı kelimeler de ses değişiklikleriyle günümüze ulaşmıştır. ET. oglı: Tıv. oglu “oğlu”, ET. bu]u Tıv. mu]gag “sıkıntı”, ET. yer, Tıv. çer “yer” ET. te]ri Tıv. deer (te]gir) “tanrı; gök“, ET. yok Tıv. çok “yok”, ET. yılan Tıv. çılan “yılan”…[14]

Diğer Türk lehçe ve şiveleriyle karşılaştırınca Eski Türk yazılı taşlarındaki dilin en çok Tıvacayla örtüştüğü görülür. Tıva ve Moğol dilleri üzerine araştırma yapan V. M. Nadelayev Türklerin yazılı taşlarındaki dile en yakın olan çağdaş Türk lehçesi olarak Tıvacayı görmektedir. Kızıl Çıraa’dan bulunan yazılı taşta “Arslan Kulug Tirig uglı ben. Kulug Tugan ben”. Oğlu anlamına gelen uglı kelimesi Tıvacada oglu, ben zamiri men şeklinde korunmuştur. “Arzıla] Külük Dirig dep kijinin oglu Külüg Tugan dep attıg kiji men”. “Arslan Külük Diri denen kişinin oğlu Külüg Tugan’ım”. Begiree Dağı’nın yanından bulunan anıtta “yeti böri ölürdim”, bazı ses değişmeleriyle “çedi börü ölürdüm” diye bugünkü Tıvaca’da karşımıza çıkmaktadır.[15]

Türk runik alfabesinin 10. yüzyıla kadar Türk soylu halklar tarafından kullanıldığı konusunda birçok bilim adamı hem fikirdirler. Eski Türk yazısı sosyo-politik, sosyo-ekonomik ve başka bir takım sebeplerden dolayı 12.-13. yüzyıllarda varlığını yitirdi. Bazı bilim adamlarına göre Eski Türk yazısı 15-17. yüzyıllara kadar devam etmiştir. Runik yazının unutulmasından başlayarak 18. yüzyıla kadar, Tıvacayla ilgili herhangi bir kaynak, bir bilgi elimize ulaşmamıştır. N. A. Baskakov 10-15. yüzyıllarda Tıvacanın bazı Türk lehçelerinden ayrı bir gelişim çizgisi izlediğini söyler.[16] Tarih araştırmacıları Tıvalar hakkında çalışma yaparken, 19. yüzyılın başında toplanmaya başlayan Tıvaca dil malzemelerinden yola çıkarak, Tıvacanın geçen 1000 yılın 2. yarısında ayrı bir gelişme sahası izlediğini, 10-15. yüzyıllarda da kurallaştığını söylerler.[17]

Eskiden kullanılan bazı kelimeler günümüzde kaybolsa da, onların bir kısmı yer adları olarak korunmuştur. “Tarlag” (Bii-Hem Bölgesinde yer adı) kelimesinin anlamı şimdiki Tıvalılarca bilinmez. Eski Türkçede tarlag “tarla, darı, hububat tarlası, çölü” anlamlarında kullanılırdı. Bu kelimenin yaşıyor olması çok eskiden burada yaşayan halkın tarımla uğraştığının göstergesidir. Bulak “bulak, küçük ark, su”, Çazılar “yazı, yaban, ova” örneklerindeki yer adları gibi.[18]

Eski Uygurlar tarım ve hayvancılığın yanısıra yerleşik hayata geçmiş, şehirler kurmuş, yazıyı kullanmış ve kendilerine özgü kültürlerini burada devam ettirmişlerdir. Bu bölgelerde yapılan kazılar bunu belgelemektedir. Eski Uygurlar Tıvaların gelişmesinde de büyük rol oynamışlardır. Bilim adamlarına göre Tıvaların içindeki İrgit ve Sarıglar adlı boylar Eski Uygurlardan kalmadır.

Dil olarak baktığımızda Eski Uygurca kelimelerin fazlalığı dikkati çeker.

Eski Uygur	**Tıva**	**Türkiye T.**
töşek	döjek	“döşek, minder”

ödürek	ödürek	"ördek"	
kuduruk	kuduruk	"kuyruk"	
baştı]	baştı]	"ilki, önceki"	
biçe	biçe[19]	"küçük, ufak"	
arıg	arıg	"temiz, arı"	
çam	şam	"dava, itiraz"	
kevirgençig		keergençig	"acınacak, zavallı"
irbiç	irbiş…	"pars"	
yalım	çalım[20]	"kaya"	

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Şiveleri

Çok sayılı şimdiki Türk dillerinde ve Eski Türk Dilinde aynı anlamlı, bazen anlam kaymasına uğrayarak farklı anlamlar kazanmış olan aynı sözlerin var olması bu dillerin çok eski tek bir dilden ortaya çıktığını gösterir. Eski olan dil kendi gelişimi içinde çeşitli evrelerden geçer ve kollara ayrılır. Esasında kökü tek olan fakat uzun tarih boyunca geçirdiği çeşitli olaylardan dolayı bazı söyleyiş farklılıklarına uğrayan dil, zamanla ağız, şive, lehçe kavramlarını doğurur. Şu anda her biri ayrı yazı dili durumunda olan Türk yazı dillerinin ortaklığını ve Tıva Türkçesinin bu dillerle olan bağlantısını aşağıda sınıflandırılmış örneklerle gösterdik.

Türkiye T.	**Tıva**	**Azerb.**	**Kazak**	**Kırgız**
yol- çul-	yol-	cul- (jul-)	cul-	
tanı- tanı-	tanı-	tanı-	tanu-	
yalvar-	çalbar-	yalvar-	jalbar-calbar-	
Özbek	**Türkmen**		**Uygur**	
yul- yol	jul-			
tani- tana-	tonu-			
yälvár-	yalbar-	yalvur-		

Türkiye T.	**Tıva**	**Altay**	**Hakas**	**Tatar**	**Kırgız**
baş baş	baş	pas	baş	baş	
yürek	çürek	jürek	çürek	yörek	cürök
yıldız	sıldıs	jıldıs	çıltıs	yoldız	cıldız[21]

Ünlü Türkolog Malov'un eserlerinde en eski Türk diline Bulgar, Çuvaş, Uygur (Sarı Uygur), Yakut dilleri, fakat eski Türk Diline Oğuz (Eski Orhon-Yenisey Anıtlarının dili), Tofa, Tıva, Uygur (Eski Uygur Yazmalarının dili), Hakas, Şor dilleri girer.[22]

Türkiye T.	yıl	yer	yaz
Azerb.	il	yer	yaz
Kazak	cıl (jıl)	cer (jer)	caz
Tıva	çıl	çer	ças
Tatar	yil	cir	yaz
Başkırt	yıl	yir	yaz
Kırgız	cıl	cer	caz
Özbek	yil	yer	yoz
Uygur	yil	yer	yaz
Türkmen	yıl	yer	yaz
Kumuk	yıl	yer	yaz
Nogay	yıl	yer	yaz
Kara-Kalpak	cıl	cer	caz
Altay	jıl	jer	jas
Hakas	çıl	çir	çashı
Şor	çıl	çer	ças
Yakut	sıl	sir	saas
Çuvaş	sul	sér	sur[23]

Türkiye T.	oğul, oğlan	yanak	ağız	ağır	yoğun, kalın
Türkmen	ogul	ya]ak	agız	agır	yogın
Tıva	ool	çaak	aas	aar	çoon
Hakas	ool	naah	aas	aar	çoon
Şor	ool	naah	aas	aar	çoon
Altay	uul	caak	oos	uur	coon
Kırgız	uul	caah	ooz	oor	çoon
Yakut (Saka)	uol	sı]ah	uos	ıar	suon
Tatar	ul	ya]ak	avız	avır	yuvan[24]

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi farklılıklar ses değişikliklerinden ibarettir.

Rusçadan Geçen Kelimeler

Günümüz Tıvacasında Rus dilinden geçen 3000'den fazla kelime olduğu bilinmektedir.[25] Ş. Ç. Sat ise bu sayının 4000'den fazla olduğunu söyler. Tıvacaya Rusça'dan geçen kelimeleri geçiş yollarını sınıflandırabiliriz:

1. Tıva'ya gelen ilk Rus çiftçi ailelerin hayatını, toprağı işleyiş şeklini öğrenmek, farklı insanları tanıma ihtiyacı onların Rusça'yı öğrenmesini gerektirmiştir. Daha önceden duymadıkları terimleri ister istemez Rusçadaki karşılıkları ile aldılar. Fakat bunlar ana dilindeki şeklini değiştirip, Tıva söyleyişine uygun olarak Tıvaca Türkçesine girdiler: Tıv.sapık: rus. sapog "çizme", tıv. mooja, rus. vocci "kavga", tıv. bıstan, rus. piston "piston, kapsül", tıv. saraat, rus. zarod "harman[26]

2. 1950'lere kadar Tıvaca'nın yazım kuralları hakkında yazılan özel bir kural yoktur. Bu nedenle o yıllara kadar Rus noktalama işaretlerinin kullanılması Rusça etkileri artırır.[27] 1930 ve 1940'lı yıllardan sonra Rusçadan alınan kelimelerin imlasına sadık kalmaya özen gösteriliyor. Fakat yazılış ve okunuş arasında az da olsa fark vardır: Avariya-ava: riyá "trafik kazası, arıza", granit-graní: t "granit", şkola-ı'şko': la "okul", kul'tura-ku'l'tu: ra kültür", dınya-dı: n'a "kavun", bulka-bu: lka "çörek", rubl'-ru.bil' "ruble, Rusların para birimi",…[28]

3. 1930 yılında yazı kullanılmaya başlanılması ile birlikte teknik terimlerin Rusçalarından istifade edilmiştir: Politika, filosofiya (felsefe), ekonomika, realizm,

roman, opera, himiya (kimya), slog (hece)… "[29] Rusça'dan geçen bütün kelimeler Rusça değildir. O zamanlarda Tıvalıların dünyayı tanımak ve dünyaya açılmak için ilişki kurdukları en gelişmiş ülke Rusya'ydı. Bu yüzden Rusça'ya başka dillerden geçen kelimeler Rusça'daki şekilleriyle alınmıştır.

4. Sovyetler zamanında çeşitli resmi işlerde; okul, cadde, sokak, hastane, dükkan, işyeri gibi yerlerde Rusça adları kullanımın zorunlu olması bir başka sebeptir: Koçetova caddesi, Lenin caddesi; Puşkin kütüphanesi…

5. Bugün bazı yer adlarının iki farklı şekilde yazılmasının ve okunmasının sebebi Rusça ve Tıvaca imlasındaki farktan kaynaklanır: Şagaan-Arıg-Şagonar, Çadaana-Çadan, Toju-Todja.[30]

6. Bazı kelimelerin Tıvaca karşılıkları varken Rusçlarının da kullanıldığı aşağıdaki örneklerde olduğu gibi dikkati çeker: tıv. kiçeel, rus. urok-uro: k "ders", tıv.kıdıraaş, rus. tetrad'-tetıra.t "defter", tıv.sambıra, rus. doska-do: ska "yazı tahtası", tıv. ujar-heme, rus. samolet-samo-lo: t "uçak".

7. Bazı kelimelerin Rusçaları alınmış, fakat daha sonra onlara Tıvaca ekler getirilerek yeni kelimeler türetilmiştir: partiya-partiy**ji**[31] "partici", propaganda-propaganda**laar** "[32] "propaganda yapmak

Moğolcadan Geçen Kelimeler

13. yüzyıllardan itibaren geçen 700 yıllık süre içinde Tıva-Moğol ilişkilerinin güçlenmesi ile birlikte Tıvacaya Moğolcadan geçen kelimelerin yanı sıra hiç şüphesiz ki, Tıvacadan da Moğolcaya

geçen kelimeler oldu. Bugün bazı kaynakların Moğolca olarak yazdığı “ulus, bahadır, bora (boz), buduk (boya)… gibi kelimeler Türkçe’nin eski dönemlerinde Türkçe’den Moğolcaya geçmiş olabileceği ihtimali de kuvvetlidir.

Moğolcadan alınan kelimelerin bir kısmı 13.-15. yüzyıllarda, bir kısmı 16.-20. yüzyılın başlarında alınmıştır. 13.-15. yüzyıllarda alınan kelimelere köjege ”perde”, kejege “saç”, yozugaar “gereğince, göre, uygun olarak”, 16.-20. yüzyıla ise şülük “şiir”, kajaa “çit”, töögü tarih“i örnek gösterebiliriz.[33]

Tıvaca-Moğolca dil karşılaştırması Tıva dili tarihi açısından ayrı bir yer tutar. Bugünkü Tıvacanın kelime kadrosunda Moğol asıllı sözler %30-40 civarındadır. Bu yüzde halk ağzında daha fazladır.[34] V. İ. Rassadin’e göre Tıvaca’da 2200’den fazla Moğolca kelime vardır: halbaga “kaşık”, bora “boz, gri”, möögü “mantar”, ajıl “iş”…[35] agaar-agaar “hava”, harıı-hariu “cevap”, maadır-baatır, “bahadır”…[36] negelde-nexelt “talep, istek, çağırma; icap, gerek”[37]

Moğol asıllı sözlerin Tıvacada diğer Türk lehçe ve şivelerine oranla fazla olasının birkaç önemli sebebi vardır. Çok eski zamanlardan beri aynı veya komşu toprakları yurt edinmeleri ve bu yüzden kurulan sosyal, siyasi, ekonomik, kültürel ilişkiler başlıca sebeplerdir.

Ayrıca, 1921-30 yıllarında Eski Moğol harflerini (Eski Uygur Alfabesini) kullanarak bazı yayınlar yapmışlardır. O zamanda yeni devlet oluşumunun, derneklerin, kurumların, çeşitli olayların adları Moğolca kelimelerle karşılanmıştır. Bunların çoğu günümüze sosyal-politik terimler olarak ulaşmıştır. Bazıları ise zaman içinde yok olmuştur. Bunu bazı örneklerden görebiliriz. xuviskaal “devrim”, bölgüm “bölüm, parça, grup”, çazak “hükumet”, yaamı bakanlık, kildis “bölüm”, şüügü “adalet, yargı”, udurtukçu “yönetmen, yönetici”, ületpürçin “sanayi, endüstri”, kejigün “üye, unsur (grm)”, arat “halk”, erge-ajık “ilgi, alaka, merak”.

Son elli yıldır Moğolca’dan Tıvaca’ya kelime geçişi durmuş, bazı Moğol asıllı sözler gerçek Tıva sözler ile ve Rus dilinden geçen sözler ile değişip arkaizm şekline girmiştir. Bu yüzden Çağdaş Tıvacada Moğolca kelimelerin yüzdesi azalmıştır.

Çağdaş Moğolcada Türk lehçe ve şivelerinde kullanılan pek çok ortak kelime vardır. Bu ortak kelimelerin hangi dilden hangisine geçtiği konusunda bir sonuca varmak şu andaki dil bilgilerimize göre zordur. Örneğin; a] “av”, damır “damar”, buga “boğa”, arzıla] “arslan”, hoy “koyun”, kök “1. gök 2. mavi”, çut “yut (hayvan kırımı)”, buura “buğra”… örneklerini çoğaltabileceğimiz bu kelimeler Moğolca’da ve Türk lehçe ve şivelerinde bazı ses değişikliklerinin dışında aynıdır.

Tibetçeden Geçen Kelimeler

13. yüzyıldan başlayarak Tıva’da yayılan Budizm, aradan geçen zaman içinde yerli inanç sistemi ile birlikte dilde de bazı gelişmelere yol açtı. Tıva’nın ilk başbakanı Donduk, Moğolistanla bağların güçlendirilmesini ister ve Budizm’i ülke dini olarak onaylar. Yaklaşık 5.000 Lama’dan değişik iş alanlarında istifade edilir. Bunlardan 1000 kadarı köylerde öğretmenlik yapar.[38] Bu Lamaların öğrettikleri Tibet Budizmi olduğu için dinî terimler Tibetçe’deki şekilleriyle dile girer: Dambıra “tef”, şa]: “Tapınağın gongu”. Budizme gösterilen saygıdan ötürü yeni doğan Tıva çocuklarının adları Lamalar tarafından Tibet geleneklerine göre koyulabilmektedir. Kongar “ak inanç, ak umut”, Bavıı “bahadır”,

Kombu “umut, inanç, inanış”, Davaa “ay (gökteki ay); pazartesi”, Donduk “akıllı, bilgili”, Loday “akıllı”, Osur “ışın, ışık”, Sodunam “iyilik, ihsan”; Seren “uzun ömürlü”, Du

gar/Düger “Burhan adı”, Dolgar “Burhan adı”, Dolçu] “Burhan adı”. Bazen aynı kelimenin çeşitli dillerdeki karşılığı aynı anda kullanılır. Bazır (tibetçe)/Oçur (sanskritçe),/Dorju (moğolca) “elmas, katı, sert”,

Ayrıca haftanın günleri için bugün bile Tibetçeleri kullanılmaktadır. Davaa: “pazartesi”, baaza] “cuma”.[39]

Sovyetler, Tıvalılar üzerindeki Moğol ve dolayısıyla da Tibet etkisini kırmak için istemeyerek de olsa Tıvalıların Moğollardan ayrı bir ırk olduğu, onların Türk asıllı olduğu fikrini yaymaya başladı. Bu iki ülkenin etkisini ortadan kaldırmanın en iyi yolu Budizm’i yok etmekti. Budizm’e karşı yürütülen yok etme politikası Lamaların elinden oy verme hakları alınarak engellenmeye çalışılmıştır. 1928’de 4813 lama ve 28 Budist tapınağında faaliyet göstermekteydi. Oysa 1932’de 15 lama ve bir tapınak kalmıştır.[40] 1950’lerde ise, Budizm tamamen yok edildi gözü ile bakılıyordu.[41]

Budizm’in yeniden doğuşuna yardımcı olmak için Tibet, küçük Tibet olmaya aday gözüyle baktığı Tıva’ya sürekli olarak Tibet Lamaları görevlendirmektedir. Bu durumda Tibetçe kelimelerin yeniden çoğalmasını sağlayabilir.

Çince-Mançuca ve Diğer Dillerden Geçen Kelimeler

Çince ve Mançucadan giren kelimeler çok fazla değil. Şaaja] ”porselen”, bıza]çı “marangoz”, laa “mum”, so]ga “pencere”…Ayrıca Arapça’dan araga ”içki, içecek türü”, Grekçe’den nom “kitap”, Eski Farsça’dan çigir “şeker, tatlı”, höör “gömüt, mezar, kabir”, kelimeleri alınmıştır.[42]

Bütün bu değişiklik ve gelişmelerden geçerek bugüne gelen Tıvaca günümüzde bütün bu yabancı kelimelerden arınarak Eski Türkçede, Eski Tıvacada kullanılan şekillerine dönmek için çaba göstermektedir. Özellikle halk hikayeleri, destanlar derlenip toparlanarak buralarda geçen eskicil kelimeler saklanmaya özen gösteriliyor.

1 Biçeldey, K. A., **“Tıva Dıl Bolgaş Öske Dıldar” Tıva Dıl Bolgaş Çuga Kul’turazı**, Kızıl, 1993, s. 62.

2 Sat, Ş. Ç., Salzı]maa, E. B., **Amgı Tıva Literaturlug Dıl**, Kızıl, 1980, s. 3.

3 Gumilyev, L. N. **Drevniye Turki**, 1967, s. 62, 264.

4 Sat, Ş. Ç., Salzı]maa, E. B., **a.g.e.**, Kızıl, 1980, s. 4.

5 Sat, Ş. Ç., Salzı]maa, E. B., **a.g.e.**, s. 5.

6 Mannay-ool, M. H., Dostay, İ. A. İstoriya Tuvı 9, Kızıl, 1996.

7 Anaiban-Walker, 1998, s. 181.

8 Mannay-ool, M. H., Dostay, İ. A. **a.g.e.**

9 Höve]mey, Baykara, **Kım Ulugul**?, Kızıl, 1995, s. 113.

10 Prof. Dr. Günay, Ünver, Prof. Dr. Güngör, Harun, **Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi**, Ankara, 1997, s. 127.

11 Kültegin, TDLTEŞİ, Kızıl, 1993.

12 Ölmez, Mehmet, **Tuvacanın Eskiliği Üzerine**, Türk Dilleri Araştırmaları 10, 2000, s. 133-138.

13 Dorju, Ç. M., **Ögbelerivis Inçaar Çugaalap Çoraannar**, Tıva Dıl Bolgaş Çugaa Kul’turazı, Kızıl, 1993, s. 52-53.

14 Biçeldey, K. A., **a.g.e.**, s. 48, 49, 51.

15 Biçeldey, K. A., **a.g.e.**, Kızıl, 1993, s. 64.

16 Baskakov, N. A., **Vvedeniye v İzuçeniye Turkskix Yazıkov**, Moskova, 1962, s. 270-271.

17 Sat, Ş. Ç., **Salzı]maa**, E. B., **a.g.e.**, s. 7.

18 Dorju, Ç. M., **a.g.e.** s. 49.

19 Biçeldey, K. A., s. 65.

20 Dorju Ç. M., **Drevneuygurskiye Elementı v Sovremennom Tuvinskom Yazıke**-AKD. Moskova, 1984.

21 Sat, Ş. Ç., Salzı]maa, E. B., **a.g.e.**, s. 37.

22 S. E. Malov, **Pamyatniki Drevneturkskoy Pis’mennosti**, M. L., 1951, s. 7.

23 İshakov, F. G.-Pal’mbah, A. A., **Grammatika Tuvinskogo Yazıka**, Moskova, 1961, s. 81.

24 İshakov, F. G. - Pal’mbah, A. A., **a.g.e.**, s. 37.

25 Tatarintsev, B. İ., R**usskiye leksiçeskiye Zaimstvovaniya v Sovremennom Tuvinskom** Yazıke, Kızıl, 1974.

26 Sat, Ş., Ç., **Toptug**, **şın çugaalajıılı**]**ar**, **Tıva Dıl Bolgaş Çugaa Kul'turazı**, Kızıl, 1993, s. 17.

27 Biçe-ool, M. D., **Tıva Punktuatsiya**, Kızıl, 1963, s. 4.

28 Sat, Ş., Ç., **a.g.e.**, s. 14-15.

29 Sat, Ş. Ç., **Salzı]maa**, E. B., s. 40.

30 Sat, Ş., Ç., **a.g.e.**, s. 17.

31 **Tuvinsko-Russkiy Slovar**', Moskva, 1968, 344.

32 Tuvinsko-**Russkiy Slovar**', 352.

33 Biçeldey, K. A., s. 67.

34 Sat, Ş. Ç., **Salzı]maa**, E. B., **a.g.e.**, s. 41.

35 Passadin, V. İ., **Mongolo-Buryatskiye Zaimstvovaniya v Sibirskih Turkskih Yazıkah**, Moskova, 1980, s. 58.

36 Mongol'skiye slova Vzyatı İz "Kratkogo Mongol'sko-Russkogo Slovarya", Sostavlennogo A. P. Rinçine i İzdainogo v 1947 g. v. Moskve pod redaktskey Prof. G. D. Sanceyeva.

37 Sat, Ş. Ç., Salzı]maa, E. B., **a.g.e.**, s. 42.

38 Potapov, 1964: s. 401.

39 Biçeldey, K. A., s. 67-68.

40 Alatula, T. (1992) Tıva a State Reawakens', Soviet Studies 884.

41 Filimonov, Dimitry, **Shamans and Politicians**, 1998, s. 5.

42 Biçeldey, K. A., s. 69.

ALATULA, T. (1992) **Tıva a State Reawakens**', Soviet Studies 44-45.

ARIKOĞLU, E. (1997), **Tıva ve Hakas Türkçesinda Fiil**, Ankara, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

BARTHOLD, W. (1981**) Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. H. D. Yıldız, İstanbul.

BASKAKOV, N. A., (1962) **Vvedeniye v İzuçeniye Turkskix Yazıkov**, Moskova.

BİÇELDEY, K. A., (1993) “Tıva Dıl Bolgaş Öske Dıldar**” Tıva Dıl Bolgaş Çuga Kul’turazı**, Kızıl.

BİÇE-OOL, M. D., (1963) **Tıva Punktuatsiya**, Kızıl.

DORJU, Ç. M., (1993) **Ögbelerivis Inçaar Çugaalap Çoraannar**, **Tıva Dıl Bolgaş Çugaa Kul’turazı**, Kızıl, (1984) Drevneuygurskiye Elementı v Sovremennom Tuvinskom Yazıke-AKD. Moskova.

ALATULA, T. (1992) **Tıva a State Reawakens**’, Soviet Studies 884.

FİLİMONOV, **Dimitry**, **Shamans and Politicians**, 1998.

Geografiya Rossii Entsiklopediçeskiy Slovar, Moskova, 1998, s. 596.

GOLUBEVA, T. S. -GELLERŞTEYN, L. S. (1991), **SSRE Töögüzünü**] **Talazı-bile Çugaalar-5**, Kızıl.

GROUSSET, R. (1980) **Bozkır İmparatorluğu**, İstanbul.

GUMİLYEV, L. N. (1967) **Drevniye Turki**.

GÜNAY, Ü, GÜNGÖR, H, **Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi**, Ankara, 1997.

GÜVENÇ, B. (2001) **Türk Kimliği**, İstanbul.

HÖVE]MEY, Baykara, (1995) **Kım Ulugul**?, Kızıl.

İNAN, Abdulkadir, (1968) **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara, (1972) **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, Ankara, (1991) **Makaleler ve İncelemeler**, **II**, Ankara, (1976) **“**Sibirya Türkleri**”**, **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara, s. 1271-1282.

İSHAKOV F. G, PALMBAH, A. A. (1961), **Grammatika Tuvinskogo Yazıka**, Moskova.

KAFESOĞLU, İ. (1980) **Türk Millî Kültürü**, Ankara.

KALZAN, A. K. (1982), **Tıva Literatura 8-10**, Kızıl.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü (I-II) (1992), (Komisyon Başkanı Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun, Ankara.

Kazakşa-Mo]**golşa Sözdik** (1977), (BUHATULI, B), Ulaanbaatar.

KOCA. S (1990) **Türk Kültürünün Temelleri**, İstanbul.

KOLARZ, W. (1954) **The Peoples of the Soviet Far East** (NY: Parager).

KURAT, A. N. -TEMİR., Ahmet., (1992) “Sibir (Sibirya) Hanlığı”, **Türk Dünyası El Kitabı**, 2. Bs. I. Cilt, Coğrafya-Tarih, Ankara, s. 439-455.

Kültegin, (1993) TDLTEŞİ, Kızıl.

L. LİGETİ, **Bilinmeyen iç Asya**, (çev. Sadrettin Karatay) (1986), Ankara.

LOPSAN, K., Monguş, (1993) **Çogaaldar Çıındızı**, Kızıl.

MALOV, S. E. (1951) Pamyatniki Drevneturkskoy Pis'mennosti, M. L..

MANNAY-OOL, M. H., DOSTAY U. A., (1996) **İstoriya Tuvı 9**, Kızıl.

Mongol Kazak Tol' (1984), (BUHATULI, B) Ölgiy.

Moğolların Gizli Tarihi, (Çev. Ahmet TEMİR**)** (1995) Ankara.

ONDAR, B. K., (1995) **Kratkiy Slovar Gidronimov Tuvı**, Kızıl.

ÖGEL; B. (1982) Türklerde Devlet Anlayışı, Ankara.

ÖLMEZ, Mehmet, (2000) **Tuvacanın Eskiliği Üzerine**, **Türk Dilleri Araştırmaları** 10.

PASSADİN, V. İ., Mongolo-Buryatskiye Zaimstvovaniya v Sibirskih Turkskih Yazıkah, Moskova, 1980.

RADLOFF, Wilheim., (1976) **Sibirya'dan**, Milli Eğitim Basımevi.

RASONYİ, L. (1971) **Tarihte Türklük**, Ankara.

ROUX, Paul-Jean, **Türklerin ve Moğolların Eski Dini**, (Çev. Aykut KAZANCIGİL (1998) İstanbul, (1995) Türklerin Tarihi, İstanbul.

SAT, Ş. Ç., SALZI]MA, E. B., (1980) **Amgı Tıva Literaturlug Dıl**, Kızıl.

TATARİNTSEV, B. İ., (1974) **Russkiye leksiçeskiye Zaimstvovaniya v Sovremennom Tuvinskom Yazıke**, Kızıl.

TUVİNSKO-RUSSKİY SLOVAR', (1968) Moskva.

Türk Dünyası Edebiyatı (1991) Haz. Halil AÇIKGÖZ, İstanbul.

HAKAS CUMHURİYETİ

Hakasya Cumhuriyeti / Anar Somuncuoğlu [p.195-199]

ANAR SOMUNCUOĞLU

Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi (ASAM) Rusya -Ukrayna Araştırmaları Masası \ Türkiye

Giriş

2.400 km karelik bir alana yayılan Hakasya, Yenisey ırmağının yukarı kesimindeki Hakas-Minusin havzasının batısında yer alır. Türk tarihi açısından bugünkü Hakasya toprakları, Altay toprakları gibi büyük bir öneme sahiptir. Göktürk, Uygur ve Kırgız Kağanlıklarının kurulduğu bu coğrafyada, eski Türk kültürüne ait olan bir çok tarihi eser: Göktürk alfabesiyle yazılmış yazıtlar, Türk kurganları ve balballar bulunmaktadır. Hakasların ataları olan Yenisey Kırgızlarından kalma yazıtlar en çok burada bulunmuştur.

Eski tarihin ihtişamına rağmen, Hakasya'daki bugünkü Türk varlığı çok düşük bir seviyededir. Bölgenin yoğun Ruslaştırılması ve Hakasların asimilasyonu Hakasları yok olma tehlikesiyle karşı karşıya getirmiştir.

Çarlık Rusyası Zamanındaki Asimilasyon

17. asırdan başlayarak Hakasların Ruslarla karşılaşması sonucunda, Hakasların kaderi kökten değişmiş ve bölgenin Ruslaştırılma süreci başlamıştır. Rus belgelerinde ilk defa 1604 yılında Kırgızlardan bahsedilmektedir. Sibirya hanlığının düşmesinden sonra Sibirya'nın içlerine doğru ilerleyen Ruslar 1604 yılında Hakasların Kırgız boyuyla karşılaşmışlardır. Ruslar Hakas topraklarına ulaştıkları zaman, bugünkü Hakasya topraklarında aralarından federasyon kuran dört tane beylik mevcuttu: Yezer veya İsar, Altısar, Altır ve Tuba beylikleri. Bu dört beylikte de hakim unsur Kırgız boyu olduğu için Ruslar buraya Kırgız toprağı demişlerdir.[1] Beyliklerin oluşturduğu bir nevi federasyonun adı Hongoray veya Hongor idi.[2]

Hongoray topraklarına Altın Hanlar ve daha sonra Cungarya da göz dikmiştir. 17. asrın ortasında Altın Hanların baskı ve soygun politikasından kurtulmaya çalışan Kırgız beyleri Cungarya'ya yönelmişlerdir ve Hongoray Cungarya'ya vergi öder duruma gelmiştir. 1707'de I. Petro'nun emriyle Rus Kazakları Kırgız toprağına girip, ortasında Abakan kalesini kurmuşlardır. Ruslar yerlilerden kürk vergisini toplamaya başlamışlardır ve böylece Hakaslar hem Cungarlara, hem Ruslara, hem de Moğollara vergi öder duruma gelmişlerdir. 1727 yılında Rusya ve Çin arasında imzalanan Bura Anlaşması ile Rusların Hakaslar üzerindeki egemenliği kesinleşmiştir.[3]

Çarlık Rusya'sının sömürge politikası çerçevesinde Hakaslardan "yasak" denilen ve kürk cinsinden alınan verginin dışında daha birkaç tane vergi alınıyordu. Bunlar dışında, çarlığın yerel memurları üzerinde denetim ve kontrol zayıf olduğu için, bunlar görevlerini kötüye kullanıp Hakaslar

üzerinde soygun rejimini kurmuşlardır. Bu çerçevede yerel yöneticiler kendi şahsi zenginlikleri için Hakaslardan ek vergiler alıyorlardı.[4]

Çarlık Rusya'sının Hakasya'da uygulanan sömürge politikasının diğer bir ayağı ise Hıristiyanlaştırma yoluyla Ruslaştırma politikasıydı. Sibirya'nın genelinde olduğu gibi Hıristiyanlaştırma politikası özellikle 18. yüzyılda yoğunlaşmıştır. Hıristiyanlaştırma vergi muafiyeti, devlet memuriyetinin verilmesi gibi yollarla sürdürülmüştür. Hıristiyanlaşan Hakaslar için Rus köylerine yerleşmek, Rus kıyafetlerini giymek zorunlu hale getirilmiştir.[5]

Hıristiyanlaştırma politikasının yürütülmesinde önemli bir rolü Ortodoks Kilisesi üstlenmiştir. Baskı ve tehditlerle toplu vaftiz etmeler düzenleniyordu. Mesela, 1876'da yaklaşık 3000 kişi yerel yöneticiler tarafından Askız nehrinin yanına gönderilmiş ve orada toplu olarak vaftiz edilmiştir. Bu tür toplu vaftiz etme faaliyetleri abes sonuçlara da yol açıyordu. Bahsedilen 3000 kişinin vaftiz edilmesi sırasında bütün erkeklere Vladimir ismi, bütün bayanlara ise Maria ismi verilmiş, kimi Hakas birkaç kez vaftiz edilmiş, kimi Hakaslara bundan dolayı birkaç farklı Hıristiyan isim verilmiştir.[6]

Rusya halklarının siyasi hayatına büyük etki eden 1905 devrimi Hakasları da etkilemiş ve Rus çiftçilerinin ardından Hakaslar da vergi ödemeyi reddetmişlerdir. 19. asrın sonundan beri gelişen Hakas milliyetçileri da harekete geçmiş ve 1905'te Kasım ayının başında Askız kasabasında toplanan Hakas milliyetçileri, yerliler, yani Hakaslar için yeni bir idarenin kurulmasına karar vermişlerdir. "Yeni Bozkır Kanun Taslağına" göre, Hakaslar üzerindeki idare çarlık otoritelerinden Hakasların kendilerine geçmeliydi. Çarlık otoriteleri devrimci hareketi kırıp kontrolü sağladığı zaman doğal olarak Hakasların bu talebini reddetmişlerdir.[7]

1908'de toprak reformunun sonucu olarak ormanlar Hakaslardan alınarak hazine hesabına geçirilmiş, Hakaslara buralarda sadece avlanma izni verilmiştir. Reformun diğer bir yansıması ise bütün Hakas erkeklerine 15 desyatin toprağının dağıtılması olmuştur.[8] Ancak Hakaslar zaman içinde tarım için elverişsiz topraklara sürüldükleri için, toprak reformunun sonucunda Hakas topraklarındaki Rus çiftçilerinin yerleşmeleri pekiştirilmiştir.

Sovyet Döneminde Hakasya

1918'de Beyaz Ordu bölgeyi ele geçirmiş, ancak Eylül 1919'da Sovyetler bölgeye girmişlerdir. Çatışmaların tamamen bitmesi ise 1923 yılını bulmuştur. Halk Milletler Komitesi başlangıçta her ne kadar ortak Oyrot (Altay)-Hakas otonom bölgesinin oluşturulmasını kabul etmiş gibi görünseler de, "böl ve yönet" politikası gereği 1923'te Altaylar ve Hakaslar için ayrı ayrı bölgeler oluşturulmuştur. Oluşturulan Hakas Ulusal Bölgesi 1925'de Hakas okruguna (bölgesine) dönüştürülmüştür.[9]

1930'da okrugların ortadan kaldırılması söz konusu olduğu zaman, Hakasya Komünistleri Stalin adına bir mektup yollayarak, Hakas okrugunun lağvedilmesi halinde, Hakasya'da milliyetçiliğin artacağını ve Hakasların Tuvalarla aynı millet oldukları için Tannu Tuva Cumhuriyetine katılmak isteyebileceğini ima etmişlerdir.[10]

Böylece 20 Ekim 1930'da Hakas Okrugu Hakas Özerk Bölgesine dönüştürülmüştür. Ancak Hakas milliyetçilerinin faaliyetleri durmamıştır. Özellikle Hakasya'da artan Rus etkisi, Hakas komünistleri arasında tepkiye yol açmıştır. Yaptıkları toplantılarda "Hakasya Ruslarsız da yapabilir"

sözleri bir slogan haline gelmiştir. Bazı Hakas ileri gelenler, aynı Altay milliyetçileri olduğu gibi, Sibirya'daki Türk halklarının aynı çatı altına toplayacak bir otonominin oluşturulması için harekete geçmişlerdir. Kazakistan ile temasa geçen bu Hakas milliyetçileri yeni Hakas aydınlarından, Moskova'daki Hakas Öğrencileri Kulübü üyelerinden ve Hakas Öğretmen Kolejinden mezun olan Hakaslardan oluşmuştu.[11] Sibirya Türklüğünü birleştirmeye çalışan bu aydınlara karşı soruşturmalar 1934 yılında başlamış ve 1937 yılına bini aşkın Hakas aydın ve siyasetçisi tutuklanmıştır. Tutuklananların çoğu yok edilmiştir. Sadece 27 Kasım 1937'de bir gün içinde 137 kişi yargılanmış, 107'sine idam cezası verilirken, kalanlara kesin ölüm demek olan Stalin zamanının klasik cezası: "on yıl ağır hapis cezası" verilmiştir.[12]

Kolektifleştirme yıllarında sadece aydınlara karşı değil, Hakasların beylerine, zenginlerine, hatta orta halli insanlara karşı bile temizlik hareketi gerçekleştirilmiştir. Sibirya'nın diğer bölgelerinde de olduğu gibi, eski soylular ve zenginler, ve ayrıca Şamanlar Sovyet iktidarı açısından zararlı görülmüş, Hakasları kesinkes Sovyet iktidarına bağlamak için toplumda var olan eski ilişkileri ortadan kaldırmak gerekli görülmüştür. 1924-25 yılları arasında Hakasya'da 71 Şaman mevcuttu,[13] Sovyet iktidarı zamanında bunların çoğu sürgün edilmiştir.

Hakasya'da 1930'da kolektifleştirme başlamış, halkın malvarlıklarına el konulmuş, insanlar kolektif çiftliklerine toplatılmıştır. Kolektifleştirme sonucunda bütün Güney Sibirya'da olduğu gibi burada da açlık baş göstermiştir. Açlık özellikle hayvancılıkla uğraşan Hakasları etkilemiş, insanların ellerinden bütün geçim kaynaklarını oluşturan hayvanlar alınıp, insanlar kendi kaderleriyle baş başa bırakılmıştır. Açlığın sonucunda toplu saldırı ve yağma eylemleri gerçekleşmiştir.[14]

Hakas bölgesi oluşturulduğu zaman Hakasların nüfusu 47.486 kişi olup, toplam nüfusun %42.3'ünü oluşturuyordu.[15] Ancak Sovyet zamanında başlayan endüstrileşme sonucunda bölgeye büyük miktarda Rus nüfusunun akımı gerçekleşmiştir. 1926'dan 1932 yılına kadarki yedi yıl içerisinde Hakasya'nın nüfusu bu göçün neticesinde %100 olarak artmıştır. 1944 yılına gelindiğinde Hakasya'nın nüfusu 270.000'e ulaşarak, Hakasların toplam nüfus içindeki oranı %20'ye düşmüştür. Yeni gelenler daha çok bölgenin başkenti Abakan'a ve Çernogorsk, Kommunar, Saral gibi işçi yerleşim yerlerine yerleşmişlerdir. II. Dünya Savaşının sonunda bu 4 yerleşim yerinin toplam nüfusu, bütün Hakasya'nın 1926 yılındaki toplam nüfusundan daha büyüktü.[16] 1970 yılında Ruslar artık toplam Hakasya nüfusunun %78,4'ünü oluşturuyordu. 1989'a gelindiğinde ise bu oran %79,5'e eşitti.[17] Hakasya'da Rus nüfusunun bu denli muazzam artışı çoğunlukla Hakasya'daki zengin kömür yataklarından dolayı olmuştur. Altın ve diğer değerli madenlerinin de çıktığı Hakasya'nın zenginliği yerlilerin kendi topraklarında azınlığa sürüklenmelerine sebep olmuştur.

Sovyet zamanında Hakaslar üzerinde asimilasyon ve özellikle kültürel asimilasyon devam etmiştir. Bugün Hakasya'da toplumsal, siyasi ve ekonomik bütün faaliyetlerde yoğun olarak Rusça kullanılmaktadır. Sovyetler Birliği zamanında Hakasların maruz kaldığı kültürel asimilasyonun boyutları aşağıdaki verilerde açıkça kendisini göstermektedir. 1926 yılındaki verilere göre, o yıllarda Hakas nüfusunun %96'sı Hakasçayı ana dil olarak kabul ediyordu. 1989 yılında yapılan sayımda ana dilini hiç bilmeyen Hakasların toplam Hakas nüfusuna oranı %24'e çıkmıştır. Fakat Hakasçayı bilen her kes Hakasçaya tam hakim değildir. Hakas dilinin düştüğü durumu aşağıdaki rakamlar daha iyi

açıklamaktadır: 1989'da Hakasların sadece %2,3'ü iş sırasında ve %3,1'i arkadaşlarıyla kendi aralarında Hakasça konuşuyordu. Hakasların sadece %2,1'i Hakasça gazete okurken, edebi eser okuyanların sayısı ise daha azdı.[18]

Sovyet zamanında Hakasçanın kullanım alanları daraltılmıştır. Rusça bilmek yüksek öğrenim ve iyi kariyer yapma açısından önemli cazibelere sahipken, Hakasça bilmek gereksiz bir meziyet haline sokulmuştur. 1956 yılında Potapov Hakasya'da mevcut olan 400 okuldan 79'unun milli okul, yani Hakasça eğitim veren okul olduğunu belirtirken, ki bu sayı okulların %20'sine tekabül etmektedir, 1960'lı yıllarda milli kültüre karşı Sovyetler Birliği boyunca gerçekleştirilen reform kapsamında bu okullar Rusça eğitime çevrilmiştir.

Hakasya'da Milli Uyanış

Güney Sibirya Türklerinin asır başındaki ortak milliyetçi arayışları ve birleşik Güney Sibirya Türklerinin devletini kurma çabaları, 1980'lerin sonundaki Güney Sibirya Türklerinin hareketlerine de yansımıştır. 1980'lerin sonunda Güney Sibirya Türklerinin ortak hareketi canlanmıştır. St. Petersburg'da Altaylar, Hakaslar ve Şorlar tarafından Sibirya Kültür Merkezi (SKM) kurulmuştur. SKM'nin kurulmasında Hakas aydınları aktif bir rol oynamıştır. SKM Güney Sibirya Türklerinin milli otonomilerinin genişletilmesi gerektiğini, sanayileşmenin sebep olduğu asimilasyonu engellemek gerektiğini ve yerli dillerin durumunu düzeltmek gerektiğini savunuyordu. Merkezin amaçlarından birisi de, Altay, Hakas ve Şor Türklerinin tarihi birliğini canlandırmak olarak belirlenmişti.[19]

Sibirya Kültür Merkezinin üyeleri çok çeşitli kesimleri temsil ediyordu. Hepsinin ortak amacı Sibirya Türklüğünü korumak ve birliğini sağlamak olmasına rağmen, kullanmak istedikleri araçlar çok farklıydı. Ilımlılar sadece RF içindeki egemenlik talepleriyle ortaya çıkarken, radikaller direk Rusya'dan ayrılmayı talep ediyorlardı.[20]

Hakasların milli uyanışında "Tun" milli hareketi ayrıcalıklı bir yere sahiptir. 1980'lerin sonunda faaliyete geçen Tun, içerisinde milliyetçi Hakasları ve milli aydınları barındırmıştır. Radikal ve ılımlı Hakas milliyetçileri aynı çatı altında toplanarak, Hakas toplumunu milli kimliğine dönüşünü sağlamaya girişmişlerdir. Tun'un Hakas köylerine düzenlediği geziler hem halkın milli uyanışını sağlamış hem de halktan kopuk olarak yaşayan aydınları Hakas halkına yakınlaştırma ve oların milli problemlere daha fazla eğilmelerini sağlamıştır.[21]

Hakasların Hakasya toplam nüfusunun ancak %10'unu oluşturmalarına ve Hakasların büyük ölçüde kültürel asimilasyona maruz kalmalarına rağmen, Hakas halkının milli uyanışı siyasi taleplere kadar uzanmıştır. Bu alandaki Hakas halkının sesini yine "Tun" duyurmuştur. Hakasların milli kimliğini korumayı ve geliştirmeyi amaçlayan Tun, yönetim organlarında Hakasların daha geniş temsilini sağlamayı da amaçlamıştır. 1990 yılında Tun'un tertiplediği Hakas Halk Kongresinde Hakas Otonom bölgesinin Krasnoyarsk krayından ayrılma ve Hakas Cumhuriyetinin oluşturulma kararı çıkmıştır.[22] Tun ayrıca, iki meclisli bir parlamento, bu parlamentoların birisinde sandalyelerin yarısını, başbakan ve Meclis başkanının Hakas olmasını talep etmiştir.[23]

1990'da Hakasya'nın yönetim organlarında "milli devrim" olarak algılanan değişiklik yaşanmıştır. O yıl Komünist Partisi Bölge Komitesinin başına Rus değil, bir Hakas geçmiştir. Hakaslar gibi az nüfuslu bir halk

için bu gerçekten çok büyük bir olaydı. Bu değişikliğin ardından Hakas Halk Kongresinde alınan karar resmi yönetim tarafından gerçekleştirilmiş ve 1990 yılında Hakasya Bölge Komitesi, Krasnoyarsk krayından ayrılmasına ve Hakas Otonom Cumhuriyetinin kurulmasına karar vermiştir. Tek taraflı ilanla oluşturulan Hakas Otonom Cumhuriyetinin statüsü ancak 1 yıl sonra federasyon düzeyinde kabul görmüştür.[24]

Hakasya Cumhuriyeti'nin siyasi varlığını hayata geçirmek üzere 1992'de Hakasya'nın yasama organı olarak kabul edilen Yüksek Sovyetin seçimleri yapılmıştır. Seçimlerin sonucunda 97 kişilik Yüksek Sovyete sadece 13 Hakas seçilmiştir. Hakasya'daki toplam nüfusun içindeki Hakasların oranı göz önünde bulundurulduğu zaman, Hakasların yasama organındaki temsilinin eksik olmadığı görülmektedir. Ancak nüfus oranıyla uyumlu olarak delege sayısına sahip olmak, uyanan Hakas milliyetçiliği için yeterli değildi. Kendi topraklarında azınlık duru

muna düşürüldüklerini bilen ve kendilerini bu toprakların gerçek sahibi olarak hisseden Hakas milliyetçileri yönetimin başına da Hakas birisini geçirmek istiyordu. Böylece Yüksek Sovyetinin başkanlık konusu küçük Hakasya'daki etnik problemleri ve Hakaslar arasında artan milliyetçiliği ortaya çıkarmıştır. Yüksek Sovyet başkanlığına bir Rus seçilmiştir. Hakasya'nın önceki başkanı Ştıgaşev de başkanlık için mücadele etmiş, fakat seçilen başkandan iki kat daha az oy almıştır. Yüksek Sovyet başkanı olarak bir Rusun seçilmesi, Hakasların protestolarına yol açmıştır. Yüksek Sovyetin Hakas delegeleri başta olmak üzere, Hakaslar bu seçimlere tepki duymuştur. Yüksek Sovyetinin toplantısına davet edilen Hakas milli aydınları, bir Rus'un Hakasya'nın Yüksek Sovyet başkanı olarak seçilmesini Hakaslara hakaret olarak değerlendirmişlerdi. Yüksek Sovyet binasının önünde Hakasya'nın her tarafından toplanan Hakaslar protestolar düzenlemiştir. Hakaslar bu şekilde artık aktif bir şekilde siyasi güce de talip olduklarını göstermişlerdi. Meydana gelen sorun, Tun hareketinin üyesi Asoçakov'un Yüksek Sovyet başkan yardımcılığına getirilmesiyle kısmen çözülmüştür. Fakat bir süre sonra Yüksek Sovyet başkanı istifa etmek zorunda kaldıktan sonra, bu göreve yeniden 1990'da Hakasya'nın başında olan Ştıgaşev seçilmiştir.[25]

Hakasya'daki milliyetçiliğin gelişmesi Sovyetler Birliği'ndeki genel eğilimi tekrarlamıştır: yerli halkın milli uyanışının ardından Ruslar da harekete geçmiş ve özellikle Kozak teşkilatlarının çerçevesinde teşkilatlanmaya başlanmıştır. 1991 yılının sonunda Hakasya Slav-Kozak Birliği kurulmuştur. Fakat 1992 yılında Slavlar ve Kozaklar ayrılmıştır.

1992 yılında Hakasların Yüksek Sovyet başkanının istifası için yaptıkları gösterilerden sonra, Abakan'dan sonra Hakasya'nın en büyük şehirleri olan Çernogorsk ve Sayanogorsk'taki Ruslar da harekete geçerek bu şehirlerde Rus otonomilerinin oluşturulmasını veya bu şehirlerin Krasnoyarsk krayına katılmasını talep etmişlerdir. Rusya'nın çoğu milli otonomilerinde olduğu gibi, burada da Jirinovskiy'nin partisi güçlüdür.[26]

Sovyetler Birliği'nin yıkılması Hakaslar açısından olumlu sonuçlara yol açmıştır. Sovyetler Birliği'nin yerine daha demokratik ve federasyona benzeyen bir yapıda Rusya Federasyonu'nun kurulması, Hakasların kendi kültürlerini daha rahat devam ettirmelerine imkan vermiştir. Böylelikle 1990'lı yıllar milli kültürün yeniden doğuşuna sahne olmuştur. Bir yandan yukarıda anlatıldığı gibi Hakas milliyetçiliği siyasi alana taşınırken, diğer yandan halk arasında kendi kültürlerine dönüş önemli bir yer tutmaya başlamıştır. Gittikçe kullanım alanları daralan Hakasça için de bir şans doğmuştur.

Hakasça bilmek bir milli gurur haline gelmiştir. 1994 yılında yapılan nüfus sayımı sırasında 1989 yılına göre Hakasça'nın durumunun kısmen iyileştiği görülmektedir. Şöyle ki, evde Hakasça konuşanların oranı %42, okulda Hakasça konuşanların oranı %1,2, işyerinde %8,6'ya çıkmıştır.[27] Karşılaştırma açısından 1989'da işyerinde Hakasça konuşanların oranı %2,3 civarında olduğu belirtilmelidir.

Bugün Hakasya'da mevcut olan 275 okuldan 114'ünde Hakasça bir ders olarak okutulmaktadır. Bu eğitim Hakas çocuklarının %69,4'ünü kapsamaktadır. Tamamen Hakasça eğitim yapan lise düzeyinde bir okul bulunmazken, 17 ilkokul tamamen Hakasça eğitim vermektedir. Hakasça eğitimi zorlaştıran hususlar arasında eğitimli kadroların bulunmaması, gerekli okul kitaplarının olmaması yer almaktadır. Bugün ancak Hakasçayı iyi bilen öğrenciler için gerekli okul kitapları mevcuttur. Mali problemler yüzünden Hakasçayı az bilen veya bilmeyen Hakas öğrencileri için gerekli okul malzemelerinde eksiklikler yaşanmaktadır.[28]

Her yerde olduğu gibi, Hakasların milli kimliği de halk arasında taban bulabilecek bazı temellere dayandırılmalıydı. Böyle bir temeli Hakasların geleneksel inanışı oluşturmuştur. Hakasların bugünkü dini Ortodoks Hıristiyanlığı olmasına rağmen, özellikle milliyetçi çevreler tarafından bu din her şeyden önce Rus işgaliyle özdeşleştiği için, ve Rusların dayattığı bir inanç sistemi olduğu için, Hakasların milli uyanışına destek sağlayabilecek başka bir inanç sistemine ihtiyaç vardı. Bu zaruret aydınlar arasında farklı arayışlara yol açmıştır. Milli hareketin içindeki faal üyelerin bazıları Şamanizm'in milli uyanışın temeli olarak kullanılmasından yanayken, bazıları ise daha önce eski Türk devletlerinde geçerli olan tek Tanrı inancının canlandırılmasından yanaydı. Fakat ikincilerin sesi daha zayıf kalmıştır ve zamanla onlar aktif milliyetçi hareketten çekilmiştir.[29] Böylece Hakas milli kimliğinin canlandırılması için Şamanizm genişçe kullanılmaya başlanmıştır.

Bütün Sibirya halklarında olduğu gibi, Hakaslar arasında da Şaman gelenekleri canlanmaya başlanmış. Milli bayramlarda ve kabile toplantılarında şaman ayinleri de yapılmaya başlanmıştır. Tabii tam olarak Şamanizm'in canlanmasından bahsetmek mümkün değildir, çünkü inanışa göre bir insan ancak Şaman olarak doğarsa Şaman olabilir. Hakasya'daki Şamanizm'in canlanması milli kimliğin oluşturulmasıyla ilgiliydi, bu yüzden milli sanatçılar ve milli aydınlar "şaman" olmuş ve Hakas halkının temelini oluşturmasında aktif rol oynamışlardır.[30]

Şamanizm'in canlandırılmasıyla, milli kimlik oluşturulmasıyla ve kültürün yeniden doğuşuyla ilgili olarak yeni mitler de oluşmaya başlamış ve halkın hayatında yer etmiştir. Bazı kişilerin ruhlarla buluşma hadiseleri, Hakasların milli kültüre dönmeleri gerektiğini vurgulamakta, halkı milli canlanmaya çağırmaktadır.[31]

Şamanizm'in Hakas milli kültür canlandırılmasında önemli bir rol üstlenmesinin bir neticesi olarak, bütün Sibirya'da olduğu gibi "şamanlar" teşkilatlanmaya gitmişlerdir. 1990 yılında Geleneksel Hakas İnancı-Şamanizm Cemiyeti kurulmuştur.[32]

Sonuç

Hakasya Cumhuriyetinin toplam nüfusunun ancak %10'unu oluşturan Hakaslar 1990'lı yıllarda başarılı milli hareket mücadelesini vermiş, halk arasında ise milli uyanış yaşanmıştır. Hakas dilinin yaşatılması ve canlanması halen Hakas toplumunun ciddi sorunlarından birisidir. Diğer taraftan Rusya'da 1990'lı yıllarda yaşanan ekonomik zorluklar halkı daha çok geçim dertleriyle uğraşmaya

sevk etmiştir. Bu yüzden 1990'lı yılların başında faaliyet gösteren Hakas milli hareketi bugünlerde canlılığını koruyamamıştır. Vladimir Putin'in Rusya Federasyonu devlet başkanı olarak seçilmesiyle Rusya'da başlanan federal reform milli cumhuriyetlerin haklarının sınırlandırması yönündedir. Rusya'nın bazı bölgelerinin birleştirilmesi de bu reformun kapsamına girebilir. Bu açıdan zaman zaman dile getirilen Hakasya'yı yeniden Krasnoyarsk bölgesine dahil etme planı canlanabilir. Bu da Hakasların otonomilerini sınırlandırabilir.

1 L. R. Kızlasov, **İstoriya Hakassiyi: S Drevneyşih Vremyon do 1917 Goda**, Moskova, Nauka. İzdatelskaya Firma "Vostoçnaya Literatura", 1993, s. 135.

2 V. Ya. Butanaev, **Hakası**, Moskova, İnsan, 1995, s. 8.

3 V. Ya. Butanaev ve Yu. S. Hudyakov, **İstoriya Yeniseyskih Kırgızov**, Abakan, N. F. Katanov Hakas Devlet Üniversitesi, 2000, s. 169-183.

4 L. P. Potapov, "The Khakasy", M. G: Levin ve L. P. Potapov (Eds.), **The Peoples of Siberia**, Chicago, London, The University of Chicago Press, 1964, s. 368-369.

5 Yakup Deliömeroğlu, "Hakaslar ve Hakasya", **Yeni Türkiye**, sayı 16, 1997, s. 1576-1577.

6 Potapov, **"The Khakasy"**, s. 364.

7 Potapov, **"The Khakasy"**, s. 369-370.

8 Potapov, **"The Khakasy"**, s. 369.

9 Fondahl, Gail, "Siberia: Assimilation and its Discontents", in Bremmer, İan and Ray Taras (Eds.), **New States**, **New Politics: Building the Post-Soviet Nations**, New York, Melbourne, Cambridge University Press, 1997, s. 206.

10 "Tsentralnıy Komitet VKP (b) Büro Sibkraykoma VKP (b) tov. Stalinu", 1930, Arşivlerle Hakasya Tarihi.

11 Walter Kolarz, **The Peoples of the Soviet Far East**, ABD, Archon Books, 2. baskı, 1969, s. 177.

12 Yakup Deliömeroğlu, "Hakaslar ve Tarihleri", **Bilig**, Sayı 3, Güz 1999, s. 59.

13 L. V. Anjiganova, “Sakralnıye Osnovaniya Etniçeskoy Kulturı Hakasov“.

14 M. P. Malışeva, „Golod na Yuge Sibiri v 1930 godu“, **Gumanitarnıye Nauki v Sibiri**, Sayı 2, 1998.

15 ‘Tsentralnıy Komitet VKP (b)…”.

16 Kolarz, **The Peoples of the Soviet Far East**, s. 177.

17 Rusya Federasyonu Devlet İstatistik Kometesi (Goskomstat Rossiyi), **Rossiyskiy Statistiçeskiy Ejegodnik: Statistiçeskiy Sbornik**, Moskova, Goskomstat Rossiyi, 1999, s. 67, tablo 5. 12.

18 Gülsüm Killi, “Güneydoğu Sibirya Türklerinin Dil Durumu”, **Kök Araştırmalar**, Cilt 1, Sayı 2, Güz 1995: s. 172.

19 Fondahl, **“Siberia: Assimilation and its Discontents”**, s. 207.

20 Fondahl, **“Siberia: Assimilation and its Discontents”**, s. 207.

21 Larissa Anzhiganova, “Renaissance of a Culture: How Khakass Shamanism Survived and Flourishes Today”.

22 Anzhiganova, **“Renaissance of a Culture…”**, 1997.

23 Fondahl, **“Siberia: Assimilation and its Discontents”**, s. 207.

24 A. Titkov ve N. Tükov, “Respublika Hakasya”, Makfol M. ve N. Petrov (Der.), **Politiçeskiy Almanah Rossiyi 1997**, Cilt 2, **Sotsialno-politiçeskiye Portretı Regionov**, Moskova, Carnegie Merkezi, 1998, s. 279-280.

25 Titkov ve Tükov, “Respublika Hakasya”, s. 280.

26 Titkov ve Tükov, “Respublika Hakasya”, s. 278, 282-283.

27 Goskomstat Rossiyi, **Rossiyskiy Statistiçeskiy Ejegodnik**…, s. 69, tablo 5. 13.

28 M. A. Kızlasova, “Yazıkovaya Situatsiya v Respublike Hakasiya”, **International Seminar: Minority Languages in Russia: Perspectives for Development**, 10-16 Mayıs 1999.

29 Skobelev S. G., “Problemı Religioznogo Razvitiya u Korennıh Narodov Sibiri: İstoriçeskoye Naslediye i sovremennost”, **Sibirskaya Zaimka**, online dergi.

30 Kira Van Deusen, “New Legends in the Rebirth of Khakass Shamanic Culture”, **Anthropology of East Europe Review**, 16 (2), 1998; Anzhiganova, “Renaissance of a Culture…”, 1997.

31 Anzhiganova, **“Renaissance of a Culture…”**, 1997.

32 Anzhiganova, **“Renaissance of a Culture…”**, 1997.

Hakaslar / Dr. David G. Andersons [p.200-204]

DR. DAVİD G. ANDERSON

Aberdeen Üniversitesi Sosyoloji ve Antropoloji bölümü / İngiltere

Hakaslar Güney Sibirya'da Sayan Dağlarının kuzey ve batısındaki bozkırlarda yaşayan Türk Dilli geniş bir ulustur. Rusya Federasyonu Hakas Cumhuriyeti (Hakasya) Rusya Federasyonu içinde kendi siyasi egemenliklerinde yaşamaktadırlar. Tarihsel ve etnografik edebiyatta, at ve koyun pastoralistleri, epik efsaneleri, Şamanizm, genizden şarkı söyleme ve özgün telli müzik aletleri -çathan- ile yaptıkları müzik ile bilinirler. Hakasların en eski yazılı belgeleri 13. yüzyıla kadar gider ve Kırgız Devleti, Moğol Göçebe İmparatorluğu ve Zungar Devleti gibi eski siyasal birliklere katıldıkları kaydedilir. Sovyet gücü altında bağımlı ama özerk bir bölge olmuşlardır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Hakasya Rusya Federasyonu içinde tam bir cumhuriyet olmuştur.

Hakas Kimliği ve Özerkliği

Hakaslar için sıkça kullanılan Rusça etnonim -hakás/hakású- 10. yüzyıldaki siyasi oluşumunun adına esaslanır. -hagas (Butanayev 1994a: 374). Bu ad Temmuz 1917'de, Sovyet döneminin başında, Çarlık vergi sınıflandırılmasında kullanılan "Minusinsk Tatar"ın yerine seçilmiştir. Kendi ana dillerinde çoğu Hakas kendilerini tadár/tadalar olarak adlandırmaktadırlar. Hakas Cumhuriyeti'nin kurulması ile, hooray teriminin bölgede yaşayan Türk dilli pastoralistlere atıfta bulunularak kullanılması büyüyen bir hareket haline gelmiştir. Bu Çin elyazmalarında bulunan bölge halkına dair eski terimlerden biridir. Bir çok yüzyılda, bölgedeki imparatorluklar, bütün Türk dilli halkları birleştirici tek bir ad kullanmış olsalar da, Hakaslar, kendilerini genelde Rus ve Türk belirleyicilerle ayrışan etnik gruplara bölerler. Bunları genel olarak dört grupla ayırt edilir: kaçinets/kachintsı (haas, haas), sagayets/sagaytsı (sa ai), kızıl'ets/kızıl'tsı (kızıl), ve koybal/koybalı (khoybal). Bazı yazarlar Altay Shortse (Şorets/Şortsı) grubunu da Hakasların bir parçası olarak eklemişlerdir (Krivonogov 1997). Her bölgesel grup genelde özel patrilineal soyadlarıyla belirlenen ayrıştırıcı klan bağlarına ya da seoklara bölünür. Soyadlarındaki ve klanlardaki bu süreklilik, etnograflar tarafından erken 19. yüzyıl ile 20. yüzyılın sonuna kadar nesil yapılarındaki değişimi karşılaştırmak açısından anlamlı bulunmuştur (Krivonogov 1997; Butanayev 1994b).

19. yüzyıldan itibaren bölgedeki Türk etnik gruplar tek bir Hakas kimliğine indirgenmiştir. Krivonogov (1997: 38) matorı, arnitsı, yastintsı, ve kasints etnonimlerinin yok olduğunu kaydeder. Butanayev (1994b: 374) ve Oreşkna (1994: 49) sayno-samodiyskiy grubuna bağlı bir lehçe olan koybalstı'nın yakın zamanlarda yokedildiğini kaydederler. Hakasçanın lehçeleri olan Shorets ve Çulım'ın bölgedeki 'tehlike altında olan' Türk diller olduğu söylenmiştir (Nasilov 1994; Naslov & Şentsov 1994).

Günümüzdeki Hakas Cumhuriyeti'nin geneolojisi arkeolojik kazılarla çok iyi bilinen 6. yüzyıldaki Kırgız Devleti'ne gitmektedir (Kuzlazöv 1993: 73-89). Bu devlet Pers, Çin ve Uygur İmparatorlukları

arasındaki ticaret yolunu kontrol altında tutmuş ve bazı akademisyenlerin hakas teriminin ilk kullanıldığı yer olarak saydıkları Çin elyazmalarında yazılı iz bırakmıştır (Kozmin 1925; Kuzlasov 1993: 59-61; ve Butanayev 1995a: 74). 13. yüzyılın sonunda Moğol egemenliği altına girdikten sonra, Sayan-Altay havzasında yaşayan pastoralistler 18. yüzyılda Rus Kosaklarının gelişine kadar civarlarındaki halklarla çok daha mütevazı

ticaret ekonomisini elde tutmuşlardır (Forsyth 1994: 123-130). Etnograf Butanayev (1995a) o dönemde "Hongoray etnik-sosyal birliği"nin mevcudiyetinin altını çizerek bunun yeni ve farklı bir etnonime yol verdiğini ifade eder: horay 18. yüzyıldan itibaren Hongorya/Hakasya tarihi tatar adı altında Rus yazılarından okunur. Rus vergi kayıtlarına göre bu bölgedeki göçebeler Rus Kosak Kaleleri tarafından ve Minusinsk, Açhinsk, Askiz, Abakan yerleşim birimleri tarafından yerleşik "Tatarlar" olarak bilinirlerdi. (Butanayev 1995a: 69-70; Butanayev 1994a: 374). Siyasi, ekonomik ve kabile ilişkileri Rus uçbeyleri ile daha yakından iç içe geçtiğinden, bu bölgeler çeşitli farklı kurumsal biçimler almışlardır. Belki de en ilginç oluşum 1822'de "Bozkır Meclislerinin" (steppnye dumı) yaratılmasıdır. Vergi veren dört bölgenin kendi kendini yönetmesine dayanan, Kaça, Kızıl, Sagay, ve Koybal Bozkır Parlamentolarına bağlı bölgesel örgütler günümüzdeki Hakasların "etnik" alt bölünmeleri olarak kabul edilebilirler: kaçintsı, kızıltsı, sagaytsı, ve kobalayts. Bu, bu grupların en azından, 19. yüzyılın başından itibaren kimi arazisel ve siyasi bütünlük içinde işleyiş gösterdikleri savına ağırlık verilir (Krivonogov 1997). Rus Devrimi'ni müteakip olarak Komünist Partisi örgütleyicileri, bu bozkır bölgesinde uzun zamandır uygulanan tabiyet ve bölgesel özerkliğin hassas bileşimini kapsayan yeni bir Sovyet terimi aramışlardır. 1922'de bölgenin etnik ortaklığını belirtmek üzere Hakas Milli Bölgesi (uyezd) kurulmuştur. 1930'da, bu bölge Hakas özerk vilayetine (oblast) çevrilmiştir. Kabilelerin (inorodtsev) İkinci Konferansı, 1917 yılında bu siyasi birimler için birleştirici etnonim olan hakası seçti (Butanayev 1994a: 374). Bölgenin, vilayetin ve cumhuriyetin başkenti eski bir Kosak kalesi olan Abakan'dır. Çağdaş milliyetçilerin açıklamalarına göre, son üç nesil Ağustos 1991'deki sondan bir önceki siyasi toplantıya kadar Hakasların uzun süre yitirilmiş devletlerinin yeniden kurulması için devamlı mücadele etmişlerdir.

Hakas devletçilik tarihi bugün çok tartışmalı bir konudur. Rus basınının sayfalarında iki akademisyen arasında bu bölgede yerleşenlerin ilk önce Hakas mı yoksa ilk önce -Horayts mı? oldukları konusunda ateşli bir tartışma yaşanmaktadır. Hakas Devlet Üniversitesi, Etnografik Laboratuvar başkanı, Victor Butanayev 18. yüzyılda Hakas bölgesel özerkliğini kapsayan horayts etnonimini tercih eder. Moskova Devlet Üniversitesi tarih profesörü Leonid Kuzlazov, hakas etnoniminin çok eski çağlara kadar uzandığının güçlü bir savunucusudur. Aynı şekilde, fizik antropologları ve siyasetçiler modern Hakaslar ile onlarla Tunç çağında aynı bölgede yerleşmiş komşuları arasındaki genetik devamlılık üzerine tartışmalı yazılar yayınlamışlardır. Buradaki tartışma dışardan gelenleri asimile eden eski Türk kültürün gücüne (Butanayev 1995a) karşı bin yıllık bir homojenlik modeline odaklanmıştır (Kuzlasov 1993: Bölüm 5).

Dil

Hakas dili Türk dili ailesinin Uygur grubundandır. Bu gruptaki diğer diller, Çulımskiy, Şorskiy, Sarug-Yugar, ve diğer Kuzey Altay dilleridir. Dil, ji seslisinin ch veya n sessizinin yerine kullnılmasıyla

özgündür (Donidze 1997). Bugün konuşulan Hakas dili üç ana lehçeden oluşur: Kaçha, Sayga, ve Kızıl. Rusça ve Moğolcanın etkisi cümle yapısında oldukça telafuz edilmiştir (Anderson 2000). Bazı eski kelimeler Yenisey dili ile ilişkiyi gösterir (Butanayev 1995a).

Bölgedeki dilbilim araştırmaları bir Sagay ailesinden doğan, Kazan Üniversitesi dilbilimcisinin adıyla özdeşleşmiştir (Kokova 1993). Araştırması, bugünkü birleştirici Hakas etnoniminden önce bugün Tuvalilar olarak bilinen tadar nüfusuna yöneliktir (Katanov 1903). Çağdaş Hakaslarla ilgili yazıları, halk hikayeleri ve toplu olmayan makaleleri ile sinirlidir. (Katanov 1907; 1963; 1996). Bugün Hakasya'da adına saygıyla yaklaşılır ve ilk Hakas bilim adamı olarak kabul edilir.

Hakas arazisinde arkeologlar üzerlerinde Türk dilinde eski yazıların izleri olan taş dikilitaşlar bulmuşlardır. Kazılı işaretler Tuva'dan Hakasya'ya kadar olan bölgede rastlanır ve 8 ve 9. yüzyıllara aittirler. Bu dikilitaşlarla çağdaş Türk dili arasında doğrudan bir bağlantı kurmak zor olsa da, bu sembollerin Türk kökleri olduğu ve o dönemdeki Kırgız devletlerinden biri ile ilişkinin olması gerektiği belirlenmiştir (Kormuşin, 1997). Yine de, Hakasya'daki bu eserlerin varlığı, pek çok Hakas için gurur kaynağıdır.

Hakas edebi dili, 1922'de Kaça ve Sagay lehçelerine dayanarak, ancak üç ana lehçeden kelimeler alınıp birleştirerek oluşturulmuştur. Ortografi altı harfle Rusçadan ayrılan Kiril alfabesine **Hakas Çin** dayanır. Hakasça olarak haftalık bir gazete ile birlikte bölgesel radyo ve televizyonda kısa yayınlar yapılmaktadır. Aynı zamanda Rusça yayınlanan ve elektronik günlük bir gazete vardır (Khakasiia 2001). Hakas Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla, Rus dilinde olduğu kadar, büyük bir kısmı Abakan'da basılan artan sayıda Hakasça edebiyatı vardır. 1987'de Hakasların %76'sı Hakasçayı ana dilleri olarak kabul etmişlerdir. (Butanayev 1995: 375). 1989 itibariyle %90'ı Rusçayı da iyi derecede bilmektedirler (Donidze 1997).

Ekonomi

Hakasların geleneksel ekonomisi kır merkezlidir. Atlar yarı-göçebe biçimde yetiştirilirdi. Yazın, dağlardaki ortak meralarda yukarılarda tutulurlardı. Kışın, koşunlanmak üzere aşağıdaki yerleşim yerlerine (aal) götürülürlerdi. Atlar kapalı yerlerde tutulmaz kement (arkan) kullanılarak yakalanırlardı.

Geleneksel yemeklerin çoğu pastoralizm ürünleri ile ilintilidir. At haan adı verilen kan sosisi hazırlanmasında kullanılır. Kuzu geleneksel çorba olan ugre yapmakta kullanılır. Mayalanmış inek sütü, ayran yapmakta kullanılır. Bu aynı zamanda toprağın ruhlarına önemli bir ikramdır.

Avcılık pastoral üretime eklenmiştir. Çoğu Hakas erkeği yabani geyik (maraul), ayı, sincap ve samur gibi kürklü hayvanları avlarlardı. Kadınlar avcılıkla ilgili tüm işlerden uzak tutulurlar. Av at sırtında ve dağlık vadilerde düzenli aralıklarla yer alan kabinlerin kullanılması ile yapılırdı. Avcılık teknolojisi 30'dan fazla kapan, tuzak yemi ve tuzak kullanımı ile oldukça gelişmişti (Butanayev 1994a: 375). Bunların arasında tuz yalakları yakınlarında özel avlanma platformları, çiftleşme mevsimlerinde tuzak yemi olarak kullanılan düdükler ve çukurlar vardır. Bir çok Sibirya halklarında olduğu gibi ayı avcılığına çarpıcı bir ritüel önem verilmiştir. Ayılar kendi adlarıyla değil, 'büyükbaba' gibi takma adlarla çağrılırlardı. Ayıdan arta kalanlar çok büyük bir saygı ile saklanırdı. Kafatası ağaca asılır ve özel bir cenaze töreni ya da ziyafet avlanan hayvanın ölümünün simgesi olarak düzenlenirdi.

Geleneksel Hakas köyü -aal- ondan onbeşe kadar geniş aile üyelerinin yaşadığı yatay kütük evlerden (ib) oluşmaktaydı (Butanayev 1994b: 377). Yerleşim yerleri nehirlerin ve otlakların yanında yüksek yerlere kurulur. Aal'in bir çok üyesi sürüleriyle birlikte yazlık evlerden kışlık evlere, en iyi yiyecek bulma yerlerine taşınırlardı. Rus kolonileştirilmesine paralel olarak Hakaslarda daha kalıcı yerleşim yapıları oluşturma eğilimi olmuştur. 1840'da 3073 göçebe yurtlara karşılık yalnız 840; 19. yüzyılın sonunda 4047; 1909 itibariyle de 6018 kütük ev vardı (Butanayev 1994a: 380). Bugün çoğu Hakas, Rus mimari stilinde yapılmış merkezi ısıtmalı buhar radyatörleri ya da geleneksel Rus tuğla fırınları ile ısıtılan tuğla veya kütük evlerde yaşarlar.

Hakas takviminde kırsal süreç pek çok ana tatil ile belirlenmişti. En önemli tatil olan Tun payram -ilk süt tatili- pastoralistlerin Haziran'da kış hasatından dönüşünü belirler. Bugün Hakasya'nın etrafındaki köylerde, tatil at yarışı, geleneksel dövüş ve geleneksel şarkı söyleme ile belirlenir.

Hakasya'nın Ruslar tarafından kolonileştirilmesi ile, tahıl tarımı Hakasların hayatında artan bir öneme sahip olmuştur. 18 ve 19. yüzyıllarda, ana ürün arpa iken, 20. yüzyılda buğday ve patates olmuştur (Butanayev 1994a: 376). Geç Sovyet döneminde (1950'lerden itibaren) devlet, bozkırları ve otlakları büyük tahıl üreten alanlara çevirmek için büyük kaynaklar aktardı. Çok sayıda Rus ve İdil Almanları büyük yerleşim yerleri kurmak ve devlet çiftliklerini mekanik taşımacılık kullanarak topraktan ürün almak amacıyla bölgeye yerleştirildi. Bu faaliyetlerin çoğu ekolojik açıdan aykırı olsa bile yine de bugünkü tarım ekonomisinin temelini oluşturur. Kamulaştırılmış tarımın dağılmasından sonra devlet çiftlikleri aşağı yukarı aynı şekilde saklanarak kooperatifler olarak özelleştirilmiştir. Hakas aileleri kooperatiflerden veya ortak çiftliklerden kazandıkları, et ve yun satarak elde ettikleri geliri, çam fıstığı, 'altın' zhingsing kökleri toplayıp satarak ya da yerel pazarlardan aldıkları sanayi ürünlerini yeniden satarak elde ettikleri gelirle birleştirirler.

1960'lardan beri Hakasya'nın kömür (Çernogorsk) ve alimünyum (Sayanask) işletimine dayalı büyük şehirlerle ve dünyanın en büyük santrallerinden olan devasa hidro elektrik santrali Sayanö-Suşenskiy ile oldukça sanayileştiğini belirtmek gerekir. Cumhuriyet, Abakan Demiryolu Konteyner Fabrikası ile gurur duyar. İyus nehrinin üst taraflarındaki altın madenleri oldukça gelişmiştir. Gorno-Altay ve Tuva Cumhuriyetlerinin aksine, Hakasya'nın kırsal alanı dağınık küçük kırsal aile (aal) ağından türemiş tohum üreten devlet çiftliklerinin birleşmesi ile kalkınmıştır. Butanayev'e göre (1996: 12), 1928'de bölgedeki 567 yerleşim biriminden 295'i "saf" Hakas yerleşim birimi, 84'ü Ruslarla karışık yerleşim birimiydi. 1989'da yüzden az "saf" yerleşim birimi vardı. 1989'da Hakasların, %43'ü (34.736) kentsel yerlerde, %57'si (45.592) kırsal alanda yaşıyordu. Sonuç olarak, her ne kadar Hakasya milli imajının çoğunu kırsal geçmişinden alsa da günümüzdeki kırsal alanın mimari, ekonomi ve yersel özellikleri yaşayan hafızada sınırsız otlaklarından daha çok modern Rus merkezi ile benzerlik göstermektedir.

Folklor ve Dünya Görüşü

Hakaslar edebiyatta en çok zengin müzik ve şiir gelenekleri ile ünlüdürler. En ünlüsü altın-arıg olan 250'den fazla kayıtlı uzun kahramanlık destanları vardır. (Kidayş-Pokrovskaya & Maingoyaşeva 1988). Bu tip kahramanlık destanı kızıltsı tipik bir özelliğidir ancak bütün Hakas grupları arasında

paylaşılır. Bu destanlar daha çok bir müzik aleti kullanılarak boğazdan söylenir (hay/haycui). Bu destansı şarkının tipik yapısı özgürlü

ğünü savunan tanrı-kahraman alup ile çeşitli kötü güçler arasındaki mücadeleyi anlatır. Kahraman, orta dünyadan insanların yaşadığı üç dünya -yüksek, orta ve alçak- arasında gidip gelir. Yüksek dünyada, fırtına tanrısı kukrgur-çayçu, ışığın yaratıcısı çalturah-çayç ile karşılaşma beklenir. En aşağıdaki dünyada asıl tanrı diğer yedi aşağı dünya tanrısını yöneten Erlikh-khan'dir. Orta dünyada insanlardan başka eezi ya da toprak ve doğanın yerel sahipler vardır. Bu sahipler arasında Nehir Efendisi (Khubai-khan) ve Rüzgar Efendisi (Childei-khan) vardır. Yayınlanmış destan "Atyn-aryg Uçurumdan doğan" üç nesil tanrılar arasındaki babasının sözünü dinlemeyen bir kız çocuğundan kaynaklanan talihsizliğe karşı mücadelenin hikayesini anlatır. Masal kahraman tanrılardan birinin kadın olmasından dolayı emsalsizdir.

Pek çok Hakas destansı gösterisine müzisyenlerin dizleri üstünde duran, altı ya da yedi telli arp-benzeri chatkhan. Chatkhan gösteri sırasında çalgıcının tonu değiştirmesini sağlayan her telin altındaki hareket ettirilebilir köprülerden dolayı emsalsizdir. Sibirya'daki pek çok Türki halkta olduğu gibi, gösteriye bir ağız çalgısı khomys da eşlik eder (Stoianov 1996).

Hakaslar 1876'da Rus Ortodoksluğuna geçmiş olduklarından kendilerini Hıristiyan sayarlar. Ancak günlük hayat yerel inançlar ve Ortodoks öğretilerinin sıkı uyumlaştırılması özelliği taşır. Çoğu Hakas çocuklarını vaftiz ederler ve akrabalarını çocuklarına isim ebeveynleri olarak seçerler. Hakas sözlü geleneğine paralel olarak, anneler çocuklarına özgün bir ninni seçerler. Çocukların yetiştirilmesine ilişkin olarak nazar değmesin diye çocukların davranışları ve elbiselerine ilişkin kati kurallar vardır. Seyahatlerden önce, ev değiştirirken, ya da tarım takviminin ana noktalarında, Hakaslar doğanın sahiplerine hediyeler verirler. Bunlardan en yaygın olanları rüzgara ayran, dağ geçişlerine para koymak, ruhani yerlerdeki özel ağaçlara renkli kumaşlar bağlamaktır. Pek çok geniş ailenin oyma put koydukları veya eskiden at bağladıkları yerlerde bıraktıkları ana işaret olan geleneksel ruhani yerleri vardır. Bu noktalar yemek, para ya da kumaş gibi hediyelerle onurlandırılır. At bağlanan yerin imajı Sovyet sonrası dönemde ulusal kültürün canlandırılmasında önemli bir tema haline gelmiştir. Hakasya'da pek çok yerde, hem şehirlerde hem de kırsal alanlarda toprağa ve onun ruhlarına minnetlerini sunan insanlara rast gelmek mümkündür (Anderson 1998).

Hakasya'nın ritüel uzmanları olan kamya da şaman yetiştirme tarihi olmuştur. Hakas Şamanları Ak chaian-ya da 'Beyaz İnanç' uygularlar. Şamanlar yarım-yıllık hediye verme ve ruhları yerleştirme ritüellerini yönetirler ve halk ve onların çevresindeki ruhlar arasında aracılık yaparlar. Hakas Şamanlarının Sibirya'daki pek çok Şaman gibi, çocukluklarında verdikleri hediyeleri alan ruhlar tarafından seçildikleri söylenir. İşleri Şamana pek çok güç veren üç etmenden birinde yaşayan ruh yardımcılarının (tesy) kullanılmasından etkilenir. Şamanik vergileri olan genç erkek ve kadınlar dağların kutsal alanlarında aldıkları üç aylık öğretiden sonra tam ritüel uzmanları haline gelirler (Katanov 1996). Hakas Şamanizmi Sovyet döneminde devlet tarafından baskı altına alınmıştır. Hakas Cumhuriyeti'nin kurulması ile birlikte kamusal seanslarla ve Hakas Şamanları örgütü ile Şamanizme karşı büyüyen bir ilgi vardır.

Aydınlar milliyetçi duygulara sahip olsalar da, Hakasya Sovyetler Birliği'ndeki ortak milliyetçi ayaklanmalarla tanımlanamaz. Hakas siyasi hareketleri İslam gibi büyük bir dinle bağlantılı olmama eğilimindedirler. Kendilerini Sibirya ve Kuzey Amerika'daki yerel halklar grubuna ait hissetmelerinden dolayı ilginç ve özgündürler. 1991'in basında Leningrad'da küçük bir öğrenci topluluğu Hakaslar ve Kuzey Amerika Kızılderilileri arasındaki benzerlikleri vurgulamak için tun ('birinci') adlı bir kültür teşkilatı kurdular. Hakasya Kuzey Sibirya ve Uzak Asya Azsayılı Yerel Halklar Birliği'nin Dördüncü Kongresi'ne, örgüte üyelik için lobi yapmak üzere geniş bir temsil heyeti yollamıştır. Hakas milliyetçilerinin daha geniş yerel halklar topluluğuna aidiyet hissi kendi ülkelerinde ve anavatanlarında azınlık olmalarının bir yansıması ve aynı zamanda çok eski bir İç Asya görüşü olan dünya medeniyetinin ortasında yaşama fikrinin yansıması olarak da yorumlanabilir.

Table 1: Hakasya'da Nüfus Rakamları (bin) (Krivonogov 1997).

	1897	1926	1939	1959	1970	1979	1989
Toplam Nüfus (bin)			275,5	411,4	445,8	498,4	566,9
Etnik Hakaslar	42,7	45,6	44,7	48,5	54,7	57,3	62,9
Etnik Ruslar			208,4	314,5	349,4	396,0	450,4
Etnik Almanlar			0,3	10,5	10,5	11,1	11,3
Şehir Hakasları			11,3%	14,6%	17,6%	27,4%	35,6%

Tablo 2: Hakas Milletinin Etnik Gruplar Esasında Yüzdelik Dağılımı (soyadına esasen analiz yapılmıştır) (Krivonogov 1997).

	1820	1897	1987
Kyzyl'tsy	22,6	16,7	4,2
Kaçhitsy	36,6	31,3	20,6
Koibaly	5,1	2,7	2,2
Sagaitsy	32,7	46,7	68,1
Shortsy	3,0	2,6	4,9

Anderson, David G. 1998. Living in a Subterranean Landscape: Identity Politics in post-Soviet Khakasia. in **Surviving Post-Socialism**. eds. Sue Bridger, and Frances Pine, 52-65. London: Routledge.

Anderson, Gregory David Shelton. 2000. "Language contact in South-Central Siberia." Unpublished Ph. D dissertation, The University Of Chicago.

Borgoiakov, M. I. 1981. **Istochniki i istoriia izucheniia Khakaskogo iazyka**. Abakan.

Butanaev, V. Ia. 1994a. "Khakasy"in **Narody Rossii-Entsykopediia** ed. V. A. Tiskhov. pp. 374-380. Moskva: Bol'shai Rossiiskaia Entsyklopedia.

Butanaev, V. Ia. 1994b. **Proiskhozhdenie Khakaskikh rodov i familii**. Abakan: Laboratorii etnografii NIS AGPI.

Butanaev, V. Ia. 1995a. "The Khakas Ethnonymn"in **Culture Incarnate: Native Anthropology from Russia**, ed. M. M. Balzer. ss. 70-79. Armonk: ME Sharpe.

Butanaev, V. Ia. 1995b. **Toponimicheskii slovar' Khakasko-Minusinskogo kraia** Abakan: Laboratorii etnografii KhGU.

Butanaev, V. Ia. 1996. **Traditskonnaia kul'tura i byt Khakasov**. Abakan: Khakaskoe kn. izd-vo.

Butanaev, V. Ia., and A. A. Abdykalykov 1995. **Materialy po istorii Khakasii XVII-nachalo XVIII vv.** Abakan: Laboratorii etnografii KhGU.

Donidze, G. I. 1997. "Khakaskii yazyk"in **Yzyi mira: Tiuruskie yazyki** ed. E. R. Tenishev. Moskva: Indrik. pp. 459-470.

Forsyth, J. 1994. **A History of the Peoples of Siberia: Russia's North Asian Colony 1581-1990**. New York: Cambridge University Press.

Katanov, N. F., 1903. **Opyt izsledovaniia uriankhaiskogo iazyka**. Kazan.

—–, 1907. **Obraztsy narodnoi literatury tiurskikh plemen**. Sank-Peterburg.

—–, 1963. Khakaskii fol'klor. Abakan.

—–, 1996. **Shamanskie pesnopenia**. Moskva: Lit Ekspress.

Khakasiia 2001. **Khakasiia-resublikanskaia gazeta** www. gov. khakasnet. ru/gazeta (searched Aug 22, 2001).

Kidaish-Pokrovskaia, N. V. and Mainogasheva, V. E. (ed.) 1988. **Altyn-Aryg. Khakaskii geroicheskii epos.** Moskva, 'Nauka'.

Kokova, I. F. 1993 **N. F. Katanov: Dokumental’no-publitsistechekoe esse**. Abakan: Khakaskoe kn. izd-vo; 1993.

Kormushin, Igor’ V. 1997. **Tiurkskie eniseiskie epitafii Teksty i issledovaniia.** Moskva, Nauka.

Koz’min, N. N. 1925. **Khakasy. Istoriko-etnograficheskii i khoziaistvennyi ocherk Minusinskogo kraia**. Irkutsk.

Krivonogov, V. P. 1980. Interethnic Marriages among the Khakasy in the Current Period. **Soviet Sociology** 19, no. 1: 63-86.

Krivonogov, Viktor P. 1997. **Khakasy. Etnicheskie protsessy vo vtoroi polovine 20 veka.** Abakan, TOO ‘Tsentavr’.

Kyzlasov, L. P. 1993. **Istoriia Khakasii s dreveneishikh vremen do 1917 goda**. Moskva: Nauka.

Nasilov, D. M. 1994. “Chulimskii Yazyk”in **Krasnia kniga iazykov narodov Rossii-entsykolopedicheskii slovar’-spravochnik**. Ed. V. P. Neroznak. Moskva: Akademiia.

Nasilov, D. M & I. V. Shentsova 1994. “Shorskii Yazyk”in **Krasnia kniga iazykov narodov Rossii**-**entsykolopedicheskii slovar’-spravochnik**. Ed. V. P. Neroznak. Moskva: Akademiia.

Sheksheev, A. P. 1994 “K voprosu o sselenii “neperspektivnykh” dereven’ v Khakasii”in D. M Karachakov et al. (eds.) **Problemy sokhraneniia prirody i kul’turno-istoricheskogo nalsediia Khakasii** ss. 84-93.

Stoianov, Anatolii K. 1996. **O Khakaskom chatkhane**. Abakan, Khakaskoe kn. izd-vo.

Troiakov, P. A. 1975. Economic and Magical Functions of Taletelling Among the Khakasy. **Soviet Anthropology and Archeology** 14, no. 1-2: 146-67.

KIRIM

Kırım Türklerinin Sürgünü / Dr. Kemal Özcan [p.205-221]

DR. KEMAL ÖZCAN

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

1939 yılında yapılan Sovyetler Birliği nüfus sayımı verilerine göre Kırım'da 1.123.806 kişi yaşıyordu. Bu sayının 557.449'unu Ruslar, 218.492'sini Kırım Türkleri ve 153.478'ini Ukraynalılar oluşturuyordu. Bölgede en az nüfus Litvanyalılara aitti (888 kişi).[1] II. Dünya Savaşı'nda Sovyetler Birliği topraklarına da giren Alman orduları, Ekim 1941'de Kırım'a girmiş ve Temmuz 1942'de bütün Kırım'a hâkim olmuşlardı.

II. Dünya Savaşı öncesinde, hem Almanların hem de Rusların Kırım'a dair çeşitli planları bulunmaktaydı. Dönemin Sovyet devlet başkanı Stalin'in, 1941 sonbaharında bütün Kırım Türklerini Kazakistan bozkırlarına sürmeyi tasarladığı nakledilmektedir.[2] Diğer taraftan, Almanlar da Kırım'ın kendi topraklarına dahil edilmesi,[3] bölgenin Alman subayları için bir tatil beldesi hâline getirilmesi veya İtalyanlarla ihtilaflı oldukları Güney Tirol Almanlarının buraya yerleştirilmesi düşüncesini taşıyorlardı. Bu düşüncelerini gerçekleştirmek için ise, Kırım'da yaşayan Ruslar, Ukraynalılar, Kırım Türkleri dahil herkesin sürgün edilmesi gerektiğine inanıyorlardı.[4]

Savaşın başlamasından yaklaşık iki yıl sonra Sovyet topraklarını istila eden Alman orduları, Ekim 1941'de Kırım'ın kuzeyindeki Orkapı (Perekop) 'dan içeri girerek, 30 Kasım 1941'e kadar Akyar (Sivastopol) dışında bütün Kırım'a hâkim oldular.[5] Kırım'ı Almanlara terk eden Sovyet idaresi, beraberindeki askeri kuvvetlerle bölgeden çekilirken büyük bir katliama girişmiş, kendi askerlerinin yattığı hastaneleri dahi ateşe vermekten kaçınmamışlardı.[6] Kırım'a giren Alman orduları ise, bir kısım halk tarafından kurtarıcı olarak karşılanmıştı. Bunun bir tezahürü olarak, Kırım dışında yaşayan Kırım Türkleri vatanlarının bağımsızlığını elde etmek için Almanlarla temasa geçtiler. İlk olarak Edige Kırımal ve Müstecip Ülküsal gibi tanınmış iki Kırım Türkü, Türkiye Cumhuriyeti'nin de çabaları sonucu Almanya'ya gitti. Kırımal ve Ülküsal burada Alman yetkililerle ülkesinin ve halkının geleceği hakkında girişimlerde bulundular.[7] Aynı şekilde Kırım'da da bir kısım Kırım Türkü, vatanlarının Sovyet Rus hâkimiyetinden kurtularak bağımsız bir Kırım Türk devleti hâlini almasını istiyordu. Bu gaye ile, Alman ordusu bünyesinde kurulan askeri taburlarda bu düşünce içinde olan bazı Kırım Türkleri yer almıştı. "Gönüllü Nefs-i Müdafaa Taburları" olarak da adlandırılan bu teşekküllerde yer alan Kırım Türklerinin bir bölümünün ise Nikolayev ve Akmescid (Simferopol) 'deki Alman esir kamplarında bulunan askerlerden oluştuğunu da belirtmek gerekir.[8] Önemli bir kısmı, hayatta kalma arzusundaki savaş esirlerinden oluşan bu taburların, o dönemin şartları içinde ne kadar "gönüllü" oldukları ihtiyatla karşılanmalıdır. Bu taburlarda gerçekten gönüllü olarak yer alan Kırım Türklerinin amaçları ise, Alman hâkimiyeti altında yaşamak değil, ne şekilde olursa olsun Rus hâkimiyetinden kurtulmak ve bağımsız Kırım devletini kurmaktı. Onlar bu hedefe ulaşabilmek için, Almanların kendilerine ne tür haklar tanıyacağını hesaba katmadan böyle bir işbirliğine giriştiler.[9]

Kırım Türklerinden “gönüllü” asker alınmasına, nihai olarak Führer tarafından 2 Ocak 1942’de 11. Ordu Keşif Birliği’nde yapılan bir toplantı sonrasında karar verildi. Bu mesele ile ilgilenmek üzere SS şefi Ohlendorf idaresindeki D Özel Görev Birliği görevlendirildi.[10] D Özel Görev Birliği’nin görevi, asker alımlarının yürütülmesi, esir kamplarından gönüllü asker toplanması, askerlerin eğitilmesi olarak tespit edilmişti. Bu birliğin, Kırım’ın kuzey kısmındaki Türk köylerinde halkın etnografik özellikleri hakkında çalışmalar yapmak gibi pek de askerî olmayan bir görevi de bulunmaktaydı.[11]

Nefs-i Müdafaa Taburlarında yer alan Kırım Türklerinin mevcudu hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Ancak bu konuda çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Bu taburlarda bulu

nan Kırım Türklerinin sayısının genel olarak 20.000 kişi civarında olduğu ifade edilmektedir.[12] Alman askeri belgelerine göre ise, Kırım’ın 203 yerleşim bölgesinden 5655 kişi ve 5 esir kampından 3600 kişi olmak üzere, toplam gönüllü sayısı 9255 kişidir.[13] Görevi, Kırım’daki diğer milliyetlere mensup halkı korumak ve Sovyet partizanlarına (çeteci) karşı mücadele etmek[14] olan bu taburların infaz birlikleri olarak görev yaptığı ve Kırım’da yaşayan 88 bin sivilin ölümünde, 85 bin kişinin de Almanya’ya sürgün edilmesinde görev aldığı Sovyet makamları tarafından iddia edilmektedir.[15]

İşgalin ardından Kırım’da kurulan Alman idaresinin, Kırım Türklerine karşı askerî konularda gösterdiği itimadı, siyasî meselelerde göstermediği dikkati çekmektedir. Bunun en bariz tezahürü, Almanlar tarafından Kırım’daki askerî makamların, yerel yönetimlerin ve emniyet teşkilatının büyük çoğunluğunda Rusların göreve getirilmesinde görülmektedir.[16] Bunun yanında Almanların kendileriyle işbirliği yapan Kırım Türklerine karşı bir takım kültürel imtiyazlar sağladığı bilinmektedir. Kırım Türkleri ayrıca Müslüman komitelerinin teşkili gibi siyasî bir ayrıcalık da elde etmişti. Nazi Güvenlik Servisi (SD) ve Alman Silahlı Kuvvetleri Komutanlığı (OKW) tarafından Kasım 1941’de kurulmasına izin verilen ve merkezi Akmescid’de olan bu komiteye sadece dini ve kültürel meselelerle ilgilenme yetkisi verilmişti. Böyle olmakla beraber, Komite gayr-i resmi olarak Kırım Türklerinin siyasî merkezi hâline gelmişti.[17] Yine bu Komite tarafından 11 Ocak 1941’de, haftada iki kere olmak üzere **Azat Kırım** adlı bir gazete çıkarılmaya başlandı. Bu gazetenin tirajı Alman yönetimi tarafından 10 bin adetle sınırlanmıştı.[18] Bu tür kısıtlı imtiyazlarla, Kırım Türklerinin siyasî haklar konusundaki taleplerini dikkate almayan Almanların sağladığı bu ayrıcalıkların da kendi çıkarları doğrultusunda olduğu anlaşılmaktadır.

Bir kısım Kırım Türkünün Almanlarla çeşitli ilişkilerde bulunmasının yanında, bu topluluğa mensup önemli bir kitlenin ise gerek Sovyet Kızıl Ordusu içinde gerekse partizan (çete) hareketi saflarında Almanlara karşı silahlı mücadeleye katıldığı görülmektedir. Kırım Türklerinin bu mücadeleleri, savaş sonrası Sovyet literatüründe uzun süre yer almamıştı. Nihayet Sovyetler Birliği’nin son dönemlerinde yayınlanan eserlerde bu konulara yer verilmeye başlanmış, Almanlarla işbirliği yapanların aksine, Kırım Türklerinin çoğunluğunun “vatanlarına sadık kaldıkları” ifade edilmiştir. Bu mücadelede yer alan birçok Kırım Türkünün yüksek derecede madalya ve nişanlarla taltif edildiğine de yer verilmiştir. Bu mükafatlardan biri ise, savaş sırasında 30 Alman uçağını düşüren ve bu kahramanlıklarından ötürü iki kere “Sovyetler Birliği Kahramanı” unvanı alan Ahmet Han Sultan’a takdim edilmiştir.[19] Kızıl Ordu ve partizan saflarında yer alan Kırım Türklerinin mevcudu hakkında kesin bir bilgiye maalesef sahip değiliz. Bununla birlikte, Kırım Türklerinin, Sovyetler Birliği

KP MK'nin XXIII. Kongresine göndermiş oldukları bildiriden anlaşıldığı kadarıyla, savaşın başında Kırım'ın Kuybişev, Bahçesaray, Aluşta, Sudak, Lenin ve Balaklava rayonlarına ait 21 köyden 18 yaşın üzerinde 4252 kişiden 2324 genç (ki bu bölgelerdeki toplam yetişkin nüfusun %56.9'dur) Kızıl Ordu'ya katılmıştı. Ayrıca, yine bu köylerden 329 kişi partizan hareketine iştirak etmişti. Bu bildiride, Kırım Türklerinin Kızıl Ordu ve partizan cephelerinde yetişkin nüfusunun %26.4'ünü kaybettiği de belirtilmektedir.[20] Kırım Türkleri, gösterdikleri üstün başarılar sayesinde Kızıl Ordu ve partizan hareketi içerisinde kumanda mevkilerine kadar yükselmişlerdi. Örnek olarak Kırım Türklerinin Kırım'daki 7 tugayın ikisinde ve 28 bölüğün 10'unda kumandayı ellerinde tutmaları gösterilebilir.[21]

Bütün bunlara rağmen, partizan hareketinin Rus asıllı komutanlarından Makrousov ve Martinov gibi şahıslar, Kırım Türklerine karşı besledikleri düşmanlığı daha da ileriye götürerek, Sovyet yönetimine sundukları raporlarda Kırım Türklerinin Almanlarla işbirliği yaparak "vatana ihanet ettiklerini" defalarca ifade etmişlerdi.[22]

Kasım 1943'te Stalingrad'da Alman ordusuna karşı ezici bir galibiyet kazanan Kızıl Ordu birlikleri, ilerlemesini sürdürerek 10 Nisan 1944'te Kırım'a yeniden girmişti. Kırım'ın tekrar Sovyet hakimiyetine girmesinin ardından, zafer sarhoşluğu içinde olan Kızıl Ordu askerlerinin özellikle Kırım Türklerine karşı ağır baskılar uyguladığı, hatta birçok Kırım Türkünü katlettikleri bildirilmektedir.[23] Sovyet askerlerinin Kırım Türklerine karşı böyle bir tutum sergilemelerindeki en önemli sebebin, Almanlarla işbirliği yaparak Kızıl Ordu ve partizan hareketlerine karşı savaştıklarına inandıkları ve bu topluluktan intikam alma duygusu olduğu görülmektedir. Zira Sovyet yönetimi tarafından yapılan menfi propagandalarla bu insanlar, Kırım Türklerinin vatana ihanet ettiklerine inandırılmışlardı.[24] Bununla birlikte Sovyet yönetimi Kırım'a tamamen hâkim olduktan sonra, 20 Nisan 1944'te Kırım KP bölge komitesi, savaş sırasında Almanların yapmış oldukları cinâi faaliyetler ile onlarla işbirliği yapanları tespit etmek amacıyla bir **Olağanüstü Devlet Komisyonu** kurulmasına karar verdi. 5 Haziran 1944'te çalışmalarına başlayan komisyon Mayıs 1945'te görevini tamamlamıştı. Bu komisyonun çalışmaları sonunda hazırlanan raporların, Sovyetler Birliği hükümeti tarafından daha önceden düşünülen Kırım Türklerinin sürgününe zemin hazırladığı söylenilebilir.[25]

1. Kırım Türklerinin Sürgünü

Sovyetler Birliği'nde toplulukların yaşadıkları yerlerden topluca sürülmeleri, bu ülkenin tarihinde yeni bir olay değildi. 1930-1950 yılları arasında bir çok halkın yaşadıkları yerlerden sürülerek ülkenin başka bölgelerinde, zor şartlar altında yaşamaya terk edildikleri görülmektedir. Bu uygulamaların ilk örneğini, 1 Şubat 1931 tarihinde SSCB Merkez İdare Komitesi ve Yüksek Sovyet Prezidyumu (YSP) tarafından çıkarılan kararname ile "kulak" olarak adlandırılan toprak sahibi zengin köylülerin maruz kaldığını müşahede etmekteyiz. İki yıl içerisinde sürgünleri gerçekleştirilen bu şahısların toplam mevcudunun 1.317.000 civarında olduğu belirtilmektedir. Bunlar arasında: Ukrayna'dan 63.720 aile, Kuzey Kafkasya'dan 38.404 aile, Moskova'dan 10.813 aile, Batı Sibirya'dan 52.091 aile, Kırım'dan 4325 ailenin sürgüne gönderildiği bilinmektedir.[26] 1937 yılında Sovyetler Birliği'nde yaşayan Koreliler,[27] 1940'ta Polonya ile Sovyetler Birliği arasında 20 yıl önce cereyan eden savaştan sonra ülkede kalan 380.000 Polonyalı,[28] 1941'de Volga kıyılarında yaşayan Almanlardan, savaş sırasında Alman ordusuna yardım ettiği gerekçesiyle toplam 1.024.722 kişi[29] sürgüne maruz kaldı. Bunun

yanında 28 Ekim 1943 tarihli SSCB YSP kararnamesiyle toplam 93.139 Kalmuk Türkü Altay, Krasnoyarsk, Omsk ve Novosibirsk bölgelerindeki özel iskan alanlarına sürgün edildi.[30] 2 Kasım 1943'te ise toplam 69.267 Karaçay Türkü vatanlarından çıkartıldı.[31]

Bütün bu toplulukların sürgüne gönderilme gerekçesi hemen hemen aynıydı: Almanlarla işbirliği yapmak veya onlara karşı gerektiği gibi mukavemet etmemek. Oysa Alman işgaline hiç maruz kalmayan ve onlarla herhangi bir teması bulunmayan Çeçen-İnguşlar da Stalin döneminin bu acı siyasetinden nasibini almışlardı. Bu uygulama sonucu yaklaşık 500.000 Çeçen-İnguş, 23 Şubat 1943'te başlayan bir operasyonla vatanlarından zorla çıkarılarak Kazakistan ve Kırgızistan'ın çeşitli bölgelerine sürüldüler. Aynı bölgede yaşayan ve bir kısmının Almanlara yardım ettiği tespit olunan Kabard, Edige ve Çerkesler ise hiçbir yaptırımla karşılaşmadan yerlerinde kalmışlardı.[32]

İkinci Dünya Savaşı sırasında Almanlara yardım ettikleri gerekçesiyle vatanlarından topluca sürülen topluluklar arasında sıra Kırım'da yaşayan halklara gelmişti. Kırım'ın Alman işgalinden kurtarılmasından sonra, Sovyet hükümeti tarafından süratli bir şekilde bölgenin gayr-i Slav unsurlardan temizlenmesine başlandı. İlk olarak Kırım Türklerinin sürgünü gerçekleşti. Ardından Kırım'da yaşayan Almanlar, Rumlar, Bulgarlar, Ermeniler de "zorunlu göç"e maruz kaldılar. Kırım'dan toplam 12.422 Bulgar, 15.040 Rum, 9621 Ermeni, 1119 Alman ve diğer milletlere mensup 3652 kişi sürgün edilmişti.[33] Sovyet devletinin izlediği bu sürgün politikası sonucunda, İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında ülkede toplam olarak 3.332.580 kişinin, yaşadığı topraklardan çıkartılarak Sovyetler Birliği'nin diğer bölgelerine yerleştirildiği ve 1948-49 yıllarında bu sayının ölüm ve sürgünlükten serbest bırakılma gibi sebeplerle 2.275.900 kişiye indiği belirtilmektedir.[34]

Sovyetler Birliği topraklarında İkinci Dünya Savaşı'nın en şiddetli cereyan ettiği yerlerden biri olan Kırım'ın yeniden Sovyet hâkimiyetine geçmesinden sonra, Sovyet güvenlik birimleri NKVD ve KGB tarafından bölgenin Alman istilacılardan, "Sovyet karşıtı unsurlardan" ve Almanlarla işbirliği yapanlardan "temizlenmesi" için yoğun bir çalışma başlatıldı.[35] Bu itibarla, 13 Nisan 1944 tarihinde SSCB İçişleri Halk Komiseri ve Devlet Güvenliği Genel Komiseri L. Beriya ile Devlet Güvenliği Halk Komiseri V. Merkulov tarafından Kırım Özerk SSC'nin "Sovyet karşıtı unsurlardan temizlenmesi" hususunda bir talimatname yayınlandı.[36] Bu talimatnamenin yerine getirilmesi görevi, SSCB Devlet Güvenliği Halk Komiseri yardımcısı Kobulov, SSCB İçişleri Halk Komiseri yardımcısı Serov, Kırım ÖSSC İçişleri Halk Komiseri Sergiyenko ve Kırım ÖSSC Devlet Güvenliği Halk Komiseri Fokin'e verildi.[37] Aldıkları talimatla vazifelerine başlayan Serov ve Kobulov'un hazırlamış olduğu 22 Nisan 1944 tarihli raporda belirtildiğine göre, 1 Nisan 1940 tarihi itibariyle Kırım'da 1.126.800 kişi bulunmaktaydı. Bunun içinden Kırım Türklerinin mevcudu hakkında kesin bilgiler bulunmamakla birlikte, yaklaşık 218 bin kişi olduğu tahmin edilmekteydi. Anlaşıldığı kadarıyla, 17-20 Nisan 1940 tarihinde Kırım'dan 180.000 kişi tahliye edilmiş, toplam 90.000 kişi, Kızıl Ordu'ya çağrılmıştı. Kızıl Orduya çağrılanlar arasında 20.000 Kırım Türkünün de bulunduğu dikkati çekmektedir. Bu arada Kırım'dan 62.000 Almanın sürgün edildiği, 67.000 Yahudi, Karaim ve Kırımçak Türkünün de Almanlar tarafından kurşuna dizildiği ifade edilmektedir.[38] Bunun yanında yapılan operasyonlar sonunda 7 Mayıs 1944 tarihi itibariyle 5381 (16 Mayıs'ta ise 6452) kişi tutuklanmış ve çeşitli miktarda silah ile bunlara ait mühimmat ele geçirilmişti. Operasyon sonuçlarının merkeze bildirilmesi sırasında, Kırım

Türklerinden 20.000 kişinin Kızıl Ordu saflarından ayrılarak Almanların tarafına katıldıkları da belirtilmişti.[39]

Bütün bunların ardından Sovyet yönetiminin, Kırım Türklerinin topyekün sürgününe kesin karar verdiği anlaşılmaktadır. Serov ve Kabulov'un 7 Mayıs 1944'te Beriya'ya gönderdikleri rapor[40] bu tespiti doğrulamakta

dır. Söz konusu raporda sürgün operasyonu hazırlıklarının 18-20 Mayıs'a kadar tamamlanmasının, operasyonun ise 25 Mayıs'a kadar sonuçlandırılmasının mümkün olduğu belirtilmektedir. Beriya ise, 10 Mayıs 1944'te Sovyet devlet başkanı Stalin'e, Kırım Türklerinin Sovyet halkına karşı "ihanet ettiği" göz önüne alınarak, bütün Kırım Türklerinin Kırım bölgesinden çıkarılması hususunda Devlet Güvenlik Komitesi'nin (GKO) onayını talep ediyordu. Beriya sürgün edilecek Kırım Türklerinin, hem tarımda (kolhoz ve sovhozlarda), hem de sanayi ve ulaşım alanlarında kullanılmak üzere Özbekistan SSC bölgelerinde iskan edilmesinin uygun olacağını düşünüyordu. Kırım Türklerinin Özbekistan SSC'ne yerleştirilmesi hususunda Özbekistan KP sekreteri Yusupov ile de muvafakata varılmıştı. İlk verilere göre nüfusu 140-160 bin kişi olarak hesap edilen Kırım-Türklerinin sürgününün 20-21 Mayıs'ta başlayıp 1 Temmuz'da tamamlanması planlanmıştı.[41]

Beriya'nın bu talebine Stalin bir gün sonra cevap verdi ve kendi imzasını taşıyan GKO'nin 5859 sayılı "çok gizli" kararnamesiyle[42] bütün Kırım Türklerinin Kırım'dan sürülmesi kararını verdi. Kararnamede Beriya'nın Kırım Türkleri hakkında zikrettiği hususlar tekrarlanmakta ve onların Almanlarla işbirliği yaptıkları inancı pekiştirilmektedir. GKO bu hususları göz önüne alarak, Kırım Türklerinin aileleriyle birlikte topyekün Kırım'dan çıkarılmasına ve "özel sürgünler (spetsposelentsı) " olarak Özbekistan'ın belirlenen bölgelerinde sürekli ikâmete tabi tutulmasına karar verdi. Sürgün operasyonunun yürütülmesi için Beriya komutasındaki NKVD kuvvetleri görevlendirildi ve 1 Haziran 1944'e kadar bu operasyonunu tamamlanması emredildi. Söz konusu kararname ile, sürgün edilecek olanların beraberlerinde kendi özel eşyalarını, elbiselerini, günlük demirbaş eşyalarını ve aile başına 500 kg erzak almalarına izin veriliyordu. Bununla birlikte sürgün masraflarının karşılanması için SSCB Finans Halk Komiseri Zverev'in Mayıs ayı içerisinde Halk Komiserleri Sovyeti (SNK) fonundan 30 milyon ruble tahsis etmesi isteniyordu.[43]

Kararnamede belirtilen operasyonun başlangıç tarihi Beriya'nın talimatıyla iki gün önceye alındı ve Kırım Türklerinin sürgünü 18 Mayıs 1944'te saat 03.00 civarında başladı.[44] Son derece organize ve zamana karşı oldukça titiz bir şekilde yapılan operasyonlar, "potansiyel tehlikeli" olarak nitelendirilen kişilerin tutuklanmasıyla başladı. Yetişkin erkeklerin büyük çoğunluğu Sovyet ordusuna alındığı için, geride kalanların büyük çoğunluğunu kadınlar, çocuklar ve yaşlılar meydana getiriyordu.[45] Sovyet askerleri gecenin bir vakti, daha önceden tespit olunan Kırım Türklerinin evlerine zorla girerek insanları uykularından kaldırmış ve 15 dakika içinde bulundukları yerlerin meydanında toplanmalarını söylemişlerdi. Ne olup bittiğini anlamayan ve uykunun vermiş olduğu şaşkınlığı da üzerinden atamayan Kırım Türklerinin yanlarına sadece taşıyabileceği eşyalarını almalarına izin verilmiş, bir çok yerde buna dahi müsaade edilmemişti.[46]

Evlerinden çıkarılan halk bulundukları yerin meydanlarında, tarlalarda veya uygun görülen başka yerlerde toplanarak kendilerini demiryolu istasyonlarına taşıyacak nakliye araçları beklenmeye

başladı.[47] Korku ve endişe içerisinde bekleşen halk, bir de askerlerin taşkınlıklarına maruz kalıyordu. Sürgünü gerçekleştiren askerler sadece verilen emirleri yerine getirmemişler, aynı zamanda çaresiz halka karşı insanlık dışı hareketler de sergilemişlerdi. Bütün bunlar binlerce Kırımlının gözleri önünde cereyan etmesine rağmen onlar da komşuları olan Türklere hiçbir yardım teşebbüsünde bulunmamışlardı.[48] Askerlerin taşkınlıkları o derece artmıştı ki, yaşlı kadınları, acıdan çılgına dönenleri kaçmaları için serbest bırakmışlar, sonra da arkalarından kurşun yağdırmışlardı.[49]

Sürgüne gönderilenler arasında Kızıl Ordu mensubu Kırım Türk askerleri de bulunuyordu. Bu cümleden olmak üzere, Kırım Türklerinden 524 subay, 1392 astsubay ve 7079'u çeşitli rütbelerde olan toplam 8995 Kızıl Ordu mensubu Kırım'dan çıkarılmıştı. Kırım'ın genelinde sürgün edilen sabık Kızıl Ordu mensubu ise toplam 10.892 kişidir.[50]

Sürgünlerin Kırım'dan katarlarla Özbekistan'a taşınması görevi NKVD ile Ulaştırma Halk Komiseri Kaganoviç'e verilmişti.[51] Kırım Türkleri nakliye araçları ile istasyonlara taşınmış ve burada kendilerini bekleyen vagonlara tıka basa doldurularak vagonların kapıları sıkı sıkıya kapatılmıştı. Hayvan ve yük taşımada kullanılan bu vagonlarla daha önce de Çeçen ve İnguşlar sürgüne gönderilmişti.[52]

Kırım Türklerinden oluşan ilk sürgün kafilesinin yola çıkmasından sonra Serov ve Kobulov derhal durumu Beriya'ya telgraflarla rapor ettiler. İlk gün saat 20.00 itibariyle toplam 90 bin kişi istasyonlara götürülmüş, bunlardan 48.400 kişi 17 katara doldurularak gidecekleri yerlere gönderilmişti. 25 katarın ise beklemede olduğu bildirilmişti.[53] 19 Mayıs'ta ise, saat 12.00 itibariyle istasyonlara toplam 140.000 kişinin götürüldüğü, bunlardan 119.424 kişinin 44 katarla sürgün yerlerine gönderildiği ve halen 13 katarın daha bulunduğu belirtilmişti. Yine aynı gün saat 18.00 itibariyle ise istasyonlara toplam 165.515 kişinin getirildiği ve bunlardan 136.412 kişinin 50 katarla gidecekleri yerlere gönderildiği rapor edilmişti.[54] Serov ve Kobulov tarafından 20 Mayıs'ta gönderilen son telgrafta ise, operasyonun saat 16.00'da tamamlandığı ve toplam 180.014 kişinin 67

katara doldurularak sürgün edildiği, ancak bunlardan 63 katarda bulunan 173.287 kişinin gidecekleri yerlere gönderildiği belirtilmekte, geriye kalan 4 katarın ise o gün gönderileceği ifade edilmektedir. Bunun dışında, Kırım rayon askerî komiserliklerinin askerlik çağında olan 6.000 Kırım Türkünü askere sevkettiği haber verilmektedir. Ayrıca Beriya'nın emriyle Moskova kömür madenlerinde çalışmak üzere 5000 Kırım Türkünün buraya gönderildiği bildirilmektedir.[55] Böylece Kırım ÖSSC'den toplam 191.014[56] Kırım Türkünün sürgün edildiği gibi bir durum ortaya çıkmaktadır, ki bu sayının gerçekleri ne ölçüde yansıttığı ihtilaf konusu olmuştur.

Kırım Türklerinin üç gün içinde tamamen vatanlarından sürgün edilmesi operasyonunun başarıyla neticelenmesi şerefine 19 Temmuz 1944'te bir tören tertip edilmiş ve operasyonda görev alanlar Sovyet yönetimi tarafından mükafatlandırılmıştı. Ancak tören sırasında gelen bir haber, Arabat adlı bir Türk köyünün unutularak boşaltılmadığını gösteriyordu. Azak Denizi ile Sivaş arasında yer alan Arabat köyünün halkı balıkçılık ve tuz üretimi ile uğraşan köylülerdi. Kobulov adamlarına iki saat içinde orada tek bir Kırım Türkünün kalmaması yönünde emir verdi. Oysa Kırım Türkleriyle dolu yük katarları çoktan yol almıştı ve onlara yetişme imkanı yoktu. Bunun üzerine Arabat'taki bütün Kırım Türkleri oldukça büyük ve eski bir gemiye bindirilerek mahzene kapatıldılar. Gemi denizin en derin

yerine getirilerek ambar kapakları açıldı ve gemi içindeki insanlarla birlikte batırıldı. Bu olay sonunda Arabat köyünde yaşayan Kırım Türklerinden kurtulan tek bir kişi bile olmamıştı. Bu operasyondan sonradır ki, Kobulov Kırım'ın Türklerden "tamamen" temizlendiğini belirten raporunu iletebilmiştir.[57]

Sürgün operasyonunun yolda geçen safhası, Kırım Türkleri açısından unutulması güç hadiselerin cereyan ettiği bir tablo ortaya koymaktadır. Tıka basa vagonlara doldurulan halk, günlerce aç-susuz bir şekilde, en temel ihtiyaçlarını gideremeden, sonunun ne olacağını bilmediği bir seyahate çıkmıştı. Yol boyunca bir çok insan hastalanmış, özellikle yaşlılar ve çocuklar açlığa, susuzluğa, vagonların havasızlığına dayanamayarak hayatını kaybetmişlerdi. Ölenler durulan ilk yerde vagonlardan indirilmiş ve defnedilmelerine müsaade edilmeden yol kenarlarına bırakılmıştı.[58] Bu şekilde yol boyunca 7889 Kırım Türkünün öldüğü belirtilmektedir.[59]

Uzun geçen bir yolculuktan sonra sürgün Kırım Türkleri, Sovyet yönetimi tarafından daha önceden tespit edilen yeni yerleşim yerlerine ulaştılar. 4 Temmuz 1944'te Beriya tarafından açıklanan bu insanlık dramının sonuçlarına göre, Kırım Türklerinin tamamı gönderildikleri yerlere vasıl olmuş, bunlardan 151.604 kişi Özbekistan'a, 31.551 kişi de 21 Mayıs 1944 tarihli GKO kararnamesi gereği Rusya Federasyonu'nun çeşitli bölgelerine yerleştirilmişti.[60] Ancak bu açıklamanın yapıldığı tarihte Kırım Türkleri henüz yeni yerlerine ulaşmamışlardı. Dolayısıyla Beriya'nın yapmış olduğu açıklamadaki verilerin de gerçeği yansıtmadığı anlaşılmaktadır. Böyle olmakla beraber, bu durumun Sovyet yönetiminden hiç kimsenin umurunda olmadığı, onlar için önemli olanın sürgünün başarıyla gerçekleşmesi olduğu belirtilmektedir.[61]

2. Sürgünden Sonra Kırım'ın Durumu

Kırım Türklerinin topyekün vatanlarından sürgününü müteakip, GKO kararnamesi uyarınca onlardan geriye kalan bütün taşınır ve taşınmaz mal varlıklarına el konuldu. El konulan mallar ilgili bakanlıklar tarafından müsadere edildi.[62] Müsadere işleminin daha süratli bir şekilde yapılabilmesi için sürgün operasyonunun başladığı gün (18 Mayıs 1944) devlet tarafından Eşya Kayıt ve Kabul Komitesi kurulmuştu.[63] Kısa süre içinde kalan malların bir envanteri çıkarıldı. Buna göre Kırım Türklerinin sürgününden sonra onlardan geriye kalan malların miktarı şöyleydi:

Sığır ve kümes hayvanı	15.740 baş
Tarım ürünleri	40.000 çinko (çinik)
Bina/ev	25.561 adet
Kışlık ve yazlık tahıl ekimi	68.500 hektar
Köy kooperatifi demirbaşları	345.500 adet
Ev eşyası	420.000 adet

Müsadere edilen bütün bu mal-mülk, GKO tarafından yerel yönetimlere devredildi.[64] Sürgün edilen Kırım Türklerinin mal-mülkleri, yapılan sayım ve kayıt işleminin ardından koruma altına alınacak, binalar ile evler yağma ve hırsızlıklara karşı mühürlenerek muhafaza edilecekti.[65] Oysa, Kırım'ın Slav ahalisinin Türklerden kalan malları yağmalamak, hayvanlarına el koymak ve evlerini

işgal etmek niyetinde oldukları, inşaatlarda kullanmak üzere Kırım Türklerine ait mezarların taşlarını söktükleri, kıymetli eşya bulmak ümidiyle mescitleri talan ettikleri dikkatleri çekmektedir.[66]

Kırım Türkleri ve Kırım'da yaşayan bir çok topluluğun zorla Sovyetler Birliği'nin çeşitli bölgelerine sürülmelerinden sonra Kırım adeta boşalmıştı. Her alanda son derece ciddi iş ve işçi gücü açığı ortaya çıkmıştı. Özellikle Kırım'ın ekonomisine hayat veren ünlü bağ ve bahçeleri harap olmuştu. Uzmanlar bu durumun düzel

tilmesi için çok zaman ve çok şey yapılması gerektiğini belirtiyorlardı.[67] Sürgün kararnamesinin ardından 15 Mayıs'ta Halk Komiserliği Sovyeti (SNK) tarafından yayınlanan bir talimatname ile Kırım'ın güney bölgelerinde zirai faaliyetlerin yapılması için çalışabilecek elemanlar temin edilmesi hususu ele alınmıştı. Kırım devlet yetkilileri, bu talimatname uyarınca 27 Mayıs'ta bir kararname yayınlayarak, yarımadadaki tarım işlerinin yürütülmesi için Ukrayna'nın çeşitli yerlerinden iki ay içinde 13.800 kişinin getirilmesini sağladılar.[68] Kırım'da yaşanan bu karmaşa, yerel yöneticiler için çözülmesi imkansız bir sorun gibi görülse de, sürgünün amaçlarından birinin Kırım'a Slav halkı yerleştirerek bu yarımadayı Slavlaştırmayı, diğer bir ifadeyle Ruslaştırmayı sağlamak olduğu dikkate alınırsa, Kırım Türklerinin sürgününü çok önceden planlayanların bunun önlemini çoktan aldıkları anlaşılmaktadır. Nitekim GKO, 12 Ağustos 1944'te Kırım şehirlerine kolhoz işçilerinin yerleştirilmesini sağlayan bir kararname kabul etti. Bunun ardından Kırım SNK ve KP bölge komitesi bu kararnameyi tatbike koyarak 18 Ağustos tarihli bir diğer kararnameyi hayata geçirdi. Bu kararnameye göre, GKO Kırım'ın verimli topraklarının, bağ ve bahçelerinin iskan ve ihya edilmesi amacıyla Rusya Federasyonu bölgelerinden (Varoj, Bryan, Orlov, Kursk, Tambov, Rostov, Krasnodar ve Stavropol) ve Ukrayna SSC'nden "dürüst ve çalışmayı seven" kolhoz işçilerinin Kırım'a göç etmelerine karar vermişti.[69] Bu gaye ile Sovyet devleti tarafından zikredilen yerlerde yaşayan insanların Kırım'a göç etmeleri için yoğun bir çalışma yürütüldü. İlanlar ve broşürlerle göç için propaganda yapıldı, gitmek isteyenlere geniş imkanlar sunuldu. Bütün bunlara rağmen insanlar bu kampanyaya beklenen ilgiyi göstermemişti. Bunun üzerine Sovyetler Birliği'nin işgale uğrayan yerlerinde KP rayon komitelerine Kırım'ın her bir bölgesine ne kadar insanın yerleştirilmesi gerektiğini belirten özel talimatnameler gönderildi. Talimatnamede Kırım'a göçmeyi reddedenler hakkında Almanlara hizmet suçundan ceza verileceği belirtiliyordu. Nitekim savaş sırasında Almanlara hizmet edenlerden bir kısmı, Kırım'a göçüp orada yaşamağa razı olduğu için cezadan kurtulmuş ve bedava ev bark sahibi olmuşlardı.[70] 15 Nisan 1967 tarihi verilerine istinaden 1944 tarihinden itibaren Kırım'a yerleştirilmek üzere 101.707 ailenin (406.828 kişi) getirildiği anlaşılmaktadır. Bunlardan 162.096 kişinin Rusya Federasyonu SSC'nden, 244.734 kişinin ise Ukrayna SSC'nin çeşitli bölgelerinden Kırım'a gönderildiği görülmektedir.[71]

Sovyet yönetimi tarafından rejim karşıtı olarak nitelendirilen Türklerin ve diğer unsurların Kırım yarımadasından çıkarılmasından sonra, buradaki Türk kültürünün ve diğer gayri Slav topluluklarının izlerinin ortadan kaldırılmak istendiği dikkati çekmektedir.[72] Bunun bir tezahürü olarak da Rusya Federasyonu SSC Yüksek Sovyet Prezidyumu (YSP) Başkanı N. Şvernik ve Sekreter P. Bahmurov tarafından 14 Aralık 1944'te alınan bir kararla[73] Kırım'daki bütün Türkçe yer adlarının Rusça isimlerle değiştirildiğini müşahede etmekteyiz. Bu kararı müteakip, Lenin tarafından 1921'de "doğunun meşalesi" olması gayesiyle kurulan Kırım Özerk SSC'nin, 30 Temmuz 1945'te YSP Başkanı Kalinin

ve sekreteri Gorkin imzalı bir kararname[74] ile ortadan kaldırıldığını ve Kırım bölgesine çevrilerek Rusya Federasyonuna dahil edildiğini görmekteyiz. Kırım daha sonra, Stalin'in ölümünün ardından (4 Mart 1953) kendisi de bir Ukraynalı olan Hruşçev'in hâkimiyete geçmesinin ardından, Ukrayna'nın Rusya'ya bağlanışının 300. yıl dönümü münasebeti ile Ukrayna SSC'ne hediye edilmişti (19 Şubat 1954).[75] Bunun dışında, Kırım'daki Türk varlığının yok edilmesi için yöneticiler ve yerel halk tarafından evlerin yıkılması, bağ ve bahçelerin kullanılmaz hâle getirilmesi, Türklere ait mezarlıkların sürülerek naaşların da "dirilerin çektikleri ıstırapları çekmeleri" için yerlerinden çıkarılması,[76] hatta mezar taşlarının yerlerinden sökülerek yeni yapılan binalarda inşaat malzemesi olarak kullanılması, Marksist-Leninist eserler dahil olmak üzere Kırım Türkçesi ile yazılan binlerce kitabın yakılması,[77] Kırım'da yapılan tahribatın boyutlarını göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

3. Kırım Türklerinin Sürgün Hayatı

Kırım Türklerini sürgüne götüren ilk katarlar 29 Mayıs'ta Özbekistan'a gelmeye başlamıştı. Özbek yetkililer, daha önceden belirlenen istasyonlarda (Taşkent, Arıs ve Kagan) onları karşıladılar.[78] Yerleşim bölgeleri önceden tespit edilen Kırım Türkleri Özbekistan'da bölgelere göre şu şekilde dağıtıldı:

Taşkent	56.362	Semarkant	31.540	
Buhara	3983	Fergana	16.039	
Andican	19.630	Namengan	13.804	
Kaşka-Derya	10.171		TOPLAM	151.529 kişi*

* Rüstem Hayali, "Spetskontingent", **Kırım Gazetesi**, Akmescid (Simferopol), 22 Şubat 1997.

Kırım Türkleri bu bölgelerde çoğunlukla fabrika ve işletmelerin bulunduğu köy ve kasabalara yerleştirildiler.[79] 1 Ekim 1944 tarihi itibariyle Özbekistan'daki kolhozlara 18.881, sovhozlara 7883 ve diğer işletmelere 10.527 ailenin yerleşimi yapıldı.[80] Kırım Türkleri buralarda uzun bir müddet son derece ağır şartlar altında yaşadılar. Günlerce, haftalarca at ahırlarında, kuru toprak üzerinde, hatta kazdıkları çukurlarda hayatta kalma mücadelesi verdiler.[81] Sürgünden yıllar

sonra bizzat Kırım Türkleri tarafından yapılan nüfus sayımı sonucunda ortaya çıkan tablo, yol boyunca ve yerleşim yerlerine vardıktan sonra geçen birkaç yıl içinde açlık ve hastalıktan ölen Kırım Türklerinin mevcudunu ortaya koymaktadır. Buna göre, sürgüne gönderilenler arasında bulunan 112.700 çocuktan 60.034'ü, 93.200 kadından 40.085'i, 32.600 erkekten 12.061'i hayatını kaybetmiştir. Bu sürülen bütün halkın %46.2'sı, diğer bir ifade ile halkın neredeyse yarısı demekti.[82]

Özbekistan halkının sürgünlere karşı tutumu hakkında değişik görüşler bulunmaktadır. Bunlar arasında, Özbekistan'ın Kırım Türklerini çok isteyerek olmasa da onlara acıdığı için ülkeye kabul ettiği;[83] Kırım Türklerinin KGB ve devlet yetkilileri tarafından yerli halka "vatan hainleri, düşmana satılmış, casus, hırsız ve cani" olarak tanıtılması dolayısıyla, Özbek Türklerinin ilk zamanlar bu propagandanın etkisinde kaldıkları, fakat bir müddet sonra onların

söylenildiği gibi olmadıklarını, kendileri gibi Müslüman ve Türk olduklarını görerek yardımcı oldukları,[84] Kırım Türkleri ile Özbek Türkleri arasında bir yakınlık olmaması için özel gösteriler tertip edildiği, ayrıca Sovyet yetkililerin Özbek toplumuna: “Sizler bu yerlerde daha önce Alman esirlerini gördünüz, şimdi ise vatan haini Kırım Tatarlarını göreceksiniz” şeklinde propaganda yapmalarına rağmen, “merhametli ve misafirperver” Özbek halkının bu tür ajitasyonlara kapılmadığı, Kırım Türklerinin ancak Özbeklerin yardımlarıyla ayakta kalabildiği[85] ve ağır ekonomik şartlar altında yaşayan yerel halkın büyük çoğunluğunun Kırım Türklerine destek olduğu[86] gibi görüşler yer almaktadır. Bunun yanında aksi görüşte bulunanlar da mevcuttur. Bu görüşlere göre, Özbekistan’a yerleşen Kırım Türkleri, bu bölgede yaşayan ve Sovyet hükümeti tarafından kışkırtılan mahalli halkın nefret ve düşmanlığıyla karşı karşıya geldikleri, hatta taşlandıkları;[87] aynı inanca sahip sürgün Kırım Türklerine Kazakların, Kırgızların ve Taciklerin acıma duygusuyla yaklaşmalarına rağmen, Özbeklerin onları bir düşman olarak gördükleri[88] ifade edilmektedir.

Sürgün Kırım Türklerinin yerleşim yerleri ve çalışma şartlarının oluşturulması meselesi, onların sürgün ile alakalı GKO kararnamesinde yer alan talimatlar arasındaydı. Kararnamede SSCB Ziraat Bankası Genel Müdürü Kravtsov’a, Özbekistan’a gönderilen sürgünlere yeni yerleşim yerlerinde ev inşası ve iş temini için aile başına 7 yıl vadeli 5000 ruble verilmesi talimatı verilmişi.[89] Oysa o denemin şartlarında bir iş yeri kurmak için en az 8-9 bin rubleye ihtiyaç duyulmaktaydı.[90] Talimat doğrultusunda hazırlanan kredi dağıtım planına göre, sürgün Kırım Türklerine uzun vadeli 52 milyon, karşılıksız olarak ise 7.564.000 ruble verilmesi öngörülmüştü. Bu plan çerçevesinde, 1 Mart 1945’te sürgünlere 27.569.000 ruble dağıtıldı. Yaza doğru SSCB Ziraat Bankası tarafından ilave olarak 22 milyon ruble daha verildi.

1944-1945 yıllarında Özbekistan’da 5930 aileye toplam 34.358.000 ruble uzun vadeli kredi tahsis edildi. Kredi dağıtımı 1945 yılında sona erdirildi. Kredinin geri kalan kısmı 1946’da Semerkant bölgesinde dağıtılmaya başlandı. Burada 2.251.000 ruble uzun vadeli, 31 bin ruble de karşılıksız olarak sürgünlere dağıtıldı. Andican bölgesinde 806 bin ruble uzun vadeli, 16 bin ruble karşılıksız, Taşkent’te ise 2.947.000 ruble uzun vadeli ve 1.195.000 ruble karşılıksız olarak tahsis edildi. Geri kalan 8 milyon rublenin dağıtımının 1947 yılında yapılması kararlaştırılmıştı. Bu miktardan fiilen 7.779.000 ruble dağıtılmıştı. Bunun 4.585.000 rublesi hayvan alımı, 969 bini konut inşası, 2.255.000 ruble ise iş yeri kurulması için tahsis edilmişti. Talimatlar gereği kredi tahsisinin 1944 yılı sonuna kadar tamamlanması gerekiyordu, ancak kredi dağıtımı 1947 yılında sona erebildi ve bir daha tekrarlanmadı. Kredi dağıtımının başlamasından bu zamana kadar Kırım Türklerine yaklaşık 52 milyon ruble dağıtılmıştı. Aile başına düşen miktar ortalama 1539 ruble idi. Bu paraya ise o dönemde ancak 16.3 kg. un alınabilirdi.[91] Bu şartlar içinde, tarım alanında temayüz etmiş bir topluluk olan Kırım Türkleri, bulundukları yerlerde mevcut fabrika ve sanayilerde çalışmak zorunda bırakılmıştı. Böylece onların tarım toplumu olmaktan çıkarılarak sadece fabrikalarda ve sanayi tesislerinde çalışan bir “işçi millet”[92] haline getirildiklerini söylemek mümkündür.

Bu gelişmelerden sonra, 1947 yılında yayınlanan Özbekistan Bakanlar Kurulu kararnamesinde, sürgün Kırım Türklerinin hayatlarını sürdürebilmeleri için yapılan çalışmaların tamamlandığı

belirtiliyordu. Ayrıca bu kararnamedeki hükümlere göre, sürgünlere tanınan vergi muafiyeti gibi imtiyazlar ortadan kaldırılmıştı. Bundan böyle Kırım Türkleri de diğer Sovyet vatandaşları gibi her türlü vergiyi ödemek zorunda bırakılmışlardı.[93] Bu durum, Kırım Türklerinin artık sürgün statüsünden kurtularak, hayat şartlarında iyileştirmeler yapılacağının ve diğer Sovyet vatandaşlarıyla aynı haklara sahip olabileceklerinin bir işareti olarak kabul edilebilirse de, vatanlarına tekrar dönüş haklarının verilmesine dair bir ümit ışığı gözükmüyordu. Böyle bir durumda Kırım Türklerinin vatanlarına dö

nebilme hakkını alabilmeleri için uzun uğraşlar vermesi gerekiyordu.

4. Kırım Türklerinin Vatana Dönüş İçin Milli Mücadele Hareketi

18 Mayıs 1944'te vatanlarından topyekün sürülen Kırım Türkleri, 26 Kasım 1948'de kabul edilen YSP kararnamesine göre vatanlarından ebediyen çıkarılmış ve bir daha yurtlarına dönme hakları ellerinden alınmıştı.[94] Stalin'in ölümünden sonra, Sovyetler Birliği'nde yumuşama rüzgarları esmeye başlamıştı. Stalin'in yerine devlet başkanı olan Hruşçev, KP'nin XX. Kongresinde yaptığı konuşmada, ülkede yaşanan bütün olumsuzlukların tek müsebbibinin Stalin olduğunu, onun zamanında yüz binlerce insanın vatanlarından çıkarılarak sürgün edildiğini, şayet müsait yer bulanabilmesi halinde bütün Ukraynalıların da bu sürgüne maruz kalacağını ifade etmişti.[95] Hruşçev'in bu sözleri, halkta Stalin döneminde uygulanan baskıların sona ereceği umudunu doğurmuştu. Nitekim, 24 Kasım 1954'te SSCB Bakanlar Kurulu kararıyla, II. Dünya Savaşı'nda Kızıl Ordu saflarında yer alan askerler, SSCB Kahramanlık madalyası ve nişanı ile ödüllendirilenler, yerli halkla evlenen kadınlar, Rus, Ukraynalı ve diğer milliyetlere mensup kadınlar, sakatlar, tedavisi mümkün olmayan hastalar ile II. Dünya Savaşı'nda ölen askerlerin yakınları sürgünlükten azat edildiler.[96] Bu doğrultuda YSP tarafından 13 Aralık 1955'te kabul edilen ve "sürgünde bulunan Almanların ve ailelerinin üzerindeki hukuki sınırlamaların kaldırılması"na dair kararname[97] sürgüne maruz kalan toplulukların hürriyete kavuşması yönündeki ilk kanun olarak kabul edilmektedir. 28 Nisan 1956'da ise Kırım Türkleri, Balkarlar, SSCB vatandaşı Türkler, Kürtler ve Hemşiller, daha önce sürgünlükten azat edilen Almanlarla benzer şartlarda serbest bırakıldılar.[98]

Bu kararname Kırım Türklerine vatana dönüş hakkı sağlamamış olmasına rağmen, durumlarında gözle görülür bir iyileşme kaydedilmişti.

Her şeyden önce, bir çok Kırım Türkü 1944'te zorla yerleştirildikleri işlerden ayrılarak asıl meslekleri olan çiftçiliğe geri dönmüş, bir kısmı ise sürgünde geçen zaman zarfında kazanmış oldukları tecrübelerle teknik işlerde çalışmaya devam etmişti.[99] Sürgünlükten azat olunan bazı Kırım Türkü ise, vatanlarına yakın bölgelerde yerleşmeyi tercih etmişlerdi. 1956 yılı Ekim ayı sonuna kadar toplam 778 Kırım Türkü, Kırım'a komşu olan Zaporojye bölgesine gelerek buraya yerleşmişti.[100] Ancak bu durum Sovyet yetkililerinin hoşuna gitmemiş ve 15 Aralık 1956 tarihli bir kanunla, daha önce Kırım'da yaşamış olan ve sürgün yerlerinden ayrılan Türklerin, Almanların, Rumların, Bulgarların, Ermenilerin ve diğerlerinin Ukrayna'ya ait Zaporojye, Herson, Odessa, Nikolayev, Kırım ve Zakarpat bölgelerinde yerleşmeleri yasaklanmıştı.[101]

Hruşçev'in iktidara gelmesinden sonra, Stalin'in sürgüne gönderdiği bir çok topluluk vatanlarına dönme hakkını elde etmesine rağmen Kırım Türkleri, Ahıska Türkleri ve Volga Almanlarının bu haktan mahrum bırakılmaları düşündürücüdür. Bu durum karşısında Kırım Türkleri, vatanlarına dönüş hakkını kazanmak için seslerini yükseltmenin gerekli olduğuna ve bu uğurda mücadele etmeye karar vermişlerdi. Uzun yıllar süren Stalin dönemi baskılarının ardından ülkede baş gösteren destalinizasyon siyasetinin de etkisiyle, Kırım Türklerinin ileri gelenleri tarafından Taşkent'te bir **Teşebbüs Grubu** meydana getirildi.[102]

Grubun amacı Kırım Türklerinin toplu ve organize bir şekilde vatana dönmesi, milli özerkliklerinin yeniden tesis edilmesi idi.[103] Bu grubun ilk girişimi, büyük ölçüde demokratikleştiğine inandıkları ülke yönetimine, vatanlarına dönebilmeleri için ricacı ve itaatkar tarzda mektuplar kaleme alarak müracaatlarda bulunmaktı. Müracaat sahipleri bu tür başvurular neticesinde, hükümetin Kırım Türklerinin vatana dönme konusunda ne kadar samimi olduklarını görüp onların Kırım'a geri dönmelerine izin verecekleri düşüncesini taşıyorlardı. Vatana dönüş için bütün halkın samimiyetinin bir göstergesi olarak mümkün olduğunca çok imzalı dilekçeler göndermeye gayret ediliyordu.[104] İlk toplu müracaat 6000 kişinin imzasıyla Haziran 1957'de Yüksek Sovyet'e gönderildi. Ardından Mart 1958'de 16.000 ve Ağustos 1958'de 12.000 kişinin imzaladığı dilekçeler Sovyetler Birliği'nin yüksek makamlarına gönderildi. Toplu dilekçelere en çok katılım 1966 yılında sağlanmıştı. Belirtilen yıl Sovyet makamlarına gönderilen bir dilekçeye toplam 120 bin imza toplanmıştı.[105]

Kırım Türklerinin geniş ölçüde takdirini ve desteğini kazanan bu hareket, Sovyetler Birliği genelinde, özellikle Kırım Türklerinin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde teşkilatlanmaya başlamıştı. Oluşturulan teşkilatlar, meselelerinin çözülmesi için kendi temsilcilerini seçiyor ve diğer teşkilatların temsilcileriyle bir heyet oluşturarak onları Sovyet devletinin başkenti Moskova'ya gönderiyorlardı. Bu heyetin her türlü masrafı Kırım Türk toplumundan toplanan paralarla karşılanıyordu.[106] Sovyetler Birliği'nde böylesi toplu bir harekete ilk defa rastlanılıyordu ve ülkede destalinizasyon siyasetinin de etkisiyle ilk zamanlar bu hareket mensupları herhangi bir

polisiye baskıyla karşılaşmamıştı. Ancak Sovyet yetkililerinin merkeze sundukları raporlarda Kırım Türklerinin bu faaliyetlerinden son derece rahatsız oldukları anlaşılmaktadır.[107] Bunun bir tezahürü olarak, kısa zaman sonra vatana dönüş mücadelesi için aktif faaliyet gösteren Kırım Türklerine karşı Sovyet yönetiminin uyguladığı baskı ve yıldırma olayları cereyan etmeye başladı ve ilk tutuklama 1959'da gerçekleşti.[108] Sovyet hükümeti tarafından Kırım Türklerine yönelik ilk dava 11 Ekim 1961'de Taşkent bölge mahkemesinde görülmüştü. Enver Seferov ile Şevket Abdurrahmanov'un yargılandığı bu mahkeme sonunda, kendilerine isnat edilen "Sovyet karşıtı milliyetçi hisler taşıyan bildiriler hazırlamak ve dağıtmak" suçlarından Seferov 7 yıl, Abdurrahmanov ise 5 yıl hapis cezasına çarptırılmıştı.[109]

Sovyet devletinin Kırım Türklerine yönelik yıldırma faaliyetlerinin, bu harekete sekte vurmak yerine onu daha da körüklediği görülmektedir. Bunun en bariz örneğini, 1962 yılında Kırım Türk gençlerinin bir araya gelerek bir cemiyet kurmak için teşebbüste bulunmalarında görmekteyiz. İleride Kırım Türk Milli Hareketinin (KTMH) liderlerinden bir olacak Mustafa Cemiloğlu'nun konuşmacı olarak katıldığı bir toplantı sonunda, toplantıya iştirak eden Kırım Türk gençleri arasında vatana dönüş için

Kırım Türk Gençlik Birliği kurulması hakkında geniş bir kanaat hasıl oldu. Ancak bazı provakatörlerin devreye girmesi ve toplantıdan birkaç gün sonra iştirakçilerden birkaç kişinin tutuklanmasıyla bu teşebbüs bir düşünce olmaktan öteye gidemedi. Ayrıca bu toplantıya katılanlardan bazıları ya işlerinden atıldı ya da okullarından kayıtları silindi. Mustafa Cemiloğlu da çalıştığı fabrikadan çıkarılmıştı.[110]

KTMH'nin 1964 yılından itibaren bir duraklama geçirdiği görülmekle birlikte, bu durumun yapılan baskılardan değil, bilakis hareketin önde gelenleri tarafından, vatana dönüş taleplerinin son derece itaatkar ve ricacı bir tarzda kaleme alınan dilekçelerle karşılanamayacağı görüşünün ortaya çıkmasından kaynaklandığı dikkati çekmektedir. Bu görüşü ortaya atanlar, daha aktif ve ses getirecek bir mücadelenin yapılması taraftarıydılar.[111] Hruşçev'in iktidardan indirilerek yerine Brejnev'in geçmesiyle birlikte (1964) umutlanan Kırım Türklerinin faaliyetlerinde yeniden bir canlanma görülmeye başlamıştı. Ancak Brejnev dönemi Kırım Türklerine karşı daha sert baskıların uygulandığı bir dönem olmuştu. Buna rağmen Kırım Türklerinin yakalamış oldukları çıkışı devam ettirmeyi başardıkları görülmektedir.[112] Bu dönemde hareketin protesto tarzında değişiklikler olduğu da göze çarpmaktadır. Toplu dilekçelere yine devam edilmekle beraber, dilekçelerdeki üslubun değişikliğe uğradığı dikkat çekmektedir. Kırım Türklerinin artık talepkâr olmayı bir yana bırakarak, 1964 yılından sonra hükümetin kendilerine uyguladığı milli politikaya karşı eleştirel yaklaşımlarda bulundukları görülmektedir. Üstelik dilekçelerde daha sert ibareler kullanılarak Sovyet devletinin 1944'te Kırım Türklerinin tamamının sürgün edilmesi **jenosit (toplu katliam)** olarak ifade edilmektedir.[113] Hareketin gelişim ve değişim gösterdiği alanlardan biri olarak da kalabalık mitingler ve toplantıların tertip edilmesi gösterilmektedir. Kırım Türkleri tarafından meselelerine çözüm getirmeyen yönetimleri protesto etmek gayesiyle organize edilen bu gösterilere kimi zaman on binlerce kişinin katılması,[114] o dönemin şartları içerisinde oldukça önemli bir hadise olarak dikkati çekmektedir.

Kırım Türkleri, hareketin gelişimi ve daha geniş kitlelere yayılması için iletişimin ne denli önemli olduğunun farkında idiler. Bu hususta, özellikle Kırım Türklerinin önde gelenleri tarafından daktilolarda yazılıp çoğaltılan bildirilerin[115] etkili olduğunu söylemek mümkündür. Bu yayınlar sayesinde hareket, gerek Sovyetler Birliği'nin diğer bölgelerinde yaşayan Kırım Türklerinin, gerekse hem Sovyetler Birliği'ndeki hem de yurt dışındaki insan hakları temsilcilerinin dikkatini çekmişti. Hareketteki bu gelişimin bir tezahürü olarak Moskova'ya giden Kırım Türk temsilcilerinin sayısında da gözle görülür bir artış meydana gelmişti. Yapılan bütün baskılara rağmen azalması beklenen temsilci sayısı, gittikçe artarak 1967 yılı ortalarında 400 kişiye kadar ulaşmıştı. Bu temsilciler meselelerinin çözümü için Moskova'da resmi makamları ziyaret ediyor, onlara taleplerini içeren mektup/dilekçeler sunuyor ve geniş katılımlı gösteriler tertip ediyorlardı.[116]

Diğer taraftan, Kırım Türklerinin yasak olmasına rağmen vatanları Kırım'da da çeşitli faaliyetler gösterdikleri, bu bölgedeki devlet yetkililerinin Sovyet hükümetine sundukları raporlardan anlaşılmaktadır. Bu raporlardan birinde Ukrayna KP MK Sekreteri P. Şelest, son zamanlarda ve özellikle 1965 yılında, geçmişte Kırım'dan sürgün edilen Türklerin Kırım'a ziyaretlerinin arttığını, onların burada siyasî faaliyetlerde bulunduklarını ve Kırım'a dönüş için gerekli ortamı sağlamaya çalıştıklarını bildirmektedir.[117] Kırım Türklerinin vatana dönüş mücadelesi açısından olumlu bir

gelişme olarak, Ağustos 1965'te Kırım Türklerinin tatillerini Kırım'da geçirmelerine izin verilmesi gösterilebilir. Böyle bir iznin ardından Kırım Türklerinin ferdî ve gruplar halinde Kırım'ı ziyaretlerinde gözle görülür bir artış meydana gelmiştir. Ancak bu durumdan rahatsız olan Kırım'daki Sovyet yöneticileri, onların Kırım'a geliş amaçlarının seyahat etmek değil, ilerde muhtemel geri dönüşleri için zemin hazırlamak olduğunu ileri sürmektedirler ki,[118] bu tespitte yanıldıklarını söylemek pek mümkün değil

dir. Zira aynı yetkililer tarafından Kırım Türklerinin orada bulundukları sürede, sürgünden önce yaşadıkları evlerini arayıp buldukları, hatta bu evlerde yaşayanlarla çeşitli görüşmeler yaptıkları ifade edilmektedir.[119]

Kırım Türklerinin aralıksız olarak sürdürdükleri faaliyetleri neticesinde, Sovyet devleti 5 Eylül 1967 tarihinde YSP Başkanı Podgorniy ve Sekreteri Georgadze imzalı bir kararname ile bu mazlum halkın itibarları iade edilmiştir. Adı geçen kararname ile 1944 yılında vatanlarından sürülen Kırım Türklerine haksızlık yapıldığı itiraf edilmekte, o zamana kadar bu topluma uygulanan her türlü kısıtlamaların kaldırıldığı ve Kırım Türklerinin de diğer Sovyetler Birliği vatandaşlarının yararlandığı her türlü haktan istifade edebilecekleri belirtilmektedir. Onların seçme ve seçilme hakkına sahip oldukları, basın yayın organlarını kullanabilecekleri, devlet kademelerinde görev alabilecekleri ve her çeşit kültürel faaliyette bulunabilecekleri de kararnamenin hükümleri arasında yerini almaktaydı. Yine aynı gün yayınlanan bir başka kararname ile 28 Nisan 1956 tarihli Kırım Türklerini de ilgilendiren kararnamenin ikinci maddesinin hükmü ortadan kaldırılmıştı. Bu durumda Kırım Türkleri de diğer Sovyet vatandaşları gibi o zaman yürürlükte olan çalışma ve pasaport (ikamet) kurallarına uymak şartıyla Sovyetler Birliği'nin her yerinde yaşama ve çalışma hakkına sahip olmuşlardı. Ancak kararnamede dikkati çeken diğer bir husus, Kırım Türklerini tarif ederken kullanılan ibare olmuştur. Asırlardır kendilerine Kırım Türkleri (Tatarları) denilen bu topluluk, YSP kararnamesine göre “bir zamanlar Kırım'da yaşamış olan Tatar asıllı vatandaşlar” olarak adlandırılmakta ve onların artık Özbekistan ve sürgünden sonra yerleştirildikleri diğer bölgelerde “kök saldıkları” ifade edilmekteydi.[120] Buradan, Sovyet yönetiminin Kırım Türklerini bir millet olarak kabul etmediği, her ne kadar hakları iade edilmiş olsa da “kök saldıkları” yerlerden ayrılıp vatanlarına gitmelerine izin vermeyecekleri gibi bir kanaate sahip olduğunu tahmin etmek güç gözükmemektedir.

Nitekim zikredilen kararname ile Kırım Türklerine önemli imtiyazların tanındığı gözükse de, Kırım Türklerinin yıllardan beri talep ettikleri mevzuların büyük bir kısmının vuzuha kavuşturulmadığı da dikkati çekmektedir. Bu hususların başında, Kırım Türklerinin sürgünden önce sahip olduğu milli özerkliğin yeniden tesis edilmesi gelmektedir. Ayrıca toplu bir şekilde vatanlarından çıkarılan Kırım Türklerinin, yine topluca ve devletin kontrolünde vatanlarına dönme istekleri de bir hükme bağlanmamıştı. Kırım Türklerinin kararnamede bahsi geçmeyen bir başka talebi ise, sürgünden önce kendilerine ait olan taşınır ve taşınmaz kültürel ve kişisel emlâkin iadesi idi. Ne yazık ki bu hususların hiç biri, sadece Kırım Türklerinin yaşadıkları yerlerde yayınlanan[121] bu kararnamede yer almamış ve Sovyet yönetimi daha önce de olduğu gibi, Kırım Türklerinin beklentilerine cevap vermemişti.

5 Eylül kararnamesinin ardından Sovyetler Birliği'nin diledikleri yerlerde yerleşme hakkına sahip olan Kırım Türklerinin vatanları Kırım'a gelişlerinde büyük bir artış gözlemlendi. Kırım Türklerinin

çoğunluğunu keşif ve müşahede amacıyla gelenler oluşturmaktaydı. Bu kişilerden bazıları Kırımlı devlet yetkilileriyle de görüşmeler yapmış ve kendilerinin Kırım'a yerleşimi ile ilgili meseleleri dile getirerek bunların çözüme kavuşturulmasını talep etmişlerdi.[122] Ancak Kırım Türklerinin vatanlarına dönmelerini istemeyenler bunun önlemini de almışlardı. 5 Eylül 1967 kararnamesinden önce Kırım'da oturum izni sadece şehirlerde ve büyük kasabalarda geçerliydi. Kırım'ın bozkır kesiminde yaşayanların büyük bir kısmında ise ikamet tezkeresi/pasaportun mevcut olmadığı ve burada yaşayabilmek için ikametgah istenmediği bilinmektedir. Ancak kararnameden hemen sonra, Kırım'ın her tarafında ikamet tezkeresi/pasaportu olmayan herkese acil bir şekilde pasaport/ikamet tezkeresi dağıtılmıştı.[123] Bunun bir tezahürü olarak, Kırım Türklerinin yürürlükteki çalışma ve pasaport/ikamet kanunlarına uymaları engellenmiş oldu. Bütün bunlara rağmen Kırım Türklerinin, özellikle Eylül ayının ikinci yarısında ve Ekim ayında Kırım'a toplu ve düzenli bir şekilde yerleşmek, orada oturum izni almak ve çalışma şartlarını tahkik etmek gayesiyle toplu seyahatler düzenledikleri görülmektedir. 21 Eylül 1967 tarihi itibariyle, kararnamenin yayınlanmasını müteakip Akmescid (Simferopol), Bahçesaray ve Kırım'ın diğer bölgelerine 500'den fazla Kırım Türkünün geldiği tespit edilmiştir.[124] Aralık 1967'ye kadar ise yaklaşık 1200 ailenin (6000 kişi) göç ettiği, ancak "kanuni esaslara" uygun şekilde yerleşim için gerekli işlemleri sadece 2 ailenin yerine getirebildiği belirlenmiştir.[125] Bu durum karşısında binlerce Kırımlı Türk ailesi Kırım'da başlarını sokacak bir yer aramak için dağıldı ve bir çoğu da Kırım'ı terk etmek zorunda kaldı. Ev satın almaya muvaffak olanlar buralara yerleştiler, ancak asıl zorluk alım-satım işlemlerinin resmiyet kazandırılmasında yaşanmaktaydı. Bu işlemler yapılmadan satın alınan evde yaşamak Sovyet yasalarınca "kanun dışı" kabul ediliyordu. Bu meseleyle ilgilenen mahkemeler de alım-satım belgelerinin yokluğu yüzünden satın alma işlemlerinin geçersiz olduklarına karar verince çoğu aileler satın aldıkları evlerden ve Kırım sınırlarından zorla çıkarıldılar.[126] Kırımlı yetkililer, Kırım Türklerine çalışacakları bir iş olmadan ikamet izni ve ikamet izni olmadan da iş vermeyeceklerini beyan ediyor, doğan çocukların nüfus kayıtlarını, evlenen çiftlerin nikah akitlerini dahi yapmıyorlardı.[127]

Sovyet yetkilileri, KTMH'nin Kırım Türklerinin vatanlarına geri dönüşü için yürüttükleri faaliyetlerin önüne geçebilmek gayesiyle 1968 baharından itibaren, Kırım'a göçün devlet organları tarafından düzenli bir şekilde gerçekleştirileceğini açıkladılar. Kırım'a yerleştirilecek kişilerde, KTMH'ne hiç katılmamış olmak, toplanan dilekçelerde imzası bulunmamak, hiçbir toplantıya iştirak etmemek, Türk temsilcilerinin Moskova'ya gitmeleri için para vermemek gibi şartlar aranıyordu ve bu kişiler KGB tarafından tespit edilecekti.[128] Daha ziyade vasıfsız, kültür seviyesi düşük Kırım Türkleri arasından seçilen şahısların Kırım'da tarım alanında çalıştırılması planlanıyordu. Tahsilli ve mesleklerinde uzman Kırım Türklerinin ise yerleştirilecek kişilerin arasına dahil edilmediği dikkat çekmektedir.[129] Sovyet devletinin bu uygulaması sonucu 1968'de 198, 1969'da 104, 1970'te 45, 1971'de 65, 1972'de 50 aile Kırım'a yerleştirildi. Ferdî olarak ise 195 aile Kırım'a geldi. Gelenlerin toplam sayısı 3496 kişiden ibaretti.[130] Bu durum Kırım Türklerinin Sovyet makamlarına karşı protestolarında ve vatana dönüş mücadelesinde daha da etkili olmalarına yol açmıştı.

Kırım Türklerinin uzun yıllardır devam eden ve şiddet unsurları içermeyen mücadelesi artık Sovyetler Birliği'nde, özellikle insan hakları savunucuları tarafından takip ediliyor ve destek de buluyordu. Kırım Türk temsilcilerinin Moskova'daki faaliyetleri sırasında tanışma imkanı buldukları

insan hakları savunucuları arasında tanınmış bir çok Sovyet ilim adamı ve aydını da yer alıyordu. A. Kosterin, İ. Gabay, A. Saharov, T. Franko, M. Lisenko, P. Grigorenko gibi şahıslar, Kırım Türklerinin mücadelesinde onlara büyük destek ve yardımda bulunmuşlardı. KTMH'nin, özellikle P. Grigorenko ile tanıştıktan sonra büyük bir ilerleme kat ettiği görülmektedir. Kosterin'in doğum günü münasebetiyle tertip edilen toplantıda Grigorenko ile tanışan Kırım Türkleri, onun bu toplantıda yaptığı konuşmadan sonra hareketlerinde köklü değişikliklere gittiler. Grigorenko konuşmasında, Kırım Türklerinden zorla alınanların iadesi için "ricada" değil, "kesin bir şekilde talepte" bulunmalarını; haklarının iadesi konusunda ses getirecek toplantı ve gösteriler tertip etmelerini; meselelerini dünya kamuoyuna duyurmalarını ve kendileri gibi baskılara maruz kalan diğer topluluklarla da temas kurmalarını tavsiye ediyordu.[131] Grigorenko'nun bu tavsiyelerine kulak veren KTMH'nin önde gelenleri, seslerini daha fazla duyurabilmek için kalabalık toplantı ve nümayişler tertip etmeye başladılar. Bu gösterilerin en büyüğü 21 Nisan 1968'de Taşkent yakınlarındaki küçük bir kasaba olan Çirçik'te gerçekleştirildi. Kırım Türkleri burada hem Lenin'in 98. doğum gününü hem de geleneksel "Derviza" bayramını kutlamak için toplandılar. Toplantının asıl amacı Kırım'a geri dönme ve Lenin tarafından kurulan milli özerkliğin yeniden tesisi isteklerini bir kez daha yetkililere duyurmaktı. Ancak böyle bir gösterinin yapılmasına izin vermeyen Sovyet yetkilileri, aldıkları geniş güvenlik tedbirleri ile toplanan kalabalığı yüzlerinde gaz maskeleri bulunan polislerin sıktığı tazyikli ve boyalı sularla, zor kullanarak dağıtmışlardı.[132]

Kırım Türklerinin daha sonra da protesto faaliyetleri olmuştu. Bu olaylar neticesinde birçok kişi tutuklanarak mahkemeye sevk edilmişti. 21 Nisan 1968'deki Çirçik olaylarının düzenleyicisi olarak Enver Abdülgaziyev, Said Abhayırov, İbrahim Abibullayev, Reşat Alimov, Refat İsmailov ile birlikte beş kişi daha tutuklanmıştı. Yapılan mahkeme sonucu hepsine 2,5 ila 3 yıl katı rejimli çalışma kampı cezası verilmişti.[133] 1 Temmuz-5 Ağustos 1969 tarihleri arasında Taşkent'te yapılan ve "Taşkent Onu" olarak da anılan yargılama sürecinde KTMH'nin önde gelen üyeleri Sovyet karşıtı propaganda yapmakla suçlandılar ve yapılan mahkeme sonunda 1 ila 3 yıl arası ağır şartlı çalışma kampına gönderilmekle cezalandırıldılar.[134] Diğer bir mahkeme süreci ise, insan hakları savunucusu İ. Gabay ile Kırım Türklerinin liderlerinden Mustafa Cemiloğlu'nun yargılanmaları olmuştu. 6 gün süren yargılama sonunda her ikisine de 3'er yıl ağır hapis cezası verildi.[135]

KTMH liderlerinin yargılanarak mahkum edildiği 1970 yılının, hareket açısından oldukça kritik bir dönemin başlangıcı olduğu görülmektedir. Bu tarihten itibaren harekette yavaş yavaş bir düşüşün başladığı dikkati çekmektedir. Harekette yaşanan bu düşüşün altında yatan sebebin yalnızca bundan ibaret olduğunu söylemek güçtür. Bu amilin yanında, hareketin ortaya çıktığı dönem ile 1970'lerden sonraki zaman arasında Kırım Türk toplumunda meydana gelen sosyolojik, ekonomik ve kültürel bir takım değişiklikleri de göz ardı etmemek gerekir.

Zikredilen dönemde Kırım Türk toplumunda sosyal sınıf yapısında bir takım değişikliklerin olduğu bilinmektedir. Sürgün sonrasında Sovyet devleti tarafından yeniden oluşturulan bu sınıf, çoğunlukla fabrika işçilerinden teşekkül etmekte iken, o dönemde yerini inşaatçı, teknisyen, şoför gibi değişik alanlarda kalifiye olmuş elemanlara terk ettiği gözlemlenmektedir. Bunun yanında, 1944 yılında yaşanan sürgünden sonra Sovyet devleti tarafından ortadan kaldırılan ve milli kültürün birer temsilcileri olan aydınların yerine, yine öğretmen, doktor, mühendis gibi yüksek tahsilli kişilerin

meydana getirdiği Kırım Türk “aydın” sınıfının doğması önemli bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde Kırım Türk gençlerinin tahsil yapma imkanı bulduğu, halkın pek çoğunun geleneksel meslekleri olan çiftçiliğe geri

döndüğü ve bu durumun Kırım Türklerinin yerleşimi mevzuunun da değişmesini beraberinde getirdiği dikkati çekmektedir.

Sürgünden sonra tespit edilen yerleşim yerlerine toplu bir hâlde yerleştirilen Kırım Türklerinin, artık yıllarca çalıştıkları fabrikaların da bulunduğu bu sürgün bölgelerinden ayrılarak, daha ziyade büyük şehirlere göç etmeye ve buralarda çalışıp hayatlarını sürdürmeye başladıkları görülmektedir. Bu dönemde Kırım Türk ailesinin hayat standardında da gözle görülür bir iyileşmenin yaşanması söz konusudur. Ancak Kırım Türk toplumunda meydana gelen ve müspet gibi görünen bu değişikliklerin, milli hareketin gelişimine ciddi anlamda sekte vurması da bu dönemin önemli özelliklerinden bir olarak zikredilmelidir. Daha önce hep bir arada yaşayan Kırım Türklerinin işlerini ve yaşam yerlerini değiştirmesinden sonra hareket üyeleri arasında bir kopukluk ve koordinasyon eksikliğinin yaşandığı göze çarpmaktadır. Bu gelişimin bir tezahürü olarak, KTMH, adı geçen dönemde faaliyetlerini sadece birkaç aydının gayretleriyle sürdürmek zorunda kalmıştı.[136] KTMH’nde yaşanan bu düşüşte, 5 Eylül 1967 kararnamesinden sonra Kırım’a yerleşmek ümidiyle yaşadıkları yerlerden ayrılanlar ile bu kişiler arasında hareketin önde gelen isimlerinin de yer alması önemli birer rol oynamaktadırlar.

Kırım’a yerleşmek için Sovyet makamlarından oturum izni alamayan Kırım Türklerinin büyük çoğunluğu daha önce yaşadıkları sürgün yerlerine geriye dönmediler. Onlar daha sonra tekrar Kırım’a göçme ümidiyle, buraya mümkün olduğunca yakın herhangi bir yere yerleştiler. Ancak Sovyet hükümeti Kırım Türklerinin Kırım sınırları dışında da bir arada yerleşmelerine müsaade etmemişti. Bu durumda Özbekistan ve diğer bölgelerden ayrılan yaklaşık 100 bin Kırım Türkü, dağılmış aileler veya küçük gruplar hâlinde kendilerine teklif edilen yerlere yerleşmek zorunda kalmışlardı. Novorossiysk ve civarında on binlerce, Krasnodar bölgesinde yaklaşık 30 bin, Taman ve Kuzey Kafkasya’nın diğer bölgelerinde, Ukrayna’nın güneyinde, Herson, Zaporojye, Donetsk, Odessa bölgelerinde ve diğer başka yerlerde bu şekilde yerleşen Kırım Türkleri yaşamaktaydı.[137]

Bir çok mensubunun Kırım’a gitmesiyle birlikte hareketin düşüş trendine girmesi, doğal olarak bu hareketin liderlerini önlem almaya sevk etti. Bunun bir tezahürü olarak, 1975 yılında KTMH’nin faaliyetlerinde yeniden bir canlanma görülmeye başlandı. Hareketin merkezini Özbekistan’dan Kırım’a kaydırmayı düşünen liderler, Kırım Türklerinin kitleler halinde Kırım’a gitmesini teşvik etti. Liderlerin bu teşviki sonucu belirtilen yıl içinde Kırım’a 912 kişinin geldiği Sovyet makamları tarafından belirtilmektedir. Kırım’da mevcudunu arttırmaya başlayan hareketin, burada seslerini duyurabilecek çeşitli faaliyetler yapması bekleniyordu. Yapılması beklenen bu faaliyetlerin başında ise daha önce örnekleri çok görülen bildiri dağıtımı ve toplu dilekçelerle resmi kurumlara müracaat edilmesi geliyordu. Hareket liderleri, ayrıca 1975 yılı içerisinde Sovyetler Birliği’nde ve özellikle Kırım’da yapılması planlanan yerel ve uluslararası etkinliklerde toplu gösteriler düzenleyerek dünya kamuoyunun dikkatlerini kendi meselelerine çekmeyi de düşünüyorlardı.[138]

Kırım Türklerinin yarımadada gitgide artan nüfusu ve faaliyetleri karşısında, Kırım’daki Sovyet yöneticileri yine baskı metotlarına müracaat etmişti. İkamet izni alamayan bazı Kırım Türkleri, polisiye

baskılarla karşılaşmış, gece baskınlarıyla evlerinden zorla çıkartılmış ve Kırım'dan uzaklaştırılmıştı. Kırımlı yöneticilerin bu davranışları son derece üzücü ve feci bir olayın yaşanmasına da yol açmıştı. Musa Mahmut adlı bir Kırım Türkü 5 çocuğu ve eşiyle birlikte geldiği ve bir ev satın alıp yerleştiği Kırım'dan polis zoruyla çıkartılmak istenince, çocuklarının gözleri önünde üzerine benzin dökerek kendini yakmıştı.[139]

Musa Mahmut'un ölümüyle sonuçlanan bu trajik olay dahi Kırımlı yöneticilerin Kırım Türklerinin yarımadadaki yerleşimini önleme gayretlerinin önüne geçememişti. Bu gayretlerin bir sonucu olarak Sovyetler Birliği Bakanlar Kurulu tarafından 15 Ağustos 1978'de Kırım bölgesindeki pasaport/ikamet kurallarını düzenleyen bir kanun kabul edildi. Buna göre, yasal olmayan yollarla Kırım'a gelip yerleşen Kırım Türklerinin bölgeden çıkarılması için Kırım İçişleri Bakanlığı organlarına tam yetki verilmiş, ayrıca bu şahıslara evlerini satan veya kiraya veren yerel halkın da cezalandırılması hükme bağlanmıştı.[140] Diğer taraftan Özbekistan'da da devlet görevlileri tarafından Kırım Türklerinin bu ülkeden çıkışı yasaklandı. Kırım'a gitmek isteyenlerin ikamet kayıtları silinmiyordu. Böylece iki yerde birden kayıt yaptırma hakkına sahip olmayan Kırım Türkleri, Kırım'da da oturum izni alma imkanından mahrum kalıyorlardı.[141] Alınan bu tedbirlerden sonra, Kırım Türklerinin Kırım'a gelişlerinde büyük ölçüde azalma tespit edilmektedir. Kasım-Aralık 1978 ve Ocak 1979'da Kırım'a sadece 30 civarında aile gelmiş ve bunlardan yalnız bir aile yerleşme imkanı bulmuştu. Diğer aileler ise Kırım'dan çıkarılmıştı. 1979 yılının Şubat ayında ve Mart ayının ilk 15 gününde Kırım'a gayrıresmi olarak hiçbir ailenin gelmediği Sovyet makamları tarafından belirtilmektedir.[142]

Sovyet hükümetinin almış olduğu karar ve tedbirlerle Kırım Türklerinin vatanlarına gruplar hâlinde akı

nı kısmen de olsa önlenmişti. Böyle bir "başarıyı" yakalayan Sovyet yönetimi, Kırım Türklerinin önünü tamamen kesmek amacıyla, onlara yeni bir "vatan" kurmaya niyetlenmişti. Bu gaye doğrultusunda Özbekistan'ın Kaşkaderya bölgesindeki Mübarek ve Baharistan adlı iki kasabanın tamamen Kırım Türklerine tahsis edilmesi ve buraya özerklik statüsü verilmesi tasarlanmıştı.[143] Sovyetlerin düşüncesine göre bu uygulama ile Kırım Türkleri, yeni bir "vatan"a ve arzu ettikleri milli özerkliğe kavuşmuş olacaklardı! Tabii olarak Kırım Türklerinin büyük çoğunluğu, Kırım'ın ancak beşte biri kadar olan iki kasabadan müteşekkil bu suni vatan teklifine sıcak bakmamış, bütün baskılara rağmen Sovyet yönetiminin bu projesine katılmayı kabul etmemişti. Sadece 2000 civarında Kırım Türk'ü burada yaşamayı kabul etmişti.[144]

Sovyet hükümetinin Kırım Türklerini vatanlarından uzak tutmak için gösterdiği gayretlerin hepsi boşa çıkıyordu. Onlara sunulan "yeni vatan" seçeneği kabul görmemiş ve Kırım Türkleri kendi anavatanlarına dönme kararlılığından taviz vermemişti. Sovyet yönetiminin isteği doğrultusunda hareket eden birkaç Kırım Türkü de onların bu arzusunu kırmaya muvaffak olamamıştı. Artık KTMH'nin önderliğinde yürütülen vatana dönüş mücadelesi dönülmez bir hâl almıştı. Özellikle 1980'li yılların ikinci yarısından itibaren yoğunlaşan faaliyetler, Kırım Türklerini "zafer"e taşıyan amiller olma yolunda önemli katkılar sağlamışlardı. Bunun yanında gerek dünyada gerekse Sovyetler Birliği'nde yaşanan sosyal ve siyasî değişikliklerin de Kırım Türklerinin vatana dönüş mücadelesine etki eden diğer unsurları teşkil ettiği görülmektedir. Özellikle 1985 yılında Sovyetler Birliği'nin yönetim

kadrosunda meydana gelen yenilikle M. Gorbaçev'in hakimiyete geçmesinin ardından, ülkede uygulamaya konulan "perestroyka = yeniden yapılanma" ve "glastnost = açıklık" politikası sonucunda Sovyetler Birliği'nin hemen her alanında köklü değişikliklerin meydana gelmeye başladığı bilinmektedir. Kırım Türklerine yönelik baskılar da bu dönemde ortadan kalkmaya başlamış, hapishanelerdeki liderleri serbest bırakılmaya başlanmıştı. Mustafa Cemiloğlu da Aralık 1986'da tutuklu bulunduğu Magadan hapishanesinden çıkarılarak özgürlüğüne kavuşmuştu.[145]

Sovyet yetkililer Kırım Türklerinin temsilcileriyle görüşmeler yapmışlar ve meselelerinin çözüleceği yönünde vaatlerde bulunmuşlardı. Ancak bunlar birer vaat olmaktan öteye gidememişti. Taleplerine müspet cevaplar alamayan Kırım Türk temsilcileri, bunun bir sonucu olarak seslerini daha yüksek ve farklı usullerle duyurmaya karar vermişlerdi. Bunu gerçekleştirmek için Moskova'da büyük bir miting tertip ettiler. 23 Temmuz 1987 günü Sovyet rejiminin kalbi olarak kabul edilen Kızıl Meydan'da toplanan yüzlerce Kırım Türkü ve onları destekleyen Sovyet vatandaşları, Sovyetler Birliği'nde eşi benzerine az rastlanan bir miting gerçekleştirdiler. Mustafa Cemiloğlu'nun önderliğinde tertip edilen bu gösteri, orada bulunan yabancı basın mensupları tarafından bütün dünyaya aksettirilmiş ve tüm dünya kamuoyu tarafından ilgi ve dikkatle takip edilmişti.[146] Mitingin devam ettiği bir sırada Sovyet resmi haber ajansı TASS tarafından bir duyuru yayınlanmıştı.[147] Bu duyuruya göre, Sovyet yönetimi Kırım Türklerine "büyük haksızlık yapıldığını" kabul ediyor ve meselenin çözümü için bir devlet komisyonu kurulduğunu belirtiyordu. Bununla birlikte, açıklamada yer alan ifadelerden Sovyet devletinin eskiden beri sahip olduğu görüşlerinin kaybolmadığı da anlaşılmaktadır. Bu hususta açıklamanın Kırım Türklerinin taleplerini karşılama noktasında yapıcı bir yaklaşımda bulunmadığını söylemek mümkün görünmektedir.

Nitekim Kırım Türklerinin vatana düzenli ve toplu olarak dönüş, milli özerkliğin tesisi gibi olmazsa olmaz istekleri, Kırım'ın demografik yapısı gibi mazeretler ortaya sürülerek savuşturulmak istenmektedir. Böyle bir durumun ise Kırım Türkleri tarafından kabul görmesi, daha önce yaşanan örneklerde de görüldüğü üzere ihtimal dahilinde bulunmamaktadır.

Kırım Türkleri bu açıklamaya ve sunulan çözüm önerilerine karşı tepkilerini yine kendilerine özgü usullerle göstermişlerdi. Nihayet gösterdikleri bu tepkiler, Sovyet hükümetinde olumlu bir tesir bırakmış ve 14 Kasım 1989'da vatanlarına dönüş yolunu açan bir deklarasyonun yayınlanmasında etkili olmuştu. Belirtilen tarihte Sovyetler Birliği YSP tarafından kabul edilen bu karara göre, sadece Kırım Türkleri değil, daha önce kendilerine haksızlık yapılan bütün Sovyetler Birliği vatandaşlarının hakları kendilerine iade edilmiş ve bu haklar devlet garantisi altına alınmıştı.[148] Sovyetler Birliği'nin en yüksek makamı tarafından açıklanan bu deklarasyon ile Kırım Türklerinin ve vatanlarından uzakta yaşayan diğer toplulukların, özgürce, hiçbir sınırlama olmadan vatanlarına dönebilmeleri için bütün hukukî ve sunî engeller ortadan kaldırılmış oldu. Devlet artık Kırım Türklerinin vatanlarına dönüşünü engellemek için değil, bilakis bu dönüşü organize etmekle ilgilenmeye başlayacaktı. Bu doğrultuda, Kırım Türklerinin sorunlarıyla meşgul olmak amacıyla bir komisyon kurulmuştu. Komisyon bu konuda çalışmalara başlayarak bir göç planı hazırlamıştı. Bu plana göre, öncelikle Kırım Türklerinin vatanlarına dönüşü ve milli bütünlüklerinin tesisinin kanunî hakları olarak kabul edilmesi gerekiyordu. İkinci olarak, Kırım Türk toplumunun dönüş meselesinin merkezî yönetim tarafından rasyonel bir

şekilde ele alınıp birbirini takip eden üç safhada gerçekleştirilmesi öngörülüyordu. Birinci safhada altyapı, konut, sosyo-

kültürel ortam ve üretim alanındaki gelişim meselelerinin aynı anda çözülmesiyle, şahısların yakınlık dereceleri göz önünde bulundurularak dönüşün devlet denetiminde yapılması planlanmaktaydı. İkinci safhada, şahısların kendi başlarına, bireysel imkanları kullanarak dönmeleri tasarlanmaktaydı. Bu durumda devlet bir takım yükümlülüklerden kurtulmuş olacaktı. Üçüncü safha ise, grup hâlinde toplu dönüş planlarıydı. Böylece toplu olarak Kırım'a dönenlerin bir arada yaşayarak yeni köyler veya kasabalar meydana getirmeleri düşünülmekteydi.[149]

Netice olarak, 1944 yılından beri Kırım Türklerinin vatana dönüş uğruna verdikleri mücadeleler geç de olsa meyvesini vermiş ve kitleler hâlinde vatana dönüş başlamıştır. Bunun neticesinde, 1987 yılında Kırım'a yerleşen Kırım Türklerinin sayısı 2300, 1988'de 19.3000 kişi iken, bu sayı 1989'da 28.000'e yükselmişti. 1 Mayıs 1990 itibariyle ise Kırım'da toplam olarak 83.116 Kırım Türkü yaşamaya başlamıştı.[150] Bu arada daha önce Ukrayna'ya bağlı bir bölge olan Kırım, 12 Şubat 1991'de Ukrayna Cumhurbaşkanı L. Kravchuk'un imzasını taşıyan bir kanunla Kırım tekrar Özerk SSC hâline getirildi.[151]

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsız bir cumhuriyet hâline gelen Ukrayna'ya bağlı özerk bir cumhuriyet olan Kırım'da 1995 nüfus sayımına göre 2.600.000 kişi yaşamaktadır. Bunun %67'sini Ruslar, %22'sini Ukraynalılar, %10'unu Kırım Türkleri ve %1'ini diğerleri (Karaim, Kırımçak, Rum, Ermeni, Alman, Bulgar, Yahudiler) oluşturmaktadır.[152]

1 Ukrayna SSC Kamu Düzenini Koruma Bakanlığı, Başsavcılık ve KGB'nin Kırım'dan sürgün edilen Kırım Türkleri ve diğer milletlere mensup kişiler hakkında Ukrayna KP MK Sekreteri P. Şelest'e gönderdikleri rapor (15 Nisan 1967), **TsDAGO Ukraini,** f. 1, L. 24, d. 6321, y. 12-15; Bir başka eserde çeşitli milletlere mensup insanların yaşadığı Kırım'ın II. Dünya Savaşı öncesindeki (1939) nüfusu 1. 126. 429 kişi olarak gösterilmektedir. Buna göre, hakim millet 558. 481 kişilik nüfusuyla Ruslardı. Kırım Türkleri ise 218. 879 kişi ile Rusları takip ediyordu. Daha sonra sırasıyla Ukraynalılar (154. 123), Yahudiler (65. 452), Almanlar (51. 299), Rumlar (20. 652), Bulgarlar (15. 344) ve Ermeniler (12. 923) yer alıyordu: V. Broşçevan-P. Tıgliyants**, İzgnaniye i Vozvraşçeniye**, Akmescid (Simferopol), Tavrida, 1994, s. 10; başka bir rivayete göre Kırım Türklerinin nüfusu 251. 000 kişi, yani toplam nüfusun %22. 3'ü idi: H. D. Mustafayev, "Vozmeşçeniye Moral'nogo i Material'nogo Uşçerba, Nanesennogo Krımskotatarskomu Narodu v Hode Deportatsii:

Printsipi i Podhogi", **Krımski Tatarı: İstoriya i Suçasnit (Do 50 Riççya Deportatsii Krımskotatarskogo Naroda),** Materiali Mijnarodnoy Naukovoy Konferantsii (Kiyiv 13-14 Travnya 1994**),** Kiyiv, Institute Natsional'nih Vidnosin i Politologi NAN Ukraini, Kiev 1995, s. 54.

2 P. von zur Mühlen, **Gamalıhaç ile Kızılyıldız Arasında**, Çev. E. B. Özbilen, Ankara, Mavi Yayınları, 1984, s. 220; E. Kırımal, "Kırım Türkleri", **Dergi**, S. 59, 1970, s. 11'de Alman ordusunun Kırım'a girmesinden sonra Akmescid (Simferopol) şehrinin resmi hükümet dairelerinden birinde Stalin hükümetinin daha 1941 sonbaharında Kırım Türklerini tamamen Kazakistan'a sürgün etme niyetini ortaya koyan bir belgenin ele geçirildiğini ifade etmektedir.

3 A. Dallin, **German Rule in Russia, 1941-1945: A Study of Occupation Policies.** London-New York, St. Martin's Press, 1957, s. 51-52, 253-254.

4 A. Nekriç, **Nakazannıye Narodı**, New York, Khronika, 1978, s. 24-25.

5 Bu konuda bkz. N. Abdülhamitoğlu, **Yüz Binlerin Sürgünü**, İstanbul, Boğaziçi, 1974, s. 43.

6 E. Kırımal, "Sovyet Rusya Hakimiyeti Altında Kırım", **Dergi**, S. 49, 1967, s. 65.

7 M. Ülküsal, **II. Dünya Savaşında Berlin Hatıraları ve Kırım'ın Kurtuluş Davası**, İstanbul, Kutulmuş Matbaası, 1976, s. 19 vd.

8 E. Kırımal, "Kırım Türkleri", **Dergi**, S. 59, 1970, s. 11.

9 O. Özkırım, "II. Dünya Savaşında Kırım Türkleri ile Almanlar Arasındaki Münasebetler", **Emel**, S. 25, 1964, s. 15; Kırımal, **"**Sovyet Rusya Hakimiyeti…", s. 66.

10 Broşçevan-Tıgliyants, **a.g.e.,** s. 34.

11 G. A., Litvin, "Krımsko-Tatarskiye Formirovaniya: Dokumenti Tret'yevo Reyha Svidetelsvuyet", **Vayenno-İstoriçeskiy Jurnal**, S. 3, Moskva, 1991, s. 91.

12 **Krım: Proşloye i Nastayaşçeye**, Ed. S. G. Agacanov, A. N. Saharov, Moskva, Mısl, 1988, s. 83; Mühlen, Kırım Türk gönüllülerinin sayısının bir ara 20 bin kişiye ulaştığını belirtmektedir, Mühlen, **a.g.e.,** s. 186.; Kırımal, Bolşeviklere karşı silahlı mücadeleye katılan Kırım Türklerinin toplam sayısının 1942-1944 yıllarında 8000 ile 20000 asker olarak değiştiğini belirtiyor ve bu taburların Nisan 1944'e kadar Kırım'da kaldıklarını, özellikle yarımadanın dağlık kısımlarında faaliyet gösteren Sovyet partizanlara karşı savaştıklarını ifade ediyor, **National Kampf**, s. 305; Ülküsal 14 batalyon ve 4 bin kişilik bir gruptan bahseder, **Berlin Hatıraları**, s. 108-109; Broşçevan ve Tıgliyants'a göre, bu tür gönüllü teşekküller 200-300 kişilik 10 tabur ve 14 bölükten oluşuyordu, Broşçevan-Tıgliyants, **a.g.e.,** s. 35; Nekriç eserinde kendi köylerini korumak için "Yerel" Nefs-i Müdafaa Taburlarına katılanlardan bahsediyor fakat bir sayı vermiyor, **a.g.e.,** s. 32-33.

13 Litvin, a.g.m**.,** s. 92-93.

14 Kırımal, "**Kırım Türkleri**", s. 11.

15 Broşçevan-Tıgliyants, **a.g.e.,** s. 35; **Krım: Proşloye i Nastayaşçeye**, s. 91.

16 E. Kırımal, **Der Nationale Kampf Der Krimturken mit besonderer Berucksichtigung der Jahre 1917-1918,** Emsdetten/Wesfalen, Verlag Lechte/Emsdetten (Westf.), 1952, s. 314.

17 A. Fisher, **The Crimean Tatars**, California, Hoover Institution, 1978, s. 156-157; Sovyetler Birliği döneminde yazılan eserlerde bu komiteden "Burjuvazi-milliyetçi komite" olarak bahsedilmektedir. Görevleri arasında, partizan hareketine karşı mücadele için teşkilatlanma, Sovyet ve komünist faaliyetlerin imhası, eski adet ve geleneklerin yeniden canlandırılması, mescitlerin açılması, "gönüllülerin" ve Sovyet hakimiyetinden "muzdarip olanların" ailelerine yardım edilmesi, Kırım Türkleri arasında faşist düzen lehine propaganda yapılması, güvenilir sağlam insanların Alman ordusuna yardım etmelerinin sağlanması, Kırım'da Sovyet düzenini yıkıp yerine burjuva düzenin kurulması vb. yer aldığı ifade edilmektedir. Komitenin taşıdığı isme rağmen Kırım Türklerinin asıl halkına değil, eski "yardakçılardan" mirzalara, beylere, "kindar" kulak'lara, "fanatik" mollalara umut saçtığı dile getirilmektedir. Bu "faşist" teşkilatın önde gelenlerinin ise Celal Abdurrahimov ve Cafer Seydahmet gibi "dönekler" olduğu belirtilmektedir. Komitenin bütün çabalarına rağmen, işgalcilerin ve onların milliyetçi "yardakçılarının" bütün Kırım Türklerini ve diğer yerli halkların mensuplarını Sovyet karşıtı mücadeleye çekme planlarının başarıya

ulaşamadığı vurgulanmaktadır. **Krım: Proşloye i Nastayaşçeye**, s. 81-82.

18 Özkırım, a.g.m**.,** m. 17.

19 Broşçevan-Tıgliyants, **a.g.e.,** s. 34; Nekriç, **a.g.e.,** s. 141; Ahmet Han Sultan'a 24 Ağustos 1943'te Sovyetler Birliği Kahramanı unvanı, 29 Haziran 1945'te ise Lenin nişanı ile ikinci madalya olarak "Zalotaya Zvezda" (Altın Yıldız) verilmiştir, **Krım: Proşloye i Nastoyaşçeye**, s. 84.

20 "Obraşçeniye Krımskotatarskogo Naroda k XXIII Syezdu KPSS", **Natsional'nıy Vopros v SSSR: Sbornik Dokumentov**, Sostavitel': R. Kupçinskiy, Kiyiv, Suçasnist', 1975, s. 288-326.

21 Nekriç, **a.g.e.,** s. 38-39.

22 **A.g.e.,** s. 35-37.

23 N. Devlet, "240 Kırım Türkünün Müracaatı", **Emel**, S. 146, 1985, s. 4.

24 Fisher, **a.g.e.,** s. 162.

25 Broşçevan-Tıgliyants, **a.g.e.,** s. 8-9.

26 V. N. Zemskov, "Spetsposelentsı", **Sotsis (Sotsiologiçeskiye İssledovaniya),** No. 11, Moskva, 1990, s. 3-4; "Deportatsiya: Beriya Dokladıvayet Stalinu", Haz. N. F. Bugay, **Kommunist**, No. 3, Moskva, 1991, s. 101.

27 “Pogrujenı v Eşelonı i Otpravlenı k Mectam Poselenii…”, Haz. N. F. Bugay, **İstoriya SSSR**, No. 1, Moskva, 1991, s. 144.

28 “40-50-e Godı: Posledstviya Deportatsii Narodov”, Haz. N. F. Bugay, **İstoriya SSSR,** No. 1, Moskva, 1992, s. 122; Zemskov, a.g.m**.,** s. 5.

29 “**Deportatsiya**…”, s. 111.

30 A.g.m**.,** s. 102.

31 “**Pogrujenı**…”, s. 145.

32 Mühlen, **a.g.e.,** s. 226; “Deportatsiya…”, s. 104’te 29 Şubat 1943 itibariyle Çeçen-İnguş ÖSSC’nden toplam 478. 479 kişinin sürüldüğü, bunların içinden 91. 250 kişinin İnguş olduğu belirtilmektedir.

33 “**Deportatsiya**…”, s. 109.

34 A.g.m**.,** s. 111.

35 Broşçevan-Tıgliyants, **a.g.e.,** s. 27.

36 SSCB İçişleri Bakanı ve Devlet Güvenlik Bakanının bu emri için bkz., M. N. Guboglo-S. M. Çervonnaya, **Krımskotatarskoye Natsional’noye Dvijeniye**, C. II, Moskva, Rossiyskaya Akademiya Nauk, Tsentr po İzuçeniyu Mejnatsional’nih Otnoşenii, İnstitut Etnologii i Antropologii im. N. N. Mikluho-Maklaya, 1992, s. 42-43; ayrıca bkz., **Krımski Tatarı 1944-1994: Statti, Dokumenti, Svidçennya Oçevidtsıv**, Kiyiv, Ridniy Kray, 1995, s. 71-72.

37 **Gös. yer.**

38 “**Pogrujenı…**”, s. 151.

39 “**Deportatsiya**…”, s. 107.

40 “**Pogrujenı**…”, s. 151.

41 **Gös. yer**; ayrıca bkz., “**Deportatsiya**…”, s. 107.

42 GKO’nın Kırım Türkleri hakkındaki kararnamesi için bkz. ‘Guboglo-Çervonnaya, **a.g.e.,** C. II, s. 44-46; ayrıca bkz., **Krımski Tatarı**, s. 72-75.

43 **Gös. yer.**

44 Broşçevan-Tıgliyants, **a.g.e.,** s. 67.

45 S. Courtois, vd., **Komünizmin Kara Kitabı**, Çev. B. Tanatar, vd., İstanbul, Doğan Kitap, 2000, s. 287.

46 **Taşkentskiy Protsess: Sud Nad Desyat’yu Predstavitelyami Krımskotatarskogo Naroda, (1 İyulya-5 Avgusta 1969 g.). Sbornik dokumentov s illustratsiyami,** Amsterdam, Fond im. Gertsena, 1976, s. 27.

47 R. Conquest, **Nation Killers: The Soviet Deportation of Nationalities.** New York: The Macmillan Company, 1970, s. 61.

48 V. Vozgrin, “Genotsid Kak Kulminatsiya Etnosotsialnogo Konflikta”, **Krımski Tatarı: İstoriya i suçasnit. Materiali Mizhnarodnoy Naukovoy Konferentsii**, Kiev 1995, s. 28.

49 A. L. Vesnin, “Kak Proishodilo Vıseleni Tatar, Bolgar, Grekov, Armyan iz Krıma v 1944 godu”, **Krımskaya ASSR (1921-1945),** Simferopol, Tavriya, 1990, s. 239-240.

50 “**40-50-e Godı**…”, s. 134.

51 Guboglo-Çervonnaya, **a.g.e.,** C. II, s. 45.

52 Zekiye Settarova, “Hatıralar”, Der. E. Özenbaşlı, Haz. F. Mertoğul, (Çevirimçi) **http//www. kirimdernegi. org. tr/hatiralar. htm**, 06. 05. 2000.

53 “Pogrujenı…”, s. 152; Beriya da aynı bilgileri içeren telgrafı Stalin ve Molotov’a göndermiştir, “**Deportatsiya**…”, s. 107.

54 **Gös. yer.**

55 “**Pogrujenı**…”, s. 152-153.

56 Sürgüne maruz kalan Kırım Türklerinin miktarı konusunda tam bir görüş birliği bulunmamaktadır. Mesela Beriya’nın Stalin’e sunduğu rapordaki resmi rakamlara göre sürgün edilen Kırım Türkleri 183. 155 kişiden ibarettir (“**Deportatsiya**…”, s. 109). Kırım KP MK’nin sürgünden sorumlu görevlisi Nemikin’in raporlarına göre 187. 859, SNK Devlet Komisyonu verilerine göre 188. 626 kişidir (V. M. Broşçevan, “Deportatsiya Jiteley Krıma”, **Krımski Tatarı: İstoriya i Suçasnit**, s. 28), yazar A. Avtarhanov’a göre 423. 100 (Abdurahman Avtarhanov, “İmperiya Kremlya. Sovyetskiy Tip Kolonializma”, **Drujba Narodov**, No.: 1-5, Moskva, 1991, s. 206) Kırım Türkü sürgün edilmiştir. Edward Allworth’un tespitine göre, sürgün sonrasında hayatını kaybeden Kırım Türklerinin %46. 2 oranında olması ve hayatta kalan %54’lük oranın ise 228. 474 kişiye tekabül ettiğini belirterek, Kırım’da yaşayan Türklerin 423. 100 kişi olduğunu ifade etmektedir (Edward Allworth, “The Crimean Tatar Case”, **Tatars of the Crimea: Their Struggle for Survival**, Ed. Edward Allworth, Durham, Duke University Press, 1988, s. 6). Bunun yanında **Krımskotatarskoye Natsinal’noye Dvijeniye** adlı eserde Kırım Türk Milli Hareketi mensupları tarafından 1966’da yapılan Kırım Türklerinin gayrıresmi nüfus sayımı sonuçlarına göre, sürgün edilen halkın toplamının 238. 500 kişi olduğu belirtilmektedir (Guboglo-Çervonnaya, **a.g.e.,** C. I, s. 80).

57 M. B. Altan, “The Arabat Tragedy: Another Page from the “Surgun”, (Çevirimiçi) **http://www. euronet. nl/users/sota/arabat. htm**, 08. 04. 2000; ayrıca bkz; V. Vozgrin, “Sürgünlük Siyaseti”, **Yıldız**, S. 4, 1991, s. 138. Öyle ki, sürgünden sonra Kırım’da Türk olarak sadece Hazar Türklerinin torunları olan 3301 Karaim Türkü kalmıştı (E. Kırımal, “Muhtelif Haberler”, **Dergi**, S. 48, Münih, 1967, s. 79).

58 V. İbrahim, “Bitmeyen Çileli Yıllar”, Der. S. Bilal vd., **Emel**, S. 208, 1995, s. 30; “Sovyetler Birliği’ndeki Kırım Türklerinin İsteklerine Dair Belge”, **Emel**, S. 62, 1971, s. 34; F. Kerimova, “Hatıralar”, Haz. Z. Yüksel, **Emel**, S. 203, 1994, s. 28.

59 Mustafayev, a.g.m**.,** s. 54.

60 “**Deportatsiya**…”, s. 109.

61 Broşçevan-Tıgliyants, **a.g.e.,** s. 85.

62 Guboglo-Çervonnaya, **a.g.e.,** C. II, s. 45.

63 Broşçevan-Tıgliyants, **a.g.e.,** s. 67.

64 A**.g.e.,** s. 48; Bir başka tespite göre ise, sürgünden sonra yaklaşık 80 bin adet ev/bina, 34 bin kadar bağ-bahçe, 500 bin civarında büyük baş hayvan müsadere edilmiştir (Mustafayev, a.g.m**.,** s. 55).

65 Broşçevan-Tıgliyants, **a.g.e.,** s. 68.

66 Vozgrin, “**Genotsid**…”, s. 28.

67 Nekriç, **a.g.e.,** s. 40.

68 Broşçevan-Tıgliyants, **a.g.e.,** s. 74.

69 A**.g.e.,** s. 81-82.

70 Vozgrin, “**Sürgünlük Siyaseti**”, s. 140.

71 Ukrayna Kamu Düzenini Koruma Bakanlığı, Başsavcılık ve KGB’nin Kırım’dan sürgün edilen Türkler ve diğer milletlere mensup vatandaşlar hakkında Ukrayna KP MK I. Sekreteri P. Y. Şelest’e gönderdikleri rapor, 15 Nisan 1967, **Ukrayna Devlet Merkezi Arşivi** (**TsDAGO Ukraini),** Fon (f). 1, Liste (L). 24, Dosya (d). 6321, Yaprak (y). 12-15.

72 Nekriç, **a.g.e.,** s. 39.

73 Kırım ÖSSC’ndeki Rayon ve Rayon Merkezlerinin isimlerinin değiştirilmesi hakkında RFSSC YSP’nun kararı için bkz., Guboglo-Çervonnaya, **a.g.e.,** C. II, s. 47.

74 Kırım ÖSSC’nin lağvedilip RFSSC bünyesinde Kırım bölgesine dönüştürülmesi hakkında SSCB YSP’nun kararı için bkz.: **a.g.e.,** s. 48.

75 Bu konu hakkında bkz., “İnformatsiya “v Prezidiume Verhovnogo Soveta SSSR” 19 Fevralya 1954 g. ”, **Pravda Ukraini**, 27 Fevralya (Şubat) 1954, s. 2; ayrıca, S. Çervonnaya, “Kırım Tatar Halkının Mukadderatı: Devlet ve Kültürün Geçmişi, Bugünkü Problemleri ve Geleceği”, Çev. İ. Yıldıran, A. Mertol, **Emel**, S. 191, 1992, s. 6.

76 “Otkrıtoye Pis’mo v Zaşçitu Krımskih Tatar”, **Natsional’nıy Vopros v SSSR**, s. 328.

77 L. Aleksiyeva, **İstoriya İnokomıslya v SSSR**, Vermont, Khronika Press, 1984, s. 111.

78 Broşçevan-Tıgliyants, **a.g.e.,** s. 86.

79 Aleksiyeva, **a.g.e.,** s. 110.

80 Hayali, **gös. yer.**

81 A. N. İdrisli, “Yalıboyu’ndan Özbekistan Çöllerine”, Haz. N. Sarısoy, **Emel**, S. 210, s. 37.

82 A. Seyitmuratova, **Natsional’noye Dvijeniye Krımskih Tatar: Sobitiya, Faktı, Dokumentı**, Akmescid (Simferopol), 1997, s. 3.

83 Semyon Gitlin, “Crimean Tatars in Uzbekistan: Problems and Devolopments”, (Çevirimiçi) **http://www. ca-c. org/journal/eng01 2000/10. gitlin. shtml**, 28. 01. 2000.

84 M. Ülküsal, **Kırım Türk-Tatarları (Dünü-Bugünü-Yarını),** İstanbul, Baha Matbaası, 1980, s. 298; Fisher, **a.g.e.,** s. 314.

85 Vozgrin, “**Sürgünlük Siyaseti**”, s. 141.

86 Broşçevan-Tıgliyants, **a.g.e.,** s. 90.

87 A. Sheehy, “Kırım Tatarları”, **Emel**, S. 69, 1972, s. 21.

88 **Taşkentskiy Protsess**, s. 590.

89 Guboglo-Çervonnaya, **a.g.e.,** C. II, s. 47; **Krımski Tatarı**, s. 76.

90 Broşçevan-Tıgliyants, **a.g.e.,** s. 107.

91 Hayali, a.g.m**.,** 3 Mart 1997. Bu konuda ayrıca bkz., K. Özcan, **Kırım Türklerinin Sürgünü ve Vatana Dönüş İçin Milli Mücadele Hareketi (1944-1990),** İstanbul, Doktora Tezi, İ. Ü. Sosyal Bilimler Ensititüsü, 2001, s. 99-102.

92 Aleksiyeva, **a.g.e.,** s. 110.

93 Hayali, a.g.m**.,** 17 Mart 1997.

94 Bu kararname hükümleri aynı zamanda, sürgüne maruz kalan Çeçen-İnguş, Karaçay, Balkar, Kalmık ve Almanları da içine alıyordu (Broşçevan-Tıgliyants, **a.g.e.,** s. 109).

95 O. Sander, **XX., XXI. Ve XXII. Kongreler ve Sovyet Dış Politikası**, Ankara, S. B. F. Yayınları, 1967, s. 8; ayrıca Abdülhamitoğlu, **a.g.e.,** s. 121-122.

96 V. N. Zemskov, “Massovoye osvobojdeniye Spetsposelentsev i Ssılnıh (1954-1960 gg.) ”, **Sotsis**, Nu. 1, Moskva, 1991, s. 10.

97 T. F. Pavlova, “Dokumentı TsGAOR SSSR po İstorii Deportatsii Naradov v 40-50-ıye godı”, **Deportatsii Naradov SSSR (1930-e-1950-e godı): Materialı k Serii “Narodı i Kul’turı”**, XV/1, Moskva, RAN İnstitut Etnologii i Antropologii, 1992, s. 14. Ancak bu kararnameye göre, sürgün edilen Almanlar daha önce yaşadıkları yerlere dönme hakkına sahip olmadıkları gibi, sürgün esnasında onlardan müsadere edilen malların da iadesi söz konusu değildi.

98 **Deportatsii Naradov SSSR**, s. 81, 88. Ukrayna KP MK Sekreteri A. Kiriçenko, 15 Eylül 1954'te Hruşçev'e yazmış olduğu bir mektupta, 1944 yılında sürgüne gönderilen Kırım Türkleri ile diğer toplulukların bir daha Kırım'a girmelerinin yasaklanmasını ve müsadere edilen malların iadesine izin verilmemesini talep ediyordu; bkz., 1944 yılında sürgün edilen ve sürgünlükten serbest bırakılanların Kırım bölgesine yerleşmek istemeleri hakkında Ukrayna KP MK birinci sekreteri O. İ. Kiriçenko'nun SBKP MK Sekreteri Hruşçev'e mektubu (15 Mart 1954), **TsDAGO Ukraini,** f. 1, L. 24, d. 3614, y. 7-8**.**

99 Aleksiyeva, **a.g.e.,** s. 124.

100 KP Zaporojye bölge komitesinin Ukrayna KP MK birinci sekreteri Kiriçenko'ya gönderilen, Kırım Türkleri, Almanlar, Rumlar ve diğerlerinin yerleşmek için Akimov ve Melitopol rayonlarına geldiklerini bildiren rapor (26 Ekim 1956), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 24, d. 4306, y. 187-188**.**

101 Kırım'da yaşamış olan Türk asıllı şahıslar hakkında Ukrayna İçişleri Bakanı İ. Golovçenko'nun raporu (21 Kasım 1969), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 25, d. 218, y. 29-33**.**

102 "1957-1975 Senelerinde Kırım Tatarlarının Milli Hareketi", **Emel Mecmuası,** Vol 1. Sovyet Rusyadaki Kırım Tatar Milli Hareketi Organı, New York, Kırım Tatar Milli Merkezi, 1978, s. 19; Aleksiyeva, **a.g.e.,** s. 112; Guboglo-Çervonnaya, **a.g.e.,** C. I, s. 101.

103 "1957-1975 **Seneleri**…", s. 24.

104 Aleksiyeva, **gös. yer.**

105 Özcan, **a. g. t.,** s. 123.

106 "1957-1975 **Seneleri**…", s. 25.

107 Örnek olarak bkz.; Kırım Türklerinden birkaç kişinin Kırım'daki faaliyetleri hakkında KP Kırım bölge komitesi tarafından Ukrayna KP MK birinci sekreteri Podgorniy'e yazılan rapor (25 Ağustos 1958), **TsDAGO Ukraini**, f. 1, L. 24, d. 4740, y. 73-80.

108 Sheehy, a.g.m**.,** s. 23. Sovyet güvenlik organlarının takibatına maruz kalan Kırım Türklerinin sayısı 1973 yılına kadar 5000 kişiyi bulmuştu. Bu konuda bkz.; "Vsenarodniy Zapros Krımskotatarskogo Naroda v Politbyuro TsK KPSS", **Samizdat Belgesi**, Nr. 1884, Dekabr 1973, s. 4-5. (Yunus Kandımov'un özel arşivinden alınmıştır).

109 **Taşkentskiy Protsess,** s. 57.

110 A. P. Grigorenko, **A Kogda Mı Vernyomsya**, New York, Crimea Foundation, 1977, s. 11-12; ayrıca bkz.: **Krımski Tatarı**, s. 160-174; **Natsional'niy Vopros**, s. 255-271.

111 "1957-1975 **Seneleri**…", s. 29.

112 Guboglo-Çervonnaya, **a.g.e.,** C. I, s. 106.

113 Aleksiyeva, **a.g.e.,** s. 114.

114 Guboglo-Çervonnaya, **gös. yer.**

115 Sovyetler Birliği'nde bu tür yayınlar **samizdat** (kendi basım) olarak adlandırılmaktadır.

116 Fisher, **a.g.e.,** s. 178.

117 Ukrayna KP MK Sekreteri P. Şelest'in 1965 yılında Kırım Türklerinin Kırım'ı ziyaretleri hakkında SBKP MK'ne verdiği bilgi (12 Kasım 1965), **TsDAGO Ukraini,** f. 1, L. 24, d. 5991, y. 207-208.

118 Sürgün kısıtlamasının kaldırılmasından sonra Kırım bölgesindeki Kırım Türkleri arasında meydana gelen oluşumlar hakkında KGB raporu (5 Şubat 1966), **TsDAGO Ukraini,** f. 1, L. 24, d. 6166, y. 50-55.

119 **Gös. yer.**

120 "Daha Önce Kırım'da Yaşamış Olan Tatar Asıllı Vatandaşlar Hakkında SSCB YSP'nun Kararı (5 Eylül 1967) ", Guboglo-Çervonaya, **a.g.e.,** C. II, s. 51. Bu kararname metni için ayrıca bkz., **Krımski Tatarı**, s. 106-107; "Af Kararnamesi", **Emel**, S. 47, 1968, s. 3.

121 Sheehy, a.g.m**.,** s. 25.

122 Kırım Türklerinin talepleri arasında mezkur kararnamenin Kırım'daki gazetelerde de yayınlanması, kendilerinin nerelere yerleştirilecekleri, eğitim ve çalışma şartlarının nasıl olacağı gibi hususlar yer almaktaydı. Bu konuda Ukrayna KP Kırım bölge komitesinin SBKP MK Politbürosunun Kırım Türkleri hakkındaki kararnamesinin uygulanması hakkındaki malumatı (15 Eylül 1967), **TsDAGO Ukraini,** f. 1, L. 24, d. 6321, y. 33-37.

123 5 Eylül 1967 tarihli SCB YSP kararnamesinden sonra Kırım Türklerinin gelişleri hakkında Ukrayna KP Kırım bölge komitesi sekreteri Kiriçenko'nun malumatı-Gizli- (3 Ekim 1967), **TsDAGO Ukraini,** f. 1, L. 24, d. 6321, y. 49-55.

124 Kırım Türklerinin Kırım'a gelişi hakkında Ukrayna KP Kırım bölge komitesi sekreteri Kiriçenko'nun malumatı (21 Eylül 1967), **TsDAGO Ukraini,** f. 1, L. 24, d. 6321, y. 39-47.

125 Aleksiyeva, **a.g.e.,** s. 117.

126 Örnek olarak bkz., **a.g.e.,** s. 118.

127 **TsDAGO Ukraini,** f. 1, L. 25, d. 218, y. 29-33**.**

128 Aleksiyeva, **a.g.e.,** s. 118.

129 Ukrayna Bakanlar Kurulu İş Kaynakları Komitesi Başkanı A. Denisenko'nun, Mayıs-Haziran 1968 tarihinde yürütülen Kırım Türklerinin yerleşimi çalışmaları

hakkında Ukrayna KP MK Sekreteri O. Lyaşek'e raporu (19 Haziran 1968), **TsDAGO Ukraini,** f. 1, L. 25, d. 72, y. 22-29.

130 Kırım Türklerinin Ukrayna topraklarında yerleştirilmesi hakkında Ukrayna KP MK İdari organlar şubesinin Ukrayna KP MK sekreteri İ. Lutak'a raporu (6 Ağustos 1973), **TsDAGO Ukraini,** f. 1, L. 25, d. 891, y. 22-24.

131 **Şest Dney-"Belaya Kniga"-Sudebniy Protsess İli Gabaya i Mustafı Cemileva**, Ed. M. Serdar, New York, Fond Krım, 1980, s. VI-VII.

132"Kırım Türklerinin Moskova'daki Temsilcilerinin Protestosu", **Emel**, S. 47, 1968, s. 14-15.

133 Fisher, **a.g.e.,** s. 190.

134 Sheehy, a.g.m**.,** s. 30.

135 **Şest Dney**, s. 401.

136 KTMH'ndeki düşüşü daha net bir şekilde SBKP Kongrelerine gönderilen dilekçelerin altına atılan imza sayılarından da izlemek mümkündür. 1966 yılında XXIII. Kongreye 130 bin imzalı dilekçe gönderilirken, XXIV. Kongreye 60 bin, XXV. Kongreye 20 bin, XXVI. Kongreye ise sadece 4 bin imzalı dilekçe gönderilmiştir. Bu hususta bkz., Aleksiyeva, **a.g.e.,** s. 124-125; "1957-1975 Seneleri…", s. 43.

137 1973 verilerine göre Herson'da 1541, Zaporojye'de 1063, Donetsk'de 693, Odessa'da 61 kişi yaşıyordu. Az miktarda Kırım Türkü de Voroşilovgrad, Kirovograd, Kiev, Nikolayev, Çerkassi ve Harkov'da ikamet etmek zorunda kalmıştı. 1968'den itibaren 650 kişi çeşitli sebeplerle Ukrayna sınırlarını terk etmişti. 1 Mayıs 1973 tarihli Ukrayna İçişleri Bakanlığı verilerine göre Ukrayna SSC'nde toplam 6874 kişi yaşamaktaydı. Bunlardan Kırım'da 23 aile (101 kişi), Herson'da 31 aile (142 kişi) Zaporojye'de ise 2 ailenin (8 kişi) ikâmet kaydının yapılmadığı belirtilmektedir: Ukrayna KP MK İdari Organlar Şubesi Müdürü Opanasyuk'tan Ukrayna KP MK birinci sekreteri V. V. Şçerbitskiy'e Sunulan Rapor (14 Temmuz 1973), **TsDAGO Ukraini,** f. 1, L. 25, d. 891, y. 26-31.

138 Kırım Türkleri ağılıklı olarak İçki (Sovyet) (860 kişi), Lenin (841 kişi), Larindorf (Pervomay) (591 kişi), Karasu Bazar (Belogor) (468 kişi) rayonlarında yerleştiler: Kırım KP Sekreteri Kiriçenko, İşçiler Meclisi Başkanı Çemodurov ve Ukrayna KGB Yardımcı şefi Troyak'ın Ukrayna KP MK'ne Kırım'da Kırım Türklerinin faaliyetlerinin artması hakkındaki raporu (27 Kasım 1975), **TsDAGO Ukraini,** f. 1, L. 25, d. 1250, y. 6-10.

139 **Jivoy Fakel: Samosojjeniye Musı Mamuta (Sbornik dokumentov),** Ed. R. Cemilev, New York, Fond Krım, 1986, s. 63-65; Özcan, a.g.t., s. 194-196.

140 Kırım bölgesindeki pasaport kurallarının pekiştirilmesi yönünde ilave kararlar hakkındaki SSCB Bakanlar Kurulu Kararnamesi (1978), **TsDAGO Ukraini,** f. 1, L. 25, d. 1740, y. 3.

141 Guboglo-Çervonnaya, **a.g.e.,** C. I, s. 125.

142 Kırım'da uygulanan pasaport kuralları hakkında Ukrayna KP MK idari organlar şubesi şefi A. Çumak'ın Ukrayna KP MK Sekreteri V: Şçerbitskiy'e verdiği malumat (17 Mart 1979), **TsDAGO Ukraini,** f. 1, L. 25, d. 1940, y. 10-11.

143 Devlet, "**240 Kırım Türkü**…", s. 11.

144 "Kırım Tatarları Sovyet Devletine Karşı", Çev. H. Kırımlı, **Emel**, S. 141-145, 1984, s. 17.

145 Cemiloğlu'nun hapisten kurtulmasında Kırım Türkleri ve A. Saharov başta olmak üzere diğer insan hakları savunucularının dönemin ABD Başkanı R. Reagan'a yazdıkları mektubun büyük etkisi olduğu belirtilmektedir; bkz., Guboglo-Çervonnaya, **a.g.e.,** C. I, s. 285.

146 Z. Karatay, "Kırım Türklerinin Moskova Gösterileri Nasıl Başladı Nasıl Cereyan Etti? ", **Emel**, S. 161, 1987, s. 4-5.

147 Duyuru metni için bkz., "TASS Ajansının 23 Temmuz 1987 Tarihli Kırım Tatarlarıyla İlgili Açıklaması", Çev. H. Kırımlı, **Emel**, S. 161, 1987, s. 24-26.

148 "Deklaratsiya Verhovnogo Soveta Soyuza Sovetskih Sotsialistiçeskih Respublik", **Pravda**, 15 Noyabrya 1989.

149 Kırım Tatar halkının problemleriyle ilgilenen Komisyonun çözüm ve önerileri hakkında bkz., Guboglo-Çervonnaya, **a.g.e.,** C. II, s. 81.

150 Guboglo-Çervonnaya, **a.g.e.,** C. II, s. 254.

151Ukrayna SSC'nin Kırım ÖSSC'ni yeniden tesis eden kanunu hakkında bkz.: Guboglo-Çervonnaya, **a.g.e.,** C. II, s. 103.

152 "Kırım'a Genel Bakış", (Çevirimiçi) **www. vatankirim. net/genel. htm**, 10. 04. 2001.

Kırım Tatarları ve Anavatana Avdetleri / Suat Kınıklıoğlu [p.222-227]

SUAT KINIKLIOĞLU

Bilkent Üniversitesi Rusya Araştırmaları Merkezi / Türkiye

Rusya'nın Kırım Hanlığı'nı 1783 yılındaki ilhakını müteakip yaşanan göçler ve Rus idarelerinin o günden bugüne başvurmuş oldukları tasfiye ve tecrit politikaları Kırım Tatarlarının makus talihinin en önemli parçasını oluşturmaktadır. Bu sürecin en acılı dönemi ise, Sovyet idaresince 18 Mayıs 1944 gecesi başlayıp 20 Mayıs 1944 gününe kadar devam eden sürgündür. Bu iki günlük zaman zarfında, yaklaşık 220.000 Kırım Tatarı zorla yurtlarından koparılıp Orta Asya'nın ücra köşelerine sürgün edilmiştir.[1] Kırım Tatarlarına uygulanan bu vahşî sürgün "işgal (Nazi) kuvvetleriyle yapılan iş birliği iddialarına dayandırılmış, sürgün sonucunda ya yolda ya da Orta Asya'daki birinci yıllarında olmak üzere sürgün edilenlerin %42'si yaşamını yitirmiştir."[2] Kırım Tatarlarının çilesi salt bununla da bitmemiş; sürgünü müteakip mahkum edildikleri hayat koşulları kayıplarını arttırmış ve anayurtlarına avdetleri meselesi gündemlerinin birinci maddesini teşkil etmiştir.

Kırım Tatarları uzun yıllar boyunca ziyaret etmeleri bile yasaklanan anavatanlarına nihayet 1980'li yıllarda geri dönmeye başlamıştır. Geriye dönüş özellikle SSCB Yüksek Sovyeti'nin 1944 sürgünü ile ilgili bütün işlemlerin "kanunsuz ve kriminal" ilân edildiği Kasım 1989 kararı ile hızlanmıştır.[3] 1990'lı yılların ikinci yarısına gelindiğinde 250.000'i aşkın Kırım Tatarı tarihî anayurtlarına geri dönmüş, oldukça zor şartlar altında yeniden yerleşme mücadelesi vermeye başlamıştır.[4] Bu yazı Kırım Tatarlarının anayurtlarına geri dönüşlerinin sosyo-ekonomik boyutunu inceleyecek ve geleceğe dönük bazı öngörülerde bulunmaya çalışacaktır.

Siyasal Çerçeve

Kırım Tatarlarının anavatanlarına yeniden yerleşmelerinin siyasal çerçevesi oldukça karmaşık bir ilişkiler ağının anlaşılmasını gerektirmektedir. Ne var ki, bu çalışmanın boyutları ile orantılı bir özet yapmak yerinde olacaktır. 1991 yılında dağılan Sovyetler Birliği geriye Kırım için oldukça çelişkili ve anlaşmazlıklarla dolu bir tablo bırakmıştır. Bu anlaşmazlıkların birinci boyutu Rusya'nın Kırım'ın Ukrayna toprakları içerisinde kalmasını hazmedememesi şeklinde tezahür etmektedir. Bugün itibariyle, Kırım ile Rusya arasında Kırım ile ilgili sorunlar üç nokta etrafında şekillenmektedir:

1. Kırım'da nüfusun çoğunluğunu oluşturan Ruslar ile idari olarak bağlı oldukları Ukrayna hükûmeti arasındaki çatışma ve Rus nüfusun Rusya Federasyonu ile birleşme çabaları ciddî bir ihtilaf unsuru olmayâ devam etmektedir.

2. Önem arz eden diğer bir konuyu ise Kırım Tatarlarının geriye dönüşleri teşkil etmektedir. Kırım Tatarları Ukrayna ve Rusya arasındaki ihtilafta Kiev tarafında yer alarak Kırım'daki Rus azınlığın emellerine karşı önemli bir denge unsuru olarak rol sahibidirler.

Türkiye'deki Kırım Tatar diasporası ve Ankara'nın resmî politikası sonucu Kırım denince doğal olarak Türk-Ukrain ilişkileri gibi Türk-Rus ilişkileri de değerlendirmelere eklenmek zorundadır. Bu iki

boyuttan farklı olarak Kırım Tatarlarının siyasal tanınma ve meşrû zeminlerde siyaset yapma kararlılıkları da ayrı bir düzlemde incelenmelidir. Kırım Tatar Millî Meclisi (buradan sonra Meclis olarak anılacaktır) yarımadadaki mevcut Yüksek Sovyet'e (Kırım Parlamentosu) paralel bir siyasal oluşum olur gerekçesi ve Kırım Tatarlarının gelecekte Ukrayna'nın toprak bütünlüğüne bir tehdit olabileceği endişesi ile Kiev tarafından "resmî olarak" tanınmamaktadır.[5] Uygulamada Kiev, Meclis'i tam yetkili bir şekilde muhatap olarak almakta, onunla görüşmekte ve işbirliğine gitmektedir, ama bu ikili ilişkinin çerçevesini belirleyebilmek için kurulan bir komisyon henüz çalışmalarını sonuçlandıramamıştır.

Kırım Tatarları 1994 yılında yapılan Kırım Cumhurbaşkanlığı seçimlerine katılmış ve bu seçimi kaybeden Nikolay Bagrov'u desteklemiştir.[6] Meclis Kırım Parlamentosu seçimlerine girmeden önce zorlu bir mücadeleden sonra bu seçimlerde toplam 98 milletvekilinden 14 milletvekilini Kırım Tatarlarına ayıran bir kotayı Ruslara kabul ettirmeyi başarmıştır.[7] Meclis adayları kendilerine ayrılan 14 milletvekilliğin hepsini kazanarak NDKT isimli Rus yanlısı Kırım Tatar teşkilâtını da açık bir şekilde geride bırakmıştır. Meclis'in adaylarından Refat Çubar şu anda hem Parlamento Başkan Yardımcısı, hem de Meclis Başkan Yardımcısı olarak görev yapmaktadır. Ne var ki, Kasım 1995'te kabul edilen Kırım Anayasası'na göre gelecek seçimlerde bu kota geçerli olmayacaktır.[8]

1995 yılında yapılan Kırım mahallî seçimlerine girmeden önce Meclis Kırım Tatarları için bazı kotaların kabul edilmesini sağlamıştı. Bu yolla 600 kadar Kırım Tatar temsilcisinin rayon, şehir, köy ve kasaba yönetimlerine girmesi beklenmekte idi. Bu duruma müdahale eden Ukrayna Yüksek Radası (parlamentosu) anılan seçim kanununu iptal ederek yeni bir seçim kanunu tesis etmiştir.[9] Ukrayna vatandaşlığı önşartını ve başka zahmetli ve dışlayıcı maddeleri getiren bu yeni kanun uygulanınca yalnızca 20 kadar Kırım Tatarı bu yönetimlere seçilebilmişlerdir.

Özet olarak, Kırım Tatarlarının içinde bulunduğu siyasal çerçeve oldukça zorlu ve çok boyutludur. Kırım Tatarları uluslararası jeo-stratejik hesaplamalardan öte Rus-Ukrain ihtilafının da ortasında olmaları şanssızlığına katlanmak zorundadırlar. Kırım'da etkin ve sürekli bir temsil fonksiyonu kazanabilmek için uğraşan Meclis'i de oldukça zorlu ve karmaşık bir süreç beklemektedir.

Sürgüne Yollanan Bir Halkın Geri Dönüşü

Kırım Tatarlarının anayurtlarına geri dönüşü eşzamanlı olarak Kırım'da gelecekte de düzenli ve engelsiz bir dönüşün devamı için olumsuz şartlar doğurmuştur. Bu şartlar Ukrayna'daki ekonomik krizden kaynaklanan ve "dönmüş olanlar için zor yaşam şartları, Kırım'daki siyasî ve etnik faktörler ve sürgüne yollananların çoğunluğunun geldiği Orta Asya cumhuriyetlerindeki hukukî zorunluluklardan" ibarettir.[10]

Kırım'da toprak ve mülkiyet meseleleri özellikle hassas ve çelişkilidir. "Münferit talepler dışında geri dönen Kırım Tatarları eski evlerinin kendilerine tahsisini talep etmemişlerdir, fakat buna karşılık tazminat ödenmesi yaygın bir taleptir. Bunun yerine çok daha zor bir çözüm olan başlı başına ve yeni yerleşim birimleri kurma yolunu seçmişlerdir".[11] Çoğunlukla kimsenin hak iddia etmediği hazine arazîlerine yerleşerek kendilerine evler inşa etmektedirler. 250.000 Kırım Tatarının yarısından fazlasının evlerinde elektrik ve su bulunmadığı gibi asfalt yolları da yoktur.[12] Yaşam şartları esef

verici olup, 120.000'den fazla Kırım Tatarının "kendi evi olmayıp ve binlercesi hiçbir kamu hizmetinin gitmediği tamamlanmamış binalarda veya geçici çadırlarda yaşamaktadırlar."[13] Birçok Kırım Tatarı yıllarca Özbekistan'da bekledikten sonra "çamurlu tarlalar ve acınacak evler" ile karşılaştıklarında şok olmaktadırlar.[14] Kırım Parlamentosu ve Meclis Başkan Yardımcısı Refat Çubar 1994 Nisanında geriye dönüş sürecinin kaotik halini "Kırım Tatarlarının geriye dönüşünü düzenleyen bir devlet politikasının eksikliği, mülkiyet haklarını garanti eden kanunların olmaması ve yeni yaşamlarına başlamak üzere yeterince paranın olmayışı" gerekçeleriyle protesto etmiştir.[15] Gerçekten de Kırım makamları Kırım Tatarlarının geriye dönüşünü kolaylaştırmakta isteksizlik göstermektedirler. Kırım hükûmet organları, ki eski Sovyetler Birliği coğrafyasındaki en Sovyet yanlısı idarelerden bir tanesidir, yeniden yerleşim sürecini bir çok yönden zorlaştırmaktadırlar. Meselâ, Kırım hükûmeti Kırım Tatarlarına Akyar ve Yalta'nın da bulunduğu güney sahil şeridine yani Yalıboyu'na yerleşme izni vermemektedir.[16] Bu dışlayıcı yaklaşım Kırım Tatarlarının sürgün öncesi çoğunlukla bu sahil şeridi boyunca yaşamalarına rağmen uygulanmaktadır.[17] Üstelik, hükûmet organları sürülen insanların su, elektrik ve diğer temel ihtiyaçların giderilmesi hususlarında yapmış oldukları başvurulara karşı kayıtsız kalmaktadırlar. Rus veya Ukrain kökenli insanlar tarafından işletilen hükûmet bürokrasisi Kırım Tatarlarına karşı önyargılı olmaları ile dikkat çekmektedirler. Bir çok yerleşim biriminde Slav kökenli mahalle sakinlerine temel hizmetler verilirken aynı mahallelerde yaşayan Kırım Tatarlarına bu hizmetlerin verilmemesi oldukça yaygın bir uygulamadır.[18] Bu gelişmeler ışığında Kırım Tatarları sıkça boş tarlalara el koyup, kendilerine evler inşa etmekte, elektrik kablolarına bağlantılar yapıp yıkıma gelen polislerle mücadele ederek şimdiye değin 300 kadar yerleşim biriminin kabul görmesini başarmışlardır.

Bir diğer sorun Kırım ve Ukrayna ekonomisinin berbat halidir.[19] Sürgünden dönenlerin %90'ı geldikleri cumhuriyetlerdeki mal varlıklarını dönmeden önce satmışlar, fakat bu birikimleri "dört yıldır süregelen enflasyonist süreç tarafından yutulmuştur"[20] Birçok Kırım Tatarı enflasyonun bütün yaşamları boyunca biriktirdikleri tasarruflarını yiyip bitirdiğinden şikayet etmektedirler.[21] Hem parasal yetersizlik, hem de devlet yardımının olmaması Kırım Tatarlarının başladıkları ev inşaatları

nın bitmemesinin ana nedenlerini oluşturmaktadır.[22] Hükûmet istatistiklerine göre 20.000 Kırım Tatar ailesi kendi evlerinin inşaasına başlamış fakat devlet yardımı olmaksızın inşâatlarını bitirememişlerdir.[23] Özellikle inşaat malzemesi konusunda hükûmet organlarının defalarca yardım sözü vermelerine rağmen yardım ya hiç ulaşmamış, ya da dağıtımda aksaklıklar çıkmıştır. Dönenlerin önemli bir kısmı geçici çadırlarda, tek odalı evlerde veya kabinlerde yaşarken hükûmet tarafından yıkım tehlikesi ile karşı karşıya kalmaktadırlar.[24] Ukrayna ve Kırım'daki ekonomik durumun bozukluğu inşaatlara olan olumsuz etkisinin yanında iş imkânlarını da sınırlandırmaktadır. Yakın geçmişte yapılan bir Birleşmiş Milletler (BM) araştırması Kırım Tatarlarının "profesyonel iş başvurularında ayrıma tâbi tutulduklarını" ve bu yüzden iş imkânları açısından dezavantajlı bir konumda olduklarını" belirtmektedir.[25] Günümüzde sürgünden dönenlerin %51'i işsiz iken, Slav nüfusun %24'ü iş imkânından yoksun durumdadır.[26]

Aynı zamanda sürgünden dönenlerin "vatandaşlık statüleri" ile ilgili de sorunları mevcuttur. Bu sorunlar Özbek vatandaşlığını bırakmanın ve Ukrayna vatandaşlığına geçmenin getirdiği bir takım

hukukî statü belirsizliklerinden ibarettir. Ukrayna hükûmeti Ocak 1992'den sonra Kırım'a gelen Kırım Tatarlarının beş yıl yarımadada ikamet etmedikleri gerekçesiyle Ukrayna vatandaşlığına almamaktadır. Bu yüzden bu kategoriye giren Kırım Tatarları resmî organlara kayıt olamamakta, iş bulamamakta, çocuklarını okula gönderememekte ve sağlık hizmetlerinden faydalanamamaktadır.[27] Öte yandan, göç durumunda uluslararası nakliye işlemlerini planlamakta meydana gelen zorluklar, alınan gümrük vergileri ve başka tedbirler Kırım Tatarlarının anayurtlarına dönüşlerine engel teşkil etmektedir.[28] Bu nedenlerden ötürü günümüzde eski Sovyetler Birliği coğrafyasında yaşayan yaklaşık 500.000 Kırım Tatarı'nın yarısından çoğu Kırım'a dönüşlerini ertelemiş durumdadırlar.

Parasal Yardım Bilmecesi- "Tahsis Etme" Politikaları

Kırım Tatarlarının anayurtlarına yeniden yerleşim sürecinin en az sıkıntı ve problemle atlatılabilmesi için yapılacak parasal yardımlar üzerinde sıkça tartışılan bir konu olmaya başlamıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonraki ilk yıllarda Kırım Tatarlarının yeniden anayurtlarına yerleşmeleri için tahsis edilen tek "resmî yardım" Ukrayna bütçesinden olmuştur. Kiev 1993 yılında Milliyetler ve İskân Bakanlığını kurarak parasal yardım konusunda doğru yönde bir adım atmıştır. Bu bakanlığın araçlarından bir tanesi "bütçeden kaynak ayrılması için lobi yapmak" olarak açıklanmıştır.[29] Ukrayna'nın Kırım Tatarlarının sorunlarına eğilmesi ve önem vermeye başlaması özellikle 1994 Ocağı'nda Rus şovenisti Yuriy Meşkov'un cumhurbaşkanlığına seçilmesi ile güç kazanan Rus ayrılıkçılığının alarm verici boyutlara ulaşmasına rastlamaktadır. Kiev'in daha önceki stratejisi Kırım hükûmeti "Kırım ve Ukrayna" dediği sürece Akmescit'in "bütün isteklerine boyun eğmek" prensibine dayandırılmıştır.[30] Doğal olarak bu durum özellikle Meşkov'un seçilmesinden önce Kırım Tatarları için olumsuz bir tablo teşkil etmiştir.

Meşkov'un cumhurbaşkanlığına seçilmesi ile birlikte Kiev Kırım Tatarlarının sorunlarına karşı daha hassas olmaya başlamış ve bu gelişmeden sonra Kırım Tatarlarının meşru temsilcisi olan Kırım Tatar Millî Meclisi ile Rus ayrılıkçılığına karşı tabiî bir ittifak kurmuştur.[31] Bu ittifak özellikle Ukrayna Cumhurbaşkanı Leonid Kuçma'nın Kırım'da tekrar ipleri eline almasından sonra anlam kazanmış, Ruh gibi milliyetçi Ukrayna partilerinin daha önceden Meclis'i tanımaları ve ilişkilerini geliştirmeleri dolayısıyla da ivme kazanmıştır.

Ukrayna hükûmeti 1993 yılında kurulan Kırım Milliyetler ve Sürgün Edilmiş Yurttaşlar İşleri Devlet Komitesi ile işbirliğine giderek çalışmaya başlamıştır.[32] Meclis'in itirazlarına rağmen sürgünden dönen Kırım Tatarları için ayrılan kaynaklar Kırım hükûmeti vasıtası ile yarımadaya gönderilmiştir.[33] Bu komite bir yıllık bir çalışmadan sonra ev inşası için 804.2 milyar karbovanets (yaklaşık olarak 4 milyon A.B.D. Doları) ve sosyal ve kültürel ihtiyaçlar için de 148 milyar karbovanets (yaklaşık olarak 750.000 A.B.D. Doları) "tahsis edildiğini" bir başarı olarak lanse etmiştir.[34] Ne var ki bu kaynaklardan hiçbiri anılan amaçlar için harcanmadığından, bu tür "şifahî başarılar" inandırıcılığını yitirmiştir. Anılan Devlet Komitesi'nin başkanı olan Osman Kurtseyitoğlu Adamanov Kırım hükûmetinin Kırım Tatarlarının sorunlarının çözümü için herhangi anlamlı bir katkıda bulunmadığını belirtmiştir.[35] Kırım hükûmetinin yeniden yerleşime katkıda bulunmak istememesi Adamanov'un başkanlık yaptığı

komitenin 1995 yılındaki “mevcut durumun Kırım hükûmet bütçesinden daha fazla kaynak ayrılmasını gerektirdiğini” bildirmesi bağlamında daha da düşündürücüdür.[36]

Haziran 1995’te Kefe’de meydana gelen olaylar sonucunda Ukrayna Bakanlar Kurulu 636 no’lu ve “Kırım Muhtar Cumhuriyeti’nin Siyasî-hukukî, Sosyo-ekonomik ve Etnik Problemlerinin Çözümü İçin Tedbirler” adlı kararnameyi kabul etmişlerdir.[37] Bu kararnameye göre Osman K. Adamanov’un başkanlık ettiği komiteye 3 milyar Karbovanets (15 milyon A.B.D. Doları) tahsis edilmiş fakat 1996-1997 dönemi için yalnızca 900 milyon karbovanets (4.5 milyon A.B.D. Doları) ayrılmıştır.

Ne var ki bu meblağların “tahsis edilmesi” gerçekten de istenilen amaçlar için kullanıldıkları anlamına gelmemektedir. Aksine, bu meblağların sürgünden dönen insanlar için harcanıp harcanmadıkları tam anlamı ile büyük bir soru işaretidir. Üstelik bu meblağların Akmescit’e ulaşıp ulaşmadığı konusunda da bazı belirsizlikler mevcuttur. Meselâ, Kırım Cumhuriyeti Başbakanı Arkadiy Demidenko’ya sürgünden dönenler için tahsis edilen kaynakların nasıl harcandığı sorulduğunda, Demidenko hükûmetinin Kiev’den bu amaçla herhangî bir kaynak almadığım belirtmiştir.[38] Süregelen “tahsis edilen” kaynaklar ve bir türlü alınamayan sonuçlar ışığında ayrılan kaynakların bir yerlerde kaybolduğu anlaşılmaktadır. Kırım hükûmeti politikacılarının organize suç ve cürüm şebekeleri ile olan yakın ilişkileri göz önüne alındığında tahsis edilen kaynakların başka amaçlar için harcandığı, etkin olmayan şekilde idare edildiği ve bilinçli olarak Kırım Tatarları için kullanılmadığı sonucuna varılmaktadır. Meclis uzun zamandır bu durumu şikâyet etmiş, Sürgün Edilmiş Halkların İşleri Komitesi’nin bağımsız bir hükûmet teşkilatı haline getirilerek “yalnızca Kırım hükûmet organlarına değil, aynı zamanda Meclis’e de bağlanmasını” talep etmiştir”.[39] Aynı zamanda Kiev’den gelecek kaynakların “doğrudan Kırım Tatarlarına ait bir banka aracılığı ile yapılması istenmiştir”.[40] Kiev ve Meclis arasında tabiî bir yakınlaşmanın olması ve Meclis’in Kırım siyaset sahnesinde giderek artan bir ağırlık kazanması ile (ki bu siyasî ağırlık en bariz şekilde Meclis’in Kırım Tatarları için ayrılan 14 milletvekilinin hepsini kazanması ile sembolize olmuştur) Meclis nihayet Kiev’den gelen kaynaklar üzerinde söz sahibi olmayı ve idaresinde sorumluluk almayı karşıtlarına kabul ettirmiştir. Tabiî ki, bu gelişme Kırım Tatarları için ayrılan kaynakların uygun bir şekilde harcanması yolunda atılmış önemli ve olumlu bir adım olduğu gibi Meclis’in yeniden yerleşim sürecinde giderek artan rolüne de işaret etmektedir.

Uluslararası Yardım

Meclis Başkanı Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu Mart 1994’te yapmış olduğu açıklamada “Kırım Tatarlarına en etkin yardımı ulaştıran ülkenin Ukrayna olduğunu açıklamıştır”.[41] Gerçekten de yakın zamana kadar Türkiye’den gelen resmî ve gayri-resmî yardımlar bir yana hiç bir ülke Kırım Tatarlarına yardım eli uzatmamıştır.[42] Ne var ki, Türkiye’den gelen yardımların Türkiye devletinden çok Kırım Tatar diasporasından geldiğinin altı çizilmelidir.[43]

Ukrayna’nın Rusya ve Özbekistan’a yaptığı yardım çağrıları ise cevapsız kalmıştır. Tarihî olarak daha suçlu bir konumda olan bu iki ülkenin 1944 sürgününün sorumluluğunu kabul etmek kaygısı ile parasal yardım yapmak istemediği görülmektedir.[44] Kırım eski cumhurbaşkanı Meşkov bile Rusya’nın SSCB’nin varisi olarak Kırım Tatarlarının yeniden yerleşimi için önemli oranda katkıda bulunması gerektiğini belirtmiş ve 1994 baharında “Rusya’dan 50 milyar rublelik yardımın bir kaç gün içerisinde”

geleceğini söylemiştir.[45] Meşkov'un bu demeci de "şifahî tahsisler" listesine bir ekleme yapmaktan öteye gitmemiştir. Gerçekte Ukrayna dışından hiçbir ülkeden Kırım Tatarları için resmî parasal yardım gelmemiştir. 1994 yılının sonu ve 1995 yılının başında Kiev ve Akmescit arasındaki gerginlikler artıp, Kırım Ukrayna'dan ayrılmak üzere manevralara başlayınca Kırım uluslararası ilgi odağı haline gelmiştir. Karadeniz Filosu sorunu, Kırım ayrılıkçılığı, Kırım Tatarlarının yavaş giden yeniden yerleşim sürecine olan tepkileri ve yarımadadaki etnik çatışmalar dünyanın Kırım'a ilgi göstermesine yol açmıştır. Bu gelişmeler bağlamında Kiev uluslararası camiaya BM vasıtası ile yardım için başvurmuştur. Bunun üzerine 1994 yılında BM "Kırım Entegrasyon ve Kalkınma Programı" (KEKP) geliştirilmiştir ve bu programın amacı "Kırım'da acil ve potansiyel çatışma durumlarına müdahale etmek, yarımadadan sürülen halkların yeniden yerleşim ve kalkınmalarını kolaylaştırmak" olarak açıklanmıştır.[46] BM bu program için uluslararası bir yardım kampanyası başlatarak toplam olarak 15 milyon A.B.D. Doları tutarında bir fon hedeflemektedir. Nisan 1996 itibarı ile bu meblağın 3-2 milyon A.B.D. Doları toplanmıştır.[47] O günden bu yana KEKP, Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA)'nın da önemli katkılarıyla Akmescit'te ortaklaşa tutulan bir ofîs vasıtası ile yürütülmektedir.

Sonuç

Kırım Tatarlarının yeniden yerleşim süreci kaçınılmaz olarak sıkıntılı bir tecrübe olmaya devam edecektir. Kırım Tatarlarının bu süreç boyunca karşılaştıkları zorluklar üç önemli faktör dolayısı ile daha da şiddetlenmektedir. Bunlar sırası ile, Ukrayna ve Kırım ekonomilerinin içinde bulunduğu berbat durum, Kiev ve Akmescit arasındaki siyasî güç savaşı ve Karım hükûmet organlarının bu sürece yardım etmek istememeleridir. Sürgünden dönen Kırım Tatarlarının karşılaştıkları kötü yaşam şartları, bu sürecin sağlıklı olarak devam etmesi açısından ciddî derecede düşündürücüdür. Kiev'in yalnız başına bu sorunların altından kalkmasına imkân yoktur. Buradan hareketle, Kiev ve mümkün olursa Moskova ve Taşkent'in bu sürece katkıda bulunarak sürgünden dönenlerin yaşam şartlarını kabul edilebilir bir hale getirmeleri için gayret sarf etmeleri daha da önem arz etmektedir.

Şüphesiz ki Meclis'in Kiev'den gelen yardımların harcanmasında söz sahibi olması parasal yardımın daha etkin olarak kullanılmasına katkıda bulunacaktır. Aynı zamanda Meclis'in bu konuda elde etmiş olduğu yeni otorite, kaynakların uygun kullanımının yanı sıra Meclis'in yeniden yerleşim sürecinde daha aktif ve katılımcı bir rol oynamasını sağlayacak, siyasî ağırlığını perçinleştirecektir. Birleşmiş Milletler'in başlattığı Kırım Entegrasyon ve Kalkınma Programı Kırım Tatarlarının reentegrasyonları yolunda atılmış önemli bir kolektif adımdır. Ne var ki, bu programın başarısı Kırım'daki siyasî gelişmelere de bağlıdır. Programın devamı için yeni kaynakların planlanması ve söz verilen meblağların arkasının ısrarla aranması zaruret teşkil etmektedir. Nihayetinde, Kırım Tatarları uluslararası camianın kendilerini önemsedikleri ve sorunları ile ilgilendiklerini hissettikleri sürece radikal çözümlerden uzak duracaklardır.

Sonuç olarak, son yıllarda yavaşlayan göçe rağmen Kırım Tatarlarının yeniden yerleşim sürecinin devam etmesi beklenmektedir. Geriye dönmüş olanların yaşam şartlarının iyileşmesi durumunda henüz gelememiş olanların da artan sayılarla anayurtlarına geri dönecekleri kuvvetle muhtemeldir. Bu da yukarıda açıklanan dış etkenlere ve Kırım Tatarlarının kendi aralarındaki siyasî birliğe bağlıdır. Meclis'in Kırım hükûmeti ile olan tecrübesinin de gösterdiği gibi, Meclis ne zaman

Kırım Tatarları arasında sahip olduğu itibar ve siyasî gücü kullanarak Akmescit'teki hükûmete baskı yaptıysa, sonuç almak ancak o zaman mümkün olmuştur. Bu yüzden siyasî birlik ve pragmatik bir yaklaşım Kırım Tatarlarının süratli ve düzenli olarak tarihî anayurtlarına yeniden yerleşme yolunda izleyecekleri stratejinin bir parçası olmaya devam etmelidir.

1 NKVD (sonra KGB) rakamları sürgün edilenlerin sayısını 191.044 olarak vermektedir. Bu yazar Kırım Tatarları arasında yaygınca kabul edilen 220. 000 rakamını kullanacaktır.

2 **CRİMEA**: **A program for the Future in Ukraina** (BM Kırım Entegrasyon ve Kalkınma Programı "KEKP" çerçevesinde Cenevre Katılım Danışma Toplantısı için hazırlanan kitapçık, Nisan 1996, s. 11.).

3 **A.g.e.**, s. 11.

4 Nisan 1995 itibarı ile 239. 515 Kırım Tatarı resmî organlara kendilerini kayıt ettirmişlerdir. Fakat yarımadadaki toplam Kırım Tatarının bunun üzeride olduğu tahmin edilmektedir.

5 Kırım Tatarları yeniden yerleşim süreci boyunca Ukrayna'nın toprak bütünlüğü içerisinde hareket etmek istediğini belirtmesine rağmen bu konu Kiev'deki Rusya yanlısı ve Ukrayna'daki Ruslaşmış Ukrainler tarafından sürekli olarak gündeme getirilmektedir. Bu yolla Kırım Tatarlarının uzun vadede bir tehdit unsuru olarak algılanması sağlanarak Kiev'in daha Kırım'da Rus unsurlarla işbirliğine gitmesi amaçlanmaktadır.

6 Ukrayna Kuçma'nın Kırım'daki kararlı adımları sonucu Cumhurbaşkanlığı makamını iptal etmiştir. Bu durumda Kırım'daki en yetkili makamlar Kırım Başbakanlığı ve Kırım Parlamentosu Başkanlığıdır.

7 Kırım Parlamentosuna seçilen 14 milletvekilinden 7 tanesi aynı zamanda Meclis üyesidir.

8 "Mustafa Abdülmecid Kırımoğlu'nun III. Kırım Tatar Milli Kurultayı I. Toplantısı'nı Açış Konu|ması" **Emel,** Mayıs-Haziran 1996 s. 6.

9 A.g.y., s. 8-9.

10 **Project Brief and Funding Portfolio** (BM KEKP çerçevesinde Mart 1995'te hazırlanmış çalışma, Kiev) s. 2.

11 Andrew Wilson, **The Crimean Tatars: A Situation Report on the Crimean Tatars** (London: International Alert, 1994) s. 17.

12 Kırım Milliyetler ve Sürgün Edilmiş Halkların İşleri Devlet Komitesi'nin verilerine göre Nisan 1995 itibarı ile şu hizmetler tamamlanmıştır: Elektrik %28. 4, Su %5, Yol %0. 3, Gaz %0. 06 ve Pis Su %0. 0. **Crimea: A Programme For The Future In Ukraine** (BM KEKP çerçevesinde Cenevre Katılım Danışma Toplantısı için hazırlanan kitapçık, Nisan 1996) s. 13. Daha fazla bilgi için, bkz., James Rupert, "Tatars Return to an Inhospitable Home in Crimea", **International Herald Tribune,** 11 Ocak 1996, s. 2.

13 "Official on Steps To Reintegratc Tatars", **Krımskaya Gazeta, 21** Aralık 1995, **FBIS-SOV**'da, 5 Ocak 1996.

14 "Tatars Regaining Lost Ground in Crimea", **Los Angeles Times,** 28 Nisan 1994, s. A-5.

15 A.g.y., s. A-5.

16 **Frankfurter Allgemeine Zeûung**'da çıkan bir makalede "Kırım Tatarlarının güney sahilindeki şehirlere taşınmalarına müsaade edilmediği, bunun yerine Rezerv Bölgelere itilmek istendikleri" belirtilmektedir (İtalikler eklenmiştir). Bkz., "Die verttiebenen Völker kehren zurück: Deutsche und Tataren auf der Krim", **Frankfurter Allgemeine Zeitung**, 16 Mayıs 1994.

17 Günümüzde Kırım Tatarları yanlızca kendilerinin, anne-baba veya büyükbaba-büyükannelerinin Yalta ve Aluşta'da yaşadıklarını belgeleyebildikleri takdirde vize alabilmektedirler. Bkz., "Crimean Official Discusses Resettlement of Tatars", **Holos Ukrayint,** 13 Ocak 1995, **FBIS-SOV**'da, 19 Ocak 1995.

18 Kırım Tatarlarının çoğunluğu Slav yerleşim merkezlerinde yaşamamaktadırlar. Kırım Tatarlarının bir arada yaşamasını savunan bir yorum için, bkz., Aynur Öner, "Sürgünün Ellinci Yılında Kırım Türkleri Paneli", **Emel,** Mayıs-Haziran 1994, s. 7.

19 Dünya Bankası verilerine göre 1995 yılının ilk 9 ayında üretim Kırım'da %21, Ukrayna'da %14 oranında düşüş göstermiştir. Eylül 1995 itibarı ile Kırım'ın enflasyon oranı %235 olarak tespit edilmiş, Ukrayna 1993 yılında hiperenflasyon ve GSMH'da ciddî

düşüşler yaşamıştır. Ukrayna ekonomisinin son durumu için bakınız, Anders Aslund "Eurasia Letter: Ukraine's Turnaround", **Foreign Policy,** Yaz 1995, s. 125-143.

20 **Crimea: A Programme For The Future In Ukraine April 1996** (BM KEKP çerçevesinde Cenevre Katılım Danışma Toplantısı için hazırlanan kitapçık, Nisan 1996), s. 15.

21 Tatars Returning Home After 50 Years", **National Pubic Radio,** 6 Nisan 1996.

22 Bkz. "Budget Monies Set Aside to Assist Crimean Tatar Resettlement", **Krımskaya Gazeta,** 3 Şubat 1995, **FBIS-SOV**'da**,** 10 Şubat 1995.

23 **A.g.y.** Bazı belgeler evlerini bitiremeyen Kırım Tatar ailesi sayısını 25. 000 olarak göstermektedir.

24 James Rupert, "Tatars Return to an Inhospitable Home in Crimea", **International Herald Tribune,** 11 Ocak 1996 s. 2. Kırım demografisinin detayları için, bakınız, Kemal Gafarov, "Sürgünden Dönen Halkların Reentegrasyon Projesi: Kırım Rapora" (T. C. Dışişleri Bakanlığı Slav Ülkeleri Dairesi için hazırlanmış yayınlanmamış rapor).

25 Bu çalışma KEKP tarafından Kırım'da yapılan bir kamuoyu yoklamasına dayandırılmaktadır. Anılan kamuoyu yoklaması 1200 örnekle yapılmış ve Ukrayna-KEKP'na veri sağlamak amacıyla yapılmıştır.

26 Çalışan Kırım Tatarlarının %39'u tam gün çalışmaktadır. a.g.y.

27 A.g.y. Aynı zamanda bkz. Crimea: A Programme For The Future In Ukraine Nisan **1996** s. 14. Kırım Tatarlarının sağlık problemlerini inceleyen bir yazı için bakınız, Ervio Mambet, "Kırım'daki Kırım Tatarlarının Sağlık Problemleri ve İstatistikler" **Emel,** Mart-Nisan 1995 s. 2-5.

28 "Return of a Depotted People", **Forced Migration Monitor,** Eylül 1994 s. 17.

29 Andrew Wilson, **The Crimean Tatars: A Situation Report on tbe Crimean Tatars** (London: International Alert, 1994) s. 19.

30 Joy Aschenbach, Alexander Motyl'den alıntı yapmaktadır. Bkz., "Tug of War in Crimea Reopening Old Wounds", **Los Angeles Times,** 16 Ağustos 1992 s. A-4.

31 Kırım Tatar Millî Meclisi yarımadada Kırım Tatarları adına temsil iddiasında bulunan tek siyasî teşkilat değildir. Fakat Kırım Tatar Millî Meclisi Kırım Tatarları arasında yaygın olarak kabul görüp meşru temsilcileri olarak telakki edilmektedir.

32 "Officials on Steps to Reintegrate Tatars", **Krımskaya Pravtla** 27 Aralık 1995, **FBIS-SOV**'da 5 Ocak 1996.

33 Susan Stewart, "The Tatar Dimension", **RFE/RL Research Report** 13 Mayıs 1994 s. 22-26.

34 "Rehabilitation Plans Outlined", **Krımskaya Pravta,** 30 Aralık 1994, **FBIS-SOV**'da 9 Ocak 1995-Mart 1996 itibarı ile 1 ABD $ 200.000 karbovanets etmektedir. Karbovanets Ukrayna'nın 1992 yılında ruble bölgesinden çıkarılması sonucu geçici olarak çıkardığı bir para birimidir. Ukrayna'daki enflasyon göz önüne alınarak yukarıdaki kur bugün geçerli değildir.

35 Bkz. "Rehabilitation Plans Outlined", **Krımskaya Gazeta,** 27 Aralık 1995, **FBIS-SOV**'da 5 Ocak 1996.

36 Bakınız, "Budget Monies Set Aside to Assist Crimean Tatar Resettlement", **Krımskaya Gazeta** 3 Şubat 1995, **FBIS-SOV**'da 10 Şubat 1995.

37 Organize suç ve cürüm şebekesi üyeleri Kırım Tatarlarından "raket" (haraç) almaya gelmeleri üzerine Kırım Tatarları tepki göstermiş, olaylar büyümüş ve mafya üyelerine ait ev ve işyerleri ateşe verilmiştir. Kırım'da SSCB'nin dağılmasından sonraki en büyük şiddet olayı olarak nitelendirilen olaylar dört insanın yaşamına mal olmuştur. Daha fazla bilgi için, bakınız, "Ukraine, Crimea Grapple With Tatar Violence", **Turkish Daily News,** 27 Haziran 1995.

38 Kırım Başbakanı Arkadiy Fyodoroviç Demidenko ile söyleşi, 19 Mayıs 1996.

39 Susan Stewart, "The Tatar Dimension", **RFE/RL Research Report,** 13 Mayıs 1994, s. 24.

40 A.g.y., s. 24. Kırım Tatarlarının bankası olan İmdat Bankası 1992 yılında kurulmuştur.

41 UNIAR, 20 Mart 1994, **FBIS-SOV**'da**.** 21 Mart 1994.

42 Türk hükûmeti 1994 yılında 1000 konut projesinin inşası için söz vermiştir. Ne var ki günümüze değin Ankara'daki bürokratik engeller, kaynak yetersizliği ve devlet işlerinde sıkça görülen başka beceriksizliklerden ötürü hemen hiç bir ilerleme kaydedilmemiştir. Hattâ bu proje Kırım'da Kırım Tatarları arasında bir alay konusu olmuş, iki yıldan bu yana inşaata başlanamaması büyük bir ayıp olarak değerlendirilmiştir.

43 A. Kırımoğlu'nun Türkiye'ye sitemi için, bkz., "Kırımoğlu'ndan Sitem ve İkaz", **Zaman,** Mayıs 1994.

44 Andrew Wilson, **The Crimean Tatars A Situation Report on the Crimean Tatars** (London: International Alert, 1994) s. 25. Detzkomnats'ın başkanı Osman K. Adamanov şöyle demektedir; "Bizi sürgüne yollayan Ukrayna olmamıştır. Rus ve Özbek yetkililerin sorunlarımıza bu denli kayıtsız kalmalarını anlamakta güçlük çekiyoruz". Bkz. **Holos Ukrayinı,** 13 Ocak 1995, **FBIS-SQV**'da 19 Ocak 1995-Aynı zamanda Birleşmiş Milletler'in Kiev'deki temsilcisi Stephen Browne Kırım Tatarları hususunda "Rusya, Ukrayna ve Özbekistan'ın manevî sorumluluklarının olduğunu" belirtmiştir (İtalikler eklenmiştir).

45 A.g.y.

46 Bakınız, **Overview Of The Programme UNCIDP** (Akmescit'te hazırlanan BM raporu, Ocak 1996) s. 1.

47 Programa katkısı olan ülkelerin detaylı bir dökümü için, bkz., Donor Consultations on CIDP in Geneva (yayınlanmamış BM dökümanı, 2 Nisan 1996)

GAGAVUZELİ

Gagauzların Tarihi / Prof. Dr. Mustafa Argunşah [p.228-244]

PROF. DR. MUSTAFA ARGUNŞAH

Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi /Türkiye

1. Gagauzların Kökeniyle İlgili Görüşler

agauz adına tarihî kaynaklarda ancak 19. yüzyılın başlarında rastlamaktayız. Tabiidir ki, bu Türk halkının tarihini yalnız son iki yüzyıldan ibaret sayamayız. Bu tarihten önce, kendilerine ait yazılı tarihî bilgilerin bulunmaması, hatta diğer milletlerin kaynaklarında da bu halktan bahsedilmemesi onların etnik yapısının ne zaman oluştuğu meselesinde çeşitli görüşlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu küçük halkın tarihini yazabilmek için önce bu görüşleri bir özetlemek gerekir.

a) Gagauzların Bulgar asıllı oldukları görüşü değişik kişiler tarafından uzun zaman savunulmuştur. Osmanlı Devleti'nin milliyet esasına dayanmaması ve onların da Hıristiyan olmaları sebebiyle hep diğer Hıristiyan milletler gibi muamele görmüşlerdir. Bu yüzden de Balkan Yarımadası'nda çok da önemli bir yer tutmayan Gagauzlar Osmanlılar devrinde dinleri ve benzer gelenekleri öne sürülerek bir taraftan Bulgarlar tarafından, kullandıkları Ortodoks kiliseye ait dinî terminolojinin kısmen Rumca olması sebebiyle de Yunanlılar tarafından sahiplenilmek ve temsil edilmek istenmişlerdir. Bunda, uzun asırlar boyunca Bulgaristan'da yaşayan Gagauzların doğu kısmının Bulgar kilisesine, batı kısmının Yunan kilisesine bağlı kalmasının da rolü olmuştur. Bu devirlerde Osmanlıların kendilerine Türk demedikleri gibi, Gagauzlar da kendilerine Türk, dillerine Gagauzca veya Türkçe dememişler, fakat her ikisi de bir yabancıyla karşılaştıklarında "Türkçe anlıyor musun?" diyerek[1] dillerinin Türkçe olduğunu beyan etmişlerdir.

Bulgar tarihçileri İvanov, Zanetov, Zaşuk ve Titorov Gagauzların Bulgar olduklarını ve dillerini kaybetmelerine rağmen dinlerini koruduklarını iddia etmişlerdir.[2] 1864 yılında yayımladığı çalışmasında "Bulgar Gagauzları" ismini kullanan İvanov'a göre, "Bulgaristan'dan Besarabya'ya giden göçmenler arasında çok sayıda Türkçe ve Romence konuşanlar da vardı. Fakat Bulgar Gagauzları olarak isimlendirilenlerin ana dilleri Bulgarca imiş, memleketlerini terk etmeye götüren şartlar burada da etkili olmuş ve Bulgarcanın yerine Türkçenin geçmesine sebep olmuştur". Bu görüşünü daha sonraki çalışmalarında da tekrarlayan İvanov, Gagauzların Bulgar kökenli olduklarına delil olarak, gelenek, görenek ve yaşayış tarzlarının Bulgarlarınkiyle aynılık göstermesini, kendilerinin de itiraf ettiği gibi temiz Bulgar olmalarını, dedelerinin ve babalarının Bulgarca konuştuklarını hatırlamaları göstermektedir.[3]

Gagauzların Bulgar kökenli olduğunu iddia eden Mutafciyev'e göre ise Bulgarlar, Osmanlıların baskı ve zulmü altında zorla dillerini değiştirmeye mecbur kalırken, Deliorman bölgesinde yaşayan Bulgarlar da hem dillerini hem de dinlerini değiştirmek zorunda kalmışlardır.[4] Marinov ise daha da ileri

giderek, bugünkü Bulgaristan'da yaşayan Türklerin ve Gagauzların Türk olmadıklarını, Osmanlıların Kuzey Bulgaristan'ı fethettikten sonra, eski köklü Bulgar nüfusunun bir kısmını imha ettiğini, bir kısmını sürdüğünü, geri kalanları da zorla Türkleştirdiklerini iddia etmiştir. Bu eserde, Gagauzların aslen Türk olmayıp silâh zoruyla Türkleştirildikleri de ileri sürülmüş, hatta Gagauzun Türkçe konuşan Bulgar olduğu tezi işlenmiştir.[5]

Son yıllarda Gagauzlarla ilgili bir kitap yayınlayan İvan Gradeşliev bu çalışmasının başından sonuna kadar Gagauzların Bulgar halkının bir parçası olduğunu, dillerini unutarak Türkçe konuştuklarını ispatlamaya

çalışmıştır.[6] Gradeşliev'in hocası Emil Boev'in de benzer görüşleri vardır.

Âdeta bu iddialara cevap veren Manov'un değerlendirmesine göre, Gagauzlar kendi milliyetlerinde güçlü bir şekilde ısrar etmektedirler. Balkanlarda Gagauz köylerine yerleşen Bulgar aileleri, Gagauzları Bulgarlaştıracakları yerde kendileri Gagauzlaşmışlardır. Hatta Gagauz köylerindeki Bulgar öğretmenler, Bulgarca öğretecekleri yerde, Gagauzların ahlâk ve törelerini de benimseyerek kendileri Türkçe öğrenmişlerdir. Böylece Gagauzlaşan bu Bulgar aileleri, bazı kişilerin Gagauzların kökence Bulgar oldukları, sonradan dillerini unuttukları biçiminde birtakım düşünceler ortaya atmalarına sebep olmuştur. Oysa, gerçekte bu gibiler, Gagauzlarca asimile edilmiş Bulgar aileleridir.[7]

Jireçek de Gagauzlarla Bulgar ve Yunanlıların fiziksel olarak birbirlerine hiç benzemediklerini; Gagauzların ufak tefek, balık etinde, geniş sert kafalı, kısa boyunlu, güçlü kollu, iri bacaklı, kara gözlü, siyah saçlı ve esmer tenli insanlar olduklarını; genç kızların gözlerinde özel bir ateşin parladığını, yaşlı kadınların iri kalçalarına hep beyaz, mavi nakışlı geniş şalvarlar giydiklerini; ancak, şurada burada başka unsurlarla karışmış olanların parlak Bulgar saçlı ya da Yunan profilli olduklarını belirtir.[8]

Miletiç, Gagauzlar arasında yaptığı araştırmalar sonucu onları ikiye ayırır. Bunların bir kısmı kendini Bulgar sayar ve Bulgar kızlarıyla evlenir, ev hayatında, gelenek-görenek ve türkülerinde Bulgarlardan ayırt edilmezler. İkinci grup ise "Asıl Gagauzlar" veya "Sahil Gagauzları"dır. Bunlar kendilerini Bulgarlardan uzak tutarlar ve Yunanlılara daha yakın dururlar.[9]

b) Yunan araştırmacıları Amantos ve Lissof'a göre ise Gagauzların aslı Rumdur. Gagauzların aslen Rum oldukları görüşünü St. Georgescu, Kanitz ve Romen tarihçisi İorga da kabul etmiş ve savunmuşlardır.[10] Georgescu'ya göre Gagauzlar Karamanlıdır. Anadolu'dan, Karaman bölgesinden gelmişler, Grek (Rum) dilini unutarak Türkçe öğrenmişlerdir. Yazar bu tezini güçlendirmek için 1556-1578 yılları arasında İstanbul'da yaşamış olan Stefan Gerlatti'nin yazmış olduğu, "Gagauzlar Grek-Rumdur, Grek dilini unutarak Türkçeyi kabul etmişler." şeklindeki yazısını bir belge olarak sunmuştur.[11] Kullandıkları Ortodoks kilise terimlerinden başka Gagauzlarla ortak hiçbir yönü olmayan Yunanlılar, bu iddialarını ispat için Gagauz kelimesini filolojik yönden açıklamayı da denemişlerdir. Bu tür bir açıklamanın ancak amatör dilciler tarafından yapılabileceğine işaret eden ve gülünç bir faraziye olarak değerlendiren Rus etnolog Moşkof'un Edirne'de oturan bir Yunanlıdan öğrendiğine göre, Yunanlılar Gagauzların adını "Gagavüs" olarak telâffuz ederler ve bunu şöyle açıklarlar: "Gaga" Arnavut soylarından birinin adıdır. Arnavutlar da Yunanlıların yakın akrabasıdır. "Vüs" ise Yunanca

“inek” demektir. Bunun için Yunanlılara göre “Gagauz” adı bir yandan onların tarımla uğraştıklarını, diğer yandan ise Arnavutların akrabası olduklarını göstermektedir.[12]

Oysa, birçok kaynağın belirttiği gibi, uzun asırlar boyunca Bulgar ve Rumlarla birlikte yaşayan Gagauzlar, zaman zaman kendilerini saklamak gereği duymuşlar, bu yüzden de Bulgar veya Rum asıllı olduklarını söylemişler, ezilmemek için kendilerince politika yürütmüşlerdir.

c) Gagauzlarla ilgili bundan sonraki görüşler onların Türk asıllı oldukları etrafındadır. Fakat hangi Türk boyunun bakiyeleri olduğu sorusu hep tartışılmış, farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bunlardan en çok gündeme getirilen ve Türk tarihçilerinin çoğunun da katıldığı görüş, Selçuklu Türklerinin torunları olduklarıdır.

Seyyid Lokman’ın yazdığı Oğuznameyi esas alarak Gagauzların Anadolu Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykâvus’u takip ederek Bizans İmparatoru VIII. Mihail Paleolog’a sığınan Türkler olduğu tezi ilk defa Bulgar tarihçisi Balasçev tarafından ileri sürülmüştür. Balasçev, teorisini Seyyid Lokman Oğuznâmesi ile o devrin Bizans kaynakları üzerine kurmuştur. Balasçev’e göre Gagauzlar, Anadolu Selçuklu Türklerinin torunlarıdır. (Aşağıya bkz.)[13]

Yazıcıoğlu Ali’nin Selçuknâme’sini esas alan Wittek, Gagauzların Anadolu Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykâvus’la birlikte Dobruca’ya yerleşen Selçuklu Türklerinin torunları olduklarını, “Gagauz” adının da Balasçev’in ileri sürdüğü gibi “Keykâvus”tan geldiğini kabul etmektedir.[14] Gagauzların Anadolu’dan geldikleri ve Selçuklu Türklerinden oldukları görüşü Cansızof,[15] Zajaczkowski,[16] Osman Turan,[17] Halil İnalcık,[18] Kemal Karpat[19] ve Faruk Sümer[20] tarafından da kabul edilmektedir.

Bu görüşlere karşı çıkan Claude Cahen, adı geçen teori konusunda birtakım soru işaretlerinin varlığına dikkat çekmektedir: “Yazıcıoğlu da dahil, bizzat Gagauz adı ortaçağa ait hiçbir metinde yer almaz. Eğer o, yeni bir terim ise, bu adı ortaçağa ait bir olaya bağlamak için haklı bir sebep yoktur. (…) Yazıcıoğlu’nun Oğuznamesi’ndeki bütün açıklamaları kendisinden aldığı Selçuklu devri tarihçisi İbn Bîbî, Keykâvus’un İstanbul’a kaçışını açıkça anlatmasına rağmen, Gagauzların ataları olabilecek yarı göçebe birçok Türkün ona refakat ettiğine dair bir izlenim bırakmamaktadır. Onların hepsi, olsa olsa düzenli ordunun zayıf unsurlarıdır.” dedikten sonra modern Gagauz grubunun ortaçağdan sonra ortaya çıkmış bir karışım olduğunu ileri sürer.[21]

d) Birtakım bilim adamları da Gagauzların Karadeniz’in kuzeyinden Balkanlar’a gelerek yerleşen Kuman,

Peçenek ve Oğuzların torunları olduğunu iddia etmektedirler.

Jireçek, Gagauzları Moğol istilâsından sonra Bulgaristan’da yerleşmiş olan Kumanların bakiyeleri sayar.[22] Araştırmacı ayrıca, 60.000 Kumanın (Yazar Kumanların Uzlar/Oğuzlar diye ad taşıdıklarını belirtiyor.) 1066 yılında Tuna’yı geçerek Bulgaristan içinde Ellada’ya kadar dağıldıklarını, bunlardan büyük bir kısmının Bulgar ve Peçeneklerle yaptıkları savaşlar ve salgın hastalıklar sebebiyle öldüklerini, geri kalan kısmının Makedonya’ya yerleştiklerini belirtmektedir.[23] Aynı görüşe katılan Grigoroviç, 1870’te yazdığı bir makalesinde, Gagauzların Kumanların (Polovtilerin) torunları olduğunu, XI-XII. yüzyılda Bulgaristan’a yerleştiklerini ve Hıristiyanlığı da orada kabul ettiklerini ileri sürmektedir.[24]

19. yüzyılın sonlarıyla 20. yüzyılın başlarında yıllarca Gagauzlar arasında dolaşan ve bilimsel çalışmalar yapan Moşkof, Gagauzların Türkleşmiş Bulgar yahut Rum oldukları görüşünün hiçbir bilimsel değeri olmadığını belirtmiş, Kumanlardan veya Türk Oğuzlardan gelmiş olabilecekleri ihtimali üzerinde durmuştur. Fakat yaptığı araştırmalar sonucunda, onların Kumanların değil, Oğuzların soyundan olduğu ve Orhun taraflarından geldikleri görüşünü kabul etmiştir. Ona göre, Gagauzlar, Rus yazılı kaynaklarında Karakalpak adıyla bilinen Uz-Türkler ile diğer Türklerin karışımından oluşan bir halkın torunlarıdır. Bu Uz-Türkler, 1080'de Monomak tarafından yenildikten sonra Rosi nehri boylarında göçebe halkların saldırılarına karşı Rus sınırlarını korumak amacıyla yerleştirilerek sınır muhafızı rolünü üstlenmişlerdir. Moğol istilâsı sırasında bu Karakalpakların bir kısmı Bulgaristan'a gelerek yerleşmişler ve Deliorman yerlilerinin yani Gacalların nüfusu içinde dağılmışlardır.[25]

Zeki Velidi Togan,[26] Akdes Nimet Kurat,[27] Atanas Manov,[28] Müstecip Ülküsal,[29] Hüseyin Namık Orkun,[30] İbrahim Kafesoğlu,[31] Hikmet Tanyu,[32] Mihail Çakır,[33] Kara Şemsi,[34] Menzel[35] ve Cami[36] çok az farklarla Gagauzların Oğuz Türklerinin Balkanlar'daki kalıntıları olduğu görüşündedirler.

Kendi halkının tarihini yazan ilk Gagauz olan başpapaz Mihail Çakır, eserinde Gagauzların kökeniyle ilgili bütün görüşleri değerlendirmiş, onların iddia edildiği gibi Rum ve Bulgar olmadıklarını delilleri ve kendi görüşleriyle birlikte ortaya koymuştur. Onların Anadolu Selçuklularının veya Kumanların soyundan değil, eski Oğuz Türklerinin soyundan olduklarını ileri sürmüştür.[37]

Son zamanlarda Gagauzların kökeni ile ilgili olarak ileri sürülen tezlerden birisi de "Gagauzların İslâmiyet'i kabul etmemek için Orta Asya'dan Avrupa kıtasına kaçmış olan Türklerin torunları olduğu" görüşüdür.[38]

Gagauzların kökeni ile ilgili iddiaları değerlendiren Kowalski, Gagauzları üst üste üç tabakadan oluşan bir maden filizi gibi telâkki etmektedir.[39] Bunlar; kuzeyli bir Türk topluluğunun kalıntıları, Osmanlılardan önce Balkanlar'a giden Selçuklular ve Osmanlı devrinin Türk kolonistleriyle Türkleşmiş unsurlardır.

Gagauz ve Osmanlı Türkçelerini karşılaştırarak sağlam bir biçimde ortaya koyan ve içinde Kıpçakça unsurlar da bulan Kowalski'nin ulaştığı bu sonuç, Gagauzların sadece Karadeniz'in kuzeyinden gelerek Balkan yarımadasının çeşitli bölgelerine yerleşen Peçenek, Oğuz, Kuman ve Karakalpakların torunları değil, XIII. yüzyılda Anadolu'dan göç ederek Balkanlar'da Hıristiyanlığı kabul eden Anadolu Selçuklu Türklerinin de torunları olduğunu ortaya koymaktadır.

Kowalski'yle yakın bir görüş ileri süren Ahmet Bican Ercilasun, Gagauzların Karadeniz'in kuzeyinden göçerek 1065'te Tuna boyunda beliren Uzlar'ın (Oğuzlar) Tuna'yı geçerek Kuzey-Doğu Bulgaristan ve Dobruca bölgesine yerleştiklerini, daha sonra gelen Kuman ve Peçenek Türkleriyle de kısmen karışmakla beraber asıl kütleyi Oğuzların meydana getirdiğini, Bizans'ın etkisiyle de bunların Hıristiyanlaştığını söylemektedir.[40]

Gagauzların Peçenek, Oğuz ve Kumanlarla Anadolu Selçuklularının Balkanlar'da oluşturduğu bir Hıristiyan-Türk karışımından geldikleri görüşü kabul edilebilir. Fakat kolayca anlaşılacağı gibi,

hâkim olan unsur Oğuzlardır. Dilleri incelendiğinde de Gagauzcanın tamamen Oğuz Türkçesinin bir kolu olduğu, kuzeyli unsurların ise önemsenmeyecek kadar az olduğu görülmektedir.

2. Gagauz Adıyla İlgili Görüşler

Gagauz tarihini ve kökenini açıklamada halkın adının nereden geldiği konusu da önemli bir rol oynamaktadır. Burada tarihî araştırma ile etimolojik çalışmalar bir noktada buluşmuş, halkın tarihini tespit etmek için önce adının açıklanması gerekliliği ortaya çıkmıştır.

Daha önce de izah ettiğimiz gibi, Balasçev, Gagauzların adlarını Selçuklu Sultanı II. İzeddin Keykâvus'tan aldıklarını kabul etmektedir. XIV ve XV. yüzyıldaki Dobruca diyalektinde k-'nin g- gibi telâffuz edildiğine

işaret eden Balasçev, Gagauz adının Keykâvus'tan geldiği görüşündedir.[41] Bu görüş Wittek[42] Zajaczkowski,[43] Karpat,[44] İnalcık,[45] Turan[46] ve Sümer[47] tarafından da kabul edilmiştir.

Togan[48] Gagauz adının "kaka+uz" veya "aga+uz"dan gelebileceğini ileri sürerken, Orkun,[49] Cami,[50] Barkan,[51] Nayır[52] ve Mladenov[53] bu kelimenin "Gök-Uz/Oğuz" kelimesinden gelmiş olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadırlar.

Kafalı'ya göre Slav dillerinde ilk hecede 'ö' sesi olmadığı için bu ses 'o'ya döner. Rusçada 'o' sesi de 'a' olarak telâffuz edildiğinden Gök-Oğuz kelimesi Gag-o(ğ)uz olarak söylenmiştir.[54] Aynı görüşleri destekleyen Azeri araştırmacı Güllü Yoloğlu "Slavyan dillerinde hususiyle de gagouzların ilk kayda alındıkları kaynakların yazıldığı Rus dilinde vurgusuz 'o' 'a' gibi söylenir: ona-ana, okno-akno, tolkovıy-talkovıy vs. 'Gagouz' etnonimi ruslar ve başka halklar tarafından konuşmada 'gagauz' olarak söylendiğinden günümüze de bu şekilde gelmiştir" demektedir.[55]

Vecihe Hatipoğlu, "Gagauz" kelimesi hakkındaki görüşünü şöyle açıklamaktadır: "Gagauz" adının sonundaki bölüm "Oğuz" kelimesinden değil de "Guz" kelimesinden gelmiş olabilir: "Yağız, Yavuz" kelimelerinde olduğu gibi. Kelimenin başındaki bölüm ise "Kara/gara" olabilir. Bu durumda kelime "gara-guz"olur. "r" dolayısıyla bir metatez olayı düşünülebilir.[56]

Manov, Gagauz kelimesinin izahı hususunda Moşkof ve Dimitrov'un görüşlerine başvurur. Moşkof, "Gaga" kelimesinin Oğuzlara mensup hususi bir kabile mânâsını ifade ettiğini söyler. Dimitrov ise, bu kelimenin Sanskritçe "nesil" mânâsına gelen ga veya ikiye katlanmış gagu kelimelerinden gelebileceğini belirtir ve "Gagauz, Uzların torunları demektir", der.[57]Manov'a göre Gagauz kelimesindeki 'Ga' veya 'Gaga' Oğuz halklarından birine bağlı bir kabile adı değil, yalnız bir unvandır ki Kapa-kalpakların Hıristiyanlaştırıldıkları zamanın başlarında verilmiştir. Bunlar, bilindiği gibi, Rus bozkırlarının sınır bekçiliğini yaparlar, 'Kalauz-Kılavuz-Sınır bekçisi' adını taşırlardı. Daha sonraları Oğuzlardan ya da Türklerden Hıristiyanlığı kabul eden herhangi bir kimseye de bu ad verilmiştir ki, "Ortodoks Hıristiyan Oğuz" anlamına gelmektedir. Dolayısıyla Gagauz, yalnızca Türk Oğuz kavminden olan Hıristiyandır.[58]

Gagauz adının Wittek'in söylediği gibi Keykâvus'tan gelebilmesi için iki ihtimal üzerinde duran Ercilasun'un görüşleri şöyledir:

1. Kontaminasyon yoluyla. Buna göre “Keykâvus” ile “Uz” kelimeleri birbirlerine karşılıklı olarak tesir etmişlerdir; böylece “Gagauz” sözü ortaya çıkmıştır.

2. “Keykâvus’un Uzları” anlamındaki “Keykâvus Uzı” isim tamlamasında arka arkaya gelen ve birbirine benzeyen “-uz-” ses gruplarından biri düşmüş (hece düşmesi=haplology) ve “Gagauz” sözü meydana gelmiştir. Dil bilimi açısından imkânsız görünmemekle beraber bu açıklamaların izaha muhtaç yanı, Keykâvus’taki y’nin kaybolması ve ön damak (ince) k’lerinin arka damak (kalın) g’sına dönmüş olması keyfiyetidir.

Gagauz kelimesiyle ilgili farklı bir açıklama getiren Ercilasun, “kak” kelimesinin ve türevlerinin tarihî Türk lehçelerinde “boş ve kuru” ile ilgili anlamları üzerinde durur. Ercilasun’un görüşleri şunlardır: “Anadolu ağızlarında “kuru yemiş” ve Balkanlar’da “kuru, esmer kimse” anlamlarında bulduğumuz gaga sözü de bizce aynı kelime ailesiyle ilgilidir. “Boş ağaç” anlamından alan Kıpçak Türklerinin bir başka adı da yine “boş ve kuru” anlamıyla ilgili olarak gaga olmalıdır. Gaga ile Kıpçak’ı birleştirirken sadece anlam birliğinden hareket etmiyoruz. Gaga kelimesini bir başka etnik isimde de buluyoruz: Gagavan. Gagavan, Kıpçak asıllı olan Meshet Türklerinin Posof ve Ardahan’da oturan kollarına Karslıların verdiği isimdir. İşte bu verilerden hareket ederek Gagavan ve Gaga kelimelerinin Kıpçak Türklerine verilen bir isim olduğunu tahmin ediyoruz. Buna göre Gagauz da “Kıpçak Oğuz” demektir. Burada, “Kıpçak ülkesinden gelen Oğuzlar” anlamı düşünülebileceği gibi uzların Kıpçaklarla karışmasından dolayı “Gaga+Uz” sözünün çıktığı da düşünülebilir. Gagauzlar üzerinde çalışan pek çok araştırıcı, onları esas itibarıyla Oğuz saymakla beraber, Kıpçaklarla da karışmış olduklarını kabul ederler. Gagauzların ağızları üzerinde duran Kowalski de hâkim unsur olarak Oğuz özelliklerini bulmakla birlikte Kuzey Türkçesi (Kıpçak) özelliklerini de tespit etmektedir. Bizim üzerinde çalıştığımız Gagavan denilen Ardahan-Posof yerlileri (Meshet Türkleri) ağzı ile Gagauzların ağzı arasında da, neredeyse iki ağzı aynı saydıracak ölçüde benzerlikler vardır. “Gaga” kelimesini “Kıpçak”la birleştirmediğimiz takdirde “Gagauz”a “kuru, esmer Oğuz” anlamını verebiliriz.[59]

Gagauz araştırmacı Diyonis Tanasoğlu ise bu adın “Hak-Oğuz”dan geldiği görüşünü ileri sürmektedir. Bu görüşü kendisinden önce N. Baskakov ve Halil Köroğlu da ileri sürmüşlerdir. Tanasoğlu konu ile ilgili olarak; “Oğuzlardan Selçuk Bey’in oğulları kabul etmiş İslâm dinini Araplardan, bir payı da kabul etmemiş. Kendisine “Biz Hak Oğuzuz, biz dönmeyiz” demiş. Çıkmış Orta Asya’dan da gitmiş Tuna deresine, Gagouz düzülmüş Haka-Oğuz’dan.” demektedir.[60]

Th. Menzel’e göre Gagauz’daki “Auz”, “Oğuz” kelimesinin kısaltılmış şeklidir: Gag (geg, gök kelimesine muadil olmalı) kelimesi ise, kabilenin ikinci derecede bir kolunu belirtmiş olmalıdır.[61]

Çakır’ın nakline göre Radloff “Gagauz” kelimesinin etimolojisini şöyle yapmaktadır: “Ağuz” veya “Oğuz-uz” kelimelerine Uzlarda ihtimal bir kabile anlamı ihtiva eden ga veya gaga eki getirilmiştir. Böylece Gagauz kelimesinin meydana geldiğini kabul eden Radloff, Oğuz-Uz boylarından birinin “gaga”, “gagu”, “gogu” adını taşıdığı kanaatindedir.[62]

Dimitrov, Gagauz adıyla ilgili olarak sunulmuş 18 farklı görüşü kabul etmiş ve "Gagauzlar sadece Uzi, Guzi, Oguzi, Uzeni, Tonguzi vs. değil, Özbeklerin de torunlarıdır, çünkü "Uzi, Oguzi, Guzi ve Uzbek" aynı etnik gruba ve aynı dile aittirler." demektedir.[63]

Gagauzolog Pokrosvkaya ise son çalışmasında Gagauz kelimesinin bir Oğuz kavmi olan "Hanga-guz" (~ kanga-guz) yani "guz Hanga (~ Kanga)"dan meydana geldiğini anlatmakta ve bunu şöyle açıklamaktadır: Eski İran dilinde Kangha, Çince kangyuy "su, nehir, kanal, delta" anlamlarına geliyordu. Kanga-guzlar coğrafi olarak yaklaşık Gorguz Gölü (Balhaş) ile Aral Denizi arasında yaşıyorlardı ve şimdiki Gagauzların atasıydılar. Orta Çağ'daki "kanga-guz" adı ile şimdiki "Gagauz" adını kıyasladığımız zaman XII. asırdan bu tarafa dikkati çekecek kadar konsonant değişiklikleri olduğunu görürüz. İlk önce k-sesi g-sesine değişti. Buradan anlaşılıyor ki, Hint-İran kelimesi olan "kanga" sesli varyantında "ganga" olur. Gagauz dilinin ses kurallarına da uyan -k,-g seslerinden önce -n- sesinin gelmesi doğaldır. -n- sesinin zayıf olması onun gittikçe yok olmasına yol açmıştır: kanga > gaga. İkinci unsurda -guz, -g- sesi ilkönce intervokal duruma düşerek dudak -diş -v-'ye geçti. Gagauzlarda önce bu ad "Gagavuz" olarak tanındı. Gagauz dilinde, diğer Türk dillerinden farklı olarak dayanıksız -v- düşmüştür. (Gagauzcada v harfinin düşmesi doğaldır. Meselâ: kaun kavun, tauk tavuk). Böylece kanga-guz gagavuz gagauz oldu.[64]

Konya ve Karaman yöresinden göçerek Dobruca'ya yerleşen Gagauzların adının "Keykâvus"tan gelebileceği iddiaları, Gagauzların baştaki k- harfini g- gibi telâffuz etmedikleri,[65] bugünkü Gagauz Türkçesinde kelime başı k- seslerinin devam ettiği göz önüne alınırsa doğru değildir. Kelimenin "Hak-Oğuz"dan gelmiş olabileceği iddiası ise, dayandığı tarih tezinin gerçeklere uymaması yanında, Arapça asıllı "Hak" kelimesinin 11. yüzyılda yazılmış Divanu Lûgati't-Türk'te bile bulunmaması sebebiyle doğru değildir. Yukarıda sayılan açıklamaların büyük çoğunluğunun da birleştiği gibi, "Gagauz" kelimesinin sonundaki "Uz" Oğuz kelimesinin kısaltılmış şeklidir. Kelimenin başındaki "gaga"ya gelince, bunun "Kara, Kaga, Kanga, Gaga, Hak ve Gök" kelimelerinden gelmiş olabileceği üzerinde durulmuşsa da kesin bir karara varmak mümkün değildir.

Burada kısa da olsa Surguçlardan da bahsetmek gerekir. Rus etnologu Moşkof'a göre Trakya'da yaşayan Gagauzlara Gagauz adı yanında Surguç da denilirdi.[66] Bunların merkezi Havsa (Hapsa)'dır. Ancak, bu insanlara Gagauz adının ne zaman, kimler tarafından ve niçin verildiği belli değildir.

Gagauz adının ne zaman kullanılmaya başlandığı konusunda Osmanlı kaynaklarında bilgi yoktur. Bizans kaynakları ise, Gagauzlar için "Türkçe konuşan Elenler" tabirini kullanmıştır.[67]Gagauz adına ilk defa Rus kaynaklarında 1817 tarihli Rus nüfus sayımındaki bir "Katagrafya"da rastlanmıştır.[68] Tespitlerimize göre, Osmanlı sahasında Gagauzlardan ilk defa Teodor Kasap 1876 tarihinde Hayal gazetesindeki makalesinde bahsetmiştir.[69]

Tarih

Gagauzların tarihini yalnız Selçuklulara veya tek başına kuzeyden gelerek Kuzey-Doğu Bulgaristan'la Balkanlar'ın çeşitli bölgelerine yerleşmiş Oğuz, Peçenek ve Kuman Türklerine bağlamanın doğru olamayacağını, bu coğrafyaya 10-13. yüzyıllar arasında yüz binlerce kişilik Türk

göçünün olduğunu, bunların büyük bölümünün Slavlaşarak Türklüklerini kaybettiklerini, bir kısmının Hıristiyanlaşmasına rağmen dilleri sayesinde millî kimliklerini koruyabildiklerini düşünüyoruz. Bu yüzden de Gagauzları, yukarıda isimlerini saydığımız Türk kütlelerinin üst üste oluşturduğu Oğuz ağırlıklı bir katman olarak görüyoruz. Dili vazgeçilmez bir ölçü olarak kabul edersek, Gagauz ağızları üzerinde yapılan araştırmalar az sayıda yer alan Kıpçakça unsurların da böyle izah edilebileceğini göstermektedir.

Öncelikle Karadeniz'in kuzeyinden gelerek bu coğrafyaya yerleşen Türkler üzerinde durmak gerekir. Hazarların doğu ticaret yollarının emniyetinin tehlikeye düşmesi üzerine kurulan Oğuz-Hazar ittifakının baskısına dayanamayan Peçenekler, 860-880 yılları arasında Don-Kuban havalisine gelmişlerdir. Peçeneklerin ileri hareketleri tek kalmamış ve Peçenekleri Oğuzlar, onları da Kıpçaklar takip etmişlerdir. Karadeniz'in kuzeyine gelerek Don nehrinden Tuna'ya kadar uzanan bozkırları baştan başa işgal edip Kiev Rusyası ile komşu olan Peçenekler 948 yılında Kiev'i kuşatarak Knez Svyatoslav'ı öldürdüler.[70]

Peçeneklerin bu sahada bulunmaları ve Ruslarla düşman olmaları Rusların Karadeniz'e inmelerine engel oluyordu. Bu durum Peçeneklerin Bizansa dost olmala-

rını sağladı. Böylece Bizans-Peçenek dostluğu başlamış oldu. Bizansla dost olan Peçenekler doğudan huzurlu değillerdi. Zira Oğuzlar Peçeneklerin doğu cephesine hücumlarını arttırıyorlardı. Oğuz baskısı altında kalan Peçenekler 11. yüzyılın ilk yarısında Besarabya'ya indiler.[71]

Bir yandan Oğuz kütlelerinin, diğer yandan Rusların baskısı neticesinde Peçenek reisleri arasında anlaşmazlık çıktı. 1048 yılında Belçeroğlu Kegen 20.000 Peçenek ile Kagan Turak'a karşı ayaklandı. Bizans İmparatoru'na sığınmaya karar veren Kegen, Bizans'a sığındı. Kegen ve beraberindekiler Hıristiyanlığı kabul ettiler. Kegen'e Tuna boyunda üç kale ve bir kısım arazi veren Monomach, aynı zamanda Kegen'in vaftiz babalığını da yaptı.[72] Bizans İmparatoru'ndan Kegen'in iadesini isteyen Turak, isteğinin reddedilmesi üzerine kendine bağlı kuvvetlerle Tuna'yı geçerek Bizans ülkesini yağmalamaya başladı. Fakat, çıkan salgın hastalık ve Kegen'in durumu iyi değerlendirmesi sonucu Turak'a bağlı kuvvetler yenildiler. 140 Peçenek büyüğü ile Turak İstanbul'a getirilerek Hıristiyan edildiler.[73] Esir edilen Peçeneklerin bir kısmı Sofya-Niş arasındaki ovalık bölgelere, diğer bir kısmı ise Kuzey Makedonya'nın değişik bölgelerine yerleştirildiler.[74] Sofya-Niş arasına yerleştirilen Peçenekler, birkaç defa Bizans'a baş kaldırdılarsa da başarılı olamadılar ve 29 Nisan 1091'de yapılan Lebunium Savaşı'nda yenilen Peçenekler askerî güç olmaktan çıktılar. Bu olay Kostantiniye halkı tarafından "Skitler Mayısı görmeden bir gün evvel mahvoldular…"[75] şeklinde ifade edilmiştir. Bakiyeleri Balkanlar'ın çeşitli bölgelerine dağıldılar.[76]

Rus kaynaklarının "Torki", Bizans kaynaklarının "Uz" adını verdikleri Oğuzlar, 860-870 yılları arasında Peçenekleri Volga nehrinin ötesine atarak o mıntıkayı işgal etmiş ve daha sonra da batıya gelmişlerdi. Kıpçak baskısı sebebiyle ileri hareketlerine devam eden Oğuzlar, Rus ülkesini rahatsız etmeye başlamışlar ve Rus knezlerinin ortak hareketleri sonucu 1060 yılında daha da batıya, Tuna istikametine doğru ilerleyerek 1064 yılında Tuna'yı geçmişlerdir.

Manov konu ile ilgili olarak Yunan tarihçisi Paparigopula'dan naklen şu bilgiyi vermektedir:

“1065 senesinde, Tuna’nın kuzey yörelerinde Uzlar ya da Oğuzlar adını taşıyan başka bir Türk ulusu ortaya çıkmıştır. Bu barbarlar Sikilitsi’ye göre 600.000, Zanora’ya göre 60.000 kişiden oluşup sayısız, her türlü kayıklarla Tuna ırmağını geçmiş ve orada bulunan, kendilerini geçirtmemek isteyen Bulgar ve Yunanlılardan oluşan ordu güçlerini dağıtarak bütün Bulgar boşluklarına dağılmışlardır. Bunların bir bölümü Selanik ve Ellada’ya dek ilerleyerek yolları üstüne gelen her şeyi yağmalamışlar, dönüşte kışın şiddetinden yağma ettikleri şeyleri fırlatarak, acınacak bir duruma düşmüşlerdir. Ama daha büyük bir bölümü oluşturan ötekiler Bulgaristan’daki egemenliklerini korumuşlar, oradan Trakya ve Makedonya’yı yağma etmişlerdir. İmparator kendilerine armağanlar vererek bunlara karşı yürümek zorunda kalmıştır. Ancak, o sıralarda ordu pek yoksulmuş. O denli ki, ondan 60 yıl öncesine kadar İstanbul’dan çeşitli düşmanlara karşı sürekli harekete geçen kalabalık bir orduya karşılık, Konstantin Duka bu sefer Uzlara karşı ancak 150 kişiyle çıkabilmiş. Ama, talihin bir lütfu olmak üzere henüz sefere çıkan, Hirovakhi (Selanik yakınında) mevkiine doğru yaklaşan bu küçük ordu, müthiş düşmanın açlıktan ve veba hastalığından yok olduğunu, Peçeneklerle Bulgarların saldırısına uğradığını haber almıştır.”[77]

Bu felâketten kurtulan Oğuzların bir kısmı Bizans idaresi altına girmeyi kabul etmiş, “Bizanslılar tarafından memleketin muhtelif yerlerinde, bilhassa Makedonya’da iskân edilmiş ve Bizans ordusuna daha çok “Uz” alınmıştır.[78] Bizans İmparatorluğu bu Türk kitlelerinden “Türkopol” adı verilen askerî kıtalar oluşturmuş ve bunları kendi ülke savunmasında kullanmıştır. Bunların en çok bilineni 1071 yılında Malazgirt Savaşı’nda Selçuklulara karşı Bizans ordusunda bulunan Türk askerleridir.

Oğuzların bir kısmı ise geriye dönerek Rusya’ya sığınmış, onların sınır muhafızlığını yapmışlardır. Ruslar tarafından Hıristiyanlaştırılan bu Oğuzlar, 1223 yılında Ruslarla Kıpçaklardan müteşekkil ordunun Moğollar tarafından imhası üzerine kitle halinde göç etmeye mecbur kalarak ikinci defa Tuna’yı geçmiş ve Dobruca’ya yerleşmişlerdir. Bütün bunlar Oğuz hareketinin Balkan tarihi ve etnografyası üzerinde derin izler bıraktığını göstermektedir.[79]

Oğuzları Tuna ötesine atarak Karadeniz’in kuzeyindeki bozkırlara (Deşt-i Kıpçak) hakim olan Kıpçaklar, 31 Mayıs 1233 tarihinde Kalka nehri boyunda yapılan savaşta Moğollar tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldılar.[80]

1237-1238 yıllarında Rusya’nın büyük bir bölümünü hakimiyeti altına alan Moğollar 1239’da ikinci defa Kıpçaklarla savaşarak onların Karadeniz’in kuzeyindeki hakimiyetlerine son verdiler. Kıpçakların büyük bir kısmı, 40.000 Kıpçak atlısı Macaristan’a sığındılar ve Hıristiyanlığı kabul ettiler. Diğer bir kısmı ise Balkanlar’ın çeşitli bölgelerine dağıldılar.[81]

Daha önce Karadeniz’in kuzeyinden gelen Türk kavimleri; Peçenek, Oğuz ve Kıpçaklar tarafından mekân tutulan Balkanlar’a, 13. yüzyılın ikinci yarısında Anado-

lu Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykâvus ile gelen Türkler de yerleştiler.

Halkın hoşnutsuzluğu ve Moğol baskısı sonucu önce Antalya’ya gelen Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykâvus, 1261 (Hicri 659) kışında maiyeti ile birlikte kadırgalara binip İstanbul’a gelerek zamanın Bizans İmparatoru VIII. Mihail Paleolog’a sığındı. İbni Bîbî’nin ifadesine göre, İmparator Fasiliyus bunları büyük bir hürmet ve saygı ile karşılamıştır.[82] Bizans ülkesine sığınan II. İzzeddin

Keykâvus Ali Bahadır'ı yanına alarak imparatora gitmiştir. Olayların bundan sonraki bölümü Yazıcıoğlu Ali'nin Selçukname'sinde şöyle geçmektedir: "Biz Türk taifesiyiz. Daima şehirde duramayız, dışarıda bize yer ve yurt olsa, Anadolu'dan bize bağlı Türk evlerini getirip orada yaylasak ve kışlasak, dediler. Fasiliyus, Dobruca ilini, ki iyi (…) tendürüst, suyu ve havası güzel av yerleridir, onlara yurt verdi. Anadolu'daki kendilerine bağlı Türk obalarına el altından haber ettiler. Kışlak bahanesiyle İznik'e inip az zamanda Üsküdar'dan çok Türk evi göçtü. Merhum, mağfur Sarı Saltuk onlarla birlikte geçti. Çokluk zaman Dobruca ilinde iki üç pare Müslüman şehri ve otuz kırk bölük Türk obaları var idi. Fasiliyus'un düşmanlarına cevap edip kahrederlerdi."[83]

İmparatorun Türkleri Dobruca'ya yerleştirmesinin sebebi, Tırnova'daki Bulgar çarı Konstantin Tikh'in emellerine karşı koymak ve Bulgar sınırını emniyet altına almak için Selçuklu Türklerinden faydalanmaktır. Selçuklu Türklerinin Dobruca bölgesine yerleşmeleri daha önce bu bölgede mevcut olan Türk varlığını da güçlendirmiştir.

Ancak çok geçmeden İstanbul'da kalan sultan ve on iki bin taraftarı İmparator Mihail Paleolog'u devirip iktidarı ele geçirmeye çalışmakla suçlanmış, bunu bahane eden imparator Selçuklu emirlerinden Ali Bahadır'ı öldürtmüş, imrahor Uğurlu Bey'in gözlerine mil çektirmiş ve bu arada Sultan II. İzzeddin Keykâvus'u hapsettirmiş, kız kardeşi olan karısını ve iki oğlunu da İstanbul'da kendi evinde tutmuştur.

İşte, Dobruca havalisinde yerleşen bu Türkler İzzeddin Keykâvus'u takip ederek Sarı Saltık'la birlikte Kırım'a gittiler. Bu durum Oğuzname'de, "Dobruca Türklerini Sarı Saltık ile Deşt-i Kıpçak'a iletip Solcad ve Soldak'ı (Sudak) sultana tımar ve Türklere yer ve yurt verdi…" diye anlatılmaktadır.[84]

II. İzzeddin Keykâvus'un 1278 yılında Kırım'da ölmesinden sonra Türklerin durumunu Yazıcıoğlu Ali şöyle anlatmaktadır: "Sultan Mes'ud'u saltanat tahtına geçirdiler. Ve Oğuz töresince önünde üç (kere) yükündüler. Ve sayısız dinar getirip saçı saçtılar ve bir müddet daha Kırım ve Suğdak havalisinde Berke Han katında zaman geçirirlerdi. Berke Han onları kadim yer ve yurtlarına göndermek ümidiyle eğler idi. Bir vakit biz denizden geçeriz, gideriz, diye elbette destur dilediler ve birlikte giden göçer ilin koyunlu ve davarlılarını merhum Sarı Saltık, Berke Han hükmüyle göçürüp karadan geri yurtlarına Dobruca iline getirdi." 680 (M.1281). Bu Türkmenler Sarı Saltık ölünceye kadar Dobruca'da kaldılar. Ne var ki, "O tarihte Rum ilinde Dobruca vilayetinde duran Müslümanlar Halil Ece ile göçüp gemiyle Karasi iline göçtüler. Zira Anadolu'da fetret olup ahbar münkatı olduydu ve Rum ilinde Ulgar beğleri huruc edip Fasiliyus üzerine müstevli olup Rum ilinin ekserisini almışlardı. O sebepten onlardan üşenip göçüp Anadolu'ya geçtiler…" Halil Ece ile birlikte göçüp Anadolu'ya geçen bu Türkmenler Karasi Bey tarafından Karasi havalisine yerleştirilmişlerdir. Bu sebeple beyliğin nüfusu artmıştır.[85] "Rum ilinde kalanların soyu Sarı Saltık'ın ölümünden sonra "mürted ve ahriyan" oldular.[86]

Peçenek, Oğuz, Kıpçak ve Selçuklu Türkleri tarafından tamamen Türk bölgesi haline getirilmiş olan Dobruca bir devletin kurulabilmesi için en uygun mıntıka idi. Zira, Bizans çok zayıf, Altın Ordu çok uzakta idi ve her iki devlet de bölgeyi kontrol edemiyorlardı. Hıristiyanlaşmış bir Türk ailesinden gelen Balık bu durumdan faydalanarak bölgede bir Oğuz (Gagauz) devleti kurdu. Devletin başkenti Balçık (Karvuna) şehri idi. Resmî dini ise Hıristiyanlık idi.[87]

Balık doğrudan doğruya Bulgar çarları ile siyasî ilişkilerde bulunduğu gibi Bizans İmparatorları, Tatarlar ve Venediklilerle de ticaret antlaşması yapmıştır. 1346 yılında İstanbul'da çıkan bir kargaşada Çariçe Anna (Anne de Savoie) bir elçi göndererek Balık'tan yardım istemiş; o da kardeşleri Theodor ve Dobrotiç kumandasında bin atlı göndererek imparatoriçenin isteğini yerine getirmiştir.[88] Onlar Kantakuzen tarafından alınan bütün kale ve kasabaları geri almak ve Anna'ya vermek için savaşmış ve bunda da başarılı olmuşlardır. Çariçe Anna bu olaydan sonra Dobrotiç'i büyük ikram ve şanla kabul etmiş, onu Apokofhas'ın kızı ile evlendirerek Rumların üzerine general yapmıştır.

Balık'ın 1357 yılında ölümünden sonra yerine kardeşi Dobrotiç geçmiştir.[89]Bizanslılarla ailevi bağlarından dolayı "Despot"[90] unvanı verilen Dobrotiç devrinde devlet güçlenmiştir. Selçukluların donanmasına varis olan beyin Karadeniz'de güçlü bir donanması ve korsan gemileri vardı. Gagauz devletinin merkezi evvelce Varna idi. Emmona yani şimdiki Emine Burnu bölgesi ile Misivri yanında Kozyak kaleleri de Dobrotiç'e aitti. Kendi

idaresindeki yerleri Bulgar Kilisesinden ayırıp İstanbul Patrikliği'ne bağlamıştı. Karadeniz'de kolonileri olan Cenevizlilerle de çok çarpışmıştı.[91]

Daha önce "İskit Yurdu" diye anılan bu bölge Dobrotiç'in hâkim olmasından sonra onun adına izafeten "Dobrotiç Yurdu" diye anılmaya başlamış ve Türkçeye "Dobruca" olarak geçmiştir.[92] Dobrotiç'in ölümünden sonra yerine Yanko (İvanko) geçer (1386). Anası bir Rum olan Yanko, kendi adına paralar bastırmış, çeşitli devletlerle de ticaret antlaşmaları yapmıştır.[93] Bu Oğuz Devleti'nin al zemin üzerinde resmedilmiş beyaz bir horoz resmî bulunan bayrağı vardı.

Sultan Yıldırım Beyazıt'ın akınları neticesi 1389 yılında bu küçük Oğuz devleti Osmanlı hakimiyeti altına girmiş, böylece 1263'te İstanbul Patrikhanesi'ne bağlı olarak bağımsız bir ekzarhlık halinde kurulan bağımsız Oğuz devleti de ortadan kalkmıştır. Halkın bir kısmı Müslüman olmuş, bir kısmı da Hıristiyan olarak kalmışlardır.[94]

İstanbul'un fethinden sonra Dobruca bölgesindeki Gagauzlar Ortodoks Bizans kilisesinin etki sahasında olmaktan dolayı Ortodoks oldular. Bizans kiliselerinin papaz sınıfını Rumlar oluşturuyorlar ve bunlar da bölgeyi Helenistik bir karaktere büründürmeye çalışıyorlardı. Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u fethettikten sonra, milliyetlerine bakmaksızın bütün Ortodoksların başı olarak Fener Rum Patrikhanesi'ni tanımış, patriğe dinî yetkiler yanında birtakım idarî yetkiler de vermiştir. Helenistik kuşatma bütün Balkan milletleri gibi Gagauzları da etkilemiştir. Kendi millî kiliselerini kuramamış olan Gagauzlar, alfabelerinin yokluğu, ana dillerinde yazılmış kitapların olmayışı gibi sebeplerle Grek alfabesini kullanmışlardır. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Yunan ve Bulgarların bağımsızlık mücadeleleri daha önce Katolik-Ortodoks Kiliseleri arasındaki mücadele bir Rum-Bulgar kilise savaşına dönüşmüştür. Dinî olmaktan çok millî ve politik amaçlı bu savaş sonunda 1870 yılında Bulgarlar da bir kilise kurmuş ve Rumların kültürel baskılarından kurtulmaya çalışmışlar. 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başlarında Besarabya'ya göç eden Gagauzlar burada Bulgar kilisesinin nüfuz sahasında bulunmuşlar, kilisenin sürekli Bulgarlaştırma politikasıyla karşı karşıya kalmışlardır.[95]

Osmanlılar tarafından düzenlenen defterlerde Gagauz adı kullanılmamıştır. Bu kaynaklar araştırıldığında, Slav ön adlarının yanında Türkçe soyadlarını kullanan Gagauzlar tespit

edilebilmektedir. Fakat bu dönemlerle ilgili çalışmalar birkaç öğrenci tezi ve Ahmet Cebeci'nin çalışmalarıyla sınırlıdır. Cebeci, Ankara'daki Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü'ne bağlı "Kuyud-ı Kadime" bölümünde yer alan Silistre sancağına ait 561 numaralı vakıf defteri ile 83 ve 86 numaralı mufassal defterlerde Gagauzlarla ilgili bilgi ve belgeler bulunmaktadır. Mesela 83 numaralı Silistre mufassalından öğrendiğimize göre, 1597-98 (H. 1006) yılında Silistre'nin Dobruca yöresinde bulunan merkeze bağlı Durbalı ve Sarı Mahmut köylerinde Gagauz ailelerin Müslüman Türklerle karışık olarak yaşamaktadır. Bilgiler arasında Dobruca bölgesinde bazı şehir, köy ve kasabalarda Müslüman Türklerle Hıristiyan Gagauzlar ve diğer ecnebi milletlerin birlikte yaşadıkları, fakat bunların ayrı mahallelerde oturdukları da bulunmaktadır. 14. yüzyılda kurulan Gagauz Devleti'nin başkenti olan Balçık'ta adı geçen deftere göre, tespit edilmektedir. Aynı kayıtlarda, Varna kazasının Sulucadere-Yeniceköy'de 162, Pazarcık'ta 14, Hergele Geçidi köyünde 65, Yörük Kulfal'da 42, Seydi Hoca'da 3, Üçorman'da 2, Avpınarı'nda 13, Göynükpınarı'nda 23, Çavuşköy'de 44 ve Kapaklı köyünde 34 hane Gagauz tespit edilebilmektedir. Varna şehri 561 numaralı vakıf defterine göre bunlar vergisini Sultan Selim ve Piri Mehmet Paşa vakıflarına vermektedirler. Varna merkezinde, 9 Gagauz mahallesi (582 hane), 2 Rum mahallesi (120 hane), 6 Müslüman Türk mahallesi (410 hane), 1 Kıpti mahallesi (31 hane) görülmektedir. Toplam hane sayısı 1143, mücerred 680, toplam vergi nüfusu da 1823'tür.[96]

Osmanlı devrinde Kuzey Bulgaristan'da yaşayan Gagauzların tarihi için paha biçilmez bir kaynak olan arşiv belgeleri ve defterler henüz incelenmediği için bu dönem karanlık olarak kalmaya devam edecektir. Osmanlı kaynaklarının Gagauzları ayrı olarak göstermeyip gayrımüslim nüfus içinde sayması da Gagauzlar hakkındaki çalışmaları zorlaştırmaktadır. 9. yüzyıl Osmanlı kaynaklarında da doğrudan Gagauzlardan bahsedilmemiştir. Çünkü 18. asrın ikinci yarısıyla 19. asrın ilk yarısında Osmanlı ülkesinden Besarabya'ya yapılan göçlerde topluluğun çoğunluğunu Gagauzlar oluşturmasına rağmen Hıristiyanlıkları sebebiyle hep Bulgar nüfusun göçü gibi algılanmıştır.

Tespitlerimize göre Osmanlı ülkesinde ilk defa Gagauzlardan bahseden, 1867 yılında III. Napolyon'un milliyetçi hareketleri dağıtması üzerine İtalya'dan kaçarak İstanbul'a gelen ve burada Fransızca Courrier d'Orient gazetesini çıkaran Jean Pietri'dir. Pietri bu yıllarda Moldova taraflarına bir gezi yapmış ve keşfettiği Gagauzlar hakkında gazetesinde resimli bir tanıtma yazısı yazmıştır. Bu yazı Hayâl isimli bir gazete çıkarmakta olan Te-

odor Kasap'ın ilgisini çekmiş ve gazetesinde imzasız olarak "Gagauz" isimli bir makale (Hayâl, Nu. 240, 28 Şubat 1291/12 Mart 1876, s.3) yazmıştır. Teodor Kasap'ın biraz da Pietri'yle alay ederek kaleme aldığı bu yazıda İtalyan yazarın Gagauzları beğenmediğini, onların Türk olmadıklarına İncil üzerine yemin ettiğini, büyük ihtimalle Cenevizlilerden kaldıklarını anlattığını yazmıştır. Yazının tarihî değeri, Teodor Kasap'ın kendisinin ve Türklerin Gagauz adını hiç duymadıklarını iddia etmesinde ve bu konuda bahse girmek istemesindedir. Yazısında Teodor Kasap Gagauzları Pietri'nin uydurduğuna inanmaktadır.

Karadeniz'in kıyı şeridinde yaşayan "Asıl Gagauzlar" veya "Deniz Gagauzları" adı verilen Gagauzlar, Rumların etkisi altında kalmış ve Rum okullarında eğitim görmüş olan Rum papazları tarafından temsil edilmişlerdir. 1867 yılında İstanbul Patriği'ne verilen bir rapordan "Türkçe konuşan Elenler" adı verilen Gagauzların Varna Rum Metropolitliği'nden ayrılarak Varna'da yeni kurulan Bulgar

Kilisesi cemaatine bağlanmaya, çocuklarını da Bulgar okullarına göndermeye başladıklarını tespit etmek mümkün olmaktadır.[97] Bununla beraber Gagauzların büyük bir kısmı Rum Metropolitliği'ne bağlılıklarını sürdürmüş, Karamanlıca adı verilen Grek harfleriyle yazılmış Türkçe dinî kitapları okumuşlardır.[98]

Balkan Yarımadası'nın değişik bölgelerinde yaşayan Gagauzlar, 1768-74, 1787-91 ve 1806-12 yıllarında yapılan Osmanlı-Rus Savaşlarını takip eden yıllarda köylüye baskı yapan Türk görevliler ve yerel toprak ağaları yüzünden çok güç ekonomik şartlar içinde yaşadıkları eski yerlerini bırakıp Kuzeydoğu Bulgaristan'a göç etmişlerdir. Ancak Müslüman Türk yöneticiler ve Ortodoks Bulgar Kilisesi'nin yöneticileri dinî düşmanlığın ve ekonomik-sosyal istikrarsızlığın sebebi olarak görülen bir grup Gagauz ailesini (onların arasında Yunan kilisesi ayinlerini benimseyen bir grup Sırp, Yunanlı ve Arnavut da vardı) bu bölgeden ayrılarak Bucak'a yerleşmeye zorlamıştır.[99] Bu göçlerde Küçük Kaynarca Antlaşması'nın (21 Haziran 1774) da rolünü unutmamak gerekir. Zira, bu antlaşmanın 7 ve 14. maddelerinde Ruslar Ortodoksların hamiliğini üstlenmişlerdir. Ayrıca bu göçte Vidin Paşası Pazvandoğlu Osman ile başına topladığı Rumeli'de ün salmış Macar Ali, Kambur İbrahim ve Kara Fevzi gibi eşkiyanın da etkili olduğunu söylemek mümkündür.[100] Moldova boyarları da bu göçte Gagauzlara iş ve toprak vererek onların Moldova'da yerleşmelerine yardımcı olmuşlardır.[101]

Gagauz tarihçi ve Başpapaz Mihail Çakır'ın torunu, Bükreş Üniversitesi tarih profesörü Nikolay Çakır bu iddiaların büyük bir kısmının doğru olmadığı görüşündedir: "Gagauzların Balkanlar'dan Besarabya'ya göçme sebepleri çok kere tartışılmıştır. Bazılarının dedikleri gibi, Gagauzlar Osmanlıların baskıları yüzünden kaçmamışlardır. Bunu Tanasoğlu da söylüyor. Osmanlılar Balkanlar'da Gagauzlara düşmanlık etmediler. Hatta 15-18. asırlarda onlar Gagauzları Balkanlar'da Rum ve Bulgar asimilâsyonundan kurtardılar. Rus çarlığı Gagauzları Balkanlar'dan Besarabya'ya çekmek için çok çalıştı. Çünkü Türk devleti zayıflamıştı, çeteler meydana gelmişti ve devlet bunları engelleyemiyordu. Asıl sebep şudur: Ruslar Besarabya'yı Romanya'ya yabancı milletlerle doldurmak istiyordu. Bu bölgede Romanya ve Türkiye'ye karşı bir tampon bölge oluşturmak amacındaydı. Bu yüzden de Bucak bölgesindeki Müslüman Tatarları boşaltarak yerlerine Gagauz ve Bulgar nüfus yerleştirdi. Bütün tarihî belgeler gösteriyor ki, Osmanlılar yönettikleri toplumların kültürüne, diline, dinine karışmadılar. Onlar yalnız vergi aldılar. Bu yüzden de Avrupa topraklarındaki Rumlar, Bulgarlar, Sırplar, Moldovanlar, Macarlar, Arnavutlar yok olmadılar, hatta kendi millî kültürlerini, dillerini geliştirdiler ve bu yüzden de bağımsızlık için savaştılar. Tarih gösteriyor ki, diğer imparatorluklar, buna SSCB de dahil, asimilâsyon politikalarını çok daha ileri seviyelere taşımışlardır. Tanasoğlu'nun gösterdiği gibi, Balkanlardaki İslam kültürü Gagauz kültürüne zarar vermedi, hatta onu canlandırdı, faydalı oldu, çünkü aynı Oğuz kültüründen geliyorlardı."[102]

Bulgaristan'dan göçen Gagauzlar, 1770 yılında Moldova'da ilk kez biri "Çadır" diğeri de "Orak" adlı iki köy kurmuşlar, bu iki köyün dışında 1804 yılına kadar Moldova içinde ve Dobruca'da dağınık halde yaşamışlardır. 1807 yılında Tatarlar'ın Bucak'tan çıkarılması üzerine Rusların teşviki ve her çorbacıya[103] 50 desyatin[104] toprak verilmesiyle Gagauzlar, Bucak'a yerleşmeye başlamışlardır. 1812 yılında yapılan Bükreş Antlaşması ile onlar üzerindeki Rus etkisi daha da güçlenmiştir. 1818 yılında eski köylerinden Bucak'a geçen Çadırlı Gagauzlar Çadır'ı, Oraklı Gagauzlar da Avdarma

köyünü kurmuşlardır.[105] Besarabya'ya göç etmeye devam eden Gagauzların 1817 tarihli Rus nüfus sayımındaki Katağrafyada 19 adet köy kurdukları kaydedilmiştir.[106]

Ayrıca belirtmek gerekir ki, bir kısım Gagauzlar söz konusu tarihten daha önce gelip Tatar köylerine yerleşip onlarla birlikte yaşarken Ruslar daha sonra Moldova'ya gelen Gagauzları özellikle Tatarlar tarafından boşaltılmış köylere yerleştirmişlerdir. Gerek mikro, gerekse makro toponomi de Gagauzlarla meskûn bu köylerden bazılarının eski Tatar köyleri olduğunu göstermektedir. Bu durumu Gagauz tarihçi Diyonis Tanasoğlu şöyle anlatmaktadır:

"Gagauzların çoğu (Bulgaristan'dan) Besarabya'ya geldiler. Ama kimi bölükleri Türiye'ye (Anadolu'ya), Yunanistan'a gitmişlerdir. Çoğu Tuna'yı birkaç yerden geçmişler, Dobruca'dan İsakça kasabasına yakın, bu taraftan da Satunoy köyüne yakın yerden. Tatarların bıraktığı Bucak'taki köylere yerleşmişler. Bazılarını Çarlık 1807 yılında buradan Kırım'a göndermiş. Çoğu da Silitre'den Valahiye'ye (Münteniye'ye) geçmişler ve Moldova'ya gelmişler. Burada Huş, Birlad, Galaç ve Vasluy cüdestlerin boyarlarıyla dövüşmüşler, bazıları da onları orada bir hayli tutup köy düzdürmüşler, toprak işletmişler…

Gagauzlar burada Moldovan dilini öğrenmişler, onların Lâtin alfabesini kullanmışlar. Birçok Gagauz soyadlarını, lâkaplarını Moldovancaya çevirmiş: Kokos, Durmi, Purde, Galatsan, Bordey, Baluş, Marin gibi.

Sonra Gagauzlar Prut'u geçtiler, önce şimdiki Leova'ya yerleştiler. Burada Çadır, Orak vs. köyler kurdular. Daha sonra da boyarlardan kurtulup daha aşağıya Bucak'a indiler. Bucak'ta Tatarların bıraktığı yerleri Rus idarecileri Gagauzlara paylaştırdılar ve Gagauzlar bu topraklara yerleştiler.

Gagauzlar Tatarlardan kalan bu topraklara yerleşmişler, bunun yanında kendileri de yeni köyler kurmuşlardır. Balkanlar'da hayvancılık, çiftçilik, bağcılık ve ticaretle uğraşan Gagauzlar aynı işleri Bucak'ta da yapmaya devam etmişlerdir. Burada asırlardır işlenmemiş toprakları büyük bir gayretle işlemişler, bu kıraç araziyi verimli hale getirerek kendilerine yurt yapmışlardır."[107]

Bulgaristan'dan göçlere rağmen 19. yüzyılda bu ülkede yaşayan Gagauzların nüfusu yine de az değildi. Özellikle yüzyılın ikinci yarısında yapılan nüfus sayımlarına göre, kaynaklarda Gagauz adının geçmesiyle birlikte başta Varna olmak üzere birçok kasaba ve köyde Gagauz nüfusun halâ çoğunlukta olduğu görülmektedir. Meselâ, Romen yazarı Çesar Boliak'ın 1871 yılında Varna'nın etnik yapısı hakkındaki değerlendirmesinde halkın yarıdan fazlasının Yunanlı olduğunu söylemesi üzerine Oteçestvo gazetesi (S. 85, 1871) bu görüşe sert bir şekilde karşı çıkmış, halkın dörtte üçünün tek kelime bile Yunanca bilmediğini, neredeyse hepsinin Gagauz olduğunu ileri sürmüş ve Çeban Boliak'ın Gagauz kızlarının şarkılarını dinleyip dinlemediğini sormuştur.[108] Jireçek 1876 yılında Varna sancağında yaşayan ve vergi veren erkeklerin sayısını 21.359 kişi (yani yaklaşık 70-80 bin) olarak vermekte ve bunların çoğunun Gagauz olduğunu belirtmektedir.

Bulgar istatistiklerine göre, Gagauz nüfusu gittikçe azalmıştır. Gradeşliev'in verdiği tablolardan hareket edersek, Bulgaristan'da Gagauz nüfusu, 1880'de 12.000, 1905'te 10.175, 1910'da 9.329, 1920'de 3.669, 1926'da 4.378 (%0.8) kişidir. Yine buradaki tablolardan A. İşirkov'un verdiği rakamlara

göre, 1881 yılında Varna'da kullanılan dillere bakıldığında Bulgarca konuşanlar 6.721, Türkçe konuşanlar 8.903 kişi iken 1901 yılında Bulgarca konuşanlar 15.601'e çıkmış, Türkçe konuşanlar 5.985'e düşmüştür. Bu rakamlar Bulgarların Gagauzları asimile faaliyetine 19. yüzyılda başladığını, onları artık Bulgar olarak kaydettiğini göstermektedir.

Bugün kaynakların bir kısmı Bulgaristan'da 300.000 Gagauzun yaşadığını söylese de maalesef büyük bir kısmı Bulgarlar tarafından asimile edilmiş, ana dillerini unutmuşlardır. Müslüman Türklere uygulanan asimilâsyon, isimlerini değiştirme gibi faaliyetler daha önce aynı dindeki Gagauzlara uygulanmış ve onlar eritilmiştir. 1934 yılında Bulgar resmî kaynakları Bulgaristan'da yaşayan Gagauzların nüfusunu 2.786 kişi olarak göstermektedir.[109] Manov'un da belirttiği gibi, Bulgaristan'da daha 1930'lu yıllarda belediye istatistiklerinin milliyet sütunlarında Gagauzlar için yer ayrılmamış, onlar Bulgar hanesine kaydedilmişlerdir. Onlar da artık kendilerinin Bulgar ya da Eski Bulgar olduklarını söylemektedirler.[110] Yani asimilâsyon daha bu yıllarda tamamlanmak üzeredir. Kendisi de Gagauz asıllı bir bilim adamı olan Manov bu durum karşısında, "Belki de zamanla; Peçenekler, Kumanlar ve Uzlar gibi; yeryüzünde tek bir Gagauz kalmayacak, Gagauz adı yalnızca tarih sayfalarında anılacaktır."[111] demekten kendisini alamaz. Fakat yaşlı Gagauzlar ayrı bir millet oldukları üzerindeki düşüncelerini halâ sürdürmektedirler. Onlar, keyifli zamanlarında kenarlarında horoz resmî bulunan kırmızı bayraklarını anmaya devam ederler. Hatta bu bayrağın günün birinde Kavarna yakınlarındaki Çarıkman tepesinde dalgalanacağını görecekleri umudunu beslerler. Onlara göre, o zaman bütün Gagauzlar orada toplanarak ortadan kalkmış olan Oğuz ya da Gagauzlar Devleti'ni yeni baştan kuracaklardır.[112]

Son yıllarda Varna ve civarındaki köylere yapılan araştırma gezilerinde Gagauzca konuşan insan sayısının çok azaldığı, gençlerin ana dillerini ve milliyetlerini unuttukları, ancak yaşlı bazı kişilerin kendi dillerini konuştukları ileri sürülmektedir.[113] Kaynaklar bugün Kuzey-Doğu Bulgaristan'da, ağırlıklı olarak Varna, Şumen, Provadiya, Silistre, Dobruca kıyıları civarında, biraz da Güney-Doğu Bulgaristan'da Yambol, Elhovo, Kavaklı, Burgaz, Eski Zagora civarında yaşadıklarını söylemektedir.[114]

Besarabya'da 29 Aralık 1819'da hâkim Senat'ın özel kararı ile göçmenlerin yaşadıkları köyler dört inzibati-arazi dairesine bölünür: Prut, Kagul, İzmayıl ve Bucak.

Onlara kolonist hukuku verilir, kendi mahkemeleri, vergi sistemi vs. kurulur. Komrat ve Bolgrad'da liseler, Satılık Hacı (Aleksandrovka) ve Bayramca köylerinde öğretmen seminerleri açılır. Lâkin bu devirde Gagauzlar arasında cehalet hüküm sürmekteydi. Öyle ki 19. asrın sonunda tüm Gagauzların %88'i, kadınların ise %97.8'i okuma yazma bilmezdi. Bu yüzden 19. yüzyıl ile 20. yüzyılın başlarında Gagauz edebiyatı ve medeniyetinden bahsetmek zordur. Bu devirde Gagauzlar esasen toprağa can atar, ekip biçmeyle, hayvancılıkla meşgul olurlardı. 20. asrın başlarında Bender kazasında köylülerin %13.9'unun 5 desyatine kadar, %47.5'inin 5 desyatinden 10 desyatine kadar, %38.6'sının 10 desyatinden yukarı; İsmayıl kazasında yukardakilerin sırasıyla %32.5; 19.3; 48.2'sinin; Akkerman kazasında ise %0.4; 20.4; 79.2'sinin toprak alanı vardı. Bu Moldova ve Rusya köylülerine düşen topraktan daha çoktu. Lakin 20. asrın başlarında Bulgar ve Gagauz köylülerinin toprak alanı 2-3 desyatine indirilmiştir. Buna da halkın nüfus yoğunluğunun artması sebep olmuştur. Bununla

beraber, Besarabya'nın güneyinde büyük topraklara sahip kişiler peyda oldular. Öyle ki, Kilçik'in 150 bin, Kirillov'un 28 bin, Şopov'un 3800, N. Güneşliyev'in 1136, M. Stamatova'nın 1075, P. Nedov'un 980, N. Paruşev'in 483 desyatin toprakları vardı. O devirde 101.3 bin nüfusu olan Gagauzlar Besarabya halkının %3.5'unu (Kagul kazasında %17.9, Akkerman'da %2.3, İsmayıl'da %6.9, Tikin'de (Bender'de) %12.8'ini teşkil ediyorlardı.[115]

20. yüzyılın başlarına gelindiğinde Ruslar bir yandan ekonomik baskı, diğer yandan da ırkçı politikalarla halkları eziyor ve yok ediyordu. 1905-1907 yılında burjuva-demokratik hareketinin havası Komrat'a da Tesir etti. 1906 yılının başında Komrat başta olmak üzere Çarlığa karşı ayaklanan Gagauzlar mitingler ve gösteriler yaparak zengin toprak sahiplerinin topraklarının kendilerine paylaştırılmasını talep ettiler. Silâhlı Gagauz birlikleri Rus askerlerini ve görevlilerini etkisiz hale getirerek 6 Ocak 1906 tarihinde Komrat'ta Gagauz Devleti'ni kurduklarını ilan ettiler. Yeni kurulan devletin kararı ile vergiler lağvedildi, topraklar alınarak köylüler arasında bölüştürüldü. Bu devletin tanınması için bazı girişimlerde bulundular. Lâkin 10 gün geçmeden Rus orduları gelerek bu yeni devleti ortadan kaldırdı. Yüz kadar köylü ve onların liderleri hapsedilerek mahkemeye verildi.[116] Aradan uzun yıllar geçmesine rağmen Gagauzlar bu çok kısa ömürlü devletlerini ve bu devletin kurucuları arasında yer alan Atmaca Pavli'nin oğlu Andruş Galaçan, G. Georgiev, Bolfos, Pokgras gibi atalarını unutmadılar. Bu ayaklanma Gagauzların yüreğinde bağımsızlık ateşini sürekli yanık tuttu. Gagauzlar bugün özgür yaşadıkları 10 günlük kısa dönemin hatırasını büyük toplantılar ve eğlenceler yaparak yaşatmaya çalışmaktalar.[117]

Stolipin'in ıslahatından sonra (1909) geçim sıkıntısı sebebiyle Gagauzların bir bölümü 1909-1910 yıllarında Orta Asya'ya göçüp Kazakistan'ın Turgay bölgesine yerleşmişlerdir. Fakat kendi topraklarından da mahrum olan köylülere bu göçün bir faydası olmamıştır. Günden güne hayat şartları ağırlaşan köylüler bu durumdan çıkış yolu bulamadıklarından Rusya'yı baştan başa saran köylü hareketine ümit beslemişlerdir.[118]

Gagauzlar 1917 Ekim devriminden sonra kendilerine toprak verileceğini ümit ediyorlardı. Lâkin onların ümitleri ne Çarlık Rusyası'nda ne de Sovyetler Birliği'ne katıldıktan sonra gerçekleşti. 1918 yılında Romanya Besarabya yanında Erdel ve Bukoniva gibi Romen nüfusun yaşamadığı bölgeleri de alarak Büyük Romanya'yı (Romania Mare) kurdu. Romenler, 1918 yılından milliyetçilik hareketlerinin geliştiği ve baskıların uygulandığı 1938 yılına kadar ülkelerindeki azınlıklara iyi muamele etmişler, Gagauzlar da bundan yararlanmışlardır. Fakat yine de 1924'te Moskova'nın eli ile Tatarpınar'da Bolboka, Karakurt, Çeşmeköy, Yeniköy ve Kurçi köylerinin Ukraynalı, Bulgar ve Gagauz halkı isyan etmişlerdir.[119]

1925 yılında Gagauzların bir kısmı kendi Bucak'tan ayrılarak Taşkent civarına yerleşmişlerdir.[120] Yine aynı yıllarda Romanya'da yaşayan Gagauzların bir kısmı işçi olarak Güney Amerika ülkelerinden Brezilya'ya giderek yerleşmiş, ağaç söküm işleri, tarla açmak için orman kesimi gibi tarımcılık alanında çalışmışlardır. Ancak iklime uyum sağlayamayan Gagauzlardan bir kısmı hastalanarak ölmüş, bir kısmı da yurtlarına dönmüşlerdir. Orada kalanlar ise San Paolo şehrinde yaşamaktadırlar.[121]

Hamdullah Suphi'nin Bükreş Büyükelçiliği yaptığı yıllar Gagauz tarihinde altın sayfa gibidir. Bugün bu küçük topluluk yaşıyor ve otonom bir devlete sahipse bunda Mihal Çakır kadar Hamdullah Suphi'nin de payı vardır. Bu yüzden 1931-1944 yılları üzerinde biraz geniş olarak durmak ve onun bazı hizmetlerini burada saymak gerekir.

Hamdullah Suphi 25.5.1931 tarihli Bakanlar Kurulu kararnamesiyle Bükreş'e birinci sınıf elçi olarak tayin edildi. Görevine başlar başlamaz Gagauzların bulunduğu Besarabya ve Dobruca'daki kasaba ve köylerde günlerce dolaştı, onların evlerinde misafir oldu. Bu gezilerinde onlara Türk olduklarını anlatmaya çalıştı. Bu yıl-

larda Dobruca ve Besarabya'da Türklere ve Gagauzlara ait okul yoktu. Dobruca'daki tek yüksek okul, Babadağ civarında Mecidiye kasabasındaki Müslüman Semineri adındaki medrese idi. Tanrıöver bir gün bu medreseyi de ziyaret etti. Öğretmen ve öğrencilerle görüştü. Ders ve eğitim programlarını inceledi. Bükreş'e döndükten kısa bir süre sonra Romen Milli Eğitim Bakanlığı'ndan Seminer Müdürlüğü'ne gelen bir yazıda Arapça okutulan dinî kitapların Türkçe okutulması, Arap harfleri yerine yeni Türk harflerinin kabul edilmesi, sarık ve cüppe yerine ceket, pantolon ve öğrenci şapkası giydirilmesi emrediliyordu. Bundan başka, genel tarih ve özel Romen tarihinden başka programa Türk tarihi konulması da bildiriliyordu. Bu yıllarda Müslüman Semineri bunları aynen uyguladı. Yine talebelerin isteği ve Tanrıöver'in delâletiyle okula Fransızca dersi de kondu.

Tanrıöver, Gagauz papazları ve aydınlarıyla da görüştü. Romen hükümetine yirmi altı Gagauz kasaba ve köyünde Türkçe öğretim yapan okul açtırdı. Buralara Dobruca Türklerinden ve Mecidiye Müslüman Semineri mezunlarından öğretmen tayin ettirdi. Hatta Türkiye'den de öğretmenler ve Türkçe ders kitapları gönderilerek bu okullarda okutuldu. Tanrıöver'in güvenilir kişiliği sayesinde Romen hükümeti kendi vatandaşı olan Müslüman ve Hıristiyan Türklerle ilgilenilmesine, okullarına ve eğitimlerine müdahale edilmesine, ana dilleriyle eğitim yapmalarına karşı gelmek bir yana yardımcı bile oldu.[122]

Sadri Ertem, 1930'lu yıllarda Romanya'ya yaptığı geziyi anlatırken Tanrıöver'in bu çalışmalarından bahsetmekte ve onun Bükreş sefirliğinde iki harikulâde keşfi bulunduğunu, birincisinin Türk usulü döşenmiş sefaretteki Türk odası olduğunu belirttikten sonra, "Ak saçlı delikanlının ikinci buluşu, birincisi kadar güzeldir: Bu Gagavuz'dur!"[123] demektedir. Ertem, Tanrıöver sayesinde Gagauzların Türklüklerinin farkına vardıklarını ve kendisinin onlarla yaptığı konuşmalardan birinde yaşlı bir Gagauzun "Seninle aramızda bir soğan zarı kadar fark var." dediğini anlatıyor.

Bilindiği gibi, Lozan Antlaşması sonucuna göre, ülkemizdeki binlerce Rum mübadeleye tâbi tutulmuş, bunların arasında Edirne ve civarında yaşayan Gagauzlar da yer almıştır. Bu Hıristiyan soydaşlarımız Yunanistan'da Atina ve civarında iskân edilmişlerdir. İçerisinde Karamanlı ve Gagauz Türklerinin de bulunduğu bu topluluk Yunanistan'da "Turko Sporos-Türk tohumu" diye aşağılanmış ve Yunanlı kabul edilmemişlerdir. Bu kişilerin yok olmadıklarını şimdi de anlıyoruz. Kendi tespitlerimize göre, Edirne ve civarındaki beş köyden Yunanistan'a göçen Gagauzlar yaz aylarında kendi köylerini ziyaret etmektedirler. Bu Yunanistanlı Gagauzlar son yıllarda Moldova'da yaşayan soydaşlarıyla diyalog kurularak karşılıklı ziyaretler yapılmış, Mihail Çakır tarafından ilk baskısı 1908'de yapılan

Gagauzca Kısa Dua Kitabı'nın Kril alfabesi yanında yeni Lâtin alfabesiyle hazırlayarak 2001 yılında Kişinev'de basımını gerçekleştirmişler, kitabı Moldova ve Ukrayna Gagauzlarına hediye etmişlerdir.

Bu konuyu değerlendirirken Osmanlıdan kalan bir tutumla Rumlukla Hıristiyanlığın hep karıştırıldığını belirten Bağımsız Türk Ortodoks Cemaati Lideri Selçuk Erenerol, hem Lozan sonrası yapılan mübadelelerde hem de 1964'te Kıbrıs'taki gerilime karşılık İstanbul'daki 86 bin Hıristiyanın Yunan uyruklu diye Yunanistan'a gönderilmesini büyük bir hata olarak gösterir. Bu ikinci göçte gidenlerin yalnız 15-20 bininin Yunan uyruklu, gerisinin Türk kökenli olduğunu belirtir ve her iki göçten de İsmet İnönü'yü sorumlu tutar.[124]

Tanrıöver'in hatıralarını yayına hazırlayan Mustafa Baydar'a göre, o, Hıristiyan Türkleri Anadolu'dan Yunanistan'a sürmesini Atatürk'ün büyük hatası olarak kabul ederdi.[125] Hatta bunu Millî Mücadele yıllarında Atatürk'ün tarihle yeterince uğraşamamasına yorardı. Hamdullah Suphi Baydar'a bir gün Celal Bayar'la aralarında geçen şu konuşmayı aktarmıştır:

Celal Bayar, "Bilir misin Hamdullah, Atatürk'ün son yıllarda en büyük üzüntüsü ne idi?" sorusuna burada olmadığı için bilmediğini söyleyen ve anlatmasını isteyen Hamdullah Suphi'ye şunları söyler: "Anadolu'dan binlerce Hıristiyan Türkü göndermiş olmasıydı. Paşam yapmayın, yollamayın, bunlar özbeöz Türktür, dedim, kendisine kitaplar gösterdim; fakat dinlemedi. Artık bu Yunan meselesi tamamen kapansın, dedi. Şimdi Atina civarında yerleştirilmiş olan bu göçmenlere Yunanlılar 'Türko Sporos' (Türk tohumu) diyorlar".[126]

Baydar'ın buradaki yorumu da ilginçtir: "Belki de Hamdullah Suphi kanaatince, Millî Mücadele'yi müteakıp Anadolu'dan binlerce Hıristiyan Türkün sürülmesiyle işlenen hatayı, Romanya'daki Hıristiyan Türkleri ana vatana yollamak suretiyle telâfi yoluna gitmek istemişti".[127]

Tanrıöver'in Romanya büyükelçiliği döneminde Türkiye'den bazı aydınlar bu ülkeyi ve Gagauz bölgesini gezerek hatıralarını yazmışlardır. Bunların içinde Yaşar Nabi Nayır ilk akla gelendir. Nayır, bütün Balkanlar'ı gezmiş ve hatıralarını Balkanlar ve Türklük isimli bir kitapta toplamıştır. Bu eser bize 1930'lu yıllardaki Gagauzların yaşayışları, giyimleri, gelenekleri, Türkiye'ye bakışları gibi birçok meselede özgün bilgiler verdiği gibi, asıl Tanrıöver'in onları nasıl uyandırdığını, Türk olduklarının pek fazla farkında olmayan, Bulgar, Romen

ve Rus nüfusun arasında ezilmiş, kimliklerini kaybetmek üzere iken günün birinde aralarında bir yıldırım hızıyla dolaşan Türk elçisinin geleceği haberi hepsinde merak ve aynı zamanda cesaretsiz, ürkek bir ümit uyandırıyor.

Tanrıöver'in kısa süreli çalışmaları sonucunda, ellerinde Türkiye'den getirilmiş kitapları ve gazeteleri okuyarak "Gagauzca" diye sevinen insanlar, okullarda hangi soydan olduklarını bilmeyen çocukların birkaç yıl içinde Türklüklerinin farkına varmaları ve büyük bir soya mensup olmanın gururunu taşımaya başlarlar. Anavatan Türkiye'ye gönderilen 70 dolayında öğrencinin mektuplarının elden ele dolaşması, bu mektuplardan Türkiye'nin büyük ve bereketli bir memleket olduğunu ve orada herkesin kendi dillerini konuştuğunu öğrenmeleri üzerine bütün Gagauzların o esrarlı ülkeye gitmeye can attıklarını öğreniyoruz. Bütün Balkanlar'la birlikte Gagauz köylerini de gezen Nayır, onların Türklüğü konusunda şu cümleleri yazıyor: "Balkanlar'ın, gezdiğim bütün Türk şehirleri arasında

şahsımda Türklüğe karşı en fazla, en samimi alâkayı Komrat'ta görmüş olduğumu hemen söylemeyi bir borç bilirim. Yüzlerce yıl anayurttan bir Türkün uğramamış olduğu bu yerlerde, 'öte'den gelen bir insanın ne kadar büyük bir hâdise teşkil edeceğini tahmin edebilirsiniz."[128]

Nayır'ın hayali de Tanrıöver gibi, bu insanların Anadolu'ya yerleştirilmesidir. Çünkü Gagauzların da öğrendikleri ve mutlu oldukları bir hadise vardır. Türkiye'nin yüzölçümü Romanya'nın iki buçuk katından fazla olmasına rağmen nüfusu Romanya kadar bile yoktur. 5-6 yıl sonra bir göç hareketi olabilir, bu insanları şimdiden hazırlamak gerekir. Fakat Romanya'daki Türk yetkililer Nayır'ı şu sözlerle teselli etmişlerdir: "Hiç sıkılmayın, şimdi burada bir göç borusu çalsak, bir hafta içinde on bin adam kaldırmak işten bile değildir. Ve bir defa göç başladı mı, siz isteseniz bile ardını kesemezsiniz. Gagauzlar o kadar birbirine bağlıdırlar. Kılavuzlar ne tarafa yönelirlerse, bütün sürü, gözü kapalı onları takibe hazırdır." Nayır Binbir Gece Masallarının sihirli değneğini hayal eder, bir mucize bekler. "Günün birinde, gözlerimizi açtığımız zaman, bu güzel ve bayındır köylerin, Türk halkıyla beraber Anadolu veya Trakya'nın bereketli ovalarında yükseldiğini görsek."

Gagauzlar da aynı hayali taşımaktadırlar. Bir Gagauz aydını Nayır'a şunları söyler: "Tanrı isterse, diyordu, bizi, Gök Oğuzları bahtiyar etsin, hepimiz anayurdumuza gideriz ve orada kan kardeşlerimizin aralarında iyi konuşmayı, okumayı ve yazmayı öğreniriz. Ah, bilseniz, neler söylemek istiyorum, bizim gözlerimiz geçen yıl açıldı, geçen yıl bize bir Türk, kardeşlerim diye seslendi. O güne kadar biz öksüzdük. Şimdi göğsümüzü kabartarak bütün dünyaya bağırabiliriz: Biz Türküz! Biz Türküz! Öksüz değiliz. Bizim de anamız var, bizim de babamız var. Anamız Türkiye'dir, babamız Atatürk. Kardeşlerimiz 20 milyon Türktür. Yaşasın Atatürk, yaşasın onun dirilttiği büyük Türkiye!"[129]

Tanrıöver, daha önce Bulgar okullarında propagandaya maruz kaldıklarını bildiği için Gagauzların Bulgar okullarında okumalarını yasaklamış, Romen okullarında okumalarını sağlamış, Dobruca'daki Gagauzların Bulgarlaştırılmalarına izin vermemiştir. Ana dilleriyle eğitim yapılması için Tanrıöver'in olağanüstü gayretleri olmuştur. Romen hükümeti, Gagauzların oturdukları yerlerde ihtiyarî Türkçe kursları açılmasına izin vermiş ve bu kurslarda görevlendirilen Türk öğretmenlerin maaşlarını devlet bütçesinden ödemiştir.

Tanrıöver'in ve Nayır'ın Gagauzları Anadolu'ya ve Trakya'ya yerleştirme düşüncesi Yunanlılar tarafından tepkiyle karşılanmış ve Gagauzların Türk değil, Rum kökenli oldukları tezi tekrar gündeme getirilmiştir. Atina'da Fransızca olarak çıkan ve yarı resmî olmasına rağmen gizli kapaklı fakat sistematik surette Türklüğün onurunu kıracak şekilde yazılar yayınlayan Le Messager D'Athénes gazetesinin Lissof imzasıyla neşrettiği bir yazı, bu hareketin ilk reaksiyonu olmuştur.

Yazı şöyle başlamaktadır: "Türkiye, Greklerin kökü kazındıktan sonra boşalan Trakya'yı doldurmak için bir Türk lehçesi ile konuşan Romanya Müslümanlarını kendi topraklarına getirmek istiyor. Bu arada yine Türkçe konuşan ve Gagauz diye anılan Hıristiyanların da Trakya'ya geçmeye teşvik edildiklerinden bahsediliyor ve bunların Türk ırkından olduğu ileri sürülüyor… Bütün bu ırk ve dil iddiaları hiçbir ciddî esasa dayanmamaktadır." Nayır, Lissof'a uzun uzun cevaplar verir. Onların hangi ırktan olduklarını öğrenmek isteyenlerin 300 bin Gagauzun kendi görüşlerine başvurmaları gerektiğini söyler ve gazetenin yazdıklarını ciddi bir delil değil, bir mugalata olarak değerlendirir.[130]

Lissof eski bir iddiayı burada da tekrarlamıştır: “Tarih bize gösteriyor ki Türkler bir Grek memleketini zaptettikleri zaman daima Türkçe konuşulmasını emretmişler ve halkı, Türkçe konuşmayanların dillerini keseceklerini söyleyerek tehdit etmişlerdir.” Nayır bu yazılara da cevaplar vermiştir.

Nayır, Anadolu ve Trakya’ya göçürülecek Gagauzların Müslüman Türkiye insanlarıyla herhangi bir dinî sorun yaşamayacağını, çünkü milletimizin asırlardır bunu ispatladığını söyledikten sonra onların İstanbul Rum

Patrikhanesi’ne bağlanmayacaklarını, bu patrikliğin bütün Ortodoksların ruhanî amiri olma hüviyetini çoktan kaybettiğini belirtmiştir.

Eğer İkinci Dünya Savaşı çıkmasaydı Gagauzların Türkiye’ye göçü belki de gerçekleşmiş olacaktı. Savaşın çıkması Tanrıöver’in bütün hayallerini yıkmış oldu. O bu göçü gerçekleştirebilmek ümidiyle bütün tehlikelere göğüs gererek İkinci Dünya Savaşı’nın sonuna kadar Bükreş’te kaldı, fakat bir sonuç alamadan döndü.

Tanrıöver’in Türkiye’ye eğitim için gönderdiği Gagauz gençler, İkinci Dünya Savaşı’nın çıkması, Besarabya’nın 1940’ta, Dobruca’nın da 1944’te Kızılordu Birlikleri tarafından işgal edilmesi üzerine Türkiye’de kalmışlar, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmuşlar hatta Bakanlar Kurulu kararıyla nüfus cüzdanlarına “Türk Ortodoks” kaydı yapılmıştır. Bu karar metni şöyledir:

“Gagauzlar Hakkında İcra Vekilleri Heyetinin Kararı

Romanya’dan gelerek Türk vatandaşlığına kabul edilmiş olan ve nüfus kayıtlarında ve hüviyet cüzdanlarında ırk ve milliyet için mahsus bir sütun bulunmaması hasebiyle Türk ırkından olmalarına rağmen hüviyet cüzdanlarında din ve mezhepleri (Hıristiyan Ortodoks) olarak kaydedilen Gagauz Türklerinin Türk olmayan Hıristiyanlardan tefrik edilebilmeleri için usulü dairesinde vatandaşlığa alındıktan sonra nüfusa tescillerinde hüviyet cüzdanlarının mezhep sütununa (Türk Ortodoks) kaydının konulması hakkında Dahiliye Vekâletinden yapılan teklif 16.9.1943 tarihinde İcra Vekilleri Heyetince kabul edilmiştir.”[131]

Gagauzların Türklüklerini ve ana dillerini korumalarında Tanrıöver gibi Gagauz Başpapazı Profesör Mihail Çakır’ın hizmetlerini de unutmamak gerekir. O daha 20. asrın başlarında İncil başta olmak üzere birçok dinî kitabı Gagauz Türkçesine çevirmiş, Gagauzca-Romence sözlükler yazmış, en önemlisi de 1934 yılında yazdığı Besarabyalı Gagauzların Tarihi isimli kitabında onların Türk olduklarını, Türk kalmak istediklerini yazmış ve bu düşüncesini bütün hayatı boyunca sürdürmüştür.

Çakır bu kitabını Atatürk’e de göndermiştir. Kitap bugün Atatürk’ün özel kitaplığında mevcuttur. Atatürk bu kitabı okumuş ve yanına notlar almıştır. Ardından Çakır’ı bir yıl süreyle Türkiye’ye davet etmiş ve kendisiyle görüşmek istemişse de buna her ikisinin de ömrü yetmemiş, Çakır Atatürk’ten yaklaşık iki ay önce, 8 Eylül 1938’de vefat etmiştir. 85 yaşında olmasına rağmen Çakır’ın hayatının son yıllarında Atatürk hakkında bir kitap yazarak onu Gagauzlara tanıtmak arzusunu taşımıştır.[132]

Gagauzların yaşadığı Besarabya, 1940-1941 yıllarında Sovyet idaresine girmiş, 1941-1944 yıllarında tekrar Romenlerin hâkimiyetine geçmiş, 1944'ten sonra ise Sovyet idaresi altında olmaya devam etmiştir.

Savaş sonrası, 1946-1947 yıllarındaki açlık felâketinde binlerce Gagauz ölmüştür. Bu yıllarda Gagauzlar büyük zorluklar çekmişler, zaman zaman kültürel haklar elde etmişlerse de bunlar kısa sürmüş, maddî imkânsızlıklar ve politik baskılar sebebiyle ana dillerinde gazete çıkaramamışlar, yeterli sayıda kitap yayınlayamamışlar, okullarında ana diliyle eğitim imkânı bulamamışlardır. 1957 yılında Gagauzlara bir alfabe verilmesi kabul edilmiş, arkasından Diyonis Tanasoğlu, Nikolay Baboğlu, Mina Köse, Dimitri Karaçoban, Stepan Kuroğlu, Stepan Bulgar gibi yazarların çoğu şiir kitabı olmak üzere eserleri yayınlanmış, bunlar belki de onların az da olsa ana dillerini korumalarında etkili olmuştur. Bütün olumsuz şartlara rağmen Türklüklerini korumaları da, çoklukla köylü bir toplum olmaları sebebiyle içe dönük yaşamalarına bağlanabilir.

Mihail Gorbaçov'la birlikte açıklık politikasının gelmesiyle bir aydınlanma hareketi oluşmuş, 1987-1988 yıllarında, özellikle Ana Sözü gazetesinin çıkmasına izin verilmesi ve kimi halk hareketlerinin örgütlenmeleri onları otonom bir cumhuriyet kurma konusunda harekete geçirmiştir. Bu yüzden 1930'lu yılların Gagauz tarihindeki önemine benzer bir tarih de 1989'dan itibaren yaşanmaya başlanmış, bütün dünyanın gözü önünde çok az bir nüfusa sahip küçük bir halk kültesi Hıristiyan coğrafyanın ortasında Türklüğünü, Oğuzluğunu haykırmaya başlamıştır. Manov'un ve Nayır'ın gelecekte eriyip yok olmalarından korktuğu Gagauzlar yeniden dünyaya var olduklarını duyurmuşlardır. 1990 yılında kurdukları ve 1994 yılında Moldova tarafından özel bir statü tanınan Otonom Gagauz Cumhuriyeti günden güne ekonomik ve kültürel olarak gelişmekte, dış dünyayla ilişkiler kurmakta, özellikle Türkiye'nin desteğiyle ayakta durmakta ve geleceğe umutla bakmaktadır.

Şimdi yapılacak bir iş daha var. İkinci Dünya Savaşı'na kadar bugünkü Moldova ve Ukrayna'da yaşayan Gagauzlar bölünmemişlerdi. O zaman Moldova sınırları Karadeniz'e kadar uzanmaktaydı. Savaş sonrasında Stalin, Besarabya'nın güneyini Ukrayna'ya verince Gagauz nüfusun büyük çoğunluğu Moldova'da, bir bölümü de Ukrayna sınırları içinde kaldı. Sovyetler Birliği devrinde Gagauzlar bu iki ülke arasında rahatça seyahat ettiler. Fakat 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılması ve bağımsız devletlerin ortaya çıkmasıyla her iki ülkede Gagauzlara karşı yürütülen politikalar farklılaşmıştır. Ukrayna Gagauzları Moldova'daki soydaşlarının haklarına sahip değildirler. Çünkü statülerinde herhangi bir değişiklik meydana

gelmedi. Türkçe eğitim veren okulları olmadığı gibi Moldova Gagauzlarının Lâtin alfabesine geçmeleriyle iki ülkenin Gagauzları arasına alfabe sorunu da girmiştir. Ukrayna Gagauzları Slavlaşma tehlikesiyle karşı karşıya kalmışlardır. Hem Türkiye'nin hem de Moldova Gagauzlarının bu insanların da kültürel haklar elde etmeleri ve millî kimliklerini korumaları için çalışmaları ve çeşitli girişimlerde bulunmaları gerekmektedir. Bu bölgede yaşayan Gagauzlar kurdukları derneklerle kısmen bunu sağlamaya ve yok olmamaya çalışmaktadırlar.

1 Moşkof, 1999, s. 20.

2 Wlodzimierz Zajaczkowski, 1974, Ayrıca bk. Çakır, 1934, s. 5.

3 İvanov, 1864. Gradeşliev, 1993, s. 17-18'den naklen.).

4 Mutafciev, 1943, s. 119 vd.

5 Marinov, 1956.

6 Gradeşliev, 1993, s. 5-7.

7 Manov, 2001, s. 28.

8 Jireçek'ten naklen Manov, 2001, s. 31.

9 Miletiç, 1901, s. 15-16.

10 Zajaczkowski, 1974, s. 77.

11 Çakır, 1934, s. 9.

12 Moşkof, 1999, s. 528.

13 Balasçev, 1917, s. 33-36.

14 Wittek, 1953, s. 12-14; aynı yazar, 1952, s. 639-668.

15 Cansızof, 1328, s. 1095.

16 Zajaczkowski, 1965, s. 993.

17 Turan, 1969, s. 192.

18 İnalcık, 1965, s. 625-629.

19 Karpat, 1976, s. 163-177; aynı yazar, İ.A. C. 13, s. 289.

20 Sümer, 1991, s. 9-12; II, S. 53 1991, s. 3-5.

21 Cahen, 1982, s. 89-90.

22 Jirecek, 1891, s. 144.

23 Jireçek, **a.g.e.**, s. 271-272.

24 Çakır, **a.g.e.**, s. 5.

25 Moşkof, **a.g.e.,** s. 409.

26 Velidi Togan, 1970, s. 165.

27 Kurat, 1972, s. 66-67; 1937, s. 151.

28 Atanas Manov**, a.g.e.**, s. 37.

29 Ülküsal, Ankara, 1966, s. 16.

30 Orkun, 1932, s. 75; aynı yazar, 1944, s. 107-109.

31 Kafesoğlu, 1977, s. 176.

32 Tanyu, 1978, s. 91.

33 Çakır, **a.g.e.,** s. 21.

34 Karaşemsi Bükülmez, 1946, s. 34.

35 Menzel, İ.A. s. 706.

36 [Baykurt], 1931, s. 22.

37 Çakır, **a.g.e.,** s. 18-23.

38 Tanasoğlu, 1991, s. 6; Gavril A. Gaydarcı ve diğerleri, 1991, s. 5;.

39 Kowalski, 1 933, s. 27.

40 Ercilasun, Ağustos 1989, s. 29.

41 Wittek, Decei, 1969, s. 109.

42 Wittek, **agm.,** s. 23.

43 Zajaczkowski, 1965, s. 993.

44 Karpat, 1976, s. 173; aynı yazar, "Gagauzlar", s. 289.

45 İnalcık, **agm.,** s. 626.

46 Turan, İ. A. 645.

47 Sümer, **agm**., I, s. 9-12; II, s. 3-5.

48 Togan, **a.g.e.,** s. 165.

49 Orkun, **a.g.e.,** s. 107.

50 Cami, **a.g.e.,** s. 22.

51 Ö. Barkan, 1940, s. 47.

52 [Nayır], **Balkanlar ve Türklük,** Ankara, 1936, s. 87. Yeni baskısı: 2 cilt, **Cumhuriyet** gazetesinin armağanı, İstanbul, 1999.

53 Stefan Mladenov, **Bılgarska istoriçeska biblioteka**, Sofya, C. I, s. 132'den naklen Manov, **a.g.e.,** s. 34.

54 Kafalı, 1991.

55 Yoloğlu, 1996, s. 5.

56 Hatiboğlu, 1980, s. 51.

57 Manov, **a.g.e.,** s. 35.

58 Manov, **a.g.e.,** s. 36-37.

59 Ercilasun, **agm**., s. 29-31.

60 Tanasoğlu, 86-87, s. 6.

61 Menzel, s. 86-87.

62 Çakır, **a.g.e.,** s. 17; Nayır, **a.g.e.,** s. 87.

63 Dimitrov, 1909, s. 31-32.

64 Pokrovskaya, s. 79-80. Pokrovskaya 1994; "Neredän "gagauz" adı geldi", **Sabaa Yıldızı,** 1/1996, s. 60. Benzer birg örüş için bkz. Onan 1998, 135-138.

65 Manov, **a.g.e.,** s. 36; Nayır, **a.g.e.,** s. 87.

66 Moşkof, 1904 433.

67 Manov, **a.g.e.,** s. 28.

68 Guboğlu, **1981** s. 54-55.

69 Teodor Kasap, 1876, s. 3.

70 Kurat, 1937 s. 95-97; s. 49-52.

71 Kurat, 1972 s. 108-115; 63; Kafesoğlu, **a.g.e.,** s. 162.

72 Kurat,1937 s. 130-133.

73 Bréhier, 1937 s. 135.

74 Kurat, 1937 s. 135 vd.

75 Kurat**,** 1937 s. 224.

76 Kurat**,** 1937 s. 228; 1972 s. 64.

77 Manov, **a.g.e.,** s. 7.

78 Karaşemsi 1934, s. 16; Kurat, 1972 s. 67.

79 Lászio Rásonyi, 1984, s. 80; Kurat, 1937 s. 151.

80 Kurat, 1972 92 vd.

81 Kurat**,** s. 96-97; Kafesoğlu, **a.g.e.,** s. 176.

82 İbn-i Bîbî, 1956, s. 638.

83 Yazıcıoğlu Ali, 1391, vr. 375b; Saffet Atabinen, 1954, s. 34.

84 Yazıcıoğlu Ali, 1390, vr. 464a; Müneccimbaşı, vr. 1124b; İbn-i Bîbî, **a.g.e.,** s. 639; J. v. Hammer, **Histoire de l'Empire Ottoman,** C. 1, Paris, 1884, s. 20.

85 Hakkı, 1341, s. 75.

86 Yazıcıoğlu Ali, 1390 445b.

87 Çakır, Zajaczkowski ve İnalcık yukarıda zikredilen eserlerinde Dobruca'da ilk Türk Oğuz Beyliği'nin II. İzzeddin Keykâvus tarafından kurulduğunu, Keykâvus'un yerine Sarı Saltık'ı vekil bırakarak İstanbul'a döndüğünü kabul ederler. Ne var ki Keykâvus'un Dobruca'ya gittiğine dair kaynaklarda hiçbir bilgi yoktur. Çakır, **a.g.e.,** s. 13-15; Zajaczkowski, "Gagauz", s. 993; İnalcık, "Dobrudja", s. 626.

88 Manov, **a.g.e.,** s. 23; Çakır, **a.g.e.,** s. 14; Zajaczkowski, "Gagauz", s. 993; Kafesoğlu, **a.g.e.,** s. 177; Atabinen, s. 40.

89 Manov, **a.g.e.,** s. 24; Çakır, **a.g.e.,** s. 14; Zajaczkowski, "Gagauz", s. 993; H. İnalcık, "Dobrudja", s. 626; Kafesoğlu, **a.g.e.,** s. 177.

90 İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi,** C. I, 3. bs., Ankara, 1972, s. 190; Aurel Decei, "Dobruca", **İslâm Ansiklopedisi,** MEB., C. 3, s. 633.

91 Manov, **a.g.e.,** s. 25; Decei, "Dobruca", s. 663.

92 Manov, **a.g.e.,** s. 24; Çakır, **a.g.e.,** s. 15; Kafesoğlu, **a.g.e.,** s. 177; Decei, "Dobruca", s. 633-634.

93 Kafesoğlu, **a.g.e.,** s. 177; Decei, "Dobruca", s. 634-635; İbrahim Kafesoğlu, "Türkler", **İslâm Ansiklopedisi**, MEB., C. 12/2, s. 209.

94 Manov, **a.g.e.**, s. 25.

95 Güngör, 1991, s. 22.

96 Cebeci, 1992, s. 583-589.

97 Karakartal, 1997, s. 166-167.

98 Manov **a.g.e.,** s. 28; Nayır, **a.g.e.,** s. 82; Zajaczkowski, "Gagauz", s. 994.

99 Radova, 1998, s. 56.

100 Eren, İ. A. C. 9, s. 535.

101 Çakır, **a.g.e.,** s. 24.

102 Çakır, 1996,

103 **Çorbacı:** 1. Bir köyde misafir ağırlayan, yaşlı, itibarlı, sözü geçer ve varlıklı kimse, muhtar, kocabaşı, aksakal. 2. Taşrada Hristiyanların ileri geleni, mağaza ve dükkân sahibi. (Şemseddin Sami, **Temel Türkçe Sözlük-Sadeleştirilmiş ve Genişletilmiş Kâmûs-ı Türkî,** Tercüman Yay., İstanbul, 1985, s. 223.

Çorbacı tabiri pek yakın zamana kadar zengin, tüccar Hristiyanlar hakkında da kullanılırdı. (Bk. M. Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, I, MEB., 3. bs., İstanbul, 1983, s. 380.).

104 **Desatina (desiatin):** Eski Rusya'da 1. 09 hektara eşit toprak parçası (Haz. E. M. -E. Mustafayev ve V. G. Şçerbinin, **Rusça-Türkçe Sözlük,** Sosyal Yay., İstanbul, tarihsiz, (Moskova, 1972'den tıpkıbasım), s. 180.

105 Çakır, **a.g.e.,** s. 24-25.

106 Guboğlu, "Gagauzların Aslına Ait Faraziyeler ve Kendi Fikirlerim", s. 53.

107 Tanasoğlu, 1991.

108 Gradeşliev, **a.g.e.,** s. 18-19.

109 **Bılgarska Ensiklopediya,** Bılgarska Akademiya na Naukite, Sofya, 1974.

110 Manov, **a.g.e.**, s. 42.

111 Manov, **a.g.e.**, s. 42.

112 Manov, **a.g.e.**, s. 42-43.

113 Tavşanoğlu, 1997. Cumhuriyet gazetesi muhabiri Leyla Tavşanoğlu Varna yakınlarındaki Vinitsa köyünde Gagauzlarla sohbet ediyor, ana dillerinin artık unutulmak üzere olduğunu ve Bulgaristan'da 1982 tahminlerine göre 12. 000 Gagauz yaşadığını söylüyorlar.

114 Tacemen, 1991, s. 14; Gradeşliev, **a.g.e.,** s. 7.

115 Yoloğlu, **a.g.e.**, s. 8-9.

116 Yoloğlu, **a.g.e.,** s. 9.

117 Tanasoğlu, 1991.

118 Yoloğlu**, a.g.e.**, s. 9.

119 Yoloğlu, **a.g.e.,** s. 9.

120 R. L. Bigayev, P. A. Danilov, M. U. Umarov, 1983, s. 188-189.

121 ”Gagauzlar Braziliyada”, **Sabaa Yıldızı,** S. 2, 1996, s. 50.

122 Baydar, 1968, s. 157-158.

123 Ertem, 1937, s. 134-138. Bu parçanın yeni yayımı için bkz. Kaplan vd., 1992, s. 842-844.

124 Yavuz,1998, s. 31.

125 Baydar**, a.g.e.**, s. 160.

126 Baydar, **a.g.e.**, s. 161.

127 Baydar, **a.g.e.**, s. 161.

128 Nayır, **a.g.e.,** s. 68.

129 Nayır, **a.g.e.,** s. 73.

130 Nayır, **a.g.e.,** s. 100-101.

131 Baydar, **a.g.e.,** s. 160.

132 Nayır, **a.g.e.,** s. 95.

Atabinen, Reşit Saffet, **Les Turcs à Costantinople du V au XV Siècle,** İstanbul, 1954.

Balasçev, G., **D’rajavata na oguzite v Dobrudja, Voenni izvestiya**, XXVI, 1917, s. 33-36.

Barkan, Ö. Lütfi, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Rumeli’nin İskânı İçin Yapılan Sürgünler Mes’elesi,** İstanbul, 1940.

Baydar, Mustafa, **Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anıları**, Menteş Kitabevi, İstanbul, 1968.

Bılgarska Ensiklopediya, Bılgarska Akademiya na Naukite, Sofya, 1974.

Bigayev, R. L-P. A. Danilov-M. U. Umarov, “Orta Asya’da Yaşayan Gagauzlar’ın Folklorları Üzerine”, (Çev. Harun Güngör), **Türk Dünyası Araştırmaları,** S. 22 (Şubat 1983), s. 183-195.

Bréhier, Louis, **Vie et Mort de Byzance,** Paris, 1969.

Cahen, Claude, “Points de doute sur les Gagaouzes”, “**Studio Turcologia Memeric Alexii Sambace dilate”, Acuri di A Gollat end Mamazcı,** İnstitute Univertitarie Orientale, 1982, I. U. O., Seminarie di Studi Asiatici series Minor XIX, s. 89-90. Türkçe yayımı: “Gagauzların Kökeni ile İlgili

Tartışmalı Hususlar” (Çev. Harun Güngör), **Tarih (Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi),** S. 2001/05-173 (Mayıs 2001), s. 26-27.

Cami [Baykurt], **Osmanlı Ülkesinde Hıristiyan Türkler**, 2. bs., Sanayiinefise Matbaası, İstanbul, 1931.

Cansızof, İstoyan, “Balkan Şib-i Ceziresinde Türkler”, **Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası,** C. XVII., İstanbul, 1328.

Cebeci, Ahmet, “Osmanlı Devleti’nde Gagauzlar”, **Türk Kültürü,** S. 354 (Ekim 1992), s. 583-589.

Çakır, Mihail, **Besarabiealı Gagauzların Istorieası**, Chisinau, 1934.

Çakır, Nikolay, “Gagoğuzlar hem Çakır Senselesi”, **Ana Sözü,** 30 Ocak 1996, s. 6. Aynı yazı: **Sabaa Yıldızı**, S. 10 (1999), s. 42-47.

Decei, Aurel, “Dobruca”, **İslâm Ansiklopedisi,** MEB., İstanbul, C. 3.

Decei, Aurel, “Le problème de la colonisation des Turcs Seljoukides dans la Dobrogea au XIII siècle”, **Tarih Araştırmaları Dergisi,** C. IV, Ankara, 1969.

Dimitrov, G, **Gagauzi,** Potekloto im i proizhocdenieto na dumata, İVAD, 1909.

Doğru, A. Mecit, “Yeni Bir Tasfiye: ‘Ve’ler Kaldırılıyor”, **Tercüman** gazetesi, S. 6972, 23 Haziran 1981, s. 2.

Dron, İon, “Despre Provenienta Etnonimului Gagauz”, **Pergament Anuarul Arhivelor Republicii Moldova,** I, 1998, s. 135-138.

Ercilasun, Ahmet B., “Gagauzlardan Yeni Haberler”, **Türk Kültürü**, S. 316 (Ağustos 1989), s. 28-35.

Eren, A. Cevat, “Pazvand-oğlu Osman”, **İslâm Ansiklopedisi,** MEB., C. 9, s. 532-535.

Ertem, Sadri, **Ankara-Bükreş,** İstanbul 1937.

“Gagauzlar Braziliyada”, **Sabaa Yıldızı,** S. 2, 1996.

Gaydarcı, Gavril A. ve diğerleri, **Gagauz Türkçesinin Sözlüğü, (**Türkçeye çevirenler: Abdülmecit Doğru, İsmail Kaynak), KB, Ankara 1991.

Gradeşliev, İvan, **Gagauzite**, Biblioteka Dobruca, Sofia-Dobric, 1993.

Guboğlu, Mihail, “Gagauzlar’ın Aslına Ait Faraziyeler ve Kendi Fikirlerim”, **IX. Milletlerarası Türk Tarih Kongresine Sunulan Bildiri Özetleri (21-26 Eylül 1981),** TTK, Ankara, s. 54-55.

Güngör, “Yunan-Bulgar Kilise Mücadeleleri ve Gagauzlar”, **Türk Kültürü**, S. 344 (Aralık 1991), s. 21-24.

Hammer, J. v., **Histoire de l’Empire Ottoman,** C. 1, Paris, 1884.

Hatiboğlu, Vecihe, “Türk Tarihinin Başlangıcı”, AÜ. DTCF. **Türkoloji Dergisi,** C. VIII, Ankara, 1980, s. 29-52.

İbn-i Bîbî, **El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye,** (Haz. Adnan Sadık Erzi), I, Tıpkıbasım, TTK, Ankara, 1956.

İnalcık, Halil, "Dobrudja", **Encyclopedie de l'Islam,** Nouvelle Edition, C. II, Leiden, 1965, s. 625-629.

İsmail Hakkı, **Karasi Vilayeti Tarihçesi**, İstanbul, 1341.

İvanov, İ., **Kratkiy oçerk bolgarskiy kolonii v Bessarabii**, Kişinev, 1864.

Jirecek, Constantin**, Das Fürstenthum Bulgarien,** Prag-Wien-Leipzig, 1891.

Kafalı, Mustafa, **Ana Sözü,** 4 Mayıs 1991. (Röportaj).

Kafesoğlu, İbrahim, "Türkler", **İslâm Ansiklopedisi**, MEB., C. 12/2.

Kafesoğlu, İbrahim, **Türk Millî Kültürü,** Ankara, 1977.

Kaplan, Mehmet vd., **Atatürk Devri Türk Edebiyatı II**, KB. Yay., 2. bs., Ankara 1992.

Karakartal, Oğuz, "Osmanlı Basınında Gagavuz Türklerine Dair Bir Yazı: (Teodor Kasap-'Gagavuz' 1876)", **Türk Dili**, S. 542, Şubat 1997, s. 166-167.

Karaşemsi-Bükülmez, Yusuf Osman, **Türk Medeniyet Tarihinden Bir Yaprak,** İstanbul, 1946.

Karaşemsi Reşit Saffet, **Hazar Türkleri Avrupa Devleti VI-XII. Asır,** İstanbul, 1934.

Karpat, Kemal, "Gagauzlar'ın Tarihî Menşei Üzerine ve Folklorundan Parçalar", **I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri,** C. I, Ankara, 1976, s. 163-177.

Karpat, Kemal, "Gagauzlar", **İslâm Ansiklopedisi,** TDV., C. 13.

Kowalski, Tadeusz, "Les Turcs et la langue Turque de la Bulgarie du Nord-Est", **Polska Akademja Umcejetnasci,** Krakowie, 1933. (Türkçe yayımı: "Kuzey-Doğu Bulgaristan Türkleri ve Türk Dili" (çev. Ömer Faruk Akün), **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C. III, S. 3-4, İstanbul, 1949, s. 477-500).

Kurat, Akdes Nimet, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri,** TTK. Yay., Ankara1972.

Kurat, Akdes Nimet, **Peçenek Tarihi,** İstanbul, 1937.

Manov, Atanas, Gagauzlar (Hıristiyan Türkler), (Bulgarcadan çeviren: M. Türker Acaroğlu), Ankara, 1939. Yeni baskısı: TTK, Ankara, 2001.

Marinov, Vasil, **Prinos kım izuçavaneto na bita i kulturata na Turtsite i Gagauzite v Severoiztoçna Bılgariya,** Sofya, 1956.

Menzel, Th., "Gagauzlar", **İslâm Ansiklopedisi,** MEB, C. 4, s. 706.

Miletiç, L., **Strato bılgarsko naselenie v sıveroiztoçna Bılgariya**, Sofya, 1901.

Moşkof, Valentin A., **Turetskiye Plemena na Balkanskom Poluostrove**, İzv. İmp. Russk Geograf. Obecestva, Moskova, XL/31904. (Türkçesi: **Balkan Yarımadası'nda Türk Kavimleri**, (Çev. Elena İvanova), Laçin Yay., Kayseri, 1999.).

E. M.-E. Mustafayev ve V. G. Şçerbinin, **Rusça-Türkçe Sözlük,** Sosyal Yay., İstanbul, tarihsiz, (Moskova, 1972'den tıpkıbasım).

Mutafciev, Peter, **Die Angebliche Einwanderung von Seldschuktürken in die Dobrudscha im XIII Jahrhundert,** Sofia, 1943.

Müneccimbaşı, **Camiü'd-Düvel,** (Ar. Yazma), Beyazıt Devlet Ktp., Nu. 5019.

Orkun, Hüseyin Namık, **Türk Dünyası,** İstanbul, 1932.

Orkun, Hüseyin Namık, **Yeryüzündeki Türkler,** İstanbul, 1944.

Pakalın, M. Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, I, MEB., 3. bs., İstanbul, 1983, s. 380.).

Pokrovskaya, L. A., "K. Voprosu ob etimolojii etnonima 'Gagauz', **Seriya Literaturı i yazıka,** C. 54, Nu. 2, 1995, s. 79-80.

Pokrovskaya, L. A., "O proishocdenii etnonima 'gagauz', **Pedagogiçeskiy Jurnal,** Nu. 2, Kişinev, 1994.

Pokrovskaya, L. A., "Neredän 'gagauz' adı geldi", **Sabaa Yıldızı,** 1/1996.

Radova, Olga, "Bucak'taki Transtuna Göçmenlerinin ve Gagoğuzların Etnik Kimliği (18. Yüzyılın Sonu ve 19. Yüzyılın Başı)**", Avrasya Etüdleri**, S. 13 (İlkbahar 1998), s. 55-68.

Rásonyi, Lászio, **Tuna Köprüleri,** (Çev. Hicran Akın), TKAE, Ankara, 1984.

Sümer, Faruk, "Gagavuzların Aslı", **Türk Dünyası Tarih Dergisi,** S. 52 (Nisan 1991), s. 9-12; II, S. 53 (Mayıs 1991), s. 3-5.

Şemseddin Sami, **Temel Türkçe Sözlük-Sadeleştirilmiş ve Genişletilmiş Kâmûs-ı Türkî,** Tercüman Yay., İstanbul, 1985.

Tacemen, Ahmet, **Bulgaristan Türkleri 1878-1990**, Adana Türk Ocağı Yay., Adana, 1991.

Tanasoğlu, Diyonis, "Gagauzların İstoryası (En Eski Zamanlardan Bu Yana)", **Ana Sözü,** (1991 yılında tefrika).

Tanyu, Hikmet, **Türklerin Dinî Tarihçesi,** İstanbul, 1978.

Tavşanoğlu, Leyla, "Gagavuzca Unutuluyor", **Cumhuriyet** gazetesi, 3 Ekim 1997.

[Teodor Kasap], "Gagauz", **Hayâl Gazetesi**, Nu. 240, 28 Şubat 1291/12 Mart 1876.

Togan, A. Zeki Velidi, **Umumi Türk Tarihine Giriş,** 2. bs., İstanbul, 1970, s. 165.

Turan, Osman, "Keykâvus II", **İslâm Ansiklopedisi,** MEB, C. 6, s. 642-645.

Turan**,** Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi,** C. II, İstanbul, 1969.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, **Osmanlı Tarihi,** C. I, 3. bs., Ankara, 1972.

Ülküsal, Müstecip, **Dobruca ve Türkler,** Ankara, 1966.

Wittek, Paul, “Les Gagaouzes = Les gens de Kayka’us”, **Rocznik Orientalistyczny**, C. XVIII (1951-1952), Krakow, 1953, s. 12-14.

Wittek, Paul, “Yazıdjioglu Ali on the Christian Turcs of the Dobruja”, **Bulletin of the School Orientalistic and Asiatic Studies,** C. XIV (1952), s. 639-668.

Yaşar Nabi, **Balkanlar ve Türklük,** Ankara, 1936. Yeni baskısı: 2 cilt, **Cumhuriyet** gazetesinin armağanı, İstanbul, 1999.

Yavuz, Ercan, “Sürgündeki Ortodoks Türkler”, **Aksiyon**, S. 163, 17-23 Aralık 1998.

Yazıcıoğlu Ali, **Selçuknâme,** (yazma), Topkapı Sarayı Müze Ktp. Revan Böl. Nu. 1390 ve 1391.

Yoloğlu, Güllü, **Qaqouzlar,** Azerbaycan Dövlet Neşriyatı, Bakı, 1996.

Zajaczkowski, Wlodzimierz, “K Etnogenezu Gagauzov”, **Folia Orientalia,** C. XV, Krakow, 1974, s. 77-86.

Zajaczkowski, Wlodzimierz, “Gagauz”, **Encyclopedie de l’Islam**, Nouvelle Edition, C. II, Leiden, 1965, s. 993.

Gagauzlar / Prof. Dr. Dionis Tanasoğlu [p.245-249]

PROF. DR. DIONIS TANASOĞLU

Komrad DevletÜniversitesi / Moldova

Gagauzlar (Gagouzlar), kendi ifadeleriyle, XI.-XIII. yüzyıllarda Kara Deniz dolaylarına gelen kalabalık bir Oğuz-Türk topluluğudur. XV.-XIX. yüzyıllarda Osmanlı Devleti hakimiyetinde yaşamışlardır. XIX. yüzyılın başlarından itibaren yaklaşık 200 bin nüfusla Basarabya'da yaşamaktadırlar. Moldova Cumhuriyeti Gagouz Yeri özerk bölgesinde 30 köyde yaklaşık 135 bin kişi, komşu güney bölgelerde 40 binden fazla; Moldova Cumhuriyeti şehirlerinden Chisinau'da 8-9 bin, Bender'de 1600 kişi bulunmaktadır. Kahul ve başka kasabalarda da Gagouz nüfusu mevcuttur. Gagouzların diğer bir kısmı Bulgaristan'da Varna, Kavarna, Balçık, Silistre gibi şehirlerde yaşamaktadır. Yunanistan'da ve Makedonya'da da Gagouz köyleri bulunmaktadır. Bunun dışında Gagouzlar Türkiye'de, Romanya'da, Kuzey Osetya'da, Balkarya'da, Kazakistan'da, Özbekistan'da, Ukrayna'da, Rusya'da ve Brezilya'da da yaşamaktadır.

Gagouz Yeri bölgesinde Gagouzlar şu köylerde yaşamaktadır: Çadır-Lunga, Komrat, Volkaneş; Beş-Göz (Kopkuy), Kıpçak, Taşlık, Kazayak, Baurçu, Caltay, Kireyt-Lunga, Haydar, Tomay, Avdarma, Çok-Maydan (Karlık), Dizgince, Kongaz, Kongazçık, Başköy, Çeşme-köy, Tülü-köy, Bucak, Beş-Alma, Kıranlar, Kırbalı.

Gagouz Türkleri Hıristiyan-Ortodoks inancına mensuptur. Eskiden çok çeşitli alanlarda çalışan Gagouz Türkleri arasında son zamanlarda sadece çiftçilik ve bağcılık kalmıştır. Hayvancılık eskiye göre azalmıştır. İnsanların çoğu köylerini bırakmışlar, başka ülkelere para kazanmaya gitmişlerdir. Bunların çoğu Türkiye'de çalışmaktadır.

Gagouzların Kökeni

Gagouzların kökeni birçok araştırmacının ilgi odağı olmuştur. Bu konuda hem bilimsel, hem amatör, hem de çıkarcı araştırmalar yapıldı. Araştırmacılar, Gagouzların bir Türk topluluğu olması konusunda hemen hemen hemfikirdir; ancak Türk topluluklarından hangilerine ait olduklarına dair iki farklı görüş vardır: Polietnik ve monoetnik. Polietnik görüşüne göre Gagouzlar, Peçenekler, Oğuzlar ve Kumanlardan oluşmaktadır. Monoetnik görüşe göre, Gagauzlar Selçuklulardan yahut Eski Bulgarlardan gelmektedirler. Bana göre, Selçuklu menşei gerçekten uzaktır. Çünkü Selçuklular ve Gagouzlar, Orta Asya'daki Oğuzların XI. yüzyılın başında ayrılan iki koludur. V. Radloff, V. Moşkof, A. Manof, M. Çakır, M. P Guboğlu, D. Tanasoğlu, N. Baskakov, A. N. Kurat, Z. V. Togan, İ. Kafesoğlu, M. Ülküsal, H. N. Orkun, H. Tanyu, K. Şemsi, Th. Menzel ve G. Yoloğlu gibi bilginler, Gagouzların birçok topluluktan oluştuğunu belirtmektedirler. Bu toplulukların arasında başlıca Peçenekler, Oğuzlar ve Kumanlar anılmaktadır.

Araştırmacıların çoğu, Gagouzları Oğuz gurubundan ayrı incelediğinden dolayı net bir sonuca varamamışlardır ve zaten Oğuzları az tanımaktadırlar. Ancak Faruk Sümer, İbrahim Kafesoğlu ve

Akdes Nimet Kurat, Gagouzların menşeine açıklık getirebilmişlerdir. Onların çalışmalarına dayanarak, Gagouzların da Oğuz ve Hakoğuz'lardan geldiklerini tespit etmek mümkün olmuştur.

Tarihi ve etimolojik prensipleri yanlış kullanmaktan dolayı bu Oğuz-Türk boyunun adı problem olmuş ve bu durum onun kökeninin açıklanmasını zorlaştırmıştır. Daha çok bu adı yanlış bölmekten ve anlamaktan hare-

ket eden araştırmacılar, çok basit sonuçlar çıkarmışlardır: Gaga-uz (gagası uz), Gaga-vuz, Gayga-vuz, Gago-uz vs. Kaldı ki, "gaga" isminden halk adı olamaz, gaganın anlamı da Gagouzca'da halkın gönlünü kırar, gururuna dokunur; "-avuz", "-aguz", "-auz" bozuk şekilleri kelimeyi Oğuz adından uzaklaştırır; Oğuz menşeini reddeder. Gagouzların bu şekilde bir isim taşıyan ataları olmamıştır.

Gagouz adının "Gök-Oğuz"dan getirilmesi o kadar da doğru değildir. Zira 24 Oğuz boyu arasında "Gök-Oğuz" adını taşıyan bir boya rastlanmaz. "Göktürkler" vardı, onlar da tamamen başka bir boy idi ve Oğuz değildi (L. Gumilev). Ayrıca "gök" kelimesi "gag" şekline dönüşemez.

V. Radloff ve V. Moşkof bu etnonimi doğru bölüp GAG-OĞUZ biçiminde göstermiştir ki, Gaglar Oğuzların bir koludur ve Oğuzların atalarının adıdır. Bu bakış açısı gerçeğe çok yakındır ve sorunun çözümlenmesinde kesin bir yol gösterici olmuştur. Prof. N. Baskakov, Gag boyunu, "Gag 'Hak' kelimesidir ve Gagouz asli, doğru Oğuz demektir" biçiminde açıklamıştır ve bunun Hakoğuz boyu olduğunu ifade etmiştir. Ben, başka çalışmalarda Hak-Oğuzların kim olduklarını tespit ettim. Azeri Prof. H. Koroğlu'nun verdiği bilgiyi göz önünde tutarsak, X. yüzyılın sonlarında bir kısım Oğuz beyinin, başlarında Dukak'ın oğlu Selçuk olarak, İslâm'ı kabul edip diğer Oğuzlardan ayrılmış, diğer Yengikent Oğuzları ise eski dinde, yani Şamanizm inancında kalmıştır. Prof. Koroğlu, Şamanizm inancında kalmış olanların bu Hakoğuzlar olduğu düşüncesine ulaşmıştır. Tarihçilerin çoğu da, Oğuzların bu dönemde Avrupa'ya göçen kısmının Hakoğuzlar olması gerektiğini savunmaktadır.

Gagouzların Oğuz menşeine çok farklı yöntemlerle ulaşmamızı mümkün kılan Retrospektif (geriye bakış) metoduna göre, a) Bugün Gagouzlar'ın çoğunluğu, Basarabya'da ve Balkanlar'da/Bulgaristan'da yaşamaktadır; b) Basarabya'ya Gagouzların 20-30 binlik bir kısmı, XVIII.-XIX. yüzyıl başlarında Balkanlardan, Osmanlı-Rus savaşları zamanında getirilmiş, diğerleri ise yerinde kalmıştır; c) Balkanlarda varlık gösteren Gagouzlar, XIII. yy. başlarındaki Hakoğuzlardan gelişmiştir ki, bunlar XI. yüzyılda Karadeniz'in kuzey bozkırlarından gelmişlerdi; ç) Oğuzların bir kolu olan Hakoğuzlar, Kara Deniz'in kuzey bozkırlarına Orta Asya'daki Yengikent devletinden gelmişlerdi. Dolayısıyla, Gagouzların kesin ataları, Oğuzlardır.

Gagouzların, Oğuz-Türk menşeli oluşuna dair başka kesin kanıtlar da gösterilir: Oğuz temelli dil, Gagouz adı, Turanî antropolojik görünüm, folklor örnekleri, müzik, dekorculuk sanatı vs.

Bu kadar kesin objektif kanıtlardan sonra Peter Mutafçiev'in, "Türkleşmiş Bulgar" teorisinin hiçbir değeri yoktur. Onun gerçekçi olmadığı açıkça görülmektedir.

Tarih

Genel de bugünkü Oğuz-Türk dünyasının tarihî süreci, M.Ö. eski Kimmerlerden ve İskitlerden, kurgan kültürlerinden ve göçebe atlı kavimlerden ve medeniyetlerinden başlamaktadır. Onlar birdir ve Batıya göçen Doğu kavimleridir. Hunlar, Oğuzlar, Türükler, Peçenekler, Kıpçaklar, Uygurlar gibi bir ara öyle denen Türk kavimleri o sahalarda, geniş kırsallar içinde yaşamışlar ve tarih yapmışlardır. Oğuzlar ve Göktürkler, birlikte bugünkü birçok Türk boyunun ataları, kökeni olmuşlar ve tarihî sürecin başlangıcında yer almışlardır.

Gagouzların tarihini de Altay Oğuzlarından ve Göktürklerden başlatmak mümkündür. Daha sonra XI. yüzyılda Orta Asya'daki Oğuzların devamı Hakoğuzlar kolu olmuştur. Bu M.Ö. zamanlarından XI.-XII. yüzyıllar arasındaki uzun dönem Gagouzların, geride kalan Oğuz-Türkleri kolunun eski tarihidir. Bundan sonra her bir Oğuz-Türk boyunun kendi tarihi, başka başka topraklarda değişik adlarla gelişmiş, temelde Oğuz-Türk dili korunmuştur.

Oğuz Devleti X. yüzyılın ikinci yarısında politik, ekonomik ve kültür alanlarında yüksek seviyeye çıkmıştı. Devletin merkezi Yengikent kasabasıyla Sır-Derya nehri arasında, Aral denizine yakın bölgeydi. Arap seyyahı Ahmed ibn Fadlan, seyahatnamesinde tarihçiler için Oğuzların sosyal yapılarıyla ilgili faydalı bilgiler vermişti (921-922). Oğuzlar, 24 boydan oluşmuş büyük bir toplumdu ve iki ana koldan oluşmaktaydı: **Boz-oklar**: Kayı, Bayat, Alka-evli, Kara-evli. Yazır, Döger, Dodurga, Yaparlı, Avşar, Kızık, Beydili, Karkın (12 Oğuz Boyu); **Üç-oklar**: Bayındır, Peçene, Çavuldur, Çepni, Salur, Eymür, Alayuntlu, Yüregir, İğdir, Büğdüz, Yıva, Kınık (12 Oğuz Boyu). Gagouzlara

Kara, Kayık, Alka, Kını (k), Çep (i) gibi lâkaplar ve soyadlar verilmiştir. Devlet içinde "atlı askerler" olarak tanınmış ve bilinmişlerdi. Onlar dil, edebiyat ve kültür alanlarında da üstündü.

Hak-Oğuzların Balkanlar'a Göçü

Tarih kitapları ve tarihçiler göstermektedir ki, Hakoğuzlar Karadenizin kuzeyinde kalmamışlar, Tuna'yı aşıp Balkanlar'a Bizans İmparatorluğu topraklarına göç etmişler, Karadeniz'in batı bölgelerinde yerleşmişler, yaşamışlar, kaybolup yok olmamışlar ve bir millet olarak Gagoğuzları meydana getirmişlerdir. Akdes Nimet Kurat, Kazım Yaşar Kopraman ve V. Moşkof bu düşüncededir. Bizans tarihçisi Paparigopulos da "1065 senesi Tuna'nın şimal taraflarında Uzlar yahut Oğuzlar adını taşıyan bir Türk milleti zuhur etmiştir." ifadesini kullanır. Bunların sayısı Sîkilitsi'ye ve Vasilevskiye göre, 600 bin civarında olup, sayısız ve her bir cinsten kayıklarla Tuna'yı geçmiş ve orada mevcut ve kendilerini geçirtmek istemeyen Bulgar ve Yunandan mürekkeb ordu kuvvetlerini dağıtarak bütün Bulgar topraklarına dağılmışlardır"… A. Wanof; "…Uzların bir kısmı Bizans tabiiyetine geçmeyi kabul etti" demektedir. Daha önce Atanas Manof Oğuzların öz yurtlarından Balkanlar'a göç ettiğini yazmıştı ki, Oğuzlar (Hakoğuzlar) Bizans topraklarına gelmişler ve yaşamışlardır. Anna Kommennos da Aleksiada'da bunu şöyle ifade etmektedir: Silistre köyünün ve Varna'nın yakınında bir göl vardır. Adı Uzolime (Ozolimnos), "Oğuz Gölü" demektir, (şimdi Varna gölü). Burada XII. yüzyıl başlarında, Aleksios Kommennos zamanında Uzların askerî merkezi vardı.

Hakoğuzların-Gagoğuzların Balkanlarda XI-XIX. yy.'da iki dönemi vardır: **Bizans Devleti dönemi** (XI.-XIV. yy.) ve **Osmanlı Devleti dönemi** (XV.-XIX. yy.). Bizans döneminde Bizans'ın

vatandaşı olmuşlar, Şamanlıktan Hıristiyan dinine ve yerleşik hayat düzenine geçmişler ve devlet kurmuşlardır. Çiftçilik ve bağcılıkla uğraşmışlardır. Yeni bir kültür çevresine girmiş, bir millet durumuna gelmiş, XIII. yüzyıl başlarında merkezi Kavarna'da bulunan bir devlet kurmuş ve Gagoğuz adını almışlardır. Kapsı Çan reislerinden birinin adıdır. Arslan Bey XIII. yüzyılın ilk yarısında, IV. Haçlı Seferi sonucu kurulan İstanbul Lâtin İmparatorluğu zamanında yaşamıştır. 1303'te Kavarna tahtında bir beyzade olan Balık gösterilir ki, despot Mirçe'nin ardından tahta çıkmıştır. Balık (Balıkaş), İmparatoriçe Anna'nın tarafında Ioannes Kantakuzenos'a karşı, kardeşleri Todor'u ve Dobrotiç'i 1000 askerle göndermiş ve Bizans'ın iç savaşlarına katılmıştı.

Dobrotiç İstanbul'da Apokofos ailesinden bir prenses ile evlendi. Balık'ın ölümüyle kardeşi Dobrotiç tahta oturmuştur (1357-1386). Sarayları Varna'da idi. 1375'te Dobrotiç deniz filosuyla Trabzon'a karşı deniz seferine katılmıştır. Gagoğuz beyliğine o zamanlar Grekler "Karbonum Terra" da (Kızıl Toprak) demiştir. Bizanslılar ile Dobrotiç sıkı bağlantı kurmuştur. Oğlu İoankos, Osmanlıların yeni bir yükselen güç olduğunu anlamış ve Bizans'tan beyliğini kurtaracağı düşüncesiyle, onların tarafına dönmüştür. Tahta 1386'da oturmuş ve bu politikayı yürütmüştür. Bizans, ona müdahale edecek durumda değildi, zira Osmanlıların Balkanları ele geçireceği endişesiyle kendisi de zor durumdaydı. Gagouz Beyliğinde artık Gagouzların kurtuluşu için yeni yollar aramak zamanı gelmiştir. Osmanlılar onlarla aynı ırktan idi ve Osmanlı yönetimi ile zorla Yunanlılaştırmak ve Bulgarlaştırılmak döneminin sonu gelmiştir.

Gagouzlar Osmanlı Devletinde

Osmanlı-Gagouz devri, Gagouzların en uzun ve verimli, başarılı tarihi dönemi (XV.-XIX. yy.) olmuştur. Osmanlı devleti, Bizans'a karşı, onun sonunu hazırlayan bir toplum düzenine sahipti, üstelik hızlı fetihlerle genişliyordu. Osmanlı Devletinin Bizans'tan halkları kurtarmak üzere harekete geçmesinin sebebi bu olsa gerektir. Diğer taraftan da, Avrupa devletleri, Haçlı Seferleri yoluyla Balkanlar'ı ele geçirmek, Bizans'ı almak niyetlerinden vazgeçmiyorlardı. Karadeniz boğazları için de aynı düşünceler geçerlidir. 14. yy sonlarında Gagouz Beyliği Osmanlı yönetimini kabul etti. Osmanlılar da Gagouzların kendi inançlarında özgürce yaşamasına imkan tanıdı. Osmanlılar buraya "Uzi Eyaleti", daha sonra da "Uzi Sancağı" dediler. Osmanlı Devletinin vatandaşları soylarıyla birlikte anılırdı. Atanas Manof'a göre, Gagouzlar sadece soy birliği sebebinden değil, aynı zamanda farklı dinlere bağlı olduklarına bakmayarak hemen hemen birbiriyle aynı olan bir dille konuşmalarından dolayı Osmanlılarla çabuk kaynaşmışlardır. Amma dinlerindeki ayrılık sayesinde, tesmiye olundukları adı korumuşlar, Türk adını almamışlar, Osmanlılar da buna karşı çıkmamışlardır. Bu dönemde kendi benimsediği devletlerinde aynı tarih, aynı edebiyat, aynı kültür, aynı ekonomi ortamı içinde bulunmuşlardır. Dilleri de yüz-

yıllarca birlikte yaşamaları sayesinde kâfi derecede birleşmiştir. Osmanlı Devleti Hıristiyanlara serbestlik ve garanti vermiş, kimsenin diline, kültürüne karışmamıştır. Gagouzların Hıristiyanlığına da aynı şekilde dokunmamış ve baskı altına almamıştır.

Gagouzların yaşaması da Osmanlı Devletinin düzenine göre yürüyordu. Pekçok Gagouz, gönüllü olarak toprak sistemine dahil oluyor ve de devlet hizmetlerinde çalışıyordu. Gagouzlar Rumeli askeri olarak hizmet yaparlardı ve savaşlara katılırlardı. Köylerde, kasabalarda Müslümanlarla iyi

anlaşmaktaydılar ve sıkıntılara birlikte katlanmaktaydılar. Osmanlının güzel kültürünü, Divan Edebiyatını, bilim merkezlerinde öğrenip uzman oluyorlardı. Aydınlarla birlikte devlet adamlarının da katılımıyla, yüksek kültür oluşturmada bir klâsik aydınlar sınıfı hazırlanmaktaydı. Bir dilde eğitim-öğretim ilerliyordu. Gagouz halkı kendine gelmiş, ekonomik olarak güçlenmişti. XV.-XVI. yüzyıl içinde Osmanlı Devleti her alanda yüksek seviyeye ulaşmıştı. Avrupa'nın en güçlü devletlerinden biriydi. Yüksek kültürlü bir devlet olup geri kalmış değildi. Böyle bir devlette Gagouzlar da yüksek seviyede yaşamaktaydılar.

XVII. yüzyılda, çok savaş kaybetmekten, büyük savaş harcamaları ve ekonomik zorluklar yüzünden merkez kuvvetleri, asker ve yönetim mekanizması zayıflamıştı. Bunlar XVIII.-XIX. yüzyılda da devam etti. Düzensizlik, bozgunculuk, hırsızlık, soygunculuk başgösterdi ve insanları ümitsizlik sardı. Devlet hizmetleri bireyi koruyamaz hale geldi ve insanlar yurtlarından ayrılmak zorunda kaldı. Rus askerleri, savaş zamanı Gagouzlara çok zarar vermekteydi, aldatma yoluyla, zorla, kimi Gagouz çiftçi bölüklerini çekilen askerlerin ardına takıp, Osmanlı Devletinden onları çıkarıp kendi bölgelerine sürdüler. Daha sonra Rus propagandacıları, Rus askerlerinin verdiği zararları Osmanlıların üstüne attı ve Gagouzların Osmanlının zulmünden "kaçtıkları" yalanını yaydılar. 1812 yılında, kalabalık ve birleşik Gagouz halkı asli sebeplerden ikiye bölündü: Bir kısmı (20-30 bin) Ruslar tarafından Basarabya'ya getirildi; çoğu da Osmanlı Devletinde kaldı. Büyük vatana hizmet etmede, anayurdun kurtarılmasında katkıda bulunan aydın sınıfının durumu da aynıydı ve onlar da zor durumdaydılar.

XIX. yüzyılda 1806-1812, 1828-1829, 1853-1856, 1877-1878 yıllarındaki savaşlar yüzünden verilen kayıplar, Osmanlı devletini güçsüz düşürdü. Rusya'nın ve Avrupa devletlerinin niyeti, Türkiye'nin topraklarını işgal edip aralarında paylaşmaktı. Gerçekte Rusya tarafından yönlendirilen Slavların aralarında iç çalkantılar ve isyanlar da çok olmaktaydı. 1912 yılında Balkan devletleri Osmanlı Devletine karşı savaş başlattılar. Sonunda devlet Avrupa'daki topraklarının çoğunu kaybetti. Ama Uzi Sancak Osmanlı devletine kalmıştı. Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) sonunda Türkiye, yenilmiş devletlerin tarafında kaldı. Nihayet devlet dağıldı. Bulgaristan Karadeniz kıyısındaki kimi toprakları alınca, Gagouzların bir kısmı Bulgar hakimiyeti altına girdi. Kimi kısımlar da başka yerlere dağılmışlardı. Dillerini, milliyetlerini kaybetmekteydiler.

Basarabya'da Gagouzlar

Basarabiya'ya getirilen Gagouzlar Çarlık Rusyası'nın işgali altında kaldı ve Ruslaştırma rejimine tabi tutuldular (1812-1918). Bucak kırsalında, sürülmüş Tatarların boş yerlerine, bırakılmış köylerine aynı adlarla yerleştirilmişlerdir (Kirayil, Baurcu vs.). XIX. yüzyıl içinde ekonomik bakımdan güçlendiler; çünkü her aileye 60 destina toprak verilmişti.

1906 yılının Ocak ayında Gagouzlar büyük bir silâhlı ayaklanma yapıp, Rus güçlerini etkisiz hale getirip, kendi bölgelerinde iktidarı ele geçirdiler ve "Komrat Cumhuriyetini" ilân ettiler. Atmaca-Galatsan Andrey'in önderliğinde millî çıkarları doğrultusunda kararlar aldılar. Ama Çarlık askerleri tekrar duruma el koydu. Çarlık işgali 106 yıl sürdü. Bu uzun zamanda, aydınlar sınıfı olmaksızın, çiftçiler yalnız başlarına kültürü ilerletemediler. Sadece Osmanlı devletinden getirilen zengin folklor örnekleri kullanılmıştır. Mihail Çakır (1861-1936) aydınlanma için kitap yayımlama çalışmalarını başlatmıştır. P. D. Draganov, **Basarabiyana** adlı bibliyografik eserini 1911'de çıkarmıştır.

1918 yılının Mart ayında Romanya Basarabya'yı Rus işgalinden kurtarıp, kendi rejimini kurdu. Gagouzlar da Romanya'nın vatandaşları olup, özel sektör alanında ekonomide hızla geliştiler. Kültürel yönden de bazı başarılar elde ettiler: Aydın sınıfı güçlendi. Mihail Çakır çalışmalarına devam etti, ilk yazarlar ortaya çıktı: Nikolay Tanasoğlu, Nikolay Arabacı, Görgi Balaban, Dionis Tanasoğlu. 1930'lu yıllarda Romanya Hükümeti Türkiye ile anlaşıp, Gagouzların kültürünü geliştirmek için, Gagouz gençlerini Türkiye'nin maddi desteğiyle Türkiye'de öğretime gönderdi. Bu işte, Türkiye'nin Bükreş'te Büyükelçisi H. S. Tanrıöver ile M. Çakır'ın rolü olduğu bilinir. Ama bu çaba uzun sürmedi. Zira 1940'ta Sovyetler Basarabya'yı yine işgal ettiler. Gagouz uzmanları Türkiye'de kalıp, çeşitli hizmetlerde çalıştılar.

Sovyet döneminde (1940-1991) özel ekonomi ilga edildi, insanlar Kolhoz kulları (çiftlik işçileri) oldular, kişiliğini kaybettiler, yaşamak totaliter anlayışın karan-

lığına gömüldü. Rus dilinin etkisiyle Gagouz dili yazısız kaldı, okullar ve bütün kültür yabancılaştı.

Kiril esaslı Gagauz alfabesi 30 Temmuz 1957'de kabul edildi. Bundan bir süre sonra ilkokullar, ana dilinde radyo yayınları, kültür binaları, kütüphaneler, oyun ve şarkı toplulukları harekete geçtiler. Gagouz dilinde yazarların sayısı arttı. Ama öte yandan Gagouzlar yirmi yıldan fazla ruhsal açlık çektiler. Dil bozuldu. Gagouz aydınları ancak Sovyet ideolojisi ruhunda yetiştiklerinden Türk ruhunu umursamadı; hatta ona düşmanca davrandı.

1991 yılında Sovyetler Birliği dağıldı, Moldova da bağımsızlığını ilân etti. Ülke demokratik rejime geçişi hızlandırdı. Kimi Avrupa kuruluşlarına girdi. 1994 yılında, Gagouzlar idarî muhtariyet ilan edip, Gagouz Yeri adıyla kendi idarelerini kurdular. Bölgede üç resmî dil-Gagouzca, Rusça ve Moldovanca-ortaya çıktı. Geniş olarak bakıldığında, Gagouz (Gagoğuz) Türkçesi de, diğer Türkçeler gibi, Ana Türk dilinin bir lehçesidir, Sovyetlerde dil olarak adlandırılmıştır. Nihayetinde o da Oğuz Türkçesidir.

W. Radloff, Obraztsı narodnoy literaturi türkskih plemyon", Xc.

V. Moşkovun "Nareçiya bessarabskih gagauzov" (Predisloviya) Petersburg, 1904;.

V. Moşkov, "Gagauzı Benderskogo uezda", -Etnografiçeskoe obozrenie", I/1900, 1901, 1902.

Tanasoğlu D. “Gagouzların istoriası” (En eski zamanlardan…), “Ana sözü”, s. 21-62, Kşn, 1999; “Stranitsı naşey istroii”, “Pedagogiçeskiy Jurnal”, s. 1-2, Kşn, 1999; “Gagouzların istoriası”, Üniversite dersleri (yazma), Kşn, 1991-2001;.

At. Manoff, “Gagauzlar (Hıristiyan Türkler), Bulgarcadan çeviren Türker Acaroğlu, Ankara 1939;.

Mihail Çakır, “Besarabiealâ Gagauzlarân istorieasâ”, rev. “Viatsa Basarabiei”, 9/1933 ve 5/1934, Kşn., 1934 (gag. Çev.); Mihail P. Guboğlu, “Gagzuziy in lumina istoriey” (doktora tezi), “Yıldırım”, s. 2, Köstence, 1939:, “Gagauzların Aslına Ait Faraziyeler ve Kendi Fikirlerim”, özetler, 1981; “Gagauzların “Türkçe” Dili, Edebiyatı ve Tarihi Hakkında Araştırmalar Tebliğler”, İstanbul 1987.

Akdes N. Kurat, “5. Peçenekler, Uz (Oğuzlar) ve Kumanlar”, Türk Dünyası El Kitabı, Ankara 1992, 182 s.;.

A. Mecit Doğru, “Gagauzların Folklor ve Antropomik Özellikleri”, bildirier, Ankara 1992, s. 17-19;.

İbrahim Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, TKAE yay…46, Ankara 1977, s. 176;.

Baskakov N. “Türkskie yazıki”, Mosk. 1960; “O türkskih leksiçeskih zaimstvovaniyah v russkom yazıke”. “GAGAUZ”, Sovetskaya Türkologiya, 4, Baku, 1983, s. 19;.

M. Türker Acaroğlu, “Gagauzçada Takma Adlar-Soyadlar-Yer Adları”, Bildiriler, ayrı basım, Ankara 1992;.

Ahmet Cebeci, “Osmanlı Devletinde Gaguzlar”, Türk Kültürü, s. 354, 1992;.

M. N. Guboğlu, “Malie türkoyazıçnıe narodı Balkanskogo poluostrova. K ve prosu o proishojdenii gagauzov”, Mosk., 1967;.

Ejen Pittard, “Konstribusyon a l’etüd antropolojik des Gagaouz”, Paris, 1916;.

Olga Nekrasovrom, “Le problem de l’origin de gagaouzs e la struktür e la struktür antropolojik”, yaş, 1940;.

E. Güngör-M. Argunşah, “Gagauzlar”, İstanbul 1998;.

Anat. Makriş, Gagauziy “Bükreş, 1999;.

Ion Nistor, “Aşez#rile bulgare şi g%g%ut (z) e din Basarabia”, Bükr., 1994;.

Faruk Sümer, “Oğuzlar”, İstanbul, 1992;.

Lazlo Rasonyi, “Tarihte Türklük”, Ankara 1988;.

Halil Koroğli (Azer.), “Oguzskiy geroiçeskiy epos” doktora tezi, Mosk., 1968;.

Şerif Baştav, “Bizans İmparatorluğu Tarihi (1261-1461), Ankara 1989;.

Th. Menzel, “Gagauzlar”, İslâm Ansiklopedisi, Ankara 1941;.

K. İreçek, “Neakolko belejki vârhu ostatotitse ot peçenezi, kuman, kato i vârhu tây nareçenite narodi Gagauzi i Surguçi v dneşna Bâlgariya”, -Sredets, 1890;.

A. Kovalevski, “Kniga Ahmeda İbn Fadlana…”, Harkov, 1956; Z. V. Togan, İbn Fadlan, yay.

Mehmet Ali Ekrem, “Din istoria turçilor Dobrocen”, Bükr., 1994; vs. KEYKâVUS menşei tarafçıları:.

G. Balasçev, “L’empereur Mişel VIII Paleolog e l’ta de ogüz c Bordde la Ner Nuar”, Yaş, 1940;.

Paul Wittek, “Le Gagaouzs-le jens de Kayk#us”, Krakow, 1953;.

K. Rezakeviç, “Gagauziy” Magazin istorik, Bükr. 1997;.

Faruk Sümer “Gagauzların Aslı II”, 1991;.

Kemal H. Karpat, “Gagauzların Tarihi Menşei”, Ankara 1976 vs.

Eni BULGAR menşei: Peter Mutafçief, “Die Angebliche Ein Wanderung van Seldchuc Türken indie Dobrudcha im XIII.”, Sofia, 1943; V. Marinov, İ. İvanov, İ. Titorov vs.

Gagavuz Türkçesi / Doç. Dr. Nevzat Özkan [p.250-261]

DOÇ. DR. NEVZAT ÖZKAN

Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi /Türkiye

Gagavuz Türkçesi, Moldova'ya bağlı özerk bir bölge olan Gagavuz Yeri başta olmak üzere, Ukrayna'nın Odessa bölgesinde, Kuzeydoğu Bulgaristan'da, Yunanistan'ın Keserya bölgesinde, Romanya'nın Dobruca bölgesinde, son yıllardaki göçlerle Kuzey Kafkasya ve Kazakistan'da bazı yerleşim merkezlerinde kullanılan bir Türk lehçesidir.

Çağdaş Türk lehçe ve şive tasniflerinde; Gagavuz Türkçesi, yönlere göre güney, güneybatı grubuna, tarihî Türk kavimlerine göre Oğuz grubuna, fonetik kıstaslara göre ise dağlı grubunun yev alt bölümüne dahil edilmektedir. Gagavuz Türkçesinin akraba olduğu diğer çağdaş Türk lehçeleri, Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Türkmen Türkçesidir.[1]

Gagavuz Türkçesi kendi içinde iki ağıza ayrılır:

a) Merkez ağzı: Çadır ve Komrat bölgelerinde konuşulur. Bu sahaya Avdarma, Başküü (Kirsova), Baurçi, Beşalma, Beşgöz, Caltay, Çok-Meydan, Gaydar, Kazayak, Kiriet-Lunga, Kongaz, Kongazçik, Kıpçak, Tomay köyleri girer. Yazı dili, merkez ağzına dayanır. Bu ağzın belli başlı özellikleri şunlardır:

1) Gagavuz Türkçesinde görülen arka damak ünlüsü açık e (ä) bu ağzın bir özelliğidir: gecä, evä, bän, sän, gelmää, gözçääz, iştän v.b.

2) Arka damak ünlüsü ê kullanılır: Parêi, bakêım, burdêim, bakêr.

3) h- ünsüzü korunur: Hazır, hasta, harman, halka, hamur.

4) -v- ünsüzü korunur: Suvan, kavurma, tavşam, kıvırma, duvar.

5) y- ünsüzü dar ünlülerden önce korunur: Yıldız, yımşak, yudum, yukarda, yufka.

6) -r korunur: Kızlar, kimnär, geldilär.

b) Güney ağzı: Gagavuz Yeri'nin güneyinde yer alan Valkaneş bölgesinde ve bugün Ukrayna sınırları içinde kalan Odessa bölgesinde konuşulur. Bu sahaya Vulkaneş'e bağlı Çeşmeküü, Tülüküü (Etulya) ve Odessa'ya bağlı Dimitrovka, Eniküü (Novoselovka), Karakurt, Kubey (Çervonoarmeysk), Kurtçu (Vinogradovka) köyleri girmektedir. Yazı dilinin büyük ölçüde merkez ağzına dayandırılmasına rağmen Güney ağzının bazı ses özellikleri de göz önüne alınmıştır. Bu ses özelliklerinden bazıları şunlardır:

1) Merkez ağzında görülen açık e (ä) yerine e ünlüsü kullanılır: Gece, eve, ben, sen, gelmee, gözçeez, işten.

2) Merkez ağzındaki arka damak ünlüsü ê yerine bu ağızda a ve ünlü daralmasının olduğu yerlerde ı kullanılır: Parayı, bakayım, burdıyım (a>ı).

3) Bazen aslî h- ünsüzü düşer: Azır, asta, arman, alka, amur. Bazen de h+ türemesi görülür: Hasıl, hadet, harmut, helbet, hen.

4) -v- ünsüzü düşer: Suan, kaurma, taşam, kıırma, duar.

5) y- ünsüzü dar ünlülerden önce düşer: İldız, imşak, üdum, ükarda, üfka.

6) -r ünsüzü düşer: Kızla, kimnä, geldilä.

Kelime seviyesinde görülen fonetik farklılıklar şunlardır:

Komrat-Çadır ağzı	Güney ağzı	
ayna	ayne	"ayna".
arşık	aşık	"aşık kemiği".
başça	bahçe	"bahçe".
bura	buura	"erkek hindi".
günaa	günee	"günah".
taa	daa	"daha".
çinmää	cinnamaa	"çınlamak".
hoşaf	oşaf	"hoşaf".
bariz	pares	"ipten yapılmış atkı".
paçavra	paçora	"paçavra".
saksağan	saksaan	"saksağan".
sölpeşmää	sörpeşmee	"pörsümek".
ük	üük	"höyük".

Bazı çekim eklerinin kullanılışında görülen fonetik farklılıklar şunlardır:

	Komrat Çadır ağzı	Güney ağzı	
İstek eki	alıim	alayım	"alayım".
	bakêım/bakıym	bakayım	"bakayım".
Yükleme hali	sobıi	sobayı	"sobayı".
	parêi/parıi	parayı	"parayı".
Gelecek zaman	alıcek,	alacak	"alacak".

gidicek gidecek "gidecek".

Şimdiki zaman alêr, aalêêr. aliy, aaliy "alıyor, ağlıyor".

sööleer, biler sööliy, biliy "söylüyor, biliyor"[2]

Görüldüğü gibi Güney ağzı fonetik olarak Türkiye Türkçesine daha yakındır. Bulgaristan'da yaşayan Gagavuz Türklerinin ağız özellikleri de -yor şimdiki zaman ekinin kullanılışına göre şöyledir:

I) Bälgarevo ağzında -yo.

II) Winica ağzında -yo, -yu.

III) Brestak ağzında -ye, -yo.

III) Kumanova ağzında -e, -ye.[3]

Baskakov, türlü siyasî bölünmelere tâbi olan Gagavuz Türklerinin konuştuğu ağızların hepsinde Oğuz Türkçesinin özelliklerini tespit etmekle beraber, kullanıldığı ülkeye göre Gagavuz Türkçesi ağızlarında bulunan İslav (Rus, Bulgar, Ukrayna) Romen ve Yunan dillerinden alınan unsurlara da dikkat çeker.

Gagavuz Türkçesinin alt tabakalarında Eski Bulgar, Uz, Kovu, Berendey, Turpey, Boyut, Kaspıt veya Kara klobuk ve Peçenek Türklerinin şive ve ağızlarından yadigarlar bulunmaktadır. Bu unsurlara sonradan Kuman Türkçesi ve Osmanlı Türklerinin dil özellikleri de karışmıştır.

Baskakov, Selçuklu-Osmanlı Türkçesinin Anadolu'ya girişi gibi Gagavuz Türkçesinin de Oğuz Türkçesinin ayrı bir kolu olarak Hazar Denizi'nin kuzeyinden Karadeniz'in kuzey kıyılarını aşarak Güney Rusya bozkırları boyunca batıya göç etmiş ve Tuna'nın aşağı bölgelerinde yerleşmiş, hatta Makedonya'ya kadar uzanmış olduğunu belirtir. Gagavuz Türkçesi, Hazar denizinin kuzeyinde Oğuz kitlesinden ayrılan Türk boylarının ilerleme alanları boyunca Bulgar ve Kıpçak unsurları ile karışmıştır. Bazı Gagavuz grupları Dobruca'ya ve diğer Balkan topraklarına yerleşmeye başlamış, bu dönemde buraları yurt tutan Selçuklular ve Osmanlılar ile Gagavuz grupları kaynaşmıştır. Bunun bir sonucu olarak da Gagavuz Türkçesine Türkiye Türkçesinden ve Arap-Fars dillerinden kelimeler girmeye başlamıştır. Böylece Gagavuz Türkçesi yeni bir çehre kazanmaya başlamıştır. Bu sebeplerle bu gün Gagavuz Türkçesi, bir taraftan Tarihî Türkiye Türkçesine, diğer taraftan Bulgar, Kıpçak, Karaim, Kırım Türkçelerine yakınlık gösterir.

Gagavuz Türkçesiyle Romen, Rus, Bulgar, Yunan dillerinin bağlantıları sonradandır ve Oğuz Türkçesi bakımından Gagavuz Türkçesinin ses düzenini ve söz dizimini bozmuştur.

Baskakov, Oğuz Türkçesine dayandırdığı Balkan Türkçesini, Osmanlı Türkçesine dayandırdığı Rumeli Türkçesinden ayırır. Balkan Türkçesi, Osmanlı Türkçesinden öncedir. Oğuz Türkçesinin bir kolu; Hazar denizinin kuzeyinden ve Kırım'dan, Tuna yoluyla Balkanlar'a girmiş, orada Peçenek-Uz unsurlarıyla karışmış, sonra XIV. yüzyılda Güneydoğudan gelen Osmanlı Türkçesi ile temas etmiş ve böylece ikinci bir karışma meydana gelmiştir.[4]

Gerhard Doerfer, Balkanlar'da yaşayan Türkçeyi Tuna ve Balkan Türkçesi adıyla iki ana gruba ayırır. Gagavuz Türkçesi ile Bulgaristan Türk ağızlarını Tuna Türkçesi, Dobruca Tatarlarının,

Nogayların ve Bosna'da yaşayan Türk topluluklarının ağızlarını Balkan Türkçesi olarak adlandırır. Ayrıca Gagavuz Türkçesini, bazı Bulgaristan Türk ağızları ile Kuzey Anadolu'daki Trabzon, Rize, Kars, Çoruh ağızlarının aynısı olarak kabul eder.[5]

Atanas Manof, Gagavuz Türkçesini tarihî Türk şivelerinden ilk Bulgar ve Kuman Türkçesi ile, yaşayan Türk şivelerinden Gacal ve Türkiye Türkçesi ile mukayese eder. Ayrıca ilk Bulgar Türkçesi ile Gagavuz Türkçesi arasında d > Δ ses denkliğini gösterebilecek; dilan > ilan, digetik > iitlik gibi örnekler verir. Kuman Türkçesinden verilen örneklerden en çarpıcı olanı katsan kelimesidir. Bu kelime tarihî Türk şivelerinde ve Karadeniz ağızlarında kaçan ~ haçan~ açan şekillerinde görülür. Gagavuz Türkçesinde açan şekliyle cümle başı bağlacı olarak kullanılmaktadır.

Tadeusz Kowalski, Gacal (Deliorman) Türkçesinin Gagavuz Türkçesine göre Osmanlı (Türkiye) Türkçesine daha yakın olduğunu söylemektedir. Bu yakınlığı, Gacal Türklerinin dinî ortaklık sebebiyle Osmanlı Türkçesinin daha fazla tesirinde kalmasına bağlamaktadır. Gacal ağzının Gagavuz Türkçesine göre göre iptidaî vasıflarından uzaklaşmasında da Osmanlı Türkçesinin etkisini görmektedir. Aradaki diğer bazı farklılıkların da Gagavuz Türkçesi üzerindeki aşırı Slav dilleri etkisinden geldiğini düşünmektedir. Kowalski, bu türden bazı ayrılıklarına rağmen Gacal ve Gagavuz Türkçelerini Tuna Türkçesi ortak adıyla anar. Daha sonra Gagavuz ve Gacal Türkçelerini fonetik ve morfolojik olarak değerlendirir ve bunların Osmanlı (Türkiye) Türkçesinin bir ağzı olduğu sonucuna varır.

Tuna Türkçesi adını verdiği bu iki şivenin Karadeniz'in kuzeyindeki Türk şiveleriyle, ilgisine işaret eder. Aynı tesirlerin Kuzey Doğu Anadolu ağızlarında da mevcut olması, Kowalski'yi Batı Karadeniz bölgesi gibi

Doğu Karadeniz bölgesinin de Kuzey ve Güney Türk unsurlarının bir kavşak sahası olduğu sonucuna götürür.[6]

Sonuç olarak; Gagavuz Türkçesi, Oğuz grubu Türk şivelerindendir. Türkmen, Azeri, Türkiye Türkçeleri gibi Türk dünyasının Güneybatısında yer alır. Gagavuz Türklerinin etnik yapısı gibi konuştukları şive de Peçenek, Kuman, İlk Bulgar Uz Türklerine has özellikleri bünyesinde taşımaktadır. Selçuklu Türklerinden bir grubun Dobruca'ya yerleşmesi ile başlayan güneyden gelen Türk tesirleri Yıldırım Bayezid'in Gagavuz Devleti'ni (Uzi eyalet) 1398 yılında ele geçirmesiyle devam etmiş, Fatih'in Balkanlar'da kurduğu kesin Osmanlı hakimiyetiyle yoğunlaşmıştır. Bu dönemde Gagavuz Türkçesi; Keykavus ve Sarı Saltuk ile Balkanlar'a gelen ve daha sonra değişik tarihî sebeplerle Hıristiyanlaştırılan Müslüman toplulukların konuşma dillerinden, Osmanlı Türkçesi yazı dilinden etkilenerek ve bu kültür çevresi içinde gelişen Karamanlıca eserler vasıtasıyla Arapça, Farsça kelimeler almıştır.

Ortodoks Bizans kilisesine hakim alan Rum papazlar, Osmanlı idaresinde de ağırlıklarını sürdürmüşler Ortodoks Hıristiyan olan Gagavuzları Helenistik faaliyetleri doğrultusunda Rumca öğrenmeye ve ibadet etmeye yöneltmişlerdir. Gagavuz Türklerinin yaşadığı bölgede yönetimin el değiştirmesi ve 19. yüzyılda yoğunlaşan göçlerden sonra Rus, Bulgar, Romen dilleri ve kültürleri etkisini gittikçe artırmış, âdeta Gagavuz Türkçesini asimile etme konusunda bir yarışa girmiştir.

Yaşadıkları bölgeye göre bir, bazen iki yabancı dil öğrenmek zorunda kalan Gagavuz Türkleri, bu dillerin ifâde mantığı ve cümle düzeniyle Türkçenin cümle düzenini ve ifâde mantığını birbirine karıştırmışlar, böylece Slav etkisi, ödünç kelimelerle sınırlı kalmamış, sentaksa da nüfuz etmiştir.

20. yüzyılın ilk yarısında başlayan Gagavuz Türkçesini bir yazı dili haline getirme çabaları bu yüz yılın ortalarında kesin bir sonuca ulaşmıştır. Yüz yıllarca bir konuşma ve sözlü edebiyat dili olarak kullanılan Gagavuz Türkçesi, 20. yüzyıl gibi kavramların çeşitlendiği ve karmaşıklaştığı bir zamanda birden bire yazı dili haline getirilince, yeni kavramların karşılanması için demir perdenin hakim dili Rusçaya baş vurulmuş, bu dilden Rusça asıllı ve bu dile batı dillerinden giren çok sayıda kelime alınmıştır. Bugünkü Gagavuz Türkçesi, bir yönüyle tarihî Türk şivelerine has pek çok arkaik özelliğin ve kelimenin kullanıldığı, bir başka yönüyle de tarihî ve sosyal şartların getirdiği bazı zorlamalarla fonetik, morfoloji ve sentaks bakımından Slav dillerinin ve bu dillerle gelen Batı dilleri kaynaklı kelimelerin ağır baskısı altında varlığını sürdürmeye çalışan bir Türk dili koludur.

Türkiye ve Gagavuz Türklerini meydana getiren Türk boylarının ortaklık göstermesi, aynı devletin sınırları içinde birlikte yaşamaları ve Gagavuzların Anadolu Türklüğünün bir devamı olan Balkan Türklüğü ile yakın ilişkilerini her dönemde sürdürmeleri gibi sebeplerin yanında, Gagavuz Türkçesinin ve Türkiye Türkçesinin Oğuz Grubu Türk şivelerinden olmaları sebebiyle de Gagavuz Türkçesi, Türkiye Türkçesine oldukça yakındır; hatta Türkiye Türkçesinin bir ağzı gibidir.

Gagavuz Türkçesi uzun bir süre bir konuşma dili olarak kalmıştır. Yaşadıkları ülkelerin dilini eğitim ve kültür dili olarak kullanmak durumunda kalmıştır.

Gagavuz Türklerinin, Osmanlı Devleti'nin tebâsı oldukları zamanlarda Anadolu'daki Hıristiyan Türklerin ve Türkçe konuşan diğer Hıristiyanların Karamanlıca (Grek hafleriyle yazılmış Türkçe) kitapları okudukları bilinmektedir.[7] Bu kitapların muhtevası çoğu zaman azizlerin hayatı, dualar, Büyük İskender gibi tanınmış kişilerin efsanevî hikâyeleri ve Anadolu halk hikâyeleridir.[8]

Basarabya'da yaşayan Gagavuzlar, 1918 yılına kadar eğitim ve kültür dili olarak Rusçayı kullanmışlardır. 1904 yılında Profesör Protoirei Mihail Çakır duaları ve Evanghelia'yı Rus Kiril alfabesiyle Gagavuz Türkçesine çevirmiş ve 1907 yılında gerekli izni alarak Kişinev'de bastırmıştır. 1909 ve 1910'da da Ai Evangheliea Kiril harfleriyle Gagavuz Türkçesinde yayımlanmıştır.

1919'da Basarabya'nın Romanya'nın kontrolüne girmesinden sonra Gagavuz çocukları Romen okullarında Latin Romen harfleri ile eğitim görmüşlerdir.[9] Ayrıca Romen esaslı Lâtin alfabesiyle tamamına yakını Mihail Cıachır'ın gayretleriyle; Aya (Ayozlu) Evanghelea/İncil, Dua Chıtabâ Gagauzlar için, Psaltir (Dinî türküler), Gagauzca-Türkçe Gagauzlar için hem Tiurclear için Chilisea Evangheleasâ, Chilisea İstorieasâ, Liturgya (Kilise duası), Laslov (Kilise kitabı), Molebin (Af duası), Mohitrennik, Ahatist (Aya Marya duası Türküsü), Besarabiealâ Gagauzlarân İstorieasâ, Dictionar Gagauzo (tıurco) -roman adlı eserler basılmıştır.[10]

II. Dünya Savaşı'nın ardından 1947 yılından sonra Moldova Sovyetler Birliği tarafından ilhak edilmiştir. Böylece Sovyet yönetimine giren Gagavuzlar, on yıl süren uğraşlarının sonunda 30 Temmuz 1957'de SSCB Moldova SSC Yüksek Sovyeti Gagavuzlar için yeni bir alfabenin hazırlanmasına karar vermiştir. Bu kararın ardından D.N. Tanasoğlu ve L.A. Pokrovskaya Rus

alfabesine bir kaç harf ilave ederek Kiril esaslı Gagavuz alfabesini hazırlamıştır.[11] Kiril esaslı Gagavuz alfabesiyle yayımlanan ilk kitap 1959'da Kişinev'de basılan Dionis Tanasoğlu'nun Bucaktan Seslär adlı antolojisidir. Daha

sonraki yıllarda bu alfabeyle çoğu halk edebiyatı ve folklor metni olan geri kalanı da çağdaş Gagavuz yazar ve şairlerinin şiir ve hikâyelerinden meydana gelen 50'den fazla kitap basılmıştır.

29 Ocak 1993'te Gagavuz Yeri Halk Topluşu'nun aldığı bir kararla Lâtin alfabesine geçilmiştir. Bu kararla kabul edilen Lâtin alfabesi şöyledir:

Aa, ä (açık e), Bb, Cc, Çç, Dd, Ee, Ff, Gg, Hh, Iı, İi, Jj, Kk, Ll, Mm, Nn, Oo, Öö, Pp, Rr, Ss, Şş, Tt, Uu, Üü, Vv, Yy, Zz.

Bu harflerden başka ödünç kelimeler için **Xx, Ww, Qq, Ââ, ğ** harfleri kullanılacaktır.[12]

26 Ocak 1996'da Gagavuz Yeri Halk Topluşu'nun 22-VIII/I numaralı kararıyla önceki alfabede bazı değişiklikler yapılmıştır. Buna göre Kiril esaslı alfabede **z** ile gösterilen **ıe** diftongunu ve Fransızcadan gelen Rusça ödünçlemelerde görülen **é**>**z** harfini göstermek için **ê** harfi ile Romen/Yeni Moldova alfabesinin çift ünsüzü olan **ÅÄ** harfi eklenmiştir.[13]

Ses Bilgisi

Gagavuz Türkçesinde, a ä e ê ı i o ö u ü seslerinden meydana gelen 10 normal ünlü, aa ää ee êê ıı ii oo öö uu üü seslerinden meydana gelen 10 uzun ünlü olmak üzere toplam 20 ünlü bulunmaktadır.

Gagavuz Türkçesindeki a ı i u ünlüleri Türkiye Türkçesinde olduğu gibi söylenir. Türkiye Türkçesinden farklı söylenen ünlüler ise şunlardır:

e ünlüsü, Anadolu ağızlarında ve tarihî Türk şivelerinde yaygın olarak görülen é (kapalı e) gibidir. ä ünlüsünden iki derece daha dardır. Türkçenin diğer tarihî ve yaşayan şivelerinde olduğu gibi ön ve iç seste, kelime kökünde bulunur. Boğumlanma noktası, i ~ ä ünlüleri arasındadır, dilin ön dişlere temasıyla ve başta bir y- ulamasıyla söylenir. Yazı dilinde y- ulaması gösterilmez. Bunu delillendirmek için Gagavuz Türkçesi sözlüğünde ye- sesiyle başlayan kelimeye yer verilmediğini söyleyebiliriz:[14] En okunuşu yen, ek okunuşu yek, erä okunuşu yerä, eşi okunuşu yeşi.

o kalın, yarı geniş, yuvarlak bir dudak ünlüsüdür. Bu ünlü söylenirken dudaklar tam açılmaz. Türkçe kelimelerde ilk hecenin dışında kullanılmaz. Kelime başında u ünlüsüyle birlikte ^{u}o şeklinde söylenir: ^{u}on, ^{u}orada gibi.[15]

ê kalın, dar, düz bir diş eti ünlüsüdür. e~ı arası söylenir. Türkiye Türkçesinde karşılığı yoktur. Bulgarcadaki b ve Moldovancadaki' ünlüsüne benzer.[16] Merkez ağzında ve yazı dilinde görülür. Gagavuz Türkçesine, 14 -17. yüzyıllarda Bulgaristan'da Bulgarcanın etkisiyle girmiştir.[17] Türkçe kelimelerde fiil çekim eklerinde kullanılır: Sırıdêr, konacêk, duyêrım.

Şimdiki zaman çekiminde -ıyor eki y düşmesiyle -ıor şekline girmiş; arkasından geniş zaman ekiyle benzeşerek -ıar olmuş ve nihayet -êr şeklini almış olmalıdır. Ek-kök benzeşmesiyle kelime kök ve gövdesinde orta hece ünlüsü olarak da kullanılır: Sızlê-êr, yollê-êrsın, oynê-êrız.

ê ünlüsünü Lâtin kökenli alfabelere ve özellikle Türkiye Türkçesi alfabesine aktaran araştırmacıların birbirinden farklı işaretler kullandıkları görülmektedir. Bu ünlü; e[18], a[19], ıe[20], à[21], ıe, e[22] harfleriyle gösterilmiştir. ê ünlüsü, Mihail Çakır'ın Romen harfleriyle yayınladığı metinlerde âe (ıe) harfleriyle gösterilmiştir: Mândarlâerlar mındarlıerlar "mundarlıyorlar", vb.

ä ince, düz, geniş bir dil-damak ünlüsüdür. Bu ünlü Azerbaycan, Başkurt, Kazak, Tatar, Türkmen, Uygur Türkçelerinde kullanılan ¥ veya Türkiye Türkçesinde kullanılan e gibidir.[23] Karaim ve Çuvaş lehçelerinde de görülen bu ünlü damaksılaşması, Bulgar-Kıpçak etkisine bağlanmaktadır.[24] Romen harfleriyle yazılan eserlerde ä ünlüsü, ea ünlüsüyle gösterilmiştir: Bean, zerea, sevean, sendean. Çeviri yazı sisteminde ve yazı dili alfabelerine yapılan aktarmalarda ä için; e, a, â[25], e[26], 'a[27], ê ve ä[28] harfleri kullanılmıştır. ä ünlüsü ön seste bulunmaz. Kelime kök ve gövdelerinin orta ve son hecelerinde bulunur. Kelime çekim eki aldığında yerini e ünlüsüne bırakır: Gecä, geceyä; nä, nedän.

ö yarı geniş, yuvarlak, ince bir dudak ünlüsüdür. Genellikle ilk hecede bulunur. Kelime başında ü veya i~y arası bir sesle birlikte söylenir: ^{i}öküz ~ ^{ü}öküz, ^{ü}ölmää, ^{i}öbür,[29] yöldü.

ü dar, yuvarlak, ince bir dudak ünlüsüdür. Yazıda gösterilmemesine rağmen genellikle kelime başında y- ulamasıyla söylenir.[30]

yüzüm ~ üzüm, yük ~ ük, yüstünä ~ üstünä.

Boğumlanma süresi normal ünlülerden daha uzun ünlüler olan uzun ünlüler, Gagavuz Türkçesi fonetiğinde önemli bir yer tutar. Gagavuz Türkçesindeki 10 normal ünlünün 10 da uzunu vardır: Aa, ee, ii, oo, uu, ıı, êê, ää, öö, üü. Bu ünlüler üç ayrı sebebe bağlı olarak ortaya çıkmaktadır:

a) Aslî uzun ünlüler.

b) Ödünç kelimelerdeki korunan uzunluklukl ar.

c) f, ğ, h, k, y ünsüzlerinin düşmesi ve bu ünsüzlerin içinde bulunduğu ses gruplarının kaynaşmasıyla ortaya çıkan uzun ünlüler.

aa ünlüsü, Gagavuz Türkçesinde hem aslî olarak bulunmakta, hem ödünç kelimelerde korunmakta, hem de ünsüz düşmeleri ve ses grupları kaynaşmasıyla ortaya çıkmaktadır.

Eski Türkçeden gelen ve Gagavuz Türkçesinden başka Türkmence ve Yakutça gibi diğer Türk dili kollarında da görülen bu tür uzun ünlüler genellikle ilk hecede bulunur.[31]

Gagavuz Türkçesinin aslî aa ünlüleri şu örneklerde görülmektedir: Aaramaa, aad, kaar, aara, aaç karına, yaarın, aardına, baarışlık, aaz, saarardı, yaalasın, gaargalar, kaaz.

Arapça ve Farça ödünç kelimelerdeki korunan aa uzun ünlülerine de şu örnekleri verebiliriz: amaanet < Ar. emânet, zaabit < Ar. zâbit, saat < Ar. saat, aalem < Ar. âlem, taazä < Far. tâze, maavi < Ar. mâvi.

Ünsüz düşmesi ve ses grubu değişmesiyle ortaya çıkan aa ünlüleri: **f** düşmesiyle**,** vaatiz < Yun. vaftiz. **ğ** düşmesiyle, baa < bağ, daa < dağ, saadıç < sağdıç, baalı < bağlı, aalaycaa < ağlayacağı,

yaamur < yağmur, saalık < sağlık, saamal < sağmal, yaamaa < yağmak, kurbaa < kurbağa, aaç < ağaç. **ağ (<k) ı** ses grubu kaynaşmasıyla, çatlaandan < çatlağından, kulaam < kulağım, çaar < çağır, daanık < dağınık, dalcaaz < dalcağız, gursaan < gursağ (<k)ın, kaymaa < kaymağ (<k)ı, tırmanmaa < tırmanmağ (<k)ı, aşaaları < aşağıları, aaz < ağız, aar < ağır, yapaa < yapağı. **ağu > aa** ses grubu kaynaşmasıyla, aalı < ağulu. **ığ (<k) a** ses grubu kaynaşmasıyla, çaraa < çarığ (<k) a, yamaççaa < yamaççığ (<k) a, varlaa < varlığ (<k) a. **uğ (<k) a** ses grubu kaynaşmasıyla, çotaa < çotuğ (<k) a, boncaa < boncuğ (<k) a, dostlaa < dostluğ (<k) a, pulaa < pulluğ (<k) a. Düşmeye ve ünlüleşmeye çok yatkın bir ünsüz olan -ğ, -ğ- ünsüzünün merkezinde bulunduğu ses grupları kolayca kaynaşabilmekte ve ses grubunun başında veya sonunda bulunan a ünlüsü diğer ünlüyü kendisine benzetmektedir.

h düşmesiyle, padişaa < Far. pâdişâh, sabaa < Ar. sabâh, eyvallaa < eyvallah (<Türk. iyi + Ar. vallahi), yaanı < Far. yahni, maasul < Ar. mahsûl, baas < Ar.bahs̱, raamet < Ar. rahmet, laana < Yun. lahana, taa < daha, raat < Ar. râhat, paalı < Far. bahâ+lı, kabaat < Ar. kabâhat. **ahi** ses grubu kaynaşmasıyla, saabi < Ar. sahib+i, aaret < Ar. âhiret. **iha** ses grubu kaynaşmasıyla, nasaat < Ar. nasihat. İki ünlü arasında ve sonda erimeye çok müsait olan -h- ünsüzü düşerek a ünlüsünü uzatmaktadır.

k düşmesiyle, braa < bırak. k önce ğ ünsüzüne dönüşmekte, daha sonra da ünlüleşerek komşu ünlüyü uzatmaktadır.

y düşmesiyle, kaari < Ar. gayri. **ıya** ses grubunun kaynaşmasıyla, acaardı < acıyardı. **uya** ses grubu kaynaşmasıyla, koraalım < koruyalım.

f ve y ünsüzlerinin düşmesi ve af, ay, uya, ıya ses gruplarının kaynaşmasıyla aa uzun ünlüsünün meydana gelmesi her zaman görülen ses olayları değildir. Bu örneklerin vatiz, koruyalım, acıyardı şekilleri daha yaygındır.

ee ünlüsü, daha çok ünsüz düşmesi ve ses grubu kaynaşmasıyla ortaya çıkan bir uzun ünlüdür. Aslî ee ünlüsünün bulunduğu iki Türkçe örnek olan geerili ve geeri kelimeleri geri ve gerili olarak da kullanılmaktadır. Arapça ve Farsça ödünç kelimelerde uzun e ünlüsü bulunmadığından ödünç kelimelerde korunan ee ünlüsü de yoktur. Bu sebeplerle Gagavuz Türkçesinde bulunan ee ünlüleri ses olayları ile ortaya çıkmıştır: **ğ** düşmesiyle, leen < Far. leğen, beenmää < beğenmek. **ağı** ses grubu kaynaşmasıyla, başçeezim < başçağızım. **eğ (<k) i** ses grubu kaynaşmasıyla, elceezim < elceğizim üreendä < yüreğinde, döşeendä < döşeğinde, tüfeeni < tüfeğini, gerçeeni < gerçeğini, direenä < direğinä, eteendä < eteğinde, ödeendän < ödeğinden. **eği** ses grubu kaynaşması normalde ää ünlüsüne dönüşmektedir; evcääz < evceğiz, inää < ineği, çiçää < çiçeği gibi. Kelimenin sonuna bir ek geldiğinde: evcääz, evceez-dä şeklinde; ää > ee olmaktadır. **iğe** ses grubu kaynaşmasıyla, ceer < Far. ciğer. **ahi** ses grubu kaynaşmasıyla, zeer < Ar. zâhir. **k** düşmesiyle, imeelär < yemekler. **eki** ses grubu kaynaşmasıyla, öteeyıl < öteki yıl. **y** düşmesiyle, peeda < Far. peydâ, beegir < Far. beygir < bârgîr. **iya** ses grubu kaynaşmasıyla, zeedä < Ar. ziyâde, tabeet < tabiyat < Ar. tabî^{c}at. **iye** ses grubu kaynaşmasıyla, needini < Ar. niyet, zeet < Ar. eziyet, terbeeli < Ar. terbiye+li.

ää ünlüsü, ee ünlüsünden daha açık bir uzun ünlüdür. Aslî ää ünlüsü, tää ünleminde görülür. Arapça ödünç kelimelerde görülen bazı â ünlüleri incelmektedir. **â > ää** ünlü değişmesiyle, lääzım <

lâzım, käämil < kâmil. İnce sıradan fiillerde mastar eki -mää olur: düşmää < dövüşmek, gelmää < gelmek. **ee > ää** değişmesiyle, ince sıradan fiillerin şimdiki zaman birleşik çekiminde görülür: öläärsäm, istäärsän, istäärdim.

ğ (<k), h, y ünsüzlerinin düşmesi ve içinde bulundukları ses gruplarının kaynaşması ile ää ünsüzleri ortaya çıkmaktadır. **ğ** düşmesiyle, çiçää < çiçäğä, dernää < dernäğä. **(e) äğ (<k) i** ses grubu kaynaşmasıyla, ercääz < yerceğiz, tekerlää < tekerläği, verdicäänän < verdicäği+ile+n, küräämp < küräğim, böcää < böcäği, evceezdä, dirään < diräğin, evcääz < evcäğiz, dirää < diräği. **iğ (<k) ä > ää** ses grubu kaynaşmasıyla, tetää < tetiğä, ibää < ibiğä. **üğ (<k) ä** ses grubu kaynaşmasıyla, körlää < körlüğä, kütää < kütüğä, üçüncülää < üçüncülüğä. **h** düşmesiyle, günää < Far. günah, güneh, islää < Ar. ıslâh. **y** düşmesiyle, ötää < öteyä. **iya** ses grubu kaynaşmasıyla, ihtäär < Ar. ihtiyâr, zäännık < Far. ziyân + lIk.

êê ünlüsü, kalın sıradan kelimelere gelen şimdiki zaman ekinde bulunan ê ünlüsünün fiil kökündeki ünlüyle benzeşmesi sonucu ortaya çıkar. Gagavuz Türkçesine has bir uzun ünlüdür. **aê > êê** benzeşmesiyle, başlêêr < başla-êr, aarêêr < ara-êr, doorêêr < doora-êr. **ıê > êê** ben-

zeşmesiyle, acêêr < acı-êr, tanêêr < tanı-êr. Şimdiki zamanın birleşik çekiminde êê > aa olur: yaşaarsam, tanımaardın, yalabaardı.

ıı ünlüsü; ğ, v, y ünsüzlerinin ünlüleşmesi veya düşmesiyle ortaya çıkar. Aslî ıı ünlüsü bulunmamaktadır. **ğ** düşmesiyle, sıımaa < sığmak, sıır < sığır. **ğ (<k)** düşmesiyle, sıçancıım < sıçancığım, uşacıım < uşacığım, kafaçıından < kafacığından, saalıı < sağlığı, anacıımın < anacığımın. **ağ (<k) ı** ses grubu kaynaşmasıyla, çıırmaa < çağırmak, basıcıız < basacağız, alıcıız < alacağız, yapacııdın < yapacaktın. **v** düşmesiyle, kıırma < kıvırma “bir çeşit tatlı”. **ayı** ses grubu kaynaşmasıyla, kıymıın < kıymayın.

ii ünlüsü; ğ, h, k, y ünsüzlerinin düşmesi ve bu ünsüzlerin çevresinde oluşan ses gruplarının kaynaşmasıyla ortaya çıkmaktadır. Gagavuz Türkçesinde aslî ii ünlüsü bulunmamaktadır. diiren < Yun. trigen’den geliyor olmalıdır. **ğ** düşmesiyle, çiineerlär < çiğnerler, iinä < iğne, iirener < iğrenir, çii < çiğ. **ğ (<k)** düşmesiyle, gözellii < gözelliği, kemii < kemiği, piliçiim < piliççiğim, keçiciim < keçiciğim. **ağı** ses grubu kaynaşmasıyla, çiirmışlar < çağırmışlar. **eği** ses grubu kaynaşmasıyla, diiştirmişim < değiştirmişim, iildi < eğildi, kesiciiz < keseceğiz, diil < değil. **eğ** ses grubu kaynaşmasıyla, diidi < değdi, iiri < eğri. **eh** ses grubu kaynaşmasıyla, kiile < Ar. kehle, piiriz < pehriz < Far. perhîz. **ek** ses grubu kaynaşmasıyla, iişi < ekşi, iisiler < eksilir. **ey** ses grubu kaynaşmasıyla, hiibä < Ar. heybe, çiiz < çeyiz < Ar. cihâz, siirelmää < seyrelmek, piinir < Far. peynir < Far. paynır. **y** düşmesiyle, gimää < giymek, giim < giyim, iit < yiğit, iilik < iyilik.

oo ünlüsü de, o ünlüsü gibi ilk hecede bulunur. Gagavuz Türkçesinde aslî oo uzun ünlüsü ve Farsça ödünç kelimelerde görülen oo ünlüsü yanında ğ, h, v, y ünsüzlerinin düşmesiyle meydana gelen oo ünlüsü de bulunmaktadır. Aslî **oo** ünlüsü; tooz, toomruk, moor, booz, ateş kooru, koorunmaa, boorç. Farsça zûr, Gagavuz Türkçesinde zoor olarak kullanılmaktadır. **ğ** düşmesiyle, dooramaa < doğramak, doorudan < doğrudan, oolan < oğlan, oglan şekli de kullanılıyor. **oğu** ses grubu kaynaşmasıyla, ool < oğul. **uğ** ses grubu kaynaşmasıyla, booday < buğday. **ohu** ses grubu

kaynaşmasıyla, toom < Far. tohum. **ova** ses grubu kaynaşmasıyla, koolaycak < kovalayacak. **oyu** ses grubu kaynaşmasıyla, koolaşêr < koyulaşıyor.

öö ünlüsü, aslî olarak köör, köösä kelimelerinde görülüyor. Ancak bu kelimelerin kör ve kösä şekilleri de vardır. k ve y ünsüzlerinin içinde bulunduğu ses gruplarının kaynaşmasıyla ortaya çıkar. **eki** ses grubu kaynaşmasıyla, ötöögünkü < öteki günkü. **öy > öö** ~ **üü** ~ **ö** ~ **ü** değişmesiyle, söylä > söölä ~ süülä ~ sölä ~ sülä, böylä > böölä ~ büülä ~ bölä ~ bülä, öylä > öölä ~ üülä ~ ölä ~ ülä.[32]

uu ünlüsünün aslî olarak görüldüğü bir tek örneğe rastlayabildik; uulumaa < ulumak. uu ünlüsü, daha çok ğ düşmesi ve ğ, v ünsüzlerinin içinde bulunduğu ses gruplarının kaynaşmasıyla ortaya çıkmaktadır. oo ünlüsüne dönüşen bazı hece ve ses grupları, hatta bazen oo ünlüsüyle örneği bulunan kelimelerdeki hece ve ses gurupları uu ünlüsüne dönüşebilmektedir: **ğ** düşmesiyle, uuramaa < uğramak, buura < buğra, tuula < tuğla. uuruna < uğuruna, uultu < uğultudan. buulanmaa < buğulanmak, uunmaa < uğunmak. **ğ (<k)** düşmesiyle, kuyruum < kuyruğum, boncuu < boncuğu, duuduuna < doğduğuna. **oğ** ses grubu kaynaşmasıyla, duuramaa < doğramak, duudurmaa < doğdurmak, uumaa < oğmak. **oğu** ses grubu kaynaşmasıyla, suuklamaa < soğuklamak, yuurmaa < yoğurmak, duusu < doğusu, buuşmaa < boğuşmak, uuşturmaa < oğuşturdular, suulmak < soğulmak, buulmaa < boğulmak, yuurt < yoğurt. **ov** ses grubu kaynaşmasıyla, kuumaa < kovmak.

üü ünlüsüne ilk hecede çok rastlanmaktadır. İlk hece ünsüzleri kolayca eriyip ünlüleştiği için uzun ünlüler genellikle başta olmaktadır. Aslî olarak süütlen "bir bitki adı" örneğinde görülür. **ö > üü** değişmesiyle, süünmää < sönmek. Bu ses değişmesi yanında ğ (<k), k, v, y ünsüzlerinin düşmesi ve bu ünsüzlerin içinde bulunduğu ses gruplarının kaynaşmasıyla da üü ünlüsü ortaya çıkmaktadır. **ğ** düşmesiyle, düün < düğün. **ğ (<k)** düşmesiyle, bölüünü < bölüğünü, küçücüüm < küçücüğüm. **öğ (<v)** ses grubu kaynaşmasıyla, üürenmää < öğrenmek, düümää < dövmek < döğmek, üülen < öğlen, üüretmää < öğretmek. **öğ (<v) ü** ses grubu kaynaşmasıyla, düülmää < dövülmek < döğülmek, üüt < öğüt, süüş < söğüş, süüt < söğüt, üünmää < övünmek < öğünmek, güüs < göğüs, üütmää < öğütmek, düüş < dövüş < döğüş. Bu ses grubu kaynaşmasında, ğ ünsüzü erimekte, komşu iki ünlü arasında gerileyici ünlü benzeşmesi ortaya çıkmaktadır. **üğe** ses grubu kaynaşmasıyla, büürek < büğelek. **k** düşmesiyle, üüsürmää < öksürmek, üüsüz < öksüz, üüsetmää < yükseltti, üüsek < yüksek. **v** düşmesiyle, güüde < gövde. **y** düşmesiyle, küü < köy, üük < höyük. büülü < büyülü, büülemää < büyülemek, büünä < büyüğüne.

Gagavuz Türkçesinde uzun ünlüler eş sesli kelimelerdeki anlam ayrılığını göstermek gibi bir görev de üstlenirler: aaç, aç- (doymamış, aç-), kaar, kar- (kar, kar-), aart, art- (sırt, arka; fazlalaş-), aaz, az (organ, miktar), baaşla-, başla- (affet-, başla-), buul-, bul- (boğul-, bul-), sıır, sır (sığır, sır), uur, ur- (uğur, vur-), iilik, ilik (iyilik, ilik), been-, ben (beğen-, ben), düün,dün (düğün, zaman zarfı), süüt, süt (söğüt, süt).[33]

Uzun ünlülerin, her zaman eş veya yakın okunuşlu kelimeleri birbirinden ayırdığı söylenemez. aaç, aaç-

(ağaç, aç), aarı, aarı (arı,ağrı), dooru, dooru (at rengi, doğru).[34]

Gagavuz Türkçesinde Türkçe kelimelerin büyük ve küçük ünlü uyumuna büyük ölçüde uydukları görülür. Türkiye Türkçesi yazı dilinde ses değişikliğine uğrayarak ünlü uyumu dışında kalan alma, kardaş gibi kelimeler, Gagavuz Türkçesinde aslî ses özelliklerini korurlar.

Eski Türkçe'deki -g ünsüzleri düşerken, Eski Anadolu Türkçesinde bu ünsüzlerin düştüğü hecelerin ünlülerinin yuvarlaklaştığı görülür. Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi Gagavuz Türkçesinde de, kapu kelimesi böyle bir ses özelliği taşır ve küçük ünlü uyumuna uymaz. karpuz kelimesi ikinci hecedeki yuvarlak ünlüyü korurken, Ar. bârûd > barıt şeklini alarak küçük ünlü uyumuna uyar.

ö ünlüsünün etkisiyle, k ünsüzünün erimesi sonucu komşu olan ei ünlüleri yuvarlaklaşır ve öteki kelimesi, ötöö şeklini alarak ünlü uyumu bozulur. bütürlü < bu türlü birleşik kelimesinde ise ikinci unsurun ünlüleri birinci unsurun ünlüsünü kendilerine benzeterek ünlü uyumunu sağlar. da bağlacı genellikle kalın ünlülüdür ve ünlü uyumu dışında kalır: Sän **da** mı gülersin beni be?

+kI eki ise kalın sıralı kelimelere kalın ünlülü olarak gelir: yukardakı, çoktankı.

Arapça ve Farsçadan alınan bazı ödünç kelimeler, ilerleyici ve gerileyici ünlü benzeşmesiyle ünlü uyumuna uyar: Nışan < Far. nişân, barabar < Far. berâber, teneleri < Far. dâne, duşman < Far. düşmân, düşmen, ıcırannanmaa < Ar. hicrân + lanmak.

Türkçe kelimelerde meydana gelen bazı ünlü değişmeleri de ünlü uyumunu bozar: Çiirmışlar < çağırmışlar, çikardım < çıkardım, irak < ırak.

Türkçe kelimelerde ünlü uyumunu bozan en önemli sebep, ince sıradan kelimelere kalın ünlülü, kalın sıradan kelimelere ince ünlülü eklerin gelmesi, yani ek-kök ünlü uyuşmazlığıdır: Şenkana, bayläre, dizedan[35] gezärkan, sayerız, püflamış, dayläre, ürtlukta < yurtlukta, sevmezkan, geliciykan, gideciyiz, Kişinevdakı, yarceezim, aarıye, dünnäyım.

Gagavuz Türkçesinde; -kan zarf fiili,+LAr çokluk eki,+In ilgi eki,+dan (<değin) edatı, -Ar geniş zaman eki,+LA isimden fiil yapma eki,+LIk isimden isim yapma eki,+cAAz (<ceğiz) küçültme eki,+DA bulunma hâli eki,+kI aitlik eki,+I üçüncü teklik şahıs eki ünlü uyumunu bozabilen başlıca eklerdir. Bu ekler Türkçe kelimelerde uyumu bozdukları gibi, ödünç kelimelere de kalınlık, incelik uyumunu bozacak şekilde gelebilir: ritmını < Yun. ritm, ihtäärlamışlar < Ar. ihtiyâr, canabine < Ar. cenâb, cestları < Fr. jest, günählardan < Far. günah, güneh.[36]

Eklerin kelime kök ve gövdelerine getirilişinde kalınlık incelik uyumuyla ilgili imlânın yeterince oturmamış olduğu dikkati çeker. Daha önemlisi pek çok kelime ünlü uyumuna uyan ve uymayan farklı şekillerde kullanılır: Sevdä ~ sevda, turnelär ~ turnam, sölämeycam ~ sölämeycän, çaarêr ~ çiirmışlar, irak ~ yırak, däärdilär ~ däärdilar, yınanamadım ~ inansan.

Ödünç kelimelerde kelimenin ikinci hecesindeki yuvarlak ünlünün korunduğu görülür: Balkon < Fr. balkon, vagon < İng. vagon, saburlar < Ar. sabûr, sabun < Ar. sâbûn.

Gagavuz Türkçesinde; bir kısmı belli bir kurala bağlı olmayan ses olayları sebebiyle, ünlü uyumları bazen ihlal edilse de, genellikle kalınlık-incelik ve yuvarlaklık-düzlük uyumlarının devam ettiği görülmektedir.

Gagavuz Türkçesinde orta hece ünlüsü durumundaki a, e geniş ünlüleri düşebilmektedir: İnancaam, ordan, burdan, nezman nerdä.

Ön seste e ve ı ünlüleri ses tekrarları sebebiyle düşmektedir: Meklemää< emeklemek, zeetlenmek< eziyetlenmek, şılı < ışıklı, şılak < ışılak, sırgaannık < ısırganlık.

Orta hecede ı düşmesi oldukça yaygındır: Ardırmış < ağrıdırmış, aykırladık < aykırıladık, “kestirmeden gittik”, sayleer < sayılıyor, kıvrak < kıvırak. Son seste ı ünlüsü r, y ve z ünsüzleri yanında düşebilir: Alla raz olsun, dışar kapusu, orêy burêy. İç seste ı düşmesi sebebiyle kelime çift ünsüzle başlar: braadılar < bıraktılar.

Ön seste i ünlüsünün düştüğü örnekler şunlardır: İ- yardımcı fiiliyle yapılan şart çekiminde genellikle düşer: Tabannar sa. Yabancı söyleyişlerin etkisiyle İstanbul > Stanbol olabilmektedir. M ünsüzünden önce, meci < imece sözünde düşmüştür. Kelime kaynaşmalarında için edatının ön sesinde düşebilir: İş’çin. Orta hece ünlüsü olan i ünlülerinin düşmesi yaygındır: Besli < besili, naafle < Ar. nâfile, benzin < benizin. İç seste i düşmesi sebebiyle kelime çift ünsüzle başlayabilir: Blezik < bilezik, braz < biraz. Son seste i ünlüsü y etkisiyle düşer: Nerey < nereyi.

Ön seste u ünlüsü, falamaa < ufalamak örneğinde; orta hece ünlüsü olarak ise pek çok yerde düşer: Ustraylan < Far.usture, kobza < kopuz, boyndruk < boyunduruk, uyyarım < uyuyorum, burnum, yavklu< yavuklu, koynum.

Gagavuz Türkçesinde, ön seste ilaiksız < Ar. lâ^{c}iksiz örneğinde i, Urum örneğinde u ünlüleri türer. İç türeme örnekleri de şöyledir: Tatari’nin kadınası < kadın örneğinde a, şerebet < Ar. şerbet örneğinde e, kısırak < kısrak örneğinde ı, hasiret < Ar. hasret örneğinde i, komuşusunu < komşusunu, kulubunu < kulpunu, amuca Ar. ^{c}ammca örneklerinde u ünlüleri türer. Son seste ise; kobza < ko-

puz, şenkana, yurta < yurt örneklerinde a, maamile < Ar. mâ’mûl, düşünürkenä örneklerinde e, ä; iyelik eki kalıplaşmaları sebebiyle de dev adamı, saabi gibi örneklerde ı, i ünlüleri türemektedir.

Gagavuz Türkçesinin ünsüzleriyle ilgili özellikler de şöyle sıralanabilir.

b, c, d, g ünsüzleri, son seste p, ç, t, k ünsüzlerine dönüşür: cuvap < Ar. cevâb, hesap < Ar. hesâb; ilaç < Ar. ilâc; imdat < Ar. imdâd, mabet < Ar. ma^{c}bed; renk < Far. reng.

ç ünsüzü, son ses ünsüzü olduğu durumlarda kelimeye ünlüyle başlayan bir ek geldiğinde tonlulaşır: Oruç > orucuna, uç > ucuna.

g ünsüzü, diğer Oğuz grubu Türk lehçelerinde olduğu gibi, ğ ünsüzüne dönüşmüştür. Ancak Gagavuz Türkçesinde bu ses de kalıcı olmamış; g > ğ ünsüzü, iki ünlü arasında ya düşmüş ya da ünlüleşerek komşu ünlüyü uzatmıştır: aaç < ağaç, düün, cerlerim < Far. ciğer. Kelime ortasında bazen ğ > y olur; diydim < değdim, iye < eğe. Bu ses değişmeleri sebebiyle ğ ünsüzü, Gagavuz Türkçesinde tamamen kaybolmuştur.

h ünsüzü ön seste, iç seste ve son seste bazen düşer: üük < höyük, toom < Far. tohum, kiile < Ar. kehle “bit”, sabaylen < Ar.sabâh+leyin, günää < Far. günah. Bazen de h > y, h > f olur zihtin < Ar. zeytin, yısım < hısım, ruf < Ar. rûh, sarfoş < Far. serhoş.

j ünsüzü, sadece ödünç kelimelerde kullanılır: Jandar < Rus. jandar “jandarma”, slujba < Rus. slujba “memuriyet”.

l ünsüzü; iç seste genizsi dişeti ünsüzü n ve genizsi dudak ünsüzü m önünde gerileyici benzeşmeye uğrar: samannık, annamaa, diyşilsinnär, onnar; gamnı, ölümnük, kumnukta.

r ünsüzü, dudak ünsüzleri yanında düşebilir, fakat komşu ünlü uzamaz: debeştirerek < depreştirerek, göz kıpmaa < kırpmak.

t ünsüzü, son ses ünsüzü olduğunda kelimeye ünlüyle başlayan bir ek gelince iki ünlü arasında genellikle tonlulaşarak d olur: kiyat (<kağıt) > kiyadı, büüt > büüde, aart > aardına.

y ünsüzü, konuşma dilinde e- ünlüsünden önce yarı ünlü olarak söylenir: ev ~ yev, eş ~ yeş.

Ä ünsüzü; tonsuz, kapanmalı bir diş ünsüzüdür. Gagavuz Türkçesine Rusça ve Moldovancadan giren kelimlerde ve bazı yansımalarda kullanılmaktadır: gıır**Ä**, kı**Ä**ırdatmaa **Ä**sink < Rus. tsink, **Ä**sigara < Rus. tsigara.

Şekil Bilgisi

Gagavuz Türkçesinde kelime yapımı ve çekimi büyük ölçüde Türk dilinin genel morfolojik kurallarına tâbidir. Ancak bazı şekil özellikleri bakımından kendine has nitelikler gösterir. Burada üzerinde durulacak hususlar da bunlardır.

+lI eki bulunma **+sIz** eki bulunmama anlamı katan, yani zıt fonksiyonlar taşıyan ekler olmasına rağmen Gagavuz Türkçesinde, aynı kelime köküne getirildikleri görülmektedir: sak**+lı+lık+sız,** bel+**li+siz**, düşman**+sız+lı**.

Ek yığılmaları Gagavuz Türkçesinde sık görülen gramatikal özelliklerden biridir: Türlü**lü,** ii**liklää** örneklerinde kelimeye getirilen birinci ekin fonksiyonu unutularak aynı cinsten bir ek daha getirilmiştir. Bu türden diğer ek yığılması örnekleri şunlardır: Buz**lukluu**ndan < buzluk+luk+un+dan, dooru**lukluk** < dooruluk+luk, kör**lüklüü** < körlük+lük+ü**,** üce**liklää** < ücelik+lik+ä, yannış**-lıklı**ı < yannışlık+lık+ı. Rusça **plen** kelimesi “esirlik, esaret” anlamına geldiği halde, kelimenin bu anlamı unutularak **+nik** eki getirilmiştir: Plen**nik**.

Gagavuz Türkçesine has bazı yapım ekleri de şunlardır:

-Gun-: Dur**gun**maz “yorulmaz, durmaz” bitki dur**gun**tu “son durak”.

-gut-: dur**gut**maa “durdurmak”.

+irgen- ses**irgen-** örneğinde “ses dinlemek”, ses**irgen** örneğinde ise “ses dinleyen” şeklinde sıfat fiil olarak kullanılmaktadır.

Gagavuz Türkçesinin morfolojisinde bazı yabancı unsurlar bulunmaktadır. Yer adı yapan Farsça **+istan** eki, Gagauz**istan** örneğinde olduğu gibi, Gagavuz Türkçesinde de kullanılır. Bundan başka bazı Arapça Farsça ekler de ödünç kelimelerle birlikte Gagavuz Türkçesine girmiştir. Romence iş ve uğraşma adı yapan **+ru** eki de aynı şekilde bir kelimede kalıplaşmış olarak görülür: Çizmä**ru** “çizmeci”. Slav dillerinden, muhtemelen Bulgarcadan alınan ve dişilik ifadesi taşıyan **+(y) ka** eki ise çok yaygın olarak kullanılır. Bu ek, büyük ünlü uyumuna uymaz ve vurgusuzdur. Türkçede cinsiyet

ifade eden ekin bulunmaması sebebiyle **+ (y) ka** ekinin Gagavuz Türkçesini diğer Türk şivelerinden ayırdığı yolunda yaygın bir düşünce vardır.[37]

Bu ekin fonksiyonu Türkçede sıfatlarla karşılanır. Zaten ek çoğu yerde cinsiyet ifade eden bir sıfatla birlikte kullanılmaktadır. Bu durum, ekin fonksiyonunun yeterince oturmadığını, şeklî kaldığını gösterir: aaret**ka**

"ahretlik kızkardeş"**,** acı**yka**-malim "hacı annem"**,** Beşalmalı**yka**–"Beşalmalı kadın"**,** Gagauz**ka** "Gagavuz kadın", ihtiär**ka** "ihtiyar kadın"**,** izmetçi**yka** "kadın hizmetçi", kafadar**ka** "kız arkadaş", karı çorbacı**yka** "kadın patron**,** kız solist**ka**, kurt**ka** "dişi kurt", saabi**yka** "kadın patron"**,** tay**ka** "dayı, anne akrabası", üredici**yka**"bayan öğretmen".

+yka eki almış olan güngörmäz**ka** çiçää, konuş**ka** "gezginti, eğlence" örneklerinin cinsiyetle bir ilgisi bulunmamaktadır.

Gagavuz Türkçesinin isim çekim ekleri ve kullanılışı konusunda görülen en önemli farklılık da hâl ekleri görev değişikliğidir. Bu gramer olayı, Türkçenin bazı ağız ve şiveleri ile tarihî Türk şivelerinin bir hâtırası olarak devam etmekte veya bazı ünlü değişmeleri ve yabancı dillerin etkisiyle ortaya çıkmaktadır.

Gagavuz Türkçesinde, hâl ekleri arasındaki görev değişikliğinin her çeşidini görmek mümkündür.[38] Bunlardan en yaygını yapma hâliyle yönelme hâli arasındaki görev değişikliğidir.

Komşu dar ünlülerin ve yarı ünlü **y** ünsüzünün darlaştırma etkisiyle ortaya çıktığı düşünülen bir görev değişikliğidir: bak sän budala**yı**, inanma zenginner**i**, Bak sän iş**i**, Sändän kaari kim ben**i** acıyacak, etiştilär o**nu**, ver onu bıra**yı,** giderlär bakmaa aullar**ını**, bän hiç bir er**i** çıkmêêrım, acısa o**nu** Alla, Nere**yi** götürersin o danayı ba Delicä, nere**yi** gideyim, O sade kendi kızlar**ını** bakar, Bunu mu siz**i** şkolada üürederlär, Neçin sän az bakêrsın kendi üstün**ü**, doftor bakêr ben**i**, Pin bura**yı**, biz**i** bakan toprak, bir asker**i** göz kulak olsun.

Yönelme hâlinin yükleme hâli yerine kullanılması kadar yaygın değilse de, yer yer karşılaşılan bir hâl eki görev değişikliği de yükleme hâlinin yerine yönelme hâlinin kullanılmasıdır. Bazı hâllerde; çarşafları ur ütü**ye**, Tez giydirerlär o**nu** eni urbalar**a** örneklerinde olduğu gibi aynı cümle içinde yapma ve yönelme hâli birbirinin yerine kullanılmaktadır. Diğer örnekleri de şunlardır: Bırak düşünmä bu**na**, Biz siz**ä** konak edecez.

Gagavuz Türkçesinin edatları arasında, sorma ünlemi olan nasıl ve nicä, önünde kullanıldığı kelime veya ibâreyi benzerlik ifâdesiyle yükleme bağlamaktadır.[39] Bu fonksiyonuyla nasıl, nicä kelimelerini bağlaç olarak da değerlendirmek mümkündür. Fakat bu edatların kullanıldığı kelime grubunda bağımsız bir hüküm ifâdesi bulunmadığı için nasıl, nicä kelimelerini son çekim edatı fonksiyonuyla kullanılan, fakat kelime veya ibâre başına getirilen Gagavuz Türkçesine has bir benzerlik edatı saymak yerinde olacaktır.

Üreklerindä sa duygu paktı, **nasıl** gün duuması, Boran kaavi itirärdi askerleri geeri, **nasıl** bir büük biyaz ayı.

Gidärmişlär su üstündä **nicä** kuruda, Gagulinin suratı buruştu, **nicä** körük derisi, Sän biäzsın **nicä** kireç, Vilenanın elleri bir anda düştülär **nicä** kanatçıklar.

Farsça beter "daha kötü" kelimesi Gagavuz Türkçesinde "yüzünden, sebebiyle" fonksiyonuyla sebep edatı olarak kullanılmaktadır.

Bu **beterä** çok ot kesilmedik kalêr, benim **beterimä**, zenginnerin **beterinä**, Bu **beterä** eski Oğuzların aralarında çok kerä olêr baarışmalık.

de- fiil köküne **-(y) i**- zarf fiili ve **-n** vasıta eki getirilerek tiyin şeklinde türetilmiş ve Eski Türkçeden beri kulanılmış olan deyni Gagavuz Türkçesinde de aynı fonksiyonuyla devam etmektedir. Diğer Oğuz grubu Türk lehçelerinde ise diyü, diye gibi şekiller yaygındır.[40] Gagavuz Türkçesinin bir diğer farklılık arz eden zarf fiil eki -dIcAAn (An) ekidir[41].

Ani o kaavi adamdı **deyni**, gitmää evä **deyni**, yalannan yaşamaa **deyni**.

Gagavuz Türkçesinin fiil çekimlerinden şimdiki zaman çekimi -er/-êr, geniş zaman çekimi -ar/-är, -Ir, -r ekleriyle; gereklik çekimi ise läzım sözüyle yapılır. Bunların dışındaki fiil çekimleri, bazı ufak fonetik değişiklikler dışında Türkiye Türkçesiyle aynıdır.

Cümle Bilgisi

Gagavuz Türkçesinin, uzun yüzyıllar bir konuşma dili olarak kalması, Gagavuzların çok dilli ortamlarda yaşamaları gibi sebepler, Gagavuz Türkçesinin cümle düzenini bazı bakımlardan genel Türk cümle düzeninden bir ölçüde farklılaştırmıştır. Gagavuz Türkçesinde kullanılan; açan, allelem/allele/alle, ama, ancak, ani, aniki, bari/bare/barikim, bekim, bile, bolay, da/de/ta/te, eer/er/eerlem, käni, ki, könä, makar ki, neçinki, onuştan, osa, osaydı/osıydı, sa, sansın/sanki, zerä/zeräm gibi cümle başı bağlaçları birleşik cümlede yeni ve farklı yapılar ortaya koymaktadır.[42] Bu farklı yapılar sebebiyle Dimitriev, Gagavuz Türkçesi söz dizimini Rusçanın söz dizimiyle karşılaştırmıştır.[43] Cümle konusunu ele alan daha sonraki araştırmacılar da Gagavuz cümle yapısının Türk ve Slav cümle yapısına benzeyen özellikleri üzerinde durmuşlardır.[44] Ancak bazı araştırmacılar, Gagavuz cümle düzeninde tespit ettikleri bazı yapıları iki dil grubuna da dahil edememektedir.[45] Gagavuz cümle yapısında da Türk cümle yapısında olduğu gibi düz, devrik ve kesik (eksiltili) olmak üzere üç cümle düzeni olduğu söylenebilir.

Düz Cümle

Zaman zarfı, özne, nesne, yüklem düzeniyle kurulan düz cümleyi; esasında, yüklemin sonda bulunduğu cüm-

le yapısı olarak belirlemek daha doğru olur. Türk kültürünün ortak mirasının Gagavuz Türkleri arasındaki uzantılarından olan atasözleri ve vecizeler (söleyişler) genellikle düz cümle formundadır. Bu durum Gagavuz Türkçesinin asıl cümle düzeninin düz cümle olması gerektiğini ortaya koyan en önemli ip uçlarındandır.

Küsü geçer, ama laflar **unudulmêêr**. Her işten kaçacan, salt kendi kendindän **kaçamaycan**. İnsanı bilgi **zengin eder**. Tencerä **tukurlanmış** da kapaanı **bulmuş**. Çok laf **dermendädir.** Uşaan, imesi **helalmış**, ama giymesi **harammış**.

Çok yaygın olmamakla birlikte şiir ve nesir cümlelerinde de düz cümleye rastlanır: Gagauz erä kilim hiç **döşemäz**. Baari bir kıza sevinmäk **getir**. Bekim padişahın kızı artık **evlendi**.

Temel cümlesi ve yan cümleleri düz cümle olan birleşik cümleler de kullanılmaktadır: O her sabaa bir parçacık ekmek için koçina **paklardı**, dam **kürüyärdi**, beygir **kaşıyordı**. Açan yaamurlar **yayıcêk,** sän o zaman **yıkanasın**. Hasta mı **yatacam** osa **ölecäm mi**? Kaazlar **baarêr**, gülüş **kopêr**, ani iki ahmak **düüşer**. Vakıt geç **olêr**, tombarlak ay yukarı **çıkar**.

Devrik Cümle

Gagavuz Türkçesinde devrik cümle normal bir ifâde biçimi halini almıştır. Kısmen Karaim ve Çuvaş Türkçesinde de görülen devrik cümle hiç bir Türk lehçe veya şivesinde Gagavuz Türkçesindeki kadar yaygın değildir.[46] Gagavuz Türkçesinde devrik cümlenin kendi içinde bir düzeni olduğunu söylemek de oldukça zordur. Cümlenin temel unsuru olan yüklemin başta veya cümle ortasında herhangi bir unusurun yanında sabit bir yeri bulunmamaktadır. Hatta birleşik cümlelerin bir bölümü düz, diğer bölümü devrik olabilmektedir.

Yüklemi başta olan basit devrik cümleler: Girişmişim bu şindi çıraa zeetlemää türlü maanalar bulmaa. **Yapasın** bir topuz kırk okadan. **Geçirmişiniz** siz, lodi bati, zooru. **Geldilär** hem noyabri günneri.

Yüklemi başta olan birleşik devrik cümleler: Bulêr çocuk kendi gözlerini da **koyêr** onnarı erinä. **Geldi** kuş, **düştü** kar, **sıktılar** ayazlar. **Beenirsäniz** biri birinizi, **ol** bizä güvää.

Yüklemi ortada olan basit devrik cümleler: Bir evdä **var** iki insan. Sokakta **görünmääzdi** kimseycii. Gücülä **geldi** sabaalen.

Özne + Yüklem + Yardımcı unsurlar dizilişine uyan devrik cümleler: Batı dillerinin büyük bir kısmının cümle dizilişi bu kurala uymaktadır. Gagavuz Türkçesindeki örnekleri de şunlardır: **O aldı** kızı incä belindän. **Saç kıraalıdır** başımda. **Sän, yapma** bana bölä eşek şakası. **Onnar büyüyerlär** halklı köklerdän.

Yüklemi ortada olan birleşik devrik cümleler: O ba **çekärdi** onu buynuzlarından ba **savaşardı** kaldırtmaa kamçının sapınnan, ba **baalardı** onu çatıylan. Bir gün Dev Ooluna **geler** haber, ani tepegöz **kapmış** padişahın kızını. Kız **durardı** günä karşı, elindä **tutardı** bir kaç çiçek.

Düz ve devrik cümlelerden kurulu birleşik cümleler: O **gidärdi**, ama kendi da **bilmezdi** nereyi. Kılıçları **bilä,** zerä **geler** savaş. Bütün kış **borçlanmış,** ki yaz da kısa **gelirmiş** borçlar için işlemää. Babu kaşıı **almamış,** ama **kaldırmış** çüveni da bir solukta **içmiş** çorbayı.

Yüklemi başta bulunan ve ortada bulunan cümlelerden kurulu birleşik devrik cümleler: Geçti güz, **geldi** kış, ama Jenä **istemäzdi** başka buluşmaa Vladiylän. Bey oolu **beenmiş** bu gözäl çiftçi kızını da **istemiş** onu aldatmaa. Şindi **çıkar** çocuk kapu önünä da **hazırlêêr** kendi topuzunu.

Kesik (Eksiltili) Cümle

İfadeyi tamamlayan temel cümle unsurlarından birinin, özellikle de yüklemin eksik olduğu cümlelerdir.

Gagavuz Türkçesinde, bazı şartlı birleşik cümlelerde şart ifâdesi taşıyan yan cümledeki cümle başı bağlacının şart anlamı taşımasından dolayı, yan cümlenin şart çekimindeki yüklemi kullanılmamaktadır: Karşı gelen şılaklar **geçärdilär**, nasıl kelebeklär fenerin dolayanında… **(dolaşırlarsa). Sevinerim** bän sana, nicä çiftçi yaamura. **(sevinersä).**

Yardımcı veya temel cümlenin yükleminin gösterdiği iş veya bildirdiği yargı yeterli görüldüğünde birleşik cümlenin diğer kısmının yüklemi kullanılmamaktadır:

Onnar laftan annamêrlar, sade kurşumdan… **(annarlar).**

Karşılıklı konuşmalarda soru kısmında söylenen cümle unsurları cevap kısmında söylenmemektedir:

- E bunda ne **var**?

- Arpa toomu. **(var)**

- Bunnarın hepsini sän mi **yaptın**?

- Bän**. (yaptım)**

- Kendin mi? **(yaptın)**

- Kendim. **(yaptım)**

Tarihî gelişimini siyasî ve kültürel dayanakları bakımından ele aldığımız ve bugünkü gramer özelliklerini ses, şekil ve cümle yapısı bakımından değerlendirmeye çalıştığımız Gagavuz Türkçesi, Oğuz grubu Türk lehçelerinin batı kolu içinde yer alır ve Türkiye Türkçesine herhangi bir Balkan Türk ağzı kadar yakındır.

Gagavuz Türkçesinin fonetiği bilhassa ünlüleri bakımından zengindir. 10 normal, 10 da uzun ünlü bulu-

nan bu lehçede, özellikle aslî uzun ünlüler ilgi çekici bir görünüm arz eder. Ayrıca kelime başında u diftonguyla söylenen o ve ü diftonguyla söylenen ö ünlüleri, ön seste y- türemesi veya i- diftonguyla söylenen e ünlüsü ı-e arası bir sesle söylenen ê ünlüsü Gagavuz Türkçesinin farklılık gösteren ünlüleridir.

Gagavuz Türkçesinde kelime yapımı ve çekimi genel Türk dili kuralları içinde gelişir. Sadece Slav dillerinden alınmış yarı fonksiyonel cinsiyet eki -yka bakımından bir farklılık görülür. Hâl eklerinde görülen görev değişikliği ise, bağlantıları tarihî ve çağdaş Türk lehçelerine uzanan hareket nesne ilişkisinin zamana veya coğrafyaya bağlı olarak farklı biçimlerde algılanmasından kaynaklanan bir durumdur.

Gagavuz Türkçesinin sentaksı, gramerin diğer alanlarına göre, pek çok bakımdan farklı özellikler gösterir. Bu durum Gagavuzların çok dilli ortamlarda Türk dilinin söz dizimini ve mantık örgüsünü başka dillerle karıştırmalarından kaynaklanmaktadır. Ancak Gagavuz söz diziminde genel Türk dilinde olduğu gibi düz cümle de kullanılmaktadır.

Kendine has pek çok özelliği ile genel Türk dili içinde önemli bir yere sahip olan Gagavuz Türkçesi 1957'den beri bir yazı dili olma kimliği kazanmıştır. 1990'ların başında Gagavuz Yeri'nin resmî dillerinden biri olma hukukunu kazanan Gagavuz Türkçesi, yeni dönemde, bir iletişim, eğitim ve kültür dili olmanın mücadelesini vermektedir.

1 Reşit Rahmeti Arat, "Türk Şivelerinin Tasnifı", **Makaleler I**, TKAE yay., Ankara 1987, s. 59-149.

Talat Tekin, "Türk Dil ve Diyalektlerinin Yeni bir Tasnifi", **Erdem**, C. 15, S. 15, Ocak 1989, s. 141-168.

2 L. A. Pokrovskaya, "Gagauzkiy Yazık", Yazıki Naradov SSSR II. **Tyurski Yazıki**, Moskva, 1966, s. 136.

L. A. Pokrovskaya, "Kratkiy Oçerk Grammatika Gagauzkogo Yazıka", **Gagauzkogo-Russko-Moldavskiy Slovar**, Moskva, 1973, s. 612-613.

L. A. Pokrovskaya, **Sovremennıy Gagauzskiy Yazık (Kurs Leksik)**, Komrat 1997, s. 24, 32-41.

F. R. Zeynalov, **Türkologiyanın Esasları**, Bakü, 1980, s. 165.

3 Wlodzimierz Zajaczkowski, **Jezyk i Folklor Gagauzow z Bulgarii**, Krakowie 1966, s. 18-19.

4 A. Dilaçar, **Türk Diline Genel Bir Bakış**, TDK yay., Ankara 1964, s. 120-125.

5 Gerhard Doerfer, "Das Gagausische", **Philologiae Turcicae Fundamenta**, Wiesbaden_1959, s. 262.

6 Tadeusz Kowalski, "Kuzey-Doğu Bulgaristan Türkleri ve Türk Dili", çev. Ö. F. Akün, **E. F. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C. 3, S. 3-4, 31 Mart 1949, s. 494-495, 498-500.

7 Mefkûre Mollova, "Sur le terme 'Karaman" et les reches sur les 'Karaman", **Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, S. 8-9 (1978-1980), İstanbul 1980, s. 220.

Mehmet Eröz, **Hıristiyanlaşan Türkler**, Ankara 1983, s. 41.

8 Atanas Manof, **Gagauzlar (Hıristiyan Türkler)**, çev. Türker Acaroğlu, Ankara 1939, s. 106.

9 Mıhaıl Cıachır, **Besarabiealâ Gagauzlarân İstorieasâ**, Chışınau 1934, s. 35-36.

D. N. Tanasoğlu, “Gagouzların İstoriyası”, **Ana Sözü**, 10 Ağustos 1991, s. 10.

10 Mihail Guboğlu, “Gagauzların Türkçe Dili, Edebiyatı ve Tarihi Hakkında Araştırmalar”, **Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi**, İstanbul, 13-28 Eylül 1985, Tebliğler, **Türk Dili c**. **II**, İstanbul 1987, s. 65.

11 Hasan Eren, “Gagauz Türkçesi”, **Türk Ansiklopedisi c**. **XVI**, MEB yay., İstanbul 1968, s. 110.

Wlodzimierz Zajaczkowski, “Gagauz”, **Encyclopedie Islam C**. **II**, Leiden 1965, s. 972.

L. A. Pokrovskaya, “Kartkiy Oçerk Grammatika Gagauzkogo Yazıka”, s. 613.

12 **Pravila orfografii i punktuatsii Gagauzkogo Yazıka (proekt)**, Komrat 1994, s. 5-11.

13 **Orfograficeskiy slovar Gagauzkogo Yazıka Gagauz Dilinin Orfografik Laflıı**, Komrat 1997, s. 5.

14 G. A. Gaydarci, E. K. Koltsa, L. A. Pokrovskaya, B. P. Tukan, Redaktör, N. A. Baskakov, **Gagauzkogo-Russko-Moldavskiy Slovar**, Moskva, 1973.

Türkçesi, İsmail Kaynak, A. Mecit Doğru, **Gagauz Türkçesinin Sözlüğü**, KB yay. 1, Ankara, 1991.

e ünlüsünün **ä** ünlüsünden iki derece daha dar olduğu konusunda bk. Tadeusz Kowalski, a.g.m., s. 493.

15 L. A. Pokrovskaya, “Kratkiy Oçerk Grammatiki Gagauzkogo Yazıka”, s. 616.

16 L. A. Pokrovskaya, “Kratkiy Oçerk Grammatiki Gagauzkogo Yazıka”, s. 615.

17 Kotenko Valentina, “Gagauz Fonetiğinin Bazı Problemleri”, 23-25 Ekim 1991 Kayseri, **Türk Dünyası Kurultayında sunulan bildiri**.

18 Ahmet Bican Ercilasun, **Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri**, KB yay. 281, Ankara 1989, s. 11, 122.

Tuncer Gülensoy, “Gagauzlar”, **Türk Dili Edebiyatı Ansiklopedisi C**. **III**, İstanbul 1979, s. 270.

19 Abdülmecit Doğru-İsmail Kaynak, **a.g.e.**, **a** maddesi vd.

20 Enver Mahmut, “Gagauz Türkçesi”, **Türk Kültürü**, S. 335 yıl: XXIX, Mart 1991, s. 150.

21 Harun Güngör-Mustafa Argunşah, **Gagauz Türkleri Tarihi**, **Folkloru**, **Halk Edebiyatı**, KB yay., Ankara, 1990.

Nevzat Özkan, **Gagavuz Türkçesi Grameri**, TDK yay., Ankara 1996, s. 42-43.

22 Wlodzimierz Zajaczkovski, **a.g.e.**, s. 8.

23 L. A. Pokrovskaya, **Grammatika Gagauzkogo Yazıka Fonetika i Morfologiya**, Moskva 1964, s. 26.

24 A. Dilaçar, **a.g.e.**, s. 121.

25 Ahmet Bican Ercilasun, **a.g.e.**, s. 11-122.

26 Abdülmecit Doğru-İsmail Kaynak, **a.g.e.**, **e** maddesi.

27 **`a** ile gösterildiği yerler için bk. Tuncer Gülensoy, a.g.m., s. 269. Enver Mahmut, a.g.m., s. 150 (22).

28 **ê** ile gösterildiği yerler için bk. Harun Güngör-Mustafa Argunşah, **a.g.e.**, s. Vlll.

ä ile gösterildiği yerler için bk. Nevzat Özkan, **a.g.e.**, s. 43. Wlodzimierz Zajaczkowski, **a.g.e.**, Metin kısmı.

Anadolu ve Rumeli ağızlarındaki **ä** için bk. Ahmet Caferoğlu, Anadolu ve Rumeli ağızlarında Ünlü Değişmeleri, **TDAY Belleten 1964** TDK yay. 240, Ankara, 1964, s. 8.

29 L. A. Pokrovskaya, **Grammatika Gagauzkogo**…, s. 28.

30 Tadeusz Kowalski, a.g.m., s. 492.

31 Talat Tekin, **Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler**, Ankara 1995, s. 46.

32 L. A. Pokrovskaya, **Grammatika Gagauzkogo**…, s. 36.

33 N. D. Arabacı, L. A. Pokrovskaya, D. N. Tanasoğlu, **Gagauz Dili 4-5**. **Klasslar İçin**, Kişinev 1988, s. 53.

34 Gerhard Doerfer, **a.g.e.**, s. 264.

35 d**eğin** edatı ekleşir ve bütün kelimelere -dan şekliyle eklenerek ünlü uyumunu bozar.

36 Bulgaristan Gagavuz Türkçesinde de ek-kök ünlülerinin uyuşmazlığı yaygındır. Bk. W. Zajaczkowski, **a.g.e.**, s. 10-11; **giderlar, daylerde, gelmişkan, gezerkan, kane, kıze, istersan,** boşarsen, elnan, seninan. de bağlacı da uyuşmazlık gösterir: bir da, bir şey da v. b.

37 L. A. Pokrovskaya, **“Kratkıy Oçerk Grammatiki Gagauzkogo Yazıka”**, s. 622.

Tadeusz Kowalski, a.g.m., s. 495.

Wlodzimierz Zajaczkowski, ”Gagauz”, s. 972.

Hasan Eren, “Gagauz Türkçesi”, **Türk Ansiklopedisi c**. **XVI**, s. 110.

Gerhard Doerfer, “Das Gagausische”, **Philologiae Turcicae Fundamenta**, Wiesbaden, 1959, s. 261.

A. Dilaçar, **a.g.e.**, s. 121.

38 Geniş bilgi için bk. Nevzat Özkan, **Uygur Türkçesi ve Gagavuz Türkçesinde Hâl Ekleri Görev Değişikliği**, **Tuncer Gülensoy Armağanı**, Kayseri 1995, s. 299-317.

39 Nasıl ve nicä sözlerinin bu ve diğer kullanışları için bk. Nevzat Özkan, **Gagavuz Türkçesinde “nasıl” ve “nice” Sözlerinin Kullanılışı**, **4**. **Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı**, 24 Eylül 1 Ekim 2000, İzmir.

40 Necmettin Hacıeminoğlu, **Türk Dilinde Edatlar**, s. 92-198; Eski Türkçe’de **tiyin** “arkış ıdmaz tiyin süledim” (Bilge Kağan Doğu, 25).

41 Bu ek için bk. Nevzat Özkan, **-DIk Sıfat-Fiil Ekinden Yapılmış Zarf-Fiil Ekleri ve Gagavuz Türkçesinde Bir Zarf-Fiil Eki: -DıcAAn**, **3**. **Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı**, 23-27 Eylül 1996. Yayın: TDK yay. 678, Ankara 1999, s. 891-900.

42 Cümle başı bağlaçlarının kullanılışı için bk. G. A. Gaydarci, **Gagauzskiy Sintaksis**, Kişinev 1973. G. A. Gaydarci, **Gagauzskiy Sintaksis**, Kişinev 1981.

43 Gerhard Doerfer, a.g.m., s. 271.

44 Astrid Menz, **Gagausische Syntax Eine Studie zum kontaktinduzierten Sprachwandel**, Wiesbaden 1999.

45 Yuu Kuribayashi, Existential Sentence and Word Order in Gagauz, Shogai To and Fujishiro, Turkic Langu**a.g.e.**,s, Discription and Langu**a.g.e.**, Contact, Kyoto.

46 F. R. Zeynalov, **a.g.e.**, s. 163.

Gagauz Edebiyatı / Doç. Dr. Hülya Argunşah [p.262-275]

DOÇ. DR. HÜLYA ARGUNŞAH

ErciyesÜniversitesi Fen-EdebiyatFakültesi / Türkiye

Yirminci yüzyılın başlarına kadar yazılı bir edebiyat meydana getirememiş olan Gagauzların çok zengin bir sözlü edebiyatları vardır. Millî varlığın devamlılığını temin eden ana dili bu sözlü edebiyat sayesinde yaşayabilmiş ve Gagauz Türklerinin millî kimliğini asırlar ötesine taşıyabilmiştir. Halkın arasında devam eden ve ancak 20. yüzyılın başlarında derlenmeye başlanabilen bu sözlü edebiyat, onların aynı zamanda Türk dünyası coğrafyasıyla da bağlanabilmelerini sağlamıştır. Destanlar, masallar, efsaneler, türküler, bilmeceler, fıkralar, özellikle de Nasrettin Hoca fıkraları Türk kültürünün ortak malları olarak Gagauz halkı tarafından da anlatılmıştır. Halk edebiyatının sözlü olarak devam eden bu ürünleri, Türk coğrafyasının diğer taraflarında olduğu gibi Gagauzlar arasında da onların tarihî maceralarını, karakteristik özelliklerini yansıtan gerçekçi bir ayna durumundadır. Bu sebeple halk edebiyatı Gagauzlar için sadece millî varlığın devamlılığını sağlayan tabiî bir alan olmamış aynı zamanda sözlü tarih olmuştur. Sosyolojik ve tarihsel sebeplerle kendilerine ait bir yazıya çok geç kavuşan Gagauzlar için bu sözlü kültür sosyolojik, etnografik ve tarihsel malzeme ile yüklüdür. Yaşadıkları coğrafyalar, temasta bulundukları kültürler, üzerlerinde söz sahibi olan siyasî hakimiyetler, mensup oldukları din, Sovyet ideolojisinin edebiyatı Gagauzların sözlü edebiyatlarını bir tarafından daima etkilemiştir. Halk hafızasında devam eden ürünler, içinde yaşanılan siyasî hayat ve kültürel coğrafyanın tesirleriyle zaman zaman tahrif edilmiş veya değiştirilmiş bazen yapılan aktarmalarla yabancılaşmış olmasına rağmen Gagauzların millî kimlikleri açısından önemli olmuştur.

A. Gagauzların Halk Edebiyatı

Gagauzlara ait bu sözlü kültür ürünleri ilk olarak 20. yüzyılın başlarında bir Rus generali olan Moşkof tarafından derlenmiştir.[1] Moşkof, Bulgaristan'da yaşayan Gagauzlarla da ilgilenmiş onların ağızlarından da derlemeler yaparak Proben der Volkliteratur der Turkischen Stämme'nin onuncu cildinde yayınlamıştır.[2]

Bu ilk teşebbüsler Mihail Çakır'ın çalışmalarıyla devam etmiştir. Bir din adamı olan Mihail Çakır (1861-1938), Besarabyalı Gagauzların Tarihi (1934) adlı eseriyle Gagauz kültürünü anlatır.[3]

Bulgaristan'da yaşayan Gagauzlardan yapılan ilk derleme ve yayınlar ise Atanas Manov'a aittirler.[4] Manov'un 1934'te Bulgarca yayınlanan bu eserinden sonra gelen Zajaczkowski'nin çalışması da Gagauz halk kültürü, inanışları ve edebiyatı hakkında bilgiler içermektedir.[5]

1957'de Gagauzlar kendi alfabelerini kullanmaya başlayınca bu alfabenin de kullanılması suretiyle hazırlanan ilk kitapta da yine halk edebiyatı ürünlerine geniş bir yer verilmiştir. 1959 tarihinde Diyonis Tanasoğlu tarafından hazırlanan Bucaktan Sesler'in iki büyük bölümünden biri "Evelki Sesler" başlığını taşımaktadır.[6] Bu bölümde derlenen halk edebiyatı mahsulleri "halk türküleri, söleişler,

bilmeyceler, halk masalları hem legendaları, Nasdreddin Hoca fıkraları" şeklinde alt başlıklarla sınıflandırılmıştır. Tanasoğlu Bucaktan Sesler'in "Söz başı"nda halk edebiyatı ve folklorun Gagauz kültürü açısından önemini şu cümleleriyle belirtir: "Folklor çok lâzımlı iştir. O gösterir bizim halkın zengin artistik yaratıcılığını, onun zor çekmeklerini, onun düşünmeklerini, hem tanımaklarını, onun ideallarını hem savaşmaklarını, onun duymaklarını hem karakterini onun tutumlarını hem bütün yaşayışını.

Bilgi araştırmaları içinde Gagauz folkloru pek paalı materialdır, zere o çok bildirişler verir Gagauzların istoryası için hem etnografyası için."[7]

Tanasoğlu'nun bu cümlelerinde de belirtildiği gibi Gagauzların yirminci asrın başlarına kadar sadece sözlü olarak gelişen daha sonra yavaş yavaş derlenmeye çalışılan halk edebiyatları Gagauzlar konusunda çalışan herkes ve her alan için zengin malzemeler sunmaktadır. Bu sebeple bu ürünleri sadece edebiyat açısından değil tarihî, sosyolojik ve etnografik açıdan da değerlendirmek gerekmektedir. Yaşadıkları tarihsel dönemler ve münasebette bulundukları veya birlikte yaşadıkları topluluklar onların halk edebiyatlarında ifadelerini bulmuşlardır.[8]

Tanasoğlu'nun açtığı yolda ilerleyen Nikolay Baboğlu da 1959'da Tatar-Kıpçak köyünden yaptığı derlemelerini Gagauz Folkloru adlı bir kitapta toplar.[9] Bu kitap da "türküler; söleişler, bilmeyceler; masallar, legendalar, annatmaklar; Hoca Nasreddin için Gagauz fıkraları" başlıklı bölümlere ayrılmıştır.

Gagauz halk edebiyatında en canlı türü türküler oluşturmaktadır. Anadolu'da bugün hâlâ yaşamakta olan türkülerle büyük benzerlikler gösteren bu tür ortaya çıkış sebepleri, söyleyiş şekilleri ve anlattıkları duygular bakımından da aynıdır. Bir kısmı Gagauz müzikoloğu Mihail Kolsa'nın Türkülär[10] adlı kitabında notalandırılmış olan bu türküler bütün Türklerin ortak Asya geçmişine işaret etmektedir.[11]

Tarihî olaylar ve savaşlar etrafında söylenmiş olan cenk türküleri, sevda türküleri, kahramanlık türküleri, ağıt gibi kendi içerisinde işlediği konulara göre isimlendirilebilen türküler, Gagauz halkının hayata bağlılığının, zekâsının, sevgi ve coşkusunun, günlük hayatla ilgili bir takım ayrıntıların ifadesidirler. Bu türküler içerisinde tarihsel malzeme taşıyanlar ayrıca önemlidirler. Uzun yıllar Osmanlı coğrafyasında yaşayan Bulgaristan Gagauzlarından derlenmiş olan ağıt niteliğindeki Yemen türküsü, Kırım'ın Ruslar tarafından işgali üzerine söylenmiş olan Kırım türküsü, Varna, Sivastapol ve Çanakkale türküleri Anadolu Türklerinin yakın tarihindeki önemli olayların ve acılarının Gagauzlar tarafından da hissedildiğini ve paylaşıldığını göstermektedirler.[12]

Yine Köroğlu'nun kahramanlık türkülerinden birinin varyantının Gagauzlar arasında da söylenmesi ilgi çekicidir. Manov, derlediği türkünün altına düştüğü notta Köroğlu'nun arkadaşı Ayvaz'la birlikte Dobruca'ya da geçtiği ve Anadolu'da yaptığı zenginden alarak fakire dağıtma mücadelesine orada da bir müddet devam ettiği şeklinde bir açıklama getirmiştir.[13] Gagauz bilim

adamı Lüba Çimpoyeş de Dastannıy Epos Gagauzov adlı çalışmasında Köroğlu Destanı'nın Gagauzlar arasında anlatılan yedi varyantını tespit etmiştir.[14]

Balladlar, Gagauzların Balkan ve Rus edebiyatlarının tesirinde de kaldığını gösteren türkü türleridir. Dramatik olayların anlatıldığı balladlarda Rusların yaptığı savaşlar ve Osmanlı dönemi olayları anlatılmaktadır. M. A. Durbaylo, Ballada Türküleri adlı kitabında Gagauzların söyledikleri balladları derlemiştir.[15] Derlediği ballad metinlerinde geçen bazı unsurları notlarla da açıklayan Durbaylo, Gagauzların başka bir cephesini aydınlatmıştır.

Gagauzlar, türkü ve manilerde Anadolu türkü ve mani şeklini devam ettirmişlerdir. Genellikle hecenin 4+3=7'li kalıbını ve aaba kafiyeli şeklini tekrarlayan Gagauzların, bazen bu kafiye şemasının dışına çıkarak aaaa ya da aabb'yi kullandıkları, hatta dört mısralık mani türünü beş, altı bazen on mısraya çıkardıkları da görülmektedir. S. Kuroğlu tarafından Ukrayna ve Moldova'nın Gagauz köylerinden derlenen "Gagauz Halk Yaratmaları"nın birinci kitabı olarak takdim edilen Maniler'de (1998) çeşitli mısra sayısı ve kafiye düzenine sahip 351 mani yer almıştır.[16] Bu kitap Gagauz manileri konusundaki en son derlemedir. Bundan önce yayınlanan Moşkof, Manov, Zajaczkowski, Baboğlu ve Azerbaycanlı araştırmacı Güllü Yoloğlu'nun çalışmalarında da manilere yer verilmiştir.[17] Türk dünyası ve Anadolu'daki manilerle büyük ortaklık gösteren bu tür yine konu dışında söylenen ilk iki mısradan sonra son iki mısrada ana fikre ulaşmaktadır.[18]

Gagauzların Türk dünyası ve Anadolu ile ortaklık teşkil eden diğer halk edebiyatı türü destanlardır. Manzum olarak ve bir saz eşliğinde söylenen destanların çok azının bazı kısımları yazıya geçirilmiş, bazılarının ancak hikâyeleri tespit edilebilmiştir. Lüba Çimpoyeş Gagauzların yaşadığı coğrafyalarda yaptığı araştırmalarda Arzu hem Kamber, Bil hem Zolu, Aşık Garip, Tahir hem Zühre, Dengi Boz ile Tepegöz ve Köroğlu destanlarının varyantlarına rastlamıştır. Türk dünyasının en büyük eserlerinden olan Dede Korkut'un izlerinin ve varyantlarının Gagauz destanlarında da görülmesi dinî farklılığa rağmen Türk dünyası içerisinde edebî devamlılığı vurgulamaktadır.[19] Özellikle de Bamsı Beyrek boyu ile Basat'ın Tepegöz'ü öldürdüğü boyuna Gagauz halk destanları ve hatta türkülerinde rastlanmaktadır.

Gagauz halkının yaygın olarak kullandıkları ve yaşadıkları coğrafya ile bağlantılı olarak ürettikleri efsaneler, legenda özel ismiyle bilinmektedir. Legenda tarzındaki anlatılarda yaşadıkları bölgelerin efsanelerini üreten Gagauzlar, bu yolla topraklarına sahip çıkma şuurunun örneklerini göstermektedirler.

Masallar, bütün Türkler arasında olduğu gibi Gagauzlar arasında da oldukça yaygındır. Bu sebeple de yapılan en eski derlemelerden en yeni derlemelere kadar hepsinde bol miktarda masala yer verilmiştir. Moşkof, Zajaczkowski, Baboğlu, Bulgar, Maruneviç, Dronom, Gaydarcı, Çebotar, Durbaylo ve Çimpoyeş'in yayınladıkları halk edebiyatı ve masal metinleri Gagauz insanının duygu ve düşünce dünyasını yansıtmaktadırlar. Aynı zamanda ortak bir geçmişin de izlerini taşıyan bu masal metinlerinde Hıristiyan dünyanın unsurları gibi İslâmî unsurlar da bulunmaktadır. Türk, İslâm ve Batı dünyasının birtakım mitolojik varlık ve olayları gibi "kurt" miti de bu masallarda "canavar" adıyla yerini

almıştır. Günlük hayat meselelerinden büyük varlık mücadelelerine kadar her şeyin karşılığını bulduğu masallar konularına göre hayvan masalları, büyülü masallar, tarih ve yaşayış masalları olarak kendi içerisinde gruplandırılmaktadırlar.[20] Bunlardan hayvan masalları diğer milletlerin hayvan masalları ve fabllarıyla ortaklıklar gösterirken tarih ve yaşayışla ilgili masallar Gagauz insanının günlük hayat sahneleri ve tarihleri ile ilgili bilgileri de taşımaktadır. Masal başlangıç ve sonuçlarında da zengin bir tekerleme geleneği devam ettirilmektedir. Yine birçok masalda da anlatıcı, bir masal kahramanı olarak yer almakta; masalda verilen dünyanın yaşanan hayat içindeki devamlılığı sağlanmaktadır.

Gagauz halk edebiyatında bulunan bir tür de fıkralardır. Özellikle de Nasrettin Hoca fıkraları bütün Türk dünyasında olduğu gibi Gagauzlar arasında da devam etmektedir. Türk insanının keskin zekâsını örnekleyen Nasrettin Hoca, Gagauzlar arasında siyah saçlı, bıyıklı ve genç bir bilge kişi olarak tasavvur edilmektedir. Yine Nasrettin Hoca'ya benzer bir başka tiplemenin Kurnaz Köse'nin de Tatarlar, Özbekler, Azeriler ve Türkmenler arasında olduğu gibi Gagauzlar arasında da devam ettiği tespit edilmektedir. İlk olarak Moşkof'un derlemelerinde yer alan Kurnaz Köse, akılcı ve zeki bir fıkra tipidir.[21]

Halk edebiyatının ortak malı olan ve Türkçenin güzelliğini ortaya çıkaran türlerden biri de dualar (ii söz) ve beddualar (betfa), ninniler, çocuk oyunları, sayışmacalar (sayılmaklar), tekerlemeler (dil kırmak, yanıltmaç), bilmeceler (bilmeyceler) de canlı bir şekilde varlığını devam ettirmekte, Türk dünyası ve Türkiye ile tabiî bir bağ olarak görünmektedirler.

Yazılı kültür geçmişleri fazla eski olmayan Gagauzların çağdaş edebiyatları zengin bir kaynak olan halk edebiyatlarından beslenmektedir. Ana dili ve millet olma şuurunu geliştirmek, Gagauz tarihini ortaya çıkarmak için halk edebiyatı etrafında çok sayıda kişi tarafından yapılan derleme çalışmaları bu topluluğun çağdaş edebiyatlarına da tesir etmektedir. Zaten toprağa bağlı köylü bir toplumu oluşturan Gagauzların birçok ülkenin çağdaş edebiyatı gibi başlangıçta kendi öz kaynaklarını kullanmaması düşünülemezdi.

B. Gagauzların Çağdaş Edebiyatı

Türk dünyasının geniş coğrafyası üzerinde birçok bölgede dağınık olarak yaşayan Gagauzların çoklukla yaşadıkları bölge Moldova'dır. Ukrayna, Bulgaristan ve Romanya sınırları içerisinde de toplu halde yaşamaktadırlar. Ancak özellikle Bulgaristan ve Romanya'da yaşayanların kendi ana dillerini eğitimde kullanamamaları millî kimliklerinin yok olma tehlikesini getirmektedir. 1994 senesinde Moldova Cumhuriyeti'nin toprakları üzerinde kurulan Otonom Gagauz Yeri bölgesinde yaşayan Gagauzlar Türkiye Türkçesine en yakın Türkçeyi konuşmakta ve bu Türkçeyle de çağdaş edebiyatlarını meydana getirmektedirler.

Moldova topraklarında yaşayan Gagauzların yazılı edebiyatları 1957'den itibaren meydana gelmeye başlamıştır. Sınırlar sun'î bir şekilde çizildiği için de Ukrayna topraklarında kalan 40 bin kişilik Gagauz grubu da bu edebiyata hem katkıda bulunmuşlar hem de faydalanmışlardır.

İlk Eserler

1957 yılında Gagauzlara bir alfabe verilmesi kararlaştırılınca Diyonis Tanasoğlu ve Lüdmila A. Pokrovskaya'nın çalışmaları neticesinde Kril kökenli 29 harfli bir alfabe oluşturulmuştur. Ocak 1993'te ise Gagauz Otonom Cumhuriyeti Parlamentosu Lâtin alfabesine geçme kararı almıştır. Ancak 1957'ye kadar onların birlikte oldukları topluluk ve ülkelerin dil ve alfabelerini kullandıkları bilinmektedir. Ana dili kadar onun en uygun şekilde tespit edildiği alfabe de millî varlık ve bağımsızlık için önemlidir. Bunun farkında olan Baboğlu kardeşler 8. ve 9. sınıflar için hazırladıkları Gagauz Literaturası'nda (Kişinev, 1997, s. 4) "Ama bu günlere kadar yazdık eski Kril alfabesinde, bazısı düzülüydü Rus alfabesine göre. Onun başlangıcı konduydu Temmuz ayın otuzunda. O yazıyı kabul ettikten sonra, bizim kültürümüz başladı dirilip ilerlemeye, okullarda başladı ana dilimizde öğrenmek, yetişti yazarlarımız, artistler, muzıkacılar, resimciler, basıldı bizim dilimizde kitaplar." cümlelerini söylerler.[22]

Gagauzlar 1957'ye kadar ancak dinî metinler aracılığıyla yazılı kültürle karşılaşmışlardır. Dinî metinleri de Rusça, Romence, Bulgarca ve Rumca olarak takip etmişlerdir. Onlara Türkçe dinî metinler ancak Grek harf-

lerini kullanan Anadolu Hıristiyanları Karamanlıların eserleriyle ulaşmıştır. Gagauzlar uzun yıllar Osmanlı sınırları içerisinde yaşadıkları halde Osmanlıcayı öğrenmemişlerdir.

Fakat yine de 1957 yılına kadar Gagauz Türkçesiyle hiçbir şeyin yazılmadığını söylemek doğru değildir. Bu dille yazılan ilk eser bir dua kitabı olan Psaltır'dır. Yunanlı sanatçı Aristofanes'in komedileri de tercüme edilmiştir. Çebotar, P. Draganova'nın hazırladığı bibliyografyaya dayanarak Nokolayev ve İvan Fazlı'nın Puşkin'in "Kış Yolu", "Kahırsız Kuşçaaz" ve "Kış Gecesi" adlı üç şiiri Gagauz Türkçesine tercüme ettiklerini belirtmektedir.

Bundan sonra 20. yüzyılın başlarında Valentin Moşkof'un Gagauzlardan derlediği folklorik malzemeler gelir. Bu ilk teşebbüsler Mihail Çakır (1861-1938)'ın çalışmalarıyla devam etmiştir. Mihail Çakır 1904 yılında Rus hükümetine müracaat ederek Gagauz dilinde gazete ve kitap çıkarma izni istemiştir. Alınan izin üzerine 1907'den itibaren Kişinev'de bir yapraklık dinî bir gazete yayınlanmaya başlamıştır. Çakır bundan sonra da Gagauz Türkçesiyle önce Rus-Kril alfabesiyle, sonra da Romen-Lâtin alfabesiyle birçok dinî kitabı yazarak yayınlamıştır. Mihail Çakır'ın 1907-1914 yılları arasında Gagauz diline çevirerek Kril alfabesiyle yayınladığı kitaplar şunlardır: Evangelie, Psalmı, Liturgie, Casoslav, Kilisenin Kısa Tarihi, Yeni Kutsalların Tarihi, Eski Kutsalların Tarihi.

Mihail Çakır Romen devrinde Viata Basarabiei gazetesinde Gagauzların dil, din, tarih ve etnografyasıyla ilgili olarak yaptığı çalışmalarını üç makale halinde yayınlamış, 1934'te de bunları Besarabyalı Gagauzların İstoryası adıyla kitaplaştırmıştır. Bu kitap Gagauzlar hakkında Gagauzlar tarafından yapılmış ilk çalışmadır. Çakır 1934'te İncil'i çevirmiş, ardından halkı için yazdığı Dua Kitabı Gagauzlar İçin ile din dilini Türkçeleştirmiş ve Gagauzların din aracılığıyla başka millet ve diller tarafından tarihten silinmelerini engellemiştir.[23] Gagauzların ilk sözlüğü 1904 yılında Moşkof'un yayınladığı metinlerin sonuna yerleştirmiş olduğu Gagauzca-Rusça sözlüktür. Müstakil ilk sözlük çalışması da Çakır'a aittir. O, son olarak 1938'de ölümünden hemen önce Gagauzca-Romence Laflık [Dictionar Gagauzo (Tiurco)-Romın] sözlüğü yayımlamıştır.

Buraya kadar adı geçen çalışmalar ve eserler fark edileceği gibi edebî çalışmalar değildir. Ancak kültür alanında hepsi de kıymetli birer basamaktır.

Gagauzların kendi alfabelerini kullanmaya başlamalarından sonra bu alfabeyle hazırlanmış ilk kitap bir antolojidir. Daha önce de bahsedilen Diyonis Tanasoğlu'nun hazırladığı ve Gagauzların yaşadığı Bucak topraklarına izafeten Bucaktan Sesler adını taşıyan kitap 1959 yılında yayınlanmıştır. Evvelki Sesler ve Bugünkü Yazılar başlıklı iki bölümlük kitabın ikinci bölümü modern edebiyat ürünlerinden oluşmaktadır. Burada Nikolay Arabacı, Nikolay Baboğlu, Kosti Filoğlu, Dimitri Karaçoban, Mina Köse, Filip Popaz, Diyonis Tanasoğlu, Nikolay Tanasoğlu, Aleksey Tukan ve Vani Çakır'ın şiirleri yer almaktadır.

Tanasoğlu Bucaktan Sesler'in "Söz Başı"nda kitabın muhtevası konusunda geniş bir değerlendirme yapar. Halk edebiyatı ve folklorun ağırlıklı olduğu bu değerlendirmede kısa bir sunuşla devrin Gagauz edebiyatına da yer verir. Bu kısacık ifadelerden çıkarılacağı gibi, Tanasoğlu kitabında yeni gelişen edebiyatı tereddütsüz heyecanla karşılamaktadır. Gagauzların tarihinde ilk kez ortaya çıkmış olan bu örnekler modern ve yazılı bir edebiyatın başlangıcında oldukları müjdesini vermektedirler. Henüz acemice oldukları belirtilmesine rağmen bu örneklerin Gagauz edebiyatının gelecek iyi zamanlarını hazırladıklarına inanılmaktadır: "Bugünkü Yazılar Gagauzların istoryasında ilk sefte peydalandılar. Bulunuyoruz yazılı literaturanın başlantısında. Gagauz başlantısı acemi poetler bütün yüreklen çekettiler yazmağa kendi ana dillerinde, yeni yaşamak için. (…) Bu kitaba geçirip Gagauz poetlerin kimi stihlerini, büyük duyguyla, yürek dalgalanmasıyla biz deriz: İyi saate, doğan Gagauz literaturası."[24]

Çağdaş Gagauz Edebiyatının Gecikme Sebepleri

Gagauzların çağdaş edebiyatlarının başlangıcı için kendi alfabelerini kullanmaya başladıkları 1957'yi kabul edersek henüz yarım asrı doldurmamış bir edebiyattan söz ediliyor demektir. Bu kısa geçmişe sahip edebiyata bakıldığında burada son yıllarda yazımı hızlanan ders kitapları dışında bir roman, on kadar hikâye kitabı ile kırka yakın şiir kitabına rastlanmaktadır. Bu rakamlar bütün heveslere rağmen çok büyük bir sayı olarak görünmemektedir. Gagauzların çağdaş edebiyatlarının gecikmesinin sebepleri şunlardır:

Öncelikle Gagauzlar tarih boyunca siyasî bir birlik oluşturamamışlar, küçük topluluklar halinde değişik ülkelerin siyasî sınırları içerisinde yaşamışlardır. Mensubu oldukları ülkenin diliyle ve alfabesiyle o ülkenin edebiyatına katkıda bulunmuşlardır. Bu ülkenin gazete ve dergilerinde yer alan edebî denemeleri ise kitaplaşamadan kalmıştır. Onların başka siyasî topluluklar içinde yer almaları ve bu ülkelerin dili ve alfabesini kullanmak durumunda kalmaları onların kendilerine özgü modern ve çağdaş bir edebiyat kurmalarını geciktirmek gibi olumsuz bir netice getirmişse de diğer taraftan halk edebiyatlarını çok canlı bir şekilde devam ettirmelerine yol açmıştır. Bunu yabancı bir kültürün

içinde aslını muhafaza edebilme gayretlerine bağlamak gerekir. Fakat Gagauzların bu topluluklar içerisinde köylü sınıfa mensup olmalarını da gözden uzak tutmamalıdır. Gagauz edebiyatının gecikmesinin diğer bir sebebi de nüfuslarının azlığıdır. Buna oranla aydınlarının sayısı da

azdır. Modern edebiyatın hiç olmazsa meydana getirilişi aşamasında daha ziyade bir aydın edebiyatı olduğu düşünülürse halk edebiyatı ve buna dayalı modern edebiyatın dışında bir Gagauz edebiyatının oluşmasındaki gecikme anlaşılır.

Günümüze kadar toprağa bağlı köylü toplumu olarak yaşamakta olan Gagauzlar, maddî imkânsızlıklar yüzünden de aydınlarını yetiştirememişlerdir. Bu onların siyasî konumlarını da etkileyen bir durum olarak görünmektedir.

Çağdaş Gagauz edebiyatının gecikmesi için düşünülecek bir sebep de eğitimle ilgilidir. Çok yakın bir zamana kadar kendi dilinde eğitim yapamayan Gagauz insanı evinde, köyünde ana dilini konuşmuşsa da eğitimini Romence yahut Rusça yapmak zorunda kalmıştır. Devlet kurumlarında ve son yıllara kadar yüksek okullarda kullanılan dilin de Gagauzca olmaması yetişen az sayıdaki aydının ana diline olan ilgisini azaltmıştır. Bunun sonucu olarak da ana dil edebî bir dil olma işlekliğini kaybetmiştir. Diğer yandan uzun yıllar gelişmiş başka edebiyatlardan özellikle de Rus edebiyatından beslenme bir anlamda onu aşan veya hiç olmazsa ona benzeyen bir edebiyatı meydana getirme zorluğunun da Gagauzların çağdaş edebiyatlarını geciktirdiği düşünülebilir.

Fakat çağdaş edebiyatın gelişememesinin en büyük sebebi alfabenin çok geç verilmesidir. Onlar, Bizans idaresinde Rumca, Bulgar idaresinde Bulgarca, Romen idaresinde Romence, yaşadıkları Besarabya topraklarının 1944'ten itibaren Ruslarda kalmasıyla da Rusça öğrenmek zorunda kalmışlardır. Kendilerine ait bir alfabeleri ve dolayısıyla yazılı bir edebiyatları bulunsaydı, değişik zamanlarda değişik kültürlerle olan bu karşılaşmalar Gagauz edebiyatını besleyebilirdi. Halbuki bu tarihe kadar Gagauz sanatçıları kendi dillerinde neşriyat yapamamışlardır.

Lâtin Alfabesi ve Çağdaş Edebiyat

1957'den 1993'e kadar Kril kökenli alfabeyi kullanan Gagauzlar Mayıs 1993'ten itibaren de Lâtin alfabesini kullanmaya başlamışlardır. 1992 yılında Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü tarafından düzenlenen "Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu"nda belirlenen 33 harfli ortak Türk alfabesi esasına dayalı olarak Gavril Gaydarcı, Diyonis Tanasoğlu ve Elena Koltsa'nın çalışmalarıyla Lâtin kökenli Gagauz alfabesi hazırlanmıştır. Moldova Parlamentosu'nun da onaylamasıyla yeni bir alfabeye sahip olan Gagauzlar, bu alfabeyle Türkiye ve Türk dünyasıyla daha yoğun bir ilişkiye girmişlerdir. Geniş Türk dünyasından özellikle de Türkiye'den başlayan bir bilgi ve kültür akışı sayesinde millî kimliklerini ve aydınlanma süreçlerini hızlandırmışlardır. Gagauz aydınları bunun farkındadırlar. Lâtin kökenli alfabe onları aynı zamanda diğer dünya kültür ve edebiyatlarına da bağlamıştır: "Bu günlerde artık hepten belli oldu hem hepimiz anladık ki kültürümüze yeni Lâtin alfabesi açıyor çok daha geniş yol, eski köstekler yazımızın önünden alındılar, dilimiz olur diyelim dizildi medenî insanların dillerine. Bugün artık belli oldu, nasıl yazmağa herbir lâfımızı, birleşti alfabemiz, açıldı yol düzmek halis bir güzel literatura dilimiz".[25]

Gagauzlar 1957'den itibaren kendi dillerinde yazmaya başlamışlardır. Ancak edebiyat faaliyetleri sınırlı kalmıştır. Aslında bu çok da yadırgatıcı bir durum değildir. Çünkü geçen süre sadece günlük hayatta ve halk arasında kullanılmakla kalmış dolayısıyla işlenmemiş bir ana dilin edebî dil haline gelebilmesi için yeterli değildir. Birçok kültür, dil ve edebiyatın tesir dairesinde yaşadıktan sonra

kendi edebiyatlarını yaratmaya çalışan Gagauz yazar ve şairleri, yüksek bir edebî dil için biraz daha çalışmak, beklemek, dünyanın ve Türkiye'nin modern edebiyatlarıyla beslenmek zorundalar. Bunun en sağlam delili şimdiye kadar basılan kitaplarda modern edebiyatla ilgili unsurların çok gerilerde, henüz başlangıç halinde bulunması, ama asıl hâkim unsurların halk kültürü, edebiyatı ve etnografyasının etrafında toplanabilmesidir. Mazisi fazla uzun olmayan Gagauz edebiyatının 1950-1980 arası gelişmelerinin gözden geçirildiği ve şimdilik tek ilmî çalışma olan Petri Çebotar'ın kitabı da bu edebiyatın henüz çok yeni olduğunu belirlemektedir.[26] Çebotar, incelemesinin giriş bölümünde sık sık edebiyatlarında folklorun ne kadar hâkim bir öğe olduğunu vurgulamakta ve "İlk gelişme sürecinde edebiyat ve folklor birbirinden hiç ayrılmazlar ve bir bütün olarak görünürler."[27] demektedir.

Bir Gagauz eleştirmeni olan İvan Topal da bu konuda, "Başlayan poeziya duyardı vaktin istemesini de cevap ederdi ona, çalışarak gitmek onunla bir adımda. İlk baştan bizim yazıcılara folklor magistral yoluydu artistli yaratmanın teknikasında. Kullanmak folklor kolaylıklarını yardım ederdi genç yazıcılara, onların becermesine göre. (…) Folklor poetikası hepsinden uygun hizmet ederdi o düşüşlerde, haçan yazıcı danışırdı halk temalarına. (…) Nasıl görüyoruz, türlü işleri göstermek için folklordan alınıyor da kullanılıyor birta-

kım artistli kolaylıklar. Sonra çıkan kitaplarda bu yufkalıklar başladı kaybolmaya."[28] demektedir. Bir edebiyatın başlangıçta, diğer modern edebiyatları tanıyarak kendini yenileme aşamasında yerli kaynaklarını kullanması Gagauz düşünürleri tarafından da doğal karşılanmakta ve gelişmeler umutla beklenmektedir.

Basın

1957 tarihi Gagauzların kendilerine ait bir alfabelerinin olması dışında etrafında birçok başlangıcı da toplamıştır. Gagauz Türkçesiyle ilk gazete Romence Moldova Sosyaliste'nin bir sayfalık ilâvesi olarak bu tarihte çıkmaya başlar. Başlangıçta Diyonis Tanasoğlu'nun, sonra da İgnat Baboğlu'nun yönettiği gazete 1957-1960 yılları arasında neşredilir. On beş günde bir çıkan gazetede Gagauz şair ve yazarlarına yer verilmiştir. Yine bu yıllarda Diyonis Tanasoğlu ve Maria Maruneviç (Vasilioğlu)'in yönetiminde Gagauz Türkçesiyle "Bucağın Dalgasında" adlı radyo programları başlamıştır. Yine aynı çerçevede Gagauzların ana dilleriyle eğitim yapmalarına da izin verilmiştir. Okullarda Gagauz Dili ve Edebiyatı dersleri programa alınmıştır. Bu sırada Tanasoğlu ve Nikolay Baboğlu'nun hazırladığı kitaplar ders kitabı olarak kullanılmıştır. 1961 yılında bu faaliyetlere herhangi bir sebep gösterilmeksizin on yıl süreyle ara verilmiş, 1970'ten itibaren küçük de olsa bir canlanma görülmüştür. Baboğlu, kısa ömürlü olmasına rağmen Gagauz Türkçesiyle Komrat isimli bir gazete çıkarmayı da başarmıştır.

Gagauz Türkçesi ve edebiyatı için asıl büyük açılım ve gelişme Sovyetler Birliği'ndeki yeniden yapılanma ve açıklık politikasıyla başlamıştır. 1985'te başlayan bu değişim Sovyet idaresinde bulunan bütün Türk toplulukları için siyasî, edebî, kültürel hareketliliğe yol açmıştır. Buna bağlı olarak, 1986 yılında Moldova Yazarlar Birliği'nin yayın organı olan Literatura şi Arta gazetesi Nikolay Baboğlu'nun ana dilinde hazırladığı bir sayfayı ilâve olarak yayınlamaya başlamıştır. Böylece sınırlı da olsa yeniden bir süreli yayına kavuşan Gagauz Türkleri hemen arkasından radyo ve televizyonda programlarına da kavuştular. "Bucağın Dalgasında" adını taşıyan televizyon programı Moldova

Yazarlar Birliği Gagauz Edebiyatı Bölümü üyelerinden Olga Radova, Todur Zanet ve Nikolay Baboğlu tarafından hazırlanmıştır.[29]

Gagauzların şu anda da yayınlanmaya devam eden süreli yayınları Ana Sözü gazetesinin ilk sayısının neşri 1988 yılının 14 Ağustosu'dur. Sovetskaya Moldova gazetesinin iki haftada bir ilâve olarak verdiği Gagauzca gazete, dört sayfa halinde, Kril alfabesiyle yayınlanmıştır. Bir ara tirajı 80 bini bulan gazete Gagauzlar dışında başta Azerbaycan olmak üzere birçok Türk cumhuriyetinde geniş bir ilgi görmüştür. Başlangıçta başlığın altında "Bütün Dünyanın Proleterleri Birleşiniz!" sloganını taşıyan gazete, Nikolay Baboğlu'nun 1991 yılında Eskişehir'de yapılan Yunus Emre Sempozyumu'na katılmasından sonra Yunus Emre'nin "Sevelim, Sevilelim" ibaresiyle yayınına devam etmiştir. Sovyetler Birliği'ndeki rahatlama ile de kısa sürede özgür bir yayın organı haline gelmiştir. Ana Sözü gazetesi, kuruluşunun 3. yıldönümünde artık Gagauz insanının duygu ve düşüncelerini anlatırcasına "Ana Sözü ile Oğuzluk Yaşasın!" sloganıyla yayınını devam ettirmektedir.

Gagauzların en uzun ömürlü ve halen devam eden tek süreli yayınları olan bu gazete, alfabenin geçiş yıllarında bir süre Kril ve Lâtin olarak iki alfabeyle yayınlanmışsa da artık tamamen Lâtin alfabesini kullanmaktadır. Ayrıca redaktörlüğünü Todur Zanet'in yaptığı gazete bir ara Türkiye Türkçesiyle yayınlanmış ancak tekrar Gagauz Türkçesiyle yayınlanma kararına geri dönmüştür.

Mayıs 1994'te Gagauzlar yeni bir gazete ile tanıştılar. Gagauz Sesi adlı bu gazete Komrat'ta Petri Yalancı tarafından çıkarılmaktadır. Bu gazete de Ana Sözü gibi Gagauz Yeri'nin, Türkiye'nin ve Türk dünyasının haberlerine yer verdiği gibi Gagauz şair ve yazarlarının eserlerini de yayınlamaktadır.

Ana Sözü gazetesi Gagauz halkı için çok önemli bir rol üstlenmiştir. Sadece olayları takip ederek onları yansıtmakla kalmayıp sayfalarında tarihî ve edebî bilgilere de geniş yer ayırmıştır. Gagauz tarihine ait eserleri, sözgelimi, Çakır'ın Besarabyalı Gagauzların Historyası'nı tefrika etmiştir. Sayfalarında Türkiye Türkçesi öğretmiş, ana dili sevgisini geliştirmiştir. Buna bağlı olarak 1991 yılının Mayıs ayında Kırlangıç isimli bir dergi çıkararak çocukları da okuyucu kitlesine dahil etmiştir. Haziran 1993'te yayınına ara veren Kırlangıç 2001 yılında yeniden çıkmaya başlamış, renkli, resimli ve özenle hazırlanmış bir çocuk dergisidir. İkinci dönemin ilk sayısında okuyucusuna şöyle seslenir:

"Biz de, Gagauzlar, insan arasında insan olduk. Bizim de var kendi bayrağımız, kendi marşımız, kendi sembollerimiz. Bu sayımızda onlarla tanışıyorsunuz. Devletimizin kurulması verdi kolayını ana dilimizde gazeteler, jurnallar, radyo, televizyon olsun. Ama bu sırada birinci yeri kaplıyor 'Ana Sözü' gazetemiz hem onun eklemesi-Jurnal (dergi) 'Kırlangıç'.[30] Dergi ilk sayısının bu cümleleriyle millî kimliği tanıtmaya ve ana dilinin önemini vurgulamaya başlar. Bunun için de derginin ikinci döneminin ilk sayısında Gagauz millî marşına, millî ve resmî bayraklarına ve Mihail Çakır'ın hayatı ile onun çalışmalarına geniş bir yer vermiştir.

Kırlangıç ana dilinin yaygınlaşmasında ve doğru öğrenilmesinde çocuklara uzanan yolun temsilcisi olacaktır. Kırlangıç da Ana Sözü gibi TİKA'nın desteğiyle yayınlanmaktadır.

Sabaa Yıldızı 1996'dan itibaren Stepan Bulgar yönetiminde çıkan üç aylık bir dergidir. Oldukça hacimli olan bu dergi özenli bir sayfa düzeni ve baskı kalitesini her sayıda artırarak devam etmektedir. İlk sayısında yer alan Gagauz Başkanı Georgi Tabunşçik'in sunuş yazısına göre bu dergiden Gagauzların daha iyi tanınmasında yardımcı olması beklenmektedir: "… kim isterse daha iyi tanımak Gagauz halkının dilini, tarihini, onlara yardımcı olacak bu jurnal. Düşünüyoruz ki 'Sabaa Yıldızı' yetişecek başka memleketlere de aydınlatacak hepsini kim istiyor, tanımak bizim halkımızın tarihini, kültürünü, kim isteyecek kurmak ekonomik bağlantı Gagauziyayla."[31]

Sabaa Yıldızı'nın baş redaktörü Stepan Bulgar da derginin sunuş yazısında basın ve yayın organlarının bir milletin hem kendini tanımasında hem de dünya tarafından tanınmasındaki yerini anlatmıştır. Bu sebeple yeni yayın organının çıkışını gelecek için önemli bir adım olarak kabul eder: "Bakarak halkın tarihine biz anlıyoruz, hani yeni jurnal iyi nişan kültürümüzde. Gazete, jurnal, tiyatro, bunlarla çıkar halk dünya yüzüne. (…) 'Sabaa Yıldızı' çalışacak tanıştırmağa okuyucuları Gagauzların kültür hazinesiyle, tarihiyle, edebiyatıyla, folkloruyla, sanatıyla."[32] Dergi, "Güneşçik" isimli renkli ve resimli bir çocuk ilâvesi de vermektedir. Güneşçik'te edebiyatın dışında, tarih ve folklora da yer verilmekte, ana dili sevgisinin yanı sıra millet bilinci oluşturmaya gayret edilmektedir. Daha ilk sayısından itibaren çocukların ana dillerini kullanmalarını teşvik etmek için "Kim sever ana dilini hem yazıyor şiir, hikâye, masal, yazın yaratmalarınızı, anlaşılsın iyi, de yollayın 'Güneşçik' redaktörlüğüne. Hangi yaratma çıkacak iyi, onu biz basacağız gelecek sayılarda." denmekte çocukların ana dilleriyle yazarak öğrenmeleri teşvik edilmektedir. Çocukların yazdıkları bu şiirler 16. sayıyla birlikte verilen Güneşçik'te yer almıştır. Sabaa Yıldızı ve ilâvesi Güneşçik 2001 yılı sonunda 16. sayıya ulaşmışlardır.

Antolojiler

Ekonomik sebeplerle yazarların eserlerini henüz kitaplaştıramadıkları Gagauz edebiyatı için antolojilerin çok ayrı bir önemi vardır. Gagauz edebiyatının ilk ürünlerinden seçme örnekleri ve sanatçıları hem halkına hem de dünya okuyucusuna tanıtan Bucaktan Sesler'in de bir antoloji olduğu düşünülürse bu tesbit daha iyi anlaşılacaktır. Çünkü bu antolojinin ikinci kısmında rastlanan isimler daha sonra bu edebiyatın önemli isimleri olarak karşımıza çıkacaklardır. Gagauzların son dönemlerindeki edebî gelişmelerinden söz eden birkaç antoloji çalışması vardır. Bunlardan İlkyaz Türküsü ve Çık Çık Güneş bizzat Gagauzlar tarafından hazırlanmış kitaplar oldukları için onların ayrı bir önemi vardır.

Çık Çık Güneş bir çocuk edebiyatı antolojisidir.[33] Stepan Kuroğlu tarafından hazırlanmış olan kitap yine onun bir sunuş yazısıyla başlar. Kitapta Kuroğlu'nun dışında D. Karaçoban, M. Köse, N. Baboğlu, G. Gaydarcı, P. Çebotar'ın çocuklar için yazdıkları şiirler vardır.

İlkyaz Türküsü de Stepan Kuroğlu'nun hazırladığı bir antolojidir.[34] Kitapta "Peetler, Annatmaklar, Bizim Umutlar" başlıkları altında Gagauz yazar ve şairlerine yer verilmiştir.

Kuroğlu bu antolojinin sunuş kısmı olan 'Yıldızların Aydınlığında' başlıklı bölümde kitabın hazırlanışından ve kitapta eserleri bulunan sanatçıların edebî kişiliklerinden bahseder. Buna göre antoloji 1979'dan itibaren hazırlanmaya başlamış, ancak 1982'de tamamlanabilmiştir. Buna rağmen basımı için 1989 beklenmek zorunda kalınmış olmalıdır. Kitapta yer alan isimleri Gagauz edebiyatının

geleceği konusunda müjdeler veren yıldızları olarak gören Kuroğlu, “Ne kadar da çok yıldız göğü kaplar, daha aydınlık olacak geceler.”[35] demekte ve genç yazarlara umutla bakmaktadır.

İlkyaz Türküsü’nün ‘Peetler’ bölümünde Todur Zanet, Todur Marinoğlu, Petr Moysa, Vasili Filioğlu’nun şiirlerinden örnekler vardır. Stepan Bulgar, İvan topal, Nikolay Tufar, Petr Gagauz Çebotar’ın düz yazı örnekleri ise ‘Annatmaklar’ bölümüne alınmıştır. ‘Bizim Umutlar’da ise Tudorka Arnaut, Vasili Duloğlu, Mariya Kolçu, Valentina Karanfil, Andrey Koçancı, Dimitri Novak, Georgiy Taşoğlu ve Petri Yalancı’nın eserlerinden örnekler alınmıştır.

Bu iki antolojinin dışında sadece Gagauz şiirinden örnekler veren iki kitap daha vardır. Her ikisi de Türkiye’de yayımlanmış olan bu antolojilerden biri İ. Ünver Nasrattınoğlu tarafından hazırlanmış Gagauz Şiir Antolojisi’dir.[36] Diğeri ise Türkiye dışında yaşayan bir Türk olan Osman Baymak tarafından, oldukça geniş katılımlı bir antoloji olarak hazırlanmış; şiirleri henüz kitaplaşmamış çok genç şairlere de yer vermiş olan Gagauz Çağdaş Şiiri Antolojisi’dir.[37]

Çağdaş Gagauz Edebiyatında Şiir

Çağdaş Gagauz edebiyatı özellikle şiir alanında yoğunlaşmıştır. Şimdiye kadar sadece bir roman ve birkaç hikâye kitabıyla temsil edilirken kırka yakın şiir kita-

bının basılmış olması da bu edebiyatın daha ziyade şiir alanında devam ettiğini göstermektedir. Bunun sebepleri üzerinde de çeşitli yorumlar yapılabilir. Türklerin daha ziyade bir şiir geleneğinden gelmeleri, yazıyla çok geç tanışılmasının bir sonucu olarak şiirin ezberlenme kolaylığının bulunması gibi. Fakat burada asıl sebep, yazı dillerini çok geç edinen topluluğun ancak günlük hayatın ihtiyaçlarına cevap verebilen ana dillerini, üstelik başka dillerin ve kültürlerin gölgesinde edebî dil olabilme noktasına ve işlekliğine ulaştıramamalarıdır. Çünkü nesir, “Şiir, sanatın en yoğunlaşmış halidir.” tanımlamasına rağmen ayrıntıya yönelik olduğu için geniş bir kelime hazinesine ihtiyaç duymaktadır. Kaldı ki yeni Gagauz edebiyatının şiir alanındaki ilk örnekleri bizzat Gagauz araştırmacılarının tespitlerine göre de çok açık folklorik özellikler taşımaktadır. Buna bağlı olarak ilâve edilecek bir sebep de okuyucu kitlesiyle ilgilidir. Edebiyat ancak okuyucu varsa kendini gösterebilir. Anlayan ve ilgilenen bir okuyucu kitlesinin henüz yetişmemiş olması da bu edebiyatın sorunlarından biri olarak görünüyor. Gavril Gaydarcı 1975 yılında bu konuda şunları söylüyor: “Okuyucuların hazırlanması, edebiyatın gelişim hızından geride kalıyor. Bu okullarda ana dilin okunmamasıyla sıkı sıkıya bağlantılıdır. Okuyucuların hazırlanması gerekir. Eğer okuyucu hazır olursa yazılan eserler halkta lâyık olduğu yakınlığı bulacak ve yazar düşünce ve hisleri yönlendirdiğinden emin olacaktır.”

Her edebiyat geleneğinin başlangıçta halk kültürüne bağlı olduğu bilinmektedir. Gagauz şairleri, bu sebeple bir taraftan folklorcudurlar. Hatta Diyonis Tanasoğlu, Nikolay Baboğlu, Stepan Kuroğlu gibi isimler bir taraftan folklor derlemeleri de yapmış ve yayınlamışlardır. Yine zengin sözlü halk edebiyatı ve folklor arşivleri de Gagauz edebiyatının şairlerine aittir: Dimitri Karaçoban, Stepan Kuroğlu, Gavril Gaydarcı, Elena Kolsa, Mina Köse, Nikolay Baboğlu gibi. Bu derleme, arşivleme ve beslenilen kaynağın öncelikle halk edebiyatı olması sebebiyle yeni Gagauz şiirinin ilk örnekleri şekil ve muhteva bakımından halk şiiriyle benzerlikler göstermesi tabiî bir sonuçtur.

Modern Gagauz şiirinin ilk örneklerinde şekil olarak daha çok, Türk edebiyatındaki maninin devamı olan dörtlüklerle yazılmış tür benimsenir. Bu dörtlüklerde kafiye düzeni olarak da manilerin kafiye düzeni olan aaba veya aabb şekilleri kullanılmaktadır. İkinci şekil özelliği ikişer mısralık birimlerden oluşturulmuş, Gagauz türkülerinin taklidiyle ortaya çıkmış bir tarzdır. Bunun kafiye düzeni ise aa-bb şeklinde ve aralarında kafiyelenmektedir. Başlangıç aşamasındaki bu şiirlerin bir özelliği de kısa olmalarıdır. Yaşanılan topraklar ve oraya ait gelenek ve görenekler kısa bir şiir hacmi içerisinde anlatılmıştır. Kısa şiir yazmak, belki de en zor şiir yazma yoludur. Burada söylenecek şeylerin en son şeklini almış olması beklenir. Dolayısıyla oldukça işlenmiş bir dile ihtiyaç duyulmaktadır. Ancak Gagauz Türkçesinin kelime hazinesinin henüz bu noktada olmadığı görülmektedir. Buna bağlı olarak şiir basitleşmekte ve büyük sanat iddiası taşıyamamaktadır. Fakat bu şiiri çekici kılan çok önemli bir taraf vardır. O da okuyucuya, kafiyedeki ısrarla da birleşerek gelen sestir. Tabiat taklidi kelimeler ve tekrarlanan seslerle birleşen kafiye bir ses birlikteliği oluşturur. Bu ses özelliği Gagauz şiirine sevimli bir ton ilâve eder.

Çağdaş Gagauz şiirinin ilk örneklerinde hece vezninin kullanıldığı görülmektedir. Fakat elimizde, vezne mutlak tâbi olmak, vezinli yazmak gibi genel birtakım kaidelere bağlı olarak kullanıldığını söyleyecek bilgi yoktur. Çünkü daha ziyade edebî üretime dayalı bu edebiyatta bu türden meseleler üzerinde henüz düşünülmediği görülmektedir. Nikolay Baboğlu'nun yeni hazırladığı edebiyat ders kitaplarında bile bu türden teknik bilgiler yer almaz. Fakat şairler kendilerine göre çoğu zaman duraksız, 7'li ve 11'li hece sayısını benimseyerek yazarlar.

Şekil olarak halk şiirinin bir türü olan mani ya da türküyü benimseyen şairler muhteva olarak da bu türlerin konularını kullanırlar. Meselâ, mani şeklini benimseyen dörder mısralık bentlerden meydana gelen şiirlerin aynen geleneksel manilerde olduğu gibi iki bölümü vardır. Hazırlık bölümünde meselâ tabiatla ilgili giriş yapılırken şiir ikinci bölümünde günlük hayatla, tarihle, aşkla, çevreden taşınan izlenimlerle, şakacı, arzulu, mizahî çarpıcı bir sonla bağlanır. Çoğu zaman, bu iki bölüm arasındaki mantıkî bağ zayıftır. Ancak ilerleyen zaman içerisinde şairler kendilerine sadece halk kültürünün yetmeyeceğini anlayarak daha farklı kaynaklara yönelip şiirlerini zenginleştirmeye çalışmaktadırlar. Bununla şekil endişelerinin atıldığı, muhtevanınsa genişlediği görülmektedir.

Artık, düşüncesini iki ya da dört mısralık birimler içerisinde tamamlanması gerektiğini düşünmeyen şair, değişik uzunluktaki mısralarını art arda sıralayabilirken hacim konusunda da kendini rahat hissetmektedir. Bu mısra yapısı elbette vezin gibi ölçü endişesini de ortadan kaldırır. Bu şeklî değişikliği bütün şairler için düşünmek ve bir genelleme yapmak mümkün değildir. Fakat muhtevadaki zenginlik konusunda bir genelleme yapılabilir. Üzerinde yaşanılan "Bucak" toprakları ile oraya ait olan unsurlardan artık kopmaya başlayan şairler, şiirlerinde başka konulara da yer verirler. Bunların başında özellikle içinde yaşanılan sistemden ve onun getirilerinden övgüyle bahsetmek gelir. Bunu medeni-

yetin nimetleri, yaşanılan ilginç ve bazı komik hadiseler, güzel tabiat köşeleri, hayatın değişik çağları, çoğu zaman gençlik, metafizik endişe taşımayan ölüm, mevsimler, çocuklar, bolluğun verdiği mutluluk duygusu, çok nadir olarak da ferdî aşk, uzay gibi konular takip etmektedir.

Aslında muhtevadaki asıl büyük değişiklik 1985'ten sonra olmuştur. Çünkü bu dönemde bazen samimiyetle inanarak bazen de mecburi olarak ya da kitabının basılması için Sovyetleri, komünizmi, Lenin'i, Parti'yi, işçi hayatını öven şairler, bunlardan koparak ve millî konulara daha fazla yer ayırmaya başlarlar. Vatan toprakları, ana dili sevgisi, barış, özgürlük belirgin şekilde ve öne çıkarılarak bir umut ve sevgi duygusuyla işlenir.[38]

Diyonis Tanasoğlu (1922-), Gagauz dili ve edebiyatının en önemli isimlerinden biridir. Yine Gagauz edebiyatı ve kültürü için önemli bir yazar olan Nikolay Tanasoğlu'nun oğludur. Yazar, dramaturg, folklorcu, gazeteci, kompozitör, kemençeci, rejisör, kareograf, pedagog, filolog ve tarihçidir. Gagauzların hem Kril kökenli hem de Lâtin kökenli alfabelerinin teşekkülünde görev almış olan Tanasoğlu ders kitapları da hazırlamıştır. Şair şiirlerini Çal Türküm (1966), Adamın İşleri (1969), Hoşluk (1970) ve Gençlik Türküleri'nde (1975) toplamıştır.

Son zamanlarda şiir yazmaktan uzaklaşan Tanasoğlu son yıllarda, Kril alfabesinden Lâtin alfabesine geçme çalışmalarına katılmış, Komrat Devlet Üniversitesi'nin rektörlüğünü yapmış, Gagauz tarihi ile ilgili dersler vermiştir. Bilimsel çalışmalar üzerinde daha da yoğunlaştığı görülmektedir.

Şiirlerinin ana temaları vatan, vatan toprakları, vatandaşlık, ana dili ve âdetleri etrafındadır. Şiir kitapları özellikle 1960'lı ve 70'li yıllarda yayımlanmış olan Tanasoğlu'nun devrin gereği olarak günlük hayat şartlarına işaret eden övgülerin yer aldığı mısraları da vardır. Çal Türküm adlı kitapta bir Gagauz olarak halkına ve onun geleceğine ait samimî duygularını anlatır. Bunun sebebi teknik gelişmelerdir. Yazar, Gagauz çiftçi ve köylüsünün teknikle olan tanışmasını sevinçle karşılar. Köylere gelmiş olan traktör, radyo ve diğer teknik aletler toprağın ve insanın kaderini değiştirecektir. Bu kitapta yer alan en iyi şiirlerden biri "Ana Dilim"dir. Bu şiirde o, ana dilinin güzelliğini anlatmak için kelime bulamadığını söyler. İkinci kitap Adamın İşleri'nde şiir anlayışını ve konularını biraz daha genişleten Tanasoğlu, Gagauz tarihini temaları arasına alır. Hoşluk'ta ise mani tarzında şiirlerini toplayan şair, Gençlik Türküleri'nde de Bucak toprakları, Gagauz dili ve insanına olan sevgisini ifade eder.

Yine çok yönlü bir şahsiyet olan Nikolay Baboğlu (1928-), bir taraftan folklorla ilgilenirken diğer yandan modern edebiyata katkılarda bulunmaktadır. Gagauz Türkçesiyle eğitim faaliyetleri içerisinde hazırladığı ders kitapları son derece önemli çalışmalardır. Şiirlerini Tarafımın Piyetleri'nde (1988) toplamıştır. Ancak onun Rusça yayınlanmış şiir kitapları ve tercümeleri de vardır. Sevdim, Severim, Sevecem isimli küçük bir şiir kitabı da Ana Sözü'nün ilâvesi olarak yayımlanmıştır.

Tarafımın Piyetleri dört bölüme ayrılmıştır. Folklora ilgisi dolayısıyla bu ögelerle yüklü şiirler yazan Baboğlu'nun, Bucak topraklarını anlatan şiirlerinin yanı sıra uzay gibi farklı konuları içeren şiirleri de vardır. 1955'te şiirler yazmaya başlayan yazar Bucaktan Sesler'de devrin genel eğilimleri doğrultusunda "Şükür Partiya Sana" başlıklı bir şiiriyle yer almıştır.

Baboğlu şiirlerinde çocukluğunu, doğduğu evi, annesini ve memleketinin topraklarını anlattığı gibi halklar arası dostluk ve kardeşliğe de yer verir. Halkını aydınlatmak ve doğru yönlendirmek için şiirler yazdığı için halk söyleyişleri ve folklor etkileri bolca kendini gösterir. Tarafımın Piyetleri'nde yer alan "Oğlanın Legendası" böyle bir şiirdir. Halk kültüründen alınan oğlan ve Lenka'nın hikâyeleri

hürriyet için çok çalışmak gerektiği ve bu yolda can bile verilebileceği şeklindeki önemli ve çağdaş mesajlar taşımaktadır.

Mina Köse (1933-1999) yayımlanmış sekiz şiir kitabıyla Gagauz şiirinin en verimli ismidir. Şiirlerinde Gagauz topraklarını ve insanlarını işleyen şair özellikle de köyü Beşalma'ya olan hayranlığını sık sık dile getirir. Şiir kitapları, Kısmet (1973), Kardaşlık (1975), Zapah Zemli (Rusça, 1979), Toprağın Yürek Döğülmesi (1983), Umutlar (1989), Tattım Ömürden (1991), Hazır Ol! (1986), Sabanseersin Gün (1990) adlarını taşırlar. Bu kitapların son ikisi Köse'nin renkli ve resimli çocuk kitaplarıdır.

Çocukluğundan itibaren toprakla, kırlarla, çiftçilerle ilgilenen şairin bütün şiirlerinden bu birikimleri sızar. Çocukluk yıllarında Dimitri Karaçoban'la arkadaşlık eden Köse'nin ilk şiirleri Bucaktan Sesler'de yer almıştır. Ana toprakları, onun güzellikleri, âdetler, çiftçiler ve çiftçilik, barış ve dostluk onun başlıca temalarıdır. İnsanları birbirlerini sevmeye, yardımlaşmaya, kardeşlik duygularını güçlendirmeye çağıran Köse'nin dünyasında çocukların ayrı bir yeri vardır. Onlar için yazdığı şiirlerinde didaktizim ön plândadır. Çocuklara ana dillerini, topraklarını ve insanlarını sevme duygusunu aşılamaya çalışan şair çalışkanlık, sevgi ve yardımlaşmayı sürekli över.

İlk şiirleri Moldova Sosyalisti gazetesinin Gagauzca haftalık ilâvesinde çıkan Dimitri Karaçoban (1933-

1986) hayatını Gagauz folklor ve etnografyasına adamış bir kişidir. Gagauz köylerini dolaşarak topladığı malzemelerle Beşalma Gagauz Tarih ve Etnografya Müzesi'ni kurmuştur. İlk Laf (1963) adlı şiir kitabı Gagauz Türkçesiyle yayınlanmış ilk şiir kitabıdır. Diğer şiir kitapları, Bayılmak (1969) ve Persengeler (1970) ve Tamannık (1977)'tır. Rusça üç şiir kitabı da olan Karaçoban, ölümünden önce Gagauz Türkçesiyle yazdığı şiirlerinden yaptığı seçmeleri Stihlar'da (1984) toplamış, diğerlerini değersiz bulduğundan reddetmiştir.

Dimitri Karaçoban, folklor ile yakından ilgili bir şairdir. Bu sebeple şiirlerinde yer alan unsurlar halk arasında yaşanan, tespit edilebilen âdetlerle ilgilidir. Kısa şiiri tercih etmiştir. Hayatın anlamını ana dilinin iyi bilinmesinde ve vatan topraklarının sevilmesinde bulan sanatçı şiirlerinde Gagauzların geçmişteki hayatlarını ve yaşadıkları zamanı anlatır. İnsanları sevme, iyilik yapma, dostluk, çiftçiler ve hayatları, araştırma hevesi onun şiirlerinde işlediği konular arasındadır.

Gagauz topraklarını ve millî kültürünü işleyen bir şair de Gavril Gaydarcı'dır (1937-1998). Şiirlerini Ana Tarafım (1972) adlı kitapta toplamıştır. Aynı zamanda filolog olan Gaydarcı'nın şiirlerinin bir kısmı okul kitaplarında, gazete ve dergilerde yer almış, kitaplaşma imkânı bulamamıştır. Ana Tarafım'da yer alan şiirlerinde doğduğu Bucak topraklarını anlatır. Bu toprakların yaşadığı zor zamanlar, insanları, tabiat, onun şiirlerinde geniş olarak yer alır. Gagauz folklorundan da etkilenen Gaydarcı, özellikle dört mısralık mani türünü benimsemiştir.

Derin bir romantizm duygusuyla dolu şiirler yazan Stepan Kuroğlu (1940-) aynı zamanda bir etnograf ve tarihçi olduğu için şiirlerinde millî kültür unsurlarına da geniş yer verir. Onun şiirlerinde vatan toprağı etrafındaki duygulanmalar geniş bir yer alır. Kızgın Çiyler'de üzerinde yaşadığı topraklarını her zaman güzel bulan şair Gagauzların sözlü edebiyatları ve folklorlarından aldığı

unsurlarla şiirini güçlendirir. “Koruyun Güneşi” şiirinde bütün insanları dünyadaki dostluğu ve barışı korumaya davet eder. Mistik ve egzotik eğilimler taşıyan şiirler yazdığı gibi savaş aleyhtarlığı yaptığı şiirleri de vardır. Şiir kitapları şunlardır: Bir Kucak Güneş (1969), Kızgın Çiyler (1974), Kauş Havaları (1977), Yüksek Kuşlar (1982), Yol Yıldızı (2000). Bazı şiirleri Rodaslovnoye Dreva (1989) adıyla Rusça yayınlanan şair çocuk şiirleri de yazmıştır.

Genç şairler ve onların kitapları şunlardır: Vasi Filioğlu, Aydınlık (1990); Fedor Marinoğlu, Yürek Dalgası (1990); Petr Çebotar, Cana Yakın (1989); Todur Zanet, Karımcalık (1989), Böcecik (1989), Zamannayersın Evim! (1990), Adımlar (1993), Akar Yıldız (1998); Tudorka Arnaut, Gagauzum Bucaktır Yerim (Ankara, 1994) ve Gagauz Sesi gazetesinin başyazarı olan Petri Yalanji, Sönmez Yıldızlar (1995).

Bu şairlerden Petr Çebotar ve Todur Zanet üzerinde ayrıca durulmalıdır. Çünkü her ikisi de son dönemin en güçlü şairleridir. Genç olmalarına rağmen Gagauz dili ve edebiyatı için önemli ve kalıcı çalışmalar yapmışlardır. Çebotar’ın hazırladığı 1950-1980 Gagauz Edebiyatı isimli çalışma şimdilik bu edebiyat hakkında yapılmış tek derli toplu ve bilimsel çalışmadır. Onun dört bölüme ayrılan şiir kitabı Cana Yakın’ın birinci bölümü ‘Ölmezotu’nda çocuk şiirlerine, ikinci bölüm ‘Kısmet Beklemesi’nde aşk şiirlerine, üçüncü bölüm’ Trakalı Öküz’de bir Gagauz masalının manzum anlatımına ve dördüncü bölümde de Rus ve Moldovan dilinden yaptığı tercümelere yer vermiştir. Çebotar’ın en çok kullandığı temalar diğer Gagauz sanatçılarda olduğu gibi vatan toprakları, yaşanılan köy ve ev, büyüklerin nasihatleri, sevda ve hayatın değişik dönemleri olarak belirlenebilir.

Ana Sözü gazetesiyle birlikte düşünülen Todur Zanet, şiirlerinde sosyal meseleleri ve dünya problemlerini sorgular. Şiirlerin en büyük özelliği açık bir millî hassasiyetin hâkimiyetidir. Sosyalist rejimi tenkit ederken Gagauz Devleti’ni özler. Onun “Vatan” isimli şiiri Gagauz Millî Marşı olarak kabul edilmiş ve müzikolog Mihail Kolsa tarafından da bestelenmiştir. Kitaplarında ayrıca sosyal meseleleri işlerken sevgi ve dostluğu ön plâna çıkaran şair şiirlerinde doğduğu Kongaz köyünü de sık sık anmaktadır.

Bu şairlerin dışında henüz şiirleri kitaplaşmamış olan fakat isimlerine gazete ve antolojilerde rastlanılan pek çok şair vardır. Petr Moysa, Vasiliy Duloğlu, Mariya Kalçu, Valentina Karanfil, Andrey Koçancı, Dimitri Novak, Olga Radova, Georgiy Taşoğlu, Sona Adiyeva, Lüba Çimpoyeş.

Çağdaş Gagauz Edebiyatında Hikâye, Roman ve Tiyatro

Gagauz hikâye yazarları ve kitapları şunlardır: Nikolay Tanasoğlu, Bucak Bucak (1970); Dimitri Karaçoban, Alçak Saçak Altında (1966), Proza (1986); Stepan Kuroğlu, Yollar (1970); Nikolay Baboğlu, Legendanın İzi (1974), Bucak Ecelleri (1979), Karanfiller Açtılar Yeniden (1981), Bir Öykümüz Var (Türkiye Türkçesiyle, İzmir, 1994); Mariya Kuyumcu, Tohumsuz Tarlada Yaban Gülleri (1987); Stepan Bulgar, Can Pazarı (1980), Canavar Yortuları (1990).

Gagauz edebiyatı şimdilik çok az sayıda hikâye kitabıyla bir romana sahiptir. İlk hikâyeci Dimitri Karaçoban’dır. Karaçoban, Gagauzlar tarafından iyi bir etnog-

raf ve müzeci olarak da tanınmaktadır. Buna bağlı olarak yazar, şiirlerinde olduğu gibi hikâyelerinde de folklorik malzemeye fazlaca yer verir. 30 yıllık edebiyat faaliyetinin sonunda eserlerinden yaptığı seçmeleri iki cilt halinde toplarken birinci ciltte şiirlerine, ikinci ciltte ise hikâyelerine yer vermiştir. Ömrünün son yıllarında nesre daha fazla yönelen Karaçoban, bir roman denemesi yapmışsa da başarılı bulmadığından imha etmiştir. Yazarın ömrünün son yıllarında ortaya çıkan bu seçici tavrı ilgi çekicidir. Hikâyeleri arasından yaptığı seçmeleri Proza'da şiirleri de Stihler'de toplayan sanatçı Proza'nın başına şu ibareyi yerleştirir. "Yalvarırım gelecekte basmayın metinlerimi, hangilerini ben geçirmedim kitaplarıma 'Stihler' hem 'Proza.'[39]

Karaçoban şiirlerinde olduğu gibi hikâyelerinde de memleketinin insanlarını göstermeye çalışır. Bu eserlerde insanlar sadece etnografya ve görünüşleriyle değil, iç dünyalarıyla da tespit edilir. Hikâyelerinin çoğunda halkının tarihî tecrübelerine baş vuran, onları işleyen yazarı hep yüksek duygular meşgul eder. Ahlâk, savaşın yıkıcılığı, trajik aşklar, çaresizliğin harcadığı insanlar, hak mücadelesi yapan insanlar gibi.

Hikâyelerinin hacmini çok kısa tutan Karaçoban, klâsik hikâyeyi ve tasviri benimsemiştir. Onun birkaç hikâyesi işledikleri temel konu bakımından diğerlerinden ayrılır. "Karaspandit" adlı hikâyede 1920'li yıllardaki Gagauz insanı anlatılmaktadır. Fakirlik ve haksızlıkların altında ezilen insan geleceği konusunda da en küçük bir umut ışığına bile sahip değildir. Akşama kadar tarlada çalışan, eve dönünce de yatan insan monoton bir hayat sürdürmektedir. Okuma, sanat, zevk, şahsî ilgiler yoktur. Hikâyelerinden birinde bir gazeteci röportaj yapmak için köye gelir. Gazeteci köylüye burada konserler verilip verilmediğini sorar. Köylü buna kızar ve böyle soruları mutlu ve tembel insanlar sorması gerektiğini söyleyerek onu kovar. Ancak bu gazetecinin işidir. Gazeteci sorusunu tekrarlar, "Peki işiniz bitince ne yapıyorsunuz?" sorusuna köyle işinde kendisine tek yardımcısı öküzü göstererek "Öküz gibi yatıyorum ve dinleniyorum." cevabını verir.

Karaçoban birçok hikâyesinde aslında kendisini anlatır. Bu yüzden onun hikâyeleri otobiyografik boyutlar da taşırlar. Bu hikâyelerden biri "Fanatik"tir. Yazar gibi hikâyenin kahramanı olan Titu da halkının gelenek ve göreneklerini içeren filmler çeker, bunları izlediğinde ise büyük bir mutluluk duyar. Karaçoban'ın kahramanları basit, sade, dostane ve çoğu zaman utangaç kimselerdir. Yazar mekân olarak da köyü seçer ve teknik gelişmelerle hiç ilgilenmez. Kültürel değerlerine bağlı olan yazar, geçmişte yaşamaktan zevk alır. Karaçoban'a göre insan, maddî ilerleme yüzünden manevî değerlerini yitirmektedir.

Diğer önemli hikâye yazarı Stepan Kuroğlu'dur. Gençlik yıllarında hikâyeler yazan Kuroğlu, bunları Yollar isimli kitapta topladıktan sonra bir daha hikâyeye dönmemiştir. O asıl ilgileri doğrultusunda tarihî ve etnografik özellikleri olan hikâyeler yazmıştır. Kitabın birinci bölümünde Gagauz köylerindeki insanların hayatından seçilmiş hikâyeler yer alırken ikinci bölümde modern hayattan hareketle yazılmış, ana teması çoğu zaman sevgi olan hikâyeler vardır. Bu hikâyelerde yazarın biyografisi de hissedilmektedir. Realiteden hareket edildiği ve birincilerde olduğu gibi hikâyeyi geride destekleyen güçlü bir halk masalı, destan gibi kaynağı olmadığı için bunlarda başarı sarsılır.

Hikâyelerinde karamsar havanın daha ağır bastığı Kuroğlu, köylülerin zor hayat şartlarını anlatırken millî ruhun kuvvetini onun güzelliğine, merhamet ve adalet konusundaki hevesine bağlar.

“Kemençeci” hikâyesinin kahramanı Petika Baraboy, babasından kendisine kalan kemanı gece gündüz demeden çalmaktadır. Petika’nın evinin önünden geçenler ister istemez bu kemanı dinlerler, ruhları huzurla dolar. Çünkü müzik kısa bir süre bile olsa insana içinde yaşadığı zorlukları, çirkinlikleri unutturmaktadır.

Nikolay Baboğlu, Legenda’nın İzi’nde Gagauz halkı ile ilgili aktarmalar da yapmıştır. Şiirlerinde ve hikâyelerinde mizahî öğelere ve şaşırtırcı sonlara yer veren Baboğlu aynı zamanda bu anlatım tarzının öncüsüdür. Kahramanlarını işçi, köylü, çalışan Gagauzlar gibi kendi insanından seçmiştir. “Gaydacı” ve “Ecel” gibi bazı hikâyelerinde bu şahıs kadrosu aileye doğru yönelir. Bu defa aile içi ilişkilerin hikâyesiyle karşılaşırız.

Stepan Bulgar’ın hikâyelerinde de Gagauz folklorunun derin izleri vardır. Can Pazarı’nda Gagauz halkının önemli şahsiyetlerini anlatmıştır. Biyografik karakter taşıyan bu hikâyelerde 1906 ayaklanmasının önemli ismi K. Nikolayev ve Anton Buyuklı ile İkinci Dünya Savaşı sırasında arkadaşlarını kurtaran ama kendi ölen A. Matrosov anlatılır. Fakat onun en iyi hikâyeleri ‘Canavar Yortuları’nda toplanmıştır. Bu kitapta yer alan “Trakalı Öküz, Kavurma, Pencere” en iyi hikâyelerdir. “Trakalı Öküz”de ömrünün son anlarında çocukluğunda dinlediği ve unutamadığı bir Gagauz masalına dönen kahramanın hikâyesi anlatılır.

Uzun Kervan (1985), Gagauzların şimdiye kadar kitap olarak basılmış olan tek romanıdır.[40] Eserin yazarı Diyonis Tanasoğlu’dur. Roman, kronolojik olarak Gagauz tarihini anlatmaktadır. Oğuzların Orta Asya’dan

çıkışlarından itibaren bugün yaşadıkları Bucak topraklarına gelinceye kadar başlarından geçen olaylar anlatılır. Yazar, anlatıcı rolünü yüklediği yaşlı bir insanın ağzından çevresindeki insanlara uzun bir dönemin tarihini aktarırken okuyucunun muhtemel sorularını biraz da monotonluğu kırmak düşüncesiyle sordurur ve cevaplatır.

Romanın adından da anlaşılacağı gibi Gagauzlar, asırlarca yollarına devam eden bir kervanla sembolize edilmektedir. Onların Asya’daki göçebe hayattan, Avrupa’daki çiftçi hayatlarına kadar başlarından geçen olaylar, felâketler, mücadeleler, Bucak’a yerleşme, buradaki hayat, 1906’da Rus Çarlığı’na karşı yapılan ayaklanmalar ve ömrü sadece 10 gün süren bir devlet kurmaları uzun uzun anlatılır. Kitapta Gagauzları günümüze getiren kervandan şöyle bahsedilmektedir:

“Kervan! Uzun kervan, durmaz kervan! Ne kadar geldin sen! Yol mu uzun tuttu, yoksa vakit mi?

Yollandın o uzak dumanlı ve kötü zamanlardan da yetiştin bu Bucak kırlarına, devrimli umutlara! Mutlu, soylu halkım, sen Kuru Oğuz mu, Oldan Batır mı, Sunbaylar mı, Kirçu Yunak mı, Gandi Hayduk mu, Tudorki mi, Oğlan ve Lünka mı, Dilber mi, Tudor’la Zana mı, Tikenciler mi ve kısmetsizler mi, ilk Rus Devrimi’nin barikatçıları mı, sen bir soysun, hani hem yer aradın ki olsun senin de bir köşen…”

“Kaç tekerlek kırılıp değiştirildi, kaç beygir hayvan düşüp çekemedi, kaç kervancı kaybolup yetişemedi!? Neredeydi o kısmetli kervan evi, o taraf, bazısına yetişemedi ya? Neredeydi o bahçeli toprak ki dursun bu uzun yoldan gelen kervan, insin faytonlardan, arabalardan da orada kahırsız olarak yerleşsin.

Öyle hazır kısmetli toprak da yokmuş görünürde. Onu bulmak, düzmek ve korumak lâzımmış! Kaç Oğuz, Gagauz soyları, mızrak elinde, kılıç, nacak, dirgen elinde bir köşe için, bir parça ekmek için, hayvan otlatacak kırlar için dövüşerek Çagaylarla, Kruçalarla, sultanlarla, Kara kasaplarla ve soyunu kurutarak yetiştiler devrim yetişene kadar!

Aradıkları yeri, yurtluğu kervan bulmuştu. Ama kısmetli vakite daha yetişememişti. Daha o hep yarı yoldaydı, zaman yolunda, bazısını aydınlatıp açıklasaydı o özgürlük yolunu 1906'da."

Uzun Kervan, üç bölümden meydana gelmektedir. Bölümler 'Uzak Dedeler', 'Balkanlarda Yurtluk', 'Bucak Kırı' başlıklarını taşımaktadır. Romanın bölümleri ihtiyar Gagauza sorulan sorular ve onun cevaplarıyla birbirine bağlanır.

Romanın ilk bölümü Gagauzların da ataları olan Türklerin Altaylardaki ilk vatanlarının anlatımıyla başlar. Geniş Türk coğrafyasının sınırları verilir. Çin'den Moğolistan'a, Orta Asya'ya, Aral Denizi'ne, oradan Volga, Don, Dinyeper ve Tuna nehirleri ve onların etrafındaki geniş ovalarla belirlenen bu coğrafyada binlerce yıl yaşamış olan Türkler, hayvan sürüleriyle yaşadıkları toprakların ihtiyaçlarına artık cevap vermemesi üzerine göçerler başka yerlerde başka devletler başka kültürler kurarlar. Bu bölümde Gagauzların atasının Oğuz olduğu Çek bilim adamı Konstantin İreçek ve V. A. Moskof'un düşüncelerine dayanılarak anlatılır. Tanasoğlu bu bölümde ayrıca Gagauz kelimesinin kökenini de bulmaya çalışır. Gagauz efsane ve masallarını kullanarak romanın kolay okunmasını sağlamaya çalışan yazar Oğuz Devleti'nin parçalanması ve diğer Oğuz devletlerinin ortaya çıkışını anlatarak bu bölümü bitirir. İkinci bölüm 'Balkanlarda Yurtluk'ta Gagauzların Balkanlar'ı yurt edinişleri anlatılır. Belgelerin azlığına rağmen kendi araştırmalarıyla Gagauzların bu bölgede Uzi eyalet diye bir devlet kurduklarını ve komşularıdan da Balkan kültürünü öğrendiklerini belirten Tanasoğlu, burada mücadeleli yıllar yaşayan Gagauzların her şeye rağmen kaybolmadıklarını anlatır. Üçüncü bölümde Gagauzların Tuna'yı geçerek Bucak topraklarına yerleşmelerinin hikâyesi anlatılır. Roman 1906 yılı sonlarında Gagauzların yaşama şartlarının zorlaşması üzerine gerçekleştirdikleri Komrat ayaklanmasının anlatımıyla biter.

Romanın anlattığı zamanı yansıtmasını kullandığı efsane, masal, halk türküleri gibi folklorik malzemeyle sağlamaya çalışan yazar kullandığı arkaik dille de bu amacına yardımcı olur.

Roman teknik olarak zayıftır. İçerisinde verilen tarihî bilgilerin yoğunluğuyla zaman zaman âdeta bir tarih kitabını andırır. Hatta bazen dipnotlarda romanın kurgu dünyasına aykırı olsa bile açıklamalar yapılır. Fakat bu eserde yazarın amacı sadece Gagauz Türkçesiyle ilk romanı yazmak değildir. O bu kitabıyla aynı zamanda insanına kendi tarihiyle ilgili bir denemeyi de sunmak istemiştir.

Roman yayınlandıktan sonra Gagauzlar arasında büyük ilgi görmüştür. Halkına bilinmeyen birçok meselenin kapısını açmıştır. Onlar tarihlerini, atalarını, geçmişlerini, yaşanmış olan o uzun yolculuğu bu roman sayesinde öğrenmişlerdir.

Uzun Kervan'ın ortaya koyduğu önemli bir sonuç da Gagauz Türkçesiyle roman yazılabileceği noktasındadır. Tanasoğlu'nun bu faaliyeti Gagauz yazarlara cesaret vermiş olmalıdır. Ancak, az sayıdaki aydının öncelikle siyasî meselelerle ve eğitimle uğraşmak zorunda kalışı, etnografik ve

folklorik çalışmaların da bu grup tarafından sürdürülmek zorunda oluşu -çünkü kimlik endişesinin cevaplanması gerekmektedir- ve son olarak başka bir roman örneğinin olmayışı başka romanların yazılmasını güçleştirdiği gibi hikâyenin gelişmesini de engellemektedir.

Bir diğer Gagauz romanı Ana Sözü gazetesinde tefrika edilmiş, ancak kitaplaşamamış olan Hacımançunun Çöşmesi (1994) İvan Vlontir tarafından yazılmıştır.

Gagauzların ilk tiyatro eserleri Bucakta Yalın (1974) Diyonis Tanasoğlu'na aittir. Gagauz kültür, tarih, dil ve edebiyat için önemli dönüm noktalarında rastlanan Tanasoğlu'nun diğer tiyatro eseri Oğlan hem Lenka (1981)'dır. Nikolay Baboğlu da Mumlar Sağlık İçin adlı bir oyun yazmıştır. Oyun yazarın kardeşiyle birlikte hazırladığı ders kitaplarında yayınlanmıştır. Piyeste hem insanlığı hem Sovyetler Birliği'ni tehdit eden insanlık problemleri konu edilir. Bu problemlerin başında dürüstlük gelir. Zorbalık, kötü politikalar, askerlerin bozulması diğer konulardır. Köyde yaşayan Gagauz halkının realist hayat hikâyelerini işlerken dramatik unsuru öne çıkaran Baboğlu, piyesleriyle ahlâk dersleri vermek istemiştir.

Görüldüğü gibi, son elli yıl içinde oluşmuş, oldukça yeni bir edebiyatla karşı karşıyayız. 1960'larda ilk eserlerini veren ve 1986'dan itibaren emekleme ve kuruluş devresini tamamlayıp gelişmeye başlayan Gagauz edebiyatı gelecek için ümit vermektedir. Türkiye Türkçesiyle beslenmeye başlayan Gagauz aydınlarının ortaya koydukları yeni edebî ürünler 1960 ve 70'li yıllardakilerle mukayese edilemeyecek kadar ileri bir aşamadadır. Dilin, dolayısıyla kelime hazinesinin zenginleşmesi ifade gücünün de gelişmesini birlikte getirmeye başlamıştır. Böylece ortaya çıkan eserler edebî yönden de tatmin edici noktaya gelmektedirler.

1 Valantin A. Moşkof, **Gagauzki Teksti**, Kazan, 1895; V. A. Moşkof, "Gagauzi Bendersko Uyezda", **Etnoğrafiçesko Obrozniye**, 1900-1902.

2 V. A. Moşkof, **Nareçiya Besarabskih Gagauzov**, Moskva 1904.

3 Mihail Çakır, **Besarabialı Gagauzların İstorieası**, Kişinev, 1934.

4 Atanas Manov, **Gagauzlar Hırıstiyan Türkler**, (Bulgarcadan çeviren: M. Türker Acaroğlu), Ankara, 1939. Yeni baskısı: TTK, Ankara, 2001.

5 Wlodzimierz Zajaczkowski, **Jezyk i Folklor Gagauzow z Bulgarii**, Krakowie, 1966.

6 Diyonis Tanasoğlu, **Bucaktan Sesler-Literatura Yazıları**, Kişinev, 1959.

7 Tanasoglu, **Bucaktan Sesler**, s. 5.

8 Nevzat Özkan, "Gagauz Türk Edebiyatı", **Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi**, Ankara 1999, C. 12, s. 202; Harun Güngör-Mustafa Argunşah, **Gagauzlar**, Ötüken Yay., İstanbul, 1998, s. 59-60; Mustafa Argunşah, "Gagauz Halk Edebiyatında Osmanlı-Türk Kültürünün İzleri", **Türk Kültürü**, S. 341, s. 15-20.

9 Nikolay İ. Baboğlu, **Gagauz Folkloru**, Kişinev, 1969.

10 Mihail Koltsa, **Türkülär**, Kişinev, 1989.

11 Hülya Argunşah, "Gagauz Türküleriyle Anadolu Halk Türkülerinin Ortak Motifleri", **Millî Folklor**, S. 18 (Yaz 1993), s. 33-38. Milletlerarası Güney-Doğu Avrupa'da Türkler ve Gagauzların Etno-Kültürel Genişleme Meseleleri, (25-29 Nisan 1991, Kişinev-Çadır/Moldova) Kongresinde okunan bildiri.

12 Mustafa Argunşah, 'Tahrip Edilen Türk Tarihi ve Bir Türkü", **Millî Folklor**, S. 13 (Bahar 1992), s. 15-20.

13 Manov, **Gagauzlar**, s. 172.

14 Lüba Çimpoyeş, **Dastannıy Epos Gagazov**, Kişinev, 1997.

15 M. A. Durbaylo, **Ballada Türküleri**, Kişinev, 1991.

16 Stepan S. Kuroğlu, **Maaniler**, Odesa, 1998.

17 Güllü Yoloğlu, **Gagouz Folkloru**, Bakü, 1996.

18 Mustafa Argunşah, "Gagauz Türklerinin Manileri", **Türk Kültürü**, S. 332, Aralık 1990, s. 48-54.

19 Harun Güngör, "Gagauzlarda Tepegöz Efsanesi", **Türk Kültürü Araştırmaları**, Yıl: XXVI/2, Ankara, 1986, s. 141-142; Güllü Yoloğlu, "Qaqouz destanlarında 'Kitabı Dede Qorqut' Motivleri", **Millî Folklor**, Yıl: 10, S. 39, s. 82-83; Rabia Uçgun, "Gagauzlarda Üç Tepegöz Versiyonu", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi I**, Ege Üniv. Türk Dünyası Araştırmaları Enst. Yay., İğir, 1996, s. 59-72; Rabia Uçgun, "Gagauz Halk Edebiyatında İskender Efsanesi", **III. Karşılaştırmalı Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu**, (30-31 Mayıs-1 Haziran 1997, Çanakkale) nda okunan bildiri.

20 Harun Güngör-Mustafa Argunşah, **Gagauz Türkleri**, Ankara, 1991, s. 55.

21 Nevzat Özkan, "Gagauz Türk Edebiyatı", s. 206.

22 Nikolay Baboğlu-İgnat Baboğlu, **Gagauz Literaturası VIII-ci-IX-cu Klaslar İçin**, Kişinev, 1997, s. 4.

23 Mihail Çakır, **Dua Kitabı Gagauzlar İçin**, Kişinev, 1935.

24 Tanasoğlu, **Bucaktan Sesler**, s. 14-15.

25 N. Babaoğlu-İ. Baboğlu, **Gagauz Literaturası**, s. 5.

26 P. A. Çebotar, **Gagauzkaya Hudocestvennaya Literatura (50-80-e gg**. **XX v**. **)**, Kişinev, 1993.

27 Çebotar, **a.g.e.**, s. 3.

28 İvan Topal, "Gagauz Literaturası: Bakışlar hem Düşünmekler", **İlkyaz Türküsü**, Kişinev, 1989, s. 212-213.

29 Olga Radova, "Gagauz Literaturasının Gelişmesi", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi Bir**, S. 8, s. 93-98.

30 **Kırlangıç**, S. 1, 2001, s. 3.

31 **Sabaa Yıldızı**, S. 1, 1996, s. 1.

32 **Sabaa Yıldızı**, S. 1, s. 3.

33 **Çık Çık Güneş**, Kişinev, 1981.

34 **İlkyaz Türküsü**, Kişinev, 1989.

35 **İlkyaz Türküsü**, s. 2.

36 İrfan Ünver Nasrattınoğlu, **Gagauz Şiir Antolojisi**, Ankara 1992.

37 Osman Baymak, **Gagauz Çağdaş Şiiri Antolojisi**, Ankara, 2000.

38 Bu konuda bakınız: Mustafa Argunşah, "Çağdaş Gagauz Şiiri", **Türk Dili** (Türkiye Dışı Çağdaş Türk Şiiri Özel Sayısı), Mart 1996, s. 678-699.

39 Karaçoban, **Proza**, s. 1.

40 Diyonis Tanasoğlu, **Uzun Kervan**, Kişinev, 1985.

Argunşah, Hülya, “Gagauz Türküleriyle Anadolu Halk Türkülerinin Ortak Motifleri”, **Millî Folklor**, S. 18 (Yaz 1993), s. 33-38. Milletlerarası Güney-Doğu Avrupa’da Türkler ve Gagauzların Etno-Kültürel Genişleme Meseleleri Kongresi’nde (25-29 Nisan 1991, Kişinev-Çadır/Moldova) okunan bildiri.

Argunşah, Mustafa, “Gagauz Türklerinin Manileri”, **Türk Kültürü**, S. 332, Aralık 1990, s. 48-54.

Argunşah, Mustafa, “Gagauz Halk Edebiyatında Osmanlı-Türk Kültürünün İzleri”, **Türk Kültürü**, S. 341, Eylül 1991, s. 15-20.

Argunşah, Mustafa, ‘Tahrip Edilen Türk Tarihi ve Bir Türkü”, **Millî Folklor**, S. 13 (Bahar 1992), s. 15-20.

Argunşah, Mustafa, “Çağdaş Gagauz Şiiri”, **Türk Dili** (Türkiye Dışı Çağdaş tür Şiiri Özel Sayısı), Mart 1996, s. 678-699.

Baboğlu, Nikolay İ., **Gagauz Folkloru**, Kişinev, 1969.

Baboğlu, Nikolay-Baboğlu, İgnat, **Gagauz Literaturası VIII-ci-IX-cu klaslar için**, Kişinev, 1997, s. 4.

Baymak, Osman, **Gagauz Çağdaş Şiiri Antolojisi**, Ankara, 2000.

Çakır, Mihail, **Besarabialı Gagauzların İstorieası**, Kişinev, 1934.

Çakır, Mihail, **Dua Kitabı Gagauzlar İçin**, Kişinev, 1935.

Çebotar, P. A., **Gagauzkaya Hudocestvennaya Literatura (50-80-e gg**. **XX v**. **)**, Kişinev, 1993.

Çimpoyeş, Lüba, **Dastannıy Epos Gagazov**, Kişinev, 1997.

Durbaylo, M. A., **Ballada Türküleri**, Kişinev, 1991.

Gülmemedova, Güllü, “Çağdaş Gagauz Edebiyatı”, **Kardaş Edebiyatlar**, S. 18, 1989, s. 21-23.

Güngör, Harun, “Gagauzlarda Tepegöz Efsanesi”, **Türk Kültürü Araştırmaları**, Yıl: XXVI/2, Ankara, 1986, s. 141-142.

Güngör, Harun-Argunşah, Mustafa, **Gagauz Türkleri**, KB. Yay., Ankara, 1991.

Güngör, Harun-Argunşah, Mustafa, **Gagauzlar**, Ötüken Yay., İstanbul, 1998.

Karaçoban, Dimitri, **Proza**, Kişinev, 1986.

Kırlangıç, S. 1, 2001.

Koltsa, Mihail, **Türkülär**, Kişinev, 1989.

Kuroğlu, Stepan S., **Çık Çık Güneş**, Kişinev, 1981.

Kuroğlu, Stepan S., **İlkyaz Türküsü**, Kişinev, 1989.

Kuroğlu, Stepan S., **Maaniler**, Odesa, 1998.

Manov, Atanas, **Gagauzlar Hıristiyan Türkler**, (Bulgarcadan çeviren: M. Türker Acaroğlu), Ankara, 1939. Yeni baskısı: TTK, Ankara, 2001.

Moşkof, Valantin A., **Gagauzki Teksti**, Kazan, 1895.

Moşkof, Valantin A., "Gagauzi Bendersko Uyezda", **Etnoğrafiçesko Obrozniye**, 1900-1902.

Moşkof, Valantin A., **Nareçiya Besarabskih Gagauzov**, Moskva 1904.

Nasrattınoğlu, İrfan Ünver, **Gagauz Şiir Antolojisi**, Ankara 1992.

Özkan, Nevzat, "Gagauz Türk Edebiyatı", **Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi**, Ankara 1999, C. 12.

Radova, Olga, "Gagauz Literaturasının Gelişmesi", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi Bir**, S. 8, 1997, s. 93-98. (bk. "Gagavuz Edebiyatının Gelişmesi", **Kardaş Edebiyatlar**, S. 41, 1997, s. 18-22).

Sabaa Yıldızı, S. 1, 1996.

Tanasoğlu, Diyonis, **Bucaktan Sesler-Literatura Yazıları**, Kişinev, 1959.

Tanasoğlu, Diyonis, **Uzun Kervan**, Kişinev, 1985.

Topal, İvan, "Gagauz Literaturası: Bakışlar hem Düşünmekler", **İlkyaz Türküsü**, Kişinev, 1989, s. 212-213.

Uçgun, Rabia, "Gagauzlarda Üç Tepegöz Versiyonu", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi I**, Ege Üniv. Türk Dünyası Araştırmaları Enst. Yay., İğir, 1996, s. 59-72.

Uçgun, Rabia, "Gagauz Halk Edebiyatında İskender Efsanesi", **III**. **Karşılaştırmalı Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu**, (30-31 Mayıs-1 Haziran 1997, Çanakkale) nda okunan bildiri.

Yoloğlu, Güllü, **Gagouz Folkloru**, Bakü, 1996.

Yoloğlu, Güllü, "Qaqouz destanlarında 'Kitabı Dede Qorqut' Motivleri", **Millî Folklor**, Yıl: 10, S. 39, s. 82-83.

Zajaczkowski, Wlodzimierz, **Jezyk i Folklor Gagauzow z Bulgarii**, Krakowie, 1966.

DOĞU TÜRKİSTAN

Doğu Türkistan Özerk Cumhuriyeti / Dr. Erkin Emet [p.276-281]

DR. ERKİN EMET

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi / Türkiye

Seidiye Hanlığı'ndan Günümüze Doğu Türkistan

Kalmuklar 1674'te Turfan, Ürümçi ve İli bölgelerinde Cungariye Devleti'ni kurdular. 1679'dan sonra 18 yıl boyunca bu devlet bölgenin güneyine de hâkim oldu. Kalmukların hâkimiyetindeki bu devir, Doğu Türkistan'da genel vali sıfatıyla hocaların hüküm sürdüğü bir devir olmuş; bu sebeple "Hocalar Devri" olarak adlandırılmıştır.[1]

Bu tarihten sonra bölgede yine karışıklıklar görülmeye başlanır. 1864'ün Aralık ayında Sıddık Bey Kıpçak isyan ederek Yenihisar ve Kâşgar'ı ele geçirdikten sonra Hokand Hanı Hudayar Han'a bağlılık bildirdi. Bunun üzerine Hudayar Han, Büzrük Han Türe'yi Kâşgar valisi, Yakup Bey'i de başkumandan olarak bölgeye gönderdi. Ancak Sıddık Bey bunu kabul etmeyince bertaraf edilerek Kâşgar resmen Hokand Hanlığı'na bağlandı. Bir süre sonra Yarkent de hanlığın topraklarına katıldı. Bu sırada Batı Türkistan Rus işgaline uğradı ve Kâşgar'a büyük göç oldu. Göç sırasında, 1865'te Yakup Bey Kâşgar valisini devirerek Hokand Hanlığı'nın sona erdiğini ilân etti ve Atalık Gazi Bedevlet Yakup Bey unvanı ile Kâşgar ve Yarkend hükümdarı oldu. Yakup Bey 1866'da Hoten'i, 1867'de Kuça'yı, 1868'de Turfan'ı, Ürümçi'yi ve Kumul'a kadar olan bölgeleri ele geçirerek hâkimiyet sınırlarını genişletti.[2]

İngilizler Yakup Bey'in bu hareketi ile ilgilendiler. 1868'de Kâşgar'a gelen ticarî heyet Yakup Bey ile görüştü ticarî antlaşma imzalandı. Yakup Bey bir yandan İngilizlerle dostça ilişkiler kurmaya çalışırken, diğer yandan da Osmanlı Sultanı Abdulaziz'e oğlu Seyid Yakup Han Töre'yi (Hoca Töre) yollayarak yardım talep etti. Hoca Töre, Türkistan'daki gelişmeleri sultana ve ileri gelenlere ilettikten sonra sultanın yüksek himayesine girmek istediklerini belirtmiştir. Sultan bu isteğe kayıtsız kalmayarak bir gemi ile silâh ve asker yardımı yollamıştır. Bu andan itibaren Yakup Bey, sultanın verdiği emirlik unvanını alarak hâkimiyeti altındaki topraklarda hutbeyi Abdülaziz Han adına okutmuş ve sikkeleri onun adına bastırmıştır.[3]

Yakup Bey Petersburg'a elçi yollayarak Rusya ile de dostça ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Osmanlı himayesine giren ve Çin'e karşı Rusya ve İngiltere arasında denge politikası yürüterek yerini bir dereceye kadar sağlamlaştıran Yakup Bey, maalesef 1877 yılının Mayıs ayında vefat etmiş; Çinliler de hiç vakit geçirmeden yaptıkları taarruzla 16 Mayıs 1878'de Doğu Türkistan'ın tamamını işgal ve istilâ etmişlerdir. Bir süre Zo Zungtang komutasındaki ordu tarafından idare edilen Doğu Türkistan, 18 Kasım 1884'te Çin imparatorunun emriyle 19. eyalet olarak Şin-cang (Xin jiang "Yeni Toprak") adıyla doğrudan imparatorluğa bağlanmıştır.

Doğu Türkistan üzerindeki Mançu sülâlesinin hâkimiyeti 1911 yılına kadar devam etti. Bu tarihte Çin'deki Mançu sülâlesi yıkılarak cumhuriyet rejimi kuruldu ve bu rejim de bölgeyi kâğıt üzerinde elinde tuttu. Bu zaman zarfında mahallî idareciler merkezin zayıflığı sebebiyle tamamen bağımsız hareket ediyorlardı. Hatta dış ülkelerle doğrudan doğruya antlaşmalar yapabiliyorlardı. Ancak bu sürede de Doğu Türkistan idarecilerinin Çinli olduğu unutulmamalıdır.

1930'lara gelindiğinde, yerli idarecilerin halk üzerindeki baskıları artmış ve halkı bezdirmişti. Bunun bir sonucu olarak yeryer ayaklanmalar patlak vermeye başladı. Bunlardan önemlileri şunlardır:

Hoca Niyaz Hacı liderliğinde, Nisan 1931'de Kumul Ayaklanması,

Mahmut Muhiti liderliğinde, Ocak 1933'te Turfan Ayaklanması

Mehmet Emin Buğra liderliğinde, Şubat 1933 Hoten Ayaklanması

Bunların yanında, yine 1933 yılı içinde Tarım havzasında Timur ve Osman isimli kişilerin liderliğinde, Altay'da Şerif Han Töre liderliğinde ayaklanmalar patlak verdi. Bütün bu ayaklanmalar sonuç verdi ve aynı sene Ürümçi şehri haricinde bütün Doğu Türkistan Çinlilerden temizlendi.

İhtilâllerin ilk başladığı yer olan Kumul'daki ayaklanmaya Döngenlerden Ma Jung Ying, Mayıs 1931'de emrindeki yüz gönüllü ile katıldı; ancak yaralanınca Temmuz'da Kansu'ya döndü.

Kumul'a Eylül 1931'de Ruslar yardım teklif etti ise de Kumul ihtilâlcileri reddetti. Bunun üzerine Rusya Doğu Türkistan'ın Valisi Jing Şu Ren'le Ekim ayında gizli bir antlaşma yaparak vali kuvvetlerine silâh yardımına başladı. Buna rağmen bölgeye hâkim olamayan Jing Şu Ren, Nisan 1933'te Rusya üzerinden Çin'e kaçınca Başkumandan Şing Şi Sey kendini askerî vali ilân ederek idareyi ele aldı.

1933'te Ma Jung Ying binden fazla gönüllüyle tekrar gelerek 16 Haziran'da Hoca Niyaz Hacı'yla görüştü. Ma Jung Ying'in bütün askerî işleri tek başına ele almak istemesine Hoca Niyaz karşı çıktı. Bunun üzerine Ma ihtilâlcilere saldırarak ellerindeki silâh ve mühimmatı aldı. Hoca Niyaz'ın zor duruma düştüğünü gören Rusya, Hoca Niyaz'a Şin ile anlaşmasını teklif etti. Teklifi değerlendiren Hoca Niyaz, 9 Temmuz 1933'te Şin ile anlaştı. Antlaşmaya göre Tanrı Dağlarının güneyi Hoca Niyaz'ın, kuzeyi de Şin'in idaresinde olacaktı. Antlaşma Ürümçi'de imzalandı.

Bu şekilde 12 Kasım 1933'te, Kâşgar'da "Şarkî Türkistan İslâm Cumhuriyeti" ilân edildi ve aşağıdaki hükûmet kuruldu:

Cumhurbaşkanı	Hoca Niyaz Hacı
Başbakan	Sabit Damollah Abdülbaki
Erkan-ı Harbiye Reisi	General Mahmut Muhiti
İçişleri Bakanı Seyitzade	Yunus Bek
Dışişleri Bakanı	Kasım Can
Eğitim Bakanı	Abdulkerimhan Mahdum
Evkaf Bakanı	Şemsettin Turdi

Adalet Bakanı Zarif Kari

Ziraat ve Ticaret Bakanı Abdul Hüseyin

Maliye Bakanı Ali Ahun

Harbiye Bakanı Oraz Bek

Sağlık Bakanı Abdullah Hani

Ocak 1934'te Çöçek ve Altay sınırından giren Kızıl Ordu, Ürümçi civarında Ma Jung Ying'i bozguna uğratarak Kâşgar'a doğru ilerlemeye başladı. Bu arada Ürümçi'den Kâşgar'a gelen başkonsolos Afserof, Hoca Niyaz ile görüşerek hükûmetin lâğvedilmesi ve kendisinin Ürümçi'de Şing Şi Sey ile birlikte ortak idare kurmasını teklif etti. Bunu kabul etmek zorunda kalan Hoca Niyaz, Afserof ile birlikte Kâşgar'dan ayrıldı. Ürümçi'de genel vali yardımcısı oldu ve böylece hükûmet sona erdi.

Eylül 1938'de Şing Şi Sey, Stalin'in mümtaz misafiri olarak Moskova'ya gitti ve Sovyetler Birliği Komünist Partisi'ne üye oldu.

Nisan 1937'de çıkan ihtilâlin bastırılmasının ardından Hoca Niyaz tutuklandı; sonra da Şerif Han Töre ve diğer mücahitler gibi işkence ile öldürüldü. Aynı yıl Barköl'de dört ayaklanma ile Şubat 1940'ta ve Haziran 1941'de Altay'da çıkan ayaklanmalar kanlı bir şekilde bastırıldı.

Şing Şi Sey bir yandan Sovyetler Birliği ile yakın ilişkiler kurarken diğer yandan Çin ile gizlice anlaşmıştı. İkinci Dünya Savaşı sırasında fırsatını bulan Şing Şi Sey Çin'e bağlılığını ilân etti. Bunun üzerine önceden sınıra yığınak yapmış bulunan Çin ordusu ülkeye girdi, Kızılordu Doğu Türkistan'ı terk etti. Bu, Milliyetçi Çin'in Doğu Türkistan'a soktuğu ilk kuvvetti. Halk Çin işgaline karşı yer yer direnişe geçti. Bunlardan bir kısmını Rusya desteklemekteydi.

Eylül 1944'te İli'de çıkan ayaklanma sonuç verdi ve İli, Altay, Tarbagatay vilâyetleri kurtarılarak 12 Kasım 1944'te "Şarkî Türkistan Cumhuriyeti" ilân edildi:

Cumhurbaşkanı Ali Han Töre

Cumhurbaşkanı Muavini Hekim Hoca Beg

Genel Sekreter Abdürrauf Beg

Maliye Bakanı Enver Musabay

Eğitim Bakanı Seyfettin Azizi

Sağlık Bakanı Muhittin Kanat

Adalet Bakanı Mehmet Can Mahdum

İli'de hükûmet kurulduktan sonra Ruslar isyancılara yardım olarak silâh, askerî ve sivil müşavirler yolladı. Bu müşavirler vasıtasıyla Rusya, Çin'le antlaşma yapılmasını telkin etti. Bunun üzerine Çin'le görüşmeler başladı. Çin görüşmelerde aracı olmaları için literatürde "Üç Efendi" olarak bilinen İsa Yusuf Alptekin, Mehmet Emin Buğra ve Mesut Sabrı'yi Doğu Türkistan'a davet etti. Ülkeye gelen Üç Efendi çoğunlukla gençlerin dinleyici olarak katıldığı bir konferans düzenleyerek tam

bağımsızlığa ulaşmak için önce Çin'e bağlı bir millî muhtariyet kurulmasının ve bu şekilde kültürün, mefkûrenin ve iktisadî hayatın yükseltilmesinin en uygun yol olduğunu, bir süre sonra Doğu Türkistan'ın Rus boyunduruğuna girme tehlikesinden de uzak olarak bağımsız olabileceğini anlattılar. Görüşmelerin sonunda

anlaşma sağlandı.[4] Ancak antlaşmaya taraftar olmayan Ali Han Töre ile birkaç reis Rusya'ya kaçırıldı.

Antlaşma neticesi Ürümçi'de 15'i yerli, 10'u da Çinli olmak üzere 25 kişilik ortak bir hükûmet kuruldu. Buna göre Çinli General Zhang Zhi Zhong genel vali, Kremlin yanlısı olan Ahmetcan Kasım ile Burhan Şehidî de vali muavinleri olmuşlardı. Aynı hükûmete Mehmet Emin Buğra bayındırlık bakanı, Canım Han maliye bakanı, İsa Yusuf sandalyesiz üye olarak girmiş, Mesut Sabri de eyalet genel müfettişi olmuştu.[5]

İhtilâl kuvvetlerinin altında olan ve Ruslarca desteklenen İli, Altay, Tarbagatay vilâyetlerine Çin eli uzanmıyor, güneydeki Çinlileştirme politikası ise halkın kuzeydeki gibi Rusya'ya meyline sebep oluyordu. Bunun üzerine Çin, Mesut Sabri'yi genel valiliğe, İsa Yusuf'u da hükûmet genel sekreterliğine atamak yoluyla idareyi milliyetçilere bıraktı. Hükûmetin Rus yanlısı üyeleri bu yeni durum karşısında İli bölgesine çağrıldılar ve hükûmetten çekildiler.

"Milliyetçi hükûmet" ilk iş olarak Türkleşme prensibiyle eğitime el attı. Bu hareket Çin'i ve Rusya'yı telâşlandırdı. 1948'de Doğu Türkistan'da bulunan Çin silâhlı kuvvetleri başkumandanı bir beyanname yayınlayarak yerli milliyetçilerin Rus taraftarlarından daha tehlikeli olduğunu ifade etti.[6]

Aynı sıralarda Çin'de Mao'nun meşhur yürüyüşü gerçekleşmekteydi. Bunun bir neticesi olarak Çin hükûmeti, SSCB'e hoş görünmek amacıyla, 1 Ocak 1949'da Mesut Sabri ve İsa Yusuf'u işten el çektirdi. Yerlerine Kremlin yanlısı Komünist Burhan Şehidî getirildi. Bu arada Çinli komünistler yavaş yavaş Çin'e hâkim olmuş ve Doğu Türkistan sınırına dayanmıştı. Eylül 1949'da Doğu Türkistan'daki milliyetçi Çin birliklerinin baş kumandanı, Çin komünist hükûmetine bağlılık ilân etti. Böylece komünist ordu hiçbir askerî kuvvetle karşılaşmadan ülkeye girdi.

İsa Yusuf, Mehmet Emin Buğra ve binlerce Uygur ve Kazak Türkü Hindistan ve Pakistan'a iltica etti. Mesut Sabri şehit edildi. Böylece Doğu Türkistan'daki karanlık günler başladı. On binlerce aydın öldürüldü ve hapislere atıldı.

O tarihten günümüze dek Çin'e karşı bağımsızlık mücadelesi devam etmektedir. Son olaylarla doruk noktasına çıkmıştır ve yer yer ayaklanmalar olduğu gözlenmektedir. Ayaklanmaların Uygur Türkleri bağımsızlığa kavuşuncaya kadar devam edeceği anlaşılmaktadır.

Doğu Türkistan'ın Yakın Dönemi ile Bugünkü Nüfus Yapısı

Türkistan'daki 16. yüzyıl başında cereyan eden siyasî ve ekonomi buhranın sonucu olarak, Timur oğulları Hindistan'a, Çağatay oğulları da Altışehir'e çekilirler. Böylece, bütün Türkistan'ı bir arada tutan siyasî birlik dağılır. Gitgide etnik farklılaşmalar ortaya çıkar.

Dokuzuncu yüzyıl ortalarında, Orhun civarından göç eden Uygurlar, Turfan yöresinde İdikut Devleti'ni ve Kâşgar yöresinde de diğer Türk boylarıyla birleşip Karahanlı Devleti'ni kurarlar. Bugünkü Doğu Türkistan'daki Türk topluluğunun esasını teşkil eden Uygurlar, işte bu İdikut Devleti'ni ve Karahanlı Devleti'ni kuran Uygurların torunlarıdır.

On beşinci yüzyılın sonları ve on altıncı yüzyılın başlarında kuzeydeki Kıpçak bozkırlarından Türkistan'a göç eden Coçi ulusuna mensup olanlar, Çu nehri kıyısındaki hayvancılık bölgesine ve Maveraünnehir'deki Tarım bölgesine yerleşirler. Hayvancılık bölgesine yerleşenler "Kazak" adını, tarım bölgesine yerleşenler "Özbek" adını taşırlar.[7]

Tanrı Dağlarında 16. yüzyılda Kırgızlar da ayrı bir Türk topluluğu olarak görünürler. Onlar 15. yüzyılın başlarında kuzeydoğudan Oyratlar ile beraber Türkistan'a gelmiş olabilirler. Kırgızlar, Çağatay Hanlığı'nın izniyle Issık Göl'ün güneyinde hayvancılık ile meşgul olurlar. Onların Müslüman olmaları 16. yüzyılın sonlarına rastlar.[8] Tarihçi Prof. Enver Baytur'a göre "Kâşgar Hocalarının atası sayılan Mahdumî Azem'in küçük oğlu Hoca İshak Tanrı Dağlarındaki Kırgız bölgelerine gidip İslâm dinini yaymış, Tezkire-i Cahan'daki belgelere göre, Hoca İshak Kırgız bölgelerinde 12 yıl kalmıştır".

Kazaklar ve Kırgızlar Doğu Türkistan'ın kuzeybatısını, Oyratlar Doğu Türkistan'ın kuzeydoğusunu işgal ettikleri için, Çağatay oğulları ve onlara bağlı olan Moğollar, ister istemez güneye (Altışehir'e) kaymışlardır. Güneydeki bu Moğollar, tamamen Türkleşip bugünkü Uygurlara karışıp gitmişlerdir.[9] Kâşgar, Yarkent, Hoten nehirlerinin kıyılarında ve Lopnor gölünün çevresinde yaşayan Dolanlar (dolan Moğolca "yedi=7" demektir) 18. yüzyılın başlarında, Kalmukların Altışehire hâkim oldukları devrede, buralara gelip yerleşen ve Türkleşen Kalmuklardır. Dolanlar, Çaş-şirin, Barçuk, Bögür kabilelerinden müteşekkil olup, Şamanizm kalıntıları, diğer Türk boylarına nazaran Dolanlarda daha yaygındır.[10]

Günümüzde Doğu Türkistan'da en büyüğü Uygurlar olmak üzere, çok sayıda Türk toplulukları ve diğer milliyetten halk bir arada yaşamaktadır. Sağlıklı bir veri olmamakla birlikte 1993 nüfus sayımına göre ve 1993 sonu itibariyle bölgenin toplam nüfusu 16.052.648 kişidir. Bu nüfusun yüzde 62'sini oluşturan 10.015.948 kişi Türk kökenlidir. Doğu Türkistan'ın yüzde 47'sini oluşturan Uygurların nüfusu 7.589.468'dir; nüfusun yüzde 37'si, yani 6.036.700 kişi (Çin Ordusu hariç) Han milliyetindendir; 1.196.416 Kazak Türkü, Doğu Tür-

kistan nüfusunun yüzde 7.3'ünü oluşturur. Ayrıca bölgede 732.294 Huy (Çinli Müslüman); 149.198 Moğol; 154.282 Kırgız Türkü; 36.785 Şibe; 36.108 Tacik; 12.782 Özbek Türkü; 18.856 Mançu; 5.827 Dagur; 4.440 Tatar Türkü ve 8.563 Rus yaşamaktadır.

Yukarıda adı geçenlerden Han milliyeti dışındaki Türk ve daha sonra da Moğol soylular yüzyıllardır Doğu Türkistan topraklarında birarada yaşamaktadırlar. Ayrıca Doğu Türkistan nüfusunun 70.929 kişilik bir bölümü Dong Şiang, Tibet, Miao, Yi, Buyi ve Kore milliyetlerindendir.[11] Bu toplulukların büyük bir bölümü Çin Halk Cumhuriyeti'nin Doğu Türkistan'ı işgalinden hemen önce ya da sonra diğer eyalet ve özerk bölgelerden bölgeye göç etmişlerdir. Özellikle Han milliyetini Çin hükûmeti Doğu Türkistan'da çoğunluğu sağlayarak asimile etme siyaseti ile göç ettirmiştir. Doğu

Türkistan'ın ilk işgal yıllarında Han milliyetinden olanların sayısı 200 bin iken, bugün altı buçuk milyona ulaşmıştır. Bu göç bugün bütün hızıyla devam etmektedir.

Doğu Türkistan'ın Dinî Yapısı

Doğu Türkistan bugün de birçok dinin yaşandığı bir bölgedir. Bölgede en yaygın dinler İslâmiyet, Lamaizm (Tibet Budizmi), Budizm, Taoizm, Hıristiyanlık (Katoliklik, Doğu Ortodoks Kilisesi) ve Şamanizmdir. Uygur, Kazak, Huy (Döngen), Kırgız, Tacik, Özbek, Tatar, Salar, Dong Şiang ve Baoan milliyetlerinden halklar İslâm dinindendir. Dolayısıyla Doğu Türkistan'ın toplumsal yaşamında en etkin din İslâmiyet'tir. Doğu Türkistan'da 23.000 cami, Lamaist tapınağı ve Katolik kilisesi bulunmaktadır. Çin, tarihten beri uyguladığı ikili dinî siyaseti günümüzde de uygulamaktadır. Mao'nun ölümünden sonra dinî siyasette kısmen de olsa yumuşama olmasına rağmen, dinî baskı günümüzde de devam etmektedir.

Doğu Türkistan'ın Bugünkü Yönetim Sistemi

1949 yılında komünist Çin işgalinden sonra, Çin hükûmeti tarafından 1 Ekim 1955'te eyalet statüsüne son verilip, Doğu Türkistan'ın adı Xin Jiang Uygur Özerk Bölgesi olarak belirlendi. Bölgenin başkentinin "Dihua" olan eski adı da "Ürümçi" olarak değiştirildi. "Şin Jiang Uygur Özerk Bölgesi" hükûmeti kuruluşundan itibaren Çin Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin özerklik siyasetini uygulamadı. Kendi başına karar alıp Çinlilerin sindirme politikasını uyguladı. Uygur Türkleri siyasî yaşama, hükûmet çalışmalarına, ekonomik kalkınma ve kültürel etkinliklere katılamadı.

Doğu Türkistan'da Turfan, Kumul, Aksu, Kâşgar, Hoten, İli, Çöçek ve Altay adı taşıyan sekiz "yönetim bölgesi" vardır.

İli Kazak Özerk Yönetim Bölgesi, Böritala Moğol Özerk Yönetim Bölgesi, Cimisar Huy Özerk Yönetim Bölgesi, Bayangol Moğol Özerk Yönetim Bölgesi ve Kızılsu Kırgız Özerk Yönetim Bölgesi olmak üzere beş "özerk alt bölge" bulunmaktadır.

Ürümçi, Karamay ve Şihenze kentleri doğrudan doğruya "Şin Jiang Uygur Özerk Bölgesi" hükûmetine bağlı olarak yönetilirler.

Turfan şehri, Kumul şehri, Aksu şehri, Kâşgar şehri, Hoten şehri, Gulca şehri, Çöçek şehri ve Altay şehri kendi isimlerini taşıyan bölge yönetimlerine bağlı olarak yönetilirler. Kuytun şehri, Korla şehri, Böritala şehri, Cimisar şehri, Fukang şehri ve Artuş şehri özerk bölge yönetimlerine bağlı olan şehir merkezleridir.

Doğu Türkistan'da 64 kasaba, 6 özerk ilçe, 802 nahiye ve 42 azınlık özerk nahiyesi bulunmaktadır.

Doğu Türkistan'ın Bugünkü Ekonomik ve Sosyal Durumu

Ekonomi: Doğu Türkistan petrol, uranyum, demir, kömür, altın, volfram, tuz, doğalgaz gibi stratejik yeraltı ve yerüstü zenginliklerine sahip bir ülkedir. Bütün Çin'de mevcut 148 çeşit madenin

118 çeşidi Doğu Türkistan'dan çıkarılmaktadır. Doğu Türkistan'da şimdiye kadar 5.000 yerde maden ocağı bulunmuş olup bu, Çin'deki toplam maden ocağının %85'ini teşkil eder.

Yaklaşık 500 bölgeden petrol, 30 bölgeden doğal gaz çıkarılmaktadır. Petrol rezervi 8 milyar ton olarak tespit edilmiş ve her yıl 10 milyon ton petrol Çin'e taşınmaktadır.

Çin'in kömür rezervinin yarısı Doğu Türkistan'dadır. Yıllık altın üretimi de 360 kg. civarındadır. Uranyum, volfram gibi stratejik madenler ile tuz ve renkli kristal taşları Doğu Türkistan'ın başlıca yeraltı ürünlerindendir.

150 bin km^2 tarım arazisine ve bir o kadar ekilebilen toprağa ve 12 bin km^2 genişliğinde ormanlık alana sahip Doğu Türkistan yaylalarında 60 milyona yakın küçük ve büyük baş hayvan beslenmektedir.

Bu doğal kaynakları bakımından dünyanın en zengin ülkelerinden sayılması gereken Doğu Türkistan, maalesef şu anda "geri kalmış bir ülke" hüviyetinde olup, halkı kendi topraklarında yoksulluk içinde yaşamaktadır. Bunun başlıca sebebi, bu zenginliklerin talan edilircesine Çin'e taşınması ve ülkede kurulu bütün sanayi tesislerinden sağlanan gelirin Pekin'e aktarılmasıdır. Nitekim, Çin yöneticileri, Çin'in hammadde zenginliklerinin %85'inin Doğu Türkistan'dan elde edildiğini itiraf etmektedirler. Ülke sanayi kuruluşlarında çalışanların %90'ını ve petrol tesislerinde çalışanların %99'unu bölgeye yerleştirilen Çinliler oluş-

turmaktadır. Bu bakımdan Türkler arasında işsizlik oranı çok yüksektir.

Kısacası, Doğu Türkistan dünyanın en zengin ülkelerinden biri olmasına rağmen, belki en fakir olan ülkedir…

Eğitim: Doğu Türkistan bölgesinde 800 anaokulu, 7100 ilkokul, 1900 ortaöğretim okulu, 100 meslekî ortaöğretim okulu, sağır dilsiz ve görme özürlü çocuklar için 20 özel okul, 21 yükseköğretim enstitüsü ve çeşitli branşlarda 100 fakülte vardır. Teknik ve meslek içi eğitim kurslarıyla tatil dönemlerinde eğitim sunan programlar da oldukça yaygındır. Günümüzde 40 üniversite ve 90 lisansüstü uzmanlık okulu vardır. Endüstri, tarım, ormancılık, tıp ve halk sağlığı, finasman, hukuk ve siyasal bilimler, kültürfizik, sanat eğitimi, öğretmen okulları ve okul öncesi eğitim uzmanlığı gibi branşlarda yaygın eğitim verilmektedir. Günümüzde Doğu Türkistan eğitim kurumlarından yararlanan çocuk, ergen, yetişkin, sağır-dilsiz ve görme özürlü kişilerin toplamı dört milyon civarındadır ve sayılan eğitim kurumlarında 180.000 öğretmen çalışmaktadır.

Eğitim alanında da bu eşitsizlik sürmektedir. Uygur ve diğer Türk kökenli halkların çocuklarının üniversite kazanma oranı oldukça düşüktür. Yukarıda bahsettiğimiz okulların çoğunda Han milletinden öğrenciler eğitim görmektedir. Çin hükûmetinin eskiden beri Uygur Türklerini cahil bırak-yönet siyasetiyle, eğitim kalitesini yükseltmeye yönelik hiçbir girişimi yoktur. Kâğıt üzerinde eğitimde eşitlikten bahsedilmesine rağmen Uygurların eğitim hakkı her zaman engellenmiştir. Hanlılar bakımlı ve bilgisayarla donatılmış okullarda eğitim görürken, Uygur Türkleri ilkel okullarda eğitimini sürdürmektedirler.

Eskiden okullarda Çince ağırlıklı eğitim yapılırken, 1998 yılında alınan bir kararla üniversitelerde eğitim Çince ağırlıklı yapılmaya başlanmıştır. Yavaş yavaş bütün okullarda Çince eğitime geçilmesi plânlanmaktadır.

Basın-yayın: Doğu Türkistan'da basın-yayın hayatının durumu ile ilgili olarak F. Sema Barutcu Özönder'in "Doğu Türkistan'da Basın-Yayın Hayatı: Milletler Neşriyatı'nın Edebi Neşriyatı Örneğinde" adlı çalışması da bir fikir verebilir. Bu makalede Çin'in en büyük azınlıklar neşriyatı olan Milletler Neşriyatının Uygurca kitap kataloğunu incelemiş ve Kurum'un neşriyatı Merkezî hükûmetin azınlık topluma karşı yürüttüğü siyasetle birebir uygunluk gösterdiği tespit edilmiştir. Yayınevinin 1953-1980 yılları edebî yayın faaliyeti birkaç istisna dışında tamamen parti ideolojisine dönük propaganda eserleridir ve çok az Rusçadan tercümeyi saymazsak, hemen hepsi Çinceden tercümedir.[12]

Sağlık: Halk, devletin sağlık hizmetlerinden de mahrumdur. Doğu Türkistan'daki Çinli nüfusun %95'i devletin ücretsiz sağlık hizmetlerinden yararlanmasına karşılık, Türklerin yararlanma oranı ancak %12 civarındadır. Kalanı, %88'i ücrete tâbidir.

Uygur Türkçesi

Uygur Türkçesinin Genel Türk Dili İçindeki Yeri

Uygur Türkçesi tarihte Türk milletinin kültürünün gelişmesinde önem rol oynamıştır. Çağdaş Uygur Türkçesi de Eski Uygurcanın devamıdır. Uygur Türkçesi Türk dilinin gelişmesinde bir dönüm noktasıdır. Çünkü Uygur Türkçesi -yani Uygur devrine ait Türkçe- Çuvaş ve Yakut lehçeleri müstesna olmak üzere bugünkü Türk lehçeleri için bir ana dil mahiyetindedir. Bugünkü lehçeler, Türk dilinin gelişme kanunları bakımından, Uygur Türkçesi devrinden ayrılmışlardır. Bugün ayrı ayrı lehçelerin özellikleri gibi görünen teferruat, Uygur Türkçesi devrinde bir dil içinde ve o dilin tam hukuklu unsurları halinde yaşamakta idiler. Bunun tespiti Uygur Türkçesinin, Türk dilinin gelişmesinin tarihi ve bu gelişmenin yol ve kanunlarını tayin için de ne kadar mühim bir yer tuttuğunu göstermeye kâfidir.

Türk dili Türk milleti kadar yaşlı bir teşekküldür. En eski Türk dilinin nasıl olduğunu şimdiden katiyetle söyleyememekle beraber, bugün elimizde bir müspet netice olarak şunu söyleyebiliriz. Türk dilinin tarihî devirlerine giden yol Uygur Türkçesi devri üzerinden gidecek ve onun araştırılması da bu devrin bize gösterebildiği yollardan istifade edecektir.[13]

Uygur Türkçesinin tasnifine gelince, XIX. yüzyılın başlarından son yıllara kadar yirmiden çok tasnif denemesi yapılmıştır. Bunların içinde en önemlileri Radloff'un, Ramstedt'in ve Samoyloviç'in tasnif denemeleridir.

Türk dil biliminin kurucusu Wilhelm Radloff'un "Kuzey Türk Dillerinin Ses Bilgisi" adlı eserinde yayımlanan ve "Türk Lehçelerinin ses Özelliklerine Göre Tasnifi" adını taşıyan denemesi, daha önceki tasnif denemelerine bakarak, çok daha bilimsel ve ayrıntılıdır. Radloff Türk lehçelerini dört gruba ayırmıştır:

I. Doğu Diyalektleri: 1. Asıl Altay diyalektleri (Altay, Teleüt), 2. Baraba diyalekti, 3. Kuzey Altay diyalektleri (Lebed, Şor), 4. Abakan diyalektleri [Sagay, Koybal, Kaç, Yüs ve Kızıl, Küerik (Çolım), Soyon, Karagas, Uygur];

II. Batı Diyalektleri: 1. Kırgız diyalektleri (Kara-Kırgız, Kazak-Kırgız, Kara-Kalpak), 2. İrtiş diyalektleri, 3. Başkurt diyalekti, 4. Volvo ya da Kuzey Rusya diyalektleri (Mişer, Kama, Simbir, Kazan, Belebey, Kasım);

III. Orta Asya Diyalektleri: 1. Tarançi, Kumul, Aksu, Kâşgar; Çağatay diyalektleri (Kuzey Sart, Hokant, Zerefşan, Buhara, Hive).

IV. Güney Diyalektleri: 1. Türkmen, 2. Azerbaycan, 3. Kafkasya diyalektleri, 4. Anadolu diyalektleri, 5. Kırım diyalekti, 6. Osmanlı diyalekti.

Radloff'un bu tasnifi, görüldüğü gibi, sadece dilleri değil, diyalektleri de içine alması bakımından çok ayrıntılı bir tasnif denemesidir.

Radloff'tan sonraki en önemli tasnif denemesi ünlü Mongolist ve Altayist Ramstedt yapmıştır. Ramstedt tek heceli sözlerin sonundaki -aE ses grubunun durumu, Eski Türkçedeki /d/ foneminin korunması ya da /z/ ve /y/ seslerine gelişmesi, söz başındaki /t/ sesinin durumu gibi ölçütlere göre Türk lehçelerini şöyle tasnif etmiştir:

I. Çuvaş dili (taE > tu "dağ")

II. Yakut Dili (taE > tıa "orman")

III. Kuzey Grubu:

1. d- alt grubu (taE > taE): Uranhay, Soyot; Karagas

2. z- alt grubu: Koybal, Şor; Çolım

3. y- alt grubu (taE > to: ya da tu:): Barada; Altay (Altay Kalmıkları, Teleüt, Lebed, Kumandı)

IV. Doğu Grubu (d > y, taE > taE): Sart (Buhara, Hive); Doğu Türkistan (Yarkent, Kaşgar, Turfan, Hami, Tarançi, Çağatay)

V. Batı Grubu (taE > taw, d > y): Kırgız, Kazak, Kara-Kalpak, Nogay, Kumuk, Karaçay, Balkar, Karaim, Volga diyalektleri (Tatar, Mişer), Başkurt.

VI. Güney Grubu (taE > daE, da:, d > y): Türkmen (Türkmenistan, Stavropol), Türk ya da Osmanlı.

Ramstedt'in tasnifi, kullandığı ölçütlerin az olmasına rağmen, görüldüğü gibi, oldukça ayrıntılı ve gerçeğe yakındır.

Yine önemli tasniflerden biri olan Samoyloviç'in tasnifidir. O Türk lehçelerini altı gruba ayırmıştır. Tasnifinde Yeni Uygur Türkçesini taEliq- grubuna (Çağatay, Güney-Doğu) dâhil etmiştir. Bu grubun özellikleri şunlardır: 1. Z (toquz), 2. d > y (adaq > ayaq), 3. bol-, 4. -aE > aw (taE > taw). 5. -ıE > -ıq (taEIıE > taEIıq), 6. -Ean (qalEan). Eski yazı dillerinden Çağataycayı da bu gruba dâhil etmiştir.

Modern Türk dil ve lehçelerinin bugüne kadar yapılmış tasnif denemelerinden yola çıkarak Türk lehçelerini 12 gruba ayırmıştır: Yeni Uygurca ile Özbekçeyi taEliq veya Çağatay grubuna dahil etmiştir.[14]

1 Mehmet Emin Buğra, **a.g.e.,** s. 8-16.

2 Mehmet Emin Buğra, **a.g.e.,** s. 23-27.

3 İklil Kurban, **a.g.e.,** s. 9-15.

4 Mehmet Emin Buğra, Amaç Karahoca, **Doğu Türkistan - Çin Müstemlekesi**, İstanbul 1960, s. 55-61

5 Mehmet Emin Buğra, **a.g.e.,** s. 61.

6 Mehmet Emin Buğra, **a.g.e.,** s. 85.

7 Mehmet Emin Buğra, **a.g.e.,** s. 348-350.

8 **Şin Cangning Kiskiçe Tarihi**, 1984, s. 325-326.

9 **Şin Cangning Kiskiçe Tarihi**, 1984, s. 328.

10 A. N. Korupatkin, **Kâşgariye**, (İngilizceden Uygurcaya çeviren: Hekime Erşidin) Ürümçi 1984.

11 Çin Halk Cumhuriyeti Türkiye Büyük Elçiliği, **Sincian'ın Şimdiki Durumu**, Ank. 1997.

12 F. Sema Barutcu Özönder, "Doğu Türkistan'da Basın-Yayın Hayatı: Milletler Neşriyatı'nın Edebi Neşriyatı Örneğinde", **Doğu Türkistan Çağdaş Uygur Edebiyatında Millî Mücadele**, (Sempozyum) Ankara 1996, s. 65 vd.

13 R. R. Arat, "Uygur Türkçesi'nin Türk Dili Tarihindeki Yeri", **Makaleler**, Ank. 1987, s. 400.

14 **Erdem** Dergisi, Ankara, cilt 5, Ocak 1989.

XX. Yüzyıl Doğu Türkistanı'nda Sûfî Silsileleri ve Evliya Sevgisi / Prof. Dr. Thierry Zarcone [p.282-289]

PROF. DR. THİERRY ZARCONE

Bilimsel Araştırmalar Millî Merkezi (CNRS) / Fransa

Kaşgar İslam Emirliği sırasında (1865-1877), Emir Yakup Bey, 17. yüzyıldan beri Doğu Türkistan'ı yöneten prestijli Nakşibendî ailesi mensubu Buzurk Hoca'yı iktidardan uzaklaştırmasına rağmen Doğu Türkistan'da Sufilik ve Evliya Sevgisi çok güçlüydü.[1] Yakup Bey kendisi Nakşibendî ve Kadiri şeyhlerinin takipçisi, bu yolun büyüklerinin türbelerinin ve evliyalarının şevkli bir propagandacısıydı. Yakup Bey, kendisinden iki asır önce yaşamış olan Nakşibendî tarikatının kurucusu, ülkesinin başkenti Kaşgar'ın en önemli Evliyası ve dini rehberi olan Afak Hoca'nın hatırasına çok saygı duyardı. Yakup Bey aynı zamanda bir çok türbenin restorasyonu ve genişletilmesini emretti ki bunların arasında en ünlüleri Bibi Maryam, Ordam Padişah ve Sa'tuk Buğra Han türbeleriydi. Doğu Türkistan 1949'daki Çin Marksist Devrimi'ne kadar Hac yolları ağıyla Hindistan ve Osmanlı'ya bağlanıyordu ve bu yollar üzerinde birçok Sûfi dergahları bulunuyordu. Sûfi Kardeşliği bu yollar vasıtasıyla iktisadi, kültürel ve diplomatik ilişkilerde kayda değer rol oynamıştır. Mesala Türk Halveti ve Nakşibendî Sûfi kuruluşları Osmanlı'nın Kaşgar'a yaptığı askeri desteğin sağlanması konusunda yardımcı olmuştur.[2] Yakup Bey'in öldürülmesi ve Çin'in Kaşgar'ı tekrar ele geçirmesini takip eden onlarca yılda birçok Sûfinin öldürüldüğü veya sınır dışı edildiği ve türbelerin yerle bir edildiğini öğrenmekteyiz. Bununla birlikte birçok Sûfi dergahının aktif olduğu ve evliya kültünün halkın hayatında az çok varlığını sürdürdüğü söylenebilir. 20. yüzyılın ilk kısmında Doğu Türkistan Müslümanlarının siyasi hedefi Çin egemenliğinden kurtulmak ve vahalarda şer'i hukuku yegane hukuk olarak yürürlüğe koymak olmuştur. Bir çok dini şahsiyet (ahund) hatta Sûfiler kısa ömürlü ve Şeriata dayanan bağımsız devletlerin kurulmasını sağlayan ayaklanmalara katıldılar. Bunun yanında 20. yüzyılın başlarında Basmacılar ayaklanmasının Sovyetlere yenik düşmesiyle Sovyetlerin dini zulümlerinden kurtulmak için Sovyet Fergana'dan Doğu Türkistan'a kaçan ve genellikle Nakşibendî olan Özbek şeyhlerle Elit Sûfilik yeniden canlanmıştır. Genellikle Nakşibendî olan Elit Sûfilik Komünizm öncesi Doğu Türkistan'da şeyhler tarafından birçok medrese vasıtasıyla iyi temsil edilmişti.

Elit Sûfilik

Sözlü kaynaklar bize, 20. yüzyılın başlarından itibaren Ferganalı Sûfîler ve haleflerinin Doğu Türkistan'daki Sûfiler arasında iyi konumda olduklarını açıkça göstermektedir.

Kesinlikle, Nakşibendîyenin iki ayrı koluna mensup olan Ferganalı şeyhlerin başta Doğu Türkistan'ın güneyi, sonra da bütün Doğu Türkistan'da dergah ve müritlik ağlarını kurmayı başardıkları söylenebilir. Bu ağlar hâlâ varlığını sürdürmektedir ki ben de bu ağların kurucularının tarihini Kaşgar, Yarkent, Hotan ve Urumçi'deki temsilcilerinden öğrendim.[3]

Belirlediğim ilk silsile Nakşibendiyye Hafiyye'ye bağlı "Medrese-temelli Nakşibendîye" idi. Sessiz zikr (zikr-i hâfi) yapıyorlardı.

İkinci silsile ise Nakşibendi Cehriyye'ye bağlı olan "Dergah-temelli Nakşibendîye" idi ve hem sesli (zikr-i celî) hem de sessiz zikr yapıyorlardı. Benim sunduğum isimlendirmeye göre, birinci silsile medrese-

ye dayanmakta ve şeyhleri genellikle hem Sûfiler hem de ulemadan oluşmaktaydı. İkinci silsile ise Sûfi tekkelerine (dergah) dayanmaktaydı.

Nakşibendiyye Hafiyye / Nakşibendiyye Tâkibiyye

"Medrese-temelli Nakşibendîye" silsilesinin kurucusu Basmacılar ayaklanmasının 1926'daki başarısızlığından sonra Fergana'dan kaçan Namanganlı Şeyh Kameruddin (ö.1938)'dir. Nakşibendîye'nin tanzimcisi ve Mucahidin-i Nakşibendî'nin kurucusu olan Hindistanlı Ahmet Serhendî'nin izindeki Şeyh Kameruddin, Nakşibendiyye-Hafiyye'nin Orta Asya'daki temsilcisiydi. Kameruddin'in Sûfilik silsilesinin ismi Nakşibendiyye-Tâ-kibiyye idi. Takibiyye, bilinmeyen bir tarihte Uş'ta ölen Kameruddin'in babası Salahattin-i Takib'in lakabından gelmektedir. Kameruddin 5 yıl Kargalık vahasında bulunduktan sonra öldüğü yer olan Yarkent çevresine daimî yerleşti. Bu Sûfi şahsiyet, ruhani bir önder veya reis ve aynı zamanda, sosyal ve siyasi danışman olarak çalışmakla Şeyhin siyasi boyutuna bir örnek teşkil ediyordu. Zira O, 1938'de Müslümanların Tungan/Hui'lere (Çinli Müslümanlar) karşı ayaklandığı dönemde Kargalık'a temsilci olarak atanmıştı. Daha sonra Kameruddin hapse atıldı ve öldüğü yer olan Çin'e sürüldü. Onun yerini takipçilerinden biri olan Şeyh Eyyüp Kâri (Ziyauddin el-Yarkendi) (ö.1952, Yarkent) devraldı ve Nakşibendiyye-Tâkibiyye'ye Cumhuriyet devrinin son döneminde başkanlık ederek ağını bütün Doğu Türkistan'da sağlamlaştırdı. Eyyüp Kârî, Cumhuriyet rejiminin sonuda ve Komünist Doğu Türkistan'ın ilk yıllarında Nakşibendi Sûfîleri üzerine en güçlü etkiyi bırakan şeyhtir. 1945'te Yarkent'te "Chong Medrese" (Büyük Medrese) adıyla özel bir medrese kurdu, ki bu medrese, Doğu Türkistan'da Nakşibendiyye-Hafiyye'nin kaynağı oldu.

"Dergah-temelli Nakşibendîye" veya Nakşibendiyye-Cehriyye gibi Doğu Türkistan'daki kollarından ayrılan Nakşibendîyyenin özelliklerine ilişkin olarak, Kalenderler ve Evliya muhabbeti gibi diğer hareketlerin üstünde olduğu, Nakşîbend-i Tâkibiyye şeyhlerinin genellikle medresede eğitim gördüğü ve daha da önemlisi, bu şeyhlerin medrese ve dergahlara sistematik bir şekilde katıldıklarının belirtilmesi gerekir. "Kurlık", "avamî" Sûfilikten ayırmak için bir "elit Sûfilik"i temsil etmişlerdir ve bu daha sonra İşanizm olarak adlandırılmıştır.[4] Özellikle bu kolun önde gelen şeyhleri Hindistan'daki Deoband'ın medreselerinde eğitim gördüler. Nakşibendiyye-Takibiyye'nin takipçileri geçmişte ve günümüzde evliya muhabbeti ve her türlü Sûfilik çalışmasına karşıdırlar. Onlar Deobandi Sûfileri gibi an'anevilîğine çok yakın, çok katı bir tasavvufun savunucularıdırlar, ancak Vehabiliğe şiddetle karşıdırlar. Chong Medresesi, 1972'de Çinliler tarafından kapatılıncaya kadar Sûfiler yetiştirmeyi sürdürdü, ancak Nakibendiyye-Takibiyye Gülçe, Urumçi ve Turfan olmak üzere bütün Doğu

Türkistan'a yayılmıştır. Eyyüp Kârî 1941'de Nakşibendiyye-Takibiyye'nin çalışmalarının içeriği hakkında bilgi veren ve bu kolun ayrıntılı silsilesini gösteren bir el kitabı yayınladı.[5]

Kitap, Eyyüp Kârî'nin yerine gelen bu silsilenin büyükleri tarafından yeniden yazılmış, güncellenmiş silsile şemasıyla beraber iki veya üç defa basılmıştır. Doğu Türkistan'ın en büyük Sûfi şeyhi Eyyüp Kârî istisnai bir karizmaya sahipti ve tarihten öğrendiğimize göre Sûfî şeyhler Aksu gibi uzak vahalardan, Yarkent'e onu ziyaret etmek ve yanında bulunmak için gelmişlerdir. Eyyüp Kârî'nin çalışmalarını yakından takip eden Çin hükümeti, 1945'te O'nun bazı ziyaretçilerini tutukladı.[6]

Çin kaynaklarına göre, 1950'de Eyyüp Kârî ve izindekiler diğer şeyh ve İşanlarla birleşerek Doğu Türkistan'a giren orduya karşı koydular.[7] Eyyüp Kârî bir yıl için ortadan kayboldu ve 1951 veya 1952'de esrarengiz bir biçimde öldü. Halefi olan Musa Han (ö.1960) da yeni Komünist rejime karşı başarısız bir savaş verdi. Çong Medresesi 1957'de kapatıldı ve 1960'da kısmen yok edildi. Günümüzde sadece camii varlığını sürdürmektedir.

Bunun üzerine Nakşîbendiyye-Tâkibiyye yer altında çalışmayı veya geleneklerini korumak için yeni rejimle uzlaşmayı benimsedi. Sûfî emirlerinin büyük çoğunluğunun uyduğu verasetin tersine Nakşîbendiyye-Tâkibiyye şeyhlerinin ölümünden sonra yerlerine, sistematik olarak onların çocukları geçmiyordu. Bu soyun son ünlü Şeyhi, 1987'de ölen Turfanlı Şahi Merdan idi. Bu yazı yazıldığı sırada, tarikat babası öldüğünde henüz bir çocuk olan Eyyüp Kâri'nin oğlu Musa Han (ö. 1960) tarafından yönetiliyordu. Bütün Doğu Türkistan'da ve hatta Kuzey Çin'de Tunganlar arasında Nakşîbendiyye-Tâkibiyye'nin bir çok müridi var. En önemli Tungan grubunun üyeleri, Doğu Türkistan'ın kuzeyinde yeni Çin şehri Şihezi'de bulunmaktadır.

Büyük Tungan şeyhi, 2001'de kaza sonucu ölen Yusuf Halife'ydi. Eyyüp Kârî'nin el kitabı müritler arasında dolaşmaktadır ve geçenlerde Çağataycadan Arapçaya ve Çinli müritlerin kullanabilmesi için Çinceye tercüme edilmiştir.[8] Nakşîbendiyye-Tâkibiyye'nin Doğu Türkistan'daki diğer bütün Sûfî soylarının aksine Uygur ve Çinli Müslümanları bir araya getirme konusunda başarılı olması işaret edilmeye değer bir olgudur.

Nakşîbendiyye-Cehriyye
(veya Nakşîbendiyye-Kâdiriyye)

Doğu Türkistan'daki ikinci büyük Sûfî soyu Fergana'daki Nakşîbendiyye-Cehriyye'den doğmuştur. İlk başta Kaşgar ve Yarkent'te yerleşmiş üç dalı içerir. Zamanla iki dal, bu şehirden kuzeydeki Hotan ve Urumçi vahalarına yayılmıştır. Doğu Türkistan'ın Nakşîbendiyye-Cehriyye'sinin üç dalının kökenlerini dayandırdıkları, Semerkant'ta üslenen ve Nakşibendiyye Mücahidiyyenin Hüseyniyye dalının başı olan Halife Muhammed Hüseyin'in (ö. 1833-1834) öğrencisi ünlü Ferganalı Sufi Namanganlı Mecdub Namangani'dir (19. yüzyılın başlarında öldü).[9] Bu üç dalın özellikleri şunlardır: Şeyhlerin haleflerinin tayininde verasete riayet, sesli zikr (cehrî) üzerine ve vecd içinde dans etmeye yapılan vurgu ve medreseden daha çok dergâh yolunun tercih edilmesi.[10] Ayrıca bu soylardan bazıları kendilerini Kâdirî olarak takdim ederler. Kâdirilik, kurucusu Ahmet Sirhindi'nin zamanından beri, Nakşîbendiyye-Mücâhidiyye ile tarihsel olarak bütünleşmiş bir tarikattır.

Nakşîbendiyye-Cehriyye'nin ilk iki dalı, 19. yüzyılın başında, Kaşgar ve Yarkent'te, sonuncusu ise 20. yüzyılın ilk onyıllarında Yarkent'te kurulmuştu. Birinci çizgi Kaşgar'da, Namangan'dan göçen İgişi İşan (1812'de Kaşgar'da öldü) tarafından tanıtıldı. İgişi İşan, Mecdub Namangani'nin müridi idi. Fakat onun hakkında hiçbirşey bilmiyoruz. Onun oğlu Tahir Han Hoca (1947'de öldü) Kaşgar'da doğdu. On yıl Buhara'da bir medresede öğrenim gördü ve daha sonra Kaşgar'a geri döndü. Kaşgar'da Türkler, Tacikler, Tunganlar gibi çeşitli Müslüman etnik cemaatlerden çok sayıda üye alan bir dergâh kurdu. Müritlerinden biri 1937'de Urumçi'ye bir tarikat getirdi. Bu günlerde, Kâdiri bir grup olarak tasvir edilmektedirler. Tahir Han'dan sonra, günümüze kadar O'nun halefleri olarak oğlu ve torunu gelmişlerdir. 1952-1988 arası dergâh, otoritelerce kapatıldı ve bütün ayinler durduruldu. Bu dalın hatırası, Tahir Han Hoca'nın torunu Akhuncan İşan'ın Şubat 2000'de 56 yaşındayken ölümünden sonra, yok oldu. Çünkü Akhuncan İşan'ın kendi oğulları babalarının manevi mirasına karşı tamamen ilgisizlerdi.

Nakşibend-i Cehriyye'nin ikinci dalı, Yarkent'te Molla Niyaz İşan (ö. 1889, Yarkent) isimli bir Yarkentli tarafından başlatıldı. Molla Niyaz İşan, Mecdub Namanganî tarafından Nakşibendî tarikatına kabul edilmek için Nemengan'a gitti. Daha sonra, Emir Yakup Bey Yarkent'e döndü. Dahası, sözlü geleneğe göre, Molla Niyaz İşan'ın babası, Hoca Niyaz İşan, kökenini Nakşîbendilerce yönetilen Hoca Hanedanı'nın kurucusu Âfak Hoca'ya (16. yy.) bağlıyordu. 19-20. yüzyıllarda, bir Fergani Sufi silsilesiyle, geleneksel Doğu Türkistan'ın Sufi silsilesinin birbirlerine dolanması nadir bir durumdur. Molla Niyaz İşan'ın damadı Hasta (ölümü. 1907, Yarkent) Divan'ı olan ünlü bir şairdi.[11] Bu dalın son şeyhi olan Tukşun İşan, 1997'de öldü ve oğlu onun halefi oldu. Bu silsilenin Yarkent'teki dergâhı Doğu Türkistan'da muhafaza edilmiş ender tarihi Sûfi binalarından biridir; vecd içinde dans etmek için geniş bir odası vardır.

Fergani Nakşîbendiyye-Cehriyye'nin üçüncü kolu, Yarkent'te, Basmacıların Sovyetler tarafından 1928'de yenilmesinden sonra Fergana'daki Andican'dan kaçan Abdullah [d. 1904. (Andican); ö. 1978 (Yarkent)] tarafından tebliğ edildi. Yerine geçen oğlu Ubaydullah (ö.1993) Cumhuriyet rejimi sırasında Nakşîbendiyye-Cehriyye'nin Doğu Türkistan'daki daha çok temsilci şeyhi konumundaydı. O, Nakşîbendiyye-Cehriyye, edep, ahlak, İslam hukukunun bazı konuları ve Uygur tıbbı üzerine birçok kitap yazdı.[12] Bu kitapların hiçbiri yayınlanmadı. Ancak üyelere el altından dağıtıldı. Ubeydullah'ın Eyyüp Kârî'den sonra takipçilerine Sûfilik el kitabı dağıtan 20. yüzyıldaki ikinci Doğu Türkistan Sûfisi olduğu belirtilmesi gereken bir husustur.

Abdullah ve Ubeydullah tarafından kurulan dergah şebekesi özellikle Hotan'da olmak üzere bütün Doğu Türkistan'a yayıldı. Bu yazı yazıldığı sırada tarikat Ubeydullah'ın oğlu, Hidayetullah Han tarafından yönetilmekteydi.

Cumhuriyet ve sonra Komünist Çin zamanında önde gelen şeyhler olan çağdaş Uygur ve hatta Tungan Sûfi şeyhlerine sorduğumuzda, kaçınılmaz surette, Doğu Türkistan'a gelmelerinden 60 yıl geçmiş olmasına rağmen, Ferganalı şeyhler ve haleflerinin isimlerinden söz etmeleri gerçekten şaşırtıcıdır. Temeli bu şeyhlerden biri tarafından atılmış olan "Dergah-temelli Nakşibendîyye", evliyayı, türbe kültünü ve diğer popüler gelenekleri reddeden "medrese-temelli Nakşîbendi"ye (Nakşîbendiyye-Tâkibiyye'ye) göre avamî İslam ve Doğu Türkistan'daki geleneksel Sûfiliğin pratiklerine daha yakındı.

Nakşîbendiyye-Tâkibiyye'nin sertliğinin nedeninin iki açıklaması vardır. Birincisi Nakşîbendiyye-Tâkibiyye, oldukça ortodoks olan Nakşibendi Mucahidiyye'nin Sûfi geleneğine bağlıydı ve Hindistan Nakşibendiyye'sinin başta temel kitabı olan, Serhendi'nin kitabı Mektubat'a çok saygılıydılar. İkincisi, Nakşîbendiyye-Tâkibiyye açıkça Deobandi reformizminin nüfuzu altındaydı. Bu nedenledir ki halis ve ortodoks bir Sûfilik temsil etmek için Nakşîbendiyye-Cehriyye'nin taraftarlarını hiçbir zaman tanımadılar ve onlarla bağlantı kurmaktan kaçındılar. Özellikle anlaşmazlık konularından biri de zikrin uygulama biçimi olmuştur. [13]

Çiştiyye

Elimizde hakkında çok az bilgi bulunan bir başka silsile de Doğu Türkistan'da var olan Hindistan Çiştiyye'sidir. 19. yüzyılda Afganistan'dan veya Hindistan'dan gelerek Doğu Türkistan'da Abdurrahman isimli biri tarafından tebliğ edilen Çiştiyye, günümüzde büyük olasılıkla Doğu Türkistan'ın güneyinde özellikle Hotan ve Yarkent'te bazı Hintli ve Afganlı ticari cemiyetlerin varlığı nedeniyle Hotan vahalarındaki köylerde görülmektedir. Son Çişti şeyhi Cemalettin (ö.1996) Abdurrahman'ın dördüncü torunuydu. Hotan vahalarındaki Çiştilerin vurmalı ve üflemeli müzik aleti eşliğinde kendinden geçiren danslar yaptıkları bilinmektedir.[14]

Aşırı Marksist olan Sovyet Türkistan siyasetinde olduğu gibi Sûfi Kardeşliği Evliya sevgisi ve özellikle türbe ziyareti ile ilgili Çin siyaseti de aşağıda göreceğimiz üzere hiç yürümemiştir. Evliya türbeleri kesin olarak kapatılmamış ancak bunlara müsamaha gösterilmiştir. Ayrıca bazı Sûfîler eziyete tabi tutulurken bazıları için de tam tersi bir durum söz konusuydu. Çin, din ile ilgili Marksist ilkelerin uygulamasından ziyade ülkenin siyasi birliği ve Çin nüfusunun güvenliği konusunda endişe duymaktadır. Durum böyle olmasaydı türbe ziyareti ve Sûfi silsilelerinin durumu bugün karşılaştığımızdan daha kötü olurdu. Sûfilere yönelik Çin politikası siyasi duruma bağlı olup Müslümanların rejime isyan ettiği noktalarda daha çok sertleşmektedir. Bununla birlikte mollalar, Sûfiler, İşanlar ve bütün dini şahsiyetler hükümetin yakın gözetimi altındadır. Yukarıda açıkladığımız Sûfi silsileleriyle ilgili devlet politikası açıkça daha az güçlü olan Nakşîbendiyye-Cehriyye silsilesine oranla büyük olasılıkla Eyyüp Kârî'nin 1950'de Çin'e karşı gelmesi ve Türk ve Çinli Müslümanlar arasındaki şebekesinin güçlü olması nedeniyle Nakşîbendiyye-Tâkibiyye'ye yönelik olarak açık bir biçimde daha sert olmaktadır. 1976'dan sonra Sûfiliğe genel bir hoşgörü, Yarkent'teki bazı Nakşîbendiyye-Cehriyye gruplarına haftalık zikr ve dans törenleri için izin vermektedir. Gerçi izinsiz gruplar gizlice bir araya gelmeye devam etmişlerdir. Bunun yanında başka bazı vahalarda olduğu gibi Hotan'da iyi temsil edilen "Vehabiler" bütün Sûfîler tarafından cahil ve kendi dinini bozanlar olarak nitelendirilmekte ve bunlara şiddetle karşı çıkılmaktadır. Sûfilik ve özellikle Hoca Nakşibendi Hanedanı, Uygur münevverleri veya aydınları denilmeli ve hükümet çevrelerinden yükselen din karşıtı propagandaların ilgi odağı halindedirler. Eleştirilerin temeli sadece Marksist ilkelerinin uygulanmasıyla sınırlı olmayıp, Evliya sevgisini cemiyetçilik, Sûfîleri sapkın kabul eden Müslüman reformizminden de ilham almaktadır. Hoca Hanedanı asırlar boyu halka eziyet eden feodal bir devlet olarak görülmektedir. Hanedanın kurucusu olan Âfâk Hoca, Hocaların İslam kurallarına riayetkâr ispat etmek ve Sûfiliğin sapkınlık olduğunu göstermek için çabalayan Uygur münevverlerin veya aydınları

denilmeli ele aldığı bir çok makale ve kitabın hedefiydi. Aynı zamanda Hocalar, uyuşturucu kullanıcısı ve propagandacıları olarak gösterilmektedir.

Son olarak, Kalender ve Hocalara yöneltilen; dünyadan vazgeçmek anlamına gelen ve İslam'a zıttır şeklinde değerlendirilen "terk-i dünya" doktrininin insanları dinsizleştirdiği eleştirisi ve tasavvufa yöneltilen eleştiriler belirtilmesi gereken konulardır. Propaganda sadece tarihi değil, Hocaların mirasçıları ve türbeye saygı gösterenlerin varisi bildikleri günümüz Sûfilerini (şeyh, işan, hoca, buvim) de ilgilendirmektedir.[15]

Popüler Sûfilik ve Evliya Sevgisi

Kalenderler/âşık, İşanlık ve Onur-Grupları (Hoca Kabileleri ve Şeyhler)

Tarih bize en azından 11. yüzyıldan beri bütün Orta Asya'da olduğu gibi Doğu Türkistan'da da dervişlerin (Kalender, abdal veya divâne) yaygın olduğunu göstermektedir. 20. yüzyılın ilk kısmında mahalli gazetelerde Kalenderler hırsız ve vurguncu olarak tanıtılmaktaydılar. Buna göre bekar yaşayan bu Kalenderler, gruplar halinde seyahat ediyorlar ve köylerde veya türbelerde dualar okuyarak dileniyorlardı. Örneğin Yarkent'te o kadar güçlüydüler ki "düzenli kurum" olarak nitelendirilmekteydiler. Kalenderler, sözlü zikr ve dans ederler. Ayrıca Ahmet Yesevi'nin şiir kitabının (Divan-ı Hikmet) da okuyucularıdır.[16] Maoist devriminden sonra gittikçe azalmışlardır. Ancak günümüzde ve Yarkent'teki Çiltanlirim türbelerinde, evlenmeyen ve Kalenderlere has uzun saçları olan bazı gezgin dilenciler dolanmakta ve ziyaretçiler için dua okumaktadırlar. Bunlar ya yeni sosyal ve politik duruma kendini adapte etmiş Kalenderiyye'nin bir devamı ya da Kalender inanç ve tutumlarından etkilenen Uygur dilencilerinin yeni bir eğilimi olmalıdır. Bu dilenciler/dervişler kendilerine Kalender değil de aslında Uygur dilinde "hayatını türbelerin çevresinde geçiren, dünyayı terk eden ve uzun saçları olan gezer derviş" anlamındaki aşık (seven) ismini vermektedirler. 19. yüzyıldaki Rus Türkistanı'ndaki Kalenderler gibi bu aşıklardan bazıları Bahaüddin-i Nakşîbend'i ruhani önder olarak tanımaktadırlar.[17] Bu aşıklar aynı zamanda müzik çalıp dans ettikleri toplantılarında haşhaş içmeleri ve İslamî kurallara karşı dikkatsizlikleriyle ünlüdürler. Günümüzde Kalenderiyye, 19. yüzyılın başlarındaki yerel dergilerin yazdığı eleştirileri yansıtan Sûfi karşıtı propagandası tarafından açıkça suçlanmakta-

dır.[18] Sûfi tasavvufu Kalenderiyye tarafından itiraf edilen meşhur "dünyadan vazgeçme" (terk-i dünya) kuralından ortaya çıkmış olarak sunulmaktadır ve Uygur ve Çin Komünistleri "dünyadan vazgeçme"nin anti-sosyal bir davranış olduğunu düşünmektedirler.[19]

İşanlar -bu kelime aynı zamanda elit Sûfîzme bağlı olan Şeyhler tarafından da unvan olarak kullanılır- okuma yazması olmayan, genellikle Nakşîbendi, Sûfi asıllı dini şahsiyetlerdirler. İşan kelimesi elit Sûfiliğe mensup olan şeyhlerin bir unvanı olarak da kullanılmaktadır. Doğu Türkistan'da 1949'a kadar çok güçlü olan İşanlar bu tarihten itibaren her dini eğilim gibi gerilemişlerdir. Güçleri karizmatik kökenden gelmektedir veya sosyolojik bir dille, politik patron-müşteri ağlarına denk tutulabilir. Bu nedenle İşanlar bir siyasi lider ve bazı durumlarda savaş ağası oldular. Kargalık'ta

yüzlerce takipçisiyle bir dergahı yöneten İşhan Atahullah, siyasetçi gibi davranan yerel temelli İşan aristokratlarının en çarpıcı örneğidir. Tanınmış bir kimse ve İslam temsilcisi olarak Müslümanların Kargalık ayaklanmasına katılmış ve diğer tanınmış kimselerle beraber sonradan Hotan Emirliği'ne ilhak edilen kısa ömürlü yerel, İslamî bir devlet kurmuştur.[20] Din karşıtı propagandalarda İşanlar, Hocalara ve şimdiki nesillerine denk tutulmaktadırlar. Yukarıda da açıklık getirildiği gibi mürit toplamayı bırakıp siyasetten uzak durdukları için, devlet tarafından işkenceye tabi tutulmayan İşanlar da vardır. Fergana'dan gelen zengin (103 yıl yaşamış) bir İşan aile temsilcisi Mirza Sadrettin Bey'in durumu böyledir. Mirza Sadrettin Bey 20. yüzyılın başlarında Sovyetlerden kaçarak Yengisar'ın yakınına yerleşmiştir. Sûfilik hakkında çok az bilgiye sahip olan Mirza Sadrettin Bey'in 1949'daki kadar olmasa bile hâlâ müritleri vardır. Bugünlerde Sûfi merasimlerini sadece dini bayramlar olduğu vakit düzenlenmektedir. O, gücü yerel bölge ile sınırlı kalmayan ve geniş bir mürid ağına sahip olan ilginç bir İşan örneğidir. Babasının Yengisar'daki çiftliğinin yakınındaki aile mezarlığında bulunan türbesi hâlâ ziyaret edilmektedir.

Son olarak Nakşibendî-Cehri geleneğinden ilham almış olması gereken Mirza Sadrettin Bey'in silsilesine Tarika-i İslamiyye adı verilmektedir. Bu ismin sufi yolu için benzersiz ve duyulmamış olması İşanların ruhani esaslarının hatırasını kaybettiklerini göstermektedir.[21] Tarika-i İslamiyye'nin Hotan'da bile üyeleri vardır ve günümüz Doğu Türkistan'ın dört geleneksel Sûfî fırkasından biri olarak -diğerleri Nakşibendiyye-Hafiyye, Nakşîbendiyye -Cehriyye (veya Kâdiriyye-Nakşîbendiyye) ve Çiştiyye olmak üzere- çeşitli vahalarda Sûfîler tarafından listelenir.

Diğer Orta Asya bölgelerinde olduğu gibi Doğu Türkistan'da da kutsal türbeler veya Onur-Grupları bulunmaktadır. Bu türbeler arasında en çok temsil edilenleri Hoca ve Şeyh türbeleridir. Birinci grup Türkmenistan'dan Kazakistan'a kadar yayılan ortak bir Sûfi temelini paylaşan Hoca ailelerinin bir koluna mensupturlar. Hoca unvanı Arapçadaki Şerif veya Seyyid'e karşılık gelmektedir. Doğu Türkistan'daki bir Hoca cemaati olan ve Karakaş-Hotan mevkiindeki bir köyden adını alan (aynı zamanda Şahlık Hocası olarak da adlandırılır) İkizerik Hocaları, kökenini Sûfî ataya dayandırır ve çarpıtılmış da olsa bazı tasavvufi tatbikatı sürdürür.[22] Onlar Belh'ten Doğu Türkistan'a gelmiş olan Yusuf Hoca Mevlana Halfam'ın Kubrevi ataları olduğuna inanmaktadırlar. Yusuf Hoca Mevlana Halfam'ın anıt kabri Aksaray köyünde bulunmaktadır. İkizeriğin Hocası, grubun liderleri kabul edilen Yusuf Hoca'nın torunlarının isimlerini gösteren soy haritasına (Şecere) sahiptir ve bunlar günümüze kadar iyi bilinmektedir. Aslında Sûfilik hatırası bu grupta muhafaza edilmiştir. Bunun sebebi, Sûfilik törenlerinin (zikr, sohbet, tasavvufi şarkılar ve müzik) düzenlemesi hakkı kendilerine miras kalan Yusuf Hoca'nın erkek torunlarının grup liderleri olarak Hoca ve İşan unvanı taşıyan tek bir kolunun bulunmasıdır.

Zikredilmesi gereken ikinci grup da Yengisar bölgesindeki (Doğu Türkistan'ın güneyi) bir köyde bulunan Şeyhler adındaki Abdal kabilesidir. Onların kabilevi atası, tapınağı kültürel devrim sırasında yıkılan, Seyyit Ebül Fathali Gazi İranlıydı ve yüz yıl önce Budistlerle savaşmış olmalıdır.[23]

Evliya Muhabbeti ve İslamlaşmış Şamanizm

Evliya muhabbeti, Doğu Türkistan'da İslam'ın önemli bir boyutudur ve türbeler popüler dindarlığı sürekli kontrol etmek için çabalayanların politikasının ilgi odağı olmuştur.[24] Evliyaların büyük çoğunluğu Sûfilerdir. Bir kısmının ise Peygamber ailesinin üyesi veya Şii imamları olduğu iddia edilmektedir.

Müslümanların on asır önce Budistlerle savaştıkları yerlerde, örneğin Kaşgar, Hotan gibi bölgelerde kayda değer türbe merkezleri bulunmaktadır. 20. asırda en çok saygı gösterilen anıt mezarlar Kaşgar'daki Afak Hoca, Yengisar yakınındaki Ordam Padişah, Turfan'daki Tûyûg Hâcem, Hotan yakınındaki Câfer-i Sâdık, Artuştaki (Kaşgar)[25] Satuk Buğra Han ve Kuça'daki Mevlana Reşidddin Türbeleridir.[26]

Yakup Bey'in İslam emirliği sırasında evliya saygısı neredeyse devlet dini haline gelmişti. Türbeler muhafaza ediliyor ve genellikle İşan olan türbedarlara saygı gösteriliyordu. Dahası Yakup Bey gidilen şehirlerdeki türbeleri ziyaret etmek ve evliyalara dua etmeyi bir kaide haline getirmişti.

Emirliğin Çin tarafından yeniden fethinden sonra bazı türbeler tahrip edilmiş ziyaretlerden sorumlu İşanlar da sürülmüşlerdir. Bazı türbeler kutsallığını ve meşruluğunu sağlayan sembollerden yoksun bırakılmışlardır. Bunların arasında en merkezi olanı kutsal "sancak"tır (tuğ, âlem, şadda). Tam olarak bir sırığa takılan renkli bir bez parçasıdır ve Doğu Türkistan'da, Müslüman dünyasının geri kalan kısmında, hatta Batı Türkistan'da bile benzeri olmayan bir rol oynamaktadır. 1938'de Yarkent de bütün kutsal sancaklar din karşıtları tarafından hurafelere karşı başlatılan bir kampanya sırasında toplatıldı.

Bu durum ancak 1949'dan sonra giderildi. Bu son vakada muhtemelen bu türbenin Hoca hanedanının türbesi olarak sahip olduğu önemden dolayı Afak Hoca'nın anıt mezarı gibi bazı anıt mezarların kutsallıkları giderilirken, diğer türbeler korunmuş ve ziyaretçilerin ziyaretine açık bırakılmıştı.[27] Özellikle Yengisar yakınında bulunan Ordam Padişah'taki türbe merkezleri kayda değerdirler. Bunun birinci sebebi günümüz Doğu Türkistan'da binlerce kişi tarafından ziyaret edilen en popüler kutsal yer olması[28] ve ikinci sebebi ise Çin yetkililerinin yıllık bayramı ve ziyareti katı bir şekilde yasak etmemiş olmalarıdır.

Bununla birlikte bazen siyasi nedenlerle 1990-1993 yılları arası ve 1997'den günümüze kadar olduğu gibi, bunların ziyaretini geçici olarak durdurmaktadırlar.[29] Genel itibariyle türbe kültü, günümüz Doğu Türkistanı'nda yasaklanmış değildir. Ziyaretçilerin türbeleri ziyaret (tavaf) etmelerine, sancak (tuğ) dikmelerine ve kurban kesmelerine engel olunmamaktadır. Ordam'da, ziyaretçiler kutsal kazanlarda pişirilmiş kutsal yemekleri paylaşırlar. Türbe bekçileri dualar okumakla meşguldürler. Bazen de ziyaretçilerin sancaklarını sırık demetlerine bağlamalarına yardımcı olurlar. Ordam'daki türbelerde yıllık bayramları sırasında çeşitli görevleri yerine getirmek üzere hizmetçiler (şeyh, şah, sûfî, âşık, bakşî) bulunur. Birçok türbenin yerle bir edildiği kültür devrimi istisna, türbeler genellikle korunmuşlardır. 1980'den beri restore edilerek tarihi eser olarak idari koruma altına alınmıştır.

Resmi din karşıtı propaganda, sıkı bir şekilde batıl inanç (hurafat) olarak sınıflandırılan ve Sûfilikle yakın ilişkisinden dolayı evliya sevgisi eleştirilmektir. Bazı türbeler Uygurların ziyareti yanında

Çinli Müslümanların (Tungan, Hui) ziyaretine de uğramaktadır. Bu türbelere en iyi örnek Gansu eyaletinde ve Niksia Hui özerk bölgesinde ünlü olan Afak Hoca'nın anıt mezarıdır.[30]

Evliya muhabbeti Fetvaların gereğine riayet eden, sûfi evliyalara saygı duyan lonca üyeleri arasında da vardı.[31] Fetvalar Doğu Türkistan'da İslamlaşma zamanından beri önemli bir eğilimdi. 1949'dan sonra, loncalar tamamıyla ortadan kaybolmadılar ve bugünlerde hâlâ etkinliklerinin işaretleri var. Uygur bir ırk bilimciye (etnolojist) göre duvarcı, kasap, nalbant, aşçı, marangoz, çoban, terzi locaları var.[32] 20. yüzyılda kullanılan bir "Çiftçiler için El kitabı"nda (Risaleyi Dahkani) Ahmet Yesevi'nin ismi, çiftçilerin patronları silsilesi içinde görünüyor.[33] Maalesef bu konuda kullanabileceğimiz belgelerin sayısı çok az. Bu alan içinde bu konunun araştırılması ve keşfedilmesi gereklidir.

Çağdaş Doğu Türkistan'da Batı Türkistan'da olduğu gibi Sûfizmin popüler bir parçası olarak İslamlaştırılmış Şamanizm mevcuttur. Yüzyılımızın başlangıcında bu konuda Rus etnoğrafları tarafından hazırlanmış kullanabileceğimiz çok sayıda rapor var. Günümüzde Şamanlar, hastalıkları iyileştirici olarak Kuzeydoğu Türkistan'da Kazaklar arasında genelde "emşi", güneyde Uygurlar arasında ise "bakşi" olarak adlandırılıyorlar.[34] Bu eğilimde Sûfizm ve Sûfi evliyalara pek çok atıf var. Örneğin ünlü Karahanlı Hükümdarı Satuk Buğra Han'ın ruhu Uygurlarca bir Sûfi evliyası olarak kabul edilmişti-yüzyılın başında İli vadisinin bakşisi tarafından yapılan bir iyileştirme töreni sırasında çağırılmıştı.[35] Aynı zamanda şaman adetinde çok gerekli olan tuğ tören odasının merkezine yerleştirilmişti. Burada axis mundi ile özdeşleştiriliyordu. Şamanlar da İşanlar gibi falda uzmandırlar. Diğer taraftan şamanlar yalnızca iyileştirici olarak çalışmazlar örneğin günümüzde bazı bakşi aileleri Ordam Padişah'taki türbelere ziyaretin düzenlemesinde dikkate değer bir rol oynuyorlar. Bu bakşiler yüzyıllardır ziyaretçilerin -çok prestijli bir görev olduğu kabul edilen- tuğlarını sırıklara sabitlemelerinde yardımcı olmakla görevliler. Dahası ziyaretçilerin tören geçidi sırasında tuğlarını getirirler ve bu arada hastaları da iyileştirecek müzik çalarlar.[36] İslamlaşmış Şamanizm Doğu Türkistan'da resmi olarak yasaklanmıştır. Uygur entelektüellerince yazılmış din karşıtı makalelerde bu, tehlikeli bir batıl inanç olarak betimlenmiştir.[37]

Elit Sûfizm'e hem Nakşibend-i Cehri'de hem de Nakşibend-i Takibiyye'de geçmişte olduğu gibi bugün de kadınlar kabul edilmiyorlar. Bununla birlikte kadınlar bazen Otin denen Şeyhin karısının yönetimi altında toplanırlar. Otin Kur'an açıklamaları yapar ve ibadetleri düzenler.[38] Bunun tersine avamî Sûfizm'de ve İslamlaşmış Şamanizm'de ve kesinlikle Evliya sevgisinde de kadınlar önemli bir yer işgal ederler. Kutsal yerlere ziyaret yapma imkanları ve burada icra edilen ritüeller hakkında eksiksiz bilgi sahibi olma imkanları vardır. Hatta bazen türbe bekçisi kadındır. Diğer taraftan, kadınlar Yesevi öğretisinin şiiri "Divan-ı Hikmet"in okuma yoluyla yayılmasında ve zikir yapmada yardımcıdırlar. Özellikle Batı ve Doğu Türkistan'da Hikmet'in okunması için düzenlenen ve kadınlar tarafından yönetilen özel toplantılar vardır.[39]

1 Bu Sûfî hanedanı hakkında, bkz. İsenbike Togan, "İslam as a State Power in Changing Society: The Khojas of Eastern Turkestan" Jo-Ann Gross içinde: yz., **Muslims in Central Asia**. **Expressions of Identity and Change** (Durham and London: Duke University Press, 19992), s. 134-148; Joseph Fletcher, "The Naqshbandiyya in Northwest China", Joseph Fletcher içinde, **Studies on Chinese and Islamic Inner Asia** (Aldershot: Variorum, Norfolk, 1995), s. 1-46; Hörmetjan Abdurrakhman Fikret, "Hocaların Doğu Türkistan'a Gelişi ve Baş Götürüp Çıkışının Tarihi Arka Görünüşü" (The Hidden Historical Dimension of the Khwaja to Xinjiang: Their Rise and Decline), **Shinjang Tezkirichiliki** (Ürümchi) 1-2-3 (2000).

2 Yakup Bey'in Emirliğinde ve 19. yüzyılın sonunda Doğu Türkistan'daki Sûfî silsilelerinin durumu hakkında, bkz. Kim Hodong, **The Muslim Rebellion and the Kashgar Emirate in Chinese Central Asia 1864-1877** (Ann Arbor, Mich: University Microfilms, 1986); Thierry Zarcone, "Political Sufizm and the Emirate of Kashgaria (End of the 19 th Century). The Role of the Ambassador Ya'qup Khan Tora," A. Von Kükelgen, M. Kemper, and A. J. Frank içinde: yz., **Muslim Culture in Russia and Central Asia form the 18th to the 20th Centuries**, cilt 2,: Inter-regional and Inter-ethnic relations (Berlin: Klaus Schwarz Verlag 1998), s. 153-165.

3 Aşağıda verilen bilgiler 1994 ile 2001 arasında yürütülen saha çalışmaları sırasında toplanmıştır. 1949'dan önce Doğu Türkistan'da Elit Sufizm hakkında daha fazla detay için, bkz. Th. Zarcone, "The Sûfî Networks in Southern Xinjiang During the Republican Regime (1911-1949). An Overview," H. Komatsu içinde: yz., **Islam and Politics in Russia and Central Asia-Early 17th-Late 20th Centuries**, **(London: Curzon).**

4 İşanizm hakkında bkz. "Sufi Lineages and Saint Veneration in Russian, Soviet and Post-Soviet Tataristan and Central Asia in the 20th Century".

5 **Kitab Manba' al-Asrar Risalisi dûr (Yarkand: 1941) (in Chagata**y **Turkish).** Halen bitmemiş olan **Islam and Sufism in the Oasis of Xinjiang** kitabımın bütün bir bölümü bu kitabın çalışmasına ayrılmıştır.

6 Yüsüphi Abdürishit, "Yakanining 10 Yillik Tariqhi Haqqida Aslima 1939 Yildin 1949 Yilgicha" (Records Regarding the History of Yarkand During 10 years-from 1930 to 1949), **Shinjiang Tariki Materyaliri (Ürümchi)**, **24 (1988): s. 6.**

7 **Sinjiangdiki Milli Bölgünchilikka Qarshi Turush Kurash Tarihi (History of Opposition to National Seperatism in Xinciang)** (Ürümchi: Shinjan Khalq Nashriyati, 1999), s. 109-110.

8 Bu silsilenin bugünkü tarihi hakkında bkz. Islam and Sufism in the Oasis of Xinciang. Eyüp Karin'nin el kitabı: **Manba'al-Esrar**'ın (Ürümchi: 2001) Arapça çevirisinin sonunda bu silsilenin Arapça olarak özet bir tarihi var.

9 Macdûb Namangani ve silsilesi hakkında bkz. Ikromiddin Ostonaqulov, "Histoire Orale et Litterature Chez les Shaykhs Qadiris du Fergana aux XIXe-XXe siecles" **Journal of the History of Sufism**, yzl, Th. Zarcone, E. Işın, et A. Buechler, İstanbul: Simurg y. i 1-2 (2000): s. 509-530. Nakşibendiyye-Hüseyniyye hakkında bkz. Anke von Kükelgen, "Die Entfaltung der Naqsbandiya Mugaddiya im Mittleren Transoxionen vom 18. bis zum Beginn des 19. Jahrundersts: ein Stüch Dedektivarbeit, A. Von Kükelgen, M. Kemper, A. J. Frank, yzl, içinde, **Muslim Culture in Russia and Central Asia form the 18th to the 20th Centruies**, **cilt 2:** Inter-regional and Inter-ethnic Relations Klaus (Berlin: Schwarz Verlag, 1998), s. 101-151.

10 Sık sık ve bazı durumlarda hatalı olarak gerçek Kadiriyye ile bir tutulan Orta Asya'daki Nakşibendi Cehriye hakkında, bkz. Th. Zarcone, "La Qadiriyya en Asie centrale et au Trukestan oriental", **Journal of the History of Sufizm** 1-2 (2ooo), s. 295-338.

11 Nimatullah Khan Ubeydullah, "Divan-i Khasta'din parchilar," **Bulaq** (Ürümchi) 9 (1983): s. 210-230.

12 Örn., **Muntakhab risala-yi jahriyya** (Yarkand, n. d.); '**Aqaâ'îd wa Jawhariyya** (Yarkand: 1970); **Tivavatchilik risalasi** (Yarkand, n. d).

13 Tasavvufi doktrinler ve pratikler bu yazının konusu değildir. Bu boyut benim **Islam and Sufism in the Oasis of Xinjiang**.

14 Hotan'daki alan çalışması-Ekim 2000.

15 Nizamüddin Hüseyin, "3. Qabahat "Aqida. (Ya'ni bir Qatım Appaq Khoja Toghrisida)" (A Disgusting Belief. News Ideas about Afaq Khwaja), **Shinjang Madaniyeti** 2-3 (1989): s. 113-154; Abduşükür Muhamatimin, "Ipak Yolıdiki bir Chog İllat" (A Great Mistake in the Silk Road), **Shinjang Madaniyeti** 2 (1993): s. 57-73; N. Hüseyin, "Awliyalar Bashlighan Yol" (The Path Inaugurated by the Saints), **Shinjang Madaniyeti** (Ürümchi), 5-6 **(**1993): s. 111-130; N. Hüseyin, "Bizdeki İllatlari", (Our Mistakes), **Shinjang Madaniyeti**, (Ürümchi), 1-2 (1996): s. 132-133; Abduvali Ali, **Apaq Khoja** (Ürümchi: Shinjang Khalq Nashriyati, 2000). Aynı zamanda bkz. Hamada, Masami, "Le Soufisme et 'ses Opposants' au Turkistan Oriental", F. De Jong ve B. Radtke, yzl, **Islamic Mysticism Contested**. **Thirteen Centuries of Controversies and Polemics** (Leiden: Brill, 1999); s. 541-542.

16 20. yüzyılın başında Kalenderler hakkındaki raporlar: Gunnar Jarring, **Dervish and Qalandar**. **Texts from Kasghar** (Stockholm: Scripta Minora, Regiae Societatis Humaniorum Litterarum Lundensis, 1985-1986) and H. Nizameddin, "Awliyalar Bashlighan Yol" (The Path Inaugurated by the Saints), **Shinjang Madaniyeti** (Ürümchi), 5-6 **(**1993): s. 121-123.

17 Abduvali Ali, **Apaq Khoja**, s. 10-13.

18 Daha fazla detay için bkz. Th Zarcone, "Le Culte des saints au Xinjiang de 1949 a nos jours", Journal of the History of Sufism (Paris), 3 (2001): yakında yayımlanacak.

19 H. Nizameddin, "Awliyalar Bashlighan Yol", s. 121-123.

20 Abdurishit Khojamat, “Qarghiliq Nahiyisining 1926 Yildin 1936 yilghincha Bolghan 10 Yilliq Tarikhidin Aslima” (Records of tTen Years of the History of the District of Qarghilik Between the Years 1926 and 1936), **Shinjang Tarikh Materiyalliri** 12 (1983): s. 207-209, 227-229.

21 Th. Zarcone, “Le Culte des Saints au Xinjiang de 1949 a nos jours, ”.

22 Jappar Rahimi, “Qaraqashtiki Eqiz’eriq Ghojlarning Tarikhi Haqqida” (On the History of the Khwaja of Eqiz’eriq at Qaraqash), **Shinjang Tarikh Materiyalliri** 38, s. 381-400.

23 Ablat Abbas, “Shaykhlar Haqqida Mulahiza” (Note on the Shaykhlar), **Yengishahar Tarikh Materiyalliri**, (Kashgar) 2 (1999): s. 190-195.

24 Doğu Türkistan’ın türbelerinin yerel araştırmacılar tarafından 19-20. yüzyıllarda yapılmış bir tasviri için, bkz., Mulla Musa b. Mulla Isa Sayrami, **Tarikh-i Aminiyya**, derleyen N. Pantusov (Kazan: Madrasa-i Ulum, 1905), s. 354, edited in Modern Uygur: Molla Musa Sayrami, **Tarikh-i Aminiyya**, (Ürümchi: Shinjang Khalq Nashriyati, 1988) s. 408-4363; ve Turfan türbeleri hakkında: Qari Qurban Ali b. Khalid Haji Ayakuzi, **Kitab-i Tarikh-i Jarida-yi Jadida** (Kazan, 1889).

25 Bu türbenin tarihi hakkında: Hamada Masami, “Le Mausolee et le Culte de Satuq Bughra Khan a Artush”, Journal of the Histroy of Sufism (Paris), 3, (2001): çıkacak.

26 Bu türbelerin detaylı bir tasviri için bkz. Sawada Minoru, “Fieldworks at Muslim Mausoleum in the Tarim Basin”, **Journal of the Histroy of Sufism** (Paris), 3, (2001), çıkacak ve aynı yazar tarafından: “Takuramakan Sabaku Nanpen no Seibo” (Mausoleums in the Southern Periphery of the Taklamakan Desert), **Tezukayama-Gakuin Daigaku Ningen Bunka Gakubu Kenkyu Nenpo** (Tezukayama-Gakuin University-Osaka), 2 (2000): s. 160-182 (Japonca).

27 Th. Zarcone, “Quand le Saint Legitime le Politique. Le Mausolee de Afaq Khwaja a Kashgar”, **Central Asian Survey**, cilt 18: 2 (Haziran 1999): s. 225-241.

28 Bu türbenin tarihi hakkında: Sawada Minoru, “The System of Ordam-Padishah (Oase of Yangi Hisar),” **Journal of the History of Sufism** 3 (2001): çıkacak.

29 Ordama ziyaret konusunda çok detaylı bir tasvir Uygur bir etnoğrafçı tarafından yapılmış: Ablat Abbas, “Ordam Tarikhidin Omumi Bayan” (General Consideration on the History of Ordam), **Yengishahar Tarikh-i Materyallliri** (Kashgar) 1 (1993): s. 123-175.

30 Daha fazla bilgi için bkz. Th. Zarcone, “Le Culte des saints au Xinjiang de 1949 a nos Jours” Journal of the History of Sufizm’in özel bir baskısı (Paris: 3-2001, çıkacak) Doğu Türkistandaki, Evliya sevgisine ayrılmıştır.

31 S. E. Malov, “Ujgurskij Torgovij Obrjadnik (risale) iz Zapadnogo Kitaja”, Sbornik Statej po istorii i Filologii Narodov Srednej Azii içinde **(Stalinabad: Izdatel’stvo Akademii Nauk Tadjikskoj SSR**, tom XVII, 1953), s. 139-144.

32 Abdurrahim Habibullah, **Uygur Etnografisi**, (Ürümchi: Shinjang Khalq Nashriyati, 1993), s. 315-316.

33 Çağataycada yazılmış tarihsiz bir litografı 2001’de Kaşgarda satın aldım.

34 Yüzyılın başında bu mesele hakkında bkz. S. E. Malov, Shamanstvo u Sartov ‘Vostochnago Turkestana, (Sank-Peterbourg: 1917), s. 1-16; Serg’y Ol’denburg’, “Kratkja zametki o peri-khon’akh’v’ Kuchari”, in **Sbornik’ Muzeja Anrtopologi ig Etnografij pri Rossijkoj Akademij Nauk** ‘(Petrograd’: 1918, tom’V. Vvp 1), s. 17-20, aynı zamanda Tatar Seyahat kitaplarında şaman törenleri hakkında çok detaylı tasvirler vardır. Günümüzdeki durum için bkz. Awelkan Hali, Zengxiang Lİ, Karl W. Luckert, **Kazakh Traditions of China** (N. Y. -Oxford Unisversity Press of America, 1998) s. 177 ve Abdürahim Habibullah, **Uygur Etnografisi**, s. 406-408.

35 N. N. Pantusov, **Materialy k’izucheniju narechija Taranchej Ilijskago okruga**. **Vypusk’pjatyj**, **Molitvy i zagovory Taranchinskih ‘ bakshej** (Documents on the Study of the Dialect of the Taranchis of Ili District and Conjurations by the Taranchi Bakshi), (Kazan: 1900), s. 9.

36 Ablat Abbas, “Ordam Tarikhidin Omumi Bayan”, s. 160-161.

37 Bkz. N. Huseyin, “Bizdeki İllatlari”, s. 132-133.

38 Bir büyük Nakşibendiyye-Takibiyye şeyhinin karısının toplantısına katılan bir kadınla yapılan kişisel görüşmeden (Ürümchi-October 1998).

39 Mirza Hayit, “Türkistan Kadınlarının Yesevilik Ananesi” (The Yasawi Traditions Among the Women of Turkestan), **Milletler Arası Ahmed Yesevi Sempozyumu Bildiriler.** 26-27 Eylül 1991 (İstanbul: Kültür Bakanlılğı, 1992) s. 45-47.

YRD. DOÇ. DR. LEVENT DOĞAN

Trakya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Uygur Adı

Uygur adı hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmektedir. Bacot kelimenin, "Şahin gibi hızlı hücum eden, orman halkı" anlamı olduğunu söylemektedir. Tarihi kaynaklarda Kaşgarlı Mahmud, "hozhorend > hozhor > uygur" değişimiyle oluştuğunu; Rabguzi ise "itaat edici" anlamında olduğunu iddia etmektedir. Németh, "takip etmek" fiilinden türediğini ve "akraba-müttefik" anlamında olduğunu düşünmektedir. Hamilton düşüncesini "On-Uygur" adıyla bağdaştırarak "on-müttefik" anlamını çıkarmıştır. Radloff, Dr. Rıza Nur ve Prof. Dr. Sultan Mahmut Kaşgarlı "Uygur" kelimesinin "Uyanlar, uyuşanlar, birleşenler, birleşici, işbirliği yapanlar" anlamında olduğunu söylemektedirler ki bu, bizim de katıldığımız en mantıklı görüştür.[1]

Bugünkü Doğu Türkistan

Çin kaynaklarında adlarının "Kao-ch'e, Yüan-ho, Wu-hu, Wu-ho, Vei-ho, Wei-hu, Hui-ho, Hui-hu"[2] gibi çok çeşitli şekilleri kullanılan Uygurlardan ilk defa 717 yılındaki ayaklanmalar sebebiyle Orhun kitabelerinde bahsolunmaktadır. Uygurlar tarihin akışı içerisinde, kendi topraklarında Hun, Göktürk, Avar, Hazar İmpratorlukları, Uygur, Karahanlı, İdikut, Gazneli, Harezmşahlar, Altınordu, Saidiye, Timurlular, Babur, Kaşgariye devletleri ile Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti ve Doğu Türkistan Cumhuriyeti[3] vb. Pek çok devlet kurmuş veya kurulmasında önemli rol oynamışlardır. Bu dönemlerde Türk Dünyası kültür tarihinin ve edebiyatının temel taşlarından olan Altun Yaruk, Maytırısımıt, Divanü Lügat'it-Türk, Kutadgu Bilig, Atabetü'l Hakâyık, Muhabbetname gibi birçok meşhur eser ortaya konmuştur.

Genel Türk tarihinde kurdukları medeniyetlerle önemli yer tutan Uygur devleti 10-11. yüzyıllarda İslamiyet'in yayılması sonucunda tarihi "Uygur" adını kaybetti. Bu dönemden Uygur Türkleri kendilerini yaşadıkları şehir adlarına göre adlandırmaya başladılar. Ruslarla Avrupalılar Sart veya Tarançi, Çinliler de "Çan-to" (Sarıklı Başlar) ve "Çan-hui" (Sarıklı Müslümanlar) adlarını Uygur Türkleri için kullanıyorlardı. 1921 yılında Taşkent'te Batı Türkistan'da yaşayan Doğu Türklerinin yaptıkları bir toplantıda tekrar tarihi "Uygur" adının kullanılmasına karar verildi. 1955 yılında Şinciang-Uygur Muhtar bölgesinin kurulması ile bu ad resmilik kazandı.[4]

Bugün çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Uygur Türkleri %90- %95'i Doğu Türkistan'da (Sincan Uygur Muhtar Bölgesi) olmak üzere, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Afganistan, Suudi Arabistan, Pakistan, Türkiye ve Hindistan'da yaşamaktadırlar.)

Uygur Türkleri'nin büyük bir çoğunluğunun yaşamlarını sürdürdükleri, Çinliler'in Şin Jiang (Yeni Eyalet, Yeni toprak) diye adlandırdıkları, Çin Halk Cumhuriyeti'nin topraklarının 1/5 oranında

1.828.418 kilometre kare yüzölçümüne sahip[5] Doğu Türkistan'ın (Dünya devletleri arasında 19. sırada yer alır.), doğusunda Çin'in Gensu, Çinhay eyaletleri, batısında Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Afganistan, kuzeyinde Moğolistan, güneyinde Tibet, Hindistan ve Pakistan[6] bulunmaktadır. Doğu Türkistan, 73º 40' ile 96˚ 20' doğu enlemi ve 35˚ 10' ile 49˚ 20' kuzey boylamları arasındadır. Çin idaresi altında bulunan ve Avrupalıların "Pivot of Asia" (Asya'nın Mihveri)[7] şeklinde nitelendirdikleri bu bölgedeki Uygurların nüfusları hakkında tutarlı bir bilgi bulunmamakla birlikte bugün tah-

minen 25 milyon[8] civarında oldukları düşünülmektedir. Doğu Türkistan her bakımdan çok zengin bir bölgedir. Petrol başta olmak üzere, altın, gümüş, uranyum, bakır ve kömür gibi çok kıymetli madenlere sahiptir. (Dünya jeologlarının araştırmalarına göre, Doğu Türkistan'ın güneyindeki tarım havzasında mevcut petrol rezervi 18 milyar ton, kömür rezervi ise 1 trilyon 50 milyar tondan fazladır.)

Çin esaretinde yaşayan Uygur Türklerinin 20. yüzyıl başlarındaki hayatı diğer Türk cumhuriyetlerinde yaşayan Türklerden farklı değildir. Sürekli olarak Çin'e karşı var olma savaşı verilmektedir. 20. Yüzyıldaki siyasî olaylar 1931 yılında Uygur Türklerinin elinde bulunan topraklara Çin'den getirilen göçmenlerin yerleştirilmesi ile başlamıştır.[9] Bu durumdan rahatsız olan Uygur Türkleri, Hoca Niyaz Hacı'nın önderliğinde Kumul'da ayaklanırlar.[10] Çin hükümeti isyanı durduramayınca 1933 yılında Kaşgar'da "Doğu Türkistan Cumhuriyeti" ilan edilir. cumhuriyetin kendisine de zarar vereceğini hisseden Rusya, Çin idaresi ile işbirliği içine girer. İşbirliği neticesinde 1934 yılında "Doğu Türkistan Cumhuriyeti" yıkılır.

Çinlilerin baskı ve kıyımlarının gittikçe artması üzerine binlerce Uygur Türkü'nün hayatına mâl olan yeni bir ayaklanma başlatılır ve bunun sonucu olarak 12 Kasım1944 tarihinde Doğu Türkistan halkı yeniden bağımsızlığını ilan eder.[11] Fakat bu bağımsız devlet de kısa bir süre sonra, 1949 yılında Kızıl Çin'in işgaline uğrayarak yıkılır. Ayaklanmaları idare eden cumhurbaşkanı Ali Han Töre, Ahmetcan Kasimî ve İsa Yusuf Alptekin gibi seçkin insanlar ya öldürülür ya esrarengiz bir şekilde ortadan kaldırılır ya da çok sevdikleri vatanlarından uzaklaştırılırlar.

Bağımsız devletin yıkılmasından Çin yönetimi Doğu Türkistan'daki yerli halkı hoşnut etmek için önce 1954'te İli'de Kazak Muhtar eyaletinin bir yıl sonra 1955 yılında "Şin-Kiang Uygur Otonom Bölgesi"[12] (Çince: Şin-ciang Vey-vu-ır cu-çi-çü) adıyla bugünkü idari statüsü tanınmıştır. Bölgede yaşayan Uygur Türkleri Şin-ciang (Yeni Eyalet, Yeni Toprak) adını kullanmamakta, bunun yerine Şarkî Türkistan (Doğu Türkistan) tabirini kullanmaktadırlar.[13]

Çin Halk Cumhuriyeti anayasasında milli ve kültürel mirasları koruma, milli kültürü devam ve geliştirmede, özerk yönetimin bağımsız hareket edeceği[14] hususlarını belirtmiş olmasına rağmen, bölgenin coğrafî konumu itibari ile jeopolitik önemi ve oldukça zengin kaynaklara sahip olması sebebiyle bu özerklik kağıt üzerinde kalmış, kültürel miraslar ve milli eserler yok edilmiştir. Çin hakimiyeti, Doğu Türkistan Uygur Türklerini assimile ederek Çinlileştirmek için şu yolları kullanmaktadır:[15]

1. Şair ve yazarların sürekli baskı ve takip altında tutulması, onların milli konularda eser vermelerinin engellenmesi, “millî ayrılıkçı”, “Pantürkist”, “Panislamist”, “devrimdüşmanı” denilerek hapsedilmesi, öldürülmesi, çeşitli cezalara çarptırılması

2. Uygur Türklerine Milli günleri ve bayramlarını kutlamalarına izin verilmemesi

3. Uygur Türklerinin tarihten beri kullandıkları yer, nehir ve dağ gibi coğrafi adları Çinceleştirip bu yerlerin eskiden beri Çin toprağı olduğunun iddia edilmesi

4. Uygur gençlerinin üniversite ve meslek okullarına girmesi kısıtlanması; yüksek öğretimde eğitim dilinin Çince zorunluluğu; Doğu Türkistan Türklerine eğitim sağlayan ilkokul, ortaokul ve liselerin genç nüfusuna oranla azlığı ve araç-gereçlerden yoksun bırakılıp desteklenmemesi neticesinde okumak isteyenlerin engellenmesi (Doğu Türkistan’da okuma yazma bilmeyenlerin oranı %60’dır. Çin ortalamasının %25[16] olduğu dikkate alınırsa sonuç ortaya çıkacaktır. Çin bu konuda hiç bir tedbir almamaktadır. Çünkü cehalet Çin’in işine yaramaktadır.)

5. Doğu Türkistan’da Uygur Türkçelerinin milli yayıncılığını kısıtlamakta ve gelişmesini engellemektedir. Doğu Türkistan’da neşriyatın sadece %16’sı Türkçedir.

6. Doğu Türkistan Uygur bilim adamlarının davet üzerine başka ülkelerde düzenlenen uluslararası bilimsel kongre ve sempozyumlara katılmasına izin verilmemektedir.

7. Doğu Türkistan’da Uygur mimari tarzı yok edilip bu bölgede Çin inşaat tarzını yerleştirmeye çalışmaktadır. Bu şekilde Uygur şehirlerinin görünümünü Çinleştirmeye çalışması

8. Doğu Türkistan’da Uygur Türklerine ait kervansaraylar, tekkeler, çeşmeler, camiler, çeşmeler, büyüklerin mezarların yıkık dökük kalmasına göz yumulmakta, bunların restore edilmesine izin verilmemektedir.

9. 1943’te daha milliyetçi Çin (Çan-kay Şek) hükümetinin başlattığı Doğu Türkistan’da Çin iskânı neticesinde bölgedeki Türk nüfus azınlık konumuna düşürülmeye çalışılmaktadır

Çağdaş Uygur Türk Edebiyatı’nın Şekillenişi ve Bazı Önemli Temsilcileri

Uygur edebiyatının başlangıcını Ötüken Uygur Devleti devrinde dikilen yazıtlar oluşturur. Bu yazıtları yazdıran kişilerin savaşlarını ve yaptıklarını anlatmaları bakımından Orhun Abideleri ile paralellik göstermektedir. Bu yazıtlar birer siyasetname ve tarihi belge niteli-

ğindedir. Bu yazıtlar, Şamanist ve göçebe bir toplumun izlerini taşımaktadır.

Koço Uygurları Devleti Budizm, Maniheizm ve Hıristiyanlık gibi dinlerin etkisiyle oluşturulan eserler, asıl Uygur edebiyatının eserlerinin çoğunluğunu oluşturur.[17] Bu durumda, sözü edilen devletin yerleşik hayata geçen ilk Türk topluluğu olmasının ve bunun sonucu olarak yüksek bir kültür oluşturmalarının etkisi büyüktür.

İslamiyetin Uygurlar arasında kabul edilmesi 10. yüzyılda başlarında gerçekleşmiştir. Türk dilinin en temel ve önemli eserleri Kutadgu Bilig, Divanü Lügati-it Türk ve Atabetü’l-Hakayık gibi eserler bu sahada vücut bulmuşlardır. 13-15. yüzyıllarda İslamiyet’in Uygurlar arasında giderek yayılması sonucunda Uygur yazılı edebiyatı dil, üslup ve mazmunlar bakımından Arap ve Fars edebiyatının

etkisine uğramıştır. Hakaniye sahasından sonraki Uygur edebiyatı 13-20. yüzyıllar arasında Çağatay edebiyatı adıyla anılmıştır. Bugünkü Özbek Edebiyatı da Çağatay edebiyatının bir koludur. Bu sebeple eserlerin temel olarak Uygur veya Özbek edebiyatına ait olup olmaması yazarların, şairleri kökenleri ile ayırt edilmektedir. Ancak bu eserlerin ortak eserler olduğunu vurgulamak gerekmektedir.

17 ve 18. yüzyılda, Doğu Türkistan'da yetişen Hirketi (Mühebbetname ve Mihnetkem adlı eseri ünlüdür), Zelili ve Nöbeti Anadolu Divan Edebiyatı'da kullanılan türleri ve aruzu ustaca kullanıp eserler meydana getirmiş şairlerin başında gelmektedir. "Leyla ile Mecnun", "Vamuk ve Uzra", "Rabia ve Saidin" gibi "Mühebbet Destanları" adıyla bilinen eserleri yazan Abdurrahman Nizari (1770-1840) en ünlü Uygur şairlerindendir.

19. yüzyılda Norozahun Ziyaî, Seyyid Muhammed Kaşî, Kalender, Molla Bilal Nazim, Molla Şakir, Gomnam ve Saburî gibi şairler edebî sahanın en önemli isimleridir.

Uygur edebiyatı yazılı edebiyat ve sözlü edebiyat (halk edebiyatı) olarak ikiye ayrılmaktadır. Sözlü edebiyat, koşaklar, destanlar, rivayetler, hikâyeler, masal, latife (fıkra), atasözleri, ninniler, bilmeceler ve temsillerden meydana gelmişlerdir. Bu eserler toplumsal yapıyı ve kültürel ve dini zenginliği ortaya çıkaran aynı zamanda yazılı edebiyat üreticilerine kaynaklık, malzeme teşkil etmektedir. Hikayeler, fıkralar ve masallar vb. sadece Uygur Türkleri arasında değil; tüm Türk Dünyasında ortaklıkları bulmak mümkündür. Uygur Türklerinde Nasreddin Hoca fıkralarının sevilerek ve yaygın olarak anlatılması -sadece Anadolu sahası ile karşılaştırma yaptığımızda- yukarıdaki cümleyi doğrular niteliktedir.

Doğu Türkistan'da genç kuşağın geleneklerle eğitilmesini sağlayan, uzun kış gecelerinde otuzar kişinin toplanıp Rabguzi, Cami ve Firdevsî gibi ediplerin eserlerinden bölümler okunan "maşrab" toplantıları edebiyatın sevdirilmesinde önemli rol oynar. Ayrıca halk arasında eğitici meddah hikayelerine büyük ilgi gösterilir.[18]

Uygur Türkleri, özellikle 1874 yılındaki Çin saldırılarından sonra, çok eskiden beri devam ettirdikleri özgürlük mücadelelerine 20. yüzyılın başlarından itibaren hız vermişler ve çeşitli şehirlerde ayaklanmalar başlatmışlardır. Baskı ve zulümler arttıkça toplumsal olaylar da yayılmış, bunun sonucunda gittikçe büyüyen özgürlük mücadelesinin yansımaları, kültürel ve fikri alanda da kendini hissettirmiştir.

19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında dünyanın çeşitli bölgelerinde başlayan yenilik fikirleri, hürriyet ve demokrasi mücadelesi, ekonomik ve teknolojik kalkınma çalışmaları Uygurlar üzerinde de etkisini göstermiş, özgürlük, milli-manevi kalkınma ve halkın eğitilmesi hareketlerinin yeniden canlanmasını sağlamıştır. İşte bu saydığımız gelişme ve hareketler, çağdaş Uygur edebiyatının şekillenmesine yol açmış ve temelini oluşturmuş, bunun neticesinde, zengin klasik Uygur edebiyatının yanında, oldukça zengin sayılabilecek çağdaş Uygur edebiyatının edebi ürünleri neşredilmiştir. (1920 yılına kadar Özbek ve Uygur Türklerinin dili ve edebiyatı Türkçe veya Çağatayca adıyla ifade ediliyordu.)[19]

Uygur Edebiyatı, 19. yüzyıl öncesinde daha çok klasik edebiyat eserleri üzerinde yoğunlaşmış ve ediplerden birçoğu Leyla ile Mecnun, Yusuf ile Züleyha, Tahir ile Zühre gibi destanları Uygur

Türkçesi ile yeniden yazmışlardır.[20] 20. yüzyıldan itibaren ise, Uygurların Çin istilacılarına karşı giriştikleri mücadeleyi konu alan eserler yoğunluk kazanmıştır ki, bu dönem Uygur Milli Edebiyatı'nın başlangıç dönemi sayılabilir.[21] Halkı uyandırmak, bilgilendirmek, hürriyet, ilim-irfanı yaymak gibi düşünceler epik ve lirik eserlerle dile getirilmiştir. Daha önceleri pek görülmeyen edebi tür ve şekiller kullanılmaya başlanmış, kısa hikayeler, romanlar, dramatik sahne eserleri, hece vezni ile şiir ve destanlar yazılmıştır.

Kendi tarihleri tahrip edilerek, değiştirilmeye çalışılmış bir milletin, edebiyatın büyük ve etkili gücüyle yeniden şuurlandırılması amacıyla, tarihi temaları işle-

yen şiir ve romanlar yazılmıştır. Özellikle 1975-1990 yılları arası, tarihi romancılığın en verimli dönemi olmuştur. (1950 ve Mao'nun öldüğü 1978 yılları arasında edebî ve kültürel faaliyetler baskılar sonucu durdurulmuştu.) Bu dönemdeki bazı ünlü romancıların eserleri ise şunlardır: Abdürrehim Ötkür "İz, Oygangan Zemin", Seyfettin Azizi "Satuk Buğrahan", Ferhat Cilan "Mahmud Kaşgari", Yusuf İlyas "İğir Tınıklar", Hacı Mir Zahit Kerimi "Sait Han", Gayret Abdullah "Taş Abide", Abdullah Talib "Çala Tekken Ok"[22]

Uygur romanlarında, başlarından geçenler anlatılırken, öteki Türk boylarıyla aralarındaki yakınlıktan söz edilir. (Turdı Samsak'ın "Ahiretten Gelenler" romanında gelenler olduğu gibi).[23] Roman yazarları eserlerinde Uygur destanlarından, halk koşuklarından yararlanılırken sık sık atasözleri yer vermişlerdir.

Uygur romanlarında tarihi dönem uzundur. Bu yolla Çinlilere, köklerinin Çin tarihi kadar uzun bir geçmişe dayandığı hatırlatılmaktadır. Yine romanlarda, tarihte yaşanmış olaylar ve kahramanlıklar Uygur gençliğine; öğüt, hatırlatma ve ders alma şeklinde yansıtılmıştır. Aileye verilen önem sık sık vurgulanmış ve bu yolla Çinliler'den farklı oldukları kanıtlanmıştır.

Abdürrehim Ötkür "İz" adlı romanında, Uygur yeni çağ tarihinde büyük yankılar uyandıran, 1907-1913 yılları arasında süren Tömür Helpe önderliğindeki ayaklanmayı anlatmaktadır Çinliler, din vasıtasıyla Uygurlara zarar vermektedir. Bu amaçla din konusu romanlarda işlenmekte, bu hususta dikkatli olunması gerektiği belirtilmektedir. "İz romanında: Tömür Helpe'nin yanına dindar gösterilerek, zamanın hükümet başkanı Yang-Zeng-Şing tarafından yerleştirilen Li-şufu adlı şahsın oyunu sonucu tuzağa düştüğü hatırlatılır.

Romanlarda Çin halkına düşmanlık beslenilmediği, sorunlarının ve düşmanlıklarının Çinli yönetici ve idarecilerle olduğu vurgulanır. "Unutulğan Kişiler" ve "Ahiretten Kelgenler" adlı eserlerde bunun örneklerini görmek mümkündür.[24]

Çağdaş Uygur şiirinde de, konu, romanlarda olduğu gibi özgürlük mücadelesi üzerindedir. Bu dönemde, özgürlüğün ancak tek vücut olarak girişilecek milli mücadele hareketi ile kazanılabileceğini vurgulayan şiirler kaleme alınmıştır. Çağdaş Uygur Şiirinin önemli temsilcileri arasında şu şairleri sayabiliriz: Uygur Türklerinin istiklâl şairi Mehmet Ali Tevfik (Türkiye'de bulunduğu yıllarda Mehmet Akif Ersoy'un şiirlerini okuyup ezberlemiş, ve ondan esinlenerek Uygur Türklerinin "Kurtuluş Yolida" isimli bağımsızlık marşını yazmıştır.),[25] Abdulhalik Uygur, Nim Şehit, İbrahim Turdi, Kutluk Şevki,

Abdürrehim Ötkür, Turgun Almas, Lütpulla Mütellip, Abduleziz Meksum Ezizi, Ahmet Ziyai, Tayipcan Aliyev, Kurban Emin.[26]

Uygur edebiyatında aşk şiirleri gibi görünen şiirlerin çoğunluğundaki sevgili "hürriyet"tir. Baskı altında tutulan edipler bu benzetmelerle (sembol) duygu ve düşüncelerini anlatmaya çalışmışlardır. Ayrıca "tan" ve "bahar", kurtuluşu, aydınlık günleri; "tün" ve "kış" esareti temsil etmektedir.[27]

Yine Ziya Semedi, Ahmet Ziyai, Tayipcan Aliyev, Zunun Kadiri, Turgun Almas gibi edebiyatçılar da drama, hikaye, masal türü edebi ürünleriyle çağdaş Uygur edebiyatına önemli katkılarda bulunmuşlardır.

Uygur atasözleri, masalları, ve halk türküleri toplanarak bu alanda her biri için bir başlıkta olmak üzere kitaplar basılmıştır (1979-1983).[28]

Yukarıda saydığımız bu vatansever şair ve yazarların ortak özelliklerinden birisi de; canların çok sevdikleri Doğu Türkistan'ın kurtuluşu ve Uygur Türklerinin özgürlük mücadelesi, eğitilmesi, refaha kavuşması yolunda Çin zulmüne maruz kalmaları ve bir çoğunun da bu zulüm sonucu hayatlarını kaybetmeleridir. Bugün bu ediplerden sadece Ziya Semedi ve Turgun Almas hayatta bulunmaktadır.

Şair ruha sahip, zengin yazılı edebiyat ve edebi bir dil vücuda getirmiş Uygur Türkleri, geçmişte olduğu gibi, bugün ve yarın da büyük edipler yetiştireceklerdir.

Çağdaş Uygur Edebiyatı'nın bazı temsilcileri şunlardır:

Abdulhâlik Uygur (1896-1932)

Abdülhâlik Uygur, Turfan şehrinde yaşayan kültürlü bir tüccar ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Okuma yazmayı 5 yaşındayken öğrenen şair Turfan'daki dini okulda eğitim görerek iyi derecede Arapça ve Farsça öğrendi. Daha çocukluk yaşlarında meşhur Uygur klâsiklerini okumaya ve şiirler yazmaya başladı. Daha sonra Çin okuluna girerek Çinceyi öğrendi. Şair Çin okulundan mezun olduktan sonra babası tarafından Karaşehir'deki Moğol okuluna verildi ve burada mükemmel bir şekilde Moğolca öğrendi.[29]

Şairin babası Abdurrahman Bey, kültürlü bir insandı. Babasının ticari ilişkileri sadece Doğu Türkistan'ın vilayetlerine değil, Batı Türkistan ve Doğu Avrupa şehirlerine kadar uzanıyordu. Babası, bir kaç defa şairi de yanına alıp ticari gezilere götürmüştü. Bu gezilerin birinde şairimiz, Batı Türkistan'ın Şemey şehrinde bir yıldan fazla bir süre kalıp Rusçayı da öğrenmişti. Öyle ki bu becerisi ileride onun Tolstoy'dan Anna Karenina'yı

çevirebilmesini sağlamıştır. Bu arada diğer Türk topluluklarının edebiyatı ile de yakından ilgilendi.

Şair, eğitimi sonunda Arapça, Farsça, Rusça, Çince ve Moğolca'ya vâkıf oldu. Bunun yanı sıra asrın modern ilimlerini takip edebilecek bilgiye sahipti. Ayrıca babasıyla yaptığı gezilerde ve öğrenimi sırasında Doğu Türkistan dışında bulunduğu sıralarda değişik yerleri ve halkları görüp tanıması onun entelektüel zenginliğini arttırmıştır.

Şair Doğu Türkistan halkının aynı asırdaki siyasî yerini ve toplumsal yapısını derinlikli olarak tahlil etti. Gezip gördüğü yerlerde gelişmeye başlayan milletlerle halkını karşılaştırdı. İlerlemek için ilk olarak Çin zulmünden ve bu zulmün sonucu olan cehaletten halkını kurtarma düşüncesini şehit edilinceye dek içinde taşıdı ve bu amaçta çalıştı. Şairin şiir poetikası da bu mefkure üzerinde şekil buldu.

Bu amaçla halkı bilinçlendirmek düşüncesiyle gazete ve dergi çıkarmak için yayınevi kurmak istese de dönemin Yang-Zıng-Şıng hükümeti buna izin vermedi. Şair 1927'de Turfan'da ilk çağdaş okulu açtı. 1928'de Yenişehir Aksaray'da Hürriyet Mektebi'ni yaptırdı. Kona Şehir Nenming'de de bir okul yaptırdı.[30]

1928'de Doğu Türkistan'da hakimiyet, militarist Yang-Zıng-Şıng elinden yine militarist Cıng-Şo-Rin tarafından yapılan darbeyle el değiştirdi. Cıng'ın hakimiyetinin başlamasından sonra zulüm daha da arttı. Yapılan adaletsizlikler, sömürüler ve Çin şovenizmi halkın tepkisine neden oldu. Doğu Türkistan'ın Kumul şehrinde Cıng-Şo-Rin hakimiyetine karşı halk ayaklanması başladı.[31] Şairimiz bu ayaklanmaya bizzat destek verdi. Öyle ki, onun

"Sen Kimning Oglisen, Oylisengçu" (Sen Kimin Oğlusun, Düşün Lütfen) adlı şiiri Hoten ayaklanmasında askerler tarafından marş olarak okunur.[32] Kumul ayaklanması neticesinde şehrin kontrolü, Niyaz Hacı başkanlığındaki Türklerin eline geçti. Ayaklanmayı bastırmak için Cıng-Şo-Rin hükümeti modern silahlarla donatılmış Beyaz Rus paralı ordusunu bölgeye gönderdi. Direnişçiler bu orduyu da bozguna uğrattı. Bu moral yüksekliği ayaklanmanın Turfan'a sıçramasına neden oldu. Abdülhâlik Uygur, ayaklanmayı organize etmek için on yedi kişilik bir kurul oluşturdu. Bu kurul önderliğinde Turfan halkını silahlı ayaklanmaya hazırladı. Bir taraftan da kahramanlık şiirleri yazarak direnişin duygu ve düşünce boyutunu güçlendirdi.

Cıng-Şo-Rin'in Kumul'daki ayaklanmayı bastırmak için gönderdiği ancak bozguna uğratılan ordu başkente geri dönerken Turfan'da konaklamış, burada iki hafta kalmıştı. Ruzi Molla adında bir işbirlikçi 17 kişilik ayaklanma komitesinin listesini işgâl ordusu kumandanı Şin-Şi-Sey'e ihbar etti. Bu durumu haber alan şairin yakınları onu şehirden uzaklaştırmak istese de o, kaçmayarak belki de şiirlerinde olduğu gibi ölümüyle de halkının ufkunu açmayı, bir ders vermeyi düşünmüştü.

13 Mart 1932'de 17 Merkez Komite üyesi de Turfan-Yenişehir meydanında direklere bağlanmışlar ve kafaları kılıçla kesilerek öldürülmüşlerdir. İdam sehpasında Uygur Türkçesi ve Çince olarak "Yaşasın Özgürlük!", "Yaşasın Azadlık!" diye bağırarak inandığı kutsal değerler uğrunda çekinmeden ve korkmadan canını vermiştir.[33]

Şairin İstimes (İstemez) 1930, Oyğan (Uyan) 1921, Kaydisen (Neredesin) 1923, Yaz Tüni (Yaz Akşamı) adlı eserleri şiirlerinden birkaçıdır.

Uyan

Ey fakir Uygur, uyan uykun yeter,

Sende mal yok şimdi gitse can gider.

Bu ölümden kendini kurtaramazsan,

Ah!… Senin hâlin hater,[34] hâlin hater.

Kalk dedim, başını kaldır… uykunu aç!
Rakibin başını kes, kanını saç
Göz açıp etrafa iyi bakmazsan
Ölürsün armanda bir gün yok ilaç[35]

Sanki bir cansız gibidir bu tenin,
Bu sebepten yok ölümden hiç gamın
Çağırsam kımıldamadan yatıyorsun,
Uyanmadan ölür müsün şu feting.

Gözünü iyice açıp her yana bak,
Öz ikbâlin hakkında düşün uzak.
Gitse de elsen bu ganimet fırsatı,
Gelecekte işlerin olur çatak.[36]

Acıyor gönlüm sana ey Uygurum,
Yoldaşım hem kardeşim bir tukkunum[37]
Acıyarak haline uyandırsam ben seni
Duymuyorsun, sendeki bu ne durum?

Gelecek bir gün pişman edeceksin!
Şunda sözüm manasına yeteceksin.
Şu zaman geç kaldığımı bileceksin.
Hem de Uygur sözüne hak vereceksin.
Turfan, 1921

Lütpulla Metellip (1922-1945)

Şair Lütpulla Mutellip, 16 Kasım 1922 yılında İli vilâyetinin Nika kasabasında doğdu. 1932-1939 yılları arasında Gulca şehrindeki Tatar İlkokulunda ve Ros Gimnaziyesi'nde (Rus ortaokulu) okudu.

Burada Rus Dili ve Edebiyatını yakından tanıma fırsatını buldu. Daha sonra 1939'da Urumçi'de Öğretmen Enstitüsü'ne girdi.[38] Okumuş bir insan olan babası Hezim, şairi küçüklüğünde "Lutup" diye çağırdığı için çocukluğunda yazdığı tüm şiirlerinde "Lutup" mahlasını kullanmıştır.[39]

Şiirleri ilk olarak 1937 yılında İli Deryası (İli nehri) gazetesinde; daha sonraları diğer küçük gazetelerde uzun süre devamlı surette yayınlandı. 1937-1939 yılları arasında "Biz Şınjang Ferzentleri" (Biz Türkistan Evlatları) ve "Küreş" (Mücadele) gibi sosyal muhtevalı şiirleri yayımlanarak Uygur halkının dikkatini üzerine çekti.[40]

1941 yılında Şin Jiang (Doğu Türkistan) Gazetesi'nde çalışmaya başladı. Burada "Edebiyat Gülzârı" başlıklı sayfasında şiirler yazdı. 1943 yılında Urumçi'deki siyasî olaylar neticesinde şair Aksu'ya sürgün edildi. Burada Aksu Gazetesi'nde çalışmaya başlayan yazar "Cenup Şamili" (Güney Rüzgârı) adlı edebiyat sayfası oluşturarak Nim Şehid ve Bilâl Ezizi gibi vatansever şairlerin şiirlerini yayımlayarak vatanseverlik düşüncesini yaymaya çalıştı.[41]

1944 yılında Gulca'da başlayan ve tüm Doğu Türkistan'a yayılarak bağımsızlık hareketine dönüşen "Üç Vilayet İnkılabı"nda (İli, Altay ve Çövçek illeri) dava arkadaşları ile "Doğu Türkistan Genç Kıvılcımlar Birliği" (Uçkunlar İttipakı) adında bir teşkilat kurdu. Silahlı ayaklanmaya hazırlanırken Nur Hekim adlı bir işbirlikçi tarafından ihbar edildi. Çin hükümeti tarafından şair ve arkadaşları tutuklandı. 18 Eylül 1945'te arkadaşları ile birlikte idam edildi.

Şair öldürülmeden önce bulunduğu hücrenin duvarına kanıyla şu iki dizeyi yazmıştır:[42]

"Men üçün bu keng cahan boldı duzah, Benim için bu geniş cihan oldu cehennem

Yaş gülümni kildi gazang kanhur ebleh" Genç gülümü hazan etti hunhar düşman

Lütpulla Mütellip'in şiirleri, nesir ve sahne eserleri ölümünden sonra toplanarak "Yıllarga Cavab" Kazakistan, Alma-Ata, 1951; "Muhabbet ve Nefret" Doğu Türkistan-Urumçi, 1956; "Yıllarga Cavab" "Doğu Türkistan-Urumçi, 1962; "Lütfulla Mütellip Eserleri" Dağu Türkistan Halk Neşriyatı-Urumçi 1983, adlarıyla yayınlanmıştır. Şairin, şiir dışında "Samsak Akam Kaynaydu" (Samsak Abi Çok Kızdı), "Borandin Kiyinki Aftap" (Fırtınadan Sonraki Güneş), "Çemen ve Pelvan", "Küreş Kızı" (Mücadele Kızı) ve "Tahir ve Zühre" gibi piyesleri, "Çemen Gül Sahnede", "Bizning Edebiyatimiz" (Bizim Edebiyatımız), "Ustalarımız" vb. edebî makaleleri ve bir de "Davanlar Aşkanda" (Vadiler Aşınca) adlı romanı vardır.

Kendisi de aynı zamanda şair bir Uygur Türkü olan Sultan Mahmut Kaşgarlı, Lütpulla Mütellip'in edebi yönünü şöyle değerlendirmektedir: "Lütfulla Mütellip, yaratıcılık ruhu ile Çağdaş Uygur Şiiri'ni şekil ve mazmun bakımından yeni mevkiye ulaştırdı. Şair yalnız şiir yazma ile kalmayıp drama, filyeton ve nesrî eserler de yazdı. Edebiyat nazariyesi ve edebî tenkitçilik ile ilgili pek çok ünlü eser kaleme aldı."

"23 sene gibi kısacık bir ömre bu kadar çok ve çeşitli eserler sığdıran L. Mütellip'in şiirlerindeki coşkulu anlatım, samimi hava ve lirizm hemen dikkati çeker. Yine şiirlerinde, halk ağız edebiyatı ile Klasik Çağatay Edebiyatı'nı iyi bildiğini, Nevâi'yi benimsediğini anlıyoruz."

Hülyalı Dilek

Kararsız değilim dostlar dilerim yüce dilekleri,

Düşürmem savaş için sıvanan bu bilekleri.

Mert bahçıvan hazan etmez hiç, vakitsiz bağı,
Terbiyesiz soldurup lale gül çiçekleri.

Hayalim tıpkı tepinip duran bir küçük çocuk,
Emmek için şefkâtli annedeki çift memeleri.

Lezzetli hayaller arasında bakıp göklere,
Tefekkür gözü ile aydınlıkta görüyorum köşeleri.

Sevgilim naz ile uyuyup niçin kıpırdanmaz?
Aşığı bekliyorsa açıp ışıklı pencereleri…

Niçin yazmayayım istek dolu hüzünlü şiirleri,
Sevgi aşkı alevlenip yakıyorsa yürekleri.

Ezelden beri duyduğum hülyalı, kederli bir genç idim,
Dinlediğim için ninem ağzından semavi masalları.

Sevgi denizi derinliklerinde girdap olup kalsam,
Susuzluğum nasıl kansın içerek küçük gülücükleri

Armiya Ali Sayramî Nimşehit (1906-1972)

Nimşehit, 1906 yılında Doğu Türkistan'ın Aksu vilâyetine bağlı Bay kasabasının Sayram köyünde dünyaya geldi. İlkokulu kendi köyünde okuyan şair 1930'a kadar

Bay ve Kuçar'daki medreselerde okudu. 1930'dan sonra Kaşgar'daki "Hanlık Medresesi"nde eğitim gördü. Bu dönemde Nevaî, Sekkâkî, Lütfi, Nöbetî, Zelili, Abdürrehim Nizari gibi şairlerin eserlerini okudu. Şairin Kaşgar'da okuduğu dönemlerde İngiliz, İsveç ve Rus misyonerleri Hristiyanlık propagandası yapıyorlardı. Armiye, bu propagandaya karşı mücadele etti ve "Madara Ezem" (Büyük

Barıştırma) ve "Envaru'l Huda" (Doğru Yol Işıkları) adlı kasidelerini yazdı. Bu eserleri, onun halk arasında tanınmasına vesile oldu.[43]

1933 yılında Kaşgar'daki ayaklanmada boğazından kurşunla yaralanan Armiye Ali'ye "Nimşehid" (Yarı Şehit) adı verildi. Şair bu adı edebî mahlası olarak ölene değin kullandı.1935-1945 yılları arasında merkezi Kaşgar'da bulunan halkı aydınlatıcı faaliyetlerde bulunan "Akartış Uyuşması" adlı derneğin çıkardığı "Aksu Uçıra" gazetesinde başyazar olarak çalıştı. Bu dönemde Ming Öy, Ferhat ve Şirin gibi halk hikâyelerini derleyip bu gazetede yayınladı.[44]

1944 yılında başlayan "Üç Vilâyet İnkılâbı"nda Milli Ordu'ya katıldı. İnkılabın başşehri Gulca'da, Milli Ordu bünyesindeki Tarih Araştırmaları Bölümü'nde çalıştı. Bu dönemde birçok araştırmalar yaparak edebî malzeme topladı. Sürekli şiirler yazarak vatanseverlik duygusunu canlı tutmaya çalıştı. Mao'nun 1966-1976 yılları arasında başlattığı kültür devriminde "Milliyetçi" ve "Pan-Türkist" olarak suçlandı.

Şair 22.8.1972 tarihinde hayata gözlerini kapadı. Vatan haini ilan edilen şairin itibarı 1979 yılında iade edilmiştir.

Şairin başlıca eserleri: Ferhat-Şirin (1947) destan; Leylâ ve Mecnun (1949) opera; Yürek Sözü (1980 Pekin Milletler Neşriyatı) şiir; Vatan Mühebbiti (Vatan Sevgisi) (1957) Pekin Milletler Neşriyatı, şiir; Gör Ağzidin Yanganda adlı manzum romanıdır.

Nimşehit, 3000'den fazla şiiriyle Çağdaş Uygur edebiyatının gelişmesinde önemli bir yer tutmuştur. Şiirleri dışında pek çok destan, bilimsel makale, tarihi makale, manzum roman yazmıştır. Şair Klasik Uygur şiirini Çağdaş Uygur şiiri ile birleştirmiştir. Hemen hemen tüm çağdaş Uygur şairleri gibi onun da şiirlerinin ana teması vatan sevgisi olmuştur. Eserlerinde vatan sevgisiyle birlikte genellikle Doğu Türkistan'ın doğal güzelliklerini, halkın refaha kavuşması ve barış konularını işlemiştir.[45] Eserlerini lirik-epik çizgide oluşturmuştur.

Abdürrehim Ötkür (1923-1945)

Abdürrehim Ötkür, Kumul'da tüccar bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelir. Küçük yaşta anne ve babasını kaybetti. Şairin çocukluk ve ilk genlik yılları değişik siyasi karışıklıkların ortasında geçirmiştir. 1930'dan başladığı eğitim hayatında Üç Turfan, Aksu ve Urumçi'de ilk ve orta okulu bitirdi. 1942 yılında Doğu Türkistan Darülfünunu'nu bitirdi. Şair, Uygur Özerk Bölgesi, Sosyal ve Fenler Akademisi'nin "İçtimaî Fenler" dergisinin yazı işleri müdürlüğünü yapmıştır. Çin Yazarlar Birliği'ne seçilmiştir.[46]

Şairin edebi faaliyetleri 1939-1940 yıllarında başlasa da onun şairliği 1945'ten sonradır.[47] Şairin o yıllarda yazdığı "Tarim Boyları" (1946) adlı eseri o zamanki siyasi durumları ve bunlardan kurtulmak için cehaletten kurtularak milli ruhla hareket etmeyi aşılar. Şair 1949-1968 arasında, şair ve yazarların sürekli baskı altında tutulması ve hapsedilip öldürülmeleri yüzünden, eser vermez. 1966-1976 yılları arasındaki Kültür Devrimi yıllarında şair, çağdaşı diğer Türk edebiyatçılarının yaptığı gibi sembolik bir dil kullanarak hürriyeti, esaretten kurtuluşu ve mücadeleyi anlatmıştır. Şair, 6 Ekim 1995'te Urumçi'de hastalık sebebiyle ölmüştür.

Onun edebi yönü hakkında Dr. Hülya Kasapoğlu'nun şu görüşleri yeterince doyurucudur:

"Ötkür'ün şiirlerinde hürriyet ve istiklâl için mücadele en ağırlıklı konulardandır. O, hürriyetin ve istiklâlin kendiliğinden gelmeyeceğini biliyordu. Bu yüzden her fırsatta milleti kurtuluş mücadelesi için harekete geçirmeye çalıştı. Ötkür, halkıyla hep iç içe oldu. Şiirlerinde geleneksel nazım şekilleri, temiz Uygur lehçesi ile birlikte kullandığı derin semantik onun halka yakınlığını, halkın üslûbuna ve ruhuna ne kadar değer verdiğini göstermeye yeter."[48]

Eserlerinden bazıları: Kaşgar Gecesi Destanı, şiir (1980) Urumçi Halk Neşriyatı; Tarım Boyları, şiir (1946); İz, tarihi roman (1986) Şinciang Halk Neşriyatı; Çin Moden (1943-Lütpulla Mütellip ile birlikte) tiyatro;[49] Oygangan Zemin "Uyanan Zemin" roman (1988); Ömur Men Zilliri, roman (1985) Urumçi Halk Neşriyatı. Şairin yukarıdaki eserlerden başka Uygur Dili ve Uygur Edebiyatı ile ilgili yayınlanmış birçok ilmî makalesi bulunmaktadır. Ayrıca şair, Kutadgu Bilig'in Çağdaş Uygur Edebî diline manzum olarak aktaranların başında gelmektedir.

Tarım

Ey dertlilerin gözyaşı Tarım! Lânet senin namusunu ezen bütün çirkin ayaklara!

Lânet seni namussuzlar gibi dağıtan çirkin ellere!

Lânet senin için ağlamayan "kör" gözlere!

Lânet senin için konuşmayan "peltek" dillere!

Lânet senin için titremeyen "satılmış" vicdanlara!

Lânet senin için kaygılanmayan "ruhsuz" insanlara!

Lânet senin için yazılmayan "alçak" destana!

Turgun Almas (1924-)

Şair ve âlim Turgun Almas, 30 Ekim 1924 tarihinde Doğu Türkistan'ın Kaşgar şehrinde doğmuştur. İlkokulu Kaşgar'da tamamladıktan sonra babası ile birlikte 1939'da Gulca'ya göç etti. Aynı yıl Urumçi'ye giderek Öğretmen Okulu'nu 1942 yılında tamamladı. Şairin ilk şiiri Kayitmaymiz "Dönmeyeceğiz" Okulu bitirdikten sonra Karaşehir'e tayin edildi. 1943'te Çin Hükümeti tarafından milliyetçilik suçlamasıyla hapse atıldı. 1945'te hapisten çıktıktan sonra Kaşgar'a döndü ve bir süre öğretmenlik yaptı. Daha sonra yine Kaşgar'da Öğretmen Okulu'nda yöneticilik yaptı. Bu dönemde yazdığı Mektepke (Okula),Umitlik Hiyallar (Umutlu Hayaller), Cenup Sadası, (Güney Sedası), Ömringge Bak (Ömrüne Bak) gibi şiirleri ile halkı Çin yönetimine karşı savaşmaya çağırdı.[50]

1947 yılında Çin yönetimi tarafından tutuklanarak çeşitli işkencelere maruz bırakıldı. 1949 yılında Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin siyasî baskıları sonucunda serbest bırakıldı. Gulca'ya gelerek "Alga Gazetesi"nde çalışmaya başladı. Daha sonra Urumçi'ye gelerek burada Uygur Özerk Bölgesi Edebiyat ve Sanatçılar birliği tarafından yayınlanan dergilerde yazı işleri müdürlüğü ve tercümanlık görevlerinde bulundu.

1956 yılında Çin Yazarlar Birliği heyeti ile birlikte Sovyetler Birliğini ve Orta Asya Cumhuriyetlerini görüp tanıma fırsatını yakaladı. 1959 yılından sonra Milliyetçi Pan-Türkist suçlamalarıyla köylere sürgün edildi. 1967-1977 arası Mao'nun Kültür Devrimi yıllarını hapishanede işkenceler altında geçirdi. 1977 yılında Mao'nun ölümünden sonra serbest bırakıldı.

Eserlerinden bazıları: Kızıl Bayrak,hikâye; Picak (Bıçak), drama (Bu iki eser 1950'li yıllarda yazılmıştır.); Tarım Şamalliri (Tarım Rüzgârları) şiir-destan (1956) Pekin Milletler Neşriyatı; Leyligül (Leylagül) destan (*1960); Tang Seher (Tan Sabahı) şiir, (1982) Kaşgar Uygur Neşriyatı; Honlarning Tarihi (Hunların Tarihi) tarih-araştırma (1986) Kaşgar Uygur Neşriyatı, Kedimki Uygur Edebiyatı (Eski Uygur Edebiyatı) Uygur edebiyat tarihi-araştırma (1988) Kaşgar Uygur Neşriyatı; Uygurlar, tarih (1989) Doğu Türkistan Gençler ve Çocuklar Neşriyatı;[51] yazarın muhtemelen yakınlarda tamamladığı Boranlik Yıllar (Rüzgârlı Yıllar) adlı bir tarihî romanı vardır.

Turgun Almas'ın edebiyat ve tarihle ilgili 40'tan fazla makalesi Doğu Türkistan'daki çeşitli dergilerde yayınlanmıştır. Yazar bir çok kıymetli eseri Çince ve Rusça'dan Uygur Türkçesi'ne tercüme etti. Yazarın bazı eserleri İngilizce, Rusça, Çince, Türkiye Türkçesi ve diğer Türk lehçelerine aktarılmıştır.

Şairin şiirleri, çoğu Doğu Türkistan şairinin şiirlerinde olduğu gibi lirik-epik çizgidedir. Kullandığı dil, sade, canlı ve öz Uygur Türkçesidir.[52]

Güvencem

Vicdanım, irademe bana can verip,
Coşkunluk yeni güç kattı, bu tene.

Dedim ben; sevgili ve aziz canım,
Her zaman fedadır ana vatana.

Göğsüm dik Arçi dek Tanrı dağında
Gecesi uzağı görüyor gözüm.

Nerdeymiş baş eğiş azgın rüzgâra,
Dururum çınar gibi kuvvetli özüm.

Buz gibi eliyle soğuk kış yakamdan,
Sıksa da nefesim hiç bir boğulmaz.

Başıma gök gönderse birden şimşek,

Gönlümde zerrece endişe doğmaz.

Güvencim tam benim dağdan da güçlü,
Kahraman halkıma, güzel gayeme!

Bize denk gelecek yabani bir güç,
Ezelden türemiş değil âleme!…
Ekim 1981, Urumçi

Uygur Türkçesi

Uygur Türkçesi, Türk Dilinin güney doğu, doğu grubunda Özbek Türkçesi ile birlikte yer alan bir Türk lehçesidir. Uygurlar, 1930'lu yıllardan sonra Urumçi ağzını merkez kabul eden Kaşgar, Turfan, Aksu, Kumul ve İli vilâyetlerinin ağızlarıyla birlikte Uygur Türklerinin tamamına yakınının dilini içine alan "merkez şive"yi edebî dil haline getirmişlerdir.

Çağdaş Uygur Türkçesinin üç ağzı vardır: 1. Merkezi Ağız: Urumçi, Gulca, Turfan, Kaşgar ve Aksu'da konuşulur. Bu ağızı kullananlar tüm Uygur Türklerinin %80'ini teşkil etmektedir. Edebi dil olarak bu ağız kullanılmaktadır. 2. Lopnur Ağzı: Doğu Türkistan'ın güney bölgesindeki tarım nehrinin orta ve aşağı kıyılarında yerleşen kendilerini "Kara Koşunluklar" diye adlandıran Uygurların ağzıdır. 3. Hoten Ağzı: Bu ağız, Uygur Özerk Bölgesinin güney batısındaki Hoten vilayetinin ağzıdır. Yaklaşık 2 milyon kişi tarafından kullanılır (Bu tasnifte fonetik ölçütler kıyas alınmıştır).[53]

Uygurlar, İslamiyet'ten önce kendilerine özgü Uygur harflerini; İslam'dan sonra 1970'lere gelinceye kadar

Arap harfleri kullanıldılar. 1965 yılında Çince'yi Latin harfleri ile yazmak için geliştirilen orfografik alfabe (Pin-Yin) Uygur ve Kazaklar için de uygulandıysa da 33 harfli Latin kökenli bu alfabe kabul görmedi. Bu tarihten 1974'e kadar Arap ve Latin alfabesi eş zamanlı olarak kullanılmış, 1974'ten sonra da Latin alfabesi yaygınlaşmıştır. Ancak 1980'de Çin'deki reformlar sonucu tekrar Arap alfabesine dönülmüştür.[54]

Uygur Türkçesinin söz dağarcığını 1944 yılında gazetelerde yaptığı bir tarama sonucu incelemiş olan E. Necip şu sayısal değerlere ulaşmıştır: %49 Türkçe, %33.5 Arapça, %7.5 Farsça, %5.5 Rusça ve diğer Avrupa dilleri, %2 Çince, %2.5 Türkçe eklerle türetilmiş yabancı kökenli kelimeler.[55]

Uygur Türkçesi diğer lehçeler içinde en eski ve devamlı bir yazı dili, "edebî dil", vücuda getirmiş olmakla beraber, tam olarak oturmuş ve yaygınlaşmış bir yazım kuralı bütünlüğüne sahip değillerdir. Bunun en önemli nedeni Uygur Türklerinin karşı karşıya kaldıkları alfabe değişiklikleridir.

Çağdaş Uygur Türkçesinde: 8'i ünlü (a, e, é, i, o, ö, u, ü) ve 24'ü ünsüz (b, c, ç, d, f, g, E, h, h^, j, k, ķ , l, m, n,], p, r, s, ş, t, v, y, z) olmak üzere 32 ses vardır.

Bu sahada ı sesi, yazı dilinde kullanılmaz ve alfabede ı ve i sesleri tekbir işaretle gösterilir. Bu durumun sonucu olarak ünlü uyumu da bozulabilmektedir.

“e” sesi Türkiye Türkçesi’ne göre daha açık ve geniş olarak söylenmektedir. “é” ile gösterilen “kapalı e” Türkiye Türkçesi’nde kullanılandan daha kapalı ve dardır. Genel olarak Türkçe’de, dokuzuncu bir ünlü olarak varlığı kabul edilen “kapalı e”, “e” sesinden “i”ye veya “i” sesinden “e”ye geçişin bir safhasıdır. Son hecede kullanılmayan bu ünlünün “a” ve “e”nin zayıflamasıyla da ortaya çıktığı düşünülmektedir.

Uygur Türkçesi’nde Türkiye Türkçesi yazı diline göre farklılık gösteren ünsüzleri, gırtlaktan hırıltılı olarak kullanılan h^, k̡ , E ve genizden çıkan “ng” karışımı] ünsüzleridir.

Uygur Türkçesi’nde, ekten dolayı kelime kökündeki ünlülerin incelme ve daralmasına bakarak gerileyici bir ünsüz benzeşmesinin kuvvetli olduğunu söyleyebiliriz. Bu sahanın ayırdedici özelliklerinden olarak ünlüsü a ve e olan tek heceli kelimeler i ile başlayan bir ek aldıklarında a ve e sesinin kapalı e’ye (é) dönüşmesidir: k̡ al-> k̡ él-iş; at > ét-i; men > mén-i]; beg > bég-im… gibi. Çok heceli kelimeler, ek aldıklarında kelimenin son hecesindeki a ve e’ler i’ye dönüşmektedir. Bu kural yabancı kelimelerin hepsi için geçerli değildir: çaçka > çaçki-ni]; ata > ati-si; hemme > hemmi-si; nime > nimi-ler; ege >egi-si… gibi.

Çağdaş Uygur Türkçesi’nde önemli bazı ünlü değişmeleri:

i < e: kiyim <E.U kedim (giyim, giysi); içkiri < E.U. içgerü (içerü); pidâ < A. Fedâ.

a < i: togra < E.U. toEri-toEru (doğru); cahan < A. Cihân (cihan, dünya); cahaz < A. Cihaz.

o < a: k̡ omuş < E.U. k̡ amış (kamış); oçuk̡ < E.U. açuk̡ (açık); tonu-< E.U. tanu-DLT. Tanu- (tanı-); k̡ oEun < E.U.-KBİ. k̡ aEun, DLT kagun (kavun); nomus < A.nâmûs (nâmus).

ö < e: öy < EU. eb, ev, DLT ew (ev); tömür < EU.temir, DLT temür (demir); ötük < EU. etük (çizme); örük < EU. erük (erik).

Ünsüz değişmeleri ise:

ç-< s-: çaç < EU. saç (saç); çaşkan < EU. sıçk̡ an, DLT sıçEan (sıçan, fare); çaçra-< EU. sıçra- (sıçra-).

p < f/-p-<-f-: pacie < A. fâcia (facia); pek̡ et < A.fak̡ at; pelek < A.felek (felek); payda < F. fâide (fayda); munapik̡ < A. münâfık̡ (münafık); musapir < A. misâfir (misâfir, konuk).

ç-< t-: çüş-< EU. tüş- (düş-, in-); çiş < EU. tiş (diş); çüşün-< EU. tüşün- (düşün-); çüş < EU. tüş (düş, rüya).

-v-<-b-: Çivik̡ < EU. çubuk̡ (çubuk); tevri-< tebri- (sarsıl-, sarsıl-); elvette < A. elbette (elbette); étivar < A. i’tibar (itibar); h^ever < h^aber… gibi.

Eski Türkçede kelime başındaki “b” ve “k” sesi Uygur Türkçesinde asli şeklini genellikle korumuştur: Ber-< EU. ber- (ver-); bar-< EU. bar- (var-); bar < EU. bar (var); kel-< EU. kel- (gel-); kül-< EU. kül- (gül-); kün-< EU. kün- (gün-); köz < EU. köz (göz); küç < EU. küç (güç);

Şekil Bilgisi

Uygur Türkçesi'nin yapım ekleri şunlardır:

A. İsimden İsim Yapım Ekleri

-lİK̡ (-lik, -lik̡, -luk̡, -lük): 1. su-luk̡ (sulu), tömürçi-lik (demircilik), at-lik̡ (atlı), Hoten-lik (Hotenli); 2. altun-luk̡ (altın çıkarılan yer), éster-lik (astarlık bez), koEun-luk (kavun tarlası).

-siz: Su-siz (susuz), k̡ural-siz (silahsız), yüz-siz (yüzsüz)

-K̡i (-k̡i, -Ei, -gi -ki): burun-k̡i (önceki), biz-ni]-ki (bizimki), yaz-Ei (yazki, yaza ait) yerdi-ki (yerdeki), mektepti-ki (okuldaki).

-çi: Boyak-çi (boyacı), k̡avap-çi (kebapçı), yaEaş-çi (marangoz), iş-çi (işçi).

-çil: Rast-çil (gerçekçi), iz-çil (devamlı, istikrarlı), ep-çil (kolaylaştırıcı, çabuklaştırıcı).

-çAK̡ (-çak̡,-çek)/-çUK̡ (-çuk̡, -çük?): K̡ozi-çak (kuzucuk), oyun-çak̡ (neşelilik, neşe), köl-çek (göl-cük)/k̡ap-çuk̡ (küçük torba), bali-çuk̡.

-çe: Depter-çe (defterçik), sizik-çe (küçük çizgi), UyEur-çe (Uygurca), Erep-çe (Arapça), beş-çe (beş kadar), otuz-çe (otuz kadar).

-çan: İş-çan (çalışkan), söz-çan (konuşkan), uyk̡i-çan (uykucu), nomus-çan (namuslu).

-daş: K̡érin-daş (kardeş), pikir-daş (fikirdaş), meni-daş (eş anlamlı).

-rAK̡ (-rak̡,-rek): Köp-rek (daha çok), ak̡-rak̡ (daha beyaz).

- (i) nci: Bir-i-nci (birinci), ikki-nci (ikinci) üç-i-nci (üçüncü), toksan-i-nci (doksanıncı), yüz-i-nci (yüzüncü).

-Key (-key,-gey): teris-key > tes-key (kuzey), kün-gey (güney).

-K̡inA (-k̡ina, k̡ına)/-KinA (-kine,-gine): Az-Eina (azıcık), taşlik̡-kina (küçük taşlık), kiçik-kine (küçücük), epçil-gine (işbilircilik, işbitiriverici).

-siman (-simal): Böri-simal (kurda benzer), şaptuli-simal (şeftali gibi).

-lAK̡ (-lak̡,-lek): Yay-lak̡ (yayla), su-lak̡ (sulak, sulu arazi), küz-lek.

-lAp (-lap,-lep): On-lap (onlarca), yüz-lep (yüzlerce), mi]-lap (binlerce).

-K̡içe (-k̡içe,-giçe): asman-k̡içe (göğe kadar), minut-k̡içe (dakikaya kadar*).

-liEan: Million-liEan (milyonlarca),

-Kar (-ger,-kar): Hili-ger (hilekâr, hileci), éhtiyat-kar-lik (ihtiyatçılık).

-Keş (-keş,-geş) capa-keş (cefâkeş, çile çekici),

B. Fiilden İsim Yapım Ekleri

-mAK̡ (-mak̡,-mek): K̡oy-mak̡, il-mek, çik̡iş-mak̡ (direnmek?).

-mA: (-ma,-me): körsit-mi-si (göstermesi), yaEli-ma (yağlama), oy-ma, eg-me.

- (İ) ş: ék-i-ş (ekiş, ekme), ķil-i-ş (yapış, yapma, kılış), çüşün-ü-ş (düşünüş, düşünme).

- (İ) m: ék-i-m (ekim, ekme), kéy-i-m (giyim, giysi), öl-ü-m (ölüm).

- (İ)Ķ (- (İ)ķ,- (İ) k): öl-ü-k (ölü), jirt-i-k (yırtık), yép-i-k (yapılmış).

-z: Kö-z (göz), sö-z (söz), aEi-z (ağız).

-ak: Piç-aķ (biç-ek > bıçak), yat-aķ, ķorķ-aķ.

-G̣U (-Eu,-gü)/-kü: tuy-Eu (duygu), isit-ķu.

-ĶAĶ (-ķaķ,-kek),-G̣AĶ (-Eaķ,-gek): Pat-ķaķ (batak), bez-gek (sıtma).

-Ķİn (-kin,-ķin,-ķun,-kün)/-G̣in (-gin,-Ein,-Eun, gün): Çüş-kün-lük (düşkünlük), ķaç-ķun (kaçkın), ķiz-Ein (kızgın).

- (İ) ndi: Süpür-ü-ndi (süprüntü), küy-ü-ndi (kül?).

-ĶAn (-ķan,-ken)/-G̣An (-Ean,-gen): élin-Ean (alıngan), uruş-Ean (dövüşken), körüş-ken (görüşen)

Uygur Türkçesinin İyelik Ekleri

Uygur Türkçesinde çokluk eki-ler,-lar'dır. (öy-ler, capa-lar (cefalar). Çokluk eki ünlü ile başlayan bir ek aldığında-lir şeklini almaktadır. (eza-lir-im, kün-lir-i, çaç-lir-imni)

İsimlerde bildirmenin olumsuz "emes" (değil) kullanılarak yapılır. Gözel emes men (güzel değilim)

Sıfatlarda derecelendirme -rek, -rak, -mtul ekleri veya "en, bek, teh^i nahayiti, hecep vb." zarflarının yardımıyla yapılır. (Az-rak sevir, köp-rek hosul, ķara-mtul yéşil, hecep tatlik vb.).

Uygur Türkçesinde işaret sıfatı olarak bu, şu, u ve bunlardan meydana gelmiş "avu" (işte o, o < ene/ana bu), "aşu" (işte şu, şu < ene/ana şu), "eşu" (işte şu, şu < ene/ana şu), "mavu" (işte bu, bu < mana bu), "muşu" (işte şu, şu < mana şu), "şubu" (işte bu, şu), "uşbu" (<uş-bu, işte bu, bu) biçimleri kullanılmaktadır.

Çağdaş Uygur Türkçesinde şahıs zamirleri, men, sen, siz, u, biz, siler, ular'dır. dönüşlülük zamiri "öz" kelimesidir. (öz-em (kendim), öz-e] (kendin), öz-i]iz (kendin, kendiniz), öz-i (kendi, kendisi), öz-imiz (kendimiz), öz-i]ler (kendiniz), öz-liri (kendileri).

Çağdaş Uygur Türkçesinde fiil çekimlerinde kullanılan şahıs eklerini Tablo 3'de girebiliriz.

Çağdaş Uygur Türkçeside fiillerin birleşik çekimi, hikaye, rivayet ve şart çekimleri adı altında görülmektedir. Hikaye çekimi-i fiilinin görülen geçmiş zamanı ile yapılır. Şart kipinin ve gereklilik kiplerinin hikayesi dışında şahıs ekleri i-yardımcı fiiline (i-yardımcı fiiline eklenen zaman ekine) getirilir. Kél-i-vatatti (geliyordu), kör-mes i-di-]ler (görmezdiniz), éyt-attim (söyleyecektim), iç-iş kérek idi (içmeliydi)

Modern Uygur Türkçesinin rivayet çekimi, basit çekimden sonra i-yardımcı fiiline anlatılan geçmiş zaman ekinin getirilmesi ile oluşturulur. Rivayet birleşik çekiminde şahıs ekleri-gereklilik ve şart kiplerinin rivayeti hariç-imek yardımcı fiiline getirilir. bol-Ean i-ken (ol-

muşmuş), ķil-idi-ken-siz (yapacakmışsın), çiķ-ivatidiken-men (çıkıyormuşum), çiķ-ar i-ken-men (çıkarmışım), kel-se-m i-ken (gelseymişim), ķil-iş-im kérek i-ken (yapmalıymışım).

Şart çekimi, bol-yardımcı fiiline getirilen-sa ekinin birleşmesi ile yapılır. Şahıs ekleri şart kipinin çekiminde olduğu gibidir. ķil-Ean bolsa-m (yapmışsam), ķil -idiEan bolsam (yapacaksam), ķil-ar bolsa-m (yaparsam), çiķ-i-vat-sa-m (çıkıyorsam) … gibi.

Uygur Türkçesinde iki fiilin kaynaşarak yeni bir fiil getirmesi sahanın ilginç bir özelliğidir. Bu tür fiillere, “Kaynaşmış Birleşik Fiiller” denmektedir. Bu hadise, bazı ses değişme ve benzeşmelerinin yanı sıra, -l-düşmesi sonucu meydana gelen ses değişmeleri ile oluşmaktadır.

vat-/-vat-: “asıl fiil+-p (zarf fiil) +yat- (yardımcı fiil)” şeklinde kaynaşma sonucu ortaya çıkan “-vat/-ivat-” eki esas itibariyle süreklilik ifadesi taşımaktadır. ķélivat < ķél-ip yat-.

val-/-ival-: “asıl fiil+-p (zarf fiil) al- (yardımcı fiil)” şeklinde kaynaşma sonucu oluşmuştur. turuval < tur-up al-

eçiķ-: < él-ip çiķ- (alıp çık-, getirmek)

ekir-: < él-ip kir- (alıp gir-, getir-, dahil et-)

ekel-: < él-ip kel- (alıp gel-, getir-)

apar-: < él-ip bar- (götür-)

Modern Uygur Türkçesinde yeterlilik (iktidari) fiil al-yardımcı fiiliyle oluşturulan birleşik fiillerle yapılmaktadır. Hareketin yapılabilirliğini ifade etmek için “asıl fiil+-a/-e zarf fiil eki+ al-yardımcı fiil”birleşik fiili kullanılmaktadır. Yeterlilik fiilinin olumsuzu ise, al-yardımcı fiiline -ma/-me olumsuzluk ekinin getirilmesi ile teşkil edilir. Fakat Uygur Türkçesinde -a/-e zarf fiili ile al-yardımcı fiilinin kaynaşması sonucu yeterlilik şekli, al-, el-ala-,-ele-, (Ünlü ile biten fiillere eklendiğinde de kalıplaşarak-l-şeklini alır. “uh^lalmidim <uh^la-y-a al-mi-di-m” vb.) olarak ekleşmiştir. (körelmidim < kör-el-mi-di-m < kör-e al-mi-di-m “göremedim”).

Uygur Türkçesinde kullanılan edatlar şunlardır: Bilen (ile), üçün, béri, kéyin (sonra), toErisida (hakkında), toEruluķ (hakkında, üzerinde), ķarşi, boyiçe (boyunca), burun (evvel, önce, geçen), aval (evvel, önce), dek (gibi), bille (birlikte, beraber), oh^şaş (aynı, benzer, farksız); emma (ama), peķet (fakat), eger, çünki, biraķ (fakat, ama), yaķi (veya), emes (değil), belki, belkim, herhalda, lékin, bolsa (ise) … gibi.

1 Bkz. Sultan Mahmut Kaşgarlı, (1998a) **Çağdaş Uygur Türklerinin Edebiyatı,** Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, s. 1.

2 Özkan İzgi, (1987): "Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi", **TKAE**, Ankara: s. 11.

3 Mehmet Saray, (1998) "Doğu Türkistan Türklerinin Kısa Tarihi" **Doğu Türkistan Vakfı Yayınları**, C. I, İstanbul; Abdülhekim İltebir, (1998) "Günümüz Uygur Türk Tarihi Romanlarında Azatlık Teması" **Doğu Türkistan'ın Sesi Dergisi**, Sayı: 30, s. 56-57; İbrahim Kafesoğlu, (1992); "Uygurlar" Türk Dünyası El Kitabı, TKAE Yay. Ankara: s. 145-150.

4 Nadir Devlet, (1993): Çağdaş Türkîler, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, Ek Cilt, Çağ Yayınları, İstanbul: s. 422.

5 M. Rıza Bekin, (1998): "Doğu Türkistan Gerçeği" **Doğu Türkistan'ın Sesi,** Sayı: 55, İstanbul s. 3.

6 Mahmut Kaşgarlı, (1998a): s. 16.

7 İsmail Cengiz, (1998a): "Doğu Türkistan'ın Yeraltı ve Tabii Zenginlikleri ve Stratejik Konumu", **Doğu Türkistan'ın Sesi**, Sayı: 55, İstanbul: s. 8.

8 Kemal Ocak (1999): "Dünyadaki Türk Cumhuriyetleri Türk Halkları", Düzgün Yayınları, Ankara: s. 81.

9 Şuayip Karakaş, (1996): "20. Yüzyıl Türk Dünyası Edebiyatı Üzerine Bir Deneme", **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi,** S. 2, s. 287.

10 Hülya Kasapoğlu-Çengel, (1998): "Abdürrahim Ötkür'ün Şiirlerinde Hürriyet ve Mücadele", **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, S. 5, s. 87.

11 Karakaş, 1996: 287.

12 Halil Açıkgöz, (1991) "Türk Dünyası Edebiyatı", **Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı**, İstanbul, s. 98.

13 Nadir Devlet, (1993): 423.

14 İsmail Cengiz, (1998b) "1982 Anayasası'na Göre Doğu Türkistan'ın Hukukî Durumu" **Doğu Türkistan Dayanışma Derneği Yayınları**, İstanbul: s. 8.

15 Sultan Mahmut Kaşgarlı, (1996): "Uygur Türklerinin Türk Kültür Tarihindeki Yeri ve Rolü" **Türk Kültürü,** Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Sayı. 404 yıl: XXXIV, Ankara: s. 713.

16 Nadir Devlet, (1993): 424.

17 Kurtuluş Öztopçu, (1992): **Uygur Atasözleri ve Deyimleri,** Doğu Türkistan Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 17.

18 Fuat Bozkurt, (1999): **Türklerin Dili,** Kültür Bakanlığı Yayınları Ankara, s. 498.

19 Halil Açıkgöz, (1991): s. 98.

20 Erkin Emet, (1996): "Yeni Uygur Edebiyatı" Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Dergisi, S. 6, s. 59.

21 Komisyon, (1998): **Türk Dünyası Edebiyatları,** MEB Yay. İstanbul: s. 559.

22 Abdülhekim İltebir, (1998) "Günümüz Uygur Türk Tarihi Romanlarında Azatlık Teması" **Doğu Türkistan'ın Sesi Dergisi,** İstanbul S. 56-57: s. 30-36; Mahmut Kaşgarlı, (1998): **Çağdaş Uygur Türklerinin Edebiyatı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, s.

23 Gülzade Tanrıdağlı (1998): "Uygur Edebiyatında Roman" **Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi,** S. 5: s. 114.

24 Tanrıdağlı, (1998): 114.

25 Mahmut Kaşgarlı, (1998b) "Çağdaş Uygur Edebiyatı Şairi Mehmet Ali Tevfik'in Şiirlerine Çağdaş Türkiye Edebiyatı'nın Etkileri" **Türk Kültürü Dergisi,** S. 425, s. 560-569.

26 Bkz. (Komisyon), 1998; Kaşgarlı, 1998a; Emet, 1998.

27 Hülya Kasapoğlu, (1998): s. 90-91.

28 Öztopçu, (1992): s. 20.

29 Sultan Mahmut Kaşgarlı, (1998): s. 105.

30 Erkin Emet, (1998): **Çağdaş Uygur Şiiri Antolojisi,** Kültür Bakanlığı Yayınları**/**2136, Ankara: s. 20.

31 Kaşgarlı (1998): 110.

32 Komisyon, (1998): s. 599**.**

33 Kaşgarlı (1998): 112.

34 **Hater**: Kötü, perişan.

35 **İlaç**: Çare, derman.

36 **Çatak olmak**: Ters gitmek.

37 **Tukkun:** Ciğer Pare, Akraba.

38 Sultan Mahmut Kaşgarlı, (1998): s. 140.

39 Erkin Emet, (1998): s. 96.

40 Kaşgarlı, (1998): s. 140.

41 Emet, (1998): s. 97.

42 Kaşgarlı, (1998): s. 142.

43 Sultan Mahmut Kaşgarlı, (1998) s. 198.

44 Erkin Emet, (1998):.

45 Emet, Erkin: (1996) s. 60.

46 Sultan Mahmut Kaşgarlı, (1998): s. 244.

47 Hülya Kasapoğlu-Çengel: (1998): “Abdürrahim Ötkür’ün Şiirlerinde Hürriyet ve Mücadele” **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi,** S. 5 Ankara: s. 89.

48 Hülya Kasapoğlu-Çengel: (1998): 97.

49 Erkin Emet (1998): s. 72.

50 Sultan Mahmut Kaşgarlı, (1998): s. 218.

51 **Uygurlar, Honlarning Tarihi** (Hunların Tarihi), **Kedimki Uygur Edebiyatı** (Eski Uygur Edebiyatı) adlı eserleri yazarın Çin yönetimince uzun süre kovuşturulmasına yol açmış bu eserlerden dolayı vatan hainliği suçlamaları ile karşı karşıya kalmıştır. Çin yönetimi bu üç kitaba “Zehirli Kitap” diyerek bu eserlerin okunmasını yasaklamıştır. Prof. Dr. Sultan Mahmut Kaşgarlı, yazarın “Uygurlar” adlı eserinin bu alanda yazılmış kitaplardan Muhemmed Emin Bögra’nın yazdığı “Şarkî Türkistan Tarihi” adlı eserinden sonra en önemli eser olduğunu söylemektedir. (Sultan Mahmut Kaşgarlı, (1998): 220.).

52 Erkin Emet, (1998): s. 78.

53 Sultan Mahmut Kaşgarlı, (1992), **Modern Uygur Türkçesi Grameri,** Orkun Yayınevi, İstanbul, s. 26.

54 Nadir Devlet: (1993): s 425.

55 Kurtuluş Öztopçu, (1992): s. 33.

Abdülhekim İltebir, (1998) “Günümüz Uygur Türk Tarihi Romanlarında Azatlık Teması” **Doğu Türkistan’ın Sesi Dergisi,** İstanbul S. 56-57.

Erkin Emet, (1996): “Yeni Uygur Edebiyatı”, **Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Dergisi**, S. 6.

Erkin Emet, (1998): **Çağdaş Uygur Şiiri Antolojisi,** Kültür Bakanlığı Yayınları**/**2136, Ankara.

Fuat Bozkurt, (1999): **Türklerin Dili,** Kültür Bakanlığı Yayınları Ankara.

Gülzade Tanrıdağlı (1998): “Uygur Edebiyatında Roman” **Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi**.

Halil Açıkgöz, (1991) “Türk Dünyası Edebiyatı”, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

Halil Açıkgöz, (1991): **Türk Dünyası Edebiyatı,** Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Hülya Kasapoğlu-Çengel, (1998): “Abdürrahim Ötkür’ün Şiirlerinde Hürriyet ve Mücadele”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, S. 5.

İbrahim Kafesoğlu, (1992); “Uygurlar”, **Türk Dünyası El Kitabı**, TKAE Yay. Ankara:.

İsmail Cengiz, (1998a): “Doğu Türkistan’ın Yeraltı ve Tabii Zenginlikleri ve Stratejik Konumu”, **Doğu Türkistan’ın Sesi**, Sayı: 55.

İsmail Cengiz, (1998b) “**1982 Anayasası’na Göre Doğu Türkistan’ın Hukukî Durumu”** Doğu Türkistan Dayanışma Derneği Yayınları, İstanbul.

Kemal Ocak (1999): “Dünyadaki Türk Cumhuriyetleri Türk Halkları”, Düzgün Yayınları, Ankara.

Komisyon, (1998): **Türk Dünyası Edebiyatları,** MEB Yay. İstanbul.

Kurtuluş Öztopçu, (1992): **Uygur Atasözleri ve Deyimleri,** Doğu Türkistan Vakfı Yayınları, İstanbul.

Levent Doğan: (2000): Zunun Kadiri Gunçem (Metin-İnceleme-Dizin) Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi).

M. Rıza Bekin, (1998): ‘Doğu Türkistan Gerçeği’ **Doğu Türkistan’ın Sesi**, Sayı: 55, İstanbul.

Mehmet Saray, (1998) “Doğu Türkistan Türklerinin Kısa Tarihi” Doğu Türkistan Vakfı Yayınları, C. I, İstanbul.

Muharrem Ergin: (1993): **Türk Dil Bilgisi,** Bayrak Yayınları, 21. Baskı, İstanbul**.**

Nadir Devlet, (1993): **Çağdaş Türkîler,** Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Ek Cilt, Çağ Yayınları, İstanbul.

Özkan İzgi, (1987): “Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi”, **TKAE**, Ankara:.

Rıdvan Öztürk, (1994): **Yeni Uygur Türkçesi Grameri,** TDK Yayınları-593 Ankara**.**

Sultan Mahmut Kaşgarlı, (1992), **Modern Uygur Türkçesi Grameri,** Orkun Yayınevi, İstanbul.

Sultan Mahmut Kaşgarlı, (1996): “Uygur Türklerinin Türk Kültür Tarihindeki Yeri ve Rolü”, **Türk Kültürü,** Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Sayı. 404 Ankara.

Sultan Mahmut Kaşgarlı, (1998) “Çağdaş Uygur Edebiyatı Şairi Mehmet Ali Tevfik’in Şiirlerine Çağdaş Türkiye Edebiyatı’nın Etkileri’ **Türk Kültürü Dergisi** S. 425.

Sultan Mahmut Kaşgarlı, (1998) **Çağdaş Uygur Türklerinin Edebiyatı,** Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Şuayip Karakaş, (1996): “20. Yüzyıl Türk Dünyası Edebiyatı Üzerine Bir Deneme”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi,** S. 2.

Uygur Türkleri Edebiyatı / Prof. Dr. S. Mahmut Kaşgarlı [p.303-315]

PROF. DR. S. MAHMUT KAŞGARLI

Trakya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Uygur Türk Edebiyatının Tarihî Gelişmesi

alen Çin Halk Cumhuriyeti idaresi altında bulunan ve ana vatanı Doğu Türkistan'da (Şinjang Uygur Muhtar Bölgesi) yaşamakta olan Uygur Türkleri eski Türk boylarından biri olup geçmişte kurduğu devletleriyle, geliştirdiği ekonomisi, kültür, edebiyat ve sanatlarıyla Türk tarihinde çok önemli yer tutmaktadırlar. Uygurların geliştirdiği dili ve edebiyatı bir çok Türk boylarının kendi lehçelerine dayalı edebi yazı dillerinin, edebiyatlarının şekillenmesi ve gelişmesinde önemli rol oynamışlardır.

Kültür ve edebiyatları çok zengin olan Uygurlar Türk dünyası kültürü, dili ve edebiyatının değişmesi ve gelişmesine büyük katkılarda bulunmuşlardır.

Prof. Dr. A. Caferoğlu, Uygurların Orta Asya (Türkistan)'da kültür yönünden oynadıkları rolü şöyle ifade etmektedir: "Beşinci yüzyıldan başlayarak, önceleri kendi boyları, daha sonra katma diğer Türk boy ve uyruklarıyla, siyasi bir birlik vücuda getiren Uygarların Orta Asya Türk dili ve kültürünün gelişmesinde ve yayılmasında çok mühim rolleri olmuştur. Din ve inançlarındaki tolerans, vârisi bulundukları daha önceki Türk dili ve kültürüne sıkı bağlılıkları, yerleşik cemiyet hayatı ile göçebe serbestliğini ayarlamaktaki kabiliyetleri Uygur Türkünü Türk dili ve kültürünün yeni baştan yapılması gereken yapısının ustası kılmakta gecikmemiştir. Kelimenin tam manasıyla devrinin komşu devletlerini imrendirecek kadar gelişmiş yapılı, hukukî bir devlet yaratmışlardır. Uluslararası münasebetler kurarak, yabancı ellerde yaşayan Türk kolonileri için koruyucu kanunlar vücuda getirmişlerdir. Devlet idaresi vazifelerinin yürütülmesine memur vekiller heyeti ve çeşitli mansıplar kadrosu ihdas etmişlerdir. Devlet nizam ve intizamını koruyan kanunlar tedvin etmişlerdir. Dış ülke ve memleketler nezdinde sefirler göndermişlerdir.

Uygur Devleti fikir hayatı bakımından da ileri bir seviyeye ulaşmıştı. Uygur kağanı sarayında yerli ve yabancı sanatkârlar, tarihçiler, ilim adamları himaye görüyor, ülkede kütüphaneler kuruluyordu. Uygurlar devrine göre ileri bir musiki ve edebiyat yaratmaya muvaffak olmuşlardır."[1]

Uygur Türkleri binlerce yıllık tarihlerinde, kendi emeklerinin, akıllarının, duygularının ve dünya görüşlerinin bir ifadesi olarak edebiyat ve sanat değeri yüksek eserler ortaya koymuşlardır.

Uygur edebiyatı, yazılı ve sözlü edebiyat olmak üzere iki kola ayrılır. Uygur sözlü edebiyatı, dinî inançları, dünya görüşleri ve estetik zevkleri aksettiren halk koşakları, destanları, rivayetleri, hikâyeleri, masal, latifeler (fıkralar), temsiller, atasözleri… gibi türlerden meydana gelmektedir. Bu eserler, Uygur Türklerinin tarihî terakkisini, sosyal ve iktisadî hayatını, örf ve âdetlerini, gaye ve arzularını aksettirir. Aynı zamanda bu eserler Uygur Türklerinin tarihî ve etnik durumlarının araştırılmasında, büyük ehemmiyeti hâiz materyal kıymetindedirler. Bu sözlü edebiyat, Uygur yazarları ve şairleri için de çok önemli bir kültür malzemesidir. Bu sözlü edebiyatın hikâyeleri,

destanları masalları yalnız Uygur Türkleri arasında değil, bütün Türk dünyasında bilinen “Garip-Senem”, “Tahir ile Zühre”, “Yusuf ile Züleyha”, “Seyyit Noçi”, “Abdurrahman Hocam” gibi ürünlerdir.

Halk hikâyelerinden “Ağaç At”, “Dut Gölgesinde”, “Uçan Halı”, “Temir Batur” en çok anlatılanlar arasındadır. Halk latifeleri (fıkraları) arasında Nasreddin Efendi (Hoca) en çok bilinenlerdir. Ayrıca Molla Zeyidi, Salih Çakan ve Hüsameddin’in latifeleri halk arasında yaygın olarak anlatılmaktadır.

Uygurların Köktürk ve Uygur devresinde edebi yazı dili

olarak şekillenmiş ve Karahanlılar hakimiyeti devresinde ise Hakaniye şivesine dayalı edebi yazı dili olarak tekamülleşmiş edebi yazı dili mevcut olup, bu yazı dil 15-19. asırlar arasında Orta Asya (Türkistan)’da müşterek Türkistan Türkçesi edebi dili olarak kullanılan Çağatay Türkçesinin temelini teşkil etmişlerdir. 20. yüzyılın başlarından itibaren Çağatay Türkçesi Çağdaş Uygur Türkçesi edebi yazı dili ve Çağdaş Özbek Türkçesi edebi yazı dili şeklinde ikiye ayrılarak gelişme göstermiştir. Uygur Türkleri tarihten günümüze kadar değişen ve gelişen edebi yazı diliyle pek çok nadir edebi eserler yaratmışlardır. Bu edebi eserleri İslamiyet’ten önceki ve İslamiyet’ten sonraki edebiyat olarak iki devreye ayırmak gerekmektedir.

İslamiyet’ten Önceki Edebiyat

Maniheizm, Budizm Devri Uygur Türkleri Edebiyatı

Uygurların İslamiyet’le müşerref olmadan önceki sözlü ve yazılı edebiyatları V-VI. yüzyıllarda kurulan Uygur Hanlığı, VI-VIII. yüzyıllar arasında saltanatını sürdüren Köktürk Kağanlığı devresinde, VIII. Yüzyılın ikinci yarısından IX. yüzyılın birinci yarısına kadar devam eden Uygur Federasyonu Devleti zamanında, IX. yüzyılın ikinci yarısından XIV. yüzyılın sonuna kadar devam eden Doğu Türkistan’daki İdikut Uygur Türk Devleti sınırları içerisinde meydana gelerek büyük gelişmeler göstermiştir.[2] V-VI. yüzyıllarda meydana gelen bir çok Türkçe edebî eserler büyük göçler sırasında kayıp olmuştur. Bu devreye ait şiirlerden biri Çin’in Suy sülalesi tarihi ile ilgili belgelerde muhafaza edilmiştir. Bu şiiri yazan Çin kaynaklı belgelere göre Uygur Türk şairi Hogursur Altun’dur. Hogursur Altun milattan sonra 487 yılında doğmuş olup 567 yılında hayata gözlerini yummuştur. Uygur Türkçesinden Çinceye yapılan tercümesi günümüze kadar ulaşabilen bu şiirin adı: “Teli Koşagı” yani “Turalar Şarkısı”dır.[3] Bu şiirin Türkiye Türkçesindeki tercümesi şöyledir:

“Turalar Şarkısı”

Çoğay dağlarının etegin boylap

Turalar deryası dalgalı akar.

Gökyüzü bitişik yaşıl yaylaya

O, geniş sahayı kucaklayıp yatar.

Ne kadar lekesiz, sonsuz gökyüzü,

Vadiler bucaksız görünmez ucu.

Rüzgârlar eserse otlar eğer baş,

Görünür at, sığır ve koyun, kuzu.

Şair Hugur Altun bu şiiriyle doğanın güzelliğini, bu güzel yaylanın atlarla, sığırlarla, koyun-kuzularla insanı büyülediğini ifade etmiştir. Bu şiir Türk milletinin yaşam biçimini güzel bir şekilde yansıtmıştır.

Eski Türk edebiyatının Orta Asya'daki önemli numuneleri Orhun Abideleridir. Bu Abideler içerisinde Uygurlara ait Abideler: Uygur Bengütaşları yani Uygur Bengütaş edebiyatları mühim yer tutmaktadır.

Bilindiği gibi 740 ile 745 yılları arası Göktürk Kağanlığı'nın en kritik yılları olmuş ve 744 yılının sonunda son Göktürk kağanı Uygur-Basmıl-Karluk Federasyonu tarafından mağlup edilmiş ve böylece Türk kağanlığı ("A-çı-na" Bozkurt Oğulları) hanedanından bir Uygur sülalesi olan "yağlakar" hanedanına geçmiştir.

745 ile 780 yılları arasında ötüken havalisinde hüküm süren Yağlakar hanedanının uç kağanının birincisi 745 ile 747 yılları arasında saltanat süren Kutluğ Bilge Köl Kağan'dır. Kutluğ Bilge Köl Kağan'ın 744 yılındaki ölümü üzerine ikinci Uygur kağanı olarak yerine oğlu Bayançor (Çin kaynaklarında Moyunçor) Kağan olmuş ve 759 yılına kadar da saltanat sürmüştür. Bayançor'un kağanlık unvanı Tengride bolmış il itmiş Bilge Kağan şeklinde idi.

Tarihi kaynaklarda tespit edilen Tengride bolmış il itmiş Bilge Kağan adına dikilen üç abide bulunmaktadır. Bu abideler sırasıyla şunlardır:

1. 750 (bars) yılının yaz ayında Tes nehri başında dikilen Tes abidesi.

2. 753 (yılan) yılının yaz ayında Terh nehrinin kenarına dikilen Terh veya Teryat abidesi.

3. 759-760 (domuz-küskü) yılında dikilen Şine-usu abidesidir.

Bu abidelerin hepsi güzel bir edebi üslupla yazılmış edebi eser örnekleridir. Bu örnekler hem edebiyat hem de tarih bakımından büyük önem taşımaktadır.

1. Bu abideler içerisinde Terh veya Taryat kitabesi çok önemli bir kitabe olup Eski Uygur Kağanlığı'nın kağan tarafından nasıl idare edildiği anlatılırken ülke sınırları da verilmektedir.

2. Terh veya Taryat kitabesinin ikinci bir özelliği de Türk ordu teşkilatına ışık tutmasıdır. Bilindiği gibi Türk ordu teşkilatında asırlardan beri 10'lu sistem kullanılmaktadır. On kişilik bir asker topluluğunun başkanına onbaşı, on tane onlu grup ihtiva eden yüz kişilik bir asker topluluğunun başkanına yüzbaşı, on tane yüzlük grup ihtiva eden bin kişilik bir askeri topluluğun başkanına Tümen başı denilirdi. Türk ordu sisteminde tarihten beri devam edegelen bu yapılanmanın sırrı Terh abidesindeki kitabe ile çözülmüştür.

3. Terh kitabesinde yine Türk milletinin kadına ne kadar önem verdiği anlaşılmaktadır. Abidenin güney tarafı 6 satırında Bayançor'un karısının da İl Bilge Katun atandığını görüyoruz. Hunlardan beri devam eden bir devlet geleneği olarak kağan ile katun her zaman birlikte tahta geçmiştir. Abidenin işaret edildiği 6. satırda "atadı Tengride bolmış il etmiş kağan atadı. İl Bilge Katun

atadı. Kağan atanıp ötüken ortusunda songüz başkan ıduk baş kidinin örgin bunta etitdim.” Bu satırların bugünkü Türkiye Türkçesine aktarılması:

“atadı Tenride bolmış il etmiş Bilge Kağan (olarak) atadı. İl Bilge Katın (olarak) atadı. Kağan tayın edilip, katun tayın edilip, ötüken ortasında süngüz-Başkan’ın kutlu zirvesinin batısında otağı burda kurdum.”

4. Terh abidesinde yine hükümet sistemi ile ilgili çok önemli bilgilere rastlanmaktadır. Bengütaş abidesinin batı tarafı 6. satırında geçen: “uluğ buyruk tokuz bolmış” cümlesinden Eski Türk hükümetlerinde asli dokuz bakanlığın olduğunu öğrenmekteyiz. Hükümette yakın çağlara kadar kaç bakanın olduğu meçhuldü. Bunu ancak Çin kaynaklarının yardımıyla öğrenebiliyorduk. Fakat Terh abidesinin bulunmasıyla hükümette dokuz bakanın olduğunu öğrenmiş oluyoruz. Çin kaynaklarından yine bu sistemin Türklerden Tibetlilere geçtiğini görüyoruz.

Uygur devresine ait Göktürk harfli kitabelerden birisi de üç dilli (Türkçe, Soğdçe ve Çince) Karabalasagun yani Karaşehir abidesidir. Karabalasagun kitabesi 821 yılından hemen sonra dikilmiştir.

Mani muhitinde meydana getirilen mensur eserler sayıca ve hacim bakımından çok değildir. Bunların çoğu dini metinler ve dualardır. Uygurların üçüncü kağanı Bögü Kağan’ın 762 yılında Mani dinine girişini anlatan Uygur harfleri ile yazılmış Eski Türkçe bir metin mevcut olup Maniheizm devresi Uygur nesri eserlerinin en önemli örneklerinden biridir. Baştan ve sondan eksik olan bu metinde Bögü Kağan’ın Çin’in isteği üzerine Erluşen ayaklanmasını bertaraf etmek için yüz binlerce süvari birlikleriyle Çin topraklarına girmesi ve bu sırada mani rahipleriyle karşılaşması ve onlarla konuşması, dinin icaplarına aykırı hareketlerinden dolayı duyulan pişmanlık ve kendi halkının sâdık bir immet olması için Bögü Kağan’ın yaptığı teşebbüsler anlatılmaktadır.

Tahminen 930 yılında ve Köktürk harfleriyle kaleme alınmış olan “İrk Bitig” (Fal Kitabı) mani muhitinde yazılmış önemli bir eserdir. “İrk Bitig”in son derece ilgi çekici bir yapısı, dili ve üslubu vardır.

Uygur edebî eserlerinin en eskileri ise maniheist kültür çevresinde ortaya konulmuş olanlardır. Çünkü, bilindiği gibi Uygurlar Maniheizmi Doğu Türkistan’daki kardeşlerinin yanına gelip yerleşmeden çok daha önce Moğolistan’da iken kabul etmiş bulunuyorlardı. Moğolistan’daki Uygur Devleti’nin (744-840) üçüncü hükümdarı Bögü Kağan, Mani dinini 762 yılında kabul etmiş ve Maniheizm Uygurlar arasında kısa zamanda yayılmıştı. Bu sebeple, Doğu Türkistan’da bulunmuş olan Maniheist Uygurlardan kalma el yazmalarının bir kısmı Moğlistan’da yazılmış ve daha sonra göçle birlikte Doğu Türkistan’a getirilmiş eserlerdir.[4]

Şimdiye kadar bulunan Maniheist Uygur devrine ait şiirler sekiz tane olup bunların üçü ilâhî, ikisi övgü, biri ölüm, biri cehennem tasviri ve biri de aşk veya sevgi şiiridir. Bu devirdeki Uygur şairlerinden bizce bilineni Aprın Çor Tigin’dir. Onun da biri övgü, biri de aşk üzerine olan iki şiiri bilinmektedir. Aprın Çor Tigin’in aşk konusundaki şiiri Türk lirik şiirinin ilk ve en eski örneği sayılmaktadır.[5]

Doğu Türkistan’da Budist Uygur kültürü çevresinde meydana getirilmiş eserlerin sayısı (şimdiye kadar elde edilen metinlere göre) Maniheist edebî eserlerin sayısına nisbetle çok daha fazladır. Reşid Rahmeti Arat’ın derlediği 25 manzum eserdeki toplam mısra 1400’ü bulmaktadır. Bunlara R. Rahmeti

Arat'tan sonra muhtelif araştırmacılar tarafından yayınlanan 60 parça da eklenirse, bu devirdeki Uygur sözlü ve yazılı edebiyatına ait eserlerin büyük bir sayıya ulaştığı anlaşılır. Bildiğimiz Budist Uygur şairleri ise şunlardır: Ki-ki Şişi, Pıratya-şiri (Sans, Prajnasrı), Çinaşiri (Sans, Jinağri), Çisuin Tutung, Sıngko Selitutung, An-tsang H (a) nlin Keyşi, Çuçu Şingsun, Şila.[6]

Budist Uygur kültür çevresinde İdi Kut-Kuçu Uygur Devleti zamanında yazılmış veya tercüme edilmiş mühim edebî mensur eserler şunlardır:

Çeştane İlig Beg

Bu eser eski Uygur yazısı ile yazılmış İdikut Uygur Devleti devri edebiyatındaki ünlü eserlerden biridir. Eserde Çeştani İlig Beg'in ülkesinde yaşayan insanlara hastalık ve belalar getiren şeytanlarla yaptığı mücadelesi anlatılmaktadır. Eseri Şilazın adlı bir mütercim Toharcadan Uygur Türkçesine çevirmiştir. Kıssa karakterindeki bu eser, Uygur Türklerinin baturluk ve kahramanlığını metheden bedîî yâdigarlarındandır. Bu kıssanın İdikut Kuçu Uygur Devleti zamanında kaleme alınmış eski bir nüshası Almanya arkeoloji grubu tarafından 1913-1914 yıllarında Turfan'da bulunmuştur. Eser halen Berlin Müzesi'nde muhafaza edilmektedir.

Altın Yaruk

"Altın Yaruk" kısaltılmış bir isim olup eserin eski Uygur Türkçesindeki adı "Altun Önglug Yaruk Yaltırıklığ Kutta Kötürülmiş Nom İligi Atlık Nom Bitig" (Altın Renkli Işıklı-Pırıltılı, Hepsinden Büyük Nom Padişahı Adındaki Nom Kitap)'tır. Altun Yaruk Desta-

nı tercüman ve şair Şıngko Seli Tutung tarafından Çinceden Uygur Türkçesine çevrilmiştir. Eserde Buda dinî akidelerini beyan eden hikâyeler, rivayetler yer almaktadır. Altun Yaruk, eski Uygur şiirine mensup olup Sıngko Seli Tutung, Çince metindeki Mahasatvi Tegin'in babasının ve annesinin okuduğu her bir mısra yedi hatlı (yedi kelimeli) bir dostluk ve mersiye şiirini aynen tercüme etmeyip Uygur şiirindeki koşuk şeklinde Uygur Türkçesine aktarmıştır. Bu eserdeki hikâyeler çok canlı ve akıcı bir üsluba sahiptir.

Maytırsımt

Budizm devresine ait Toharcadan Uygur Türkçesine çevrilen bir başka eser Maytrisimit'tir. Yani "Geleceğin Burkanı olan Maitreya ile Buluşma" adını taşıyan eserdir. Maytırsımt Eski Uygurca nüshası 1959 yılının 4. ayında Kumul'daki Uygurların Tömürti bölgesinde bulunmuştur. Bu eser halen Uygur Özerk Bölgesi Müzesi'ndedir. Eser 292 varak, 548 sayfa olup, her bir varağın büyüklüğü 47.5x21.7 cm.'dir. Her bir sahifede 30-31 satır yazı yazılmıştır. Eserin Kumul nüshası, Alman arkeoloji grubunun 20. yüzyılın başlarında Turfan, Mortuk ve Sınggim'de bulduğu nüshalardan daha mükemmeldir. Fakat yine de eski Uygur yazısıyla yazılmış olan Karaşehir nüshası kadar mükemmel değildir. Eski Karaşehir nüshasında 27 perde olmasına karşılık Kumul nüshasında 26-27. perdeler eksiktir.

Bu eser üzerinde araştırma yapan bilginler Maytrisimit'in bir tiyatro eserine benzediğini ve muhtemelen sahnelendiğini belirtmektedirler.

İki Tegin'in Hikâyesi

İki Tegin'in Hikâyesi'nin Uygur yazısıyla yazılmış mükemmel bir nüshasını Pipillot, 1907-1909 yıllarında Dun-huan evlerinde bulmuştur. Şimdi bu eser Fransa'nın Fars millî kitaplığında muhafaza edilmektedir. Bu hikâyenin hangi dilden ve kimin tarafından tercüme edildiği belli değildir. Eserde Baraans şehir devletinin hakanı Mahak'ın büyük oğlu Argu Oğlı Teğin, küçük oğlu Ayığ Oğlı Teğin arasındaki münasebetler anlatılmaktadır. Argu Oğlı Tegin, temiz gönüllü, akıllı, kahraman bir şahsiyettir; Ayıg Oğlı Tegin ise şahsiyetsiz, suikastçı, kötü bir insandır.

Bütün bu eserler daha önce de zikrettiğimiz gibi İdikut Uygur Devleti'nin kültür merkezi olan şehirlerde (Turfan gibi) yapılan kazılarda elde edilen ve esas itibariyle İdikut Uygur sülalesinin hüküm sürdüğü devirde kaleme alınan eserlerdir.

Eski Uygur yazısıyla yazılan eserlerin sayısı 800 parçayı aşmaktadır. Yakın zamanlarda Almanya'daki 700 parça eserin kataloğu neşredilmiştir. Bunların içinde en mühimleri: Oğuznâme, Altun Yaruk, Çaştane İlig Beg, İki Tegin'in Hikâyesi (27 perdeli drama), Maytırsımt (Sakyamunı talebelerinin tarihini anlatan drama), Nanda Armana Taka (epik destan), "Tavşan Hakkında Bulmaca", "Şehzade Kalyamkara ve Papanıkara Hakkında Rivayet", "Agamas", "Büyük Maymun Patmaralı", "Sekiz Yükmek", "Ressam ile Marangozun Hikâyesi", "Ara Havarka", "Bahtiyar Şehzadenin Hikâyesi", "Danti Bala", "Abdarma Kaşa Vardı", "Şatır" gibi eserlerdir. Bunlar İdikut Uygur Devleti'nin Turfan ve benzeri şehirlerinde yapılan kazılarda elde edilen ve esas itibariyle Mani ve Buda kültür muhitlerini temsil eden şiirler, destanlar, dramalar, kıssa ve hikâyelerdir.[7]

Budizm devresine ait Eski Uygur kitabeleri içinde yine "Nomdaş" kitabesi mevcut olup 1326 tarihinde Çince-Uygurca olmak üzere iki dilde yazılmıştır. Kitabeyi Paul Pelliot (1908) de, Louis Hambis'den (1945) beri ilim âlemine tanıtmaktadır.

Bundan başka yine bir önemli kitabe "Koço (Kao-chang) İdukut'unun kitabesidir. Kitabe "İdukut Kao-chang prensinin üstün hizmetleri" yazıtı olarak da tanımlanmaktadır. Eski Uygur alfabesiyle yazılan kitabe 1334 tarihlidir. Kitabe Uygurca ve Çince olmak üzere iki dilli olup 1933 yılında Kansu'daki Wu-wei ilçesinin 15 km kuzeyindeki Shih-pei-kou civarında bulunmuştur. Kitabede genellikle Barçuk Art Tigin'den başlayarak Uygur İdikut kağanlarının Moğol İmparatorluğu merkezi hükümetine olan hizmetleri anlatılmaktadır.

Uygur Kitabeleri içinde Doğu Türkistan'da bulunan "Miran Metinleri" de mühim yer tutmaktadır. Kağıtlar üzerine Köktürk alfabesiyle yazılmış olan bu metinleri A. Stein 1907 yılında Doğu Türkistan'ın Miran Kalesi harabeleri içinde bulmuştur. Miran kalesi Stein'e göre Tarım havzasının güney taraflarının korunması için inşa edilmiştir. Miran metinlerinde 9. yüzyılın ilk yarısıyla 10. yüzyılın ilk yarısına ait olduğu anlaşılmaktadır. Burada savaş sonucu ele geçirilen malların veya elçilik vasıtasıyla getirilen hediyelerin dağıtılması söz konusudur. Metinde adı geçen Külüg Sangun (General Külüg), Kürebir Urungun 839 yılı olaylarında faal rol oynamış önemli şahsiyetlerindendir.

İslamî Devir Uygur Klasik Edebiyatı

Doğu Türkistan'ın güneyindeki Uygurlar, İslâmiyet'i, Satuk Buğra Han'ın teşebbüsü ile 10. yüzyılın başlarında kabul etmişlerdir. Böylece Uygurların kurduğu Karahanlılar Devleti'nde Uygur

İslâm edebiyatı gelişmeye başlamıştır. Yazılı edebiyatın İslâmî devirdeki şaheserleri bu yıllarda kaleme alınmıştır.

Divan-ı Lûgat-it Türk ve Kutadgu Bilig XI. yüzyılda yazılmış olup, İslâm dininin Doğu Türkistan'da ya-

yılmasından sonra yazılan büyük ve çok kıymetli iki klasik eserdir. Divan-ı Lûgat-it Türk 1071-1074 yılları arasında meşhur âlim ve dilci Kaşgarlı Mahmut tarafından, Kutadgu Bilig ise (1069-1070) yılları arasında büyük âlim, meşhur mütefekkir ve şair Yusuf Has Hacib tarafından yazılmıştır. Bu iki eser Uygur klasik edebiyatı tarihinde iki altın minare olup, yalnız Uygur edebiyatının değil, bütün Türk dünyasının edebî gelişmesine tesir etmiştir.

XII. yüzyılın sonları XIII. yüzyılın başlarında yaşamış olan Ahmet Yüknekî'nin felsefî tarafı ağır basan didaktik destanı Atabetu'l-Hakayık (Hakikatlerin Hediyesi) adlı eseri ise Kutadgu Bilig'ten ilham alınarak yazılmış kıymetli bir eserdir.

XIII. ve XIV. yüzyıllarda İslâm dininin Uygurlar arasında giderek güçlenmesi neticesinde Arap ve Fars edebiyatının tesiri Uygur yazılı edebiyatını dil, mazmun, üslûp bakımından büyük değişikliklere uğratmıştır. Böylece Uygur dil ve edebiyatında yeni bir devre başlamıştır.

XIV. yüzyılda yaşayan şair Sekkakî şiirleriyle, ünlü yazar Nasreddin Rabguzî nesir eserleriyle, XIV. yüzyılın sonları ve XV. yüzyılın başlarında yaşamış olan büyük şair Lutfî şiirleri ve meşhur destanı "Gul ve Nevruz" gibi eserleriyle bu yeni devrenin temelini atan edebî şahsiyetler olmuşlardır.

XV. yüzyılda yaşamış olan meşhur âlim, mütefekkir ve şair Ali Şir Nevâî "Hamse" ve "Çar Divan" adlı eserleriyle bu devir edebiyatını en yüksek merhaleye ulaştırmıştır. Nevâî'nin eserleri, yalnız Uygur ve Özbek edebiyatının gelişmesinde büyük rol oynamakla kalmamış, bütün Türk dünyası edebiyatlarının ilerlemesi yolunda büyük hizmetler görmüştür. Nevâî'nin Türk edebiyatına yaptığı en büyük hizmetlerden biri de Arap ve Fars edebiyatının ve dillerinin Türk edebiyatı üzerinde giderek artmakta olan nüfuzuna karşı Türk diliyle eserler yazmanın yeni çağını açmış olmasıdır.[8] XVI. yüzyılda yaşamış bulunan bir başka edebi şahsiyet de Saidiye Uygur Devleti devresinde yaşayan şaire Aman Nisa Han'dır. "Şu'uru'l-kulub (Kalplerin Sohbeti), "Divan-ı Nefîsî" ve "Ahlâk-ı Cemiliye" gibi eserleriyle bu devrin Uygur edebiyatına büyük hizmetleri geçmiştir.

Uygur edebiyatı XVII. ve XVIII. yüzyıllarda yeni bir yükseliş devri yaşamıştır. Mehmet Emin Hocam Kulu'nun (Mahlası: Hırkati-öl. 1724) "Muhabbetnâme" ve "Mihnetkâm" adlı destanı, şair Molla Elem Şehyarî'nin 1740 yılında kaleme aldığı 750 beyitlik "Gül ve Bülbül" destanı, Muhammed Sıddık'ın (Zelilî) şiirlerinin toplandığı "Divan-ı Zelilî", Ömer Bâkî'nin "Ferhad ile Şirin", "Leyla ve Mecnun" adlarındaki mensur eserleri, şair Gümnam'ın derin mânâlı ve hissî şiirleri işte bu devrin edebî miraslarıdır.

XIX. yüzyılda yaşamış olan şair Abdurrahim Nizârı (1770-1848) Nevâî'nin açmış olduğu Uygur klasik edebiyatı akımının asıl ananelerine sadık kalarak "Muhabbet Destanları Divanı" adında yedi destanı içine alan büyük hacimli bir eser meydana getirmiş ve Uygur edebiyat tarihine eşsiz tuhfeler bahşetmiştir.

Şair Turduş Ahun'un (Garibî) 1841 yılında yazmış olduğu çeşitli mesleklerdeki insanların konuşturulması vasıtasıyla doğruluk, dürüstlük ve iyiliği teşvik eden "Divan-ı Garibî" adlı destanı bu devir edebiyatını temsil eden bir başka eserdir.

Bilindiği gibi Doğu Türkistan Uygur edebiyatı 19. yüzyıldan önceki asırlarda daha çok Divan edebiyatı üzerinde yoğunlaşmış durumdaydı.

XIX. yüzyılda Doğu Türkistan'da Mançu-Çin hükümdarlarının zulmüne karşı peşpeşe millî ayaklanmalar vuku bulmuştur. Ve bu ayaklanmaları aksettiren çok sayıda eser yazılmıştır. Meselâ; Şair Molla Şâkir'in (1802-1890) "Zafernâme" adlı destanı Doğu Türkistan'ın Üç Turfan vilayetinde Mançu zulmüne ve istilâsına karşı vuku bulan millî ayaklanmayı canlı bir şekilde aksettirmiştir. Ahmet Ahun'un (Mugannı) "Zafernâme" destanı Kuçar ve Kaşgar vilayetlerindeki Uygur Türklerinin Mançu istilâ ve zulümlerine karşı mücadelelerini tasvir etmektedir. Bu millî ayaklanmalara faal olarak Gulca'dan katılmış olan şair Molla Bilâl'in (1823-1889) "Nâzigum", "Çangmoza Yusuf Han" gibi destan ve gazelleri, Muhammed Alem'in yazdığı "Tarihi Kaşgar", Kasım Bey'in yazdığı "Gulca Vakıaları Beyanı", Molla Musa Sayrami'nin "Tarihi Eminiye"si ve bu eserin daha genişletilmiş olan "Tarihi Hamidî" adlı eserler de devrin önemli eserleri arasında yer almaktadır.

Yukarıdaki eserlerin içinde yer alan "Tarihi Hamidî" adlı kitap ise Uygur Türklerinin Çin istilâcılarıyla yaptıkları savaşlara yer vermesinin yanında Doğu Türkistan hükümetini tanıyarak Kaşgar'a subay ve cebeciler gönderen Sultan Abdülaziz Han ve diğer halifelere dualar ve övgüler yağdırmaktadır. Bu eser Osmanlı tarihinin Doğu Türkistan'daki uzantısını araştıracaklar için değerli bir kaynaktır.

Çağdaş Uygur Edebiyatının Şekillenmesi ve Gelişmesi

XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında dünya çapında büyük değişiklikler ve yenilikler meydana gelmiştir. Bu yenilikler ve gelişmeler, emperyalizme karşı millî kurtuluş hareketlerinin kuvvetlenmesi, feodalizme, millî ve içtimaî zulme, cehalete karşı, hürriyet, demokrasi ve yenilik fikirlerinin gelişmesi için yapılan mücadelelerin şiddetlenmesi, sanayi ve teknolojinin büyük adımlar ile ilerlemesi neticesinde meydana gel-

miştir. Dünyanın bir çok ülkesinde ve Türkistan'da başlayan bu inkılap hareketlerine, emperyalist devletler tarafından parçalanan Osmanlı İmparatorluğu harabesi üzerinde büyük önder Mustafa Kemal Paşa liderliğinde başlatılan millî kurtuluş mücadelesinde kazandığı büyük zaferler ve sonunda Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması büyük ilham kaynağı ve örnek olmuştur.

Bir çok ülkede olduğu gibi Türkistan'da da "Cedidcilik" (Yenileşme), yeniden uyanma ve millî manevî kalkınma hareketleri canlanmaya başlamıştır. Bu yenilikler tabiî olarak edebiyat sahasına da aksetmiştir. Doğu Türkistan Uygur edebiyatında da, zulüm, adaletsizlik, cehalet ve hurafelere karşı hürriyet, adalet, demokrasi, terakkiyat ve yenilik taraftarı olan aydın şair ve yazarlar ortaya çıkmıştır. Böylece, Uygur Türk edebiyatında bu tesirler altında yeni bir edebiyat çağı açılmıştır. Yeniden şekillenmeye başlamış olan Yeni Uygur edebiyatı Uygur klasik ve halk edebiyatının asıl ananelerini geliştirerek, başka Türk boylarının çağdaş edebiyatlarından da ilham almış ve tabiî, bunun yanında

diğer milletlerin edebiyatlarında meydana gelen yeniliklerden etkilenerek dil, mazmûn, şekil ve üslûp bakımlarından yeni bir kisveye bürünmüştür. Bu yeni edebiyat akımlarından etkilenen çok sayıda genç aydın şair ve yazarlar yetişmiştir.

Bu aydın yazarlardan biri de Abdülkadir Abdülvaris Azizî'dir. Abdülkadir Abdülvaris Azizî ve aynı görüşü paylaşan aydınların bir kısmı cedidizmi, Doğu Türkistan'da hüküm süren Çinli genel vali Yangzinşing ve Cingşorin'lerin esaretinden yerli feodal işbirlikçilerin zulmünden milleti kurtarmak ve yeniliğe geçirmek için bir basamak olarak kullandı. Neticede, bir takım ıslahatlar yapıldı. Önce tedrisatlardaki ders tarzı ve metodu değiştirildi. Eskiden medreselerde sadece dinî kitaplar okutuluyordu. Dersler Arapça, Farsça yapılıyordu. Eğitim metodu pratiğe dayanmayan ve günlük hayat ile bağdaşmayan eski usul ile yürütülüyordu.

XX. yüzyılın başlarında, Abdülkadir Abdulvaris Azizî gibi demokratçı aydınların teşabbüsü ve faaliyetleri ile yeni ders kitapları hazırlandı. Matematik, fikiz, sarf ve nahiv (morfoloji, sentaks), coğrafya, tarih gibi modern eğitim anlayışına uygun dersler tesis edildi. İmtihan sistemi vücuda getirildi ve okullarda tahsil Uygur Türkçesi ile yapılmaya başlandı. Doğu Türkistan'ın bütün bölgelerinde yeni okullar kuruldu. Bu okullardan ilki 1885 yılında Bavdun Musabay tarafından Kaşgar'a bağlı Artuş ilçesinin İksak köyünde açıldı. Öğretmenliğine de Türkiye'den getirilen Ebabekri tayin edildi. Aynı yerde 1907'de Habîbizâde Darü'l-muallimîn'i tesis edildi. Öğretmenliğine de Doğu Türkistanlıların isteği üzerine Talat Paşa'nın direktifiyle Türkiye'den Ahmed Kemal ve yedi kişi getirildi.

Aynı yıllarda İli şehrinde de Mesud Sabri Bey'in teşebbüsüyle çağdaş manada okul açıldı. Bu okullar verimli olmaya başlayınca Çin yönetimi tarafından kapatıldı. Ahmed Kemal Bey sınır dışı edildi.

Yeni hareketin gereği olarak yayın ve neşriyatçılık faaliyetleri de meydana geldi. 1899 yılında aydın ve münevver kişiler tarafından "Matbaa-yı Hurşid" (Nur Matbaası) kuruldu. 1910 yılında Kaşgar'da Yenihisarlı Nurhacı namlı biri tarafından "Matbaa-yı Nur" adlı bir taş matbaa daha tesis edilerek bir çok kitap neşredildi. 1905'te Kaşgar'da kurulan "Şivit" matbaasında, "Sultan Satuk Boğrahan", "Dünya Coğrafyası" isimli iki kitap yayınlandı. 1920 yılında, Doğu Türkistan'daki Gulca Küre'de bir taş matbaa kurulup her çeşit edebî kitap neşredildi. 1918 yılında Kaşgar'da Kutluk Hacı Şevki "Ang" gazetesini çıkardı.

Bu gazete Çin hükümdarı tarafından bir süre için durduruldu ise de Kutluk Şevki yine 1933 yılında "Yeni Hayat" gazetesini çıkardı. Bu gazetede şiir, destan ve her çeşit edebî eser neşredildi.[9] 1927 yılında İli vilayetinde neşredilen bir başka gazete de "İli Çiftçileri"dir. 1933 yılında ise Urumçi'de Şinkang "Doğu Türkistan" gazetesi neşredildi.

XX. yüzyılın başlarında şekillenmeye başlayan modern Uygur edebiyatı, Doğu Türkistan Türklerinin emperyalizme, müstemlekeciliğe, feodalizme, cehâlete karşı mücadelesini ve kendi geleceğini tayin edebilme ve insanca yaşama mesajlarını aksettiriyordu. Bütün bunlar mazmunundan dildeki ifadesine kadar büyük değişikliklere yol açarak yeni bir edebiyat meydana getirdi.

Kaşgar merkez olmak üzere Abdülkadir Abdülvaris Azizî'nin teşebbüsü ve onun gerçek önderliğinde meydana gelen cedidizm cereyanı yeni Uygur edebiyatının doğmasında mühim rol oynadı.

Abdülkadir Abdulvaris Azizî Kaşgar'a bağlı Artuş Kasabası'nın Maşhed Köyü'nden olup 1862 yılında bir çiftçi ailesinden doğdu. Abdülkadir Abdulvaris Azizî halkımız tarafından çok sevilen vatanperver, milliyetçi bir zat olup modern ilim ile milleti aydınlatarak vatanı ve halkı kurtarma yolunda ömür boyu mücadelesini devam ettirmiştir. O bütün Orta Asya (Türkistan)'da sevilen büyük âlim ve yazarlardan biriydi.

O eğitimde reform yaparak eski okullarda Arapça, Farsça ile ders yapma usûlüne son verdi. O modern fen ve edebiyatı yaygınlaştırmak ve bu yol ile vatanı yüceltmek içir "Sarf ve Nahvi", "Morfoloji ve Sentaksi", "İlm-i Tecvit", "Kıraat", "İlm-i Hısap", "Akaid-i Zürüriye", "Zürür Ekideler", "Yaş Ösmürlerge Nasihat", "Gençlere Nasihat" "Muptahil Edip", "Edebiyatın Anahtarı" gibi 8 tane eser yazdı.

Âlim ve yazar Abdülkadir Abdülvaris Azizî "Akaid-i Zürüriye" başlıklı soru-cevap şeklinde düzenlenmiş meşhur eserinde:

"İnsanın hor ve zebun olmasına sebep nedir? İki nesnedir: Biri cahillik ve nîdanlık, ikincisi tefrik ve ihtilaftır."

"İzzet-şöhret, kuvvet ne ile meydana gelir? İlim-marifet, birlik ile" diyordu. Abdülkadir Abdülvaris Azizî ilim öğrenmeyi birlik ve beraberlik içinde mücadele ederek vatan, milleti kurtarmak için diye algılıyordu ve bu yolda canla başla vazife görüyordu.

Gazeteci, yazar ve şair Kulluk Hacı Şevki (1876'da doğmuş, 1937 yılında Doğu Türkistan'ı idare eden Çin genel valisi Şinşisey hükümeti tarafından katledilmiştir.) 1920'li yıllarda yazdığı bir şiirinde:

Bir kılıç verse Huda, kes diye ona buyursam,

Uzse halkım boynundan horluk, azap zincirini.

Ger harapken, el-vatan başımız üzsün o kılıç,

Görmesin Şevki gözü kullukta el tekdirini.

Diye esarete karşı kin ve gazap sesini yükseltmiştir.

Kutluk Şevki "Toplan Millet" başlıklı şiirinde:

Başımızda uluğ millet sevdası,

Can-ciğerler bu vatanın şeydası.

Şiarımız özgürlüğün davası,

İlim-bilim dertlerimiz durası[10]

Kutluk Şevki, Uygur Türklerinin tarihte büyük devletler kuran, büyük tarihî şahıslar yetiştiren zengin kültür miraslarına sahip bir topluluk olduğunu bildirmek ve Uygur Türklerinin kendilerine güvenlerini, millî şuurlarını uyandırmak için “Kaşgar” başlıklı şiirini yazdı. Şair şiirinde:

Görmegil Kaşgari eksik bu yerde merdanlar yatur,

Hazret-i Sultan Satuk-Buğrayı Hakanlar yatur.

Yav ile savaş eden, vatan için kurban olan,

Ol şehidu kahraman Alp Arslanlar yatur.

Nur saçıp “Kutadgu Bilig” halkını mutlu eyleyen,

Has Yusuf Hacıp gibi ehl-i irfanlar yatur.

Yadigar eylep cihana yazdı “Duvan-u Lugat’it”,

Kaşgarlı Mahmud gibi ehl-i şeref-şanlar yatur.

Şevki’ni meftun eyleyen ele can feda eden,

Bu şehirde sayısız halk oğlu insanlar yatur.

Şair Kutluk Şevki “Ana Dil” başlıklı şiirinde Türk dilinin doğu şivesi olan Uygur Türkçesini iyice öğrenmek ve onu muhafaza etmek gayesini güçlü duygu ile ifade etti:

Ana dilin bilen kişinin izzetin kılgum kilür,

Ana dilin ağzından altın verip algum kilür.

Bu ana dil olsa ger Amerika ve Afrika’da,

Sarf edip binlerce tılla o yere hem bargum kilür.

Ey ana dil bizge sen geçmiş uluglardın nişan,

Sen ile ruhiziminde iftihar etkum kilür.

Yeni zaman modern Uygur edebiyatının önderlerinden biri de vatanperver şair Mehmed Ali Tevfik’tir. Mehmet Ali Tevfik, Kaşgar vilayetine bağlı Artuş kasabasının Boyamet Köyü’nde 1901 yılında dünyaya geldi. 1914 yılında Artuş’ta açılan modern fen eğitimi yapan okulda okudu.

Şair 1924 yılında Doğu Türkistan’ın Çövçek şehrinde iken, Kaşgar şehrinde vatanperver ünlü âlim ve yazar Abdülkadir Abdülvaris Azizî’nin milletlerarası emperyalistler ile Çinli istibdat dairelerinin anlaşması ve yerli hainlerin desteği ile gizlice katledildiği hakkında haber aldı ve gazap dolu duygularıyla “Okudu Aştı” şiirini yazıp sokak duvarlarına yapıştırdı. Şair şiirinde şöyle demişti:

Havada şahin gibi cevlan kılarlar başka milletler,

Kaldık biz onlardan yüz bin gez[11] aşağı düşünün ummetler.

Öğretmez bizlere Hak kelamini biler âlimler,

Ahlâkını birkaç pula satmış bizim zalimler.

Aç gözünü uykudan, gaflet içinde uyuyan canlar,

Yaşasın millet, şad olsun bütün insanlar.

Merhum bilgin Abdülkadir na-hak gittiler,

Suçu nedir? Fakat bize yol gösterdiler.

Şair bu şiiri ile istibdadın câhil güçlerini açıkça ayıplamıştı. Şair, hükümet yetkililerinin kendisini tutuklama kararı aldığını duyduktan sonra akşam sınırı geçerek Batı Türkistan'a sığındı. Sığınmak zorunda kaldığı Batı Türkistan'dan 1925 yılında ikinci anavatanı olan Türkiye'ye geldi.

1926 yılında İstanbul'da öğretmen yetiştirme okuluna öğrenci olarak kabul edildi. Mezun olduktan sonra İstanbul civarındaki bir ilkokula öğretmen olarak kabul edildi. Bir müddet burada öğretmenlik yaptı, 1932 yılında Doğu Türkistan'da kurtuluş mücadelesinin başlatıldığını haber alan şair aynı yılın sonunda Doğu Türkistan'a döndü.

Hoca Niyaz Hacı başkanlığında Kumul Vilayeti'nden başlayan millî kurtuluş hareketi neticesinde 12 Kasım 1933 tarihinde Kaşgar'da kurulan Doğu Türkistan İslâm Cumhuriyeti'nin merasimine iştirak etti.

Büyük heyecan ve coşkun bir millî şuurla bu inkılabın başarısı için fedakârane çalıştı ve kalemi eline alıp "Kurtuluş Yolunda" başlıklı ünlü şiirini yazdı:

Kurtuluş yolunda su dek akti bizim kanmımız,

Senin için ey yurdumuz olsun feda bu cânımız.

Kan geçip hem can verip ahir kurtardık seni,

Kurtuluşa kalbimizde var idi imânımız

Yar-ı hemdem oldu bizim himmetimiz sen için,

Dünyayı sorgan idi himmet ile ecdâdımız

Yurdumuz biz yüz gözünü kan ile temizledik,

Sonra hiç kirletmeyiz çünkü Türktür namımız.

Atilla, Cengiz, Timur dünyayı titreten idi,

Can verip can alırız, biz onların evlâdıyız.

Çıktı can hem aktı kan düşmandan oldu el aman,

Yaşasın, bin yaşasın parlasın istikbâlimiz.

XX. yüzyılın 30. yıllarında Çinli general Şin-Şi-Sey'in cellat Stalin ile işbirliği yapması neticesinde Doğu Türkistan'daki millî kurtuluş harekâtı büyük kayıplara uğradı. Şair 1937 yılında Çinli genel vali Şin-Şi-Sey tarafından öldürüldü.

XX. yüzyılın 1920-30'lu yıllarında Doğu Türkistan'da vukû bulan millî ayaklanmalar ve uyanış hareketleri neticesinde modern edebiyat meydana gelerek devrin taleplerini aksettirdi. Nemet Helfet, Rozı Mehmet (Turfan'dan) Merup Seidi, Helil Sattarı, Nezer Hoca (İli'den) gibi bir çok yazar ve şair bu devrin fikirlerini yayan şahsiyetlerdir. Bunlar içinde, demokratik modern Uygur edebiyatının sayfalarını ateşli kanı ile yazan eserleriyle zenginleştiren inkılap mücahidi ve şair Abdulhalık Uygur'un mühim yeri vardır:

Ey fakir Uygur uyan, uykun yeter,

Sende mal yok, şimdi gitse can gider.

Bu ölümden kendini kurtaramazsan,

Ah!. Senin hâlin hater,[12] halın hater.

Kalk dedim başını kaldır… Uykunu aç,

Rakibin başını kes, kanını saç!

Göz açıp her yana iyice bakmazsan

Ölürsün armanda bir gün, yok ilac.[13]

Bu mısralar şair Abdulhalik Uygur'un 1921 yılında eski Uygur medeniyet merkezlerinden biri olan Turfan şehrinde yazdığı "Uygan" (Uyan) şiirinden birkaç beyittir. Bu mısralar milletin istikbâli karşısında kaygılanan vatanperver bir şairin yürek sesini ifadelendirmektedir.

Şair Abdulhalık Uygur esaret ve sömürge siyasetinin akıbeti olarak aziz vatanının ve milletinin muasır medeniyet seviyesinin çok gerisinde kaldığını, bu durumu değiştirmek için mücadele yapmak gerektiğini konu alan şiirler yazdı. "Gazap ve Zar" şiirinde:

Uyanıp gitti cihan, magrib ile meşrik tamam,

Ben hâlen süt uykusunda rüyâ görüp yatmaktayım.

Başkalar; göktü uçup, suda yüzüp gitti uzak;

Ben misal ayakkabısız diken basıp koşmaktayım.

İlim-fenden yok haber bastı gaflet, tehlike,

Halimiz kuldan kötü, nasıl tahammül edecem.

Zulmün okyanusunda bulamadım bir tek ada,

Dağ gibi dalga içinde Hakk'a ben "ah" diyecem.

Devir azapla dolu, Uygur bunu sen iyice uk,

Canın avcuna alıp, çık bundan başka çare yok.

diye seslendi.

Şair Abdulhalık Uygur Mart 1932 yılında cellat Şin-Şi-Sey tarafından tutuklanarak Turfan'a bağlı yeni şehir meydanında direğe bağlatılıp kafası kılıç ile kesilerek öldürüldü. Şair şehit edildiği zaman 28 yaşında idi.

Doğu Türkistan Türkleri sömürüyü ve esareti hiçbir zaman kabul etmemiştir. Doğu Türkistan'ı Sovyet Komünist hakimiyetinin desteğiyle 10 yıl idare eden cellat Şin-Şi-Sey ile milletçi Çin hakimiyetinin ağır zulmü ve esaretine karşı 1944 yılında Doğu Türkistan'ın kuzey-batı bölgelerindeki İli, Altay, Çevçek (Tarbagatay) vilayetlerinde milli kurtuluş ayaklanması patlak verdi. Şiddetli savaşlar neticesinde 12 Kasım 1944'te İli vilayetinin Gulca şehrinde Doğu Türkistan Cumhuriyeti kuruldu.

Bu Cumhuriyetin cumhurbaşkanlığına Alihan Törem tayin edildi. Bir yıllık silahlı savaşlar neticesinde İli, Altay, Çövçek vilayetleri Çin ordusundan temizlenip, halkın milli devleti meydana geldi. Muntazam Doğu Türkistan milli ordusu kuruldu. Ay-yıldızlı Doğu Türkistan sancağı Doğu Türkistan'ın kuzey bölgelerinde dalgalandı. Doğu Türkistan milli ordusunun bütün Doğu Türkistan'ı Çin hakimiyetinden kurtarmak için başlattığı savaş Stalin tarafından engellenerek durduruldu. Neticede 1944-1950 yılları arasında devam eden bu devlet komünist Rus hakimiyeti ile Çin komünist hakimiyetinin işbirliği neticesinde 1950'de ortadan kaldırıldı. Üç vilayette Doğu Türkistan hakimiyeti ömür sürdüğü yıllarda iktisat, kültür bakımından yeni gelişmeler oldu. Bu yıllarda bir çok yazar ve şairler ortaya çıkarak edebiyat sahasında faaliyet göstermeye başladı. Bunlardan önemli isimler: Ziya Semedi, İbrahim Turdı, Tiyipcan Eli, Elkem Ehtem, Nurbosakov, Abdulhey Rozı, Mehmet Sıdık Nuroz, Halil Hemrayıf, Batur Raşıdın, İbrahim Barat, Ablıznazır, Tâceddin Kadırı, Muhammet Rehim'lerdir.

Tiyipcan Eli 1948'de yazdığı "Adakki Sözüm" (Son Sözüm) adlı şiirinde:

Tan bulığıdın içsek şarap dep,

Yangaçka köngülde ümid yalkunı.[14]

Attuk özimizni köreş koynıga,

Bolmaymız emdi dep zulmet tutkunı.

Tan çeşmesinden şarap içeriz diye,

Gönülde yandı umut yalkunu.

Atlandık kendimiz savaş koynuna

Olmayacağız diye zulmet tutkunu.

diye seslenerek Doğu Türkistan halkının başlattığı mücadelenin haklı olduğunu ve bu mücadelenin zafer kazanmasına olan inancını ifadeledi.

Çağdaş Doğu Türkistan Uygur Edebiyatında Türkçülük Fikir Akımının Yaygınlaşması

1930'lu ve 1940'lı yıllarında Doğu Türkistan Uygur Türk edebiyatında Türklük bilinci konularını işleyen Türkçülük edebiyatı filizlenmeye başlamıştır. Bu edebiyat akımının gelişmesinde birinciden 12 Kasım 1933'te Kaşgar'da kurulan Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti ile 12 Kasım 1944 yılında Doğu Türkistan'ın kuzeyinde kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin etkisi önemli rol oynamıştır. İkinciden Atatürk'ün kurduğu Türkiye Cumhuriyeti'nde tahsil gören veya Türklük bilincine sahip olan milli kurtuluş hareketi liderleri ve aydınlarının çalışmaları, gerçekleri yansıtan fikirleri de mühim etki göstermiştir. 1933 yılında başarıya ulaşan Doğu Türkistan milli kurtuluş hareketinin liderlerinden Sabit Damollam, Mehmet Emin Buğra, General Mahmut Muhit, Mesud Sabri Beykozı gibi kişiler Türklük bilincine sahip kişilerdendi. Doğu Türkistan'dan Türkiye'ye gelerek Atatürk devrinde tahsil gören, sonraları Doğu Türkistan'a dönen eğitimci ve şair Mehmet Eli Tevfik ve yazar Kurban Kodaylar Doğu Türkistan Uygur Türk edebiyatında Türkçülük fikir akımını başlatan ve öncülük eden şahsiyetlerdir ve onlar İsmail Gaspıralı'nın Türk dünyasında işte birlik, fikirde birlik, dilde birlik şiarını Doğu Türkistan'da savunanlardandır.

1936 yıllarında Çin'de bulunan İsa Yusuf Alptekin Bey'in öncülüğünde "Altay Neşriyatı" adlı bir yayın evi kurulmuştur. Bu yayın evi "Uruş Haberi", "Yurt", "Altay", "Tıyanşan" adlı dergileri çıkardı.

Altay neşriyatı kurduğu zaman Doğu Türkistan sözde Çin'e bağlı fiilen ise Sovyet Rusya'nın güdümünde olan Şin-Şi-sey isimli bir diktatör tarafından idare ediliyordu. Yukarıda adını verdiğimiz dergilerde Mehmet Emin Buğra, Mesut Sabri Beyler başta olmak üzere birçok yazar Türkçülük konularını işleyen yazılar yazdı. Dergilerin bazı sayılarında Türkiye'de bulunan Sadrî Maksudî Arsal'ın yazıları da çıkmıştır.

Bu neşriyat çevresinde Mesud Sabri Beykozı şu risaleleri neşretmiştir: "Uluğ Ana", "Niyaz Kız", "Terme Çatmalar", "Türklük Oranı", "İlk Öğretmen", "Nutuk". Bu risalelerin isminden de anlaşılacağı gibi Mesud Sabri Bey, Doğu Türkistan'da revaçta olan Uygur Türkçesinden başka kendi tabiriyle "Ortak Türkçe" kelimeler de kullanmıştır. Bilindiği gibi Mesud Sabri Beykozı yüksek öğrenimini Türkiye'de yapmış olan bir tıp doktorudur.

1944 yılında Gulca ayaklanmasının sonucunda İsa Yusuf Alptekin, Mehmet Emin Buğra ve Mesud Sabri Beykozı Beyler Doğu Türkistan'da oluşturulan karma hükümette görev aldılar. Böylece Altay neşriyatı da Doğu Türkistan'ın başkenti olan Urumçi'ye taşındı. İsa Yusuf Alptekin'in sahibi olduğu ve başyazarlığını Mehmet Emin Buğra'nın yaptığı Altay neşriyatı ilk etapta "Erk" adlı bir gazete çıkardı. Gazetenin sahibi ve yazarlarının bazıları hükümet üyesi olduğu için "Erk" gazetesinde çıkan yazıları Çin yönetimi sansür edemiyordu. Bu gazetenin "adı yer alan baş köşede": "Biz halkçimiz, biz milliyetçimiz, irkımız Türk, dinimiz İslam, vatanımız Türkistan'dır" şiarı yer almıştır. Yarı resmî olan "Şincang Gazetesi"nin başına getirilen Polat Kadirî Turpanî milliyetçi olduğu için bu gazetede de Türkçülük fikri işleniyordu. Daha çok Pazar sayılarında şiire yer veriliyordu. Bu sayılarda ünlü şâirlerden Abdürrahim Öktür, Abdulaziz Maksum, Abdülşekur Yalkın'ın şiirlerinden başka, Türkçülük konusunu işleyen genç şâirlerin de şiirleri vardı. Polat Kadirî Turpanî, kendi araştırması olan Doğu Türkistan tarihini "Ülke Tarihi" adıyla 1948'de Urumçi'de bastırdı.

Bu kitap iki cilt olup birinci cildinde Hun, Göktürk, Uygur, Karahanlı, Seyidiye Devleti gibi konulara yer verildi. İkinci cildinde Doğu Türkistan'ın 1947 yılına kadar olan siyasî tarihi işlenmiştir.[15]

Mehmet Emin Buğra'nın Doğu Türkistan halkının tarihi ve adı hakkında Çin tarihçisi Lav-dung ile yaptığı polemikler Çin'de Altay dergisinde sırayla yayınlanmıştır. Bu polemikler 1948 yılında Urumçi'de "Kalem Küreşi" adıyla kitap olarak basıldı. Mehmet Emin Buğra bu yazılarda halkın Türkçülük görüşüne tercüman olmuştur.

Türkiye'de tahsil gördükten sonra, 1946 yılında Doğu Türkistan'a dönen Kurban Koday, Urumçi'de "Yalkın" adında bir gazete çıkardı. Bu gazetenin serlevhasında "Devletçimiz, Halkçımız, Milletçimiz, Laikçimiz" ibaresi bulunuyordu. Bu gazetedeki haberlerin büyük bir kısmı Türkiye kaynaklı olup bazı sayfalarında Atatürk'ün resimleri vardı. Bu dönemde Urumçi sahnelerinde Mesut Sabri Beykozi'nin yazdığı "Niyaz Kız" piyesiyle Mehmet Emin Buğra'nın yazdığı "Kutluk Türkan" opereti oynandı. Her iki eserin konusu, Türk milliyetçiliğiydi.

Ayrıca bazı sebeplerle yurtdışına çıkan Türkistanlıların hariçten yazdıkları kitaplar çeşitli yollarla Doğu Türkistan'a getirilerek halk kitlesine ulaştırıldı. Bunlardan biri Doğu Türkistan devlet adamlarından tarihçi ve yazar Mehmet Emin Buğra'nın Uygur Türkçesiyle yazdığı ve Keşmir'de taş baskısı şeklinde yayınlanan "Şarkî Türkistan Tarihi"dir.

Mehmet Emin Buğra, tarihçi, âlim olmakla beraber kabiliyetli bir şair idi. Mehmet Emin Buğra 1947 yılında yazdığı "Kutluk-Türkan" adlı operasında yer verdiği bir şiirinde şöyle sesleniyordu:

Türk elinin erlerimiz,

Türkistan'dır yerlerimiz.

Aksun kan ve terlerimiz,

Mengü bolsun Türk eli

Yurt söymek imanımız,

Uluğ Türklük yolida,

Feda bolsun kanımız

Mengü bolsun Türk eli.

Şair 1948 yılında yazdığı "Atamıznın Öz Oğlibiz" şiirinde:

Bir atanın on oğlibiz,

On oğulnın yuz oğlibiz.

Atamızın öz oğlibiz

Türk oğlibiz, Türk oğlibiz.

Bir ajunga taralsak da

Keng ellerge yayılsak da

Aymak aymak atalsak da

Yene barçe Türk oğlibiz.

Uygur, Kazak, Kırgız, Tacik

Özbek Tatar büyük birlik.

Bir bolgaçka kalur tirik

Ayrılmaylı Türk oğlibiz.

diye haykırarak, bütün Türk boylarının dili bir, kültürü bir, dini bir kardeş olduğunu ifade ederek birlik beraberlik içinde emperyalizme karşı mücadele etmeye çağırmıştır.

Çağdaş Uygur edebiyatı muhiti çerçevesinde yetişmiş şair ve yazarları birkaç devreye ayırmak mümkündür:

1915-1940 yılları arasında yukarda zikrettiğimiz Abdülhalik Abdulvaris Azizî, Kutluk Şevki, Mehmet Ali Tevfik, Abdulhalik Uygur gibi mücahit şair ve yazarlar ile birlikte 1930-1960 yılları arasında yazar Mesud Sabri Beykozı (1887-1952), Âlim, şair Mehmet Emin Buğra (1921-1965), Enver Nasırı, Kasımcan Kembiri'ler önemli eserler vermiştir. Bundan başka 1906-1972 yılları arasında yaşayan Armiye Alı Nımşehid ("Vatan Muhabbeti", "Yürek Sözü" adlı şiir kitapları ve "Ferhat ile Şirin" destanı vardır.)

Ahmed Ziyâî (1913 yılında Kaşgar'da doğdu), onun "Kara Günler", "Rabia-Seyiddin" adındaki sahne eserleri "Zafer Hatırası", "Tan Faciası", "Ladah Yolunda Kervan", "Tuzımas Çiçekler" gibi kitapları vardır.

Abdülaziz Mehsum 1899 yılında Kaşgar'da doğdu. 1982 yılında hayata gözlerini yumdu. Vatanperver şair Abdülaziz Mehsum'un çok sayıda Türklük konusunda yazmış olduğu şiirleri vardır.

Lutfullah Mutelip (1922 yılında doğdu. 1945 yılında Aksu vilayetinde milliyetçi Çin makamları tarafından katledildi) gibi şair yazarlar ortaya çıkmıştır.

1940-1950 yılları arasında:

Zunun Kadiri (1911 yılında doğdu, 1940 yılında "Gunçem", "Gülünsa" sahne eserlerini yazan yazar 1940-50 yılları arasında "Rodipay", "Mağdır Ketkende", "Muallimin Hiti" hikâyelerini, 1950-1960 yılları arasında da "Çinikiş" romanını "Toy" sahne eserini yazdı. 1988 yılında vefat etti.)

- Tayipcan Ali (1930 yılında Doğu Türkistan'ın Korgas kasabasında doğdu. Onun "Şark Nahşısı", "Tıçlık Nahşisi", "Tügümes Nahşa", "Vatanımnı Köyleymen", "Zepmu Çıraylık Keldi Bahar" başlıklı şiir kitapları var. Şair 1989 yılında hayata gözlerini yumdu.)

- Turgun Almas (1924 yılında Kaşgar'da doğdu. "Tarım Şamalları", "Tang Seher" gibi şiir kitapları, "Piçak" gibi sahne eserleri, "Hun Tarihi", "Uygurlar" namlı tarihî kitapları vardır.

Âlim ve şair 10 Eylül 2001 tarihinde hayata gözlerini yummuştur.) gibi yazar ve şairler de yetişmiştir.

1950-1980 yılları arasında Erşiddin Tatlık, Turdi Samsak, Abdülkerim Hoca, Sabıt Abdurrahman, Zoriddin Sabır, Sultan Mahmut (Kaşgarlı), Muhammedcan Sadık, Dolkun Yasınov,

Ahmet İgemberdi, Cebbar Ahmet, Mehemmed Ali Zünun, Ehad Turdi, Bogda Abdullah, Abdulhâmid Sabır, Mırzayıt Kerim, Mamut Zayit, Tursun Ay Huseyin, Dilber Keyum gibi şairler yazarlar şiirleriyle, destanlarıyla, hikâye ve romanlarıyla ün yapmıştır.

Çağdaş Uygur Edebiyatında Yeni Gelişmeler

Çin Halk Cumhuriyeti'ne bağlı kalan Uygur özerk bölgesindeki Uygur edebiyatı 1950-1970 yılları arasında Çin komünist hakimiyeti tarafından yapılan türlü reformları anlatan, çiftçi ve işçilerden söz eden, sınıf mücadelesini teşvik eden eserlerin yazdırılması sebebiyle edebiyat dar sınırlar içine hapsedildi. Komünist ideolojisinin ilkelerine uygun kısıtlamalar ve denetim neticesinde, büyük hacimli eserler meydana gelemedi. Uygur edebiyatı şiir, küçük hikâyeler ile devam etti.

Şiirler mezmun bakımından propaganda karakterindeki methiyeler ile sınırlandı. Edebiyat, kısa vadeli siyasî hedeflerin propaganda vasıtasına dönüştürüldü. Halkın gerçek fikir ve duygularını, görüşlerini aksettiren eserlere matbuatta yer verilmedi. 1950'li yıllardan 1970'li yılların sonuna kadar Uygur yazar ve şairleri kendi eserleri-

ni serbestçe yazamıyorlardı. Kendi görüşleri ve gayelerini edebî eserlerde ifade ettirmek hukukundan mahrum idi. Yazar ve şairler millî duygulu, tarihî gerçekleri yansıtın eserler yazdığı takdirde "milliyetçi", "ayrılıkçı", "Türkçü", "İnkılaba karşı çıkan" tâbirleriyle cezalandırılıp hapse atılıyordu. Hatta bazı şairler şiirlerinde "Tanrı Dağı", "Tarım Nehri" gibi kelimeleri kullanırsa ve ana yurdu hakkında yazdığı şiirlerde "vatanım", "memleketim" diye seslenirse çok kötü muamelelere maruz kalıyorlardı. Mao'nun başlattığı kültür devriminde bu olaylar son derece acımasız oldu. Bir çok şair ve yazarlar "millî ayrılıkçı", "Pan-Türkist", "milliyetçi" denilerek cezalandırıldı, hapislere atıldı, sürgünlere gönderildi. Neticede Uygur edebiyatı büyük kayıplara uğrayarak, hiçbir gelişme gösteremedi ve çağın çok gerilerinde kaldı.

Çin Halk Cumhuriyeti'nde, Mao Zedong'un ölümünden (1976) sonra alınan liberalleşme ve dışarıya açılma siyasî tedbirleri neticesinde 1980 yılından başlayarak, bazı değişiklikler görüldü.

Millî eğitim, millî kültür siyaseti bakımından azınlık milletler ve Doğu Türkistan Türklerine olan baskı politikasında da biraz yumuşama oldu. Böyle bir durum altında, 1980'den sonra edebiyat, sanat işlerinde biraz canlanma görüldü. Mesela; 80'den önce yalnız Doğu Türkistan Halk Neşriyatı, Pekin Milletler Neşriyatı Uygur Bölümü, Doğu Türkistan Eğitim Neşriyatı, mevcut idi; bu yayınevlerinde çoğunlukla millî yazarların eserleri değil, Çince kitaplardan yapılan tercüme eserler neşrediliyordu.

1980'den önce mevcut olan yukarıdaki neşriyatlara ilâveten "Doğu Türkistan Tıbbî Neşriyatı", "Gençler ve Ösmürler Neşriyatı", "Doğu Türkistan Fen-Teknik Neşriyatı", "Doğu Türkistan Ulaştırma Neşriyatı", "Kaşgar Uygur Neşriyatları" tesis edildi. Edebî mecmuaların sayısı çoğaldı.

Doğu Türkistan'ın Çağdaş Uygur edebiyatında Mao devrine nispeten az da olsa yeni gelişmeler görülmeye başladı. Bu gelişmeler iki cihette kendisini göstermiştir:

1) Tema (mevzu) bakımından yeni gelişmeler; Çağdaş Uygur edebiyatı 50-60 veya 70'li yıllarda esas itibariyle gündelik siyasetin propaganda kuralına uydurulmuş idi. Her tür, her şekildeki edebî eserler Çin Komünist Partisi ve hükümetinin her çeşit siyasetini medhetmek, siyasî vazifeleri yerine getirmeye çalışmak ile sınırlı idi. Estetik edebî eserler ile siyasî eserler arasında fazla fark kalmamıştı. 80 yıllarından itibaren Çağdaş Uygur edebiyatında tarihî tema (mevzu) ağırlıklı hâle gelmeye başladı. Uygur yazar ve şairleri milletimizin vatanperverlik, millî güvenç ve millî şuurunu kuvvetlendirmek için Doğu Türkistan tarihinde önemli yeri olan tarihî olayları ve tarihî kahramanları edebî eser yoluyla gün ışığına çıkarmaya gayret etti. Tarihî konulu roman, hikâye, piyes, destan ve şiirlerde Uygur Türkleri başta olmak üzere Doğu Türkistan halkının hürriyet mücadeleleri ana tema olarak işlendi. Bu çeşit eserlere aşağıdaki roman ve destanları gösterebiliriz:

- Yazar Abdullah Talip'in 1981 yılında Doğu Türkistan Urumçi Gençler Neşriyatı tarafından neşredilen ve Doğu Türkistan'da 1944-1945 yıllarında cereyan eden kurtuluş ve hürriyet ayaklanmasına katılarak şehit olan Mücahit Şair Lutfullah Muttelip'i anlatan "Kaynam Örkişi" romanı ile 1986 yılında Urumçi Halk Neşriyatı tarafından neşredilen "Çala Tekken Ok" (Tam İsabet Etmeyen Kurşun) romanı,

- Yazar Abdurrahman Kahar'ın Doğu Türkistan Urumçi Halk Neşriyatı tarafından neşredilen 1944-1949 yılları Doğu Türkistan'ın İli, Altay, Çovçek vilâyetlerinde vukû bulan üç vilâyet inkılâbını anlatan "İli Nehri Dalgaları" romanı,

- Yazar Hevir Tümür'ün 1980 yılında Doğu Türkistan Halk Neşriyatı tarafından neşredilen 328 sayfalı "Molla Zeyd'in Kıssesi" başlıklı tarihî romanı ve ayrıca Abdülhalik Uygur'un hayat mücadelesini anlatan "Baldur Oygangan Adem" (Urumçi, 1985, 320 s.) romanı,

- Yazar Teyipcan Hâdi'nin Mançu-Çin hükümdarlarının zulmüne karşı 1864-1867 yıllarında Doğu Türkistan'ın İli ayaklanmasının mücâhit kahramanı Sadır Palvan'ı konu alan "İli Deryası" edebî mecmuasının 1981 yılı, 3. sayısında yayınlanan "Palvan Geldi" başlıklı hikâyesi,

- Genç Uygur yazarı Gayret Abdullah'ın 1983 yılında Doğu Türkistan Gençler Neşriyatı tarafından neşredilen "Taş Abide" başlıklı tarihî romanı,

- Şair ve yazar Mehmet Ali Zunun'un 1981 yılı "Kaşgar Edebiyatı" dergisinin 3. sayısında neşredilen "Rabia Seyyidin" draması,

- Türdi Samsak'ın 1986 yılında Doğu Türkistan Halk Neşriyatı tarafından neşredilen "Ahiretten Gelenler" başlıklı tarihî romanı,

- Şair ve yazar Ahmet Ziyâî'nin 1986 yılında Pekin Milletler Neşriyatınca neşredilen sevgi hürriyeti yolunda mücadele ederek sonunda kurban olan iki gencin hikâyesini anlatan on binden fazla mısradan meydana gelen "Rabia Saydın" destanı,

- Şair Tohtacı Rozi'nin "Tarım" mecmuasında 1984 yılı 6. sayısında neşredilen XIX. yy.'ın başlarında (1826) Mançu İstilâsı ve zulmüne karşı Kaşgar'da isyan bayrağına sarılarak hürriyeti için mücadele eden ve bu yolda Gulca şehrinde şehit olan Uygur kızı Nuzugum hakkında yazılmış olan "Nuzugum" destanı,

- Yazar ve şair Abdurrahim Ötkür'ün 1985 yılında Doğu Türkistan Urumçi Halk Neşriyatı tarafından neşredilen 420 sayfalık "İz" romanı ve 1993-1994'te Şingan Halk Neşriyatı tarafından yayımlanan iki ciltlik "Oy-

gangan Zimin" (Uyanmış Zemin) adlı tarihî romanı.

Yukarıdaki eserler içinde "İz" romanı halkın dikkatini çeken romanlardandır. Abdurrahim Ötkür'ün "İz" romanında Kumul vilayeti başta olmak üzere bütün Doğu Türkistan'da 1912-1944 yılları arasında geçen tarihî ve siyasî olaylar anlatılmaktadır. Romanın mühim kahramanı Tümür Helfe, Amankul ve Hoca Niyaz Hacı olup, bunların karşısında zulmün ve karanlık güçlerin temsilcileri olan Yang-Zıng-Şing ve Nezer Vang yer alır.

Bu roman tarihî gerçekleri gün ışığına çıkarıp, Uygur Türklerine cesaret ve millî şuur bahşetmiştir.

80'li yıllardan bu yana yeni gelişme gösteren Uygur edebiyatında tema bakımından Çin Halk Cumhuriyeti'nde 1966-1976 yılları arasında Mao Zeydung tarafından yürütülen kültür devrimini konu alan eserler de mühim yer tutmaktadır. Uygur yazar ve şairleri, eserlerinde Mao devrindeki kültür devrimini yönlendiren 4 kişilik çetenin yaptıklarını fâş etmek suretiyle, kültür devrimi devresini toplumun en karanlık, acımasız devri olarak göstermişlerdir. O devirde cereyan eden zulüm ve haksızlıkları anlatarak, totaliter politikasını şiddetle kınamışlardır.

Yazar Zordun Sabir'in Doğu Türkistan Urumçi Halk Neşriyatı tarafından 1983 yılında neşredilen 530 sayfalık "İzdiniş" romanı ve şair Mehmetcan Râşiddin'in Doğu Türkistan Halk Neşriyatı'nın Çolpan Edebî Mecmuası'nın 1987 yılı 2. sayısında yayınlanan "Cahil" başlıklı destanı bu türdeki edebî eserlerdendir.

Bu tarihî temayı işleyen eserlerden başka, vatan ve millet temasını işleyen lirik şiirler ve sevgi şiirleri de belli miktarda yer almaktadır. Bunlardan şair Tayıpcan Eli'nin 1981'de yazdığı "Millet Hakkında" başlıklı şiir dikkat çekicidir. Şair bu şiirinde:

O millet hiç gereksiz curup olup

Bu millet mis kokulu amber değil

O millet eşikteki paspas olup

Bu millet baş köşede mücevher değil.

diyerek, millî şovenizmi reddediyor, milletler arasındaki eşitlik ve beraberlik fikrini savunuyor. Ayrıca 1966-1976 arasındaki kültür devriminde Mao yönetiminin icrâ ettiği Çin şovenizmini tenkit etmektedir.

2) Çağdaş Uygur edebiyatındaki gelişmelerin başında edebiyat janrı ve şekil bakımından değişiklikler gelir. Çağdaş Uygur edebiyatı, 50'li yıllardan 70'li yılların sonlarına kadar şiir esas olmak üzere, hikâye, drama ve destanlarla sınırlı kalmıştı. 1950'den 1978 yılına kadar yalnız bir roman neşredilmişti. 70'li yılların sonundan şimdiye kadar birkaç on roman yayınlanmıştır. Bu Çağdaş Uygur edebiyatındaki büyük bir gelişmedir.

Aynı zamanda Çağdaş Uygur edebiyatında senaryo şekli de gelişmeye başlamıştır. Yazar Mehmet Ali Zünun'un 1986 yılında çekilen "Oç Yaş" televizyon dizi filmi bunlardan sayılabilir.

Yukarıda bahsettiklerimizin ışığında görüldüğü gibi, 1970'li yılların sonları ve 1980'li yılların başlarından itibaren Doğu Türkistan Uygur edebiyatında yeni gelişmeler yeni edebî olaylar kendisini göstermeye başlamıştır.

Uygur Türkleri, kendilerine yapılan asimilasyon ve baskı siyasetlerine rağmen öz mevcudiyetlerini, kültür ve geleneklerini kuvvetli bir mücadele sayesinde muhafaza etmek ve geliştirmek için çalışmışlardır.

1988 yılının sonları, 1989 yılının başlarından itibaren Çin yönetimi Doğu Türkistan'da takip ettiği politikasını sertlik istikametinde değiştirerek Doğu Türkistan aydınları, yazar ve şairlerinin çeşitli temalarda, özellikle tarihî mevzularda serbestçe eser yazmalarına yeni kısıtlamalar getirmeye başladı. Bilhassa 5 Nisan 1990 tarihinde Doğu Türkistan Aktu ilçesi Barın Köyü'nde Çin zulmüne karşı patlak veren silahlı ayaklanmadan sonra yazar ve şairlerin eserleri üzerindeki sansür ve takip daha da sıkılaştırıldı. Şubat 1991 tarihinden sonra ünlü Uygur âlimi, yazar Turgun Almas'ın "Uygurlar", "Hun Tarihi", "Eski Uygur Edebiyatı" başlıklı üç kitabı üzerinde şiddetli eleştiri harekâtı başlattı. Turgun Almas ve münevver Uygur yazarlarını "Pan-Türkist", "Uygur Şövenisti", "ayrılıkçı" diye suçlayarak onlara tehdit ve baskı siyaseti uyguladı. Çin yönetiminin demokrasi ve insan hakları ile bağdaşmayan bu siyasî tedbirleri Doğu Türkistan Uygur edebiyatının gelişmesini baltaladı, neticede edebiyat ve tarih ilminde yeni durgunluk devri meydana gelmeye başladı.

Kendi millî kültürlerine bağlı, halkının manevi isteklerine cevap vermekten kaçmayı şerefsizlik ve sorumsuzluk olarak algılayan Uygur yazar ve şairleri özgürlük, eşitlik ve insan hakları doğrultusunda yine de yeni yeni edebî eserler yazarak Uygur Türkleri arasında büyük sevgi kazanmıştır. Bu yazarlar içinde kabiliyetli yazar Zordun Sabır'ın ayrıca yeri vardır. Zordun Sabır vatanperver, milliyetçi bir yazar olup, O, 1998 yılının sonunda kalp krizi ile vefat etmiştir. Yazarın kalbi komünist Çin hakimiyetinin Doğu Türkistan'da Uygur Türklerine uyguladığı çağ dışı işkence ve zulüm siyasetinin akibetlerine dayanamamıştır. Yazarın sağlığında tamamlayıp ölümünden on beş gün önce neşretmek için yayınevine teslim ettiği "Anayurt" adındaki 3 ciltlik romanı 2000 yılında Doğu Türkistan'da Halk Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. Roman Uygur Türkleri tarafından takdirle karşılanmıştır.

Yazarın bu romanında 1944 yılı Doğu Türkistan'ın kuzey bölgelerinden olan İli, Altay, Tarbagatay (Çövçek) vilayetlerinde patlak veren millî kurtuluş ayaklanması ve 12 Kasım 1944 yılında kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin yürüttüğü mücadeleleri ve savaşları ve bu mücadelenin tecrübe-savakları ve alınacak dersleri ve sonunda bağımsız bu Cumhuriyetin komünist Rus-Çin işbirliği ile ortadan kaldırılması, güzel, canlı, edebî üslup ve tasvirî vasıtalarla aydınlatılmıştır ve genç nesillerimize umut, güven vermekle kalmayıp, derin mesajlar verebilmiştir. Doğu Türkistan'daki Uygur yazar, şairleri demokratik olmayan baskıcı rejimin kısıtlamalarına rağmen yine de cesaretle görevlerini yerine getirmek için çalışmaktadırlar.

1 Ahmet Caferoğlu, **Türk Dili Tarihi**, c. 1, s. 143-144. İstanbul 1958.

2 Fen-vin-len, **Çin Genel Tarihi**, 1965, Pekin, s. 523-525,

3 Turgun Almas, **Kedimki Uygur Edebiyatı**, Doğu Türkistan Kaşgar, Uygur Neşriyat, 1988. Kaşgar. s. 81.

4 Talat Tekin, "İslamiyet Öncesi Türk Şiiri", **Türk Dili Dergisi**, 1986 yılı Ocak sayısı, s. 7.

5 Talat Tekin, **a.g.e.,** s. 8.

6 ETŞ, XXI-XXII, ZİEME BSU, s. 10.

7 Muhammetcan, "Turfan Kuçu Uygur Edebiyatı'ndan Derlemeler", **Turfan Edebiyat Dergisi**, 1986, S. 2, s. 53-59.

8 **Çin'deki Azınlık Milletler Edebiyatından Seçmeler**, Şanghay, 1981, c. I, s. 83-84.

9 Muhemmet Emin Kurbani, Vatanperver Alim ve Şair Abdülkadir (Abdulvaris) Azizi, **Kaşgar Edebiyatı**, 1981, S. 2, s. 42-43.

10 Durası: ilâcı demektir.

11 Gez: 3 gez bir metredir.

12 Hater: Tehlikeli.

13 İlac: çare, imkan.

14 Yalkun: alev.

15 Şekür Turan, Doğu Türkistan Edebiyatında Türkçülük, **Türk Dünyası El Kitabı**, 3. Cilt, s. 777-778, Ankara.

Uygurların Müziği / Dr. Rachel Harris - Yasin Mukphul [p.316-322]

RACHEL HARRİS

Londra Üniversitesi Şarkiyat ve Afrika Çalışmaları Okulu (SOAS) / İngiltere

YASİN MUKPHUL

Sincan Sanatları Araştırma Birimi / Doğu Türkistan

Uygur müziği, birçok farklı bölgesel tarzı kapsar coğrafyanın ve dağlarla, çöllerle birbirinden ayrılan vaha krallıklarının tarih boyunca birçok dış güç tarafından yönetildiği bir bölgenin karmaşık tarihinin ürünüdür. Güney vaha kentleri olan Hotan ve Kaşgar'ın müziksel gelenekleri Buhara ve Semerkant'ın klasik Orta Asya gelenekleriyle yakından ilişkiliyken, doğu vaha kentlerinden Kumul müziği Kuzeybatı Çin müziğiyle daha yakından ilişkilidir. Bugüne kadar bölgenin vaha kentlerinden her biri kendi sesini ve repertuarını korumuştur, ancak ticaret ve insanların dolaşımı sayesinde sağlanan sürekli bir iletişim yoluyla ortak bir dil ve kapsayıcı bir kültürle de birbirlerine bağlanmışlardır. Müzikal açıdan bu yerel gelenekleri enstrümanlar, türler, tarzlar ve bağlamlar açısından birbirine bağlayan birçok etken bulunmaktadır.

Uygur müziğinin en prestijli ve en iyi bilinen türü makamdır, geniş ölçekli şarkı süitleri, enstrümantal müzik ve dans müziği... Makamın yanı sıra Uygurlar şarkılı epik hikayelerinin (destan) ve öyküsel şarkıların (koşuk, lapar, aytış ve meddi name) diğer şekillerinin, dans müzik süitlerinin (sanem), enstrümantal müziğin, Sufi törenleriyle ilgili müzikal türlerin ve daha çok dünyadaki çile ile hüsran dolu aşkın azabı konulu halk şarkılarının geniş repertuarının popüler geleneklerini de korumuştur. Batı'da yaygın olan İslam'ın müziğe karşı olduğu yönündeki ortak düşüncenin tersine, büyük ölçüde müziği inançlarını ifade etmek ve geliştirmek için kullanan Sufilerin de etkisiyle Uygurlar arasında birçok geleneksel müzik bağlamı dinle ilişkilidir. Bugün bu geleneksel tarzlar pop müzik endüstrisiyle ve profesyonel, devlet destekli truplarla rekabet içindedir.

Tarih

Uygur araştırmacılar, müziklerinin kökenini Çin'in kuzeyinde yaşayan Çin hanedanının en eski vakayinamelerinde bahsedilen Di halkına ve M.Ö. 11. yüzyıla dayandırmaktadır. İlk Türk hanlığı (Göktürk) Sincan adıyla bilinen bölgede, M. S. 552'de kurulmuştur, Uygur Türkleri ise Orhun nehri kenarındaki hanlıkların yıkılmasından sonra M. S. 840'ta Sibirya'dan batıya doğru ilerleyerek bölgeye daha sonra varmıştır. Cennet dağlarının kuzey ve güneyinde olmak üzere bölgeye yerleşmişler ve yerel halkla karışmışlardır. Bu yüzden 9. yüzyıl öncesi bölge müziği de çağdaş Uygurların mirası olarak kabul edilir. Çin kaynaklarında 'Batı Bölgesi' (xiyu) olarak adlandırılan bölgenin erken dönemdeki müziğine ilişkin birçok atıfta bulunulmaktadır. Hanedan vakayinamesi Kosan (Quici) vaha

krallığından Sujup adlı müzisyenin M. S. 567'de Çin İmparatoru Wudi'nin sarayına doğru (bir Türk prensesinin maiyetinde) seyahate çıktığını ve Çin'e yedi makam ve 5 ton teorisini tanıttığını kaydeder. Kösan, Idikut (bugünkü Turpan), Iwirghol (bugünkü Kumul), Udun (bugünkü Hotan) ve Sule (bugünkü Kaşgar) müzikleri Çin'de Tang ve Song (7 ve 10. yüzyıllar) hanedanları döneminde oldukça popülerdi. Bu hanlıklardaki müzisyenler Orta Çin'e yeni enstrümanlar ve repartuarlar getirerek imparatorluk sarayında ve Çin'in ana kentlerinde müzik yapmışlardır. Bunların popülerliği, dönemin Çin şiirinde bunlara ilişkin olarak sıkça yapılan atıflardan anlaşılabilir. Araştırmacılar sonradan Japon sarayı tarafından da benimsenecek olan, imparatorluk sarayının ünlü Tang Daqu süitlerinin kökeninin Batı bölgesinin 5. yüzyıldaki büyük süitlerine (chong küy) dayandığına inanır. Batı Bölgesi müzisyenlerini Çin sarayında bulundurma geleneği Qind hanedanında da (16. yüzyılda kurulmuştur) devam etmiştir. Qing sarayı kayıtları çağdaş Uygur makamında da yer alan sanem, jula ve saliqa adlı kısımları çalan Batı bölgesinden sekiz saray müzisyeninden bahseder.

Müziğin tarihi akışı büyük ölçüde batıdan doğuya doğru gerçekleşmiştir. Çin tarihleri Batı bölgesinin orta Çin'deki etkisinden bahsederken, Uygur müziği Orta Asya'dan batıya doğru ünlü İpek Yolu boyunca yer alan bölgelerden oldukça etkilenmiştir. İslam ve İslam kültürü Kaşgar'a 10. yüzyılda, Kumul'dan doğuya doğru ise 16. yüzyılda ulaşarak bölgeye yavaş şekilde yayılmıştır. Uygurlar Kaşgar Karahan Hanlığı'nı (10. yüzyılda kurulmuştur) müziklerinin gelişimi için büyük bir çağ olarak addetmiştir. Sincan'ın bu ilk İslam hanlığı Fars ve Arap dünyasının dininin yanı sıra kültürü ve öğretileriyle de tanışmıştır. Bu dönemde kazan davulu ve Shawm bandoları (nagara-sunay) gibi enstrümanların yanı sıra Farabi ve İbn-i Sina gibi müzik kuramcılarının fikirleri ile de tanışılmıştır.

Çağatay dönemi de (14-15. yüzyıllar) bütün olarak Orta Asya'da kültürel ve müzikal gelişimin önemli bir dönemi olarak görülmüştür ve Uygur makamlarının büyük çoğunluğu dönemin Nevayi, Abdurrahman Cami ve Muhammed Kuçhtingir gibi şair-müzisyenlerince onaylanmıştır. Bu dönemin müziği ile ilgili önemli bir kaynak Çağatay'da Molla İstamulla Mocizi tarafından 1854-5'te yazılan Müzisyenler Tarihi (Tarikhi Musiqiyun) kitabıdır. 1919 tarihli bir kopya 1950'de Hotan'da bulunmuştur ve bu tarihten itibaren kitap modern Uygurcada basılmaktadır. Kitap, Orta Asya geleneğinde yaygın olan soysal tarzda yazılmıştır. Kitap müziği keşfettiğine inanılan Karuz ve müzik etiğinin kurucusu ve pek çok mucizesi olan bir kişi olarak tanınan Pisagor'un (Pytrhagoras) biyografileriyle başlar. Farabi Rak, Uşak ve Uzal makamlarının yaratıcısı ve Qalun Dulcimeri icat eden kişi olark tanınır. Mocizi 15. yüzyıl müzisyenlerinin çok sayıdaki mistik hikayelerini İran ve Irak'ın Timur bölgelerinin mistik geleneği ile ilişkilendirir. Örneğin Mevlana Sahib Balikhi'nin hikayesinde bir bülbül şarkı söylerken tamburuna konar ve meclis bayramındaki insanlar da bağırmaya, ağlamaya başlar ve yuvarlanıp kendilerinden geçerler. Korku içinde, bülbülü taşlarlar, bülbül can verdiğinde, Balikhi de ölmüştür.

Mocizi, Uygurlar tarafından kültürlerinin doruk noktası kabul edilen 16. yüzyıl Yarkend Hanlığı'ndan iki müzisyenin hikayesini de konu alır. Yusuf Hıdır Han Yarkendi (ö. 1560) Sultan Raşit Han'ın sarayında bir müzisyendir. Batı ve Orta Asya'dan çıraklar alarak Visal makamını bestelemiştir. Amannisa Han, bir ormancının kızıdır. Sultan tarafından avlanırken 13 yaşında keşfedilmiştir. Sultan

onun şarkı söyleyişine aşık olmuş ve onunla evlenmiştir. Mocizi, İşrat Angiz makamının bestesinin de Amannisa Han tarafından yapıldığını belirtir.

Çağdaş Uygur araştırmacıları Mocizi tarafından belirtilen müzisyenlerin makamın gerçek yaratıcıları olmadığını ancak bunun yerine özellikle Amannisa Han ve Yusuf Hıdır Han'ın var olan müziğin Arap-Fars gelenekleri ve isimleriyle yeniden düzenlenmesini istediklerini ortaya koyar. Bu yüzden Uygur makamının Arap-Fars geleneğine daha az şey borçlu olduğu, bunun yerine Batı bölgesinin 5. yüzyıl büyük süitlerine (chong küy) daha fazla şey borçlu olduğu düşünülür. 1952 kayıtları, çağdaş basılı versiyonların temelini oluşturan ünlü makam şarkıcısı Turdi Akhun makamın yeniden yapılandırılmasının daha sonra gerçekleştiğini vurgular. Yerel geleneklere göre farklı müzisyenlerin makamın farklı bölümlerini çaldığını saray müzisyenlerinin karmaşık çong nağmeyi çaldıklarını öyküsel şarkıcıların (destancı) destan söylediklerini, halk şarkıcılarının da meşrep söylediklerini ortaya koyar. 19. yüzyılda Kaşgarlı Beğ Aka bu üç grup müzisyeni bir araya getirir ve üç repertuarı birleştirir. Detaylı tarihi kaynakların yokluğunda, makamın kökenlerine ilişkin sonuç içeren iddialar ortaya atmak zordur.

Bazı Temel Uygur Müzik Enstrümanları

Dutar

Uzun saplı parmakla çalınan ve iki naylon (daha önceden ipek) tel ile on yedi ayrı parmak basılan bölümden oluşan beş ya da dört ölçülerinde akort edilen bir lavta olan Dutar tüm Uygur lavtaları gibi boynuz ya da kemik ile güzel bir şekilde süslenmiştir. Halk şarkılarına eşlik etmek ve makamdaki enstrümanları desteklemek için kullanılır. Dutar neredeyse her Uygur evinde bulunur ve Uygur kadınlarının geleneksel olarak çaldıkları tek enstrümandır. Glissando olarak temelde üst telde çalınır ancak başparmağın aşağıdaki telde bulunmasıyla çok sesli hale gelir.

Tambur

Uygur lavtalarından en uzun olanı olup yaklaşık 150 cm uzunluğundadır, tamburun beş metal teli vardır ve bunlar da so-so-do-so-so şeklinde akort edilir. Melodi işaret parmağı ile metal bir mızrapla (nakhala) çift sağ el tellerinden çalınır. Tambur halk şarkılarının, öyküsel şarkıların ve enstrümantal parçaların yanı sıra kimi zaman makamdaki ana enstrüman olarak da kullanılır.

Ravap

Boynuzdan yapılmış mızrapla çalınan daha kısa lavta. Pek çok farklı tipleri Uygurlar tarafından kullanılmıştır. 90 cm civarında olan Kaşgar ravabı deri ve beş metal telle kaplı küçük bir tas şeklinde gövdeye sahiptir ve gövde de dekoratif boynuzlar ile (möngüz) süslüdür. Hotan bölgesinde uzunlukları yaklaşık 70 cm'dir ve iki çift ya da üç koyun bağırsağı tel takılır. Bu çeşitlerin her

ikisi de öyküsel şarkıcılar tarafından (destancı ve koşakçı) çalınır. Dolan makamının ana enstrümanı olan Dolan ravabı bir melodik tel ve birçok Symphatetic teli ve armut gövdeli şekliyle Kaşgar ravabından çok Afgan rubabına benzer. Kumul ravabı Dolan tipi ile aynıdır ve halk şarkıları ile Kumul makamında kullanılır. Kaşgar Ravabı son dönemde altı metal teli ve do-do-do-re-la-mi

akorduyla profesyonel bir virtüöz solosu ve orkestra enstrümanı (tekammül ravap) haline gelmiştir. Eşdeğer bir bas ravap da profesyonel orkestralara eklenmiştir.

Çang

Profesyonel truplarda ve halk bağlamında kullanılan büyük tokmaklı Dulcımer metal telleriyle birçok yükseltilmiş köprü arasından üç set şeklinde tel bağlanır.

Kalun

Çeyrek tonlar çıkarmak için sol el teli bronz anahtarla (gustap) ile bastırırken, sağ elde tutulan kemik bir mızrap parmaklarla çalınan daha küçük bir Dulcimerdir. Kalun, Güney Sincan'da özellikle Dolanlar arasında yaygındır. Makamda destekleyici bir rol oynar.

Satar

Bir melodik ve sekiz-on iki Semphatatic metal telli uzun saplı parmaklarla çalınan bir lavtadır. Satar makamda önemli rol oynar, genelde baş şarkıcı (makamcı) tarafından çalınır. Çalınan makama bağlı olarak Semphatatic telleri beş farklı şekilde akort edilir.

Gijak

Gergin deriden yapılmış ses tahtasına sahip bir keman. Uygur gijaklarının en büyüğü at kılından melodik bir tel ve birçok metal Sempatik telli şekilde Dolanlar arasında bulunur. Kumul gijağının iki parmakla çalınan teli ve altı ila sekiz arasında Sempatik teli vardır. En eski Çin tarihsel kaynakları saç kılından tele sahip parmaklarla çalınan bir enstrümanın Kumul bölgesinde çalındığını kaydeder, ancak günümüz enstrümanı Sincan'ın doğusundaki Çin kültürel etkisinin kanıtı olarak muhtemelen Çin erhu kemanı ve Uygur gijağı arasında oldukça yeni bir melez türdür. Profesyonel müzisyenlerce çalınan gijak 1950'lerde yeniden düzenlenmiştir, bugün dört metal teli keman gibi akort edilir, ancak çalış tekniği dize konan, yayların elde gevşek tutulduğu, avucun yukarıya dönük olduğu ve tellerin yayın tersi yönüne bastırıldığı İran sivri uçlu kemanına yakındır. Gijağın soprano ve tenör versiyonları da bulunur.

Kuştar

Profesyonel trupların önde gelen bir enstrümanıdır, 1960'larda geliştirilen kuştar, keman şeklini Sincan'ın erken dönem Budist mağara duvar resimlerinde yer alan enstrümanlardan almıştır. Profosyönel Gijak gibi akort edilir, ancak tonu daha düşük ve yumuşaktır, çünkü tüm enstrüman ağaçtan yapılmıştır. Soprano ve tenör versiyonları da bulunur.

Def

İki çeşidi olan bir çerçeve davuldur. Daha küçük olan nağme defi yaklaşık 25-30 cm çapındadır, enstrümantal bölümlerde (margül) önde gelen bir rol oynar ve makam için vazgeçilmez bir enstrümandır. Daha büyük çong defi ise diğer halk bağlamlarında kullanılır, diğer enstrümanlara eşlik etmek için ya da solo olarak kullanılabilir. Üçüncü ve en geniş tipin sihirli güçleri olduğu düşünülür ve Uygur Şamanları (bahşi ya da pirgun) tarafından iyileştirme törenlerinde kullanılır.

Nagara

Her zaman sunay ile çalınır. Bunlar inek ya da eşşek derisinin gövdeyi kapladığı bir çift küçük demir kazan davuldur ve bir çift çubukla çalınır. Nagara-Sunay grubu genelde bir sunay çalgıcısından ve temel ritmik döngüyü koruyan büyük çong nagara ile karmaşık ritm çeşitleri çalan en az iki ila on iki nagara setinden oluşur.

Diğer vurmalı çalgı enstrümanları sapayi: metal tellerle delinen çift çubuk, en yaygın halk vurmalı çalgı enstrümanı, özellikle de dilenciler ve Sufiler tarafından çalınır; taş: her elde iki taş olmak üzere taşlar defalarca ve hızlı şekilde birbirine çarpılır ve koşuk: ters yüzleri birbirine vurularak çalınan iki tahta kaşıktır.

Sunay

Küçük çift kamıştan Shawm, konik ağaç gövdesinin yedi ön deliği ve bir baş parmak deliği vardır. Metal zili ve metal bir ağızlığı vardır. Döngüsel nefes alışla çalınır ve iki oktav üzeri bir çeşitlemeye sahiptir.

Balaman

Kısa çift kamış, dikey kamış boru, yedi parmak deliği vardır ve enstrümanın ağız kısmına yakın yerde bir çapraz parça kamış ile akort edilir. Balaman şu anda yalnızca makamda ana enstrüman olarak kullanılan Hotan bölgesinde bulunur.

Nay

Halk bağlamında ve profesyonel bağlamlarda rastlanır, geleneksel Uygur nayı ceviz ağacından yapılmış, yumuşak tonlu uzun yatay bir flüttür. Son yıllarda Uygurlar Çin bambu yatay flütünü de kendilerine adapte etmişlerdir.

Kovuz

1950'lere kadar çoğunlukla Uygur kadınlarınca çalınan metal bir ağız arpı, şu anda nadiren görülmektedir.

Bu çağdaş enstrümanlara ek olarak, Uygurlar tarafından kullanılan enstrümanlar tarihi olarak Çin Pipasının atası Qhunqa -bir çeşit arp, barbat Lavtası-, Jalla-bronz deri kaplı bir tamburin- Sapal Chora Ocarina ve İsqirt yan flüt.

Makam

Uygur makamı sung şiiri, hikayeleri, dans ezgileri ve enstrümantal bölümlerden oluşan büyük ölçekli süitlerden oluşur. Makamın bazı sözleri Orta Asya'nın Navayi, Şah Mashrap, Fuzuli, Molla Belil ve Zelil gibi büyük şairlerinden alınmıştır. Bazıları halk şiirinden, özellikle de Garip ve Senem adlı aşıkların popüler hikayesinden alınmıştır. Şiirin büyük bölümü hayalle ve Sufi idealleriyle ilgilidir. Makam genelde baş şarkıcı, makamcı tarafından yönetilen küçük bir şarkıcı grubu tarafından söylenir ve parmakla çalınan ya da yayla çalınan lavtalar tarafından eşlik edilir, ancak bazen kazan davul Ve Shawm (nagara-sunay) bandoları ile enstrümantal şekilde de çalınabilir. Makamı çalmak profesyonel müzisyenlerden oluşan özel bir gruba özgü değildir, tarihi açıdan yerel kralların saraylarının yanı sıra

halk bağlamlarında da icra edilir. Kadın ve erkek, dilenciler ve saygın din adamları bu geleneği devam ettirebilir, makamdan genelde manevi hatta maddi ihtiyaçlar konusunda bahsedilir. Makam dinlemenin hâlâ dini ve yatıştırıcı bir işlevi bulunmaktadır, özellikle de Sincan'ın geleneksel dini bayramları bağlamında. Çağdaş araştırmacılar dört farklı bölgesel türü vurgular: Kaşgar-Yarkend bölgesinin On İki Makamı, Turfan Makamı, Kumul Makamı ve Dolan Makamı.

Her biri belirli melodik sıraya sahip süitlerden oluşur. Bütün bir makamı söylemek yaklaşık iki saat sürer. Makamların isimleri Arapça ya da Farsçadan alınmıştır, bir çoğu Arap makamlarının isimleriyle ilgilidir: Rak, Çabbiyat, Çargah, Pançgah, Uzal, Acem, Uşak, Bayat, Neva, Segah, Irak.

12 makamın her biri aşağıdaki gibi şekillenmiştir:

Mukaddime (Giriş): Serbest ölçüde solo söylenir. Temaları insan çilelerine ve dini hislere dairdir. Lirikler büyük Orta Asya şairlerine atfedilir.

Çong nağme (Büyük Müzik): Farklı ritmlerle değişen bir süit. Her bir parçayı enstrümanla süslü versiyon, margül izler. Örneğin Uşak makamı tazide ismin ilk bölümü Uşak makamı ile ilgili modeli ve melodik malzemeyi gösterirken, ikinci kısım her makamda aynı olan tezin 6/4'lük ritmini gösterir. Çong nağmesi makamın en uzun ve en karmaşık bölümüdür. Bugün icra edilen makam çong nağmesindeki sekiz kısımdan oluşan bütününün yalnızca yarısına sahiptir ve ortaya konan iş eksik parçaları tamamlama, sıklıkla yeniden yaratma şeklinde gelişmektedir.

Destan (Öyküsel Şarkılar): Her makam farklı ritmlerde birçok destandan oluşur. Yine her destan bir enstrumental margül ile takip edilir. Lirikler halk öyküsel şarkılarının bölümlerinden alınmıştır ve ünlü aşıkların hikayeleriyle ilgilidir. Destanın melodik kapsamı özellikle geniştir.

Meşrep (Toplanma): Halk aşk şiirinden oluşan 2/4 ya da bazen 7/8 ritmlerindeki birçok hızlı parçalar. Makamın bu bölümü dans içindir. Genellikle ilk meşrebin lirikleri ünlü bir şaire atfedilir.

Arap geleneğinin tersine, makam terimi Uygurların makamı anlamına gelmez. Bunun çağrışımları durum, koku ya da tarz (pirak), perde, ses tonu, kişi, zaman ve yerdir. Yine bu terim müzisyenlerin kraliyet saraylarında müzik icra ettikleri yerlere de verilen addır. Makam teriminin "onun makamı yok" (örneğin makamı yok, mantıksızdır gibi) deyişinde olduğu gibi ahlaki bir anlamı vardır. Her makam, baskın melodik yapısıyla ve model nitelikleriyle birbirinden ayrılır, bazılarının ana ve ikincil makamın kullanımında etkisi vardır. Bir tondan başka bir tona geçmek On İki Makamın temel özelliğidir. Tek bir parçada yedilik gamdan, altılığa, altılıktan beşliğe geçebilir. Perdelerde makam sabit bir gamla sınırlı değildir, ancak yükselmiş ya da alçalmış notaların sık kullanımı müzisyenin hislerine göre ortaya çıkar. Sabit olmayan değişken notalar yaygındır ve özellikle de dördüncü ve yedinci gamlarda bir tondan başka tona geçerken sıklıkla kullanılır. Uygurlar makam hokkabazlığında üstündür. Bir kısmın akışında yeni bir makam belirir, bu göze çarpmayan şekilde değişir, tekrar kısa süreliğine yeniden belirir ve ana makama geri döner.

Melodik malzemenin gelişimi, makamın dikkat çekici bir özelliğidir. Genelde tek bir tema birçok cümlenin akışında, düşük perdeden yüksek perdeye bir kavis çizerek ve sonra da ikincil makama geçerek gelişir. birçok farklı ritmik döngü klasik Türk geleneğinden bir şekilde farklıdır, ancak bunlar davulun karmaşık ve farklı çeşitleriyle yaşama geçmiştir. Düzensiz aksak ritmler de yaygındır, Uygur

müziğinin dikkat çeken bir başka özelliği de üçlü ritmleri çift ritmlere dönüştürme eğilimidir. Örneğin temel bir 7/8'lik ritmi farklı dizilerde ikilikler ve dörtlüklerle kaplamak gibi.

On İki makam Güney Sincan civarında ve yalnızca mukaddime ve destan kısımlarının İli'de icra edilmesine rağmen İli vadisinde de bulunur. Buradaki vokal tarzı, yerel tadın büyük bölümünü içine almıştır ve tercih edilen enstrümanlar da elle çalınan lavta ve dutar, tokmaklı santur ve kemandır, sıçrama yapılı davul ise çok az kulla-

nılmaktadır. Diğer üç bölgesel makam ise On İki makam yapısından farklıdır. Dokuzunun bir araya getirildiği, Turpan makamının her biri altı farklı kısma ayrılır:

Gazel-serbest ritm, solo söylenir.

Baschakit- 3/4 ritminde, yavaş söylenen parça.

Yalangchakit- T-5/4 ya da 13/8 ritminde, yavaş söylenen parça.

Jula-4/4, orta hızda dans parçası.

Sanem-4/4, Nazarkum adlı yerel dans parçasını içeren hızlanan bir dans parçası.

Salıqa-4/4, orta hızda dans parçası.

Turfan makamının her biri genelde bir makama denk gelir, ve her biri de yaklaşık otuz dakika uzunluğundadır. Tarihi gelişme ile ilgili şu anda hiçbir bilginin bulunmamasına rağmen, müzikal açıdan Turpan Makamını On İki makamın çong nağmesi ile ilintilendirmek için birçok neden vardır. Bölüm isimleri farklılaşsa da, bütünsel yapıda, ritmik döngülerde ve melodik malzemelerde benzerlikler vardır. Turfan makamında tercih edilen enstrüman satar yaylı lavta, tambur, dutar, çang ve seslere eşlik eden def çerçeve davuldur. Turpan Makamı Nagara-Sunay kombinasyonun enstrümantal versiyonu olarak da çalınır. Örneğin Yalangchakit bölümünü temel vuruş 5/4'ten 17 vuruşlu aksağa dönüştüren temel ritmlerde yetenekli davulcular ve nefes kesici çeşitlemeler.

Şu anda Kumul makamı terimi kullanımının yaygın olmasına rağmen, burada kullanılan makam terimi yenidir. Kumul makamı sekizden yirmi iki şarkıya değişen uzunlukta, başında serbest ritmli mukaddime olmak üzere yerel halk şarkılarının süitlerinin şekillerini alır. On dokuz süit Kumul makamı olarak toplanmış ve yayınlanmıştır. Her bir süit Arap ya da Fars ismi taşır, bunların bazıları da On İki Makamla benzerdir. Ancak müzikal olarak, Kumul geleneğini On İki makamla ilişkilendirmek için çok az neden vardır. Kumul halk müzisyenleri hâlâ yerel isimleri kullanır, bu yüzden Kumul rak Makamı Söyle Bülbülüm olarak da bilinir. Kumul makamının güçlü bir beşli temeli vardır, ritmler 2/4, 4/4, 5/8 ve 7/8'i içerir. Kumul makamında temel enstrüman Kumul ravap, çang ve defin eşlik ettiği Kumul gijağıdır.

Aksu ve Kaşgar arasındaki bölgede yaşayan Dolan Uygurlarının kendi farklı makam gelenekleri vardır. Dolan makamı beş-parçalı süit şeklini alır:

Mukaddime-kısa ölçüsüz solo şarkı kısmı.

Chakitma-6/4 ritminde. Bu dansın başlangıcını gösterir.

Sanem-4/4 ritminde (Sanam dans süitlerinin açılış ritmindeki gibi).

Saliquas-4/4 ritminde. Dansçılar büyük halkalar halinde hareket etmeye başlar.

Serilme-Dansçılar dönmeye başlar, bazıları kendinden geçer.

Dolan makamının bazı isimleri On İki makamla aynıdır, ancak müzikal olarak altı-dokuz dakika uzunluğunda farklıdır, ve dokuz süit tanımlanmıştır. Halk müzisyenleri süitleri Bayavan (çöl) olarak nitelendirme eğilimindedir, yani bu bağlamda makam teriminin kullanılması da oldukça yeni bir olgudur. Dolan makamında kullanılan enstrümanlar ve metinler eşsizdir. Dolan makamına davulcular, Dolan ravabı, Dolan gijağı ve kalun Dulcimer eşlik eder. Ritmik olarak Dolan makamında senkop yaygındır, yükselen ve alçalan farklı tonların kullanımıyla beş tonlu ve altı tonlu makamlar kullanılır. Dolan makamının benzersiz özelliği çok sesli ve çok ritmli özellikli her bir farklı enstrümanın farklı melodik yapılar izlemesidir. Yerel müzikologlar eğer On İki Makam Uygurların klasik makamı ise, karmaşık enstrumantal yapılarına ve esrik falsetto vokal tarzına vurgu yaparak Dolan makamının da Uygurların cazı olduğunu söylemekten hoşlanır. Yine On İki makamın aksine saraya asla girmemiş ve yenilenmemiş olan Dolanın katıksız bir halk geleneği olduğunu da iddia ederler.

Halk Şarkısı

Uygurlar halk şarkılarını ortaya çıktıkları bölgeye göre sınıflandırır, ve her bölgenin de kendi farklı sesi vardır. Makam olarak Güney Sincan'ın şarkıları yedi tonlu iken İli, Turfan ve Kumul şarkıları beş ve altı tonludur. birçok halk şarkısının yinelenen düşük ve alçak perde farkları vardır. Halk şarkıları her dereceden ton alabilir, pek çok halk şarkısında perde farkları öne çıkan bir özelliktir. ritmler farklı ve kısa döngüler halindedir. İli tarzında çifte ritm kullanma eğilimi varken, güneyde 5/5, 7/8 ve 9/8'lik ritmlere de rastlanır. Temelde dutar ve/veya çerçeve davul ile eşlik edilirken, Uygur halk şarkılarının ilginç bir özelliği de vurgulu davul vuruşunun melodik cümlenin başına ya da sonuna denk gelmemesidir.

Şarkı söyleme tarzı oldukça süslenmiştir, özellikle de melodik çizgilerdeki ani iniş ve çıkışların Çinlilerin bunları "kurt şarkıları" (lang'ge) olarak nitelendirmesiyle İli şarkılarında bu özellik oldukça öne çıkar. Kumul stili daha yumuşak olarak düşünülürken, Kaşgar stili daha kuvvetlidir.

Şarkılar genellikle birkaç dakika sürer ve İli'nin sokak şarkı süiti (koça nakşisi yürişi) gibi süitler (yürüşi) bir araya getirilmiştir. Şarkı sözlerinin büyük bölümü trajik aşk üzerinedir, diğerleri de dini ya da tarihi temaları işlerken bir kısmı da komiktir.

Dans Müziği

Uygurlar senem terimini (Arapçada bölünmüş hayal) genelde dans için kullanılan altı ile on üç arasındaki süitleri nitelerken kullanırlar. İli vadisi halkı ve Dolan halkında olduğu gibi tüm ana vaha şehirlerinin kendilerine özgü senemleri vardır. Her senemde farklı vokal tarzları ve bölgenin kendi halk şarkılarından oluşan sabit süitler kullanılır ancak bölgedeki senemlerin tümü aynı orta dört vuruşlu dans ritmiyle başlar ve daha hızlı bir dört vuruşa yaklaşır. Her bölge şarkıcılara eşlik etmek üzere kendi tercih ettiği enstrüman kombinasyonunu kullanır ve senem Nagara-Sunay bandoları ile yalnızca enstrümantal olarak da çalınabilir.

Dans müziğinin diğer şekilleri özel olarak dansa adanmıştır. Kurban bayramı sırasında özellikle Kaşgar'da Nagara-Sunay bandoları ana camilerin çatılarında çalınabilir, ve büyük kalabalıklar da gece boyunca Şadiyani ve Semahın yerel tarzları ile dans etmek için toplanır. Uygur dansının pek çok tarzı şarkı lirikleri ve konuşma bölümleri ile lapar ya da Turfan'ın nazarkumu halk dansı gibi teatral unsurlar barındırır. Bazı Uygur danslarının totem kökenli olmalarına ve günümüzde dansçıların pandomim hayvan kostümü giydikleri kuğu dansı (gaz ussul) ya da at dansı (at ussul) gibi eğlence amaçlı olarak icra edilmelerine rağmen, geçmişte ritüel bir işlevi olduğuna inanılmaktadır.

Öyküsel Şarkılar (El Nağme)

Kendilerine parmakla çalınan lavtaların ya da vurmalı çalgıların eşlik ettiği bir ya da daha fazla şarkıcı tarafından icra edilen öyküsel şarkıların beş çeşidi vardır. Bazı destanların Garip ve Senem'in, Horlika ya da Hamrajan'ın hikayeleri gibi ünlü aşıkların hikayeleriyle ilgisi varken diğerleri, Uygurların Emir Gurogli (Köroğlu), Abdurrahman Han ve Nazigim gibi mitik ve tarihi, kadın ve erkek kahramanlarıyla ilgisi vardır. Sözel gelenekten gelmiş ve Orta Asya şairlerince üzerinde çalışılmış ve halk bağlamına çevrilmiş bu hikayelerin bazılarının uzun ve karmaşık bir kökeni vardır. Diğerleri daha yakın dönemlerdeki tarihi olayları konu alır. Müzikal olarak destan çok farklı perdeler içerir, melodik olarak çarpıcıdır ve Uygur halk şarkılarında bulunan her hangi bir makam kullanılabilir. Destan 3/4, 4/4, 5/8 ve ya 7/8'lik ritmlerde bulunur. Koşak ahlaki ya da komik temalar işleyen ve daha dar bir perde çeşitliliği içeren kısa uyaklı şiirlerdir. Lapar skeçler de öyküsel şarkıların bir türü olarak kabul edilir. Aytış düetlerde ve konuşmanın ve şarkının karışık olduğu bölümlerde söylenir. Ters giyinmeyi içerir, genelde komik ve performans açısından da teatral olabilir. Meddi nağme İslami gelenek ya da ahlaki temalarla ilgili hikayelerdir, bunların kısa söylenen nakaratları, genelde müzik enstrümanları olmadan söylenen uzun konuşma bölümleri vardır.

Daha önceden Cuma namazlarından sonra halk kahvelerde toplanır ve hikaye anlatıcılarını dinlerdi ancak şimdi bu gelenek modernleşme olgusuna özellikle de televizyon ve kasetlerin etkisine bağlı olarak daha az görülmektedir. Ancak hikaye anlatıcılarına bugün de, özellikle de fakir güneyde olmak üzere Sincan pazarlarında rastlanabilir. Bu kişilere insanların onları dinlemek için toplandığı İslam evliyalarının mezarlarında yapılan Sincan'ın büyük mezar bayramlarında rastlanır.

Enstrümantal Müzik

Uygurlar farklı tarzlarda, vokal çeşitlerden alınmış birçok şekilde enstrümantal müzik çalar. Popüler parçalar tambur ve dutar ile icra edilen acem ve eşvayı içerir. Enstrümantal şekilde çalınan birçok müzikal çeşit Nagara-Sunay bandoları tarafından da çalınır.

Din ve Müzik

Uygurlar arasında kutsal ve seküler alanların sınırları bulanıktır, ve seküler müziğin pek çok çeşidi ritüel bağlamlarda da çalınır. Ancak bazı müzikal formlar yalnızca ritüel bağlama özgüdür. Kırsal alanlarda hâlâ rastlanılan Uygur ritüel şifa dağıtıcıları Bahşi ya da pirgun olarak bilinir. Yerlerinden edilme ile ilgili şarkılarında yerel halk şarkısı melodilerine rastlanır, ve bazen de sözleri halk şarkılarında olduğu gibi aşk temaları içerir. Genelde bunlara birçok davulcu (dapandi) eşlik eder. Ritüelleri şekil açısından hakim ruhun çıkarılması ve pirgunun kendinden geçtiği dans ile yoğun

olarak şamaniktir. Sema gibi bazı Uygur dans şekillerinin de şaman kökenine sahip olduğu düşünülmektedir.

Uygur Sufi tekkeleri geniş kapsamlı zikirlerinde rastlanan eşsiz bir müzikal geleneğe sahiptir. Orta Asya, İran ve Türkiye'deki Sufiler arasında yaygın olan zikir uygulaması Allah'ın ve İslam evliyalarının isimlerinin tekrar edilmesi ile gerçekleşir. Uygurlar arasında bu ritüel genelde -halka (suhibat)- çember oluşturmak (ve konuşmak) şeklinde isimlendirilir, zikir ise ritüel şarkılara verilen isimdir. Ritüel şarkı Hikmet titrek bir melodide, serbest ölçüde falsetto olarak söylenir. Evliyaların isimleri ve unvanları gibi, bu gelenekte de tekkenin kurucusu ve müritlerinden geçmiş kuşaklar anılır, törene katılan erkekler ağlar. Şarkıcı ölçülü bölüme girerken, ilk önce erkekler diz çöküp, öne ve arkaya sallanarak geniş bir dairede kollarını vuruşlara göre oynatarak hareket ederler. Her şarkının özel bir ritmi vardır. Bunlardan ritüel akışında yedi saat süren,

on yedi kadarı icra edilebilir. Hotan bölgesinde 1970'lere kadar, Sufi ritüellerine yaylı lavtalar ve parmakla çalınan lavtalar gibi müzik enstrümanları da eşlik ederdi. Bu uygulama bazı grupların şarkılara eşlik ederken hâlâ sapayi çubukları kullanmasına rağmen, genelde kaybolmuştur.

Buwi olarak bilinen kadın Sufi ritüelcilerinin sayısı bölgede yüksektir. Ritüel şarkıların (münacat) melodilerinin erkeklerin hikmetinden farklı olmasına rağmen törenleri erkeklerinki ile şeklen aynıdır. Buwi mezar bayramlarında da söyler, cenazelerde ağıtçı olarak görev yapar ve insanların evinde iyileştirme ve cin çıkartma ritüelleri (hatme) düzenler.

Genelde eşlik edilmeden söylenen, titrek münacat şarkılarının çok hızlı olduğu düşünülür. Uygurlar arasında aşık ya da mecnun olarak isimlendirilen dilenciler hâlâ bulunur. Bu dilencilerin yaşamlarını Allah için müzik yapmaya adadıkları ve Uygurların bunlara karşı oldukça yardımsever oldukları söylenir. Bugün en çok vurmalı çalgı enstrümanları, def, sapayi ya da taş kullanırlar ancak mezar bayramlarında yaylı lavta ya da elle çalınan lavtalar da kullanılır. Hikmet olarak da isimlendirilen şarkılardan pek çoğu makamın meşrep bölümleriyle de ilgilidir.

Bağlamlar

Uygurlar bayram dönemlerinde ve düğünler, sünnetler, kızların belli yaşa gelmesi, hasat gibi dönemlerde meşrep ya da çeşitli toplantılar düzenler. Meşrep bölgede yaygındır ve pek çok kişi katılır. Dolan meşrebi yüzlerce insanın katıldığı ve gece boyunca süren daha geniş bir düzeyde yapılır. Bu türlü olaylar müzik olmadan eksik kalır. Makam ve dans gösterilerinin, komik skeçlerin ve epik şarkıların yanı sıra Akhun da ahlaki ve dini konularda konuşmak üzere davet edilebilir. Meşrebin bir halk mahkemesi olarak da sosyal bir işlevi vardır, eleştirilmesi ve cezalandırması için hatalı insanlar meşrep organizasyonunu yapan kişinin (yiğit başı) önüne çıkarılır. Düğünlerde damadın evinde daha resmi sabah ritüelleri yapılır genelde bunu makamdan şarkılar söylenmesi takip eder. Damat gelini almaya gittiğinde, alaya bugünlerde genelde bir traktörün arkasında çalan bir Nagara-Sunay bandosu eşlik eder. Öğle vakti, bir ziyafet verilir ve bando insanların dans etmesi için halk şarkılarından, seneme, pop müziğine şarkılar söyler. Kurban, Ramazan ve Nevruz bayramları da müzikal etkinlikler için önemlidir, İslam evliyalarının mezarlarında düzenlenen mezar bayramları da makam, hikaye anlatma, Sufi rituel müziği ve dans gibi tüm müzik çeşitlerinin icra edildiği önemli günlerdir.

During, Jean & Trebinjac, Sabine. 1991. **Introduction au Muqam Ouigour.** Bloomington, Indiana.

Harris, Rachel. 1998. **Music, Identity and Persuasion: Ethnic Minority Music in Xinjiang, China.** Ph. D. Dissertation. London University.

—–, 2001. 'Wang Luobin: "Folksong King of the Northwest" or Song Thief? Copyright, representation and Chinese "folksongs"in Latham, Kevin & Thompson, Stuart eds. **Consuming China: Approaches to Cultural Change in Contemporary China.** Curzon Press**.**

—–, 2001. 'Cassettes, Bazaars and Saving the Nation: the Uyghur Music Industry in Xinjiang, China'in Craig, Tim&King, Richard eds. **Global Goes Local: Popular Culture in Asia.** University of British Columbia Press.

Light, Nathan. 1998. **Slippery Paths: The Performance and Canonization of Turkic Literature and Uyghur Muqam Song in Islam and Modernity.** (Folklore, Indiana University).

Mackerras, Colin. 1984. 'The Uighur Mukam'. **Asian Music.**

—–, 1995. **China's Minority Cultures: identities and integration since 1912.** New York: Longman.

Roberts, Sean. 1998. 'Negotiating Locality, Islam, and National Culture in a Changing Borderlands: the revival of the **Mäshräp** ritual among young Uighur men in the Ili valley. ' **Central Asian Survey.** 17/4. pp672-700.

Svanberg, Ingvar. 1996. 'Ethnic Categorizations and Cultural Diversity in Xinjiang: The Dolans along Yarkand River'. **Central Asiatic Journal.** 40/2. pp260-282.

Trebinjac, Sabine. 1995. 'Femme, Seule et Venue d'Ailleurs: trois atouts d'un ethnomusicologue au Turkestan Chinois. ' **Cahiers de Musiques Traditionelles** 8.

—–, 2000. **Le Pouvoir en Chantant: l'art de fabriquer une musique chinoise.** Nanterre: Société d'ethnologie.

——, 2000. New Grove Dictionary of Music: Entry on Northwest China.

Zhongguo Minjian Yinyue Jicheng: Xinjiang (Anthology of Chinese Folk Music: Xinjiang).

Zhou Ji. 1998. **Weiwu'erzu (**The Uyghurs) Chapter 8 (pp295-373) in: **Zhongguo Shaoshu Minzu Yinyue Shi** (History of Music of Chinese Ethnic Minorities). Yuan Bingchang & Feng Guangyu eds. Zhongyang minzu daxue cbs.

——, 2001. **Youguan** '**Daolang Mukamu' de bijiao yanjiu** (Comparative research on the Dolan Muqam). Zhongyang yinyue xueyuan xuebao 2001/1.

Kasetler

Music of Chinese Minorities. 1981. Japan: King Record Co.

Turkestan Chinois/Xinjiang: musique Ouigoures. 1990. Recordings by Sabine Trebinjac & Jean During. France: OCORA.

La Route de Soie, Chine, Xinjiang. 1992. Recordings by Anderson Bakewell. France:.

Hazır Ürünler

Music of Xinjiang. Xinjiang Song-and-Dance Troupe. 1993. BMG Hong Kong Ltd.

The Red Rose: Xinjiang Instrumental Music. Mukam Art Troupe of Xinjiang. 1998. Hong Kong: Hugo Productions. HRP 7169-2.

Don't Torment Me, Dear: Xinjiang Folk Songs. Mukam Art Troupe of Xinjiang. 1998. Hong Kong: Hugo Productions. HRP 7170-2.

The Uyghur Musicians from Xinjiang: Music from the Oasis Towns of Central Asia. 2000. UK: Globestyle. CDORBD 098.

Batı Yugur (Sarı Uygur) Türkleri ve Kültürleri / Prof. Dr. Yaxiong Du [p.323-328]

PROF. DR. YAXİONG DU

Çin Konservatuarı / Çin

Giriş

2.000 nüfusuyla Yugur ulusu (Sarı Uygurlar) çoğunlukla Sunan Yugur Özerk bölgesi ile Çin'in kuzeybatı kesimindeki Kansu eyaletindeki Jiuquan yönetim bölgesinin Huangnibao mıntıkasına dağılmış bir vaziyette yaşıyor. Yugur bölgesi yakınlarındaki en büyük şehir; Zhangye'dir. Çin'de yaşayan 56 milletin arasında, iki lisana sahip tek millet Yugurlardır. Sunan Yugur Özerk bölgesinin batı kesiminde yaşayan Yugurlar Türkçe konuşurken, bölgenin doğu kesiminde yaşayanlar Moğolca konuşurlar. Bundan dolayı Moğolcaya Doğu Yugur dili, Türkçeye de Batı Yugur dili deniliyor.

Her iki grup Yugurlar da Lamaizm'e inanıyorlar, aynı zamanda "Gök Tanrı" (Gök hükümdarına tapma) denilen eski inançlarını da muhafaza ediyorlar. Bazı akademisyenler, bu **dinin** muhtemelen ilkel Şamanizm'in bir kalıntısı olduğunu düşünüyorlar.[1]

Hayvan yetiştiriciliği, Yugurların ana meşguliyet sahası olan ve Türkçe konuşan Yugurlar, eski göçebe hayat tarzını ve geleneklerini muhafaza ediyorlar. Onlar, yaklaşık 50 yıl önceye kadar, boylar hâlindeki örgütlenme tarzlarını muhafaza ediyorlardı. 1950'den önce, Uygurlar yedi boy olarak örgütlenmişlerdi, bunlardan beşi Moğolca, ikisi Türkçe konuşuyordu.

Ben, 1968 ilâ 1978 yılları arasında Batı Yugur dilinin konuşulduğu bölgede yaşadım. Bu 10 yıllık dönemde onların dillerini, halk şarkılarını inceledim ve ilk elden materyaller topladım. Bu incelemenin amacı, Türkçe konuşan Yugurları, onların kökenini, dilini, kabile sistemini, yaşam tarzını, bazı önemli âdetlerini ve onların müzikal mirasını, diğer Türk uluslarına ve Yugurlarla ve onların kültürleriyle ilgilenen uzmanlara tanıtmaktır.

Yugurların Kökeni

Hem Türkçe konuşan Yugurlar ve hem de yedi milyonu aşkın bir nüfusa sahip olan ve Çin'in Sincan Özerk bölgesinde yaşayan Uygurlar, Moğolistan platosunda, milâttan sonra sekizinci yüzyılda Han Krallığı'nı kuran Uygurların torunlarıdırlar. Uygurların kökeni, Han Hanedanlığı (M.Ö. 206-M.S. 220) döneminde Baykal gölünün güney sahillerinde yaşayan Dinglinglere ve Kuzey ve Güney hanedanlıkları (420-581) döneminde kuzey steplerinde göçebe bir hayat süren Chile'ye kadar götürülebilir. Kuzey Wei Hanedanlığı'nın (386-534) tarih kitabına göre, Chile'nin ataları Hunlardır ve Tang Hanedanlığı'nın (618-907) tarih kitabına göre, Yugur ve Uygurların ataları olan Uygurlar M.S. 840 yılında Moğolistan plâtolarından bugünkü Kansu ve Sincan'a göç etmişlerdir.[2]

M.S. 840 yılında dört bir yandan kar fırtınalarıyla kuşatılan, iktidarı elinde tutan grubun içinde çekişmeler yaşayan ve Kırgızların saldırısına maruz kalan Uygurlar ayrı gruplar hâlinde batıya doğru

göç etmek zorunda kaldılar. Bu gruplardan birisi Hexi Koridoru'ndaki Guazhou'ya (bugünkü adıyla Dunhuang), Ganzhou (bugün Zhangye) ve Liangzhou'ya (bugün Wuwei) göç ettiler ve Tibet Krallığı'nın idaresi altına girdiler. Bunlara Hexi Uygurları deniliyor. Daha sonra bunlar Ganzhou şehrini ele geçirdiler ve ayrı bir krallık kurdular. Bundan dolayı bunlara aynı zamanda Ganzhou Uygurları da denmektedir.

On birinci yüzyılın ortalarında Batı Xia Krallığı, Ganzhou'yu fethetti ve Uygur rejimini devirdi. Daha sonra Hexi Uygurları, bugünkü Jiayuguan geçidinin hemen dışında bulunan kırlık araziye göç ettiler. 11. yüzyılın ortalarından 14. yüzyıla kadar onlar Kansu'nun batısındaki Dunhuang ve Sincan'ın doğusundaki Hami bölgesi civarında yaşadılar. Bu dönemde Moğolca konuşan bazı kavimlerin de bu bölgeye geldiklerine ve Hexi Uygurlarıyla beraber yaşadıklarına inanılıyor. Uzun bir süre bir arada yaşadıktan sonra Uygurlarla, komşuları olan ve Moğolca konuşan bu kavimler birbirlerinin içinde eridiler ve bu karışımdan zamanımızda "Yugurlar" denilen bir topluluk ortaya çıktı. 1368 yıllarında bu topluluk, yeniden Hexi Koridoru'na göç etti.[3]

Yugur halkının tarihini anlatan bazı Yugur halk şarkılarının sözleri bize, bu halkın 14. yüzyılda doğuya doğru yaptıkları göçle ilgili çok önemli bilgiler veriyor. Örneğin bir şarkıda şöyle deniliyor:

Yaşlıların şarkılarını dinledikten sonra

Hepimiz, atalarımızın batıdan geldiğini öğrendik.

Atalarımız güneşin doğduğu yere doğru yürüdüler

İmparator Zhu Yuangzhang'ın hükümdarlığının ilk yılında buraya geldiler.

Bu şarkıdan biz, Yugurların atalarının nereden ve ne zaman geldiklerini öğreniyoruz. "Yol Şarkısı" adı verilen bir başka şarkıda şunlar söyleniyor:

"Gobi çölünde uzun bir yürüyüşten sonra

Onlar Dunhuang'da Bin Buda mağarasını geçtiler

Anxi'deki on bin Buda mağarasını ziyaret ettikten sonra

Onlar, atalarının bin yıl önce kağanlık kurduğu yere geldiler"

Bu şarkı bize, Yugurların doğuya göç ederken geçtikleri yerlerin özelliklerini anlatıyor. Yugurlar, şarkıda geçen "ataların kurduğu krallıktan" 9. yüzyılda kurulan Kansu Uygur Krallığı'ndan bahsedildiğine inanıyorlar.

Yugurlar kendilerine "Sarı Uygurlar" diyorlar. Toplumun ortak hafızasında yer etmiş bir bilgiye göre, eski Çin'de sarı, yalnızca imparator tarafından kullanılabilen ve hükümdarlık sembolü olan özel bir renktir. Bazı Yugurlar, kendilerine "Sarı Uygur" demelerinin sebebinin, Uygur Krallığı'nın Han kavmi olan Yeluoge'nin (Yugur'da jara*ar) torunları olduklarını göstermek olduğunu düşünüyorlar. Bu topluluğa, 1954 yılına kadar resmen 'Yugur' denmedi (bu ad, söz konusu topluluğu Uygurlardan ayırıyor). 1954'ten önce Çinliler Yugurlara, "Sarı Uygurlar" diyordu.

Dil

Rus akademisyen S. Malov ilk Türk (Proto-Türkçe), dilini dört safhaya ayırıyor: 1) Uzak 2) Eski 3) Modern ve 4) Çağdaş Türk dilleri. Bu sınıflandırma, her grupta eski lengüistlik unsurlardan hangi oranda bulunduğuna dayalı olarak yapılmıştır. Malov'a göre, Batı Yugurların dili, ilk gruba, yani **uzak** Türk dil grubuna dâhildir. Ayrıca Malov, Batı Yugurların dilinin, eski Uygur diline ve eski Türk diliyle yakından bağlantılı olduğuna işaret ediyor.[4]

Çinli akademisyenlerden Chen Zongzheng ve Lei Xuanchun'a göre, eski Türk dilinin oldukça çok sayıda karakteri Batı Yugur dilinde bulunabilir.[5] Batı Yugur dilinde "on bir" sayısına "yirmi bir" denir, bu, "yirmiye doğru yönelmiş bir" anlamına gelir, buna karşılık "yirmi bir sayısı"na "otuz bir" denir. Bu da "otuza yönelmiş bir" demektir. Bu hesaplama biçimi, eski Türkçe ve Uygurca yazılmış eski metinlerde bulunabilir ve bu tarz, Türkçenin diğer dil gruplarından farklıdır. Bu, Batı Yugur dilinin önemli bir karakteristiğidir.[6]

Batı Yugur dilinde bazı eski Uygur kelimeleri hâlâ kullanılmaktadır. Örneğin, "bed*in" (maymun) ve "ja*an" (fil).[7] Dilin bir başka özelliği de Çinceden ödünç alınmış çok sayıda kelimenin bulunmasıdır ve Çince, Yugurcanın telaffuzunu da etkilemiştir. Örneğin, "k*u*u*" (ayı) ve "si*ia" (düşünmek, özlemek). "f" ünsüzü ve bazı çift ünlüler Çinceden ödünç alınmıştır.[8]

Kabile Sistemi

1950'den önce Yugurlar boylar biçiminde örgütlenen bir toplum sistemine sahipti. 7 boy bir budunu (boy birliği) oluşturuyordu ve bir "boy"da birçok aile bulunurdu. Bazı akademisyenler, bu sistemin ilkel kabile örgütlenmesinin bir kalıntısı olduğuna inanıyorlar.[9]

O zamanlarda Yugurların en yüksek düzeydeki lideri, boylar birliğinin başkanıydı (han) ve bu kişi, yedi boyu da yönetiyordu. Bir budunda farklı boylar bulunuyor ve her boyun bir lideri (boy beyi) vardı. Boy beylerinin birçok yardımcısı da bulunurdu. Budun hanlığı, boy beyliği ve boy beyinin yardımcılığı babadan oğula geçerdi.

Budun hanı, boy beylerinin tamamının katıldığı konferansa başkanlık ederdi ve bu toplantılarda toplumun ortak menfaatini ilgilendiren konular ele alınırdı. Boy beyleri, kendi boylarının meselelerini, boydan vergi olarak toplanmış mal mülk ve paraları budun hanıyla paylaşmak zorundaydı. Boyların taksimatı ve boy beylerinin yetkileri, mahallî hükûmet tarafında belirlenir ve onaylanırdı.

Boy beyleri, boy birliğinin daha alt düzeydeki idarecileri olarak tasarlanmıştır. Her boy kendi Lamaist manastırına sahipti ve atamalara, manastırın en üst düzeydeki rahibiyle ve

boylardaki en büyük havyan sürüsüne sahip zenginlerle istişareden sonra karar verilirdi. Görev süresi genellikle bir ilâ üç yıl arasında değişiyordu ve kişi aynı makama bir kez daha atanabilirdi.

Her kabilede "Qian Hu" (bin ailenin lideri) ve "Saygın İhtiyar" denilen iki önemli makam vardı. "Qian Hu" büyük nüfuzu olan bir kişiydi ve kabileye dair önemli meselelerde bu kişiyle istişare edilmesi zorunluydu. Sayıca birden çok olan "Saygın İhtiyar", meseleleri halletmekte boy beyine yardım ediyorlardı ve boy beyi adına vergi toplamakla sorumluydular.

Boy beyi, manastırın üst düzey rahibi ve büyük hayvan sürüsü sahipleri boyda nüfuz sahibiydiler. Çünkü bu kişiler, otlakların ve büyükbaş hayvanların çoğunluğunun mülkiyetine sahiptiler.

Hırsızlık, soygun, kavga gibi vak'alarda ya da ailelere ayrılmış otlaklar konusunda bir ihtilâf yaşandığı zaman (bu meselelere boy beyi bakardı), davacı ve davalının beye hediyeler sunması gerekirdi. Bu kişiler, hâkimlerin çaylarını ve gıdalarını ve onlara ait hayvanların yemini temin etmekle de sorumluydular. Davalara bakmak, boy beylerinin önemli gelir kaynaklarından birisiydi.

Her boy vergi salmak ve boyun diğer meselelerine çözüm bulmak için bir yılda birkaç kez toplanırdı. Boy beyi toplantı çağrısında bulunurdu ve her ailenin temsilcilerinin bu toplantıya katılması gerekirdi. Onlar, teorik olarak kararların demokratik yolla alındığını iddia ediyorlar, fakat gerçekte, boy beyi, üst düzey rahip, büyükbaş hayvan sürülerine sahip zenginler ve boy birliğinin yöneticileri, hemen her şeye karar veriyordu.

Bugün bu sistem Yugurlar arasında yaşanmıyor olmasına rağmen halk hâlâ bu sistemi hatırlıyor ve aynı aileye mensup insanlar aynı aile adını taşıyorlar.

Hayat Tarzı

Yugurların çoğunluğu Hexi koridorunun orta kesiminde ve Qilian dağlarının kuzeyinde yaşıyorlar ve hayvan yetiştiriciliğiyle uğraşıyorlar. Bunlar, yurt adı verilen ve sığır kılından örülmüş keçelerden yapılan çadırlarda barınıyorlar ve yurtların zeminini kütüklerle kaplıyorlar. Üçgen biçimindeki yurtlar yaklaşık beş metre uzunluğunda, üç metre genişliğinde ve iki metre yüksekliğindedir. Yurdun içinde bulunan bir kişi, neredeyse gece yıldızlarla kaplı gökyüzünü görebilir. Fakat yurtlar aynı zamanda rüzgâr ve yağmurun çadırın içine girmesini engeller. Yurdun sağ tarafı ailenin uyuduğu, sohbet ettiği, yemek yediği ve misafirlerini ağırladığı yerdir. Çadırın sol yarısı ise mutfaktır. Yugurlar, kurutulmuş sığır dışkısını (tezek) yakıt olarak kullanırlar. Çünkü tezek kolayca yanar, is yapmaz, kötü koku da yaymaz.

Yugurlar günde üç öğün yemek yerler. Kahvaltıda ve öğle yemeğinde sütlü çay içerler ve tereyağlı kızarmış ekmek yerler. Akşam yemeğinde ise şehriyeli pilâv, et ve ekmek yerler. Yugurlar likör içmeyi severler ve bunu yemekten önce değil de sonra içerler. Misafirlerine daima likör ikram ederler.

Yugurlar bir parti verdiklerinde, partide kaç kişi olursa olsun, bunların tamamına ikram etmek üzere, ancak iki küçük kupanın sığabileceği küçük bir tepsiyi kullanırlar. İçeceklerin taşındığı bu küçük tepsi masanın çevresinde elden ele dolaşır.

Yugurlar akşam yemeğinden sonra içkilerini içtikleri saatlerde, iki farklı parmak oyunu oynarlar. Bunlardan ilki, içki içen iki kişiden her biri parmağından birini uzatır ve aynı zamanda bir sayı söyler (Parmakların her birisi bir sayıyı temsil eder). İki oyuncunun da uzattığı parmakların temsil ettiği sayıların toplamı kadar sayı söylemiş olan oyuncu kazanır, oyunun mağlûbu, ceza olarak bir kupa likör içer. Bazen içkiyle ilgili şarkılar söylerler, şarkının sözleri sayılardır. Diğeri ise sessiz oyundur, içenlerden her biri yalnızca bir parmağını uzatır ve uzattıkları parmakların pozisyonunu karşılaştırarak sonuca karar verirler. Bir sonraki adımda daha yüksek parmağı uzatan kazanır. Başparmak işaret parmağından, o da orta parmaktan, orta parmak ise yüzük parmağından, o da küçük parmaktan,

küçük parmak da başparmaktan daha yüksektir. Eğer parmaklar birbirlerine yakın değillerse, berabere kalınır ve içki içenler aralarından biri kaybedene kadar bir el daha oynarlar.

Göçebe birçok millet gibi Yugurlar da konuklarına karşı çok sıcaktırlar. Fakat bir kişinin, bir Yugur ailesini ziyaret etmeden önce Yugur nezaketinden haberdar olması gerekir. Atıyla misafirliğe giden kişi, Yugur ailesinin hayvanlarının ürkmemesi için yurttan uzak bir mesafede atından inmelidir. Kişi, uzun veya kısa olsun kırbacını yurdun dışında bırakmalı ve yurttan ayrılırken de atına çadırın hemen önünde binmemeli, ev sahipleri çadırlarına dönene kadar atının yularından tutarak yürümelidir. Misafirler aynı zamanda yurda tüfek, fişek, sığır derisi veya et sokamazlar. Kırmızı elbiseler giymiş veya kızıl bir ata binmiş kişiler de Yugur yurduna giremez, çünkü Yugurlar, kendilerinin “Kıl Tanrısı”nın kırmızılar giydiğine ve kızıl bir ata bindiğine inanırlar.

Yugur geleneklerine göre konukları ailenin en yaşlı erkeği karşılar ve onları yurda ‘buyur’ eder. Kapının tam

karşısındaki yer önemli konuklara ayrılmıştır. Başka bir çok Türk göçebe toplulukları gibi Yugurlar da özel bir tarzda otururlar: İlk önce dizlerini kırarak, daha sonra da bağdaş kurarak otururlar. Kural olarak erkekler kadınların soluna otururlar. Ev sahibi, ikramda bulunduğu zaman, teşekkür etmek veya aşırı kibar olmak gerekli değildir. Konukların sadece yerlerinde oturup, ikram edilenleri yiyip içmesi yeterlidir.

Yugurların bir yazım sistemine sahip olmamalarına rağmen, sözlü olarak aktarılan çok zengin bir edebî gelenekleri vardır. Örneğin, destanlar, halk hikâyeleri, atasözleri ve şiirsel öyküler.

Kadınlar sanatsal ürünlerde hünerlidirler. Bu kadınlar değişik ve çok güzel desenlerde çuvallar, halılar ve koşum takımları dokurlar. Kadınların giysilerinin yakalarına, kol ağızlarına ve eteklerinin ucuna kuşlar, çimenler, böcekler, çiçekler ve evcil hayvanlardan oluşan canlı ve uyumlu renklerde desenler işlerler. Saçlarını, geometrik desenler işlenmiş mercan boncuklar, deniz kabukları ve yeşil-mavi taş parçaları ve ipek ipliklerle süslerler.

Yugurların kendilerine has bir giyim tarzı var. İyi giyinmiş tipik bir Yugur erkeği keçeden bir kalpak, sol tarafta düğmeleri bulunan yüksek yakalı uzun bir cüppe, kırmızı bir kuşak ve uzun konçlu çizme giyer. Bir Yugur kadını ise genellikle boru tipinde keçeden yapılmış ve cepheden iki siyah şeridin bulunduğu beyaz bir şapka giyer. Şapkanın tepesinde kırmızı püsküller vardır. Genç kızlar saçlarını küçük küçük örerler. Yalnızca evli kadınlar saçlarını üç büyük örgü hâlinde toplarlar, bunlardan ikisini yanlardan omuzlara bırakırlar, üçüncü örgü ise arkadan sırta uzanır.

Evlenme, Düğün ve Cenaze

1950’lerden önce soyun anadan ve babadan yürüdüğü iki farklı aile biçimi vardı: Şimdi yalnızca soyun babadan yürüdüğü aile biçimi bulunabilir. Bu bölümde ilk önce soyun anadan yürüdüğü aile biçimini tanıtacağız, daha sonra soyun babadan yürüdüğü aile, düğün ve cenaze törenini anlatarak devam edeceğiz.

Anaerkil aile biçiminde bir genç kız evlilik çağına gelince, onun sosyal olarak cinsel ilişki özgürlüğü kazandığını gösteren bir tören düzenlenir. Genç kız daha sonra sevgilisiyle birlikte olabilir

ve bu evlilikten olan çocuklar ana soyuna aittir. Evlilikle beraber kadın aile içinde üstün bir konum kazanır ve erkekler tarafından kısıtlanmaksızın birçok imtiyazdan yararlanır. Fakat bir kadınla beraber olan erkek, ana soyu için çalışır. Dahası, eğer kadın evlendiği adamı artık sevmiyorsa, adam, çocukların velâyetini veya kendisiyle ilgili herhangi bir eşyayı alma hakkı olmadan kadından ayrılmak zorundadır. Çocuklar, annelerinin kocasına amca anlamına gelen "ku-y" derlerdi. Bu evlilik tarzı ancak, eski anaerkil sosyal sistemlerde yaşayabilirdi.

Yalnızca ataerkil aile düğün yapar. Fakat yaklaşık 50 yıl önce gelinler alınıp satılıyordu ve evlilikleri, aileler ve çöpçatanlar ayarlıyorlardı. Fakirler, gelinlere takılan pahalı hediyelere ve gelini satın alma bedeline (başlık parası) güçleri yetmediği için evlenemiyorlardı. Bu dönemde küçük yaşta evlenmek yaygındı ve zenginler küçük oğullarına "gelinler" satın alıyorlardı. Bu âdet 1950'lerde değişti.

Günümüzde ise genç kızlar ve delikanlılar, eşlerini kendileri seçebiliyorlar ve aşk evliliği yapabiliyorlar, fakat, geleneksel düğün âdetleri değişmeden muhafaza edilebildi.

Geleneksel olarak düğün iki gün sürer. İlk gün düğün, gelinin evinde yapılır ve ikinci gün düğün daha geniş kapsamlı olarak damadın evinde devam eder. Düğün güneş doğmadan önce sabahın ilk saatlerinde başlar. Düğünde ilk adım gelinin saçının kadın saçı hâline, yani üç kalın örgü hâline getirilmesiyle başlar. Bir kadın gelinin saçını örerken, gelinin annesinin erkek kardeşi (gelinin dayısı) "alo" denilen bir şarkı söyler ve bu şarkıyla geline, artık çocukluk döneminin sona erdiğini ve şimdi artık bir yetişkin olduğunu hatırlatır. Düğünün bu aşamasından sonra gelinin ailesi bir parti verir. Parti sona erdiğinde gelin damadın evine gitmek üzere kendi evinden ayrılır. Gelin evinden ayrılmadan önce, "gez jer" denilen bir şarkıyı dayısıyla birlikte söyler. Kocasının evine vardıktan sonra geline dayısı, iyi bir eş ve iyi bir gelin olması gerektiği mesajını taşıyan bir şarkı söyler. Fakat gelin daima ailesine çok içli veda şarkıları söyler.

Gelin ve düğün alayı damadın evine vardıktan sonra, damat tarafı kız tarafına koyun eti ve likör ikram eder ve düğün töreni gece boyunca sürer. İlk önce, bir tören düzenlenir. Bu törende iki şarkıcı görev alır. Şarkıcılardan birisi, dizleriyle ayak bilekleri arasında bir koyun budu tutar, diğeri ise Yugurlar arasında bir kutlama hediyesi olarak kabul edilen bir parça beyaz ipek tutar. Şarkıcılar, "jodatsko" denilen bir şarkı söylerler. Bu şarkıda Yugurların bu düğün âdetlerine neden sahip olduğu anlatılır. Şarkıcılar "jodatsko" şarkısını söyledikten sonra gelini içeri davet etmek için yurdun dışına çıkarlar. Gelin, sağdıcıyla birlikte yurdun girişine yakılmış iki meş'ale arasında yürür, aynı zamanda damat elinde küçük bir yay tutar ve geline üç ok atar. Okların uçları yoktur ve zararsızdır. Damat daha sonra yayı ve okları kırar ve onları ateşe atar.

Gelin yurda girdiği zaman kayın validesinin elini öper ve kayın valide de geline bir hediye verir. Daha sonra evlenen çift tek tek her konuğun yanına gider, başıyla onları selâmlar ve kupalarını likörle doldurur.

Törenden sonra düğün başlar. Düğünde insanlar yerler, içerler, şarkılar söylerler. Gelinin akrabaları, söyledikleri şarkılarla, kayın valideden kızlarına iyi bakmasını isterlerken, damadın

akrabaları, yeni kurulan aileyi kutsarlar ve gelinin ailesine kaygılanmamaları mesajını verirler. Düğünde şarkıcılar da şarkı söylerler. Bazen şarkıcılar neşeli şarkılar söylerken, bazen de ortamı canlandırmak için alaycı ve eğlenceli şarkılar da söylerler.

Bir kişi öldüğü zaman, ailesi, ölenin yasını tutmak için ağıtlar yakar ve ölenin ruhunu acı çekmekten kurtarmak amacıyla tören düzenlemesi için lâmaları da davet ederler.

Yugurlarda ölünün defnedilmesiyle ilgili üç farklı tören vardır. Bunlar, ölünün açık havada bırakılması, ölünün yakılması ve ölünün toprağa gömülmesidir. Her birinin de kendine has kuralları vardır.

Yugurların açık havada defin usulleri, kuşları beslemek için ölüyü keserek açık havada bırakan Tibetlilerin definlerinden farklıdır. Yugurlar ölüyü uçurumdan aşağı atarlar ve böylece ölüyü, leşle beslenen hayvanlara terk etmiş olurlar.

Cesedin yakılması usulü daha yaygındır. Kanamayı ve enfeksiyonu önlemek için cesedin gözleri, ağzı ve burnu kapatılır. Yanma işlemi başlamadan önce, cesede yeni giysiler giydirilir, cesedin vücudu ve kolları ana karnındaki çocuk pozisyonuna getirilir, elleri dizine konulur ve başı da dizin üstüne yaslanır. Cesedin bu pozisyonu koruması için bir kumaş parçasıyla bağlanır. Daha sonra ceset, beyaz kumaşla kaplı dikdörtgen biçiminde bir tabuta konur ve ölen kişiye akrabalarının ve dostlarının son görevlerini yerine getirebilmesi için naaş, üç gün boyunca yurtta bekletilir. Üç gün sonra naaş, yakılacağı yere getirilir, ölünün yakınları, yabancılarla karşılaşmamayı temin ederler. Ölünün yakılacağı yer, çam ağacından odunlar yığılarak ölünün yakılmasına hazır hâle getirilir. Ceset, odunların en üstüne konulur ve daha sonra odunlar tutuşturulur. Yedi gün sonra, ölünün yakınları, ölünün yakıldığı yere kırmızı bir torbayla gelirler ve cesedin küllerini, cesedin başından başlayacak ve ayaklarıyla bitirecek şekilde belli bir düzen içerisinde kırmızı torbaya doldururlar. Ağzı sıkıca bağlanan kırmızı torba mezarlığa gömülür. Mezarın çevresine beyaz taşlar dizilir ve mezarın başına da uygun bir sembol yerleştirilir. Bu cenaze töreni aslında toprağa gömme ile yakmanın bir birleşimidir. Üçüncü türdeki cenaze merasimi ise, bildiğimiz gibi, ölünün toprağa gömülmesi işlemidir.

Müzikal Miras

Batı Yugurları dans etmezler ve kendilerine has bir müzik aleti de çalmazlar. Halk şarkıları ise, onlara has geleneksel müziğin bir türüdür. Halk şarkılarına "jer" denir ve iki temel türe ayrılabilir: Uzun hava (usulsüz) ve kısa hava (usulü olan).

Uzun hava dizisi çok geniştir. Sık sık büyük duraklamalar olur ve melodiler bir oktavdan daha büyük adımlara sahiptir. Bazen serbest ritm kullanılır. Serbest ritm kullanılmadıysa vuruşlar da düzenli olmaz. Üst notalar genellikle çok uzatılır ve şarkıcılar hünerlerini, üst notayı mümkün olduğu kadar uzun söyleyerek gösterirler. Sadece çok yetenekli şarkıcılar bu şekilde okuyabilir. Uzun hava, tabiata ilişkin halk şarkılarını (türküleri), dağ türkülerini, aşk türkülerini ve bazı şaman türkülerini de kapsar.

Kısa havada neredeyse uzun okunacak tek nota yoktur ve vuruşlar da düzenlidir. Kısa hava formundaki şarkıların ezgisini okumak kolaydır. Kısa form, kahramanlık türkülerini, oyun havalarını, balatları, iş türkülerini, ağıtları ve ninnileri kapsar.

Farklı ezgiler farklı tarzlara sahiptir, fakat Batı Yugur halk şarkılarının formu her zaman birbirine benzer: Bütün ezgiler iki bölümdür. Şarkı okunmaya başlandığı zaman şarkının ezgisi, sözler bitene kadar sürekli aynı şekilde çalınır. Bazı ezgilerde, şarkıcının “a lou” veya “ej” gibi anlamsız kelimeler okuduğu bir “giriş-peşrev” bölümü vardır. Genellikle giriş, melodinin en alt notasından başlayıp en üst notasına doğru yükselir. Giriş bölümünün fonksiyonu, dinleyenlerin ilgisini toplamak ve şarkı sözlerine bir başlangıç yapmaktır.

Neredeyse bütün ezgiler, Çin’de yaygın olarak görülen tonal pentatonik gamdadır. Dizide beş ton vardır ve Çinliler bunlara, “gong”, “shan”, “jue”, “zhi” ve “yu” derler ki bunlar, Avrupa müziğinde “do”, “re”, “mi”, “sol” ve “la” notalarına eşittir. Her ton bir ana nota olabilir, bundan dolayı pentatonik gam beş farklı makam olarak biçimlenebilir, bunlara da “gong”, “shang”, “jue”, “zhi” ve “yu” denir.

Bölgede yaşadığım 1968’den 1978’e kadar Batı Yugurlarına ait 94 halk şarkısı derledim. Derlediklerim arasında, 56 yu ezgisi vardı ve bu makam, toplam rakamın yüzde 59.57’sini kapsıyordu. Diğer makamlar ise, zhi (10 ezgi, yüzde 10.63), shang (19 ezgi, yüzde 20.21), gong makamı (6 ezgi, yüzde 6.38) ve jue makamı (3 ezgi, yüzde 3.19).

Yu, Batı Yugur halk şarkılarının en önemli makamıdır ve halk şarkılarının birçok nağmesi, bas notaya doğru beşli değişim yöntemini kullanır; yani, melodinin ikinci yarısı büyük oranda ilk yarısıyla aynıdır, fakat beş

nota “bas”tan tekrar edilir. Melodik diziyi büyük harflerle tespit edersek, melodik yapı formu, A5 Av olur (v, küçük melodik farklılıkları veya varyansları temsil ediyor).

Kodaly’nin incelemesine göre, Macar halk şarkıları da bu iki özelliği taşır.[10] Buna ek olarak Batı Yugur halk şarkılarıyla Macar halk şarkıları arasında melodi bakımından bazı paralellikler bulabiliriz.

Derlediğim 94 Batı Yugur halk şarkısının arasında Macar halk şarkılarına benzeyen 15 şarkı vardır. Bu da toplam rakamın yüzde 15.9’unu oluşturuyor.[11] 1989’da ünlü bir Batı Yugur şarkıcısı olan Algang Yinxingjisi Macaristan’ı ziyaret etti ve onun Budapeşte’de söylediği halk şarkıları, Macaristan halk şarkılarına çok benziyordu. Birçok Macar, Algang Yinxingjisi’nin şarkılarını dinledi ve Batı Yugurların halk şarkıları çok ilgilerini çekti. Fakat Batı Yugurların halk şarkılarıyla Macar halk şarkıları arasında gam, makam ve melodik yapı bakımından benzerlikler dikkat çekmeyecek gibi değil. Bu benzerlikler hem Macarlar hem de Yugurların çok özel bir müzik geleneğine mensup olduğunu ve her iki halkın da bu geleneği binlerce yıldır muhafaza ettiğini gösteriyor. Macarlar bu geleneği halk şarkılarında muhafaza etmişler ve Batı Yugurları da bu geleneği halk şarkılarında sürdürmüşlerdir. Batı Yugurları eski Türk halklarının torunları olduğu için, Macar halk şarkıları ile Yugur şarkıları arasındaki benzerlik, Macarların bu müzik tarzını, eski devirlerinde ana yurtlarında Türk halklarından aldığı ve bunu o zamandan bu yana değiştirmeden muhafaza ettiği iddiasını güçlü bir şekilde destekliyor. Bu gerçek aynı zamanda Batı Yugurlarının çok eski Türk müzik geleneğini sürdürdüğünü de gösteriyor.[12]

Bildiğimiz üzere, halk şarkısı, dilin (kelimelerin) müzikle (notalar) harmanlanarak oluşturulduğu bir sanat türüdür. Batı Yugur dilinde oldukça çok sayıda eski unsurların muhafaza edildiğini göz önüne

alarak, Batı Yugur halk şarkılarında birçok eski Dingling ve Hun ezgilerinin ve müzik unsurlarının mevcut olduğunu ileri sürmek için her türlü sebebimiz vardır.

1 Ma, Yin. (1989). **China's Minority Nationality. Pekin:** Foreign Languages Press. s. 132.

2 Feng, Jiasheng. (1958). **The Selected Historic Materials of Uygur Nationality**. Pekin: Minorities' Press. S. 7 s. 44.

3 Li, Yutang (ed in chief) (1983). **A Brief History of Yugur Nationality.** Lanzhou: Gansu People's Press s. 9-12.

4 Malov, S. (1952), "Ancient and Modern Turkish Languages", **Science Bulletin of the Academy of the USSR**, XI. Cilt 2. Moskova.

5 Chen, Zongzhen ve Lei Xuanchun (1985). **A Short Description of the Western Yugur Language,** Pekin: Minorities Press. s. 50.

6 **Op. cit**. s. 74.

7 Chen, Zongzhen ve Lei Xuanchun. (1985). **A Short Description of The Western Yugur Language**. Pekin: Minorities' Press. S. 51.

8 **Op. Cit**. s. 12.

9 Ma, Yin. (1989). **China's Minority Nationality**. Pekin: Foreign Languages Press. s. 131.

10 Kodaly, Zoltan. (1971)" **Margyar Nepzene**. Budapeşte: Zenemukiado. s. 18.

11 Du, Yaxiong. (1992). "The Ancient Quint-construction in Hungarian Folksongs". Chicago: **Chinese Music** 15. No. 2 s. 32.

12 Du, Yaxiong: (1999) **Rokon Vanasok a Magyar es Eszak-Kinai nepzene kozott** (the relationship between Chinese Folksongs from the North of China and Hungarian Folksongs). Debrecen Fonix.

Baskakov, N, A. (1976). Ob Odnom drevnem tipe Struktury Skazyemono v Saryg-jugurskom Jazyke. 'Tjurkologich-Eskie Issledovanija' s. 41-44.

Chen, Zongzhen ve Lei Xuanchun. (1985). **A Short Description of the Western Yugur Language**. Pekin: Minorities' Press.

(1992). **Western Yugur-Chinese Dictionary**. Chengdu: Sichuan Minorities' Press.

Clark, L. (1994) Sarig yugur Historical Linguistics and an Early Turkic Counting system '**Abstracts of the Seventh International Conference on Turkish Linguistics**' 3-6 Ağustos 1994. Mainz.

Du, Yaxiong. (1992). "The Ancient Quint-Construction in Hungarian Folksongs." Chicago: **Chinese Music** 15. No. 2. 24-33.

Du, Yaxiong: (1999) **Rokon Vanasok a Magyar es Eszak-Kinai Nepzene Kozott** (the Relationship between Chinese Folksongs from the North of China and Hungarian Folksongs). Debrecen: Fonix.

Feng, Jiasheng. (1958). **The Selected Historic Materials of Uygur Nationality**. Pekin: Minorities' Press, Geng, Shimin and Clark, L. (1992/1993) Sarig yugur materials 'Acta Orientlia Hungarica' 46: 2-3. s. 189-224. Budapeşte.

Kodaly, Zoltan. (1971) **Margyar Nepzene (Macar Halk Müziği Üzerine)** Budapeşte: Zenemukiado.

Li, Yutang (gen. Ed.) (1983). **A Brief History of Yugur Nationality**. Lanzhou: Gansu People's Press.

Ma, Yin. (1989). **China's Minority Nationality.** Beijing: Foreign Languages Press.

Malov, S. (1952). "Ancient and Modern Turkish Languages" **Science Bulletin of the Academy of the USSR**, XI. Cilt 2. Moscova.

Tenishev, E. R. (1981). **A Study of Turkic Languages**. Pekin: Social Science Academy Press of China.

Zhong, Jingwen. (1995). **A Study of Yugur Nationality's Culture.** Pekin: China Air Press.

YÜZÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRK TOPLULUKLARI

XX. Yüzyılda Türk Toplulukları / Doç. Dr. Ömer Turan [p.331-360]

DOÇ. DR. ÖMER TURAN

Orta Doğu Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat /Türkiye

I. Balkanlar'da Türkler

Yirminci yüzyıl Balkan Türkleri tarihi, yüzyıllardır sahibi ve hakimi olarak Balkanlar yarımadasında yaşayan bir milletin çocuklarının, bir türlü alışamadıkları ve içine sindiremedikleri azınlık statüsü içerisinde varlıklarını sürdürme mücadelelerinin; insan haklarının ve azınlık haklarının en çok telaffuz edildiği bir asırda, tarihî olduğu kadar aynı zamanda millî, dinî, siyasî, sosyal ve ekonomik olarak göğüslemek zorunda oldukları baskıların; Türk kimliklerini ve isimlerini koruma mücadelelerinin; her türlü baskıya direnemeyecek noktaya geldiklerinde çok ağır şartlarda Türkiye'ye doğru göç yollarını tutmalarının da tarihidir.

Türkler Balkanlar'ın en eski kavimlerinden biridir. Türklerin Balkanlar'daki varlığı, bugün yarımadanın büyük bir kısmını elinde tutan Slavlardan eskidir. Hun Türkleri MS. IV ve V. yüzyıllarda Balkanlar'a gelerek bölgeyi hakimiyetlerine almışlardır. Hun Türklerini VI. yüzyılda Avarlar, VII. yüzyılda Bulgarlar, X-XIII. yüzyıllarda Kumanlar ve Peçenekler takip etmiştir. Söz konusu Türk boylarının hepsi ilk etapta Balkanlar'da devletlerini kurarak diğer toplulukları hakimiyetleri altına almışlarsa da takip eden yıllarda ya bölgeyi terk etmişler ya da yönettikleri topluluklar arasında erimişlerdir. Söz konusu Türk topluluklardan günümüze kalanlar bazı yer adlarından ibarettir.[1] Bugün kendilerinden bahsettiğimiz Balkan Türklüğü, XIV. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'dan Rumeli'ye geçen ve kısa bir sürede bölgeyi yurt tutan Osmanlı Türkleridir. Bugün için bile kısa sayılabilecek bir süre içerisinde güneyde Adriyatik'e, doğuda Karadeniz'e, kuzeyde Tuna'ya ulaşılmış, hatta aşılmıştır.

Yüzyıllardır bölgede devam eden din kavgaları, feodal güçlerin kendi aralarındaki mücadeleler ve angaryadan bıkan yerli halka sevgi ve hoşgörü dağıtan "kolonizatör Türk dervişleri" ve adil ve güçlü Osmanlı yönetimi, bu hızlı ve kolay ilerlemenin iki önemli unsurunu teşkil ederler. Fethedilen bölgeler, vakıflar marifetiyle imar edilmiş, Türk veya Müslüman olan olmayan herkese hizmet veren han, hamam, köprü, çeşme, aşevi ve imarethane gibi sosyal yapılarla donatılmıştır. Fethi müteakip Balkanlar, Anadolu'dan getirilen Türkmen ve Yörük aşiretleri ile "şenlendirilmiş",[2] Osmanlı İmparatorluğu'nun uyguladığı "sürgün"[3] metodunun bir sonucu olarak iki asırdan daha kısa bir süre içerisinde bugünkü Bulgaristan'ın ve Yunanistan'ın büyük bir kesiminde, Romanya'nın

Dobruca bölgesinde, hemen bütün Makedonya ve Kosova'da Türk nüfusu çoğunluk olmuştur. Bunlara ilaveten Arnavutluk, Bosna ve Rodoplarda yaşayan insanların büyük çoğunluğu Müslümanlaşmıştır.

Dar manasıyla Balkanlar'da Türkler deyince Anadolu kökenli Müslüman Türkler anlaşılır. Kırım'ın Osmanlı hakimiyetinden çıkmasından sonra bugünkü Romanya ve Bulgaristan'a yerleştirilen Tatarlar; Moldova'da, Romanya ve Bulgaristan'da yaşayan Hıristiyanlığı benimsemiş olmakla birlikte Türkçe konuşan Gagavuzlar da elbette Türklerin bir parçasıdırlar. Ayrıca Osmanlılar döneminde Müslümanlaşan ve bir manada Türkleşen ve bugün kendilerini Türklerden ayrı görmeyen önemli miktarda bir kitlenin yarımadada varlığı da bir vakıadır. Belki de Türki olarak adlandırılması gereken Pomaklar, Boşnaklar ve bir kısım Arnavutlar bu gruba girerler. Bunların en azından bir kısmının yukarıda Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlar'a geldiklerinden bahsettiğimiz Türk toplulukları ile olan bağları yeterince araştırılmamış bir konudur.

Türkler Balkanlara sadece nüfusları ile gelmediler. Balkanlarda yaşayan insanlar Türkler sayesinde veya Türklerle birlikte yeni bir kültür, din, medeniyet, insan anlayışı, dünya görüşü ve hayat felsefesi ile tanıştılar. Kolonizatör Türk Dervişleri ile sevmeyi ve hoşgörüyü öğrendiler. Vakıflarla karşılıksız vermeyi tattılar. Vakıflar sadece cami, tekke ve medrese gibi Müslümanlara hitap eden dini yapılar değildi. Köprü, çeşme, han, hamam, imaret ve aşevi gibi Müslüman olan ve olmayan ayrımı yapmadan herkese hizmet götürdüler.[4] Ekrem Hakkı Ayverdi, arşiv ve saha araştırmalarına dayanarak kaleme aldığı eserinde, Osmanlı hakimiyeti döneminde Balkanlar'da 15.787 mimari yapının inşa edildiğini ortaya koymuştur. Bunlar bugün bir şekilde kendisine ve kendisi ile ilgili arşiv kaydına rastlanabilen eserlerin sayısıdır. Araştırılamamış olanlarla birlikte bu rakamın daha yükseleceği tabiidir.[5]

Balkanlar'daki Türk eserleri plan, hacim, malzeme ve teknik, cephe düzeni ve süslemeler bakımından Osmanlı-Türk mimarisinin bir bölümünü oluştururlar. Aynı dönemde Anadolu'da yapılmış yapılardan farksızdırlar. Filibe'deki Hüdavendigar Camii, Sofya'da Mahmut Paşa Camii, Üsküp'te Sultan Murat Camii, Bursa'daki Ulu Camii veya Niğde Sungur Bey Camii ile aynı mimari özellikleri taşırlar. Filibe'de Şehabüddin Paşa Camii, Üsküp'te İsa Bey ve İshak Bey Camileri, Selanik Alaca İmaret Cami ve Serez Mehmet Bey Camii aynı şekilde Edirne Muradiye Camii, Bursa Muradiye Camii, İstanbul Aksaray Murat Paşa Camii ile büyük benzerlikler gösterirler. Eski Zağra'da Hamza Bey Camii, Saray Bosna'da Gazi Hüsrev Bey Camii, Mudurnu'da Yıldırım Camii ve Halep'te Hüsrev Paşa Camii aynı mimari özelliklere sahiptirler. Bu benzerlikler sadece cami yapılarına mahsus değildir. Üsküp'teki Kurşunlu Han, Bursa'daki Emir Han ile, Saray Bosna'daki Gazi Hüsrev Bey Bedesteni ile Bursa'daki Bedesten, Üsküp'teki Çifte Hamam ile İstanbul Ayasofya Hamamı arasında plan ve diğer mimari özellikler bakımından büyük benzerlikler vardır. Bu tür örnekleri çoğaltmak mümkündür, fakat bir fikir vermesi bakımından bu kadarını kafi görüyoruz.

Balkan halkları, dillerinden yemeklerine, inançlarından değerlerine, mimarilerine, edebi eserlerine ve günlük hayatlarına kadar hayatın ve kültürün her alanında Türklerden etkilendiler. Osmanlı hakimiyeti döneminde Türkçe, Balkanlar'da geçerli dil (lingua franca) oldu, şehir ve medeniyet dili olarak kullanıldı. Balkan dillerine Türkçe kelimeler, gramer kuralları geçti. Örneğin

Sırpça, Hırvatça ve Makedoncadaki Türkçe kelime sayısı 6-7000 civarındadır. Bulgarcada 5.000, Arnavutçada 4.000, Rumcada 3.000 ve Romencede 2.000 civarında Türkçe kelime vardır.[6] Makedon müziğinde kullanılan müzik aletlerinin çoğu Türklere aittir.

Türk müziğinin melodileri, makamları, parçaları aynen veya değişerek Makedon müziğine geçmiştir. Aynı durum Yunan ve Bulgar müziği için de geçerlidir. Makedon mimarisinde formlar, dizayn ve süslemeler Türk mimarisinden son derece etkilenmiştir. Hatta Safranbolu'daki Türk evlerinden hiçbir farkı olmayan Ohri'deki Türk evleri Makedon sivil mimarisinin örnekleri olarak takdim edilmektedir. Aynı şekilde Filibe şehrindeki kale içindeki Türk evleri Bulgar sivil mimarisi olarak sunulmaktadır.[7]

Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflayıp güç kaybetmeye başlamasıyla birlikte Balkanlar'da toprak ve Türk nüfus kaybı başlamıştır. 1699 Karlofça Antlaşması ile başlayan bu süreç Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasına kadar devam etmiştir. Bununla beraber Osmanlı İmparatorluğu'nun son yarım asrında cereyan eden iki büyük savaş sonucunda öncekilerle karşılaştırılamayacak ölçüde Türk ve Müslüman nüfus yüzyıllardır üzerinde yaşadıkları topraklarını terk ederek Anadolu'nun yollarını tutmuşlar, kalanlar ise bu topraklarda kurulan yeni devletlerin azınlıkları olarak varlıklarını devam ettirme mecburiyeti ile karşı karşıya gelmişlerdir. Bu savaşlardan ilki 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı, ikincisi ise 1912-13 Balkan Savaşlarıdır. Esasen Yunanistan Balkanlar'da Osmanlı hakimiyetinden çıkarak kurulan ilk bağımsız devlettir. Ancak 1830 yılında Yunanistan'ın Atina ve Mora yarımadası civarında kurulması üzerine bu toprakları terk ederek Anadolu'ya yönelen Türk ve Müslümanların sayısı daha sonraki yıllarda yaşanan büyük felaketler sebebiyle Anadolu'ya göç edenlerin yanında bir hiç seviyesinde kalır. Bundan dolayı bu çalışmada kendilerinden bahsedilmeyecektir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda gerçekleştirilmek istenen reformlara Boşnak Beylerinin tepkileri, 1874 yılındaki kötü hasat sezonu sebebiyle bölgede yaşanan köylü ayaklanması ve İstanbul'un duruma hakim olamaması gibi sebeplerle büyük devletlerin Bosna meselesini ele alacağı bir konferans beklenirken, bir şekilde bu konferansın gündemine girmek için Bulgar ihtilalcilerin düzenledikleri 1876 Nisan Ayaklanması ve bu ayaklanmanın başıbozuklar tarafından bastırılış şekli ile ilgili haberler Avrupa merkezlerinde kamuoyunu tamamen Türkler aleyhine çevirmişti. Durumdan istifade etmek isteyen Panslavistlerin etkisiyle Rusya 24 Nisan 1877 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etti.

Ruslar, esasen uzun bir süredir böyle bir savaşa hazırlanıyorlardı. Kuracakları Bulgaristan'ı nasıl yöneteceklerine dair planlar yaparlarken, söz konusu topraklarda Bulgarların çoğunluk olmadıklarını fark etmişlerdi: 1870'li yıllarda bugünkü Bulgaristan topraklarının nüfusu 3.200.000 civarında idi ve bunların yarısı, yani 1.600.000'i Türk ve Müslümandı. Bundan dolayı savaş, üzerinde Bulgaristan kurulacak olan topraklarda nüfusun yarısını teşkil eden Türkleri ve Müslümanları bir şekilde yok etmek ve Bulgarları çoğunluk yapmak üzere, Rus Panslavist Prens Çerkasski'nin tabiri ile "bir ırklar ve yok etme savaşı" olarak planlandı ve uygulandı.[8]

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ile Bulgaristan topraklarında yaşayan Türkler ve Müslümanlar tamamen yok edilememiş, fakat sayıları yarı yarıya azaltılmak suretiyle Bulgarlara bir vatan açılmıştır. Savaş müddetince öncü Kazak birliklerine ve kışkırtılmış Bulgar gönüllülerine işletilen cinayetler, sivil halka karşı reva görülen katliamlar, estirilen terör ve sahnelenen vahşet ile ilgili Batılı konsolosların ve gazetecilerin raporları ciltler tutmaktadır.[9] Savaş müddetince çocuk, kadın ve yaşlı demeksizin öldürülen sivillerin; estirilen terör ve vahşetten dolayı yurtlarını terk ettikleri halde yollarda açlık, hastalık ve soğuktan ölenlerin sayılarını tam olarak verebilmek mümkün değildir. Her şeye rağmen İmparatorluk topraklarına canını atabilenlerin sayıları da tam olarak bilinmemektedir. Ancak, savaştan sonra 1880/84 yılında Bulgaristan Prensliği'nde ve 1884 yılında Doğu Rumeli Vilayeti'nde 1884 yılında yapılan ilk sayımda Türklerin ve Müslümanların sayısının 800.000 olduğu görülmektedir. Yani bu savaşta öldürülen, Anadolu'ya göçerken yolda ölen ve Anadolu'ya göç edenlerin sayılarının toplamı 800.000'dir.

Türklerin ağır yenilgisiyle sonuçlanan 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Tuna'yı geçen Rus orduları bugün İstanbul'un bir semti olan Yeşilköy'e kadar geldiler. Evvela Ruslarla Türkler arasında Ayastefanos Antlaşması imzalandı. Buna göre Tuna'dan Ege'ye, Karadeniz'den Ohri Gölü'ne kadar yayılmış büyük bir Bulgaristan kuruluyordu. Balkanlar'da güç dengesinin Rusya lehine büyük ölçüde değiştiğini gören büyük devletlerin müdahalesi üzerine bu sefer Berlin Antlaşması imzalandı.[10]

Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması ile Romanya ve Sırbistan bağımsızlıklarını aldılar, Bosna-Hersek'in yönetimi Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na devredildi, yaklaşık olarak bugünkü Makedonya toprakları reformlar yapması şartıyla İstanbul'a bırakıldı, Tuna nehri ile Balkan dağları arasında Bulgaristan Prensliği, Balkan dağları ile Rodop dağları arasında ise Doğu Rumeli Eyaleti İstanbul'a bağlı muhtar yönetimler olarak kuruldu. Hukuken Osmanlı Sultanı'na bağlı olmalarına rağmen söz konusu muhtar yönetimler fiilen birer bağımsız devlet gibi hareket ettiler. Osmanlı yönetimi 1885 yılında Bulgaristan Prensliği'nin Doğu Rumeli eyaletini ilhak etmesine itiraz edemedi.

II. Meşrutiyet'in ilanını takip eden aylarda ve yıllarda İstanbul durulmadı. İktidar mücadelesi ve iç karışıklıklar devam etti. Bu durum Balkanlar'ın yeni devletlerini cesaretlendirdi. Osmanlı'nın Balkanlar'da kalan son topraklarını aralarında paylaşmak üzere aralarında ittifaklar yaptılar. Osmanlı İmparatorluğu'nun Trablusgarp'ta İtalyanlarla savaş halinde bulunması onlara bekledikleri fırsatı verdi.

Balkan devletleri birbiri ardına Osmanlı İmparatorluğu'na karşı savaş ilan ettiler. Bulgarlar İstanbul'a 50 kilometre mesafedeki Çatalca'ya kadar geldiler. Bulgar orduları güneyde Struma ve Selanik'e girdiler. Sırplar bugünkü Makedonya'yı büyük ölçüde işgal ettikten sonra Arnavutluk'a yöneldiler. Kısacası Osmanlı İmparatorluğu Balkanlar'da kalan bütün topraklarını birkaç hafta içerisinde umulmadık bir şekilde kaybediverdi. Ancak Balkan devletleri Osmanlı'dan aldıkları toprakları aralarında paylaşamadılar. Herkes Makedonya'da aslan payını istiyordu. Bulgarlar eski müttefikleriyle yeniden savaşa koyuldular. Bu sefer Bulgarlar bütün cephelerde yenildiler.

Romenler Güney Dobruca'ya indiler ve bugünkü Makedonya toprakları Sırbistan'ın hakimiyetine geçti. Bulgaristan Dedeağaç ve civarında Ege'ye bir çıkış temin edebildi. Bunların dışında aşağı yukarı bugünkü Balkan ülkelerinin sınırları Balkan Savaşları sonunda çizilmiştir denilse yanlış olmaz.

Balkan Savaşlarının sonunda Makedonya'nın Osmanlı hakimiyetinden çıkması ile bugünkü batı sınırlarımız Meriç nehrine çekilmiştir. Bir başka tanımlama ile bugün Balkanlar'da Türkler olarak kendilerinden bahsettiğimiz kitle bu iki savaşla kaybedilen yerlerde her şeye rağmen kalan Türklerdir.

1699 Karlofça Antlaşması'ndan 1912-13 Balkan Savaşlarına gelinceye kadar Osmanlı İmparatorluğu Balkanlar'da kaybettiği bütün savaşlarda bir miktar insanını savaş yerinde kaybetti, bir miktar insanı bir miktar daha geriye yani Osmanlı hakimiyetinde bulunan topraklara göç etti, bir miktar insanını da kaybettiği topraklarda bıraktı. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ve 1912-13 Balkan Savaşları gerek savaşta kaybedilen sivil Türk insanı, gerek Anadolu'ya yönelen Türk göçleri ve gerekse kaybedilen topraklarda bırakılan Türk kitleleri bakımından öncekilerle karşılaştırılamayacak boyuttadır. Çünkü 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ve 1912-13 Balkan Savaşları ile bir müddet hakim olunan bir yerlerden öte, nüfusun en az yarısını Müslüman Türklerin teşkil ettiği bir vatan toprağı kaybedilmiştir.

Balkan Savaşları öncesinde bu savaşlara sahne olan üç Osmanlı vilayetinin nüfus durumu tablo I'deki gibidir. Bu tabloda, o zamanlar Bulgar olarak kaydedilen nüfusun büyük bir kesimi daha sonraki yıllarda Makedon olarak anılır olmuştur. Görüldüğü gibi Müslümanlar Selanik vilayeti'nde en büyük grubu teşkil etmektedirler. Sayıları toplam nüfusun üçte biri kadardır. Manastır vilayetinde de Müslümanlar toplam nüfusun üçte birini teşkil etmekte, buradaki en büyük grup olan Rumlara çok yakın bir rakama ulaşmaktadırlar. Kosova'da ise hem en büyük grup hem de toplam nüfusun dörtte üçü Müslümanlardır. Görüldüğü gibi Makedonya bölgesi üzerinde hak iddia eden Rumların, Bulgarların ve Sırpların hiçbiri bu bölgede çoğunluk değildir. Bundan dolayıdır ki, yukarıda Panslavistlerin Bulgaristan yaratmak için başvurulan metotları, her bir topluluk, başta Müslümanlar olmak üzere diğerleri için uygulamıştır.[11]

Tablo I: Balkan Savaşları Öncesi Vilayet-i Selase'nin Nüfusu (1905)

	Selanik Vilayeti	Manastır Vilayeti	Kosova Vilayeti
Müslüman	485.555	260.418	752.536
Rum	323.227	291.238	13.452
Bulgar	217.117	188.412	170.005
Ulah ve Sırp	-	30.116	169.601
Toplam	1.025.899	770.184	1.105.594

Kaynak: Ahmet Halaçoğlu, Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913), s. 9; Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılap Tarihi, C. I, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983, s. 152; Ezel Kural Shaw-Stanford Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, C.II, İstanbul, 1983, s. 259.

Balkanlar Osmanlı hakimiyetinin son döneminde her bakımdan İmparatorluğun diğer bölgeleri ile kıyas edilemeyecek kadar ileri bir durumdaydı. Hem İmparatorluğun merkezine hem de Avrupa'ya yakındı. Bu bakımdan önemliydi, zengindi. Bugünkü Bulgaristan topraklarının büyük bir kısmını teşkil

eden Tuna vilayeti, İmparatorlukta reformların ilk tatbik edildiği pilot bölge idi. 1860'lı yıllarda, Mithat Paşa döneminde gerçekleştirilen reformlar hâlâ Bulgarlar tarafından bile saygıyla anılmaktadır.[12] Bu dönemde Makedonya, İmparatorluğun Balkanlar'daki diğer çok önemli bir bölgesidir. Selanik ve Manastır sadece Balkanlar'ın değil İmparatorluğun en önemli siyaset, düşünce, ticaret ve kültür merkezlerindendir.[13]

Bulgaristan

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Berlin Antlaşması ile kurulan Romanya Krallığı, Sırbistan Krallığı, Bulgaristan Prensliği ve Şarki Rumeli Eyaleti'nde önemli bir miktarda Türk nüfus kalmıştır. Romanya'da Türkler Dobruca bölgesinde yaşamaktadırlar. O zaman kurulan Sırbistan'da önemli sayıda bir Türk nüfus kalmamıştır. Bulgaristan Prensliği'nde Türkler bilhassa Dobruca ve Deliorman bölgeleri olarak anılan Kuzeybatı Bulgaristan'da yaşamaktadırlar. Bu bölgede nüfusun yarısından çoğu hâlâ Türktür. Ruscuk, Şumnu, Razgrad ve Varna, Türk nüfusunun önemli ölçüde yaşadığı yerlerdir. Şarki Rumeli Eyaleti'nde de nüfusun dörtte birini Müslümanlar yani Türkler teşkil etmektedirler.[14]

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı, Bulgaristan Türklerinin yapısını değiştirmiştir. Savaş esnasında canını, malını ve namusunu koruyabilmek için Türkler, İstanbul yollarına düzülmüşlerdir. Her şeye rağmen Bulgaristan'da kalan Türkler artık köylü bir toplumdur. Fakir ve cahil insanlardan oluşmaktadırlar. Toprakları ellerinden alınmıştır. Bulgaristan Türkleri üstelik toplum önderlerinden mahrumdurlar ve kendi tabirleri ile "başsız bir gövde" durumundadırlar. Dinî, sosyal ve siyasal hiçbir hususta birlik içerisinde değillerdir. Aydınlar İttihatçı-Abdülhamidci olarak ikiye ayrılmışlardır. Birbirlerini kıyasıya eleştirmekte ve yıpratmaktadırlar. Hâttâ birbirlerini Bulgar yönetimlerine şikayet ve ihbar etmektedirler.[15]

Osmanlı hakimiyetinin Balkanlar'dan çekilmesinden sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun ve daha sonra onun varisi olan Türkiye Cumhuriyeti'nin bu topraklarla ilgili olarak büyük devletlerle veya bu topraklarda kurulan devletlerle imzaladığı hemen bütün anlaşmalarda buralarda kalan Türklerin hakları ile ilgili özel hükümler konulmuştur. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya, İngiltere, Almanya, İtalya, Fransa ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile imzaladığı Berlin Antlaşması (13 Temmuz 1878) bu tür anlaşmaların ilkini teşkil eder. Antlaşmanın beşinci maddesi Bulgaristan'da yaşayan azınlıklarla

ilgilidir. Buna göre Bulgaristan'da din ve mezhep ayrımı yapılamaz. Azınlıklar Bulgar çoğunluk gibi siyasi ve medeni haklardan yararlanabilirler. Din ve ibadet özgürlüğü ve dini hakları garanti edilmektedir. Türkler Bulgaristan'da yaşayan en büyük azınlık oldukları için bu maddede doğrudan da Bulgaristan, Romanya ve Sırbistan'da kalan Türklerin siyasi, dini ve medeni hakları ve söz konusu ülkelerde kalan Türklere ait şahsi mallar ve vakıf malları da garanti edilmektedir.[16]

Sokollu Mehmet Paşa'nın yüzyıllar önce belirttiği gibi "ahdnameler ölü doğmuş birer vücuttur. Onlara hayatiyet bahşedecek olan şey, tarafların bunları yaşatmak için duydukları arzu ve azimdir."[17] Yani antlaşmalar, bu antlaşmaları imzalayan tarafların arzu ve gayretleri nispetinde yaşarlar. Berlin Antlaşması, Bulgaristan Türklerinin sosyal, siyasal, medeni, dini haklarını garanti etmiştir. Bulgaristan

Anayasası bu hükümleri Bulgaristan'ın iç hukukunun temeli olarak tanımlamıştır. Hiç bir anayasa maddesinin veya sonradan çıkarılacak kanunun bu hükümleri değiştiremeyeceği tasrih edilmiştir. Bununla birlikte Bulgaristan Prensliği, Berlin Antlaşması ile Türklere verdiği sözlere uymamıştır. 1878-1908 yılları arasındaki Bulgaristan Prensliği döneminde Bulgaristan Türkleri her alanda büyük sıkıntılar çekmişlerdir. Bulgaristan Prensliği'nde 1880 ve Şarki Rumeli Eyaleti'nde 1884 yılında yapılan ilk sayım sonuçlarına göre bugünkü Bulgaristan topraklarında 800.000 civarında Türk yaşamaktadır. Türkler toplam nüfusun yaklaşık olarak %27'sini teşkil etmektedirler. Şarki Rumeli Eyaleti, 1885 yılında Bulgaristan Prensliği ile birleştirildiği için burada her iki bölge birlikte değerlendirilmektedir. 1908 yılında Bulgaristan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra 1910 yılında yapılan ilk nüfus sayımına göre Bulgaristan Türklerinin sayısı 600.000 civarındadır ve toplam nüfusun %13'ünü teşkil etmektedirler. 30 yıl içerisinde Bulgaristan Türklerinin sayısı 800.000'den 600.000'e inmiş, Türklerin toplam nüfusu nispetleri de %27'den %13'e düşmüştür. Yüksek doğurganlıklarına rağmen Bulgaristan Türklerinin gerek sayılarındaki gerekse toplam nüfusa nispetlerindeki azalışın tek sebebi tahmin edileceği gibi Türk topraklarına olan göçlerdir.

Bulgaristan Türklerinin yüzyıllardır üzerinde yaşadıkları toprakları terk edip Osmanlı topraklarına göç etme sebeplerinin başında can, mal ve namus emniyeti arayışı gelir. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında yaratılan büyük dehşet ve teröre rağmen bu topraklarda kalan insanlar veya Berlin Antlaşması'nın verdiği garantilere güvenerek savaş zamanında terk ettikleri topraklarına geri dönenler artık bu topraklarda istenmediklerini çok açık bir şekilde görmüşlerdir. Bulgar yönetimler, sosyal, siyasal, ekonomik, dini ve kültürel alanlarda yaptıkları yeni düzenlemelerle Türklerin bu topraklardan gitmeleri için ne mümkünse yapmışlardır. Devlet destekli çetelerin ve jandarmanın baskısı, ağır vergiler, evlerine ve arazilerine el konulma, sistemli olarak mallarının çalınması, olur olmaz bahanelerle verilen ağır cezalar, Türklere karşı verilen zararların takip ve tanzim edilmemesi, ayrımcılık ve diğer türlü baskılara dayanamayan Türkler, artık bu topraklarda şerefleriyle yaşamaktan ümitlerini keserek başta İstanbul olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu topraklarına doğru göç yollarına düzülmüşlerdir. Prenslik döneminde Bulgaristan'dan Türkiye'ye doğru yaşanan Türk göçü hiç bir zaman kesilmemiştir. Bununla beraber Prensliğin kuruluşundan 1893 yılına kadar olan dönemde takip eden yıllara nispetle daha yüksek oranda bir göç gözlemlenmektedir. Göçenler en ucuz fiyatlarla mallarını satarak, satamadıklarını güvendikleri insanlara emanet ederek bir daha dönmemecesine Bulgaristan'ı terk etmişlerdir.[18]

Richard Crampton'un tespitlerine göre, Bulgaristan'ın kuruluşundan 1888 yılına kadar, yani on yıl içinde dört buçuk milyon dekar ekilebilir arazi el değiştirmiştir. Elbette ki bu toprakların tamamına yakını Türklere ait idi. Bu miktar Bulgaristan'daki ekilebilir arazinin dörtte birini teşkil etmektedir. 1900'lü yıllara gelindiğinde Bulgaristan'da çoğunluğu Müslümanlardan Hrıstiyanlara olmak üzere el değiştiren toprakların miktarı yedi milyon dekara ulaşmıştır. 1876'da Rumeli'de Türklerin elindeki topraklar toplam toprakların %50'si iken, 1885'te bu oran %28'e düşmüştür. Müslüman küçük çiftçinin elinde olan ise bunun da yarısı, yani %14'üdür. Kuzey Bulgaristan'da durum daha da kötü, bu nispetler çok daha düşüktür. Eski Zağra'da, tamamına yakını Türklerin elinde olmak üzere, savaştan önce 100 kadar çiftlik vardır. 1884 yılında bu çiftliklerin sayısı 46'ya, 1886 yılında ise dörde düşmüştür. Bu dört çiftlikten sadece bir tanesinin sahibi Türktür.[19]

1877-78 Savaşı esnasında Bulgaristan'daki Türk varlığına karşı her manada yürütülen tahribat Prenslik döneminde de devam etmiştir. Dini yapılar bunların başında gelir. Savaş esnasında büyük ölçüde yok edilen camilerden kalanların yıkılmasına bu dönemde devam edilmiştir. Örneğin Tuna Vilayeti Salnamesi'ne göre, savaştan önce Sofya şehrinde 44 tane cami mevcut iken, 1902 yılında şehirde kalan tek camiyi plan gerekçesiyle yıkılmaktan Fransız Konsolosluğu'nun teşebbüsleri önleyebilmiştir. 1897 tarihli bire rapora göre Ruscuk'ta bulunan 29 caminin yedisi yıkılmış, şehir planını bozduğu gerekçesiyle 16 tanesinin de yıkılması kararlaştırılmıştır.[20] Berlin Antlaşması ile kuruluşundan 1 Ekim 1879 tarihine kadar Doğu Rumeli Vilayeti'nde 756 İslami eser tahrip edilmiştir.[21] Camiler gibi şehir planları gerekçesiyle İslam mezarlıkları da yok edilmiştir.[22] Bulgaristan Müslümanlarının dini yönetimi-

ne müdahale edilmiştir. Müftülüklerin seçimine müdahaleler edilmiş, müftülüklerin o dönemdeki en yüksek dini mevki olan Halifelik ile irtibatına müdahale edilmiştir.

Savaş müddetince Bulgarlarca el konulan ve talan edilen vakıf malları, Prenslik döneminde de çok keyfi kullanılmıştır. Berlin Antlaşması'nın 12. maddesi, Bulgaristan'da bulunan İslam vakıf malları meselesinin çözümü için Bulgarlardan ve Osmanlı hükümetinin temsilcilerinden bir komisyona havale etmiştir. Böyle bir komisyon kurulmuş ve 1 Nisan 1880 tarihinde Sofya'da çalışmaya başlamıştır. Ancak Bulgar üyeler usul ve kavram tartışmalarıyla komisyon çalışmalarını kilitlemişler ve yıllarca bir karar alınmasını önlemişlerdir. Bu şartlarda söz konusu komisyon çalışmaları 20 Ocak 1885 tarihinde sona ermiştir.

Bulgar hükümeti, gerek bu dönemde gerekse komisyon çalışmalarının tatil edilmesini takip eden yıllarda İslam vakıflarının yönetimini ellerinde tutmuşlar, söz konusu vakıfları istedikleri gibi kullanmışlar, almışlar ve satmışlardır.[23]

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın olumsuz bir tesiri olarak Bulgaristan Türklerinin yapısının değiştiğini, fakir, köylü ve cahil insanlardan oluşan bir topluluk haline geldiklerini belirtmiştik. Bulgaristan resmi istatistiklerine göre, 1900 yılında bu ülkede bulunan topluluklar arasında okuma-yazma oranı en düşük topluluk Müslümanlardır. Protestanlarda okuma-yazma oranı %66,3, Gregoryan Ermenilerde %52,6, Yahudilerde %48,5, Katoliklerde %31,8, Ortodokslarda %27,6 ve Müslümanlarda sadece %3,9'dur. Takip eden yıllarda söz konusu bütün topluluklarda okuma-yazma oranları yükseldiği halde Müslümanlarda azalmıştır. 1900 yılı itibariyle şehirlerde yaşayan Müslümanların %11,45'i, köylerde yaşayan Müslümanların ise %2,34'ü okuma-yazma bilmektedir. Tahmin edileceği gibi okuma-yazma bilen Müslümanların %20,1'i kadın gerisi ise erkeklerdir.[24] 1905 yılı Bulgaristan resmi istatistiklerinde, milliyetlerine göre Bulgaristan ahalisinin okuma-yazma durumu şöyledir: Ermeniler %54,3, Yahudiler %53,8, Rumlar %35,2, Bulgarlar %32,3, Gagavuzlar %23,6, Tatarlar %7,8, Türkler %4, Çingeneler %2,3, Pomaklar %2,2.[25]

Osmanlı salnamelerine göre 18877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan evvel Bulgaristan Prensliği'nin kurulduğu bölgede Türklere ait 2.500 civarında ilkokul, 40 rüştiye ve 150 civarında medrese vardır. Savaşta ve savaşı takip eden yıllarda bunların 1.500'ü yıkılmış, yakılmış, iyi durumda olanları Türklerin elinden alınmıştır. Filibe şehrinde savaştan önce 29 Türk okulu varken savaştan sonra bunların sayısı ikiye düşmüştür. Diğer şehirlerdeki durum da bundan farksızdır. Mevcut okul binaları da bakımsız ve kötü durumdadırlar. Bulgaristan Prensliği'ne ait istatistiklere göre 1894-95 öğretim

yılında bu ülkede 1.284 Türk ilkokulunda 1.460 öğretmen ve 72.028 öğrenci, 16 rüştiyede ise 57 öğretmen ve 691 öğrenci bulunmaktadır. Aynı öğretim yılında Bulgar okulundaki bir öğrenci için yılda 2.485 Leva harcanırken, Türk okulundaki bir öğrenci için 208 Leva harcanmaktadır.[26]

Bulgaristan Prensliği dönemi, eğitim ve kültür bakımından da Bulgaristan Türkleri için sıkıntılarla geçmiştir. Savaş yıllarında Bulgaristan Türklerine ait okul binaları yakılmış ve yıkılmış, en iyilerine ise başka maksatlarla kullanmak için el konulmuştur. Savaştan önce Filibe'de Türklere ait 29 tane mektep ve medrese mevcut olduğu halde 1879 yılında sadece iki tane kalmıştır. Diğer yerlerdeki durumda bundan farklı değildir. Savaşı takip eden yıllarda da bir şekilde Türklerin elinde kalmış iyi durumda bulunan okul binaları çeşitli gerekçelerle ellerinden alınmıştır. Pravadiya'daki beş Türk okulunun dördü askeri barakaya çevrilmiş, biri ise postahane yapılmıştır. Vidin'deki Rüştiye binası tiyatroya dönüştürülmüştür. Sofya'daki Osmanlı Komiseri Nihat Paşa, Mart 1880'de Türk mektep ve medrese binalarının yıkılmasının durdurulması için Bulgaristan Prensliği nezdinde teşebbüse geçmiş, ancak Sofya'da bulunan Sakallı Ahmet Ağa Medresesi, Osmanlı komiserinin gözü önünde yıkılmıştır. Bilal Şimşir'in tespitlerine göre 1877-1886 yılları arasında yıkılan ve yakılan Türk mektep ve medreselerinin sayısı 1.500 civarındadır.[27]

Bulgaristan Prensliği döneminde Türk okulları özel okul statüsündedir. Eğitim dilleri Türkçedir. Her okul müstakil bir yapıya sahipti. Her bir okulun seçimle gelen eğitim kurulları vardır. Bu kurullar, okulları finans, eğitim ve öğretim bakımından idare ederlerdi. Okul binasının bakımı, onarımı, öğretmenlerin bulunması, bu öğretmenlere verilecek maaşın miktarının belirlenmesi ve temini ve okutulacak derslerin seçimi hep bu kurulların vazifesi idi. Bu okulların harcamaları vakıflardan gelen gelirler, bağışlar ve Bulgaristan hükümetinin yardımları ile karşılanırdı. Bu dönemde Bulgaristan Türklerinin eğitim faaliyetlerinin desteklenmesi maksadıyla Osmanlı yönetimi kitap, diğer ders araçları ve öğretmenler göndermiş, Bulgaristan Türklerinin çocuklarının bir kısmını İstanbul ve Bursa gibi merkezlerde eğitilmesini sağlamıştır. Bununla beraber yetiştirildikten sonra Bulgaristan Türklerine hizmet vermesi beklenen bu öğrencilerin büyük bir kısmının daha sonra Bulgaristan'a geri dönmediklerine dair kayıtlar ve şikayetler mevcuttur.

Prenslik döneminin ilk yılları, Bulgaristan Türklerinin azınlık olarak yaşamaya başladıkları ilk yıllardır. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ve bu savaşta yaşanan acı olayların etkisi bütün canlılığı ile yaşamaktadır. Bu dönem Bulgaristan Türklerinde siyasal ve sosyal bir birlik

düşüncesi bile yoktur. Kendi haklarını savunacak, bunun için teşebbüslerde bulunacak donanımlara sahip değillerdir. Sofya'da bulunan Osmanlı komiserinin gayretleri ile ne elde edilebilirse onunla yetinmektedirler. 1900'lü yıllar ise Bulgaristan Türklerinin yavaş yavaş kendi ayakları üzerinde durmaya çalıştıkları yıllardır. 1905 yılının sonundan itibaren Bulgaristan Türklerinin eğitim alanında bazı çalışmalara girdiklerini görüyoruz. Bulgaristan Türklerinin çocuklarının modern eğitime geçmelerini sağlamak ve fakir öğrencileri desteklemek üzere Cemiyet-i Hayriye-i İslamiyeler kurulmuştur. Cemiyet-i Hayriyeler geceler düzenleyerek, müsamereler tertipleyerek ve kurban derileri toplayarak fakir öğrenciler için destek sağlamaya çalışmışlardır. O zamana kadar birbirinden kopuk ve ortak bir amaç ve program takip etmeyen okullarda eğitim birliğini sağlamak, öğretmenler arasında

dayanışma ve irtibatı kurmak maksadıyla 1906 Temmuzu'nda ilk kongresini yaparak kurulan Cemiyet-i Muallimin-i İslamiye'nin, Bulgaristan Türkleri'nin eğitimine önemli hizmetleri olmuştur.[28]

Bulgaristan Türklerinin eğitimsiz, köylü ve güçsüz insanlardan oluşması sebebiyle Bulgaristan nüfusunun önemli bir kısmını teşkil ettikleri halde Bulgaristan yönetiminde temsil edilmemişlerdir. Buraya kadar anlattıklarımız, bu durumun sebebi olarak da gösterilebilir. Bunlara Bulgar hükümetlerinin seçim bölgelerini Türklerin aleyhine olacak şekilde düzenlemeleri, seçimler esnasında yapılan baskılar, hileler ve Bulgaristan Türklerinin siyasi bir organizasyonun olmayışı da eklenebilir. Bu çerçevede Bulgaristan Türklerinin oyları Bulgar partilerine dağılmıştır. Her şeye rağmen bu dönemde Bulgaristan Parlamentosu'na 5 ile 13 arasında Türk milletvekili girebilmiştir. Fakat bunlar da Bulgaristan Türklerinin meselelerini Parlamentoda savunabilecek, donanımlı, dil bilen insanlardan oluşmamaktadırlar. Bulgaristan Türklerinin kendi aralarındaki şahsi ve ideolojik ayrılıklar ve Abdülhamid yanlısı veya karşıtı olmadan kaynaklanan çekişmeler ve kavgalar Bulgaristan Türklerinin siyasi manada bir birlik teşkil edememelerine sebep olmuştur.[29]

Bir çelişki gibi görünse de, Bulgaristan Türkleri, eğitimsiz insanlardan teşekkül etmesine rağmen, Prenslik döneminde bu ülkede önemli sayılabilecek bir Türk basını vardır. Bu durumun birkaç sebebi vardır. Belki bunların başında her şeye rağmen Bulgaristan Türklerinde mevcut olan gazetecilik geleneği gelir. Mithat Paşa'nın Tuna Valiliği döneminde, 1865 yılında ilk defa çıkardığı Tuna gazetesi 1877 yılına kadar Türkçe ve Bulgarca olarak yayınını sürdürmüş, Bulgaristan'da Türkçe basın geleneğini başlatmıştır. Vilayet gazetesi olan Tuna, vilayetinin merkezi olan Ruscuk'ta çıkıyordu ve bu şehirde kurulmuş olan Tuna vilayeti matbaasında basılıyordu. Bu matbaa pek çok Türk ve Bulgar gencinin gazeteciliği, yayıncılığı öğrendiği bir okul fonksiyonu görmüştür. Resmi bir hüviyeti olan Tuna'nın yanı sıra Beratlı İsmail Kemal tarafından çıkarılan Mecra-i Efkar, 1867 yılında yine Ruscuk'ta çıkarılan ilk özel gazete olmak özelliğine haizdir.[30]

Prenslik döneminde Bulgaristan'da çıkan ilk Türkçe gazete, 1880-82 yılları arasında çıkan Tarla'dır. Bulgaristan Resmi Gazetesi Tercümesi, Dikkat, Şark Yıldızı, Hilal, Çaylak, Vakit, Balkan, Varna Postası, Serbest Bulgaristan, Başlangıç, İttifak, Sebat, Gayret, Rağbet, Muhbir-i Şark, Emniyet, Malumat, Resimli Emniyet, Hamiyyet, Şems, Şark, Sada-i Millet, Hakkaniyet, Bedreka-i Selamet, Muvazene, Sada, Doğru Yol, Mecra-i Efkar, Resimsiz Emniyet, Nadas, Balkan, Le Courrier des Balkans, Kamer, Islah, Müsademe-i Efkar, Müdafaa-i Hukuk, Uhuvvet, Temaşa-i Esrar, Efkar-ı Umumiye, Ahali, Tuna, Feryad, Rumeli, Rumeli Telgrafları, Temaşa-i Efkar, Balkan, Şark Muhbiri ve Edirne Sadası bu dönemde Bulgaristan'da çıkmış Türk gazetelerinin isimleridir. Bu gazetelerin toplam sayıları 50'dir. Bunların bazıları sadece bir kaç sayı çıkmış, bir kısmı ise bir kaç yıl yayınını sürdürmüştür.[31]

Yukarıda temas ettiğimiz gazetecilik geleneğinin yanı sıra, 30 yıllık bu dönemde burada 50 Türk gazetesinin çıkmasının önemli sebeplerinden birisi de, Bulgaristan'ın coğrafi olarak İstanbul'un kontrolünde olmayan fakat İstanbul'a en yakın bir yer oluşudur. II. Abdülhamid'in her şeyi, fakat bilhassa basını son derece sıkı kontrol altında tuttuğu yıllarda Bulgaristan, Sultan'ın muhaliflerinin gazetelerini basabildikleri bir yer olmuştur. Burada basılan Türkçe gazeteler genellikle yabancı postalar vasıtasıyla İstanbul'a ve İmparatorluğun diğer önemli merkezlerine bir şekilde ulaştırılmıştır.

II. Abdülhamid yanlıları ve karşıtları Bulgaristan'da çıkardıkları gazetelerle birbirlerini acımasızca eleştirmişler, hatta birbirlerini Bulgar makamlarına ihbar etmekten çekinmemişlerdir. Bununla beraber söz konusu Türk gazeteleri Bulgar yönetimlerini eleştirirken mutedil bir dil kullanmaya son derece özen göstermişlerdir.[32]

24 Temmuz 1908'de Osmanlı İmparatorluğu'nda II. Meşrutiyet ilan edildi. Anayasa yürürlüğe girdi. II. Meşrutiyet'in kargaşası devam ederken ortaya çıkan yönetim boşluğundan istifade etmek isteyen Bulgaristan, 5 Ekim 1908'de bağımsızlığını ilan etti. Ertesi gün Avusturya ve Macaristan İmparatorluğu, Bosna ve Hersek'i ilhak etti. Girit Meclisi Yunanistan'a iltihak ettiğini ilan etti.

Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesinden sonra bu ülke ile Osmanlı İmparatorluğu arasında 19 Nisan 1909 tarihinde İstanbul Protokolü ve Sözleşmesi imzalandı. Bu şekilde Osmanlı İmparatorluğu, Bulgaristan

Krallığı'nı tanırken, Bulgaristan Türklerinin dini, siyasi ve medeni hakları garanti altına alınmıştır. Buna göre Bulgaristan'da bulunan Müslümanlara din ve mezhep serbestliği, ibadet ve dini tören hürriyeti verilmiştir. Müslümanlar Bulgaristan'da diğer din ve mezheplere mensup topluluklarla eşit siyasi ve medeni haklara sahiptirler. Camilerde Halife-Padişah adına hutbe okunacaktır. Bulgaristan Müslümanlarının en yüksek dini mercii Sofya'daki Başmüftülüktür. Başmüftü İslam kuralları çerçevesinde müftülerin işlemlerini, dini kurumları, bu kurumlardaki imam, hatip, müezzin ve kayyım gibi görevlileri ve vakıfların mütevellilerini kontrol eder. Başmüftü, Bulgaristan'daki müftüler tarafından beş yıl için seçilir. Bulgaristan Mezhepler Bakanlığı yeni seçilen başmüftüyü Sofya'daki Türk Büyükelçiliği marifetiyle İstanbul'daki Meşihat'a bildirir. Oradan gelen yetki belgesi ile başmüftü çalışmalarını yürütür. Başmüftü, Bulgaristan'daki İslam okullarını ve medreseleri teftiş eder ve gerekirse yeni okulların açılması için gerekli teşebbüslerde bulunur.[33]

Bulgaristan Krallığı ile Osmanlı İmparatorluğu arasında Balkan Savaşlarından sonra 29 Eylül 1913 tarihinde imzalanan İstanbul Antlaşması[34] bu ülkedeki Türklerin dini ve siyasi haklarını tekrar garanti etmektedir. Aşağı yukarı bir önceki İstanbul Protokolü ve Sözleşmesi'ndeki Bulgaristan Türkleri ile ilgili hükümler tekrar edildi. Bir öncekine ilave olarak başmüftü ve müftülüklerdeki personelin maaşlarının Bulgar hükümetince ödeneceği ve başmüftülük teşkilatının başmüftü tarafından yapılacak bir tüzük ile belirleneceği hususu getirildi. Eğitim ile ilgili olarak bu antlaşmaya Bulgar hükümetinin masrafları kendine ait olmak üzere Müslüman ilkokulları ve rüştiyeleri açacağı, Bulgaristan'da eğitim ve öğretmenlerle ilgili bütün kanunların Müslümanlara da uygulanacağı, Bulgaristan'da nüvvab yetiştirmek üzere bir okul açılacağı hükmü yer alıyordu.[35]

Bilindiği gibi I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu ve Bulgaristan, Almanya'nın yanında aynı safta yer aldılar. Bu dönemde Bulgaristan Türklerinin doğrudan bir baskıya maruz kalmadıkları söylenebilir.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda İtilaf Devletlerinin Bulgaristan Krallığı ile imzaladıkları Neuilly Antlaşması (27 Kasım 1919) bu ülkede bulunan bütün azınlıkların, dolayısıyla bu ülkedeki en büyük azınlık olan Türklerin medeni, siyasi, dini ve kültürel haklarını garanti etmektedir. Bu hakların Milletler Cemiyeti'nin güvencesinde uluslararası nitelikte taahhütler olduğu belirtilmiştir. Türkler lehine

hükümleri itibariyle Neuilly Antlaşması, Berlin Antlaşması'ndan daha ileridir. I. Dünya Savaşı'nın sonunda Alexander Stamboliski'nin başkanı olduğu Çiftçi Partisi, Bulgaristan'da hükümet oldu. 1920'li yıllardaki Çiftçi Partisi hükümetleri döneminde Bulgaristan Türkleri altın dönemlerini yaşadılar. 18 Ekim 1925 tarihinde imzalanan Türk-Bulgar Dostluk Antlaşması, Neuilly ve Lozan Antlaşmalarını teyid ediyor, Türk azınlığın okullarını, dini ve hayır kurumlarını yaşatabileceğini, Türk çocuklarının ilkokullarda Türkçe eğitim-öğretim alabileceklerini, Bulgar hükümetinin Türk azınlığın hak ve hürriyetlerine bir kısıtlama getiremeyeceğini garanti ediyordu.[36] Bu dönemde verilen hakların önemli bir kısmı, Çiftçi Partisi'nden sonra hükümet olan ve II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar hükümette kalan faşist partiler döneminde geri alındı. Bulgaristan Türklerinin Türkiye'ye göçleri durmadı.[37]

II. Dünya Savaşı'nın sonunda Bulgaristan'da komünistler yönetime geldiler ve yeni bir dönem başladı. Bir kısım Türkler, önceki faşist yönetimler zamanında gasp edilen haklarını alabileceklerini düşünerek yeni yönetimi desteklediler. Kongreler yaparak sıkıntılarını belirlediler ve isteklerini yeni yönetime ilettiler. Bu yeni dönemde söz konusu istekler karşılanmadığı gibi kalan vakıf malları ve okullar da devletleştirildi. Sadece yeni rejimi övecek Türkçe yayınlara izin verildi.

Ağırlaşan şartları dolayısıyla 1950 yılında 52.185, 1951 yılında 102.208 Bulgaristan Türkü Türkiye'ye göç etti. 1960'lı yıllarda Bulgaristan Türklerinin okulları Bulgar okulları ile birleştirildi. 1960'lı yılların sonuna doğru Türkçe eğitim kalmadı, Türkçe yayın yok derecesine getirildi. Önce Pomaklar, sonra Çingeneler daha sonra Türklerin Bulgarlaştırılmasına girişildi.[38]

Bulgar yönetimler, rejim ne olursa olsun ülkelerindeki Bulgar olmayanları belli bir sayının ve oranın altında tutmaya özen göstermişlerdir. Tablo 2'de Bulgaristan'ın bazı bölgelerinde, 1979, 1981 ve 1984 yıllarındaki nüfus artış oranları gösterilmektedir. Tablo, Bulgaristan resmi istatistiklerine dayanılarak hazırlanmıştır. Tabloda yer alan Loveç, Mihailovgrad ve Vidin bölgeleri Bulgarların yaşadığı yerlerdir. Tablodan da görülebileceği gibi ele aldığımız dönemde Bulgaristan'da Bulgarlarla meskun bu bölgelerde nüfus artışı yoktur, bilakis gittikçe yükselen bir oranda nüfus eksilmesi gözlenmektedir. Tablomuzun son kısmındaki bölgeler ise Bulgar olmayanların nüfusun büyük çoğunluğunu teşkil ettiği yerlerdir. Bunlardan Bulgaristan'ın batısında yer alan Blagovrad'da Makedonlar, Smolen'de Pomaklar ve Kırcali'de Türkler yaşamaktadırlar. Görüldüğü gibi bu bölgelerde Bulgarlarla karşılaştırılamayacak ölçüde bir nüfus artışı gözlenmektedir. Bulgar nüfusundaki bu azalma ve Bulgar olmayanların, bilhassa Müslüman Pomakların ve Türklerin nüfuslarındaki artış Bulgar yönetimlerini korkutmuş, uzun vadede Bulgaristan'da Bulgar olmayanların çoğunluğu teşkil edecekleri endişesine sevk etmiştir.

Bulgaristan'da Bulgar olmayanların ilerideki bir tarihte tekrar çoğunluğu teşkil edecekleri korkusuyla komünist Bulgar yönetimi Türkleri Bulgarlaştırmak yolunu seçmiştir. 1970'li yıllarda Pomaklar, daha sonra Çingeneler üzerinde denenmiş olan Bulgarlaştırma, 1980'li yılların ortalarında Güney ve Kuzey Bulgaristan'da yaşayan Türklere tatbik edilmiştir. Bu çerçevede Türkçe isimler yerine Bulgarca isimler verilmiş; Türkçe, Türk kıyafetleri, sünnet başta olmak üzere dini ve milli gelenekler yasaklanmış, insanlık dışı bu uygulamalara itiraz edenler hapsedilmiş hatta öldürülmüşlerdir. Türkiye'den ve dünyadan gittikçe yükselen tepkiler[39] karşısında Bulgaristan yönetimi Türklerin

Türkiye'ye göç etmelerine izin vermek zorunda kalmıştır. 1989 yazında 300.000'in üzerindeki Bulgaristan Türkü, malını, mülkünü, o zamana kadar kazanmış olduğu sosyal haklarını ve birikimlerini Bulgaristan'da bırakarak Türkiye'ye göç etmiştir. Hiç bir anlaşma yapılmadan gelenlerin arkasının kesilmemesi üzerine Türkiye sınır kapılarını kapatmak zorunda kalmıştır.[40] Birkaç ay içerisinde bu kadar büyük sayıda insanın Bulgaristan'ı terk etmek üzere yola çıkması Bulgaristan'da hayatı felce uğratmıştır. 10 Kasım 1989'da gerçekleştirilen bir halk ayaklanması sonucunda Bulgaristan'daki komünist Todor Jivkov yönetimi devrilerek ülkede demokrasiye geçilmiştir.

Bulgaristan'ın demokrasiyi seçtiği bu yeni dönemde Bulgaristan Türkleri önce Hak ve Özgürlükler Hareketi'ni, Mart 1990'da ise Hak ve Özgürlükler Partisi'ni (HÖH) kurdular. HÖH aynı yıl yapılan ilk seçimlerde 23 milletvekili çıkardı. HÖH 1991 seçimlerinde 24 milletvekili çıkardı. Demokratik Güçler İttifakı'nı dışarıdan destekleyerek hükümet olmalarını sağladı. 1994 seçimlerinde eski komünistler tek başlarına hükümet olmalarına yetecek kadar oy alarak iktidar oldular. HÖH bu seçimlerde 15 milletvekili çıkardı.[41] 2001 seçimlerinde HÖH, 340.355 oy alarak 21 milletvekili çıkarmayı başardı. Seçimlerin galibi olarak çıkan Bulgaristan Çarı II. Siemon'un partisi ile koalisyon kuran HÖH'ün hükümette iki bakanı, bakan yardımcıları vardır. 1878'den günümüze Bulgaristan tarihinde ilk defa olarak hükümette Türk bakanlar yer almaktadır.

Bu yeni dönemde HÖH'ün de sahip çıkmasıyla Bulgaristan Türkleri eski isimlerini geri aldılar. Bu yeni dönemde Türkçe olarak Müslümanlar, Hak ve Özgürlükler, Güven, Cır Cır, Balon, Filiz, İslam Kültürü, Zaman, Ümit ve Kaynak gibi dergi ve gazeteler çıkmaya başladı. Türkçenin okullarda okutulabilmesine yönelik olarak bazı düzenlemeler yapıldı. Pratikte bazı zorluklar yaşansa da isteyenlere seçmeli olarak haftada dört saat Türkçe eğitimi verilmesi kabul edildi.[42]

Bulgaristan'da eski dönemde yıkılan camilerin yeniden yapılmasına, eskiyenlerin tamirine izin verildi. Müslümanların dini örgütlenmelerine imkan veren yeni düzenlemeler yapıldı. Müslümanların oylarıyla müftülerin ve başmüftünün seçilmesi kuralı benimsendi. Din adamı ihtiyacını karşılamak üzere Sofya'da Yarı Yüksek İslam Enstitüsü ve Ruscuk, Şumnu ve Mestanlı'da imam hatip liseleri açıldı.[43]

Tahmin edileceği gibi Bulgaristan'da devletçi-totaliter sistemden liberal-demokrat sisteme geçiş kolay olmamıştır. 1990'lı yıllar bu bakımdan oldukça sancılı geçmiştir. Bulgaristan'da büyük ekonomik zorluklar yaşanmıştır. Hatta 1994 seçimlerinde eski Komünistler halkın oylarıyla tek başlarına hükümet olabilmişlerdir. Serbest piyasa ekonomisine geçişin sancıları en çok Türkleri etkilemiştir. 1990'lı yıllarda ekonomik sebeplerle önemli sayıda Bulgaristan Türkü Türkiye'ye göç etmiştir. Bununla beraber Bulgaristan'ın Avrupa Birliği'ne aday ülke statüsünü kazanması ve Bulgaristan vatandaşlarının 2000 yılında Avrupa Birliği ülkelerine vizesiz gidebilme hakkını elde etmeleri bu ülkedeki Türklerin ekonomik sebeplerle Türkiye'ye göçünü durdurmuştur.

Mart 2001 tarihinde Bulgaristan'da yapılan genel sayım sonuçlarına göre ülkenin toplam nüfusu 7.100.000'dir. Ülkede etnik, dinî ve dil gruplarının sayıları henüz ilan edilmemiştir. Türklerin sayısı muhtemelen bir milyonun üzerindedir. Avrupa Birliği yolunda ilerleyişini şansa bırakmak istemeyen ve bu yolda ne türlü bir "fedakarlık" yapmak gerekiyorsa bundan çekinmeyen Bulgaristan, azınlık hakları konusunda da önemli açılımlar yapmayı sürdürmektedir. Son yıllarda azınlık hakları konusunda bir

“Bulgaristan Modeli” konuşulmaya başlanmıştır. Bulgaristan Devlet Televizyonu Ekim 2000’den itibaren ilk defa olarak günde 10 dakika Türkçe yayın yapmaya başlamıştır. 2001-2002 öğretim yılında Türk çocuklarının okullarda Türkçe ders görebilmeleri kararlaştırılmıştır.[44]

Mehmet Çavuş, 20. Yüzyıl Bulgaristan Türklerinin edebiyatını krallık dönemi ve Sosyalizm dönemi olarak iki devreye ayırmaktadır. Krallık dönemi Bulgaristan Türk edebiyatında, roman,

hikaye, piyes ve şiir türlerinde verilen eserlerin yanı sıra dünya klasiklerinden çevirilerin de önemli bir yeri vardır. Bu dönemde Filibe, Eski Zağra, Sofya, Şumnu, Varna, Plevne, Razgrad ve Şumnu gibi 12 yerde açılan matbaalarda Türkçe ders kitaplarının yanında edebi eserler de yayınlanmıştır. Bu dönem Bulgaristan Türk edebiyatının ilk dört ismi Süleyman Sırrı, Osman Nuri Peremeci, Hafız Abdullah Meçik ve Mehmet Masum’dur. Bunların yanı sıra Ahmet Faik, Ahmet Refet Rodoplu, Hasip Ahmet Aytuna, Ahmet Zihni, Ali Haydar Taner, Ali Fehmi, Muharrem Yamuk, Ali Kemal Balkanlı, Ethem Ruhi Balkan, Halil Zeki Lofçalı, Halil Oğuz, Mustafa Şerif Alyanak, Osman Nuri, Yahya Hayati, Mahmut Necmettin Deliorman, Eğridereli İzzet Genç, Hasan Basri Öztürk, Mustafa Oğuz Peltek, Hasan Sabri Hoca, Bekir Sıtkı, Arif Necip Kaskatı, Ahmet Gültekin Arda, Kadri Oğuz, Hacıfettahoğlu Mehmet Acar, Ali Hüsnü Tunalı, Ömer Kaşif Nalbantoğlu, Hasan Kocaman, Mustafa Songur Öztunalı, Adem Ruhi Karagöz, Ali Turan, Aliosman Ayrantok, Mehmet Fikri, Osman Sungur (Keskioğlu) ve Mehmet Müzekka Con bu dönemin diğer önemli kalemleridir. Bu isimler gazeteci, romancı, hikayeci, şair, yazar, düşünür, eğitimci ve ideolog olarak krallık dönemi Bulgaristan Türk edebiyatını oluşturmuşlardır. Bunların bir kısmı çeşitli yıllarda Türkiye’ye göçmüşler ancak Türkiye’de kaleme aldıkları eserlerinde de Bulgaristan Türklerini kendilerine konu olarak seçmişlerdir.[45]

20. yüzyıl Bulgaristan Türkleri edebiyatının ikinci devresini teşkil eden Sosyalizm döneminde edebiyat sıkı bir sansüre tâbi tutulmuştur. Marksizm-Leninizm’in şablonlarına uymayanlar, casuslukla itham edilmiş, hapishanelere ve temerküz kamplarına gönderilmişlerdir. Tahmin edileceği gibi bu dönemin edebiyatında parti liderleri, komünistler, tarım kooperatif başkanları, köy yöneticileri, ordu komutanları olumlu, din adamları, Türkiye ve Türkiye’ye bağlı olanlar olumsuz bir şekilde ele alınmıştır. M. Çavuş bu dönemi de kendi içerisinde a) Umut Edebiyatı (1944-1969), b) Umutsuzluk Edebiyatı (1969-1990) olarak ikiye ayırır. Birinci dönemin şairleri arasında Ahmet Şerif, Mefkure Molla, Sabattin Bayram, Niyazi Hüseyin, Recep Küpçü, Mehmet Çavuş, Hasan Karahüseyinov, Lütfi Demir, Mehmet Davut, Latif Ali, Osman Aziz, Durhan Hasan, Ali Sait, Mustafa Mutkov, Şahin Mustafa, Süleyman Yusuf, Şaban Mahmut, Faik İsmail, Ahmet Emin, Naci Ferhadov, İsmail Çavuş, Fevzi Kadir, Mehmet Sansar, Mehmet Ali Oruç, Nebiye İbrahim, Rahim Recep, Fehmi Hüseyin, Şükrü Mollaoğlu, Havva Pehlivan, Mustafa Çete, Mehmet Abdurrahman, Turhan Rasi, Ahmet Ali, Necmiye Mehmet, İbrahim Kamberoğlu ve Mümin Mustafaoğlu’nu sayar. Sabri Tata, Halit Aliosman, Ali Kadir, Ömer Osman, Enver İbrahim, Hüsmen İsmail, Süleyman Gavaz, Ahmet Tımış, Muharrem Tahsin, İshak Raşit, Kemal Pınarcı, Mehmet Beytullah, Mehmet Bekir, Kazım Memiş, Ahmep Apti, Lamiha Varnalı, Beyhan Nalbantoğlu ve İbrahim Mustafa Umut döneminin hikaye, roman, uzun hikaye, eleştiri, anı, tiyatro, araştırma yazarlarıdır. Bu dönemin çocuk edebiyatı dalında ise Nevzat Mehmet,

Nadide Ahmet, Mehmet Bekir, Yusuf Kerim, İsmail İbiş ve Turhan Rasi sayılır. Rıza Molla, İbrahim Tatarlı, İshak Raşit, İbrahim Beyrullov bu dönemde eleştiri dalında eser vermiş kalemlerdir.[46]

1969 yılında Bulgaristan Komünist Partisi'nin Priobstavane (Bütünleşme) kararı ile birlikte devletin kontrolündeki Narodna Prosteva (Halk Eğtimi) yayınevinin Türkçe yayınlar birimi kapatıldı. Türkçe eser verilmesi durduruldu. Sosyalist mesajlı da olsa Türkçe tiyatro eseri yazılması, herhangi bir edebi eser kaleme alınması durduruldu. Nihayet 1980'li yılların ortalarında yukarıda bahsettiğimiz kesin Bulgarlaştırma kampanyasına başlandı. 1989 göçü esnasında Sabahattin Bayram, Nevzat Mehmet, Duran Hasan, Ömer Osman, Niyazi Hüseyin, Sabri Tata, Salih Baklacı, Ahmet Şerif, Ahmet Emin, Süleyman Yusuf, Şaban Mahmut, Nebiye İbrahim, Havva Pehlivan, İbrahim Mustafa, Ahmet Abti, Firdevs Büyükateş, Latif Ali, İsa Cebeci, Mehmet Cebeci ve nice diğer Bulgaristan Türk edebiyatçısı Türkiye'ye göç etmek zorunda kaldılar.[47]

Kosova

Osmanlı hakimiyeti döneminde Kosova bölgesi, canlı bir kültür merkezi olarak şöhret bulmuştur. Bölgede çıkarılan ilk Türkçe süreli yayın 1871 yılında Prizren'de çıkarılmaya başlanan Prizren isimli vilayet gazetesidir. 1920 yılına kadar bölgede Kosova, Yeni Mektep, Enva-i Hürriyet, Şar, Yıldız, Rehber ve Uhuvvet gazeteleri çıkmıştır. 1920-1950 yılları arasında bölgede Türkçe bir süreli yayın çıkarılamamıştır. Yugoslavya'nın kuruluşunu takip eden yıllarda Kosova Türklerinin kendi dillerinde eğitim ve yayın yapma hakkı tanınmamıştır. Yugoslavya yönetimi, Kosova'da büyük çoğunluğu teşkil eden Arnavutlarla veya Arnavutluk ile iyi ilişkiler içinde olmadığı zamanlarda bölgede dengeyi sağlayabilmek için Türklere bazı haklar tanımıştır. 1951 yılında Arnavutluk ile Yugoslavya arasında yaşanan gerginlikten sonra, Kosova'da Türklerin yaşadıkları Priştine, Prizren, Titova, Mitrovitsa, İpek, Vıçıtırn, Gilan ve Mamuşa gibi yerlerde Türkçe eğitim veren okullar açılmıştır. Bunu Türk kültür ve sanat dernekleri ve tiyatrolar takip etmiştir. 1959 yılında Tan gazetesi, 1973 yılında Çevren,

Toplum, Sanat ve Bilim, 1979'da Çığ çocuk dergisi yayınlanmaya başlamıştır.[48]

Yugoslavya döneminde Kosova ve Makedonya'nın aynı devlet içinde ve birbirlerine çok yakın bulunmaları, Makedonya'da Türkçe yayın ve kültürel faaliyetlere çok daha önce izin verilmiş olması sebebiyle Kosovalı Türk edebiyatçılar ilk eserlerini Makedonya'nın başkenti olan Üsküp'te çıkan Türkçe gazete ve dergilerde yayınlamışlardır. Bu çerçevede Naim Şaban, Nusret Dişo Ülkü, Nimetullah Hafız, Hasan Mercan ve Enver Baki Kosova Türk edebiyatçılarının ilk nesli sayılabilir. Kosova'da yayınlanmaya başlayan Türkçe gazete ve dergiler ve Doğru Yol Kültür ve Sanat Derneği'nin Kosova'da yeni bir kuşağı ortaya çıkardı. Bayram İbrahim, Ragovalı, Mürtaza Buşra, İskender Muzbeg, Şecaettin Koka, Fahriye Breça, Arif Bozacı, Zeynel Beksaç, Altay Suroy, Fikri Şişko, Sadık Tanyol, Raif Vırmiça, Agim Fırat Yeşeren, Hüseyin Kazaz, Fahri Mermer, Şükrü Mazrek ve Mehmet Bütünç bu kuşağın önemli isimleridir. Reşit Hanadan, Ethem Baymak, Raif Kırkul, Nuhi Mazrek, Aziz Serbest, Osman Baymak, Özcan Micalar ve Alaettin M. İsmail de 1980'li yıllarda Kosovalı edebiyatçılar arasına katıldı.[49]

1990'lı yıllardaki Yugoslavya'nın dağılması ve yaşanan sıkıntılar Kosova Türklerini ve Kosova Türk edebiyatını da etkiledi. Bazı yayınevleri, dergiler ve gazeteler kapandı. Bu sıkıntılı dönemde de

Kosova Türkleri sanat ve edebiyattan kopmadılar. 1994'te Prizren'de Türk Yazarlar Birliği kuruldu, Bay dergisi çıkmaya başladı. Kosova Türk Edebiyatı şiir, tiyatro, hikaye ve bilimsel çalışmalar türünde eserler vermektedir. Roman diğer Balkan Türklerinin edebiyatında olduğu gibi burada da yaygın değildir. Bu yeni dönemde Kosova'da Türkçenin statüsü net değildir. Kosova'da 2000'li yıllarda Türkçe kültür, sanat ve edebiyat dergisi olarak Bay ve Sofra, çocuk dergisi olarak Türkçem, haber dergisi olarak Yeni Dönem ve Demokrasi Ufku dergileri çıkmaktadır. Resmî Kosova Radyosu günde iki saat Türkçe yayın yapmakta, resmî Kosova televizyonunda günde 10-15 dakika haberler verilmektedir.

Kosova'daki son savaşta 120.000 ev yıkılmış, 20 bin kişi ölmüştür. Savaştan önce bölgede mevcut 550 caminin 118'i savaş esnasında tahrip edilip yıkılmıştır. Kosova'da Kasım 2001'de yapılan genel seçimlerde Türklerin partisi olarak bilinen Kosova Demokratik Türk Partisi'ne 7.879 oy çıkmıştır. Bu şekilde genel oyların %1'ini alan Türk Partisi 120 kişilik Kosova Parlamentosu'na üç milletvekili sokmayı başarmıştır.

Yunanistan

Osmanlı hakimiyetinden ilk çıkan Balkan milleti 1830 yılında bağımsızlığını kazanan Yunanlılardır. 1821 baharında başlayan Yunan ayaklanması, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa tarafından bastırılmış ise de Navarin'de Türk donanmasının yakılması dengeleri yeniden isyancılar lehine çevirmiştir. 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonunda Türkler yenilmişler ve 3 Şubat 1830 tarihinde İngiltere, Fransa ve Rusya arasında imzalanan Londra Protokolü ile Yunanistan'ın kuruluşu ilan edilmiştir. Yunanistan başlangıçta Atina ve Mora yarımadası civarında kurulmuş bir küçük devlet iken takip eden yıllarda sürekli olarak Osmanlı Devleti'nden toprak alarak büyümüştür. 1841 yılında Girit'i, 1853-56 Kırım Savaşı esnasında Tesalya ve Epir bölgelerini almaya teşebbüs etti ise de bu arzularını gerçekleştiremedi. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonunda imzalanan Berlin Antlaşması'nın bazı hükümleri gerekçe gösterilerek 1881 yılında Yunanistan-Osmanlı sınırı yeniden belirlendi. Bu düzenlemenin sonucunda Tesalya'nın büyük bir bölümü ve Epir'in bir kısmı Yunanistan'a geçti. 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı Yunanistan'ın hezimeti ile sonuçlandı, ama önemli bir sınır değişikliği olmadı. 1908 Meşrutiyeti'ni takip eden günlerde Girit Meclisi Yunanistan'a iltihak ettiğini ilan etmişti. 1912-13 Balkan Savaşlarının sonucunda Yunanistan, Selanik dahil olmak üzere Halkidikya yarımadasına kadar ilerledi. Nihayet Mayıs 1920'de Batı Trakya'yı hakimiyetine geçirdi. 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Antlaşması ile Meriç Nehri esas alınarak bugünkü Türk-Yunan sınırı çizildi.

GünümüzdeYunanistan'da Türkler ülkenin Batı Trakya bölgesindedirler. Bölge doğuda Meriç, batıda Karasu, kuzeyde Rodop dağları ve güneyde Ege Denizi ile çevrilidir. 550 yıldan fazla Osmanlı hakimiyetinde kalan bölge Balkan Savaşları esnasında Osmanlı hakimiyetinden çıkarak Bulgaristan'ın yönetimine girmiştir. Bulgaristan yönetimini istemeyen bölge Türkleri 31 Ağustos 1913 tarihinde Garbî Trakya Hükümet-

i Muvakkatesi'ni daha sonra da Garbî Trakya Hükümet-i Müstakilesi'ni kurmuşlardır. İki aydan kısa bir süre ordusuyla, pasaportuyla, bütçesi ve gazetesi ile bağımsız bir devlet olarak hareket etmesine rağmen Bulgaristan ile Osmanlı Devleti arasında 29 Ekim 1913 tarihinde imzalanan İstanbul Antlaşması sonucunda bölge Bulgaristan'ın hakimiyetine geçmiştir.[50]

Bölge bu tarihten Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Bulgaristan yönetiminde kalmış ise de, bu savaşın Bulgaristan'ın da içlerinde bulunduğu İtilâf Devletleri tarafından kaybedilmesi üzerine, 27 Kasım 1919 tarihinde Bulgaristan'la imzalanan Neuilly Antlaşması ile ileride savaşın galipleri arasında bulunan Yunanistan'a bırakılmak üzere Fransız Askerî Genel Valisi Charpie başkanlığındaki bir Müttefiklerarası Trakya Hükümeti'ne (Thrace Inter Allieé) devredilmiştir. Beş buçuk ay kadar süren bu dönemde Batı Trakya Türkleri bağımsızlık için bazı teşebbüslerde bulunmuşlarsa da bölge 14-22 Mayıs 1920 tarihleri arasında bölgeyi işgal eden Yunanistan'ın hakimiyetine girmiştir.[51]

Lozan'da 30 Ocak 1923 tarihinde imzalanan mübadele protokolü gereğince Batı Trakya Türkleri ve İstanbul Rumları istisna tutularak Yunanistan'da bulunan Türkler ile Türkiye'de bulunan Rumlar arasında nüfus mübadelesi yapılması kararlaştırılmıştır. Antlaşmada belirtildiği gibi Batı Trakya'daki Türkler Yunanistan'da kaldılar. Ancak mübadeleden olumsuz bir şekilde etkilendiler.[52] Yunanistan hükümeti, Bulgaristan'dan ve Türkiye'den gelen Rum mübadilleri Batı Trakya'ya yerleştirerek bölgeyi Helenleştirme faaliyetlerine girişti. 1928 nüfus sayımına göre Batı Trakya'nın nüfusu 303.171'dir. Bunun 107.607'si yani üçte biri göçmendir.[53] Bunları yerleştirmek için Türklerin mallarına el konulmuştur.[54]

Batı Trakya bölgesi, Balkan Savaşlarından sonra Osmanlı hakimiyetinden çıkmıştır. Osmanlı İmparatorluğu ile Yunanistan arasında 14 Kasım 1913 tarihinde imzalanan Atina Antlaşması, Batı Trakya Türklerinin dini, sosyal ve eğitim kurumları hakkında hükümler içermektedir. Antlaşma Batı, Trakya Türklerinin tüzel kişiliği olan cemaat-i islamiyeler şeklinde teşkilatlanmalarını öngörmektedir.[55] 1920 tarihli Yunan Sevr'inin sekizinci maddesi ve Lozan Antlaşması'nın 40. maddesi masrafları kendilerine ait olmak üzere Yunanistan'daki Müslüman azınlığın her türlü hayır, dini ve sosyal kurumlar ve okullar kurmak hakkını vermektedir. Ayrıca Yunanistan 1920 yılında çıkarmış olduğu bir kanunla 1913 Atina Antlaşması'nın hükümlerini iç hukukuna da geçirmiş; böylece Müslüman azınlığın teşkilatlanması ve yönetiminin, cemaat idare heyetleri, başmüftü ve müftüler vasıtasıyla olacağı tasrih edilmiştir. Kanuna göre, müftüler bölgelerindeki Müslümanların oyları ile seçileceklerdir. Başmüftü menşurunu Meşihat'tan alacaktır. Yunanistan'daki bütün müftülerin katılacağı bir seçimle belirlenen üç başmüftü adayından birini kral tayin eder. İslam vakıflarının idaresi için her müftülükte 7 ile 12 üyeden oluşan bir heyet kurulur. Heyet üyelerinden biri başkan seçilir. Bu heyetler Müslümanların oyuyla üç yıllığına seçilirler. Bu heyetler Müslümanların eğitim kurumlarını yönetirler. Vakıflar ve din işleriyle ilgili kişiler müftülere bağlıdırlar. Azınlık okullarının eğitim dili Türkçe'dir, Yunanca da öğretilir.[56]

Yunanistan'da Müslümanların dini hayatlarını tanzim etmek üzere 1920 yılında çıkarılan kanunda Yunanistan Müslümanlarının en yüksek dini mercii olarak bir başmüftüden bahsedildiği halde hiç bir zaman böyle bir başmüftü olmamıştır. Bu kanunun Cemaat-i İslamiyelere ilişkin bazı hükümlerinin uygulanması Yunanistan kralının 1949 yılında çıkarmış olduğu iki iradeyle mümkün olabilmiştir. Yunanistan hükümetinin cemaat heyetlerine ilk müdahalesi, 1946 yılında İskeçe Cemaat Heyeti'ni dağıtıp yerine bir idare komisyonunu ataması şeklinde olmuştur.

1967 yılında Yunanistan'da işbaşına gelen Cunta seçimle gelen heyetleri lağvederek yeni heyetler tayin etmiş, Dedeağaç Cemaat Heyeti'ni kaldırmış, heyetlerin yetkilerini kısıtlamıştır. Halen İskeçe ve Gümülcine'de Cunta'nın 1967 yılında atadığı cemaat heyetleri görevdedir.[57] 1920 yılında

çıkarılan kanunun müftü seçimleri ile ilgili hükümleri de uygulanmamaktadır. 1967 yılından beri müftü seçimleri yapılmamaktadır. Yunanistan hükümeti kendi emrindeki bazı insanları İskeçe ve Gümülcine müftü vekilleri olarak tayin etmiştir. Bu durumu yasallaştırmak için 24.12.1990 tarihinde bir kanun hükmünde kararname yayınlamıştır. İskeçe Müslümanlarının seçtiği Mehmet Emin Aga, müftülük makamını gasp ettiği gerekçesiyle on ay, aynı şekilde Gümülcine Müslümanlarının oylarıyla seçilen İbrahim Şerif sekiz ay hapis cezasına çarptırılmıştır. Batı Trakya Müslümanları seçilmiş-atanmış müftü ikiliğini yaşamaktadırlar. Camilerin, İslam vakıflarının idaresi bu atanmış müftülerin elindedir.

Batı Trakya Türkleri, 1980'li yıllara kadar Yunan partilerinden milletvekili seçilerek toplumlarını Yunanistan Parlamentosu'nda temsil ettiler. Ancak 1970'li yılların sonunda ve 80'li yıllarda artan baskılar ve buna mukabil "parti disiplini" gerekçesiyle Parlamento'da seslerini yeterince çıkaramayışları, onları başka arayışlara itti. 1985, 1989 ve 1990 seçimlerinde bağımsız listelerle temsilcilerini seçtiler. Dr. Sadık Ahmet, İsmail Rodoplu, Ahmet Faikoğlu gibi temsilcilerini Parlemento'ya gönderdiler. Bunun üzerine Yunan hükümeti Türklerin bu şekilde Parlemento'ya gelmelerini önlemek için ülke genelinde %3 barajını getirdi. Her şeye rağmen Dr.Sadık Ahmet, Batı Trakya Türklerinin ilk partisi olan Dostluk, Eşitlik ve Barış Partisi'ni kurdu. Sadık Ahmet, bu parti çatısı altında Batı Trakya Türklerinin haklarını savunup, birlik ve beraberliklerini sağlarken 24/25 Temmuz 1995 gecesi bir trafik kazası (!) sonucunda hayatını kaybetti. Günümüzde Batı Trakya Türkleri temsilcilerini Yunan partilerinin listesinden Parlemento'ya göndermektedirler.

1970'li yıllar itibariyle Batı Trakya'da Türklere ait ilkokulların sayısı 279 iken, 1980'li yıllarda bu sayı 241'e düşmüştür. Bu okullardaki öğrencilerin sayısı 12.000 civarındadır. 3 Ocak 1988 tarihinde İstanbul'da

toplanan Batı Trakya Türkleri I. Eğitim Şurası'nda, ilkokulların problemleri olarak, Türkiye'den gönderilen kitapların dağıtılmadığı, elde olan yirmi yıllık kitapların az ve kullanılamayacak derecede yıpranmış oldukları; Türk okullarının ders araç ve gereçlerinden mahrumiyetleri; öğretmenlerin yetersizliği ve Türklerin istediği öğretmeni tayin edememeleri; bazı okul binalarının yetersizliği; Yunanistan'da ilköğretim üç yıl olduğu halde bunun Türk okullarında tatbik edilmediği; Türkçe okutulan derslerin azlığı tespit edilmiştir.[58]

Batı Trakya'da Türkçe eğitim veren okulların sayısı sadece ikidir. Buralarda da yıl sonu imtihanları Yunan öğretmenler tarafından ve Yunanca olarak yapılmaktadır. Batı Trakya Türklerinin biri 1952 yılında diğeri 1965 yılında açılmış iki lisesi ve iki medresesi vardır. İlkokullar gibi Batı Trakya Türklerinin ortaöğretim kurumlarının da pek çok problemi vardır.

Yunanistan hükümeti, Batı Trakya Türklerini çeşitli metotlarla yıldırarak Yunanistan'dan göçmeye zorlamaktadır. Batı Trakya Türklerine inşaat ve onarım ruhsatı, traktör ehliyeti, av silahı ve ruhsatı vermeme; çeşitli bahanelerle onları para cezalarına çarptırma; arazilerine el koyma veya kamulaştırma; tahrikler, tehditler ve saldırılar; pasaport sınırlamaları en çok uygulanan metotlardır. Batı Trakya'ya Yunanlıların yerleşmesi ve onların Türklerin arazilerini satın almaları teşvik edilmektedir. Rusya'dan getirilen Pontus Rumları Batı Trakya'ya iskan edilmiştir. Bu şekilde Batı Trakya'da Türklerin oranının düşürülmesine çalışılmaktadır. Batı Trakya Türklerinin hemen tamamının çiftçi oldukları düşünülürse traktör ehliyeti alamamaları, gayrimenkul alamamaları ve mevcut

arazilerine el konulmasının ne demek olduğu daha iyi anlaşılır. 1923 yılında Batı Trakya'da ekilebilir arazinin %84'ü Türklerin elinde iken 1980'li yıllarda bu oran %35'e,[59] 1990 yılı itibariyle ise %20'ye düşmüştür.[60] Bütün bu anlatılanlardan sonra, Batı Trakya Türklerinin, bölgedeki devlet kurumlarında istihdam edilmediklerini tahmin etmek zor olmaz. İskeçe valiliğinde bir tane Türk çalışmaktadır, o da veterinerlik hizmetleri bölümündedir.[61]

1995 yılına girerken Batı Trakya Türklerinin durumunu, orada çıkan Yuvamız dergisinin sahibi ve sorumlusu M. H. Mustafa, şöyle tanımlamaktadır: Eski hükümetten Türk okullarının kitap sorununu devir alan Pasok yönetimi, Türk okullarını istenmeyen kitapları kabul ettirmeye zorlamaktadır. Gözdağı vermek için bazı öğretmenler cezalandırılmış, öğrenci velileri hapse atılmış, Türkiye'den öğretmenlerin gelmesine izin verilmediği için bazı şehirlerdeki azınlık liselerinde Türkçe eğitim yapılamamıştır. Seçilmiş müftüler, hapis cezasına çarptırılmış, Öğretmenler Birliği yöneticilerinden gazetecilere kadar çok sayıda Türk aleyhinde davalar açılmıştır. Yunanistan'ın Avrupa Birliği üyesi olması sebebiyle yapılması gereken Avrupa Parlamentosu seçimlerine Türklerin katılmasını önlemek için bu seçimlere de %3'lük bir baraj getirilmiş, ardından vali ve il genel meclisi seçimlerinde illerin birleştirilmesi gibi seçim hileleri ile Türklerin temsilcilerini seçebilmeleri engellenmiştir. Bulgaristan sınırındaki 40.000 Türkün açık hava hapishanesi hayatı devam etmektedir.[62]

Yunanistan hükümetinin 1999 yılında Batı Trakya Türkleri için verdiği rakam 98.000'dir. Bugün Batı Trakya'da 100.000'den fazla Türk yaşamaktadır. Bu rakama kendisini Türk hisseden ve Türk olarak takdim eden 30.000 civarındaki Pomak ve 10.000 civarındaki Çingeneyi de ilave etmek gerekir. Yüksek doğurganlıklarına rağmen Batı Trakya Türklerinin nüfusu 80-90 yıldır aynı rakamlar etrafında dolaşmaktadır. Bu rakamın artmayış sebebi Yunanistan hükümetinin baskılarından kurtulmak isteyen Batı Trakya Türklerinin ana yurtlarından ayrılmak zorunda kalmalarıdır. Batı Trakya dağlık ve ovalık olarak ikiye bölünmüş ve dağlık bölge yasak bölge ilan edilmiştir. Yukarıdaki paragrafta M. H. Mustafa'nın "açık hava hapishanesi" olarak nitelediği bu bölgeye girip çıkmak izne tabidir.[63]

İskeçe'nin seçilmiş Müftüsü Mehmet Emin Aga, Batı Trakya Türklerinin temsilcisi olarak Ocak 2002 başında Ankara'ya gelerek Türkiye Cumhuriyeti'nin Başbakanı ve diğer yetkilileri ile görüşmeler yaparak sıkıntılarını aktarmıştır. Mehmet Emin Aga, Yunanistan'ın Batı Trakya halkına baskı uygulamaya devam ettiğini, dönüşte de kendisine baskı yapılacağını ve İpsala Sınır Kapısı'nda sorgudan geçirileceğini, Batı Trakya'da sıkıntılarının devam ettiğini, eğitim, sağlık ve ekonomi alanında değişen bir şey olmadığını belirtmiştir.

Yunan hükümetinin sadece belli bir nispette tütün ekimine izin verdiğini, hayvancılık ve ormancılık faaliyetlerinin engellendiğini söyleyen Mehmet Emin Aga, bölgedeki sıkıntılardan dolayı bir çok insanın Atina ve Selanik kentlerinin yanı sıra Almanya gibi Batı Avrupa ülkelerine göç etmek zorunda kaldığını; bazı dağ köylerinin halen dışarıdan gelen insanlara insanların ziyaretine kapalı olduğunu, ekonomik anlamda karın tokluğuna çalıştıklarını; Yunan hükümetinin eğitim alanında da Lozan Antlaşması'nın şartlarına uymadığını, bağımsız olması gereken okullarının Yunan hükümetinin kontrolü altında bulunduğunu, dörtte üç nispetinde olması gerek eğitim dilinin dörtte bire düşürüldüğünü; hastahanelere gittiklerinde aylar sonrasına randevu alabildiklerini söylemiştir. Yunan

hükümetinin bedava ev, arsa ve maaş vererek Ortodoks toplulukları Batı Trakya'ya yerleştirmeyi sürdürdüğünü, 50 yıldır verilen mücadelenin sonunda ulaşılan olumlu gelişmeler olarak çanak anten-

lerle Türkiye televizyonlarını seyredebildiklerini, Türklerin ev ve arsa sahibi olmaya başladıklarını ve miras alabildiklerini söylemiştir.[64]

Batı Trakya Türkleri, 1927 yılında İskeçe Türk Birliği, 1928 yılında Gümülcine Türk Gençler Birliği ve 1936 yılında Batı Trakya Türk Öğretmenler Birliği gibi cemiyetler kurmuşlardır. Bu kuruluşlar, isimlerinde "Türk" kelimesi geçtiği için 1984 yılında Yunan makamlarınca kapatılmıştır. Bununla beraber fiilen varlıklarını sürdürmektedirler. Yunanistan hükümeti Batı Trakya Türklerinin Türk kimliklerini tanımamakta, onları dini bir azınlık gibi görmek ve takdim etmek istemektedir.[65] Yukarıda sayılan derneklerinin yanı sıra, Batı Trakya Türklerinin, Müslüman Muallimler Birliği, Batı Trakya Azınlığı Yüksek Tahsilliler Derneği, Vaaz ve İrşad Heyeti, İttihat-ı İslam Cemiyeti ve İntibah-ı İslam Cemiyeti gibi kuruluşları da vardır.[66]

Yunanistan veya Batı Trakya Türkleri, 1923 Lozan Antlaşması'ndan günümüze kadar 60'ın üzerinde Türkçe gazete ve dergi yayınlamışlardır. Bunların bir kısmı Arap harfleriyle bir kısmı da Latin harfleriyle çıkmıştır. Batı Trakya Türklerinin bugün artık yayınlanmayan Türkçe gazete ve dergileri şunlardır: Yeni Ziya, Balkan, İtila, Yeni Yol, Yeni Adım, Yarın, Adalet, İnkılap, Milliyet, Trakya, Ülkü, Müdafaa-i İslam, Hakyol, Sebat, Akın, Muhafazakar, Azınlık Postası, İleri, Gerçek, Trakya'nın Sesi, Aile, Muallim Mecmuası, Peygamber Binası, İsbat, Batı Trakya, Aliş, Devam, Yol, Hakka Davet, Yuvamız.[67] Günümüzde yayınlanmakta olan gazeteler, Türkler, Akın, Gerçek, İleri, Yakın ve Trakya'nın Sesi, Çocuk dergileri ise Yuvamız, Şafak, Hakka Davet, Arkadaş Çocuk teşkil etmektedirler.

Türkiye'de harf devriminin gerçekleştirilmesini takip eden yıllarda Batı Trakya Türkleri arasında eski harfler-yeni harfler ikiliği yaşanmıştır. Bu cümleden olarak bazı süreli yayınlar 1970'li yıllara kadar eski harflerle çıkmayı sürdürmüşlerdir. Günümüzde Batı Trakya'da çıkan bütün Türkçe süreli yayınlar Latin harfleri iledir. Feyyaz Sağlam, Batı Trakya Türk Edebiyatı'nı Lozan Öncesi, 1923-1960 Arası, 1960-1980 Arası ve 1980 Sonrası olmak üzere dört ana döneme ayırmaktadır.[68] 1923-1960 Arası, Batı Trakya Türk Edebiyatı'nın suskunluk dönemidir. Yunan İç Savaşı, II. Dünya Savaşı ve eski yazı-yeni yazı kavgalarının gölgesi altında geçmiştir. Bu dönemin iki önemli ismi Mehmet Hilmi ve Mehmet Kemal'dir (Kemal Şevket Batıbey). 1960-1980 Arasında Batı Trakya Türk Edebiyatı'nda bir canlanma gözlenmektedir. Birlik ve Öğretmen gibi sanat ve edebiyat ağırlıklı dergilerinin bu canlanmada önemli rolleri olmuştur. Yukarıdaki isimlere ilaveten Asım Haliloğlu bu dönemin önemli kalemlerindendir. Haliloğlu Batı Trakya Türk Çocuk Edebiyatı'nın kurucusudur. 1980 sonrası yıllar ise Batı Trakya Türk Edebiyatı'nın dışa açılmaya başladığı dönemdir. Bu dönemde yayınlanmaya başlayan Şafak, Batı Trakya Türklerinin ilk müstakil sanat, edebiyat ve kültür dergisidir. Bu dönemin önemli isimleri arasında Ali Rıza Saraçoğlu, Hüseyin Mazlum, Rahmi Ali, Hüseyin Alibabaoğlu, Tevfik Hüseyinoğlu, Abdurrahim Dede, Mustafa Tahsin, Naim Kazım, Hüseyin Mahmutoğlu, Mücahit Mümin, Refika Nazım, Salih Halil, İmam Kasım, Mehmet Çolak, İbram Onsunoğlu ve Kadir Ali sayılır. Bunlara ilaveten artık Türkiye ve Almanya'da yaşayan ve Batı Trakya'yı çalışmalarına konu alan şair ve yazarlar da vardır.[69]

Makedonya

Makedonya aslında bir bölge adıdır. Bu bölge altı asra yakın bir süre Osmanlı hakimiyetinde kaldıktan sonra 1912-13 Balkan Savaşları ile Yunanistan, Bulgaristan, Sırbistan ve Arnavutluk arasında paylaşılmıştır. Bugün üzerinde konuştuğumuz Makedonya, Makedonya bölgesinin Sırbistan'a kalan kısmıdır. II. Dünya Savaşı'nın sonunda, Yugoslavya'nın bir federal devleti olarak Makedonya Cumhuriyeti kurulmuş, bu bölgede yaşayan ve 19. yüzyıl kaynaklarında Bulgarlar olarak adlandırılan Slav-Ortodoks ahaliye de Makedonlar denilmiştir.[70]

Makedonya Cumhuriyeti, çok uluslu, çok kültürlü bir yapıya sahiptir. Bu durum Yugoslav Federal Makedonya Cumhuriyeti Anayasası'nda, "Makedonya, Makedonlar, Arnavutlar, Türkler ve diğer azınlıklardan teşekkül eder" cümlesi ile tasrih edilmiştir. 1991 yılında bağımsızlığın kazanılmasını müteakip kabul edilen yeni Anayasa ise Makedonya'yı, Makedonların millî devleti, Arnavutlar, Türkler, Ulahlar, Çingeneler ve diğer azınlıkları ise Makedonlarla eşit haklara sahip azınlıklar olarak tanımlamıştır. Böylece Makedonlar birinci sınıf vatandaş; Arnavutlar, Türkler ve diğer azınlıklar ise ikinci sınıf azınlıklar olarak kabul edilmiştir. Devleti bu şekilde tanımlayan irade, devletin organlarını ve kurumlarını da aynı zihniyetle işgal etmiş, devletin imkânlarını yine aynı zihniyetle devletin "birinci sınıf" vatandaşlarına dağıtmıştır. Bu bakış açısı, Makedonya'yı son iki yılda zor duruma düşürmüştür.

Bu çalışmamızda Makedonlar ve Arnavutlarla karşılaştırmak suretiyle Makedonya'daki Türklerin demografik, siyasal, kültürel, dinî, eğitim durumları tartışılacaktır. Gerek tablolarda gerek metinde aksi belirtilmedikçe Makedonya Cumhuriyeti'nin resmî rakamları esas alınmıştır. Bu ülkede resmî demografik verilere Makedonlar hariç bütün etnik gruplar itiraz etmektedirler. Makedonya Cumhuriyeti'ne hakim olan Makedonların, kendi

sayılarını çok ve diğer azınlıkları az göstermek için rakamlarla oynadıkları şikayet edilen bir konudur. Makedonların, diğer etnik ve dinî grupları Makedonlaştırmak politikaları da bilinmektedir.

1878 Berlin Antlaşması ile reformlar yapılması şartıyla Osmanlı yönetimine bırakılan Makedonya'nın paylaşımı kavgası o zamandan başlamıştır. İsyanlar, sabotajlar ve zorakî reformlar dönemi olarak tanımlayabileceğimiz 1878-1908 yılları arasındaki Makedonya'nın nüfusu ile ilgili olarak birbiri ile çelişen pek çok liste vardır. Tahmin edilebileceği gibi Makedonya'yı kendi hakimiyetine almak isteyen Bulgaristan, Yunanistan ve Sırbistan bu topraklardaki kendi soyundan olan insanlar üzerinden bu arzularını gerçekleştirmek istemişler, bu isteklerine uygun bir şekilde demografik veriler sunmuşlardır.[71]

Balkan Savaşları esnasında Makedonya'nın demografik durumunda önemli değişiklikler olmuştur. Türklerin yenilmesinin bir sonucu olarak önemli miktarda Müslüman Türk nüfus Anadolu'ya göçmüştür.[72] Birinci ve İkinci Dünya Savaşları esnasında Makedonya'nın Bulgarlar tarafından işgali demografik yapıyı yine etkilemiştir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Makedonya Cumhuriyeti'nin kurulmasının ardından 1950'li yıllarda gerçekleştirilen Türkiye'ye göçler Makedonya'nın her tarafında Türk nüfusunu azaltırken, bilhassa Doğu Makedonya'nın Türk nüfustan boşaltılması sonucunu doğurmuştur.

Tablo 3'te, 1950'li yıllardan günümüze Makedonya'daki bütün etnik grupların sayısı artarken Türklerin sayısının nasıl azaldığını görmek mümkündür. 1953 yılında Türklerin sayısı Arnavutlardan fazla iken bugün Arnavutlar Türklerin beş mislidirler. Bunun sebebi 1950'li yıllarda Türkiye'ye yapılan kitlesel, daha sonraki yıllarda ise kitlesel olmasa da hiç durmayan göçlerdir.

Tablo 3'ten görülebileceği gibi Makedonya'nın toplam nüfusu 1953'ten 1994'e, yani 40 yıl içerisinde 1.294.371'den 2.063.964'e yükselmiştir. Bu normal bir artıştır. Bu dönemde Makedonya'daki birinci nüfus olan Makedonların toplam nüfusa nispetleri değişmemiştir, %66 nispetlerini korumaktadırlar. Bu tabloda dramatik çıkış ve inişler iki Müslüman toplumda, yani Arnavutlar ve Türklerde görülmektedir: Arnavutlar, 1953 yılında, 162.524 kişi ile toplam nüfusun %12,5'ini teşkil ederlerken, 1994 yılında 444.104 kişi ile toplam nüfusun %22,9'unu teşkil eder olmuşlardır. Bu dönemde Arnavut nüfusu üç misline yakın artmıştır. Ele aldığımız dönemde Makedonya'da nüfusu artmayıp azalan tek topluluk Türklerdir. Bu azalma küçük nispette bir azalma değildir. Azalmanın nispeti %50'nin üzerindedir. 1953 yılında 203.938 kişi ile Makedonya nüfusunun %15,6'sını teşkil eden Türkler, 1994 yılında 87.019 kişi ile toplam nüfusun ancak %4,3'ünü meydana getirmektedirler. Makedonya Türklerinin nüfusundaki bu azalmanın en büyük sebebi Türkiye'ye yapılan göçlerdir. Bu göçler yapılmasa idi bugün Makedonya Türklerinin sayısı herhalde 500.000 civarında olurdu. Bu göçlerin Doğu Makedonya başta olmak üzere ülkenin her tarafından yapılmasının bir sonucu olarak, bugün Makedonya'nın hiç bir tarafında Türkler çoğunluk değildir, her tarafta azınlık durumundadırlar.

Makedonya'da Türklerin dağılımı Tablo 4'te gösterilmektedir. Türklerin sayılarının 1.000'in altında veya nispetinin %1'den az olduğu yerler tabloya dahil edilmemiştir. Görüldüğü gibi Türkler Makedonya'nın hemen her tarafında ama dağınık bir halde yaşamaktadırlar. Bölge olarak bilhassa Kuzey Makedonya'dadırlar. En yoğun olarak bulundukları yerler Üsküp ve Gostivar'dır. En az bulundukları yerler ise Doğu Makedonya'dır. Burası 1950'li yıllarda en çok göç veren bölgedir.

Tabloda da görüldüğü gibi Türklerin Makedonya'nın hiç bir belediyesinde %15'in üzerinde bir nispete sahip olamamaları, pek çok alanda aleyhlerinde sonuçlar vermektedir. Türkler açısından bu dağınıklığın sonuçlarından bir tanesi seçimler esnasında Türk oylarının dağılmasıdır. Seçim bölgeleri o şekilde tanzim edilmiştir ki hiç

bir seçim bölgesinde Türk partileri milletvekili çıkaramamaktadırlar. Resmî sayım sonuçlarına göre Türklerin yarısı kadar bile olmayan Sırplar, çok daha az sayıda olan Çingeneler ve Boşnaklar bile Parlamento'da temsil edildikleri halde bugünkü Makedonya Parlamentosu'nda bir tane Türk milletvekili yoktur. Türklerin dağınık olmasının bir diğer sonucu, bölgelerinde gerekli sayıyı tutturamadıkları için kendi dillerinde eğitim hakkından yeterince istifade edememeleridir. Bundan dolayı Türk çocukları ya Makedon ya da Arnavut okuluna gitmektedirler. Türklerin Arnavut okullarına gitmelerinin bir sonucu ise Türk çocuklarının büyük Müslüman azınlık olan Arnavutlar arasında erimeleri, bir başka söyleyişle Arnavutlaşmalarıdır.

Tablo 4: 1994 Yılında Makedonya'da Türklerin Belediyelere Göre Dağılımı

	Sayı	Nispet
Üsküp	12.978	%15,0
Gostivar	12.486	%14,6
Ustrumca	7.076	%8,1
Debre	6.775	%7,8
Kalkandelen	5.076	%5,6
Pirlepe	4.932	%5,5
Radoviş	4.855	%5,4
Köprülü	4.325	%5,0
Kırçova	4.241	%4,5
Manastır	3.258	%3,8
Resne	3.218	%3,8
İştip	2.909	%3,5
Ohri	2.885	%3,5
Mak. Brod	2.497	%2,8
Kumanova	2.314	%2,6
Valandova	1.719	%1,8
Kruşova	1.611	%1,6
Struga	1.068	%1,6

Kaynak. ADEKSAM

Yugoslavya döneminde Komünist Parti'den başka partinin bulunmadığı Makedonya'da Türklerin ayrı bir siyasî oluşum içerisinde bulunmaları söz konusu olamazdı. Ancak bazı Türk aydınları, Komünist Parti içerisinde ileri mevkilere gelebildiler. Makedonya'nın Yugoslavya'dan ayrılıp çok partili demokratik rejime geçişi ile birlikte siyasî partiler kuruldu. Makedonya'daki siyasî partiler büyük ölçüde milliyet esasına göre kuruldular. Sol ya da sağ görüşlü Makedon partileri, sol ya da sağ görüşlü Arnavut partileri gibi. Hemen her etnik grubun partisinin bulunduğu Makedonya'da Türkler de kendi siyasî teşkilatlanmalarını gerçekleştirdiler. 1 Temmuz 1990'da kurulmuş bulunan Türk Demokratik Birliği, 1992 Haziranı'nda siyasî partiye dönüştü. Erdoğan Saraç bu tarihten beri partinin genel başkanlığını yürütmektedir. Makedonya Türkleri kendi aralarında siyasî bir birliktelik sergileyememektedirler. Türk Demokratik Partisi'nden başka Makedonya Türklerini temsil iddiasında bulunan iki küçük parti daha vardır. Makedonya'daki seçim sisteminin tuzakları ve Türklerin yukarıda görüldüğü gibi ülkenin her tarafına yayılmış bulunmaları sebebiyle Türk partileri Makedonya Parlamentosu'na milletvekili gönderememektedirler.

Tablo 5: Makedonya'da Kamu Kuruluşlarında Çalışanların Milliyetlerine Göre Tasnifi

Milliyetler	1997		2000	
Makedonlar	86.569	(%85)	88.757	(%85)
Arnavutlar	8.427	(%8,3)	10.656	(%10,2)
Sırplar	2.140	(%2,1)	1.763	(%1,7)
Türkler	1.999	(%1,95)	1.796	(%1,7)
Diğerleri	2.794	(%2,7)	1.190	(%1,2)
Toplam	101.929		104.532	

Kaynak: ADEKSAM

Parlamento'da temsil edilmeyen Makedonya Türklerinin devletin diğer kurumlarında da yeterince temsil edildiklerini söyleyebilmek mümkün değildir. Makedonya Cumhuriyeti'nin kamu kuruluşlarında çalışanların milliyetlerine göre dağılımı Tablo 5'te görünmektedir. Buna göre Makedonlar ülke nüfusunun %65'ini oluşturdukları halde kamu kuruluşlarında çalışan Makedonların nispeti %85'tir. Arnavutların kamuda çalışanlarının nispeti de nüfuslarına göre azdır. Ancak 1997 rakamları ile 2000 rakamları karşılaştırıldığında Arnavutlar açısından nispî bir iyileşme gözlenmektedir. Bu tabloda Türkler, 40.000 civarında nüfusa sahip, yani kendilerinin yarısından daha az sayıda olan Sırpların gerisindedirler. Daha da vahimi 1997 ve 2000 yıllarına ait rakamlar karşılaştırıldığında görülmektedir ki, kamuda çalışan Makedonların ve Arnavutların sayıları arttığı halde Türklerin sayısı artmayıp azalmaktadır. Makedonya'da hükümeti oluşturan Makedon ve Arnavut partileri, kamu kuruluşlarına sadece Makedon veya Arnavut yandaşlarını almaktadırlar. Türkler işe alınmamaktadır. Savunma, İçişleri ve Dışişleri gibi bazı kritik bakanlıklarda Türklerin oranı %1'in altındadır. Makedonya'da genel mahkemelerin yargıç kadrolarında ve ordunun subay ve astsubay kadrolarında da Türklerin oranı %1'in altındadır. Makedonya Anayasa Mahkemesi'nde hiç Türk yoktur. Makedonya Cumhuriyeti'nde Nisan 2000 itibariyle çalışan 549.846 kişi vardır. Bunların 459.200'ü (%83,5) Makedon, 53.866'sı (%9,8) Arnavut, 12.474'ü (%2,3) Türktür. Makedonya'da çalışan Türklerin %51'i tarım, hayvancılık, inşaat ve maden sektörlerinde yani toprağa ve kol gücüne dayalı işlerde çalışmaktadırlar. Makedonya'da çalışan Türklerin %66,5'ini erkekler, %33,5'ini ise kadınlar oluşturmaktadır.

Makedonya'da sekiz yıllık ilk öğretim mecburidir. Makedonya Anayasası'nın 8. maddesi uyarınca Türklerin de diğer azınlıklar gibi kendi dillerinde ilköğretim ve lise eğitimi yapma hakları var-

dır. Batı Makedonya olarak bilinen Üsküp, Kalkandelen, Gostivar, Ohri, Struga ve Debre'de yaşayan Türk çocukları bu haklarını nispeten kullanabilirlerken, Doğu Makedonya'nın Manastır, Pirlepe, İştip, Ustrumca ve Kanatlar gibi yerlerinde sadece bazı şehir merkezlerinde ilk okullarda dördüncü sınıfa kadar kendi ana dillerinde eğitim alabilmektedirler. Doğu Makedonya'da köylerde ve Radoviş hariç olmak üzere merkezlerdeki üst sınıflarda Türkçe eğitim verilmemektedir.[73]

Tablo 6, II. Dünya Savaşı'nı müteakip Yugoslavya içerisinde Makedonya Federal Devleti'nin kuruluşundan günümüze kadar bu ülkedeki Türk ilkokullarının ve bu okullardaki öğrenci ve öğretmenlerin sayısını vermektedir. Makedonya Türklerinin demografik durumunu anlatırken gördüğümüz durum burada da karşımıza çıkmaktadır: II. Dünya Savaşı'ndan sonra Makedonya Türklerinin nüfusu düzenli bir şekilde artarken 1950'li yıllardaki göç nasıl onların sayısını yarı yarıya azaltmışsa, buna paralel olarak ilkokula giden Makedonya Türklerinin çocuklarının sayısı da aynı nispette azalmıştır. 1951-52 öğretim yılında 12.493 olan ilkokula giden Türk çocuklarını sayısı 1960/61 öğretim yılında 6.410'a düşmüştür. Daha sonraki yıllarda kitlesel olmasa da göçler devam etmiştir. 1960'lı yıllarda da Türk çocuklarının ve okullarının sayısının azaldığı görülmektedir. 1970'ten yakın yıllara kadar Türklerin ilkokul ve bu okullardaki öğrenci sayısında bir değişmeme gözlenmektedir. Bu durum, göçün tamamen durmadığını, kitlesel olmasa da devam ettiğini göstermektedir. Makedonya'daki bütün diğer etnik grupların nüfusları artarken ve bu artışa bağlı olarak bu topluluklara mensup öğrencilerin sayıları çoğalırken, Türk ilkokul öğrencilerinin sayısı artmamaktadır. 2001 yılında Makedonya'da yaşanan olaylardan sonra Türklerin sayısının, dolayısıyla Türk öğrencilerinin sayısının daha da azaldığını görmek bizim için sürpriz olmayacaktır.

Tablo 6: Türk Çocuklarının İlkokul Eğitimi (1945-1999)

Öğretim Yılı	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı	Öğretmen Sayısı
1945/4655	6.702	125	
1946/4765	7.280	123	
1947/4871	10.203	165	
1948/4971	10.722	165	
1949/50100	12.621	249	
1950/51100	12.493	237	
1960/6170	6.410	168	
1970/7155	5.617	203	
1980/8154	5.362	225	
1992/9354	5.172	289	
1995/9654	5.612	229	
1998/9955	5.990	249	

Kaynak: ADEKSAM

Her şeye rağmen bu rakamların düşük olduğunu belirtmek gerekir. Makedonya Cumhuriyeti'nin demografik verilerine bakıldığında Türklerin ilköğretim seviyesindeki çocuklarının 10.000 civarında olduğu görülmektedir. Buna rağmen ana dilleriyle ilköğretim yapabilen Türk çocuklarının sayısının 5.000'li rakamlarda gezinmesinin sebebi, Türklerin dağınık olarak yaşamalarının bir sonucu olarak, Türklerden neredeyse boşaltılan Doğu Makedonya başta olmak üzere pek çok yerde Türkler için

ilkokul veya ilkokul sınıfı açılmamasıdır. İlaveten bazı yerlerde Türk aydınlarının çocuklarını Makedon okullarına, bazı yerlerde de Türk halkının çocuklarını Arnavut okullarına göndermesinin sonucunda bugünkü tablo ortaya çıkmaktadır.

Makedonya'da ilköğretim seviyesinde, engelli öğrencilere özel öğretim veren okullarda Türkler açısından durum çok daha vahimdir: Makedon çocuklarına yönelik 46 özel okulda 1.240 öğrenci, Arnavut çocuklarına yönelik 5 özel okulda 89 öğrenci özel eğitim alabilirken, engelli Türk çocuklarının kendi ana dillerinde özel eğitim alabilecekleri bir tane Türk okulu yoktur.

Makedonya Türklerinin Türkçe ilköğretiminde görülen bu durum, onların lise öğreniminde daha kötüleşmektedir. Makedonya'da kendi ana dilinde lise öğrenimi gören Türk öğrencilerin sayısı 1997/98 öğretim yılında 567 ve 1998/99 öğretim yılında 584'tür ve Makedonya'daki toplam öğrenci sayısının sadece %0.6'sını teşkil etmektedir. Makedonlarda bu oran %7,0, Arnavutlarda ise %2,9'dur.

Tablo 7'de görülebileceği gibi Makedonya'da Türkçe eğitim veren liselerin sayısı dörttür. Diğer yerlerdeki Türk çocukları ya Türkçe lise eğitimi alabilmek için buralara gelmek ya da bulundukları yerlerde Makedonca veya Arnavutça lise eğitimine katılmak zorundadırlar. Buna rağmen son yıllarda Türk çocuklarının gittikçe artan bir sayıda Türkçe eğitim almak istedikleri görülmektedir. 1990/91 öğretim yılında 186 olan öğrenci sayısı 1998/99 öğretim yılında 584'e yükselmiştir. Bu durum, son yıllarda Türkiye'de yüksek öğrenim görmek isteyen Makedonya'daki Türk çocuklarının, bu ülkede Türkçe lise eğitimine yönlendiklerini düşündürmektedir. Bununla birlikte, lise öğretimini Türkçe görmek isteyen bütün Türk çocuklarına bu imkân sağlansa, Türk lise öğrencilerinin sayısının 1.500'e yakın olacağı tahmin edilmektedir.

Tablo 7: Makedonya'da Türkçe Eğitim Veren Liseler

Öğretim Yılı	Okul Sayısı	Sınıf Sayısı	Öğrenci Sayısı
1988/89	4	8	173
1989/90	2	4	102
1990/91	2	8	186
1995/96	4	12	445
1997/98	4	18	567
1998/99	4	20	584

Kaynak: ADEKSAM

Makedonya Türklerinin yüksek öğrenim görebilmeleri de ayrı bir problemdir. Üniversitelerde gerek öğretim üyelerinin gerekse öğre-

ncilerin tamamına yakın bir kesimi Makedonlardan oluşmaktadır. 1998/99 öğretim yılında Üsküp Kiril ve Metodi Üniversitesi'ne kayıtlı öğrencilerinin milliyetlerine göre sayıları ve oranları Tablo 8'de verilmektedir. Makedonların lehine, Arnavutların ve Türklerin aleyhine olarak büyük bir adaletsizliğin yapıldığı açıktır.

Makedonya'nın en büyük yüksek öğretim kurumu olan Üsküp Kiril ve Metodi Üniversitesi'nde yüksek öğrenim gören Türk öğrencilerinin sayısı 1998/99 öğretim yılı itibariyle 411'dir. Aynı öğretim yılında kendi ana dilinde lise eğitimi gören bütün Türk gençlerinin sayısının 584 olduğu hatırlanırsa neredeyse bu gençlerin tamamının üniversiteye gittikleri gibi bir intiba doğabilir. Bu tablonun en doğru açıklaması, Makedonya'daki Türk çocuklarının büyük bir kısmının lise seviyesinde kendi ana diliyle eğitim alamadığı, eğitimini Makedon veya Arnavut liselerinde yaptığıdır. Üsküp Üniversitesi'nde Türk Dili ve Edebiyatı Kürsüsü vardır. Ayrıca Pedagoji Akademisi'nde Türk ilkokullarında Türkçe dersleri verecek öğretmenler yetiştirilmektedir. Üniversitenin lisansüstü eğitim programlarında ve akademik kadrolarındaki Türklerin sayısı da oldukça düşüktür. Bu üniversitede araştırma görevlileri dahil 2.309 öğretim üyesinin sadece 16'sı yani %0,7'si Türktür. Söz konusu üniversitede 1999 yılına kadar 6 Türk yüksek lisans, 5 Türk de doktora derecesi almıştır. Yüksek lisans alan toplam öğrenci sayısı içerisinde Türklerin nispeti %0,2, doktorada %0,4'tür. Son yıllarda önemli sayıda Türk genci üniversite eğitimini Türkiye'de yapmaya başlamıştır.

Tablo 8: Üsküp Kiril ve Metodi Üniversitesi 1998/99 Öğretim Yılı Öğrencilerinin Milliyetlerine Göre Tasnifi

Milliyet	Sayı	Yüzde
Makedon	31.095	%88,0
Arnavut	1.916	%6,0
Türk	411	%1,3
Diğer	1.452	%4,7
Toplam	34.824	%100

Kaynak: ADEKSAM

Makedonya Türklerinin tamamı Müslümandır. Bölgenin Osmanlı hakimiyetinden çıkışını takip eden yıllarda dinî yönetim açısından bir kargaşa yaşanmış, nihayet 1930 yılında Yugoslavya Müslümanlarının dinî teşkilatı kurulmuştur. II. Dünya Savaşı'nı takip eden yıllarda yapılan yeni bir düzenleme ile Makedonya Müslümanları, Yugoslavya İslâm Birliği'ne bağlı olarak Makedonya İslâm Birliği tarafından yönetilir olmuşlardır.[74] Makedonya Cumhuriyeti'nin Yugoslavya'dan ayrılıp bağımsızlığını kazanmasıyla Makedonya İslâm Birliği de Yugoslavya İslâm Birliği'nden ayrılmıştır. Makedonya İslâm Birliği, tabii olarak Makedonya'daki bütün Müslümanların dinî yönetim merkezidir. Camiler, vakıf malları, dinî eğitim kurumlarını yöneten ve kısa adı Meşihat olan birliğin merkezi Üsküp'tedir. Özerk bir yapıya sahiptir. Kendi çıkardığı tüzüklerle kendisini yönetir. Geliri Müslüman halkın bağışları ve vakıf mallarının kiralarıdır. Kendisine bağlı meclisler ve müftülükler vardır. Bu teşkilatta camilerdeki din görevlileri de dahil olmak üzere 500 civarında eleman çalışmaktadır. Makedonya Müslümanlarının din adamı ihtiyacını karşılamak üzere Üsküp'te İsa Bey Medresesi ve bir İlâhiyat Fakültesi vardır. Meşihat'la irtibatlı El-Hilâl isimli yardımlaşma teşkilatı topladığı bağış ve yardımlarla zor durumda bulunan Müslümanlara yardım etmektedir.[75]

Makedonya'da tarikatler serbestçe faaliyetlerini sürdürmektedirler. Üsküp, Ohri, Struga ve Kalkandelen'de Rifaî, Bektaşî, Melâmî ve Sadî tekkeleri vardır. Bununla beraber Makedonya Müslümanları arasında tasavvuf hayatına, daha doğrusu mevcut tarikatlere ve tekkelere büyük bir eğilimin olduğu söylenemez.

Makedonya'da Osmanlı döneminden kalma pek çok vakıf eseri vardır. Cami, mektep, medrese, kütüphane, imaret, zaviye ve saat kulesi gibi vakıf eserlerinin bakımı ve onarımı için han, hamam, bedesten, kervansaray, değirmen ve dükkan gibi geliri olan eserler yapılmıştır. Makedonya'da beş asırlık Osmanlı hakimiyeti döneminde inşa edilen 1.276 vakıf eserinden günümüze kalabilenlerin sayısı 287 civarındadır. Bunların da 100'e yakını harabe şeklindedir.

Makedonya'nın Osmanlı hakimiyetinden çıkmasından sonra oradaki vakıf mallarının yönetimi Makedonya Müslümanlarının dinî teşkilatına bırakılmıştır. Makedonya'ya komünizm rejiminin gelmesiyle, evvela 1948 yılında camilerin dışındaki vakıf malları, 1951 yılında ise camiler de dahil olmak üzere bütün vakıf malları devletleştirilmiştir. 1991 yılında Makedonya'nın bağımsızlığını kazanıp demokrasiye geçilmesinden sonra yapılan Anayasa'ya vakıf mallarının asıl sahiplerine iade edilmesi hükmü konulmuşsa da bu hükmün uygulanmasında ağır davranılmaktadır.

Makedonya Cumhuriyeti Tabiat ve Kültür Varlıklarını Koruma Enstitüsü'nde 225 Türk eseri kayıtlıdır. Bunlardan 107 tanesi eski eser statüsündedir. Bu statüye alınmış eserler koruma altında olup bunlar üzerinde her türlü tasarrufta bulunma hakkı sadece bu kuruma aittir. Bu eserlerin 43'ü dinî ve 64'ü sosyal amaçlı yapılardır. Söz konusu Enstitü tarafından kısmen veya tamamen restore edilen yapıların sayısı 20 civarındadır. Restorasyon ve konservasyona tabi tutulan yapıların çoğunluğu Üsküp'tedir. 1963 Üsküp depreminde hasar gören yapılan UNESCO'nun maddî desteğiyle adı geçen enstitü tarafından restore edilmiştir. Eski eser statüsünde olmalarına rağmen yıkılmış Köprülü Kumsal Camii, Üsküp Faik

Paşa Camii gibi eserler de vardır. Aralarında yeni yapıların da bulunduğu, çoğu cami olmak üzere toplam 491 eser Makedonya İslâm Birliği'ne kayıtlıdır.[76]

Balkanlar'daki Türk eserlerinin genel durumuna bakıldığında Makedonya'daki Türk eserlerinin daha iyi durumda olduğu görülür. Makedonya'daki bakımlı Türk eserleri, başkent Üsküp ve Türk ve Müslüman nüfusun yoğun olarak yaşadıkları Kalkandelen ve Ohri'dedirler. Manastır, Ustrumca, İştip, Pirlepe gibi Türk ve Müslüman nüfusun çok az kaldığı yerlerde bulunan Türk eserleri bakımsız ve kendi hallerine terk edilmiş durumdadırlar. Makedon yetkililerin Pirlepe ve Manastır'da bulunan Türk eseri saat kulelerinin tepelerine haç taktırmaları Makedonya Türklerini üzüntüye boğmuştur. Makedonlar, Ohri'deki Türk ev mimarisi örneklerini, Üsküp'teki Fatih Köprüsü'nü kendi eserleriymiş gibi takdim etmektedirler. Makedon yönetim, 2000 yılında, Ohri'de 1491 yılında inşa edilmiş bulunan Fatih Camii'ni, Aziz Panteleimon Kilisesi kalıntıları üzerinde inşa edildiği bahanesiyle yıktırmıştır

Makedonya'daki son olaylarda tamamına yakını Osmanlı eseri olan 55 cami kullanılamaz duruma gelmiştir. Geçtiğimiz aylarda Batı Makedonya'daki Arnavutlarla ilgili son olaylara karşılık olarak Pirlepe merkezindeki Osmanlı yapısı cami yakılmıştır. TRT dahil bütün Türk televizyon kanallarında bu eserden Arnavutların yapısıymış gibi bahsedilmiştir.

Makedonya bölgesi, Osmanlı Devleti zamanında siyaset, kültür ve basın hayatı bakımından canlı bir merkez olmuştur. II. Abdülhamid muhalifleri burada faaliyetlerini sürdürmüşler, İttihat ve Terakki burada teşkilatlanmış, önemli siyasî ve kültürel dergiler Selanik, Manastır ve Üsküp gibi merkezlerde çıkarılmıştır. Uhuvvet, Sosyalist Fecri, Rehber, Birlik, Hak Yol, Mücahede, Yeni Vakit, Sada-yı Millet, Işık ve Doğru Yol bu dönemde Üsküp'te çıkan Türkçe gazetelerdir.[77] Makedonya'nın Osmanlı hakimiyetinden çıkışından sonra Makedonya Türklerinin yardımlaşma ve dayanışmaya yönelik Zafer ve Yardım gibi vakıf ve dernekleri olmuştur. II. Dünya Savaşı'ndan sonraki komünizm döneminde Makedonya Türkleri yardımlaşma, folklor, kültür ve sanat merkez ve dernekleri kurmuşlardır. Bunların en önemlileri Üsküp'te Yeni Yol, Orhan Veli Kanık, Kalkandelen'de Yeni Hayat, Gostivar'da Güven ve Ohri'de Kardeşlik'tir. Bu kuruluşların Makedonya'da Türk kültürünün gelecek nesillere aktarılması ve Türkleri bir çatı altında bir araya getirmek gibi hizmetleri olmuştur.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Yugoslavya Sosyalist Federe Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra bu devletin altı cumhuriyetinden biri olarak Makedonya Cumhuriyeti kuruldu. Birlik gazetesinin 1941 yılında yayın hayatına girişi, Türkçe radyo yayınları ve Türkçe tiyatro eserlerinin sergilenmesine paralel olarak Makedonya Türk edebiyatının ilk örnekleri ortaya çıkmaya başladı.

Evvela Şükrü Ramo ve Mustafa Karahasan, daha sonra Necati Zekeriya, Fahri Kaya ve İlhami Emin, Birlik'te çalışmaları yayınlanan Makedonya'nın ilk Türk edebiyatçılarıdır. Bunların yanı sıra Mahmut Kıratlı, Şevki Vardar, Enver Tuzcu, Hüseyin Süleyman, Süreyya Yusuf, Abdülkerim Sait, Abdülfettah Rauf ve Cavit Saraçoğlu Makedonya Türk edebiyatının ilk kuşağını teşkil ederler. 1948 yılında kurulan Üsküp Türk Kültür ve Sanayi-i Nefise Cemiyeti, daha sonra kurulan Azınlıklar Tiyatrosu Türk Dramı ve Makedonya Türk Yazarlar Cemiyeti bu kuşağın bir araya geldiği, eserlerini sergilediği kuruluşlardır.

Makedonya Türk edebiyatının ikinci kuşağı, Avni Engüllü, Mustafa Yaşar, Yusuf Edip, Alaattin Tahir, Sabahattin Sezair, Fahri Ali, Avni Abdullah, Suat Engüllü, İrfan Bellür, Recep Bugariç, Esat Bayram, Sabit Yusuf ve Enver İlyas tarafından temsil edilir. 1970'li yıllarda ortaya çıkan bu nesil, Birlik gazetesinin yanında 1951 yılında yayın hayatına başlayan, sonradan Sevinç adını alacak olan Pioner gazetesi ve 1957 yılında yayınlanmaya başlayan Tomurcuk çocuk dergisi ve 1966'da yayınlanmaya başlayan Sesler dergisi bu yazarların çalışmalarının çıktığı Türkçe yayın organlarıdır. Makedonya Türk edebiyatı, şiir, hikaye ve tiyatro eserleri ağırlıklı olarak gelişmektedir.[78] Birlik, Sesler, Sevinç, Tomurcuk, Hilâl, Makedonya Zaman ve Vardar 1990'lı yıllarda Makedonya'da, Üsküp'te çıkan Türkçe gazetelerdir. 1990'lı yıllarda ülkenin içerisinde bulunduğu siyasi, iktisadi zorluklar Makedonya Türk edebiyatını da etkilemektedir.[79]

Günümüzde Makedonya Türklerinin kurmuş oldukları on civarında kültür ve sanat derneği vardır. Bunların arasında bilhassa Üsküp'te Makedonya Türkleri Kültür Merkezi, Gostivar'da Türk Aydınlar Cemiyeti ve Abdülhakim Hikmet Doğan Eğitim, Kültür ve Sanat Merkezi Türklerin Makedonya'daki belli başlı kültür ve sanat merkezleridir. Bunlardan bilhassa sonuncusu son yıllarda çok önemli faaliyetler içerisindedir. Önceki başkan Prof. Dr. Hamdi Hasan ve şimdiki başkan Fadıl Hoca'nın yönetimindeki merkezde çeşitli kurslar düzenlemekte, konferans ve sempozyumlar yapılmakta, araştırma ürünü kitaplar ve raporlar yayınlanmaktadır.

Makedonya devlet radyosunda her gün beş saat Türkçe yayın yapılmaktadır. Ayrıca Türkçe yayın yapan mahallî özel radyolar vardır. Makedonya devlet televizyonunda günün belirli saatlerinde Türkçe yayın yapılmaktadır. Son yıllarda gelişen teknolojinin sağladığı imkânlar sayesinde çanak antenlerle hemen her Türk ve pek çok Torbeş, Çingene, Boşnak ve Arnavutun evinde Türkiye'nin televizyon kanalları takip edilmektedir. Bu ya-

yınlar, Makedonya Türklerinin Türkçelerinin düzeltilmesi ve diğer toplulukların Türkçeyi öğrenmeleri ve benimsemeleri açısından önemlidir.

Torbeşler Makedonya'nın dağlık kesimlerinde yaşamaktadırlar. Müslümandırlar. Makedonca konuşurlar. Makedon yönetimleri, Torbeşlerin Makedon asıllı olduklarını ve Osmanlılar döneminde zorla Müslümanlaştırıldıklarını iddia etmekte ve onlara İslâmlaşmış Makedon kimliği vermek istemektedirler. Bunun için devletin bütün imkânları seferber edilmekte, kitaplar yazdırılmakta,[80] cemiyetler kurdurulmakta, paneller ve sempozyumlar yapılmaktadır.[81] Halbuki Torbeşler kendilerini büyük ölçüde Türk olarak görmektedirler.[82] Ülke genelinde yapılan nüfus sayımlarında kendilerini Türk olarak deklare etmektedirler. Makedon hükümetleri, bundan dolayı buradaki sayım sonuçlarını iptal etmektedir. Torbeşler, seçimlerde, Türk partisi olarak bilinen Türk Demokratik Partisi'ne oy vermektedirler. Bu partinin belediye başkanlığı çıkardığı bir kaç yerden biri de Torbeşlerin yaşadığı Jupa'dır. Torbeşler çocuklarının eğitiminin Türkçe olmasını istemektedirler. Makedon hükümetleri buna izin vermediği gibi bu insanların Türkçe özel okul açmalarına dahi tahammül edememektedir.[83]

Göründüğü kadarıyla Torbeşlerin çocuklarına Türkçe eğitim istemeleri Jupa'ya mahsus değildir. Bununla ilgili olarak Üsküp'te çıkan Birlik gazetesindeki haberde, aynı şekilde yıllardır Makedonca eğitimi reddederek gayri resmî özel okullarda Türkçe eğitim alan diğer öğrencilerin de seviye tespit sınavlarına alınarak Türkçe eğitim veren okullarda hak ettikleri sınıflara yerleştirilecekleri haberi yer almaktadır.[84] Aynı şekilde Ustrumca'da 1996/97 öğretim yılında Türkçe eğitim almak isteyen 120 yeni öğrenciden 70'i Çingene oldukları gerekçesiyle geri çevrilmiştir.[85]

Makedonya'da, resmî rakamlara göre 87.019, Türklerin kendi iddialarına göre bunun iki misli Türk yaşamaktadır. Yukarıda anlattığımız gibi, bu ülkede bazı Arnavutlar, Torbeşler ve Müslüman Çingeneler arasında kendisini Türk kültürüne yakın gören pek çok insan vardır. 1990'lı yıllara kadar diğer Balkan ülkelerinde bulunan Türklerin yaşadıkları ile karşılaştırıldığında, Makedonya Türklerinin durumlarının çok kötü olmadığı söylenebilir. Bununla beraber siyasal, sosyal, ekonomik, kültürel ve dinî bakımdan pek çok problemlerinin olduğu da ortadadır. Makedonya Türklerinin en önemli problemi medenî şartlarda bu ülkede millî kimliğini koruyarak yaşamaktan umutlarını kesip Türkiye'ye göç etmeleridir. Her Türkiye'ye göçen Makedonya Türkü, geride kalanlara daha ağır bir yük bırakmakta, onların işini daha da zorlaştırmaktadır. Makedonya Türklerinin diğer problemleri Makedonlaşmak veya Arnavutlaşmak tehlikesidir. Makedonya Türkleri, yüzyıllardır üzerinde yaşadıkları vatanlarında millî kimliklerini koruyarak varlıklarını sürdürebilmek mücadelesini vermektedirler.

13 Ağustos 2001 tarihinde, uluslararası gözlemcilerin denetiminde Makedon ve Arnavut partileri arasında, Ohri'de yapılan anlaşma, Makedonya'nın bağımsızlığını elde etmesini müteakip kabul edilen anayasanın giriş kısmında önemli değişiklikler yapmaktadır. Yeni metinde milliyetlerle ilgili kısım kaldırılmış ve bunun yerine Makedonya vatandaşlarına ülkenin bütünlüğünü koruma ve devletin

geliştirip güçlendirme çağrısı konulmuştur. Bu değişikliğe göre Makedonya, artık sadece Makedonların devleti değildir. Bütün vatandaşlar bu devlette eşit haklara ve sorumluluklara sahiptirler. 13 Ağustos Antlaşması, Arnavutçanın hukukî statüsü, Arnavutların polis teşkilatındaki sayılarının arttırılması, Arnavutların yüksek öğrenimlerini kendi ana dilleriyle yapabilmeleri ve Arnavutların kendi millî sembollerini kullanabilmelerine ilişkin düzenlemeleri içermektedir. Sonuç olarak Makedonlarla Arnavutlar arasında yapılan bu anlaşma, Makedonya'da yaşayan Arnavutların haklarını arttırmaya yönelik iyileştirmeleri içermektedir. Türklerin Makedonya yönetimine katılmaları, siyasal bakımdan temsilleri, ordu ve polis teşkilatları başta olmak üzere çeşitli kamu kuruluşlarındaki varlıkları, eğitim alanında yaşadıkları zorluklar barış görüşmelerinde ve anlaşmada -maalesef- söz konusu olmamıştır.

Romanya

Romanya'da Türklerin tamamına yakını Dobruca bölgesinde yaşamaktadırlar. Ayrıca İbrail, Golats, Şimian ve Bükreş'te de Türkler vardır. 1992 nüfus sayımına göre Romanya Türklerinin sayısı 54.182'dir. Bunların 24.533'ü Anadolu Türkü, 24.649'u ise Kırım Tatar Türküdür. Romanya Türklerinin gerçek sayısının 100.000 civarında olduğu iddia edilmektedir.[86] Tahmin edileceği gibi Anadolu Türkleri, 14. asrın sonunda bölgenin Osmanlı hakimiyetine girmesiyle, Tatar Türkleri ise 1768-74 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonunda Kırım'ın Rusya'nın hakimiyetine geçmesi üzerine Dobruca'ya gelmişler ve yerleşmişlerdir. Romanya'nın Osmanlı hakimiyetinden çıkarak bağımsızlığına kavuştuğu 1878 yılına kadar Türkler Dobruca'da çoğunluğu teşkil ediyorlardı. Bölgenin Osmanlı hakimiyetinden çıkmasından sonra bir kısım Türkler Türkiye'ye göç etmişlerdir. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan günümüze kadar Dobruca'nın güneyi ve Deliorman'ın kuzeyi Romanya ve Bulgaristan arasında el değiştirmiş, nihayet II. Dünya Savaşı'ndan sonra bugünkü sınırlara ulaşılmıştır.[87]

Romanya Türkleri II. Dünya Savaşı sonrası komünist döneme kadar Dobruca Türkleri, Dobruca Sadası,

Işık, Haksöz, Hasret, Sadakat, Şark, Sadayı Millet, Dobruca, Teşvik, Mektep ve Aile, Hayat, Tan, Romanya, Haber, Tuna, Emel, Çardak ve Bora başta olmak üzere otuza yakın gazete ve dergi yayınlamışlardır.[88] Romanya'nın bağımsızlığını kazanmasından sonra yani 1878'den 1910 yılına kadar, 1935-1937 yılları arası ve 1944'te komünist rejimin bu ülkeye hakim olmasını takip eden yıllarda Dobruca'dan Türkiye'ye göçler yaşanmıştır.

1989 yılında Romanya'da komünist rejimin yıkılmasının akabinden bu ülkede yaşan Türkler ve Tatarlar 29 Aralık 1989 tarihinde Romanya Demokrat Türk Müslüman Birliği'ni kurmuşlar ise de kısa bir sonra birlik Romanya Türklerinin Demokratik Birliği ve Romanya Tatar-Türk Müslümanlarının Demokrat Birliği şeklinde ikiye ayrılmıştır. Çeşitli çalışmaların sonucunda Romanya'da yaşayan Türkler ve Tatarlar 1994 yılında Türk-Tatar Birlikleri Federasyonu çatısı altında yeniden birleşmişlerdir. Romanya'da bu birlikler azınlıkları temsil eden partiler olarak kabul edilmekte ve dolayısıyla bu iki partinin Romanya Parlamentosu'nda birer temsilcisi bulunmaktadır.

Köstence'deki Romanya Müftülüğü, bu ülkedeki Müslümanların en yüksek dini merciidir. T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı ve bazı gönüllü kuruluşlar, Romanya'da Müslümanların din görevlisi ihtiyaçlarını karşılamakta ve dini eğitim almalarına yardımcı olmaktadırlar. Bu şekilde din adamı

yetiştirmek üzere Köstence'de Kemal Atatürk Pedagoji Okulu açılmıştır. Mecidiye'de de Türkçe eğitim veren bir özel okul vardır. Bu yeni dönemde Köstence Müftülüğü İslam isimli Türkçe ve Romence bir dergi çıkarmaya başlamış fakat devam ettirememiştir. Romanya'da Türkçe olarak Karadeniz ve Hakses dergileri çıkmaktadır. Kültür ve Sanat dergisi Renkler de 1987-1995 yılları arasında dört sayı çıkmıştır. Romanya radyosunda belirli saatlerde Türkçe yayın yapılmaktadır. Henüz televizyonda Türkçe yoktur.[89] İlkokullarda dört, ortaokullarda ve lisede üç saat Türkçe eğitim verilebilmektedir. Ancak gerek mevcut öğretmenlerin yetersizliği, gerekse plansızlık ve programsızlık sebebiyle bu derslerin istenilen ölçüde verimli geçtiğini söylemek zordur. Eski rejimden kalan çekingenlik ve ilgisizlik sebebiyle romanyadaki Türk çocuklarının çok azının bu dersleri aldığını da kaydetmemiz gerekmektedir.

Osman Horata, Romanya Türklerinin edebiyatını Osmanlı dönemi, Krallık Dönemi, Sosyalist Dönem ve 1990 Sonrası Dönem olarak dört bölüme ayırır. Osmanlı dönemi, Dobruca Türk edebiyatı birkaç önemli ismin dışında sözlü edebiyattır. Mehmet Niyazi, İsmail Ziyaeddin ve İsa Yusuf Halim Krallık dönemi Dobruca Türk edebiyatının önemli isimleridir. Atilla Emin, Nevzat Yusuf Sarıgöl, Yaşar Memedemin, Altay Kerim ve Emel Emin bu ikinci dönemin önemli isimleridir. Bunlara ilaveten Necip Hacı Fazıl, Saliya Hacı Fazıl, Ahmet İsmail Daut, Ekrem Menlibay, Enver Mahmut, Acıemin Baubec, Cemal Acıamet, Gülten Abdula, Fatma Sadık, Abdisa Abdisa ve Ghiuler Bolat da zikredilmesi gereken kalemlerdir.[90]

Gagavuzlar

Gagavuzlar Türk dünyasının Hrıstiyan Ortodoks bir topluluğudur. Gagavuzların menşei ile ilgili pek çok nazariye vardır. Gagavuzların Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlar'a gelen Türk boylarından Hıristiyanlaşanlar, Anadolu'dan Keykavus ve Sarı Saltuk ile beraber gelen Türklerin Hrıstiyanlaşmaları ve Osmanlılar döneminde Anadolu'dan Balkanlar'a geçen Hrıstiyan Türk topluluklarının bir karışımı olduğu ileri sürülmektedir. Bir başka söyleyişle, Gagavuzlar, "Peçenek, Uz ve Kumanlarla Anadolu Selçuklu Türklerinden meydana gelmiş, onların sentezi olan bir Türk toplumudur".[91] Ortodoks Hrıstiyanlığı benimsemiş olmalarıyla birlikte dilleri Anadolu Türkçesine çok yakındır.

1989 yılında yapılan nüfus sayımına göre, eski Sovyetler Birliği'nde Gagavuzların sayısı 197.164'tür. Bunların %78'i Moldavya'da, %16'sı Ukrayna'da ve kalan %5'i ise Rusya Federasyonu başta olmak üzere Kazakistan, Beyaz Rusya, Özbekistan, Gürcistan, Azerbaycan, Türkmenistan, Litvanya ve Estonya'ya dağılmış durumdadır. Bulgaristan başta olmak üzere, Romanya, Yunanistan ve Makedonya'da da Gagavuzlar yaşamaktadırlar. Moldavya'daki Gagavuzlar, 5 Mart 1995'te yapılan bir referandum sonucunda özerkliklerini elde etmişlerdir. Başkenti Komrad olan bu bölgeye Gagavuz Yeri denilmektedir. Çadır ve Valkaneş Gagavuz Yeri'nin diğer şehirleridir.

Gagavuz aydınları son yıllarda Türkiye'deki aydınlarla ve edebiyatçılarla ilişkilerini kuvvetlendirmektedirler. Ana Sözü gazetesinde Türkiye Türkçesi öğretilmekte ve büyük ilgi görmektedir. Gagavuz aydınları Türkiye'den sonra Türk dünyasından en fazla Azerbaycan edebiyatçılarını ve sanatçılarını tanımaktadırlar. 20. yüzyıl Gagavuz edebiyatının en belirgin özelliği mahalliliktir. Gagavuzlarda şiir en önde gelen edebiyat türüdür. Nesir tarzında masal, fıkra, hikaye ve anektodlara rastlanır. Roman ve tiyatro pek yoktur. Gagavuz Türkçesini kullanarak 20. yüzyılda eser

veren belli başlı Gagavuz edebiyatçıları şunlardır: Mihail Çakır, Nikolay Petroviç Arabacı, Nikolay Georgieviç Tanasoğlu, Dimitri Karaçoban, Diyonis Tanasoğlu, Nikolay Babaoğlu, Mina Kösa, Gavril Gaydarci, Stepan Kuroğlu, Vasi Filioğlu, Stepan Bulgar, Todur (Fedor) Marinoglu, Petr Ga-

gauz-Çebotar, Todor (Fedor) Zanet, Petr Yalanji ve Tudorka Arnaut.[92]

II. Orta Doğu ve Orta Asya Türkleri

Bu çalışmamızda Orta Doğu ve Orta Asya'da yaşayan Türk toplulukları olarak, Irak, Suriye, İran, Afganistan ve Tacikistan'da bulunan Türk toplulukları ele alınacaktır. Bulundukları yerlerdeki Orta Doğu ve Orta Asya Türklerinin tarihi Balkan Türklerinin tarihinden çok daha eskilere dayanır. Bütün Balkan ülkelerindeki Türklerin nüfusu 2-2,5 milyon civarındadır. Halbuki sadece Irak Türklerinin nüfusu bütün Balkan Türklerinin nüfusu kadardır. İran Türkleri bunun sekiz on mislidir. Afganistan Türkleri de öyle. Ancak, batıdan doğuya doğru gittikçe kesin bilgiler kaybolmakta, onların yerini spekülasyon ve tahminler almaktadır. Bu durum bizim yazımıza da aksetmiştir. Bundan dolayıdır ki belli bir sistematik dahilinde milyonlarca nüfusa sahip İran Türkleri, Afganistan Türkleri hakkında söyleyebildiklerimiz, Balkan ülkelerinde birkaç yüz bin nüfuslu Yunanistan Türklerine, Makedonya Türklerine, Kosova Türklerine dair verdiğimiz bilgilerden daha az kalmıştır.

Irak

Bugünkü Irak toprakları, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in 1055 yılında Irak'a girmesinden Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar, dokuz asra yakın bir süre Türklerin hakimiyetinde kalmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nı sona erdiren Mondros Mütarekesi, 30 Ekim 1918 tarihinde imzalandığında Irak'ta Türklerin yoğun olarak yaşadığı Musul ve Kerkük Türk hakimiyetindedir. İngilizler, Mütareke'nin yedinci maddesini ileri sürerek Türk askerlerinin bölgeden çekilmesini sağladıktan sonra bölgeyi işgal etmişlerdir. Musul ve Kerkük Misak-ı Milli'ye dahildir. Bundan dolayı Lozan görüşmelerinde ısrarla Türk hakimiyetinde kalmasını isterler. Önemli petrol yataklarına sahip olan bölgeye İngilizler de taliptirler. Lozan'da çözümlenemeyen mesele Milletler Cemiyeti'ne havale edilir. Nihayet Milletler Cemiyeti, 1926 yılında bölgenin İngiltere'nin himayesindeki Irak'a bırakılmasını kararlaştırır. 5 Haziran 1926 tarihinde Ankara Antlaşması imzalanarak Türkiye-Irak sınırları belirlenir. Bu antlaşmada Irak sınırları içerisinde kalan Türkmenlerin hakları konusunda bir maddeye yer verilmemiştir.[93]

Irak'ta 2,5 milyon civarında Türkmen yaşamaktadır. Telafer, Musul, Erbil, Kerkük, Tuz ve civarı belli başlı Türkmen yerleşim bölgeleridir. Irak'ın Türk hakimiyetinden çıkışından 1990'lı yıllara kadar Türkmenler sürekli olarak baskılarla hatta katliamlarla karşılaşmışlardır. 1920 Telafer Ayaklanması esnasında İngiliz askerlerinin yaptığı katliam, 1924 yılında İngiliz askerlerinin Kerkük'te gerçekleştirdikleri katliam, 1948'de Kerkük'te Gavur Bağı katliamı, 1959 Kerkük Katliamı, 1990 Altunköprü katliamı bunların en çok bilinenleridir. Irak'ta Türkmenlerin varlığını tanıyan, haklarını garanti eden uluslararası bir antlaşma yoktur. Bu çerçevede Irak yönetimleri, Türkmenlerin varlıklarını tanımak istememişler, onlara istedikleri derecede kötü davranmakta kendilerini serbest görmüşlerdir. Irak anayasalarında Türkmenleri tanıyan, onların milli, kültürel haklarından bahseden bir madde, bir pasaj olmamıştır.[94]

1932 yılında Irak Milletler Cemiyeti'ne girerken dönemin Irak Başbakanı Nuri Said, bir deklarasyon yayınlamıştır. Irak yönetimi bu deklarasyonla Irak'ta Türkmenlerin varlığını tanımış, onların haklarını garanti etmiştir. Deklarasyonda, Irak'ta yaşayan Türk, Kürt ve diğer azınlıkların medeni hakları, seçimlerde temsil edilebilmeleri, ana dilleriyle eğitim ve öğretim yapabilmeleri, basın-yayın faaliyetlerinde bulunabilmeleri, mahkemelerde kendi dillerini kullanabilmeleri, Türklerin ve Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları yerlerde bu dillerin de ikinci dil sayılması ve bu bölgelerin idarecilerinin buralardan seçilmesi hususları garantiler arasındadır. Bu hususların uluslararası yükümlülükler ve Irak'ın temel kanunları oldukları, hiçbir kanun tüzük ve düzenlemenin bunları değiştiremeyeceği ve Milletler Cemiyeti'nin bu maddelerin garantörü olduğu ifade edilmiştir.[95] Ancak bu deklarasyon yayınlandığı gibi kalmış, ne Irak yönetimi bu taahhütlerine bağlı kalmaya çalışmış ne de Türkmenler haklarını bilerek gerekli makamlar nezdinde bunları arayabilmişlerdir.

Irak yönetimleri, Türkmenlere diğer azınlıklardan çok daha kötü ve zalimce davranmışlardır. Onları mümkün olduğunca Arapların içerisinde, bu mümkün olmazsa Kürtlerin içerisinde asimile etmek için çalışmışlardır. Kerkük'te gerçekleştirilen katliamların yanı sıra toprak reformu yapılarak Türkmenlerin toprakları ellerinden alınmış ve bu topraklar bölgeye yerleştirilen Araplara verilmiştir. Böylece bölgede Türk nüfus yoğunluğunun hafifletilmesi ve bölgenin Araplaştırılması hedeflenmiştir. Örneğin 1961 yılına kadar Silopi ile Erbil arasındaki bölgenin nüfusu büyük ölçüde Türkmenlerden oluşuyordu. Irak yönetimleri Kuzey Irak'taki dağlık bölgede bulunan Kürt köylerini bombalayarak onları buralardan ayrılmaya zorladılar. Bu şekilde yerlerini terk eden Kürt grupları, Türkmenlerle meskun söz konusu bölgeye yerleştiler.

Silahlı ve mücadeleci bu insanlar, bir müddet sonra Türkleri bu bölgeden uzaklaştırdılar. Böylece Türkiye sınırı Türkmenlerden temizlendi. Bir diğer önemli Türkmen şehri olan Erbil aynı şekilde Kürtleştirildi.

Nüfus sayımlarında Türkmenler Arap veya Kürt olarak yazılmaya zorlandı. Türkmenlerin de yaşadığı Kuzey Irak Kürdistan olarak lanse edildi.[96]

İran-Irak Savaşı ve Irak'ın Kuveyt'i işgal etmesi üzerine Amerika'nın duruma müdahalesini takiben ülkenin kuzeyinde bir güvenlik bölgesi oluşturulmuştur. Bu bölgenin sınırı olarak 36. paralel gösterilmektedir. Halbuki büyük ölçüde Türklerle meskun olan Musul, 36. paralelin kuzeyinde kaldığı halde bu güvenli bölgeye dahil değildir. Aynı şekilde büyük ölçüde Kürtlerle meskun Süleymaniye, 36. paralelin güneyinde kaldığı halde güvenli bölge sınırları içerisine alınmıştır. Yani 36. paralelin üstü olarak tanımlanan güvenli bölge aslında Kürtler için yapılmış bir güvenli bölgedir. Bağdat'ın müdahale edemediği bölge Kürtlerin yönetimine terk edilmiştir. Bu sınır çizilirken Türkmenler hiç göz önüne alınmamıştır. Bundan dolayı Türkmenlerin çok büyük bir kısmı Bağdat'ın yani Saddam Hüseyin'in yönetiminde, çok az bir kısmı ise kuzeydeki güvenli bölgede Barzani yönetimi altında yaşamaktadırlar. Kuzey Irak'ta yaşayan Türkmenler Kürtlerin, güneyde yaşayanlar ise Arapların baskısı altındadırlar ve Kürtlerin ve Arapların arasında asimile olmak tehlikesi ile karşı karşıyadırlar.[97]

Her şeye rağmen Türkmenler, Irak'ta kardeşlik ocakları, ülke dışında dernekler ve partiler kurarak varlıklarını sürdürdüler. 1959 yılında İstanbul'da Irak Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği'ni kurdular. Türkmen Kardeşlik Ocağı 9 Mayıs 1960 tarihinde Bağdat'ta kuruldu. Daha sonra diğer

Türkmen yerleşim merkezlerinde şubeler açıldı. Bir kültür derneği olarak Türkmenlik ruhunun sürdürülmesinde önemli hizmetler ifa etti. Milli Demokratik Türkmen Örgütü, 7 Ekim 1980 yılında Suriye'nin başkenti Şam'da kuruldu. Örgüt Türkmenleri temsilen Iraklı muhalif grupların teşkilatı olan Irak Ulusal Demokratik Cephesi içerisinde yer aldı. Irak Milli Türkmen Partisi, 1988 yılında gizli olarak Ankara'da kuruldu. 1991 yılında kendini ilan etti. Parti birinci kongresini 1993 yılında Ankara'da, ikinci kongresini ise 1996 yılında Erbil'de gerçekleştirdi. 1990'lı yıllarda başka Türkmen partileri, vakıf ve dernekleri de kuruldu. Türkmen kuruluşları arasında işbirliği ve koordinasyonu sağlamak amacıyla 24 Nisan 1995 tarihinde Türkmen Cephesi teşkil edildi; 4-7 Ekim 1997 tarihlerinde Erbil'de Birinci Türkmen Kurultayı,[98] 20-22 Kasım 2000 tarihleri arasında yine Erbil'de İkinci Türkmen Kurultayı düzenlendi.[99]

Burada 1990 sonrasında kurulduğundan bahsettiğimiz Irak'taki Türkmen kuruluşlarının hepsi Kuzey Irak denilen güvenli bölgede ortaya çıkmışlardır. Bağdat'ın kontrolündeki 36. paralelin güneyinde yaşayan büyük Türkmen çoğunluğunun Türkmenler olarak hiç bir milli ve kültürel hakkı yoktur. Kuzey Irak'ta yaşayan Türkmenler 1990'lı yıllarda Doğuş, Türkmeneli ve Musul gazetelerini ve Erbil Kalesi isimli aylık bültenlerini çıkardılar. Bu süreli yayınların bir kısmının tamamı Türkçe bir kısmının ise yarısı Türkçe ve yarısı Arapçadır. 1993 yılında Erbil'de ilk Türkmen radyosu açıldı, bunu Kifri izledi. İlk Türkmen televizyonu yine Erbil'de 1994 yılında yayına geçti. 1993 yılından itibaren Türkmenler ana dilleriyle eğitim veren okullar açtılar.[100]

Irak'ta Türkmenlerin büyük çoğunluğu Sünni, az bir kısmı ise Şii Müslümandır. Erbil Kalesi'nde oturan çok az sayıda Hrıstiyan Türkmen de vardır. Sünnilik veya Şiilik, Türkmenler arasında ayrılık yaratan bir unsur değildir. Irak'ta dini ve milli hayat birbirinden ayırt edilemeyecek kadar iç içedir.[101] Irak'ta camiler ve tekkeler birer dini eğitim merkezidir. Din adamları usta çırak ilişkileri içerisinde yetişmektedirler. Irak'ta Mevlevi, Bektaşi ve Safevi tekkeleri vardır. Bu tekkelerin çoğunda şeyhler ve diğer ileri gelenler Türkmenlerdir.[102]

Irak Türk edebiyatında şiir çok ağırlıklı ve önemli bir yer tutar. Bölgenin Türk hakimiyetinden çıkışından sonraki ilk dönem Türk edebiyatçıları arasında Hıdır Lütfi, Mehmet Sadık ve Kutsizade Ahmet Medeni Efendi zikredilebilir. Hepsi de şairdir. Mehmet Sadık, İzzettin Abdi Bayatlı, Hasan Görem, Osman Mazlum, Ali Marufoğlu, Celal Rıza, Mehmet İzzet Hattat, Ata Terzibaşı ve Fahrettin Ergeç eski şiir yazma geleneğini takip eden şairler olarak; Nesrin Erbil, Salah Nevres, Necmettin Esin, Nihat Akkoyunlu, Ata Bezirgan, Erşet Hürmüzlü ve Muzaffer Arslan ise yeni tarzda eserler veren şairler arasında zikredilebilir.[103]

Suriye

Türklerin Suriye'ye ilk gelişi 11. yüzyılda olmuştur. Selçukluların 1040 yılında Dandanakan Savaşı'nı kazanmalarından sonra bir çok Türkmen boy ve oymağı 11. yüzyılın ikinci yarısında Suriye topraklarına gelip yerleşmeye başlamışlardır. Bu topraklar Selçuklular ve Osmanlılar dönemlerinde asırlar boyunca Türklerin hakimiyetinde kalmıştır. Caber kalesi o günlerden bir hatıra olarak Türk toprağı sayılmakta, Türk bayrağını dalgalandırmaktadır. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, 1918 yılının sonlarında bugünkü Suriye toprakları İngilizlerin hakimiyetine girmiş, bölge daha sonra Fransızlara devredilmiştir. II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Fransa'nın hakimiyetinde kalan Suriye, 1944 yılında

bağımsızlığını kazanmış, 1946 yılında Fransızlar bu topraklardan çekilmişlerdir. Suriye'de 1970 yılında Esad rejimi hakim olana kadar darbeler birbirini takip etmiştir. Bu dönemde başarılı-başarısız 20 kadar askeri darbe gerçekleşmiştir.

Bölge, Osmanlı hakimiyetinden çıkarken, Araplar kendi devletlerini kurabileceklerini düşünerek Türklere karşı kötü davranmışlar, ancak Fransızların ve daha sonra İngilizlerin bu bölgeyi kendilerine bırakmayacaklarını

anlayınca Türklerle ve Türkiye ile işbirliği yapma yoluna gitmişlerdir. Milli Mücadele yıllarında Suriye Türkleri, Mustafa Kemal Paşa'nın yolladığı Türk subaylarının desteğiyle İstikbal isminde gizli bir cemiyet kurarak Fransızlara karşı direnmişler, Mustafa Kemal Paşa'nın resimleri sokaklara yapıştırılmıştır.[104] Suriye'nin Fransız mandası olduğu yıllarda Halep'te önce Doğru Yol, daha sonra Vahdet, Yeni Mecmua ve Yeni Gün isimli Türkçe gazete ve dergiler yayınlanmıştır. 1936 yılından sonra Suriye'de Türkçe yayın yasaklanmıştır. Hatay'ın anavatana katılmasını müteakip, 1941 yılında Suriye Türkleri de Halep kalesine Türk bayrağı çekerek Türkiye'ye katılmak arzularını göstermişlerdir. Suriye Türklerinin milli, sosyal ve kültürel hiç bir hakları yoktur. Kendi dillerinde eğitim yapma, gazete ve dergi çıkarma, sosyal amaçlı dernek kurma hakkından mahrumdurlar.[105]

Günümüzde Suriye'de 100.000'in üzerinde Türkün yaşadığı tahmin edilmektedir. Suriye Türklerine ait elimizde kesin istatistiki veriler yoktur. 100.000'in üzerindeki tahmin, Türkçe konuşup konuşmamalarına göre yapılmıştır. Türkler büyük ölçüde Suriye'nin Lazkiye ve Halep bölgelerinde yaşamaktadırlar. Lazkiye'nin, içindeki bazı mahallelerin yanı sıra 265 Türk köyü, Halep'in de 350 Türk köyü bulunmaktadır. Bunların yanı sıra Telkele, Kunteyra ve Şam şehirlerinde ve bu şehirlerin civarındaki köylerde de belli bir sayıda Türk vardır.[106]

Suriye Türklerinin tamamı Sünni Müslümandır. Şehirlerde yaşayan Türkler esnaflık ve ticaretle, şehirlerin dışında yaşayanlar ise ziraat ve hayvancılıkla geçinmektedirler. Suriye yönetimi toprak reformu bahanesiyle Türklerin topraklarını devletleştirip Arapları iskan ederek, Türk köylerine Arapları yerleştirerek, Türkçe köy adlarını Arapçalaştırma ve Arapça eğitim yoluyla Türkleri Araplaştırmaya çalışmaktadır. Ayrıca Suriye-Türkiye sınırına yakın yerlerdeki Türkleri geri çekerek sınır bölgesinde bir Arap kuşağı teşkil etmiştir. Suriye yönetimi Türklere güvenmemekte, onları ezmeye veya Araplaştırmaya çalışmaktadır.

İran

Bugünkü İran toprakları X. yüzyılın son çeyreğinden XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Türklerin veya Türk hanedanlarının yönetiminde kalmıştır. Azeri Türklerden Şah İsmail'in kurduğu Safevi Hanedanı (1500-1735), Afşar Türkmenleri ve Kaçar Hanedanı (1794-1920) İran'ı yüzyıllarca idare eden Türk hanedanlarıdır.[107]

60 milyon civarında bir nüfusa sahip olan İran'da 25 milyona yakın Türk yaşamaktadır. Bunların 20 milyon kadarını Azeriler teşkil ederler. Şii olan Azeriler Güney Azerbaycan'da yaşamaktadırlar. Tebriz, Hoy, Erdebil, Urmiye, Selmas, Maku, Meraga, Astara, Culfa, Merendi, Halhal ve Soğuklu Güney Azerbaycan'daki belli başlı Türk yerleşimleridir. Azerilerden sonra İran'daki ikinci büyük Türk topluluğu, Horasan'da yaşayan Türkmenlerdir. 2 milyon civarında bir nüfusa sahip olan Türkmenler

Sünnidir. Dört asırdan fazla devam eden Şii-Sünni mücadelesinde Sünni Türkmenler arada kalmışlardır. İran'daki üçüncü büyük Türk topluluğu Kaşkaylardır. 2 milyona yakın bir nüfusa sahip olan Kaşkaylar, Güney İran'ın Fars eyaletinde yaşamaktadırlar.[108] Geleneklerine bağlılıkları ve teşkilatlı hareketleri ile tanınırlar. Büyük bir kısmı Güney Azerbaycan'da yaşayan Şahseverler 500.000 civarındaki nüfuslarıyla İran'daki bir diğer Türk topluluğudur. Bu ülkede daha küçük sayılara sahip Bayat, Afşar ve Halaç gibi Türk toplulukları da vardır.[109]

Kuzey Azerbaycan'daki Rus işgaline karşı 20. yüzyılın başlarında gelişen tepki bir müddet sonra Güney Azerbaycan'a da sıçramıştır. Muhammed Hıyabani'nin liderliğindeki isyan hareketi sonucunda, 1920 Nisanı'nda Güney Azerbaycan'da Azadistan Otonom Hükümeti kurulmuş, Türkçe eğitim veren okullar kurulmuştur. Otonom Azadistan Hükümeti kısa bir süre içerisinde İran'daki Pehlevi hükümeti tarafından bastırılmıştır. Takip eden yıllarda Pehlevi hükümeti başta Türkler olmak üzere ülkedeki bütün azınlıklara karşı son derece sert ve hoşgörüsüz yaklaşmıştır. Azeri Türkleri, 1930'lu yıllardaki İran petrollerinin paylaşılma kavgalarından istifade ederek, Azerbaycan'a otonomi ve bu bölgede kendi dillerinde eğitim verecek okulların açılmasını talebiyle İran yönetimine yine isyan etmişler ve Ekim 1945'te Otonom Azerbaycan Cumhuriyeti'ni kurmuşlardır. Azerilen taleplerini kabul eden İran, 14 Haziran 1946'da Otonom Azerbeycan Cumhuriyeti ile bir anlaşma yapmak zorunda kalmıştır. İran yönetimi, söz konusu Atlaşma'nın imzalanmasından kısa bir süre sonra, 14 Aralık 1946 tarihinde yakında yapılacak seçimlerin emniyetini bahane ederek Güney Azerbaycan'ı işgal etmiştir.

İran, Güney Azerbaycan'da otonomi isteyen Azerilerin ileri gelenlerini hapisler atmış, İran'ın başka taraflarına sürmüş, onların mallarına el koyarak İranlılara vermiştir. İranlıların Azeri Türklerini İranlılaştırma politikası Şahlık dönemi boyunca devam etmiştir.[110] Şah yönetiminin devrilip İran İslam Cumhuriyeti'nin kurulmasını takip eden dönemde Azeriler önceki yıllardan daha iyi şartlarla karşılaşmışlardır. Varlık dergisi Azeri Türkçesi ile 1979 yılında yayın hayatına atılmıştır ve halen yayınlanmaktadır. Bu yeni dönemde Azerice başka

yayınlar da basılmıştır. 1979 yılında Azeri Türkleri Güney Azerbaycan'a kültürel ve idari haklar talebiyle Encümen-i Azerbaycan isimli bir teşekkül oluşturmuşlardır.[111]

Afganistan ve Tacikistan

Orta Asya'nın bu iki ülkesindeki Türkler, Türk dünyasının belki de en az bilinen topluluklarını teşkil ederler. Orta Asya'nın en küçük ve en fakir ülkesi Tacikistan'da 6 milyon civarındaki toplam nüfus içerisinde 1,5 milyon kadar Özbek bulunmaktadır. Bununla beraber ülkede çoğunluk olan Tacikler ile azınlık olan Özbekler pek çok bakımdan birbirleriyle iç içedirler.

Bu yazıda ele aldığımız ülkeler içerisinde Türklerin en eski oldukları yer Afganistan'dır. Bu ülkede Türk varlığı M.S. 50 yıllarına dayanır. Sakalardan Babür İmparatorluğu'na kadar bugünkü Afganistan topraklarında çeşitli Türk devletleri kurulmuştur. 1700'lü yılların ortalarında bölgede hakimiyet Türk topluluklarından Peştunlara geçmiş, bu şekilde bölgenin ismi de Afganistan olmuştur. Peştunlar, Tacikler ve Türkler olmak üzere bugünkü Afganistan toplumu üç önemli etnik topluluktan meydana gelmektedir. Bu büyük toplulukların alt grupları birbirinin içine girmiştir. Bazı Türk toplulukları Peştunca ve Farsça, bazı Tacikler ise Türkçe konuşurlar. Afganistan'daki Türk toplulukları Türkiye'de

çok az bilinmektedir. Bunlar Özbek, Hazara, Türkmen, Kırgız, Kazak, Kızılbaş ve Karakalpaklardır. Son 20 yıl içerisinde Afganistan'da çok büyük değişiklikler yaşanmıştır. Dil bakımından, etnik, dini, siyasi ve ideolojik bakımlardan birbirlerinin içerisine girmiş çok farklı gruplaşmalar teşekkül etmiştir. Gerek Türk toplulukları gerekse diğer etnik grupların nüfusları hakkında elimizde sağlam veriler yoktur, çok farklı rakamlar ileri sürülmektedir.[112]

Afganistan 1979 yılında Sovyetler Birliği tarafından işgal edilmiş, buna direnen Afganlıların başlattığı savaş 1989 yılına kadar sürmüştür. Afganlıların direnişi ve Sovyetler Birliği'nin çekilmek zorunda kalışı, Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecini hızlandıran önemli bir unsurdur. Afganistan Türkleri bu direnişte önemli bir rol oynamışlardır. Sovyet birliklerinin Afganistan'dan çekilişini takip eden 1990'lı yıllarda bu ülkedeki en düzenli kuvvet/kuvvetlerden biri Raşit Dostum'un liderliğindeki Cümbüş-i Milli hareketidir. Dostum'un liderliğindeki Özbekler 1992-1997 yılları arasında Afganistan'ın kuzeyini kontrolleri altında tuttular.

Afganistan'da Taliban rejimine karşı savaşın kazanılmasında en ağırlıklı rolü oynayan Kuzey İttifakı'nın belkemiğini Özbek General Raşid Dostum ve ona bağlı kuvvetler teşkil etmiştir. Bununla beraber Taliban sonrası Afganistan yönetiminin belirlendiği Bonn toplantısında Türklerin temsil edilmemesi dikkati çekmiştir. Türkiye'deki Afganistan Türkleri adına 18 Aralık 2001 tarihinde yayınlanan bir bildiri ile bu durum kınanmış ve Afganistan'da etnik rekabetin ve mücadelenin durdurulması için tek çözüm yolu olarak federal bir yönetim önerilmiştir. Afganistan Türklerinin General Dostum'un himayesinde bir Milli Meclis yapmaları ve düzenli bir Güney Türkistan Kurtuluş Cephesi oluşturmaları çağrısına yer verilen bildiride, Afganistan'da iki resmi dilin yanına Güney Türkistan Türkçesinin de konması çağrısına yer verilmiştir.

Bonn toplantısında Afganistan Başbakanı seçilen Hamid Karzai, Kabil'e gelip çalışmalarına başladıktan sonra Özberk General Dostum'u Savunma Bakanı Yardımcılığı görevine tayin etmiştir. Emrinde 50.000 kadar milis bulundurduğunu belirten Dostum'un bu göreve atanmasının, hâlâ tam bir birlik teşkil edemeyen Afganistan Türklerini ne derece tatmin edeceği bilinmemektedir.

Sonuç

Bu çalışmada Bulgaristan'dan Afganistan'a, çok geniş bir alandaki Türk azınlıklarını ve topluluklarını bir arada ele aldık. Ülkesine veya bölgesine bağlı olarak her bir Türk topluluğunun farklı özellikleri bulunmaktadır. Hepsini kuşatabilecek iki özellik belirtmek gerekirse, birincisi Türk olmaları, ikincisi yüzyıllar boyunca hükmettikleri topraklarda şimdi hakim unsur değil bir azınlık veya topluluk olarak yaşıyor olmalarıdır denilebilir. Belki bir üçüncü ortak özellik olarak, ele aldığımız geniş coğrafyadaki Türk azınlıklarının veya topluluklarının hepsinin milli kimliklerini korumaya yönelik olarak hazırlıklı ve donanımlı olmayışları gösterilebilir. Tersinden alacak olursak Tolstoy'un, Anna Karenina isimli romanının baş tarafında belirttiği gibi: "Bütün mutlu insanlar aynı sebepten mutludurlar. Mutsuz insanların her birinin mutsuzluğunun sebebi ise farklıdır."

Bölgesel olarak bir değerlendirme veya karşılaştırma yapmak için coğrafyayı esas alarak Doğu ve Batı Türk toplulukları ve azınlıkları diye iki grup yapmayı uygun bulduk. Batı Türk toplulukları ve azınlıkları, Osmanlıların Balkanlar'ı fetihleri ile birlikte bugünkü yaşadıkları topraklara gelip

yerleşmişlerdir. Doğu Türk toplulukları ve azınlıkları ise Osmanlılardan önce bugün yaşadıkları toprakları kendilerine yurt tutmuşlardır. Afganistan Türkleri 19 asırdır, Orta Doğu Türkleri ise 9 asırdır bu topraklardadırlar. Bununla beraber Doğu Türklerinden Irak ve Suriye Türkleri asırlarca Osmanlı hakimiyetinde kalmış ve Osmanlı Türkleri ile aynı kültürü teneffüs etmişlerdir. Bu bakımdan Suriye ve Irak Türklerinde Ana-

dolu Türklerinin kültürel özelliklerine bol bol rastlamak mümkündür.

İran, yüzlerce yıl Türk devletleri veya Türk hanedanları tarafından yönetilmiştir. Ancak İran Türkleri, Osmanlı hakimiyetinde yaşamamışlardır. Onlarda kabile ve boy kültürü daha kuvvetlidir. Kabileciliği aşarak tam olarak millet şuuruna eriştiklerini söylemek zordur. Afganistan ve Tacikistan Türkleri bu bakımdan İran Türklerine benzerler. Onlarda da kabilecilik duygusu millet şuurunu gölgeleyecek derecede kuvvetlidir. Hem İran Türkleri hem de Afganistan Türkleri, yüzyıllarca Türk devletleri veya hanedanları tarafından yönetilen topraklarında bugün bir topluluk olarak yaşamaktadırlar. Esasen bu durum Irak ve Suriye Türkleri için de geçerlidir. Gerek Orta Doğu gerekse Orta Asya ülkelerinde yaşayan Türk toplulukları, Müslüman milletlerin yönetimi altında yaşayan milli azınlıklardır. Söz konusu ülkelerin imzaladıkları antlaşmalara veya söz konusu ülkelerin iç hukukuna geçmiş bir azınlık statüleri yoktur.

Kelimenin tam manasıyla bir Osmanlı bakıyyesi olan Balkan Türkleri, Osmanlılar ile Balkanlar'a gelip, Osmanlılar çekildikten sonra buralarda kalmışlardır. Osmanlı/Türk yönetiminin bu ülkelerden çekilmesi esnasında yapılan antlaşmalarla bu toplulukların varlıkları kabul, dini ve milli hakları garanti edilmiştir. Türkiye'nin Bulgaristan ile ilişkilerinde Bulgaristan Türkleri, Yunanistan ile ilişkilerinde Batı Trakya Türkleri her zaman gündemin çok önemli bir maddesini teşkil etmiştir. Türkiye, gücü nispetinde söz konusu ülkelerdeki soydaşlarının haklarının savunucusu ve takipçisi olmuştur. Balkanlar'daki Türk azınlıklar, Türkiye'nin söz konusu ülkelerle ilişkilerinin bozulduğu zamanlarda bu durumdan çok kötü bir şekilde etkilenmişlerdir.

Türk azınlıkların bulunduğu bütün Balkan ülkeleri Hıristiyandır. Bu itibarla Balkanlar'daki Türkler hem dini hem de milli azınlıklardır. Bundan dolayı kendilerine gelen baskılar hem dini hem de milli kimliklerine yönelik olmuştur. 1980'li yıllarda Bulgaristan'ın, uzunca bir süredir Yunanistan'ın yaptığı gibi, Balkan ülkeleri zaman zaman söz konusu Türk azınlıkların milli kimliklerini inkar etmişler ve onları sadece dini azınlıklar olarak takdim etmişlerdir.

Romanya Türklerinin bu ülkede varlıklarını sürdürme ve kendilerini ifade etme bakımından çok büyük problemleri olmamıştır. Herhalde bunda Romanya'nın Türkiye ile sınır komşusu olmaması dolayısıyla, Romanya'nın, ülkesindeki Türk azınlığı bir tehdit olarak görmemesinin payı büyüktür. Romanya Devleti, ülkesindeki Türk azınlığı tanımakta ve bu azınlığın dilini, dinini yani milli ve dini kimliğini koruyabilmesi için imkanlar sağlamaktadır.

Eski Yugoslavya'nın iki önemli bölgesi olan Makedonya ve Kosova, son yıllarda önemli çalkantılara sahne olmuştur. Kosova'ya artık Ortodoks Sırplar değil Müslüman Arnavutlar hakimdir. Ancak bu yeni dönemde Kosova'daki Türklerin hakları artacağına azalmıştır. Örneğin, Türkçe resmi dil olmaktan çıkarılmıştır. Türklerin Arnavutlaştırılmaları söz konusudur. Makedonya geçen yıl

Arnavutlar ile Makedon hükümeti arasındaki iç çatışmadan Makedonya Türkleri çok zarar görmüşlerdir. Müslüman oldukları için Makedonlardan, kendilerini desteklemedikleri için Arnavutlardan tepki almışlardır. Türkiye'ye göç sebebiyle sayıları çok fazla değilse de Makedonya Türkleri ve Kosova Türkleri ehl-i kalem, kültür seviyeleri yüksek insanlardır. İki milyona yakın Bulgaristan Türkünün çıkaramadığı sayıda ve kalitede gazete ve dergi yayınlamışlardır, yayınlamaktadırlar.

Yunanistan'ın 1980 yılında Avrupa Birliği'ne tam üye olması, bu ülkede yaşayan Türk azınlık açısından olumlu olmuştur. Bir yandan Batı Trakya Türklerinin haklarını arayabilecekleri Avrupa Birliği kurumları, bir yandan Avrupa Birliği'nin Yunanistan'a baskıları sonucunda Batı Trakya Türkleri üzerindeki baskılar 1980 öncesine nazaran hafiflemiştir. Tamamen kalkmamıştır, ama azalmıştır. Belki de bunu, Batı Trakya Türkleri 1980 öncesinden daha az kötü durumdadırlar, şeklinde söylemek doğru olur. Batı Trakya Türkleri tam bir Avrupa Birliği üyesi ülkenin vatandaşları olarak hâlâ bütün haklarını kullanamamaktadırlar.

Balkanlar'ın en fakir ülkesi Arnavutluk'ta Türk Arnavutlara "Turkoalvanos" ismi verilmektedir. Sayıları hakkında bir şey söyleyebilmek oldukça güçtür. Bu cümleden olarak, bu ülkede yoğunlaşan Yunanistan kaynaklı Ortodoks misyonerlik faaliyetlerinin öncelikli hedefi "Turkoalvanos" denilen Türk Arnavutlardır.[113]

Bulgaristan Türklerinin Türk ve Müslüman isimleri Todor Jivkov'un Devlet Başkanı olduğu 1980'li yıllarda değiştirilmişti. Bulgaristan Türklerinin aslında Bulgar asıllı ve Hrıstiyan oldukları iddia edilerek "soya dönüş" sürecinde, onları yeniden Bulgarlaştırma ve Hrıstiyanlaştırma kampanyaları başlatılmıştı. Yanlış hesap Bağdat'tan döndü. Bu yanlış politikada ısrar ne Bulgaristan'a yaradı ne de onun komünist yönetimine. Bulgaristan, enerjisini böyle yanlış bir şekilde harcadığı için güçsüzleşti, insanları fakirleşti. Bir gün bıçak kemiğe dayandı ve Jivkov yönetimi devrildi. Yeni Bulgaristan yönetimleri, Türk azınlığı bir tehdit değil Bulgaristan toplumunun bir parçası olarak gördüler. Ayrımcılık kalktı, el ele verdiler, güçler birleştirildi.

Bulgaristan Türkleri Bulgaristan tarihinde ilk defa olarak hükümette bakanlık koltuklarında oturuyorlar. Onlar, bazılarının korktuğu gibi Bulgaristan'ı satmadılar, bilakis Bulgarlarla birlikte devlet için, toplum için çalışıyorlar. Hatta artık azınlık politikaları tartışılırken

bir Bulgaristan modelinden bahsediliyor, Bulgaristan örnek olarak gösteriliyor. Tabii ki bu gelişmede Bulgaristan'ın Avrupa Birliği'ne girme kesin arzusunun önemli bir payı var. Bulgaristan azınlıklar problemi olduğu halde Avrupa Birliği'ne alınmayacağını çok iyi bildiği için ne yapılması gerekiyorsa onu yaptı. Sonuçta kendi kazandı. Temennimiz bu uzak ve hoşgörülü bakışın bütün Balkanlar'a, bütün Türk azınlıkların ve hatta bütün azınlıkların bulunduğu ülkelere hakim olması!

1 Osmanlı öncesi Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlar'a gelen Türk toplulukları, bunların bölgedeki diğer topluluklarla ilişkileri, söz konusu Türk topluluklarından günümüze kalanlar konusunda bk. Rasony, **Tarihte Türklük**, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1971; bu konularda yapılan iki yeni çalışma için bk. Yusuf Hamza, **Balkan Türklüğü**, Kültür Bakanlığı, Ankara, 2000; Osman Karatay, **Hırvat Ulusunun Oluşumu**, ASAM Yayınları, Ankara, 2000.

2 Mehmet İnbaşı, **Rumeli Yörükleri (1544-1675)**, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 2000.

3 Ömer Lütfi Barkan'ın bu hususta klasikleşmiş bir çalışması için bk. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", **İ.Ü**. **İktisat Fakültesi Memuası**, C. XI, s. 1-4, 1949-1950, s. 524-569; aynı dergi C. XIII, s. 56-79; aynı dergi C. XV, s. 209-237.

4 Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I, İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", **Vakıflar Dergisi**, S. 2, 1942, s. 279-367.

5 Bu eserlerin bugünkü Balkan ülkelerine göre dağılımı şu şekildedir: Arnavutluk'ta, 664'ü dini, 139'u eğitim, 123'ü ticari, 13'ü askeri ve 76'sı sosyal olmak üzere toplam 1. 015 yapı; Bosna-Hersek'te, 1. 392'si dini, 960'ı eğitim, 636'sı ticari, 199'u askeri ve 373'ü sosyal olmak üzere toplam 3. 560 yapı; Bulgaristan'da, 2. 557'si dini, 419'u eğitim, 136'sı ticari, 6'sı askeri ve 221'i sosyal amaçlı olmak üzere toplam 3. 339 yapı; Hırvatistan'da, 111'i dini, 25'i eğitim, 17'si ticari, 14'ü askeri ve 20'si sosyal olmak üzere toplam 187 yapı; Kosova'da, 248'i dini, 41'i eğitim, 42'si ticari, 3'ü askeri ve 27'si sosyal olmak üzere toplam 361 yapı; Macaristan'da, 352'si dini, 126'sı eğitim, 31'i ticari, 35'i askeri ve 180'i sosyal olmak üzere toplam 724 yapı; Makedonya'da 884'ü dini, 208'i eğitim, 75'i ticari, 23'ü askeri ve 221'i sosyal olmak üzere toplam 1. 411 yapı; Romanya'da 179'u dini, 48'i eğitim, 20'si ticari, 12'si askeri ve 32'si sosyal olmak üzere toplam 291 yapı; Sırbistan, Karadağ, Voyvodina ve Sancak'tan oluşan yeni Yugoslavya'da, 580'i dini, 193'ü eğitim, 103'ü ticari, 23'ü askeri ve 199'u sosyal olmak üzere toplam 1. 098 yapı; Yunanistan'da 2. 673'ü dini, 504'ü eğitim, 181'i ticari, 22'si askeri, 391'i sosyal olmak üzere toplam 3. 771 yapı. Bk. Ekrem Hakkı Ayverdi, **Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri**, C. 1-4, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul, 2000.

6 Murat Adalı, "Değişen Balkanlar", **Yeni Türkiye**, S. 1, Kasım-Aralık 1994, s. 64; Melahat Hamza, **Makedon Drama Eserlerinde Türk İzleri ve Türkler**, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1998; M. Türker Acaroğlu, **Bulgarların Aldığı Türkçe Adlar ve Soyadlar Sözlüğü**, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1999; Alf Granner, "Turkish Influence on Bulgarian", **The Turks of Bulgaria: The History**, **Culture and Political Fate of A Minority**, Kemal H. Karpat (ed.), The ISIS Press, İstanbul, 1990, s. 243; Tahsin Cemil, "Romen-Türk Dostluğunun Tarihi Temelleri", **Yeni**

Türkiye, S. 3, Mart-Nisan 1995, s. 302; Mefkure Tamer, “Türkçenin Romenceye Tesiri”, **Türk Kültürü**, Y. IV, S. 39, s. 128, Aralık 1966, s. 259-261; Aziz Yakın, “Bulgar Dilinde Türkçe Kelimeler”, **Türk Kültürü**, Y. IV, S. 79, Nisan 1976, s. 477-479.

7 Balkanlar’da Türk sivil mimari örnekleri, karşılıklı etkileşme konularında bk. Nur Akın, **Balkanlar’da Osmanlı Dönemi Konutları**, Literatür Yayıncılık, Ankara, 2001.

8 Ömer Turan, **The Turkish Minority in Bulgaria**, **1878-1908**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1998, s. 47-164.

9 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında Müslüman Türk nüfusuna uygulanan katliam, zulüm ve yaşanan göçler için bk. Bilal Şimşir (ed.), **Rumeli’den Türk Göçleri**, C. I, C. II, C. III, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989; Nedim İpek, **Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri (1877-1890)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1994; Batılı gazetecilerin işlenen bu vahşetlerle ilgili raporları için bk. **Rusların Asya’da ve Rumeli’de Yaptıkları Mezalim**, Ter. Zeynep Kerman, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1987.

10 W. N. Medlicott, **The Congress of Berlin and After**, Second Ed., Frank Cass & Co. Ltd., 1963.

11 Ahmet Halaçoğlu, **Balkan Harbi Sırasında Rumeli’den Türk Göçleri (1912-1913)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1994.

12 Mithat Paşa ve Mithat Paşa’nın valiliği döneminde Tuna Vilayeti’nde gerçekleştirdiği reformlar için bk. Ali Haydar Mithat, **Mithat Paşa**, **Hayat-ı Siyasiyyesi**, **Hidemat-ı Menfa Hayatı**, C. I, İstanbul, 1325; **Uluslararası Mithat Paşa Semineri**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1986.

13 20. yüzyılın başlarında Makedonya bölgesi ile ilgili bk. Gül Tokay, **Makedonya Sorunu**, **Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)**, Afa Yayınları, İstanbul, 1996.

14 Berlin Antlaşması ile İstanbul’a vergi verir ve Hıristiyan bir vali tarafından yönetilir muhtar bir eyalet olarak kurulan Şarki Rumeli Eyaleti’nin kuruluşu, idaresi ve bu eyaletin 1885 yılında Bulgaristan’la birleşmesi konusunda bk. Mahir Aydın, **Şarki Rumeli Eyaleti**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1996.

15 Turan, **The Turkish Minority in Bulgaria**, s. 247-296.

16 Berlin Antlaşması’nın tam metni için bk. Nihat Erim, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri**, C. I, A. Ü. Hukuk Fakültesi, Ankara, 1953.

17 Kemal Beydilli, “Dış Politika ve Siyasi Ahlak”, **İlmi Araştırmalar**, S. 7, 1999, s. 47.

18 Turan, **The Turkish Minority in Bulgaria**, s. 145-155.

19 Richard Crampton, **Bulgaria**, **1878-1918**, **A History**, New York, 1983, s. 181-186.

20 Eşref Eşrefoğlu, "Bulgaristan Türklerine ve Ruscuk'taki Türk Eserlerine Dair 1897 Tarihli Bir Rapor", **Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, S. 1, 1972, s. 19-37.

21 Mahir Aydın, **Şarki Rumeli Vilayeti**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1992, s. 212.

22 Turan, **The Turkish Minority in Bulgaria**, s. 200-201.

23 Türk-Bulgar Vakıf Komisyonu ilk 56 oturumu boyunca miri emlak kavramını tartıştı. Bk. Ömer Turan, "Bulgaristan'da Türk Vakıfları", Sofya'da düzenlenen **Balkanlar'da İslam Medeniyeti Sempozyumu**'na sunulan tebliğ metni.

24 **Annuaria 1909**, s. 62-65, Turan, **The Turkish Minority in Bulgaria**, s. 214-215.

25 **Annuaria 1909**, s. 72-73, Turan, **The Turkish Minority in Bulgaria**, s. 216.

26 Turan, **The Turkish Minority in Bulgaria**, s. 211-226.

27 Turan, **The Turkish Minority in Bulgaria**, **1878-1908**, s. 211-213; Şimşir, **Bulgaristan Türkleri**, **1878-1985**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1986, s. 23.

28 Cemiyet-i Muallimin-i İslamiye hakkında bk. Osman Keskioğlu, **Bulgaristan'da Türkler**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985, s. 99-109.

29 Ömer Turan, "Prenslik Döneminde Bulgaristan Türklerinin Sosyal Siyasal Kurumlaşma Çalışmaları", **Belleten**, C. LXIV, S. 239, Nisan 2000, s. 89-100.

30 Ömer Turan, **The Turkish Minority in Bulgaria**, s. 265-266.

31 Ömer Turan, **The Turkish Minority in Bulgaria**, s. 287-290.

32 Ömer Turan, **The Turkish Minority in Bulgaria**, s. 290-296.

33 Keskioğlu, **Bulgaristan'da Türkler**, s. 38-40.

34 Antlaşmanın tam metni için bk. **Düstur**, I, Tertib-i Sani, S. 179, 1329/1913.

35 A. Mete Tuncoku, "The Rights of Minorities in International Law: The Case of the Turkish Minority in the People's Republic of Bulgaria", **The Turks of Bulgaria: The History**, **Culture and Political Fate of A Minority**, s. 243; İbrahim Kamil, **Bulgaristan'daki Türklerin Statüsü**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1989, s. 31-34.

36 Şimşir, **Bulgaristan Türkleri**, s. 376-380.

37 Bu yıllarda Bulgaristan'da Türkler ve Müslümanların durumu için bk. Aleksandre Popovic, **Balkanlar'da İslam**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 79-83; Hüseyin Memişoğlu, **Bulgaristan'da Türk Kültürü**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1995, s. 112-135.

38 Bk. Şimşir, **Bulgaristan Türkleri**, s. 167-302; Memişoğlu, 136-149; Ali Eminov, **Turkish and Other Muslim Minorities in Bulgaria**, Hurst & Company, 1997, s. 51-70, 128-137.

39 Bu konuda T. C. Dışişleri Bakanlığı'nın, Sofya'daki Türk Büyükelçiliği'nin, diğer devletlerin ve uluslararası kuruluşlarının tavrını ortaya koyan dönemin Sofya Türk Büyükelçisinin hatıraları için bk. Ömer E. Lütem, **Türk-Bulgar İlişkileri**, **1983-1989**, C. I, ASAM, Ankara, 2000, s. 173-572; Bu mesele hakkında yabancı basında yer alan haber ve yorumlar için bk. Bilal N. Şimşir, **The Turks of Bulgaria in International Fora**, **Documents**, C. I-II, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1986.

40 Bu esnada 400. 000 civarında Bulgaristan Türkü, Türkiye'ye gelebilmek için vize işlemlerini yaptırmaktadır. Bu dönemde Bulgaristan'dan gelen soydaşlarımızın psikolojik durumlarını ortaya koyan önemli bir çalışma için bk. Beğlan Toğrol, **112 Yıllık Göç (1878-1989)**, **1989 Yazındaki Üç Aylık Göç'ün Tarihi Perspektif İçinde Psikolojik İncelemesi**, B. Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 1989.

41 Hak ve Özgürlükler Partisi'nin kuruluşu, yapısı, problemleri ve Bulgaristan iç politikasındaki yeri konusunda bk. Nurcan Özgür, **Etnik Sorunların Çözümünde Hak ve Özgürlükler Hareketi**, Der Yayınları, İstanbul, 1999.

42 1990'lı yılların ilk yarısında Bulgaristan Türklerinin durumu hakkında bk. Ömer Turan, "Bulgaristan Türklerinin Bugünkü Durumu", **Yeni Türkiye**, S. 3, Mart-Nisan 1995, s. 294-301; yine bu dönemde Bulgaristan'da Türkçe basın için bk. Ömer Turan, "Bulgaristan'da Totaliter-Komünist Rejimin Yıkılmasından Sonra Çıkan Türkçe Gazeteler", **Türkiye Günlüğü**, S. 36, Eylül-Ekim 1995, s. 95-98.

43 1990'lı yıllarda Bulgaristan Türklerinin dini hayatı konusunda bk. Ömer Turan, "Balkan Türklerinin Dini Problemleri", **Yeni Türkiye**, S. 16, Temmuz-Ağustos 1997, s. 1744-1757.

44 Türkiye Cumhuriyeti bunun için 40. 000 kitap bağışlamıştır. Beşinci ve sekizinci sınıflar arasındaki çocukların okuyacakları bu kitaplarda, Dünya ve Bulgaristan klasiklerinin Türkçe tercümeleri yer almaktadır. **Turkish Daily News**, 19 Ocak 2001, s. 4.

45 Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Mehmet Çavuş, "Bulgaristan Türkleri Edebiyatı", **Türk Dünyası El Kitabı**, C. IV, Üçüncü Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1998, s. 40-41.

46 Çavuş, s. 42-47.

47 Çavuş, s. 48.

48 Raif Virmiça, “Yugoslavya’da Yayın Hayatı”, **Balkan Ülkelerinde Türkçe Eğitim ve Yayın Hayatı Bilgi Şöleni Bildirileri**, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1999, s. 197-214.

49 Daha geniş bilgi için bk. Mustafa İsen-Suat Engüllü, “Yugoslavya Türkleri Edebiyatı”, **Türk Dünyası El Kitabı**, C. IV, Üçüncü Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1998, s. 57-64.

50 Batı Trakya’nın işgali, Garbî Trakya Hükümet-i Muvakkatesi, Garbî Trakya Hükümet-i Müstakilesi ve 29 Ekim 1913 tarihli İstanbul Antlaşması sonucunda bölgenin Bulgaristan’ın hakimiyetine geçmesi konusunda bk. Nevzat Gündüz, **1913 Garbi Trakya Hükümet-i Müstakilesi**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987, s. 116-164.

51 Tevfik Bıyıkoğlu, **Trakya’da Milli Mücadele**, C. I-II, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1987; Balkan Savaşlarından ve Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra Batı Trakya Türkleri’nin istiklal mücadeleleri için bk. Abdürrahim Dede, **Balkanlar’da Türk İstiklal Hareketleri**, İstanbul, 1978.

52 Mübadele konusunda bk. Stephen s. Ladas, **The Exchange of Minorities**, **Bulgaria**, **Greece and Turkey**, The Macmillan Company, 1932; Kemal Arı, **Büyük Mübadele**, **Türkiye’ye Zorunlu Göç**, **1923-1925**, Tarih Vakfı, İstanbul, 1995.

53 Dimitri Pentzopoulos, **The Balkan Exchange of Minorities and Its Impact Upon Greece**, Paris, 1964, s. 136.

54 Yunanistan hükümeti İzmirli Rumları yerleştirmek bahanesiyle, Halkidiki yarımadasında bulunan Türklere ait zeytinliklere el koydu. Araziler 1933 yılında Yunanistan hükümeti tarafından istimlak edildi. Yunanistan mahkemeleri Türklerin lehine karar verdiği halde Yunan hükümeti Türklere tazminat ödemeyi reddetti. 1995 yılında Yargıtay arazi sahibi Türklerin tazminat haklarının zaman aşımına uğradığı kararına vardı. 1997 yılında Yunanistan Yüksek Mahkemesi bu kararı onayladı. Bunun üzerine arazi sahibi Türklerin Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’ne açtıkları dava Aralık 2001’de sonuçlandı. Yunanistan hükümetinin mülkiyet hakkını ihlal ettiğini kabul ederek, tazminat ödemesini kararlaştırdı.

55 Yunanistan’da Cemaat-i İslamiyelerin günümüze kadar geçirmiş olduğu aşamalar hakkında bk. Ayşe Nükhet Adıyege, **Yunanistan Sınırları İçinde Müslüman Cemaat Örgütlenmeleri: Cemaat-i İslamiyeler**, **1913-1998**, SAEMK, Ankara, 2001.

56 Halit Eren, **Batı Trakya Türkleri**, İstanbul, 1997, s. 69-77.

57 Eren, **Batı Trakya Türkleri**, s. 72-73. Cunta Yahudilerin cemaat heyetlerini de aynı şekilde lağvetmek istemiş fakat dış baskılar karşısında geri adım atmak zorunda kalmıştır.

58 “Batı Trakya Türkleri Eğitim Raporu”, **Batı Trakya’nın Sesi**, S. 4, İstanbul, Mayıs-Haziran 1988, s. 31.

59 Türkkaya Ataöv, "The Ethnic Minorities in Greece", **A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C. 46, S. 3-4, Haziran-Aralık 1991, s. 24.

60 International Helsinki Federation of Human Rights, **Destroying Ethnic Identity: The Turks of Greece**, August 1990.

61 Nazif Mandacı-Birsen Erdoğan, **Balkanlar'da Azınlık Sorunu: Yunanistan**, **Arnavutluk**, **Makedonya ve Bulgaristan'daki Azınlıklara Bir Bakış**, SAEMK, Ankara, 2001, s. 19.

62 M. H. Mustafa, "Bir Yılın Bilançosu: Karamsar Bir Tablo", **Yuvamız**, S. 101, Ocak 1995, s. 2-3.

63 Bulgaristan sınırındaki Şahin bölgesinde bir "açık hava hapishanesi" hayatı yaşayan Batı Trakya Pomakları konusunda bk. Halim Çavuşoğlu, **Balkanlar'da Pomak Türkleri**, **Tarih ve Sosyo-Kültürel Yapı**, Ankara, 1993.

64 **Zaman**, 2 Ocak 2002.

65 İskeçe'de bir okulda öğretmenlik yapan Rasim Hint, çalıştığı okulu azınlık okulu yerine Türk okulu olarak tanımladığı için bir yıl boyunca görevinden uzaklaştırılmış ve 1996-1998 yılları arasında dağ köylerinin birine sürgün edilmiştir. Bk. Nazif Mandacı-Birsen Erdoğan, s. 18.

66 Halit Eren, s. 87-91.

67 Eren, s. 149-158.

68 Feyyaz Sağlam, "Yunanistan (Batı Trakya) Türkleri Edebiyatı", **Türk Dünyası El Kitabı**, C. IV, Üçüncü Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1998, s. 23-32. Osmanlı döneminde bugünkü Yunanistan topraklarında üretilen Türk edebi ürünleri ayrı bir çalışma konusudur. Burada Selanik doğumlu Mustafa Kemal Atatürk, Nazım Hikmet, Aka Gündüz Kutbay, Gümülcineli Pertev Naili Boratav, Dramalı Tahsin Banguoğlu ve bunlar gibi Yunanistan'ın muhtelif şehirlerinde doğduktan sonra Türkiye'ye göç etmiş fikir, edebiyat ve sanat adamlarından da bahsedilmeyecektir.

69 Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Feyyaz Sağlam, **Yunanistan'da (Batı Trakya'da) Çağdaş Türk Şiiri Antolojisi**, Batı Trakya Türkleri Dayanışma Derneği İzmir Şubesi, İzmir, 1995; Feyyaz Sağlam, **Yunanistan (Batı Trakya) Türk Edebiyatı Üzerine İncelemeler**, İzmir, 1991; Feyyaz Sağlam, **Yunanistan (Batı Trakya) Türk Edebiyatı Üzerine İncelemeler**, C. II, İzmir, 1993; Feyyaz Sağlam, **Yunanistan (Batı Trakya) Türk Edebiyatı Üzerine İncelemeler**, C. III, Almanya'daki Batı Trakya Türk Federasyonu, İzmir, 1994; Feyyaz Sağlam, **Yunanistan (Batı Trakya) Türk Edebiyatı Üzerine İncelemeler**, C. IV, Avustralya Batı Trakya Türkleri İslam Derneği, İzmir, 1996.

70 Bir hayli tartışmalı olan Makedon kimliği konusunda için bk. Hugh Poulton, **Who Are the Macedonians?**, Hurst & Company, London, 1995; Bu konuda Makedonların görüşü için bk. Branko Panov, "Toward the Ethnogenesis of the Macedonian People",

Macedoine (Articles D'Histoire), Skopje, 1981, s. 37-47; 1980'li yılların sonu itibariyle, dağılmadan önceki Yugoslavya'da, Makedonya kısmı da dahil olmak üzere, milliyetler ve etnik problemler için bk. Hugh Poulton, **The Balkans**, **Minorities and States in Conflicts**, Minority Right Publications, 1991, s. 39-104.

71 Bu dönemde Makedonya hakkındaki tartışmalar ve Makedonya'daki etnik gruplar için bk. H. N. Brailsford, **Macedonia: Its Races and Their Future**, Methuen, London, 1906; Bu dönemde Balkan devletlerinin Makedonya'ya yönelik politikaları hakkında bk: James D. Bouchier, "The Balkan States-Their Attitutes Towards the Macedonian Question", **The Balkan Question: The Present Condition of the Balkans and of European Responsibilities**, Ed., Ligi Villari, E. P. Dutton, New York, s. 44-89; Bulgaristan'ın Makedonya'ya yönelik emelleri doğrultusunda toplanmış belgelerden oluşan bir kitap için bk. **Macedonia**, **Documents and Material**, Bulgarian Academy of Sciences, Sofia, 1979; Makedonya'nın en önemli ihtilâlci örgütü olan VMRO için bk. Duncan M. Perry, **The Politics of Terror**, **The Macedonian Revolutionary Movements, 1893-1903**, Duke University Press, 1988; 1900'lü yılların başında Balkan devletlerinin Makedonya'nın nüfusunu nasıl istedikleri gibi gösterdikleri konusunda bk. Aram Andonyan, **Balkan Harbi Tarihi**, Çev. Zaven Biberyan, Sander Yayınları, İstanbul, 1875, s. 94.

72 Bu konuda geniş bilgi için bk. Ahmet Halaçoğlu, **Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1994.

73 Fadıl Hoca, "Ülke Sunuşları: Makedonya", **Türk Hakları**, Mustafa Kahramanyol (ed.), Ankara, 1995, s. 238.

74 Makedonya Müslümanlarının Osmanlı hakimiyeti sonrası dinî yönetimlerinin tarihçesi için bk. Aleksandre Popoviç, **Balkanlarda İslâm**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 222-249.

75 Adı geçen kuruluş Bosna Hersek'teki savaş esnasında Makedonya'ya gelen Boşnak mültecilere, Kosova olayları sırasında yine bu ülkeye gelen Arnavut mültecilere ve Makedonya'da yaşanan son olaylar esnasında mahsur kalan Müslümanlara önemli yardımlarda bulunmuştur1990'lı yılların ortaları itibariyle Makedonya'daki Türklerin tanıtıldığı, siyasî, sosyal ve dinî problemlerinin tartışıldığı iki çalışma için bk. Ömer Turan, "Makedonya'da Türk Varlığı ve Kültürü", **Biliğ**, S. 3, Güz 1996, s. 21-32; Ömer Turan, "Balkan Türklerinin Dinî Meseleleri", **Yeni Türkiye**, Y. 3, S. 16, Temmuz-Ağustos 1997, s. 1744-1757.

76 Mehmet İbrahimgil-Ömer Turan, Makedonya'da Türk Eserleri, Kültür Bakanlığı (Basılmamış Proje Raporu), Ankara, 1999, s. VI-XXVI.

77 Makedonya bölgesinde Türkçe XIV. yüzyılın ikinci yarısından beri konuşma ve yazı dili olarak vardır. Ancak bu çalışmada Makedonya'da Osmanlı sonrası Türk edebiyatı konu edilmektedir. Bundan dolayıdır ki Osmanlı hakimiyetinin son döneminde bile olsa bu topraklarda doğduktan sonra Türkiye'ye geçen Üsküp doğumlu Yahya Kemal, Şemseddin Sami ve Yaşar Nabi Nayır, Manastır doğumlu Cenap Şahabettin ve Hakkı Süha Gezgin, Radoviş doğumlu

Şevket Rado, Ustrumca doğumlu Zekeriya Sertel ve bunlar gibi diğer Makedonya menşeli Türk şair ve yazarlardan bahsedilmeyecektir.

78 Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Mustafa İsen-Suat Engüllü, "Makedonya Türkleri Edebiyatı", **Türk Dünyası El Kitabı**, C. IV, Üçüncü Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1998, s. 49-56.

79 Makedonya'da 1990'lı yıllarda çıkan Türkçe gazete ve dergiler hakkında geniş bir tanıtım ve değerlendirme için bk. Ömer Turan, "Bulgaristan ve Makedonya'da Çıkan Türkçe Gazeteler", **Avrupa'da Türkçe Yayınlar Sempozyumu**, Hollanda Türk Akademisyenler Birliği Vakfı Yayınları, Amsterdam, 1996, s. 39-53.

80 Niyazi Limanovski, **Islamizacijata I Etnickite Promeni vo Makedonija**, **Makedonci Muslimani**, Skopje, 1984.

81 **Istorija Folklor I Etnologija na Islamiziranite Makedonci**, Scientific-Cultural Activities of Islamized Macedonians in Macedonia, Skopje, 1987.

82 Torbeş kimliği konusunda bk. Ömer Turan, "Pomaks, Their Past and Present", **Journal of Muslim Minority Affairs**, C. 19, No. 1, 1999, s. 69-83.

83 Jupa'da Torbeşler Makedonya Anayasası'nın 8. maddesi uyarınca çocuklarına Türkçe eğitim vermek istediler. Fakat Makedonya hükümeti, bu insanların kendi aralarında Türkçe konuşmadıkları gerekçesiyle izin vermedi. Bunun üzerine kendi imkânlarıyla 1 Ekim 1991 tarihinde Türkçe eğitim veren iki tane gayri resmî özel okul açtılar. Tecrübeli öğretmenleriyle Eğitim Bakanlığı'nın ders programını takib ettiler. 1994 yılına kadar bu iki okulun öğrenci sayısı 250'ye ulaştı. Bu durumdan rahatsız olan Makedon yönetimi, evvela çocukları bu okula giden aileleri tehditle işe başladı. Ailelere, çocuklarını bu okullardan çekmezlerse işlerini kaybedecekleri söylendi. Göndermekte devam eden ailelerin sosyal yardımları kesildi. Nihayet Makedonya Eğitim Bakanlığı, bu insanların Türk değil kandırılmış Makedon Müslümanı oldukları gerekçesiyle okulların kapatılmasını kararlaştırdı. 8 Haziran 1995 tarihinde okula gelerek öğrencileri çıkaran polisler, içindekilerle birlikte okulları yaktılar. Bk. **A Threat to "Stability"**, **Human Rights Violations in Macedonia**, Human Rights Watch, Helsinki, s. 54-55. Bunun üzerine 171 öğrencinin velisi 60 Jupalı, 2 Eylül 1996 tarihinde açlık grevine gittiler. Makedon polisi açlık grevi yapılan yeri polis kordonuna alarak basın mensuplarının girmesini engelledi. Nihayet açlık grevinin 47. gününde Türk Demokratik Partisi'nin gayretleriyle grev durdurulabildi. Partinin Genel Başkanı Erdoğan Saraç, olayla ilgili yaptığı açıklamada, "Makedonya, 20 bin civarında olan Türkçe öğrenim görmek isteyen bu insanları zorla Makedon kabul ederek ayakta kalacaksa, onları devlete bağışlayabiliriz" dedi. **Zaman**, 14 Eylül 1996. Jupa'daki Torbeş çocuklarına Türkçe okul verilmedi ancak yakınlarında bulunan Kocacık köyündeki Necati Zekeriya merkez ilkokulunda Türkçe eğitim almaları kabul edildi.

84 **Birlik**, Üsküp, 2 Kasım 1996.

85 **Zaman**, 14 Eylül 1996.

86 Osman Horata, “Romanya Türkleri”, **Yeni Türkiye**, Y. 3, S. 16, 1997, s. 1859-1866.

87 19. yüzyıl sonlarından II. Dünya Savaşı’na kadar Dobruca Türklerinin tarihi için bk. Müstecip Ülküsal, **Dobruca ve Türkler**, 2. Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1987.

88 Edip Ömer, “Dobruca’da Türk-Tatar Basınının Tarihçesi”, **Renkler**, S. 3, 1992, s. 143-147.

89 Altay Kerim, “Romanya’da Kitap, Gazete, Dergi ve Radyo Yayın Hayatı”, **Balkan Ülkelerinde Türkçe Eğitim ve Yayın Hayatı Bilgi Şöleni Bildirileri**, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1999, s. 317-334;.

90 Osman Horata, “Romanya Türkleri Edebiyatı”, **Türk Dünyası El Kitabı**, C. IV, Üçüncü Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1998, s. 65-95.

91 Harun Güngör-Mustafa Argunşah, **Gagauz Türkleri (Tarih, Dil-Folklor ve Halk Edebiyatı)**, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1991, s. 2-4.

92 Nevzat Özkan, “Gagavuz Türkleri Edebiyatı”, **Türk Dünyası El Kitabı**, C. IV, Üçüncü Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1998, s. 97-120.

93 Milli Mücadele dönemi ve sonrasında Musul-Kerkük bölgesi üzerine tartışmalar ve tarafların görüşleri için bk. M. Kemal Öke, **Musul Meselesi Kronolojisi**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1987; M. Kemal Öke, **Kerkük Musul Dosyası**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1991; Hikmet Özdemir, “Irak’ın Doğuşu ve Lozan’da Kurtlarla Dans (1916-1923)”, **Avrasya Dosyası**, C. 3, S. 1, İlkbahar 1996, s. 105-126.

94 Suphi Saatçi, “Irak Türklerinin Varlığını Yaşatma Mücadelesi Tarihinden Çizgiler”, **Türkiye Dışındaki Türk Milliyetçiliği**, Yay. Haz. Yücel Hacaloğlu, Türk Yurdu Yayınları, Ankara, 1995, s. 49-60.

95 Söz konusu deklarasyonun tam metni için bk Ömer Turan, “Irak’ın Milletler Cemiyeti’ne Girerken Yayınladığı Deklarasyon’da ve Anayasalarında Türk ve Diğer Azınlıkların Hakları”, **Avrasya Dosyası**, C. 3, S. 1, İlkbahar 1996, s. 28-29.

96 Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu Irak Özel Raportörü Stoel’in bu konuları geniş bir şekilde ele alan raporu için bk. Max Van Der Stoel, **Violation of human Rights in Iraq-Turkomans**, 25/02/1994, E/CN, 4/1994/58.

97 Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Baskın Oran, **Kalkık Horoz**, **Çekiç Güç ve Kürt Devleti**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1996.

98 Türkmen kuruluşları, Birinci Türkmen Kongresi ve söz konusu kongrenin yapıldığı dönemde Irak Türklerinin durumu için bk. Ömer Turan, “Türkmen Kurultayı’nın Ardından”, **Türk Kültürü**, Y. 36, S. 420, Nisan 1998, s. 201-212.

99 İkinci Türkmen Kurultayı hakkındaki bir değerlendirme yazısı için bk. Abdullah Manaz, "II. Türkmen Kurultayı'nın Ardından", **Kerkük**, Y. 10, S. 29, Şubat 2001, s. 4-6.

100 Türkmenlerin basın tarihi için bk. Ziyat Köprülü, **Irak'ta Türk Varlığı**, Ankara, 1996, s. 30-36.

101 Bk. Ekrem Pamukçu, "Irak Türklerinde Dini Hayat", **Türk Dünyasının Dini Meseleleri**, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 1997, s.

102 Bölgedeki tekkeleri ve fonksiyonları konusunda bk. Yaşar Kalafat, "Türkmeneli/Erbil ve Halk Sufizmi", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S. 107, Nisan 1997, s. 42.

103 Ziyat Akkoyunlu, "Irak Türkleri Edebiyatı", **Türk Dünyası El Kitabı**, C. IV, Üçüncü Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1998, s. 121-134.

104 Milli Mücadele Dönemi'nde Suriye Türklerinin teşkilatlanmaları ve Atatürk'ün gönderdiği subayların önderliğinde Fransızlara karşı mücadeleleri konusunda iki değerli çalışma için bk. Abdülkerim Rafık, "Türkiye-Suriye İlişkileri, 1918-1926", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Sabahattin Samur (çev.), S. 88, Şubat 1994, s. 34-60; Ömer Osman Umar, "Milli Mücadele Dönemi Türkiye-Suriye İlişkileri (1918-1923)", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S. 102, Haziran 1996, s. 33-58.

105 Cengiz Orhonlu, "Suriye Türkleri 3", **Türk Dünyası El Kitabı**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1976, s. 1136.

106 Suriye Türklerinin sayısına ilişkin farklı tahminler de vardır. Örneğin Mehmet Şandır'a göre bu rakam 15 milyon, M. Fatih Kirişçioğlu'na göre 1 milyon, Nazif Öztürk'e göre 750-800. 000, Mustafa Kafalı'ya göre ise 500. 000'dir. Bk. Mehmet Şandır, "Suriye Türklüğü", **Türkeli Gazetesi**, 8 Ocak 1997, s. 19; M. Fatih Kirişçioğlu, "Suriye Türkleri", **Avrasya Dosyası**, C. 2, S. 3, Sonbahar 1995, s. 131-142; Nazif Öztürk, "Suriye Türkleri", **Yeni Türkiye**, S. 16, Temmuz-Ağustos 1997, s. 1679; Mustafa Kafalı, "Suriye Türkleri I", **Töre Dergisi**, S. 21, Şubat 1973, s. 32.

107 Yılmaz Öztuna, **Devletler ve Hanedanlar**, C. I, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1996, s. 759-805.

108 Kaşkaylar hakkında daha geniş bilgi için bk. Muhittin Çelik, "Kaşkay Türkleri", **Yeni Türkiye**, S. 16, Temmuz-Ağustos 1997, s. 1651-1662.

109 Pierre Oberling, "The Turkic Peoples of Iran", **The Turkic Peoples of the World**, Margaret Bainbridge (ed.), Kegan Paul Int., London & New York, 1991, s. 144-158.

110 Mehmet Saray, "İran Türkleri", **Yeni Türkiye**, S. 16, Temmuz-Ağustos 1997, s. 1642-1643.

111 İran İslam Cumhuriyeti döneminde İran'daki Azerilerin durumu hakkında daha geniş bilgi için bk. Brenda Shaffer, **Borders and Brethren: Iran and the Challenge of Azerbaijani Identity**, MIT Press, Cambridge, 2002.

112 Afganistan'daki etnik gruplar ve bunların arasında Türk topluluklarının durumu için bk. D. N. Wilber, "Afganistan'da Etnik Gruplar ve Kökenleri", **Türk Folklor Araştırmaları**, S. 350, 1978, s. 8443-8442; Mehmet Saray, **Dünden Bugüne Afganistan**, İstanbul, 1981; Fuat Bozkurt, "Afganistan Türkleri", **Toplumsal Tarih**, S. 46, 1997, s. 36-45.

113 **INAF Haber Bülteni'ne** göre, Arnavutluk'taki Türk topluluğunu eritmek, Türk etkisini bitirmek isteyen Yunanistanlı misyonerler, işsiz ve fakir Arnavutları çeşitli vaadlerle celbetmeye çalışmakta, tabii bunun için isim ve dinlerini değiştirmelerini şart koşmaktadırlar. **INAF Haber Bülteni**, 20 Ağustos 2001.

BALKANLAR

BULGARİSTAN TÜRKLERİ

Bulgaristan Türklerinin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı / Prof. Dr. Hüseyin Memişoğlu [p.361-370]

PROF. DR. HÜSEYİN MEMİŞOĞLU

Süleyman Demirel Üniversitesi Burdur Eğitim Fakültesi / Türkıye

Bulgaristan Türkleri, XIX. yüzyıl Türkiyesi'nin Tuna ve Edirne vilâyetleri Türkleridir. Beş yüzyıl Türk toprağı olan bu iki önemli vilâyette Türk nüfusu büyük bir çoğunluğu teşkil ediyordu. Rusçuk Fransız Viskonsolosu Aubaret'in 6 Ekim 1876 tarihli raporuna göre yalnız Tuna vilâyetinde (Niş sancağı hariç) 1.130.000'i Bulgar olmak üzere 1.233.500 gayrimüslime karşılık 1.120.000 Türk bulunuyordu. Berlin Antlaşması'yla Doğu Rumeli adını alan Filibe ve İslimiye sancaklarında ise, yine 1876'da 483 bin Bulgar'a karşılık 681 bin Türk yaşıyordu.[1] Yani 1876 yılında sözü geçen bu iki vilâyette yaşayan nüfusun yüzde 52.7'sini Türkler oluşturuyordu.

Yine Berlin Antlaşması'ndan önce 1877 yılında Rus diplomatı V. Teplow'un yayınladığı istatistiki bir incelemede Tuna ve Edirne vilâyetlerinde 1 milyon 633 bin 695 Bulgar'a karşılık, 2 milyon 132 bin 254 Bulgar olmayan nüfusun bulunduğu belirtilmektedir.[2] Teplow'un istatistiki incelemesinde nüfus dağılım bilinçli olarak Bulgar ve Bulgar olmayan şeklinde ayrılmış ve Türk-Müslüman nüfusu ayrıca gösterilmemiştir. Fakat Tuna vilâyetinde Bulgar olmayan nüfusun içinde pek az miktarda Rum, Ermeni, Eflak ve Yahudi vardı. Geri kalanını ise Türk-Müslüman nüfusu oluşturuyordu. Bilhassa Tuna vilâyetinin doğu kısımlarında bulunan Rusçuk, Hezargrad, Osmanpazarı, Şumnu, Eskicuma, Silistre, Varna ve Tulça kazalarında Türk-Müslüman nüfusu ahalinin yüzde 80'ini oluşturuyordu.[3]

"Daily News" gazetesinin muhabiri 1878 yılında Tuna vilâyetinin bir çok bölgelerini gezdikten sonra Eskicuma kasabasında konuyla ilgili şu açıklamayı yapmıştır: "Dospat Dağı (Rodoplar) ve sair bölgelerden başka Yantra ve Karadeniz arasındaki bölgenin bütün kazalarında ve Dobruca bölgesinde oturanların dörtte üçü Türk, kalanı Rum ve Eflak olup Bulgar pek azdır… Osmanpazarı kazasında bulunan 70 köyden yalnız ikisinde, yani vırbiçe ve Konak köylerinde Hıristiyan ahali olup, diğerlerinin tümü İslâm'dır. Eskicuma kazasında 28 İslâm, yalnız 7 Bulgar köyü vardır… Tuna, Karadeniz ve Yantra nehri boyunda olan ahalinin çoğu Türktür…"[4]

Edirne vilâyetinin Rodop bölgesinde, İslimye ve Filibe sancaklarında yaşayan az sayıda Rum'un yanısıra, bu bölgelerde de nüfusun çoğunluğunu Türkler teşkil ediyordu. Yani XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Bulgaristan'da Türk-Müslüman nüfusu ezici çoğunluğu oluşturuyordu. İşlenebilen tarım topraklarının ve ormanların yüzde 60-70 kadarı da Türklerin elindeydi. Bulgar bilim

adamları tarafından yapılan araştırmalara göre, 1874 yılında Kuzeydoğu Bulgaristan'da Türklerin toplam olarak toprak mülkiyeti içerisindeki durumları şöyle verilmektedir.

Tablo 1: Kuzeydoğu Bulgaristan'da Türklere Ait Toprak Miktarı ve Oranı.[5]

Toprak Mülkiyet Türü[6]	**S. Dimitrov'a göre**	**S. Draganova'ya göre**
150 Dönümden fazla Türk mülkleri	37 455	150 399
150 Dönüme kadar Türk köylüleri	261 894	265 316
Türklerin ellerindekitoplam topraklar (dönüm)	299 349	415 715
Sayılan toplam toprak mülkiyeti	541 860	692 797
Türklerin sahip olduğu toprak oranı	%55	%60

Buradaki verilere göre, Kuzeydoğu Bulgaristan'daki toprakların Straşimir Dimitrov'a göre yüzde 55'i, Slavka Dimitrova'ya göre yüzde 60'ı Türk nüfusuna ait olduğu görülmektedir. Yalnız tarımda değil, aynı zamanda-zanaatta ve ticarette Türkler üstün durumda idiler. Nikolay Todorov'un verdiği tahminlere göre, Tuna vilâyetinde ticaretin yüzde 52.6'sı, zanaatçı esnafın yüzde 57'si Türklerin elinde bulunuyor-

du. Memur kısmının da yüzde 71.7'sini Türkler teşkil ediyordu. Ancak ücretli çalışan işçilerin yüzde 54.1'ini Bulgarlar, yüzde 42.7'sini ise Türkler oluşturuyordu.[7] Türklerin iktisaden üstünlüğü Kocabalkan'ın güneyinde bulunan Filibe ve İslimiye sancaklarında, Rodop ve Pirin Makedonyası bölgelerinde de görülmektedir. Buradaki çiftlik sahiplerinin çoğunluğunu yine Türkler oluşturuyordu. Hatta Petriç-Menlik bölgesinde toprağın yüzde 75'i Türklerindi.[8] 1877/1878 Osmanlı-Rus Savaşı bu durumu Türkler zararına alt üst etti. Tuna cephesinde yedi ay süren bu savaşta 600 binden fazla Türk çok kanlı biçimde yerlerinden sökülüp göçe zorlandı, 350 binden fazla Türk ise katliamdan, açlıktan, soğuktan, salgın hastalıklardan kırıldı.[9] Bu savaş esnasında Türklerin tarlaları, bağları, bahçeleri, hayvanları, evleri, dükkanları ve öteki malları Ruslar ve Bulgarlar tarafından geniş ölçüde yağma edildi. İlk safha olarak Türk mallarının Rus ordusunun ihtiyaçları için kullanılması kararlaştırıldı. Daha 28 Mayıs 1877 günü Prens Çerkaski bu fikrini Çar İkinci Alexandre'a açtı ve "harp içinde Bulgaristan'ın bütün kaynakları ordunun (Rus ordusunun) ihtiyaçlarını sağlamak için kullanılması" istendi. Çar da bu fikri uygun bularak "ben de zaten bunu arzu ediyorum" yanıtını verdi.[10] Bu fikir Başkumandanlıkça da kabul edildi ve 8 Eylül 1877 günü Başkumandanlık karargâhında yapılan önemli bir toplantı sonunda, Türklere ait bütün hayvanların, zahirelerin, ot ve saman stoklarının Rus ordusunun ihtiyaçları için müsaderesi plânı onaylandı. Bu karar 13-15 Eylül 1877 tarihlerinde ordu birliklerine tamim edildi.[11] Bunun üzerine önce Tuna ve ardından Edirne vilâyetlerinde, Türk mallarının gaspı için geniş bir seferberliğe gidildi. Türklere ait hayvanlar, sürüler toplandı, tarlalardan ve ambarlardan zahireler, ot ve saman yığınları müsadere edildi. Rus orduları, iki yıla yakın işgal süresince, Tuna ve Edirne vilâyetlerinde Türklere ait mallardan tahmini olarak 600 bin ton saman ve ot, bir buçuk milyon ton zahire, 800 bin büyük baş ve 15 milyon küçük baş hayvan gasp ettiler.[12]

Bu plânlı, programlı gasp politikasının ardından, doğrudan doğruya Türk topraklarını Bulgarlara mal etme, yani “toprak ihtilâli” hareketi başlatıldı. Türk emlâkının Bulgarlara devredilip mal edilmesi hareketi demek olan “Toprak ihtilâli”, terim olarak, ilk defa 1953 yılında Sovyet Akademisyeni Levintov tarafından yayınlanan bir yazısıyla ortaya atıldı.[13] O tarihten sonra Bulgar yazarlarından G. D. Todorov,[14] Lüben Berov.[15] Jak Natan[16] ve diğerleri tarafından “toprak ihtilâli” konusunda çeşitli etütler yayınlandı. Bütün bu yayınlarda, 1877-1879 yıllarında bir “toprak ihtilâli”nin yapıldığı, bunun çok kanlı olduğu ve geniş bölgeleri kapsadığı belirtildi. Sovyet ve Bulgar Marksist yazarları bu hareketin bir “sınıf mücadelesi” olduğunu, topraksız halkın, toprak ağalarının çiftliklerini kanlı bir şekilde yağmaladıkları iddiasını ileri sürdüler. Burada hemen belirtmek gerekir ki, “toprak ihtilâli” bir sınıf hareketi değil, Bulgarların Türklere karşı yürüttükleri milli bir hareketdir. Çünkü bu hareket esnasında, toprakları yağma edilen bir tek Bulgar çorbacısının (ağısının) adına rastlanılmamıştır. Aksine Bulgar çorbacıları da Türk topraklarının yağma edilmesi hareketine köylüler gibi katılmışlardır.

Aynı şekilde “ağalık” ile ilgisi dahi olmayan Türk köylülerinin toprakları da yağma edilmekten kurtulamamıştır. Yani Bulgarların zengini fakiri toptan yağma hareketine katılmış, Türklerin de zengini fakiri toptan yağma hareketine maruz kalmıştır. Bunun ağalıkla uzaktan yakından hiçbir ilgisi yoktur. 30-40 dönümlük tarlası olan Türk köylüleri dahi bu yağma hareketinden kurtulamamışlardır. Bulgarları Türk mallarını gasp hareketine iştirak ettirme, önce bunları Türk mahsullerini toplama işinde kullanmakla başlamıştır. Çünkü tarlaların sahipleri Türk halk kitleleri yerlerinden kovulunca mahsullerin toplanması işi Rus ordusuyla Bulgarlara kalmıştır.

Arkasından bu toprakların Bulgarlar tarafından ekilmesi talimatı verilmiştir. Böylece Bulgarların “geçici işgalleri” kesinleşmiş, yani Türk toprakları nihaî olarak Bulgarlara mal edilmiştir.[17] Aynı zamanda bu hareket sınırlı bir toprak hareketi olarak kalmamış, Türk halkının toprağı ile birlikte taşınır ve taşınmaz bütün malları, evleri ve hayvanları da gasp edilmiştir. On binlerce Bulgar ailesi Balkan bölgelerinden ovalara inerek, sistematik bir şekilde zorla boşaltılan Türk evlerine yerleşmişlerdir. Türk halkına ait emlâkle birlikte vakıfların emlâkı ve Türk Devleti’ne ait gayri menkuller de Bulgar köylüleri ve kentlilerince zapt edilmiştir.

Bu maddi kaynaklara el koyma hareketi 1878-1879 yıllarında büyük bir yoğunluk kazanmıştır.[18] Geçici Rus askeri yönetimi Bulgarların Türk mülklerini ele geçirmelerine göz yummuş, hatta Bulgar köylülerinin daha fazla toprak zaptetmelerini teşvik edici hareketlerde bulunmuş, kararnameler, nizamnameler çıkararak bu hareketi meşrulaştırmaya çalışmıştır. Bu amaçla 1878’de acele olarak her kazada yeni Bulgar mahkemeleri oluşturulmaya, toprak mülkiyet iddiaları ele alınmaya ve bu davaların seri mahkeme usulüyle kitlesel olarak hükme bağlanmasına başlanmıştır. Davalar yerel gazetelerle ilan edilerek altı hafta içinde tarafların mahkemeye gelmeleri ve mülkiyet iddialarının bulunması güç olan kesin ve belirli kanıtlarla ispatlanması istenmiş ve gelmeyen Türklerin gıyabında aleyhte seri kararlar verilmiştir. Zorunlu göçe tâbi tutulan Türklerin Ayastefanos ve Berlin antlaşmalarında geri dönebilmeleri konusunda olumlu hükümlerin bulunmasına rağmen, ayrıca dönmelerini

güçleştiren uygulamalara ve gerçek dışı suçlamalara gidilmiştir. Mesela Rus Askeri Yönetiminin 2 Ağustos 1878 tarihli kararnamesiyle “yağma ve yerli halk üzerinde çirkin olaylara karışmış kaçan

Türklerin dönmeleri durumunda hemen tutuklanacakları ve askeri mahkemeye verilecekleri" ilan edilmiştir.[19] Bu gibi tehditlerle Ruslar ve Bulgarlar savaş esnasında zorla göçe tuttukları yüzbinlerce Türk'ün geri dönmelerini engellemişlerdir. Yerlerinde kalan Türkler ise, nüfusça bir azınlık durumuna düşürüldükleri gibi, ekonomik bakımdan da yoksul ve zor durumda bırakılmışlardır. Bulgaristan Prensliği kurulduktan sonra, 1880 yılında Bulgarlarla emlâk meselesini görüşmek üzere Sofya'ya gönderilen Türkiye Komiseri Nihat Paşa, yanında 100 sandık dolusu tapuyu da götürerek çetin müzakerelere başlamış, fakat Türk emlâkını Bulgarlardan kurtarmak mümkün olmamıştır.[20]

Balkan ve Birinci Dünya Savaşları sonunda Bulgaristan'ın ekonomik hayatında meydana gelen değişiklikler, Bulgaristan Türklerinin sosyo-ekonomik ve kültürel yapısını daha da kötüleştirmiştir. Bu ahalinin büyük kısmı daha da fakirleşmiştir. Bulgaristan Türklerinin bu ağır sosyo-ekonomik durumu 31.12.1920 tarihli sayım sonuçlarından yaklaşık olarak görülmektedir.[21] Sayım verilerinden görüldüğü gibi, çalışan Türk nüfusunun büyük bir kısmı, 248.787 kişi, yani yüzde 90'a yakını, geçimini tarımdan sağlamıştır.[22] Bunlar başlıca fakir ve orta halli köylülerdi ve küçük toprağından kendi alın teri ile geçinenlerdi. Aynı zamanda 14.803 kişi, yani yüzde 10.25'i sanayide ve başlıca imalât endüstrisinde ve zanaatçılıkta çalışmıştır. Diğer yandan, tarım sektöründe çalışanların önemli bir kısmı toprak sahibi değildi, ırgatlık ederler, gündelikçi veya yarıcı olarak çalışırlardı. Gezgin zümre denilen bu geçici ücretli işçiler bu ve sonraki dönemlerde Bulgaristan Türklerinin sosyo-ekonomik yapısında önemli bir yer almıştır. Çünkü harp sonrası dönemde toprak mülkiyetinin küçük parçalara bölünmesi az topraklı ailelerin sayısını artırmış ve çalışabilen aile fertlerinin bir kısmına bu topraklarda iş kalmamıştır. Bu kesim ücretli işçi olarak başka yerlerde iş arayıp geçimlerini sağlamak zorunda kalmıştır. Bu yüzden sezon işçilerin sayısı hızla artmış ve 31.12.1920 yılı sayımlarının resmi verilerine göre Türk asıllı tarım işçilerin sayısı 35.285 kişiye ulaşmıştır.

Eğer endüstri, zanaatçı ve tarım işçileri kategorisine ulaşımda ve taşıtta çalışan ücretli işçiler (2660 kişi) ve devlet ve özel sektördeki memurlar, öğretmenler, ticaret kantoralarındaki hademeler, evlerdeki hizmetçiler vs. de katılırsa, savaş sonrası dönemde Bulgaristan Türkleri arasında işçi kesiminin sayısı 51.103 kişiyi bulmuştur.

Toplumda bunlara yakın bir de kent ve köylerde müstakil küçük ve orta mal üreticiler vardı ki, bunlardan büyük bir kısmının durumu, ücretli işçilerin, zanaatçıların, öğretmenlerin, fakir ve orta halli köylülerin durumlarından farklı değildi. Bu vesileyle Birinci Dünya Savaşı sonunda "Çiftçi Bilgisi" gazetesi "Türk ahalisi tefeci keneler ve politikacı sömürücüler tarafından reaya haline getirildi" diye yazmıştır.[23]

Maddi yoksullukla birlikte büyük bir kültürel geri kalmışlık da kendini göstermiştir. 31.12.1920 resmi nüfus sayımı sonuçlarına göre, Türk asıllı ahalinin (6 yaş üzerinde) yüzde 91.31'i okuma yazmadan mahrum kalmıştır.[24] Sofya'da yayınlanan "Rehber" gazetesi Türklerin 1930 yılı başlarına kadarki dönemde vaziyetini şöyle özetlemektedir: "Bulgaristan'ın geçirdiği yarım asırlık devresini gözden geçirecek olursak ilk teşkil devrelerinde bizim ticaret ve sanayi itibariyle kuvvetli olduğumuzu…, memleketin umum serveti olan arazi ve emlakının büyük bir kısmının elimizde bulunduğunu, az bir uyanıkla memleketin iktisadisine de hakim olmak vesaitine malik bulunduğumuzu görürüz. Aradan geçen elli sene gibi kısa bir müddet zarfında elimizdeki bu servet yıldırım sürati ile

uçtu, eridi. Bugün, maalesef görüyoruz ki, şehirlerde ekseriyetle bir amele sınıfı teşkil ediyoruz. Arada kiraz beni gibi görünen tek tük esnaflarımız, nüfusumuza, kalabalığımıza nispetle hiç sayılacak kadar azdır. Köylerde arazi ve servetimizi elden çıkarmamış isek te bu sahada da vaziyetimiz memnuniyet ve iftihar verici değildir. Epeyce tetkik olunursa köylerde de servetimiz erimekte, iktisadi hakimiyet diğer unsurun eline geçmektedir.”[25] Bu durum 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşından sonra yıllarca böyle sürüp gitmiş ve Bulgaristan Türkü bir daha sosyo-ekonomik durumunu diriltememiştir. Diriltmesine de imkan verilmemiştir. 1879-1945 yılları arasında Bulgaristan Türklerinin yaklaşık yüzde 90 kadarı küçük çiftçi olarak kalmıştır. 31 Aralık 1934 tarihinde yapılan sayımlara göre Bulgaristan Türk çiftçi ailelerin durumu Tablo 2’de açıklanmaktadır.[26]

Tablo 2’den görülüyor ki, Türk asıllı çiftçi ailelerinin büyük çoğunluğu 50 dekara kadar toprağa sahiptiler. 10 dekara ve 10-20 dekara kadar toprağa sahip çiftçi aileleri en fakirdiler ve yoksul köylü kitlesini oluşturuyorlardı.

20 dekara kadar toprağa sahip köylü ailelerin büyük bir çoğunluğu ve 20-50 dekara kadar toprağı olanların da bir kısmı bu topraklardan geçimlerini tamamiyle sağlayamıyorlar ve giderek sanayi işlerine ve özellikle tütün ve diğer sanayi dallarında iş aramak zorunda kalıyorlardı. 1934 yılı sayımlarına göre fakir çiftçi ailelerin sayısı Türk asıllı çiftçi aile sayısının yüzde 78.71’ni, yani 3/4’ünden fazlasını oluşturuyordu ve Türklere ait olan toprağın yüzde 48.71’ine, yani 1/2’inden daha azına sahiptiler.

50-100 dekara kadar toprağa sahip orta halli köylüler, Türk asıllı çiftçi ailelerin yüzde 17.02’sini, yani yaklaşık olarak 1/6’ini oluşturuyorlardı ve Türk çiftçi ailelerine ait olan tüm toprağın yüzde 33.52’sine, yani 1/3’ine sahiptiler. Genellikle bu kategorideki aileler kendi toprağı ile daha rahat geçiniyorlardı. Hatta bu kategoriden 1/5 kadarını oluşturan ve toprağın 1/3 kadarına sahip bulunan 80 ve 100 dekarlı aileler, özellikle verimli tarım bölgelerinde, varlıklı çiftçiler düzeyine yakınlaşıyorlardı.

100 dekarın üstünde toprağa sahip çiftçi aile kategorileri ise zengin tabakayı teşkil ediyorlardı. Sayıları itibariyle bu son iki kategori 1934 yılında Türk asıllı çiftçi ailelerin yüzde 4.27’sini, yani 1/25 gibi küçük bir azınlığını oluşturuyorlar ve Türklere ait toprağın yüzde 17.77’sine sahiptiler.

Çiftçi ailesi için en önemlisi işlediği toprak olmakla beraber, ailelerin ekonomik durumlarını en doğru bir biçimde belirtmek için tek bir gösterge değildir. Çiftçi ailelerin ekonomik durumlarını tam olarak belirtmek için sahip oldukları hizmet (iş) hayvanı, makine ve taşıt araçlarını da dikkate almak lazımdır. Çünkü bu üretim araçları olmadan tarım üretimi gerçekleştirilemez. Ancak tüm Bulgaristan Türklerinin sahip olduğu üretim araçlarını gösteren istatistik veriler bulunmadığı için bu hususta ahalisinin yüzde 95’i Türk asıllı olan Kırcaali, Mestanlı ve Koşukavak ilçelerine ait verilerden belirli bir fikir edinebiliriz.

Tablo 3’teki veriler gösteriyor ki, 10 dekara kadar toprağa sahip ailelerin yaklaşık yarısında hizmet hayvanı ve makine yoktu. Toprağın 38.48’ine sahip olan bu aileler üretim araçları olmadığından dolayı topraklarını başkalarına veriyorlardı. Bunlar başlı başına çiftçilikle geçinemedikleri için bir kısmı zengin çiftçilere ırgatlık, çobanlık ederek, yani ücretli tarım işçisi olarak

geçimlerini sağlıyorlardı. Diğer kısmı ücretli işçi olarak taş ocaklarında, maden ocaklarında, zanaatçı ve sanayi işletmelerinde çalışıyorlardı. 10 dekara kadar toprağa sahip olan köylülerin ancak yüzde 10-12'si kendilerinde olmadığı veya yetersiz olduğu için üretim araçları ve toprak kiralıyorlardı.[27]

Bu kategoriye yakın çiftçi aileleri 10-50 dekar toprağı olan çiftçilerdi ve bunların da kimisinde hizmet hayvanı, makine ve taşıt yoktu. Tabloda anlaşılacağı üzere, gösterilen üç ilçede 1934 yılında bu kategorideki çiftçi ailelerinin yüzde 7.50'sinde üretim aracı yoktu ve bunların yüzde 75'i 10-20 dekar toprağa sahiptiler. Ve yine 10-50 dekara kadar toprağı olanların yüzde 10 kadarının da hizmet hayvanı yoktu ve bunların yüzde 75'i yine 10-20 dekar toprağa sahiptiler.

Verilerden görüldüğüne göre 10 dekardan 50 dekara kadar toprağa sahip çiftçi ailelerinden çoğunun ekonomik durumu pek iyi değildi. Onun için bu kategoriden de pek çok sayıda köylü başka iş alanında veya büyük çiftlik sahiplerinde çalışmak zorunda idiler.

50-100 dekar topraklı ailelerin ancak az bir kısmında, yüzde üç kadarında, iş hayvanı yoktu ve yüzde 1.57'si makine ve taşıttan yoksundu, diğer kısmında, daha varlıklı, zenginlere yakın orta halli çiftçilerde ise fazla üretim aracı vardı ve bunları kiraya verirlerdi. Son kategorideki çiftçilerin az bir kısmında da hizmet hayvanı ve makine yoktu. Bu aileler toprağının hepsini veya bir kısmını kiraya verirler, kalanını da başkalarından kirayla üretim aracı alıp ücretli işçilerle işletirlerdi. Yani büyük toprak sahipleri çiftliklerinde bir hayli ücretli işçi çalıştırmak zorundaydılar. Gezgin zümre denilen bu geçici ücretli tarım işçilerinin bu yıllarda Bulgaristan Türklerinin sosyal yapısında önemli yeri vardı. Onların sayısı tarım dışında çalışan Türk işçi sayısından çok daha yüksekti. Mesela 31 Aralık 1934 yılı sayımlarına göre, Bulgaristan'da Türk asıllı 40459 işçi vardı. Bunlardan 24070 kişi, yani yüzde 60 kadarı tarımda çoban (3675 kişi) ve gündelikçi olarak (20395 kişi) geçimini sağlarlardı. Geri kalan 16389 kişi tütün sanayinde, inşaatta, ulaştırma, ticaret vs. sektörlerde çalışırdı.

Bulgaristan Türklerinden küçük dükkan sahibi bir hayli zanaatçı da vardı. Bunların çoğu terzi, kunduracı, saraç, demirci, berber vs. idi ve 31 Aralık 1934'te bunların sayısı 4942 dolayında idi. Bu işyerlerinde 5695 kalfa ve çırak çalışıyordu. Türk asıllı memurların sayısı ise 1721 kişi idi.[28] Resmi verilere göre 31.12.1934'te Türkler arasında okur yazar kesimin nispi payı sadece yüzde 14, erkekler arasında yüzde 19.4, kadınlar asında ise yüzde 9.4 idi. Bu oran kentliler arasında yüzde 25.5, köylüler arasında ise yüzde 12.7 idi.[29]

Bulgaristan Türkleri arasında sanayici ve tüccar gibi işadamları da bulunmaktaydı, fakat onların sayısı ve nispi payı daha düşüktü. 1934 yılında Türk asıllı sanayicilerin sayısı tahminen 292 civarındadır. Bunlar tütün mağazaları, deri, değirmen, tekstil vs. küçük sanayi müesseselerin sahipleridir. 1934 yılında zahire tüccarı, cambaz, tütün tüccarı ve aracıları gibi büyük ve küçük tüccar Türklerin sayısı 2288 idi.[30]

Görüldüğü gibi, 1877/1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Bulgaristan Türklerinin sosyo-ekonomik yapısında sanayici, tüccar vs. işadamı olabilen Türklerin sayısı çok azdı. Çünkü şehirlerde oturan Türklerin nispi payı çok düşüktü. Bu pay 1920'de yüzde 7.3, 1926'da yüzde 6.2, 1934'te ise yüzde 5.8 idi.[31] Türklerin yüzde 93-94'ü köylerde yaşıyordu ve çalışan kısmının da yüzde 90'ı tarımla

uğraşıyordu.[32] Tarımda çalışan Türklerin de yüzde 90'ı küçük çiftlik sahipleriydi. Cetvelde de (Tablo 2'de) görüldüğü gibi, 50 dekara kadar toprağa sahip fakir köylülerle 50'den 100 dekara kadar toprağı olan orta halli çiftçiler Türk ahalisinin yüzde 95.73'ünü oluşturuyordu. Onlar başlıca ihtiyaçlarını karşılayan tarım ürünlerini kendi alın terleriyle üretiyorlardı, devlete ve bankalara olan borçlarını ödeyebilmek için de ürettikleri ürünün pek az bir kısmını pazara çıkarıyorlardı. Yani küçük çiftçi zümresi kendi kendine yeterli sayılabilecek bir durumda idi.

Komünist rejimde bu durum kökten değiştirildi. 1944 yılında komünistlerin iktidara gelmesiyle Bulgaristan özel mülkiyete dayalı ekonomik sistemden devletçi sosyalist ekonomik sisteme doğru yöneldi. Tabii bu değişiklik 9 Eylül 1944'te iktidar değişikliği olur olmaz ve Vatan Cephesi Hükümeti kurulur kurulmaz olmadı, çünkü bu hükümetin içinde komünistler önemli bir ağırlığa sahip olmakla birlikte, diğer siyasi güçler de bulunmaktaydı. Bu nedenle, ekonominin kamulaştırılması için komünistlerin iktidarda mutlak egemenliklerini sağlamaları gerekmekteydi. Bu da 1946 seçimleriyle gerçekleştirildi. Seçimlerden sonra ekonominin kamulaştırılmasına hız verildi. Kamulaştırma, sanayide, ticarette ve bankacılıkta çok daha kısa sürede gerçekleştirildi, tarımda ise nispeten biraz daha uzun sürdü. Bu farklılık iki kesimin özelliklerinden dolayı böyle gelişti. Fakat Bulgar ekonomisindeki kamulaştırma hareketi öteki sosyalist ülkelere kıyasla daha hızlı gelişerek kısa sürede tamamlandı. Bu olayda 1947 yılında Bulgar parlamentosu tarafından sanayi müesseseleri ve bankaların millileştirilmesi ile ilgili kabul edilen yasanın büyük rolü oldu. Yasanın kabul edilmesi ile sanayi işletmeleri, yanı sıra bir çok zanaat işletmesi ve banka millileştirildi.

Bunların arkasından iç ve dış ticaret ve ulaştırma devletin eline geçti. Özel dış alım ve dış satım kuruluşları ortadan kaldırıldı ve özel kesimin toptan ticaretine son verilerek kamulaştırma işi tamamlanmış oldu. 1949 yılı sonu ve 1950 yılının başında özel kesimin perakende ticaret yapma hakkı da kaldırıldı, bu işleri devlet işletmeleri ve tüketim kooperatifleri üstlendiler. Böylece endüstri ve ticaret alanında sosyalist sektör egemen duruma sokuldu ve 1956'da artık sanayi üretiminin yüzde 97.7'si, perakende ticarette de yüzde 99.5'i burada toplandı.

Tarımda da örgütlenmeye gidildi. Bu örgütlenmenin ağırlık payları farklı olmakla birlikte birinci aşamada kolektif tarım işletmeleri olan Emek Kooperatif Tarım İşletmeleri (TKZS) ve Devlet Tarım İşletmeleri (DZS), İkinci aşamada ise (1970'lerden sonra) Tarım Sanayi Kompleksleri (APK) oluşturuldu. Emek Kooperatif Tarım İşletmelerinin kurulması düşüncesi daha 1945'te ortaya atıldı ve uygulama sınırlı çevrelerde rağbet gördü. Türk köylüsünün büyük kısmı küçük işletmelerinde güç durumda da olsa bu uygulamaya hiç de sempati duymadı. Türk köylüsünü Tarım Kooperatif İşletmelerine celbetmek ve sosyo-ekonomik sorunlarının çözülmesi için

yoğun çalışmalar yapıldı ve önemli kararlar alındı.[33] Bakanlar Kurulu, bu nüfusun yoğun olduğu yörelerde il belediyelerin çalışmalarını yönlendiren bir dizi kararlar aldı. Şumnu ili için 25 Temmuz 1951 tarih ve 865 sayılı, Hasköy ili için 6 Eylül 1951 tarih ve 1096 sayılı, Varna ili için 19 Aralık 1951 tarih ve 1526 sayılı ve Rusçuk ili için 8 Nisan1952 tarih ve 309 sayılı kararnamelerle, Bulgaristan, Tüklerinin içinde bulunduğu sosyo-ekonomik geri kalmışlığın giderilmesi, kültür ve sağlık hizmetlerinin geliştirilmesi için bir dizi önlem alındı.[34] Bulgaristan Türk köylülerin kooperatifçiliğin avantajları konusunda ikna edilmesi için, Bakanlar Kurulunun 20 Temmuz 1951 tarihli kararıyla Tarım Bakanlığı

Bulgaristan Türklerinin yaşadığı yörelerde Tarım Kooperatif İşletmeleri'nden birini her şeyi ile örnek kooperatif durumuna getirmekle görevlendirildi.[35] Koşukavak'ta Vransko, Mestanlı'da Penkovtsi, Kırcaali'de Maslinovo, Balpınar'da Glojevo, Dulovo'da Pravda, Kemallar'da Zdravets, Rusçuk'ta Semercievo, Razgrad'da Ostrovo, Silistre'de Profesör İşirkovo, Bêla'da Pomen, Şumnu'da İzgrev köylerindeki tarım kooperatifleri örnek kooperatif ilan edildiler.[36] Bu tarım kooperatiflerine devlet karşılıksız yardımda bulundu.[37] Ayrıca Tarım Bakanlığı, Bulgaristan Türklerinin yaşadığı yörelerde mevcut Tarım Kooperatiflerinin geliştirilmesi için kredi verilmesi, Türk gençlerinin muhasebe, yöneticilik, traktör, kamyon kullanma kursları gibi kurslara gönderilerek Tarım Kooperatiflerinde istihdam edilecek personelin yetiştirilmesi gibi önlemler belirledi.[38] Ancak Bulgaristan Türk köylülerin büyük çoğunluğu Tarım Kooperatiflerine girmeyi reddetti. 1950 yılı sonlarında kooperatifler işlenebilir toprağın yüzde 51.1'i ve ülkedeki köy hanelerinin yüzde 47.9'unu kapsamışken, bunlara dahil olan Bulgaristan Türk köylüsünün oranı yüzde 5-6'da kaldı.[39] Kooperatiflere girenler ancak fakir köylüler oldu. Orta halli Türk köylüleri, kooperatiflere girmede tereddütlü davrandı. Bu durum birkaç yıl böyle sürdü. Komünist Partisi'nin Beşinci Kongresi (1948) kararları doğrultusunda bundan sadece 2-3 yıl sonra kaba güç kullanılarak kooperatifleştirmede "kitleleştirme" hareketi başlatıldı ve bunun neticesinde 1959 yılında toprağın yüzde 96'sı kooperatifleştirildi. Kooperatifleştirme politikası en çok Bulgaristan Türklerini etkiledi, çünkü yüzde 90'ı tarımla uğraşıyordu. Türklerin özel mülkiyeti kolektifleştirilince kendi tarlalarından, bağlarından, bahçelerinden, şehirdeki Türkler ise kendi özel dükkanlarından, atölyelerinden, işletme yerlerinden yoksun kaldılar. Türklerle Bulgarlar aynı kooperatiflerin üyesi ve işçisi oldular. Tarım ve meslek kooperatiflerinden artakalan Türk nüfusu, özellikle gençler, başka sektörlere yöneltildi. Bu da kırsal alanlardan kentlere doğru, Türk bölgelerinden başka bölgelere doğru sürekli bir göçe neden oldu. 1956-1965 döneminde göç 108.828 Bulgaristan Türkünü kapsadı. Bunlardan 10.718'i kentlerden, 98.110'u köylerden başka yere göç ettiler. 1965-1975 döneminde ise 13.277'si kentlerden, 96.422'si köylerden olmak üzere 109.699 Türk bir yerden başka yere göç etti. Dolayısıyla 1956-1975 yılları arasında Bulgaristan'da toplam 218.527 Türk yer değiştirdi. Bunlardan 144.431'i bulunduğu ilin hudutları içindeki kentlere ve köylere, 74.096'ı ise değişik illerin köy ve kentlerine göç ettiler.[40] Yaşanan bu iç göçü sonucu pek çok Bulgaristan Türkü sanayi, ulaştırma, inşaat ve diğer sektörlerde çalışmaya başladı, fakat bu kitlenin de belirli yerlerdeki nüfus yoğunluğu bir ölçüde kırıldı. 1956-1975 döneminde çalışan Türk nüfusu sektörlere göre Tablo 4'teki gibi bir gelişme gösterdi.

Tablo 4'ten görüldüğü gibi, bu göç dalgası tarım sektöründe çalışan Türk nüfusunda bir azalma ortaya çıkardı. 1956-1975 döneminde bu sektörde istihdam edilen Türklerin aktif nüfusunda üçte bir düşüş oldu ki, bu nispi payın yüzde 84.3'ten yüzde 56.1'e düşmesi sonucunu doğurdu. Aynı zamanda sanayi sektöründe istihdam edilen işçilerin hem mutlak sayısında, hem de nispi payında artış oldu. 1956'da sanayi sektöründe Türk işçi yüzdesi 6.8 iken 1975'te 3 kat artarak yüzde 20.9'a yükseldi. Böylece 1975 yılında Bulgaristan Türk aktif nüfusun beşte biri değişik sanayi dallarında çalışma imkanı buldu. Ayrıca Bulgaristan Türklerinin işçi kesiminde ortaya çıkan yeni bir olumlu gelişme de, bu işçilerin, üretim araçları üretiminde, elektronik, haberleşme, gemi inşaatı gibi önemli ve gelecek vaat eden dallarda çalışmasıdır. Böylece Bulgaristan Türk işçilerin meslek yapısında da değişiklik oldu.

Bunun nedeni, üretimin mekanizasyonu ve otomasyonu yanı sıra Türk işçilerin eğitim düzeyinin artmasıdır. Buna bağlı olarak özel uzmanlık gerektiren işlerde istihdam edilen Bulgaristan Türk işçi sayısında da hızlı artış oldu.

Sanayi sektöründe en fazla Türk işçisi makine imal ve metal işletme sektöründe istihdam edildi. Bu işçilerin 1956 yılında sayıları 3162 iken 1975'te 5.5 kat artarak 17.423'e çıktı. Gıda sanayide çalışanların sayısı 1956'da 4594 iken 1975'te 3 misli artış göstererek 13.284'e yükseldi, tekstil sanayide rakamlar 1929 iken 5.5 misli artışla 10.541 oldu. Kimya sanayide 199'dan 3.147'ye yükseldi. Metalürjide 1.785'den 1.5 kat artarak 2.368'e ulaştı.

Kimya sanayiinin gelişmesi, kimyasal maddelerin tarımda yaygın biçimde kullanılması, kimya, kauçuk ve petrol sanayiinde çalışan Türk işçilerinin sayısının artmasına neden oldu. 1965-1975 döneminde bu sektörde istihdam edilen Türk işçilerin sayısı 5 kat arttı. Hafif sanayi sektöründe çalışan Türklerin sayısı da artış eğilimi gösterdi. Tekstil dalında 1965'te 2.262 kişi çalışırken 1975'te 3.5 misli bir artışla 7.974 kişiye ulaştı. Terzilerde artış 5 misli, ayakkabıcılarda 2 misli, gıda sanayiinde çalışanlarda 1.5 misli oldu. Diğer hafif sanayi dallarında istihdam edilen Türk işçilerin sayısı da benzer şekilde artış eğilimi gösterdi. Türk işçilerin ağır ve hafif sanayi dallarına yönelmesi, onların teknik bilgilerinin ve özgüvenlerinin artmasına neden oldu.

Binlerce Bulgaristan Türk kadını da erkeklerle birlikte sanayi sektöründe çalışmaya başladı. 1975'te sayıları 1956'ya göre 10 kat, 1965'e göre 3 kat arttı. 1975'te tekstil sanayiinde 8.481, gıda sanayiinde 7.384, makine imalâtı ve metal işletme sanayiinde 3.588, kimya sanayiinde 1.538 vs. Türk kadını çalışıyordu. 1975'te sanayide istihdam edilen Türk işçilerinin 33.019'u, yani yaklaşık yüzde 44'ü Türk kadınlarından oluşmaktaydı.

İnşaat sektöründeki Türk işçilerin sayısında da bir hayli artış oldu. 1975'te bu sektördeki Türk işçilerin sayısı 1956'ya oranla 7 kat ve 1965'e oranla 1.5 kat arttı. Bilhassa armaturistci (demir-beton inşaatı mütehassısı), sıvacı, betoncu (beton işleriyle uğraşan kimse), mozaik işçisi, boyacı, marangoz vs. işçilerin sayısı çok arttı. 1956'da bu gibi inşaat işçilerin toplamı birkaç bini aşmaz iken 1965'te onların sayısı 21.545'e, 1975'te 26.731 kişiye ulaştı.

Değişik sektörlerdeki olumlu gelişmeler ulaştırma sektöründe de görüldü. Kara ve demiryolu taşımacılığında çalışanların sayısı 1956'da 173 iken 1965'te 2.903'e, 1975'te 11.431'e yükseldi. Sadece şoför sayısı 1956'da yüz civarında iken 1965'te 2.526'ya, 1975'te 9.980'e ulaştı. Deniz ulaşımında çalışanların sayısı da az değildir. Ticaret ve hizmet sektöründe çalışanların sayısında da artış oldu. 1965 yılında bu sektörde istihdam edilen Türklerin sayısı 4.407 iken 1975 yılında iki kat artarak 9.297'ye ulaştı.

Bulgaristan Türklerinin yaşadığı yörelerdeki sosyo-ekonomik değişiklikler, tarım sektöründe çalışan Türklerin sayısında ve dağılımında da bazı değişikliklere neden oldu.

Tablo 5:Tarım Sektöründe İstihdam Edilen Aktif Türk Nüfusunun Uğraş Türlerine Göre Dağılımı*

UĞRAŞ TÜRLERİ	1965	1975
1. Tarımsal bitki yetiştirme		

birim başkanları	843978	
2.Traktör birimleri başkanları	6370	
3. Hayvan yetiştirme birim başkanları	248281	
4. Grup başkanları	1133	563
5. Traktör sürücüleri	4466	10996
6. Eker biçer sürücüleri	145560	
7.Tarım makinaları kullananlar	1311	563
8. Bitki yetiştirenler	232188	153430
9. Hayvan yetiştirenler	18800	17874
10. Belirgin olmayan tarımsal uğraşı olanlar	143315	4553
TOPLAM 273512	189957	

Kaynak: Tablo,1.12.1965 ve 2.12.1975 nüfus sayımı sonuçlarına göre düzenlenmiştir.

Veriler, 1975'te tarım sektöründe istihdam edilen Bulgaristan Türklerinin sayısının yüzde 56.1 olduğunu ortaya koymaktadır. Yani Bulgaristan Türklerinin yine büyük çoğunluğu tarımla uğraşmaktadır. Tabi 1975 yılında 1956 yılına kıyasla bu sektörde çalışan Türklerin

yüzde 31 oranında azaldığı da görülmektedir. Bu azalma son yıllarda tarımda makinalaşmanın hızlı olduğu bitki ve hayvan yetiştirme dallarını kapsamaktadır. Bulgaristan Türklerinin yaşadığı köylerde de tarımda makinalaşmanın etkili olması, işlerin bölünmesini ve daha gelişmiş mesleki yapının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu da tarım sektöründe çalışanların uzmanlaşması sonucunu doğurmuştur. Tarım sektöründe çalışan Bulgaristan Türklerinin sayısında azalma gözlenirken, örneğin traktör kullananların sayısı %246 oranında, eker-biçer kullananların sayısı da %386 oranında artmıştır. Böylece bu kesim, sanayi tipi üretim kültürünü köye taşımıştır.

Bulgaristan Türkleri üretim alanı yanısıra sosyal hizmetler alanında da yer almıştır. Fakat bu pay onların sosyo-ekonomik yapısında çok düşük nispeti teşkil etmektedir. Verilere göre 1956-1965 döneminde aktif Türk nüfusunun yüzde 96'sı üretim alanında istihdam edilirken 1975'te bu oran yüzde 93.7'e düşmüştür. Sosyal hizmetler alanında ise bu kitlenin aktif nüfusunun payı yüzde 4'ten sadece yüzde 6.3'e yükselebilmiştir. Ülke ortalamasına göre bu pay çok düşük olmakla birlikte gelişmesi için özen gösterilmemiştir.

Genel olarak 1980 yılların sonuna kadar Bulgaristan Türklerinin sosyo-ekonomik yapısı işçi ve kooperatif üyesi köylüler şeklinde iki grupta yoğunlaşmaktadır. Bu iki grup çalışan toplam Türk nüfusun yüzde 94'ünü oluşturmaktadır. Bu da Türklerin Bulgaristan için ne kadar büyük bir işgücü

teşkil ettiğini kanıtlamaktadır. Bulgaristan Türklerinin sosyal yapısındaki değişiklikler Tablo 6'da daha açık bir şekilde görülmektedir.

Verilere göre, aktif nüfus arasında işçi sosyal grubuna dahil olanların sayısı daimi bir artış göstermiştir. 1956'da sayıları yüzde 14.6 iken 1975'te yüzde 64.4'e çıkmıştır. Bu aşırı artışın nedeni son sayımda Tarım-Sanayi Kompleksi (APK) şeklinde örgütlenmiş birliklere üye olanların da işçi grubuna dahil edilmesinden kaynaklanmaktadır. Buna rağmen Türklerin aktif nüfusu içinde işçi sosyal grubunun nispi payı artmaktadır. Diğer sosyal grupların gelişmesi ise farklı eğilim göstermektedir. Onların mutlak sayısı ve nispi payı daimi olarak azalma göstermektedir. Mesela Türk kooperatif üyesi köylülerin nispi payı 1965'te 68.1 iken 1975'te 29'a düşmüştür. Bu da Bulgaristan'ın sosyo-ekonomik gelişmesinden kaynaklanan tabii ve kaçınılmaz bir eğilimdir.

1956-1975 döneminde Bulgaristan Türkleri arasında aydınlar grubunda da gelişme kaydedilmiştir. Bu gelişme, 1960'lı yılların sonuna doğru 8 yıllık temel eğitimini bitiren Bulgaristan Türk öğrencilerin büyük kısmının üst dereceli eğitim kurumlarına devam etmelerinden kaynaklanmaktadır.[41] Temel eğitimi bitirenlerin çoğu meslek okullarına, üniversiteye devam etmek isteyenler ise teknik ve iktisadi eğitim kurumlarına yöneltilmişlerdir.[42] Amaç, bu kitlenin içinden üretimde yerini alacak aydınların yetiştirilmesidir.

1970'li yıllarda eğitim öğretim alanında Bulgaristan Türklerini ilgilendiren daha da köklü değişiklikler yapılmıştır. 1975 yılında, 8 yıllık temel eğitimi bitiren Bulgaristan Türk çocukların Kırcaali ilinde yüzde 92'si, Eskicuma, Razgrad ve Şumnu illerinde yüzde 95'i tahsillerine üst dereceli eğitim kurumlarında devam etmişlerdir. 1957-1958 ders yılında, 3371'i liselerde, 1436'sı pedagoji okullarında olmak üzere toplam 110.291 Türk öğrencisi eğitim görürken, 1962-1963 yılında bu rakam 152.203'e çıkmıştır. Bunlardan 2268 genç orta dereceli teknik okullarında, 2953 öğrenci sanayi-meslek okullarında ve 2000'den fazla öğrenci ise liselerde eğitimini sürdürmüşlerdir.

1970-1971 ders yılında ilk, orta ve yüksek eğitim kurumlarında öğrenim yapan Bulgaristan Türk öğrencilerin toplam sayısı 181.279, anaokuluna giden Türk çocukların sayısı da 50.554'dür. Lise, meslek lisesi ve teknik okullara devam eden Türk öğrenci sayısında da önemli artış olmuştur. 1957-1958 ders yılında bu okullara giden Bulgaristan Türk öğrenci sayısı 6 bin dolayında iken, 1970-1971 öğretim yılında 3 kat artarak 21.617'ye çıkmıştır. Bunlardan 8178'i eğitimini meslek okullarında, 5031'i meslek-teknik okullarında, 4654'ü teknik okullarında ve 3754'ü politeknik (lise) okullarında eğitimine devam etmişlerdir. Aynı ders yılında yüksek okullarda ve ön lisans düzeyindeki okullarda da 795 öğrenci eğitimini sürdürmüşlerdir.[43] Bütün bu gelişmeler, Bulgaristan Türklerinin eğitim düzeyinin artmasını sağlamıştır.

1956, 1965 ve 1975 yıllarında 8 ve daha büyük yaşlardaki Bulgaristan Türklerinin eğitim düzeyine göre dağılımı: (Tablo 7'de verilmiştir)[44]

Veriler, Bulgaristan Türklerinin eğitim düzeyinin ağır da olsa yükseldiğini göstermektedir. Bu gelişimin bir sonucu olarak Türkler arasında bir aydın kesimi de oluşmuştur. 1965 yılında 10.265 öğretmen, mühendis, tekniker, ziraat mühendisi, doktor ve diğer uzmanlar ekonominin değişik sektörleri ile eğitim ve kültür alanında görev almışlardır. 1966 yılı sonunda 14 bin olan Bulgaristan

Türk aydınların sayısı 1975 yılı sonunda 31.961'e ulaşmıştır. Özellikle üretimi doğrudan doğruya yöneten, ekonomide yenilik yaratan aydınların sayısı

hızlı artış göstermiştir. Örneğin 1975 yılında, Bulgaristan Türkleri arasında yetişen mühendis ve teknik eleman sayısı 1965'e göre 3 kat, ziraat mühendisi, zoomühendis, veteriner sayısı 2 kat, bilim ve sosyal hizmetler uzmanların sayısı 1.5 kat, doktor, diş hekimi, eczacı, hemşire, ebe ve sağlık memuru sayısı 3 kat, muhasebeci sayısı 3 kat artmıştır.[45] Bu aydın kesimin Bulgaristan Türklerinin sosyo-ekonomik ve kültürel yapısında önemli yeri olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Bulgaristan Türklerinin genel kültür gelişiminde okuma evlerin, tiyatro, sinema, müze ve kütüphane gibi kültürel kuruluşların da önemli yeri olmuştur. Bilhassa Bulgaristan Türklerinin kitaba bakış açısı değişmiş, kitap iş ve toplum yaşantısında değerli yardımcı olarak görülmeye başlanmıştır.

Amatör sanat etkinliklerine katılım da, Bulgaristan Türklerinin kültürel yaşantısında gelişmenin bir başka göstergesidir. 1958'de değişik sanat etkinliklerinde bulunanların sayısı 10 bin iken, 1962'de 13.200'e, 1966 yılında ise sadece Kırcaali ve Şumnu illerinde bu rakam 25.350'ye çıkmıştır.[46] Kırcaali, Razgrad ve Şumnu'daki Türk tiyatroları ve özellikle bu tiyatrolara bağlı hafif müzik toplulukları etkinlikleri ile Bulgaristan Türklerinin kültür hayatında önemli katkıda bulunmuşlardır. Bulgaristan Türkleri, okuma evleri ve kütüphanelerce düzenlenen konferans, resital ve yarışma gibi organizasyonlara da katılmışlardır. Onlar bu manevi değerlere sadece ilgi göstermekle kalmayıp, bu değerleri yaratan kişiler olarak toplumda yerini almışlardır.[47]

Bulgaristan Türklerinin sosyo-ekonomik ve kültürel hayatında bütün bu gelişmeler, onların sosyal yaşamında da büyük değişimlere neden olmuştur. Daha önce Türkler Bulgarlardan her bakımdan ayrı ve uzak, kendi içine kapalı bir topluluktu. İki halk arasındaki ilişkiler asgari düzeydeydi. Türkler, çoğunlukla ayrı bölgelerde, ayrı köylerde, ayrı mahallelerde yaşıyordu. Türklerle Bulgarların karışık olduğu yerlerde de Türklerin iş yerleri, eğlenme-dinlenme yerleri, eğitim-öğretim kurumları Bulgarların kurumlarından ayrıydı. Türkler kendi yaşayış biçimini titizlikle korudukları gibi, Bulgarlardan uzak durmak konusunda da pek duyarlıydılar. Ancak kentlerde Türklerle Bulgarlar arasında bir ölçüde iş ilişkisi vardı. Fakat komünist rejimi Bulgaristan Türklerinin bu içe dönük, kapalı yaşamını da alt üst etti. Ekonomik kaynaştırma veya erime yoluyla, karşılıklı sosyal ilişkiler en ıssız köylere kadar genişletilip derinleştirildi. Kentlerde bulunan zanaat ve meslek sahipleri kooperatifler içinde kaynaştırıldı. Tarım ve meslek kooperatifleri içinde kaynaştırılamayan Türk nüfusu ise başka bölgelere, başka sektörlere kaydırılarak Bulgar çoğunluğu içine serpiştirildi. Bununla Türklerin Bulgar çoğunluğu içinde asimile edilmesi istendi. Bu politika 1980'li yılların sonuna kadar böyle devam etti.

1989 yılının son aylarından itibaren Bulgaristan hızlı bir siyasi değişim süreci yaşamaya başladı. Bu değişim 10 Kasım 1989'da diktatör Todor Jivkof rejimine son verilmesi ve iktidarın reformcu güçler tarafından ele geçirilmesi ile mümkün oldu. O günden bu yana Bulgaristan'ın sosyo-ekonomik, kültürel ve siyasi hayatında bir çok değişiklik oldu. İlk önce Bulgar Komünist Partisi'nin iktidar tekeline son verildi ve çoğulcu parti sistemine geçildi. Bununla birlikte ülkenin içinde bulunduğu ağır ekonomik durumdan kurtarılması için sosyalist ekonomik sisteminden, serbest piyasa ekonomik sistemine, kamulaştırmadan özelleştirmeye geçildi. Ayrıca Jivkof yönetiminin Bulgaristan Türklerine uyguladığı soykırımı politikasının sonucu olarak Mayıs 1989-Mayıs 1990 tarihleri arasında vizeli ve vizesiz

345.960 Bulgaristan Türkü zorunlu göçe tabi tutuldu. Bunlardan 133.272'si aynı dönemde geri dönüş yaparken 212.688'i Türkiye'ye yerleşti. Bunların yüzde 31.7'si işçi, 10.6'sı memur, kalanları ise diğer sosyal

gruplara mensup kişilerdi. Buna rağmen Bulgaristan'da 1992 sayımlarına göre 800.052 Türk nüfusu kaldı. Bunların yüzde 31.6'ı şehirlerde, yüzde 68.4'ü köylerde oturmaktadır. Toplam nüfusun yüzde 51.4'ünü 30 yaşın altındaki grup, yüzde 37'sini 31-59 yaşındaki grup, yüzde 11.6'nı ise 60 yaşın üzerindeki grup oluşturmaktadır.[48] Bu dönemde Bulgaristan Türklerinin eğitim düzeyinde de önemli değişiklikler oldu. 1975 yılı sayımlarından yedi yıl sonra, 1992'de yapılan sayımlara göre, ilkokulu bitiren Türklerin nispi payı yüzde 24.2'ye, 8 yıllık temel eğitimi bitirenlerin nispi papayı yüzde 40.6'ya, orta eğitimi (lise, meslek teknik okullarını) bitirenlerin nispi payı yüzde 15.8'e, önlisans ve lisans eğitimi görenlerin nispi payı yüzde 1.2'ye ulaştı. İlkokulu bitiremeyenlerin ve eğitim seviyesini belirtmeyenlerin nispi payı 10.7'ye, okur yazar olmayanların nispi payı ise 7.4'e geriledi.[49] Bütün bu gelişmeler, 1990 yılı başlarından itibaren Bulgaristan'ın ve Bulgaristan Türklerinin sosyo-ekonomik ve kültürel yapısında yeni bir yapılanma döneminin başlangıcı oldu.

1 Bilâl. N. Şimşir, **Bulgaristan Türkleri**, Ankara, 1986, s. 18.

2 Bilâl. N. Şimşir, **Rumeli'den Türk Göçleri**, Belgeler, 1970, Cilt II, s. CLXVIII; Vakit Gazetesi,sayı 970, 4.07.1878.

3 **Vakit Gazetesi**, s. 945, 9.06.1878, s. 966, 30.06.1878.

4 **Vakit Gazetesi**, sayı 966, 30.06.1878.

5 **100 Godini Bılgarska İkonomika** (Yüzyıl Bulgar Ekonomisi), Sofya, 1978, s. 29, Tablo 5.

6 Tatar ve Çerkez köylerinin dahil olduğu belirtiliyor.

7 Nikolay Todorov, **Balkanskiyat grad XV-XIX vek.** (XV-XIX. Asırda Balkan Şehri), Sofya, 1972, s. 376-377.

8 **İstoriya na Bılgariya** (Bulgaristan'ın Tarihi), Sofya, 1987, Cilt 6, s. 41-42, 48.

9 Tevfik Bıyıklıoğlu, **Trakya'da Milli Mücadele**, Ankara, 1987, Cilt 1, s. 28.

10 Russkaya Starina, Ağustos 1895, T. LXXXIV, s. 56-57.

11 **Russkaya Starina**, Ocak 1896, T. LXXXV, s. 68-69; Bu görüşmenin protokolleri için bz, Sbornik ofitsialnih rasporâjeniy i dokumentov po Bılgarskomu krayu,Vıpusk IV, s. 3 - 9.

12 Bilâl. N. Şimşir, **Rumeli'den Türk Göçler**i. s. CLXXV.

13 N. G. Levintov, Agrarnie Otnoşeniya v Bolgarii Nakanune Osvobojdeniya i Agrarniy perevorot 1877-1879 Godov, Osvobojdenie Bolgarii ot Turetskogo İga. Sbornik Statey, AN SSSR, 1953, s. 134 - 221.

14 G. D. Todorov, **Vremennoto Rusko Upravlenie v Bılgariya prez 1877-1878 g.**, Sofiya, 1958.

15 L. Berov, İkonomiçeskite Posleditsi ot Ruska-Turskata Voyna prez 1877 - 1878 g., Osvobojdenieto na Bılgariya ot Turskoto İgo, 1878-1958, Sbornik Statii, Sofiya,1958.

16 J. Natan, **Stopanska İstoriya na Bılgariya**, Sofiya, 1958.

17 Bilâl. N. Şimşir, **Rumeli'den Türk Göçleri**. s. CLXXIII - CLXXIV, CLXXVII, CLXXVIII.

18 J. Natan, **Stopanska İstoriya na Bılgariya** (Bulgaristan'ın İktisadi Tarihi), Sofya, 1981, s. 220, İstoriya na Bılgariya, 1987, Cilt 6, s. 454-455.

19 J. Natan, **Stopanska İstoriya na Bılgariya**…, s. 222.

20 Bilâl. N. Şimşir, **Rumeli'den Türk Göçleri**…, s. CLXXVIII.

21 **SDİA** (Merkez Devlet Tarih Arşivi), fond. 453, opis. 2, **a.e.** 12.

22 1920 yılı sayımlarına göre, 520. 339 kişiden oluşan Türk nüfusunun 450. 013'ü köylerde, 70. 326'sı şehirlerde oturmaktaydı.

23 **Çiftçi Bilgisi**, sayı 1, 23. 01. 1919.

24 Statistiçeski Godişnik na Bılgarskoto Tsarstvo, Sofiya, 1933, s. 34.

25 **Rehber**, sayı 55, 3.01.1930.

26 Tablodaki rakamlara Güney Dobruca'daki Türkler ve toprakları dahil değildir. Onlar 1913'ten 1940 yılına kadar Romanya sınırları içindeydi.

27 **SDİA**, (Merkez Devlet Tarih Arşivi), fond. 210, opis. 1, **a.e.** 2199.

28 **SDİA**, (Merkez Devlet Tarih Arşivi), fond 453, opis. 2, **a.e.** 225,s. 1-17.

29 **Statistiçeski Godişnik na Tsarstvo Bılgariya**, Sofiya,1938, s. 36.

30 **SDİA**, (Merkez Devlet Tarih Arşivi), fond. 453, opis. 2, **a.e.** 225, s. 1-17.

31 **Rezultati ot Prebroyavaneto na Naselenieto. T. I. Demgrafski Harakteristiki**, 1994, s. 106, tabl. 9.

32 1934 sayımlarına göre Bulgaristan Türklerinin nüfusu (Güney Dobruca hariç) 618. 268 kişi olarak gösterilmektedir. Bu rakama Müslüman Pomak Türkleri, Müslüman Çingeneler, Tatarlar, vs. dahil değildir. (**SDİA**, fond, 453, opis. 2, **a.e.** 225, s. 1-17).

33 **SDA na NRB** (Bulgaristan Halk Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivi), fond. 89, opis. 51, **a.e.** 68, s. 3-4.

34 **SDA na NRB**, fond. 136, opis. 7, **a.e.** 435, s. 18-21; **a.e.** 547, s. 14-15; **a.e.** 741, s. 25-28.

35 **SDA na NRB**, fond. 136, opis. 7, **a.e.** 435, s. 21.

36 **OPA**-Haskovo, fond. 1, op. s. 1, **a.e.** 92, s. 82; SDA na NRB, f ond. 89, opis. 51, **a.e.** 68, s. 5.

37 **OPA**-Ruse (Sancak Parti Arşivi), fond. 2, opis. 1, **a.e.** 582, s. 51; **a.e.** 681, s. 38.

38 **SDA na NRB**, fond. 89, opis. 51, **a.e.** 68, s. 3-4.

39 **SDA na NRB**, fond. 28, opis. 6, **a.e.** 14, s. 1-3.

40 Veriler Bulgaristan'da 1.12.1965 ve 2.12.1975'te yapılan nüfus sayımı sonuçlarından alınmıştır.

41 **SPA**, (Merkez Parti Arşivi), fond. 254, opis. 6, **a.e**. 164 - a; Halk Gençliği, 9.06.1967.

42 **Bületin na Ministerstvoto na Narodnata Prosveta**, 1969, sayı 8-9, s. 42-48.

43 Hüseyin Memişev, **Zadrujno v Sotsialistiçeskoto Stroitelstvo na Rodinata**, Sofiya, 1984, s. 188-189.

44 Tablo 1.12.1956,1.12.1965 ve 2.12.1975 resmi nüfus sayımlarına göre düzenlenmiştir.

45 Hüseyin Memişev, **Zadrujno v Sotsialitiçeskoto Stroitelstvo…**, s. 190-191.

46 Hüseyin Memişev, **Zadrujno v Sotsialistiçeskoto Stroitelstvo…**, s. 192-193.

47 **A.g.e.**, s. 194-195.

48 **Rezultati ot Prebroyavaneto na Naselenieto. Demografski Harekteristiki**, Tom I, s. 108, 194, Tom II, s. 106. Sofya, 1994.

49 **A.g.e.**, T. I, s. 303, tablo. 36.

Bulgaristan Türklerinin Göçmenlik Serüveni / Prof. Dr. Cengiz Hakov [p.371-376]

PROF. DR. CENGİZ HAKOV

Bulgaristan Bilimler Akademisi Balkan Araştırmaları Enstitüsü / Bulgaristan

Bulgaristan Türkleri Osmanlı Devleti'nin dağılmasının tarihi bir neticesidir. 1877-1878 Rus-Türk Savaşı sonucu Bulgar Devleti'nin yeniden kurulmasıyla, Bulgaristan Prensliği'nin hudutları içinde Bulgar nüfustan çok bir Türk nüfusu kalmıştır. Bu nedenle Bulgaristan Türklerinin Türkiye'ye göç ettirilmesi, ideolojik ve politik yönelimleri farklı da olsa bütün Bulgar hükümetlerinin değişmez bir devlet siyasetine dönüşmüştür. Bunun ve komşu ülkelerden gelen Bulgar göçmenlerinin kabulü sonucu Bulgaristan nüfusunun demografisi değişmiş ve Bulgar nüfusu artmıştır. Bu yüzden, Bulgaristan Türklerinin gönüllü ve zoraki, kanuni ve gayri kanuni Türkiye'ye göç ettirilmesi onların tarihi kaderi olmuştur.

Bulgaristan'dan Türk nüfusunun yığınlar halinde göçü, Rus-Türk Savaşı (1877-1878) yıllarında başlamıştır. Bulgaristan Prensliği ve Doğu Rumeli hudutları içinde kalan topraklardan bir milyon Türk ve diğer Müslüman nüfus ülkeden göç etmiştir. Bulgaristan Prensliği'nde 1880 yılında yapılan ilk resmi nüfus sayımında Bulgarlar 1.920.000 kişi (%71'i); Türk ve Müslüman nüfusu ise 750.000 kişi (toplam nüfusun %28'i) idi.

Balkan Savaşları ve Bulgaristan'ın komşu ülkelerle imzaladığı anlaşmalar sonucunda, Türk nüfusunun Türkiye'ye; Doğu Trakyalı Makedonya ve Dobrucalı Bulgarların da Bulgaristan'a göçmeleri devam etmiştir. Bunun neticesi olarak, ülkede Bulgar nüfusu aralıksız artarken Türklerin ve diğer Müslümanların nüfusu azalmaya başlamıştır. Ancak 1880 yılında yaklaşık olarak 2 milyona ulaşan Bulgar nüfusu, 1900 yılında 3 milyon 700 bine, 1926 yılında 5 milyon 400 bine, 1956 yılında 7 milyona yükselmiştir. Aynı zamanda 1880 yılında Türk ve diğer Müslüman nüfusu 750 bin kişiyken, 1900 yılında 643 bine düşmüş, 1926'da 825 bin 774'e ulaşmıştır. 1934 yılında 821.298'e inmiştir; 1956'da ise diğer Müslüman nüfus dışında, Türk nüfusu 656.028 kişiyi bulmuştur.

Bulgaristan'da yaşayan diğer Türk ve Müslüman nüfus arasındaki orana 1910 yılı istatistikleri en iyi delil oluşturmaktadır. Aynı yıl toplam nüfusun %13'ünü oluşturan Türk-Müslüman nüfusun %11'ini Türkler, %2'sini ise diğer Müslümanlar teşkil etmekteydi. 1878 yılında imzalanan Berlin Antlaşması'nın 4 ve 12. maddelerinde Bulgaristan'da Türk nüfusunun hak ve çıkarlarından bahsedilir.

1909 yılında iki ülke arasında müftülüklerin ayrılmasına dair imzalanan protokolde ise artık Türk değil Müslüman encümenliklerinden bahsedilmektedir. Çünkü müftülüklerin eylem alanına Türklerden başka diğer Müslümanlar da girmektedir.

1913 yılında imzalanan İstanbul Bulgar-Türk Antlaşması'na göre Bulgaristan'daki Türk-Müslüman nüfusuna geniş haklar tanınmıştır. Bu anlaşma gereğince, onların görüş, dinsel inanç ve ibadetleri ve bu arada ayinlerde halife olan sultanın adının anılması özgürlüğü de verilmiştir. Bütün Müslümanlara Türk makamları tarafından verilen resmi belgeler Bulgaristan'da tanınmıştır. Örneğin

Türk kanunlarına göre taşınmaz mallar üzerindeki sahiplik hakları, sultanın ve hanedanlık üyelerinin özel mülklerini korumakta geçerli olmuştur. Her iki ülke tebaası, geçmişte olduğu gibi şimdi de hudutları geçerek diğer ülkede serbestçe yolculuk yapabilecekti.

1913 anlaşması eklerinin birine göre Sofya'da şeriat çerçevesinde ülkedeki diğer müftülükleri, dini ve hayırsever kuruluşları kontrol etmek ve Türk ilk ve ortaokullarını teftiş etmekle görevlendirilen Başmüftülük açılmıştır. Tüzel bir kişi olarak Müslüman encümenlikleri, şeriat yasaları gereğince idare edilen vakıf mallarının sahibi sa-

yılmaktadır. Bedeli ilgili encümenlik hesabına yatırılmadıkça hiçbir vakıf malı kamulaştırılmayacaktır. Lakin Bulgaristan'daki Türk-Müslüman nüfusuna tanınmış olan bu geniş haklar, pratik olarak gerçekleştirilmemiştir. Pomak ahalisine ise (Hıristiyan-Ortadoks dinini kabul ettirmek için) idari baskılar ve önlemler uygulamıştır. Bütün bu tedbirler, Bulgar-Türk ilişkilerinde belli bir soğukluğa neden olmuştur. Bunun için Bulgaristan'daki Türk-Müslüman nüfusunun hakları sorunu 1925 Ankara Bulgar-Türk Antlaşması'nın imzalanmasına kadar çözüm bulamamıştır. Bu antlaşmanın ek protokolü Bulgaristan ve Türkiye'deki azınlıkların haklarına aittir. Türkiye'deki Bulgarların azınlık hakları 1923 Lozan Antlaşması; Bulgaristan'daki Türklerin azınlık hakları ise 1919 Nöy Antlaşması ile himaye altına alınmıştır. Böylelikle azınlıklara karşılıklı olarak uluslararası azınlık haklarına göre muamele edilmiştir. Azınlık hakları tanınmış olmasına rağmen göç sorunu Bulgaristan Türklerinin hayatında işkenceye dönüşmüştür. Savaş öncesi dönemde göç meselesi, 1925 yılında Bulgaristan ile Türkiye arasında imzalanan dostluk anlaşmasının ayrılmaz bir bölümü olan Oturma Sözleşmesi ile ayarlanmıştır. Bu sözleşmeye göre, iki ülke Bulgaristan Türklerinin Türkiye'ye gönüllü göç etmesine hiçbir engel çıkarmayacakları konusunda anlaşmışlardır. Bu göç akını 2. Dünya Savaşı ve savaş sonrası birden azalmıştır. 1840 yılından 1949 yılına kadar toplam 21.353 Bulgaristan Türkü Türkiye'ye göç etmiştir. Bunun nedenleri savaş dönemi şartları ve Bulgaristan'da siyasi rejimin değişmesi olmuştur.

9 Eylül 1944 yılında Bulgaristan'da Komünist Partisi'nin öncülüğünde Vatan Cephesi hükümeti kurulmuştur. Bulgaristan, Sovyetler Birliği'nin etkisi altına girmiştir. Yeni hükümet, kendi iktidarını güçlendirebilmek amacıyla geniş halk yığınlarının ve bu arada Bulgaristan Türklerinin en acil ihtiyaçlarını karşılayabilmek için bir dizi girişimlerde bulunmuştur. Örneğin büyük sayıda topraksız veya az topraklı Bulgaristan Türküne çalışmak üzere toprak verilmiştir. Türk okullarında mecburi Türk dili öğretimi yapılmış, Bulgar meslektaşlarıyla birlikte Türk öğretmenlerine de muntazam maaş ve emekli maaşları ödenmiş, Türk öğretmen kadrolarını yetiştirmek amacıyla pedagoji okulları açılmış, "Nüvvab" ruhani okulu liseye dönüştürülmüş vb. tedbirler alınmıştır.

1946 yılı Parlamento seçimlerinde Bulgaristan Türkleri seçimler sonrası iktidarını daha da güçlendiren Vatan Cephesi hükümetine oy vermişlerdi. Yeni kurulan Vatan Cephesi hükümetinde Komünist Partisi'nin mevzileri daha da güçlenmiştir. Sanayi, tarım ve eğitim-kültür alanında ilk sosyalist değişimlerin gerçekleştirilmesine geçilmiştir. Bulgaristan Türklerinin toprakları ve koşum hayvanları ellerinden zorla alınarak yeni kurulmuş kooperatiflere verilmiştir. Türk dili öğretiminin kısıtlanması, Kur'an'ı Kerim öğretiminin kaldırılması vb. faaliyetlerden memnuniyetsizlikler Bulgaristan'daki Türk konsoloslarına Türkiye'ye göç dilekçelerinin verilmesiyle gösterilmiştir.

Bulgaristan, Sovyetler Birliği alanı etkisinde kalıp, Sovyet hükümetinin yürüttüğü dış politikayı izlemiştir. Sovyetler Birliği'nin savaştan hemen sonra Boğazlar bölgesinde askeri üs ve Türk toprakları hakkında ileri sürdüğü iddialardan ötürü, Sovyet-Türk ilişkilerinde beliren gerginlik, Bulgar-Türk ilişkilerine de yansıyarak, bu ilişkinin gelişmesini de olumsuz yönde etkilemiştir. Bulgar hükümeti, Bulgaristan Türklerinin sosyalist değişimlere menfi tutumları olmasından memnun değildir ve onlara Türk devletinin potansiyel ajanları ve Bulgar-Türk sınırında güvenliği tehdit eden bir unsur olarak bakmıştır. Bu nedenle, hükümet onlardan kurtulmak amacıyla Türkiye'ye göç ettirme ve Bulgar-Türk sınırı boyunca yerlerine Bulgar nüfusu yerleştirme kararı almıştır.

Bulgar hükümeti 30 Ağustos 1950 tarihinde özel bir nota ile Türk hükümetinden üç ay içinde 250.000 Bulgaristan Türkü almasını istemiştir. Türk hükümeti böyle bir kısa süre içinde bu kadar kalabalık bir göçmen kitlesini kabul etmeyi reddetmiştir ve 1925 yılında imzalanan Oturma Sözleşmesi'ne uyarak, Türkiye'ye gönüllü olarak göç etmek isteyenlere giriş vizesi vermeye devam etmiştir. Bulgaristan'daki Türk konsolosları, 1 Ocak 30 Eylül 1950 tarihleri arasında Bulgaristan Türklerine 212.150 giriş vizesi vermiştir. Türk makamlarının 7 Ekim 1950 tarihinde sınırı kapatması sonucu vize alanların hepsi göç etmeye muvaffak olamamıştır. Buna neden olan Türklerden başka Çingenelere de Bulgarlar tarafından pasaport ve çıkış vizesi vermesidir. Türk hükümeti dış ülkelerden alınacak göçmen çingeneleri kabul etmemiştir.

Çingeneler yeniden Bulgaristan tarafından kabul edilene kadar hudut kapalı kalmıştır. 2 Aralık 1950 yılında Türkiye yeniden sınırı açmıştır ve Bulgaristan Türklerinin göçü için mali ve maddi yardım sağlamayı kararlaştırmıştır. Bu durumda göç etmek isteyenlerin sayısı daha da fazlalaşmıştır ki, bu durum Türk hükümetine fevkalade mali ağırlığa yol açmıştır. Bundan dolayı 8 Kasım 1951 tarihinde Türk hükümeti yeniden hududu kapatmış ve birçok göçmen hududun Bulgaristan tarafında kalmıştır. Türk hükümeti yine çingenelere sahte pasaport ve çıkış vizesi verilmesini sebep göstermiştir. Bu sırada Bulgaristan hükümeti de Türkiye da-

ha fazla göçmen almak istemiyor diye hududu kapatma kararı alır. Ama o zamana kadar süren iki yıllık göç kampanyası sırasında (1950/1951) Bulgaristan'dan Türkiye'ye toplam 37.351 aile veya 154.393 Bulgaristan Türkü göç etmiştir.

Göç kampanyası durduktan sonra iki taraf da birbirini suçlar. Asıl sebep ise Sovyetler Birliği'nin dış politikasında köklü değişmeler olmasıdır. Sovyet hükümeti Bulgaristan hükümetinden, Bulgaristan Türklerinin Türkiye'ye göç ettirilmesine son verilmesi ve onları gelecekte Türkiye'de sosyalist devrime kadro gibi yetiştirme isteğinde bulunmuştur. Bizzat Stalin, Sofya'ya ünlü Azerbaycan bilim adamı Mustafayev başkanlığında bir heyeti Bulgaristan Başbakanı Çervenkov'a bu konuda Sovyetler Birliği'nin yeni politikasını etraflıca izahı etmesi için gönderir. Ayrıca Azerbaycan Yüksek Pedagoji Enstitüsü'nün Rektörü Prof. Aleskerov Bulgaristan Milli Eğitim Bakanlığı'na müşavir olarak gönderilmiştir ki, o burada Bulgaristan Türklerinden kadro yetiştirme işini koordine etmiştir.

Bulgaristan-Türk hudududundan geri dönenlere, yaşadıkları köy ve kasabalarda yeniden yerleşmeleri için her çeşit yardım resmi Bulgar makamları tarafından yapılmıştır. Yeni Türk liseleri ve pedagoji okulları açılmıştır. Üniversite ve yüksek okullara düşük notlarla veya sınava girmeden çok sayıda Türk genci alınmıştır. Sofya Üniversitesi'nde Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü açılmıştır. Yeni

açılan Türk liseleri ve pedagoji okullarına öğretmen yetiştirmek için onlarca Türk genci Azerbaycan'a gönderilmiştir. Şumnu, Razgrad ve Kırcali şehirlerinde Türk-Estrad Tiyatroları açılmıştır; Türkçe basım ve Sofya radyosunun Türkçe yayınları artmıştır. Pratik olarak sosyalizmin Türk azınlık için üstünlükleri gözler önüne serilmeye çalışılmıştır. Fakat o zaman, bütün azınlık hak ve edinimlerinin kendilerine gelecekte Türkiye'de Sosyalist devrimini gerçekleştirecek kadrolar olarak hazırlanmaları için verildiğini Bulgaristan Türkleri akıllarının ucundan bile geçirmemişlerdi.

Fakat uluslararası ilişkilerin gelişmesi ve Bulgaristan'da iç politikanın değişmesinin neticesi olarak, Bulgaristan Türkiye'ye devrimci kadro yetiştirme politikasına son vermiştir. 1953 yılında Stalin'in ölümünden sonra Sovyetler Birliği, Türkiye'ye karşı konfrontasion politikasından vazgeçmiş ve İkinci Dünya Savaşı öncesi Sovyet-Türk dostluğu politikasını canlandırmayı hedef almıştır. 1956 yılından sonra Bulgaristan'da iktidara gelen yeni parti ve hükümet yönetmeliği, başta Todor Jivkov olmak üzere, bütün alanlarda sosyalizmi tam bir zafere ulaştırmak politikasını gerçekleştirmeyi kararlaştırmıştır. Azınlıksız, etnik grupsuz sosyalist tek Bulgar ulusu yaratmak adına Bulgaristan Türklerine karşı acil asimilasyon politikası uygulanmaya başlamıştır. 1959-1960 ders yılından itibaren bütün Türk okulları Bulgar okullarıyla birleştirmiş, Türk dili öğretimi serbest seçmeli yabancı dil gibi muamele görerek son derece sınırlandırılmıştır. Bundan sonra Bulgaristan Türklerinin bütün eğitim ve kültürel edimleri birer birer yok edilmiştir. Bulgaristan Türkleri, bir taraftan kurulan köy kooperatiflerinden, öteki taraftan asimile politikasından korkarak yeniden Bulgaristan'daki Türk konsoloslarına Türkiye'ye göç dilekçilerini vermeye başlamışlar. Üstelik birçoğunun önceki göç kampanyasından ellerinde pasaport ve giriş vizesi kalmıştır.

50'li yılların ikinci ve 60'lı yılların birinci yarısında Bulgar ve Türk tarafından yeni göç antlaşması imzalamak için yapılan teşebbüsler yeterli olmamıştır. Çünkü bu sorunu çözmek için gereken siyasi idare yeterli değildi. Nihayet Bulgar Dışişleri Bakanı Ivan Başev'in 1966 yılının yazında Türkiye'ye yaptığı ziyaret sırasında her iki taraf, önceki göç kampanyalarında parçalanmış olan Bulgaristan Türklerinin ailelerini bir araya getirmek için yeni göç antlaşması imzalamaya karar vermişlerdir. Bundan sonra 1968 yılının Şubat ayında iki ülkenin bilirkişileri tarafından yürütülen görüşmeler sonucunda, Bulgaristan Başbakanı Todor Jivkov'un 22 Mart 1968 tarihinde Türkiye'ye yaptığı ziyaret esnasında antlaşma imzalanmıştır. Bu antlaşma, iki ülkenin parlamentoları tarafından onaylandıktan sonra 19 Ağustos 1969 tarihinde yürürlüğe girmiştir.

Yeni antlaşmaya göre yakın akrabaları 1952 yılına kadar göç etmiş olan Türk asıllı Bulgar vatandaşları göç edebilecektir. Yakın akrabaları denilince, karısı ve kocası, ana ve babası, nine ve dedesi, anneannesi ve koca babası, çocukları ve torunları, onların eşleri ve çocukları, ölmüş kız ve erkek kardeşlerin evlenmeyen kız ve erkek kardeşleriyle çocukları anlaşılmaktadır. Bu gruplara dahil olup gönüllü göç etmek isteyenler, 10 yıllık bir süre içinde Türkiye'ye göç edebileceklerdi. Bundan başka taşınmaz mallarını satıp elde ettikleri para ile Bulgaristan tarafından ihracaatı ve Türkiye tarafından ithali yasak edilmeyen çeşitli mallar satın alıp kendileri ile götürebileceklerdi. Önce her iki taraftan haftada 300'er kişinin göç etmesi öngörülmüştür.

İlk göçmen treni Edirne'ye 8 Ekim 1969 tarihinde, Türkiye'de yeni parlamento seçimleri arifesinde gelmiştir ki, bu parlamento seçimlerini ikinci defa S. Demirel'in (Adalet Partisi'nin)

kazanmasını şüphesiz etkilemiştir. Zira göçmenlik antlaşmasından ve onun uygulanmaya başlanmasından göçmenlerden başka onların Türkiye'deki akrabaları da memnun olmuşlar ve seçimlerde S. Demirel'in Adalet Partisi'ne oy vermişlerdir.

Yeni göç antlaşmasına göre Türk hükümeti, göçmenlere maddi ve mali yardım konusunda hiçbir yü-

kümlülük üstlenmemiştir. Bunu Türkiye'deki akrabalarına bırakmışlardır. Göç kampanyası sürerken Bulgar ve Türk tarafı haftalık 300 kişilik göçmen sayısını 1300'e çıkarma konusunda üzerinde anlaşmışlardır. Bunun neticesinde göçmenlerin sayısı bir hayli çoğalmıştır. Eğer 1969 yılında 2.500 kişi göç etti ise, 1976 yılında onların sayısı artık 61.000'i bulmuştur.

1969 yılında imzalanan göç antlaşması ve onun 10 yıl içinde yerine getirilmesi Bulgaristan-Türkiye ilişkilerini olumlu etkilemiştir. Bu yıllarda, her iki ülkenin devlet adamları karşılıklı ziyaretlerde bulunmuşlar, sıradan vatandaşların da gidip gelmeleri sıklaşmıştır. Bulgar-Türk ilişkileri dostluk havasına bürünüp diğer Balkan ülkelerine de örnek olmuştur. Lakin uzun zaman geçmeden Bulgaristan'ın bu dostane ilişkileri, ülkedeki azınlıklara ve etnik gruplara karşı uyguladığı asimilasyon politikasını örtmek için kullandığı belli olmuştur. Bu politika, tek sosyalist Bulgar ulusunun yaratılması için yapılmış ve "soya dönüş süreci" olarak adlandırılmıştır. Yani azınlık ve etnik gruplar "gönüllü" olarak "tarihi Bulgar kökenli" olduğunu anlamış, Bulgar şuuruna dönmüş ve Bulgar isimleri almışlardır!!! Bulgarlar, bu bilimle hiç ilgisi olmayan tezi kullanıp özellikle Pomak, Çingene, Tatar, Arnavut ve Türk azınlığının zoraki usullerle isimlerini Bulgar isimleri ile değiştirmeye kalkışmıştır. 1972 yılında Pomakların isimlerini değiştirmekle başlanmış, arkasından diğer etnik grupların ve en sonra 1984 yılının Aralık ayının son haftasından 1985 yılının Mart ayının sonuna kadar devam eden Türklerin isimlerinin değiştirme kampanyası gerçekleştirilmiştir. Ad değiştirme kampanyası önce Güney Bulgaristan'ın sınır bölgelerinden başlayıp Kuzey Bulgaristan'ın Türk-Müslüman nüfusunun çoğunlukta olduğu bölgelerinde devam etmiştir. Çeşitli bölgelerde ayrı ayrı metotlar uygulanmıştır: İsim değişikliği yapılan bölgenin her çeşit ülke dışı ilişkisi kesilmiş ve ülke içerisindekiler mümkün olduğu kadar kısıtlanmış, direniş gösterebilecek öğrenim görmüş ve daha eğitimli Türkler askerlik seferberliğine alınmış, Türk ahaliyi korkutmak için askeri manevralar yapılmış, özel ekipler tarafından polis elemanlarının desteği ile önce gece saatlerinde, sonraları gündüz de, köylerde ve kasabalarda Türk Müslümanların isimleri değiştirilip ellerine Bulgar isimli pasaport verilmiştir. Bu isim değiştirilmesine karşı ciddi direniş önce Batı Rodoplardaki ve Kuzeydoğu Bulgaristan'daki Türkler tarafından gösterilmiştir. Onların direnişini kırabilmek için Bulgar iktidarı silahlı asker ve polis güçleri, bazen tanklar ve helikopterler kullanmıştır. Bunun neticesi olarak ölenler ve yaralananlar olmuştur. Bu olan bitenler için resmi makamlar bilgi vermemekle beraber, kanlı izleri silmek için ellerinden geleni yapmışlardır. Böylelikle üç ay içinde diğer Müslüman etnik gruplar hariç 850.000 Bulgaristan Türkünün adlı değiştirilmiştir.

Daha az sayıdaki Müslüman etnik grupların adlarının değiştirilmesi daha sessiz gerçekleştirilmiş ve Türkiye tarafından tepki gösterilmiştir. Gelişen dostane Bulgar-Türk ilişkilerinin perde arkasında, Türklerin adlarının değiştirilmesine başlandığı zaman, Türk hükümeti ve Türk kamuoyu sesini yükseltmiş ve Bulgaristan'daki soydaşlarını savunmak için gereken tedbirleri almıştır. Türkiye'nin

büyük şehirlerinde protesto gösteri yapılmış, Bulgar elçiliğinin ve konsolosluğun kapılarına siyah çelenk konulmuştur. Meşhur Türk bilim adamların iştirakiyle bilimsel sempozyumlar düzenlenerek Türklerin Bulgar asıllı olduklarına ve zorla Türkleştirilmelerine yönelik Bulgar iddiaları bilimsel delillerle reddedilmiştir. Türkiye resmi yollarla uluslararası bilim ve siyasi forumlarda Bulgaristan Türklerinin insan haklarının çiğnendiğini gündeme getirdi ve geniş çapta tartışmalara konu etti. Böyle forumlarda Bulgaristan Türklerinin çiğnenen haklarının müdafa edilmesi Bulgaristan hükümetini etkiledi. 1985 yılının ilk yarısında, Türk hükümeti Bulgar hükümetine üç resmi nota gönderdi ve Bulgaristan Türkleri ile ilgili bütün sorunları, hatta geniş kapsamlı bir göç antlaşmasının imzalanmasını da tartışmaya ve halletmeye hazır olduğunu bildirdi.

Bulgaristan hükümeti, Türkiye'nin notalarını kendi içişlerine karışma bahanesiyle reddetti. Türkiye Başbakanı T. Özal ve Dışişleri Bakanı V. Halefoğlu, Türkiye'ye göç etmek isteyen Bulgaristan Türklerine Türkiye sınırının açık olduğunu ve onları kabul etmeye hazır olduğunu birkaç defa beyan etmişlerdir. Bulgaristan tarafı Türkiye'nin Bulgaristan Türklerine aktif destek vermesini güttüğü Pantürkist politikanın bir ifadesi olarak değerlendirmiştir.

Bulgar resmi makamlarına göre "soya dönüş süreci'' tamamlanmıştır; azınlıksız ve etnik grupsuz tek sosyalist Bulgar ulusu meydana gelmiştir, Bulgaristan Devleti üniter bir devlete dönüşmüştür. Ancak bütün baskılara rağmen Bulgaristan Türkleri böyle düşünmüyorlardı. Daha ilk ad değiştirme girişimleri sırasında başlayan direniş, çeşitli şekillerde devam etmiştir.

Örneğin yeni Bulgar isimlerini kullanmamak, yasaklara ve büyük cezalara rağmen Türkçe konuşmak, protesto toplantıları ve gösteriler yapmak vb. Bulgar resmi makamlarının beklentilerinin tam aksine Bulgaristan Türklerinde Türk ulusal bilinci güçlenmiş ve özbenliklerini koruma kararlılıkları artmıştır.

1989 yılı baharından başlayarak Kuzeydoğu Bulgaristan'ın genelde Türklerle meskun bölgelerinde "Adlarımızı geri verin!'' ve "Haklarımızı isteriz!'' sloganlarıyla protesto gösterileri yapılmıştır. 20 Mayıs 1989 tarihinde Şumnu ilinin Pristoe köyünde genç ve yaşlılar protesto toplantısına katılmışlardır. Komşu köylerin sakinleri Kliment köyünde toplanarak adlarının ve insan haklarının geri verilmesi için sloganlar atmışlar ve sonra hep beraber Kaolinovo kasabasına doğru yola çıkmışlardır. Ama onları burada silahlı ordu birlikleri ve özel milis timleri silah kullanarak dağıtmışlardır. Aynı göstericiler ertesi pazar günü Todor Ikonomovo köyündeki düğün merasiminden yararlanarak yeniden toplanmışlar. Bulgaristan idarecilerin yürüttüğü asimilasyon politikasına karşı protestolarda bulunmuşlardır. Burada da silah kullanılarak göstericiler dağıtılmış ve neticede dört kişi ölmüş, pek çok kişi yaralanmıştır. 27 Mayıs 1989 yılı tarihinde Şümen ve Tırgovişte gibi büyük kasabalarda da Türkler asimilasyon politikasına karşı Bulgaristan idarecilerini büyük nümayişlerle protesto etmişlerdir. Lakin burada da iktidar, silah gücü ile onları dağıtabilmiştir.

Bütün Bulgaristan'da Türk ve diğer Müslümanların asimilasyon politikasına karşı protesto toplantı ve gösterileri düzenleyenler 1989 yılının sonunda Bulgaristan'da siyasi rejimin değişmesinden sonra Ahmet Doğan'ın liderliğinde "Hak ve Özgürlük Hareketi'' adında yeni bir siyasi parti kurmuşlardı.

Bu partiye üye olanların çoğu Türk ve bir kısmı Müslümandı, ama partinin demokratik programını kabul eden diğer Bulgaristan vatandaşlarının da bu partiye üye olma imkanları vardı.

Bulgaristan Türklerine ve diğer Müslümanlara karşı Bulgar resmi makamlarınca uygulanan asimilasyon politikasının beklenen neticeyi vermediği ve başarısız olduğunu Bulgaristan idarecileri de anlamışlardır. Bu başarısız politikalarından çıkış yolunu yine Bulgaristan Türk ve Müslümanlarını Türkiye'ye göç ettirmekte aramışlardır. Komünist Partisi'nin Politbüro oturumunda Todor Jivkov demiştir ki "Mümkün olduğu kadarıyla Bulgaristan Türklerini Türkiye'ye göç ettirmezsek, Bulgaristan er geç yeni bir Kıbrıs'a dönüşecektir."

30 Mayıs 1989 tarihinde Bulgaristan Türkiye'ye, orada geçici veya sürekli yaşamak isteyen bütün Türk asıllı Bulgaristan vatandaşlarına hududun açılması teklifinde bulunmuştur. Böylelikle Bulgaristan hükümeti, mümkün olduğu kadar çok sayıda Bulgaristan Türkünü ülkeden kovmak planını icra etmeye başlamıştır. Zira Türkiye'nin en üst düzey idarecileri birçok defa Bulgaristan Türklerini asimilasyon politikasından kurtarmak için Türkiye'ye almaya hazır olduklarını beyan etmişlerdi. Böylece, "Büyük Seyahat'' diye adlandırılan Bulgaristan Türklerinin yığınsal halde Bulgaristan'dan kovulması başlamıştır. İlk adım olarak yabancı ülkeler için lazım olan pasaport çıkarma işi kolaylaştırılıp hızlandırılmıştır. Sonra protesto toplantıları ve gösterileri düzenleyenlerden birçoğu, uçakla Belgrad ve Viyana'ya gönderilmiştir, yani kovulmuştur. Bundan sonra da binlerce Bulgaristan Türkü ve diğer Müslümanlar özel veya toplumsal araçlarla Bulgaristan'ın Türkiye sınırına yollanmıştır. Taşınmaz mallarını yok pahasına satıp kendilerini Türkiye'ye atıp, asimilasyondan kurtulmaya bakmışlardır. Bu durumdan faydalanarak birçok Bulgar idarecisi ve sıradan vatandaşlar daire, yazlık, bahçe, bağ vb. mülk sahibi olmuşlardır.

Türk hükümetinin Bulgaristan'daki soydaşlarına yardım etmekte büyük fedakarlıklar göstermesine rağmen, bu kadar kısa bir zaman diliminde yüz binlerce soydaşı kabul etmekte büyük zorluklarla karşı karşıya kaldığı açıktır. Diğer yandan Bulgar hükümetinin vaziyetten faydalanarak Bulgaristan Türklerinin hepsini Türkiye'ye göç ettirmek (kovmak) için elinden geleni yapmakta olduğu fark edilmiştir. Bu nedenle bu yoğun göçün temposunu düşürüp düzenlemek için 21 Ağustos 1989 yılı tarihinde hudut geçici olarak kapatılmıştır. Ama bu üç aylık zaman diliminde 300.000 Bulgaristan Türkü ve diğer Müslümanlar Türkiye'ye göç edebilmiştir. Bunlardan 50.000'i çeşitli nedenlerden ötürü yeniden Bulgaristan'a dönmüştür. Lakin onlar Bulgaristan'da kendilerini daha büyük bir düşmanlık ortamında bulmuşlardır. Elden çıkardıkları malı mülkü geri alamamışlar, iş bulamamışlar ve tekrar göç etmeyi tek çıkış yolu olarak görmüşlerdir. Böylelikle temposu düşük olsa da bu göçmenlik kampanyası iki yıl daha devam etmiştir. 1989-1991 yılları arasında Türkiye'ye göç edenlerin sayısı 345.000 kişiyi bulmuştur. Böylelikle, "Büyük Seyahat" adı verilen Bulgaristan Türklerinin ve diğer Müslümanların Türkiye'ye göç ettirilme kampanyasının sonu gelmiştir. Ancak Bulgaristan'da Türk-Müslüman topluluğu yine de en büyük azınlık olarak kaldığından, yeni göçmenlik kampanyalarının tekrarlanması beklenebilir.

Son olarak altını kalın bir şekilde çizmemiz gereken bir şey vardır ki, o da Bulgar Devleti'nin 1878 yılında yeniden kurulmasından bugüne kadar bütün Bulgar Hükümetlerinin en büyük Türk-Müslüman azınlığını, gelecekte Bulgar Devleti için potansiyel bir tehlike olarak görmeleridir. Bu hipotetik tehlikeyi yok etmek için zaman zaman göç ve asimile etme deneyleri uygulanmışsa da

beklenen neticeler alınamamıştır. Bu da Bulgaristan Türklerinin ve diğer Müslümanların göçmenlik kaderlerinin devam edeceğini göstermektedir.

Şimşir, B., **Bulgaristan Türkleri.** Ankara, 1986.

Danailov, G. T., **Bulgaristan Demografyası Üstüne Araştırmalar.** Bulgaristan Bilimler Akademisi Derlemesi, Sofya, 1930.

Uluslararası Ahidler ve Anlaşmalar. 1648 1918. Sofya, 1958, (Bulgarca).

TsDA, (Merkez Devlet Arşivi Sofya), F. 166k, Op. 7, A. E. 72, L. 112.

TsDA, F. 177k, Op. 2, A. E. 00028, L. 52.

Soysal, I., **Türkiye'nin Siyasi Antlaşmaları. Cilt 1.** (1920-1945), Ankara, 1983.

Kesyakov, E. D., **Bulgaristan'ın Diplomatik Tarihine Katkı. Cilt II,** Nöy Antlaşması, Sofya, 1926 (Bulgarca).

Büksenşüti, Ulrih., **Bulgaristan'da Azınlık Siyaseti** (Bulgarca), Sofya, 2000, Dırjaven Vestnik (Devlet Gazetesi), 12 Ekim, 1946.

Bulgaristan’daki Türkler (1945-1983) / Prof. Dr. Ali Eminov [p.377-384]

PROF. DR. ALİ EMİNOV

Wayne State College Sosyal Bilimler Bölümü / A.B.D.

İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra Bulgaristan Komünist Partisi’nin iktidara gelmesi, ülkedeki Türklerin statülerinde ve Türk kültür kurumlarında köklü değişiklikler meydana getirmiştir. 1878’de Bulgaristan’ın Osmanlı yönetiminden bağımsızlığını kazanmasından sonra ilk defa, kurumlar doğrudan hükümet kontrolü altına girmişti. Artık bu kurumlar, Komünist Parti’nin amaçlarına hizmet etmek durumundaydı. Türk kültür kurumları yeniden düzenlenmiş, değiştirilmiş ve en son hamlede de tamamıyla ortadan kaldırılmıştı. Türk kimliğinin kendisi, hükümet tarafından kendi çıkarları doğrultusunda kullanılmıştı. Bu makale, bu değişiklikların Bulgaristan’daki Türk hayatının iki önemli unsuru konumundaki Türk dili ve eğitimi üzerinde 1945-1983 yılları arasında yaratmış olduğu etkileri incelemektedir. Bu inceleme, Komünist rejimi, 1983’ten sonra 6 yıl daha iktidarda kaldığı halde, çok önemli bir nedenden dolayı bu tarihte noktalanmaktadır. Bu koleksiyonun başka bir bölümünde de ayrıntılı olarak değinileceği gibi, 1984-1985 kışı hem Türk kültür kurumlarına hem de Türk kimliğine karşı yöneltilen saldırıların son aşamasına tanıklık etmiştir.

Kısa Tarihi Geçmiş

Balkanlar’daki etnik ve dini mozaik, bin yıllık göç işgallerinin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu bin yıl içinde, Bulgaristan’dan geçen veya Bulgaristan’a yerleşen gruplar arasında Osmanlı Türkleri, Bulgaristan’ın ve Balkanlar’ın etnik, dini ve politik görünümünün yeniden şekillenmesinde en etkin grup olarak ortaya çıkmıştır. Önemli miktarda Türk, on dördüncü yüzyıl boyunca süren Osmanlı işgalinin bitmesinden hemen sonra, Bulgaristan’a yerleşmiştir. Osmanlı başkentlerinin koruyucu hinterlandı niteliğindeki Bulgaristan’a Osmanlı yönetimi tarafından dikkate değer bir önem atfedilmiştir. Stratejik alanların Küçük Asya’dan ve Anadolu’dan gelen Türklerle kolonileştirilmesiyle birlikte yerli Ortodoks nüfus arasındaki din değiştirmelerle, demografik yapı özellikle de şehirlerde olmak üzere, Türklerin ve diğer Müslümanların lehine gelişmiştir.[1] Bu demografik durum, 1877-78’deki Rus-Türk Savaşı’na kadar devam etmiştir.

Savaştan hemen sonraki süreç içinde Türk göçlerinin yönü, tersine dönmüştür. Geniş sayıdaki Türk ve Müslüman gruplar halen Osmanlı kontrolü altında olan bölgelere daha sonra ise Küçük Asya ve Anadolu’ya göç etmeye başlamışlardır. Bir kaynağa göre, savaş sırasında 500.000 Osmanlı yaralısına ek olarak 1,5 milyon Türk ve diğer Müslüman gruplar Bulgaristan’dan göç etmiştir.[2] Tüm olarak bakıldığında, 1878’den bu yana, 1,5 ila 2 milyon arasında Türk ve diğer Müslüman grup Bulgaristan’dan Türkiye’ye göç etmiştir. Göç halen devam etmektedir.

Bu göçlerin sonucu olarak, Bulgaristan’da Türkçe konuşanların sayısı 1878’den önce Bulgar nüfusunun beşte biriyken, 1900’de %15’in altına düşmüştür. 1934’te bu oran %10’un altına düşmüş ve daha sonraki on yıllarda ara ara düşmüş fakat 1960 ve 1970’lerde tekrar yükselmeye başlamıştır

(Dankov 1994: 37-38). Yetkililer bu yükselişi, Türk ve diğer Müslümanlara karşı zor yoluyla yürütülecek bir asimilasyon kampanyasını başlatmak için yeterli bir neden olarak görmüştür. Bu kampanya, 1984-1985 kışı boyunca Türk isimlerinin Bulgar isimleriyle değiştirilmesine ve sonraki 5 yıl

içinde Bulgar hükümeti tarafından Türklerin varlığının inkar edilmesine kadar gidecektir.

Bu makalenin kapsadığı 1945-1983 yılları arasında, Bulgaristan'da, 1946, 1956, 1965 ve 1975 yıllarında olmak üzere 4 nüfus sayımı gerçekleştirilmiştir. Bu nüfus sayımlarından her biri Bulgaristan'daki nüfusun etnik yapısı hakkında istatistikler elde etmiştir. 1975'te etnik köken ve ana dil konusunda elde edilen istatistikler yayınlanmamıştır.[3] 1946, 1956 ve 1965 nüfus sayımları sırasıyla Bulgaristan'daki Türklerin sayısını 675.500, 656.025 ve 780.928 olarak belirlemiş ve bu oranlar Türk nüfusunun Bulgar nüfusuna oranının 9.6, 8.6 ve 9.5'ine tekabül ettiğini göstermiştir. Bulgaristan'daki etnik yapı hakkındaki resmi istatistikler, bu rakamların politik ve ekonomik nedenlerden dolayı sık sık saptırılmış olması nedeniyle şüpheli konumdadır. Türk ve diğer azınlıkların sayısı genellikle olduğundan daha az olarak gösterilmiş ve devlete karşı yönelttikleri tehlike abartılmıştır. Diğer bir yandan, Türk kaynakları, Bulgaristan'daki Türklerin sayısını, tüm Müslümanları Türk olarak sayma ve Müslümanlar için çok serbest büyüme oranlarını kullanma yoluyla abartma eğilimindedirler.[4] 1992'deki nüfus sayımı, nüfus sayımı formlarına uyruk, ana dil, dinsel tercih kategorilerini eklemiştir. Nüfus sayımı sonuçlarına göre, Bulgaristan'da 822.253 Türk bulunmakta ve bu sayı, nüfusun 9.7'sine tekabül etmektedir. Türkler ülkenin güneydoğu ve kuzeydoğu bölgelerinde yoğunlaşmıştır. Güneydoğuda, Kırcali bölgesinde %65.7 oranla çoğunluğu oluşturmaktayken, Haskova bölgesinde nüfusun %11.45'ini oluşturmaktadırlar. Kuzeydoğuda, önemli miktarda Türk nüfusu barındıran birkaç bölge bulunmaktadır. Razgırat (%47.4), Silistre (%37.5), Turgovişte (%32.8), Şumnu (%30.3), Dobriç (%14.7), Burgaz (%13.8), Rusçuk (%13.0). Güneydoğuda Blagoevrat bölgesindeki nüfusun çoğunun ana dil olarak Bulgarcayı belirtmesine rağmen %11.3 oranında bir grup kendisini Türk olarak belirtmiştir.[5] 1992 nüfus sayımı, Türklerin iki bölü üçünden fazlasının köylerde yaşıyor olmasıyla Türklerin ağırlıklı olarak kırsal kökenli olduğunu da göstermiştir (Natsiolen Statististicheski Institut 1993).

Komünistler 1944 yılında Bulgaristan'da iktidara geldiklerinde, iki ayaklı bir strateji izlemeye başlamışlardır. İlk olarak, zorunlu göç veya Türkiye ile yapılan ikili anlaşmalar yoluyla kurtulabilecekleri kadar Türkten kurtulmayı istemişlerdir. İkinci olarak ise, Bulgaristan'da kalan Türklerin Bulgar kültürüyle bütünleşmesini sağlamayı deneyeceklerdi. İlk stratejinin ilk uygulaması, 1949-50 yılları arasında 150.000 Türkün Türkiye'ye zorunlu olarak göç ettirilmesi olmuştur. Türkiye'nin sınırını kapatmamış olması halinde, on binlerce Türk, Türkiye'ye göç etmeye zorlanmış olacaktı (Kostanick 1957). 1968 ve 1978 yılları arasında, 100.000 Türk daha, Bulgaristan ve Türkiye arasında gerçekleştirilen ikili bir anlaşma uyarınca daha önceki göçlerden dolayı ayrılan ailelerini birleştirmek amacıyla Bulgaristan'dan ayrılmıştır. Kalan Türkleri, çoğunluğun sahip olduğu Bulgaristan kültürüyle bütünleştirme çabaları, geçen yıllarda bazı değişikliklere uğramıştır. 1950'lerin ortasına kadar, Bulgar liderleri Sovyet ulusal politikasını yakından takip etmişlerdir. Bu dönem boyunca, devlet destekli Türk dil okulları ve Türk dili basın ve yayın medyası, Türk azınlığını uluslararası komünist toplumuna hazırlama amacını gütmüştür. Türk kültürü, biçimde ulusal içerikte sosyalist prensibine göre

gelişecekti. Stalin’in ölümünden ve Stalin tekelindeki politikanın uygulanmasının bırakılmasından sonra, bütünleşme çabaları evrensel komünist toplumu yaratmadan Türklerin Bulgar sosyalist ulusuyla bütünleştirilmesi olarak değişikliğe uğradı. Başlangıçta, bu süreç aşama aşama ve gönüllü olarak gerçekleştirilecekti. Bununla beraber, 1950’lerin ortalarına gelindiğinde, Türk kimliğinin zayıflamaktansa daha da güç kazandığı ve Türk azınlığını oluşturanların Bulgar sosyalist toplumuyla kendilerini özdeşleştirme konusunda hiçbir gelişme göstermediği açıklık kazandı. Bununla paralel olarak, 1950’lerin başında, Bulgaristan hükümeti, 1970’ler ve 1980’ler boyunca giderek artan bir şekilde baskıcı yöntemlerle uygulayacak olduğu asimile politikasını başlattı.

1945 ve 1983 Yılları Arasında Türklerin Eğitiminde Meydana Gelen Değişiklikler

İkinci Dünya Savaşı’ndan önce, Bulgaristan’daki Türk çocuklarının neredeyse tamamı, Türk toplumu tarafından kontrol altında tutulan özel okullarda eğitilmekteydi. Bu okullar, dinin ve üç “R”nin dışında çok az bilginin öğretildiği ve hemen hemen hepsini erkeklerin oluşturduğu okul çağındaki az sayıda çocuğa yönelik kısıtlı bir eğitim sağlamakta, mali olarak çok az desteklenmekte ve çok az ilgi görmekteydi. Bu okullarda öğretim yapan öğretmenler, zayıf bir eğitimden geçmişti (Simsir 1988: 13-30). Okul çağına gelmiş çocukların yüzde ellisinden daha az bir kısmı ilkokula hiç kayıt olmamış, kayıt olanların çoğu ilkokul eğitimini tamamlamadan okulu bırakmış ve çok azı ilkokuldan sonra eğitime devam etmiştir. Sonuç olarak, Bulgaristan’daki Türk nüfusu geniş ölçüde cahil kalmıştır. Mishkova’ya göre (1994: 6), yüzyılın başında (1905) Bulgaristan’daki Türklerin okuryazarlık oranı sadece %4’tü. Bu oran Bulgarlarda %32.3, Yunanlılarda %35.2, Yahudilerde

%53.7 ve Ermenilerde %54.3’tü. %2.3 okuryazarlık oranıyla, sadece Çingenelerin durumu Türklerin durumundan daha kötüydü. Sonraki on yıllarda durumda önemli bir ölçüde değişiklik olmamıştır. Örnek vermek gerekirse, 1934’te, 7 yaşın üzerindeki Türk çocukları arasındaki okuma yazma oranı %20’den daha az bir ölçüdeyken bu oran, Bulgar çocuklarında %80’e yakındı (Dimitrov 2000: 4’te Simitrov alıntı yapmıştır**).** Türk nüfusunun eğitim durumundaki dikkate değer gelişmeler, ancak İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra komünistlerin iktidara gelmesiyle gerçekleşebilecekti.

Kısa bir süre için Komünist rejimi yönetimi altında, hükümet, Türk dil okullarının ve diğer Türk kültür kurumlarının gelişmesini, sıkı devlet kontrolü altında olmak kaydıyla, desteklemiştir. 1947 Anayasası ulusal azınlıkların varlığını tanımış ve Madde 79’da anadilleriyle eğitim yapabileceklerini öngörmüştür. Bu madde: “Ulusal azınlıkların ana dillerinde eğitim yapma ve kendi kültürlerini geliştirme hakkı bulunmaktadır fakat Bulgarca öğrenilmesi zorunludur (Triska 1968: 163) -vurgu eklenmiştir- cümlelerini içermektedir. Topluluk kontrolü altında tutulan özel Türk okulları, 1946’da millileştirilmiş ve Bulgar devlet okulu sisteminin bir parçası haline gelmiştir. Türk okullarının millileştirilmesi, Türk çocuklarının eğitiminin tamamıyla yenilenmesi sonucunu ortaya çıkarmıştır. Bu okullardaki eğitim dilinin Türkçe olarak kalmasına rağmen ulus çapında geliştirilen ideolojik ve ateistlik odaklı tek tip bir ders programı, bu okullarda uygulatılmaya başlanmış ve Bulgarca zorunlu ders olarak gösterilmiştir. Katı devam koşulları, ilk defa, okul çağındaki tüm Türk çocuklarının okula devam etmesi anlamına geliyordu.

Okul çağındaki çocuklara eğitim sağlamak amacıyla, eski okullar yenilenmiş, bazı din okulları laik okullara dönüştürülmüş ve çok sayıda yeni okul yapılmıştır. Bu okullardaki personel ihtiyacını karşılamak amacıyla, Stara Zagora, (Eski Zara) Kırcali, Sofya ve Razgırat Türk öğretmen okulları (pedagoji) ve Sofya Üniversitesi'nde de Türk Filolojisi Bölümü kuruldu. Rusçuk'ta da kızlar için yatılı bir okul açıldı. Birkaç yıl içinde, Türk dil okulları, okula giden Türk öğrenciler ve bu çocuklara eğitim veren öğretmenlerin sayılarında ciddi artışlar meydana gelmiştir. Örnek vermek gerekirse, 1943-44 öğretim yılında, Bulgaristan'daki tüm türlerdeki Türk okullarının sayısı 424, kayıtlı öğrenci sayısı 37,335 ve öğretmen sayısı 871'di. 1949-50 öğretim yılında Türk okullarının sayısı 1,199'a, kayıtlı öğrenci sayısı 105, 376'ya ve öğretmen sayısı da 3,037ye çıkmıştı (Şimşir, 1988: 155). 1950'lerin ortalarına gelindiğinde, 150,00 Türk öğrencisi Türk dil okullarında kayıtlı bulunmaktaydı (Markov 1971: 70, 72).

Zorunlu eğitimin etkin bir şekilde uygulanması, Türk gençliğinin eğitim durumunda önemli değişiklikler meydana getirmiştir. Türkler arasındaki okuryazarlık oranı artmış ve ulusal seviyeye yaklaşmıştır. Türk okullarında Bulgarcanın zorunlu ders olması, Türk gençleri arasında iki dili konuşma oranının yükselmesine neden olmuştur. İleriki yaşlardaki Türklerin okuma yazma sorununu ortadan kaldırmak amacıyla özel gece kursları açıldı. Türk Pedagoji Enstitüleri ve Sofya Üniversitesindeki Türk Filolojisi Bölümü, Türk ilkokulları ve ortaokullarının personel ihtiyacını karşılama amacındaydı. Narodna Prosveta Yayınevi'nin Türkçe şubesi, ana dili Türkçe olan Türk yazarların eserlerinin yanı sıra Türkiye'deki "ilerlemeci" yazarların eserlerini ve çeviri eserleri yayınlamaya başladı. Bölgesel Türk tiyatroları kuruldu ve yerel seviyede amatör halk gruplarının sayısı arttırıldı. Bu laik kültür kurumları, Türk toplumundaki dini liderlerin yerini alan ve ana dili Türkçe olan bir Türk akademisyen kadrosunu eğitmiş ve Türklerin, özellikle de genç olanlarının arasında laik bir kimliğin ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur. Kısa bir süre için Bulgaristan'daki Türk kültürü gerçek bir Rönesans devri yaşamıştır.

Bununla beraber, hükümetin Türkler arasında dini etnik kimlikten sosyalist Bulgar ulusu kimliğine geçiş olacağı yolundaki beklentileri gerçekleşmemişti. Sosyalizm şemsiyesi altında, ülkedeki farklı etnik grupların, aynı dil, edebiyat, sanat, kültür ve geleneklerini paylaşan tek bir sosyalist ulusa dönüşeceği beklentisi Türk etnik kimliğinin devam etmesiyle boşa çıkmıştı.

1950'lerin son yıllarının başlangıcında, Türk azınlığına tanınan haklar engellenmeye başlandı.[6] Türkçe dil eğitimi, dereceli olarak ortadan kaldırıldı ve Türk çocukları, Bulgar okul sistemiyle bütünleştirildi. 1959 ve 1970 yılları arasında, Türkçe, ağırlıklı olarak Türklerin bulunduğu okullarda, tamamıyla kaldırılmadan önce, seçmeli ders olarak kalmıştı. Türk Öğretmen Enstitüleri kapatıldı. Sofya Üniversitesi'ndeki Türk Filolojisi Bölümü'nün yerini Arap Çalışmaları Bölümü aldı. Bölgesel Türk tiyatroları kapatıldı. Hemen hemen tüm Türk köylerinde bulunan amatör halk grupları artık Türkçe gösteri yapamaz hale geldiler. Türk dili eğitiminin ortadan kaldırılması, hükümetin ana dili Türkçe olan yazarlar tarafından kullanılan edebi Türkçeyi, bu yazarları Türkçe kelimeler yerine birçok Bulgarca veya Rusça kelimeler kullanmalarını şart koşma yoluyla zayıflatma çabalarıyla aynı zamana rastlamıştı. Bu amaçla, Türkçe kelimeler ve bunların Rusça veya Bulgarca karşılıklarını içeren geniş bir liste yazarlar ve editörler tarafından kullanılmak üzere bir rehber olarak hazırlandı. Yasaklanmış

Türkçe kelimelerle eserlerini sunan yazarların eserleri yayınlanmamakta veya büyük ölçüde sansüre uğramakta

ve yazarlar ikaz edilmekteydi (Çavus 1988: 67). 1969'dan sonra Narodna Prosveta Basımevi faaliyetlerine son verdi.[7] Tüm Türkçe kitaplar, hatta Bulgaristan'da yayınlanan Türkçe kitaplar bile kütüphane ve kitapçıların raflarından alınmakta ve kişilerin şahsi kütüphanelerindekilere de el konulmaktaydı. Türkçe kitapları elde bulundurmak bir suç haline gelmişti. Türkçe radyo yayınları sona ermişti. Kalan az sayıdaki Türkçe gazete de sadece Bulgarca yayın yapmaya geçecekleri 1985'lerin başına kadar her iki dilde yayın yapmaya başladı. Yine, kısıtlı ölçüde kullanılan Türkçe 1991-92 öğretim yılının ikinci yarısına kadar belediye okullarında kullanılmayacaktı.

Çoğu Çingene Müslüman ve Pomak anne babalar gibi, Tatar anne babalar da çocuklarını, Türk dil okulları Bulgar okullarıyla birleşene dek, bu okullara göndermekteydi. Bu durumun sonucu olarak da önemli sayıda Tatar, Çingene Müslüman ve Pomak dilsel, sosyal ve kültürel olarak Türk nüfusuna asimile olmuştu. Nisan 1962'de Politbüro "Muhammed Dinine Mensup Çingene, Tatar, ve Bulgarların Kendilerini Türk Kimliğiyle Özdeşleştirilmesine Karşı Alınacak Önlemleri" onayladı ve bu topluluklar arasında Bulgar kimliğinin oluşmasını destekleyecek adımlar öne sürdü. Politbüro, "Türk dini ve şoven propagandası ve bu propagandanın pan-Türk ve pan-İslam amaç ve özlemlerine karşı yürütülecek sistematik bir ideolojik ve politik mücadele" çağrısında bulundu (Helsinki Watch 1991: 71). Bu konudaki belli başlı tavsiyeler, nüfus dairelerinde çalışan insanlara yönelik olarak verilmiş, din ve kişisel isimlerin uyruk için bir kriter olmadığını belirten ve farklı iki millete mensup iki kişi arasında yapılan evliliğin bu evlilikten olan çocukların uyruğunun değişmesine neden olmadığına açıklık getirilmesini belirten ayrıntılı talimatları içermekteydi. Böyle çiftlerin çocukları tamamıyla gönüllü olarak ve anne babalarının açık izinleriyle Bulgar olarak nüfusa geçirilebilirdi. Bulgar kökenli olmayan vatandaşlar, mahkeme izni veya yazılı bir başvuruya gerek duymaksızın basitleştirilmiş bir prosedür yoluyla isimlerini değiştirebilecekleri ve kendilerini ve ailelerini, Bulgar olarak nüfusa kaydettirebilecekleri konusunda bilgilendirilmeliydi. Daha da önemlisi, Türkler, Tatarlar, Pomaklar ve Çingene Müslümanlar arasındaki etkileşimi en aza indirgemek için adımlar atılmalıydı.

Eğitim ve Kültür Bakanlığı ve bölgesel halk konseyleri Türk dilinin Çingeneler, Tatarlar ve Bulgar Müslümanlara öğretilmesini engellemek için önlemler almalıdır. Bu çocuklar Bulgarca eğitim almalıdır. Ağırlıklı olarak Çingene, Tatar ve Bulgar Müslümanların bulunduğu okullara Türk öğretmenlerin atanmasından kaçınılmalıdır. Mümkün olursa, Bulgar Müslüman ve Çingenelerin Türk çocuklarıyla aynı yurtlarda kalmalarına veya aynı gruplarda çalışmalarına izin verilmemelidir (Helsinki Watch 1991: 72).

Politbüro, ayrıca silahlı kuvvetlerdeki homojen Müslüman iş kıtaları uygulamasına son verilmesi tavsiyesinde bulunmuştu. Türk memurlar, yoğun olarak Pomak, Çingene Müslüman ve Tatar nüfusunun bulunduğu köylere atanmamalıydı. Durum ne olursa olsun, Müslüman memurlar Türklerin Türk olmayan Müslümanlarla yakın ilişkileri lehinde propaganda yapmaktan kaçınacaktı. Bu önlemlere gönüllü olarak uyulacağı yolundaki beklentiler boşa çıkmıştı. 1960'larda hükümetin bu eğilimi tersine çevirme girişimi; başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Çünkü hükümetin Türkleştirmeye karşı öne sürdüğü

alternatif Bulgarlaştırma olmuştu. Daha da fazlası, hükümetin ayrı ayrı olarak Tatar, Çingene veya Pomak kültür kurumlarını desteklemek için hiçbir girişimi bulunmamaktaydı.

1945 ve 1983 Tarihleri Arasında Türk Müslümanlar ve Bulgaristan'daki İslam

1945'ten önce, Bulgaristan ve Türkiye arasında gerçekleştirilen ikili anlaşmaların hükümleri uyarınca, Türk ve diğer Müslümanların kendi dinlerinin gereklerini yerine getirmesine izin verilmekte, hatta bu durum teşvik edilmekteydi. Bulgar liderleri, Türklere kendi dinlerinin gereklerini yerine getirme konusunda izin vermelerinin, Türklerin Bulgar toplumuyla bütünleşmesini engelleyeceğini ve sonunda da Türk toplumunu Bulgaristan'dan ayrılmaya teşvik edeceğini ummuşlardı. 1944'te Bulgaristan'da komünistler iktidara geldiğinde, genel olarak dine karşı ve özellikle İslam'a karşı takındıkları tavırlar birbirleriyle çelişmekteydi. Bu tavırlar teoride liberal fakat uygulamada baskıcı olma niteliğini taşımaktaydı. Din ve vicdan özgürlüğü 1947 Anayasası'nın ayrılmaz bir parçasıydı. Bu özgürlükler 1949'da Ulusal Meclis tarafından kabul edilen ve 1971 Anayasası'nda da korunan Dinsel Mezhepler Kanunu'nda toplanmıştı. Bununla beraber, uygulamada tüm dini tezahürler devlet karşıtı veya burjuvaya ait dinsel propaganda olarak yorumlanmaktaydı. Bu durum özellikle Ortodoks olmayan inananlar, özellikle de Müslümanlar için geçerliydi. Başlangıçtan beri Komünist Parti ideolojistleri, dini komünizme rakip bir ideoloji olarak görmüşler ve onu sosyalist bir ideolojiyle bertaraf etme yollarını aramışlardı. İslam birkaç nedenden dolayı özel hedef niteliğindeydi. Bulgaristan'a, Bulgar nüfusuna bu dini zorla empoze ettiği söylenen Osmanlılar tarafından getirilmiş yabancı bir dindi. İslam ayrıca Türklerin Bulgar toplumuyla bütün-

leşmesini engelleyen ciddi bir engel olarak görülmekteydi. Türklerin Bulgar devletine karşı duyduğu sadakatten şüphe edilmekte ve Türkler arasında Müslüman kimliğin devam ettirilmesi, Bulgar toplumuna yönelik bir tehlike olarak görülmekteydi. Bundan dolayı hükümet yetkilileri, "Türk ve Müslüman nüfus arasındaki dini yakınlığı ve bu toplumların günlük hayatında ve İslam adetlerindeki geleneksel unsurları ortadan kaldırmak için ortak bir girişim" üstlendi (Simsir 1988: 65). Bu girişimler, Bulgaristan'daki Türk toplumunun mali ve örgütsel altyapısını ortadan kaldırmayı kapsamaktaydı. Müslüman toplumun mali temeli, dini kurumlara (vakıflar) konulmasıyla ortadan kaldırıldı. Toplumun kurumsal temeli ise, Şumnu'da bulunan Medresetün Nüvvab'ıda kapsayan İslam okullarının 1947'de kapanmasıyla yıkıldı.[8] İslam okullarının kapatılması, ülkede Müslümanlara hizmet edecek dini kadroları eğitecek hiçbir kurumun kalmadığı anlamına gelmekteydi. Müslüman toplumunun kurumsal temeli, Bulgar Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin Nisan 1956 tarihli toplantısında aldığı kararlarla daha fazla yıkıma uğramıştır. 1958 tarihli "Türk Nüfusunda Çalışma Tezleri", ülkedeki Türkler ve diğer Müslümanlar arasındaki İslam dini ifadelerinin tüm çeşitlerine karşı mücadele etmede liderlik edecek genç ve kendini bu işe adamış politik kadroların eğitilmesi için planlar ortaya koymuştur.

Hükümetin İslam karşıtı direktiflerinin bir sonucu da, kısa süre içinde, Türk ve Pomak toplumlarına hizmet eden hocaların (din öğretmenleri, din liderleri, topluluk liderleri) sayısındaki belirgin düşüş olmuştur. İstatistikler bu girişimin başarıyla sonuçlandığını göstermektedir. 1944'te, Bulgaristan'daki Türk ve Müslüman toplumlarına hizmet eden 16,000 Müslüman din adamı

bulunmaktaydı. 1950'lerin ortalarına gelindiğinde, bu görevlilerin sayısı önemli ölçüde azalmıştı. Mizov'a göre (1965: 195), 1956'da Türk nüfusunda çalışan 2,393 hoca bulunmakta ve 170 Türke 1 hoca düşmekte, Pomak nüfusunda ise 322 hoca bulunmakta ve 430 Pomaka bir hoca düşmekteydi. Hükümetin yeni politikasının uygulanmaya başlamasının üzerinden 3 yıl geçtikten sonra, 1961'de, Türk nüfusuna hizmet eden hocaların sayısı 557,462'ye düşmüş, 1,397 Türke 1 hoca, Pomak nüfusunda 95 hoca ve 1,459 Pomaka 1 hoca düşer hale gelmişti. Kalan hocaların okullarda özel olarak din konusunda bilgi vermeleri yasaklanmıştı. İlerleyen yıllarda bu hocaların topluluklar içindeki rolü, öğretmenlik ve topluluk liderliğinden çıkıp namaz liderliği durumuna değişti.

Yoğun olarak yürütülen din karşıtı propaganda, İslam uygulamalarının fiili olarak yasaklanmasıyla beraber gerçekleşmişti. Kuran'ın ve diğer dini konuların öğretilmesi 1952'de tamamıyla ortadan kaldırıldı. 1960'lar ve özellikle de 1970'ler ve 1980'ler boyunca, yetkililer İslam karşıtı propagandalarını yoğunlaştırmış ve giderek daha artan bir ölçüde İslam âdetlerinin kesin olarak yasaklanması yoluna başvurmuştur. Mayıs 1978'de Bakanlar Kurulu, geleneksel âdet ve tatillerin yerini alacak "sosyalist âdet ve tatillerden oluşan zorunlu bir sistem" oluşturulduğunu açıkladı. Bu tarihten sonra, sadece resmi şartlara uyan âdet ve tatiller uygulanabilecekti (Helsinki Watch 1991: 12). Ramazan ayı boyunca oruç tutmak bıraktırıldı. Yetkililer, oruç tutmanın hastalıklara karşı bağışıklık düzeyini düşürdüğünü ve ekonomik olarak da zararlı olduğunu özellikle de oruç tutmanın ekin ve hasat zamanlarına rastladığında, işçilerin güçlerini tam olarak kullanmalarını engellediğini öne sürmekteydiler. Kurban Bayramı'nda hayvanların kurban edilmesine benzer nedenlerle karşı çıkılmaktaydı. Gömmeden önce ölülerin bedenlerinin yıkanması ve Müslüman mezarlarında ölülerin enterne edilmesi yasaklandı. Yeni sosyalist cenaze adetine göre, Türkler ve diğer Müslümanlar, ölülerini Bulgar mezarlarına gömeceklerdi.

Sosyalist adetlerin takip edilip edilmediğini ve "uygun duaların" sadece Bulgarca olarak yapıldığını kontrol etmek amacıyla Müslüman cenazelerinde Komünist Parti yetkilileri bulunacaktı. Müslüman mezarlıklarındaki mermer taşlar üzerindeki Türkçe veya Arapça yazıların yüzeyine zarar verilmekte veya bu yazılar tahrip edilmekteydi.[9] Sünnet âdeti, barbarca gösterilip pagan ayini yasaklanmıştı. Küçük çocuklarının sünnet edilmesine izin veren anne babalarla, bu işi gerçekleştiren kişilerin tutuklanması ve 2 yıldan 5 yıla değişen bir zaman dilimi içinde hapis yatması zorunluluğu konulmuştu. Küçük Türk erkek çocukları, sünnet olup olmadıkları kontrol edilmek amacıyla ara ara tutuklanmaktaydı. Yeni doğan erkek çocukların anne babaları, daha doğumevindeyken çocuklarını sünnet ettirmeyeceklerini belirten bir belge imzalamak durumunda bırakılıyordu. Geleneksel düğün törenleri artık yapılamamaktaydı. Düğünlerde, misafirlerin Türkçe şarkılar söylemesine ve Türk dansı yapmalarına izin verilmemekteydi. Türk kadınlarının geleneksel kıyafetler giymesi yasaklandı.[10]

Tüm bu önlemler, İslam'ın Bulgaristan'daki uzun vadedeki varlığını tehdit etmekteydi. 1980'lerde İslam ülkelerini tanıyan ve Bulgaristan'ı ziyaret eden biri Türk köylerinin mimari yapısında meydana gelen değişikliklerle şaşkına döner hale gelmişti. Türk ve diğer Müslümanların Bulgaristan'da 600 yıldan daha fazla bir süredir yaşadıklarını tahmin bile etmek çok zor hale gelmiş-

ti. Geleneksel olarak, Türk köyleri ve Bulgaristan'daki kasabalardaki Türk mahalleleri caminin etrafında düzenlenmekte ve camiyle özdeşleşmiş durumdaydı. Müslümanlar için cami, sadece ibadet

yeri değildi. Aynı zamanda doğum, sünnet, evlilik ve ölüm gibi Müslüman hayatına ait temel olaylara ait âdetlerin odağı ve topluluğun yaşlılarının önemli işleri konuşmak için toplandığı bir yer olma görevini yürütmekteydi. Söz konusu dönemde, çoğu cami ibadete kapandı ve enkaz haline geldi. Diğerleri müze, ambar, dükkan ve restoran gibi yerlere dönüştürülerek alternatif kullanımlarda değerlendirildi. Çoğu caminin minaresi, camilerin tanınmasını engellemek için aşağı indirilmişti. Minarelerin üstünden İslam'ın sembolü olan hilal ve yıldız kaldırıldı. 1980'lerin başına gelindiğinde, Bulgaristan'da işler durumda olan camilerin sayısı önemli ölçüde azalmıştı. Tüm bu İslam karşıtı faaliyetler, İslam'ın Türk ve diğer Müslümanların Bulgar toplumuyla bütünleşmesi yolunda ciddi bir engel teşkil ettiği savıyla meşrulaştırılmaktaydı. Daha da fazlası, İslami inançlar ve uygulamalar basında geri kalmışlık ve batıl inanç göstergesi; çağdışı ve modernlik karşıtı; dini fanatizmi savunan ve benzeri özelliklere sahip unsurlar olarak ele alınmaktaydı. Türk köylerinin mimari görüntüsünden çoğu camilerin silinmesi, topluluk faaliyetinin ve dayanışmasının önemli bir odak noktasını ortadan kaldırmıştır.[11]

Bulgar akademisyenleri, dönemsel olarak hükümetin din karşıtı faaliyetlerinin Bulgar vatandaşların dine karşı takındıkları tavırlar üzerindeki etkisini değerlendirmek amacıyla ideolojik kontrollü araştırmalar yürütmüşlerdir. Bu araştırmalar, dindar olmayı devam ettiren grupları belirleme ve bu gruplar arasında daha geniş bir ölçüde ideolojik çalışma yürütülmesi amacını taşımaktaydı. 1962, 1967 ve 1973'te yetişkin Bulgar nüfusu arasındaki dine karşı takınılan tavırları öğrenmek amacıyla 3 araştırma yapılmıştır (Aliev 1980). Bu araştırmalar dindarlık ve meslek, ikametgah, eğitim, cinsiyet ve yaş arasında güçlü bir bağlantı olduğunu saptamıştır. Örnek vermek gerekirse, mavi yakalı mesleklerde çalışan Türklerin beyaz yakalı mesleklerde çalışan Türklere göre; kırsal alanlarda yaşayanların şehirde yaşayanlara göre; sadece ilkokul eğitimi almışların daha fazla eğitim almış olanlara göre; kadınların erkeklere göre; ileriki yaşlardakilerin gençlere göre daha dindar olduğu görülmüştür (Aliev 1980: 46-47). Dindarlığın bir boyutu insanların dini görevlerini yerine getirme ölçüsüdür. Müslümanlar için, günlük olarak kılınan namaz böyle bir işlemde kullanılabilecek bir ölçüdür. Araştırma sonuçları, her gün dua edenlerin veya cuma namazlarına giden Türklerin sayısında kesin bir düşüş olduğunu göstermektedir. 1946'da tüm Türk yetişkinleri her gün namaz kılmaktayken, 1956'ya gelindiğinde sadece %56.5 oranında yetişkinin her gün namaz kıldığı saptanmıştır. Bu oran 1967'de %32.2'ye ve 1973'te %9.1'e düşmüştür. Bu duruma benzer olarak, 1946'da cuma namazlarına katılım %100 iken 1973'te bu oran %15'in altına düşmüştür (Aliev 1980: 55). Bu araştırmalar hükümet için endişe verici dindar davranış biçimlerini de ortaya koymuştur.

Örnek vermek gerekirse, Türklerin neredeyse %90'ı ahiretten sonra yaşama inanmaktaydı. Türkler ayrıca, ruhun cennete gitmesi için düzgün bir şekilde gömülmesi gerektiğine inanmaktaydı. 1962'de gömülen Türklerin %90'ından fazlası, geleneksel cenaze âdetlerini bilen uzman kişiler tarafından defnedilmişti. 1962'de, yetkililer, geleneksel âdetlerin yerini alması amacıyla, yeni sosyalist cenaze âdetleri ortaya koydu. 1978'de bu yeni adetler zorunlu hale getirildi ve zorla uygulatılmaya başlandı. İslam uygulamaları üzerindeki kısıtlamalar ve yasaklamalar 1990'a kadar yürürlükte kalacaktı.

Komünist dönem boyunca, propaganda amaçları için, baş müftü, bölge müftüsü ve mahalle imamlarını kapsayan örgütsel bir altyapı kurulmuştu. Sofya'daki merkezde çalışan bir baş müftü ve Aytos, Kırcali, Filibe, Razgırat, Şumnu ve Tolbuhin merkezlerinde çalışan 6 bölge müftüsü bulunmaktaydı.[12] Bununla birlikte bu kişiler bu görevlerine aldıkları dini eğitimden dolayı değil Komünist Partisi'ne karşı duydukları sadakatten ve Parti emirlerini yerine getirmede istekli davrandıkları için atanmıştı.[13]

Laikleşme, Türklerin dinlerinin gereklerini yerine getirme kapasitelerini etkileyip dini inançların özellikle de gençler arasında etkisini kaybetmesine neden olmuştur. Yine de din önemini, özellikle de ileriki yaşlardaki Türkler arasında korumaya devam etmiştir. Dini kurallara uyma konusunda 1970'lerde yapılan araştırmalar, dini kurallara uymanın Türkler arasında Bulgarlara göre iki kat daha güçlü bir şekilde geliştiğini ortaya koymuştur. Çoğu dini faaliyetlerin tamamıyla yasaklanmasından sonra bile, Türkler ve diğer Müslümanlar, kendilerini ve ailelerini ciddi riskler altına sokarak bayramlarını gizli bir şekilde kutlamaya ve cenaze törenlerini geleneksel şekilde yapmaya devam etmişlerdir.

Sonuç

Komünizm yönetimi altında, Bulgaristan'ın kültürel ve mimari görüntüsünden İslam'ın varlığının izlerini silmek için çabalarda bulunulmuştur. Türklerin ve Bulgar Müslümanların dini kimliklerine yöneltilen saldırılar, 1944'te komünistler iktidara geldiğinde başlamış ve 1960'larda yoğunlaşmıştır. Bu yoğunlaşma 1970'lerde ve 1980'lerde önemli dini uygulamaların kesin olarak yasaklanmasına neden olmuştur. 500 yıllık Osmanlı iktidarının mimari izleri niteliğindeki cami-

ler ve diğer dini binalar özel hedefler haline gelmiştir. Bu yerler, kapatılıp ihmal edilmiş, enkaz haline gelmiş, alternatif kullanımlarda değerlendirilmeye başlanmış ve çoğu tahrip edilmiştir. 1980'lerin başına gelindiğinde hizmet veren camilerin sayısında büyük ölçüde azalma gerçekleşmiştir.

Türk etnik kimliğine yürütülen saldırılar, aşamalı olarak gerçekleştirilmiştir. Zor yoluyla yürütülen asimilasyon poltikasının devlet politikası olarak kabul edilmesinden önce birkaç strateji denenmiş fakat başarısızlığa uğranılmıştır. Bu stratejiler, Türk kimliğinin yerinin uluslar üstü komünist kimliğiyle değiştirilme girişimlerinden, Türklerin sosyalist Bulgar ulusuna entegre edilmesine ve son olarak da Türk kimliğinin Bulgar kimliğiyle değiştirilmesi çabalarına kadar uzanmıştır. Asimilasyonun devlet politikası olarak kabul edilmesi, "Türklerin etnik Bulgar olduklarının öne sürülmesini mümkün kılmak için Bulgaristan ulusunun sistematik olarak yeniden tanımlanmasını gerektirmiştir" (Dimitrov 2000: 4).

Bu koleksiyonun başka bir bölümünde de anlatıldığı gibi, Zhivkov rejiminin etnik Türklere Bulgar kimliğini empoze etme amacıyla yürüttüğü politikalar başarısızlığa uğrayacak ve 1989'dan sonra tersine çevrilecekti. Bulgaristan'daki Türkler komünist yönetim süresince ellerinden alınan sivil ve kültürel hakların çoğunu yeniden talep edecekti. Türk halkı bu olaylardan ve sıkıntılardan daha güçlü, birbirine daha fazla kenetlenmiş ve Türklüklerinden daha fazla gururlanır halde fakat devlet gücünün kendi tarihlerinin ve miraslarının ellerinden alınması için keyfi olarak kullanılabileceği gerçeğiyle sarsılmış olarak çıkacaktı.

1 Osmanlı işgal yöntemleri hakkında genel bilgi için İnalcık (1954, 1976) ya bakınız. Barkan (1942, 1949) Balkanlar'daki işgal edilmiş bölgelerin stratejik bölümlerinin kolonileştirilmesinde dini vakıflar, derviş emirleri ve sınır dışı etmenlerin oynadığı önemli rol üzerinde durmaktadır.

2 Crampton (1990:43-77), Bulgaristan'daki nüfusun genel etnik yapısı ve özellikle 1877 ve 1944 yılları arasında şehir alanlarındaki nüfusta meydana gelen değişiklikler hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir.

3 1985 nüfus sayımı, Türklere karşı zor yoluyla yürütülen asimilasyon politikasının sona erdirilmesinden ve hükümetin Bulgaristan'da hiç Türk olmadığını belirtmesinden sonra gerçekleştiği için, bu sayım süresince etnik yapı hakkında bilgi toplanmamıştır.

4 Bir kaynak (Ertürk ve Eminoğlu 1993:4), 1985 itibariyle Bulgaristan nüfusunun %56'sının Müslüman olduğunu belirtirken Karpat (1990:17), 1985 itibariyle Müslümanların sayısının 3 milyon veya Bulgaristan nüfusunun %33.7'si olduğunu öne koymuştur. Karpat'a göre (1995:742), 1990'ların başında, 1989'da Türklerin kitlesel olarak ülkeden ayrılmalarından sonra, Müslümanlar hala Bulgaristan nüfusunun %28'ine kadarlık bir bölümünü oluşturmaktaydı.

5 Wayne State Üniversitesinden Coğrafya Profesörü olan Randy Bertolas, Bulgaristan'daki Türkler haritasını hazırlamıştır.

6 Eminov (1997:122-166), Bulgaristan'daki Türk dili eğitiminin tarihçesi ve Bulgaristan milliyet politikasının mesleki ve edebi Türkçe üzerinde yarattığı dilsel etkiler hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir.

7 Simsir (1988: 130-307), Komünist yönetim süresince Türk azınlığın durumu hakkında genel bir bilgi vermektedir. Bu kapsamda Halk Cumhuriyeti'ndeki Türk basınında yer alan ayrıntılı bilgiler ve Bulgaristan'da yayınlanmış ana dili Türkçe olan yazarların edebi çalışmaların bir listesi bulunmaktadır (Hafız 1987. Bulgaristan'daki Türk yazarların ve şairlerin eserlerinden oluşan temsili bir listeyi vermektedir

(Acaroğlu 1990). Komünist dönem boyunca yayınlanan Türk gazete ve dergiler hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir.

8 Ertürk ve Eminoğlu (1993), Medresün Nüvvab'ın açıldığı 1922'den kapandığı 1947'ye kadar yürüttüğü önemli faaliyetler hakkında bilgi vermektedir.

9 Mevlit, Süleyman Çelebi tarafından Hazreti Muhammed'in doğumunu kutlamak için yazılan uzun bir şiirdir. Ölmüş bir kişinin anısına veya özel bir dini veya önemli bir olayı anma amacıyla okunur.

10 Eminov (1997:24-121), Poulton (1993:105-171), ve Höpken (1997: 54-81), Bulgaristan hükümetinin Bulgaristan'daki İslam ve Müslümanlara karşı tutumları hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Aliev (1980), Bulgaristan'daki Türkler arasında ateist bir dünya görüşü gelişme sürecini ortaya koymaktadır.

11 Komünist yönetimi altında, Bulgaristan'daki Aleviler/Kızılbaşlarla özdeşleşen Suni mezheplerinin faaliyetleri de engellenmiş ve en sonunda da yasaklanmıştır. Türkiye'deki benzer mezheplerle olan ilişkileri de kopmuştur. Derviş dergahlarının çoğu kapatılmış veya enkaz haline gelmişti. Diğer İslam âdetleri gibi, Su fi mezhebinin de âdetleri yasaklanmıştı. Su fi mezhebinin kalan birkaç tarikatından olan Nakşibendi ve Kadiri tarikatının toplantıları 1982'de hükümet tarafından yasaklanmıştır (De Jong 1986:306).

12 1945 ve 1987 arasında Süleyman Ömerov, Halit Osmanov, Hasan Ademov ve Mehmet Topçiev baş müftü görevini yürütmüştür.

13 Türklere karşı zor yoluyla yürütülen asimilasyon politikalarının sonucu olarak 1985'lerin başında, baş müftü ve bölge müftüleri, asimilasyonunun tamamıyla gönüllü olduğunu ve Bulgaristan'daki Müslümanların din özgürlüğüne sahip olduklarını belirten bir bildiri yayınlamıştır. Bunu takiben benzer bir bildiri de mahalle imamları tarafından yayınlanmıştır (Sofia Pres 1985:27-30).

Acaroğlu, Türker, 1988, **Bulgaristan'da Türkçe Yer Adları Kılavuzu**. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

—–, **1990, Bulgaristan'da Türk Gazeteciliği (1865-1985).** İstanbul: Gazeteciler Cemiyeti.

—–, **1997, Bulgarlar ve Bulgaristan Üzerine Yüzyıllık Türkçe Kaynakça**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi Aliev, Ali.

—–, 1980, **Formiraneto na Nauchno-ateistichen Mirogled u Bulgarskite** Tursti. Sofia:Partizdat. Barkan, Ömer.

—–, 1942 "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıf ve Temlikler", **Vakıflar Dergisi**, 2:279-386.

——, 1949-1951", Osmanlı İmparatorluğu'nda bir iskan ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, 11, 13, 15.

Crampton, R. J, **The Turks in Bulgaria**, 1878-1944. K. H. Karpat, ed. The Turks of Bulgaria: THA History, Culture and Political Fate of a Minority. İstanbul: İsis Press, 43-77.

Çavuş, Mehmet, 1988, **20. Yüzyıl Bulgaristan Türkleri Şiiri (Antoloji)**. İstanbul: Yaylacık Matbaası.

De Jong, Frederick, 1986, "Notes On Islamic Mystical Brotherhood In Nrth East Bulgaria", **Der Islam**, 63(2): 303-208.

Dimitrov, Vesselin, 2000 In Search of a homogenous nation:the assimilation of Bulgaria's Turki's minority, 1984-1985", **Journal of Etnopolitics and Minority Issues in Europe.** December 23, 23 pages. Available at www. ecmi. de7publications/jemie/data. dimitrov. pdf.

Donkov, Kiril, "Etnicheskijat sustav na naselenieto na Bulgarija", **Statiska**, 36(2). 34-46.

Eminov, Ali, 1983 "THA Education of Turkish Speakers in Bulgaria", **Ethnic Groups**, 5:129-150.

——, 1987 "The status of Islam and Muslms in Bulgaria, "**Journal, Institute of Muslim Minority affairs**, 8 (2):278-301.

——, 1990, "There Are No Turks İn Bulgaria. Rewriting History By Adminisrative fiat", in K. H. Karpat, ed. **The Turks of Bulgaria**: **TheHistory, Culture and Political** F**ate of a Minority**:Isis Press, pp. 203-222.

——, 1997, **Turkish and Other Muslim Minorties in Bulgaria**: London:C. Hurst Publishers.

——, 1997, "Islam and Muslims In Bulgaria: Brief History**", Islamic Studies**, 36(2-3). 209-241.

——, 2000, "Turks and Tatars in Bulgaria and the Balkans**, Nationalities Papers**, 28(1). 129-164.

Ertürk, Hasim ve Rasim Eminoğlu, **1993, Bulgaristan'da Türk İslam Eğitim ve Kültür Müesseleri ve Medresetün Nüvvab.** İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı Yayınları.

Hafız, Nimetullah, 1987, **Bulgaristan'da Çağdaş Türk Edebiyatı Antolojisi** (1944-1984), 2 vols. Ankara. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Halaçoğlu, Ahmet, 1994, **Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Helsinki Watch, **1986, Destroying Ethnic Identity: the Turks of Bulgaria**. New York. Human Rights Watch.

——, **1987, Destroying Ethnic Identity**. **The Gyspies of Bulgaria**. New York. Human Rights Watch.

Höpken, Wolfgang, 1997 "From religious identity to ethniv mobilazation: the Turks of Bulgaria before, under and since communism", In Poulton, Hugh and Suha Farouki, eds**. Muslim Minorities and the Balkan State**. New York. New York University Press, pp. 54-81.

İnalcık, Halil, 1954 " The Ottoman Methods of Conquest", **Studia Islamica**, 1. 103-29.

——, 1976, "The rise of the Ottoman Empire" In M. A. Cook, ed. **A History of the Ottoman Empire to 1730**, London: Cambridge University Press, pp. 10-53.

——, 1977 İpek, Nedim.

——, 1994 **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890).** Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Karpat, Kemal**,** 1990 "Introduction: Bulgarian Way of Nation Building and The Turkish Minority, in K. H Karpat, ed. **The Turks of Bulgaria: The History, Culture and Political Fate of a Minority.** Istanbul:Isis Press, pp. 1-22.

——, 1994, "The Turks of Bulgaria. The struggle for national-religious survival of a Muslim Minority", **Nationalities Papers**, 23 (4): 725-749.

——, King, R., 1973, **Minorities under Communism: Nationalities as a Source of Tension Among**.

——, **Balkan Communist States. Cambridge**, MA:Harvard University Press.

Madjarov, Djeni, 1990 " Adoptation-reality and image". In THA Ethnic Situation in Bulgaria(Researches, n 1992). Sofia. Club 90 Publishers, pp. 104-121.

Markov, Julian G. 1971, "Razvitie na obrazovanieto sred Turksoto naselenie v Bulgaria, 1971 1944-1972", **Istoricheski Pregled**, 27 (1): 69-79.

Natsiolen Statisticheski Institut, **1993 Demografsa Kharakteristika na Bulgarja 8 Rezultati ot 2% Izvadka**). **Prebrojavane na Naselenieto. Tom ı. Demografski Kharekteristiki**. Sofia.

Poulton, Hugh, **1994 The Balkans**: **Minorities and States in Conflict**. London. Minority Rights Publications.

Poulton, Hugh and Suha Taji-farouki, eds., **1995 Muslim Identity and the Balkan State**. London. CçHurst Publishers.

Ruin, Catherine and Ali Eminov, 1990, "Bulgarian Turkish. The linguistic effects of recent nationality policy", **Antropological Linguistics**, 32 (1-2). 149-62.

––––, 1993, “Bulgarian nationalism and Turkish language in Bulgaria.” In FranenkelEran and Christina Kramer eds. **Language Contact**-**Language Conflict**. New York: Peter Lang, pp. 43-71.

Şimşir, Bilal, 1986 **Glimpses on the Turkish Minority in Bulgaria**. Ankara. Directorate General of Press and Information.

––––, 1986, **Turkish Minority Education and Literature in Bulgaria**. Ankara: Ministry of Foreign Affairs Press.

––––, 1988, The Turks of Bulgaria(1878-1975). London: K. Rustem and Brother.

––––, 1989, **Rumeli’den Türk Göçleri**; 3 vols. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Sofia Press, 1985, Who Worries about Moslems in Bulgaria and why?Sofia.

Todorova, Maria, 1996, “ The Ottoman Legacy in the Balkans. ” In Carl L. Brown, ed. **Imperial Legacy**: **The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East**. New York Columbia University Press, pp. 45-77.

Triska, Jan F., ed., 1968, “Bulgaria”in **Constitutions of the Communist Party States**. Stanford. The Hoover Institution on War, Revolution and Peace, pp. 151-179.

Ülüsal, Müstecib, 1966, **Dobruca ve Türkler**. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Yenisoy, Hayriye Süleymanoğlu, 1998 **Tarih Boyunca Slav-Türk Dil İlişkileri**: **Türkçede ve Öteki Türk Lehçelerinde Slav Leksik Unsurları**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

BulgaristanTürklerinin Siyasî ve Kültürel Tarihine Dair Genel Bir Çerçeve / Vedat Sabri Ahmed [p.385-393]

VEDAT SABRİ AHMED

Kalem Dergisi YayınYönetmeni,Sofya Yüksek İslâm Enstitüsü /Bulgaristan

A. Siyâsî Tarih

45 yılında parçalanan Kubrat Han'ın Büyük Bulgarya Devleti'nin bir bölüğü Asparuh'un önderliğinde Balkanlar'a yöneldi. Bizans ile yıllarca süren savaşlar neticesinde Bulgarlar 681 yılında Koca Balkan'ın kuzeyinde yaşayan Slavları hakimiyeti altına alarak yeni bir devlet kurdular. Bu kurulan yeni Bulgaristan Devleti'ni yönetenler Türkî Bulgarlardı. Fakat VIII. asırdan itibaren aristokrasi arasına girmeye başlayan Hıristiyan Slavlar adım adım ülkeyi Slavlaştırmaya başladılar.[1] Bu akım Omurtag (814-831) zamanında iyice hızlandı. 865 yılında Hıristiyanlığın devletin resmî dini olarak kabul edilmesiyle Protobulgarlar eritilmeye başlandı. Slav alfabesinin mûcitleri olan Kiril ve Metodiy kardeşlerin gayretleriyle dinî edebiyat da Slavlaştırıldı. Bunun neticesinde bir milletin en önemli unsuru olan dil de Slavlaştı.

Birinci Simeon zamanında güç ve kültürel açıdan "altın çağ"ını yaşayan Bulgar Devleti bunu fazla sürdüremeyerek X. yüzyılın ikinci yarısında içeriden çökmeye başladı. Bizans, hemen yanında bulunan güçlü bir ülkeye tahammül edemezdi. Bu yüzden yaklaşık otuz yıl süren bir Bulgar-Bizans mücadelesi sonucunda 1018 yılında Bulgaristan Bizans esareti altına girdi.

Bu esaret yıllarında Karadeniz'in kuzeyinde bulunan bir çok Türkî kabile Balkanlar'a inerek Bizans'a saldırıyordu. Bunların en etkilisi Kumanlar/Kıpçaklar oldu. Onlar yalnız saldırmakla yetinmeyip yerleşmeye çalıştılar ve bunu başardılar. Zamanla da İkinci Bulgar Devleti'nin kurulmasında temel faktör oldular. 1185 yılında Asen'in kurduğu İkinci Bulgar Devleti Osmanlı egemenliğine dahil oluncaya kadar Asenler, Şişmanlar, Terterler gibi Türkî asıllı hanedanlar tarafından yönetilmiştir.[2]

1299 yılında Anadolu'da Osmanlı Devleti kuruldu. XIV. asırda Balkanlar Anadolu'dan gelen Türklerin/Müslümanların akınlarıyla karşı karşıya kaldılar. Gittikçe artan akınlar neticesinde 1362 yılında Edirne fetholundu, 1363'te Sırpsındığı Savaşı kazanıldı, 1364'te ise Filibe ve Eski Zağara fethedildi. Ali Paşa Kuzey Bulgaristan'ı fethetti. Zamanın hükümdarı olan Şişman mağlûp olunca kız kardeşi Maria'yı Birinci Murad'a nikahladı. 1389 yılında Bulgaristan tamamen Osmanlı sınırları içine dahil edildi.

Bulgaristan'a Müslüman unsurun yerleşmesi daha XIII. asrın başlarında oldu. Çünkü o zamanlar Tuna'nın kuzeyinde 12.000 Kıpçak İslam dini ile müşerref olmuştu. Bunlardan başka Osmanlı'nın Bulgaristan'ı daha fethetmesinden önce ve sonraları Anadolu'dan buralara gelen dervişler yerli Bulgar halkının kalplerini fethetmeye başlamıştır.[3] Böylece Bulgaristan topraklarında bir Müslüman kitlesi

oluşmaya başladı. Bu kitlenin oluşumu tabii ki, Anadolu'dan buralara göç eden/ettirilen kimselerle ve yerli halktan ihtidâ edenlerle tamamlandı. Bununla Bulgaristan toprakları bir zorlama olmaksızın İslamîleşti.[4]

Bu Müslümanlar Osmanlı hakimiyeti altında Hıristiyanlar ile iyi münasebetler içerisinde yaşadılar. 400'ü aşkın yıl yerli Hıristiyanlar Osmanlı Devleti'ne isyan etme teşebbüsünde bulunmadılar. Osmanlı Devleti'nin gittikçe gelişmesine ve güçlenmesine Müslüman Hıristiyan hep birlikte destek oldular. Bu XIX. asrın ortalarına kadar böyle sürdü.

XIX. asrın başlarından itibaren Bulgar halkı arasında millî duygulardan kaynaklanan bir hareketlilik başladı. Bundaki haricî tesir göz ardı edilemez-özellikle Rusya'nın tesiri. Bunun neticesi olarak isyan teşebbüsleri başladı. 1850 Vidin isyanı ilk önemli isyandır.[5] Bundan sonra isyan denemeleri devam etti. Ama başarıya, Avrupa'ya seslerini duyurmaya ancak 1876 Nisan ayaklanmasıyla ulaşabildiler.[6] Bu isyanların arkasında hep -boğazlarda gözü olan- Rusya duruyordu.

Nitekim bu amacına nail olmak için 93 Harbi olarak bilinen 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi başlatıldı. Bunun sonucunda Bulgaristan bağımsız bir prenslik haline geldi. İşte bununla da Bulgaristan Müslümanlarının bitmez tükenmez dertleri başladı.

B. 93 Harbi Sonrası Bulgaristan Türklerinin Durumu

1. Sosyal Durum

Bulgaristan Müslümanları yüzyıllarca Osmanlı İmparatorluğu bünyesinin ayrılmaz bir unsuru olarak yaşadılar. Bu da aynı dertleri, aynı sevinçleri, aynı kaderi paylaşmak demekti. Osmanlı 1699 Karlofça Antlaşması'yla "kan kaybetmeye" başladı. Geriye atılan bu adım tek adım olarak kalmadı. Bunun neticesinde Balkanlar elden gitti, hatta bütün Osmanlı toprakları parçalanıp dağıtıldı; bugünkü Türkiye toprakları hariç.

İki yüz yıl hep zayıflayan, gücünü kaybeden bir imparatorluğun -hangisi olursa olsun- halkını, tebaasını mutlu etmesini düşünmek ve istemek gayr-i kâbildir. Bulgaristan Müslümanları, güçsüz bir hükümdarlığın uyruğu olarak son dönemlerde yeterince zahmete katlandı, 93 Harbi neticesinde de birdenbire azınlık haline geldi. Bunun insan üzerine bir çok psikolojik ve sosyolojik etkisinin olmaması imkansızdır.

Azınlık durumuna düşme bir tarafa, bunun yanında bir de yeni kurulmuş olan Bulgar Devleti'nin baskıları ve "özgürlüğe" kavuşan Bulgar çetecilerinin, Müslüman-Türk düşmanlarının zulümleri başladı. Halka en vahşiyâne eziyet metotları uygulandı.[7] Bu baskı ve zulüm olayları üç önemli sonuç verdi:

1- Ekonomik problemler arttı; zaten fakir olan Müslüman halk iyice "battı".

2- Tedhîş ve zulümlerle halk sindirildi; bu çok önemli bir problem. Bir topluluğun hakkını arayamama, yükselememe bunun neticesinde doğar.

3- Göçler-İslam dininde göç/hicret kutsal bir olaydır. Bu sebeple veya böyle kutsallık anlayışı olmaksızın yapılan göçler Bulgaristan, genel olarak da Balkan ve Kafkas Türkleri arasında görülmektedir.

Bu göçlerin temel faktörü yapılan baskılardır. İkinci faktör de millî duyguların doğurduğu Anavatan'da olma isteği. Göçler, baskının bardağı taşırmasının bir neticesidir. Bulgaristan Müslümanları arasından Türkiye'ye yapılan göçlerin sonucu Müslümanlar açısından çok acıklıdır. Bu kötü sonuçları şöylece sıralayabiliriz:

1- Ekonomik kayıplar,

2- Sosyal kayıplar,

3- Müslüman unsurun azalmasından doğan siyasî kayıplar,

4- Aydınların göç etmesinden/ettirilmesinden doğan beyin kaybı (beyin göçü).

Bu sonuncusu kayıpların en vahim olanıdır. Çünkü bir aydın tabakanın yok edilmesi gelecek bir-iki neslin yok edilmesidir. Bunu bilen Bulgar hükümetleri de tabii ki, bu hususu hiçbir zaman ihmal etmemişlerdir. Göçlerde ön sırada yer alanlar öğretmenler, hocalar, millî ve dinî şuura sahip kimseler, halka önderlik edebilecek kimseler olmuştur. 1878-1944 arası Bulgaristan'dan yaklaşık 1.500.000[8] Müslüman Türkiye'ye göç etmiş/göç etmek zorunda kalmıştır.

2. Siyasi Durum

Bulgaristan Müslümanları, daha önce de söylediğimiz gibi 93 Harbi sonrasında azınlık, yönetilen halk durumuna düştü. Yönetenden yönetilen durumuna düşmenin verdiği maddî ve manevî sıkıntıları bir ölçüye kadar hepimiz anlayabiliriz.

Yönetmek, devletin değişik kademelerinde eleman bulundurmak bir toplumun gücünü göstermektedir. Bulgaristan Müslümanları 1878 sonrasında potansiyel olarak yeterli güce sahipti, ancak bu gücü hiçbir zaman tamamen harekete geçiremedi, geçirmeye fırsat bulamadılar. İster Bulgar Prensliği'nde, ister Bulgar Çarlığı'nda veya Halk İdaresinde olsun Müslümanlar lâyık-ı veçhile seslerini duyuramadılar. Seslerini duyuramayınca da ezilenlerin en ezileni, hakları en çok gasp edilen topluluk oldular.

Olaylara eğer daha konkre olarak bakılırsa şu gerçekler göz önüne serilmiş olur:

Bulgar Prensliği'nin kurulmasıyla 10 Şubat 1879 yılında kurucu meclis küşat olundu. Bu Meclise Müslüman saflarından en az 24 kişinin katılması gerekirken, ancak 13 kişi katılabilmiştir.[9] Bulgaristan Müslümanları 1989 yılına kadar bir siyasî teşkilat kuramamaları sebebiyle her zaman Bulgar partilerine oy veriyor veya o partilerden aday gösteriyorlardı. Fakat Müslüman adaylar, partileri ne kadar güçlü olursa olsun, sık sık haksızlığa uğruyorlardı. Ya seçilmeleri onaylanmıyor, ya seçildikleri halde yerlerine başkası giriyor veya seçim kağıt-

larında karışıklık çıkarılıyor.[10] Ayrıca seçim öncesinde korkutmalar, tehditler ve buna benzer yıldırma olayları da az olmuyor. Bu seçilme engellerine bir de 1878 sonrası ilk yıllardaki Bulgarca bilmeme, ikamet şartı gibi sudan bahaneler katılınca Müslümanların acınacak durumu ayan beyan

oluyor.[11] Bu sebepler yüzünden Parlamentodaki Müslüman mebusların sayısı yirmiyi pek nadir aşabilmiştir.[12] Müslümanların idareye aktif olarak katılmaları ancak yerel yönetimde mümkün oluyor. Fakat bu da yetersiz kalıyor, çünkü bir Müslümanın belediye reisi olması ancak tamamı Türk-Müslüman bir belediyede mümkün oluyor. Köy muhtarları Müslümanların çoğunlukta bulunduğu köylerde Müslümanlardan seçiliyor. Fakat bunları da iktidarda bulunan hükümetler keyfî iradelerine göre değiştiriyorlar. 2001 yılına dek Müslümanlar arasından birine bakanlık verilmediği de tarihin sayfaları aktarılınca teessüfle müşahede ediliyor.

Velhasıl, Müslümanların idareye, büyük politikaya katılımları sadece göz boyamak, halkı yatıştırmak ve değişik zamanlarda ortaya çıkan menfaatler için olmuştur.

Bulgaristan Müslümanlarının siyasi durumunu bir polis raporundaki şu ifadeler en güzel bir şekilde ortaya koyuyor: “Türklerin cehalet içinde boğulmaları, kültür düzeylerinin olabildiğince düşük olması için elimizden gelen her şeyi yapmalıyız, iktisadî bakımdan ise ayakları üzerine basmalarına fırsat tanımamalıyız. Bu şekilde onlar siyaset yapamayacak ve siyasî meselelerle uğraşamayacak hale geleceklerdir.”[13]

Müslümanlar faal olarak siyasî hayata iştirak edemedikleri için bir çok zulüm ve sıkıntıya maruz kalmışlardır. Bu problemler Rusların Bulgaristan topraklarını işgal etmesiyle başlamıştır. Savaş mültecileri problemi Türk toplumunun ekonomik gücünü yok etmiştir. Türkiye’ye giden ve daha sonra dönen mülteciler “çırıl çıplak” bırakılmışlardır. Müslüman-Türk köyleri sık sık eşkıyaların saldırısına uğramış, devlet de bu gibi olayların çoğuna göz yummuştur.[14] Devlet Müslümanların mal varlığının bel kemiğini teşkil eden vakıfları yoktan sebeplerle yok etmiştir. Savaşlar esnasında şovenistler masum Müslüman halka etmediği zulmü bırakmamışlardır. Daha sonraları “Rodna zaştita” teşkilatının devlet desteğiyle yaptığı vahşice hareketler halkı çok zor durumda bırakmıştır. Bu zulümler otuzlu yıllarda bardağı taşırmıştır.[15] Özellikle Razgrad mezarlığını yıkma, Kesarevo katliamı gibi olaylar tarihin en karanlık sayfalarını 20. asırda medenî dünyanın seyrine sunmuştur.[16] Burada kaydetmeden geçemeyeceğimiz bir gerçek de Müslümanların isimlerini değiştirme olayları ve Hıristiyanlaştırma çabalarıdır. 1878 sonrasında bir çok defa Rodoplar’daki Türkî asıllı Pomak Müslümanların isimleri değiştirilmiş, zorla “Hıristiyanlaştırılmışlardır.”[17] Aynı olaylar Çingene asıllı Müslümanların başından da eksik olmamıştır.[18] Esefle söylemek gerekiyor ki, bunları 20. yüzyılda medenî olmayı hedefleyen bir devletin idaresi yapmaktadır.

Özetle şunları söyleyebiliriz: Bulgar hükümetlerinin Müslümanlara yaklaşımları her zaman aşırı pragmatist, menfaatçi bir biçimde olmuştur. Hakları lâyık-ı veçhile ancak zaruret hasıl olunca tanınmıştır. Bu gibi yaklaşımlar ve yukarıda zikrettiğimiz kanunsuzluklar Müslümanları her zaman sinmiş, kompleksli bir durumda bırakmıştır.

3. Sosyo-Kültürel Durum

Bulgaristan topraklarında İslâmî kitlenin oluşumu hakkında daha önce söz etmiştik. Buralarda 1400 yıllık geçmişe sahip olan İslâmî kültür ve ondan da eski olan Türk kültürünün mirasçısı olan Müslüman-Türkler yaşamaktadır. Bulgaristan Müslümanlarının kültürü bu iki kültürün bileşimi ve etkisiyle oluşmuştur.[19] Bu nedenle onların kültürünü çok iyi bilmemiz gerekiyor.

Osmanlı Devleti kültürel kalkınmaya büyük önem vermiştir. Özellikle Balkanlar'ı fethetmeye başlayınca buraların imarı, kültürel inkişafı için akla gelmeyecek yatırımlar yapılmıştır.

Bunun temel nedeni İslam dini, İslam dininin ilk buyruğu olan "İkra"dır. Bulgaristan Devleti'ne Osmanlı'dan çok büyük kültürel miras kalmıştır. Bunları vakıf adı altında toplamak mümkünse de biz şöyle sıralamaya çalışacağız:

A. Kütüphaneler

Osmanlı okuyup okutmaya büyük önem verdiğinden Bulgaristan topraklarında da bir çok kütüphane kurmuştur. Bunların en önemlileri şunlardır:

A.1. Şumnu Şerif Halil Paşa Kütüphanesi

1744 yılında Tombul Cami'nin külliyesine dahil olarak kurulmuştur. Buradan alınan yaklaşık 2300 cilt kitap 1993 yılına kadar Şumnu Bölge Kütüphanesinde, 1993'ten sonra da Sofya Milli Kütüphanesi'nde korunmaktadır.[20]

A.2. Vidin Pazvantoğlu Kütüphanesi

Osman Pazvantoğlu'nun Vidin'i 1794 yılında işgalinden sonraki yıllarda kurulmuş olması muhtemeldir. Bu kütüphaneden 1888 yılında Sofya'ya 2664 cilt kitap getiriliyor. Bunların 2014 cildi bir anlaşma ile Türkiye'ye veriliyor, 650'si ise Sofya Milli Kütüphanesi'ne kabul ediliyor.[21]

A.3. Samokov Vakıf Kütüphanesi

Şehir yöneticisi Mehmed Hüsrev Paşa'nın (ö.1847) Samokov'ta mevcut olan küçük kütüphaneleri birleştirerek kurduğu kütüphanedir. Orada mevcut olan 2845 cilt kitap 1879 yılında Sofya Milli Kütüphanesi'ne teslim edilmiştir.[22]

A.4. Köstendil Vakıf Kütüphanesi

Mollazade Mehmed Ağa (ö.1876) tarafından küçük kütüphaneleri birleştirerek muhtemelen 1854-1855 yıllarında kurulmuştur. 1909 yılında mevcut olan 264 cilt kitaptan 250'si Sofya Milli Kütüphanesi'ne getirilmiştir.[23]

Bulgaristan Müslümanları bunlar büyüklüğünde olmasa da daha birçok şehir veya köy, medrese, okul, cemiyet ve tekke kütüphanesine sahipti.[24]

B. Cami ve Tekkeler

Osmanlı Devleti'nin Bulgaristan topraklarında bıraktığı en büyük zenginlik camiler ve tekkelerdir. Bu mabetlerin sayısını tam olarak tespit etmek zor olsa da, fikir verme açısından Evliya Çelebi'nin "Seyahatname"sinde zikrettiği bazı önemli sayıları buraya dercetmek faydalı olur kanısındayım: Eski Zağara-17 cami, Yeni Zağara-7 cami, Filibe-53 cami ve 11 tekke, İslimiye-12 cami, Lofça-30 cami, Sofya-53 cami vesaire. Şehir ve kasabalardaki bu cami sayısı ve her Müslüman köyünde en az bir caminin bulunması ne büyük dinî-harsî bir varlıktır. Ancak bu kadarla da kalmıyor, zira bu sayının daha sonraki Osmanlı yıllarında arttığı tarih sayfalarında görülmektedir.

Bulgaristan’da İslam’ın egemen olduğu yıllarda hal böyle iken Müslümanların 93 Harbi neticesinde ekalliyet durumuna düşmeleriyle vaziyet de birden bire değişti. Minareler birer birer düşmeye, ezanlar birer birer susmaya başladı. İmar projeleri, her nasılsa, hep camilerin yıkılmasını gerektirdi (!). Yapılacak yollar hep camilerin üstünden (!) geçti. Böylece camilerin sayısı düştükçe düştü. 1932-1933 yıllarında şu sonuçlar doğdu: Filibe-9 cami ve mescit,[25] Vidin-7 cami,[26] Rusçuk-4 cami, 5 mescit ve 1 tekke.[27] Mesele bu kadarla da bitmedi. Bugün Filibe’de 2 cami, Vidin’de 1 kullanılmayan cami, Rusçuk’ta da 2 cami ancak ayakta kalabilmiştir.

Tekkeler de aynı akıbete uğradı. Bugün var olan tekkelerin sayısı parmaklarımızın sayısını aşmıyor. Akyazılı Baba, Osman Baba, Demir Baba bunların en meşhurlarıdır.[28] Demir Baba Tekkesi’ni Müslümanların elinden almak için büyük çabalar sarf edilmesine rağmen, her nasılsa, bunu başaramamışlardır.[29]

Bu konuda daha derli toplu bir sayı ortaya koyması açısından yirmi eserin özeti olan şu çizelge büyük önemi haizdir.[30]

Yıllar	**Camiler**	**Tekkeler**	**Türk okulları**
1876	4860	680	4112
1915	2640	346	2932
1945	1512	84	1340
1955	1230	12	2116
1980	1180	10 kadar	yok

C. Cemiyetler

93 Harbi Bulgaristan’da yaşayan Müslüman toplumun sosyo-kültürel hayatına büyük bir darbe vurdu. Öyle ki, kendine gelmeye başlayana kadar on yıldan fazla sürdü. Daha önce de söylediğimiz gibi göçler Bulgaristan Türklerinin elit tabakasını alıp götürüyordu. Halka ön ayak olacak kimselere tek tük rastlanıyordu. Buna rağmen bu birkaç kişi daha iyi çalışmalarda bulunabilmek için birleşmeyi, yardımlaşmayı, güçlü olmayı sağlayacak kurumlar tesis etmeye gayret etmişlerdir. Bu gayretlerin bir neticesi olarak 1906 yılında **Muallimîn-i İslâmiyye Cemiyet-i İttihâdiyyesi** kurulmuştur. Bu derneğin amacı Türk muallimlerini bir çatı altında toplayarak Türk eğitiminin güncel meselelerini müzakere etmektir. Cemiyetin her yıl yapılan toplantılarında bir çok önemli kararlar alınmış, ama maalesef bu kararların bir çoğu çeşitli nedenlerle yürürlüğe geçirilememiştir.[31] Cemiyet 1928 yılından sonraki faaliyetlerini **Bulgaristan Türk Muallileri Birliği** adı altında daha birkaç yıl sürdürebilmiştir.

1911 yılında Sofya’da Müslümanların hukukunu muhafaza etmek, toplumsal haklar elde edebilmek için **İttifâk-ı İslâm** adında bir cemiyet kurulmuştur.[32] Bulgaristan Müslümanları iki Dünya Savaşı arasında daha bir çok cemiyet kurmuşlardır. Şunları sayabiliriz: Rusçuk Yârânı Cemiyeti, Rusçuk Sahâbet Cemiyeti, Vidin Şefkat Cemiyeti, değişik kasabalarda kurulan Cemiyet-i Hayriyyeler, Nüvvab mezunları ve öğrencilerinin kurduğu Ahlâk-ı İslâmiyye Cemiyeti (Uhuvvet-i İslâmiyye), yine Nüvvab öğrencilerinin kurduğu Müsterşiler Cemiyeti, Altınordu, Şenyurt, Bozkurt, Alparslan, Turan[33] ve Din-i İslâm Müdâfileri Cemiyeti.[34]

Bu son iki kuruluş Bulgaristan Türklerinin hayatında önemli rol oynamıştır. **Turan** gençlik teşkilâtının Türklerin ulusal benliğinin oluşumunda yeri çok büyüktür. Yaptığı ilmî, kültürel ve sportif etkinlikler, neşrettiği “Yenilik”, “İstikbal”, “Turan” gibi gazetelerle bütün Bulgaristan’ı kapsayan bir hareket olmuştur. Ancak derneğin İslâmî kaygıya sahip olmayışı, hatta İslâm karşıtı

amacının bulunması büyük fitnelere, tefrikalara neden olmuştur. İtidâl çizgisine dikkat etmeyen cemiyet 1934 darbesinden sonra kapatılmıştır.

Din-i İslâm Müdâfileri Cemiyeti 1933 yılında zamanın Başmüftüsü Hüseyin Hüsnü Efendi tarafından kurulmuştur. Adından da anlaşıldığı gibi cemiyet İslâm’ı koruma esasına dayanarak kurulmuştur. Amacı Türkiye’de yapılan Kemalist reformların Bulgaristan Müslümanları arasına nüfuz etmesini önlemektir. Yayın organı olan “Medeniyet” gazetesinde bu yönde yazılan makaleler pek çoktur. Derneği Bulgar hükümetleri de desteklemiştir. Cemiyet Müslümanlar arasında çıkan bazı tefrikalara neden olmuştur. Eğer bu cemiyet ve diğer bazılarının üyeleri, taraftarları uzlaşma yolları aramış olsalardı Müslüman toplumu o kadar parçalanmaz, kendi içinde didişerek kan kaybetmez, pusuda bekleyenleri memnun etmezlerdi.

D. Neşriyat

Balkanlar’ın ilk Türkçe gazetesi olan **Tuna** Bulgaristan topraklarında, Rusçuk’un **Tuna Vilâyeti** matbaasında 1865 yılında yayınlanmaya başlamıştır.[35] Bulgaristan’ın bağımsızlığını kazanmasından sonra bu topraklarda daha bir çok gazete ve dergi yayınlanmıştır. 1882 yılında yayınlanmaya başlayan **Tarla** gazetesini yaklaşık 150 gazete ve dergi takip etmiştir. Bunların arasında uzun süre yayınlanmaya devam eden ve 1000 adedi aşan nadir olsa bile bu zengin kültürel varlığın günümüz araştırmacılarına kaynak teşkîl etmektedir. Bu gazete ve dergiler Bulgaristan Türklerinin fikir hayatını en güzel bir şekilde ortaya koymaktadır. Zira bunlar değişik toplumsal cereyanlar, fikri gruplar ve siyasi güçler tarafından neşredilmiştir. Gazetelerin nâşirleri birbirileriyle kavgalı olmasalar, sayfalarının büyük kısmını bir birilerine iftira ve hakaret etmeye ayırmamış olsalardı daha hayırlı hizmetleri olurdu kanısandayım.

Bulgaristan Türkleri ele aldığımız dönemde yalnız gazete yayınlamakla kalmayarak, sayısı az olmasına rağmen kitaplar da yayınlanmışlardır. Ders kitaplarının yanı sıra dinî, edebî, içtimâî ve tarihî içerikli kitaplar yayınlanmıştır. Bu sıkıntılı dönemde 100 civarında kitap kaleme alınmıştır.[36] Zamanına göre çok hareketli olan bu yayın hayatını Müslümanlar faaliyette olan yayınevlerine borçludurlar. Bunların bazıları şunlardır: İntibah, Nüvvab, Terakkî, Ümit, Hurşit, Tefeyyüz, Ehali vesaire.

E. Dinî İdare

Bulgaristan Müslümanları ayakta kalabilmelerini dini idarelerine borçludurlar. Onların hakları daha ilk uluslararası anlaşmalar ve dahilî kanunlarda Müslüman azınlığı olarak tespit edildi. 1878 Berlin Antlaşması, 1909 İstanbul Protokolü, 1913 İstanbul Muâhedenamesi, 1919 Nöy ve 1925 Bulgaristan-Türkiye Antlaşmaları, Tırnova Anayasası ve Muvakkat İdare Kuralları Bulgaristan Müslümanlarının dinî idarelerini genişçe ele aldılar. Buna göre daha 1880 yılında Dinî Cemaatlerin İdaresine Dair Muvakkat Kurallar[37] gereğince Sofya’da merkez ve bölge müftülüğü ve bununla

beraber 9 bölge müftülüğü kurularak Müslümanlara Hâriciye ve Mezâhip Nezâreti kontrolünde özerk bir dinî idare verildi. Merkez müftülüğü daha sonra başmüftülüğe dönüştü, müftülüklerin sayısı ise zaman zaman değişikliklere uğradı. Müslümanların dinî idaresi devletin tespit ettiği hatlar doğrultusunda kendi hazırladıkları tüzükler ile gerçekleştirildi. Bu tüzüklerin benzer tarafları olduğu gibi farklılıkları da vardır.[38] Bizim ele aldığımız dönemde üç tüzük hazırlanmıştır: 1895,[39] 1919[40] ve 1945[41] yıllarında.

Başmüftü, Bulgaristan Müslümanlarını yurt içinde ve yurt dışında temsil ediyor, şer'î mahkemelerin ve medreselerin kontolünü yürütüyor, Müslüman halkın ahlâkını yüceltmeye, hayırseverliğini arttırmaya gayret ediyor ve şer'î konularda fetva veriyor. Yüksek Şer'î Mahkemeye başkanlık ediyor.

Bölge müftüleri ise imam, hatip, vaiz ve cemaat-i islâmiyeleri kontrol ve idare ediyor ve şer'î konularda gerek duyulunca fetva veriyor. Bölge Mahkeme-i Şer'iyyesinde kadılık vazifesini de yürütüyor.

Müftülüklerin yanı sıra her bölge müftülüğünde bir **şer'iyye mahkemesi** mevcuttur. Bu mahkemelerin yetkileri değişik devlet kanunlarıyla düzenlenmiştir. Bölge şer'îyye mahkemelerinden başka Rusçuk ve Filibe'de olmak üzere iki temyiz şer'iyye mahkemesi ve Başmüftülükte Dîvân-ı Âlî-i Şer'î (Yüksek Şeriat Mahkemesi) Müslümanların davalarına bakmaktadır.

F. Vakıflar

Bulgaristan Müslümanlarının millî ve manevî değerlerinin oluşumu ve korunmasında vakıfların rolünü tarif etmek imkansızdır. Zira müftülükler, okullar, cami ve tekkeler ancak ecdadımızın miras olarak bıraktığı vakıflardan hasıl olan gelirler sayesinde bunca zorluğa karşı direnebilmişlerdir. Bu yüzdendir ki, dün de, bugün de bütün gözler milletin vakıflarındadır. Vakıf deyince Müslümanların maddî ve manevî varlığı akla gelmektedir. Çünkü vakıflar apayrı bir medeniyettir. Camiler, mektepler, tekkeler, zaviyeler, kütüphaneler, çeşmeler, bedestenler, hanlar, hamamlar, kervansaraylar, köprüler, kuleler ve daha bu kadar emlâk ve emvâl hep vakıf medeniyetini oluşturan cüzlerdir.

1878 sonrasından bugüne kadar vakıflar hep soyulmuş, çarçur edilmiş, malûm ve meçhul, Müslim (!) ve gayrimüslim ceplere indirilmiştir. Bu, kimi zaman devletin gizli veya açık desteği, kimi zaman ise bizim saflığımız veya vurdumduymazlığımız nedeniyle olmuştur. Allah'ın işine bakın ki, vakıflar bu kadar pervâsızca uzanan ellere karşın hâlâ, az bile olsa, ayakta durmaktadırlar.

Vakıfların muhafazası daha Berlin Antlaşması'yla teminat altına alınmıştı. Fakat daha o zamanlar bir çok vakıf **durağanlığını** kaybetti. Misal olarak Vidin şehrini zikredebiliriz: Bir sürü nâmahrem elin uzanmasına, tecavüz etmesine rağmen yüzlerce Vidin vakfından 1932 yılında 60 kadarı ayakta kalabilmişti. Ama saldırılar o kadarla da kalmayarak tâ bugünün Müslümansız ve vakıfsız Vidin'e gelindi. Durum böyle iken Gâzi Mihaloğulları'nın, Pazvantoğlu'nun, Şerif Halil Paşa'nın, Mahmud Paşa'nın kemikleri hiç sızlamaz mı? Bunlar haleflerinden Allah için hesap sormazlar mı?

Vakıfların üzerinde o kadar göz var ki, onların merkezîleştirilmesi ve daha işlek hale getirilmesi için kurulan Müessesât-i Diniyye ve Vakfiyye Müdüriyeti bile onlara sahip çıkamadı, bazen de çıkmadı. Böylece vakıflar 120 yıldır devamlı kanlı bir mücadele içinde olmaya devam etmektedirler. İnşaallah bugünün demokrasisi gerçek bir demokrasi olur da 400-500 yıllık o vakıflar da rahat bir nefes alır.

4. Eğitim Durumu

İslâm dini eğitime çok büyük önem vermiştir. Bunun Kur'ân-ı Kerim'in ilk ayetlerindeki **"oku!"** emrinin bir gereği olduğu muhakkaktır. Kur'ân-ı Azîmüşşân veya Sünnet-i Nebevî Müslüman toplumun okumuş, bilgili, düşünen ve üreten bir toplum olmasını ister. Bu nedenle daha Peygamberimizin nur saçtığı Asr-ı saadetinde ortaya çıkan **Suffa**'yı günümüz anlamındaki en güzel bir eğitim kurumu olarak nitelendirebiliriz.

Eğitime verilen önem daha sonraki yıllarda da az değildi. Ancak bu hususta zaman zaman aksaklıkların olduğu gerçeğine de göz yummak imkansızdır. Gazalî, Zernucî gibi bir çok İslâm alimi Müslümanların eğitim düzeylerinin yükselmesi için fikrî mücadele yürütmüşlerdir. Özellikle Bağdat, Kurtuba, Kahire ve İstanbul gibi İslâm merkezleri değişik zamanlarda büyük ilim merkezleri durumuna gelmişlerdir.

Bununla birlikte Balkanlar'da İslâmî kitlenin oluşmaya başlamasından itibaren eğitim merkezlerinin teşekkülü de başlamıştır. Bu, tabii Osmanlı döneminde olmuştur. Osmanlı Devleti'nin 14. yüzyıldan itibaren genel anlamda Balkanlar, dar anlamda ise Bulgaristan topraklarında gerçekleştirdiği fetihlerle fethedilen yerlerde Müslümanlara eğitim imkanı sağlayacak okullar kurulmuştu. Bugünkü Bulgaristan topraklarında kurulan ilk Müslüman okulları -medrese ve mektepler- şu şehir ve kasabalardadır: Yanbol, Filibe, Eski Zağra, Kazanlık, İhtiman vesaire.[42]

Bu okullar medrese ve mekteplerden oluşmaktaydı. Bulgaristan'daki medreseler üç çeşitti: Dârü'l-hadîs-Vidin, Dârü'l-kurrâ-Filibe ve Dârü't-tıb-Sofya'da Sofu Mehmed Paşa külliyesinde mevcuttur. Bulgaristan topraklarındaki medreselerin dereceleri yüksek değildir. Bunlar genellikle yirmili ve otuzludurlar, kırklı, ellili ve altmışlı olanlara az rastlanmaktadır.[43] En yüksek dereceli medreseler Tırnovo, Sofya, Filibe ve Niğbolu'da bulunmaktaydılar.[44] Bu okullardan başka 16-17. asırdan itibaren bir de cami ve mescitlere bitişik olarak dersiye adındaki eğitim kurumları açılmaya başlanmıştır.

1839 yılndaki **Tanzimat** reformlarıyla eğitim sisteminde bir çok değişiklikler yapılmıştır: İbtidâî okulların (bunlar daha önce var olan dersiye ve sıbyân okullarının düzenlenmiş halidir), ruşdiyelerin teşekkülü, okul programlarının zenginleştirilmesi, yeni ders kitaplarının basılması gibi.

Ayrıca Bulgaristan topraklarını içeren Tuna Vilâyeti'nin yöneticisi Midhat Paşa buraların eğitiminin kalkınmasında büyük rol oynamıştır. Onun önemli girişimleri neticesinde Rus-Türk savaşı öncesinde Tuna Vilâyeti'ndeki okul manzarası şöyledir: 2700 sıbyân okulu (ilkokul), yaklaşık 150 medrese ve 40 ruşdiye.[45]

Osmanlı idaresinde bulunan Bulgaristan topraklarındaki eğitim ağı bu vaziyetteydi. Ancak Rus-Türk savaşının başladığı andan itibaren durum büsbütün değişti. Savaş yıllarında meydana gelen

göçlerde Türklerin aydın tabakasını teşkil eden bini aşkın öğretmen göç etti. Bu durumda okullar başıboş kaldı. Aynı zamanda okulların maddi ihtiyaçlarını karşılayan zenginler vatanlarını terkettiler, vakıfların büyük bir kısmı ise gasp edildi. Büyük bir fakirliğe müptelâ olan Müslüman toplumu çocuklarını okullara gönderemez oldu. Ayrıca eğitim prosesinin gerçekleştirileceği yerler olan okullar da yakıldı, yıkıldı, gasp edildi. Birçok okul "devletin ihtiyaçları için devletleştirilerek" resmî daire, kışla, postahane, tiyatro ve balo salonu, müze olarak kullanılmıştır. Olaylar daha sonraki yıllarda da bu şekilde devam etmiştir, yalnız fazla dikkat çekmeyecek, göze batmayacak bir şekilde.[46]

Durum bu minval üzere olduğu halde A. Pavlova gibi araştırmacılar hiç sıkılmadan "Bulgaristan devlet idaresinin bütün okullar arasında Türk okullarına karşı en âlicenap, cömert ve hoşgörülü" olduğunu iddia edebiliyorlar.[47] Oysa, Tırnova Anayasası'nın 78. maddesi –ilko-

kulun bütün Bulgaristan vatandaşları için mecburî ve ücretsiz oluşu- 1947 yılına kadar hiç bir zaman uygulanmamıştır.

Ayrıca Bulgar hükümeti 1891 Eğitim Yasası'nın 192. maddesi gereğince Müslüman okullarına belediyeler tarafından yıllık yardımlar sağlanması gerekiyor. Ancak daha 1880 Eğitim Kanunu Tasarısının 1. maddesi ile "özel okullar" olarak nitelendirilen Müslüman okulları, Stamboliyski hükümeti hariç, hiç bir zaman devlet eliyle yeterince finanse edilmemiştir. Malî destek her zaman sembolik olarak kalmıştır. Bu, 1894-1895 yılı okullara yapılan ortalama harcamalarda çok belirgin bir şekilde görünmektedir:

Türk okulları-208 leva

Pomak okulları-312 leva

Tatar okulları-144 leva

Bulgar okulları-2485 leva

Yahudi okulları-5074 leva

Ermeni okulları-2946 leva

Rum okulları-3007 leva[48]

Bulgaristan hükümetlerinin hazırladıkları kanunlar Müslüman okullarına karşı bir dereceye kadar hoşgörülüdür, fakat bu hoşgörü sadece yazılı olarak kalmış demek daha doğrudur kanaatimce. Bulgaristan Müslümanlarının eğitiminin inkişafını bir yandan yönetim çevreleri engellerken, bir yandan da Müslümanların kendileri engellemektedirler. Çünkü öğretmen kadrosu yetiştirememektedirler. Okullarda modernizasyon, yeniden bir yapılanma gerçekleştirilemiyor, programlar, usuller hep eskiden var olagelenlerdir. Tabii ki, bunun tek nedeni Müslüman toplumun kendisi değildir. Kurulan hükümetler bu hususta da -çöküşte- Müslümanlara ellerinden geldiğince değişik kanun ve yönetmeliklerle "destek" vermekten geri durmadılar. Bu, 1880 yılında İvan Güzelev'in hazırladığı "Eğitim Yasası"ndaki Bulgarca dersinin mecburî oluşuyla ilgili hususta görülmektedir. Bu yasa ile Türkler arasında Bulgarca öğretmenlerinin yetişmesine imkân verilmiyor.[49] Aynı zamanda öğretmenlerin sayıca ve vasıfça yetersizliği nedeniyle bir çok Müslüman okulu kapatılıyor. Fakat yine de öğretmen yetiştirme imkânları sunulmuyor.

Müslüman-Türklerin eğitim hayatı, elbette, bahsettiğimiz gibi kapkaranlık devam etmemiştir. Stamboliyski başkanlığındaki Çiftçi Birliğinin kurduğu koalisyon hükümeti Müslüman eğitim sistemine rahat nefes alma imkanı sağladığı kuşkusuzdur. Bu hükümetin kurulmasından bir yıl evvel (1918) öğretmen yetiştirmek için bir devlet okulu olan "Daru'l-Muallimîn" kurulmuştur. Bu okulun 1928 yılına kadar sürdürdüğü faaliyeti neticesinde verdiği mezunlar Bulgaristan Türkleri arasında ulusal bilincin gelişmesinde önemli rol oynamışlardır.[50]

Stamboliyski hükümetinin Eğitim Bakanı Stoyan Omarçevski'nin 21.07.1921'de hazırladığı Eğitim Yasası'yla Bulgaristan Türk okullarına bir çok güzel imkân sunulmuştur: Türk okulları için Eğitim Bakanlığı'nda ayrı bir Başmüfettiş atanmıştır. İlk başmüfettiş Ethem Ruhi olmuştur.[51] Bir çok okul yeniden hayata dönmüş, okul fonları oluşturularak Türk okullarının da mal-mülk sahibi olmasına imkân verilmiş, parasal destekte bulunulmuştur. 1922 yılında Medresetü'n-Nüvvab açılmıştır. Ayrıca bu birkaç yıl içinde Öğretmenler Birliği etkinliklerini hızlandırmış, öğretmen kursları düzenlemiştir.[52]

Ne var ki, bu güzel gelişmeler çok fazla sürmüyor. 9.06.1923 darbesiyle iktidara gelen "Demokratiçeski sgovor" koalisyonu daha önceki hükümetin genişlettiği imtiyazları daraltmaya başlıyor. Bu koalisyonun iktidarda kaldığı 8 yıl ve daha sonraki seneler içinde Bulgaristan Türklerinin eğitim hayatında bir çok değişiklikler meydana gelmiştir. Bunda Türkiye'de yapılan yeniliklerin[53] etkisinin çok büyük olduğu şüphesizdir.[54]

Bu etkilenme neticesinde eğitim alanında görülen başlıca problemler: Öğretmenler arasında patlak veren **yenilikçi-muhafazakâr**,[55] **Kemalist-şeriatçı** kavgası. Bu ikilik Bulgaristan'da daha önceleri **ittihatçılık-itilâfçılık** şeklinde var olmuştur. Ancak bu dönemdeki ikilik bütün halkı içine alacak bir dereceye gelmişti. Bu ikilik neticesinde birbirine zıt cemiyetler kuruldu ve gazeteler neşre başladı, medreseler ile ruşdiyelerin daha önce var olan küskünlükleri arttı,[56] okullarda program ve alfabe kargaşası son haddine yükseldi. Okullarda bir Türkçe, bir eski Türkçe okundu. 1930 yılında okullarda Lâtince ile eğitim görülmesi mecbur olurken 1936 yılında Arap harflerine dönüldü, iki yıl sonra, yani 1938'de Lâtin alfabesine katî bir dönüş yapıldı.[57]

Bulgaristan Türklerinin eğitimi en büyük darbeyi 1934-1944 yıllarındaki diktatör rejim döneminde yedi. 19.05.1934 darbesini yaparak iktidarı işgal eden diktatörler Türk eğitimini tazyik ede ede minimuma düşürdüler. Bu on yıl içinde okullar teker teker kapandı, öyle ki 1943-44 eğitim yılında bini aşkın sırf Müslüman köyünde ancak 344 ilk ve 23 orta dereceli Müslüman okulu kalmıştı.[58]

Bu dikta hükümetlerin izledikleri politikayı 1937 yılında bölge müfettişleri komisyonunun hazırladığı rapor çok güzel bir biçimde yansıtmaktadır. Raporda şöyle denmektedir: "Türk eğitiminin en alt seviyede kalması için bütün kanûnî yollar kullanılarak tedbir alınmalıdır…"[59]

Bulgaristan Müslümanları bu sıkıntılı dönemi yaşamakta iken gerçekleştirilen 9.09.1944 Komünist Devrimi kendileri için uzatılan bir dost eli olmuştu. Ancak ayaklarının üzerine dikilir dikilmez "dostlar" ellerini "şamara" çevirerek Müslüman halkın yüzüne yüzüne vurmaya başladılar.

Eğitim alanında büyük atılımlar yapmayı uman Müslümanlar 1-2 yıl içinde işin iç yüzünü anladılar. Özellikle dini eğitim hususunda hiç umulmadık menfi gelişmeler meydana geldi. Din dersi

önce fakültatif (seçmeli) ders oldu, ancak 1951 yılında bir-iki medrese hariç, bütün okullarda dini eğitim tamamen yasaklandı.[60]

Görüldüğü gibi Bulgar hükümetlerinin Bulgaristan Müslümanlarının dar anlamda eğitim alanına, geniş anlamda ise bütün alanlarına karşı yaklaşımları çok az istisna ile, iyi niyetle olmamıştır. İlişkileri günübirlik menfaatler belirlemiş. Gerek resmî, gerekse gayr-i resmî yollarla her türlü engelin öne sürülmesinden çekinilmemiştir. Bu nedenle Müslüman halk rahatça bir nefes alarak, bu ülkenin normal vatandaşı olamamıştır. Ancak bu kadar içten ve dıştan gelen darbeye yiğitçe karşılık veren, Bulgaristan Müslümanının ne denli metanet ve direnç sahibi olduğu ortaya çıkmaktadır. Bulgaristan Müslüman-Türkleri o mahrumiyet günlerinde gösterdiği salâbet-i diniyye ve sadâkat-i milliyyeyi keşke bugünkü rahat ve demokratik şartlarda da gösterebilseler.

1 Halil İnalcık, **Tanzimat ve Bulgar Meselesi**, İstanbul 1992, s. VI.

2 Mehmet Çavuş, **Bulgaristan'da Soykırım**, İstanbul 1984, s. 13.

3 Ş. Haluk Akalın, Sledite na Sarı Saltuk v Rumeliya i svetata obitel na Sveti Naum/Sarı Saltuk v Ohrid, (**İslâm i kultura**), Sofya 1999, s. 28.

4 Maykıl Kil, "Razprostranenie na islama v bılgarskoto selo prez osmanskata epoha (15-18v.): Kolonizatsiya i İslamizatsiya", **(Müslümanskata kultura po bılgarskite zemi),** Sofya 1998, s. 56-105; Aleksandır Popoviç, **Balkanlar'da İslam**, İstanbul 1995, s. 69.

5 Geniş bilgi için bk. H. İnalcık, **a.g.e.**, s. 1-107.

6 **TDV-İslam Ansiklopedisi**, c. VI, s. 398.

7 Osman Keskioğlu, **Bulgaristan'da Türkler**, İstanbul 1985, s. 10-13; Mehmet Şeref (Aykut), **Bulgarlar ve Bulgar Devleti**, Ankara 1934, s. 25-30; Bilal Şimşir, **Bulgaristan Türkleri**, İstanbul 1986, s. 20.

8 Hayriye Süleymanoğlu Yenisoy, **Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi-8**, Ankara 1997, s. 14-15; Valeri Stoyanov, **Turskoto naselenie v Bılgariya mejdu polüsite na etniçeskata politika**, Sofya 1998, s. 63-64; **Bulgaristan'da Türkler Semineri** (Ankara Üniversitesi), 10.04.1985, s. 4, 11; Bilal Şimşir, "Etrâku bulgâriyâ ve mevzûu'l-hicreti" (**Dirâsâtu Havle'l-kiyâni't-Türkiyyi fî Bulgâriyâ**), Ankara 1987, s. 64-92.

9 Vedat S. Ahmed, "Bulgaristan Müslümanlarının Durumu (1878-1885)", **Kalem Dergisi**, Sofya, Şubat-Mart 2001, sa. 2, s. 33.

10 Jorjeta Nazırska, **Bılgarskata dırjava i neynite maltsinstva** (1879-1885), Sofya 1999, s. 211, 216.

11 Vedat S. Ahmed, a.g.m., s. 33-35.

12 Bazı yıllarda Müslüman mebusların sayısı şöyledir: 1879-14, 1880-17, 1882-20'ye yakın, 1884-26, 1908-15, 1910-10, 1920-9, 1923-10, 1925-5, 1933-4.

13 **MDTA (Merkezi Devlet Tarih Arşivi),** f. 370, op. 1, a. b. 860.

14 J. Nazırska, **a.g.e.**, 156-157, 179-180.

15 V. Stoyanov, **a.g.e.**, s. 89.

16 M. Necmettin Deliorman, **Çanlar ve Zindanlar-Bulgaristan Türklerinin Bitmeyen Çilesi**, nşr. R. Özdek, İst. 1985, s. 43-125.

17 Ulrih Büksenşuti, **Maltsinstvenata politika v Bılgariya**, Sofya 2000, s. 76-78.

18 U. Büksenşuti, **a.g.e.**, s. 60-64.

19 İbrahim Yalımov, "Kültürümüzü Yeterince Tanımıyoruz!", **Kalem,** Şubat-Mart 2001, sa. 2, s. 9-10. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Vedat S. Ahmed, Medresetü'n-Nüvvab ve Eğitim Sistemi, Sofya Yüksek İslâm Enstitüsü, bitirme tezi, Sofya 2001.

20 **S. Kenderova ve Z. İvanova, İz sbirkite na Osmanskite biblioteki v Bılgariya (18-19 v.)**, Sofya 1999, s. 15-16.

21 S. Kenderova, **a.g.e.**, s. 21-22.

22 S. Kenderova, **a.g.e.**, s. 27-29.

23 S. Kenderova, **a.g.e.**, s. 33-35.

24 O. Keskioğlu, **Bulgaristan'da Türkler**, Ankara 1985, s. 127-128; S. Kenderova, **a.g.e.**, s. 38.

25 "Filibe Vakıflarının Durumu", **Tebligat**, Sofya 30. 11. 1932, sa. 5.

26 "Vidin Vakıflarının Durumu", **Tebligat,** Sofya 31. 12. 1932, sa. 6.

27 "Rusçuk Vakıflarının Durumu", **Tebligat**, Sofya 31.01.1933, sa. 7.

28 Osman Keskioğlu, **Bulgaristan'da Türkler**, Ankara 1985, s. 51-55.

29 **MDTA**, f. 471, op. 1, a. e. 18; “Demir Baba Tekke bılgarska starina”, **Razgradsko slovo**, 15.09.1927, sa. 211-212, s. 2; “Tursko predizvikatelstvo”, **Rusenska poşta**, 26. 01. 1928, sa. 1943, s. 2; “Demir Baba”, **Rehber**, s. 246, s. 1.

30 Mehmet Çavuş, **Bulgaristan’da Soykırım**, İstanbul 1984, s. 10-11.

31 O. Keskioğlu, **a.g.e.**, s. 99-109; A. Hamdi Akseki, **Bulgaristan Mektupları**, Hazırlayan: Ferhat Koca, İstanbul 2000, s. 25-27; Ahmed İhsan, **Bulgaristan Türkleri ve Hayât-ı İlmiyye ve Fikriyy**e, Şumnu 1922, s. 18-31.

32 A. Popoviç, **a.g.e.**, s. 76.

33 D. Danailov, Sıyuz na turskite mladejki i kulturno-prosvetni i gimnastiçeski drujestva “Turan”, **Dırjavni Arhivni İzvestiya**, c. 60, 1990, s. 358-366; O. Keskioğlu, **a.g.e.**, s. 113-123.

34 **Medeniyet**, sa. 15, 16, 18.

35 Yusuf Kerim, “Bulgaristan’da Türkçe Süreli Basın (1865-1944), **(Balkan Ülkelerinde Türkçe Eğitim ve Hayat Bilgi Şöleni),** Türk Dili Kurumu, Ankara 1999, s. 167.

36 Yayınlanan kitapların büyük bir kısmı Sofya Milli Kütüphanesi’nin Şarkiyat Bölümü ve Plovdiv Bölge Kütüphanesi’nde mevcuttur. Ayrıca bk. O. Keskioğlu, **a.g.e.**, s. 134-138.

37 **Dırjaven vestnik** (Bulgar Resmi Gazetesi), Sofya 9.07.1880, sa. 56, s. 1-2.

38 İsmail Cambazov, Bulgaristan’da Başmüftülük Tüzükleri, **Ümit,** Eylül-Ekim 1995, sa. 4, s. 6-8.

39 **İttifak,** 9 ve 16 Teşrîn-i Evvel 1895, sa. 60-61, s. 4**.**

40 **Bulgaristan Müslümanları Müessesât-ı Diniyye İdâre ve Teşkilâtı Nizamnâmesi**, Sofya 1924.

41 **Ustav za duhovnoto ustroystvo i upravlenie na müsülmanite v Bılgariya**, Sofya 1945.

42 Orlin Sıbev, Osmanski obrazovatelni instutsii v bılgarskite zemi (XV-XVIII vek), (Yayınlanmamış doktora tezi), Sofya 1999, s. 58-74.

43 O. Sıbev, **a.g.e.**, s. 134.

44 O. Sıbev, **a.g.e.**, s. 72.

45 B. Şimşir, **a.g.e.**, s. 29; H. Memişoğlu, **Bulgaristan’da Türk Kültürü**, Ankara 1995, s. 74-78; İ. Yalımov, Bulgaristan Türklerinin Eğitim Düzeni, **Ümit,** Sofya 1997, sa. 16, s. 12.

46 B. Şimşir, **a.g.e.**, s. 32-35; Hayriye Süleymanoğlu Yenisoy, Başlangıcından Bu Yana Bulgaristan'da Türkçe Eğitim, **Balkan Ülkelerinde Türkçe Eğitim ve Hayatı Bilgi Şöleni,** Türk Dili Kurumu, Ankara 1999, s. 110.

47 Antoaneta Pavlova, İstoriya na turskite uçilişta v Bılgariya (1878-1959), **Magistır "M",** 1993, s. 37.

48 B. Şimşir, **a.g.e.**, s. 39.

49 J. Nazırska, **a.g.e.**, s. 82.

50 İbrahim Tatarlı, Şumen Devlet Türk Öğretmen Okulu (Daru'l-muallimîn), **Ümit,** Sofya, Kasım 1995, sa. 5, s. 16-18; O. Keskioğlu, **a.g.e.**, s. 76-81.

51 **MDTA**, f. 471, op. 2, a. b. 3 ve 4'e bakılırsa Bulgaristan'daki Müslüman Okulları Başmüfettişliği daha 1920 yılında 01.01.1920 tarihli genelge mucibince merkezi Sofya'da, Şumen ve Plovdiv'de de şubeleri olmak üzere kurulmuştur. İlk başmüfettiş de eski Suhindol Ruşdiyesi müdürü Mustafa Ceyhun tayin edilmiştir.

52 İ. Yalımov, a.g.m., s. 13.

53 Yenilikler hakkında bk. Cengiz Hakov, **İstoriya na Turtsiya prez XX vek**, Ankara 2000, s. 75-96.

54 V. Stoyanov, **a.g.e.**, s. 81.

55 Yenilikçi-muhafazakar çatışmasının boyutları ve Bulgaristan Türklerinin fikri tarihindeki boyutları için bkz. İbrahim Hatiboğlu, "XX. Yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan Müslümanları Arasında Dini Islahat Çabaları", **IRCICA tarafından 21-23 Nisan 2000 tarihli uluslarası sempozyumda sunulmuş tebliğ**, Proceedings of the International Symposium on Islamic Civilization in the Balkans adlı bildiri kitabında yakında yayımlanacak.

56 Gruplar arası tartışmalar hakkında geniş bilgi edinmek için bu dönemde neşredilen "Deliorman", "Rehber", "Savaş", "Turan", "Rodop", "Dostluk", "İntibah", "Medeniyet" ve başka gazetelere bakılmalıdır.

57 Bilal N. Şimşir, Türk Harf Devriminin Türkiye Dışında Yayılması: Bulgaristan Türkleri Örneği, **Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu,** Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991, s. 187-206; Cengiz Hakov, Bulgaristan Türk Okullarında Yeni Türk Alfabesinin (Latin Alfabesi) Uygulanması, (Orjinalden fotokopi), s. 1-7; **MDTA**, f. 176, op. 1, a. b. 888.

58 H. S. Yenisoy, a.g.m., s. 133.

59 **MDTA**, f. 177, op. 2, a. b. 835.

60 Yuliyan G. Markov, Razvitie na obrazovanieto sred turskoto naselenie v Bılgariya (1944-1952 g.), **İstoriçeski pregled,** yıl 26, 1970, sa. 1, s. 73-74.

Bulgaristan'daki Değişim Sürecinde Türk Azınlığın Ekonomik Durumu / Yrd. Doç. Dr. Didar Erdinç [p.394-400]

YRD. DOÇ. DR. DİDAR ERDİNÇ

Amerikan Üniversitesi /Bulgaristan

1. Giriş

1990'larda Bulgaristan'daki değişim sürecinde ortaya çıkan ekonomik kriz ve yapısal tıkanmalardan en fazla etkilenen etnik kesimin Türkler, Pomaklar ve Romanlar olduğu iyi bilinmektedir. Devlet işletmelerinin kapatılması, komünizm öncesi sahiplerine geri verilmek üzere tarımsal alanların özelleştirilmesi ve aynı zamanda süre giden ihracat pazarlarındaki daralma özellikle bu azınlık grupları arasında işsizlik ve fakirliğin hızla yaygınlaşmasına neden olmuştur. Bu süreçte Romanlar mutlak bir fakirliğin pençesine düşerken, Türk ve Pomak grupları ekonomik standartlarına ciddi bir darbe yemişlerdir. Bu nedenle değişimin ekonomik maliyetinin ülkede yaşayan azınlık grupları ile çoğunluk Bulgarlar arasında eşit olarak paylaşılmadığı düşünülebilir.

Bu çalışmada Bulgaristan'daki etnik politikaların ekonomik boyutlarıyla birlikte Türk ve Pomak azınlık gruplarının bu zorluklar karşısındaki varolma stratejileri ele alınacaktır. Bu konu özel bir ilgi gerektirmektedir çünkü azınlık ve çoğunluk grupları arasındaki ekonomik eşitsizlikler etnik gerilim ve çatışmaları arttırma gücüne sahiptir. Bu grupların Bulgaristan nüfusunun %15'ine yakın bir bölümünü temsil ettiği düşünülürse, ekonomik eşitsizliğin önemli politik ve sosyal sonuçlar doğurabileceği bir gerçektir. Bu çalışmada aynı zamanda Bulgaristan'da etnik ayrımcılığın ne ölçüde süregeldiği ve bunun ekonomik alanda ayrımcılığa ne düzeyde yol açtığı da tartışılacaktır.

Bulgaristan'da tam teşekkül etmiş bir etnik krizin bugüne kadar oluşmamasının çok önemli nedenleri vardır: Özellikle, komünizmin yıkılışından hemen sonra Türk azınlığın politik ve sosyal haklarının geri verilmesiyle birlikte Türkler demokratik parlamenter bir rejim içersinde kendi politik partilerini kurup seçimlere katılarak ekonomik çıkarlarını aktif politikalarla koruma yoluna gitmişlerdir. Türk azınlığın bir bölümü göç yoluyla Türkiye'de fırsatlar ararken, diğer bir kesim bavul ticareti ile gelir elde ederek yaşam savaşı vermiştir. Türkiye ve Bulgaristan arasında 1998'de imzalanan Ticaret Anlaşması iki ülke arasındaki ticarete ivme kazandırmış ve Türk şirketlerinin Bulgaristan'daki yatırımlarını arttırarak özellikle özelleştirme sırasında Türk girişimcilerinin aldığı otellerde ve servis sektöründe Türk azınlığa çalışma olanağı sağlamalarına yol açmıştır. Türkler yeni ekonomik koşullara yenilikçi stratejilerle intibak etmeye çalışırken, Pomaklar pazar ekonomisinde yer almaktan çoğunlukla kaçınmış ve giderek köylerine çekilerek ekonomik hayattan tecrit edilmişlerdir. Diğer yanda, 1990'larda Bulgaristan'da ciddi bir siyasi güç olarak beliren Türk azınlık, parlamentoda "Türk Partisi" olarak bilinen "Hak ve Özgürlükler Hareketi" tarafından temsil edilerek, partinin yürüttüğü aktif etnik politikalarla ekonomik sorunlarını çözmeye çalışmış ve bu konuda önemli bir yol katetmiştir. "Hak ve Özgürlükler Hareketi" Partisi başlangıcından beri Bulgaristan koalisyon hükümetlerinin kurulmasında

önemli bir rol oynamış ve 2001 yılında eski Car Simeon'un başbakanlık yaptığı yeni Bulgar hükümetinde koalisyon ortağı olarak yer almıştır.

2. Komünist Dönemde Türklerin ve Pomakların Ekonomik Durumu

Bulgaristan'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılarak bağımsız bir devlet kurması 1877-1978 yılları arasındaki Rusya ile savaş sonrasında gerçekleşmiştir. 1912-1913 Balkan Savaşları sonrasında sayıları yüz binleri aşan Türkler ülkeden göç ederken, geride kalanlar yeni düzene kırsal bölgelerde tecrit edilmiş olarak yaşayarak ayak uydur-

maya çalışmışlardır. Kendi tarlalarında tarımla uğraşarak geçimlerini sağlayan Türkler gibi Müslüman Bulgarlar olan Pomaklarda aynı şekilde dağlık bölgelerde, özellikle Güney Rodoplar'da hayvancılıkla uğraşarak, tütün ve patates yetiştirerek varlıklarını sürdürmeye çalışmışlardır.[1]

İkinci Dünya Savaşı sonrasında ülkeye komünizmin gelmesiyle birlikte özel mülkiyet kaldırılmış ve tarım alanlarında kooperatifleşme başlamıştır. Mülkleri ellerinden alınan Türk ve Pomaklar, özellikle tütün ve madencilik alanlarında faaliyet gösteren sosyalist kooperatiflerde çalışmak zorunda kalmışlardır. Ancak küçük mülkiyete izin verildiğinden bu azınlıklar aynı zamanda kendi tarlalarında üretim yapabilmişlerdir.

3. Değişim Sürecinde Türk ve Pomakların Ekonomik Durumu

Komünizmin yıkılmasıyla birlikte 1990'da Bulgaristan parlamenter demokrasiye geçmiş ve bu süreç içinde Türk ve Pomak azınlıkların 1984-1985 yıllarında zorla ellerinden alınan sosyal, siyasal ve dini hakları geri verilmiştir. Böylelikle Bulgaristan Devleti 1980'lerdeki zorunlu etnik asimilasyon politikalarının izlerini silmeye çalışmıştır. Değişim sürecinde kazanılan bu haklara rağmen, Türkler ve Pomaklar, Bulgar çoğunlukla birlikte ciddi ekonomik sıkıntılarla karşı karşıya kalmışlar ve hatta ekonomik alandaki değişimde daha fazla iş ve gelir kaybına uğramışlardır. Aslında bu süreçte Romanlar en kötü etkilenen etnik grup olarak neredeyse mutlak fakirliğin pençesine düşmüşlerdir.

Değişim sürecinde tarımsal kooperatiflerin kapanması ve ihracat pazarlarının çökmesiyle birlikte, çoğunlukla ekonomik olarak geri kalmış köylük bölgelerde yaşayan Türkler ve Pomaklar arasında işsizlik ve fakirlik hızla artış göstermiş ve Bulgar ortalamasının çok üzerinde seyretmiştir.[2] Türklerin yüzde 90'i Kırcali, Haskova, Ruse ve Burgaz bölgelerinde yaşarken, Pomaklar çoğunlukla güneydoğu ve Rodop dağlık bölgelerinde yerleşmişlerdir. Genelde bu gruplar tarımsal bölgelerde oturduklarından dolayı iş, eğitim ve altyapı olanaklarından şehirlilere oranla daha az yararlanabilmektedirler.

Pomaklar gibi Türklerde uzun yıllar küçük tarımsal alanlarda tütün ve buğday üretimiyle uğraşmışlar ancak bu ekonomik uğraşlar geleneksel ihracat pazarlarının daralmasıyla 1990'larda en büyük darbeyi almıştır (Uluslararası Azınlık Hakları Grubu, 1991: 126). Özellikle 1989'da başlayan anavatana göç dalgaları tarımsal alanlarda büyük ölçüde işgücü kaybına neden olmuş ve Bulgaristan'ın tarımsal üretimini ciddi ölçüde azaltmıştır. Özellikle, tütün üretimi 1989'dan beri yüzde

50 ile 80 oranında düşmüştür. Tütün sektörünün çökmesi Türk ve Pomakların yaşam standartlarına önemli ölçüde darbe vurmuştur.[3]

Sonuç olarak, Türk ve Pomakların yaşadığı bazı bölgelerde işsizlik hızla yükselmiş ve Bulgaristan ortalamasının nerdeyse iki katına çıkmıştır. Devlet istatistiklerine göre, 1992'de Bulgarların yüzde 14.4'u işsizken, aynı yıl bu oran Türkler için yüzde 25.2 olmuştur. 1997 Bulgaristan ekonomik krizi sırasında, ortalama işsizlik oranı Bulgarlar için yüzde 16 iken, Türklerin ve Bulgar Müslümanlarının yaşadığı bazı bölgelerde işsizlik yüzde 40 oranını asmıştır (Hoepken, 1997: 80). Şüphesiz, Romanlar değişim sürecinde işsizlikten en fazla etkilenen kesimdir. Bu sonuçta, eğitimsiz ve vasıfsız olduklarından dolayı devlet işletmelerinde işlerini ilk kaybeden grup olmalarının yanı sıra etnik ayrımcılık ve bağnazlığında rolü vardır. Ancak özellikle 1990'ların başlarında Kırcali bölgesinde birbiri ardına kapanan veya özelleştirilen devlet işletmeleri yüzünden Türkler arasında da işsizlik dayanılmaz boyutlara ulaşmıştır. Endüstri işletmelerinin ve tarımsal kooperatiflerin kapanmasıyla birlikte Bulgarlara oranla eğitim düzeyleri çok daha düşük olan

Türklerin yeni üretim ve pazar koşullarında iş bulmaları nerdeyse imkansız hale gelmiştir.

Özellikle Rodoplar'da yerel kaynaklara dayalı üretim yapan fabrikalar komünizmin yıkılmasıyla birlikte giderek daha pahalı ithal girdi kullanmaya yönelmiş ancak bu durum bazı işletmelerin kârdan çok zarar etmesine ve işten çıkarmalara neden olmuştur. Bu işletmelerden çıkarılan çalışanlar için yeni iş sahaları açılamamıştır. Rodoplar'daki altyapı olanakları oldukça geri olduğundan yabancı sermayenin bölgeye çekilmesi de mümkün görünmemektedir. Bu yüzden büyük şehirlere süre giden göçe rağmen işsizlik ülkenin diğer bölgelerine oranla çok yüksektir. Bu bölgede endüstri, inşaat ve ulaşım sektörlerinde çalışanların toplam işgücüne oranı ancak yüzde 10 kadardır. Üstelik özelleştirilen işletmelerin çoğu bu sektörlerde faaliyet göstermekte basarısız olmuşlardır. Önemli bir sorunda 1989'dan beri hükümetlerin yerel belediyelere bu tür bölgesel ekonomik sorunları çözmek üzere bağımsız politika üretmeleri için fırsat vermekte isteksiz davranmış olmasıdır (Tomova, 1998). Ayrıca, Rodoplar'da Bulgarlara oranla Türklerin ortalama olarak daha fazlası topraksızdır. Toprak reformuna rağmen Türklere verilen toprakların düşük kalitede olduğu iddia edilmektedir. Bölgede kadın ve çocuklar yıl boyu tarımla uğraşırken, erkekler giderek inşaat ve maden işlerine yönelmişlerdir.

Bütün bu ekonomik zorluklara rağmen Rodoplarda etnik çatışma görülmemektedir. Bunun bir önemli nedeni Bulgarlar, Türk ve Pomak azınlıklar arasında yaşam koşulları ve standartları açısından önemli farklılıkların olmamasıdır. Bu bölgede yaşayan hem Bulgar hem de Türkler kendilerini büyük şehirlerde yaşayanlara oranla ekonomik açıdan ayrımcılığa uğramış saymaktadırlar. Genelde düşük ücretler, işsizlik, tarımsal ürünleri için pazarların olamamasından ve fırsat eşitsizliğinden yakınmaktadırlar.

Kuzeydoğuda yaşayan Türkler, Rodoplar'da yerleşenlere oranla daha iyi ekonomik şartlara sahiptirler. Bu bölgedeki toprakların daha verimli olması ve küçükbaş hayvancılığın yaygınlığı bu sonuçta etkilidir. Ayrıca bölgenin büyük şehirlere olan yakınlığı Endüstri sektöründe iş bulma şansını arttırmaktadır.

1990'ların ortalarından itibaren hızlanan özelleştirme sürecinin çoğunlukla etnik azınlıkların yaşadığı bölgelerdeki devlet işletmelerinin kapanmasıyla sonuçlanması Türk ve Pomak azınlıklarda ekonomik ayrımcılığa uğradıkları görüşünün yerleşmesine neden olmuştur. Bu azınlıklardan Türkler, 1999'da yayınlanan Birlemiş Milletler Gelişme raporuna göre Bulgarlara oranla isşsiz kalmaktan iki kat daha fazla korkmaktadırlar. Bu korkunun temelinde özellikle Türklerin daha az ücretli ve daha az eğitim gerektiren işlerde çalışıyor olması yatmaktadır. Bilindiği üzere, özelleştirme ve işletmelerin yeniden yapılandırılması sürecinde bu tür işler ilk önce ortadan kaldırılmaktadır ve şehirlerde endüstri sektöründe çalışan Türkler işsizlik tehlikesiyle Bulgarlara oranla daha fazla karşı karşıya kalmışlardır (Tomova, 1998). Türk azınlıkların en kalifiye ve eğitimli kesimi ise anavatana göç ederek şanslarını orada denemişler, kalanlar ise eğitim düzeylerinin düşük olması nedeniyle yeni ekonomik düzende iş bulma şanslarının neredeyse yol olduğu düşüncesini benimsemişlerdir. 1993 ve 1996 yılları arasında sayıları 80,000 ile 150,000 dolayında olan Türkler anavatana bu tür ekonomik sıkıntılar yüzünden göç etmiştir.

Bulgaristan'daki azınlıkların ekonomik düzeyde, özellikle iş olanakları açısından ayrımcılığa uğradığı Helsinki raporlarında belirlenmiştir. Türklerin işlerini kaybetme korkularının yüksek düzeyde olmasının bir diğer nedeni de iş bulma ve işlerini koruma konusunda çoğunluk tarafından ayrımcılığa maruz kalmaları olabilir. Özellikle değişim sürecinin ilk yıllarında yaşam standartları hızla düşen Türk ve Pomak azınlıklar arasında etnik ayrımcılık kanılarının yaygınlaşması yeni bir tur etnik disimilasyon, Diğer bir deyişle Bulgar devletine olan bağlılıklarının azalmasına neden olmuştur. Yine Birleşmiş Devletlerin'in hazırladığı bir rapora göre Türk ve Pomak grupları Bulgarlara oranla yaşam koşullarından iki kat daha fazla şikayetçidirler (Brooks, 1999). Ekonomik sıkıntılarının temelinde değişimin getirdiği zorluklar olmasına rağmen, bu azınlıklar etnik ayrımcılığında bu zorlukları arttırdığı düşüncesindedirler.

Şüphesiz, bu tür kanıların güçlenmesinde en önemli etken bu azınlık gruplarının pazar ekonomisine geçişin bir sonucu olarak şehirlerde yeni kurulan işletmelerde çalışma şanslarının Bulgarlara göre çok daha az olmasıdır. Yeni ekonomik düzende iş bulmak üniversite düzeyinde eğitim ve yabancı dil bilmeyi gerektirmektedir. Ancak eğitim alanında azınlık ve çoğunluk grupları arasında çarpıcı farklar gözlemlenmektedir. Mesela, her 10 üniversite mezunu Bulgar için yalnızca bir Türk üniversite eğitimlidir. Buna neden olarak Türklerin şehirler yerine kırsal alanlarda ikamet etmeleri ve eğitime yeterince önem vermemeleri gösterilebilir. Bu nedenlerden ötürü, Bulgar çalışanlarına oranla Türkler ve Pomaklar eğitim açısından dezavantajlı bir konumdadırlar. Tablo 2'den de anlaşıldığı üzere, orta öğrenimini tamamlamayan Bulgarların oranı yüzde 12'de kalırken, aynı oran Türkler için yüzde 33'e ulaşmaktadır (Dimova ve Tikijiev, 1996). Ayrıca Türklerin devam ettiği devlet okulla-

rının düşük eğitim standartlarına sahip olması eğitim alanında da ayrımcılığın süregeldiği kanısını güçlendirmektedir.

Tablo 2: Egitim Düzeylerine Göre Etnik Gruplarin Yapısı, 1992

Egitim Düzeyi	**Bulgarlar**	**Türkler**	**Romanlar**
Üniversite 20.2	2.0	0.9	

Lise	54.0	24.6	7.8
Orta	22.6	55.0	46.2
İlk	3.0	16.0	36.7
Okumamış	0.2	2.3	8.5

Kaynak: Tomova (1998: 59).

Bulgaristan'da Türklerin yüzde 68'i kırsal bölgelerde yaşamaktadır. Kırsal yerleşim etnik ve kültürel yapılarının korunmasına yol açarkken aynı zamanda şehirlerdeki iş olanaklarından daha az yararlanmalarına ve daha kaliteli eğitim ve sağlık hizmetlerinden uzak kalmalarına neden olmaktadır. Ancak en önemlisi, ekonomik değişimin getirdiği yeniliklerden ve çeşitlenen iş olanaklarından yararlanma şanslarını azaltmaktadır. Belki de bu yüzden Bulgarların yüzde 17'si kendi iş yerlerinde çalışırken, bu oran Türkler arasında yüzde 10'da kalmaktadır. Sonuçta, yeni düzende kaçınılmaz olarak artan gelir dağılımındaki eşitsizlik giderek etnik farklılıkların daha güçlü bir şekilde hissedilmesine neden olmaktadır.

Pomakların ekonomik durumu ise Türklere göre çok daha kötüdür. Bunun bir nedeni de Türk azınlığın aktif politik katılımcılığından farklı olarak Pomakların yeni düzende politik olarak seslerini duyuramamış olmalarıdır. Buna rağmen, genelde sosyal politikalara daha açık Bulgar Sosyalist ve Hak ve Özgürlükler Partilerine oy vermişlerdir. Giderek kırsal ve dağlık bölgelere çekilen Pomakların yeni ekonomik düzenden faydalanma ve bu düzende kendilerine bir yer edinme olanakları neredeyse hiç kalmamıştır. Mesela, Türkler bavul ticareti ve anavatana göç yoluyla iş bulma ve gelir elde etme yoluna giderken, Pomaklar ekonomik alanda da kırsal alanlarda tecrit edilmiş ve yeniliklere kapalı yaşamayı tercih etmişlerdir. Türkler artan işsizlikten yaratıcı yollarla korunmaya çalışırken, bavul ticaretine yabancı kalan Pomaklar, tarımsal bölgelerde tütün ve patates yetiştirerek, koyun ve keçi besleyerek yaşam mücadelesi vermeye devam etmişlerdir (Konstantinov, 1997: 45).

4. Değişim Sürecinde Bulgaristan'daki Fakirliğin Etnik Boyutları

Komünizmin yıkılmasıyla birlikte Orta ve Doğu Avrupa'da siyasal ve ekonomik değişim sürecine giren diğer ülkelere oranla Bulgaristan ekonomisi bu süreci daha şiddetli yaşamış ve ciddi bir daralma ile birlikte artan işsizlik ve enflasyon ülkedeki yoksulluğun özellikle 1997 krizi sırasında dayanılmaz boyutlara ulaşmasına neden olmuştur. Ancak aynı yıl Para Kurulu uygulamasına geçilerek radikal ekonomik stabilizasyon tedbirleri uygulanmış ve daralan ekonomi tekrar büyüme yoluna girmiştir. 1992'de reel gayri safi milli hasıla endeksi bazında yüzde 20 oranında küçülen Bulgar ekonomisi (1990'da 100 olan endeks, 80'e düşmüştür) ülke tarihinin barış zamanında yaşadığı en kötü kriz olan 1997 ekonomik krizi sırasında endeksin 70'lere kadar inmesine tanık olmuştur. Hiperenflasyon, ve giderek artan işsizlik sonucunda nüfusun yaşam şartları inanılmaz boyutlarda bozulmaya uğramıştır.

Özellikle yoksulluk görülmedik boyutlarda artış göstererek, Dünya Bankası ölçümlerine göre 1995 ve 1997 yılları arasında Bulgaristan nüfusunun yüzde 36'sı fakirlik sinirinin altında kalmış,

özellikle kırsal kesimlerde ve Türk, Pomak ve Roman azınlıkları arasında bu ortalama oranının bile üstüne çıkılmıştır. 1997'de şehirlerde aynı oran yüzde 33 iken kırsal kesimlerde yoksulluk oranı yüzde 41 gibi yüksek bir oranda seyretmiştir. Fakirliğin bu ölçüde yaygınlaşmasında gelir ve tüketimin ciddi boyutlarda düşmesinin yanı sıra hızla artan gelir dağılımındaki eşitsizlik de rol oynamıştır. 1998'den beri yıllık ortalama yüzde 3.5'lik bir oranla tekrar büyümeye başlayan Bulgar ekonomisi bir ölçüde yoksulluğu azaltmayı başarmış olsa da fakirliğin kokunun kazınması ve gelir dağılımında adaletin sağlanması kamu ve sosyal politikaların en önemli sorunsalı olmaya devam etmektedir.

Daha önce belirtildiği gibi, Türk, Pomak ve Roman azınlıklar bu sancılı değişim sürecinden en fazla etkilenen gruplar olarak Bulgar çoğunluğa göre işsizlikten daha fazla nasiplerini almışlardır. Beklenildiği üzere, yoksulluk açısından da durum farklı değildir.

Tablo 3: Yoksulluk Ölcümleri ve Etnik Nüfusa Göre Paylar

	Nüfusa Göre Oran	**Yoksulluk Oranı (%)**	**Yoksulluk Oranındaki Pay (%)**	
Bulgarlar	83.6	31.7	73.5	
Türkler	8.5	40.0	9.5	
Romanlar	6.5	84.3	15.2	
Diğer	1.4	46.9	1.8	
Toplam Nüfus		100	36.0	100

Kaynak: BIHS (1997), Dunya Bankasi Raporu (Haziran 1999).

Tablo 3 yoksulluğun etnik gruplara göre dağılımını verirken aynı anda etnik bazdaki farklılaşmaya da işaret etmektedir. Yüzde 84'luk oranla Romanlar neredeyse mutlak fakirliğin sınırında yaşarken Türkler ve diğer gruplar arasında sayılan Pomaklar için fakirlik oranları

neredeyse nüfuslarının yarısına yaklaşmaktadır. Özellikle Pomaklar, Romanlardan sonra en fakir etnik kesimi temsil etmektedirler. Fakir nüfusun en belirgin ve çarpıcı özelliği en alt düzeylerde seyreden eğitim ve gelir potansiyelleridir. Dünya Bankası'nın 1995 ve 1997 yıllarında Bulgaristan üzerine yayınladığı raporlara göre, yoksul kesimin çoğunluğunu, işsizler, kırsal kesimde yaşayanlar, etnik azınlıklar, düşük düzeyde eğitimli olanlar (ilkokul mezunları) ve emekliler oluşturmaktadır.[4]

Tablo 4: "Sürekli Yoksul" ve "Hiç Yoksul Olmamış" Ailelerin Etnik Dağılımı

	"Sürekli Yoksul" En Alt Yüzde 20	**"Sürekli Yoksul" En Alt Yüzde 40**	**"Hic Yoksul Olmamış"**
Bulgarların Oranı	46.2	65.3	92.9
Türklerin Oranı	19.2	16.0	6.1
Romanların Oranı	32.5	15.3	0.2

Diğer Grupların Oranı	2.1	3.3	0.8

Kaynak: BIHS (1997), Dünya Bankası Raporu (Haziran, 1999).

Yukarıda görülen yoksulluluk oranları 1997 krizi sırasında elde edildiğinden özellikle Bulgarlar arasındaki yüksek fakirlik oranlarının dikkatli yorumlanmasını gerektirmektedir. Kriz sonrasında Bulgarların ekonomik büyümeden görece yüksek eğitim düzeyleri ile diğer etnik gruplara göre daha fazla yararlandıklarının ve bu olanağa daha fazla sahip olduklarının altı çizilmelidir. Oysa çoğunlukla kırsal kesimde yaşayan eğitimsiz etnik gruplar için aynı durum söz konusu olmayabilir. Bu kesimler, şehre göç edip eğitim düzeylerini arttırmazlarsa ilerde büyümeden yine en az faydalanacak grup olarak kalmaya mahkum olacaklardır.

5. Geçiş Sürecindeki Ekonomik Zorluklar ve Türklerin Anavatana Göçü

Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışından beri Bulgaristan'daki Türk azınlık özellikle dinsel, kültürel ve sosyal anlamda maruz kaldıkları baskıcı asimilasyon politikalarına ve çeşitli yöntemlerle etnik kimliklerinin yok edilmesine karşı anavatana göç etmeyi tercih etmiştir. Bu göç dalgaları kimi dönemlerde şiddetini arttırarak devam etmiş ve 1989'da Balkan savaşlarından beri en yüksek düzeye ulaşmıştır. Bu tarihteki göçün en önemli nedeni, çok iyi bilindiği gibi, komünist diktatör Todor Jivkov'un Türk azınlığı "Bulgarlaştırma" ve böylelikle etnik kökenli dinsel ve kültürel farklılıklarını yok etme politikasıdır. Çeşitli zorbalık ve sindirme yöntemlerine maruz kalan, etnik kimliklerinin en önemli göstergesi olan isimleri Bulgar isimleri ile değiştirilen Türk azınlık çareyi anavatana sığınmakta bulmuştur. Sayıları 320,000'i aşan Türkler, doğdukları topraklardan koparılarak, geride mülklerini, sevdiklerini ve yıllardır komşuluk değerleri içinde barış içinde yaşadıkları Bulgar dostlarını da bırakarak, bu dönemde yürütülen Bulgar devlet politikalarının sonucu olarak yurtlarını terk etmek zorunda kalmışlardır. Kabul edilmelidir ki, Bulgaristan ekonomisi açısından bu denli büyük boyuttaki işgücü kaybı, özellikle kırsal kesimde üretime ciddi bir darbe vurarak, ekonominin tarım alanında küçülmesine katkıda bulunmuştur. Bu nedenle oluşan ekonomik ve politik krizin diktatör Jivkov'un 10 Kasım 1989'da devrilmesine önemli bir katkı sağladığı düşünülmektedir (Eminov, 1997: 97). Bu dönemde göç eden Türk azınlığın neredeyse yarıya yakını, 1990'lı yıllarda ülkede demokratik rejimin yerleşmesi ve azınlık haklarının iade edilmesiyle birlikte doğup büyüdükleri yurtları Bulgaristan'a geri dönmüştür (Hoepken, 1997: 55).

Tablo 5: Türklerin Bulgaristan'dan Göçü, 1878-1994

1878-1912	350,000
1923-33	101,507
1934-9	97,181
1940-9	21,353
1950-1	154, 198
1952-68	24

1969-78	114,356	
1979-88	0	
1989	321,800	(150,000'ni 1990'larda Bulgaristan'a döndü.
1991-92	50,000	
1993-94	70,000	

Kaynak: 1878-1989'a ait veriler Eminov (1997: 79)'dan alınmıstır; 1991-1994 yıllarına ait olanları ise Hoepken (1997)'den derlenmiştir.

Bulgaristan'da yerleşen demokrasi ve etnik azınlıklara, özellikle Türklere tanınan haklar, ne yazık ki, 1990'larda başlayan yeni göç dalgalarına engel olamamıştır. 1993 ve 1996 yılları arasında toplam sayıları 120,000'i bulan Türkler, bu sefer ekonomik zorluklar karşısında çareyi yine anavatana göç etmekte bulmuşlardır (Hoepken, 1997: 80).[5] Temelinde ekonomik nedenlerin olduğu bu yeni göç dalgası, Bulgaristan'daki en büyük etnik azınlık olan Türklerin ne denli sıkıntıya düştüklerinin ve değişim süreci sırasında hüsrana uğradıklarının bir göstergesidir. Bir başka deyişle, Türk azınlık için özgürlük ortamı karın doyurmamış, kendi yaşam koşullarını sürekli anavatandaki soydaşlarıyla karşılaştırma eğiliminde olan bu insanlar, umut kapısı olarak gördükleri anavatanda şanslarını deneme yoluna gitmişlerdir. Çoğunlukla Türk ve diğer azınlık gruplarını temsil eden "Hak ve Özgürlükler Hareketi" Partisi için bu önemli bir seçmen kitlesinin kaybı anlamına geldiği için, siyasal yollardan Türk-

lerin ekonomik haklarının korunması Parti politikası açısından daha bir önem kazanmış ve bu yolda adımlar atılmıştır.

6. Bulgaristan Etnik Modeli: Demokrasiye Geçiş Sürecinde Ülkede Etnik Barış Nasıl Sağlandı?

Ekonomik kriz ve zorlu yaşam şartlarının, özellikle azınlıkların nüfusun önemli bir bölümünü oluşturduğu ülkelerde etnik çatışma olasılığını arttırdığı bilinen bir gerçektir. Yakın tarih, komünizmden demokrasiye geçiş sürecinde milliyetçi akımların özellikle Balkanlar'da yükselişine, Yugoslav Federal Devleti'nin etnik bölgelere dağılmasına, Kosova ve Makedonya'da gelişen etnik kökenli krizlere tanıklık etmiştir. Ekonomik zorluklar, azınlık haklarının gasp edilmesini meşru göstererek çoğunluğun baskıcı rejim uygulamasına neden olurken, aynı zamanda etnik azınlıkların kendi kimliklerine daha fazla sahip çıkarak bağımsız devlet oluşturma taleplerini güçlendirmiştir. Demokrasiye geçiş sürecinde doğal olarak ortaya çıkan politik belirsizlik ve ekonomik yeniden yapılanma süreci, Doğu Avrupa ülkeleri ve Bulgaristan'da da ilk yıllarda azınlık haklarının ne yönde gelişeceğini önceden kestirmeyi zorlaştıran faktörler olmuştur. Yugoslavya'daki savaş ve Kosova'da yaşanan "etnik temizlik" kampanyaları, ekonomik zorluklarla birleşince bölgede etnik şiddetin yaygınlaşma olasılığını güçlendirmiştir.

Bu geçiş sürecinde, Bulgaristan, Jivkov yönetimi sırasında gasp edilen Türk ve Pomak Müslümanlarının kültürel, sosyal, dini ve siyasal haklarını hemen iade ederek, sağduyulu ve akılcı politikalarla olası bir etnik krizi engelleme başarısını göstermiştir. Bilindiği gibi, bu dönemde Türk ve Pomak kesimlerinin yaşadığı ekonomik sıkıntılar, aynı anda baskıcı bir rejimle birleşseydi, ülkede günümüzde sağlanmış etnik barış ciddi yaralar alabilirdi. Özellikle, Türk ve diğer azınlıklarının Bulgar parlamentosunda temsil edilmesini sağlayan, Ahmet Doğan liderliğindeki “Hak ve Özgürlük Hareketi” (HÖH) Partisi’nin, 1990 yılında Anayasa Mahkemesi tarafından meşru bir parti olarak tanınması[6] ve aynı partinin 1990 yılında ilk kez seçimlere katılarak oyların yüzde 6’sını alması Bulgaristan’daki Türk azınlıklar için yeni bir politik dönemin başladığının göstergesi olmuştur. Aynı Parti, 1991 seçimlerinde oyların yüzde 7.55’ini, 1994’te yüzde 5.45’ini ve 1997’de yüzde 7.6’sını alarak bu seçim dönemleri sonrasında kurulan hükumetlere dışarıdan destek vermiş, 2001 seçimleri sonrasında kurulan son Bulgar hükümetine aktif bir koalisyon ortağı olarak katılmıştır.

“Hak ve Özgürlük Hareketi” (HÖH Partisi, Bulgar siyasi hayatını renklendirdiği gibi parlamentoda özellikle azınlıkların ekonomik haklarını koruma yönünde aktif bir siyaset izlemiştir. Örneğin, tütün alımlarında tekel durumundaki Bulgartabak devlet işletmesi Türk üreticilere çok düşük tütün fiyatları verdiğinde Kırcali’de ortaya çıkan ciddi sıkıntıları, yabancı tütün alımcıları Philip Morris gibi firmalarla daha yüksek fiyattan anlaşma sağlanmasına aracı olarak çözme yoluna gitmiştir.[7] Ayrıca, özelleştirme süreci sırasında Türklerin yoğun yasağı bölgelerde işsizliğin artmasına karşın, Parti, sosyal yardımlaşma ve yeni iş olanakları yaratılması için çalışmalar yapmıştır.

Partinin etnik konulara akılcı ve sağduyulu yaklaşımı, laik yapısı ve Türk azınlık için Bulgar Devleti’nden bölgesel özerklik talebinde bulunmayı reddetmesi, Bulgar ve Türk azınlıkları arasında etnik kökenli çatışmalardan uzak barışçı bir dönemin kurulmasına önemli etkide bulunmuştur. Türklerin özerk siyaset güderek Bulgaristan-Türkiye sınırında kendi bağımsız devletlerini kurmak istemeleri olasılığı bile Bulgar milliyetçilerinin en büyük korkusudur. Kimi zaman, Bulgar halkı arasında varolan bu korkuyu kullanarak “Hak ve Özgürlük Hareketi” (HÖH) Partisi’ne, etnik çatışmaları arttırdığı ve huzuru bozduğu nedeniyle sataşmaktadırlar. Ancak, Parti başından beri bu konuda net bir pozisyon almış ve özerklik istemediklerini her fırsatta yineleyerek Bulgar siyasetinde saygın bir konuma yerleşmiştir. Diğer yanda, Parti, Türk ve diğer Müslüman azınlıkların Türkçe dersleri almalarını kolaylaştıracak eğitim ve diğer kültürel ve sosyal dayanışma politikalarını beceriyle parlamentoya taşıyarak bu hakların daha da genişletilmiş olarak uygulanmasını sağlamıştır. Bulgaristan’da 2001 yılından itibaren yürürlüğe giren bir uygulamayla, her gün 10 dakika Türkçe haberleri televizyonda izlemek mümkün olmuştur.

Demokrasiye geçişten önce, uygulanan her baskıya rağmen Türklerin kimliklerine sahip çıkmakta direnmesi günümüzde aralarındaki dayanışmayı iyice güçlendirmiştir. Siyaset alanında ciddi bir güç oluşturan Türk azınlıklar sağlanan huzur ortamında Bulgarlarla komşuluk ilişkilerini sürdürüp, hatta beraber iş ortaklıklarına girmişlerdir. Türkiye ve Bulgaristan arasında 1998’de imzalanan ticaret anlaşması sayesinde iyice gelişen ülkeler arası ticaret ve yatırım işbirliği, yalnız 1998 yılında Türkiye’nin Bulgaristan’daki yatırımını 80 milyon dolara yükseltmiştir.

Türk firmalarının özelleştirme sırasında Sofya ve Varna gibi büyük şehirlerde aldığı oteller, Türk azınlık için yeni iş fırsatları yaratmış, işsizlik sorununun hafiflemesine yardımcı olmuştur. Günümüzde, Bulgaristan'da

1640 Türk firması mobilyadan otelciliğe çeşitli sektörlere yayılmış olarak faaliyet göstermektedir. Ayrıca belirtilmelidir ki, Türkiye Bulgaristan'a yaptığı sermaye yatırımları ile yabancı sermaye açısından 1993'te Almanya'dan sonra ikinci, 1995'te altıncı ve 1999'da sekizinci sıradadır.

1 Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra yeni kurulan Bulgaristan Devleti'nde Pomaklar -Müslüman Bulgarlar- çeşitli asimilasyon ve sindirme politikalarına maruz kalmışlar ve kendi Müslüman kimliklerini korumak için savaş vermişlerdir. Ekonomik alanda Pomaklar hâla geçimlerini bu yollarla sürdürmeye çalışmakta ve yeni ekonomik düzende yer alamamaktadırlar.

2 1997'de 546,933 Türk köylük bölgelerde yaşarken, şehirlerde oturanların sayısı 253, 119 olarak hesaplanmıştır (OSI/King Baudouin, 1997: 108).

3 Kimi bölgelerde köylüler başka tarımsal ürünlere yönelmiş, ancak tütün kadar getiri elde edilememiştir.

4 Örnek olarak, işsizlik oranı yoksul kesim için yüzde 33 iken, bu oran yoksul olmayan kesimde ancak yüzde 15'tir. Yoksul kesimin ancak üçte biri herhangi bir işte çalışmaktadır, aynı oran yoksul olmayan kesimde yarı yarıyadır. Yoksulların diğer bir önemli özelliği de toplam ücretlerdeki paylarının giderek düşmesidir. Düşük eğitim düzeyleri bu sonucu açıklamaktadır. Diğer taraftan, düşük ücretler yoksulları devlet yardımlarına daha fazla bağımlı hale getirmektedir.

5 1990'ların başlarında gerçekleşen bu yeni göç dalgası Türk devletini ülkedeki işsizliğin zaten yüksek olmasından ötürü güç durumda bırakmış ve sayıları yüz binleri bulan insanları barındırıp, iş sahibi etmekte çekilen zorluk karsısında Bulgar Türklerine vize uygulamasına başlanmıştır. Türk devletinin Bulgar Türklerine uyguladığı yeni vize düzenlemesine rağmen, 1991 ve 1992 yılları arasında 50,000 ve 1993-1994 döneminde 70,000 Türk göç etmiştir. 2001 yılında ise Türkiye, tüm

Bulgar vatandaşlarına uygulanan vizeyi kaldırarak Bulgar devletine olan iyi niyetini ve komşuluğunu göstermiştir.

6 Bulgaristan Anayasası'nda etnik kökenli siyasal parti kurulmasına izin verilmemektedir. Bu maddeye rağmen, Anayasa Mahkemesi "Hak ve Özgürlükler Hareketi" Partisi'ni tüm azınlıkları temsil ettiği için meşru görmüştür.

7 Bu nedenle, Kırcali bölgesinde Partinin popülerliği çok yüksek olup, oyların yüzde 95'ini almaktadır.

Brooks, Robin, "Ethnicity and Class in Bulgaria," (Bulgaristan'da Etnik Gruplar ve Sınıflar) **Peace Review**, Volume 11, issue 2 (June 1999).

Dimova, Lilia and Nikolai Tilkidjiev, **Profiles of Ethnic Identity**: **Between Localism and Ethnocentrism** (**Etnik Kimlik Profilleri**), International Social Survey program, Free Initiative Foundation, Sofia (1996).

Eminov, Ali, **Turks and Other Muslim Minorities in Bulgaria** (**Bulgaristan'daki Türkler ve Diğer Müslüman Azınlıklar**), New York: Routledge (1997).

Hoepken, W., "Modernnisierung und Nationalismus: Sozialgeschichtliche Aspeckte der Bulgarischen Minder heitenpolitik gegenüber den Türken," in Schönfeld, R., ed., **Nationalitätenprobleme in Südosteuropa**, Munich: Oldenbourg (1997: 255-303).

Konstantinov, Yulian, 'Strategies for Sustaining a Vulnerable Identity'in Hugh Poulton and Suha Taji-Farouki, **Muslim Identity and the Balkan State**, London: Hurst & Company (1997).

Tomova, Ilona, "Ethnic Dimensions of Poverty in Bulgaria," **Background paper prepared for the Bulgaria Poverty Assessment** (1998).

Zhelyazkova, Antonina, 'Bulgaria's Muslim Minorities'in John Bell, ed., **Bulgaria in Transition. Politics, Economics, Society and Culture after Communism**, Boulder: Westview Press (1998: 165-188).

Minority Rights Group International, **1991 Report on Minorities** (Uluslararası Azınlık Hakları Grubu Raporu, 1991).

World Bank Publications. **Bulgaria**: **Poverty During Transition**, Report No: 18411, Human Development Sector Unit, Europe and Central Asia Region (June 1999).

Bulgar Post-Totaliter Liberalizmin Türk Bayraktarları: Haklar ve Özgürlükler Hareketi / Dr. Vladimir Chukov [p.401-406]

DR. VLADIMIR CHUKOV

Bulgaristan Orta-Doğu Çalışmaları Merkezi / Bulgaristan

I. Giriş

10 Kasım 1989'da Bulgar Komünist Partisi'nde yaşanan liderlik darbesi, Bulgar halkının radikal siyasal değişimler için artan beklentilerine uygun düşmüştü. Derin krizin boyutlarından biri, sosyal alanda Bulgar çoğunluk ile bölgesel etnik azınlıklar arasında yoğunlaşan güvensizlikle ortaya çıktı.[1] Totaliter siyasal sistem, yönetilenler ve yönetenler arasındaki çelişkileri büyütmüştü. "Yenileme (revival) süreci"[2] eski komünist rejimin en büyük ayıbı olmuştur. Bu sosyal haksızlık ve siyasal suç, belki, hem ulusal siyasal demokratik oyunun hem de bölgesel etnik oluşumların niteliklerini belli düzeyde etkilemiş ve bunların ortaya çıkmalarına neden olmuştu. Bulgar halkı, psikolojik olarak, Sırp ve diğer Yugoslav ulusların Balkan milliyetçiliğinin nihilist ve dayanışmacı yanlarını benimserken, yıkıcı ve saldırgan özelliklerini görmezlikten gelmiştir.[3] Haklar ve Özgürlükler Hareketi (HÖH), Bulgar Türklerinin, yani ülkedeki en büyük etnik grubun siyasal temsilcisi olarak, çok özel bir rol üstlendi.

II. Demokrasi Haklar ve Özgürlükler Hareketini Anlamıştır

Post-Totaliter Bulgaristan'da Türk azınlığın tanınması ve homojenleştirilmesi sürecini hızlandıran birçok neden vardı. Belki de "yenileme süreci"ni alt eden eylemlerin sonuçları toplumsal uyumlaştırmanın önemli bir gerekçesi olmuştu. Komünist dönemin direnen, yasadışı Ulusal Türk Özgürlük Örgütü, 4 Ocak 1990'da Varna'da Haklar ve Özgürlükler Hareketi olarak kayıtlara geçti. Bu siyasal özne, Bulgar siyasal haritasını değiştirdi ve Türk toplumunun, yerel siyasal oyunun içine etkili bir şekilde girmesini sağladı. Demokratik örgütlenme yönetiminin -Demokratik Güçler Birliği (DGB)- örgütsel engelleri, Türk toplumunun davranışlarını netleştirmeye başladı.[4] HÖH kararsız bir hareket olarak başladı, fakat parlamenter oluşumun üçüncü siyasal partisi olmayı başardı.[5]

1990'daki ilk demokratik parlamento seçiminden sonra, HÖH en önemli siyasal tehditle karşılaşmak zorunda kaldı. Eski Komünistler, 1991'de oylanan yeni Anayasanın 11. maddesi ve 4. bendine dayanarak, HÖH'ün yasadışı olduğu gerekçesiyle Anayasa Mahkemesi'ne başvurdular.[6] HÖH'ün lehine sonuçlanan bu dramatik dava, yerel Türklerin yaşadığı siyasal zulme son verdi. Bu, aynı zamanda Bulgar yönetiminin azınlıklara karşı duyduğu güvensizliği de göstermiştir. Bu, yeni kurulan politik öznenin en büyük zaferlerinden biriydi. Anayasa, etnik ve dini temelli partileri yasaklar. Buna rağmen, Anayasa Mahkemesi'nin biçimsel kararı, Bulgar kamuoyunun, HÖH'ün yıkıcı olduğu ve bölgesel bölücülüğü savunduğu düşüncesini yadsımıştı. Bununla birlikte, Bulgar çoğunlukta bu kuşku devam etmektedir. Bundan dolayı, yeni seçilmiş HÖH yönetimi karşılarındaki ikilemi çözmek zorundaydı: Ülkede azınlıkların haklarını savunmak ve 13 asırdır süregelen "etnik milliyetçilik" veya

“siyasal milliyetçilik” anlayışının egemen olduğu Bulgar Devleti’ne kendilerini kabul ettirebilmek zorundaydı.[7] HÖH, insan hakları konusunda Avrupa standartlarına ulaşmak isteyen azınlıkların istemleriyle, çoğulcu demokratik ilkeler üzerine devletini yeniden kurmaya zorlanan çoğunluğun, onlara zarar vermemelerini sağlayacak uygun bir matris aramak zorundaydı. Bu,

sosyal olarak tasarlanması ve matematiksel olarak hesaplanması gereken çok zor bir görevdi.

HÖH’ün, grup içi etnik yönelimli ve dar çevreden gelen anlayışları ortadan kaldıran stratejik planları ve taktik araçları, parti yönetimini siyasal örgütlenmenin liberal ideolojisini açıklamaya zorladı. Böylece, ilk seçilen ve henüz değişmeyen lider Ahmet Doğan, totalitarizm sonrası Bulgaristan’da siyasi oyuncular arasında doğru siyasal tercihi yaptı. HÖH, üç temel nedenden dolayı ideolojik liberalizmin bayraktarlığını yapmıştır:

Birincisi, HÖH sosyal tabanını genişletebilmek için, etnik siyasal örgütlenmeden bir tür etnik ulusal siyasal örgütlenmeye giden içsel bir değişimi başlattı.[8] Doğan’a göre, sivil toplumda azınlıkların entegrasyonu ile ülke içinde sahip oldukları etnik ve dini kimlikleri arasındaki denge, ancak liberal doktrin ile güvence altına alınabilir.[9] Aslında, liberal düşünceler, ortaklıkları da kapsayan insan hakları ve özgürlüklerini koruyan siyasal kurumun yasal kuruluşu ile örtüşmektedir.

İkincisi, Bulgaristan’ın AB’ye ve NATO’ya uyumunun hızlandırılması sözkonusu durumla ilişkilidir. Doğan, AB’ye ve NATO’ya tam üyeliğin Bulgaristan’daki azınlığın haklarını ve özgürlüklerini geri dönülmeyecek şekilde koruyacağı inancını paylaşmaktadır. Ulusal Azınlıkları Koruma Çerçeve Anlaşması, HÖH’ün öncelikleri ve Bulgar Devleti’nin kabullendiği diğer üç siyasal öncelikle örtüştüğü için onaylandı. Bunlar; insan hakları konusunda Avrupa standartları, NATO ve Avrupa Birliği’dir.[10] Doğan, Kosova Savaşı’nda Bulgaristan’ın NATO’ya verdiği destekten dolayı HÖH’ün oynadığı rolden memnun kalmıştır.

Üçüncüsü, HÖH, radikal ve milliyetçi dürtüleri harekete geçiren siyasal uçlardan uzak durarak ve açıkça siyasal merkezi yeğleyerek, liberal bir ideolojiyi benimsemiştir. Belki de A. Doğan’ın kendini koruma refleksi, onu Muhafazakarlarla (UDF) ve Sosyalistlerle (BSP) flört ederken aynı zamanda onlardan uzak durmasını da sağlamıştır.

Bulgar Türklerini pragmatik düzeyde liberal bir ideolojiyi seçmeye yönelten çok önemli bir neden daha vardır. Bu, diğer Bulgar siyasal öznelerle yarışırken, dokunulmamış ideolojik bir araca sahip olmaktı. Siyasal değişim, siyasal öznelerin hareketlerini yenilikçi ideolojik merkezden radikal ve genellikle aşırı sağ ya da sol uçlara yönelten çok güçlü bir bipolar sistemi dayatmıştır. Post-Totaliter ivme ve Bulgar toplumunun psikolojik mentalitesi siyasal arenada etkili ve tek bir liberal merkezin kurulmasını engellemiştir. Liberal siyasal partilerin ortaya çıkması, gecikmiş bir hareket ve dolayısıyla seçim deneyiminden yoksun olmak özellikleri ile açıklanmıştır. Dolayısıyla, HÖH en uygun ideolojik aracı aradığında, eski başkan Jelio Jelev, eski Savunma Bakanı D. Ludjev ve diğer UDF yöneticilerinin de içinde bulunduğu liberal örgütler tarafından ciddi bir muhalefetle karşılaşmadı. Olar, HÖH’ün yüzbinlerce oyuna karşı ancak binlerce oyla ödüllendirildiler.

Bulgar Türkleri, pragmatik olarak aşırılıkları dengeleyecek teraziyi tekeline almak için, liberal ideolojik amblemi istikrarsız olan siyasal arenanın merkezine taşıdı. Aynı zamanda, liberal doktrin,

HÖH'ün yapılanma mantığına ve demokratik davranışlarına tamamen sinmiştir. Bunun nedeni, ideolojik mükemmellik ya da bazı içgüdüsel heveslerden değil, Türk etnik grubunun bütüncül ve tutarlı bir yapıya sahip olmasıdır. Bundan dolayı, HÖH'ün liberalizmi, ideolojik değil, konumsal ve işlevseldir. A. Doğan, modern, sorumlu ve anlayışlı bir siyasetçi olabilmek için, diğer siyasetçiler karşısında bunu iyi kullanmaktadır. HÖH'ün lideri uygun bir koalisyon alternatifi oluşturabilmek ve daha çok işbirliği sağlayabilmek için, dilsel taktiklerin de içinde yer aldığı kapsamlı bir taktik yaklaşımla ilgilenmektedir.

Ocak 2001'de, Doğan, komünizm sonrası Bulgaristan'da halk nezdinde olumsuz duygular ifade eden siyasal bir ideoloji olan milliyetçiliği benimsediğini açıkladı.[11] Çok haklı olarak, Türk kökenli bir Bulgar vatandaşının milliyetçiliğinin olumlu bir etki yapacağını hesaplamıştı. Bir Bulgar Türkünün milliyetçi bir ideolojiyi de sahiplenmesi, Bulgar Devleti'ne duyulan siyasal bir sadakatin ifadesidir, fakat bu sadakat Bulgar çoğunluk tarafından kuşkuyla karşılandı. Birleşik işçi Bloku'nun lideri Prof. K. Petkov, yerel ve uluslar arası tepkilere neden olmayacak bir milliyetçiliğin ancak Doğan tarafından ilan edilebileceğini ifade etti.[12]

HÖH, Sosyal-Liberal ya da Muhafazakar (Hıristiyan)-Liberallerin yer aldığı en geniş ideolojik ortaklara bağlı kaldığı sürece herhangi bir Bulgar hükümetinde yer bulabilir. 1991'de, HÖH, UDF'yle merkez-sağ bir koalisyona destek verirken, Bulgar Türkleri, 1992'de BSP'yle merkez-sol hükümeti destekleyerek mecliste çoğunluğu sağladılar. 1994'te, HÖH manevra yeteneğini yitirdi, çünkü 1994'te BSP ve UDF çoğunluğu sağlamıştı. Uzun muhalefet dönemine rağmen HÖH, Bulgar Türk toplumu üzerinde seçilebilme etkinliğini korudu. 1997'de ardarda yaşanan bölücü çabalardan sonra Doğan, HÖH'ün taraftarları için bağımlılık yarattığını açıklamıştı. Bu sözlerini, Türk toplumunun mevcut Başkan P. Styanov'a Sosyalist rakibi I. Marazov'la olan

yarışında verdikleri hayati desteği ortaya koymakla kanıtlamış oldu. HÖH, 1999 belediye seçimlerinde üçüncülük konumunu sağlamlaştırdı. A. Doğan, HÖH'ün 29 bölgenin 25'inde temsil edildiğini gururla açıkladı. Belediye danışmanlarının, sözü geçen bölgesel parlamentolardaki etkili ve dengeleyici rolü dikkate değerdir.

III. HÖH ve Türk Toplumunda Ayrılık Hareketleri

1992'deki resmi nüfus sayımına göre Bulgaristan'da 1.110.000 Müslüman bulunmaktadır.[13] Bunların 800 bini Türk olduklarını belirtmişlerdir.[14] Ekonomik koşulların bozulmasından dolayı Bulgar Müslümanları (özellikle Türkler) kitlesel olarak Türkiye'ye göç etmiştir. Bu süreç halen devam etmektedir, fakat göçün yasa dışı yollarla sürmesinden dolayı Bulgar Türk toplumunun kesin sayısı halen bilinmemektedir.[15]

Fakat, HÖH'ün kurulmasından sonra, Türk seçmenin desteği adaylar üzerinde yoğunlaştı. Bu siyasal davranış biçimi neredeyse kategoriktir ve aşağıdaki rakamlarla ifade edilebilir: 1990'da HÖH'ün aldığı oy 540 bindir. Bu da Türk seçmeninin %95'i demektir. 1991'de 380.000 oy, yaklaşık olarak Türk seçmenin %90; 1994'de 260.000 oy, yaklaşık olarak Türk seçmenin %80; 1997'de 240.000 oy, yaklaşık olarak Türk seçmenin %75'ine tekabül eder.[16]

Yukarıdaki istatistikler etnik toplumun tekli karakterini yansıtır. Bununla birlikte, iç tartışmalardan ve dış faktörlerden kaynaklanan HÖH'ü bölme çabalarına tanık oluyoruz. Bu çabaların amacı HÖH'ün ülkedeki Türk azınlık üzerindeki etkinliğini azaltmaktır. HÖH'ün eski milletvekili Adem Kenan, ilk ayrılıkçı hareketi başlattı. 1991'de, henüz devlet tarafından onaylanmayan Türk Demokrat Parti'yi (TDP) kurdu. Onun köktenciliği diğer azınlıkların ve Bulgarlar'ın dışlanmasına ve seküler Pan-Türkizm'e dayanır. Kenan'ın önerdiği federal devlet yapısı, Türk toplumunun da içinde yer aldığı Bulgar kamuoyunun çoğunluğu tarafından reddedildi. 1991'in başında TDP'nin programı aşırı bulundu ve yeni kurulmuş olan demokratik devlet bakımından kabul edilemez olarak değerlendirildi. HÖH yönetimi, Kenan tarafından etnik sorunların çözümü olarak ortaya atılan radikal yaklaşımlardan kendisini tamamen ayrı tutmayı başardı.[17]

Eski milletvekillerinden bir başkası olan Mehmet Hoca, ikinci önemli ayrılıkçı hareketi başlattı. Onun Demokratik Değişim Partisi (DDP), A. Doğan'ın tek adam yönetimine bir tepki olarak ortaya çıkan kişisel bir baş kaldırı olarak değerlendirilebilir. Fakat, DDP bölgesel bir profil çizdi. Daha çok Bulgaristan'ın Güneydoğusunun en büyük kenti olan ve Türklerin çoğunlukta bulunduğu Kırcaali bölgesi ile sınırlı kaldı. 1994'deki parlamento seçimlerinde DDP, genel oyların %0,2'sini ve Türk oyların %4'ünü teşkil eden 24.000 oya ulaştı. Bu seçim başarısızlığı onun siyasal ölümünü de ilan etti.[18]

HÖH'ü siyasal olarak bölmeye kalkışan son iki girişim, BSP ve UDF gibi en büyük yerel siyasal partilerden destek alarak ortaya çıktı. Eski baş müftü Nedim Gencev Demokratik Adalet Partisi'ni (DAP) kurdu. Bir din adamı olarak, siyasal formasyonu etnik sloganlardan daha çok dini sloganlar kullanmaya dayanıyordu ve önceliği Arap dünyasıyla olan ilişkilere vermişti. Paradokssal olarak, ütopik karakterini belirleyen ve sonunda başarısızlığa götüren sosyalist eşitlikçi öğeleri ön plana çıkardı. DAP aynı zamanda bölgesel bir parti olarak kaldı. Daha çok Bulgaristan'ın kuzeydoğusunda, Sumen kasabası çevresinde örgütlenebildi. Müslüman ve Türk nüfusun yaşadığı güneydoğu ve güneybatıyı ihmal etti. Doğal olarak DAP, diğer ayrılıkçı partilerle aynı kaderi paylaştı. 1994 ve 1997 seçimlerinde 24.000 ve 27.000 oy alabildi ve böylece marjinal bir parti olmaktan kurtulamadı.[19]

Son önemli bölme girişimi ülkedeki mevcut siyasal belirsizlikle ilgilidir. 1997'den beri iktidar partisi olan UDF, HÖH'ün yöneticilerini temel desteklerinden yoksun bırakmak için büyük bir çaba içine girdi. Örneğin, UDF'nin lideri ve mevcut Başbakan Ivan Kostov, HÖH'ün eski üyelerinden Mustafa Küçükov'u Savunma Bakanı olarak ve Gulbi Recep'i de, Bulgaristan üst düzey yönetimindeki yasaklamalara rağmen, Bölgesel Kalkınma Bakanlığı'nda bölüm başkanı olarak atadı. HÖH içindeki bölünmeyi hızlandırmak amacıyla UDF yönetimi, Ahmet Doğan karşıtlarına birkaç milletvekili adaylığını da teklif etmişti. 1997'nin ortasında çok önemli bir benzer oluşum gerçekleşti.'Ulusal Haklar ve Özgürlükler Hareketi (UHÖH)' ismini bir seçim taktiği olarak kullanarak, zihinlerde HÖH'ün çağrışımını yapmak istediler. HÖH'ün eski başkan yardımcısı ve milletvekili Guner Tahir yeni kurulan partinin başına geçti. UDF'nin yardımıyla ülkenin neredeyse tümünde örgütlendiler. Fakat, 1999'un sonbaharındaki beklentilere göre, HÖH karşıtı hareketler vasat kaldı, çünkü UDF yönetimi 1999'daki belediye seçimlerinde koalisyonlarını desteklemesi için HÖH'e ihtiyaç duymuştu. Dahası, oylarındaki

büyük kayıplara rağmen HÖH, Bulgaristan siyaset arenasında üçüncülük yerini korudu. HÖH'ün seçimlerde yaşadığı düşüş oransal olarak rakiplerindeki düşüşten daha azdı.

UDF'nin HÖH karşıtı politikaları, Ivan Kostov'un 'HÖH'ün Bulgaristan için bir lanet olduğu' yolundaki düşüncesizce ifadesinde de ortaya çıktığı gibi, içgüdüsel bir nefrete dönüşmektedir. Bu şekilde, Bulgar kamuoyu etnik oluşumların tamamlanması sorunuyla yüzleşmiş bu-

lunuyor. Bu konu, liberal HÖH'ün de içinde yer aldığı temel ideolojik eğilimlerin en önemli çelişkisi olmuştur.

IV. Bulgar Etnik Modeli

Ulusal etnik sorunların çözülebilmesi ya da uyumu istemenin mantığı, BSP, UDF ve HÖH arasında çelişki yaratan alanlardan biri olarak kalmaya devam etmektedir. Bulgar Devleti, ekonomik gelişim hızını ve ülkedeki tüm siyasal öznelerin sosyal refahı gerçekleştirme arzusuna dayanan etnik grupların varlığını, nasıl garanti altına alabilir? HÖH ve özellikle A. Doğan, devlet yönetiminin değişik kademelerinde azınlıkların da bulunmasını sağlayacak teoriler geliştirmeye çalışıyorlar. Bu felsefi bilgiyi ve araştırma olanaklarını kullanan HÖH lideri, NATO'nun Kosova'daki mücadelesinden sonra, bu sorunun teorik taslağını oluşturmaya çalıştı. Komşu Yugoslavya'daki savaş, sürdürülebilir bir Bulgar ulusu düzenleme çalışmalarını hızlandırdı. Bulgaristan sınırındaki yabancı askeri müdahale (NATO), ülkedeki tüm siyasal öznelerin bu konuda öneriler geliştirmesini sağladı. BSP ve HÖH bu konuda teorik bir çerçeve oluşturabilmek için, birçok ulusal çalışmanın yanında uluslararası konferansların düzenlenmesine de önayak oldular. Daha sonra, iktidardaki UDF bile parti merkezinde "azınlık sorunları" bölümünü kurdu. Böylece, Bulgaristan'daki etnik sorunların çözümü için üç temel yaklaşım ortaya çıktı. En önemli görüş ayrılığı %13'lük Müslüman azınlığın pratikte devlet yönetiminde nasıl temsil edileceği konusunda ortaya çıkmıştır:

1. 6 Mayıs 2001'de, UDF lideri Ivan Kostov "yeni etnik model"in gerekliliği üzerinde durdu. Buna göre "etnik kimlik bir ayrıcalık olamaz ve her etnik grubun üyeleri devlet yönetimi yarışında eşittir."[20] UDF'nin kavramsal çerçevesi demagojik olarak görülebilir, çünkü Bulgar etnitisesi, 13 asır boyunca devlet yönetiminin mutlak hakimi olmuştur. Buna ek olarak, Kırcaali bölgesinin yerel yöneticisi ve HÖH karşıtı ideolojinin kurucusu Plamen Ivanov, yeni seçilmiş UDF Hükümeti'nin "azınlıklar" sorumlusu olarak atandı. Bundan dolayı, UDF'nin yaklaşımı, kendi elitleri dışında hiçbir azınlık temsilcisinin iktidarda yer alamayacağı, çünkü onların siyasal yeteneklerden yoksun olduğu anlayışına dayanır.[21]

2. BSP'nin yaklaşımı, bu konudaki komünist ideolojinin etkisinde kalmışa benziyor. Ayrıca, "yenileme süreci"ni de kınadılar, fakat Türkler ve Çingenelerin iktidarda yer almalarını seçim koşullarına bağladılar. BSP taktikleri, HÖH yönetimiyle sürekli bir flörte ve elitlerine devlet yönetiminin değişik kademelerinde küçük pozisyonlar sunarak onları ayartmaya dayanır. Prof. L. Berov başkanlığındaki BSP-HÖH koalisyonu, BSP'nin HÖH'e yönelik mağrur bir davranış örneğidir. Sosyalistler, etnik Türkleri, kendilerine kesin bir destek vermedikleri sürece, hükümet üyesi olarak kabul etmediler. Dolayısıyla, BSP'nin yaklaşımı, parlamentoda HÖH'ün oylarını kazanmak uğruna, azınlık temsilcilerinin iktidarda sınırlı olarak yer alabilmelerini ifade eder.[22]

HÖH, azınlıkların iktidarda yer almaları konusunda en detaylı ve inandırıcı yaklaşımı özenle hazırladı. 1990'dan beri L. Mestan, O. Oktay gibi siyasetçilerin yanı sıra A. Doğan da iktidarda azınlıkların adaletli bir şekilde temsil edilebilmeleri için farklı yöntemler geliştirdiler. Onların iddiasına göre, ancak iktidara makul bir katılım, Bulgaristan'daki etnik oluşumun barışçı yapısını güvence altına alabilir. Bunun tersi bir formül, komşu Makedonya'daki iç radikalizmin uyandırabileceği olumsuz durumlara neden olabilir. HÖH yöneticilerinden biri olan U. Lütfü, Makedonya savaşının Bulgaristan'da HÖH'ün önemini ortaya koyduğunu ve ülkede barışçı bir politik değişimin sağlanması için HÖH'ün bir garanti olduğunu gösterdiğini düşünmektedir.[23] Bu durumda, etnik modelin liberal amaçları aşağıdaki gibi özetlenebilir:

A. Yönetsel reformları öne sürerek devletin işleyişinde yerinde yönetimi sağlamak. Bu, belediyelerin özellikle finansal ve maddi kaynaklar alanında yeterliliklerini geliştirmeyi amaçlar. HÖH'ün egemenliğindeki belediyelerin ve belediye başkanlarının verimli çalışmaları için çok yararlı olacaktır. Yerinde yönetim, HÖH'ün yerel yönetimlerde daha etkin olarak yer alması anlamına gelir.

B. Bu tür "sabit bölgeler"de olumlu bir yatırım iklimi oluşturmak. HÖH bu alanda çalışmaktadır, fakat 1994'den beri bir muhalefet partisi olduğundan oldukça sınırlı olanaklara sahiptir. Ayrıca bu bölgelerdeki işsizlik düzeyi Sofya, Plovdiv, Varna vb. yerlere göre oldukça yüksektir (yaklaşık olarak iki kat).

C. Avrupa standartlarına uygun olarak ortak hak ve özgürlükleri geliştiren yeni bir yasama programının tamamlanması. Ulusal azınlıkların korunması için Çerçeve Anlaşması'nın kabul edilmesinden sonra HÖH, Yerel ve Azınlık Dilleri için Avrupa Taslağının onaylanarak yasama sürecinin hızlandırılmasını talep etmektedir. Bulgaristan'da ayrımcılık karşıtı uygun bir yasanın bulunuyor olması, HÖH'ün yasama programını canlandırdı ve hareketlendirdi. HÖH'ün sözkonusu yasayı önermesinin nedeni, iş pazarında, etnik Bulgar yönetimi ile verdikleri mücadelede, azınlığın düşük düzeyde kalan uyumu ya da körelmiş sosyalleşmesidir. Bundan dolayı, bu tür bir yasa devletin koruyucu işlevini yansıtacak, adil ve zengin bir toplum yaratmak isteyen yurttaşların dikkate alınmasını sağlayacaktır. HÖH'ün geliştirdiği kavram, sözkonusu yasanın, gerçek anlamda etnik ve dini kimliklerine bakmadan tüm Bulgar vatandaşları için eşit bir başlangıcı temsil edeceği kabulüne dayanır. Ayrıca, ayrımcılık karşıtı bir yasa, komünizm sonrası ve Asparuh'un 681'de Bulgaristan'ı kurmasından bu yana, Bulgar Devleti ve etnik deneyimi için bir ilk olacaktır.[24]

V. Yükselen Krallık, HÖH için Yeni Liberal Rakip

2001'de, HÖH, eski Bulgar monarkı ikinci Simeon'un[25] öncülük ettiği yeni bir siyasal rakiple karşılaşmak zorundadır. Simeon, totalitarizm sonrası ülkenin siyasal yaşamına katılmaya hazır olduğunu ve Bulgar halkının Avrupa ailesi içinde yer alması için çalışacağını ilan etti. Onun siyasal hareketi Bulgaristan'daki ekonomik koşullardan rahatsız olan grupların ilgisini çekti. Bir bütün olarak ikinci Simeon Ulusal Hareketi (SUH), HÖH'ün ideolojik ve seçim rakibi oldu. Onun fikir ve propagandaları, Bulgar vatandaşlarının "protesto oyları"nı kazanarak merkezde yer almasını sağladı.

Böylece SUH, HÖH'ün seçmen desteğini zayıflattı. Fakat, HÖH'ün idealleriyle bütünleşen Türk seçmenleri çok fazla çekemedi. “Seçim erozyonu, Bulgaristan toplumunda 10 parti ile temsil edilen ve uyum sağlayamayan, heterojen Roman etnik grubuna atfedilebilir. Merkezdeki yeni siyasal oyuncuların seçim baskısı, HÖH yönetimini partinin etnik yapısıyla ilgili akılcı adımlar atmaya zorladı. Liberal SUH'un 17 Haziran 2001'deki seçimlerin galibi olacağı düşünüldüğünden, HÖH geleneksel hedeflerinden farklı olarak, seçim politikasını seçmen gruplarıyla dayanışma ve açıklık üzerine kurmaya başladı. Belki de kuruluşundan 10 yıl sonra HÖH, dikkatini ülkedeki diğer etnik gruplar üzerinde yoğunlaştırmıştı. Bu arada HÖH, Bulgaristan azınlıklarının savunucusu olduğunu söylemesine rağmen, genel olarak, gerçek anlamda, Türkler tarafından desteklenmektedir.

Roman toplumu, Türk toplumunun azalan desteğinin bir seçmen alternatifi olmuştur. Bazı uzmanlara göre “çingeneleşme” süreci, HÖH'ün yapısı içinde sürmektedir.[26] Bu arada, SUH destekçilerinin radikal hareketleri tarafından provoke edilen 2001 seçimlerinin olağanüstü şartlarını dikkatle değerlendiren A. Doğan'ın, siyasî esnekliğine bir kez daha tanık oluyoruz. Şüphesiz, krallık formasyonu ana siyasi oyuncu olmuştur ve bunun katılımıyla %4'lük seçim barajı için uygun figürlerin daha dikkatli değerlendirilmesi gerekmiştir. Bütün bunlar, herhangi bir Bulgar merkez ya da liberal partiyle düşünülen koalisyonun bozulmasına neden olmuştur. Bundan dolayı, 10 binden fazla olmadığı düşünülen önemsiz Bulgar oylarının yerini Roman oyları almak zorundadır. HÖH, Avrupa romanlarıyla bir koalisyon ortaklığını müzakere etti. Çünkü kaybedilen Bulgar oylarının, ve Bulgaristan Çingenelerinin potansiyel oylarını çekmeye dayanan parti politikalarından dolay azalan Türk oylarının telafi edilmesi gerekiyordu. HÖH lideri, Çingenelerin davranışlarındaki istikrarsızlık ve Avrupa romanlarının lideri Tzevetelin Kanchev'in suçlu geçmişinden dolayı sözkonusu siyasal parti ile işbirliğine gitmekten dolayı riskli davranmıştı.

Böylece, A. Doğan, parlamentoda yer alan bir siyasal parti olmak için ilk kez “etnik oylar”ın gerekliliği üzerinde durdu. Bunun için, dönemsel müzakereler ve siyasal uzlaşmalar halen sürmektedir. A. Doğan, Dr. Nedim Gençev ile koalisyon ortaklığı için ilişki kurdu ve Bulgaristan'daki Türk toplumunu temsil eden iki siyasal organizasyon için daha yakın ilişkiler önerdi. Benzer bir görüşme bir yıl önce Mehmet Hoca'nın halefi olan Demokratik Değişim Partisi'nin lideri Mukaddes Nalbant'la da yapıldı. A. Doğan, genel olarak, Türk azınlığı siyasal düzeyde bir arada tutmayı başardı. Bunun tek istisnası muhafazakar UDF'nin başkanlığında bir koalisyon oluşturmasından dolayı A. Doğan'ın siyasal planlarına şüphe ile bakan G. Tahir'in UHÖH'üdür. Seçim öncesi bütün bu çalışmalar, yerel Türk toplumunun iktidarda yer almasını sağlayan taktik hareketler olarak değerlendirilebilir. Aynı zamanda, HÖH'ün etnik yapısı, Bulgar toplumunda sosyal açıklık ve etnik çözülmenin liberal ilkelerinden ideolojik bir sapma ve geri dönüş olarak da algılanabilir. Öyle görünmektedir ki SUH sadece ana siyasal öznelerle değil, aynı zamanda HÖH'le de karşı karşıya gelecek siyasal engeller yarattı. Ne yazık ki SUH, iyi bilinen siyasal spektrumu yeniden düzenledi ve kurdu, ve rakiplerini marjinalleştirerek ve siyasal programlarıyla birlikte radikal davranışlara yönelterek aşırı ideolojik pozisyonlara itti. Eğer BSP ve UDF “aşırı” niteliklere bürünürse, kuşkusuz HÖH etnik bir parti olacaktır. Bundan dolayı, HÖH köklerine dönmeye zorlanmaktadır.

VI. Sonuç

HÖH geçen yıl 10. yılını kutladı. A. Doğan ve ortakları, Bulgaristan toplumunda önemli bir siyasal etki yaratan HÖH'ün siyasal mirasından gurur duyduklarını ifade ettiler. HÖH gelecek seçimlerde üçüncülüğe gerileyebilecek olmasına rağmen, Bulgar Türklerinin siyasal partisi olarak ülkedeki bütün azınlıkların sembolik ve gerçek temsilciliğini tekeline almıştır. HÖH, Bulgaristan demokratik dekorunun dışlanamaz bileşeni oldu. HÖH'ün sosyal ve siyasal düzeydeki önemini aşağıdaki gibi özetleyebiliriz:

1. HÖH, en büyük Bulgaristan etnik azınlığı olan Türk'lerin siyasal öznesi olarak ortaya çıktı. 11 yıllık parlamento çalışmaları ve farklı bir siyasal geçmişten sonra, diğer azınlıklardan da destek bulmayı başardı. Diğer iki Müslüman grup olan Çingeneler ve Pomaklar, HÖH'ün siyasal "vasiliği"ni kabul ettiler.

2. Liberal doktrin yüzeysel kaldı, ve HÖH yönetiminin arzuları için ideolojik bir kılıf rolü üstlendi. Sosyal açıdan düşük statülü Türk toplumunun solcu seçmen eğilimleri ile politik açıdan HÖH yönetiminin liberal ideolojik seçimi arasında bariz bir fark bulunmaktadır. Bundan dolayı HÖH liberalizmini, durumsal, koşullu ve ideolojik bir maske olarak işleyen bir araç olarak tanımlayabiliriz. Öyle görünmektedir ki Bulgar liberalizmi, gerçek sosyal konumlarını gizlemek (HÖH) ve gerçek sinsi amaçlarına ulaşmak (SUH) isteyen yerel siyasal oyuncuların kullandığı güzel bir ideolojik "domino"olmuştur.

3. HÖH, sadece Bulgar etnik modelinin gerçek yaratıcısı değil aynı zamanda ülkedeki barışçı siyasal değişimin de garantisi olmuştur. Bazı siyasal aktörler, HÖH'ün yerel parlamento hayatından dışlanmasını önemsememektedirler. A. Doğan ve ortaklarının yerini Türk azınlığı içinde başkalarının alabileceğini öne sürüyorlar. Pratikte bu mümkün değildir. Çünkü HÖH Bulgar etnik mozaik duvarında "orjinal bir tuğla" olmuştur. Orjinal örneğin değişmesi etnik ilişkilerde istenmeyen gelişmelere neden olabilir.

1 Aminov, A., **Turkish and Other Muslim Communities in Bulgaria,** London, Hursh & Co, 1997, s. 34.

2 "Yenileme süreci" yerel Türk-Arap Müslüman isimlerin yönetim tarafından zorla Slav isimlerle değiştirilmesidir. T. Jivkov'un Komünist rejimi tarafından uygulanmıştır. Bulgar tarihçilerine göre "yenileme süreci" 1984 ve 1989 yılları arasında sürmüştür.

3 Chukov, Vl., Bulgarian Islamic Partization, Orta Asya'da Sivil Toplum Uluslararası Konferansında sunulan makale, 6-8 Haziran, 2000, Bişkek, Kırgızistan.

4 Haklar ve Özgürlükler Hareketi, **4. Ulusal Konferans, 29-30 Ocak 2000,** Sofya, s. 37.

5 Demokratik Güçler Birliği ve Bulgar Sosyalist Partisi'nin ardından.

6 Kanev, K., **The Legislation and the Politics Towards the Ethnic and Religious Minorities in Bulgaria;** Communities and Identities in Bulgaria, Sofia, 1998, s. 99.

7 Stonayov, V., **Turkish Population in Bulgaria Between the Poles of the Ethnic Politics,** Lik, Sofia, 1998, s. 174.

8 Doğan, A., Report on 4-th National Conference of MRF, Ocak 29-30, 2000, s. 9.

9 **A.g.e**.,

10 **A.g.e.,** s. 7-8.

11 **Trud**, Gazete, Sofya, 21 Ocak 2001.

12 Kr. Petkov'la Mülakat, Trud, Gazete, Sofya, 21 Ocak 2001.

13 2001'deki son nüfus sayımının sonuçları henüz açıklanmamıştır.

14 300.000'i Çingene, 4.500'ü Tartarlar ve diğerleridir.

15 Vassileva, B., Bulgarian Turkish Emigration and Return, International Migration Review, v. 26, N2, 1993, s. 23-41.

16 Bulgaristan Seçim İstatistikleri, Bulgaristan Demokratik Seçimler Birliği, Sofya, 1997, s. 39.

17 Bkz. Türk Demokrat Partisi'nin Programı ve Yönetmenliği, 1991.

18 **Bulgaristan Seçim İstatistikleri,** …1994, s. 23.

19 **A.g.e**.,

20 24 saat, Gazete, Sofya, 6 Mayıs 2001.

21 UDF 14. Ulusal Konferans, 14-15 Nisan, 2001, s. 9.

22 Parvanov, G., Etnik Toplumun Entegrasyonundan Ulusal Çabalara Bulgar Etnik Modeli; 20. yy.'dan 21. yy.'a Ulusal Düşünce ve Etnik İlişkiler, Bulgar Modeli, Sofya, 2000, s. 3-9.

23 **Haklar ve Özgürlükler Hareketi,** 15 Mayıs 2001.

24 Etnik Siyaset Çalışmasında sunulan makale, sofya, 2001, s. 8-21.

25 Sovyet ordusunun baskısı ve yasadışı bir referandumla 1946'da Bulgaristan'daki monarşinin yıkılmasından beri sürgündeydi.

26 **Sega,** Gazete, Sofya, 14 Mayıs 2001.

Osmanlı Sonrası Bulgaristan Topluluğunun Dini Hayatı / Yrd. Doç. Dr. H. Mehmet Günay [p.407-416]

YRD. DOÇ. DR. H. MEHMET GÜNAY

SAÜ İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi / Türkiye

Giriş

ndokuzuncu yüzyılın son çeyreğine kadar yaklaşık beş asır boyunca Osmanlı hakimiyetinde kalan Bulgaristan, 1887-88 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Osmanlı'ya vergi veren özerk bir Prenslik haline gelmiş, 1908 yılında da tam bağımsızlığını kazanmıştır. Asırlarca bu toprakların sahibi ve hakimi olarak yaşayan Müslüman Türk vatandaşlarından, savaşlar, katliamlar, göçler, soğuk ve açlıktan geri kalanlar da artık yabancı bir ülkenin azınlıkları olarak yeni ve çok farklı bir hayat sürmeye mahkum edilmişlerdir. Ancak ilk günlerin acı şokundan ve bozgun havasından yavaş yavaş sıyrılıp kendine gelen bu insanlar, Osmanlı Devleti'nin, ondan sonra da yeni Türkiye'nin yakın ilgi ve desteği ile kısa zamanda toparlanıp bu beklenmedik duruma ayak uydurmaya ve hayatlarını yeni statülerine göre silbaştan tanzim etmeye çalışmışlar, her türlü olumsuz şartlara rağmen bunda bir hayli de başarılı olmuşlardır. Bu açıdan yirminci yüzyılın başlarında Bulgaristan'da mektepleri, medreseleri, müftülükleri, cemaat-i İslamiyeleri, vakıfları, hayır müesseseleri, basını, kısaca bütün kurumlarıyla yepyeni ve örgütlü bir Müslüman Türk topluluğunun vücuda geldiğini söylemek çok abartılı olmasa gerektir.

Kuşkusuz, Bulgaristan Müslüman Türk azınlığının sözü edilen noktaya gelmesi çok da kolay olmamıştır. Özellikle Prenslik dönemi, Bulgaristan Türkleri için hiçbir şeyin tam olarak yerli yerine oturmadığı karışık ve istikrarsız bir dönem olarak tarihe geçmiştir. Müslüman azınlığın örgüt yapısına bakıldığında, bu yapının genel olarak dini müesseseler etrafında şekillendiği görülmektedir. Bununla birlikte bilhassa 1895 yılına kadar bu müesseseleri düzenleyen kurallar birbiri ardına sürekli değişikliğe uğramış, hiçbir zaman uzun vadeli ve kalıcı bir sistem kurulamamıştır. Ancak 1895'ten sonradır ki, Bulgaristan Türkleri'nin dini idaresini ve müesseselerini düzenleyen kurallarda az çok istikrar sağlanabilmiş, 1910'lu yıllarda ise bu topluluğun dini ve milli kurumları büyük ölçüde şekillenip yerli yerine oturabilmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonlarına kadar Çarlıkla (Krallıkla) yönetilen Bulgaristan, bundan sonra Sovyetler Birliğinin nüfuz alanına girmiş ve ülkede komünist bir sistem kurulmuştur. Bulgaristan Türk topluluğunun dini hayatını kökünden değiştiren, daha doğrusu büyük ölçüde yok eden bu sistem, 1989'da halk ayaklanması sonucu yıkılmış ve şimdiye kadar kayda değer bir aşama katettiği görülen demokratik bir yönetim sistemine geçilmiştir.

Bu çalışmada, Osmanlı sonrasında, Bulgar Prensliği'nin kurulmasından günümüze kadar Bulgaristan Türk topluluğunun dini hayatı tetkik edilecektir. Ancak takdir edileceği üzere, ele alınan konu hem niteliği hem de kapsadığı tarihi dönem itibariyle oldukça geniştir. Buna karşılık bu çalışmanın bir parçasını oluşturduğu genel projede bu konuya sınırlı bir yer ayrılmaktadır. Bu itibarla

bu çalışmada ele alınan hususlara ancak ana hatlarıyla ve projenin öngördüğü şekilde tanımlayıcı bir bakışla değinmek mümkün olabilecektir. Bununla birlikte burada hiç değilse, Osmanlı sonrasında Bulgaristan Türklerini ilgilendiren önemli tarihi, siyasi ve hukuki gelişmeler ile bunların Bulgaristan Türkleri'nin dini hayatı ve örgüt yapısı üzerindeki etkilerini kuşbakışı ortaya koymak, bu konuda özet ve derlitoplu bilgi edinmek isteyenler için kayda değer bir fayda sağlayacaktır.

Bu çerçevede, Osmanlı sonrası Bulgaristan Türk topluluğunun dini hayatını Prenslik dönemi, Krallık dönemi, Komünist dönem ve Demokrasi dönemi olmak üzere dört aşamada ele almak yerinde olacaktır.

I. Prenslik Döneminde Bulgaristan Türklerinin Dini Hayatı (1878-1908)

Bulgaristan Prensliği'nin ilk yılları, özellikle de 1877-1886 arası, Tuna Vilayeti ve Doğu Rumeli Türkleri'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopuş ve Bulgar idaresine geçiş dönemidir.[1] Bu dönem Bulgaristan Türkleri için "Büyük Bozgun" yılları olarak tarihe geçmiştir. Bu yıllar başta Bulgaristan Müslümanlarının en önemli dini kurumu olan Müftülük örgütü olmak üzere dini kurumların da şiddetli bir şekilde darbe yediği ve gerilediği bir dönemdir. Türklerin, müftü, müderris, öğretmen, hoca ve diğer aydınlarının kitle halinde Anavatan'a göç edip geride yalnız yoksul ve eğitimsiz halk tabakasının kalması, eğitim ve din kurumlarının yegane finansman kaynağı olan vakıflar başta olmak üzere Müslümanlara ait mal-mülkün yağma edilmesi veya Bulgar hükümeti tarafından zorla alınması ve çok sayıda mektep-medrese ile diğer dini kurumların yakılıp yıkılması bu çöküşün başlıca sebepleri arasında sayılabilir.

Esasen, Bulgar Prensliği kurulurken imzalanan Berlin Antlaşması[2] Bulgaristan'daki genel ve dini hak ve özgürlükleri hukuken garanti altına almıştır. Gerçekten de adı geçen antlaşmada, Bulgaristan'da din ve mezhep ayrılığı yapılmayacağı, ayrı din ve mezhepten olan azınlıkların tıpkı Bulgarlar gibi bütün medenî ve siyasî haklardan ve kamu hizmetlerinden yararlanacağı, kamu görevlisi olabileceği, istediği meslek ve sanatı seçip icra edebileceği, ayrı din ve mezhepten olmaları gerekçesiyle bu hakları kullanmaktan yoksun bırakılamayacağı belirtilmiş, azınlıklara, din ve ayin özgürlüğü ile kendi dini örgütlerini kurma hakkı tanınmış ve onların kendi dinî liderleriyle ilişkilerine engel olunamayacağı garanti edilmiştir.

Öte yandan 1879'da yürürlüğe giren Tırnovo Anayasası[3] da Berlin Antlaşması'na paralel bir şekilde Bulgaristan'da yaşayan herkesin din ve mezhep hürriyetine sahip olduğu, dini inancı sebebiyle vatandaşlar arasında ayırım gözetilmeyeceği ve onların dini işlerinin kendi ruhani makamları tarafından yönetileceği öngörülmüştür. Böylece başta müftülükler örgütü olmak üzere Bulgaristan Müslümanlarının dini kurumları hukuken ayakta kalmıştır.

Berlin Antlaşması ve Tırnovo Anayasası'nın anılan hükümlerinin gereği gibi yerine getirildiğini söylemek güç ise de özellikle Osmanlı Devleti'nin yakın ilgi ve baskısı ile şeklî de olsa bazı hükümlerinin uygulandığı da bir gerçektir. Her şeyden önce Bulgar Prensliği kurulduktan biraz sonra

Hıristiyan, Müslüman ve Yahudilerin dini idarelerine dair geçici bir tüzük hazırlanıp yürürlüğe konulduğu görülmektedir[4] ki, bunun 25-39 maddeleri Müslümanların dini idarelerini düzenlemektedir. Bu düzenlemede esas itibariyle Müslümanların dini kurumları olarak camiler ve müftülükler olmak üzere iki merkez öngörülmekte ve bu çerçevede ibadete açık her caminin gelir ve giderlerini idare etmek için cami cemaatı Müslümanlar tarafından seçilecek bir cami encümeni kurulacağı, bunların görevleri, sorumlulukları, gelir ve giderleri ile müftülüklerin bulunacağı yerler, yetki bölgeleri, müftülerin görevleri, maaşları ve dairelerine ilişkin önemli hükümler yer almaktadır. Tüzükte, kurulan 10 sancak müftülüğü ile onlara bağlanan diğer sancaklar tek tek sayılmıştır. O dönemde Doğu Rumeli eyaleti Bulgaristan Prensliği'ne bağlı olmadığı için kurulan müftülükler arasında Filibe, Burgas gibi Doğu Rumeli sancakları yer almamaktadır. Kaynaklar bu dönemde Doğu Rumeli eyaletinde de dört müftülük bulunduğunu bildirmektedir.[5]

Tüzükte her müftünün kendi bölgesindeki görevleri, "camilere ve cami görevlilerine nezaret etmek ve Bulgaristan Geçici Mahkemeler Teşkilatı Tüzüğü'nün 930-938. maddeleri gereğince Müslümanlarla ilgili davalara bakmak" şeklinde belirlenmiştir ki, bu hükümle, Bulgaristan'da Osmanlı'dan kalan ve o zamana kadar müstakil bir kurum olarak faaliyet gösteren kadılıklar kaldırılmış ve görevleri müftülüklere devredilmiştir. Böylece müftülerin görev ve yetkileri genişlemiş, yalnız din işleriyle değil, hukuk işleriyle de görevli hale gelmişlerdir. Bir başka ifade ile müftüler aynı zamanda şer'iye hakimliği sıfatını kazanmışlardır. Tüzükte atıfta bulunulan Bulgaristan Geçici Mahkemeler Teşkilatı Tüzüğü'nün anılan maddeleri ise bakılıp karara bağlanması şer'iye mahkemelerinin görev ve yetkisine bırakılan dava konuları ve ilgili diğer meseleleri düzenlemektedir. Bunlar evlat ve ebeveyn arasında ve karı koca arasındaki şahsi ve mali ihtilaflar, talak, nikah, nesep, miras ve vasiyetle ilgili anlaşmazlıklar olup daha çok dini yönü ağır basan ve İslam hukuk sistematiği içinde "ahval-i şahsiye" genel başlığı altında incelenen aile, şahıs ve miras hukuku konularını kapsamaktadır.[6]

Geçici tüzüğün yayımlanmasının hemen ardından Bulgaristan Prensliği'nde tüzükte belirlenen on sancak müftülüğü için seçimler yapılmış ve Müslüman ahali tarafından seçilen müftüler Prens tarafından onaylanarak göreve başlamışlardır.[7]

1885-1895 yılları arasında gerek Bulgaristan yöneticileri gerekse Müslümanlar tarafından Müslümanların dini idarelerine ilişkin pekçok tasarı hazırlanmış ise de

bunların, çok azı müstesna kanunlaşıp yürürlüğe konulması mümkün olmamıştır.[8] Bu dönemde Müslümanların dini hayatını ilgilendiren en önemli düzenleme 1892 tarihinde Bulgaristan Millet Meclisinde kabul edilen Bulgar Usûl-i Muhâkemât-ı Hukukiye Kanunu'dur.[9] Bu kanunun 1221-1225. maddeleri şer'iye mahkemelerinin görev ve yetkilerini düzenlemektedir. Kanunun getirdiği hükümler, 1885'te düzeltilmiş geçici Mahkemeler Teşkilatı Nizamnâmesi'ndeki hükümlerin-birkaç küçük değişiklik dışında-aynısıdır.

1895 yılında ise Bulgar Hükümeti, Müslümanlara ilişkin "Müslümanların Dinî İdârelerine Dâir Muvakkat Tâlimatnâme" adıyla geçici bir düzenleme yapıp yürürlüğe koymuştur.[10] Kısaca "Muvakkat Tâlimatnâme" olarak tanınan bu düzenleme, Prenslik kurulduğundan beri Bulgaristan'da yaşayan Müslümanların dini yönetimleri konusunda uygulamaya konulan düzenlemeler içinde belki de en

önemli ve en kapsamlısı, ayrıca-hukuken 1919 yılına kadar yürürlükte kaldığı için de-en uzun ömürlüsü olmuştur.

Bulgaristan Müslümanlarının dini yönetiminde önemli bir dönüm noktası sayılan bu talimatname esas itibariyle üç bölüm ve 33 maddeden meydana gelmektedir. Birinci bölümde, başmüftü, sancak müftüleri ve müftü vekillerinin seçimi, tayinleri, nitelikleri, maaşları ve idari makamlarla iletişimleri, ikinci bölümde, müftülerin aldığı harçlar, gelir gider listeleri ve bunların denetimleri, üçüncü bölümde ise, cemaat-ı İslâmiyeler, bunların görevleri, sorumlulukları, üyeleri, seçim yöntemi, azilleri, gelir ve giderleri ile denetimlerini düzenlenmiştir.

Bu talimatnâmenin getirdiği birçok yenilik arasında ilk göze çarpan, merkezi Sofya'da bulunan ve Bulgaristan sınırları içindeki bütün Müslümanların dini önderi olan bir "Başmüftülük" kurumunun tesis edilmesidir. Gerçi 1880 geçici tüzüğünde de Sofya müftüsünün diğer müftülere oranla fazla maaş alacağı öngörülmüş ise de Soyfa müftülüğü dahil bütün müftülerin görev ve yetki alanının ancak belirlenen bölge ile sınırlı olduğu belirtilmiştir. Müftülerle ilgili bir yenilik de bir önceki tüzükte zikredilmeyen müftü vekilleri ile ilgili hükümlerin burada açık bir şekilde yer almış olmasıdır. Tüzükte müftülerin, Meşihat tarafından verilmiş "icâzetnâme" ve "menşûr (ferman) " sahibi kişiler arasından seçme hakkı olan Müslümanlar tarafından seçilip Prens tarafından atanması ilkesi korunurken, müftü vekillerinin mahalli müftülerin önerisi ve Hariciye ve Mezahip (Dışişleri ve Diyanet) Bakanlığı'nın onayıyla atanacağı öngörülmüştür.

İkinci bir yenilik Müslüman topluluğunun organizasyonu ile ilgilidir. 1880 tüzüğünde her cami için öngörülen "cami encümenleri"nin bu talimatnamede yer almamasına karşılık, burada Müslümanların cami, medrese, diğer hayır kurumları ve ibadethaneleri ile bunların mal varlıklarının idaresinden sorumlu, üye sayısı yerleşim biriminin niteliğine göre değişen ve daha geniş görev ve yetkileri olan yeni bir organizasyonun, cemaat-i İslamiyelerin oluşturulması gündeme getirilmiştir.

Talimatnâme, vakıfların idaresine ilişkin de yeni bir düzenleme getirmektedir. Bu da vakıfların yönetiminin cemaat-i İslâmiyelere devredilmesidir. Esasen bu, çok daha önce Doğu Rumeli'de tesis edilen ve öteden beri uygulanan bir modelin Bulgaristan'ın tümüne teşmil edilmesinden başka bir şey değildir.[11]

Bu arada Talimatnâme'nin, Müslüman azınlığın, dini açıdan bağlı bulundukları Şeyhülislamlık ile ilişkilerini bir hayli kısıtlarken, Bulgar idaresine ve siyasetçilerine daha bir bağımlı hale getirdiği de bir gerçektir. Nitekim tüzükte, Müslümanların, bu düzenlemede öngörülen her türlü eylem ve işlemlerinin Bulgar makamlarının denetimine alınmasından başka, hemen her hususta Hariciye ve Mezahip Bakanlığı'nın son merci olarak devrede olduğu açık bir şekilde görülmektedir. Bu durumu kabul edilemez bulan Osmanlı Hükümeti, tanımadığı bu talimatnamenin uygulamaya konulmaması ve yeni bir düzenleme yapılması yönünde yoğun çaba harcamasına rağmen, bunda başarılı olamamış ve talimatname Bulgar Hükümeti tarafından yürürlüğe konulmuştur. Bu tarihten sonra anılan talimatname hükümlerine dayanılarak pekçok müftü ve müftü vekilinin keyfi olarak atanması ve azledilmesi sıradan bir olay haline gelmiştir. Bununla birlikte, talimatnamenin Başmüftüye ilişkin hükümlerinin hemen hayata geçirilemediği de bir gerçektir. Nitekim, elimizdeki bilgiler, hukuken 1895'te kurulan Başmüftülüğün, ancak 1909'dan sonra fiilen vücut bulduğu ve işlerlik kazandığını göstermektedir.[12]

Bulgaristan'da 1908'e kadar süren Prenslik döneminde anılan geçici talimatnâmeden sonra Bulgaristan Millet Meclisi'nde, Müslüman milletvekilleri tarafından Müslüman ahalinin dini idaresine ilişkin birkaç tasarı daha gündeme getirilmiş ise de bunların kanunlaşması mümkün olmamıştır.[13]

Buraya kadar anlatılanları gözönüne alarak kısa bir değerlendirme yapmak gerekirse, otuz yıllık Prenslik döneminde Müslüman azınlığın dini hayatı ana hatlarıyla şöyle bir görüntü arzetmektedir: Hemen her bölgede topluluğun başında müftülükler ve müftü vekaletleri vardır. Mevcut bilgilerimize göre, Prensliğin Doğu Rumeli'yi kendi sınırlarına kattığı 1885 yılına kadar Prenslikte ve Doğu Rumeli'de 14 müftü ve 25 müftü vekili bulunmaktadır.[14] Prenslik döneminin sonlarında müftü ve müftü vekillerinin toplam sayısı 30-40 arasındadır.[15] Bulgar Prensliği döneminde Müftü ve müftü vekilleri

1895 Geçici Tüzüğü'nden sonra devlet memuru sayılmış ve maaşları Bulgar Hükümeti tarafından ödenmeye başlanmıştır. Ancak çoğu zaman ekonomik darlık gerekçesiyle müftü maaşları büyük oranda düşürülmüş, hatta kimi zaman tamamen kesilmiştir. Dahası yine aynı gerekçeyle yukarda belirtildiği üzere bazı teşkilatlar tamamen iptal edilmiştir. Bulgar makamları ekonomik silahı, müftü ve müftü vekilleri üzerinde bir baskı aracı olarak kullanmışlar, onları kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmeye zorlamışlardır.[16]

Müftü ve müftü vekilleri Müslüman topluluğun hemen her türlü meselesiyle ilgilenmişlerdir. Osmanlı zamanında ayrı birer müessese olan kadılıklar da 1880 yılında kaldırılarak görev ve yetkileri müftülüklere devredilmiş, şer'iye mahkemeleri de müftülüklerin bünyesine alınmıştır.

Bulgaristan şer'iye mahkemeleri bu dönemde tek dereceli ve tek hakimli olup ayrıca istinaf ve şer'iye mahkemeleri bulunmamıştır. Kural olarak şer'iye mahkemelerince verilen ilâm ve hüccetlerin İstanbul'da Meşihat'a temyiz edilebileceği kabul edilmekle birlikte, bu mekanizmanın çok sağlıklı olarak işlediğini söylemek güçtür. Çünkü, antlaşmalar ve Bulgar iç düzenlemeleri Müslüman ahaliye kendi dini yöneticilerini seçme ve dini otoriteleriyle organik bağını sürdürme hakkını vermesine rağmen, Bulgar yöneticileri bu hakları kullandırmamak için ellerinden geleni yapmışlardır.

II. Krallık (Çarlık) Döneminde Bulgaristan Türklerinin Dini Hayatı (1909-1944)

Bulgaristan'ın bağımsızlığını kazandığı 1908 yılından sonra Osmanlı Devleti ve Bulgar Çarlığı arasında imzalanan 19 Nisan 1909 tarihli İstanbul Protokolü ile[17] bir taraftan Bulgaristan'ın bağımsızlığı Türkiye tarafından resmen tanınırken, diğer taraftan da bu protokol ekli olan ve aynı zamanda imzalanan Müftülükler Sözleşmesi Müslüman topluluğun dini idaresi ve örgütlenmesi hususunda eski düzenlemelerdeki belirsizlikleri büyük ölçüde gidermekte ve Müslümanların, baştan beri sahip olduğu dini hak ve hürriyetlerini garanti altına alıp çok daha açık ve somut bir biçimde kullanmalarına imkan tanımaktadır.

Balkan savaşları sonunda 29 Eylül 1913'te Osmanlı İmparatorluğu ile Bulgaristan arasında İstanbul Muâhedenâmesi adıyla imzalanan yeni barış antlaşmasında da[18] Bulgar Müslümanları için 1909 tarihli İstanbul Protokolü'nde yer alan bütün haklar ve hükümler tekrar edilip pekiştirilmiş, ilave birtakım haklar da sağlanmıştır.[19] Yine bu antlaşmaya da başka eklerle birlikte "Müftülükler"e ilişkin hükümleri düzenleyen ayrı bir sözleşme eklenmiştir. Bu sözleşmedeki hükümler birkaç istisna yenilik

dışında 1909 tarihli İstanbul Protokolü'ne eklenen sözleşme ile hemen hemen aynıdır. Bu antlaşma ve sözleşmelerde Bulgaristan Müslümanlarının Meşihat'la olan organik bağları da garanti altına alınmış, bu durum Türkiye'de rejimin değişip Saltanat'ın sona erdiği 1924 yılına kadar devam etmiştir.

23 Mayıs 1919'da ise 1913 Müftülükler Sözleşmesi'nde çıkartılması öngörülen fakat araya Birinci Dünya savaşı girmesi sebebiyle askıya alınan "Müslüman Müessesât-ı Dîniye İdâre ve Teşkilâtı Nizamnâmesi" hazırlanarak yürürlüğe konmuş[20] ve o zamana kadar yürürlükte olan 1895 tarihli Geçici Tâlimatnâme ile "Nizamnâme"ye aykırı diğer bütün tâlimatnâmeleri yürürlükten kaldırmıştır.

Üslûbu ve teknik hususiyetlerinin yanı sıra içerdiği hükümler açısından da oldukça mükemmel sayılabilecek bu nizamnâme, Bulgaristan Türk topluluğunun o tarihe kadar sahip olduğu dinî ve millî haklarını birtakım istisnalar dışında teyit edip son derece sistematik bir şekilde düzenlemiş, dini örgüt yapılarını ve yönetim organlarını yerli yerine oturtup çok sağlam esaslara bağlamıştır. 9 bölüm, 189 maddeden oluşan "Nizamnâme", Bulgaristan Müslümanlarının dini yönetimine ilişkin hazırlanıp uygulamaya konulan en ayrıntılı düzenleme özelliğini taşımaktadır. Bundan sonraki bütün düzenlemelerde de bu nizamnâmenin bir esas ve kaynak teşkil ettiği görülmektedir.

Nizamnâmenin önemini artıran unsurlardan birisi de getirdiği hükümlerin büyük bir kısmının-1945'e kadar-oldukça uzun bir süre uygulamada kalması ve eski düzenlemelerin aksine, bunun getirdiği hükümlere, gerek Bulgar otoriteleri gerekse Müslüman idareciler tarafından büyük ölçüde bağlı kalınmasıdır.

Nizamnâme'nin bu denli müspet özellikler taşımasında, Birinci Dünya Savaşı'nda Bulgaristan ile Osmanlı'nın aynı safta omuz omuza savaşması ile hazırlandığı sırada 1909 ve 1913 antlaşma ve sözleşmelerinin hâlen yürürlükte olması, dolayısıyla Nizamnâme hazırlanırken arkasında Osmanlı Devleti'nin desteği ve ağırlığının bulunmasının önemli etkisi vardır.

Bununla birlikte, anılan nizamnâmenin bazı noktalarda eski düzenlemelere oranla birtakım olumsuzluklar ve geriye dönüş denilebilecek önemli bazı hükümler taşıdığı da bir gerçektir. Bunlar arasında 1909 ve 1913 sözleşmelerinin aksine, müftülerin seçimle değil atamayla işbaşına gelmesini ve yine aynı usulle görevden alınmasını öngörmesi, müftü ve müftü vekili tayin hakkını münhasıran Nezaret'e ait kılıp Başmüftülüğe yalnız tayin olunacak kişinin şer'î işlere bakabilmesi ve müftü-

lük yapabilmesi için bir ehliyetname verme yetkisini bırakması gelmektedir. Bu durum, müftüler tarafından seçilmesi öngörülen Başmüftü'nün seçiminin meşruiyetini de etkilediği için Müslüman ahali arasında nizamnamenin bu ve benzeri bazı maddelerinin düzeltilmesi veya yeniden hazırlanması yolunda güçlü bir kamuoyu oluşmuştur. Bu doğrultuda muhtelif dönemlerde birçok girişimde de bulunulmuş ise de bu konuda önemli bir gelişme kaydedilemediği görülmektedir.

Her şeye rağmen Bulgaristan Müslümanlarının kısaca işaret edilen antlaşma, sözleşme ve düzenleme hükümleri ışığında şekillenen dini idaresi ve örgüt yapısı giderek gelişerek sağlam ve kalıcı müesseseler haline gelmiştir. Bilhassa Birinci Dünya Savaşı'nı takip eden yıllarda Bulgaristan Müslümanlarının dini örgüt yapıları ve yönetim organlarının tam anlamıyla şekillendiği ve sistemin büyük ölçüde yerli yerine oturduğu görülmektedir. Özellikle Müslüman ahaliye karşı son derece

lütufkâr ve müsamahakâr bir tavır takınan Çiftçi iktidarı döneminde Müslüman ahali birçok kazanımlar elde etmiştir. Bu yıllarda şekillenen dini örgüt yapısı ve dini kurumlar ile kazanılan dini hak ve hürriyetlerin Çarlık dönemi boyunca büyük ölçüde korunduğu da bir gerçektir. Bu açıdan Çarlık döneminin karakteristik özelliklerini ana çizgileriyle şu şekilde özetlemek mümkündür:

Müslümanların başında daima geniş yetkilerle donatılmış bir Başmüftü bulunmuştur. İkili antlaşmalarda ve Müslümanların dini yönetimlerine ilişkin Bulgar iç düzenlemelerinde Başmüftü'nün kural olarak seçimle iş başına gelmesi öngörülmüş ise de uygulamada seçimle iş başına gelen Başmüftü sayısı birkaç kişiyi geçmemiş, diğerleri Bulgar Hükümetleri tarafından atama yoluyla bu göreve getirilmiştir. Başmüftü Sofya'da oturmakta ve Bulgaristan'daki Müslümanların dini temsilcisi kabul edilmektedir. Onun bütün Bulgaristan Müslümanları üzerinde denetim ve kontrol yetkisi vardır. Başmüftü, Bulgaristan'daki müftü ve müftü vekillerinin bütün işlemlerini, cami, mescit gibi ibadethaneleri ve bunların görevlilerini, vakıfları, cemaat-i İslamiyeleri teftiş ve kontrol etmekte, şer'î hükümlerin tam olarak icra edilmesi için gerekli uyarı ve tavsiyelerde bulunmaktadır. Şer'iye mahkemelerinden verilen bütün kararlar Başmüftü veya Başmüftü'nün başkanlığında temyiz mahkemesi tarafından tetkik edilmektedir. Başmüftü'nün Türk İslam eğitim kurumları üzerinde de yetkileri vardır. Müslüman mektep ve medreselerinin, eğitim encümenlerinin denetimi, bu okulların asrın ihtiyacına göre islahı, programlarının geliştirilmesi Başmüftü'nün görevleri arasındadır.

Başmüftülüğün altında müftülükler ve müftü vekaletleri vardır. Bunların sayısı ve yeri siyasi konjonktüre, ekonomik duruma ve ihtiyaçlara göre değişmiştir. 1919 yılına kadar seçimle iş başına gelen müftüler bu tarihten sonra Başmüftü'nün önerisi üzerine Hariciye ve Mezahip Bakanlığı'nca atanmışlardır. Şer'iye mahkemeleri de müftülük ve müftü vekaletleri bünyesinde faaliyet göstermekte, müftü ve müftü vekilleri aynı zamanda şer'iye hakimliği yapmaktadırlar. Bunun dışında, görev çevresindeki bütün camilerden, mescitlerden, bunların görevlilerinden ve vakıflardan da sorumludurlar.

Bulgaristan'daki Müslüman vakıfları, hemen her köy ve kasabada teşekkül eden cemaat-i İslamiyeler tarafından yönetilmektedir. Bütün cemaat-i İslamiyelerin faaliyetlerinin usulüne uygun yürütülmesi ve denetlenmesi, mali durumlarının iyileştirilmesi için Başmüftülük nezdinde bir Müessesât-ı Diniye ve Vakfiye Müdürlüğü kurulmuştur. Bu müdürlük, Başmüftünün önerisi üzerine Hariciye ve Mezahip Bakanlığı tarafından tayin edilen bir müdür tarafından yönetilmiştir.

Bu dönemde, Bulgaristan Müslümanlarının ülke sathına yayılmış yerel mektep ve medreselerinden başka bir de 1922'de Şumnu'da açılmış Nüvvab Medresesi vardır. Tâlî ve âlî kısımdan meydana gelen ve 1947 yılına kadar kuruluş amacı ve esasları doğrultusunda faaliyet gösteren bu okulda yüksek dini tahsil yapılmıştır. Okulun tâlî kısmından mezun olanlar imam, hatip, öğretmen ve şer'iye katibi olma hakkını kazanırlarken, âlî kısmından mezun olanlar müftü ve müftü vekili olarak görev almışlardır.

Bulgar kanunları, Prenslik döneminde olduğu gibi vasiyet, miras, vesayet, nikâh talak, nafaka gibi daha çok ahvâl-i şahsiyye kapsamındaki uyuşmazlıklara bakma yetkisini, şer'iye mahkemelerine vermiştir. Ülke içinde ve dışında çok tartışılan, tamamen kaldırılmaları veya yetkilerinin sınırlandırılması yolunda birçok girişime, bu arada Bulgaristan Millet Meclisi'ne sunulmuş çok sayıda

teklif ve tasarıya konu olan bu mahkemeler, 1938 yılına kadar haiz oldukları yetkileri koruyarak ayakta kalmışlar, belirtilen tarihte ise yetkileri önemli ölçüde sınırlandırılarak, onların elinden miras, vasiyet, vesayet gibi mala ilişkin davalara bakma yetkisi alınmıştır. Bununla birlikte bu mahkemeler, karı koca arasındaki zevciyet (münâkehât ve müfârekât) davalarını bakmaya devam etmişlerdir. Bu şekilde 1945 yılına kadar faaliyetlerini sürdüren bu mahkemeler, anılan tarihte Bulgaristan'da medeni evlilik kabul edilip ilgili uyuşmazlıkların genel mahkemelere devredilmesiyle birlikte işlevsiz kalmışlar ve fiilen ortadan kalkmışlardır.

1919 Nizamnâmesi, Bulgaristan şer'iye mahkemelerini, bidâyet, istinaf ve Dîvân-ı Âli-i Şer'î (Temyiz Mahkemesi) olmak üzere üç sınıfa ayırmıştır. Ancak ekonomik yetersizlik gerekçesiyle Bulgaristan'da istinaf mahkemeleri hiçbir zaman açılamamış, Dîvân-ı Âli-i Şer'î ise tam anlamıyla ancak 1930'larda tesis edebilmiştir. Türkiye'de rejim değişip, saltanat kaldırılıncaya ve laik sistem kuruluncaya kadar Bulgaristan şer'iye mahkemeleri hukuken İstanbul'daki Meşihat'la organik bağını sürdürmüşlerdir. Bu bağlılık seçilen veya tayin edilen Başmüftü ve müftülerin Meşihat tarafından da onaylanmasını veya tanınmasını gerekli kıldığı gibi, Bulgaristan şer'iye mahkemelerinin verdiği bazı kararların Meşihat'a temyizini de mümkün hale getirmiştir.[21]

III. Komünizm Döneminde Bulgaristan Türklerinin Dini Hayatı (1944-1989)

9 Eylül 1944 tarihinde Kızılordu'nun Bulgaristan topraklarına girmesiyle Vatan Cephesi iktidarı ele geçirmiş ve bu dönem Bulgaristan'ın komünizme geçişinin başlangıcı olmuştur. Yeni hükümet ilk zamanlar Müslüman Türk azınlığın sorunlarının çözüleceğine ilişkin büyük ümitler vermiş ve onların desteğini kazanmıştır. Bu ümitlere kapılan Türk azınlığı yıllarca çiğnenmiş olan dini ve milli haklarını tek tek tespit edip bunların geri verilmesi ve genişletilmesi yolundaki taleplerini dile getirmişlerdir. Bu talepler daha çok Türk okulları, vakıf malları ve dini örgütlerle ilgili olmuştur. Ancak bu taleplerin birçoğu gerçekleşmediği gibi, ileriki yıllarda Müslüman azınlığın mevcut hakları da büsbütün ellerinden alınmıştır.

1944-58 yıllarında Bulgaristan Türkleri'nin birtakım haklarının genişletilmesine karşılık, dini haklarının kısıtlandığı görülmektedir. İlk iş olarak 12 Şubat 1945'de toplanan Bulgar İşçi Partisi (Komünist Parti) Politbüro, Türk azınlıkla ilgili somut kararlar almıştır. Bu kararlar gereğince eski faşistlerle iş birliği yaptıkları gerekçesiyle Müslüman halkın haklarını savunan müftü ve encümen başkanları temizlenmiş, Nüvvab Mektebi irtica yuvası kabul edilip tâlî kısmı liseye çevrilmiş, âlî kısmı ise tamamen kapatılmıştır. Buna karşı çıkan birçok Nüvvab hocası tutuklanarak ağır cezalara çarptırılmış, geri kalanlar ise ülke dışına çıkmaya zorlanmıştır.[22] Diğer Türk okulları da devletleştirilerek, önce seçmeli ders durumuna getirilen din derslerinin saatleri azaltılmış, medreselerin sayısı da 3-4'e indirilmiştir.[23] 1951'de ise din dersleri tamamen kaldırılmış, medreseler de kapatılmıştır.[24]

Bu arada 1945 yılında Bulgaristan Müslümanlarının dini idaresi ve teşkilatına ilişkin yeni bir tüzük hazırlanarak yürürlüğe konulmuştur.[25] Tipik totaliter bir nitelik taşıyan bu tüzükte

Müslümanların dini idaresine ilişkin hemen bütün yetkilerin Dışişleri ve Diyanet Bakanlığı'na verildiği görülmektedir. Başmüftü ve il müftülerinin hükümet tarafından atamayla iş başına getirilmesi öngörülmekte, Başmüftü ve müftülere ilgili Bakan'ın izni olmadan bölgelerini gezme hakkı tanınmamakta, onların dış ülkelerle irtibatları tamamen kesilmektedir. Müftülük müfettişlerine yalnız medreseleri denetleme yetkisi bırakılmakta, bütün cemaat-i İslamiyeler devletin denetimine alınmakta, yeni cami yapımı Bakanlığın iznine bağlanmaktadır. Öte yandan 1945 yılında Bulgaristan genelinde medeni nikah kabul edildiği için tüzükte, imamların, belediye nikahı kıydıklarına dair belge getirmeyenlerin nikahlarını kıymaları yasak edilmektedir.

Daha sonra 1949'da kabul edilen Dinler Yasası[26] ile dini faaliyetler tamamen devletin denetimi altına alınmış, Müslümanların, çocuklarına din eğitimi verme imkanı ortadan kaldırılmıştır. Diğer taraftan her dinin özel tüzüğünün resmiyet kazanmasını, hükümetin onayına bağlamaktan başka, hükümete bir defa verdiği onayı geri alma yetkisi vermiştir ki, hâlen yürürlükte olan bu hüküm demokratik yönetime geçildikten sonra bile seçilen başmüftülerin keyfi olarak görevlerinden alınmasında kullanılmıştır.

1951'de, Dinler Yasası hükümleri uyarınca çıkarılan Müslümanların dini idarelerine ilişkin yeni tüzükte[27] de dini yasaklar esas itibariyle korunmakla birlikte 51'den sonra sosyalist rejim büyük ölçüde oturduğu için 1945 tüzüğünün hükümleri biraz yumuşatılmış ve dış kamuoyuna karşı daha töleranslı bir görüntü verilmeye çalışılmıştır. Söz gelimi tüzükte, yeni cami inşası Hükümetin değil, Başmüftülüğün iznine bağlanmakta, cemaat-i İslamiyelerin bütçelerinin Başmüftülük tarafından tastik edilip Dışişleri ve Diyanet Müdürlüğüne bilgi için gönderileceği öngörülmekte, müftülerin Müslüman ahali, Başmüftünün ise müftüler tarafından seçimle işbaşına gelmesi ilkesi getirilmekte ve müftülerin bölgelerinde dolaşabilmesi için Başmüftülüğe bilgi vermeleri yeterli görülmektedir. Ancak tüzük hükümlerinin aksine 1944 yılından sonra müftülerin ve Başmüftü'nün gerçek anlamda demokratik bir seçimle iş başına geldiği vaki olmamış, sadece iktidar ve istihbaratla iş birliği yapan kişiler müftü tayin edilmişler, bunlar arasında emniyet mensubu kişiler de yer almıştır.[28] Ayrıca tüzükte, başmüftüye, bölge müftülerine ve encümenliklere sosyalist politikaların uygulanmasında iktidar organlarına yardımcı olmaları görevi yüklenmektedir.

1958 Ekim ayında toplanan KP Merkez Komitesi, Bulgaristan Türk azınlığının Bulgar halkıyla bütünleştirilmesi sürecinin başlatılmasını kararlaştırmış ve bu sürece engel olacak faktörler arasında en önemlisinin din faktörü olduğunu tespitle, ateist eğitimin genişletilip

güçlendirilmesi önerisini getirmiştir.[29] 1960'da düzenlenen Bulgaristan Türkleri arasında "Ateist Propagandanın Durumu ve Ödevleri" konulu müşavere konferansında da Türklerin üçte ikisinin dini inançlarını korudukları, gençlerin yüzde doksan beşinin dini nikah yaptığı, çocukların yüzde doksan dokuzunun sünnet oldukları tespitleri dile getirilerek ateist propagandanın ve ateist eğitimin çok kötü olduğu değerlendirmesi yapılmış, bu itibarla ateist propagandanın genişletilmesi, İslamiyetin gerici ve irticai niteliğinin sergilenmesi, dini geleneklerin yerine sosyalist adet ve geleneklerin ikame edilmesi, okullarda çocukların komünist ruhla eğitilmesinin süratlendirilmesi yolunda kararlar alınmıştır. Bu kararlar uyarınca, Türk ve Pomak bölgelerinde cemaat-i İslamiyelerin sayısı büyük ölçüde azaltılarak,[30] pekçok cami kapatılmış, imamların sayısı da düşürülmüştür[31] Ayrıca bir taraftan

müftülükler azaltılırken, diğer taraftan da Başmüftülük biri Pomak, öbürü Türk olmak üzere ikiye ayrılmıştır.[32]

BKP Merkez Komitesi'nin 1969'da aldığı kararla zorla kimlik değiştirme (soya dönüş) politikası uygulamaya konulmuş,[33] 1984-85 yıllarında ivme kazanan direkt asimilasyon ve zorla isim değiştirme kampanyası sırasında Müslümanlar ve İslam dini üzerindeki baskılar da arttırılmıştır. Bu çerçevede Bulgaristan Müslümanlarının Osmanlı tarafından Müslümanlaştırılan Hıristiyanlar olduğu propagandası altında dini birçok kısıtlamalar yapılmıştır. Yapılan kısıtlamalardan bazıları şunlardır: "İslam'ın fundamentalizme ve softacılığa karşı olduğu" maskesi altında İslam dinine karşı açık cephe alınmış ve yoğun bir kampanya başlatılmıştır. Birtakım merkez köylerde camiler bölge camisi ilan edilerek cuma namazının yalnız bu camilerde kılınmasına izin verilmiş, diğer camiler kapatılmıştır. Evlerde topluca ibadet, mevlit yasaklanmış, duaların camilerde yalnız Bulgarca okunması emredilmiştir. Sünnet, ferace yasaklanmış, çocuklarını sünnet ettirenler mahkemeye verilmiş, Müslüman ve hıristiyan mezarlıkları birleştirilmiş, eski mezar taşları kırılmış veya üzerindeki Türkçe yazı ve semboller kazınmış, düğünlerde dini adet ve Türkçe şarkılar yasaklanmıştır. Çocuklara Müslüman ismi koyma da yasak edilmiştir. Direnenler katledilmiş, tutuklanmış veya sürgüne gönderilmiştir.

Ancak ülke içindeki direnişler ve İslam dünyasının yoğun tepkisi üzerine "İki dinli bir ulus" tezi ortaya atılarak "etnik sorunun" çözümü için "din sorunu"nun bir süre ertelenmesi kararlaştırılmış, bu doğrultuda Türk, Tatar, Pomak, Çingene gibi etnik unsurlar kaldırılarak Bulgaristan'da yalnız Hıristiyan ve Müslüman Bulgarlar vardır tezi işlenmeye başlanmıştır. Bu tezin gereği olarak ikiye ayrılan başmüftülük 1986'da yeniden birleştirilmiştir. Nitekim zorla isim değiştirme furyasının herşeyi kasıp kavurduğu 1986 yılında "Bulgaristan Halk Cumhuriyeti'nde İslam Dini Tüzüğü" adıyla alelacele kabul edilen 54 maddelik yeni tüzükte Bulgaristan'daki Müslümanlar için tek bir başmüftülükten söz edilmekte,[34] başmüftünün iki yıl il müftülüğü yapan kişiler arasından, bölge müftülerinin ise cemaat-i İslamiye encümenlikleri tarafından seçilmesi öngörülmekte, ancak başmüftüde ve müftülerde belli bir tahsil düzeyi aranmamaktadır. Bu tüzükte ayrıca daha önceki düzenlemelerde yer almayan "Yüksek İslam Konseyi" adıyla yeni bir kurum gündeme getirilmiş, "Müslümanların kolektif yönetim organı" olarak nitelendirilen bu kurumun başmüftü ve il müftülerinden oluşacağı belirtilmiştir. Bu organın, 1992 tüzüğünde biraz daha geliştirildiği ve 1994 tüzüğünde ise kurumlaşarak kalıcı hale geldiği görülecektir.

IV. Demokrasi Döneminde Bulgaristan Müslümanlarının Dini Hayatı (1989-2001)

Türklere uygulanan bu insanlık dışı zulüm ve baskıların, 1989'da artık dünya kamuoyunun gözünden saklanamaz boyuta ulaşması, özellikle Türkiye'nin devlet ve millet olarak konuya sahip çıkması ve uluslararası camiada girişimlerde bulunması üzerine BM ve bu arada İslam ülkeleri Bulgaristan'ı protesto etmiş ve bu uygulamaların kaldırılması yönünde baskı yapmışlardır.

Bütün bu baskılar, Bulgaristan'ın yumuşamasında ve tavrını değiştirmesinde etkili olmuş ve yurt dışına gitmek isteyen Türklere izin vermeye başlamıştır. Öte yandan bu olaylar Bulgaristan'da politik olayların gelişmesini de hızlandırmış ve 10 Kasım 1989'da Bulgar Komünist Partisi Genel Sekreteri ve Devlet Konseyi Başkanı T. Jivkov görevinden ayrılmak zorunda kalmıştır.[35] Kısa bir süre sonra birbiri

ardına toplanan BKP Merkez Komitesi, Bulgaristan Devlet Konseyi ve Bakanlar Kurulu isimleri değiştirilen kişilerin isimlerini iade kararı almış[36] bundan sonra diğer haklar da yavaş yavaş iade edilmeye başlanmıştır. Bu çerçevede, Türklerin varlıkları ve kimlikleri kabul edilmiş, Türkçe konuşmak serbest bırakılmış, okullarda Türkçe'nin de okutulması prensip olarak kabul edilmiş, Türkçe gazete ve dergiler çıkmaya başlamış, dışardan dini kitaplar getirilmesi veya yayımlanması, camilere serbestçe girilmesi, ezan okunması, Arapça dua okunması ve vaizlerin Türkçe vaaz vermesi mümkün hale gelmiştir. Bu arada 1990-91 eğitim öğretim döneminde Sofya'da üç yıllık Yarı Yüksek İslam Enstitüsü ile Şumnu'da bir İmam Hatip Okulu, ertesi yıl da, Mestanlı ve Şumnu'da birer

İmam Hatip Okulu açılıp eğitim ve öğretime başlamıştır.

1991'de Büyük Halk Meclisi, kuvvetler ayrılığını, çoğulcu parlamenter sistemi benimseyen, başta din, vicdan ve düşünce özgürlüğü olmak üzere uluslar arası hukukun sağladığı bütün insan haklarını garanti eden yeni anayasayı kabul etmiştir. Bu anayasada resmi din deyimi değiştirilerek "Bulgaristan'ın geleneksel dini Doğu Hıristiyanlıktır" kaydı getirilmiştir. Aynı yıl yapılan Parlamento seçimlerinde de adını Sosyalist Parti olarak değiştiren eski Komünist Parti'ye karşı birleşen ve çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu Haklar ve Özgürlükler Hareketi tarafından da desteklenen Demokratik Güçler Birliği iktidara gelmiştir. Bu iktidar döneminde Türkler dini açıdan önemli kazanımlar elde etmiştir. Bu çerçevede istihbaratta yüzbaşı iken 1988'de Başmüftülüğe getirilen Nedim Gencev'in, Müslüman Türlerin baskısı sonucunda 1992'de Hükümet tarafından görevden alınması üzerine 19 Eylül 1992'de yapılan Milli Konferans'la Fikri Salih Başmüftü seçilmiş ve 1995'e kadar bu görevi sürdürmüştür. Bu arada Gencev 1994'te gayriresmi bir konferans düzenleyerek kendisini Yüksek Din Konseyi Başkanlığına seçtirmiş ise de bu seçim Hükümet tarafından onaylanmamıştır.

Ancak, 1994 sonlarında yapılan seçimlerde Sosyalistler yeniden iktidarı gelince Gencev'in bu konferansını yasal saymış ve onaylamıştır. Bunun üzerine başkanlığını Nedim Gencev'in yaptığı Yüksek İslam Konseyi tarafından Başmüftülüğe Hacı Basri Mahmut Hacı Şerif seçilmiş/atanmış ve 23 Ekim 1997'ye kadar görevde kalmıştır. Bu arada 6 Mart 1995'de Fikri Salih taraftarları yeni bir konferans düzenleyerek onu tekrar başmüftü seçmişlerse de Sosyalist Hükümet onların bu tüzüğünü onaylamamıştır. 19 Nisan 1997'de yapılan erken genel seçimlerde Sosyalist Parti'nin büyük bir yenilgiye uğraması ve Demokratik Güçlerin yeniden iktidara gelmesinden sonra 23 Ekim 1997'de yapılan milli konferansta ise Gencev Konsey Başkanlığı görevinden düşürülerek Mustafa Aliş Haci başmüftü seçilmiştir. Onun üç yıllık görev sürenin dolması üzerine 29 Ekim 2000'de yapılan yeni konferansta ise Mustafa Aliş Haci Yüksek İslam Konseyi Başkanlığına Selim Mümin Mehmed de Başmüftülüğe seçilmiş olup hâlen bu görevleri sürdürmektedirler.

Demokratik dönemde Müslümanlar tarafından düzenlenen bütün milli konferanslarda Müslümanların dini idaresine ilişkin yeni tüzükler kabul edilmiştir. Bunlar arasında 19 Eylül 1992 tarihli konferansta kabul edilen Fikri Salih'in tüzüğü 1 Ekim 1992'de Bakanlar Kurulu tarafından, 2 Kasım 1994'de Nedim Gencev tarafından düzenlenen milli konferansın tüzüğü ise 22 Şubat 1995'de Dış İşleri ve Diyanet Müdürlüğü tarafından tasdiklenmiştir. 1992 tüzüğüne göre Yüksek İslam Konseyi, Milli Müslüman Konferansı tarafından seçilmekte, Başmüftülük nezdinde ve Başmüftü'nün

başkanlığında istişari bir organ olarak görev yapmaktadır. 1994 tüzüğünde ise bu organın statüsü bir hayli kuvvetlendirilmiş ve kendisine doğrudan idari görevler yüklenmiştir. Konsey başkanının doğrudan Milli Müslüman Konferansında seçilmesi ve kendisinde başmüftüde bulunması gereken niteliklerin aranması hükme bağlanmış, ayrıca başmüftüyü seçme hakkı da bu organa verilmiştir.

1997 tüzüğüne göre de Müslüman topluluğun örgütsel yapısı, Bölge Müslümanları Genel Toplantısı, Müslüman Encümenliği, Bölge Müslüman Konferansı, Bölge Müftülüğü, Bölge Müslüman Konseyi, Milli Müslüman Konferansı, Başmüftü, Yüksek İslam Konseyi'nden oluşmaktadır. Başmüftü ve Yüksek İslam Konseyi Başkanı Milli Müslüman Konferansı tarafından, bölge müftüleri ise Bölge Müslüman Konferansı tarafından seçilmektedirler. Sofya, Razgrad, Şumen, Dobriç, Kırcali, Filibe, Smolen, Aytos, Pleven şehir merkezlerinde 9 bölge müftülüğü kurulmaktadır. Yüksek İslam Konseyi de Başmüftü, Yüksek İslam Konseyi Başkanı, bölge müftüleri ve bölge temsilcilerinden meydana gelmektedir.

28 Ekim 2000 Milli İslam Konferansında kabul edilen Bulgaristan Cumhuriyeti Müslüman Topluluğu Tüzüğü'nde de 1997 tüzüğünde öngörülen örgütsel yapı, ana hatlarıyla korunmuş bazı hükümlerin ayrıntılarında ufak değişiklikler yapılmıştır. Ayrıca Krumovgrad, Haskovo ve Rusçuk'ta yeni bölge müftülüklerinin açılması karar altına alınmıştır.

Bugün Bulgaristan Türk topluluğunun dini idaresi ve kurumları tüzük hükümleri uyarınca örgütlenmiş olup dini faaliyetler bu yapı içinde icra edilmektedir. Ülke geneline yayılmış 12 bölge müftülüğü kapsamında 1674 cami, 142 mescitte serbestçe dini görevlerini yerine getirmekte ve buralarda yaklaşık 1000 resmi din görevlisi görev yapmaktadır.[37] Komünist dönemde yıkılan pekçok cami ve mescit başta Türkiye olmak üzere Müslüman ülkelerin yardımıyla onarılmaya ve yenilerinin inşasına çalışılmaktadır. Ayrıca geçmiş iktidarlar döneminde kamulaştırılan veya özel şahıslara verilen İslam vakıflarını geri almak için yoğun çaba harcanmaktadır. Ancak yeni yönetimin, bunların iadesini prensip olarak kabul etmekle birlikte Parlamento'da gerekli yasaları çıkartmakta isteksiz davranması ve tek tek takip edilen

davaların mahkemelerde uzun yıllar sürüncemede kalması sebebiyle şimdiye kadar bu konuda pek fazla ilerleme sağlandığı söylenemez. Bu yüzden Bulgaristan Müslümanları, Başmüftülüğün ihtiyaçlarının karşılanması, din görevlilerinin maaşları, İslami okulların ve dini yayınların finansmanı ile camilerin tamir ve inşası için büyük maddi zorluklarla karşılaşmakta ve bunları aşabilmek için başta Türkiye olmak üzere İslam ülkelerinin yardımına bağımlı halde bulunmaktadırlar. Kaydetmek gerekir ki, bu konuda özellikle Türkiye Diyanet Vakfı'nın Bulgaristan Müslümanlarına büyük katkıları olmaktadır.

1990'da açılan üç yıllık Yarı Yüksek İslam Enstitüsü 1994'de dört yıllık Yüksek İslam Enstitüsü'ne yükseltilmiş ve 1999-2000 eğitim öğretim yılında ilk mezunlarını vermiştir. Rusçuk, Şumnu ve Mestanlı'da açılan ve ayrı ayrı erkek ve kız bölümleri bulunan üç ayrı imam hatip okulunda azımsanmayacak sayıda Müslüman öğrenci dini eğitim almakta ve öğrenci sayısı ve imkanları günden güne artmaktadır. Ayrıca sürekli ve örgün eğitim veren birkaç Kur'an kursu yanında hemen her yıl birçok köyde Kur'an kursları düzenlenmektedir. Öte yandan çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu bölgelerdeki Bulgar okullarında İslam dini seçmeli din dersi olarak okutulmaya başlanmış ve son

yıllarda Yüksek İslam Enstitüsü mezunlarına buralarda din dersi öğretmeni olma hakkı tanınmıştır. Bu derslerde okutulacak din dersi kitaplarının hazırlanması ve basılması çalışmaları devam etmektedir.

Başmüftülüğün yayın organı olarak 1990'da Sofya'da yayımlanmaya başlayan Müslümanlar gazetesi zaman zaman kesintiye uğramakla birlikte yayımını hâlâ sürdürmektedir. Haziran 1995'den beri yayımlanan ve zaman zaman dini konuları da ele alan Ümit dergisi ile 2001'de Yüksek İslam Enstitüsü öğrencileri tarafından çıkarılmaya başlanan Kalem dergisi dini yayınlar olarak faaliyetlerine devam etmektedir. Aynı şekilde uzun zamandır yayımlanan Zaman gazetesi de kimi zaman dini konulara değinmektedir.

Bulgaristan'da özellikle de Deliorman bölgesinde ve Karadeniz sahilinde azımsanmayacak sayıda Alevi Müslümanlar da yaşamaktadır. Alevilerin ağırlıkta olduğu hemen her köyde birkaç yatır mevcut olup bunların içinin Hz. Ali resimleri ve elişi nakışlarla süslendiği görülmektedir. Özellikle Deliorman'daki Demir Baba Tekkesi, Hasköy'de Otman Baba Tekkesi ve Varna'nın Kuzeyindeki Akyazılı Sultan Baba Tekkesi hem Alevilerin hem de Sünnilerin önemli ziyaret merkezlerinden olup buralarda her yıl binlerce kişinin toplandığı dini içerikli şenlikler düzenlenmektedir.

1 Şimşir, Bilal, **Bulgaristan Türkleri**, İstanbul 1986, s. 32.

2 Antlaşma için bkz. Ali Fehmi, **Berlin Mu'âhedenâmesi ve Mutâla'ât-ı Muvâzene**, Filibe 1319/1903; Erim, Nihat, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri**, Ankara 1953, I, 403-424.

3 Tırnovo Anayasası (**Sbornik ot normativni dokumenti**, **otnasaşti se do veroizpovedaniyatia vtoro dopilneno izdanie**, Sofya 1982 içinde], md. 40.

4 Tüzük için bkz. **Bulgar Resmi Gazetesi** (**Dırjaven vestnik**), sy. 56, 9 Temmuz 1880.

5 Popoviç, Aleksandre, **Balkanlarda İslam** (trc. Komisyon), İstanbul 1995, s. 75.

6 Geniş bilgi için bkz. Günay, "Bulgaristan Başmüftülüğü'nce Hazırlanan 1924 Tarihli Münâkehât ve Müfârekât Tâlimatnâmesi ve Bulgar Şer'iye Mahkemelerinde Uygulanışı", **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 3 (2001), s. 166-167; a. mlf., **Osmanlı**

Sonrası Bulgaristan Türk Topluluğunun Özel Yargı Teşkilatı (**Şer'iye Mahkemeleri**) (Basılmamış kitap), Adapazarı 2001, s. 149-150.

7 Bkz. **Bulgar Resmi Gazetesi**, sy. 84, 12 Kasım 1880.

8 Bu tasarılar için bkz. Turan, Ömer, **The Turkish Minority in Bulgaria** (**1878-1908**), Ankara 1998, s. 174 vd.

9 Kanun için bkz. **Bulgar Resmî Gazetesi**, sy. 31, 8 Şubat 1892.

10 **Tâlimatnâme** için bkz. **Bulgar Resmî Gazetesi**, sy. 210, 26 Eylül 1895. Osmanlıca tercümesi için bkz. **İttifak Gazetesi**, sy. 60, 9 Teşrîn-i Evvel 1311/1895, s. 4; sy. 61, 16 Teşrîn-i Evvel 1311/1895, s. 4.

11 Bkz. Mehmet Celil, "Müftülükler ve Cemaat-i İslâmiyeler", **Rehber Gazetesi**, sy. 243, 3 Eylül 1932, s. 1.

12 Geniş bilgi için bkz. Günay, **Osmanlı Sonrası Bulgaristan Türkleri'nin Özel Yargı Teşkilatı**, s. 23-24, 34.

13 Geniş bilgi için bkz. Turan, **a.g.e.,** s. 185-186.

14 Günay, **Osmanlı Sonrası Bulgaristan Türkleri'nin Özel Yargı Teşkilatı**, s. 26.

15 Turan, **a.g.e.,** s. 187.

16 Turan, **a.g.e.,** s. 188.

17 **Protokolün** tam metni için bkz. **Sırât-ı Mustakîm**, sy. 126, 20 Kanûn-i Evvel 1326, V, 363 vd.

18 Antlaşma ve sözleşme metinleri için bkz. Erim, **Devletlerarası Hukuku**, I, 457-458.

19 Keskioğlu, **Bulgaristan'da Türkler**, İstanbul 1978, s. 37, 40; Şimşir, **a.g.e.,** s. 82.

20 Nizamnâme'nin Bulgarca orijinali için bkz. **Bulgar Resmi Gazetesi**, sy. 65, 26 Haziran 1919 Türkçe (Osmanlıca) tercümesi için bkz. **Bulgaristan Çarlığı Dahilinde Müslüman Müessesât-ı Diniye İdâre ve Teşkilatı Nizamnâmesi**, Fotinov Matbaası, Sofya 1924.

21 Bulgaristan şer'iye mahkemeleri hakkında geniş bilgi için bkz. Günay, "Bulgaristan Başmüftülüğü'nce Hazırlanan 1924 Tarihli Münâkehât ve Müfârekât Tâlimatnâmesi ve Bulgar Şer'iye Mahkemelerinde Uygulanışı", **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 3 (2001), s. 163-196; a. mlf., **Osmanlı Sonrası Bulgaristan Türk Topluluğunun Özel Yargı Teşkilatı**, s. 79 vd.

22 Mehmet Çavuş, **Bulgaristan'da Soykırım**, İstanbul 1984, s. 58.

23 Yalımov, İbrahim, "Bulgaristan Türklerinin Eğitim Düzeni-2", **Ümit**, sy. 17 (1998), s. 7-9.

24 Markov, Yüliyan G., "Razvitie na obrazovanieto sred turskoto Naselenie vı Bulgaria (1944-1952) ", **İstoriçeski Pregled**, sy. 1 (1970), s. 72.

25 1945 Bulgaristan MüslümanlarınınTeşkilatı ve İdaresine Dair Tüzük, Boris And. Matbaası, Sofya 1945 (Ayrı Basım).

26 Bu yasa için bkz. **Sbornik ot normativni dokumenti, otnasâşti se do veroizpovedaniyatia vtoro dopılneno izdanie**, Sofya 1982.

27 Tüzük için bkz. aynı eser.

28 Cambazov, İsmail, "Bulgaristan'da Başmüftülük Sorunu", **Ümit**, sy. 1 (1995), s. 23.

29 Bulgar Merkezî Devlet Tarih Arşivi [Tsentralen Dırjaven İstoriçeski Arhiv (TsDİA)], f. 1, op. 5, a. e. 352.

30 TsDİA, f. 1, op. 5, a. e. 420/29.

31 Yalımov, İbrahim, **İstoriçeskata minalo na turskata obştnost vı Bulgaria**, Sofya 2001, s. 63.

32 Cambazov, "Bulgaristan'da Başmüftülük Tüzükleri, **Ümit**, sy. 4 (1995), s. 7; Yalımov, **a.g.e.,** s. 63.

33 TsDİA, f. 1, op. 6, a. e. 6952.

34 Tüzük için bkz. **Sbornik ot normativni dokumenti, otnaciaşti se do izlovedaniata treto dolıpneno izdanie**, Sofya 1987.

35 Kuyucuklu, Nazif, "Bulgaristan", **DİA**, VI, 400.

36 Yalımov, **a.g.e.,** s. 237.

37 Bu veriler 06-06-2001 tarihi itibariyle olup doğrudan Bulgaristan Başmüftülüğünden alınmıştır.

Ali Fehmi, **Berlin Mu'âhedenâmesi ve Mutâla'ât-ı Muvâzene**, Filibe 1319/1903.

Bayram, Sadi-Hayrettin Ersal, "Bulgaristan'da Müftü Yardımcısı Yetiştiren Bir Vakıf Kuruluşu Nüvvap", **Vakıflar Dergisi**, sy. XX (Ankara 1988), s. 415-442.

Cambazov, "Bulgaristan'da Başmüftülük Sorunu", **Ümit**, sy. 1 (Sofya 1995).

——, "Bulgaristan Tarihinde Başmüftüler", **Ümit**, sy. 2 (Sofya 1995).

——, "Bulgaristan'da Başmüftülük Tüzükleri, **Ümit**, sy. 4 (Sofya 1995).

Çavuş, Mehmet, **Bulgaristan'da Soykırım**, İstanbul 1984.

Danişmend, İ. Hami, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, I-V, İstanbul 1971.

Erim, Nihat, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri**, I-II, Ankara 1953.

Eroğlu, Hamza, "Bulgaristan'daki Türk Azınlığı Sorunu", **Bulgaristan'da Türk Varlığı**, Ankara 1985.

Ertürk, Haşim-Rasim Eminoğlu, **Bulgaristan'da Türk-İslâm Eğitim ve Kültür Müesseseleri ve Medresetü'n-Nüvvâb** (nşr. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1993.

Günay, H. Mehmet, **Osmanlı Sonrası Bulgaristan Türk Topluluğunun Özel Yargı Teşkilatı** (**Şer'iye Mahkemeleri**) (Yayımlanmamış kitap), Adapazarı 2001.

——, "Bulgaristan Başmüftülüğü'nce Hazırlanan 1924 Tarihli Münâkehât ve Müfârekât Tâlimatnâmesi ve Bulgar Şer'iye Mahkemelerinde Uygulanışı", **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 3 (2001).

Hafız Hasan Sanî, "Bulgaristan Müftülükleri", **Sırât-ı Müstakîm**, sy. 85 (1910), s. 125-127.

Halaçoğlu, Yusuf, "Bulgaristan", **Diyanet İslam Ansiklopedisi** (**DİA**), VI, 396-399.

İpşirli, Mehmet, "Bulgaristan", **Diyanet İslam Ansiklopedisi** (**DİA**), VI, 401-403.

Keskioğlu, Osman, **Bulgaristan'da Türkler**, İstanbul 1978.

Kuyucuklu, **Nazif**, "Bulgaristan", **Diyanet İslam Ansiklopedisi** (**DİA**), VI, 391-396.

Markov, Yüliyan G., "Razvitie na obrazovanieto sred turskoto Naselenie vı Bulgaria (1944-1952) ", **İstoriçeski Pregled**, sy. 1 (1970).

Mehmet Celil, "Müftülükler ve Cemaat-i İslâmiyeler", **Rehber Gazetesi**, sy. 243, 3 Eylül 1932, s. 1.

Memişoğlu, Hüseyin, **Bulgaristan'da Türk Kültürü**, Ankara 1995.

Pazarcı, Hüseyin, "Uluslararası Hukuk ve Andlaşmalar Yönünden Bulgaristan'daki Türklerin Statüsü", **Bulgaristan'da Türkler**, Ankara 1985.

Popoviç, Aleksandre, **Balkanlarda İslam** (trc. Komisyon), İstanbul 1995.

Ragıb Rıfkı, **Bulgaristan**, İstanbul 1324.

Soysal, İsmail, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, I-II, Ankara 1983.

Şimşir, Bilal, **Bulgaristan Türkleri**, İstanbul 1986.

——, "Bulgaristan Türkleri ve Göç Sorunu", **Bulgaristan'da Türk Varlığı**, Ankara 1985.

Turan, Ömer, **The Turkish Minority in Bulgaria** (**1878-1908**), Ankara 1998.

——, "Balkan Türklerinin Dini Meseleleri", **Türk Dünyasının Dini Meseleleri** (**Kutlu Doğum**: **8**), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1998, s. 197-216.

Yalımov, İbrahim, **İstoriçeskata minalo na turskata obştnost vı Bulgaria** (**Bulgaristan'daki Türk Topluluğunun Tarihi Geçmişi**), Sofya 2001.

——, **"**Bulgaristan Türklerinin Eğitim Düzeni", **Ümit**, sy. 16 (Sofya 1997), s. 12-14.

——, "Bulgaristan Türklerinin Eğitim Düzeni-2", **Ümit**, sy. 17 (Sofya 1998), s. 7-9.

Yenisoy, Hayriye Süleymanoğlu, "Başlangıcından Bu Yana Bulgaristan'da Türkçe Eğitim", **Balkan Ülkelerinde Türkçe Eğitim ve Yayın Hayatı Bilgi Şöleni** (**Bildiriler**), Ankara 1999.

——, **Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 8**, Ankara 1997.

Tırnovo Anayasası, **[Sbornik ot normativni dokumenti**, **otnasaşti se do veroizpovedaniyatia vtoro dopilneno izdanie** (**Dinlerle İlgili Normatif Belgeler Derlemesi**) içinde], Sofya 1982.

1880 Hıristiyanların, **Müslümanların ve Yahudilerin Ruhani İdarelerine Dair Geçici Tüzük**, **Bulgar Resmi Gazetesi**, sy. 56, 9 Temmuz 1880.

Bulgaristan Prensliği'nde Müftü Atamalarına İlişkin Prens İradesi (**Ukaz**), **Bulgar Resmî Gazetesi**, sy. 84, 12 Kasım 1880.

1892 Usûl-i Muhâkemât-ı Hukûkiye Kanunu, **Bulgar Resmi Gazetesi**, sy. 31, 8 Şubat 1892.

1895 Müslümanların Dinî İdarelerine Dair Muvakkat Tâlimatnâme, **İttifak**, sy. 60, 9 Teşrin-i Evvel 1311/1895; sy. 61, 16 Teşrin-i Evvel 1311/1895; **Teblîgât**, sy. 4, 31 Mart 1927 (Bulgarca orijinali, **Bulgar Resmi Gazetesi**, sy. 210, 26 Eylül 1895).

1909 İstanbul Protokolü ve Müftülükler Sözleşmesi, **Sırât-ı Müstakîm**, sy. 126, 20 Kanun-i Evvel 1326, V, 363-366.

1919 Bulgaristan Çarlığı Dahilinde Müslüman Müessesât-ı Diniye İdare ve Teşkilatı Nizamnâmesi, Fotinov Matbaası, Sofya 1924 (Bulgarca orijinali, **Bulgar Resmi Gazetesi** (**Dırjaven Vestnik**), sy. 65, 26 Haziran 1919).

1938 Usûl-i Muhâkemât-ı Hukûkiye Kanunu, **Bulgar Resmi Gazetesi**, sy. 156, 20 Temmuz 1938.

1945 Bulgaristan Müslümanlarının Teşkilatı ve İdaresine Dair Tüzük, Boris And. Matbaası Sofya 1945 (Ayrı basım).

1949 Dinler Yasası, **[Sbornik ot normativni dokumenti**, **otnasiaşti se do veroizpovedaniyatia vtoro dopilneno izdanie** (**Dinlerle ilgili Normatif Belgeler Derlemesi**) içinde], Sofya 1982.

1986 Bulgaristan Halk Cumhuriyeti Müslümanlarına Ait Tüzük (**Sbornik ot normativni dokumenti**, **otnasiaşti se do izlovedaniata treto dopilneno izdanie** içinde), Sofya 1987.

1992 Bulgaristan Cumhuriyeti'nde Müslümanların Dini Yapısı ve İdaresi Tüzüğü, Sofya 1992 (Ayrı Basım).

1997 Bulgaristan Cumhuriyeti Müslüman Topluluğu Tüzüğü, Sofya 1997 (Ayrı Basım).

2000 Bulgaristan Cumhuriyeti Müslüman Topluluğu Tüzüğü, Sofya 2000 (Daktilo Nüsha).

Bulgaristan Türk Edebiyatına Bir Bakış / Doç. Dr. Hayriye S. Yenisoy [p.417-423]

DOÇ. DR. HAYRİYE S. YENİSOY

Muğla Üniversitesi Fen-EdebiyatFakültesi /Türkiye

I. Doksanüç Harbi'nden Sonra Bulgaristan'da Türkler

Doksanüç Harbi (1877-1878 Türk-Rus Savaşı) Bulgaristan Türkleri'nin azınlık tarihinin başlangıcı olmuştur. Temmuz 1878 tarihinde imzalanan Berlin Barış Antlaşması sonucu Osmanlı Devleti'nin Avrupa kanadını oluşturan Rumeli'nin Tuna vilâyetinde bir Bulgar Prensliği, Edirne vilâyetinin Filibe (Plovdiv) ve İslimye (Sliven) sancakları üzerinde de imtiyazlı Doğu Rumeli kurulur.

Bulgar devleti kurulduktan sonra Bulgarlar topraklarını genişletir, yeni katılan topraklarda da çok sayıda Türk yaşadığından Bulgaristan'da Türklerin sayısı daha da artar.1885'te Doğu Rumeli'nin Bulgar devletine katılması, Balkan Savaşında da Trakya ve Rodoplar'ın Osmanlı devleti sınırları dışında kalmasıyla Rumeli Türklerinin büyük çoğunluğu Bulgaristan vatandaşı olur.

Sınırları içerisinde bulunan yoğun Türk varlığından kurtulmayı, Bulgaristan bir devlet politikası haline getirmiş, bu ülkede hükümetler, rejimler değişmişse de Türkler hakkında güdülen politikada hiçbir değişiklik olmamıştır. Doksanüç Harbinden Birinci Dünya Savaşı'na kadar izlenen politika, Birinci ve İkinci Dünya Savaşları arasındaki dönemde de devam etmiş, hatta şiddetini daha da artırmıştır. Bulgaristan Türk tebaasından kurtulmak için ekonomik kalkınmalarını engellemekle birlikte, Türklerin eğitim-öğretimlerini, basınlarını, derneklerini, genellikle manevi kalkınmalarını kısıtlamış, sık sık yasaklamıştır.[1]

İkinci Dünya Savaşına kadar iktidara gelen Bulgar hükümetlerinin yapmadıklarını, İkinci Dünya Savaşından sonra iktidarı ele geçiren komünistler, faşistlerin kullanmadıkları yöntemleri kullanmış, Bulgaristan Türklerine soykırımı uygulamaya kalkışmışlardır: Türklerin okulları kapatılmış; silah zoruyla, asker gücüyle ve ölüm tehdidiyle adları Bulgar adlarıyla değiştirilmiş, giyim-kuşamları yasaklanmış, camiler tahrip edilmiş, mezar taşlarından kaldırımlar yapılmış, cenazeler Bulgar mezarlıklarına gömülmüştür. Türk dilinde eğitim şöyle dursun, Türkçe konuşmak dahi yasaklanmıştır. Tepki gösteren Türkler ölüm kampları ve hapishanelere gönderilmiştir. Tırmanışını giderek artıran baskılar Büyük Göç ile son haddine ulaşmıştır. 1989 yılı yaz aylarında yüzbinlerce Türk Türkiye'ye göçe zorlanmıştır.

Savaşlar, baskılar ve günümüze kadar süregelen göçler yüzünden Bulgaristan Türkleri bir azınlık durumuna düşürülmüştür. Rumeli'den Türk Göçleri tablosuna baktığımızda Doksanüç Harbi'nden bu yana Türkiye'ye en çok göçmen gönderen ülkenin, Bulgaristan olduğunu görüyoruz. Kısacası, Doksanüç Harbi, Bulgaristan Türkleri'nin bitmeyen çilesinin bir başlangıcı olmuştur.

II. Bulgaristan Türkleri'nin Edebiyatı

Bulgaristan Türkleri'nin edebiyatı Rumeli Türk edebiyatının bir devamı olmakla birlikte Türk edebiyatının da bir devamı olarak gelişmesini sürdürmüştür. Bulgaristan topraklarının Anadolu'ya yakın olması, çok erken dönemlerde Osmanlı Devleti sınırları içerisine katılması, erken dönemlerden beri buralarda yoğun Türk nüfusunun varlığı gibi faktörler bu bölgede yüzyıllara dayanan zengin bir edebiyatın gelişme sürecinde önemli rol oynamıştır. Edebiyat tarihçisi Mustafa İsen'in verdiği bilgiye göre, Klasik Türk edebiyatı

temsilcilerinin büyük bir bölümünü Rumeli yetiştirmiştir.[2] Osmanlı döneminden 85 şair bugünkü Bulgaristan sınırları içinde doğmuştur. Şairler kadrosuna Niyazi Hüseyin Bahtiyaz da yaptığı araştırmalarıyla daha birçok isim kazandırmıştır.[3]

Bulgaristan Türk edebiyatı geçmişin birikimlerinden güç almış, geleneksel çizgisini koruyarak güzel eserler vermiş ve Bulgaristan koşullarında çeşitli evrelerden geçerek sözlü ve yazılı örnekleriyle bugünkü gelişme noktasına erişebilmiştir.

1. Sözlü Edebiyat

Sözlü edebiyat kendi özelliklerinden dolayı Rumeli topraklarında Rumeli Türkünün yüzyıllar boyunca yaratmış olduğu sözlü edebiyat geleneklerini Bulgaristan Türkleri sürdürebilmiş ve yeni koşullarda yaratılan eserlerle bu sözlü edebiyatı daha da zenginleştirebilmiştir. Bulgaristan Türkü yeni efsaneler, yeni menkıbeler, yeni destanlar ve ağıtlar yaratarak gönlünü avutmuş, karanlık günlerinde kendine teselli bulmuştur.

Türk halk edebiyatının atasözü, bilmece, tekerleme, mani, türkü, destan, fıkra, efsane, masal gibi türleri Bulgaristan Türk edebiyatında da esas türlerdir. Aynı zamanda bu edebiyatta tarihi ve toplumsal gerçeklerin bir ifadesi olan göçmenlik, trudovaklık gibi motifler de gelişmiştir.

Göçmenlik, Bulgaristan Türk halk edebiyatına özgü bir motiftir. Bir türlü sonu gelmeyen göçmenlik aslında büyük bir insanlık dramıdır. Bulgaristan Türkü baba ocağına, konu komşusuna bağlı kalarak yarattığı eserlerde bu olaya hıçkırıklarla karışık bir duygu katmıştır:

Ah bu macırlık (muhacirlik) bağrıma bastı

Ben ona yanarım

Ben vatanımdan nece ayrıldım

Ah, deyip yanarım.

Geleceğin belirsizliğinden kaynaklanan bir çaresizlik de bazı türkülere bambaşka bir eda verir. Başka bir duygu da halkımızın ateşten gömlek adını verdiği göçmenliğin zorluklarından gıdalanarak bir nostalji ile örülü olarak dile gelir, göçmenliğin ölümden beter olduğu vurgulanır:

Edirne ovasında naneler biter

Nanenin kokusu cihana yeter

Ah şu macırlık ölümden beter.

Göçmenlik hasretlik demektir, ayrılık demektir. Ayrılık, ayrılık, ah ayrılık:

Yol verin ağalar, yol verin beyler

Yol verin geçeyim

Nazlı da yarden ayrı düştüm

Zehir mi içeyim

Benden size vasiyetler olsun

Macır olmayın

Macır olsaz da (olsanız da)

Yârsız kalmayın

Göçmenlik motifi başlı başına araştırılması gereken konulardan biridir.

Bulgaristan Türk halk şiirine özgü başka bir motif de trudovaklık motifidir. 1877-1878 Türk-Rus Savaşından sonra bir azınlık durumunda bırakılan Bulgaristan Türkleri oğullarını Bulgar ordusunda birer emek eri, inşaat işçisi olarak görmektedir. Bu gerçek, folklor eserlerinde de yepyeni bir motif olarak gelişmiş ve Bulgaristan Türklerinin halk edebiyatının karakteristik özelliklerinden birini oluşturmuştur:

Benim yârim nerede

Karlova'da derede

Kazma kürek elinde

Podiserin (üstçavuşun) önünde

Osmanlı zamanında ortaya çıkan haydutluk, çetecilik ve komitacılık harekâtı Bulgaristan ve öteki Balkan Türkleri folklorunda yankısını bulmuş, yeni tarihî koşullarda da yeni adlar ve yeni biçimleriyle Türklere yönelik eylemler devam etmiştir. Belirli devirlerde Balkanlar'a özgü bu olaylar türlü varyantlarıyla efsane, menkıbe, ağıt gibi eserlerde ifadesini bulmuştur:

Sülman senin kaşın gözün yay mıdır

Teneşirden akan sular kan mıdır

Sülman gibi şu Kırçma'da var mıdır

Kıymayın canıma, ben dünyama doymadım

Eller gibi ben ecelimden ölmedim.

Yakın geçmişte Bulgaristan Türkü korkunç olaylar yaşadı:Bulgarlaştırma süreci, bunu takiben de Türkiye'ye zorunlu göç olayları sözlü edebiyatta da izler bıraktı:

1. Gide gide yoruldum

Sular gibi duruldum

Üzülme aneciğim

Türkçem (veya:dilim) için vuruldum

2. Rodoplar'dan Belene

Uzak mıdır yakın mı

Allah'ım ne bu gördüğüm

Cehenneme akın mı

3. Arda'dan Tuna'ya teller germeli

Nasıl nice Belene'ye varmalı

Arslan Memed'im yatağa düşmüş

Hal-hatırını varıp sormalı

Bu tür eserler henüz gerçek anlamda bir sanat eseri olgunluğundan uzak ve şimdilik sadece belirli bölgeler-

de yayılmış olsalar da, bunlar birer folklor ürünü olarak ele alınmalıdır, çünkü folklor eserlerinin özelliklerine sahip eserlerdir.

Bulgaristan Türk halk edebiyatında daha başka özellikler bulmak mümkündür, ancak bu edebiyat bugüne kadar gereğince araştırılmamış, folklor severlere ve bilim çevrelerine de tanıtılmamıştır. 1990'dan bu yana Bulgaristan'da bazı demokratikleşme temayülleri ufukta belirmeye başlayınca Türk aydınları da bu durumu iyi değerlendirerek uluslararası ve millî çapta sempozyumlar düzenlediler. Bu etkinlikler Bulgaristan Türk halk bilimine, halk edebiyatına artmakta olan ilginin sevindirici birer belirtisidir.

2. Yazılı Edebiyat

Rumeli Türk edebiyatının bir devamını oluşturan Bulgaristan Türk edebiyatı başlangıcından bu yana, yani 125 yıllık tarihi boyunca bir azınlık edebiyatı olarak Türk edebiyatı geleneklerini sürdürmeye çalışmış, ancak ağır toplumsal koşullar yüzünden sık sık durgunluk, hattâ suskunluk dönemleri yaşamıştır.

Doksanüç Harbi, Balkan Savaşının getirdiği felaketler, Anadolu'ya büyük göçler Bulgaristan Türkünün sözlü edebiyatında ağıt, destan, efsane şeklinde eserlerde dile getirilmişse de, yazılı edebiyatta bu konularda eserler yayınlamak kolay olmamıştır. Bir sanat eserinin yayınlanması ve okurlara ulaşabilmesi Bulgar devletinin Türklere yönelik izlediği politikaya ve uyguladığı sansüre bağlı olmuştur.

Bulgaristan Türklerinin yazılı edebiyatı bir bütün olarak araştırılmamış, birçok sorunun açıklığa kavuşmasına geç başlanmıştır. Bu alanda ilk yazılara İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra çıkmaya başlayan Yeni Işık ve Halk Gençliği gazetelerinin 1948 tarihli sayılarında rastlıyoruz.

1950'lerde Yeni Işık, Halk Gençliği gazetelerinde ve Yeni Hayat çizgisinde Türk azınlığın edebiyatına ilişkin yazıların arttığını görüyoruz. Edebiyatımız hakkında genel konularla birlikte kimi sanatçıların da eserleri ideolojik ve estetik açıdan değerlendirilmiştir. Ellilerin sonunda ve altmışlı

yılların ilk yarısında bu alanda bazı çalışmalar kitap halinde okurlara sunuluyor. Riza Mollov'un **Edebi Makaleler Kitabı**,[4] İbrahim Tatarlı'nın da iki antolojisi[5] yayınlanıyor.

Adı geçen kitaplardan sonra Bulgaristan'da yerli Türk sanatçıların bir hayli eseri yayınlanmıştır. 1960'ta A. Şerifov'un **Müjde** eseriyle başlayan yayın faaliyeti 1969 yılında yine A. Şerifov'un **Üçüncü Adım** kitabıyla Türkçe eser yayınlarına son verilmiştir. 1964'ten sonra "Halk Eğitimi" yayınevinde sanatçıların başlı başına 22 şiir kitabı ve 24 öykü, roman ve gezi notları basılmıştır. 1964'ten sonra basılmış şiir ve öykü derlemelerinin sayısı ise 8'dir. Beş yıl (1965-1969) içerisinde "Halk Eğitimi" Yayınevince yayınlanan Yeni Hayat Dergisi ve Türkçe gazetelerde de çıkan sanat eserlerinden seçmeler yapılarak yeni antolojiler, derlemeler hazırlanabilirdi. Fakat totaliter rejimin Türklere yönelik ırkçı politikasının giderek korkunç boyutlara ulaşması yüzünden Bulgaristan'da böyle çalışmalar artık imkânsızdı.

Uzun bir aradan sonra, 1980'lerin sonunda Bulgaristan Türk edebiyatı üzerine kitaplar yayınlamaya başlandı. Bunlar Türkiye'de basılmış eserlerdir. T. C. Kültür Bakanlığı N. Hafız'ın Bulgaristan'da **Çağdaş Türk Edebiyatı Antolojisi** başlıklı üç ciltlik eserini yayınladı.[6] 1990'ların ikinci yarısında Kültür Bakanlığı'nca iki antoloji yayınlanmıştır. Birincisi, Niyazi Hüseyin Bahtiyar'ın hazırladığı **Çağdaş Rodop Türk Şairlerinden Esintiler (Atoloji),[7] ikincisi de Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları** Antolojisi (Nesir-Nazım) serisinin sekizinci cildini oluşturan **Bulgaristan Türk Edebiyatı**[8] başlıklı eserleri yayınlamıştır. Bu cilt Hayriye Süleymanoğlu Yenisoy tarafından hazırlanmıştır.

T. C. Kültür Bakanlığı'nın yayınlarının yanı sıra Türkiye'de Bulgaristan Türk edebiyatına ilişkin başka araştırmalar ve antolojiler de yayınlandı. 1988'de Mehmet Çavuş, **20. Yüzyıl Bulgaristan Türkleri Şiiri** (Antoloji)[9] eserini İstanbul'da yayınladı. 1996'da **Bulgaristan Türkleri Şiiri** başlıklı yazısı **Türk Dili Dergisi**'nde basıldı.[10] Mustafa İsen'in **Ötelerden Bir Ses**[11] başlıklı kitabı baskıdan çıktı ve burada Bulgaristan Türk edebiyatına ait yazı da bulunmaktadır. Türkiye'de çıkan **Bizim Anayurt Gazetesi** ve **Balkanlar'da Türk Kültürü, Balkanlar'ın Sesi Kardeş Edebiyatlar, Tuna, Tuna Boyu** vb. dergilerde, Sofya'da 1991-1998 yılları arasında çıkan **Hak ve Özgürlük Gazetesinde**, **Filiz** gazetesinde **Ümit** dergisinde ve özellikle 2000 yılında çıkmaya başlayan Kaynak dergisinde Bulgaristan Türk edebiyatına ilişkin araştırmalar vardır. Bu yazıların altında sık sık Muharrem Tahsin'in, Sabri İbrahim Alagöz'ün, İsmail A. Çavuş'un, Osman Aziz'in vb. imzaları bulunmaktadır. Son yıllarda düzenlenmekte olan birçok uluslararası kongre ve sempozyumlarda okunan bildiriler derlemelerinde İbrahim Tatarlı, Hayriye Süleymanoğlu Yenisoy vb. araştırmacıların da adları yer almaktadır.

1990 yılından bu yana Türkiye'de ve Bulgaristan'da birçok sanatçının eserleri kitap halinde basılmıştır.

Buraya kadar sıralanan bütün hayırlı çalışmalar Bulgaristan Türk Edebiyatı tarihinin yazılması için sağlam bir zemin oluşturmaktadır.

3. Bulgaristan Türk Edebiyatında Esas Dönemler

Bulgaristan Türkleri edebiyatının gelişmesinde esas dönemleri belirlerken, bu ülkedeki toplum hayatında değişme ve gelişmelerle birlikte edebiyat sürecinin de kendi özel kurallarına göre nasıl ve hangi yönde geliştiğini göstermek önemlidir. Ancak başlangıcından bugüne kadar (1878-2001) yazılmış sanat eserleri hakkında araştırmalar yeterince yapılmamış olduğundan dönemleri de daha genel bir biçimde göstermek zorundayız.

Bulgaristan Türk edebiyatında başlıca şu üç dönemden söz edilebilir:

1. Bulgar Devleti'nin kuruluşundan İkinci Dünya Savaşının sonuna kadar (1878-1944).

2. 1944 yılından 1989 yılının sonuna kadar.

3. 1990 yılından günümüze kadar.

Birinci Dönem Edebiyatı

1878-1944 yılları arası dönem birçok askerî ve politik olaylarla doludur. Bu olayların çoğuna Osmanlı Devleti'nin Rumeli kanadı sahne olmuştur. Savaşlar, Balkanlar'da yeni yeni devletlerin kurulması, kitle halinde göçler, hep Rumeli Türkünün aleyhine olmuş hüzünlü tarihî gerçeklerdir. Bu acı olayların Bulgaristan Türkleri edebiyatına da yansıması doğaldır. Çünkü edebiyat büyük ölçüde gerçeklerin bir aynısıdır. Ancak bu oldukça uzun dönemin sanatçıları henüz gereğince araştırılmamış, eserleri de gün ışığına çıkarılmamıştır. Elde olan bilgilere dayanarak birinci dönem edebiyatını iki alt döneme ayırmak mümkündür. Birinci alt dönem 1878'lerden 1919'a kadar ve ikinci alt dönem de 1920'lerin başından 1944'e kadar devam eder.

a. Birinci alt dönem temsilcilerinin başında Aşık Hıfzı ve Hüseyin Raci Efendi bulunmaktadır. Her ikisi de Doksanüç Harbini konu almışlardır. Bunlardan sonra Halil Zeki "**Felaket Günlerim**" başlıklı eserinde bir Türk kızının Doksanüç Harbindeki macerasını dile getiriyor (Filibe, Hurşit Matb. 1913). Edhem Ruhi'nin "**Şehit Evlatları**" Balkan Savaşına dair bir romandır (Filibe, Balkan Matb. 1913). Ahmet İhsan da 1915'te Filibe'de "**İntibah**" eserini yayınlamıştır.

b. İkinci alt dönem edebiyatı daha farklı koşullarda gelişmeye başlamıştır. Neully Barış Antlaşmasının (1919) azınlıkların korunması hakkında hükümleri, Türkiye'de Ulusal Kurtuluş Savaşının zaferle sonuçlanması, Cumhuriyetin kuruluşu ve Atatürk reformları, Bulgaristan Türklerinin de kültür kalkınmasını olumlu yönde etkilemiştir. İki Dünya savaşları arasındaki dönemde türlü konularda şiir, hikaye, ropörtaj gibi yazılara rastlanmaktadır. Bu konuların başında vatan sevgisi bulunuyor. 1912 yılı Balkan Savaşı'nda yaşanan vahşetin canlı tanığı olan **Şair Ferhat Vatan Destanı**'nda şöyle der:

Dinle tarif edeyim vatanı sana

Doğru söz söyleyim gücenme bana

Kurban et canını sen bu vatana

Böyle bir kıymetdar mekândır vatan...

(Şair Ferhat, **Vatan Destanı**, N. H. Bahtiyar, Antoloji, s. XVII)

Mehmet Fikri'de ise gençliğe bir çağrı var. Sanatçı, gençlerin cehaletten uzaklaşmalarını ve ilerlemenin, gelişmenin yolunda yürümelerini istemektedir:

Korkma yürü, ümidisin milletin

Her manii yıkar, ezer himmetin

....

Senin azmin yükseltecek milleti

Mahvedecek cehaleti, zilleti…

....

Uyan, uyan… Bu girdaptan uzaklaş!

İlerleyen milletlere koş, yaklaş!…

(M. Fikri, **Türk Gençliğine Bir Hitabe**, Türk Gençlerine Şiirler'den)

Turan gazetesi sayfalarında Mustafa Oğuz imzasıyla yazılmış şiirlerde de tarihimizden alınan güç ile gençlerin uyanması; sevgi ve bilgi yaymaları çağrısı vardır:

Yıllardır şu çorak yurt,

Gür sesini bekledi

Yıllardır yüce bozkurt

"Uyan artık sen" dedi.

....

Ne başlangıç, ne de son,

Sana engel olmasın.

Bu yeni Ergenekon,

Çağıldasın, solmasın.

(M. Oğuz, Bize İzgi Diyor ki, **Turan gazetesi**, Sayi 2, 1932, s. 2, Kırcaali)

Bu dönemin ders kitaplarında da milli ruhu okşayıcı şiirler, yazılar vardır.

Söz konusu alt dönemde Basri Debre Mebusu, Mustafa Şerif Alyanak, Mehmet Masum, Mehmet Behçe Perim, Muharrem Yumuk, Ahmet İhsan, Ali Kemal, Mehmet Fikri, Mustafa Oğuz Peltek ve daha birçok sanatçımız değerli eserler yazmışlar ve başlıca vatan, millet, göçmenlik, halkı cehaletten kurtarmak gibi konuları işlemişlerdir.

1920'lerin başlarından başlayarak 1930'ların başlarına kadar süren Türkçe basın faaliyeti ve sanat eserlerinin yayınlanmasına Bulgar Devleti tarafından önce kısıtlamalar getirilmiş, 1934 yılı askeri sivil hükümet darbesiyle de tamamen yasaklanmıştır. Edebiyatımızda imza-

sını bırakmış birçok aydınımız da Türkiye'ye göç etmek durumunda bırakılmıştır. Böylece Bulgaristan Türk edebiyatı büyük kayıplara uğratılmıştır.

İkinci Dönem Edebiyatı

Kızıl Ordunun Bulgaristan topraklarına girmesiyle 9 Eylül 1944'te komünistler iktidara gelir ve Sovyet modeli bir düzenin kurulmasına gidilir. Ülkede politik ve sosyal-ekonomik alanda gerçekleştirilen köklü değişiklikler kültüre, sanata ve edebiyata yansır. Yeni realite her sanatçıya konu olur. Türk azınlık edebiyatı da bu gerçeklerden uzak kalamaz. Yeni rejim ile ilgili ilk Türkçe güncel yazılar ve şiir denemeleri, Türkçe çıkmaya başlayan gazete sayfalarında belirir. Savaş sonrası ilk yılların coşkusu, ümidi, emekçilerin yeni rejimi koruyacakları ilk şiirlerde şöyle ifade edilmektedir:

Yıldız, çekiç ve bayrağımız

Hak, adalet, müsavat dileğimiz

Ancak bu sayede kardeş olduk biz

Yaşasın vatansever milletimiz!

(M. Sadi, **Işık**, Sayı 8, 18.09.1941, İ. Tatarlı, **Antologiya**, 1960, s. 17)

Ülkenin özgür ve eşit haklara sahip vatandaşları için de şöyle denilmektedir:

Ayrılık, gayrılık kalktı aradan

Her hakta bir oldu Aliyle Yordan

(O. İbrahim, **Işık**, Sayı 7, 1945)

Türkçe gazetelerde komünist rejim önderi G. Dimitrov'a hasredilen şiirler, ateizm konulu yazılar da bulunmaktadır.

İkinci dönem edebiyatı işte böyle devlet desteği ve devlet kontrolünde, resmi ideolojinin propagandası niteliğinde gelişmeye başlamıştır.

Bu dönem edebiyatında da iki alt dönemden söz edebiliriz. Birinci alt dönemin 1945'ten 1954'lere kadar sürdüğü, ikinci alt dönemin de 1955'ten 1990 yılının başına kadar devam ettiği söylenebilir.

a. Birinci alt dönem edebiyatında Tanzimat edebiyatının izleri vardır. Sanatçıların çoğu ilkokul, rüştiye, Nüvvap veya lise mezunu öğretmenlerdir. İlk yazılan eserler şiir türünde olup, şiiriyetten, estetik nitelikten yoksun eserlerdir. Yazılan ilk öyküler de oldukça cılızdır.

Birinci alt dönem edebiyatı temcilcilerinden Hafız İslam Ergin, Ayrantok, Mehmet Müzekkâ Can, Osman Sungur (Keskioğlu), Hafız Tuna gibileri İkinci Dünya Savaşı öncesi edebiyatla savaş sonrası ilk yıllarda yazılan edebiyat arasında bağlantıyı gerçekleştiren ve edebiyat geleneklerini sürdüren sanatçılar olurlar. Daha sonraları bunlara Selim Bilâl, Sabri Demir, Süleyman Hafız vb. aydınlar da katılır. Amatörlük arka plana bırakılarak gerçek sanat eserlerinin yazılmasında gelişmeler başlar ve böylece 1950'lerin başlarında nazımda olduğu gibi, düz yazıda da başarılar görülür.

b. İkinci alt dönem edebiyatı daha farklı koşullarda gelişmeye başlar. Türklerin yaşamında da artık birçok yenilik raylara oturtulmuştur. Bu yıllarda Türk liselerinde, öğretmen okullarında ve enstitülerinde, Sofya Üniversitesi'nin Türkoloji bölümünde Türk halk edebiyatı, Türk edebiyat tarihi müfredat programlarında esas dersleri oluşturmaktadır. En yeni Türk edebiyatı temsilcilerinin bazı eserleri "Halk Eğitimi" Yayınevince yayınlanmaktadır. Dünya, Rus ve Bulgar klasiklerinin eserlerinden seçmeler yapılarak Türkçeye çevirileri yayınlanmaktadır. Türk öğretmen okul ve enstitüleri, Sofya Üniversitesi Türkoloji ve öteki Türkçe bölümleri, mezunlarını vermeye başlamıştır. Türkçe çıkan gazete ve dergilerin sayısı artmıştır. Türk estrat (müzikal) tiyatrolarının faaliyetleri Türk köylüsü arasına da girmiştir. Türkçe radyo yayınları artırılmıştır. Bütün bu sayılanlar Bulgaristan Türkleri'nin genel kültür kalkınmasını sağlayan faktörlerdir.

Türk edebiyatı, Bulgaristan Türk sanatçılarına dil, üslûp ve ifade zenginliği açısından örnek olur. Konu ve ideolojik açıdan da Sovyet ve Bulgar edebiyatı oldukça etkili olur.

1950'lerde ve 1960'lı yıllarda yetişen sanatçılar Bulgaristan Türkleri edebiyatına yeni davranış, yeni haykırış, yeni içtenlik getirmişlerdir. 1950'lerin başlarında edebiyatın ön saflarında bulunanlardan Selim Bilâlov (Sertel), Sabri Demirov, Riza Mollov, Kemal Bunarciev, Süleyman Gavazov, Hasan Karahüseyinov vb. birinci kuşak sanatçılar gurubunu oluşturmaktadırlar. İkinci kuşak sanatçıların başında Ahmet Şerifov, Sabri Tatov, Ahmet Tımışev, Niyazi Hüseyinov, Muharrem Tahsinov, Lütfi Demirov, Mehmet Bekirov, Sabahattin Bayramov, Halit Aliosmanov, Lâtif Aliev, İshak Raşidov, Mehmet Davudov, Mehmet Çavuşev, Kâzım Memişev, Nevzat Mehmetov, Ömer Osmanov, Recep Küpçiev, Ali Kadirov ve daha bir sıra yazar ve şair bulunmaktadır. İkinci kuşağın bir devamını oluşturan ve edebiyatımıza değerli eserler kazandıran sanatçılardan da Mustafa Mutkov, Sabri İbrahimov, İsmail Çavuşev, Faik İsmailov, Halim Halilibrahimov, Süleyman Yusufov, Durhan Hasanov, Osman Azizov, Şabah Mahmudov, Şahin Mustafov, Naci Ferhadov, Ali Bayramov, İslâm Beytullov, Turhan Rasiev, Ahmet Eminov, Aliş Saidov, Mustafa Çetev, Mehmet Sansarov, Ali Durmuşev ve adlarını sayamadığımız daha birçokları üçüncü kuşak sanatçılar grubunun başında bulunmaktadırlar.

Söz konusu alt dönem edebiyatında kadın sanatçılarımızdan Mefküre Mollova, Nadiye Ahmedova, Lâmia Varnalı, Necmiye Mehmedova vb. yaratıcılıklarını sürdürmüşlerdir.

İkinci ve üçüncü kuşak sanatçılarda yeni edebî yapılışlar belirmiş, özellikle şiirde sanat daha gelişmiştir.

Öykü türünde değerli eserler veren Selim Bilâlov, Kemal Bunarciev, Ahmet Tımışev, Sabri Tatov, Hüsmen İsmailov, Muharrem Tahsinov, Halit Aliosmanov, Ali Kadirov, Halim Halilibrahimov ve daha birçok sanatçımızdır. Uzun Öykü'de İshak Raşidov'un imzası bulunmaktadır. Roman türünde ilk adımlar 1960'larda atılmıştır. Sabri Tatov ilk romancımız olarak edebiyatımızda yer almakta, ikinci romancımız da Halit Aliosmanov'dur. Uzun öykü türünde eser yazan Sabri Tatov ve Ömer Osmanov olmuştur.

Mizah ve fıkra alanında da başarılı eserler yazılmıştır. Mehmet Bekirov, Ahmet Tımışev, Turhan Rasiev vb. bu tür eser yazan sanatçıların başında bulunmaktadırlar.

Sahne eserleri türünde en ağır basan perdelik piyeslerdir. Bu edebî türde ilginç eserler veren Yusuf Kerimov, Hasan Karahüseyinov, Sabri Tatov ve daha birkaç sanatçı olmuştur.

Edebiyatımızın önemli bir bölümünü oluşturan çocuk edebiyatımız da bu dönemde oldukça gelişmiş ve çocuklara ait bir hayli şiir ve düz yazı eserleri yazılmıştır. Çocuk edebiyatının gelişmesi Ahmet Şerifov ile başlar ve İshak Raşidov, Nadiye Ahmedova, Nevzat Mehmedov gibi sanatçıların eserleriyle zenginleşir.

Eleştiri türünde ilk adımlar 1948-50'de atılır ve ellilerde geliştirilerek 1960'lı yıllarda ilginç yazılar yazılır, Türkçe yayınlanan sanat eserleri değerlendirilir. Eleştiri dalında başarıyla çalışan Rıza Mollov, İbrahim Tatarlı, İshak Raşidov, Mehmet Çavuşev, İbrahim Beyrullov gibi araştırmacılar olmuştur.

Bulgaristan Türk azınlık edebiyatının tarihi boyunca en çok sanatçı yetiştiği ve en çok Türkçe eserin yayınlandığı dönem 1950 ve 1960'lı yıllar olmuştur. Söz konusu yıllarda Bulgaristan Türk edebiyatı oldukça yüksek bir düzeye ulaşmıştır.

Üçüncü Dönem Edebiyatı

1989 yılı, Büyük Göç yılı olarak tarihimize geçmiştir. Aslında 1989 yılı, Büyük Göç'ün başlangıcı olmuştur. Çünkü göç günümüzde de devam etmektedir.

1989 yılı sonlarından bu yana Bulgaristan'da ve tüm Doğu Bloku ülkelerindeki gelişmeler Bulgaristan Türk edebiyatına da yansıdı. Demokratikleşme koşullarında edebiyatımız da yeni yeni filizlenmeye başladı. Ancak bir önceki dönem sanatçılar kadrosu artık dağılmış, Bulgaristan'da kalan aydınlarımızın sayısı oldukça azalmıştır. Büyük kan kaybına uğratılmış üçüncü dönem edebiyatımızı araştırırken Bulgaristan'da ve Türkiye'de gelişmesini sürdüren bir edebiyat olarak ele almalıyız. Belki de sadece bu dönemi değil, başlangıcından bu yana edebiyatımızı böyle ele almak daha doğru olacaktır. Çünkü tarihimiz boyunca kan kaybı devam etmiştir. Farklı koşullarda gelişmekte olsa da, bu edebiyatın merkezinde Bulgaristan Türkü vardır, insanımızın alın yazısı vardır.

Üçüncü dönem edebiyatı temsilcileri arasında bulunan ve son yıllarda aramızdan ayrılan Kemal Bunarciev, Mustafa Kahveciev, Mustafa Mutkov (Mutlu), Faik İsmailov (Arda), Mülâzim Çavuşev, Servet Tatarov; Türkiye'de bulunanlardan da Ahmet Şerif (Şerefli), Lâtif Ali Yıldırım, Hasan Özkan vb. güçlü kalemlerimiz güzel eserleriyle en yeni edebiyatımızın gelişmesinde katkıda bulundular. Yeni koşullarda Yusuf Kerimov, Ahmet Tımışev, Muharrem Tahsinov, Halit Aliosmanov, Sabri İbrahimov (Alagöz), İsmail A. Çavuşev, Ali Pirov, Osman Azizov, Ali Bayramov, Turhan Rasiev, Aliş Saidov, Naci Ferhadov, Ali Durmuşev, Mehmet Sansarov, Mustafa Çetev, İsmail Yakubov, Saffer Eren, Kadir Osmanov, Nuri Turgut Adalı, Sabri Tata, Sabahattin Bayram Öz, Ömer Osman Erendoruk, Niyazi Hüseyin Bahtiyar, Mehmet Çavuş, Ahmet Emin Atasoy, Yusuf Ahmet Taşkın, Zait Güney, Mehmet Alev, İslâm Beytullah Erdi, Lâtif Karagöz, Şaban Mahmut Kalkan, Süleyman Yusuf Adalı, İsa Cebeci, İsmail İbiş, Nazmi Nuri Adalı, Avni Veli Özgürer ve daha birçok sanatçımız yaratıcılıklarını sürdürmektedirler. Bunlar arasında kadın sanatçılardan da Mukaddes Akmanova, Nefise Habib Adıgüzel, Fahriye Güney vb. şiir ve düz yazı eserleriyle bu dönem edebiyatımızda yer almaktadırlar.

Üçüncü dönem edebiyatı konu bakımından ikinci dönem edebiyatından farklılaşmaktadır. Önceki dönemdeki angajelik, güdümlülük artık yoktur. Bir zamanlar tabu olan ya da başka açıdan ele

alınan dil, din, özgürlük gibi konular bugün sanatçıların işledikleri esas konulardır. Göçmenlik konusu da var gücüyle bu dönem edebiyatımızda damgasını vurmaktadır. Nedense, göçmenlik motifi hiçbir zaman Bulgar sanatçılarına konu olmamıştır. Bulgar sanatçılar bu büyük insan dramı karşısında sessiz kalmışlardır. Bulgaristan toplum hayatını devamlı etkileyen göçmenlik hakkında sadece Yordan Yovkov'un bir-iki öyküsünde birşeyler bulabiliyoruz.

Bu dönemde de gelişme açısından şiir türü başta bulunmakta. Öykü türünde büyük mesafe alındığını söyleyebiliriz. Roman türü, Sabri Tata (Tatov), Ömer Osman Erendoruk, İslâm Beytullah Erdi gibi sanatçıla-

rımızın yeri romanlarıyla zenginleşmiştir. Çocuk şiirinde Aliş Sait, Lâtif Karagöz, çocuk öykülerinde de Muharrem Tahsin ön saflardadırlar. Mizahta Yusuf Kerimov, Ahmet Tımışev, Turhan Rasiev, Mukaddes Akmanova, Hüseyin Kösv vb. sanatçılarımızın başarısı vardır. Eleştiride İbrahim Tatarlı, Niyazi Hüseyin Bahtiyar, Mehmet Çavuş, İsmail Çavuş, Osman Aziz, Sabri İbrahim Alagöz vb. araştırmacıların çalışmalarıyla bu dalda da gelişme sağlanmıştır.

Eserlerin diline gelince; bazı eserlerde Rumeli şivesi özellikleri bulunsa da, genel itibarıyla bunlar Türk yazı dilinde yazılmış eserlerdir. Son yıllarda Türkiye ile sıkı ilişkiler sanatçılarımızın dili ve uslûbunu olumlu yönde etkilemiştir.

Buraya kadar yazılanları özetleyerek şunu belirtmeliyiz:Öteki Balkan ülkeleri Türk edebiyatlarına kıyasa başlangıcından bu yana en uzun azınlık tarihine sahip Bulgaristan Türkleri edebiyatı, türlü aşamalardan geçerek, tüm frenlemelere rağmen bugüne kadar gelişmesini sürdürebilmiştir. Zengin sanatçı kadrosu ve eserler listesiyle bu edebiyat Balkanlar'daki Türk edebiyatında önemli bir yer almaktadır. Fakat Bulgaristan Türk edebiyatının geleceği hakkında iyimser olmak biraz zordur. Çünkü Bulgaristan'da az sayıda kalan sanatçılarımızdan en "genç" olanlar 48-50 yaşlarındadır. Türkçe eğitimin on yıllarca yasaklanmış olması, nesiller arasında büyük kopukluğa neden oldu. Bu ülkede Türkçe eğitim sağlanamazsa, gelecek kuşaklar arasında edebiyat geleneklerimizi sürdürecek sanatçılar bulmak kolay olmayacaktır.

1 Vrızki na sıvmestimost i nesivmestimost mejdu hıristiyani i müsümani v Bılgariya (Bulgaristan'da Hıristiyanlar ve Müslümanlar Arasında Bağdaşabilirlilik ve

Bağdaşamamazlık). Fondatsiya "Mejdunaroden tsentırpo problemite na maltsinstvata i kulturnite vzaimootnoşeniya", Sofiya, 1994, s. 21-22.

2 İsen, M. **Ötelerden Bir Ses**, Ankara, 1997, s. 515.

3 Bahtiyar, N. H. **Bizim Anayurt gazetesi**nin hemen hemen her sayısında böyle araştırmalar bulunmaktadır.

4 Mollov, R. **Edebî Makaleler**, Sofya, 1958.

5 Tatarliev, İ. Antologiya **(IX. 1944'ten Sonra Bulgaristan Türklerinin Edebiyatı)**. Sofya, 1960, Tatarliev, İ. **Antoloji**, Sofya, 1964.

6 Hafız, N. **Bulgaristan'da Çağdaş Türk Edebiyatı Antolojisi tanb**. C.

I, II, 198; Hafız, N. **Bulgaristan'da Çağdaş Türk Edebiyatı Antolojisi**, İstanbul, C. III, 1989.

7 Bahtiyar, N. H. **Çağdaş Rodop Türk Şairlerinden Esintiler (Antoloji)**. Ankara, 1996.

8 Süleymanoğlu Yenisoy, H. **Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi** (Nesir-Nazım). **Bulgaristan Türk Edebiyatı**, Ankara, 1997.

9 Çavuş, M. 20. **Yüzyıl Bulgaristan Türkleri Şiiri** (Antoloji), İst., 1996.

10 Süleymanoğlu Yenisoy, H. **Bulgaristan Türkeri Şiiri**, **Türk Dili-Türk Şiiri Özel Sayısı V** (Türkiye Dışı Çağdaş Türk Şiiri), Mark, 1996, s. 449-578.

11 İsen, M. **a.g.e.**

Bulgaristan’da Türk Halk Kültürü / Prof. Dr. İbrahim Tatarlı [p.424-431]

PROF. DR. İBRAHİM TATARLI

Sofya Yüksek islam Enstitüsü /Bulgaristan

Bulgaristan’da Türk halk kültürünün uzun bir geçmişi vardır. En eski çağlarda oluşarak, çeşitli dönemlerde gelişerek ve zenginleşerek, toplum yaşamında çok yönlü sosyal işlevler görmüştür. Sinkretik nitelikte olan halk kültürü, kendisinde sözlü şiir ve anlatı edebiyatını, halk musikisini, halk koreografisini ve halk sahne sanatını biriktirmektedir. Nitekim daha sonraki profesyonel ve kişisel kültürün temellerini oluşturmuştur. Tükenmez ve ölümsüz ilham kaynağı konumundadır. Zengin manevî, moral ve estetik değerlere sahip olan Türk halk kültürü ve özellikle halk sanatı çeşitli etnik, millî din ve dil toplulukları arasında karşılıklı dostluk, iş birliği ve uygarlık alış verişinin güçlü bir faktörü haline gelmiştir. Bundan dolayı halk kültürünün ve özellikle halk sanatlarının araştırılması, yapıtlarının toplanması, değerlendirilmesi ve yeni baştan üretilmesi ve geliştirilmesi, akademik kuruluşların, yükseköğretim kurullarının öğretim, eğitim ve kültür müesseselerinin başlıca amacı olmalıdır…

I

Bulgaristan’da Türk halk kültürünün ve özellikle sözlü halk edebiyatının araştırılması halk biliminin XIX. yüzyıldan zamanımıza değin konusu olmuştur. Onlarla ilgili bilgiler ise bütün Ortaçağ tarih, kronik, Avrupa ve Osmanlı seyyahların yapıtlarında bulunmaktadır. Macar bilimcileri, genellikle Türk halk kültürünün ve özellikle Bulgaristan’da ve Balkanlar’da Türk kültürünün ve sözlü halk sanatının yapıtlarının toplanması, derlenmesi ve araştırılmasında öncülük yapmışlardı. Bu yönde Budapeşte Üniversitesi’nin bir bilim merkezi olarak önemi çok büyüktür. Türkoloji araştırmalarını dünyaca tanınmış Arman Vamberi, Jozev Buden gibi bilim adamları teşvik etmişlerdir. Halk Türk kültürü ve sözlü yapıtların bilimsel araştırılması ve değerlendirilmesi çalışmalarının temellerini, Kuman asıllı Macar bilgini Ignácz Kúnos (1860-1945) atmıştır. O bilimsel araştırmalarını ve derleme çalışmalarını bir arada sürdürmüştür. Sistematik ve plânlı olarak yaptığı ziyaretler ve araştırmalar sonucunda Balkanlar ve Türkiye’deki Türk sözlü halk sanatının örneklerini birkaç cilt halinde yayımlamıştır. Eğer Türk halk sanatının birçok dahiyane örnekleri korunabilmiş ise biz bunu kendisine borçluyuz. Bunların arasında, Ada Kale’de kaydettiği incilerden biri şudur:

Ötme bülbül ötme, yaz bahar oldu,

Bülbülün figanı bağrımı deldi.

Gül alıp satmanın zamanı geldi

Aldı Nemçe bizim nazlı Budin’i…

Şu Ada’dan gelip geçtim

Acı tatlı suyun içtim

Ben yarimden ayrı düştüm

Hey ada, güzel Ada, kal selamet şirin Ada…

O Plevne'nin Rus-Türk Harbi zamanındaki savunması ile ilgili ünlü halk yapıtının ilk kaydedenlerinden olmuştur:

Tuna nehri akmam dedi

Ben denize bakmam dedi

Yüz bin asker gelmiş olsa

Osman Paşa korkmam dedi…

(Ignácz Kúnos, Türk Halk Türküleri, Ankara 1998).

Türk halk kültürünü araştırma çabalarını büyük Macar bilimcilerinden olan Gyula Németh ve George Hazai sürdürmüşlerdir,

Genellikle Türk halklarının halk sanatı örneklerinin toplanması, yayımlanmasında Rus bilimcilerinden V. Radlov'un büyük katkısı olmuştur. Bunları 10 cilt halinde yayımlamıştır. Onu V. Smirnov, V. Gordlevski, V. M. Jirmunski, V. S. Garbuzova, I. V. Borolina gibi bilim adamları izlemiştir.

Daha P. R. Slaveykov, Nayden Gerov gibi Uyanış dönemi Bulgar yazar ve toplumcuları Türk halk edebiyatı ve özellikle fıkra, atasözleri örneklerini toplamış ve yayımlamışlardır. Ülkenin bağımsızlığını kazanmasından sonra, akademik kurumlar, Sofya Üniversitesi, Özgür Üniversite gibi yükseköğretim kurumları Bulgaristan'daki Türk halk kültürünün araştırılmasında hizmetleri olmuştur.

Stefan Mladenov, St. Çilingirov, St. Bobçev, V. Tsonev, D. Gacanov, M. Arnaudov, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra da V. Vilçev, N. Kaufman, E. Ognanova, E. Staynova, Doroteya Dobreva, Lübomir Mikov gibi akademisyen, profesör, doçent ve diğer bilim adamları Türk halk sanatı ve Bulgar kültürüyle karşılıklı ilişkileri üzerinde durmuşlardır. Bulgaristan Türkleri arasından entelektüeller halk kültürüne karşı yakın ilgi göstermişlerdir. Bu yönde Türk Öğretmenler Birliği daha 1912'de okulların da bu alanda faydalı olacaklarını belirtmiştir. Bununla ilgili olarak Darülmuallimin (1918-1928), Medresetü'n-Nüvvab'in (1922/23-47), okuma evlerinin önemli rolünü belirtmeliyiz. Bu sorunlar üzerinde ısrarla Osman Keskioğlu durmuştur. Bu alandaki çalışmalarını Sofya Devlet Üniversitesi'ndeki yarı yüksek pedagoji enstitülerinde ve pedagoji okullarında olan çatışmaları biçiminde sıralayabiliriz. Bulgaristan'da Türk halk sanatı örneklerinin toplanması ve araştırılmasında filoloji bilimleri adayı, Sofya Üniversitesi okutmanlarından Rıza Molla'nın (1920-1989) özel katkısı vardır. O "Aya Kl. Ohridski" Sofya Üniversitesi'nde Türk Halk Edebiyatı üniversite kürsüsünün temellerini atmıştır. Onun dersleri dünya halk kültürü düzeyindedir. O, akademik çalışmalarını bilimsel-araştırma ve çalışmalarıyla birleşmiştir. Bulgaristan Türk halk şiirinden örnekleri içeren ilk derlemelerinden birini hazırlamıştır. Ne yazık ki onun bazı fundemantal folklor araştırmaları ötede beride yayımlanmadan el yazısı halinde kalmıştır.

Bulgaristan Türk halk şiiri örneklerinin araştırmaları sürdürülmüştür. Sami Hatibov musiki refakati ve harmonize edilmiş melodiler biçiminde şiir örnekleri derlemiş ve yayımlamıştır. Yeni Şarkılar ve Türküler başlığı altında (1961). Bunları Hayriye Süleyman Yenisoy'un ve Emil Boyev'in, Muharrem Tahsin'in, Muhittin Mehmedov'un, Yusuf Kerim'in, Hasan Karahisar'ın, Mefküre Molla'nın, Turgut Şinikar'ın, Osman Aziz'in, İbrahim Beyrulla'nın, Haşim Akif'in vs.'nin derlemeleri izlemiştir. Bunlara en genç kuşaktan I. Karakaş'ın çalışmalarını eklemeliyiz. Romanya, Makedonya, Priştina da bazı değerli derlemeler yayımlanmıştır.

Son yıllarda Bulgaristan'da Türk halk kültürü ve edebiyatının araştırılmasına Türkiye'de önem verilmektedir. Özellikle Türkiye Cumhuriyeti'nin Kültür Bakanlığı'nın girişkenliği ve desteği ile Türkiye dışındaki Türk edebiyatları serisi altında 8 cilt yayımlanmıştır. Bunun sonuncusu Bulgaristan Türk Edebiyatına adanmıştır. Halk edebiyatı ile yeni zamanlardaki edebiyatı içermektedir. Antolojiyi Hayriye Yenisov, Nevzat Köseoğlu'nun yönetim ve redaktörlüğünde ve Prof. Dr. A. Bican Ercilasun ve Prof. Dr. Mustafa İsen yönetim ve redaktörlüğünde derlenmiştir (1997). Bulgaristan göçmenleri arasından yetişmiş Mehmet Merdivenci, Ahmet Taceman gibi yetenekli bilim adamlarının değerli araştırmalarını da belirtmek gerekmektedir.

Görüldüğü gibi, Bulgaristan'daki Türk halk kültürü ve halk edebiyatı ile ilgili değerli derlemeler ve değerli araştırmalar yapılmıştır. Doğal olarak, çözülmesi gereken daha pek çok sorunlar vardır. Bunları şöyle toparlayabiliriz:

I. Türk halk kültürü ve halk edebiyatı ve sanatının, etnografya ve etnoloji gibi komşu bilim alanları arasındaki konu ortaklığı ve diferasyonu.

II. Bulgaristan'daki Türk halk kültürü ve halk sanatı ve edebiyatının alt ve üst sınırları ve kapsamı sorunları,

III. Bulgaristan Türk halk kültürü ve halk sanatlarını tasnifi

IV. Bulgaristan Türk halk edebiyatının bölüm, nevi ve türlerinin tasnifi.

V. Bulgaristan topraklarındaki Türk halk sanatları ve Türk halk edebiyatının yapısı ve özü ile ilgili sorunlar.

VI. Türk halk sanatı ve halk edebiyatının Bulgaristan'da ve Balkanlar'daki kültürlerle karşılıklı etkinlikleri.

VII. Bulgaristan'daki halk kültürü, halk sanat ve edebiyatının yapıtlarının toplanılması, araştırılması ve yayımlanması.

II

Batı ülkelerinde halk bilimi ve halk edebiyatı hakkında farklı tabirler kullanıldığı için antropoloji ile etnoloji bilimlerinin karıştırılmasına neden olmaktadır. Çünkü çoğu zaman halk edebiyatı bu bilim kollarını kapsamaktadır. Fakat gerçekte etnolojinin çok geniş bir kapsamı vardır. Hemen hemen halk kültürünün bütün maddî ve manevî ögelerini içermektedir.

Doğuda ise halk bilimi deyince iki düzey arasında ilkesel ayrım yapılmaktadır: 1. Töresel, halk düzeyi, 2. Yüksek kültürün profesyonel düzeyi. Yani anonim halk kültürü ile profesyonel bireysel kültür arasında prensip olarak ayrım vardır. Türkiye'de Türk Halk Bilimi terimi zamanla üstünlük kazanmaktadır. O da ikiye ayrılmaktadır. 1. Gerçek plânda Türk Halk sanatı ve halk edebiyatı 2. Halk inanışları, oyunları, âdetleri vs. buna dayanarak büyük Türk halk bilimi ve halk edebiyatı uzmanı

Prof. Pertev Naili Boratav, Türk halk bilimi ve halk edebiyatını iki cilt halinde incelemektedir. I. Türk Halk Edebiyatı (1969) II. Türk Halkbilimi- inanışlar, töre ve törenler, oyunlar. Hiç kuşkusuz ki Türk halk biliminin iki bölümü de önemlidir. Aralarında karşılıklı bağlılık vardır. Fakat Türk halk edebiyatının temelinde sanat yapıtlarının kendileri kaynak ve birim olarak durmaktadır.

Biz araştırmamızda daha fazla halk edebiyatı sorunları üzerinde durmaktayız.

Bulgaristan'da Türk halk edebiyatının sınırlarının, kapsam ve ülke, bölgesel ve Türk dünyası boyutlarının karşılıklı ilişkilerinin araştırılmasının büyük kuramsal ve pragmatik önemi vardır. Bunların çözümü ise Bulgaristan'daki Türklerle, Türk ahalisi, Türk etnik topluluğu, ülkenin devlet bağımsızlığını kazanmasından sonra Türk ulusal azınlığı, Türk etnik varlığı Türk ulusu ve Türk dilleri ailesi, Türk halkları ile karşılıklı ilişkileri, aynı zamanda Bulgaristan'daki kültürle, devleti ile karşılıklı ilişkilerle bağlıdır. Fakat her iki dönemde de genellikle Türk varlığı ve özellikle Türk etnik varlığından söz edilmektedir. Ben milliyet ve milletin yapısal varlığını tayin edici ögesi olarak etnik öz bilincini, Bulgaristan'daki yurttaşların Türk kimlikli oluşunu kabul etmekteyim. Yalnız, Türk bilincine sahip yurttaşların azınlık varlığı olarak hoşgörülü olmalarını, yurttaşı bulundukları devletin ulusal bağımsızlığını, toprak bütünlüğünü ve her türlü etnik bölücülüğe karşı olmak şartıyladır.

Bu bağlamda bilim alanında iki tez vardır. Bir anlamda bunlar birbirini tamamlamaktadır. Fakat totalitarizm zamanında gerek Sovyetler Birliği'nde gerekse Bulgaristan'da Stalinizm açısından Türk ulusları ve Türk varlıkları birbirine karşı ve özellikle Atatürkçü Türkiye'ye karşı ideolojik plânda konulmak istenmiştir.

Birinci teze göre, Bulgaristan'daki Türkler ile Küçük Asya'da ve Türk devletinin Avrupa topraklarındaki Türkler ortak bir etnik varlığa dahildirler. Yalnız oradaki Türkler Türk milliyetinden Türk ulusuna dönüşmüşlerdir, kendi devletleri, toprak bütünlükleri ve kendi egemenliğine sahiptirler. Balkanlar'daki Türkler, Selçuklular, Beylikler ve Osmanlı İmparatorluğu zamanından 1877/1878 Rus-Türk Savaşı'na değin Türk halkının bir parçasıdırlar, bir etnik varlık oluşturmaktadırlar. Bundan sonra onlar Balkan devletlerinde ve özellikle Bulgaristan'da etnik Türk, millî Türk azınlıkları, bu egemen devletlerin yurttaşları olarak yaşamlarını sürdürmektedir. Buradaki Türklerin ortak dilleri, dinî, edebi, halk edebiyatları ve kültürel gelenekleri vardır. Balkan Türklerinin, bu arada Bulgaristan Türklerinin Türkiye Türkleri ile karşılıklı kültürel ilişkileri sürdürülmektedir. Özellikle edebî dilleri Türk halkının edebî dili ile de ortaktır. Bulgaristan buradaki Türklerin yurdudur, fakat Türkiye ana yurtlarıdır, tıpkı Büyük Bulgaristan Devleti çağında Bulgarların eski ana yurtlarının Kafkaslar ve Aral Denizi kıyıları olduğu gibi. Bu durum buradaki Türklerin loyal, hoşgörülü Bulgaristan yurttaşları olmalarına engel olmamaktadır. Onlar, memleketin toprak bütünlüğünü, devletin egemenlik ve bağımsızlığını kabul etmekte ve her türlü seperativizm ve bölücülüğe karşıdırlar. Özet olarak diyebiliriz ki, Bulgaristan'daki Türkler Ortaçağlarda Anadolu Selçukluları, Beylikler Türkleri ve Osmanlı İmparatorluğu zamanındaki

Türklerle bağlıdırlar. Bulgaristan'ın bağımsızlığını kazandığı çağda etnik Türkler olarak Türk etnosu Türk ortaklığını, etnik Türk kimliğini korumaktadırlar.

İkinci teze göre, Bulgaristan'daki Türklerin etnik terkibine egemen olan çeşitli etnik substarlar katılmaktadır. Başka etnik ögelerin bulunması onların Türklük kimliği niteliğini değiştirmemektedir.

Hunlar, ProtoBulgar, Kumanlar, Peçenekler, Tatarlar, Selçuklular ve özellikle Osmanlı Türklerini benzer Türk substar unsurlarıdır. Doğal olarak Bulgaristan Türklerinin oluşumu ve gelişiminde tayin edici, belirleyici rolü Balkanlar'daki Osmanlı Devleti ve imparatorluğun çağıdır. Bilindiği gibi, Saruhan, Karasi, İsfendiyar Beyliklerinden Plovdiv (Filibe) ve Pazarcık (Tatar Pazarcığı yörelerine birçok kavimler ve asilzade yoğun olarak yerleştirilmiştir. Karamanoğulları gibi İç Anadolu beyliklerinden oymaklar ve daha sonra da Kuzey Karadeniz yolu ile Tatarlar Dobruca ve Deliorman, Haskova yörelerine aktarılmıştır. Bunlara Küçük Asya'nın çeşitli bölgelerinden yürük Türkleri yerleştirilmiştir. Bunların bir bölümü Rodoplarda mekan tutmuştur.

Bu tezi sürekli olarak büyük Türk bilgini Fuat Köprülü ileri sürmüş ve temellendirmiştir. Bununla ilgili onun etüdü İslam Ansiklopedisi'nde yayımlanmıştır. Balkanlar'daki ve özellikle Dobruca Türklerinin oluşumu ve gelişimini izlemiştir. Leh bilginlerinden Kovalski de aynı fikirdedir. Benzer tezleri ben 50'li yılların sonunda ve 60'lı yılların başında "Yeni Hayat" Dergisi, "Bulgaristan Halk Cumhuriyeti'ndeki Türk Ahalisi", "Bulgaristan Türklerinin 9.9.1944'ten sonra Edebiyat Antolojisinin ön sözü olarak yayımlanan etütlerimde geliştirmiştim. Lakin görüşleri Bulgaristan Türkleri hakkındaki kitabında Valeri Stoyanov savunmaktadır. Fakat o bu tezden farklı olarak bir çağdaş politika izlenilmesi taraftarıdır. Şumen Üniversitesi okutmanlarından Haşim Akif de

"Ümit" dergisinde yayımlanan "Rodoplar'dan Ezgiler" yazısında Bulgaristan Türklerinin oluşum ve gelişimini izlerken bu ikinci tezden hareket etmektedir.

Genç yaşta vefat eden İbrahim Beyrulla'nın Rumeli Manileri adlı kitabının önsözünde, Bulgaristan Türklerinin Türk ulusuna dahil olduğu tezini benimsediği izlenimlerinde kaldım.

Üzerinde durduğum bu yaklaşım ve tezlerim doğrudan doğruya Bulgaristan'da Türk halk kültürü ve Türk halk edebiyatı sorunlarıyla ilgilidir.

Birinci teze göre, Bulgaristan Türklerinin halk kültürü ve halk edebiyatı ülkenin bağımsızlığını kazanmasına değin, Anadolu Selçukluları, Beylikler ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türk halk kültürünün ve halk edebiyatının bir parçasıdır. Bundan sonra da bağımsız Bulgaristan'da Türk millî azınlığının halk kültürü ve halk edebiyatı olarak etnik niteliğini, kimliğini korumaktadır. Yerli kültürle karşılıklı ilişkilerde bulunmaktadır. Fakat Türkiye'deki kültürle de bağlarını sürdürmektedir. Türkiye dışında Türk halk kültürü ve halk edebiyatı niteliğini korumaktadır. Fakak daha uzak plânda, Anadolu ve Türkiye'nin Avrupa topraklarındaki Türk kültürü ile birlikte, Orta ve Merkez Asya'daki Türk boyları, halkları ve uluslarının kültür irsiyeti ile temasları devam etmektedir.

İkinci teze göre, Bulgaristan Türklerinin halk kültürü ve halk edebiyatı çeşitli Türk oymakları, milliyetleri ve ulusları, Protobulgar, Hunlar, Peçenekler, Kumanlar, Tatarlar ve doğal olarak Anadolu Selçuklu Devleti, Beylikler ve Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti'ndeki kültürle irsiyet bağları vardır.

Birinci teze göre, Bulgaristan'daki Türklerin halk kültürü ve halk edebiyatının alt sınırları Anadolu Selçuklu Devleti zamanına değin uzanmaktadır. 1214 yılında Anadolu Selçuklu Devleti Sinop Kalesi'nden Kırım'a ve Kumanların yerleştiği Rus yaylalarına bir ordu göndermiştir. Anadolu Selçuklu Türkleri ilk kez Karadeniz'in kuzey kıyılarına çıkmış ve başarılı bir savaş yürütmüş, Güney Avrupa yöresinde bulunmuştur. Kuşkusuz ki böylelikle Anadolu Selçuklu halk kültürü buralara yayılmış, Kuzey Kuman kültürüyle temasa gelmiştir. Bilindiği gibi bu yörelerden Balkanlar'a zaman zaman akınlar yapılmıştır.

Anadolu Selçukluları Balkanlar'la daha sürekli teması 1261 yılında olmuştur. Tarih kaynaklarından bilindiğine göre, o zamanlar Moğol istilacılar Anadolu Selçuklu Devleti'nin iç işlerine yoğun olarak müdahale etmişlerdir. Sultan İzzettin Keykavus II kaçmak ve Konstantiniye'ye, Bizans'a sığınmak zorunda kalmıştır. Fakat Moğollara karşı destek bulamayınca Bizans imparatoruna karşı bir ayaklanma girişiminde bulunmuştur. Yakalanarak bir kaleye kapatılmıştır. O zamanlar Kırım Hanı Berke, buz tutan Tuna'yı geçerek Bulgar Hanı Konstantin Tih ile berabar Bizans'a karşı sefer örgütlemiş, Gıyasettin Keykavus'u kurtararak Kırım'a götürmüştür. İşte bu olayların cereyan ettiği zamanlar, Gıyasettin Keykavus'un emri üzerine Saru Saltuk bazı Türk oymakları ile birlikte, bazı kaynaklara göre Kırım'a, bazı kaynaklara göre Dobruca'ya yerleşmiştir. Tuna boyunda derviş sıfatıyla çalışmalarda bulunmuştur. Saru Saltuk Anadolu'da Nasreddin Hoca'nın çağdaşı ve tanıdığıdır. Ben daha 1979 Ağustosu'nda Ankara'da yapılan Balkanoloji Kongresi'nde Nasreddin Hoca hakkındaki bildirimde onun fıkralarının o zamanlar Türk halk kültürünün ve özellikle halk edebiyatının bazı türlerinin ve motiflerinin Güney Doğu Avrupa'ya ve Balkanlar'a girdiklerini belirtmiştim. Bu düşüncelerimi, 26 Kasım 1996'da Sofya'da yapılan bazı sempozyumda geliştirdim. Benim kanımca, Battalgazi, Danişmendname, Kitab-ı Dede Korkut, Saltukname gibi, İslâm öncesi ve İslâm sonrası dönemleri Türk epik destanları, Nasreddin Hoca fıkraları gibi, Türk Halk edebiyatı türleri o zamanlar bu rejyona girmişler ve yayılmışlardır. Bunlar Anadolu Beylikleri zamanında ve özellikle Osmanlı İmparatorluğu çağında geniş olarak yayılmışlardır. Üst sınırı bugüne değin uzanmaktadır.

İkinci teze göre, Bulgaristan'daki Türk halk kültürü ve halk edebiyatının alt sınırları büyük muhaceretlerin yapıldığı II. yüzyıla Hunlara değin uzanmaktadır. Meselâ o zamanın kaynaklarına göre Ati'nin cenazesinde saz ozanları musiki refakatle ağıt söylemişlerdir. Bunları Protobulgar, Kuman, Peçenek, Selçuk ve nihayet Osmanlı zamanının halk yapıtları izlemiştir. Nihayet günümüze değin gelişmiştir.

III

Türk halk edebiyatının nevi, tür ve janrlarınının çeşitli tasnifleri yapılmıştır. Bu yönde çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Daha erken çağlarda, ne kadar gelişmemiş de olsa, sözlü halk edebiyatının üç temel bölümü, nevi ve türleri görülmektedir. Bunlar 1. Epos 2. Lirik Türler, 3. Sahne yapıtlarıdır. Doğal olarak bunlar en eski çağlardan zamanımıza değin çeşitli dönemlerde büyük bir gelişim geçirmişlerdir.

Haklı olarak halk kültürü ve halk edebiyatının en erken aşaması olarak mitolojik düşünüş tarzının oluştuğu dönem kabul edilmektedir. Önce animizm, daha sonra da toteizm anlayışların güçlü etkisi görülmektedir. Zamanla politeizm ve sonda da tek tanrıcılık dinlerine

ve nihayet rasyonalizm düşünüş tarzlarına geçilmiştir. Bu düşünüş yaklaşımı ve düşünüş tarzları, epos şiir ve sahne yapıtları olmak üzere halk edebiyatının her üç bölümü ve bütün türlerini etkilemektedir.

1. Halk edebiyatının en erken bölüm ve türler yapıtları mitolojik niteliktedir: a. Kozmolojik folklor ve yapıtları b. Etiolojik ürünler c. Tarihsel-kültürel kitler vs. Türk halk edebiyatının mitolojik nitelikteki tarihsel daireleri büyük önem taşımaktadır. Bunlar daha fazla İran, Makedon helenistik ve Türk dünyası ile bağlıdır. a. Bunların tipik örneği Sakaların Alp Er Tunga yapıtıdır. b. Hunların zamanı ile bağlı olanlar. Örneğin "Oğuz Kağan"dır. c. Göktürk Hakanatı dairesi. O zamanın tipik örnekleri Bozkurt Destanı, Ergenekon Destanı gibi. d. Kafkaslar ile Küçük Asya dairesi. e. Uygurlar dairesi. 2. Bunları halk sanatçısı tarafından bahadır-kahramanlık destanları ve yapıtları izlemektedir. Bunların arasında "Kitab-ı Dedem Korkut" ölümsüz bir şaheserdir. Kendisinde o çağın sözlü halk edebiyatının bütün bölüm, nevi ve türlerini şiir ve düz yazı olarak toplamaktadır. 3. Didaktik yapıtlar: atasözleri, bilmeceler, fıkralar vs.

Sözlü halk edebiyatı ürünlerinin yazıya geçirilişi dönemi yeni bir aşama oluşturmaktadır. Bunların arasında, tek kahraman etrafında zincirlenen tarihî ve dinî roman özelliği gösteren destanlar gelmektedir. Battalname, Saltukname, Danişmendname, Hamzaname gibi. Folklor hikâyesi, masallar, efsaneler, fıkralar, atasözleri, bilmece türleri gelişmektedir. Sözlü şiirin bütün türleri, Karagöz, Orta oyunu gibi folklor sahne yapıtları önem kazanmıştır.

Bulgaristan'da Türk Halk edebiyatı Merkez, Orta ve Küçük Asya'daki Türk oymak, milliyet ve uluslarının bütün folklor bölüm, nevi ve türlerinin hemen hemen hepsini tanımaktadır. Onların izlerine bugün rastlamaktayız. Fakat zamanla bazılarının-özellikle geniş kapsamlı olanların parçalandığı ve ayrı ögelere indirildiği görülmektedir. Bu daha fazla epik yapıtlarda görülmektedir. Kanımızca yılan, sarı yılan ve sevgili motifli şiir parçaları "Kitab-ı Dedem Korkut"taki motiflere bağlıdır. Ahmet Taçeman haklı olarak Ergenekon Destanı ile Bulgaristan Türkleri arasındaki Hıdırellez adetleri, ateşler yakılıp atlanması arasında bağlılık bulmaktadır. Bunlar Türklerin ortak kültür ırsiyetidir. Bu yönde binlerce örnek verilebilir. Şu mani Hasan Ali (Yücel)'in "Türk Edebiyatına Toplu Bir Bakış" (1933) kitabında bulunmaktadır:

Gündüzler geçilmiyor

Gecedir seçilmiyor

Kalbim bir top ibrişim

Dolaşmış çözülmüyor

Aynı maniyi Rıza Molla'nın derlediği kitapta bulmaktayız.

XIII-XVI. yüzyıllarda birçok sözlü halk edebiyatı türlerinde özellikle destan ve gazavatnamelerde Balkan ülkelerin fütuhatı yer almıştır. Mihaloğlu Gazavetnamesi, Safname gibi. Osmanlı Devleti, Karesi Beyliği ile Bulgar Devleti ve Bizans İmparatorluğu arasındaki karşılıklı ilişkiler bazı folklor yapıtlarına konu olmuştur. Özellikle Murat I'in İvan Aleksandr'ın kızı ve İvan Şişman'ın kız kardeşi ile

evlenmesi, Kosova Savaşı geniş olarak işlenen motifler arasındadır. 1443 İzladi ve 144-4 Varna Savaşı bunların arasındadır.

Zamanla savaş cepheleri Balkanlar'dan uzaklaşmıştır. Nispeten buralarda sükunet başlamıştır. XV-XVI. yüzyıllarda, Osmanlı kültüründe önemli konumlar kazanan anonim ve ferdî âşık-saz edebiyatında barış içersinde beraber yaşamak motifleri üstünlük göstermektedir. Hatta Osmanlı sultanlarına karşı ayaklanmalar dile getirilmiştir. Bedrettin Simavi önderliğindeki savaşlar bunların arasındadır. Rumelili âşık-saz ozanı Öksüz Dede-İran şehzadesinin şahsında hasımlarına karşı bile dostça, insanseverlik açısından yanaşmaktadır. O Tuna'nın güzelliklerini, sırt kışlarını, renkli baharlarını büyük bir sanat gücüyle canlandırmaktadır. Buralarda verilen kurbanları sazıyla belirtmekte ve derin bir hümanizmle olaylarla ilgi kurmaktadır:

"Alaman dağından beri geçmiştir

Engerus ilinden yollar açılmıştır

Analar ağlatmış, kanlar içmiştir

Söylemege yoktur dili Tuna'nın

Kimse bilmez kandedür başı

Dalgalanır gelir yegindir cuşu

Eksik değil yaylasının savaşı

Leş ile doludur gölü Tuna'nın

Öksüz Dede bunu böyle dedi mi

Selâmlamış Belgrad'ı Budin'i

Almış bir ovayı akar kademi

Serhadlere ugrar yolu Tuna'nın

XVII. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme ve sonra da kriz dönemi başlamıştır. 1683 Viyana Seferi ve muhasarası başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Avusturya'ya Polonya orduları yardıma gelmiştir. Avusturya, Polonya, Venedik, Malta daha sonra Rusya'nın katıldığı "Kutsal koalisyon"un gücü karşısında geri çekilmek zorunda kalmıştır. 1686'da Budapeşte Avusturyalıların eline geçmiştir. Birkaç yıl süren kanlı savaşlardan sonra 1699'da imzalanan Karlofça Barış Antlaşması ile Avusturya'nın eline Macaristan, Transilvanya, Slovenya'nın bir bölümü geçmiş, Venedik Pelopenes ile bazı Dalmaçya adalarını almış, Polonya Podolie ile Ukrayna'nın büyük bir kısmını alarak Dinyeper'in batısına

değin, Rusya'da Aralin kıyılarına değin inmiştir. Bu tarihî olaylar ve özellikle Budin'in ve Adale Kale'nin kaybedilmesi Balkanlar'daki Türk halk edebiyatında derin yankılar uyandırmıştır, güçlü şiirler haline getirilmiştir.

Bu konunun çerçevesi genişletilmiş, XVIII ve XIX. yüzyılın başında Osmanlı İmparatorluğu'nun girdiği buhranın sonucu olarak yayılan Kırcali eylemleri ve özellikle Osman Pazvatoğlu'nun Vidin ve Kuzey Bulgaristan'daki savaşlarını, eşkıya ve asker türkülerini kapsamaktadır. Pazvantoğlu türküsünün kaydını da gene Ignaz Kunos'a borçluyuz.

"Rumeli valisi inmiş Vidbol'a

Beş onpaşa dizilmiş sağdan sola

Bizim yardımcımız yaradan Allah

Dönmem dövüşürüm der Pazvandoğlu"

(Türk Halk Türküleri. 102)

Türküde halk sanatçısı tarafından Pazvandoğlu'nun savaşçı siması, kararlılığı canlandırılmıştır. 45 yaşındadır, sırtına giymiş "ecel kumaşın." Sadrazam kendisine üç tuğlu vezirlik postunu teklif etmiş, nasıl bir yiğit olduğunu görmek istemektedir. Fakat hiçbir şey onu tuttuğu yoldan çeviremez:

"Bu dünyaya geldim bir daha gelmem,

Ben Pazvandoğlu'yum sözümden dönmem

Babamdan mirastır Viddin'i vermem.

Dönmem dövüşürüm der Pazvandoğlu

(Aynı eser, s. 103)

Türkü diyalog biçiminde düzenlenmiştir. Her dörtlüğün tekrarı Osman Pazvandoğlu'nun savaş azmini, kararlığını ve kırılmaz iradesini ifade etmektedir.

Bu dönemin en önemli olaylarından olan Rus-Türk savaşları ve özellikle 1877/1878 Rus-Türk Harbi, Türk halk edebiyatına geniş bir motif konusu olmuştur. Rusların Tuna'yı geçmeleri ve Plevne'de Osman Paşa'nın savunması dile getirilmiştir. Bu yönde gene Tuna ve Karadeniz güçlü birer sana imajı olarak kullanılmıştır:

"Karadeniz akmam dedi,

Ben Tuna'ya bakmam dedi,

Yüz bin Kazak gelmiş olsa,

Osman Paşa korkmam dedi."

(Aynı eser, s. 102).

Plevne'nin savunulması canlandırılmıştır. Yardımsız, kendi başına bırakılmıştır:

"Giderim giderim, validem, Balkan tükenmez;

Arkama bakarım, validem, imdadım gelmez."

(Aynı eser, s. 101)

Hükûmetin Ruslarla anlaştığı iddia edilmektedir:

“Karadeniz dalgalandı,

Orta yeri halkalandı,

Kör olası Damat Paşa

Moskof ile ne laflaştı.”

(Aynı eser, s. 102)

Benzer motifler başka türkülerde de geliştirilmiştir. Bu büyük Türk kumandanının savunma kararı ve iradesi belirtilmiştir yine bu kez Tuna imajı ile:

“Kanlı Tuna akmam deyor

Ben düşmandan korkmam deyor,

Kılıncını vermeyince,

Ben Plevneden çıkmam deyor.”

(Aynı eser, s. 104)

Sonra Osman Paşa’nın esir alınması tasvir edilmektedir.

Aynı zamanda Yemen gibi uzak bölgelere yıllarca asker gönderilmekten şikayet asker türkülerinde yer almaktadır. Bu konu ayrılık sevgilileri birbirinden ve ailesinden ayırmak motifleriyle kesişmektedir. Yer yer Sırbistan’da Yunanistan’da savaşlara değinilmektedir.

Eşkıya konusu da halk edebiyatında yer almaktadır. Çakıcı oldukça yaygındır. O halk savunucu olarak da gösterilmiştir. Fakat eşkıyaların genç kızların namusuna da saldırdıkları yargılanmıştır. Arkadaşlık namına ipe çekilen simalara da rastlanmaktadır.

Bulgaristan’ın bağımsızlığını kazanmasından sonraki çağda da Türk halk kültürü ve halk edebiyatı gelişimini sürdürmüş, Türklerin acı ve sevinçlerini dile getirmiştir.

Şimdi de insanî duygulara çok geniş yer verilmiştir. Başlıca konulardan biri aşk, karşılıklı sevgi, aile yaşamı, anne, baba sevgisidir. Gelin türküleri, oyun türküleri, aşk şiirleri bunlardandır. “Şiveli, şiveli”, “Karabiberira” gibi oyun türküleri klâsikleşmiş her halk etkinliğinde yer almaktadır. Ne yazık ki, bazı eski anlayışlar bu en temiz insan duygularını bir dram ve trajedi haline dönüştürmektedirler. “Arda Türküsü” gibi ağıtlar bunların en güçlüleri arasındadır. Kaynana gelin ilişkileri bazen gençlerin yaşamlarını cehenneme çevirmektedir, birbirlerinden ayrılmalarına neden olmaktadır. Nitekim halk bu takım tutumları sanatın gücüyle yargılamıştır.

Bulgaristan Türklerinin çok yönlü yaşamı halk edebiyatında nabız atmaktadır. Rodoplar’daki türüncülük, Dobruca ve Deliorman’daki tarımcılık, insanların çalışkanlığı ve morali, halk edebiyatının çeşitli türlerinde canlandırılmıştır. Tuna boyu Türkleri, halk edebiyatını gemicilik, balıkçılık motifleriyle zenginleştirmiştir, yeni bir renk katmışlardır. Burada bu büyük nehrin şirin şehir ve kasabaları acı ve sevinçleriyle yaşamaktadır:

“İbrailden kalktığımız zaman

Poyraz davasında düştü bir duman

Bırakın tayfalar çapayı

Eyleyin iman.

Yergiye geldiğiniz zaman

Gorucak davasında düştü bir boran

Bu boradan halimiz yaman.”

(İ. Tatarlı, “Bulgaristan Halk Cumhuriyetindeki Türk Ahalisi”, Yeni Işık, sayı 80, 5.7.1962)

Burada emekçi insanların ağır, zor, geçim savaşı görülmektedir;

“Akçar dedin kalktın uzandın,

Başküreşte üstünde yattın kıvrandın,

Altı ay içinde yüz kuruş kazandın,

Göstereyim sana mertlik kahpe züğürtlük.”

(Aynı araştırma)

Şöyle ki Bulgaristan’da Türk folkloru türkülerinin tasnifi yapılırken gemicilik türkülerinin de yer alması gerekmektedir. Bunlara Karadeniz denizcilerinde türkü vs. türlerini eklemek gerekmektedir.

Manilerde Bulgaristan’ın doğa güzellikleri, mert insanlarıyla bir arada verilmiştir. Tuna boyunun yongalığı, Dulovo’nın kızları, Güney dağlarının şirinliği belirtilmiştir.

“Gittim Arda boyunca

Durdum testi dolunca

Rodopları dolaştım

Nazlı yari bulunca”

(Aynı araştırma).

Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra Bulgaristan’daki Türk halk edebiyatı ve özellikle türkü türünde yeni motifler belirmiştir. 1919 yılı Neulle Anlaşması’ndan sonra İş Mükellefiyeti yani Kuruculuk Askerleri oluşturulmuştur. Bu kurumun ülkenin gelişiminde büyük hizmetleri olmuştur. Fakat zamanla bu örgüte yalnız ve yalnız azınlıklardan yurttaşlar alınmıştır. Barış koşullarında, uluslararası insan haklarına aykırı zorunlu emek uygulanmıştır. Askerlik türkülerinde emek askerlerinin yaşamı girmiştir. Bunlar özel bir motif grubu oluşturmaktadır. Vurma be poruçik vurma/Kollarım koptu türküsü bunlardan biridir. Halk bu tür zorlu emeği şiddetle yargılamıştır. Nitekim HÖH milletvekilleri demokrasiye geçiş döneminde parlamentoda bu kurumun kaldırılması ve her yurttaşın eşit olarak yurt hizmetini yapmasını savunmaktadır.

Başka bir asker türküsünde de şöyle denilmektedir:

“Benim yarim nerde, aman

Karlova’da derede

Kazma kürek elinde

Podiserin önünde

Alyer yarim, aylerim aman

Ben yarime aylerim.”

(R. Molla, Bulgaristan Halk Şiiri, s. 142)

Bulgaristan’da Türk folklorunun en özgün motifleri arasında Muhacir (Göçmen) türküleri ünlüdür. Bunlar, bir yüzyıldan fazla süren göçmenliğin, ıstıraplarını, zorluk ve üzüntülerini, ayrılık, sıla özlemini, geçim zorluklarını dile getirmektedirler. Razgratlı Kalaycı Osman’a atfedilen Muhacir destanı bunlardan bir tanesidir:

Dinleyin amucalar muhacir destanını

Kapdağda kılamadık bayram namazını

Ver Allah’ım sen selamet cümlemize

Bir cumartesi bizi bizi Edirne’ye indirdiler

Pasaportu olan çekip de gider

Pasaportsuz olanlar Ankara’dan imdat bekler

Edirne hudutları taşlık

Kalmadı çebimizde on para harçlık

Ver Allah’ım gönlümüze hoşluk

Yok mudur Edirne hudutlarında bize bir boşluk

Ver Allah’ım sen selâmet cümlemize…”

(R. Molla, aynı derleme, s. 143)

Çok doğal olarak, Türk halk edebiyatında ve özellikle türkülerinde ulusal ve dinî töreleri, âdetleri, merasim ve bayramları da yer almaktadır. Bunlar Türklerin ve Müslümanların moral dayanağı ve mutluluk kaynağıdır. Haklı olarak Ignácz Kunos bunlara önem vermiş. Bunların arasında Bekçi yani Ramazan Türküleri de yer almaktadır. (Türk Halk Türküleri, s. 107 vd.);

“Ramazan geldi dayandı

Camiler nura boyandı

Top atıldı kandil yandı

Kalbimiz ona inandı.”

Başka bir alıntı:

“Davulumu düzer iken,

İnci mercan dizer iken,

Beni bir çocuk çağırdı,

Davul ile gezer iken…

Çocuksuz evler olmasın,

Hudayı-sille vurmasın,

Mevlâma recam budur ki,

Analar acı görmesin.”

(Aynı eser, s. 108-109).

IV

Bulgaristan’daki Türk halk edebiyatının çeşitli bölüm, nevi ve türlerindeki sanat yapıtlarının, strüktürlerinin, öz, motif ve içeriği ile bedii araçlarının araştırılmasının büyük önemi vardır. Bu başlı başına bir konudur. Gelenek ve yeniliklerin dinamizmi ayrıca araştırılmaya değerdir.

Bulgaristan’da Türk halk kültürü ve özellikle Türk halk edebiyatının Balkan halklarının halk kültürleriyle karşılıklı ilişki ve etkilerinin araştırılması ilginç ve değerli sonuçlar verecektir. Bu yönde

26 Kasım 1996 tarihinde Sofya’da örgütlenen “Nasreddin Hoca’nın Bulgaristan Halk Kültürüne Etkisi” konulu sempozyum çok zengin malzeme sunularak araştırılmıştır. (Bk. Eski ve Çağdaş Nasreddin, Sofya, 1997) Bu bağlamda Nasreddin Hoca’nın fıkraları ve Hitir Petir’in fıkralarının toplanması ve araştırılmasında ve yorumunda Pertev Naili Boratav ile Veliçko Vilçev’in büyük katkıları olmuştur.

Türk Halk edebiyatı yapıtlarından özellikle halk türkülerinden bütün dizeler ve ifadeler Bulgar folkloru yapıtlarına aktarılmış ve Bulgarca ile birlikte kullanılmışlardır. Aralarında birçok ortak konular ve motifler bulunmaktadır. Bu alanda Elena Ognanova gibi, N. Kaufman gibi bilim adamlarının değerli araştırmaları bulunmaktadır. Salih Baklacı araştırmalarında birçok örneklerle Türk ve Bulgar atasözleri arasındaki etkileri göstermiş ve yorumlamıştır. Böyle Türk-Bulgar folklor ilişkileri XIV. yüzyılın ikinci yarısından bugüne değin vardır. Örneğin İvan Aleksandr’ın kızı ve Bulgar Çarı İvan Şişman’ın kız kardeşi Mara-Tamara’nın Sultan I. Murat ile evlenmesi konusunda gerek Türk gerekse Bulgar folklor yapıtlarına paralel olarak farklı açılardan ortaklıklar mevcuttur. İki komşu halkın halk edebiyatları arasında karşılıklı etkileri ve yararlanmaları alanında 10-11 Kasım 1998 tarihlerinde Şumnu Üniversitesi ile Edirne’deki Trakya Üniversitesi ve Ankara’daki Türk Halk Kültürünü Araştırma Müdüriyeti’nin düzenlendiği bilimsel sempozyum çok önemli sonuçlar vermiştir. İki ülkenin akademik, üniversite ve bilim kurumlarının bu yöndeki çalışmaları, bilim alanında büyük katkılarda bulunabileceklerine kuşku yoktur. Bu ortak çalışmalar sürdürülmelidir.

Bulgaristan Türk halk kültürü ve özellikle halk edebiyatı yapıtlarının toplanması, araştırılması ve yayınlanması güncellik kazanmış bir problemdir. Bu yönde Hak ve Özgürlük Hareketinin Haskovo iline bağlı, Stambolova'da, sonra da Razgrat'ta yapılan Bulgaristan Türk Folkloru festivalleri, Kırcali'de yapılan Balkan Türk Folkloru Festivali çok önemli etkinliklerdi. Fakat bunların yapılması, icra edilen folklor yapıtlarının teybe alınması ve yazılması, folklor arşivlerinin örgütlenmesi ve yayımlanmaları gerekmektedir. Aksi takdirde bilim alanında bir iz bırakmazlar.

Şunu kaydetmeliyiz ki, yıllardan beri Aya Kl. Ohridski adlı Sofya Üniversitesi nezdindeki Doğu Dilleri ve Kültürleri Merkezi ve özellikle Türkoloji kürsüsünde Bulgaristan'daki Türk halk edebiyatı alanında araştırmalar yapılmakta ve zengin bir folklor arşivi bulunmaktadır. Bu yöndeki çalışmalar sürdürülmektedir. Böyle bilimsel çalışmaların Şumnu Üniversitesi ile Plovdif (Filibe) Üniversitesi'nin Kırjali Fakültesi'nde de örgütlenmesi gerekmektedir. Bunlar birer güçlü bilim araştırması merkezleri haline gelebilirler. Bulgar Bilimler akademisinin Balkanoloji, Arşeoloji Enstitüsü'nün, Folklor Enstitüleri bu yönde daha aktif çalışmalar yapabilirler.

Bulgaristan Türk halk kültür ve özellikle halk edebiyatı yapıtlarının toplanması, araştırılması ve yayımlanması alanında Türkiye Cumhuriyeti'ndeki bilim, sanat ve kültür kurumlarının, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi'nin, Türk Tarih Kurumu'nun, Türk Dil Kurumu'nun, Ankara ve İstanbul Üniversitelerinin ve yurt içinde sayıları 33 olan üniversitelerin, hiç olmazsa Edirne'deki Trakya Üniversitesi ve Bursa'daki Uludağ Üniversitesi'nin, İzmit Üniversitesi gibi yüksek öğrenim kurumları geniş çalışmalar yapabilirler. Çünkü yüzyılın üstünde bir zaman içinde Balkanlar'dan ve özellikle Bulgaristan'dan yüz binlerce göçmen Türkiye'ye sığınmıştır. Yalnız soykırım zamanında 1989 yılında birkaç ay içerisinde 340 bin Türk zorunlu göçe tâbi tutulmuştur. Bunu ekonomik nedenle gizli bir göç izlemiştir. Türkiye'deki bu yoğun Balkanlı ve Bulgaristanlı göçmenler arasında zengin bir Türk halk kültür ve özellikle halk edebiyatı yaşamaya devam etmektedir. İşte bu ölümsüz ve değerli halk sanat ürünleri örgütlü ve plânlı bir biçimde toplanmalı, yayımlanmalı, bilim ve sanat açısından araştırılması yönünde var olan büyük olanaklar değerlendirilmelidir. Bunların gerçekleştirilmesi önemli ve büyük bir güncel sorundur. Hemen çözülmesi gerekmektedir. Ancak böylelikle bu zengin, bu ölümsüz halk sanatı yapıtları gelecek kuşaklar için dünya ve insanlık için korunabilirler…

Bulgaristan Türkleri ve Türk İnkılâbı / Yrd. Doç. Dr. Suat Akgül [p.432-443]

YRD. DOÇ. DR. SUAT AKGÜL

Kara Harp Okulu / Türkiye

Türkiye'de ve Bulgaristan'da, Bulgaristan'daki Türklerle ilgili birtakım çalışmalar yapılmıştır. Bulgaristan Türklerinin Türk inkılabına bakışı konusunda daha az çalışmalar yapıldığını görüyoruz. Bu çalışmalar daha çok "Bulgaristan Türkleri" ile ilgili yayınlanan kitapların, makalelerin, tebliğlerin bir bölümünü oluşturuyor.[1] Bunun yanında Türk inkılabının Bulgaristan'daki yankısıyla doğrudan ilgili tebliğler ve makaleler de bulunmaktadır.[2] Bulgaristan Türklerinin görüş, düşünce ve faaliyetlerini o dönemde Bulgaristan Türkleri tarafından yayınlanmış kitaplardan, çıkarılan Türkçe gazete ve dergilerden, o dönemi yaşamış kişilerin anılarından yararlanarak ortaya koyduğumuzda gerek Atatürk, Kemalizm ve Türklük yanlısı gerekse karşıt faaliyetleri daha net görmek mümkün olmaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırları dışında kalmış olan ve bazıları da azınlık durumundaki Türkler, bağlı bulundukları devletlerle büyük sürtüşmeler meydana getirmesine rağmen, Türkiye Cumhuriyeti'ni, Türk İnkılabı'nı ve Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ü takip edilmesi gereken milli bir ideal olarak görmekteydiler. Bulgaristan Türkleri de uzun yıllar Türkiye Cumhuriyeti'ni kendi vatanları, Atatürk'ü de Türk dünyasının lideri olarak kabul etmişlerdir. Çünkü böylece hem kendileri arasında beraberlik ve dayanışma duyguları daha da gelişiyor ve hem de Atatürk ve Türkiye'yi varlıklarının bir teminatı olarak görüyorlardı. Üstelik hem kendileri ve hem de yeni nesil Türklük şuurunu korumuş oluyorlardı. Yani Atatürk, Kemalizm,Türklük, milli bir ideoloji, Atatürk ise milli bir lider haline gelmişti. Doğal olarak bu düşüncelere karşı olan bir kesim de vardı. Bunların bir kısmı Türkiye'yi terk etmiş ve Atatürk muhalifi kişilerdi. Bir kısmı da Atatürk'ün İslamiyet'in aleyhinde işler yapmakta olduğunu savunan ve çoğu da Bulgaristan Devleti tarafından desteklenen, kışkırtılan kişilerdi. Çünkü Bulgaristan, bu yöntemle Türkler arasında birlik ve dayanışmayı önlemeye çalışıyordu. Bulgaristan, hangi rejimle ve kimler tarafından yönetilirse yönetilsin, başa geçen her yönetici bu yöntemi uygulamaktaydı. Bulgaristan'daki Türkler bir yandan Bulgar hükümetiyle, Bulgar komitecileri ile uğraşırken diğer yandan kendi toplumu içindeki kişilerle de mücadele etmek durumunda kalmıştır. Türklerin kendi içindeki mücadele, daha çetin geçmiştir.

Bazı Bulgar gençlik örgütlerinin provokasyonuna ve bazı Türk din adamları ve gazetecilerin karşı faaliyetlerine rağmen Bulgaristan Türkleri, 1923-1934 yılları arası kendi benliklerini ve Türklüklerini ortaya koyan teşkilatlar kurmuşlar, gazete ve dergiler çıkarmışlar,kitaplar yayınlamışlardır.

Bulgaristan Türkleri, Türk idaresi dışında kaldıkları günden itibaren varlıklarını korumak, benliklerini kaybetmemek, kısacası yok olmamak için çeşitli faaliyetler yürütmüşlerdir. Bu faaliyetlerin başında gazete ve dergi çıkarmak gelmektedir. 1879-1908 yılları arası çoğunluğunu Türklerin çıkardığı 50 gazete vardır.[3] "Dilde, fikirde, işte birlik" şeklinde formüle ettiği düşünceleriyle bütün

Türklerin birliğini savunan büyük fikir adamı İsmail Gaspıralı'nın 1906 yılının baharında Bulgaristan'a gelerek Ruscuk Cemiyyet-i Hayriyye-i İslamiyye'sini ziyaret etmesi ve buradaki Türklerle birtakım görüşmelerde bulunmasından sonra Bulgaristan Türklerinin daha teşkilatlı faaliyetler yürüttükleri görülmektedir.[4] 1908-1919 yılları arasında da 15 gazete çıkarmışlardır.[5] Türklerin nispeten daha rahat ettikleri bir dönem olarak kabul edilen Çiftçi Partisi yönetimi döneminde 1919-1923 yılları arasında ise 13 gazetenin yayınlandığını görmekteyiz.[6]

1923 yılından itibaren Bulgaristan Türkleri için yeni bir dönem başlamış bulunuyordu. Hem yeni bir Türkiye doğmuş hem de Bulgaristan'da yönetim

el değiştirmişti.Bu dönemde Bulgaristan'daki Türklerin nüfusu 600.000'in üzerindedir.[7] 1934 yılındaki bu sayımdan önce 1923-1933 yılları arasında Bulgaristan'dan Türkiye'ye 101.507 kişi göç etmiştir. 1933-1939 yılları arası 97.181 kişi daha göç etmek zorunda kalmıştır.[8] 1934 yılı istatistiğine göre Türkler özellikle; Ardino, Kurumovgrat, Kırcaali, Momçilgrat, Kemaller, Banpınar, Yenipazar, Osmanpazarı, Razgrad, Eskicuma, Şumnu gibi bölgelerde çoğunluğu teşkil etmekteydiler.[9]

1923-1938 yılları arasında 50 civarında gazete ve dergi çıkarılmıştır. Bu dönemdeki Türk basını, Türk inkılabını destekleyip desteklememe konusunda iki gruba ayrıldı. Türkiye'den kaçan 150'likler, firariler, hilafetçiler, saltanatçılar; Türkiye, Atatürk ve Türk inkılabı aleyhinde yazılar yazmakta, konuşmalar yapmakta, Bulgar hükümetine jurnaller vermekteydiler. Bu yönde faaliyet gösteren gazeteler, Hafız Yusuf Şinasi'nin sahibi olduğu (gazete daha sonra A. Kemal ve N. Asım kardeşler tarafından devralınmıştır) **İntibah,** Türkiye'den kaçan Ahmet Hikmet'in yazı işleri müdürü olduğu **Açıksöz**, Yakup oğlu H. Yusuf Şinasi'nin sahibi olduğu ve Türk inkılabı karşıtı faaliyet gösteren, bu konuda da Bulgar hükümetiyle işbirliği içinde olan "Din-i İslam Müdafiileri Cemiyeti"nin yayın organı durumundaki **Medeniyet**, 150'liklerden Tarık Mümtaz (Göztepe)'nin çıkardığı (T. Mümtaz gazetesinde Bulgar komünistlerinin yazılarına da yer vermiştir) **Rumeli**, Tahir Nuri'nin sahibi olduğu **Dostluk**, Türkiye komünistlerinden ve kaçarak Bulgaristan'a sığınan, bir süre 150'liklerden Osman Nuri ile işbirliği içinde olan Arif Oruç'un çıkardığı **Yarın**'dı.[10] Bunların dışında birkaç gazete Türk-Bulgar dostluğu, haber, sanatsal, sportif veya mesleki nitelikli yayın yapmaktaydı.[11] Şahid-ül Hakayık adlı dergi ise Türkler arasında Hıristiyanlık propagandası yapmaktaydı.[12] Bunların dışındaki gazete ve dergiler, Türkiye, Atatürk, Türk İnkılabı ve Türklük yönünde yayın yapmaktaydılar. Bu gazeteleri çıkaranlar, burada yazı yazanlar Türk İnkılabı'na gönülden bağlı, hatta her türlü güçlükleri göze almış ateşli milliyetçi, Türkçü ve Kemalist idiler. Bu tür gazetelerin başında Turan, Rehber, Özdilek, İstikbal, Rodop, Karadeniz, Birlik, Deliorman, Doğruyol, gelmektedir.[13]

Bu Türk gazeteleri Türk İnkılabı'nı benimsemekle kalmamış, yeni nesillere yayılması konusunda da büyük gayret sarf etmişlerdir. Türkiye'de harf inkılabı yapılır yapılmaz Bulgaristan'daki bu gazeteler yeni yazıya geçmişlerdir. Bunlardan Yambolu'da çıkan Yenilik Gazetesi 13 Ekim 1928 tarihinde yeni yazıya geçen ilk Türk gazetesi olmuştur. Halbuki bu tarihte henüz Türk harflerinin kullanılmasıyla ilgili kanun çıkmamış, ancak harf inkılabıyla ilgili faaliyetler başlamış bulunuyordu. 1929 yılından itibaren hazırlıklarını tamamlayan diğer Türkçü gazeteler Rodop, Halk Sesi, Deliorman ve Çiçek Dergisi başta olmak üzere Özdilek, İstikbal, Doğruyol, Turan gazeteleriyle Çocuk Sevinci Dergisi de katıldılar. Türk halkını yeni yazıya yavaş yavaş alıştırmak düşüncesiyle Savaş ve Rehber gibi yarı yarıya eski ve yeni

harflerle çıkan gazeteler de vardı. Böylece yeni Türk harfleri Bulgaristan Türkleri arasında hızla yayılıyor, Türkiye ile irtibatları kopmamış oluyordu. 1934 yılında Bulgaristan'daki hükümet değişikliği ile Türkler üzerinde büyük bir baskı oluştu. Bu gazeteleri çıkaranlar ve bunlara yazı yazanlar "**Kemalist**" oldukları gerekçesiyle kovuşturuldular, eziyet gördüler, hapse atıldılar, göçe zorlandılar, sürgüne uğradılar, hatta bazıları da katledildiler. Hükümet tarafından 1933 yılında 7 Türk gazetesi kapatılmıştı. Bunlara 1934 yılında 10, 1935 yılında 4 gazete daha eklendi. Bu dönemde yapılan baskılar sonucu diğer Türk gazeteleri de kapanmak zorunda kaldılar. Yayın hayatında yalnızca Türk İnkılabı karşıtı yazılar yazanlarla, eski yazıyı kullanmaya devam edenler kaldılar. Bir de Türkler arasında Hıristiyanlık propagandası yapan Şahid-ül Hakayık yayınına devam etti. Böylece Türklerin kendi yayın organları kalmamış oluyordu.[14]

Bulgaristan Türkleri, cemiyetçilik, dernekçilik gibi teşkilatlanma faaliyetlerinde de başarılı olmuşlardır. Bu cemiyetlerin başında 1906 yılında kurulan fakat asıl etkinliğini Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra gösteren Türk Öğretmenler Birliği gelmekteydi. Bu cemiyete mensup milliyetçi-cumhuriyetçi Türk öğretmenleri öğrencilerini Türklük duygusu ile yetiştiriyorlardı.[15]

Anavatan Türkiye'deki mutlu gelişmeler, Bulgaristan Türklerini de etkilemekteydi. Anadolu'da düşmanların temizlenmesi ve zaferin kazanılmasıyla yeni bir Türk devletinin kurulması ve Türkiye Cumhuriyeti'nin doğuşu Bulgaristan Türk gençliğini de coşturmuştu. Bu duygularla özellikle 1923-1924 yıllarında Türkler tarafından gençlik ve spor klüplerinin kurulduğunu görüyoruz. Bu klüplerin isimleri Türkler için önemli anlamlar ifade eden kelimeler ve isimlerden seçiliyordu. Bu isimler rasgele isimler değildi. Bu klüplerin İnkılap, Ertuğrul, Altınyıldız, Atilla, Turan, Balkan, Altınordu gibi anlamlı isimleri vardı. Bu isimler Bulgar hükümetinin dikkatini çekecek ve Türkler arasındaki Atatürk ve Türkiye karşıtlarının kışkırtmalarıyla güç duruma düşecekler, bazıları da kapatılacaklardır.[16] Bunlardan Altınordu Cemiyeti, 1927 yılında Şumnu'da kurulmuştu. Amacı Bulgaristan Türkleri arasında Türk kültürünü korumak, yaşatmak ve geliştirmekti. Bu amaçla özellikle okumuş aydın Türklerden oluşan bir grup tarafından kurulmuştu. Ancak dernek "**Kemalist**" olduğu gerekçesiyle Bulgar hükümeti tarafından kapatılmıştır. Bu kapatılma olayında derneğin

adının iddialı ve dikkat çekici olmasının da payı vardır.[17]

Bu gençlik klüpleri birleşerek Rusçuk'ta 14 Temmuz 1924 tarihinde toplanan kongrede, Bulgaristan Türkleri tarihinde çok önemli bir yeri olan Türk Spor Birliği'ni kurdular. Böylece Rusçuk, Türkçü-Milliyetçi gençlik teşekküllerinin kuruluşuna tanıklık etmiş oluyordu.[18] Birliğin ikinci kongresi 3 Temmuz 1925 tarihinde Plevne'de yapıldı. 9 klüp ve 29 delege ve gözlemcinin katıldığı bu kongrede tüm Bulgaristan Türk gençliğini kapsayacak bir birlik üzerinde çalışıldı. Bu birlik 2-4 Ağustos 1926 tarihinde Varna'da toplanan kongrede sağlanacaktır. Kongre toplanmadan kısa bir süre önce daha kapsamlı bir birliği içeren ve Bulgaristan Türk gençliğine hitaben bir bildiri yayınlandı. Bu bildiride Türk gençlerinin yalnız sporla, futbolla uğraşmasının yeterli olmayacağı, gençleri her yönden pekiştirecek bir teşkilata ihtiyaç olduğu belirtiliyordu. Burada "Bugün Spor Birliği ismi var cismi yok, anka kuşu nevinden bir şeydir. Biz Türk gençliğini birleştirecek, gençliğin arasında kardeşlik duygularını kuvvetlendirecek ve onu her cihetten yükseltecek bir teşkilat yapmalıyız… Acaba Spor Birliği ile Bulgaristan Türk gençliği bir araya toplanabilir mi?. Hayır hiçbir vakit spor Türk gençlerine başlı

başına gaye olamaz ve olmamalıdır" denilmekteydi. Bu görüşler ışığında Spor Birliği tüzük değişikliği yaparak "Bulgaristan Türk Gençlerinin Medeni İrfani İdmani Turan Cemiyetleri Birliği" adını aldı.[19] Turan Cemiyeti'nin yöneticileri ve faal üyeleri Türkiye yanlısı Türkçü ve Kemalist diye nitelendirilen kişilerden oluşmaktaydı.

Turan Cemiyeti asıl gelişmesini 1931 yılından itibaren gösterdi. Bu tarihten sonra cemiyet, bir çok yerde hatta köylerde bile şubeler açmaya başladı. Birlik, Turan, Özdilek, İstikbal, Karadeniz, Rodop, Deliorman gibi gazeteler Turan Cemiyeti'nin fikirlerini yaymaya çalışıyorlardı.[20] Turan Cemiyeti'ne saldırı iki yönden geldi: Türk inkılabına karşı olan ve Türklük aleyhtarı kişiler ile -bazen birlikte hareket eden- Bulgarların gençlik örgütü Trakya Cemiyeti'nden.

Türk İnkılabı karşıtı faaliyetleriyle bilinen ve Açıksöz Gazetesi sahibi Ahmet Hikmet, Dostluk Gazetesi'nde Turancıların Türkiye'den para ile beslendiklerini yazıyordu. Diğer inkılap karşıtları da bu yöndeki yayın ve faaliyetlerine Bulgar hükümetinden aldığı destekle artırarak devam ediyorlardı.[21]

Bu saldırılar devam ederken Şerif Alyanak'ın Rodop gazetesine yazdığı "Turan Dernekleri İnkılabın Birer Kışlası Olmalıdır" adlı yazısı Türk gençleri üzerindeki baskının daha da artmasına yol açtı. Çünkü bu tarihte Turan Cemiyeti 95 şubeye ulaşmış ve 5000 üyesi bulunuyordu. Cemiyet çığ gibi büyüyordu. Artan baskılar ve yapılan saldırılarla Türk topluluğu yıldırılmaya çalışılıyordu. Turan her türlü baskıya rağmen faaliyetlerine Bulgaristan'da hükümet darbesi olana kadar devam etti.[22]

Türk arasında birlik sağlama yönünde çok çeşitli girişimler olmaktaydı. Bunlardan Bulgaristan Türklerinin yetiştirdiği çok değerli Türkçülerden birisi olan Mehmet Celil, Türkler arasındaki dağınıklığı gidermek maksadıyla 1929 yılında bir "Milli Kongre" topladı. Toplantıya 700'ün üzerinde delege katıldı. Türklerin seslerini duyurabilmeleri açısından önemli olan bu kongrede Türk okullarındaki eğitimin Yeni Türk harfleri ile yapılması kararlaştırıldı. Rehber ve kapandıktan sonra da Yenigün gazetesini çıkaran Mehmet Celil'in bu faaliyetleri Bulgar hükümeti tarafından dikkatle izleniyordu. Mehmet Celil Türkleri ilgilendiren her konuda faaliyet gösteriyor, Bulgar komitacılarıyla da mücadele ediyordu. Mehmet Celil önce sürgün edildi; 1938'de de Türkiye hesabına casusluk yapmakla itham edilerek tutuklandı. 1939 yılında hapishanede iken Bulgarlar tarafından katledildi.[23]

Sosyal ve kültürel yönden oldukça faal olan Bulgaristan Türkleri, kurdukları dernekler, topladıkları kongreler ve çıkardıkları gazeteler kanalıyla milli benliklerini ve öz kültürlerini yaşatma mücadelesi içindeydiler. Türklerin bu mücadelesine Bulgaristan yönetimi 1934 yılına kadar gizliden gizliye ve birtakım entrikalarla el altından müdahale etmekteydi. Özellikle Bulgarların kurduğu dernekler ve Türkiye'den kaçarak Bulgaristan'a sığınmış olan rejim muhalifi Türkler, yapılan her türlü sosyal ve kültürel faaliyetlerin önünde engel teşkil etmekteydiler. Hatta Bulgar yönetimine Türklerin faaliyetleri ile ilgili bilgiler verilmekteydi.

Bulgarların kurduğu Trakya örgütü, Bulgaristan'daki Türk gençlerine çeşitli saldırılarda bulunuyordu. Yayın organları olan Trakya Gazetesi, Türklerin kıraathanelerinin İstanbul gazete ve dergileri ile dolu olduğunu, duvarlarında Mustafa Kemal Paşa ile arkadaşlarının resimleri bulunduğunu belirterek bunu istemediklerini söylüyorlar, saldırılarının gerekçesi olarak görüyorlardı. Ağustos 1933'te yayınladığı bir yazıda Türklerin kurduğu derneklerin, özellikle Turan Cemiyeti'nin gelişmekte

olduğunu belirtiyordu. Gazete bu cemiyetin elebaşılarının öğretmenler bazı hocalarla imamlar olduğunu, bunların da “**Kemalist**” olduklarını söylüyordu. Devamla, “maksatlarının Türklüğü bir teşkilat haline koyup gün geçtikçe kuvvetli bir kütle haline getirmek, derhal Cemiyet-i Akvam’a müracaat etmek” diyordu. Altınordu ile Turan cemiyetleri arasında bağlantı kurarak böyle bir teşkilatın Türkiye’nin müttefiki olan Yunanistan sınırına yakın Kırcaali’de bulunmasının altında başka maksatlar yattığını ve bunun Türkiye’nin bir planı olduğunu belirtiyordu.[24] Trakya Gazetesi’nin Türk inkılabına

taraftar gördüğü Türkçü öğretmen ve hocalar olarak kastettiği kişiler, Bekir Sıtkı (Orhon), Hasan Sabri, Eskizağra Müftüsü Yusuf Razi, Cumalı Hafız Ahmet (eski baş müftülerden) gibi kişilerdi.[25]

Öte yandan 150’liklerden Osman Nuri de Bulgar makamlarına verdiği bir jurnalde: “Türkiye’deki inkılaplar din ve saltanat aleyhinde yapılmaktadır. Bu faaliyeti yürütenler Türk konsolosları, öğretmenler, yarım tahsilli ve birkaç yüksek tahsilli Türk gençleridir. Bu kişilere Türkiye’de yüksek mevkiler vad edilmektedir. Fakat bu mevkileri kazanabilmeleri için Bulgaristan’da cahil ve saf halk arasında Kemalizm propagandası yapmaları, milliyet duyguları aşılamaları gerektiği bildirilmektedir. Bu maksat uğruna çalışmak için Deliorman, Rodop, Yeniyol, Halk Sesi gibi gazeteler çıkarılmaktadır. Yapılan ithamlar, hücumlar Türk konsolosluğundan satın alınmış kimseler tarafından, hatta bizzat Türk konsolosları ve konsolosluğun memurları tarafından yazılmaktadır. Halk arasında ise genç ve ateşli öğretmenler bu yönde faaliyet gösteriyor ve bu faaliyetlerini kurdukları, Altınordu, Altay, Turan ve buna benzer klüpler vasıtasıyla genişletmeye çalışarak Mustafa Kemal’e aşırı milliyetçi yetiştirmek için serkeşçesine propaganda yapıyorlar. Sarf edilen bütün mesai, Bulgaristan’da milli bir Türk teşkilatı yapmak ve Kemalizm’i yaşatmaktır. Bunun için yabancı bir millet (Türkiye) hesabına Bulgar vatandaşları arasına nifak saçtıklarından yargılanmaları gerekir.” demektedir.[26]

Bu şikayete “Turan Gazetesi” şu cevabı vermektedir:

“Turan teşkilatını Kemalizm akımına kapılmış görmek ve bunu Bulgaristan için tehlikeli olarak göstermek isteyenlere diyelim ki, Kemalizm; Türk olmak ve Türk azadan oluşmak itibariyle, Turan teşkilatını tabii bir kalp ve kan bağı ile alakadar eden, kültür ve sosyal yönüdür ve bu yön, yalnız Türkiye gençliği için değil, bütün dünya Türk gençliği için nur ve medeniyet Kabe’sidir. Bize yeni yazımızı, medeni kıyafetimizi, işleme ve çalışma tarzlarımızı, nur ve irfan vasıtalarımızı ve bütün zihniyetimizi, medeniyet alemi için ortak olan Kemalizm kültür ve sosyal cephesine uydurmayın deseler, böyle bir emir verseler, bizce bu emri verenler muhakkak ki ya medeniyet ve insaniyet düşmanı kimseler veya millet ve devletlerin iyi yetiştirilmiş genç nesillerle yükseleceği hakikatini cihan tarihi huzurunda inkar eden zavallılardır. Bu gibilere bağırarak deriz ki: Biz Turan teşkilatımızla Bulgaristan Türk gençliğini, Bulgar Devleti’nin Bulgaristan’daki kültür ve spor müesseselerinin çizdiği hedeflere tamamen uygun olarak yetiştirirken… bu gayretimizi Bulgaristan için tehlikeli gören ve gösterenlerin gözleri kör olsun.”[27] Görüldüğü gibi Bulgaristan’daki mücadele,Türklerin kendi aralarındaki fikir ayrılığından dolayı oldukça çetin geçmekteydi.

Bulgaristan’daki Türkler arasındaki fikir ayrılığını, çekişmeleri, Türkiye, Türklük, Atatürk, Kemalizm, İnkılaplar ve Bulgarların baskıları gibi konuları o dönemin Bulgaristan’da yayınlanan Türk gazetelerinden an be an takip etmek mümkün olmaktadır. Bu gazetelerden Özdilek’te konumuzla ilgili

çok sayıda malzeme vardır. Bu gazetenin ışığında bir dönemin sosyo-kültürel durumunu ortaya çıkarabiliriz.[28]

Özdilek Gazetesi'nin ilk sayısı 1931 yılında yayınlanmıştı. Ancak asıl 1932 yılından itibaren faal yayın hayatına başlayacaktır.[29] Bu tarihte Kırcaali'de Turan Gazetesi yayınlanmaktaydı. Turan'ın Vidin'e nakledilmesi üzerine Kırcaali'nin kültür faaliyetlerinden geri kalmasını istemeyen ve Turan Gazetesi'nde ve cemiyetinde görev yapmış olan, aynı duyguyu paylaşan kişiler tarafından çıkarılmıştır. Bu anlamda Özdilek Bulgaristan Türk basınında önemli bir yer tutar. Gazeteyi çıkaranların ve gazetede yazı yazanların Türkiye'yle çok yakın bağı olmuş, Türkiye'de yapılanlar, inkılaplar adım adım takip edilmiş ve tam anlamıyla Türkiye'nin Bulgaristan'daki sesi, kulağı, gözü olmuşlardır.

Turan Cemiyeti'nin Kırcaali şubesini idare eden gençler ve aynı duygudaki Türk Öğretmenler Birliği'nin Kırcaali şubesine mensup öğretmenler tarafından desteklenen bu gazetenin tirajı 1500'dü. Mesul müdürlüğünü Ercilili Mehmet Ali yapıyordu. Gazetenin sürekli yazarları ve yayın politikasına yön veren kişileri Mustafa Oğuz (Peltek) ve Ahmet Gültekin (Arda)'dır. Gazetede ayrıca daha önce Deliorman Gazetesi'ni çıkarmış olan M. Necmeddin (Deliorman), Aliş Ekrem, Mustafa Şerif, Kadri Oğuz, Ahmet Refet, Hasan Sabri, Tahsin N. Pehlivan, Saltıklarlı İ. Gültekin, Mahir Yıldız gibi kişiler de yazı yazmaktaydılar.

15 günde bir ve genellikle 4 sayfa olarak yayınlanan gazetenin bütün yazarları, Türk inkılabını gönülden benimsemiş, Mustafa Kemal hayranı, Türkçü ve Cumhuriyetçi Türk aydınları idi. Gazete Türkiye'de yapılan yenilikleri safha safha izlemekte ve hemen uygulamaktadır. Özellikle Türk dilinin sadeleştirilmesi ve Türkçe'ye sahip çıkılması konusunda oldukça hassastır. Bu konuda "Öz Dilimize Doğru"[30] 'Dilcilik ve Biz'[31] "Dil Derleme Savaşında Düşüncelerim"[32] gibi örnek yazılar pek çoktur. M. Oğuz, "Öz Dilimize Doğru" adlı yazısında "Son on yıl bütün bütün Türk dünyasının toplu yaşayışında derin izler belirten yenilikleri, değişmeleri, dönümleri taşır… Türk inkılabı diri, canlı bir varlıktır. Bunun içindir ki diriltiyor, canlandırıyor. Bu inkılabın geri, sinsi, cılız düşünceleri eritmek, yok etmek gibi bir gücü vardır… Türk demek canlılık demektir… Bunun içindir ki, Gazi'nin harfleri bir şimşek çabukluğu ile her yanı sardı. Onlar, özünü Türklüğün bütün can damarlarının toplandığı bir kaynaktan ve demir bir elin büyülü

kımıldanışından aldılar… Bu atılış, üstünkörü bir iş değildir. Hızını bilgiden alan, gücünü yeni ruhla besleyen bir şeydir. Bu ileri gidişi, Gazi'nin eserlerini ısmarladığı gençlik yapacaktır." demekteydi.[33]

Gazetenin yeniden yayın hayatına girmesiyle ilgili olarak yazılan başyazıda, "Kültür kaynağımız yeni Türkiye'dir. Orada yapılan yenilikleri, dönümleri candan gönülden Bulgarya Türkü arasında olduğu gibi öz dilimizle yazmayı, aşılamayı yüce bir borç biliyoruz" denilmektedir.[34] Bu dileği "Hızını bilgiden alan, gücünü yeni ruhla besleyen ileri gidişi, Gazi'nin eserlerini ısmarladığı gençlik" gerçekleştirecektir.

Gazete, Türkiye'yi sadece kültür kaynağı olarak görmüyordu. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun 9. yıldönümünde şöyle denilmektedir: "Dokuz yıl evvel 29 Ekim'de Türk dünyası işittiği

uğurlu bir haberle sarsılmıştı. O haber, asırlardır bitirilmeye uğraşıldığı halde bir türlü bitmek tükenmek bilmeyen Türkün yaratıcı varlığından doğmuştu. O haber ki, kararmış gönülleri, süzgünleşmiş gözleri aydınlatmıştı. Mehmetçiğin süngüsü, tarihe sığmayan Ulu Gazi'nin, İsmetlerin -ileri- işareti Türklüğün kara bahtını işte bu günde paramparça etmişti. İşte bu günlerde milyonlarca Türkün yüzü Ankara'ya, Çankaya'ya dönmüştü. Genç bu günde tam altı asır Türklüğün öz gücünü tanımayarak saltanat sürmüş sultanlar, tarihin ucu nihayetsizliklere karışan tarihin karanlıklarına gömülmüştü. Bu günde doğan bu ilahi Cumhuriyet güneşi, yıllarca esir hayatından daha berbat bir hayat yaşattırılmış Türk halkına efendiliğini tanıttı. Tekke, Medrese, Fes ve Üfürükçülük bu güneşin altında yok olup gittiler. Kültür, kan bağlarıyla sımsıkı bağlı bulunduğumuz yüce Türkiye'nin bu yüce bayramını genç kalplerimizden kopup gelen en coşkun ve en ateşli heyecanlarla kutlarız."[35] M. Oğuz (Peltek) Türkiye Cumhuriyeti'ni Türk dünyasının son uyanışı olarak belirtmekte ve Bulgaristan Türklerinin kültürce yeni Türkiye'den ayrılamayacağını söylemektedir.[36]

Türkiye yanlısı tüm gazetelerde Türkiye'yle kültür bağlarını sürekli ve sıkı tutmak için Türkiye'den haberler bölümü bulunmakta idi. Bu tür bölümler Türkiye ile Bulgaristan Türkleri arasında kültür köprüsü vazifesini görmekte idi. Atatürk'ün Türkiye'de yaptığı bir konuşma Bulgaristan'daki Türk gazeteleri tarafından yayınlanıyor ve büyük yankı buluyordu. Mesela, Özdilek'te Atatürk'ün 3 Kasım 1932 tarihinde TBMM'de yaptığı konuşmanın çeşitli bölümleri yayınlanmıştı. Ayrıca Atatürk'ün "Milli kültürün her çığırda açılarak yükselmesini Türkiye Cumhuriyeti'nin temel direği olarak temin edeceğiz" sözleri bir direktif olarak algılanıyor ve Türk okuyucuya ulaştırılıyordu.[37]

Tahsin H. Pehlivan, "Bulgarya Türk Gençliği: Şunları Hatırla!" adlı makalesinde Türk gençlerine çeşitli mesajlar vermektedir. Yazar burada; "Dünyada eşi bulunmaz büyük Türk inkılabını doğuran Türk gençliği. Bugünün gençleri, yarının kumandanları, mebusları, öğretmenleri ve askeri olduğundan, her millet gençliğini ilmi bir şuur, milli bir mefkure ve "mazbut bir ahlak" ile yetiştirmeye dikkat eder. Bugün Türkler kalpleri birer memleket aşkıyla tutuşan ve beyinlerinde birer milliyet mefkuresi parlayan terbiyeli gençlere maliktir. İşte bu gençler vatanını ve milletini korumak ve yükseltmek için her şeye hazırdır. Seferberliğe hazır bir gencin iki şeyi bilmesi gerekir:

1. Kafasını, milleti ve vatanı için silahlandırmak.

2. Yaratacağı işin mahiyetini ve çalışacağı sahanın hususiyetlerini bilmektir.

İşte bunları Türk gençliği öğrenmiştir ve tatbik etmiştir. Misalini, Anadolu ve Ege kıyılarında göstermiştir… En sonra Türk kendisini, temelini kan ve imanla yoğurduğu Cumhuriyet binasının karşısında buldu ve milli mefkuresinin mabedini de, Cumhuriyet için Türk topraklarına gömülen Mehmetçiklerin mezarı yaptı. Büyük kahramanlıklar ve fedakarlıklar yaptığı zaman bir fevkaladelik yaptığından habersiz gibi görünen Türk, o zaman da gururlanmadı. Çünkü o, dünyaya ölmediğini ispat etmişti. İşte o günden sonradır ki, Türkün ulu başbuğu, Cumhuriyet'i, şeref ve kıymetiyle ebedileştirecek olan gençliğine emanet etti… Bulgarya Türk gençliği, şimdi senin yapacağın; dünyanın en eski ve en asil bir milletin oğlu olduğunu unutmayarak, bu inkılabı yapan kardeşlerini gözünden uzaklaştırma, onlar gibi olmaya, onlar gibi yaratmaya çalış…oradaki öğreticilerinden, Türk dahilerine ait bilgiler topla, milli kitaplarımızı al oku, öğren ve öğret" diye yazmaktadır.[38]

Mustafa Şerif de Özdilek Gazetesi'ne Edirne'den gönderdiği yazıda, "Büyük Türk inkılabının dönüm hareketlerini derin bir heyecan ve sarsılmaz bir imanla takip eden Bulgarya Türk münevverlerinin, bilhassa Rodoplardaki Türk oymakları arasında coşkun bir çalışma ve mücadele yaratmaları lazımdır… Bulgarya Türkü, bu idealist Türk çocuklarının bilgi ve kültür atılışlarına var kuvvetleriyle sarılmalı ve bu ideal için başarılacağına derin bir imanla inanmalıdır…Büyük inkılabımız sizin sarsılmaz imanlarınıza biraz daha can ve biraz daha heyecan verecektir" demektedir.[39]

M. Oğuz "İdeolojimize Doğru" adlı yazısında düşüncelerini çok daha açık ve net bir şekilde belirtmektedir. "… Biz başlangıcından beri bu **yeni doğuşu** candan bakışlarla süzüyorduk. Savaş yıllarının acılarıyla ağladık,

sevinçleriyle güldük, oynadık günlerce gönüllerimiz Dumlupınar'da, Sakarya'da çarptı. Bunların hepsi gerçektir. Geniş halk yığınları o yurtta yapılan her dönümü, her yeniliği gördükçe alkışladılar. Çünkü yerinde ve kendilerine vergi bir sezişle gerçek yolu anlayıvermiştiler. Kimi hacılar, hocalar, ağalar, kimi geri anlayışlı, sinsi görüşlü okumuşlar şaşırıp kaldılar. Onlar yüzyılların büyülü örsü ile yaratıcı bir elin tuttuğu çekiçten doğan can kıvılcımına, kokmuş kahve mantığının ölçüsü ile değer vermeye çalışıyorlardı… Yaşamak ve bir Türk büyüklüğü ile yaşamak her şey yapılıyor ve yapılacak. Yıllar geçiyor… Halk, sessiz, durgun, temiz bakışlarla yeniliklere bakıyor, hem de güvenerek. Fakat kımıldanış yok. Halk kendiliğinden kımıldayamaz ki… Ortada duyguları taşkınlığını; düşünceleri değişmezliğini kaybetmeyen bir topluluk var: Gençlik gene dünkü yarım tahsilli, görgüsüz gençlik… Bu dağınıklık bir noktada toplanıyor: **En büyük Türkün, ortaya koyduğu yeniliklerde.** Bunda şaşılacak bir şey yok. Büyük duygular, doğrudan gönüllere gider. Bunları içinde uçsuz bir duyarlık olan Türk gönlü çabucak sağlam, verimli düşüncelere çevirir. Gazi'nin sesi bize bu duyguları aşıladı. Bu duygularla biz yüce ocağımızın temelini attık. Şimdi bütün varlığımız, yaşayacağımız bu ocağa bağlı. Evet, en büyük bir gerçek bu: **Biz Kemalistiz**."[40]

Bulgaristan Türkleri, Türk inkılabını Kemalizm ideolojisi olarak görüyorlardı. Hatta Turan Gazetesi'nin 12. sayısında Ahmet Refet tarafından yazılan bir makalede "Bizim ne Komünizm ve ne de Kemalizm ile alakamız yoktur" şeklindeki bölümün bir dizgi hatası olarak çıktığı, doğrusunun ise "Bizim ne Komünistlikle ve ne de faşistlikle alakamız yoktur" şeklinde düzeltme yapıldığını görmekteyiz. Bu düzeltme yazısı Özdilek'te de yayınlanmıştı.[41]

Türk inkılabını Kemalizm prensibi olarak gören Türkçü yazarlar ve yayınlar bunu bütün yazılarında değişik biçimlerde vurgulamaktadırlar. Özdilek Gazetesi, Kemalizm prensibinin Türk dünyasının ortak sesi olması gerektiği yönünde yazılar yayınlamaktadır. Bunlardan Tahsin H. Pehlivan "Özdilimize Doğru" adlı makalesinde: "Ülkesini, yüksek istiklalini korumasını bilen Türk milleti, dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarmalıdır… sözlerini kendilerine birer kural sayan Cumhuriyet Türkleri, ilk önce Türk dilini araştırma birliği kurdular. Bu birlik yurdun her tarafında çalışmaya başladı. Fakat bu yolda çalışmak yalnız Türkiyelilerin değil bütün dış Türklerin bir borcudur. Biz bütün dünya Türklerini o borcu ödemeleri için iş başına çağırıyor ve gelmeleri için sesimizin çıktığı kadar haykırıyoruz" diye yazmaktadır.[42]

Bulgaristan Türkleri Türkiye'nin son on yılını "Türk Yeni Doğuşu" olarak adlandırıyordu. "Son on yıl Türk yeni doğuşunun en parlak ve en verimli çağıdır. Bu çağda yenilik ve inkılap yelleri, genç

başları uyandırıcı, yaratıcı bir alevle sardı… İnkılabın bir havası bir ruhu bir hızı vardır. Bu hamura karışmayan her şey yabancı, soysuz sayılıp fırlatılır…İnkılap ruhu, yalansız sevda, lekesiz inanış istiyordu. Oturup düşündükten sonra koşmak değil, hem koşmak, hem düşünmek hem yaratmak istiyordu. Bu artık gün geçtikçe belirtili çizgilerle ortaya çıkan bir akıştır. Yüksek değerde bilgi ve düşünce akışları, inkılap sınırları arasına alınınca günün işi oluyor, halk yığınlarına olanca çabukluğuyla yayılıyor…Biz bu varlıklı akışa başlarımızı seve seve bıraktık. Bu öyle bir davadır ki, uğrunda can vermenin bile az görüleceği sıralar olur" deniliyordu.[43] Bu Türk yeni doğuşunun adını ise Kemalizm olarak adlandırıyorlardı. "**Kemalizm…** bu büyük Türk davasının bütünleşmiş, durulmuş, kökleşmiş yürüyüşünün, toplu ve eksiksiz bir görünüşüdür. Bu kadar gür ve yaratıcı bir can kaynağına, kara yazılı, temiz Türk gönlü, yüzyıllardan beri susamıştı… Şark dünyasının geri ve kapalı anlayışları bu meydanda korkunç bir kısırlık göstermektedir. Garplılar, bu toplu görünüşe aldanarak, bütün tarih çağlarında ayakta duran Türkü bile'fatalizmin' kara gözlükleriyle gördüler, yanlış anlayışlarını bu yanlış görüş üzerine kurdular. Kemalizm, bu 'kör kadercilikle' beraber, bu yanlış anlayışı da en can alıcı bir vuruşla yere serdi. Bu onun ilk zaferidir… Bu sağlam temel üzerine bir çok mutlu değişmeler ve dönümlerle Türk davasının yıkılmaz yapısı, yakılmaz çatısı kuruluyor… Dün olgunluk ve gölgeleri vardı, bu gün canlılık ve eserler var: Kemalizm'in eserleri. Bu sesler, Türk dünyasının her bucağında uçtan uca çınlıyor. Bu ışıklar her Türk eline, her Türk gönlüne ısıtıcı, sarıcı ve cana yakın bir sokulganlıkla akıyor. Bu büyülü atılışın tek bir yüzü olamaz. O, bir düşünce, kültür ve topluluk kımıldanışıdır. Bu gibi kımıldanışlara zincir vurulamaz, sınır dikilemez. Onların yayılma meydanı bütün dünyada -Rönesans- çabucak her yana dal budak sardı. Türk yeni doğuşu olan Kemalizm de her Türk gönlünde yaşıyor ve yaşayacaktır. Yeni Türkiye bizim kültür kaynağımızdır… Bunun için bizim Kemalizm ile ilişikliğimiz yakın ve yaşama bağı kadar sağlam ve gerçektir. **Kemalizm**, Türkün bugünkü medeniyet dünya-

sına sunduğu varlıklı, güçlü bir gidiştir…Biz ne kadar sağlam Bulgar vatandaşı isek, o kadar da sağlam Türküz. **Kemalizm** ise Türklüğün lekesiz bir aynasıdır. Bunlar ayrılması mümkün olmayan bir bütündür. Bu bütünden ayrılmak yokluğa, hiçliğe doğru yol almak demektir."[44]

Kemalizm'in daha sağlam yayılabilmesi için Bulgaristan Türkleri arasında her şeyde birlik hatta 'siyasi birlik' gerekmektedir. Bu "milli bir vazifedir."[45]

Halim Özdemir de "Aziz Kardeşler" başlıklı makalesinde, "İşte aziz ve sevgili kardeşlerim, Türkçülük mefkuresinin daha fazla yükselmesi için ve Türklüğe yaratılmış olan bu parlak ve şanlı yolu nurlandırmak için her çeşit eza ve cefaya katlanıp çalışmak lazımdır… Biz bu yolun yolcusuyuz. Her çeşit engelleri atlatarak, her çeşit manialarıı yıkarak, her nevi eza ve cefaya katlanarak mutlak zafere doğru çetin ve yorulmaz adımlarla yürüyecek ve çok yakın bir gelecekte parlak bir zaferin doğumunu müjdeleyeceğiz!. Ben buna bütün iman ve samimiyetimle inanıyorum: Kemalizm Türkçülüğü dinim ve imanım… Kemal de Peygamberimdir!" demektedir.[46]

Ahmet Refet ise, "Büyük Türk inkılabının her birini, Türk olmamız dolayısıyla hep izlemekteyiz. Bu bizim en tabii hakkımızdır" diyerek kendilerine yönelen Kemalistlik nitelendirmelerine de cevap vermektedir.[47]

Bulgaristan Türkünün Türkiye yanlısı faaliyetleri Bulgaristan hükümetini ve onların yönlendirdiği bir kısım Bulgar gencini harekete geçirdi. Bulgar gençleri 15-16 Nisan gecesi Razgrat'taki Türk mezarlığına saldırıda bulundular.[48] Çoğu öğrenci olan elleri kazmalı, baltalı Bulgarlar tarafından yıkılıp yok edilen mezarlığın, bekçi kulübesi de yakılmıştır. Mezarlığın kapı ve parmaklıklarına çıktıktan sonra mezar taşlarını kırıp mezarları açmışlar ve çıkardıkları ölülerin kemiklerini etrafa saçmışlardı. Bu olay üzerine üzüntü duyan Türkler, sabaha kadar atalarının ortalığa atılmış kemikleri başında ağlamışlardı.

Bu haberin duyulması, gerek Bulgaristan'daki gerekse Türkiye'deki Türkler arasında büyük bir infiale sebep oldu. İstanbul'daki üniversite gençliği Milli Türk Talebe Birliği'nin öncülüğünde büyük gösteriler yaptılar. 20 Nisan'da lise öğrencilerinin de katıldığı büyük bir toplulukla İstanbul'daki Bulgar mezarlığına doğru yürüyüşe geçildi. Türk gençleri Bulgar mezarlığına saygısızca davranışta bulunmayarak "Bulgarlar bizden insanlık ve uygarlık dersi almalıdırlar. Biz ölülere kötülük etmeyiz, saygı duyarız" diyerek çelenk koydular. Türk gençlerinin bu sağduyulu ve olgun hareketi bütün kamuoyunda büyük bir takdir topladı. Bu olay üzerine Türk ve Bulgar basını arasında günlerce süren bir gerginlik yaşandı. Aynı durum Bulgaristan'daki Türk ve Bulgar gazeteleri arasında da devam etti.[49] Atatürk bu olaylarla ilgili olarak yaptığı konuşmada "Gençliğin çalışkan, duygulu ve milliyetçi yetişmesi esas dileklerimizdendir. Gençlik her türlü çalışmalarında cumhuriyet kanunlarına ve cumhuriyet kuvvetlerinin usul ve kaidelerine uymaya da dikkat etmelidir. Cumhuriyet hükümetinin milli meselelerde görevini bilir olduğuna, yasaların ve adaletin gücünün adilliğine güveniniz" diyerek olaya soğukkanlı yaklaşarak yatışmasını sağlamıştır.[50] Aslında Atatürk'ün bu şekilde davranmasının nedeni, Bulgar hükümetinin oyununa gelmemek içindi. Çünkü Bulgarlar Bulgaristan'da gelişen Türkçülük hareketinden endişe duymaya başlamışlardı. Bir gerginlik yaratarak Türkler üzerinde baskı oluşturmanın yollarını arıyorlardı. Türkler için kutsal kabul edilen mezarlığa yapılan saldırı, bu fırsatı yaratabilirdi. Atatürk ileri görüşlülüğüyle bu oyunu bozdu. Türk ve Bulgar basınındaki gerginlik Türk hükümetinin müdahalesiyle son buldu. Ancak Bulgaristan'daki Türkleri daha zor günler bekliyordu.

Bu görünürdeki yumuşama ortamına rağmen Bulgar basınının teşvikiyle çeşitli olaylar olmaya devam ediyordu. Bulgar gençleri, çeşitli komiteler ve dernekler kurarak Türklere karşı açık ve saldırgan bir tavır içine girerken Bulgar hükümeti de gizliden bazı tedbir yollarına başvuruyordu. Bu dönemde Bulgaristan'ın bakış açısı ve durum değerlendirmesi şöyledir:

"Yüzyılımızın 20'li ve özellikle 30'lu yıllarında Türkiye'den Bulgaristan'a Türk burjuva milliyetçiliğinin öğretmenleri ve propagandacıları gelmişti. Onların girişimiyle 'Turan', 'Şefkat', 'Alparslan', 'Altınordu', 'Bozkurt' vb. gibi bir dizi Türk yanlısı milliyetçi örgütler kurulmuştu. Bu örgütlerin Türk milliyetçiliğini Müslüman Bulgarlar arasında yaygınlaştırma hedefi peşinde koştuğu apaçık olmasına karşın, o zamanki iktidar, söz konusu milliyetçi örgütlerin eylemini yalıtlayıp etkisiz kılmak için önlemler almamıştı. Biricik, kendi karakteri bakımından terörcü örgüt olan 'Altınordu'yu yasaklamıştı.

Türk yanlısı milliyetçi örgütler, Müslüman Bulgarlar arasında pantürkizm fikirlerini propaganda ediyor, okul davasını ele geçirmeye yelteniyor, Türk yazın yapıtları ve tarih kitapları getirip dağıtma ve değişik kültürel etkinlikler örgütleme yoluyla edebi Türk dilini yaygınlaştırıyordu. Böylece Müslüman

Bulgarlarda, komşu Türkiye'nin toplumsal yaşamına bir yatkınlık duygusunu, bunun yanı sıra onların Türk ulusunun kopmaz bir parçası olduğu bilincini yaratmayı hedefliyordu. Milliyetçi örgütlerin bu eylemi Türkiye tarafından güdümleniyor ve güvence altına alınıyordu. Bulgaristan'da Türk propagandasını örgütlemek ve yürütmek amacıyla Edirne kentinde özel bir merkez, 30'lu yıllarda yoğun bir faaliyette bulunuyordu. Bu merkez, Müslüman Bulgarlar

arasında çalışmak ve 'Turan' örgütünü desteklemek üzere Bulgaristan'a kendi görevlilerini gönderiyordu. Onlar, Medeniyet Gazetesi'nin işaret ettiği gibi, insanlara şöyle akıl veriyorlardı: 'Biz Müslüman değiliz, biz Türküz!' Böylece Türk milliyetçi propagandası, Bulgaristan Müslümanlarının bilincini Türkleştirmeye uğraşıyordu. Müslüman Bulgar ahalisine yönelik Türk milliyetçi propaganda ve güdümleme eylemleri, hem ülke içindeki Türkçülük yanlıları tarafından hem de dışarıdan -Türkiye'den- yürütülüyordu. İstanbul ve Edirne'de çıkan ve Bulgar aleyhtarı yazılar içeren Türk gazeteleri, hiç engel görmeksizin düzara Bulgaristan'a gönderiliyor, her yerde serbestçe dağıtılıyordu. Türkiye'de basılan ve Bulgar aleyhtarı ve milliyetçi mahiyet taşıyan broşürler de Bulgaristan'a getiriliyordu. Örneğin, 30'lu yıllarda H. Yaver'in 'Günümüz Bulgaristan'ı Türkiye'nin Düşmanıdır' başlıklı Bulgar aleyhtarı broşürü Bulgaristan'a getirilip dağıtılmıştı. Bulgaristan İçişleri ve Halk Sağlığı Bakanlığı'nın, 1934 yılında valilere ve kaymakamlara gönderdiği mektupta da bu propaganda sonuçlarından bahsediliyordu. Bu mektupta, Bulgaristan'da yıllar yılı geniş ölçüde yaygınlaştırılan Türk milliyetçi propagandasının Müslüman ahalisinin duygularını değiştirip Bulgar devletine karşı yöneltmeye uğraştığına ve bu propagandanın onun dinsel, tinsel ve eğitimsel kuruluşlarını kazandığına işaret ediyordu. Belgeyi kaleme alanlar, Bulgaristan'da Türk milliyetçi propagandasının ulaştığı başarıları abartmıştı. Ama kuşku yoktur ki, bu propaganda, gerçekten önemli başarılara ulaşmıştı. Ancak 19 Mayıs 1934 günü yapılan askersel darbeden sonra, gerek Türkiye tarafından arkalanan milliyetçi örgütler, gerekse ülkedeki bütün öteki politik partiler ve örgütler kapatılıp dağıtılmıştı. Ne var ki, bunların bazıları, Türkiye'nin desteği ve mali yardımıyla bundan sonra da eylemlerini gizlice sürdürmüştü. 20'li ve 30'lu yıllarda oluşan iki ideolojik akım, Müslüman Bulgarların uslarını kazanmak için savaşım vermişti. Bu akımlardan birini 'Turan', 'Bozkurt' vb. milliyetçi örgütler temsil ediyordu. Bu örgütler Türkiye tarafından arkalanıyor ve yönlendiriliyor, Bulgaristan'da Türk milliyetçi ve pantürkist politika hedeflerini gerçekleştirme yolunda bir maşa görevi yerine getiriyordu.

İkinci akım, yerli din adamlarınca ifade ediliyordu. Bu akım temsilcilerinin büyük çoğunluğu Müslüman Bulgarlar arasından olup dini öğrenimlerini Bulgaristan'da yapmıştı. Onlar başlangıçta Kemalizm'e karşı olumsuz bir tavır takınmıştı. Müslüman din adamları, İslamlaştırılmış Bulgarların toplumsal ve tinsel yaşamının yönetimini elinde tutmaya, onlar arasında konumlarını pekiştirmeye uğraşıyorlardı. İki ideolojik akım arasında ve her şeyden önce, Başmüftülük ve 'Turan' milliyetçi örgütü arasında uç veren çelişkiler, 1933 yılı sonunda ve 1934 yılı başında keskin bir karakter kazanmıştı. Başmüftülük'ün yayın organı 'Medeniyet' gazetesi bu bağlamda şöyle yazdı: 'Eğer Bulgar Müslümanları toplanıp, aralarında kol gezen kuyruklu bir kötülüğe, 'Turan' örgütünün faaliyetine son vermesi için hükümete başvurup ricada bulunurlarsa, hayırlı bir iş yapmış olacaklardır.' Kendi hedefleri peşinden koşan Müslüman din adamları, 20'li ve 30'lu yıllarda Türkiye tarafından körüklenen göçmenlik eğilimlerine olumsuz tavır almıştı. Başmüftülük kendi yayın organı olan 'Medeniyet'

gazetesinde insanları, Muhammet Peygamber'in yolundan giden 'Bulgar Müslümanları' olarak nitelendirmiş ve vatanlarının Bulgaristan olduğunu savlamıştı."[51]

Bulgar kaynaklarında da görüldüğü gibi Bulgaristan Türklerinden bazıları İslamlığı öne sürerek Bulgar hükümeti yanında yer almayı tercih etmişlerdir. Türk Müslümanlığı veya Bulgar Müslümanlığında tercihlerini Bulgar Müslümanlığından yana koymuşlardır. Kemalist diye nitelendirdikleri aynı milliyet ve dinden oldukları kişileri Bulgar hükümetine şikayet etmişlerdir.

Bulgaristan'daki Türkler arasındaki bölünme gittikçe sertleşmeye başladı. Türkiye yanlısı faaliyetleri olan Türkçü kesim; kendilerine karşı Bulgaristan hükümeti, Bulgar gençlik örgütleri, bazı din adamları, Başmüftülük merkezli kişiler ve Türk inkılabı karşıtı diğer Türklerden meydana gelen bir cephe buldular. Ancak buna rağmen mücadelelerinden vazgeçmediler. Ahmet Refet, Özdilek gazetesinde "Türk İnkılabını Benimsemek Vatana Hıyanet midir?" başlıklı yazısında, "Şüphesiz edebiyat, sanat, kültür noktalarında tam bir bağlantı ile bağlandığımız hakim Türkün o sahalardaki inkılaplarını sosyal hayatımızın kuralları ile uygunlaştırarak Bulgaristan Türkleri arasında tatbik edeceğiz. Bizim bu sahadaki benimsememizi yanlış anlayışlarla tefsir etmek, bizim yükselmemize engel olmak demektir. Bu ise tam manasıyla vatana hıyanettir. Çünkü Türk gençliği ilmi, kültürel sahalarda Türk inkılabını benimsemekle vatana hizmet yapmış sayılırlar" diye yazmaktadır.[52]

Öte yandan Türk inkılabı ve Türkiye karşıtı yayınlarda yoğun bir şekilde devam etmekteydi. Bu yayın organlarının başında gelen "Dostluk" gazetesinde "bazı Türklerin açıktan açığa Kemalistlik yaptıkları ve bu faaliyetlerin de Türk elçiliğinden yönlendirildiği" haberi yayınlanmıştı. Bu tür haberler, Bulgar hükümetinin eline Türkler hakkında yürüteceği politikalar konusunda önemli avantajlar sağlarken Türkiye'yi de huzursuz etmekteydi. Türkiye'nin Filibe Konsolosluğu yayınladığı bildiride: "Her ne iş için olursa olsun Konsolosluğa sebepsiz vaki olacak müracaatlar kabul edilmeyecektir" denilmekteydi.[53] Bu karar, Türklerin hareketini oldukça kısıtlamıştı. Çünkü Türkler Konsolosluktan açık bir

destek aldıklarından dolayı değil psikolojik olarak olumsuz etkilenmişlerdi.

M. Necmeddin Deliorman, anılarında; "Türkiye düşmanı şovenist Bulgarlar ortasında ve daha acınacak tarafı Türk inkılaplarına düşman ve bizi Kemalist ajanı olarak itham eden softalar ve Başmüftülük etrafındakiler ortasında sadece Gazi Mustafa Kemal'in prestijine ve Türk sefarethanesine güvenerek canla başla çalıştık" demektedir.[54]

1933'lerden itibaren Kemalist-Antikemalist mücadelenin başı Başmüftü Hüseyin Hüsnü olmuştu. Pravadı-Kuştepeli öğretmen Fikri Yalçıner anılarında; "İnkılapçı kültürü baltalamak ve Türk gençliğini susturmak yolunda Bulgar hükümeti ile işbirliği eden o devrin Başmüftüsü Kulfarlarlı Hüseyin Hoca, elinden geleni yapmaktan çekinmiyordu. Kemalizm inkılaplarına uyan, bu inkılapların yayılmasına çalışan gençliğe dinsizlik damgası vuruyordu. Hatta Başmüftüye göre Turan Derneği'nin gayesi, Deliorman'da bir koloni teşkil ederek bir Türk hükümeti kurmak, sonra Türkiye'ye iltihak etmekti. Başmüftü ve hempalarının Bulgar hükümeti nezdindeki jurnalleri arasında bu da vardı" diye anlatmaktadır.[55]

Hüseyin Hüsnü gurubu ile Kemalistler arasındaki mücadele sert bir şekle dönüştü. Türk inkılapları bahanesiyle Türkiye'deki tüm yenilikler eleştiriliyordu. 31 Ocak 1933 tarihli Dostluk Gazetesi'nde; "Kemalizm ocağından para ve feyz alıp da din-i mübine, peygamber-i zişane ve sınıf-ı ulemaya köpek gibi saldıran güruha karşı bu derece şiddetli ve öldürücü darbeler indirmeye devam edeceğiz ve alçakların nefesi ve sesi kısılıncaya kadar bunda sebat göstereceğiz. Düşmanı tepelemedikçe kılıçlarımızı kınına, kalemlerimizi kutuya koymamaya ahd-ı peyman eyledik" diye yazılar yayınlanmaktaydı.[56] Önce İntibah sonra Medeniyet gazetelerinde de benzer ifadeli yazılar vardı.[57] 1934 Mayısı'ndan sonra Başmüftü Hüseyin Hüsnü'nün çabalarıyla Türkçü ve İnkılapçı öğretmenler görevlerinden uzaklaştırıldılar.

Bu dönemde Balkan ülkelerinde bir geziye çıkan gazeteci Yaşar Nabi (Nayır)'ın yayınladığı kitabında Hüseyin Hüsnü ile ilgili olarak "Türklüğün ve inkılaplarımızın sicilli düşmanı olan ve Bulgar hükümetinin, sırf bütün Bulgar emir ve menfaatlerine bir uşak sadakatiyle hizmet ettiği için mevkiinde tuttuğu Başmüftü bu mekanizma sayesinde bütün Türk okulları üzerinde hakimiyet ve nüfuzunu tesise çalıştı" denilmektedir.[58]

Bu faaliyetleri bir yandan Bulgaristan Türkleri arasındaki inkılap karşıtı kişiler yaparken diğer yandan Türkiye'den kaçan kişilerin de Türkiye aleyhinde etkin rol oynadıklarını görmekteyiz. Bunlardan sınır dışı edilen 150'liklerle bunların yandaşları ve Komünizm yanlısı Arif Oruç ilk başta gelen kişilerdir. Bunlar Türkiye'deki inkılapları destekleyen Milliyetçi-Türkçü faaliyetleri engelleyici ve kötüleyici karşı faaliyetlerde bulunuyorlardı. Arif Oruç, Razgrat'taki Türk mezarlığına yapılan saldırıda Bulgarlar leyhinde yazılar yazmıştır.[59] A. Oruç'un Bulgaristan'daki faaliyetleri Türkler tarafından da hoş karşılanmadı. Özdilek'te:

"Pek sakin yaşayan Bulgarya Türkünün arasına kundak sokmaya çoktan beri savaşan birkaç nediri bilmezin koltuklarına sığınan Arif Oruç ilk kusnuğunu 'Dostluk' çanağına kusmuştur" diye bir haber vardır.[60]

Bulgaristan'daki Türkler arasındaki mücadele 29 Ekim 1933'te Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun 10. yılı kutlamaları münasebetiyle had safhaya ulaştı. Bulgaristan'daki birçok Türk gazetesi, Cumhuriyet kutlamalarıyla ilgili günler öncesinden faaliyete geçti. Özdilek'ten T. H. Pehlivan, "En Büyük Gün 30 Ağustos" başlıklı yazısıyla Cumhuriyet kutlamalarını günler öncesinden başlattı. Aynı gün Harmanlı Enver Ahmet de "Türk İnkılabı" adlı yazısında Onuncu yılına ulaşan Türkiye Cumhuriyeti'ne ve Atatürk'e büyük övgülerde bulunuyordu. E. Ahmet burada: "Ne mutlu Türke ki başında kendisini temsil eden ve herkesin hürmetle andığı ulu bir Gazisi, karanlıklara gömülmüş varlıkları gören şahin gözlü bir reisi ve vatanperver bir hamisi vardır. O, on seneden beri sonunu getiremediğimiz sayısız yeniliklerin kılavuzu, büyük bir milletin gözü, kulağı ve canıdır. O, azmin bir misali, kudretin bir kaynağı, yeniliğin bir menbaıdır" diye yazmaktadır.[61]

Ercilili Mehmet Ali ise; "Türkiye Cumhuriyeti'nin Onuncu Yılı" adlı makalesinde; "O günden beri tam on yıl oluyor. Bu on yıl içersinde baş döndürücü bir koşma ile ileri, daima ileri giden Türk milletini bugün dipdiri bir varlıkla hakim olduğunun onuncu yılını tes'it ediyor; hem öyle ki bütün Türk ufukları, bu bayram günlerinde coşkun bir yaşamak arzusu ile haykıran, gürleyen Türk milletinin seslerinin akisleriyle sarsılarak… Bağır, haykır ey aziz kandaş; bu senin hakkındır. Sen ezelle birlikte hakim

oldun, gözlerini de hakim olarak kapayacaksın. Buna bütün dünya ile birlikte tarih son bir kere daha iman etti" diye yazıyordu.[62]

Bulgaristan'dan birçok Türk, Cumhuriyet'in onuncu yılı kutlamalarına katılmak maksadıyla Türkiye'ye gittiler. Bu gidenlerin çoğu Türk inkılabı taraftarı ve Kemalist olarak adlandırılan kişilerdi.[63] Cumhuriyet yanlısı bu yayınlar yapılırken muhalif yayınlara da rastlıyoruz. Cumhuriyet'in kuruluş kutlamalarıyla ilgili "Dostluk" gazetesinde tenkit edici ve eleştirel yazılar yayınlanıyordu. Türkiye Cumhuriyeti'nin on senede yaptığı işler küçümseniyordu. Özellikle Arif Oruç Türkiye

Cumhuriyeti, Türk inkılabı ve onuncu yıl kutlamalarıyla ilgili aşırı tenkitlerde bulunmakta, yapılanları alaycı bir gözle değerlendirmektedir.[64]

Türkiye Cumhuriyeti'nin onuncu kuruluş yılı kutlamalarının Bulgaristan Türklerine yansıması, onlar tarafından da kutlanması Türkler üzerindeki baskıyı daha da arttırdı. Hatta bu kutlamalar Bulgaristan Türkü için olumsuz anlamda dönüm noktası oldu. Türklerin en önemli iki derneği Turan ve Türk Öğretmenler Birliği üzerindeki Bulgar baskısı arttı. Ağustos 1933'te kongrelerini toplayabilen ve Türk kültür ve fikir hayatına önemli katkıları olan bu dernekler bir daha toplanma fırsatı bulamayacak ve kapatılacaktır.[65] Aynı şekilde baskıya maruz kalan Türkçü gazeteler de kapatıldı. Birçok Türkçü-Kemalist yayın organı 1934 Şubat-Temmuz arası yayın hayatına son vermek zorunda kaldı. Bu derneklerin yöneticileri ve faal üyeleri ile gazeteciler Bulgaristan'ı terke zorlandılar. Hapse atıldılar, saldırıya uğradılar, görevlerine son verildi, sık sık aramaya tâbi tutuldular.[66] 1934 Mayısı'ndan itibaren ise hükümet darbesi ile yönetimi ele geçiren Kimon Georgief dönemi Türk toplumu için daha zorlu oldu. Çünkü bu dönemde Türkçe yer adları değiştirilmeye ve Türkler üzerinde kitlesel baskıya başlandı. Bunun sonucu olarak Bulgaristan'dan Türkiye'ye üçüncü büyük göç dalgası başladı.[67]

Türkiye'nin Balkanlar'da aktif rol oynaması ve Yunanistan'la iyi ilişkiler içinde olması Bulgar hükümetini daha da huzursuz etti. Yugoslavya ile ittifak arayışına girerken Türklere de baskıyı arttırdı. 1877-1878 Türk-Rus Harbi dolayısıyla 26 Ağustos 1934 tarihinde Şıpka boğazında bir istiklal anıtı diktiler.[68] Bu anıt, Türkleri hedef alan bir anlam taşıyordu. Anıtın açılışı ve açılışta yapılan konuşmalar hemen Türkiye'de tepki buldu. Türk basını konuyu işlemeye başladı. Abidin Daver Cumhuriyet Gazetesi'nde olayı 'dostluğa yaraşmayan bir hareket' olarak değerlendirdi.[69] Süreyya Bey, Son Posta Gazetesi'nde "bir müddetten beri Türklük aleyhine müteveccih hadiseler, Bulgarları fazlaca alakadar ediyor görünüyor" diyerek Bulgaristan'ın bu anıtı maksatlı yaptığını ima ediyordu.[70] 29 Ağustos tarihli Vakit Gazetesi de bu olay dolayısıyla Türk-Bulgar ilişkilerini incelemektedir.[71] Haber Gazetesi'nden Hüseyin Faruk ise "Trakya üzerindeki Bulgar emelleri, Bulgaristan'daki milyonla Türke yapılan tazyik, az şey midir?" diyerek Bulgaristan'daki Türklerin durumuna dikkat çekmektedir.[72]

Yunus Nadi, 10 Eylül tarihli Cumhuriyet Gazetesi'nde Türk-Bulgar ilişkilerine ve Bulgaristan'daki Türklerin durumuna daha geniş bir perspektiften bakmaktadır. Yunus Nadi, makalesinde "Trakya Komitesi bir nazariye, fakat Bulgaristan'da Türk ekalliyetine yapılan fena muamele bir hakikattir. Bu fena muameleler ırki ve insani alakalar dolayısıyla hududun beri tarafındaki Türkiye Cumhuriyeti efkarı umumiyesini ilgilendiriyor. Bu da bir hakikattir… Hadiseleri olduğu gibi ifade etmekte yalnız isabet değil, menfaat de vardır. Başvekilimiz İnönü, Bulgaristan Türklerine yapılan muamelelerden

bahsederken hülaseten şunları söyledi; 'Bulgaristan Türklerine karşı yapılan zulüm ve tazyik muamelelerinden dolayı Türk matbuatının heyecanına itiraz edecek değilim. Ancak bizim mutat diplomasi yollarıyla Sofya'dan aldığımız malumat bu hadiselerin daha ziyade mevzii olduğunu gösterdi ve Bulgar hükümetinin bu yolda fena muamelelere meydan vermemek gayretleri şimdilik bize kafi teminat gibi göründü.' Bu sözlerden bir taraftan tevbihi, öbür taraftan takdiri gibi bir şey yoktur. Bulgaristan'daki Türk ekalliyetine fena muamele etmekte Bulgarların ne faydası olabileceğini biz asla anlayamıyoruz. Bunun zararları ise ölçülemeyecek kadar çoktur. Bulgaristan'ın Türkiye ile iyi münasebetlerde olmamaktan ne fayda bekleyebileceğine akıl ermez… Bu makale ile yalnız bu vaziyeti tespit hesabımıza yalnız sulhu, yalnız insanca hareketi, yalnız iyi komşuluk vaziyetini isteyebiliriz. Şimdiden malum olsun ki bu yüksek idealler haricindeki işlerin mesuliyeti münhasıran başkalarınındır." diye yazmaktaydı.[73] Türk ve Bulgar gazetecilerinin karşılıklı yazışmaları Ekim ayının sonlarına kadar sürdü. Ancak Türkler üzerindeki baskı azalmadı.

1934 yılı sonlarına doğru Türkçü dernekler, gazeteler kapatıldı, Türk okulları Bulgar okulları haline dönüştürüldü. Bu baskılar sonucu birçok Türk gazetecisi, aydını ve ileri geleni Türkiye'ye kaçmak zorunda kaldılar. Türkiye'ye gelenlerin büyük çoğunluğu, Türkiye Cumhuriyeti'nin sağladığı imkanlarla başta Edirne, Lüleburgaz, Çorlu olmak üzere Trakya'daki bölgelere yerleştirildiler. Gazeteciler ve öğretmenler buralarda da aynı faaliyetlerine devam ettiler. Bir kısmı da Türk dışişlerinde görev aldılar.

Bulgaristan'dan Türkiye'ye yoğun bir göç dalgasının yaşandığı bu dönemde Trakya'daki Musevi asıllı Türklerin buralardan göç ederek İstanbul'a gelmiş olmaları Trakya'daki Türk yerleşimini daha da kolaylaştırdı. Ayrıca 1934 tarihinde merkezi Edirne'de kurulan 3. Genel Müfettişlik bu iskan organizasyonunu sağlamakla görevliydi. 3. Genel Müfettişlik sanıldığı gibi doğudan gelen ve zorunlu ikamete tâbi tutulan aşiret efradının bölgeye iskanı için değil, asıl olarak uzun süredir Bulgaristan'da Türklere karşı yürütülen faaliyetler sonucunda meydana gelebilecek büyük göç dalgası için tedbir almak maksadıyla oluşturulmuştur. Aynı yıl kabul edilen İskan Kanunu da daha çok Türkiye dışından gelecekler için çıkarılmıştır. Görüldüğü gibi Türkiye Cumhuriyeti

Devleti bu dönemde meydana gelebilecek her türlü gelişme ve göç dalgası için öngörüde bulunmuş ve tedbir almıştır.

Türkiye'nin her türlü girişimine rağmen Türkler üzerindeki baskı azalmadı. Gerçi Bulgaristan'daki Türkçü faaliyetler büyük oranda sindirilmiş ve yavaşlatılmıştı, ama tamamen de son bulmadı. Bu kez Türkiye'ye kaçan Türkçülerin yürüttüğü faaliyetlerle Bulgaristan'da Türkçü faaliyetler canlı tutulmaya çalışılıyordu. Bu faaliyetlerin önündeki en büyük engel de daha önce olduğu gibi Bulgaristan'dan göç etmemiş ve göçü düşünmeyen Türk inkılabı karşıtı bazı din adamlarıydı.

Bir grup din adamı, Smolyan kasabasında 3 Mayıs 1937 tarihinde "Rodina" adlı bir kültür-eğitimsel ve hayırsever bir dernek kurdu. Derneğin amacı, Orta Rodop Müslüman Bulgarlarının milliyet duygularını yükseltmekti. Böylece Müslümanlara Bulgar Müslümanı kimliği kazandırılmaya çalışılacaktı. Bu dernek Bulgaristan'daki Türkler arasında bölünme yaratacağından Bulgar hükümeti tarafından da destek gördü.[74] Bir yandan da Kemalist oldukları gerekçesiyle Türkler üzerindeki baskı devam ediyor ve en ufak milli bilinçle ilgili bir hareket takibata uğruyor, soruşturmalar açılıyor,

tutuklamalar yapılıyordu. Mesela 1937-1938 eğitim öğretim yılında bir Türk okulunda 6 Türk öğrencisi baskılara maruz kalmış ve tutuklanmıştı.[75]

Bulgaristan'daki Milliyetçi-Türkçü aydınlar Türkiye Cumhuriyeti ve Türk inkılabına gönülden bağlı idiler. Gazi Mustafa Kemal, onların tek lideri, Kemalizm ise Türk dünyasının bir duyguda ve bir düşüncede olmasının adıydı.

Bu düşünceden hareketle Bulgaristan Türkleri, gazeteler, dergiler ve kurdukları cemiyetler yoluyla sürekli olarak Türk inkılabı ve Türkiye yönünde yayınlar yapmışlardır. Bazen inkılap karşıtı Türklerden, bazen Bulgar hükümetinden ama çoğu zaman her iki güç birlikte bu Türkçü aydınlara karşı koymuşlardır. Birçok Türk aydını, gazetecisi, öğretmeni, bilim ve kültür adamı büyük baskılara, zulümlere, tutuklamalara maruz kaldı. Bazıları da bu uğurda hayatlarını kaybetti. Bu aydınlardan birçoğu anavatanları olarak gördükleri Türkiye Cumhuriyeti'ne sığınmaktan başka çıkar yol bulamadılar. Hayatları boyunca savundukları "Türkiye Cumhuriyeti ve Gazi Mustafa Kemal" bu Türk aydınlarına kucak açtı.[76]

1 Osman Keskioğlu, **Bulgaristan'da Türkler**, Ankara 1985; Bilal Şimşir, **Bulgaristan Türkleri**, Ankara 1986; Ahmet Cebeci, "Bulgaristan Türkleri", **Türk Kültürü**, Sayı: 69, Temmuz 1968, s. 666-668; Ahmet Hezarfen, "Bulgaristan'da Türk Spor Birliği Turan", **Tarih ve Toplum**, Sayı: 104, Ağustos 1992, sayfa, 39-48; Bilal N. Şimşir, "Türk Harf Devriminin Türkiye Dışına Yayılması: Bulgaristan Türkleri Örneği", **Harf Devriminin 50**. **Yılı Sempozyumu**, Ankara 1981, s. 187-206+32 sayfa resim; Ömer Turan, "Balkan Dillerinde Atatürk Hakkında Yazılmış Bazı Eserler", **70**. **Yılında Ulusal ve Uluslararası Boyutuyla Atatürk'ün Büyük Nutuk'u ve Dönemi**, ODTÜ Tarih Bölümü, Ankara 1999, s. 259-266; Suat Akgül, "Cumhuriyetin Onuncu Yılında Bulgaristan Türklerinin Türk İnkılabına Bakışı", **Genelkurmay ATASE Başkanlığı**, **10 Kasım Atatürk Haftası Armağanı**, Ankara 1993, s. 122-135.

2 İbrahim Tatarliev, "1919-1939 Döneminde Bulgar Bilim Adamlarının Yapıtlarında Mustafa Kemal Atatürk ve Eyleminin Değerlendirilmesi", **Balkanıstika**, C. I, Sofya 1986, s. 292-308; İbrahim Tatarlı, "Atatürk ve Reformlarının Bulgaristan'da Değerlendirilmesi Üstüne", **IX**. **T.T Kongresi**, **Kongreye Sunulan Tebliğler**, C. III, Ankara 1989, s. 1961-1984; İ. Tatarlı, "Atatürk ve Reformlarının Bulgaristan'da Değerlendirilmesi Üstüne", **X**. **T.T Kongresi**, **Kongreye Sunulan Tebliğler**, C. VI, Ankara 1994, s. 2819-2842; İ. Tatarlı, "Savaş Sonrası Döneminde Atatürk ve Reformlarının Bulgaristan'da Değerlendirilmesi Üstüne", **XI**. **T.T Kongresi**,

Kongreye Sunulan Tebliğler, C. VI, Ankara 1994, s. 2603-2613; Velikov Stefan, “Kemal Atatürk, Kemalist Devrim ve Bulgar Kamuoyu”, **Uluslararası Atatürk Sempozyumu**, Ankara 1983, s. 147-158;. Hayriye Yenisoy, “Atatürk ve Bulgaristan”, **Üçüncü Uluslararası Atatürk Sempozyumu** (**3-6 Ekim**-**Gazi Mağusa K**.**K**.**T**.**C**) **C**.**I**, Ankara 1998, s. 183-190.

3 Ömer Turan, **The Turkish Minority In Bulgaria** (**1878-1908**), Ankara 1998, Ekler bölümü.

4 Ömer Turan, “Bulgaristan’da Prenslik Döneminde Türklerin Sosyal ve Siyasal Kurumlaşma Çalışmaları,” **Belleten,** C. LXIV, Nisan 2000, Sayı: 239’dan ayrı basım, s. 96-97.

5 B. N. Şimşir, **a.g.e.**, s. 310.

6 B. N. Şimşir, **a.g.e.**, s. 310.

7 B. N. Şimşir, **a.g.e.**, s. 18.

8 B. N. Şimşir, **a.g.e.**, s. 211.

9 O. Keskioğlu, **a.g.e.**, s. 26.

10 B. N. Şimşir, **a.g.e.**, s. 310-311 ve O. Keskioğlu, **a.g.e.**, s. 154-161. Ayrıca Bkz, M. Türker Acaroğlu, **Bulgaristan’da Türk Gazeteciliği**, İstanbul 1990. s. 3-63.

11 **Spor Gazetesi**, Havadis, Çiçek, Çocuk Sevinci gibi.

12 İ. Hakkı Tevfik Okday, **Bulgaristan’da Türk Basını**, Ankara (tarihsiz) s. 5-6 ve O. Keskioğlu, **a.g.e.**, s. 163.

13 B. N. Şimşir, **a.g.e.**, s. 312. O. Keskioğlu, **a.g.e.**, s. 154-161 ve M. T. Acaroğlu, **a.g.e.**, s. 3-63.

14 B. N. Şimşir, **a.g.e.**, s. 312 ve M. T. Acaroğlu, **a.g.e.**, s. 3-63.

15 B. N. Şimşir, **a.g.e.**, s. 95-98 ve O. Keskioğlu, **a.g.e.**, s. 99-113.

16 B. N. Şimşir, **a.g.e.**, s. 98 ve A. Hezarfen, a.g.m., s. 39.

17 O. Keskioğlu, **a.g.e.**, s. 124.

18 A. Hezarfen, a.g.m., s. 40.

19 B. N. Şimşir, **a.g.e.**, s. 102; O. Keskioğlu, **a.g.e.**, s. 113-115 ve A. Hezarfen, a.g.m., s. 42-43.

20 O. Keskioğlu, **a.g.e.**, s. 116 ve A. Hezarfen, a.g.m., s. 46.

21 O. Keskioğlu, **a.g.e.**, s. 121-123.

22 A. Hezarfen, a.g.m., s. 47-48.

23 Kemal Vatan-Hüseyin Yaltırık, **Makedonya'da ve Balkanlar'da Türk Kültür ve Sanatı Panel ve Konferansları**, İzmir 1999, s. 58 ve O. Keskioğlu, **a.g.e.**, s. 126, 169-170.

24 **Anayurt Gazetesi**, 1 Mayıs 1956. Zikreden O. Keskioğlu, **a.g.e.**, s. 121.

25 O. Keskioğlu, **a.g.e.**, s. 121.

26 **Rodop Gazetesi**, 14 Temmuz 1933. Zikreden O. Keskioğlu, **a.g.e.**, s. 122.

27 **Turan Gazetesi**, 6 Ağustos 1933. Zikreden O. Keskioğlu, **a.g.e.**, s. 123.

28 Özdilek Gazetesi'nin Bulgaristan'da Türkçe basılmış olan nüshalarını, 1990 yılında Lüleburgaz'da bir görev dolayısıyla bulunmakta iken bir kitapçıdan satın almıştım. Araştırmalarıma rağmen maalesef Türkiye'de başka nüshalarına rastlamadım.

29 Adem Ruhi Karagöz, **Bulgaristan'da Türk Basını 1879-1945**, İstanbul 1945, s. 55-56 ve M. T. Acaroğlu, **a.g.e.**, s. 3-63.

30 **Özdilek Gazetesi**, Sayı: 2, 1.11.1932.

31 **Özdilek Gazetesi**, Sayı: 3, 15.11.1932.

32 **Özdilek Gazetesi**, Sayı: 6, 1.2.1933 ve Sayı: 7, 18 1.1933.

33 **Özdilek Gazetesi**, Sayı: 2, 1.11.1932, s. 2.

34 **Özdilek Gazetesi**, Sayı: 2, 1.11.1932, s. 1.

35 **Özdilek Gazetesi**, Sayı: 2, 1.11.1932, s. 4.

36 **Özdilek Gazetesi**, Sayı: 3, 15.11.1932, s. 1-3.

37 **Özdilek Gazetesi**, Sayı: 3, 15.11.1932, s. 4.

38 **Özdilek Gazetesi**, Sayı: 6, 1.1.1933, s. 2. (Gazetenin baskı tarihi orijinalinde yanlış olarak 1.2.1933 yazılmıştır.).

39 **Özdilek Gazetesi**, Sayı: 7, 18.1.1933, s. 3.

40 **Özdilek Gazetesi**, Sayı: 8, 1.2.1933, s. 1.

41 **Özdilek Gazetesi**, Sayı: 6, 1.1.1933, s. 3.

42 **Özdilek Gazetesi**, Sayı: 8, 1.2.1933, s. 3.

43 **Özdilek Gazetesi**, Sayı: 9, 15.2.1933, s. 2.

44 **Özdilek Gazetesi**, Sayı: 10, 15. 3. 1933, s. 1 ve 4.

45 **Özdilek Gazetesi**, Sayı: 10, 15.3.1933, s. 1.

46 **Özdilek Gazetesi**, Sayı: 11, 1 Nisan 1933, s. 2.

47 **Özdilek Gazetesi**, Sayı: 12, 15 Nisan 1933, s. 1-4.

48 **Özdilek Gazetesi**, Sayı: 13, 1 Mayıs 1933, s. 4.

49 Ahmet Gültekin, "Mezarlıksız Bir Cemaat", **Özdilek Gazetesi**, Sayı: 16, 16 Haziran 1933, s. 1 ve Sayı: 18, s. 1. Bu olaylar üzerine ortam oldukça gerginleşmiş, yazdıkları yazılardan dolayı Arif Necip (Kaskatı) gibi bazı Türk gazetecileri tutuklanmışlardır. Bkz: O. Keskioğlu, **a.g.e.**, s. 188.

50 Mahmut Goloğlu, **Tek Partili Cumhuriyet** (**1931**-**1938**), Ankara 1974, s. 93-95.

51 Editör: Hristo Hrıstov, **Bulgar Tarihinden Sayfalar-İslamlaştırılmış Bulgarlar ve Ulusal Yeniden Uyanış Süreci**, Sofya 1989, s. 61-63.

52 **Özdilek Gazetesi**, Sayı: 18, 15 Temmuz 1933, s. 2.

53 **Özdilek Gazetesi**, Sayı: 27, 1 Ocak 1934, s. 3 ve 20 Ocak 1934, s. 2.

54 Zikreden, O. Keskioğlu, **a.g.e.**, s. 21.

55 Zikreden, O. Keskioğlu, **a.g.e.**, s. 22.

56 **Dostluk Gazetesi**, 31 Mart 1933.

57 Bkz: O. Keskioğlu, **a.g.e.**, s. 23.

58 Yaşar Nabi, **Balkanlar ve Türklük**, Ankara 1936, s. 167.

59 Zikreden, O. Keskioğlu, **a.g.e.**, s. 161.

60 **Özdilek Gazetesi**, Sayı: 15, 31 Mayıs 1933, s. 1.

61 **Özdilek Gazetesi**, Sayı: 19, 31 Temmuz 1933, s. 3-4.

62 **Özdilek Gazetesi**, Sayı: 23-24, 1 Kasım 1933, s. 1.

63 Suat Akgül, "Cumhuriyetin Onuncu Yılında Bulgaristan Türklerinin Türk İnkılabına Bakışı", **Genelkurmay ATASE Başkanlığı**, **10 Kasım Atatürk Haftası Armağanı**, Ankara 1993, s. 132.

64 **Özdilek Gazetesi**, Sayı: 25, 30 Kasım 1933, s. 3.

65 **Özdilek Gazetesi**, Sayı: 20, 31 Ağustos 1933, s. 4, Sayı: 21, 22 Eylül 1933, s. 3-4 ve bkz: S. Akgül, a.g.m., s. 132.

66 Bkz: B. N. Şimşir, **a.g.e.**, s. 98-115; O. Keskioğlu, **a.g.e.**, s. 107-126, A. Hezarfen, a.g.m., s. 48, **Özdilek Gazetesi**, Sayı: 30, 10 Mart 1934, s. 1-2 ve M. T. Acaroğlu, **a.g.e.**, s. 3-63.

67 Etem Ütük, “Bulgaristan Türklerinin Gittikçe Acılaşan Durumu”, **Türk Kültürü**, Sayı: 263, Mart 1985, s. 218.

68 **Ayın Tarihi**, No: 9, Eylül 1934, Ankara, s. 408.

69 **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Ağustos 1934.

70 **Sonposta Gazetesi**, 28 Ağustos 1934.

71 **Vakit Gazetesi**, 28 Ağustos 1934.

72 **Haber Gazetesi**, 30 Ağustos 1934.

73 **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Eylül 1934.

74 Editör: Hristo Hrıstov, **a.g.e.**, s. 77-79.

75 O. Keskioğlu, **a.g.e.**, s. 90-91.

76 S. Akgül, a.g.m., s. 134-135 ve A. Hezarfen, a.g.m., s. 48.

MAKEDONYA VE KOSOVA TÜRKLERİ

Makedonya Türkleri / Necati Çayırlı [p.444-454]

NECATİ ÇAYIRLI

Ege Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü / Türkiye

Giriş

Etnik yapısı ve coğrafi hudutları tartışma konusu olan Makedonya, Türk tarihinin ayrılmaz bir parçası, Balkanlar'ın etnik, dinsel, kültürel ve linguistik açıdan en karışık bölgelerindendir. Makedonya bölgesi; Ege Makedonyası (Yunanistan'da), Vardar Makedonyası (bugünkü bağımsız devlet) ve Prin Makedonyası (Bulgaristan'da) şeklinde üçe bölünmüş durumdadır.

Makedonya'ya tarih boyunca çeşitli kavimler (Traklar, İllirler, Romalılar, Slavlar…) yerleşmiştir. IV. asırda Hun Türklerinin buralara gelişini, Avarlar, Bulgarlar, Kıpçaklar, Peçenekler takip etmişlerdir. XIV. yüzyılın ikinci yarısından Balkan Savaşları'na kadar bölge Osmanlı hâkimiyetinde kalmıştır.

Balkan Savaşları'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin bölgeden çekilmesiyle çeşitli vesilelerle göç etmek durumunda kalan Türkler azınlık konumuna düşmüşlerdir. Gerek Krallık Yugoslavyası'nda gerekse Tito'nun başta olduğu dönemde mağdur durumda olan Türkler, din, dil, eğitim, sosyal ve siyasal örgütlenme gibi hususlarda pek varlık gösterememişlerdir.

Tito'nun ölümüyle (1980) genel anlamda yapıcı ve barışçıl konumunu kaybetmeye başlayan Yugoslavya'nın 1990'ların başında parçalanmasıyla Makedonya bağımsızlığını ilan etmiş (1991) ve diğer milletler gibi Türkler açısından da yeni bir dönem başlamıştır.

Makedonya Türklüğü

Balkanlar'ın dolayısıyla Makedonya'nın Türklerle tanışması IV. asırda Hun Türklerinin buralara gelişlerine dayanır.[1] Hun Türklerini Avar, Bulgar, Kıpçak, Peçenekler takip etmişlerdir.[2] XIV. yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı hâkimiyeti başlar.[3]

1292 yılından itibaren, Makedonya'nın bazı yerlerine Batı Anadolu'dan gelen Türkler yerleşmeye başladılar.[4] Türk ailelerinin gelişiyle Türk şehir anlayışına uygun şehirleşmede vakıf müesseseleri önemli bir yer tutmaya başlar. Üsküp'teki Yahya Paşa mahallesi, Manastır'daki Asmalı köyü gibi.[5]

Osmanlı döneminde, Selanik, Üsküp, Manastır, Serez, Köprülü, Kalkandelen ve Gostivar… gibi şehir ve kasabalardaki nüfusun büyük çoğunluğunu Türkler oluşturuyordu.[6] Ancak Türk hakimiyetinden sonraki dönemde çeşitli sebeplerle bölgedeki Türk nüfusu azalmıştır.

Bugün Türkler, Batı Makedonya'nın Gostivar, Kalkandelen (Tetovo), Ohri, Struga, Manastır (Bitola), Kırçova, Debre bölgelerinden başka, başkent Üsküp (Skopje) ile Doğu Makedonya'nın Köprülü (Velez), Valandova, Ustrumca, Radoviş, İştip bölgelerinde yaşarlar.[7]

II. Dünya Savaşı sonrasında, Arnavutlar ve Makedonlar bölgedeki Türk varlığını yok saymak istemişlerdir. Arnavutların Türklerin "Türkleşmiş Arnavutlar" olduğunu, Makedonların Debre, Resne, Radoviş, Üsküp gibi bölgelere bağlı köylerde yaşayan Türklerin Türk olmadıklarını iddia etmeleri gibi.

Makedonya Türklerini Doğu ve Batı Makedonya Türkleri şeklinde ayırmak gerekir. Çünkü doğu ile batı birçok yönden farklıdır. Batı Makedonya Türkleri ekonomik, sosyal, kültürel, eğitim ve sair bakımdan daha çok imkana sahiptir. Doğu Makedonya Türkleri ise batıdakilere oranla daha zor durumdadırlar. Buralara bilinçli olarak bazı hizmetler, çeşitli bahanelerle götürülmemektedir. Böylece Türklerin kendi benliklerini kaybetmeleri sağlanmaya çalışılmaktadır. Dedeli, Çalıklı, Gökçeli, Alikoç ve Kocaali…. gibi yerlere başta Türkçe eğitim olmak üzere birçok yönden hizmet tam gitmediğinden dil, din, kültür açısından bölge Türkleri zayıf durumdadır. Buna bir de ekonomik sorun eklendiğinde durum daha da vahim bir hâl almaktadır.[8]

Bugün Makedonya Türkleri, her türlü olumsuzluğa rağmen, ulusal kimliğine ve Türk kültür değerlerine bağlı kalmaya devam etmektedirler.

Nüfus Yapısı-Göç

Günümüz Makedonyası'nın nüfusunu, Makedon, Türk, Arnavut, Sırp, Rom, Ulah (Rumen), Torbeş ve diğer milliyetler oluşturmaktadır. Yüzyıllardır birlikte yaşayan bu milliyetlerin bölgedeki nüfus oranı zaman zaman değişikliğe uğramıştır. Bu bağlamda en çok değişiklik Türk nüfusunda görülür. Tablo 1'de bunu görebiliriz.

Tablo 1'de görüldüğü gibi 1953-1971 yılları arası Makedonya'daki Türklerin sayısında %50 civarında azalma vardır. Bu dönem içerisinde Türkiye'ye yapılan çok sayıda göç, azalmanın temel sebebidir.[9] Resmi verilere göre, geçmişte %15 civarında olan Türk nüfusu bugün %4 civarındadır.

1996'da yapılan yeni idare-bölge düzenine göre toplam 123 belediyeden sadece 30'unda Türkler bulunmaktadır. Buna göre; en az Araçinova ve Polog Negotino'da birer, en çok da merkez Jupa'da 4592 Türk vardır.[10] Doğu Makedonya'da ise 30.000 Türk yaşamaktadır.[11] Türk Demokratik Partisi (TDP) Genel Bşk. Erdoğan Saraç sayımların gerçeği yansıtmadığını söylemektedir. Erdoğan Saraç'a göre Türk nüfusu 170-200.000,[12] Demokratik Müslüman Partisi Genel Bşk. Tefik Kadri'ye göre ise 200.000'dir.[13]

İdareciler milli kimliklerini unutturmak için Türkleri, İslamiyet'e mensup diğer uluslarla birlikte Müslüman olarak adlandırmışlardır. Türk nüfusunun azalmasında iki önemli faktör vardır; asimilasyon ve göç. Türkler evlilik yoluyla etnik kimliğini yitirebilmektedir. Türklerle Arnavutlar arasında özellikle dinsel yakınlık ve evlenme yoluyla gerçekleşen "Arnavutlaşma"da, Balkanlar'da sıkça rastlanan "etnik

kimlik kayması"nın örneklerinden birini oluşturmaktadır.[14] Ayrıca geçmişte olduğu gibi bugün de göç az da olsa devam etmektedir.

"Makedon Müslüman" yakıştırmasını kabul etmeyen Torbeşlerin nüfusu 70-80.000 civarındadır. Zaman içinde dil özelliklerini yitirmiş Türkler olarak kabul edilen Torbeşlerin büyük bir kısmı Türkçe eğitim görmek istediklerini ve Türk olduklarını ifade ederler. Torbeşleri kendi ırkdaşları göstermek isteyen Makedonlar, 1971 yılında "Makedon Müslümanları Kültür ve Bilim Ocağı" adında bir dernek kurdular. Ancak bu derneğin faliyetleri etkin olamamış sadece karışıklığa neden olmuştur. Bugün kendilerini Türk olarak kabul eden Torbeşlerin yanı sıra az sayıda kendilerini Arnavut ya da Makedon olarak kabul edenler de vardır.[15]

Makedonya'da yaşayan Çingenelerin bir kısmı Türkçe konuşurlar ve Doğu Makedonya'dakilerin bazıları da Türk olduklarını söylerler. Bunun içindir ki Çingenelerin Türklere yakınlaşmasını istemeyen yönetim, Çingeneceyi okullara seçmeli ders olarak koymuştur.[16]

Türk nüfusunun azalmasında önemli rol oynayan göçlerin geçmişi 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'na kadar dayanır. Ancak Türk hâkimiyetinin sona ermesi ile birlikte göçlerde artış olmuştur. Makedonya'daki ilk göç hareketi 1924'tedir. Mevcut yönetimin dil, milliyet, eğitim vb. hususlardaki olumsuzluklardan bezmiş olan Türklerin göçünü, 1934 yılında Balkan Paktı'nın kurulması bile engelleyememiş ve 1937 göçü gerçekleşmiştir.[17] En yoğun göç hareketleri ise 1950-60 yılları arasında yaşanmıştır. 1950-60 arasında Makedonya'daki Türk nüfusunun üçte ikisinin kitleler hâlinde göç etmesiyle bölgedeki Türk varlığı önemli ölçüde zayıflamıştır. Bu tarihlerde göç edenlerin en büyük endişesi geçmişte yaşananların gelecekte de yaşanabileceğidir. Bunların bir kısmı mallarını dahi satamamışlardır.[18] Bu göç hareketinde, Yugoslavya ile Türkiye hükûmetlerinin serbest göç anlaşmasını imzalamaları önemli rol oynamıştır. Hatta bu anlaşma Türklerden kurtulmak isteyen idare için iyi bir fırsat olmuştur. TDP Genel Bşk. Erdoğan Saraç; "Bizim için göç yarı ölüm demektir." diyor. Evet birçok kimse için göç, Makedonya Türklüğünün yok olması anlamına gelmektedir.

Göç edenlerin sayısı konusunda farklı rakamlar verilmektedir. Örneğin; Üsküp Pedagoji Fakültesi öğretim üyesi Prof. Dr. Yusuf Hamzaoğlu, 1952-75 yılları arasında Makedonya'dan Türkiye'ye 296.000 Türkün göç ettiğini belirtir.[19] Makedonya Ulusal Tarih Enstitüsü'nde görevli Profesör Lazar Lazarov ise 1952-53'te 154.000 Türkün göç ettiğini ifade etmektedir.[20] Bu tarihlerde ortalama 200-250.000 kişinin göç ettiği kabul edilir. Ancak Makedonya'daki resmi verilere göre bu rakam 80.000'dir. Fakat resmi verilerden hareketle şehir bazında nüfus azalması incelendiğinde bu rakamın toplamda 200.000'i aştığı görülebilir. Mesela, 1953 sayımlarında Radoviş'te 10.247 olan Türk nüfusu, 1961 sayımlarında 2917'dir.[21] Böylelikle Türk nüfusunun dokuz yılda %357 azaldığı görülmektedir.

Yakın zamanda eğitim amacıyla Türkiye'ye gelen Türk öğrencilerinden bazılarının geri dönmemesi ardından ailelerinin de yanlarına gelmesiyle yeni bir göç anlayışı ortaya çıkmıştır. Bu tür göçleri engellemek için bazı sivil toplum örgütleri birtakım faaliyetlere girişmişlerdir. Abdülhakim Hikmet Doğan Eğitim, Kültür ve Sanat Merkezi'nin (ADEKSAM) Makedonya'da okuyan Türk

öğrencilere burs vermesi gibi. Günümüzde az da olsa devam eden göçü engellemek için ekonomik, sosyal, kültürel ve sair sorunların giderilmesi ve gerekli yardımların yapılması gerekmektedir.

Siyasal Durum

II. Dünya Savaşı (1939-45) öncesi dönemde siyasal örgütlenme açısından mevcut yönetimler, Türklere sınırlı olarak haklar tanımışlardı. 1918 yılında kurulan Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı yönetimi[22] ülkede yaşayan Müslümanların "İslam Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti"ni kurmasına izin verdi. Aralarında Türklerin de bulunduğu bu cemiyet 1923 seçimlerinde 14 sandalyeye sahipti. Ancak bir süre sonra Türk kanadı cemiyetten ayrılarak, "Cenubi Sırbistan Müslüman Teşkilatı"nı kurdular.[23]

II. Dünya Savaşı yıllarında hem Bulgar zulmüne hem de Krallık Yugoslavyası'nın idaresinde haksızlıklara maruz kalan Makedonya Türkleri, temel hak ve özgürlüklerin sağlanacağı vaadiyle ortaya çıkan, Yosip Broz Tito ve Yugoslavya Komünist Partisi önderliğinde yürütülen Halk Kurtuluş Hareketi'ne destek verdiler. II. Dünya Savaşı yıllarında Bulgar ve Alman işgalcilerine karşı Türklerin; Makedon, Sırp, Sloven ve diğer milletlerden daha gayretli savaştığı,[24] Makedon halkıyla Türk halkının işgallere karşı nasıl mücadele verdikleri anlatılır.[25]

II. Dünya Savaşı sonrası dönemde; Arnavut milliyetçiliğinin artması, Türklerin Türkleşmiş Arnavutlar olduğu iddiası, bazı hakların kısıtlanması gibi gelişmeler yaşanmıştır. 1970'li yıllarda Makedonlar Debre, Resne, Radoviş, Üsküp gibi bölgelere bağlı köylerde yaşayan Türklerin Türk olmadıkları iddiasında bulunmuşlardır. Ancak 1963 ve 74'teki anayasal düzenlemelerle azınlıklara genelde kağıt üstünde kalan haklar verilmiştir. Bu süreçte nüfus olarak ön planda olmaya başlamış olan Arnavutlar siyasal-sosyal örgütlenme, eğitim vb. hususlarda daha üstün konuma gelmişlerdir.

Tito'nun ölümüyle 1980'li yıllarda ortaya çıkan otorite boşluğunun da etkisiyle, Arnavut milliyetçiliğinin artması üzerine mevcut yönetim azınlıklara karşı bazı tedbirler aldı. Öyle ki 1989'da yapılan anayasa değişikliği ile birinci maddedeki "Makedonya, Makedonya'da yaşayan Arnavutların, Türklerin,……. de devleti" hükmü kaldırıldı. Böylece bundan Türkler de olumsuz olarak etkilenmiş oldu.[26]

1990 yılı ortalarında başlayan demokratikleşme, hak ve özgürlüklerin yaygınlaşmasına umut bağlayan Türkler hayal kırıklığına uğrayacaklardır. Çünkü Eylül 1991'de bağımsızlığını ilan eden Makedonya'da, azınlıklara yönelik fazla bir şey yapılmamıştır.[27] Oysa 1991'deki referandumu Bulgaristan yanlısı Makedonlar ve Arnavutlar boykot ederken, Türkler bağımsızlık için evet oyu kullanmışlardı.

Sözünü ettiğimiz demokratikleşme sürecinde Makedonya'da Türklere politik örgütlenme hakkı tanınmış ve Temmuz 1990'da, Türklerin toplumda organize edilmesi, siyasal ve sosyal yaşama katılmaları gerekliliği doğrultusunda Türk Demokratik Birliği (TDB) kurulmuştur. Ancak Türkler, Kasım-Aralık ayında yapılan seçimlerde meclise girememişlerdi. Oysa nüfus itibariyle mecliste 7 sandalyeye sahip olmaları gerekirdi.[28] TDB, hak ve özgürlüklerle ilgili sorunların bu şekilde halledilmesinin mümkün olmayacağı düşüncesiyle daha etkin olabilmek adına partiye dönüştürülmüştür. Böylece Türk Demokratik Partisi (TDP) kurulmuştur.

Türk Demokratik Partisi (TDP); Makedonya'daki Türklerin, Türk töresine, İslam ahlakına sahip çıkmasını sağlamak; dil, din, örf ve adetlerini korumak amacıyla 1992'de kurulmuştur. Genel Başkan Erdoğan Saraç, Türklerin toplumdaki saygınlığının artması için çaba sarf ettiklerini, vatan olarak kabul ettikleri Makedonya'da Türk varlığını hissettirmeye ve Türk göçünü engellemeye çalıştıklarını her fırsatta belirtmektedir.[29]

TDP Genel Başkanı Erdoğan Saraç, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'den Makedonya'yı ziyareti esnasında; Makedonya'daki Türk öğrencilerinin üniversitelerde okuyabilmesi, devlet kadrolarında Türklere de yer verilebilmesi, eğitim, kültür vb. alanlarda etkinliklerin arttırılabilmesi gibi konularda yardımcı olunmasını istemiştir.[30] Buna benzer istekler zaman zaman Makedonya'yı ziyaret eden Türk yetkililere iletilmektedir.

Makedonya'da TDP'den başka 1999 yılında kurulmuş olan Türk Hareket Partisi (THP) ve 2000'de kurulan Demokratik Müslüman Partisi (DMP) bulunmaktadır. DMP Genel Başkanı Tefik Kadri, Türk partilerinin birlikte hareket etmeleri gerektiğini belirtmektedir.[31]

Seçim yasası nedeniyle Türkler aynı bölgede fakat farklı seçim bölgesinde bulunuyorlar. Bu nedenle seçimlerde başarı elde edilemiyor. Mesela Ekim 1994'te yapılan seçimlerde TDP, sadece bir milletvekilini parlamentoya gönderirken, 1998 seçimlerinde milletvekilini gönderememiştir. Bazı Makedon siyasetçiler bu durumun düzeltilmesi gerektiğini belirtmekte ise de şu an için bir düzenleme yoktur. Seminer vesilesiyle bulunduğum Ohrid'de görüşme fırsatı bulduğum dönemin Eğitim Bakanı Gale Galev ve Meclis Başkanı Samo Klimovski; siyasi, ekonomik, eğitim ve buna benzer haklar konusunda olumlu gelişmeler olduğunu söylediler. Ayrıca Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün Debre Kocacık'ta bulunan babasına ait evin onarılmasına da yardımcı olunacağını belirttiler.[32]

1997 yılında Anayasa Mahkemesi, azınlıkların bir başka devletin bayrağını milliyet sembolü olarak kullanmalarını anayasaya aykırı bularak yasakladı. Bu nedenledir ki 1997 yazında Gostivar ve Kalkandelen'de bayrak krizi yaşandı. Adı geçen şehirlerdeki belediye binasındaki bayraklar bu bahaneyle indirildi ve çıkan olaylarda bir çok Türk tartaklandı.

2001 başlarında bazı Arnavutların öncülüğünde başlatılan silahlı eylemler, Makedonya'daki siyasi dengenin bozulmasına, özellikle Türkler ve diğer azınlıkların gözardı edilmesine neden olmuştur. Çünkü sorunların çözümlenmesinde Makedonlar sadece Arnavutları muhatap almışlardır.

Önümüzdeki dönemde (2002) "iki büyük sınav'' olarak kabul edilen nüfus sayımı ve genel seçimler var. Başarılı geçmesi için, Türkler arasında ulusal mutabakatın sağlanmasına yönelik faaliyetlere hız verilmesi gerekmektedir.

Hukuki Durum

II. Dünya Savaşı'na kadar geçen süreçte hukuki anlamda Türkler ve diğer azınlıklara yönelik bir şeyler yapıldığı söylenemez. II. Dünya Savaşı sonrasında Yosip Broz Tito öderliğinde yeniden yapılanan Yugoslav yönetimi bazı düzenlemeler yapmıştır.

1963 Anayasası'yla tedricen hukuki anlamda bazı değişiklikler başlamıştır. 1974 Anayasası'nın 170, 174, 171, 214 ve 243. maddeleri tüm yurttaşların; milliyet, din, dil, eğitim vb. haklarını güvence altına aldığını belirtir.[33] 1989'daki değişikliklerle bazı ayrıcalıklar kaldırılır. 1991 Anayasası'nın 7, 19, 20, 44, 48 ve 56. maddesinde de 1974 Anayasası'na benzer şekilde bir takım haklar güvence altına alınmıştır.[34] Ancak bu yasalar içerik ve uygulama açısından farklılık arz eder. Kasım 1991'de yürürlüğe giren anayasanın giriş paragrafında, "Makedonya Cumhuriyeti, Makedonların ulusal devleti olarak kurulmuştur" şeklinde yazar. Oysa 1974 Anayasası'nda Türkler, devletin kurucu unsurları arasında anılmaktaydı.

1993 yılında Makedonya'nın Birleşmiş Milletler'e üye olmasıyla ilgili olarak açıklamada bulunan dönemin Cumhurbaşkanı Kiro Gligorov, Makedonya'nın Makedon, Türk, Arnavut, Sırp, Rom, Ulah ve diğer milliyetlerin vatanı olduğunu söylemiştir.[35] Ancak gerçek olan, yeni anayasa ile Türklerin ve diğer milliyetlerin ikinci planda kaldığıdır. 1997 yılında Anayasa Mahkemesi'nin, azınlıkların bir başka devletin bayrağını milliyet sembolü olarak kullanmalarını anayasaya aykırı bularak yasaklaması, bazı bölgelerde Türkçe eğitimin engellenmesi gibi uygulamalar hukuksal hakların ihlaline örnek gösterilebilir.

Makedonya Anayasası, Türkleri ve öteki etnik grupları "milliyet" olarak tanımlar. Başka ulusların anayasasında da var olan bu "milliyet" terimi, çok uluslu bir devletin içinde var olan bir ulusal topluluk anlamını taşır; yani uluslararası anayasa terminolojisini kullanınca, Makedonyalı Türkler, "ulusal azınlık" kapsamına girerler. Böylece, onlar bir devletin dışındaki bir başka devlete, etnik olarak bağlı olan bir topluluklardır.[36]

2001 yılının ilk aylarında Arnavutların anayasal hakların verilmesi doğrultusunda başlattıkları silahlı eylemleri uluslararası bir boyut kazanmış ve neticede Arnavutlar ile Makedonlar arasında Ağustos ayında imzalanan Çerçeve Anlaşması doğrultusunda anayasal değişik-

liklerin yapılması karalaştırılmıştır. Buna göre; dil, eğitim, merkezi ve yerel idareye katılım gibi hususlar tekrar belirtilecektir.[37] Ancak bu süreçte Türkler ve diğer azınlıklar ikinci planda kaldılar.

Ekonomik Durum

Ekonomik yönden ele alındığında, Türkler eski döneme nazaran daha zor durumdadırlar. Zira 1990 sonrasında yeniden yapılanmayla birlikte artan işsizlik oranında Türkler ilk sıralardadır. Makedonya'da çalışan nüfusun büyük bir kısmını, Makedonlar oluşturmaktadır. Özelleştirme vesilesiyle bir çok çalışan Türkün işine son verildi. İnsan Hakları İzleme Komitesi, Türklerin devlet görevlerinde az temsil edilmesi, Türkçe eğitimin yetersiz olması, anayasal hakların uygulanmaması gibi konular da bir takım aksaklıkları tespit etmiştir.[38]

Batı Makedonya Türkleri, ziraat, hayvancılık, ticaret, pastacılık, kebapçılık, pazarcılık, taksicilik vb. işlerlerle uğraşmaktadırlar. Ayrıca çok az bir kısmı devlet işinde çalışmaktadır. Doğu Makedonya Türkleri ise daha ziyade tarımcılık ve hayvancılıkla uğraşmaktadırlar. Günümüzde Türklerin çalıştığı iş alanları Tablo 2'de gösterilmiştir.

Makedonya'da devletin kamu kuruluşlarında çalışan Türklerin toplam sayısı, 1997 yılında 1999 iken 2000 yılında 1796'dır. Bu tarihler arasında Makedon ve Arnavutlarda artış görülürken, Türklerde

%10.5 (203 kişi) azalma olmuştur.[39] Türkler ve diğer azınlıklarda görülen bu azalmada son yıllarda kurulan Makedon-Arnavut koalisyon hükûmetlerinin özellikle kendi insanlarına (parti yandaşlarına) sahip çıkıp, iş imkanları sağlaması etkili olmuştur.

Mevcut şartlar geçmişte de olduğu gibi Türk nüfusunun göç etmesine ya da fırsat bulanların çalışmak için yurt dışına gitmesine neden olmuştur. Bu nedenle bugün bazı aileler parçalanmış durumdadırlar.

Tablo 2: Makedonya Cumhuriyeti'nde Çalışan Türklerin (Toplam 12.474) Mesleklerine Göre Dağılımı.

	Çalışan Sayısı	Yüzdelik
Tarım ve Hayvancılıkta	5069	%38
Sanayi ve Madencilik Sektöründe	1591	%13
İnşaatta	1128	%9.5
Ticarette	983	%8.5
Eğitim ve Kültür Sektöründe	729	%6
Zanatçılık ve Hizmetlerde	571	%5
Sağlık ve Sosyal Hizmetlerde	567	%5
Devlet İdari Organlarında	500	%4
Ulaştırma Sektöründe	491	%4
Komünel İşlerde	417	%3.5
Mali ve Teknik İşlerde	219	%2.5
Ormancılıkta	134	%1
Turizm hizmetleri Sektöründe	76	%0.6

Sosyal-Kültürel-Dinsel Durum ve Sivil Örgütlenme

Tarih boyunca değişik kavim ve uluslara ev sahipliği yapan Makedonya, değişik ulusların kültür izlerini taşımaktadır. Bölgede en derin izleri, Türk kültürü bırakmıştır. Türk folkloru, folklor müziği, halk oyunları, Türk mimarisi, Türk zanaatçılığı vb. gibi birçok unsur, Makedonlar tarafından benimsenmiştir.[40]

Osmanlı döneminde pek çok mimari eserin inşa edildiği kaynaklarda belirtilmektedir.[41] Ancak dini, sosyal, ekonomik, eğitim, bilim, sağlık, ulaştırma vb. ihtiyaçları karşılamak için inşa edilmiş eserlerin bir kısmı bugün kullanılmaz haldedir. Bir kısmı ise müze, sanat galerisi, depo veya başka amaçlar için kullanılan yerler hâline gelmiştir. Manastır'daki Kadı Mahmut Camii'nin resim galerisi, Haydar Kadı Camii'nin bira deposu,[42] Ohrid'deki hamamın gece kulübü olarak kullanılması gibi.

Ayrıca 2001 yılının ilk aylarında Arnavutların anayasal hakların verilmesi doğrultusunda başlattıkları silahlı eylemlerin devam ettiği süre içerisinde Makedon güçleri veya taşkınlık gösteren vatandaşlar tarafından, İslam dinine ait 50'nin üzerinde mabed yıkıldı ya da hasar gördü.[43]

Türk kültürünün etkilerini Balkan milletlerinin dillerinde, edebiyatlarında, toponomilerinde, bazı inançlarında, soyadlarında görmek mümkündür. Bunun içindir ki köken ve dini inanç farklılıklarına rağmen, Makedonlar ile bölge Türkleri arasındaki yaşam tarzında birçok ortak öğe mevcuttur.[44] Örneğin; Velez (Köprülü) şehrinin adı Kuman Türkçesinde pamuk bez anlamına, Makedoncadaki Boyan ve Boyana adları Avar Türkçesinde zengin anlamına gelmektedir.[45]

1912-40 yılları arasında Türklerin sosyal, siyasal, dil, eğitim, folklor vb. alanlarda bir araya gelip örgütlenmelerine pek imkan verilmemiştir. Bu dönemde; 1924'te Üsküp'te 'Sebat Futbol Kulübü'nün, 1937'de 'Üsküp Türkleri Yardım Cemiyeti'nin kurulması gibi gelişmeler yaşanmıştır.[46]

1940 sonrası dönemde Arnavut milliyetçiliğinin artması, Türklerin, Türkleşmiş Arnavutlar olduğu iddiası, göçlerle birlikte nüfusun azalması gibi olumsuzluklara rağmen, Türkler ulusal kimliğine ve Türk kültür değerlerine bağlı kalmaya devam etmişlerdir. Bu bilinçlenmenin sonucunda Makedonya Türkleri; 1942'de 'Yücel Teşkilatı'nı, 1946 'Zafer' kültür ve spor kulübünü,[47] 1948'de 'Üsküp Türk Kültür ve Sanai-i Nefise Cemiyeti'ni, 1950'de 'Türk Yazarlar Cemiyeti'ni, 1966'da 'Yeni Yol' kültür-güzel sanatlar derneğini kurdular.[48] Ancak göçlerin ve mevcut yönetimin olumsuz etkileri bu tür

faaliyetlerin kısa süreli olmasına neden olmuştur.[49] Yücel teşkilatı gibi.

Makedonya'daki Türklerin benliğini komünizme ve Slavlığa karşı korumuş olan, hak ve özgürlüklerini savunmaya çalışan "Yücel Teşkilatı"; Türkçe gazete çıkarmış, Türk okulları ve Türk öğretmeni yetiştirme kursları açmıştır.[50] Ancak teşkilat Türklük ve rejim karşıtı olarak değerlendirilmiş, üyeleri tutuklanmış hatta bazıları idam edilmiştir.

1990'lı yılların belirsizliği, içinde çok partili düzen ve siyasal örgütlenmeye paralel olarak, Türkler en azından kültürel, sanatsal ve sosyal alanda örgütlü bir şekilde etkinliklerini arttırmaya çalıştılar. 1990-2000 arası dönemde; Üsküp'te 'Türk Kültür Merkezi', 'Türk İşadamları Birliği' ve 'Aydınlar Cemiyeti',[51] Çalıklı'da 'Bahar', Konçe'de 'Karacaoğlan', Radoviş'te 'Yeni Hayat', Buçim'de 'Aşık Veysel', Ustrumca'da 'Kardeşlik', Radoviş'te 'Zeyni Bey', Dedeli'de 'Ufuk', Resne'de 'Kardeşlik', Struga'da 'Gönül', Üsküp'te 'MATÜKAT', Vrapçişte'de 'Millenium', Gostivar'da 'ADEKSAM' gibi kültürel, sanatsal, toplumsal alanlarda ve Türklerin bilinçlenmelerinde faaliyette bulunan sivil toplum örgütleri kurulmuştur.[52] Bu kuruluşlar içerisinde aktif olan ADEKSAM'dan bahsetmek yerinde olacaktır. Zira bugünlerde en çok adından söz edilen sivil kuruluşların başında gelir.

Abdülhakim Hikmet Doğan[53] Eğitim, Kültür ve Sanat Merkezi (ADEKSAM), Makedonya Türklerinin toplumsal hayatta ve özellikle eğitim, kültür ve sanat alanında daha iyi bir seviyeye çıkartılması amacıyla 21.11.1997 yılında kurulmuştur. Adı geçen kuruluş konferanslar düzenlemek, Makedonya'da okuyan Türk öğrencilerine burs vermek, Doğu Makedonya'da yaşayan Türklere yardım etmek gibi etkinliklerde bulunmaktadır.[54]

Yeni yetişen nesil, Makedonya Türklüğünün, Türk kültürünün devamı hususunda gösterdiği gayretle gelecek vaat ediyor. Ohrid "Karabey Mahalle Derneği" gençlik kolunun, Struga, Resne,

Üsküp, Gostivar ve diğer bölgelerdeki gençlerin birlikte hareket ederek Türk tarihi ve kültürüyle ilgili düzenlediği konferanslar, Atatürk'ü anma programları; Türklük bilincinin, birlik ve beraberliğin devam edeceğinin en güzel örneklerindendir.[55]

Dinsel örgütlenme açısından Makedonya 1912'den sonra önce Belgrad'a sonra da Saraybosna'ya bağlandı. 1945'te kendi başına cumhuriyet olunca 'Makedonya İslam Birliği' (MİB) kuruldu. Bu örgüt, Yugoslavya İslam Birliği'ne bağlı, ama özerk bir kuruluştu. 1991'de başlayan yeni dönemde bağımsız olmuştur.

Anayasanın öngördüğü ölçüde MİB'in kendine has ayrı bir anayasası vardır. MİB'in en yüksek organı 'meclis'tir. 35 kişilik meclis, 15 kişiden oluşan 'Meşihat'ı seçiyor. MİB'i içeride ve dışarıda 'Meşihat' temsil eder. Ayrıca MİB'e bağlı, ancak özerk bir kuruluş olan El-Hilal yardım teşkilatı vardır.[56] Ancak nüfuslarının fazla olması MİB'de Arnavut milliyetçiliğini ön plana çıkarmıştır. Türkçe vaaz verilen cami sayısındaki azalma bunun en somut örneğidir.

Eğitim

1912-18 arası dönemde Türkler her yönüyle (sosyal ve siyasal örgütlenme, dil, eğitim, vb.) zor durumda kalmışlardır. 1918-40 arası az da olsa eğitim, kültür, basın alanında canlanmanın yaşandığı bir dönemdir. Bu dönemde, İrfan ve Tefeyyüz ilkokullarının açılması, haftalık Uhuvvet ve Rehber gazetelerinin çıkarılması gibi gelişmeler yaşandı.[57] Fakat bunlar kısa süreli olmuştur. II. Dünya Savaşı yıllarında Türkler bir araya gelemiyor, gazete çıkaramıyor, okullara alınmıyorlardı. Hatta milli mensubiyetleri bile tanınmıyordu.[58]

Ancak asıl canlanma, II. Dünya Savaşı sonrasında; 1944-45 eğitim-öğretim yılında Türkçe okulların, 1947, de Üsküp'te öğretmen okulunun açılması, 1947 yılında Fetah Süleyman Pasiç ve Ferid Bayram tarafından ilk alfabe kitabının yayınlanması, 1950'de Türk tiyatrosunun temellerinin atılması, Türk Edebiyatı'nın gelişim göstermesi,1963-64 öğretim yılında Üsküp Pedagoji Akademisi'nde Türkçe ile de öğretim yapılması 1976-77 öğretim yılında Üsküp Filoloji Fakültesi'nde Türk Dili ve Edebiyatı bölümlerinin açılması gibi gelişmeler olmuştur.[59] Ancak bu arada 1940'lı yıllarda Arnavutluk'un kendi topraklarına katılacağı ümidine kapılan Yugoslav yönetimi, Arnavut ırkçılığının artmasına ve dolayısıyla Türkçe öğretimin sekteye uğramasına neden olmuştur.

1990'lı yıllarda öğretim ve kültürel alanda Türkler açısından bazı olumsuz gelişmeler oldu. Radoviş, Debre (Jupa), Kırçova'da Türkçe öğretim veren okulların kapatılması,[60] Manastır ve Pirlepe saat kulelerine haç dikilmesi gibi.

Makedonya Cumhuriyeti Anayasası'nın 44. maddesine göre; Makedonya vatandaşlarının ana dilleriyle ilk öğrenim (lise öğrenimi dahil) görme hakları vardır. Anayasa ile teminat altına alınmış olmasına rağmen, Türklerin anadille eğitim hakkına bütün Makedonya'da ulaşmış oldukları söylenemez. Doğu Makedonya'da Jupa, Koliçani, Debre köylerinde Türkçe eğitimde yaşanan sorunlar bunun en somut örnekleridir.[61]

1995-96 öğretim yılında Makedonya'da, 543 okulun 226 sınıfında 255 eğitimcinin meşgul olduğu 5260 Türk öğrenci Türkçe eğitim alabilme imkanına sahipti. Başkent Üsküp, Gostivar, Kalkandelen, Ohrid, Resne, Struga şehirleriyle birlikte Vrapçişte ve Kocacık köylerinde sekiz

yıllık ilköğretim okulları vardır.[62] 2001-2002 öğretim yılında Üsküp'teki ilkokullarda 1550 öğrenci Türkçe öğretim görmektedir.[63]

Ancak Doğu Makedonya'da Türkçe öğretim birinci sınıftan dördüncü sınıfa kadardır. Bu yörenin 78 yerleşim yerinde yaşayan Türk öğrenciler, beşinci sınıftan sekizinci sınıfa kadar Makedonca okumak zorunda kalıyorlar.[64] 2001-2002 öğretim yılında Radoviş'e bağlı Ali Koç ve Kocaali köylerinde 106, Pirlepe'ye bağlı Kanatlar köyünde 128 öğrenci Türkçe öğretim görmektedir.[65]

Ağustos 2000'de TDP Ohrid Şube Başkanı'nın Doğu Makedonya'daki Türk öğrencilerine yönelik gerçekleştirdiği faaliyetler vesilesiyle görüştüğüm öğretmenler; eğitimde özellikle öğretmen ve kitap sorununun yaşandığını, mevcut yönetimin özellikle birtakım bahanelerle eğitimle ilgili sorunları halletmediğini söylediler. Ayrıca ekonomik nedenlerden çocukların başka bir şehre gönderilemediğini de belirttiler.

1945-1999 yılları arasında Makedonya'da Türkçe ilkokul eğitiminde (8 yıllık) görülen okul, öğrenci ve öğretmen sayısındaki değişmeler Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3: 1945-1999 Yılları Arasında Makedonya'da Türkçe İlkköğretim Verilen (8 yıllık) Okul, Öğrenci ve Öğretmen Sayısı*

Öğretim Yılı	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı	Öğretmen Sayısı
1945/4655	6.702	125	
1946/4765	7.280	123	
1947/4871	10.203	165	
1948/4971	10.722	165	
1949/5010012.621		249	
1950/5110012.493		237	
1960/6170	6.410	168	
1970/7155	5.617	203	
1980/8154	5.362	225	
1992/9354	5.172	289	
1995/9654	5.612	229	
1998/9955	5.990	249	

(*) HOCA, Fadıl (Proje Koordinatörü): **Makedonya Devlet Organlarında, Kamu Kuruluşlarında ve Eğitim Sisteminde Türklerin Katılım Oranı İle İlgili Mukayese Çalışması,** ADEKSAM, Gostivar 2001, s. 12.

Tablo 3'ten de anlaşıldığına göre, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yani 1945'ten 1949/50 öğretim yılına kadar ilkokullardaki öğrenci sayısında artış görülürken, 1951'den itibaren aniden düşüş görülmektedir. Bunun nedeni de, 1950'lerde Türkiye'ye başlayan kitlesel göçtür.

Makedonya'da Türkçe eğitim veren lise ve meslek okulları sayısı da yetersizdir. Üsküp ve Gostivar'da iki Türkçe sınıfı ile Kalkandelen'de bir mesleki tıp lisesi, Gostivar'da elektro teknik okulu vardır. Ayrıca Üsküp ve Gostivar'da İngilizce ağırlıklı eğitim veren özel Yahya Kemal Koleji faaliyet göstermektedir.[66] Makedonya'daki Türkçe eğitim veren lise ve dengi okulların, sınıf, öğrenci ve öğretmen sayısındaki değişmeleri Tablo 4'de gösterilmiştir.

Tablo 4: Türkçe Orta (Lise ve Dengi Okullarda) Öğretimde 1988/1999 Yılları Arasında Okul, Sınıf, Öğrenci ve Öğretmenlerin Sayısı(*)

Öğretim Yılı	Okul Sayısı	Sınıf Sayısı	Öğrenci Sayısı	Öğretmen Sayısı
1988/89	4	8	173	27
1989/90	2	4	102	19
1990/91	2	8	186	29
1995/96	4	12	445	72
1997/98	4	18	567	72
1998/99	4	20	584	80

* HOCA, Fadıl (Proje Koordinatörü): **Makedonya Devlet Organlarında, Kamu Kuruluşlarında ve Eğitim Sisteminde Türklerin Katılım Oranı İle İlgili Mukayese Çalışması**, ADEKSAM, Gostivar 2001, s. 15.

Tablo 4'ten de görüldüğü gibi Türk dili üzerine eğitim yapan liselerin sayısı 10 yıldır artış göstermemiştir. Lise eğitimini Türkçe görmek isteyen tüm Türk çocuklarına bu imkan tanındığında -ki Makedonya Cumhuriyeti anayasasıyla tanınmıştır- liselerdeki Türk öğrencilerinin sayısı 1.300 ile 1.500 civarında olabilecektir.

Kasım 2001'de Makedonya Eğitim Bakanı ile görüşen TDP heyeti; Ohrid'de Türk lisesi, Üsküp'te sağlık ve iktisat lisesi açılmasını, eğitim, öğretmen sorunlarının halledilmesini istemiştir.[67]

Türkçe eğitimin olmadığı yerlerde bazı Türkler, Arnavutça eğitim veren okullara gidiyorlar. Böylece eğitimlerini iki dilde yapmak zorunda kalarak, hem Arnavutça hem de Makedonca eğitim alıyorlar.[68] Böylece uzun vadede Türklerin asimile olma ihtimali artmış oluyor.

Yüksek öğrenimde eğitim dili Makedoncadır. Türkçe yüksek öğrenim şu an Üsküp'ün Pedagoji Akademisi ile, Filoloji Fakültesi'nde bulunan Türk Dili bölümünde yapılmaktadır. Ancak burada bazı dersler Makedoncadır.

1992-93 öğretim yılından itibaren Makedonya Türkleri, Türkiye Cumhuriyeti'nin çeşitli üniversitelerine burslu ya da özel olarak kayıt yaptırmak suretiyle yüksek öğrenim sorunlarını geçici olarak halletmişlerdir.

1993-94 öğretim yılında Üsküp Üniversitesi'ne 44, 1994-95 öğretim yılında 62, 1995-96 öğretim yılında 59,[69] 1996-97 öğretim yılında 62, 1997-98 öğretim yılında 74 Türk kaydını yaptırabilmiştir.[70] 1998-99 öğretim yılında Üsküp Üniversitesi'nde okuyan Türk öğrencinin sayısı 411'dir. Görüştüğüm bazı Türkler, üniversitedeki kontenjandan bazen Türk olmayanların da kayıt yaptırabildiklerini ifade ettiler.

Ağustos 2000'de özel üniversite kurma kanunun çıkması üzerine ADEKSAM, Makedonya'da özel bir Türk üniversitesinin kurulması yönünde hazırlıklar yapmış, Türkiye'de resmi ve sivil kuruluşlarla görüşmelerde bulunmuştur. Bu konuda Türkiye'deki sivil ve resmi kuruluşlardan destek beklemektedirler.[71]

Dil-Edebiyat-Basın Yayın ve Diğerleri

Yüzyıllar boyunca bölgede devam eden Türk hakimiyeti Türkçenin yaygın bir dil olmasını sağlamıştır. Balkan milletlerinin dillerinde Türkçe kelimelerin sayısı bir hayli fazladır. Örneğin; Sırpçada yedi sekiz bin, Makedoncada üç bin civarında Türkçe kelime vardır.

Yüzyıllarca, her milletin kendi dilini kullanmasına izin vermiş olan Türkler, 1912 sonrasında kendi dillerini yaşatabilme hususunda zorluklarla karşılaşmışlardır. 1950 öncesinde Türklerin yeni alfabeye geçişlerinin engellenmesi ve Türkçe eğitim haklarının tam anlamıyla verilmemesi vb. Ancak bu süreç içinde kısmen de olsa yasal düzenlemelerle diğer milletler gibi Türklere de dillerini kullanabilme hakkının tanındığını belirtmek gerekir.

1991 Anayasası'nın öngördüğü şekilde Türklerin yoğunlukta olduğu belediyelerde Türkçe resmi dil olarak kullanılabilmekteydi. Fakat bazı nedenler bahane edilerek Türkçenin kullanımı engellenmiştir. Örneğin, 1997 yılında Türk nüfusunun %20'nin altında olduğu gerekçesiyle Gostivar'da Türkçe'nin resmi dairelerde kullanılmasına son verildi. Oysa bugün şehirde hâlâ çok sayıda Türk yaşamakta ve yaygın olarak Türkçe konuşulmaktadır. Gostivar'daki uygulama tamamen etnik olarak Arnavutların Türkleri ve Türkçeyi istememelerinden kaynaklanmaktadır. Çünkü söz konusu uygulamayı hayata geçiren Arnavut belediye başkanıdır. Bu durum Makedonların da işine gelmiştir.

Osmanlı döneminde, edebiyat alanında Makedonya'dan pek çok kimse yetişmiştir. Üskübi, İshak, Aşık Çelebi, Garibi, Hayali bunlardan sadece bir kaçıdır.[72] Ayrıca Cumhuriyet dönemi edebiyatımızın önemli isimlerinden Yahya Kemal Beyatlı, Cenap Şahabettin de Makedonya Türklerindendir.

Makedonya Türk Edebiyatı'nın Osmanlı Devleti'nin çekilmesiyle bir duraklama içerisinde olduğu belirtilir. Ancak II. Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle yeni bir dönem başlamıştır. 1946 yılında Birlik gazetesinde Mustafa Karahasan'ın yayınladığı "Hapishanede Bir Gece" adlı yazısı Makedonya Türk Edebiyatı'nın ilk örneklerindendir.[73]

Politik, toplum, ulusallık, Türkiye, Atatürk ve Kurtuluş Savaşı vb. konuların işlendiği Makedonya Türk Edebiyatı'nın önde gelen yazarlarından bazıları şunlardır: Mustafa Karahasan, Süreyya Yusuf,

Şükrü Ramo, Necati Zekeriyya, İlhami Emin, Fahri Kaya, Avni Abdulah, Suat Engüllü, Alaettin Tahir, Enver İlyas.[74]

Makedonyalı Türk edebiyatçılarının eserlerinden bazıları şunlardır: 1951'de 'Yürü Aydınlığa' adlı şiir antolojisi, 1972'de 'Gül Çiçek' şiir kitabı (İ. Emin), 1984'te 'Dört Mevsim' öykü kitabı (A. Engüllü), 1994'te 'Sabah Güneşi' adlı öykü kitabı (E. İlyas),[75] Kasım 2001'de 'Buram Buram Üsküp' adlı şiir kitabı (Arzu Abdullah).[76]

Birlik gazetesi ve Sesler dergisi Makedonya Türk Edebiyatı'nın gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Bugün özellikle öykü ve şiirde yoğunlaşan Makedonyalı Türk edebiyatçılar, bazı zorluklara rağmen Türk Edebiyatı'nı canlı tutmayı başarmaktadırlar.

Makedonya'daki Türkçe basın-yayın, Türklerin sosyal, kültürel ve siyasi yaşamında önemli bir iletişim aracıdır.[77] Bu konudaki ilk gelişme Aralık 1944 yılında Birlik gazetesinin yayımlanmaya ve aynı zamanda Köprülü'ye bağlı bir Türk köyü olan Yukarı Vranofça'da Aralık 1944'te 15'er dakika olmak üzere Türkçe radyo programlarının başlamasıyla olmuştur. Ayrıca daha sonra kurulan Üsküp radyosunda Türkçe programlara yer verilmeye başlanması, 1967'de radyoda Türkçe bölümü kurulması ve yayın süresinin zamanla artmasıyla devam etmiştir. Bugün radyoda günde 5 saat Türkçe yayın vardır.[78]

Türkçe televizyon programlarının devreye girmesi Nisan 1969 yılında gerçekleşmiştir. Önceleri ayda birkaç kez olan Türkçe programlar 1980'li yıllarda haftada 4 gün, 1990'larda ise haftanın her günü yayınlanmaya başlar. Televizyonlarda haberlerin dışında, belgesel, çocuk, kültür, gençlik, eğlence, sağlık gibi programlar yer alıyor.[79] Özellikle MTV Türkçe Bölümünde Abdurrahman Yaşar'ın Doğu Makedonya Türklerinin sorunlarıyla ilgili hazırladığı belgesel programları kayda değer çalışmalardır.

Günümüz Makedonyası'nda Birlik gazetesinin yanı sıra; 1951'den beri çıkan "Sevinç", 1957'den beri çıkan "Tomurcuk" çocuk dergisi, 1965'ten beri çıkan aylık "Sesler" toplum-sanat dergisi,[80] 1987'de Makedonya İslam Birliği'nin çıkarmaya başladığı El-hilal, 1994'te çıkan Zaman gazetesi,[81] 1994'te çıkan Vardar dergisi,[82] 1998'de çıkan Ekol dergisi yayınlanmaktadır.[83]

Sonuç

Makedonya'daki Türk hakimiyetinin sona ermesinden itibaren dil, din, eğitim, sosyal ve siyasal örgütlen-

me vb. hususlarda çeşitli zorluklara katlanan Makedonya Türkleri bugün, atalarının doğduğu bu topraklarla, "anavatan" olarak düşündükleri Türkiye arasında sıkışıp kalmışlardır.

Makedonya Devleti; sosyal, siyasal yaşamını Makedon ve Arnavutlara göre düzenlemek suretiyle Türkleri ve diğer milliyetleri görmezlikten gelmektedir. Şubat 2001'den bu yana yaşanan gelişmeler bunu daha somut bir şekilde ortaya koymuştur. Bu nedenle Makedonya'da Türklerin dışlanması çabalarına kesinlikle seyirci kalınmamalıdır.

Türkiye aktif rol almadığı takdirde, Türklerin sorunlarının, asimilasyon ve göç süreçlerinin önüne geçilmesi sağlanamaz. Bunun için Türkiye'nin, Makedonya'daki Türk teşkilatlarıyla ve temsilcileriyle

devamlı diyalog içerisinde bulunmasının önemi büyüktür. Türkiye, Atatürk'ün "Yurtta Sulh Cihanda Sulh" politikası gereği bölge barışının sağlanması hususunda gerekli girişimlerde bulunmak suretiyle öncülük etmelidir.

Atalarımızdan kalan eserlerin korunması, Türk varlığının devamı, kendi benliğimizin korunması için özelde Makedonya genelde Balkan Türklerini unutmamalıyız.

1 Öztuna, Yılmaz; **Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi**, C.1, İstanbul 1973, s. 71-257.

2 Turan, Ömer; "Balkan Türklerinin Dini Meseleleri", **Yeni Türkiye**, Türk Dünyası Özel Sayısı II, Sayı 16, Ankara 1997, s. 1744.

3 Hamza, Yusuf; ''Başlangıcından Günümüze Kadar Makedonya Türklüğü'', **Makedonya'da Rumeli Türklerinin Tarih ve Kültürleri Panelleri ve Konferansı (Mayıs, Aralık 1995 ve Mayıs 1996),** İzmir Mak. Göç. Kültür ve Dayanışma Der. İzmir 1996, s. 104.

4 Hamza, Yusuf; **a.g.e.,** s.104.

5 İbrahimgil, M. Zeki; ''Makedonya'nın Sosyal-Kültürel Yapısı ve Türk Vakıf Eserlerinin Bugünkü Durumu'', **Makedonya'da Rumeli Türklerinin Tarih ve Kültürleri Panelleri ve Konferansı (Mayıs, Aralık 1995 ve Mayıs 1996),** İzmir Mak. Göç. Kültür ve Dayanışma Der. İzmir 1996, s. 121-122.

6 Bayur, Yusuf Hikmet; **Türk İnkılap Tarihi**, C.1, Kısım 1, T.T.K., Ankara 1963, s.164.

7 Yaşar, Abdurrahman; ''Bağımsız Devlet Olduktan Sonra Makedonya'da Genel Durum ile Türklerin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Durumları'', **Makedonya'da Rumeli Türklerinin Tarih ve Kültürleri Panelleri ve Konferansı (Mayıs, Aralık 1995 ve Mayıs 1996),** İzmir Mak. Göç. Kültür ve Dayanışma Der. İzmir 1996, s. 68.

8 Yakup, Hanife; ''Radoviş ve Yöresinde Türklerin Eğitim Durumuna Genel Bir Bakış'', **Vardar**, Sayı 152, Üsküp 2001, s. 4.; TDP Genel. Bşk. Erdoğan Saraç ile yapılan görüşme, Ağustos 1996.

9 Bu göç olmamış olsaydı, şu anda Makedonya'daki Türk nüfusunun sayısı 380.000-450.000 veya toplam sayının %19-%22'si olacaktı.

10 Engüllü, Avni; ‘‘Sayılarla Türkler’’, **Birlik**, Yıl LVII, Sayı 5614, Üsküp 2001, s. 12.

11 Tahir, Şenol; ‘‘Doğu Makedonya’yı Ziyaret Etmek Sevaptır’’, **Vardar**, Sayı 134, Üsküp 2000, s. 4.

12 TDP Genel Bşk. Erdoğan Saraç ile yapılan görüşme, Kasım 2001, Üsküp.

13 **Birlik**, 11 Eylül 2001.

14 Kut, Şule ‘‘Bağımsız Makedonya: Altıncı Yıl Krizleri’’, **Berlin Antlaşmasından Günümüze Balkanlar**, Rumeli Vakfı Yayını, İstanbul 1999, s. 189.

15 Oran, Baskın; ‘‘Balkan Müslümanlarında Dinsel ve Ulusal Kimlik’’, **A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C. 48 Sayı 1-4, Ankara 1993, s. 141.

16 TDP Genel. Bşk. Erdoğan Saraç ile yapılan görüşme, Ağustos 1996.

17 Engüllü, Suat; “Balkan Savaşlarından Günümüze Kadar Makedonya’da Yaşayan Türklerin Toplumsal, Ekonomik, Kültür-Eğitim Durumu ve Göçler”, **Makedonya’da Rumeli Türklerinin Tarih ve Kültürleri Panelleri ve Konferansı (Mayıs, Aralık 1995 veve Mayıs 1996),** İzmir Mak. Göç. Kültür ve Dayanışma Der. İzmir 1996, s. 47-48.

18 Büyüklerimin anlattıklarına göre; idareciler mallarını bırakmaları karşılığında Türklere göç izni veriyorlarmış. Ayrıca Türk olmayanlar da rüşvet karşılığı nüfuslarını değiştirip Türk gibi göç ediyorlarmış.

19 Hamzaoğlu, Yusuf; “Makedonya’da Türk Sorunu**”, Balkan Türklüğü**, Kültür Bakanlığı, Ankara 2000, s. 346.

20 Makedonya Ulusal Tarih Enstitüsü’nde görevli Profesör Lazar Lazarov ile yapılan görüşme, Ağustos 1996, Üsküp.

21 Engüllü, Suat; **a.g.e.,** s. 57.

22 Engüllü, Suat; “Balkan Savaşlarından Sonra Makedonya’da Türkler”, **Makedonya’da Rumeli Türklerinin Tarih ve Kültürleri Panelleri ve Konferansı (Mayıs, Aralık 1995 ve Mayıs 1996),** İzmir Mak. Göç. Kültür ve Dayanışma Der. İzmir 1996, s. 70.

23 Engüllü, Suat; “Balkan Savaşlarından Günümüze Kadar Makedonya’da Yaşayan Türklerin Toplumsal, Ekonomik, Kültür-Eğitim Durumu ve Göçler”, **Makedonya’da Rumeli Türklerinin Tarih ve Kültürleri Panelleri ve Konferansı (Mayıs, Aralık 1995 ve Mayıs 1996),** İzmir Mak. Göç. Kültür ve Dayanışma Der. İzmir 1996, s. 47-48.

24 Gogov, Rade; **Halk Kurtuluş Savaşında Türkler**, Üsküp 1992, s.5; ayrıca bkz. İSMAİL, İsmail T.; ‘‘Halk Kurtuluş Savaşında Manastır Türkleri’’, **Sesler**, Sayı 149, Üsküp 1980, s. 23-60.

25 Kaya, Fahri; DEMİR, Firuz vd.; **Aynı Güneş Altında Makedonya Sosyalıst Cumhuriyetinde Yaşayan Türk Halkının 25 Yıllık Edinimleri**, Nova Makedonya Basımevi, Üsküp 1971, s. 22.

26 Engüllü, Suat; **a.g.e.,** 61-62.

27 Engüllü, Suat; **a.g.e.,** 62.

28 Beyzat, Mugbil; “50 Yıllık Dönemde Makedonya Türklerinin Hukuku ile Toplumsal Durumu”, **Vardar,** Sayı 12, Üsküp 1995, s. 22.; Erdoğan Saraç ile yapılan görüşme.

29 TDP Genel Bşk. Erdoğan Saraç ile yapılan görüşme, Ağustos 1996.

30 TDP Genel Başkanının Süleyman Demirel ile yaptığı görüşme, **Vardar**, sayı 14, Üsküp 1995, s.4.

31 **Birlik**, 11 Eylül 2001.

32 Meclis Başkanı Samo Klimovski ve Eğitim Bakanı Gale Galev ile yapılan görüşme, Ağustos 2000, Ohrid.

33 Carter, F. V.; “Yugoslavya’nın Türk Halkları”, **Dünyada Türkler**, (Çev. M. Harmancı), İstanbul 1995, s. 274-285.

34 **Makedonya Cumhuriyeti Anayasası**, M.C. Millet Meclisi Basımevi, Üsküp 1999, s. 5, 10, 16, 17, 20.

35 Gligorov, Kiro; “Makedonya Günümüzde Makedon, Türk, Arnavut, Sırp, Rom, Ulah ve diğer Milliyetlerin Vatanıdır”, **Sesler**, Sayı 277-78-79, Üsküp 1993, s. 6.

36 Ülker, Çiğdem; **Makedonya Türk Öyküsünde Kimlik Sorunu**, **Kültür Bakanlığı**, Ankara 1998, s. 17.

37 **Çerçeve Anlaşması** (Ağustos 2001 de Arnavutlarla Makedonlar arasında imzalanan anlaşma), Millennium, Eğitim Kültür Ekoloji ve Dayanışma Derneği, Vrapçişte 2001.

38 **A THREAT TO ‘STABILITY’ Human Rights Violations in Macedonia,** Human Rights Watch/Helsinki, USA 1996, 52-56.

39 Hoca, Fadıl (Proje Koordinatörü); Makedonya Devlet Organlarında, Kamu Kuruluşlarında ve Eğitim Sisteminde Türklerin Katılım Oranı İle İlgili Mukayese Çalışması, Abdülhakim Hikmet Doğan Eğitim Kültür ve Sanat Merkezi (ADEKSAM), Gostivar 2001; ayrıca Bkz. Statiçki Godişnik na R. Makedoniya, Tom XXXIV., zavod za statistika, Skopye 1999.

40 Kaliçanin-Jejely, Tatyana; “Geçmişte ve Günümüzde Makedon Söyleyicilerinden Kaydedilen Türk Türküleri”, **Sesler**, Sayı 237, Üsküp 1989, s. 79.

41 Stoyanovski, Aleksansar (Editör), **İstoriya Na Makedonskiot Narod**, Tom 2, İnstitut Za Nasionalna İstoriya, Skopye 1998, s. 309.

42 İbrahimgil, M. Zeki; **a.g.e.,** s.121-122.

43 Murat, Av. Salih; ''Makedonya'da Son 6 Ay İçerisinde Yıkılan, Hasar Gören İslam Dinine Ait Dini Mabedlerin Listesi '', **Birlik**, Yıl LVII, Sayı 5693, Üsküp 2001, s. 11.

44 Tufan, Muzaffer; "Makedonya'da Türk İslam Kültürü", **Sesler**, Sayı 293, Üsküp 1995, s. 63.

45 Hamza, Yusuf; **a.g.e.**, s.105.

46 Engüllü, Suat; **a.g.e.,** s. 50-51.

47 Canova, Remzi; ''Makedonya'da Türk Kültürü Sönüyor mu?'', **Vardar**, Sayı 6, Üsküp 1994, s.12.

48 Engüllü, Suat; **a.g.e.,** 50-51.

49 Yaşar, Abdurrahman; ''Bağımsız Devlet Olduktan Sonra Makedonya'da Genel Durum ile Türklerin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Durumları'', **Makedonya'da Rumeli Türklerinin Tarih ve Kültürleri Panelleri ve Konferansı (Mayıs, Aralık 1995 ve Mayıs 1996),** İzmir Mak. Göç. Kültür ve Dayanışma Der. İzmir 1996, s. 68.

50 Zaim, Sabahaddin; "Türk Dünyasında Balkanlar'dan Hatıralar", **Yeni Türkiye**, Türk Dünyası Özel Sayısı II, Sayı 16, Ankara 1997, s. 1760. (bkz. Mehmet Ardıcı, **Yücelciler 1947**, İnsan Yayınları, İstanbul 1991.).

51 Yaşar, Abdurrahman; a.g.e., s. 69.

52 Tahir, Şenol; ''Doğu Makedonya Türkleri (13)'', **Vardar**, Sayı 103, Üsküp 2000, s. 5.

53 Makedonya'nın ilk Türk öğretmeni. (bkz. Hamdi Hasan; **Makedonya'da Türkçe Eğitim ve Abdülhakim Hikmet Doğan,** Birlik Yayınları Üsküp 1998.).

54 ADEKSAM Başkanı Fadıl Hoca ile yapılan görüşme, Kasım 2001, Gostivar.

55 Ağustos 2001'de Ohrid'de bulunduğum esnada beni davet eden 'Karabey Mahalle Derneği' gençleri, Resne ve Struga'dan gelen diğer genç arkadaşlar Türk Tarihi ve Kültürü, Türkiye Cumhuriyeti ve Atatürk ile ilgili kitaplar istemektedirler.

56 Oran, Baskın; **a.g.e.,** s.137,138.

57 Kaya, Fahri; "Şiirimizin Gelişmesi", **Seçme Yazılar**, Üsküp 1994, s. 9-14.

58 Kaya, Fahri; “Makedonya’da Türkçe Yayın Hayatı”, **Balkan Ülkelerinde Türkçe Eğitim ve Yayın Hayatı Bilgi Şöleni (20-24 Nisan 1998)**, TDK, Ankara 1999, s.258.

59 Ago, Arif; “Makedonya’da Türk Halkının Anadil Üzerine Öğretim-Eğitim ve Sorunları”, **Sesler**, Sayı 302, Üsküp 1996, s. 7-10.

60 Örneğin Makedonya’da bulunduğum 1993 yılında yasaklama nedeniyle Jupa’da Türkçe öğretim için eylem yapılmıştır. Hâlâ bu bölgedeki sorun kesin olarak halledilmemiştir. Makedonlar buradakilerin yani Torbeşlerin Türk olmadıklarını iddia etmektedirler.

61 Ülker, Çiğdem; **a.g.e.,** s.13.

62 Yaşar, Abdurrahman; **a.g.e.,** s. 68.

63 **Çocuk Bahçesi** (Birlik gazetesinin eki), Yıl XXVIII, Sayı 908, Üsküp 2001, s. 1.

64 Yaşar, Abdurrahman; ‘‘Bağımsız Devlet Olduktan Sonra Makedonya’da Genel Durum ile Türklerin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Durumları’’, **Makedonya’da Rumeli Türklerinin Tarih ve Kültürleri Panelleri ve Konferansı (Mayıs, Aralık 1995 ve Mayıs 1996),** İzmir Mak. Göç. Kültür ve Dayanışma Der. İzmir 1996, s. 68.

65 **Çocuk Bahçesi** (Birlik gazetesinin eki), Yıl XXVIII, Sayı 909 ve 913, Üsküp 2001, s. 1.

66 YAŞAR, Abdurrahman; **a.g.e.,** s. 68.

67 **Birlik**, 24 Kasım 2001.

68 Hayber, Abdülkadir; “Makedonya’da Türkçe Öğretimi”, **Balkan Ülkelerinde Türkçe Eğitim ve Yayın Hayatı Bilgi Şöleni (20-24 Nisan 1998)**, TDK, Ankara 1999, s. 302.

69 Hamza, Yusuf; **a.g.e.,** s.

70 Abbas, Zerrin Bedri; “Makedonya’da Türklerin Eğitimi”, **Balkan Ülkelerinde Türkçe Eğitim ve Yayın Hayatı Bilgi Şöleni (20-24 Nisan 1998)**, TDK, Ankara 1999, s. 298.

71 **Makedonya’da Uluslararası Türk Üniversitesi’nin Kurucu Raporu**, ADEKSAM, Gostivar 2000.

72 Özkan, Nevzat; ‘‘Eski Yugoslavya Türkleri’’, **Türk Dünyası**, Kayseri 1997, s. 296.

73 Kaya, Fahri; ‘‘Hikayemizin Hikayesi’’, **Seçme Yazılar**, Üsküp 1994, s. 25-26.

74 Kaya, İ. Güven; **Yugoslavya’da Türk Halk Edebiyatı**, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul 1993, s. 30.

75 Ülker, Çiğdem; **a.g.e.,** s. 31, 32, 61, 74.

76 **Birlik**, 22 Kasım 2001.

77 Beyzat, Mugbil; ''Türkçe Basın-Yayının Kapanıklığı'', **Vardar**, Sayı 9-10, Üsküp 1995, s. 25.

78 Şeh, Gayur; "Makedonya'da Türkçe Radyo ve Televizyon Programları", **Balkan Ülkelerinde Türkçe Eğitim ve Yayın Hayatı Bilgi Şöleni (20-24 Nisan 1998)**, TDK, Ankara 1999, s. 309-310.

79 MTV Türkçe bölümü sorumlusu Gayur Şeh ile Üsküp'te yapılan görüşme, Ağustos 1996, Üsküp.

80 Nova Makedonya Basımevi bünyesinde faaliyet gösteren Birlik gazetesi tarafından çıkan dergiler maalesef düzenli olarak çıkmamaktadır.

81 Türkiye'deki Zaman gazetesi temsilciliğince çıkartılmaktadır.

82 Sonradan gazete olarak çıkan dergi Ağustos 2001'den beri çıkmamaktadır.

83 Kaya, Fahri; "Makedonya'da Türkçe Yayın Hayatı", **Balkan Ülkelerinde Türkçe Eğitim ve Yayın Hayatı Bilgi Şöleni (20-24 Nisan 1998)**, TDK, Ankara 1999, s. 271

A THREAT TO 'STABILITY' Human Rights Violations in Macedonia, Human Rights Watch/Helsinki, USA 1996, 52-56.

ABBAS, Zerrin Bedri; "Makedonya'da Türklerin Eğitimi", **Balkan Ülkelerinde Türkçe Eğitim ve Yayın Hayatı Bilgi Şöleni (20-24.04.1998)**, TDK, Ankara 1999, s. 283-300.

AGO, Arif; "Makedonya'da Türk Halkının Anadil Üzerine Öğretim-Eğitim ve Sorunları", **Sesler**, Sayı 302, Üsküp 1996, s. 7-10.

ARDICI, Mehmet; **Yücelciler 1947**, İnsan Yayınları, İstanbul 1991.

BEYZAT, Mugbil; ''Türkçe Basın-Yayının Kapanıklığı'', **Vardar**, Sayı 9-10, Üsküp 1995, s.25.

BEYZAT, Mugbil; "50 Yıllık Dönemde Makedonya Türklerinin Hukuku ile Toplumsal Durumu", **Vardar,** Sayı 12, Üsküp 1995, s. 22.

Birlik Gazetesi, Üsküp, 11 Eylül 2001.

Birlik Gazetesi, Üsküp, 22 Kasım 2001.

CANOVA, Remzi; ‘‘Makedonya’da Türk Kültürü Sönüyor mu?’’, **Vardar**, Sayı 6, Üsküp 1994, s. 12.

CARTER, F.V.; “Yugoslavya’nın Türk Halkları”, **Dünyada Türkler**, (Çev. M. Harmancı), İstanbul 1995, s.274-285.

Çerçeve Anlaşması (13Ağustos 2001’de Arnavutlarla Makedonlar arasında imzalandı.), Millennium, Eğitim Kültür Ekoloji ve Dayanışma Derneği, Vrapçişte 2001.

Çocuk Bahçesi (Birlik gazetesinin eki), Yıl XXVIII, Sayı 908, 909 ve 913, Üsküp 2001, s. 1.

ENGÜLLÜ, Avni; ‘‘Sayılarla Türkler’’, **Birlik**, Yıl LVII, Sayı 5614, Üsküp 2001, s. 12.

ENGÜLLÜ, Suat; “Balkan Savaşlarından Günümüze Kadar Makedonya’da Yaşayan Türklerin Toplumsal, Ekonomik, Kültür-Eğitim Durumu ve Göçler”, **Makedonya’da Rumeli Türklerinin Tarih ve Kültürleri Panelleri ve Konferansı (Mayıs, Aralık 1995 ve Mayıs 1996),** İzmir Makedonya Göçmenleri Kültür ve. Dayanışma Der. İzmir 1996, s. 47-62.

ENGÜLLÜ, Suat; “Balkan Savaşlarından Sonra Makedonya’da Türkler”, **Makedonya’da Rumeli Türklerinin Tarih ve Kültürleri Panelleri ve Konferansı (Mayıs, Aralık 1995 ve Mayıs 1996),** İzmir Mak. Göç. Kültür ve Day. Der. İzmir 1996, s. 79.

EREN, İsmail; “Yugoslavya’da Türkçe Basın (1866-1986)”, **Sesler**, Sayı 237, Üsküp 1989, s.76.

GLİGOROV, Kiro; “Makedonya Günümüzde Makedon, Türk, Arnavut, Sırp, Rom, Ulah ve Diğer Milliyetlerin Vatanıdır”, **Sesler**, Sayı 277-78-79, Üsküp 1993, s. 6.

GOGOV, Rade; **Halk Kurtuluş Savaşında Türkler**, Üsküp 1992, s. 5.

HAMZA, Yusuf; ‘‘Başlangıcından Günümüze Kadar Makedonya Türklüğü’’, **Makedonya’da Rumeli Türklerinin Tarih ve Kültürleri Panelleri ve Konferansı (Mayıs, Aralık 1995 ve Mayıs 1996),** İzmir Mak. Göç. Kültür ve Dayanışma Derneği İzmir 1996, s. 104-105.

HAMZAOĞLU, Yusuf; “Gostivar Türkleri**”, Balkan Türklüğü**, Kültür Bakanlığı, Ankara 2000, s. 42, 49, 50.

HAMZAOĞLU, Yusuf; “Makedonya’da Türk Sorunu**”, Balkan Türklüğü**, Kültür Bakanlığı, Ankara 2000, s. 346.

HASAN, Hamdi; **Makedonya’da Türkçe Eğitim ve Abdülhakim Hikmet Doğan,** Üsküp 1998.

HAYBER, Abdülkadir; “Makedonya’da Türkçe Öğretimi”, **Balkan Ülkelerinde Türkçe Eğitim ve Yayın Hayatı Bilgi Şöleni (20-24 Nisan 1998)**, TDK, Ankara 1999, s. 302.

HOCA, Fadıl (Proje Koord.); **Makedonya Devlet Organlarında, Kamu Kuruluşlarında ve Eğitim Sisteminde Türklerin Katılım Oranı İle İlgili Mukayese Çalışması,** Abdülhakim Hikmet Doğan" Eğitim Kültür ve Sanat Merkezi. (ADEKSAM**), Gostivar 2001**.

İBRAHİMGİL, M. Zeki; ''Makedonya'nın Sosyal-Kültürel Yapısı ve Türk Vakıf Eserlerinin Bugünkü Durumu'', **Makedonya'da Rumeli Türklerinin Tarih ve Kültürleri Panelleri ve Konferansı (Mayıs, Aralık 1995 ve Mayıs 1996),** İzmir Mak. Göç. Kültür ve Dayanışma Der. İzmir 1996, s. 121-122.

İSMAİL, İsmail T.; ''Halk Kurtuluş Savaşında Manastır Türkleri'', **Sesler**, Sayı149, Üsküp 1980, s. 23-60.

KALİÇANİN-JEJELY, Tatyana; "Geçmişte ve Günümüzde Makedon Söyleyicilerinden Kaydedilen Türk Türküleri", **Sesler**, Sayı 237, Üsküp 1989, s. 79.

KAYA, Fahri; ''Hikayemizin Hikayesi'', **Seçme Yazılar**, Üsküp 1994, s. 25-26.

KAYA, Fahri; "Makedonya'da Türkçe Yayın Hayatı", **Balkan Ülkelerinde Türkçe Eğitim ve Yayın Hayatı Bilgi Şöleni (20-24 Nisan 1998)**, TDK, Ankara 1999, s. 252-258, 273.

KAYA, Fahri; "Şiirimizin Gelişmesi", **Seçme Yazılar**, Üsküp 1994, s. 9-14.

KAYA, Fahri; DEMİR, Firuz vd.; **Aynı Güneş Altında Makedonya Sosyalist Cumhuriyetinde Yaşayan Türk Halkının 25 Yıllık Edinimleri**, Nova Makedonya Basımevi, Üsküp 1971, s. 5,22.

KAYA, İ. Güven; **Yugoslavya'da Türk Halk Edebiyatı**, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul 1993, s. 30.

KUT, Şule ''Bağımsız Makedonya: Altıncı Yıl Krizleri'', **Berlin Antlaşmasından Günümüze Balkanlar**, Rumeli Vakfı Yayını, İstanbul 1999, s. 189.

Makedonya Cumhuriyeti Anayasası, M.C. Millet Meclisi Basımevi, Üsküp 1999, s. 5, 10, 16, 17, 20.

Makedonya'da Uluslararası Türk Üniversitesi'nin Kurucu Raporu, ADEKSAM, Gostivar 2000.

MURAT, Av. Salih; ''Makedonya'da Son 6 Ay İçerisinde Yıkılan, Hasar Gören İslam Dinine Ait Dini Mabedlerin Listesi '', **Birlik**, Yıl LVII, Sayı 5693, Üsküp 2001, s. 11.

ORAN, Baskın; ''Balkan Müslümanlarında Dinsel ve Ulusal Kimlik'', **A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C. 48, Sayı 1-4, Ankara 1993, s. 137, 138, 141.

ÖZKAN, Nevzat; ''Eski Yugoslavya Türkleri'', **Türk Dünyası**, Kayseri 1997, s. 296.

ÖZTUNA, Yılmaz; **Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi**, C. 1, İstanbul 1973, s. 71-257.

Statiçki Godişnik na R. Makedoniya, Tom XXXII., zavod za statistika, Skopye 1997, s. 55-59, 94.

Statiçki Godişnik na R. Makedoniya, Tom XXXIV., zavod za statistika, Skopye 1999.

Statiçki Godişnik na SR Makedoniya, zavod za statistika, Skopye 1968, s.58.

STOYANOVSKİ, Aleksansar (Editör), **İstoriya Na Makedonskiot Narod**, Tom 2, İnstitut Za Nasionalna İstoriya, Skopye 1998, s. 309.

TAHİR, Şenol; ‘‘Doğu Makedonya’yı Ziyaret Etmek Sevaptır’’, **Vardar**, Sayı 134, Üsküp 2000, s. 4.

TDP Genel Başkanının Süleyman Demirel ile Yaptığı Görüşme, **Vardar**, sayı 14, Üsküp 1995,s. 4.

TUFAN, Muzaffer; “Makedonya’da Türk İslam Kültürü”, **Sesler**, Sayı 293, Üsküp 1995, s. 63-75.

TURAN, Ömer; “Balkan Türklerinin Dini Meseleleri”, **Yeni Türkiye**, Türk Dünyası Özel Sayısı II, Sayı 16, Ankara 1997, s. 1744.

ÜLKER, Çiğdem; **Makedonya Türk Öyküsünde Kimlik Sorunu**, Kültür Bakanlığı, Ankara 1998, s. 13, 17, 30-32, 61, 74.

YAKUP, Hanife; ‘‘Radoviş ve Yöresinde Türklerin Eğitim Durumuna Genel Bir Bakış’’, **Vardar**, Sayı 152, Üsküp 2001, s. 4.

YAŞAR, Abdurrahman; ‘‘Bağımsız Devlet Olduktan Sonra Makedonya’da Genel Durum ile Türklerin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Durumları’’, **Makedonya’da Rumeli Türklerinin Tarih ve Kültürleri Panelleri ve Konferansı (Mayıs, Aralık 1995 ve Mayıs 1996),** İzmir Mak. Göç. Kültür ve Day. Der. İzmir 1996, s. 68.

ZAİM, Sabahaddin; “Türk Dünyasında Balkanlardan Hatıralar”, **Yeni Türkiye**, Türk Dünyası Özel Sayısı II, Sayı 16, Ankara 1997, s. 1760.

Görüşme YapılanKişiler

Meclis Bşk. Samo Klimovski ve Eğitim Bkn. Gale Galev ile yapılan görüşme, Ağustos 2000, Ohrid.

MTV Türkçe Bölümü sorumlusu Gayur Şeh ile Üsküp’te yapılan görüşme, Ağustos 1996.

TDP Genel Bşk. Erdoğan Saraç ile yapılan görüşme, Ağustos 1996, Üsküp.

TDP Genel Bşk. Erdoğan Saraç ile yapılan görüşme, Kasım 2001, Üsküp.

Abdülhakim Hikmet Doğan Eğitim, Kültür ve Sanat Merkezi (ADEKSAM) Başkanı Fadıl Hoca ile yapılan görüşme, Kasım 2001, Gostivar.

Makedonya ve Civar Bölgelerde Balkan Türkçesi / Prof. Dr. Victor A. Friedman [p.455-463]

PROF. DR. VICTOR A. FRIEDMAN

Chıcago Üniversitesi Slav dilleri ve Edebiyatı Bölümü / A.B.D.

Türkçenin Balkan dilleri üzerindeki etkisi hakkındaki araştırmalar, Balkan dil bilimi alanıyla ilgili en öncelikli konulardan biridir (Miklosich 1884) ve Türkçenin Balkan dilleri üzerindeki etkisi hakkında pek çok çalışma olmasına karşın (bkz. Hazai ve Kappler 1999, Jasˇar-Nasteva 2001), aksi yöndeki etki üzerine yapılan çalışmalar daha azdır (Tietze 1957, Jasˇar-Nasteva 1957, Kakuk 1972, Ibrahimi 1982, Jusuf 1987, Teodosijevic´ 1985, 1987, 1988, Johanson 1992, Matras 1990, 1996). Balkan Türkçesi lehçelerinin anlatımı (özellikle Bulgaristan'dan; Erimer 1970, Gülensoy 1981, Hasan 1987) genelde böylesi bir temas olgusunu ele almamıştır. Bu makalede, -uygun olan civar bölgelere atıflarla birlikte- Makedonya Cumhuriyeti'nin Türkçe lehçeleri Batı Rumeli Türkçesinin parçası olarak (Németh 1956; bundan sonra BRT) tasnif edilerek, temas edilen diller açısından ele alınmaktadır (BRT'nin kapsamlı bir kaynakçası için bkz. Hazai 1978: 115-22, Tryjarski 1976, 1990, aynı zamanda Asım 1976, Doerfer 1959, Eren 1968, Gülensoy 1993, Hafız 1976, Jasˇar-Nasteva 1971/72, Jusuf 1987, Pokrovskaja 1964, 1974, 1979, Schmaus 1968).

NATO'nun 1999 yılında Kosova'yı bombalamasından önce, eski Yugoslavya Türklerinin beşte dördü Makedonya'da yaşıyordu. (1994 sayımına göre Cumhuriyet'in %4'üne karşılık gelen 78.019 kişi). Bu rakam şimdi muhtemelen daha fazladır. Burada Güneydoğu Makedonya'nın 65 köyünde konuşulan Yörük lehçelerini (Nedkov 1986) konunun dışında bırakacağım. Bu lehçeler standart, Türkçeye çok yakındır ve bir bakıma Yörüklerin daha geç bir tarihte gelmiş olmalarından, dağ köylerinde bir ölçüde kendilerini soyutlamış olmalarından ve dışarıdan kimseyle evlenmemelerinden dolayı lehçeleri standart Türkçeden ciddî bir farklılık göstermez (Jasˇar-Nasteva 1986, Manevic´ 1953-54). Yörük geleneği Makedonya'daki diğer Türk dili konuşanların Müslümanlaşmış ve dolayısıyla Türkleşmiş bir nüfus olduğunu ve bunun BRT'nin temas noktalarıyla ilişkilendirilebileceğini kabul eder (Palikrusˇeva 1986).

Osmanlı dönemi boyunca Türkçe kentlerin, özellikle pazar yerlerinin, idarenin ve aynı zamanda bazı köylerin de diliydi. Türkçe yirminci yüzyıla kadar kentli halk arasındaki itibarını muhafaza etti. Hatta bugün bile Makedonya'da ve Kosova'da böyledir. Türkçe özellikle Batı Makedonya'da canlılığını sürdürmektedir ve onu hakim dil olmaktan çıkarıp hükmedilen dil yapan sosyo-linguistik değişime karşın, Balkan Türkçesinin ilişki alanı ortaya çıkmıştır.

Karmaşık sosyo-linguistik durum, kimin Türkçe lehçesinin Balkan Türkçesi olarak ele alınması gerektiği problemini ortaya koyar. 1994 Makedonya sayımında ana dilleri yanında 22.000'den fazla kişinin Türkçe bildiğinin belirtilmesi, Makedon dili ve İngilizceden sonra Türkçeyi en yaygın dil yapmaktadır. Kosova ve Makedonya'daki Arnavutların ve Romların çoğunluğu Müslümandır ve birçok kişi Türkçe konuşur. Aroman ve Megleno-Romen dili konuşan Makedonya Müslümanlarının hemen hemen tamamı Türkiye'ye göç etmiştir, ancak Hıristiyan Ulahlar Türklerin sayıca çok olduğu

bölgelerde (Güneybatı ve Güneydoğu Makedonya'da) yoğun olarak bulunmaktadırlar. Eski kent ailelerinden gelenler genelde dinleri ya da etnik kökenleri ne

olursa olsun Türkçe konuşurlar. Türk olmayanların konuştuğu şekliyle Balkan Türkçesi hiç kuşku yok ki bölgesel Türkçe'yi etkilemiştir (krş. Hazai 1963).

Németh'in (1956) Balkan Türkçesini Batı ve Doğu Rumeli lehçeleri olarak ayırdığı klâsik gruplandırması, kabaca doğu ve batı Bulgar lehçelerini ayıran çizgiye karşılık gelmektedir (Hazai 1961). Bundan dolayı (Yörük köyleri hariç) bütün Makedonya, -Kosova ve Arnavutluk da dahil olmak üzere- BR Türkçesi kullanmaktadır.

Aşağıdaki sıralamada Németh'in sekiz temel Batı Rumeli Lehçesi özelliği, Doerfer (1959) tarafından özetlendiği haliyle yer almakta ve ek olarak başka çalışmalarda öne sürülmüş iki özellik daha ifade edilmektedir (Németh 1961: 22, Schmaus 1968, Ibrahimi 1982):

1. Kelime sonunda yer alan ı, u, ü > i olur: kutu, subaşı, köprü > kuti, subaşi, küpri

2. -mişli geçmiş zaman eki hiç değişikliğe uğramaz: almiş, olmiş, ülmiş¸

3. Ekin ilk ünlüden sonraki ünlülerde ve kapalı son hecedeki i > ı olur: evimin > evımın

4. Birçok kelimede ö > o ve ü > u olur: böyle, üç > boyle, uç

5. Pes sesli uyumu olan son eklerde (e/a), iki şekilden biri genelleştirilir: yemişlar, alırse

6. Yaklaşık kırk kadar kelimede ö-> ü olur: küpri

7. Osmanlıcadaki g muhafaza edilmiştir: agaç

8. -yor'dan ziyade tedrici -y kullanılır: yapay, alaysın. (Németh tedrici -y'nin -yor'dan geliştiğini düşünmektedir, ancak Doerfer bunun eski Osmanlıcanın muhafaza edilmesiyle açıklanabileceği görüşündedir).

9. /k/ve/g/harflerinin karşısındaki harfler muhtemel bir dokuzuncu özellik olarak palatal (damaksı sessiz) affricatelere (f, v, s, z gibi sızıcı sesi çıkaran bir harfle başlayan ve biten kelime, ç. n.) ya da duraklara dönüşür: iki gece > ik'i g'eg'e (Makedonya) ya da içi cece (Kosova)

10. Özellikle kelime başındaki/h/ünsüzü düşer: hoca > oca. Aynı şekilde bu ses özelliği kelime ortasında ve sonunda da görülür: daha > daa, tahta > ta¯ta, sabah > saba

Németh tasnifini takip eden değişiklikler, Goce Delcˇev'i (Nevrekob) Doğu ile Batı arasında bir geçiş olarak tanımlayan Hazai (1964) tarafından öne sürülmüştür. Mollova (1970) ünlü harfler arasındaki/g/'nin muhafazasının (agaç > aaç, a¯ç), izini bir hat üzerinde sürer. Bu hat, Tuna üstündeki Dolni Cibaˇr'dan Samokov'a kadar uzanan, önce güneybatı yönünde Blagoevgrad'ın (Cuma-ı Bâlâ) kuzeyine ve Kocani'nin güneyine, neredeyse Stip'e doğru ilerleyen, sonra da güneybatıya dönerek Radovis'in güneyine ve tekrar güneybatıya ilerleyerek Prespa Gölü'ne doğru hareket eden bir hattır.

Ne var ki, Hazai ve Mollova, başka BR Türkçesi lehçeleri üzerine çalışmalar kaleme alırken, Jasar-Nasteva (1970), Katona (1969), Kakuk (1972), Jusuf (1987) gibi araştırmacılar henüz ortaya çıkmamıştı. Jusuf (1987: 14-16) beş Kosova grubu ayrımını yapar; Prizren-Mamus, Priştina-Janjevo,

Mitrovica-Vucitrn, Peç, Gnjilane-Novobrdo-Dobric´ane (bkz. Hafız 1985, Hasan 1987), Tryjarski (1976, 1990). Balkan Türkçesi lehçelerinin gözden geçirilmiş bir değerlendirmesine gerek olduğunu dile getirir ve farklı zamanlarda farklı araştırmaların yapılmış olmasının ek bir problem olarak ortaya çıktığını ileri sürer. Diğer araştırmalar Priştina Üniversitesi'nde yapılmış ve basılmamış tezlerden oluşmaktadır. Çevren (Kosova), Sesler, Sevinç (Macedonya) gibi dergiler lehçeler için malzeme ve tarifler içerir. Üsküp gazetesi Birlik ara sıra Üsküp, Gostivar ya da Prizren lehçelerinde mizahî yazılar yayımlar.

Németh'in (1961) ve onun kullandığı bir kaç çalışmanın dışında Arnavutluk Türk lehçeleri hakkında hemen hiç malzeme yoktur. Németh'in zikrettiği kentlere-Tirane, Kruje (Akçahisar), Korçe, Elbasan, Leş, Pogradec (Istarova) ve İşkodra-ek olarak Durrës, Saranda, Fier ve Elbasan'da da Türkler yaşamaktadır (krş. Németh 1961: 9). Ancak bu azınlıkların resmî bir statüsü olmadığı için lehçeleri hakkında hiçbir araştırma yoktur. Arnavutçadaki Türk fonolojisine ve az miktardaki mevcut veriye dayanarak bu lehçeler BRT grubuna girmektedir.

Muhtemel temas olgusuyla bağlantılı olarak yapılabilecek dört genelleme mevcuttur: Ünlü harfin kaynaması, tiz ünlü harfin kaynaması, öncül geniş seslinin düşmesi ya da kaynaması, palatal (damaksı) harflerin damaksıl hale gelmesi ve/h/'nin düşmesi.

Németh'in belirlediği ilk özellik olan bütün son tiz ünlülerin/i/'ye dönüşmesi hali, Makedonya dilinde/ü/harfinin olmaması, buna karşın /u/ ve /ı/ ünlüsüne en yakın ünlü olan "schwa"nın yalın tekil bitişlerden hariç tutulması durumuyla ilişkilendirilebilir. Arnavutçada/ü/ünlüsüne benzer sesler yokken, yapısı gereği/ü/,/u/ya vurgulu schwa harfi de belirtisiz isim sonlarında yer alamazlar. Bunun istisnası, nazal seslilerden oluşan Geg kelimelerine karşılık gelen birkaç Tosk tek hecelisidir. Bu nedenle Kuzeydoğu Anadolu'da görülen türden bir eğilim güçlenmiş olabilir (aşağıya bakınız).

Konuyla ilgili bir olgu da, i/ı zıtlığının (Németh'in ikinci maddesi) şartlı olarak dengelenmesidir. Kakuk (1972), Katona (1969) ve Jasar-Nasteva (1969), Németh'in tanımının, Batı Makedonya'daki duruma tam olarak karşılık gelmediğini ifade ederler. Kakuk (1972) kök ilk ünlüsü ve son ünlüsü için uygun olan beş muhtemel tiz dar ünlü örneği tasvir eder: tiz art damak dar, orta-dar, öncül orta-dar-hem kapalı hem de kapalı-kısa-ve tiz öncül dar, örneğin gelır/çarır ~ geler/çarer ~ gele˙r/çare˙r ~ gelër/çarër ~ gelir/çarir. Balkan dillerinin hiçbirinin, Epir'de, Tesalya'da ve doğu Makedonya'da konuşulan güney Ulah lehçesi dışında, fonolojik envanterinde tiz art damak dar ünlü yoktur. Arnavut, kuzey Ulah, ve çoğunluk Makedonya ve Güney Sırbistan lehçelerinin hepsinde, farklılıklar göstermekle birlikte, bir çeşit bulunur. Üsküp'teki Makedonlar ve Türklerde, schwa'dan daha tiz ve daha art damakta, [i,-]'ye yaklaşan bir ünlü vardır. Korça Tosk Arnavut lehçesindeki vurgulu "schwa"da pes, öncül, açık ve [ä]'ya yaklaşan bir uygulama vardır. Dahası, orta-batı ve güneybatı uçlarında konuşulan Makedon lehçelerinde ve Debar bölgesi Makedoncasında, (ama bizzat Debar bölgesi değil), "schwa" yoktur (Friedman 1993b). Katona'ya (1969) göre tiz, art damak, dar

ünlü, bazı BRT lehçelerinde yoktur, ancak Kakuk'da (1972) bunun tam aksi bir veri bulunmaktadır. Her şekilde, /ö/gibi, Türkçe /ı/, sistematik olarak, temas halinde bulunduğu diğer Balkan dilleriyle karşı karşıya kırılgan bir konumda bulunmaktadır. Kuzeydoğu Anadolu'da da durum böyledir (aşağıya bakınız).

/ö/'nün ve bazen de /ü/'nün düşmesi, Balkan dillerinin hiçbirinde (Arnavutluk'un Kuzey Geg lehçeleri hariç) /ö/ harfinin olmaması ve sadece Arnavutça ve ondan etkilenen birkaç başka dilin lehçelerinde /ü/ ünlüsünün olması gerçeği ile ilişkilendirilebilir. Farklı Balkan lehçelerinde bu seslerin nasıl ortadan kalktığına dair dikkate değer farklı şekiller vardır: Örneğin Üsküp'te öyle, şöyle > ü¯le, şü¯le, Ohrid ve Resen'de oyle, şule, Prizren'de dört > dert, Ohrid, Üsküp ve Gostivar'da dort, (Ago 1987, Kakuk 1972, Hazai 1959/60, Katona 1969, Jasar-Nasteva 1970, Jusuf 1987). Jasˇar-Nasteva (1969), Gostivar Türkçe ses sisteminin yeniden yapılandırılmasıyla ilgili noktayı açıkça ortaya koyar. İbrahimi'nin (1982) gözlemlerine göre Makedonya Müslümanlarında sadece/u/ünlüsü varken, Türkçe konuşan Arnavutlar /ü/ ünlüsünü kullanmaktadırlar.

/h/ ünsüzünün düşmesi olayı ise yerel Slav ve Arnavut lehçelerinde de görülür. Özellikle kelime başında ve ünlüler arasında, örneğin Batı Rumeli Türkçesindeki hoca > oca, Makedon dilinde hodi (gidiyor) > odi, Arnavutçadaki huti (baykuş) > uti; BR Türkçesi'ndeki daha > daa, Makedonca snaha (gelin) > snaa. Ancak bu dillerdekinden farklı olarak BRT'nde/h/sonda ve ünsüzlerden önce/f/'ye dönüşmez. Örneğin Makedonca beh (Ben… idim) > bef, tahta > tafta, Arnavutça şoh (görüyorum) > şof, ancak BR Türkçesinde sabah > saba, tahta > ta¯ta. Németh (1956: 21) /h/'nin düşmesinin, Türkçe konuşulan bölgenin büyük bir kısmında ortaya çıkan son derece karmaşık bir olgu olduğuna dikkat çeker. Ancak bu olgu, özellikle temas dillerinin /h/ harfini ses sistemlerinden çıkardıkları Makedonya ve Kosova'da BR Türkçesinin karakteristik özelliğidir (Kowalski 1926, Boretzky 1975: 153-4, 164-6, Zekeriya 1971: 36, 56, Eren 1968).

Ön damak ünlülerinden önceki /k/ve/g/'nin palatal hale gelmesi ve özellikle yerel BR Türkçesi ve Slav ve Arnavut lehçelerindeki söyleyiş/telâffuz benzerliği, muhtemelen temas halinde olduğu dillerden etkilendi. Ön damak ünlüsünden önceki palatal ve damaksıl arasındaki zıtlığın en büyük ölçüde dengelendiği nokta, tam olarak aynı dengelenmenin Slavca ve Arnavutçada meydana çıktığı görülür. Meselâ Kosova ve Prilep dahası, BR Türkçesi lehçelerindeki palatalların niteliği Türkçe dışındaki temas dillerindekiyle aynıdır. Ön damak ünlülerinden önceki damaksılların otomatik olarak palatal hale gelmesi, standart Türkçenin özelliklerindendir.

Ancak palatal hale gelmiş damaksılların palato-velar'a (k', g'), palatal affricatelere (ç/c, dz,) veya palatal duraklara (t, d) geçişi, aynı zamanda Kuzeydoğu Anadolu Türkçesinin de bir özelliği olarak, Balkan Yarımadasındaki (Németh 1961) BR Türkçesinin karakteristik özelliğidir. Hafız (1985), İbrahimi (1982), Jasar Nasteva (1969) ve Jusuf (1978), hepsi bunu BRT'nin kendisine özgü bir özelliği olarak tanımlar (krş. Asım 1976, Kakuk 1972, Katona 1969, Zajaczkowski 1968).

Ön damak geniş ünlülerin düşmesi, tiz ünlülerin (özellikle tiz art damak dar) dengelenmesi ve ön damak ünlülerinden önceki damaksılların palatal hale gelmesi (aynı zamanda ünlü uyumundaki özellikler) hepsi Kuzeydoğu Anadolu'da görülmektedir (Brendemoen 1984, 1989, 1992, 1996; Boeschoeten 1991; aynı zamanda krş. Johanson 1978/79, 1992: 227). Bu, paralel bir gelişme ya da BR Türkçesi için Kuzeydoğu Anadolu kökeninden dolayı ortak bir yenilik mirasına karşılık, her biri kendi temas ortamlarında birbirine yaklaşma meselesini ortaya koymaktadır. Németh (1961) BR Türkçesi lehçelerinin Kuzeydoğu Anadolu kökenli olma ihtimalini öne sürer. BR Türkçesi lehçelerinin

Yörük geleneği ile iç içe geçmiş İslâmlaşmış nüfus tarafından konuşulması, paralel gelişimin benzerlikler için bir açıklama olabileceği fikrini ortaya koyar.

BR Türkçesindeki tartışmasız bir temas olgusu da, uygun temas dillerinin ve lehçelerinin tümünde görülen /s/ (ts) sesidir. Yalnızca yabancı kelimelerde değil, aynı zamanda soneklerde de yer alır. lonats ‘bardak’, tsapo ‘keçi’, dayitsa ‘teyze’ < dayı, okuydzˇitsa (=okuyucu) ‘birini düğüne davet eden kadın’ (Jasˇar-Nasteva 1970)./g, v, z/harflerinin seslendirilişi, örneğin yüz için yus (Jusuf 1987:73) hem Makedon hem de yerel Arnavut dilinde (Sırpçada değil) bulunmaktadır.

İbrahimi’ye (1982) göre ön damak bir ünlüden sonra gelen açık bir /l/’nin velar hale getirilmesi, bir durak ya da ünsüz harften önce geliyorsa, örneğin bülbül yerine [bü¬bü¬]’deki gibi, Müslüman Makedon Türkçesiyle bağlantılıdır (örneğin [bu¬bu¬]deki gibi). Bu, Makedon Türkçesi [bü¬bül] ve Kosova Türkçesine, [bülbül], karşıt bir durumdur. Makedon ve Arnavut dillerinde, açık /l/ ile velar/l/arasında ses bakımından bir zıtlık olmasına karşın, bu zıtlığın Makedoncada son derece az bir işlevi vardır ve çoğunlukla iki ses tamamlayıcı bir düzen içindedir. (Yalnızca /l/ nadiren bir sessizden, geri sesliden önce veya kelime sonunda yer alır). Arnavutçada, ne var ki, iki ses her ortamda birbirine zıttır. Makedonya’daki BR Türkçesinde ise eğilim /l/ harfinin Türkçenin yayılma kurallarından ziyade Makedoncaya uygun olması yönündedir. Buna karşın Arnavutçanın hakim temas dili olduğu Kosova’da ise durum böyle değildir.

Jasˇar-Nasteva (1969) ve Jusuf (1988: 67-68) tarafından aktarılan bir diğer olgu, temasın bir sonucu olarak, ikililerin düşmesi (elli > eli) ve ilk harf kümesinin (spanak ve ıspanak gibi) gözardı edilmesidir.

Morfofonolojide, sesli uyumunun yokluğu temasın yol açtığı bir olgu olabilir, ancak kanıtlar muğlaktır. Temas dillerinde ünlü uyumunun yokluğu belirli bir ekin genelleştirilmesini veya öncül/geri uyumunun, dudaksı/dudaksı olmayan uyumunun bozulmasını etkilemiş olabilir. Öte yandan bu özelliklerin bazıları yenilik getiren lehçelerle temas olmamasından dolayı muhafaza edilmiş çok eski kelimeler olabilir. Tekrar söylemek gerekirse, Kuzeydoğu Anadolu ile olan benzerlik, paralel arkaizm, gelişimde paralellik veya günümüzdeki bağlantı meselesini gündeme getirmektedir (Johanson 1978/79, 1992: 223, Brendemoen 1992, Boeschoeten 1991).

Kelime değişimleri için, hitapta kullanılan -o soneki, örneğin babo ya da abo gibi (Bayram 1985), ödünç alınmış bir ek olarak ele alınabilir. Ancak örnekler belirli birkaç sözlük maddesiyle sınırlıdır ve ödünç alınmış ifadeler olarak ele alınabilir. Tedrici -y eki bir temas olgusu olmadığı gibi, BR Türkçesi lehçelerinin tamamının karakteristik bir özelliği de değildir (Jasˇar-Nasteva 1970, Kakuk 1972, Mollova 1962).

Türevsel morfoloji birkaç ödünç alma durumu göstermektedir: Özellikle dişil isimlerin Slav belirleyicileri (-ka,-itsa) ve küçültme ekleri (-çe); örneğin baldıska (baldız), dayitsa (dayı) (Jasˇar-Nasteva 1970), küçültme eki insançe (Kakuk 1972), Memetçe (Mollova 1968: 119). Arnavutça’nın bu morfolojiye bir katkısı yok gibi görünmektedir, belki de bu tür belirleyiciler daha incelikli olduğundan (-

ë,-e dişil belirleyicileri), fonolojik olarak yabancı olduğundan (-th küçültme eki), ya da bizzat Slavcadan (-kë/-ka küçültme eki) alınmış olduğundan böyledir.

Türkçe dışındaki Balkan dillerindeki en verimli üç Türkçe son ek mutatis mutandis, -ci ,-li, ve -lik (Friedman 1996) aynı zamanda, BR Türkçesinde, temasın bir sonucu olarak standart Türkçede olduğundan daha verimlidir: Örneğin akşamlık, Sırpçada akşamluk buna karşın standart Türkçede akşam yemeği, devletçi'ye karşılık devlet adamı (krş. Teodosijevic´ 1985, 1987, 1988, aynı zamanda Mollova 1968: 118).

Morfosentatik bakımından BRT'nin en dikkat çekici temas kökü özellikleri, yönelme/kalma durumu karışması, işaret zamiri ile isimler arasındaki sayı uyumu ve tamlayan-tamlanan halinin tersine çevrilmesidir.

Makedon ve Arnavut dillerinde, 'bir yöne doğru hareket' ve 'konum' ifadelerinin anlamı, aynı edatlara yüklenmiştir. Örneğin Makedonca zˇivee/odi vo Skopje, Arnavutça banon/shkon në Shkup 'Üsküp'te yaşıyor'/'Üsküp'e gidiyor'. Sırpça yönelme durumu ve kalma durumu örnekleri de karışıktır. Kakuk (1972) ara sıra kalma durumu için yönelme durumu örnekleri aktarmış olsa da, genellikle Örnek 1'de görüleceği gibi BRT'de genelleştirilen durum kalma durumundaki için geçerlidir:

(1) Üsçüp'te cidam (=Üsküb'e gidelim) (Jusuf 1987: 89)

Temas dillerinde, uygun edatların asıl anlamları lokatifti, ve bu durum Türkçe lokatifteki örneğin son ekinin aynı fonolojik CV yapısına sahip olduğu gerçeğiyle birleştirildi. Bu arada, ona karşılık gelen edatlar, genelleme için, durumun seçimine katkıda bulunmuş olabilir.

Makedonya ve Kosova'daki Türk okulları için hazırlanmış okul kitaplarındaki BRT'de ortaya konmuş, ancak henüz açıkça tanınmamış bir olgu da, bu çocuklar yerine bunlar çocuklar örneğindeki gibi, tamlayan konumundaki çoğul isimlere konulan çoğul son eklerin kullanımıdır (Yusuf 1971: 47). Tıpkı tamlayanın da, ismin de çoğul biçiminin morfolojik belirleyenlerini taşıdığı, aynı anlamdaki Makedonca ovie deca, Arnavutça këta fëmijë modelinde olduğu gibi. Makedonya ve Kosova'daki Türk çocuklarına bu birleştirmenin "yanlış" olduğunun söylenmesi, bu yanlışın yapıldığını gösteriyor.

Aidiyet bildiren izafet yapısı içindeki tamlayan ile tamlananın yer değiştirmesi, standart Türkçeye uymamakla birlikte, Hint-Avrupa temas dillerini model almasıyla açıklanabilir. Familiasi adamën (Katona 1969: 165), babasi Alinin (Ibrahimi 1982) (adamın familiası, Ali'nin babası). Arnavutça familje i njeriut, babai i Aliut, Makedonca familijata na cˇovekot, tatko mu na Ali (Makedon ve Bulgar dilleri aynı zamanda tamlanan-tamlayan

sıralamasına da olanak sağlamaktadır ki bu Slavcada pek rastlanılmayan bir durumdur: na Ali tatko mu).

Ses bilgisi morfolojisine göre temas olgusu, isim-fiiller söz konusu olduğunda belirsiz formları ortadan kaldırma eğilimi gösterir ve bitiştirmeden analitikliğe doğru bir hareket sergiler. Her iki eğilim de BRT yapılarından açıkça kopyalanmış olan Hint-Avrupa Balkan dillerinin bir karakteristiğidir. Bu eğilimler, mastar yerine dilek-istek kipini veya şart kipini kullanarak, soru ya da olumsuzluk eklerinin

yerine kelime ya da ifadeler kullanarak, ve çekilmiş fiil formları ve bağlaçlarla sıfat-fiil yapılarını yer değiştirerek gerçekleştirilir.

Matras (1990, 1996) Makedon BRT'deki dilek kipinin mastar cümleciği ile yer değiştirmesinin kökenini ve önemini inceler. Bu, genelde BRT'de gerçekliği tasdik edilmiş bir olgudur (Mollova 1968, Jasˇar-Nasteva 1970, Eckmann 1962, Kakuk 1960, 1972, Németh 1965: 97,109). Aynı zamanda Batı Rumeli Türkçesi ve Gagavuz dilinde de görülür (Mollova 1962, Guzev 1962, Mollov ve Mollova 1966, Gajdarzˇi 1973, Pokrovskaja 1964: 210, 1979). Dolaylı emir kipinin ve amaç cümleciklerinin ifade edilmesi için dilek-istek kipi veya üçüncü tekil emir kipinin kullanılması başka Türk dillerinde ve lehçelerinde de karşımıza çıkıyor (Kakuk 1960, Mollov ve Mollova 1966). Ancak Balkan Türkçesinde çok daha yaygın ve çok daha sık olarak kullanılması, Türkçe dışı Balkan dillerinin etkisini göstermesi bakımından önemlidir. Yaygın Türkçe kullanımı, da ve të kelimecikleri kullanan ve her biri kendi dillerinde dilek, istek ve şart durumlarında görev yapabilen Makedonca ve Arnavutçadaki ikincil cümleciklerden kopyalanmış görünmektedir (bkz. Friedman 1985). Gereklilik ifadesi taşıyan aşağıdaki örnekler tipik olarak BRT kullanımını yansıtır ve beraberlerinde Makedonca ve Arnavutça karşılıkları da verilmiştir.

(2) Lâzım gideyim (Zekeriya 1978:.38) Treba da odam/Duhet të shkoj

(3) O köylerde läzım büyük agitatsiya yapılsın (Jasˇar-Nasteva 1957: 149) vo tie sela treba da se napravi golema agitatsija/në këta fshatra duhet të bëhet agjitacion i madh

4 ve 5 numaralı örnekler dilek kipine örnek verirken, 6. örnek çeşitli fiil çekimlerinin arkasından gelen şart kipini gösterir. Bu çekimli fiiller standart Türkçede mastar cümleciği alırken, Makedon ve Arnavut dillerinde da/të cümleciği alır.

(4) Çocok celdi ekmek alsın (Jusuf 1987: 132) 'Çocuk ekmek almaya geldi'

(5) Başlayacam çalışam (Zekeriya 1976:.7) 'Çalışmaya başlayacağım'

(6) Başladi yalan söylesa (Kakuk 1972: 246) 'Yalan söylemeye başladı'

7 ve 8. örnekler Slavca şablonları temsil eder. 7 numaralı örnekte Türkçe soru-ihtimal ifadesi, standart Türkçedeki karşılığıyla, yani Slavca "mümkün mü?" anlamındaki mozˇe li modeline dayanan olur mu cümlesiyle yer değiştirmiştir. Örnek 8'de ise da-(dilek kipi) eki ve olumsuzluk ekiyle birlikte oluşturulan Makedonca gelecek zaman olumsuzu, BR Türkçesinde ona karşılık gelen bir yapı tarafından aynen kullanılmıştır.

(7) Olor mi sizde celam (Yusuf 1977: 67)=Size gelebilir miyiz/Mozˇe li kaj vas da dojdeme '

(8) Yoktur bizimle gelesin (Zekeriya 1976:10) =Bizimle gelmeyeceksin/Nema so nas da odisˇ

BR Türkçesinde çeşitli bağlaçların ödünç alınması ve kopyalanması edat yapılarının azalması ya da bertaraf edilmesi sonucunu doğurur. İlişkilendiren veya düzenleyen bağlaçların söz dizimsel olarak kopyalanması, aynı zamanda Matras (1996) tarafından da tartışılan bir konudur (ayrıca bkz. Johanson 1975). Özellikle 'ne' kelimesinin, Makedoncadaki sˇto kelimesini model alarak, bir bağlayıcı olarak kullanımı dikkat çekicidir. Örnek 9 ve 10'da bu durum gösterilmektedir:

(9) çocoklar yemişlar pogaçay em oumay ne cetırdım (Jusuf 1987: 108).Çocuklar getirdiğim poğaçayı ve elmayı yemişler.

(10) Cetır o çitabi ne verdım sana (Sana verdiğim kitabı getir) (Yusuf 1977: 65).

Ne zaman ifadesinin Makedonca koga ve Arnavutça kur kelimeleriden olduğu gibi, hem bir bağlaç hem de soru ifadesi biçiminde kullanımı, sıfat-fiil yapılarını ortadan kaldırmaya yarar (Kakuk 1972, Németh 1965: 110, Mollov ve Mollova 1966):

(11) Ne zaman gittik sinemaya (Zekeriya 1976: 10-2) 'Ne zaman ki sinemaya gittik.'

Özellikle niçin kelimesi, soru ifadesi olarak kullanıldığı gibi, günlük Makedonca zosˇto/zasˇto, Arnavutça pse taklit edilerek, 'çünkü' anlamında da kullanılmaktadır.

(12) Sıkılmış, niçin padişadan bir ay mektup yogimiş (Kakuk 1972: 261) 'Padişahtan bir ay boyunca mektup alamadığı için endişelenmiş.'

Taklit yoluyla kullanım örneklerine ek olarak, Arnavutçadaki se (ki, için) ve Slavcadaki a (ve/fakat) gibi ödünç alınmış bağlaçların kullanımına birkaç örnek verelim (karş. Matras 1996):

(13) Bu cece celemem se çok var isım (Yusuf 1977: 67) Bu gece gelemem çünkü çok işim var'

(14) Bu adamın karisi ülmiş a çocogi ufak kalmiş 'Bu adamın karısı ölmüş ve küçük çocuğu kalmış'

Johanson (1975) ve Matras (1996) burada aynen alınarak kullanılan yapıların hakiki bir hypotaxis (adılların bağlaçlarla olan ilişkisi) temsil edip etmeyeceği sorusunu ve ödünç alınmış bağlaçları kullanmak için anlatım motivasyonları meselesini ortaya atarlar. Bu örnekler BR Türkçesi kelime türetme sistemindeki basitleştirmeleri temsil etmektedir ki bu, mastar halindeki fiillerle oluşturulmuş yapılar lehine, sıfat-fiil formlarının dışarıda bırakılmasıyla gerçekleştirilmektedir ve temas halinde olduğu Balkan diline onu daha da yaklaştırmaktadır.

BR Türkçesi kelime sıralaması da aynı zamanda temastan etkilenmiştir. Günlük standart Türkçe büyük ölçüde kelime sıralamasında yazı dilinde olduğundan daha fazla çeşitliliğe imkan tanırken, BR Türkçesi standart Türkçede belirlenmiş olan kelime sırasını belirlememiştir. Bu da (belirlenmiş kelime sırası konusunda ciddî bir özgürlük sunan) Hint-Avrupa temas dillerinin etkisiyle olmuştur. Örneğin standart Türkçe açısından Erol'dur iyi öğrenci cümlesinde dil bilgisi bakımından yanlışlık yoktur (Zekeriya 1976: 7). Belirlenmemiş BR Türkçesinde bu cümlenin İngilizce karşılığı 'Erol is a good student' olacaktır (Makedonca Erol e dobar ucˇenik). Oysa standart Türkçede bu ifade daha ziyade, 'İyi öğrenci olan Erol'dur' anlamına gelmektedir. Bu nedenle BR Türkçesinde fiil, standart Türkçede olduğundan daha fazla cümlenin başında ya da başka bazı kesin olmayan konumlarda bulunur (Jusuf 1988: 132, Jasˇar-Nasteva 1970, Katona 1969, ayrıca Doğu Rumeli Türkçesi için Mollov ve Mollova 1966 ve Gagavuz dili için Doerfer 1959, Pokrovskaja 1979). Aşağıdaki örnekler Slav ve Arnavut dili etkisi altındaki BRT'nin tipik kelime sıralamasını gösterir (Başka örnekler için bkz. Teodosijevic´ 1985):

(15) Babasi Ali'nin her gün gider pazara alsin alma. (Ibrahimi 1982: 53) 'Ali'nin babası her gün pazara elma almaya gider'

(16) Açan idin Ohri'de (Zekeriya ve Bugariç 1976:.14) 'Ohri'de neredeydin?'

(17) Oynadilar çoceklar bütün cün sokakta (Jusuf 1987: 132)

BRT kelime hazinesi temas dillerinden çok yoğun bir biçimde etkilenmiştir (Jasˇar-Nasteva 1957, 1970). Sosyo-lingüistik durum göz önüne alındığında bu durum normaldir. Bulgaristan'da hükûmet daha da ileri giderek, yerel Türk lehçelerindeki Bulgarca kelimelerin sayısını arttırmak için 'yasak' Türkçe kelimeler ve onların 'doğru' Bulgarca karşılıklarını yayımlamıştır (bkz Rudin ve Eminov 1993). 1980'li yıllarda azınlıklarla ilgili dil politikaları genel olarak komşularına göre daha iyi durumda olan Makedonya, sınırları dahilindeki Türkçe ve Arnavutça yer isimlerinin yazılı basında kullanımına müdahale etmiş, örneğin Türkçe ve Arnavutça Manastır'a karşılık Makedonca Bitola'da ısrar etmiştir (Friedman 1993a).

Makedonay'nın BR Türkçesi lehçelerinde her temas durumuna açık olmayan ve çevrelerine oranla daha kendine özgü olan kelime olguları mevcuttur. Yeni kelimeler türetme konusunda BR Türkçesi yazılı basını bazen kraldan çok kralcı olabilmektedir. Yeni türetilmiş bir kelime Türkiye'de itibar görmezken, BR Türkçesi yazılı basınında yer bulabilmektedir. Standart Türkçede Arapçadan alınan şey kelimesine karşılık BR Türkçesinde nen kelimesinin kullanılması gibi (Teodosijevic´ 1987: 187). Belli bir konuya özgü gündelik BR Türkçesinin kelime hazinesi ile ilgili bir özelliği, temas dili tarafından ödünç alınan ve daha sonra değiştirilen kelimelerin tekrar ödünç alınmasıdır. Bu nedenle Makedon ve Arnavut dillerinin "Türkçülüğü" BRT'de, yeniden ödünç alındığında, temas unsurları olur:

(18) piper = biber (Zekeriya 1976:.17, krş. Caferoğlu 1959: 250)

(19) demirliya = demirli (Bayram 1985)

BRT'nin özellikleri, dil temasındaki etkileri, işleyişi ve ideolojisi bakımından birçok ilgi çekici soru ortaya koyar. Fonolojik açıdan en dikkate değer olgu, temas dillerinde temsil edilmeyen sessiz ve seslilerin dışarıda bırakılmasıdır. Örneğin/ö/ve/h/, tiz geri dar/i,-/'nin daha merkezî bir noktaya, ya da değiştirilmiş bir konuma gitmesi ve dental affricate olan/c/'nin çıkışı. Ön damak ünlülerinden önce velar harflerin palatal hale getirilmesi ve palatal affricatelerle kaynaşması, aynı zamanda temas dillerindeki süreçle paralellikler gösterir. Tıpkı ikililerin bertaraf edilmesi ve /l/'nin ele alınışı gibi sessel süreçlerde olduğu gibi. BR Türkçesi lehçelerinin fonolojik envanteri, temas halinde oldukları Türkçe dışı lehçelerinkine oldukça benzer.

Morfonoloji açısından, sesli uyumu sistemindeki karışıklık, muhtemelen eski kelimelerin yanında, aynı zamanda temas edilen dildeki sesli uyumu noksanlığını da yansıtır (Genellikle lokatif yönünde olmak üzere). Datif ve lokatif karışıklığın, Türkçe kelime türetme şeffaflığının temasa açık olmadığı iddiasına karşı ilginç bir örnek olmasına rağmen (krş. Johanson 1992: 231), BR Türkçesindeki kelime değişimleri etkilenmeden kalmıştır. Ne var ki kelime ve türeve ilişkin olarak ele alınabilecek olan bu durum ve hitap ifadesi, bütün olarak BR Türkçesi kelime değişim sisteminin ciddî biçimde direnç

gösterdiğini kanıtlıyor (Çekimli fiil cümleciğinin çekimsiz cümlecikle yer değiştirmesi de kelime değişimini etkilemektedir. Ancak şimdiye kadar sadece kelime değişiminden söz dizimine doğru bazı bilgi türlerini nakletmek için bir değişim meydana geldi). Canlı varlıklar için kullanılan dişil belirleyicilerin ödünç alınması örneğinde olduğu gibi, temas dillerinin farklılık gösterdiği yerlerde ya da küçültme belirleyicileri örneğinde olduğu gibi, özellikle dikkat çekici oldukları yerlerde, türetme sisteminin kesinlikle etkilendiği bir gerçektir. Temas edilen dillerde verimli olan doğal eklerin, ödünç alındıktan sonra verimliliklerinin abartılmış olması da dikkat çeken bir durumdur.

Standart Türkçe ve Balkan dillerinin en çarpıcı farklılıklarının göründüğü söz dizimi sahası, BR Türkçesinin güçlü uyum sağlama eğilimini göstermektedir. İsim cümlelerinde, datif ile lokatif işlevlerini karıştırma, tamlayan uyumunun şablonunu kopyalama, ve tamlanan-tamlayan kelime sırasını kullanma eğilimi vardır. Fiil cümlesinde ise eğilim, çekimli (dilek/istek ya da şart) formlarla mastarları ve analitik bağlaçlarla sıfat-fiilleri değiştirme yönündedir. Soru ve olumsuzluk formunun yerini bile bazen Slav modellere dayalı kelimeler alabilmektedir. Cümledeki kelime düzenine bakıldığında BR Türkçesinde kuvvetli bir temasın etkileri görülmektedir.

Fonolojik sistemi etkilemiş olan yabancı kelimeler ve kopyalama yoluyla kullanım (calque) dışında, kelime hazinesi ele alındığında, şimdi standartlaşma merkezlerinin uzağında ve etki altında olan, ama bir zamanlar hakim dil olan BR Türkçesinin durumuna özgü olgular mevcuttur. Yabancı bir kelimeyi ödünç alan bir dilden, o kelimenin ödünç alındığı şekliyle yeniden ödünç alınması olgusu, hakimiyet ilişkilerinde bir değişimi yansıtır. Benzer şekilde eskiden gündelik hayattan devlet idaresine kadar her alanda her çeşit Slavca ifadenin kaynağı Türkçe iken, şimdi durum tam tersine dönmüştür. Slavca (ve sayısal üstünlüğün olduğu bölgelerde Arnavutça) BR Türkçesine pek çok ödünç kelime veren bir kaynak işleri görmektedir.

Bu durum, Arnavut etkisi karşısında Slavca meselesini ve BR Türkçesinin sosyo-lingüistik konumu meselesini gündeme getirmektedir.

Özellikle Batı Makedonya'da Arnavutça ile Makedonca arasında amansız bir rekabet sürmektedir ki, bu yüzyılın başında biri çoktan kendini ispat etmiştir (Selisˇcˇev 1931: 11-12). Pek çok durumda dillerden herhangi biri temas olgusunun kaynağı olabilmekte ve asıl kökü birine atfedilmesi ısrar edilmekte, ideolojik renkler olabilmektedir.

Dahası Türkçenin başka dilleri konuşanlar tarafından sık sık benimsendiği gerçeği, BR Türkçesinin yeni bir kelime hazinesi edinmiş bir Balkan dili olarak değerlendirilebileceği yönündeki sorunu gündeme getirmektedir.

Ago, A. 1987. İsveç'te çalışmakta olan Makedonya'nın Resne Bölgesinden Türk İşçi Ailerinin Konuşma Dilindeki Değişmeler. **Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi: Tebliğler 1**. **Türk Dili**, **cilt 2.** Istanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi. 7-15.

Akan Ellis, B. 2000. "Shadow Geneologies: Memory and Identity among Urban Muslims in Macedonia" **Ph. D. Dissertation.** The American University.

Asım, M. 1976 "Prizren civarında Mamuşa Köyünde Düğün Türküleri, **I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri**, C. I. 1-7. Ankara: Ankara Üniversitesi.

Bayram, I. 1985. Sırp-Hırvat ve Arnavut Dillerinin Kosova Türk Ağızlarına Etkisi (Interview with Prof. Dr. Nimetullah Hafız). **Birlik** II/5. 15.

Bernsˇtejn, S. B. 1968 "Les langues turkes de la Péninsule des Balkans et l'union des langues balkaniques", **Actes du Premier congrés international des études balkaniques et sud-est européens**, C. VI. 73-79. Sofia: BAN.

Birlik. Tri-weekly Turkish-language newspaper published in Skopje. References have the following format: date. month. year: page.

Boeschoten, H. 1991. Aspects of Language Variation. in: **Turkish Linguistics Today**, ed. by Hendrik Boeschoten and Ludo Verhoeven. Leiden: Brill. 150-76.

Boretzky, N. 1975, 1976. **Der türkische Einfluss auf das Albanische**. I-II. Wiesbaden: Harrassowitz.

Brendemoen, B. 1984. A note on the retraction of labial front vowels in the Turkish dialet of Trabzon. **Riepmocˇála: Esays in honor of Knut Bergsland**. Oslo: Novus Forlag. 13-24.

——, 1989. Trabzon Çepni Ağzı ve Tepegöz hikâyesinin bir Çepni varyanı. **Trabzon Kültür-Sanat Yıllığı** 1988-89. 13-22.

——, 1996. Phonological Aspects of Greek-Turkish Language Contact in Trabzon. Conference on Turkish in Contact, Netherlands Institute for Advanced Study (NIAS), Wassenaar, 5-6 February, 1996.

——, 1992. Some Remarks on the Vowel Harmony in a Religious dialect Text from Trabzon. In: **Altaic Religious Beliefs and Practices**, ed. by G. Bethlenfalvy. Budapest: Hungarian Academy of Sciences. 41-57.

Burgariç, Recep. 1976. **Dilimizi Öğrenelim: Sınıf IV**. Skopje: Prosvetno Delo.

——, 1978. **Dilbilgisi: Sınıf VII** Skopje: Prosvetno Delo.

Caferoğlu, A. 1959 “Die anatolische und rumelische Dialekte”, **Philologiae Turcicae Fundamenta**, I. 239-260. Wiesbaden: Harrassowitz.

–––, 1964 “Anadolu ve Rumeli Ağızları Ünlü Değişmeleri”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, 1-33.

Doerfer, G. 1959 “Das Gagausische”, **Philologiae Turcicae Fundamenta**, I. 260-71. Wiesbaden: Harrassowitz.

Eckmann, J. 1962 “Kumanova (Makedonya) Türk ağzı”, **Németh Armağanı**, 111-144. Ankara.

Eren, ı. 1968. “Manastır Türklerinin Bazı Hıdrelez Âdetleri”, **Türk kültürü**, 6. 557-559.

Erimer, K. 1970 “Anadolu ve Rumeli Ağızları Üzerinde Bir Bibliografya Denemesi”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, 211-236.

Friedman, V. A. 1982. Balkanology and Turcology: West Rumelian Turkish in Yugoslavia as Reflected in Prescriptive Grammar. **Studies in Slavic and General Linguistics**, C. 2, Amsterdam: Rodopi. 1-77.

–––, 1985. Balkan Romani Modality and Other Balkan Languages. **Folia Slavica**, 7, 3. 381-389.

–––, 1986. Turkish Influence in Modern Macedonian: The Current Situation and Its General Background. **Festschrift für Wolfgang Gesemann**, **Band 3**, **Beiträge zur Slawischen Sprachwissenschaft und Kulturgeschichte**. (Slavische Sprachen und Literaturen Band 8), ed. by Helmut Schaller. München: Hieronymus. 85-108.

–––, 1993a. Language Policy and Language Behavior in Macedonia: Background and Current Events., **Language Contact**, **Language Conflict**, ed. by Eran Fraenkel and Christina Kramer. Peter Lang: New York. 73-99.

–––, 1993b. Macedonian. **The Slavonic Languages**. ed. by B. Comrie and G. Corbett. London: Routledge. 249-305.

–––, 1996. The Turkish Lexical Element in the Languages of the Republic of Macedonia from the Ottoman Period to Independence. **Zeitschrift für Balkanologie**. C. 32.

Gadzˇieva, N. Z. 1973. **Osnovny puti razvitija sintaksicˇeskoj struktury tjurkskix jazykov**. Moscow: Nauka.

Gajdarzˇi, G. A. 1973 **Gaguzskij sintaksis**. Kişinaˇu: Ştiint¸a.

Gülensoy, T. 1981 **Anadolu ve Rumeli Ağızları Bibliografyası**. (Millî Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, No. 33). Ankara: Kültür Bakanlığı.

–––, 1993. **Rumeli Ağızlarının Ses Bilgisi Üzerine Bir Deneme**. Kayseri: Erciyes Üniversitesi.

Guzev, V. G. 1962 “Opisanie tureckogo govora sela Krepcˇa tyrgovisˇtenskogo okruga v Bolgarii”, **Balkansko ezikoznanie** 5, 2. 57-85.

Hafız, N. 1985. Kosova Türk Ağızlarında “k > ç” ve “g > c” Ünsüz Değişmeleri. **Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi: Tebliğler 1**. **Türk Dili**, cilt 1. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi. 127-29.

Hafız, T. 1976 “Prizren’de Türk Halk Türküleri ve Kaynakları”, **Türk Folkloru Araştırmaları Yıllığı**, 116-140.

Hasan, H. 1987. Yugoslavya’da Türk Halk Edebiyatı Üzerinde Yapılan Derleme Çeviri ve Araştırmalar Üzerinde Bir Bibliografya. **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**. (1984). 315-38.

Hazai, G. 1959/60 “Beiträge zur Kenntnis der türkischen Mundarten Mazedoniens”, **Rocznik orientalistyczny**, 23, 2. 83-100.

——, 1961 “Contributions à l’histoire d’une limite dialectale dans les Balkans”, **Orbis**, 10. 15-19.

——, 1963. Rumeli Ağızları Tarihinin İki Kaynağı Üzerine. **Türk Dili Araştırmaları Yılığı Belleten** (Türk Dil Kurumu Yayınları 234). 117-120.

——, 1964. “Mes enquêtes sur les parlers turcs des Balkans”, **Communications et rapports du Premier congrès international de dialectologie générale**, C. II. 85-90. Louvain: Centre international de Dialectologie générale de l’Université catholique de Louvain.

——, 1978 **Kurze Einführung in das Studium der Türkischen Sprache**. Wiesbaden: Harrassowitz.

Hazai, G. and M. Kappler. 1999. Der Einfluss des Türkischen in Sudosteuropa., **Handbuch der Südosteuropa-Linguistik**, ed. by Uwe Hinrichs. Wiesbaden: Harrassowitz. 649-75.

Ibrahimi, S. 1982. Ndikimi i gjuhues shqipe në rrafshin fonologjik të turqishtes së folur në Maqedoni dhe Kosovë. **Studime fililogjike** 36 (19), 2. 51-61.

Jasˇar-Nasteva, O. 1957 “Vlijanieto na makedonskiot jazik vrz albanskite i turskite govori vo Makedonija”, **Makedonski jazik**, 7, 2. 147-64.

——, 1969 “Za nekoi fonolosˇki izmeni vo govorot na turskoto naselenie vo Gostivarsko”, **Godisˇen zbornik na Filozofskiot fakultet na Univerzitetot vo Skopje**, 21. 339-44.

——, 1970 “Turskiot govor vo gostivarskiot kraj”, **Zbornik za Gostivar**, 269-306. Gostivar: Sobranie na Opsˇtinata Gostivar.

——, 1971/2 “Bilinguität bei der türkischen Bevölkerung in der Gegend von Gostivar und dadurch bedingte phonologische Veränderungen in ihrem Dialekt”, **Zeitschrift für Balkanologie**, 8. 54-83.

——, 1986. “Prilog kon proucˇuvanjeto na Jurucite od Radovisˇko”, **Etnogenezata na Jurucite i nivnoto naseluvanje na Balkanot**, ed. by Krum Tomovski et al. Skopje: MANU. 125-146.

——, 1992. Soziolinguistische aspekte des makedonischen und der anderen sprachen in der Republik Makedonien. **Welt der Slaven** 37 (NS 16) 1/2. 188-210.

——, 2001. **Turskite leksicˇki elementi vo Makedonskiot jazik**. Skopje: Institut za makedonski jazik.

Johanson, L. 1978/79 (=1981). The indifference stage of Turkish suffix vocalism. **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**. 151-56. (rep. 1991; **Linguistische beiträge zur Gesamtturkologie**. Budapest: Akadémiai Kiadó. 71-76).

——, 1975. Some remarks on Turkish "hypotaxis". **Ural-Altaische Jahrbücher** 47. 104-18. (rep. 1991. **Linguistische beiträge zur Gesamtturkologie**. Budapest: Akadémiai Kiadó. 210-24).

——, 1992. **Strukturelle Faktoren in Türkischen Sprachkontakten**. (Sitzungsberichte der wisenschaftlichen Gesellschaft an der Johann Wolfgang Goethe-Universität Frankfurt am Main Band XXIX, Nr. 5). 163-299. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Jusuf, S. 1987. **Prizrenski Turski Govor**. Prishtina: Jedinstvo.

Kakuk, S. 1960 "Constructions hypotactiques dans le dialecte turc de la Bulgarie occidentale", **Acta Orientalia Hungarica**, 11. 249-57.

——, 1972 "Le dialecte turc d'Ohrid en Macédoine", **Acta Orientalia Hungarica**, 26. 227-282.

Katona, L. 1969 "Le dialecte Turc de la Macédoine de l'Ouest", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, 57-194.

Kowalski, T. 1926 "Osmanische-Türkische Volkslieder aus Mazedonien", **Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes**, 33. 166-231.

Manevic´, T 1953/4 "Prilog proucˇavanju govora Juruka u Makedoniji", **Juzˇnoslovenski filolog**, 20. 333-41.

Matras, Y. 1990. On the Emergence of Finite Subordination in Balkan Turkish. **Proceedings of the Fifth International Conference on Turkish Linguistics,** SOAS, 17-19 August, 1990.

——, 1996. Layers of Convergent Syntax in Macedonian Turkish. **Conference on Turkish in Contact, Netherlands Institute for Advanced Study (NIAS),** Wassenaar, 5-6 February, 1996.

Miklosich, F. 1884. Die tu¨rkischen Elemente in den su¨dost-und osteuropa¨ischen Sprachen, in: **Denkschriften der K-Ak. d. Wiss. in Wien**, **Phil. -Hist. K**1. 34, 35, 38.

Mollov, R. and M. Mollova 1966 "Parlers turcs des Rhodopes de l'Ouest au point de vue slavistique", **Balkansko Ezikoznanie**, 11, 1. 121-36.

Mollova, M. 1962. "Le futur dans un parler turc de Bulgarie", **Balkansko ezikoznanie**, 5, 2. 87-97.

——, 1968 "Parler turc de Florina", **Balkansko ezikoznanie**, 13, 1. 95-127.

——, 1970 "Coïncidences des zones linguistiques bulgares et turques dans les Balkans", **Actes du 10e congrès international des linguistes** (28 août-2 septembre, 1967), 217-221. Bucharest: Romanian Academy of Sciences.

Nedkov, V. 1986. Jurucˇkite naselbi i naselenie vo istocˇna Makedonija., **Etnogenezata na Jurucite i nivnoto naseluvanje na Balkanot**, ed. by Krum Tomovski et al. Skopje: MANU. 75-88.

Németh, J. 1956 **Zur Einteilung der türkischen Mundarten Bulgariens**. Sofia: BAN.

——, 1961 “Traces of the Turkish Language in Albania”, **Acta Orientalia Hungarica**, 13. 9-29.

——, 1965 **Die Türken von Vidin**. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Nova Makedonija. Daily Macedonian-language newspaper published in Skopje. References have the following format: date. month. year: page.

Palikrusˇeva, G. 1986. ‘Etnografskite osobenosti na makedonskite Juruci. in: **Etnogenezata na Jurucite i nivnoto naseluvanje na Balkanot**, ed. by Krum Tomovski et al. Skopje: MANU. 69-74.

Pokrovskaja, L. A. 1964. **Grammatika gagauzskogo jazyka**. Moscow: Nauka.

——, 1974. Otrazˇenie foneticˇeskix i grammaticˇeskix sxozˇdenij balkanskix jazykov v tureckix i gagauzskix dialektax. **Doklady i soobsvcvenija sovetskix delegatov III Mezˇdunarodnyj s”ezd po izucˇeniju stran Jugo-Vostocˇnoj Evropy**. Moscow: Nauka.

——, 1979 “Nekotorye osobennosti sintaksisa gagauzskogo jazyka i balkansko-tureckix govorov”, **Problemy sintaksisa jazykov balkanskogo areala**, 199-225. Leningrad: Nauka.

Rudin, C. and A. Eminov. 1993. “Bulgarian Nationalism and Turkish Language in Bulgaria.” **Language Contact-Language Conflict**, ed. by Eran Fraenkel and Christina Kramer. New York: Peter Lang. 43-71.

Schaller, H. 1975. **Die Balkansprachen**. Heidelberg: Harrassowitz.

Schmaus, A. 1968. “Türkische k’ ~ g’, ç ~ c in den Balkansprachen”, **Slavistische Studien zum VI internazionalen Slavistenkongress in Prag**, 170-82. Munich: Trofenik.

Selisˇcvev, A. M. 1931. **Slavjanskoe Naselenie v Albanii.** Sofia: Makedonski naucˇen institut.

Teodosijevic´, M. 1985. Yugoslavya’da Konuşulan Türkçenin Sadeleştirilmesi ve Eş Anlamlı Kelimelerin Yanlış Kullanılması. **Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi: Tebliğler 1**. **Türk Dili**, Cilt 1. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi. 261-65.

——, 1987. Yugoslavya Türklerinin Basın Dili Üzerine Lengüistik Bir Araştırma. **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı**, **Belleten**. (1984). 167-213.

——, 1988. Jezik sˇtampe Turske narodnosti u Jugoslavii (List “Tan”). **Prilozi za orientalnu filologiju** 37 (1987). 91-118.

Tietze, Andreas 1957 “Slavische Lehnwörter in der Türkischen Volkssprache”, **Oriens** 10. 1-47.

Tryjarski, Edward. 1976. Some Problems of Research on the Rumelian dialects. **Studi Preottomani e Ottomani**. Naples: Instituto Universitario Orientale. 219-24.

Tryjarski, Edward. 1990. Balkan dialects. **Handbuch der Türkischen Sprachwissenschaft**, ed. by Gy. Hazai. Wiesbaden: Harrassowitz. 414-453.

Yusuf, Süreyya. 1971. **Dilimiz: Sınıf V** Skopje: Prosvetno Delo.

——, 1977. Prizren Türkçesinin Tümce Yapısı. **Çevren** 5, 13/61-68.

Zaja¸czkowski, W. 1968 “Türkische Sprachproben aus Mazedonien”, **Folia Orientalia**, 9. 19-51.

Zekeriya, Necati. 1971. **Yaprak: Sınıf II** Skopje: Prosvetno Delo.

——, 1976. **Dilimizi Sevelim: Sınıf III** Skopje: Prosvetno Delo.

——, 1978. **Dilbilgisi: Sınıf VI** Skopje: Prosvetno Delo.

Zekeriya, Necati and Recep Bugariç. 1976. **Dilbilgisi: Sınıf VIII** Skopje: Prosvetno Delo.

Makedonya ve Kosova Türkleri Edebiyatı / Prof. Dr. Mustafa İsen [p.464-469]

PROF. DR. MUSTAFA İSEN

Başkent Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / TÜRKİYE

Giriş

Balkanlar'ın yeni ülkelerinden Makedonya, Osmanlı Rumelisi'nin de oldukça önemli bölgelerinden birini meydana getiriyordu. Aslında Makedonya, bir coğrafi bölgenin adıdır ve günümüzde Yunanistan, Makedonya Cumhuriyeti ve Bulgaristan arasında bölüşülmüş durumdadır. Çok erken dönemde (1360), Osmanlı yönetiminin bir parçası haline gelen yöre, 1912 yılına kadar Türk yönetiminde kaldı. Balkanlar'daki Türk hakimiyeti ve ardından gelen uzun barış devresinde ortaya çıkan gelişmelerden bilim, kültür ve sanat da kendine düşen payı almış ve bölgede bu açıdan da büyük bir gelişme görülmüştür. Balkanlar'da bugün mevcut pek çok merkezî yerleşim birimini şehir haline getirenler Türklerdir. Bu yüzdendir ki Balkanlar'da yakın zamanlara kadar hangi ırktan olursa olsun bir kimsenin şehirli sayılabilmesi Türkçe bilmesi şartına bağlıydı. Balkan şehirlerinde Osmanlı medeniyeti doğrultusunda gelişme aşamasında bilim, kültür ve sanatın alt yapısı olan medrese, mektep, tekke ve zaviyeler tesis edilmiş, bunları takiben bilim, kültür ve sanatın ilk temsilcileri bu topraklarda yetişmeye başlamıştır. Doğal kaynaklar bakımından zengin bir alt yapıya sahip Balkanlar, sağlanan barış ortamıyla birlikte hızlı bir gelişme göstermiş, başta imar faaliyetleri olmak üzere güzel sanatlar bu topraklarda süratle boy göstermiştir. Mesela edebiyat tarihi açısından bir değerlendirme yapılacak olsa bölgede ilk örneklere II. Bayezid döneminde (l481-l512) rastlanır. Bu tarihten sonra ise Edirne, Gelibolu, Saraybosna, Serez, Vardar Yenicesi, Üsküp, Manastır, Filibe, Selanik, Sofya ve Belgrad gibi önemli kültür merkezlerinden ve bunlardan siyasi bakımdan biraz daha az öneme sahip başka beldelerden yüzlerce şâir ve yazar yetişmeye başlamış ve bunlar zaman içinde Türkçenin en güzel örneklerini üretmişlerdir.

Makedonya Türkleri Edebiyatı

Osmanlı kültür coğrafyasına bakıldığında edebiyat tarihine katkıda bulunan şâirlerin büyük bir bölümünün Balkanlar'da şehirlerde doğduğu görülecektir. Bir başka ifade ile Osmanlı Devleti'nin şâir kadrosunun önemli bir bölümünü Rumeli yetiştiriyordu dense, mübalağa edilmiş olmaz. Kuşkusuz böylesine zengin bir kadronun bu bölgede gelişip serpilmesini sağlayan bazı özel şartlar mevcuttu. Osmanlı devlet sistemi içinde bütün Ortaçağ devletlerinde olduğu gibi sanat özel bir teşvik sistemi ile destekleniyordu. Osmanlı sarayından başlanarak taşrada şehzade sancakları ve beyler kendi konumlarına uygun bir sanatçı kadrosunu maiyetlerinde bulunduruyorlardı. Böyle bir kadro adeta yöneticiliğin şartlarından sayılıyordu. Osmanlı Rumelisi özel konumu nedeniyle çok sayıda akıncı ailesinin de barınma yeriydi. Bu yüzdendir ki akıncı beyleri çevrelerinde maiyetlerindeki serdengeçtileri sürekli istim üzerinde tutacak derviş-meşrep şairlere ihtiyaç duyarlar ve onları himaye ederlerdi. Sözü edilen bu şairler de yüklendikleri role uygun yalın sayılacak bir dille lirik şiirler kaleme alırlardı. Rumeli şairlerinin dillerinin niye daha sade ve niye daha çok hür bir derviş duyarlılığını dile

getirdikleri kanaatimce bu yüzdendir. Bu ve buna eklenecek başka sebepler yüzünden Rumeli adeta şairler ocağıdır. Örneğin sadece Divan edebiyatı mensuplarını bile sıralamak bugünkü Makedonya cumhuriyeti sınırları içinde bile ne denli canlı bir Türk edebiyatının var olduğunu gösterecektir:

Makedonya'nın iki önemli kültür merkezi Manastır ve Üsküp'tür. Manastır doğumlu şâirler Ayânî, Celal Bey, Firdevsî (ö. 1564), Hâfız, Hâverî (ö. 1565), Kâtibî, Keşfî, Mehmed, Merdî, Sabâyî, Sâmî, Sâmih, Sezâyî, Sinan, Vahyî (ö. 1546), Veznî (ö. 1578) ve Zuhûrî, Üsküp doğumlu olanlar ise Atâ, Dürrî, Fen

nî, Ferîdî, Hâkî, Hemdemî, Hevesî, İshak Çelebi, İzârî, La'lî, Mîrî, Muîdî, Nâmî, Niyâzî, Özrî (ö. 1523), Riyâzî (ö. 1546), Sıhrî, Vâlihî (ö. 1599), Vusûlî (ö. 1592) ve Zârî'dir. Yine bu ülke sınırları içinde yer alan Debre Vecdî'yi (ö. 1670), Drama Arif Mehmed'i, Gevgili Bâlî'yi, İştip Aklî (ö. 1688), Sadrî (ö. 1585), Tâlibî (ö. 1717) ve Tab'î'yi, Kalkandelen Sucûdî, Fakîrî ve Tulûî'yi yetiştirmiştir.

Tanzimat'tan sonra da Makedonya, Türkçe eserler yazan kişileri yetiştirmeye devam etti. Mesela Kalkandelen'den Sabrî (1862-1943), Manastır'dan Cenap Şahabettin (1870-1934), Daniş Bey (1833-1876), Faik Bey (1825-1899), Kemaleddin (1864-1937), Nâilî (1823-1876), Rıf'at (1851-1907), Nâcî (1875-?), Üsküp'ten Yahya Kemal (1884-1958) dikkat çeken isimler oldular.

Makedonya, daha yakın dönemlerde de ülkemizdeki kültür ve sanat faaliyetlerini desteklemeye devam etmiştir. Nitekim yakın döneme ait biyografi kaynakları tarandığında çağdaş sanat içindeki pek çok şâir ve yazarın doğum yerinin Makedonya olduğu hemen görülecektir. İlk akla gelenleri şöyle sıralamak mümkün: Enver Ziya Karal (Kosova, 1906-1982), Recep Bulut (İştip) Yaşar Nabi Nayır (Üsküp, 1908-1981) Hakkı Süha Gezgin (Manastır, 1895-1963), Şevket Rado (Radoviş, 1913-1988), Zekeriye Sertel, (Ustrumca, 1890-980), Ragıb Şevki Yeşim, (Makedonya, 1910-1971), Ziya İlhan Zaimoğlu, (Üsküp, 1912-1965).

Kuşkusuz yakın dönemde edebiyatın ortaya çıkmasına zemin hazırlayan basın kuruluşlarının da bu gelişmede önemli payı bulunmaktadır. Osmanlıların XIX. yüzyılda Avrupa'dan aldıkları basın kurumu, denebilir ki ilk örneklerini Balkan şehirlerinde vermiştir. Bu bakımdan Üsküp ve Kosova'da Prizren (1871), Kosova (1877), Yeni Mektep, Envâ-ı Hürriyet, Şar, Yıldız, Rehber, Uhuvvet, Hak (1920), Hak Yolu (1924), Mücahede (1925), Yeni Vakit (1925), Birlik (1925), Sosyalist Fecri (1920), Sadâ-yı Millet (1927), Işık (1927) ve Doğru Yol (1937), krallık döneminin basın organları olarak dikkat çeker.

Osmanlı döneminde başta şehirler olmak üzere hakim nüfusun Türklerden oluştuğu yörede, 1912 sonrası durum tersine bir gelişme göstermekle birlikte günümüzde de Balkanlar'da yoğun Türk nüfus barındıran bölgelerden biri Makedonya'dır.

Osmanlı Devleti ile sona eren Türkçenin bu olumlu yapısı, yerini bir süre suskunluğa terk etti. Balkan bozgunlarından sonra geride kalan Türklerin yaşadıkları sosyal sıkıntılar edebiyata da yansıdı. Özellikle Türk aydınlarının ana yurt Türkiye'ye göçleri, bölgedeki edebiyat açısından bir kan kaybıydı. Kaldı ki yeni yönetimlerin bölgede kalan Türk ve Müslüman unsurlara hoş görüsüz davranışları ve dillerini kullanmaya izin vermeyişleri başka bir sıkıntıydı. Bununla birlikte Türkçe, Balkanlar'da yaşamaya devam etti. Zaman oldu konuşma dili olarak kullanımı bile yasak edildi, zaman oldu imkan

buldu yazı dili halinde ifade edildi, ama asırlardan aldığı gücü sayesinde yine de ayakta kalmayı başardı.

Eski Yugoslavya'yı meydana getiren altı cumhuriyetten biri olan Makedonya Cumhuriyeti 1991 yılında bu yapıdan ayrılarak bağımsızlığını elde etti. Ülkenin yüzölçümü 25713 km, nüfusu da iki milyon civarındadır. Karakteristik bir Balkan ülkesi görünümü sergileyen Makedonya'da pek çok farklı ırk ve dinden insanlar yaşar. Asıl çoğunluk Makedonlardan oluşur. Sonra Arnavutlar, ardından Türkler nüfusu oluşturan ırklardır. Türkler nüfusun yüzde onunu meydana getirmektedirler. Bu nüfus başta Üsküp olmak üzere Gostivar, Kalkandelen, Kocacık, Ohri, Resne, Manastır ve İştip çevresinde yaşamaktadır.

Makedonya, Yugoslavya'nın bir parçası olarak l945 yılından sonra bu ülkede uygulanan azınlık haklarını belli çerçeveler içinde Türklere de tatbik etti. Bu yüzden yörede Türkçe okullar (ilk, orta), radyo, televizyon yayınları, tiyatro yanında Türk edebiyatı da gelişme gösterdi. Birlik Gazetesi l944'ten beri Üsküp'te çıkmaktadır. 1949 yılında Yeni Kadın çıktı. Bu yayını Pioner çocuk gazetesi izledi (1950). Bu tarihte başlayan yayın faaliyetleri, buna ek olarak daha sonra yayınlanmaya başlayan Sesler (1965) adlı bir kültür ve sanat dergisi ile yedi-on dört yaş grubuna seslenen Sevinç (1951) ve ana okulu çocuklarını hedefleyen Tomurcuk (1957) adlı iki çocuk dergisi de yakalanan gelişimi hızlandırdı. Makedonya'da bu görüntü kısmen bugün de devam etmektedir. Şimdilik Sesler dergisi yayınını planlanan periyodda sürdürememekte, buna karşılık özel teşebbüs tarafından Vardar adlı bir siyasi gazete yayınlanmaktadır. Bunlara birden fazla dilde yayın yapan El-Hilal ile Zaman'ı eklemek gerekir. Türkçe radyo ve televizyon yayınları ile tiyatro faaliyetlerini de bu gelişime katmak gerekecektir.

Makedonya'da Türk edebiyatını Hüseyin Süleyman (l90l-l963), Abdülfettah Rauf (1910-1963), Enver Tuzcu (l9l6-l958), Şükrü Ramo (l9l8-1988), Mustafa Karahasan (l920), Hümaşah Vardar (1920), Lütfi Seyfullah (d.l926), Necati Zekeriya (l928-l987), Mahmut Kıratlı (1929-1988), Fahri Kaya (l930), İlhami Emin (l931), Recep Murat Bugariç (l934), Esad Bayram (l934), Cavit Saraç (1935), Avni Engüllü (l947), Fahri Ali (1948), Sebahattin Sezair (1948), Halise Hasan Özgün (1948), Avni Abdullah (l948), Alaattin Tahir

(l949), Melahat Engüllü, Suat Engüllü (l950), İrfan Bellür (1954), Enver İlyaz (1955), Sabit Yusuf (d.l957), Biba İsmail (1957) Semra Samet (1958), Tülay İbrahim, Oktay Ahmed, Meral Kayın, Rıfat Emin ve Leyla Hüseyin temsil etmektedir.

Makedonya'da (Eski Yugoslavya) yayınlanan eserlerin büyük çoğunluğunun, özellikle ilk devrede yayınlananların, bütün sosyalist ülkelerde olduğu gibi, devlet desteği ve devlet kontrolünde çıktığı unutulmamalıdır. Bu yüzden sözü edilen yayınlar büyük oranda resmi ideolojinin propogandası niteliğindedirler. En azından, bu niteliği ön planda olan eserlere daha çok basılma imkanı sağlanmıştır. Hal böyle olmakla birlikte bu destek Türkçenin bir yazı dili olarak bölgede hayatiyetini sürdürmesini sağlamış ve Balkan ülkeleri içinde eski Yugoslavya topraklarında yaşayanlar bölgenin başka insanlarına oranla kimliklerini, bu arada dillerini ifade etmede daha iyi bir durumda olmuşlardır. Yine bu yüzdendir ki Balkanlar'da en çok Türkçe eser de Makedonya'da basılmıştır.

Balkanlar'da konuşma dilinde tabii olarak bir takım yerel ağızlara rastlansa da bölgede yazı dili tarihin her döneminde İstanbul Türkçesi olmuştur. Günümüzde de bu durum devam etmektedir. Fakat 1945 sonrası Türkçesinin kelime kadrosunda hatta yer yer sentaksında bir değişme meydana geldi. Çünkü dil, sosyal yapının değişmesinden kolaylıkla etkilenir. Düne kadar bölgenin prestijli dili olan Türkçe yörenin Türk yönetiminden çıkmasından sonra yerel diller karşısında bu konumunu kaybetmiş ve etkilenen bir dil haline düşmüştür. Ayrıca Türkçenin eğitim dili olma özelliğini yitirmiş olması da onu etkileyen bir başka faktördür. Makedonya'da belli bir seviyeye kadar Türkçe eğitim devam etmiş olmakla birlikte sonuçta bu eğitim bir azınlık eğitimidir.

Makedonya'da Türk edebiyatı denince öncelikle akla gelen şiirdir. Bunu Türk milletinin şiire olan özel ilgisiyle izah etmek gerekecektir. Şiir alanında da çocuk şiiri dikkat çeker. Bunun birkaç sebebi vardır. Çocuk şiirinde karşımıza çıkan yalın dil, açık ve sade anlatım, mümkün olduğunca edebi sanatlardan ve tasvirden kaçınma gibi özellikler Balkanlar'daki Türk şiirinin zaten ilk göze çarpan özellikleridir. Okullarda derinliğine okutulmayan Türkçe, 90'lı yıllara kadar kapalı bir ilişkiler yumağı içinde varlığını sürdürdü. Bölge şairleri Türkiye ile de sağlıklı bir iletişim imkanı elde edemeyince doğal olarak yalın sayılacak bir anlatım ve sınırlı sayıda kelime ile yetinmek zorunda kaldılar. Dili güzel kullanmayı gerekli kılan edebi ifade, ancak ciddi bir eğitimle sağlanabilir. Oysa Balkanlar'da uzunca bir kesintinin ardından 1950 sonrası yeniden filizlenmeye başlayan Türkçe, zaman zaman güzel kullanım şöyle dursun kendisini doğru kullanacak kişilerden bile yoksun kalmıştır. Belli bakış açılarına bağlı olarak bir açılıp bir kapanan Türkçe okullar, yine siyasi şartlara bağlı olarak zaman zaman yayınlanmasına izin verilen dergi ve kitap neşri faaliyetleri, kısacası bilim ve sanat faaliyetlerinin hiç hoşlanmadığı istikrarsızlık örnekleri bölgede Türk yazı dilinin en büyük sorunudur.

Yazı dili ister istemez eğitimin ötesinde bir birikime, bir geleneğe yaslanmak zorundadır. Kuşkusuz Balkanlar'ın yakın döneminde böylesine bir birikimden de söz edilemez. Bunlara eklenmesi gereken çok önemli bir başka faktör de bu yörede istisnasız bütün ülkelerde sanat ve edebiyat faaliyetlerinin yükünü çeken unsurun öğretmenler olmasıdır. Yazarların biyografileri incelendiğinde neredeyse bütününün öğretmen olduğu görülecektir. Bu öğretmenler yöredeki bütün entelektüel faaliyetleri sırtlarında taşımışlardır. Bütün dünyası çocuk olan bu meslek mensupları doğaldır ki sanat faaliyetlerinde de gündelik hayatlarının bu en önemli objesini, yani çocuğu yazdıklarının merkezine koyacaklardır.

Bunlara bir de sosyalist kültürün eğitilmeye muhtaç bir nesne olarak gördüğü ve ancak çocukluklarında iyi eğitilen insanların sistem açısından bir güvence teşkil edeceği görüşü doğrultusunda genelde çocuk eğitimine verdiği önemi de katmak gerekecektir. Bu yaklaşımın gereği olarak zaten bu ülkelerde çocuklara yönelik çok sayıda dergi vb. yayın çıkmaktadır. İşte Türkçe neşriyata izin verildiğinde Türk çocukları için de bu imkanlar devlet desteği sağlanarak gerçekleştirilmiştir.

Makedonya'da yaşayan Türkler, yakın yıllara kadar sosyalist yönetimlerce idare edildiler. Bu yüzdendir ki edebi çalışmalarda ele alınan konular, sözü edilen sistemin sanat anlayışıyla yakından ilgilidir. Sosyalist sanat anlayışı toplumcu bir bakış açısını temel aldığı ve sanatı ideolojinin emrinde bir enstrüman olarak gördüğü için bu ülkelerdeki edebi örnekler çizilen çerçeveye uygundur. Bu

yüzdendir ki özellikle 1945-1960 arası yazılan örneklerin önde gelen özelliği deklaratif oluşlarıdır. Sosyalist yapı yeni bir dünya kurmakta olduğu için bütün emekçiler gibi yazarlar da yeni kurulan bu dünyaya katkı sağlamalıdır. Bununla birlikte özellikle azınlık şairi biraz da bu ideolojik yapıdan kaçabilmek için yine şiirlerinde doğa manzaralarına (mevsimler, aylar, dağlar, Güneş Baba, kelebek, arı, kuşlar), okula, kitap sevgisine, analara, güleç yüzlü olmaya, çalışkanlığa, tembel olmamaya, temizliğe, okula gidişe dikkat etmeye yönelik metinler kaleme almıştır. Doğa manzaralarının bu edebi

yatta bu denli yoğunlukla yer almasının bir başka önemli sebebi de yöre halkının büyük ölçüde kırsal kesimde yaşıyor olmasıdır. Okul aracılığı ile şehir hayatına katılan şair, sürekli kendi çocukluğunu ve çocukluğunun geçtiği kırsal dekoru özlemektedir. Çocuklukta kalan her şey güzel olduğu için de kırsal kesimin sorunlarından çok onun güzelliği şiire konu edinilir. Sosyalist örgütlenmenin edebiyata yansımasının bir örneği sayılacak konular, örneğin iyi bir Piyoner olmak sıklıkla dile getirilir. Buna karşılık özellikle sosyalist uygulamaların daha katı uygulandığı ilk yıllarda din karşıtı şiirler yoğunluktadır. Ülkede modernleşme ve onun sağladıkları, moderniteye uymada karşılaşılan sıkıntılar, kadın erkek ilişkileri ağırlıklı konular arasındadır. Azınlıkların kendi tarihlerine ve bu tarih içindeki kahramanlara gönderme yok denecek kadar azdır. Buna karşılık sosyalist kültürün önde gelen kahramanlarına adanmış yüzlerce örnek bulunabilir.

1990'lı yıllardan sonra ülkede hissedilen demokratik hava kuşkusuz edebiyata da yansımış ve yukarıda çerçevesi çizilen şablon büyük ölçüde değişmiştir. Bu olumlu gelişmeye karşın Makedonya'daki ekonomik sıkıntılar yüzünden yayın organlarına gereken destek sağlanamamaktadır. Ama çıkarılabilen yayın organlarında artık başka alanlarda olduğu gibi daha reel konularına ait örnekler kendilerine yer bulabilmektedir.

Şiir dışında ikinci ağırlıklı konu hikayedir. Burada da çocuk hikayesi ağırlıklı yer tutar. Hikayeler de konu, anlatım ve dil özellikleri bakımından şiirler için söylenenlere benzemektedir. Hüseyin Süleyman, Şükrü Ramo, Mustafa Karahasan, Şerafettin Nebi, Mahmut Kıratlı, Necati Zekeriya, Fahri Kaya, Recep Murat Bugariç, Hümaşah Vardar, Avni Engüllü, Avni Abdullah, Mustafa Yaşar, Alaattin Tahir, Suat Engüllü, Enver İlyaz ve Enver Ahmet bu alanda eser veren sanatçılardır.

Bu ülke Türk edebiyatında dikkat çeken bir diğer alan da tiyatro yazarlığıdır. Halklar tiyatrosunun bir bölümünün Türk tiyatrosu olarak faaliyet göstermesi tiyatro yazarlığını da teşvik etmiş ve Mustafa Karahasan, Hüseyin Süleyman, İlhami Emin, İrfan Bellür, Şerafettin Nebi, Lütfi Seyfullah ve Sabit Yusuf bu alanda eserler kaleme almışlardır.

Eleştiri ve deneme alanında da Makedonyalı Türk yazarlar kalem oynatmışlarsa da bu alanda yazılan örnekler sınırlıdır. M. Karahasan, N. Zekeriya, F. Kaya, Avni Engüllü, Avni Abdullah ve Suat Engüllü bu konuda dikkat çeken adlardır.

Makedonya'da Türkçe, XIV. yüzyıldan beri konuşma ve yazı dili olarak yaşamaktadır. Günümüzde Balkanlar'da Türkçenin en canlı yaşadığı yöre burasıdır. Osmanlı sonrası en çok Türkçe kitap da yine burada basılmıştır. Var olan potansiyel geliştirilir, küçük sorunlar aşılırsa Türkçe burada gelecekte de daha sağlıklı olarak yaşamaya devam edecektir.

Kosova Türkleri Edebiyatı

Kosova'nın başkenti Priştine civarında Kosova ovasında 1389 yılında yapılan Kosova Meydan Savaşı Türklere Balkanlar'ı bütünüyle açan çok önemli bir dönüm noktasıdır. Bu tarihten itibaren Kosova, Osmanlı Devleti'nin önem verdiği ve çevresi büyük ölçüde Müslüman nüfustan oluşan bir yöre olarak kaldı. Bu nüfusun çok önemli bir bölümünü de Türkler olşuturuyordu. Bu yüzdendir ki Kosova'yı meydana getiren Priştine, Pirizren, Yakova, İpek gibi şehirler Osmanlı uygarlığının yansıdığı önemli merkezler olarak dikkat çekti. Başka alanlar gibi edebiyat tarihi açısından da bölgeden çok sayıda isim yetişti. Kosova sınırları içinde yer alan Prizren ve Priştine şair kaynakları olarak dikkat çekerler. Aşık Çelebi (ö. 1572), Bahârî (ö. 1551), Mü'min, Nehârî, Sûzî, Şem'î (ö. 1530) ve Tecellî Prizren, Azmî, Hâtifî, Levhî, Mesîhî (ö. 1512), Mustafa Çelebi (ö. 1565) ve Nûhî Priştineli şâirlerdir.

Kosova bölgesi, daha yakın dönemlerde de şair ve yazarlar yetiştirmeye devam etmiştir. Nitekim yakın döneme ait biyografi kaynakları tarandığında çağdaş sanat içindeki bir kısım şâir ve yazarın doğum yerinin Kosova olduğu hemen görülecektir. İlk akla gelenleri şöyle sıralamak mümkün: Enver Ziya Karal (Kosova, 1906-1982), Recep Bulut (İştip), Ahmet Samim (Prizren, 1884-1910), Zekeriye Sertel, (Ustrumca, 1890-980), Macit Cevat Doğudan (Vulçitrin) gibi.

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı sonrası Balkanlar'ın büyük bölümü gibi Kosova'dan da çekildi. Çekilişin ardından ortaya çıkan yöresel yönetimler, aralarındaki ihtilafları kısmen çözerek l9l8-l9l9 yılında Yugoslavya'yı kurdular. l946 yılına kadar devam eden bu yönetim ve arada ortaya çıkan Alman ve Bulgar işgalleri yörede Türkçe yazılı basına imkan vermedi. Ancak sözlü edebiyat geleneği ve Priştine, Prizren, Yakavo, İpek gibi şehirlerde faaliyet gösteren tekkelerde geliştirilen tasavvuf edebiyatı canlılığını koruyordu. Ama bu ürünlerin o dönemde hiç biri basılma imkanı bulamadı. Bunların içinde Hacı Ömer Lütfi'yi (1870-1928) ve Âşık Ferki'yi istisna saymak gerekecektir. Halk edebiyatı geleneği çerçevesinde üretilen metinlerin Türkiye'deki örneklerden -küçük ayrıntılar dışında- bir farkının olmadığını bilmem söylemeye gerek var mı? Beş yüz yıllık bir

birliktelik içinde Osmanlı Devleti'nin iki kanadını oluşturan Anadolu ve Balkanlar ayağının bu yüzünde üretilen halk edebiyatı örnekleri ne ise öbür taraftakiler de neredeyse aynıdır. Kar'la İzmir arasında hangi farklardan söz edilebilirse Trabzon Prizren arasındaki farklardan da o ölçüde söz edilebilir. Kosova halk edebiyatı ürünleri de masallardan, türkülerden, manilerden, destanlardan, ata sözleri ve bilmecelerden oluşmaktadır. l945 yılında Yugoslavya adıyla kurulan sosyalist yönetim ülkedeki azınlık haklarına saygı göstereceği sözünü tutarak çeşitli dillerde yayın organlarının neşrine ve okulların açılmasına izin verdi. Makedonya'da Birlik Gazetesi'nin neşri (l944) ve Türkçe radyo yayınlarının başlamasına paralel olarak Türk edebiyatı da filizlenmeye başladı. Fakat aynı yönetim altında olmakla birlikte Kosova Özerk Bölgesi'nde yaşayan Türkler, Makedonya'da yaşayanlara oranla kültürel imkanlardan epeyce geç yararlandılar. Bunun sebebi Kosova'da hakim nüfus olan Arnavutlarla Yugoslav yönetimi arasındaki ilişkilerdir. Kosova'da Türklerin konumu yönetimin Arnavutlarla ilişkilerine bağlı olarak inişli çıkışlı bir seyir izler. Yönetimin arası Arnavutlarla iyi ise Türkler unutulur. Tersi durumlarda ise hatırlanırlar. Böyle bir ilişkiden dolayı Kosova doğumlu Türk şâir ve yazarlar, ilk ürünlerini Makedonya'da çıkan yayın organlarında neşretmiş, 1969 yılından itibaren ise Kosova bölgesi Türkleri, kendi yayın organlarına kavuşmuşlardır. Denebilir ki bu bölgede

yeni dönem Türk edebiyatı ancak 1960'lı yıllardan itibaren kıpırdanmaya başlamıştır. Bu yıllardan başlanarak şiir ve hikaye, ciddi aşamalar kat etmiş, öteki türlerde de eserler verilmiştir. Birlik ve Tan dizileri arasında bu bölge doğumlu yazarlara ait çıkan çok sayıda kitap, nicelikle birlikte niteliğin de belli aşamalar kaydettiğinin ifadesidir.

I99I yılına gelinceye kadar Yugoslavya, Sırbistan, Hırvatistan, Makedonya, Bosna-Hersek, Slovenya ve Karadağ'dan oluşan bir federatif cumhuriyetti. Kosova ve Voyvadina, Sırbistan içinde iki özerk bölge olarak yapılanmıştı. Fakat bu görüntüye rağmen ipler büyük ölçüde Sırpların elindeydi. Yaklaşık kırk beş yıl böyle devam eden yapı, 1992 yılında parçalandı. Birlikten önce Slovenya, ardından Hırvatistan koptu. Fakat Bosna-Hersek'in ayrılışı çok kanlı gerçekleşti. Makedonya'nın da ayrılmasından sonra yeni Yugoslavya, Sırbistan ve Karadağ Cumhuriyetlerinden ibaret kaldı. Sırbistan içinde mütalaa edilen Kosova Özerk Bölgesi de 1999 yılında Birleşmiş Milletler müdahalesi ile şu anda statüsü belli olmayan, ama Yugoslavya ile de bağlarını koparmış bir konuma dönüştü. Böylece günümüzde Yugoslavya toprakları içinde Türk nüfus kalmadı. Kosova'da yaşayan Türklerin nüfusunun 30-40 bin civarında olduğu sanılıyor. Bölgenin başkenti Priştine'de Tan Gazetesi (1969), Çevren dergisi (1973) ve Kuş (1979) çocuk dergisi yayınlanmaktaydı. Ayrıca Prizren'de Esin (1979) ve Çığ (1990) dergileri çıkmaktaydı. Savaştan sonra bunların yayınına ara verildi. Buna karşılık şimdi Prizren'de özel gayretlerle Bay (1994), Sofra ve Türkçem dergileri ile Yeni Dönem adlı haftalık gazete çıkmaktadır. Son olarak bu bölgede Demokrasi Ufku adlı on beş günde bir çıkan yeni bir siyasi gazete yayına başlamıştır.

Kosova bölgesinde savaş sonrası da Türkçe eğitime devam edilmektedir. Sınırlı konumda da olsa radyo ve televizyon yayınları da başlamıştır. Özellikle Türklerin yoğun olarak yaşadığı Prizren ve çevresinde Türk askerinin yerleştirilmiş olması pek çok sorunu da çözmeye yaramıştır. Ayrıca bölge için çok önemli olan kültür, güzel sanatlar dernekleri faaliyet halindedir. Kosova Türklerinin Balkanlar'da yaşayan Türkler içinde ayrıcalıklı bir konumları vardır; bölgede yaşayan bu nitelikteki unsurun aksine özellikle Prizren ve Priştine'de oturan Türklerin tamama yakını şehirlidir. Bu özellik de hem hakların savunulmasında hem de sivil örgütlerin oluşturulmasında çok etkili olmuştur.

Kosova doğumlu olmamakla birlikte Süreyya Yusuf (1923-1977), bölgedeki edebiyatın gelişip serpilmesinde yazar, bilim adamı ve eleştirmen olarak çok önemli bir yere sahiptir. Onun yönlendirmeleri bölge edebiyatının derlenip toparlanmasında önemli rol oynadı.

Genelde Balkanlar'da olduğu gibi Kosova bölgesinde de edebiyat denince akla şiir gelmektedir. Bunu hikaye izler. Süreyya Yusuf dışında Fahriye Çerkez (1929), Naim Şaban (I935-I961), Nusret Dişo Ülkü (d.I938), Nimetullah Hafız (d.I939), Enver Baki (d.I943), Hasan Mercan (d.I944), Arif Bozacı (d.I944), Ahmet İğciler (1945), Şecaettin Koka (1945), Sadık Tanyol (1946), Bayram İbrahim (I947), İskender Muzbeğ (d.I947), Fikri Şişko (1949), Altay Suroy (d.I949), Fahri Mermer (1950), Agim Rıfat Yeşeren (d. I95I), Zeynel Beksaç (I952), Ethem Baymak (1952), Osman Baymak (I954) Aziz Serbest (1954), Reşit Hanadan (1955), Mehmet Bütüç (1955) Nuhi Mazrek (1956) Raif Kırkul (1964), Özcan Micalar (1965) Burhan Sait (1967), Raif Vırmıça Hüseyin Kazaz ve Şükrü Mazrek Kosova Bölgesi'ndeki Türk edebiyatının başlıca temsilcileridir.

Kosova'daki Türk edebiyatı dil, ifade ve üslup bakımından Makedonya ile -aynı ülkenin farklı bölgeleri oldukları için- büyük benzerlik gösterir. Fakat Kosova Türk edebiyatı sosyalist sistemin soğumaya yüz tuttuğu bir dönemde gelişmeye başladığı için içerik bakımından

Makedonya'daki ilk örnekler kadar güdümlü bir görüntü sergilemez.

Kosova'da tiyatro yazarlığı farklı bir yere sahiptir. Çünkü bu bölgede 1950 sonrası ilk edebi örnekler tiyatro eseri olarak görünür. 1951 yılında Durmiş Selina ve Aziz Buş'un kaleme aldığı Çiçekli Ali ve Ben Rıza Ağa adlı oyunlar, daha sonra takipçi bulamamaşıtır. Ancak yakın yıllarda Hasan Mercan, Süreyya Yusuf, Alim Rıfat Yeşeren ve Nuhi Mazrek yeniden bu türe canlılık getirdiler.

Roman diğer Balkan ülkeleri gibi Kosova Türk edebiyatında da dikkate alınması gereken örneklere sahip değildir. İskender Muzbeg'in Yanan Sevgiler, Hasan Mercan'ın Namus Köprüsü ve Reşit Hanadan'ın Sel adlı çalışmaları birer deneme mahiyetindedir.

Eleştiri ve deneme alanında ilk akla gelen isim Süreyya Yusuf'tur. Bunu Ethem Baymak izler.

Nüfusla orantılı olarak düşünüldüğünde günümüzde de Kosova'da zengin bir Türk edebiyatından söz edilebilir. Hal böyle olmakla birlikte bu edebiyat, bütün Türkiye dışı Türk edebiyatları gibi yakın bir ilgiden yoksundur. Ancak son yıllarda bazı kitap ve antolojilerin neşriyle Türkiyeli okuyucu sözü edilen örneklerden haberdar olmaya başlamıştır.

Kosova Türk şiiri aslında Türkiye dışındaki azınlık şiirlerinin ortak özelliklerini yansıtır. Kosovalı şair de II. Dünya Savaşı'nı yaşamış ve çağdaş şiirlerini bu tarihten sonra başlatmışlardır. Sosyalist yönetimlerce yönetildikleri için toplumcu şiir bu ülkelerde daha farklı algılanmaktadır. Azınlıklar için önemli rol oynayan anonim halk edebiyatı örneklerinden yararlanma eğilimi Kosovalı şairlerde de fazladır. Çağdaş Türkçeyi kullanma konusunda yöredeki Türkçe konuşma dili ile Türkiye'deki dil devrimini izleyen Türk şiir dili arasında bocalama söz konusudur. Benzer yöreler gibi Kosovalı şairler de büyük ölçüde Nazım Hikmet'in çekim alanı içindedirler. Aslında laik bir yaşantı içinde olan yöre Türk aydınları kendi kimliklerinin en önemli öğeleri olan İslami ve milli değerlere sahip çıkıp onları eserlerinde yansıtmaya özel önem verirler. Ama bu konum onların çevre kültürlerle temasını engellemez (Yaşın, 1995, s. 51). Kuşkusuz bu bakış açıları 1990 sonrası kısmen değişti. Ama bu edebiyatın 1960-1990 yılları arasını kapsayan dönemi için büyük ölçüde geçerlidir. 1990 sonrası ise dini ve milli kimliğin daha da öne çıktığı söylenebilir. Buna karşılık toplumcu şiirden neredeyse tümüyle vazgeçilmiştir.

Özetlemek gerekirse Kosova'da Türkçe, XIV. yüzyıldan beri konuşma ve yazı dili olarak yaşamaktadır. Günümüzde özellikle Prizren'de çok canlı bir edebi faaliyet dikkat çeker. Bunların içinde şiir ve hikaye, onların içinde de çocuk edebiyatı önemli konumdadır. Var olan potansiyel geliştirilirse Türkçe bir ses bayrağı olarak Kosova'da dalgalanmaya devam edecektir.

Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, 3 C., İst. 1333-1342.

Boşkov, Vanço Turska Knjizevnost u Jugoslaviji, **Enciklopedije Jugoslavije**, VIII.

Vanço Boşkov, İstorija na makedonskiot narod, kn. I, del V, **Galav**, V, Üsküp, 1969.

Engüllü, Suat **Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi (Yugoslavya ve Makedonya Türk Edebiyatı)**, c. 7, Ankara, 1997.

Hayber, Abdülkadir, Yugoslavya (Makedonya ve Kosova) Türklerinin Edebiyatı, **Türk Dünyası Edebiyatları**, İstanbul, 1998.

İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, **Son Asır Türk Şâirleri**, 4. C. İstanbul, 1988.

İpekten, Haluk Mustafa İsen v. d. **Tezkirelere Göre Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü**, Ankara, 1988.

İsen, Mustafa, **Ötelerden Bir Ses, Divan Edebiyatı ve Balkanlar'da Türk Edebiyatı Üzerine Makaleler**, Ankara, 1997.

İsen, Mustafa, Suat Engüllü, **Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi (Makedonya**, **Kosova Türk Edebiyatı)**, c. 7, Ankara, 1997.

İsen, Reyhan-Mustafa İsen, **Yugoslavya Türk Çocuk Şiirinden Seçmeler**, Ankara, 1983.

İsen, Mustafa, Reyhan İsen, A. Esra Kireççi, **Balkanlar'da Türk Çocuk Şiiri Antolojisi**, Ankara, 2001.

İsen, Mustafa, Balkanlar'da Türk Çocuk Şiiri, **Bilig**, S. 18, Ankara, 2001.

İslam, Ayşenur, Balkanlar'da Türkçe Basın, **Bilig**, S. 19, Ankara, 2001.

Kaya, Fahri. **Gökkuşağı**, Üsküp, 1985.

Kurdakul, Şükran, **Şâirler ve Yazarlar Sözlüğü**, İst. 1971.

Mercan, Hasan. **Balkanlar'da Çağdaş Türk Şiiri Antolojisi**, Ankara, 2000.

Necatigil, Behçet, **Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü**, İstanbul, 1971.

Nimetullah Hafız, Yugoslavya'da Türk Edebiyatı, **Çevren**, I/1, Priştine, 1973.

Nimetullah Hafız, **Yugoslavya'da Çağdaş Türk Edebiyatı Antolojisi, 2 C., Ankara**, 1989.

Popoviç, Aleksander, **Balkanlar'da İslam**, İst. 1994.

Selim, Bedri. **Çağdaş Yugoslavya'da Türk Hikayeleri**, Priştine, 1978.

Slovoljub Djindjic, Darko Tanaskoviç, La Poesia Del Gruppo Nazionale Turco Della Jugoslavia, **La Battana**, XII/36-37 Fiume Nevembre 1975.

Yaşın, Mehmet, Eski Yugoslavların Türkçe Şiiri, **Sesler**, S. 301, Aralık, (1995).

Yusuf Süreyya, **Yugoslavya Türk Şiiri**, Priştine, 1976.

Zekeriya Necati, **Çiçek**, Üsküp, 1963.

Zekeriya Necati, **Çiğdem**, Priştine, 1985.

BATI TRAKYA TÜRKLERİ

Batı Trakya Türkleri / Yrd. Doç. Dr. Zerrin Balkaç [p.470-488]

YRD. DOÇ. DR. ZERRİN BALKAÇ

Trakya Üniversitesi Eğitim Fakültesi /Türkiye

Batı Trakya'nın Türkler Tarafından Fethi ve Türk Hakimiyeti

Batı Trakya Türklerin eline miladi 1363 yılında geçmiştir. Sultan Birinci Murad Rumeli fütuhatına devam ederken ünlü kumandanlarından Gazi Evrenos Paşa'yı Batı Trakya, Lala Şahin Paşa'yı da Bulgaristan dolaylarını fetihle görevlendirmiştir. Her iki kumandan da görevlerini kısa süre içinde büyük bir başarı ile yerine getirmişlerdir.

Fetihten sonra Balkanlar'a bir Türk akını başlamıştır. Anadolu'nun Konya, Aydın, Balıkesir illerinden binlerce Türk ailesi buralara yerleştiriliyor, Osmanlı politikası gereği, Balkanlar'ın Türkleşmesi sağlanmıştır.

Batı Trakya'ya 1363 yılından önce de Anadolu'dan bazı Müslüman Türk boylarının gelip yerleştiği bilinmektedir. Fakat bu yerleşme, Bizans hizmetinde paralı bir görev niteliğinde olduğu için fetih anlamı taşımaz. Bu sebepledir ki Batı Trakya'daki Türk varlık ve hakimiyetinin başlangıç tarihi 1363 kabul edilmektedir.[1]

Osmanlılar Batı Trakya'ya girer girmez, derhal bir imar faaliyetine girişmişlerdir. Çok geçmeden bölge han, hamam, camii, medrese, imaret, köprü gibi sayısız mimarî eserlerle süslenmiş, güzelleşmiştir. Halk uzun yıllar uyruk ve egemenlik farkı duymaksızın karşılıklı anlayış, sevgi, huzur ve refah içinde yaşamıştır. Osmanlı devrinden kalma mimari eserler, yapılar hâlâ Yunan makamlarınca kullanılmaktadır ve geniş çapta ihtiyaçlarını karşılamaya devam etmektedirler.

Batı Trakya 1363 yılından 1913 yılına kadar aralıksız tam 650 sene Türk hakimiyetinde kalmış, üzerinde taşıdığı sayısız tarihî eseri ile, altında sakladığı binlerce şehidi ile gerçek vatan olmaya en layık topraklardan biridir.

Batı Trakya'nın fetihten sonraki nüfus durumu hakkında pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Fakat çevredeki eski Müslüman ve Hıristiyan kabirlerine göre bir hüküm vermek gerekirse, Türklerin ilk yıllarda da çoğunluğu ellerinde tuttuğu rahatlıkla söylenebilir.[2]

Osmanlı yönetimine geçişinden itibaren Batı Trakya, Osmanlı idarî teşkilatında Rumeli eyaleti içerisinde yer almıştır. 93 Harbi denen 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sonunda imzalanan (3 Mart 1878) Ayastefanos Antlaşması ile Doğu kısmı Bulgaristan'a bırakılmış, Antlaşma'nın kırkıncı gününde 14 Nisan 1878'de Çirmen yakınlarında işgal kuvvetlerine karşı ilk direniş başlamıştır. Bu direniş kısa zamanda Balkan sıradağlarıyla Ege Denizi arasında kalan bölgede yaşayan bütün Türklere yayılarak Rus ve Bulgar işgaline karşı bir Silâhlı ayaklanmaya dönüşmüştür. Batı ve Kuzey Trakya ile Rodoplar

tamamen Türk ihtilalcilerinin hareket sahası olmuştur. Ayaklanan halkın maksatlarını öğrenmek ve onları yatıştırmak üzere Rus memurlarıyla birlikte İstanbul'dan da Serasker Kapısın Hassa Meclisi azasından Sâmi Paşa ile Vasa Efendi bölgeye gönderilmiştir. Stanimaka civarında Osmanlı ve Rus temsilcileriyle görüşen Türk milli hareket reisleri, Osmanlı idaresinden başka bir idare altına girmeyeceklerini ve Osmanlı toprağında Rus askeri bulundukça silahlarını bırakmayacaklarını bildirmişlerdir. Bunun üzerine Ahmet Ağa Timirski adında bir kişinin önderliğinde Batı Trakya geçici hükümeti kurulmuştur. Bu hareket Türk halkı arasında bir uyanış ve yeniden dirilmeye işaret olmuştur. Bâbıâli'ye basına ve yabancı devletlere verilen muhtıraların ve yapılan müracaatların genellikle yirmi beş-otuz halk vekili ve 100 kadar köy meclisi ve müdürlerinin mühürlerini taşıması, bu ayaklanmanın bir halk hareketi olduğunu göstermektedir.

Batı Trakya ve Rodoplar'daki bu Türk ayaklanması Avrupa devletlerinin de dikka

tini çekmiş ve Ayastefanos Antlaşması'nı değiştiren 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşması'yla Şarkî Rumeli imtiyazlı vilâyetinin kurulmasında hiç şüphesiz etkili olmuştur. Bu vilâyetin kurulmasıyla bir dereceye kadar rahatlayan Türkler vilâyetin 1885'te Bulgaristan'a ilhakından sonra yeniden ayaklanmışlar ve sonunda Osmanlı Devleti'ne katılmaya muvaffak olmuşlardır.[3]

Batı Trakya'daki Türk nüfusu, en yüksek seviyeye 93 Harbi diye anılan 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi ile onun ardından patlak veren Balkan Savaşı yıllarında ulaşmıştır. Tuna boylarındaki yüz binlerce Türk ailesi düşman elinde kalmamak için evini, toprağını terk ederek yollara düşmüştür. Tersine akan bir nehir gibi kar, çamur demeden aç ve sefil günlerce yürümüşler, fakat bunların bir kısmı yollarda kırılmışlardır. Gücü yetip kaçabilenler ise ilk fırsatta, Batı Trakya'ya sığınmışlardır.

Evler, camiler, sokaklar Türk göçmenleri ile dolup taşmıştır. O yıllarda Batı Trakya'daki Türk nüfusunun bir milyona yaklaştığı varsayılmıştır.

Balkan Harbi sonunda Batı Trakya Bükreş Muahedenâmesiyle (10 Ağustos 1913) Bulgaristan'a bırakılmıştır. Türkler üzerindeki Bulgar baskısı da günden güne artmıştır.

15 Ağustos 1913'te Rodoplar'da Batı Trakya'da Bulgar mezaliminin umulmadık bir şekilde devam etmesi üzerine Edirne'ye çekilmiş olan Türk akıncı müfrezelerinden umumî çeteler kumandanı Eşref Kuşçubaşı 116 kişilik bir gönüllü grubu ile Batı Trakya'ya girerek Bulgaristan'a karşı oradaki Türkleri organize ederek bütün ümitlerin kaybolduğu anda, yeni bir Hacı İlbey destanı yaratmıştır. Bölgedeki Türkler kısa zamanda ayaklanıp duruma hâkim olmuşlardır. Bugün Bulgaristan'ın güney kesimini oluşturan Rodoplar bölgesiyle Yunanistan'ın idaresinde bulunan Batı Trakya'yı ve Makendonya'nın da bir kısmını içine alacak şekilde batıdan Struma Karasu'ya kadar ulaşan bölgeyi kontrolleri altına almışlardır. 31 Ağustos 1913'te merkezi Gümülcine olmak üzere Garbî Trakya Hükümet-i Muvakkatesi ilan edilmiştir. Müderris Salih Efendi'nin başkanlığında kurulan hükümet Dedeağaç'ın alınmasından sonra Garbi Trakya Müstakillesi adıyla bağımsızlığını ilan etmiştir. Cumhuriyet'in sınırları doğuda Meriç nehri, batıda Struma Karasu, kuzeyde 1912 Balkan Savaşlarından önceki Kırcaali-Robçoz hattı ve güneyde de Ege Denizi'ne ulaşmaktaydı.

Türklerin bu başarısı Bulgarların şikayetlerine sebep olmuştur. Büyük devletlerin müdahalesi yüzünden Osmanlı hükümeti de Batı Trakya Hükümet-i Müstakillesi'ni desteklememiş ve 29 Eylül

1913 tarihli İstanbul Muahedesi ile Batı Trakya Bulgarlara bırakılmıştır. 25 Ekim 1913'e kadar Bulgaristan'a teslim şart koşulan Batı Trakya'da Garbi Trakya Hükümet-i Müstakillesi varlığını ancak elli yedi gün sürdürebilmiştir.

I. Dünya Savaşı sırasında 30 Temmuz 1915 tarihinde Yüzbaşı Fuat Balkan'ın sevk ve idaresinde Drama'da Batı Trakya Kurtuluş Komitesi kurulmuştur. Daha sonra Fuat Balkan'ın İstanbul'a çağrılması üzerine 27 Eylül 1917'de Kavala'dan İstanbul'a hareket etmesiyle bu teşebbüs de başarısız kalmıştır. Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra (30 Ekim 1917) 10 Kasım 1918'de İstanbul'da bulunan Batı Trakyalıların düzenlediği bir kongrede alınan kararla Batı Trakya Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti kurulmuştur. Bu cemiyet, İtilaf Devletleri adına Fransız kuvvetlerinin Batı Trakya'yı işgali (22 Mayıs 1920) Gümülcine'nin kuzeyinde Hemetli'de Türkler Batı Trakya hükümetini kurmuşlar (27 Mayıs 1920), Peştreli Tevfik Bey'in başkanlığında kurulan bu hükümet bölgenin Yunanlıların eline geçmesiyle dağılmıştır.

Batı Trakya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Batı Trakya'yı üç ana bölge halinde ayırmıştır. Bunlardan Yunanistan Batı Trakyası Drama, Kavala, Sarışaban, Pravişte, Serez, Zelava ve Demirhisar kazalarından; Bulgaristan Batı Trakyası Kırcaali, Koşukavak, Ortaköy, Gümülcine Platosu, Darıdere, Paşmaklı, Robçoz, Nevkekop ve Razlımık kazalarından; Batı Trakya olarak nitelenen kısım ise Gümülcine, Dedeağaç, Sofulu ve İskeçe kazalarından meydana gelmekteydi. Bu bölgelerde mevcut toplam nüfus aşağıdaki tabloda görüldüğü şekildeydi.

		Bulgaristan	Yunanistan	
	Batı Trakya	Batı Trakyası	Trakyası	Toplum
Türk	129.120	333.321	285.187	747.628
Yunan	33.910	10.720	65.411	110.047
Bulgar	26.266	50.967	33.508	110.741
Yahudi	1480	134	3581	5195
Ermeni	923	……	966	1889

Fransız kuvvetlerinin bölgeden çekilmesinden sonra Batı Trakya Yunanistan'ın eline geçmiştir. 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Antlaşması'yla Batı Trakya Türklerinin statüleri yeniden belirlenmiştir.[4]

Böylece Batı Trakya'daki Türk hakimiyeti Batı Trakya'yı Yunanistan'ın elde etmesiyle Türk hakimiyeti sona ermiştir.

Batı Trakya'da Kurtuluş Mücadeleleri

Kurtuluş Mücadelelerine Genel Bakış

Rumeli'de ve Osmanlı'nın hüküm sürdüğü her yerde yaşayanlar önceleri düştükleri durumu pek anlayamamışlardır. Tüm unsurlar yıllardan beri ihtilâl hazırlığı yaparken, Türkler böyle bir harekete gerek duymamışlardır. Çünkü devletine ve ordusuna güvenmişlerdir.

Çeşitli unsurların barındığı Osmanlı topraklarında tüm okullar azınlıklar içindi. Onların kilisesi bile bu konularda pek çok hazırlıklar yapmış ve zamanı gelince birden toparlanarak istiklâllerini temin etmişlerdir.

Trakya, Edirne, Kırklareli ve Tekirdağ'ın bazı bölümlerinin 30 Mayıs 1913 yılında Bulgarlara bırakılması, buralarda kalan Türkler üzerinde şok tesiri yapmıştır.[5]

Kurtuluş Mücadeleleri Döneminde Yunan Mezalimi

Yunanistan, zapt ettiği yerlerde bulunan Türklere yerlerini terk ettirmek ve Rumlara sun'i bir ekseriyet temin etmek için Trakya'dan, Amerika'dan ve Kafkasya bölgesinden gelen Rumları kasıtlı olarak Türk köylerinde iskân ettirmiştir. Türklerin mal ve hayvanları Rumlar tarafından zapt ve müsadere edilmiştir. Bu duruma karşı koyanlar zulme maruz kalmışlardır. Vodine ve Dramada Türkler Hıristiyanlığa kabule zorlanmışlardır. Türk kadın ve kızlarına her türlü kötü muamele yapılmış ve camiler tahrip edilmiştir. Bu durumu teyit eden 14 Mayıs 1914 tarihli belge:

Belge 1;

Bâb-ı Alî

Hâriciye Nezâreti

Terceme Müdîriyeti

Hâriciye Nezâret-i Celîlesi'ne fî 14 Mayıs sene 1914 târibiyle Viyana Sefâret-i Seniyyesi'nden vârid olan 204 numaralı Türkçe tabrîrâta melfûf olup "News Viztagbilat Gazetesi"nin fî 2 Mayıs sene 1914 târibli nüshasında münderic ve "Yunanistan'ın zabtetdiği memâlik dâhilinde mütemekkin Türkleri(n) şikâyâtı" ser-levhalı makâleyi hâvî maktû'anın tercemesidir.

Selanik'ten "Oryent Kuryer" Gazetesi'ne İş'âr Olunur:

Yunanistan'ın zabtetdiği memâlik dâhilinde mütemekkin Türkleri muhâcerete sevk ve icbâr etmek için Yunanîler tarafından ittihâz olunan tedâbîre karşı olan şikâyât teyâzüd etmektedir. Yunanistan hükûmeti, Rumlara sun'î bir ekseriyet te'mîn etmek içün Trakya'dan, Amerika'dan ve Rusya'nın Kafkasya memâlikinden muhâceret eden Rumları kasden Türk köylerinde iskân etmektedir. Yunanîlerin isti'mâl ettikleri tedâbîr hakkında tamâmıyla mevsûk bir menba'dan âtîideki tafsîlâtı istihsâl edebildim:

Selanik civârında bulunan ve tamâmen Türklerle meskûn olan Uzunali karyesi ahâlisi ahîren vürûd eden Rum muhâcirleri tarafından hânelerinden cebren ihrac ve köyden teb'id olundular. Rumlara mukâvemet eden eşhâs, gaddârâne bir sûretde sû'-i mu'âmelâta dûçâr oldular. Türklerin emvâl ve

hayvânâtı Rumlar tarafından zabt ve müsâdere olundu. Esnâ-yı muhârebede Selanik'e gelmiş olan Yaylacık köyü Türk ahâlisi, harbin hitâmından sonra köylerine avdet ettikleri zamân ahâli-yi mezkârenin emvâl ve emâkinini zabtetmiş olan Rumlar tarafından darb ve tehdîdle koğuldular. Şehirlerde dahi Rumlar tarafından Türkler hakkında cebr ve şiddet icrâ olunmaktadır. Selanik'te Papa Yorgiyun nâmında bir zâbit, Hüsni Efendi nâmında bir kimsenin hânesinde kendisi mevcûd olmadığı bir zamanda yerleşmişdir. Hâne sâhibi bâ-bedel îcârı veyâ hânesinin tahliyesini taleb eylediği zamân merkûm zâbit tarafından darb ve cerholunmuştur. Fâtıma Hanım nâmında fakîr bir kadın mutasarrıfen ikâmet etmekte olduğu hâneden evlâdlarıyla berâber ihrâc edildi. Vodine'deki ahvâl daha fenâdır. Birkaç haftadan beri şehr-i mezkûrdaki Türk ahâli, Hıristiyaniyeti kabûle icbâr olunuyorlar. Balkan muhârebe-i ahîresinde Drama sancağı dâhilinde bulunan Zihne nâm mahalde erkekler katlolunmuş ve kadınlar dahi Hıristiyâniyeti kabûle icbar edilmişlerdir. Bulgaristan hududunu muhafazaya me'mûr asâkir Demirhisar nâm mahalde geceleri Türk kadın ve kızları hakkında her nev'harekât-ı şenâ, atkâranede bulunuyorlar ve cevâm-i şerifede dahi her dürlü tahkirat ve telvisâtda bulunuyorlar.[6]

İlk Batı-Trakya Türk Cumhuriyeti (31 Ağustos-25 Ekim 1913)

Gümülcine'nin işgalinden sonra "Garbi Trakya Hükümet-i Muvakkatesi" kurulmuş ve Hükümet Reisliğine de Müderris Salih Hoca getirilmiştir. Batı Trakya'da işgal sahasının genişlemesi ve "Garbi Trakya Hükümet-i Muvakkatesinin" (Batı Trakya Geçici Hükümeti) kurulması İstanbul ve Sofya'da telaş ve heyecan uyandırmıştır. Bu tehlikeli ilerleyişi gören büyük devletler ise derhal harekete geçerek Bâbı Âli'yi uyarmışlardır. Bâb-ı Âli büyük devletlerle olan münasebetlerin daha da gerginleşmesini istemediğinden, başkumandanlık vasıtasıyla Batı Trakya'ya gitmiş olanların (üçüncü kez) geri dönmelerini emretmiştir.

Ancak, Batı Trakya'daki kurtarma hareketinin başında bulunanlar, buradaki halkı zulüm ve işkence altında bırakmaya gönülleri razı olmamış, Osmanlı Başkumandanlığı'nın kendilerine vermiş olduğu geri dön emrini, Osmanlı Devleti'yle maddi alâkalarını kesip, "Batı Trakya Geçici Hükümetinin" istiklâlini ilan etmekle cevaplandırmışlardır.[7]

Bu hükümeti Bulgar Başbakanı Wrasdislof ve Yunan Başvekili Venizelos tanımışlar ve tebliğ etmişlerdir. Ne var ki, Osmanlı Başvekili Said Halim Paşa, İçişleri Vekili Hacı Adil Bey, Bahriye Vekili Cemal Paşa ile Talat Paşa İttihat ve Terakki Erkanı (Batı Trakya Muhtar Cumhuriyeti'ne) fiilen cephe almışlardır. Cemal Paşa ve Talat Paşa'nın siyasi komploları sonucu 25 Ekim 1913'te 57-58 günlük Batı Trakya Cumhuriyeti büyük kayıplar vererek tarihe karışmıştır.[8] Batı Trakya Kurtuluş Savaşı politik bir atmosfer içerisinde başlamış Cemal ve Talat Paşalarının siyasi kaprisleri komploları ile tarih sahnesinden çekilmiştir.[9]

Burada en üzüntü veren husus; Osmanlı hükümetinin Batı Trakya'da kurulan hükümeti yıkmayı üzerine alması gerçekten büyük bir talihsizliktir.[10]

Osmanlı hükümetinin, Batı Trakya'nın Bulgarlara teslimine razı olmasının, Bulgarlarla bir ittifak antlaşması ihtimalinin etkisi olmuştur. Osmanlı Devleti'nin bu ittifaka oldukça önem vermesinin sebebi ileride Ege adaları yüzünden Yunanlılarla doğacak anlaşmazlıklarda Bulgarların yardımını veya hiç olmazsa bu durumdan yararlanmaya çalışmamasını temin etmek içindir.

Kurtuluş Mücadeleleri Döneminde İkinci Batı-Trakya Bölge Hükümeti (30 Temmuz 1915-27 Eylül 1917):

Ancak 30 Temmuz 1915 yılında Batı-Trakya'da ikinci defa bir kurtuluş savaşı, Piyade Yüzbaşı Fuat Balkan Bey'in sevk ve komutasında Drama'da başlamıştır.

Kısa bir süre Türk mücahitlerince, Fuat Balkan, Şakir Zümre ve Cevat Bey'in idareleri altında "Batı Trakya Kurtuluş Komitesi" kurulmuştur.

Drama, Kavala ve kısmen de İskeçe ve çevresi bu bölge hükümetinin idaresine girerek milli hudutları 19.000 km kareye çıktı. Bu sınırlar içinde 219 köy bulunuyordu ve nüfusu 320.000'in üstündeydi. Aynı zamanda dokuz Mülkî Müfettişliğe ayrılan "Batı Trakya-Bölge Hükümeti"de Osmanlı genel kurmayının Fuat Balkan'a gönderdiği sert bir yazı üzerine bu zatın 27 Eylül 1917 yılında Kavala, Sarıbasan ve Zigos isimli üç milis taburunu çekerek İstanbul'a dönüşü ile artık millî varlığını idame ettiremeyecek duruma düşmüştür ve bu bölge hükümeti de böylece ortadan kalkmıştır.[11]

Batı Trakya sorunu, Türkiye'nin Avrupa kıtasındaki topraklarının bölüşülmesi öngören uluslararası bir plânın uygulanması sırasında, müttefik devletler arasında baş gösteren görüş ayrılıkları sonucu İngiltere, Fransa ve Japonya'nın Balkan Savaşı'nda Bulgarlara verilmiş olan Batı Trakya'nın geri alınıp, Doğu Trakya ile birlikte Yunanistan'a verilmesini öngören kararın açıklanmasıyla ortaya çıkmıştır. Bulgarların 27 Kasım 1919'da imzaladıkları Paris Antlaşması ile boşalttıkları Batı Trakya'nın güney bölümünde Bağlaşık Devletlerden Fransa'nın Müttefikler Arası Trakya Hükümeti kurmasıyla yeni boyutlar kazanmıştır. Bulgarların, Batı Trakya'nın güney bölümünü boşaltmaya zorlanmaları, burada Müttefikler Arası Trakya Hükümeti kurulması aslında Batı ve Doğu Trakya'nın Yunanistan tarafından işgali için hazırlanmış bir oyundur.[12]

Aslında Müttefiklerin 1 Mart 1919 Paris kararlarında, Bulgarlara ait Batı Trakya'nın Yunanlılara verilmesine dair olan kararlarını değiştiren 11 Mart 1919 kararı, Bulgara bir ümit vermiştir. Onlar, Batı Trakya'da Fransız himayesi altında bir Türk Hükümeti kurulmasını iyi karşılamışlardır. Çünkü gelecekte Batı Trakya'nın tekrar ellerine geçmesi ihtimali olduğuna inanmaktaydılar. Yunanlılar Bulgarların katiyen sevmedikleri bir milletti. Onlarla daha halledemedikleri birçok meseleleri vardı. Bu düşünceler içinde olan Bulgarlar, günün birinde Batı Trakya'nın da kolayca ellerine geçeceğine yüzde yüz emindiler. Bu nedenle Fransız Manda idaresini desteklemeye karar vermişlerdir.

Bulgarlar, milli menfaatlerinin icabı gereğince hareket ettiklerine kani idiler. Türklerin Batı Trakya'da yarı egemen olmaları, çıkarlarına set çekemeyeceği inancında idiler. Türk devletinin o zamanki oldukca zayıf olan durumu onlara bu ümidi vermiştir. Batı Trakya Türklerini ise, artık bir kuvvet saymıyorlardı.[13]

Oysa bir hukukçu ve milletvekili olan ve Fransızcayı ana dili gibi konuşan İsmail Bey Fransa himayesindeki Batı Trakya sistemine karşı çıkmaktaydı. Daha sonraları İsmail Bey Türkiye'ye aykırı hareketlerinden dolayı gıyaben idama mahkum edilecek yüz ellilikler listesine alınmıştır.

İsmail Bey; "Fransızlar gavurdur, onun için Trakya'yı Yunan'a bırakmalıyız" diyerek Batı Trakya'yı İslami vasfını korumak amacıyla Ortodoks Yunanistan'a vermeyi uygun görmüştür.

Hacı Yusuf Bey, İsmail Bey'in görüşüne karşı çıkan konuşmasında "Yunan idaresini kabul edersek, bu halk bize beddua eder. Tarih karşısında Türk milleti karşısında mesul oluruz. Yarın oylarımızı Fransız yardımıyla kurulacak Türk idaresine verelim" demiştir.[14]

Batı Trakya Türklerinin Fransız yardımı ile kurulan Türk idaresinde mesut ve bahtiyar olacağına inananların başında Arif Efendi vardı. Belki Türk milletinin Anadolu'da kazandığı zafer sonu Batı Trakya'nın da Türkiye'ye ilhak olunması mümkün olacaktı.

Galip devletler, Venizelos'un sonu gelmeyen rica ve istirhamlarına çok zaman mukavemet etmişlerdir. Hattâ Batı Trakya'nın Yunanlılara verilmesi ile ilgili 1 Mart 1919 tarihli Paris kararlarını 11 Mart 1919'da uygulamaktan vazgeçmişlerdir.

Böylece Yunanlılar aleyhine sayılabilecek bir cereyan, müttefikler arasında mevcut iken, bazılarının Yunanlıları desteklemeleri, affedilmemesi lazım gelen büyük kabahatlerdendir.

Diğer taraftan oylarla Yunanlılar desteklenmemiş olunsaydı, Lozan'da İsmet Paşa'nın Batı Trakya'yı müdafaası daha kolay olurdu. "Referandum yapılmıştır. Halk sizi istememektedir" tezi ile müdafaasını kuvvetlendirebilirdi. Halk oyuna müracaat edilsin sözünü kullanmazdı.[15]

Geçici Son Batı Trakya Devleti (20 Mayıs 1920-23 Temmuz 1923)

Bu geçici devlet, 25 Mayıs 1920 tarihinde Gümülcine'nin kuzeyinde Hemetli bucağında Peştreli Tevfik Bey'in başkanlığında teşekkül etmiştir. Batı Trakya'da kurulan bağımsız hükümetlerin en uzun ömürlüsü bu son geçici devlet olmuştur. Fakat bu mezkur hükümette 24 Temmuz 1923 Lozan Antlaşması gereğince kendi kendini feshetmek zorunda kalmıştır.[16]

Batı Trakya'nın Yunanistan'a ilhaki için yapılmış olan referandum Türkler arasındaki huzur ve istikrarı mevcut durumdan çok daha kötü duruma irca etmiştir. Yunan müstevli kuvvetlerinin bir kısmı Anadolu steplerinde ilerlemek için imkân araştırırken yavaş yavaş Batı Trakya'yı istilaya başlamıştır.

Batı Trakyalı Türk hürriyetperverleri Yunan müstevli kuvvetlerinin Bulgarlar Müstevli kuvvetlerinden daha zalim bir yönetim tarzı kuracaklarını bildiklerinden Batı Trakya Milli Hükümetini kurmak zorunda kalmışlardır.[17]

Yunanistan'ın Batı Trakya'yı İşgal Döneminde Sürdürdüğü Baskılar

Mondros Ateşkesi'nden bir yıl sonra, 7 Kasım 1919'da Yunanistan, Fransa'nın desteğinde, Batı Trakya'nın büyük yerleşim merkezlerinden İskeçe'yi, bundan bir yıl sonra da 22 Mayıs 1920'de Batı Trakya'nın tamamını işgal etmiştir. Bu, Yunanistan'ın yayılımcı politikasının Doğu Trakya'ya yöneldiğini göstermesi bakımından dikkati çeken bir olaydır. Buna bir tepki olmak üzere, Gümülcine'de "Garbi Trakya Müstakil Hükümeti" adı altında siyasi bir icra organı meydana getirilmiştir. Bundan amaç, Batı Trakya olaylarını siyasi yönden uluslararası bir sorun haline getirmek, Batı Trakya Türklerini bir gaye etrafında toplayıp düzenlemekti.

Balkan Savaşı'ndan sonra Batı Trakya siyasî bir çekişme sorunu haline getirildi. Bir yandan Yunanlılar, öbür yanda Bulgarlar Batı Trakya Türklerinin huzurunu kaçırdılar.

Batı Trakya'ya kurtarıcı gibi gelen Fransızlar, hemen geçici bir işgal hükümeti kurdular. Türkleri de başlattıkları kalkınma hareketinin yol, maden ve orman işlerinde çalıştırdılar. Bütün tutumlarından Yunan yanlısı oldukları belliydi. Türklere çok zor ve kara günler yaşattılar.[18]

Ayrıca Yunanlılar Gümülcine'de bulunan bir fırka kuvvetini nakletmişler, Kırklarelin'de de bir olaya yakın kuvvetleri bulunmakla beraber, Gümülcüne'de Fransızların Trakya'yı terk ettikleri sırada Türklere bırakılan silah ve mühimmatın ortaya çıkartılması için nahiye müdürlerini tutuklayarak işkence yaparak öldürmüşlerdir. Bu baskıları aydınlığa kavuşturan belgeler;

Belge 2;

Bab-ı Ali

Dahiliye Nezareti Şifre-Telgrafname

Şifre Kalemi

Mahreci Edirne 4 Ağustos 1335

Tarihi Keşidesi 4 Ağustos 1335

Kaleme vurudî 5 Ağustos 1335

Bugünlerde Yunanlılar ve bir kısım Rumlar buralarda yine faaliyete başladılar. Yunanistan'ın adil ve müstâkim olmuş dolayısıyla düveli itilâfiyenin kendisine İzmir şehrini ilhâk eylediği ve Dedeağaç ve Gümülcine savah ile karip olan diğer kasabatının Yunana verildiği ve Fransız taburları Yunanistan'a muavenet etmek üzere oralara geçmekte olduğu ve Yunan Devleti'nin şu sırada askere ihtiyacı hususunda genç Rumların gizlice Lüleburgaz'a kadar gitmeleri ve ondan sonra Yunanistan'a göndermek kolay olduğu ve Osmanlı kataatında hidmet eden Rumların lâakel yirmi gün sabretmeleri ve sonra Yunan askeri tarafından buraları işgal olunduğu zaman hizmete alınacakları yolunda propaganda yapmakta oldukları görülmektedir. Aynı zamanda Lüleburgaz ve Babaeski ve Çorlu cihetindeki Yunan Kuvva-i Askeriyesi deha müteyakkız olmakla beraber miktarı an bean tezyit edilmekte ve bizim istasyonlarda bulunan muhafız jandarmaların silahla gezmemeleri lüzumu Yunan zabıtları tarafından tembih edilmekte olduğu maruzdur.[19]

Genel Olarak Yunanistan

Yunanistan Cumhuriyeti, Eliniki Dimokratia'nın yüzölçümü 131.952 kilometre karedir. Arnavutluk, Makedonya Cumhuriyeti, Bulgaristan ve Türkiye ile ortak sınırları vardır. Yunanistan sınırları içinde iskân edilmiş 166 ada bulunmaktadır, ayrıca Fransa'nınkinden daha uzun bir kıyı şeridine sahiptir ve iç kesimleri dağlıktır. Yunanistan'ın nüfusu 9.950.000 kadardır ve bu nüfusun üçte birinden fazlası Atina bölgesinde yaşamaktadır. Geçmişte genellikle kırsal bir toplum olan Yunanistan, savaş sonrası dönemde hızla kentleşmiş, Batı Avrupa, Kuzey Amerika ve Avustralya'ya göç vermiştir.[20]

Tarihsel Geçmişi

Bugün, Yunanistan sınırları içindeki bölgeler değişik zamanlarda Osmanlı İmparatorluğu içerisinde yer almaktaydı. Trakya ve Makedonya 14. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na geçmişti. İlk olarak Sultan II. Murat Epir, Taselya, Mora ve Ege adalarını 15. yüzyılda ilhak etmiş ve daha sonra da oğlu Sultan Mehmet toprakları daha da genişletmiştir. Rodos adası, muhteşem Süleyman'ın 1522'deki seferberliğinden sonra Osmanlı egemenliği altına girmiştir. Girit (Crete) adası, Sultan 4. Murat'ın hükümdarlığı süresince 1645'te Osmanlı topraklarının bir parçasıydı. Yunanistan'ın esas olarak (adalarından ayrı olarak) kendi topraklarında 1830'da bağımsız bir krallık kurulmuştur. Girit (Crete), 1898'de Fransa, İngiltere, Rusya ve İtalya'nın koruması altına girmiştir.Rodos ve diğer adalar 1912'de İtalya tarafından ele geçirilmiştir. Selanik, 1923'te Lozan Antlaşması'na göre (Dodacenese) On iki adalar da 1947'deki Paris Antlaşması'na göre Yunanistan'a devredilmiştir.[21]

Yunanistan, İngiltere
(Britanya'dan) 1864'te
yedi adayı almıştır.

1878'deki Berlin Konferansı'nı
takiben Osmanlı İmparatorluğu
Larissa bölgesini içeren
Thessaly'yı Yunanistan'a
devretmiştir.

1912 ve 1913 (deki) Balkan
Savaşlarından sonra

Yunanistan.

Lozan Antlaşması
Türkiye, Yunanistan'ın
Batı Trakya üzerindeki
egemenliğini kabul eder ve
Doğu Ege adalarını
Yunanistan'a devretmiştir.

Yunanistan bugünkü sınırlarına
II. Dünya Savaşı'nın
sonunda kavuşmuştur.[22]

Haritalarda da görüldüğü üzere, 1830'da kurulan Grek Devleti'nin Cumhuriyet haline gelmesinden sonra, ülke sınırları daha çok 1912/13 Balkan Savaşlarından sonra genişlemiştir. Yani Yunan genişlemesi talihsiz Balkan Savaşlarından sonra daha da hızlanmıştır. Yunanistan Makedonya'nın büyük bir kısmını Selanik'i, Kavalayı, Yanya'yı, Sisam, Sakız, Midilli ve Limni adalarını Balkan Savaşlarından yararlanarak ele geçirmiştir. Osmanlı Devleti bir savaş bitmeden bir başka savaşa girmiştir. Trablusgarb Savaşı, Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı birbirlerini izlemiştir. Türkiye, Bulgaristan ile birlikte I. Dünya Savaşı'ndan yenilgiye çıkınca, Yunanistan bu fırsatı da değerlendirerek bu defa Dedeağaç bölgesini ve Batı Trakya'yı da ele geçirmiştir.[23]

1939 sonlarında II. Dünya Savaşı başladığında Yunanistan yerini belirlemiş müttefikler yanında yer almıştır. Yunanistan'ın müttefiklerin yanında yer almasının sebebi, Yunanistan'ın çok kötü bir ekonomik gelişim süreci içinde bulunmasından kaynaklanmaktaydı.

Yunanistan savaşın ilk yılında tarafsız kalmıştır. "Başbakan Metaksas ülkeyi savaşın dışında tutmayı amaçlıyordu. Halkın genel eğilimi müttefiklerin yanında yer alma şeklindeydi. Hükümet de bu genel eğilim doğrultusunda müttefikler yanında yerini belirlemiştir." Bu, sağ görüşlü tarihçilerin savundukları görüştür. Sol görüşlü tarihçilerin savundukları görüş ise, Metaksas başkanlığındaki hükümetin Alman nazizmine ve İtalyan faşizmine, genelde yaygınlaşan faşizme sempati beslediği yolundadır.[24]

Yunanistan, 1941 başlarından sonra üçlü işgal altında bulunuyordu. Bunlar Almanlar, İtalyanlar ve kendileriyle daha sonra ittifak kuran Bulgarlardı. Bulgarlar, Batı Trakya, Drama, Serez ve Kavala bölgelerini işgal etmişlerdir.Halk işgalcileri desteklemiyordu. Ancak içinde bulunduğu yaşam şartları da çok kötüydü. Halkın ancak %4'ü yeterli denebilecek düzeyde beslenebiliyordu. Buğday üretimi %40 düşmüş, hayvan sayısı ise %58 düşüş göstermişti.

Alman faşizmi altında ezilen halk, bilinçsiz tepki gösterilerine başladı. Bu hareket, solun örgütlenmesiyle silahlı direnişe dönüştü ve Eylül 1941'de EAM (ulusal Kurtuluş Cephesi) kuruldu.[25]

İkinci Dünya Savaşı Sırasında ve İç Savaş Sırasında Batı Trakya'daki Türklerin Durumu

Gerek II. Dünya Savaşı sırasında, gerekse iç savaş sırasında Batı Trakya'daki Türklerin durumlarına bir göz atalım.

Türkler, savaşın ilk yıllarında, öncelikle savaş bölgesine uzak olmaları itibarıyla pek etkilenmişlerdir. Onun ötesinde bu (20 bin kişilik) toplum, savaşta kendini taraf hissetmemiştir. Şöyle ki;

Bölgedeki Türk toplumu, toplumsal yapı ve yaşamı itibarı ile olduğu kadar, psikolojik olarak da kendini Lo

zan'dan bu yana Türkiye'ye daha yakın hissetmiştir. Ancak şu bir gerçek ki, siyasal yapı olarak Yunanistan'a bağlı olması nedeni ile, Batı Trakya Türk toplumu, savaşa katılamamazlık edememiş, Alman ve Bulgar ordularının Trakya cephesinden saldırısı sırasında sınırlı oranda da olsa karşı koymuştur. Ancak bölge işgal altında bulunduğu sırada halk, Yunanistan'ın diğer bölgelerinde gösterilen tepkiyi göstermemiştir.[26]

Yunanistan'ın Yayılmacı Politikası

Yunanistan'ın Emeli Nedir?

Yunanistan, bir devlet olarak dünya üzerindeki yerini aldığı andan itibaren, Türklere, varlığını, hırçınlık, açgözlülük ve kıskançlıkları ile her zaman hissettirmiştir. Türk devletinin zayıf olduğu dönemlerde üzerine saldırmış, güçlü olduğu zamanlar ise, içten parçalamak için teröristleri beslemiş, kışkırtmış her çirkin oyunlara baş vurmuştur.

Yunanistan, her zaman ve her konuda, Türkiye'nin önünde olmak istemiş, onun dostları ile olan ilişkilerini hep bozmaya çalışmıştır.

Geçmişte, üç kıtaya yayılmış olan Osmanlı İmparatorluğu'nun toprakları üzerinde bugünkü komşuları ile yan yana, iyi komşuluk ilişkileri içinde yaşamak azmine dayalı dış politikası, Türkiye'nin iyi niyetinin en önemli göstergesidir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun hoşgörüsü ile din ve dil birliğini koruyan bugün devlet olarak yaşamını sürdüren ülkeler arasında yer alan Yunanistan'ın daima sorun yaratan taraf olmasının nedenleri, bugünkü statükoya ışık tutması açısından önemlidir.

Türk-Yunan ilişkilerinin tarihçesini daha iyi bir şekilde değerlendirebilmek, Yunanistan'ın Türkiye üzerinde tarihi emellerini ve bugünkü politikalarının özünü kavrayabilmek için, Yunanistan'ın "Megali idea" ideolojisini iyi bilmek gerekmektedir.

Megali İdea Nedir?

Yunanlılar, aralarında Megali İdea'dan bahsettikleri zaman akıllarından geçen Türk devletini ortadan kaldırmak, İstanbul, İzmir, Kıbrıs ve Küçük Asya dedikleri Anadolu'yu sınırlarının içine katmayı kapsamaktadır. Oysa, Türk düşmanlığı ile beslenen Megali İdea, ideoloji ve arzusunun arkasına neyin gizlenmiş olduğu tarihçi Panayotis Kayas'ın Megali İdea adlı kitabında şöyle belirtilmektedir;

"Yunanistan'ın siyasi ve sosyal liderleri, her dönemde, ülkenin varolabilmesi için bir Milli İdeoloji'ye sahip olunması gerektiğine inanıyorlardı. Böylece, Yunan milletini her an yeni mücadelerle hazır tutacak, halledilmeyen ekonomik problemlere karşı, hiç kimse vatan haini damgasını yememek için muhalefette bulunamayacaktı. Kısacası Megali İdea, Yunan iç ve dış politikasının canıdır. Milli hedefe ulaşmanın dışında herşey yönetim, eğitim, imar bekleyebilirdi. Böylece, Türk sınırları içinde bulunan toprakların Milli Hedef olarak gösterilmesi, Milli İdeoloji'nin doğmasına yol açmıştı. Bu Milli İdeoloji'nin adı "Megali İdea" ideolojisi idi. Böylece ülkenin siyasî, askerî, dinî ve sosyal liderleri herşeyi bir yana iterek bu hedefe yönelmeleri devlet kuruluşları içinde Megali İdea'ya yönelik faaliyetlerin başlamasına yol açtı. Bu genel yönlenmeye paralel olarak Yunanistan'ın talep ettiği Türk topraklarında yaşayan Rumların örgütlenmesine geçildi. Böylece, Türk'ün varlığı, Yunanistan'ın siyasî yaşamında, Kral, Kilise, Ordu ve Politikacılar tarafından istismar edildi."[27]

Tarihten kaynaklanan başka önemli, sorunlarda Patrikhane ve Kıbrıs sorunlarıdır.[28]

Aslında Yunanistanla ilişki; Yunan devleti de, milliyetçilik prensibine uygun olarak, tam mânasıyla milli bir Yunan devletinin kurulması için yapılan 1821-1830 Yunan Bağımsızlık savaşına dayanmaktadır. Bu kuruluşta da, Kemal Atatürk'ün devletindeki demokratik düşünceler vardır. Büyük İdeal'e (Megali İdea), Yunanlılar bu aşırı milliyetçi ideallerine rağmen; 1821'de toplanan ilk Yunan Milli Meclisi, sadece Yunanlılardan oluşan bir yeni devlet teşkilini istemiş, tam anlamıyla bir Yunan devleti kurmuştur. Bu tezat, birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Kemal Atatürk'ün Türk Milliyetçiliği ile çatışmaya yol açarak Yunanistan'ın trajedisini hazırlamıştır. Yunan faciası, Yunan büyük idealinin sonunu belirlemiş ve Yunanistan'ı mahvetmiştir.

Türk Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu

Batı Trakya'daki Türk azınlığının statüsü 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Barış Antlaşması ile düzenlenmiştir. Yunan makamları Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasından hemen sonra bu Antlaşma'dan doğan yükümlülüklerini ihlâl etmekte tereddüt etmemişlerdir.

Lozan Barış Antlaşması sırasında kabul edilen resmi rakkamlara göre, 1922-1923 yıllarında Batı Trakya'nın toplam nüfusu 163.030 idi. Bu nüfusun 129.120'sini Türkler, 33.910'unu da Yunanlılar oluşturmaktaydı. Aynı dönemde soydaşlarımız Batı Trakya topraklarının %84'üne sahiptiler.

1970'li yılların ortalarında soydaşlarımızın sahip oldukları topraklar %40'ın altına düşmüştür. Soydaşlarımızın topraklarının eritilmesi süreci 1976'dan bu yana keyfi ve büyük ölçekli kamulaştırmalar şeklinde, artan bir hızla devam etmektedir.

Yunanistan'ın Tezi

Yunanistan-Türk azınlığı ile ilgili politikasının uygulanmasında, azınlık sorunlarının içerdiği çok yönlü ve tüm sorunlara cevap verebilecek politikayı günün şartlarına göre tek elden yönetebilecek bir örgütlenmeyi yıllar önce gerçekleştirebilmiş ve bugüne kadar bu örgütün işlerliğini etkin biçimde sürdürmesini sağlayarak ortam ve imkânları yürürlükte tutmuştur. "Yunan Politikası"nın ana hatları şu şekilde ortaya çıkmaktadır:

1) Türk toplumunun çoğalmasını engellemek ve Yunanistan'dan göçe zorlamak,

2) Türk toplumunun milli benlik ve kimliğini aşınmaya uğratmak, yok etmek, paçalamak.

3) Toplumun bilinçlenmesini önlemek, noksan eğitim ve kültür vererek geri bırakmak.

4) Türklerin bir toplum halinde yaşama imkanlarını ortadan kaldırmak ve asimilasyona uğratmak.

Türkiye'nin Tezi

Türkiye Yunanistan'la ilişkilerinde Lozan Antlaşması'nın sağladığı dengenin korunmasından yanadır. Ortaya çıkabilecek sorunların ikili müzakerelerle ve hakkaniyet esasına göre çözümlenmesi gerektiğini defalarca belirtmiştir. Türkiye, bu politikasının doğrultusunda;

1) Batı Trakyalı Türklerin yurtlarında mal ve kültür varlıklarının korunması, sosyal gelişimlerinin sağlanması gerektiğine inanmaktadır.

2) Lozan'da sağlanan azınlık haklarının muhafaza edilmesi gerekmektedir.

3) Yunanistan, Batı Trakya Türkleri üzerindeki baskıları kaldırmalı, topraklarını kamulaştırma girişimlerinden vazgeçmelidir.

4) İstanbul'dan giden Rumlar kendi iradeleriyle Türkiye'yi terk etmiş olmalarına rağmen, vatandaşlıktan çıkarılmamışlardır. İstedikleri zaman Türkiye'ye girip çıkabilmektedirler.

5) Türkiye, azınlık ve vakıflar konusunda Lozan Antlaşması ile sağlanan dengeyi bozmaya yönelik girişimlere, karşılıklılık ilkesine göre tedbirler uygulamaya kararlıdır.[29]

Türk-Yunan İlişkilerinde Azınlık Meselesi

Azınlık Kavramının Tanımına Genel Bakış

"Azınlık" kavramı, insanlar toplum halinde yaşamaya başladıkları andan itibaren ortaya çıkmış bir kavram olduğu sanılmaktadır. Çünkü insan toplumlarının bütün dönemlerde şu ya da bu biçimde çoğunluktan farklı özellikler gösteren daha ufak grupları da içermeleri kaçınılmaz olmuştur.

Bu kavram çok çeşitli görünümleri olan ve farklı çıkarları ilgilendiren sosyo politik bir kavramdır. Azınlık kavramına el atıldığı zaman ortaya dökülen tanımlamalar oldukça fazladır. Azınlık kavramının, daha birçok sosyopolitik kavram gibi tarih içinde değişme geçirmiş olduğu gerçeği akılda

tutulmamalıdır. Çünkü uluslararası planda azınlık kavramı, ortaya çıktığı tarihten günümüze aynı kalmamış, değişmiştir.[30]

Yunanistan'ın Azınlıklara Bakış Açısı

Azınlıkların korunması konusunda 19. yüzyıl sisteminin en tipik biçimde yansıdığı ülkelerden biri de Yunanistan'dır. Gerek bağımsızlığını elde edişi, gerekse Osmanlı İmparatorluğu'nun zararına durmadan gelişmesi süreci sırasında Yunanistan, her yeni toprak elde edişinde bu genişlemesini Batılı ülkelere tescil ettirebilmek için büyük devletlerle anlaşmalar yapmak ve bu anlaşmalar sonucu yeni kazandığı bölgeler üzerinde kalan azınlıklara birtakım azınlık hakları tanımak zorunda kalmıştır.[31]

Aslında Yunanistan'a göre ülkesinde hiçbir etnik azınlık yoktur. Bunların hepsi Slâvlaştırılmış Yunan vatandaşlarıdır. Batı Trakya Türkleri de Müslümanlaştırılmış Yunan vatandaşlarıdır. Tarihte 400 yıl kendisine hükmetmiş Türkler dahi Yunan'dır diyebilen bir zihniyetin, Makedonlar için ayrı bir etnik ve kültürel gruptur demesi ve bunların çiğnenen insan haklarını iade etmesini beklemek Yunanistanı ve Yunanlıları hiç tanımamak demektir.[32]

Yunanistan'daki azınlıklar şu şekildedir;

Türk azınlık	120-130.000
Makedon azınlık	300.000
Bulgar azınlık	25.000
Yahudiler	6.000
Ermeniler	16.000
Arnavutlar	50.000
(Güney Epir'de	
Arnavutluklara göre)	200.000
Ulahlar	
(Rumenler)	100.000
(Romanyaya göre)	1.500.000

Yunanistan devamlı olarak ülkesinde hiçbir azınlığın bulunmadığını, herkesin Yunanlı olduğunu iddia etmektedir. Ancak istatistik, görüldüğü üzere bunu kesinlikle yalanlamaktadır.[33]

Azınlıkların Statüsünün Belirlenmesi ve Azınlıklarla İlgili Türk-Yunan İkili Antlaşmaları

1. 10 Ağustos 1920 Yunan Sevr'i

2. Lozan Sistemi

Yunan hükümetinin Batı Trakya'da yaşayan Türk azınlığa karşı uluslararası hukuk çerçevesi içinde yükümlülükleri bulunmaktadır. Bu yükümlülükler, Türk azınlığın haklarını korumasını ve güvence altına almasını öngörmektedir.

1923 tarihli Lozan Antlaşması'nın "Temel Hukuk" olarak tanımlanan 37-45. maddeleri, Yunan ve Türk hükümetlerinin ülkelerindeki Türk ve Rum azınlıkları korumalarına ilişkin yükümlülüklerini belirtmektedir.

Buna göre Yunanistan, Batı Trakya Türk azınlığının doğum, vatandaşlık, dil, ırk ve din ayrımı yapılmaksızın yaşama ve özgürlüklerinin korunmasını, ibadet serbestliğini, dolaşım ve göç etme özgürlüğünü, yasalar önünde eşitliğini, çoğunluğun yararlandığı sosyal ve siyasî haklardan yararlanmasını, özel hayatta, ticarette, dinde, basın-yayında, kamu organları ile ilişkiler ve mahkemelerde Türkçenin serbestçe kullanılmasını, Türklerin yardım, din ve sosyal amaçlı kurumlar ve okullar kurma ve yönetme hakkını, her iki dilde de eğitim veren ilkokullar kurmayı ve dini kurum ve vakıflar için tam himaye sağlamayı kabul etmiştir.[34]

30 Ocak 1923 tarihinde Lozan'da imzalanan mübadele protokolü iki maddeden ibarettir. Antlaşma, sadeleştirilmiş olarak şöyledir:

1 Mayıs 1923 tarihinden itibaren Türkiye topraklarında bulunan Ortodoks dinine mensup Türk uyruklu Rumlarla, Yunan topraklarında bulunan Yunan uyruklu Müslümanlar, mecburi mübadeleye tâbi tutulacaklardır. Birinci maddede belirtilen mübadele işlemi aşağıdaki halka şamil değildir.

1. İstanbul il sınırları içinde yaşayan Rum halkı.

2. Batı Trakya Müslüman halkı.

Anlaşma hükümleri uyarınca Anadolu'da yaşayan birbuçuk milyona yakın Rumla, Yunanistan'da yaşayan yarım milyona yakın Türk yer değiştireceklerdir. Binbir güçlük ve sıkıntı içinde, Türkler Anadolu'ya, Rumlar Yunanistan'a taşınıp yerleştirilmiştir.[35]

Türk ve Rum azınlığının varlığına basamak olan kaderlerine uzun yıllar hükmeden anlaşmalardan ikincisi "Azınlıkların Korunmasına Dair Protokol"dür. Lozan Antlaşması'nın 3. faslını teşkil eden protokol (37-45.) maddelerini kapsamaktadır. Protokolün 38-44. maddelerinde Türkiye hükümetinin İstanbul Rumlarına garanti ettiği haklar belirtilmektedir. 45. madde ile aynı hakların Yunanistan tarafından Yunanistan'da yaşayan Müslümanlara da tanınacağına dair önceki maddelere atıf yapılmaktadır.[36]

Ayrıca şu anlaşmalar da mevcuttur;

Atina Antlaşması 1 Aralık 1926

1930 Türk-Yunan Dostluk, Tarafsızlık-Uzlaştırma ve Hakemlik Antlaşması

1930-1933 Ankara Antlaşmaları

Yunanistan’ın da Onayladığı Uluslararası ve Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Açısından Azınlıkların Statüsünü Belirleyen Sözleşmeler:

1. 1948 Soykırımın (Genoside) Önlenmesine ve Cezalandırılmasına İlişkin Sözleşme.

2. 1948 Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi.

3. 1965 Her Türlü Irk Ayrımcılığının Kaldırılmasına ilişkin Uluslararası Sözleşme.

4. 1966 Ekonomik Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme.

6. Helsinki Nihaî Senedi.

5. Avrupa İnsan Hakları ve Temel Özgürlüklerini Korunması Sözleşmesi.

7. 1984 İşkenceye ve Öbür Zalimce İnsanlıkdışı ya da Küçültücü İşlem ya da Cezaya Karşı B. Milletler Sözleşmesi.

8. Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı (AGİK) Viyana İzleme Toplantısı 1989 Kapanış Belgesi.

“Antlaşmalara ve anayasa hükümlerine rağmen Yunanistan’daki Müslümanlar ikinci sınıf insan muamelesi görmektedirler.”

Batı Almanya ZDF Televizyonu

“Ausland Journal” adlı Programdan

Bonn, 31 Ağustos 1984

* * *

“Yunanistan Müslümanları (her türlü baskıya uğrayan) unutulmuş azınlık durumundadır. Bütün dünya ülkelerinin, Avrupa İnsan Hakları Konseyi Protokolü’nün 4. maddesine tamamen aykırı düşen bu tür baskı politikasına rağmen hâlâ insanlık ve demokrasi şampiyonluğu pozundaki Yunanistan’a ‘dur’ diye bağırmaları için geç bile kalınmıştır!”

Dr. Salahi Ramadan Sonyel

Arabia the Islamic World Review,

Londra, Temmuz 1984

“Yunanistan’daki Müslüman Türk toplumuna baskı ve sindirme politikası reva görülüyor. İnsan hakları ile bağdaşmayan bu politika ile Lozan Antlaşması da çiğnenmektedir.

Reuter, Londra 29.12.1982

* * *

“İkinci sınıf vatandaş muamelesi gören Batı Trakya Türkleri sefalet içinde yaşamakta ve haklarını teminat altına alan Lozan Antlaşması’na uyulmamaktadır.”

The Economist

Londra 22.06.1985[37]

Batı Trakya Türklerinin Sorunlarına Genel Bakış

İnsan Hakları Açısından Yaklaşım

Dil, din, soy, cinsiyet ya da renk farklılığı dolayısıyla insanlara, ayırımcı muamele yapılması gibi bir uygulamanın tarihin karanlıklarında kalmış olması gerekirken, 20. yüzyılın sonlarına yaklaştığımız bir dönemde dahi bu tür uygulamaların bazı yerlerde hâlâ sürmekte olması, insanlık adına gerçekten düşündürücüdür.

Bu uygulamanın en belirgin örneklerinden birisi deYunanistan'da cereyan etmektedir.

Meriç nehrinin hemen ötesinde, Yunan topraklarında 120 bin Türk yaşamaktadır. 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Barış Antlaşması'yla hak ve statüleri belirlenerek garanti altına alınmış olan Batı Trakya Türk'ü Yunan makamlarının çeşitli baskılarıyla karşı karşıyadırlar.

Türk azınlığının taşınmaz mal satın alma olanakları 1938 tarihli bir yasaya dayanılarak tamamen ortadan kaldırılmıştır. Azınlık mensuplarının arazi ve emlaklarını birbirlerine satmalarına dahi izin verilmemekte, ancak Yunanlılara satmalarına olanak sağlanmaktadır.

Eğitim alanında da Batı Trakya Türk toplumu ağırbaskılarla yüzyüzedir. Bugün 120 bin nüfuslu bir toplum için bölgede sadece iki orta/lise bulunması ibret verici bir olaydır. Oysa Lozan Antlaşması soydaşlara giderlerini kendileri ödemek koşuluyla, her türlü okullar ve benzer öğretim ve eğitim kurumları kurmak, yönetmek ve denetlemek konularında eşit hak tanımıştır. Bu hakkın kullanılmasına izin verilmemektedir.[38]

* Türklerin örf ve adetlerini serbestçe yaşamalarına fırsat verilmemektedir.

* Küçük yaştaki Müslüman Türk çocuklarının, Hıristiyanlaştırılmak maksadıyla köylerde açılan kreşlere gönderilmeleri konusunda ailelerine baskı yapılmaktadır.[39]

Yunan hükümetinin bu politikasının sadece Lozan Barış Antlaşması'na değil, aynı zamanda Yunanistan'ın taraf olduğu uluslararası insan hakları sözleşmelerine de ters düştüğü kuşkusuzdur.[40]

Sosyal Baskılar

Yunanistan'da yüzelli bin civarında Müslüman Türk'ün bulunduğu bilinmektedir. Bunlar İskeçe ve Gümülcine şehirlerinde ve çoğunlukla bu şehirlere bağlı köylerde oturmaktadırlar. Bu Türklerin hakları Lozan Antlaşması'yla Türkiye'nin güvencesi altındadır. Ancak, Yunan adâleti çeşitli bahanelerle Türkleri her alanda mağdur etmektedir. Mülkiyet hakkına yapılan tecavüzlerin bizzat Yunan hükümetlerinin bilgisi dahilinde yapılmasından cesaret alan Rumlarla Türkler arasındaki sürtüşme tırmanmaktadır.

Yunanistan, sistemli bir devlet politikası güderek, ülkesinde Türk azınlığı bulunmadığını iddia etmektedir ve Türk azınlığı yerine Müslüman azınlık demektedir. İlk bakışta bu tanımlamada Türkiye

için bir mesele olacak durum gözükmemektedir. Ancak Yunanistan bu tercihi bir politika gereği yapmaktadır. Türkiye'yi Batı Trakya Türkleri meselesinde taraf olmaktan çıkarmayı amaçlamaktadır.

Türkiye'nin desteğinden eksik Batı Trakya Türkleri, haliyle Yunan emperyalizmi karşısında çaresiz kalacaklardır. Yunanistan'ın bir zamanlar Tivkov'un kullandığı ağzı kullanarak, Yunanistan'daki Müslümanların Osmanlılar zamanında zorla Müslüman yapıldığı yolundaki propagandası resmen Türkleri eritme politikasının icabıdır ve Yunanlılar bu işi yıllardır yürütmektedirler.[41]

Yasak Bölge başta olmak üzere Batı Trakya'daki Türk azınlığının büyük çoğunluğunun seyahat hürriyeti kısıtlanmıştır. Türkler yürürlükteki yasalardan yararlandırılmamaktadır.

Her çeşit kuruluşunda azınlık üyelerine ilgisiz davranılmakta, hastalar bile hor görülmekte ve gereken tedavileri yapılmamaktadır.

Türkçe kaset ve plak dinlenmesi, video kaset seyredilmesi yasaklanmıştır. Son 10 yıldan beri Batı Trakya Türk azınlığının umumi yerlerde kendi dillerindeki Radyo ve Televizyon yayınlarını izlemeleri polis ve jandarma tarafından yasaklanmaktadır.[42]

Hatta Yunanistan'da Türklerin kendi ana dilini konuşmaları bile yasaktır.

Yunanlılar, Batı Trakya'daki Müslüman Türklere karşı büyük baskı hareketlerine girişmişlerdir.

* Türk öğretmenlerini, Eski Yunan tarihinden imtihana sokmakta, başarı kazanamayanları öğretmenlikten

çıkarmaktadırlar. Oysa, Türkiye'deki Rum öğretmenler, eski Türk edebiyatından imtihan edilmemektedirler.

* Okullara "Türkçe Kitap" okuma yasağı konulmuştur.

* Türk lisesinin öğrencilerinin bir yurtta barınmalaranı müsaade edilmemektedir.

Bu arada, çeşitli yollarla vatandaşların Türkçe konuşmasına dilini, tarihini öğrenmesine engel olunmakta, yeni okulların açılmasına izin verilmemektedir.[43]

Bu konuda sebep gösterilmeksizin 235 Türk tevkif edilmiştir. Suçları: Türkçe konuşmak, Türk Radyosu dinlemektir.

Türk azınlığına yeni ev yapması için izin verilmediği gibi eski evini dahi tamir etme müsadesi alamamaktadır.

Batı Trakya'daki Türk azınlığın otomobil ehliyeti alması özellikle hayatî öneme haiz olan traktör ehliyetini alması bile imkânsız hale getirilmiştir.[44]

Yasak Bölge: Batı Trakya'da güneyden kuzeye giderken Bulgaristan sınırına 8 km kala başlamakta, sınır boyunca Türkiye'ye doğru uzamakta, Türkiye sınırına yakın bir noktaya kadar dayanmaktadır. Bununla birlikte bölgenin diğer yerlerindeki katı denetim, Türkiye sınırına yaklaştıkça iyice azalmakta, neredeyse hissedilmeyecek duruma gelmektedir.

Türk sınırına yaklaşınca artık Bulgar sınırına bitişik bir Yasak Bölge kalmamasının nedeni, Yasak Bölge'nin resmi ve gerçek gerekçeleri arasındaki farkta yatmaktadır. Bölge 1953'te Kuzey'den komünist sızmasını önlemek amacıyla kurulmuştur. Oysa, özellikle günümüzde uygulandığı biçimiyle asıl işlevi, dağlık Balkan Kolunda yaşayan Pomak kökenli azınlığı, Yaka ve Ova'da yaşayan Türk kökenli azınlıktan ayırmak, daha doğrusu Pomakları göç ettirilmek istenen Türklerden soyutlayarak asimile etmektir. Türkiye'ye bitişik Evros ilinde artık azınlık mensubu neredeyse hiç kalmadığından Yasak Bölge Türkiye'ye bitişik Evros ilinde tavsamaktadır.

Yasak Bölge'ye girişler özel pasoyla yapılmaktadır. Yalnız yabancılar değil, Yunan yurttaşlarının (yani, Yaka ve Ova bölgelerinde yaşayan azınlık mensuplarının) da girmesi yasak olan bu bölgede, A.B.D.'nin 1990 Yunanistan Raporu'na göre yabancı diplomatların seyahat etmesi de özel izne tabî idi.

1936'da çıkarılan "Yasak Bölge" kanuna göre Batı Trakya'da Bulgaristan sınırı boyunca 10-25 km derinlikteki bölge "Yasak Bölge olarak ilân edilmiş ve bu bölgedeki 133 Türk köyünde yaşayanlar Yunan makamlarınca kontrol altına alınarak sınırlanmış ve bölge adeta bir tecrit kampı haline getirilmiştir.[45] Ayrıca Yasak bölgeye giriş çıkışlar gece saat 24.00'ten sabah 05.00'e kadar tamamen yasaktır. Kısacası amaç, burada yaşayan yaklaşık olarak 35.000-40.000 dolayındaki Türk'ü kontrol altında tutmak, onların hareketlerini kolayca izlemek, uygulanacak asimilasyon hareketlerini dünya kamuoyundan gizlemektir.

Vatandaşlıktan Çıkarma (Iskat)

1955 tarihli ve 3370 sayılı Yunan Vatandaşlık Yasası'nın ünlü 19. maddesi şöyledir:

"Grek olmayan etnik kökenden bir kişi, geri dönme niyeti olmaksızın Yunanistan'dan ayrılırsa, bu kişinin Grek vatandaşlığını yitirdiğine hükmedilir. Bu hüküm, yurtdışında doğmuş ve oturmakta olan Grek olmayan etnik kökenli kişilere de uygulanır. Ana babasından ikisi birden veya hayatta olanı yurttaşlığını yitirmiş olan reşit olmayan çocuklardan yurtdışında yaşayanlar da yurttaşlığını yitirmiş olarak ilan edilebilir. Vatandaşlık Konseyi'nin aynı yönde alacağı karara dayanarak bu konularda İçişleri Bakanlığı karar verir".[46]

Oysa, demokratik ve modern bir metin olan 1975 tarihli Yunan Anayasası'nın 411. maddesi "bütün Greklerin yasa önünde eşit olduklarını söylemekte, madde 4/3 ise Grek yurttaşlığı sıfatının geri alınması, ancak, başka bir yurttaşlığın isteyerek kabul edilmesi veya yabancı bir ülkede ulusal çıkarlara aykırı faaliyetlere girişilmesi durumlarında mümkün olabilir" hükmünü getirmektedir. Bundan başka, 1989 tarihli Viyana Kapanış Belgesi'nin 20. ilkesi "herkesin kendi ülkeleri dahil herhangi bir ülkeden ayrılma ve ülkelerine dönme hakkına tam olarak saygı" gösterileceği ilkesini getirmektedir.[47]

Bütün Yunan vatandaşlarına 5 yıl geçerli pasaport verilirken Türk azınlığı mensuplarına 1 yıl geçerli pasaport verilmesi uygulamasına başlanmıştır.

Şimdiye kadar hiçbir Batı Trakyalı Türk, vatandaşlıktan atıldıktan sonra tekrar vatandaşlığa geri alınmamıştır. "Helsinki Watch" Örgütü'nün Haziran ayında Başbakan Mitsotakis'e 544 Türk'ün vatandaşlık haklarının geri verilmesi için yazdığı mektup da sonuçsuz kalmıştır.

ABD Dışişleri Bakanlığı'nın 1989 Ülkeler Raporu'nda (Conutry Report) da ifade edildiği gibi, Yunanistan'da vatandaşlıktan atılma kararını geri çevirmek için başvurulacak mahkeme ve iç hukuk yolları bulunmamaktadır.

İdarî bir kararla, tek taraflı olarak ve ırk ayrımına dayanarak Türk kökenlilerin vatandaşlıktan atılmaları, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin en temel hükümlerine ve Kasım 1990'da bütün Avrupa ülkeleri tarafından imzalanan Paris Şartı'na aykırıdır.[48]

Yunanistan daha da ileri giderek seçilmiş Türk milletvekillerini bile komplolar kurmak suretiyle vatandaşlıktan çıkarma cüretini gösterebilmektedir.[49]

Göç'e Zorlama ve Asimilasyon (Etno-Genoside Baskı)

Aslında Yunanistan'ın Batı Trakya politikasının hedefi, Yunanistan'daki Türk varlığını söküp atmak ve yok etmektir. Bu amaçla, Türk azınlığını bölmeye nüfusunun artmasını engellemeye çalışmakta ve onları göçe zorlamadır.[50]

Özellikle 1960 yılından sonra, giderek hızlanan ve Yunanistan'ın devlet politikası haline dönüşen azınlığı eritme hareketleri Batı Trakyalı Türklerin durumunu zorlaştırmıştır.

Batı Trakya'da yürütülen baskı bugüne kadar elde edilen sonuçlara bakılırsa, hedefine ulaşmış sayılmaktadır. Azınlık nüfusunu birinci elli yılda %68'den %30'a indirebilen Rumlar, ikinci yılda bu nüfusu %0'a indirmeye kararlı görünmektedirler.[51]

Batı Trakya'da yaşayan 150 bin Türk'ün varlığından büyük rahatsızlık duyan Yunanistan, bölgede yaşayan Türklerin Lozan Antlaşmasıyla kazanmış olduğu haklarıda çiğnemeye devam etmektedir.

Yunanistan göç politikasına geçmiş dönemlerde de ağırlık vermiş ve bu konuda emeline ulaşmayı kendisine amaç edinmiştir. Soydaşlarımız da yapılan ağır baskılar neticesinde Türkiye'ye iltica etmeyi her türlü tehlikeyi gözönüne alarak bir kurtuluş görmüşlerdir.[52]

Yok Ederek Tasfiye

Batı Trakya Türklüğünü "Genosid Mortal" yani, "yok ederek tasfiye" metodu ile ortadan kaldırma taktikleri 1923 ile 1941 ve 1944 ile 1949 ve 1950 yılları arasında harfiyen tatbik edilmiştir. Mezkûr projeyi ciddiyetle tatbik etmek için de 1923 yılından itibaren Türklerle meskun olan yerlerde mürekkep terörler, sabotajlar ve siyasi suikastler tertip ve tanzim edilerek Türklere "suç fiilleri" isnatları yapılmış ve mahalli yetkililer bazen yüzlerce ve bazende binlerce Türk'ü tevkif ederek Kavala'daki "Divan-ı harplere sevk etmişler ve her birini aylarca "ihtilâttan men" ederek tutuklamışlardır. Askeri mercilere masumiyetlerine karar verilipte serbest bırakılanların pek çoğu; bizar oldukları için Türkiye'ye iltica ederken; Dedeağaç, Fere, Soflu ile Dimetoka'nın Türk-Yunan hudut kesimlerinde bir bir imha edilmişlerdir. Bazıları ise; Semendirek ile Enez arasında denizde kadın-erkek tefrik edilmeden öldürülmüşlerdir.

Yunanistan, asimilasyon politikasında yeni bir kurnazlık aşamasına gelmiştir. Bilindiği gibi Batı Trakya'daki Türk unsurunu eritme politikası iki ayrı taktik manevra ile yürütülmektedir. Bunlardan birincisi "Türkler üzerine idarî, hukuki, siyasi ve ekonomik baskı uygulayarak Batı Trakya'yı terke zorlamaktadır." Yunan yönetimlerinin halen kullanmakta olduğu bu ilk şık klasiktir.

İkinci şık, "Türkleri Hıristiyanlaştırmak" amacına yönelen, pek yeni olmamakla birlikte kendi içinde çeşitli boyutlar kazanan esaslı bir asimilasyon türüdür ki, son zamanlarda Yunanlıyı memnun edecek neticeler vermektedir. Ayrıca bu uygulamanın diğer bir avantajı, her türlü teşviğe rağmen istenilen seviyede arttırılamayan Helen nüfusuna, hazır doğurgan bir unsurun katılmasını sağlamak olmaktadır.

Türk Kimliğinin İnkârı ile Tasfiye

Batı Trakya Türk toplumunun ana dilinin Türkçe olması, bazı gelenek ve göreneklerin azınlığın Türk olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bütün bunlara rağmen Yunan yönetimi, zaman zaman azınlığın ırkını inkâr ederek, Türk olmadıklarını sadece Müslüman olduklarını açıklamaktan geri kalmamaktadır.

Batı Trakya Türk toplumuna Yunan devletinin belirtilen bu uygulamaları İnsan Hakları Temel Hak ve Özgürlüklerin Korunması ile ilişkin sözleşmesinin 14. maddesine aykırıdır.[53]

Meslek Hayatının Kısıtlanması ve Kamu Hizmetleri'nden Yararlanamama

Batı Trakyalı Türkler kendi işlerini yapmakta olduğu kadar, başkalarının yanında çalışmakta da büyük zorluklar yaşamaktadır. Çoğunluğu çiftçi olan Türkler işlerinde kullanmak üzere Yunanistan ekonomisine katkıda bulunarak satın aldıkları Traktörleri kullanmak için sürücü ehliyeti alamamaktadır. Başkalarının yanında, özellikle Yunanlıların yanında çalışanlar isimlerini değiştirmeye zorlanmaktadırlar.

Küçük meslek sahipleri ile esnafların ruhsat almaları ise ancak yargı yoluyla mümkün olmaktadır. Şöyle ki bu tür bir ruhsat için başvuruda bulunan Türklerin başvuruları kesinlikle cevaplandırılmamaktadır. Bu durumda Maliye tarafından zabıtlanan yerler mahkeme kararıy

la ruhsata bağlanmaktadır. Daha ilk başta malî cezalarla karşılaşan küçük esnaf ve sanatkârlar meslek hayatları boyunca bu cezalardan kurtulamamaktadırlar.[54]

Yurtdışında çeşitli ülkelerdeki üniversitelerden mezun olan Batı Trakyalı Türklerin diplomalarının denklikleri yapılmamakta ve hatta bu tür başvuranlar protokollendirilmeyerek cevapsız bırakılmaktadır. Böylece üniversite mezunu kişilerin Yunanistan'da çalışabilmeleri kesinlikle mümkün değildir. Son yıllarda 22 üniversite mezununun yaptığı 1 aya yakın açlık grevinin sonunda göstermelik olarak sadece birkaç kişiye çalışma izni verilmiştir.[55]

Yükseköğretimlerini Türkiye'de tamamladıktan sonra çalışmak üzere Batı Trakya'ya dönen gençlerin diplomalarının denkliğinin onanması, Yunan makamları tarafından gerekçe gösterilmeksizin reddedilmektedir. Bu durumun 1980'lerde kronikleşmesi son yıllarda bir takım olaylara yol açmıştır.

Türkiye'de okuyan Batı Trakyalı gençler memleketlerine dönmek istememektedirler. Çünkü Yunan yetkilileri Türkiye'den alınan hiçbir diplomayı tanımamaktadır.[56]

Yurtdışında çeşitli ülkelerdeki üniversitelerden mezun olan Batı Trakyalı Türklerin diplomalarının da denklikleri yapılmamakta ve hatta bu tür başvurular protokollendirilmeyerek cevapsız bırakılmaktadır. Böylece üniversite mezunu kişilerin Yunanistan'da çalışabilmeleri kesinlikle mümkün değildir.

Üniversite mezunu Türk gençlerinin diplomalarının geçerliliğinin tanınması yüzünden, işsizliğe mahkum edilmek istendikleri ifade edilmiştir. Üniversite mezunları politikacıların bir süre daha beklemeleri yolundaki tavsiyelerini kabul etmemişlerdir.[57]

Seçme ve Seçilme Hakkının Kısıtlanması

Batı Trakya Türkleri tarihte birçok kez Yunan parlamentosuna çeşitli partilerden milletvekili göndermeyi başarmıştır. Ancak bu milletvekilleri bağlı bulundukları partilerin tüzük disiplin hükümlerine uymak zorunda olduklarından Batı Trakya Sorunlarını parlamentoda savunmaları mümkün olamamıştır.

Bu sebeple, Türkler 1981 yılında İskeçe ilinde, Mehmet E. Ağa'nın başkanlığında Barış bağımsız listesini kurmuşlardır. İlk başta bu listenin önemi anlaşılmamıştır. Ancak daha sonra 1989 yılında Türkler İskeçe ilinde İkbal, Gümülcine illerinde Güven Bağımsız listelerini kurarak 1989 seçimlerine katılmışlardır.[58] Fakat bu durum Atina'da tedirginlik yaratmıştır.

Yunanistan, bu seçimler esnasında Türklerin seçilmesini engellemek, önlemek amacıyla yurtdışından seçimlere katılmak için Yunanistan'a giden Türkleri sınırlarda bekletmiştir. Ayrıca Batı Trakya'ya binlerce asker getirerek oy kullandırmıştır. Bu yollarla Türklerin seçilmesini önleyemeyen Yunanistan, 1990 yılında Seçim Kanunu'nda bir değişiklik yaparak partiler için koyduğu %3'lük genel barajı bağımsız listeler içinde uygulamıştır. Bu baraja göre bağımsız listelerin seçilebilmesi için Yunanistan çapında tüm oyların %3'ü kadar aşağı yukarı 240.000 oy almaları gerekmekteydi. Bu ise kesinlikle mümkün değildi. Çünkü 240.000 oy Yunanistan'ın sadece birkaç ilinde mevcuttur. Gümülcine ilinin toplam oy sayısı 80.000 kadardır. İskeçe ilinin ise toplam oy sayısı 65.000 kadardır. Görüldüğü gibi, bağımsız listelerin Batı Trakya'da seçilmesi matematiksel olarak mümkün değildir. Bu baraj Yunanistan'da bağımsız adayların seçilmesini engelleyen; demokrasinin bir kara lekesidir.[59]

Eğitim Alanında Baskılar

Uluslararası Belgelerde ve Yunan İç Hukukunda Durumu

Eğitim, bir azınlık grubunun kimliğinin korunması bakımından en önemli alandır.

3 Numaralı Protokol (1913) Müslüman özel okullarını tanımakta ve bunların gelir kaynaklarına saygı gösterileceği hükmünü getirmektedir. Protokol'ün 15. maddesi eğitimin Türkçe yapılmasını öngörmektedir. Lozan Antlaşması'na göre azınlık, eğitimin Türkçe yapılacağı okulları kurmak,

yönetmek ve denetlemek hakkına sahiptir. Devlet, azınlığın önemli bir oranda yaşadığı kesimlerde bu kurumlara çeşitli katkılarda bulunmakla yükümlüdür (madde 40-41).[60]

Görüldüğü üzere; Türk azınlığın eğitimi, Lozan Antlaşması'nın "Azınlıkların Himayesi" başlığını taşıyan birinci kısmının 40-41. maddeleriyle garanti altına alınmıştır. Arıca Türkiye ile Yunanistan arasında yapılan 20 Nisan 1951 tarihli Türk-Yunan Kültür Antlaşması'nın öngördüğü karma komisyon, Ekim 1968'de Ankara'da, Aralık 1968'de de Atina'da toplanmış ve Türk-Yunan Kültür Komisyonu Ankara ve Atina Toplantıları Protokolü imzalanmıştır. Bu protokolde de Lozan Antlaşması'nı teyit eden azınlıkların kendi dillerinde eğitim görmesi ve kitapların Türkiye'den gönderilmesi gibi esaslar belirlenmiştir. Keza, 14 Eylül 1977 tarihli Yunan Resmi Gazetesi'nde yayımlanan Azınlık Okulları ile ilgili 694/77 sayılı kanunda, "Lozan Antlaşması'nın hükümlerinin ve ülkelerarası mütekabiliyet ilkelerinin

saklı kalması" esaslarına uyulacağı bir kez daha vurgulanmıştır.

Ama gerçek şu ki, Yunanistan antlaşmalar imzalayarak verdiği bütün garantilerde olduğu gibi, bu konuda da sözünde durmamıştır.[61]

Batı Trakya azınlık okullarında dört tip öğretmen vardır.

Birinci tip formasyonsuz öğretmenler olup bunlar herhangi bir öğretmenlik eğitimi görmeden şu veya bu biçimde atanmış kişilerdir. Çağdaş anlamda ve Latin harfleriyle eğitim yapacak düzeyde değillerdir. Bunların maaşları azınlık tarafından verilmektedir.

İkinciler, gerek 1951 Kültür Antlaşması gerekse 1968 Karma Protokolü çerçevesinde kontenjan öğretmeni adı altında Türkiye'den gönderilen Türk uyruklu kişilerdir. 1968 düzenlenmesine göre bunların sayısı 35 olup karşılığında aynı sayıda Yunan yurttaşı İstanbul Rum okullarında görev yapmaktadır. Maaşları Türkiye tarafından ödenen, çalışma ve oturma izinleri ise her ders yılının başında yenilenen bu öğretmenlerin her yıl bir bölümü, Yunan yetkililerince çeşitli nedenler gösterilerek reddedilmekte ve sayılarının, İstanbul'da iyice azalmış olan Rum öğrencilere yetecek Yunanlı öğretmen sayısını aşmamasına özen gösterilmektedir.

Üçüncü kategori olan formasyonlu öğretmenlere gelince, bunlar Türkiye'deki öğretmen okullarından çıkmış olan Batı Trakyalılardır. Günümüzde resmen kapatılmış olan Batı Trakya Türk Öğretmenler Birliği'nin (BTTÖB) çatısı altında toplanmış bulunan formasyonlu öğretmenlerin maaşları, bunların sözleşmeli olarak çalıştıkları okul encümeni tarafından ödenmektedir. Bu öğretmenlerin bir bölümü dikta döneminde (1967-1974) görevden alınmış, bir kısmı da okul değiştirmek isterken açıkta kalmıştır. Bu konudaki 1987 tarihli bir rapora göre, 1973'ten bu yana Türkiye'de okumuş hiçbir Batı Trakyalı öğretmene, Batı Trakya'da Türkçe eğitim yapan azınlık okullarında çalışma izni verilmemiştir.

Geriye, dördüncü kategori olarak Selanik Özel Pedogoji Akademisi mezunları kalmaktadır. Azınlık arasında Akademililer diye anılan bu insanlar, formasyonlu öğretmenlere alternatif yaratmak için medrese çıkışlı öğrenciler arasından alınarak Yunanca ve Pomakça eğitilen, Türkçeleri yetersiz, azınlık tarafından da itilen, Yunan devlet memuru statüsünde kişilerdir.[62]

Batı Trakya'da 450 Türk köyünden 392'sinde ilkokul yoktur. Okulu olan köylerin öğretmenleri de yeterli değildir. Yunanlılar köylerde eski Arap harfleri ile yayılan tedrisatı dolaylı olarak medrese mezunları bu fırsatı ganimet sayarak sadece kendilerine düşen görevin Arap harflerini öğretmek olduğunu kabul etmektedir. İçlerinde umumi kültürü olanlar ise yeni Türk alfabesi ile öğretime de devam edebilmektedirler. Yunan müfettişlerinin gözünden kaçtığı müddet zarfında bu işlem bu şekilde devam edebilmektedir.[63]

Helsinki Watch'ın eğitim konusunda vardığı sonuca göre Yunanistan yönetimi Batı Trakya'daki Türk öğrenciler için 1991-1992 eğitim yılı okul kitaplarını ve Türkçe dersleri öğretmen ihtiyacını karşılamamıştır. Ayrıca Türk asıllı öğrenciler için gerekli ortaokul ihtiyacını da karşılamamıştır. Bu da liselerde var olan az sayıdaki yer için öğrenciler arasında rekabet oluşturmaktadır ki; Yunan liseleri için böyle bir rekabet söz konusu değildir. Bu durum Yunan Anayasası'nın tüm vatandaşlar için eşit şartlar sağlanması garantisine, Lozan Antlaşması'na 1968'de Yunanistan ile Türkiye arasında imzalanan Protokol'e Paris Şartı'na ve AGİK metinlerine aykırıdır.

1984'ten başlayarak, Yunan makamları, Türkçe okunan derslerden de Yunanca sınav zorunluluğu getirmişler ve bu sınavlar okul dışından gelen hoclar tarafından yapılmaya başlanmıştır.

Batı Trakya'daki Türk çocuklarına kura ile eğitim uygulamasını gösteren belgenin Türkçe ve Yunanca metni; [64]

Yunan Devleti'nin Türk Azınlığa uyguladığı politikanın can damarını, Türkleri eğitimsiz bırakmak ana fikri oluşturmaktadır.

Kültürel Baskılar

Tarihi Eserlerin Tahribatı

Yunanistan, Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalan tarihi eserleri ya yıkarak ya da yıkıma terk ederek veya amacı dışında kullanmak suretiyle ortadan kaldırmıştır. Önce Batı Trakya dışındaki eserlerden başlayan Yunanistan bunları tamamen yok ettikten sonra Batı Trakya'daki tarihi çeşme mezarlık ve camileri yıkmaya, tahrip etmeye başlamıştır.

Selanik'te Osmanlı'dan kalma bir camii bugün açık seçik filmlerin gösterildiği sinema salonu olarak kullanılmaktadır (Alkazar Sinema Salonu). İskeçe meydanında bulunan Tabakhane Camii yıkılmış yerine meydan yapılmıştır. Gümülcine şehrinin ortasında bulunan namazgah bugün park olarak kullanılmaktadır. Kavala'da

İbrahim Paşa Camii'nin kiliseye çevrilmesi. Bunlar yok edilen tarihi eserlerin sadece birkaçıdır. Diğerleriyse yıkıma terk edilmiş vaziyettedir.[65]

Yunanlılar, öteden beri Türk eserlerine karşı sürdüregeldikleri bu kabil saldırılara, tahriplere ve sabotajlara bugün de devam etmektedirler. Böylece 500 yıl boyunca meydana getirilen binlerce Türk eserinden çoğu harap halde olmak üzere ancak mahdut sayıda eser kalmıştır.

Dini Baskılar

Lozan Antlaşması'nın 40. maddesine istinaden Batı Trakya Türkleri harcamaları kendilerince karşılanmak suretiyle her türlü okul ve benzeri eğitim ve öğretim kurumları kurma, yönetme denetleme hakkına sahiptir. Bunun yanı sıra gerekse Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 9. maddesi gereğince din öğretiminin serbestçe yapılabileceği kabul edilmiştir. Ancak Batı Trakya'da Türk çocuklarına camilerin içinde yapılan din eğitimini, Yunanistan, kurs yani ticari faaliyet olarak telakki ederek, camilerin içinde bedelsiz olarak yaptıkları bu hayır işinden dolayı birçok din adamını yüz milyonlara varan para cezalarına çarptırmıştır.[66]

Lozan Antlaşması'nın 43. Maddesi'nde; "Yunanistan, azınlıkların Dinî inanaçlarına zıt veya dinî ibadetlerini bozacak herhangi bir işleme tâbi tutulmayacaklarını taahhüt eder" denilmektedir.[67]

Özellikle yasak bölgedeki, Pomak Türklerinin aslında Ortodoks ve Yunanlı oldukları yolundaki yalanlarıyla dünyayı kandırmaya çalışan Yunanlılar, bütün Batı Trakya'da geçim sıkıntısı içinde olan ailelerden kopartılan çocukları Ortodokslaştırmaktadır.

Gerek 1920 Yunan Sevr'inde (Md. 8, 9 ve 14), gerekse 1923 Lozan Antlaşması'nda, Müftülüklerle ilgili ayrıntılı bir hüküm yoktur. Bu makamı ayrıntılı bir biçimde düzenleyen uluslararası belge, 1913 Atina Muahedenamesi'dir. Bu belge, görüldüğü üzere 2345/1920 sayılı kanun ile iç hukaka yansımış ve müftülük makamı, odacıların sayısı ve alacakları maaşa dek ayrıntılı bir biçimde bu yasa ile düzenlenmiştir.[68]

Ancak Yunanistan'ın 1988 yılında kabul ettiği bir kararname ile Türklerin kendi müftülerini kendilerinin seçmesini elinden alması ve bölge valilerine bu yetkiyi vermiş olması ilginçtir. Bu konuyla ilgili bir gazete haberinde, "Batı Trakya'da müftüleri Atina tayin edecek" başlığı ile Yunan hükümetinin 1988 yılının Kasımı'nda meclise gönderilen tasarıyı canlandırmak için çaba sarfettiği belirtilmiştir. Batı Trakyalı soydaşların bu tasarıya şiddetle direneceği ifade edilmiştir.

Tasarının kanunlaşması halinde müftülerin maaşları da Yunan devlet memurlarının harcama esasına göre düzenleneceği belirtilmiştir.[69]

1990 yılında Batı Trakya Türkleri kendi aralarında seçim yaparak Gümülcine'de İbrahim Şerif'i ve İskeçe'de Mehmet Emin Ağa'yı müftü olarak seçmişlerdir. Seçilmiş bu iki müftü Yunanistan'da birçok kez yargılanmışlardır. Son olarak Mehmet Emin Ağa'nın Agrinyon şehrinde yapılan duruşmasından sonra müftü sıfatını kullandığı gerekçesiyle 10 ay hapis cezasına çarptırılıp hapishaneye gönderilmiştir.[70]

Ekonomik Sorunlar

Yunan Anayasası madde: **5**

Her vatandaş kendi kişiliğini geliştirmek, memleketin sosyal ve ekonomik hayatına katılmak hakkına maliktir.

Arazi Sorunu

Batı Trakya azınlığına ait araziler, yol geçirme, askerî saha, üniversite yapımı vb. bahanelerle kamulaştırılmakta veya kışkırtılan Rumlar tarafından gaspedilmektedir.

Bu yolla binlerce dönem verimli arazi Türk azınlığın elinden alınmış, bu arazilerin bedelleri ya ödenmemiş ya da çok düşük bedeller ödenmiştir.[71]

Batı Trakya Türklerinin geçim kaynağı topraktır. Türklerin %75'i köylerde yaşamaktadır. Lozan Antlaşması'nın imzalandığı sıralarda Batı Trakya topraklarının %85'ı Türklere ait iken, bugün bu oran %35'lere düşmüştür. Bu durum Yunanistan'ın zaman içinde periyodik olarak yaptığı sistematik kamulaştırma ve devletleştirmenin sonucudur.

Kamulaştırma

Alan olarak, azınlık topraklarının yitirilmesinde en büyük rolü oynayan kamulaştırma kuşkusuz, bir devletin içerdeki egemenliğinin kaçınılmaz sonucudur. Yunanistan Lozan Antdlaşması'nın imzalanmasından hemen sonra o dönemde Batı Trakya topraklarının %85'ini ellerinde bulunduran Türklerin topraklarına el koymaya başlamıştır. Daha ilk yıllarda İskeçe'deki bazı çiftlik sahiplerini Türk vatandaşı addederek topraklarını elinden almıştır. l0 Haziran l930 yılında Türkiye ile Yunanistan arasında yapılan "Türk-Yunan nüfus mübadelelerinden doğan tüm sorunların çözümüne ilişkin sözleşme" ile sorun çözümlenmiştir. Ancak Yunanistan bu emelinden vazgeçmemiştir. Nitekim daha sonraki, yıllarda Türklerin topraklarına açıkça el koymaya başlamıştır. Son zamanlarda istimlak yetkisini suistimal ederek binlerce dönümlük araziyi Türklerin elinden almıştır.

Batı Trakya Türk azınlığının arazilerinin arazilerin %50 kadarı 1948/821 sayılı kanun olan Anadazmos ile

kaybedilmektedir. Bu da, ya 1952/2185 sayılı kanunun azınlık aleyline kullanılıp onlara ait büyük çiftliklerin parçalanıp dağıtılmasıyla gerçekleşmiş ya da kamu yararına yapıldığı iddia edilen kamulaştırmalarla sağlanmıştır.

Toprak kaybının diğer sebebi olan, gayrimenkul edinememe ise daha önce de açıklandığı gibi azınlık mensubunun ancak bir Yunan asıllı vatandaşa mal satabilmesi, bir Yunanlının azınlığa mal satamaması yoluyla gerçekleştirilmektedir.[72] Türk azınlığın toprak satın alması kesinlikle yasaklanmıştır.

"Anadozmos-toprak bütünleşmesi" kanunu yalnız Batı Trakya'daki soydaşlarımıza teşmil edilirken; ne sosyo-kültürel ve ne de sosyo-ekonomik bakımdan herhangi bir hamle yapılmasına imkân verdirilmemiştir. Batı Trakyalı Türklere kolonyalist yörelerdeki unsurlara yapılmakta olan müstemlekeci muamele reva görülmektedir.[73]

Mülkiyet Sorunu

Batı Trakya Türklerinin mülkiyet hakkı, 1913 Atina Antlaşması, 1920 Sevr Antlaşması, 1923 Lozan Antlaşması ile garanti altına alınmıştır. Osmanlı İmparatorluğu zamanında toprak mülkiyeti tapuya bağlıydı. Ancak 1964 yılından sonra mülkiyet konusundaki sorunlar ivme kazanmaya başlamıştır. Yunanistan, sözde yeniden tapulandırmak amacıyla Osmanlı tapularını azınlığın elinden almış ve hiçbir zaman iade etmemiştir. Ancak bunların örnekleri Ankara'da Kuyudat dairelerinden

mevcuttur. Yine Ankara'da Temessüle kayıtları mevcuttur. 4 Ağustos 1965 yılında kabul edilen bir kanun ile tarla, ev, dükkan gibi taşınmaz mal satın almak Türkler için yasaklanmıştır. Tapusu elinden alınan Türkler kendi mallarının sadece zilyedi addedilmektedir. Dolayısıyla Türkler kendi mallarında fuzulî işgal durumuna düşürülmüşlerdir. Ve hâttâ bu yüzden hapsedilenler mevcuttur. Son zamanlarda Yunanistan her ne kadar Türklerin gayrimenkul almalarına izin verdiyse de bu hakkı bir komisyonun iznine bağlamış olmasıyla mutlâk değil, nisbî sayılmaktadır. Komisyon bugüne kadar sadece birkaç kişinin gayrimenkul satın almasına izin vermiştir.

Mülkiyet hakkı tüm uluslararası antlaşmalarda kişilerin mutlâk hakkı olarak kabul edilmişken; Yunanistan'da bu hak nisbî hak niteliğindedir.[74]

Batı Trakya'daki azınlık mensupları birbirlerine gayri menkul satamamakta, hatta bir baba oğluna gayrimenkulünü devredememekte, bu tür devir ve satışlar yasaklanmaktadır.

Azınlık mensubunun Yunanlıya gayrimenkul satışında kolaylık sağlanmaktadır. Ayrıca azınlık mensubundan gayrimenkul alacak Yunanlıya uzun süreli ve çok düşük faizle veya faizsiz kredi verilmektedir.

Çeşitli vesilelerle Batı Trakya'daki Türk azınlığının araçlarına el konulmakta, bu araçlar tahrip edilmekte veya trafikten men edilmekte, plaka verilmemektedir.

Batı Trakya azınlığının tarım ya da ticaret alanında kullanmak maksadıyla bir traktör veya otomobil satın alabilmesi mümkün olamamakta ve toprağını ilkel tarım aletleriyle işlemektedir. Ayrıca Batı Trakya'daki azınlığa en ağır vergiler uygulanmaktadır.[75]

Kısacası;

Yunanistan Ekonomik Konularda;

-Yunan yurttaşı olmaktan doğan hakları,

-Lozan Antlaşması'nın 40 ve 42. maddelerini,

-"… mübadele dışı bırakılacak bölgelerde oturanların mülkiyet haklarından serbestçe yararlanmalarına hiçbir engel çıkartılmayacaktır." taahhüdünü getiren 30 Ocak 1923 tarihli mübadele sözleşmesinin 16. maddesini,

Batı Trakya'ya yerleştirilen Rumların buradaki azınlık topraklarını ve evlerini zorla işgal etmelerini engelleyip, Batı Trakya'da Türk azınlıklarının mülkiyet haklarını koruyan 1926, 1930, 1933 tarihli anlaşmaları,

(Ocak 1933 Antlaşması'yla azınlığın mülkiyet hakları son durum göze alınarak dondurulmuş ve bundan sonra bu mallara, genel hükümler dışında hiçbir el koyma, işgal ve kısıtlayıcı önlem uygulanamayacağı karar altına alınmıştır.)

-Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi kararlarını,

-Yunan Anayasasını,

-1913 Atina Muahedenamesi ve 3 numaralı protokolünü,

-10 Ağustos 1920 tarihli Yunan Sevr'i Antlaşması'nı,

Taraf olduğu bütün uluslararası antlaşma, bildiri ve ikili anlaşmaları ihlâl etmektedir.[76]

Yunanistan'ın Batı Trakya politikasının temel hedefi, Yunanistan'daki Türk varlığını söküp atmak ve yok etmektir. Yunanistan, gerek Türk-Yunan İkili Antlaşmalarına gerekse Ulusalararsı Antlaşmalara imza koyarken onları tanımamaya, taahhütlerini yerine getirmemeye, "Megali İdea" yolunda yürümeye devam etme konusunda kararlı gözükmekte ve "Yunanistan'da Türk yoktur, yalnız Müslüman vardır" diyerek, bunun yanında Batı Trakya'da bulunan Müslümanları "yılan" olarak vasıflandırarak Müslüman-Türk azınlığına hakaret etmekten çekinmemektedir.[77]

Aslında Yunanista'nın bu tutumu onun ne kadar fanatik-ırkçı (rasist) Türk düşmanı olduğunu açıkça göstermektedir.

1 Adil Özgüç, Batı Trakya Türkleri, Kutluğ Yayınları, İstanbul 1974, s. 16-17.

2 Adil Özgüç., **a.g.e.**, s. 18.

3 Yusuf Halaçoğlu-Halit Eren., Batı Trakya'nın Sesi Dergisi, "Batı Trakya", Batı Trakya'nın Sesi Dergisi, Dernek Yayınları, Yıl: 5-Sayı: 40, Mart 1992, s. 8-9.

4 Yusuf Halaçoğlu-Halit Eren, "Batı Trakya", Batı Trakya'nın Sesi Dergisi., Dernek Yayınları Yıl: 5-Sayı: 40, Mart 1992, s. 9-10.

5 Nadir Yaz., Ağlayan Batı Trakya, Yeni Batı Dergisi Yayınları, İstanbul 1986, s. 135-136.

6 Arşiv Belgelerine Göre Balkanlar'da ve Anadolu'da Yunan Mezâlimi I., T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Vesika No: 105, Ankara 1995 s. 618.

7 Nevzat Gündağ., 1913 Garbî Trakya Hükümet-Müstakilesi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s. 126-129.

8 Ünal Türkeş., **a.g.e.**, s. 19.

9 Ahmet Aydınlı., Batı Trakya Faciasının İçyüzü, Akın Yayınları, İstanbul 1971, s. 175.

10 Nadir Yaz., **a.g.e.**, s. 141.

11 Celalettin Yücel., Dış Türkler, Hun Yayınları, İstanbul, 1987, s. 132-133.

12 Nazif Karaçam., Ulusal Kurtuluş Savaşında Trakya, Yaylacık Yayınları, Ankara 1984, s. 33.

13 Kemal Şevket Batıbey., Batı Trakya Türk Devleti (1919-1920), Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1979, s. 58-59.

14 Ergun Hiçyılmaz., "Batı Trakya ve Gerçekler, Sabah Gazetesi, Pazartesi, 2 Eylül 1991, s. 3.

15 Kemal Şevket Batıbey., Batı Trakya Türk Devleti (1919-1920), Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1979, s. 139.

16 Celalettin Yücel., Dış Türkler, Hun Yayınları, İstanbul 1977, s. 133.

17 Ahmet Aydınlı., Batı Trakya Faciasının İçyüzü, Akın Yayınları, İstanbul 1971, s. 233-235.

18 Nazif Karaçamı., Ulusal Kurtuluş Savaşında Trakya, Yaylacık Yayınları, İstanbul 1984, s. 34-38.

19 Başbakanlık Osmanlı Arşivi genel Müdürlüğü, BOA., DH-KMS, 52-3/8.

20 Hugh Poulton., Balkanlar; Çatışan Azınlıklar-Çatışan Devletler, Sarmal Yayınları, İstanbul 1993, s. 209.

21 The Problem of Protection of the Ottoman Turkısh architectural heritage in Greece., Turkısh Cultural Trust, İstanbul 1992, s. 6.

22 The Problem of Protection of the Ottoman Türkish heritage in Greece., **a.g.e.**, s. 7.

23 Turhan Feyzioğlu., Tarihte ve Bugün Türk-Yunan İlişkileri Paneli, ODTÜ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara 1988, s. 15.

24 Ahmet Salihoğlu., "İkinci Dünya Savaşında Yunanistan", Seminer Notları, Ankara 1982, s. 4.

25 Ahmet Salihoğlu., **a.g.e.**, s. 5-8.

26 Ahmet Salihoğlu., **a.g.e.**, s. 9-10.

27 İNAF Uluslararası İlişkiler Ajansı, Türk-Yunan İlişkilerinde Ege Sorunu-Türkiye'nin Sorunları Dosyası., İstanbul 1991, s. 9-10.

28 Tarihte ve Bugün Türk-Yunan İlişkileri Paneli., Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları 49, Ankara 1988, s. 10-11.

29 Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Dün/Bugün/Yarın., "Türk-Yunan Sorunları" (II), Siyasi Meseleler Araştırma Grubu, Aylık Dergi Sayısı: 7, Eylül 1985, s. 54-55.

30 Baskın Oran., Türk Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu, Bilgi Yayınları, İstanbul 1991, s. 39-40.

31 Baskın Oran., **a.g.e.**, s. 57.

32 Erdoğan Öznal., Makedonya Yunan Değildir, T. C. Genel Kurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 1993, s. 70.

33 Erdoğan Öznal., Makedonya Yunan Değildir, T. C. Genel Kurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 1993, s. 4.

34 İNAF Internationele Beziehungen Agentur., **a.g.e.**, s. 85.

35 Adil Özgüç., **a.g.e.**, s. 31-32.

36 Adil Özgüç., **a.g.e.**, s. 38-39.

37 Batı Trakya Azınlığı İnsan Hakları ve Belgeler., Dernek Yayınları, Ankara 1987, s. 16-18.

38 Ahmet Aydınlı., İslâm Kalkınması Bankası 6. Güvernörler Kongresi İstanbul, Batı Trakya Türkleri Dayanışma Derneği Faaliyet Raporu ve Yayınları, 25 Mayıs 1982, s. 19-20.

39 Arşiv Belgelerine göre Balkanlar'da ve Anadolu'da Yunan Mezâlimi I., T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1995, s. 22.

40 A. Fethi Aktar., "Batı Trakya Sorunu", Yeni Batı Trakya Dergisi., Yıl; 1-Sayı: 1, Nisan 1983, s. 5.

41 Burhanettin Akbaş., "Batı Trakya Türkleri ve Yunanistan'ın Baskısı", Erciyes Aylık Fikir ve Sanat Dergisi, Yıl: 13-Sayı: 149, Ankara 1990, s. 3.

42 Batı Trakya Azınlığı İnsan Hakları ve Belgeler., Batı Trakyalılar Derneği Yayınları, Ankara 1987, s. 31.

43 Tercüman Gazetesi., "Yunanistan'da Türklerin Türkçe Konuşması Yasak", 11 Ekim 1966, s. 1.

44 Batı Trakya Azınlığı insan Hakları ve Belgeler., Dernek Yayınları, Ankara 1987, s. 32.

45 İNAF Internationale Beziehungen Agentur., Die Schwierigkeiten Ahte der Türkei, Die Schhwierigkeit der westlichen Trakien Türken inder Bezihungen Zwischen dem Türken und Griechen, İstanbul April 1992, s. 27.

46 Zerstörung ethniseher Identität., Die Türken in Griechenland, Ein Helsinki Watch Report, New York August 1990, s. 11.

47 Baskın Oran., **a.g.e.**, s. 213-214.

48 İNAF Internationale Beziehungen Agentur., Die Schwienigkeiten Akte der Türkei, Die Schwierigkat Westlichen Trakien Türken In der Beziehungen Zwischen den Türken un Griechen, İstanbul April 1992, s. 21.

49 Zaman Gazetesi., "Türklere Vatandaşlık Hakkı", 23 Nisan Salı 1991, s. 10.

50 İNAF Internationale BeziehungenAgentur., **a.g.e.**, s. 27.

51 Adil Özgüç., **a.g.e.**, s. 191.

52 Cumhuriyet Gazetesi., "Batı Trakya'dan Kaçan Irkdaşlarımız", 22 Ocak 1954, s. 1-9.

53 Batı Trakya'nın Sesi Dergisi., "Yunanistan Türk Toplumunu tehlike olarak görüyor", Demek Yayınları Yıl: 7-Sayı: 68, Kasım-Aralık 1994, s. 24.

54 Hasım Deli Hüseyin., **a.g.e.**, s. 5.

55 Hasım Deli Hüseyin., **a.g.e.**, s. 5.

56 Baskın Oran., **a.g.e.**, s. 151-152.

57 Toplum Aylık Siyasi Dergi., "Batı Trakya'da Türk Direnişi", Eylül 1987, s. 3.

58 Hasım Deli Hüseyin., **a.g.e.**, s. 5.

59 Hasım Deli Hüseyin., **a.g.e.**, s. 5-6.

60 Hasım Deli Hüseyin., **a.g.e.**, s. 5.

61 İNAF Internationale Beziehungen Agentur., **a.g.e.**, s. 80.

62 Baskın Oran., **a.g.e.**, s. 143-144.

63 Batı Trakya Türkleri., Batı Trakya Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları, İstanbul 1972, s. 31.

64 Batı Trakya'nın Sesi Dergisi., BTS Ajansı "Yunanistan'ın Yeni Ayıbı", Yıl: 6-Sayı: 51, Haziran 1993, s. 3.

65 Hasım Deli Hüseyin., **a.g.e.**, s. 8.

66 Batı Trakya'nın Sesi Dergisi., BTS. Haber Ajansı, "Yunanlılar Vaizleri Yine Kovdu!", Yıl: 7-Sayı: 59, Şubat 1994, s. 12.

67 Batı Trakya; Azınlığı İnsan Hakları ve Belgeler, **a.g.e.**, s. 88-90.

68 Vernichtung der ethnischen Identität., **a.g.e.**, s. 5.

69 Tercüman Gazetesi., "Batı Trakya'da Müftüleri Atina tayin edecek", 16 Mart 1985 Perşembe, s. 3.

70 Hasım Deli Hüseyin., **a.g.e.**, s. 9.

71 Batı Trakya Azınlığı İnsan Hakları ve Belgeler., Batı Trakyalılar Derneği Yayınları, Ankara l987, s. 6l.

72 Batı Trakya Azınlığı İnsan Hakları ve Belgeler., **a.g.e.**, s. 63-64.

73 Gerçek Gazetesi., "Arazi Bütünlemesine Hayır", Batı Trakya Türklerinin Fikir ve Kültür Yayınları, Yıl: 16-Sayı: 367, Gümülcine (Komotini) 20 Ağustos Cuma 1993, s. 1.

74 Hasım Deli Hüseyin., **a.g.e.**, s. 11.

75 Batı Trakya Azınlığı İnsan Hakları ve Belgeler., **a.g.e.**, s. 62.

76 Batı Trakya Azınlığı İnsan Hakları ve Belgeler., **a.g.e.**, s. 84.

77 İNAF Cemiyyet-et tazamun ma'a eş-Şuub., Cem'iyyet Tazamun ma'a-etrak Trakya El-Garbiyye, "Etnak Trakya El-Garbiyye-Fil-Yunan ve Muhâvelât Et-Tasfiyye Hüviyatihim El-Kavmiyye ve'd-Dinniyye", İstanbul 28 Nisan 1991, s. 14.

KAFKASLAR

Kafkasya ve Çevresindeki Türk Toplulukları / Dr. Ufuk Tavkul [p.489-519]

DR. UFUK TAVKUL

Başbakanlık DevletArşivleri GenelMüdürlüğü /Türkiye

Kafkasya, aslında fizikî ve siyasî bir coğrafyanın adı değil, ortak bir kültür etrafında birleşmiş pek çok halkın bir arada yaşadığı tarihî, etnik ve sosyo-kültürel bir coğrafya parçasının genel adıdır. Karadeniz ile Hazar Denizi arasında uzanan 1100 kilometre uzunluğundaki Kafkas sıradağlarının üzerinde yer alan bu coğrafya parçasında, binlerce yıldan beri değişik kökenlerden gelen ve birbirlerinden tamamen farklı pek çok dilde konuşan yirmiden fazla etnik grup, etnik ve sosyo-kültürel bütünleşme neticesinde ortak bir kültür meydana getirmişler ve "Kafkas Kültür Alanı" adı verilen bu kültür dairesi içinde Kafkasya Halkları adıyla tanınmışlardır. Karadeniz'in doğu sahillerinden başlayarak Kafkasya'nın iç kısımlarına doğru çeşitli ırmak boylarında ve ovalarda yaşayan Abhazlar, kendilerine Adige adını veren çeşitli Çerkes boyları, Abazalar ve Kabardeyler, Orta Kafkaslar'ın geçit vermez sarp ve yüksek dağlarında yaşayan Karaçay-Malkarlılar ile onların doğu komşuları Osetler, Kafkasya'nın doğu kısımlarına doğru yayılmış olan Çeçen-İnguşlar ve Hazar Denizi kıyılarına kadar olan ovalar ile güneydeki dağlık arazide yaşayan Kumuk, Avar, Lezgi, Lak, Dargı, Tabasaran, Agul, Rutul, Tsahur gibi Dağıstan kabileleri tarih boyunca etnik ve sosyo-kültürel bütünleşme neticesinde ortak bir kültür etrafında birleşerek "Kafkas Kültür Alanı"nı meydana getiren Kafkasya halklarıdırlar. Bu halkları birbirlerinden ayıran en büyük fark linguistik farklılıktır. Türk, İran ve Kafkas dil ailelerine mensup dillerde konuşan Kafkasya halklarını konuştukları dillere göre şu biçimde sınıflandırmak mümkündür:

I. Kafkas Dilleri:

1- Abhaz-Adige Dilleri (Batı Kafkaslar'da)

Abhaz, Abaza, Şapsığ, Bjeduğ, Jane, Besleney, Abzeh, Hatkoy, Temirgoy (Kemirguey), Natuhay, Kabardey halkları tarafından konuşulur.

2- Çeçen-Lezgi Dilleri (Doğu Kafkaslar'da)

Çeçen-İnguş, Lezgi, Avar, Lak, Dargı, Tabasaran, Rutul, Tsahur, Agul halkları tarafından konuşulur.

II. Türk Dilleri:

1- Karaçay-Malkar (Orta Kafkaslar'da)

2- Kumuk (Dağıstan'da)

III. İran Dilleri:

1- Oset (Orta Kafkaslar'da)

2- Tat (Dağıstan'da)

Kafkasya adını verdiğimiz coğrafî saha, "Kafkas Kültür Alanı"nı meydana getiren ve her biri farklı diller konuşmakla birlikte ortak bir Kafkas kültürü etrafında birleşen Kafkasya halklarının yaşadıkları etnik ve sosyo-kültürel coğrafyanın adıdır. Bu coğrafya Abhazya, Adigey-Kabardey, Karaçay-Malkar, Osetya, Çeçenistan, İnguşetya ve Dağıstan bölgelerinden meydana gelen ve Karadeniz ile Hazar Denizi arasında bir duvar gibi uzanan Kafkas sıradağlarını içine alır. Kafkas sıradağlarının güneyinde kalan ve Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ı içine alan geniş coğrafî saha Rusçada Zakavkaz, Osmanlıcada Mavera-i Kafkasya, Batı dillerinde Transcaucasus biçiminde adlandırılır. Her üç isim de "Kafkas Ötesi" anlamına gelir. Bugün Rusya Federasyonu sınırları içinde kalan Kafkasya'yı "Kuzey Kafkasya" olarak adlandırarak, Kafkas sıradağlarının güneyinde kalan Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'dan "Güney Kafkasya" biçiminde bahsetmek son derece yanlıştır. Bu bölgenin bilimsel literatürdeki gerçek adı Kafkas Ötesi'dir. Gürcistan'a bağlı özerk cumhuriyet ve bölge statüsündeki Abhazya ve Güney Osetya ise etnik ve kültürel coğrafya açısından Kafkasya'nın bir parçasıdırlar. Kafkasya'nın kendine özgü etnik ve sosyal yapısını derinlemesine bilmeyen, Kafkasya halkları arasındaki etnik ve kültürel bütünleşmenin farkında olmayan araştırmacı ve siyasetçilerin Kafkasya'yı kağıt üzerinde Kuzey ve Güney şeklinde ikiye bölmeleri, Kafkas Ötesi'nden "Güney Kafkasya" ve hatta giderek Kafkasya biçiminde bahsetmeleri asıl Kafkasya'nın etnik ve sosyo-kültürel yapısının gözlerden kaçmasına ve anlaşılamamasına yol açmıştır. Bu da Kafkasya'nın ve Kafkasya halklarının gerek bilimsel, gerekse siyasî alanlarda gerçek anlamda tanınmalarını engellemiştir. Dolayısıyla, Kafkasya'yı ve burada yaşamakta olan etnik grupları siyasî yaklaşımla değil, ancak sosyolojik yaklaşımla anlayıp değerlendirmek mümkündür.

Konuya Kafkasya'da yaşamakta olan Türk toplulukları açısından yaklaşacak olursak, günümüzde Kafkasya halkları adı verilen ve "Kafkas Kültür Alanı"nı meydana getiren etnik gruplar arasında Türk kökenli iki etnik topluluğun yer aldığını görmekteyiz. Bunlar binlerce yıldan beri Kafkasya'da yaşamakta olan ve diğer Kafkasya halkları ile etnik ve kültürel bütünleşme içinde bulunan Karaçay-Malkar ve Kumuk Türkleridir. Her iki Türk boyunun da etnogenezi doğrudan doğruya Kafkasya ile bağlantılıdır. Kafkas Kültür Alanı'na ve Kafkasya Halkları grubuna dahil olmayan, ancak son birkaç yüzyıl içinde Kafkasya'nın kuzeyindeki bozkırlarda yerleşen Nogay Tatarları ile Stavropol Türkmenleri ve Kafkas Ötesi'nde yer alan Gürcistan'ın Meshetiya bölgesinde yaşayan Ahıska Türkleri ise Kafkasya çevresinde yaşamakta olan başlıca Türk topluluklarını meydana getirirler.

Karaçay-Malkar Türkleri

Kafkas dağlarının en yüksek zirvesi Elbruz (Mingi Tav) ve çevresindeki yüksek dağlık arazide yaşayan Karaçay-Malkarlılar, tarih boyunca Kafkasya'da hâkimiyet kuran Kimmer, İskit, Hun, Bulgar, Alan, Hazar, Kıpçak gibi proto-Türk ve eski Türk kavimleri ile çeşitli Kafkas halklarının etnik ve sosyo-kültürel bütünleşmesinden ortaya çıkmış bir Kafkasya halkıdır.

Yaşadıkları bölge doğuda Çerek ırmağının kaynak havzasından batıda Laba ırmağının kaynak havzasına kadar uzanan ve Kafkas dağlarının en sarp ve yüksek bölümünü meydana getiren dağlık arazidir.

Karaçaylılar ve Malkarlılar birbirinden farklı etnik kökene, dile, kültüre ve tarihe sahip iki ayrı halk değil, aynı dil, kültür ve tarihi paylaşan bir Türk boyudur. Karaçay ve Malkar adları bu boyun yaşadığı iki coğrafî bölgenin adlarıdır.

Karaçay-Malkar, Kafkasya'nın Orta Kafkaslar olarak bilinen merkezî kısmında yer almaktadır. Yalnızca Kafkasya'nın değil, Avrupa'nın da en yüksek dağları Karaçay-Malkar toprakları içindedir. Bunların başlıcaları Mingi Tav (Elbruz 5.642 m), Dıh Tav (5.203 m), Koştan Tav (5.145 m), Uşba, Dombay Ölgen gibi zirvelerdir.

2.200 metreye kadar çam, ladin ve köknar ormanlarıyla kaplı olan Karaçay-Malkar dağlarının daha yukarı kısımlarında otlak ve çayırlar yer alır. 3.000 metreden yukarı kısımlar buzullarla kaplıdır. Bazı vadilerde buzulların 2.000 metreye kadar indiği görülür. Kafkaslar'ın en büyük buzulları olan Alibek, Amanavuz, Uzunkol, Ullukam, Tonguzorun, Azav, Bızıngı, Dıhsuv buzulları bu bölgede yer alır.

Kafkasya'nın en büyük ırmakları Mingi Tav (Elbruz) buzullarından doğmaktadır. Bunlardan Hurzuk, Ullu Kam ve Uçkulan ırmakları birleşerek Karaçay'ın Uçkulan köyü yakınlarında Koban (Kuban) adını almaktadır. Karaçay dağlarından doğan Duvut, Teberdi, Arhız, Morh, Zelençuk (İnçik), Laba, Urup ırmakları da Kuban ırmağını beslemektedir. Biyçesın yaylasından doğan Hudes, Calankol, Amankol, İndiş, Mara ırmakları da Kuban ırmağına sağ taraftan (doğu yönünden) karışırlar.

Mingi Tav (Elbruz) buzullarından doğan Malka ve Bashan ırmakları, daha doğudan doğan Çegem, Holam-Bızıngı ve Çerek ırmakları ile beraber Terek ırmağına karışırlar. Karaçay'ın kuzeyindeki Biyçesın yaylasından doğan Kuma (Gum) ırmağı da Hazar Denizi'ne dökülür.

Karaçay-Malkar bölgesinin kuzeyindeki düzlüklerde Adigey-Kabardey-Abaza bölgeleri yer alır. Güney kısımları baştan başa Kafkas sıradağları ile kaplıdır ve dağların arkasında Abhazya ve Gürcü-Svanetya bölgeleri ile komşudurlar. Tonguzorun, Mahar, Kluhor, Morh, Sançar adlı dağ geçitleri Karaçay-Malkar'ı Abhazya ve Gürcü-Svanetya bölgele

rine bağlar. Doğularında ise Osetya yer almaktadır.

Kendilerine Tavlu (Dağlı) adını veren Karaçay-Malkarlılar, ayrıca kendi aralarında kendilerini yaşadıkları vadilerin adlarına göre Karaçaylılar, Bashanlılar, Çegemliler, Holamlılar, Bızıngılılar ve Malkarlılar olarak çeşitli zümrelere ayırırlar. "Balkar" adı Bashan, Çegem, Holam, Bızıngı ve Malkar vadilerinde yaşayan dağlıları tek bir isim altında toplamak isteyen Sovyet yönetimi tarafından uydurulmuş sunî bir etnik isim ve millet adıdır. Karaçay-Malkarlılar ayrıca kendileri için tarihî bir etnonim olan "Alan" adını kullanır ve birbirlerine "Alan" diye hitap ederler.

Karaçay-Malkarlılar günümüze gelene kadar Avrupa ve Rus kaynaklarında çok çeşitli adlarla anılmışlardır.

1404 yılında Kafkasya'da bulunan başpiskopos Johannes de Galonifontibus Karaçaylılar'a "Kara Çerkesler" adını vermiştir. 1635 yılında A. Lamberti de Karaçaylılara "Kara Çerkes" adını vermiştir.[1] Tatarlar da Karaçaylılara "Kara Çerkes" adını verirlerdi.[2]

Karaçay-Malkarlılara kendi dillerinde "Dağlı" anlamına gelen "Kuşha" adını veren Kabardeyler onları yaşadıkları bölgelere göre "Karçaga Kuşha", "Çegem (Şecem) Kuşha" ve "Balkar Kuşha" olarak adlandırırlardı.

19. yüzyıl sonlarında Rus literatüründe Karaçay-Malkarlılar için "Gorskiy Tatar" (Dağlı Tatar), "Gortsı (Dağlı) ve "Dağlı Kabardeyler" adları kullanılırdı.[3]

Kafkas halkları Karaçay-Malkarlılar için değişik etnik isimler kullanmaktadırlar. Adigeler Karaçaylılar için "Karaşey" ve "Kuşha", Abhazlar "Akaraç", Abazalar "Karça", Gürcü-Svanlar "Mukrçay", Osetler "Asi", Gürcü-Megreller "Alani" adlarını kullanırlar. Gürcüler de onlara "Karaçioli" derler. Malkarlılar için Gürcüler "Basiyani", Gürcü-Svanlar "Sabir", Abhazlar "Azuho", Osetler "Asson", Kabardeyler "Balkar" ve "Kuşha" adlarını kullanırlar.[4]

Karaçaylılar, "Karaçay" adının efsanevi cedleri "Karça"nın adından geldiğine inanmaktadırlar. Halk arasında yaşayan efsaneye göre, Elbruz dağının doğusundaki Bashan vadisinde yaşamakta olan Karça, burada savaşmak zorunda kaldığı Kabardeylerin baskısı sonucunda, beraberindeki Adurhay, Budyan ve Navruz klanlarıyla birlikte Elbruz dağının batısında yer alan Kuban ırmağının kaynak havzasındaki bölgeye, yani günümüzdeki Karaçay topraklarına göç eder. Karça'nın kabilesine Tram, Hubiy, Özden ve Botaş soyları da katılmıştır. Bu arada, savaştıkları Kabardeylerle aralarında kan davasının sürmemesi için, Kabardey prenslerinin Kaytuk soyunun Tohçuk (Dohşuk) sülalesinden ve yine Kabardeylerin Tambiy sülalesinden iki delikanlı Kafkas geleneklerine uygun olarak Karça'nın kabilesine katılırlar. Bunların soyundan Karaçay'da iki büyük soy ortaya çıkar. Karça adı zamanla değişerek Karaçay şeklini alır.[5]

Karaçaylılar hakkında Avrupa kaynaklarındaki ilk bilgiler 1404 yılında Kafkasya'da bulunan Johannes de Galonifontibus'un notlarıdır. Galonifontibus "Kara Çerkesler" adını verdiği Karaçaylılar hakkında şu bilgileri verir:

"Çerkesya ya da Zikia adı verilen ülke, Karadeniz'in arkasındaki dağların eteklerinde uzanır. Burada iki değişik halk yaşar. Yüksek dağların üzerindeki vadilerde yaşayan halk "Kara Çerkesler"dir. Aşağılarda deniz kenarında yaşayanlar ise "Beyaz Çerkesler"dir. Kara Çerkesleri hiç kimse ziyaret etmez. Onlar da tuz ihtiyaçlarını karşılamanın dışında dağlarını asla terk etmezler. Kara Çerkeslerin kendilerine özgü bir dilleri vardır".[6]

1635-1653 yıllarında Kafkasya'da bulunan İtalyan misyoner A. Lamberti Karaçaylılar için şunları yazmaktadır:

"Kafkas'ın kuzey eteklerinde Karaçaylılar (Karaçioliler) ya da Kara Çerkesler adı verilen halk yaşar. Onlara bu ad yaşadıkları dağlarda gök daima bulutlu ve karanlık olduğundan verilmiştir. Dilleri Türk dilidir, fakat hızlı konuştuklarında anlamak zordur. Beni hayrete düşüren şey, bu kadar garip dilleri konuşan çeşitli milletlerin ortasında Karaçaylılar Türk dilinin saflığını nasıl korumuşlardır?

Kafkasların kuzeyinde eskiden Hun Türkleri yaşamışlardır. Karaçaylılar da Hunların bir dalıdır. Şimdiye kadar eski dillerini korumuşlardır. [7]

1643 yılında Terek bölgesindeki Rus ordusu komutanı M. İ. Volinskiy yazdığı bir raporda "Malkar" köyleri ve Beştav (Pyatigorsk) yakınlarında yaşamakta olan "Karaçaylı Çerkesler" hakkında bilgi vermektedir.[8]

19. yüzyıl başlarında Kafkasya ve Gürcistan'ı gezen Avrupalı bilim adamı J. Klaproth Karaçaylılarla ilgili şu bilgileri vermektedir:

"Adigeler (Çerkesler) bunlara **Karçaga Kuşha** derler. Tatarlar ise **Kara Çerkes** adını verirler. Onlar Kabardeylerden önce Kabardey'e yerleşmişlerdi. Karaçay adını beyleri Karça'nın adından alırlar. Mingi Tav dedikleri Elbruz dağının kuzey eteklerinde yaşarlar. Karaçaylılar Kafkasya'nın en güzel milletlerindendirler. Beyaz tenleri, siyah gözleri, belirgin güzel hatları ve mükemmel bir vücut yapıları vardır. Göçebe Tatar ve Nogaylarda görülen basık suratlar, çekik gözler onlarda görülmez. Moğol ırkları ile bir karışımları yoktur. Gürcülere benzerler.

Karaçaylılar komşuları Çerkes (Adige) ve Abazaların aksine, hırsızlık ve dolandırıcılık nedir bilmezler. Cömert ve çalışkandırlar.

Genel olarak Kafkasya'daki en uygar toplum oldukları söylenebilir. Beylerine son derece bağlıdırlar. Fakirlere karşı cömerttirler. Zenginler fakirleri hor görmezler, onlara öküzlerini ödünç verirler.

Bashanlılar Bashan ırmağının yukarı kısımlarında yaşarlar. Çegemliler Çegem ve Şavdan ırmaklarından Bashan'a uzanan yüksek karlı dağlarda yaşarlar. Malkarlılara Kabardeyler **Balkar Kuşha**, Gürcüler **Basiyani** derler. Bunlar Çerek, Psigon, Aruvan ırmakları kıyılarında otururlar. Bızıngı da Malkar sayılır. Yüksek yerlerde yaşarlar. Bunlara çok tehlikeli yollardan sonra ulaşılır".[9]

1848 yılında Karaçay'da bulunan Rus tarihçisi G. Tokarev onların etnik kökenlerini Kıpçaklara bağlar. Bu konuda Tokarev şunları yazmaktadır:

"Bu topraklarda Komanlar (Kuman-Kıpçaklar) yaşamışlar. Onlar kendi beylerine piramit şeklinde sivri çatılı evler inşa etmişler. Koban (Kuban) ırmağının adı şüphesiz Komanlardan kalmıştır. Karaçaylılar Kafkasya'nın en güzel milletlerinden biridir. Bunların yüzleri Tatar, Moğol ve Nogaylarla hiçbir benzerlik göstermez. Karaçaylılar Adige'lerden (Çerkes) önce Kabardey'e yerleşmişlerdir. Kendi ağızlarından Bashan'dan (Baksan) çıktıklarına dair rivayetler dinledim".[10]

1850'li yıllarda Karaçay'da bulunan Rus askerî görevlisi V. Şevstov şunları yazmaktadır:

"Karaçaylılar Elbruz dağının eteğinde, yüksek yerlerde yaşarlar. Sayıları çok olmasa da çok yiğittirler. Kendileri hiçbir zaman düşmana mağlup olmazlar. Onların düşman komşuları Kuban'ın karşı tarafında Başilbiy, Tatar, Mangurat, İmanzor, Abzeh, Şapsığ, Essen, Tamlı, Şergay, Barakay, İbesan, Dohşuk, Murza, Temirgoy, Bissa, Getikoy, Jane, Mahoş, Bjeduğ, Natuhay, Besleney, Ubıh ve Abazalar, sol taraflarında ise Kabardeylerdir".[11]

1870'li yıllarda Rus idarecisi olarak Karaçay'da bulunan G. Petrov, onlar hakkında şu bilgileri vermektedir:

"Karaçaylıların çoğu orta boylu, sağlam yapılı, esmer, geniş omuzludur. Bütün dağlılarda fark edilen açık, hayat dolu gözleri vardır. Karaçaylılar dağlarından ayrıldıklarında hüzünleniyorlar, solan çiçeklere benziyorlar. Düz yerler onlara çirkin görünüyor".[12]

1890'lı yıllarda Karaçay'da bulunan N. Aleksandroviç Ştof, Karaçaylıların Müslüman oluşları ile ilgili şu bilgileri vermektedir:

"17. yüzyılın başındaki savaşa kadar Karaçaylılar, derin dağ vadilerinde putperest olarak yaşamışlar. Kırım Hanı Kafkasya'da İslam dinini yaymak için iki bölük asker göndermiş. Zelençuk ırmağı kıyısındaki Adige (Çerkes) köylerini İslam dinine sokmuşlar. Kuban ırmağının başında ise şimdiye kadar hiç kimseye boyun eğmeyen Karaçaylılara rastlamışlar. Yurtlarını, hürriyetlerini korumak için Karaçaylılar "Marca" adlı kutsal putlarından güç alarak düşmanlarına karşı koymuşlar. Kırım Hanı'nın askerleri İslamiyet'i Karaçay'a zorla kabul ettiremeden geri dönmüşler. İslamiyet ancak 18. yüzyıl sonunda Karaçay'a girmiş".[13]

A. Byhan Karaçaylıların Müslüman oluşlarını şöyle yazmaktadır:

"Mezarlıkları taş duvarlarla çevrilidir. Teberdi yöresinde mezarların üzerinde piramit ya da daire biçiminde kalın taşlar vardır. İslamiyet, 1782 yılından sonra Karaçaylılar arasında yayılmaya başlamıştır. İslamiyet'i benimsemelerine rağmen doğa üstü güçlere inanırlar. Kendilerine göre dağ tanrıları vardır. Eliya bunların en önemlisidir. O'nun şerefine törenler düzenler, dans ederler, kurban keserler. Diğer Kafkas toplumlarında olduğu gibi kutsal ağaçları ve kutsal su kaynakları vardır".[14]

1886 yılında Elbruz dağına tırmanmak için Bashan vadisinin yukarı kısmında yaşayan Karaçay-Malkar soylarından Orusbiylerin köylerine gelen Rus araştırmacı S. Davidoviç, Dağlı Kabardeyler adını verdiği Karaçay-Malkar halkı için şunları yazmaktadır:

"Dağ Kabardeyleri dilleri, âdetleri ile ovada yaşayan Kabardeylerden tamamen başkadırlar. Milletin temiz kalpliliği, derin zekası, soylarının dağılmasına karşı koyuşları örnek alınacak derecededir. Bu tabiat çocukları ne kadar sağlıklı ve güzel bir millettir."[15]

Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfuz bölgeleri arasında Kuban ırmağını sınır tayin eden 1812 yılı anlaşmasından sonra Rusya topraklarında kalan Karaçay üzerinde Rus baskısı şiddetlendi. 1822 yılında Rus tabiiyetinde oldukları ilan edilen Karaçaylılar buna isyan ettiler. Kafkasya'nın diğer bölgelerini daha önce işgal eden Rusya, nihayet 1828 yılında Karaçay'ı da istila etti. Bunun sonucunda Karaçay bölgesi de Rusya'nın hakimiyeti altına girdi. Karaçaylılar yıllarca bu esarete karşı mücadele ettiler. Karaçaylıların Ruslara karşı çıkardıkları 1835-37, 1845-46, 1853-55 isyanları meşhurdur. 1854 yılında "Kadı Muhammet Hubiy" önderliğinde ayaklanan Karaçaylılar Rusya tarafından zor bastırılmışlardı.

1864 yılında Kafkasya'nın Rusya'nın eline geçmesiyle birlikte, Ruslar her Kafkas kabilesi için ayrı bir idari sistem kurdular. Bu sırada Karaçay-Malkar halkı da ikiye bölündü. Kuban ırmağının yukarı kısmında Elb

ruz dağı eteklerinde yaşayan bugünkü Karaçaylılar “Kuban Eyaleti”ne, Orusbiy (Bashan), Çegem, Holam, Bızıngı ve Malkar (Çerek) vadilerinde yaşayanlar “Terek Eyaleti”ne bağlandılar. Rusların Kafkasya’yı işgali ile birlikte 1859-1864 yılları arasında yüz binlerce Çerkes, Abaza, Çeçen, Oset ve Dağıstanlı Anadolu topraklarına göç ettirilmişti. Rusların Karaçaylıları da göçe zorlamaları sonucunda Karaçaylılar 1873 yılında tekrar ayaklandılar. Bu ayaklanma da Ruslar tarafından kanlı bir biçimde bastırıldı. Nihayet 1885 ve 1905 yıllarında Karaçay-Malkar halkının bir bölümü Türkiye’ye göç etmek zorunda kaldı.

Dil bilim araştırmaları Karaçay-Malkar Türkçesinin ana çizgileri ile tipik bir Kıpçak Türkçesi olduğunu ortaya koymaktadır. Karaçay-Malkar Türkçesi Türk lehçelerinin Kıpçak kolunun Kafkasya’daki güney bölümünü meydana getirir. Sovyet Türkologlarından A. N. Samoyloviç’in 1922 yılında Petrograd’da yayınlanan Nekotoriye dopolneniya k klassifikatsi turetskih yazıkov (**Türk Dillerinin Sınıflandırılmasına Bazı İlaveler**) adlı eserindeki Türk lehçeleri sınıflamasına göre, Karaçay-Malkar Türkçesi Türk lehçelerinin z kolunun y bölümünün tav, bol-, kalgan grubuna girer. Buna göre Karaçay-Malkar Türkçesinde eski Türkçe azak/adak yerine ayak, tag (dağ) yerine tav, olmak yerine bolmak, kalan yerine kalgan biçimleri kullanılır. Bunlardan başka, Karaçay-Malkar Türkçesinde ben yerine men biçiminin kullanılması, kelime başında y- sesinin c- sesine dönüşmesi de Kıpçak Türkçesinin özellikleridir.

Karaçay-Malkarlılar dillerini Tav til (dağ dili) ya da Tavça (dağca) biçimlerinde adlandırırlar. Karaçay-Malkar Türkçesi tarihî gelişimi içerisinde iki önemli ağıza ayrılmıştır. Bunlar ilk bakışta sanıldığı gibi Karaçay ve Balkar lehçeleri ya da dilleri değildir. Çünkü Karaçay bölgesinde ve Malkar topraklarının Bashan, Çegem vadilerinde konuşulan dil birbirinden farklı değildir ve Karaçay-Malkar halkının yüzde doksanı tarafından konuşulan bu diyalekt Karaçay-Malkar yazı dilini meydana getirir. İkinci ağız ise Malkar bölgesinin Çerek vadisinde konuşulmaktadır. Holam ve Bızıngı vadilerinde konuşulan dil de Çerek ağzının etkisi altındadır.[16]

Karaçay-Malkar’da
Toplumsal Yapı

Karaçay-Malkar halkı arasında toplumsal fonksiyonunu 19. yüzyıl sonlarına kadar sürdüren feodal yapı ve sosyal tabakalaşma Karaçay-Malkar’da 17-18. yüzyıllarda gelişmeye başlamıştır. Sosyal tabakaların oluşmasında siyasî, askerî ve ekonomik etkenler önemli derecede rol oynamıştır.

Başlangıçta Karaçay-Malkar’da üç sosyal tabaka vardı:

1- Biy veya Tavbiy (bey)

2- Özden (hür/soylu)

3- Kul (köle-serf)

Biy veya Tavbiy adı verilen beyler Karaçay-Malkar halkının siyasî yapısında söz sahibi olan ve halkı yöneten tabakaydı. Özden adı verilen hür tabakayı oluşturan soylular ise kimi zaman ekonomik açıdan biy’lerden (bey) daha güçlü olsalar bile yönetimde söz sahibi değillerdi ve biylere bağlıydılar.

Kul adı verilen köle tabakası hiç bir özgürlüğe ve maddî varlığa sahip değildi. Bunlar alınıp satılabilirdi. Genellikle komşu Kafkas halklarından esir edilen veya satın alınan kişilerden oluşurlardı.

Önceleri biy, özden, kul biçiminde üç gruptan oluşan sosyal tabakalar Karaçay-Malkar halkının çoğalması ve genişlemesi, ekonomik, sosyal ve siyasî yapısındaki değişmeler sonucunda birkaç alt bölüme daha ayrıldı.

19. yüzyıl başlarında Karaçay-Malkar'da sosyal tabakalar şu biçimde adlandırılıyordu:

1-Biy-Tavbiy (bey)

2-Çanka (ikinci derece bey)

3-Özden (soylu)

4-Kara Özden-Karakişi (ikinci derece soylu)

5-Azat (beyin azat ettiği köle)

6-Çagar (toprağa bağlı köle)

7-Kazak-karavaş (hiçbir özgürlüğü olmayan köle).[17]

Karaçay-Malkar'da "biy" adı verilen beylere "aksüyek" de denirdi. Beylerin eşleri ve kızları da "biyçe" adını alırlardı.[18]

Karaçay-Malkar beyleri Kabardey prenslerinden aldıkları güç ve destekle kendi halkları üzerindeki otoriteyi sağlıyorlardı. 1709 yılında Çerek vadisindeki Malkar beylerinden Aydabol sülalesi, kendilerine karşı isyan eden halka boyun eğdirmek için o dönemin en güçlü Kabardey Prensi olan Kaytuk oğlu Aslanbek'ten yardım istemişlerdi. Malkar beylerinden Orusbiy soyu Gürcü-Svan beyleriyle kız alıp-vererek ve süt akrabalığı yoluyla akrabalık kurmuşlardı. Gürcü-Svan beylerinden Dadeşkeliyanilerle akrabalık kuran Orusbiyler böylece kendilerini baskı altında tutan Kabardey prenslerinden Hatohşuk ailesine karşı onlardan bir destek sağlamışlardı.[19]

Özden tabakası arasında zenginlikleri ile beylere yetişen hatta maddî açıdan onlardan çok daha güçlü olan özden aileler de vardı. Bunlara "baş özden", "sıylı özden",

"sırma" adları verilirdi. Bunlar beylere hizmet etmezlerdi. Bunlardan daha aşağı olan özdenler ise "orta özden" ve "töben özden" adlarını alırlardı. Bu özdenler beyin hayvanları için gerekli otu biçtirmeye, tarlalarını sürdürüp, buğdayını-arpasını biçtirmeye zorunluydular.

"Karakişi" adı verilen tabaka beylere az bağımlı, küçük toprak sahibi köylülerden oluşuyordu. Önceden beylere bağlı olan "Karakişi"ler zamanla beye karşı sorumluluğu olmayan hür tabakayı oluşturmuşlardı. Karakişi tabakası beyin topraklarını işlerdi. Beylerin kendi mülkiyetlerine verdikleri topraklar çocuklarına da miras kalabilir ve aralarında paylaşılırdı. Karakişiler emrinde oldukları beyden ayrılıp bir başka beyin hükmü altına giremezlerdi.[20]

Bazı kölelerin azat edilmesiyle veya özgürlüklerini bedel ödeyerek satın almalarıyla ortaya çıkan "azat" tabakası özden ve karakişilerden biraz daha aşağı sınıfı teşkil ediyordu. Azatlar beylere daha çok saygı göstermek zorundaydılar.[21]

Karaçay-Malkar'da "kul" adı verilen köle tabakası kendi içinde casakçı, çagar, ülgülü kul, başsız kul, kazak, karavaş gibi bir takım bölümlere ayrılıyordu.

Casakçı, toprak sahibi olan ve tarlası, otlağı için beye vergi ödeyen sınıftı.

Çagar, beye iyi hizmet ettiği için mükafat olarak ondan toprak alarak geçinen köle sınıfıydı. Bunlar beyin her türlü işini gören, ayrıca kendi yetiştirdiği ürünün yarısını beye veren tabakaydı.

Karaçay-Malkar'da çagar ve kul adı verilen köle tabakası içinde, özden ve karakişi adı verilen daha üst tabakadakilerden daha çok serveti, malı-mülkü olan aileler bile vardı. 1867'de köleler azat edildiğinde bunlar kendi malları ile toprak satın almışlar, içlerinde beylerden daha çok toprağa sahip olanlar bile çıkmıştı.[22]

Köleler köyün idarî işlerine karışamazlardı. Karaçay-Malkar toplumunu ilgilendiren olaylarda köle tabakasının söz hakkı yoktu.

Kazak ve karavaşlar mülk sahibi olamayan ve beye hizmet ederek yaşayan en alt derecedeki kölelerdi. Bunların evlenmesine, aile kurmalarına izin verilmezdi. Erkek kölelere kazak, kadın kölelere karavaş adı verilirdi. Beyin evinde en kötü ve ağır işleri bunlar yaparlardı. Kazak ve karavaşlar beyin topraklarında da çalışırlar ve başka beylere satılmazlardı. Bunlar esir edilen ya da satın alınan kimselerden oluşurlardı ve çoğunlukla başka milletlerden gelirlerdi. Beyler bunları istedikleri zaman satabilir veya öldürebilirdi.

Kazak kelimesi "yalnız, evsiz, güçsüz" anlamına gelirdi. Kazaklara beyleri toprak verebilir ve onlar da o toprağı işleyebilirlerdi. Gerek ev işlerinde, gerekse tarla işlerinde kazaklar beyin her sözünü yerine getirmek zorundaydılar. Kazaklar beyin bir eşyası veya malı yerindeydiler. Bir kazağı öldüren beye bu yüzden ceza verilmezdi. Karavaşların da hiçbir hakları yoktu. Bunlar parayla satın alınırdı. Beylerin ev işlerini gören Karavaşların evlenmesine izin verilmezdi. Kazakların kızlarını beyler satabilirlerdi.[23]

Karaçay-Malkar'da sosyal tabakalar arasındaki eşitsizliğin sonucunda toplumda belirmeye başlayan huzursuzluklar ve karışıklıklar 1851 yılında bir çatışmaya dönüştü ve Karaçay'ın Hurzuk bölgesinde kölelerle beyler ve soylular arasında büyük bir savaş oldu.[24] 1840 ve 1855 yıllarında Çegem ve Holam'da köylüler beylere verdikleri verginin çokluğu yüzünden ayaklandılar. 1862 yılında da Girhojan'da köylüler ayaklanarak artık beylere kölelik etmeyeceklerini bildirdiler.[25] Malkar bölgesindeki ayaklanmalar sonucunda pek çok köylü ailesi Çeçen ve Dağıstan bölgelerine kaçıp yerleştiler.[26]

Rusya hükümetinin kararıyla 1867 yılında Malkar'da, 1868 yılında da Karaçay'da köleliğe son verildi. Ancak toprağa bağlı köylülerin ve daha alt tabakalardaki kölelerin özgür olabilmeleri için beylerine bedel ödemeleri gerekiyordu. Bu bedele Karaçay-Malkar dilinde "culuv", özgür olabilmek için bedel ödeme işine de "baş culgan" adı veriliyordu. Kölelerin azat olabilmek için "culuv" adı verilen bir bedel ödemeleri geleneği eski Türk toplumlarında da görülen bir uygulamaydı. Göktürk ve Uygurlar buna "yuluğ" adını veriyorlardı.

Karaçay-Malkar geleneksel hukukunun temelini oluşturan en önemli unsur, kökleri eski Türk kavimlerine ve Kafkas halklarına dayanan ve Karaçay-Malkar halkının “dağlı” kültürüne kaynak olan gelenekler, törelerdi. Karaçay-Malkarlılar toplumsal sorunlarını geleneksel hukuk kurallarına göre çözümlüyorlardı.

18. yüzyıl sonlarından itibaren Karaçay-Malkar’da İslamiyet’in yayılmaya başlamasıyla birlikte şeriat hükümleri de toplumsal sorunların çözümünde rol oynamaya başladı.

Karaçay-Malkar Rusların hâkimiyetine girdikten sonra cinayet gibi önemli suçlar Rus hukukunun hükümlerine göre cezalandırılmaya başlandı. Ancak yine de Karaçay-Malkar’da törelere dayalı geleneksel hukuk her zaman için halk arasında en güvenilir çözüm yolu sayıldı.

1807-1808 yıllarında Kafkasya’da bulunan Klaproth Karaçaylıların geleneksel hukukları ile ilgili pek çok bilgi bırakmıştı. Klaproth’un notlarından anlaşıldığına göre 19. yüzyıl başlarında Karaçay’da hukukun henüz törelere dayalı olma özelliğini kaybetmediği ve şeriata dayalı hukukun Karaçay’a girmediği görülmektedir.

19. yüzyıl başlarında Karaçay’da kan davaları çok uzun süre devam ederdi. Karaçaylılar böylece ölenlerin

ruhlarını rahatlattıklarını düşünürlerdi. Ender de olsa, bazen bir biy (bey) düşman aileleri barıştırmaya çalışırdı. O zaman köyde büyük bir ziyafet verilir ve koyunlar-öküzler kurban edilirdi.

Kan davasını sürdürecek kimse kalmamışsa veya taraflardan biri devam ettirmeye korkuyorsa, yaklaşık 600 ruble tutarında para veya mal ödenerek kan davası sonuçlandırılmaya çalışılırdı. Buna Karaçay-Malkar dilinde “kan bagası” denirdi. Eğer cinayet istenmeden işlenmişse tarafları barıştırma ihtimali daha yüksek olurdu.[27]

19. yüzyıl başlarında Karaçay’da, babasına karşı gelen bir evlat, bütün uyarılara rağmen bu tutumunu değiştirmezse cami kapısına getirilir, burada bütün köy halkı toplanıp ona öğütler verirlerdi. Eğer yine düzelmezse, ailesi ona geçimini sağlayacak bazı eşya ve mallar verir ve evden kovardı. Çocuk bir daha baba evine dönemezdi.[28]

Karaçay-Malkarlılar verilen sözü tutmaya, yeminlerine sadık olmaya çok dikkat ederlerdi. 19. yüzyıl başlarında, yemininden dönen bir Karaçay-Malkarlı köy halkına 5 veya 10 dişi koyun ödemek zorundaydı.[29]

Bir “biy”in (beyin) karısından başka, kölelerinin birinden de bir çocuğu olursa, bu çocuğa Tuma (melez) ya da Çanka adı verilirdi. Bunlar genellikle biyin (beyin) nikahlı karısından doğan çocuklarla aynı haklara sahip olurlardı.[30]

Karaçay-Malkar geleneklerine göre aynı soydan (tukumdan) gelenler ve yedi kuşak ötesine kadar birbirleriyle akraba olanlar evlenemezlerdi. Süt kardeşlik yoluyla akraba olanlara ve kardeş sayılan soylara bile kız verilmez ve alınmazdı. Bu âdetleri bozanlar köy meydanında siyah bir direğe (kara bagana) bağlanır veya eşeğe bindirilip köyün içinde gezdirilirdi. Bu cezaya “eşek bediş” adı verilirdi.

Gelenekleri bozanlara mal cezası da verilirdi. Suçluların bakır kazan, hayvan gibi cezalar ödemesi istenirdi. Âdetlere karşı ters davrananlar köyden kovulurdu.[31]

Eski Karaçay-Malkar geleneksel hukukunda, bir adam öldüren katil hileyle ya da zorla, öldürdüğü kişinin annesinin veya o sülaleden bir yaşlı kadının memesini emdiğinde affedilmek zorundaydı. Böyle bir durumda artık kan davası yürütülemezdi ve öldürülen için "Kan Bagası" ödenmezdi. Ayrıca katil öldürülenin annesinin memesini emdiği için Karaçay-Malkar geleneklerine göre o sülalenin süt çocuğu (emçek ulan) sayılırdı.[32]

Bir cinayet suçu işlendiğinde taraflar arasında kan davasının sürmemesi ve "Kan Bagası" ödenmemesi için, katil başından kalpağı çıkarılıp, beyaz bir kefen giyip öldürdüğü adamın annesinin, babasının veya akrabalarının önüne diz çöküp sürünerek gider ve af dilerdi. Onlar da affettiklerini göstermek için katilin saçına ve sakalına kama ile dokunurlardı.

Rus hâkimiyetine kadar Karaçay-Malkar'da hukukî sorunlar geleneklere göre, "töre" adı verilen mahkemelerde çözülüyordu. Töre'nin üyeleri "aksakal" adı verilen yaşlılardan oluşurdu. Töre'deki aksakalların sayısı 4-7 arasında değişirdi.[33]

Karaçay-Malkar'da Töre, hükümlerini halkın âdet ve geleneklerine dayanarak verirdi. Toplumun sosyal yapısı değiştikçe Töre bu yeni durumlar için yeni kanunlar çıkarırdı. Böylece halkın eski âdet ve geleneklerinde rastlanmayan yeni bir durum ortaya çıktığında Töre tarafından yeni bir kanun yürürlüğe konurdu.

Karaçay-Malkar halkı arasında İslamiyet'in 18. yüzyıl sonlarından itibaren yayılıp güçlenmesiyle Töreçi adı verilen hakimlerin arasına Kadı da katılmıştı. Töreçileri halk seçerdi. Töreçilerin görevi kanun çıkartmak, toplum hayatını düzenlemek, toplum hayatı ile ilgili emirler vermekti. Töre tamamen bağımsız çalışırdı ve asla taraf tutmazdı. Töre'nin aldığı kararlara en büyük beyler (biyler) dahi karşı çıkamazdı.

Töreçi adı verilen hakimler bey (biy), asilzade (özden), zengin, fakir ayrımı olmadan toplumun içinden seçilen üyelerden oluşurdu. Töre'de yalnızca köleler (kullar) ya da köle soyundan gelenler görev alamazdı. Toplum hayatında bey (biy) soylarının önemi büyük olsa da, Töre'de onların bir etkisi yoktu. Töre'ye akıllı, dürüst, namuslu olarak tanınan insanlar halk tarafından seçilirdi. Bunların âdet ve gelenekleri iyi bilen insanlar olmalarına dikkat edilirdi.[34]

Karaçay-Malkar halkı yaşadığı sarp dağlık arazide ve derin vadilerde bağımsızlığını, birliğini Halk Töresi'nin gücü sayesinde korumuştu. Halk Töresi'nin koyduğu katı kurallar, geleneklere dayalı kanunlar halkın sosyal yapısının korunmasında baş faktör olmuştu.

1866 yılında Karaçay-Malkar'da hukuk reformu yapıldı. Biylerin (beylerin) ve "Töre" adı verilen geleneksel mahkemenin yerini Rus hükümetinin resmi görevlileri aldılar. Cinayet davalarına Rus kanunlarına göre bakılmaya başlandı. Karı-koca arasındaki sorunlar ise yine şeriat mahkemesinin göreviydi. Şeriat mahkemesi karı-koca boşanmalarına, çocukların evlatlık verilmesi işlerine bakardı.

Geleneksel hukuk Rus hâkimiyetinin sonraki dönemlerinde bile Karaçay-Malkar halkı arasındaki önemini ve değerini korudu. Dağlılar birçok meseleyi Ruslara aksettirmektense kendi aralarında çözmeyi tercih ediyorlardı

.

Karaçay-Malkar'da üç kuşağın bir arada yaşadığı geniş aile tipine "ullu üyür" adı verilirdi. 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında Karaçay-Malkar'da bu tip geniş ailelerde 25-30 kişi beraber yaşardı.[35] Geniş aile tipine genellikle bey (biy) ve asilzade (özden) soyundan gelen ailelerde rastlanırdı. 1867-1868 yıllarında Karaçay-Malkar'da kölelerin azat edilip feodal sistemin son bulmasıyla "ullu üyür" adı verilen geniş ailelerin sayısı da azalmaya başlamıştı.[36]

"Ullu üyür" denilen geniş ailenin yaşadığı eve "ullu üy" (büyük ev) denirdi. "Ullu üy"de bütün aile bireyleri bir arada yaşardı. Evlenen erkek kardeşler ve erkek çocuklar için "ullu üy" denilen büyük eve bitişik yeni bir ev inşa edilirdi. Tek odadan oluşan ve dışarıdan ayrı kapısı olan bu eve "otov" adı verilirdi. Evlenen çocuklar eşleriyle birlikte kendi "otov"larında yaşarlardı. Evlenmemiş kardeşler anne-babalarıyla birlikte "ullu üy"de kalırlardı.

"Üyür tamada" adı verilen aile reisi evin en yaşlı erkeği olurdu. Karaçay-Malkar'da ataerkil aile düzeni hâkimdi. Çok nadir de olsa, bazen "üyür tamada"nın ölümünden sonra onun karısı evin reisi olurdu. "Üyür tamada"nın karısına "üyür biyçe" (evin hanımı) adı verilirdi. Evdeki bütün kadınlar onun sözünü dinlerlerdi. "Üyür tamada" aile ile ilgili konularda "üyür biyçe" ile ortak karara varır, onun fikrini alırdı. "Üyür biyçe" yaşlandığında, evin büyük gelini onun yerine geçerdi. Ona "ullu apsın" (büyük elti) adı verilirdi. "Üyür tamada" aile içinde âdet ve geleneklerin tam olarak uygulanmasına dikkat ederdi. Kendi soyunun damgasını saklar ve korurdu.[37]

Karaçay-Malkar'da babanın aile içindeki statüsü son derece güçlüydü. Eski geleneklere göre, bir evlat ailesinin şerefini lekeleyecek bir suç işlediğinde, babası onu evden kovup, cezalandırılması için köyün "töre" adı verilen yaşlılar meclisine verirdi.[38]

Bir baba çocuklarının evlenme, bir başka yere yerleşme gibi kendi hayatlarıyla ilgili her türlü konuda tek karar sahibiydi. Karaçay-Malkar'da babaya karşı gelmek sülalenin (tukumun) şerefini lekelemek anlamına geldiği için, bu suçu işleyen çocuğu sülale reddeder ve kendi içinden atardı. Kafkasya halklarında aile içinde babanın veya aile reisinin otoritesi çok güçlüydü. Baba sofradan kalktığında ya da odadan çıkarken herkes ayağa kalkardı.

Karaçay-Malkar aile yapısında kadının statüsü de önemliydi. Anne evin ocağını koruyan, bekleyen kişi olarak şerefli bir yere sahipti. "Üyür biyçe" adı verilen evin hanımı yemek konusunda tek karar sahibiydi. Kızların ve gelinlerin evde hangi işleri yapacaklarını o belirlerdi. "Üyür biyçe" izin vermeden evin küçük gelinleri ve kızları suya bile gidemezlerdi.

Aile yapısının ataerkil karakterine rağmen, Karaçay kadınları Kafkasya halkları arasında sosyal açıdan oldukça hür ve rahattılar. Yıllık yayla göçlerine katıldıkları için ailenin gelir kazanımında her zaman aktif bir rol oynuyorlardı.[39]

Karaçay-Malkar’da “ullu üyür” adı verilen geniş ailenin dağılması ancak “üyür tamada” adı verilen aile reisinin ölümüyle mümkün olurdu. “Ullu üyür” dağıldığında, evden ayrılan kardeşler ocaktan birer kor parçası ateş alarak kendi evlerinde ilk ateşi onunla yakarlar, böylece baba evine bağlılıklarını bildirirlerdi. Bir baba ocağından ayrılarak yeni evler kuran kardeşlere “bir otdan ayrılganla” (bir ateşten ayrılanlar) denirdi.[40]

“Ullu üyür” denilen geniş aile tipinde ortak mülkiyet düzeni vardı. Bu da “paylaşılan” ve “paylaşılmayan” mülkiyet olarak ikiye ayrılırdı. Paylaşılmayan ortak mülkiyete evler, yaylalar, tarlalar, hayvan ahırları girerdi. Bunlar “ullu üy” denilen büyük evin denetimi altındaydı. Aile dağıldığında paylaşılabilir mallar olarak hayvanlar ve ev eşyaları sayılırdı. Her ne kadar, evin idaresi “üyür tamada” denilen ailenin en yaşlı bireyinde olsa da, evin her ferdi ortak mülkiyette hak sahibiydi. O yüzden evin her üyesi o mülkiyete “atabızdan kalgan mülk” (babamızdan kalan mülk) derdi.[41]

Karaçay-Malkar’da yedi kuşağa kadar birbiriyle akraba olanlar ve aynı soydan olanlar evlenemezdi. Eski Türk toplumlarında görülen bu gelenek Adige ve Abhazlar arasında da yerleşmişti. Ancak Dağıstan ve Çeçen-İnguşlar arasında İslamî hükümler ve şeriat izin verdiği için kardeş çocukları arasında bile evliliğe rastlanırdı. Hatta Dağıstanlılar ve Çeçen-İnguşlar arasında kardeş çocuklarının evliliği mutlaka gerekliydi.[42]

Sovyet Hâkimiyetinden Günümüze Karaçay-Malkar

1918 yılında kurulan Birleşik Kafkasya Cumhuriyeti’nde yer alan Karaçay-Malkarlılar bu cumhuriyetin Sovyetler tarafından yıkılmasından sonra ikiye ayrıldılar. Karaçaylılar 12 Ocak 1922’de kurulan Karaçay-Çerkes özerk bölgesi içinde yer alırken, Malkarlılar da 16 Ocak 1922’de kurulan Kabardin-Balkar Özerk Cumhuriyeti idaresi altına alındılar.[43]

Bu iki cumhuriyetin kurulması sırasında Sovyetler “böl ve yönet” politikasını uygulamaya dikkat etti. Dil, tarih, kültür ve etnik köken açısından aynı halk olan Karaçay-Malkarlılar sunî bir biçimde ikiye parçalandılar. Sovyetler aynı şekilde kendilerine Adige adını veren Çerkes halkını da üç ayrı özerk cumhuriyet ve bölgeye ayırarak onların da ileride birleşme tehlikesini önlemeyi planladı. Böylece Çerkeslerin iki kabilesi olan Kabardey

ve Besleneyler Karaçay-Çerkes özerk bölgesi idaresi altına alınırken, Karaçaylıların bir parçası olan Malkarlılar da Kabardeylerin büyük kısmı ile birleştirilerek kurulan Kabardin-Balkar Özerk Cumhuriyeti’ne bağlandılar. 1926 yılında Karaçaylılara özerklik verilerek Kafkas dağları üzerinde Karaçay Özerk Bölgesi kuruldu.

1943 yılına kadar Sovyet rejimine karşı defalarca ayaklanan Karaçaylılar özellikle 1920-30’lu yıllarda kolektifleştirme hareketine karşı çıkarak kurdukları çetelerle Sovyet ordusuna karşı aylarca Kafkas dağlarında silahlı mücadeleye giriştiler. Sovyetlerin kolektifleştirme hareketleri Kafkasya’nın diğer bölgelerine göre Karaçay’da çok kanlı savaşlarla geçti. Karaçaylılar Sovyet rejimine karşı sürdürdükleri bu silahlı mücadeleler yüzünden Sovyet hükümeti ve özellikle Stalin tarafından “komünist rejimin amansız düşmanları” olarak nitelendiriliyorlardı. İkinci Dünya Savaşı sırasında

Kafkas dağlarında ayaklanarak millî direnişe geçen Karaçaylılar kurdukları silahlı çetelerle Sovyet Kızılordusu'nu ve NKVD birliklerini imha ederek Almanların yanında Sovyetler'e karşı savaştılar.

Almanların 1941 yılında Sovyetlere saldırdıkları sırada, Kafkasya'da yaşamakta olan Karaçay-Malkar halkı da Almanlara karşı sempati beslemeye başlamıştı. Bu durumu değerlendiren Sovyet istihbaratı, Sovyet ordusunda görevli Karaçay-Malkarlı subay ve askerleri "güvenilemeyecek düşman unsurlar" sayarak cepheden alıp, Ural bölgesindeki kömür ocaklarına sürmüşlerdi. Sovyetler'in bu davranışı karşısında bir Karaçay süvari alayı silahları ile dağa çıkmıştı.[44] Böylece Almanlar henüz Kafkasya'yı işgal etmeden ve hiç haberleri olmadan Kafkasya'da bir müttefik halk kazanmış oluyorlardı.

25 Temmuz 1942'de Alman orduları Rostov'u ele geçirip Don ırmağını geçtikten sonra Sovyet ordusuyla Kafkas dağlarının eteklerinde savaşa girdi. Alman ordusunun önünden çekilerek Kafkas dağlarına sığınmaya çalışan Kızılordu birliklerini burada Karaçaylıların silahlı çeteleri karşıladı. Karaçaylılar Sovyet birliklerinin büyük bölümünü imha ettiler.

Sovyetlerin savunma savaşı 1942 yılının Temmuz ayı sonunda Kuban bölgesinde patlak vermişti. Ağustos ortasına kadar devam eden savaşta Alman ordusu adım adım ilerleyerek Ağustos sonunda Terek ırmağına ulaştı. Almanlar, 21 Ağustos 1942'de Kafkas dağlarının en yüksek zirvesi Elbruz dağına (Mingi Tav) Alman bayrağını diktiler. 1942 yılının sonbaharında Alman birliklerinin işgal ettiği Batı Kafkasya'da, bilhassa Karaçay-Malkar'da daha Almanlar gelmeden önce mahallî çeteler Sovyet birliklerinin boşalttığı yerlerde iktidarı ele geçirmişlerdi. Yerli halka dinî ve siyasî hürriyet verdiklerini açıklayan Almanlar bu hareketleri ile yerli halkın sempatisini kazanmışlardı. Camiler yeniden açılmış, kolektif çiftlikler kaldırılmıştı. Alman ordusuna büyük sevgi gösterilerinde bulunan Karaçay-Malkar halkına Almanlar şu imtiyazları verdiler:

1- Müstakil millî idare yeniden kurulacak ve din dahil hayatın bütün sahalarında tam bir serbestlik olacak.

2- Kolhozların yerine özel mülkiyet düzeni kurulacak.

3- Eskiden zorla ikiye ayrılan Karaçaylılar ve Malkarlılar tekrar birleşecek.[45]

Karaçay Özerk Bölgesi'nin başkenti Mikoyan Şahar'da (bugünkü Karaçayevsk) Karaçaylı Macir Koçkarov idareyi ele almış ve gelen Alman birlikleri tarafından belediye başkanı olarak görevlendirilmişti. Bir süre sonra da millî menfaatlerin temsilcisi olarak bir Karaçay Komitesi Kadı Bayramukov başkanlığında teşkil olundu ve geniş yetkilerle donatıldı. Bunlardan biri de kolhozları lağvetme hakkıydı.[46]

Verilen bu imtiyazlar Almanların Karaçay-Malkar halkının güvenini kazanmasını sağladı. Bu sırada görmüş geçirmiş yaşlı Karaçaylılar Almanlara bu kadar güvenmenin iyi sonuç vermeyeceğini, daha tedbirli davranmak gerektiğini söylüyorlardı. Ancak yıllardır Sovyet zulmü altında inleyen Karaçay-Malkar halkı üzerinde bu uyarıların fazla etkisi olmadı.

Silahlı birlikler oluşturan Karaçay-Malkarlılar Sovyet ordusuna karşı amansız bir savaşa girişmişlerdi. Bu savaşlar sırasında Kafkasya'da bulunan Alman gazetecisi Erich Kern o günleri şöyle anlatmaktaydı:

"Bilhassa yerli İslam unsurları ile aramız iyi. Her tarafta gönüllü süvari birlikleri kuruluyor. Peygamberin yeşil savaş bayrağı dalgalanıyor. Bir dostluk havası esiyor. Burada Müslüman halk müthiş bir komünist düşmanı. Ben kasabaya girerken Karaçaylılardan oluşan bir süvari taburu, güle oynaya dağdaki hizmetlerine gidiyordu. Uzun boylu, tunç yüzlü güzel delikanlılar eyer üzerinde kalıp gibi duruyorlar…"

Kafkas halkları arasında devlet planlaması ve kontrolüne bağlı olmaya karşı güçlü bir direniş mevcuttu. Alman askerleri Karaçaylılarda eski çağlarda çok şerefli bir meslek olan ve işine engel olmaya kalkan her düzene karşı kendini müdafaa eden haydutluğa bile şahit olmuşlardı.[47] Kafkasyalılar bunlara "abrek" adını veriyorlardı.

Yerli halka eğitim ve kültür işlerinde, hükümette ve bölgenin yönetiminde önemli derecede özerklik verilmişti. Dinî özgürlük Almanlar tarafından tekrar geri getirilmişti. Bu davranış yıllardan beri amansız Sovyet din karşıtı baskılara maruz kalan Müslüman halkın sevinciy

le karşılanmıştı. Okullar mahallî yöneticilerin yönetimine bırakılmıştı.

Alman yöneticileri Kafkaslar'daki zirai reformların başarılması işini çok sıkı tutuyorlardı. Bir yıl içinde kolhozların yüzde kırkı ziraat kooperatiflerine dönüştürülmüştü. Gerçekte Kafkasya'nın pek çok bölgesinde köylüler daha Almanlar gelmeden önce, nefret edilen Sovyet kolektif çiftliklerini dağıtmış ve toprak, hayvan ve tarım âletlerini halka paylaştırmıştı. Almanlar Kafkaslar'da, işgal ettikleri diğer bölgelerin aksine halktan zorla asker toplama uygulamasını kaldırmışlar ve tamamen gönüllülerden oluşan birlikler kurmaya başlamışlardı.[48]

Bolşeviklerden temizlenen Karaçay-Malkar, Kabardey, Adigey ve Osetya bölgelerindeki halklar eski Birleşik Kafkasya Cumhuriyeti'ni yeniden kurmak üzere Alman komutanlığına başvurdular. Ancak Almanlar bu başvuruları sürekli olarak oyaladılar. Almanların Kafkasya'yı bir sömürge olarak kullanmak istedikleri ve buradaki bölgelere Alman Nazi komiserlerinin çoktan atanmış olduğu daha sonra öğrenildi.[49]

1942 yılı sonlarında Alman ordusunun Rusya'da yenilgiye uğratılması sonunda, Almanlar Kafkasya'dan çekilmek zorunda kaldılar. Bu sırada Adige-Kabardey, Karaçay-Malkar ve Osetlerden oluşan onbeş bin kişilik bir mülteci kafilesi de Alman ordusu ile birlikte Kafkasya'yı terk etti.[50]

Almanlar Kafkasya'dan çekildikten sonra Sovyet halkı arasında Sovyet aleyhtarı partizan güçleri örgütlemeyi başaramadılar. Anti-partizan faaliyetler tamamen Kafkaslar'daki yerli halkın elindeydi. Pek çok Kafkas Millî Askerî Birlikleri Alman ordusunun hizmetine girdi ve Sovyetlere karşı savaştı. Alman ordularının lojistik desteği ekonomik yönden fakir olan bu bölgede yerli halkın gönüllüleri tarafından sağlandı. Yerli halktan oluşan Sovyet aleyhtarı birlikler Alman ordusu Kafkasya'dan geri çekildikten sonda bile, ilerleyen Sovyet birliklerine karşı daha uzun süre savaştılar.[51]

Almanlar Kafkasya'dan çekilir çekilmez, 15 Ocak 1943'te Kızılordu Karaçay'a büyük bir saldırı başlattı. Silahlı çeteler Kafkas dağlarında tank, top ve uçaklarla saldıran Kızıl Ordu'ya karşı mücadele ediyorlardı. Bütün Karaçay köyleri ağır bombardımanla yerle bir edildi. Sovyetler bütün güçlerine rağmen silahlı Karaçay-Malkar çetelerini yok edemiyorlardı. Sovyet hükümeti bunun üzerine daha kesin bir sonuç elde edebileceği bir yönteme başvurdu. 12 Ekim 1943'te Sovyetler Birliği Yüksek Sovyet Prezidyumu'nun aldığı bir kararla Karaçay halkı 2 Kasım 1943 tarihinde topyekûn sürgüne gönderildi. Aynı karar 1944 yılı Şubat ve Mart aylarında Çeçen-İnguşlara ve Malkarlılara da uygulandı.

Almanların Kafkasya'dan çekilmesinden sonra Stalin'in sürgününe maruz kalan halklar ya Almanlarla en fazla işbirliği yapmış olanlar ya da en az direnmiş olanlardı. Almanlar hiçbir zaman Çeçen-İnguş bölgesini işgal etmemiş oldukları halde Çeçen-İnguşlar da sürüldüler. Buna karşılık, biraz çekingen olmakla birlikte işgalcilerle işbirliği yapan Çerkesler sürülmemişlerdi. Sovyetler'in asıl hiddetini ise rejime ve devlete karşı açıkça ayaklanarak Sovyetlere ağır kayıplar verdiren Karaçay-Malkarlılar çekmişlerdi. Bunun sonucunda Kafkasya'dan ilk önce Karaçaylılar sürülmüşlerdir. Bu eşit olmayan muamele, Kafkasyalı mülteciler tarafından Stalin'in bir Türk boyu olan Karaçay-Malkarlılara ve evvelden haklarında kötü anıları olan Çeçen-İnguşlara karşı özel bir düşmanlığı olduğu, buna karşılık Çerkeslere husumeti olmadığı şeklinde yorumlanmıştır.[52] Osetlerin de Stalin tarafından hiçbir kötü davranışa maruz kalmamış olmalarının sebebi Stalin'in de Oset kökenli olmasıdır (Bir çok kaynakta Stalin yanlış olarak Gürcü kökenli diye gösterilir).

Karaçaylılar sürgüne gönderildikten sonra toprakları Gürcüler ve Çerkesler arasında paylaştırıldı. Özerk bölge sınırları yeniden çizildi. Karaçaylıların bir daha asla Kafkasya'ya dönmeyecekleri düşünülerek yer adları bile değiştirildi.

14 yıl boyunca Kafkasya'dan uzakta sürgünde yaşayan Karaçay halkı Stalin'in ölümünden sonra 1957 yılında Kruşçev tarafından affedilerek vatanlarına geri dönmelerine izin verildi. Karaçay halkının bir kısmı Kırgızistan, Kazakistan ve Özbekistan'daki sürgün yerlerinde kalırken büyük çoğunluğu Kafkasya'ya geri döndü. Ancak bu geri dönüş çözülmesi güç sosyal, siyasî, ekonomik ve etnik problemleri de beraberinde getirdi. Kafkasya'ya dönen Karaçaylıların ekonomik ve manevi durumları çok kötü şartlardaydı. Sürgün sonrasında Gürcü-Svanların ve Çerkeslerin talanına uğrayan eski Karaçay köylerinde tek bir sağlam ev bırakılmamıştı.[53]

Sürgün öncesinde özerk bölge statüsünde olan Karaçay'ın özerkliği geri verilmedi ve 1922 yılında olduğu gibi Karaçay bölgesi Çerkes ve Abazalarla birleştirilerek yeniden Karaçay-Çerkes özerk bölgesi kuruldu. Özerk bölgenin kurulmasıyla birlikte Karaçaylılar ile Çerkes-Abaza, Rus-Kazak etnik grupları arasında etnik ve siyasî problemler yeniden ortaya çıkmaya başladı.

Karaçay halkı sürgünden döndüğü halde Sovyet hükümeti tarafından itibarı iade edilmemiş ve siyasî hakları geri verilmemişti. Sürgün sonrasında Karaçaylılar otuz yıl boyunca Sovyet resmî belgelerinde hâlâ "vatan haini", "haydut-çeteci" olarak tanımlanıyorlardı. Kimlik kartının

ve pasaportunun milliyet hanesinde "Karaçaylı" yazan bir kimsenin devlet kademelerinde yükselmesine imkan yoktu. Kendi özerk bölgelerindeki hiçbir idarî kadroya Karaçaylılar tayin edilmiyordu. 1982 yılında Bölge Parti Komitesi tarafından yayımlanan bir kitapta Karaçaylıların vatan

haini oldukları vurgulanarak komünist rejime karşı olan düşmanlık ve sadakatsizlikleri anlatılıyor ve Çerkeslerle Rusların Karaçaylılara karşı tavır almaları isteniyordu.[54]

1976-1982 yılları arasında Karaçay-Çerkes Özerk Bölgesi'nde yayımlanan Rusça "Leninskoye Znamya" gazetesinde Karaçaylıların güvenilmez, rejime karşı, vatan haini bir halk oldukları konusunda birçok makale yazılarak bölgede yaşayan Çerkes, Abaza ve Rusların bütün Karaçay halkına karşı olumsuz tavır almaları sağlandı. Sovyet basını da Karaçaylıların rejim düşmanı ve vatan haini oldukları hakkında asılsız iddialar yayımlayarak bu propagandaya yardımcı oldu.

Karaçaylılar üzerlerine sürülen bu lekeyi temizlemek ve siyasî haklarını elde edebilmek amacıyla Azret Orus önderliğinde "Camagat" adı verilen siyasî örgütü kurdular. Camagat örgütünün çalışmaları sonucunda Sovyet resmî makamları 12 Ekim 1943 yılında Karaçaylıların sürgüne gönderilmeleri ile ilgili kararın hatalı olduğunu kabul ettiler ve Karaçaylılara atılan iftiraların haksız olduğunu Karaçay halkı sürgünden döndükten ancak 32 yıl sonra, 14 Kasım 1989 tarihinde açıkladılar.

Azret Orus liderliğindeki Camagat örgütü bununla yetinmedi ve Karaçay'ın Çerkes ve Ruslardan ayrılarak müstakil özerk cumhuriyet olması yolunda bir mücadele başlattı. Karaçay Halk Temsilciler Meclisi'nin 17 Kasım 1990'da düzenlediği kongrede Karaçay Cumhuriyeti ilan edildi. Ancak bu karar Sovyet hükümeti tarafından resmen kabul edilmedi. Karaçaylıların bağımsızlık ilan etmeleri yalnızca bölgede yaşayan Çerkes ve Abazalar arasında değil, Rus ve Ukrayna Kazakları arasında da gerginlik yarattı.[55]

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte Rusya Federasyonu sınırları içinde kalan Karaçay-Çerkes Özerk Bölgesi'ne özerk cumhuriyet statüsü verilmesi de Karaçaylıların bağımsızlık isteklerini yatıştırmadı.

1992 Ağustos ayı içinde Karaçay Halk Meclisi toplanarak Rusya'dan bağımsızlık kararı aldı. Bağımsız Karaçay Cumhuriyeti'nin meclisini kurma çalışmalarını başlatan Karaçaylılara ilk destek Çeçen Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Cohar Dudayev'den geldi. Karaçay'a gelerek Karaçayevsk şehrinde halk meclisinin toplantısında bir konuşma yapan Dudayev Çeçenlerin her zaman Karaçaylıların yanında olduklarını bildirdi.

Tarih, kültür, etnik köken ve dil açısından Karaçaylıların bir parçası olan Malkarlılar Sovyet döneminde Karaçaylılardan ayırılarak sunî ve uydurma bir etnik isim olan Balkar adıyla Kabardin-Balkar Özerk Cumhuriyeti'ne bağlandılar. 8 Mart 1944'te Karaçaylılar ve Çeçen-İnguşlar gibi Kafkasya'dan sürülen Malkarlılar 1957 yılından itibaren Kafkasya'ya dönerek eski topraklarına yerleştiler. Sürgün sonrasında birçok köyleri ve dağlardaki yaylaları Kabardeylere verilen Malkarlılar bu toprakları geri alamadılar. 1991 yılında kurulan bir komisyon Kabardeyler ile Malkarlılar arasındaki toprak meselesini çözmek için çeşitli çalışmalar yaptılar. Bu komisyonun başkanı olan Ruslan Boziyev Malkarlılara ait olan toprakların tespit edilerek geri verilmesi gerektiğini bildirdi. Ancak komisyonun bu kararı Kabardeyler tarafından kabul edilmedi.

Kabardeylerle Malkarlılar arasındaki etnik gerilimi alevlendiren bir başka konu da Kabardin-Malkar Cumhuriyeti'ne bir cumhurbaşkanı seçilmesi meselesiydi. Malkarlıların bu seçime karşı

çıkmasına rağmen Kabardeyler 16 Kasım 1991'de bir kongre düzenleyerek cumhurbaşkanlığı seçimlerini bir oldu-bittiye getirmek istediler. Bu gelişmeler sonucunda 17 Kasım 1991'de toplanan Malkar Halk Temsilcileri Kongresi Kabardey'den ayrılarak Müstakil ve Bağımsız Malkar Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ilan ettiler.[56]

Cumhuriyetlerinin sınırlarını 1944 yılında sürgüne gönderilmeden önceki sınırlar olarak ilan eden Malkarlılar Kabardeylerin büyük tepkisi ile karşılaştılar. Kabardeyler 10 Ocak 1992 tarihinde Kabardin-Balkar Cumhuriyeti'nin başkenti Nalçık şehrinde Büyük Kurultay adıyla bir kurultay düzenlediler. Bu kurultayda Kabardey'den ayrılarak müstakil ve bağımsız bir cumhuriyet kurduklarını ilan eden Malkarlılara bir karış dahi toprak verilmemesi kararlaştırıldı. Kabardey Cumhuriyeti'nin kurulduğunun ilan edildiği kurultayda Kabardey'den Karadeniz'e kadar bütün Çerkeslerin ve Abhaz-Abazaların bir arada hareket edecekleri vurgulanırken Malkarlıların 1863 yılında sahip oldukları sınırlara geri çekilmeleri gerektiği bildirildi.

Kabardeyler Malkar topraklarının yalnızca Kafkas dağları üzerinde bulunduğunu, kuzeydeki verimli düzlüklerin ise kendilerine ait olduğunu ileri sürüyorlardı. Malkarlıların sahip oldukları toprakların sınırlarının 1863 yılında Çarlık Rusyası döneminde tespit edildiğini iddia eden Kabardeyler, Malkarlıların düzlüklerdeki

köylerini terk ederek Kafkas dağları üzerindeki topraklarına çekilmelerini istediler. Bu duruma bir çözüm bulmak için Moskova'dan bölgeye gelen bir komisyonun Malkarlıları haklı bulması sonucunda Kabardey Cumhuriyeti Meclis Başkanı Yuri Kalmukov, Malkarlıların dağlara çekilmemeleri durumunda iki halk arasında bir savaşın çıkacağını açıkladı. 1992 Temmuz ayında, sürgün dönüşünde Kabardey toprakları içine kurulmuş olan Cangı Malkar (Novaya Balkarya) adlı köy 500 kadar silahlı Kabardey tarafından basıldı ve kanlı olaylar meydana geldi. Rus güvenlik güçleri çatışmayı zor önlediler. Bu arada Ağustos ayında özel bir ordu kurduklarını ilan eden Kabardeyler bölgedeki gerginliği yine artırdılar. Özel ordularının Malkar köyleri arasındaki bir bölgeye yerleştirileceğini açıklayan Kabardeylere karşılık Malkarlıların bağımsızlık örgütü "Töre" bunu bir savaş sebebi sayacaklarını ilan etti.

Malkarlılar Kabardey'den Karadeniz'e kadar Çerkes (Adige) devleti kurma ideali peşinde olan Kabardeylerin diğer Çerkeslerle siyasî, kültürel ve etnik birlik kurmaları karşısında Karaçaylılar ile siyasî ve etnik birliği oluşturma çalışmalarına girdiler. Bu arada Kabardeylerin baskısı karşısında Çeçenlerin desteğini yanlarında buldular. Bölgelerinin doğusundaki bazı toprakların Osetler tarafından işgal edilmesi üzerine Osetlerle çatışan Malkarlıların yardımına İnguşların koşması Karaçay-Malkarlılar ile Çeçen-İnguşlar arasındaki dayanışmayı güçlendirdi.

Malkar Töre teşkilatının çalışmalarından rahatsız olan Kabardey yönetimi 1996 yılında teşkilatı kapattı ve yöneticilerini tutukladı.

Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti'nde Karaçaylılar ile Çerkes-Abaza-Rus-Kazak etnik grupları arasında henüz etnik savaş yaşanmamakla birlikte, etnik gerilimin ilerde bir çatışmaya sebep olması sürpriz olmayacaktır. Aynı şekilde Kabardin-Balkar Cumhuriyeti'nde de Malkarlılar ile Kabardeyler arasında etnik gerilim kendisini hissettirmektedir.

Günümüzde Rusya Federasyonu'na bağlı Karaçay-Çerkes ve Kabardin-Balkar Özerk Cumhuriyetlerinde yaşamakta olan Karaçay-Malkar Türklerinin 2000 yılı tahmini nüfusu Karaçaylılar için 185.000, Malkarlılar için 118.000 kişidir.

Karaçay-Malkarlılar Kafkasya dışında, 1943-1944 yıllarında sürgüne gönderildikleri Orta Asya'da, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'da yaklaşık 20 bin kişilik bir nüfusa sahiptirler. 1886 ve 1905 yıllarında Türkiye'ye göç eden Karaçay-Malkarlılar da Türkiye'de yaklaşık 20 bin kişidirler. Bunun dışında, Suriye'de Şam civarında 1500, Amerika Birleşik Devletleri'nde de yaklaşık 5 bin Karaçay-Malkarlı yaşamaktadır.

Kumuk Türkleri

Kafkasya'nın doğusunda Hazar Denizi kıyılarında yer alan Dağıstan bölgesinde yaşamakta olan Kumuk Türkleri gerek Dağıstan'ın gerekse bütün Kafkasya'nın siyasî ve kültürel hayatında son derece önemli bir yere sahip olan halklardan biridir.

Fizikî coğrafya bakımından Dağıstan güney (dağlık) ve kuzey (ovalık) olmak üzere iki bölüme ayrılır. Dağıstan'ın büyük bir kısmını içine alan güney bölümü Büyük Kafkas dağlarının doğu kesiminin kuzey eteklerinde uzanır. Kuzeyde ise Hazar düzlüğü veya Terek-Sulak ovası adıyla anılan geniş düzlükler yer alır. Hazar Denizi'ne doğru gittikçe alçalan bu düzlük alüvyonla kaplı bir ovadır. Dağıstan'ın güney ve kuzey bölümleri arasındaki sınır çizgisi Mahaçkala'dan Hasavyurt'a kadar uzanır. Dağıstan'ın bu çizginin güneyinde kalan bölümü dağlık bir bölgeyi kapsar. Bu bölümün İç Dağıstan adıyla anılan kesiminde kuzeybatıdan güneydoğuya doğru pek çok sıradağ uzanır. Dağıstan'ın bu kesiminde Sulak ırmağına karışan Koysu ırmağının Andi, Avar ve Kazikumuk kolları ile Kara Koysu ırmağı vardır. Bu ırmakların yatakları dar ve dik kayalıktır. Bu kesimde dik yamaçlı dağlar arasında derin boğazlara ve dar yaylalara rastlanır. Hazar denizi kıyısı boyunca uzanan genişliği 1.5 ile 30 kilometre arasında değişen Derbent geçidi, tarih boyunca kullanılan ve Kafkasya'yı Azerbaycan'a bağlayan en önemli geçittir. Dağıstan'da bundan başka ortalama 3.000 metre yükseklikte bulunan ve ancak yaz aylarının belirli bir döneminde kullanılabilen Avar, Karayan, Sol ve Mamison geçitleri bulunmaktadır.

Dağıstan'ın Hasavyurt, Babayurt, Kızılyurt, Karabudahkent, Kayakent, Kaytak kasaba ve bölgelerinde yaşamakta olan Kumuk Türklerinden bazı etnik gruplar da Çeçenistan'ın Gudermes ilçesi ile Kuzey Osetya'nın Mozdok ilçelerinde yaşamaktadırlar. Kumuklar arasında şehirleşme oranı %47 olup, büyük bir çoğunluğu Mahaçkala, Buynaks, İzberbaş, Kaspiysk, Kızlar gibi Dağıstan şehirlerinde yerleşmişlerdir. Mahaçkala aynı zamanda Kumukların tarihî merkezidir.[57]

Kumuk Türklerinin tarihî ve etnik kökenleri konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmektedir: Kumuklar arasındaki yaygın inanış onların Kafkasya Hunlarının ve Hazarların ahfadı ve mirasçısı olduklarıdır. Ancak Kumuk tarihi ve dilini inceleyen yabancı araştırmacılar farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. 19. yüzyıl başlarında Kafkasya'da araştırmalar yapan Macar dilbilimcisi Klaproth Kumukları Hazarların torunları olarak kabul etmekle birlikte, Vambery ve W. Barthold gibi bilim adamları Kumukların kökenini Kazi-Kumuklar arasında aramışlardır. Kendilerine Lak adını veren, komşu halklar

tarafından Kazi-Kumuk adıyla tanınan bu Dağıstan halkından bazı grupların dağlardan ovalara inerek burada yaşamakta olan Türk boylarına karışıp Türkleştiklerini ve onlara Kumuk adını verdiklerini ileri süren bu bilim adamlarının görüşlerine karşılık, Kumuk Türkçesi üzerine çalışmalarıyla tanınmış olan Bekir Çobanzâde Kumukların Hazarlar zamanında bu bölgeye yerleştiklerine hükmetmenin mümkün olmayacağı ve bunların Karaçay-Malkar ve Kırım Türklerinden ayrılmış bir boy oldukları kanaatine varmaktadır. Onun bu görüşüne katılan ünlü Rus Türkolog A. Samoyloviç de Karaçay-Malkar Türklerinin olduğu gibi, Kumukların da Türklerden önce bölgede yaşayan Kafkasya yerlilerinin Türkleşmesi neticesinde teşekkül eden karışık bir kabile olduğu hakkında N. Y. Marr'ın ileri sürdüğü nazariyeyi kabul etmektedir.[58]

Kumukların tarihleri hakkında kesin bir bilgiye rastlanmamakla birlikte, yaşadıkları ülkenin jeopolitik konumu sebebiyle 7. yüzyıldan itibaren bölgeye hâkim olan Hazar İmparatorluğu sınırları içine alındığı, Kumukların da Kıpçak ve Oğuz boylarının bu sahadaki kaynaşması neticesinde bir Türk boyu olarak teşekkül ettikleri anlaşılmaktadır.[59] Kafkasya'nın Ruslar tarafından istilasına kadar olan dönemde Kumuklar Şamhallık ya da Şavhallık adı verilen bir idarî sisteme sahiptiler. Kumuk ülkesini Şamhal (Şavhal) adı verilen ve Altınordu hanlarının soyundan gelen beyler yönetirdi. 15-16. yüzyıllara ait tarih kaynaklarında bu Şamhallığın adı "Tarkov" olarak geçmektedir. 14-19. yüzyıllar arasındaki çeşitli dönemlerde Osmanlı, İran ve Rusya'nın himayesinde kalan Şamhallık feodal bir devlet olarak varlığını sürdürmüştür. 16. yüzyılda Kumuk Şamhallığı Ruslara ve o dönemde Kafkasya'da çok güçlü olan Kabardey prenslerine karşı savaşarak onların doğu Kafkaslar'a yayılmalarını önlemiştir.[60] Sınırları Derbent'ten Kabardey ülkesine kadar uzanan Kumuk Şamhallığı 1813 yılında Rusya'nın istilasına uğramıştır. 19. yüzyıl ortalarına doğru Kumuklar millî idarelerini kaybetmişler, 1867 yılında Rusya'nın Kafkasya'yı tamamen ele geçirmesiyle de Kumuk Şamhallığı ortadan kaldırılmıştır.

Kumuk bölgesini Kafkasya'da Rusya'ya bağlı olarak kurulan Terskiy ve Dağıstan vilayetlerine bağlayan Rusya İmparatorluğu'na karşı Kumuklar diğer Kafkasya halkları ile birlikte bağımsızlık mücadelesine girişmişlerdi. 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarındaki hareketlere katılarak kendi millî devletlerini kurmak için savaşmaya devam eden Kumuklar 1918 yılında kurulan Birleşik Kafkasya Cumhuriyeti'nde de en önemli unsurlar arasında yerlerini almışlardı. Bu devletin hükümet başkanlığı, parlamento başkanlığı, dışişleri bakanlığı, içişleri bakanlığı, maliye bakanlığı ve savunma bakanlığı gibi önemli görevlerine Kumuklar getirilmişti.[61] 1920 yılında Bolşeviklerin Rusya'da iktidarı ele geçirerek Sovyetler Birliği'ni kurmalarının ardından Birleşik Kafkasya Cumhuriyeti dağıtılmış ve Kumuklar Sovyetler Birliği'ne bağlı Dağıstan Özerk Cumhuriyeti'ne bağlanmışlardı.

Kumuk Türkçesi Karaçay-Malkar, Karaim ve Kırım Türkçeleriyle birlikte Türk lehçelerinin kuzeybatı Kıpçak grubuna dahildir. Kıpçak grubuna dahil olmakla birlikte Kumukçada Oğuz Türkçesinin özellikleri de önemli ölçüde görülmektedir. Kumuk Türkçesi üç ana diyalekte ayrılmaktadır. Bunlar kuzey (Hasavyurt), orta (Buynaks) ve güney (Haydak) diyalektleridir. Hasavyurt diyalekti Hasavyurt şehri ile Aksay, Endirey, Kostek, Şamhalyangıyurt, Babayurt, Hamamatyurt, Botayurt gibi yerleşim yerlerinde kullanılmaktadır. Buynaks diyalekti eski adı Temirhan Şura olan Boynak kentinde ve Kâfirkumuk, Halimbekavul, Atlanavul, Nijniy Kazanişçe, Buglen, Nijniy Cengutay,

Kapçıgay, Erpeli gibi yerleşim yerlerinde konuşulmaktadır. Haydak diyalekti ise Derbend çevresinde Macalis, Kayakent, Yangıkent, Başlıkent gibi yerleşim yerlerinde kullanılmaktadır.

Kumuk yazı dili daha çok Hasavyurt diyalektine dayanmaktadır.[62] Kumuk Türkçesi Avar, Lezgi, Lak, Dargı, Çeçen-İnguş gibi Türk kökenli olmayan ve her biri farklı dillerde konuşan çeşitli Kafkasya halkları arasında ortak anlaşma dili olarak yüzyıllar boyunca kullanılmıştır. 1918 yılında kurulan ve Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar bütün Kafkasya halklarını içine alan Birleşik Kafkasya Cumhuriyeti'nin resmî dili olarak da Kumuk Türkçesi kabul edilmiştir. Bu cumhuriyetin Sovyetler tarafından ortadan kaldırılmasının ardından Dağıstan bölgesinde kurulan Dağıstan Özerk Cumhuriyeti'nin resmî dili olarak yine Kumuk Türkçesi kabul edilmiştir.[63]

Kumuk Türklerinde Sosyal Yapı

Dağıstan'da Kumuk beylerine Şamhal ya da Şavhal adı verilirdi. Şamhallık soya bağlıydı ve o soydan gelmeyen kimse ekonomik ve siyasî açıdan ne kadar güçlü olursa olsun Şamhal olamazdı. Şamhal'dan sonra Kırımşamhal (Kırımşavhal) adlı ikinci derecede bir bey vardı. Asıl Şamhal vakitsiz ölürse yerine o geçerdi. Kumuk beyleri Karakaytak ve Gazi Kumuk (Lak) beylerine kız verip, onlardan kız alırlardı. Şamhal adı verilen Kumuk beyleri ne kadar mal ve itibar sahibi olsalar da daha alt tabakalara kız vermezler ama onlardan kız alırlardı. Ancak bu kızlardan doğanlara beylik hakkı verilmezdi ve onlara "çanka" denirdi.[64]

Dağıstan'da bey ve hanların altındaki halk tabakası üç gruba ayrılmıştı:

1- Özden

2- Raiat

3- Kul

Özdenler aşağı yukarı nüfusun %90'ını teşkil eden ve memleketin gerçek sahibi olan hür halk tabakasıydı. Bunlar beylerin topraklarını işleyen ve karşılığında ürünün bir kısmını alan köylülerden oluşuyordu.

Raiatlar Han tarafından bir beyin veya ruhban sınıfından birinin emrine tahsis edilen ve bir yerden bir yere gitme hakları olmayan köylülerdi.

Kullar savaşta esir edilenler ya da satın alınanlarla onların evlatlarının teşkil ettiği tabakaydı. Bunların hepsi para veya ürün şeklinde bir kira ödedikleri veya zorla çalıştırıldıkları veya bir hizmetçi olarak hizmet ettikleri feodal asilzadelere bağımlıydılar.

Dağıstan'da bey tabakasından olanlardan yalnız fiilen iş başında bulunanların imtiyazları vardı. Özdenler ise memleket işlerinde oy sahibiydiler ve han-bey soyundan gelenlerin bunlara üstün bir tarafları yoktu. İş başında olanların dışında bütün beyler de halkla beraber halkın içinde yaşarlardı.

Özden olmak için vatanda doğmuş ve yer değiştirmemiş olmak lazımdı. Bu üç sınıftan başka herhangi bir sebeple doğduğu yeri terk ederek başka bölgelere gidip yerleşenlere "aparek" denirdi. Aparekler yerleştikleri bölgelerdeki özdenler kadar söz hakkına sahip olamazlardı.

Köleler amme işlerinde söz sahibi değillerdi. Bir kölenin evlatları da köle sayılırdı. Bu sebeple hanların sahip oldukları köle köyleri vardı. Hanlar memurları vasıtasıyla buraları idare ederlerdi.[65]

Kumuklar arasında geleneksel hukuk kuralları yüzyıllar boyunca geçerliliğini korumuştur. Bir meselenin ya da hukukî bir davanın halledilmesi için Aksay ve Endirey köyünün yaşlıları Yamansuv ırmağının kenarında toplanırlar ve meseleyi burada tartışırlardı. Tartışmaların neticesinde bu ve benzeri davaların halledilmesi için kesin ve sürekli bir çözüm yolu bulduklarında, bu Kumuklar arasında "âdet" olarak kabul edilirdi.

Karaçay-Malkar'da olduğu gibi Kumuklar arasında da cinayet, tecavüz, hırsızlık gibi suçlara "töre" adı verilen mahkeme bakardı. Töre'nin verdiği cezalara halkın uyma mecburiyeti vardı. Ancak Töre'nin verdiği kararlara halk itiraz edebiliyor ve "aksakallar" adı verilen yaşlılar meclisine başvurabiliyordu. Bu durumda yaşlılar meclisi Töre'nin kararını geçersiz kılabiliyordu.

Sovyet Hâkimiyetinden Günümüze Kumuk Türkleri

Etnik yapı açısından Kafkasya'nın en karmaşık bölgesi olan Dağıstan'da değişik dil ve lehçelerde konuşan otuzdan fazla etnik grup yaşamaktadır. Sovyetler Birliği döneminde bu etnik grupların sayısı konuştukları lehçelerin birleştirilmesiyle ona indirilmiştir. Dağıstan'daki bu on etnik grubun genel nüfusa oranları şu şekildedir:

Avar %27.2, Dargı %15.6, Kumuk %12.9, Lezgi %11.3, Lak %5.1, Tabasaran %4.3, Nogay %1.6, Rutul %0.8, Agul %0.8, Tsahur %0.3.

Tarih boyunca birlik ve beraberlik içinde oldukları gözlemlenen Dağıstan halkları Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte etnik çatışma tehlikesinin içine girmiştir. Etnik gruplar arasındaki gerilim sebebi ise Sovyetler Birliği döneminde Moskova'nın Dağıstan'da uyguladığı yanlış göç ve toprak politikasıdır.

8. yüzyıldan itibaren İslamiyet'in güçlü bir biçimde kök saldığı Dağıstan'da günümüzde de Nakşibendi tarikatı üyelerinin etkin oldukları görülmektedir.

Dağıstan'da Müslümanların oranı yüzde 92, Hıristiyanlar yüzde 5, Yahudiler ise yüzde 3'tür. Müslüman nüfusun yüzde 97'si sünnî, yüzde 3'ü Şiidir.[66] Şiiler Azerbaycan'dan göç ederek Derbend şehrine yerleşen Azeriler ile Lezgilerin küçük bir kısmını oluşturan Miskince köyü ahalisinden meydana gelmektedir.

Kafkasya'da Sovyet iktidarının kurulmasıyla birlikte Kumuk Türkleri de diğer Kafkasya halkları gibi Sovyet hükümetinin etnik politika ve uygulamalarına hedef olmuştu. Sovyet halkını şekillendirme ve "Sovyet İnsanı" yaratma amacıyla yürütülen siyaset neticesinde Kumuklar da diğer Türk boylarıyla birlikte 1928-1938 yılları arasında iki kez alfabe değişikliğine tâbi tutulmuş, alfabe reformuyla beraber yüzlerce yıllık kültür ve tarihlerinden koparılmışlardı. Bunun neticesinde Kumuklar arasında planlı bir biçimde gelişmeye başlayan halk eğitimi belirli bir zaman için durdu. Dağıstan halkları arasında okur-yazarlık seviyesi en yüksek olan Kumuklar arasında aydın kesim ortadan kaldırılarak halkın eğitim ve kültür seviyesi geriletildi.[67]

Ekilebilir toprakların azlığı ve siyasî gücün demografik büyüme ile birlikte etnik gruplar arasında eşit paylaşılmaması Dağıstan'da etnik hareketlenmeyi kışkırtmakta ve etnik grupların siyasî özerklik talep etmelerine sebep olmaktadır.

Dağıstan'ın güneyindeki dağlık bölgede yaşayan halkların Sovyet döneminde ekonomik ve sosyal sebep

lerle Dağıstan'ın kuzeyindeki verimli ovalara göç ettirilmesi ovalarda yaşayan Kumuklarla dağlardan göç eden Avar, Dargı, Lezgiler arasında etnik problem ve çatışmaların ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

1944 yılında Orta Asya'ya sürülen Çeçenlerden, boşalan topraklara Mahaçkala civarındaki köylerde yaşayan 10 bin Kumuk zorla göç ettirildi. Kumukların kendi toprakları ise idarî bir kararname uyarınca Gubin ilçesindeki Avarlara verildi.[68]

1951 yılında Dağıstan ÖSSC ülke dahilinde göç ettirme ve nakil konusunda beş yıllık planı kabul etti. 1952-1957 yılları arasında dağlık bölgedeki 10 bin işletmenin kuzeydeki ovalara yerleştirilmesi düşünüldü. Lezgi, Tabasaran, Rutul ve Agul halklarının bir kısmı Güney Dağıstan'dan Kuzey Dağıstan'a göç ettirildiler ve Kumukların arazisine yerleştirildiler (İbrahimov 1996: 37).

1957 yılında Çeçen-İnguşların sürgün yerlerinden Kafkasya'ya dönmeleriyle birlikte Çeçen-İnguş Özerk Cumhuriyeti'nin yeniden kurulmasıyla, Dağıstan'a verilen 6 bölge Çeçen-İnguş'a iade edildi. Bunun üzerine Güney Dağıstan'dan Avarların bir kısmı kuzeyde Kumukların yaşadığı Hasav Yurt, Kızılyurt, Babayurt bölgelerine göç ettiler. Bu bölgeye aynı zamanda Dargı köyleri de göç etmişti. Sürgünden dönen Çeçenlerin bir kısmı ile birlikte Lak, Avar ve Dargılar da ovalık bölgedeki eski Kumuk köylerine yerleştiler. Böylece ovalar önceden tek etnik grup olan Kumukları barındırırken, karışık etnik grupların bir arada yaşadığı yerler halini aldı. Etnik gruplar arasında yayla, su, otlak konularında çıkan anlaşmazlıklar etnik çatışmaya dönüşmeye başladı.[69]

1960'lı yılların sonunda Güney Dağıstan'daki Lezgi, Avar, Dargı, Tabasaran gibi halklara mensup dağ köylüleri Dağıstan ovalarının ekolojik şartları göz ardı edilerek Kumuk bölgesine yerleştirildiler. 1970'li yıllarda dağ köylülerinin ovalarda yerleşimi önceki yıllara göre nisbeten düşük ölçüde devam etti. Dağıstan'da iç göç sebebiyle dağlar ıssızlaşırken ovalarda nüfus aşırı derecede arttı ve etnik gruplar arasında etnik problem ve çatışmalar baş göstermeye başladı.

1958-1988 yılları arasında dağ köylerinden ovalara göç edenlerin sayısının altı kat artması ovada yaşayan Kumuk ve Nogayların hayat kaynaklarında sıkıntı yarattı. Verimli topraklarda göçmen kasabalarının kurulması bu toprakların verimlilik oranını azalttı. İçme suyu probleminin artmasıyla birlikte, toprakların göçmenler tarafından düzensiz kullanımı sonucunda tuzluluk oranı ve erozyon arttı.

Sistemli bir şekilde devam ettirilen göç hareketleri neticesinde Dağıstan'ın başkenti Mahaçkala'da Avarların ve Dargıların çoğunlukta olması cumhuriyetin politik ve ekonomik yönetiminin de bu halkların mensuplarının ellerinde toplanmasına yol açmıştır. Dargı ve Avarların Kumuk arazilerini işgal etmeleri Kumuklarla Avarlar arasında etnik çatışma tehlikesine yol açmıştır. Bu olay aynı zamanda Avarlar ile Dargıların etno-politik birliğinin oluşmasını sağlamıştır. Laklar da bu etno-

politik birliğe girmişlerdir. Böylece Avar, Dargı ve Lakların toplumsal ekonomik çıkarlarının birleşmesi ve cumhuriyetin iktidar mekanizmasının bu üç etnik grubun elinde toplanması bu etno-politik birliğin Dağıstan'da egemen bir tabaka oluşturmasını sağlamıştır.

Bir zamanlar Kuzey Dağıstan ovalarının ve Hazar Denizi kıyılarının hâkim etnik grubu olan Kumuklar 1990'lı yılların başlarında kendi bölgelerinde %22 oranında bir nüfusa sahip azınlık durumuna düştüler. Sovyetler Birliği döneminde yöneticilerin dağlık bölgelerden büyük ölçüde Avar, Lak ve Dargı nüfusunu Kumuk arazilerine yerleştirmeleri Kuzey Dağıstan'ın etnik kompozisyonunda geri dönülmez bir karışıklığa yol açmış ve etnik çatışmalara zemin hazırlamıştır. Ekilebilir arazilerinin yarısını kaybeden Kumuklar şehirlere göç etmek zorunda kalmışlardır. Bugün Dağıstan'ın şehirli nüfusu içinde Kumuklar önemli oranlarda yer almaktadırlar.

Dağıstan halkları arasında Kumukların durumu öteden beri avantajlı görünmektedir. Hazar Denizi kıyısında Kumukların yaşadıkları liman şehirleri endüstrileşmeye çok önceden beri açık olmuşlardır ve Sovyet döneminde Kumuklar devlet endüstrisinde önemli mevkilere gelmişlerdir. Kumuklar Dağıstan halkları arasında şehirleşme oranı en yüksek etnik gruplardan biridir. Buna rağmen güçlü bir etnik kimliğe sahiptirler.

Dağıstan'da mevcut olan bütün sosyal-siyasî kurumlar arasında en önemlisi Kumukların Tenglik örgütüdür. Bu hareket 19 Kasım 1989 tarihinde Kurucu Kongre tarafından örgütlenmiştir. Tenglik örgütü Azerbaycan Halk Cephesi ile de ilişki içindedir. Kumuk millî hareketinin örgütü Tenglik'in başlıca politik amacı Dağıstan'ın Rusya içinde federal cumhuriyete çevrilmesi ve bu federasyon içinde belli sınırları olan Kumuk Millî Devleti yaratılmasıdır. Kumukların arazi bütünlüğünün elde edilmesi ve korunması için Tenglik Dağıstan'ı halkların eşit hukuklu federasyonu biçiminde kurmayı en geçerli çözüm yolu kabul etmektedir. Örgütün adının Tenglik (Eşitlik) olması da bu görüşü yansıtmaktadır.

Kruşçev döneminde "Kumuk Kardeşler Örgütü" adıyla gizli bir şekilde faaliyet gösteren Kumuklar Tenglik hareketiyle siyasî sahneye çıkarak merkezî ve yerel idarecileri şaşırttılar. Tenglik örgütü şu fikirleri savunuyordu:

- Kumuk halkının bağımsızlığı.

- Türklük ve Müslümanlık şuurunun korunması ve geliştirilmesi.

- Eğitimin millîleştirilerek millî okulların açılması, millî tarih ve millî kültürün korunması ve geliştirilmesi.

- Halkın kullandığı dilin, geleneklerin, göreneklerin korunması ve geliştirilmesi.

- Tabiî kaynakların kullanım hakkının bölgede yaşayan insanlara ait olması.

- Çağdaş uygarlık seviyesine ulaşmak için çalışmalar yapılması ve dil birliği, kültür birliği kurulmuş Türk devlet ve milletleriyle iyi ilişkilerde bulunulması.

- Dağıstan'da bulunan çeşitli halkların arasında birliğin kurulması ve halkların kendi gelenek ve göreneklerinin korunmasının sağlanması.[70]

Kumuk halkının ekonomik açıdan geri bırakıldığını ve Dağıstan'ın devlet kademelerinde yeterince temsil edilmediğini ileri süren Tenglik örgütü Dağıstan'ın idarî kadroları arasındaki Avar hakimiyetini eleştirdi. Bunu sonucunda Tenglik örgütü Avarların millî hareketi Şamil örgütünün baş hedefi haline geldi.

1990 yılı Kasım ayında Dağıstan Özerk Cumhuriyeti Halk Temsilcileri Kongresi, Dağıstan'da bir Kumuk Cumhuriyeti oluşturulmasını oyladı, fakat Kumuk temsilcileri vaad edilen özerklik seviyesini yetersiz buldular.

1991 yılı Ekim ayında Tenglik örgütü Kumuk halkını harekete geçirerek, Kumuk nüfusunun yoğun olduğu bölgelerde siyasî-idarî mevkilerde Avarların hâkim pozisyonda olmalarını ve Kumuk topraklarına dağlık bölgelerden Avar, Dargı ve Lak göçmenlerinin getirilip yerleştirilmesini protesto ettiler. Bu protesto hareketi Dağıstan hükümetinin bir Kumuk'u Adalet Bakanı olarak tayin etmesi üzerine yatıştı.[71]

Tenglik örgütü Kumuk halkının Ocak 1991 ve Mart 1992 tarihli Olağanüstü Kongrelerinin yapılmasına öncülük etti. İlk kongrede Kumuk halkının kendi kaderini kendisinin belirlemesi hakkında bir "Beyanname" kabul edildi. İkinci kongrede ise Dağıstan ve Rusya içinde bir Kumuk Özerk Bölgesi oluşturma konusunda referandum yapılmasına karar verildi. Ağustos 1992'de Tenglik tarafından gerçekleştirilen kamuoyu yoklamasında Kumuk Türkleri Dağıstan ve Rusya içinde Kumuk Özerk Bölgesi oluşturulmasını ve Kumuk halkının millî egemenliğinin ilan edilmesini desteklediler. Tenglik Ekim 1992 tarihinde toplanan Dağıstan Halklarının Kongresi'nin düzenleyicisi oldu ve bu kongrede Dağıstan Halkları Kurultayı oluşturuldu.[72]

1994 yılında Tenglik örgütüne alternatif olarak Kumuk Millî Kongresi adlı bir örgüt daha kuruldu. Kumuk Millî Kongresi Tenglik örgütüne nazaran daha az radikal yapıdaydı ve Dağıstan hükümeti tarafından Tenglik örgütü içindeki radikalleri dengeleyici bir unsur olarak görülüyordu.

Tenglik örgütü 24 Ağustos 1996 tarihinde Dağıstan'ın başkenti Mahaçkale'de 4. Kumuk Halk Hareketi Kurultayı'nı düzenledi ve bu kurultayda şu kararlar alındı:

1- Kumuk Halk Hareketi, bundan sonraki faaliyetlerinde, Dağıstan Cumhuriyeti ve Rusya Federasyonu'nun devlet kurumlarının reorganizasyonunun devamı dolayısıyla, politik, ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda halkların kendi kendini yönetmesi doğrultusunda Dağıstan ve Rusya Federasyonu'nun birliği prensibini bozmadan gerçekleştirmek, Kumuk ve diğer halkların kendi kaderini tayin etme hakkını savunan bütün parti, hareket ve toplum liderleriyle işbirliği yapmak gibi sorunların çözülmesine dikkat gösterecek.

2- Rusya Federasyonu hükümetinin "Türk Halklarını Kalkındırma" kararına ilişkin 1997 yılından 2010 yılına kadarki sürede, Kumuk halkının sosyo-ekonomik gelişmesi hakkında devlet desteği programının yürürlüğe girmesi için özel komisyon kurulacak.

3- Kumuk Halk Hareketi'nin Millî Meclisi'ne Rusya Federasyonu hükümetine yönelik özel bildiri hazırlama görevi verilecek ve zorla göç ettirilmiş Kumuk köylülerinin sorunlarının çözümü için 7 kişilik bir delegasyon Moskova'ya gönderilecek.

4- Rusya Federasyonu hükümetinden Tarkin, Kiyahulay ve Alburuken köylerinin yeniden kurulması istenecek ve bu köylerin sakinlerine "zorla göç ettirilmiş halk" statüsünün verilmesi sağlanacak.

5- Uluslararası Kumuk Üniversitesi'nin açılabilmesi için Rusya Federasyonu'ndan mali destek istenecek.

6- Dağıstan Cumhuriyeti'nin idarî sınırları dışında, özellikle Çeçenistan ve Kuzey Osetya'da yaşamakta olan Kumukların problemlerini çözmek.

Dağıstan'daki komünist kökenli resmî iktidara muhalif olan Tenglik hareketi Dağıstan'da ve Kafkasya'da önemli bir siyasî hareket halini almıştır. Gerek Dağıstan yönetimi, gerekse Moskova yönetimi Tenglik örgütünün

faaliyetlerini engellemek için Kumukları bölücü hareketleri desteklemekte ve Kumuklar arasında farklı teşkilat ve partilerin güçlenmesini teşvik etmektedir.

Kumuklar ile Laklar arasında son yıllarda gittikçe artan bir etnik gerilim mevcuttur. Kumuklar ile Laklar arasındaki etnik gerilim ve huzursuzluklar 1992 yılında Kumuk bölgesinin Novolakski'den göç ettirilen Laklara tahsis edilmesiyle başladı. Lakların Kumukların sahip olduğundan daha fazla miktarda toprak talep etmeleri Kumukların hiddetini artırdı. 1992 yılı Temmuz ayında küçük bir grup Lak Novolakski bölgesinden Kumuk topraklarına, Mahaçkala'nın kuzeyine yerleştirildiklerinde Kumuklar bölgenin çevresini silahlı muhafızlarla korumaya aldılar. Gerginlik Lak ve Kumuk ileri gelenlerinin ve dinî liderlerin, Novolakski bölgesinden gelen ilk grup Lakları geri dönmeye ikna etmeleriyle yatıştı. Kumuklar ile bölgelerine göç ettirilerek yerleştirilen Avar, Dargı ve Laklar arasındaki etnik gerilimin ileride kanlı çatışmalara dönüşme tehlikesi her zaman mevcuttur. Kafkasya tarihinde ve kültüründe mühim rol oynamış olan Kumuk Türkleri günümüzde de Dağıstan toplumları arasındaki önemli konumlarını korumaktadırlar.

Nogay Tatarları

Etnik ve kültürel açıdan "Kafkasya Halkları" grubuna dahil olmayan, ancak coğrafî açıdan Kafkasya'nın kuzeyindeki bozkırlarda yaşamaları sebebiyle Kafkasya çevresinde yer alan Türk boyları arasında sayılan Nogay Tatarlarının günümüzde yaşadıkları müstakil bir özerk bölge veya cumhuriyetleri yoktur. Kafkasya civarında yer alan Nogaylar Dağıstan Cumhuriyeti'nin Nogayskiy rayonunda (ilçesinde) ve Mahaçkala şehrinde, Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti'nin Adige-Hablskiy rayonu ile Çerkessk şehrinde yaşamaktadırlar. Ayrıca Stavropol eyaletinin Neftekum, Açıkulakskiy ve Kayasulinskiy rayonlarında da Nogaylar bulunmaktadır. Çeçenistan'ın kuzeyinde de birkaç Nogay köyü yer almaktadır. Kafkasya ve çevresindeki Nogay köylerini şöyle sıralamak mümkündür:

Dağıstan'ın kuzeyinde Nogay Bozkırı olarak adlandırılan bölgede yer alan Nogayskiy rayonunda Terekli-Mekteb (ilçe merkezi), Üysalgan, Karagas, Orta-Tübe, Çervlenıe Burunı, Borançı, Künbatar, Nariman, Bajigan, Lenin avul, Kalinin avul, Yangı avul, Sulu-Tübe, Karasuv, Kumlı, Batırmurza, Yujno-Suhokumsk köyleri bulunmaktadır. Ayrıca Dağıstan'ın Lenin rayonunda yer alan Nogay köyleri As-avul, Meyt-avul, Kum-avul, Glavsulak, Babayurt rayonunda yer alan Nogay köyleri Tamaza-Tübe, Keme-Tübe, Novaya Kosa, Toksanak, ve ilçe merkezi Babayurtovskoe köylerinden ibarettir. Kızlar

rayonunda yer alan Nogay köyleri ise Mongol-avul, Yementey-avul, Kıstırılgan, Makar-avul, Novo-Vladimirovka, Boranbay, Sangişi, Oguzer ve Kızlar köyleridir.[73]

Stavropol eyaletinin Neftkumskiy rayonunda yer alan Nogay köyleri Abram-Tübe, Tukuy-Mekteb, Koyasula, Mahmud-Mekteb, İlyas-Kışlav, Kunay, Biysey, Yamangoy, Nukus, Artezian, Kara-Tübe, Biyaş, Açıkulak köyleridir.

Çeçenistan'ın kuzeyindeki Şelkovskiy rayonunda uzanan bozkırlarda yer alan Nogay köyleri Sarısuv, Karşıga, Krasnıy Vostok, Şestoy Sovhoz, Şelkovskiy avul, Çervlenaya köyleridir.[74]

Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti sınırları içinde yer alan Nogay köyleri bu cumhuriyetin kuzeyindeki düzlüklerde bulunan Adige-Hablskiy rayonundaki Adil-Halk, İkon-Halk, Kuban-Halk, Kızıl Togay, Erkin-Yurt, Erkin Halk, Kızıl-Yurt ve Erkin Şahar köylerinden oluşmaktadır.[75]

Nogayca Türk lehçelerinin Kıpçak grubunun Kıpçak-Nogay alt grubuna dahil bir Türk lehçesidir. Bu gruba Nogayca ile birlikte Kazakça ve Karakalpakça da dahildir.[76] Gramer yapısı ve kelime hazinesi açısından Orta Asya'da konuşulan Karakalpak Türkçesi ile Nogay Türkçesi arasında büyük benzerlik vardır. Kafkasya çevresinde konuşulmakta olan Nogay Türkçesi üç diyalekte ayrılır. Kara Nogay diyalekti Dağıstan'ın kuzeyindeki geniş düzlüklerde yer alan Nogay bölgesinde, Kuma ve Terek ırmaklarının aşağı kısımlarında konuşulur. İkinci diyalekt asıl Nogayca olarak adlandırılır ve Stavropol bölgesinin Açıkulak, Neftekumsk gibi Nogay yerleşim yerlerinde konuşulur. Ak Nogay diyalekti ise Kuban ırmağının aşağı kısımlarında, Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti sınırları içindeki Nogaylar ile Mineralnıy Vodı bölgesi sınırları içindeki Kanglı köyünde yaşayan Nogaylar tarafından konuşulur. Kara Nogay ve Asıl Nogay diyalektleri birbirine oldukça yakınken, Ak Nogay diyalektinde Karaçay Türkçesinin etkisi görülmektedir.

Moğolcada "köpek" anlamına gelen Nogay kelimesinin bir etnonim olarak bu Türk boyunun adıyla ne zaman tarih sahnesine çıktığı konusunda değişik görüşler ileri sürülmektedir. Bunlardan en yaygın olanına göre, Nogay Tatarlarının taşıdıkları Nogay adı Altın Ordu emirlerinden Emir Nogay'ın isminden gelmektedir.[77] Berke Han'dan sonra tahta çıkan ve 1266-1280 yılları arasında hüküm süren Mengü-Timur zamanında Altın Ordu devletinde nüfuzu artan Nogay şahsî cesareti ve idarî kabiliyetiyle Altın Ordu devletinin idaresini elinde tutmuş ve kırk yıl kadar Altın Ordu'nun mukadderatı üzerinde önemli rol oynamıştı.[78] Han soyundan gelmediği için "Han" unvanını alamayan Nogay "Emir" unvanıyla anılmıştı. Altın Ordu devletinin yönetimi üzerinde istediği zaman Hanları değiştirebilecek kadar etkili olan Emir Nogay 1299 yılının sonbaharında Tokta Han'a karşı verdiği savaşta yenilerek öldürülmüştü. Moğolların Mangıt boyuna mensup olan Emir Nogay'ın ölümünün ardından Deşt-i Kıpçak sahasının Cuci (Coçi)

oğullarının hâkimiyeti altına geçmesiyle birlikte Mangıt kabilesi beylerinden Edigey, Cuci ulusunda söz sahibi olmuş ve Nogay Ordası'nın kurucusu olarak tarihe geçmişti. Edigey 1419 yılında Altın Ordu Hanı Toktamış Han'ın oğlu Kerim-Birdi tarafından mağlup edilerek öldürülmüştü.[79]

14. yüzyıl sonları ile 15. yüzyıl başlarında Mangıt yurdunda ortaya çıkan Nogay Ordası'nın taşıdığı Nogay adının, 1299 yılında ölen Emir Nogay'ın adıyla bağlantılı olup olmadığı konusu Nogay Tatarlarının tarihinde tartışmalı bir mesele olarak yerini korumaktadır. Deşt-i Kıpçak sahasında kabile

birliklerini muhafaza eden Moğol kökenli Mangıtların Kıpçak Türkleriyle karışarak dillerini bırakıp Türkleştikleri, 15. yüzyıl sonlarında Mangıt adını da bırakarak Nogay adıyla tanındıkları bilinmektedir.[80] Ancak Emir Nogay'ın, ölümünden yaklaşık iki yüz yıl sonra Mangıtların kurduğu Nogay Ordası'na adını vermesinin mümkün olmadığı tarihçiler tarafından ileri sürülmektedir.[81] Nogaylar arasında Emir Nogay ile ilgili en küçük bir hatıranın bile yaşamamasına karşılık, Nogay Ordası'nın kurucusu Mangıt Beyi Edigey hakkında söylenen destanlar günümüzde dahi Nogaylar arasında canlılığını korumaktadır. Ayrıca Nogay Ordası'nın bütün bey ve mirzalarının Edigey'in soyundan geldiği bilinmektedir.[82] Dolayısıyla, Nogay adının tarih sahnesine çıkışı ve kaynağı konusundaki çelişkiler mevcudiyetini devam ettirmektedir.

Nogayların göç sahalarının geniş bir coğrafyaya yayıldığı bilinmektedir. Doğuda Altay dağları bölgesinden batıda Tuna nehri havzasına kadar uzanan geniş bir alan Nogayların göç sahasını oluşturmaktaydı. Nogayların esas kitlesi İdil ırmağının doğusunda, Yayık ve Emba ırmaklarının civarlarında yaşamaktaydı ve bunların bir kısmı daha doğuda Sır Derya'ya kadar uzanırlardı. Nogay kabilelerinden yedisi "Şırın, Arın, Kıpçak, Argun, Alçın, Katay ve Mangıt" Yedisan adıyla biliniyorlardı. Kazan Hanlığı'nın Ruslar tarafından ele geçirilmesine kadar Nogay kabilelerinin göç sahasının kuzeyde Kama ırmağına kadar uzandığı bilinmektedir.

16. yüzyıl ortalarında Devletgerey Han'ın hâkimiyeti devrinde Nogay kabilelerinin Kırım Hanlığı içinde göç sahası bulmaları bir mesele halini aldı. Astarhan'ın Ruslar tarafından alınmasıyla Nogay kabilelerinin bir çoğu 16. yüzyıl ortalarında İdil ırmağının batı tarafına göçe zorlandılar. 1557-1558 yılları arasında ortaya çıkan kıtlık ve açlık bu göç hareketini aşağı İdil sahasında hızlandırdı.[83] Bu sırada Nogayların başı sayılan Yusuf Mirza ile veliahdı İsmail Mirza arasında ortaya çıkan siyasî çekişme Nogayları ikiye böldü. Nogayların Rus himayesinde bulunması siyasetini takip eden İsmail Mirza'ya karşılık Rus aleyhtarı olan Yusuf Mirza arasında başlayan mücadele 1555 yılında Yusuf Mirza'nın öldürülmesiyle sonuçlandı. Yusuf Mirza'nın oğullarının İsmail Mirza'ya karşı mücadeleyi devam ettirmeleri neticesinde Nogaylar birbirine düşman iki zümreye bölündüler. Rus aleyhtarı olan Nogay kabileleri 1557-1558 yıllarında İdil ırmağının batısına göç ederek Kırım Hanı Devletgerey Han'a sığındılar. Devletgerey Han bu Nogaylara Kafkasya'nın kuzey düzlüklerinde hâkimiyeti altında bulunan Kabardey ülkesi ile Azak kalesi arasında göç sahası tahsis etti. Bu bölgeye yerleşen Nogaylar "Kiçi (Küçük) Nogay Ulusu" adıyla tanındılar.[84]

Nogayların bir kısmının Kafkasya ve çevresindeki topraklara Ruslar tarafından yerleştirilmeleri 18. yüzyılın ikinci yarısında gelişen siyasî olaylar neticesinde gerçekleşti. 1768 yılında başlayan Rus-Türk Savaşı sırasında İkinci Katerina Yedisan ve Bucak Nogaylarının mirzaları ile bir anlaşma yaparak Osmanlı Devleti ve Kırım Hanlığı'na karşı Nogayları kendi tarafına çekti. 6 Temmuz 1770 tarihinde yapılan anlaşma gereğince Nogay Tatarlarının Ruslara karşı savaşmayacakları kararlaştırıldı.

Yedisan ve Bucak Nogay Tatarlarının beyleri Can Membet Bey bu ihanetin karşılığında Ruslardan 3000 ruble mükafat aldı ve Nogaylar Osmanlı Devleti ve Kırım Hanlığı'na karşı Rusya'nın hizmetine girdiler.[85] 1771 yılı başında St. Petersburg'a gelen bir Nogay heyeti Çariçe İkinci Katerina'dan Nogay Hanlığı'nın yeniden kurulmasını ve Rusya'nın himayesi altına girmesini talep

ettiler. Rusya kendi siyasetine uygun bulduğu bu talebi kabul etti ve Can Membet Bey'in idaresinde bir Nogay Hanlığı kurulması için Nogay mirzaları ile görüşmeler yaptı. Ancak bazı Nogay kabilelerinin Can Membet Bey'in hanlığını kabul edecekleri şüpheli görüldüğünden, Rus hükümeti dört Nogay kabilesinin Kafkasya'daki Kuban ırmağı boylarına nakledilerek başlarına Kırım hanlarının soyundan, yani "gereylerden" bir sultanın getirilmesi için harekete geçti. 1771 yılı sonlarında dört Nogay kabilesi Tuna havzasından alınarak Kafkasya çevresinde, Kuban ırmağı boylarında Ruslar tarafından yerleştirilip yaşamaya başladılar.[86]

1782 yılında General Suvarov komutasındaki Rus ordusunun katliamına uğrayan Kuban çevresindeki Nogaylar Kafkasya'nın Karadeniz sahillerinden Kabardey topraklarına kadar uzanan Osmanlı hâkimiyetindeki bölgenin idarecisi Ferah Ali Paşa'ya sığınarak, Osmanlı arazisine yerleşmek istediklerini bildirdiler. Ferah Ali Paşa Nogayların hem Ruslar, hem de Çerkesler ile aralarında düşmanlık olduğundan, onların Ruslarla Çerkesler

arasına yerleştirilmelerinin Osmanlı Devleti'nin menfaatleri açısından uygun olacağını düşünerek bu talebi olumlu karşıladı. Çerkezistan bölgesinin kuzeyine yerleştirilecek olan Nogay kabileleri dört gruba ayrıldı ve 10.000 kadarı Kabardey bölgesinin batısında, Abzeh ve Besleney Çerkeslerinin arasına yerleştirildi.[87] 10.000 kadar Nogay Kemirguey Çerkeslerinin bölgesine, 10.000 kadar Nogay Hatukay Çerkeslerinin bölgesine, 10.000 kadarı da Anapa limanına yakın bir bölgeye yerleştirildi. Nogaylara bu bölgelerde yaşayabilmeleri için yerleşik hayata geçmeleri ve ziraatla meşgul olmaları, Çerkeslere ve Ruslara saldırmamaları şart koşuldu.[88] Böylece Kafkasya çevresinde yer alan Nogay Tatarlarının yerleşik hayatları başlamış oldu.

Nogay Tatarlarında Sosyal Yapı

Nogaylar 18. yüzyıl sonlarında Kafkasya'nın kuzeyindeki bozkırlarda yerleşik hayata geçilene kadar toplumsal yapılarında Orda adı verilen teşkilatlanmanın son derece önemli bir yeri vardı. Nogay Ordası'nın başında Edigey'in soyundan gelen bir bey bulunur, Edigey soyundan gelen diğer erkek üyeler de "mirza" olarak adlandırılırlardı. Bilindiği üzere Kıpçak kökenli Türk boylarında "Han" unvanı yalnızca Cengiz Han soyundan gelenlere verilirdi. Nogay Ordası'nın kurucusu Edigey ise Mangıt beylerindendi ve dolayısıyla "han" değil ancak "emir" unvanı alabilirdi. Onun soyundan gelenlere verilen "mirza" unvanı da "emirzâde" unvanının kısaltılarak halk arasında yayılmış şekliydi.

Orda'nın idaresi sülalenin yaş bakımından en büyük olanına verildiği gibi, zaman zaman kardeşten kardeşe geçen bir sıralamanın ortaya çıktığı da görülmekteydi. Şecerelerin incelenmesinden anlaşıldığı kadarıyla, kardeşler arasında daha güçlü ve başarılı olan idarenin başına geçmekteydi.[89] Nogay Ordası'nı ilgilendiren bütün kararlar bey ve mirzalar tarafından alınıyordu. Geleneksel Nogay hukukuna göre bey ve mirzaların ayrıcalıklı konumlara sahip oldukları anlaşılmaktadır. Geleneksel hukuk kuralları ise bütün Kıpçak boylarında geçerli olan Cengiz Han yasalarına dayanmaktaydı. Örneğin, Nogay Tatarlarında bey ya da mirzalardan biri halktan birisine silah çekse üç kere ateş etmedikçe ateş edilen ona el kaldıramazdı ve ancak sağ kalırsa onun da bey veya mirzaya ateş etme hakkı doğardı. Bu Tatarlar arasında geçerli olan Cengiz Han yasalarının bir gereği idi.[90]

Nogay Ordası'nda bey ve mirzalardan sonra yönetim hiyerarşisinde yer alan diğer bir makam da "Nureddinlik" makamıydı. Bu unvan veliahdın kullandığı bir unvan olarak düşünülmektedir. Nureddinlikten sonra gelen ikinci önemli mevki de "Keykubatlık" adını taşımaktaydı. Bunların görevi Nogay Ordası'nı her türlü tehlikeye karşı korumak olarak belirlenmişti. Keykubat ve Nureddinler belirli oranda gelir elde edebiliyorlar, törenlerde protokol içinde yer alabiliyorlardı. 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren "Taybugalık" adıyla üçüncü büyük mevki de idarî yapı da yer aldı. Bunlar Nureddin ve Keykubatlara göre ganimet ve hediyelerden daha az pay alıyorlardı. Taybugalık unvanının Nogaylar arasında karışıklık döneminde çıkmış olduğu ve makamla susturulmak istenen mirzalar için düzenlenmiş bir unvan olduğu düşünülmektedir.[91]

Nogay Ordası'nda yönetim kadrosunda önemli görev ve yetkilere sahip bir zümre de "Karaçi" beyleriydi. Orda beyinin bulunmadığı zamanlarda halkın dilek ve şikayetlerini bunlar dinler ve gereğini yerine getirmeye çalışırlardı.

Toplumsal yapının önemli kurumlarından biri olan aile açısından ele alacak olursak, Nogay Tatarlarının sosyal hayatlarındaki eski aile yapısı Nogayların bozkırdaki göçebe hayatını terkederek yerleşik hayata geçmeleriyle birlikte önemli değişikliklere uğramıştı.

Kafkasya'nın kuzeyindeki düzlüklerde, Çerkes ve Abaza kabilelerine komşu bölgelere yerleştirilen Nogay Tatarları âdet ve gelenekler yönünden bu halklardan büyük ölçüde etkilenirken, aile tipleri ve ev biçimleri de bu halkların tesiri altında kaldı. Önceleri uçsuz bucaksız bozkırlarda göçebe hayatı sürerken taşınabilir büyük keçe çadırlarda yaşayan Nogaylar, 19. yüzyıldan itibaren komşuları Çerkes ve Abazaların yaşadığı tipte, uzun kerpiç evlerde hayatlarını sürdürmeye başladılar. Aile ve evle ilgili terminolojileri ise kendilerine yakın bir dil konuşan Karaçaylıların tesiri altındaydı. Dede, amcalar ve kardeşlerden meydana gelen büyük aile tipine Nogaylar "üyken ayel" (büyük aile) adını veriyorlardı. Büyük aile için "bir kazannan as işetaganlar" (bir kazandan yemek yiyenler) terimi de kullanılıyordu. 1860'lı yıllarda bir Nogay büyük ailesi 30-35 kişiden meydana geliyordu. Büyük ailenin yaşadığı ev "üyken üy" (büyük ev) olarak adlandırılıyordu. Büyük ev ayrıca her kuşağın müstakil yaşadığı küçük bölümlere ayrılıyordu.

Evin yaşlılarının yaşadığı bölüme "üykenlerding bölmesi" (büyüklerin bölümü) adı verilirken, evlenip ayrı bir bölmeye geçenler için "kelin üy" (gelin evi), "otav üy" (yeni evlilerin evi), "kazan üy" (kazan evi-mutfak) gibi yeni bölümler yer alıyordu.[92]

19. yüzyıl sonlarında Çarlık Rusyası'nda yaşanan gelişmeler ve toplumsal değişmeler Kafkasya halkları üzerinde de etkili olurken, Nogay toplumsal yapısı da bu

değişmelerin tesiri altında kaldı. 20. yüzyıl başlarında Nogayların toplum hayatında büyük aile tipinin önemli bir rolü kalmadı. Aile işletmeciliğinin ortadan kalkması ve Nogay köylerinde kapitalist ilişkilerin gelişmesi sonucunda toplumda ve aile içi ilişkilerin karakterinde büyük değişiklikler yaşandı. Neticede büyük aileler dağılarak çekirdek aile biçimini kazandı. Eski büyük aile tipinde ailenin bölünmesi ve evlenen oğulların evden ayrılmaları ancak ailenin reisi olan babanın ölümüyle gerçekleşebilirken, 20. yüzyıl başlarında Nogay toplumunda evlenen oğullar aile reisi henüz hayatta iken evi terkedip başka bir yere yerleşmeye başladılar.[93]

Şayet babanın ölümü ile oğullar büyük evden ayrılırlarsa, bu takdirde ayrılanlar miras hukukunun kendilerine tanıdığı haktan faydalanarak malları paylaşabilirlerdi. Oğullardan biri babanın sağlığı sırasında evden ayrılıyorsa, bölünme sırasında oğulun büyük aileye o zamana kadar sağladığı gelir ve fayda gözönüne alınırdı. Oğul evden ayrılırken aile toplanarak “kazan maylav” (kazan yağlama) adı verilen bir tören yaparlardı. “Kazan maylav” törenine akrabalar davet edilir ve ziyafet düzenlenirdi. Büyük aile evden ayrılan oğula belli sayıda hayvan, ev eşyası ve buğday verirdi. Malların bölünmesi sırasında kız çocuklarına da pay düşerdi.[94]

Nogay Tatarlarının toplumsal yapıları Sovyet hâkimiyeti altına girdikten sonra tabiî gelişme sürecinden ayrılarak önemli değişmelere uğradı.

Sovyet Hâkimiyetinden Günümüze Nogay Tatarları

Ekim 1917 tarihinde Çarlık Rusyası’nın yıkılışıyla sonuçlanan Bolşevik ihtilali öncesinde Nogaylar Kafkasya’nın kuzeyinde yer alan geniş düzlüklerde, Nogay bozkırı olarak adlandırılan bölgede yaşıyorlardı. Kafkasya halklarının 1918 yılında kurdukları Birleşik Kafkasya Cumhuriyeti’nin Sovyetler tarafından ortadan kaldırılmasının ardından, 1921 yılında kurulan Dağlılar Cumhuriyeti’nin idarî sınırları içine Rus Kazakları ve Nogaylar da dahil edildiler.

Batı Kafkasya’da Kuban bölgesinde yaşamakta olan Nogaylar, 1922 yılında Karaçay-Çerkes Özerk Bölgesi’nin kurulmasıyla bu bölgenin idaresi altına alındılar. Karaçay-Çerkes Özerk Bölgesi 1926 yılında ikiye bölünerek Karaçay Özerk Bölgesi ve Çerkes Özerk Bölgesi adı altında iki farklı idari yapıya ayrıldı. Kafkas dağlarının üzerinde yer alan dağlık bölge Karaçay Özerk Bölgesi’ni oluştururken, kuzeydeki ovalık bölgeler Çerkes Özerk Bölgesi’ni meydana getiriyordu. Bu bölgedeki geniş düzlüklerde yaşamakta olan Nogaylar da bu suretle Çerkes Özerk Bölgesi idaresi altına alındılar ve burada oluşturulan Abazin-Nogay ilçesi idaresine bağlandılar. İkinci Dünya Savaşı sırasında Sovyet hükümeti ve rejimine karşı ayaklanan Karaçay halkının 2 Kasım 1943 tarihinde Kafkasya’dan Orta Asya ve Sibirya’ya sürülmeleri bölgenin etnik ve idarî yapısında meydana gelecek karışıklıkların temelini attı.

Karaçaylıların 1957 yılından itibaren Sovyet hükümeti tarafından affedilerek Kafkasya’ya geri dönmeye başlamalarıyla birlikte, sürgün öncesinde müstakil olan Karaçay Özerk Bölgesi yeniden kurulmadı ve bu bölge Çerkes Özerk Bölgesi ile birleştirilerek, Stavropol eyaletine bağlı Karaçay-Çerkes Özerk Bölgesi kuruldu. Bu sırada Abaza ve Nogay etnik gruplarının yaşadığı Abazin-Nogay ilçesi de lağvedildi ve Nogaylar Adige-Hablskiy ile Prikubanskiy adlı iki idarî bölgeye bağlandılar.

Kafkasya’nın diğer kısımlarında yaşamakta olan Nogaylar da 1957 yılında üç ayrı idari bölgeye bölünerek bağlandılar.

Nogay bozkırında yaşamakta olan Nogaylar parçalanarak Dağıstan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Çeçen-İnguş Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve Stavropol Eyaleti bölgelerine bağlanarak üç ayrı idarî yapı altına alındılar. Bu bölünme Nogay Tatarları arasında var olan kültürel gerilemeyi ve millî kimliğin kaybını hızlandırdı ve sonuçları günümüze kadar ulaşan etnik problemlerin temelini oluşturdu.

Nogayların etnik sorunlar ve siyasî problemler yaşadıkları bölgelerden biri Dağıstan Cumhuriyeti'ydi. Dağıstan'ın kuzeyindeki bozkır bölgesinde Nogaylar için idarî merkezi Terekli-Mekteb kasabası olan Nogay bölgesi oluşturuldu. Başlangıçta Nogaylar Dağıstan'ı meydana getiren Kafkasya halkları arasında sayılmadıkları için Dağıstan Özerk Cumhuriyeti içinde siyasî haklara da sahip değillerdi. Son yıllarda gerçekleştirilen anayasa değişikliğiyle Nogaylar da Dağıstan Cumhuriyeti'ni meydana getiren halklar arasına kabul edildiler ve Dağıstan Hükümet Konseyi'nde bir sandalye elde ettiler. Ancak bu Nogayları yeterince memnun etmedi, çünkü Nogaylar Dağıstan'ın idarî yapısı içinde nüfusları oranında temsil edilmediklerini düşünüyorlardı.

1960-1970 ve 1980'lerde Kafkasya'nın değişik bölgelerinden Nogay bölgelerine yönelen kitle halindeki göç hareketleri Nogaylarla diğer etnik gruplar arasındaki ilişkileri gerginleştirdi, bu halklar arasında her an tutuşabilecek bir etnik gerilim meydana getirdi. Özellikle Dağıstan'ın güneyindeki dağlık bölgeden kuzeydeki Nogay düzlüklerine göç ettirilip yerleştirilen Dargılar ile Nogaylar arasında ekonomik sebeplere dayanan bir etnik gerilim her an çatışmaya dönüşebilecek bir hal aldı. Nogaylar arasında işsizlik oranının yüksek olması ve

Dargıların Nogayların geleneksel hayvan otlatma bölgelerine yerleştirilmeleri Nogaylar arasında huzursuzluğa yol açtı. Daha iyi hayat şartları arzulayan Nogay aileler tarihî topraklarını terkederek başka bölgelere göç etme arayışına girdiler. Bu arada Nogay bölgesine yerleşmeye başlayan Ruslar da Nogayları medeniyetsiz bir toplum olarak değerlendirmeye ve kültür ve dillerini hor görmeye başladılar. Nogaylarla Ruslar ve Dargılar arasında etnik gerilim yaşanırken, Nogay bölgelerine Özbekistan'daki sürgün yerlerinden Ahıska Türklerinin getirilip yerleştirilmesi etnik gerginliği git gide şiddetlendirdi. Nogayların müstakil bir özerk bölge ya da cumhuriyete sahip olmamaları onların siyasî ve kültürel faaliyetlerini geriletti. Nogaylar arasında 1957 yılından önceki sınırlar içersinde bir özerk Nogay bölgesi oluşturma çabaları başlatıldı. Nogaylar Sovyet merkezî otoritelerine bir dilekçe ile başvurarak bu isteklerini ilettiler. Ancak başta Dağıstan olmak üzere Kafkasya'daki özerk cumhuriyetler Nogay bozkırında yer alan geniş otlaklarını kaybedecekleri endişesiyle bu isteğe karşı çıktılar.

Nogayların etnik problem ve sıkıntı yaşadıkları bir başka Kafkas cumhuriyeti de Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti'dir. Nogaylar bu cumhuriyet sınırları içinde daima azınlıkta kaldılar. Sovyetler Birliği döneminde Karaçay-Çerkes Özerk Bölgesi adını taşıyan bu bölgede 1959 yılında 8903 Nogay yaşamaktaydı ve toplam nüfusun %3.1'ini meydana getirmekteydi. 1970 yılında Nogay nüfusu 11.062'ye yükselirken nüfus oranları da toplam nüfusun %3.2'sini oluşturmaktaydı. 1979'da nüfusları 11.872'ye ulaşırken toplam nüfusun %3.1'ini meydana getiriyorlardı. Nogay nüfusu 1989'da 12.993 kişiyle Karaçay-Çerkes Özerk Bölgesi'nin toplam nüfusunda %3.1'lik bir orana sahipti.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Rusya Federasyonu içinde cumhuriyet statüsüne yükseltilen Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti sınırları içinde yer alan Nogaylar "Birlik" adlı bir teşkilat bünyesinde millî ve siyasî haklarını elde etmek amacıyla halk hareketi başlattılar. Öncelikle Nogaylar arasındaki ekonomik faaliyetleri canlandırmayı amaçlayan "Birlik" teşkilatı, koyun ve at yetiştiriciliği gibi artık Nogaylar arasında unutulmaya yüz tutmuş geleneksel üretim biçimlerini ve geleneksel el

sanatlarını hayata geçirmeyi planladı. Nogay köylerinin asfalt yol, gaz boru hatları gibi altyapı sorunlarına el atan “Birlik” Nogaylar için sosyal ve kültürel bir altyapının da temellerini atmaya çalıştı.

Büyük çoğunluğu tarımla uğraşan köylü nüfustan meydana gelen Nogaylar Sovyet idaresi döneminde Karaçay-Çerkes Özerk Bölgesi’nin idarî yapısında söz sahibi olmaktan mahrum bırakılmışlardı. Bu yüzden Nogaylar bölgede yaşamakta olan Karaçaylılar ve Çerkeslerin aksine, ekonomik faaliyetlerde bir gelişme başlatacak olan sermaye birikimine de sahip olamadılar. “Birlik” teşkilatı Nogay halkının ekonomik ve sosyo-kültürel seviyesini yükseltmek için Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti’nde ana hedefler belirledi. Bunlar şu maddeler altında toplandı:

1- Cumhuriyetin idarî yapısında Nogayların siyasî temsil oranını değiştirmek.

2- Nogay köylerine ve kasabalarına kültürel ve sosyal altyapı için finans sağlamak.

3- Çerkeslerle birlikte oluşturulan bölgelerde Nogay köy konseylerini meydana getirmek.

4- Nogaylardan meydana gelen Nogay yerleşim birimlerini kurulacak olan Nogay idarî bölgesine bağlamak.

5- Koyun ve at yetiştiriciliği gibi geleneksel üretim biçimlerini halk arasında tekrar canlandırmak.

Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti’nde yaşamakta olan Nogaylar arasında şehirleşme oranının da çok düşük seviyelerde olduğu görülmektedir. 1970 yılında 1635 Nogay şehirde yaşıyordu ve bu da toplam Nogay nüfusunun ancak %0.5’ini oluşturuyordu. 1979’da şehirli nüfus 2517’ye yükseldi ve toplam nüfusun %0.7’sini meydana getirdi. 1989 yılında şehirli Nogay nüfusu 3297 kişiydi ve toplam nüfusun %0.8’ini meydana getiriyordu.

Eğitimli nüfus açısından ele aldığımızda Karaçay-Çerkes Özerk Bölgesi’de 1989 yılında 15 yaşının üzerindeki toplam Nogay nüfusu 9054 kişiydi. Bunların arasında yüksek öğrenim sahibi olanlar 690 kişiyle nüfusun %7.62’sini meydana getirirken, ortaöğretime sahip Nogaylar 2923 kişiyle toplam nüfusun %32.28’ini oluşturuyorlardı.

Türk lehçelerinden birini meydana getiren Nogayca 20. yüzyıl başlarına kadar Arap harflerine dayalı bir alfabeyle yazılıyordu. Sovyet döneminde, 1928 yılında Nogaylar için bir Latin alfabesi hazırlandı ve uygulanmaya başlandı. Nogayca ilk okuma kitabı 1929’da Moskova’da yayımlandı. Bunu Nogayca okul kitapları ve sözlükler takip etti. Latin harfleriyle ilk Nogayca imla kitabı Nogay akademisyen A. Canibekov tarafından hazırlandı. Ancak Nogaycanın farklı diyalektlerinin bulunması imla kitabının hazırlanışındaki en büyük zorluk olarak ortaya çıktı. Sonunda Dağıstan’ın kuzey düzlüklerinde konuşulan Kara Nogay diyalekti temel alınarak imla kitabı tamamlandı. Ancak Karaçay-Çerkes Özerk Bölgesi’nde konuşulan Nogayca ile Kara Nogay diyalekti arasında kelime hazinesi açısından ortaya çıkan büyük

farklılık sebebiyle Nogay edebî dilinin oluşturulması için 1936 yılında yeni bir proje hazırlandı. Fakat henüz uygulamaya geçilmeden Latin alfabesi kaldırılarak, Nogaylar için hazırlanan Rus-Kiril harflerine dayalı yeni bir alfabe kabul edildi.

1957 yılına kadar Nogayca ilkokul beşinci sınıfa kadar okutuluyordu. Günümüzde, örneğin Stavropol bölgesindeki Nogaylar arasında Nogayca eğitimi ya tamamen kaldırılmış, veya velilerin

isteğine bağlı olarak ilkokul seviyesinde seçmeli ders olarak okutulmaktadır. Dağıstan Cumhuriyeti'ndeki Nogay bölgesinde ise öğretmen açığı sebebiyle Nogayca eğitiminde sıkıntı yaşanmaktadır. Kızlar şehrindeki Nogay Pedagoji Okulu'nun kapatılması yüzünden Nogay öğretmenlerin yetiştirilmesi mümkün olmamaktadır. Nogay gençliği arasında millî dillerinin itibar görmemesi sebebiyle Karaçay-Çerkes Pedagoji Enstitüsü'nde de Nogayca konusunda öğretmen yetiştirilmesinde zorluk çekilmektedir.

Nogaylar ve Nogayca üzerinde Rusçanın etkisi geniş ölçüde hissedilmektedir. Ticarete dayalı Rus-Nogay ilişkilerinin yüz yıldan fazla tarihî geçmişi vardır. Nogay bozkırının Terek bölgesinden yerleşmek amacıyla gelen Rus mültecileriyle dolduğu iç savaş yıllarında bozulan Rus-Nogay ilişkileri sonraki yıllarda düzelmiştir. Nogaylar arasında Rusça hızla yayılırken Rus-Nogay nüfustan meydana gelen karışık köyler ortaya çıkmıştır.

Son yıllarda "Birlik" teşkilatının faaliyetleriyle birlikte Nogaylar arasında millî bilinç uyanmaya başlamıştır. Bu durum özellikle bölgede yaşayan Rusları tedirgin etmektedir. 15 Mayıs 1999'da Stavropol eyaletinin Nogay bölgesine bağlı Tukuy-Mekteb köyünde mahallî polis tarafından öldürülen iki Nogay genci için düzenlenen bir mitingde "Birlik" teşkilatının bölge temsilcisi Murat Auvesov'un dile getirdiği sıkıntılar ileride yaşanacak etnik bir problemin habercisiydiler. Murat Auvesov Stavropol eyaletinin Neftekumsk ilçesinde yaşamakta olan Nogayların bölgedeki diğer halklarla eşit hiçbir haklarının olmadığını, ilçe yönetiminde tek bir Nogay'ın bile yer almadığını bildirirken, Nogay halkının eşit haklarının sağlanmadığı takdirde üzücü sonuçların meydana gelebileceğini sözlerine eklemesiyle bölgede yaşanan etnik gerilim Rusları rahatsız etmeye başladı.

Rusya'da yaşanan gelişmeler Nogay halk hareketi arasında yeni umutlara yol açtı. 5 Mart 2000 tarihinde Nogay halkının 6. kongresi Terekli-Mekteb'de toplandı. Kongre Nogay halk hareketi "Birlik" tarafından düzenlendi. Vladimir Putin'in politikasını tasvip eden ve başkanlık seçimlerinde onu destekleme sözü veren Kongre Dağıstan, Kalmukya, Stavropol ve Astrahan'daki Nogayların millî-kültürel özerklik yapısı için bir çözüm şekli hazırladı. Delegeler Putin'e bir mektup göndererek Nogay meselesi için onun işbirliğini ve yardımını talep ettiler.[95]

Günümüzde Kafkasya ve çevresinde yaşamakta olan Nogayların dağınık bir nüfus yapısına sahip olmaları onların etnik-millî meselelerinin çözümünü zorlaştırmaktadır. Nüfuslarının dağınık olmasının yanı sıra, hiçbir bölgede çoğunluk oluşturacak seviyeye ulaşamaması da bölgedeki diğer etnik gruplar arasında siyasî hak elde etmelerini mümkün kılmamaktadır. 1926 yılında bütün Kafkasya'da 34.000 olan Nogay nüfusu 1959 yılında 41.200 kişiye, 1970'da 52.000 kişiye, 1979'da ise 59.546 kişiye ulaşmıştır. 1989 nüfus sayımına göre Stavropol eyaletinde 28.562, Dağıstan Özerk Cumhuriyeti'nde 28.294, Karaçay-Çerkes Özerk Bölgesi'nde 12.993, Çeçen-İnguş Özerk Cumhuriyeti'nde 6.884 Nogay yaşamaktaydı. Kafkasya ve çevresinde günümüzde yaklaşık 80.000 Nogay'ın dağınık bir biçimde yaşadığı tahmin edilmektedir.

Stavropol Türkmenleri

Kafkasya'nın kuzeyinde uzanan geniş bozkırlara Orta Asya'da yer alan atayurtları Türkmenistan'dan son birkaç yüzyıl içinde göç ederek gelip yerleşen Türkmen boyları günümüzde

Stavropol Türkmenleri adıyla tanınmaktadırlar. Stavropol Türkmenlerinin Kafkasların kuzeyindeki Astrahan, Açıkulak ve Stavropol düzlüklerine göç ederek yerleşmeleriyle ilgili tarihî kaynaklar onların 16-18. yüzyıllarda Mangışlak, Üstyurt, Sargamış, Uzboy, Balkan ve Bozacı gibi Orta Asya'da yer alan bölgelerde yaşamış olduklarını belgelemektedir.

Hive Hanlarının saldırıları ve ağır vergilerinden kurtulmak amacıyla Ruslara yaklaşan Türkmen boylarından Çovdurlar, İgdirler ve Söyüncacılar göçebe hayatlarını rahatça sürdürebilmek amacıyla Rusya idaresi altına alınmayı talep etmişler ve Rusya topraklarına göç etmelerinin sağlanmasını istemişlerdi. 1777 yılında Mangışlak'tan Astrahan'a göç eden Türkmenler, Astrahan valisi Yakob'a yazdıkları dilekçelerinde atalarının 1677 yılında kendi hür iradeleriyle Mangışlak'tan Astrahan'a göçüp geldiklerini bildiriyorlardı.

1653 yılında Kafkasya'nın kuzeyine 1665 Türkmen obasının göç ettiği bilinmektedir. 1785 yılına kadar Kafkasya'ya İgdir, Çovdur ve Söyüncacıların 1400 obası göç yoluyla gelmiş bulunmaktaydı. 1803 yılında Astrahan'a gelen Abdal aşiretinin dört temsilcisi kendi boylarının Rus idaresine kabul edilmelerini talep etmişlerdi. 19 Kasım 1811'de Astrahan vali yardımcısı Velsovskiy 2300 Çovdur obasının Astrahan'a gelmiş olduğunu belirtmekte ve kendilerinden önce gelen aşiretlerle birlik

te yaşamalarına izin verilip verilmeyeceği hususunda bilgi istemekteydi. 1813 yılında 600 Türkmen daha Hazar denizi yoluyla gelerek Volga ırmağı boylarına yerleştiler.[96]

Çovdur, İgdir ve Söyüncacı aşiretlerinin birleşmesinden teşekkül eden Stavropol Türkmenleri çıkış yerlerinin Türkmenistan'ın Seyinhan ili olduğunu kabul ederler. Bu üç aşiret kendi aralarında alt kollara ayrılmıştır. Bunların başlıcalarının isimleri şöyledir:

1. Çovdur Aşireti

Galım (Akgalım, Garagalım), Sevi, Sokı, Alacabaş (Tüver), At (Çoralar), Çakçak (Höveşşeli, Savarcalı).

2. İgdir Aşireti

Yahşıhoca, Goludaglı (Firene), Düzmüş, Gazayaklı (Hıdırili, Salargazan, Orsut, Yakup), Geyen, Tüver (Cumaköyler, Çüykeller, Çerikler, Kahramanlar), Dogma, Mamıt, Gökler.

3. Söyüncacı Aşireti

Avlemin, Abdılgappar, Hakberdi, Yarı (Garadombı, Barhan), Durdok, Söyündik (Garabiy, Bekir, Çekir, Takır, Özvek).[97]

Başlıca geçim kaynakları hayvancılık olan Stavropol Türkmenleri göçebelik esasına dayanan hayat tarzlarıyla Kafkaslar'ın kuzeyindeki bozkırlara ve Stavropol bölgesine göç edip yerleşmeden önce, ilk olarak Astrahan bozkırlarında ve Volga (İdil) ırmağı kıyılarında yaşamışlardı. Kafkaslar'ın kuzeyine geldikten sonra ise, Kuma, Maniç, Aygur ve Kalaus ırmaklarının kenarlarında göçebe bir hayat sürmüşlerdi. Bu yerler daha sonra "Türkmen Sahrası" olarak adlandırılmıştır. İgdirler Kuma, Çovdurlar Kalaus ırmakları boylarında göçebelik ederlerken, Söyüncacılar Maniç ırmağı kıyılarını mesken tutmuşlardı.

Çar I. Petro devrinde Kalmuk hanlarının idaresi altında yaşayan Stavropol Türkmenlerinin bir bölümü, 1771 yılında Kalmuk Hanı Ubuşi'nin zoruyla Volga ırmağının yukarı kısımlarına götürülmüşlerdi. Bir süre sonra bunlardan 340 çadırlık bir Türkmen aşireti Volga'dan Astrahan'a kaçıp gelmeyi başardı. Kaçıp geri gelen bu Türkmenlere Volga'dan Kuma ırmağına kadar olan arazide göçebelik etme izni verildi.

Komşu yaşadıkları Nogay Tatarlarıyla aralarında etnik ve kültürel etkileşim yaşanan Stavropol Türkmenleri, Kafkas halklarının kültürlerinden de etkilenerek bazı kültür unsurlarını toplumsal yapılarına kazandırdılar. Kafkasya'nın diğer halklarıyla belirli ticaret merkezlerinde yakın ilişki ve etkileşime giren Türkmenler Stavropol eyaletinin yanı sıra, Kafkasya'daki Terek ve Mozdok gibi merkezlerle ticarî ilişkilerini geliştirirken, Kafkas Ötesi'ndeki Tiflis ve Bakü ile de ticarî ilişki kurmuşlardı. Göçebe ekonomilerinin ürünleri olan at, deve, koyun ve sığırlarla birlikte, deve ve koyun yünü de satan Stavropol Türkmenleri, 1848 yılında Tiflis vilayeti ile diğer pazarlarda 8262 baş hayvan satmışlardı. Kafkasya'dan Kafkas Ötesi'ne ya da ters istikamette ticarî mal taşıyan kervanlara develerini kiralayan Türkmenler, bu ticaretten de iyi gelir elde ediyorlardı. 1849 yılında Türkmenler Mozdok'tan Tiflis'e mal götürenlere 1200 deve kiralamışlardı.[98]

1809 yılında Stavropol Türkmenleri 836 çadırdan meydana geliyorlardı. Bunlardan 336 çadır İgdir, 250 çadır Söyüncacı aşiretindendi.[99] Kafkasya'nın kuzeyinde 10 Mart 1825 tarihinde kurulan Baş Türkmen Komiserliği Türkmenlerin önemli bir kısmını bu bölgede topladı. Stavropol vilayetinin idaresi altında bulunan Türkmen bölgesi Kalaus ırmağından Kuma ırmağına kadar olan geniş sahayı içine alırken, kuzey-doğuda Kalmuklar, doğuda Kara Nogaylar, güneyde Açıkulak Nogayları ve batıda diğer Kafkasya vilayetleri ile sınır teşekkül etmişti. 1845 yılında Stavropol vilayetinde yaşayan göçebe Türkmenlerin nüfusu 13.440 olarak tespit edilmişti. 1850 yılında nüfusları 12.890 kişiye düşmüştü.

19. yüzyıl sonlarına doğru göçebe hayatının getirdiği zorluklar, ekonomik sıkıntı ve salgın hastalıklar Türkmenlerin bir kısmının yerleşik hayata geçmesine sebep oldu. 1863 yılında Ulı Barhançak'ta 7-8 obadan teşekkül eden ilk Türkmen köyü kuruldu. İlk yerleşik Türkmen köyü olması dolayısıyla bu köye Başagıl (Baş oba) adı verildi. 1900-1910 yılları arasında Türkmen köylerinde Rus hükümetinin ve Türkmen ailelerinin katkılarıyla medreseler ve iki ilkokul eğitime açıldı. Okullarda Rusça, Arapça ve Tatarca dersler verilmekteydi. Türkmen çocuklarının okumaya olan hevesleri ve okuldaki başarıları bölgedeki Rus idarecilerini bile hayrete düşürüyordu. Böylece göçebelikten yerleşik hayata geçirilen Stavropol Türkmenlerinin Ruslaştırılması ve geleneksel kültürlerinden uzaklaştırılması başarıyla yürütülmeye başladı.

Sovyet hâkimiyeti altındaki dönemde Merkezî İcra Komitesi Meclisi Stavropol bölgesinin kuzeydoğu kısmında bir Türkmen bölgesi oluşturdu. Bu bölgenin idaresi altına 14 Türkmen köyü girmekteydi. 18 Mayıs 1926'da Türkmen Bölgesi İcra Komitesi Meclisi bir karar alarak, Stavropol Türkmenlerinin köylerinde eğitimin ana dillerinde yapılabilmesi için Orta Asya'da kurulmuş olan Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile eğitim alanında işbirliğine gidilmesini ve Türkmen okullarında Türkmenistan Cumhuriyeti'nde yayımlanmış olan ders kitaplarının temel alınmasını, bu maksatla Türkmen öğretmenlerini Türkmenistan'a eğitime göndermek gerektiğini bildirdi. Stavropol Türkmenleri ata yurtları Türkmenistan'da kurulmuş olan cumhuri

yetleri ile yalnız eğitim alanında değil, ekonomi ve kültür sahasında da irtibata geçerek ekonomik durumlarını ve kültürel seviyelerini de yükselttiler. 1936 yılında Stavropol Türkmenleri arasında okuma-yazma oranı %68'i geçmişti. Türkmen bölgesinin idaresinde 16 kolhoz mevcuttu. 1933 yılından itibaren kendi dillerinde gazete yayımlanmaya başlamıştı.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında Kafkasya'nın Alman işgaline uğramasının ardından 1943 yılı Kasım ayında Karaçaylıların, 1944 yılı Şubat ve Mart aylarında da Çeçen-İnguşlar ile Malkarlıların Orta Asya ve Sibirya'ya sürgüne gönderilmeleriyle Kafkasya'daki özerk cumhuriyet ve bölgelerin sınırlarında değişiklikler yapılmıştı. 1956 yılında Stalin'in ölümünün ardından sürgüne gönderilen Kafkas halklarının itibarlarının iade edilmesiyle Karaçay-Malkarlılar ve Çeçen-İnguşlar Kafkasya'daki ata yurtlarına dönmeye başladılar. Bunun üzerine Kafkasya'da sınırlar yeniden çizilirken, yeni özerk bölge ve cumhuriyetler oluşturuldu. Bu değişikliklerden Stavropol Türkmenleri de etkilendiler. 1956 yılında Millî Türkmen Bölgesi ilga edilerek, bölgedeki kolhozlar, sovhozlar ve çiftlikler Rus bölgelerine dağıtıldı. Neftekumsk ve Açıkulak Türkmenlerinin birbirlerinden uzakta, ayrı ayrı olarak yaşamaları Stavropol Türkmenlerinin aralarındaki ilişkilere, kültürel ve ekonomik faaliyetlere, millî birliklerine olumsuz biçimde tesir etti. 1970 yılında Türkmen bölgesinin yeniden kurulmasına rağmen, Stavropol Türkmenleri eski eğitim sistemlerini tekrar kuramadılar, bunun sonucunda dillerini ve kültürlerini millîleştiremeyerek asimilasyona ve Ruslaşmaya doğru hızla yöneldiler.

Günümüzde Stavropol bölgesinde yirmiye yakın Türkmen köyü bulunmaktadır. Bunların adları şunlardır:

Tomus Stavka (Estevke), Maştakgulak, Sarıgamış (Çöngkey/Şarhalsun), Çur, Yangkuy (Kulikova Kopani), Savan, Edilbay, Başanta, Yusupgulak, Başagıl (Yokarı Barhançak), Damak Agıl (Eteki Barhançak), Özeksuvat, Deşikli, Çelal, Gapgaç, Mırzavek, Mahmıtmekdep.[100]

Kesin bir rakam olmamakla birlikte, Stavropol Türkmenlerinin 1993 yılı nüfuslarının yaklaşık 15.000 kişi civarında olduğu tahmin edilmektedir.[101]

Ahıska Türkleri

Anadolu Türklüğünün ve Doğu Anadolu Türk kültürünün Gürcistan sınırları içinde kalan bir parçasını meydana getiren Ahıska Türkleri, aynı zamanda Kafkas Ötesi'ndeki Türk etnisitesinin ve kültürünün de önemli bir temsilcisi olmaları sebebiyle, bölgenin tarihî ve sosyo-kültürel yapısında önemli unsurlardan biri olmuşlardır.

Ahıska bölgesinin Kafkasya'ya uzak olması Ahıska Türklerinin Kafkasya ve çevresinde yaşayan diğer Türk boylarıyla ilişkiye geçmelerini engellemiş, Ahıskalılar daha ziyade Osmanlı kültür çevresinin, Azerbaycan'ın ve Gürcistan'ın etkisi altında kalmışlardır. Anadolu Türklüğünün bir parçası olarak kabul edilmeleri sebebiyle, Sovyet hâkimiyeti döneminde Türk kökenli halklar içinde yalnızca Ahıskalılar "Türk" olarak resmî belgelerde yer almışlardır. İkinci Dünya Savaşı yıllarında Sovyet hükümetine karşı ayaklanarak Kızıl Ordu'yla savaşan ve "vatan hainliği" suçlamasıyla Kafkasya'dan sürülen Karaçay-Malkar Türkleri ve Çeçen-İnguşların aksine, Ahıskalılar Türkiye-Sovyetler Birliği sınırında yaşadıkları ve "Türk" olarak adlandırıldıkları için, potansiyel bir tehlike kabul edilerek 1944

yılı sonlarında sürülmüşlerdir. Günümüzde de Ahıskalılar kendilerini Anadolu Türklerinin bir parçası olarak görmektedirler.

Ahıska Türklerinin yaşadıkları Gürcistan'ın güney batısında yer alan bölgenin tarihî adı Mesheti, Meshetya, Mesheti-Cavaheti gibi değişik biçimlerde karşımıza çıkmaktadır. Ahıska Türkleri de yakın zamana kadar Meshet Türkleri adıyla tanınmaktaydılar.

Meshetya bölgesindeki Türk hâkimiyeti 16. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Çaldıran Savaşı sonrasında Kafkas Ötesi'nde İran'ın üstünlüğüne son veren Osmanlı Devleti, Kanunî Sultan Süleyman döneminde 29 Mayıs 1555 tarihli

Amasya Antlaşmasıyla Gürcistan'ın batı bölümünü ilhak etmişti. Ancak Meshetya bölgesi Safevilerin kontrolunda kalmıştı. Bölgenin karışıklık ve istikrarsızlık içinde olması üzerine Meshetya'nın fethini lüzumlu gören Osmanlı Devleti 1578 tarihinde Çıldır üzerinden harekete geçerek Ahılkelek'i zaptetti ve 24 Ağustos 1578'de Tiflis'e ulaştı. Meshetya bölgesindeki bazı Gürcü beyleri Osmanlı'nın tesiriyle Müslümanlığı kabul ederken, Ahılkelek ve Ahıska civarına yerleşen yoğun Türk nüfusu bölgenin Türkleşmesinde önemli rol oynadı.[102] Konya, Yozgat, Tokat gibi İç Anadolu Bölgesi'nden getirilip Ahıska ve çevresine yerleştirilen Türkler burada yaşayan diğer Türkmenlerle karıştı. Sonraki yıllarda bölgeye yerleşen Kürtler de Türk nüfus arasında asimile olarak onlarla kaynaştı.[103] 1828-1829 Osmanlı-Rus harbine kadar Türk hâkimiyeti altında kalan Meshetya, Osmanlı Devleti'nin savaşı kaybetmesiyle Rusya'nın hâkimiyetine geçti. 24 Temmuz 1828'de Ahılkelek kalesini Osmanlılardan alan general Paskiyeviç komutasındaki Rus ordusu, 7 Ağustos'ta Ahıska kalesini kuşatarak 17 Ağustos'ta kaleyi zaptetti.[104] Böylece Osmanlı Devleti'nin Meshetya üzerindeki hâkimiyeti sona erdi. 1829 Edirne Antlaşmasıyla Ahıska tazminat karşılığında Rusya'ya terkedildi.

Çarlık Rusyası'nın devrilmesinin ardından, 1918 yılında Kafkas Ötesi'nde kurulan üç cumhuriyetten biri olan Gürcistan sınırları içinde kalan Ahıska Türkleri 1918-1921 yılları arasındaki kargaşa yıllarında Türkiye ile birleşme çabalarına girişti. Fakat bu belirsiz şartlar altında Türkiye ile birleşmenin imkânsız olduğunu anlayan Ahıska Türklerinin lideri Ömer Faik Nemanzâde, Gürcü Menşevik yönetiminden bölgeye özerklik verilmesini istedi. Haziran 1918'deki Batum Konferansı'nda Gürcistan Ahıska'yı Türkiye'ye vermeyi kabul etmişken, Mondoros Mütarekesi'yle Ahıska ve Ahılkelek sancakları merkezi Kars olan yerli geçici hükümete (Millî Şura Teşkilatı) katıldılar. Gürcistan hükümeti 1918'de Trabzon antlaşmasıyla bu iki sancağı Türkiye'ye bırakmışken, 13 Nisan 1919'da İngilizlerin Kars'ı işgali ve Millî Şura Teşkilatı'nın dağılması üzerine Ahıska Gürcistan tarafından işgal edildi. 16 Mart 1921 Moskova Antlaşmasıyla Ahıska Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Tiflis vilayetine bağlanarak Sovyetler Birliği'nin hâkimiyeti altına girdi.[105]

Stalin'in bütün Sovyet halkları üzerinde baskı rejimi uyguladığı 1930'lu yıllarda Ahıska Türkleri de dinî ve kültürel baskıların yanı sıra ekonomik ve siyasî baskılara maruz kaldılar. Bu dönemde Ahıska Türklerini Azerbaycan Türkleri içinde asimile ederek eritme politikası ön plana çıktı. Türkiye sınırında yaşayan Türk kökenli bu topluluk Sovyet idarecileri tarafından Türkiye'nin müttefiki ve

casusu bir millet olarak görülmeye ve kabul edilmeye başlandı. 1937 yılında Ahıska Türk toplumunun önde gelen aydınlarının bir çoğu tutuklanarak idam edildi.

Kafkasyalı Karaçay-Malkarlılar ve Çeçen-İnguşlar ile Kırım Tatarları ve Volga Almanlarının 1943 yılı sonları ile 1944 yılı başlarında topyekün Orta Asya ve Sibirya'ya sürülmelerinin ardından, Sovyetler Birliği Devlet Savunma Komitesi 31 Temmuz 1944 tarih ve 6279 sayılı "gizli" yazısıyla Ahıska Türklerinin de sürgüne tabi tutulmasını kararlaştırdı. 14 Kasım 1944'te 220'ye yakın Ahıska köyünün ahalisi Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan'daki sürgün mahallerine gönderildi. Güney batı Gürcistan'daki Ahaltsihski (Ahıska), Adigenski, Aspindzski, Ahalkalakski (Ahılkelek) ve Bogdanovski bölgelerinden toplam 115.500 Ahıska Türkü, Kürt ve Hemşinli sürüldü.[106] Bunların içinde Ahıska Türklerinin sayısı yaklaşık 96.000 kişiydi. Sürülen Ahıska Türklerinin 55.000'i Özbekistan, 29.500'ü Kazakistan, 11.000'i Kırgızistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti topraklarına dağıtıldılar.[107] Stalin'in ölümünün ardından 1956 yılında Karaçay-Malkar ve Çeçen-İnguşların itibarları iade edilerek ata yurtlarına dönmelerine izin verildiği halde, Kırım Tatarları ile birlikte Ahıska Türkleri de vatanlarına geri dönme iznini elde edemediler.

1958 yılında Azerbaycan hükümeti Ahıska Türklerinin meselelerine el attı ve Ahıskalıların bir kısmının Azerbaycan'a getirilerek yerleştirilmesine karar verdi. Ahıskalıların bir bölümü daha 19. yüzyılda Çarlık Rusyası tarafından Azerbaycan'a sürgüne gönderilmişlerdi. Bir kısmı da 1918-1920 yılları arasında Azerbaycan'a göç etmişlerdi. Dolayısıyla, Azerbaycan'da yaşamakta olan Ahıskalı bir Türk topluluğu zaten mevcuttu. Azerbaycan hükümetinin yardımlarıyla 1958-1962 yılları arasında Azerbaycan'ın Saatli, Sabirabad, Kaçmas ve Şamkir bölgelerine 20.000 Ahıskalı göç ederek yerleştirildi. Azerbaycan'daki Ahıska Türkleri arasında vatana dönüş mücadelesi giderek güç kazandı. 1969 yılında Tiflis'te büyük bir mitingin düzenlenmesinin ardından Sovyet yetkilileri sert tedbirler alarak bu hareketi bastırdılar. 1986 yılına kadar Moskova ve Tiflis yönetimlerine yaptıkları başvurular sürekli olarak reddedildi.

Ahıska Türkleri arasında ata yurtlarına dönüş gayesiyle sürgünde ortaya çıkan millî hareketler ilk olarak 1950'li yılların başlarında örgütlenmeye başladı. Hareketin esas amacı itibarlarının iade edilmesini ve Gürcistan sınırları içindeki tarihî yurtları Meshetya'ya dönüşü sağlamaktı. Sovyet yönetimine karşı sadık bir tavır sergileyen hareket, amaçlarını dilekçelerle ve Sovyet Parti organlarının üst seviyelerine ulaşabilecek yayınlarla ifade ediyordu. Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin 20. kongresinin hemen ardından teşkilat içinde dilekçeleri hazırlayacak bir grup teşkil edildi. Binlerce Ahıskalı bu görüşmelere katılarak dilekçeleri imzaladı ve seçilen delegeleri Moskova ve Tiflis'e göndermek için para topladı. Bütün delegeler 200 kişi kadardı, fakat teşebbüslerinde bir başarı sağlayamadılar.

Ahıska Türklerinin oluşturduğu Meshet Halk Teşkilatı'nın ilk kuruluş kongresi 1962 yılında Özbekistan'ın Taşkent bölgesindeki Buka'da düzenlendi. Kongre gizliliği sağlayabilmek için illegal olarak çalıştı. Kongreye Ahıska Türklerinin bütün bölgelerini temsil eden 600'den fazla delege katıldı. "Özgürlüğün Geçici Teşkilat Komitesi" adıyla bir komite oluşturularak bunun bölge temsilcileri ve daimi komisyonları seçildi. 1962-1989 yılları arasında Ahıska Türkleri 10 kongre düzenlediler. Bütün kongrelerin ana maddesi Gürcistan'a geri dönüş hareketiydi. Kongrelerde bu amacı gerçekleştirecek

strateji ve taktikler belirlendi. Zamanla taktikler değişti fakat Ahıska Türklerinin anayasa çerçevesi içinde mücadele etme ve Sovyetler'le çatışmama ilkeleri asla değişmedi.

1970'lerin başlarında vatana dönüş gayesinde küçük bir ilerleme kaydedilmişti. 1970 Nisanı'nda ve 1971 Mayısı'nda "Özgürlüğün Geçici Teşkilat Komitesi" Moskova'daki Türkiye Büyükelçiliği ile Türkiye'ye göç

etmelerine izin verilmesi hususunda görüşmeler yaptı. Fakat Ahıska Türklerinin çoğunluğu Sovyet hükümeti tarafından yine "Türkiye ajanlığı ve casusluğu" ile suçlanma korkusuyla Türkiye'ye gitmeyi istemediler. 1970'lerin ortalarında sınırlı bir başarı elde eden Ahıskalılar Brejnev rejimi tarafından tekrar baskı altına alındılar. "Özgürlüğün Geçici Teşkilat Komitesi"nin önde gelen üyeleri tutuklanarak cezalandırıldılar. Bunların çoğunluğu işin siyasî cephesini gizleyen uydurma suçlar isnat edilerek tutuklandılar. Örneğin Komite'nin tanınmış eylemcilerinden Enver Odabaşev 1971 Ağustosu'nda kolektif bir araziyi özel mülkiyetine geçirmek suçuyla Bakü'de tutuklanmış ve mahkum edilerek iki yıl çalışma kampında tutulmuştu. Kampta Sovyetler Birliği hakkında yalanlar yaydığı gerekçesiyle tekrar mahkum edilmiş, 1974'te serbest bırakılmıştı. "Özgürlüğün Geçici Teşkilat Komitesi"nin Azerbaycan bölge teşkilatında çalışan iki üyesi de pasaport kanununu ihlal etmek suçuyla mahkum edilerek çalışma kampına gönderilmişlerdi. Sovyet hükümeti "Özgürlüğün Geçici Teşkilat Komitesi"nin 1960-1980 yılları arasındaki faaliyet ve kongrelerini takip etti, fakat meseleye yapıcı bir çözüm bulmak için hiç bir gayret sarfetmedi.

Ahıska Türklerinin millî hareket teşkilatında bölünmeler daha 1962 yılındaki kongreden sonra ortaya çıkmıştı. Ahıskalıların büyük bölümü Meshetya'ya dönüş için çabalarken, Mevlüt Bayraktarov'un temsil ettiği bir grup, Ahıskalıların kendilerine etnik ve dinî açıdan yakın olan ve aynı dili konuşan Azerbaycan'a göç etmesi gerektiğini savunuyordu. Üçüncü grubu teşkil edenler ise kendilerini Türk değil, Türkçe konuşan Müslüman Gürcü olarak tanımlıyorlardı. Asıl köklerine dönüşten bahseden bu grup dil ve kültür açısından asimile olarak Türkleşmiş Gürcü olduklarını ileri sürüyordu. Latif Barataşvili önderliğinde hareket eden bu grubun Gürcistan'a yerleşmesine ve Gürcistan vatandaşlığına geçmesine izin verildi. 1962 yılında Tiflis'te kurulan Meshet Teşkilatı'nı yöneten Latif Barataşvili'nin görevini onun ölümünden sonra çocukları devam ettirdiler. 1970'lerde çok aktif olan bu teşkilat Gürcü aydınları ve muhalifleri ile de yakın temasa geçmişti. Gürcü isimleri alan yüzlerce Ahıskalı Türk ailesi bu dönemde Gürcistan'a kabul edilerek yerleştirildiler. Yine bu dönemde, bu grup kendilerini Meshet Türkleri olarak tanımlamayı reddederek, Meshetler adını benimsediler.

Ahıska Türkleri arasında etnik kimlik konusundaki bu bölünme karşısında, Türk kimliğini savunan Yusuf Sarvarov liderliğinde "Özgürlüğün Geçici Teşkilat Komitesi" 1986 kongresinde dinî grupların da desteğini alarak yeniden örgütlendi. 9. kongre 28 Temmuz 1988'de Kafkasya'daki Kabardin-Balkar Özerk Cumhuriyeti'nin Mayski ilçesinde düzenlendi. 276 delegenin katıldığı kongrede Ahıska Türkleri "Meshet Gürcüleri" ve "Meshet Türkleri" adı altında ikiye bölündüler. Kongrede Gürcistan'a geri dönüş için etnik kimliğin reddedilmesi kınanırken, Meshet (Ahıska) Türklerinin haklarını elde etmek için Gürcistan hükümetine karşı mücadeleye geçilmesi kararlaştırıldı.

Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecini başlatan "glasnost ve perestroyka" döneminde Ahıska Türkleri Özbekistan'daki teşkilatlanmalarını güçlendirmeye karar verdiler. Ancak Moskova yönetimiyle

Özbekistan hükümeti arasında “pamuk üretimindeki yolsuzluk” iddiasıyla gündeme gelen gerginlik Özbekler arasında Özbekistan’daki Ruslara ve bunun yanı sıra burada yaşamakta olan azınlık gruplara karşı bir harekete ve teşkilatlanmaya yol açtı. Provokasyonlar ve kışkırtmalar neticesinde Özbeklerin Ahıska Türklerine yönelik düşmanca tavırları 1989 Mayısı’nda iyice su yüzüne çıkmıştı. Haziran ayında Ahıska Türklerinin yaşadığı Fergana’da olaylar patlak verdi. Özbeklerle Ahıskalılar arasında çıkan kanlı çatışmalarda 98 Ahıskalı, 69 Özbek ve 19 Tacik öldü. Ahıskalılara ait 753 ev ve 275 araç yakıldı. Olaylara müdahale eden güvenlik güçleri çatışmaların sonunda 8.970 silah ele geçirdi.

Özbek radikal gruplarının Fergana vadisinde yaşayan Ahıska Türklerine cephe almalarına yol açan olayların gerisinde yatan bir başka sebep ise, Fergana vadisinde Vahabilerin başlattığı ve Özbekistan’da İslamî bir devlet kurmayı amaçlayan radikal İslamcı hareketti.

Namangan ve Uçkuran kasabalarında radikal İslamcı gruplar gösteri ve toplantılar düzenlemeye başlamışlardı. Bu gruplar Özbekistan’da yaşayan bütün Müslüman halkların birliğine ihtiyaç olduğunu belirtiyorlardı. 1988 yılı sonları ile 1989 yılı başlarında Taşkent’ten gelen İslamcı gruplar Fergana’da Ahıska Türklerinin “Vatana Dönüş Komitesi” ile görüşerek kendileri ile birleşmelerini istediler. Asıl amaçlarının Gürcistan’daki yurtlarına dönmek olduğunu bildirerek, radikal İslamcı gruplarla işbirliğine girmek istemeyen Ahıska Türklerine karşı tavır alan bu gruplar 1989 Haziranı’nda kanlı olayları başlattılar.

Fergana olayları neticesinde bölgeyi terk etmeye mecbur bırakılan 16.282 Ahıska Türkü Rusya Federasyonu’nun çeşitli bölgelerine göç etmek zorunda kaldı. Bunlar Rusya Federasyonu’nun Belgorodskaya, Veronesçeskaya, Kurskaya, Orlovskaya, Smolenskaya gibi merkezî bölgelerine gittiler. Özbekistan’daki Ahıska Türklerinin büyük bölümü de Azerbaycan’a göç etmeyi tercih etti.

Sovyetler Birliği’nde 1989 yılında yapılan nüfus sayımı sonuçlarına göre bütün Sovyetler Birliği’nde yaşa

makta olan Ahıska Türklerinin nüfusu 207.500 kişiydi. Bunların 106.000’i Özbekistan’da, 49.600’ü Kazakistan’da, 21.300’ü Kırgızistan’da, 17.700’ü Azerbaycan’da, 9.900’ü Rusya Federasyonu’nda yaşıyordu.[108] Fergana olayları sonrasında Özbekistan’ı terkederek komşu Türk cumhuriyetlerine ve Rusya Federasyonu’na göç eden Ahıskalılar nüfus yapısını değiştirdiler. “Vatan” teşkilatının bildirdiğine göre Kazakistan’da 96.000, Azerbaycan’da 46 bölgede 63.000, Rusya Federasyonu’nda 73.000 Ahıska Türkü yaşamaktadır. Rusya Federasyonu’nun Kafkasya bölgesinde yer alan Rostov vilayetinde 13.760, Krasnodar vilayetinde 13.240, Stavropol vilayetinde 7240, Kabardin-Balkar Cumhuriyeti’nde 5147 Ahıska Türkü bulunmaktadır. Ukrayna’ya bağlı Kırım’da Özbekistan’dan göç eden 1270 Ahıska Türküne de Kırım Tatarları sahip çıkmıştır. Ukrayna’nın Donezkaya, Hersonskaya, Harkovskaya bölgelerinde de Ahıska Türkleri yaşamaktadır. Bugün Özbekistan’da 6 bölgede ancak 12.000 kadar Ahıska Türkü kalmıştır.

Fergana olayları neticesinde dört bir tarafa dağılan Ahıska Türkleri 1989 yılının Eylül ayında 10. kongrelerini düzenlediler. 1990 yılındaki kongrede “Özgürlüğün Geçici Teşkilat Komitesi” yeni bir

programla “Vatan Teşkilatı” adını aldı. Vatan Teşkilatı Sovyetler Birliği anayasasına saygılı olduğunu ve Gürcistan hükümetine de sadık kalacağını deklare etti.

Sovyetler Birliği’nin dağılmasının ardından Vatan Teşkilatı Ahıska Türklerinin hak ve menfaatlerini temsil etmeye devam etti. Vatan Teşkilatı ilk kongresini 179 delegeyle 26 Kasım 1992’de Moskova’da düzenledi. Birleşik Devletler Topluluğu’nun her tarafına dağılmış olan Ahıska Türklerinin haklarını koruyan Vatan Teşkilatı’nın programı, 1944 yılında sürüldükleri vatanlarına geri dönüşü ve Türk kimliklerinin iadesini savunmaktadır. Bu iki amacın dışında, devlet, bölgesel özerklik, sürgün sırasındaki kayıpların tazmin edilmesi gibi hiçbir talepte bulunmayan Vatan Teşkilatı, Türkiye’ye göç ederek Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına geçmeyi arzu eden Ahıska Türklerine de yardım etmeyi üstlenmektedir.

Ahıska Türkleri arasında Türk kimliğini reddederek Türkleşmiş Müslüman Gürcüler olduklarını ileri süren diğer bir grup da “Sürgün Edilmiş Gürcü Müslümanları Cemiyeti” adı altında teşkilatlanarak Gürcistan içinde faaliyette bulunmaktadır. Tiflis’te merkezlenen ve Gürcü dilinde kurtuluş anlamına gelen “Hsna” adını taşıyan cemiyet, Latif Barataşvili’nin liderliğini yaptığı 1962 yılında kurulan “Meshet Teşkilatı” adlı örgütün faaliyetlerinden ortaya çıkmıştı. 1991 yılında Kabardin-Balkar Cumhuriyeti’nde ilk toplantısını düzenleyen cemiyetin başkanları da 1997 yılına kadar burada yaşadılar. Hsna’nın ilk başkanı Haul Umarov-Gosalişvili, ikincisi İssa Aşrafilov, 1997 yılından itibaren de Yasin Hassanov’dur. Hsna ile yakın işbirliğinde olan ancak ondan ayrı hareket eden “Mesheti” adlı gençlik örgütü Latif Barataşvili’nin örgütü gibi Gürcistan içinde faaliyet göstermekte ve 1997 sonbaharından beri “Biz Meshetler” adıyla bir gazete çıkarmaktadır.

Bu hareketin temsilcileri Türk değil etnik Gürcüler olduklarına inanmış ve ikna olmuş durumdadırlar. Araştırmalar göstermektedir ki, gerek Azerbaycan’da gerekse Rusya Federasyonu’nun çeşitli bölgelerinde yaşamakta olan Ahıska Türkleri arasında, Gürcistan’daki memleketlerine dönebilmek için Türk değil Müslüman Gürcüler olarak tanımlanmayı kabul eden pek çok birey vardır.

Sovyet ve Sovyet sonrası Gürcü tarihçileri Ahıskalıların Türkleşmiş Gürcüler olduklarını ileri sürdüler. Onlara göre Ahıskalıların kökeni Asur belgelerinde ve Heredot, Strabon gibi eski gezginlerin yazdıkları eserlerde bahsedilen eski Gürcü kabilesi Meshetlere dayanıyordu. Orta Çağ’da Gürcü Devleti içinde yer alan bu kabile 13. yüzyılda Cengiz Han’ın ordusu, 14. yüzyılda Timur’un ordusu tarafından fethedilmiş, 1555 yılında Osmanlılar tarafından paşalık haline getirilerek Osmanlı Devleti’ne bağlanmıştı. 300 yıl Osmanlılara bağlı kalan bu bölge 1829’da Rusya’nın bir bölgesi haline gelmişti. Gürcü tarihçilerinin iddialarına göre Gürcü-Meshet kabilesi 16-19. yüzyıllarda Osmanlılar tarafından zorla Müslümanlaştırılarak Türkleştirilmişti. Bu tarihî görüşler Sovyet Gürcistanı dönemindeki milliyetler plitikasının temelini oluşturuyordu. Sovyet Gürcü hükümeti Ahıskalıların milliyetlerini değiştirmelerini ve kendilerini resmî belge ve pasaportlarında Gürcü olarak tanımlamalarını, soyadlarının sonuna “oğlu” ve “kızı” gibi Türkçe ekler değil, Gürcücede “oğlu” ve “zâde” anlamlarına gelen “şvili” ve “dze” gibi ekler getirmelerini istiyordu.

Ahıskalıların sürülmelerinde onların Türk etnik kimliğine sahip çıkmaları önemli rol oynadı. 1960-1970’lerde sürgünden dönmeleri söz konusu olduğunda onların Türk mü yoksa Gürcü mü oldukları sorusu tekrar önem kazandı. Eğer kendilerini Gürcü kabul ederlerse Gürcistan’a tekrar dönebilirlerdi.

Ancak Gürcistan vatandaşı olduklarında eski yurtlarına yerleşme iddiasında bulunamayacaklar, her Gürcistan vatandaşı gibi Gürcistan'ın herhangi bir yerinde yaşayabileceklerdi. Bu siyasetin arkasında ise Gürcistan'ın her hangi bir bölgesine yerleşmeyi ve Gürcü asıllı olduğunu kabul eden Ahıska Türklerinin kolay va çabuk tarafından asimile edilmeleri yatıyordu. Nitekim, kendilerini Türk değil Gürcü Müslümanları olarak kabul eden 187 Ahıskalı Gürcistan'a dönerek yerleşmişlerdi.

Ahıska Türklerinin "Meshet Türkleri" olarak adlandırılmasına karşı çıkan Gürcü tarihçileri, Ahıska Türkleri ile ilgili Sovyet literatüründe yer alan "Sovyet Türkleri", "Türkler", "Meshetya Türkleri" gibi etnik isimleri eleştirmektedirler. Gürcü tarihçi Profesör Lomoyrin "Türk Meshiler", "Meshi Türkleri", "Meshetya Türkleri" gibi adlandırmaların doğru ve gerçek olmadığını ileri sürmektedir. Ona göre Türkler ve Meshiler tamamen farklı halklardır ve aynı etnik grupmuş gibi tanımlanmaları yanlıştır. Bir diğer Gürcü tarihçi Levan Upuşadze'ye göre "Meshet Türkleri" provokatif bir kavramdır. Bunun doğrusu "Meshetya Gürcüleri" ya da "Türkleşmiş Meshetyalılar"dır. Gürcü tarihçi Guram Mamulia da Meshi bölgesinin tarih boyunca Gürcü nüfusla dolu olduğunu, Osmanlıların bölgeyi işgalleriyle birlikte bölge halkını zorla Müslümanlaştırarak üç yüz yıl içinde Gürcülere dil ve kültürlerini unutturduklarını ileri sürmektedir. Ona göre Meshetya tarih boyunca Gürcü kültürünün merkezi olmuştur. Gürcülere ait en eski kiliselerin burada bulunması buna şahitlik etmektedir.

Gürcü tarihçilerinin iddialarına karşılık Ahıskalıların etnik kökenleri konusunda başka görüşler de ileri sürüldü. Arkeolojik buluntular, Arap kaynakları ve kronikleri, dilbilim bulguları Kafkas Ötesi'ndeki bu bölgede Türklerin varlığını 5-7. yüzyıllara kadar götürdü. Bu bölgedeki Türk-İslam medeniyeti 11-13. yüzyıllardaki Selçuklu hâkimiyeti döneminde en üst seviyeye ulaştı. Bu devirde Meshet dağları Gürcü kralları ile Türk sultanları arasında sınır oluşturuyordu. Bundan sonra Ahıska Hıristiyan ve İslam medeniyetleri ile Gürcü ve Türk kültürlerinin çatıştığı bir bölge olmaktan çıktı ve Osmanlı-Türk etnik kimliğinin ve kültürünün hâkimiyeti altına girdi. 1829 yılında Rusya'nın idaresine geçse de Ahıska her zaman Türk etnisitesinin, dilinin, kültürünün ve İslam dininin güçlü olduğu müstakil bir bölge olarak kaldı.

Rusya Federasyonu'na göç etmek zorunda kalan Ahıska Türkleri gittikleri pek çok yerde Ruslar ve Rus Kazakları tarafından iyi karşılanmadılar ve aralarında sosyal, siyasî ve ekonomik sebeplere dayanan etnik gerginlik ve çatışmalar baş gösterdi. Özellikle Rusya Federasyonu'nun Kafkasya kısmında yer alan Krasnodar bölgesine göç eden yaklaşık 16.000 Ahıska Türkü buradaki Rus Kazakları tarafından istenmeyen unsurlar olarak ilan edildiler ve bölgeyi terketmeye zorlandılar. 1997 yılında sayıları 13.000 civarına düşen Krasnodar bölgesindeki Ahıska Türkleri en temel vatandaşlık ve insan haklarından mahrum olarak yaşarlarken, bölgedeki resmî yöneticilerin ve etnik grupların baskıları sonucunda bir etnik temizlikle karşı karşıya kalmışlardır. Bölgede hâkim etnik grup olan Rus Kazaklarından oluşan polis güçleri Ahıska Türkleri üzerinde büyük bir baskı kurmuş ve haksız yere tutuklamalara ve hapis cezaları vermeye başlamışlardır. Sürgünlerinin yıldönümü olan 14 Kasım 1997'de düzenledikleri bir anma toplantısında Rus Kazakları Ahıska Türklerini açıkca katliam yapmak ve Krasnodar'dan sürmekle tehdit ettiler.

Rusya Federasyonu hükümetinin Federatif İlişkiler ve Milliyetler Bakanı Vladimir Bauer Krasnodar'dan Türkiye'ye ve Gürcistan'a gönüllü olarak göç etmek isteyen Ahıska Türklerine destek sağlanacağını açıkladı. 24 Kasım 1997 tarihindeki açıklamasında Bakan yalnızca Rusya vatandaşlığına sahip Ahıska Türklerinin Krasnodar'da yerleşmelerine izin verileceğini bildirdi. Bu durum federal ve mahallî idarecilerin Ahıska Türklerinin organize edilmiş bir göçünü başlatmaya hazırlandıkları şeklinde yorumlandı. Fizikî-psikolojik bir baskının yanı sıra soykırım tehlikesi ile de karşı karşıya bulunan Krasnodar bölgesindeki Ahıska Türkleri gayri insanî şartlar altında yaşamaya zorlanmaktadırlar. Rusya Federasyonu vatandaşlığına sahip olmadıkları için kanunî olarak çalışmaları, mülk sahibi olmaları, resmî belgeler edinmeleri ve hatta evlenmeleri bile yasaktır.

Pasaport ve ehliyet gibi bölgeye göç etmeden önce edindikleri şahsî belgelerini kaybettiklerinde Rusya makamlarına başvurarak yenilemelerine imkân yoktur. Kendi aralarında yaptıkları evlilikler resmen onaylanmamakta ve tanınmamaktadır. Ahıska Türkleri Krasnodar bölgesinde sosyal güvenlik ve halk sağlığı sistemine de dahil edilmemişlerdir. Ortaokul seviyesinin üzerinde eğitim almaları da imkânsızdır. Ahıskalı çocuklar için okullarda Türkçe öğretmeyi isteyen öğretmen bulunmadığı gibi, onların haklarını koruyan hiçbir kanun da yoktur. Mahallî idareciler Ahıska Türklerinin Krasnodar bölgesinden başka bir yere göç etmeleri için iki sebep ileri sürmektedirler:

1- Ahıska Türkleri illegal yollardan gelip bölgeye yerleşmişlerdir. Vatandaşlık ve oturma belgeleri yoktur.

2- Ahıska Türkleri kültürel açıdan bölge insanlarıyla, özellikle Rus Kazaklarıyla uyuşamamaktadırlar ve onların bölgedeki varlığı etnik çatışma tehlikesini güçlendirmektedir.

1998 yılı Mart ayında Krasnodar bölgesinin mahallî idarecileri ve bölgedeki aşırı milliyetçi Rus Kazakları Ahıska Türkleri üzerindeki baskılarını arttırarak onları bölgeyi terketmeye zorladılar. Krasnodar bölgesi Rus Kazaklarının lideri Ahıska Türklerini bölgeyi derhal terketmeleri için uyardığını, şayet kendileri gitmezlerse bölgeyi zorla tahliye edeceklerini açıkladı. Moskova'da bulunan Ahıska Türklerinin teşkilatı “Vatan”ın başkanı Yusuf Sarvarov, Krasnodar'da mahallî idarecilerin etnik

gerilimi azaltmaya yönelik hiçbir tedbir almadıklarını bildirdi. Krasnodar bölgesindeki problemi çözmek için 6-7 Haziran 1998'de Rostov'daki Bolşaya Orlovka'da düzenlenen görüşmede bu meseleler tartışılarak bir çözüm yolu bulunmaya çalışılırken, Ahıska Türklerinin Türk kimliklerini kaybetmeden ata yurtlarına dönüşleri için çalışılmasına karar verildi. Ahıska Türkleri Gürcistan'dan bir çözüm beklerken, Gürcü hükümetinden hiçbir ekonomik ve siyasî taleplerinin olmadığını, tek gayelerinin Gürcistan Cumhuriyeti'nin bir vatandaşı olarak vatanlarına yerleşmek olduğunu ifade ettiler. Bugün Krasnodar bölgesinde kalan 12.000 Ahıska Türkü, Krımski, Beloreçenski, Apşeronski ve Abinski ilçelerinde yaşamaktadırlar.

Ahıska Türklerinin ata yurtlarına dönüş yolunda önemli bir engel de Gürcistan'ın Cavaheti bölgesinde yaşamakta olan etnik Ermeni topluluğudur. 1944 Kasımı'nda Ahıska Türklerinin Meshetya-Cavaheti bölgesindeki yurtlarından sürülmelerinin ardından bu bölgeye Suriye, Lübnan, İran ve Türkiye'den gelen mülteci Ermeniler yerleştirilmişlerdir. Günümüzde Cavaheti'deki Ahılkelek ve Ninotsminda bölgelerinde 98.000 Ermeni yaşamaktadır. Bunlar bölgenin toplam nüfusunun %92'sini

teşkil etmektedirler. Ermenistan'la sınır olan Cavaheti bölgesindeki Ermenilerin Ermenistan'daki Ermenilerle çok sıkı siyasî ve ekonomik ilişkileri vardır. Ermeniler arasındaki "Cavahk" adlı radikal siyasî hareket Gürcistan'dan siyasî özerklik statüsü talep etmektedir. Yerel Ermeni halkı ağır silahlarla donatıldığı için Gürcistan hükümeti bölgeye müdahaleden çekinmektedir. Ermeniler Ahıska Türklerinin sürüldükleri Meshetya-Cavaheti bölgesinin Büyük Ermenistan'ın bir parçası olduğunu iddia etmektedirler ve Ermenilerin onu Türklerle paylaşmaya niyetlerinin olmadığını açıkça dile getirmektedirler. Bölgedeki Ermeni azınlık Rusya Federasyonu'nun da özel ilgisine ve desteğine sahiptir. Adeta Rusya'nın Gürcistan'daki ileri kolu vazifesini üstlenen Cavaheti Ermenileri arkalarında Rusya'nın güçlü desteğini hissettikleri için rahat hareket etmektedirler. 1998 Kasımı'nda Gürcistan'ı ziyaret eden Ermenistan Cumhurbaşkanı Robert Koçeryan'ın Gürcistan Cumhurbaşkanı Edvard Şvardnadze'ye Ahıska Türklerinin Cavaheti'ye yerleştirilmelerinin bölgedeki gergin durumu alevlendireceğini söylemesi Ermenistan'ın da

bölge üzerinde siyasî emelleri olduğunu ortaya koymaktadır. Ermenistan ve Rusya'nın desteğini arkalarında bulan Cavaheti Ermenileri de Ahıska Türklerinin halen Ermeni nüfusun çoğunlukta olduğu Meshetya-Cavaheti bölgesine geri dönmeleri halinde, burada yaşanacak Türk-Ermeni gerginliğinin ikinci bir Fergana trajedisine yol açacağını ileri sürdüler.

Ahıska Türklerinin sürüldükleri Ahılkelek ve Ahıska bölgelerinin Bakü-Ceyhan petrol boru hattı güzergâhı üzerinde olması ve bu topraklarda günümüzde Ermenilerin yaşıyor olmaları, onların ata yurtlarına dönüşlerini geciktiren faktörlerden birisi olarak karşımızda durmaktadır.

Gürcü kamuoyunda da Ahıska Türklerinin dönüşü ile ilgili olumsuz tepkiler çoğalmaya başlamıştır. İlk başlarda onların Gürcistan'a dönüşünü savunan aydın kesimde bile görüşler tamamen değişmiştir.

Ahıska Türklerinin nüfuslarının 200.000'den 400.000'e çıkması, yerleşmeyi istedikleri güneybatı Gürcistan'daki Meshetya-Cavaheti bölgesinde Türkiye'ye komşu bir özerk bölge talep etme ihtimalleri Gürcü toplumunda tepkilere yol açmıştır. Bölgede İslamın ve Pan-Türkizmin güç kazanacağı endişesi de özellikle Gürcü millî hareketi taraftarları arasında yayılmaktadır.

Ahıska Türkleri ata yurtlarından sürüldükten sonra dört bir tarafa dağılmış olsalar da, millî kimlik ve birliklerini kaybetmeden mücadelelerini sürdürmeyi başardılar. Güçlü aile bağları Ahıska Türklerinin sürgünde asimile olmalarını önledi. Kapalı bir toplum haline gelen ve iç evlilikler yoluyla etnik dayanışmalarını güçlendiren Ahıska Türkleri, diğer etnik gruplarla ilişkilerini en alt seviyeye indirerek ve aile içinde ana dilleri Türkçeyi koruyarak asimilasyona ve yok oluşa direndiler. Günümüzde Rusya Federasyonu içinde, Krasnodar, Rostov ve Stavropol bölgelerinde, Kabardin-Balkar Cumhuriyeti'nde, Ukrayna ve Kırım'da, Kırgızistan, Özbekistan ve Kazakistan'da, Azerbaycan ve Türkiye'de dağınık bir biçimde yaşayan Ahıska Türkleri ata yurtlarına dönüş mücadelesini yorulmadan sürdürmektedirler.

1 Ufuk Tavkul. **Kafkasya Dağlılarında Hayat ve Kültür.** İstanbul, 1993, s. 50.

2 Arthur Byhan. **La Civilisation Caucasienne.** Paris. 1936, s. 241.

3 Tavkul 1993, s. 51.

4 İ. Miziyev. **Oçerki İstorii i Kulturı Balkarii i Karaçaya XIII-XVIII vv.** Nalçik, 1991, s. 135.

5 Ufuk Tavkul. “Sosyo-linguistik bir yaklaşım: Karaçay adının kökeni”. **Dil Dergisi**, (24), Ekim 1994, s. 61-65.

6 Lajos Tardy. “The Caucasian Peoples and Their Neighbours in 1404”. **Acta Orientalia**, XXXII (1), 1978, s. 105.

7 Şamanlanı İbrahim. **Koban Başında-Tarih Haparla.** Çerkessk, 1987, s. 78.

8 Mızı ulu İsmayıl. “Tarih halknı baylıgıdı”. **Mingi Tav** (Nalçık), (4), 1994, s. 29.

9 J. Klaproth. **Voyage au Caucase et en Georgie.** Paris, 1823, s. 305-314.

10 Şamanlanı İ. 1987, s. 77.

11 Şamanlanı İ. 1987, s. 84.

12 Şamanlanı İ. 1987, s. 131.

13 Şamanlanı İ. 1987, s. 166.

14 Byhan 1936, s. 240.

15 Şamanlanı İ. 1987, s. 212.

16 Ufuk Tavkul. **Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü.** Ankara: Türk Dil Kurumu, 2000, s. 5.

17 V. N. **Kudaşev. İstoriçeskie Svedeniya o Kabardinskom Narode.** Nalçik, 1991, s. 160.

18 A. Musukayev-İ. Şamanov. “Nekotorie Arhaiçeskie Printsipl Semeynogo i Obşçestvennogo Upravleniya Narodov Severnogo Kavkaza”. **Voprosı Arheologii i Traditsionnoy Etnografii Karaçayevo-Çerkesii.** Çerkessk, 1987, s. 123.

19 Misosot Abayev. **Balkariya.** Nalçik, 1992, s. 11.

20 Kudaşev 1991, s. 161.

21 Karaçayevtsı/ed. L. İ. Lavrov. Çerkessk, 1978, s. 206.

22 Abayev 1992, s. 32.

23 Kudaşev 1991, s. 163.

24 Karaçayevtsı 1978, s. 208.

25 A. Mokayev. “Malkarnı Caşav Tarıhından”. Şuyohluk (Nalçık), (3), 1976, s. 95.

26 A. H. Kasumov. **Genotsid Adıgov. İz İstorii Borbı Adıgov za Nezavisimost ve XIX veke.** Nalçik, 1992, s. 48.

27 Klaproth 1823, s. 294.

28 Klaproth 1823, s. 294.

29 Klaproth 1823, s. 296.

30 Klaproth 1823, s. 288.

31 Karaçayevtsı 1978, s. 238.

32 Karaçayevtsı 1978, s. 213.

33 Karaçayevtsı 1978, s. 209.

34 Sabançılanı H. M. “Malkar bla Karaçayda Töre”. Mingi Tav (Nalçık), (6), 1993, s. 178.

35 Karaçayevtsı 1978, s. 228.

36 Mokayev 1976, s. 95.

37 Karaçayevtsı 1978, s. 229.

38 Musukayev-Şamanov 1987, s. 117.

39 Victor L. Mote. “Karachay”. **Muslim Peoples: A World Ethnographic Survey.** -Connecticut, 1978, s. 200.

40 Karaçayevtsı. 1978, s. 231.

41 A. Musukayev. “XIX-XX. Ömürlede Malkarlılanı Mülk Cürütüvleri”. **Kommunizmge Col** (Nalçık), 21. 6. 1975.

42 Umar Aliyev. **Karaçay, İstoriko-Etnologiçeskiy i Kulturno-Ekonomiçeskiy Oçerk.** -Rostov-na-Donu, 1927, s. 141.

43 Tavkul 1993 s. 20.

44 Tavkul 1993 s. 48.

45 Tavkul 1993 s. 48.

46 Patrik von zur Mühlen. **Gamalıhaç ile Kızılyıldız arasında: İkinci Dünya Savaşı'nda Sovyet Doğu Halklarının Milliyetçiliği.** Ankara: Mavi Yayınları, 1984, s. 191.

47 Mühlen 1984, s. 196.

48 Mühlen 1984, s. 68.

49 Tavkul 1993, s. 49.

50 Tavkul 1993, s. 49.

51 Alexander R. Alexiev. "Soviet Nationalities Under Attack: The World War II Experience". **"Soviet Nationalities in Strategic Perspective"**. Ed. by: S. Enders Wimbush. -London: Croom Helm, 1985, s. 69.

52 Mühlen 1984, s. 226.

53 Ufuk Tavkul. "Kafkaslar'da Bir Bağımsızlık Hareketi. Karaçay-Malkar'da Siyasi Durum Üzerine Değerlendirmeler". **Kırım Dergisi,** 1 (1), 1992, s. 34.

54 Ann Sheehy. "Justice At Last For the Karachai?" **Report on the USSR**, 2 (52), December 1990, s. 18.

55 Tavkul 1992, s. 31.

56 Tavkul 1992: 33.

57 Kamil Aliyev. "Kumukların Tarihî ve Günümüzdeki Sorunları". **Avrasya Etüdleri**, (2), Yaz 1995, s. 69.

58 Mirza Bala. "Kumuklar". **İslam Ansiklopedisi**, 6. cilt, İstanbul 1970, s. 986.

59 Ahmet Caferoğlu. **Türk Kavimleri.** Ankara, 1983, s. 51.

60 Aliyev K. 1995, s 70.

61 Aliyev K. 1995, s. 71.

62 H. Eren. "Kumuk Türkçesi". **Türk Ansiklopedisi**, 1975, XXII. cilt, s. 350.

63 Aliyev K. 1995, s. 71.

64 "Risale-i Ahval-i Dağıstan". **Kuzey Kafkasya Kültürel Dergisi**, VII (38), 1976, s. 3.

65 Şerafeddin Erel. **Dağıstan ve Dağıstanlılar.** İstanbul, 1961, s. 198-199.

66 M. R. A. İbrahimov. "Dağıstan Halkları XX. Yüzyılda Etnodemografik Problemler". **Yeni Forum**, 17 (322), Mart 1996, s. 35.

67 Aliyev K. 1995, s. 72.

68 Aliyev K. 1995, s. 73.

69 İbrahimov 1996, s. 38.

70 Salav Aliyev. "Kumuklar ve Tenglik Hareketi". **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, (107), Kasım 1995, s 46.

71 Egbert Wesselink. **The Russian Federation: Dagestan.** 1995.

72 Aliyev K. 1995, s. 75.

73 İ. H. Kalmıkov. **Nogaytsı**. Çerkessk, 1988, s. 5.

74 Kalmıkov 1988, s. 5.

75 Ufuk Tavkul. "Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti'nde Etnik Yapı". **Birleşik Kafkasya**, 1 (4), 1995, s. 26.

76 N. A. Baskakov. "Nogayskiy Yazık". **Yazıki Narodov SSSR. Türkskie yazıki.** 2. cilt. -Moskva 1966, s. 280.

77 Caferoğlu 1983, s. 45.

78 Akdes Nimet Kurat. IV-XVIII. **Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri.** Ankara, 1972, s. 129.

79 Kurat 1972, s. 141.

80 A. Yu. Yakubovskiy. **Altın Ordu ve Çöküşü**. Ankara, 1992, s. 133.

81 Mehmet Alpargu. "XVI. Yüzyılın Ortasında Nogay Türkleri ve Ordaları". **Emel**, (215), Temmuz-Ağustos 1996, s. 28.

82 Kurat 1972, s. 141.

83 Kurat 1972, s. 243.

84 Kurat 1972, s. 243.

85 Kurat 1972, s. 286.

86 Kurat 1972, s. 287.

87 Ali Barut. "Nogayların Kuzey-Batı Kafkasya'da Yerleşmesi (1782)". **Emel**, (225), Mart-Nisan 1998, s. 23.

88 Kurat 1972, s. 287.

89 Alpargu 1996, s. 36.

90 Ahmet Cevdet Paşa 1994, s. 739.

91 Alpargu 1996, s. 37.

92 Kalmıkov 1988, s. 158.

93 Mehmet Alpargu. “Tarihî süreç içinde Nogay Türklerinde aile ve akrabalık münasebetleri”. **Emel**, (216), Eylül-Ekim 1996, s. 13.

94 Alpargu 1996, s. 13; Kalmıkov, 1988, s. 159.

95 Nabi Abdullaev. “East West Institute”. **Russian Regional Report**, vol. 5, no. 9, 9 March 2000.

96 Sapar Kürenov. **Kafkasya Oğuzları veya Türkmenleri**. İstanbul, 1995, s. 10-12.

97 Kürenov 1995, s. 13-14.

98 Kürenov 1995, s. 16.

99 Faruk Sümer. “Stavropol Türkmenleri”. **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, (89), Mayıs 1994, s. 16.

100 Kürenov 1995, s. 19.

101 Sümer 1994, s. 16.

102 Cemal Gökçe. **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Kafkasya Siyaseti**. İstanbul, 1979, s. 27.

103 B. Zakir Avşar-Zafer S. Tunçalp. **Sürgünde 50. yıl. Ahıska Türkleri**. Ankara, 1995, s. 6.

104 John Baddeley. **Rusların Kafkasya’yı İstilası ve Şeyh Şamil**. İstanbul, 1989, s. 204.

105 Avşar-Tunçalp. 1995, s. 18.

106 E. Kh. Panesh-L. B. Ermolov. “Meskhetinsky Turks Under the Conditions of the Modern Ethnic Processes in the USSR”. **Türk Tarih Kurumu Belleten**, 57 (219), Ağustos 1993, s. 589.

107 N. F. Bugay. **Yosif Stalin**-**Lavrentiyu Berii**: **“İh nado deportirovat**…**”.** Moskva, 1992, s. 12.

108 **Entsiklopediya** “Narodı Rossiyi”. Moskva, 1994, s. 342.

Ahıska ve Ahıska Türkleri / Yunus Zeyrek [p.520-531]

YUNUS ZEYREK

Gazi Üniversitesi Rektörlüğü Türk Dili Bölümü /Türkiye

A. Ahıska'nın Coğrafi Konumu

Ahıska şehri, Türkiye'nin kuzeydoğusunda, Ardahan ilimizle sınır teşkil eden, Gürcistan toprakları içinde yer alan, çok eski bir Türklük yurdunun merkezidir.

Abastuban, Adigön, Aspinza, Ahılkelek, Azgur ve Hırtız gibi kasabaları ve bu kasabalara bağlı 200 kadar köyü vardır.

Ahıska, Türkiye sınırına 15 km. mesafede bulunmaktadır. Posof Çayı'nın iki yakasında yer alan şehir, karayolu ile Tiflis, Batum ve Türkiye'ye bağlıdır. Ayrıca batıda Türk sınırının çok yakınına kadar uzanan bir demiryolu, Ahıska'yı doğudan Tiflis'e bağlar.

Ahıska topraklarının en önemli akarsuyu, **Kür** ırmağıdır. Batıdan gelip Ahıska'ya ulaşmadan birleşen Posof ve Adigön çayları, şehrin doğusunda Kür ırmağına karışır ve Hazar Denizi'ne doğru akarlar. Yer yer düzlükler görülmekle beraber dalgalı bir yapıya sahip olan Ahıska toprakları, sulak ve tarıma elverişlidir. Posof'ta olduğu gibi buralarda da yaylacılık geleneği vardır. Ormanlık tepelerin aralarındaki yüksek ve bol otlu vadilerde hayvancılık yapılır.

Çam ormanlarıyla kaplı dağlar arasındaki dar vadide kurulmuş olan kaplıcalı Abastuban, görülmeye değer tabiî güzelliklere sahiptir. Ahıska yakınındaki linyit yatakları da işletilmektedir.

Bugün sakinleri orada yaşamayan Ahıska ve çevresinde nüfus da seyrek, hatta ıssız hâldedir. 1944 sürgünüyle boşaltılan köylere, zorla veya zaruretle gelenler dışında nüfus hareketlenmesi olmamıştır. Bölgeye iskân edilmek istenen Gürcüler gelmediği gibi, kasabalara da sadece Ermeniler yerleşmiştir. Buralarda resmî kişilerden başka Gürcü varlığından söz edilemez.

1828'de 50.000 olan şehir nüfusu, 1887'de 13.265'e düşmüştür. Günümüzdeki nüfusu 24.650'dir.

B. Ahıska'nın Kısa Tarihi

1. Eski Çağlar: Ahıska ve çevresi, çok eski devirlerden beri, insanların topluluk hâlinde yaşadığı bir bölgedir. Milâttan önceki çağlarda Hurriler, onları takiben Urartular, Kimmerler ve Sakalar buralara hakim olmuşlardır.

Yukarı Kür ve Çoruh boylarıyla Ahıska bölgesinin Türklük tarihi, çok eski asırlara dayanmaktadır. Son Kıpçakların, Gürcü kralının davetiyle gelip yerleşmesinden yüzyıllarca evvel buralarda Kıpçak ve Bun-Türklerin yaşadığına dair ciddî haberler vardır. Doğu seferine çıkan Makedonların ünlü kralı İskender, MÖ. IV. yüzyıl sonlarında Kafkasya'ya geldiğinde, ona karşı çıkan kuvvetli bir Türk varlığının olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar, Kıpçak ve Bun-Türk adıyla anılmaktadır.[1]

Kun akınları sırasında batıya doğru sürülen Alan unsurları, bu bölgeye gelmişlerdir. Romalıların Güney Kafkasya'ya hakim olmasıyla, Alanlar da geldikleri ülkeye, Kuzey Kafkasya'ya dönmüşlerdir.[2]

Bölge, VI. yüzyılda İranlılar, Hazarlar ve Bizanslılar arasında el değiştirdi. Hazarlar, Kafkasya coğrafyasında çok büyük rol oynamışlardır. XX. yüzyıl başlarına kadar varlığından haberdar olduğumuz anadili Türkçe olan, aralarından âşıklar yetişen ve halk tarafından çufut denilen Musevî unsurunun, Hazar hatırası Karaimler olduğu söylenebilir.

Bugün Rus ve Gürcü kaynaklarında Mesketya adıyla anılan Ahıska bölgesinin eski sakinleri kimlerdi? Bu soruya çok net cevap bulmak zor olsa da, milâttan önce İskender'in seferinde bura

larda Türk unsurlarının yaşadığına dair kuvvetli haberler vardır. Mesketya adının da, buralarda yaşamış eski bir kavim olan Meshlerden kalmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu kavmin menşeini kesin olarak belirlemek zordur. Bununla birlikte şu görüşler ileri sürülebilir: Meshler, Nuh Nebi oğlu Yafes'in oğlu ve Oğuz'un pederi Mesek'ten gelen Masagetlere dayanır.[3] Meskler, Kartvel (Gürcistan) güneyinde yaşamış Gogarlı (İskit) ve Turanî yerli Hıristiyan halktır.[4]

Meshlerin Gürcü olduğunu iddia edenlerin de kesin kaynağı yoktur. Ahıska'nın Rustav köyünde dünyaya gelmiş olan ünlü şair Şota Rustaveli, "Üstadım Genceli Nizamî'dir" demiş ve eserinde tamamen İslâmî motifler kullanmıştır. Şair Rustaveli'nin ad ve soyadının Gürcü isim kalıplarında görülen -vili, -dze gibi ekleri almaması da dikkat çekici bir husustur. Dilinden başka Gürcü kültürüyle ortak noktaları bulunmamaktadır.[5] Bu kavim, muhtemelen Hitit, Asur ve Sümerler gibi kayıp bir topluluktur.

Ahıska bölgesinden sürgün edilen Türk unsuru, Mesh değildir. Bu topluluğun, Kıpçak hâtırası olduğu artık kesinleşmiştir.[6] Eski çağlarda Kıpçak Türkleriyle birlikte bu bölgede yaşadığı anlaşılan Meshler, Kıpçakların yahut Kartvellerin arasında erimiş olmalıdır. Zira Kartvel/Gürcüler, küçük bir millet olmasına rağmen, dünyada emsali az görülecek derecede ırkçı bir yapıya sahiptirler. Ele geçirdikleri yerde ilk başvurdukları yol, yerli halkın isimlerini değiştirmektir. Bunun en son örneği, 1919 yılında işgal ettikleri Posof'ta görülmüştür.[7]

Makedonyalı İskender'in, Kafkasya'ya geldiği sıralarda buralarda Kıpçak ve Bun-Türk unsurları yaşamaktaydı. Bu bilgi, Batılı kaynaklarla birlikte Gürcü kaynaklarında da geçmektedir.[8]

Fransız bilgini Brosset, Bun-Türklerin Turanlı olduğunu bildirmektedir.[9] Gürcü dil bilgini Marr ise, Bun-Türkün "otokton/yerli Türk" anlamına geldiğini yazmaktadır.[10] Bu bilgiler, Çoruh ve Kür boylarında, dolayısıyla Kafkasya'da, Türklük tarihinin, ne kadar eskilere gittiği konusunda kesin bir fikir vermektedir.

2. Kıpçaklar ve Atabek Hükûmeti: Kıpçaklar, 1068'de Rus knezlerinin müttefik kuvvetlerini yenerek Güney Rusya sahasına yerleştiler. 1080'lerde Balkaş gölünden Tuna nehrine kadar uzanan topraklara Kıpçak Eli/Komania deniliyordu.

Kıpçakların bir kısmı Kırım'da yerleşirken diğer bir kısmı da daha güneye, Kafkaslar'a doğru indiler. Kıpçak Eli'nde daha sonraları Altunordu Devleti kurulmuştur.

Gürcü Kralı II. David, Selçuklulara ve İranlılara karşı savaşacak ordusu olmadığından, Kıpçak Türklerini ülkesine davet etti (1118-1120). Azak Denizi doğusu ve Kafkaslar kuzeyinden gelen 45.000 Kıpçak ailesi, Çoruh-Kür ırmakları boylarına yerleştiler ve güçlü bir ordu kurdular.[11] Gürcistan, bu ordu sayesinde canlandı hatta Tiflis'i Selçuklulardan geri alarak topraklarını Erzurum yakınlarına kadar genişletti.

Zamanla Gürcistan'da Kıpçak/Kuman unsuru arttı. Bu topraklara yerleşen ve Gürcülerle din birliği bulunan Kıpçak Türkleri, devletin ordu, siyaset ve maliyesinde çok etkili konuma geldiler. Zamanla güçlenen Kıpçak Atabekleri, 1267 yılında Tiflis'e baş kaldırarak bağımsızlık mücadelesi verdiler. Onların bu faaliyeti İlhanlı Hükümdarı Abaka Han tarafından da desteklendi. Bugün Posof'ta kalıntıları bulunan Cak/Caksu kalesi onların hatırasıdır.

Atabek ailesinin siyasî faaliyetlerinden Gürcü kaynakları bahsetmektedir: Gürcistan'a gelen Moğollara karşı savaşmak üzere 1266 tarihinde Tiflis'e giden Kıpçak Beyi Caklı Sargis, Gürcü Kralı David tarafından tutuklandı. İlhanlı Kağanı Abaka Han, David'den Sargis Bey'i serbest bırakıp kendi yanına göndermesini istedi. Sargis Bey, Abaka Han'a, artık Gürcü yönetiminde yaşayamayacaklarını ve bağımsız olmak istediklerini bildirdi. Böylece Abaka Han'ın desteğini alan Atabek ailesi, Gürcistan'dan ayrı bir hükûmet oldu.[12]

Ahıska Atabekleri hükûmet olduktan sonra Osmanlı Devleti ile iyi münasebetler kurmuşlardır. 1500/1516 yıllarında Artvin, Ardahan, Ahıska Beyi olan Kıpçak Atabeki Mirza Çabuk, 1508'de Trabzon Sancak Beyi Şehzade Yavuz Selim'e kendi askeriyle öncülük etmiş; Batı Gürcistan'ın Osmanlı'ya itaatini sağlamıştır. 1514'te Çaldıran Seferi'nde de Osmanlı ordusuna sefer sırasında, sürülerle etlik koyun, yüzlerce yük yağ, bal ve un vererek yardımcı olmuştur. Onun bu siyaseti, Gürcü kaynakları tarafından eleştirilmektedir.

Atabek hükûmeti, 310 yıl yaşamış, Anadolu'nun en uzun ömürlü Türk Beyliği'dir.

Osmanlı fethinden sonra 1595 yılında yapılan sayım sonucu hazırlanan Ahıska Tahrir Defteri'ndeki vergi mükellefi köylü isimlerinden bölge halkının Türklüğü açıkça anlaşılmaktadır: Arslan, Ayvaz, Bayındır, Bekâr, Çabuk, Devletyar, Elaldı, Elalmaz, Emirhan, Gökçe, Kanturalı, Korkut, Murat, Nuraziz, Pirali, Şahmurat, Temür, Ülkmez, Yaralı, Yusuf…[13]

MÖ. VIII. ve VI. yüzyıllarda Kafkaslar'ın kuzeyinden güneye geçip Yukarı Kür ve Çoruh boylarına yerleşerek 300 yılında Hıristiyan olan Kıpçaklara İlk Kıpçaklar; bu bölgeye XII. yüzyılda gelenlere de Son Kıpçaklar denilmektedir.[14]

Bu bilgiler, Ahıska ve çevresinin, ne kadar eski bir Türklük tarihine sahip olduğunu göstermesi bakımından fevkalâde önemlidir.

XVI. yüzyılın başlarında Ahıska Atabekleri hükûmetinin sınırları Azgur'dan Kars, Artvin, Tortum, İspir ve Erzurum'a kadar uzanıyordu. Bugünkü halk kültüründen de anlaşılıyor ki, Ahıska Türkleri ile Posof, Ardahan, Artvin, Ardanuç, Şavşat, Yusufeli, Tortum, Narman ve Oltu halkı aynı köktendir.[15]

Bu bölgede Ortodoks-Hıristiyan Kıpçak Atabeklerinden kalan dinî yapılara Gürcüler sahip çıkmakta, bölgeyi de eski toprakları olarak tanıtmaktadırlar.[16]

3. Osmanlı Fethi: Osmanlı padişahı III. Murad çağında, Dağıstan, Gürcistan ve Şirvan'ın fethine karar verildi. 1 Ocak 1578'de Şeyhülislâmın fetvasını alan Serdar Lala Mustafa Paşa, Safevîler üzerine sefere çıktı.

5 Ağustos 1578'de Ardahan kalesi güneyindeki ovada konan Serdar Lala Mustafa Paşa, buradan yolu üzerindeki beylere ve hakimlere birer mektup göndererek Osmanlı ordusuna bağlılık bildirmelerini istedi. Bununla ilgili olarak eski bir kaynakta şu ifadeler vardır:

"Altunkala nâm hisâra bir Hatun (Kıpçak Atabekleri Melikesi Dedis İmedi) zabt u tasarruf ederdi. Yarar yiğit oğulları varidi. Ol vilâyetlerin Küffârlarını, anlar zapt ederlerdi. Küffâr-ı hâkisârın Beylerine Serdâr Mustafa Paşa, Kal'a-i Ardahan'dan kalkmazdan mukaddem bir âdem gönderüp, dimişler idi ki, 'Sen ki Altunkala sâhibi olan Manuçahr'sın. Sana ma'lûm ola ki: Ben ki Rûm Pâdişâhı'nın bir ednâ Vezîriyim. Üşde yüz elli bin İslâm 'askeriyle üzerüne geldim. Eger gelüp, Dîn-i İslâm Pâdişâhı'nın çerisine istikbâl edüp, mütâba'at ve mürâca'at edersen, biz dahi, senin hâline münâsib ve şânına mülâyim ri'âyet edelim. Eger 'inâd ve muhâlefet edüp, serkeşlik edersen, üş üzerine varurum. Ve Ellerüni, Vilâyetlerüni yıkup, yakup, harâb ederim. Ve 'Asker-i İslâm, üzerüne varup, bir mıkdâr emek ve zahmet harc edüp, nâ-çâr olduğın vakit, havfa gelüp mütâba'at edersen, kat'â özrün ve bahânen makbûlüm degildir. Hemân seni sene gerek ise, ta'cîl gelüp, Dîn-i İslâm'a tâbi' olasın. Ve Elüni ve Vilâyetlerüni bize teslîm edesin.' eyü (haber) gönderildi."[17]

Ordu Ardahan'dan hareket ederken, Ardahan Sancak Beyi Abdurrahman ile Bayburt Alaybeyi Bekir Beyler, kendi askerleriyle Ulgar dağını aşıp Posof merkezi Mere ve Ahıska yolundaki Vale kalelerini teslim aldılar. Ertesi günü (9 Ağustos 1578) Ahıska, Tümük, Hırtız, Çıldır ve Ahılkelek kaleleri de fethedildi.

Ordu, Tiflis istikametinde yürürken, Safevî Tokmak Han, büyük bir kuvvetle birlikte gelip, Çıldır Gölü kuzeybatısında Osmanlı ordusunu pusuda bekledi. İki ordu arasında yapılan savaşta, Safevî ordusu büyük kayıplar vererek geri çekildi. Tarihe Çıldır Meydan Muharebesi adıyla geçen bu savaş, Osmanlı ordusunun zaferiyle sonuçlandı.[18]

Zaferin ertesi günü (10 Ağustos 1578), beş altı bin askeriyle Atabek Manuçahr Bey, Serdar'ın otağına törenle gelerek itaatini arz ve Altunkala'nın anahtarlarını teslim etti. Müslümanlığı kabul ederek II. Atabekli Mustafa Paşa adını aldı. Önce Sancakbeyi sonra da Çıldır/Ahıska Beylerbeyi oldu. Çevredeki 32 kale de Osmanlı ülkesine katıldı. Manuçahr'ın Yusuf Paşa adını alan kardeşi Greguvar/Gorgor'a da Oltu Sancakbeyliği verildi.[19]

Hammer, bu tarihî olayı anlatırken, "Manuçahr, itaatnâme göndererek hükûmetinin kabul edilmesini diledi. Bununla ilgili taahhütnâme istedi. Lala Mustafa Paşa, onun isteklerinin bir kısmını kabul etti. Kendisine Azgur'u, kardeşi Greguvar'a Oltu sancağını ve annesiyle diğer kardeşine de timar ve köyler verdi." demektedir.[20]

Böylece Altunkala Atabekliği topraklarının fethi tamamlanarak tahririne başlandı. 1578 güzünde merkezi **Ahıska** şehri olan ve adını Lala Paşa'nın zafer yerinden alan **Çıldır Eyaleti** kuruldu. Kür ırmağı başlarında ve Çoruh boyundaki eski Atabek Yurdu bölgeleri de buraya bağlandı.[21]

Zaman zaman Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Safevî nüfuzu altında kalan Ahıska Atabeklerinin toprakları, Lala Mustafa Paşa ve Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Kafkasya Seferi sırasında, Safevîlerden alınarak Osmanlı ülkesine katıldı (1578). Ahıska şehri, yeni kurulan Çıldır Eyaleti'nin başkenti oldu.

Bütün Türk boyları gibi bu bölgenin Türk ahalisi de, Osmanlı fethini müteakip gönüllü Müslüman oldu. Bu tarihî gerçeği kabul etmeyen bazı Gürcü kalemleri, her fırsatta "zorla İslâmlaştırma"dan bahsederler. Bunlardan birisinin kullandığı ifadeler şöyledir: "17. yüzyılda Muhammed'in dininin zorla kabul ettirilmesinin yanı sıra, bölgeye yoğun bir şekilde Türkler ve diğer milletler zorla ya da isteyerek yerleştirilmiştir. 19. yüzyılda Rus İmparatorluğu'nun sınırlarına ve ilgi alanına giren bu topraklara, Türkler tarafından Erzurum'dan acımasızca göç ettirilen Ermeniler, Cavakheti yaylasına yerleştirildiler."[22]

İslâm dininin zorla kabul ettirilmesi iddiası, tarihî gerçeklere uymamaktadır.[23]

4. Rus İşgali: Ruslar, devlet hâline geldikten sonra, bilhassa Altınordu Devleti'nin yıkılmasıyla daima genişleyen bir siyaset takip etmişlerdir. Bu genişleme siyasetinin ana hedeflerinden biri de Kafkasya idi. Genişleme düşüncesi içinde Kafkasya'nın önemini kavrayan Ruslar, yüzyıllar boyunca bu bölgeden elini çekmemiş, mağlûbiyetlerden yılmayarak sayısız savaşları göze almışlardır.

X. asırdan itibaren Kafkasya'yı ele geçirme mücadelesine devam eden Ruslar, Kafkasya ve Karadeniz kuzeyindeki Türk devletlerinin zeval zamanlarını değerlendirmişler, hatta birtakım iç karışıklıklar çıkararak, buna zemin hazırlamışlardır.

Kafkasya'daki insan topluluklarının çeşitlilik arz etmesi, Rusların işini kolaylaştırmıştır. Bu bölgede kırk

çeşit dil konuşulduğu söylenir. Bu durum, bölgede siyasî birlik kurmanın ne kadar zor olduğunu gösterir.

Ruslar için Kafkasya, Orta Asya ve Uzak Doğu'daki sömürgelerden daha önemliydi. Onlara göre dağların zirvesinde bayraklarının dalgalanması, üstünlük sembolü ve büyük devlet olmanın belirtisiydi. Gerçekte bu, bir Türkiye kompleksinden başka bir şey değildi. Bu kompleksledir ki, Ruslar, üçüncü Roma hayaliyle yüzyıllarca Türk kanının dökülmesine sebep olmuşlardır. Ruslardaki bu aşağılık duygusu, Çarlık devrinden Sovyet devrine de sirayet etmiştir.[24] Sovyet ideolojisinde "Azınlıklar, dünyanın en büyük ülkesinde köle olarak yaşamaktan gurur duymalıdırlar!" şeklinde ifade edilen anlayış bunun ürünü olsa gerek.[25]

1800'lü yılların başlarında Avaristan, Bakû, Kuba, Derbend, Karabağ Hanlıkları Rusların eline geçti. Sıcak denizlere inmek, Rusların tarihî ülküsüdür. Bunun için de hedef Osmanlı toprakları idi. Osmanlı ülkesine giden yol, Ahıska'dan geçiyordu. Bu bakımdan Ahıska, çok önemli bir stratejik noktada bulunuyordu.

Ahıska'nın düşüşünden sonra Rusların, İstanbul'a doğru, çok kısa zamanda 500 kilometrelik yol kat etmeleri de Ahıska'nın kilit nokta olduğunu ortaya koyuyor.

Rus kuvvetlerinin 1807, 1810 ve 1811'de Kafkasya'daki vahşiyane faaliyeti bilinmektedir. Onların bu faaliyeti sırasındaki Ahıska kuşatmaları sonuç vermemiş, kuşatmadan vazgeçerek geri çekilmek zorunda kalmışlardır.

II. Mahmut devrinde 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla talimli asker yokluğu başlamış; Navarin Olayı ile de Osmanlı donanması tamamen yok edilmişti. Osmanlı Devleti'nin askerî gücü çok zayıftı; hatta yoktu denebilir. Bu fırsatı kaçırmayan Ruslar, tekrar Ahıska üzerine yürüdüler.

1827'de Paskeviç, Kafkasya Rus orduları başkumandanlığına tayin edildi. Paskeviç, "Eğer elinden gelirse ayağının altında ot bitmesine izin vermeyecek kadar zâlim birisiydi."[26]

Ahıska, ekseriyeti Müslüman Türk olan 50.000 nüfuslu, zengin ve tabiî güzellikleriyle meşhur bir şehirdi. Üç kat suru, kudretli bir iç kalesiyle birlikte her evi âdeta bir kale gibiydi. Doğu Türkiye'nin Erzurum ve Trabzon'dan sonra en önemli şehriydi.[27]

"Kendi mahallî liderleri tarafından yönetilen Ahıskalılar, çok savaşçı ve korkusuz, enerjik insanlar olarak ün salmışlardır. 17 Ağustos'ta Rus ordusu Ahıska şehri önlerine geldi. Şehirden beş altı kilometre uzaktaki garnizon, Ruslarla iki gün süren kanlı çarpışmalar yaptı. Burada üstün gelen Rus kuvvetleri, Ahıska'yı kuşatmaya başladılar. Rusların gelmesini dört gözle bekleyen Yahudi ve Ermeni azınlığı saymazsak geriye kalan Müslüman halk, cesur ve savaşçı insanlardan oluşuyordu. Bunlar, kadınları da dahil olmak üzere, hayatlarını, evlerini ve mallarını sonuna kadar savunmaya kararlıydılar. Bu insanlar, Ruslara gülerek kendilerine olan güvenlerini şu şekilde açığa vuruyorlardı: "Siz gök yüzündeki ay'ı Ahıska'nın câmisindeki hilâlden çok daha kolaylıkla sökebilirsiniz!"

"Ruslar, 28 Ağustos'ta sabaha karşı ânî bir hücuma geçtiler. Şehir toplarla dövüldü. Çevredeki binalar ateşe verildi. Her tarafa yangın paçavraları atarak şehrin evlerini yakmaya başladılar. Genç ihtiyar şehir halkı büyük bir cesaretle savaştılar. Kadınlar canlı olarak Rusların eline geçmektense yanan binalara dalarak canlı canlı yanmayı tercih ediyorlardı. Bir câmide toplanan yüzlerce insan diri diri yakıldı. Rus askerleri bu kahramanca mücadeleyi sindiremiyor, ele geçirdikleri insanı çocuk dahi olsa acımasızca öldürüyorlardı."[28]

Bu çetin muharebeler sonucunda Ahıska şehri, 28 Ağustos 1828 sabahı Rusların eline düştü. Paskieviç'in adı, halk arasında lanetle anıldı. Şehir yağmalandı. Kütüphaneleri Tiflis ve Petersburg'a taşındı. Bu kanlı savaşta Gürcüler de aktif olarak Rusların safında yer almaktaydı. Hatta Doğubayazıt Rusların eline geçince, şehrin kütüphanesini yağmalayan Gürcü asıllı Rus kumandanı Çavçavadze idi.[29]

Ahıska'dan sonra Ardahan ve Azgur da alındı. Eylül ayında Ahıska/Çıldır Eyaleti toprakları Rusların eline geçmiş oluyordu.

1829 yılı kışında Acaralılar, büyük bir kuvvetle Ahıska üzerine yürüyerek şehri kuşattılar. Diğer bir Acara kuvveti de Karadeniz sahili taraflarında Ruslara karşı harekâta girişti ve bozguna uğrattı. Tekrar güç toplayarak birkaç koldan saldırıya geçen Ruslar, Acara'da Hula civarında birkaç köyü

ateşe vererek geri çekildiler. Ahıska'ya giden yolu bekleyen Acaralılar, Rus kuvvetlerini çevirdiler. Ruslar, burada büyük kayıplar vererek kaçtılar. Ne yazık ki Acaralılar düşmanı takip işini gevşetip, elde edilen ganimeti paylaşma derdine düşünce, fırsatı iyi değerlendiren Ruslar, Koblıyan yolu ile Ahıska'ya ulaştılar. Böylece Acaralıların Ahıska'yı kurtarma girişimi sonuçsuz kaldı.[30]

1828 yılında Rus esaretine düşünceye kadar tam 250 sene boyunca, Osmanlı'nın Çıldır Eyaleti merkezi olan **Ahıska** şehrine, birer sancak olarak şu yerler bağlı idi:

Bedre, Azgur, Ahılkelek, Hırtız, Cecerek, Ahıska, Altunkale (Koblıyan), Acara (Bu sekiz sancak 16 Mart 1921 Moskova Antlaşması'yla Ruslara bırakılmıştır, bugün

Gürcistan'dadır); Maçahel (Bugün bir kısmı Acara'da), Livana (Artvin), Yusufeli, Ardanuç, İmerhev, Şavşat (Bu sancaklar bugün Artvin ilimizdedir), Oltu, Narman, Kamhıs (Bunlar şimdi Erzurum'da); Posof, Ardahan, Çıldır, Göle (Bunlar da şimdi Ardahan ilimizdedir).

Çıldır Eyaleti'nin merkezi Ahıska halkının bir kısmı Anadolu'ya göç etmiş, göç etmeyenler de 1944 sürgününe kadar bu bölgede yaşamışlardır.

1828 Osmanlı-Rus savaşlarında, Osmanlı tebaası olan Ermeniler, Rus kuvvetlerinin yanında, eski komşularına karşı savaşmışlardır. Ruslar, tarih boyunca bu kandırılmaya müsait halkı, kendi emelleri uğrunda kullanmıştır. Şu ifadeler, Batılı bir tarihçiye aittir: "Tamamen politik sebepler yüzünden Paskieviç, Türkiye'de yaşayan Ermenilerin umut ve hırslarını en üst dereceye kadar cesaretlendirerek teşvik etti. Sonunda öyle bir durum ortaya çıktı ki, daha önceleri Türk komşuları ve yöneticileriyle uyum içinde bulunan bu insanlar, onlara karşı cephe aldılar. Türklere karşı yaptıklarından sonra onlardan korkan Ermeniler, kitleler hâlinde Ruslarla birlikte gitmek istiyorlardı. 1829 Edirne Antlaşması gereğince Rus ordusu geri çekilirken, 90.000 kadar Ermeni de onu izliyordu."[31]

14 Eylül 1829 tarihinde Ruslarla imzalanan Edirne Antlaşması gereğince -savaş tazminatı yerine- Ahıska ve Ahılkelek Ruslara verilmiş; Kars ve Ardahan'dan itibaren diğer topraklar Osmanlılara bırakılmıştı. Böylece Ahıska'nın karanlık devri de başlamış oluyordu.

5. Esaret Yılları: Kudüs'teki kutsal yerler meselesini bahane eden Rusların, 3 Temmuz 1853 tarihinde, Osmanlı topraklarına saldırmasıyla yeni bir Osmanlı-Rus savaşı başladı. Tarihe Kırım Harbi adıyla geçen bu savaş sırasında Osmanlı Devleti, Rumeli, Anadolu ve Batum cephelerinde Ruslarla savaştı.[32]

Batum cephesinde, yerli ahalinin de desteğiyle Ruslara karşı açık bir üstünlük sağlandı. Ardahan Kumandanı Ali Rıza Paşa, Posof'ta yerleşmiş olan Ahıskalı muhacir öncülerin de desteğini alarak Ahıska üzerine yürüdü. 5 Kasım 1853 tarihinde Türk kuvvetleri, Rusları püskürttü. Türk askeri, Vale'de ahali tarafından sevinçle karşılandı. Ne yazık ki, bu cephedeki savaş, başlangıçtaki gibi devam etmedi. 19 Kasım'da, Azgur Boğazı'nı tutmaya çalışan kuvvetlerimiz bozuldu. Ahıska'ya doğru ilerleyen Rus kuvvetleri, 26 Kasım'da Suhlis köyü yakınında Ardahan tümenini de bozdu. Ahıska Bozgunu diye anılan bu mağlûbiyetten sonra askerlerimiz dağınık hâlde Ardahan'a çekildi.

Sonu hüsranla biten ve kısa süren bu Ahıska sevincinden sonra Ruslar, "Türklerin gelişine sevinip yardımda bulundunuz!" diye katliâmlar yaptı, ahalinin mallarını yağmaladılar. Ruslar, aynı sebeple, böyle bir vahşeti 1915 yılında Ardahan'da da gerçekleştireceklerdi.[33]

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra imzalanan Ayastefanos/Yeşilköy Antlaşması'yla Kars, Ardahan ve Batum, savaş tazminatı yerine Ruslara bırakılınca, Ahıska da, bizden uzaklarda kalmış oldu.

Ahıska ve çevresinin Çarlık Rusyası işgalinde geçen doksan yıllık hayatı, zulümlerle doludur. Halkın bir kısmı Türkiye'ye göç etmiş, Ağrı, Muş, Çorum, Hatay ve Bursa yörelerinde yerleşmiştir. Onların yerlerine ise Rus, Gürcü, Ermeni ve Yahudiler iskân edilmiştir. Orada kalanlar, Rus mezâlimi altında yaşamaya devam etmişler, her yönden geri bırakılmış hatta askere bile alınmamışlardır.

Rus işgal yıllarında halkın eğitim ihtiyaçlarına önem verilmiyordu. Köy mollalarının, sadece yüzünden Kur'an okumayı öğretmesine müsaade ediliyordu. Asgari dinî bilgiler seviyesinde eğitim yapılıyordu. Böylece, kitap, gazete gibi iletişim araçlarından habersiz kalan halk, dünyada olup bitenleri, Sibirya'ya sürgüne gidip gelenlerden öğreniyordu.

Çar hükûmeti, Müslüman halkı askere almıyor, onun yerine 40 manat para alıyordu. Silâh kullanmasını ve askerlik mesleğini bilmeyen insanlar, sonraki yıllarda vuku bulan savaşlarda, bunun acısını çok çekmiştir. Çar idaresi, halktan az vergi alır, askere götürmez ve iyi davranır görünürdü. Diğer yandan dinî ve etnik farklılıkları daima canlı tutarak, çağdaş gelişmelerden uzak tuttuğu bölge halkını birbirine düşman etmiştir. Günümüze kadar sürüp giden Türk-Ermeni, Gürcü ve diğer kavimlerin devamlı sürtüşmeleri, Rusların iki yüz yıldan beri yürüttükleri faaliyetin neticesidir.

Ruslar, 1915 yılında, Türk ordusuna yardım ettikleri gerekçesiyle, Ardahan ve çevresindeki halkı büyük bir katliâma tâbi tuttular. Ahıskalı ünlü gazeteci Ömer Faik'in çabasıyla harekete geçen Bakû Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, bölgeye bir hey'et gönderdi. Bu hey'ete Dr. Hüsrev Sultanoğlu başkanlık ediyordu. O, Ardahan'dan Bakû'ye gönderdiği yazıda: "Müslüman memleketinde insan oğlu görünmüyor. Yalnız birkaç köyden beş altı yüz kadın ve çocuk yığıldı. Bunların içinde altı adam vardı ki, onlar da elden ayaktan düşmüş ihtiyarlardı."[34]

Bölgede 1914-1918 yıllarında cereyan eden Ermeni Taşnaksutyon hareketini anlatan kitabın yazarı A. Lalayan, "Taşnak kuvvetleri tarafından ele geçirilen Türk köyleri, bütün canlı insanlardan temizleniyor ve harabeye çevriliyordu." demektedir. Ardahan ve Kars civarında yaşanan olayların gayriinsanî bir karakter taşıdığı ve bu hareketin bir **Haçlı yürüyüşü**ne çevrildiği ifade edilmektedir.[35]

15 Kasım 1917 tarihinde, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın iştirakiyle Tiflis'te Maverayi Kafkas/Seym Hükûmeti kuruldu. Bu hükûmetin bakanlarının çoğu, Gürcü ve Ermenilerden meydana geliyordu.

Birinci Dünya Savaşı, Ahıska Türklerinin ana vatana kavuşma umutlarını güçlendirmiştir. Bu ümitler halk şairlerini de coşturmuş, bu savaşın kurtuluş olması dileğiyle destanlar yazmışlardır.

Rusya'daki 1917 Komünist ihtilâlinin getirdiği "oto determinasyon" hakkından yararlanan Ahıska Türkleri, 1918 Nisanı'nda Türkiye'ye katılma kararı aldılar ve bu kararı resmî bir müracaatla Osmanlı Devleti'ne ilettiler. Bu müracaat, 4 Haziran 1918'de yapılan Batum Antlaşması'nda Gürcistan Cumhuriyeti tarafından kabul edildi. Böylece Türkiye, daha önce kaybedilen topraklarına kavuşarak 1828'deki sınırına ulaştı.

Halit Paşa kumandasındaki Türk askeri Ahıska'ya girdi. Halk teşkilâtlandı ve Ömer Faik Bey başkanlığında geçici idare teşkil edildi.

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'yle ordumuz 1914 sınırına çekilince bölge, Ermeni ve Gürcülerin işgaline uğradı. Ahıska ve Posof köylerinde katliamlar yapıldı.

Ahıska ve çevresi, Kars'ta kurulan Millî Şura Hükûmeti'ne katıldı. Bölge halkı, bir yandan da, mahallî önder -Kıpçak Atabekleri neslinden- **Osman Server Atabek**'in önderliğinde, işgalci Gürcü kuvvetleriyle mücadeleye başladı. General Kvinitatze komutasındaki nizamî Gürcü ordusu, Azgur Boğazı doğusuna (asıl Gürcistan'a) sürüldü.

Kars'tan hareketle Batum üzerinden İstanbul'a gitmekte olan Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir, 6 Kasım 1918'de Ahıska'ya geldi. Hatıralarında, Gürcülerin düşmanlığından endişe eden halkın yeis ve teessür içinde olduğunu anlatarak onları tesellî ettiğinden bahseder. Karabekir, Ahıska'yı ve Ahıskalıları şöyle anlatır: "Eşraftan bir Türkün hanesinde kaldık. Bütün bu havali eşrafı tahsil görmüş, evleri, kendileri medenî bir hâlde."[36]

Kars'taki Şura hükûmetinin İngilizler tarafından yıkılmasıyla Ermeniler ve Gürcüler de işgale giriştiler.

Ne yazık ki 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması, Batum'la birlikte Ahıska'yı da yeniden ana yurttan ayırdı.

Bugün, Gürcistan siyasî yapısı içinde muhtar bir cumhuriyet olarak yer alan Acara'nın tarihi, Ruslara ve Gürcülere karşı verilen şanlı mücadelelerle doludur. Hiçbir zaman askerî güçle buraları ele geçiremeyen Ruslar, 1878 yılında yapılan Berlin Antlaşması'yla Osmanlı Devleti'nden savaş tazminatı yerine, buraları koparmıştır. 1918'de tekrar ana vatana kavuşan, Misak-ı Millî sınırları içinde alan ve ilk TBMM'ye beş mebus gönderen Batum-Acara, 1921 tarihinde yapılan Moskova Antlaşması'yla tekrar sınırlarımızın dışında kalmıştır. Buradaki asimilasyonun tarihi hayli eskiye gider.

Batum-Acara bölgesine en azından muhtariyet verilirken, Ahıska ve çevresine böyle bir imtiyaz dahi verilmeyerek Sovyet Gürcistanı'na terk edilmiştir.[37]

Devam eden mücadelede Bolşevik kuvvetler galip geldi ve 25 Şubat 1921'de Gürcistan da Sovyetler Birliği'ne katıldı.

6. Zor Yıllar ve Sürgün: Çarlık Rusyası dönemindeki baskı ve zulümler Sovyet Gürcistanı döneminde de devam etti. Onlar hem Rus, hem de Gürcü mezâlimi ile karşı karşıya kaldılar. Türk ve Müslüman olarak yaşamanın bedeli ağırlaşmaya başladı. Bu baskı, Stalin zamanında en yüksek noktaya çıktı. Ahıska Türklerinin önde gelen aydınları, çeşitli düzme suçlarla tutuklanıp ya öldürüldüler, ya da sürüldüler.

Masum insanlar için düzme suçlar icat ediliyordu: Türkçülük, Kemalistlik ve Türkiye taraftarlığı hatta Troçkistlik!

Bu yıllar aynı zamanda Gürcü şovenizminin azgınlaştığı bir zamandı. Birçok Türkün soyadı değiştirildi: Paşaoğlu, Paşaladze; Alioğlu, Alidze; Dadaşoğlu, Dadaşidze; Zeyneloğlu, Zenişvili…

1938 Sovyet Anayasası'nın kabulünden sonra Ahıskalıların bir kısmını Azerbaycan milleti (!) diye yazdılar. Aynı yıl Ahıska ve çevresine sınır koruması adı altında on binlerce asker yerleştirildi. Bu, yakında çıkabilecek Türk-Sovyet savaşının hazırlıklarıymış!

II. Dünya Savaşı yıllarına kadar askere alınmayan Ahıska Türkleri, savaş başlayınca askere alınmaya başlandı. 40.000 civarında insan, Almanlarla savaşmak üzere silâh altına alınarak cepheye gönderildi. Geride kalan kadınlar ve yaşlılar da, Ahıska-Borcom demiryolu inşaatında çalıştırıldılar. Bu hat 1944 Ekimi'nde tamamlandı. Ahıskalılar, kendilerini vatana hasret bırakacak trenlerin yolunu, kendi elleriyle yapmışlardı!

15 Kasım 1944 tarihi, yalnız Türk tarihinin değil, insanlık tarihinin de kara sayfasıdır. Zira bu tarih, bir kış gecesi 200'den fazla köy ve kasabada yaşayan binlerce insan, birkaç saat içinde ocağından sökülerek yük ve hayvan vagonlarında, Sibirya, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'a sürülmüşlerdir. Sürgün edilenlerin birçoğu yollarda öldü. Sağ kalanlar da, ata vatanından ebedî ayrılığa mahkûm edildiler.

Yıllarca dünya kamuoyundan gizlenen sürgünün belgeleri bugün artık sır değil. 31 Temmuz 1944 tarihli "Devlet Savunma Komitesi"nin gizli kaydıyla kaleme alınan kararının altında Gürcü diktatörü Stalin'in imzası bulunmaktadır.

Bu karar: "**Ahıska, Adigen, Aspinza**, **Ahılkelek** ve **Bogdanovka** rayonlarıyla **Acaristan Özerk SSC**'den Türk, Kürt, Hemşin olmak üzere toplam 86.000 kişiden mey

dana gelen 16.700 hanelik nüfustan, 40.000'i Kazakistan SSC'ye, 30.000'i Özbekistan SSC'ye ve 16.000'i de Kırgızistan'a tahliye edilsin." emriyle başlıyordu. Tahliyenin, SSCB Halk İç İşleri Komiseri Beriya tarafından 1944 yılı Kasım ayında gerçekleştirmesi isteniyordu.

Ahıska Türklerinin malı mülkü de buralara getirilerek iskân edilecek Gürcü ve Ermenilere peşkeş çekiliyordu. Bu hususta şu emirler veriliyordu: "Bölgeye iskân edilen çiftçilere sınır bölgesi için uygun görülmüş miktarlarda arsalar dağıtmak; buradan tahliye edilmiş nüfustan kalan kamu ve hususî bahçe ve bağları yedi yıl vadeli kredi şeklinde yeni gelenlere devretmek; bu bölgeye iskân edilen nüfusu 1945 yılında her türlü vergilerden muaf tutmak; iskân edilenlere Gürcistan Hükûmeti imkân ve fonları çerçevesinde ev hayvanları vermek; boşaltılan bölgeye yeni iskân edilecekleri parasız nakletmek. Taşınma masrafları Gürcistan Hükûmeti'ne özel olarak ayrılmış paralarla karşılanacaktır."[38]

Bu karar gereğince, 14 Kasım'ı 15'ine bağlayan gece, Türk köyleri askerler tarafından kuşatıldı. Kapılar dövüldü. Birkaç saat içinde, küfür, tüfek ve dipçiklerle köy meydanlarına toplanan halk, kamyonlarla demiryolu boylarına getirilerek hayvan vagonlarına dolduruldu. İnsanlar, haftalar sürecek bir ölüm yolculuğuna çıkarıldılar. Gittikleri yerlerde yıllar sürecek zorbalıklara ve acılara maruz kaldılar.

Sürgünü gerçekleştiren L. Beriya, 28 Kasım 1944 tarihli yazıyla, icraatını Stalin'e rapor ediyordu: "Türklerin, Kürtlerin ve Hemşenlilerin Gürcistan SSC sınır bölgesinden tahliye işlemleri tamamlanmıştır. Türkiye'nin sınıra yakın kısmındaki nüfusla akrabalık bağları bulunan söz konusu halkın önemli bir çoğunluğu kaçakçılık yapmakta olup muhaceret eğilimi gösteriyor ve Türkiye istihbarat makamları için casus angaje etme ve çete grupları oluşturma kaynağı teşkil ediyordu. Tahliye işlemlerine hazırlık tedbirleri bu yılın 20 Eylül gününden 15 Kasım gününe kadar alınmıştır. Nitekim tahliyeye tâbi tutulan kişilerin sınırı geçmesini önlemek için Türkiye ile devlet sınırımızın korunma ve gözetimi azami şekilde takviye edilerek kuvvetlendirilmiştir. **Adigen, Aspinza, Ahıska, Ahılkelek** ve **Bogdanovka** rayonlarında tahliye işlemleri 15-18 Kasım; **Acaristan Özerk Cumhuriyeti**'nde ise 25-26 Kasım günlerinde gerçekleştirilmiştir. Toplam 91.095 kişi tahliye edilmiştir. Tahliye edilenleri taşıyan katarlar hareket hâlinde olup Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'daki yeni iskân yerlerine doğru yol almaktadırlar. Tahliye işlemleri düzenli ve olaysız bir şekilde tamamlanmıştır. Adı geçen sınır rayonlarına Gürcistan'ın toprak sıkıntısı çekilen bölgelerinden 7.000 köylü hanesi iskân edilecektir."[39]

1944 sürgününün tahminî rakamları şöyledir:

Ahıska: 64 köy, 30.000; Adigön: 72 köy, 40.000; Aspinza: 59 köy, 35.000; Ahılkelek: 11 köy, 5.000; Bogdanovka: 2 köy, 5.000 olmak üzere 208 köyle birlikte toplam 115.000 kişi sürgüne gönderilmiştir.[40]

Beriya'nın sürgün raporunda tahliye edilen nüfus için verilen 91.000 rakamı doğru değildir. Ciddî kaynaklar, 1926 tarihli resmî rakamı 137.921 olarak vermektedir.[41] Sürgüne gönderilen insan sayısı, bu rakamın üzerinde olmalıdır. Sürgün sırasında cephede bulunan 40.000 kişiyi de bu rakama eklemek gerekir. Böylece sürgün insan sayısı, bir Alman dergisinin verdiği gibi 180.000 kişi olmalıdır.[42]

Ahıska Türklerinin sürgünü yıllarca gizli tutuldu. Batılı gözlemciler, ilk bilgi kaynağının MWD kaçağı Binbaşı Burlizky olduğunu; onun Balkarlar hariç bütün sürgünlerde aktif görev aldığını yazıyorlar. Yirmi beş yıla yakın bir zaman boyunca saklanan bu sürgün, haritacıları da yanıltmış olmalı ki, savaş sonrası haritalarında bile buralar, hâlâ Türklerle meskûn bölgeler olarak gösteriliyordu![43]

Stalin bu sürgünü, Kars ve Ardahan'ı Gürcistan'a ilhak etmek için bir hazırlık mahiyetinde gerçekleştirmiştir. Batılı gözlemciler de bu kanaattedir: "Onların sürgün sebebi, Sovyetlerin, Türkiye üzerine yapmayı düşündüğü bir saldırıda, stratejik önemi olan bu bölgeyi Türk unsurundan temizleme maksadıydı."[44] Nitekim Sovyet yönetimi, sürgünden hemen sonra bu talebini açığa vurmuş, iki Gürcü profesörüne sözde ilmî yazılar yayımlatmıştır. Stalin'in de bir Gürcü olduğu hesaba katılırsa sürgünün esas sebebinin bu olduğu söylenebilir.

Burada dikkati çeken bir diğer nokta da, bu bölgeden "Türk, Kürt ve Hemşinli" adı verilen bütün ahalinin sürülmesidir. Bu unsurlar, Türkiye taraftarı olduğundan, Stalin bunlara güvenmiyordu. Onları tehlike olarak görüyor, bu bölgeyi kendine göre güvenli hâle getirmek istiyordu.

Stalin, Ahıska Türklerini Orta Asya'ya sürerken onların Orta Asya Müslüman Türk boyları arasında eriyip gideceklerini, böylece tarihî kahramanlıkları, Rus askerî arşivlerini dolduran halkın tarihe karışıp gideceğini hesaplamıştı. Hâlbuki onlar dil, din, kültür ve geleneklerini bırakmadı, nerede yaşarsa yaşasın asimile olmadılar.[45]

Ahıska Türklerinin sürgününde, Ermeni faktörünü de unutmamalıyız. Zira, Türk-Rus savaşlarında Türke ihanet ettikten sonra, artık bu topraklarda kalamayacaklarını düşünen Ermeniler, Rus ordularının arkasına takılarak Anadolu'yu terk etmiş, Ruslar tarafından bu bölgelere iskân edilmişlerdi.[46] Günümüzde de bu bölgede önemli bir varlığa sahip olan Ermeni unsuru, önce özerklik, sonra da Ermenistan'a ilhak düşüncesiyle faaliyet yapmaktadır.

Ahıska Türklüğü, çok büyük acılar yaşadı. Sürgün yerlerinde, NKVD'nin sıkı kontrol rejimi altında yaşa

maya başladılar. Bu ağır şartlarda, açlıktan ve soğuktan, 50.000 kişi öldü.[47]

Cephelerden çok uzaklarda olan Ahıska, İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna doğru, bu savaştan en kötü hisseyi aldı. Rus-Alman savaşına yaklaşık 40.000 asker gönderen Ahıska'da ziraî işlerde çalışacak erkek kalmamıştı.[48] Sovyetler Birliği uğruna savaşan Ahıska Türklerinin 25.000 kadarı savaşta öldü.[49]

Savaştan dönen gaziler ve madalyalı kahramanlar, köylerine döndüklerinde ailelerini bulamadılar. Boş evlerde, kimsesiz sokaklarda akrabalarını aradılar! Onların sürgüne gönderildiklerini öğrenince, Orta Asya yollarına düştüler. Bu çile de yıllarca sürdü. Birçoğu aradıkları yakınlarına hiç kavuşamadılar.

Bu trajik olayın kahramanlarından biri Hatem Kurbanoğlu'dur. Onun yaşadığı uzun macerayı özetleyelim: "1916'da Aspinza'nın Van köyünde doğdu. Pedagoji Enstitüsü'nü bitirip öğretmen oldu. Nişanlandı. Düğüne bir hafta kala 1939'un karakışında askere çağrıldı. Savaşın en çetin safhalarına katıldı, yaralandı. Birçok madalya aldı. Savaş bittikten bir yıl sonra 1946'da terhis edildi. Son iki yıl boyunca evinden haber alamamıştı. Sürgünden haberi yoktu. Tiflis'e geldiğinde, "Bölgede karışıklık var!" denilerek Ahıska'ya bırakılmadı. Sürgün haberini aldı. Orta Asya'da aylarca ailesini aradı. Nihayet buldu ve bollukta nasip olmayan düğün, sürgünde, darlıkta yapıldı. Yeniden Rus dili tahsili yaptı. Öğretmen oldu. Çocuklarının, "Baba madem bu madalyaları kazanacak başarılar gösterdin, niçin sizi sürdüler?" sorularına cevap veremedi. 1987'de emekliye ayrıldı. Kazakistan'da Çimkent'te yaşayan Kurbanoğlu ailesi, ölmeden önce vatana dönmek istiyor."[50]

1956 yılına kadar hiçbir Ahıskalı oturduğu köyü terk edemez, akrabasını görmek için komşu köye bile gidemezdi!

KP'nin XX. Kongresi'nden sonra Stalin'in sürgün ettiği Karaçay, Balkar, Çeçen, İnguş ve Kalmuk gibi Kafkasya halkları, ana yurtlarına dönme izni aldılar. Kırım Türkleri ile Ahıska Türklerine dönüş izni çıkmadığı gibi eski vatanlarını ziyaret etmeleri de yasaklandı.

31 Ekim 1956'da Yüksek Sovyet, gizli polis teşkilâtının kontrolünde devam eden sıkı rejim şartlarını kaldırdı. Fakat yurda dönüş izni vermedi. Ellerinden alınan malları da iade edilmedi.

Ahıska Türklerinin temsilcileri, 1957'de Moskova'ya gelerek vatana dönmek için ilk müracaatlarını yaptılar. Kendilerine, "Siz Azerîsiniz! O hâlde Azerbaycan'a dönebilirsiniz…" diye cevap verildi.[51] 1958'de, bazı aileler bunu kabul ederek, kendi vatanlarına yakın gördükleri Azerbaycan'a geldiler. Buradan Ahıska'ya geçmek kolay olur diye düşünüyorlardı.[52]

1964 Şubatı'nda Taşkent'te yapılan Halk Kongresi'ne diğer sürgün bölgelerinden de gelen 600 civarında delege katıldı. Burada "Millî Hakların Müdafaası İçin Türk Birliği" kuruldu. Başkanlığına da Enver Odabaşev seçildi. 1968 Nisanı'nda Taşkent yakınlarındaki Yengiyol'da yapılan gösteri yüzünden yüzlerce kişi tutuklandı.

Ahıska Türklerinin sürgünü konusunda -açıkça olmasa da- yapılan ilk açıklama, SSCB Yüksek Prezidyumu'nun 30 Mayıs 1968 tarihli kararnamesidir. Böylece Stalin'in cinayetlerinden biri daha su yüzüne çıkmış oluyordu. Bu garip belgede, devletin kusurundan bahsedilmemekte, Sovyetlerin böyle bir meselesi yokmuş gibi bir üslûp kullanılmaktadır!

1968 Kasımı'nda Sovyet KP Merkez Komitesi Sözcüsü B. P. Lakovlev, kendisine gelen Türk temsilci heyetine, vatanları olan Ahıska yöresine dönüşlerine müsaade edileceğini vaad etti. Bu vaade sevinerek Ahıska'ya hareket eden yüzlerce Türk ailesi, mahallî yöneticilerin engellemeleriyle karşılaştılar. Çalışma belgeleri verilmedi, askerlik problemi çıkarıldı ve taşınmak için vasıta verilmedi. Azerbaycan'dan gelenler de Gürcistan hududunda durduruldular. Eşyalarını bırakarak girenler de Gürcü idareciler tarafından sınır dışı edildiler.

Ahıska Türkleri vatana dönüş hareketinin lideri Enver Odabaşev, arkadaşları Muhlis Niyazov, İslâm Kerimov, T. İlyasov'la birlikte Türkiye'nin Moskova Büyükelçiliği'ne müracaat ettiler.

2 Mayıs 1970'te "**Biz Türküz!**" diye başlayan bir beyannameyi açıkladılar. Bu beyannamede şu görüşlere yer veriliyordu: SSCB yetkili adli makamları ve Bakanlar Kurulu bir tahkikat yapmalı ve biz Türkleri sürgüne gönderenleri cezalandırmalıdır. Yüksek Sovyet Prezidyumu, Türklerin kendi yurtlarına iskân ve milletlerin mevcut determinant haklarını vererek, başkenti **Ahıska** olmak üzere bir Türk Muhtar Cumhuriyeti veya Özerk Vilâyeti kurulmasını kabul etmelidir. Sürgünden dolayı uğranılan zarar ziyan tazmin edilmelidir. Eğer bu talepler yerine getirilmeyecekse Türkiye'ye göç etmemize müsaade edilmelidir.[53]

Bu tebliğin yayımlanması çok önemlidir. Zira o güne kadar Batı âlemine ulaşan en aydınlatıcı belge budur. Ayrıca millî kimliklerini en açık şekilde dile getirmeleri de mühimdir. Şu var ki, Sovyet makamları bu tebliğe cevap vermemiştir.

Yine 1970 yılı içinde vatana dönme teşebbüsleri, Gürcistan yetkililerince şiddetle engellenmiştir. O zamanın İçişleri Bakanı olan Eduard Şevardnadze yönetimi, Ahıska'ya dönmek üzere Tiflis'e gelen binlerce Ahıska Türkünü cop, basınçlı su vs. ile geri çevirmiştir.

1972 yılında hareketin yeni önderi Reşit Seyfatov, Sovyet KP Sekreteri Brejnev, BM Genel Sekreteri Wald

heim ve Türkiye Başbakanı Ferit Melen'e müracaat etti. Bu müracaatlardan da yazık ki, sonuç alınamadı.

7. Fergana Olayları ve Yeni Bir Sürgün: 1989 Nisanı'nda Özbekistan'ın Kuvazay kasabasında başlayan bir pazar kavgası, günden güne büyüyerek Ahıska Türklerinin yeni bir felâketine sebep oldu. Özbeklerle Ahıska Türkleri arasında cereyan eden kardeş kavgasında maalesef kan döküldü. Yüzlerce ölü ve yaralıdan sonra Ahıska Türkleri, yeniden vatana dönme yahut yeni vatan arama yoluna koyuldular.

Ahıska Türkleri, ana yurtları olan eski Türk topraklarını, kurbanlar vererek terk etmek zorunda kaldılar. Kendi dil, din, soy ve kan kardeşlerinden ayrılıp Rus askerlerinin himayesine sığındılar. Savaş uçaklarıyla Rusya'nın iç kesimlerine, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkmenistan'a taşındılar. 45 yıl öncesinin dehşetini yeniden yaşadılar. Üçüncü, hatta dördüncü defa vatan değiştirmek, yurt edinmek, yuva kurmak zorunda kaldılar.[54]

Fergana olayları dünya basınında geniş yankılar yapmıştır. Alman Der Spiegel dergisinde **"Her yer yanıyor**!" başlığı kullanılmıştır.[55]

Ferganskaya Pravda gazetesi 23 Mayıs'ta çıkan olaylara "Bir grup sokak serserisi"nin sebep olduğunu yazıyordu. [56]

Moskova'da çıkan Glasnost dergisi, olaylara geniş yer ayırmış ve 24 Mayıs'ta Özbek gençlerin Ahıska Türklerinin oturduğu mahallelere saldırarak "24 saat içinde Özbekistan'ı terk etmeleri, aksi hâlde sonuçlara katlanmak zorunda kalacakları" tehdidinde bulunduklarını yazmış. Bu vahşete sebep olarak da, Ahıskalıların kendilerinden daha iyi şartlarda yaşamalarını göstermişler…

Sovyet Albayı Studenikin diyor ki, "Hükûmet, mahallî makamlar insanları kurtarmak için hiçbir şey yapmamıştır. Bu hadiselerin çıkacağı önceden belliydi. Çatışmaların çarşıda çilek yüzünden meydana geldiğini söylemek saçmadır ve bir devlet adamının bunu dile getirmesi rezalettir".[57]

Fergana'da meydana gelen olaylarda yüzlerce, binlerce ev, hatta köyler yakılıp yıkıldı. İş yerleri ve otomobiller zarar gördü. En korkuncu, canlar telef oldu, masum çocuklar vahşice öldürüldü hatta ırza tecavüz edildi.[58]

8. Bugün: Bugün yarım milyon civarındaki Ahıska Türkü, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Rusya, Ukrayna, Sibirya ve Kuzey Kafkas ülkelerinde darmadağınık bir hâlde hayat mücadelesi vermektedirler.

1990'lardan itibaren Sovyetler Birliği çözüldü. Bugün, bağımsız bir devlet olan Gürcistan, sudan sebeplerle Ahıska Türklerinin vatana dönüşüne müsaade etmemektedir.

Türkiye Cumhuriyeti hükûmeti tarafından çıkarılan Ahıska Türklerinin Kabul ve İskânına Dair Kanun gereğince bir grup insan getirilerek Iğdır'a yerleştirilmiştir. Bu küçük teveccüh, ıstırap çeken Ahıska Türklüğünün tarihî yarasını sarmağa yetmeyecektir. Kendi imkânlarıyla Türkiye'ye gelip, şurada burada perişan vaziyette hayat mücadelesi veren birçok göçmen aile vardır. Bunların, ikamet, eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik problemleri günden güne artmaktadır. Vatandaşlık işlemleri çok yavaş yürümektedir.

Türk ve dünya kamuoyu, bu toplumu artık görmelidir. Ahıska kapılarının açılması için gereken diplomatik çabalar ısrarla sürdürülmelidir. Öncelikle Türk devlet adamları, Ahıska bölgesinin tarihî ve

jeopolitik durumunu öğrenmelidirler. Sonra da, Ahıska Türklerini ziyaret için dahi ülkeye bırakmayan Gürcistan'la ciddî görüşmeler yapılmalıdırlar. Devlet erkânımızın bu mesele hakkında yeterli bilgiye sahip olmaması meselenin çözümünü geciktiriyor.

Ukrayna hükûmeti, Kırım Türklerinin dönüşüne engel olmamaktadır. Gürcistan hükûmeti de aynı insânî davranışı gösterebilmelidir.

9. Ahıska Meselesi ve Gürcistan: Ahıska Türkleri, Gürcü asıllı Sovyet diktatörü Stalin tarafından sürülmüştür. Sürgünün sebepleri üzerinde dururken Stalin'in Gürcülüğünün de hesaba katılması gerekir. Zira Gürcistan, bugün olduğu gibi, eskiden de Türkiye'nin kuzeydoğu topraklarında hak iddia etmekteydi. Stalin'i böyle bir karara yönelten amillerden biri de bu olmalıdır. Nitekim sürgünden hemen sonra Gürcü profesörleri bir beyanname yayımlayarak Kars, Ardahan, Artvin, Rize, Tortum ve Bayburt'u istemişlerdir.[59]

Stalin'den sonra gelen Sovyet yöneticileri, Stalin mağduru halkları vatanına iade ederken, Gürcistan, Ahıska sürgünlerini kabul etmemekte ısrar etmiştir. O zamanlar komünist idareciler nasıl hareket ediyorlardıysa, bugünkü Gürcistan yönetimi ve aydınları da aynı, hatta daha seviyesiz iddia ve gerekçelerle bu mazlum insanlara vatan kapılarını kapalı tutmaktadır.

Avrupa Konseyi tarafından Gürcistan'a, Ahıska Türkleri konusunun halledilmesi için belirli bir süre tanınmıştır. Gürcistan ise, onların Türk olmadığı, Mesh halkından olduğu, bu Meshlerin de aslında Gürcü etnik gruplarından biri olduğu iddiasıyla, Ahıska Türklerini vatana kabul etmek için Gürcü adı almalarını şart koşmaktadır. Bilim ve akıl dışı iddialarla ülke yönetimine yön veren N. Lomouri, M. Beridze, Ş. Lomsadze, N. Şengelia, G. Mamulia, E. Batiaşvili gibi şovenist aydınlar, bu düzme tezleri bıkıp usanmadan her vesileyle tekrar etmektedirler.[60]

Gürcüler bu faaliyetine birkaç cahili de âlet etmişlerdir. Tiflis Hısna Derneği altında toplanan birkaç meczup, Gürcülerin ortaya attığı bilim dışı tezleri Ahıska halkına ve dünya kamuoyuna kabul ettirme çabası içindedir. Hısnacılar, "Vatan hasretine son" yaygarasıyla, derneğe aidat adı altında paralar toplayarak zavallı halkı soydular.[61] Ahıska'ya dönebilmek için bu derneğe üye olmanın şart olduğu yalanını uydurdular. Bu derneğin elebaşılarından Gözelaşvili soyadını alan Valeli Halil Ömeroğlu ile Barataşvili adını kullanan Udeli Klara, düzme tezlerde Gürcülerle birlikte çalışmaktadırlar. Bu durum, asil ve mazlum Ahıska Türklerini kandırmaya yetmemekte, onları sadece üzmektedir.

Gürcü tezinin özeti şudur: XII. yüzyılda Gürcistan'a gelen yüz binlerce Kıpçak Türkü, Hıristiyanlaşmış, Gürcüleşmiş ve Kartvel/Gürcü toplumu içinde eriyip gitmiştir. Bölgede Türk varlığından söz edilemez. Türk denilen insanlar, Osmanlı fethiyle asimile edilmiş Gürcü unsurlarıdır. Dolayısıyla Ahıska Türkleri de Gürcü kökenlidir. Bunlar sürgünden önce Gürcüce konuşuyorlardı, sürgünde ana dillerini unuttular! Onlar, Gürcistan'a Türk olarak giremezler! Gürcü kimliğini kabul etmelidirler!

Yazımızın tarih kısmında yer verdiğimiz bilgiler ışığında bu iddiaların ciddîye alınır tarafının olmadığı açıkça görülür. Büyük kitleler hâlinde bölgede yaşayan Türk unsurunun, bugün bile ülkede

azınlık durumunda olan Gürcülerin içinde eridiğini iddia etmek, tarih kaynaklarını görmemek anlamına gelir. Şu var ki yukarıda isimlerini verdiğimiz Gürcü yazarları, hiçbir belge, bilgi ve kaynağa itibar etmeden, meseleye sadece Gürcücülük açısından bakmaktadırlar.

Gürcü aydınlarının ve devlet adamlarının gözden ırak tutmamaları gereken hususlar şunlardır: Ahıska Türkleri, sürgünden önce de Türkçe konuşuyordu, bugün de… Gürcü Türkologu S. Cikia da onların dili için, "Anadolu Türkçesinin Ahıska ağzı" ifadesini kullanmıştır. Osmanlı'nın bu bölgede asimile faaliyeti olsaydı, bugünkü Gürcü unsuru da asimile olmalıydı! Artık bu anlamsız tartışmayı bir kenara bırakmalıyız. Yüz binlerce insan kendini nasıl tarif ediyorsa, öyle anlamalı ve saygı gösterilmelidir.

Diğer taraftan sosyal, siyasî ve ekonomik meseleleri bulunan Gürcistan, bunlara yenilerini eklememelidir. Ahıska Türkleri, Gürcistan'dan bir şey istemiyor; şimdi boş ve harap durumdaki ata ocağına dönmek için izin istiyorlar.

Ahıska ve Ahılkelek'te kümelenen Ermeni unsuru, dün olduğu gibi, bugün de Gürcistan'ın baş belâsıdır. Ermeniler Gürcü parası kullanmamakta, Ermenistan'la ilişkilerini geliştirmektedirler. Bu topluluk, başkaları tarafından kolayca provoke edilebilmektedir. Bugün Ermenilerin Cavak Hareketi, bölgeyi Ermenistan'a bağlama çabası içindedir. Bölgedeki Rus-Ermeni ittifakının Gürcistan'a faydası değil, zararı olacaktır. Türkiye-Gürcistan dostluğu, Ahıska Türklerinin dönüşüyle daha da pekişeceğine kimsenin şüphesi olmamalıdır.

C. Bilim ve Kültür

Ahıska, Osmanlı zamanında bir eyalet merkezi olduğu gibi aynı zamanda bilim ve kültür merkeziydi. Ahıska medreseleri şöhretliydi. Buralardan birçok din âlimi ve hoca yetişmişti. Bunlardan bilinen birkaçı şunlardır: Abdullah Efendi, M. Arif Efendi, M. Fahri Efendi, M. Fazlı Efendi, Ali Tevfik Efendi, Ali Rıza Efendi, Beyzade Mustafa Efendi, Ali Haydar Efendi, İsmail Nebil Efendi, Mehmed Nuri Efendi, M. Şakir Efendi…[62]

Ahıska bölgesinden kültür alanında yetişen önemli şahsiyetlerden ilk akla gelen Ömer Faik Numanzade'dir. Ömer Faik, İstanbul'da tahsil görmüş, Azerbaycan'da öğretmenlik yapmıştır. O, ünlü **Molla Nasreddin** dergisinin iki önemli isminden birisiydi. Ömer Faik, Stalin zamanında, 1937'de vahşî bir şekilde öldürülmüştür.

Bibinoğlu Ahmet Cevdet Bey, Rus kırgın ve zulümlerinde Kafkasya, Ahıska ve Ardahan havalisi Müslümanlarının yaralarını sarmaya çalışan Bakû İslâm Cemiyeti Hayriyesi'nin üyesi olarak hayırlı faaliyetlerde bulunmuş; Millî Azerbaycan Cumhuriyeti'nde de (1918-1920) bakan olarak görev yapmıştır. Azerbaycanda ilk üniversitenin açılmasında önemli rol oynamıştır. Stalin devrinde, 1935 yılında, önce sürgüne gönderilmiş sonra da idam edilmiştir.

Kıpçak Atabekleri sülâlesinden olan Osman Server Atabek (1886-1962), Petersburg, Freiburg ve Breslav Üniversitelerinde okumuş, maden, ziraat, kadastro mühendisi ve hukukçuydu. Türk-Gürcü muharebelerinin unutulmaz kahramanı olup **İstiklâl Madalyası** sahibiydi. I. TBMM'de Ardahan milletvekiliydi.

Bunlardan başka Azerbaycan millî eğitiminde rol oynayan Ahıskalı Efendizade ailesinden yetişen birçok doktor, pedagog ve gazeteci vardır.

Ahıska Türkleri, Türk kültürünü canlı olarak yaşatmaktadır. Onların, ev, mutfak, giyim, aile, düğün, bayram, yas, sünnet gibi maddî ve manevî kültür varlıkları, Ardahan, Artvin, Ardanuç, Şavşat, Oltu ve Tortum bölgeleriyle aynı özellikleri taşımaktadır.

Kuzeydoğu Anadolu'daki âşıklık sanat ve geleneği, aynı derecede Ahıska'da da gelişmiştir. Bunlardan eserleri günümüze kadar gelen âşıklar şunlardır: Ahılkelekli Hasta Hasan, Koblıyanlı Çerkezoğlu, Ahıskalı Çirkinî, Ahıskalı Gülalî Hoca, Ahılkelekli

Taşdemir, Ahıskalı Emrah, Ahıskalı Korhan, Ahıskalı Pî Medhî, Hırtızlı Sevdayî, Nihanî, Ahıskalı Şehrî, Azgurlu İsmail ve Koblıyanlı Sefilî.

Bu âşıklardan Sefilî (1870-1937), güçlü bir halk şairidir. Stalin döneminde bilinmeyen bir yere götürülerek öldürülmüştür. Sefilî, Köroğlu Destanları ustası olup bildiği boylar 1929'da Bakû'de derlenmiştir.[63]

1 M. Brosset, **Histoire de la Géorgie**-1 Partie, S. -Pétersbourg 1849, s. 33-34. (Tafsilât için bkz.: Yunus Zeyrek, **Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri**, Ankara 2001, s. 9-12).

2 İsmail Berkok, **Tarihte Kafkasya**, İstanbul 1958, s. 157-158.

3 A. Zeki Velidî Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş,** s. 410.

4 M. Fahrettin Kırzıoğlu, **Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar**, **s. 113.**

5 Mehmet Emin Resulzade, **Azerbaycan Şairi Nizamî**, s. 189.

6 Togan, Giriş; Akdes Nimet Kurat, **Türk Kavimleri ve Devletleri**; Kırzıoğlu, **Kıpçaklar**.

7 Yunus Zeyrek, Posof'un Çizgileri (Baskıya hazır kitap).

8 Brosset, M., **Histoire de la Georgie**, s. 33.

9 Brosset, **a.g.e.**, s. 33.

10 Marr N. et Briere, M., **La Langue Georgienne**, s. 615.

11 N. Berdzenişvili-S. Canaşia, **Gürcistan Tarihi** (Çev. H. Hayrioğlu), s. 142 vd.

12 N. Berdzenişvili-S. Canaşia, **a.g.e.**, s. 180;. Kırzıoğlu, **Kıpçaklar**, s. 148 vd.

13 S. Cikia, **Defter-i Mufassal-i Vilâyet-i Gürcistan**.

14 M. Fahrettin Kırzıoğlu, **Kıpçaklar**, s. X.

15 Kurat, Prof. Dr. Akdes Nimet, **Türk Kavimleri ve Devletleri**, s. 83-84.

16 Yunus Zeyrek, Artvin Üzerine Yayınlar ve Bir Cevap, **Ahıska dergisi**, S. 3.

17 Y. Zeyrek, **Tarih-i Osman Paşa.**

18 Y. Zeyrek, **Tarih-i Osman Paşa.**

19 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. 3, s. 59;. İsmail Hami Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C. 3, s. 23, 64.

20 Joseph-Purgstall Hammer, **Geschichte Des Osmanischen Reiches**, B. 4, s. 67.

21 Kırzıoğlu, **Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi**, s. 386.

22 Otar Miminoşvili, **Gürcistan'da Etnografik Yolculuk**, Çev. H. Özkan, s. 97.

23 Tafsilât ve cevaplar için bkz. Yunus Zeyrek, Acaristan ve Acarlar.

24 Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 4, 249.

25 Robert Conquest, **Stalins Völker Mord** (**The Nation Killers**), s. 42.

26 John F. **Baddeley, Rusların Kafkasya'yı İstilâsı ve Şeyh Şamil**, (Çev. S. Özden), s. 197.

27 W. E. D Allen, **Kafkas Harekâtı-1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, s. 24;. Kırzıoğlu, **Kars Tarihi**, İstanbul, 1953, s. 549.

28 Baddeley**, a.g.e.**, s. 202-203.

29 Baddeley, **a.g.e.**, s. 204.

30 Baddeley, **a.g.e.**, s. 210.

31 Baddeley, **a.g.e.**, s. 221-222.

32 Kırzıoğlu, **1855 Kars Zaferi**, s. 33.

33 Kırzıoğlu, **1855 Kars Zaferi**, s. 63-70.

34 Şamil Gurbanov, **Ömer Faik Ne'manzade**, s. 104-105.

35 Gurbanov, **a.g.e.**, s. 105.

36 Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, s. 5-6.

37 Tafsilat için bkz. Yunus Zeyrek, **Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri**, Ankara 2001.

38 Yunus Zeyrek, **a.g.e.**, s. 53-56.

39 Zeyrek, **a.g.e.**, s. 57-58.

40 Asif Hacılı, **Geribem Bu Vetende-Ahıska Türklerinin Etnik Medeniyeti**, s. 25.

41 Ann Sheehy, **The Crimean Tatars, Volga Germans and Meskhetians, Minority Rights Group, Report No. 6, 1973.**

42 **Der Spiegel**, Nr. 24, 12.06.1989.

43 R. Conquest, **a.g.e.**, s. 51, 109.

44 Elizabeth Fuller, **Georgian Moslems Deported by Stalins Permitted to Return**, RL Program Sup.

45 **East European Newsletter**, Vol 3, No. 12, 14 June 1989.

46 Baddeley, **a.g.e.**, s. 222; Allen, **a.g.e.**, s. 43.

47 Sheehy, a.g.m., Annette Bohr, **Violence Erupts Between Uzbeks and Meskhetians,** RL PRD; **The Economist**, June 17 1989.

48 Şamil Gurbanov, **Mesheti Türkleri**, Diderginler, s. 198 (**Trud gazetesi,** 8 Eylül 1988'den).

49 Gurbanov, aynı yazı (**İzvestiya,** 9 Mayıs 1989'dan).

50 A. Piriyev-S. Piriyeva, **Ata Yurdum Ahıska**, s. 37-39.

51 Sheehy, a.g.m.

52 Fuller, a.g.m.

53 Sheehy, a.g.m.

54 V. Muhtaroğlu, **Türk Yurdu,** Aralık 1993.

55 Der Spiegel, Nr. 24, 12 Haziran 1989.

56 A. Bohr, **Özbeklerle Mesketlerin Çatışması**, RL PRD.

57 Gurbanov, a.g.m. (Sovetskaya Rossiya'dan).

58 Mob Power, **The Economist**, June 17 1989.

59 Tafsilat için bkz. Y. Zeyrek, **a.g.e.**, s. 161-169.

60 Y. Zeyrek, Gürcistan İnsanlığın Neresinde, **Ahıska dergisi**, S. 3.

61 Tahircan Kukulov, **Ahıska Türklerinin Tarihine Bir Nazar**, s. 89.

62 Ahmet Niyazov, Ahıskalı Din Âlimleri, **Ahıska** dergisi, S. 3.

63 Elimizdeki el yazması defterlerde birçok âşıkla bunların şiirleri bulunmaktadır. "**Ahıska Âşıkları**" konulu çalışmamız devam etmektedir.

A. Piriyev-S. Piriyeva, **Ata Yurdum Ahıska**, Bakı 2001.

Ahmet Niyazov, Ahıskalı Din Âlimleri, **Ahıska dergisi**, S. 3.

Ahmet Zeki Velidî Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş,** İstanbul 1981.

Akdes Nimet Kurat, **Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara 1972.

Akdes Nimat Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Ankara 1990.

Ann Sheehy, **The Crimean Tatars, Volga Germans and Meskhetians, Minority Rights Group, Report No. 6, 1973.**

Annette Bohr, **Özbeklerle Mesketlerin Çatışması**, RL PRD, München 6 Haziran 1989.

Annette Bohr, **Violence Erupts Between Uzbeks and Meskhetians**, RL PRD.

Asif Hacılı, **Geribem Bu Vetende-Ahıska Türklerinin Etnik Medeniyeti**, Bakı 1992.

Der Spiegel, Nr. 24, 12.06.1989.

East European Newsletter, Vol 3, No. 12, 14 June 1989.

Elizabeth Fuller, **Georgian Moslems Deported by Stalins Permitted to Return**, RL Program Sup. Munich Jan. 14 1986.

İsmail Berkok, **Tarihte Kafkasya**, İstanbul 1958.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. 3, Ankara 1982.

İsmail Hami Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C. 3, İstanbul 1950.

John F. Baddeley**, Rusların Kafkasya**'**yı İstilâsı ve Şeyh Şamil**, (**Çev. S. Özden**), İstanbul 1989.

Joseph-Purgstall Hammer, **Geschichte Des Osmanischen Reiches**, B. 4, Graz 1963.

Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, İstanbul 1960.

M. Brosset, **Histoire de la Géorgie**-1 Partie, S. -Pétersbourg 1849.

M. Fahrettin Kırzıoğlu, **1855 Kars Zaferi**, İstanbul 1955.

M. Fahrettin Kırzıoğlu, **Kars Tarihi**, İstanbul, 1953.

M. Fahrettin Kırzıoğlu, **Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi**, Ankara 1998.

M. Fahrettin Kırzıoğlu, **Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar**, Ankara 1992.

Marr N. et Briere, M., **La Langue Georgienne**, Paris 1931.

Mehmet Emin Resulzade, **Azerbaycan Şairi Nizamî**, Ankara 1951.

Mob power, **The Economist**, June 17 1989.

N. Berdzenişvili-S. Canaşia, **Gürcistan Tarihi** (Çev. H. Hayrioğlu), İstanbul 2000.

Otar Miminoşvili, **Gürcistan**'**da Etnografik Yolculuk**, (Çev. H. Özkan), İstanbul 1999.

Robert Conquest, **Stalins Völker Mord** (**The Nation Killers**), Wien 1974.

S. Cikia, **Defter**-**i Mufassal**-**i Vilâyet**-**i Gürcistan**, Tiflis 1947.

Şamil Gurbanov, **Mesheti Türkleri**, Diderginler, Bakı 1990.

Şamil Gurbanov, **Ömer Faik Ne**'**manzade**, Bakı 1992.

Tahircan Kukulov, **Ahıska Türklerinin Tarihine Bir Nazar**, Bakı 1999.

The Economist, June 17 1989.

Vilâyet Muhtaroğlu, **Türk Yurdu,** Aralık 1993.

W. E. D Allen, **Kafkas Harekâtı**-**1828**-**1921 Türk**-**Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, Ankara 1966.

Yunus Zeyrek (Yusuf Uramalı), Gürcistan İnsanlığın Neresinde?, **Ahıska dergisi**, S. 3, İstanbul 2002.

Yunus Zeyrek, Artvin Üzerine Yayınlar ve Bir Cevap, **Ahıska dergisi**, S. 3, İstanbul 2002.

Yunus Zeyrek, **Acaristan ve Acarlar**, Ankara 2001.

Yunus Zeyrek, **Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri**, Ankara 2001.

Yunus Zeyrek, Posof'un Çizgileri (Baskıya hazır kitap).

Yunus Zeyrek, **Tarih-i Osman Paşa**, Ankara 2001.

Ahıska Savunmasının Tarihteki Yeri ve Halk Destanlarına Yansıması / Prof. Dr. Ensar Aslan [p.532-538]

PROF. DR. ENSAR ASLAN

Dicle Üniversitesi Eğitim Fakültesi /Türkiye

Çağımız dünyasının sosyal ve kültürel yapısı her bakımdan çok hızlı bir değişim ve gelişim süreci yaşamaktadır. Toplumdaki değişim ve gelişmeler, folklor ve halk edebiyatının dinamiğini de büyük ölçüde etkileyerek, derlemeden araştırma metotlarına ve terminolojisine kadar hemen bütün unsurlarında yeni arayışlara neden olmaktadır. Nesiller değiştikçe ve ihtiyaç farklılaştıkça araştırma yöntem ve tekniklerinde kullanılan klasik usullerin, çoğu kez yetersiz kaldığı bu alanda çalışanların dikkatini çekmektedir.

Folklor ve halk edebiyatı ürünleri toplumların özelliklerini yansıtırlar. Toplumu oluşturan kişilerin her türlü inanış, düşünce, bilgi beceri, yaşayış ve karakterleri bu ürünlerde şekil alır. Bu nedenle değişen ve gelişen toplumların yeni kazanımları, birikimleri hatta davranış ve söyleyiş biçimleri bile yeni ürünlerin oluşmasına ve eski ürünlerin yeni ve değişik mentalite ile şekillenip yorumlanmasına yol açar. Bu yeni oluşumların araştırılıp çözümlenebilmesi ve sonuçlarından çağdaş yaşamda yararlanılabilmesi için yukarıda sözünü ettiğimiz klasik araştırma ve inceleme yöntemlerinin dışında, yeni ihtiyaçlara cevap verebilecek metotların tespit edilmesi ve geliştirilmesi gerekmektedir. Yani halk edebiyatı araştırmalarının bugün karşı karşıya bulunduğu problemlerine çağdaş bilimin ve modern teknolojinin ışığında çözümler aramak ve önerileri araştırmacıların hizmetine sunmak zorunda olduğumuzu bilmeliyiz. Bu araştırma ve çözüm önerilerini örneklerle, sebep ve sonuçlarıyla birlikte açıklamak, konunun daha somut biçimde algılanıp anlaşılacağı ve yeni nesil araştırmacılarına örnek olacağı düşüncesindeyiz. Halk edebiyatı gibi uçsuz bucaksız bir alanın derlenip toplanması, araştırılıp incelenmesi ve sonuçları itibariyle kesin yargılara varılmasının pek de kolay olmadığını bilmeliyiz. Çünkü daha, halk edebiyatı ve folklor konularının ana unsuru olan “halk”ın kim olduğu, hangi toplumsal grubu kapsadığı tartışmalarına bile henüz açıklık kazındırabilmiş değiliz. Ayrıca halk edebiyatının gerek konu, gerek araştırma ve inceleme yöntemleri bakımından kesin olarak ayrıldığı ve sınır koyduğu bir bilim dalı yok gibidir. Millennium tekniğinin uzay araştırmalarındaki uzay tabakaları ile, yaratılış destanlarındaki “yedi kat gök” söylemini düşünmemiz, konumuzun sınırları ile ilgili bir fikir edinmemiz için yeterli olur sanırım.

Bütün bilim dallarının konumuzla yakın-uzak ilgisi bulunmakla birlikte, tarih biliminin halk edebiyatı çalışmalarında ayrı bir yeri ve önemi vardır. Halk edebiyatı konuları tarihle iç içe yaşarlar ve bu iki bilim dalı. araştırma ve incelemelerde birbirlerini tamamlarlar. Halk edebiyatı konularında anlatılan olayların zamanını tespit edebilmemiz için tarihe başvururuz. Halk edebiyatı ürünlerinin incelenmesiyle ortaya çıkan sonuçlar, tarihin karanlıkta kalmış noktalarının aydınlatılmasına yardımcı olur, Z. V. Togan’ın dediği gibi, halk edebiyatı ürünleri “Usulü ile istifade edilirse, vesikaları

bulunmayan devirler için menba işini görürler"[1] Konularının kaynaklarını çoğunlukla tarihten alan halk hikâyelerimiz, çekirdeklerini birer tarihi olay teşkil eden destanlarımız, savaşları ve tarihi olayları bizzat yaşamış olan halk şairlerimizin destan ve deyişlerinin dizeleri arasındaki bilgi

lerin değerlendirilip çözümlenmesi, tarihimizin ve de edebiyat tarihimizin bugün hâlâ karanlıkta bulunan birçok noktasına ışık tutar. Örneğin, tarihçiler Kayıkçı Kul Mustafa'nın Genç Osman manzumesi ve sözlü rivayetlerindeki bilgilerden yararlanarak IV. Murat'ın Bağdat'ı fethi ve Genç Osman'ın tarihi kişiliği hakkında değerli bilgiler elde ederler. Halk edebiyatı araştırmacısı da tarihi kaynaklardaki bilgiler yardımıyla manzumelerin ve rivayetlerin zamanını tespit edebilmektedir.

Halk edebiyatının mevcut ve uluslararası bilim alanlarında kabul gören metot ve uygulamalarının genel çerçevesi içerisinde ele aldığımız halk edebiyatı ürünlerini, aşağıda vereceğimiz örneklerle araştırıp inceleyerek, yukarıda sözünü ettiğimiz şekilde, hem tarihe, hem de halk edebiyatına yardımcı olacağımız düşüncesindeyiz.

Tarihimizde pek çok örneği bulunan belirsiz ve tarihi kaynaklarda göremediğimiz noktalarından birisi de 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşları sırasında yaşanmış bir felaketin gerçek yüzüdür. İstanbul'da oturan Osmanlı tarihçisi, imparatorluğun öteki ucunda yapılan bir savaşı ve sonucunu normal şartlarda alınmış bir yenilgi gibi sunmuştur. Halbuki bu savaşı bizzat yaşamış olan halk şairlerinin dizelerinde olayların gerçek yüzünü, yani yenilginin gerçek nedenlerini ve olayların perde arkasını açık bir şekilde öğrenebiliyoruz.

Rus Çarı I.Nicolas, Türklerin, sınırları içerisinde bulunan Hıristiyanlara baskı yaptığını bahane ederek, 26 Nisan 1828'de yayınladığı bir bildiri ile Osmanlı İmparatorluğu'na resmen savaş ilan eder. İki cepheden ilerleyen Rus orduları, bir taraftan Purut nehrini geçerek Edirne'ye kadar ilerler, diğer taraftan da Karadeniz'in kuzeydoğusunda önemli bir kale olan Anapa'ya saldırarak şehiri işgal ederler. Rus ordusu komutanı General Paskiyeviç'in hedefi Kars'tır. Çünkü Kars'ın alınması, Ahıska'ya Erzurum'dan gelecek yardımı kesecektir.[2] Bu yüzden, Arpaçayı sınır nehrini geçen Rus Ordusu, on bin kişilik Kars savunma ordusunun kahramanca karşı koymasına rağmen şehri alarak yakıp yıktıktan sonra, Ahıska ve Ahılkelek üzerine yürüdü.

Otuz bin kişilik bir ordu ile Kars'a yardım etmek için Erzurum'dan hareket eden Köse Mehmet Paşa, Kars'ın düşman eline geçmesi üzerine Ahıska'ya yürümüş, buradaki on bin kadar gönüllü ve halkla birlikte şehri savunmaya başlamıştır.[3]

Çok kanlı sokak savaşlarından sonra şehirin hemen bütün nüfusu vurularak veya yakılarak yok edilmiş, yanındaki kuvvetlerle iç kaleye çekilen Köse Mehmet Paşa da,"Vire" ile şehri Rus'lara teslim etmiştir.

Rus Harp Akademisi profesörlerinden, Rus-Japon savaşı başkomutanı General Kroptakin, şehrin savunmasında son nefeslerine kadar kahramanca dövüşen Ahıska Türkleri hakkında şöyle diyor: "Ahıskalıların bu esnada hiçbir yerde misli ve menendi görülmemiş bir tarzda ateşe atılan kadınlarını hatırlamak kâfidir. Türk kadınları ellerinde kılıç bulunduğu halde Rusların üzerine aslanlar gibi hücum ve savlet ederek, muhaberede sebat ediyorlardı. Çaresiz kalan kahraman gaziler ise,

Ruslara teslim olmak ârını irtikâb etmekten, esaret felaketine uğramaktan ise diri diri yangın alevleri içine atılıyorlar, alevlere gömülüp cesetlerini kül, ruhlarını Cenab-ı Hakk'a teslim ediyorlardı.''[4]

Tabiat güzellikleri, zengin halk kültürü ve coğrafi konumu itibari ile Doğu'da önemli bir Türk şehri olan Ahıska'nın tarihteki kahramanlıkları üzerine bir çok şiirler, hikâyeler, destanlar ve bayatılar söylenmiştir. Bundan dolayı halk arasında "aşıklar yatağı" olarak bilinen Ahıska'nın Rusların eline geçmesi üzerine söylenen aşağıdaki bayatı, şehrin kültürünü ve stratejik önemini en güzel şekilde anlatmaktadır.

Ahıska gül idi gitti

Bir ehl-i dil idi gitti

Söyleyin sultan Mahmud'a

İstanbul kilidi gitti

Ahıska'nın Ruslar tarafından kanlı bir şekilde işgalini,tarihi kaynaklardan yukarıdaki şekilde kısaca verdikten sonra, işgal sırasında halkın çektiği acıları ve yaşanan ibret verici olayları, savaşa katılarak olayları bizzat yaşadığını tespit ettiğimiz halk şairlerinin ağzından dinlememiz daha doğru olur.

Şahsi kitaplığımızdaki Es-Seyyid Osmanü'z-Zeyn min Telamizi Emrullahı'I-Vehbî tarafından 12/I829 yılında yazılmış bir çönkte bulunan "Aslı" adına kayıtlı iki destan, Ahıska'nın işgalini ve işgal sonrası halkın yaşadığı acı olayları bütün açıklğıyla gözler önüne sermektedir. Oldukça iyi durumda olan cönk, 21x10 ebadında ve 20 yapraklıdır. Açık bir nesihle yazılmıştır. Cönkte, Ahıska destanlarından başka değişik şairlere ait 19 parça şiir daha vardır. 1975 yılında Trabzon merkezinde bir şahıstan elde ettiğimiz cönkte "Destan-ı Akıska" başlığı ile verilen "Aslı" mahlaslı destanlar şunlardır:

1- Kavaklar kuruldu, günler farıdı

Akıska üstünü duman bürüdü.

Dini islam olanlar cümle kırıldı

Toz duman içinde kalan Ahıska

2- Pınarlardan abdest alınmaz oludu

Camilerde namaz kılınmaz oldu

Akıska kızları salınmaz oldu

Kızları da yesir giden Akıska

3- Meleşir kuzular bulmaz anayı

Fizahımız tuttu arş-ı alayı

Gidi kafir mel'un aldı kalayı

Kalası da yesir giden Akıska

4- Oniki bin kızı bir kalada buldular

Altun küpemizi cümle aladılar

Her birimiz bir kâfire verdiler

Kızları da yesir giden Akıska

5- Gene kavuşuyor ay ile yıldız

Kavaklar kurulda üç gece gündüz

Defter ile gitti oniki bin kız

Aslı kızı yesir giden Akıska

Aynı cönkte bulunan Aslı adına kayıtlı ikinci destan şeyledir.

1- Gidi kafir mel'ûn kale yaptırır

Ak ellerimizle kerpiç döktürür

Dizin dizin ellerini öptürür

Din-i İslamdan bize imdadın var mı

2- Kâfir şapkasını alır eline

Günde üç kez teklif eder dinine

Aldanman ol Moskof'ların diline

Dinin essahından imdadın var mı

3- Yesir kaldı Akıska'nın kızları

Yeksar gitti gelinleri kızları

Kör olası Galip Paşa gözleri

Erzurum'dan bize imdadın var mı

4- Kars kalesin vire ile verdiler

Akıska'nın erkek neslin kırdılar

Kız gelin komayıp yesir aldılar

Din-i İslamdan bize imdadın var mı

5- Evimizin öğü Soğanlı Dağ dı

Babam Paşa kardeşlerim beğ idi

Biz böyle olmadan ölüm yeğ idi

Din-i islamdan bize imdadın var mı

6- Evimizin öğü bir geniş yazı

Kimi şehit oldu kimisi gâzi

Halilbeyoğlu'nun gelini kızı

Padişah'tan bize imdadın var mı

7- Gelen ağlar giden ağlar yol ağlar

Vezir ağlar hünkâr ağlar kul ağlar

Aslı da başına karalar bağlar

Padişahtan bize imdadın var mı

Destanlardaki anlatıma bakılırsa Aslı, olayları bizzat yaşamış müsliman bir Türk kızdır. Savaşı ve aynı zamanda başından geçen olayları anlatmaktadır. Yani burada olayın kahramanı ve şairi aynı kişidir. Tutsak alınıp götürülen kadın ve kızlar arasında olduğunu ve onun da diğer kadın ve kızlarla birlikte bir düşmana verildiğini söylüyor.

"Her birimiz bir kâfire verdiler"

"Aslı kızı yesir giden Akıska"

Ayrıca destanlardaki anlatımda daima birinci çokluk şahıs ve iyelik ekleri kullanılmıştır. Şair Aslı, bu anlatımıyla olayların içerisinde olduğunu bize haber vermektedir.

Evimizin öğü soğanlı Dağ dı

Babam paşa kardeşlerim beğ idi"

"Evimizin öğü bir geniş yazı"

Halilbeyoğlu'nun gelini kızı"

sözlerinden, Aslı'nın Ahıskalı "Halilbeyoğlu"adlı bir paşa kızı olduğu anlaşılmaktadır.

"Kör olası Galip Paşa gözleri

Erzurum'dan bize imdadın var mı"

"Kars kalasin vire ile verdiler"

sözlerinden, Erzurum'da bulunan Galip Paşa'nın Ahıska'ya yardım edemediği ve Kars kalesinin de vire ile Ruslar'a verildiği gibi olayları bildiğine bakarak, Aslı'nın bir bey veya paşa kızı olduğunu söylememiz doğru olur.

Elimizde, yukarıdaki destan parçalarından başka şiiri bulunmayan şair Aslı'nın hayatı hakkında bildiklerimiz de bunlardan ibarettir.

Cökte bulunan Aslı'ya ait birinci destan 6+5=11'li hece ölçüsüne uyan beş dörtlükten oluşmuştur. Uyak bakımından klâsik destan örgüsünde, zengin uyaklı ve "Akıska" rediflidir. Destan Ruslar'ın Ahıska'da yaptığı zulüm ve katliamlardan söz ederek:

"Dini İslam olanlar cümlü kırıldı"

“Akıska’nın erkek neslin kırdılar”

dizeleriyle, şehrin müslüman Türk halkının tamamen yok edildiğini anlatmaktadır.

Tarihi kaynaklar, kuşatma başlamadan önce çocuklarla ihtiyarların şehirden çıkarılarak çevredeki köy ve kasabalara gönderildiğini, genç kız ve kadınların da şahrin savunmasına katıldıklarını kaydederler.[5] Destanlarda, tarihi kaynaklarda bulunmayan önemli bilgiler verilmiştir. Rusların eline esir düşmektense, kendilerini diri diri ateşe atıp ölümü tercih eden kadınlarla, ölmek fırsatını bile bulamayıp tutsak on iki bin kadın ve kızın altın, küpe ve ziynet eşyalarının alınmak suretiyle soyulduğu acı bir dille anlatılmaktadır. Yukarıda, kendisinin tutsaklar içerisinde bulunduğunu gördüğümüz şair Aslı, tutsak olan kadın ve kızların yazılıp kaydedilmek suretiyle her birinin bir düşmana verdiğini söylüyor:

“ On iki bin kızı bir kalada buldular

Altın küpemizi cümle aldılar

Her birimiz bir kafire verdiler

Kızları da yesir giden Akıska”

Aslı mahlaslı ikinci destan yine 6+5=11’li hece ölçüsünde yedi dörtlükten oluşmuştur. Uyak örgüsü klasik destana benzer. Dörtlüklerde değişik uyak çeşidi kullanılmıştır. Dörtlüklerin sonunda, “…….bize imdadın var mı” sözü rediftir.

Bu destanda da tarihin kaydetmediği önemli sayılabilecek bilgiler bulunmaktadır. Birinci ve ikinci dörtlüklerde geçen,

“Gidi kâfir mel’ûn kale yaptırır

Ak ellerimizle kerpiç döktürür

Dizin dizin ellerini öptürür”

“Günde üç kez teklif eder dinine

Aldanman ol Moskofların dinine”

sözlerinden, Ruslar’ın işgal ettiği yerlerdeki müslüman Türk halkını Ruslaştırmak ve hıristiyanlaştırmak için maddi ve manevi baskı yaptığı anlaşılmaktadır. Tutsak ettiği halkı ağır işlerde çalıştırdığı gibi, hıristiyanlığı kabul etmeleri için sürekli olarak baskı yaptıkları anlatılmaktadır. Halbuki tarihte Osmanlı Türkleri’nin fethettiği bölgelerde yaşayan milletlerin din, dil, kültür ve geleneklerine dokunmadan her türlü serbestlik içerisinde yönettiği bilinmektedir. Şairin bizzat yaşayıp dizelerinde yansıttığı bu bilgilerden Rusya’nın daha 18. yüzyılda Türkler’e ve Türk topraklarına karşı yayılma ve işgal ettiği bölgelerdeki halka assimilasyon politikası uyguladığı bir kere daha açık bir şekilde ortaya çıkmış oluyor.

Ahıska savaşı ve Ahıska’nın Ruslar’ın eline geçmesi üzerine söylenen aşağıya aldığımız iki desten parçası Fakirî adlı bir halk şairine aittir. Hayatı hakkında fazla bilgimiz olmayan Fakirî’nin

destanlarındaki bilgilerden onun 19. yüzyılda Ahıska yöresinde yaşamış olduğunu söyleyebiliriz.[6] Destanlarda Ahıska'nın Osmanlı İmparatorluğu için ne kadar önemli olduğu, Ahıska'nın düşman eline geçmesi üzerine şairin duyup hissettikleri yanık bir anlatımla verilmiştir. Ahıska için "Al'Osman'ın şanı", Baş ölke", "Ölkenin sultanı", "Sinor kilidi", "Yiğidin kalkanı" gibi terimler kulanılmıştır. Bütün bunlar, daha önce de belirttiğimiz gibi Ahıska'nın yüzyıllar boyu doğu sınırında bir "uç-kale" olarak imparatorluğu düşman akınlarından korumuş olmasındandır.

Fakirî'nin söz konusu destanları şunlardır:

1. Hey kardaşlar yanak yanak ağlıyak

Ölkemiz sultanı elden gidiyor

Al yeşili döküp kara bağlıyak

Al'Osman'ın şanı elden gidiyor.

2. Ahıska'ydı burda ellerin hası

Yakıldı ataşa şenliği nâsı

Kurtuluncaya dek çekecek yası

Esir olmış canı elden gidiyor.

3. Kafir Moskofa baş ölke verilir

Kesilir sinorlar korgan kurulur

Yedi yerden Fakir beli kırılır

İslâmın vatanı elden gidiyor

1. İndim ovasına bir göz gezdirdim.

Gördüm elin bahçe barı bozulmuş

Yüreğim tutmadı bir dahi bakam

Taş toprağı ağlar bendi çözülmüş

2. Meral tezmiş bağda bülbüller ötmez

Hânümanlar sönmüş bir ocak tütmez

Hicret eder yâda ayağı gitmez

Turna gibi katar göçü dizilmiş

3. Meralı bend etmiş ifrit tuzağı

Artık yavru tezmiş yoktur durağı

Elâ gözler şimdi bir kan çanağı

Bi-gafil yârinden eli üzülmüş

4. Bu fakir âh eder kanlı yaş döker

Esirdir Ahıska hicranı çeker

Tezden çare kıla bir şah-ı hünkâr

Nice diyem bahtım kara yazılmış

Âşık Ali'ye ait aşağıdaki destan, Ahıska ve Karsın Ruslar'ın eline geçmesi üzerine söylenmiştir. Hayatı hakkında bilgimiz olmayan Aşık Ali'nin Osmanlı ordusu ile ilgili vermiş olduğu bilgilere bakacak olursak 19. yüzyılda asker çevrelerinde yaşamış bir şair olduğunu söyleyebiliriz.

Âşık Ali'nin söz konusu destanı şöyledir:

1. Acem sınırından bir seda geldi
Arttı derdim eskisinden ziyade
Arzuhaller yazsam Sultan Mahmud'a
Tebdil ol cihanı gez elden gitti

2. Bundan belli vezirlerin hilesi
Hiç mi gayret yoktur Haktan bulası
Yeddi kattır derler Kars'ın kalası
Sattılar Moskof'a toz elden gitti

3. Bu sene de baş kaldırdı Uruska
Kimi gülle atar kimisi fiske
Yeddi gece cenk eyledi Ahıska
Nice yiğit, gelin, kız elden gitti

4. Eski seferciler sefere gitmez
Nefir-âmm askeri yiğitlik etmez
Azap çoban tutmayan işi bitmez
Çal kılıç askerin baz elden gitti

5. Olağan uşak maslahata karıştı
Puşt pezevenk kalmadı sadra geçti
Çürüksu'ya kadar Moskof ulaştı
Uyan sultanımız ırz elden gitti

6. Hacı Bektaş Veli cümlenin piri
Hani Hazret-i Ömer ocağı deli
Sen yetiş Allah'ın Aslanı Ali

Ağlattı şekvayı sız (ı) elden gitti

7. Âşık Alim eydür yürek yaralı

Arttı derdim bu günleri göreli

Kimi şehit düşmüş kimi yaralı

Şehitler mekânı yaz elden gitti

Yukarıdaki destanda, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla İstanbul'da meydana gelen olaylar, asker ocağındaki karışıklıklar, askeri düzenin bozulması ve durumdan memnun olmayan vezir ve paşaların bir biri arkasından azledilmesi ile Saray'ın kötü idaresi söz konusu edilmektedir. Bu huzursuzluk İmparatorluğun öteki ucunda bulunan Kars'a kadar sirayet ederek, Padişah'a kızan Kars Paşası'nın esaslı bir direnme göstermeden Şehri Ruslar'a teslim ettiği ve bu nedenle şairin Kars'taki komutan ve yöneticilere kızgınlığı anlatılmaktadır.

"Bunda belli vezirlerin hilesi

Hiç mi gayret yoktur Hak'tan bulası

Yeddi kattır derler Kars'ın kalası

Sattılar Moskof'a tez elden gitti"

Saray'ın kötü idaresi, yönetici ve komutanların yetersiz ve deneyimsiz kişiler olduğu ağır bir dille anlatılmaktadır.

"Oğlan uşak maslahata karıştı

Puşt pezevenk kalmadı sadra geçti"

"Eski seferciler sefere gitmez

Nefir-âmm askeri yiğitlik etmez"

Şair, aşağıdaki sözleriyle Sultan Mahmud'u da uyararak, tebdil-i kıyafetle dolaşmasını ve olup bitenleri görüp öğrenmesini diliyor.

"Arzuhaller yazsam Sultan Mahmud'a

Tebdil ol cihanı gez elden gitti"

Burada da diğer destanlarda olduğu gibi Ahıska'nın kahramanca savunmasından söz ediliyor. Tarihi Kaynaklarda Ahıska savunmasının ve direnişinin süresi ile ilgili bir bilgiye rastlanmaz. Halbuki bu destandaki:

"Yedi gece cenk eyledi Ahıska"

ifadesiyle, aşağıda vereceğimiz başka bir destanda bulunan:

"Yedi gün rûz u şeb kılıç vurdular"

sözlerinden, Ahıska savunmasının yedi gün yedi gece sürmüş olduğunu öğrenebiliyoruz.

Destandaki anlatımdan Âşık Ali'nin savaşa bizzat katılmadığını ve olayları dışarıdan gözlediğini anlıyoruz.

"Acem sınırından bir seda geldi"

"Yeddi kattır derler Kars'ın kalası"

gibi ifadelerden, şairin olayların uzağında olduğunu, hatta Kars'ı görmediğini söylememiz mümkündür.

Ahıska savaşları ile ilgili ayrıntılı bilgi veren destanlardan birisi de Âşık Gülali'ye aittir. [8] 1305/1887 yılında yazılmış olan bir cönkten aldığımız "Gülali Hoca" mahlaslı destan 24 dörtlükten oluşmuştur.[7]

1. Ey kardaşlar size taraf eyliyim

Kanlı yaş dökerek derdim payliyim

Talandı yuvamız yâdı boyliyim

Vay ki harb oldu güzel Ahıska

2. Bahtı karalıdır bir gün gülemez

Kafir Moskof baskın etti alamaz

Erzurum uzak mı imdat gelemez

Vay ki harab oldu güzel Ahıska

3. Azgur boğazında kavga kuruldu

Hain paşalara altın verildi

Şehir talan oldu evler yarıldı

Vay ki harb oldu güzel Ahıska

4. Yediden yetmişe hep and içtiler

Yurt namus uğruna candan geçtiler

Dönmeler cepheden hama kaçtılar

Vay ki harb oldu güzel Ahıska

5. Bayrakları burç üstüne kurdular

Yedi gün ruz u şeb kılıç vurdular

Ahıska üstüne çadır kurdular

Vay ki harb oldu güzel Ahıska

6. Kâfir ikindide kurdu savaşı

Melun fırsat buldu verdi ataşı

Bozuldu kalası dağıldı taşı

Vay ki harab oldu güzel Ahıska

7. Şehirin yarısı odlara yandı

Ah u figan âsumana dayandı

Şehitler kanıyla yerler boyandı

Vay ki harab oldu güzel Ahıska

8. Ahıska'dan çıktı bir ulu duman

Zulüm arşa çıktı vermiyor aman

Mevlâm ahirette nasip et imân

Vay ki harab oldu güzel Ahıska

9. Paşalar tesliman çıktı kaladan

Nice evlat ayrı düştü anadan

Göstermesin böyle günü yaradan

Vay ki harab oldu güzel Ahıska

10. Serasker'in ömrü günü kesilsin

Köse Paşa sakalından asılsın

Mustafa Bey kara yere basılsın

Vay ki harab oldu güzel Ahıska

10. Ahıskalı düştü âh u feryada

Serasker'i erişmesin murada

Askeri haindir gelmez imdada

Vay ki harab oldu güzel Ahıska

11. Serasker'i dönsün tezden türaba

Ahıska'yı sattı yatkın şaraba

Mescid medreseler oldu haraba

Vay ki harab oldu güzel Ahıska

I3. Baltalı analar cenge katıldı

Al belekten çayın yüzü tutuldu

Sabi sibyan ataşlara atıldı

Vay ki harab oldu güzel Ahıska

14. Topların sesinden duman bürüdü

Nice canlar türab oldu çürüdü

Urus girdi ileriye yürüdü

Vay ki harab oldu güzel Ahıska

15. Yıkıldı saraylar hep baştan başa

Dağıldı şenliği dağ ile taşa

Layık mıdır size bey ile paşa

Vay ki harab oldu güzel Ahıska

16. Ahıska'nın önü bir güzel yazı

Perperişan oldu gelini kızı

Takdir Hakk'tan idi bu kara yazı

Vay ki harab oldu güzel Ahıska

17. Mescid mihrabına zenkler asıldı

Camisine küfr ayağı basıldı

Bin bereket bu yerlerden kesildi

Vay ki harab oldu güzel Ahıska

18. Günde okunurdu beş vakit ezan

Binden ziyadeydi okuyup yazan

Merhamet mürüvvet Yaradan Yezdan

Vay ki harab oldu güzel Ahıska

19. Önümde açıldı al yeşil sarı

Halkı hep kırıldı talandı varı

Böyle imiş bize takdir-i Bârî

Vay ki harab oldu güzel Ahıska

20. Bize haram Ahıska'nın ovası

Dağılsın Urus'un yurdu yuvası

Yeriş arşa meleklerin duası

Vay ki harab oldu güzel Ahıska

21. Kazaklar oturmuş kılıç yağlıyor

Ahıska içinde alkan çağlıyor

Yerde insan gökte melek ağlıyor

Vay ki harab oldu güzel Ahıska

22. Cennet misli göz önünden gitmiyor.

Viran oldu bağlar bülbül ötmüyor

Elimiz ulaşmaz kuvvet yetmiyor

Vay ki harab oldu güzel Ahıska

23. Kurban Bayramının ertesi günü

Kuruldu Ahıska kara düğünü

Uykudaydı fukarası zengini

Vay ki harab oldu güzel Ahıska

24. Bunu böyle söyler Gülali Hoca

Top gülle yağdırdı üç gün üç gece

Bin iki yüz kırk dört birinci gece

Vay ki harab oldu güzel Ahıska

Ahıska'nın Ruslar'ın eline geçmesi ile ilgili, daha önce verdiğimiz destanlarda belirtilen sebepler, Gülali Hoca'nın yukarıda verdiğimiz destanında da açık bir şekilde anlatılmaktadır. Galip Paşa'nın Erzurum'dan Ahıska'nın yardımına gelmemesi burada da yenilginin en büyük sebeblerinden biri olarak gösterilmektedir.

"Erzurum uzak mı imdat gelemez"

" Elimiz ulaşmaz kuvvet yetmiyor"

"Serasker'i erişmesin murada

Askeri haindir gelmez imdada"

ifadeleriyle şair, mümkün olduğu halde yardım gönderilmediğini acı bir şekilde haykırmakta ve Ahıska'nın düşman eline geçmesini kesinlikle komutanların ve idarecilerin kötü yönetimine ve hatta ihanetine bağlamaktadır. Bir çok örneğinde örneğinde gördüğümüz gibi, tarihçiler burada da sessiz kalmış ve yenilginin yukarıda söylenen asıl sebeplerini kaydetmemişlerdir. Gerçekten de otuzbin kişilik bir ordu ile Ahıska'da bulunan Köse Mehmet Paşa'nın emrinde, kaledeki kuvvetlerle birlikte kırkbin kişilik bir askerî kuvvet bulunmaktaydı. Ahıska halkının hatta kadınların bile büyük bir fedakarlıkla savaştıklarını düşünecek olursak Âşık Gülali'ye hak vermemiz ve Ahıska felaketini tarih kitaplarının kaydettiği gibi normal bir mücadele sonunda alınmış bir sonuç olarak görmememiz gerekir. Çünkü daha önce de belirttiğimiz gibi Ahıska'yı kuşatan Rus generali Paskiyeviç'in on bin

kişilik bir askeri kuvveti vardı. Sonuçta Ahıska halkının büyük bir kısmı yok edilmiş, veya yakılmış, İç kaleye çekilen Köse Mehmet Paşa'nın, yanındaki kuvvetlerle birlikte şehiri terketmesine izin verilerek Ahıska Ruslar'a teslim edilmiştir.

Gülali Hoca bu felakete sebep olan komutanları bize şöyle anlatıyor:

"Serasker'in ömrü günü kesilsin [8]

Köse Paşa sakalından asılsın

Mustafa Bey kara yere basılsın [9]

Vay ki harab oldu güzel Ahıska"

"Serasker'i dönsün tezden türaba

Ahıska'yı sattı yatkın şaraba"

"Serasker'i erişmesin murada

Askeri haindir gelmez imdada"

"Hain paşalara altın verildi

Şehir talan oldu evler yarıldı"

"Paşalar tesliman çıktı kaladan

Nice evlat ayrı düştü anadan"

"Dağıldı şenliği dağ ile taşa

Layık mıdır size bey ile paşa"

dizelerinde görüldüğü gibi Âşık Gülali, komutanların Ahıska'yı şaraba sattığını, Ruslar'ın paşalara altın vermek suretiyle şehiri aldıkları döne döne vurgulanmaktadır.

Diğer destanlarda gördüğümüz, kadınların bizzat savaşa katıldığı ve halkın ateşlerde yakıldığı gibi bilgiler burada da anlatılmaktadır.:

"Baltalı analar cenge katıldı

Sabri sübyan ataşlara atıldı"

24 dörtlükten ibaret olan destan, 6+5= 11'li hece ölçüsüyle söylenmiştir. Destanda açık ve akıcı bir anlatım vardır. Dili sadedir. Doğu Anadolu ve Ahıska yöresi yerli ağızı özelikleri taşır. Yer yer

yöresel sözcükler kullanılmıştır. Dizeler değişik uyaklıdır. Dörtlüklerin son dizeleri “Vay ki harab oldu güzel Ahıska” dönerayaktır.

Gülali Hoca mahlaslı destanın son dörtlüğünde;

‘’Bin ikiyüz kırk ydört birinci gece”

(1828) tarih dizesi vardır. Bu, Ahıska’nın Ruslar’ın eline geçtiği tarihtir. Ahıskalı bir halk şairi olduğunu bildiğimiz Gülali Hoca’nın olayları bizzat yaşadığı ve çok yakından gözleyip destanlaştırdığı anlaşılmaktadır.

Bir kültür merkezi ve halk şairleri yatağı olduğu daha önce de belirttiğimiz Ahıska’nın uğradığı ihanet ve felaket, sözlü geleneğin günümüze kadar getirdiği aşağıdaki bayatıda en güzel şekilde ifade edilmektedir:

Yedi yerden top attılar

Taşı toprağa kattılar

Cennet bağı Ahıska’yı

Kafir Urus’a sattılar. [10]

1 Z.V.Togan,Tarihte Usul,1969, s.44

2 Ahmet Muhtar Paşa,1244-45/1828-l829 Türkiye-Rusya Seferi, c.I,İstanbul, 1928, s.229 vd.

3 W.E.D. Alen, Caucasion Battlefileds History of The Wars On The Turco Caucasion

Border, 1828-192l. Cambridge At The Üniversity Press 1953. (Kafkas Harekatı, 1828-1921

Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi, Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 1966, s.28

4 Yahya Okçu, Türk-Rus mücadelesi Tarihi, Ankara, 1953, s.144.

5 Yahya Okçu age.s. 112

6 Fahrettin Kırzıoğlu, Kars İli Özel Sayı, 1966

8 19. Yüzyılda Ahıska çevresinde yaşamıştır. elimizde başka şiirleri de bulunan Gülali

Hoca'nın doğum ve ölüm tarihleri hakkında bilgimiz yoktur.

7 Destan ilk defa Fahrettin Kırzıoğlu tarafından Kars İli Özel Sayısı, 1966'da yayınlanmıştır.

8 Serasker Benderli Selim Paşa.

9 Savaşlar sırasındaki Ahıska kale kumandanı.

10 Ensar Aslan, Halk Şiirimizde Tarihi Olaylar, 1999, s.67 vd…

Kuzey Kafkasya Türkmenleri / Prof. Dr. Ali Duymaz [p.539-548]

PROF. DR. ALİ DUYMAZ

Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi /Türkiye

1. Kafkasya Türkmenlerinin Tarihi ve Sosyal Durumu

afkasya Türkmenleri, Kafkasya'nın kuzeyinde Stavropol civarında yaşamaktadırlar. Bu bakımdan genellikle Stavropol Türkmenleri ya da Kuzey (Demirkazık) Kafkasya Türkmenleri olarak adlandırılır. Ruslar ise bu Türkmenlere "Truçmeni" derler. Bu Türkmenler, XVI. yüzyıldan başlayarak devrin iktisadî, siyasî ve tarihî şartları sonucunda Orta Asya'dan batıya doğru göç eden Türkmenlerin bir kısmıdır. Belli başlı aşiretleri Çovdurlar, İğdirler ve Söyüncacılardır.

Türkmenlerin Kuzey Kafkasya'ya, yani Astrahan ve Stavropol düzlüklerine göçlerinin ilgi çekici bir tarihi vardır. Kafkasya Türkmenlerinin tarihî maceraları ve yaşama biçimleri hakkındaki önemli malzemeleri, Stavropol Devlet Arşivi, Kafkasya Arkeografik Komisyonu belgelerinin yanı sıra tarihî, coğrafî, li ngüistik kaynaklarda bulmak mümkündür. Ayrıca Türkmenistan İlimler Akademisi El Yazmaları Enstitüsü'nde de bu konuda zengin malzeme vardır.

XVI. yüzyıla kadar Türkmen aşiretlerinin önemli bir bölümü bugünkü Türkmenistan coğrafyasındaki Mangışlak'ta, Üstyurt'un kuzeyinde, Sarıkamış ve Uzboy nehirleri kenarlarında ve Balkan'da yaşamışlardır. Ancak Uzboy'un ve Sarıkamış'ın suyunun kesilmesi üzerine Türkmenlerin büyük bir kısmı vahalara göç etmiştir. Mangışlak'taki Çovdur aşiretleri Hive hanlarının ardı arkası kesilmeyen saldırılarından ve zulmünden kurtulmak, hem kendilerinin hem de hayvanlarının rahat ve huzur içinde konar-göçer hayatlarını sürdürmek maksadıyla Ruslarla yakınlaşmaya mecbur kalmışlardır. Böylece Hazar-Mangışlak Türkmenlerinin üç büyük kardeş boyu olan Çovdur, İğdir ve Söyüncacıların büyük bir kısmının Rus hakimiyetini kabul ederek Kuzey Kafkasya'ya göçleri başlamıştır. Bu tarih, XVII. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Kafkasya Türkmenlerinin Rus bölgelerine göçleri, elbette ki aynı anda gerçekleşmemiştir, bu göç ve iskân hareketi azar azar ve yavaş yavaş gerçekleşmiş, yaklaşık bir buçuk asır kadar sürmüştür. Türkmenler, Kuzey Kafkasya'ya, Astrahan ve Stavropol düzlüklerine Orta Asya'dan birilerinin yerini gasp etmeye gelen işgalciler olarak değil, bilakis huzur içinde konar-göçer hayatlarını sürdürme, hayvanlarıyla birlikte huzur ve sükûn içinde yaşama arzusu duyan insanlar olarak gelmişlerdir. Kafkasya Türkmenlerinin Kafkasya'ya gelip yerleştikleri dönem, Hive Hanı Ebulgazi'nin Türkmenler üzerinde baskı siyaseti yürüttüğü devre rastlamaktadır. Ağabeyi İsfendiyar Han tarafından ülkeden kovulan Ebulgazi, daha sonra geri dönüp 1643 yılında Harezm'e sahip olduktan sonra, daha önce ağabeyini destekleyen Türkmenlerden intikam almak üzere hakimiyetini sağlamlaştırmaya başlar. Birçok Türkmen beyiyle birlikte iki bin kadar askeri hileyle tutsak eder ve Türkmen obalarına saldırılar düzenletir. Harezm'i terk edip kaçan Türkmenleri sıkı biçimde takip ettirir, hatta Ahal ve Tecen'e kaçışlarından sonra bile birkaç kez onlara saldırır. Ebulgazi, bu saldırılarda ölenlerin sayısının 20 bin civarında olduğunu kendisi ifade etmektedir. Bu sırada Harezm'le ilişkisi kesilen ve Kalmıkların saldırısına maruz kalan Mangışlak Türkmenlerinin hali

daha da beterdir. Bunların bir kısmı güneye kaçmıştır. Kalan kısmı ise Kalmıkların hakimiyeti altına düşmüş, ağır vergiler ödemeye mecbur kalmışlardır. Bir yandan Hive hanı, bir yandan Kalmıklar, bir yandan da Kazakların saldırılarına maruz kalan Türkmenler, bütün bu saldırılardan kurtulmak için Rusya'nın hakimiyetine geçmeyi düşünmüşlerdir. 1653 yılında zamanın çarının izin vermesiyle 1665 evli Türkmen, Kuzey Kafkasya'ya göç etmiştir. Bundan sonra Türkmenlerin Rus hakimiyeti altındaki topraklara göçleri ve geçişleri artmıştır. Arşiv malzemelerinin gösterdiği ve 1950'li yıllarda Stavropol Türkmenlerinin bilge temsilcilerinin söylediklerine göre Kuzey Kafkasya'ya toplam 18.000 evli Türk

men göçmüş, bunların toplam nüfusu ise 90.000'i aşmıştır.

Göç eden Türkmenler ilk olarak Astrahan bozkırında, Volga eteklerinde, daha sonra Kuma ve Terek nehirleri kenarlarında, Stavropol düzlüklerinde konar-göçerlikle geçimlerini sağlama yoluna gitmişlerdir. Hayvancılık ve konar-göçerlik onların asıl meşgaleleri olmuştur. Tarım ve ziraat henüz tam anlamıyla yerleşmemiştir. Çünkü hayvancılık bu Türkmenlerin isteklerine cevap veriyor, giyim kuşam, yeme içme gibi ihtiyaçlarını sadece hayvanlardan istifadeyle temin edebiliyorlardı. Türkmenlerin konup göçtükleri asıl arazileri Kuma, Manıç, Aygur ve Kalaus nehirlerinin kıyıları olmuştur. Bu araziler daha sonra (Türkmen Sahrası) olarak da adlandırılmıştır. Türkmenlerin göçebelik ettiği yerler Gış Türkmen Stavkası (Türkmen Kışlağı) veya Tomus Türkmen Stavkası (Türkmen Yaylası) şeklinde haritalara da geçmiştir. Kış yaklaşınca Türkmenler bütün aileleri, evleri, hayvanlarıyla birlikte kervan kurup Türkmen Kışlağına, yani Kuma nehrinin doğu tarafına çıkarlar, yazın ise nehrin batı tarafında, Türkmen Yaylası'nda mesken tutarlar. Göçerlik geleneğinde aşiret kardeşliği ve âdetleri önemini korumuştur. Mesela İğdirler çoğunlukla Kuma, Çovdurlar Kalaus, Söyüncacılar ise Manıç nehri kıyılarında göçerlik etmişlerdir.

Ancak Türkmenlerin hayatı, bu göçlerden sonra çok da iyi olmamıştır. Bilhassa Türkmenlerin sorumluluğu verilen Kalmık hanları onlara zor anlar yaşatmıştır. Kuzey Kafkasya'daki diğer halklarla aralarına atılan düşmanlık tohumları, Rusların bu bölgeyi kontrol altında tutmalarını kolaylaştırmıştır. Bu düşmanlık sadece farklı halklar arasına değil, aşiretler arasına bile sokulmuştur. Bu düşmanlık dolayısıyla aşiretlerin birbirlerine karşılıklı saldırıları, onların ekonomilerini iyice zayıflatmıştır. Bu durum Stavropol Türkmen şairi Bendimemmet'in mısralarında şöyle anlatılmıştır.

"Élemin gaygısı ilmez gözüne,

Bir misgin yıglasa bakmaz yüzüne,

Tabıg bolup zalımlarñ sözüne,

İki gardaş birbirine ar oldı."

"Ogul ata, ini agasın bilmedi,

İndi zamanamız beyle hal oldı."

"Âlemin kaygısı ilişmez gözüne,

Bir miskin ağlasa bakmaz yüzüne,

Tâbi olup zalimlerin sözüne,

İki kardeş birbirine ar oldu."

"Oğul ata, küçük büyüğünü bilmedi,

Şimdi zamanımız böyle hâl oldu."

Bunların üstüne hayat şartlarının olumsuzluğu ve şiddetli soğuklar da eklenince bulaşıcı hastalıklar binlerce Türkmenin kırılmasına, bir kısmının ise bu ülkeyi terk edip gitmesine sebep olmuştur. Sonunda 1917 sayımlarına göre Stavropol bölgesinde 18.388 Türkmen kalmıştır.

Çar I. Petro devrinde Türkmenler Kalmık kavmine katılmış, Kalmık hanlarının iradesine tâbi olmuşlardır. 1771 yılında Türkmenlerin sert muhalefetine rağmen Kalmık Hanı Ubuşi, onların bir bölümünü zorla Volga üzerinden Hıtay'a doğru alıp götürmüştür. Ancak bunlardan 340 evli Türkmen, nasıl ettilerse geriye Volga'dan Astrahan'a kaçıp dönmeyi başarmıştır. General Beketov'un direktifleriyle kaçıp gelen bu Türkmenlerin Volga'dan Kuma nehrine kadar olan arazide konar-göçerlik etmelerine izin verilmiştir. Türkmenler Kalmık hanlarından gördükleri eziyeti şu ifadelerle anlatılar: "Ubuşi Han yeminini bozdu ve kendine tâbi insanlarla Hıtay'a kaçtı. Zorla bizi de Hıtay'a alıp gitti. Ama biz Ural nehrinin karşısına geçtikten sonra Taysöyen ve Garaköli adlı çimenliklerin etrafında Kalmıklardan geriye, imparatorluğun raiyetine kaçtık. Kalmıklar bunu anlayıp bizim peşimizden takipçi gönderdiler ve yetişip bizim bütün her şeyimizi talan ettiler, pek çok insanımızı öldürdüler, bir kısmımızı ise esir aldılar."

Kuzey Kafkasya'da yüzden fazla halk yaşar. Buraya göç eden Türkmenler o halklardan Ruslar, Tatarlar (Genelde Kazan Tatarları), Nogaylar, Kalmıklar ve diğer bazı dağlı halklarla yakın ilişki içinde olmuşlardır. Hatta akrabalık ilişkisi bile kurmuşlardır. Şu anki Stavropol Türkmen ailelerinde akrabalık ilişkisi kurulmuş bazı Tatar ve Nogay temsilcilerini görmek mümkündür. Bu ilişkiler Türkmen dilinin yanı sıra sosyal hayatına, kültürüne ve etnografyasına da tesir etmiştir. Mesela Türkmenler Kalmıklardan çay hazırlamayı (Kalmık çayı), Nogaylardan yakası dik, beli büzgülü uzun erkek giyimlerini ve kalpağı, Tatarlardan ise çeşitli yemekleri hazırlamayı ve düğünlerde oynanan danslarla türküleri öğrenmişlerdir.

Stavropol Türkmenleri Kafkasya'nın diğer halklarıyla, belli başlı kültür ve ticaret merkezleriyle de yakın ilişkide bulunmuşlardır. Tiflis, Bakü, Stavropol eyaletleriyle, Terek ve Mozdok vilayetleriyle ticari ilişkiler kurmuşlardır. Türkmenler bu bölgelerde at, deve, koyun ile deve ve koyun yünleri satmışlardır. Bazen de Rus tüccarları bizzat Türkmenlerin konar-göçerlik ettikleri yerlere gelerek mal alışverişinde bulunmuşlardır.

10 Mart 1825'te Kuzey Kafkasya'da yaşayan Müslüman konar-göçer halkların bağlandığı bir başkomiserlik

kurulmuştur. Burada konar-göçer Türkmenlerin bağlandığı bir Türkmen Başkomiserliği de kurulur ve Kafkasya'da yaşayan Türkmenlerin önemli kısmı bu bölgeye toplanır. Bu bölge, "yani Türkmen Sahrası", Stavropol eyaletinin idaresinde olup kuzeydoğuda Kalaus nehrinden Kuma

nehrine kadar olan geniş araziyi içine almaktaydı. Kuzeydoğuda Kalmıklar, doğuda Karanogaylar, güneyde Açikulak Nogayları ve batıda da diğer Kafkas bölgeleri bulunmaktaydı.

Türkmen Başkomiserliği'nin merkezi Türkmen Yaylası olup buradaki Türkmen komiserliği, bütün Türkmenlerin iktisadî ve resmî işlerini idare etmiştir. Türkmen cemaatinin gelirlerini, giderlerini hesaplamış, Türkmenlerin idarî ve resmî problemlerini çözmüştür. Türkmen Yaylası'nda her yılın Mayıs ayında Türkmenler at yarışları düzenlemişlerdir. Bu at yarışları pek ilgi çekici ve büyük bir şenlik halinde geçmiş, yarışlara vali ve diğer vilayetlerden görevliler de seyirci olarak katılmışlardır.

1845 yılında Stavropol eyaletinde yaşayan göçebe Türkmenlerin genel sayısı 13.440'ı bulmuştur. Beş yıl sonra 1850 yılında yapılan sayıma göre Türkmen komiserliğinde 12.890 Türkmenin varlığı tespit edilmiştir. Bu sayı yarım asır sonra 1917 yılı nüfus sayımına göre 18.388 kişiye ulaşmıştır. Onlarca yıl içinde Türkmenlerin sayısının bu derece az çoğalmasının pek çok sebebi vardır. Zor kış şartlarında bir yerden bir yere göç etmek zorunda kalışları ve ekonomik şartların büsbütün kötüleşmesi Türkmenlerin çoğunlukla sıtma, veba gibi bulaşıcı hastalık salgınları sonunda helak olmasına sebep olmuştur. Bulaşıcı hastalıkların Türkmenleri ne zor durumlara düşürdüğü Kurban adındaki bir şairin şiirinde şöyle anlatılmaktadır. Bu şiir halen Stavropol Türkmenleri arasında söylenmektedir:

Seni görse, işiginde gul eder,

Geymiñ alar, yap yalanaç cul eder,

Araba ot berer, yakar kül eder,

Holer, bizden yırak eyle özüñi.

1900-1910 yıllarında Türkmen köylerinde medreseler ve iki sınıflı ilkokullar açılır. Okula gidenler sadece oğlan çocukları olup dersler Rusça ve Arapça, bazen de Tatar Türkçesiyle işlenmeye başlamıştır. Köydeki okulların hepsi devlet tarafından açılmamıştır, bir kısmı öğrencilerin aileleri tarafından kurulmuştur. Türkmen çocukları okula hevesle gitmişlerdir. Mesela 19 Mart 1897'de vali yardımcısı, bir Türkmen okuluna gelmiş, onların eğitim durumlarını denetlerken Türkmen çocuklarının okumaya karşı heves ve yeteneğini görmüş, hayretler içinde kalmıştır. Bu vali yardımcısı, Türkmen öğrencilerin kendisinde bıraktığı izlenimler hususunda şöyle demiştir: "Türkmen okuluna gelişim bende büyük bir tesir bıraktı. Yabani diye bilinen bir halkın çocuklarının tamamıyla doğru ve temiz bir Rusçayla metinleri mânâ ve telaffuzuna uygun biçimde ezberden okuduklarını ve karmaşık matematik problemlerini doğru çözdüklerini gördüğümde pek hayran kaldım".

Zamanla birbirine düşman olan halklar, aralarındaki din ve kültür farklılıklarını aşarak dostluk bağları geliştirmeye başlamışlardır. Mesela bir zamanlar Türkmenlere saldıran Kalmıkların bir kısmı Türkmenlerin arasına katılmış, akrabalık ilişkileri kurmuşlardır. Bir zamanlar Türkiye'ye kaçan Kalmıklar, Kuzey Kafkasya'ya dönüp geldikten sonra (1866 yılında) Türkmenlere katılıp şu anda "Gazılar" denilen büyük bir aşireti meydan getirmişlerdir.

Stavropol Türkmenlerinin etnik durumu hakkındaki kaynaklar, XVIII. yüzyılda 81 evli Kırgızın da bu Türkmenler arasına katıldığını yazmaktadır. Şimdi İgdir Türkmenlerinin bir aşireti sayılan bu aşiret, “Gırgızlar” olarak adlandırılmaktadır.

Türkmenler arasında kadınların sayısı erkeklere nazaran %20 daha azdır. Bu durum da Türkmenlerin başta Nogaylar ve Tatarlar olmak üzere diğer halklardan kadınlarla evlenmeleri sonucunu doğurmuştur. Bu itibarla Türkmenler yukarıda söz edilen Kalmık ve Kırgızlar dışında Nogay ve Tatarlarla da akrabalık ilişkileri kurmuşlardır. Burada bulunan Türkmen aşiretleri ise Çovdurlar, Söyüncacılar ve İgdirlerdir. Az sayıda olmakla birlikte Yomut ve Salır Türkmen aşiretleri de vardır.

XIX. asrın sonlarında Kafkasya Türkmenlerinin belli bir kısmı geçimini sağlamak için yerleşik hayata yavaş yavaş geçmeye başlar ve birtakım küçük küçük Türkmen köyleri meydana gelmeye başlar. İlk olarak 1863 yılında Ulu Barhançak’ta 7-8 aileden ibaret ilk Türkmen köyü ortaya çıkar. Türkmenler bu köyü Başoba (Başağıl) şeklinde adlandırırlar. Yerleşik Türkmenlerin ilk, yani baş köyü olduğu için buraya hâlâ daha Başoba denmektedir.

Ama bu yurttaki zor hayat şartları ve bulaşıcı hastalıklar; 1917 Ekim Devrimi öncesinde bölgede ancak 18.000 Türkmenin kalmasına sebep olmuştur. Hatta bazı Türkmenler Rusların arasına katılıp Hıristiyanlığı bile seçmiştir. Tahminen XIX. asrın ilk yarısından itibaren Stavropol Türkmenleri arasında ticarî hayat da yayılmaya başlamıştır.

6 Kasım 1923 tarihinde idarenin kararı doğrultusunda Türkmenlerin önceki oturdukları yerde, Stavropol bölgesinin kuzeydoğu kısmında bağımsız bir milli Türkmen bölgesi kurulur ve bu idareye birçok Rus köyüyle birlikte 14 Türkmen köyü de dahil edilir. Bölge halkının ekseriyeti Türkmendir. Stavropol bölgesinin İspolnitel (İcra) Komitesi ve diğer ilgili kuruluşlar Türk

menlerin kültürel yönden gelişmesine özel bir önem vermişlerdir. 18 Mayıs 1926’da Türkmen Bölge İspolnitel (İcra) Komitesi Prezidyumu’nun kabul ettiği kararda şöyle denmektedir: “Derslerin ana dilinde işlenmemesi sebebiyle Türkmen okullarında Türkmenistan ders kitaplarının esas alınarak ders verilmesi kesin bir şekilde kabul edilmelidir. Öğretmenleri eğitme işini de önemli saymak ve bunun için Türkmen öğretmenlerini Türkmenistan’a göndermek gerekir”. Stavropol Türkmenleri ile Türkmenistan arasındaki ilişkiler sadece eğitim sistemi hususunda değil, ekonomik ve kültürel gelişmenin diğer yönlerinde de olmuştur. Neticede son yılların istatistik verileri Stavropol Türkmenlerinin durumlarının ve kültürel seviyelerinin yavaş yavaş iyileştiğini ortaya koymuştur. Mesela 1936 yılına kadar bölgedeki Türkmen nüfusu oranı %37’ye, okur yazar oranı ise %88’e ulaşmıştır. Türkmen bölgesi idaresinde 16 kolhoz ve Türkmen ve Edilbay adlarında iki büyük tarım işletmesi kurulmuştur. 1933 yılından itibaren Türkmence olarak **Lenin Bayrağı** adlı bir bölge gazetesi çıkmaya başlamıştır.

Şu anki Stavropol bölgesi idaresinde 20’ye yakın Türkmen köyü vardır. Bu Türkmen köylerinin adları şöyledir: Tomus Stavka, Çur, Maştakgulak, Sarıgamış (çoğunlukla bu köyün adı Çeñkey ya da Şarhalsun şeklinde kullanılır), Yañguy (Kulikovı-Kopani), Savan (Savan-Antusta), Edilbay, Başanta, Yusupgulak, Başağıl (Yukarı Barhançak), Damakağıl (Etekki Barhançak), Özeksuvat, Deşikli, Celala, Gapgaç, Mırzavek, Mahmıtmekdep. Türkmen bölgesi bağımsız idarî bölge olarak 1956 yılına kadar devam etmiştir.

1956 yılında milli Türkmen bölgesinin ortadan kaldırılması, Türkmen kolhozlarının, solhozlarının ve köylerinin Blagodarnensk, İpatov, Arzgir, Petrovsk gibi dört Rus bölgesine dağıtılması, Neftekimski'deki Türkmenlerin ise daha uzakta kopuk olarak yaşaması Türkmenlerin ilişkilerinin, kültürel ve ekonomik durumlarının zayıflamasına yol açtı. 1970 yılında Türkmen bölgesinin yeniden kurulması da eğitim sistemini tam anlamıyla millileştirmeye yetmedi.

Stavropol bölgesinin idaresindeki şimdiki Türkmen bölgesinin kolhozlarında ve solhozlarında kültürel dernekler, kulüpler ve kütüphaneler vardır. İlkokullarda dersler Türkmenistan'dan getirilen ders kitapları ve programlar çerçevesinde ana dilleriyle okutulmaktadır.

Stavropol Türkmenlerinin şu anda yaşadıkları evler kerpiçten inşa edilmiştir. Yemekler masada yenir. Evler halılarla bezenmiştir, ancak onları yere yayıp üstüne oturmazlar. Şu anda içmek, gapal, kürte, beşmet, dastar, çember, derlik gibi millî giyimler sadece düğünlerde giyilmektedir. Sevdikleri yemekler etli hamur, etli unaş, maylı (yağlı) unaş, etli çorba, baytal (kısrak) etinden kolbasa vs.'dir. Son yıllarda düğünlerde pilav da pişirilmektedir. Düğünler coşkulu şekilde geçer. Düğünlere ülkenin bütün Türkmenleri çağrılır. Yerli âşıklar (bahşılar) büyük itibar görürler. Düğün günü düğün sahibine yardım için yavluk yaydı adeti gereğince para toplanır.

Yaşlı erkeklerin, tıpkı Türkmenistan'daki gibi uzun Türkmen giyimleri var. Bu giyimlerin iki çeşidi, yani kış giyimi ve yaz giyimi çeşitleri vardır. Yaz giyimi incedir, sadece satenden ya da çitten astarı olur. Kış giyimi ise kalın olur, içine pamuk konarak dikilir. Giyimlerin yakaları diktir, bazen de beli büzgülü olur. Yaşlılar genellikle Nogaylarınkine benzer kalpaklar giyerler. Türkmenistan'da telpek denen kalpağa Stavropol Türkmenleri börük adı verirler. Börüklerin kendine has bir şekli vardır: Etekleri bağana denen kuzu derisiyle çevrelenir, daha sonra tepeye doğru sivrilir. Börüğün sivrilen yeri deri veya keçeden yapılmıştır. Börüğü yaşlı kadınlar da giyer, ancak onların giydiği börük "kunduzlu börük" olarak adlandırılır. Şu anda kunduzlu börüğe pek seyrek rastlanır. Kadınların gömlek ve elbiseleri Türkmenistan'daki gibi uzundur, bu elbiselerin yenleri de uzundur. Genç gelinlerin ve yaşlıca kadınların üzerlerine örttükleri bürençekler genelde benzerdir, ancak gençlerin bürençeklerinin renkleri farklıdır. Onlar başlarına iki yağlık atarlar. İlk olarak çember denilen şeyi örtünürler. Çember örtünülünce kadınların sadece yüzü görünür, kalan tarafları çemberle örtülür. Çember göğüsten çeneye kadar olan kısmı da örter. Çemberden sonra yine başa dastar örtülür. Dastarın ve çemberin kenarı küçük zincir veya inci dizileri ile örtülür. Düğünlerde bütün kadınlar millî kıyafetlerini giyerler. İyice yaşlanmış kadınlar çemberden sonra başlarına kunduzlu börük giyerler ve kunduzlu börüğün üzerine de dastar atarlar.

Stavropol Türkmenleri kendilerini Söyünhan boyundan (kendileri Seyinhan diye söylerler) kabul ederler. Onların her birinin damgası vardır. Meselâ Çovdurların ortak damgasının adı "çağarak"tır. Çovdurlar, İğdirler ve Söyüncacılar kendi içlerinde de birkaç küçük kola bölünür. Meselâ Söyünhan boyunun Çovdur uruğunun altı asıl kolu vardır: 1) Galım (Aggalım, Garagalım); 2) Sevi; 3) Sokı; 4) Alacabaş (Alacabaş, Tüver); 5) Et (Et Çoralar); 6) Çakçak (Hövesşeli, Savarcalı).

Söyünhan boyunun İğdir uruğunun esas olarak dokuz kolu olup bunların her birinin hayvanlarına vurdukları özel damgaları vardır. Gazayaklı'nın Hıdırili, Salırgazan, Orsut ve Yakup adlarında küçük aşiretleri vardır. Yagşıhoca'nın Hocamseyit; Goludağlı'nın Firene ve Ka

navseyitler; Tever'in ise Cümekeyler, Çüykeller, Çerikler ve Kahrımanlar adlarında küçük aşiretleri bulunmaktadır.

Stavropol Türkmenlerinin dili ve şivesi bazı fonetik, gramer ve kelime hazinesi farklılıkları dışında günümüz Türkmen dilinden pek farklı değildir. Onların şivesi günümüz Türkmenistan Çovdurlarının şivesine benzemektedir. Bu şivede genel Türkmen dilinin gramer kuralları ve temel kelime hazinesi tam olarak korunmaktadır. Farklılıklar şivelerinin söz diziminde kendini göstermektedir. Şivede Tatar ve Nogay Türkçesine mahsus kelimeler ile az da olsa Rus ve Kalmık dillerinden girmiş sözler bulunmaktadır. Bu dil özellikleri, Stavropol Türkmenlerinin yüzlerce yıldır bu halklarla birlikte yaşama ve ilişkide bulunmanın neticesidir.

1991'de Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra bölgedeki Türkmenler, Rusya Cumhuriyeti sınırları içinde kalmıştır.

1991 yılında bağımsız Türkmenistan'ın Aşgabat şehrinde Dünya Türkmenleri İnsanî Birliği'nin kurulması ve bu birliğin göreve başlamasından sonra Kafkasya'da da Türkmenlere hitap eden "Vatan" cemiyeti kurulmuştur. Bu cemiyet Türkmen halkının tarihini, kültürünü ve aralarındaki ilişkileri inceleme ve bunları dünyaya yayma hususunda pek çok iş yapmıştır. Stavropol Türkmenlerinin "Güneş" adlı gazetesi de bu doğrultuda yayın yapıyor olup Stavropol Türkmenlerinin tarihi, kültürü, folkloru, etnografyası ile ilgili haberler vermektedir. Türkmen bölgesinde asıl olarak çevre halk için yayımlanan **Rastsvet** adlı Rusça gazetenin önemini de belirtmek gerekir.

Şu anda Stavropol Türkmenlerinin bir kısmı sadece ülkenin şehirlerinde değil, Volgograd ve Aşgabat gibi diğer kültür ve sanat merkezlerinde de yüksek tahsil görmektedirler.

2. Kafkasya Türkmenlerinin Folkloru ve Edebiyatı

Türkmenistan Türkmenleriyle Kafkasya Türkmenleri arasındaki farklılıklar, coğrafyanın sebep olduğu farklılıklar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilhassa Stavropol Türkmenlerinin Kuzey Kafkasya'ya geldikten sonra ilişkide bulundukları Nogay, Kalmuk, Tatar ve Kumuklardan etkilenmeleri bu sonucu doğurmuştur. Bir başka husus ise tarihî şartlar gereği son yıllara kadar konar-göçer hayat yaşayan Stavropol Türkmenlerinin sözlü edebiyatının zengin oluşu karşısında yazılı edebiyatının gelişmemiş olmasıdır.

Asrımızın başlarında bazı Rus bilim adamları Stavropol Türkmenlerinin kültür, dil ve edebiyatları üzerinde derleme ve incelemeler yapmışlardır. Bunlar arasında S. V. Farforovski (Truhmenı stavropolskoy Gubernii, **İzvestiya Obtsestva Arheologov, İstorii i Etnografii pri Kazanskom Universitete**, c. 27 (3), Kazan 1911, s. 181-220), A. A. Volodin (Truhmenskaya Step' i Truhmen, **Sbornik Materialov dlya Opisaniya Mestnostey i Plemeni Kavkaza**, 38, Tiflis 1908) ve A. N. Samoyloviç (Sredi Stavropolskih Turkmenov i Nogaytsev i u Krımskih Tatar (Otçet o Komandirovke v 1912 g.), **İzvestiya Russkogo Komiteta dlya İzuçeniya Sredney i Vostoçnoy Azii v İstoriçeskom, Arheologiçeskom, Lingvistiçeskom i Etnografiçeskom Otnoşeniyah**, II (2), Petersburg 1913) gibi önemli isimler vardır. Bu araştırıcılar Stavropol Türkmen bagşılarından derledikleri şiir ve hikâyeleri Rusçaya tercüme ederek yayımlamışlardır.

A. Halk Edebiyatı

Günümüzden üç asır önce Türkmenistan'ın Mangışlak, Garabogaz ve Balkan bölgelerinden Kuzey Kafkasya'ya göç eden Stavropol Türkmenleri, Türkmen halkının o devre kadar yaratılmış bütün folklor zenginliğini kendileriyle birlikte götürmüşlerdir. Türkmenler arasında destanlar, halk hikâyeleri (dessanlar), masallar (ertekiler), rivayetler, atasözleri (nakıllar), bilmeceler (matallar), türküler (aydımlar), tekerlemeler (sanavaçlar) gibi anonim halk edebiyatı ürünleri çok yaygındır.

Göroglı, Sayatlı Hemra, Şasenem-Garıp, Gül-Bilbil, Zöhre-Tahır, Leyli-Mecnun, Şa Ismayıl, Dövletyar gibi destan ve halk hikâyeleri Stavropol Türkmenleri arasında bilinmektedir. Şasenem-Garıp, Sayatlı Hemra, Zöhre-Tahır destanları, Stavropol Türkmenlerinin eski yurtlarından getirdikleri destanlardandır.

Hüyrlukga-Hemra destanı ise sonradan öğrenilmiştir. Bunun için olsa gerek Stavropol Türkmenleri, Sayatlı Hemra hikâyesini "Türkmen Hemrası" diye adlandırmaktadırlar. Stavropollu Bekmuhammet Töleknazar, 1947 yılında Göroglı'nın "Kempir" kolunun bir varyantını eski el yazmalarının birinden alıp Türkmenistan İlimler Akademisi'nin El Yazmaları Fondu'na vermiştir. 650 nolu dosyada saklanan bu varyantın başında şöyle bir kayıt vardır: "Zerifhan Abdılla Bagşı oglı, ol Muhammet Bagşı oglı, bu Bendimemmet Bagşı oglı, ol Yazı Bagşı oglı…" Bagşılığı meslek edinen bu sülalenin en sonuncusu Zerifhan, 1910 yılında ölmüştür. Göroglı dessanının konusu Türkmenistan'daki Göroglı ile aynıdır, ancak Stavropol Türkmenlerinde kahramanların bazılarının adları ve karakterleri değişmiştir. Diğer hikâyeler de yeni coğrafî ve tarihî şartların etkisinde değişmeye ve varyantlaşmaya uğramakla birlikte pek farklılık göstermemektedir. Mesela Tahır-Zöhre hikâyesi, diğer varyantlar

dan pek farklı değildir. 400 mısralık bir şiir kısmı olan bu hikâyede, farklı olarak Karaçomak adındaki olumsuz tip yer almamaktadır. Tahir ile Zühre hikâyesinin Stavropol varyantı, bir çok yönüyle Azerbaycan varyantına daha yakın görünmektedir. Ancak şiirlerin hece sayısında bir farklılık gözlenmektedir. Stavropol Türkmen hikâyelerinde yer alan şiirler genellikle 8'li veya 11'li hece ölçüsüyle söylenmiştir ve anonimdir. Türkmenistan'daki hikâyelerde, özellikle Zelili, Mollanepes gibi şairlerin tasnif ve telif ettiği "dessan"larda ise klasik edebiyatın da tesiriyle şiirlerin şekil bakımından daha çeşitlilik gösterdiği dikkati çekmektedir. Bunun en önemli sebebi Stavropol Türkmenlerinde klasik ve yazılı edebiyatın gelişmemesi, dolayısıyla sözlü edebiyatın bu tür etkilerden uzak kalışı olsa gerektir.

Stavropol Türkmenleri, Orta Asya Türkmenlerinin büyük şairi "Magtımgulı" hakkında bir halk hikâyesi tasnif etmişlerdir. Türkmenistan'daki Türkmenler için Köroğlu, Dövletyar, Şahsenem-Garip, Sayatlı Hemra ve Mahtumkulu'nun ne kadar önemi ve değeri varsa Stavropol Türkmenleri için de o kadar önemi vardır. Stavropol Türkmenleri düğün, eğlence, toplantı ve meclislerinde bu hikâyeleri anlatır eğlenirler. Köroğlu ve Mahtumkulu hakkındaki hikâyeleri düğünlerde destan olarak anlatmaktadırlar. Stavropol ülkesinde bu hikâyeleri anlatan meşhur Baldan Bagşı ile Nazar Bagşı'yı bilmeyen hemen hemen hiçbir Türkmen yoktur. Türkmen bagşıları destan anlatırken nazım kısımları "saz" dedikleri ezgilerin eşliğinde söylerler. Bu havalar, destanın etkisini artıran ve ustalık isteyen bir sanattır. Destanların içindeki hangi şiirlerin hangi havayla okunacağı gelenekte belirlenmiştir ve usta-

çırak ilişkisi içinde bagşı bunu bilmektedir. Aşağıda örneklediğimiz metinlerde bu havanın belirlendiği görülmektedir: “Şu gızlarda Şasenemiñ tarıpınıñ münde biri bar bolsa men alayın diyip, Garıp ‘Ogulcan’ saz bilen bir gazal aytdı”, “Aşıklık bu az dünyéniñ zovkudır, Tahır can diyip, ‘yar-yar’ saz bilen Zöhré bir gazal aydar.”

Türkmenistan Türkmenlerinde fıkra tipleri olarak Ependi, Miralışir, Soltansöyün şeklinde karşımıza çıkarken Stavropol Türkmenlerinde bu tiplerin yerlerini Hoca (Nasrettin Hoca), Yigrence Seçen, Canbek Han almıştır. Ancak tiplerin adları değişse de fıkra metinleri ve motifleri ortaktır.

Türkmencede “Hüvdü” terimiyle karşılanan ninniler de Stavropol Türkmenleri arasında çok yaygındır. Ninniler basit sözler üzerine bina edilmiş ve tıpkı Türkmenistan’daki gibi çocuğun geleceği için hayır dua ve iyi dileklerle çocuğa duyulan sevginin en üst seviyeye çıkarılmış şeklidir.

“Sanavaç” terimiyle karşılanan tekerlemeler/sayışmacalar, anonim halk nazmının özel bir türü olarak Stavropol Türkmenleri arasında da yaşamaktadır ve pek çok yönleriyle Türkmenistan sanavaçlarıyla benzerdir.

Stavropol Türkmenleri türkü karşılığı olarak “aydım” kelimesini kullanmaktadırlar. Bu Türkmenler arasında yaşayan türkülerde ata yurtlarından izler taşıyan mısralara rastlandığı gibi yeni yurtlarının güzellikleri de tasvir edilmektedir. Mesela aşağıdaki türkülerde geçen Mangışlak ve Balkan adları onların eski yurtlarındaki yer adlarıdır.

“Horcunıñ Mangışlı halı,

Dünyege sıgmaz mısalı,

Haybatıñ Göroglı yalı,

Bu yagşılık galmaz yerde.”

“Hörele gubam hörele,

Örüşiñ Balkan Dagıdır”

Türkmenlerin at sevgisi Stavropol’dan derlenmiş türkülerde de gözlenmektedir:

“Can sakar at, mal sakar at,

Dag aşanda bellenersiñ.

Garañkıda algır ursam,

Sapa turup sallanarsıñ.

Gayçı gulak nazik biliñ,

Söhbeti sen biziñ iliñ,

Gök meydanlı uzın yılıñ,

Otun otlap yallanarsıñ.

Nedir oglı hat iberdi,

Seni almakdadır derdi,

Müñ tümen bahañı berdi,

Onı eşitseñ hallanarsıñ.

Berdi oglı Berdi at bilen,

Üstüñ yapar her zat bilen,

Bili yogın güyçli at bilen,

Duşuñ alsa yellenersiñ."

"Daglar", "Gal indi" ve "Mekan" gibi türküler ise Kuzey Kafkasya'daki tabiat güzellikleri üzerine söylenmiş türkülerdir. Ayrıca "Meñzer", "Göründi" "Aman mı" ve "Narıdır narı" gibi türküler de aşk konusunu işlemektedir. Yine kahramanlık konulu türküler de Stavropol Türkmenleri arasında yaygındır. "Dedem" ve "Habar ber" şiirleri savaşa gidip dönmemiş kişilerin ardından söylenmişlerdir.

Türküler, Türkmenlerin "saz" adını verdiği özel havalarla okunur. Bu havaların bir kısmı genel Türkmen makamlarıyla aynıyken bazıları Stavropol Türkmenlerine özgüdür. Stavropol Türkmenlerinin bagşılarının ifadesine göre eski yurtlarındayken "ulı sazlar" denilen on iki çeşit havaları varmış. Ancak bunların bir kısmı unutulmuş, bir kısım havalar ise sonradan eklenmiştir. Stavropol Türkmenleri arasında tespit edilen ve gerek "ay

dım"larda, gerekse "dessan"ların şiirlerinde makam olarak kullanılan belli başlı havalar şunlardır: Abdal Yusup, Adnabay, Ajdarhan (Astrahan), Ak Bilek, Ak Ölen, Aksakal, Altıgız, Amandövlet, Aşdırahan Papay, Atam Ölen, Atgaçıran, Ayçırak, Babagamber Pirev, Balım, Beşleme, Beşlemeniñ Zıbırdıgı, Bota, Boy-boy, Boztorgay, Çızık, Dagaşan, Dan Sazı, Ertogan, Garabaglı, Gelendik, Hacı Aman, Hacıgulsalman, Hacımuhammet, Hamıt Hacı, Hekim Saz, Ilgaş, İsa bagşı, İşbay, Kenizek, Kiçkey Yazmemmet, Köçebaglı, Körseyit, Köşek Aldıran, Men Gurban, Muhannes Pirev, Mukam, Novayı, Ogulhan, Oraznıyaz, Ödeniyaz, Ötken Yaz, Sıra perde, Sonsuz, Şirvana, Teynus, Ülken Yazmemmet, Yar-yar, Yaş Oglan, Yazı, Yazmemmet, Yekemölen, Yolaşan, Yomut Pirev. Bu havaların bir kısmı adından belli olabileceği gibi bagşının mahlasını taşımaktadır. Tıpkı Anadolu'da Karacaoğlan, Kerem, Kesik Kerem gibi şairinin ve bestecisinin adını taşıyan havalar olduğu gibi Stavropol Türkmenleri arasında da bagşısının adını taşıyan havalar vardır. Bunlardan İşay gibi bazıları ise Stavropol'da bile yaşamamıştır. İşay, Daşhovuz ve Horezm bölgelerinde, yani Türkmenistan'da yaşamış bir bagşı olmasına rağmen adına bağlı hava Stavropol'a kadar yayılmıştır. Aynı şekilde Yazmemmet saz, Körseyit, Yazı saz, İsa Bagşının sazı, Oraznıyaz gibi havalar da bagşının adıyla anılan havalardır.

Bazı havalar ise tarihi gerçeklerin anlatıldığı rivayetlere dayanır. Bu hususta Baba Veliyev'in Stavropol'un Neftekumskiy ilçesine bağlı Dalgat köyünde Bayga (Baygeldi) Bagşı'dan derlediği bir rivayeti aktarmak istiyoruz. Bir gün Kalmıklar, Mañgışlak Türkmenlerinin üzerine saldırırlar. Erkekler balık avlamak üzere denizde bulundukları için deniz kenarındaki bu Türkmen köyünü yağmalarlar. Köyde kalan erkekleri öldürürler, mallarını talan ederler, hayvanlarını ise iki atlının önüne katıp Ural'a

doğru yollarlar. Esas amaçları buradaki Türkmenleri idareleri altına almak olduğu için de denizden dönecek erkekleri beklemeye başlarlar. Kalmıkların başı, Türkmen kadınlarını kızlarını toplayıp;

“Siz denize gidenlerinizi nasıl karşılardınız?” diye sorar. Genç oğlanlarından biri heyecanla;

“Hepimiz dışarı çıkardık, Amandövlet Bagşı ise şu taşın üstüne çıkıp saz çalardı.” der.

Kalmıklar yetmiş yaşındaki Amandövlet Bagşı’yı evinden çıkarıp o taşın üstüne oturturlar ve ona saz çalmasını emrederler. Kadınları çocukları da dışarı çıkarırlar ve kendileri evlere gizlenirler. Bu sırada denize açılanların kayıkları kenara yaklaşmaya başlar. Görünüşe göre değişik bir şey yoktur. Ancak Amandövlet Bagşı’nın sazının havası eskisi gibi değildir. Kürek çekmeyi bırakıp Amandövlet Bagşı’nın çaldığı türküleri dinlemeye başlarlar. Bu türkülerden “obanın erkekleri kırıldı, malları yağmalandı, düşman sizin gelişinizi bekliyor, pusuya yattılar, çok kalabalıklar, canınızı kurtarın” anlamını çıkarırlar. Bunun üzerine kayıkları geri çevirip denizde gözden kaybolurlar. Kalmıklar ise denizdekilerin durumdan nasıl haberdar olduklarını bir türlü anlayamazlar. Balıkçılar, başka bir Türkmen köyüne gidip durumu haber verirler. Çok kısa zamanda iki yüz seçme atlı, Kalmıkların bastığı obaya yönelirler ve bütün Kalmıkları kırarlar, mallarını geri alırlar. O gün Amandövlet Bagşı’nın çaldığı havaya da “Gırıldı” adı takılır ve bu hava günümüze kadar ulaşır.

Stavropol Türkmenleri, bütün Türkmenler gibi masala “erteki” demektedirler. Stavropol Türkmenlerinin masalları “Erteki erteki zamanda, eşegi börten zamanda, turna turgavul zamanda, gaz garavul zamanda, gara torgay gazı zamanda, boz torgay molla zamanda, bir bar bar eke, bir yok bar eke. Bar, pıgamber eke, yok şeytan eke. Bir garrı patışa bar eke…” şeklindeki tekerlemeyle başlar. Daha sonra masal anlatılmaya geçilir. Yavıldırık masalı Stavropol Türkmenleri arasında çok anlatılmaktadır. A. N. Samoyloviç, Stavropol Türkmenleri arasından “Kırk yalan” adlı bir masal derlemiş ve yayımlamıştır. Samoyloviç bu masal için şöyle der: “Kırım ile Yenisey arasında oturan bütün Türk halkları arasında belli olan bu masalı İslâm’dan önceki devre ait olarak saymak gerekir”.

Kafkasya Türkmenleri, atasözü karşılığı olarak “nakıl” kavramını kullanırlar. Çok zengin bir “nakıl” hazinesine sahip olan Kafkasya Türkmenlerinin atasözlerine birkaç örnek vermek isteriz: “İt hüyrer, kerven geçer”, “İl agzına elli arçın bez yetmez.”, “Hayvan ısgaşa ısgaşa, adam sözleşe sözleşe”, “Yakma bişersin, gazma düşersin” vb.

Lokman Hekim’le ilgili efsaneler bütün Türk dünyasında olduğu gibi Stavropol Türkmenleri arasında da yaygın olarak anlatılmaktadır.

B. Bagşılar ve Şairler

Kuzey Kafkasya Türkmenlerinin halk şâirleriyle ilgili bilgilere geçmeden önce ortak Türkmen bagşılarının ve eserlerinin burada yaşamaya devam ettiğini belirtmemiz gerekir. Stavropol Türkmen bagşıları Köroğlu’nun, Mahtumkulu’nun şiirlerini halen “aydım” (türkü) şeklinde söylemektedirler. Bu bagşılar düğünlerde “dessan” (halk hikâyesi) anlatma geleneğini de sürdürmektedirler. Bu dessanlar arasında özellikle Görogları, Dövletyar, Sayatlı-Hemra, Terekemeli Hemra, Aşık Garıp, Magtımgulı, Abdırahman, Bendimemmet, Garacaoglan gibi bütün Türk dünyasında tanınan bilinen hikâyeler yer almaktadır. Bagşı, düğün ahalisinin isteği üzerine bu destanlardan birisini anlatmaya başlar. Genel

Türkmen bagşılarıyla Stavropol bagşılarının sanatlarını icrasında en temel farklılık, Stavropol bagşılarının yanında “gı

cakçı” (kemençeci) olmamasıdır. Genel olarak Stavropol Türkmenlerinde gıcak yoktur. Bagşılar “dutar” çalarlar. Dutarlar ise bağırsaktan yapılmış iki telli olup Kazak Türklerininkine benzemektedir. Dutarların perde sayısı sekizdir, yani geleneksel Türkmen dutarının perde sayısı kadardır. Oysa şu anda Türkmenistan’daki dutarların on üç perdesi vardır, çünkü “Novayı” adı verilen beş perde sonradan eklenmiştir. Stavropol Türkmen bagşıları türkü çalıp söylerlerken gırtlak nağmelerini daha çok kullanırlar.

Destan anlatılırken manzum kısımlar “aydım”, yani dutarla çalınarak ve özel ezgisiyle söylenir. Nesir kısımlar ise dutarsız, yani sözle anlatılır. Eski bagşılar hikâyeleri anlatırken Arap harfli defterlerine bakma gereği de duyarlarmış. Böylece çalıp söyleme faslı sabaha kadar sürermiş. Türkmen bagşılık geleneğinde dutarın özel bir yeri vardır.

Stavropol Türkmen bagşıları ve şairleri, bütün Türk dünyasında olduğu gibi hecenin 7, 8 ve 11’li kalıplarıyla şiir söylemektedirler. Bu şiirler genelde dörtlük, bazen de çok seyrek olarak beşlik (muhammes) nazım birimiyle şekillenmişlerdir. Daha asrın başında bölgede derleme yapan Samoyloviç, bu hususa dikkat çekmiştir.

Stavropol Türkmen bagşı ve şairlerine geçmeden önce bütün Türkmenler tarafından sevilip sayılan Mahtumkulu’nun Stavropol Türkmenleri arasındaki yerine değinmek gerekiyor. Mahtumkulu’nun dünyaya gelişinden önce Kuzey Kafkasya’ya göç eden Stavropol Türkmenleri, buna rağmen Mahtumkulu’nu çok sevip saymaktadırlar. Hemen herkes Mahtumkulu’ndan ezbere şiirler okuyabilmektedir. Bunu fark eden V. V. Barthold 1929’da yazdığı eserinde “… Göklen aşiretinden olan Mahtumkulu adındaki şair, bütün Türkmenler için, dolayısıyla Stavropol Türkmenleri için millî şair olmuştur” demiştir. Stavropol Türkmenleri arasında derlemeler yapan Samoyloviç de Mahtumkulu’nun şiirlerinden bazılarını ve türkü haline gelmiş olanlarını Stavropol Türkmenleri arasında derlemiştir. Stavropol Türkmen bagşıları Mahtumkulu hakkındaki rivayetleri toplamışlar ve “Bagtımgulı” adını verdikleri bir “dessan” tasnif etmişlerdir. Bu “dessan” düğünlerde Göroglı, Aşık Garıp, Dövletyar gibi destanlarla birlikte anlatılmaktadır. Sapar Kürenov, “Bagtımgulı” hikâyesini Edilbay köyünde Baldan Bagşı’dan derlemiştir. Ancak hikâye daha önce Nuruş Bagşı, Cumalı Bagşı, Körseyit Bagşı, Gurbannepes Bagşı, Oranyaz Bagşı, Ablemin Bagşı, Abdılhekim Bagşı, Sagandık Bagşı gibi şairler tarafından anlatılmaktaymış. Şu anda bu geleneği Baldan Bagşı, Nazar Bagşı, Muhammet Hanafı, Köçek Bagşı ve Durdı Bagşı sürdürmektedir. Mahtumkulu’nun Stavropol Türkmenleri arasında derlenen şiirleri de Türkmenistan’da derlenip yayımlananlardan bazı farklılıklar göstermektedir. Bazı şiirleri ise Türkmenistan’da yayımlanan kaynaklarda yer almamaktadır. Mesela “Göze Mıhmandır” başlıklı şiirin Türkmenistan neşri yedi dörtlükten oluşmaktadır ve aşağıdaki dörtlük yer almamaktadır:

“Baglatma şeytana barmagıñ, goluñ,
Yok diyme gardaşa, her ne ber barıñ,
Dövletiñ alnıñda, açılar yoluñ,
Şat olsa gardaşıñ, yaza mıhmandır.”

Bu şekilde farklı dörtlükler yanında varyant sayabileceğimiz söyleyiş farklılıkları da vardır. Aynı şiirin son dörtlüğündeki “Magtımgulı aydar iller özümde” mısrası Stavropol Türkmenleri arasında “Bagtımgulı yalan yokdur sözümde” şeklini almıştır. Bu tür farklılıkları Mahtumkulu’nun pek çok şiirinde görmek mümkündür. Bazı şiirler ise Türkmenistan Türkmenlerinde hiç görülmemektedir.

Mahtumkulu’nun bazı şiirlerinin doğuşu hakkında ise rivayetler anlatılmaktadır. Meselâ “Bilmezmiñ” adlı şiiri hakkında anlatılan rivayet şöyledir: Bir gün Mahtumkulu’nun hocası Selim Hoca dünyevî bir mesele hakkında bir şeyler yazdırmak ister ve Mahtumkulu’nun eline kalem kâğıt verir. Ancak daha sonra ne yazdıracağını unutur ve düşünmeye başlar. Bunun üzerine Mahtumkulu, “Hocam, ben kendi hatırıma gelen şeyleri yazayım” der ve “Bilmezmiñ” başlıklı şiirini söyler. Bu şiirin aşağıdaki dörtlüğü de Stavropol Türkmenlerine özgüdür:

“Suvdan gana dönderip can beruban inderdi,

Hak Yaradan Biribar bizi dünyé gönderdi,

Nur hudayet hulkumıza saddı bizi güldürdi,

Dokuz ay dokuz sagat enemizi emdirdi,

Panı dünyé gızıkdırıp aldırdıgım bilmezmiñ.”

Mahtumkulu’nun Stavropol Türkmenleri arasında bu derecede meşhur olup tanınması onu Stavropol’da doğmuş büyümüş bir Türkmen şairi mesabesine getirmiştir. Bu açıdan Stavropol Türkmen bagşılık geleneğinde Mahtumkulu’nun tesiri oldukça fazladır.

1960 yılına kadar Edilbay köyünde yaşayan Baldan Bagşı, Stavropol Türkmen bagşılarının “üstad”ı olan bir bagşıdır. Halk arasında büyük bir hürmet ve itibara sahip olan Baldan Bagşı, uzak köylerde yapılan düğünlere çağrılır ve götürülürmüş. Özellikle Mahtumkulu’nun biyogafik rivayetleri üzerine kurulu “Bagtımgulı” hikâyesini anlatmasıyla meşhurdur.

Çur köyünde yaşayan Muhammet Hanafı Bagşı, Prof. Dr. Sapar Kürenov’un kendisinden bir çok ezgi ve türkü kaydettiği bir bagşıdır. Ayrıca Çur köyünde yaşayan Nazar Bagşı, Sarıgamış köyünde yaşayan Durdı Bagşı, Gapgaç köyünden Muhay Bagşı, Dalgat köyünden

Bekey (Bekmuhammet) Bagşı ve Savan köyünde yaşayan Köçek Bagşı gibi başka bagşılar da vardır.

Stavropol Türkmenleri arasında en tanınmış şairler Zarmuhammet (Zarkey), Halmuhammet (Halkey) (XIX. yy.), Bazar, Orazhacı, Memmetdurdı, Hocay, Bendimemmet (XVIII. yy.) ve Humar’dır. Bu şairlerin edebî anlayışları ve eserleri hakkında ayrıntılı bilgi yoktur. Ancak Bazar, Orazhacı ve Halkey’in bazı şiirleri günümüze kadar ulaşabilmiştir. Bu şairler Türkmen “bagşı”lık geleneğine bağlıdırlar ve irticalen şiir söylemektedirler. Bu açıdan ele aldıkları konular, belirli şahıslara övgü ve yergi gibi dar alanlarda sınırlı kalmıştır. Bu şairlerden Zarmuhammet’in (Zarkey’in) dört şiiri, araştırmacı A. N. Samoyloviç tarafından 1912 yılında kendi ağzından derlenmiş ve yayımlanmıştır. A. N. Samoyloviç, bu şairleri gelenek bakımından Marılı Kör Molla’ya benzetmektedir. Bunlar çoğunlukla övgü karakterli şiirler söylemişlerdir. Bu şiirlerde, övülen adamın ve ailesinin özellikleri vasfedilir, son bentte ise bahşiş istenir. Halmuhammet’in “Pirekey” başlıklı ve “Siziñki” redifli şiirleri bu türün güzel

örnekleridir. Şair Halkey'in (Halmuhammet'in) şiirleri genellikle belirli şahıslara ithaf edilmiş şiirlerdir. Mesela onun "Pirekey" adındaki şiiri, Pirekey adındaki bir şahsa ve ailesine ithaf edilmiştir. Sapar Kürenov, bu şiiri ithaf edilen kişinin, yani Pirekey Abdılla'nın (1884 doğumlu, Çur köylü) kendi ağzından derlemiştir. Ama aynı şair, hiciv türünde eserler de söyleyebilmektedir. Mesela bir ağanın yazın sıcağında kuyu kazdırmak için halka zulmettiği zaman yazdığı şiirde;

"Adıñ seniñ Musahacı,

Başıñda pıgammer téci,

Garıplarıñ ganı acı,

Dadaverme, dadaverme.

Çölden çıkcak guman suvdur,

Alla berse günde gudur, (gudra)

Garıplarıñ ganı uvdur, (avıdır)

Dadaverme, dadaverme."

diyerek onu tenkit etmektedir.

Bazar adındaki şairle ilgili olarak Sapar Kürenov'un Yusupgulak köyü ihtiyarlarından İslamaga'dan derlediği bilgiler ise son derece sınırlıdır: Buna göre Şam adlı bir adamın Habıp adındaki oğlu Dağıstan'a okumaya gitmiş. Habıp, birkaç ay Dağıstan'da okumuş, ancak anası babası onu görmek istemişler ve bir telgraf çekerek köye dönmesini istemişler. Habıp, köyüne dönmüş. Şair Bazar, Habıp'ın köye dönüş haberini annesine "Ay indi gözüñ, ay indi" kavuştaklı bir şiirle müjdelemiş. Habıp'ın annesi Totay Han ile babası Şam, şaire müjdesi karşılığında bir tay vermeyi vaat etmişler. Ancak aradan iki yıl geçmesine rağmen tay verilmeyince şair Bazar bu defa "Bolyar hanım, zıyanı yok" kavuştaklı bir başka şiir söylemiştir.

İkinci kısım şairler arasında ise Bendimemmet'i sayabiliriz. O, Magtımgulı gibi sosyal konulara da değinmekte, didaktik eserler verebilmektedir.

"Yigidiñ golunda malı bolmasa,

Deñinden kem bolup derde galar hov,

Zümerret, yakutı dolı bolmasa,

Utdurıp sadrancın ferde galar hov."

"Bir nékese övüt sözün sözleseñ,

Sözüñ zaya bolup yerde galar hov."

"Namarda sır berme dost boldum diyip"

gibi mısralar Bendimemmet'in didaktik tavrını ortaya koymaktadır. Orazhacı'nın "Kavkaz Türkmenleri" adlı şiiri de konu bakımından gelenekten farklılık göstermektedir.

C. Modern Edebiyat

Ekim Devrimi sonrasında bütün Sovyet topluluklarında olduğu gibi Stavropol Türkmenleri arasında da ideolojik karakterli edebiyat eserleri verilmiştir. Günümüz şairlerinden Hacımuhammedov Gurban ile Cumanıyazov Murtaza da önemli isimlerdendir. Hacımuhammedov Gurban 1894 yılında doğmuştur. Sapar Kürenov, bu şairlerle 1957-1958 yıllarında, yaşlılıklarında karşılaşmıştır. Sarıgamış köyünde öğretmenlik yapan Hacımuhammet Gurban'ın dağlarla karşılıklı söyleştiği 14 hanelik bir şiiri vardır. Bu şiir "Nire barayın" ve "Nire bararsıñ" ayaklıdır. 1926 yılında Hacınazar Cumanıyazov ile Serdar Arifullin'in Türkmen dilinde yazdıkları "Gız Berüv" draması müstakil bir kitapçık olarak neşredilmiştir. Bu eserde, kızların satılmasına, yani başlık parasına karşı çıkılmaktadır. Bu Türkmenler arasında Murtaza Cumanıyazov'un "Zalım Kazı" adında dört perdelik bir tiyatro eseri de vardır. Bu eserde tefecilik yapan bir kadının kötü niyetleri anlatılmaktadır. Kadı, 65 yaşında olmasına rağmen 24 yaşındaki Nesipli adındaki bir kıza âşık olur. Yanında çalıştığı halde hakkını alamayan Genci, Nesipli ve Totay adındaki üç kişi, hazırladıkları plan gereği kadıyı maskara ederler.

Bu eserde kadı tipiyle hem eski medeniyetin, hem de üst sınıfın mensubu bir tip tenkit edilmektedir. Şairin pek çok şiiri kasaba gazetesinde yayımlanmıştır. Onun "Hoş Geler" ve "Partizan" adlı eserleri de meşhurdur. "Hoş Geler" şiiri II. Dünya Savaşı sırasında Kafkas Türkmenlerinin yaşadıkları yerleri tasvir ederek Almanlara karşı mücadele etme gereğini anlatan ideolojik bir şiirdir. Onun "Partizan" şiiri ise Stavropol'un işgalden kurtuluşunun 15. yılı dolayısıyla "partizan"ların önemini anlatan bir şiirdir.

Shirin Akiner, **Sovyet Müslümanları**, Türkçesi: Tufan Buzpınar-Ahmet Mutu, İstanbul 1995.

Dünyé Türkmenleri (**Dolı Takıklanmadık Ilmı Maglumatlar**), Aşgabat 1994.

Sapar Kürenov; "Demirgazık Kavkaz Oğuzları-Türkmenleri (Gısgaça Tarıhı, Medeniyeti, Dili)", **TÖMER Dil Dergisi**, 19, Mayıs 1994, 93-102.

Sapar Kürenov; **Türkçe Açıklamalarla Türkmen Atasözleri ve Bilmeceleri**, (Aktaran: Muhittin Gümüş), Ankara 1995.

Sapar Kürenov; **Kafkasya Oğuzları veya Türkmenleri** (**Çovdurlar, İgdirler, Söyüncacılar**), (Aktaran: Ali Duymaz), İstanbul 1997 (2.b.), (1 b. 1995).

Baba Veliyev-C. Ilyasov; **Stavropol Türkmenleriniñ Nakılları**, Aşgabat 1982.

Baba Veliyev; **Stavropol Türkmenleriniñ Dessanları**, Aşgabat 1980.

Baba Veliyev; **Türkmen Halk Poeziyası**, Aşgabat 1983.

Dağıstan'da Millî Hareketler ve Türkler / Kemal Özden [p.549-555]

KEMAL ÖZDEN

Fatih Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi / Türkiye

Giriş

Dağıstan Cumhuriyeti halen Rusya'ya bağlı muhtar bir cumhuriyet olup eski SSCB içerisinde etnik açıdan en kozmopolit yapıya sahip ülkelerden birisidir. Coğrafi konumu itibarıyla Kafkasya ve özellikle Dağıstan, eski ve yenigöç yolları üzerinde bulunmaktadır. Bu yüzden etnik yapısı oldukça karmaşıktır. Resmi kaynaklar Dağıstan'da 25 ayrı etnik grubun varlığını kabul ederken, gayri resmi kaynaklara göre bu sayı 36'dır ve her bir milletin kendine ait bir dili vardır. Oysa bununla birlikte nüfusu 2 milyon 100 bin civarındadır. 36 milletin barınması için bu sayı çok az olmasına rağmen Dağıstan'ın nüfusu Rusya içerisindeki diğer bir çok özerk millettin nüfusundan fazladır.

Yüzölçümü 50.300 km2 olan Dağıstan'ın doğusunda Hazar Denizi, batısında Çeçenistan ve Stavropol (Rusya Federasyonu), kuzeyinde Kalmuk Özerk Cumhuriyeti, Güneybatısında Gürcistan ve güneyinde de Azerbaycan bulunmaktadır. Başkenti Mohaçkale'dir ve diğer önemli şehirleri; Derbent, Boynaks (Temirhanşura), Hasavyurt, Kizlyar, İzberbaş, Babayurt ve Kızılyurt'tur.

Dağıstan'ın başlıca milletleri sayıları 600 bin civarında olan Avarlardan, sayıları 4 bin civarında olan Dağ Yahudilerine kadar farklı etnik gruplardır. **Tablo 1**'de gösterildiği gibi, bu milletlerin bir kısmı tamamen Dağıstan kökenli olmasına rağmen bir kısmı da diğer milletlerden oluşmaktadır. Toplam nüfus içerisinde Türk kökenli olanlar; Kumuklar, Azeriler, Nogaylar, Tatarlar ve Terekemelerdir (Terkemeler); bunların toplam nüfusu 400 bin civarındadır ve bu rakam da toplam nüfus içerisinde ağırlıklı bir konum teşkil eder. Ancak hemen belirtmek gerekir ki Tablo 1'e göre ülkenin toplam nüfusu 1 milyon 800 bin olmakla birlikte bu 1980 sayımına göredir. Günümüzde net olmamakla beraber nüfusun 2 milyonu geçtiği tahmin edilmektedir.

Soğuk savaş sonrası, bir çok siyaset ve sosyal bilimcinin tahmininin aksine olarak, dünyanın bir çok bölgesinde milliyetçilik canlanmaya başlamış ve mikro-milliyetçilikler baş göstermiştir. Dağıstan da bu akımlardan fazlasıyla etkilenmiş ve bu bağlamda yeni milliyetçilik hareketleri ortaya çıkarken eski akımlar da yön değiştirmiştir.

Bu özgürlük hareketlerinin önde gelenleri; Kumukların 'Tenglik', Lezgilerin 'Sadval', Avarların 'İmam Şamil Cephesi', Lakların 'Tsubars', Darginlerin 'Tsadiş', Nogayların 'Birlik' ve Rusların 'Rus Topluluğu' hareketleridir.

Bu makalede; Dağıstan'daki Türk unsurlarının Dağıstan iç ve dış politikasındaki önemi, ülkede hakim olan milliyetçilik akımlarının önde gelenleri anlatılacak, ve Dağıstan'daki etnik ve dinî sorunlar incelenecektir.

I. Dağıstan'da Türk Varlığı ve Ülke Politikasındaki Etkileri

Dağıstan'daki Türk unsurları arasında Kumuklardan sonra, sayıları 100 bin civarında olan Azerilerin yeri oldukça önemlidir. Azerilerin kurdukları önemli bir teşkilat olmamakla birlikte ülke yönetiminde -nüfuslarıyla orantılı olarak- dikkate değer etkileri bulunmaktadır. Özellikle yaşadıkları Derbent bölgesi tamamen onların yönetimi altındadır.

Sovyet rejimi kurulur kurulmaz etnik ve bölgesel problemler üretmek için Azerbaycan toprağı olan Derbent'i Azerbaycan'dan alıp Dağıstan'a bağlamıştır. Bu durum Hobsbawm'ın şu cümleleriyle açıklanabilir: "Sovyetler Birliği, bilinçli biçimde Asya'nın Müslüman halkları, hatta Beyaz Rusyalılar arasında eskiden hiç var olmayan veya akla getirilmeyen etnik-dilsel teritoryal millî idari birimler, yani modern anlamıyla milletler yaratmaya girişmiş olan bir komünist rejimdi. Kazak, Kırgız, Özbek, Tacik ve Türkmen milletlerine dayanan Sovyet Cumhuriyetleri fikri, Orta Asya halklarından herhangi birinin en başından beri duydukları bir özlemi değil, daha çok, Sovyet entelektüellerinin kuramsal bir kurgusunu yansıtmaktadır."[1]

Hem Azerbaycan'daki Azerilerin nüfus kağıtlarında 2. Dünya Savaşı'na kadar Türk yazılmasına rağmen, bu tarihten sonra nüfus kağıdındaki millet kısmına Azeri yazılmaya başlanmış, Türklük unutturulmaya çalışılmıştır. Halbuki, gerek dil gerek gelenek ve yaşam tarzı açısından Azerbaycan Türkleri ile Anadolu Türkleri arasında yöresel farklılıklar dışında ciddi bir fark bulunmamaktadır. Ayrıca, her ne kadar Terkeme Türkleri nüfus içerisinde Azeri olarak görülseler de, konuştukları dil Anadolu Türkçesine Azeri Türkçesinden daha yakındır.

Anadolu Türkleri, Azeriler, Kumuklar, Nogaylar ve Terkemeler aynı Türk milletinin çok yakın kolları olsalar da Komünist rejimin böl-parçala siyasetinden son derece etkilenmişlerdir. Bir Azeri ile konuştuğunuzda Azerilerin ve Türklerin (Türkiye Türkleri) aynı millet olduğunu ve kardeş olduğunu söyler ve buna inanır. Ancak "Azeriler Türktür" derseniz ve Türklüğü bir üst kimlik olarak ileri sürerseniz buna hemen itiraz ederler ve kendilerinin -Türkten önce ve daha önemlisi- "Azeri" olduklarını belirtirler. Kumuklar ve Nogaylar için de aynı şey söz konusudur. Hatta Orta Asya'da yaşayan bütün Türk kavimleri (Kazaklar, Özbekler, Türkmenler ve diğerleri) de bu konuda aynı düşünceyi paylaşırlar. Bunun tek istisnası Terkemelerdir. Terkemeler kendilerini Türk olarak kabul ederler ve başka bir üst kimlik benimsemezler.

Dağıstan milletleri arasında Türk kökenliler toplam nüfusun beşte birini teşkil ederler (yaklaşık %32 ile Avarlar birinci, Türk kökenliler ise %24 ile ikinci büyük etnik gruptur). Buna rağmen, bir Türk üst kimliğinin benimsenmemesinden dolayı ortak bir politika belirleme, birlikte hareket etme ve birbirini destekleme gibi düşünceleri yoktur.

Bütün olumsuz gelişme ve engellemelere rağmen Dağıstan'da Türk etkisi halen kendisini çok açık bir şekilde göstermektedir. Komünizme kadar bölgede Kumukçanın ve Osmanlı Türkçesinin ortak bir dil olarak kullanılmasının bunda azımsanmayacak bir etkisi vardır.

Gelenek ve görenek olarak, Türkiye Türkleri ile ortak bir çok nokta bulunmaktadır. Mesela; Dağıstan'daki her milletin kendi dillerinde okudukları bir "Mevlit"leri vardır. Bu mevlitler arasında Lezgilerin okudukları mevlit tema olarak Türkiye'deki mevlide çok benzemektedir. Hatta, "Merhaba" kısmında bir saygı alâmeti olarak, Türkiye'de olduğu gibi ayağa kalkılır. Bu ve benzeri kültürel ve geleneksel benzerliklerin sayılamayacak kadar çok örnekleri vardır. Ancak Sovyet döneminde bütün kitapların imha edilmesi, iki halk arasındaki mevcut bağları asgari dereceye indirmiştir.

Bütün bunlara ilaveten, Derbent'te karşılaştığım bazı Azeri aileler Türkiye kökenli olduklarını, bazıları Adana civarından geldiklerini söylediler. Enver Paşa'nın askerlerinin Derbent'i geçip Mohaçkale'ye geldikleri, askerlerin bir kısmının buralarda kaldıkları ve evlendikleri göz önüne alınırsa bu iddianın gerçeklik boyutu açıkça anlaşılmaktadır.

II. Dağıstan'daki Milliyetçi Hareketler

Dağıstan milletlerinin çoğu, hali hazırdaki durumlarından memnun değildir. Ekonomik ve politik olarak yoksun bırakıldıklarını düşünen etnik gruplar bu yoksunluklarını bağımsızlık ile çözebileceklerine ina

nırlar. Bu durumu Guibernau şöyle açıklamaktadır: "Herhangi bir ulusal azınlık hareketinin arkasında yatan ortak özellik, mevcut durumdan duyulan rahatsızlık nedeniyle daha fazla özerklik veya bağımsızlık isteğidir. Kendilerini devletten uzaklaştırırlarsa bu durumdan yararlanabileceklerini hissetmelerini sağlayan şey güvenlik, ekonomik refah veya siyasal katılım konusunda duydukları ortak hoşnutsuzluktur."[2] Bundan başka, etnik ayrıcılıkların diğer bir sebebi de devlet kurumlarının çökmesi, fabrikaların işlemez hale gelmesi, ve işsizliğin hat safhaya gelmesidir. Yine Guibernau'nun ifadesiyle; "Eski Sovyetler Birliği'ndeki ulusalcı hareketlerin beklenmedik bir şekilde çoğalmasını anlamanın temel faktörlerinden biri, devletin insanların temel gereksinimlerini yerine getirememesi ve tatmin edici alternatif yapıların bulunmayışıdır. Ancak bu hareketler hala kendi halklarının güvenliğini ve refahını sağlayamamıştır."[3]

Dağıstan'daki milliyetçi hareketlerin bir kısmı Rusya'dan bağımsız bir Dağıstan için mücadele verirken, diğer bir kısmı da Dağıstan'dan bağımsız bir etnik grup için mücadele vermektedir. Diğer bir kısmı ise Rusya ve Dağıstan'dan bağımsızlık istememekte, sadece o etnik grubun diğer milletlere karşı hak ve özgürlüklerinin arttırılmasını ve korunmasını talep etmektedir. Bu hareketlerin başlıcalarını şöyle inceleyebiliriz.

A. Avarların 'İmam Şamil Cephesi'

Avarların millî kahramanı İmam Şamil adı ile kurulan bu hareket Hasavyurtlu bir Avar olan Gazi Mohaçev tarafından yönlendirilmektedir. Mohaçev, aynı zamanda, 'Avar Halkı Hareketi'ni' de organize etmektedir.[4] İmam Şamil Cephesi çok fazla rağbet görmemiştir. Çünkü Avarlar, haklarının devlet kademesinde yeterince temsil edildiğine inanmaktadırlar.

Dağıstan'ın dışında önemli miktarda Avar yaşamaktadır. Mesela, Azerbaycan'ın kuzeyinde Belekan bölgesi ve çevresindeki ilçelerde yaklaşık 45 bin Avar bulunmaktadır. 1991'den itibaren, Avar liderleri Azerbaycan'daki Avarların Dağıstan'la birleşmesini istemişlerdir. Bazı Rus tarihçilerinin Belekan bölgesinin Rusya'ya ait olduğunu iddia etmeleri, Avarların bu talebini güçlendirmektedir. Azerbaycan'da anarşiyi körükledikleri iddiasıyla toplam 120 adet Lezgin ve Avar organizasyonunun faaliyetleri yasaklanmıştır.

B. Darginlerin 'Tsadiş' Hareketi

Darginlerin 'Tsadiş' (Birlik) Hareketi 1991'de kurulmuştur. Bu hareketin maksadı Darginlerin haklarını korumak ya da arttırmak değildir. Çünkü Darginler milli seviyede hak ve özgürlüklerini, tıpkı Avarlar gibi, çok iyi ifade edebilmektedirler. Bu hareket sadece diğer milli hareketlere alternatif olması niyetiyle başlatılmıştır.[5]

Darginler birçok önemli problemlerini kendi başlarına köy yönetimi seviyesinde çözümleyebilmektedirler. Bunun tek istisnası Dargin ve Kumuk topraklarının sınır bölgelerinde yaşanmaktadır. Böyle sınır bölgelerinde uzun süredir devam eden toprak problemleri vardır.

C. Kumukların 'Tenglik' Hareketi

Kumukların 'Tenglik' (Denklik= Eşitlik) Hareketi 1990'da kurulmuştur ve Salav Aliev tarafından yönlendirilmektedir. Tenglik 1990'da Dağıstan içerisinde de olsa özerk bir 'Kumukistan' devletini talep etmiştir.[6] Kumuklar, geçmiş zamanlardaki Kumuk üstünlüğüne atıfta bulunarak Kumuk dilinin resmi dil olmasını istemişlerdir. Sovyet dönemi öncesinde de Dağıstan'da hakim olan dilin Osmanlıcaya yakın bir Kumuk dili olduğu bilinmektedir. Ancak, Dağıstan nüfusunun sadece yüzde 22'sini oluşturan Kumukların özerk bir Kumukistan devletinin neye benzeyeceği, nasıl idare edileceği net bir şekilde belirtilmemiştir.

Tenglik Hareketine göre; Kumuklar idari yapıda tam manasıyla temsil edilmemekte ve ekonomik olarak geri bırakılmaktadırlar. Kumuklar, Avarların devlet yönetiminde önde tutulmalarına itiraz etmektedirler.

Kasım 1990'da Dağıstan Halk Kongresi Dağıstan içinde özerk bir Kumuk devletinin kurulması için oylama yaptıysa da Kumuklar kendilerine tanınan özerklikleri yetersiz buldular. Kasım 1990'da ise Avarların ülkedeki hakimiyetini protesto için Tenglik bütün Kumukları gösteri yapmaya davet etti. Dağıstan Hükümeti'nin bir Kumuk'u Adalet Bakanı yapmasıyla birlikte Tenglik'te bir yumuşama görüldü. Ondan sonra da Tenglik fazla bir faaliyette bulunmadı.

1994'te diğer bir Kumuk organizasyonu olan 'Kumuk Millî Kongresi' kuruldu. Bu hareket, oldukça katı olan Tenglik'i yumuşatmak ve ona alternatif olması için Dağıstan Hükümeti tarafından da desteklenmektedir.[7]

D. Lezgilerin 'Sadval' Hareketi

Lezgin millî hareketi 'Sadval' (Birlik) Haziran 1990'da Derbent'te kurulmuş olup liderliğini General Koçimanov ile Ruslan Aşuraliev yapmaktadır. Sadval'ın amacı Lezginlerin birleşmesidir. Çünkü, Lezginlerin büyük bir kısmı Azerbaycan'da yaşamaktadır.

Sadval hareketi, Temmuz 1990'da Derbent'te bir kongre düzenledi. Kongre'de delegeler Lezgin halkının 'kültürel ve ekonomik alanda ortak bir temelde gelişmesinin engellenmesine' karşı birleşmeyi dile getirdiler. Bu kongrede birleşik bir Lezgin birliğinin oluştu

rulması yönünde çözüm üretilemedi. Aralık 1991'de ise, Lezgin Ulusal Kongresi'nde Dağıstan ve Azerbaycan'da yaşayan Lezgin nüfusu kapsayacak şekilde 'ulus-devlet' biçiminde Lezgistan'ın kurulması hedefi açıklandı. Bu anlamıyla Lezgin hareketi Azerbaycan üzerinde bir etki oluşturma potansiyeline sahiptir. Lezginler ve Nogaylar dışında Dağıstan halkları arasında ulusal kimlik bağımsızlık için hareket noktası oluşturmamaktadır. Kısmen bu iki topluluk Dağıstan sınırlarını aşan ulusal birlik oluşturma amacı içindedirler. Dağıstan'da ayrılığa sebep olacak unsurlar kültürel değildir. Dağıstan içinde tam anayasal haklara sahip Lezginler, Azerbaycan'da da benzer haklar elde etmek istemektedirler.[8]

Azerbaycan'daki Lezginlere gelince; 1991'de 'Samur' örgütünü, 1992'de 'Lezgin Demokratik Partisi'ni' kurmuşlardır. Samur, iki ülke arasındaki sınırların yeniden gözden geçirilip değiştirilmesine karşıdır. Samur'un ve Lezgin Demokratik Partisi'nin görüşleri birbirine yakın olup her ikisi de daha radikal olan Sadval'a karşı Azerbaycan Hükümeti tarafından desteklenmekte ve finanse edilmektedir.

Nisan 1995'te Dağıstan'da çok daha farklı bir Lezgin organizasyonu 'Alpan' adıyla kurulmuştur. Alpan'ın amacı; Azerbaycan'daki Lezgin topraklarının Rusya'ya katılmasını sağlamaktır. Alpan'ın sekreteri Amiran Babaev Azerbaycan'ın Lezginlerin ve diğer azınlıkların haklarını kısıtladığını ve baskı yaptığını iddia etmiştir. Açıkça anlaşılan odur ki; Rusya Azerbaycan'a baskı uygulamak amacıyla Lezginleri kullanmakta ve Azerbaycan'ı zor duruma sokmaya çalışmaktadır. Lezginler Azerbaycan'dan hak ve özgürlüklerinin arttırılması taleplerinde haklı olabilirler, ancak bu meselede Rusya'ya veya Ermenistan'a alet olmamaları ve dikkatli olmaları gerekmektedir.

E. Lakların 'Tsubar' Hareketi

Lak millî hareketi 'Tsubar' (Yeni Yıldız) 1990'da kurulmuştur ve Lak kültürünün ve Lak kimliğinin geliştirilmesini amaçlamaktadır. Tsubar'ın başkanı Ziraat Bakanı Hirytdin Khadziev'dir. Lak millî hareketinin diğer bir önemli ismi Mogamed Khaçilaev'dir. Khaçilaev bir zamanlar bir dövüş şampiyonu ve bandit, gangester iken şimdi ise saygın bir işadamıdır. Khaçilaev, yaklaşık bin kadar silahlı adamıyla üstün bir silahlı güce sahiptir, Laklar ve diğer milletler arasında sözü dinlenen birisidir. Aynı zamanda hem politik hem de dinî otoritelerle bağlantısı kuvvetlidir. Hatta kardeşi Nadir Khaçilaev Rusya Müslümanları Birliği'nin kurucusudur.

Çeçen organizasyonu Vaynak'ın faaliyetlerine muhalefet olarak da, Tsubar'ın yanında, 'Yeni Lak Halk Cephesi' Ağustos 1991'de kurulmuştur. Bu örgütün liderliğini Dalgat İsmailov yapmaktadır.

F. Nogayların 'Birlik' Hareketi

1957'den beri kültürel amaçlı bir oganizasyon olan Birlik, K. Balbek ve B. Kildasov tarafından yönlendirilmektedir. Birlik, Aralık 1989'dan itibaren politik bir organizasyon olarak faaliyetlerine başlamıştır. Birlik'in amacı Çeçen toprakların da bir kısmını kapsayacak şekilde Dağıstan'dan

bağımsız bir Nogay Cumhuriyeti kurmaktır. Böyle bir cumhuriyet kurulduğunda, Kuzey Kafkasya'daki Nogaylar'ın da buraya göç edeceğini ummaktadırlar.

Birlik, siyasî sahada fazla bir şey yapamamıştır. Çünkü, yapıları itibarıyla geçmişte göçebe bir hayat yaşadıklarından, iddia edecekleri tarihî bir anavatanları yoktur. Buna ilaveten, Nogay halkını organize edebilecek eğitimli bir Nogay elit tabakası da yoktur. Hatta Birlik'in faaliyetlerinden hiç haberi olmayan bir çok Nogay bulunmaktadır.

Nogaylar, hemen hemen bütün Kuzey Kafkasya cumhuriyetlerine dağılmış durumdadırlar; ancak Nogayların büyük çoğunluğu özellikle Dağıstan, Çeçenistan, İnguşya ve Kabarday-Balkar ülkelerinde yaşamaktadırlar. Dağıstan dışındaki ülkelerde Nogayların kültürel faaliyetleri sınırlandırılmakta; kültürel faaliyetlerine ve kurumlarına (tiyatro, okul, kulüp vb.) izin verilmemektedir. Bunun en önemli nedenlerinden biri, bu bölgelerde Sovyet iktidarı döneminde toplumsal ve siyasal alanlarda Nogayların önemli role sahip olmaları ve diğer toplulukların bu alanlarda faaliyetlerini engellemiş olmalarıdır. Dağıstan'da ise, bütün ulusal gruplar gibi Nogaylar da geniş kültürel ve siyasal haklara sahiptirler. Diğer gruplarla çatışma içinde olmadıkları gibi, her düzeyde anadille eğitim yapan okulları da bulunmaktadır.[9]

G. Rusların 'Rus Topluluğu' Cemiyeti

Dağıstan'daki Rus azınlığın haklarının savunulması amacıyla Mohaçkale'de (Haziran 1994'te) 'Rus Topluluğu' organizasyonu kurulmuştur. Bu organizasyonun amacı sayıları 200 bin civarında olan Rusların ve Rusça konuşanların hak ve özgürlüklerinin korunması ve geliştirilmesidir. Rusça konuşan insanlardan kastedilen Kazaklar'dır (Rus Kazakları). Ruslar ve Kazaklar Dağıstan'da politik ve sosyal baskı altında olduklarını, yönetimde kendilerine yer verilmediğini ve fakirleştirildiklerini iddia etmektedirler. Burada haklı oldukları noktalar vardır. Çünkü, Moskova'da ve Rusyanın diğer kesimlerinde Kafkas halkının baskı görmesini ve aşağılanmasını

hazmedemeyen Dağıstanlılar, aynı uygulamaları ülkelerindeki Ruslara da yapmak istemektedirler. Mesela, Moskova'da bir Dağıstanlının Rus polisi tarafından öldürülünceye kadar dövülmesi üzerine, bazı Dağıstanlılar da ülkelerindeki Ruslara karşı oldukça kötü davrandıkları, intikam aldıkları görülmektedir.

III. Etnik ve Dini Sorunlar

Otuzdan fazla etnik grubun bir arada yaşadığı Dağıstan'da çeşitli etnik sorunların olması kaçınılmazdır. Çünkü sadece birkaç etnik grubun birlikte yaşadığı ülkelerde bile çok büyük etnik çatışmalar yaşanmaktadır. Oysa Dağıstan'da bir kaçı hariç, çok ciddi etnik çatışma yaşanmamıştır.

Etnik problemlerden birincisi, Laklar ve Çeçenler arasındaki toprak meselesidir. 1944'te Auskhouski bölgesindeki Çeçenler, 2. Dünya Savaşı'nda Almanlara yardım ettikleri iddiasıyla, Kazakistan'a sürgün edilince onların topraklarına Laklar yerleştirildi. 1992'de Çeçenler topraklarına geri döndüklerinde orada Lakları yaşıyor buldular. Çeçenler Lakları uzaklaştırıp eski yerlerine yerleşmek istediler. Ancak buradaki Lakların da buradan ayrılmaları zordu. Dağıstan Hükûmeti

buradaki Lakları Mohaçkale yakınlarında 'Kumuk' adı verilen bir bölgede iskan etme kararı alarak bu sorunu çözme yoluna gitmiştir.

Lakların Kumuk'a yerleşmeye başlamasıyla bu kez de burada yaşayan Kumuklarla Laklar arasında sürtüşmeler başladı. Kumuklar bu bölgede Laklara daha fazla toprak verildiğinide iddia ettiler ve Lakları bir müddet yıldırmaya çalıştılar. Az sayıda Lak geriye döndü. Bunun üzerine hükümet Lakların yeni yerleşim yerine yaptığı yatırımları azalttı. 1992'den beri bu iki millet arasında önemli bir sorun çıkmamıştır.[10]

Dağıstan'daki en önemli etnik sorun Lezginler ve Azeriler arasında yaşanmaktadır. Bunun iki büyük sebebi vardır. Birincisi; Lezginler hem Azerbaycan'da hem de Dağıstan'da yaşamaktadırlar ve Lezginlerin her iki ülkede de akrabaları, dostları ve işleri vardır. Sovyet döneminde, 1994'lere kadar, iki ülke arasında rahatça girip çıkabilen ve sınırda yaşayan insanlar bu ilişkilerini kolaylıkla devam ettirebiliyorlardı. Fakat, 1994'ten itibaren, Çeçen-Rus savaşıyla birlikte iki ülke sınırından giriş çıkışlar oldukça zorlaştırılmıştır. Ayrıca, Azerbaycan'daki soydaşlarının asimile edildiğini ve baskıya maruz kaldıklarını iddia eden Lezginler, iki ülkedeki Lezginlerin birleşmeleri şeklinde radikal düşüncelere yönelmişlerdir.

Bu iki millet arasındaki sürtüşmenin diğer bir sebebi de şudur: Azerbaycan-Dağıstan sınırına yakın Derbent şehrinin yerli halkı Azeriler ve Terkemelerdir. Derbent'in yakın bölgelerinde de Lezgin kasabaları ve köyleri vardır. 1990'ların başlarından beri Lezginler Derbent'e göç etmeye başlamışlar ve Derbent'te önemli bir sayıya ulaşarak, yönetimde de söz sahibi olmuşlardır. Üstelik Derbent'te, İsraile göç etmeleri sebebiyle, sayıları gittikçe azalan Yahudilerin, Azerilerin baskı ve hakimiyetlerini azaltmak için Lezgilerin Derbent'e yerleşmelerini teşvik ettikleri ve onları finanse ettikleri iddiaları bulunmaktadır. Bu durum Azerileri son derece rahatsız etmektedir. 1994'te bu rahatsızlık bir Azeri ve Lezginin Derbent'te, bir trafik kazası yüzünden birbirlerini öldürmeleri ile doruk noktaya ulaşmıştır. Bu olaydan sonra şehir ikiye bölünmüş, şehre giriş çıkışlar yasaklanmış, Azeriler ve Lezginler arasında neredeyse bir iç savaş havası yaşanmıştır.[11] Bu gerginlik nihayet Başbakanın ve her iki tarafın etnik liderlerinin arabuluculuğu ile yatışmış ve bitmiştir. Burada Lakların lideri Khaçilaev de tarafların barışmasında arabuluculuk yapmıştır. Yine, bu olay sırasında Ermenistan'dan heyetlerin helikopter ile Lezgin köylerine gelerek, Azerilere karşı, Lezginlere silah ve lojistik destek verdikleri söylenmektedir.

Dağıstan'da bazen küçük çapta da olsa dinî problemler yaşanmaktadır. Dağıstan halkının yüzde 85'i Müslüman'dır. Müslümanların büyük çoğunluğu Sünni olup Şafi mezhebindendir. Derbent ve civarında yaşayan 100 bin kadar Azeri ise Şii'dir. Ancak Şiiler ve Sünniler arasında hiçbir pürüz yoktur. Bu iki mezhebin halkı Derbent'te Cuma Mescidi'nde sorun çıkmadan birlikte ibadet etmektedirler.

Sovyet rejiminde baskı altında tutulan din, rejimin çökmesinden sonra serbest bırakılmıştır. Dinini öğrenmek isteyen Dağıstanlılar çeşitli Müslüman ülkelerine öğrenci göndermişlerdir. Bu ülkelerin başlıcaları; Türkiye, Suudi Arabistan, Ürdün ve Mısır'dır. Buralardan da, özellikle Suudi Arabistan'dan, Dağıstan'a İslâmiyeti öğretmek için hocalar gelmektedir. Suudi Arabistan devlet destekli olarak buralarda medreseler ve dinî kurslar açmış, buralarda dinî eğitim vermeye çalışmıştır.

Bu medreselerde Vahhabiliğin öğretildiği iddia edilmektedir. Öyle ki bir müddet sonra Rusya, bu iddia ile Vahhabiliğin gelişini önleyebilmek için Dağıstan'a giriş ve vize alımlarını oldukça güçleştirmiştir.

Çeçenistan Savaşı'nda ise Dağıstan'daki Vahhabi grupların bağımsızlık istediklerini ve Çeçenistan'a destek verdiklerini ileri sürmüştür. Oysa, Vahhabilik Rusya tarafından kullanılmaktadır. Halkın İslâma yönelmesini tehlikeli bulan Rusya, onları Vahhabilik ve fundemantalistlik ile itham etmektedir. Mesela, Rusya'nın 1999'da Dağıstan'da bir isyan çıkartan Çeçen komutanı Şamil Basaev'in Vahhabi olduğunu iddia etmesine rağmen Basaev'in Vahhabi olduğuna dair bir delil yoktur. Ayrıca, Dağıstan yüzyıllardır sufizmin, tarikat öğretisinin bir

merkezi olmuştur. Sufizm ve Vahhabilik birbirine tamamen zıttır. Çünkü Sufizm'de çok önemli olan evliya, sahabe ve peygamber sevgisi, onların şefaatlerine ulaşma düşünceleri ve Peygamber'in sünnetine bağlılık Vahhabilikte günah ve haramdır. Bu yüzden, Dağıstan ve Çeçenistan gibi dinî geleneklerine çok bağlı yerlerde inanışlarına tamamen zıt bir anlayışa sahip Vahhabiliğin kabul görmesi ve barınması mümkün değildir. Arap ülkelerinden gelenler Vahhabi olsalar bile bunu gizlemek ve sadece ortak kabul edilen dinî konularda eğitim vermek zorundadırlar. Bunların Vahhabi oldukları anlaşıldığında yerli ulemanın önderliğinde sivil halk tarafından derhal sınır dışı edilirler ve medreseleri kapatılır.

Dağıstan'daki bir diğer dinî problem birden fazla dinî reisin olmasıdır. Orada en yüksek dinî otorite Müftü'dür. Zaman zaman birden fazla halkın dinî liderleri Müftülüğünü ilan etmektedir. Mesela aynı anda hem Kumuk hem de Avar Müftüsü vardır. Bu Müftüler bazen dinî konularda anlaşmazlığa düşerler. Ancak bu gibi anlaşmazlıklar önemli boyutlarda olmayıp gelip geçicidir.

Sonuç ve Değerlendirme

Dağıstan'ın bugünkü durumu çok parlak görünmemektedir. Zaten kötü olan ekonomi, Çeçenistan-Rusya savaşıyla daha da kötüleşmiş, ülke neredeyse ekonomik ablukaya alınmıştır. İşsizlik doruk noktaya ulaşmış ancak enflasyon kontrol altına alınmıştır.

Ulaşım ve iletişim hizmetleri de Çeçen Savaşı ile duraklamış, dış dünya ile ulaşımı ve iletişimi zayıflamıştır. Ekonomik sorunlar her sahada hissedildiği gibi eğitim ve öğretime de yansımıştır. Devlet uzun zamandır eğitime yatırım yapamamakta, hatta bazen öğretmenlerin maaşlarını bile ödemekte güçlük çekmektedir.

Ekonomik ve etnik-milliyetçi problemlerin getirdiği güvensizlik ortamı da halkı çok rahatsız etmektedir. Neredeyse her konuda mafyalaşma görülmekte, sokak serserileri ve haydutlara dur diyen olmamaktadır.

Etnik milliyetçi akımların bir kısmının ismi "Birlik" ve benzeri anlamlara gelmektedir (Darginlerin "Tsadiş", Lezginlerin "Sadval", ve Nogayların "Birlik" hareketi). Bu teşkilatlar Rusya'dan veya Dağıstan'dan ayrılmaya çalışmaktadırlar. Oysa bu etnik grupların Rusya'dan ayrılmaları birkaç sebepten dolayı oldukça zordur ve 15-20 yıl gibi yakın bir gelecekte böyle bir şey olası değildir.

Bu sebeplerden birincisi Rusya'ya olan ihtiyaçtır. Çünkü bir bütün olarak bile Dağıstan Cumhuriyeti'nin ekonomik imkanları ve kaynakları bağımsız olarak hayatta kalabilecek yeterlilikte değildir.

Diğer bir sebep de Rusya'ya karşı duyulan korkudur. Rusya defalarca, federasyon içerisindeki cumhuriyetlerin ve halkların bağımsızlık hareketlerini kanlı bir şekilde bastırarak diğerlerine de gözdağı vermiştir. Çeçenistan savaşı bunun en canlı bir örneğidir. Bu yüzden, Dağıstan ve diğer cumhuriyetlerde Rusya "balşoy brat" (büyük kardeş) tabiriyle anılmaktadır. Bu tabir, diğer cumhuriyetlerin hem Rusya'dan korktuklarını, hem de ekonomik ve teknolojik olarak ona muhtaç olduklarını açıkça göstermektedir.

Üçüncü sebep ise; bu etnik hareketlerin bir kısmının radikal, ayrılıkçı hareketler olmayıp, değişik sebeplerden faaliyet gösteren reaktif hareketlerdir. Örneğin, Darginlerin Tsadiş hareketi tamamen diğer milletlere karşı reaktif bir şekilde ortaya çıkmış ve ayrılıkçı unsurlar taşımamaktadır. Bu hareketlerin bir kısmını demokratik bir şekilde işleyen Sivil Toplum Örgütleri şeklinde ele alabiliriz. Çünkü bunlar, hemen hemen bir gönüllü kuruluş gibi üyelerinin menfaatlerini demokratik yollarla takip etmektedirler.

Başka bir önemli faktör ise; Rusya Dağıstan'da demokratikleşmeyi ve iç güvenliği geciktirerek ekonomik ve politik istikrarı provoke ederek Dağıstan'ın kendine gelmesine ve Kafkasya'da güçlü bir unsur olmasına engel olmaktadır. Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra ortaya çıkan mafyalaşma ve istikrarsızlık ortamının oluşmasında bu faktörün rolü büyüktür.

Dağıstan'ın Federasyondan ayrılmasına engel bir diğer faktör de Dağıstan dışında yaşayan yaklaşık 1 milyon civarındaki Dağıstanlıdır. Dağıstan'ın Federasyondan ayrılması durumunda bu diasporanın büyük bir kısmı Rusya'nın elinde fidye durumuna düşecektir.

Bu kaos ortamında Dağıstan'ın yapması gereken ilk önce ekonomik bağımsızlığını temin etmek, politik ve ekonomik istikrarı sağlamaktır. Bunların yokluğundan, asayiş ve istikrarın temin edilememesinden dolayı az da olsa dışarıdan gelen yatırımcılar Dağıstan'dan kaçıp gitmektedirler. Bir örnek vermek gerekirse; 1992'den itibaren Dağıstan'da kurulmaya başlayan Türk fırınları halk tarafından çok beğenilmiş ve sayıları 1996'da 10'u geçmiştir. Ayrıca yine sayıları 15-20'lerle ifade edilen yabancı girişimciler ülke içerisinde farklı yatırımlara yönelmişlerdir. Bu sayılar, küçük bir Cumhuriyet için hiç de azımsanacak figürler değildir. Giderek artan mafya, anarşi ve rüşvet ile baş edemeyen bu girişimciler yavaş yavaş ülkeyi terk edip gitmek zorunda kalmışlardır. Bugün ise yabancı girişimci yok denecek kadar azdır. Bu yüzden, Dağıstan ekonomik ve politik istikrarı, iç güvenliği sağlamalı, Rusya Federasyonu içerisindeki stratejik konumunu güçlendirmeli ve ayrılıkçı akımlara fırsat vermemelidir.

Yukarıda bahsedilen bütün bu ve benzeri problemler, Dağıstan hakkında karamsar bir tablo çizmekle beraber, bunlar çözülemeyecek sorunlar değildir. Devlet geleneğinin yerleşip güçlenmesi ve etnik gruplar arasındaki dayanışmanın artması, ortak bir Dağıstan idealinin bütün milletler tarafından benimsenmesi ile bahsedilen bütün problem ve sıkıntılar zamanla aşılacaktır.

1 E. J. Hobsbawm, **Milletler ve Milliyetçilikler,** (Çev: Osman Akınhay), Ayrıntı Yayınları, İkinci Basım, İstanbul 1995, s. 196.

2 Montserrat Guibernau, **Milliyetçilikler**, (Çev: Neşe Nur Domaniç), Sarmal Yayınevi, İstanbul 1996, s. 165.

3 **Ibid.**, s. 166.

4 Robert Bruce Ware-Enver Kisriev, "After Chechnia: New Dangers In Daghestan", **Central Asian Survey**, 1997, c. 16/3, s. 408.

5 Wesselink, **op cit.**

6 Ware-Kisriev, **op cit.,** s. 408.

7 Wesselink, **op cit.**

8 **Kafkasya, Ortadoğu Ve Avrupa Petrollerinde Türkiye'nin Önemi Sempozyumu,** (26 Nisan 1998), Harp Akademileri Basımevi, Ankara 1998, s. 123-124.

9 **Kafkasya, Ortadoğu Ve Avrupa Petrollerinde Türkiye'nin Önemi Sempozyumu,** s. 126.

10 Wesselink, **op cit.**

11 David Nissman, '**Russia And Caucasus', Seminar On Russia And Newly Independent States,** Antalya 29-31 Mart 1996, (Dışişleri Bakanlığı düzenlemiştir), SAM Yayınevi, Ankara 1996, s. 86.

Nogay Türkleri / Nesrin Güllüdağ [p.556-564]

NESRİN GÜLLÜDAĞ

Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Nogay Adı ve Nogay Boyları

Nogay kelimesi bir şahıs adı olup, 1270-1299 yıllarında Altın Ordu'da büyük bir nüfuz kazanmış olan bir emirdir. Ona tâbi olan il ve uruglara Nogay adı verilmiştir.[1] Jyrkankanllio'ya göre, Nogaylar Cengiz Han'ın ahfadıdır.[2] Rasony'e ve Grousset'e göre, Nogay Cuci ailesindendir.[3] Togan'a göre, Nogay, Çingiz Han'ın torunlarından Berke Han'ın başkumandanı olan Nogay Han'ın kurduğu birlik etrafında toplanan Türk Tatarlara verilen bir addır.[4]

Boy adları, Türk tarihi ve etnolojisi araştırmalarına giren konuların en önemlilerinden sayılmaktadır. Türklerle temasta bulunan komşu kavimler çok eski devirlerden beri Türk boylarının adlarını tespit etmişler ve bununla bu boyların birbirine olan yakınlık ve kardeşliklerini öğrenmeye çalışmışlardır.[5]

Howort'a göre tarihî çağlardan Moğol istilâsına kadar geçen uzun zaman içinde Nogaylar, Kanklı, Uz ve Peçenek Türk boylarından sayılmışlardır.[6] Nogayların doğu urukları daha çok Mangıt adı ile bilinirdi.[7] Nogaylar; Rasony,[8] Çay,[9] ve Sümer'e[10] göre Mangıtlar olarak anılmaktadır. Nogaylar için bu iki adı bir arada Mangıt- Nogay şeklinde kullanan kaynaklar da bulunmaktadır.[11]

M. Saminoff, Nogayların Peçeneklerden geldiğini,[12] Polovtsi ve bazı Rus tarihçileri ise, Moğolların bir kolu olduklarını ileri sürerler.[13] Özergin'e göre Nogay ulusunun çekirdeği, başta Peçenek boyu olmak üzere Kıpçak bozkırında dağınık olarak yaşayan bir çok Kıpçak uruk ve boyundan oluşmuştur. Geçen yüzyıldan beri tespit edilmiş Nogay boy adları şunlardır.[14] Açıkulak Nogay, Ak Nogay, Alçın, Argun, Barın, Burcak, Canbulat, Cambayluk, İrdişan, Karaağaç (Karagaş), Kara Mırza, Kara Nogay, Katay Kasay (Hıtay), Kazbulat, Kıpçak, Kundur, Mamay, Mangıt, Mansur, Novruz, Ordamambet, Şırın, Tohtamış, Tokuz (Toguz), Urak, Yedicek, Yedişkol (Yedişkul), Yedisan ve Yembulak. Saadet Çağatay ise uruk adlarını şöyle verir:[15] Kazak, Kazanuvlı, Kanlı, Kireyit, Kongrat, Kıtay, Kumuk, Kıpçak, Kırk, Mangıt, Ongıt, Bürkit, Nayman, Türkpen, Uysin, Uygır. Baybek ise, Nogayların Kıpçak, Kanlı, Kirkez, Kıtay, Nayman, Min, Kirey, Argın, Tabın, Mangıt, Cangalbayk, Alcın, Salayut, Calayır, Konrat gibi uruklardan teşekkül ettiğini söyler.[16] Baddeley Nogayları sekiz ana kabileye ayırır.[17] Evliya Çelebi de türlü Nogay boylarını bilmekte, Kırım Hanlığı'ndaki Nogayları en küçük oymaklara kadar tanımaktadır. Bunlar Ulu Nogay, Kiçi Nogay, Adıl Nogay, Nevruz İli Nogay, Çoban İli Nogay, Ormemetli Nogay.[18] Uzunçarşılı'ya göre Nogaylar; Ulu Nogay, Mansurlu, Küçük Nogay ve Şıdak Tamgası olmak üzere dört kısımdır.[19] İnan ise soy ve uruk adları bakımından Karakalpaklar, Özbekler, Kazak Kırgızları, Başkurtlar ve Nogaylar arasında hiç bir fark olmadığını, Karakalpakların XVI. asra kadar İdil ve Ural havzalarında Nogaylarla beraber yaşadıklarını söyler.[20]

Kundurlar da Kafkasya'dan İdil deltasına göç edip, orada yerleşmiş Nogaylara çok yakın bir Türk boyudur.[21] Kundurlar, Şiî Müslüman olup Karaağaç Nogayları olarak da adlandırılırlar.[22]

Osmanlı Devleti'nin 1543 yılına ait tahrir defterlerinde kayıtlı dört Tatar grubundan biri de Bozapa (Bozata) grubudur. Bozapa Tatarlarının Nogay Türklerinden olma ihtimali çok büyüktür.[23] Kaşgarlı ise Tatarların Asya'nın kuzeyinde yaşayan on Türk kabilesinden biri olduğunu, şimdi bu kabilelerin Kırım ve Nogay olarak anıldığını söyler.[24] Devlet, Nogay boylarını üç grupta inceler. Ak Nogay, Kara Nogay ve Kazak, (Kanglı, Kereyit, Uygır, Kumuk, Nayman).[25] Bazen yeni teşekkül ettiğinden şüphe olmayan bir kabile birliğinde, gayet eskibir Türk kabilesi küçük bir oymak suretinde karşımıza çıkmakta

dır. Kıpçak ve Kırgız kabilelerinde oymak adı olarak Nogay'a sıkça tesadüf edilmektedir.[26]

Yim-Cim, Kazakistan'da, Ural eyaletinde bir ırmaktır. XIV-XV. yüzyıllarda bu ırmak kıyılarında Nogay-Mangıt boyları göçüp konarlardı. Buradaki Nogaylar, Kırım Hanlığı'na gittikten sonra Cımboyluk boyu adını aldılar.[27]

Günümüzde çoğunluğu Başkurdistan Özerk Cumhuriyeti'nde yaşayan ve Tatar Türkçesi kullanan Nogaybaklar, XVIII. yüzyılda Hıristiyanlığa giren Nogay Türklerinin torunlarıdır.[28]

Nogayların Tarihi

Nogay'ın siyaset sahnesine çıkışı Altınordu'nun en önemli olaylarındandır. Nogay, han ailesiyle olan yakın akrabalık bağları ve Hülagu ordusuyla yapılan muharebede tümen beyi sıfatıyla Moğol birliklerini başarıyla sevk ve idare etmesi sayesinde devletin en yüksek mevkilerine çıkmıştır. Büyük teşkilatçılık kabiliyeti, seciyesinin sertliği, şiddete temayülü, kuvvet ve servete karşı büyük bir hırs besleyen Nogay'a geniş imkanlar açmıştı. Altınordu'nun siyasî işlerine durmadan karışmak suretiyle Nogay bir çok anlaşmazlıklara sebep olmuştur.[29] N. İ. Veselovski, **Nogay ve Zamanı** adlı eserinde Nogay için şunları söylemektedir. "Askerî işlerde tecrübe sahibi olduğu için bir yandan Altınordu'nun topraklarını arttırmış, bir yandan da devletin dağılmasına yardım etmiş, bu suretle bilmeyerek Altınordu'ya ilk darbeyi indirmiştir".[30] Zaten Altınordu ilk kuruluşunda bile inhilâl unsurlarını içinde bulunduruyordu. Kırım'a ve Tuna'ya mutlak hakim olan Nogay ve Ordası Ak Orda ile Kök Orda hanedanı arasındaki rekabet bu inhilâlin ilk tohumları idi.[31]

Nogay, Mengü Timur'un ölümünden sonra, Altınordu tahtına çıkan Tuda Mengü (1280-1287) Tulabuga Han zamanında da (1287-1291) müstakil bir hükümdar rolünü oynadı.[32] Kırk üç sene hüküm süren Nogay,[33] hükümdarları istediği gibi tahta indirip çıkartmaktaydı.[34]

Tokta'nın (1290-1312) ilk yıllarında Nogay istediği şekilde hüküm sürmüştü.

Bahadır ve gayretli bir zat olan Han Tokta'dan,[35] kaçan asi emirleri kabul etmiş, bu suretle aralarında savaş çıkmıştı. Uzun ve çetin bir mücadeleden sonra Nogay ordusu bozguna uğramıştı.[36] Bir kısım halk, Nogay'ın etrafında toplanmış ise de asıl hakimiyet hana geçmişti.[37]

Nogay'ın, 1273'te Mihail Paleogos'un kızıyla evlendiği[38] sırada Bizans tarihçisi Georgii Pachymeris'in verdiği bilgiye göre şöyle bir olay olmuştur. Bir gün Bizans elçisi ona imparatorluğun armağanı olarak çok pahalı bir elbise, türlü türlü tatlılar, yemek, hoş kokulu şaraplar takdim eder.

Yemekleri, içkileri, altın gümüş ve kapları memnuniyetle kabul eden Nogay sıra elbiselere gelince elçiye sorar. "Bu şapka fenalıklardan başı koruyabilir mi? Onu süsleyen inci ve kıymetli taşlar yıldırımdan koruyacaklar mı? Bu kıymetli elbiseler insanın sıhhati için faydalı mı?" Ona armağan edilen elbiseyi ve şapkayı, nezaket icabı, bir kaç dakika giydikten sonra çıkarıp kendisinin koyun ve köpek derisinden yapılmış elbisesini giyerek ağır bir sıkıntıdan kurtulmuş gibi oh diye bir nefes almıştır.[39] Bu olay, Nogay'ın kişiliğine ışık tutması açısından dikkate değerdir.

Nogay, XIII. yüzyılın ortalarından beri, kendine bağlı birliklerin başında, devletin bir çok askerî seferlerine katılarak iradesi, başarıları ve zekasıyla yükselmiştir. Nogay'ın güçlenmesiyle (1267-1300) ona bağlananlar da gittikçe çoğalır, nüfusları artar. Topluluk yayılıp iyi otlaklarda yer tutar. Hayvancılıkla ilgili olarak üretimleri artar. Merkez idaresi, Moğol darbesiyle çökmüş Kıpçak ilinden bir çok topluluk, Nogay'ın çevresinde toplanır.1299'da Dinyeper, Kökenlik adı verilen yerde ikinci bir muharebede Tokta'ya yenilmiş ve askerleri tarafından terkedilmiştir. Oğulları ve askerleri gün batarken kaçmaya başlarlar. Yaşlı Nogay yalnız kalır.[40]

Kırk yıl önce muzaffer ordularını Vistül nehrine ve Meriç'e kadar sevk eden ve bir gözünü İran'da kaybeden ihtiyar vezir şimdi savaş alanında yalnız başınaydı. Hiç kımıldamadan atının üstünde muhkem oturan Nogay'ın, ak düşmüş gür ve dağınık saçı gözünü örtüyordu. Sonu gelmiş, gücü tükenmişti. Tokta ordusundan bir Rus yanına gelince Nogay ona şöyle seslendi: - "Ben Nogayım beni öldürmeden Tokta'nın yanına götür, kulağına söyleyecek bir çift sözüm var." Her ne kadar bunu söyledi ise de Rus dinlemedi, başını keserek Tokta Han'a götürdü.

-İşte, Nogay'ın başı dedi. Tokta, Rus'a sordu:

-Bunun Nogay'ın başı olduğunu nereden, biliyorsun? Rus;

-Kendisi bana söyledi, dedi, hatta öldürmeyip size götürmemi söyledi. Ben ise, işini bitirdim. Tokta, bu söz üzerine çok kızdı. Böyle büyük şerefli insana saldırarak kendisine teslim etmediği için Rusu öldürttü".[41]

Bu kadar kudretli olan Nogay'ın niçin yönetimi açıkça kendi eline almadığı, kendisini han ilan etmediği sorusu ortaya çıkıyor. Moğolların bulunduğu siyasî şartlar altında bunun anlaşılması kolaydır. Bu devirde Cengiz Han adının ve onun sülalesinin otoritesi o kadar kuvvetliydi ki, yalnız Cengiz Han sülalesine bağlı bir kişinin han olabileceği konusundaki inanca karşı gelebilecek bir kimse çıkamazdı. XIII. ve XIV. yüzyıllarda bu inanç kuvvetle devam etmekteydi.[42] Nogay'ın kendini han ilan etmemesi, Cengiz Han soyundan olmamasındandır.[43]

Akordu beyi Edige Bey, Nogay ordusunun başına da oğlu Nureddin'i getirdi. Nureddin Mırza da Nogay ordusunu bağımsız bir devlet haline getirdi. XIII. yüzyılın ikinci yarısından beri artık ulus, boylar birliği diye tanımlanan bu yeni topluluğa kurucusunun adıyla Nogaylı, Nogay ulusu, Nogay ordusu, Nogaylar denmektedir.

XVI. yüzyılda Rus Çarlığı, Kazan Hanlığı'nı yıktıktan sonra, Nogay ülkesine iyice yaklaşmış oluyordu. Yüzyıllarca Müslüman diyarı olan memleketleri zaptedip, cami ve mescitleri yıktılar, ahaliyi

kitle halinde öldürdüler. Nogay mırzalarından İstanbul'a gelen elçiler Ruslar aleyhinde şikayette bulundular. Türk-Rus münasebetindeki ilk gerginliklerden birisinin sebebi budur.[44]

1558 yılında Rus elçisi Moskova'ya gönderdiği raporda, "Nogaylar tamamiyle harap oldular, iflas ettiler. Başlarını nereye sokacaklarını bilmiyorlar. Buhara veya Kırım'dan hangisine gideceklerini tayin edemiyorlar. Fakat son günlerde Kırım tarafını seçtiler", diyordu.[45] Nogay mirzaları; Kırım Hanlığı'na ve İstanbul'a elçiler göndererek Ruslar hakkında şikayette bulundular. İstanbul ise Nogay mirzalarına iyi niyet mektupları gönderdi.[46]

XVI. yüzyılda Don ile Volga nehirleri arasına yapılacak kanal işine Kırım hanının isteğiyle 30 bin Nogay katılmıştır.[47] Osmanlı Devleti'nin Astrahan seferi sırasında Osmanlı ordusuna 30 bin atlı Nogay da katılmıştır. Tarihte XV-XVI. asırlar Nogayların, Kazaklar, Kırgızlar, Karakalpaklar ile komşu olarak, onlarla sıkı bağlar kurarak, alış-veriş yaparak, akrabalık ilişkileri kurarak yaşadıkları zamanlar diye bilinir. Bu zaman Orta Asya Türk halklarının destanlarında da Nogay vaktı (çağı) diye belirtilmiştir.[48] 1601 yılında ikinci kez çok büyük bir kıtlık olur. Bir kısım Nogaylar Kuban ve Kırım tarafına göçerken, geride kalanlar yayık havzasında Ruslarla döğüşmeye devam ederler. O yıl, halk arasında on yüz bin Nogay'ın iflas ettiği, kahraman Ormembet Beğ'in öldüğü yıl olarak bilinir. Ruslara karşı yürütülen bu mücadeleleri anlatan Çora Batır Destanı, Ceyhun ırmağından Kırım'a kadar her yerde söylenir.[49]

Osmanlı Devleti, Nogaylara karşı, askerle bir kaç paşa gönderir. Nogaylar kaçarlar; bir kısmı Özi'yi geçerek Kırım'a, bir kısmı ise Ten ırmağı kenarına yerleşir.[50] Evliya Çelebi; Özi nehrinin yakınındaki Özi kalesinden şöyle bahseder: "Buranın bulunduğu yer biraz yüksek olmakla beraber yer altında iki bin adet buğday, arpa, çavdar kuyuları vardır ki ağızları dar, dipleri yüz adam alacak kadar geniştir. Asla bağ, bahçe ve bir adet dahi ağaç yoktur. Üç yüz adet Karadayak adı ile tanınmış Nogay Tatarlarının obaları vardır".[51]

1629'da Kırım hanı ve Nogay kuvvetleri üç koldan Rusya'ya akın yapmışlar ve bir çok ganimet malı almışlardır. 1632'de ise IV. Murad'ın emriyle Dobruca Nogay Tatarları, Eflak ve Boğdan voyvodolarıyla beraber Lehistan üzerine akın yapmışlardır. Yine aynı kuvvetler, Kazaklar üzerine de akın yaptılar. 1636 Şubatı'nda Kırım hanlarından İnayet Giray, Nogayları kendisine itaat edip serkeşlik etmemek üzere, kendi topraklarında iskan ettirdi.[52]

XVII. yüzyılda Boğdan Voyvodası Stefan Tomşa'nın memleketten çıkarılıp 40 bin kişilik Leh ve Rus kuvvetiyle yerine Konstantin'in voyvoda yapılması üzerine, Osmanlı hükümetinin isteğiyle İskender Paşa, Nogaylarla birlikte bunlara karşı savaşmış, mağlup ederek Tomşa'yı tekrar makamına oturtmuşlardır.[53]

XVII. yüzyılın ortalarına doğru Kırım Hanlığı, bir kısım Nogayları batı Tuna'ya göç ettirdi.[54] XVIII. yüzyılda Kırım Hanlığı, bir kısım Nogayları yeniden göç ettirip Özi ile Aksu ırmakları arasındaki bozkıra yerleştirdi. Diğer yandan Yedisan ile Burçak boyları (11.794 kişi) ise Rus baskısına dayanamayıp, 1769-1770 kışında onların hakimiyetini tanımak zorunda kaldı.[55]

Kuban ırmağı çevresindeki Nogaylar, Karadeniz'in kuzeyinde Rus hakimiyetini yerleştirmekle meşgul olan General Potemkin'in hazırladığı tuzağa düşürülerek kıyıma uğramıştır. General

Potemkin'in emriyle General Aleksandr Suvorov (1729-1800), Kırım hanı Şahin Giray'ın tüm siyasî haklarını Çariçe Katerina'ya bıraktığını bildiren mektubunun okunacağı bir toplantı düzenlediğini duyurarak, bu vesileyle vereceği şölene bölgedeki bütün Nogay beylerini ve ileri gelenlerini çağırmıştı. Bunun gerçek olduğunu sanan Nogaylar, toplantıda bulunup Ruslar ile birlikte yiyip içip eğlenirken, öte yanda hazırlanmış plan gereğince köylere dağılan birlikler de Nogay halkını kırmaya giriştiler. Bu beklenmedik saldırı üzerine Nogaylar, karşı koymaya kalkıştılarsa da, hazırlıklı Rus askerleri, onları üstün silah gücüyle perişan etti. Kadınlar, yaşlılar, çocuklar süngülendi. Pek çok Nogay, Rus elinde can verdi. Bazı aileler, düşman eline geçmesin diye çocuklarını ırmağa attılar. Sonunda teslim olanların bir kısmı Ural bölgesine, Hazar bozkırına sürüldüler.[56]

Yüzyılın başlarında Kırım Hanlığı'nın Özi ile Aksu arasındaki bozkıra yerleştirdiği Nogaylar orada duramadı ve 1788 yılında, yeniden Kuban ırmağı havzasına döndüler. Bu göç ve dağılma bütün yüzyıl boyunca sürüp gitti.

XIX. yüzyılda da dağılma durmadı. Bir kısmı Azak yanına geçip Ten ile Kuban arasında yerleştiler. Bir kısmı ise Bükreş Barış Anlaşması'na uygun olarak Türkiye'ye geldiler. Kırım savaşından sonra (1853-1856), Besarabya'dan göçüp gelmiş Kırım Tatarları ile birlikte pek çok Nogay, Osmanlı ülkesine girip yerleşti. Osman

lı hükümeti onları Orta Anadolu'da daha çok Eskişehir yöresinde yerleştirdi. Aslında çektikleri bu acıların temelinde Rusların yüzyıllardır sürdürdükleri böl, parçala, hükmet politikası yatmaktadır.[57]

Yaşadıkları Coğrafya

Nogayların çoğunluğu, Kuma ve Terek ırmakları arasında Nogay bozkırlarında, Çeçen, İnguş ve Karaçay Özerk bölgelerinde,[58] İdil Nehri, Aral Gölü ve Sir Derya ırmağına kadar olan geniş sahada,[59] Stavropol vilayetinde, Dağıstan Muhtar ülkesinde, toplu olarak Astrahan ülkesinde, Krasnador ilçesinde,[60] Kuzey Kafkasya'da,[61] Hazar bozkırlarında, Kırım ve kuzeyinde, Batı Türkistan'da, Litvanya'da, Bulgaristan'da, Dobruca'da, Romanya (Köstence),[62] ve Türkiye'de[63] yaşamaktadırlar.

1783'te, Kırım, Rusya tarafından ilhak edilince, Nogaylar kitleler halinde gelip, Dobruca'ya yerleşmişlerdir.[64] Kırım ve Nogay Türkleri Dobruca'yı 44 yıl içinde üç defa terketmişler ve yine oraya geri dönmüşlerdir. XIII. yüzyıldan itibaren XIX. yüzyılın sonuna kadar muhtelif devirlerde dalga dalga yerleşmişlerdir.[65]

1829 yılına kadar Besarabya'da oturmakta olan Nogayların bu tarihten sonra buraları terke mecbur kalıp, Dobruca'ya göçmeleri üzerine Ruslar, boşalan bu verimli topraklara Bulgarları yerleştirmişlerdir.[66]

Kırım Savaşı sonrası kendisini Kafkaslar'da tamamen serbest hisseden Rusya, Kafkas toplumuna karşı uzun yıllar sürecek olan daimi taarruzlarını başlatmıştır. Rusların bu saldırılarına karşı Şeyh Şamil'in liderliğindeki bir avuç Müslüman mücahit direnmiştir. Şeyh Şamil'in 1859 yılında teslim olmasıyla mücadele bir süre daha devam etmiş ise de 1863-1864'te Kafkaslar'daki genel direniş sona ermiştir. Bu tarihten itibaren Kafkaslar'dan Anadolu'ya ve Rumeli'ye yönelik kitle göçleri başlamıştır.[67]

Rusya, Kafkas topluluklarını ilk aşamada Hıristiyanlaştırmaya, ikinci aşamada Ruslaştırmaya çalışacaktır. Karşı çıkanlar ise katliam, devlet terörü ve sürgün yoluyla sindirilecektir. Bu politikanın dünya literatüründeki adı asimilasyon ve soykırımdır.

1878-1908 döneminde Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne göç etmek isteyenler sadece Türk ve Müslümanlardan ibaret değildir. Aynı süre içerisinde başta Museviler olmak üzere, Müslüman olmayanlar da göç teşebbüsünde bulunmuşlardır.[68]

Göç etmek üzere Karadeniz'in kuzey kıyılarında vasıta bekleyenler ve Türkiye kıyılarına ayak basanlar arasında açlık ve salgın hastalıklardan ölenlerin sayısı binlerin üstündedir.[69]

Kırım Tatarlarıyla birlikte ve aynı gerekçeyle sürgüne gönderilen Nogay Türklerinden bir grup Türkiye'ye göçmüştür.[70] Tabii ki, Rusya'nın işgali altında kalan topraklardan, Anadolu'ya yönelik göçlerin ana nedeni, bu devletin genişleme amacına uygun olarak takip ettiği baskı politikasıdır.[71]

Bir kaç yüzyıldır Türkiye'ye gelmiş Nogaylar'ın çoğu Eskişehir çevresine yerleşmişlerdir. Kırşehir'de de az sayıda Nogay Türkü yaşamaktadır.

Nüfus

Ocak 1989'da yapılan nüfus sayımının resmi neticelerine göre SSCB'nin her 5 vatandaşından biri Türk veya Müslüman asıllıdır.[72] SSCB'de yapılan nüfus sayımına göre Nogayların sayısı şöyledir:[73]

1939-36.274; 1959-38.593; 1970-51.784; 1979 59.546; 1989-75.564; 1999-96.000

Diğer milletlere nisbetle çok geniş bir sahayı kendisine vatan edinen ve vakit vakit buralara da sığmayarak, daha geniş sahalara yayılan Türk milletinin sayısı hakkında tam malûmat vermek güçtür. Bunun sebeplerinden başlıcası, Türklerin yaşadıkları memleketlerde, Türkiye hariç, hakim vaziyette bulunmadıklarından, yapılan nüfus sayımlarını kontrol edememeleri veya böyle sayımların hiç yapılmamış olmasıdır.

Din

VII-VIII. asırlarda Dağıstan'ın Araplar tarafından istilası neticesinde İslamiyet Kuzey Kafkasya'da yayılmaya başlamıştır. O devirde İslam dini ile Hıristiyan dini arasında çıkan amansız mücadele kısa bir zaman içinde İslam dininin zaferiyle son bulmuş ve süratle yayılmaya devam etmiştir.[74] Siyasî birlikten mahrum, devlet haline gelememiş Kafkasyalılar arasında yegâne birlik, Hz. Ömer zamanından itibaren Kafkasya'ya girmeye başlayan İslam dini sayesinde meydana gelen dinî birlik olmuştur. Arapların 420 yıl hüküm sürdüğü Kafkasya'da, Doğu Kafkasya sakinleri ve Hazarların bir çoğu İslamiyeti kabul etmiştir. İslam dininin böyle kolaylıkla yayılmasının ve yerleşmesinin sebebi bu din hükümlerinin aktif bir mahiyet taşıması ve Kafkaslı ruhuna uygun düşmesidir. Bu dinin ruhlarda uyandırdığı mücadele ateşi Kafkaslıların Ruslarla uzun süre mücadele etmesini sağlamıştır.[75]

1785 yılında Ruslarla, Sunja nehrinin kıyısında mücadeleye girişen İmam Mansur Uşurma ile Müridizm hareketi başlar.[76] Kuzey Kafkasya'yı Rus işgalinden kurtaracak manevi bir tedbir ve kurtuluş çaresi için Kafkasya'yı teşkilatlanmış bir birliğe götürecek

olan bu mücadele Kafkasya Müridizmi,[77] yani mukaddes savaş olarak ortaya çıktı.[78] 1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı'nda din düşmanlarına karşı gaza emredildiğinde bütün Kafkasyalılar bunu kutsal bir vazife bilerek icabet ettiler.[79] Müridizm üç sınıflı bir ekoldür. Yalnız Kuzey Kafkasya'ya mahsus bir nevi dini anlayıştır. Yaşamanın hak, mücadelenin vazife olduğu esasına dayanır.[80]

Kafkasya ve Orta Asya'da İslamiyet ya silah zoruyla ya da iktisadî baskılar aracıyla zorla kabul ettirilmiştir,[81] şeklinde ileri sürülen görüşlere mevcut verilere bakarak katılmamız mümkün değildir. Çünkü Türkler kurmuş oldukları geniş ülkelerdeki büyük imparatorluklarda, kendi siyasî hudutları içinde yaşayan çeşitli ırk, din ve mezheplere mensup bulunan milletleri ne imha ne de toptan sürgüne tâbi tutma siyasetine başvurmuştur. 1440 yılında Edirne Başhahamı Sarafati, Avrupa'da din ayrımı yüzünden takibat ve zulme maruz bulunan Yahudilere gönderdiği mektubunda "Türkiye'ye geliniz burada herkes kendi ağacının gölgesi altında rahat yaşar, bu memleketin ahalisi iyiliksever ve daima insanların yardımcısıdır" demiştir.[82]

Bölgede İslam dininin yayılması sosyal ve kültürel açıdan büyük önem taşımaktadır. Çünkü bu toplumların Ruslaştırılmasında, buna en fazla engel olan faktör İslam dini idi.[83] Müslümanları alt pozisyonlara iten ve her fırsatta bölgenin efendisi olduğunu vurgulayan Rusların, yapay sınırlarla bu toplulukları birbirinden ayırması bu cemiyetler içine değişik etnik grupları yerleştirerek çatışmalara sebebiyet vermeleri, lokal milliyeçilikleri geliştirirken, İslamcı hareketlere de ivme kazandırmıştır.[84]

Berke Han ile onun kumandanı Nogay'ın resmen 1265'te Müslüman olmaları[85] Kıpçak bozkırındaki Şamanist ve Hıristiyan olan Türklerin kesin surette Müslüman olmalarına sebep olmuştur.[86] Özellikle Rus işgalinden sonra Nakşibendiye ve Kadiriyye tarikatının yayıldığı ve Ruslara karşı mücadelede bu tarikatların önemli rol oynadıkları görülmüştür.[87]

Tarih-i Cevdet'te Kafkas halklarının çoğunun (Nogaylar da dahil) ehl-i islam olduğu, kuzey ve güneyden taaruz eden Acem ve Ruslardan bazen etkilendikleri söylenir.[88] Akiner'e göre, Özbek Hanı kendi milletine Müslümanlığı uygun görünce Nogaylar da XIV. yüzyıl ortalarında İslamiyeti seçmişlerdir. Hatta Abazaların İslamiyeti seçmesinde etkili olmuşlardır.[89] Ancak İdil-Ural havzasında yaşayan Nogaylar, Hıristiyanlığın Ortadoks mezhebindendirler. Bu dini XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Çarlık idaresi ile kilisenin ağır baskısı altında kabul etmişlerdir.[90]

Nogay Türklerinde Bazı İnanışlar

Manas Tepesi

Geyik kutsal sayıldığı için avlanılmadığından Nogay halkı ördek, tavşan, kaz gibi hayvanlarla et ihtiyacını giderir. Bir zaman sonra ise bu hayvanların sayısı azalır. Yamgurşı adı verilen bir genç avlanmaya çıkar fakat av hayvanı bulamaz. Okla ördeği öldürür. Ördek vurulunca kamışların arasında bulunan yuvasına düşer. Yuvada bulunan küçük yavru ördekler ağızlarını açarak annelerinden karınlarını doyurmak için bir şeyler beklerler. Yamgurşı "ben ne yaptım, yavruları öksüz bıraktım" diye üzülür. Yanına atlı olarak Manas gelir. Yamgurşı ile selamlaşır ve hayvanlar bizim düşmanımız değil, bizim düşmanımız bize zarar veren insanlardır. Kötü insanlar kanımızı emiyor.

Hayvanlar ise bize zarar vermiyor, der. Yamgurşı arkadaşlarını toplayarak hayvanların öldürülmemesini söyler. Orda yaşayan zalim, hiç kimseye faydası olmayan ve bir sürü malı olan kişinin yanına gider ve malının çevrede yaşayan fakir halka dağıtılmasını ister. Buna kızan zalim adam okunu Yamgurşı'ya atar. Bunu gören Manas yardımına koşar. Ok, Manas'ın bindiği ata saplanır. Manas'ın atı ölür. Nogay halkı atı öldüğü yere gömer. Bu tepeye de Manas At Tepesi denilir. Günümüze kadar da bu efsane anlatılır.[91]

At

Türk muhayyilesinde at, konuşması, düşünmesi, tehlikeyi sezip haber vermesi, sadakati, sevgisi, tenkid kabiliyeti, şefkat ve vefası ile beşerî vasıflar kazanmıştır.[92]

Nogay Türklerinde, matem merasimine her kabile ayrı ayrı iştirak edip birer de at getirirler. Altınordu hanlarından Mamay'ın defin merasimine, On San Nogay ve Yedi San Nogay kabileleri iştirak etmiş ve bunların her biri bir at getirmiştir.[93] Türklerin içtimai hayatlarında önemli bir yeri olan atın, öteki dünyada da arkadaş olacağına inanmışlar ve ondan ayrılmak istememişlerdir. Ölüyü atıyla beraber defin, Türklerde çok eski bir gelenektir. Nogayların hamaset türkülerinde de kahramanlar kıyamet gününde atlarının kendilerine gelmesini temenni ederler.[94]

Geyik

Eskiden Nogaylar geyikleri vurmazdı. Geyikler bu yüzden toplu halde gezerdi. Geyiklerin avlanmamasının sebebi şudur: Savaş sırasında Nogay halkı sayıca az, düşman ise sayıca fazla olduğundan bu gürültüden rahatsız

olan geyikler tozu dumana katarak kaçarlar. Bunu gören düşmanlar, Nogay askerine yardım geldiğini sanarak, savaş alanını terk ederler. Bu yüzden geyik eti Nogaylarda insan eti ile denk tutulur ve eti yenilmez. Çölün helal hayvanı denir.[95]

Dağ

XVIII. asrın ortalarında Başkurt ülkesinde seyahat eden akademisyen Lepechin Başkurtların Tura Tav denilen dağı, taparcasına takdis ettiklerini yazmıştır. O burada görüp öğrendiklerini şöyle anlatır: Esterli tamak iskelesinden Akidik'in dağ tarafında yüksek dağlar görünür. Bu dağların sonuncusu Tura Tav denilen dağdır. Başkurtlar bu dağa derin saygı gösterir ve mukaddes sayarlar. Rivayetlere göre bu dağda Nogay hanları yaşamışlar, karargah kurmuşlar. Sonraları bu dağ zahit ve evliyaların sığındıkları yer olmuştur. Buraya yakın bir de Kızlar Tav höyüğü vardır. Bu dağa adak adamadan çıkmak istemezler. Birisi bu mukaddes dağa hakaret etmiş, bir müddet sonra oğlu hastalanmış, hayalinde dağdan inen yırtıcı canavarların kendisine saldırdıklarını, görmüş. Adak adamadan dağa çıkan biri tilki avlarken, ayı tarafından parçalanmış.[96] Yine, burada Kızlar Tav denilen bir höyük var ki, burada ise eski Nogay hanlarının umumî ziyafetleri olurmuş. **Çengizname**'de bu dağlar zikrolunmaktadır.[97]

Oba (Obo)

Oba, Oğuz lehçesinde "kabile", Şemseddin Sami'ye göre "göçebe çadırları, çadırların bulunduğu mahalle" anlamındadır. Moğol âlimlerinden Banzarov, oba kültü hakkında şöyle der:

Hususi ayinlerden biri obo ayinidir. Obayı her oymak kendine ait olan yerde yapar. Kam, bir ocağın hamisi olan tanrının filan yerde bulunduğunu söyler, oymakta oraya bir tepecik yapar ve ayin icra ederdi. Bu oba bir mabettir. Her oymak burada koruyucu tanrısına kurban sunardı. Geçen yolcu obaya adak olarak at kılı, paçavra parçası atardı. Belli zamanlarda obaya toplanıp büyük ayin yapar ve kurban keserlerdi. Oba ananesi İslamiyeti kabul eden Türklerde de devam etmiştir. Nogay göçebeleri de oba denilen höyüklere kutsiyet atfetmişlerdir. XIX. asırda Kırım Türkleri hakkında bir papaz tarafından yazılmış hatıralarda, Nogayların Uzuhrı bozkırı civarında kaba heykeller bulunan bir obaya toplanıp sohbet ettikleri, ihtiyarların ahlâka dair nasihatlarını dinledikleri yazılmıştır.[98]

Ölüm

Nogay Türklerinde ölümle ilgili adetler, diğer Türk boylarındaki gibidir. Cenaza evinde ağıtlar yakılır. Bu meslekten ağlayıcılara, bunlara bozlaycı denir.[99] Dobruca Nogaylarında ağıtları ölünün yakın akrabası olan kadınlar söylerler.[100] Nogay Türkleri adetlerinin çoğunu Kabardaylar, Kumuklar ve Çeçenlerden almışlardır.[101] Nogaylar sadece ölenlerin ardından değil, Rus entrikaları karşısında da ağıtlar yakarlar.[102]

Nevruz

Nogaylar Nevruz bayramında, bol ürün, yavrularının iyiliğini ve barış umut ederler. Bayrama erkenden hazırlanırlar. Atları, koyunları bayramdan bir kaç gün önce keserek çevrede bulunanlara dağıtırlar. Etten, Nevruz şarkılarını söyleyeceklere saklanır. Nevruz bayramında çeşitli sportif yarışmalar (güreş, at yarışları, uzun mesafe taş atma ve yiğitlik) yapılır. Birinci olanlara kuzu, para ve çeşitli hediyeler verilir. Nevruz'da halk türküleri söylenir. Etkinliklerin her biri dostluk ve kardeşlik için yapılır.[103]

Kopuz

Her milletin ilk nağmelerini terennüm ettiği millî bir sazı vardır. İşte en eski Türk baksı-ozanlarının, sagular, destanlar okunurken veya yarı dinî ayinlerde kullandıkları en eski millî musiki aleti kopuzdur.[104] Bu millî alet asırlardan beri hiç değişmemiş olup, pek çok Türk boyunda halen kullanılmaktadır.[105] Kopuz, Rusya dahilindeki Nogay Türkleri arasında da halen kullanılır.[106]

Toy

Toy, Nogay Türklerinin, düğün eğlencesi, ziyafet dahil, muhtelif münasebetlerle tertiplenen eğlenceleri ifade eder. Toyların mili, sosyal fonksiyonları vardır. Bunlar, hele azınlık olarak yaşayan ülkelerdeki Türkleri, zaman zaman bir araya getirmek için, hoş bir vesile oluştururlar. İnsan hayatının her önemli anı bir toya vesile olur, aralarındaki bağların devamlı olmasını sağlar.[107] Nogay Türklerindeki toylar çeşitlidir: isim adama toyı, kalakay toyı, sünnet toy, toga toy, nişan toy, üyken toy.[108]

Tuba Ağacı

Bazı araştırmacılar İslamiyetteki Hızır ile Tûba ağacı arasında ilişki kurmuşlardır. Evliya Çelebi'nin anlattığına göre Nogay Tatarları ile Müslüman Dağıstanlılar bir ağaca tapınıp bazan

da bu ağacın içine ibadet için mihrab yapıyorlarmış. Onlara göre bu ağaç İskender'e Cebrail'in eliyle gönderilen Tûba ağacının dalından bitmiştir. Bu dal buraya Hızır eliyle dikilmiştir.[1]

1 Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi**, **Başlangıçtan 1917' ye Kadar**, Ankara 1993, s. 281; Fuat Bozkurt, **Türklerin Dili**, İstanbul 1992, s. 363; **Türkçe Sözlük**, TDK yay. Ankara 1998, s. 1658; Saadettin Gömeç, **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, Ankara 1999, s. 332; Ahmet Gökbel, **Kıpçak Türkleri**, İstanbul 2000 s. 96; Shirin Akiner, **İslamic Peoples Of The Soviet Union,** s. 160; N. İ. Veselovskiy, **Han İz Temnikov Zolotoy Ordı Nogay İ Ego Vremya**, Petrograd 1922, s. 58; Ahmet Temir, **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara 1992, C. I, s. 435.

2 P. Jyrkankanllio, A. Bennigsen, G. Hazai, F. Went, K. Menges, **Türk Lehçeleri ve Edebiyatları**, Çev. Kemal Aytaç, Ankara 1992, s. 27; Ahmet Caferoğlu, **Türk Kavimleri**, İstanbul 1988, s. 44;.

3 Laszlo Rasony, **Tarihte Türklük**, Ankara 1993, s. 85; Rene Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, Çev. M. Reşat Uzman, İstanbul 1980, s. 380; **Türk Ansiklopedisi**, C. XXV, s. 309.

4 Z. Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1981, s. 20; **Meydan Larousse**, C. IX, s. 386.

5 Abdülkadir İnan, Ulus Terimi Üzerine, **Türk Dili**, C. IV, S. 44 (Mayıs 1955) s. 492.

6 Ahmet Caferoğlu, Kafkasya Türkleri, **Türk Kültürü**, Yıl 4 S. 38 (Aralık 1965), s. 173.

7 Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s. 280.

8 Laszlo Rasonyl, **a.g.e.**, s. 221.

9 Abdulhaluk Çay, **Türk Ergenekon Bayramı Nevruz**, Ankara 1989, s. 202.

10 Faruk Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri**, **Boy Teşkilatı**, **Destanları**, İstanbul 1992, s. 253.

11 A. Zeki Velidî Togan, **Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi**, İstanbul 1981, s. 35-36; Abdullah Battal Taymas, **Kazan Türkleri**, TKAE yay. Ankara 1966, s. 30.

12 SleveroTouzemtsi, **V. Kavkaza**, St. Petersburg 1895, s. 395.

13 John F. Baddeley, **Rusların Kafkasyayı İstilası ve Şeyh Şamil**, Çev: Sedat Özden, İstanbul 1989, s. 68.

14 M. Kemal Özergin, a.g.m., s. 73.

15 Saadet Çağatay, Nogaylar ve Dilleri, **Türk Lehçeleri Örnekleri**, Ankara 1992, s. 103.

16 Osman Baybek, **A**. **g**. **m**, s. 160.

17 John F Baddeley, **a.g.e.**, s. 66.

18 Abdülkadir İnan Evliya Çelebinin Heşdekleri Hangi Ulus, Türk Kültürü, Yıl 1 S. 3 (Ocak 1963), s. 35.

19 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, **XVI**. **yüzyıl ortalarından**, **XVII**. **yüzyıl Sonlarına Kadar**, Ankara 1982, s. 39.

20 Abdülkadir İnan, Karakalpaklılar, **Bozkurt** S. 11 (1941), s. 28.

21 Nadir Devlet, **a.g.e.**, s. 288.

22 Ali Yiğit, **a.g.e.**, s. 52.

23 Mehmet Ali Ekrem Kırım ve Nogay Türkleri`nin Osmanlı Devrinde Dobruca'ya ve Tüm Rumeli'ye Geçmeleri ve Yerleşmeleri **VIII**. **Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, Ankara 1983, C. III, s. 1602.

24 Mehmet Ali Ekrem, **Bülbül Sesi**, **Dobruca Türkleri Folklorundan Seçmeler**, Bükreş 1981, s. 6.

25 Nadir Devlet, **a.g.e.**, s. 28; **Türk Ansiklopedisi**, **Nogaylar** XXV, MEB yay. Ankara 1977, s. 311.

26 Abdülkadir İnan, Türk Kabile İsimlerine Dair, **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara 1987, s. 11.

27 Abdülkadir İnan, Ebulgazi Bahadır Han ve Türkçesi, **Makaleler ve İncelemeler-II**, Ankara 1991, s.109.

28 Nevzat Özkan, **Türk Dünyası**, **Nüfus**, **Sosyal Yapı**, **Dil**, **Edebiyat**, Kayseri 1997, s. 190.

29 A. Yakubovskiy, **Altınordu ve Çöküşü**, Çev. Hasan Eren, Ankara 1992, s. 46.

30 N. İ. Veselovskiy, **a.g.e.**, s. 50.

31 Abdulkadir İnan, **Sbornik Matrlalov Atnos**, **Kistorii Zolotoy Ordı**, Leningrad 1941, s. 305.

32 Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s. 85.

33 Z. Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1981, s. 99.

34 M. Türker Acaroğlu, **Bulgaristan'da Türkçe Yer Adları Kılavuzu**, Ankara 1988, s. 14; Saadettin Gömeç, **a.g.e.**, s. 332.

35 Rıza Nur, **Türk Tarihi C. II**, İstanbul 1972, s. 162.

36 A. Yakubovskiy, **a.g.e.**, s. 48.

37 Hüseyin Namık Orkun, **Türk Tarihi**, Ankara 1946, s. 130.

38 M. Kemal Özergin, a.g.m., s. 65.

39 **Türk Ansiklopedisi**, C. XXV, s. 310.

40 Rene Grousset, **a.g.e.**, s. 381; Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s. 129.

41 Laszlo Rasonyl, **a.g.e.**, s. 222.

42 A. Yakubovskiy, **a.g.e.**, s. 48.

43 M. Kemal Özergin, a.g.m., s. 66.

44 Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s. 159.

45 Z. Velidi Togan, **a.g.e.**, İstanbul 1981, s. 36.

46 Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s. 160.

47 İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi C. III**, Ankara 1983, s. 36.

48 Mariya Bulgarova, Nogay Kahramanlık Destanları ve Manas Destanıındaki Ortak Motifler Hakkında, **Türk Kültüründe Nevruz Uluslararası Bilgi şöleni Bildirileri (20-22 Mart1995)**, Ankara 1995, s. 49.

49 Nevzat Kösoğlu, **Türk Dünyası Tarihi ve Medeniyeti Üzerine Düşünceler**, İstanbul 1990, s. 287.

50 Mehmet Ali Ekrem, **Romen Kaynak ve Eserlerinde Türk Tarihi I Kronikler**, Ankara 1993, s. 51.

51 Evliya Çelebi, **Seyahatnâme**, Haz: Zuhuri Danışman, İstanbul, s. 39.

52 İ. Hakkı Uzunçarşılı, **a.g.e.**, C. III, s. 153, 178, 13.

53 İ. Hakkı Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 95.

54 M. Kemal Özergin, a.g.m., s. 71.

55 Ahmet Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet C. I**, İstanbul 1965, s. 281.

56 İ. Hakkı Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 11.

57 Yılmaz Nevruz, Kuzey Kafkasya Meslesinin Temel Stratejileri, **Birleşik Kafkasya**, Yıl 1-2, S. 5 (Aralık-Ocak-Şubat 1995-1996), s. 13.

58 Shirin Akiner, **a.g.e.**, s. 160.

59 **Başlangıçtan Günümüze Kadar Büyük Türk Klasikleri**, İstanbul 1986, C. III, s. 172.

60 Saadet Çağatay, **Nogaylar ve Dilleri**, **Türk Lehçeleri ve Örnekleri**, Ankara 1992, s. 103; Saadettin Gömeç, **a.g.e.**, s. 336; Ahmet Caferoğlu, **a.g.e.**, s. 45.

61 Mahmud Kusko, Kafkas Milletleri, **Kafkasya**, C. I, S. 1 (Ocak-Şubat 1963), s. 13.

62 Kemal Özergin, **A**. **g**. **m** s. 74.

63 Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s. 285.

64 Eyüp Musa Demiroğlu, Dobruca Türkleri, **Emel** sayı 134, Ocak-Şubat1983, s. 31.

65 Mehmet Ali Ekrem, **Bülbül Sesi…**, s. 6.

66 Ethem Fevzi Gözaydın, **Kırım**, **Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçleri**, İstanbul 1948, s. 96; Ufuk Gülsoy, 1828-1829 **Osmanlı-Rus Savaşında Rumeli'den Rusya'ya Göçürülen Reaya**, İstanbul 1993, s. 52.

67 Nedim İpek, Kafkaslardaki Nüfus hareketleri, **Türkiyat Mecmuası**, C. XX (İstanbul 1997), s. 276.

68 Süleyman Erkan, **Kırım ve Kafkasya Göçleri**, Trabzon 1996, s. 75.

69 Hayati Bice, **Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler**, Ankara 1991 s. 51.

70 Abdülkadir İnan, Nogaylar, **Türk Ansiklopedisi**, C. XXV, s. 310-311.

71 Gülten Kazgan, Milli Türk Devleti'nin Kuruluşu ve Göçler, **İ**. **Ü**. **İ**. **F**. **Dergisi**, S. 1-4, (1970-1971) s. 311.

72 NadirDevlet, Sovyetler Birliğinde Türk ve Müslümanların Nüfusu 60 Milyona Yaklaştı, **Türk Kültürü**, c. XXVII, S. 325 (Mayıs 1990), s. 271.

73 Ali Yiğit, Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşadıkları Bölgelerin Coğrafyası, Elazığ 2000, s. 11; C0102 n12, 1990 Po Dannım Gockomstata CCCP; Ahmet Bican Ercilasun, **Türk Dünyası Üzerine İncelemeler**, Ankara 1993, Akçağ Yay. s. 48.

74 Alexandre Bennigsen, -C. Lemmercier Quelguejay, **Stepte Ezan Sesleri**, Çev: Nezih Uzel İstanbul 1981, s. 7.

75 Ahmed Akmaz, **Rus Yayılmacılığı Karşısında Kafkasya Müridizm Hareketi**, Kayseri 1994 s. 102; Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Ankara 1970, s. 480.

76 Alexandre Bennigsen - M. Broxur, **The İslamic Threat To The Soviet Satate**, Sydney 1985, s. 65.

77 Aytek Kundukh, Kafkasya Müridizmi, Haz. Tarık Cemal Kutlu, İstanbul 1987, s. 15.

78 Ahmet Hazer Hızal, **Kuzey Kafkasya ve İstiklal Davası**, Ankara 1961, s. 36. ; B. Batırhan, **Kafkasya'da Müridizm**, **Kafkasya**, C. II, S. 8 (Eylül-Ekim-Kasım 1965), s. 30.

79 Cemal Gökçe, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti**, İstanbul 1979, s. 47.

80 Ba-Ta, Müridizm Hakkında, **Kafkasya**, C. I, S. 3 (Eylül-Ekim 1964) s. 13.

81 Abdullok Vahkabov Havass, **Sovyetler Birliğinde İslam**, Çev: Sibel Özbudun, İstanbul 1979, s. 7.

82 Ahmet Cevat Eren, Türkiye'de Göç ve Göçmen Meselelerinin Başlaması; İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, **Türk Dünyası**, S. 2 (İstanbul 1966), s. 89.

83 Musa Kundukov, **Musa Kundukov'un Anıları**, Çev: Murat Yağan, İstanbul 1978, s. 4815 Ocak 1978'de İsviçre'nin Lozan şehrinde, Sovyetler Birliği'nde Rus olmayan milletler üzerine yapılan baskılar konulu sempozyumda ifade edilmiş ve sözkonusu metin yayınlanmıştır. Bkz. **Türk Kültürü**, C. XVI, S. 185 (Mart 1978), s. 267.

84 S. Arı Laçiner, XXI. yüzyılın Eşiğinde Türk Cumhuriyetleri, **Milliyet**, 4 Mayıs 1993.

85 **Meydan Larousse**, C. IX, s. 386.

86 **Türk Ansiklopedisi**, C. XXV, s. 310.

87 Hayri Ersoy, **Dili Edebiyatı ve Tarihi ile Çerkesler**, İstanbul 1993, s. 28.

88 Ahmet Cevdet Paşa, **a.g.e.**, C. 1, s. 365; P. Jyrkankallio, **a.g.e.**, s. 22.

89 Shirin Akiner, **a.g.e.**, s. 161.

90 M. Kemal Özergin, a.g.m., s. 79.

91 Tair Akmanbetov, **Nogay ve Kırgızların Kardeşlik Bağları Hakkında**, Türk. Türk Aktaran=Maria Bulgarova, **Manas Destanı ve Etkileri Uluslararası Bilgi Şöleni** (Ankara 21-23 Haziran 1995), Konya (24-26 Haziran 1995), Ankara 1995 s. 21 (s. 19-22).

92 Şükrü Elçin, Türk Destan, Masal ve Hikâyelerinde Atla İlgili İnanışlar, **Türk Kültürü**, Yıl 16, S. 182 (Aralık 1972), s. 107.

93 Abdülkadir İnan, Altayda Pazırık Kazasında Çıkarılan AtlarınDurumunu Türklerin Defin Törenleri Bakımından Açıklama, **Makaleler ve İncelemeler 2**, Ankara 1991, s. 264.

94 Abdülkadir İnan, a.g.m, s. 265.

95 Tair Akmanbetov, a.g.t, s. 21 (s. 19-22).

96 Abdülkadir İnan, Türk Boylarında Dağ, Ağaç (Orman) ve Pınar Kültü, **Makaleler ve İncelemeler 2**, Ankara 1991, s. 257.

97 Abdülkadir İnan, Destan-ı Nesl-i Cengiz Han Kitabı Hakkında, **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara 1987, s. 201.

98 Abdülkadir İnan, Oba, Obo Sözleri Hakkında, **Makaleler ve İncelemeler I**, Ankara 1987, s. 616.

99 Altan Araslı, a.g.m., s. 352.

100 Mahmud Nedret, Dobruca ve Kuzey Kafkasya Nogaylarının Folkloru Üzerine Genel Bir Bakış" **3**. **Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri**, Ankara 1986, C. 1, s. 188.

101 John F. Baddeley, **a.g.e.**, s. 68.

102 N. Kösoğlu, **a.g.e.**, s. 380.

103 İsa İndraliyev, Nevruz Bayramında Nogay Halk Adetleri, **Türk Kültüründe Nevruz**, **Uluslararası Bilgi Şöleni (Sempozyum) Bildirileri**, **Ankara 20-22 Mart 1995,** Ankara 1995 s. 151-153.

104 M. Fuad Köprülü, **Edebiyat Araştırmaları 1**, İstanbul 1989 s. 102.

105 Meserret Diriöz, Kopuz ve Klasik Edebiyatımız, **Türk Kültürü**, Yıl 14 S. 168 (Ekim 1976), s. 73.

106 M. Fuad Köprülü, **a.g.e.**, s. 104.

107 Toy geleneği Mehmet Ali İlmiye'nin Nogaylarda Toy başlıklı bildirisinden özetlenerek alınmıştır. Bkz. **İpekyolu Uluslararası Halk Edebiyatı Sempozyumu Bildirileri (1-7 Temmuz 1993)**, Ankara 1995, 263-266.

108 Mehmet Ali Ekrem, Nogay Türklerinde Kız İsteme, Söz Kesme ve Düğün, **IV. Milletlerlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri**, **IV. Cilt. Gelenek**, **Görenek**, **İnançlar**, Ankara 1992, s. 91-95.

109 Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi C. II**, TTK Yayını, Ankara 1995, s. 479.

Acaroğlu, M. Türker, **Bulgaristan'da Türkçe Yer Adları Kılavuzu**, Ankara 1988, s. 14.

Akalın, Mehmet, Tarihi, **Türk Şiveleri**, Ankara 1988, s. 5.

Akiner, Shirin, **İslamic Peoples Of The Soviet Union,** s. 160.

Akmanbetov, Tair, Nogay ve Kırgızların Kardeşlik Bağları Hakkında, Türk. Türk Aktaran=Maria Bulgarova, **Manas Destanı ve Etkileri Uluslararası Bilgi Şöleni (Ankara 21-23 Haziran 1995)**, Konya (24-26 Haziran 1995), Ankara 1995 s. 21 (s. 19-22).

Akmaz, Ahmed, **Rus Yayılmacılığı Karşısında Kafkasya Müridizm Hareketi**, Kayseri 1994, s. 102, Kurat, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya**, Ankara 1970, s. 480.

Araslı, Altan, Kazan ve Kırım Türklerinin Folklor ve Musikisi, **Türk Kültürü**, yıl 13, Ekim 1975, s. 352.

Arat, Reşit Rahmeti, Türk Şivelerinin Tasnifi, **Makaleler, cilt 1,** TKAE yay. Ankara 1987 s.126.

Baddeley, John F., **Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil**, Çev: Sedat Özden, İstanbul 1989, s. 68.

Başlangıçtan Günümüze Kadar Büyük Türk Klasikleri, İstanbul 1986, C. III, s. 172.

Batırhan, B., Kafkasya'da Müridizm, **Kafkasya**, C. II, S. 8 (Eylül-Ekim-Kasım 1965), s. 30.

Baybek, Osman, Nogay Türkleri, **Türk Kültürü**, yıl 24, Mart 1986, s. 160.

Bennigsen, Alexandre -C. Lemmercier Quelguejay, **Stepte Ezan Sesleri**, çev: Nezih Uzel, İstanbul 1981; Bennigsen, - Alexandre M. Broxur, **The İslamic Threat To The Soviet Satate**, Sydney 1985, s. 65.

Bice, Hayati, **Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler**, Ankara 1991, s. 51.

Bozkurt, Fuat, **Türklerin Dili**, İstanbul 1992, s. 363,

Bulgarova, Mariya, Nogay Kahramanlık Destanları ve Manas Destanıındaki Ortak Motifler Hakkında, **Türk Kültüründe Nevruz Uluslararası Bilgişöleni Bildirileri (20-22 Mart1995)**, Ankara 1995, s. 49.

C0102 n12, 1990 Po Dannım Gockomstata CCCP.

Caferoğlu, Ahmet, Kafkasya Türkleri, **Türk Kültürü**, Yıl 4 S. 38 (Aralık 1965), s. 173.

Caferoğlu, Ahmet, **Kafkasya Türkleri**, **TDEK**, Ankara 1976, s. 1121.

Caferoğlu, Ahmet, **Türk Kavimleri**, İstanbul 1988, s. 44.

Çağatay, Saadet, **Nogaylar ve Dilleri**, **Türk Lehçeleri Örnekleri**, **Ankara 1992**, s. 103.

Çay, Abdulhaluk, **Türk Ergenekon Bayramı Nevruz**, Ankara 1989, s. 202.

Çelebi, Evliya, **Seyahatnâme**, Haz: Zuhuri Danışman, İstanbul, s. 39.

Demiroğlu, Eyüp Musa, Dobruca Türkleri, **Emel** sayı 134, Ocak-Şubat1983, s. 31.

Devlet, Nadir, Sovyetler Birliğinde Türk ve Müslümanların Nüfusu 60 Milyona Yaklaştı, **Türk Kültürü**, C. XXVII, S. 325 (Mayıs 1990), s. 271.

Diriöz, Meserret, Kopuz ve Klasik Edebiyatımız, **Türk Kültürü**, Yıl 14 S. 168 (Ekim 1976), s. 73.

Ekrem Mehmet AliK ırım ve Nogay Türkleri`nin Osmanlı Devrinde Dobruca'ya ve Tüm Rumeli'ye Geçmeleri ve Yerleşmeleri **VIII**. **Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, Ankara 1983, C. III, s. 1602.

Ekrem, Mehmet Ali, **Bülbül Sesi**, **Dobruca Türkleri Folklorundan Seçmeler**, Bükreş 1981, s. 6.

Ekrem, Mehmet Ali, Nogay Türklerinde Kız İsteme, Söz Kesme ve Düğün, **IV**. **Milletlerlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri**, **IV**. **Cilt**. **Gelenek**, **Görenek**, **İnançlar**, Ankara 1992, s. 91-95; 118.

Ekrem, Mehmet Ali, **Romen Kaynak ve Eserlerinde Türk Tarihi I Kronikler**, Ankara 1993, s. 51.

Elçin, Şükrü, Türk Destan, Masal ve Hikâyelerinde Atla İlgili İnanışlar, **Türk Kültürü**, Yıl 16, S. 182 (Aralık 1972), s. 107.

Ercilasun, Ahmet Bican, **Türk Dünyası Üzerine İncelemeler**, Ankara 1993, Akçağ Yay. s. 48.

Eren, Ahmet Cevat, Türkiye'de Göç ve Göçmen Meselelerinin Başlaması; İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, **Türk Dünyası**, S. 2 (İstanbul 1966), s. 89.

Erkan, Süleyman, **Kırım ve Kafkasya Göçleri**, Trabzon 1996, s. 75.

Ersoy, Hayri, **Dili, Edebiyatı ve Tarihi ile Çerkesler**, İstanbul 1993, s. 28.

Gökbel, Ahmet, **Kıpçak Türkleri**, İstanbul 2000 s. 96.

Gökçe, Cemal, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti**, İstanbul 1979, s. 47.

Gömeç, Saadettin, **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, Ankara 1999, s. 332.

Gözaydın, Ethem Fevzi, **Kırım**, **Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçleri**, İstanbul 1948, s. 96.

Grousset, Rene, **Bozkır İmparatorluğu**, Çev. M. Reşat Uzman, İstanbul 1980, s. 380.

Gülsoy, Ufuk, 1828-1829 **Osmanlı-Rus Savaşında Rumeli'den Rusya'ya Göçürülen Reaya**, İstanbul 1993, s. 52.

Havass, Abdullok Vahkabov, **Sovyetler Birliğinde İslam**, Çev: Sibel Özbudun, İstanbul 1979, s. 7.

Hazer, Ahmet Hızal, **Kuzey Kafkasya ve İstiklal Davası**, Ankara 1961, s. 36.

İlmiye, Mehmet Ali, Nogaylarda Toy, **İpekyolu Uluslararası Halk Edebiyatı Sempozyumu Bildirileri (1-7 Temmuz 1993)**, Ankara 1995, 263-266.

İnan Abdülkadir, Evliya Çelebinin Heşdekleri Hangi Ulus, **Türk Kültürü**, Yıl 1 S. 3 (Ocak 1963), s. 35.

İnan, Abdülkadir, Oba, Obo Sözleri Hakkında, **Makaleler ve İncelemeler I**, Ankara 1987, s. 616.

İnan, Abdulkadir, Sbornik Matrlalov Atnos, **Kistorii Zolotoy Ordı**, Leningrad 1941, s. 305.

İnan, Abdülkadir, Altayda Pazırık Kazasında Çıkarılan AtlarınDurumunu Türklerin Defin Törenleri Bakımından Açıklama, **Makaleler ve İncelemeler 2**, Ankara 1991, s. 264.

İnan, Abdülkadir, Destan-ı Nesl-i Cengiz Han Kitabı Hakkında, **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara 1987, s. 201.

İnan, Abdülkadir, Ebulgazi Bahadır Han ve Türkçesi, **Makaleler ve İncelemeler-II**, Ankara 1991.

İnan, Abdülkadir, Karakalpaklılar, **Bozkurt** S. 11 (1941), s. 28.

İnan, Abdülkadir, Nogaylar, **Türk Ansiklopedisi**, C. XXV, s. 310-311.

İnan, Abdülkadir, Türk Boylarında Dağ, Ağaç (Orman) ve Pınar Kültür, **Makaleler ve İncelemeler 2**, Ankara 1991, s. 257.

İnan, Abdülkadir, Türk Kabile İsimlerine Dair, **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara 1987, s. 11.

İnan, Abdülkadir, Ulus Terimi Üzerine, **Türk Dili**, C. IV, S. 44 (Mayıs 1955) s. 492.

İndraliyev, İsa, Nevruz Bayramında Nogay Halk Adetleri, Türk Kültüründe Nevruz, **Uluslararası Bilgi Şöleni (Sempozyum) Bildirileri**, Ankara 20-22 Mart 1995, Ankara 1995 s. 151-153.

İpek, Nedim Kafkaslardaki Nüfus hareketleri, **Türkiyat Mecmuası**, C. XX (İstanbul 1997), s. 276.

Jyrkankanllio, Bennigsen P. A., Hazai, G. Went F., Menges K., **Türk Lehçeleri ve Edebiyatları**, Çev. Kemal Aytaç, Ankara 1992, s. 27.

Kazgan, Gülten, Milli Türk Devleti'nin Kuruluşu ve Göçler, **İ. Ü. İ. F. Dergisi**, S. 1-4, (1970-1971) s. 311.

Köprülü, M. Fuad, **Edebiyat Araştırmaları 1**, İstanbul 1989 s. 102.

Kösoğlu, Nevzat, **Türk Dünyası Tarihi ve Medeniyeti Üzerine Düşünceler**, İstanbul 1990, s. 287.

Kundukh, Ayten, **Kafkasya Müridizmi**, Haz. Tarık Cemal Kutlu, İstanbul 1987, s. 15.

Kundukov, Musa, **Musa Kundukov'un Anıları**, Çev: Murat Yağan, İstanbul 1978, s. 48.

Kurat, Akdes, Nimet, **Rusya Tarihi**, **Başlangıçtan 1917' ye Kadar**, Ankara 1993, s. 281.

Kusko, Mahmud, Kafkas Milletleri, **Kafkasya**, C. I, S. 1 (Ocak-Şubat 1963), s. 13.

Laçiner, S. Arı, XXI. yüzyılın Eşiğinde Türk Cumhuriyetleri, **Milliyet**, 4 Mayıs 1993.

Meydan Larousse, C. IX, s. 386.

Nedret, Mahmud, Dobruca ve Kuzey Kafkasya Nogaylarının Folkloru Üzerine Genel Bir Bakış **3. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri**, Ankara 1986, C. 1, s. 188.

Nevruz, Yılmaz, Kuzey Kafkasya Meslesinin Temel Stratejileri, **Birleşik Kafkasya**, Yıl 1-2, S. 5 (Aralık-Ocak-Şubat 1995-1996), s. 13.

Nur, Rıza, **Türk Tarihi C. II**, İstanbul 1972, s. 162.

Orkun, Hüseyin Namık, **Türk Tarihi**, Ankara 1946, s. 130.

Ögel, Bahaeddin, **Türk Mitolojisi C. II**, TTK Yayını, Ankara 1995, s. 479.

Özergin, M Kemal, Çağdaş Türk Dünyasında Nogaylar, **Mili Eğitim Kültür**, C. VII, Ocak 1985, s. 74.

Özkan, Nevzat, **Türk Dünyası**, **Nüfus**, **Sosyal Yapı**, **Dil**, **Edebiyat**, Kayseri 1997, s. 190.

Paşa, Ahmet Cevdet, **Tarih-i Cevdet** C. I, İstanbul 1965, s. 281.

Rasony, Laszlo, **Tarihte Türklük**, Ankara 1993, s. 85.

Sümer, Faruk, **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri**, **Boy Teşkilatı**, **Destanları**, İstanbul 1992 s. 253.

Ta, Ba, Müridizm Hakkında, **Kafkasya**, C. I, S. 3 (Eylül-Ekim 1964) s. 13.

Temir, Ahmet, **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara 1992, C. I, s. 435.

Togan, Zeki Velidî **Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi**, İstanbul 1981, s. 35-36;.

Togan, Z. Velidi, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1981, s. 20.

Taymas, Abdullah Battal, **Kazan Türkleri**, TKAE yay. Ankara 1966, s. 30.

Touzemtsi Slevero, **V. Kavkaza**, St. Petersburg 1995, s. 395.

Türk Ansiklopedisi, Nogaylar XXV, MEB yay. Ankara 1977, s. 311.

Türkçe Sözlük, TDK yay. Ankara 1998, s. 1658.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, **XVI. yüzyıl ortalarından**, **XVII. yüzyıl Sonlarına Kadar**, Ankara 1982, s. 39.

Veselovskiy N. İ., **Han İz Temnikov Zolotoy Ordı Nogay İ Ego Vremya**, Petrograd 1922, s. 58.

Yakubovskiy A., **Altınordu ve Çöküşü**, Çev. Hasan Eren, Ankara 1992, s. 46.

Yiğit, Ali, **Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşadıkları Bölgelerin Coğrafyası**, Elazığ 2000, s. 11

DR. UFUK TAVKUL

BaşbakanlıkDevlet Arşivleri GenelMüdürlüğü / Türkiye

Karaçay-Malkar Türkçesi

Kafkasya'nın Orta Kafkaslar bölgesinde Rusya Federasyonu'na bağlı Karaçay-Çerkes ve Kabardin-Balkar Cumhuriyetlerinin sarp dağlar ve derin vadilerden oluşan güney kesimlerinde konuşulmakta olan Karaçay-Malkar Türkçesi ana çizgileri ile tipik bir Kıpçak Türkçesi özelliği taşımaktadır. Son yıllara kadar gerek Türkiye'de gerekse Avrupalı Türkologlar arasında Karaçay-Malkar Türkçesi, Karaçayca ve Malkarca (Balkarca) şeklinde birbirinden farklı iki dil gibi gösteriliyor ve tanınıyordu. Bu yanılmanın en büyük sebebi birçok Türkoloğun Karaçay-Malkarlılar arasında saha araştırması yapmadan onların dilleri hakkında daha önceden yazılmış araştırma ve sözlükleri kaynak almalarıydı. Yirminci yüzyıl başlarında Wilhelm Pröhle'nin Karaçay-Malkarlılar arasında yaptığı ve Keleti Szemle adlı dergide yayımladığı dil araştırmaları ve sözlükler bu yanılgıların ve hatalı görüşlerin ana kaynağı idi.[1]

Karaçay-Malkar Türkçesi Türk lehçelerinin Kıpçak kolunun Kafkasya'daki güney bölümünü meydana getirir. Sovyet Türkologlarından A.N. Samoyloviç'in 1922 yılında Petrograd'da yayınlanan Nekotoriye dopolneniya k klassifikatsi turetskih yazıkov adlı eserindeki Türk lehçeleri sınıflamasına göre Karaçay-Malkar Türkçesi, Türk lehçelerinin z kolunun y bölümünün tav, bol-, kalgan grubuna girer. Buna göre Karaçay-Malkar Türkçesinde eski Türkçe azak/adak yerine ayak, tag (dağ) yerine tav, olmak yerine bolmak, kalan yerine kalgan biçimleri kullanılır. Bunlardan başka, Karaçay-Malkar Türkçesinde ben yerine men biçiminin kullanılması, kelime başında y- sesinin c- sesine dönüşmesi de Kıpçak Türkçesinin özellikleridir.

Karaçay-Malkarlılar dillerini Tav til (dağ dili) ya da Tavça (dağca) biçimlerinde adlandırırlar. Karaçay-Malkar Türkçesi tarihî gelişimi içerisinde iki önemli diyalekte ayrılmıştır. Bunlar ilk bakışta sanıldığı gibi Karaçay ve Malkar (Balkar) lehçeleri ya da dilleri değildir. Çünkü Karaçay bölgesinde ve Malkar topraklarının Bashan, Çegem vadilerinde konuşulan dil birbirinden farklı değildir ve Karaçay-Malkar halkının yüzde doksanı tarafından konuşulan bu diyalekt Karaçay-Malkar yazı dilini meydana getirir. İkinci diyalekt ise Malkar bölgesinin Çerek vadisinde konuşulmaktadır. Holam ve Bızıngı vadilerinde konuşulan dil de Çerek diyalektinin etkisi altındadır.

Karaçay-Malkar Türkçesi Wilhelm Pröhle, Omeljan Pritsak gibi Avrupalı araştırmacı Türkologların ilgisini çekmişse de, Türkiye'de henüz bu konuda ayrıntılı bir çalışma ortaya konamamıştır.

Karaçay-Malkar Türkçesinin özelliklerini tam anlamıyla inceleyebilmek için öncelikle Karaçay-Malkar halkının kökenini, tarihini, sosyal ve kültürel yapısını derinlemesine incelemek ve anlamak

gerekir. Yüzeysel araştırmalar sonucunda elde edilen bilgiler Karaçay-Malkar Türkçesinin yapısını tam anlamıyla ortaya koymaktan uzaktır.

Türkiye'de Karaçay-Malkar Türkçesi ile ilgili yapılan çalışmaların birçoğu Wilhelm Pröhle'nin araştırmalarına ve topladığı dil malzemesine dayanmaktadır. Pröhle 1915 yılında Malkar bölgesinin Çerek vadisine gitmiş ve Malkar dili üzerine çalışmalarını Çerek vadisinde yapmıştır. Dolayısıyla Pröhle'nin topladığı materyaller Karaçay-Malkar Türkçesinin Çerek diyalektini içine almaktadır. Pröhle, Bashan ve Çegem vadilerinde de araştırma yapsaydı, orada konuşulan dilin Karaçay bölgesinde konuşulan dilden farklı olmadığını görecekti.

Pröhle'nin Çerek vadisinde bulunduğu ve araştırmalarını oradan derlediği dil malzemesine dayandırdığı, topladığı materyaller içinde de görülmektedir (bkz. Keleti Szemle, T. XVI, Budapest 1915-1916, s. 121).

"Malkar'da on ming adam zaşaydı.

Elibizde Tserek degen suvubuz ogartın enişke baradı…"

[Malkar'da on bin kişi yaşıyor.

Köyümüzde Çerek denilen ırmağımız yukarıdan aşağı akıyor (gidiyor)…]

Pröhle'nin 1915 yılında Kuzey Kafkasya'da araştırma yaptığı sıralarda Malkar (Balkar) adı yalnızca Çerek vadisinde yaşayan Dağlıları içine alıyordu. Bashan, Çegem ve Karaçay bölgelerindeki halk ise yaşadıkları vadilerin adları ile anılıyordu. Yani, Çerek vadisindekiler kendilerine Malkarlı derken, Bashan vadisindekiler Bashançı, Çegem vadisindekiler Çegemli, Karaçaydakiler ise Karaçaylı adlarını kullanıyorlardı. Hepsi birden kendilerine Tavlu (Dağlı) adını veriyorlar ve birbirlerine "Alan" diye hitap ediyorlardı. 1917 Sovyet İhtilâli'nden sonra Kafkasya'yı ele geçiren Bolşevikler yeni idari sistemler meydana getirdiler. Karaçay bölgesini Kabardey, Besleney ve Abazalarla birleştirerek Karaçay-Çerkes Özerk Bölgesini kuran Sovyetler, Bashan, Çegem, Bızıngı, Holam ve Çerek vadilerinde yaşayan dağlıları Balkar adı altında birleştirerek Kabardeylerle birlikte kurulan Kabardin-Balkar Özerk Cumhuriyeti'ne bağladılar. Böylece 1922 yılından sonra suni olarak birbirinden ayrı gibi gösterilen Karaçay ve Balkar halkları ortaya çıktı.

Pröhle'nin 1915 yılında Çerek vadisinde yaptığı araştırmayı Keleti Szemle'de "Balkarische Studien" adıyla yayınlaması ve 1922 yılından sonra Sovyetler'in Bashan ve Çegemlilerle birlikte Çerek vadisinde yaşayanları Balkar adı altında birleştirerek suni bir halk yaratmaları, Balkar adının bilimsel literatüre de Karaçaylılardan farklı bir halkmış gibi girmesine yol açtı.

Karaçay-Malkar Türkçesinin diyalektleri "Karaçay-Bashan-Çegem" ve "Çerek" diyalektleri olmak üzere iki ana grupta toplanabilir. Karaçay-Bashan-Çegem diyalekti ile Çerek diyalekti birkaç fonetik ve morfolojik özellik bakımından birbirlerinden ayrılırlar.

A. Fonetik Yönden Farklılıklar

/ç/ Sesinin Durumu

Karaçay-Bashan-Çegem diyalektinde ç sesi Çerek diyalektinde sızıcı ts sesine denk gelir.

Karaçay-Bashan Çegem: Çerek:

bıçak bıtsak "bıçak"

Türkiye'deki araştırmacıların düştüğü en büyük hatalardan biri Karaçay-Malkar Türkçesinde kelime başındaki c sesinin durumudur. Türkiye'de Karaçay-Malkar dili üzerinde yapılan araştırmaların birçoğunda Karaçayca söz başındaki c sesi Balkarca z sesine eşit gösterilmektedir. Bu araştırmacıların yararlandıkları kaynaklar incelendiğinde hemen hepsinin Karaçayca ve Balkarca kelimeler için Pröhle'nin Keleti Szemle dergisinde yayınladığı sözlükleri kullandıkları görülmektedir.

Kelime başındaki z (dz) sesi bütün Malkar bölgesinin değil; yalnızca Çerek vadisinde konuşulan diyalektin bir özelliğidir. Ayrıca Holam-Bızıngı vadileri ile Çegem'in bir bölümünde c sesi yerine j sesine de rastlanır.

Söz başında j sesinin hakim olduğu bölgelerin Kabardeylere, z (dz) sesinin hakim olduğu bölgelerin ise Oset ve Gürcü-Svanlara yakın olması bu bölgelerde konuşulan dilin fonetik yönden Kabardey ve Oset dillerinden etkilenmiş olabileceğini akla getirmektedir. Meselâ Karaçay-Malkar Türkçesinde Canbolat ve Canhot biçiminde söylenen isimler Kabardeyce Janbolat ve Janhot, Osetçede ise Zanbolat ve Zanhot şekillerindedir. Karaçay-Malkar Türkçesindeki bu ses değişmelerinde komşu Kafkas halklarından Karaçay-Malkarlılara karışan çeşitli etnik unsurlar da etkili olmuşlardır.

/b-p/ Seslerinin Durumu

Karaçay-Bashan-Çegem diyalektindeki b-p sesleri Çerek diyalektinde f sesine yakın bir biçimdedir.

Karaçay-Bashan-Çegem: Çerek:

acaşıb adzaşıf "şaşırıp"

Ancak b-p seslerinin Çerek diyalektinde f sesine dönüşmesi kesin bir kural değildir.

/k/ Sesinin Durumu

Karaçay-Bashan-Çegem diyalektinde ön ünlülerden önce daima ön damak ünsüzü k sesi geldiği hâlde, Çerek diyalektinde ön ünlülerden önce art damak ünsüzü q sesine yakın bir sesin bulunduğu görülür.

Karaçay-Bashan-Çegem: Çerek:

kiyiz qiyiz "keçe"

Karaçay-Bashan-Çegem diyalektinde k/g sesleri Çerek diyalektinde bazen h sesine dönüşür.

ketgen > qethen "giden", kengeşgen > qengeşhen "danışan"

Karaçay-Bashan-Çegem diyalektinin kendi içinde, özellikle Çegem, Holam, Bızıngı bölgelerinde söz başında c>j ses değişmesine rastlanır.

cangı > jangı “yeni”, culduz > julduz “yıldız”, carık > jarık “ışık”, cay > jay “yaz”, col > jol “yol”

Yuvarlaklaşma

Çerek diyalektinde ilk hecesinde yuvarlak ünlü bulunan kelimelerin ikinci hecelerindeki ünlülerin de yuvarlaklaştığı görülmektedir.

ölgen > ölgön “ölen”, üyge > üygö “eve”, özden > özdön “asilzâde”, süygen > süygön “sevgili”

B. Morfolojik Yönden Farklılıklar

Karaçay-Bashan-Çegem diyalektini Çerek diyalektinden ayıran fonetik farklılıkların yanı sıra, iki diyalekt arasında morfolojik yönden de bazı farklılıklar bulunmaktadır.

Teklik birinci şahıs emir eki Karaçay-Bashan-Çegem diyalektinde -ayım/-eyim biçiminde iken, Çerek diyalektinde -ayın/-eyin şekline rastlanır.

barayım ~ barayın “gideyim”,

Karaçay-Bashan-Çegem diyalektinin birinci tip şahıs eklerinin teklik birinci şahıs için -ma/-me olmasına karşılık, Çerek diyalektinde -man/-men biçimine rastlanır. Aynı şekilde, ikinci teklik şahıs eki de -san/-sen biçimindedir.

Karaçay-Bashan-Çegem: Çerek:

alganma alganman “almışım”

Yukardaki örneklerde Çerek diyalektinde asli şeklin korunduğunu, Karaçay-Bashan-Çegem diyalektinde ise -n sesinin düştüğü görülmektedir.

Gelecek zaman ekinin Çerek diyalektinde -arlık/-erlik şeklinde olmasına karşılık, Karaçay-Bashan-Çegem diyalekti bu yönden farklı biçimlere sahiptir. Ancak incelendiğinde, Çerek diyalektindeki gelecek zaman ekinin aslî şekil olduğu, Karaçay-Bashan-Çegem diyalektinde bu ekin zamanla değişikliğe uğradığı görülmektedir.

Karaçay-Bashan-Çegem: Çerek:

öserikdi öserlikdi “büyüyecek”

Eski Türkçeye göre ses özelliklerini büyük ölçüde muhafaza etmiş olan Karaçay-Malkar Türkçesinde Kıpçak lehçesinin etkisiyle bazı ses değişmeleri olduğu göze çarpar. Bir Kıpçak dili olan Karaçay-Malkar Türkçesinde kelime başında y sesine rastlanmaz. Eski Türkçe kelimelerdeki söz başındaki y sesi Kıpçak lehçesinin bir özelliği olarak Karaçay-Malkar Türkçesinde muntazaman c sesine dönüşmüştür.

E.T. yılan > cılan, E.T. yol> col,

Ayrıca Bashan-Çegem vadilerinin bazı bölgelerinde c > j değişmesine ve Çerek ağzında da c > z değişmesine rastlanır.

yol > col > jol > zol

yaruk > carık > jarık > zarık

Eski Türkçede kelime sonunda yer alan -g sesi Karaçay-Malkar Türkçesinde çift dudak ünsüzü v sesine dönüşür.

E.T. asıg > asuv “fayda, bereket”, E.T. tag > tav “dağ”, E.T. yagı > cav “düşman”, E.T. arıg > aruv “güzel, temiz”

Eski Türkçede kelime ortası ve sonunda yer alan-g sesinin bazan Karaçay-Malkar Türkçesinde-y sesine dönüştüğü görülür.

E.T. yıg- > cıy-“toplamak”, E.T. yigirme > cıyırma “yirmi”, E.T. sıgıt > sıyıt “feryat, ağlama”, E.T. tüg- > tüy-“bağlamak”

Benzer şekilde, Eski Türkçede kelime ortasında yer alan nazal -n (ng) sesinin de -y sesine dönüştüğü görülür.

E.T. tengri > teyri “tanrı”, E.T. süngük > süyek “kemik”, E.T. yangak > cayak “yanak”, E.T. müngüz > müyüz “boynuz”, E.T. müngüş > müyüş “köşe”

Eski Türkçede kelime başında yer alan b- sesinin Karaçay-Malkar Türkçesinde m- sesine dönüştüğü görülür.

bin-> min- “binmek”, bengü > mingi “ebedi, sonsuz”, bin > ming “bin sayısı”, bıyık > mıyık, ben > men, Balkar >Malkar

Eski Türkçede kelime ortası ve sonu -d sesi Karaçay-Malkar Türkçesinde -y sesine dönüşür.

E.T. adak > ayak “ayak”, E.T. idi > iye “sahip”, E.T. ıd- > iy- “göndermek, bırakmak”, E.T. adrı > ayrı “çatal, yaba”, E.T. kadır- > kayır- “döndürmek, bükmek, çevirmek”, E.T. ked- > kiy- “giymek”, E.T. kidiz > kiyiz “keçe”, E.T. küdegü > küyöv “damat”

Birkaç kelimede ise Karaçay-Malkar Türkçesi, eski Türkçedeki d sesini korumuştur. Örnek: sıdır- “sıyırmak”, sedire- “seyrelmek”

Yapım ekleri açısından zengin olan Karaçay-Malkar Türkçesinde kelime hazinesini arttıran pek çok yapım

eki mevcuttur. Bunlara örnek olarak aşağıdaki yapım eklerini örnek verebiliriz:

İsimden İsim Yapma Ekleri

-lık, -lik, -luk, -lük

erkin-lik “hürriyet”, caş-lık “gençlik”, kün-lük “şemsiye”

-rak, -rek

ullu-rak “daha büyük”, cahşı-rak “daha iyi”, gitçe-rek “daha küçük”, aruv-u-rak “daha güzel”, erşi-rek “daha çirkin”, alga-rak “daha önce”

-tın, -tin, -tun, -tün

akır-tın “yavaşça”, öre-tin “ayakta”, caşır-tın “gizlice”, keng-tin “genişce”, kök-tün “havadan doğru”, özen-tin “vadiden doğru”

-ay, -ey

södeg-ey “yatay, eğik”, solag-ay “solak”, celpeg-ey “eğik, yana yatmış”

-çak, -çek

tüyüm-çek “kördüğüm”, bagım-çak “hemşire”, senkil-çek “salıncak”, boyun-çak “kolye”, kübür-çek “kutu”

-sıman

kara-sıman “siyahımtırak”, teli-sıman “hafif deli”, ak-sıman “beyazımtrak”

İsimden Fiil Yapma Ekleri

-la-, -le-

taş-la- “terk etmek”, sıy-la- “ağırlamak”, ız-la- “takip etmek”, san-la- “parçalamak”, küç-le- “istilâ etmek”, biy-le- “fethetmek, ele geçirmek”

-a-, -e-

aş-a- “yemek”, at-a- “isim vermek”, san-a- “saymak”

-sa-, -se-

kiyik-se- “yabanîleşmek”, açuv-sa- “kızmak, hiddetlenmek”, kömür -se- “yanmak, dibini tutmak”

-r-

kaygı-r- “üzülmek, merak etmek”, cangı-r- “yenilenmek”, cuka-r- “incelmek”, gitçe-r- “küçülmek”, kısha-r-“kısalmak”

-sın-, -sin-, -sun-, -sün-

az-sın- “azımsamak”, cazık-sın- “acımak”, kıyın-sın-“zoruna gitmek, zorlanmak”, buku-sun- “azarlamak”, üyür-sün- “yakınlaşmak istemek”, cürek-sin- “hıçkırmak”

-da-, -de-

şıbır-da- “fısıldamak”, al-da- “kandırmak”, hurul-da-“horlamak”

-ay-

şoş-ay- “sakinleşmek”, kart-ay- “yaşlanmak”, taş-ay-“gözden kaybolmak”, sag-ay- “dikkat etmek”, tınç-ay-“rahatlamak”

-lan-, -len-

mıdah-lan- “üzülmek, kederlenmek”, bögek-len- “kibirlenmek”, açuv-lan- “kızmak”, avuz-lan- “yemek yemek”, bavur-lan- “sürünmek”, tobuk-lan- “diz çökmek”

Fiilden İsim Yapma Ekleri

-av, -ev, -iv, -üv

kel-üv “geliş”, kar (a)-av “bakış”, sayl (a)-av “seçim”, ayt-uv “söyleyiş”, çab-ıv “koşu”

-k

töşe-k “döşek”, sandıra-k “saçma”, canşa-k “geveze”, küre-k “kürek”

-n

cıy-ı-n “topluluk, grup”, tüt-ü-n “duman”, kel-i-n “gelin”, cav-u-n “yağmur”

-m

çıda-m “sabır”, bas-ı-m “irade”, süy-ü-m “müjde”, bit-i-m “bereket”, eş-i-m “örgü”

-gı, -gi, -kı, -kü, -hı

çal-kı “tırpan”, at-hı “yaba”, sibirt-gi “süpürge”, kül-kü “neşe, eğlence”, mıç-hı “testere”

-gıç, -giç, -guç, -güç, -hıç

cab-hıç “kapak”, ker-giç “deri kurutulan ağaç”, ur-guç “yayık tokmağı”, aç-hıç “anahtar”, bas-hıç “merdiven”, caz-gıç “oklava”

-vuk, -vük

çırma-vuk “sarılgan, sarılıcı”, cıla-vuk “çok ağlayan, sulu göz”, cıltıra-vuk “parlak”, kaltıra-vuk “titrek”, alda-vuk “kandırıcı”, çoçu-vuk “çifte atan”

-gak

kur (u)-gak “kuru”, tay-gak “kaygan”

-ç

kuvan-ç “mutluluk”, süyün-ç “sevinç”, cuban-ç “eğlence”, koran-ç “zarar”, suklan-ç “cazip, çekici”, kızgan-ç “cimri”

-vul

kara-vul “gözcü”, casa-vul “zaptiye, polis”, sakla-vul “bekçi”

-gın, -gin, -gun, -gün, -hın

uç-hun “kıvılcım”, çab-hın “saldırı”, kuv-gun “haber”

-maz, -mez

alber-mez “saygısız”, bazın-maz “ödlek”, elgen-mez “cesur”, küntiy-mez “nazlı”

Fiilden Fiil Yapma Ekleri

-n-

cuv-u-n- “yıkanmak”, kör-ü-n- “görünmek”, cuba-n-“eğlenmek”, kiy-i-n- “giyinmek”, baz-ı-n- “cesaret etmek”, toy-u-n- “doymak”

-l-

aşa-l- “yenmek”, ayt-ı-l- “söylenmek”, tab-ı-l- “bulunmak”, casa-l- “süslenmek”

-ş-

ur-u-ş- “savaşmak”, tüy-ü-ş- “dövüşmek”, cıg-ı-ş- “güreşmek”, çab-ı-ş- “koşuşmak”

-ar-

kob-ar- “kaldırmak”, çıg-ar- “çıkarmak”, kayt-ar-“döndürmek”

-guz-, -güz-, -gız-, -giz-

kör-güz- “göstermek”, tur-guz- “kaldırmak”, kir-giz-“sokmak”

-z-

ag-ı-z- “akıtmak”, tam-ı-z- “damlatmak”, kork-u-z-“korkutmak”, em-i-z -“emzirmek”

Karaçay-Malkar Türkçesinin çekim ekleri şöyledir:

İsim Çekim Ekleri

1. Çokluk Eki

Karaçay-Malkar Türkçesinde çokluk eki; -lar, -ler’in sonundaki r sesi muntazam olarak düşer. Bununla birlikte telâfi uzunluğu meydana gelmez.

terek-le “ağaçlar”, kız-la “kızlar”, kuş-la “kuşlar”

Çokluk eki iyelik eki aldığında r sesi yerine getirilir.

terek-ler-i “ağaçları”, kız-lar-ı “kızları”, kuş-lar-ı “kuşları”

2. İyelik Ekleri

Karaçay-Malkar Türkçesinde iyelik ekleri şu şekildedir.

Teklik

1. şahıs :-m

2. şahıs :-ng

3. şahıs :-ı, -i, -u, -ü, -sı, -si, -su, -sü

Çokluk

1. şahıs :-bız, -biz, -buz, -büz

2. şahıs :-gız, -giz, -guz, -güz

3. şahıs :-ları, -leri

Örnek: at

at-ı-m “atım”, at-ı-ng “atın”, at-ı “atı”, at-ı-bız “atımız”, at-ı-gız “atınız”, at-ları “atları”

3. Hâl Ekleri

Yalın Hâl (Nominatif)

Hiçbir ek almaz.

suv “su”, cer “yer”, kün “güneş”, tereze “pencere”

İlgi Hâli (Genitif)

-nı, -ni, -nu, -nü şeklindedir.

kök-nü “göğün”, carık-nı “ışığın”, batır-nı “kahramanın”, temir-ni “demirin”, ata-nı “babanın”, bala-nı “yavrunun”, kumgan-nı “ibriğin”, köget-ni “meyvanın”, tav-nu “dağın”

Eğer kelime 1. veya 2. teklik şahıs iyelik eki almışsa; o zaman ilgi hâli; -ı, -i şeklinde yapılır, (-n) sesi düşer.

kobuz-u-m-u “akordiyonumun, at-ı-m-ı “atımın”, ata-m-ı “babamın”, kama-m-ı “kamamın”, caş-ı-ng-ı “oğlunun”, üy-ü-ng-ü “evinin”, el-i-ng-i “köyünün”, tav-lar-ı-ng-ı “dağlarının”

Yükleme Hâli (Akuzatif)

İlgi halinde olduğu gibi-nı, -ni, -nu, -nü şeklindedir.

tav-nu “dağı”, üy-nü “evi”, baytal-nı “kısrağı”, emegen-ni “devi”, aythan-nı “söyleyeni”, körgen-ni “göreni”, bargan-nı “gideni”

Yönelme Hâli (Datif)

-ga, -ge, -ha şeklindedir.

at-ha “ata”, taş-ha “taşa”, caş-ha “gence”, kılıç-ha “kılıca”, kart-ha “yaşlıya”, suv-ga “suya”, üy-ge “eve”, tav-ga “dağa” Karaçay-ga “Karaçaya”

Bulunma Hâli (Lokatif)

-da, -de şeklindedir.

terek-de “ağaçta”, carık-da “ışıkta”, kök-de “gökte”,

üy-de “evde”, eşik-de “kapıda”, arbaz-da “avluda”, keng-de “uzakta”

Çıkma Hâli (Ablatif)

-dan, -den, -şeklindedir.

at-dan “attan”, taş-dan “taştan”, müyüş-den “köşeden”, kurç-dan “çelikten”, tav-dan “dağdan”

Eşitlik Hâli

Karaçay-Malkar Türkçesinde iki türlü eşitlik hâli eki vardır.

1. -lay, -ley

2. -ça

börü-ley “kurt”, kılıç-lay “kılıç gibi”, men-ley “benim gibi”, kün-ça “güneş gibi, güneş kadar”, tav-ça “dağ gibi, dağ kadar”, meni-ça “benim gibi”

Vasıta Hâli (Enstrumental)

bla (ile) edatı ile yapılır.

meni bla “benimle”, at bla “atla”, şkok bla “tüfekle”, terek bla “ağaçla”

4. Soru Eki

mı, mi şeklindedir.

kelding-mi “geldin mi”, küle-mi-se “gülüyor musun”, bolgan-mı-dı “olmuş mu”, cazarık-mı-sa “yazacak mısın”

Karaçay-Malkarlılar yirmi yıl içinde üç değişik alfabe kullanmak zorunda bırakıldılar. 19. yüzyıl sonlarına kadar Arap harflerine dayalı bir alfabe geliştiren Karaçay-Malkarlılar 1916-1924 yılları arasında resmî olarak Arap harflerine dayalı bir alfabe kullandılar. 1924-1937 yılları arasında Karaçay-Malkar Türkçesi için düzenlenmiş bir Latin alfabesini kullanan Karaçay-Malkarlılar 1938 yılından itibaren kiril (Rus) harflerine dayalı bir alfabeye geçirildiler.[2] Karaçay-Malkar Türkçesi günümüzde kiril harflerine dayalı bir alfabeye sahiptir. Karaçay-Malkar alfabesi şöyledir:

a=a **g=**=_ **ë**=ö **j**=y **m**=m **p**=p **U**=u **c**=ts `=e

b=b **d**=d √=j **k**=k **n**=n **r**=r ´=w **h**=ç **[**=ü/yu

v=v **d**√=c **z**=z **k=**=q **n=**=ñ **s**=s **f**=f **w**=ş **q**=ya

g=g **e**=ye **i**=i **l**=l **o**=o **t**=t **x**=h **y**=ı

Karaçay-Malkar Edebiyatı

Sözlü Edebiyat

Karaçay-Malkar edebiyatının en zengin ve renkli bölümünü sözlü edebiyat ürünleri teşkil etmektedir. Kafkas dağlarının “Orta Kafkaslar” adı verilen ve ortalama yüksekliği beş bin metre civarında sarp dağlardan ve derin vadilerden oluşan bir bölümünde, dış dünyadan yüzyıllar boyunca âdeta tecrit edilmiş bir biçimde yaşayan Karaçay-Malkar Türkleri sözlü edebiyat ürünlerini ağızdan ağıza aktararak bunların nesilden nesile unutulmadan yaşatılmasını sağlamışlardır.

Karaçay-Malkarlıların hayatlarını, âdet ve geleneklerini inceleyen bilim adamları ve gezginler onlardaki sözlü halk edebiyatının zenginliğini vurgulamaktadırlar. Örneğin 20. yüzyıl başlarında Karaçaylılar arasında bilimsel araştırmalarda bulunan Rus Coğrafya Cemiyeti’nin üyesi etnograf-Kafkasolog G.F. Çursin Karaçaylıların halk şarkıları yaratma ve söylemede komşu Kafkas halkları tarafından takdir edildiklerini belirtmektedir.[3] Tarz ve konular açısından Karaçay-Malkar sözlü edebiyatı diğer Kafkas halklarının söz sanatlarına yakındır. Oset bilim adamı V. İ. Abayev de Kafkasya’da pek çok farklı dil olmakla birlikte ortak bir kültür oluşturulduğu fikrindedir.[4]

Karaçay-Malkar sözlü edebiyatının en önemli bölümlerinden birini “Nart Destanları” meydana getirmektedir. Nart destanları Karaçay-Malkar Türkleri ile birlikte, onlara komşu yaşayan ve her biri

farklı bir dilde konuşan çeşitli Kafkas halklarının da ortak edebî ürünleridir. Kafkas mitolojisine göre Nartlar bugünkü Kafkas halklarının ataları sayılan efsanevî bir halktır. Nart destanlarında Nartların atı evcilleştirdikleri, demiri buldukları, ilk silahları yaptıkları anlatılır. Nartlar mertliğin, cesaretin, iyiliğin ve Kafkas kültürünün sembolüdürler. Son derece akıllı ve usta savaşçılar olan Nartlar, insanüstü varlıklar olan düşmanlarını kaba kuvvetle değil, ince zekâları ve kurnazlıklarıyla alt ederler.

Nart destanları değişik dillerde konuşan ve farklı etnik kökenlerden gelen Kafkasya halkları arasında kültürleri birleştirici bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Adige (Çerkes), Abhaz, Oset ve Çeçen-İnguş halkları ile birlikte Karaçay-Malkar Türklerinin sözlü edebiyatlarında da Nart destanları eski Kafkas kültürünün en belirgin temsilcisi olma özelliğini taşımaktadır.

Karaçay-Malkar Nart destanları 19. yüzyıl ortalarından itibaren Rus etnograflarının ve bilim adamlarının dikkatini çekmiş, yerli halkla irtibata geçen bilim adamları tarafından derlenip Rusça'ya çevrilerek yayımlanmaya başlamıştır.

Rus bilim adamı P. Ostryakov Karaçay-Malkar köylerinden Bashan'da Safar-Aliy ve Navruz Orusbiyev'den derlediği Karaçay-Malkar Nart destanlarını ilk olarak 1879 yılında "Vestnik Evropı" adlı dergide yayımlamıştır. İki yıl sonra, 1881 yılında Safar-Aliy Orusbiyev "Sbornik Metarialov Dlya Opisaniya Mestnostey i Plemen Kavkaza" adlı derginin ilk sayısında "Örüzmek", "Şavay", "Raçıkav", "Sosuruk" adlı dört Karaçay-Malkar Nart destanını ilk olarak okuyuculara sunmuştur.[5] M. Aleynikov aynı derginin 1883 yılında yayımlanan 3. Sa

yısında Karaçay hikâyeleri adı altında birkaç Karaçay-Malkar Nart destanını daha yayımlamıştır (Ortabaylanı 1987:4) 1898 yılında "Sbornik Metarialov Dlya Opisaniya Mestnostey i Plemen Kavkaza" dergisinde Karaçay köylerinden derlenen Nart destanları A.N. Daçkov-Tarasov tarafından yayımlanarak bilim dünyasına sunulmuştur.[6] 20. yüzyıl başlarında Rus bilim adamları Karaçay-Malkar Nart destanları konusundaki derleme çalışmalarına devam etmişler, 1903 yılında H.P. Tulçinskiy Karaçay-Malkar Nart destanlarını, halk şarkılarını ve atasözlerini "Terskiy Sbornik" adlı dergide yayımlamıştır.[7]

Karaçay-Malkar sözlü halk edebiyatında Nart destanlarının yanı sıra kahramanlık destanları ve tarihî destanlar da önemli bir yer tutmaktadır. "Cırçı" adını alan halk şairlerinin söyledikleri "cır" adı verilen bu destanlar Karaçay-Malkar halkının tarihini, toplumsal yapısını, komşu Kafkas halkları ile ilişkilerini, Rusya'ya karşı verilen bağımsızlık mücadelesini anlatan konularla işlenmiş, Karaçay-Malkar kültürüne ışık tutan sözlü edebiyat ürünleridir. "Avcı Biynöger" destanı Karaçay-Malkar sözlü edebiyatının en eski örnekleri arasında yer almaktadır. "Batır Karça" destanında Karaçay beyi Karça'nın Kabardey prenslerine karşı giriştiği mücadele anlatılır. Karaçay-Malkar halk edebiyatında Kabardey prenslerinin kahramanlıklarını anlatan destanlara da rastlanır. Bu destanların Kabardey halk edebiyatında yer almamasına karşılık Karaçay-Malkar halk edebiyatında çok zengin bir yere sahip olması ilginçtir. Karaçay-Malkar halkı bu destanlarda sözü geçen kahramanları o kadar benimsemiştir ki, "Açemez" ve "Cansoh" gibi tarihte yaşamış Kabardey destan kahramanlarını artık Karaçay-Malkarlı olarak kabul etmektedir. Tarihî destanlar arasında Karaçaylıların Rusya'ya karşı verdikleri hürriyet mücadelesini anlatan destanlar da yer alır. 1828 yılında General Emanuel komutasındaki Rus ordusuna karşı Hasavka vadisinde yapılan savaşı anlatan "Hasavka" destanı ile

bu savaşta şehit olan Karaçaylı delikanlı Umar'ın destanı Karaçay-Rus savaşlarının iki canlı örneğidir.[8]

Sözlü edebiyat ürünlerinin halk arasında doğup yayılmasında cırçı'ların (destan şairlerinin) büyük rolü olmuştur. Karaçay-Malkar destanlarının büyük bir bölümünün şairleri halk tarafından unutulmuş, eserleri anonimleşmiş, yüzyıllar boyunca halk arasında ağızdan ağıza, kulaktan kulağa nakledilirken değişmiş, gelişmiştir.

Karaçay-Malkar halk şairleri içinde eserleri unutulmadan günümüze kadar ulaşabilen en eski halk şairlerinden biri 17. yüzyılda yaşayan Kara Mussa'dır. Malkar beylerinden Aydabol oğlu Artutay'ın cırçısı (destan şairi) olan Kara Mussa aynı zamanda Artutay'ın danışmanı idi. Onun Malkar beyi Artutay ile Gürcü Kralı Teymuraz'ı öven destanları halk arasında yaşatılarak günümüze gelmiştir.[9]

18. yüzyılda, 1695-1798 yılları arasında yaşadığı tahmin edilen Zantuvdu Karaçay-Malkar halk şairleri arasında önemli bir yere sahiptir. Kabardey Prensi Kaytuk oğlu Aslanbek'in Kafkasya'da hâkimiyet kurduğu bir dönemde yaşayan Zantuvdu'nun Kaytuk oğlu Aslanbek'i anlatan destanı halk arasında yayılarak anonimleşmiştir.

Karaçay-Malkar halk şairlerinin 19. yüzyılda yaşamış büyük ustası Koçharlar'ın Kasbot'tur. Kasbot, Karaçay'ın Koçhar soyuna mensup fakir bir ailenin oğlu olarak 1834 yılında Karaçay köylerinden Uçkulan'da dünyaya geldi. Kardeşlerin en büyüğü olan Kasbot on yaşında iken zengin ailelerin yanında çobanlık yapmaya başladı. Gençlik yıllarında Kasbot Karaçay'ın dışında Kabardey'de, Malkar'da ve Gürcü-Svanlar'da çobanlık yaparak geçimini sağladı. Bu arada Çerkes ve Gürcü-Svan dillerini de öğrendi.

Hayatı büyük sıkıntılar içinde geçen Koçhar oğlu Kasbot gençlik yıllarında yazdığı şiirlerinde zor yaşantısını dile getirdi. Bu sırada Karaçay-Malkar'da sosyal tabakalar arasındaki eşitsizlikler, zengin aileler ile fakir halk tabakası arasındaki çekişmeler de Kasbot'un yazdığı şiirlerin konuları arasında yer aldı. Kasbot yaşadığı dönemde halkının büyük acılarına da tanık oldu ve destan türündeki eserlerinde bunları dile getirerek yaşanan olayları ölümsüzleştirdi.

Koçhar oğlu Kasbot 24 Aralık 1940'ta Karaçay'ın Kart Curt köyünde hayata gözlerini yumdu. Doğduğu köy olan Uçkulan'da toprağa verilen Koçhar oğlu Kasbot 106 yıllık ömründe Karaçay-Malkar halk edebiyatına sayısız eserler kazandırdı.

Kasbot'un destan tarzında söylediği şiirleri kısa süre içinde halk arasında yayılarak Karaçay-Malkar halk edebiyatı ürünleri arasında yerini almıştır. Günümüzde 19. yüzyıla ait Karaçay-Malkar kahramanlık destanları arasında sayılan Barak, Candar, Kanamat, Gapalav gibi destanların asıl şairi Kasbot olduğu halde, bunlar artık Karaçay-Malkar halk edebiyatının destanları sayılmakta ve halk arasında değişikliklere uğrayan pek çok varyantları yaşamaktadır. Karaçay-Malkar halk şairlerinin büyük ustası sayılan Koçhar oğlu Kasbot Karaçay-Malkar halk edebiyatında hak ettiği değerli mevkii kazanmıştır.

19. yüzyılda Karaçay-Malkar edebiyatının temelini atan en büyük halk şairi Kâzım Meçi'dir. 1859 yılında Kafkasya'da, Karaçay-Malkar bölgesinin Holam-Bızıngı vadisindeki dağ köylerinden Şıkı'da doğan Kâzım, Malkarlıların Meçi soyuna mensup Bekki adında fakir bir babanın oğludur. Annesi

Karaçay-Malkarlıların Appo soyundandır. Küçük yaşlardan itibaren medrese tahsili gören Kâzım Arap, Fars ve Türk edebiyatı ile erken yaşlarda tanışmış, daha sonraki yıllarda Karaçay-Malkar di

linde verdiği eserlerinde bu etkileşimin izlerini yansıtmıştır.

Bir ayağı sakat olan Kâzım'ı babası Bekki, bir sanat öğrenip hayatını kurtarması için köyün demircisine çırak olarak vermiş, Kâzım burada öğrendiği demircilik işiyle ömür boyu kendini geçindirmiştir.

Kâzım'ın çocukluk yıllarında Bızıngı'ya Dağıstan'ın Kumuk bölgesinden gelerek bir medrese açan ve çocuklara Arapça din eğitimi veren Kumuklu bir hocanın Kâzım'ın ilk edebiyat bilgilerini öğrenmesinde büyük etkisi olmuştur.

Kumuklu hocadan sonra Kâzım'ın dünya görüşünü şekillendiren, ufkunu genişleten ikinci şahsiyet Bızıngı köyünün imamı Çöpellev olmuştur. Malkarlıların Bözü soyundan olan İmam Çöpellev Osetya bölgesindeki Vladi-Kavkaz şehrinde Rusça eğitim görmüş, ilim sahibi bir din adamıdır. Çöpellev'in o devirde zengin sayılacak bir özel kütüphanesi vardır. Kâzım burada Nevaî, Fuzulî ve Firdevsî'nin kitaplarını okuma şansını elde eder. El-Birunî, Farabî ve İbn-i Sina gibi filozofların ve bilim adamlarının eserlerinden faydalanır.

Okuduğu eserlerin etkisi altında kalan Kâzım 1891 yılında "Tahir ile Zühre"yi kendisine göre yorumlayarak Karaçay-Malkar dilinde yazar.

Hz. Muhammed'in Mirac'ını anlatan bir şiiri olan Kâzım'ın ayrıca dinî konularda yazılmış, cenneti ve cehennemi tasvir eden, insanları iyiliğe çağıran pek çok eseri vardır. Kâzım'ın "Aldanmayın ahir zaman dünyaya" adlı eseri kısa zamanda bütün Karaçay-Malkar halkı arasında yayılmış, Türkiye'ye göç eden Karaçay-Malkarlılar tarafından da günümüze kadar unutulmadan gelmiştir.

Eserlerinde sosyal konulara ağırlık veren Kâzım, Karaçay-Malkar toplumsal yapısının en olumsuz yanı olan prens-asilzâde-köle çatışmalarına dikkati çekmiş, zenginlerle fakirler arasındaki eşitsizlikleri şiirlerine konu olarak almıştır. 1907 yılında Kâzım "Caralı Cugutur" (Yaralı Dağ Keçisi) adlı şiirini kaleme alır. Sekiz bölümden meydana gelen bu şiirde Kâzım yaralı bir dağ keçisini anlatırken aslında Kafkasya'da prens ve soylular tabakasının, zengin toprak sahiplerinin zulmü altında ezilen fakir halkın çilesini dile getirmektedir. 1944 yılında Kâzım 85 yaşında iken, rejim aleyhtarlığı ve vatan hainliği ile suçlanan bütün Karaçay-Malkar halkıyla birlikte hayvan vagonlarına yüklenerek Orta Asya'ya sürgüne gönderilir. 1945 yılında, Kafkasya'ya kavuşamadan sürgünde ölen Meçi oğlu Kâzım Kazakistan'ın Taldı Kurgan bölgesinde ata yurdundan uzakta toprağa verilir. Ölümünden 54 yıl sonra 1999 yılında Kâzım Meçi'nin mezarı Kazakistan'dan Kafkasya'ya nakledilir ve ata yurduna kavuşur. Kâzım bugün Kabardin-Balkar Cumhuriyeti'nin başkenti Nalçik şehrinde kendi adının verildiği bir parktaki mezarında yatmaktadır.[10]

Karaçay-Malkar halk edebiyatının hiciv ustası olarak tanınan ve halkın "Kalay oğlu Appa" adıyla bildiği Appa 1864 yılında Karaçay köylerinden Uçkulan'da dünyaya gelmiştir. Asıl adı Zekeriya olan Appa, Karaçay soylarından Canıbekler'e mensup Kala-Geriy'in oğludur.

Canıbekler'in Appa Karaçay-Malkar halk şairleri içinde "gezgin halk ozanı" örneğinin bir temsilcisidir. Hayatı Kafkas dağlarının vadileri arasında, at sırtında geçen Appa, ömrünü bir gezgin olarak tüketmiştir. Karaçay-Malkar halkının büyük konukseverliği sayesinde Appa bir köyden diğer köye, bir yayladan diğer yaylaya misafir olarak çalışmadan yaşamış, gezdiği yerlerde karşılaştığı olumsuzlukları, gördüğü aksi, cimri, zalim insanları şiirlerinde hicvederek, fakir halk tabakasının sevgisini kazanırken, zengin ve güçlülerin de öfkesini üzerine çekmiştir.

Gezgin halk ozanı olma özelliğinin dışında, Appa'nın halk tiyatrosu aktörü ve kukla sanatçısı olma özellikleri de vardır. Hicvedeceği kişilerin kuklalarını hazırlayan Appa, şiirlerini söylerken bunları kullanır.

1905 yılında Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na göç eden bir grup Karaçaylı ile İstanbul'a gelen Appa burada halk sanatçısı meddahları görür ve onlardan etkilenir. Kafkasya'dan uzakta, Anadolu'da yaşayamayacağını anlayan Appa Kafkasya'ya geri döndüğünde hicivlerinde meddahlığı da kullanır.[11]

Canıbekler'in Appa 1934 yılında öldüğünde gezgin halk ozanının hiciv dolu şiirleri artık bütün Karaçay-Malkar halkına mal olmuştur. Yaşadığı sürece gururundan ve şerefinden taviz vermeyen Appa halkın gönlünde taht kurmuştur.

Karaçay-Malkar halk şairlerinin sonuncusu Semen oğlu Sımayıl'dır. Kafkasların Karaçay bölgesinde, Semen soyuna mensup bir ailenin oğlu olan Sımayıl 1891 yılında Kuban ırmağının yukarı taraflarında yer alan Uçkulan köyünde dünyaya geldi. Babası ve dedesi Kâbe'de hacda iken ölen Sımayıl, küçük yaşlardan itibaren din eğitimi aldı ve Arapça öğrendi.

Karaçay-Malkar halkının kültürüne ve folkloruna büyük ilgi duyan Semen Oğlu Sımayıl söylediği şiirlerle çevresinin beğenisini toplamaya başladı. 1936 yılında

Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin başkenti Erivan'da "David Sasun" adlı Ermeni destanının 1000. yıl kutlamaları çerçevesinde düzenlenen Sovyetler Birliği Halk Ozanları yarışmasında birincilik ödülünü alan Semen Oğlu Sımayıl bu tarihten sonra da, 1940 yılına kadar Sovyetler Birliği'nde halk şairlerine verilen pek çok ödülü kazandı. Ancak bu tarihten itibaren Semen Oğlu Sımayıl yazdıkları ve söyledikleriyle Sovyet rejimine ters düşmeye başladı. 2 Kasım 1943 yılında rejim aleyhtarlığı ve vatan hainliği ile suçlanarak Kafkasya'dan Orta Asya ve Sibirya'ya sürgüne gönderilen bütün Karaçay halkı ile birlikte Semen Oğlu Sımayıl da atayurdundan sürüldü. Sürgün yıllarında Sovyetler Birliği idarecileri Semen Oğlu Sımayıl'ın adını ve yazdıklarını unutturma kampanyasına giriştiler. Semen Oğlu Sımayıl'ın şarkıları ve besteleri anonim eserlermiş gibi gösterilerek, bu eserlerden onun adı silindi. Fakat Sovyetler Birliği 1990'ların başında dağıldıktan sonra Karaçay-Malkar halkının aydınları ve bilim adamları Semen Oğlu Sımayıl'a sahip çıktılar. Karaçay-Malkar halkının "Cırçı Sımayıl" (Ozan Sımayıl) adını verdiği Sımayıl'ın yazdığı eserler yeniden bulunarak kitap haline getirildi. Şiir ve şarkılarında Kafkasya'ya, atayurdu Karaçay'a büyük bir sevgi ile bağlı olduğu hissedilen Semen Oğlu Sımayıl 1981 yılında hayata gözlerini yumdu.[12]

Çağdaş Yazılı Edebiyat

Çağdaş Karaçay-Malkar edebiyatı halk edebiyatı gelenekleri üzerinde gelişmeye başlamıştır. Anlatım gücü, söz zenginliği, tasvirler, kişiler halk edebiyatının izlerini taşımaktadır. Bilindiği üzere modern edebiyat ne kadar genç ve henüz gelişme yolunda ise onun folklor ve halk edebiyatı ile ilişkisi o kadar kolay farkedilir.

Karaçay-Malkar yazılı edebiyatının temelini aslında bir halk şairi olan Kâzım Meçi atmıştır. Kâzım'ın Arap harfleri ile kaleme aldığı Karaçay-Malkar Türkçesindeki ilk şiirleri 19. yüzyılın ikinci yarısında Karaçay-Malkar edebiyatının doğuşuna yol açmıştır.

Karaçay-Malkar yazılı edebiyatının Sovyet öncesi dönemdeki kurucuları arasında sayılabilecek en önemli edebî şahsiyetlerden biri de İslâm Kırımşavhal'dır. Karaçaylılar'ın prens (biy) soylarından Kırımşavhal soyuna mensup bir ailenin oğlu olarak 1864 yılında Karaçay köylerinden Kart-Curt'ta doğan İslâm Kırımşavhal dönemindeki diğer prens ailelerinin çocukları gibi Rus okullarında okudu, Rus Çarlığı'nın ordusunda subay olarak görev yaptı. Çeşitli sanat dallarında eğitim aldı, yabancı diller öğrendi. Kafkasya'ya döndükten sonra Osetya'dan Karaçay'a sürgüne gönderilen Oset ressam ve şairi Kosta Hetagurov ve Rus ressam Yaroşenko ile dostluk kurdu. Onların teşvikiyle resim yapmaya başladı. İslâm Kırımşavhal Karaçay-Malkar edebiyatında satirik şiirleri ile tanındı. Eserlerinde İslâm Teberdiçi adını kullanan İslâm Kırımşavhal'ın Börü bla Kiştik (Kurt ile Kedi) adlı şiirindeki Karaçay-Malkar diline ustalığı ve hiciv yeteneği ona Karaçay-Malkar edebiyat tarihinde önemli bir itibar ve yer sağladı. Karaçay-Malkar Türkçesindeki ilk roman örneği olan eseri günümüze ulaşamadı. 3 Aralık 1910'da Yalta'da ölen İslâm Kırımşavhal'ın ölüm haberi Paris'te yayınlanan Musulmanin dergisinde iki kere verildi. Halkın toplumsal meseleleri ile ilgilendi ve Latin harflerinin Karaçay Türkçesine uygulanmasıyla ilk olarak o ilgilendi. Eserlerinin az bir bölümü korunarak günümüze ulaştı.

1877 yılında Karaçay köylerinden Ogarı Teberdi'de doğan İsmail Akbay da Karaçay-Malkar yazılı edebiyatının temelini atan aydınlardan biridir. Bashan'da din eğitimi alıp imam olan İsmail Akbay dinî konulardan çok Karaçay halkının eğitimine, dil ve kültürüne ilgi duydu. 1914 yılında imamlığı bırakarak Karaçay-Malkar Türkçesinde kitap yayımlama arzusuyla çalışmalarına başladı. 1916 yılında kendi şiirleri ile birlikte, Krılov'un masallarından Karaçay Türkçesine çevirdiği masallardan oluşan "Ana Tili" (Ana Dili) adlı ilk kitabını Tiflis'te yayımladı.

İslâm Kırımşavhal, Safar-Aliy Orusbiy, Misost Abay gibi 19. yüzyılın ikinci yarısında yetişen Karaçay-Malkarlı aydınlar Latin ve Rus harflerine dayalı bir Karaçay-Malkar alfabesi oluşturma çabalarına girmişlerdi. İmmolat Hubiy Rus kiril harfleri ile bir Karaçay alfabesi meydana getirmişti. Onun ardından 1908 yılında İslâm Kırımşavhal Latin harfleriyle bir Karaçay alfabesi oluşturdu. Ancak her iki alfabe de baskıda kullanılamadı. 1916 yılında İsmail Akbay'ın Arap harfleri ile oluşturduğu Karaçay alfabesiyle Gürcistan'ın Tiflis şehrinde yayımladığı "Ana Tili" (Ana dili) adlı okuma kitabı Karaçayca yayımlanan ilk kitap oldu.[13] Rus Çarlığı'nın yıkılıp Sovyetler Birliği'nin kurulmasından sonra Sovyet hâkimiyetine giren Karaçay-Malkarlılar için 1924 yılında Latin harflerine dayalı bir alfabe oluşturuldu. Umar Aliy'in "Cangı Karaçay-Malkar Elible" (Yeni Karaçay-Malkar Harfleri) adlı kitabı aynı yıl yayımlandı.[14] Bu sebepten çağdaş Karaçay-Malkar yazılı edebiyatının doğuşunu 1924 yılı olarak kabul edebiliriz.[15]

1924 yılından itibaren Karaçay Özerk Bölgesi'nde yayımlanan "Kızıl Karaçay", "Tavlu Carlıla" (Dağlı Fakirler) ve "Tavlu Caşav" (Dağlı Hayatı) adlı gazeteler ile, Kabartay-Balkar Özerk Cumhuriyeti'nde yayımlanan "Kızıl Kabartay" ve "Kara Halk" adlı gazetelerde bazı

şairlerin Karaçay-Malkar Türkçesinde yazılmış ilk şiirleri yayımlanmaya başladı. İslâm Karaçaylı (Hubiy), İssa Karaket, Abidat Botaş, Said Şahmırza, Salih Hoçu, Ahmadiya Ullubaş, Omar Etez, Abdul-Kerim Batça, Davut Baykul, Tohtar Borlak, Azret Örten gibi genç şairler ilk şiirlerini bu gazetelerin sayfalarında okuyucularına sundular.

Bu yıllarda Said Otar'ın şiir tarzı kendine özgü yapısıyla dikkatleri üzerinde toplamaya başladı. 1920'lerin sonlarında kaleme aldığı "Tırpancılar" adlı şiirinde Said Otar halk şarkılarının kafiye ve mısra düzenini hatırlatırken, şiirin kuruluş tarzı ve konusu ile Karaçay-Malkar şiirine bir yenilik ve renk getirdi.

Said Otar'ın ardından, yeni yetişen diğer şairler de yeni bir tarz arayışına girdiler. Said Şahmırza, Bert Gurtu, Ahmadiya Ullubaş, Omar Etez, Azret Buday gibi şairlerin eserlerinde bu arayışın izleri göze çarpmaya başladı. Örneğin Said Şahmırza'nın "Ekim Dalgaları" adlı şiiri Rus proleter şiirinin etkilerini yansıtmaktaydı.

Karaçaylıların eski hayatları ile Sovyet rejimi altındaki yeni hayatlarını mukayese eden, kadının toplum hayatındaki yerine ve önemine dikkat çeken, ateizm konusunu işleyen ilk şair olan İssa Karaket 1928 yılında yayımlanan "Kafkas" adlı şiiriyle lirik peyzaj tarzında yeni bir çığır açtı. İssa Karaket yaşadığı dönemin gereği olarak halkın manevî değerlerini ve dini kötüleyen, Sovyet rejimini öven şiirler kaleme aldı. İssa Karaket'in "Kafkas" adlı şiiri Karaçay-Malkar edebiyatının klasikleri arasına girdi. Ancak yazdığı basit, rejimi öven, fakir halk tabakalarına hitap eden şiirleri edebî yönden değer kazanmadı.

1920'li yıllar henüz Karaçay-Malkar yazılı edebiyatının emekleme dönemiydi. Genç yazar ve şairler Rus edebiyatının tarz ve geleneklerinin büyük ölçüde tesiri altındaydılar. Bu yıllarda Karaçay-Malkar Türkçesinde ilk defa basılacak olan ders kitapları için yazar ve şairler Rus edebiyatçılarının eserlerini Karaçay-Malkar Türkçesine çevirmeye başladılar. Genç Karaçay-Malkar edebiyatçıları bu çeviriler sırasında Rus edebiyatının tasvir ve anlatım gücü, söz zenginliği ve ustalığı ile tanıştılar.

1930'lu yıllarda Karaçay edebiyatına Hasan Bostan, Mahamet Orus, Osman Hubiy, Tohtar Borlak gibi Sovyet ihtilali yıllarında doğmuş ve Sovyet rejiminde yetişmiş genç edebiyatçılar katıldılar.[16]

7 Ağustos 1934 yılında Kabartay-Balkar Yazarlar Birliği'nin kurulması Malkar edebiyatçılarına yeni imkânlar sağladı. 17 Ağustos 1934'te Moskova'da düzenlenen SSCB Yazarlarının Birinci Toplantısı'na Malkar yazarlarının delegesi olarak Bert Gurtu gönderildi. 1930'lu yıllarda Karaçay-Malkar edebiyatçıları arasında Sovyet rejimine gönülden bağlananlar, komünizmin Kafkasya'nın geri bırakılmış dağlı halkları için bir kurtarıcı olduğunu eserlerinde ifade eden yazarlar ön plana çıkmaya başladılar.

1930'lu yılların ikinci yarısında Karaçay-Malkar edebiyatına yeni bir renk ve anlayış geldi. Şairler arasında yeni, sevinç ve mutluluk dolu, yürek ısıtan, sade bir dille yazılmış lirik şiirler doğmaya

başladı. Bu değişim Kerim Otar ile birlikte 1930'lu yılların ikinci yarısında edebiyata yeni giren Kaysın Kuliy'in şiirlerinde hissedildi. Kerim Otar ile birlikte Karaçay-Malkar şiirine yeni bir renk ve anlayış getiren Kaysın Kuliy 1934 yılında Kara Halk adlı gazetede yayımlanan "Eski Malkar'a" adlı şiiriyle okuyucularla tanıştı. 1917 yılında Malkar köylerinden Ogarı Çegem'de doğan Kaysın Kuliy'in çocukluğu dağlarda çobanlık yaparak at sırtında geçti. Edebiyata olan yeteneği bu yaşlarda ortaya çıktı. Çegem'de orta okulda okurken şiirler yazmaya başladı. 1935 yılında Moskova'da Lunaçarskiy Tiyatro Enstitüsüne girdi. Aynı sırada Edebiyat Enstitüsü'ne de devam etti. 1940 yılında İkinci Dünya Savaşı'na giren Sovyet ordusunda askere alındı. 1944 yılında bütün Malkar halkıyla birlikte Orta Asya'ya sürgüne gönderildi. Sürgün dönüşü 1958'de Moskova'da edebiyat derslerine devam etti. İlk şiir kitabı Salam Ertdenlik (Selam Sabah) 1940'ta yayımlandı. 1958 yılında şiirlerinin iki ciltlik antolojisi çıktı. 1966 yılında yayımlanan Caralı Taş (Yaralı Taş) adlı şiir kitabı Maksim Gorkiy Devlet Ödülü'nü kazandı. 1974'te yayımlanan Cer Kitabı (Yer Kitabı) adlı şiir kitabı Sovyetler Birliği Devlet Ödülü'nü kazandı. Karaçay-Malkar şiirinin en büyük ustası kabul edilen Kaysın Kuliy şiirlerindeki güçlü tasvirler, anlatım gücü ve zengin hayal dünyası ile bütün Sovyetler Birliği şairleri arasında önemli bir yere sahip oldu. Yaşadığı sıkıntı ve eziyet dolu hayat, Kafkasların dağ zirveleri arasında zor bir yaşantı sürdüren Karaçay-Malkar halkının hayat mücadelesi, sürgün yıllarındaki vatan özlemi onun şiirlerinin konuları arasında yer aldı.

Karaçay-Malkar edebiyatının ilk romanı da 1930'lu yıllarda kaleme alındı. Hasan Appa tarafından yazılan "Kara Kübür" (Kara Sandık) adlı eser Karaçay-Malkar edebiyatında roman tarzının en güzel örneklerinden biri olma özelliğini günümüze kadar sürdürdü. Hasan Appa 1904 yılında Karaçay köylerinden Kart-Curt'ta dünyaya geldi. İnanmış ve samimi bir komünist olarak yetiştirildi. Sovyet idarecilerinin o derecede güvenini kazandı ki, Komünist Partisi Karaçay bölgesi 1. sekreterliğine geti

rilen ilk ve son Karaçaylı o oldu. Hasan Appa "Kara Kübür" adlı eserinde Karaçay'da 19. yüzyıl sonlarındaki feodal düzeni eleştirmekte ve komünizmin Kafkasya'nın ezilen alt tabaka insanlarına bir kurtuluş yolu olacağı görüşünü dile getirmekteydi. Ancak Hasan Appa Karaçay'a komünizm geldikten sonra gerçekleri gördü ve Karaçay halkına pişmanlığını açıkça ifade etti. Bunun üzerine "Sovyet aleyhtarı faaliyet göstermek ve Kafkasyalıların burjuva-milliyetçi mazilerini idealize etmek" suçlarından dolayı, diğer bir çok Karaçay-Malkar aydını gibi 1939 yılında Ruslar tarafından öldürüldü.[17] Hasan Appa'nın üç ciltlik "Kara Kübür" romanının iki cildi 1930'lu yıllarda Latin harfleri ile basılmıştı. Ancak Stalin'in 1936-1939 yılları arasında Karaçay-Malkar aydınlarını ve onların yazdıkları ilmî ve edebî eserleri imha etme hareketi sırasında bu roman yakılarak ortadan kaldırıldı. 1958 yılında, Karaçaylılar 1943 yılında sürüldükleri Sibirya sürgününden döndükten sonra "Kara Kübür" romanının ilk iki cildi tek bir kitapta birleştirilerek kiril harfleri ile basıldı. Romanın üçüncü cildinde Sovyet rejimine eleştiriler bulunduğu için, Sovyet yöneticileri bunu ortadan kaldırdılar. 1986 yılında tekrar basılan "Kara Kübür" romanında Çarlık Rusyası'nı ve Rusları eleştiren bölümler de Sovyet yetkilileri tarafından romandan çıkarıldı. Bu arada, romanın 1958 baskısında yer alan ve Karaçay'ın 1828 yılında Çar orduları tarafından işgal edilmesini anlatan "Hasavka" adlı eski bir halk şarkısı da, Rusları emperyalist olarak gösterdiği gerekçesi ile kitaptan çıkarılmıştı.

1940'lı yılların başları İkinci Dünya Savaşı'nın Karaçay-Malkar edebiyatında bıraktığı derin izlere sahne oldu. Alman ordularının işgaline uğrayan Sovyetler Birliği'nin bir parçası olan Karaçay-Malkarlılar İkinci Dünya Savaşı'ndan büyük ölçüde etkilendiler. Nüfuslarının büyük bir bölümü Almanlara karşı savaştırılmak üzere Sovyet ordusu emrinde cephelere gönderildi. Bunların içinde pek çok yetişmiş Karaçay-Malkarlı aydın ve edebiyatçılar da vardı. Savaş yıllarında Karaçay-Malkar edebiyatının konusu büyük ölçüde savaş üzerinde yoğunlaştı. Ancak İkinci Dünya Savaşı sürüp giderken, 2 Kasım 1943 tarihinde Karaçaylılar, 8 Mart 1944 tarihinde Malkarlılar "Sovyetler Birliği'ne ihanet, rejim düşmanlığı ve Alman ordusu ile işbirliği" suçlamalarıyla topyekün Kafkasya'dan Orta Asya ve Sibirya'ya sürüldüler. Böylece Karaçay-Malkar edebiyatının sürgün yılları başladı.

Sürgün sırasında aydın tabakasının büyük bir bölümünü ve nüfuslarının yarısından fazlasını kaybeden Karaçay-Malkarlılar Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'ın ücra bölgelerine dağıtılıp yerleştirildiler. Gerçek anlamda bir soykırıma tâbi tutulan Karaçay-Malkarlıların birbirlerinden koparılarak tarih ve kültürlerinden, dil ve edebiyatlarından da uzaklaşıp asimile olmaları amaçlanıyordu. Sürgünün ilk acılarını üzerlerinden atan Karaçay-Malkar edebiyatçıları 1950'li yıllarda Karaçay-Malkar edebiyatının sürgündeki temelini attılar.

Bu yıllarda Karaçay-Malkar edebiyatçıları tarafından Kırgızistan'ın Frunze (bugünkü Bişkek) şehrinde "Karındaşnı Sözü" (Kardeşin Sözü) ve "Caşavubuznu Bayragı" (Hayatımızın Bayrağı), Kazakistan'ın Alma Ata şehrinde "Ciltinle" (Kıvılcımlar) adlarını taşıyan ve Karaçay-Malkar şairlerinin şiirlerinin toplandığı kitaplar yayımlandılar. 1956 yılında Kerim Otar'ın "Yollar" adlı kitabı sürgünde çıktı.

Kaysın Kuliy de sürgün yıllarında Kırgız Yazarlar Birliği'nde çalışıyordu. Sürgün döneminin en zor yıllarında bile birçok Karaçay-Malkar edebiyatçısı sosyalizmin erdemleri, halkların ebedî dostluğu konularında eserler kaleme alıyorlardı. Bu dönemde Karaçay-Malkar edebiyatçılarının Orta Asya halkları ile tarihî ve kültürel bağlarını keşfettikleri dikkati çekti. Kaysın Kuliy'in "Kazak Evinde", Kerim Otar'ın "Kırgız Yazarlarına", Said Şahmırza'nın "İrtiş'in Kıyısında", Canakayıt Zalihan'ın "Elma Ağacı", "Biz Kardeşleriz", İssa Botaş'ın "Frunze Şehrine" adlı eserlerinde Orta Asya Türklerine karşı duyulan yakınlık ve kardeşlik hislerinin etkileri görüldü.[18]

Karaçay-Malkarlılar 1957 yılından itibaren Sovyet hükûmeti tarafından affedilerek, sürgün yerlerinden atayurtlarına, Kafkasya'ya dönmeye başladılar. 1959-1961 yılları arasında Karaçay-Malkar edebiyatçılarının birbiri ardına yeni kitapları okuyucularla buluşmaya başladı. Bu arada 1930'lu yıllarda Stalin tarafından ortadan kaldırılan ya da İkinci Dünya Savaşı sırasında cephede ölen Karaçay-Malkar edebiyatçılarının eserleri de yeniden yayımlandı.

1970'li yıllar Karaçay-Malkar şiirine de pek çok yetenekli şair kazandırdı. Abdullah Begiy, Asker Dodu, Svetlana Mottay, Mutalip Beppay, Muradin Ölmez, Sakinat Musuka, Mussa Bayda gibi pek çok genç şair şiir kitaplarını yayımlamaya başladı. Bu genç şairlerin hepsi de 1950'li yıllarda atayurtları Kafkasya'dan uzakta, sürgün yerlerinde dünyaya gelen neslin temsilcileriydiler.

1980'li yıllarda Karaçay-Malkar edebiyatçıları Sovyetler Birliği'nin gevşemeye başlayan rejiminin de etkisiyle millî meselelerine, sürgün yıllarının tahlili ve sorgulamasına yöneldiler. Bert Gurtu'nun "Caşavnu Kılançları" (Hayatın Dönemeçleri), Canakayıt Zalihan'ın

"Bahsan Culduzu" (Bahsan Yıldızı), Alim Töppe'nin "Adam bla Taş" (İnsan ile Taş) adlı romanları edebiyat tarihinin yeni sayfalarını belgeleyen eserler arasında yerlerini aldılar.

Sovyetler Birliği'nin 1990'lı yılların başlarında dağılmasıyla birlikte Karaçay-Malkarlılar Rusya Federasyonu içinde yerlerini aldılar. Toplumsal hayatı kökünden sarsan bu değişim Karaçay-Malkar halkının kültürel hayatında da büyük değişimlere yol açtı. Edebiyat ve edebiyatçılar bu değişimden en fazla etkilenen kesimin başında geldiler. Çünkü artık edebiyatçılar eski rejimin dayatmalarından, baskılarından, konu sınırlandırmalarından kurtulmuş, yüreklerindeki duyguları açıkça ifade etme özgürlüğüne kavuşmuşlardı. 1990'lı yıllarda Karaçay-Malkar yazar ve şairlerinin işledikleri Karaçay-Malkar tarihi, dili, kültürü ve medeniyetinin eskiliği ve zenginliği, Türk dünyası, Türkiye'ye göç etmek zorunda kalan Karaçay-Malkarlılar ile ilgili hatıralar, Sovyet rejiminin Karaçay-Malkar halkına çektirdiği eziyetler, sürgün yılları gibi konuların yanı sıra Abdullah Begiy ve Bilal Laypan gibi cesur sesler Karaçay-Malkar halkının bağımsızlığı konusunu da şiirlerinde açıkça dile getirmeye başladılar.

Abdullah Begiy eserlerinde Karaçay-Malkar kültürüne, Kafkasya sevgisine, millî değerlere ön planda yer verdi. Millî halk şairi Kâzim Meçi'nin derlenmemiş eserlerini toplayarak bir kitap halinde yayımladı. İlk kitabı İgilikge İynanuv (İyiliğe İnanmak) 1979 yılında yayımlandı. Aynı yıl Sovyetler Birliği'nin Yazarlar Birliği'ne kabul edildi. Nalçik'te Karaçay-Malkar Türkçesi ile yayınlanan Mingi Tav dergisinin genel yayın yönetmenliğini yaptı. "Bet" (Şeref) adlı şiir kitabı 1996 yılında Nalçik'te yayımlandı.

Bilal Laypan sürgünde, Kırgızistan'ın Kirovskiy rayonunda doğdu. 1957'de henüz iki yaşında iken sürgünden Kafkasya'ya döndü. 1979-1984 yılları arasında Moskova'da Maksim Gorki Edebiyat Enstitüsü'ne devam edip mezun oldu. 1988 yılında Kafkasya'ya dönerek Karaçay-Çerkes Özerk Bölgesi Bilimsel Araştırmalar Enstitüsü'nde çalışmaya başladı. Karaçaylıların müstakil cumhuriyet kurmaları ve bağımsızlıklarını kazanmaları fikrini savunan Bilal Laypan Karaçay Bağımsızlık Teşkilatı Camagat'ın kurucu üyesi oldu. 1990 yılında Moskova'da Karaçay'ın bağımsızlığını savunan Üyge İgilik adlı Karaçayca-Rusça gazeteyi çıkarmaya başladı. Bu arada, kurduğu yayınevi aracılığı ile Karaçay-Malkar tarihi, kültürü ve edebiyatı ile ilgili kitaplar yayınlamaya başladı. Karaçayca şiirleri on cilt halinde Moskova'da yayımlanan Bilal Laypan'ın ayrıca Rusça üç kitabı yayımlandı. 1995 yılında Rusya Federasyonu'nun iki ayrı Yazarlar Birliği kuruluşu Bilal Laypan'ın Rusça kitaplarını Devlet Yazarlar Ödülü'ne layık gördü. Şiirlerinde Kafkasyalıların yiğitliği, mertliği, bağımsızlık aşkı, vatan sevgisi, tarih şuuru gibi konular ön planda yer aldı.

Göçler, sürgünler, soykırımlar gibi zor hayat şartları altında doğup gelişen Karaçay-Malkar edebiyatı Sovyetler Birliği'nin yıkılışının ardından kendisine yeni bir yol çizerek ilerleyişini sürdürmektedir. Sovyet döneminde ve sürgün yıllarında dünyaya gelmiş olan edebiyatçılar, Karaçay-Malkar halkının tarihi, kültürü ve medeniyeti konularında eserler verirken, içlerinden bazıları da geleceği belirsiz olan Karaçay-Malkar halkının bağımsızlığı yolunda mücadelelerini edebiyat sahnesinde vermektedirler.

1 Tavkul, Ufuk, **Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 5.

2 Allworth, Edward, **Nationalities of the Soviet East Publications and Writing Systems**. Columbia University Press, New York 1971, ss. 318-320.

3 Çursin, G. F., "Muzıka i tantsı Karaçayevtsev", **Kavkaz**, 1906, No:270.

4 Abayev, V. İ., **Osetinskiy yazık i folklor**. M. L. 1949.

5 Ortabaylanı, Rimma, **Karaçay-Malkar Folklor**. Çerkessk 1987, s. 4.

6 Daçkov-Tarasov, A. N., "Zametki o Karaçaye i Karaçayevtsah". Sbornik Metarialov Dlya Opisaniya Mestnostey i Plemen Kavkaza, Tiflis 1898, XXV vıp.

7 Tulçinskiy, H. P., "Poemı, legendı, pesni, skazki i poslovtsı gorskih tatar Nalçikskogo okruga Terskoy oblasti", **Terskiy Sbornik**, VI, Vladikavkaz 1903,.

8 Curtubaylanı, Hıysa, **Eski cırla**. **Karaçay-Malkarnı cır haznasından**. Nalçik: Elbrus Kitab Basma, 1993, ss. 129-135.

9 Tavkul, Ufuk, "Karaçay-Malkar Türkleri Edebiyatı". **Türk Dünyası El Kitabı**. Dördüncü cilt. Edebiyat (Türkiye dışı Türk edebiyatları), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1998, s. 310.

10 Tavkul, Ufuk, "Karaçay-Malkar Halk Edebiyatının Temel Taşı: Kâzım Meçi". **Kırım Dergisi**, 8 (32), Temmuz-Eylül 2000, s. 41.

11 Tavkul, Ufuk, "Karaçay-Malkar Halk Edebiyatında Bir Hiciv Ustası: Appa Canıbek". **Kırım Dergisi**, 8 (32), Temmuz-Eylül 2000, s. 58.

12 Tavkul, Ufuk, "Karaçay-Malkar Halk Şairlerinin Sonuncusu Semen Oğlu Sımayıl". **Kırım Dergisi**, 8 (31), Nisan-Haziran 2000, s. 48.

13 Hubiylanı, M. A., **Karaçay literatura**. Çerkessk 1988, s. 11.

14 Hubiylanı, M. A., **Karaçay literatura**. Çerkessk 1988, s. 56.

15 Töppelanı Alim M., **Malkar adabiyat**. **9 klassha derslik**. Nalçik: İzdatelstvo Elbrus, 1995, s. 110.

16 Akbayev, M. O., **Karaçay poeziyanı antologiyası**. Stavropol 1965, s. 10.

17 Aslanbek, Mahmut, **Karaçay ve Malkar Türklerinin Faciası**. Ankara 1952, s. 42.

18 Tolgurlanı Z. H., **Malkar literatura**. Nalçik: Elbrus, 2000, s. 84.

Abayev, V. İ., **Osetinskiy yazık i folklor**, M. L. 1949.

Akbayev, M. O., **Karaçay poeziyanı antologiyası**, Stavropol. 1965.

Allworth, Edward, **Nationalities of the Soviet East Publications and Writing Systems**. Columbia University Press. New York, 1971.

Aslanbek, Mahmut, **Karaçay ve Malkar Türklerinin Faciası**, Ankara. 1952.

Curtubaylanı, Hıysa, **Eski cırla**. **Karaçay-Malkarnı cır haznasından**. Elbrus Kitab Basma, Nalçik 1993.

Çursin, G. F., "Muzıka i tantsı Karaçayevtsev", **Kavkaz** 1906, No:270.

Daçkov-Tarasov, A. N., "Zametki o Karaçaye i Karaçayevtsah". **Sbornik Metarialov Dlya Opisaniya Mestnostey i Plemen Kavkaza,** Tiflis, 1898, XXV vıp.

Hubiylanı, M. A., **Karaçay literatura**, Çerkessk, 1988.

Ortabaylanı, Rimma, **Karaçay-Malkar Folklor**, Çerkessk 1987.

Tavkul, Ufuk, "Karaçay-Malkar Türkleri Edebiyatı". **Türk Dünyası El Kitabı**, Dördüncü cilt. Edebiyat (Türkiye dışı Türk edebiyatları), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1998.

Tavkul, Ufuk, **Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara 2000.

Tavkul, Ufuk, "Karaçay-Malkar Halk Edebiyatının Temel Taşı: Kâzım Meçi". **Kırım Dergisi**, 8 (32), Temmuz-Eylül 2000, 38-41.

Tavkul, Ufuk, "Karaçay-Malkar Halk Edebiyatında Bir Hiciv Ustası: Appa Canıbek". **Kırım Dergisi**, 8 (32), Temmuz-Eylül 2000, 58-61.

Tavkul, Ufuk, "Karaçay-Malkar Halk Şairlerinin Sonuncusu Semen Oğlu Sımayıl". **Kırım Dergisi**, 8 (31), Nisan-Haziran 2000, 48-50.

Tolgurlanı Z. H., **Malkar literatura**. Elbrus, Nalçik 2000.

Töppelanı Alim M., **Malkar adabiyat**. **9 klassha derslik**. Nalçik: İzdatelstvo Elbrus, 1995.

Tulçinskiy, H. P., "Poemı, legendı, pesni, skazki i poslovtsı gorskih tatar Nalçikskogo okruga Terskoy oblasti", **Terskiy Sbornik**, 1903, VI, Vladikavkaz.

DR. UFUK TAVKUL

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü / Türkiye

Türk dünyası destanları arasında henüz yeterince incelenip tanınmayan, ancak Karaçay-Malkar folklorunun en önemli bölümlerinden birini oluşturan Nart destanları, Karaçay-Malkar Türkleri ile birlikte bütün Kafkas halklarının ortak mitolojisi olarak da adlandırabileceğimiz bir destan türüdür.

Kafkas mitolojisine göre Nartlar bugünkü Kafkasya halklarının[1] ataları sayılan efsanevi bir halktır. Destanlarda anlatılanlara göre Nartlar atı evcilleştirmişler, demiri bulmuşlardır. Nartlar mertliğin, cesaretin, iyiliğin ve Kafkas kültürünün sembolüdürler. Son derece akıllı ve usta savaşçılar olan Nartlar, insanüstü varlıklar olan düşmanlarını kaba kuvvetle değil, ince zekâları ve kurnazlıkları ile yenmektedirler.

Nart destanlarının dokusunda gerçek ile hayal gücü iç içedir. Eski çağlardan beri söylene gelen olağanüstü varlıklar ve olaylar Nart destanlarında konu edilir.

Nart destanları, değişik dillerde konuşan ve farklı etnik kökenlerden gelen Kafkasya halkları arasında, onların kültürlerini birleştirici önemli bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Karaçay-Malkar, Adige, Abhaz-Abaza, Oset ve Çeçen-İnguş halklarının folklorlarında Nart destanları eski Kafkas kültürünün en belirgin temsilcisi olma özelliği taşımaktadır.

Günümüzde Kafkas halkları arasında yaşayan Nart destanlarının kökeni ve ortaya çıkışı meselesi tam olarak aydınlığa kavuşturulamamıştır. Adige ve Abhazlar Nart destanlarının asıl sahiplerinin kendileri olduğunu iddia ederlerken, İran kökenli bir dil konuşan Osetler de bu destanların asıl yaratıcılarının kendileri olduklarını ileri sürmektedirler. Karaçay-Malkarlılar ise Nart destanlarının karakter itibariyle göçebe-savaşçı halk yaşantısı motifleriyle dolu olduğunu, dolayısıyla bu destanların asıl sahiplerinin Adige ve Abhaz gibi yerleşik halklar değil, Kafkasya'ya kuzeyden gelen göçebe-savaşçı Kimmer, İskit, Hun-Bulgar, Hazar, Alan, Kıpçak gibi Türk kavimlerinin torunları olan Karaçay-Malkarlılar olduğunu belirtmektedirler. Oset bilimadamı V. Abayev de Nart destanlarının asıl sahiplerinin göçebe-savaşçı atlı kavimler olduğunu kabul etmiştir.[2]

Adige ve Abhaz kökenli araştırmacılar Nart kelimesinin anlamını kendi dillerinde açıklamaya çalışmaktadırlar. Ancak Altaylar'da yaşamakta olan Türk boylarından Hakasların, Şorların ve Sagayların da kendi kahramanlık destanlarına "Nart Pak" adını vermeleri Nart sözünün Türkçe kökenli olduğunu ve Türk boylarının Orta Asya'dan batıya göçleri sırasında Kafkasya'ya taşındığını belgelemektedir.[3]

Kafkasya'da yüzyıllar boyu birlikte yaşayan Adige, Abhaz-Abaza, Karaçay-Malkar, Çeçen-İnguş ve Oset halklarının Nart destanlarında benzer motiflerin yer aldığı görülmektedir. Sosyolojik açıdan Kafkasya halkları arasındaki kültürleşmeye en güzel örneği teşkil eden Nart destanları Kafkas halklarının kültürlerini birleştirici bir unsur olmaktadır.

Kafkas halklarının ortak kültür ürünleri olan Nart destanları temelde birbirine benzemekle birlikte, konu, biçim ve söyleniş yönünden farklılıklar göstermekte, her halkın kendisine has millî vasıflarını barındırmaktadır. Sözgelimi Abhaz ve Adige Nart destanları eski Yunan mitolojisiyle benzerlikler gösterirken, Karaçay-Malkar Nart destanları Altaylara ve eski Türk mitolojisine yakındır.[4]

Karaçay-Malkar Nart destanlarına göre Nart kahramanlarının yaşadıkları yerler Kuban vadisinden Arhız'a kadar olan topraklar, Elbruz dağının etekleri, Çegem, Bızıngı, Dıh Tav bölgelerinden Kazman Tav

(Kazbek dağı) eteklerine kadar uzanan bölgelerdir. Destanın bazı bölümlerinde Nartlar İdil (Volga) ırmağı kıyılarına uzanırlar.

Adige Nart destanlarına göre Nart kahramanlarının yaşadıkları yerler Kuban ırmağı boyları olarak gösterilir. Abhaz-Abazin Nart destanlarına göre ise Nart kahramanları Kuban, Kislovodsk (Narsana), Zelençuk dolaylarında yaşamışlardır.

Nart destanlarının bütün varyantlarında rastlanan demirci Nart kahramanı Karaçay-Malkar Nart destanlarında Debet ya da Devet adını taşırken, Adige Nart destanlarında demirci Nart kahramanı Tlepş adıyla karşımıza çıkar. Abhaz-Abazin Nart destanlarında aynı özellikleri taşıyan demirci Nart'ın adı Aynarıj'dır. Oset Nart destanlarında ise demirci tanrı özelliğine bürünen bu karakter Kurdalagon adını almaktadır. Sonuçta Kafkas halklarının Nart destanlarının hepsinde demirci Nart kahramanı motifi farklı adlarla yer almaktadır.

Karaçay-Malkar Nart destanlarında Nartların lideri olarak karşımıza çıkan Örüzmek'in yeryüzüne düşen bir meteor parçasının içinden doğduğu ve kurt sütü içerek büyüdüğü anlatılır. Oset Nart destanlarında Örüzmek'e paralel olan kahraman Wrıjmeg adını taşır. Oset Nart destanlarında Wrıjmeg gözü pek bir savaşçı, zeki ve kusursuz bir şef olarak tasvir edilir.[5] Adige destanlarında aynı özellikleri taşıyan karakterin adı ise Osirmek'tir.

Karaçay-Malkar Nart destanı kahramanlarından biri olan Batrez Oset Nart destanlarında Batraz adıyla karşımıza çıkar.[6] Cesur, korkusuz ve güçlü kişiliği ile bu kahraman Karaçay-Malkar ve Oset destanlarında ortak özellikler taşır.

Karaçay-Malkar Nart destanlarında Örüzmek'in karısı olan Satanay güzelliğin ve bilgeliğin sembolüdür. Doğa üstü güçlere ve sihirlere sahiptir. Nartlar Satanay'a danışmadan hiç bir işe kalkışmazlar.[7] Satanay Oset Nart destanlarında Satana adını taşır ve Karaçay-Malkar Nart destanlarındaki aynı özelliklere sahiptir. Wrıjmeg ve Batraz her zaman Satana'ya akıl danışırlar ve Satana her zaman onları zor durumdan kurtarır. Adige Nart destanlarında Satanay farklı söylenişe sahiptir. Kabardeylerde Seteney, Abzeh-Şapsığlarda Setenay, Abazinlerde Satanay şeklinde karşımıza çıkan bu kadın Nart kahramanının adı Çeçen-İnguş Nart destanlarında Seli-Sata, Gürcü-Svanlarda ise Sataney şeklindedir.[8]

Karaçay-Malkar ve Oset Nart destan kahramanlarından biri de Agunda adını taşımaktadır. Agunda Örüzmek ile Satanay'ın kızıdır ve Sosurka adlı Nart kahramanı ile evlenir. Karaçay Nart destanlarının bir varyantında ise Agunda'nın kocası Gencakeşavay adını taşır.[9] Oset Nart

efsanelerinde ise Agunda Bolat Hamiç adlı bir Nart kahramanının karısıdır. Agunda'nın babası Avar Türklerindendir ve Urup ırmağı kıyısında oturmaktadır.[10]

Karaçay-Malkar Nart destanlarında Sosurka ya da Sosuruk adını taşıyan kahramanın granit taşından doğduğu anlatılır. Adige Nart destanlarındaki Sosrukue ile Oset Nart destanlarındaki Sozrıko aynı karakterdir. Karaçay-Malkar Nart destanlarında akıllı, kurnaz kişiliği ile ön plana çıkan Sosurka ile Oset Nart destanlarında yer alan Sozrıko paralel özelliklere sahiptirler.

Karaçay-Malkar Nart destanlarında Debet'in en büyük oğlu Alavgan'ın bir dev kadınıyla evlenmesinden doğan oğlu Karaşavay adlı Nart kahramanının olağanüstü güçlere sahip olduğu anlatılır. Karaşavay istediği zaman istediği kılığa girebilir. Oset Nart destanlarında ise Karaşavay'ın paraleli olan karakter Suvay adını taşır. Adige Nart destanlarında Şavey adını taşıyan karakter de aynı özelliklere sahiptir. Karaçay-Malkar Nart destanlarında Karaşavay düşmanlarına güçsüz görünmek için eski elbiseler giyerek dolaşır. Aynı motif Adige Nart destanlarında da vardır. Adigelerde Şavey'in savaşlara ve seferlere eski elbiseler giyerek katıldığı yer alır.

Nart destanları Kafkasya halklarının ortak destanları olmakla birlikte her halkın Nart destanı kendine özgüdür ve aralarında önemli farklılıklar vardır. Bu durum Kafkasya'daki her halkın farklı sosyo-kültürel süreçlerden geçerek kültürünü geliştirmesi ile yakından ilgilidir. Neticede Kafkas halklarının ortak edebî ürünleri olan Nart destanları bölgeden bölgeye farklılıklar gösterse de, taşıdıkları paralel unsurlar onların aynı kaynaktan doğduğuna şahitlik etmektedir.

Karaçay-Malkar Nart Destanları

Karaçay-Malkar Nart destanları yüzyıllar boyunca halkın hafızasında nazım ya da nesir şeklinde saklanmıştır. Eski Türk ve Moğol halklarının bir çoğunda olduğu gibi Karaçay-Malkar destanları da çoğunlukla nazım (cır) şeklindedir.[11]

Karaçay-Malkar Nart destanlarının başlıca kahramanları şu adları taşırlar:

Örüzmek, Sosurka, Sosuruk, Soslan, Davat, Debet, Devet, Sibilçi, Alavgan, Fuk, Karaşavay, Batırez, Cönger, Şırdan, Açemez, Aymuş, Gezoh, Satanay Biyçe, Agunda, Sozuk, Bolat Hımıç, Bödene, Raçıkav, Çüyeldi, Çüyerdi, Bora Batır.

Destanlarda Debet'in Yer Tanrısı ile Gök Tanrısının oğlu olduğu, Satanay Biyçe'nin annesinin ay, babasının güneş olduğu, Örüzmek'in gökten düşen bir kuyruklu yıldızın içinden çıkarak, kurt sütü içerek büyüdüğü, Sosurka'nın granit bir kayadan doğduğu anlatılmaktadır. Olağanüstü şekillerde doğan bu Nart kahramanlarının doğa üstü güçleri vardır. Debet'in kalbi ve kanı ateştendir. O ateşin, taşın ve hayvanların dillerini bilir. Satanay Biyçe gelecekten haber verir, istediği insanın şekline girebilir. Sosurka'ya ok işlemez. Karaşavay soğuktan ve ateşten korkmaz. O ve atı Gemuda şekillerini değiştirebilirler.[12]

Karaçay-Malkar Nart destanlarında Nartların yaratılışı şöyle anlatılır:

Kün Teyrisi (Güneş Tanrısı) güneşi yaratmış. Cer Teyrisi (Yer Tanrısı) yeri yaratmış. Üçüncü olarak denizler yaratılmış. Gök ile yer yaratıldıktan sonra ikisinin arasında insan oğlu yaratılmış. Kün Teyri diğer tanrıların hakimiymiş. Dünyayı ısıtan o imiş. Kün Teyri öfkelendiği zaman yeri yakar, denizleri kuruturmuş. Bir gün bulutlar Kün Teyri'yi kızdırmışlar. Yeryüzünü kaplayarak güneşin yeri ısıtmasını engellemişler. Kün Teyri hiddetlenerek yeryüzüne kusmuş. İçinden kızgın taşlar, kıvılcımlar yeryüzüne yağmış. Yeryüzündeki madenler, altın, gümüş işte onlardan olmuş. Kün Teyri'nin diğer adı Kaynar Teyri imiş. O zamanlarda dünyada "Nartlar" ve "Harralar" adlı iki grup insan yaşıyormuş. Harralar kızıl tüylü, her şeyi yiyen vahşi insanlarmış. Nartlara da zarar veriyorlarmış. Bir gün Nartların içinden Debet adında biri Kün Teyri'nin kustuğu taşların içinden demiri ayırıp silah yapmayı başarmış. Nartlar o silahlarla Harraları yeryüzünden yok etmişler. [13]

Debet

Karaçay-Malkar Nart destanlarında Nartlara demirciliği öğreten, onlara demirden silahlar yapan kahramanın adı Debet'tir. İnanışa göre, gökte parlayan ve kayan yıldızlar Nartların demircisi Debet kızgın demir döverken havaya uçuşan kıvılcımlardır.

Nart destanlarında bununla ilgili şöyle bir hikâye anlatılır:

"Çok önceleri gökyüzünde hiç yıldız yokmuş. O zamanlar geceler çok karanlık geçiyormuş. O devirlerde Nartlar yeryüzünde aslanlar, kaplanlar, "**emegen**" adı verilen devler, cinler, hortlaklarla mücadele ediyorlar, savaşıyorlarmış. Ağaçları devirip, kayaları dağlardan yuvarlayarak güçlerini deniyorlarmış. Bir gün Debet Nartlarla kararlaştırıp Karmur dağlarına gitmiş. O dağdaki bütün taşlardan toplayıp, avucuna alıp sıkıp deneyerek, en sonunda siyah renkli, ağır, parlak bir taşı sıktığında o taştan demir damlalarının aktığını görmüş. **Kün Teyri** (Güneş Tanrısı) Debet için demir cevherini hamur gibi yumuşak kılmış. Debet Nart ülkesine gelerek Nartlara demir taşını anlatmış ve Karmur dağlarına giderek bütün taşları Nartlara taşıtmış. Sonra yerde büyük bir çukur açıp, eliyle o taşları sıkıp sıkıp demiri akıtarak yüksek bir örs yapmış. Aynı şekilde, demir dövmek için çekiç yapmış. Birbirleri ile boğuşan iki yılandan ilham alarak, kızgın demiri tutmak için kıskaç yapmış. Bizon derisinden körük yapıp ateşe üfleyerek kömür ateşini kızgın bir biçimde yakıp taşları ateşte eritmiş. İçinden demiri ayırdıktan sonra Nartlara kılıçlar, oklar, savaş baltaları, kamalar yapmış. Onları Kafkas dağlarından çıkan bir kızıl pınarın suyunda çelikleştirmiş. O pınara Bora pınarı derlermiş. Debet örs üzerinde demir döverken kıvılcımlar göğe sıçrayıp yapışarak yıldız olmuşlar. Karanlık geceler böylece ışımaya başlamış. Debet yeryüzünde Nartların demirden silah ihtiyaçlarını karşılayınca artık yapacak iş bulamayıp sıkılmaya başlamış. "Ben işsiz-güçsüz yeryüzünde duramam" deyip, kendisine kanatlı bir araba yaparak gökyüzüne uçup gitmiş. Debet orada yaşayan gökyüzü insanları için hâlâ demirden silahlar, eşyalar yapıyormuş. O demir dövdüğü zamanlarda uçuşan kıvılcımlar yer yüzünden kayan yıldızlar gibi görünüyorlarmış."

Nartların en usta demircileri olan Debet yeryüzüne olağanüstü bir biçimde doğarak, mucizevî bir şekilde gelmiştir. Debet'in doğuşu Karaçay-Malkar Nart destanlarında şöyle anlatılır:

Karaçay-Malkar Türkçesi:

Ertde-ertde dorbunlada turganda

Taş tegene agaç çelek bolganda
Ot Teyrisi Cer Teyrini algandı
Kök küküreb Cer buvaz bolgandı
Toguz cılnı, toguz künnü
Ol buvaz bolub turgandı
Cer carılıb sora Debet tuvgandı
Suv Anası alıb anı cuvgandı
Çerekleni anı avzuna burgandı
Ol Debetni otdan bolgandı cüregi
Kurçdan bolgandı sanlarını keregi
Ot Teyrisi otnu tilin bildirgendi
Cer teyrisi taşla tilin bergendi
Suv Teyrisi aşın, suvun iygendi
Temir anga tılı kibik bolgandı
Kalay süyse, alay arı burgandı
Çiy temirni bolat etib bergendi
Nart askerge köb sadakla etgendi
Sadakları Mingi Tavdan ötgendile
Okları Kara Tengizge tüşgendile
* * *

Türkiye Türkçesi:

Çok eskiden mağaralarda yaşarken
Taş yalak tahta kova var iken
Ateş tanrısı Yer tanrısı ile evlenmiş
Gök gürleyip Yer hamile kalmış
Dokuz yıl, dokuz gün
O hamile olarak durmuş
Yer yarılıp sonra Debet doğmuş
Su tanrıçası alıp onu yıkamış

Irmakları onun ağzına çevirmiş

O Debet'in ateştenmiş yüreği

Çeliktenmiş vücudunun parçaları

Ateş tanrısı ateşin dilini öğretmiş

Yer tanrısı taşların dilini vermiş

Su tanrısı yemeğini, suyunu göndermiş

Demir ona hamur gibi olmuş

Nasıl isterse, o tarafa bükmüş

Ham demiri çelik yapıp vermiş

Nart askerlerine çok oklar yapmış

Okları Elbruz dağından aşmış

Kurşunları Karadeniz'e düşmüş

* * *

Karaçay-Malkar Nart destanlarında Debet'in doğumunu anlatan bir başka hikâyede, onun annesinin adının Akbiyçe olduğu, babasının ise gökten inip Akbiyçe'yi hamile bırakan bir melek olduğu rivayet edilir. Destanlarda Debet'ten Salımçı ulu Devet-Batır (Melek oğlu Devet-Batır) adıyla da bahsedilir.[14]

Karaçay-Malkar Nart destanlarında Debet'in kendisi gibi atı da olağanüstü özelliklere sahiptir. Destanlarda anlatıldığına göre Debet'in atı Kafkas dağlarının üzerinden bir sıçrayışta aşar. Dağlar onun karnının altında küçük tepeler gibi kalırlar. Irmaklara, göllere, denizlere ulaştığında, Debet'in atının bir burnundan çıkan dondurucu rüzgâr ırmağı ya da denizi dondurup, Debet'in geçebileceği bir köprü oluşturur. Diğer burun deliği ise sıcak, yakıcı dumanlar çıkartıp buzları eritir, yağmur yağdırır, yaz mevsimini getirir.

Nart Debet (ya da Devet) Karaçay-Malkar Nart destanlarında mitolojik bir kahraman olarak tasvir edilir. Debet çıplak elleriyle kızgın demiri dövebilir, ona istediği şekli verebilir. Kuşların ve bütün hayvanların dillerini bilir ve onlarla konuşabilir. Nart kahramanları için demirden kılıçları, kalkanları ve zırhları ilk defa yapan Demirci Debet'tir. İlk at nalını Debet icat etmiştir, böylece Nart savaşçıları atları ile uzak ülkeleri fethe gidebilmişlerdir. Nart destanlarında anlatıldığına göre Nart Debet'in ondokuz oğlu vardır.

Bazı Karaçay-Malkar bilimadamları Nart Debet'in isminin kökeni hakkında değişik görüşler ileri sürmüşlerdir. Profesör Magomet Habiçev'e göre Debet ya da Devet adı "Dev" kelimesine getirilen "-et" çoğul ekiyle türetilmiş bir isimdir. Buna göre Debet ya da Devet adı "Devler", "Güçlüler" anlamına gelir. Ancak "dev" kelimesinin Farsça bir kelime olması bu görüşü çürütmektedir. Diğer bir Karaçay-Malkar bilimadamı İsmail Miziyev'e göre Debet adı, ailenin ve evin koruyucusu olduğuna inanılan eski İskit Tanrıçası Tabiti ile bağlantılıdır.

Ancak Davut Peygamberin Kur'an-ı Kerim'de konu edildiği bazı ayetleri incelediğimizde Nart kahramanı Demirci Debet ile büyük benzerlikte özelliklere sahip olduğunu görüyoruz. Enbiya suresinin 80. ayetinde ve Sebe suresinin 10. ayetinde Allah Davut peygambere demirden zırh yapmasını öğrettiğini ve Davut'un ellerinde demiri yumuşattığını söylemektedir. ("Ona sizi savaşta korumak için zırh yapma sanatını öğrettik." **Enbiya suresi 80. ayet**. "Ey dağlar ve kuşlar. Davud tesbih ettikçe siz de onu tekrarlayın diyerek and olsun ki ona katımızdan lütufta bulunduk. Geniş zırhlar yap, dokumasını sağlam tut diye ona demiri yumuşak kıldık." **Sebe suresi 10. ayet**.)

İslamî rivayetlerde de Allah'ın Davut peygambere kuşlarla ve dağlarla nasıl konuşmayı öğrettiği, silah ve zırh yapmak için demiri nasıl yumuşatmayı öğrettiği anlatılır. Bu hikâyelere göre Davut Peygamber demiri ateşin yardımı olmadan hamur gibi yumuşatma mucizesinin sahibidir. Rivayetlerde Davut Peygamberin ondokuz oğlu olduğu anlatılır. Orta Asya Türk boyları arasında Davut Peygamber demircilerin piri kabul edilir. Tarançı (Uygur) şamanları bazı dualarında Davut Peygamberi demircilerin kutsal hocası olarak tasvir ederler ve ondan yardım dilerler. Kazak şamanlarının dualarında da Davut Peygamber demiri ateşin yardımı olmadan döven bir pir olarak tasvir edilir.

Karaçay-Malkar Nart destanlarında anlatılan Nart Demirci Debet'in taşıdığı özellikler Kur'an-ı Kerim ve İslamî rivayetlerde anlatılan Davut Peygamberin özellikleri ile tam olarak benzeşmektedir. Demirci Debet'in ve Davut Peygamberin ondokuz oğlu vardır. Her ikisi de demirci ustasıdırlar ve demiri ateş kullanmadan hamur gibi yoğururlar. Her ikisi de demirden silahları ve demir zırhı ilk icat eden kişidir. Her ikisi de kuşlarla ve dağlarla konuşabilmektedirler.

Demirci Debet ile Davut Peygamber arasındaki bu benzerlikler tesadüfle açıklanamaz. Bazı dinî rivayetlerin Orta Asya ve Kafkaslar'a önceki yüzyıllarda taşındığı açıktır. Bu hikâye ve rivayetler o bölgelerdeki yerli halkların eski destan ve efsaneleri ile karışmışlar ve yeni karakteristik özellikler kazanmışlardır. Davut Peygamber Karaçay-Malkar Nart destanlarında değişime uğramış ve

Nart kahramanı Demirci Debet (Devet) kimliğine bürünmüştür.

Davut Peygamber milattan önce 10. yüzyılda Filistin'de yaşamıştır. M.Ö. 7. yüzyılda İskitler Kafkas dağlarını aşarak Kafkas Ötesi'ne geçmişler ve Orta Doğu'ya kadar uzanan toprakları işgal etmişlerdir. Bir süre sonra Kafkasya'ya geri dönen İskitlerin bazı kültürel unsurları beraberlerinde Orta Doğu'dan Kafkaslar'a taşımaları muhtemeldir.

Milattan sonra 7-10. yüzyıllar arasında Kafkaslar'ın hâkimi olan Hazar Türk İmparatorluğu'nun resmî dini Musevilikti. Bilindiği üzere Davut Peygamber de bir Yahudi peygamberi idi ve Hazar Türkleri için Davut Peygamber bir kahramandı. Hazar İmparatorluğu'nun dağılmasının ardından Hazar Türklerinden pek çok ailenin Kafkaslar'a gelerek Kabardey-Çerkes ve Karaçay-Malkar gibi etnik gruplara karışarak asimile oldukları bilinmektedir. Hazar kökenli bu aileler bu etnik gruplar arasında asimile olurlarken beraberlerinde getirdikleri kültürel unsurları da bu Kafkas halklarına taşımışlardır. Bu kültürel difüzyon da Davut Peygamberin Nart kahramanı Demirci Debet karakterine dönüşmesine yardımcı olmuş olmalıdır.

Nartlar, dev yaratıklar olan amansız düşmanları "emegenler" karşısında savaşta başarısızlığa uğradıklarında, Nart yaşlıları, Demirci Debet'i bu3lup, ona "emegenleri" yenebilecekleri bir kılıç

yaptırmaları için genç Nartları, Debet'in yaşadığı Elbruz dağına gönderirler. Karaçay-Malkar Nart destanlarında bu hikâye şöyle anlatılır:

Karaçay-Malkar Türkçesi:

Emegenle Nartla bla erişe elle

Ullu zaran eter üçün küreşe elle

Nart batırla cortuvulda bolganda

Üylede kartla, katınla kalganda

Tavdan kelgen taza suvlanı tıya elle

Nart elleni caşavların buza elle

Nart ulanla zalimlikni unamayla

Allaylanı kırmaganlay koymayla

Cigitlikden kem bolmagan dev Nartla

Tüblerinde kurç temirça, Nart atla

San salmay, kıralla emegenleni cigitlikde

* * *

Türkiye Türkçesi:

Emegenler Nartlarla savaşıyorlardı

Büyük zarar vermek için uğraşıyorlardı

Nart kahramanları akına çıktıklarında

Evlerde yaşlılar, kadınlar kaldıklarında

Dağdan gelen temiz suları kesiyorlardı

Nart köylerinin hayat düzenlerini bozuyorlardı

Nart delikanlıları zalimliğe boyun eğmiyorlar

Öylelerini yok etmekten geri durmuyorlar

Yiğitlikten yana eksiklikleri olmayan güçlü Nartlar

Altlarında, çelik gibi, Nart atları

Mahvediyorlar emegenleri yiğitlikte

* * *

Örüzmek ve Satanay Biyçe

Karaçay-Malkar Nart destanlarında olağanüstü bir biçimde doğarak yeryüzüne gelen Nart kahramanlarından birisi Nartların lideri olarak tanınan Örüzmek ve bir diğeri de onun eşi olan Satanay'dır. Nart destanlarında Örüzmek ve Satanay'ın doğumları şöyle anlatılır:

Nartların demircisi Debet bir gün dağlarda demir filizi toplarken gökten bir yıldızın kayarak yeryüzüne düştüğünü görür. Üç gün, üç gece yürüyerek yıldızın düştüğü yere ulaşır. Yıldızın düştüğü yerde derin bir çukur açılmıştır. Çukurun ortasında küçük bir çocuk boynundan yakaladığı dişi bir kurdun sütünü emmektedir. Debet o çocuğu alarak Nartların ülkesine getirir. Kayan bir yıldızla yeryüzüne gelen ve kurt sütüyle büyüyen bu çocuğa Nartlar "Örüzmek" adını verirler. Örüzmek büyür ve Nartların lideri olur.[15]

Destanlara göre Örüzmek Nartların en akıllısı ve en yaşlısıdır. Bir mesele karşısında iyi düşünen, doğru karar veren, ağır başlı kişiliği ile tanınır. Karaçay-Malkar Nart destanlarında Örüzmek şöyle tanımlanır:

Nart Örüzmek süyse kökge uçhandı

Kökde bulutlanı celça çaçhandı

* * *

Nart Örüzmek isterse göğe uçarmış

Gökte bulutları rüzgar gibi dağıtırmış

Karaçay-Malkar Nart destan kahramanı Örüzmek Oset Nart destanlarında Wrıjmek, Adige (Çerkes) Nart destanlarında Osirmek adıyla tanınmaktadır. Örüzmek adının kökeni konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmektedir. Bize göre Örüzmek adı Dede Korkut destanlarında da adı geçen eski Türk destan kahramanı Oruz Bek ile ilişkilidir. Arap harfleriyle yazıya geçirilen Dede Korkut destanlarında araştırmacılar tarafından "Oruz Bek" ya da "Uruz Bek" şeklinde okunan x,LàJà! isminin "Örüz Bek" biçiminde okunması da mümkündür. Karaçay-Malkar Türkçesinde kelime ortasında kalan "b" sesinin "m" sesine dönüşmesi bilinen bir fonetik hadisedir. Örneğin "Mirza bek" adı Karaçay-Malkar Türkçesinde "Mirzemek", "Can bek" adı "Cammek" biçimine dönüşür. Ay

nı şekilde "Örüz Bek" adı da "Örüzmek" şekline dönüşmüştür.

Destanlarda Örüzmek'in karısı ve Nartların annesinin adı Satanay Biyçe olarak geçer. Satanay'ın babası güneş, annesi aydır. Tengiz Teyri (Deniz tanrısı) Satanay'ı annesi ay'dan çalarak, alıp kaçırır. Onu bir adaya saklar ve adanın üzerini sis ve dumanlarla kaplar. Satanay'ı Tengiz Teyri (Deniz Tanrıçası) büyütür ve yetiştirir. Ona Satanay adını da o verir. Henüz küçük bir çocuk iken Tengiz Teyri oynaması için Satanay'a denizden çıkan yakut, elmas, mercan gibi değerli taşlar verdiğinde, Satanay'ın en çok kırmızı mercan (Sata)[16] taşlarıyla oynamayı sevdiğini görerek ona Satanay (Mercan Taşı) adını koyar. Satanay büyüdüğünde o adadan kaçar ve günlerce yol aldıktan sonra bir gün Nartların ülkesine gelir. Satanay burada Örüzmek ile evlenir. Destanlarda anlatıldığına göre Satanay Biyçe Nart kadınlarına yün iğirmeyi, dikiş dikmeyi, ekmek pişirmeyi, boza yapmayı, kumaş dokumayı öğretir. Örüzmek Nartların lideri olsa da her işi önce karısı Satanay Biyçe'ye danışır ve onun fikrini sorar, ondan akıl alır.

Alavgan Oğlu Karaşavay

Karaçay-Malkar Nart destanlarında anlatıldığına göre Nart Debet'in ondokuz oğlu vardır. En büyük oğlunun adı Alavgan'dır. Nart destanlarında Alavgan'ın mucizevî özelliklere sahip Gemuda adındaki atını yakalayıp ehlileştirmesi destanlarda şöyle anlatılır:

"Nart ülkesinin yakınlarında büyük bir göl varmış. Her gün öğleye doğru o gölün içinden doru ve boz renkli iki tay çıkarmış. Gölden çıkıp, etrafı seyredip, gölde yüzüp yorulduklarında tekrar gölün sularında kaybolup giderlermiş. Nartlar kementleriyle tayları yakalamak için çok uğraşmışlar ama başaramamışlar. Alavgan bir gün göl kenarında saklanıp kement atarak boz renkli tayı yakalamış. Hemen ağzına gemini ve dizginlerini takıp evine getirmiş. Kardeşlerinden kalan bir eyeri sırtına yerleştirip, zıplayıp tayın üzerine binmiş. Tay o kadar hızlı koşuyormuş ki, Nart ülkesindeki atların bir ayda aldıkları yolu o bir adımda sıçrayarak alıyormuş. Alavgan tayı ehlileştirmiş ve kendisine alıştırmış. Tayın adını **Gemuda** koymuş."[17]

18 kardeşi emegen (dev) kızlarıyla evlenen Alavgan da birkaç kez Nart kızlarıyla evlenir. Ancak Nart kızları Alavgan'a dayanamayıp onu bırakıp kaçarlar. Alavgan emegenler (devler) ülkesinden bir kız bulup evlenmeye karar verir. Bir gün sabah erkenden atı Gemuda'ya binip yola çıkar. Yolda bir emegen (dev) kadına rastlar. Emegen kadın ona niçin emegenler ülkesinde dolaştığını sorar. Alavgan evlenmek için emegen kız aradığını söyleyince, emegen kadın kendisinin güzel bir kızı olduğunu, eğer beğenirse ona vereceğini bildirir. Alavgan gidip kızı görür ve annesi gibi çirkin emegen kızla evlenip Nart ülkesine döner. Alavgan'ın emegen karısı her ay iki erkek çocuk doğurur. Ama doğurduğu çocukları hemen ağzına atıp, yutup yer. Alavgan'ın süt annesi Satanay Biyçe Alavgan'ın emegen karısının doğurduğu çocukları yediğini anlar ve onlardan birini kurtararak Kafkas dağlarının en yüksek zirvesi Elbruz dağının başına çıkarır. O zamanlar Elbruz dağının zirvesi şimdiki gibi iki başlı değil, tek başlıdır. Satanay Biyçe Elbruz dağının tepesinde buz sarkıtlarından emzik yapıp çocuğun ağzına verir, buzdan beşiğe yatırıp döner. Bir ay içinde büyüyüp güçlenen çocuğu Elbruz dağından indirir. Satanay Biyçe Alavgan'ın emegen karısından doğan bu çocuğa "Karaşavay" adını verir. Birlikte Alavgan'ın evine doğru giderlerken evden çıkan emegen kadın doğurduğu çocuğu tanır ve yemek için üzerine saldırır. Karaşavay emegen annesini bir vuruşta öldürür. Elbruz dağının buzları arasında büyüyüp yetişen oğluna çok sevinen Alavgan "Ben artık yaşlandım, Gemuda'nın da kayışları eskidiler. Ona yeni kayışlar yaptır, artık onu sana veriyorum" der. Gemuda Karaşavay'ın atı olur.

Karaçay-Malkar Nart destanlarında Karaşavay ile Gemuda birlikte pek çok maceraya atılırlar. Destanlarda Gemuda'nın olağanüstü özellikleri ve mucizevî güçleri de dile getirilir.

Nart destanlarında anlatıldığına göre Gemuda insan gibi Nartların dilinden anlar, onlar gibi konuşur. Toynakları demir gibi sert, gözleri balık gözü gibi parlaktır. Kirpikleri yoktur, tüyleri suda ıslanmaz. Denizlerde, göllerde yüzerken kulaklarıyla nefes alır. Elbruz dağının arkasındaki Bashan vadisinden uzanıp, dağın kuzey eteklerindeki Biyçe Sın yaylasının otlarını otlar. Bir söylentiye göre boynuyla kaşıya kaşıya Elbruz dağının tek başlı zirvesinin ortasında bir çentik açarak dağı iki başlı yapmıştır. Diğer bir söylentiye göre ise Elbruz dağının üzerinden sıçrarken toynağı dağın zirvesine çarparak onu iki zirveli hâle getirmiştir. Gemuda kişnediğinde hamile kısraklar korkularından taylarını

düşürürler. Kısır kısraklar ise o kişnediğinde hamile kalırlar. Gemuda koştuğunda ayaklarının altındaki taşlardan çakan kıvılcımlar gök yüzünde yıldızları oluşturmuşlardır. Bir burun deliğinden çıkan rüzgâr yazı, diğerinden çıkan rüzgâr kışı getirir. Nartların düzenledikleri at yarışlarında hep Gemuda birinci olur. Yarışlarda sesinden önce kendisi gelir. Gemuda sahibi Karaşavay gibi şekil değiştirebilir, istediği şekle girebilir.[18]

Karaçay-Malkar Nart destanlarının bir bölümünde Karaşavay ile Gemuda'ya şöyle yer verilir:

Karaçay-Malkar Türkçesi:

Gemuda caz başında, Totur ayda tuvgandı

Bek süygeni Karaşavay bolgandı

Tuvganınlay, adam tilni bilgendi

Teyri da anı aruv körgendi

Bir canıvar cetalmagandı anı

Kanatlı da ozalmagandı anı

Kurçdan bolgandı Gemudanı tuyagı

Turçdan bolgandı anı eki cayagı

Ol atlasa, Kazman tavu titiregendi

Köse tavnu dommayların ökürtgendi

Bek süygendi tavdan tavga sekirtirge

Nart elinde har bir cerni bilirge

Ol örlegendi, bek burun Kazman Tavga

Ol çıkgandı bek algın Mingi Tavga

Sadak ogu ötmegendi terisinden

Sırpınla da kesalmagandı belinden

Karaşavay Gemudaga cabışhandı

Cıgılmazça, cerine kablangandı

Ura, bere köz körmezge bardıla

Tik kayaga cetib, öşün urdula

Tik kayalanı carıb eki etdile:

-Malkar avzu ma bu bolsun!- dedile

Çirik kölnü anı tuyagı açhandı

Soluvu bla turç kayalanı çaçhandı

Dıh Tavunda küçsüngendi, kekirgendi

Alaydan a Tıhtengenge sekirgendi

Tengizlede çabak kibik oynagandı

Culduzlanı bek miyiginde uçhandı

Çegem tarnı anı öşünü cargandı

Kaytıb, sora Bashan tavlaga bargandı

Bir sekirib, Mingi Tavga cetdile

Üsü bla arı-beri ötdüle

Tuyakları Mingi Tavga tiydile

Mingi Tavnu sora ayrı etdile

Karaşavay Gemudaga kuvangandı

Tav kırdıknı igisinden toydurgandı

Sılab-sıypab, terlegenin ketergendi

Kesi süygen aşlarından bergendi

Corta-çaba, künbatışha ketdile

Ullu Adılnı tolkunların kördüle

Ekisi da Nart eline kaytdıla

Haparların kart Debetge aytdıla

Nartla barı kuvandıla alaga

Kuvanç keldi Nart elleni barına

Türkiye Türkçesi:

Gemuda bahar başında, Mart ayında doğmuş

En sevdiği Karaşavay imiş

Doğar doğmaz insan dilini anlamış

Gök Tanrısı da onu beğenmiş

Hiçbir hayvan yetişemezmiş ona

Kuşlar bile geçemezmiş onu

Çeliktenmiş Gemuda'nın toynağı

Demirdenmiş onun iki yanağı

O yola çıksa, Kazman dağı[19] titrermiş
Köse dağın bizonlarını böğürtürmüş
Çok severmiş dağdan dağa sıçratmayı
Nart ülkesindeki her bir yeri bilmeyi
O tırmanmış ilk önce Kazman dağına
O çıkmış ilk önce Elbruz dağına
Ok işlemezmiş derisinden
Kılıçlar da kesemezmiş belinden
Karaşavay Gemuda'ya yapışmış
Düşmeyecek gibi, eyerine sarılmış
Vura-kıra gözün ulaşamayacağı yerlere gitmişler
Dik kayaya varıp, göğüsüyle vurmuşlar
Dik kayaları yarıp ikiye ayırmışlar:
-Malkar (Çerek) kanyonu[20] bu olsun! demişler
Çirik gölünü[21] onun toynağı açmış
Nefesi ile demirden kayaları dağıtmış
Dıh Tav[22] dağında iç çekmiş, geğirmiş
Oradan Tıhtengen'e sıçramış
Denizlerde balık gibi oynamış
Yıldızların en yükseğinde uçmuş
Çegem kanyonu geçidini onun göğsü yarmış
Dönüp, sonra Bashan dağlarına gitmiş
Bir sıçrayıp, Elbruz dağına varmışlar
Üzerinden öteye-beriye geçmişler
Toynakları Elbruz dağına değmişler
Elbruz dağını çatal zirveli yapmışlar[23]
Karaşavay Gemuda'ya sevinmiş
Dağ çimeninin iyisiyle doyurmuş
Sevip-okşayıp, terini silmiş
Kendi sevdiği yiyeceklerden vermiş

Koşuşturarak, batıya gitmişler

Büyük İdil ırmağının dalgalarını görmüşler

İkisi de Nart ülkesine dönmüşler

Haberlerini yaşlı Debet'e anlatmışlar

Nartların hepsi sevinmişler onlara

Mutluluk gelmiş Nart köylerinin hepsine

* * *

Sosurka ~ Sosuruk

Karaçay-Malkar Nart destanlarında olağanüstü bir biçimde doğan Nart kahramanlarından biri de Sosurka ya da Sosuruk adını taşır. Destanlarda Sosurka (ya da So

suruk) akıllı ve kurnaz bir kişilik olarak karşımıza çıkar. Sosurka beş başlı bir emegen'i gücüyle değil, aklıyla yenerek öldürür ve Nartları o devin getirdiği felaketlerden kurtarır. Emegenlerin sahip olduğu ateşi onlardan çalarak Nartlara ateşi getiren de Sosurka'dır.

Karaçay-Malkar Nart destanlarında Sosurka'nın bir granit taşından doğduğu anlatılır. Karaçay-Malkar dilinde granite sostar veya soslan adları verilir. Sosuruk ve Sosurka adları "Granit soyundan" anlamına gelir. Destanlarda anlatıldığına göre, bir gün İdil ırmağı kıyılarında dolaşmakta olan Satanay Biyçe bir granit kayanın kımıldadığını görür. Kayayı alır ve Debet'e götürür. O sırada kaya yarılır, içinden kor gibi yanan bir çocuk çıkar. Debet kızgın demiri tuttuğu kıskacıyla çocuğu baldırlarından tutup suya sokar ve vücudunu çelikleştirir. O yüzden Sosurka'nın en zayıf yerleri, suya değmeyen baldırlarıdır. Düşmanları onu baldırlarından vurmaya çalışırlar. Sosurka'yı Örüzmek ve Satanay Biyçe yetiştirirler. Nart destanlarının bazı varyantlarında Sosurka'yı yetiştirip ona annelik yapan destan kahramanı İdil ırmağı kıyısında bir Nart kalesinde yaşayan Kırs Biyçe'dir[24] (Nartla 1995: 290). Kırs Biyçe Sosurka'yı Ekicürek adlı bir Nart'ın Akbilek adındaki güzel kızı ile evlendirir. Nart destanlarında Sosurka'nın doğumu ve Akbilek ile evlenmesi şöyle anlatılır:

Karaçay-Malkar Türkçesi:

Sosurka taşdan tuvgan künde ışara-küle tuvgandı

Kaşları, orakla kibik, közleri tang çolpança cangandı

Anı ol zamanda tüz atı Sostar ulu bolgandı

Ol atnı ol zamanda Nart cıyılıb atagandı

Bara barganda va Sosurka deb koygandı

Ol. birsi adamladan akıllı, karuvlu bolgandı

Sosurka toguz aynı toguz künge ösgendi

Temir ılıhtınladan çalıla eşgendi

Temir kangaladan çabır etib kiygendi

Huyunların dommakdan etib tizgendi

Çiy bagırdan çabır etib, cortuvulga bargandı

Çabır bavların çiy bolat temirden etib kıshandı

Alay bla Nart Sosurkanı analıgı Kırs Biyçe bolgandı

Sosurkanı batırlıkga, cigitlikge, kertiçilikge

Çıdamlıkga, çabarga, atarga, uruşha üretgendi

Anı elinde Akbilek atlı bir aruv kız bolgandı

Akbilekni aruvlugu Nartla eline cayılgandı

Kesi da ögüznü müyüzüne cabışsa, anı horlagandı

Akbilekni Sosurka katınlıkga algandı

Akbilek Ekicürek degen bir Nartnı kızı bolgandı

Ekicürek, Nart tulpar, kesi cangız bir uruşha ketgendi

İçi küyüb, cüz adamnı öltürüb, ölgendi

Türkiye Türkçesi:

Sosurka taştan doğduğu gün, gülümseyerek doğmuş

Kaşları orak gibi, gözleri çoban yıldızı gibi parlamış

Onun o zamanlar gerçek adı Sostar ulu

(Granit oğlu) imiş.

O adı o zamanda Nartlar toplanıp koymuş

Gide gide Sosurka demişler

O diğer insanlardan akıllı, güçlü imiş

Sosurka dokuz ayı dokuz günde büyümüş

Demir çubuklardan çitler örmüş

Demir levhalarından çarık yapıp giymiş

Çarık tabanını bronzdan yapmış

Saf bakırdan çarık yapıp, yağmacılığa çıkmış

Çarık bağlarını saf demirden yapıp bağlamış

Böylece, Nart Sosurka'nın analığı Kırs Biyçe olmuş

Sosurka'ya cesaret, yiğitlik, dürüstlük

Dayanıklı olmayı, koşmayı, atmayı, savaşmayı öğretmiş

Onun köyünde Akbilek adlı bir güzel kız varmış

Akbilek'in güzelliği Nartlar ülkesine yayılmış

Kendisi de öküzün boynuzuna yapışsa, onu yenermiş

Akbilek'i Sosurka eş olarak almış

Akbilek Ekicürek denen bir Nart'ın kızı imiş

Ekicürek, Nart yiğidi, kendisi tek başına bir

savaşa gitmiş

İçi yanıp, yüz adamı öldürüp, ölmüş

* * *

Ünlü Türkolog W. Radloff'un 19. yüzyılda Güney Sibirya'da yaşamakta olan Türk boyları arasında derlediği "Ak-Kübek" destanı ile Kafkas Nart destanlarından Sosurka destanı konuları açısından büyük bir benzerlik göstermektedir. Bu bakımdan, önce Radloff tarafından derlenen Ak-Kübek destanını inceleyerek, Nart destanı Sosurka ile arasındaki paralellikleri ortaya koymak faydalı olacaktır.

Radloff'un derlediği destanda Ak-Kübek ile Oğuzların destan kahramanı Salur Kazan kimin daha güçlü olduğunu anlamak için birbirlerine sihirli hünerlerini gösterirler ve birbirleriyle yarışırlar. Destanda bu mücadele şöyle tasvir edilir:

1- "… Ak-Kübek adlı yiğit, Salur Kazan'ı görünce, okunun başağını ateşe koyar, iyice kızdırdıktan sonra ağzına sokar. Salur Kazan bunu görünce, o da okunun başağını ateşte kor halinde kızartır, ondan sonra ağzına koyar ve üstelik çiğnedikten sonra da tükürüp atar." (Bu mücadelede Salur Kazan üstün gelir)

2- "Ak-Kübek dağdan yuvarlanan kayaları, başı ile vurarak yeniden dağın doruğuna fırlatır. Salur Kazan da aynı şeyleri yapar." (Bu mücadelede berabere kalırlar)

3- "Ak-Kübek gider, bir ırmağın içine oturur. Irmak altı günde altı karış buz tutar. Sonra Ak-Kübek buzları kırarak ırmaktan çıkar. Salur Kazan bunu yapamaz." (Bu mücadeleden Ak-Kübek galip çıkar)

4- "Ak-Kübek Salur Kazan'ın başını kesmek ister. Fakat Salur Kazan'ı

Ak-Kübek'in kılıcı kesemez. Salur Kazan bacağında saklı demirden bir kılıç olduğunu söyler. Ak-Kübek bu kılıçla Salur Kazan'ın başını kesmeyi başarır."[25]

Ak-Kübek ile Salur Kazan arasındaki mücadelenin benzer motifleri bu destanın derlendiği Güney Sibirya'dan binlerce kilometre uzakta, Kafkas dağlarının sarp vadilerinde yaşayan Karaçay-Malkar ve Oset halklarının Nart destanlarında da bulunmaktadır.

Oset Nart destanlarında Nart kahramanı Sozrıko'nun dev cüsseli Karadzaw ile yaptığı mücadele Ak-Kübek ile Salur Kazan arasındaki mücadeleye şaşırtıcı derecede benzer motifler taşımaktadır. Oset Nart destanında Sozrıko at sürülerine yeni otlaklar bulabilmek amacıyla Urup ırmağının ötesine

doğru yola çıkar. Yolda karşısına dev cüsseli Karadzaw çıkar. Karadzaw Sozrıko'nun ününü işitmiştir ve onunla güçlerini yarıştırmak istemektedir, ancak Sozrıko'yu tanımamaktadır. Karadzaw Sozrıko'ya Sozrıko'yu tanıyıp tanımadığını sorar. Kurnaz Sozrıko onu tanıdığını, dünyada ondan güçlü hiç kimsenin bulunmadığını söyler. Karadzaw Sozrıko'nun maharetlerini öğrenmek ister. Sozrıko Karadzaw'a Sozrıko'nun sarp kayalıklardan yuvarlanan iri kayaları başı ile vurup geriye fırlattığını anlatır. Karadzaw aynısını yapacağını söyler ve Sozrıko'nun yuvarladığı kayaları başı ile vurarak geri fırlatır. Sozrıko Karadzaw'a Sozrıko'nun göle girerek buz tutmasını beklediğini ve göl buz tutunca buzları yararak çıktığını söyler. Karadzaw da göle girer ve buz tutmasını bekler, ancak kalın buz tabakasını yarıp gölden çıkamaz. Karadzaw kendisine bu kurnazca oyunu oynayanın Sozrıko'nun ta kendisi olduğunu anlar. Sozrıko kılıcıyla Karadzaw'ın boynunu kesmeye çalışır ama kılıcı onun boynuna işlemez. Karadzaw Sozrıko'ya kendisini ancak kendi kılıcıyla öldürebileceğini, eğer omuriliğini kuşak gibi beline dolarsa kendi gücünün de ona geçeceğini söyler. Sozrıko Karadzaw'ın kılıcını alarak onun boynunu keser, omuriliğini alıp beline dolamadan bir ağacın gövdesine dolar. Omurilik ağacı bir anda iki parçaya böler. Böylece kurnaz Sozrıko Karadzaw'ı alteder.[26]

Oset Nart destan kahramanı Sozrıko Karaçay-Malkar Nart destanlarında Sosurka ya da Sosuruk adlarıyla karşımıza çıkar.

Sosurka'nın beş başlı dev ile yaptığı mücadelenin motifleri de Ak-Kübek ile Salur Kazan arasındaki mücadelenin motifleriyle büyük benzerlik taşımaktadır. Sosurka ile karşılaşan beş başlı dev ona Sosurka'yı tanıyıp tanımadığını sorar. Sosurka dev'e Sosurka'yı iyi tanıdığını, onun Nart oyunlarına şahit olduğunu anlatır. Dev ondan Sosurka'nın maharetlerini anlatmasını, onun yaptıklarının aynısını kendisinin de yapabileceğini söyler. Sosurka dev'e Sosurka'nın yüksek dağların zirvelerinden yuvarlanan büyük kayaları başıyla vurup tekrar geriye fırlattığını anlatır. Dev aynısını yapmak ister ve Sosurka'nın yuvarladığı kayaları başıyla vurarak geriye çıkartır. Sosurka dev'e Sosurka'nın kızgın demirleri yuttuğunu ve kendisine bir şey olmadığını söyler. Dev kızgın demirleri yutar ve kendisine hiç bir şey olmaz. Sosurka dev'e Sosurka'nın göle girerek buz tutmasını beklediğini ve gölün buzlarını kırarak gölden çıktığını anlatır. Dev göle girer ve buz tutmasını bekler. Ancak buz tutan gölden kurtulmayı başaramaz. Bunun üzerine dev kendisine bu oyunları oynayanın Sosurka olduğunu anlar. Sosurka kılıcıyla dev'in dört başını keser ancak beşinci başına kılıcı işlemez. Dev Sosurka'ya kendisini ancak kendi kılıcının öldürebileceğini söyler. Sosurka dev'i kendi kılıcıyla kesip öldürür.[27]

Karaçay-Malkar Nart destan kahramanı Sosurka'nın beş başlı dev ile yaptığı mücadeledeki "dağdan yuvarlanan kayaları başıyla vurup geriye fırlatma", "kızgın demir yutma", "buz tutan göle girip buzları yararak çıkma", "kendi başını ancak kendi kılıcının kesmesi" motifleri Ak-Kübek ile Salur Kazan arasındaki mücadelenin motifleriyle aynı özellikleri taşımaktadır. Eski Türk mitolojisine ait özellikler olan bu motiflerin Altay-Sibirya'dan Kafkaslar'a Karaçay-Malkarlıların ataları eski Türk kavimleri vasıtasıyla taşındığı ve Oset Nart destanlarına da onlardan geçtiği düşünülebilir. Ancak bu görüşü güçlendirmek için daha geniş bir araştırma ile desteklenmesi gerekir.

Türkologlar tarafından henüz yeterince tanınmayan ve araştırılmayan Karaçay-Malkar "Nart Destanları" ihtiva ettiği mitolojik ve folklorik unsurlarla Türk dünyası edebiyatına önemli derecede katkı

sağlayabilecek değerde bir destan türüdür. Karaçay-Malkar Nart destanlarında karşılaştığımız olağanüstü doğum motifleri eski Türk mitolojisi ve destanları ile yakından ilişkilidir.

Kafkas halklarının ortak tarihî destanları olan Nart destanları pek çok dış kaynaktan etkilenerek şekillenmiş ve yüzlerce yıl içinde günümüzdeki biçimini almıştır. Nart destanları incelendiğinde Orta Asya Türk mitolojisi ile eski Yunan mitolojisinden pek çok unsuru bünyesinde ihtiva ettiği görülmektedir. Tarih boyunca Kafkasya'yı etkileyen Ön Asya kültürünün de Nart destanlarındaki izlerini görmek mümkündür. Karaçay-Malkar Nart destanlarındaki Demirci Debet ile Davut Peygamberin karakteristik özellikleri arasındaki benzerlikler tesadüfe yer bırakmayacak şekilde bir kültürel yayılmanın Ön Asya'dan Kafkasya'ya doğru geliştiğinin göstergesidir.

1 Karadeniz ile Hazar denizi arasında uzanan Kafkas sıradağlarının üzerinde ve kuzeyinde kalan bölgelerde yaşamakta olan Abhaz-Abaza, Adige, Karaçay-Malkar, Kabardey, Oset, Çeçen-İnguş ve Dağıstan halkları "Kafkas kültürü"nü meydana getiren Kafkasya halklarıdırlar.

2 **Nartlar Asetin Halk Destanı**/çev. Kayhan Yükseler. -İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999, s. 15.

3 Karaketov, M. D. **İz traditsionnoy obryadovo-kultovoy jizni Karaçayevtsev**. -Moskva: Nauka, 1995, s. 55.

4 Potanin, G. N. **Vostojniye motivi v srednevekom evrope epose**. -Moskva, 1899.

5 Canaytı, İvan. "Asetinlerde Nart Efsaneleri"/çev. İlhan Tekin, **Kuzey Kafkasya Kültür Dergisi**, 8 (43), 1977, s. 6.

6 Canaytı, 1977, s. 6.

7 Nartı/red. A. İ. Aliyeva.-Moskva: **Vostoçnaya Literatura**, 1994, s. 105.

8 Tavkul, Ufuk. "Karaçay-Malkar Nart Efsaneleri", **Kuzey Kafkasya Kültür Dergisi**, 11 (64-65), 1987, s. 23.

9 Ortabayeva, Rimma. **Cetegeyli Ceti Culduz**.-Çerkessk: Karaçay-Çerkes Kitab İzdatelstvo, 1985, s. 15.

10 Kuznetsov, V. A. "The Avars in the Narth epos of the Ossets", **Acta Orientalia**, Budapest, Tom. 38, 1984, s. 168.

11 Haciyeva, T. **Malkarlılanı bla Karaçaylılanı halk poeziya çıgarmaçılıkları**. -Nalçik: Elbrus, 1988, s. 7.

12 Haciyeva, 1988, s. 8.

13 Nartla/haz. M. Ç. Curtubayev, H. H. Malkonduyev. -Nalçik: Elbrus, 1995, s. 10.

14 Nartı, 1994, s. 71.

15 Nartı, 1994, s. 74.

16 "Sata" kelimesi Karaçay-Malkar dilinde "Mercan" anlamına gelir. Sata kelimesine aynı anlamıyla Kaşgarlı Mahmud'un XI. yüzyılda yazdığı Divanü-Lugat-it Türk adlı sözlüğünde de rastlanır.

17 Nartla, 1995, s. 31.

18 Nartla, 1995, s. 72.

19 Kazman Tav: Bugün Gürcistan sınırları içinde bulunan 5047 metre yüksekliğindeki Kazbek dağı.

20 Malkar (Çerek) kanyonu: Yukarı Balkarya vadisinde yer alan Çerek ırmağının açtığı dar kanyon.

21 Çirik köl: Çerek kanyonunun başlangıcında suları kükürtlü derin bir göl.

22 Dıh Tav: Yukarı Balkarya'da yer alan Kafkaslar'ın ikinci yüksek dağı (5203 metre).

23 Elbruz dağının 5642 ve 5633 metre yüksekliğinde iki zirvesi vardır.

24 Nartla, 1995, s. 290.

25 Ögel, Bahaeddin. **Türk Mitolojisi**, 2. cilt. -Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995, s. 35.

26 **Nartlar Asetin Halk Destanı**, 1999, s. 241-249.

27 Holayev, A. Z. **Nartla**. **Malkar-Karaçay Nart Tavruhla**. -Nalçik: Kabartı-Malkar Kitab Basma, 1966, s. 84-87.

Canaytı, İvan. “Asetinlerde Nart Efsaneleri”/çev. İlhan Tekin, **Kuzey Kafkasya Kültür Dergisi**, 8 (43), 1977, 6-8.

Haciyeva, T. **Malkarlılanı bla Karaçaylılanı halk poeziya çıgarmaçılıkları**. -Nalçik: Elbrus, 1988.

Holayev, A. Z. **Nartla**. **Malkar-Karaçay Nart Tavruhla**. -Nalçik: Kabartı-Malkar Kitab Basma, 1966.

Karaketov, M. D. **İz traditsionnoy obryadovo-kultovoy jizni Karaçayevtsev**. -Moskva: Nauka, 1995.

Kuznetsov, V. A. “The Avars in the Narth epos of the Ossets”, **Acta Orientalia**, Budapest, Tom. 38, 1984, 165-169.

Nartı/red. A. İ. Aliyeva.-Moskva: **Vostoçnaya Literatura**, 1994.

Nartla/haz. M. Ç. Curtubayev, H. H. Malkonduyev. -Nalçik: Elbrus, 1995.

Nartlar Asetin Halk Destanı/çev. Kayhan Yükseler. -İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.

Ortabayeva, Rimma. **Cetegeyli Ceti Culduz**. -Çerkessk: Karaçay-Çerkes Kitab İzdatelstvo, 1985.

Ögel, Bahaeddin. **Türk Mitolojisi**, 2. cilt. -Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995.

Potanin, G. N. **Vostojniye motivi v srednevekom evrope epose**. -Moskva, 1899.

Tavkul, Ufuk. “Karaçay-Malkar Nart efsaneleri”, **Kuzey Kafkasya Kültür Dergisi**, 11 (64-65), 1987, 22-26.

Kafkas Dillerinde Türkçe Kelimeler / Dr. Ufuk Tavkul [p.588-593]

DR. UFUK TAVKUL

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü / Türkiye

Birbirinden farklı pek çok etnik grubun ve dilin bir arada yaşadığı kültürel coğrafyanın adı olan Kafkasya, tarih boyunca birçok Türk kavminin ve boyunun işgali ve istilasına uğramış, bunun neticesinde Kafkasya'nın etnik yapısı içersinde Karaçay-Malkar ve Kumuk gibi Türk boyları ortaya çıkarlarken Türk dili ve kültürünün temsilcisi olan bu halkların dillerinden pek çok kelime de komşu yaşadıkları Kafkas halklarının dillerine geçerek yerleşmiştir. Bugün "Kafkasya Halkları" adı verilen ve ortak bir kültür etrafında birleşmiş, fakat farklı dillerde konuşan etnik grupları dillerine göre şu şekilde sınıflandırmak mümkündür:

I. Kafkas Dilleri Grubu

Bu grup birbirleriyle akraba olmayan çeşitli Kafkas halklarının dillerinden meydana gelmektedir. Coğrafî açıdan Doğu Kafkasya ve Batı Kafkasya dilleri olarak iki ana gruba ayrılır. Batı Kafkasya dilleri Abhaz-Adige Dil Grubu, Doğu Kafkasya dilleri Çeçen-Lezgi Dil Grubu olarak adlandırılır. Bu gruplara giren diller ve lehçeleri şöyledir:

Abhaz-Adige Dilleri

Abhaz dil grubuna Abhazca ve Abazaca dilleri girer. Adige (Çerkes) dilleri ise Abzeh, Şapsığ, Bjeduğ, Hatkoy, Natuhay, Temirgoy, Besleney ve Kabardey gibi şivelerden müteşekkildir.

Çeçen-Lezgi Dilleri

Bu grubu oluşturan dillerden Çeçen grubuna Çeçen, İnguş, Bats ve Tuş dilleri girmektedir. Lezgi dilleri grubu ise birbirine akraba olmayan Dağıstan dillerinden Lezgi, Avar, Dargı, Lak, Tabasaran, Rutul, Tsahur gibi dilleri kapsamaktadır.

Dilbilim araştırmalarında Kafkas ötesi dillerinden Gürcüce ve onun lehçeleri arasında sayılan Mengrel, Svan, Laz dilleri de Kafkas dilleri grubunda tasnif edilmektedir.

II. Türk Dilleri Grubu

"Kafkas Kültür Alanı" adı verilen kültürel coğrafyayı oluşturan Kafkas halkları arasında sayılan Kumuklar ve Karaçay-Malkarlılar bu grubu meydana getirmektedirler. Dağıstan'ın kuzeyinde yaşayan Kumuk Türklerinin kültürel etki sahasına Dağıstan halkları ile birlikte Çeçen-İnguşlar, Osetler ve Kabardeyler girerken, Orta Kafkaslar'da yaşayan Karaçay-Malkar Türklerinin kültürel etki alanına Osetler, Kabardeyler ve Batı Kafkaslar'da yaşamakta olan Çerkes kabileleri ile Abhaz-Abazalar girmektedir.

III. İran Dilleri Grubu

Bu grubun Kafkasya'daki en önemli temsilcisi Orta Kafkaslar'da yaşamakta olan Osetlerdir. Kendilerine İron adını veren Osetlerden başka, Dağıstan'da yaşamakta olan Tatlar da İran dil grubuna dahil Kafkas halklarındandır.

Nüfus açısından ele alındığında, Türk dilleri grubuna giren Karaçay-Malkar ve Kumuk Türklerinin Kafkasya halklarının toplam nüfuslarının ancak %10'nu teşkil ettikleri görülmektedir. Fakat Kafkasya'da hâkimiyet kuran Hun-Bulgar, Hazar, Kıpçak gibi Türk kavimlerinden pek çok etnik unsurun Kafkasya halklarının etnik yapılarına karıştıkları göz önüne alınırsa, bu etnik karışma ve bütünleşme sürecinde Türk kavimlerinin dillerinden pek çok kelimenin Karaçay-Malkar ve Kumuk Türkçeleri vasıtasıyla Kafkas halklarının dillerine ve kültürlerine yerleşmesi sosyolojik bir gerçek olarak mümkündür. Kafkasya halklarının dillerinde yer alan Türkçe kelimelerin büyük bir bölümü Karaçay-Malkar ve Kumuk Türkçelerine dayanmaktadır. Bu halklar arasındaki yüzlerce yıllık etnik ve sosyo-kültürel etkileşimin izlerini taşıyan bu kelimelere örnek olarak şunları verebiliriz:

Kafkas Dillerindeki Türkçe Kelimeler

Kafkasya halklarının toplumsal yapılarının çeşitli kurumlarına ait kelimeler Türkçenin izlerini taşımaktadır. Söz gelimi, "anne" ve "baba" kavramlarının Karaçay-Malkar Türkçesindeki karşılığı olan "ana" ve "ata" kelimeleri, Adige-Kabardey dillerinde "ane" ve "ade" biçimlerinde yer almaktadır. Karaçay-Malkar Türkçesinde "süt kardeş" anlamına gelen "emçek" kelimesi Oset dilinde "amtsek", Çeçen-İnguş dilinde "yemçeg" biçiminde bulunmaktadır. Karaçay-Malkar ve Kumuk Türkçelerinde "bacanak" anlamına gelen "baca" kelimesi Abaza ve Avar dillerinde "baca", Kabardey dilinde "baje" şeklinde yer almaktadır. Aile yapısı ile ilgili en önemli kavramlardan biri Kafkasya halklarının toplumsal yapılarında son derece önemli bir yere sahip "atalık" kurumudur. "Ata" (baba) kelimesinden türetilen "atalık" kavramı Kafkasya halkları arasındaki sosyal ve siyasî ilişkiler açısından tarihte mühim bir rol oynamıştır. Karaçay-Malkar Türkçesinde yaşayan bu kelime Adige-Kabardey ve Abaza dillerine "atalık", "atelık" biçiminde geçerken bir geleneği de beraberinde getirmiştir.

Kafkasya halklarının toplumsal yapılarına ait kelimeler arasında toplumsal tabakalaşma ve sosyal statülerle ilgili kelimeler de Türkçenin izlerini taşımaktadır. Mesela Karaçay-Malkar Türkçesinde zengin, varlıklı sınıf anlamlarına gelen "bay" kelimesi Adige-Kabardey dillerine "bay", Abaza diline "baya", Abhaz diline "abey" şeklinde geçip yerleşmiştir. Kumuk Türkçesinde kadın köle, cariye anlamına gelen "karabaş" kelimesi Avar diline "garabaş" şeklinde geçmiştir. Avar dilinde prenses, bey kızı anlamına gelen "bike" kelimesi de Kumukça "biyke" kelimesinden bu dile yerleşmiştir. Osetçede köle anlamına gelen "tsagar" kelimesi Karaçay-Malkar Türkçesindeki "çagar" kelimesinden gelmektedir. Osetçe bey, prens anlamlarını taşıyan "tavbi" kelimesi de Karaçay-Malkar Türkçesinden geçmiştir. Bu kelime Karaçay-Malkar Türkçesindeki "tav" (dağ)+"biy" (bey, prens) kelimelerinden mürekkep "tavbiy" sözünden gelmektedir.

Kişilik ve karakterle ilgili Türkçe kelimelerin de Kafkasya toplumları arasında yayıldığı görülmektedir. Karaçay-Malkar Türkçesinde kahraman, bahadır anlamlarına gelen eski Türkçe batır

kelimesi Adige, Kabardey, Abaza dillerinde batır biçiminde yaşamaktadır. Karaçay-Malkar Türkçesinde yiğit anlamına gelen cigit kelimesi Adige diline de aynı şekilde geçmiştir. Kafkasya halkları arasında at üzerinde tehlikeli akrobasi hareketleri yapan gözü pek binicilere verilen cigit adı da Karaçay-Malkar Türkçesinden yayılmıştır ve bu kelime aynı anlamıyla Rusçaya da girmiştir. Karaçay-Malkar ve Kumuk Türkçelerinde kahraman, yiğit anlamına gelen tulpar kelimesi de pek çok Kafkas halkının diline girmiştir. Söz gelimi, tulpar kelimesi Osetçede tolpar, Avarcada tulpar, Çeçen-İnguş dilinde turpal biçimlerinde bulunmaktadır.

Giyim-kuşam kültürü ile ilgili Türkçe kelimeler de Kafkasya halklarının dillerinde yer almaktadır. Karaçay-Malkar Türkçesinde “ayakkabı” anlamına gelen başmak kelimesi Abhaz diline abaşmak biçiminde geçerken, Kabardeyceye başmak, Osetçeye basmah biçimlerinde geçmiştir. Karaçay-Malkar Türkçesinde “kapüşonlu keçe pelerin” anlamına gelen gebenek kelimesi Abhaz diline agabanak şeklinde yerleşmiştir. Bu kelime Karaçay-Malkar Türkçesinden Kabardeyceye geçerken gebeneç şeklini almıştır. Karaçay-Malkar ve Kumuk Türkçelerinde bulunan başlık kelimesi de Abaza, Adige-Kabardey dillerine başlık, Oset diline baslık biçiminde girmiştir. Başlık kelimesi Avar dilinde paşluh, Çeçen dilinde başlakh biçimlerinde bulunmaktadır. Karaçay-Malkar Türkçesinde pantolon anlamına gelen könçek kelimesi Adige şivelerinde gonçec biçimini alırken, Kabardey dilinde gönşeç şeklinde bulunmaktadır. Karaçay-Malkar Türkçesinde ayakkabı-çizme anlamına gelen gönçarık kelimesi Kabardeyce’de guenşırık biçiminde bulunurken, Oset dilinde gontsaruh şeklini almıştır.

Kafkas dillerindeki çeşitli evcil ve yabanî hayvanların isimlerinde de Türkçenin etkisi görülmektedir. At yetiştirme kültürü ile ilgili alaşa (beygir), emilik (eğitilmemiş vahşi at), tulpar (iyi cins at), kunacin (beygir), tay gibi kelimelerin Karaçay-Malkar Türkçesinden diğer Kafkas dillerine geçtiği görülmektedir. Söz gelimi Karaçay-Malkar Türkçesi alaşa (beygir) kelimesi Osetçede alasa, Kabardeycede alaşe biçimini almıştır. Karaçay-Malkar Türkçesi emilik (eğitilmemiş vahşi at) kelimesi Abhazcada amlık, Adige şivelerinde emlıç~yemlıç, Osetçede yemlık biçimlerine girmiştir. Yabanî hayvanlarla ilgili ortak isimlerin büyük bölümünün eski Türkçe kökenli olduğu ve Türk kökenli Kafkas halklarından diğerlerine geçtiği anlaşılmaktadır. Örneğin aslan, kaplan, bars (pars), dombay (bizon), tonguz (domuz), kaban (erkek domuz), kırgıy (aladoğan), laçin (şahin, doğan), kunduz, dudak (toy kuşu), tıyın (sincap), uku (baykuş), çakıncik (saksağan), cubran (tarla faresi) gibi hayvanlara ait isimlerin fonetik değişmeye uğrayarak Karaçay-Malkar ve Kumuk Türkçelerinden Adige-Kabardey, Abhaz-Abaza, Oset, Çeçen ve Avar dillerine geçtiğini linguistik taramalarla tespit etmek mümkündür. Söz gelimi, bars (pars) kelimesi Abhazcada abars, Kabardeycede bars şeklinde bulunmaktadır. Aslan kelimesi Abazaca ve Adigecede aslan, Kabardeycede aslen biçiminde yaşamaktadır. Karaçay-Malkar Türkçesinde Kaf

kas bizonunun adı olan dombay kelimesi Abhazcada adombay, Adigece ve Osetçede dombay, Kabardeycede dombey biçimlerinde bulunmaktadır. Karaçay-Malkar Türkçesinde tarla faresi anlamına gelen cubran kelimesi Abazacaya cumaran biçiminde geçerken, Kabardeycede cumeran biçimini almıştır. Karaçay-Malkar Türkçesinde toy kuşunun adı olan dudak kelimesi Abazacada, Osetçede, Adige-Kabardey dillerinde dudak biçiminde yer almaktadır. Bu kelime Çeçencede todak biçimini almıştır. Karaçay-Malkar Türkçesinde sivrisinek anlamına gelen urguy kelimesi Abazacada

arguay, Adigecede argoy, Kabardeycede arguey biçiminde bulunmaktadır. Karaçay-Malkar Türkçesinde aladoğan anlamına gelen kırgıy kelimesi Osetçede hırgu biçimini alırken, Kabardeyceye kargey şeklinde yerleşmiştir. Kuban Bulgar Türkçesinden Karaçay-Malkar Türkçesine miras kalan av köpeği, tazı anlamındaki eger kelimesi Osetçeye yegar biçiminde geçerken, Kabardeyceye de hager şeklinde girmiştir. Bu kelime Avar dilinde de eger biçiminde yer almaktadır. Karaçay-Malkar ve Kumuk Türkçelerinde boğa anlamına gelen buga kelimesi Adigecede bıgu biçiminde yer alırken Avar ve Çeçen dillerine buga biçiminde girmiştir. Karaçay-Malkar ve Kumuk Türkçelerinde tavşan anlamına gelen koyan kelimesi Avar dilinde guyan şeklinde bulunmaktadır. Evcil büyük baş hayvanlardan dana kelimesi Karaçay-Malkar Türkçesinde tana şeklinde yer almaktadır. Bu kelime Adige-Kabardey dillerine tane biçiminde geçerken, Abazacada tana şekliyle bulunmaktadır.

Kafkasya halklarının dillerindeki ziraatle ilgili ortak birkaç kelime, M.S. 3-4. yüzyıllarda Kafkasya'da hâkimiyet kuran Hun Türklerinin bir boyu olan Kuban Bulgarlarına dayanmaktadır. Çapa anlamına gelen çaga kelimesi Kuban Bulgarlarından Karaçay-Malkar Türkçesine miras kalan ziraatle ilgili kelimelerden biridir. Bu kelime Abaza diline tsaga biçiminde geçerken, Abhaz dilinde başta a-sesi türemesiyle açaga şeklini almıştır. Abaza diline ziraat âletleri ile ilgili olarak Karaçay-Malkar Türkçesinden geçen bir başka kelime de "tırmık" anlamına gelen tarnavıç kelimesidir. Sulama kanalı anlamındaki arık kelimesi de Karaçay-Malkar Türkçesinden Kabardey ve Oset dillerine geçmiştir. Osetçede "ot yığını, tahıl demeti" anlamına gelen keben sözü Kuban Bulgarlarından Karaçay-Malkar Türkçesine hatıra kalan sözlerdendir ve Karaçay-Malkar ve Kumuk Türkçelerinde geben biçiminde yaşamaktadır. Bu kelimeye Bulgar Türklerinin Volga (İdil) boylarındaki diğer mirasçılarından Kazan Tatarlarında kiben, Çuvaşlarda ise kaban biçiminde rastlamak mümkündür. Adige-Kabardey dillerinde "tahıl demeti" anlamına gelen bgane kelimesi Karaçay-Malkar Türkçesindeki becen kelimesinden gelmektedir. Adige dilinde "nadas edilmiş tarla" anlamına gelen karsaban sözü de Karaçay-Malkar Türkçesindeki kara saban kelimesine dayanmaktadır. Kumukçadan Avarcaya geçen tarlav kelimesi ise "bahçe" anlamına gelir. Kumuk ve Karaçay-Malkar Türkçelerinde "tohum" anlamına gelen urluh sözü de Avarcaya geçen kelimelerdendir.

Meyva adlarına baktığımızda, dağlık bölgelerde tabiî olarak yetişen meyva isimlerinin Türkçe kökenli olduğunu ve çeşitli Kafkas halklarının dillerine Karaçay-Malkar ve Kumuk Türkçelerinden geçtiği görülmektedir. Karaçay-Malkar Türkçesinde vişne anlamına gelen baliy kelimesi Adige-Kabardey dillerine aynı şekilde geçerken, Çeçencede bal, Gürcü ve Avar dillerinde bali, Osetçede balı biçimlerini almıştır. Kuban Bulgar Türkçesinde böğürtlen anlamına gelen yadur~cadur kelimesi fonetik değişime uğrayarak Kumukçada çadur, Karaçay-Malkarcada züdür biçimlerini almıştır. Bu kelime her iki halka komşu yaşayan halklar tarafından da benimsenmiştir. Dağıstan'da yaşayan Dargı ve Kaytaklara bu kelime Kumukçadan çadur biçiminde geçerken, Avarca'nın Andi lehçesinde çatu biçimini almıştır. Karaçay-Malkar Türkçesinde züdür biçiminde bulunan böğürtlen kelimesi Osetçeye dzedır ve dzedura biçimlerinde girmiştir.

Kuban Bulgar Türkçesinden kalan meyva adlarından kızılcık anlamına gelen çum kelimesi Karaçay-Malkar ve Kumuk Türkçelerinde yaşamaktadır. Bu kelime Kumuklardan Avarcaya çum biçiminde geçerken, Karaçay-Malkarlılardan Osetçeye çım ve tsuma biçimlerinde girmiştir. Ağaç

adlarında da Kafkas dillerinde Türkçe kelimelere rastlanmaktadır. Kumuk Türkçesinde kavak anlamına gelen akterek kelimesi Avar diline ahterek biçiminde geçmiştir. Kumuk Türkçesinde söğüt anlamına gelen çaptal kelimesi de Avarcaya çaptal biçiminde geçmiştir. Moğolca kökenli bir kelime olan ve Karaçay-Malkar Türkçesinde çam ağacı anlamına gelen narat kelimesi Kabardey dilinde narat şeklinde yer almaktadır. Karaçay-Malkar Türkçesine Kuban Bulgar Türkçesinden miras kalan dişbudak ağacı anlamındaki kürüç kelimesi Osetçeye karts biçiminde geçmiştir. Bu kelime Macarcada da köriş şeklinde yaşamaktadır. Osetçede armut ağacı anlamına gelen kerdo ve kerttu kelimeleri de Karaçay-Malkar Türkçesi kertme kelimesine dayanmaktadır.

Kafkas halklarının dillerindeki ortak coğrafî terimler Türk kökenli dillerden gelen kelimelerden oluşmaktadır. Karaçay-Malkar dilinde deniz anlamına gelen tengiz kelimesi pek çok Kafkas diline girmiştir. Örneğin bu

kelime Osetçede dencız, Abhazcada atengiz, Abazacada tengız, Kabardeycede tencız biçimlerindedir. Karaçay-Malkar dilinde göl anlamına gelen köl kelimesi de Osetçede su birikintisi anlamında kul, Abazacada göl anlamında gual, Kabardeycede göl anlamında guel biçimlerinde bulunmaktadır. Karaçay-Malkar dilinde dağ geçidi anlamına gelen ıpçık kelimesi Osetçede aftsag biçimindedir.

Karaçay-Malkar dilinde tepe anlamına gelen töbe kelimesi de Abazacaya toba biçiminde geçmiştir. Karaçay-Malkar dilinde dalga anlamına gelen tolkun kelimesi de Kabardeycede aynı biçimde bulunmaktadır. Karaçay-Malkarlıların kanyon ve dar vadiler için kullandıkları avuz kelimesi Kabardeycede aynı anlamıyla auz şeklindedir. Abazaların doğu rüzgârına verdikleri beştav adı ile Kabardeylerin batı yönü için kullandıkları beşto adları Kafkasya'daki Beştav bölgesinin adından gelir. Beştav Karaçay-Malkar dilinde beş dağ anlamındadır ve Rusların Pyatigorsk (Beş dağ) adını verdikleri şehrin bulunduğu bu yerde yan yana sıralanmış beş dağ bulunmaktadır. Bu bölge Abazaların doğusunda, Kabardeylerin ise batısında kalmaktadır. Dolayısıyla her iki dilde ifade ettiği yönler farklıdır ama aynı ortak kelimeye dayanmaktadırlar.

Vücudun çeşitli kısımları ve organlarla ilgili kelimeler açısından Karaçay-Malkar Türkçesinden Oset diline bazı kelimeler geçerek yerleşmiştir. Osetçede mide anlamına gelen ahsın kelimesi Karaçay-Malkar Türkçesindeki aşhın kelimesinden gelmektedir. Osetçeye yabancı dillerden geçen kelimelerdeki -ş sesinin -s sesine dönüştüğü bilinmektedir. Karaçay-Malkar Türkçesi aşhın kelimesi Osetçeye geçerken ashın biçimini almış ve metatez neticesinde ahsın şekline dönüşmüştür. Osetçede burun anlamına gelen bırınk kelimesi Karaçay-Malkar Türkçesi burun kelimesinden, boğaz, gırtlak anlamına gelen bogurdak kelimesi Karaçay-Malkar Türkçesi bogurdak kelimesinden, kursak anlamına gelen bohhır kelimesi Karaçay-Malkar Türkçesi bokkur kelimesinden, ağız, surat anlamına gelen dzuh kelimesi Karaçay-Malkar Türkçesi cuh kelimesinden, meme anlamına gelen dzukka kelimesi Karaçay-Malkar Türkçesi cukka kelimesinden, kuyruk anlamına gelen kode kelimesi Karaçay-Malkar Türkçesi köten kelimesinden, tepe kemiği, bıngıldak anlamına gelen tenka ve tula kelimeleri Karaçay-Malkar Türkçesi tönke ve tulu kelimelerinden gelmektedir. Vücutla ilgili bazı kelimeler Karaçay-Malkar Türkçesinden Abhaz-Abaza ve Adige-Kabardey dillerine de geçmiştir. Karaçay-Malkar Türkçesinde gırtlak, boğaz anlamına gelen kırkı kelimesi Abaza diline kırkı biçiminde

geçmiştir. Bu kelime Abhazcaya geçerken bu dilin gramer kuralı neticesinde başına a- fonemi getirilerek akırkı biçimini almıştır. Karaçay-Malkar Türkçesinde gırtlak kıkırdağı, Adem elması anlamına gelen kırkmıç kelimesi de Abhazcaya geçerken başta a- sesi türemesiyle akırmıc biçimini almıştır. Karaçay-Malkar Türkçesinden Abaza ve Kabardey dillerine geçen bir başka kelime de boğaz, gırtlak anlamlarına gelen tamak kelimesidir. Karaçay-Malkar Türkçesinde göden, rektum anlamlarına gelen köten kelimesi de Kabardey diline kueten biçiminde geçmiştir.

Karaçay-Malkar Türkçesinde bir hayvan hastalığı olan sakağı, ruam anlamına gelen manka kelimesi Oset, Çeçen ve Lak dillerine de geçerek yerleşmiştir. Bu kelime Lak dilinde mangav, Oset dilinde manha, Çeçen dilinde manka şeklindedir. Karaçay-Malkar Türkçesinde sakağı anlamına gelen sakav kelimesi de Abaza ve Kabardey dillerine aynı şekilde geçmiştir. Bu kelime Adigecede sekav biçimini almıştır. Karaçay-Malkar Türkçesinde kazıklı humma anlamına gelen talav kelimesi Abaza ve Oset dillerine aynı şekilde geçerken, Kabardeycede kolera anlamında talo şeklini almıştır. Kabardey dilinde anjin, boğaz ağrısı anlamına gelen tamakıdze kelimesi de Karaçay-Malkarca tamak avruv kelimesinden geçmiştir. Oset dilinde kel, uyuz anlamına gelen sagar kelimesi Karaçay-Malkar Türkçesi çıgır kelimesinden, fıtık anlamındaki salmartan kelimesi de Karaçay-Malkar Türkçesi çırmıltın~çımıltır kelimesinden gelmektedir.

Kafkas dillerinde maden işleme tekniği gerektiren eşyaların adlarının eski Türkçe kökenli olduğu ve bunların Karaçay-Malkar ve Kumuk Türkçelerinden diğer Kafkas halklarının dillerine geçtiği görülmektedir. Söz gelimi, tunç-bakır karışımı madenden yapılan dökme kazanın adı Karaçay-Malkar Türkçesinde çoyun şeklindedir. Bu kelimenin kökeni eski Türkçe kaynaklarda çodın biçiminde karşımıza çıkmaktadır. -d->-y- ses değişmesi Türk dili tarihi açısından bilinen bir fonetik hadisedir. Dolayısıyla Karaçay-Malkar Türkçesindeki çoyun kelimesi Türk kültür tarihine ait bir kelimedir ve eski Türk maden sanatına ve üretim tarzına işaret etmektedir. Bu kelime ait olduğu üretim tarzı ile birlikte pek çok Kafkas halkının diline yerleşmiştir.

Abhazcada açuan biçimini alan bu kelime Osetçede çiyon ve suan şekillerinde karşımıza çıkar. Kabardeycede şuan, Avarcada çoyen biçimini alan kelime, Gürcü-Svan dilinde çoyina biçimine girmiştir. Çeçencede çüyina, Abaza ve Ubıh dillerinde çuvan şeklini almıştır. Karaçay-Malkar Türkçesinde ibrik anlamına gelen kumgan kelimesi de eski Türkçe kültür kelimelerinden biridir ve pek çok Kafkas halkının diline geçmiştir. Abhazcada akumaan şeklini alan bu kelime Osetçede huvgan, Abazacada kuıbgan şeklindedir. Adige ve Kabardey dillerine aynı şekilde kumgan olarak geçmiştir. Karaçay-Malkar Türkçesinde ütü anlamına gelen itüv kelimesi de eski Türkçe kültür kelimelerinden biridir. Abazacaya aitu~aytu biçimlerinde giren bu kelime Oset, Çeçen, Avar ve Dargı dillerinde itu biçimini almıştır. Adigecede utı, Gürcücede uto biçimlerini alan ütü kelimesi Kabardey diline de yetu biçiminde girerken bir medeniyet unsurunu ve hayat tarzını da beraberinde taşımıştır. Kumukçada yalgav, Karaçay-Malkarcada calgavuç adını alan tava kelimesi Osetçeye algav ve algavindza şekillerinde girerken, Avarcaya yalgav biçimiyle geçmiştir.

Karaçay-Malkar Türkçesinde halı anlamına gelen küyüz kelimesi Osetçede gavız, Çeçencede küüz biçimlerini almıştır. Eski Türkçede hasır anlamındaki yiken kelimesinden gelen Karaçay-Malkar Türkçesindeki Kıpçak karakterli cegen kelimesi Abazacaya caguan, Osetçe’ye dzegen~zegen

biçimlerinde geçmiştir. Karaçay-Malkar Türkçesinde keçe anlamına gelen kiyiz kelimesi de Avarcada kiz biçiminde yaşamaktadır.

Yemek kültürü ve yiyecek-içecek adları açısından baktığımızda Karaçay-Malkar Türkçesinde ayran ve yoğurt anlamlarına gelen ayran kelimesi Adige, Oset ve Abhaz dillerine ayran biçiminde geçerken, Abazacada yaran~yeran biçimini almış, Kabardeycede yeren şekline girmiştir. Karaçay-Malkar Türkçesinden Adige-Kabardey halklarının yemek kültürlerine geçen kelimelerin hayvancılığa dayalı üretim biçimine sahip eski Türk bozkır kültürüne ait olduğu dikkati çekmektedir. Kafkas dağlarında hayvancılığa dayalı üretim biçimlerini muhafaza eden Karaçay-Malkarlılar. atalarının bozkır kültürüne ait yemek kültürlerini ve yemek adlarını korurlarken, bu kültürü ve yemek adlarını komşu Kafkas halklarına da aktarmışlardır. Bunlardan en yaygın olanı, Divan-u Lugati't Türk'te yörgemeç adıyla karşımıza çıkan, bağırsak ve işkembeden yapılan bir yemeğin adıdır. Bu yemeğin adı Kıpçak karakteri taşıyan Karaçay-Malkar Türkçesinde cörme biçimini almıştır. Bu yemek Adige boyları arasında corme~corume adlarıyla yayılırken, Kabardeylere jerume biçiminde geçmiştir. Ubıhçada cerme biçiminde karşımıza çıkan bu yemeğin adı Osetçenin ses değişmesi kurallarına göre Osetçede zorma şeklini almıştır. Divan-u Lugati't Türk'te soktu adıyla verilen karaciğerden yapılan bir tür sucuk, Karaçay-Malkar ve Kumuk yemek kültürlerinde sohta~sokta adlarıyla yaşamaktadır. Bu yemek Avar kültürüne sohda adıyla geçmiştir. Fırın ya da tandırda pişirilen çörek türü bazı yiyeceklerin adları da Karaçay-Malkar Türkçesinden komşu Kafkas halklarına geçmiştir. Karaçay-Malkar'da küçük yuvarlak bazlamaya verilen katık adı Abaza ve Adigelerde hatık, Kabardeylerde hetık biçimini almıştır. Kumuk ve Karaçay-Malkar Türkçelerinde çörek anlamına gelen kalaç kelimesi Avarca'ya halaç biçiminde geçmiştir. Kabardeycede bir tür kurutulmuş peynirin adı olan kurt eski Türk bozkır kültürüne ait bir kelimedir ve Karaçay-Malkar Türkçesindeki kurt kelimesinden Kabardeyceye geçmiştir. Abazacada kavrulmuş mısır ununa verilen kuvıt adı da Karaçay-Malkar Türkçesi kuvut adından gelmektedir. Pişirilmiş mayalı boza hamuruna Karaçay-Malkar Türkçesinde verilen begene adı buradan Adigelere becın, Kabardeylere becıne, Osetlere begeni biçimlerinde geçip yerleşmiştir. Divan-u Lugati't-Türk'te rastladığımız buğday, arpa, darı gibi bitkilerden yapılan bozaya verilen bekni adı bu kelimenin eski Türk kültürüne ait olduğunu göstermektedir. Divan-u Lugati't-Türk'te karşımıza çıkan buhsum kelimesi de boza anlamına gelmektedir. Kırgız ve Tatar Türkçelerinde maksım şeklinde rastladığımız bu kelime Kafkasya'da Kumuk Türkçesinde mahsıma biçimini almıştır. Bu kelime boza yapım tekniği ile birlikte Batı Kafkaslar'da yaşamakta olan çeşitli halkların dillerine ve kültürlerine yerleşmiştir. Örneğin Adige-Kabardey halklarının diline bu kelime mahsıme şeklinde girerken, Abazacaya bahsıma, Abhazcaya ise abagsma biçimlerinde yerleşmiştir. Karaçay-Malkar ve Kumuk Türkçesinde şarap anlamına gelen çagır kelimesi Abaza, Akuşa, Kubaçi dillerine çagır biçiminde geçerken, Çeçencede çagur, Kabardeycede şagır biçimlerini almıştır. Bu kelime Avar ve Lak dillerine çahır biçiminde geçmiştir.

Adige (Çerkes) diline Karaçay-Malkar Türkçesinden geçen kelimelerin yanı sıra, bu dilde Kırım-Nogay Tatar dillerinden ve Osmanlıcadan geçen pek çok kelime yaşamaktadır. Bunlara örnek olarak şu birkaç kelimeyi verebiliriz:

balık, basme, (basma kumaş), dele (deli), kaş (haç), katabe (kadife), kaşık, kaz, çepeç (kepek), çeten (keten), kurmen (kurban), dıdıkuş (papağan, dudu), abe (aba), akıl, lecen (leğen), bereçet (bereket), divan, karpız (karpuz), kaun (kavun), kazgır (kazma), çıse (kese), çıre (kira), çar (kâr), kulay (kolay), eçend (ikindi), beçmez (pekmez), sakat, sarık, saz, tutın (tütün, sigara), sırme (sürme), tas, top, torba vs.

Bugün Adige (Çerkes) dilinde Karaçay-Malkarlıların ataları olan Hun-Bulgar Türklerinin dillerinden kalan ve eski Türk dilindeki fonetik değişmelere ışık tutacak çok önemli iki kelime yaşamaktadır. Bunlar Adige (Çerkes) dilinde "yağ" anlamına gelen "dağe" kelimesi ile, "kamış" ve "kaval" anlamlarına gelen "kamıl" kelimesidir. Her ikisi de Kuban Bulgar Türklerine ait eski Türkçe sözler olan "dağe" ve "kamıl" kelimeleri Ana Türkçe dönemindeki **l>ş** ve **d>y** ses değişmelerine işaret etmektedir.

Türkçenin Kafkas dillerine etkisi konusunda yapılacak daha geniş araştırmaların, Kafkasya tarihi ve kültürü üzerinde etkili olan Kırım, Nogay, Azerbaycan ve Osmanlı Türkçelerini de ihtiva etmesiyle Kafkas halklarının dillerinde yer alan Türkçe kelimelerin sayısı birkaç kat daha artacaktır. Özellikle Güney Dağıstan halklarının dillerinin Azerice, Batı Kafkasya halklarının dillerinin Kırım ve Nogay Tatarcası ile Osmanlıca açısından yeniden gözden geçirilmesinde Türkçenin yayılma ve etkileme sahalarını tespit açısından büyük yarar vardır.

Abayev, V. İ. (1979), **İstoriko-Etimologiçeskiy Slovar Osetinskogo Yazıka**. -3 cilt. -Moskova.

Abdullayev, İ. H. (1982), "Tulpar. (Türkskiy Zoonim Tulpar na Severnom Kavkaze)". **Türksko-Dagestanskie Yazıkovıe Kontaktı**/redaktör: N. S. Cidalayev. -Mahaçkala, 19-36.

Aytberov, T. M. (1982), "Türkizmı v Avarskom Yazıke XVII v. (Po Materialam Pereçnya İmuşçestva Knyagini Kihiley)". **Türksko-Dagestanskie Yazıkovıe Kontaktı**/redaktör: N. S. Cidalayev. -Mahaçkala, 48-61.

Bayçorov, S. Ya. (1989), **Drevnetürkskie Runiçeskie Pamyatniki Evropı**. -Stavropol.

Berkok, Nimet ve Kâmil Toygar (1994), **Kuzey Kafkas Mutfak Kültürü ve Yemekleri**. -Ankara.

Betrozov, Ruslan (1991), **Proishojdenie i Etnokulturnıe Svyazi Adıgov**. -Nalçik: Nart.

Betrozov, Ruslan (1996), **Etniçeskaya İstoriya Adıgov**. -Nalçik: Elbrus.

Britayev, S. (1939), **Osetinskiye Skazki**. -Moskva.

Çelikkıran, Mehmet Yasin (1991), **Türkçe-Adigece Sözlük=Tırku-Adıge Guşçıal**. -Maykop.

Gaurgiev, H. Z. ve H. H. Sukunov (1991), **Şkolnıy Russko-Kabardinskiy Slovar=Urıs-Adıge Şkol Psalale**. -Nalçik: Nart.

Goçiyeva, S. A. ve H. İ. Süyünçev (1989), **Karaçay-Malkar-Orus Sözlük=Karaçayevo-Balkarsko-Russkiy Slovar**. -Moskva: İzdatelstvo "Russkiy Yazık".

Habiçev, M. A. (1980), **Vzaimovliyanie Yazıkov Narodov Zapadnogo Kavkaza**. Çerkessk.

Kadıraciyev, K. S. (1982), "O Proishojdenii Nekotorıh Fitonimov v Dagestanskih Yazıkah". **Türksko-Dagestanskie Yazıkovıe Kontaktı**/redaktör: N. S. Cidalayev. -Mahaçkala, 37-47.

Magomedova, P. T. (1982), "Türkskie Zaimstvaniya v Çamalinskom Yazıke". **Türksko-Dagestanskie Yazıkovıe Kontaktı**/redaktör: N. S. Cidalayev. -Mahaçkala, 84-90.

Malkonduyev, Hamit (1988), **Drevnyaya Pesennaya Kultura Balkartsev i Karaçayevtsev**. -Nalçik: Elbrus.

Mammayeva, N. T. (1982) "Nareçiya-Türkizmı v Lakskom Yazıke". **Türksko-Dagestanskie Yazıkovıe Kontaktı/**redaktör: N. S. Cidalayev. -Mahaçkala, 91-99.

Nemeth, Gyula (1912), "Kumük es Balkar Szojegyzek" (Kumükisches und balkarisches Wörterverzeichnis), **Keleti Szemle Revue Orientale**, 12, Budapest, 91-153.

Otarov, İ. M. (1978), **Professionalnaya Leksika Karaçayevo-Balkarskogo Yazıka**.-Nalçik: Elbrus.

Saidov, M. C. (1982), "Kumıkskie Leksiçeskie Elementı v Salatavskom Dialekte Avarskogo Yazıka". **Türksko-Dagestanskie Yazıkovıe Kontaktı**/redaktör: N. S. Cidalayev. -Mahaçkala, 136-155.

Studenetskaya, Y. N. (1989), **Odejda Narodov Severnogo Kavkaza XVIII-XX vv**.-Moskva: Nauka.

Şamanov, İ. M. (1989), "Kalendar i Kalendarnaya Obryadnost Karaçayevtsev i Balkartsev." **Kalendar i Kalendarnaya Obryadnost Narodov Karaçayevo-Çerkesii**: 5-48. Çerkessk.

Şortanov, A. T. (1992), **Adıgskie kultı**. -Nalçik: Elbrus.

Tavkul, Ufuk (1993), **Kafkasya Dağlılarında Hayat ve Kültür**. **Karaçay-Malkar Türklerinde Sosyo-Ekonomik Yapı ve Değişme Üzerine Bir İnceleme**. -İstanbul: Ötüken.

Tavkul, Ufuk (1994), "Adige (Çerkes) Diline Karaçay-Malkar Dilinden Geçen Kelimeler". **Kırım Dergisi**, 2 (8), 26-29.

Tavkul, Ufuk (1997), "Kafkasya'da Etnik ve Sosyo-Kültürel Yapının Tarihî Kökenleri", **BİR Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, (7), 135-170.

Tavkul, Ufuk (2000a), **Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü**. -Ankara: Türk Dil Kurumu.

Tekeyev, K. M. (1989), **Karaçayevtsı i Balkartsı**. **Traditsionnaya sistema jizneobespeçeniya**. -Moskva: Nauka.

ORTA DOĞU

SURİYE TÜRKLERİ

Suriye Türkleri / Yrd. Doç. Dr. Ömer Osman Umar [p.594-602]

YRD. DOÇ. DR. ÖMER OSMAN UMAR

Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

İslami fetihlerle birlikte Araplarla Türkler birbirlerini daha yakından tanıma fırsatı bulmuşlardır. Çok zaman geçmeden de İslam ordularında görev almaya başlamışlardır. 698 yılında yalancı peygamber el-Haris b. Abdurrahman b. Said el-Dımaşki'nin hareketinin bastırılması ve el-Haris'in öldürülmesi sırasında Dımaşk'ta halifenin muhafız birliği arasında bulunan Ferganalı Türk askerlerden bahsedilmektedir. Böylece Türkler Şam'a gelmişlerdir.[1]

Emevilerin sonlarında Hazarlardan bir kısmı ile Cürcan'daki Sûl Türklerinin Müslüman olması ile Türklerin İslam dünyasındaki etkisi artmıştır.

Abbasiler Devleti'nde ise Türklerin etkili olması Ebu Cafer el-Mansur ile başlamış bu dönemden itibaren Türkler devlet hizmetinde birinci derecede rol almışlardır. Artık halifeler Türklerden Memluk edinmeye başlamışlardır. Harun el-Reşid döneminde halifenin muhafız birliğinin önemli bir kısmını Türkler oluşturmuştur. Türklerin İslam devletinde askeri liderliği ele almaları Memun ve Mutasım dönemindedir. Mutasım Türklere büyük önem verip, Türkler için Samarra şehrini kurmuştur.[2]

Türklerin devlette etkili unsur olmaları ile birlikte Arap ülkelerine Türk valiler tayin edilmeye başlanmıştır. Mutasım döneminde Şam ve Mısır'a tayin edilen ilk Türk Vali Eşnas el-Türki'dir (849-850). Daha sonra el-Fath b. Hakan, Yezid b. Abdullah el-Türki, Müzahim b. Hakan, Ahmed b. Müzahim, Urhuz b. Uluğ Tarhan, Bayıkbak gibi valiler atanmıştır. Bayıkbak, yerine üvey oğlu Ahmed b. Tolun'u Mısır'a naip tayin etmiştir. Ahmed b. Tolun'un Mısır'da bağımsızlığını ilan etmesi üzerine Dımaşk ve amilliklerini Amacur el- Türki'ye vermiştir. Daha sonra Ahmed b. Tolun, Dımaşk, Hıms, Hama ve Halep şehirlerini kendi yönetimi altına almıştır.[3]

905 yılında Tolunoğulları Devleti'nin yıkılması üzerine Abbasiler Şam ve Mısır üzerindeki hakimiyetlerini yeniden kurmuşlardır. Halife el-Razi'nin Mısır'ı Şam hükümdarı Muhammed b. Toğuç'a vermesiyle İhşidler Devleti kurulmuş ve bölgeye hakim olmuştur.[4]

945 yılında Hamdaniler, Hıms ve Halep bölgesini Ihşidlerden almışlardır. Seyfuddevle Dımaşk'ı almışsa da İhşidler 947'de tekrar Dımaşk'ı almışlardır.[5]

Selçukluların bölgeye gelmesinden önce de bölgede Araplarla Türkler arasında münasebetler başlamış ve Türkler bölgede etkili olmuşlardır. Artık XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türkmenler

kütleler halinde Suriye'ye girmeye başlamıştır. İlk olarak da Hanoğlu Harun emrindeki Türkmen kuvvetleri Halep bölgesine gelmişlerdir. Afşin de Kuzey Suriye'ye seferler düzenlemiştir. Alp Arslan 1071'de Halep'i kuşatmış ve Suriye'de faaliyetler yapmış ve Atsız'ı bu işle görevlendirmiştir.[6] Navekiyye Türkmenleri de bu sırada Suriye'ye gelerek yerleşmişlerdir.[7] Atsız 1071-76 yılları arasında Kudüs, Dımaşk, Remle, Trablusşam, Akka, Sayda, Humus ve Sur şehirlerindeki Fatımi hakimiyetine son vererek Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na bağlı Suriye Selçuklu Melikliği'ni kurmuştur. Melikşah 1078 yılında Tutuş'u Suriye Selçuklu Melikliği'ne atayınca Tutuş, Atsız'ı ortadan kaldırarak tüm Suriye topraklarına hakim olmuştur.[8]

Tutuş'un 1095'de ölümüyle oğullarından Rıdvan Halep'i merkez yaparak, burada Halep Selçuklu Melikliği'ni kurmuştur. Rıdvan'ın 1113'te ölümüyle Meliklik'te düzensizlikler başlamış ve Zengiler bu melikliğe son vererek Halep'i almışlardır. Dımaşk Selçuklu Melikliği de Tutuş'un ölümünden sonra Dukak tarafından kurulmuştur. Bilhassa Haçlılara karşı başarılı mücadeleler verilmiştir.[9] Bu dönemde bölge ticari, ekonomik ve kültürel açıdan en müreffeh dönemini yaşamıştır. Ancak Zengiler 1154'de Dımaşk Melikliği'ne son vermişlerdir.[10]

Mısır'da bir devlet kurmuş olan Selahaddin Eyyubi Suriye'yi almak için harekete ge

çerek, Şam, Hama, Humus'u almış ve 1175'te Halep'i kuşatmıştır. Suriye'deki fetihlerine devam eden Selahaddin Eyyubi 1176'da Menbiç ve Azaz gibi yerleri, 1182'de de Rakka'yı almıştır. Haçlılara karşı başarılı mücadeleler vermiştir Ancak 1260'tan itibaren Moğollar'ın istilası Suriye'de başlamışsa da Memlukler'in Ayn Calut savşında Moğolları yenilgiye uğratmasıyla Suriye Memluklu yönetimine girmiştir.[11] Sultan Baybars zamanında 40 bin çadırlık büyük bir Türkmen topluluğu Halep bölgesine gelerek yerleşmiştir. Bunların kışlığı Kuzey Suriye, yaylakları ise Maraş, Uzun Yayla ve Sivas'a kadar uzanmıştır. Böylece XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kuzey Suriye Türkmen yurdu haline gelmiştir. Bozoklu Türkmenlerden Bayat, Afşar, Beğdili ve Döğerboyuna mensup oymaklar Halep'ten Şam bölgesine kadar uzanırken, Üçoklardan ise Yüreğir, Yıva, Kınık, Bayındır, Salur ve Eymür boylarına bağlı oymaklar da Lazkiye ve Trablusşam ile çevresine yerleşmişlerdir.[12]

1400 yılında Timur Kuzey Suriye'ye girerek, Halep, Hama, Humus ve Şam şehirlerini almıştır. Daha sonra tekrar Memlukler Suriye'yi yönetimlerine almışlardır. Memluklu yönetimi döneminde de Kuzey Suriye'ye olan Türkmen göçleri ve iskanı devam etmiştir.[13]

1516 yılına gelindiğinde Yavuz Sultan Selim Mısır ve Suriye seferine çıkmış, 24 Ağustos 1516'da Merci Dabık'ta Memluklu ordusunun yenilmesi ile Osmanlıların sadece Halep'i değil tüm Suriye'yi almalarını sağlamıştır.[14]

Osmanlıların Suriye'yi fethiyle birlikte Türkmenlerin Suriye'ye yerleşmeleri daha kolay olmuştur. XVI. yüzyılın başlarında Halep Türkmenleri arasında Beğ-Dili, Bayat, İnallu, Köpeklü-Avşarı, Gündüzlü-Avşarı, Harbendelü, Acurlu, Bahadırlu, Hacılu, Karkın, Kızık, Peçenek, Kınık, Döğer, Eymür, Alayuntlu, Kara-Koyunlu ve Büğdüz gibi oymaklar bulunmaktaydı.[15]

XVII. yüzyılın sonlarında kuzeye çekilmiş olan Halep Türkmenlerinden bir kısım oymaklar ile Yeni-İl Türkmenlerine bağlı Beğdili obaları ve Boz-Ulus Türkmenlerinden bazı topluluklar, Harran ve Akçakale'den itibaren güneye doğru Culab ve Belih ırmakları boyunca Rakka'ya kadar iskan

olunmuşlardır.[16] Ancak Rakka ve Balis ile Belih'in Fırat'a katıldığı bölgelerde çöl iklimi hakim olduğu için buradaki Türkmenler kuzeye göçerek, Azaz, Bab, Menbiç, Carablus, Çobanbeğ ve Gazianteb'in güneyine yerleşmişlerdir. XIX. yüzyılda Rakka bölgesi, yerleştirilen Türkmenlerin terk ettiği bir saha durumuna gelmişti. Bunun üzerine bu yüzyılın ikinci yarısında Afşar oymakları buralara iskan edilmişlerdir.[17]

Türkmenlerin iskanları sonucunda 1516 yılından 1918 yılına kadar olan dönem içerisinde Halep vilayeti nüfus bakımından adeta bir Türk vilayeti durumunda olmuştur. Maraş, Gaziantep, İskenderun, Antakya, Urfa ve Rakka, Halep vilayetinin sancaklarıydı. Bu sancaklardan Rakka bölgesinde XIX. yüzyıldan sonra Türk nüfus iskanı zayıflayınca Arap nüfusu onun yerine fazlalaşmıştır.[18]

Araplar en huzurlu ve mutlu dönemlerini Osmanlı hakimiyeti altında yaşamışlardır. Bu nedenle de Türklere büyük bir sevgi ve saygı duymuşlardır. Ancak Fransız ihtilaliyle başlayan milliyetçilik fikirleri, misyonerlerin ve yabancı okulların çalışmaları ile İngiliz ve Fransızların kışkırtmaları sonucunda Araplarda milliyetçilik fikirlerinin oluşumuna paralel olarak Osmanlıya ve dolayısıyla Suriye'de bulunan Türklere karşı bir nefret uyanmaya başlamıştır.[19]

İngilizler, Araplara bağımsızlık vereceklerini vaad ederek, Osmanlıya karşı I. Dünya Savaşı sırasında Arapları ayaklandırmaya çalışmışlardır. Şerif Hüseyin isyanının Suriye'de yayılmasına çalışmışlardır.[20] Osmanlı ordusu Suriye'den çekilirken Türk asker ve sivillerine karşı bazı yerli Arap ve bedevilerin tutumları çok gaddarca olmuştur. Hastanede yatan erlerimiz ile Türk ordusu ile birlikte ayrılan sivillerden çok sayıda insan Araplar tarafından öldürülmüştür.[21]

Suriye, işgal güçleri ve Faysal kuvvetlerince işgal edildikten sonra Faysal, Suriye'deki Türklerin etkili olmaması için çok dikkatli davranmıştır. Araplar hemen bölgede etkinliklerini arttırmanın bir yolu olarak vergileri Arap hükümeti adına toplamaya başlamışlardır. Örneğin Harran kazasına tabi Tel-Abyad istasyonunun güneyindeki Aynas nahiyesine Arap hükümeti adına Rakka hükümeti tarafından gönderilen Arap atlısı halktan para toplayarak bundan böyle öşür vergisini Arap hükümetinin toplayacağını bildirmiştir.[22] Ayrıca Araplar Türkiye-Suriye sınırındaki Türk aşiretlerini Arap bayrağı altında kendi amaçları için kullanmaya çalışmışlardır. Böyle bir girişimi Milli aşiretine de yapmaya çalışmışlardır. Zor'daki Fransızlara karşı yaptıkları askeri harekata iştirak için Araplar tarafından Millilere gönderilen bayrak iade edildiği gibi Milli aşiretinden de hiç kimse bu harekata katılmamıştır.[23]

Arap Hükümeti, sınırlarını genişletmek ve etkinliğini arttırmak amacıyla Türklerin yoğunlukta bulunduğu bölgelere ve Türk sınırları içerisindeki bazı yerlere dahi hükmetme cesaretini göstermiştir. Arap Hükümeti, Nizip ve Cerablus nahiyelerinin mütareke şartlarına göre ArapHükümeti'ne ait olduğu iddiasını ileri sürerek, iki güne kadar boşaltılmadığı takdirde şiddet kullanılacağı yönünde mektuplar nahiye müdürleri ile asker alma şube başkanlarına göndermiştir.[24]

Diğer bir hususta bu sırada Türkiye-Suriye sınırındaki bazı küçük aşiretlerin büyük Arap aşiretlerinin yağma hareketlerinden endişelenmeleridir. Çünkü 1919 yı

lı içerisinde Suriye tarafındaki Anezelerin sınırı geçip Mardin ve Nusaybin istikametinde yağma hareketlerinde bulunacağından çekinilmiştir.[25]

Faysal, işgal sırasında hiçbir şehirde Türklere karşı yapmadığı sert eleştiriyi Halep'te yapmıştır. Bu konuşma ile Türklerin Halep'ten çekilmeleri sırasında Haleplilerden gördükleri yardım, Halep'te bulunan seçkin bazı ailelerin Türklerle olan yakın akrabalıkları ve bölgede çok sayıda Türk nüfusun olması nedeniyle bunların Türkiye'de bekledikleri umutları söndürmeye çalışmıştır. Ancak bu sırada asıl tehlike Türklerden değil, işbirliği yaptığı İngiliz ve Fransızlardan gelmiştir.[26] Çünkü artık İngilizler ve Fransızlar savaş sırasında aralarında yaptıkları gizli anlaşmalara göre Suriye'yi işgal etmişlerdir. Her ne kadar bölgede Faysal yönetiminde Suriye Krallığı kurulmuşsa da bunun da uzun ömürlü olmayacağını Suriyeliler anlamışlardır. Bu sefer de işgal kuvvetlerine karşı Türklerle işbirliği yollarını aramaya başlamışlardır.[27]

İşte bu arayışta ve işbirliğinde Arap milliyetçileri ilk olarak Suriye'deki Türkmenler ile temasa geçmişlerdir. Yeni kurulan Suriye Krallığı'nın bilhassa askeri kuvvetlerine komutanlık etmek teklifleri Türklere gelmiştir. Şam'da doğan ve Türk olan Kurmay Albay Yahya Hayati Bey, 1918 Mondros Ateşkesi sırasında emekli iken, Suriye Kralı Faysal tarafından kendisine bir mektup gönderilerek, Suriye ordularının başkomutanlığı teklif edilmiştir. Bu sırada Anadolu'da da M. Kemal Paşa önderliğinde milli mücadele hareketi başlamıştı. Yahya Hayati Bey, M. Kemal Paşa'nın onayını alarak, Araplarla işbirliğine girişmiştir. Hayati Bey, Suriye'nin ileri gelenlerine Türkiye'nin yenilmesi halinde Suriye'nin de tam olarak işgal edileceğini anlatmış ve gerçek durumu idrak eden Suriyeliler Türklerle ortak hareket etme kararı almışlardır. Zaten bu sırada Fransızlar da Faysal'a Suriye'nin tam olarak işgali anlamına gelen bir ültimatom göndermişti. Türklerin direnme fikri onlara cesaret vererek, onlar da bu ültimatomu red etmişlerdir.[28]

Artık bir taraftan Suriyelilerle Türkmenlerin saldırıları diğer taraftan Türkiye'deki milli mücadelecilerin saldırıları, Fransızları iki ateş arasında bırakarak zor duruma sokmuştur. Fransızlarla yapılan bu mücadelelerde bilhassa Halep ve çevresi mücadele sahası olmuştur. Çünkü bölgede kurulan Türk devletleri sayesinde Halep, Rakka, Lazkiye ve çevresine yapılan Türk iskanları sonucunda bölge adeta Türkleşmişti.

Bu mücadelenin etkili olabilmesi için Halep ve çevresindeki Türkler Anadolu hareketini örnek alarak, kuvayı milliye teşkilatı kurmuşlardır. Halep merkez olmak üzere Suriye-Filistin Müdafaai Kuvayı Osmaniye Heyeti kurulmuştur. Suriye'deki Türkler tarafından kurulan bu milli teşkilat kısa sürede Suriye'nin diğer kısımlarındaki Türklerin katılımı ile genişlemiştir. Teşkilat Halep'ten başka Şam, Lazkiye, Humus, Beyrut, Amman, Kuneytra, Hama ve Trablusşam gibi şehirlerde de şubeler açarak faaliyetlerde bulunmuştur.[29] Bu teşkilatın genel başkanı Ayntab Kumandanı Ali Şefik Bey olup, takma adı Özdemir idi.[30]

Bu teşkilatlar Türkiye'deki milli mücadele hareketine büyük katkıda bulunmuşlardır. Ne zamanki Fransızlar, Çukurova, Antep ve Urfa şehirleri ile çevresine yönelik askeri faaliyetlerini arttırınca Kuzey Suriye'deki kuvayı milliyeciler hemen askeri harekete geçerek, Fransızlara ağır kayıplar verdirerek Anadolu'ya ilerlemelerine engel olmuşlardır. Mecburi olarak Fransızlar kuvvetlerinin büyük çoğunluğunu Kuzey Suriye'de bulundurmak zorunda kalmışlardır.[31]

M. Kemal Paşa Suriye'deki Türklerin bu faaliyetlerinden son derecede memnun kalarak, onlara gerekli her türlü desteği vermiştir. İngiliz Albay Meinertzhagen, Kahire'den İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği bir telgrafta bu desteği şöyle ifade etmiştir:

"…Suriye'deki belli başlı liderlerden Yasin Paşa'nın M. Kemal'le mektuplaştığı biliniyor. Bununla ilgili delil, kurye olarak vazife gören kıyafet değiştirmiş Türk subayları üzerinde şiddet kullanmakla elde edilebiliyor. Yasin Paşa Suriye'ye Türk idaresini iade etmek hedefini güdüyor."[32]

Suriye'deki Türklerin girişimi ile Suriyeliler ile Türkiye'deki milli mücadeleciler arasında 3 Temmuz 1920'de Kefergani köyünde yapılan görüşmeler sonunda bir anlaşma imzalanmıştır. Kuvayı Milliyeciler adına anlaşmayı Kilis Kuvayı Milliye Heyeti: Polat, Molla Recep ve Mehmet İslam imzalarken, Arap Hükümeti adına Jandarma müfettişi Cemil Lütfi imzalamıştır. Bu anlaşma maddeleri ile askeri, siyasi ve istihbarat alanında işbirliği yapılması iki taraf arasında kabul edilmiştir.[33]

Araplar ile Türkler arasında işbirliğinin yanı sıra zaman zaman mücadeleler de olmuştur. Bilhassa Halep'te Türklerle Araplar arasında bir gizli hakimiyet mücadelesi de vardı.

M. Kemal Paşa gizlice Halep'e yolladığı subaylar vasıtasıyla oradaki Türklere M. Kemal Paşa'nın Halep'e bir saldırıya hazırlandığı ve Sovyetler Birliği'nden silah ve destek alındığını yayarak, Fransızlara karşı halkın direnişi örgütlenmiştir. Bu hususla ilgili olarak Halep sokaklarına Türkçe ve Arapça bir çok afiş asılmıştır.[34]

Antakya'da da Türkler Araplara ve işgalci güçlere karşı direnmişlerdir. Şerif Hüseyin adına Arapça okunan hutbeyi Türkçe okutup, Halep'teki Türklerle birlikte hareket etmişlerdir. Halep'teki Türkler Antakya'daki

Türklerin direnişlerini para ve silah bakımından desteklemişlerdir.[35] Kuzey Suriye'deki Türklerin faaliyetlerini silah ve parasal olarak Türkiye karşılamıştır.[36] Bu mücadeledeki direniş kuvvetlerine Asım Bey, Necip Ağa, Mustafa Ağa Hacı Hüseyin ve Bedri Bey gibi kimseler komuta etmiştir.[37] Ayrıca Fransızlara karşı direnen İbrahim Henanu'ya Türkiye'den kuvvet sağlanmıştır. Türkiye'den sağlanan bu birliğin bayrağında Türkler ile Araplar arasındaki kardeşliğe işaret için bayrağın bir yüzünde Arap bayrağı diğer yüzünde ise Türk bayrağı vardı. Ayrıca bayrağın bir yüzünde "İnananlar kardeştir", ikinci yüzünde ise "kardeşlerinizin arasını düzeltiniz" ayetleri işlenmişti. Birlik Türk kuvveti olduğunu göstermesi için bir Türk bayrağı taşımaktaydı. Türkler ile Arapların birlikte hareketlerini sağlamak için Türkler ve Araplar arasındaki İslam kardeşliğini Henanu ön plana çıkarmıştır.[38]

Türklerin bölgede etkili olduğunu gören Fransızlar, Arapların Türklere olan sempatisini yok etmek amacıyla bölgedeki bazı köylere yapılan eşkiyalık hareketlerini Türklerin üzerine atmaya çalışmışlardır.[39]

Fransızlar Suriye'yi işgalden sonra Araplara ve Türklere karşı Ermenileri desteklemişlerdir. Ordu kuvvetlerine Ermenilerden oluşan çeteler almışlar ve Ermeniler de fırsattan istifade ederek, Kuzey Suriye'de Fransızlarla birlikte Türklere karşı silah toplama bahanesiyle her türlü işkenceyi yapmışlardır. Yani Türkler bir yanda bazı Arapların diğer yandan Fransızların ve üçüncü olarak da Ermeniler'in baskısı altında kalmışlardır.[40]

Suriye'deki Türk nüfuzunun artması Fransızları endişelendirmiştir. Bölge ile ilgili işleri kontrol etmekle görevli Louis Massignon, başlangıçta Fransa'nın yararına olan bu nüfuzun Türklerin Halep ve çevresinde yaptıkları faaliyetler ile Fransa'nın aleyhine döneceğine işaret etmiştir. Fransızlar Suriye'deki Türkleri ve nüfuzlarını silemeyeceklerini biliyorlardı. Çünkü halen Suriye'deki yönetimde de Türkler ve Türk nüfuzunun etkisi sürmekteydi. Şam'da jandarma kumandanı Vahid Bey bir Türktü. Şam Devleti'nin Başkanı Hakkı Bey el-Azm Türklere karşı sempatisi vardı. Ayrıca Halep'te ileri gelen devlet adamlarının tümü Türklere sempati besliyorlardı.

Türk nüfuzu Türkiye'deki milli mücadelecilerin desteğiyle Suriye'deki Türkler tarafından kurulan İstikbal adlı gizli bir cemiyet vasıtasıyla da tüm Suriye'ye yayılmıştır. Bu cemiyetin Şam ve Halep gibi önemli merkezlerde şubeleri ve üyeleri bulunmaktaydı.[41]

Türklerin Halep ve çevresindeki faaliyetlerini Halep Valisi Cafer Paşa da desteklemiştir. Vali Türklerin bölgedeki faaliyetlerini devam ettirmelerini istemiş ve şehre istedikleri gibi giriş ve çıkış yapmaları hususunda Arap güvenlik kuvvetlerine emir vermiştir.[42]

Türklerin etkisiyle Halep merkez olmak üzere Fransızlara karşı geniş çaplı direniş ve isyan hareketleri olmuştur. Tüm bu direniş hareketlerini Türkler örgütlemişlerdir. Suriyeli Araplar bu direniş hareketlerini Arap milli hedeflerine doğru yönlendirmeye çalışmışlardır. Bilhassa Antakya isyanında başlangıcından beri, bir taraftan bölge halkının arasında Türklerin çoğunlukta bulunması diğer taraftan isyanı yönetenlerin çoğunluğunun Türk olması nedeniyle Türklerin rolü ön plandaydı.[43]

Türklerle Araplar arasındaki bu kadar işbirliğine rağmen tam bir güven yoktu. Araplar Türklerin Kuzey Suriye'de etkili olmalarını istemiyorlardı. Ayrıca Türklerin burada bir nüfuz alanı oluşturacaklarından çekinmişlerdir.[44]

Türklerin hem Suriye ve hem de Çukurova'da Fransızları sıkıştırması üzerine Fransızlar Türklerle anlaşmaya yanaşmış ve 30 Ekim 1921'de Ankara Antlaşması yapılmıştır.[45] Ankara Antlaşması ile güney hududumuz çizilirken bu hududun çizimi milli mahiyette olmayıp, siyasi bir mahiyet arz etmiştir. Çünkü sınırın güneyinde o günkü miktarları ile yarım milyonun üzerinde Türk nüfusu kalmıştır. Fransız hakimiyeti Antakya ve çevresindeki Türk varlığını resmen kabullenmişti. Halep Vilayeti, sancakları, kazaları ve köyleri itibariyle azınlıklar bir tarafa bırakılacak olursa tam manasıyla bir Türk toprağı görünümündeydi. Yani sınırların belirlenmesi Türk nüfusun bittiği yerlerden değil, sun'i bir mahiyette olan demiryolu hattı esas alınarak, bu vilayetin Türk topluluğunu arazileri ve mülkleri ile birlikte iki parçaya bölecek şekilde siyasi bir sınırla çizilmiştir.[46]

Ankara Antlaşması'nın 7. maddesi ile İskenderun bölgesinde özel bir yönetim kurulması, buradaki Türklere kültürlerini geliştirebilmeleri için kolaylıklar sağlanması ve Türkçenin Arapça ve Fransızcanın yanında resmi dil olarak kabul edilmesi sağlanmıştır.[47] Bu hakkı Halep Devleti'nin temsilciler meclisinin bir toplantısında Antakyalı Türk temsilcileri kullanınca, Arap temsilciler buna itiraz etmişlerdir. Ancak bunun üzerine Fransız temsilcisi Araplara müdahale ederek, Türkçenin Ankara Anlaşması'na göre sancaktaki resmi dillerden birisi olması nedeniyle meclisin resmi zabıtlarının Arapça tutulması şartıyla bu bölgenin temsilcilerinin Türkçe konuşmalarına engel olunamayacağını belirtmiştir.[48]

Fransızlarla yapılan Ankara Antlaşması'ndan sonra da Türklerin Suriye'deki etkileri devam etmiştir. Türkler ve Türk taraftarı Suriyeliler Şam'daki Yakın-Doğu Kurtuluş Cemiyeti ile birlikte Türkiye'yi desteklemeye devam etmişlerdir. Bu cemiyetin üyelerini Türkler ile Araplar oluş

turmakta olup, üyelerinin çoğunluğu Osmanlı Devleti'nde subaylık ve idarecilik yapmış kişilerdi.[49]

Ekim 1922'de Suriye'deki Türk propagandası halen başarılı olarak sürmüştür. Bilhassa Türkçe yayınlar etkili olmuş ve bu yayınlarda Mustafa Kemal Paşa'nın resimlerine büyük yer verilmiştir. Suriyeli bir kısım muhafazakar halk bunları desteklerken, asıl olarak bu yayın ve propagandaları Türk asıllı gençler yapmıştır. Türklerin Suriye'deki bu faaliyetleri Fransızları, toprak ağalarını, burjuva ve Türk nüfuzuna karşı çıkan milli aydınlardan oluşan üst tabakayı endişelendirmiştir.

1923 yılında bu tür yayınlar takibe alınmış M. Kemal Paşa'nın posterlerinin ve Halep, Antakya ve Hama'nın Türk sınırları içerisinde gösterildiği haritaların satışı yasaklanmıştır. 9 Eylül 1923'te de Türkler tarafından kurulan, Milli Halep Partisi adlı cemiyet mensupları yargılanarak, hapis ve sürgün gibi cezalara çarptırılmıştır.[50]

Fransız mandası döneminde de Araplar, ekonomik yönden Bayır-Bucak Türkmenlerine haksızlık yapmışlar ve bütün mahsüllerini ellerinden almışlardır. Türkmenler haklarını hukuki yönden aramaya kalktığında Arapça bilmedikleri için mahkemelerde dinlenmemiştir. Türkmenlere; "Gidiniz Arapça öğreniniz de öyle geliniz davanızı dinletiniz, ifadenizi Arapça veriniz" denilmiştir.[51] Diğer taraftan da Türkmenler Ermenilerin de her türlü işkence ve zulümlerine maruz kalmışlardır.[52]

Tüm bu baskı ve zulümlere Hatay ve çevresindeki Türkler de maruz kalmışlardır. 1936 yılında Fransa'nın Suriye'ye tanıdığı haklardan faydalanmak amacıyla Hatay'ın Türkiye'ye katılması yönündeki faaliyetlerini arttıran Türkler, Hatay İstiklal Cemiyeti'ni kurunca, Araplar da Türklere karşı mücadele etmek için Milliyetçi Hareket Cemiyeti'ni kurmuşlardır.[53] Fransızların Arapların engellemelerine rağmen sonuçta Hatay Millet Meclisi 29 Haziran 1939'da Türkiye'ye katılma kararı almıştır. Böylece uzun süren fedakarlıklar meyvesini vermiş ve Hataylı Türkler hedeflerine ulaşmışlardır.[54]

Arapların baskı ve asimilasyon politikalarına rağmen Türkler benliklerini kaybetmemişler, Hatay'ın Türkiye'ye katılmasından sonra 1941 yılında Halep Türkleri ayaklanarak kaleye Türk bayrağı çekip, Türkiye'ye katılma isteklerini açığa çıkarmışlardır.[55]

Türklerin bölgedeki etkinliğini azaltmak amacıyla Bayır, Bucak ve Hazne nahiyeleri, İskenderun Sancağına bağlı iken, Ankara Antlaşması'ndan bir ay önce 20 Eylül 1921'de Fransız Yüksek Komiseri'nin bir kararnamesiyle sırf sancaktaki Türk nüfusu azaltmak amacıyla Lazkiye'ye bağlanmıştır.

İdari açıdan alınan önlemler de Suriye Türklerinin Türkiye'ye katılma isteklerine engel olamamıştır. 31.5.1945 tarihli Atayolu gazetesinde Bayır-Bucak mültecilerinden Kemal Kaynar'ın yayınlanan bir yazısında Bayır-Bucak Türklerinin Türkiye'ye katılma istekleri şöyle ifade edilmiştir:

"Ben Bayır-Bucak mültecilerindenim. Sayın gazetemizin son günlerde yabancı ellerde inleyen kara bahtlı yurduma gösterdiği asıl ilgiye bütün kalbim ve varlığımla teşekkür ediyorum. 30 binden fazla soydaşımızın kurtuluş gününü tasvir ve tasavvur edilmez bir hasret ve iştiyakla beklediklerini içim sızlayarak bir daha açıklamayı bir yurt ve ulus borcu biliyorum. Derin Saygılarımla."

21 Haziran 1945 tarihli Atayolu gazetesinde yayınlanan bir haberde; 19 Haziranda Arap çetelerinin Bucağ'ın Kebere köyünü basıp, köyün ağası ile dört çocuğunu öldürdükten sonra evi yağmalayarak kaçmışlardır. Bu olay üzerine Bayır-Bucak Türkleri endişelenmiş ve birçok köylerin halkı göçe hazırlanmıştır. Bu dönemde Suriye'de kargaşalık ve anarşi devam ederken, sınırlarımız yakınındaki Türklere karşı da mezalim başlamıştır.

Benzer bir saldırı da Bayır-Bucak bölgesinde ve sınırlarımızın iki kilometre ötesine bulunan Salmir köyüne yapılmıştır. 29 Temmuz 1945 akşamı köye gelen bir Arap çetesi iaşe istemiş ve verilmeyince de 5 Türk'ü öldürüp, 4 kişiyi de yaraladıktan sonra gitmişlerdir.[56]

Genellikle ülkenin kuzey-doğu ve kuzey-batısında yaşayan Türkler, 1961 sayımına göre, batı kıyısında yaşayan nüfusun %13'ünü oluşturmakta olup, aynı yılda yapılan seçimlerde buradan parlamentoya dört temsilci göndermişlerdir. Çerkezler ise özellikle Golan ve Kuneytra bölgesinde yaşamaktadırlar.[57]

Suriye'de Türklerin en toplu olarak bulundukları yerler Lazkiye ve Halep çevresidir. Türkler Lazkiye şehir merkezi başta olmak üzere Basıt, Bayır, Behlüliye, Kesab nahiye ve köylerinde, Halep şehir merkezi ve Kürtdağı, Cerablus, Menbiç, Musabeyli, Azez nahiyeleri ile Humus merkezinde yaşamaktadırlar.[58] Bu şehir ve nahiyelere bağlı Türklerin yaşadığı köy sayısı ise yörelere göre şöyledir:

Lazkiye vilayet merkezi ve Keseb nahiyesine bağlı 6, Bucak bölgesinde sahil boyunca 84, Behlüliye nahiyesine bağlı 2, Bayır nahiye merkezine tabi Kebele'nin kuzeyinde 27, doğusunda 8, güneyinde 11, İncesu'nun batısında güneye doğru 28, doğusunda 29, Çercum deresinin Türk hududuna doğru olan bölümünde 20, doğusunda 17, Cebel-i Seman doğusunda nahiye merkezi ile birlikte 16, Kilis'in güneyinde Azez kazasına bağlı (Azez

ile Afrin suyu arasında) 17, Azez'in doğusunda 29, güneyinde Halep'e bağlı 3, Çoban Beğ nahiyesinde Menbiç kazasına doğru 54, aynı kazanın güneyinde 15, Türk hududu ile Sacur suyu arasında kalan Baraklı oymağından Carablus nahiyesine bağlı 26, Sacır suyunun güneyinde 23, Urfa hudud nahiyesi Mürşid Pınar Akça Kale kazasının güneyine isabet eden ve Belih ırmağına kadar uzanan sahada 59 köy olmak üzere bugün Suriye toprakları üzerinde toplam 523 Türk köyü bulunmaktadır.[59]

Türkler, Suriye Devleti tarafından Araplardan ayrı bir topluluk olarak kabul edilmediği için Türkçe öğrenim veren okulları olmadığı gibi bir teşkilatları da yoktur. Ancak Suriye yönetimi Ermenilere, Süryanilere ve çeşitli gruplara azınlık gözü ile bakarak, onlara dilleriyle eğitim imkanı verdiği halde Türklere böyle bir hak vermemektedir. Okumak isteyen bir Türk, ilköğrenimden itibaren Arapça öğrenim veren okullara gitmek zorundadır. Bu durum da köylerde oturan Türkler arasında okumaya karşı bir ilgisizlik doğurmuştur. Üniversiteye yönelecek öğrencilerin seçimi için ortaokul sonrası

yapılan imtihan Arapça olduğundan ve Türkler de iyi Arapça bilmediklerinden dolayı bunların başarı oranı düşük olmaktadır. Buna paralel olarak yüksek okullara gitme imkanı da o nispette az olmaktadır. Bazı Türk aileler bu nedenle çocuklarını okutmak amacıyla Lazkiye ve Halep şehirlerine gelip yerleşmektedirler. Ailelerin bu girişimi sayesinde son yıllarda liseyi bitirip üniversite öğrenimi yapan Türk gençlerinin sayısında bir artış olmuştur.[60]

Yukarıda da bahsedildiği gibi Türk okullarının veya Türkçe öğreten kurumların olmayışı, Türkçe gazete, mecmua ve kitapların ülkeye sokulmayışı, Türk radyo yayınlarının uzun yıllar boyunca Suriye'den dinlenmemesi veya çok zor dinlenmesi, Türk filmlerinin gösterilmemesi, spor ve kültürel faaliyetlerinin olmaması nedeniyle planlı bir şekilde Türkler Araplaştırılmaya çalışılmaktadır.[61] Ayrıca Fransızların Araplara aşıladıkları Türk düşmanlığı nedeniyle, Türkmenler Türklüklerini gizleyerek, Araplaşma mecburiyetinde kalmışlardır. Çünkü bu endişeyle Türkçe konuşmadıklarından dolayı bir nesil sonrası Türkçe öğrenememektedir. Rakka bölgesindeki Kullar obası adı verilen bir Barak obası tamamen Araplaşmıştır. Budaklar ise Arapça öğrenerek, Türk dilini unutma derecesine gelmişlerse de Türk âdet ve geleneklerini uygulamaktadırlar.

Suriye Türklerinin ekonomik durumu da iyi değildir. Türkmenlerin çoğunluğu ziraat, hayvancılık ve dokumacılıkla uğraşmaktadır. Ancak Suriye yönetiminin Türklere karşı uyguladığı olumsuz iktisadi politika sonucu Bayır-Bucak Türkmenleri orman köylüsü olmalarına rağmen kışın yakacak odun bile sağlayamaz hale düşmüşlerdir. Tütün yetiştiriciliği de nakliye pahalılığı nedeniyle para getirmeyince, Türkler ağır işlerde geçici işçi olarak çalışmak zorunda kalmışlardır.[62]

İşe alınırken Arapçılık ön plana alınarak, Arap kökenlilere kolaylık sağlanırken Türkler işsiz bırakılmıştır. Suriye kendi sınırları içerisindeki Türkleri, Türkiye'nin casusu olarak görüp, onlara devamlı surette potansiyel tehlike gözü ile bakmıştır. Bu şüpheciliğinden dolayı da Kuzey Suriye'deki Türkleri başka bölgelere iskan ederek, sınırda bir Arap kuşağı oluşturmaya çalışmıştır. Irak'ın Süleymaniye ve çevresinde uyguladığı sözde toprak reformunun bir benzeri de Suriye'de yapılınca Türkmenler en önemli topraklarını kaybettikleri gibi bulundukları yerlerdeki nüfus da Araplar lehine değişmiştir.[63]

Hafız Esad yönetimince devletleştirilen topraklara Arapların yerleştirilmesi sonucunda Lazkiye bölgesindeki Kaynarca, Çabıtlı, Kandilcik, Belveren, Çanacık, Karaağıl, Gündeşli, Kasap, Çolturman, Halep bölgesindeki Zeyyatlı, Karun, Mahzenli, Yaşlı, Çatalviran, Kurtviran, Medene, Şeyhyahya, Camusviran, Dedenoğlu, Kurudere ve Kırkmağara gibi köyler önceden Türkmenlerle meskun iken bugün bu köylerde Araplar yaşamaktadır.

Suriye yönetimi Türkçe yer adlarına dahi tahammül edemeyerek son zamanlarda Türkçe köy adlarını Arapça'ya çevirmiştir. Bu isimlendirmeden dolayı Lazkiye bölgesindeki Türkmen köylerinden İsabeyli (İseviye), Elmalı (Tuffahiye), Turunç (Ummutuyur), Kebeli (Rabia), Gebere (Ravda), Ablaklı (Beytiablak), Saldur (Samire), Ağcabayır (Elbeyda), Kolcuk (Durra), Şeren (Helve), Gökdağ (Elhadra), Halep bölgesindeki köylerden Taşatan (Merma elhacer), Buzluca (Selce), Taşkapı (Babı lhacar), Mazıcı (Amiriye), Kalkım (Nazha), Sekizler (Musmine), Alıcı (Talatiye), Taşlıhöyük (Telilcemal), Çobanbey (Elrai), Devehöyük (Tellihava), Kapveren (Eserriye), Kocalı (Musinne), Sipahiler (Elfersan), Arapçördük (Eyyubiye), Havahöyük (Telilhacar) isimlerini almışlardır.[64]

1921'de yapılan Ankara Antlaşması ile Türklerin Suriye'deki mallarına tasarruf hakkı tanınmasına rağmen 1958 yapılan toprak reformu ile Suriye, Türklere ait bir çok tarla, bağ ve bahçeyi kamulaştırmıştır. Alınan bu kararla Suriye Hükümeti kamulaştırma bedellerinin kırk yıl içinde ödenmesini ve ödemelerin bono ile sadece Suriye uyruklu kimselere yapılmasını da kabul ederek, adeta Türk vatandaşı olan Türklerin mallarına el koymuştur.[65] Suriye bu politikası ile 900 yıllık bir süre Türklerin vatanlığını yapmış, bu bölgeden Türklerin toplu halde Türkiye'ye göçlerine ortam hazırlamaya çalışmaktadır. Çünkü arazi ve mülkler devletleştirildikten sonra bölge Türklerini bu toprağa bağlayan vatan ve yurt mefhumu ortadan kaldırılmış olacaktır. Toprakları ellerinden alınan Türkler belki de herhangi bir zorlama

olmadan da kendiliklerinden Türkiye'ye göç edeceklerdir.[66] Ayrıca devlet tarıma verdiği kredi yardımlarında da taraflı davranarak, Türkmenlere zorluk çıkarmaktadır. Kuneytra bölgesindeki Türkmenler ise 1967 İsrail savaşından sonra ev ve topraklarını kaybederek, Şam ve Halep gibi büyük şehirlere göç etmek zorunda kalmışlardır. Büyük şehirlerde yaşayıp esnaflık yapan Türkmenler ise ancak geçimlerini sağlayabilmektedirler.[67]

Suriye Hükümeti'nin ülkede koyu bir Arap milliyetçiliği politikası gütmesi ve Türkleri de Müslüman adı altında kaydetmesi nedeniyle Suriye'deki Türklerin kesin sayısı bilinmemektedir. Behlüliye nahiyesi, Lazkiye şehrinin Cimmel Harası (Türkmen mahallesi), Halep vilayeti (Carablus, Kürt Dağı, Menbiç bölgeleri dahil), Azez, Hama, Humus bölgelerinde toplam Türkmen sayısı bazı kaynaklarda 300.000 olarak verilirken,[68] bugün için bunların sayısını 400.000 ile 500.000 arasında kabul etmek gerçeğe daha yakın olacaktır. Bilhassa Türklerin toplu halde Türkiye sınırına yakın köylerde oturmaları, Suriye yönetimince onlara şüphe ile bakılmasına neden olmaktadır.

Günümüzde Suriye Türkleri varlıkları yönetim tarafından tanınmayan, okulları, yayın organları ve dernekleri olmayan bir azınlık durumundadırlar. Hüsnü Zaim dönemi hariç Suriye'de iktidara gelen yönetimler Türklere karşı Arapçılık politikası gütmüşlerdir.[69]

Eğitimde tarih derslerinde Osmanlı emperyalizmi anlatılarak, Türk düşmanlığı aşılanmaya çalışılmaktadır. Türklerin varlığına tahammül edemeyen Suriye yönetimi, Türkmenleri bilinçli olarak İsrail ile yapılan savaşlarda ön cepheye yollayarak zaiyat alıp, nüfuslarının azaltılmasına çalışmıştır.[70] 1967 Arap-İsrail savaşları sırasında Suriye'de Bayır-Bucak bölgesinde oturan Türklerden, Yayladağı ve Altınözü hudut kapıları açılarak, 350 aile yurda alınmıştır. Daha sonra ferdi ilticalar hızlı bir şekilde artarken Suriye'de tüm bu geçişlere göz yumarak hiçbir tedbir almamıştır.[71]

Suriye Başbakanı Abdurrauf Kassam 3-7 Mart 1986'da Türkiye'ye yaptığı ziyaret arifesinde kendisine Bulgaristan'daki soydaşlarımıza karşı yapılan zulümlerle ilgili olarak sorulan soruya verdiği cevapta, Suriye'nin Türklere karşı yaptığı asimile politikasının devam ettiğini anlamak mümkündür. Suriye Başbakanı Abdurrauf Kassam cevabında şöyle demiştir:

"Bulgaristan'daki Müslümanlar her şeyden önce Bulgarlar… Suriye'deki Hıristiyanlar da Suriyelidir ve Arap'tır… Bir Suriyeli Arap olarak, başka ülkedeki Müslümanlara karışmam."

Suriye yönetimi her ne kadar açık olarak buradaki Türklere karşı şiddetli bir asimile politikası gütmüyorsa da zaman zaman Türk vatandaşlığına geçmek amacıyla Suriye'deki Türklerin başvurularındaki

artış Türklerin Suriye'de huzurlu olmadıklarını, ekonomik, kültürel ve psikolojik yönlerden rahatsız olduklarını göstermektedir.[72]

Türklerin Suriye'de rahat yaşayabilmeleri için Türkiye, Suriye ile bir kültür antlaşması yaparak, oradaki Türklerin Türkiye'de eğitim yapmaları ve tekrar geri dönmeleri sağlanmalı, Suriye'deki Türkler azınlık kabul edilerek Türk okulları açılmalı, televizyon ve radyo yayınları ile ilgili olarak uluslararası protokollar yapılmalı, Türklerin dini inanç, örf ve adetlerinin yaşatılması ile ticari, ekonomik girişimlerinde Araplara tanınan haklardan Türklerin de faydalanmaları sağlanmalıdır. Bu hususlar sağlandığı takdirde Suriye Türklerinin sıkıntıları önemli ölçüde giderilmiş olacaktır.

1 Ramazan Şeşen, "Selçuklulardan Önce Şam (Suriye ve Filistin) Diyarında Türklerin Rolü", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (TDAD)**, S. 65, İstanbul, (Nisan), 1990, s. 140.

2 Zekeriya Kitapçı, **Saadet Asrında Türkler İlk Türk Sahabe Tabii ve Tebaa Tabiileri,** Konya, 1993, s. 195-211.; Ramazan Şeşen**,** a.g.m., s. 141.

3 Ramazan Şeşen, a.g.m., s. 142.

4 C. H. Becker, "İhşidiler" Mad. **İslam Ansiklopedisi**, C. 5, İstanbul, 1968, s. 945.

5 Carl Brockelman, **İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi**, (Çev: Neşet Çağatay), Ankara, 1992, s. 125.

6 Ali Sevim**, Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi**, Ankara, 1989, s. 20-22.

7. Faruk Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları**, İstanbul, 1992, s. 117.

8 Ali Sevim, "Suriye ve Filistin'de Selçuklu Fetihleri ve Sonuçları", **Atatürk Konferansları IV 1971-1972**, Ankara, 1975, s. 33.

9 Coşkun Alptekin, **Dımaşk Atabeğliği (Toğ-Teginliler)**, İstanbul, 1985, s. 23.

10 Coşkun Alptekin, **a.g.e.,** s. 171-175.

11 Ramazan şeşen, "Eyyubiler", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C. 6, s. 318.

12 Mustafa Kafalı, "Suriye Türkleri I", **Töre Dergisi**, s. 21, İstanbul, (Şubat), 1973, s. 33.

13 Yaşar Yücel, **Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)**, Ankara, 1989, s. 103-107.

14 Hammer, **Büyük Osmanlı Tarihi**, (Haz: Mümin Çevik-Erol Kılıç), C. 2, İstanbul, 1989, s. 485-489.

15 Faruk Sümer, **a.g.e.**, s. 144.

16 Cengiz Orhonlu, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskanı**, İstanbul, 1987, s. 58-63.

17 Mustafa Kafalı, "Suriye Türkleri I", **Töre Dergisi**, s. 21, s. 33, 34.

18 Mustafa Kafalı, "Suriye Türkleri II", **Töre Dergisi**, s. 23, İstanbul, (Nisan), 1973, s. 23.

19 Salih Tuğ, **İslam Ülkelerinde Anayasa Hareketleri**, İstanbul, 1969, s. 255.

20 Hülya Toker, "Birinci Dünya Savaşı'nda Mekke Emiri Şerif Hüseyin'in İsyanı**", Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I**, Ankara, 1996, s. 196.

21 C. Tevfik Karasapan, **Filistin ve Şarkü'l-Ürdün**, C. I, İstanbul, 1942, s. 230.: Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Sina Filistin Cephesi**, C. 4, Kısım 2, Ankara, 1986, s. 699.

22 **Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE) Arşivi**, Kutu No: 8, Gömlek No: 62, Belge No: 62-1.

23 **ATASE Arşivi**, Kutu No: 203, Gömlek No: 132, Belge No: 132-1.

24 **ATASE Arşivi**, Kutu No: 6, Gömlek No: 68, Belge No: 68-1.

25 **ATASE Arşivi**, Kutu No: 23, Gömlek No: 77, Belge No: 77-2.

26 Abdülkerim Rafık, "Türkiye-Suriye İlişkileri 1918-1926", (Çev: Sebahattin Samur), **TDAD**, s. 88, İstanbul, (Şubat), 1994, s. 33.

27 David Fromkin, **Barışa Son Veren Barış Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? 1914-1922**, (Çev: Mehmet Harmancı), İstanbul, 1993, s. 332, 333.

28 Abdülahat Akşin, **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri**, Ankara, 1988, s. 207, 208.

29 **ATASE Arşivi**, Klasör No: 599, Dosya No: 29-154, Fihrist No: 1-3.

30 **ATASE Arşivi**, Klasör No: 599, Dosya No: 29-154, Fihrist No: 1.

31 Salahi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I**, Ankara, 1987, s. 189.

32 Mim Kemal Öke, **Kutsal Topraklarda Siyonistler ve Masonlar**, İstanbul, 1991, s. 417.

33 Şinasi Çolakoğlu, **Kilis Direniş-Kurtuluş ve Sonrası 1918, 1921, 1930**, Ankara, 1991, s. 193.

34 Abdülkerim Rafık**,** a.g.m., s. 40.

35 Mehmet Tekin**, Hatay Tarihi**, Antakya, 1993, s. 102.

36 **ATASE Arşivi**, Klasör No: 594, Dosya No: 8-141, Fihrist No: 5-2.

37 **ATASE Arşivi**, Klasör No: 599, Dosya No: 29-154, Fihrist No: 14.

38 Abdülkerim Rafık, a.g.m., s. 44.

39 Tayfur Sökmen, **Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar**, Ankara, 1978, s. 31.

40 **ATASE Arşivi**, Klasör No: 1690, Dosya No: 240-463, Fihrist No: 1-10.

41 Abdülkerim Rafık, a.g.m., s. 51, 52.

42 Ahmet Cevdet Çamurdan, **Kurtuluş Savaşında Doğu Kilikya Olayları**, Ankara, 1975, s. 89.

43 Abdülkerim Rafık, a.g.m., s. 41.

44 **ATASE Arşivi**, Klasör No: 594, Dosya No: 8-141, Fihrist No: 6.

45 **ATASE Arşivi**, Klasör No: 600, Dosya No: 36-156, Fihrist No: 1.: Kasım Ener, **Çukurova ve Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi**, Ankara 1970, s. 281.: M. Gönlübol-Cem Sar, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)**, Ankara, 1990, s. 33.: İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, C. I, Ankara, 1989, s. 51.

46 Mustafa Kafalı, "Suriye Türkleri II", **Töre Dergisi**, s. 23, s. 29.

47 **ATASE Arşivi**, Klasör No: 600, Dosya No: 36-156, Fihrist No: 1.: Yunan Lebib Rızk, "İki Dünya Savaşı Arasında Arap-Türk Münasebetleri" (Çev: Halil İbrahim Kaçar), **İki Tarafın Bakış Açısından Türk-Arap Münasebetleri**, İstanbul, 2000, s. 515.

48 Abdülkerim Rafık, a.g.m., s. 64.

49 Ömer Osman Umar, "Milli Mücadele Dönemi Türkiye-Suriye İlişkileri (1918-1923)", **TDAD**, s. 102, İstanbul, (Haziran), 1996, s. 38.

50 Abdülkerim Rafık, a.g.m., s. 58-60.

51 Mehmet Tekin, "Suriye'de Türkmen Bölgesi ve Basında Bayır-Bucak Türkleri", **Güneyde Kültür Dergisi**, s. 53, Antakya, (Temmuz), 1993, s. 21.

52 **ATASE Arşivi**, Klasör No: 1690, Dosya No: 240-463, Fihrist No: 1-34.

53 Yunan Lebib Rızk, a.g.m., s. 516, 517.

54 Selim Çelenk, **Hatay'ın Kurtuluş Mücadelesi Anıları**, Antakya, 1997, s. 105.

55 Nazif Öztürk, “Suriye”, **TDAD**, s. 56, İstanbul, (Ekim), 1988, s. 37.

56 Mehmet Tekin, “Suriye’de Türkmen Bölgesi ve Basında Bayır-Bucak Türkleri”, **Güneyde Kültür Dergisi**, s. 53, s. 22-26.

57 Nazif Öztürk, a.g.m., s. 29.

58 Margaret Baınbrıdge, **Dünyada Türkler**, (Çev: Mehmet Harmancı), İstanbul, 1995, s. 201.: Ali Yiğit, **Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşadıkları Bölgelerin Coğrafyası**, Elazığ, 2000, s. 145.: Nazif Öztürk, a.g.m., s. 36.

59 Nazif Öztürk, a.g.m., s. 36, 37.: Nevzat Özkan, **Türk Dünyası Nüfus Sosyal Yapı Dil Edebiyat**, Kayseri, 1997, s. 271.

60 İsmet Bozoğlan, “Suriye’de Bayır-Bucak Türkleri”, **Güneyde Kültür Dergisi**, s. 53, Antakya, (Temmuz), 1993, s. 30.: Nazif Öztürk, a.g.m., s. 34.

61 Margaret Baınbrıdge, **a.g.e.,** s. 203.

62 M. Fatih Kirişçioğlu, “Suriye Türkleri”, **Avrasya Dosyası**, C. 2, s. 3, Ankara, (Sonbahar), 1995, s. 138, 139.

63 Kıvanç Galip Över, “Hicaz’daki Soru İşareti: Suriye Türkleri”, **Türk Dünyası Özel Sayısı**, s. 16, Ankara, (Temmuz-Ağustos), 1997, s. 1687.

64 M. Fatih Kirişçioğlu, a.g.m., s. 140.

65 Nazif Öztürk**,** a.g.m., s. 42.

66 Mustafa Kafalı, “Suriye Türkleri II”, **Töre Dergisi**, s. 23, s. 30.

67 M. Fatih Kirişçioğlu**,** a.g.m., s. 139.

68 Ali Yiğit, **a.g.e**., s. 146.: Nazif Öztürk, a.g.m., s. 37.

69 Nazif Öztürk, a.g.m., s. 37.

70 M. Fatih Kirişçioğlu, a.g.m., s. 141.

71 Mehmet Tekin, “Suriye’de Türkmen Bölgesi ve Basında Bayır-Bucak Türkleri”, **Güneyde Kültür Dergisi**, s. 53, s. 27, 28.

72 Nazif Öztürk, a.g.m., s. 38.

IRAK TÜRKLERİ

Irak Türkleri / Yrd. Doç. Dr. Sinan Marufoğlu [p.603-610]

YRD. DOÇ. DR. SİNAN MARUFOĞLU

Celal BayarÜniversitesi Fen-EdebiyatFakültesi /Türkiye

Giriş

Günümüzde Irak sınırları içinde yaşayan ve Türkmenler olarak tanımlanan yaklaşık 2-2.5 milyon civarında bir Türk topluluğu bulunmaktadır.

Nüfus itibarı ile Araplar ve Kürtlerden sonra üçüncü büyük topluluğu oluşturan Irak Türklerinin yerleşim bölgeleri, Irak'ın kuzeybatısından başlayarak güneydoğusunda İran sınırlarına kadar uzanan, zengin yeraltı petrol, maden, yerüstü su kaynaklarına, ılımlı iklim koşullarına sahip coğrafi bölgenin üzerine yayılmıştır.

Türkmenlerin, Azerilerin ve Türklerin çeşitli tarihî süreçler içerisinde Irak'a gelip yerleşen ve Osmanlı dönemi ile birlikte bir Türk potasında birleşen bu topluluk, Irak'ta Abbasî Dönemi'nden Birinci Dünya Savaşı'na kadar, yönetim kadrosunun temel unsurunu teşkil etmişlerdir.

Bundan dolayı, Irak Türkleri, Iraklı toplumlar arasında en şehirli, eğitimli, sivil askerî yönetim becerilerine sahip, tarım, ticaret ve esnaflıkla uğraşan zengin kesimlerin başında gelmekte idiler.

Ancak Osmanlı Devleti'nin 1918'de parçalanması üzerine, Irak Türklerinin kaderi de değişmeye başlamış ve günümüze kadar devam eden acılarla dolu bir sürece girmiştir.

Birinci Dünya savaşı sırasında ve sonrasında, bağımsızlık vaatleri ile, Irak'ta, Iraklı Araplar ile Kürtler arasında İngilizlerin eli ile, etnik milliyetçiliğe dayalı bir yapılanma yaşanırken, tüm tarihleri boyunca, İslâm devletlerinin bekası ve devamı için hizmet eden Iraklı Türkler ise, böyle bir yapılanma arayışı içine girmeyi hiçbir zaman düşünmemişlerdir.

Osmanlı sonrası, Irak'ta yaşanan tüm siyasî ve askerî çekişmeler, sözünü ettiğimiz koşullarda oluşturulan ve giderek güçlenen milliyetçi Araplar ile Kürtler ve emperyalist İngilizlere karşı nema alanı bulan Solcu Komünistler arasında yaşanmıştır.

İşte bu çekişmelerin hiçbirine destek olmayan, sadece kendi kimliklerini yaşatabilecekleri, eşit vatandaşlık ve paylaşım haklarına sahip olabilecekleri istikrarlı bir Irak yönetiminin oluşmasından yana olan Irak Türkleri, tüm diğer kesimlerin saldırısına maruz kalmış ve kendilerine yönelik katliamlar gerçekleştirilmiştir.

1968'den bu yana Irak'ta devam eden Sosyalist Arap Baas Partisi iktidarı, Cezayir'de Fransızların Cezayirli Araplara karşı uyguladığı boyutları aşan bir şekilde, Iraklı Türklere karşı yoğun ve açık bir asimilasyon ve Türk bölgelerinin Araplaştırılmasını amaçlayan bir politika uygulamaktadır.

Bu çalışma, kısaca Irak Türklerinin geçmişine ışık tutmayı amaçlamıştır.

I. Türklerin Irak'a Gelişleri ve Yerleşmeleri

Türklerin Irak'a gelişleri ve yerleşmeleri kesin olarak bilinmemekle birlikte, M.Ö. Orta Asya'dan Anadolu ve Mezopotamya bölgelerine göç eden çeşitli Türk grupların bölgede bulundukları bilinmektedir.[1]

Tarihçilere göre, Türkmenlerin Irak'a ilk gelişleri M. 674 yılında Emevî komutanlarından Ubeydullah bin Ziyad'ın Buhara ve çevresinde Kaboç Hatun idaresinde bulunan Türkmen devletçiğini 24.000 askeri ile kuşatması ve sonuçta bölgeyi fethetmesi üzerine, Türkmen askerlerin cesaretlerinden dolayı, Basra'da zencilerin çıkardığı ayaklanmayı bastırmak için 2.000 Türkmen askeri getirmesiyle gerçekleşmiştir.[2]

Yine Maşrık Valisi Yezit bin Ömer bin Hüseyin, 749 senesinde Buhara'dan üç yüz kadar Türkmen askerini getirerek ordusuna katmıştır.[3]

Türkmenlerin hilafet merkezi olan Bağdat'ta görünmeleri Abbasî Devleti'nin kurulmasıyla beraber başlamıştır.

Halife Cafer el-Mansur (754-775), Bağdat şehrini kurarken Türklerden oluşan askerî birlik için bir garnizon yaptırmıştı.[4]

Daha sonra gelen Abbasî halifeleri, siyasî ve askerî merkezlerini güçlendirmekte Türk askerlerine büyük ehemmiyet vermişlerdir, hatta Halife Harun'ür-Reşit (786-809), muhafız birliğini tamamen Türklerden oluşturmuştu.

Halife Mutasım (833-842) devrinde Türk askerlerin kalması için Bağdat ile Kerkük arasında Tikrit'e yakın bir yerde Sammara şehri kurulmuştur.

Türk askerlerinin şehirdeki sayısı bir ara 40.000'e ulaşmıştı, buradaki Türk askerlerin evlenmeleri için çeşitli Türk bölgelerinden kızlar getirilmiş ve bunlara maaş tahsis edilmiştir.[5]

Bu dönemden sonra, Türklerin hilafet merkezinde söz sahibi olduklarını gösteren bir başka gelişme de, Halife Mutasım'ın hilafet başkentini Bağdat'tan Sammara'ya nakletmesi idi.

Türklerin halifeler üzerinde çok etkin oldukları bu dönemde herkes tarafından bilinmekte idi. İbn-i Haldun'a göre "Halifelerin elinde bir şey kalmamıştı, Halifelerin hali şairin şu beyitlerinde tavsif ettiği gibi idi:

Halife, Vasıf ile Boğa arasında, kafesindeki kuş gibi, mahpus bir haldedir. Papağan kuşu ne öğretilir ise onu söylediği gibi, Halife de bu iki Türk komutanı tarafından öğretilen sözleri tekrarlar.[6]

Şüphesiz Türklerin Abbasî halifeleri nezdinde böyle bir konuma gelmeleri, bazı Arap tarihçilerine göre, Türklerin kendilerine has bazı özelliklerinden kaynaklanmıştır.

İbn-i Haldun, El-Mukaddime adlı eserinde o dönemin Türklerini şöyle vasıflandırmakta:

“Onlar yaltaklanmayı, nifakı, boş gösterişi, arada yalan ve uyduruk sözlerle dolaşmayı, riyayı, velilere gösterişli masraflar yapmayı ve ortaklara zulüm etmeyi bilmeyen bir millettir. Bidat’ı bilmezler, nefis ve hevesleri onları ifsat etmemiştir. Şüpheli malları helal olarak almazlar. Dünyada Türklerden cesaretli, atıcı ve düşmana saldırıda kararlı üstün bir millet yoktur.”[7]

El-Cahız ise, Menakıbu’t-Türk adlı eserinde Türklerin cesaretlerine, sabırlarına, emanete sahip çıkmalarına ve askerî yeteneklerine övgüler sarf etmektedir.[8]

Irak’a Türkmen aşiretleri ikinci dalga halinde 1050-54 arasında kalabalık gruplar halinde gelerek muhtelif şehirlere yerleşmişlerdir.

II. Selçuklu Dönemi’nde Irak Türkleri

1055 senesinde, El-Kaim Bi-Emrillah Abbasî Halifesinin, İranlı Şiî mezhepli Büveyhîlerin baskılarından kurtulmak ve manevî hilafet makamını korumak için, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey’den yardım talebinde bulunması, Selçuklu Devleti’nin Bağdat’a hakim olmasına vesile olmuştur.

Bağdat’ta Cuma hutbelerini Tuğrul Bey adına okutan Halife, onu Doğu’nun ve Batı’nın Sultanı olarak tanımlamış ve dünyevî yetkilerini de ona devretmiştir.

Araplar, daha önceleri Türklere sadece Etrak (Türkler) derlerken, bu tarihten sonra Etrak-ı Bağdat (Bağdat Türkleri) demeye başlamışlardır.

Selçuklu Türkleri, artık Sünnî İslâm’ı koruma ve yayma görevini üstlenmiş oluyorlardı. Irak tarihî uzmanı olan Mısırlı Prof. Dr. Abdülaziz Süleyman Nevvar’a göre;

“Irak Selçukluları, İran’dan gelen Şiî mezhebinin sürekli baskısına maruz kalmışlardır. Bunun yanı sıra Bizans İmparatorluğu’ndan gelebilecek baskılarla da karşı karşıya kalmışlardır. Selçuklular Bizanslara karşı giriştikleri şiddetli çatışmalarında İslâm’ı ve Sünnî mezhebini yayan ve koruyan konumuna gelmişlerdir, oysa Büveyhî ve Fatımî Devletlerinin son dönemlerinde, Bizanslara karşı yalnız kendi sınırlarını korumakla yetinmişlerdir”.[9]

Bu dönemde hilafet başkenti Bağdat’ın, Selçukluların elinde kalmasıyla Türkler Irak’a gelerek büyük bir çoğunluk oluşturmaya başlamışlardır. Yine bu dönemde Musul, Erbil ve Kerkük’te Türkmen Emîrlikleri kurulmuştur.[10]

1258 yılında Moğol istilası ile Abbasî hilafet devleti düşmüş, Moğolların önünden kaçan kalabalık Türk grupları da Irak’a gelmişlerdir.

1258’den sonra sırasıyla 1258-1336 İlhanlı, 1338-1360 Celayirli, 1360-1469 Karakoyunlu ve 1470 tarihinden itibaren de Akkoyunlu Devletlerinin hakimiyetinde kalan Irak, 1508 yılında Şah İsmail önderliğinde bulunan İranlı Şiî Safevî Devleti’nin eline geçmiştir.[11]

III. Osmanlı Döneminde Irak Türkleri

Akkoyunlu Devleti'ni 1508 senesinde yıkan İran Hükümdarı Şah İsmail Safevi'nin, 16. yüzyılın başlarında başlatmış olduğu Şia mezhebini Anadolu'da yayma çabaları başarılı olmaya başlamış ve giderek Osmanlı

toplumunda ve yönetiminde huzursuzluk yaratmaya başlamıştır.[12]

1514 senesinde İran ile girdiği Çaldıran Savaşı'ndan galip çıkan Yavuz Sultan Selim, komutanlarından Ferhat Paşa'yı iki devlet arasında kalan yöreleri ele geçirmesini emretmiş, Ferhat Paşa da Bıyıklı Mehmet Paşa'yı bu iş için görevlendirmiştir.

Bıyıklı Mehmet Paşa, 1515 senesinde Mardin, Raha, Rakka, Musul, Sincar, Talafer, Cezire, İmadiye, Erbil ve Kerkük şehir ve kasabalarını Osmanlı hakimiyetine geçirmiştir.[13]

Irak'ta Osmanlı dönemi, Bağdat'ın Kanunî Sultan Süleyman tarafından 1534 senesinde fethi ile birlikte başlamış ve bu dönem ile birlikte Irak'a yeni bir Türk dalgasının gelişi gerçekleşmiştir.

1622 senesinde İranlı Safevîler, Bağdat'ı işgal etmişler ise de, Bağdat 1638 senesinde Sultan IV. Murat tarafından yeniden geri alınmıştır. Irak bu tarihten sonra, 1914-1918 Birinci Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı idaresinde kalmıştır.[14]

Osmanlı dönemi boyunca, iki devlet arasında Irak üzerinde devam edegelen mücadele, aslında siyasî ve askerî olduğu kadar, aynı zamanda bir mezhep mücadelesi idi. Zira bölgeye hakim olan taraf, yandaşları mezhep mensuplarından Türkleri bölgeye yerleştirmeye çalışmışlardır.

Safevîler, Şah İsmail zamanında (1505-24) tarihleri arasında, Azerbaycan'ın Şîa mezhepli Merağa Türklerinden bir kısmını Irak'a yerleştirmişlerdir.

Nadir Şah da 1733-43 arasında Irak üzerinde hakimiyet sağlamaya çalıştığı dönemlerde, beraberinde Şîa mezhepli bir kısım Azeri Türklerini getirtip bölgede yerleştirmiştir.[15]

Osmanlılar da IV. Murat döneminden itibaren, İran-Irak sınırında dağlık bölgedeki, tabiiyetleri belirsiz olan yarı yerleşik ve göçebe Kürt aşiretlerinin, Dicle ile Fırat arasında El-Cezîre bölgesinden ve Fırat'ın batısında çöl bölgesinden gelebilecek göçebe Arap aşiretlerinin muhtemel saldırılarını önlemek, Musul-Bağdat yolunu güvence altına almak için bu yol üzerinde bulunan şehir ve kasabalarda Sünnî mezhepli Türkleri yerleştirmişlerdir.[16]

Irak'ta Türklerin yerleşim bölgeleri, Osmanlı dönemi boyunca bu amaç doğrultusunda şekillenmiş ve Birinci Dünya Savaşı sonrasına kadar bunların yerleşim bölgeleri, kuzeyden güneye doğru "Büyük Yol" olarak tanımlanan ve Bağdat'ı İstanbul'a bağlayan güzergâh üzerinde yoğunlaşmıştır.

Musul ve etrafındaki kasabalar ve özellikle Talafer, Nebi Yunus ve Reşidiye, Erbil ve Kerkük şehirlerinin yanı sıra bu şehirler etrafındaki köy ve kasabalar; Altınköprü, Kuştepe, Dakuk, Tazehurmatu, Tuzhurmatu, Tavuk, Karatepe, Salahiyye, Kifri, Leylan; Bağdat ve Bağdat'ın doğu ve güneydoğusunda yer alan Hanekin, Mendeli, Kızılrabat, Bedre ve Cessan kasaba ve kazalarının yanı sıra bunlara bağlı çok sayıda köy ve mezra Türklerin yerleşim bölgeleri olmuştur.

Böylece Irak'ta var olan Türk-Türkmen varlığı, Osmanlı dönemi boyunca, Anadolu'dan gelen Türkler ile birlikte doruğa ulaşmıştır.

Kuzeyde özellikle de Kerkük, Erbil ve Musul'da ve yukarıda yerleşim bölgeleri olarak zikrettiğimiz şehir, kasabalarda çoğunlukta idiler. Bağdat'ta sayı bakımından Araplardan sonra ikinci büyük topluluğu oluşturan Türkler, Irak'ın diğer şehir ve kasabalarında ise genelde devletin sivil ve askerî görevini yapan, iş ve ticaret sahipleri Türkler yerleşmiştir.

Irak Türkleri, Osmanlıların geldikleri ilk dönemde, şehirlerde yönetim kadrolarında bulunmalarının yanı sıra, tarım ve hayvancılıkla da uğraşmakta idiler.

Ancak Türklerin, 18. yüzyıldan itibaren, Irak'ın büyük şehir ve kasabalarında yerleşmiş olanları el sanatları, esnaf ve ticaret mesleklerini de büyük ölçüde icra etmeye başlamışlardır.

19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, Kerkük, Erbil ve Musul şehirlerinde, büyük çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu esnaflardan; Kılıççılar, Demirciler, Kazancılar, Tenekeciler, Çubukçular, Terziler, Sarraçlar, Keçeciler, Palancılar, Basmacılar, Otrakçılar, Çarıkçılar, Boyacılar, Sarraflar, Kasaplar, Mimarlar, Attarlar, Berberler, Sebzeciler, Kebapçılar, Atçılar, Allafçılar, Lüleciler, Hamallar, Taşçılar, Bostancılar, Na'lıbentçiler, Tütüncüler, Hamamcılar, Neccarlar (Marangozlar), Bakkallar, Sağırcılar, Eskiciler, Oduncular, Ekmekçiler, Kuyumcular, Mumcular, Sabuncular, Katırcılar, Mu'sırcılar, İplikçiler ve Mazotçular faaliyet göstermekte idiler.[17]

Böylece bu dönem ile beraber, Irak'ta Türklerin büyük toprak sahipleri olmalarının yanı sıra, Erbil, Kerkük, Musul ve Bağdat gibi büyük şehirler ile civar kaza ve kasabalarda zengin sermaye sahibi tüccar ve esnaf olarak iktisadî hayatta da faaliyet gösterdikleri bir dönem olmuştur.[18]

Zira şehirleşmelerinin bir göstergesi olarak, Türk aileleri bu dönemden sonra, Bezirgân, Otrakçı, Neftçi ve Doğramacı gibi meslekleri ile tanınmaya başlanmışlardır.[19]

Kerkük, Erbil, Musul ve Bağdat şehirlerinde ve Türklerin çoğunluğu oluşturdukları kaza ve kasabalarda uzun zamandan beri yerleşmiş, devlet kadrolarında görev almış ve Türk kızları ile evlenmiş olan Kürt ve Arapların Türkleştiklerini söylemek mümkündür.

Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin son dönemine doğru gelindiğinde, Türklerin bir kısmı Arap ve Kürtler ile zaman içerisinde gerçekleşen evlilik ve kaynaşmaları sonucu, Kürt veya Araplaşmış bulunuyorlardı.

Bunlardan kuzeyde Erbil ve Süleymaniye çevresinde yerleşmiş olan Türkmenlerin bir kısmı Kürtleşmiştir.

Liung'in araştırmalarına göre Türkmenler ile Kürtler arasında tarih süreci içerisinde, hangi ırkın lehine sonuçlandığı hakkında kesin bir sonuca varmak imkansızdır. Ancak bu evliliklerin netleşme süreci, ortalama %20'si Türkmen ve %35'i Kürtler için sonuçlanmıştır.[20]

Musul etrafındaki köy ve kasabalarda, güneyde Bağdat ve civarlarında bulunan Türkmenlerin bir kısmı da Araplaşmıştır.

Horasan Türkmenlerinden olan ve Kifri'de yerleşmiş bulunan Bayat aşireti ise, Araplar ile olan evlilik sonucu bir kısmı Osmanlı döneminin sonuna doğru Araplaşmıştır. Bunların yaklaşık %35'i Arap ve %65 Türkmenlerden oluştukları iddia edilmektedir.[21]

Kerkük ve civarında bulunan Türklerin öteki bölgelere göre bu durumdan daha az etkilendikleri gözlenmiştir.[22]

Irak Türklerinin çoğu Müslüman Sünnîdirler. Kerkük, Musul ve Bağdat Türklerinin büyük çoğunluğu Hanefî mezhebine mensupturlar. Erbil, Süleymaniye, Köysancak ve Kürt bölgelerinde yaşayanları ise, Şafiîdirler.

Kerkük-Bağdat yolu üzerinde ve civarlarında kırsal kesimde yaşayanlar Türklerin büyük çoğunluğu da, Caferî (Şia) mezhebine mensupturlar.

Dolayısıyla şehir merkezlerinde yaşayan Türklerin Sünnî-Hanefî, Kürt bölgelerine yakın civarlarda yaşayanları, Şafiî, güneye doğru, Arap bölgelerine yakın yaşayan Türklerin büyük çoğunluğu da Caferî mezheplerine mensupturlar.

Türklerin bu inanç ve mezhep yapısındaki coğrafî dağılımın temelinde, yukarıda da zikredildiği gibi, bölge üzerinde yüzyıllar boyunca yaşanan Osmanlı-İran çekişmesinin bir sonucu idi.

Irak'ta Türk varlığı, Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar Osmanlı idaresi altında bu yapıda devam etmiştir.

IV. İngiliz Mandası ve Irak Kraliyet Devleti İdaresinde Irak Türkleri

Irak'ta Türklerin kaderi, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra tamamen değişmiş ve günümüze kadar devam eden, katliam, sürgün, acı ve ızdırapla dolu bir zaman tüneline girmiştir.

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi ile birlikte (Musul hariç), Irak'ın tamamı İngilizler tarafından işgal edilmiştir.

Nüfusunun büyük çoğunluğunu Türkler ile Kürtlerin oluşturduğu Musul ise, Mütareke sonrasında İngilizler tarafından işgal edilmiş ve bu yüzden Musul meselesi, siyasî bir sorun olarak, Türkiye ile İngiltere arasında 1926 senesine kadar devam etmiştir.[23]

Türkiye, iç ve dış siyasî, askerî gelişmeler neticesinde, 5 Haziran 1926 tarihinde imzalanan Ankara antlaşması'yla, Musul vilâyetinden çıkarılan petrolden, 25 yıl boyunca %10 bir pay alma karşılığında, Musul vilâyetinin Irak'a bırakılmasını resmen kabul etmek zorunda kalmıştır.[24]

Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında, işgalci İngilizlere karşı mücadele veren Irak Türklerinin, Ankara Antlaşması'ndan sonra, anavatana tekrar kavuşabilme umutları tamamen ortadan kalkmış ve gelecekleri Irak'ta İngiliz mandası altında kurulan Irak Kraliyet Devleti'nin insafına bırakılmıştır.[25]

Irak Türklerinin, savaş sonrasında İngilizlere ve Kral Faysal'a karşı olan tutumlarından dolayı,[26] Kraliyet yönetimi tarafından sindirme, sürgün ve katliamlara maruz kalmışlardır.

Irak Türklerine karşı ilk katliam, Birinci Dünya Savaşı sırasında, İngilizler ile işbirliği yapan yerli gayrimüslim taifesine mensup Tayyari Asurilerin, Levy adı altında oluşturdukları askerî milis teşkilâtı tarafından, (Ramazan ayının 30'unda, arife günü) 4 Mayıs 1924 tarihinde Kerkük'te işlenmiştir.

İkinci katliam ise, Kerkük'te petrol şirketinde çalışan işçilerin çalışma koşullarının iyileştirilmesi adına, düzenlemiş oldukları toplantı ve yürüyüş üzerine, 12 Temmuz 1946 tarihinde, polis güçlerinin toplanan işçilere ateş açmasıyla meydana gelmiştir.[27]

Kraliyet döneminde, Irak Türklerinin başşehri olarak kabul edilen Kerkük'te gerçekleştirilen bu katliam girişimleri, aslında Irak Türklerini sindirmeye yönelik idi.

Türkiye ile Irak arasında kraliyet döneminde, bölgesel güvenliğin sağlanmasına dönük İngilizlerin desteği

ile gerçekleştirilen 1937 Sadabat ve 1955 Bağdat Paktları dönemlerinde bile, Irak Türklerine karşı sürgün ve sindirme politikaları sürdürülmüştür.

1918-1958 yılları arasında, İngilizler ve dolayısı ile Irak Kraliyet İdaresi, Irak halkını, İngilizlerin geleneksel (Böl-Yönet) politikası çerçevesinde idare etmişlerdir.

V. Cumhuriyet Döneminde Irak Türkleri

Irak Türklerinin Cumhuriyet döneminde yaşamış oldukları siyasî gelişmeler, 1958'den günümüze kadar olan dönem içerisinde, Irak'ta gerçekleştirilen askerî ve siyasî darbeler doğrultusunda yön kazanmıştır. Bu nedenle Irak Türklerinin Cumhuriyet sonrasındaki durumunu, dört ayrı döneme ayırarak, kısaca ele alınmaya çalışılmıştır.

1. Abdülkerim Kasım Döneminde Irak Türkleri

Orta Doğu'da 1948'de İsrail Devleti'nin İngilizlerin desteğiyle kurulması ve gerçekleşen birinci İsrail-Arap savaşından İsrail'in galip çıkması, Mısır'da Arap Milliyetçiliğin lideri olarak kabul edilen Cemal Abdülnasır'ın 1952'de iktidara gelmesi, 1955'te Bağdat Paktı'nın imzalanması gibi, Irak'ın doğrudan etkilendiği birtakım siyasî ve askerî gelişmeler yaşanmıştır.

Irak Kraliyet idaresinin, Irak halkına karşı, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra uygulamış olduğu İngiltere yanlısı politikalar sonucunda, 14 Temmuz 1958'de, ordu içinde teşkilâtlanmış olan Arap milliyetçi ve solcu subayların işbirliği ile, General Abdülkerim Kasım önderliğinde gerçekleştirilen askerî darbe üzerine, Irak'ta Kraliyet rejimi devrilmiş ve yerine Cumhuriyet rejimi kurulmuştur.

Başta Irak Türkleri olmak üzere, bütün Irak halkı tarafından sevinçle karşılanan bu devrim, kısa bir süre sonra Milliyetçi Arapları safdışı etmiş ve Komünistler ile Kürtlerin nüfuzu ve etkisi altına girmiştir.

Kerkük'te gelişen birtakım kışkırtıcı olaylar sonunda, 14 Temmuz 1959 günü, yeni kurulmuş olan Cumhuriyetin birinci yıldönümü kutlamaları sırasında, Kerkük'te Türklere karşı büyük bir katliam gerçekleştirilmiştir.

Tarihe 59 Kerkük Katliamı olarak geçen soykırım girişimi, 14-16 Temmuz 1959 tarihlerinde yaklaşık 3 gün boyunca sürmüş ve insan olan herkesi dehşete düşüren yöntemlerle, yaşlı-genç, kadın-erkek ve büyük-küçük demeden, silâhsız ve masum Kerkük Türk halkına yönelik cinayetler işlenmiş, evleri, dükkânları ve ticarethaneleri yağmalanmıştır.[28]

Gelen uluslararası tepkiler üzerine, Abdülkerim Kasım yönetimi, soruşturma komisyonları kurmuş ve bu cinayetleri gerçekleştirenler hakkında 28 idam kararı almış, ancak hiçbirini gerçekleştirmemiştir.

2. Abdülselam ve Abdürrahman Arif Döneminde Irak Türkleri

Irak'ta Komünistlerin giderek yönetime hakim olmaları, Irak ordusundaki milliyetçi Arap subaylarını yeniden harekete geçirmiş ve Baas Partisi'nin askerî kanadı ile işbirliği yaparak 8 Şubat 1963 tarihinde, General Abdülselam Arif önderliğinde gerçekleştirilen bir askerî darbe ile Abdülkerim Kasım yönetimi devrilmiştir.

Abdülselam Arif'in Cumhurbaşkanlığı ve Ahmet Hasan el-Bekir'in Başbakanlığında kurulan yeni yönetime Irak Türkleri destek vermişlerdir.

Yeni yönetim de Irak Türklerinin güvenini kazanmak amacıyla, Abdülkerim Kasım döneminde, 59 Kerkük Katliam sorumluları olarak haklarında idam hükmü verilen, ancak gerçekleştirilmeyen idam kararlarını 23 Haziran 1963 tarihinde uygulamıştır.

Abdüsselam Arif, Baas kanadı ile anlaşamayacağını ve iktidarını bunlara güvenerek sürdüremeyeceğini anlayınca, ordunun da desteğini alarak, Kasım 1963'te iktidar içinde bir iç darbe gerçekleştirerek, Baasçıları iktidardan uzaklaştırmıştır.

Nisan 1966'da bir helikopter kazasında hayatını kaybeden Abdülselam Arif'in yerine kardeşi Abdürrahman Arif getirilmiştir.

Irak Türkleri açısından, önceki dönemlere göre göreceli olarak rahat bir dönem olan kardeş Arifler dönemi, 17 Temmuz 1968 tarihinde, Baasçıların Ahmet Hasan el-Bekir önderliğinde gerçekleştirilen yeni bir askerî darbe ile sona ermiştir.

3. Birinci Baas Döneminde Irak Türkleri

17 Temmuz 1968 darbesiyle, Irak'ta iktidara gelen Sosyalist Arap Baas Partisi'nden[29] Türklere karşı olumsuz bir tutum beklenmemekte idi. Zira o tarihe kadar Türkler ile Araplar arasında olumsuz herhangi bir gelişme yaşanmamıştı. Aksine, iki kesimde Komünistlerin baskısı altında kalmışlardır. Dolayısı ile, Irak Türkleri açısında, Mustafa Barzani hareketinin 1960 yıllarından itibaren bölgede ve özellikle Kerkük civarında, Türkler aleyhine Abdülkerim Kasım döneminde gelişmiş olan nüfuz alanlarının kısıtlanması beklenmekte idi.

Nitekim Baas iktidarının en üst komuta meclisi olan Devrim Komuta Konseyi, almış olduğu 89 sayılı,

24 Ocak 1970 tarihli kararı ile, Irak Türklerine kültürel haklarının verilmesini kabul etmiştir.

Irak Türkleri tarafından büyük bir sevinçle karşılanan bu kararın uygulanma aşamasında başlangıçta göstermelik birtakım teşebbüsler yaşanmış ise de, kısa bir süre sonra bu hakların uygulanmasına yönelik kısıtlamalar getirilmiş ve içi boşaltılmaya çalışılmıştır.

Bununla birlikte Irak Baas yönetimi, İran ile yapılan 1975 Cezayir Antlaşması sonucunda Kuzey Irak'ta Mustafa Barzani önderliğinde sürdürülen Kürt hareketinin bastırılması ile birlikte, Irak Türklerine karşı gerçek niyet ve amaçlarını açığa vuran ve temelinde uzun vadede, Türk bölgelerinin Araplaştırılması üzerine dayalı olan ve günümüze kadar devam eden uygulamalarını plânlı bir şekilde ortaya koymaya başlamıştır.

Türk bölgelerindeki Türk isimli okul ve köylerin isimlerini Arap isimler ile değiştirmekle başlayan bu süreç, Türklerin çoğunlukta oldukları ilçe ve kasabaların idarî bağlantılarını başka illere bağlamakla, güneyden Arapların Kerkük'e gelmelerini ve yerleşmelerini teşvik etmekle devam etmiştir.

Bu Araplaştırma politikası en çok, Irak Türklerinin başşehri olan ve zengin petrol kaynaklarına sahip olan Kerkük ve civarında uygulanmıştır.[30]

4. Saddam Hüseyin Döneminde Irak Türkleri

Orta Doğu'da 1977 senesinden itibaren yaşanan birtakım siyasî gelişmeler, Irak'ta Saddam Hüseyin'in mutlak iktidara gelmesini hızlandırmıştır.[31]

Irak'ta, 1979 senesinin Temmuz ayında, Cumhurbaşkanı Ahmet Hasan el-Bekir sağlık gerekçeleriyle görevinden istifa ettiğini ve yerini Saddam Hüseyin'e devrettiğini açıklamıştır. Saddam Hüseyin, bu şekilde başa gelmesini kabul etmeyen Devrim Komuta Konseyi üyelerini ve Baas Partisi üst düzey kadrosunu tasfiye etmiş ve mutlak iktidarını sağlamlaştırmıştır.

Irak'ta Türklerin ve Türk bölgelerinin Araplaştırılması politikalarını çok açık ve hızlı bir şekilde uygulamaya koyan Saddam Hüseyin yönetimi, Ocak 1980 tarihinde almış olduğu bir kararla, Irak Türklerini topluca güneye ve oralarda Araplar arasında üç ayrı (Kut, al-Imara ve Samava) bölgede yerleştirme kararını almıştır. Ancak Eylül 1980 tarihinde patlak veren İran-Irak Savaşı nedeniyle bu girişimden vazgeçilmiştir.

İran-Irak savaşı süresince de Türk bölgelerine Arapların yerleştirilmesine devam edilmiş ve bu amaçla, 1984 ve 1986 yıllarında Devrim Komuta Konseyi'nin almış olduğu karar ile, nüfus kütüğünü Kerkük'e nakleden ve burada yerleşen Araplara 10.000 Irak Dinarı[32] artı bedava arsalar verilmiş, Türk kızları ile evlenen Araplara, işyeri açmak isteyenlere kredi verilmiş, bir kısmı da Kerkük'te petrol şirketinde istihdam edilmişlerdir.

Buna karşın Irak Türklerine yönelik her türlü zulüm, sürgün, işkence ve idam sıradan hale gelmiş, Irak Türklerinin gayrimenkul ve ticarî araç almaları, Arap ortağı olmadan işyeri açmaları yasaklanmıştır.[33]

Kuveyt Savaşı sonrasında, Irak ordusunun Kuveyt'ten büyük bir bozguna uğratarak çıkartılmasının akabinde, güneyde Şiîler ve kuzeyde Kürtler tarafından başlatılan 1991 halk ayaklanmasına Irak Türkleri de katılmışlardır

Bu ayaklanmalar sonucunda, Irak'ın Bağdat, Musul, Tikrit ve Ramadi şehirleri dışında tüm illeri ve kasabaları ayaklanan halk eline geçmiştir. Ancak bu ortam içinde Irak'ta Saddam'a karşı umut ettiği bir ordu içinden bir askerî darbenin gerçekleşmemesi ve güneydeki durumun giderek İran yanlısı Şiî örgütlerinin eline geçmesi üzerine, Batılı Müttefik güçler, savaş sırasında güneyde alıkoymuş oldukları Irak'ın askerî araç gereçlerini serbest bırakarak, askerî helikopterlerin uçuş yasağı dışında olduğunu açıklayarak, yönetimin tekrar Saddam'ın eline geçmesini bilfiil sağlamışlardır.

Irak rejimi, güneydeki ayaklanmayı bastırdıktan sonra, 1991 senesinin Mart ayında, kuzeyde Kürtlerin ve Türklerin başlatmış oldukları ayaklanmayı silâh gücü ile bastırmasının akabinde, bir milyon insan (Iraklı Türkler ile Kürtler), Türkiye ve İran'a sığınmak zorunda kalmışlardır.

Kuzey Irak Kürtlerinin yerlerinde güvence içinde yaşamalarını sağlamak amacıyla, Türkiye topraklarında Çekiç Güç adı ile bilinen ABD önderliğinde bir uluslararası askerî güç gölgesinde, Irak'ın 36. paralelin kuzeyinde bir tampon bölge oluşturulmuştur.

Bu uygulama ile birlikte Irak Türkleri, Kürtler ile Araplar arasında iki ayrı bölgede bölünmüş olarak kalmaya mahkum edilmişlerdir.

Saddam Hüseyin yönetimi altında yaşanan bu ağır baskıların yanı sıra, Kuveyt Savaşı sonrasında Irak halkına karşı uygulanan ekonomik ambargo ile birlikte, Irak Türkleri büsbütün yok olma durumu ile karşı karşıya kalmışlardır.

Coğrafî konumları itibarı ile Araplar ile Kürtler arasında sıkışıp kalan ve yaşam tarzları ile büyük çoğunluğu şehirli olan Irak Türklerinin, sahipsizlik ve çaresizlik içerisinde kalan eğitimli, aydın, bilim adamı ve yolunu bulan her biri, 1000 yıldan beri vatan edindikleri topraklarını terk etmek zorunda bırakılmışlardır.

Irak dışına çıkmayı başaran Irak Türklerinin öncelikle kalmak ve yaşamak istedikleri yer ise Türkiye'dir.

Ancak Türkiye'nin bunlara ikamet izni ve vermemesi ve Türkiye'nin kötü ekonomik koşulları, Irak Türklerini büyük ölçüde Avrupa, Kanada, ABD ve Avustralya ülkelerine yönelik gitmeye zorlamıştır.

Büyük bir kısmının Birleşmiş Milletlerin kabul ettiği siyasî mülteci statüsü ile bu ülkelere giderken, bu statüyü kazanamayan ve resmî yoldan buralara gidemeyen Irak Türkleri, çareyi ne yazık ki insan kaçakçılarına başvurmakta aramaya başlamışlardır.

Bu girişimleri de, çoğu kez ya polislere yakalanmakla ya da Ege denizinde boğulmakla son bulmaktadır.

1 Yakupoğlu, Enver, **Irak Türkleri**, Boğaziçi Basım ve Yayınevi, İstanbul 1976. ss. 12-13.

2 Koçsoy, Şevket, **Irak Türkleri ve Irak-Türk İlişkileri (1932-1963)**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1991, s. 125; Beyatlı, Aydın, Irak Tarihine Kısa Bir Bakış, **Irak Türkleri Kültür ve Sanat Bülteni**, Sayı 2, 1990, s. 7-8; Hürmüzî, Erşed, **El-Turkman fi'l-Irak**, Bağdat 1971, s. 17.

3 Cevad, Mustafa, **Tarih El-Turk fi'l-Irak**, Mecellet El-Delil, El-aded 2, Necef, 1946, s. 61.

4 Koçsoy, **a.g.e.**, s. 125.

5 A.e.s. 126.

6 İbn-i Haldun, **Mukaddime I**, Çev: Zakir Kadiri Ugan, II baskı, İstanbul, 1968, s. 56; Çay, Abdulhaluk, **Irak Türklerinin Tarihine Genel bir Bakış**, **Irak Türkleri Sempozyumu Tebliğleri**, Ankara, 1987, s. 21.

7 Mecmuat-u Müellifin, **El-Irak Fi't-Tarih**, **Sürre Men Rea**, Darü'l-Hüriyye, Bağdat 1983, s. 421.

8 El-Duri, Abdülaziz, **Tarihü'l-Irak el-iktisadi fi'l-Karni'r-rabi' el-hicri**, Matbaatü'l-Mearif, Bağdat 1948, s. 18.

9 Nevvar, Abdülaziz Süleyman, **Mısır ve'l-Irak**, **Dirase fi Tarih el-alakât Beynehuma hatta Nüşüb el-harb el-alemiyye el-ûla**, Mektebet el-Encilo el-Mısrıyye, el-Kahire, 1968, s. 32.

10 Cevad, **a.g.e.**, s. 280-281.

11 Çağ yayınları, **Büyük İslâm Tarihi**, c 13, İstanbul, 1989, s. 174.

12 Ahmed Refik, **Sahâif-ı Muzaffariyât-ı Osmâniye** adlı eserinde, Yavuz Sultan Selim'in İran'a karşı savaş açmasına neden olan durumu şöyle ifade etmektedir:

Şah İsmail'in yegâne maksadı, memâlik-i şahâne dahiline tohum-ı fesâdı ilka ederek, mezheb-i Şia'yı tezyîd ve kendi bekâ ve istikrarını teyit eylemekten ibaret idi. Bu fikir, tutmuş olduğu mecrây-ı sehil ile öyle bir sahâ-yı intişâr bulmuştu ki, mezheb-i Şia'yı iltizam edenler günden güne çoğalmaya başlamış, hatta Osmanlı ordusu erkânından bazıları nizâm ve kavânin-i askerîyyeye büsbüt'ün muhâlif olarak Şia mezhebini kabul ve ilân-ı Şi'iyyete kıyâm eylemişlerdi. hususıyla Şah İsmail'in Amasya Valisi Şehzâde Sultan Ahmed'in oğullarını himâye ve hazret-i Pâdişâhiye bir tavır-i ihâfe izhâr eylemesi, ilân-ı harbe en mühim bir sebeb teşkil eylemiş idi.

Bkz; (Altınay), Ahmet Refik, **Sahâif-ı Muzafferiyât-ı Osmâniye**, Kütüphâne-i Askerî, İstanbul 1325, s. 298-299.

13 Marufoğlu, Sinan, **Osmanlı Döneminde Kuzey Irak**, Eren Yayınevi, İstanbul 1998, s. 32; İbrahim Halil İbrahim, **Tarihü'l-Vatan El-Arabi fi'l-ahd El-Osmani**, Camiat El-Musul, Musul, 1984, s. 42.

14 Osmanlıların Irak'ta süren hakimiyetlerini dört ayrı döneme ayırmamız mümkündür:

Birinci dönem: Bağdat'ın 1534 senesinde fetih edilişinden 1622 senesinde Safevîlerin işgaline kadar. İkinci dönem: Sultan IV. Murat tarafından Bağdat'ı 1638 senesinde geri almasından Memlüklülerin başladığı 1749 senesine kadar. Üçüncü dönem: Memlüklülerin dönemi 1749 senesinden bu döneme son verildiği 1831 senesine kadar. Dördüncü ve son dönem ise 1831 senesinden Osmanlıların Birinci Dünya Savaşı'nda mağlup çıktığı 1918 senesine kadar.

15 Cevad, **a.g.e.**, s. 284.

16 Musul eski Valisi Hazim Tepeyran'ın sözleri bu tespiti doğrulamaktadır: "Kerkük, Erbil kazalarının merkezleri ve onlara bağlı köylerden birçoğu gibi Talafer nahiyesi nüfusunun ekseriyetini de Dördüncü Sultan Murat zamanında yerleştirilmiş olan Türkler teşkil ediyorlardı." Bkz; Canlı Tarihler, **Ebubekir Hazim Tepeyrani**; Türkiye Yayınevi, İstanbul 1945, s. 391.

17 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)**, Cev. Dh, 14393, 25 Rebiü'l-ahir 1262.

18 1850 senesinde, bölgedeki Osmanlı ordusu mensuplarına 15 aydan fazla geçikmiş maaşlarının ödenmesi için, Kerkük esnaf ve tüccarlarından daha sonra Maliye Nezaretinden ödenmek üzere senetler karşılığında para temin edilmiştir.

Marufoğlu, **a.g.e.**, s. 63; **BOA**, İrd. Dh, 13805, 9 Cemaziyel'ahir 1267.

19 Irak'ta bulunan Türkmen boyları ve aile adları hakkında detaylı bilgi için, Bkz: Saatçi, Suphi, **Tarihi Gelişim içinde**. **Irak'ta Türk Varlığı**, Tarihi Araştırmalar ve Dökümentasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, İstanbul 1996, s. 291-300.

20 Frayliç-Ravlig, **Türkmen Aşiretleri**, s. 13-14.

21 XVI. yüzyılda Bağdat'ta yaşamış büyük Türkmen şair Fuzuli'nin bu aşirete mensup olduğu bilinmektedir.

22 1820 senesinde Kerkük'ten geçen İran kökenli bir görevlinin anlatımlarına göre, Kerkük halkının çoğunu Yeniçeri Türkler oluşturuyurdu. Bkz: El-Bağdadi, El-Munşi', **Rihlet El-Munşi' El-Bağdadi**, Çev. Abbas El-Azzavî, Tab' Şeriket El-ticare ve'l-tiba'a El-mahdude, Bağdat 1948, s. 64.

23 Musul meselesi, 23 Ocak 1923 Lozan Barış görüşmelerinde çözülmemesi üzerine, 19 Mayıs 1924'te İstanbul'da Haliç Konferansı'nda tekrar ele alınmıştır. Ancak burada da bir çözüme varılmaması üzerine, Musul sorunu Milletler Cemiyetine havale edilmiştir. Milletler Cemiyeti, Musul meselesini 20 Eylül 1924 tarihinde görüşmeye başlamış ve sorunun yerinde araştırılması, üç devletin (Türkiye, İngiltere, Irak) yetkilileriyle görüşülmesi ve bir rapor hazırlatılması amacıyla, 3 kişiden (Macaristan eski Başbakanı, İsveç'in Bükreş Büyükelçisi De Wirsen ve Belçikalı emekli Albay A. Pavlis) oluşan özel bir komisyonun kurulmasına karar vermiştir., İngilizlerin istekleri doğrultusunda hazırlanan rapora Türkiye'nin itiraz etmesi üzerine, 19 Eylül 1925 tarihinde, Milletler Cemiyeti konuyu Milletler arası Daimi Adalet Divanı'na havale edilmesi kararını almıştır. Türkiye'nin Adalet Divanı'na gitmeyi reddetmesi üzerine de, Meclis özel komisyonun raporunu kabul ederek, Brüksel Hattı'nın güneyindeki toprakları Irak Devleti'ne bırakma kararını almıştır. Daha ayrıntılı bilgi için bakınız: Öke, Mim Kemal, **Kerkük-Musul Dosyası**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1991. Mısıroğlu, Kadir, **Musul Meselesi ve Irak Türkleri**, Sebil Yayınevi, İstanbul 1994. Demirbaş, Bülent, **Musul-Kerkük Olayı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kuveyt Meselesi**, Arba Yayınları: 44, İstanbul, 1991; **Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1998. Suphi Saatçi, **a.g.e.**

24 Türkiye daha sonra, 500 bin İngiliz Sterlini karşılığında, bu hakkından da vazgeçmiştir. Mim Kemal Öke, **a.g.e.**, s. 95; Bülent Demirbaş, **a.g.e.**, s. 90.

25 Ankara antlaşmasından sonra, Irak Türklerinin önünde iki seçenek kalmıştır. Ya Lozan Antlaşması'nın 31. maddesine dayanarak Türk vatandaşlığına geçeceklerdi ya da 30. maddeye göre Irak vatandaşlığı kabul edeceklerdi. Türkiye Cumhuriyeti sınırları dışında ikamet eden yetişkinlere tanınan bu hakkın uygulanması için verilen süre ise, iki yıldı ve bu süre çoktan aşılmıştı. Antlaşmanın 33. maddesinde ise, ikamet ettikleri ülkenin dışında bir ülke vatandaşlığına geçmeyi seçenlere, mal varlıkları ile birlikte 12 ay içinde gitme hakkı tanınmıştır. Bu haktan, az sayıda aydın ve iş adamı yararlandı ise de, Irak Türklerinin çoğu Irak'ta kalmayı tercih etmişlerdir. Bkz: Umar, Zubaida, **The Forgotten Minority**: **The Turkomans of Iraq**, Inguiry, 462, Fabruary 1987, s. 39.; Suphi Saatçi, **a.g.e.**, s. 194-195.

26 Şerif Hüseyn'in oğlu Faysal'ın İngilizler tarafından Irak'a Kral olarak atanması için, 1921 senesinde yapılan halk oylamasını Irak Türkleri boykot etmiş ve Kerkük'te kurulan oy sandıklarını kırarak, kamu hizmeti veren Türk memurlar, görevlerine gitmeyerek, emekli olanları ise maaşlarını almayarak İngilizlere ve Kraliyet yönetimine karşı açık tepkilerini ortaya koymuşlardır.

27 Katliamın ayrıntıları için bkz: el-Samanci, Aziz Kadir, **el-Tarih el-Siyasî li-Turkuman el-Irak**, Dar Al-Saqi, London 1999. s. 116-124.

28 1959 Kerkük Katliamı hakkında daha detaylı bilgi için: Suphi Saatçi, **a.g.e.**; Aziz Kadir el-Samanci, **a.g.e.**; Enver Yakupoğlu, **a.g.e.**; **Kardaşlık Dergisi**, sayı 3, Kerkük Vakfı, İstanbul, 1999.

29 Sosyalizm ile Arap ırkçılığına dayalı bir ideolojisi olan Baas Partisi, Hıristiyan asıllı Lübnanlı Mişel Aflak tarafında 1947'de Beyrut'ta kurulmuş ve 1961 Suriye'de iktidara gelmiştir. Ancak 1963'te Suriye'de Hafız Esat tarafından gerçekleştirilen iç darbe üzerine, Baas Partisi'nin Irak kanadı Suriye kanadından ayrılmıştır.

30 Kerkük ismini 1976 tarihinde al-Temim olarak değiştiren Baas yönetimi, Kerkük'te tüm Türk isimli okul, cami, mahalle ve köylerin isimlerini Arapça olan isimler ile değiştirmiş ve Türk isimli işyeri ve dükkânların tabelalarını yasaklamıştır.

31 1977 senesinde, Mısır Cumhurbaşkanı Enver el-Sadât'ın İsrail'e ânî bir ziyarette bulunması ve ardından İsrail ile Camp David Barış Anlaşmasını imzalaması, Orta Doğu'da büyük bir denge sarsılmasına yol açmış ve Arap ülkeleri, İsrail karşısında Mısır'ın yerini dolduracak yeni bir oluşumun arayışı içine girmişlerdir. İşte bu ortamda, Irak ile Suriye arasında yakınlaşma süreci başlamış ve bu yakınlaşma 1978 sonuna doğru bir birleşme projesi haline gelmiştir. Zira bu teşebbüslerin ilk adımı olarak iki ülke arasındaki sınır kaldırılmış, Irak ve Suriye halkı, iki ülke sınırları içinde serbest dolaşım hakkını elde etmişlerdir. Bu gelişmelerin yanı sıra, 1979 senesinin başında İran'da Şah rejimi yıkılmış ve yerine İsrail'e ve Batıya karşı, Humeyni önderliğinde İslâmî bir rejim başa geçmiştir. Bkz: Marufoğlu, Sinan, **Ortadoğu'da Arap Ülkelerinin Siyasî Tarihleri**, Marmara Üniversitesi, Orta Doğu ve İslâm Ülkeleri Enstitüsü'nün Türk ve İslâm Ülkelerinin Yeniden Yapılanması ve Türkiye ile ilişkileri yayını, İstanbul 1998.

32 1991 Kuveyt Savaşı'na kadar, 1 Irak Dinarı=3.33 ABD $.

33 Saddam Hüseyin döneminde, Irak Türklerine karşı uygulanan Araplaştırma politikaları hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz: Aziz Kadir al-Sabunci, **a.g.e.**; Suphi Saatçi, **a.g.e.**

[ALTINAY], Ahmet Refik, **Sahâif-u Muzeffariyât-ı Osmâniye**, Kütüphâne-i Askerî, İstanbul 1325.

BEYATLI, Aydın, **Irak Tarihine Kısa Bir Bakış**, Irak Türkleri Kültür ve Sanat Bülteni, Sayı 2, 1990.

Canlı Tarihler, **Ebubekir Hazim Tepeyrani**; Türkiye yayınevi, İstanbul 1945.

CEVAD, Mustafa, **Tarih El-Turk fi'l-Irak**, Mecellet El-Delil, El-aded 2, Necef 1946.

ÇAY, Abdülhaluk, **Irak Türklerinin Tarihine Genel bir Bakış**, **Irak Türkleri Sempozyumu Tebliğleri**, Ankara 1987.

DEMİRBAŞ, Bülent, **Musul-Kerkük Olayı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kuveyt Meselesi**, Arba Yayınları: 44, İstanbul 1991.

El-BAĞDADİ, El-Munşi', **Rihlet El-Munşi' El-Bağdadi**, Çev. Abbas el-Azzavî, Tab' Şeriket El-ticare ve'l-tiba'a El-mahdude, Bağdat 1948.

EL-DURİ, Abdülaziz, **Tarihü'l-Irak el-iktisadi fi'l-Karni'r-rabi' el-hicri**, Matbaatü'l-Maarif, Bağdat, 1948.

EL-SAMANCİ, Aziz Kadir, **el-Tarih el-Siyasî li-Turkuman el-Irak**, Dar Al-Saqi, London 1999.

İBRAHİM, Halil İbrahim, **Tarihü'l-Vatan El-Arabi fi'l-ahd El-Osmani**, Camiat El-Musul, Musul, 1984.

İBN-İ Haldun, **Mukaddime I**, Çev: Zakir Kadiri Ugan, II baskı, İstanbul 1968.

HÜRMÜZİ, Erşed, **El-Turkman fi'l-Irak**, Bağdat, 1971.

NEVVAR, Abdülaziz Süleyman, **Mısır ve'l-Irak**, **Dirase fi Tarih el-alakât Beynehuma hatta Nüşüb el-harb el-alemiyye el-ûla**, Mektebet el-Encilo el-Mısrıyye, el-Kahire 1968.

MARUFOĞLU, Sinan, **Osmanlı Döneminde Kuzey Irak**, Eren Yayınevi, İstanbul 1998.

MARUFOĞLU, Sinan, **"Osmanlı Döneminde Kerkük Şehrinin Sosyal ve İktisadî Yapısı (1847-1908)"**, **Türk Dünyası Araştırmaları**, sayı 103, İstanbul 1996.

MARUFOĞLU, Sinan, **Ortadoğu'da Arap ülkelerinin Siyasî Tarihleri**, Marmara Üniversitesi, Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü'nün Türk ve İslam Ülkelerinin Yeniden Yapılanması ve Türkiye ile İlişkileri Yayını, İstanbul 1998.

Mecmuat-u Müellifin, **El-Irak Fi't-Tarih**, **Sürre Men Rea**, Darü'l-Hüriyye, Bağdat 1983.

Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1998.

MISIROĞLU, Kadir, **Musul Meselesi ve Irak Türkleri**, Sebil Yayınevi, İstanbul, 1994.

Kardaşlık Dergisi, sayı 3, Kerkük Vakfı, İstanbul 1999.

KOÇSOY, Şevket, **Irak Türkleri ve Irak-Türk İlişkileri** (**1932-1963**), Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1991.

ÖKE, Mim Kemal, **Kerkük-Musul Dosyası**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1991.

SAATÇİ, Suphi, **Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı**, Tarihi Araştırmalar ve Dökümentasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, İstanbul 1996.

UMAR, Zubaida, **The Forgotten Minority**: **The Turkomans of Iraq**, Inguiry 462, February 1987.

YAKUPOĞLU, Enver, **Irak Türkleri**, Boğaziçi Basım ve Yayınevi, İstanbul 1976.

GÜÇLÜ DEMİRCİ

Türkİşbirliği ve Kalkınma Ajansı (Tika) /Türkiye

Giriş

Irak, 437.072 km^2'lik bir alan üzerinde kurulmuş bir devlettir. Nüfusu yaklaşık 23 milyondur. Ülke nüfusunun %69'unu Araplar, %16'sını Kürtler, %14'ünü Türkler ve %1'lik kısmını ise azınlık durumunda olan Yezidî, Nasturi, Ermeni ve Asuri gibi etnik guruplar oluşturmaktadır. Irak'ta yaşayan nüfusun %73'e yakını Şii mezhebine mensup olup, bu oranın büyük kısmı Araplardan oluşmaktadır.

Türkmen tabiri Irak'ta yaşayan Türkler için asırlardan beri etnik bir terim olarak kullanılır. Oğuz kavimleri için de kullanılan bu isim, Irak'taki Türkleri bir grup olarak tanıtmakta kullanılmış ve kabul görmüştür.

11. yüzyıldan beri Irak'ta yoğun bir şekilde bulunmaya başlayan Türkmenler, Selçuklular zamanında Irak'ın kaderini ellerinde tutmuşlar. Daha sonra çeşitli Atabeylikler ve 1470 yılında Akkoyunlu Türkmen Devleti'ni kuran Türkmenler, Osmanlı idaresinde de devletin tabii bir uzantısı olarak varlıklarını devam ettirmişlerdir. Irak Türkmenleri, ülkenin kuzey ve orta bölgesinde yer alan Musul, Erbil, Kerkük, Tikrit ve Diyale vilayetlerinin il sınırları ile Bağdat'ın birkaç mahallesinde yaşamaktadırlar.

Lozan Antlaşması'nda Musul vilayetinin Irak veya Türkiye içinde kalması meselesi çözüme bağlanmadığı için, Milletler Cemiyeti yoluyla halledilmesine gidilmiş ve Musul, Kerkük, Erbil ve Süleymaniye sancaklarını içine alan Musul Velayeti'nin tamamı Irak'a bağlanmıştır. Türkiye hükümeti bu olayı 5 Haziran 1926 tarihinde Irak hükûmetiyle yapmış olduğu bir antlaşmayla kabul etmiştir. Bu günlerde Irak Türkmenlerinin sayısı 4 milyon civarında tahmin edilmektedir.

Türmenlerin Irak'a Yerleşmesi

Türkmenlerin Irak'a girişleri,[1] birbirini izleyen çeşitli dönemlerde gerçekleşmiş, böylece sayıları çoğalarak önemleri artmıştır. Emevilerin ve Abbasilerin ordularında görev verdikleri Türkmenlerden çok faydalandıkları bilinmektedir. Özelikle Abbasî döneminde Türkmenler önemli mevkiler işgal ederek iktidar dizginlerini bile ele geçirmişler, hatta çeşitli devlet ve beylikler dahi kurmuşlardır. Birçok tarihçinin Türk göçleri konusunda değişik görüşlere sahip olmasına rağmen, Irak'a art arda gerçekleşen Türk göçlerine işaret ettiklerini görüyoruz. Iraklı tarihçi Abdulrazzak el-Hasanı da Türkmen boylarının birbirini takip eden devrelerde Irak'a yaptıkları göçlere temas etmiş ve bugün Türk bölgesini Arap bölgesinden ayıran yerlerde yaşayanlara Türk ve Türkmen adı verildiğini eklemiştir. Bunlar kuzeybatıdan uzanan bölge üzerinde yayılmaktadırlar.

Irak Bölgesinde Kurulan Türmen Emirlikleri

1. Irak Selçukları (1118-1194):[2] Sultan Mehmet Tapar'ın ölümünden sonra Selçuklular Irak'ta 76 yıl hüküm süren bağımsız bir devlet kurdular. M. 1118 yılında kurulan bu devlette, ilki Sultan Mehmet Tapar'ın büyük oğlu Sultan Mahmut, sonuncusu Arslan Şah'ın oğlu sultan II. Tuğrul olmak üzere dokuz sultan hüküm sürmüştür. Irak Selçukluları M. 1157 yılına kadar Sultan Sencer'e tabi olmuş, bunun ölümünden sonra ise bağımsız olarak hüküm sürmüşlerdir. Daha sonraki yılarda otoriteleri zayıflayarak Atabeylere tabi olmuşlardır.

2. Musul Atabeyleri (Zegiler) (1127-1233):[3] Atabey lakabı Selçuklu prensleri ve şehzadelerinin her türlü eğitimiyle uğraşan tecrübeli hocalara verilmiştir. Bunlar, ülkenin uzak eyaletlerine yönetici olarak gönderilen şehzadeleri, devlet idaresine alıştırmak, savaş ve komutanlık hususlarında eğitim yaptırmakla görevlendirilmişlerdir. Türkmen beylikleri arasında en ünlü olanı Musul Atabeyliği'dir. Musul Atabeyliği siyasî

ve askerî dehaları ile ün yapan ve özelikle haçlı ordularına karşı başarı ile savaşan İmadeddin Zengi ve Oğlu Nurettin Zengi'ye nisbetle tarihte zengiler adıyla da anılmıştır.

3. Erbil Atabeyliği: Bu dönemde Irak'ta kurulan Türkmen beyliklerinden biri de Musul, Erbil, Şehrizor, Hakkari, Harran, Sincar ve Tikrit'te hüküm süren Erbil Atabeyliği'dir. Bu Atabeylik M. 1144 yılında Selçuklu Komutanlarından olan Beğtigin'in oğlu Zeyneddin Ali Küçük tarafından kurulmuştur. Kendisinden sonra oğulları Zeyneddin Yusuf ve 65 yıl Erbil'i idare eden Muzaffereddin Gökbörü hüküm sürmüştür.

4. Kerkük'te Türkmen Beyliği:[4] Kerkük ve Şehrizor bölgesinde Süleymaniye bölgesiyle Şehrizor ovasını da içine alan bir Türkmen beyliği kurulmuştur. Bu beyliğin başında Arslan Taş oğlu Kıpçak bulunuyordu. Daha sonra İmadeddin Zengi ile çarpışan Kıpçak mağlup olmuş, böylece bu beylik Musul Atabeyliği'ne katılarak son bulmuştur.

5. Karakoyunlu Devleti (Baranlı): Baranlı boyuna mensup Karakoyunlular, başkanlık yolu ile iktidara geçtiler. Karakoyunlu Beyi Kara Yusuf H. 806 yılında Bağdat'ı istila etti. Daha sonra Celayirli Sultan Ahmet'in H. 814 yılında yazdığı fermana dayanarak, oğlu Şah Ahmet'i Irak tahtına oturttu. Babası Kara Yusuf'un ölümü üzerine bütün ülkesi kendisine kaldı.

6. Karakoyunlu Devleti (Bayındırlı):[5] Akkoyunlular Oğuz Han'ın torunlarından ve 24 Oğuz boyundan biri olan Bayındır'a mensupturlar. Bu devletin en önde gelen şahsiyetleri arasında, Kara Osman adıyla tanınan Hasan Bey'dir. Türkmenlerin Irak'ı fiilen vatan olarak benimseme devri saydığımız ikinci dönemin bölümleri, bu şekilde birbirini izlemiştir. Böylece Türkmenler Irak topraklarında kendilerine uygun ortamı bularak yerleşmişler ve Türk-İslâm medeniyetinin kurulmasında büyük rol oynamışlardır.

7. Üçüncü Dönem:[6] Üçüncü dönem, bu bölgelerde yerleşen Türkmen boylarının desteklenme ve beslenme dönemi sayılır.

Bu dönem Türkmenler, kitleler halinde asıl Oğuz ülkesinden Irak'a gelmişlerdir. Ayrıca bu dönemde pek çok Oğuz Türkü Osmanlı akınlarıyla Irak'a girmiştir. Binlerce Türkmenin Kuzey Irak'ta yerleşmesine yol açan bu hamlelerin en önemlisi M. 1535 yılında Kanunî Sultan Süleyman'ın gayesine ulaşan Irak seferidir.[7]

Bu sebeple Türkmenler, bizzat bu bölgelere yerleşmişlerdir. Halbuki daha önceleri ilk Halifeler, Emevi ve Abbasi dönemlerinde ilk defa yerleştikleri bölgeleri Türkmenler, yurt edinmemişlerdir. Böylece tabiat ve mizaçlarına uygun düşen özeliklerinden dolayı Türkmenler, haliyle günümüzde yaşadıkları bölgelere yerleştiler.[8]

Irak Türklerinin Nüfus Yapısı ve Yaşamakta Olduğu Bölgeler

Irak Türkleri, Irak'ın kuzeybatısından güneydoğuya doğru uzanan, Araplarla Kürtler arasındaki bölgelerde yaşarlar.[9] Musul şehrinin batısında "Telafer" ilçesi ve civarındaki köylerden başlayarak doğuya doğru, Musul'un karşısı ve Dicle nehrinin doğusunda Yunus Peygamber, Erbil, Altınköprü, Kerkük, Tazehurmatu, Kifri, Karatepe ve Himrin dağlarını bırakarak, Kızılarbat yer almaktadır. Buradan güneydoğuya doğru Hanakın, Mendeli, Bedre ve güneyde Şahraban ile sona erer.

Irak Türkleri bölgenin yerli halkıdır. Bağdatın Kazimiye kısmında, daha güneyde Kerbela, Necef, Kufa'da yaşayan Şii mezhebine bağlı ve İran Azerbaycan'ından hicret etmiş Türkleri de katarsak Irak'ta yaşayan Türklerin toplamı 3 milyonu aşmaktadır. Bugün Türk oldukları halde zamanla Araplaşmış veya Kürtleşmiş Türkleri bu hesaba katmıyoruz.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra 1921 yılında Irak'ın nüfusunun 2.5 milyon olduğu tahmin edilmiştir. 1927 yılında çıkan 54 numaralı nüfus sayımı kanunu ile de nüfus işleri kanunlaştırılmıştır.

Fakat bu kanunun dayandığı temellere göre bir genel nüfus sayımı ancak, 1947'de çıkarılan, 30 numaralı ek kanunla, 19.10.1947'de yapılan sayımdır. Bu sayımda tahmin edilen, 200.000 göçebe aşireti nüfusuyla beraber Irak'ın nüfusu 4.816.185'e çıkmıştır.

On yıl sonra 1957 yılında yapılan nüfus sayımında bir takım eksiklere ve yanlışlıklara rağmen, bu sayımda Irak'ın nüfusu 6.339.960 kişiye ulaşmış olup, istatistiklere geçmeyen Irak'taki Türkmenlerin nüfusu 300 bini aşmakta idi. Çok ilkel tahminlere dayanarak ve 1920 yılından sonra çıkan sayım sonuçlarına bakılırsa, Irak'taki Türkmenlerin nüfusu 100 binle 150 bin arasında oynamaktadır.

Böylece 30 yıl kadar bir süre içinde Türkmenlerin nüfusu bir çok kötü nedenlerin, aksaklıkların bulunmasıyla beraber, bir mislinden fazla bir artış göstermiştir. Irak nüfusunun yılık artış oranı yüzde 2,5-3 arasında olduğuna göre 1967 nüfus sayımına göre normal şartlarda 600 bini aşması olağandır. Irak'ın toplumları içerisinde üçüncü büyük gurubu meydana getiren bu çalışkan üretici nüfus kütlesinin eski Musul vilayeti içerisindeki il il dağılımı:

İller

Eski Musul vilayeti 91.000 mm^2 arazi üzerinde o günkü idarî taksimata göre Musul, Kerkük, Süleymaniye Sancakları, Erbil ili de Kerkük sancağı içendeydi.[10] Irak'ın nüfusunun bugünkü tahmini rakamla 23 milyon olduğu söyleniyor.

Ama elimizde bulunan Irak'ın yayınladığı 1981 yıllığındaki, illere göre tahmini nüfus tablosuna göre Irak'ın o yılki toplam nüfusu 13.669.689 idi. 1987 sayımında ise Avrupa yıllıklarından alınan rakam ise 16.100.000'dir.[11]

Musul Vilayeti:[12] Nüfusu; 1.227.215'tir.

İlçeleri ve Köyleri: Telafer, Kadaköy, Reşidiye, Eski Musul, Eski Kelek, Sino, Tellavi, Meydankulu, Sıbate, Efekeni, Butepe, Buhr, Kırmız, Irfi, Mıstah, Şeh-İbrahim, Hamere Termi, Kubuk, Telazzo, Harabecmmaş, Cuma, Melvaran, Yunus Peygamber, Kaziye, Reşidiye, Şirhan, Karakoyunlu, Karayatağ, Selamiye, Yarımca, Kızfahre, Tezharap, Babent, Bektaşi, Terikatli, Şahbek (bugün kü adı Şebek), Mahallebiköyü, Gökçeli, Toprakziyaret, Haznetepe, Kibirli, Zahrahatun, Tercile, Karatepe Ortaharap, Cinci, Faziliye, Şakuli, Seyyitler ve Ba'hamze Köyleri.

Erbil Vilayeti: Nüfusu; 632.252'dir. Bugünkü nüfusu tahmini 1.500.000 civarındadır.

İlçeleri ve Köyleri: Altınköprü "Kerkük vilayetinde 1989 yılında Erbil vilayetine bağlanmıştır", Kamkuş, Kuştepe, Köysancak.

Kerkük Vilayeti:[13] Nüfusu; 567.957'dir. (Nüfusunun az olma nedeni 1976 yılında Kerkük'ün Tikrit ilçesi başta olmakla toplam 6 ilçesiyle Selahettin Vilayeti oluşturuldu, ayrıca bu yıldan itibaren Türkleri bölgeden güneye sürgün etmişler).

İlçeleri ve Köyleri: Dibis, Yayçılı, Leylan, Beşir, Kümbetler, Türkalan, Tazehurmatu, Çardağlu, Tirkalan, Yahyava, Tirkeşkan, Kızılyar, Ömermendan, Bılava, İlincak, İmam Zeynelabdin Kadırkerem ve Tavuk.

Selahettin Vilayeti: Nüfusu; 402.667'dir.

İlçeleri ve Köyleri: Tuzhurmat, Beyat, Kokus, Hasadarlı, Şahseven, Elbuhasan, Biravuçlu, Muratlu, Abbud, Zenggülü, Kifri, Aştöken, Birefekire, Tatran, Sendiç, Karatepe, Koruk, Çincal, Alisaray, Dicle nehri üzerinde Karahan (Celevla), Süleymanbeg, Karatepe, Amirli (Kerkük vilayetinden alınmıştır), Bostamlı (Erbil vilayetinden alınmıştır).

Diyale Vilayeti: Nüfusu; 637.778'dir.

İlçeleri ve Köyleri: Hanekin, Zaviye, Mendeli, Kızılırbat, Mansuriye, Kazaniye, Şahraban, Karahan ve Kozoniye, Bedre.

Irak Hükümeti Döneminde Türkmenler

Irak Devleti, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkıntıları üzerine kurulmuştur. 1932'de milletler Cemiyeti üyeliğine kadar İngiliz manda idaresinde kalmıştır. Mondros Mütarekesi akabinde bölgeyi tamamen ele geçiren İngiltere, 24 Nisan 1920 tarihli San Remo konferansı ile Irak'ın manda idaresinde, Milletler Cemiyeti adına ele geçirmiştir.[14]

Irak'ta Türkmenlere siyasî hakların tanınması 1920 yılında Hükûmetin ilk teşkilatında, Kerküklü bir Türkmenin bakanlar kuruluna katılmasıyla sağlanmıştır. 1922'de Irak'la İngiltere arasında imzalanan anlaşmanın 3. maddesi gereğince, çıkartılması tasarlanan anayasada vatandaşlar

arasında siyasî farklar gözetilmemesi, okullarda ana dille tahsil görülmesi teminat altına alınıyordu. Bu prensipleri göz önünde tutan hükûmet 1925 yılında yayınladığı ilk anayasanın metnini Arapça, Türkçe ve Kürtçe olarak bastırılmıştır.

1933 yılında son şeklini alan anayasanın 17. maddesinde “Kanunla istisna edilmiş hususlardan başka, Irak’ta resmi dilin Arapça olacağı” belirtilmiştir. İstisna teşkil eden hususlar ise 1931 yılında yayınlanmış olan 74 numaralı “Yerli Diller” kanunu ile tespit edilmiştir. Bu kanun gereğince başta Kerkük ve Erbil olmak üzere bazı Türkmen bölgelerinde muhakemenin Türkçe olarak yapılması kabul edilmiş. Türkmenlerin çoğunluk teşkil ettiği ilkokullarda öğretimin tamamıyla Türkçe olması kararlaştırılmıştır.

Ancak II. Dünya Savaşı’nın başladığı yıllardan itibaren verilen bütün siyasî ve kültürel haklar teker teker geri alınmaya veya dondurulmaya başlanmıştır. 14 Temmuz 1958’de Cumhuriyetin kurulmasından sonra Türkmenlere bazı haklar tekrar tanınmaya başlanmıştır.

Nitekim 1959 yılında Bağdat Radyosu’nda Türkmence yayına başlanmış, 1960 yılında Irak Türkmenlerinin kültürel varlığını savunan “Türkmen Kardeşlik Ocağı”nın kurulmasına izin verilmiş, 1968 yılında Kerkük Televizyonu’nda Türkmence yayın hakkı tanınmıştır.

1970 yılında Irak Türkmenlerinin kültürel hakları kanun kuvvetinde devrim komuta konseyi kararıyla tanınmasına rağmen, ilkokullarda Türkçe eğitim, edebî yayın ve edebiyatçılar birliği kurulması gibi maddeleri içeren bu haklar, bir yıl geçmeden askıya alınmıştı.

Türkmenler, 1971 yılından itibaren ağır bir sindirme ve asimilasyon politikasına tabi tutulmuş, yüzlerce genci idam edilmiş, savunma hakkı tanınmayan devrim mahkemelerince türlü cezalara çaptırılmış veya tutuklanmıştır.

I. ve II. Körfez Savaşları

22 Eylül 1980’de 8 yıl süren İran-Irak Savaşı başladı. Bu savaş döneminde Batılı ülkelerden İran’a karşı büyük destek alarak güçlenen Irak, 2 Ağustos 1990’da Irak Cumhuriyet Muhafızları birkaç saat içerisinde Kuveyt’i işgal etti. Birleşmiş Milletler şemsiyesi altında toplanan A.B.D. öncülüğünde yapılan “Çöl Fırtınası” harekâtı ile Irak geri püskürtüldü.

Irak yönetimi Körfez Savaşı’ndan sonra Kuzey Irak’a yönelik bir operasyon başlattı. Yüz binlerce insanın Türkiye ve İran sınırlarına yığılması sonucunu doğuran bu operasyonda kimyasal silahlar da kullanılmıştır.

5 Nisan 1991’de Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi’nin 688 sayılı kararı uyarınca Huzur Sağlama Operasyonu Bir (Operation Provide Comfort I) başlatıldı ve bu çerçevede Türkiye sınırında bir uluslar arası güç oluşturuldu. Bu gücün amacı, herhangi bir kriz anında Irak’a müdahale etmede bulunacaklardır. İlk operasyon yaklaşık üç ay sürdü ve başarı ile sonuçlandı. Ardından Irak Hükûmeti’nin Kuzey Irak’ta istikrarı bozacak davranışlarda bulunmasını önlemek amacıyla, Huzur Sağlama Operasyonu İki (Provide Comfort Operation II) adı altında başladı. Bu operasyonun bir parçası olarak Türkiye’nin güneydoğusunda caydırıcı bir uluslararası gücün konuşlandırılması

kararlaştırıldı. Bütün bu gelişmelerle beraber 1920'lerden beri değişmeyen, bölgedeki dengeler değişmiş, 36 paralel ile BM tarafından korunan bir bölge oluşturulmuş ve bu bölgede Federe bir Hükûmetin kurulmasına izin verilmiştir. Aslında düz bir çizgi olması gereken 36. paralel, sadece amaçlanan bazı yerlerin korunabilmesi için deforme edilmiştir.

36. Paralel Bölgesindeki Irak Türklerinin Siyasî Süreci[15]

1959 yılında İstanbul'da kurulan Irak Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği'nin şubeleri Ankara, İzmir ve Konya illerinde de faaliyete açıldı.

1988 yılında Türkiye'de bulunan bir gurup Irak Türkü tarafından Irak Millî Türkmen Partisi kuruldu. 1990 yılında II. Körfez Krizi'nin başlamasıyla birlikte Irak Millî Türkmen Partisi resmen faaliyet geçtiğini ilan etti. 1994'te Erbil şehrinde Türkmeneli Partisi resmen kuruldu. 1995 yılında Kuzey bölgesinde Türkmen Bağımsız Hareketi kuruldu. Aynı yıl Türkmen Cephesi kuruldu, bu Cephenin çatısı altında Protokol mucibince alt kuruluş katıldı. Bu kuruluşlar:

1. Irak Millî Türkmen Partisi

2. Türkmeneli Partisi

3. Türkmen Bağımsız Hareketi

4. Irak Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği

5. Türkmeneli Vakfı (1995 yılında Ankara'da kuruldu)

6. Türkmen Kardeşlik Ocağı (1974'te şube olarak açıldı, 1990 yılından sonra bağımsız çalışmaya başladı.)

Türkmen Cephesi Daireleri:

* Güvenlik Dairesi: 300'e yakın akıncıları vardır.

* Eğitim ve Kültür Dairesi: Bu daireye bağlı 13 Türkmen okulu mevcuttur. 9 ilkokul, 2 ortaokul ve 2 de lise olmak üzere hizmet vermektedirler. Kütüphane, TİKA tarafından verilen matbaa, öğrenciler için elbise dikim ve halı atölyesi de vardır.

* Sağlık ve Sosyal Dairesi: İki sağlık ocağı vardır, biri Erbil ve diğeri Kifri'dedir.

* Enformasyon Dairesi: Erbil'de bölgesel televizyon ve radyo, Süleymanya'da ve Kifri'de sadece radyo vardır. Ayrıca Silopi-Erbil arasında posta servisi yapılmaktadır.

* Araştırma ve Planlama

* Siyasî ve Dış İlişkiler.

Türkmen Cephesine bağlı faaliyet gösteren kuruluşlar:

* Gençler Birliği

* Kadınlar Birliği

* Talebe Birliği

* Sanatçılar Birliği

* Tüccarlar Birliği

* Esnaflar Birliği

* Öğretmenler Birliği

* Veliler Birliği

* Edebiyatçılar Birliği

* Meslekler Birliği

* Göçmenler Birliği

* Türkmen Kültür Merkezi

* Türkmeneli Spor Kulübü

* Türkmenevi

1997 Yılında Türkmen Halk Partisi kuruldu. Bu partinin geçici bir süre için pasif görev yapmaktadır.

İnsan Hakları Açısından Irak Türkleri[16]

Irak'ta Cumhuriyet döneminin başlangıcından itibaren süregelmekte olan anti-demokratik uygulamalar Saddam Yönetimi ile en katı bir biçimde sergilemekte

dir. Irak rejimi, 1976 yılından bu yana, gerek körfez bölgesinde yarattığı uluslararası krizlerle ve gerekse ülkede yaşayan azınlık gruplara yönelttiği toplu imha, sürgün vb. uygulamalarla dünya kamuoyunun tepkilerini üzerine çekmiştir.

Irak rejiminin bölge ve dünya barışına yönelik tehditleri ve yarattığı fiili durumlar karşısında, dünya kamuoyu Kuveyt halkının ve Irak Kürtlerinin yanında yer alırken, Irak'ta göçe zorlanan, işkence gören, idam edilen, insan hakları çiğnenen Irak Türkleri göz ardı edilmiştir.[17]

Dünyada demokrasiye yöneliş hareketlerinin hızla geliştiği ve devletlerin insan haklarına verdiği değer ölçüsünde saygınlık kazandığı günümüzde, Irak Türklerinin de demokratik bir düzende, temel insan hak ve hürriyetleri doğrultusunda yaşama isteklerinin, dünya ülkelerince de benimsenmesi ve desteklenmesi gerekir.

Bölgenin Ekonomik Durumu

Irak'ın ekonomisinin premotoru petroldür ve ana kaynaklarının da Kuzey Irak'ta olduğu bilinen bir gerçektir. Irak'ta mevcut olan 4 önemli petrol bölgesinden (Kerkük, Musul, Hanekin ve Basra) 3'ü Kuzey Irak'ta yani Türk bölgesindedir.

1976 yılında Irak petrolünün Irak millî gelirine katkısı %37 oranındaydı. 1989 yılında günlük ham petrol üretimi 2.786.000 varildi. 1989 yılında petrolün Irak ekonomisine yaptığı katkı, 12 milyar dolardı. Toplam petrol rezervi Irak'ın resmi verilerine göre 75 milyar varil olarak ifade edilmektedir. Batılı kaynaklar ise toplam petrol rezervini 200 milyar varil olarak deklare etmektedirler.

1968 yılında toplam petrol üretimi 72.621.104 ton olmuştur, bu miktarın 54.828.632 tonu Kerkük ve civarından, 1.281.959 tonu ise Musul bölgesinden çıkartılmıştır. Dolayısıyla Türk bölgesinde üretilen petrol miktarı Irak'ın toplam üretiminin %77.26'sını oluşturmaktadır. 1990 yılının verilerine göre günlük ham petrol üretiminin (2.125.000 varil) ortalama %71.2'si Kerkük ve civarından üretilmiştir. Ayrıca, Irak'ın kuzey bölgesi tarımsal açıdan elverişli bölgelerden biridir. Başlıca ürünler tahıl ve narenciyedir, bu bölge mera bakımından da elverişlidir.

Irak'ın Dışında Bulunan Türkmen Kuruluşları

Başta Türkiye olmak üzere pek çok ülkede dernekler, vakıflar ve cephe temsilcilikleri mevcuttur, Türkmen Kuruluşları sırasıyla şöyledir:

Türkiye Cumhuriyeti'nde Bulunan Kuruluşlar:

1- Irak Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Merkezi

2- Türkmeneli İşbirliği ve Kültür Vakfı

3- Türkmeneli Aydınlar Derneği

4- Türkmen Aydınlar Derneği (Farklı Kuruluşlar)

5- Türkmen Cephesi Türkiye Temsilciliği

6- İzzettin Kerkük Vakfı

Batılı Ülkelerde Bulunan Kuruluşlar:

1- Avustralya Türkmen Derneği

2- Türkmen Cephesi İngiltere Temsilciliği

3- Holanda Irak Türkmen Kültür Araştırma Vakfı

4- Danimarka Türkmen Derneği

5- Kanada Türkmen Derneği

6- Almanya Cephe Temsilciliği

7- Amerika da yakında Türkmen Cephesi Temsilciliği açılacaktır.

1 Abdurrezzak El-Hasanı, **el-Irak Kadimen ve Hadisen**, Matbaat el-İrfan, Sayda 1959.

2 Erşet Hürmüzlü, **Irak Türkleri**, Irak Milli Türkmen Partisi Yayını, Ankara 1994.

3 Aziz Kadir, **Irak Türklerinin Siyasi Tarihi**, İngiltere darilu AL-saki, s. 44.

4 Ş. Sabir ez-Zabit, **a.g.e.**, s. 73.

5 Abdurrezzak El-Hasanı, **el-Irak Kadimen ve Hadisen**, Matbaat el-İrfan, Sayda, 1959 s. 26.

6 Baki Kurtuluş, **Osmanlı Padişahları**, Balkanoğlu Matbaası, Ankara 1962, s. 83.

7 **A.g.e.**, s. 83.

8 İsmet Tümtürk'ün makalesi, **Fuzuli Dergisi**, Sayı: 5, İstanbul (Temmuz 1958), s. 3.

9 Demirci Dr. Rıza, Gelecek Nüfus Sayımı ve Irak Türkmenleri, **Kardeşlik Derg**. Onuncu yıl, 6. Sayı Bağdat 1970, s. 58-60.

10 Öke, Prof. Dr. Mim Kemâl, **Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu 1918-1926**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1992.

11 Ziyat Köprülü, **Turkish Presence in Iraq**, Örnek Matbası, Ankara 1996, s. 8.

12 Demirci Dr. Rıza, **Gelecek Nüfus Sayımı ve Irak Türkmenleri**, **Kardeşlik Derg.** Onuncu yıl, 6. Sayı, Bağdat 1970, s. 58-60.

13 Dr. Fazil Demirci, **Irak Türklerinin Dünü ve Bugünü**, Ankara 1991, s. 76.

14 Koçasoy Şevket, **Irak Türkleri ve Türk-Irak İlşkileri (1932-1963)**, İstanbul 1991, s. 1.

15 Demirci, Doç. Dr. Fazıl, **Bir Dramın Öyküsü**, Ankara 1996, s. 106.

16 Ziyad Köprülü, **Irak Türkleri Açısından İnsan Hakları**, Irak Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayını, Ankara, s. 35.

17 Stoel, Max Van Der, **Irakta İnsan Hakları İhlalleri “Türkmenler”**, Irak Milli Türkmen Partisi 1995, s. 16.

Irak Türklerinin Sosyal Hayatı / Dr. Rabia Kocaman Aydın [p.617-624]

DR. RABİA KOCAMANAYDIN

Muğla Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılapları Enstitüsü /Türkiye

Sosyal yapıyı belirleyen en önemli unsur nüfustur. Bir ülkede belirli bir coğrafyada belirli bir çoğunlukta bir süreç içerisinde yaşayanlar o coğrafyanın temel unsurunu ortaya koyarlar. Sosyal yapı araştırmalarında tarih ilminin bu çerçevede önemli hizmeti vardır. Zira bir toplumu tanıtabilmek için geçmiş zaman sürecindeki konumlarının değerlendirilmesi günümüzdeki tanımlamalara ışık tutmaktadır. Dünü hesaba katmadan sadece bugünkü yapıyı izaha kalkmamız sağlıklı olmayan sonuçlara ulaşmamıza vesile olur, hatta yanlış olur. Sosyal yapı değişkenliğini etkileyen en önemli unsur şüphesiz siyasettir. Belli bir coğrafyada yaşayan insanların sahip oldukları devlet şekli ve uygulamaları bu yapı üzerinde egemendir. Bu çerçevede meseleyi ele alacak olursak 1926 Ankara Antlaşması ile millî sınırlarımız dışında kalan Musul Vilayeti önce İngiliz mandası altında, 1938 yılında da Irak Arap Cumhuriyeti adı altında yeni bir devlet olarak yapılandırılmıştır. Bu coğrafya ve üzerinde yaşayan insanları bu süreç içerisinde tarihe dönerek değerlendirecek olursak çok ilginç sonuçlara ulaşırız. Bölgede yaşayan Türkleri ilk yerleşim, nüfus, eğitim, aile, dil, din ve kültür açısından kısaca değerlendirerek günümüzdeki uygulamalarına dikkat çekilmek istenmiştir.

Bölgede İlk Türk İzleri ve Kısa Tarihçe

Bölgede ilk Türk izleri çok eski dönemlere dayanmaktadır. Amasyalı Hüsameddin adlı bir yazar Irak Türklerinin menşei hakkında şöyle der: "Mu'cem-ül Buldan'dan faydalandığı üzere, Dicle ırmağı kenarında "Samerra" şehr-i kadiminde hükûmet eden Türk hükümdarlardan 'Iğrak' Bin Pars Bin Samur Hakan adıyla anılan, sonra Acemleştirilerek 'Irah' ve Arapçalaştırılarak 'Irak' denilen Bağdat ilinde peygamberin hicretinden pek çok zaman evvel Türkler var idi. Yine aynı yazarın kitabında Basluhan'ın özüyle, sözüyle Irak ilinde yaşayan Türklerin mevcudiyetlerine kabul-ü İslam etmelerine büyük hizmetler etmiş alp erenlerden idi.[1] diye ifade edilmektedir. Bu yazıdan hareketle Irak Devleti'nin adının dahi bir Türk hükümdardan geldiğini burada rahatlıkla söyleyebiliriz. O halde Türklerin Irak'a gelişlerinin Anadolu'ya gelişlerinden çok daha önceye ait olduğunu söyleyebiliriz.

Bazı kaynaklarda Emeviler zamanında geldikleri söylenmektedir.[2] M.S. 694 yıllarında Kufe Valisi Haccac Bin Yusuf kendine Türklerden müteşekkil bir ordu kurmuştur. Askerî amaçlara hizmet için kurulan bu birlik Bedre kasabasında bugünkü Vasıt (Kut) Vilayeti yakınlarında bulunmakta idi. Bölgede arkeolojik araştırmalar yapan Amerikalı araştırmacılar bu tarihi beş bin sene evveline götürmektedirler.[3] 1930 senesinde Yorgantepe hafriyatında bulunan vesikaya göre şöyle denmektedir: Kerkük'ün Hassa çayından beş bin sene evvel Zab-ı Sagir geçerken bir zelzele neticesinde mecra değişmiş ve şimdiki Altınköprü'den cereyana başlamıştır. Hududu kuzeyinde Erbil, güneydoğuda Kermenşah olarak Kerkük bir hükümet imiş. Şimdiki Kerkük vakti ile "Necitinnasır" diğeri "Huri" namı ile iki hükümetten ibaret olup Necitinnasırlar Asurilere ve Huriler de Türk ırkına

mensup imişler. Asuri hükümeti kuzeyden celbettikleri 12 bin Asuri ile Hurilere hücum ve mağlup etmişlerdir. Fakat bu 12 bin Asuri muaharan Türk olan Huriler tarafından mahvedilmişlerdir ki bunların bir kilise ile bir kısım makbere eserleri de mevcuttur.[4]

Abbasiler zamanında Türklerin bölgede mevcudiyeti ile ilgili pek çok kaynakta bilgi vardır.

Irak adı ile ilgili bir başka yaklaşım Müslüman-Arap kuvvetlerinin 642 yılında Basra ve Şattül-Arap bölgesinde hakimiyet kurmaları nedeni ile coğrafî bir kavram olarak ifade edilebilir.[5] Buraya

kadar olan açıklamalar meselenin az değerlendirilmiş yanıdır. Bundan sonraki evreler daha net bir biçimde tarihçiler tarafından ortaya konulmuştur. Daha sonraki siyasî oluşum kronolojik olarak şöyledir:

Büveyhiler (945-1055)

Büyük Selçuklular (1055-1157)

Irak Selçukluları (1118-1194)

Musul Atabeyleri (1127-1233)

Erbil Atabeyleri (1144-1233)

Türkmen Kıpçak Beyliği (1130-13. yy. sonu)

İlhanlılar (1258-1344)

Celayirliler (1339-1410)

Karakoyunlular (1411-1468)

Akkoyunlular (1468-1408)

Safeviler (1508-1534)

Osmanlılar (1534-1918)

1938'de Irak Arap Cumhuriyeti adını alana kadar yukarıda isimler verilen siyasî yapılanma içinde yer almışlardır.

Günümüzdeki Coğrafi Yapı

Irak'ın doğal yapısı, coğrafî konumu ve tarihî gelişimi içinde üç ayrı parçadan oluşmaktadır. Birinci olarak Fırat ve Dicle nehirlerinin birleşerek Basra Körfezi'ne kadar meydana getirdikleri delta üzerinde Bağdat-Basra bölgesi ve civarıdır. Bu bölge Arap-Irak'ı olarak adlandırılır ve Arap nüfus çoğunluktadır. İkinci bölge, Fırat ve Dicle arasında bulunan Batılı kaynakların “Mezopotomya” olarak adlandırdıkları diğer adı ile El-Cezire'dir. Türk nüfusu bu bölgede yoğun olarak yaşamaktadır. Binlerce yıllık tarihi süreci içerisinde bölge iklim şartları, yer altı ve yer üstü kaynakları bakımından dikkat çekicidir ve “Münbit Hilâl” olarak adlandırılmaktadır. Üçüncü bölge Mezopotomya'nın kuzeyinde bulunan ve El-Cibal adı verilen dağlık bölgedir. Bu bölgede Kürtler, Asuriler Yezidiler ve Türkler karışık olarak yaşamaktadır.

Irak'ta Türk Yerleşim Yerleri

Bugünkü şekliyle ülkenin kuzeybatısından güneydoğusuna doğru uzanan bir şerit üzerinde yaşamaktadırlar. Ülkenin kuzeybatısında ve Musul'un 60 km doğusunda bulunan Telafer ve buna bağlı olan köylerden itibaren Musul ve çevresindeki köyler Erbil, Altunköprü, Kerkük ve çevresindeki köyler, Tazehurmatu, Tuzhurmatu, Tavuk ve çevresindeki Bayat köyleri, Kifri, Karatepe, Hanekin, Kızlarbat (Şadiye), Karağan (Celevla) ve köyleri Şahraban (Mikdadiye), Bedre, Kazaniye ve Mendeli gibi il, ilçe, kasaba ve köyler Türklerin yerleştiği önemli merkezlerdir.

Bugünkü Irak İdari Yapısına Göre Türk Yerleşim Yerleri

Musul İli: Musul'un Merkez ilçesinde Yunus Peygamber, Faysaliye ve Mansur mahalleleri nüfus itibarı ile Türktür. Musul'un çevresinde bulunan kırsal alanda dahi yüzlerce Türk köyü bulunmaktadır. Bunlar: Abbasiye, Abzah, Akkoyun, Albek, Alireş, Alkuş, Arpacı (Arpacıye), Babıniyet, Balhamza, Başahra, Başika, Baştutmaz, Bavize, Baybuğ, Bazuaya, Bedene, Bektaş, Besan, Bılavat, Bısatlı, Bi'rhallan, Cilevhan, Çinci, Deraviş, Ebucerbua, Eskişehir, Fazıliye, Gazekan (Gazihan), Gökçeli, Hamdaniye, Haraba, Harabsultan, Havar, Haznebent, Haznetepe, Hıdır (İlyas), Istah, Horsabad, Kadıköy (Kazıyye), Karakoyun, Karakuş, Karasör, Karatepe, Şebek, Karayatağ, Keberli, Kehriz, Kelek, Kepresor, Kızfahre, Körgariban, Minara, Mişerfe, Mahallebiye, Ortaharap, Ömergân (Ömerkan), Ömer Kayacı, Reşdiye, Rezzakiye, Selamiye, Seyyidler, Şemsiyyat, Şennif, Şeyhemir, Şirehan, Tahrava, Telagub, Tercile, Tevkıfıye, Tezharap, Tilyara, Toprak Ziyaret, Topzava, Verdek, Yarımca, Yengi, Bısatlı, Zehra Hatun, Zeynelabidin'dir.[6] Musul'un 60 km. batısında bulunan Telafer, Irak Türklerinin yoğun olarak yaşadığı yerlerden biridir. Telafer yöresi Türk köyleri ise şunlardır: Ağbuğa, Ağbulağ, Ağtepe, Arpatepe, Avkenni, Antallavi, Azzotepesi, Buhur, Ceddu, Cegan, Harabe, Ciheşler, Tosnuğa, Cubara, Cuma, Çarağtepe, Çeti (y) liler, Tarrı (tarlası), Damlamaca, Daşlıdere, Deveboynu, Efkenni, Faka, Hamra, Harala, Harna, Irfi, Kırmızı, Kızılkuyu, Kızıl Tar, Körkuyu, Malviren, Mıstah, Miçça, Mahallebiye, Sanbar, Sec'a, Sopan, Sualtı, Şeh (Şeyh), Üçtepeler, İbrahim, Turmu, Viranşehir. Telafer'in batısında bulunan Türk köyleri ise, Meydankulu, Tellavi, Sina ve Sibate'dir.

Erbil İli: Musul'dan sonra tarihi bir Türk şehridir. Kerkük'ten sonra Irak'ta Türklerin yaşadığı ikinci büyük ildir.

Kerkük İli: 1975 yılına kadar idari yapısında 4 ilçesi bulunmakta idi. Bunlardan merkez ilçe Kerkük'tür. Diğerleri, Kifri, Çemçemal ve Tuzhurmatu'dur.

Kerkük Merkez İlçe Nahiyeleri: Karahasan, Sıvan, Altunköprü ve Havice'dir. Kifri'ye bağlı nahiyeler ise, Karatepe, Şirvan ve Behaz'dır. Tuzhurmatu ilçesinin iki nahiyesi ise Tavuk ile Kadirkerem'dir. Çemçemal'in na

hiyeleri ise, Ağçalar ve Sengav'dır. Kerkük iline bağlı nahiye ve köylerin tamamı Türktür. Badava, Beşir, Bılava, Çardağlı, Göktepe, Ilıncak, Karaincir, Kızılyar, Kuştepe, Kümbetler, Leylan, Ömermendan, Tazehurmatu, Tercil, Tirkalan, Tirkeşkan, Tokmaklı, Topzava, Yahyava, Yayçı (Bağdat yönetimi tarafından bir kısmı yıktırılıp Türkmen halkı başka yerlere sürülmüştür).

Tarihî Türk ilçesi Kifri'ye bağlı olan Karatepe'de bir Türk nahiyesidir. Bu kaza ve köylerin büyük bir kısmı Kerkük Türklerinin temelini teşkil eden Bayat'dır. [7] Göçebe hayatı sürdüren köyler ise Astöken, Birefekire, İlancı, Tatran, Sındıç'dır.

Diyale İli: Burada da Türkler yoğunluktadır. Diyale idari bakımdan 5 bölümdür. Bunlar, Halis, Bakuba, Hanekin, Mendeli ve Şahraban'dır. Bu ilçelere bağlı Türk kasabaları ise şunlardır: Bakuba'ya bağlı Kazaniye, Halis'e bağlı Mansuriyet Çebel, Hanekin'e bağlı merkez Hanekin, Karağan (Celevla), Kızlarbat (Sadiye), Koratu ve Meydan, Mendili'ye bağlı Kazaniye ve Beledruz, Şahraban sayılabilir. Yine bu bölgede Becalan, Bahruz, Deliabbas, İbrahim Semin, Karacıva, Karaulus ve Kenaniya adlı kasabalarda da Türk nüfusu yaşamaktadır. Bu bölgede 50 kadar Türk köyünün bir kısmı şunlardır: Bahçe, Hacıkara, Hamidiye, Hıdırzindan, İmamabbas, Ağa, Halife, Abdullahbeğ, Kolluca, Mecidbeğ, Paşaköprü, Rahamlı, Sadullah Efendi Dağı, Zaviye, Vendiler, Salihbeğ'dir. Diyale ili sınırı yakınında bulunan Vasıt (Kut) ilinde Zibatiye'ye komşu Bedre'de önemli bir Türk ilçesidir. [8]

Yukarıda adları ile verilen Türk köy ve kasabalarının çokluğu dikkat çekicidir. Burada sadece sayı olarak da vermek mümkündü. Ancak rejimleri tarafından adları değiştirilip, kimileri tamamen ortadan kaldırıldığı için bu şekilde ifade etmeyi uygun buldum. Türklerin yaşadıkları yerler yukarıda izah edildiği gibi kuzeyden güneye doğru adeta bir şerit olarak uzanmaktadır. Ayrıca bu bölge iklim, bitki örtüsü ve doğal kaynaklarının zenginliği ile Irak coğrafyasında dikkat çekicidir. Tarih boyunca insanların uygarlık kurdukları en eski kentler de aynı özelliği taşımaktadır. Bu bakımdan Türklerin yaşadıkları bölgenin Irak içerisinde en eski yerleşim alanı olması tezini kuvvetlendirmektedir. Sosyal yapıyı oluşturan coğrafya ve fizik şartları bu şekilde verildikten sonra şimdi de Irak Türklerinin Irak içerisinde nüfusunu değerlendirelim.

Irak Türklerinin Nüfusu

Osmanlılar zamanında Irak Bağdat, Basra ve Musul Vilayeti olarak bölünmüştü. Musul Vilayeti I. Dünya Savaşı sonucunda imza edilen Mondros Mütarekesi sonrasında İngilizler tarafından işgal edilip Anadolu Türk Millî mücadelesine başlamış ve nihayet Lozan'da çözülemeyen mesele Milletler Cemiyeti'ne götürülmüş, Millî mücadelenin lideri Mustafa Kemal Atatürk tarafından meselenin milletlerarası hukuk çerçevesinde çözülmesi arzu edildiğinden Batılı devletlerin taraflı davranacağı göz ardı edilmiştir.[9] Millî mücadele döneminde Müdafaa-i Hukuk temsilcileri tarafından Misak-ı Millî sınırları içinde gösterilmesine rağmen 1926 yılında anavatan toprakları dışında bırakılmıştır. Bölgenin önemi 19. yy.'ın sonunda keşfedilen petrol ile artmış bu nedenle daha sonraki iktidarlar tarafından nüfus üzerinde oynamalar yapılmıştır. Şimdi bunları verelim:

Osmanlı döneminde vergi toplama ve askere alınacak insan sayı'sına dayandığından o devirde yapılan sayımlarda etnik kökene dikkat edilmemiştir.[10] Osmanlı devrinde Bağdat, Basra ve Musul vilayetlerindeki (Irak) nüfus 1929 yılında Cemiyet-i Akvam'a verilen raporun 71. sayfasında 1920 yılı istatistiğine göre şöyledir:

Bağdat	1.360.304
Basra	786.600
Musul	702.378

Toplam	2 849.282

Irak Nüfus Sayımına Göre Hazırlanmış Rapor

1921 yılında İngilizler tarafından kurdurulan ve Mekke'den getirilen Kral'ın Irak'ı daha tanımadığı dönemde Musul Meselesi çözülmeden yapıldığı iddia edilen bir sayımın sonucu Türk tezine karşı Cemiyet-i Akvam'a sunulmuştur. Buna göre Musul Vilayeti'nin nüfus dağılımı şöyledir:

Kürtler	494.000
Araplar	166.941
Türkler	38.652
Diğer	99.490
Toplam	799.083

İngiliz Subaylarının Tezi

İngilizler bölgeyi işgal ettikten sonra askerleri aracılığı ile altı ay gibi kısa bir süre içerisinde bölgenin zenginliklerine sahip olmak amacı ile yaptırdıklarını iddia ettikleri sayımın sonucu ise Türkler azınlıkta olmak üzere aşağıdaki gibidir:

Kürtler	424.700
Araplar	185.763
Türkler	65.895
Diğer	109.090
Toplam	676.378

Yukarıdaki sayılarda da görüldüğü üzere Musul Vilayeti Türklerin yoğun olarak yaşadığı bir bölge olmasına rağmen İngiliz komiserliği tarafından Hıristiyan ve Kürt nüfus özellikle fazla gösterilmiştir.

Bölgeye 400 yıl boyunca hükmeden Osmanlı arşivlerinde ise Türk-Kürt ayırımı yapılmadığından sadece dinî esaslara uyan istatistiklere yer verilmiştir. Osmanlı Devleti zamanında halkın dinî inancından dolayı kadınların sayılması gerçekleşememiştir.[11]

Lozan ve daha sonra Cemiyet-Akvam'a verilen Türk heyetinin raporu ise Musul Vilayeti'ni Sincar eteklerinden Himrin dağı eteklerine kadar olan bölgede yaşayanların dağılımını aşağıdaki şekilde vermiştir.

Kürtler	263.830
Araplar	43.210
Türkler	146.960

Yahudiler	11.000
Yezidiler	38.000
Göçebeler	170.000
Toplam	673.000

Osmanlı idaresindeki Türklerin sadece Kuzey Irak'taki Musul Vilayeti'nde olmayıp Bağdat ve Basra Vilayeti'nde de aynı oranda yaşadıkları gerçeği göz önüne alınırsa Musul Vilayeti'nin güneyinde kalan ve Himrin dağı eteklerinden Mansuriye, Kifri, Karatepe, Diyala, Hanekin, Kızlarbat, Celevla, Mendeli, Zırbatiye, Kazaniye ve Bedre gibi Türk nüfusu ile yoğun yerler ve Bağdat'ta yaklaşık olarak 160.000'in üzerinde Türkün yaşadığı o günün kaynaklarına göre verilmiştir. Bu sebeple, 1926 yılında Irak Türk nüfusunun 300.000'in üzerinde olduğu ortaya çıkmaktadır.[12]

1947 yılında yapılan Irak'taki ilk nüfus sayımında Irak'ın toplam nüfusu 4.800.000 olarak gösterilmiştir. Azınlıkları içine alan ilk gerçek sayı ise 1957 yılında yapılmıştır. Bu tarihte Irak'ın nüfusu 6.300.000 olarak verilmiştir. Bu sayımda Irak Türk nüfusu ise 500.000 olarak verilmiştir. 1956 yılı ihtilâlinden sonra rejimin tahmin yolu ile yaptığı sayımda Türklerin nüfusu %13.4 artış hızı ile 567.000 olarak verilmiştir. 1965 yılı Irak Planlama Başkanlığı'nın verdiği sayı sonucuna göre Türk nüfusu 780.000 olarak verilmiştir. 1987 yılında İngiltere'de yayınlanan Ihquıry Dergisi'ne göre Irak'ta en az 1.500.000 Türkün yaşadığı vurgulanmıştır. 1988 yılında Irak Devlet İstatistiklerine göre verilen oranlar şöyledir:

Kilometrekareye düşen nüfus yoğunluğu 42, ortalama doğum oranı %0.45, yıllık nüfus artışı %3.7, doğurgan kadına düşen ortalama çocuk sayısı 7, ölüm oranı %0.87'dir.

Bu istatistikler doğrultusunda Irak Planlama Başkanlığı'nın verilerine göre 1976 yılı sayımında 11.505.000 olan nüfus 1988'de 18.100.000 olarak bulunmuştur.[13] Bu rakamlardan yola çıkılarak hesap edildiği zaman 1921, 1926, 1947, 1957, 1959 ve 1965 yılları içerisinde etnik yapıya göre elde edilen nüfus:

Hıristiyan	%3	Türk	%16
Kürt	%18	Arap	%63

olarak belirlenir. Buna denk gelen nüfus ise şöyledir:

Hıristiyan	546.000
Türk	2.880.000
Kürt	3.240.000
Arap	11.444.000
Toplam	18.110.000

olarak belirlenmiştir. Son yıllarda ortaya çıkan yapılanma içinde paraleller dikkate alınarak nüfus hesap edilirse aşağıdaki tablolar doğrultusunda nüfus oran ve sayı olarak belirlenmiştir:

A- 36. Paralel Üstü:

1- Çekiç Güç Himayesindeki Bölge (Kürt Himaye Bölgesi)

Duhok, Zaho, Amadiye	360.000	%15 Türk	310.000
Erbil, Diyana, Kösancak	360.000	%10 Hıristiyan	100.000
Süleymaniye	900.000	%75 Kürt	1.630.000

2- Çekiç Güç Himayesi Dışında Kalan:

%40 Türk 610.000

%10 Kürt 153.000

%50 Arap ve diğer 720.000

3- 36. Paralel Üstünde Toplam Nüfus:

Arap	720.000	Türk	923.000
Kürt	1 780.000	Hıristiyan	150.000

B- 35-36. Paraleli arasında bulunan Kerkük, Altunköprü, Tisin, Leylan, Tazehurmatu, Tavuk, Yayçı, Türkalan, gibi Türk köyleri[14] ve bunların yanı sıra Dibiz, Riyad, Havice gibi yarı Arap yerleşim yerleri ve Şirkat'ın toplam nüfusu 950.000'dir.[15]

Türk %65 618.000

Kürt %10 95.000

Arap %25 237.000

C. 35-34. Paralel Arasında

Tikrit, Beled, Tuzhurmatu, Kifri, Karatepe, Hanekin, Kalar, Mansuriye, Kızlarbad, İnceana ve Bayat yerleşim yerler: Nüfusun %60'ı Türk, %5'i Kürt, %35'i Arap olup toplam nüfus 720.000 ve Türk nüfusu 420.000'dir.

D- 34. Paralelin Altındaki Türk Nüfusu:

Merkezi Bakuba olmak üzere Mendeli, Kazaniye ve Bedre'den oluşur. Buradaki Türk nüfusu bölge nüfusunun %33'ünü oluşturur ve yaklaşık 350.000'dir.[16]

E- 34. Bağdat vilayetinde Ragibe Hatun, Azamiye, Şaab, Sıleyh, Griad, Fadl, Meydan gibi yerlerde her on kişiden birinin Türk olduğu söylenebilir. Burada en az 500.000 Türk olduğu tahmin edilmektedir. Irak'ın diğer bölgelerinde ise %5 Türk nüfusu bulunmaktadır.

Irak Türklerinin Eğitim Durumu

Nüfus bahsinde olduğu gibi eğitim bahsinde de konu yıllar içerisindeki durumuna göre izah edilecek olursa ilk olarak.

1- 1926-1957 Yılları Arası: En iyi Türkçe eğitim öğretim aldıkları yıllar olarak belirtilebilir. Ancak, eğitim dilinin hızla Arapçaya çevrilmesi bakımından önemlidir. Ancak yeterli Arapça bilen öğretmen

bulunmadığı için eğitim Türk öğretmenler tarafından Türkçe verilerek rejimin isteği dışında gerçekleşmiş ve bunu hisseden hükümet tarafından öğretmenler sürgüne gönderilerek cezalandırılmıştır. Özellikle Sadabat Paktı vesilesi ile 1937 yılında Kerkük'ü ziyaret eden zamanın Dış İşleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras ve beraberinde zamanın Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın Kerkük halkı tarafından büyük bir coşku ile karşılanmasından sonra bu baskının daha fazla arttığı belirtilmiştir.[17] Bu dönemde yayınlanan gazeteler şunlardır: 1- Kevkeb-i Maarif, 2- Başarı, 3- Yeni Irak, 4- Teceddüt, 5- İleri, 6- Maarif Dergisi, 7- Necme, 8-Afak, 9- Beşir'dir. [18]

2- 1958-1969 Yılları Arası: 1958'de Irak'ta ihtilâl olmuş Türklerin eğitim durumu yeniden gündeme gelmiş ilk olarak Irak Radyoevi'ne bağlı olarak Türkmence yayına başlanmıştır. Bu hakların verilmesinin temelinde 28-30 Ağustos 1960 tarihinde Kerkük'te toplanan Türkmen Öğretmenler Kongresi'nde alınan kararlar yatmaktadır.[19] Başta Kerkük olmak üzere Irak'ta yaşayan bütün Türkmenlerin Türkçe eğitim, öğretim ve sorunları tartışılmış özellikle temel eğitim çağındaki çocukların ana dil eğitimi üzerinde durulmuştur. Kongrede alınan kararlar hayata geçirilmemiştir.

3- 1970-1990: 17 Temmuz 1968'de Irak'ta Baas Partisi iktidara gelmiştir.[20] 24 Ocak 1970 yılında yeni rejim tarafından kendilerine bazı kültürel haklar verilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak, verilen haklar tarih içerisinde tersine uygulanmış ve bu tarihten itibaren baskı ve asimile uygulamalarına geçilmiştir. 1970-1971 yılında Kerkük'te Türkçe eğitim veren okul sayısı 137 iken 1971-1972'de bu sayı 68'e düşmüştür. 1972-1973 yılı itibarı ile Arapça eğitim veren okul sayısı 264'e çıkmıştır.[21] 1976'dan itibaren bulundukları yerlerden göçe zorlanıp baskı yapılmaya başlanmıştır. Türkler eğitim alanındaki fırsat eşitliğinden mahrum bırakılmıştır. Bir şekilde mezun olup göreve başlamak isteyenler için her türlü engel çıkarılmıştır. Bırakın Türkçe eğitimi dışarıdan gelen Türkçe yayınların okunması evde bulundurulması dahi suç sayılmıştır. Yine bu dönemde 1960 yılından beri hizmet veren Kardaşlık Dergisi'nin idaresi cumhurbaşkanı kararı ile Türklerden alınmıştır.[22]

4- 1990 Yılı Sonrası: 1991 yılında meydana gelen siyasî istikrarsızlık nedeni ile Kuzey Irak'ta oluşan güvenli bölgede faaliyete geçen Türkmen Partileri tarafından ilk olarak Doğuş adlı ilkokul açılmıştır.[23] Daha sonra Erbil'de sırası ile Doğuş, Yunus Peygamber, Fuzuli, Gökbörü, Kerkük, Selçuk, Karakoyunlu, Türkmeneli İlkokulları, Oğuzhan, İmadeddin Zengi, Atabek ve Garibi, Kifri'de Karaoğlan İlkokulu ile Doğan Lisesi, Duhok'ta İlhanlı ilkokulu olmak üzere toplam 16 okul açılmıştır. Bu okullarda eğitim dili Kürtçedir. Yukarıda Irak tarihi içinde Türkmenlerin eğitim ve öğretimleri sık sık değişikliğe uğramıştır.

Irak Türklerinin Dili

Irak Türklerinin dili Türkçedir. Irak Türkleri Oğuz Türklerindendir. Dilleri Azerî diline benziyorsa da aralarında şive bakımından büyük farklılıkları olduğu söylenmektedir.[24] Dillerinin şive bakımından değişik özellikleri bulunmasına rağmen diğer Türk ülkelerindeki Türklerin konuştukları dile nazaran Türkiye'de yaşayan Türkler en kolay Irak Türklerinin şivesini anlamaktadır. Yazı dilinde İstanbul ağzını tercih etmektedirler.[25] Ancak son yıllardaki uygulamalardan Arapça ve Kürtçenin tesiri altında kaldıklarını söyleyebiliriz.

Irak Türklerinin 1994 yılı itibarı ile eğitim durumlarını verecek olursak %75'i okur yazar. %25'i okuma yazma bilmemektedir. Okur yazar kadınların %14'ü, erkeklerin %16'sı ortaokul mezunu. Kadınların %7'si, erkeklerin %17'si lise mezunudur. Üniversite mezunu olmaları bakımından değerlendirecek olursak kadınların %14.7'si, erkeklerin ise %38 oranında olduğunu söyleyebiliriz.[26]

Irak Türklerinin Dini

Irak Türkleri %96 oranı olarak Müslümandır. Ülkenin güney ve güneydoğusunda yaşayan Şiîlerin nüfusa oranı %55 olarak ifade edilebilir. Orta Doğu ülkeleri içerisinde Irak Şiî nü

fus oranı en yüksek ülkedir. Şiî nüfusun çoğunluğu Arap kökenlidir. Çoğunluğu Sünnî olan Türklerin %23'ü ise Şiîdir. Mezhep farklılığı Türkler arasında herhangi bir soruna meydan vermez.[27]

Irak Türklerinin Aile Yapısı

Irak Türkleri arasında aile bağları çok güçlüdür. Yirminci yüzyılın başına kadar gelenekçi anlayış sürmesine rağmen, ikinci yarısından itibaren özellikle doksanlı yıllarda dünyanın genel hızlı değişimi çerçevesinde onlarda daha esnek davranışlar sergilemeye başlamışlardır. Eskiden evlilik kararı aile büyüğü olan babanın rızası ile yapılırken, içinde bulundukları toplumun şartları gereği okul ve iş alanlarında değişik sosyal çevrelerde bir araya gelme fırsatı bulabildikleri için evlilikleri kendi tercihleri doğrultusunda şekillenmektedir. Ailede büyüğüne saygılı, küçüğüne şefkat ve merhametli, birbirlerine ihtiyaç anında yardımcı olmaya devam etmektedirler. Irak Türkleri geçmişten günümüze tek eşliliği tercih etmektedir. İslâm inancı çok eşliliğe izin vermesine rağmen buna iltifat edilmemiştir. Aile içinde kadın ve erkek birbirine saygı ve sevgi çerçevesinde yaklaşmaktadır. Namus, iffet geçmişten gelen ve Irak Türkleri arasında günümüzde de önemle tercih edilen bir husustur. Akraba evliliği yaygındır. Çok çocuk sahibi olmayı tercih etmezler. Meseleye akılcı açıdan yaklaştıkları için sayıca çok olması yerine az ama iyi yetişmiş olmasına özellikle önem vermektedirler. Son yıllarda nüfusun diğer etnik kökenle aralarında kısa sürede farklılıklar olması diğerleri ile aralarında meseleye bakış açılarının farklılığından kaynaklanmaktadır.

Irak Türklerinde Evlilik

Günümüzde gerçekleşen bir evlilik şu sırayı takip etmektedir.

1- Kız isteme görücüye gitme (dilekçilik) âdeti uygulanmaktadır.

2- Kızın verildiği söz kesildiği gün; a- Şerbet içilmektedir. b- Dua okunmaktadır.

3- Kızın nişanlı (adaklı) olduğunun bir işareti olarak çeşitli nişan hediyeleri, giyim eşyası, altın takı vb. armağanlar alınmaktadır.

4- Yol (başlık) parası alınmakla beraber kız çeyizi için kullanılmaktadır.

5- Nişan töreninde müzik eşliğinde halay çekilip hoyrat okunmaktadır.

6- Kına gecesi eskisi kadar yaygın değildir. Kına gecesi yapılanlar, genelde kız evinde gelinin eline kına yakılması ve basit bir eğlence düzenlenmesi olarak uygulanmaktadır. Erbil'de bu âdet terk edilmiştir.

7- Düğün (toy) devam eden bir gelenektir. Mevsime göre belirlenen mekanlarda yapılmaktadır. Kışın kapalı alanlarda, yazın açık alanlarda masalar kurulup saz heyeti eşliğinde yapılmaktadır. Düğün toy sırasında yemek yedirilmesi devam etmektedir.

8- Kızın ailesinin özellikle babasının ve erkek kardeşlerinin düğüne katılması ayıp karşılanmakla beraber günümüzde yapılan düğünlere iştirak etmektedirler.

9- Gelin hamamı ve damat traşı âdet olarak uygulanmakla beraber herhangi bir eğlence eşliğinde olmayıp sadece kuaföre gidilerek yapılmaktadır.

10- Gelin ve damadın kıyafetleri Türkiye'de olduğu gibi gelin için beyaz gelinlik ve duvağı erkek için takım elbisedir.

11- Gelin çeyizinin sergilenmesi ve çevredekilere gelin evinin gösterilmesi gibi bir âdetleri yoktur.

12- Gelin almaya motorlu araçlarla konvoy oluşturarak gidilmektedir. Gelin kız evinden alınırken, şeker ve para atılması adet olarak sürmektedir.

13- Gerdek için beraber olacakları evde yalnız bulunmaktadırlar. Ekonomik durumları müsait olursa balayını tercih etmektedirler.

14- Gerdek gecesi özellikle damat (Küreken) tarafından perde namazı adı altında 2 rekat şükür namazı kılınması âdeti dindar olanlar tarafından uygulanmaktadır.

15- Gerdek gecesi damat (küreken) tarafından geline yüz görümlüğü olarak para verilmektedir.

16- Evlenmenin gerçekleştiğinin ilanı anlamında değerlendireceğimiz evlilik sonrası yapılan yeddi (yedi) adeti tören olarak uygulanmaktadır.

17- Gerdek sonrası yapılan supha (sabah yemeği verilmesi) âdeti yaygın olmamakla beraber uygulanmaya devam etmektedir.

18- Evlilik sonrası aile yapısı hem geniş hem de çekirdek aile tarzında karşılıklı rıza sonucu tespbit edilmekte mutlaka ayrı ev açılması ya da birlikte oturulması zorlamaları görülmemektedir. Ancak hem büyükler, hem de gençler ayrı ev açılması fikrine sıcak bakmaktadırlar.

Irak Türklerinin Meslekleri

Geçmişte toprakla uğraştıkları zamanlarda çiftçilik, hayvancılık, ticaret ve esnaf dediğimiz alanlarda uğraşırlardı. Günümüzdeki uygulamaları bakımından elimizde yeterli istatistikler bulunmadığı için bu konuda sadece gözlemlerimizden yola çıkarak genellemeler yapabiliriz. Ticaretle uğraştıkları gibi bakkal, kasap, manav, attar, demirci, dökümcü, tamirci vb. alanlarda hizmet verirler. Çoğu eğitimli oldukları için öğretmen, doktor, mühen

dis, mimar, avukat, bilgisayar mühendisi, akademisyen, şair, edebiyatçı, hattat gibi güzel sanatlar alanında pek çok münevveri bulunmaktadır. El sanatları alanında halı, kilim, cecim

dokumacılığı ile uğraştıkları gibi testi, küp, kase gibi eserleri yapan küzeciler, sepet, sandık gibi ev eşyalarını yapan hasırcılar bulunmaktadır. Bu konuda Kerkük ve Altunköprü şehirleri ilerdedir.

Özellikle vurgulanması gereken bir başka nokta ise Irak Türklerinin eğitimli kesiminin büyük bir kısmı çeşitli vesilelerle yurt dışında bulunmaktadır. Bu aydın kesim kurdukları dernekler ile dışlanmışlıklarını ve yalnızlıklarını psikolojik olarak bastırdıkları gibi Irak'ta ve bulundukları ülkelerde yaşayan Türkmenlerin eğitim, kültür, sağlık ve hukuk meselelerini çözmek amacı ile örgütlenmektedirler.

Irak'ta Türkmen Olmaları Nedeniyle Karşılaştıkları Engeller

1970'li yıllardan itibaren yaşadıkları coğrafyada adeta bir suçlu gibi görülmeye başlamışlardır. Saddam'ın iktidar olmasından sonra sorunları katlanarak artmıştır. Gerçi Saddam kendi vatandaşlarına da çok kötü davranmaktadır. Ülkede demokrasi rafa kaldırılmıştır. Ancak bundan en çok nasibini alanlar Türkler olmuştur. Özellikle Kerkük olmak üzere bulundukları yerden göçe zorlanmaları, eğitim ve emlak edinme haklarının ellerinden alınması vatandaşlık hukukunun ihlâl edilmesidir. Bulundukları yerlerden göçe zorlanmaları sonucu mevcut tarım arazilerini ve mesleklerini terk ettiklerinden işsiz ve aç kalmaktadırlar. Daha sonra göç ettirildikleri yerlerde Arap toprak sahipleri ve işverenlerle karşılaşmaktadırlar. Türklerin bir iş yeri kiralaması konusunda her türlü zorluk çıkarıldığı gibi gerçek değerinin çok üzerinde rakamlar istenerek ülkeyi terk etmeleri konusunda her türlü eza ve cefa uygulanmaktadır. Bölgede alan araştırması yapmak için bulunduğumuz 1994 yılında 1987 yılında Kerkük'ten göç ettirilen bu insanlarla yüz yüze görüşme fırsatını buldum. Kerkük'te Türklere ait binalarda yol açma bahanesi ile düşük bedellerle istimlak edilerek mal sahibi olanların şehri terk etmesine böyle bir formül getirilmiştir. Eğer Kerkük'te ev kiralamak istiyorsa Baas Partisi'nden izin almak zorundadırlar. Ancak bu belge sadece Araplara verildiği için bu yol da kapalıdır. Türklerin elinden alınan tarım arazileri güneyden gelen tarımdan anlamayan Araplara dağıtılmıştır. Devlet memuriyetine alınmaları ise imkansızdır. Devlet memuriyetine girmenin şartı da Baas Partili olmakla mümkündür. Devlet dairelerine işi düşen Türkmenler devamlı hakarete maruz kalırlar. Eğer adları Türkçe ise daha çok hakarete uğrarlar. Haklarını aramaya kalkışan vatandaşları savunan avukatlar da kovuşturmaya uğrarlar. Bu takip o kadar ileri gider ki çoğu mesleklerini bırakarak çareyi ülke dışına kaçmakta bulmuşlardır.

Türkmenlerin dinî hürriyetleri de rejim tarafından kısıtlanmaktadır. Kendi dilleri ile vaaz etmeleri rejim tarafından yasaklanmıştır. Din adamları hapse atılıp çeşitli işkencelere maruz kalmaktadırlar. Baas Partisi'nin zulümlerinden bunalan Türkmenler zorunlu göçe maruz bırakılmaktadır. Çoğunluğunun ilk tercih ettiği ülke Türkiye olmasına rağmen bu ülkenin kanunları çerçevesinde yabancı muamelesi gördüklerinden sınır dışı edilmektedirler. Çaresiz kalan bir çok aile umut tacirlerinin ellerine düşerek Yunanistan üzerinden Avrupa ülkelerine götürülmek vaadi ile kandırılarak küçük deniz motorlarına kapasitesinin çok üzerinde doldurularak her defasında sonu ölümle biten dramatik bir macerayı yaşamış ve yaşamaktadırlar. Daha iyi şartlarda bir hayatı hayal ederlerken

yolculuk Ege Denizi'nin sularında boğularak sonuçlanmaktadır. Türkmenleri aynı maceranın içine atılmaktan alıkoyacak en etkili yol Türkiye tarafından hukukî düzenlemeler yapılarak çözülecektir.

Türkmenleri sonu ölümle biten yola çeken bir başka nokta çoğunun ülke dışında bulunan akrabalarının destek ve davetleridir. Bir vesile ile kaçmayı başaranlar Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde son derece mutsuz ve aile hasretiyle yaşamaktadırlar. Yurt dışında yaşayanların en büyük özlemleri Türkiye'ye dönerek vatandaşlık hukuku çerçevesinde yaşamaktır. Uzun yıllar önce eğitim amacı ile bölgeden ayrılanlar ile daha sonraki yıllarda sözü edilen baskılar nedeniyle ayrılanların çoğunluğu eğitimli olan Türkmenler bu insanlık dışı uygulamaları onur kırıcı buldukları için bölgeden ayrıldıktan sonra başta Türkiye olmak üzere diğer Avrupa ülkeleri Almanya, Hollanda, Danimarka, İsveç ile Avustralya ve Amerika gibi kıta ülkelerine giderek buralarda kurdukları Türkmen dernekleri vasıtasıyla kendi kimliklerini muhafaza etmektedirler. Toplantıları, panel ve sempozyumları konu ile ilgilenen meraklıların dışında Türk kamuoyunda maalesef bilinmemektedir. Toplumsal olarak varlıklarını korumaları içinde bulundukları şartlar değişmezse giderek güçleşecektir. O halde Irak Türklerinin sosyal yapısındaki zedelenmelerin düzelmesi bölgedeki iç yapı şartlarının düzenlenmesi ile doğru orantılıdır diyebiliriz.

Yazının başından itibaren değerlendirmeye çalıştığımız Irak Türkleri diğer bir deyişle Türkmenler Irak coğrafyasında kuzeyden güneye doğru bir hat içerisinde doğal bir yerleşim içindeyken Irak ayrı bir devlet olarak 1926 yılında tarih sürecinde yerini aldığından beri yu

karıda konu başlıkları içerisinde de değerlendirdiğimiz gibi siyasî uygulamalar nedeni ile bu insanların coğrafyaları, nüfusları, eğitim hakları, meslek ve çalışma hakları özetle yaşama haklarına sınırlar getirilmiş kendi kimliklerinden uzaklaştırılmaya çalışılmıştır. Günümüzde çok sık dile getirilen insan hakları ihlâllerine maruz kalan en önemli kitle unvanını kendilerine vermemiz doğru olur inancındayım.

1 İzzettin Kerkük, "Irak Türklerinin Menşei (Basluhan), **Türkmeneli**, Yıl. 1, Sayı. 10, Mart 1998, s. 6.

2 Fazıl Demirci, **Bir Dramın Öyküsü**, Ankara 1996, s. 7.

3 Kerküklü Hıdır Lütfü, "Irak Türkleri", **Yeşilada Dergisi**, Yıl. 3, C. 2, Sayı. 2, Şubat İstanbul 1951, s. 16.

4 Kerküklü Hıdır Lütfü, a.g.m. s. 12.

5 Suphi Saatçi, **Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı**, İstanbul 1996, s. 18.

6 Suphi Saatçi, **a.g.e.,** s. 34.

7 Faruk Sümer, **Oğuzlar** (**Türkmenler**), İstanbul 1980, s. 222.

8 Suphi Saatçi, **a.g.e.,** s. 37.

9 Mim Kemal Öke, **Musul Meselesi Kronolojisi** (**1928**-**1926**), s. 111.

10 Sinan Marufoğlu, **Osmanlı Dönemi'nde Kuzey Irak**, İstanbul 1998, s. 53.

11 Sinan Marufoğlu, **a.g.e.,** s. 53.

12 Fazıl Demirci, **a.g.e.** s. 148.

13 Fazıl Demirci, **a.g.e.,** s. 149.

14 Haşim Nahid Erbil, (Bir ihtiyar zabitin seyahat hatıraları). "Irak Türkleri", **Türk Yurdu**, Yıl. 5, C. 9, S. 3, s. 44.

15 Fazıl Demirci, **a.g.e.,** s. 150.

16 **İbid.**

17 Enver Yakupoğlu, "Irak Türklerinin Kaderi", **Fuzuli Dergisi**, Sayı. 3-4 Şubat 1958, s. 4.

18 Şakir Sabır Zabıt, **Kerkük'te İçtimai Hayat**-**Folklor**, Bağdat 1962, s. 142.

19 İzzettin Kerkük. "İlk Türkmen Öğretmenler Kongresi", **Kardaşlık**, Yıl. 1, Sayı. 3, Tem. Eyl. 1999. s. 6.

20 Suphi Saatçi, **a.g.e.,** s. 223.

21 Fazıl Demirci, **a.g.e.,** s. 162.

22 Fazıl Demirci, **a.g.e.,** s. 164.

23 Ayhan Bayraktar, "Türkmenlerin Geleceği ve Eğitim Sorunları", **Kardaşlık**, Yıl. 1 Sayı. 3, Tem-Eyl. 199, s. 62.

24 Ata Terzibaşı, "Fuzuli Dili Üzerine Notlar", **Fuzuli Dergisi**, Sayı. 3-4, Şubat 1958, s. 6.

25 Ahmet Bican Ercilasun, **Türk Dünyası Üzerine İncelemeler**, Ankara 1993, s. 111.

26 Rabia Kocaman, Irak Türkleri Folklorunda Evlenme Törenleri, İstanbul 1996 (Yayınlanmamış Doktora Tezi) s. 177.

27 Suphi Saatçi, **a.g.e.,** s. 33.

ERCİLASUN Ahmet Bican **Türk Dünyası Üzerine İncelemeler**, Ankara 1993.

DEMİRCİ Fazıl **Bir Dramın Öyküsü**, Ankara1996.

KOCAMAN Rabia Irak Türkleri Folklorunda Evlenme Törenleri (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1996.

ÖZFATURA Mustafa Necati **Kurtlar Sofrasında Orta Doğu 2 Savaş Devam Ediyor**, İstanbul 1993.

ÖKE Mim Kemal **Musul Meselesi Kronolojisi**, (1918-1926), İstanbul 1987.

SAATÇİ Suphi **Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı**, İstanbul1996.

MARUFOĞLU Sinan **Osmanlı Döneminde Kuzey Irak**, İstanbul 1998.

ZABIT Şakir Sabır **Kerkük'te İçtimai Hayat Folklor**, Bağdat 1962.

BAYRAKTAR Ayhan "Türkmenlerin Geleceği ve Eğitim Sorunları", **Kardaşlık**, Yıl. 1, Sayı. 3, İstanbul 1999.

ERBİL Haşim Nahid "Irak Türkleri", **Türk Yurdu**, Yıl. 5, C. 9, Sayı. 3, İstanbul 22 Ekim 1915.

ERBİL Haşim Nahid "Irak Türkleri", **Türk Yurdu**, Yıl. 5, C. 9, Sayı. 5.

ERBİL Haşim Nahid "Irak Türkleri", **Türk Yurdu**, Yıl. 5, C. 9, Sayı. 6-7-8-9.

ERBİL Haşim Nahid "Şimali Irak Türkleri", **Yenigün Gazetesi**, 15 Ekim 1918.

LÜTFÜ Hıdır (Kerküklü) "Irak Türkleri", **Yeşilada Dergisi**, Yıl. 3, C. 2, Sayı. 2, Şubat 1951.

HÜRMÜZLÜ Erşat "Kerkük'ün Etnik Yapısı", **Kardaşlık Dergisi**, Yıl. 2, Sayı. 7, Tem-Eylül 2000.

KERKÜK İzzettin "Irak Türkleri'nin Menşei (Basluhan)", **Türkmeneli**, Yıl. 1, Sayı. 10, Mart 1998.

KERKÜK İzzettin "İlk Türkmen Öğretmenler Kongresi", **Kardaşlık**, Yıl. 1, Sayı. 3, Tem-Eylül, İstanbul 1999.

KERKÜK İzzettin "İnsan Haklar İhlalleri Açısından Irak Türklerinin Durumu", **Kardaşlık Dergisi**, Yıl. 1, Sayı. 1, Ocak İstanbul 1999.

TERZİBAŞI Ata "Fuzuli Dili Üzerine Notlar", **Fuzuli Dergisi**, Sayı. 3-4, Şubat İstanbul 1958.

YAKUPOĞLU Enver "Irak Türklerinin Kaderi", **Fuzuli Dergisi**, Sayı. 3-4, Şubat İstanbul 1958.

Irak TürkEdebiyatı / Prof. Dr. Ziyat Akkoyunlu [p.625-632]

PROF. DR. ZİYAT AKKOYUNLU

Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Ondokuzuncu yüzyılda Orta Asya'dan ayrılarak batıya göç eden Oğuzların ilk öncülerinden olan Irak Türkleri, geçmişte pek çok siyasi olaylara maruz kalan bu bölgede bin yıldan daha fazla süreden beri bütün zorluklara rağmen milli benliklerini koruyarak yaşamaktadırlar. İlk defa Abbasiler (833-842) döneminde koloni olarak bu bölge yönetiminde yer alan Türkler, Selçuklular, Atabeyler (XII-XIII. yy.), Moğol istilasıyla İlhanlılar (1258-1336), Celâyirliler (1336-1360), Karakoyunlular (1360-1469), Akkoyunlular (1469-1508), Safevîler (1508-1534), dönemlerinde bölgede iktidarı hep ellerinde bulundurmuşlardır. Kanunî Sultan Süleyman'ın Irakeyn Seferi (1534) ile Osmanlı topraklarına katılan bölge kısa bir süre Safevî idaresi altında kaldıktan sonra 4. Murat tarafından tekrar Osmanlı yönetimine dahil edilmiştir (1638). Akabinde bölge, Rumeli, Afyon, Urfa, Diyarbakır, Tokat gibi bölgelerden Türk boyları sevk edilmesiyle önemli bir Türk nüfusa sahip olmuş ve 1918'deki İngiliz işgaline kadar Osmanlı idaresinde kalmıştır. Musul vilayeti olarak bilinen bölgenin 5 Haziran 1926'da resmen Türk idaresinden çıkarılmasıyla bin yılı aşkın bir süreden beri devam eden Türk hakimiyeti sona ermiştir.

Bu tarihten itibaren 1958'e kadar krallık, 1958-1968 arası arka arkaya gelen ihtilaller döneminden sonra 1968'den günümüze kadar Baas Partisi'nin yönetiminde yaşayan Türk nüfusu, yaklaşık iki buçuk milyon olarak tahmin edilmektedir.

Hem nüfus hem de nüfuz yönünden bu topraklar üzerindeki Irak Türkleri, varlıklarını yüzyıllar boyunca çeşitli Türk boylarının bir bütünlük arz eden Türk kültür ve birikimi sayesinde sürdürmektedirler. Bu köklü kültürü, onun tezahürü ve en önemli unsuru olan dillerini mümkün olduğunca korumak için işleyerek edebi dil niteliğinin yok olmamasına gayret sarf etmektedirler.

Yukarıdaki tarihi seyri dikkate alarak Irak Türk Edebiyatını bir tasnife tabi tutacak olursak Osmanlı'nın bu topraklar üzerinde hakimiyetini kaybettiği 1918'i bir dönüm noktası olarak kabul etmek gerekmektedir.

1918'den önceki dönemi yani Osmanlı ve ondan önceki Türk devletlerinin hakimiyeti altındaki Irak Türk Edebiyatı, bütün Türk alemiyle aynı çizgide olan müşterek Türk edebiyatına dahil olan kısımdır. 1918'den sonraki kısım ise sırasıyla İngiliz ve Arap baskılı hakimiyetleri altında ana yurttaki edebiyat anlayışlarının dışında kalarak yeni edebiyat cereyanlarını zaman zaman oluşan kopukluklar dolayısıyla geriden takip eden o bölgeye münhasır bir edebiyat dönemidir.

Nesîmî, Fuzulî, Ahdî, Rûhî, Nevres-i Kadîm, Garîbî, Sâfî, Şeyh Rıza, Kabil gibi bütün Türk dünyasında tanınan edebî şahsiyetler, müşterek edebiyat döneminde Irak'ta yetişmiş dev şâirlerdir.

Müşterek edebiyatı takip eden dönemlerde kaderlerine terk edilen Irak Türkleri, artık bütün çabalarını öz benliklerini muhafaza etmeye yöneltmişlerdir. Buna mukabil aynı tarihlerde Türkiye

hudutları dahilindeki edebiyatçılar tarafından batı tesiri altında yeni edebiyat cereyanlarına bağlı olarak eserler verilirken, Irak Türklerinin diğer bütün kültür tezahürlerinde olduğu gibi edebiyatlarında da eski geleneğe sıkıca bağlı kaldıkları müşahede edilmektedir.

Irak Türk edebiyatının ulvî sanatçılarından ve mensup olduğu edebiyat tarzının bütün inceliklerini bilen Hicrî Dede (1880-1952) mahalli ağız özelliklerini koruyarak, kendine has yorumuyla icra ettiği Kerkük Hâtırâtı isimli şiirinde, divân tarzını halk tarzına yaklaştırarak Irak Türk edebiyatının en mutena örneklerinden birini vermiştir:

Cennet vatanım âlem-i gurbet de cehennem

Ben cennetimi zahmet-i nîrâna değişmem

Ben müftehirem millî lisânımla cihânda

Öz postumu yüz atlas-ı elvâna değişmem

Her hoyratı var nağme-yi Dâvûd'a müşâbih

Her perdesini evc-i aşîrâna değişmem.

Kendisi için yazdığı şiirinde ise yine şekil divân tarzı, ama söyleyiş halk tarzına yakındır:

Giymişim hırka-yi rindâne melâmetzedeyim

Mesleğim gizli değildir. Dede oğlu Dede'yim.

Çağdaşı Türkiyeli yazarlarla paralellik gösteren bu eserlerin yanı sıra Dede'nin horyat (kesik manî) gibi halk edebiyatı mahsulleri örnekleri verdiğine de şâhit oluyoruz:

Deryanın sağ alması

Aldı(r) al bağ alması

Dost mene bir daş vurdu

Çetindi sağalması.

Bu tarzda, yani halk tabirlerini ve dilini kullanarak şiir yazma çabası Türkiye'de yaşayan şâirler arasında bir ekol olarak 1911 ve daha sonraki yıllarda görülmeye başlar. Irak Türk edebiyatı temsilcilerinden Hıdır Lütfi (1880-1959) ve Mehmet Sâdık (1886-1967) da çağdaşları Türkiyeli yazarlarla aynı çizgide eserler verirler. Bu paralellik özellikle Kutsîzâde Ahmet Medenî Efendi'de (1889-1940) daha bariz bir hal alır. Kutsîzâde, Muallim Nâci ve Reşit Akif Paşa gibi, Türk edebiyatının bazı kıymetli şahsiyetlerinin gazellerine terbiler yazmasıyla tanınır.

Irak Türkleri, edebiyatlarında, bir taraftan eski geleneğe bağlı mahsuller vermeye devam ederken diğer taraftan da Anavatan'daki yeni edebî cereyanları takip etmeyi ihmal etmeyerek, Türkiye'deki yeni edebiyatı, fırsat buldukça incelemeye ve o tarzlarda mahsuller vermeye çalışıyorlardı. Bu denemeler bazen çok başarılı, bazen de kötü bir taklitten ibaret oluyordu. Başarılı denemeler, belli bir kesim tarafından öze dönme yani yabancı unsurlardan uzak bir edebiyat olarak

beğeniyle karşılanırken, diğer bir kesim tarafından da özden kopma hareketi olarak telakki edildiği için, şiddetle reddediliyordu. Ancak iki kesimin de çabası Türklüğü savunmak idi. Bu zıt görüşler, Muallim Nâci ile Recâizâde Mahmud Ekrem arasındakine benzer tartışmalara yol açtı. Bu ihtilaf, bir ara uzun edebî tartışmalara vesile oldu. Ata Terzibaşı ile Salah Nevres arasındaki bu tartışmalara, dönemin tek edebî dergisi olan **Kardaşlık Dergisi**'nde geniş çapta yer verildi.

Aslında, yeni şiir anlayışının Iraklı Türk edebiyatçılar arasında yayılması **Beşir Gazetesi**'nin yayın hayatına girmesiyle başlar. Nitekim, **Beşir'**de yayınlanan ilk serbest şiir örneklerine "Özbaşına Şiir" başlığının verilmesi, bu tarzın henüz isminin bile Irak Türkleri arasında oturmadığını gösteriyordu. Bu yeni akımın Irak Türk Edebiyatına girişi, bir süre sonra edebiyat çevrelerinin sert tepkilerine yol açmıştır. Eski geleneği savunanlar arasında, başta Mehmet Sâdık olmak üzere, divân edebiyatına bağlı olanlar yer alıyordu. Ancak bu tepkinin fikir alanındaki önderi, serbest şiir anlayışını sert bir dille eleştiren Ata Terzibaşı'dır.

Bütün bu tartışmalara rağmen Kerkük'te şiir yazma geleneği, her iki görüş doğrultusunda ilerlemeye devam etti.

XX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda ve özellikle Irak'ta meydana gelen siyâsî çalkantılar, ister istemez edebiyat dünyasına da yansımış ve edebî cereyanları etkilemiştir. Yüzyılın başlarında yoğunlaşan siyâsî çekişmeler, 1908'de İkinci Meşrutiyet'in ilânına yol açmıştır.

İmparatorluk merkezinden hayli uzak bir bölgede olmasına rağmen Irak'taki Türk topluluğu, Osmanlı-Türk kültürü ile besleniyordu. Merkez İstanbul'da oluşan edebiyat cereyanları ve edebî hareketler, geç de olsa Musul, Kerkük ve Erbil'de yankılanıyordu. İstanbul'daki edebî eserler, Irak'taki Türk bölgelerinde ilgi uyandırıyor ve bu bölgelerin kültür ve edebiyat çevrelerini besliyordu.

1908 Meşrutiyeti'nden sonra, Türkiye'de başlayan yenileşme hareketine paralel olarak dilde sadeleşme çabalarının yoğunlaştığı görülür. Yapılan edebî tartışmalar, şiir sahasını kapsamakla beraber, daha çok düz yazı üzerine odaklanıyordu. Genç Kalemler ve Yeni Lisan görüşünü ileri süren Ömer Seyfettin'in İstanbul'a gelerek dilde sadeleşme hareketine katılması ve 1917'de Ziya Gökalp tarafından kurulan Yeni Mecmua kadrosunda yer alması, sadeleşme hareketine büyük güç kazandırıyordu. Savaş yıllarının getirdiği ağır sıkıntılar ve buhranlara rağmen, dil üzerine tartışmalar ve edebî çekişmeler, Türk dilinin yeniden yapılanmasına yol açıyordu. Bu sıralarda Kerkük ve yöresinin, İngilizlerin Irak topraklarını işgal etmesi yüzünden, merkez İstanbul'dan ve oradaki edebiyat ve kültür hareketlerinden ve gelişmelerden koparak, yüzyıllardır kültürel yönden beslendiği kaynaklardan ilişkileri kesiliyordu.

Irak'ta yaşayan Türkler için bu husus, Türkçe kaynaklar bakımından büyük bir dönüm noktası sayılır. Artık Türkler, Türkçe kaynaklara kendi şahsi çabaları ile ulaşacaklar veya kendi kendilerine yeteceklerdir. İngiliz mandası olarak kurulan Faysal Krallığı, başlangıçta Türkçe tedrisat konusunda serbestlik vermiştir. Irak'la İngiltere arasında 1922'de imzalanan anlaşma, Irak'taki

diğer azınlıklarla birlikte Türklere de bazı haklar sağlamıştır. Buna göre vatandaşlar arasında ayırım gözetilmemesi ve okullarda ana dille tahsil yapılması güvence altına alınmıştır. Yayınlanan ilk anayasa metninin de Arapçanın yanında Türkçe ve diğer azınlık dillerinde olduğu görülmüştür. 1933

yılında son şekli verilen Anayasa'nın 17. maddesinde, Arapçanın resmî dil ilan edildiği, bazı istisnâî durumlarda 1931 yılında çıkarılmış olan 74 numaralı "Mahalli Diller" kanunu gereğince, Kerkük ve Erbil gibi Türklerin yoğun bulunduğu bölgelerde yargılanmanın Türkçe yapılması benimsenmiştir. Ayrıca, yine Türklerin çoğunluk oluşturduğu yerlerde ilkokullardaki tedrisatın tamamen Türkçe yapılması öngörülmüştür. 1938'den itibaren ise, verilmiş olan bütün kültürel hakların yavaş yavaş geri alınmasına başlanılmıştır.

Krallık döneminin sona erdiği 14 Temmuz 1958 tarihinde kurulan şeklî cumhuriyet rejiminin getirdiği çalkantılar ve arkasından gelen 1959 Kerkük katliâmı, oradaki Türklerin millî şuurlarının kamçılanmasına ve yeniden canlanmasına sebep olmuştur. Bu tarihe kadar Türkler, kültür faaliyeti olarak sadece **Kerkük** ve **Âfâk** isimli gazete ve dergilerle Türkçe neşriyâta sahip olabilmişlerdir. Bütün bunlara rağmen, Irak Krallık döneminde yaşanan ve edebî gücünü XX. yüzyılın ilk yarısında gösteren güçlü isimler yetişmiştir. Bu kuşak içinde yetişen edebiyatçıların en büyük şansı, belki de köklü bir Türkçe eğitim görmelerinden kaynaklanmaktadır. Bunların arasında varlık gösteren en güçlü isim, şüphesiz Hicrî Dede'dir. Eski geleneğe bağlı olan Hicrî Dede, dili ve güçlü tekniği ile şiir âleminde yüzyılımızın Irak Türk edebiyatı tarihinin bir zirvesi sayılır.

Yine bu kuşağa dahil edilenler arasında, Hıdır Lütfî, Mehmet Sâdık, Tercilli Ömer Ağa, Kudsizâde Mehmet Zeki Efendi, Mehmet Râsih Öztürkmen, Kudsizâde Ahmet Medenî Efendi, Haşim Nahid Erbil ve Cevad Nebioğlu gibi isimleri zikretmek mümkündür.

Irak, cumhuriyet döneminde Kerkük'te yayın hayatına başlayan **Beşir Gazetesi**, Irak Türk edebiyatında sadeleşme hareketinin habercisi olmuştur, denilebilir. Bundan bir yıl sonra Bağdat radyosunda Türkmence Bölümü'nün açılması, radyo yayınları bakımından, Irak'ta Türklerin yazı dili ile konuşma dili tartışmalarını gündeme getirmiştir. 7 Mayıs 1960 tarihinde kurulan Türkmen Kardaşlık Ocağı'nın gerçekleştirdiği en önemli faaliyet ise, Irak Türklerinin kültür tarihinde büyük yeri olan **Kardaşlık Dergisi**'ni yayın hayatına geçirmesiydi (ilk sayısı Mayıs 1961'de yayınlanmıştır). Özellikle yeni edebiyat anlayışının ele alınarak tartışma konusu olması, yine bu dergi sayesinde olmuştur.

Sadeleşme hareketine katılan eski çığıra bağlı edebiyatçılar da, eski şiir tarzı ile eski dil anlayışının bırakılacağını ve sadeleşme akımının yavaş yavaş benimseneceğini gösteren tavırlar almışlardır. Sadeleşme taraftarı olan Reşit Akif Hürmüzlü, Esat Nâib, Sait Besim Demirci, Nazım Refik Koçak, Tevfik Celal Orhan ve Abdulhakîm Mustafa Rejioğlu hem şiir hem de düz yazıda eski dilin ağır ve ağdalı anlatımını bırakarak hececilerin yolunu tutmuşlardır. Bunların arasında düz yazıda daha da aşırı bir sadeleşme taraftarı olan Abdulhakîm Mustafa Rejioğlu, özellikle genç şâir ve yazarları etkiliyordu.

Buna karşılık, eski çığıra bağlı olan Mehmet Sâdık'ın izinden yürümeye devam eden ve yenileşme hareketine karşı tepki gösteren bir grubun varlığı da dikkat çekiyordu. Bunların en önde gelenleri Tisinli Celal Rıza, Hasan Görem, Osman Mazlum, Mehmet İzzet Hattat ve Fahrettin Ergeç'tir. Bu grubun içinde en çok ilgi çeken ve edebiyat çevrelerinde yankı uyandıran ise, şüphesiz Osman Mazlum'dur. Daha çok şiir tarzında eserler veren bu grubun, düzyazıda varlık gösteren herhangi bir temsilcisi yoktur. Bütün bunlardan başka kararsız görünen ve arasıra yeni tarzı da

deneyen edebiyatçılar da vardır. Bunların arasında Reşit Ali Dakuklu ve Ali Marufoğlu'nu gösterebiliriz.

Bu gelişmelerin dışında kalan, ancak sağlam bir edebiyat kültürü ile kendini yetiştiren ve Yahya Kemal Beyatlı'nın şiir anlayışını benimseyen, İzzeddin Abdi Beyatlı güzel şiir örnekleri veren başarılı şâirlerdendir. Dil ve edebiyat konularında düzyazıları ile de tanınan İzzeddin Abdi Beyatlı, serbest şiir denemelerinde de başarılı örnekler vermiştir. Bahaddin (Salihi) Akasya da Yahya Kemal izinde yürümüş, ancak çok az eser vermiş şâirlerimizdendir.

Bu sıralarda **Kardaşlık Dergisi**'nde ilgi çekmeye başlayan Nesrin Erbil, serbest şiir dalında başarılı örnekler veriyordu. Teknik açıdan çağdaşı Türkiyeli şâirler ayarında başarılı şiirler yazan Nesrin Erbil, şiirlerinde işlediği konuları, bütün benliği ile yazıyordu. Bu özellikleri dolayısıyla da, aynı dalda eser veren Iraklı diğer Türk şâirlere nazaran daha hoşgörüyle değerlendiriliyor ve takdirle karşılanıyordu. Aynı dalda eserler veren Salah Nevres ise, yeni şiiri, başlangıçta aşırıya kaçan bir üslûpla ele aldığı için gerçek düşünce ve hislerini ifadede yetersiz kalarak eleştirilere hedef oluyordu. Bu tutumunu yumuşatmasından sonra öz ve teknik açıdan daha başarılı şiir yazmaya başlamıştır.

Düzyazıda, en yoğun gelişmeler de yine bu sıralarda kaydedilmiştir. Başta Abdulhakîm Mustafa Rejioğlu olmak üzere Reşit Kazım Beyatlı, İhsan S. Vasfi, Rıfat Yolcu, Haşim Kasım Salihi ve Erşat Hürmüzlü düz yazının çeşitli dallarında ilgi çeken en olgun edebî simâlardır.

Bunların içinde Abdulhakîm Mustafa Rejioğlu, Irak Türk edebiyatı tarihinde, belki de ilk sayılabilecek deneme ustası olarak müstesna bir yere sahiptir. Lirik ve düşünce yazılarında ise Reşit Kazım Beyatlı ile Erşat Hürmüzlü, en çok ilgi toplayan yazarlar arasında yer alırlar. Aktualite ve magazin türü yazıları ile İhsan S. Vasfi, hikâye türünde ise Haşim Kasım Salihi kendilerine has bir anlatım gücüne sahiptirler. Şiir sahasında; Ata Bezirgan, Nihat Akkoyunlu ve Erşat Hürmüzlü, yeni şiir akımına bağlanmışlardır. Ancak bu sahanın en güçlü temsilcileri, Nesrin Erbil ile Salah Nevres'tir. Son yıllarda Nesrin Erbil şiir dünyasından ayrıldığı için Salah Nevres bu dalın tek güçlü temsilcisi durumundadır. Yeni şiir anlayışına katılanlar arasında kendi üslûbunu bulan Muzaffer Arslan'da zikredilebilir. Genç kuşaklar arasında son yıllarda parlak bir gelecek gösteren, hem şiir hem de düz yazıda başarılı örnekler veren Nusret Merdan ile Mustafa Ziyaî'ye dikkat çekmek isteriz.

Irak Türk edebiyatında oyun yazarlığı fazla rağbet görmemiştir. Sırf radyoda veya televizyonda oynanmak üzere yazılan oyunların hepsi, mahallî ağızla yazıldığı için, bunların basım işleri önemsenmemiştir. Bu arada Salah Nevres'in yazdığı birkaç oyun yayınlanmıştır. Ancak, Irak Türk edebiyatı içinde oyun yazarlığı ve oyun çevirilerinde büyük başarı gösteren İsmet Hürmüzlü, bu sahanın en güçlü ismi sayılır.

Irak Türk edebiyatı, genelde Batı Türklerinin edebî nüfuz sahasına girer. Yörede konuşulan mahallî ağızlar, yazı dilinde kullanılmaz. Irak Türklerinin yazı dili Türkiye Türkçesidir. Ancak, yörede çok yaygın olan ve mahallî ağızla söylenen anonim manî ve horyat dörtlükleri büyük ilgi toplar. Yedi heceli ve genel olarak dört mısradan oluşan bu mini şiir dörtlükleri, gelmiş geçmiş bütün Iraklı Türk şâir ve yazarları tesiri altına almıştır. Irak Türkleri arasında sırf bu halk hazinesinden faydalanarak yazan iki şâire de işaret etmek gerek.

Manî ve horyat dörtlükleri biçiminde şiir yazanlar arasında en başarılı isim, Mustafa Gökkaya'dır. Bunun yolundan giden ve yine halk arasında ilgi toplayan Nâsıh Bezirgân bu türün başarılı bir temsilcisi sayılır. Halk edebiyatından etkilenerek yazan diğer bir şâir de Telafer'in tanınmış ismi Felekoğlu'dur. Halk şiirine Nihat Akkoyunlu da ilgi duymuş ve bu tarzı denemiştir. Nihat Akkoyunlu'nun, mahallî deyimlere sıkça yer veren horyatları da dikkat çekicidir. Bunların yanında horyat dörtlüğü ve manî tarzını deneyen isimler arasında Hicrî Dede, Nazım Refik Koçak, Reşit Kazım Beyatlı, Reşit Ali Dakuklu, İzzettin Abdi Beyatlı, Osman Mazlum, Ali Marufoğlu ve Mehmet İzzet Hattat zikredilebilir.

Irak Türklerine mensup bir çok şâir ve yazar da Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'ye yerleşmişlerdir. Bunların bir kısmı Türkiye çapında şöhret olan eserler vermişlerdir. Bunların arasında pek çok eser veren Ahmet Haşim, Nahit Erbil, Necmettin Esin, Ömer Öztürkmen ve Ayhan Kırdar, Türkiye'de üne kavuşan simâlardır.

Verilen bilgiler ışığında Irak Türk edebiyatını değerlendirecek olursak şu tespitleri yapabiliriz.

Irak Türkleri, yüzyıllardan beri eski Musul Sancağı (Musul, Kerkük, Erbil, Süleymaniye) ve Kızılırbat, Mendili, Hanekin bölgesinde yaşamaktadırlar.

Irak Türklerinin yaşadığı bölge, değişik milliyetler ve kültürlerle çevrili bir bölgedir. Bağdat ve güneyinde Araplar ve Arap kültürü, doğuda İran ve Fars kültürü, kuzeyde Süryaniler, Asurîler, Yezîdiler, Kürtler, batıda Suriye'de yaşayan Araplarla orada bulunan diğer etnik gruplar ve onlara ait değişik kültürler yer alır.

Irak Türklerinin kendi milleti ve kültürüyle bağlantısı doğudaki Azerî Türklerinin yanında kuzeybatıdan Türkiye Türkleri ile olmuştur. Ancak, kültür yönünden beslenmesi Türkiye Türkleri ile gerçekleşmiştir. Bu beslenme ve bağlantı tarih boyunca zaman zaman kesilmiştir

Irak Türkleri yaşadıkları coğrafyada çok kuvvetli milliyetler ve kültürlerle çevrili bir bölgede yaşamalarına rağmen hiçbir zaman millî benliklerini kaybetmemişler ve onu titizlikle muhafaza ederek tarihin derinliklerinden bugüne kadar getirmişlerdir.

Bu özellik, Türk milletinin var olduğu dönemlerde değişik coğrafyalarda ve farklı mekanlarda her zaman ortaya koyduğu tabiî bir hadisedir. Türkler, tarih boyunca, Çin, Rus, Hint, Fars, Arap, Bizans vb. dünyanın en köklü milliyetleri ve kültürleri ile birlikte iç içe olmalarına rağmen kendi milliyetleri ve kültürel kimlikleri ile yaşamaya devam etmişlerdir. Pek çok milletin tarih boyunca belli bir coğrafyada yaşayıp kaldıkları, bütün kültürel birikimlerini aynı vatanda biriktirdikleri göz önüne alındığında, Türklerin kültürlerinin ve bilhassa edebiyatlarının dünyanın geniş bir coğrafyasında yaşayıp sürmesinin anlamı daha iyi anlaşılacaktır.

Bu sonuç bir anlamda Türk kültürünün ve zenginliğinin bir ifâdesidir.

20. yüzyılda Irak'ta yaşanan pek çok talihsiz uygulamalarla Türkiye'yle ve Türk dünyasıyla bağlantısı zaman zaman kesilmesine rağmen tarihten gelen şuuru ve bağlılığıyla Irak Türkleri, millî varlıklarını ve edebiyatlarını bugüne taşımışlardır.

Türk dünyasının edebiyatlarından ve kültürlerinden haberdar olan, yeni edebî cereyanlar ve eserlerle beslenecek olan Irak Türk Edebiyatı 20. yüzyıldaki suskunluğunu giderecektir. Bunun ardından 21. yüzyılda Irak Türklerinin sesini bütün Türk dünyasına duyuracak olan yeni Fuzûlîler, Nesîmîler ve Hicrî Dedeler yetişecektir.

Bütün bu gelişmeler aslında ulu bir çınar ağacının dalları misali olan dünya Türklerinin sevgileri, heyecanları ve ümitleri ile bir bütün olduklarını hatırlatacaktır. Bu sevgi, heyecan ve ümitlerle ortaya konacak olan edebî eserler “ulu çınar”a verilecek “can suyu” misali dünya Türklüğünün BENGİ SU’yu olacaktır.

Irak Türk Halk Edebiyatı

Türküler

Türküleri ezgilerine göre ‘‘uzun hava’’ ve ‘‘kırık hava’’ olmak üzere iki gruba ayırmak mümkündür. Ölçüsü ve ritmi belli olan ezgilere kırık hava, belirli bir usule bağlı olan ancak söyleyenin ses becerisine göre ufak tefek değişikliğe uğrayan ezgilere ise uzun hava denir.

Irak Türklerinde kırık hava tarzındaki ezgiler ‘‘beste, me’ni’’, uzun hava tarzındaki ezgiler ise ‘horyat, ağıt, ninni, gazel, divan, aşık kerem havası, karabağ havası olarak isimlendirilir. Besteleri, bir uzun hava çeşidi olan horyatlarla birlikte söylemek adettendir. Bestelerin başında ve bend aralarında dönderme adı verilen nakarat kısımları bulunur.

‘‘Ağam Süleyman paşam Süleyman

Evleri köpri başında

Boyıva (boyuna) hayran

Gel öpim gözlerivden

Sen etme invan (naz) ’’

“Boyıv boylardan küle (kısa) ....…ağam Süleyman

Benzisen gonca güle..........………... men sana hayran

Yıhıpsan (yıkmışsın) babam evin..................... ümrim Süleyman

Üzime (yüzüme) güle güle....………… doldır ver fincan

Ağam Süleyman......…………………………….”

Horyat, ağıt, ninni, gazel, divan, aşık kerem havası, hece vezni; gazel, divan türleri ise aruz vezni ile meydana getirilen uzun hava türlerindendir. Karabağ havası da bir çeşit uzun havadır.

Manî

Irak Türkleri, manî türüne horyat, koyrat isimlerini verirler. Düz manî, kırık havalar yani beste (halk türküsü), tenzile (dini türkü ve şarkı) vb… gibi; kesik manî ise uzun havalar için malzeme olarak kullanılır. Bu sebeple kesik manî türlerine Kerkük yöresinde manî ismi verilmez. Düz manî türlerine ise nadiren manî denir.

Düz manî, hecenin yedili kalıbıyla yazılan dört mısradan meydana gelen, aaxa şeklinde kafiyelenen kıtalardır. Mısra sayısının arttırılması gereken durumlarda biri serbest diğeri daha önceki mısralarla kafiyeli iki mısra ilave edilir:

Feleğin bir güni var

Sinemde dügini var

Duşmana verdi fırsat

Bizede bir güni var

Mısra sayısı arttırılan manîye örnek:

Ağlaram ağlar kimin

Derdim var dağlar kimin

Yüz yerden yarıyam

Gezerem sağlar kimin

İsterem dir gülüm

Evvelki çağlar kimin

Gevlim bele verandı

Kış ğünü bağlar kimin

Bayğuş girse hofeder (korkar)

Haraba damlar kimin

Kesik manî (horyat) ilk mısraı yedi heceden az bir kelime veya kelime grubuyla kurulan diğer mısraları yedişer hece olan genellikle cinaslı manîlerdir. Cinas-ı tam ile kurulan horyatlar en makbul horyatlardır. Ayrıca cinas-ı nakıs, kafiyeli, redif ve kafiyeli, kelime gruplarının tekrarlanmasıyla kurulan hoyratlar da vardır.

Dilim dilim

Kes meni dilim dilim

Başıma çoh dert geldi

Getiren dilim, dilim

Ağıt

Irak Türklerinin sazlamağ ismini verdikleri ağıtlar ‘‘şıvan’’ ismi verilen eski yuğ törenlerine benzer merasimlerde genellikle kadınlar tarafından icra edilir. Sazlıyan ismi verilen bu kadınlar bazen klişeleşmiş dörtlükleri bazen de duruma uygun acıyı dile getiren horyat dörtlüklerini okurlar:

Aşına felek

Didem yaşına felek

Akıbet kuş kondırı (kondurur)

Kabrim daşına felek

Ninni

Çocukları uyutmak için anneler tarafından değişik ezgilerle, ölçülü veya ölçüsüz olarak söylenen ninniler, sözlü halk edebiyatı verimleridir. Ninniye "Leyle" ismini veren Irak Türkleri, bunları seslendirirken genellikle manî ve horyat dörtlüklerini tercih ederler. Leylelerin başında ve mısra aralarında "dönderme" ismi verilen "leyle balam leyle", "ülle balam ülle" şeklinde nakarat kısımları bulunur.

Ülle balam ülle, leyle balam leyle

Leylev édim yatasan

Konca güle batasan

Eeee………. eeee……… e

Konca gül payıv ossun

Kölgesinde yatasan

Eeee……… eeee………. e

Bilmece

Irak Türkleri tarafından "Tapmaca" ismi veriler bilmeceler, manzum veya mensur şekillerde söylenir. Tapmacaya genellikle " tap nedi, tapış nedi" (bil bakalım nedir?) tekerlemesiyle başlanır.

Tap nedi tapış nedi?

Uzun uzun obalar

Ağ sakkallı babalar

Aşağıdan su içer

Yuharıdan balalar (hurma ağacı)

Tap nedi tapış nedi?

Baş aşağı etsem dolar,

baş yuharı (yukarı) etsem boşalı (r) (külah)

Atasözleri

Atasözleri için "Eskiler Sözü" tabirini kullanan Irak Türkleri, mensur atasözlerini manzum hale getirme temayülü gösterirler. Bize göre bu temayül bütün Türk atasözlerinde görülen ortak bir özelliktir. Zira manzum olarak söylenen sözler daha tesirli ve akılda kalıcıdır. Bu itibarla, bir milletin

kültürüne ait zevk, tecrübe, mantık ve muhakemenin birleştiği mahsullerin ilk örneklerinin manzum olduğu kanaatimiz esas alınacak olursa atasözlerinin, eski şiir parçalarının muhakeme gücü en kuvvetli mısralarının kalıntıları olduğu düşünülebilir. Bu hadiseye Irak Türklerinin diğer bir edebi hazinesi olan horyat dörtlükleri arasında yer alan atasözleri örnek teşkil eder. Ancak tabii ki bu örneklerdeki atasözlerinin halkın bir tercihi neticesiyle mısra ilave edilmek suretiyle şiir parçaları haline gelebileceği ihtimali de göz ardı edilmemelidir.

Bağ duvarı

Bağvandı(r) bağdı(r) varı

Arada rakip yohsa

Nédiri (neyine lazım) bağ duvarı

Burada (arada rakip yohsa nédiri bağ duvarı) bir atasözüdür.

Düşte gör

Hayalde gör düşte gör

Düşenin dostu olmaz

İnanmazsav düş te gör

Son iki mısra bir atasözüdür.

O yar gözün

Kim görüp o yar gözün

Aslan gücünden düşse

Karınca oyar gözün

Son iki mısra bir atasözüdür.

Deyimler

Eskiden "ıstılah" diye bilinen gerçek anlamlarının dışında kullanılan kalıplaşmış söz öbekleri halindeki deyimler, Irak Türkleri arasında da oldukça yaygındır. Irak Türkleri arasıdaki deyimlerin çoğunluğu, kültür birlikteliğinin doğal bir neticesi olarak diğer Türk bölgelerindeki deyimlerle bezerlik gösterdiği gibi, bu bölgeye has deyimler de vardır.

Dere halvet (boş, tenha) tülkü (tilki) beg.

(Meydan boş kalınca hak etmeyen kişinin itibar kazanması)

Ne bahardı (r) ne de güz hardan (nereden) geldi bu nergiz?

(Beklenmedik olaylar karşısında söylenen söz)

Borç alıp zekat vermek.

(Gücünün üstünde işler yapmak)

Bu ölü bu şıvana (ağlama, dövünme) değmez.

(Değersiz bir şey için gereğinden fazla çaba harcamak)

Yeteneyeter yetmeyene taş atar.

(Her kese sataşan, edepsiz kişi için söylenir)

Duâlar

Duâlar, insanların karşılaştıkları müşkülatlar karşısında Tanrı'dan yardım dilemek veya yapılan bir iyiliğe

minnettar kalmak, sevdikleri insanlara karşı iyi niyet bildirmek maksadıyla söylenen hüküm bildiren müsbet sözlerdir. Irak Türkleri arasında dini niteliği olan Arapça duâların yanı sıra eski Türk kültür birikiminin İslâmî inançla kaynaşmış şekliyle Türkçe olarak okunan duâlar da bütün Türk bölgelerinde olduğu gibi yaşamaktadır.

Dırnagıva (tırnağına) daş degmesin.

Dunya durduhça durasan.

Suyuv savvığ (soğuk) çöregiv sıcağ olsun.

Bedduâlar

Bedduâlar kızgınlık, darılma, küsme, lânet, belâ gibi durumlar karşısında kötü temenniler bildiren menfî sözlerdir. Her toplulukta olduğu gibi Irak Türkleri arasında da bedduâlar vardır

Abret (ibret) olasan.

Cigeriv dağlansın.

Nenev börküv kohlasın.

Yavan ekmege kalasan.

Yeriv yaş, yastığıv daş olsun.

Masallar

Çeşitli Türk bölgelerinde değişik adlarla zikredilen masal, Irak Türkleri arasında "matal" diye bilinir. Türk masal anlatma geleneğine bağlı olarak Irak Türklerinin matalları da dinleyenlerin dikkatini çekmek maksadıyla nazım-nesir karışımı, değişik tekerlemelerle başlar:

"Matal matal mat atar

Bir kişi hurma satar

Hurmanı geti(r) men yim (yiyeyim)

Göreh kim borca batar.

Varıymış yohuymuş yalan gerçekten çohuymuş yalanı dodurmuşlar çuvala dayamışlar duvara.

Yalan olursa bele yalan

Karınçaya vurdular palan

Kırh yerden çektiler kolan.

Derelerden sel kimin

Tepelerden yel kimin

Hamza-i peylifan (pehlivan) kimin…. ”gibi.

Bu ve buna benzer tekerlemelerden sonra adeta “Gong” görevi üstlenen ve masalın başladığını bildiren:

“Bir var idi bir yoh idi yalan gerçekten çoh idi” ya da “varıydı yohuydı yalan gerçekten çohuydı” ile masal başlar. Anadolu masallarında görülen masal aralarındaki tekerlemeler, bu bölge masallarında görülmez. Matalın sonu ise genellikle “Bu matal burda bitti. Adı da… idi” veya “Asmannan üç alma düştü biri matala, biri matal diyene biri de oturan cemâate”. Bazen de sitemli “Men de gettim mene bir şey vermediler” gibi matalın sona erdiğini bildiren tekerlemeyle biter.

Kurttan Koyun Matalı

Varıydı yohuydu darın dünyasında bir geçiyden bir koyun vardı. Kisi çıhtılar çöle. Çölü gez… gez…. ajdılar yayılıllar. Bahtılar bir kurt. Korhtular durdular. Kurt dedi “koyun kardaş yerem seni”. Dedi “valla kardaş durmuşam ye meni. Feket sennen rice ederem indi yeme meni; gedim oynuyum bikez ögüvde. Birihçe peylefannığ edim annan meni ye”. Dedi “Di yalla!”. Oyana tüngüldü düştü, buyana tüngüldü düştü, oyana kaştı düştü (kutr ta hebele atrafında dolanırı) ele etti, bele etti… koyun kaştı. Bekle bekle bekle… koyun gitti!.

Kurt, ahtar ahtar… koyunu tapmadı. Geldi dedi “geçi kardaş yerem seni”. Dedi “nece yesen meni; bir meni yesev nolusan? dedi, menim ki yavrum var odu ağardadı, koy gedim emceklerim doldu ona yedirim gelim, balalarım da özümnen getirim üçümüzü birden ye. Meni yip balam kalmasın, balamı yip men kalmıyım”. Dedi “eyyidi”. Geçi getti dağa girdi balaların emzirdi; ki balanı apardı getti.

Kurt, bekle bekle bekle… geçi gelmedi. Kahtı düştü bu dağ menim, o teppe menim… etti etti geçini tapmadı “getti” dedi “kisi de getti elimden!”. Geldi getti bir mağaraya girdi.

Bahtı bir at bağlıdı. Dedi “at kardaş yerem seni” Dedi “yebilmesen hiç meni… sen bir çenge kurt menim kimin yekke atı nece yesen?”. Dedi “yerem”. Dedi “menim nalıma… baratım nalıma yazılıdı”. Dedi nalıv hardadı? ”. Dedi “ayağımın altındadı”. Dedi “kaldır bahım!”. At ayağın kaldırdı kurt eğildi bahmağa, allına bir tepme vurmağıydan kurtun beynini töktü yere. Kurt düştü. Hatta can verince kurt dedi:

Gettiv gördüv bir koyun

Ye kassın kuru boyun

Neynirdüv oyun moyun

Peylafannığ edecehsen?

Gettiv gördüv bir geçi

Ye kassın kurru kıçı

Neynirdüv kiyi üçü

Çobaçılığ edecehsen?

Geldüv gördüv bir tek at

Ye yanaşasında yat

Neynirdüv barat marat

Ustanbıl'a gidecehsen?

Kurt geberdi. Koyun hılas oldu, geçi de hılas oldu, at da hılas oldu. Men de gettim üç alma verdiler. Biri matala biri matal diyene, biri de Kadriye yedi.

Kurtla Koyun Masalı

Vardı, yoktu dâr-ı dünyada bir keçiyle bir koyun vardı. İkisi çıktılar çöle. Çölü gez gez gez…. Karınları açtı, yayılıyorlar. Baktılar bir kurt. Korktular durdular. Kurt ''koyun kardeş yerim seni'' dedi. ''Valla kardeş durmuşum ye beni fakat senden rica ederim yeme şimdi beni, geleyim biraz oynayayım önünde, azıcık pehlivanlık edeyim ondan sonra ye beni'' dedi. ''Hadi bakalım!''. O yana zıpladı düştü bu yana zıpladı düştü, o yana koştu düştü (kurt da hep böyle etrafında dönüyor) Öyle yaptı böyle yaptı… Koyun kaçtı., bekle bekle… Koyun gitti!.

Kurt ara ara… Koyunu bulamadı. Geldi ''keçi kardeş yerim seni'' dedi. "Nasıl yersin beni, bir beni yersen neyine yarar?'' dedi, ''benim iki yavrum var aha ileride bırak gideyim memelerim doludur, onlara yedirip geleyim, yavrularımı da beraberimde getireyim, üçümüzü birden ye. Beni yiyip yavrum kalmasın yavrumu yiyip ben kalmayayım'' dedi. ''Peki'' dedi. Keçi gitti dağa girdi yavrularını emzirdi iki yavrusunu aldı gitti.

Kurt bekle bekle bekle… Keçi gelmedi. Kalktı düştü bu dağ benim o dağ benim o tepe benim… Etti etti keçiyi bulamadı. ''Gitti'' dedi "ikisi de gitti elimden!". Geldi, gitti bir mağaraya girdi. Baktı orada bir at bağlıdır. "At kardeş yerim seni" dedi. "Yiyemezsin hiç. Sen bir avuç kadar kurt benim gibi kocaman atı nasıl yersin" dedi. "Yerim" dedi. "Benim nalıma… Fermanım nalıma yazılıdır" dedi. "Nalın nerdedir? " dedi. "Ayağımın altındadır" dedi. "Kaldır bakayım!" dedi. At ayağını kaldırdı kurt eğildi

bakmaya, alnına bir tekme vurmasıyla kurdun beynini yere döktü. Kurt düştü, can verinceye kadar kurt:

Gittin gördün bir koyun

Ye kalsın kuru boyun

Ne yapacaktın oyun moyun

Pehlivanlık (mı) yapacaksın?

Gittin gördün bir keçi

Ye kalsın kuru kıçı

Ne yapacaktın ikiyi üçü

Çobanlık (mı) yapacaksın?

Geldin gördün bir tek at

Ye yanı başında yat

Ne yapacaktın ferman merman

İstanbul'a (mı) gideceksin? … dedi.

Kurt geberdi, koyun kurtuldu, keçide kurtuldu, at da kurtuldu. Bende gittim üç elma verdiler biri masala biri masal diyene, birisini de Kadriye yedi.

Köklü ve uzun bir geçmişe sahip olan Türk halkının öz benliğinin ifadesi olan Türk Halk edebiyatı türleri değişik bölgelerde yaşayan Türk topuluklarında, bazı farklılıklar arz etmelerine rağmen genel anlamda bir bütünlük gösterir. Yukarıda kısaca bilgi verdiğimiz Irak Türk Halk edebiyatı da bu bütünün parçalarından olması hasebiyle bütün Türk Dünyası ile paralellik arz eder. Ancak bu tesbiti sadece Halk edebiyatıyla sınırlı tutmayıp Türk edebiyatının tamamı ile şumûllendirmek kanaatimizce doğru olacaktır.

(Hüseyin Şahaz, KERKÜK AĞZI, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, (Basılmamış) Doktora Tezi, 1979, s. 1-2.)

İRAN TÜRKLERİ

İran'da Azeri Türkleri / Dr. Brenda Shaffer [p.633-639]

DR. BRENDA SHAFFER

Harvard Üniversitesi Hazar araştırmaları Programı Başkanı / A.B.D.

İran Devleti'nin siyasi sınırları ve etnik kompozisyonu, tarihi boyunca sıkça değişmiştir. İran, Farisi olmayan halkların toplam nüfusun yaklaşık yarısını oluşturduğu çok uluslu bir devlettir. İranlı Azeriler ve diğer Türk kabilelere ilişkin tahminlerin çoğu, yirminci yüzyılın sonunda bu halkların nüfusunun toplam nüfus içindeki oranının dörtte bir ile üçte bir arasında olduğunu belirtir. İranlı Azerilerin büyük bir kısmı, İran'ın kuzeydoğudaki Doğu Azerbaycan, Batı Azerbaycan ve Erdebil vilayetlerinde yaşar. Tahran ise çokuluslu bir başkenttir ve şehir nüfusunun yaklaşık yarısının Azerilerden oluştuğu tahmin edilmektedir. Azerbaycanlılar İran'da Azeri nüfusun yoğun olarak yaşadığı bölgeleri çoğu zaman Güney Azerbaycan, daha önce Rus İmparatorluğu'na ait olup şimdi bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'ni oluşturan Aras nehrinin kuzeyindeki toprakları "Kuzey Azerbaycan" olarak adlandırırlar. 20. yüzyılda Pehlevi rejimi kurulana kadar İran kimliği münhasıran Farisi değil, daha ziyade etnik kimlikler üstüydü. 11. yüzyıldan başlayarak Pehlevi rejimi kurulana kadar geçen dönemde İran siyasi liderliği çoğunlukla Türki etnik kökene sahipti; Türki ve Farisi unsurlar rejimin elit sınıfını oluşturmuştu ve her ikisi de ülkenin kültürünü etkilemişti. İran tarihinin büyük bir kısmında ülkenin başkentleri bugünkü Kuzey Azerbaycan'da yer almıştı; nüfusunun çoğunluğu Azerilerden oluşan İran'daki en büyük şehir olan Tebriz 1920'lere kadar başkentti ve bu niteliğiyle İran'ın başlıca ticaret merkezi ve Batı'ya açılan kapısıydı. İran'ın Farisi karakteri ve yapısına münhasıran vurgu yapan Pehlevi politikasının başlaması ve bu politikanın İslam Cumhuriyeti döneminde kısmen devam etmesi ile beraber, Azerbaycan kimliği ya da Türki kimlik, İran kimliği ile kısmi bir çatışma içerisine girdi. 19. yüzyılın ortalarından daha önceki dönemde, bu bölgede yaşayan halklar arasında ayrı bir "Azeri" kimliğinin varlığından bahsetmek güçtür; bunun yerine Azeriler ve İran'da yaşayan diğer Türki toplulukları Türk olmayan halklardan ayıran müstakil bir Türk kimliği mevcuttu.

Yirminci yüzyıl boyunca, İran'da merkezi otoritenin önemli ölçüde zayıflaması ile sonuçlanan her bir olayda, ortaya çıkan durumu bir fırsat olarak değerlendiren pek çok etnik azınlık etnik temele dayalı isteklerini dile getirdiler. Bu durum 1918-20 döneminde vilayetlerde meydana gelen ayaklanmalar, İran'ın müttefikler tarafından işgali (1941-45/46) ve İslam Devrimi (1979) dönemlerinde belirgindi. İran'da etnik azınlıkların kültürel hakları ve siyasi faaliyetleri hem Pehlevi monarşisi (1921-1979) ve hem de selefine kıyasla önemli ölçüde daha az olmakla birlikte İslam Cumhuriyeti (1979-) dönemlerinde katı bir biçimde sınırlandırıldı. Bu rejimlerde etnik azınlık mensuplarına Farsça dışındaki dillerde eğitim yapan okullar kurma hakkı verilmedi, basın ve yayıncılık alanlarında ise sınırlı haklar tanındı.

İranlı Azeriler, Azeri Türk topluluklarının en büyüğüdür. Önemli sayıda Azeri, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yanı sıra Gürcistan, Rusya ve Türkiye'de yaşar. Azerilerin çoğunluğunun Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları dışında yaşıyor olması olgusu, Bakü-Tahran siyasi ilişkilerini karmaşıklaştırmakta ve her iki topluluk arasında aidiyet meselelerini etkilemektedir.

Azeriler yüzlerce yıl tek bir imparatorluğun egemenliği altında ve bütünleşmiş kültürel havzalarda yaşadılar. Fakat 1828'de İran-Rus Savaşı'nı bitiren Türkmençay anlaşması uyarınca Azerbaycan ikiye bölündü. Bu anlaşma çoğu zaman edebi ve siyasi eserlerde Azerbaycan halkının bölünmesinin sembolü olarak kullanılır. Kuzey Azerbaycan'da Sovyetler Birliği iktidarı ele geçirene ve İran Azerbaycanı'nda Pehlevi rejimi kurulana kadar kültürel ve ticari bağlar ile

aile bağları bu bölünmeden nispeten az etkilenerek sürdürüldü.

İran'da Azeri etnik azınlığın büyük bir çoğunluğu Azeri kimliğini 20. yüzyılda muhafaza etti. Aynı zamanda bir çok kişi, örneğin İran yönetici sınıfının önemli bir kısmını oluşturanlar, İranlı ve Müslüman olmayı kendilerinin birinci kimliği olarak tanımlar. İran'daki Azerilerin çoğu, hem etnik kimliklerini hem de İran kimliğini sürdürme arasında bir tezat var olduğunu düşünmez. Diğerleri etnik kimliklerini birinci kimlikleri olarak tanımlar; buna rağmen bu kesim içinde yer alan herkes etnik kimliklerinin siyasal ifadesi için fiili bir çaba göstermez. Fakat, özellikle 1990'lı yılların başlarından bu yana, az sayıda eylemci, etnik kimliklerini açığa vurmak için siyasi faaliyetlere katılmaktadır.

20. Yüzyılda İran Azerilerinin Tarihi

20. yüzyılın başlarında Azerbaycan'a komşu ülkelerde üç önemli devrim yaşandı: 1905 Rus Devrimi, İran'da 1906 Anayasa Devrimi ve 1908 Jön Türk Devrimi. Pek çok Azeri, kendilerinin kolektif kimliğini ve siyasi faaliyetlerini de hızlandıran bu olaylarda önemli rol oynadılar. Bu dönemde, Aras nehri ötesinde Azerilerin yaşadığı bölgelerde olanlara ve bu toplulukların eğilimlerine bakılarak İranlı Azeriler arasındaki entelektüel ve siyasi gelişmeleri belirlemek güçtür. Bu olayların en önemlisi kısa ömürlü Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin (1918-1920) kurulmasıdır. Adı geçen devletin ilk devlet başkanı, siyasi hayatının çoğunu İran'da siyasi eylemci ve yazar olarak geçiren Mehmet Emin Resülzade idi.

Yirminci yüzyılın başında İranlı Azeriler, İran Anayasa hareketine öncülük ettiler ve Azeri aydınların büyük bir kesimi İranlı olarak tanındı. 1908'de Kaçar hanedanından Şah Muhammed Ali Anayasa Devrimi'nin getirdiği hakları geri almak ve İran'da baskıcı yönetimi yeniden tesis etmek girişiminde bulundu. Şah'a ilk karşı çıkan Settar Han (kendisi Azeridir) liderliği altındaki Tebriz halkıydı. Settar Han'ın ordusu, Tebriz Encümeni (Meclisi) adına Tebriz'i ele geçirdi ve İran bayrağı yerine Tebriz Encümeni'nin bayrağını çekti. Settar Han "Azerbaycan milletinin" Muhammed Ali Şah'ın egemenliğini tanımadığını ve Tebriz'in İran'ın geçici başkenti olduğunu ilan etti. Bu isyan Tahran tarafından bastırıldı.

Kaçar hanedanı sona ermeden önce, Kuzey İran'da yer alan Gilan, Horasan ve Azerbaycan'da üç ayaklanma oldu. Kafkasya bölgesinde Azeri eylemciler ve diğer gruplar ayaklanmalarda aktif rol aldılar. Bu ayaklanmalara, kendi oturdukları bölgelerde demokratik reformların gerçekleştirilmesi

halinde bunun İran'ın geri kalan kısmının liberalleştirilmesi için bir temel oluşturacağına inanan reform taraftarı kişiler önderlik etti. Üç ayaklanmadan rejimi en fazla tehdit edeni Muhammed Hiyabani liderliğinde İran Azerbaycanı'nda çıkan ayaklanmaydı. Nisan 1920'de Hiyabani İran Azerbaycanı'nda özerk bir Azadistan (Özgürlük Ülkesi) hükümeti kurdu. Hiyabani, Azerbaycan dilinin vilayette kullanılmasına kanunen izin verdi. Pek çok benzeri gibi o da kültürel düzeyde Türk olmak ile Türkiye ile siyasal bağlar kurmak arasında ayrım yaptı; vilayet halkının kendi Türki dillerini kullanmaları hakkını destekledi ve aynı zamanda Azerbaycan'da Osmanlı varlığına ve nüfuzuna karşı mücadele etti. Hiyabani'nin istekleri, sahibi olduğu hem Azeri hem de İran kimliğini yansıtır nitelikteydi. O, Azerbaycan vilayetlerini İran'dan ayırmayı arzulamamakta idi, fakat merkez-çevre ilişkilerinde bir değişiklik yapılması ve Azerilerin dillerini kullanma hakkının korunmasını savundu. Kısa ömürlü özerklik döneminde başlattığı reformların bir parçası olarak Hiyabani İran Azerbaycanı'nda çoğu zaman Kuzey Azerbaycan ya da Türkiye'den gelen öğretmenlerin görev aldığı Azeri dilinde eğitim veren okullar kurmaya çalıştı.

Hiyabani'nin reformları ve kültürel programları, başlattığı isyan Eylül 1920'de Rıza Han'ın -daha sonra Rıza Şah olarak tanınmıştı- kuvvetleri tarafından bastırıldıktan sonra -bu kuvvetler daha sonra Hiyabani'yi idam etmiştir- kesintiye uğratıldı. Rıza Han'ın özerklik hareketlerini bastırmakta gösterdiği başarı, İran Şah'ı olarak iktidara gelişinde önemli bir dayanak noktası oldu.

İran'daki Azeriler ve diğer etnik azınlıklar, (1925 yılında kurulan) Pehlevi rejimi altında aşırı ölçüde kültürel baskı ve ayrıma uğradılar. Rıza Şah, İran Devleti'nin ve milletinin kimliğini Farisi halk ve Farsça ile birleştirmek suretiyle İran milliyetçiliğini teşvik etmek politikasını uyguladı. Rıza Şah'ın kurduğu rejim İran'daki değişik etnik grupları devlet otoritesini kullanarak sindirmeye çalıştı. Bu politika, azınlık dillerinde eğitim veren okulları bu dillerde neşriyat yapan kuruluşları kapatmayı içermekteydi. 1937'de, o tarihe kadar ülke içinde tek bir vilayet olarak yönetilen İran Azerbaycanı'nın çoğu iki ayrı vilayete (ostan) bölündü. İran'da Pehlevi rejiminin kurulması ve 1918'de Kuzey Azerbaycan'ın Rus egemenliği altına girmesi ile birlikte, sınırın her iki tarafından yaşayan Azeriler arasındaki ilişkileri kısıtlayan önemli engeller oluşturuldu. Bu engeller, her iki rejimin bölge üzerindeki hakimiyetinin kuvvetlenmesi sonucunda daha bir önem kazandı.

Pehlevi dönemi boyunca, İran'daki Azeriler arasında değişik kimlik eğilimleri ortaya çıktı. Akımlardan biri

Fars kültürü ve dili ile kaynaşmayı önerdi. Bu grup mensuplarının çoğu çeşitlilik fikrini verimsizlik ile; birlik fikrini ise ilerleme ile özdeşleştirdi. Onlar Fars kültürünü ve dilini faydacı bir tarzda -İran halklarının tamamını birleştiren ve düşündükleri sosyal ve siyasi programların uygulanmasını teşvik eden bir araç olarak- değerlendirme eğiliminde idiler. Bu duruş, 1920'li yıllardan 1940'ların ilk yıllarına kadar olan dönemde Azeri entelektüeller arasında göze çarpmaktaydı. Farisileştirme anlayışının en açık sözlü Azeri savunucusu Ahmed Kasravi idi. O, ister sınıf ve etnik köken isterse din unsuru temelinde İran'ın değişik bölgelerinin özerk bir statü kazanmasına şiddetle karşı çıktı. Kasravi, milleti bir coğrafi birim üzerinde oturanlar şeklinde tanımladı ve bu tür bir birim içerisinde çeşitlilik fikrini reddetti.

Kasravi'nin İran Azerilerinin kökenlerine ilişkin düşünceleri tezatlarla doludur. Örneğin 1922'de al-'İrfan dergisinde şöyle yazmıştı:

İran halkı içinde Türkçe konuşan ve İran'ın her bölgesine yayılmış olan kesim ana dilini kullanmaya ve onu unutmaya zorlanan ve böylece Türkçe'yi öğrenen Farisiler değildir. İran'da yaygın olan kanaatin aksine, hiç kimse topraklarının Türk fatihler tarafından ele geçirilmesi sonucunda Türkçe konuşmadı.[1]

O, daha sonraki yazılarında ise, Azerilerin ve İran'daki diğer Türkçe konuşan halkların gerçekte 10. yüzyıldan başlamak üzere Türkçe konuşmak zorunda bırakılan İranlılar olduğunu belirterek Azerilerin etnik kökenleri hakkında karşıt fikri benimsedi. Onun yaptığı araştırma gözlemlerin çoğu, İran Devleti'nin bütünlüğünü tesis etmek için o dönemde benimsediği siyasi gündemden etkilenmiş gibi görünmektedir.

İkinci bir görüş, bir İran devlet kimliği ve Azeri kültürel kimliğini savundu. Bu görüşün amacı İran Devleti içinde Azeri kültürel özerkliğini gerçekleştirmekti. Bu görüşte olanlar İran kimliğinin temelde etniklik-ötesi bir nitelik taşıdığını düşündüler ve bu kimliği Farisi kimlikle özdeşleştirmekten sakındılar.

Üçüncü bir eğilim, sosyalist ve komünist ideolojileri benimseyenlerin savunduğu sınıf kimliğinin oluşturulmasıydı. Ortodoks Marksistler, kendi siyasi amaçlarını gerçekleştirmenin bir aracı olarak Farisileştirme görüşünü savundular. Yine de, diğer komünist gruplar İran içinde Azeri kültürel özerkliğinin savunucusu idiler.

Ekim 1945'te, Fırka-ı Demokrat hareketi, kuzey İran'ı işgal altında tutan Sovyet ordusunun kendilerini Tahran'ın gazabından koruması altında, İran Azerbaycanı'ndan Azerbaycan Milli Hükümeti'nin kurulması ile sonuçlanan neredeyse kansız bir ayaklanmaya öncülük etti.[2] Azerbaycan'daki ayaklanma ve 1945-1946'daki kısa ömürlü Milli Hükümet'e ilişkin Batı'da yapılan değerlendirmelerin çoğu, bu devleti yerel bir olgu olmak yerine, bir Sovyet kukla-devleti olarak sunmak eğilimindedir.[3] Her ne kadar fırsat ve araçları sağlamak açısından Sovyet desteği açıkça gereklidiyse de, Milli Hükümet'in hedefleri ve isteklerinin çoğu özünde yerel nitelikteydi. Bundan başka, Milli Hükümet'e dışarıda yapılan atıfların zıddına, bu hükümetin liderleri hiç bir zaman Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti (ADC) adını kullanmadılar. Bu isim, Milli Hükümet'in dış etkilerden bağımsız olarak ortaya çıkan özerk isteklerin bir meyvesi olmak yerine, basitçe Sovyetlerin oluşturduğu bir birim olduğu izlenimini uyandırır. Fırka liderleri Milli Hükümet adına yaptıkları ilk açıklamada, Azerilerin ayrı bir millet olduğunu ilan ettiler. Onlar, İran'dan ayrılmayı düşünmediklerini de belirttiler. Söz konusu liderler üç temel isteği dile getirdiler: Azeri dilinin yerel okullarda ve hükümet dairelerinde kullanılması, bölgenin kalkınması ve anayasada taahhüt edildiği şekliyle vilayet meclislerinin oluşturulması. 1945 yılının Kasım ayında Tebriz'deki Milli Meclis'e sunulan ve Aralık ayında onaylanan ilk hükümet programında Azerbaycan'dan açıkça bir millet olarak bahsedilir. Aynı zamanda program, İran'ın bütünlüğünün korunması ilkesine bağlılığı da vurgular. Bu deklarasyon, Fırka liderlerinin ulusal kimliği, İran Devleti'nin siyasal bütünlüğü içinde tanımlanmış Azeriler olarak anladığını gösterir. Program şunları belirtir:

1.Tarih, Azerbaycan halkına farklı milli, dile ait, kültürel ve geleneksel özellikler bahşetmiştir. Bu özellikler, Atlantik Şartı'nda bütün milletlere vaat edildiği gibi Azerbaycan'ın özgürlük ve özerklik hakkını kazanmasını mümkün kılar.

2. Azerbaycan milleti İran'dan ayrılmak ve İran'ın toprak bütünlüğünü bozmak arzusunda değildir, çünkü Azerbaycan ile diğer vilayetler arasındaki mevcut yakın kültür, eğitim ve siyaset alanındaki bağların farkındadır ve modern İran'ın oluşumunda yaptığı büyük fedakarlıklardan onur duyar.

3. Azerbaycan milleti, İran'ın bütünlüğünü bozmadan, kendisinin de diğer yaşayan milletler gibi kendi hükümetini kurmak ve kendi iç ve ulusal işlerini idare etmek hakkına sahip olduğunu açıkça ve resmen ilan eder.

4. Azerbaycan milleti, milli ve anadiline özel bir bağlılık gösterir. Azerbaycan halkına başka dillerin kabul ettirilmesinin, bu halkın tarihi gelişimini engellediğinin farkındadır. Bu nedenle bu Meclis, bakanlarına, Azeri dilinin okullarda ve hükümet dairelerinde en kısa zamanda kullanılmasını emreder.[4]

Geçici Hükümet döneminde Azeri dili okullarda kullanıldı ve İran'ın ilk vilayet üniversitesi olma özelliğini taşıyan Tebriz Üniversitesi Tebriz'de kuruldu.[5] Aras

nehrinin her iki yakasında yaşayan Azerilerin bu dönemde yaptıkları yayınların ortak konusu her iki topluluğun ortak bir mirasa sahip olmaları ve aralarındaki bağları yeniden kurmalarının önemi idi. Sovyet birliklerinin Mayıs ayında İran'dan çekilmesi sonunda Tahran, Tebriz'e karşı saldırıya geçti 12 Aralık 1946'da Azerbaycan yerel hükümeti merkezi hükümet birliklerine teslim oldu.

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, Muhammed Musaddık'ın başbakanlığı zamanında İran'da kimi siyasi kısıtlamaların gevşetilmesi, çoğunlukla Azerilerin oluşturduğu kültürel dernekler çatısı altında sınırlı alanlarda Azeri kültürel faaliyetlerinin yapılmasını mümkün kıldı.[6] Savaş sonrası dönemin en meşhur kültürel eseri Muhammed Hüseyin Şehriyar tarafından yazılan Heyder Babaya Selam başlıklı şiirdi.[7] 1945 yılında Tebriz'de yayınlanan ve konuşma dilinde yazılan bu şiir, İran ve Sovyet Azerbaycanı'nda ve Türk dünyasının pek çok yerinde oldukça popülerdir.

1960'lı yıllarda çok sayıda İranlı Azeri solcu hareketler içinde aktif olarak yer aldılar ve hem Azeri kültürünün ve hem de solcu siyasi fikirlerin gelişmesini teşvik ettiler. Samed Behrengi ve Gulam Huseyin Sa'di bunlar arsındaydı. Behrengi Azeri dili, edebiyatı ve kültürünün korunması çabasında cesaretli davrandı. O, eserlerinde çoğu zaman Fars kültürünü benimsemeye çalışan ve bu nedenle kendi ana dillerini kullanmayan Azerilerle alay etmektedir. Bu bağlamda en önemli çalışması Agha-ye Cox Bakhtiar[8] başlıklı şiiridir.

1970'li yıllarda İran'ın vilayetlerinden Tahran'a büyük bir göç yaşandı. Azerbaycan vilayetlerindeki kırsal yerleşim yerlerinden Tahran ve Tebriz'e göç oranı ülkede kaydedilen en yüksek orandı.[9] Tahran'a yerleşen bir çok Azeri Fars kültürünü benimseyebildi ve Pehlevi rejimi döneminde Farisileştirilen Azeriler İran seçkinler sınıfının büyük bir parçasını oluşturdu.

"İslam Devrimi" ve Azeriler

Devrim, her ne kadar 1979'da Şah'ın devrilmesinden sonra adı "İslam Devrimi" olarak kaldıysa da, birleştirici unsurunu İran'da monarşiye karşı muhalefetin oluşturduğu değişik ideolojik yönelimlere ve hedeflere sahip kuvvetlerin geniş bir koalisyonu tarafından yapıldı. Etnik azınlık mensupları Şah'ın devrilmesi ve buna eşlik eden devrim döneminde özellikle belirgin bir rol oynadılar; onlar İran'ın demokratikleşmesinin beraberinde etnik azınlıklar için daha fazla özgürlük getireceğini düşünmekteydiler. Tebriz, Şah rejiminin düşüşünü hazırlayan devrimci faaliyetlerin bir merkezi idi. İslam Cumhuriyeti, ilk yılında müsamahakar bir yayıncılık politikası izledi. Fakat rejimin kuvvetlenmesi sonrasında çok sayıda Farsça olmayan neşriyat faaliyetlerini durdurmak zorunda bırakıldı ve etnik azınlık dillerinde kitap yayınlanması daha zor hale geldi. Şah'ın ülkeyi terk etmesinin hemen sonrasında İran'da, Azerice, Kürtçe ve Ermenice gibi Farsça dışındaki dillerde yayın bolluğu ortaya çıktı.[10] Bu durum, etnik temele dayalı isteklerin daha önce var olduğunu ve bir çok Azerinin devrimin kendilerine kültürel özgürlük sağlayacağını varsaydıklarını gösterir.[11]

İslam Cumhuriyeti'nin ilk öncüleri arasında önemli sayıda Azeri vardı. Bu grup, Ayetullahlardan Musavi-Ardabeli, Hoy, Hamaney ve Halhali'yi ve Humeyni tarafından atanan İslam Cumhuriyeti'nin ilk başbakanı Mehdi Bazargan'ı içermekteydi. Pehlevi döneminin aksine, din adamı seçkinlerden Azeri etnik kökenliler toplum içinde Azeri dilini kullandılar.[12] Bu, Pehlevi döneminde Farsça dışındaki dillerin toplum içinde kullanılmasına ilişkin inşa edilen psikolojik duvarların yıkılmasında önemli bir faktördü.

Bu dönemde yayın hayatına başlayan ve hâlâ sürdüren tek Azeri yayın Varlık dergisidir. Derginin editörlüğü görevini Profesör Cavad Heyat yapmaktadır. Varlık, Azerice (Arap alfabesi kullanılmaktadır) ve Farsça makaleler içerir. Haziran 1979'da çıkan derginin ilk sayısında, Varlık dergisinin Encümen-i Azerbaycan (Azerbaycan Konseyi) Kültürel ve Edebi İşlerden Sorumlu Komisyonunun yayın organı olduğu belirtildi. Varlık'ın ilk başyazısı Azerice olarak hedeflerini şöyle açıkladı:

Dünyanın her bir halkı, bu halk tarih boyunca ne kadar uzun bir süre diğer milletler ile sıkı tarihi ve kültürel ilişkiler içinde bulunursa bulunsun, kendi milli kültürünü, kimliğini ve dilini muhafaza etmek konusunda tarihi ve hukuki bir hak sahibidir.

Azerbaycan halkı -İran'da yaşayan diğer halklar ile beraber- ortak bir kaderi paylaşmaktadır ve kendi milli kimlik, karakter ve anadilini… korumasına rağmen ortak bir kültürün oluşumuna katkıda bulunmuştur.[13]

Bu dönemde Tebriz'de en popüler Azerice yayınlardan biri, sol görüşlü Yoldaş dergisi idi. Hükümet de bu dönemde İslami Birlik adında bir dergi yayınladı. Bu dergi hem Arap hem de Kiril alfabelerinde basılmıştı; belli ki Sovyetler Birliği'nde yaşayan Azerileri etkilemek ümit edilmişti. Bu dönemde İran dilinin statüsü konusuna gösterilen ilgide olduğu gibi Azeri dili üzerine akademik çalışmalar arttı. Devrim sonrası dönemde basılan en önemli sözlüklerden biri Payfun tarafından hazırlanan Ferheng-i Azerbaycan idi.[14] Bu Azerice-Farsça sözlük, Sovyet Azerbaycanı'nda basılan metinleri okumak isteyenlere yardım etmek amacıyla, bir Azerice (Arap alfabesiyle)-Azerice (Kiril alfabesi ile) ek bölümü içerir. Bir

çok yazar, Azerice yazarken, çok sayıda sesli harfe sahip bu dilde özellikle gerekli olduğu üzere, Arap harfleri üzerine sesli harfleri belirten işaretler koymaya başladılar.

İran İslam Devrimi döneminde çok sayıda siyasi kuruluş da etnikliği esas alarak örgütlendi. Müslüman Halkın Cumhuriyetçi Partisi (MHCP, bu kuruluş Halk ya da Halk-ı Müslüman olarak bilinmektedir) 25 Şubat 1979'da kuruldu. Bu parti, bütün etnik grup mensuplarını üye olmaya teşvik etmesine rağmen, daha çok Azerbaycan vilayetlerinde oturanlardan ve Tahran'da yaşayan Azeri pazar esnafından (Azeri tüccarlardan) oluşmaktaydı; parti mensuplarının bir çoğu Ayetullah Şeriatmedari'nin bağlıları idiler. MHCP'nin parti programı, birleşik bir İran çerçevesi içinde etnik azınlıklara özerk haklar verilmesini talep etmekteydi. 1979'da yeni rejimin yerleşmesi sonrasında kurulan en önemli kuruluşlardan biri Encümen-i Azerbaycan (Azerbaycan Konseyi) idi. Konsey yayınladığı bildiride "Azerbaycan milli dili ve kültürünün" tanınması ve takip eden ilk öğretim yılında Türkçenin kullanıldığı okullar ve toplu iletişim araçlarının kurulmasının yanında Azerilerin "ana dillerini" mahkemelerde ve diğer hükümet dairelerinde "kullanma" hakkının da tanınmasını talep etti.[15] Azerbaycan Konseyi, Tahran ile konfederasyon türü bir ilişki kurulmasını istedi. Konsey, resmen sadece "bölgesel özerklik" istiyor olmasına rağmen, bütün idari, ekonomik ve hatta güvenlik işlerinin Azerbaycan halkı tarafından doğrudan seçilecek yerel temsilciler ve konseyler eliyle yürütülmesi isteğinde bulundu.[16]

Humeyni 1979 yılının Şubat ayında iktidara geldi; fakat İran'daki başlıca etnik toplulukların tamamı rejimi sorgulayıcı nitelikte istekler dile getirdiler. Azeri eylemciler Humeyni'ye karşı isyan ettiler ve 1979 yılının Aralık ayında, bir aydan daha uzun bir süre Tebriz'i fiilen denetimleri altında tuttular. İran'ın vilayetlerine daha fazla kendi kendini yönetme hakkı tanınması, Azeri isyancıların talepleri arasındaydı.

İran-Irak savaşından kaynaklanan sıkıntılar İran halkının etnik kimlik gibi soyut meselelerle ilgilenme kabiliyetini büyük ölçüde kısıtladı ve yeni rejimin muhalefetin üzerine gidebilmesi açısından yeni bir fırsat oluşturdu. Buna rağmen, savaşın sonuna doğru ve Cumhurbaşkanı Rafsancani'nin izlediği nispi siyasi rahatlama döneminde, Azeri dilinde bir kaç şiir kitabı ve diğer eserler yayınlandı.

Aralık 1991'de Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşu, yeni devletin sınırları dışında yaşayan Azerilerin etnik kimliğini sorguladı ve bir çok İranlı Azerinin kendilerini Azeri etnik topluluğu ile özdeşleştirmesi için (bu onların kaçınılmaz olarak yeni devletle özdeşleştikleri anlamına gelmez) bir teşvik edici unsur oldu. İran'da Azeri dilini kullanma hakkı, bu dönemde ortaya çıkan siyasi hareketlerin üzerinde durduğu önemli bir konu idi. 1990'lı yılların ilk yarısında İran'da, Azeri edebiyatında büyük bir canlanma gözlendi. Bir çok yazar, Azerice metinlerin okunmasını kolaylaştırmak ve böylece okuyucu sayısını artırmak amacıyla Azericeyi yazmak için kullanılan Arap alfabesinde, sesli harf işaretleri eklemek suretiyle, değişiklikler yaptılar. Bu, onların yazılı Azeri dilinin gelişmesi ve yaygınlaşmasına gösterdikleri ilginin bir örneğiydi. Azerbaycan Cumhuriyeti'nde basılan eserleri okumaya ilgi duyulduğunun göstergesi ise, 1990'lı yılların başlarında İran'da yayınlanan çok sayıda yeni sözlük ve gramer kitabının Kiril alfabesi ile yazılan metinleri Arap alfabesine çevirmede kullanılacak tablolar içermesiydi.[17]

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Bağımsızlığını Kazanmasından Bu Yana İranlı Azeriler

Azerbaycan Cumhuriyeti, Sovyetlerin çöküşünden sonra, Aralık 1991'de bağımsızlığını kazandı. Bu cumhuriyetin kuruluşu ve ardından doğrudan bağların ve eğitim, kültür ve ticaret alanlarında işbirliğinin yenilenmesi, komşu İran'da yaşayan Azerilerin kendi kimliklerini araştırmaları için bir katalizör görevi gördü.

Bazı Azeriler, İran Devleti'ne gösterdikleri bağlılığın bu olgu ile test edildiğini gösterir bir tarzda kendilerinin İran kimliğine sahip olduğunu ve İran Devleti'ni sadakatle desteklediklerini ilan ettiler. Bunun aksine, bağımsızlığını kazanan Azerilerin ana dillerini okullarda kullanmalarından ve kültürel hayatlarının bütün boyutlarını Azerice ile sürdürmelerinden etkilenen bir kesim ise, söz edilen alanlarda benzeri talepleri İran'da dile getirmeye başladılar. Bu Azerilerin bir çoğu, İran anayasasının taahhüt ettiği fakat uygulamaya geçirilmeyen bu tür kültürel hakları istemenin, İranlılar olarak kendilerinin meşru talepleri arasında yer aldığı şeklinde değerlendirmeler yaptılar; bu nedenle kendilerini ayrılıkçı olarak görmediler. Buna rağmen Tahran, azınlıklara dil konusunda haklar tanınması isteklerini tehdit edici bulma ve çoğu zaman bu istekleri dile getirenleri tehlikeli olarak nitelendirerek onları gayri-meşrulaştırma girişiminde bulunma eğilimindeydi.

Bu dönemde İranlı Azerilerin topluluk kimliğini etkileyen en önemli gelişmelerden biri, 1992'den itibaren Türk televizyon kanallarının yaygın olarak izlenmesiydi.[18] Temelde dini nitelikte olmaları nedeniyle, İran te

levizyon yayınları halkın genelinin çok az ilgisini çekmekteydi. Bu nedenle İran'da bir çok kişi uydu anteni kullanarak yabancı televizyonları izlemeyi tercih etti. 1992'de İran'da uydu anteni fiyatlarının önemli ölçüde düşmesi bir çok ailenin bu cihazları edinmesini mümkün kıldı. Bunun önemli sosyal sonuçları olduğu anlaşılmaktadır. Kendi dilleri sayesinde (Türkiye) Türkçesini kolayca anlayabilen Azeriler, pek çok zaman Türk televizyonlarını seyretmeyi tercih ettiler.

Tahran, Ekim 1992'de Doğu Azerbaycan vilayetini ikiye bölmeyi kararlaştırdı;[19] böylece Erdebil bölgesinde yeni bir vilayet kuruldu. Vilayet için önerilen isim hakkında yapılan tartışmalar, bir çok Azerinin -hükümet ile bağı olanlar dahil- bu meselede rejimi açıkça eleştirmeye istekli olduklarını ve kendilerini İran ile özdeşleştirenlerin bile İran'daki bu bölgenin isminde Azerbaycan kelimesinin geçmesini kuvvetle desteklediklerini ortaya koydu.

İranlı Azeriler arasında en önemli siyasi gelişmelerden biri, Azerbaycan milletvekillerinden oluşan "Azerbaycan Milletvekilleri Kurulu" adlı bir grubun Meclis'te kurulmasıydı. Bu grup, Azerbaycan vilayetlerine ilişkin meseleler ve Azerbaycan Cumhuriyeti ile ilişkilerin geliştirilmesi üzerinde yoğunlaştı.[20]

İran'ın güçlü ve cazibe merkezi olacak bir Azerbaycan Cumhuriyeti kurulmasının kendi ülkesinde yaşayan Azerilerin etnik kimliğini güçlendireceği yönündeki kaygısı, İran'ın Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki Karabağ çatışmasında fiilen (de facto) Ermenistan'ı destekleyen bir politika benimsemesi ile sonuçlandı. Azerbaycan vilayetlerine mensup İran Meclisi milletvekilleri, Tahran'ın

Ermenistan ile ilişkilerini asgari düzeye indirmeye sevketmeyi amaçlayan kampanyalar yürüttüler ve Erivan'ı protesto eden mesajlar yayınladılar. Azerbaycan milletvekilleri Meclis'te açıktan Tahran'ın Bakü'ye yardım etmesini istediler.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını kazanmasından sonra, bu yeni devlette yaşayan Azeriler ile onların İran'daki ırkdaşları arasında doğrudan bağlar ve temasların kapsamında ani bir genişleme oldu. İran'daki Azerbaycan vilayetleri ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında, Tahran'ı devre dışı bırakan resmi, doğrudan işbirliği ve karşılıklı alış-verişler tesis edildi. Üç Azerbaycan vilayetinin her birinden heyetler Bakü'yü ziyaret etti ve ticaret, eğitim ve bilimsel araştırma dahil bir çok alanda doğrudan, resmi işbirliği başlattılar.[21] Azerbaycan Cumhuriyeti ile ikili ilişkiler kurulması bir örnek teşkil etti ve Azerbaycan vilayetlerini yabancı ülkelerle -özellikle de Türki halklarla- bağımsız ilişkilerini yaygınlaştırmaya teşvik etti. Azerbaycan vilayetleri ile Azerbaycan Cumhuriyeti'nin işbirliği yapması ve bunlar arasındaki temaslar, bu vilayetlerin önemini artırdı. 1991 ile 1992 yılları boyunca hem Bakü hem de İran gazetelerinde sık sık kaybolan akrabalarını arayanların ilanları yayınlandı. Sınırın her iki tarafından bir çok akrabanın birbirini araması ve neredeyse 70 yıllık bir ayrılık döneminden sonra birbirlerini bulması olgusu, "her iki tarafta" da akrabalara ilişkin bilgilerin ve öykülerin nesilden nesile aktarıldığını göstermektedir.

1 Kasravi, **al**-'**Irfan**, s. 121-123.

2 Mahabad'da-Kürt vilayetinin başkenti-vilayet hükümeti kuran Kürt eylemciler, Ocak ayında benzeri bir ayaklanmaya önderlik ettiler.

3 Örneğin bkz. Robert Jr. Rossow, "The Battle of Azerbaijan, 1946, " **The Middle East Journal**, Vol. 10 (winter 1956), s. 17-32, ve Richard W. Cottam, **Nationalism in Iran**: **Updated Through 1978** (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1979), s. 118.

4 National Congress of Azerbaijan, "The Declaration of National Autonomy, " **Azerbaijan**, Vol. 26, (November 1945), aktaran Ervand Abrahamian, **Iran Between Two Revolutions**, (Princeton: Princeton University Press, 1982), p. 400-401.

5 Shahrzad Mojab ve Amir Hassanpour, "The Politics of Nationality and Ethnic Diversity, " içinde Saeed Rahnema ve Sorab Behdad, **Iran after the Revolution**: **Crises of an Islamic State** (London: I. B. Tauris 1996), s. 232.

6 Musaddık, Katar asıllıydı. O, Azerbaycan Vilayet Valiliği görevinde bulundu ve Azericeyi bilmekteydi.

7 Mähämmäd Hüseyn Şehriyar, “Heyder Babaya Salam, ” (1954), içinde **Yalan Dünya** (Baku: Azerbaycan Ensiklopediyasï, 1993). Şehriyar 1906’da Tebriz’de doğdu.

8 Samad Behrengi, “Agha-ye Cox Bakhtiar” (Çok Şanslı Bir Adam), yayınlanmamış şiir.

9 Farhad Kazemi, **Poverty and Revolution in Iran**: **The Migrant Poor**, **Urban Marginality and Politics** (New York: New York University Press, 1980), s. 30.

10 Bkz. Hasan Cevadi “Research Note: Azeri Publications in Iran, ” **Critique** no. 8 (spring 1996), s. 85.

11 Bu beklenti, Azeri dergilerinden Varlık ve Ülker’de ilk zamanlarda basılan makalelerde de yansıtılmıştı.

12 **Resalat**, 24 Ocak 1990, s. 5 (FBIS-NES-90-050, 14 Mart 1990).

13 Varlık dergisi başyazısı, cilt 1, s. 3. İngilizce çevirisi için bkz. İlhan Başgöz, “Varlık” (Kitap tanıtımı), Turkish **Studies Association Bulletin** vol. 3, no. 2 (September 1979), s. 36.

14 Muhammad Payfun, **Farhang**-**i Azerbayjani** (Tehran: Danishneye Publishing, 1983).

15 Encühen-i Azerbaycan Bildirgesi, **Varlık**, no. 1 (1979), s. 10-11.

16 **A.g.e.**

17 Örneğin, ‘Abed Alkarim Manzuri Khamena, **Mukalemat**-**e Ruzmarah**-**e Turki**-**Farsi** (Türkçe-Farsça Me’amuli Danışıklar) (Tehran, 1993).

18 1960’lar ve 1970’lerde, yayınları iyi alan sınır kasabalarında çoğu zaman Bakü televizyonu seyredilirdi.

19 Chehabi, “Ardabil Becomes a Province: Center-Periphery Relations in

Iran, ” s. 235-253, yazarın yeni bir vilayet kurulmasının nedenleri ve kuruluşla ilgili süreç hakkındaki görüşlerinin derinlemesine bir tahlili için bakınız.

20 Bu organa yapılan ilk atıf 1993 yılının Nisan ayına aittir. Bkz. **Risalat**, 7 Nisan 1993, s. 3.

21 Örneğin bkz. IRNA (İngilizce versiyonu), 22 Şubat 1993.

Alstadt, Audrey. **The Azerbaijani Turks** (Stanford: Hoover Institute, 1992).

Shaffer, Brenda. **Borders and Brethren**: **Iran and the Challenge of Azerbaijani Identity** (Cambridge, MA.: MIT Press, 2002).

Swietochowski, Tadeusz, **Russia and Azerbaijan**: **A Borderland in Transition** (New York: Columbia University Press, 1995).

Güney Azerbaycan Millî Harekatı / Prof. Dr. Cemil Hesenli [p.640-651]

PROF. DR. CEMİL HESENLİ

Milletvekili, Baku Devlet Üniversitesi /Azerbaycan

Yirminci yüzyılın birinci yarısında Sattarhan ve Hiyabani harekatlarını yaşamış, milli özünü tanıma bakımından oldukça ilerlemiş olan Güney Azerbaycan, bu yüzyılın 20. yıllarından itibaren Rıza Şah istibdadı ile karşılaştı. Rusların yardımı ile ihtilal yaparak, Gacarları deviren, İngilizlerin yardımı ile Şahlık saltanatını ele geçiren Rıza Han, İran tarihinde Pehlevi sülalesinin temelini attı. Bu sülalenin yürüttüğü siyasetten en çok zarar gören Güney Azerbaycan oldu. 60 seneye yakın İran'ı yöneten Pehlevilerin siyaseti, tamamen antitürk karakterde olup Farsçılık ideolojisine dayanmıştır. Azerbaycan'ın merkez şehri, veliahtların konağı olan Tebriz, Rıza Şah diktatörlüğü devrinde yavaş yavaş İran'ın basit şehirlerinden birine çevrildi. İkinci Cihan Savaşı başladıktan sonra Sovyet Azerbaycanı yöneticileri tarafından Moskova için hazırlanan "Güney Azerbaycan hakkında kısa rapor"da şöyle yazar: "Rıza Şah diktatörlüğü devrinde İran egemenliği Azerbaycan'ın kültürel-ekonomik gelişimine, şehirlerin ve köylerin yapılmasına dikkat etmedi. Azerbaycan'ın tüm servetleri İran'ın diğer illerine, yeni şehirlerin, demir ve otomobil yollarının yapılması için taşınırdı. Tahran şehri Azerbaycan'ın sayesinde tamamen yeniden yapıldı. Böylece Azerbaycan'ın kültürel-siyasi merkezi, eskiden İran'ın en büyük ticari şehri olan Tebriz, yavaş yavaş dağılmaya başladı."[1]

1939 yılının başlarında kabul edilen toplumsal düşüncenin eğitilmesine dair ferman; edebiyatı, sanatı, eğitim ve kültürü Farslaştırma siyasetine bağımlı olmakla tamamen Güney Azerbaycan'a karşı yönelmiştir. Bu ve bundan önce antitürk fermanların oluşturduğu takipler Güney Azerbaycanlıların itirazını, İran içi demokrasiyi ve göç etme isteğini ortaya çıkarmıştır. Yalnız, 1940 yılında 261 kişi gizli yolla Sovyet Azerbaycanı'na geçmeye çalışmıştır.[2] 1939 yılının sonlarında İran egemenliğine karşı eylemleri bastırmak için Erdebil'e büyük bir ordu gönderilmişti. 1940 yılının ortalarında Tebriz'de, Ekim ayında ise Eher'deki bu tür eylemler 1939 yılında İran'da yapılan arazi inzibatı ıslahatı siyasi-ideolojik bakımdan İranlaştırma amacını taşıyordu. Bu düzenlemelerde asıl amaç Azerbaycanlıların ve diğer halkların tarihte oluşmuş ulusal, etnik, coğrafi bölmeye göre Kuzeydoğu Azerbaycan, merkez Tebriz olmakla üçüncü Ostana, Batı Azerbaycan merkez Urmiya olmak üzere dördüncü Ostana dahil edildi. Bu bölme sonucu nüfusu tamamen Azerbaycanlılardan oluşmuş Zencan ve Gervin, özellikle onların çoğunluğu oluşturduğu Hemedan, Sultanabad, Reşt, Pehlevi ve diğer araziler Azerbaycan'dan kenarda kalıyordu.[3]

1939 yılı bilgilerine esasen İran'da nüfus sayısı 16. 6 milyon idi.[4] Bunların 5.5 milyonu Güney Azerbaycan'da yaşamaktaydı. Azerbaycan'ın en büyük şehri olan Tebriz'de 300 bin kişi yaşıyordu. Genellikle Güney Azerbaycan nüfusunun %20'si şehirlerde, %80'i ise köylerde oturuyordu. Azerbaycan tüm İran'da nüfusun en yoğun yaşadığı bölge idi. Nüfus sayımı ile ilgili olarak 1937-1938 yıllarında Sovyet Azerbaycanı'ndan 50 bin insan Sovyet vatandaşı olmadığı için eski İran tebaları gibi Güney Azerbaycan'a sürgüne gönderildiğini belirtmek gerekir.[5]

İkinci Cihan Savaşı yıllarında Güney Azerbaycan'da 90 sanayi kurumu, 25 küçük elektrik enerji santralı vardı. Sene içerisinde 1 milyon ton buğday, 256 bin ton çeltik, 24 bin ton nohut, 135 bin sentner pamuk toplanmaktaydı. 30. yılların sonlarında Azerbaycan'da 7 milyon küçükbaş, 720 bin büyükbaş hayvanın 15 bini katır, 15 bini deve vb. olduğu belirtiliyor.[6]

İkinci Cihan Savaşı'nın ilk günlerinde Batı Ukrayna ve Batı Beyaz Rus

ya sorununun çözülmesi Sovyetlerin Güney Azerbaycan'a ilgisini artırmıştı. Daha 1940 yılının ilk başlarında bu sorun Moskova'nın askeri-strateji planına dahil edilmiştir. Diğer bölgelerle yanısıra Sovyetler Birliği ilk önce burada arazi yayılmacılığı amacı taşıyordu. İran'ın Almanya ile işbirliği ve özellikle 1941 yılının ilkbaharında Yugoslavya ve Yunanistan'ın işgalinden sonra Almanya'ya güvenin kesinleşmesi Sovyetlere Güney sorununda ilave imkanlar sağlıyordu. 1941 yılının Mart ayında Sovyet Azerbaycanı Komunist Partisi Genel Kurulu'nun başkanı Mircafer Bağırov Stalin'e gönderdiği "Güney Azerbaycan hakkında kısa rapor"unda: "İran'ın Şah Hükumeti Azerbaycan halkının Sovyet Azerbaycanı'na kavuşmak isteğini bildiğinden her gün polis rejimi ve ceza önlemleri güçlendirilmektedir" diye yazıyordu.[7]

Sovyet ordularının İran'a müdahalesi sırasında Güney Azerbaycan'da çalışmak için Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nden 3816 sivil gönderilmişti. Güneye uğurlanacak Sovyet Azerbaycanı heyetine Azerbaycan Komunist Partisi Genel Kurulu üçüncü sekreteri (genel başkan yardımcısı) Aziz Aliyev başkan tayin edilmişti.[8]

Devlet savunma kurulunun kararı ile Zakafkasya cephesi askeri şurasının emrine göre 25 Ağustos 1941 yılında Sovyet orduları Güney Azerbaycan'a girdi. Böylece Güney Azerbaycan'ın hayatında ve tarihinde yeni bir devir başladı ve 1946 yılının Aralık ayına kadar devam etti.

Sovyet-İngiliz ordularının İran'a girmesinin ilk sonucu, Ağustos ayının sonlarında İran hükumetinin istifaya gitmesi, 17 Eylül'de ise Rıza Şah'ın tahttan el çekmesi oldu. O gün 22 yaşlı veliaht Mehemmed Rıza yeni şah ilan edildi.

Sovyet orduları İran'a girdikten 20 gün sonra Sovyet Azerbaycanı'ndan 500 kişilik ilk memur takımı Eylül ayının ortalarında Güney Azerbaycan'a gönderildi. Bu takımın başlıca görevi Güney Azerbaycan'da Sovyet etkinliğini yaymak, oradan durumu öğrenmek, edebiyat, sanat, kültür, ekonomi ve diğer alanlarda Sovyet Azerbaycanı'nın başarılarını göstermek idi. M. C. Bağırov Güney Azerbaycan'a uğurlanan görevliler karşısında konuşma yaparak onlara söylemişti: "Güney Azerbaycan'a öyle yardım yapılması gerekiyor ki, ne Şah hükümeti, ne de İngilizler bizi İran'ın iç işlerine karışmakla suçlamasınlar". Konuşmasının sonunda ise "siz çok büyük bir sorundan dolayı oraya gidiyorsunuz. Siz üzerinize düşen görevi yapmakla Azerbaycan halkına çok büyük bir hizmet yapmış olacaksınız. Siz bu şerefli görevi yapmakla yüzyıllardır ikiye ayrılmış kardeşlerimizin dileklerini yerine getirmiş olacaksınız."[9]

Sovyetlerin ilk adımlarından sonra İran hükümeti Güney Azerbaycan'daki durumdan ciddi bir şekilde rahatsız olmaya başlamıştır. Yeni oluşturulmuş Forugi hükumetinin Dışişleri Bakanı görevini yapan Mirze Ali Han Soheyli yabancı ülkelerde bulunan İran diplomatik temsilcilerine gizli olarak, Sovyet tehlikesine karşı durmak için İngilizlere üstünlük vermelerini ve Azerbaycan sorunu ile ilgili

cidden uğraşmalarını bildirmişti. O, Ankara'daki İran Büyükelçisine şöyle yazar: "Eğer çalışmalarınız bundan sonra da böyle devam ederse, biz Azerbaycan'ı kaybedeceğiz."[10]

İlk devirden başlayarak Sovyet yönetimi Güney Azerbaycan sorunu ile ilgili kararsız bir siyaset yürüttü. Sovyet özel hizmet idaresi İran'ı etkileyebilme vasıtası olarak "Kürt terörü" sorunundan yararlanmak konusunda önerge hazırlamıştı. Ama bu sorunu daha yakından takip eden Tahran'daki Sovyet Büyükelçisi A. Smirnov "Kürt sorunu ile oynamanın" aleyhine idi. O bu konuda şöyle yazar: "Bizim İran'ın kuzeyinde siyasi çalışmalarımız Azerbaycanlılara dayanmalıdır."[11] Böylece önceden kabul edilmiş 2500-3000 kişi yerine 1941-45 yıllarında Sovyet Azerbaycanı'ndan Güneye gönderilenlerin sayısı 600 kişiyi geçmedi. Bu da düşünülmüş çalışmaları yapmak için yeterli değildir. Ama toplu tirajla yayınlanan "Vatan Yolunda" gazetesi ve ayrı ayrı şehirlere gönderilmiş siyasi görevliler kısa süre içerisinde büyük işler yaptılar. Sovyet Azerbaycanı'na yönelme hızla artıyor, halkın milli özünü tanıma süreci derinleşiyordu. Hatta Ekim İnkilabı'nın 24. yıldönümü sırasında halk arasında 7 Kasım'da Güney Azerbaycan'da Sovyet hakimiyeti kurulacağı söyleniyordu. Lakin 1941 yılının Kasım-Aralık aylarında Sovyet-Alman cephesinde durumun gerginliğinden dolayı Sovyetler Birliği yönetimi Güney Azerbaycan sorunu ile ilgili ölçülü siyaset yürütmeye başladı. 1941 yılının sonlarında Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanlığı'nın gizli emriyle Tahran'da bulunan Sovyet Büyükelçiliği'nin, Tebriz'deki konsolosluğun görevlileri, Sovyet Azerbaycanı'ndan gelen siyasi memurlara karşı gizli belgeler toplamaya başlamışlardı. Bu belgeleri toplamakta amaç, A. Aliyev grubunun çalışmalarını yarım koymak ve onları Azerbaycan'dan dışarıya çıkarmak idi. Bundan dolayı Büyükelçi Smirnov 12 Ocak 1942'de Sovyet Azerbaycanı'ndan gelmiş siyasi grubun aleyhine Sovyet Dışişleri Bakanlığı'na geniş bir rapor göndermişti. Smirnov şöyle yazıyordu: "Aliyev grubunun geniş açıklamada bulunmasının bize yarar sağlama ihtimali çok az, oysa o, kendisi burada Komunist Partisi Genel Kurulu'nun katibi gibi tanımaktadır. Onun bu işi yönetmesi İranlıların, Türklerin, İngilizlerin rahatsızlığına neden olmuştur. Aliyev grubunun oluşumundan yalnız Soheyli değil, Buhard (İngiliz Büyükelçisi -C. H.

) ve Türk büyükelçisi de haberdardır."[12] Lakin olayların böyle yürümesini ilk zamanlar Güney Azerbaycan sorunundan sorumlu olan M. C. Bağırov benimseyemiyordu. Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı mektubunda ne Aliyev, ne de grup üyeleri İngiliz, Türk ve diğerleri karşısında açıklamada bulunmadığını temellendirmeye çalışıyordu: "Ben ölçülü davranmaya çalışıyorum ki, hiçbir şeyi umursamadan kuşkulu insanlarla sarhoşluk yapan ayrı ayrı görevlilerimiz onları açıklasınlar. Mevcut durumun imkansızlığı, bizim orada ilk günlerde başlattığımız büyük çalışmaları sürdürmemizi Smirnov veya başkası belli ki, engellemeyi başarıyor."[13]

M. C. Bağırov Sovyet Azerbaycanı görevlilerinin Güney Azerbaycan'da bulunmasından dolayı Moskova'ya yazdığı mektuplar bir sonuç vermedi. 29 Ocak 1942'de Tahran'da Sovyetler Birliği, İngiltere, İran arasında ittifak (birlik) anlaşması imzalandı ve İran'ın arazi bütünlüğüne güvence verildi. Büyük savaşın Sovyetler için gergin safhasında İran askeri sorumlulukları daha önemli idi. Güney Azerbaycan sorunu Sovyetler Birliği'nin siyasetinde arka plana geçti ve 29 Ocak Antlaşması'ndan sonra orada bulunan Sovyet Azerbaycanı görevlileri geri çağrıldı. Ama bu görevlilerin 6 ay süre

içerisinde orada bulunması Güney Azerbaycan'da olayların sonraki durumu için önemli rol oynamıştı. Türk dilinin, edebiyatının, siyasi bakışların tamamen milli gelişimine güçlü etki yapmıştır.

İran hakkında üç taraflı antlaşmanın imzalanması onun uluslararasındaki durumunu olumlu yönde etkiledi, batıya yönelmesini epey güçlendirdi. 1942 yılının Ağustos ayında kurulan Gevam es Seltene hükumeti ABD ile ilişkilerinin güçlendirilmesine özellikle dikkat ediyordu. Onun davetiyle Amerika maliye heyeti İran'a gelmişti. 1942 yılının sonbaharında ise ABD askeri heyeti İran'a davet edilmişti.

1942 yılının sonbaharında Sovyet siyasi daireleri Güney Azerbaycan'dan Sovyet Azerbaycanı'nın görevlilerini geri çağırmakla yanlışlık yaptıklarının farkına vardılar. Ekim ayının sonunda Sovyet Büyükelçisi Smirnov Tahran'da bulunan Sovyet askeri ve diplomatik görevlilerini topladı. Toplantıda müzakeresi yapılan konu Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanlığı'nın gönderdiği direktifte belirtmişti: "Bizim konsolosluğun görevlileri ve askeri arkadaşlarımız unutuyorlar ki, Kuzey İran'ın ahalisi esasen Azerbaycanlılardır… Asıl ve başlıca iş gibi tüm dikkat Azerbaycan halkının rağbetinin kazanılmasına yöneltilmelidir."[14]

1944'te Güney Azerbaycan'da durum yavaş yavaş değişmeye başladı. 1943'te gizli yapılan jeoloji keşif çalışmaları sonucu belli oldu ki, Azerbaycan'da, Gilan'da, Mazardaran'da bulunan petrol rezervleri, İngilizlerin gözetiminde bulunan Güney İran'daki petrol rezervlerinden hiç de az değildir. Petrol ilgisinin yanısıra Sovyet ordusunun savaşta kazandığı zaferler Güney Azerbaycan'da arazi ilgisini yeniden gündeme getirmişti. 1943 yılının Ağustos ayından başlayarak XIV. dönem İran parlamentosuna yapılan seçimlerde Sovyetlerden yardım alan Tude Partisi Azerbaycan'da epey faal oldu. 1944 yılının ortalarında İran Halk Partisi'nin Tebriz il kurulu yeni kuvvetleri kendisine çekmesi nedeniyle güçlendirildi. Sonuçta Güney Azerbaycan'dan seçilen 21 milletvekilinden 8'i Sovyetlerle işbirliği yapmaya hazır olanlar, 3'ü Sovyetler Birliği'ne loyal ilgi duyanlar, 2'si ise kararsızlık durumunda bulunanlar idi. Ama yeni seçilmiş İran Parlamentosu 1944 yılının Haziran ayında yapılan toplantısında 16 bin Tebrizlinin oyunu kazanmış ve halk arasında nüfuz sahibi olan Seyid Cafer Pişeveri'nin seçimini çeşitli mazeretler göstererek iptal ettiler.

1944 yılının ilk başlarında uluslararasında ve İran'da oluşmuş durumla ilgili Moskova Güney Azerbaycan sorununa yeniden döndü. 6 Mart'ta Sovyetler Birliği'nin Halk Komissarları Kurulu V. Molotov'un tavsiyesi ile "Güney Azerbaycan halkına ekonomik ve kültürel yardımın güçlendirilmesi ile ilgili" sorunun müzakeresini yapıp, uygun bir karar kabul etti. Karara esasen Sovyet Azerbaycan'ı siyasi görevlilerinin Güney Azerbaycan'da ve İran'da bulunan Sovyet askeri birliğine 33, ticari idarelere 11, diplomatik dairelere 14 Azerbaycanlı, askerî, siyasi ve ekonomi görevlisi gönderildi. İlk olarak Tahran'daki Sovyet Büyükelçiliği ve Tebriz'de Sovyetler Birliği konsolosluğu Azerbaycanlı görevliler sayesinde sağlamlaştırıldı. Azerbaycan Komunist Partisi Genel Kurul Sekreteri Ehed Yagubov Sovyet Büyükelçiliği'ne danışman tayin edildi, kısa süre sonra geçici işler vekili gibi büyükelçilik görevini yaptı. Azerbaycan Komunist Partisi Genel Kurulu'nun diğer sekreteri Hasan Hasanov ise özel görevle Güney Azerbaycan'a gönderilen siyasi memurların genel başkanı görevine atandı. 1944 yılının Nisan ayında Tebriz'de "Vatan Yolunda" gazetesinin işi düzene kondu. Yalnız bu gazeteyi çıkarmak için 27 basın görevlisi Tebriz'e gönderilmişti.[15]

Özel görevle Güneye gidenlerin başlıca vazifesi Aras'ın aşağı tarafında yaşayan Azerbaycanlıların milli benliklerini, duygusunu yükseltmek, onların yalnız olmadıklarını, sınırın yukarı tarafında kardeşlerinin yaşadıklarını anlatmak idi. Bunun için siyasi propaganda yanısıra, tiyatro, konser grupları, gazete, yayın, sinema, okul, kültür merkezleri, kütüphaneler vb. yerleri kullanmayı düşünüyorlardı. 1944 yılının Mayıs ayında Sovyetler Birliği Halk Komissarları Birliği, Genel Kültürel İlişkiler Topluluğu'nun organı gibi Tebriz'de kültür merkezleri, agroteknoloji istasyonu, basımevi açılmasına

izin verdi. Bu çalışmaların devamı olarak 24 Haziran 1944 senesinde V. Molotov Halk Komisarları Soveti'nin Tebriz'de Azeri Türkçesinde okul açılması konusunda karar imzaladı. Yeni açılan okulun çalışmasını sağlamak için Sovyet Azerbaycanı'ndan 36 öğretmen gönderildi. Tebriz'de Türk dilinde okulun açılması halk arasında büyük ilgiyle karşılandı. İlk öğretim yılında okula 800'ü aşkın çocuk alındı. Böylece 1944 senesinin ilkbaharında ve yazında Komunist Partisi Genel Kurulu'nun ve Halk Komissarları Soveti'nin 6 Mart kararına uygun olarak Sovyet Azerbaycanı'ndan Güney Azerbaycan'a 620 kişiyi aşkın çeşitli görevliler gönderildi.[16] Aynı zamanda Güney Azerbaycan'da siyaset değiştiğinden Sovyetler Birliği Dışişleri Komissarlığı, Tahran'dan büyükelçi A. Smirnov'u geri çağırdı, Mihail Maksimov'u yeni büyükelçi tayin etti. 1944 yılının Aralık ayında Azerbaycan-İran Kültürel İlişkiler Topluluğu'nun oluşturulması, güneyde yapılan çalışmalara canlılık getirdi. İlk kez Stalin ödülü almış, meşhur şair Samed Vurgun topluluğun başkanı tayin edildi.

1944 yılının sonbaharında Sovyetler Birliği, İran petrolüyle ilgilendiğini açıkladı. 10 Eylül 1944'te Sovyetler Birliği Dışişleri Komissarı'nın yardımcısı S. Kavtaradze başkanlığında, Tahran'a büyük bir heyet gönderildi. Yolculuğun ilk günlerinde İran'ın Başbakanı Mehemmed Sait ve Mehemmet Rıza Şah'la yapılan konuşmalardan sonra Sovyet heyeti gruplara ayrılarak Azerbaycan'a ve Hazar Denizi'nin güneyine yolculuk yaptı. Birikmiş belgelere dayanarak Sovyet tarafı hala Eylül ayında "Sovyet-İran Petrol Konsorsiyumu" hakkında antlaşmanın projesini Tahran yöneticilerine sundu. Bir taraftan Sovyetlerle görüşmeler yapan İran Hükumeti diğer taraftan savaş bitene kadar yabancılarla petrol konsorsiyumunu yasaklayan kanunu kabul etti.[17] Bir aydan çok süren görüşmeler hiçbir sonuç vermedi ve 25 Ekim'de Sovyet Hükumet Komisyonu Tahran'dan Moskova'ya döndü. O gün Tebriz'de ve Güney Azerbaycan'ın diğer şehirlerinde M. Sait Hükumeti'ne karşı miting ve gösteriler yapıldı. Sovyetler tarafından desteklenen bu itiraz dalgası 9 Kasım 1944'te Mehemmed Sait Hükumeti'nin istifası ile sonuçlandı. Tude Partisi'nin Azerbaycan kuruluşları hükumete karşı yönelmiş itirazlara katıldılar. Kasım buhranında Sovyetlerin onlarla gizli görüşmelerde bulunmuş Gevam es Seltene'yi yönetime getirmek planı gerçekleşmedi. Yeni hükumeti Mürtedakulu Beyan (Seham es-Sultan) kurdu.

İran'da oluşmuş duruma ilişkin Sovyet Azerbaycanı'ndan özel görevle gönderilen siyasi görevlilerin başkanı Hasan Hasanov 13 Şubat 1945'te M. C. Bağırov'a 67 sayfalık "Güney Azerbaycan'la ilgili rapor" göndermişti. Bu yazıda Güney Azerbaycan'da iyi hazırlıklı, halk işine sadakatlı çok sayıda görevliler olduğu" belirtilir. Onun içinde "Ajir" gazetesinin editörü Seyit Cafer Pişeveri gibi Azerbaycanlıların Tahran'dan Tebriz'e getirilmesini gerçekleştirmek gerekiyor."[18]

1944 yılının Aralık ayında H. Hasanov Tahran'a gidince, Sovyet Büyükelçisi M. Maksimov İran Azerbaycanı'nda burjuva demokratik topluluğu oluşturulmasının Moskova'dan söylendiğini ima

etmiştir. Ama Güney Azerbaycan'da durumu daha yakından takip eden H. Hasanov sorunun böyle çözümüne razı değildir. O şunu belirtir: Şimdi Güney Azerbaycan'da en meşhur slogan "Azerbaycanlıların Farsların zulmünden kurtulması, demokratik devlet kurulması ve toprak sorununun çözülmesidir".[19]

Bu fikri gerçekleştirmek için o Azerbaycan'da Halk Partisi'ni ve onun yönetimini sağlamlaştırmayı, onlara maddi yönden yardımın gösterilmesini tavsiye ediyordu.

1945 yılının Ocak ayında Tebriz'de İran Halk Partisi'nin Azerbaycan kuruluşlarının birinci il konferansı yapıldı. Ama Tude yöneticileri Azerbaycan il kuruluşunun güçlenmesinden ihtiyat ediyor, çeşitli vasıtalarla bu süreci bozmaya çalışıyorlardı. 1945 yılının başlarında Tude'nin ne merkez, ne de il kuruluşlarının çalışmaları Sovyetleri tatmin ediyordu.

1945 yılının Mayıs ayında Almanya üzerindeki zaferden sonra Güney Azerbaycan'da durum ciddileşti. Sovyet Azerbaycanı Dışişleri Komissarı Mahmud Aliyev'e Kuzey ve Güney Azerbaycan'la ilgili acele belge hazırlaması söylendi. Sovyetler Birliği Dışişleri Komissarlığına gönderilen belgede her iki Azerbaycan'da aynı halkın yaşadığı, aynı kültürü ve tarihi paylaştıkları, sosyal, ahlak, maneviyat, edebiyat birliği gibi sorunlar esaslandırılmıştır. Belgede Güney Azerbaycan'ın kurtuluşu için uygun şartların oluştuğu vurgulanmıştır.[20]

Nihayet, 1945 yılının ilkbaharında Sovyetler Güney Azerbaycan'a münasebette kararsız siyasetten gerçek adımlara geçmeye başladı. 10 Haziran'da Halk Komisarları Soveti'nin başkanı İ. Stalin "Kuzey İran'da Sovyet sanayi kurumlarının oluşturulması hakkında" gizli karar imzaladı. Kararda, Tebriz'de ve diğer şehirlerde Sovyet Azerbaycanı sanayi kurumları zincirinin oluşturulması sözkonusu idi.[21]

Bu karar Güney Azerbaycan'ın yakın gelecekte Sovyet Azerbaycanı'na birleştirilmesinden öngörüyordu. 10 Haziran kararı ile aynı zamanda Sovyetler Birliği Dışişleri Komissarlığı'na ve Azerbaycan Komunist Partisi Genel Kurulu'na, Güney Azerbaycan sorununu çözmek için önergeler hazırlamaları bildirildi. Alınan ilk öneriler sonucu İ. Stalin 21 Haziran'da "Kuzey İran'da petrolla ilgili jeoloji keşif çalışmaları hakkında" Devlet Savunma Kurulu'nun kararı imzalandı. Nihayet, bir aylık hazırlık çalışmalarından sonra "Güney Azerbaycan'da ve

Kuzey İran'ın diğer illerinde terörist harekatın oluşturulmasıyla ilgili önlemler hakkında" gizli karar kabul edildi. Kararda İran'ın Azerbaycan illerine geniş hukuklu milli özerklik verilmesi konusunda hazırlık çalışmalarına başlanması maksada uygun sayılırdı. Güney Azerbaycan'da milli harekatı yönetmek amacıyla "Azerbaycan Demokrat Partisi"nin kurulması düşünülüyordu.[22]

Kararın yürütülmesi ayrı ayrı Sovyet yöneticilerinin denetimi altında Azerbaycan Komunist Partisi Genel kuruluna ve Sovyet Azerbaycanı Halk Komissarları Birliği'ne bildirildi. Karardan ileri gelen vazifeleri hayata geçirmek için Sovyetler Birliği'nin Devlet Bankası'na, Azerbaycan Komunist Partisi Genel Kurulu yanında tesis edilmiş özel fona bir milyon manat (altımilyonseksenaltıbindörtyüzyirmiyedi riyal, otuzbeş dinar) para aktarılması için bildirildi.[23]

1945 yılının Temmuz ayında M. C. Bağırov Moskova'dan döndükten sonra onun emrine dayanılarak, Tude Partisi Genel Kurulu'nun üyesi, milletvekili E. Kambahış, o partinin Tebriz il

kurulunun başkanı S. Padegan yazar M. E. Şebusteri "Ajir" gazetesinin editörü S. C. Pişeveri gizli olarak Bakü'ye getirildi. Yeni kurulan ADP'nin (Azerbaycan Demokrat Partisi) başkanı S. C. Pişeveri'nin olması kararı verildi.[24] Bununla ilgili o acele olarak İ. Stalin'e, 6 Haziran kararının yürütülmesinde yetkili olan V. Molotov, L. Beriya'ya ve G. Malenkov'a da rapor gönderdi.

Tahran'da Sovyet Büyükelçiliği'nin danışmanı E. Yagubov 1945 yılının Ağustos ayının ilk günlerinde Tebriz'e geldi. Asıl amaç Güney Azerbaycan'da durumu yakından takip etmek ve Azerbaycan Demokrat Partisi'nin kurulması ile ilgili çalışmaları hızlandırmak idi. Ağustos'un sonlarında ADP'nin ilan olunması ile ilgili çalışmalar sona erdi. 3 Eylül'de çeşitli zümrelere ait olan yaklaşık 80 kişinin imzaladığı, partinin kurulması ile ilgili başvuru açıklandı. Başvuruda şöyle deniyordu: "Tarihte bağımsızlığın bayraktarı gibi tanınan Azerbaycan daha Tahran'ın gerici hükumetinin zulmü ve etkisi altında kalamaz, o hür olmalıdır. Azerbaycan halkının kendisinin güzel ana dili vardır. Onlar bu dilde okulda okumalı, idarelerde yazmalıdırlar. Azerbaycan'ın zengin servetleri, onun kendisinin olmalı. Azerbaycan her yönden hür ve bayındır olmalıdır."[25]

ADP'nin müracaatının ilan olunması ve Güneyde yayılması, birçok şehirde miting ve gösterilere sebep oluyordu. Tebriz'e Marağa, Eher, Culfa, Erdebil, Maku, Salmas ve diğer bölgelerden gelen ADP'nin kurulmasını savunma telgrafları 5 Eylül'den basılmaya başlayan "Azerbaycan" gazetesinde yayınlanıyordu. ADP'nin kurulması ilan olunduğu zamandan dil uğrunda mücadele milli mücadelenin asıl sorununa çevrildi. Türk dilinin yasaklanması, ana dilinde okul ve basının olmaması Güneylilerin en sancılı sorunu idi. Bunu da ADP ilk isteminde kaldırmıştı.

6-7 Eylül'de İran Halk Partisi'nin Azerbaycan il kurulunun konferansı ADP'nin kurulmasına karşı olan İran Tudeçilerinin direnişini kırabildi. Konferansın kararına uygun olarak Tude'nin yerli kuruluşları kendini bıraktı ve onun üyeleri tamamen ADP ile birleştiler. Böylece İran Halk Partisi'nin Azerbaycan'da etkinliğine son verildi.

ADP'nin kurulmasıyla ilgili bilginin açıklanması İran yönetiminin, İngilizlerin ve Amerikalıların ciddi rahatsızlığına neden oldu. Tebriz'de İngiliz konsolosu Uoll "Bu parti, Sovyetperest kuruluş olan Halk Partisi'nden daha tehlikelidir. Halk Partisi'nde zengin insanlar yoktur… Yeni Demokrat Partisi'nin içinde çok sayıda nüfuzlu insanlar gözükür, onun programı çok akıllıca düzenlenmiştir. Eğer bu parti kendi ideallerini hayata geçirirse, onu tüm Azerbaycan halkı savunacaktır. Bu amaçla o, çok ileri gidecektir"[26] diyordu.

Eylül ayında Güney Azerbaycan'ın tüm şehirlerinde ve birçok yerlerinde ADP'nin şubeleri kuruldu. 2 Ekim'de Tebriz'de partinin kuruluş kurultayı işe başladı. Kurultayda çeşitli yerlerden seçilmiş 237 temsilci bulunuyordu. Kurultay 41 kişiden oluşan denetleme komisyonu seçti. Seyid Cafer Pişeveri partinin başkanı, İ. Refili, S. Padegan, H. E. Sebusteri ise başkan yardımcıları görevine seçildiler. Kuruluş kurultayı ile halk partisinin il kurulunun ADP ile birlişmesi süreci sona vardı. Demokrat partisi yavaş yavaş Güney'deki durumu denetimi altına aldı.

Oluşmuş durumun ciddiliğini düşünerek 1945 yılının 8 Ekimi'nde Sovyetler Birliği Komunist Partisi Genel Kurulu ve Halk Komissarları Birliği Güney Azerbaycan'da askeri yönden sağlamlaştırmak konusundaki karar kabul etti. Bakü Askeri Dairesi'ne ve Azerbaycan Komunist Partisi

Genel Kurul Yönetimi'ne, Güney Azerbaycan'da özerklik harekatına karşı direniş yapanları ortadan kaldırmak için görevli ayırmaları bildirildi. Bu karara uygun olarak 80 deneyimli operasyon görevlisi acele olarak Güney Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerine gönderildi.[27]

Ekim ayının son on gününde Sovyet Azerbaycanı'ndan gelen özel görevlilerin yöneticisi Hasan Hasanov, Ağaselim Atakişiyev (Devlet Güvenlik Kurulu Başkan Yardımcısı), Mirze İbrahimov (Eğitim Komissarı, yazar), Tebriz üçlüsü (Pişeveri, Şebusteri, Padegan) ile 4 toplantı yapıldı. Bu toplantıda Güney Azerbaycan'da durum parti kuruculuğu milli özerklik, ana dilinin uygulanması vb. sorunlar geniş olarak tartışıldı. 30

Ekim'de M. İbrahimov ve diğer Sovyet yetkili memurlarla konuşmasında Pişeveri ADP'de gizli bir fraksiyon mücadelesi olduğunu açıkladı. Ama ona genel kurulda hakimiyet kurması ve güç birliğini sağlamak için, soğukkanlı ve dayanıklı çalışmalar yapması tavsiye olundu.

Azerbaycan'da olayları önlemek için Tahran hükumeti ise karşı ekonomi boykot metodunu seçti. Ama bunun bir sonucu olmadı. Tahran ekonomi boykotunu etkisiz hale getirebilmek için Sovyetler Birliği Halk Komisarları Soveti'nin başkanı V. Molotov 4 Kasım'da İran Azerbaycanı ile ticaret ilişkilerinin genişletilmesi ile ilgili bir karar imzaladı. Acele olarak Tebriz'e 1500 bin metre kumaş, 1500 ton kesme şeker, 4880 ton petrol ürünleri, 200 ton iplik, 200 ton kağıt gönderildi. Ve Güneyde birikip kalmış mallar Sovyet ticaret organları tarafından alındı. Bu adımlar ADP'nin durumunu epeyce iyileştirdi. Propagandasını etkili kıldı.

Kasım ayında İran'ın yönetim organları Azerbaycan'daki duruma ilişkin bir sıra adım attı. Harbiye Bakanı Riyazi, Tahran'da Sovyet Büyükelçiliği'nin askeri ateşesi Albay Razin'le görüştü. 18 Kasım'da geçici olarak büyükelçi görevini üstlenen Ehed Yagubov başbakan Hakimül-mülk'ün kabulüne çağrıldı. İran Dışişleri Bakanlığı Sovyet Büyükelçiliği'ne nota sundu. Tüm görüş ve tartışmalarda, aynı zamanda notada Azerbaycan'da oluşmuş durumdan tedirgin olduğunu belirtti, orada çeşitli siyasi grupların etkinliği konuşuldu ve Azerbaycan'da İran askeri birliklerini göndereceğini duyurdu. İran hükumeti Sovyetlerin yanıtını beklemeden Tebriz'e ordu göndermeye başladı. Ama Şerefabat'ta İran ordusunun önü kesildi. Sovyet Ordusunun baş karargah amiri orgeneral A. Antopov'un emrinde "İran hakimiyetinin bizim bölgeye yeni ordu göndermesi ile ilgili herhangi bir çabasına izin verilmesin" denmekteydi.[28]

Tahran'ın korkutma çabalarına rağmen 19 Kasım'a kadar yapılan 180'i aşkın gösteri ve toplantıda Azerbaycan Halk Kongresi'ne seçilmiş 687 temsilci Tebriz'e geldi. 20-21'de kabul edilen Azerbaycan Halk Kongresi'nde S. C. Pişeveri "Şimdiki durumla ilgili" bir konuşma yaptı. Kongre İran Şahına, Meclis Başkanına ve Başbakana yöneldilmiş 7 maddeden oluşmuş beyanname kabul etti. Azerbaycan halkının başlıca istekleri bu belgeye yansımıştır. Beyanname aynı zamanda dünyanın demokratik devletlerine yöneltilmiştir. Beyannamede denirdi: "Biz dünyaya duyuruyoruz: Yeryüzünde bir millet mevcuttur ki, o kendi hukukunu tüm vasıtalarla korumaya karar vermiştir. Asya'nın bir köşesinde bu millet kendi azadlığı için demokrasi bayrağını kaldırmıştır."[29]

Azerbaycan Halk Kongresi'nden 2 gün sonra milli heyet Azerbaycan parlamentosuna seçimleri Kasım ayının 27'sine tayin etti. 3 Aralık'ta parlamento seçimleri sona erdi. 100 kişilik Azerbaycan

parlementosuna 95 milletvekili seçildi. İran'da ilk defa olarak kadınlar seçim bölgesine gelip oy kullandılar.[30]

Tebriz'de parlamentonun açılışı ile ilgili olarak M. C. Bağırov Aralık ayının ikisinde gündemdeki konular hakkında Stalin'e, Molotov'a, Beriya'ya ve Malenkov'a bilgi ulaştırdı. 5 Aralık'ta V. Molotov'un ona gönderdiği telgrafta şöyle deniyordu: "Sizin 2 Aralık, 339 nolu telgrafınıza cevap olarak bildiririm; Milli Kurul ve Demokrat Partisi Genel Kurulu'nun önerileri ile anlaşabilir".[31]

Artık Aralık'ta tüm Güney Azerbaycan ADP'nin denetiminde idi. Son hazırlık çalışmalarından ve Sovyet siyasi daireleri ile anlaşmadan sonra 1945 yılının Aralık ayının 12'sinde (1324 yılı Azer ayının 21'inde) Azerbaycan parlamentosunun ilk toplantısı yapıldı. Azerbaycan halkının tarihinde ve kaderinde önemli bir olay olan "21 Azer" günü tarihe kavuştu. Mirze Ali Şebusteri Meclis Başkanı, S. C. Pişeveri başbakan seçilerek Azerbaycan hükumeti kuruldu. Zeynalabdin Giyami mahkeme başkanı, Firidun İbrahimi ise Azerbaycan savcısı görevine tayin edildi. Milli hükumetin kurulmasından sonra Azerbaycan valisi, İran'ın eski başbakanı M. Beyat Tebriz'den gitti. Kasım ayının sonlarından itibaren onun ADP liderleri ile yaptığı konuşmalar hiçbir sonuç vermedi. Azer'in 21'inden bir hafta sonra Tebriz'de ve diğer şehirlerde bulunan İran ordusu ve jandarma kuvvetlerini etkisiz hale getirmek için güvenlik önlemleri aldı. Aralık ayında Güney Azerbaycan'da yönetimin ele alınma süreci sona erdi.

İran hükumetinin Azerbaycan sorununu 3 devletin ABD, SSCB, Büyük Britanya Dışişleri Bakanlarının Moskova'da yapılan toplantısında gündeme getirmek çabası boşa gitti. ABD Devlet Sekreteri C. Brinsin ve Britanya Dışişleri Bakanı E. Bevin'in İran sorunu ile ilgili İ. Stalin'i ve Dışişleri Bakanı V. Molotov'u etkileme çabası da boşa gitti. İran başbakanının Moskova'yla direkt konuşmalara başlamak önerisine Sovyet tarafı hiçbir yanıt vermedi.[32]

Moskova görüşmeleri sırasında İ. Stalin'le görüştükten sonra C. Brins Azerbaycan sorununun ağırlaştığını ve problemin Birleşik Milletler'de tartışılmasının kaçınılmaz olduğunu vurguladı. O Aralık ayının 20'sinde Moskova'da Amerika Büyükelçisi A. Harriman vasıtasıyla İran hükumetine olan tavsiyelerini Tahran'daki Amerika Büyükelçisi V. Mörre'ye ulaştırdı. Orada şöyle deniliyordu: Lütfen gayri resmi ve gizli bir şekilde baş

bakana duyurun! Siz, İran hükumetinin Azerbaycanlılar tarafından sunulan istemlere toleranslı davranılmasını tavsiye ediyorsunuz. Özellikle okullarda Türk dilinin Fars diliyle birlikte öğrenilmesi ve İran anayasasına uygun olarak il encümenlerinin kurulmasının doğru olduğunu düşünüyorum. Tabii, ayrı bir ülke olmasını önlemek için büyük adımların atılması mümkündür".[33]

Bu önergenin aksine başbakan Hakümül-mülk Amerikalıları inandırmaya çalışıyordu ki, Azerbaycan halkı hiçbir zaman Türk dilini kendi ana dili gibi görmemiştir. Moskova görüşmelerinde ABD ve Britanya'nın etkisi ile Sovyetler ordularını İran'dan çıkaracağını düşünen başbakan Hamümül-mülk'ün siyaseti iflasa uğradı. 21 Ocak 1946'da Hakimül-mülk istifa dilekçesini Şah'a sundu. Gevam es Saltanat'ın hakimiyet yolu açıldı. Güney Azerbaycan'da hakimiyeti ele alma sona erdikten sonra olayların hangi yönde gelişeceği hem Tebriz, hem da Bakü liderleri için özel bir önem taşıyordu. 31 Aralık 1945'te M. C. Bağırov Tebriz liderlerinden soruyordu: "Onlar İran'dan ayrılmak, özerklik, diğer

şekilde yaşamak hakkında fikirlerini kesinleştirdi. Eğer İran'dan ayrılmak isterlerse, kendi devletlerini nasıl isimlendirecekler: Halk Cumhuriyeti yahut Milli Hükumet?" Yeni yılın ilk günlerinde Güney Azerbaycan'da durum yavaş yavaş yoluna girdi.

2 Ocak'ta Milli Hükumet tarafından Urmiya'ya, Erdebil'e, Eher'e, Hoy'a yeni valiler tayin edildi. 6 Ocak için Güney Azerbaycan milli harekatının tarihi günü, diyebiliriz. Çünkü aynı gün Milli Hükümet Türk dilinin devlet dili olmasını, Tebriz'de devlet üniversitesinin oluşumunu, öksüz ve sahipsiz çocukların eğitimiyle ilgili tarihi kararı kabul etti. Aynı zamanda parlamento despot Rıza Şah'ın Tebriz'deki anıtının kaldırılması, Sattarhan'ın ve Bağırhan'ın anıtlarının konulması kararını verdi. Kültür, öğretim ve eğitim alanında düzenlemelerin yanısıra ülkenin hukuk, coğrafi, ticaret, seçim ve yasama ve başka bu gibi işlerinde de birçok ıslahat yapıldı. 8 Ocak'ta parlamento il, yer, bölük encümenlerinin ve belediyenin seçimi ile ilgili kararları kabul etti. Ülkenin 20 yaşını doldurmuş tüm vatandaşlarına seçmek, 25-70 yaş arası vatandaşlarına ise seçkili organlara seçilme hakkı verildi. Ocak ayının ortalarına doğru ülke anayasasını hazırlayacak komisyon oluşturuldu.[34]

Ocak ayının ilk yarısında önce ıslahatlara başlanması nedeniyle halkın siyasi faaliyetleri hayli çoğaldı. Düzenlemelerin derinleşmesi Güney Azerbaycan'ı bağımsızlığa yöneltti. M. C. Bağırov'un 31 Aralık "Ülkenin geleceği" sorusunun yanıtı 16 Ocak'ta imzalanmış "Azerbaycan Halkının İstemleri" isimli belgede yansıtılmıştı. Bu tarihi belgeyi başbakan Pişeveri, Meclis Başkanı Şebusteri, ADC Başkan Yardımcısı S. Padegan, Eğitim Bakanı M. Birya, İçişleri Bakanı S. Cavid imzalamışlar. 12 maddeden oluşturulmuş bu belgede şöyle denilmektedir: "Bizim ülkemiz Azerbaycan Milli Demokratik Cumhuriyeti olarak adlandırılmalıdır. Biz tarihi, coğrafi ve etnoloji bölgelere dayanarak kurduğumuz Milli Demokratik Cumhuriyetin bünyesine aşağıdaki esas şehirleri dahil ederiz: Tebriz, Erdebil, Urmiya, Miandab, Marağa, Salmas, Hoy, Merend, Myana, Enzeli, Maku, Eher, Herovabad, Zencan, Gezvin ve Hemedan."[35]

Ocak ayında Azerbaycan sorunu uluslararası müzakereye çıkarıldı. Ayın 19'unda başbakan BM'nin Londra'da yapılan ilk oturumunda İran temsilcilerinin başkanı, Britanya'da büyükelçi S. H. Tağızade'ye "İran'ın Sovyetler Birliği ile mübahesesi" sorununu tartışmaya çıkarması söylenmişti. O gün Tağızade İran'ın şikayet dilekçesini BM yönetimine sundu. İran'ın mektubunu okuduktan sonra SSCB'nin BM'de temsilci başkanı A. Vişinski 24 Ocak'ta güvenlik kurulu başkanına mektupla başvuru yaparak İran'ın tezini reddetti. Ertesi gün GK'nin toplantısında aynı konuda konuşma yaptı. Azerbaycan sorununun BMGK'nin müzakeresine çıkarılması ile ilgili olarak Milli Hükumetin lideri S. C. Pişeveri Azerbaycan halkı adına BM'ye başvurdu. Orada şöyle denilmektedir: "Azerbaycan Milli Hükumeti halkın iradesi ile büyük demokratik devletlerin halklara bağımsızlık vaadettiği Atlantik Hartiyası'na uygun kurulmuş ve yadsınmaz bir faktöre çevrilmişti. BM'ye müracaatta bulunan Azerbaycan halkı rica ediyor, Azerbaycan Milli Hükumeti gibi kabul edilsin, diğerlerinin müdahalesi olmadan ona kendi talihini belirlemek olanağı sağlansın.[36] 30 Ocak'ta BM Güvenlik Kurulu Azerbaycan sorunu ile ilgili bir karar aldı. Kararda Sovyet ve İran tarafının bu sorunla ilgili konuşmalara hazır olduklarını, konuşmaların yakın zamanda başlayacağını düşünerek, Güvenlik Kurulu'na konuşmalarla ilgili bilgi verilmesini önerir ve bilgi isteminde bulunmak hakkını kendinde saklar.[37]

İran'da ve İran dışında Azerbaycan'la ilgili durum zorlaştığından 1946 yılının Şubatı'nda Milli Meclis halk ordularının oluşturulması hakkında bir kanun düzenledi. Ülkenin savunmasını sağlamlaştırmak için 1946 senesinin ortalarında askeri eğitim görmüş Azerbaycan ordusu hazırlıklı olmalı idi. 15 Şubat'ta orduya çağrı yapıldı. Ocak ayında başlanmış düzenlemeler Şubat ayında da yürütüldü. Meclis ve Milli Hükumeti Azerbaycan'dan mal ihracı nizami olmayanların yargılanması, 21

Azer Madalyası, toprakların bölünmesi ve diğer yönlerde çok önemli kararlar aldı. Tebriz radyosunu kurma çalışmaları başlandı.

Azerbaycan'da ıslahatların genişlediği, kuruculuk çalışmalarının yapıldığı bir zamanda yani Şubat ayında Tahran'da Gevam es Saltana hükumeti kuruldu. 18 Şubat'ta o, Meclis'te konuşmasında Sovyetlerle ilişkilerin karşılıklı saygı ve güvene dayalı şartlarla kurulacağını duyurdu. Ve hemen Moskova'dan davet aldı. 19 Şubat'ta Moskova'ya gelen Gevam 7 Mart'a kadar Sovyet yönetimi ile görüşmeler yaptı. İ. Stalin ve V. Molotov'la konuşmaların asıl konusu Sovyet ordularının İran'dan çıkarılması, Azerbaycan sorunu ve petrol sorunu idi. Her üç sorunla ilgili, tarafların bakış açıları birbirinden çok farklıydı. Gevan Moskova görüşmelerinde, sonraki iki sorunun doğrudan doğruya birinci sorun ile ilgili olduğunu vurguladı.[38] İki haftadan çok devam eden Moskova görüşmelerinde hiçbir sorunda anlaşma olmadı, hiçbir belge imzalanmadı. Büyük umutlarla Moskova'ya giden Gevam eliboş Tahran'a döndü.

2 Mart 1946'da Sovyet ordularının İran'da kalma süreci bitti. Ama Sovyetler Birliği Telegraf Ajansı'nın (SBTA-TASS) yaydığı bilgiye göre, Sovyetler Birliği kendi ordularını yalnız Meşhet, Şebrut ve Semnan'dan çıkardı. Bu belgede bu durum çözülene kadar Kızılordu'yu İran'ın ilçelerinde bulunduracağını bildirdi. Tebriz'de Amerika başkonsolosu R. Rossou Devlet Sekreteri C. Birns'e 3 Mart'ta gönderdiği gizli belgede, 3 Mart'tan başlayarak SSCB sınırlarından Tebriz'e askeri kuvvetlerinin getirilmesini bildirdi.[39] 4 Mart'ta Amerika Birleşik Devletleri cumhurbaşkanı H. Truman Sovyetlerin Azerbaycan'da yürüttüğü siyaseti tartışmak için Devlet Sekreteri S. Birns'i kabul etti. 5 Mart tarihinde bu sorunla ilgili olarak ABD Sovyetler Birliği'ne nota verdi. 6 Mart'ta Tebriz'den Devlet katibine yazdığı gizli raporda, başkonsolos R. Rossou şöyle yazıyordu: "Sovyet askeri birleşimlerinin sınırı geçmeleri gece gündüz devam ediyor. Orgeneral Bagramyan Tebriz'e geldi ve Azerbaycan'da bulunan orduların komutanlığını kabul etti. Diyorlar ki, orgeneral Bagramyan tank savaşı konusunda uzmandır. Tebriz-Tahran yolu gayri askeri trafik araçları için kapatılmıştır. Sovyet orduları Tahran yönünde ilerliyor. Azerbaycan ordusunun niSSCBeten çok sayılı birlikleri de aynı zamanda hareket ediyor. Tebriz'de bulunan işgal ordusundan ve Rusya'dan Mahabad-Kürdistan yönüne askeri birlikler gönderiliyor. Dolayısıyla, Sovyet ordularının büyük askeri ameliyatlara hazırlıklı olduğu belli oluyor". Tebriz'de gördüklerinden heyecanlanan Amerika başkonsolosu Devlet Departmanı'nı "Sovyetlere karşı resmi önlemler alınmalıdır" diye uyardı.[40]

Bu bilgileri edindikten sonra ABD yetkilileri Sovyetlere ilişkin kararsızlıklara son verdiler. 7 Mart'ta Azerbaycan'dan alınmış bilgileri tartışmak için uzmanların katılımı ile Devlet Departmanı'nın yüksek makamlı şahısları toplantıya çağrıldı. Duvara asılı Azerbaycan haritası üzerinde Sovyet tanklarının İran'ın güneyine, Irak ve Türkiye'ye doğru ilerlediğini gösteren C. Birns elini avucuna vurarak şöyle dedi: "Şimdi bizim her iki petrol çelleğini onlara vermemiz gerekecek".[41] 8 Mart'ta

devam eden tartışmalarda itiraf ediliyor ki, ABD'nin Güney Azerbaycan'dan Sovyetleri çıkarmaya yeterli gücü yoktur. Onun için Sovyetler konusunda uzman Çarlz Bohlen şunu teklif etti: "Kendini savunmak için korkutmadan daha iyi bir vasıta yoktur."[42] Toplantının sonucu olarak Sovyetlere 8 Mart'ta ikinci kez sert bir nota gönderildi. Notanın sonunda şöyle deniyordu: "ABD bilmek istiyor ki, Sovyetler İran'dan çıkmak yerine niçin oraya ilave ordu birlikleri getiriyor". ABD hükumeti gönderdiği notada Sovyet yöneticilerinden son bir hafta içinde Güney Azerbaycan'da geçen olayların nedenlerini açıklamayı talep ediyordu.[43]

Sovyetlerin Azerbaycan'da askeri hazırlığı ABD'nin bu sorunla ilgili siyasi-diplomatik açıklamaları ve gizli askeri nitelikli kararların kabulü sonucunda uluslararası durum II. Dünya Savaşı'ndan sonra daha da gerginleşmişti. Güney Azerbaycan'da meydana gelen son olaylar, özellikle Pişeveri'nin merkezi hükumeti korkutan konuşmalarla ilgili bilgilerinin Tahran basınında yayınlanması İran'da büyük bir tedirginlik oluşturmuştu. "Yüzlerce Tahran'lı Sovyetlerin askeri saldırısını duyup kendi eşyalarını yok pahasına satarak güneye doğru kaçmaya başladılar.[44] Gevam Güvenlik Kurulu'na başvuruda bulunmak için Tahran'daki ABD ve İngiltere büyükelçileriyle gizli konuşmalar yaptı. Aynı zamanda M. C. Bağırov Culfa'da Milli Hükumet'in önderleri (Pişeveri, Şebusteri, Cavit) ile buluşup, Azerbaycan'ın savunma kabiliyetlerinin sağlamlaştırılması konusunu tartıştı. O gergin günlerde İran'a yeni tayin olunmuş büyükelçi İvan Sadçikov 18

Mart'ta Tahran'a geldi. O kendisiyle Sovyet ordularının çıkarılması, petrol, Azerbaycan sorunu ile ilgili Sovyetler Birliği'nin önergesini Tahran'a getirmişti. Buna rağmen İran yöneticileri, ABD ve Britanya'nın tavsiyesi üzerine sorunun müzakeresinin BM'ye çıkarılması ile ilgili başvuruda bulundu. 20 Mart'ta başbakan Ahmet Gevam yeni Sovyet büyükelçisini kabul ettiğinde Sadçikov İran'ın BM'ye başvurusundan dolayı Sovyetler Birliği'nin tedirgin olduğunu ifade etti. Cevabında Gevam bildirdi ki, eğer Sovyetler Birliği onu kanuna zıt davranışta bulunmaya zorlarsa, onun tek çaresi istifa olacaktır. Seçilecek yeni başbakanın ona nazaran daha çok Sovyetler Birliği'ne yönelik olacağını zannetmiyorum. Ahmet Gevam'ın bu yanıtı, Sovyetleri bir daha bu konu üzerinde düşünmeye sevk etti.

İran'ın BM'ye başvuruda bulunması, Sovyet büyükelçisi ile soğuk konuşma, Sovyetlerin ise Azerbaycan'a askeri yükleri taşımaya devam etmesi, Tahran'da tedirgin bir hava oluşturmuştu. Şimdi yalnız imkanlı şahısların değil, Şah ve Başbakanın Tahran'dan gitmesiyle ilgili haberler dolaşıyordu. Devlet Sekreteri S. Berns İran'daki Amerika Büyükelçisine "Eğer Şah ve Hükümet Tahran'dan giderlerse, onları müşahit olarak görevli ayırmalarını" söylemişti.

İran'dan Sovyet ordularının çıkarılması, Azerbaycan sorunu ile ilgili olaylar 20 Mart'ta Washington'da ve New-York'ta gergin bir hava oluşturmuştu. Birçok tarihçi H. Truman'ın Sovyetlere 21 Mart'taki sözlü uyarısına cevap olarak Sovyetlerin, kendi ordularını 24 Mart'ta Azerbaycan'dan çıkaracağı ile ilgili haberler yaydılar. Bu sorunla ilgili sonraki konuşmasında Truman şunu belirtiyordu. "Stalin razılaştırılmış bir zamanda, İran'ı terk etmekten imtina ederse, ona bildiririm ki, aksi halde ben İran körfezine yüzüp geleceğim."[45]

1979 yılında Sovyet orduları Afganistan'a girdikten sonra "Time" dergisi 1946 yılı Azerbaycan olaylarını hatırlayarak şunları yazmıştı: "1946 yılında Azerbaycan krizi zamanı Truman Sovyetler

Birliği'nin ABD'deki büyükelçisi A. Gromıko'yu Beyaz Ev'e çağırdı ve "Eğer Kızılordu hemen 48 saat içinde İran'dan çıkarılmazsa, ABD'nin Sovyetler'e karşı atom bombasını kullanacağını" duyurdu."[46]

BM'deki tartışma sırasında, ABD'nin etkisinden dolayı geri çekilen Sovyetler, kendi ordularını Güney Azerbaycan'dan çıkarma kararı verdi. Böylece Mart ayının başında başlamış soğuk savaşın ilk karşı durması ABD'nin yararına çözümlendi. Tebriz'de bulunan Amerika başkonsolosu R. Rossou "Azerbaycan uğrunda savaş, 1946" isimli makalesinde şöyle yazıyordu: "Kesinlikle diyebiliriz ki, soğuk savaş 4 Mart 1946 yılından başlamıştır… Bir kurşun da atılmamasına rağmen Azerbaycan uğrunda savaş Vanker Tepesi, Ball Ran, Marna kıyısı savaşları gibi çok önemlidir. Bu olaylar şimdiye kadar soğuk savaşın en az araştırılan ve anlaşılan hadiseleridir."[47]

1946 Mart ayının sonu Nisan ayının başlarında Sovyet ordularının Güney Azerbaycan'dan ve tamamen İran'dan çıkarılması gerçekleşti. Tahran'da Sovyet-İran görüşmelerine başlandı. 2 Nisan'da Sovyetler Birliği Başbakan Yardımcısı, Dışişleri Bakanı V. Molotov telefon aracılığıyla M. C. Bağırov'a şunu duyurdu: "S. C. Pişeveri Tahran hükumeti temsilcileriyle konuşmalara hazırlansın, toleranslar tanınsın, Tebriz'deki Sovyet temsilcileri onunla anlaşsınlar."[48]

Nisan'ın 3'ünü 4'üne bağlayan gece Tebriz'de bulunan Sovyet temsilcileri Pişeveri ile buluşup Tahran hükümetiyle kararlaştırılmış Sovyet önergelerini tanıttılar. Sovyetlerin bu tavrı Pişeveri tarfından sert itirazla karşılandı. O dedi: "Gevam başta olmakla şu anki hükumet sizi kandırıyor. O, Tahran'da sizin büyükelçiliğinizi kendi insanları ile kuşatmıştır. Eğer biz Gevam hükumetine öncelik verirsek, o zaman bu kendi amaçlarımızdan, kendi inancımızdan ve nihayet, İran'da yaptığımız büyük işlerden kaçınmamız olacaktır. Bu bizim için çok üzücüdür. Ben istesem bile bunu yapamam. Ben halkın menfaati için savaş meydanında ölmeye hazırım, ama halkı satamam, bu benim tarafımdan vicdansızlık olur. Ben hâlâ bizim çalışmalar sırasında bazen sizin hareketlerinizden kuşkulanırdım ki, acaba, siz hayata geçirmeye başladığımız çalışmalarda bize sonuna kadar yardımcı olacak mısınız? Şimdi bundan sonra tamamen size inanıyorum."[49] Lakin son anda Sovyet Azerbaycanı memurları belli koşullar içinde Pişeveri'yi bu adımı atmaya zorladılar. Yalnız onun Bakü üçlüğünden kimseye anlaşmadan İran Parlamentosu'nun Tude kolunun üyesi, Halk Partisi'nin yöneticilerinden olan A. Kambahşi'ni Tebriz'e çağırması ve onunla yalnız görüşmesi Sovyetlerde ciddi tedirginliğe sebep oldu. M. C. Bağırov onlara, "Sovyetlerden habersiz onların herhangi bir adım atması arzu olunmazdır ve önceden iflasa mahkumdur" ifadesiyle uyarıda bulundu.

5 Nisan, gece saat 3'te karma petrol topluluğunun oluşturulması, 24 Mart'tan başlayarak bir buçuk ay içinde Sovyet ordularının çıkarılması ve Azerbaycan sorununun halli yolları ile ilgili olarak A. Gevam'la İvan Sadçikov arasında yazılı anlaşmalar imzalandı. Sovyetler petrol topluluğu hakkında anlaşmayı yaptıktan sonra Azerbaycan sorunundan yavaş yavaş çekilmeye başladılar. M. C. Bağırov'un 7 Nisan'da Culfa'da Pişeveri'yle görüşte Güney Azerbaycan'ın savunma kabiliyetinin sağlamlaştırmak için birçok vaadde bulunmasına rağmen, Moskova tarafından desteklenmedi.

Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanlığı'nın isteği doğrultusunda Sovyet büyükelçisi İ. Sadçikov İran hükumetini etkilemek için Azerbaycan sorunu ile ilgili anlaşmalar metni açıklanmasını İran tarafından

istedi. Biraz kararsızlık gösterdikten sonra A. Gevam 2 Nisan'da Azerbaycan sorunu ile bağlı hükumetin kararını ilan etti.

İlan olunmuş önergeler üzerine Milli Hükumet'le İran hükumeti arasında görüşmelerin birinci devresi 29 Nisan'da Tahran'da başladı. Ne İran tarafı kendisinin 21 Nisan'da kabul ettiği kararından, ne de Azerbaycan tarafı "Azerbaycan'da şimdiki durumun korunması" isteminde bulunan 33 maddelik önergesinden vazgeçti. İki hafta süren Tahran görüşmeleriyle Sovyet ordularının Güney Azerbaycan'dan çıkarılmasının sona ermesi, aynı zamana rastladı. Sovyet ordusunun Güneyden geri çekilmesi Azerbaycan tarafının mevkilerini zayıflattı. Sonuçta Tebriz'de yapılan görüşmelerin 2. devresinde, 13 Haziran'da Devlet ve Azerbaycan temsilcileri arasında anlaşma belgesi imzalandı. Bu belgeye göre Azerbaycan parlamentosu il encümenine çevrildi. Pişeveri hükümet yönetiminden istifa edip ADC Genel Başkanı gibi faaliyetini sürdürdü. Milli Hükumet bırakıldı ve il encümeninin rızası ile Milli Hükumet'in Dışişleri Bakanı S. Cavid Azerbaycan valisi tayin edildi. Böylece, Haziran 1946'da Azerbaycan Milli Meclisi'nin, Milli Hükumeti faaliyetinin yarı yıllık tarihi devresi sona erdi.

Bundan sonra Güney Azerbaycan Milli Harekatı'nın karşıdaki yarı yılı kapsayan, yarım adımlarla gözlemlenen, biraz kararsız, daha çok savunma karakterli, fakat yenilgi sonuçlu yeni devri başlandı. Diyebiliriz ki, Haziran Antlaşması imzalandıktan sonra Sovyetler Ahmet Gevam'ın ve Cafer Pişeveri'nin tüm adımlarını dikkatle izliyordu. Gevam'ın "demokrat" görüntüsünden farklı olarak onun iç ve dış siyasetinin tehlikeli oluşu, özellikle İran-Sovyet karma petrol topluluğu hakkında anlaşmayı onaylayacak, XV. meclise seçimlerin belli olmayan bir zamana tayin edilmesi kuşku uyandırmıştı. Bu belli olmayan siyasetin, Azerbaycan Demokratik harekatının boğulmasına doğru ilerlediğini apaçık gösteriyordu.

Moskova'nın duyurusuna uygun olarak Pişeveri'nin konuşma ve nutukları, Tebriz gazeteleri, radyo programlarının konusu hakkında çoğunlukla kötü bilgiler Tebriz'deki Sovyet konsolosluğu tarafından hemen SSCB'nin Dışişleri Bakanlığı'na ulaştırıldı. M. C. Bağırov Pişeveri'ye karşı yönelmiş Sovyet diplomatik idarelerinin ulaştırdığı bilgilerin kanıtsız olduğunu düşünüyordu. Bu konuyla ilgili olan kendi düşüncesinin 5 Haziran'da Stalin'e yazdığı mektubunda belirtiyordu. Bağırov yazıyordu: "Bizim konsolosluğun görevlileri belki Azerbaycan ve Fars dillerini kötü bildiklerinden sık sık Pişeveri'nin konuşma ve beyanatındaki ayrı ayrı ifadelerde yersiz kusur aranır ve Sovyetler Birliği'nin Dışişleri Bakanlığı'na doğru olmayan bilgiler ulaştırılır"[50]

1946 yılının sonbaharında Güney Azerbaycan etrafında durum tehlikeliydi. 28 Ekim'de Gevam Tahran radyosu ile seçim öncesi nutuk çekti, Aralık ayında ise İran Meclisi'ne seçimlerin yapılacağını belirtti. Aynı zamanda Gevam illerde yapılacak olan seçimlerde disiplini sağlamak amacıyla Azerbaycan'a ordu gönderileceği hakkında doktor Cavid'e mektup gönderdi. Yapılan konuşmalara dayalı 13 Kasım'da Azerbaycan Halk Ordusu ve fedai takımlarının Zencan ilini terketmesi, merkezi hükumetin teşebbüsü ele almasıyla sonuçlandı.

İran ordularının Zencan'a girmesi ve orada yaptığı vahşilikler yalnız Güney Azerbaycan şehirlerinde değil, Bakü'de de ciddi rahatsızlığa sebep olmuştu. M. C. Bağırov 14 Kasım'da Güney liderlerini, Azerbaycan etrafında son derece ağır durumun oluştuğuna dair uyardı. "Düşmanın her türlü beklenmedik saldırısını defetmek için ilk önce, siz yöneticiler arasında sağlam birliğin ve dostluğun

olması çok önemlidir. Oluşmuş durumun ciddiyetini düşünün, unutmayın ki, Azerbaycan halkı kazançları için büyük kurbanlar vermiştir."[51]

M. C. Bağırov'un rahatsızlığı tesadüfi değildir. Birçok konularda Pişeveri ile Cavit ve diğer yöneticiler, özellikle onunla Sovyet diplomatik idareleri arasında anlaşmazlık günden güne derinleşiyordu. Büyükelçi İ. Sadçikov ve Tebriz'de bulanan başkonsolos A. Krasnı gerek İran, gerekse de Moskova'ya Pişeveri'yi gözden düşüren asılsız bilgiler göndermişler. Pişeveri'yle ilgili olarak Bağırov şöyle yazıyordu. "Onun siyasi, manevi temizliğine benim hiçbir kuşkum yok. Becerikli, kültürlü, bilgili insan gibi ben ona çok güveniyorum. Lakin ne büyükelçilik, ne konsolosluk Pişeveri'nin yararına hiçbir şey yapmadılar. Aksine her zaman onu vurdular. Kabul etmek gerekiyor ki, bu durum ve koşullar içinde Pişeveri'nin ismi sembol oldu."[52] M. C. Bağırov Pişeveri'ye karşı böyle bir yaklaşımda Moskova'yı değil, İran'daki Sovyet temsilcilerinin tavırlarında suç aranması yanlış bir düşünce idi. ABD tarihçisi M. H. Laytl haklı olarak belirtti ki, artık Moskova Pişeveri'yi kendine yük olarak görmeye başlamıştır ve bu nedenle onun yaptığı işin savunulmamasını düşünmektedir.[53]

21 Kasım'da seçimlerle ilgili olarak Azerbaycan'a İran ordusunun gönderilmesi hakkında Gevam'ın beyanatı gazetelerde yayınlandı. Tahran gazetesi Azerbaycan aleyhine güçlü propaganda kampanyası başlattı. Gevam'ın beyanatını tartışan Tebriz liderleri böyle karara vardılar ki, Azerbaycan valisi doktor Cavid ile ordu gönderilmesinin mevcut belgeye zıt olduğunu başbakan söylesin, eğer Gevam inat ederse, silahlı direniş yapılsın ve Tahran'dan gönderilen ordu Azerbaycan'a bırakılmasın.

Azerbaycan'da ağır bir savaş başlayacağını tahmin eden Gevam BM'ye bir müracaat hazırladı ve 24 Kasım'da ABD büyükelçisi C. Allen'den rica etti ki, onun ülkesi bu başvuruyu savunsun. 27 Kasım'da "Ettelaat" gazetesinin hükümetin Azerbaycan'a ordu göndermesi ilgili sorusuna yanıt olarak ABD'nin büyükelçisi şöyle dedi: "İran hükümetinin seçimlerle ilgili disiplinin korunması için İran'ın her tarafına güvenlik kuvvetleri göndermek isteğini ilan etmesi bana tamamen normal, kesin ve doğru bir karar gibi gözükmektedir."[54]

Tüm hazırlık önlemleri alındıktan sonra İran orduları 4 Aralık'ta Azerbaycan'a saldırdı. Bu olayla ilgili olarak ADC Genel Kurulu, Azerbaycan halkını kendi vatanını ve bağımsızlığını savunmaya çağıran bir müracaatta bulundu. Tahran'ın orduları Azerbaycan'a saldırdığı anda Gevam'ın duyurusu ile İran'ın BM'nin Güvenlik Kurulu'ndaki temsilcisi Hüseyn Ala "Azerbaycan ilinde mevcut durum hakkında" hazırlanmış raporu 5 Aralık'ta Güvenlik Kurulu başkanına sundu. Orada 7 Aralık'a tayin edilmiş parlamento seçimleriyle ilgili İran ordusunun Azerbaycan'a girmesi esaslandırılır ve Azerbaycan tarafının bu adıma itiraz ettiği duyuruluyordu.[55]

Kuvvetlerin eşit olmamasına rağmen, Azerbaycan demokratları İran ordusuna karşı direniş yapmakta kararlıydılar. 8 Aralık'a kadar ağır koşullar içerisinde olsa da Azerbaycan ordusu Zencan-Miyane hattı üzere İran ordularına karşı geldi. Tebriz liderleri o günü Sovyet hükumet yöneticilerine Güneydeki durum hakkında geniş bilgi göndererek yardım istediler. Ama Güney Azerbaycan liderlerinin ve M. C. Bağırov'un ciddi çabalarına rağmen Sovyet yöneticileri manevi destek dışında yardım yapamayacaklarını bildirdiler.[56]

Sovyetlerin Azerbaycan'daki harekatı savunmaması Gevam'ı daha da azimli yaptı. 10 Aralık'ta Azerbaycan iline telgraf göndererek teslim olması isteminde bulundu. O gün İran ordularının hücumu karşısında ilave yardım alamayan Azerbaycan ordusu Tebriz'e doğru geri çekildi. 10 Aralık gecesi İran orduları Miyana'ya girdi. 11 Aralık'ta ADC'nin Genel Kurulu ve Hemkarlar Birliği özel bir çağrıyla halkı mücadeleye, düşmana karşı direnişli olmaya çağırdı. Ama o gün Tebriz'de vitse konsolos N. Nuliyev vasıtasıyla İ. Stalin duyurusunu Pişeveri, Şebusteri, Cavit ve Padegan'a ulaştırdı. Orada şöyle deniyordu: "Gevam başbakan olarak tabii ki İran'ın her yerine, dolayısıyla Azerbaycan'a ordu göndermek hakkına sahiptir. Onun için silahlı direnişin sürdürülmesi maksada uygun gerekli ve faydalı değildir. Siz seçimler zamanı sükuneti sağlamak için hükumet kuvvetlerinin Azerbaycan'a gelmesinin aleyhine olmadığını ilan ediniz. Tüm bunların Gevam'ın Cavid'e gönderdiği son telgrafına yanıt gibi dosyalara işlensin. Baş vali Cavid'in ve encümenin başkanı Şebusteri'nin imzasıyla acele olarak Şah'a ve Gevam'a gönderin!"[57] Sovyet yöneticilerinin bu duyurusu ulaşır ulaşmaz Tebriz'deki SSCB konsolosluğu Azerbaycan'ın önderlerine karşı gelmeyi durdurmaları ve Tahran ordusunun Azerbaycan'a bırakılması hakkında karar çıkartıp, Şebusteri ve Cavit'in imzası ile Şah'a ve Başbakana gönderdiler. Bunu kabul etmeyen Pişeveri ADC yöneticiliğinden istifa edip Tebriz'i terketti. Şehirde heyecanlı bir durum oluştu. O akşam Milli Harekatın öncülerinden olan parti yöneticilerinin, ordu subaylarının, fedai takımlarının, birçok parti üyelerinin Sovyet sınırlarına doğru toplu herakatı başladı. Artık 11 Aralık gecesi Sovyet sınırlarında çok sayıda insan toplanmıştı. 12 Aralık'ta İran ordusundan önce "Vatanseverler" takımı denilen irticai gruplar Tebriz'e girdi. 14 Aralık'ta nizami ordu birlikleri gelene kadar onlar şehri yağmalamışlardı. 20 Aralık'a kadar İran ordusu Azerbaycan'da denetimi tamamen ele aldı. Bir hafta içinde 3 binden fazla insan öldürüldü, 11 binden çok insan tutuklandı, onlardan 8 bini İran'ın güneyine götürüldü.[58] Lakin tüm bunlar takiplerin başlangıcıydı.

M. C. Bağırov'un tekidi ile Sovyet sınırlarına toplanmış insanları kabul etmek için SSCB yöneticileri 12-19 Aralık'a kadar bir hafta sınırı açtı. Bir hafta içinde 5784 kişi sınırı geçebildi. 19 Aralık'tan sonra gelenler ise sınırı geçemeyip geri döndüler. Ve böylece İran irticasının eline verildiler.[59] Güney Azerbaycan'da 1941'de başlayan siyasi süreç bu kadar kötü bir sonuca ulaştı.

1 **Azerbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar ve İçtimai Herakatlar Merkezi Dövlet Arxivi** (AR SPİHMDA), Fond 1, siyahı 89, iş 108, yaprak 61.

2 **AR SPİHMDA,** F. 1, s. 89, i. 18, y. 32.

3 **AR SPİHMDA,** F. 1, s. 89, i. 67, y. 23.

4 **AR SPİHMDA,** F. 1, s. 89, i. 18, y. 11-17.

5 **AR SPİHMDA,** F. 1, s. 89, i. 28, y. 7.

6 **AR SPİHMDA,** F. 1, s. 89, i. 18, y. 17.

7 **AR SPİHMDA,** F. 1, s. 89, i. 18, y. 33.

8 **AR SPİHMDA,** F. 1, s. 89, i. 33, y. 1-269.

9 **AR SPİHMDA,** F. 1, s. 162, i. 28, y. 19.

10 **AR SPİHMDA,** F. 1, s. 89, i. 35, y. 9.

11 **Azerbaycan Respublikası Merkezi Dövlet Yeni Tarix Arxivi,** F. 28, s. 4, i. 2, y. 55.

12 **AR SPİHMDA,** F. 1, s. 89, i. 35, y. 2.

13 **AR SPİHMDA,** F. 1, s. 89, i. 35, y. 3.

14 **AR SPİHMDA,** F. 1, s. 89, i. 38, y. 53-54.

15 **AR SPİHMDA,** F. 1, s. 89, i. 84, y. 54.

16 **AR SPİHMDA,** F. 1, s. 89, i. 71, y. 2.

17 **AR SPİHMDA,** F. 1, s. 89, i. 77, y. 68.

18 **AR SPİHMDA,** F. 1, s. 89, i. 108, y. 85.

19 **AR SPİHMDA,** F. 1, s. 89, i. 108, y. 86.

20 **AR SPİHMDA,** F. 1, s. 89, i. 108, y. 1-21.

21 **AR SPİHMDA,** F. 1, s. 89, i. 106, y. 8-10.

22 **AR SPİHMDA,** F. 1, s. 89, i. 90, y. 4.

23 **AR SPİHMDA,** F. 1, s. 89, i. 107, y. 59.

24 **AR SPİHMDA,** F. 1, s. 89, i. 90, y. 19.

25 **"Azerbaycan"** 1946, N: 9, s. 23.

26 **AR SPİHMDA,** F. 1, s. 89, i. 90, y. 67.

27 **AR SPİHMDA,** F. 1, s. 89, i. 107, y. 55.

28 **AR SPİHMDA,** F. 1, s. 89, i. 107, y. 54.

29 **AR SPİHMDA,** F. 1, s. 89, i. 90, y. 101-102.

30 **AR SPİHMDA,** F. 1, s. 89, i. 101, y. 181.

31 **AR SPİHMDA,** F. 1, s. 89, i. 90, y. 137.

32 **Foreigh Relation of th US (FRUS),** 1945, C. VIII, Wash. 1969, s. 493-494.

33 **FRUS,** 1945, C. vııı, s. 504-505.

34 **“Azerbaycan”,** 1946, 16 Yanvar.

35 **AR SPİHMDA** F. 1, S. 89, i. 118, y. 56-58.

36 **AR SPİHMDA** F. 1, s. 89, i. 124, y. 37.

37 **Yearbook of the United Nations, 1946-1947,** New York, 1947, s. 329.

38 **AR SPİHMDA,** F. I, s. 89, i. 113, y. 65-67.

39 **FRUS,** 1946, C. VII, Wash, 1969, s. 40.

40 **FRUS,** 1946, C. VIII, s. 342-345.

41 J. Cace. Acheson. The secretary of State, **Who Created the American World,** Simon Schucter, 1998, s. 144.

42 D. Mc Cullough. Truman, New York, 1998, s. 144.

43 FRUS, 1946, C. VII, s. 348.

44 R. Rossow, The Battle of Azerbaijan, 1946. **The Middle East Journal**, Winter, 1956, s. 22.

45 Harry S. , **Truman Speaks,** New York 1960, s. 71.

46 **Time**, 1980, January, s. 17.

47 R. Rossow, **The Battle of Azerbaijan,** 1946, s. 17.

48 **AR SPİHMDA,** F. 1, s. 89, i. 112, y. 53.

49 **AR SPİHMDA,** F. 1, s. 89, i. 117, y. 45-47.

50 **AR SPİHMDA,** F. 1, s. 89, i. 112, y. 118.

51 **AR SPİHMDA,** F. 1, s. 89, i. 117, y. 123-124.

52 **AR SPİHMDA,** F. 1, s. 89, i. 113, y. 230-233.

53 Mark Hamilton Lytle, **The Origins of the Inanion-American Alliance,** 1941-1953, N. Y; London, 1987, s. 180.

54 **Ettelaat**, 1946, 28 Noyabr.

55 **Yearbook of the UN,** 1946-1947, New York, 1947, s. 336.

56 **FRUS 1946,** C. VII, s. 561.

57 **AP SPİHMDA,** F. 1 s. 89, i. 112, y. 154.

58 **AP SPİHMDA,** F. 1 s. 89, i. 116, y. 11-12.

59 **AP SPİHMDA,** F. 1 s. 89, i. 156, y.

İran Avşarları / Dr. Enver Uzun [p.652-657]

DR. ENVER UZUN

Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Oğuzlar, Orta Asya topraklarından değişik coğrafyalara sökün ederek pek çok devlet kurup, değişik yönetimlere yön vermiş, tarih sayfasında inkar edilemez bir Türk gücünü ortaya koymuşlarsa da farklı nedenlere bağlı olarak değişik kollara bölünmekten kurtulamamışlardır. Devlet geleneğinin olmadığı bir yaşantının da etkisiyle zamanın akışı içerisinde önce Boz-Ok ve Üç-Ok şeklinde ikiye, daha sonra ise yirmi dört boya ayrılarak parçalanmışlardır. Bu kaçınılmaz parçalanmaların sonucunda ortaya çıkan boylardan birisi de Avşarlardır ki, onlar İslamiyet öncesindeki tarihlerde Türklerin en güçlü boylarından birisi olarak görülmüşlerdir.

Kaşgarlı Mahmut'un Divan-ı Lûgati't Türk adlı eserinde "Yatuk" şeklinde adlandırılan Avşarları değişik kaynaklarda Avuşar, Avşr, Afşariye, Afşar uşağı, Avşar, Afşarlar, Ovşarî şekillerinde görmekteyiz. Günümüzde İran coğrafyasında yaşamakta olan bu boya mensup olan oymaklar ve köylüler, mensup oldukları boyların adını Afşar olarak dile getirmektedirler. Ebu'l Gazi Bahadır Han, Şecere-i Terâkime'sinde, "Avşar" sözünün işlerini çabuk yapan anlamına geldiğini belirtmektedir.[1] A. Caferoğlu "Vambéry'in bu kelimenin kökünü 'Avşar' olarak kabul ederek toplayan, toplayıcı anlamına geldiğini ve 'avşamak' fiilinden türediğini belirtirse de bu etimolojinin sadece bir tahminden ibaret olduğunu kaydeder."[2] M. Fahrettin Kırzıoğlu da Gazvin'de saraya hakim olan sülâleler arasında Avşarların "Şamkhal'ı Cargazma" diye anıldıklarını belirtmektedir.[3] Ferhat Zeynelov ise Avşar sözünün "Av meraklısı" anlamına geldiğini ifade eder. Bu yaklaşımlar içerisinde en doğru yaklaşım A. Caferoğlu tarafından yapılmış olsa gerektir. Çünkü diğer etimolojik yaklaşımlar ilmî dayanaktan oldukça uzaktır.

Avşarlar Hazar havzası, İran, Azerbaycan, Anadolu ve Irak topraklarına kadar yayılmışlardır. Şüphesiz ki bu coğrafî arazilerde Avşarlardan önce değişik halklar, o cümleden değişik boylara mensup Türklerde yaşamakta idiler. Ona göre de Avşarların bu arazilere yerleşmeleri pek de kolay olmamıştır. Onlar kendilerini bu yerli sakinelere kabul ettirmiş ve zamanla yönetimleri ellerine almışlardır.

Ana Oğuz boylarından olan Avşarların esas yurtları Orta Asya'dır. Bir kısmı kuraklık, savaş, yeni yurt edinme isteği gibi değişik nedenlerle Selçuklular ile Anadolu'ya gelip yerleşirlerken, bir kısmı da Türkistan'da kalmayı yeğlemişlerdir. Türkistan'da kalanlar daha sonra Moğol istilâsıyla beraber Azerbaycan'a gelip yerleşmişlerdir. Bir kısmı da Suriye istikâmetinde Aşağı Fırat Havzası'nı kendilerine yurt edinmiştir.

Hazar Denizi etrafında yaşayan eski halklar arasında Oğuzlar, Türkmenler, Uzlar, Albanlar, Özbekler ve Kıpçakların bulunması ilginçtir. Demek ki, bu coğrafî alan Türk boylarının çok eskiden vatanı durumdaydı. Hatta Z. İ. Yampolski de Urmiye Gölü etrafında bundan 3500 yıl önce Türklerin

yaşadıklarını belirtir. Gerek Hazar Havzası ve gerekse İran coğrafyası Türklerin eski meskun sahası durumundaydı.

Avşarların İran arazisine ayak basışları konusunda farklı fikirler söz konusudur ki, İ. P. Petruşevski'ye göre Avşarlar, Kaçarlar ve Moğollar ile birlikte Orta Asya'dan İran'a gelmişlerdir. 1400 yıllarında Şam'a sefer düzenleyen Timur'un zamanında baskı altında kalan Avşarların bir kısmı Türkistan'a dönmeye mecbur kalmışlardır. Bu zorunlu göç esnasında Avşarların bir kısmı Azerbaycan'a (Gence'ye) yerleşirken, diğer bir kısmı da Irak'a yerleşmeyi tercih etmişlerdir.[4]

Avşarlar XII. yüzyılda İran'ın Hûzîstan eyaletinde Arslan oğlu Yakup, Şumla ve oğulları idaresinde bir beylik kurmuşlar (550-1155). Bundan sonra XV. yüzyılın sonlarına doğru bu bölgede yeniden Avşarlara rast

lanmaktadır. Bunlar, söz konusu bölgeye Anadolu'nun fethi neticesinde Anadolu'dan gelmiş olan Avşarlardır. 1501 yılında Safevî Devleti'nin kuruluşundan sonra da İran'a yeni Avşar oymakları geldi.[5]

Avşarların bir kısmı daha sonra İran arazisini korumak amacıyla Horasan'a yerleştirilmiştir. Daha sonra bu göçerler Kırıklu Avşarları şeklinde ifade edilir ki, İmamguluoğlu Nadir Şah'ın ve Kafkas Kartalı İmam Şamil'in babasının da Avşar boyuna mensup oldukları bilinmektedir.

Meşhur Türk seyyahı Evliya Çelebi Seyahatname adlı eserinde, Avşar ve Türkmenlerin Sehend, Urmiye ve Salmas arazilerinde yaşadıklarını belirtirken;[6] Ahmet Caferoğlu, İran arazisinde Avşarların göç bölgeleri olarak Urmiye Gölü'nün kuzeybatı kıyıları; Hamse eyâletinin güney kısmı; dağlık bölgelerde Hemedan ile Kermanşah eyaleti sınırları; Bocnurd'la Kuçan'ın güney çevresinde Sebzevar ile Nişabur arasındaki alan; Cumeyn'in kuzeyinde ve Kerman'ın güneyindeki bölgeleri göstermektedir.[7] Ancak yıllardır dağınık ve göçebe şekilde yaşayan Avşarların kesin olarak hangi noktalarda bulunduklarını söylemek zordur. Bazıları belirli bölgelerde meskûnken, bazıları da küçücük aşiretler hâlinde yaşamaktadır.

XII. asırdan iki asır sonraya kadar İran'daki Avşarların Huzistan eyaletinde Arslanoğlu Yakub'un ve daha sonra da Şumla'nın hakimiyeti altında olmuşlardır. 877 olaylarıyla ilgili olarak büyük emirlerden Manşur Beg Avşar'ın adı geçmektedir. XV. yüzyılın sonlarına doğru Akkoyunluların fethi sonucunda Avşarların Anadolu'dan İran arazisine geldiklerini görmekteyiz. Onların başında Halep Türkmenlerinden olan Mansur Beğ bulunuyordu.

Uzun Hasan'ın tahta geçmek için on üç yaşında Lahican'dan yola çıkarak Akkoyunlular üzerine yürüdüğü zaman da etrafında bulunan oymaklar arasında Avşarları da görmekteyiz.[8] Daha sonra 904 yılında Şiraz'da Pîrî Beg adlı bir Avşar reisine rastlıyoruz. Safevî Devleti'nin kuruluşundan itibaren (1501-1736) İran arazisinde Avşarların adına sıkça rastlamaktayız. Zira Avşarların Safevî Devleti'nin kuruluşunda yer alan birtakım Türk boyları arasında yer aldığı bilinmektedir. Bu nedenle Safevîler devrinde yüksek vazifeleri Şumlu, Ustaclı, Türkmen, Rumlu, Zülgeder, Kaçar, Tekeli, Talış, Avşar, Çağatay tayfalarının emirleri icra ederlermiş.[9] Onlar Kaçar Türkler ile birlikte İran'da bir Avşar hanedanı oluşturmuşlardır ki, bu hanedan Avşar boyunun Eberdülü dalının Kırıklu oymağı beyleri Türkmenleridir. Nazr-Kulı Bey'in oğlu İmam Kulı Bey'in oğulları Zahîrü'd-devle Muh. İbr. Han ve

Nadir'dir.[10] Avşarlar en uzun hâkimiyetlerini (1736-1747) Nadir Şah devrinde sürmüşlerdir. XVI. yüzyılın ilk yarısında Horasan'da görülen Avşar oymaklarından birisi olan Kırıklulara mensup olan ve Avrupalıların Şarkın Napolyonu adını verdikleri İmam-Kuli oğlu Nazr-Kulı Alî Nadir Şah olmadan önce Üveyislilerin İsfahan'ı ele geçirmeleri üzerine Tahmâsb-Kulı Hân adını alır. Safevî şehzadesi II. Tahmasıb'ı şah ilân ederek, onun adına ve onun sadrazam sıfatıyla hareket etmiştir. Daha sonra da onu bertaraf ederek Babek Oğlu III. Abbas adına devleti yönetmiş ve nihayet onu da saltanattan uzaklaştırarak Nadir Şah unvanını almıştı. Nadir Şah sonrasında da ülkeyi sırasıyla Â'dil Şah (1747-1749), İbrâhim Şah (1748-1749), Şâhruh Şah (1749) yönetmiştir.[11] Böylece Nadir Şah zamanında Avşar emirleri yeniden önem kazanır. Ancak yine de Avşarların Nadir Şah devrinde tamamının değilse de bir kısmının Afganistan'a sürüldüğü şeklinde ifadeler vardır. Bu konu ile ilgili olarak Karluklulardan olan Fars valisi Emir Han, Fars serdarlığı yapmış olan Kelb-i Ali Hasan, Fath Ali Han, Saru Han, Kırklulardan Allahverdi Beğ ve Kasım Avşarlara mensuptur.

Nadir Şah döneminde gördükleri yakın ilgi ve himaye sonucunda Avşarlar devlet yönetiminde söz sahibi olurlar. Bu devrin en büyük tarihçisi kabul edilen Muhammed Kazım, Nadir Şah'ın ordusunu teşkil eden unsurların başında Avşarların geldiğini bildirir. Zira Avşarlar devlete karşı sadakatte bulunmuşlardır. Ancak yine de Nadir Şah'ı katledenlerin içerisinde Avşarların Kırıklu, Imırlu, Gündüzlü oymaklarına mensup kişilerin var oluşu dikkati çekmiştir. Nadir Şah, mensup olduğu kabileyi ihsan etmekle beraber güvenlik nedeniyle onları İran'ın değişik bölgelerine yerleştirmiştir. Kaçar Sülâlesi zamanında da Avşarların devlete karşı olan bağlılıkları dikkat çekici bir durum olarak göze çarpmaktadır. Kaçarlar döneminde Avşarlar her ne kadar ikinci plâna düşmüşlerse de iç ve dış olaylarda ve askerî kadrolarda yer almak suretiyle yine de yönetimde küçümsenemeyecek bir rol oynamıştır.

V. İ. Savina, Avşar tayfasının Safevîlerden önce Güney Azerbaycan'ın doğusunda (İran'ın doğu bölgesinde) yaşamış olduklarını ve Safevîlerden sonra da İran'ın bütün eyaletlerinde üstünlüğü elde ettiklerinden söz eder.[12] Şah İsmail'in devlet kurma çalışmalarında onun yanında Ustaçlu, Şamlu, Rumlu, Tekelü, Dulkadir, Avşar, Kaçar ve Varsak Türkmenleri ile Karaca Dağ Sufîlerinin bulunduğu bilmekteyiz.[13] Avşarların adının Akkoyunlular devrinde de yaygın olarak kullanıldığını görürüz.

Avşarlar varoluş mücadelesini zamanın akışı içerisinde hiçbir zaman kaybetmemişler zaman zaman İran yönetimini zorlamışlardır. Konar göçer hayatını devam ettirmekte olan Avşar Türklerinin büyük çoğunluğu, İran'daki diğer Türk aşiretleri ile yakın alâka sağlayarak kendi vatan toprakları olarak kabul ettikleri İran topraklarını yabancı işgalcilere karşı savunmada etkin rol almışlardır. Bu mücadele 1917-1918 yıllarında İran'da

ki işgal güçlerinden İngilizlere karşı yapılan direnişte bariz olarak kendisini gösterir.

Avşarlar, İran coğrafyasında dağınık bir şekilde ve bir kısmı göçebe yaşasalar da R. Ayvazova bu konu ile ilgili olarak şöyle demektedir: XV. yüzyılda İran Avşarları Kırıklı, Emirli, Güneşli, Arallı ve Paplı şeklinde kollara ayrılırlar. Onlar İran'ın arazisinde uzun yıllardan beri yaşayan Avşarlar İran tarihinde, sosyal ve kültürel boyutuyla İran coğrafyasında yer adı oluşturacak kadar bir iz bırakmışlardır. İran'ın değişik bölgelerinde Avşarlar ile ilgili yer adları şu şekilde ifade edilebilir: Kermanşah'da **Afşar, Afşarcık, Afşaran, Tepe Efşar**; Zencan'da **Afşarlı**; Şarkî Azerbaycan'ın Halhal

şehrinin Sencenabad kazasının Gencegâh ve Şahrud kasabasında **Afşar** "**Uşar**"; Miyana şehrinin Türkmen kazasının Üçtepe kasabasında **Afşarcık**, Eher şehrinin Vezgân kazasının Mevezehan kasabasında **Efşar**; Serap şehrinde **Paplular**, Erdebil şehrinde **Arallular**, Merend şehrinde **Afşarlar**, Miyana şehrinde **Afşarcıkların** ve Meşkin'de **Ağkasımlılar** yer adları.

İran arazisinde Azerbaycan Türklerinden sonra ikinci derecede nüfusa Avşarlar ve Kaçarlar sahiptirler. Avşarların İran coğrafyasında genelde dağınık bir şekilde yaşamakta olmaları nedeniyle onların kesin olarak nerelerde yaşadıklarını belirtmek oldukça zor olsa da, değişik kaynakları esas almak suretiyle bu Oğuz boyu hakkında yine de bilgi edinme imkânı vardır. Avşarların İran coğrafyasının büyük bir kısmında bilhassa Urmiye Gölü'nün ve Hamze Eyaleti'nin güney kısımlarındaki dağlık arazilerde, Hemedan ve Kirmanşah Eyaleti'nin sınırları içerisinde yoğun olarak yaşadıklarını görmekteysek de şüphesiz bu, İran Avşarlarının yerleşimi ile ilgili olarak belirleyici olmaktan uzak bir durumdur. Değerli araştırmacı Ahmet Caferoğlu, Avşarların Heyder Mohammedşahlu, Seyfkuliouladi, Cahan-Kulişahlu, Mollataharlu, Sultanalilu, Mirikitlu, Ata Uşağı, Pir-Muratlu, Calalilu, Hallac, Afşarlu, Kasımlu, Mircanlu, Kamerbazlu, Gamzalu…vs. soy kollarına ayrıldıklarını kaydetmektedir.[14]

İran arazisinde uzun yıllardır bazen inişli ve bazen de çıkışlı bir grafik çizmiş olan Avşarlar, pek çok kola ve emirliklere, oymaklara ayrılmışlarsa da onları Huzistan Avşarları, Kazerün Avşarları, Kûh-Gîlûye Avşarları, Hamse Avşarları, Horasan Avşarları, Urmiye Avşarları, İmanlu Avşarları, Alplu Avşarları, Eberlü Avşarları şeklinde tasnif edilmektedirler.

a. Alplu Avşarları: Halep Türkmenleri içerisinde bulunan Köpeklü Avşarının bir koludur. Bu Avşar kolunun Şah Abbas zamanında İran coğrafyasına gelmiş olduğu tahmin edilmektedir. Bunun gerekçesi, bu tarihten önce bu bölgede Alplu Avşarlarının adına tarihi kayıtlarda rastlanmamasıdır. İsmail Han 1003 yılında Kâzerûn hâkimliğinde, yine aynı şahsın ferah hâkimliğinde de bulunduğunu görüyoruz.

b. Eberlü Avşarları: XVI. yüzyılda Eberlü Avşarları, Kazvin bölgesinde yaşamışlardır. XVIII. yüzyılda bu Avşar boyuna mensup boyların bazıları Tarûm ve Halhal'da yaşamıştır.

c. Hamse Avşarları: Hamse, Kazvin ve Zencan arasındaki bölgede, bilhassa Kazvin'in güneybatı istikametinden Halhal'a kadar uzanmakta olan alanda, yerleşmişlerdir. Bunlar genelde "Hamselü Avşarı" şeklinde anılmaktadır. Söz konusu coğrafyada hayat sürmekte olan Avşarların çoğunluğunun Eberlü oymağına mensup oldukları ve onların beylerinin de XVIII. yüzyılda Hamselü, Târumî ve Halhalî şeklinde anıldıklarını görmekteyiz.

d. Huzistan Avşarları: Şumla lâkabıyla tanınmış Kuçdoğan oğlu Aydoğdu tarafından 1152 yılında beylik kurmuş ve 1194 yılında ise bu beylik sona ermiştir.[15] 530 (1135-1136) kurulmuş olan Selçuklular zamanından Safevîler Devleti'nin kuruluşuna kadar Huzistan bölgesinde görülmüş olan Avşarlardır. Bunlar Karahıtayların Türkistan'da hakimiyet kurmaları sonucunda ortaya çıkan baskılardan dolayı bu bölgeye göç etmişlerdir. Bu obanın başında Arslan oğlu Yakup bulunmaktaydı. O, kendileri ile o bölgeye gelmiş ve Kûh Kuliye yöresine yerleşen Salurları ve Fars'ı kontrol altına almak için Salurlar üzerine birkaç defa sefer düzenlemiş fakat herhangi bir başarıya muvaffak

olamamıştır. Ondan sonra bu beyliğin başına Küş Togan (Şumla) geçmiştir. O, Sultan Mesud zamanında Huzistan'ın bir bölümünü ve Lûristan'ın bazı yerlerini yönetmiş ve son Selçuklu hükümdarının ölümü üzerine bu bölgeleri kendi idaresi altına alarak Huzistan'da bir beylik kurmuştur. Nadir Şah zamanında 1155'te Tayyib Han Avşar, 1158 yılında ise Muhammed Rıza Han Kırklu Şuşter şehrine hâkim tayin edilmişlerdir. Huzistan Avşarları, 1003 yılında Şuşter hâkimi Şahverdi Sultan Gündüzlü'nün I. Abbas tarafından öldürülmesi sonucunda Araplar ile yaptıkları isyan sonrasında baskı altına alınmış; zaman içerisinde değişik Arap kabileleriyle yaptıkları savaşlar sonucunda başka yerlere göç ederek dağılmışlardır.

e. İmanlu Avşarları: Bu Avşarların Safevîler zamanında İran'a geldikleri sanılmaktadır. Bu oymağa mensup olan Kasım Sultan, Hemedan emirlerinden birisiydi. O, Musul'un fethinde bulunmuş ve şehrin valiliğine getirilmiştir. Osmanlıların üzerine gelmesi nedeniyle şehri terk ettiğinden dolayı öldürüldüğü söylenmektedir. Urmiye Avşarlarının önemli bir kısmı İmanlu Afşarlarındandır.

f. Kâzerûn Avşarları: Safevîlerden önce Şiraz, İsfahan, Kâzerûn sahalarında meskûn olan Kâzerûn Avşarları, I. Abbas döneminden başlayarak iki asırdan fazla Kâ

zerûn hâkimliğinde bulunmuşlardır. 1003 yılından önce Kâzerûn hâkimliğinde bulunan Emir Han'ın Küh-Kuliya'ya atanması nedeniyle Kâzerûn hâkimliğine Alpullu oymağına mensup İsmail Han getirilir. 1000-1250 yılları arasında da pek çok Avşar Kazerûn hâkimliklerinde bulunmuşlardır.

g. Kirman Avşarları: Kirman yöresinde Şah Tahmasb devrinden beri yaşamakta olan Avşarlardır. Bu Avşar kolunun menşei ve nereden geldikleri konusunda yeterli bilgi yoktur.

h. Kûh-Gîlûye Avşarları: Kûh-Gîlûye, İran coğrafyasında yaşamakta olan Avşarların en kalabalık kolunun oluştuğu yerdir. Kûh-Gîlûye Avşarları Gündüzlü ve Araşlu oymaklarına mensuptur. Çoğu zaman Huzistan ve Luristan Avşarları ile bir olup, pek çok kere mevcut yönetime baş kaldırdıklarından gözlem altında tutuluyorlardı. Bu baskı sonucunda 941 (1546-47) yılında Elvend Sultan öldürülerek yerine Muhammed Beğ atandı. 948 (1553-54) yılında Şahrup Sultan, 955'te (1560-61) Mahmud Han ve Halil Han, daha sonra Şah Kuli Beğ'i katleden Hasan Han amacına ulaşır. Gelişen olaylar sonucunda Avşarlar bu bölgeden çıkarılır. Bir kısmı Horasan'a, bir kısmı Urmiye'ye gider.

Kûh-Gîlûye Avşarları, Araşlu ve Gündüzlü obalarından oluşmaktaydı. Gündüzlü Avşarlarının bir kolu XV. asırda yaşadıkları Suriye'den, Akkoyunluların fetihleri üzerine Mansur Bey'in başkanlığında İran'a göç etmişlerdi. Avşarlara mensup bir başka kolun, XVI. asırlarda Huzistan'da yaşadıkları bilinmektedir. Bu kolda aynı nedenle Mehdi Kulı Sultan'ın idaresi altında, bu bölgeye gelmişlerdi. Şah Abbas (1587-1628) devrinde 1003'te (1608-1609) ise Kûh-Gîlûye Avşarlarından bir kısmı Avşar Urmiye yöresine, bir kısmı da Horasan'a Ebiverd yöresine gönderildiler. Kuliya Avşarlarının Araplar ile birlikte yapmış oldukları bir isyan Fars valisi Allahverdi Han tarafından kanlı bir şekilde bastırılır ve neticede bu bölgedeki Avşarlar başka bölgelere dağıtılırlar.

ı. Horasan Avşarları: Şah Tahmasb zamanında Horasan'da, Herat'ın güney kısmında, Esfüzar ve Sistan bölgesi arazilerinin arasındaki bölgede yaşamışlardır. Ancak daha sonra bu Avşar kolunun dağılıp yok olduğu görülmektedir. Asıl Horasan Avşarlarının Gündüzlü ve Araşlu oymaklarına mensup

obalar olduklarını görmekteyiz. Horasan Avşarlarının bu bölgeden dağılıp çıkmalarından sonra, söz konusu coğrafyada onların yerine Köse Ahmedlü ve Kırklu almıştır. Nadir Şah'ın Kırklu obasına mensup olduğu bilinmektedir.

i. Urmiye Avşarları: Urmiye Gölü'nün batısında Selmas ve Uşnu arasındaki Urmiye şehri ve civarında da yaşamış ve yaşamakta olan Avşarlardır. Bu bölgeyi ilk olarak İmanlu Avşarlarının yurt edindiklerini görmekteyiz. İmanlu Avşarlarının bir kolunun sonradan Kasumlu adını almışlardır. Bunlar, I. Abbas zamanında Urmiye yöresine yerleşmiş olan Avşarlardır. I. Abbas'ın emirleri arasında adı zikredilen Urmiye hâkimi Kelb-i Ali Sultan, İnanlu oymağına mensuptur. O, Kirmanşah yöresinde Osmanlılara karşı sınır koruma hizmetinde bulunmuştur. Daha sonra Hudâd Beğ Kasımlı'yı beylerbeyliği görevinde, Feth Ali Han Araşlu Fars vali serdarlığında Urmiye Avşarları o yörede kürt aşiretlerle sürekli olarak mücadele etmişlerdir.

XVIII. yüzyıla gelindiğinde pek çok nedene bağlı olarak Avşar boyunun yerleşim alanlarının değişmesi gibi durmadan da küçük obalara bölünmüşlerdir. G. A. Delilî'ye göre XVIII. yüzyılda Avşarlar bir çok tayfalara bölünmüşler ve bu bölünme sonucunda Gırgırlı, Emirli, İnanlı, Güneşli, Arallı, Gündüzlü, Kosaehmetli, Areşlu, Beykişili, Alplı, İrli, Kasımlı, ve Papli kolları oluşmuştur.[16] Diğer Oğuz boylarının varlıklarını sürdürememelerine rağmen Kaçar ve Avşarlar, İran coğrafyasında güçlü durumlarını muhafaza etmeyi başarabilmişlerdir. Bunun neticesinde XIX. yüzyılın başlarında İran coğrafyasında meskûn olan Türk asıllı toplulukların içerisinden en kalabalık olanı Avşarlar olmuşlardır. Bugün İran arazisindeki Avşar nüfusunun 650.000 civarında olduğu söylenmekteyse de Avşarların İran arazisinde dağınık olarak yaşamalarına rağmen yine de yoğun olarak İran arazisinde büyük sayılabilecek bir oran oluşturmaktadırlar. İslâm Ansiklopedisi'nde Joannin'e istinat edilerek XIX. asır başlarında İran'daki göçebe Türk kabilelerinin 41 oymağa ayrılmış olduklarını ve bu göçebe Türk nüfusu içerisinde Avşarların 88.000 nüfusa sahip oldukları belirtilmekteyse de bu kayıtların doğruluğundan duyulan kuşkuların kaydı da göz ardı edilmemiştir.[17]

Avşarların İran arazisindeki sayılarıyla ilgili olarak verilen bu oran gerçekten de oldukça düşük bir orandır. Zira bu gün İran arazisindeki değişik bölgelerde yaşayan Avşarların sayısının, kesin olmamakla beraber, yaklaşık 650. 000 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Sözü edilen tarihlerdeki rakamlar ile günümüzde ifade edilen rakamlar arasında açık bir fark söz konusudur ki, bir asır boyunca herhangi bir nüfusun altı kat artış göstermesi zor bir durumdur. Demek ki, yabancı kayıtlarda bilinçli olarak İran'daki Türk varlığını gösteren oran düşük gösterilmiştir. V. İ. Savina, İran arazisindeki Avşarların Safevîlere kadar Azerbaycan'ın doğu bölgesinde yaşadıklarını kaydeder. O, Safevîlerden sonra İran'ın bütün eyaletlerinde daha çok üstünlüğe sahip olduklarını, Urmiye Gölü'nün kuzey bölgesi, Hamze eyaletinin güney kısmı,

dağlık alanlarda Kermanşah ve Hemedan eyaletlerinin sınırları bölgelerde yaşadıklarını kaydederken;[18] E. Z. Abdullayev, Azerbaycanlıların etnik yapısına katılmış Afşar tayfalarının yalnız Güney Azerbaycan arazisinde değil, aynı zamanda İran, Türkiye ve Afganistan'da (Kabil etrafında) da yaşadıklarını belirtir.

Azerbaycan'ın meşhur toponomistlerinden Gıyaseddin Geybullayev ise İran coğrafyasında Avşarların boy ve yerleştikleri araziler olarak şunları kaydeder. Aral Avşarları (Ağdaş kazasında iki

köy), Allı Avşarları (Uçar kasabasında), Güneşli Avşarları (Deveci, Hacmaz kazalarında), Gırıklı Avşarları (Kasım İsmayilov Goranbay, Hanlar kazalarında)[19] (Kirmanşah'ta 54 oymak), Mazendaran'da 100 ev, Tahran'da 100 çadır, Hamse'de 200 ev, Kirman'da 1500 ev ve Fars bölgesinde de 250 evin olduğu tahmin edilmektedir. Güney Azerbaycan âlimlerinden Böyük Resuluoğlu da Güney Azerbaycan lehçeleri ile ilgili bilgi verirken Avşar lehçesinin Güney Azerbaycan'da konuşulduğu yerler hakkında da bilgi verir. Burada, Avşarların İran topraklarında nerelerde yaşadıkları konusunda da ip uçları vermektedir. Böyük Resuloğlu'na göre İran'da Avşar lehçesi şu bölgelerde mevcuttur: Maki (u), Urmiye, Soğukbulak, Marağa, Erdebil, Miyana, Zencan, Gazvin ve Erak.[20] Resuloğlu ayrıca Avşar lehçesinin konuşulduğu yerlere "Azerbaycan Yolunda" adlı makaleler toplusunda Karahasanlı Kasabası, Zeynallı, Yorganlı, Balov, Kecinveli, Kala, Toprakkale, Karaağaç'ı da ilâve eder.[21]

Faruk Sümer ise seyyah A. Dupré'ye istinaden, Avşarların yerleştikleri yerlerle ve mevcut oranlarıyla ilgili olarak şu kayıtları verir: "Hamse'de 10.000 kişi, Kazvin çevresinde 5000 kişi, Hemedan yöresinde 7000 kişi, Tahran civarında 7000 kişi, Huzistan ve Şüşter yakınlarında 10.000 kişi, Kirman'da 6000 kişi, Horosan'da 8000 kişi, Fars'ta 5000 kişi. Faruk Sümer XIX. asır seyyahlarından Lady Shell'e istinaden de İran coğrafyasında yaşamakta olan Avşarların yurtları ve hayat tarzlarıyla ilgili şu bilgileri verir: Urmiye'de yerleşik vaziyette 7000 ev, Mazendaran'da 100 ev, Usanlu-Mazendaran'da 50 ev, Gazvin-Tahran arasında 900 çadır; Usanlu, Huvar ve Demadven de 1000 çadır ve ev; Avşar Şah sevenleri Hamse'de 2500 çadır, Hamse'de 200 ev, Kirman'da 1500 ev" vardır.[22]

İran hükûmetinin resmî istatistik araştırmalarında, İran'daki Türkler ile ilgili resmî kayıtlar tahrif edilerek, İran nüfusunun yarısını oluşturan ve İran coğrafyasına ait toprakların %20 civarındaki bir alanında yaşayan Türklerin varlığı inkâr yoluna gidilir. Türkler, İran'daki değişik azınlıklar arasında kamufle edilmeye çalışılır. Bu meyanda azınlıkların hakları İran Anayasası'nda resmî dil ve yazısıyla ilgili 15.; milletin haklarıyla ilgili 19. maddesinde[23] belirtilen haklardan hiçbirisi İran'daki Türkler için geçerli kılınmamıştır. Yapılan nüfus sayımlarında İran'daki Türk nüfusunun o cümleden Türk aşiretlerinin oranıyla ilgili rakamlar hakkında kasıtlı olarak yanıltıcı bilgiler verilmektedir. Bu nedenle İran coğrafyasında yaşamakta olan Türklerin olduğu gibi Avşar Türklerinin de nerelerde ve hangi oranlarda yaşadıkları konusu da kesin bir bilgi ortaya konmaktan uzaktır. Belki bunda Avşarların konar göçer bir hayat tarzını yaşam düsturu olarak görmelerinin ya da dışa kapalı bir aşiret ekonomisine sahip olmalarının da rolü olsa gerektir. Ancak esas olan İran yönetiminin ve yöneticilerinin İran'da her zaman Türk varlığından huzursuz oluşlarıdır. Buna göre de uzun yıllardır İran coğrafyasında yaşayan Azeri Türkleri, Kaşkay ve Avşar Türkleri her zaman baskı altında tutulmak istenmiş bunda da başarı sağlanarak onların belirli alanlarda yoğunluk teşkil etmelerinin önü alınmaya çalışılmıştır. Bu durum Kaşkay ve Avşar Türkleri için sonu hazırlamıştır denilebilir. Buna rağmen günümüzde İran coğrafyasında değişik Türk boylarıyla beraber Avşar Türklerinin de göçebe bir hayat sürdürerek varlıklarını korudukları açık bir gerçek olarak kabul edilmelidir. Bir yandan İran yönetiminin Türk kimliğini ortaya koyabilecek her türlü ifade ve faaliyetleri suç kabul etmesi, diğer taraftan resmî istatistik kayıtlarında Türk kimliğine yer verilmemesi, İran'daki Türklerin sayısı kadar buradaki Türk

boylarının oranını da kesin rakamlarla ortaya koyma imkânı yoktur. Gizlice ortaya konulan veriler ise ya tahminî ya da kesinlikten uzaktır.

1 Ebu'l Gazi Bahadır Han, **Secere-i Terakime,** İstanbul, 1977, s. 42.

2 Caferoğlu A, İran Türkleri, **Türk Kültürü,** Aralık 1966, Yıl: V, S. 50, s. 31.

3 **Türkolojinin Esasları,** "Maarif Neşr", Bakü 1981, s. 96.

4 Petruşevski, İ. P, **Ocerki po İstorii feodalnıh otnoşenıy v Azerbaydjane İ Armenii v XVI.** nacle XIX vv, Leningrad, 1949, s. 94; A. Caferoğlu, a.g.m., s. 32.

5 **İslâm Ansiklopedisi,** "Avşar mad.", TDV yay, İstanbul. 1991, C. 4, s. 162.

6 Evliya, Çelebi **Seyahatname,** "Üçdal Neşriyat", İstanbul. 1976, C. 3, s. 1352.

7 Caferoğlu, A., **a.g,e.**, s. 31.

8 **Arazoğlu, Mühteser Azerbaycan Tarihi,** "Bütöv Azerbaycan Kitaphanesi Tarih Serisi", Bakü. 2001, s. 86.

9 **Azerbaycan Tarihi** (Ali mektepler için derslik), "Azerneşir", Bakü. 1994, s. 445.

10 Öztuna Yılmaz, **İslâm Devletleri (Devletler ve Hanedanlar),** Kült bak. yay, Ankara. 1989, C. 1, s. 790.

11 Öztuna Y, a.g.y.

12 Savina, V. İ, **Etnonimi i Toponimi İran'a "Onomastika Vostoka"**, Moskova. 1980, s. 150.

13 **İslâm Ansiklopedisi,** Avş. Md., MEB yay, İstanbul, C. 2, s. 31.

14 Caferoğlu A, a.g.m, s. 32.

15 Sümer Faruk, Tarihte Türkmen Asıllı Hanedanlar, **Türk Dünyası Tarih Dergisi,** TDAV, Kasım 1993, S. 83, s. 8.

16 Delili G. A, XVIII. Asırda Azerbaycan'ın Siyasî Hayatında Afşarların rölü, "Azerbaycan CCP EA. Haberleri" **Tarih, Felsefe ve Hukuk Serisi,** Bakü, 1969, No: 3, s. 36.

17 **İslâm Ansiklopedisi,** Avş. Md., MEB yay, İstanbul, C. 2, s. 34.

18 Savina V. İ, **Etnonimi i Toponimi İran'a "Onomostika Vostoka**" Moskova 1980, s. 150.

19 Geybullayev G, Toponomiya Azerbaydjana, "Elm Neşriyat", Bakü 1986, s. 52.

20 **Dünya Azerbaycanlıları Kongresinin Esasnamesi,** Haz: Güney Azerbaycan Aydınlar Cemiyeti, Bakü 1999, s. 49.

21 Resuloğlu Böyük, **Azerbaycan Yolunda (Makaleler toplusu)** Bakü. 2000, s. 145.

22 **İslâm Ansiklopedisi,** "Avşar mad", TDV. yay, İstanbul 1991, C. 4, s. 164.

23 **İran İslâm Cumhuriyeti'nin Anayasası,** "Haz. Cenneti Muhammed Ali", Tahran 1996, s. 41-43.

Arazoğlu, **Mühteser Azerbaycan Tarihi, "**Bütöv Azerbaycan Kitaphanesi Tarih Serisi", Bakü 2001.

Azerbaycan Tarihi (Ali mektepler için derslik), "Azerneşir", Bakü. 1994.

Abu'l Gâzi Bahadır Han, **Secere-i Terâkime**, İstanbul 1977.

İran İslâm Cumhuriyeti'nin Anayasası, "Haz. Cenneti Muhammed Ali", Tahran 1996.

İslam Ansiklopedisi, TDV. yay, C. 2-4, İstanbul 1991.

Evliya Çelebi, **Seyahatname, “**Üçdal Neşriyat”, C. 3, İstanbul. 1976.

Dünya Azerbaycanlıları Kongresi’nin Esasnamesi, Haz. Güney Azerbaycan Aydınlar Cemiyeti, Bakü 1999.

Geybullayev, G., **Toponomiya Azerbaydjana,** “Elm Neşriyat”, Bakü. 1986.

Öztuna Yılmaz, **İslam Devletleri (Devletler ve Hanedanlar),** “Kült bak. yay”, C. 1, Ankara 1989.

Resuloğlu Böyük, **Azerbaycan Yolunda** (Makaleler toplusu) “Yayınlanmamıştır”, Bakü 2000.

Delili, G.A; XVIII. Esrde Azerbaycan’ın Siyasi Hayatında Afşarların Rolü Azerbaycan CCP EA. Haberleri No: 3, Bakü 1969.

Savina, V. İ, **Etnonimi i Toponimi İran’a “Onomastika Vostoka”,** Moskova 1980.

Caferoğlu, Ahmet; İran Türkleri, **Türk Kültürü** Yıl: V, S. 50, Aralık 1966.

Türkolojinin Esasları, “Maarif Neşr”, S. 96, Bakü 1981.

Sümer, Faruk; Türkmen Asıllı Hanedanlar, **Türk Dünyası Tarih Dergisi,** “TDAV”, S. 83, Kasım 1993.

Petruşevski, İ. P, **Ocerki po İstorii feodalnıh otnoşenıy v Azerbaydjane İ Armenii v XVI.** nacle XIX vv, Leningrad 1949.

YRD. DOÇ. DR. MUHİTTİN ÇELİK

İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

I. Kaşkayların Menşei

A. Kaşkay Kelimesinin Menşei

Tarihî kaynaklarda ve araştırmalarda **kaşkay** veya **kaşgay** kelimesinin menşei hakkında muhtelif bilgiler mevcuttur.

İran'ın 19. asır tarihçilerinden Sipihr, "Halaçlar Rum'dan İran'a geldikten sonra, onlardan bir kısım tayfa ayrılarak Fars'a göçtü. Rum vilâyetinin Halacistan bölgesinden sakin olup kalan tayfalar, göçenleri "kaçgar" diye adlandırdılar." demektedir.[1]

M. H. Fesaî, Rus araştırmacılardan M. S. İvanov, N. A. Kielyakov vb. eserlerinde Sipihr'in görüşünü tekrar etmişlerdir. Mes'ud Keyhan ise, bu kelimenin "göçmek" den geldiğini belirtmiştir.[2]

N. Field in görüşü de, Sipihr'in ve M. Keyhan'ın görüşlerine yakındır.[3]

Bazı kaynaklarda,[4] "kaşkai (üˇ˝tTs)" ve "kaçkai (üˇ˝t´˝s)" kelimeleri arasındaki benzerlikten yola çıkılarak, Türk dilindeki "kaç-(firar etmek, kaçmak) " fiilinden geldiği görüşü ileri sürülmüştür. Bu kelimenin (kaçmak) daha sonra telâffuz bozulmasına uğrayarak "kaçkai (üˇ˝t´˝s)" iken "kaşkai (üˇ˝tTs)" şekline dönüştüğü belirtilmektedir.

Kaşgar şehri ve Özbekistan'daki Kaşka Derya (Kaşk-ı Derya) ırmağı ile coğrafîk bağlantı bakımından "kaşkay" kelimesini açıklayan görüşler de bulunmaktadır.[5]

Balayan'a göre, "kaşkay" adının Kuzey Azerbaycan'da, Savalan'ın batısında bulunan Gaşgadağ ismiyle bağlantısı vardır.[6]

Kaşkayların, "kaşkaşe" diye adlandırılan Yamut boyunun oymağı olduklarından dolayı "kaşkai" diye isimlendirildiği fikri de ileri sürülmüştür.[7]

Morisden, mahallî kaynaklara dayanarak, "kaşkai" adının ilk defa Cani Ağa Kaşkai isimli, Şah Abbas'ın idaresinde makam sahibi bir şahıstan alındığını belirtmiştir.[8]

Müslüman Halklar Ansiklopedisi'nde, "kaşkay" kelimesinin geçmişte politik olarak birleşmiş ve aynı kültürel özellikleri paylaşmaya devam eden değişik kökenli kişi ve gruplar için kullanıldığı yazılıdır.[9]

Kaşkay kelimesinin muhtelif Türk lehçe ve şivelerinde,[10] "kaşka veya kaşga" anlamındaki kelimeden geldiğini söyleyenler de vardır.

Oberlıng, "Alnı beyaz atın uğur getirdiğine inanılırdı. Bu batıl inançtan dolayı zamanla bu kabile fertleri "kaşkay atlılar" (atlarının alnında beyaz benek olan atlılar) adıyla tanındılar. Zamanla bu ad

“kaşkaylu” (lu ekinin Farsçadaki karşılığı **“î”** olduğundan dolayı “kaşkaylı > kaşkaî” olmuştur) şeklinde kısaldı.” demektedir.[11]

B. Behmenbegi, kaşkay adının “kaşka” sözünden alınması fikrine işaret ederek: “Bartold veya bu fikri ileri sürenleri hatırlatarak, göçeri tayfa ve kabilelerin çoğu özlerini hayvanların adı ve rengi ile de adlandırmışlardır” tespitinde bulunmuştur.[12]

Başka bir rivayette de, “Kaşkayların düşman saldırısına maruz kalıp kaçmaya çalışan kardeş iki dedesi varmış. Kaçış esnasında küçük kardeş büyük kardeşe, karşısında bulunan büyük taşı göstererek, “kaç kayaya” ifadesi tedricen dillere düşerek sonuçta aşiretin adı olmuştur” denilmektedir.[13]

Bizce **kaşkay** isminin **kaşka** (alnı beyaz at veya binek hayvanı) kelimesinden geldiği görüşü en gerçekçi olanıdır. Kaşkayların konar göçer bir aşiret olması, son yıllara kadar çok iyi atlar yetiştirmeleri (dış ülkelere ihraç edecek kadar) ve çocuklarının çok küçük yaşlarda ata binmeleri bu ilişkiyi gösterir. Kaşkaylarda, “**Kaşkay eşittir at, at eşittir Kaşkay**” sözü de bu ilgiyi en iyi şekilde belirtmiştir.

Ancak yazılı bir tarihe sahip olmayan Kaşkayların, bu ismi nereden ve ne zaman aldıkları husu

sunun aydınlanabilmesi için konunun ayrıntılarıyla incelenip değerlendirilmesine ihtiyaç olduğu görüşündeyiz.

B. Kaşkayların Menşei ve İran’ın Güney İllerine Göçü veya Göçürülmesi

Kaşkayların menşei ve onların İran’ın güney vilâyetlerine nereden göçürüldükleri ve yerleştirildikleri hakkında da kesin bir bilgi yoktur. Bu konudaki görüş ve bilgilerin bir kısmı şöyledir:

Arap istilâlarından başlayarak 19. asrın son yıllarına kadar Fars tarihini kronolojik olarak anlatan Fesaî, Kaşkayların menşei hakkında şu görüşlere yer verir: “Kaşkayların, Irak ve Kum’un çevresinde bulunan Halaçlardan olduğunu, sonra oralardan ayrılıp, Fars’a göçen Halaçlar iki kola ayrıldılar. Onların bir kısmı yerleşik hayata geçerek Halaç adını da korudular. Konar göçer olan ikinci kısım Kaşkay İli bölgesinde yaşıyorlar.”[14]

Kaşkayları **“kaşgar”** ile alakalandıran yazarlar, Kaşkayları Karahıtayların soyundan sayarak, onların kuzeydoğudan, Orta Asya’dan Fars’a gitme veya göçürülmeleri fikrini kabul ederler.

Azerbaycan seyyahı Zeynelabidin Şirvanî, Kaşkayların Türk tayfalarından olduğunu ve Cengiz zamanında Fars’a göçtüklerini yazmaktadır.[15]

M. Keyhan ise eserinde, “Tarihçilerden bazıları, Kaşkayların Anadolu’dan İran’a göçtüklerini, bir kısmının da Cengizhan devrinde Turan’da yaşadıklarını, sonra Nadir Şah’ın emriyle İran’a göçürüldüklerini yazmaktadır.”[16] İsmayil Buşehrî de, buna yakın görüşler ileri sürmüştür.[17]

Melik Mansur Han, Kaşkayların İslâm sonrası buhranlı dönemin İran’a gelen Türkleri olduklarını, Horasan’dan Sistan’a ve Kirman yolundan Fars bölgesine geldiklerini, daha sonraları ise güneyden yavaş yavaş kuzeye doğru Bahtiyari ve mücaviri olan Acem Irakı’na[18] yerleştiklerini belirtmektedir.[19]

Ayrıca M. Mansur, 1953'te M. T. Shooten'e verdiği bilgide de, Kaşkayların İran'a gelmelerinin, 13. asırdaki Cengiz'in akınlarıyla alakalı olduğunu, bu akınlar sırasında Kaşkayların önce Kafkas Dağları eteklerine yerleştiklerini, sonradan Erdebil bölgesinde uzun süre kaldıklarını ve 16. asrın birinci yarısında Şah İsmail Safevî (1501-1524) tarafından Portekizlerin İran körfezinden Fars vilâyetlerine girmelerini engellemek için Farsa göçürüldüklerini" söyler.[20]

Said Nefisi, Kaşkayların Şah İsmail veya Şah Abbas Safevî tarafından İran'ın güney illerine göçürüldüğünü, Kafkasya'dan İran'a göçürülme sebebinin de 1607-1618 yılları arasındaki Osmanlı-İran Savaşı esnasında Kaşkayların ve Kacarların Osmanlılarla olan yakınlığı olduğunu, bu yüzden Azerbaycan'dan uzaklaştırıldığını yazmıştır.[21]

Dr. Haşmetullah Tabibî, Bartold'dan şu görüşleri aktarmaktadır: "Kaşkay aşireti, Moğolistan'dan ve Türktistan'dan Cengiz'in ordusundan ve yağmasından kaçarak bu topraklara gelmiştir."[22] Ahmet Caferoğlu da benzer görüşlere yer vermiştir.[23]

Franc-Jean Shor, "Kaşkaylar, Cengiz Han'ın öncüleri arasında Çin Türkistanı'ndan gelerek Afganistan'a ve Kuzey İran'a yayıldılar. İran'ın kuzeybatı sınırında, Azerbaycan'da yerleştikten sonra 1600'lü yıllarda güneye gelerek şimdiki yerlerine yerleşmişlerdir." demektedir.[24]

V. Minorsky, Kaşkayların esas kütlesinin Moğol devrinden önce Selçuklular zamanında buralara yerleştirilmiş olmaları gerektiği görüşündedir.[25]

Kaşkay İli ve aşiretlerinin, etnik bakımından "göçebe İranlı" olduğunu, tarihî olayların şokuyla ve diğer bazı sebeplerle kendi dillerini yitirip, işgalcilerin diliyle konuşmaya başladıklarını savunan İranlı araştırmacılar da vardır.[26] Ancak bunlar hiçbir ilmî temele dayanmayan, hissi ifadelerden ibarettir.

Safevîler döneminde, özellikle Şah Abbas hakimiyeti zamanında Kafkas halklarından (Azerbaycanlı, Dağıstanlı, Gürcü, ve Ermeni) pek çoğunun İran'ın muhtelif vilâyetlerine göçürülmesi bilinen tarihi bir gerçektir. Ancak bu göçürülmeler Safevî hakimiyetinden önce de olmuştur. Halaçları Kaşkayların selefi kabul eden müelliflerden Lorens Lakhart, Kaşkay tayfalarından Farsimedan ve Şeşbloki (Altıbölüklü) gibi büyük tayfaların Safevî hakimiyetinden çok önce Kum vilâyeti bölgesinde olan Halacistan'a ve oradan Fars eyaletine göçürüldüğünü belirtir.[27]

T. E. İbrahimov, Kaşkayları Azerbaycan Türkleri'nden kabul ederek, Cani Ağa Kaşkai tarafından dönemin siyasî ve sosyal şartları içerisinde bir üst kimlik olarak "Kaşkay" adı altında bütün aşiretlerin büyük bir il birliğine çevrildiğini yazmıştır. Bu adı almalarının da Cani Ağa'nın şahsıyla ilgili olduğunu belirtmektedir.[28]

Araştırmacıların üzerinde ittifak ettiği husus, Kaşkayların Türk soyundan olduğudur. Görüş ayrılıklarının bulunduğu nokta, Kaşkayların hangi Türk boyuna mensup olduğu hususudur.

Kaşkayları Azeri, Halaç, veya Anadolu Türklerinin bir kolu saymak tek başına doğru değildir.

Kanaatimizce Kaşkaylar, tarihî hadiselerin zorlamasıyla Türkistan'dan göçüp Kafkasya'ya geldiler. Uzun bir süre burada kalarak, Kafkas dillerinin (özellikle Aze

ri Türkçesinin) tesirinde kaldılar. 16. yüzyılın birinci yarısında, Şah İsmail Safevî (1501-1524) tarafından Fars'a göçürüldüler. Bu bölgeye geldiklerinde bazı Halaç unsurlarla temasları oldu veya bir

kısım Halaç aşireti Kaşkay aşiretine dahil oldu. Özellikle Selçuklular döneminde de Anadolu Türkleriyle olan yakın münasebetleri, hatta Kaşkay aşiret birliğine karışan Anadolu'daki bazı Türk unsurlar olabilir. Dillerindeki karışıklık ve bazı özellikler bu ihtimali kuvvetlendirici niteliktedir. Yani Kaşkay aşiretleri içerisinde az veya çok değişik boylardan gelen unsurlar mevcuttur. **Kaşkay İli**'ni tek bir boy veya aşiret olarak kabul etmek mümkün olmadığı gibi onları, bir tek halka bağlamak da yanlıştır. Bu konunun kesin olarak tespit edilmesi için **Kaşkay İlbirliği** içerisinde yer alan tayfa ve tirelerin tek tek ele alınarak incelenmesi gerekir.

II. Kaşkay Türklerinin Yaşadığı Coğrafya

Kaşkay Türkleri, İranın Fars eyaletinde konar göçer olarak yaşamaktadırlar. Dolayısıyla yayıldıkları bölge 186.180 bin km^2 gibi geniş bir alanı içine almaktadır. Bu saha son yıllara kadar İran Hükûmetince, **Vilâyet-i Kaşkaî** adı ile ayrı bir idarî bölgeye ayrılmış ve tahminen üç yüz meskun mahalli içine alan on beş şehre bölünmüştür.

Günümüzde idari yapının bozulduğu bu bölge, Kaşkaylar tarafından **İli Kaşkai** adıyla anılmaktadır.

Kaşkay İli, Fars Körfezi kıyılarından başlayarak Isfahan ve Bahtiyarî bölgelerinin güneylerine kadar varan bir alana yayılmıştır. Zagros dağlarının birbirine girmiş yükseklikleri ile körfez sahilleri bu ilin sınırlarını çizmektedir.

Fars eyaletinin merkezî Şirâz'dır. Şirâz'ı merkez olarak aldığımızda, Kaşkay Türklerini yaşadıkları yerler itibarıyla üç kısma ayırabiliriz;

1. Kaşkay Yaylak Bölgesi: Şirâz'ın kuzeyinden başlayarak Zagros dağlarına kadar uzanır. Bu bölgedeki yerleşim yerleri şunlardır: Sipidan, Berucen, Semiron, Abâde ve Mordeşt'tir.

2. Kaşkay Kışlak Bölgesi: Şirâz'ın güneyinden başlayarak Fars körfezine kadar uzanan bölgedir ve şu şehirleri içine almaktadır: Lar, Cehrom, Firuzâbâd, Kazron, Mümesnâ, Behbehan, Keçseran, Dugonbedân, Ramhürmüz, Buşehr, Kongan ve Deştsenan'dır.

3. Orta (Merkez) Kısım: Şirâz çevresi, Deşt-i Erjen ve Merudeşt şehirlerini içine alır.[29]

Kaşkay Türklerinin yaşadığı bölge, güney-kuzey ve doğu-batı sınırları, İran'da yaşayan diğer konar göçer aşiretlerine nispetle kıyaslanamayacak ölçüde geniş bir alandır. Son yıllarda, çeşitli sebeplerle (ekonomik, siyasî, sosyal vb.) yerleşik hayata geçiş hızlanmış olsa da, halen önemli bir kısmı konar göçer yaşantılarına devam etmektedirler.

Kaşkayların yaşadıkları **kuzey** kesimleri, birbirine girmiş yüksek (1500-2000 metre) dağlar ve tepelerle kaplıdır. Buralarda yaz mevsimi kısa ve ılımlı, kış mevsimi ise uzun ve soğuktur. Bölge (kuzey) büyük ölçüde Zagros mıntıkasının su kaynağı ve ırmakların yoğun olduğu yerdir. Bölgenin yıllık normal sıcaklığı 10° ile 15 °C arasındadır.

Doğudan, Zagros dağlarının bitimi ile sınırlıdır. Dağların bitiminde ise İran'ın bozkırları başlar. Yezd, Kirman ve Hürmüzgân eyaletleri doğudan; kuzeybatı ve güneydoğuda ise çöller bu bölgeyi

kuşatmıştır. Buralarda tatlı su ve yeşil alanlar bulunmadığından göçebe toplulukların ilgisinden yoksun kalmıştır. ve Kaşkaylar yoğun olarak diğer söz konusu bölgelerde yerleşmişlerdir.

Güneyden, Fars Körfezi sularına ulaşmaktadır. Genel olarak güney kesimler, Arabistan ve Fars körfezinin sıcaklığından etkilenmektedir. Bölgede kar yağışı ve don görülmez. Bazen bu bölgede şiddetli yağmurlar neticesinde yüksek rutubet olur ve bunun sonucu bereketli otlaklar biter. Yazları ise oldukça sıcak ve kurak geçer.

Batıdan, Hazistan bozkırı ve Bekir Ahmed, Güney Kehgileviye ile sınırlıdır. Burada da şiddetli yağmurların etkisiyle kışlak için yeşillik oldukça boldur.

Kaşkay İlinin doğal sınırları dört bozkır, su, yüksek dağlar ve sık bitki örtüsü bu bölgeyi dört yandan kuşatmıştır. Ayrıca bölgenin iklim şartları üzerinde de bu doğal kuşatmanın büyük etkisi vardır. Bölgenin siyasî sınırları daha çok kuzey ve kuzeybatı taraflarını çizer. Bu sınırlardan itibaren ise Bahtiyarî, Lor, Bayer Ahmedî ve civar aşiretlerin sınırları başlar. Kaşkaylar daha önceleri Bahtiyarîlerle kanlı çatışmalara girmişler ve bu sebepten ötürü aralarında sınırları belirleyici anlaşmalar yapılmış ve bu sınırlar siyasî sınırlar olarak kalmıştır. Huzistan eyaletinde de Bahtiyarîlerin kışlağı olması hasebiyle tarafların mutabakatı sonucu Ramhürmüz'den itibaren kuzeye doğru Bahtiyarîlerin kışlağı olarak kalmıştır.

III. Kaşkay İlinde Geleneksel İdarî Teşkilât

Kaşkay Türkleri, Türk aşiret geleneğini son zamanlara kadar her türlü zorluğa rağmen en iyi şekilde devam ettirmiş olan bir Türk aşiretidir.

Kaşkay Türk aşiret geleneğinde, en iyi ata binme, güçlü bir yapıya sahip olan, asâlet sahibi, dürüst, zeki, bilgili ve becerikli vb. özelliklere sahip olan bir kişi aşiret reisi olabilir.[30]

Aşiret reisi (il+hanı) seçilirken, Kaşkay İl birliği içerisinde yer alan kabile başçıları ile birlikte, yöneten ailenin önde gelen bazı şahsiyetleri, ilhan seçiminde söz sahibidirler. Genellikle ilhanın oğlu veya kardeşi ilhanı olarak seçilmektedir. İlhan seçimi konusunda, nadiren çıkan ihtilaflar, bölünmelere kadar varsa da, sonunda bu mücadeleyi kaybeden kişi, kazananın çadırına gidip bağlılığını bildirir.

Kaşkay İlinin ilhanları, uzun yıllar Firuzâbâd ve Farrasâbâd'ın bölge valisi sayılmışlardır. İlhani-yi memleket-i Fars unvanı da taşımışlardır. Bu unvan onlara Güney İran'ın merkezinde (Şirâz'da) büyük bir kontrol alanı sağlamış, aynı zamanda onları (ilhanı) bir hükümet bürokratı durumuna getirmiştir.

Normal şartlarda Fars bölgesinin genel valisi, Kaşkaylar tarafından seçilen kişiyi ilhan adayı olarak merkezî hükûmete teklif eder ve bu aday merkezî hükümet tarafından onaylanır bunun için gerekli bir ferman gönderilirdi. Ancak Kaşkaylarla merkezî hükümetin arasının bozulduğu dönemlerde, aşiret büyüklerinin tercihleri dışındaki (merkezî hükümete yakın olan) kişilerin atanması yoluna gidilmiştir.[31]

Kaşkay ili idarî teşkilâtı, yukarıdan aşağıya şu şekilde sıralanır:

İl: Çeşitli tayfalardan oluşan (gelenek-görenek ve dil birliği olan) birliktir.

Büyük Kaşkay İli, kendilerine il bile denilen Keşküli, Şordereli (Dereşorlu), Altıbölüklü (Şeşblokî), Amele gibi büyük gruplardan oluşmuştur. İlin genel reisine ilhan (il+han) denir. İlin birlik ve bütünlüğünün sembolü olan ilhan, bütün tayfalara hükmeder.

Tayfa: Kaşkay İlinin kollarına tayfa denir. Birkaç tireden oluşur. Bu tirelerin akrabalık bağı olması şarttır. Her tayfanın bir idarecisi vardır. Bu idarecilere kelanter denir. Kelanter, vergi toplar ve askerî meselelerde söz sahibidir. Önemli sorunlar onda biter. Tire ve bonku içinde seçilen cengaverler doğrudan onun emrindedir. Kelanter çocukları, yönettiği aşiretten (kendilerinden varlıklı da olsalar) kız almazlar. Kendi akrabalarından bir kızla ancak evlenebilirler. Kelanterler birkaç bin hanenin reisidir. İlhanın kendilerine paylaştırdığı otlakları, onlar da 100-300 hanenin reisi olan kethüdalara taksim ederler. Kethüdaların emrinde de 15-20 hanenin reisi olan aksakallılar vardır. Onlar da kendi yönetimindeki ailelere otlakları paylaştırırlar.

Tire: Birkaç bonkudan meydana gelmiştir. Örf ve adetleri bir olup, aileler arasında akrabalık bağı vardır. Özellikle göç zamanı beraber hareket ederler. Tireler kendi içlerinde, kelanterlerin gözetiminde, kendilerine bir kethüda seçerler. Kethüdalar, tire içindeki sorunları çözmekle görevli saygın kişilerdir. Kethüda, ihtiyaç duyulduğunda kelanterlerin emrine verilmek üzere, hazır silâhlı kişileri temin etmekle de görevlidirler.

Bonku: İhtiyaca göre değişik durumlar gösteren ve siyah çadırlarda yaşayanların Kaşkay İlinde sahip oldukları unvandır. Oba, bölük, işom diye de adlandırılırlar. Bonkuların başçılarına aksakallı (riş-sefîd) denir. Bonkular müstakil birer birliktir. Bu birliktelik onların birlikte hareket etmeleriyle oluşur. Aksakallılar, bu birliğin oluşması için aralarında sözleşmeler yapar ve bu sözleşmelere harfiyen uyulur. Yeni oluşan aileler de kendi bonkularını kurarlar.

Aksakallılar göç zamanı yurt (konaklama) yerinin seçilmesi, kiralanması; evlenme sırasında gelinin götürülmesi, evlenme ve boşanma gibi konularda karar makamıdırlar. Bir aile herhangi bir sebeple bonkudan uzaklaştırılmak istenirse buna bonku karar verir. Bu durumda uzaklaştırılmak istenen aile ya nasihatla ya da silâh zoruyla bonkudan uzaklaştırılır.[32]

Bile: Kaşkay İl teşkilatında bonku en son kol olarak bilinir. Ancak bazı bonkularda alt kollarada rastlanmaktadır. Bu alt birimlere bile denir.

Kaşkay tayfalarından Keşkülî (Küçük Keşkülî-Büyük Keşkülî) ve Şordereli tayfalarında en son kol bonkudur. Fakat Farsimedan (Farsça bilmeyenler), Amele ve Altıbölüklü tayfalarında en son kol bile'dir.[33]

Kaşkay Türkleri, bu geleneksel idarî yapıyı kesintilerle de olsa, son dönemlere kadar (1982) en iyi bir şekilde sürdürmüşlerdir. Ancak 1982 yılında Kaşkay İlhan'ının Firuzâbâd'da idam edilmesiyle bu idarî yapı tamamen bozuldu. 1.500.000 olarak tahmin ettiğimiz Kaşkay Türklerinin bu gün, büyük bir kısmı yerleşik hayata geçerek gelenek ve göreneklerini hızla unutmaktadırlar. Halen 300-400 bin kadar Kaşkay Türkü konar göçer hayat tarzını (düzensiz olsa da) devam ettirmektedirler.

Kaşkay İli'ndeki Tayfa ve Tireler

Kaşkay İli, İran'ın siyasî ve sosyal hayatında güçlü nüfuza sahip olan konar göçer bir birliktir. Bu birlik, çeşitli tayfa ve tirelerden meydana gelmiştir. Bu tayfa ve tirelerin sayısı, adı ve nereden geldikleri konusunda farklı bilgiler verilmiştir.

M. H. Fesai, Kaşkay İl birliği içerisinde 66 tayfa ve tirenin adını eserine kaydetmiştir.[34] M. Kayhan'ın eserinde ise Kaşkayların 89 tayfa ve tiresinin adı geçmektedir.[35] M. B. Behmenbegi, Kaşkay ili içerisinde 5 tayfa (Şordereli, Şeşbloki=Altıbölüklü,'Amele, Büyük Keşkü

li, Farsimadan) ve 138 tirenin bulunduğunu belirtmiştir.[36] A. Razmara'nın eserinde Kaşkayların 27 tayfa ve 190 tiresinin adı geçmektedir.[37] İngiliz diplomatı Lord Kirzon, Kaşkayların 1875 yılında 20 tireye, 1890 yılında ise 18 tireye sahip olduklarını yazmıştır.[38] N. Field, 1939 yılında Kaşkayların 74 tayfa ve tireye sahip olduklarını belirtir.[39] Shooten, 1956 yılında Kaşkayların 40 tayfa ve tiresinin adını vermiştir. Ayrıca, bu tayfaların yaylak ve kışlakları da verilmiştir.[40]

Kaşkay İli'nde yer alan tayfa ve tirelerin sayısı ve isimleri konusunda farklılıklar mevcuttur. Bu farklıkların en önemli nedeni, tayfa ve tirelerin bazılarının çeşitli sosyal ve siyasî zorluklar sebebiyle dağılmasıdır. Yine bazı tire ve tayfaların da güçlenerek yeni bir tire veya tayfa oluşturması da bu farklılıkların ortaya çıkmasında önemli rol oynamıştır.

Kaşkay İli'nde bulunan tayfa ve tireleri şöyle sıralayabiliriz:

1. 'Amele Tayfası: Kaşkayların önemli tayfalarından biri olan Amele, birkaç tire ve tayfayı kapsamaktadır. Amele tayfasına mensup olanların çoğunluğunun yaylası, Semirom'un kuzey kesimlerinden, Nehudan, Çalkafa, Devazdeh İmam, Zenbeli ve Semironun etrafından Hana ve Şakank'a kadar olan yerlerdir. Kışlakları, Firuzâbâd ve Loristan bölgeleridir. Yazları kışlak yerlerinden (Moz, Aşina, Hengnu, Şehristan-ı Hamami, Hanec, Galgel Kehrehor, Çahkan, Meko, Lağer, Seyfâbâd, Efzer, Serefzer, Absekü, Mübarek, Abâd Karzin, Kir, Pencşir, Kevar, Bölük ü Karaağaç ve Şirâz etrafı, Beyza, Kamfiruz, Teng-i Burak, Husrevşirin, Dözdkerd, Gerdene-i Ab-ı Siyah, Kihakberi, Bazviçe (Bazbeççe), Gelağacı, Şah Caferi) geçerek yaylalarına giderler.[41]

Amele tayfasının önemli tireleri şunlardır: Nefer, Şurdi, Emir Salari, Malıahmedi, Muhtarhanlı, Söhrabhanlı, Şabankare, Behmenbegli, Tayyibi, Bayat, Sarevi, Lor, Borbor, Kadirli, Gazelli, Sekkiz, Mahmudzamanlı, Gelurdi, Gellezen, Çegibi, Ardkapan, Kutlu, Zerger, Venda, Buger, Mehterhanlı, Behbehi, Cami Bozorgi, Kerani, Toleli, Dermeyi, Demirçomaklı, Karapapaklı (Kulahsiyah), Karakanlı, Behluli, Köhlü, Kocabegli, Miçek, Caferbegli, Kehva, Belli….vs.[42]

2. Büyük Keşküli Tayfası: Büyük Keşküllerin yaylası, Zinan bölgesinden, Hark Çermekan, Çehel çeşme, Benrud, Zengene, Deşt-i Erjen, Abyerde, Kudyan, Haftberm ve bir taraftan da Şişbeyr Irmağı, Porşene, Bergun, Dehistan-ı Hemeycan ve Erdekan (Sepidan) bölgelerine kadar olan yerlerdir. Kışlakları, Kazrun etrafı, Bölük Şapur, Çınar Şehican, Bun Cengel, Pellereh, Polabgine, Teng-i Çugan ve Bulhayat'tır.[43]

Önemli tireleri şunlardır: Ferhadlı, Arıhlı, Şahmehmed, Gencei, İmani, Huri, Dügmei, Garaca, Yadkuri, Cerkanlı, Fiyurç, Ufak, Kasımi, Haşimi, Tabipli, Lekzend, Karagözlü, Eyyublu, Sülüklü, Kasırlı, Malahmedi, Alipiluş, Pilmurad, Cahardeh, Çerik, Geştesp, Dinarrüstem, Lekyari, Ceharmice,

Behrami, Safahanlı, Büyük Begdili, Büker, Gehvare, Hasan Ağani, Lek, Ebilü, Ağaçeri, Kuruşi, Develi, Curali, Beydir, Venda, Noy, Dizcani, Mugimi ve Alakoyunlu.[44]

3. Küçük Keşküli Tayfası: Yaylaları Kemher, Kakan ve Erdekan çevresidir. Kışlakları ise, Hengam, Dehrom, Dehrod, Pençşir, Hace-i Mehkuviye'dir. Her tire ve bonku, Hacı Abbas Alihan veya Hamzahan, Gazanferhan, Muzafferhan gibi Kelanterlerin adıyla bilinen köylerden birinin eçvresinde yazı geçirirler.[45]

Önemli Tireleri: Mecitli, Lek, Ziyad, Lor, Kirmani, Gehvare, Behmen, Benli, Nefer, Güçlü, Mehramat, Alivend, Halilvend ve Pagir'dir.[46]

4.Şordereli (Derreşori) Tayfası: Kaşkay ilinin önemli tayfalarındandır. Yaylaları, Semirom'un kuzeyi, Verdeşt, Mehrgerd, Derreşor, Reng, Hayrâbâd-ı Genduman'dır. Kışlakları, Kazron civarı, Çugan Teni, Mahor, Milatun'dan Zehre-i Behbehan ırmağına kadardır.[47]

Önemli Tireleri: Venda, Behram Keyhali, Tayyibli, Erceli, Kurd, Telebazlı, Cambazlı, Şahin Keyhali, Karakeçeli, Nairli, Urculu, Amele Ayazgece, Amele Agargece, Nerai, Aşirli, Dondulu, Maksudlu, Kerbekeş, Hudaverdili, Ali Merdanlı, Araplı, Lek, Hamidali Keyhali, Hüseyin kulu Keyhalı, Oruçlu, Hayatlı, Karakanlı, Hacımehmedli, Kabızlı, Aşmanlı (Eşmanlı) Cahardeh Çerik (On dört Ordu), Abdal Süleymanlı… vb.[48]

5. Şişbloki (Altıbölüklü): Çeşitli tayfa ve tirelerden oluştukları için yaylak ve kışlakları da çeşitlidir. Meselâ, Dokuzlu birkaç tireden oluşmaktadır. Kışlakları, Buşkan-deşti yaylakları, Balıklı Saryatan'dır.

a. Şorbahorlu Tayfası: Kışlakları, Deşt-i Peleng, Dergah-ı Davletâbâd, yaylakları, Balıklı, Kihekberi'dir.

b. Kuhi Tayfası: Kışlakları, Feraşbend'in güneyi, yaylakları, Cehardenge, Espas, Dehhir ve Hasanâbâd civarıdır.

Önemli tireleri şunlardır: Dokkuzlu (Ağaçeri, Abadçı, İragi, Mürşüdlü, Cihangirli, Davudlu, Safralı, Taşdemirli, Hace ve Beslü), Şorbahorlu, Gacarlu, Kurt, Çarmaylı, Şamlı, Kelleli, Elgayalı, Dostmehmedli, Kuhi (Dağlı), Heybetli, Karayarlı, Ahenger, Caferli, Bolulu, Arapçarpanlı, Arhalı, İslâmlı, Arapşamlı, Kacarlı….vb.[49]

6. Farsimedan Tayfası: Yaylaları, Padına (Padna), Siver, Abımelh, Heyne, Mandegan, Marber ırmağının çevresi ve Dena dağının etekleridir. Kışlakları, Kazron

çevresi, Rebatek, Danin-i ulya, Sufla, Hüseyinâbâd-ı Sermeşhed'dir.

Önemli tireleri şunlardır: Musullu, Kasımı, Camei Bozargi, Karanlı, Zührebli, Doğanlı, Yandaranlı, Aybatallı, Merdami, Maçanlı (Mançulu), Gurcani (Kahramanlı), Tevabeh Denizli, Merkezi… vb.[50]

7. Kaşkay İlinin Küçük Tayfaları: Bu tayfalar çeşitli siyasî ve sosyal zorluklar sebebiyle dağılmışlarsa da yine de varlıklarını muhafaza etmişlerdir. Bu tayfalar içerisinde kendini muhafaza edenler şunlardır:

Karaçayalı, Safahani, Caferbegli, Namedi, İgdir, Rahimî, Musurlu, Gellezen, Ebiverdi, Arapçarpanlı, Dediki (Dedekai), Ağaçeri, Kocabeyli, İmanlu.

IV. Kaşkayların Nüfusu

Kaşkayların nüfusu ilk defa 1807-1809 yıllarında Fransız Juber tarafından 12-15 bin olarak gösterilmiştir.[51]

Lord Kirzon, Kaşkayların 1870 yılında 60 bin aile olduğunu ve 120 bin silâhlı atlı verebildiklerini belirtir. 1868 yılında Kaşkay İlhanı Muhammedkulu Han vefat ettikten sonra çıkan kargaşa ve çarpışmalara ilâveten kuraklığında tesiriyle Kaşkayların bir hayli zayıfladığını, bu sayının 20 bin aileye kadar (1890 yılı itibarıyla) düştüğünü kaydetmiştir.[52] Shooten, Kaşkaylı Hüsrev Han'dan nakille, Kaşkayların nüfusunu 400 bin olarak vermiştir.[53]

İran müelliflerinden M. Keyhan, 1932 yılı itibarıyla Kaşkayların 30.150 aile olduklarını (150-160 bin kadar) belirtilmiştir.[54] Buşehrî 1941 yılı itibarıyla Kaşkayların nüfusunu 200 bin olarak vermiştir.[55] Rüknzâde, 1948 yılı itibarıyla, Kaşkayların yaşadığı geniş coğrafyayı da gözönünde tutarak, Kaşkayların nüfusunu 500 bin olarak vermiştir.[56] Balayan, 1960'ta Kaşkayların nüfusunu 400 bin olarak vermiştir.[57]

20. yüzyılın 70'li yıllarına kadar Kaşkayların nüfusu görüldüğü gibi, birçok müellif tarafından tahmini olarak gösterilmiştir. Bu rakamlar kesin rakamlar değildir. Bu rakamların kesin rakam olmamasının çeşitli sebepleri vardır. Kaşkayların siyasî ve sosyal sebeplerden dolayı nüfusunun değişmesi ve İran'da 1950 yılına kadar nüfus istatistiklerinin olmayışıdır. Bu tarihten sonra da İran hükümetleri millî mensubiyetlerle ilgili hiç bir rakam vermemiştir. Bu da Kaşkayların nüfusu hakkında kesin rakam vermeyi zorlaştırıcı sebeplerden biri olmuştur. İran'da, dinî mensubiyete göre sayım yapıldığı için, Kaşkayların ve diğer halkların sayısı hakkında herhangi bir bilgi verilmemektedir. Yani İran ahalisini oluşturan muhtelif halklar, "**Vahid İran Milleti**" veya "**Vahid Müslüman millet**" olarak belirtilir. Yalnızca Hıristiyan ve Yahudilerin sayısı gösterilmektedir.

1976 yılında İran resmî kaynaklarına göre, Fars eyaletinin 2.020.947 nüfusa sahip olduğu ilân edilmiştir.[58] Fars eyaletinde yaşayan Kaşkaylar, eyalet nüfusunun %60'dan fazlasını oluşturmaktadır. Bugün yaklaşık olarak Fars eyaletinde 4.000.000 kişi yaşadığı gözönüne alınırsa, Kaşkayların nüfusunun (bazı diğer Türk unsurları çıkardığımızda) rahatlıkla 1.500.000-2.000.000 olduğunu söyleyebiliriz. Bu sayıya ülkenin diğer eyaletlerinde yaşayanları da dahil edersek, Kaşkayların nüfusunun verdiğimiz rakamların altında olmadığı daha iyi anlaşılacaktır.

Sonuç olarak, Kaşkay Türklerinin nüfusu, 1994 yılında yapmış olduğum çalışmalarda ve bizzat görüştüğüm aşiret büyüklerinin de teyit ettiği gibi, 1.500.000'den az değildir.

V. Dil ve Edebiyat

Kaşkayların konuştuğu dil konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bugüne kadar Kaşkay Türklerinin konuştuğu dilin Türk dilinin hangi koluna dahil olduğu konusunda kesin bir tespit yapılamamıştır.

G. Doerfer, Oğuz grubuna giren dilleri tasnif ederek Kaşkayları **Güney Oğuzca** (Kaşkay Türkçesi ve bu dile yakın ağızlar) grubuna dahil etmiştir. Güney Oğuzca ile Merkezî Oğuzca (Azeri Türkçesi) arasında birçok geçiş lehçesinin bulunduğunu kaydeder.[59]

Shooten, Kaşkayların Kum şehrinin batısındaki Save civarında bulunan köylerdeki Halaç ve Bayat ağızlarının karmaşığı olan bir Türkçe konuştuklarını ileri sürmüştür.[60]

Muzaffer Kahramani, "Kaşkayların konuştuğu dil, asil, tatlı ve Batı Türkmenistan Türkçesi olup Kafkasça ve Azerice ile karışık haldedir. Güney İran'da muhtelif gruplarla uzun süre beraber yaşadıkları için bu ilişkiler neticesinde, birçok Farsça ve Lorca kelimeler bu dile girmiştir." der.[61]

Kısacası Kaşkaylar, İran'ın Fars bölgesine yerleşmeden önce Kafkasya gibi bazı bölgelerde uzun süre kalarak, o bölgelerde konuşulan dillerden etkilenmişlerdir. Günümüzde özellikle kelime hazinesi bakımından Türkistan'da konuşulan Türkçe ile bir bağlantının olduğu görülmektedir. Ayrıca bir süre Kafkasya'da kalarak özellikle Azeri Türkçesinin etkisi görülür. İran'ın Fars bölgesinde uzun süreden beri yaşadıkları için Arapça ve Frasçanın etkisinde de kalmışlardır. Gerek farklı halklarla olan temasları ve gerekse farklı Türk gruplarını barındırdıkları için, konuştukları dilde farklı ağız ve lehçele

rin etkisi görülür. Bugüne kadar yazılı bir dile sahip olmadıkları için, dillerinde bir standardın sağlanması da mümkün olmamıştır.

Yazı dilinden ve yazılı edebiyattan mahrum edilmiş bir halkın veya azınlığın konuştuğu dilden ve şifahî edebiyatından söz etmek, onun menşeini tespit etmek, yazılı eserleri ve örneklerini esas almayı gerektirmektedir. Bu materyalleri elde etmek, Pehlevî dönemine kadar mümkün olmamıştır. 1979 İran Devrimi'nden sonra İran'daki azınlıklar (Türk, Kürt, Arap, Beluç vs.), kendi dillerinde sınırlı (sayıda da olsa), eserler yayımlamaya başladılar. Kaşkay aydınları da bu tarihten kısa bir süre sonra, kendi illerinin sosyal ve siyasî hayatlarıyla ilgili eserler yayımladılar. Bu yayınlar çok sınırlı ve yüzeysel olsa da, özellikle **"dil ve edebiyat"** bakımından büyük önem taşımaktadırlar.

Birçok Türk boyu gibi, Kaşkay Türkleri de pek çok acı ve tatlı olayla karşılaşmıştır. Ancak üzülerek belirtmek gerekir ki, gerek okuma ve yazma oranının düşük olması gerekse diğer sebeplerle Kaşkay ilindeki şâir ve yazarların ortaya koydukları eserlerin çoğu günümüze kadar ulaşamamıştır. Kaşkayların tanınmış müçtehitlerinden Cihangir Han'ın şiirleri ve tarih alanında yazdığı değerli eserleri, Kaşkaylı Abdullah Han'ın Kaşkay iliyle ilgili yazdığı tarih kitabı, Ata Han'ın söylediği şiirler ve tarihle ilgili yazıları bunlardan bazılarıdır. Bunun yanında Kul Oruç, Nimetullah Rahimî, İsahanı Egidir, Hüsrev Beg, Karahani Hac Mesih Han, Muhammed İbrahim Selmanî'nin bazı şiirleri Şahbaz Şahbazî tarafından bir araya getirerek 1367 (1988) yılında yayımlanmıştır.[62]

Kaşkayların en önemli şâirleri Ma'zun (Mahzun) ve Yusuf Ali Beg'dir. Kaşkay ili şâirlerinden Ma'zun hakkında etraflı bilgi mevcut değildir. 1246 (1832) yılında Şiraz'da doğmuştur. Mirza Ma'zun isimiyle bilinen Ma'zun'un asıl adı, Muhammed İbrahimdir. Kehgili'nin ileri gelenlerinden Seyid Ali Rıza'nın oğludur. Şiirlerinde, **Ma'zun** veya **Mahzun** mahlasını kullanmıştır. Hem Türkçe hem de Farsça şiirler söyleyen Ma'zun, ilk il şâiri olarak İran şâirleri tezkirelerinde yer almıştır. Ancak onun şiirleri genellikle Kaşkay Türkçesi ile yazıldığı için bu tezkirelerde Ma'zun'un Türkçe şiirlerinden hiçbir örnek verilmemiştir.

Mahzun Kaşkay ilinde kâtiplik, şehnâme okuyuculuğu ve okul yöneticiliği gibi görevlerde bulunmuş, aşiret büyüklerinin yanında hizmet etmekle meşgul olmuştur. Mahzun'un hayatı inişli-çıkışlı maceralarla doludur. O, şiirlerinin bazısında kendi yaşayışının zorluklarından bahseder. Mahzun'un bir özelliği de uzun müddet bir tayfa veya tire içerisinde kalmamasıdır. Bir müddet Şirâz'da yaşamış, bu şehrin ediplerinden ve şâirlerinden etkilenmiş, fakat Kaşkay ilinden hiçbir zaman ayrılamamıştır. Şâir, 1313 (1896) yılında Şirâz'da vefat etmiştir. Şehzade Mansur'un mukaddes mezarlığında gömülüdür. Günümüzde mezardan bir eser kalmamıştır. Ma'zun'un şiirleri, il içerisinde her toplantıda, düğünlerde okunur ve sevilir. Şiirlerinin bir kısmı yazıya geçirilemediği için unutulup gitmiştir. Şahbazî, Ma'un'nun bilinen şiirlerini derlemiş ve bir kitap halinde yayımlayarak onların da kaybolup gitmesini önlemiştir. Bir şiirinde ilden uzak düşmenin hasretiyle:

Bir müddetdir Dukuhekde kalmuşam
Bir tarafa çuhardaydı sil meni
Zerd u za'if tacik-sıfat olmuşam
Korhiram ke yuva virmaya il meni

Müddetdir ke il sovuşmuş gözümnen
Bi tab olub can kesilip dizimnen
Giliyligim Dukuhekli kızından
'Azeb cevan udum itdi dul meni

Ta'rif var yollaşlar göre alumı
Kırh erşinden korşa koma şalumı
Üzdi kuyrukumı kırhdı yalumı
Tilli cevan udum itdi hul meni

Her kim menim ehvalumı istese
Turdan uçan dahi düşmez kafese
Durub firar idib giderem besse
Emam Kays beshanada bul meni

Ma'zun diyer ne danuşam ne gülem?
Kısmet bile geldi ne çare kilem
Sazı sink zemzemesiz bülbülem

Hiç bagçada kabul idmez gül meni

Mahzun'dan sonra ikinci önemli Kaşkay İli şâiri Yusuf Ali Beg'dir. Kaşkay ili Karakanlu tayfasında Hüsrev Beg'in oğludur. Yusuf Ali Beg gençlik yıllarında Şordereli tayfasında kelanter Hacı Baba Han'ın yanında katiplik yapmıştır. Gazellerinin çoğunda **Yusuf Hüsrev** mahlasını kullanmıştır. Bu şâir hakkında da fazla bilgi yoktur. Yusuf Ali Beg'in şiirleri, ilin ruhunu okşayan, ağır hayat tarzını içeren şiirlerdir. Ma'zun ve Yusuf Ali Beg'in şiirleri aşktan, sevgiden, samimiyetten ve dönemin haksızlıklarından bahseden şiirlerdir. İl hayatından ve il fertlerinin gönlünden ilham alan bu şiirler, Kaşkay Türkleri için tatlı hakikatlardır. Bundan dolayıdır ki, Kaşkay İli içerisinde her fert birkaç şiir ezbere bilir.

Ma'zun ile Yusuf Ali Beg, aynı menbadan ilham almalarına karşı, onların şiirleri arasında önemli farklar görülür. Ma'zun, dünya görmüş, hayatın gerçekleriyle yüz yüze gelmiş, sosyal hayatın derinliklerine ve sırlarına varmış tecrübeli bir şâir gibi görünürken, Yusuf Ali Beg, hicran çekmiş âşık gibi, sabırlı ve dayanıklı bir şâirdir:

Bilmedim Ki...!

Men gelmişdim bu gülşende gül derem
Bilmedim ki gül tökülmüş hârı var
Men gelmişdim gamlı köylüm güldürem
Bilmedim ki yaruh âh u zârı var

Yir ki şuraketdir, lalezâr olmaz
Sögüd âkacunda hiyva nar olmaz
Kahbeye göhül virme yâr olmaz
Kavlı yalan her günde bir yârı var

O ki karayinen âkı, tanumaz
O ki bülbülünan zâgı, tanumaz
O cengelinen bâgı, tanumaz
Diyer şâyed her âkâcu] nârı var

İnanma ki sunası var her gölü]
Renge bahma buyı olmaz her gülü]
Kardaş her nâdânâ virme göhülü]

Kara üzüh haçan i‘tibarı var?

Yusuf Husrev dir: bahr-ı’ummâna

Gavvâs oldum bulamadum dür danâ

Dağlar üste tur koymuşdum tarlan

Bilmirdim ki bu daglaru] sârı var

Yusuf Ali Beg

Kaşkayların şifahî edebiyatında destanlar da önemli bir yer tutar. Kaşkay İli’nde Köroğlu Destanı, Şirzad Pehlivan Destanı, Seyyid Han ve Perizad Destanı, Melik Muhammed Padişah Destanı, Âşık Garip ve Şehzade Senem Destanı vb. bilinir.

Atasözleri ve deyimler de Kaşkaylar arasında yaygındır. Kaşkay Türkleri arasında “darbulmesel” olarak adlandırılan atasözleri, Anadoluda ve diğer Türk boyları arasında da anlamı ve özü değişmeden, fakat şive ve ağız farkı ile kullanılmaya devam etmektedir:

Ak mal kara gün içidir.

“Ak akçe kara gün içindir.”

Ate at yanina baklasan hem-reng olmaz hem hûy olur.

“Kır atın yanında duran ya huyundan ya suyundan (tüyünden).”

Dag dage itişmez, âdam âdame itişir.

Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur

Neney bah kızini al.

“Anasına bak kızını al, kenarına bak bezini al.

Sırrı]e deme yarihe, yari] da bir yare var.

Sırrını açma dostuna, dostun dostu vardır.[63]

Ancak Kaşkayların arzularını, ihtiyaçlarını, yoksulluklarını, genellikle sosyal dertlerini incelikle dile getiren şiir, Kaşkaylar için daha sevimli ve daha değerlidir.

Özellikle şiir, Kaşkay ruhunun ve il maneviyatının gıdasıdır. Sineması, tiyatrosu, kendi dilinde okulu, çağdaş eğitim kurumları olmayan bir halkın, bir azınlığın şiirden başka neyi olabilir. Hayatın bütün zorluklarını, siyasî baskılara ve zulme karşı koyan, yoksulluklara tahammül eden Kaşkay şiirlerinin ana teması aşktır, sevgidir, kendi içinde alevlenip yanmaktır. Kaşkay hayatını yakından tanıyanlar görürler ki, feryatlar ve iniltilerin terennümü, onların derdinin ilâcı, ayrılıklar ve felaketler yarasının merhemidir.

Kaşkay şiirinde ayrıca, dağ, dere, çöl, yayla, orman, yeşillik, su, çeşme ve tabiatın değişik güzellikleri tasvir edilmiştir. Bunda Kaşkayların konar göçer hayatının önemli rolü vardır. Ayrıca göç

yollarında, çarpışmalarda ölen, akraba, kardeş, dost ayrılığı, bazılarının göçten, ilden ve obadan ayrılıp yerleşik hayata geçmeleri hüzünlü şiirlerinin muhtevasını teşkil eder. Çağdaş Kaşkay şairlerinden **Ali Ekber Hasanî** bir şiirinde, Kaşkay İli'nin içinde bulunduğu olumsuzlukları şu sitemkâr şiiriyle dile getirir:

Yoldaşlar[64]

Yoldaşlar yığılı] el vireg ele
Belke köhne yaraları sag ideg
Şad oluh danuşu] dudaglar güle
Kara gamlı gö]ileri ag ideg
Müddet devr ke çokan Türkligi çadmuş
İlimiz dağulmuş, resmimiz badmuş
Dilimiz deyişilib rengimiz yadmuş
Hazan çekmiş pozgun yurdı bag ideg
Kara eler tikan vurmuş ilere
Sıhılmişeg şehr köncine kendlere
Daha konmag o gülgeşli çöllere
Koyun dana gelmez demağ çag ideg
Türki söz uşaklar dilinden düşmiş
Kuzzulara ıh diyer, oglaklara kiş
Esil danuşuklar aradan gidmiş
Bu yehlemiş meclisleri dag ideg
Küç ü kon devre çadurlar kasılı
Kışlaklar yaralı yaylaklar yasılı
Nevcevan pejmurde vardur hevesli
Halkı derdimizden bir oyag ideg
Hiç görünmez alaçıklı çadırlar
Toylarda çapulmaz o nesmân adlar
Ta'neli denişur Türkinen tâdlar

Sınmış sümüglere diz dayâg ideg
Şikarçiler şikargâhı unudmuş

Kuhi koç yirini ag tavuk tudmuş

Hasenî kocaldı size câr idmiş

Öz hakkımız içün el ayag ideg

Kaşkayların kendi dillerinde ve Farsça, şiir ve nesir yazan şâir ve edipler dışında, bilim ve medeniyet alanlarında önemli eserler veren aydınlar da mevcuttur. Meselâ din ve hukuk sahasında, Ağa Medemmed Rıza, Mirza Hüseyin Ali, Şirâz'da önemli bir yer tutan Kaşkaylı aydınlardır.[65]

VI. Kaşkay Müziği ve Sanatçıları

İran Devrimi'ne kadar (1979) Kaşkay müziğinden de yazılı bilgi elde etmek mümkün olmamıştır. Kaşkay Türklerinin göçeri hayatını yakından takip eden Batılı ve İranlı müelliflerin eserlerinde de Kaşkay il musikisi hakkında etraflı bilgiye rastlanmamaktadır. Bu tarihe kadar (1979), M. B. Behmenbegi'nin vermiş olduğu kısa, fakat önemli bilgilerden başka, Kaşkay müziği hakkında başka bilgi bulunmamaktaydı. İnkılâptan sonra Kaşkay aydınlarından Furud Gerginpur adlı bir edebiyatçı ve musikişinasın yaptığı çalışmada, Kaşkayların müziği, müzik âletleri, sanatçı ve oyunları hakkında çeşitli bilgiler verilmiştir.

Çağdaş Kaşkay sanatçılarından Hasan Kulu Han, Habip Gerginpur ve oğulları Furud ve Ferhad Gerginpur kemançe, sıtar, tar gibi çalgı âletlerini çalmada usta idiler. Ayrıca, Helaku Canipur ve Muhammed Hasan Keyani, Sultan Hüseyin Keremi Şabankare, Emrullah Rüstemi de meşhur halk sanatçıları ve ozanlarıdır.[66]

Furud Gerginpur, Kaşkay il musikisi ve onun icracılarını üç bölüme ayırır:

1. Âşıklar: Âşıklar, yüzyılımızın ellili yıllarına kadar daima il içerisinde, il ile birlikte yaşıyorlardı. 1953 yılında il kuruluşunun dağıtılması, ağır hayat şartları ve yoksulluk neticesinde âşıkların çoğu, kendi sanatlarını icra edemez hale gelmiş ve mesleklerini bırakmak mecburiyetinde kalmışlardır. Böylece sayıları günden güne azalmaya başlamıştır. Ayrıca çağdaş müzik ve müzik âletlerinin de bunda büyük payı olmuştur. Eskiden topluca çalıp söyleyen âşıklar, günümüzde tek başlarına çalıp söylemektedirler. Çok az sayıda olsa da hâlâ âşıklara günümüzde rastlanmaktadır.

Âşıkların yararlandığı müzik âleti **çekur** diye adlandırılır. Çekur, dokuz telli bir saz olup, sıtara benzer. Onu mızrap veya parmakla çalarlar. Uzun zamandan beri de âşıklar sazdan yararlanmaktadır. Tar çekurun yerini almış, son yıllarda yetişen genç âşıklar kemançe de çalarlar. Kaşkay sanatçıları bu âletlerin yanında keman ve dümbelekten de yararlanılır.

2. Çenkçiler: Kaşkay müziğinin diğer önemli bir kısmını çenkçiler oluşturur. Onlar da asıl il sanatçılarındandır. Günümüzde kendi meslekleriyle ilgilenirler. Çenkçiler il içerisinde hayatlarını sadece müzikle değil, aynı zamanda berberlik, diş çekmek, marangozluk, demircilik, kalaycılık gibi meslek ve zanaatlarla da temin ediyorlar. Halihazırda çenkçilere fazla rağbet kalmamıştır. Ancak bazı toplantılarda ve şenliklerde hâlâ yer almaktadırlar. Çenkçiler müzik âleti olarak **kerenay** (zurnaya benzeyen nefesli bir çalgı) ve davuldan (nagara) faydalanırlar. Bunların ikisi birlikte çalınır. Kerenayın sesi çok uzak mesafelere kadar gider. Çarpışmalarda da yararlanılan kerenayın yerini yavaş yavaş zurna almaktadır.[67]

3. Sarbanlar: Sarbanlar müzikle amatör olarak uğraşır. Yani zevk ve istekleri onları müziğe yöneltmiştir. Onların sonradan Kaşkay iline katıldıkları ve il ile birlikte hayatlarını devam ettirdikleri tahmin edilmektedir. Okudukları türkü ve şiirleri kendileri besteler ve icra ederler. Bu alanda sarban kızları daha yetenekli ve daha beceriklidirler. Sarban kızları, bunları okurken aynı zamanda topluca oynarlar. İl içerisinde onların şarkı ve türküleri özellikle topluca oynadıkları oyunlar çok meşhurdur. Sarbanlarda **keden darga** (giden il) adlı türkü kendi meslekleriyle ilgili deve kevranlarının (katarlarının) hareketini, yürüyüşünü tasvir eder. Onların bütün türküleri, kendi meslekleri ile ilgili olarak yaratılıp bestelenir.

Kaşkay ilinde âşıkların, çenkçilerin ve sarbanların okudukları eserlerin sözleri Kaşkay Türkçesiyledir. Sarbanların çaldıkları müzik âleti ney'dir. Ney çalan sarbanlar tüm ilde ve Fars eyaletinde meşhurdur.

Bunlara ilâve olarak Kaşkay ilinde el sanatlarının dokunması, bunların malzemelerinin hazırlanması sırasında kadın ve kızların birlikte okudukları şarkı ve türküler de Kaşkay müziğinde önemli yer tutar. Kaşkay ilinde, toplantılarda biri bir şiir veya destan söylemeye başladığında, başkası da müzikle eşlik ederek yol gösterir.

Kaşkay ili nağmelerinden biri de ninnidir:

Lala derem yuhun gele

Irag yerden baban (dayın,emin) gele

Lala derem lalasına

Aş koyuram paylasına

Paylası mermer daşıdır

Buası han yollaşıdır

Ninniler il içerisinde her kadının çocuğunu uyutma şarkısı olmakla beraber, göç günlerinde, özellikle gece

obanın etrafındaki koyunları koruyan, sabaha kadar onları gözetleyenlerin okudukları nağmeler de Kaşkay ilinde geniş yer tutar.

Halk Oyunları

Kaşkay ilinde halk oyunları da önemlidir. Kadınların çoğu geleneksel oyunları bilir. Toplu oynanan oyunlara hemen hemen bütün kadınlar iştirak eder. Kaşkay halk oyunları çeşitlidir. Çoğunluğu topluca oynanan oyunlardır. Erkeklerin **cenknâme** adlı oyunu iki kişi tarafından oynanır. Bunlardan biri iki metre uzunluğunda bir sopayla, diğeri küçük bir çubukla oyuna başlar. Elinde sopa olan kişi kendinî öyle korumalıdır ki, diğeri elindeki kısa çubuğuyla bacaklarına vurmaya fırsat bulmasın. Oynayan her iki kişi de bacaklarına bezler sararak sopaların darbelerinden korunmaya çalışır. Bunun için şal, arkalık gibi uzun elbiseler giyinilmeli ve bellerine de şal bağlanmalıdır. İkinci oyuncunun (elinde çubuk olan) sopası birincinin bacaklarına değmedikçe roller değişmez. Bu oyunda söylenen şarkı ve müziğin adı cenknâmedir. Cenknâme, cenk türküsüdür ve kerenayla birlikte

söylenir. Çarpışmalarda, çarpışanlara önemli manevî destek verilmesinde bu türkünün önemli rolü vardır. Merkezî hükümetle yapılan çarpışmalarda ilin meşhur kerenaycıları önemli yer tutmuşlardır. Bir ölçüde, Osmanlılardaki mehter takımının yerini Kaşkaylarda cenknâme denilen döğüş türküsü almıştır.

Kadın ve kızların düğünlerde birlikte oynadıkları oyuna **hili** denir. Bu oyuna yüz hatta daha çok kadın ve kız iştirak eder. Oyun sakin ve yavaş başlar, zamanla hızlanır, hareketli hale gelir. Hili oyununun çeşitli bölümleri vardır. Bu bölümlerden biri **leki**'dir. Hili oyunu çok ağır, mukaddes bir oyun olarak görülür ve başka oyunlarda görülen hafif hareketler (ciddiyetsizliler) görülmez. Hilinin en hızlı hareketlerinde bile bazı durgunluk ve keder göze çarpar. Hili oyununu oynayan her kadının elinde bir mendil vardır. Kaşkay Türklerinin bu halk oyunlarına, Fars eyaletinin bütün vilâyetlerinde rastlamak mümkündür.

VII. Kaşkay İlinde Sosyal Hayat

A. Kaşkaylarda Evlenme ve Düğün Törenleri

Kaşkay Türklerinde, erkeğin evlenmeyip bekâr kalması ve aile kurmaması ayıp ve günah sayılır. Zaruri sebepler dışında evlenmemek Kaşkaylar tarafından hoş karşılanmaz. Bekâr olan kişi, annesi, yakın akrabaları tarafından evlenmeye ve aile kurmaya zorlanır. Kaşkaylı için evlenme ve aile kurmanın esas nedeni, çocuk sahibi olmak, özellikle de erkek çocuğuna sahip olup neslini devam ettirmektir. Erkek çocuğuna sahip olan anneler, il içerisinde saygı görürler. Bu sosyal adet ve gelenekler sebebiyle Kaşkay ilinde, şehir ve kasabalarda yaşayanlara nisbetle, bekârlık yok denecek kadar azdır.[68] Kaşkaylarda bekâr kalmanın önemli sebeplerinden biri, sosyal ve iktisadî sebeplerdir. Sosyal sınırlandırmalar, ağır başlık parası ile sınıflar arası farklar evlenmeyi zorlaştırıcı önemli sebeplerdir.

Kaşkaylarda birden fazla kadınla evlenme hoş karşılanmaz. Fakat çocuğu olmayan bir kişinin, hısım ve akrabaları onun bir daha evlenmesi için talepte bulunurlar. Bu durumda birinci kadın, kocasının ikinci bir kadınla evlenmesine izin verir.[69]

Kaşkaylarda yaşlı bir kişinin çok genç bir kızla evlenmesi de çirkin bir davranış olarak görülür.

Kaşkay ilinde evlilik, genelde kabile veya akrabalar arasında yapılır. Eskiden yaygın olan geleneğe göre, doğduğu anda kız çocuğunun göbeği amca veya dayısı oğlu için kesilirdi. Buna "göbek kesme" adı verilirdi. Kız ile erkek çocuk biraz büyüyünce her yıl özellikle nevruz bayramında, erkek tarafı, kız için elbise, altın bilezik ve küpe gönderir. Bu durum düğün yapılıncaya kadar devam ederdi.

Evliliklerde kızın ailesinin mevki ve durumu, oğlan çocuğunun ailesinin mevkisiyle mukayese edilir. Örneğin, bir han ailesi, kızını kelanter ailesine mensup birine vermez. Aynı şekilde kethüda ailesine de kelanter, kızını vermez. Şayet üst tabakadan bir kız, alt tabakadan bir erkeğe verilirse **süt hakkı** ve yüklü "**başlık**" alınırdı. Bu başlık yüklü miktarda para ve çok sayıda koyun ve deveden oluşur.

Kız isteme merasimi: Birkaç gün önceden çocuğun akrabalarından ve yakınlarından birkaç yaşlı erkek ve kadın, kızı istemek üzere babasının evine gider. Kaşkaylar dünüre **sevce** derler. Sevce, saygın kadın ve erkekler olmalıdır. Çünkü saygın ve tecrübeli dünürler, kız ailesinin rızasını almada önemli rol oynarlar. Kız evine giden dünürlerin bu isteklerine cevap vermeyi, kız ailesi, han veya kelanterin rızasına bağlar. Olumlu cevap alındığı taktirde gerekenlerin yapılması ve başlık miktarının belirlenmesine geçilir. Belirlenen başlık, süt hakkı ve özel hediyelerle beraber gelinin babasına verilir. Başlık parasının ilk bölümü verildikten sonra kız tarafı cayarsa almış olduğu bu başlık parasını tekrar iade eder. Ancak oğlan tarafı cayarsa bu başlık parası iade edilmez.

Nikâh ve düğün merasiminin gerçekleşmesi için takvime göre en uğurlu ve uygun zaman belirlenir. Neticede belirlenen gün geldiğinde, damadın babası, aşiret fertlerini düğüne davet etmek üzere yakın ve uzak çevreye elçiler gönderir. Bu davetçilere **ahçe** (ehçi) denir. Si

yah ve beyaz birçok çadır kurulur. Onlar arasında “gerdek çadırı” gerçekten görülmeye değer güzelliktedir. Çünkü harika cecimlerle, güzel kilimlerle bezenir. Saz ve zurna çalınmaya başlanır, kadınlar ve kızlar raks eder, halay çekerler. Misafirler, grup grup boyanmış koyunlar, odun ve yağ gibi hediyelerle gelmeye başlarlar. Bazı zenginler hediye olarak at dahi getirirler. Damadın annesi, babası ve yakın akrabaları misafirleri karşılayarak hayırlı gelişlerini bildirmek için havaya ateş ederler.[70]

Damadın babası, gücü oranında ve gerektiği kadar üç dört gün veya bir hafta süreyle misafirleri ağırlar. Düğün gecesi bir grup, atlara binerek ihtişamla gelinin evine gider. Gelini alma zamanı, obasının yakınlık ve uzaklığına göre belirlenir. Eğer gelin aynı obadansa herhangi bir sorun çıkmaz. Ancak uzak bir obadan olan gelini almak zamanı, onu getirirken geceye kalmamasına göre ayarlanır. Gelini almaya giden topluluğu kız tarafı hürmetle karşılar. Önceden hazırlanmış yemek sofralarına gelenler davet edilir. Yemekten sonra gelini götürme hazırlıkları başlar. Gelin, düğün adetlerine göre giyindirilir, anne ve babasıyla vedalaşmaya götürülür. Gelin, önceden birkaç kez baba ocağının etrafında dolanır, yıllarca yaşadığı ocağı defalarca öper, kardeşleriyle ve akrabalarıyla vedalaşır. Bu törende kız ailesi kederlenir, hatta ağlayanlar olur. Vedalaşmadan sonra oğlan tarafının yaşlı ve saygın adamları, gelini özenle süslenmiş atına bindirirler. Gelin ata bindirildikten sonra müzik eşliğinde yola çıkılır. Gelenek olarak gelinin bindiği ata küçük bir erkek çocuğu da bindirilir. Bu, gelinin dünyaya getireceği ilk çocuğun oğlan olmasına işarettir. Yolda müzik çalınır ve çeşitli eğlenceler yol boyunca devam eder. Gelin kervanı, damadın yakınları ve arkadaşları tarafından karşılanır ve ellerindeki elmaları geline taraf atarlar. Gelin, oğlan çadırına gelince, yaşlı akrabalardan biri onu attan indirir. Gelini attan indiren bu kişi, geline bir hediye vermeyi taahhüt eder. Çadırın içine kadar döşenmiş halıların üstünde gelin yürüyerek çadıra girer ve oğlanın yakın akrabaları tarafından “mübarek olsun” sesleriyle karşılanır. Gelinin başına demir parayla karışık şeker vs. serpilir.

Elbette ki böyle ihtişamlı, masraflı, şanlı şöhretli düğünler, Kaşkay gençlerinin hepsine, özellikle yoksul ailelerin gençlerine nasip olmaz. Bazen yoksul aileler, ağır borç yükü altına girerek böyle düğünler yaparlar. Ancak uzun süre bu borç yükünün altında ezilirler.

Kaşkaylarda nikâh kıyma töreni görkemli değildir. Gelin, damat evine geldiği gün, yakındaki bir hoca veya obada zengin çocuklarına ders veren molla gelinin rızası ile nikâh kıyar. Bazı aileler de daha sonra şehirlerde resmî nikâh yaparak evlilik cüzdanını (kağıdını) alırlar.

Geline baba evinde verilen çeyiz, düğün günü gelinle birlikte damadın evine getirilir. Çeyiz genellikle halı, kilim, cecim gibi dokumalardan ve yorgan-döşekten ibarettir. Kızın babası evinde getirdiği çeyizin çokluğuna göre **mihr** (nikâh hakkı) miktarı belirlenir.

Kaşkaylarda boşanma, nadiren görülen bir durumdur. Onun için sağlam ve daimi bir beraberlik söz konusudur. Özellikle kadın, bu evliliğin devamı için fedakarlıkta bulunur. Bazen ailede erkek ile kadın arasında şiddetli geçimsizlik, ayrılma derecesine varsa da boşanma gündeme gelmez. Onlar sadece ayrı yaşarlar, resmen boşanmaz ve başka bir kişiyle de evlenmezler. Kaşkay adetlerinde kadın kocasına bağlıdır. Öldükten sonra dahi bu bağlılığın bir işareti olarak evlenmez.

Kaşkaylı bir kadın, kocası öldükten sonra başka biriyle evlenmez. Ancak, bu kadının kocasının bekâr kardeşi varsa kadın onunla evlenmelidir. Ailenin mal ve mülkünün bölünmemesi için bunu kocasının bekâr kardeşi de kabul eder.

Ailenin tüm işleri kadının omuzları üzerindedir. Hangi tabakaya mensup olursa olsun sabahleyin erkenden kalkar, hayvanları sağdıktan sonra yağ, peynir vs. hazırlamak gibi işlerle meşgul olur. Ekmek pişirmek, yemek hazırlamak, çocukları yedirmek, giyindirmek, yıkamak vs. bütün evin işini kadın görür. Bunlara ilâve olarak ip eğirmek, bunları boyamak ve çeşitli dokumalar kadının işidir. Göç sırasındaki hazırlıklarda da kadın kocasının en yakın yardımcısıdır. Her türlü maddî ve manevî zararlara karşı kocasına destek verir. Aynı zamanda ailesinin hekimidir. Yaylada topladığı bitkileri kurutarak, tecrübeli kadınlardan öğrendiği usullerle bu bitkileri ilâç olarak kullanır.

Bütün bu özellikler, Kaşkay kadınının saygınlığını arttırıp evin hakimi yapar. Bunların yanında Kaşkay kadınları sosyal ve siyasî hadiselerde de söz sahibidir.

Kaşkaylarda kız kaçırma, namussuzluk olarak değil, evlenmenin bir şekli olarak görülür. Kız kaçırmak Kaşkaylarda az rastlanan bir olaydır ve hoş karşılanan bir davranış da sayılmaz. Eğer kızın babası, kardeşi veya yakın akrabaları kaçırmaya tesadüf ederse, kızı kaçıran kişi bu yakınları tarafından öldürülür. Onun için kız kaçmadan önce aile fertlerinin haberi olmaz. Muhtemelen kızın bu düşüncesini sadece annesi bilir. Ancak erkek, ailesini ve yakınlarını haberdar eder, onların yardımlarını görür. Kaşkaylarda, kızın rızası olmadan kaçırmak hemen hemen imkansızdır. Oğlan kızı kaçırıp kendi ailesine getirdikten sonra hemen nikâh yapılır ve düğün törenine geçilir. Birkaç hafta veya birkaç ay sonra araya hatırı sayılır yaşlılar girer ve iki aileyi barıştırır.

Görüldüğü gibi Kaşkaylarda düğün âdetleri, aile kurma ve evliliği devam ettirme kuralları birçok Türk halklarından (Azeri, Anadolu vs.) farksızdır. Bazı yönler

den çeşitli farklar göze çarpsa da bu, konar göçer hayat şartlarının geleneklere olan tesirinden ileri gelmektedir.

B. Kaşkay İlinde Giyim-Kuşam

Kaşkay Türkleri, yaşadıkları hayat şartları dolayısıyla sağlıklı, çevik ve iri yapılıdırlar. Genellikle elâ gözlü, siyah saçlıdırlar. Sarışın ve mavi gözlülere az rastlanır. Umumiyetle bıyıklıdırlar ve sakallarını keserler.

Kaşkayların esas giyimleri arkalık ve bir tür şalvardır. Erkekler, dizden aşağıya kadar uzanan arkalıkların üstünde bellerine şal bağlarlar. Kaşkaylar uzun şal, arkalık üstüne **çete** denilen kısa, kolsuz bir elbise giyer. Çetenin üstünden mermilik (patron) bağlanır. Papakları keçeden yapılmıştır. Papağın iki tarafında dikine iki ilâve parça vardır. Bu ilâve kısımlar kulakları kışın soğuktan, yazın ise gözlerini güneşten korur. Kaşkayların giydikleri ayakkabı umumiyetle **kiva**'dır. Zenginler, ilin başçıları deriden yapılmış ayakkabıları giyerler.[71]

Kaşkay erkeklerinin geleneksel giyimleri umumiyetle böyledir. Ancak günümüzde bu geleneksel giyimler yavaş yavaş unutulmaya yüz tutmuştur. Kaşkay erkekleri de çağdaş giyimleri tercih ederek kendi geleneksel giyim kuşamlarından uzaklaşmaktadır.

Kaşkay kadınlarının elbiseleri, birbirinin üstünden giyilen kat kat elbiselerden ibarettir. Kadınların belinden topuklarına kadar bu elbiselerin boyları uzanır. Bunların üstünde giyilen elbiseler, **çetken** veya **gödekçe** (vücudu saran ve sıcak tutan kısa elbise) olarak isimlendirilir. Bunun kolları el parmaklarına kadar uzanır. Kaşkay kadınlarının baş örtüsü **çargat** diye adlandırılır. İnce bezden ve saçların bağlanması için kullanılır. Çargatın üstünden renkli büyük bir şal örtülülür. Şalın uçları omuz ve kol üstüne kadar sarkar. Şalın üstünde bir örtü örtülür ve buna başörtüsü denir. Başörtüsü bedenin yarısına kadar iner. Başörtüsünün kumaşı çargat ve şala göre daha kalındır. Bunların ipek, yün, pamuk vs. den olması ailenin maddî durumuna bağlıdır. Kaşkay kadınları ve gelinlik kızlar altın, gümüş ve bakır gibi metallerden muhtelif takıları (bilerzik, kemer, yüzük, boyun bağı) çok kullanırlar. Bu metallerden eteklerine de dikerler. Kıymetli süs eşyalarını daha çok zengin aile kadınları ve kızları takar. Kaşkay kadınlarının ayakkabısı **kiva**'dır. Zengin aileler şehirlerde yapılan hazır ayakkabılardan yararlanır.[72]

C. Kaşkay İlinde El Sanatları

Kaşkaylarda el sanatları ekonomik ve sosyal bakımdan büyük bir önem taşımaktadır. Halen devam ettirdikleri bu el sanatları, atalarından kendilerine kalmış bir mirastır.

Kaşkay halı ve kilimlerinin motifleri tarihî izler taşımaktadır. Orta Asya'nın izlerini taşıyan bu motiflerde Budist düşüncenin izleri de görülmektedir. Ancak bu halıları dokuyanlar bu düşüncenin veya izlerin farkında değillerdi. Bunların dışında Çinlilerin ve Safevîlerin izleri de açık ve net olarak görülür.

Kaşkay halı ve kilimlerinin motifleri ilk bakışta karışık gibi görünse de tarihî bilgilerle bu motifleri çözmek mümkündür. Bu motiflerin tarihi 7. yy.'a kadar gitmektedir.[73]

Halıcılık: Kaşkay halıları geometrik şekillerden arındırılmıştır. Bu şekilleri halılarına pek aksettirmezler. Redif, köşe, zigzag gibi şekillerden pek hoşlanmazlardı. Kaşkaylar, kendi iç dünyalarını yansıtmak ve kahramanlıklarını göz önüne sermek için her halükârda aslan motifini kendi halılarına yansıtırlar. Ayrıca tabiatta serbest gezen (ceylan gibi) hayvanlardan güzel tablolara da rastlanır. Kaşkay halıları rakipsiz ve eşsizdir. Renk, nakış ve zarefet Kaşkay halılarının en önemli özelliğidir. Diğer aşiretlerin halılarından farklı olarak Kaşkay halıları, tabii boyalar ve renklerle görülür. Kaşkay halıları, İran ihracatında önemli bir yere sahiptir. Halıların bu üstün özellikleri hiçbir zaman değişmemiştir.

Kaşkay İli'nde halı nakışları tayfa, tire ve bonkuya göre değişmektedir. Meselâ, birbirine girmiş balık motifi, nazım, kirmani, Keşküli tayfasında çokça görülür. Bolu motifleri, Arapçarpanlı ve Ebulverdi tayfalarında farklı farklı dokunmaktadır.[74]

Halk, halı iplerini boyamak için tabii bitkilerden faydalanır. Pembe renkler için boya kökünü kullanırlar. Koyu veya açık renk elde etmek için boya kökünü uzun müddet kaynar suda tutarlar. Bu yöntemi kadınlar daha iyi bilir. Sarı, portakal rengi, saman rengi de caşir, sarı kök, limon kabuğu kullanılarak elde edilir. Bunlardan çeşitli tonda boyalar elde edilir. Açık ve koyu yeşil, çimen rengini elde etmek için sarı boyayı nar, kestane, ceviz kabuğuyla karıştırıp kaynatırlar. Böylece istedikleri renkteki boyayı elde ederler. Mavi ve lacivert boyayı elde etmek için, nil boyasını (Mısır ve Hindistan'dan gelen hazır boya) uzun müddet kaynatıp bu renkleri elde ederler.[75]

Dr. Siruz Perham'ın araştırmalarına göre Kaşkayların bugün kullandıkları motiflerin kaynağı, özellikle nazım ve şükürlü motiflerinin kaynağının Kafkasya, Anadolu ve Orta Asya olarak gösterilmiştir. Fars bölgesine yerleşince balık motifinin İran'ın Horasan bölgesinde yaşayan Afşar Türklerinden almışlardır. Bazı motifleri de komşu kabilelerden alındığı belirtilmektedir.[76]

Günümüzde Kaşkay halılarında kullanılan motifler şunlardır: Akbaşı, Arapçarpanlı, Rahimli, Safahani,

Mehramat, Bolu, Balık, Özel Vezir, Kızılkıçı, Şahpesend, Tirmegül, Buta, Gubathani motifleri günümüzde kullanılmaktadır.[77]

Kilim ve Cecim: Kaşkay kadınlarının dokudukları halı ve yastıktan başka kilim ve cecimde dokurlar. Kilim ve cecimlerde de halılardaki motifler görülür. Dokunan cecimler deve ve at sırtında kullanılır. Ayrıca göç zamanı kendi çadırlarını süslemek için de bunları kullanırlar. Dereşorlu kabilesinin cecim ve kilimleri en meşhur olanlarıdır. Motif olarak genellikle Safevî döneminin motiflerini yansıtırlar. Bunların dışında Kaşkay kadınları çanta, okluk (ok torbası), tuz torbası, çuval, ip, çubuk (sürüde yeni doğan kuzuları soğuktan korumak için çobanların taşıdığı bir tür torba)'da dokurlar.[78]

Renk ve motif bakımından büyük önem taşıyan Kaşkay dokumaları dünya çapında bir üne sahiptir. Bugün motif ve renk bakımından önem taşıyan İran ve dünya müzelerinde yer alan birçok Kaşkay dokumaları mevcuttur.

Yukarıda adı geçen el sanatları dışında Kaşkaylar, deri dokumları konusunda da çeşitli ürünler ortaya koymuşlardır. Genellikle günlük hayatta kullandıkları bu eşyaları kendileri yapmaktadır. Bunlar, su tulumu (çobanlar kullanır), ayran tulumu, yağ ve peynir tulumudur.[79]

D. Kaşkaylarda Mesken (Çadır)

Kaşkay Türkleri keçi kılından imal edilmiş dört köşeli siyah çadırlarda otururlar. Bu çadırların boyutlarının büyüklüğü, küçüklüğü ve sayısı çadırın sahibinin mali gücüne göre değişir. Çadırın tamamı kaç parçadan (her parça yaklaşık 60 cm. enindedir) oluşuyorsa (bu önceden hesaplanır) aynı oranda çadırın uzunluğunu da etkiler. Şöyle ki, eni beş parçadan (bu parçalar birbirine eklenerek çadır oluşur) oluşan bir çadırın uzunluğu veya yedi parçadan oluşan bir çadırın uzunluğu, genelde seçkin bir çadır kabul edilen dokuz parçalı bir çadırın uzunluğundan farklıdır. Her parçanın 60 cm. olarak

hesaplânmasıyla, çadırın genişliği 4-5 metre, uzunluğu ise yedi metreden az olmaz. Böylece Kaşkay iline mensup bir ferdin yaşantısı en az üç metre uzunluğunda ve 2-4 metre genişliğinde, en çok yedi metre uzunluğunda, 4-5 metre genişliğinde bir çadırda geçer. Bu çadırların tavanlarının etrafında **yelen** diye adlandırılan ve bir odanın duvarları konumunda olan çubuklarla çevrilidir. Aynı şekilde yelenlerin daha altında **yaylin** ya da **alaçık** dedikleri çubuklar yer alır. İnce söğüt dallarını biraz aralıklarla, düzenli bir şekilde biçilen beyaz kamışı kıldan iplerle sırayla birbirine eklerler. Bu alaçıkların özelliği tozu, toprağı, rüzgârı ve yağmuru engellemektir. Çadırın tavanının uzunluğu ve genişliği boyunca, yaklaşık birer metre aralıklarla demirden veya ağaçtan halkalarla iliştirilir. Birçok kalın ipin bir ucu o halkalara ve diğer ucu da çeşitli demir veya ağaç kazıklara bağlanarak o kazıklar zemine çakılır.

Bu durumda ağaçlardan uzun direkler, adı geçen halkalara geçirilerek, çadırı köşeli şekilde ayakta tutar. Yaz mevsiminde genelde çadırın ön tarafı açıktır. Fakat kış olunca ön ve arka direklerin hizasına gelecek şekilde çadırın tavanının orta kısmına üç veya dört direk daha dikilir ki, çadırı huni şekline dönüştürürler. Çadırın ortasındaki direklerin aralığında yaklaşık yirmi cm. genişliğinde ve iki metre uzunluğundaki tahtaları birbirine bitiştirirler.

Çadırın huni şeklinde bir görüntüye sahip olmasının özelliği, yağmur damlacıklarının demirden çatı şeklindeki çadırın iki tarafından önceden çadırın etrafında hazırlanan ve **karan** diye adlandırılan ince harık şeklindeki yere akması ve suyun çadırın içine sızmasını ve akmasını engellemesidir. Bu tip çadırlardan küçük olanların bazısına kendi kuzularını ve oğlaklarını yağmurdan ve soğuktan korumak amacıyla barındırırlar.[80]

İlhan, kelanter ve zenginlerin çoğu bu tür çadırlara ek olarak küçük, büyük, beyaz, renkli, zırhlı ve yarı zırhlı gibi türlü çadırlara da sahiptirler. Bu çadırlar İsfahan ve Şirâz vilâyetlerinde çadır ustaları tarafından hazırlanır. Çarpışmalarda (merkezî hükümet veya başka kabilelerle) bu renkli çadırlardan daha çok yararlanırlar. Divan çadırının yani ilhan çadırının kurulması için uzman kişiye ihtiyaç duyulacak şekilde bir tür zırhlı çadır kurulur. Siyah çadırların içinde, azık ve diğer ihtiyaç maddelerini içinde bulunduğu çuvallar ve heybeler güvenli bir tarzda dizilir. Rengarenk yatakları, güzel yastıklarla birlikte çuvalların üzerine örtünen özel kilimlerin üstüne dizerler. Çadırın yan tarafında serili harika halılara bakıldığında, oldukça sade ve doğal bir mobilya şeklinde, bakanların gözlerini kamaştırır ve ev sahibi hanımın yeteneği beğeniyle karşılanır. Kısaca konar göçerlikle ilgili bütün ihtiyaçlar, yatak odası, salon ve yemek yeri gibi bütün ihtiyaçlar bir siyah dörtgen çadırla sınırlıdır. Misafir için de beyaz veya siyah bir çadır yeterlidir.

Kaşkaylar çadırlarının yanı başında hazır bekleyen bir at bulundururlar. Son yıllarda bazı obaların konaklama yerine kadar yapılan yollar sayesinde, kabile büyükleri ve zengin ailelerin çadırları yanında arabalara da rastlanır. Yani atın yerini yavaş yavaş arabalar almaktadır.

E. Kaşkay İli'nde Yiyecek ve İçecekler

Kaşkayların yediği ekmek lavaştır. Lavaş sacda pişirilen ince yufka ekmektir. Lavaş buğday unundan yapılır. Fakir aileler ekmek yapmak için arpa ve mısır unun

dan da yararlanırlar. Yemek olarak koyun, kuzu ve av hayvanlarının etlerinden çeşitli kebap ve kızartmalar hazırlanır. Etli yemekler genellikle varlıklı ailelere ait yemeklerdir. Fakir aileler daha çok yoğurt, tarhana, çökelek gibi hayvansal ürünlerle yaşadıkları yörelerdeki yaban otlarından yapılmış çorba ve diğer sebzeli yemeklerden yararlanırlar. Sıcak yiyecekler olarak, özellikle fakir ailelerde, pirinç, sütlaç, ayran aşı, kelecoş (kurutma patlıcandan), abkeşek (süzme pilav), kurut patlıacan (bir tür patlıcanlı tahrana), kurut kabak ve çeşitli çorbalar yapılır. Bunun yanında hurma, soğan, yumurta, bulabildikleri ölçüde et ve pirinç yerler.[81]

Kaşkay İlinde yapılan meşhur yemekler şunlardır:

Tehçin pilavı: Kuzunun içi boşaltılarak kuru üzüm, çeşitli sebzelerden hazırlanmış pilav malzemesi ile doldurulur. Bu buğulanma ile pişirilen meşhur bir yemektir. Bu yemek için uygun olan kuzuya **emlik** adı verilir. Yemekte tereyağı kullanılır. Bu yemek lezzetli ve pahalı bir yemektir. İlin varlıklı aileleri bu yemeği yapar.

Şirteh: Süt ve pirinçten yapılan lezzetli bir çorba çeşididir.

Dempoht: Dağ bitkileri, çiçek, tere otu, kurutulmuş mantar, et ve pirinç ile yapılan bir yemek çeşididir. Tereyağı kullanılarak yapılan bu yemeğe et olarak kelle ve paça eti kullanılır.

Bunların dışında Kaşkay ilinde yapılan yemekler de şunlardır:

Çorba Çeşitleri:

1- Ayran çorbası

2- Süt çorbası

3- Mecek (dağ bademinden yapılır) çorbası

4- Şorba.

5- Yoğurt (çeşitli sebzeler katılarak yapılır) çorbası.[82]

Kebaplar:

1- Türk kebabı

2- Boz kavurma

3- Çenceh (şiş) kebabı

4- Köfte

5- Mütencene (kıyma ile yapılan bir kebap)

6- Şam kebabı.[83]

İçecekler: Kaşkay ailesinin yaşantısında çay birinci sıradan içeceklerden sayılır. Çadırlarda veya çadır dışındaki ocaklarda sürekli Kaşkaylının çaydanında hazır çay mevcuttur. Kaşkay çadırında her zaman çay içmek mümkündür. Anneler küçük yaşlardan itibaren çocuklarına çay içirirler. Çay umumiyetle şekerle içilir. Buna gücü yetmeyen aileler hurmadan da yararlanır. Hurma ve meyveler şehirlerden alınır. Hayvansal ürünlerini satıp bununla meyve ve diğer yiyecekler satın alırlar. Bazen

de obalara seyyar satıcılar gelerek bu tür yiyecekleri hayvansal ürünlerle değiştirip bu ihtiyaçları giderme yoluna giderler.

Eskiden üzümden çeşitli törenlerde içmek için şarap da hazırlarlardı. Ancak günümüzde bu içecek pek hazırlanmaz.

F. Kaşkaylarda Hayvancılık ve At Kültürü

Kaşkayların geçim kaynağı genellikle iyi cins koyun ve keçilerden oluşan hayvan sürüleridir. Yaşadıkları bölgeye uyum sağlayan, bol süt veren, iyi yünü olan hayvanlardan sürülerini oluşturma gayesi taşırlar. Şimdiki koyun soyunun seçiminde, büyük gayret sarf edilmiş, iyi ürün veren hayvanlara sahip olunmuştur. Böylece öncekilerden daha verimli ve soylu hayvanlar elde edilmiştir. Diğer aşiretlerden (Lor ve Bahtiyari gibi) koyunlar (yarım kazanç adı ile) satın alınmış ve tedricen bu koyunlardan daha verimli bir soy elde edilmiştir.

Hayvancılıkla içiçe olan halk, bazen daha iyi koyun sürüleri elde edebilmek için bir şehirden başka bir şehire gidip oradan en iyi koçu veya koyunu alarak iyi sürüler oluşturma yoluna gitmişlerdir. Bu gayretler sonucunda düzgün cüsseli, bol etli, gelişmiş, çok süt veren, iyi ve uzun yünü olan koyunlar üretilmiştir. Bu seçkin koyunlar, çeşitli iklim şartlarına alışarak bol ürün vermektedirler.

Kaşkay Türkleri, koyunun yanı sıra keçi de beslerler. Keçilerin daha çok tercih edilmesinin sebebi, zor coğrafî şartlara dayanıklı olmasındandır.

Hayvanları İşaretlenmesi

Sürülerin hangi aileye ait olduğunu kolayca anlayabilmek için her ailenin bir işareti vardır. Silinmemesi ve yıllarca kalması için hayvanın derisinin bir bölümü işaretlenir. Buna **tamga** (damga) denir. Tamga işaret koyma aracıdır. Evde saklanan metalden yapılmış, işaretler oldukça sade ve çoğunlukla hayvan sahibinin ikinci ismi veya ilk iki harfi ya da ilk harfinin konulmasıdır.

Tamgayı yapmak için metalin kızdırılıp hayvanın derisinin veya bacaklarının bir kısmını biraz yakarak yapıştırmakla olur. Hayvanın fazla acı çekmemesi için yakılan yerin (yaranın) üzerine biraz yoğurt veya ayran sürülür. Yanmış deri bir haftada şekil alır ve yıllarca kalır. Bu tamgalı hayvanın kaybolması veya herhangi bir sürüye karışması halinde bu hayvan rahatlıkla bulunabilir.[84]

Şahaz veya Sürünün Önünde Giden Hayvan

Kaşkay İli'nde şöyle bir âdet vardır. Bir Kaşkaylıya, ne kadar koyunun var diye sorulduğunda şu cevap verilir:

- Bir bürr veya iki bürr.

Eğer koyunları az ise (yüz koyundan az), bir küçük bürrüm var der. Bir bürrde bulunan koyun sayısı 200-400 arası koyundur. Bir bürrden fazla koyunu bir çoban otlatamaz. Özellikle kışın daha zordur. Kaşkaylar gece koyun otlatmaya **sovken** derler.

Bir **bürr** koyunun içinde bir hayvan onların tümüne öncülük eder. Kaşkaylar bu öncü hayvana **şahaz** veya **serkel** derler. Bu şahaza veya serkel, burulmuş (ahta) keçiden seçilir. Bu hayvan bakımlı ve hastalıklara karşı dirençlidir. Sürüye rehberlik etmesi için özel bir eğitime tabi tutulur. Çoban onu yalnız başına her gün arkasından koşturarak tuz ve ekmek yedirir. Eğitildikten sonra ona özel eşyalar ve süsler (büyük bir çıngırak, muska, şişten halka, gözbağı, boncuk vs.) takılır. Bu öncü hayvanlar, çok kibirli ve gururludur. Bu özelliklerini açıkca diğer hayvanlara bildirirler. Sürü bir yerden geçtiği zaman sürünün diğer hayvanları onu takip eder. O hareket etmeden diğer hayvanlar hareket etmez. Bir su üstünden geçerken, öncü geçmeden (atlamadan) diğerleri geçmez. Yani her işte ona tâbi olurlar. Şahaz veya serkel, ister koyun sürüsünde ister keçi sürüsünde olsun burulmuş keçiden olmalıdır.[85]

Kaşkaylarda Atın Yeri

Kaşkay aşiretinde atın yeri ve önemi çok büyüktür. Ata karşı büyük hürmet ve sevgi beslenir. Onun içinde en iyi at cinsine sahip olmaya çalışmışlardır. Kaşkaylar, “at eşittir Kaşkayi, Kaşkayi eşittir at” derler. Şordereli tayfası, dünyada az görülen soylu atları yetiştirmiş ve en iyi atları yetiştirmekle meşhur olmuştur. M. Behmenbegi, Şoldereli tayfasının atlar yetiştirmesi hakkında şunları yazmaktadır: “…Şoldereli atlarının güzelliği, endamlı ve asilliğine tüm tayfalar şahit olmuşlardır. Bu atlar rakipsizdir. Âdeta at Şolderelilerin hayatlarının bir parçası haline gelmiştir. Şoldereliler siyah **Hişavendi** atına sahipti. Şoldereli için yeni millî ve nihaî bir manevî değerdi; yeni çocuğun canına, babanın ruhuna, sevgilinin zülfüne yapılır ve bu çok zor değildi ama atının nefesine, yelesine ve tüyüne yemin etmek onlar için kolay değildi…” Yine devamla bayram şenliklerinde; “…Şoldereli atları, değişik renk ve soydan güzel ve görkemli bir şekilde görenleri büyülerdi…” der.[86]

Kaşkay Türkleri, küçük yaşta ata binerler. İlde çeşitli törenlerde at yarışları yapılır ve göç sırasında da atlardan büyük ölçüde yararlanılır. Kaşkay ilinde yetiştirilen soylu atlar çeşitli ülkelere de ihraç edilmiştir.

Kaşkay Türklerinin hayatında, bu gibi âdet aneneler ve dinî kurallar önemli yer tutar. Ancak, eğitim ve öğretimin etkisi başta olmak üzere, çeşitli etkilerle Kaşkaylar arasında bu geleneklerin ve batıl inançların zayıfladığı, birçoğunun unutulduğu görülmektedir. Günümüzde Kaşkay Türkleri arasında,İran ve İran dışında okumuş aydın, (doktor, mühendis, ziraatçi vs.) mevcuttur.

G. Kaşkayların Hayatında İklim ve Coğrafyanın Önemi

Kaşkayların hayatında, meraların ve o bölgedeki hava şartlarının önemi büyüktür. Kaşkay İli, yıl boyunca hava şartlarını göz önünde bulundurarak hareket eder. Hava şartlarının değişikliği yüzünden hayvanların doğum, hastalık ve gelişme süreci etkilenmektedir. Meselâ, dağlık ve taşlık bölgelerde koyunlar gezemez ve otlayamaz. Bunun tersine keçiler bu yerlerde rahatlıkla otlanırlar. Bu yüzden Kaşkaylar, hava şartlarını ve o bölgede bulunan otların çeşitliliğini göz önünde bulundurarak, düzenli bir plân çerçevesinde hayvancılık yaparlar. Eğer bu şartlara dikkat ederek hareket etmezlerse büyük maddî kayıplara uğrarlar.[87]

Göç sırasında takip ettikleri güzergâh, hayvanların çeşitli ihtiyaçlarını (ot, su vs.) karşılamada büyük zorluklarla karşılaşmamak için önceden tedbir alınır ve bu çerçevede hareket edilir. Göçe erken veya geç başlamak, hayvanların telef olmasına sebep olur. Bazı tayfa ve tireler doğru plân yapmadıkları için ve göç zamanına uymayarak, erken harekete geçmeleri onların mahvolmasına sebep olmuştur. Çünkü gözlenmeyen sel ve tipi ile karşılaşıp varını yoğunu kaybetmişlerdir. Bazen de yiyeceğin az olması nedeniyle yollarda hayvanlar telef olmuşlardır. Hatta sürünün taşan çaylardan geçirilmesi zorlaşır. Bu güzergâhta köprü yoksa veya sel tahrip etmişse sürünün telef olmasına sebep olur.

Kışlağa göç sırasında iyi bir plânlamanın yapılması şarttır. Zira sıcak bölgelerde yazın en büyük sorun sudur. Çünkü hayvanların çoğu susuzluk hastalığına (saht) düşüp telef olurlar.

Hava şartları el sanatlarını da etkilemektedir. El işleri belli mevsimlerde yapılır. Sıcak ve yağışlı havalarda bu işlere ara verilir. Hava durumu ile ilgili bilgiler, göç zamanında nerelerde durulması gerektiği konusunda belirleyici unsurdur.

H. Meraların Önemi

Kaşkaylarda meranın önemli bir yeri vardır. Birçok kavgalar bu yüzden çıkar. Yıllar boyu iki aşiret arasındaki düşmanlıkların devam etmesine neden olur. Bu nednele il halkı tüm meraları metre metre işaretler ve bu sınırları kimse değiştiremez.

Başkasına ait meralarda hayvan otlatmak veya buradaki ağaçları budamak büyük suçtur. Ama serbest sayı

lan **miyanbend** meralarında herkes hayvanlarını otlatabilir. Kiralanan meralarda hayvan otlatmanın belli kuralları vardır. Hayvanlar birdenbire meraya salınmaz. Yeni doğan koyunların bu konuda öncelikleri vardır. Her gün **acar** (otlatılmamış mera) bölgelerinde serbestçe otlayabilirler. Akraba olan kabileler birbirlerinin merasında hayvanlarını otlatabilirler. Meralarda, yaylak ve kışlaklarda, hayvanların su içmeleri için yapılan yere **cebibe** denir. Her kabilenin kendine ait cebibesi vardır.[88]

I. Meraların Mülkiyeti

Eskiden tayfaların az olması ve buna bağlı olarak hayvan sayısının da az olması dolayısıyla meralar ihtiyaca cevap veriyor, hatta ihtiyaç fazlası meralar mevcuttu. Tayfa ve hayvan sayısının artmasıyla meralar bu ihtiyaca cevap veremez hale geldi. Yaklaşık bir asır önce Fars bölgesinde büyük meralara sahip olan İsmail Han (Sovletüddovle) Kaşkai, o dönemde tüm meralarını parasız olarak Kaşkay aşiretlerine dağıtmıştı. Tüm meraları tayfalardaki **Kelanter** ve **kethüda**lara verir. Onlar da âdilâne bir şekilde, **tayfa, tire** ve **bonku**lar arasında bölüştürüyordu. Verilen bu yerler yıllar geçtikten sonra o insanların mülkiyetine geçmiş oldu. Zaman içinde zengin insanlar bu yerleri satın aldılar. Seneler geçtikçe devlet karşısında mülk iddiasında bulunup resmî izin belgesi çıkardılar. Meraları olmayan Kaşkaylılar yerleşik hayata geçmeye başladılar. Daha sonraki dönemlerde çeşitli bahanelerle İran merkezî hükümeti buraları hazine arazisi olarak ilân etti. İran devriminden sonra bu insanlar (yerleşik hayata geçen) tekrar konar göçer hayata teşvik olunmuşsa da meraların yüksek kirası ve diğer bazı sebeplerle şehirde kalmayı tercih etmişlerdir.[89]

1 Tagıhan M. Lisanülmülk, Sipihr, **Nasihatü't-tevarih, Tarih-i Gacariyye**, c. II., Tarhan, H. 1337, s. 148.

2 Mes'ud Keyhan, **Coğrafiya-yı Mufassal-ı İran**, c. II., Tahran, H. 1313, s. 78.

3 N. Field, **Contribution to the antropology of Iran**, Chicago, 1939, s. 217.

4 **İslam Ansiklopedisi**, C. IV, İstanbul 1955, s. 141.; Aliekber Dehhuda, **Lügatname**, Tahran, 1342., s. 301.; Dr. Haşmetullah Tabibi, **Camiü'ş-Şinasî ve Merdunnaşi, İlat ve Aşayir**, Tahran 1371, s. 328.; Rıza Nur, **Türk Tarihi**, İst. 1924-1926, s. 249; M. Keyhan, **a.g.e.,** c. II., s. 78.

5 Pıerre Oberlıng, **The Qashga'ı Nomads Of Fars**, Paris 1974, s. 29; Ebulfazl Kasemi, **Tarih-i Hükûmet-i Siyah ya Hanavadeha**, Tahran, s. 50-51; V. Destkerdi, Atabek Sa'd bin Zengi, **"Armağan"**, Tahran-1365, s. 534; M. S. İvanov, **Plemena Farsa**, Moskova 1961, s. 31.

6 B. N. Balayan, **K. Voprosy ob obşnosti etnogeneza Şahseven İ. Kaşkaiyev**, Vostokovedçeskii Sbornik, Erivan 1960, s. 352.

7 Dr. Haşmetullah Tabibi, **a.g.e.,** s. 328.

8 David C. Morisden, "Kaşkay İli'nin Geçmişi ve Şimdiki Durumuna Kısa Bir Bakış", **Name-i Nur, Sayı** 4-5, (Tahran-Ekim 1977), s. 57.

9 **Müslüman Halklar Ansiklopedisi**, c. II., İstanbul-1991, s. 77.

10 A. Pavet de Courteille'nin, **Doğu Türkçesi Sözlüğü** (Dictionnaire turk oriental, Paris, 1870, s. 406'de: 1. Beyaz alınlı hayvan 2. Korkusuz 3. Önde gelen, başta gelen, 4. Savaş zamanında atın alnına yapıştırılan (takılan) takı.; Şeyh Süleyman, **Lugat-ı Çağatay ve Türkî Osmani** (H. 1298, s. 220)'de: 1. Alnı beyaz benekli olan at veya yük hayvanı 2. Korkusuz 3. Bir kahraman 4. Devamlı önde giden, önce. 5. Savaş zamanında atın ön tarafına takılan bir takı. 6. Yüksek yerde (dağ yamaçlarında) bulunan bir çalı. 7. Silindirik bir tomar veya deste.; Radloff'un (**Wörterbuches der Türk Dialete**, c. II., s. 394-395) sözlügünde **"kaşka"** kelimesi: 1.

Dazlak kafalı, 2. Kafasında bir saçsız (kel) yerin olması. 3. Atın alnındaki beyaz akıntı. 4. Beyaz benekli bir at.; Çağatayca'da "kaşgamak" kelimesi: 1. Kurumak, kuru hale gelmek. 2. Çatlamak, hışırdamak veya hışırdatmak. 3. Parlamak, 4. Cızırtılı bir şekilde pişme, pişen yemek. Yine Oğuz grubunda da, **Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü** (TDK. Ank. 1975, s. 2680)'de, "kaşka" kelimesi: Alnında bir işaret (alamet) olan bir hayvan".; (**Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü**, TDK. İst. 1943, s. 846), "kaşka"; Erzurum, Çankırı-Alagöz bölgesinde özellikle alnında bir işaret olan at anlamında kullanılır. Hamit Zübeyir ve İshak Refet'in (**Ana Dilden Derlemeler**, Ank. 1932, s. 208) eserinde, "kaşka": Güney Anadolu'da kullanıldığı şekliyle kötü şans getiren, "alnında bir işaret olan at" anlamındadır. Ayrıca P. Peliot (**Notes sur l' historie dela Horded' Or**, Paris, 1949, s. 222), "kaşkay" olarak tercüme ettiği ve Baraba (Kıpçak Tkç. bir ağzı) ağzında "buğday büyütmek" manasına gelen bir kelime de mevcuttur. Fakat "kaşkay" kelimesiyle bu ağızda bulunan kelime arasında bir bağlantı olduğunu iddia etmemiştir.

11 Pierre Oberlıng, **a.g.e.,** s. 33.

12 M. B. Behmenbegi, **Örf ve 'Adet der Aşayer-ı Fars,** Tahran, H. 1324, s. 2.

13 Muzaffer Kahramani, Ebiverdi, **Tarih-i Vakayi''Aşayir-i Fars**, Tahran-1373, s. 27.

14 Mirza H. Fesai, **Farsnâme-i Nasıri**, Tahran, 1895-1896, c. II, s. 313.

15 Hacı Zeynelabidin Şirvani, **Bustanu's Seyaha**, Tahran, H. K. 1315, s. 441.

16 Mes'ud Keyhan, **a.g.e.,** c. II., s. 78.

17 İsmayil Buşehrî, **Esrar-ı Nahzate Cenub**, Tahran, s. 177.

18 **Acem Irak**'ı Erak, Tefriş, Aştiyan, Halacistan, Save, Buin Zehra ve çevresindeki bölgelerdir.

19 Melik Mansur Han-ı Kaşkai, Kaşkay İli'nin meşhur ilhanı Sovletüddovle'nin (İsmail Hanı Kaşkai) ikinci oğludur. 1994'de kendisiyle yaptığımız ropörtaj'dan.

20 M. T. Ullens Shooten, **Lords of the mountains**, …. s. 86.

21 Said Nefisi, **Tarihi İçtimaî ve Siyasî İran der Devre-i Muasır**, c. I., Tahran 1344, (1965).

22 Dr. Haşmetullah Tabibi, **a.g.e.,** s. 328.

23 Ahmet Caferoğlu, **Türk Kavimleri**, TKAE, Ankara 1983, s. 65.

24 Franc-Jean Shor, We Dwelt in the Kashgai Tents, **The National Geographic Magazine**, c. I, (June-1952), s. 810.

25 V. Minorsky, Halac Türk Diyalekti, **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, c. IV., sayı 1-2, (İst. 1950), s. 103.

26 Dr. Haşmetullah Tabibi, **a.g.e.,** s. 329.

27 Lorens Lakhart, **İngeraz-ı Salsale-yı Safaviyye**, Tahran 1344, s. 91-94.

28 T. E. İbrahimov (Şahin), **Gaşgaylar**, Bakû-1988, s. 73.

29 Rıza, Müstevfi, El-Memaliki, İl-i Kaşkai (Kaşkay İli), Özel Tahran İslâm Üniv. Coğrafya Fak. (Basılmamış Dr. Tezi), Tahran 1993-1994.

30 Melik Mansur Kaşkai (Nasır Han'ın kardeşi) ile Ekim 1994'te yaptığımız röportaj'dan.

31 Pierre Oberlig, **a.g.e**, 1974, s. 21-22.

32 Menuçehr Keyanî, **Siyah Çadırha**, Tahran 1372, s. 176-179.

33 Dr. Haşmetullah Tabibî, **Camiuş-Şinâsî ve Merdumnâşî-İlât ve Aşâyir**, Tahran 1371, s. 331.

34 M. H. Fesai, **Farsname-yi Naseri**, c. II, Tahran (H. 1313) s. 313.

35 M. Keyhan, **Coğrafya-yı Mufassal-ı İran**, c. II, Tahran (1931-1932), s. 79.

36 M. B., Behmenbegi, **a.g.e.,** s. 53.

37 Ali Razmara, **Coğrafyaye Nizami-yi İran**, Fars, s. 115-118.

38 Lord Kirzon, **İran ve Gaziyye-yi İran**, c. II, s. 137.

39 N. Field, **Conhibution to the Antropology of İran**, Chicago 1939, s. 219.

40 M. Kahrami, Ebivendi, **a.g.e.,** s. 66-67.

41 Muzaffer Kahramani Ebiverdi, **a.g.e.,** s. 66.

42 M. Keyani, **a.g.e.,** s. 172.

43 M. Keyani, **a.g.e.,** s. 67.

44 Muzaffer Kahramani Ebiverdi, **a.g.e.,** s. 67.

45 Menuçehr Keyani, **a.g.e.,** s. 171.

46 Muzaffer Kahramani Ebiverdi, **a.g.e.,** s. 67.

47 Menuçehr Keyani, **a.g.e.,** s. 171.

48 Menuçehr Keyani, **a.g.e.,** s. 171.

49 Menuçehr Keyani, **a.g.e.,** s. 171.

50 Menuçehr Keyani, **a.g.e.,** s. 171.

51 P. A. Juber, **Mosaferat der Ermenistan ve İran**, s. 137.

52 C. Kirzon, **a.g.e.,** s. 137.

53 M. T. Ullens Shooten, **a.g.e.,** s. 116.

54 Mes'ud Keyhan, **a.g.e.,** s. 313.

55 İsmail Nurzâde Bu şehri, **Esrar-ı Nehzate Cenub**, Tahran H. 1320, s. 177.

56 Rüknzade Ademiyyat, **Fars ve Ceng-e Beynelmilel**, c. II, s. 33.

57 B. N. Balayan, **K. Voprosy ob obşnosti…**, s. 331.

58 Sazmane Buolaca ve Bername, **Sarşomare-yi umumiye nüfus ve mesken**, neşriyyeye No: 1, Tahran (1976), s. 17.

59 Gerhard Doerfer, İrandaki Türk Dilleri Üzerine, **Türk Dili Dergisi**, Eylül-1992, s. 489.

60 Maria Thérése Ullens de Shooten, **Lords of the mountains, Southern Persia and the Kashkai tribe**, London 1956, s. 115.

61 Muzaffer Kahramani, Ebüverdi, **a.g.e.,** s. 52.

62 Novzer Danişur, **Nağmeha-yı İl-i Kaşkayi**, Şirâz 1993, s. 7.

63 Muhittin ÇELİK, "Kaşgay Atasözleri", **Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi**, (sayı 19-Haziran 1998) s. 59-60.

64 Novzer Danişur Kaşkaî, **a.g.e,** s. 132.

65 T. E. İbrahimov (Şahin), **a.g.e.,** s. 107.

66 Novzer Danişur, **a.g.e.,** s. 7.

67 T. E. İbrahimov (Şahin), **a.g.e.,** s. 111.

68 Melik Mansur Kaşkayi ile Ekim 1994'de yaptığımız röportaj'dan.

69 Melik Mansur Kaşkayi ile Ekim 1994'de yaptığımız röportaj'dan.

70 Muzaffer Kahramani, Ebiverdi, **a.g.e.,** s. 60.

71 M. Behmen Begi, **a.g.e.,** s. 70.

72 M. Behmen Begi, **a.g.e.,** s. 70.

73 M. Keyani, **a.g.e.,** s. 88.

74 M. Keyani, **a.g.e.,** s. 90.

75 M. Keyani, **a.g.e.,** s. 91.

76 M. Keyani, **a.g.e.,** s. 91.

77 M. Keyani, **a.g.e.,** s. 92.

78 M. Keyani, **a.g.e.,** s. 93.

79 M. Keyani, **a.g.e.,** s. 101.

80 Muzaffer Kahramani, Ebiverdi, **a.g.e.,** s. 57.

81 M. Keynai, **a.g.e.,** s. 116.

82 M. Keyani, **a.g.e.,** s. 117.

83 M. Keyani, **a.g.e.,** s. 118.

84 M. Keyani, **a.g.e.,** s. 52.

85 M. Keyani, **a.g.e.,** s. 48.

86 M. Keyani, **a.g.e.,** s. 68.

87 M. Keyani, **a.g.e.,** s. 23.

88 M. Keyani, **a.g.e**, s. 27.

89 M. Keyani, **a.g.e.,** s 29-30.

Sungur Türkleri / Prof. Dr. Cevat Heyet [p.675-678]

PROF. DR. CEVAT HEYET

Varlık Dergisi Editörü / İran

Sungur Türkleri, Sungur şehrinde ve onun etrafındaki bazı köylerde (Galeyi-Ferhad ve Gurve) yaşıyorlar. Sungur şehri İran'ın batı sınırlarına yakın olan Kirmanşah şehrinin, 70 kilometre kuzey doğusunda küçük bir şehirdir. Şehrin nüfusu yüzbine yakındır. Nüfusun yarısına yakını Sungur Türklerinden oluşur. Minorski'ye göre Sungur Türkleri buraya Moğollar devrinde gelmişlerdir ve bunların reisi olan Sungur, Şiraz Moğollarının hizmetinde bulunmuş olmalıdır. Sungur Türkleri Şii olup, Ehli-hakk temayülleri olduğu zenn olunur.[1] Bununla beraber Sungur şehrinde eskiden kalmış "Gonbedi-malik" binası Selçuk mimari üslûbuyla yapılmıştır.

Sungur şehrine İran-Irak Savaşı'nda binlerce Kürt gelip yerleşmiştir. Öyle ki, bugün şehirde Türkten çok Kürt ve az sayıda da Fars vardır. Farsların çoğunu hükümet memurları oluşturmaktadır.

Şehrin nüfusu iki veya üç dil biliyor ve başta Türk dilli şehirlerimizden daha çok Farslaşma cereyanına maruz kalmışlar.

Sungur Türkçesi, Azeri ve Eynallu lehçeleri arasında bir Türk lehçesidir. Hatta fonemler bakımından (o-u, ö-ü) Eynallu lehçesine daha yakındır. Eğer yavaş konuşulursa bir Azerbaycanlı tarafından anlaşılır ve Prof. Doerfer'e göre Azeri Türkçesinin bir lehçesidir.

Sungur Türkçesini ilk defa Prof. L. Windfuhr ve ondan sonra Prof. G. Doerfer (Alman Türkoloğu) tedkik etmiştir.[2]

Sungur Türkleriyle konuşmalarımızda lehçe veya ağızlarındaki bazı özellikleri Prof. Doerfer'in tespit ettiğinden farklı gördük. Mesela mastar eki olarak ax yerine ağ bulduk. Bu farkları sırası geldikçe yazımızda hatırlatacağız.

Sungur lehçesinin özelliklerini şöyle özetleyebiliriz:

Fonemler:Sungur Türkçesinde ı ve ö olmadığına göre sesli olarak yedi fonem vardır. Burada o-u, ö-ü seslerine deyişmektedir. O sesi ancak v, u, i seslerinden önce geldiği zaman olduğu gibi telaffuz edilir. Mesela: tovlamağ, kovmağ, dünov (dün), bizov, govcan (baston), tovux, goun veya govn, sovux veya soux, aloi (diftong gibi) E sesi i sesine çevrilir, mesela:Er yerine ir, ev yerine iv. denir.

Prof. Doerfer'in yazdığına göre eksi Türkçenin uzun fonemleri korunmuştur; hususiyle u, ü ve i seslerinde göze çarpar. Biz yaptığımız tetkiklerimizde bu korunma hadisesini görmedik.

Horasan ve İnallu lehçelerinde dahi özellikle G'den sonra ö sesi ü, ve o sesi de u telaffuz edilir.

Sungur lehçesinde de, İnallu'da olduğu gibi ikinci hecede ve son hecede u hakimiyeti vardır. Mesela: artux, aşux, yemelu, arux, biz tapdux (biz bulduk), bağlu, darlu (tatlı), ivlu (evli), açuğ (açık), mincuğ (boncuk), irelu.

İ bazı sözlerde birinci hecede i ile é arasında telaffuz edilir. Mesela:Bi(é)z, si(é)z.

é veya kapalı e çok vakit i okunur, ama y'den evvel é sesi veriyor. Mesela: béyrağ, guzey, günecağ (güneş tutan), geynemağ. Daha başka yerlerde dahi é 'nin kaldığını görüyoruz: beş, üzék (yüzük).

a birçok yerlerde e (açık e) telaffuz edilir: qere, qerqe, yessi, urte, qisqe (kısa), yare, arem (adam), burde, urde, selxum, isitme (ateş), numurte (yumurta), seqqel (sakal), ervad (arvat=kadın), qeygene.

a Tebriz ağzında olduğu gibi y'den önce é okunur. eyran, geymağ, qeyin, yeylağ, beyrağ, qeynemağ. Nadir olarak e (açık) okunur:eyağ.

Ünsüzler

k kelimelerin sonunda, ince ünlülerden sonra y ve kalın ünlülerden sonra ğ veya x okunur. Mesela: ürey, çörey (ekmek), gerçey (gerçek), ürdey, iney ve durax, gulax, çux, yux, gırx,

uzağ, irağ, dırnağ, biçağ, turpağ, palçağ (palçık=çamur), ağ, mıncuğ, baluğ, bılağ (bulak=kaynak, pınar), günnermağ (göndermek).

b, p birçok kelimelerde v telaffuz edilir. Mesela: div (dip), davan (taban), gavağ (kabak=ön), güveğ (göbek).

y Azeri Türkçesinden daha geniş şekilde sözlerin başında düşmüştür. Mesela:üz, ulluz (yıldız), ilan (yılan), il (yıl), ürey.

d kelimenin ortasında ve son hecede çok vakit r okunur. Mesela: ar (ad), darmağ (tadmak), durağ (dudak), urin (odun), ervar (arvad=kadın).

d'den önce n gelirse d de n okunur. l gelirse l ve s gelirse s okunur. Mesela:gunnuz, yannırmağ (yandırmak), inni (indi=şimdi), yessi (yasdı, yastı).

Bazen de metatez olayına rastlıyoruz (Azeri Türkçesinde olduğu gibi). Mesela: turpağ, irelu, guşni (gonşu=komşu, kürpi=köprü).

Sağır n=ng birkaç sözde kalmıştır: dunguz, garaguluğ (kalanlık), danglamağ (danlamak=azarlamak), teyzang (mesane=sidik kesesi (i ile e arasında).

t Azeri Türkçesinde olduğu gibi birçok sözün başında d olmuştur. dar (tad), duz (tuz).

Bazı iki heceli sözlerde ikinci hece düşürülür. Mesela: bern (burun), ağz (ağız), boyn (boyun), govn (kavun), güsk (göyüs), garn (karın).

Mastar eki daima mağ'dır (Tebriz ağzında max'tır). Mesela: darmağ, gitmağ, gelmağ, vermağ, govmağ...

Sıra sayıları daima çi'dir: üçümçi, dürdümçi.

Çoğul ekleri ler ve le'dir: kitabler.

dir, di titreşimsiz ünsüzlerden sonra ti telaffuz edilir: pisti. Titreşimlilerden sonra di okunur: ışşığdi.

L ile biten sözlerde (yüngül=hafif) li: yüngülli, n ile bitenlerde (yaxun=yakın) ni ve r ile biten sözlerde ri okunur (garri=kardır).

Ad ve Zamir Halleri

Eski Türkçede olduğu gibi genetiv (mensubiyet) eki yoktur:kişi ivi (erkeğin evi), elim bermaği (elimin parmağı).

Akuzatif eki çeşitlidir. Mülkiyet ekinden sonra düşer:Elim tut (elimi tut). Ancak elov (elin), eloii (elini) olur.

Başka yerlerde ünsüzlerden sonra i ve ünlülerden sonra ni olur (İnallu lehçesinde olduğu gibi): sen-seni, biz-bizi, siz-sizi ve u (o)-oni.

Datif, lokatif ekleri hem kalın, hem de ince hecelerde e, de, ne'dir. eloe (eline), bizde, ivde, urde, burde ve elunne (elinde).

Ablatif eki n'sizdir:ivde (evden), bizde (bizden), si(e)zde (sizden).

Vasıta eki instrumental ile, la yerine ine'dir: qelemine (kalemle).

Mülkiyet ekleri şunlardır:

im: menim (é ile i arasında), elim

u: senu (senin), elu (elin).

i: eli

imis, imiz: elimiz.

uz: eluz (o ile u arasında).

leri: elleri.

Şahıs Zamirleri: me (ben), se (sen), u, biz, siz, ular'dır.

Mülkiyet Zamirleri: menim=menom, senu, unu, bizim-bezem (i ile é arasında), sizu, ulardu.

Sungur Türkçesinde, Azeri Türkçesinde olduğu gibi dönüş zamirleri vardır: bilemi, bilovi, bilesini, bilemizi, bilovzi, bilelerini.

Tefzili sıfat için rax ve ter (Farsça) kullanılır: yaxçırax (daha iyi), yeketer (daha büyük).

Fiil Zarfı: Haber şekli (müsnet predikalif) attribut.

Sungur Türkçesi'nde gelecek zamana mahsus ek yoktur (İnallu lehçesi gibi), fakat: isiyovrem gelem, isiyov se gelese, isiyov gele, isiyovrax gelax, isiyovsiz gelesiz, isiyola gelele şeklinde söylenir.

Yeterlik şekli gelebilmiyorem, gelebilmiyovsa şeklinde denir.

Sungur lehçesinde şart ekleri (se, sa) ve ip ve soru işareti yoktur. Şart forması Farsça'nın şart edatı olan eger-ege ilave etmekle meydana gelir: ege gellim (gelsem), ege geleydux (gelseydim).

Söz Dağarcığı: Sungur lehçesinde esas sözler Türkçedir. Yalnız içtimai sözler ve terimlerin çoğu Farsça ve Arapça'dır. İran-Irak Savaşı sırasında şehire ve etrafına birçok Kürt gelip yerleşmiş, şimdi herkes iki ve üç dilde konuşabiliyor. Biz soruşturma yoluyla bine yakın Türkçe kelime tespit ettik. Bunlardan önemli olan bir kısmını veriyoruz:

dada (baba, ata), aba ve nene (anne), gardaş, bacı (kız kardeş), uğl (oğul), uğlan, gız, uşağ (çocuk), üz (kendi), üzge (başkası, yabancı), baş, güz, burn veya born, ağz, üz, elüz (yüz), buyn, bil (bel), dalbaşı (omuz), güsk (göyüs), emcey (meme), ürey, garn (karın), dal (arka), gul (kol), el, bermağ, düz (diz), gıç (bacak), eyağ, bağaruğ (bağırsak), durax (dudak), güvey (göbek), sürüy (sidik), ürdey, baluğ, ağ, qere, saru, gırmız, güy, yaşıl, işey (eşek), it (köpek), dovşan, taug, xurus, ilan, gügerçin, qerqe (av kuşu), yeke (büyük), kuçi, bi (bir), ikki, üç, dürd, beş, altı, yeddi, sekkiz, dugguz, un, yirmi, utuz, gırx, elli, üz (yüz), bice (birinci), ikimci, üçümci, onumci..., gece, gunnuz, gun urta (öğle), inni (şimdi), sure (sonra), us (üst), işaye (aşağı), iv (ev), ir (er=koca), çal (derin, çukur), gığ (koyun), riğino (tavuk), verşillemağ (parlamak), uzun, qisqe, inlu, inçe, dar, açuğ (geniş), yessi, deri, et, yağ, tük, gasıq, çux, az, yaxçı (iyi), pis (kötü, pis), aruğ, yo

ğun (şişman), yatmağ, uvanmağ (uyanmak), durmağ (kalkmak), çürey (ekmek), berk (katı), sulu, yağluz (tek-yalnız), içeru, yazı (dışarı), küreken (damat), naxoş (xeste) dünov (dün), baş yuxarı (yokuş), baş şağı (iniş), gürmağ, güzeklemağ (beklemek), sukmağ (sökmek), neme (ne), neme diro (ne diyorsun), neme ilero (ne yapıyorsun), bunna sure (bundan sonra), yoğun, ince, geşeng, igéri (iri), berk, buş, isitme (ateş, kızdırma), seher (yarın), biri gün, isirogün (evvelki gün) (i ile é arasında), üg (ön), gillir (yuvarlak), yaşurmağ (saklamak), yağluğ (mendil), yahalmağ (yanılmak), uce (yüce).

Sungurlar Tanrı'ya Xuda (Farsça) diyorlar, yalnız Tanrıverdi sözünde, bir de ata sözlerinde tarı sözü kalmıştır.

Şimdi birkaç cümle örneği verelim: unu arı nemeri (onun adı nedir), hara giyovse (nereye gidiyorsun), harde geliyovse (nereden geliyorsun), dunu hardeydu (dün neredeydin), haçan gelovse (ne zaman geliyorsun).

Sungur
Atasözlerinden
Örnekler

Ügde baci, arde qeyçi.

Ne bağdequ (koy) alu nekürde dine xalu (dayı).

Qiç gelmi issiyov tiz giye (gitsin).

Herkesu biderdi var deyirmançinu su derdi var.

Qerqe qerqeye diyer üzü gere.

Piçağ üz dessesini (kılp) kesmez.

Bize (i ile é arasında) gelen bize xoşer (benzer).

Bu atasözlerinin hemen hepsi Azerbaycan Türkçesinde de mevcuttur.

Şimdi halk türkülerinden örnekler verelim:

Damne dame damımız

Yaxunni eyvanımız

Se urde du me burde

Kor ussi düşmenimiz

Bilağ başında durme

Bilağı buğlandirme

Seno yaru burde deu (deyil)

Gaş-güzü unadırme (oynatma)

Çağdaş şairlerden Ruhullah Emiri, Ali Ekber Mezheri ve İkbal beni Ameriyan'la görüşebildik ve onlardan aldığımız şiirlerden örnekler veriyoruz:

Emiri'nin Farsça, Türkçe ve Kürtçe şiirleri vardır ve mahlası Emir'dir. Emiri'nin Farsça şiirleri Ustad Şehriyar'ın şiirleri kadar güçlüdür, ancak merkezden uzak küçük bir şehirde yaşadığı için pek tanınmamıştır:

Şehrimiz Dili (Şehrimizin Dili)

Şehrimiz şemi-şebistanına pervane menem

Dağine, daşlerine aşiqi-divane menem

Getti (getirdi) dünyaye xuda çünki bu turpağde meni

Vermiyen turpağını mülki-süleymane menem

Çox ezizdi vetenim, çoxrax eziz hemvetenim

Bu mehebette ulan alemeefsane menem

Milleti xurdu iri güzlerimin ışırığı

Dulanen başlerunun dovrine pervane menem

Canım İran, vetenim Sungur, özüm Türk zeban (Türk dili)

Pakbaz (vurgun) aşiq ulan mihenim (vatanım) İran'e menem

Mene şair dime mecnuni-bu leylayem me

Şebnem eşki (gözyaşı çığı) veren cilve gülüstane menem

Yazmamı (yazmamış) Sungur'e tarixi-müdevven birisi

Bu cehetde giçen eyyamine bigane menem

Xoşneva (güzel sesli) bülbüli çox var bu gülüstanın Emir

Muri-miskin ki yiğer zehmetine (zahmetle) dene menem.

Şimdi Ali Ekber Mezheri'den bir şiir verelim:

Direm ey gusse ge el çek cigerim gan ileme

Bayeguş (baykuş) garnım içinne a bucur (böyle) lan (yuva) ileme

Güsgüme yığme verem, ut vuruse xermanime

Yanniren (yandıran) derd u qemi canime ferman ileme

Uğare (o kadar) gelluv o gidu yulimi saf ileru (ettin)

Xelleke (halka) yaxçı dimez buynimi re (de) yan (eğri) ileme

İyesiz xelbimi dünya işi viran ilemi (etmiş)

Kişi (erkek) ul senne (sen de) ivim başime viran ileme

Hurmişov oxlu (örmüşsün okla) buğazını gute (götür=kaldır) bu ganlu elu

Ülmişem üz ganime bunna (bundan) beter gan ileme

Gatuğim kiseye tükni gücine çerxi-felek

Senne bu pis ganımi gırguren (ekşimiş) eyran ileme

Ta ki dünya varımı güclü zeif hegii yémi

Seni dovrunni bugün zülmine dovran ileme

Çilleler gari guru başime ey gem buluti

Gar suvi gözlerime az geti tufan ileme

Baş bulaşdirme bucur Mezheri'ye tageti yux

Unu heqqine xeravluğ (kötülük) bile asan ileme (kolay kolay yapka).

Son olarak İkbal Beni Ameriyan (Şahid)'ın Emir hakkında söylediği bir gazelini veriyoruz:

Ey ulen bostanımız bülbüli-şeydası Emir

Me'deni-eşgu vefanun doro elması Emir

Vermişov (vermişsin) şehrimize fexro mubahato sefa

Yuxdi hiç zalimi divane re (den) pervası (korkusu) Emir

Biz sene fexr eylerax se bize izzet verese

Ey ulen himmet o hem geyret deryası Emir

Bu géce çox bize xoş gişdi eceb meclis idi

Mezheri gulleyi-eşg o edeb engası Emir

Şehrimiz arını (adını)se addu cemaet diline (atdun)

Eşgo şeydai o divanegi me'nası Emir

Diri (dedi) çox xatireler dovr cevanlugda bize

Beski şirino şeker baridi inşası Emir

Ömri var ussi, iki üz il yaşası

U ki eşiq élemi gelbimi siması Emir.

1 Minorski, V., "Sungur" maddesi, **İslam Ansiklopedisi,** cilt 11, İstanbul 1970. M.E.B.

2 G. Doerfer, Das Sungur Türkische Studia Orientalia, vol. 47. Helsinki. 1977, Prof. Dr. G. Doerfer'in adı geçen makalesi okunduktan sonra Sungur'da şahsen araştırma yapılmış ve ondan sonra bu makale hazırlanmıştır.

Bayadistan İran'daki Türk Kavimleri / Christiane Bulut [p.679-694]

DR. CHRİSTİANE BULUT

Mainz Üniversitesi Institute of Oriental Studies / Almanya

Giriş

Bayadistan ilk bakışta, Batı İran'da Hemedan ve Save arasındaki dağlık bölgede bulunan, Türkçenin konuşulduğu oldukça sınırlı bir bölge gibi görünebilir. Ama sözlü geleneklere göre bu bölgenin yerel nüfusu, İran'daki en önemli Türk kavimlerinin ilginç bir karışımını ortaya koymaktadır. Bu bölgedeki yerleşik halkın çoğunluğu, yerleşim yerleri düzgün bir biçimde ayrılan ünlü Afşar, Bayat veya Halaç kavimlerine mensuptur. Ayrıca Şahseven ittifakının göçmen alt kavimleri ve isimleri sonradan verilecek olan kimi daha az bilinen Türk kavimleri, geleneksel olarak Bayadistan bölgesinin yazlık meralarına düzenli bir biçimde gitmektedir.

1. Günümüzde Bayadistan: Coğrafya, Nüfus

Resmî İran terminolojisine göre günümüzde, merkez vilayetteki Save'nin ilçesinde bulunan dört bölgeden biri Kuh-pâye Bayât ismini taşımaktadır.

Diğer yandan yerel nüfusun şivesel kullanımında eski Türk kavminin ismi Manflaqe-ye Bayât veya Bayadistan,[1] açık şekliyle 'Bayat diyarı' olarak adlandırılan daha geniş bir bölgeye karşılık gelir. Nevberan'ın alt bölgesi etrafında yer alan Kuh-pâye Bayât'ın idarî birimi Bayadistan'ın en geniş bölümünü oluşturur. Öte yandan yörenin Türkçe konuşan halkı için; Bayadistan, doğuda Hemedan vilayetinin bir kısmını ve kuzeyde Kazvin vilayetinin Kharaqan dağlık alanını içine alacak biçimde daha geniş bir coğrafyaya uzanır.

Bölgenin merkezi Save'den Karafs'a, batıya doğru uzanan Mazdağan nehri (boylamı 35°/enlemi 49°-51° arasında) boyunca yayılan, yüksekliği 1500 ile 2000 metreye varan uzun dağlık bir vadiyi içerir. Kuzeybatının en ucundaki Kûh-e Kharaqan'a[2] doğru yayılan 3000 metre yüksekliğindeki sıradağlar bölgenin kuzey sınırını oluşturur. Güney tarafında ise bölge, içerisinde Kûh-e Paşalu, Kızıl Dağ ve Kûh-e Dârsu bulunan daha alçak sıradağlar vasıtasıyla Mazdağan[3] ırmağı veya Rıza Çayı'na paralel akan Kara Su'dan ayrılır.

Bayadistan'ın ve ona komşu bölgelerin nüfusu büyük oranda yerleşik Türk çiftçileri ve büyükbaş hayvan üreticilerinden oluşur. Nüfusun tümü 'Şiî' mezhebindendir. Köylüler kendi tüketimleri için ekin, üzüm, ceviz ve aynı zamanda bazı meyve ve sebzeleri yetiştirir. Çiftlik hayvanlarının üretimi oldukça yaygındır. Dağ otlaklarında veya yaylalarda, yetiştiriciler koyun ve keçileri tercih ederken, vadilerdeki yerleşik köylüler boynuzlu sığırları barındırırlar. Endüstri oldukça sınırlıdır. Geçmişin en önemli gelir kaynakları olarak tahmin edilen halı dokumacılığı ve doğal boya üreticiliği günümüzde hemen hemen bütünüyle terk edilmiştir.

İran'ın diğer birçok bölgesindeki gibi şehirleşme hızla gelişmektedir. Son elli yıl boyunca pek çok insan köylerini ve geleneksel yaşam tarzlarını terk etmekte ve Kum, Kazvin veya Save gibi şehir merkezlerine yerleşmektedir. Aynı zamanda birçok köylü başkent Tahran'a göç etmektedir.

Günümüzde isimleri hâlâ haritalarda yer bulan bazı köyler gerçekte terk edilmiştir. Bazı köylerde ise sadece birkaç aile veya bazı yaşlı kimseler kalmıştır. Birçok yaşlı insan, şehirlerdeki uzun çalışma hayatından sonra yaşamlarını sürdürmek üzere, emekli aylıkları veya tasarrufları ile köylere çekilmektedir. Bunun yanında yaz tatillerinde ebeveynleri ile birlikte üç dört ay geçirmek için her yıl

hoş bir dağ iklimine sahip köylere giden bir nüfus da mevcuttur. Fakat bu iki grubun da köy faaliyetlerine tam anlamıyla katıldıklarından bahsetmek zordur.

İnsan kaynaklarındaki bu düşüş köy topluluğu için ciddî sorunlara neden olmaktadır. Birçok yerde karmaşık sulama sistemi senelerdir ihmal edilmiş ve günümüzde çökme noktasına gelmiştir. 1960'lardaki toprak reformundan sonra çiftçiler, göçebe veya yarı göçebe komşu kavimlerin yazlık mera olarak kullandığı aşağı dağlık bölgeleri, ekip biçmeye başlamışlardı. Bu durum geleneksel olarak, sabit senelik bir meblağ karşılığı otlak yerlerinin haklarını satın almaya yetkisi bulunan koyun üreticileri ile çatışmalara sebep olmuştur. Bu günlerde çoğu köy, ancak ekinlerin Temmuz ayında aşağı dağ yamaçlarındaki ekilip biçilen alanlara götürülmesinden sonra çobanları kabul ediyor. Yaygın ve yoğun ziraatçılık ile iyi otlak yerleri bulma mücadelesi ve ayrıca sürülerin yaz otlakları yani yaylalar ile kışlaklar arasında geleneksel olarak taşınması yönteminin terk edilmesi, bugün dağ meralarında belirsiz bir eko sisteme yol açmaktadır.[4]

Elbette bu değişim süreçleri çevre ile sınırlı değildir. Bayadistan'ın oldukça geniş bir kısmı İslâm Ortaçağı boyunca aşağıda belirtileceği gibi kısmen stratejik ve politik bir öneme sahipken, Batı İran dağlarındaki uzak bir tarım bölgesi olması nedeniyle, asırlar önce büyük olasılıkla kısmî bir tecride maruz kalmıştı. Burada genel olarak yollar veya diğer ulaşım ve haberleşme sistemleri mevcut değildi. Hatta Schindler 19. yüzyılın sonuna doğru Batı İran'a seyahat ettiği zaman, Hemedan'dan Save'ye doğru uzanan ve Mazdağan'dan geçen eski, geniş anayol bile hemen hemen belirsiz, tozla kaplı ve yolcular için barınma olanakları bulunmayan bir yoldu. Schindler'in tasvirleri 18 ve 19. asırlar boyunca bölgeye uğramış gezginlerin anlatılarıyla tam anlamıyla örtüşmektedir. Bu gezginler aynı zamanda bu yöredeki birçok köyün yok edildiğinden veya terk edildiğinden bahsetmektedir. Kısacası birçok bakımdan bütün bir bölge onların zihninde harap bir izlenim bırakmıştı denilebilir.

Save'den çıkan ve Nevberan ile Dôkhân üzerinden Hemedan'a ulaşan çok eski yol altmış yıl önce asfaltlandı. Rotası aşağı yukarı Mazdağan nehrini takip eden ve Bayadistan'ın merkez köylerini Nevberan ile birleştiren ana yol ise sadece beş veya altı sene önce inşa edildi. Elektrik, Saman gibi daha geniş köylere 1973 senesinde ulaşmasına rağmen çoğu küçük köyler 1979 yılındaki İslâmî devrimin sonrasına kadar bile bu donanıma sahip değildi.

Şurası açık ki sözgelimi şehirleşmeyle başlayan ve devam etmekte olan değişim süreçleri; çevre değişiklikleri ve genel olarak hayatın çağdaşlaşması, kitle iletişim araçlarının artan etkisi ve diğer faktörler de köylerin kültürel yapılarını oldukça değiştirmektedir. Asırlardır bölgede gelişmekte olan daha ikinci derecedeki Türk şiveleri fevkalâde güçlü bir tesiri olan İran resmî diline, belki yirmi veya

otuz sene daha karşı koyabilecek ama sonunda dille birlikte bölgenin Türk karakteri, yerel gelenekleri ve folkloru da yok olacaktır.

Tüm bunlara rağmen Türkçe günümüzde yaygın bir biçimde konuşulmaktadır. Altmış yaşının üzerinde olanlar arasında Türkçe evdeki günlük konuşmaların dilidir. Erkekler İran dilini de konuşurlarken, bu kuşağın kadınlarının çoğu medyanın etkisi ve şehirli yakınları ile kurulan bağlantılar nedeniyle İran dilinin bazı sınırlı ve genellikle pasif komutlarını almalarına rağmen, tek dilli olup sadece Türkçe bilmektedirler. Yaşlı kuşağın büyüme evresinde, İran dilinin bölgedeki etkisi oldukça düşüktü. Gelişmemiş ulaşım sistemi bölgedeki şehir merkezleri ile kurulması muhtemel yakın iletişimleri engelliyordu. İlavaten, yörede devlet okulları bulunmadığından eğitim dili Türkçeydi. Çoğunlukla köylerin Türkçe konuşan mollası çocuklara Arap alfabesini ve Kuran'dan bazı ayetleri öğretirdi. Aynı zamanda, çocuklar onun sayesinde Şiî bir Müslümanın temel ahlâkî ve dinî sorumluluklarına aşina oldular. Bu suretle, okullar bile İran'ın resmî dilinin kullanımını teşvik etmemekteydi.

Otuz ile altmış yaş arasındaki kuşağın çoğunluğu iki dillidir. Bu kuşağın temsilcileri Türkçe konuşulan bir geçmiş ile büyümekte ve İran dilini yaşamlarının ilerleyen safhalarında, okulda öğrenmektedirler. Bunlar ebeveynleri, yaşlı yakınları ve komşuları ile Türkçe konuşurken, hemen hemen tamamı çocuklarıyla İran dili ile anlaşmaktadır. Bu durum, hükûmetin özel hayatı dahi içine alacak bir biçimde Türkçe kullanımını sınırlandırmaya yönelik baskılarından ziyade ebeveynlerin düşünüp taşınarak aldıkları bir kararın sonucudur. Çünkü bu kişilerin birçoğu, çocukların okuldaki derslerini takip edebilmeleri ve hayatlarında başarılı olabilmeleri için İran diline adamakıllı hakim olmaları gerektiğini düşünmekte ve bu bağlamda Türk dili kullanımının bir dezavantaj olmasından korkmaktadır.

Dolayısıyla, otuz yaşın altındaki genç kuşakta zayıf bir Türkçe hakimiyetine sahip, tek dilli ve Farsça konuşan oldukça fazla kimseye rastlamaktayız. Ortalama olarak, anadili Türkçeyi en azından evlerinde kullanmaya bilinçli bir biçimde karar veren çok az sayıda aile mevcuttur. Bu belki de bu bölgedeki Türk nüfus arasında güçlü bir etnik ve dilsel kimliğin bulunmaması ile alakalıdır. Yazı dilinin[5] çok uzun bir geleneğe sahip olduğu ve dahası İran Türklerinin himayesi altında, bölgesel ve bölgelerarası iletişim aracı konumuna erişen Azeri Türkçesinin Tebriz lehçesini konuşanlardan farklı olarak, Bayadistan'daki Türk nüfusu Türklüklerine iliş

kin hemen hemen hiçbir farklılık sergilememektedir. Dolayısıyla, Bayadistan'ın ve komşu yörelerin yerel Türk lehçeleri sınırlı bir prestije sahiptir.

Özellikle genç kuşak yerel lehçeyi "gerçek dil" -sözgelimi bütün İran'da konuşulan ve anlaşılan Tebriz Azerî dili- olarak bile değerlendirmemektedir. Dolayısıyla ondan vazgeçmemek için neden uğraşmaya gerek duyulsun ki?

Bütün bunların sonucu olarak, temelde sadece orta ve yaşlı kuşaklar, bölgesel Türkçe biçimlerinin aşınmasına ve yerel kültürün çöküşüne kederlenmektedir. Pek çok yaşlı insan halk hikayelerinin ve yerel geleneklerin tükenmez bir kaynağıdır. Kimileri Türkçe yazılı kaynaklara ulaşabilmekte ve Azerî kitapları (özellikle Şehriyâr çok popüler) ile Köroğlu Destanı gibi eski

efsanelerin ve halk şarkılarının yer aldığı kasetleri bulundurmaktadır. Birçoğu yerel halk şarkılarını -örneğin Marağe'deki ünlü yöresel aşık Tilim Han- toplamaktadır.

1.1. Bayadistan'daki Türklerin Kökenleri ve Yerleşim Yerleri

Bayadistan'ın merkezindeki yerleşik nüfus temelde iki farklı kavime, Bayat ve Halaç Türklerine mensuptur. Bu kavimler değişik köylerde bulunmakta ve her köylü köyünün hangi kavmin yerleşim alanında bulunduğunu kesin olarak bilmektedir. Halaç ve Bayat kavimlerinde bey veya han isimleri ile nitelendirilen birçok lider vardır. Halaç kavminden Cafer Kaimi Bey'in ve Bayat 'tan merhum Mirza 'Ali ºâcibî Han'ın ve onun oğulları Kahraman Han ile Kâm-rân Han'ın unvanları bu terimlere örnek olarak gösterilebilir. Çoğunlukla bölgenin geniş topraklarının sahipleri olan beylerin etkisi 1963'teki toprak reformundan sonra anlamlı bir biçimde azalmıştır.

1.2. Bayat ve Halaç Kavimlerinin Köyleri

Bayat veya Halaç kavimlerinin köy isimlerini alfabetik bir şekilde aşağıda listeleyeceğiz. Listemiz, ilgili kavimlere ait olduğu kesin olarak bilinen köylerin isimlerini içermektedir. İsmi vurgulanmayan diğer köyler bulunabilir. Aynı zamanda tamamıyla terk edilmiş Halaç'ın Küleqan'ı ve geriye sadece 17 hanenin kaldığı Bayat'ın Sar Sofla'sı gibi bölgeler kesinlikle bulunmaktadır. Buna rağmen liste gözlemlenmiş yerleşim bölgelerinin taslaklarını kısmen güvenilir bir biçimde resmetmektedir.

Bütün kayıtlar Razmârâ'nın ve Adamec'in[6] hecelemeleriyle ve Hemedan vilayetinin oldukça detaylı bir haritasındaki isimlerle karşılaştırılmıştır. Mülakat yapılan kişilerin telaffuzları ile Razmârâ'nın uyarlamaları ve

Hemedan haritası uyuşmazlığa düştüğünde, köy isimlerini resmi imlâ kayıtlarına göre alıntılayarak parantez içerisinde göstereceğiz.

Uyarlama üzerine not: Türkçe kayıtların uyarlaması şimdi belirtilecek olan istisnalar hariç Türk Latin alfabesi baz alınarak gerçekleştirilmiştir: Bölgedeki Türkçe biçimleri, birçok bakımdan Farsçadaki kısa /a/ çeşitlemelerine karşılık gelen, öne konulabilen ek bir sesli harf [æ] barındırır. Özel olarak ahenklendirilen /k/ sesi sırasıyla [q] veya [x] biçiminde, gırtlaktan gelen firikatif [V] sesi ise [ğ] şeklinde çevrilmektedir. Son olarak İran dilinin [dj] sesi /j/ olarak uyarlanmaktadır.[7]

Bu iki kavmin yerleşim yerleri tipik bir dağılım sergilemektedir. Şöyle ki Halaç bölgenin kuzey sınırını belirleyen dağlık bir alanda bulunmaktayken, Bayat, vadinin aşağı kısımlarını kaplar.

Ayrıca coğrafî terminolojinin Bayat ve Halaç kullanımları arasında ilginç bir farklılık vardır. Buna göre, Bayatlar Aşağı Bayat diye isimlendirdikleri Mazdağan nehri civarındaki bölge ile Yukarı Bayat diye isimlendirdikleri dağların yüksek yamaçları arasında bir ayrım yaparlar. Bütün Halaç yerleşim yerleri dağların yükseklerinde bulunduğundan, Bayatlar kendilerinin Aşağı Bayat, Halaçların ise Yukarı Bayat'ta yaşadığını iddia eder. Bunun tam tersine Halaçlar Yukarı Bayat terimini kullanmaz ve bunun yerine kendi yerleşim alanlarını Halaç diye isimlendirir.

Aslında, yeni gelen başarılı bir grubun sulak bölgelerdeki verimli düz alanları ele geçirdiği ve daha önceleri bu bölgede ikamet eden kimselerin dağlara çekildiği klasik tarihsel süreç ile var olan durum karşılaştırılabilir. Elbette bu klasik süreçte fethedenler kendi kavimlerinin ismini bütün bir bölgeye verecektir. Fakat, her ne kadar cazip olsa da, bu tarz değerlendirmeler oldukça spekülatiftir. Bu zamana kadar bölgede bu şekilde bir gelişme olduğuna dair kısıtlı tarihsel kanıta sahibiz.

Bayat'daki sözlü gelenek farklı bir anavatanın varlığını ima eder görünmektedir. Bayatlar, atalarının çok uzun olmayan bir süre önce Şiraz veya İsfahan civarındaki bir yerden Bayadistan'a geldiğinden söz ederler. Fars vilayetinden çıkış hikayesinin, ana temaları birbirine oldukça benzeyen farklı versiyonları bulunmaktadır. Pek çok Bayatlı kendilerinin bir zamanlar Kaşgay'ın bir parçası olduklarını iddia eder. Bazı sözlü inanışlarda iki yüz yıldan daha uzun bir zaman önce şimdiki yerleşim yerlerine sürüldükleri vurgulanmaktadır. Bazı kişiler ise şimdiki ikametgahlarına, Kaşgay ittifakının bir diğer alt kabilesini oluşturmuş olan Halaç ile birlikte vardıklarını belirtmektedir. Halacın göçü hakkında hiçbir şey bilmediğini söyleyen insanlar da mevcuttur. Aynı zamanda Bayat'a, Bayat ve Halaç halkının yerlerinden sürülmelerini Zendli Lutf Ali Han (ölümü 1779) ve Kaçarlar arasındaki çatışma ile bir biçimde ilişkilendiren yaygın bir gelenek bulunmaktadır. Bayatlar der ki bu çatışmada Kaşgay ittifakının bazı Türk kavimleri, Zendler tarafında yer almış ve onların ordusu için yük beygiri ile teçhizat sağlamıştı. Kaçar savaşı kazanıp gücü eline aldıktan sonra ise Zend hanedanını destekleyenler cezalandırılmış ve kuzeye göç etmeye zorlanmıştı.

Bu hikayenin Halaçlar arasında kabul gördüğünü söylemek zordur. Fakat kimi Halaçlar da atalarının güneyden geldiğini belirtmekte ve kökenlerini İsfahan veya Şiraz bölgesine bağlayan, belirsiz de olsa kimi hatıralarını dile getirmektedir.

Bayadistan halkından bölgedeki komşu Türk kavimlerini sıralaması istenirse, Afşar akla gelen ilk isim olur. Afşar'ın yerleşim yeri Kara Su boyunca Bayadistan'ın güneyindedir. Aynı bölgedeki Bayat ve Halaç kavimleri gibi Afşarlar da çoğunlukla yerleşik bir hayat sürdürmektedir.

Aynı zamanda komşu bölgelerde, yazı Bayadistan'ın dağ otlaklarında, yani yaylalarda geçiren yarı göçmen Türk kavimleri bulunmaktadır. Bu kavimler, köylerin beylerinin yani liderlerinin veya arbâb diye isimlendirilen toprak sahiplerinin senelik olarak aldığı bir yekünü otlatma hakkı olarak öderler. Geçmişte, kavmin bütün üyeleri yaz boyunca otlaklarda kamp kurarken, bugün bazıları çobanlar göndererek otlaklardaki sürülerinin bakımını sağlıyor. Oysa kavimler, Bayadistan yaylalarına sık sık gittikleri dönemde, tamamıyla göçmen bir hayat sürdürmekte (çadır-neşin) ve kışlarını Save çevresindeki ılık ovalarda geçirmekteydiler.

Şahseven münakaşa götürmez bir biçimde en tesirli göçmen kavimdir. Mülakatlar sırasında Sulluz (veya Sulduz), Karagözlü, Karakoyunlu, Qutolu ve Yarıcannı (veya Yarıcanlı, Adamec'de Yaracanlı olarak geçmektedir)[8] gibi daha küçük gruplara yapılan göndermeler, çoğu zaman belli bir derecede kafa karıştırıcıdır. Mülakat yapılan kişilerin bir kısmı, bu grupları Şahseven veya Afşar'ın alt boyları olarak nitelendirirken, diğerleri onların farklı bir kavime (il) işaret ettiğini belirtmektedir.

Dahası, birçok yaşlı insan, babalarının kendilerine anlattığı Saman civarındaki Karahan dağlarının Salsalduz veya Salanduz tepesinde bir şatoyu kale olarak kullanmış Salar ismindeki bir

eşkıya halkı duymuştur. Rıza Şah saldırıya geçip en sonunda 1920'lerde galip gelene kadar, Salar isimli bu eşkıya grup düzenli bir biçimde bölgedeki köylere baskınlar yapmış, değerli eşyaları veya stokları çalmış ve köy halkına şantaj yapmıştı.

Bayadistan hakkında bildiklerimizi özetleyelim. Bölge ve çevresi ağırlıklı olarak Türklerden oluşmaktadır. Yerleşik Türk nüfusu Bayat, Halaç ve Afşar kavimlerine tâbi olduğunu belirtir. Ayrıca, Bayadistan'ın yaz

meralarına geleneksel olarak sık sık giden altı tane farklı alt kavim mevcuttur. Bunlar Şahseven, Sulduz, Karagözlü, Karakoyunlu, Qutolu ve Yaracanlı boylarıdır. Bir de Salar ismi ile bilinen bir grup eşkıya vardır.

Mevcut durum, genel olarak Bayadistan bölgesinin, özel olarak ilgili kavimlerin yerleşim tarihi hakkında birçok soru ortaya çıkarmaktadır. Ne zaman Türkler batı İran'ın bu bölgesine yerleşmeye başladılar? Bölgede bugün var olan kavimlerin isimleri veya tarihleri hakkında ne biliyoruz?

2. Bölgenin Tarihi Üzerine Bazı Açıklamalar

Tarih yazımı temelde siyasî merkezlerin gelişimleriyle uğraştığından, uzak kırsal bölgeler üzerine bilgi sağlamanın zorluğu kolayca tahmin edilebilir. Günümüzün siyasal ve sosyal güç odakları dikkate alındığında, Bayadistan tam anlamıyla unutulmuş ve ilgisizliğe terk edilmiş bir bölgeyi temsil etmektedir. Fakat göreceğimiz gibi, tarihsel bakış farklı bir resim ortaya koymaktadır. Tartışmasız bu vakanın tarihsel olarak araştırılması tarihin yeniden inşa projesidir. Elbette bu proje temelde, Hemedan (eski siyasal merkez) ve Save şehirleri gibi daha önemli merkezleri, ülkeyi baştan başa geçen ünlü ticaret rotalarının tasvirlerini ve asırlardır bölgede yerleşmiş bulunan Türk kavimlerinin isimlerini içeren, yazılı tarihsel kaynaklara dayanmalıdır. Seyahat kitapları ve benzer kitaplar da dikkatle seçildikleri ve kullanıldıkları taktirde bazı bilgiler sağlayabilir.

2.1. Bölgenin Türk Yerleşimi Başlangıcında ve İslâm Orta Çağı Boyunca Durumu

Abbasiler rakibi Emevîleri yendiği zaman halifeliğin yerini Suriye'den Mezopotamya'ya taşıdı. Dicle nehrinin kenarında kurulan yeni ikametgah Bağdat, Sasanilerin eski kış başkentinin sadece birkaç mil yukarısındaydı. Burada Araplar, Sasaniler zamanından kalan idarî sistemin büyük bir bölümünü miras olarak alıp İran vilayetlerinin eski sınırlarla ayrılma biçimini temelde olduğu gibi bıraktılar. Antik Media'nın ismi al-Jibâl, yani dağlar bölgesi oldu. Ortaçağ'ın sonraki dönemlerinde ve özellikle Selçuklular zamanında bu vilayet Irak-ı Acem veya Fars Irak'ı olarak anıldı.

Hacca gidişi ve ticareti teşvik etmeye çalışan Abbasiler, İran'ı çevreleyen eski anayolları ve kullanımını da benimsemişlerdi. En önemli anayol, Bağdat'dan başlayarak ºulwân'da Jibal vilayetine girerdi ve burayı diyagonal bir biçimde geçerek Kermanşah, Hemedan, Mazdağan, Save ve Rey'e doğru gitmekte, son olarak buralardan da Horasan'a devam etmekteydi. Hemedan'dan Save'ye bu yolun kolları, güneyde İsfahan'a, kuzeyde ise Hemedan'dan başlayıp (yerleşimi İlhanlılar döneminde gerçekleşen) Sultaniye ve Zencan boyunca Azerbaycan'a ulaşmakta, veyahut Save'den çıkıp Kazvin ile Sultaniye üzerinden kuzeye gitmekteydi.

Bütün bunlardan dolayı, Hemedan ve Save arasındaki bölge Ortaçağ boyunca, Jibâl vilayetinin tam kalbinde bulunmaktaydı. Ayrıca bu bölge, İran'ı Batı'dan Doğu'ya, yani Irak'dan Horasan'a, baştan başa geçen ünlü İpek Yolu'nun üzerinde yer almaktaydı. Dolayısıyla, bölge hakkındaki tarih, coğrafya veya seyahatname çalışmaları gibi devamlı birbirine bağlı kaynakları, İran'daki İslâmî yönetimin başlangıcından bugüne dek bulabilmemiz hiç şaşırtıcı değildir. İslâm coğrafyacı ve tarihçilerin ilgili çalışmaları, M.S.9. yüzyıla kadar geri gitmektedir.[9]

İran ve Jibâl bölgesindeki düzenli Türk yerleşiminin, Selçuklular liderliğinde 11. asırda Batı'ya doğru ilerleyen Oğuz kavimleri ile başladığı hususunda genel bir fikir birliği vardır. Türk kökenli belirli gruplar bölgeye çok daha önce gelmişti ama bunların akıbeti oldukça belirsizdir.

Sayıları oldukça fazla sözde Türk askeri kölesi, M.S. 7. asırda bile halifelerin hizmetinde bulunmuştu. M.S. 674 senesinde Emevi halifesi Muaviye Horasan'daki sefer için Ubeydullah bin Ziyad'ı yetkili kılmıştı. Sefer sonucunda bin Ziyad'ın ganimeti bir bölümü Basra yakınlarına yerleştirilen 2,000 Türk askeriydi. M.S. 750 dolaylarında Horasan idarecisi, Türkistan'dan Irak'a birçok bölgeden senelik olarak zorla toplanan 2,000 kişilik Türk asker grubunu gönderdi. Türk birliklerine duyulan ihtiyaç oldukça hatırı sayılır olmalıydı. Çünkü bir sene içinde M.S. 755 yılında 20,000 Türk ğilmân'ı Irak'a geldi.[10]

Abbasiler zamanında ve özellikle Memun ve Mutasım yönetimi altında Türk askeri köleleri Abbasi ordusunda önemli bir rol oynamaya başladı. Basralı ünlü Arap yazar Cahiz Risâla fî manâqib at-Turk wa 'âmmat ğund al-hilâfa'sında Türklerin askerî kalitelerini övmektedir.[11]

Öte yandan, halifelerin hizmetinde siyasal bir varlık oluşturmadıkları için, bu birliklerin tarihsel gelişmelere tesiri oldukça kısıtlıdır. Bunun nedeni onların sivil nüfuzdan ayrı olarak garnizonlarda yaşaması ve bütün faaliyetlerinin büyük olasılıkla askerî hizmetle sınırlandırılmış olmasıdır. Abbasi halifeliğinin merkezî gücünün, 10. yüzyılda zayıflaması ile birlikte fiilen bağımsız birçok prenslikler ortaya çıktı. Samaniler gibi pek çoğu, yeniden Türk birliklerinin hizmetini tercih etti. Bazı Türk komutanlar güçlerini genişletmede başarılı olup çeşitli yerel hanedanlıklar kurdu. Selçukluların İran'ı işgal etmesinden bir asır önce, başkenti Rey olan Büveyhîler hanedanının orduda yüksek mevkilere ulaşmış Türk komutanları, Hemedan vilayetini kontrol etmekteydi.[12]

İran, Irak ve Anadolu'daki Türk yerleşiminin tarihinde bir dönüm noktası teşkil eden Selçuklu işgali M.S. 1029 dolaylarında Jibâl vilayetine ulaştı. O sene Hemedan, Guz Türkmenleri tarafından talan edildi ve en sonunda 1042 senesinde Selçuklu İmparatorluğu'nun bir parçası oldu.[13]

Büyük Selçuklular döneminde, Hemedan özel bir öneme sahipti (Spuler 1952: 125) çünkü Bağdat'a uzanan hayatî istikameti kontrol etmekteydi. Dolayısıyla burası, takip eden on yıllar boyunca Selçukluların Bağdat'a uzanışlarının son kalesini teşkil etti.

1055 senesinde, Selçuklu prensi Tuğrul Bey Bağdat'ı fethetti. İslâm tarihinde ilk defa, bir Türk lideri, (Sünnî değerleriyle) halifeliğin koruyuculuğunu yapan anlamına gelen sultan unvanını almaya hak kazandı. 11. yüzyılın ikinci yarısı boyunca, Selçukluların gücü jibâl bölgesine yöneldi ve burada bulunan Rey başkent oldu. Selçuklular ayrıca Abbasi halifesinin de ikamet ettiği Irak'ı yönetti. "İki

Irak'ın Sultanı" unvanını aldıkları zaman Iraklardan ikincisi pek kısa bir zaman içinde Jibâl vilayeti manasında anlaşılmaya başlandı. Selçuk hakimiyetindeki dönemden itibaren Jibâl, Irak-ı Acem veya Fars Irak'ı isimleriyle anıldı. 12. asır boyunca Irak-ı Acem'in Selçuklu idarecileri Irak Selçukluları unvanını benimsedi.

Irak Selçuklularının saltanatı döneminde, artık Irak-ı Acem'in politik merkezi olan Hemedan şehri ve çevresi, hem ekonomik hem de kültürel anlamda yeni bir uyanış ve canlanma dönemine girdi.[14]

2.2. İlhanlılar Döneminden Kaynaklar

1221 senesinde, Moğollar Fars Irak'ını istila etti ve Hemedan'ın kuzeyindeki Sultaniye'de yeni bir başkent kurarak, eski merkezlerin çoğunu yerle bir etti. Moğolların işgali Türklerin yeni bir göç dalgasını da beraberinde getirdi. Bu göçmenlerin bir kısmı değişen güç odaklarından dolayı yerinden olan mülteciler, diğer kısmı ise Moğol birliklerinin bir bölümünü oluşturan Türk askerlerden oluşuyordu. İlerleyen yüzyıllarda bölge, M.S. 1335'e kadar İlhanlıların ve Celâyirlerin oluşturduğu Türk-Moğol İmparatorluklarının bir parçasıydı. İlhanlılar hakimiyetinde Hemedan bölgesi geçmiş öneminin bir kısmını yeniden kazandı. Moğol tarihçi Reşidüddin M.S. 1247'de Hemedan'da doğdu ve Abaka Han da 1282'de aynı yerde öldü.

Ortaçağ'daki Jibâl veya Irak-ı Acem yöreleriyle ilgili çok sayıda çağdaş Arap veya Fars kaynağı bulunmasına rağmen[15] nüfusun etnik özellikleriyle ilgili hemen hemen hiçbir bilgi mevcut değildir. Çoğu yazar, önemli binaların ve yeryüzü şekillerinin ayrıntılı tasvirlerini verir. Diğerleri ise, evcil hayvanların sayısı, ürün miktarı ve benzeri bilgileri kullanarak vergilendirme sistemine veya vergi kayıtlarına odaklanmaktadır. Kimi ender örneklerde ise kaynaklar yerel nüfusun görünüşüne veya takip ettiği İslâmî mezhebe gönderme yapmaktadır.

Reşidüddin'in meşhur çalışması, Türklerin efsanevî tarihi üzerine değerli malzemeler içermektedir. Ama sözlü bozkır geleneklerini derleyen ve sistemleştiren Reşidüddin, İlhanlılar dönemindeki Türk kavimlerinin yerleşim yerleri hakkında, bir bilgi sunmamaktadır.

Irak-ı Acem'in İlhanlılar dönemindeki durumuna ilişkin en detaylı kaynaklardan biri 1340 yılında yazılmış Nuzhat al Qulub'dur.[16] Kazvin bestekarı Hamdullâh, İlhanlı Ebu Said yönetiminde devlet muhasebecisi (Mustawfî) olarak hizmet etmekte ve dolayısıyla her türden vergi kayıtlarına ve resmî belgelere ulaşabilmekteydi. Yazarlar, Hamdullâh'ın kati tasvirlerine asırlardır itimat etmekte ve erken 20. yüzyıl kaynaklarının birçoğu, onu bu konuda tek mevcut otorite olarak aktarmaktadır.

Le Strange, Irak-ı Acem'in Ortaçağ haritasını, temelde Mustawfî'den alınan coğrafî veriler üzerine kurar (Le Strange 1930: Jibâl ve Jilân bölgeleri). Bu haritadaki eski yer isimlerinin birçoğu günümüze kadar ulaşmıştır. Bizim konumuz olan bölgenin kuzey doşusundaki dağlık alan "iki Kharraqân" olarak isimlendirilir ve kırk köyden oluşur.[17] Burası Kharaqân'ın üç bölgesine karşılık gelmektedir, Razmârâ'da ifadesini bulan şekliyle sırasıyla: Kharaqân-e Save, Kharaqân-e şarqî ve Kharaqân-e gharbî (hicri 1327: harita numarası 1). Mustawfî'nin metninde Sâmân köyüne dair yapılan göndermeler bölgenin günümüzdeki tasviri gibidir: "Kharaqân bölgesindeki geniş köyün ismi, dağdan gelen ırmağı ile aynı isimdedir. Köyü geçtikten sonra ırmak Muzdağan nehrine (yani daha önce

zikredilen Mazdağan/halk dilinde ise Mæzlæğan nehri) katılır ve Save'nin aşağısına akar. Ürünler buğday, üzüm ve bir miktar meyvedir."[18] Günümüzde küçük bir köye dönüşmüş olan Mazdağan, Mustawfî'nin zamanında "Dördüncü iklim içerisinde yaşayan orta ölçekte bir kasabaydı…" iklimi oldukça soğuktur. Buğday ve üzümler burada muhteşemdir, "Nüfusu Sünnîliğin Şafî mezhebindendir".[19]

Mustawfî düzenli bir biçimde geniş yerleşim yerlerindeki nüfusun hangi mezhebe bağlı bulunduğunu belirtir. Ondan aldığımız bilgiye göre, Şiîlik onun zamanında hala tamamıyla hakim değildi. Rey'de yaşayanlar Hanbeli ve Hemedan halkı Mutezile mezhebine bağlıyken; İsfahan, Save ve Kazvin gibi geniş şehirlerin nüfusu arasındaki en yaygın mezhep Şafilik olarak görülmektedir. Sözgelimi, Save'de yaşayanlar, "Sünnîliğin Şafî mezhebindendir ve inanç bakımından çok faaldirler ama çevre bölgelerin diğer köylerinde ikamet edenler Şiî mezhebindendir".[20]

Maalesef, Mustawfî, var olduğu varsayılan ve karşılıklı etkileşim esnasında vurgulanan, etnik farklılıklar baz alınarak girilen ilişkiler hakkında yorum yapmaz. Yerel nüfusun ziraî endüstriye dayalı olduğu gerçeğinden hareketle onların en azından kısmen yerleşik bir yaşam sürdüğü çıkarsamasını yapabiliriz. İlginç bir açıklama Save'nin kuzeyindeki Sâuj Bulâgh (Soğuq Bulaq, yani 'Soğuk Pınar') bölgesini işaret etmektedir: "Buranın halkı çoğunlukla göçmendir ve dinsel konulara ilgisizdir".[21]

Türk yerleşimlerine göndermeler, yalnızca pek çok yer isminden seçip ayrılarak çıkarılabilir. Soğuk Bulak, Kutluğ Baliğ, Sungurabad gibi yer isimleri bölgede Türk nüfusun varlığını göstermektedir. Diğer taraftan, yerleşim yeri isimlerinin zaman içerisinde tutarlılık sergilemesi sebebiyle, eski isimlerin bugünkü mevcudiyeti, yerel nüfusun sözünü ettiğimiz biçimdeki etnik farklılıklara dayalı ilişkileri hakkında, pek aydınlatıcı değildir.

Ortaçağ ve İlhanlılar dönemindeki Bayadistan'a günümüzde karşılık gelen bölgeye ilişkin dağınık bilgileri özetleyelim. Bölge, İran boyunca uzanan merkez anayollardan birinin üzerinde bulunmaktadır. Oldukça kalabalık bir nüfusa ve fevkalade su kaynaklarına sahiptir. Geçmişteki bazı kasabalar veya geniş yerleşim yerleri günümüzde önemsiz köylere indirgenmiş olmasına rağmen, eski yer isimlerinin birçoğu bugüne dek kalmıştır. Kırsal bölgelerin nüfusunu hem göçmenler hem de çiftçiler oluşturur. Şehirlerde yaşayanlar büyük oranda Sünnî mezhebine mensupken, bölge nüfusu Şiî mezhebine bağlıdır. Öte yandan, büyük bir olasılıkla Türk olan göçmenler, dinsel konulara oldukça ilgisiz görünmektedir.

Selçukluların gelişiyle, hem göçmen hem yerleşik Türklerin sayısında bir artış meydana gelmiş olmalıdır. Fakat kaynaklar, halkın sözünü ettiğimiz türdeki etnik ilişkilerine yönelik genelde çok kısıtlı alıntılar içermekte ve bölgeye yerleşen Türk kavimlerinin isimleriyle ilgili daha da az bilgi bulundurmaktadır.[22]

2.3. 15 ve 18. Asırlar Arasında Bölge

14. asır sonundaki Timur döneminde, bölge üçüncü bir Türk göçü dalgasıyla karşılaştı. Türkler, Moğol birliklerinin önemli bir parçasını oluşturmuş ve Anadolu'da Timur'un tarafında yer alan pek çok

Türk kavmi sonraları İran'a yerleşmişti. 15. asır boyunca Hemedan bölgesinin bazı kısımları, önce Karakoyunlular, sonra da Doğu Anadolu, Irak,[23] Azerbaycan (Tebriz) ve Fars Irakı'na hakim olan Akkoyunlular tarafından idare edilmişti. Bu heterojen Türkmen ittifaklarından İran, Safevilerin eline geçti. Yönetimini Tebriz'de kuran Şah İsmail Hemedan vilayetini 1503 senesinde ele geçirdi. Şah Tahmasp (1524-1576) döneminde ise Kazvin, Safevi İmparatorluğu'nun yeni başkenti ve Fars Irakı da bir kere daha İran'daki siyasal faaliyetlerin merkezi oldu.

Osmanlı birlikleri, 16. yüzyıl boyunca pek çok kez Hemedan vilayetine kadar Batı İran'ı ele geçirdi. 1724'te Bağdat'ın Osmanlı valisi olan Ahmed Paşa, sekiz yıl sonra Nadir Şah tarafından çıkarılana kadar, Hemedan şehrine hakimdi.[24] Osmanlı ve Safevi sınırlarının oluşmasıyla Irak-ı Acem merkezi öneminin çoğunu kaybetti.

Afganlar 1722'de Fars Irakı'nı işgal edip bölgedeki yerleşimlerin birçoğunu yok etmişti ama Hemedan 1732'de tekrar İran'a bağlandı. 1789'da şehir, en sonunda Zendleri mağlup eden Kaçar Ağa Muhammed tarafından alındı.

Pek çok Türk kavminin Selçuklu zamanında yerleştiği, Irak-ı Acem'in güneyindeki İsfahan (ve Zend hanedanı yönetiminde Şiraz), 'Büyük Abbas' döneminden beri siyasal merkezdi. Kaçarlar döneminde Tahran yeni başkent oldu.

3. Irak-ı Acem'deki Türk Kavimleri

Selçuklu işgalinin hemen arifesinde, Oğuz veya Guz kavimleri nüfusunun büyük bir bölümü batıya doğru gitmişti. Hemen hemen bin yıl boyunca, Pehleviler 1930 yılında bütün İran'ın yönetimini ele geçirene kadar, Türk unsuru ülkenin siyasal tarihinde önemli bir rol oynamıştı. Yöneten hanedanların birçoğu, kendi kavimlerine mensup fertlerin desteğine güvenmiş ve Türk valiler ile askeri liderleri İran'ın tamamında göreve atamıştı. Çoğu kavim, kamu binalarının ve yollarının yapımı gibi kamu işlerinde veya hükümet projelerinde kendilerini kimi vergilerden ve iş gücü katılımından esirgeyen hakları kullanmaktaydı.[25] Geleneksel olarak askerlik göçmen kavimlerin vazife sahasıydı; savaş zamanlarında sabit miktardaki tam donanımlı askerî süvariyi sağlamakla mükellef idiler.

Doğu Halifeliği'nin toprak fetihlerinde rol oynayan sonrasında da Irak, İran ve Anadolu'ya yerleşen bu Türk aşiret ve kavimlerinin isimleri hiç değilse bugüne dek yaşamıştır. Buna rağmen, Ortaçağ'dan 14. asra kadar yerleşim yerlerinin coğrafyası ve tarihi ise çağdaş kaynaklarda hayli belirsiz kalmıştır.

Ancak Akkoyunlu ve Safevi hükümdarlığı zamanından kalan kavimlerin akıbeti ile ilgili çok daha kesin bilgi bulunmaktadır. Ayrıca kaynaklar göstermektedir ki Timur döneminden sonra Türk göçlerinin istikameti değişmişti. Karakoyunlu, Akkoyunlu veya Kızılbaş gibi geniş ittifakların devrinde birçok kavim Anadolu, Suriye ve Irak olmak üzere Batı'dan İran'a geri döndü.

Bugün, Türk kavimleri bütün İran'a yayılmıştır ve bazıları sık sık ikametgahlarını değiştirmektedir. Göçmen toplulukların dağılmaları ve yeniden gruplaşmalarında, İran yöneticileri etkin

rol oynamaktadır. Şöyle ki bu yöneticiler sınırları güvence altına almak için kavimleri ülkenin uzak kısımlarına göndermektedir. Göçmenlik unsuru üzerinde kontrol sağlamak ve geniş kavimlerin gücünü bölmek için küçük gruplar ile alt kavimleri farklı yerleşim yerlerine göç etmeye zorlamaktadırlar. Diğer yandan, Şah İsmail ve Şah Abbas gibi liderler, farklı etnik unsurlardan oluşan ve temelde yöneten hanedana sadakatlerinin gözle görülür niteliği etrafında birleşen, pek çok heterojen konfederasyon yaratmıştı. Safevilerdeki Kızılbaş ve Kaçarlar dönemindeki Şahseven gibi Türk ittifakları geleneksel olarak rejimin askeri omurgasını teşkil etmekteydi.

Bölgedeki yerleşim süreçlerinin anlaşılması amacıyla, önemli hususları dikkate alarak isimleri günümüzde Bayadistan'da görülen kavimlerin tarihine ilişkin kısa bir teşhis sunacağız. İran'daki Türk kavimlerinin geçmişi oldukça karmaşıktır. İlgili kaynakların eksikliği, yerleşim tarihindeki boşluklar, İran boyunca birçok kavmin bozulup dağılması, kavimler ve alt kavimler arasındaki karmaşık karşılıklı ilişkiler ve küçük birimlerin prestijli bir isim etrafında yeniden gruplaşması gibi nedenler bu karmaşıklığa sebep olarak gösterilebilir.

3.1. Bayat

Bu nedenlerden dolayı, günümüzde Bayadistan'da yaşayan Bayat, Afşar, Halaç ve Şahseven kavimlerinin geçmişleri bir hayli karmaşıktır.

Bayat'ın erken tarihi üzerine en detaylı çalışma bugün bile Sümer'in (1952)[26] yapıtıdır. Afşar gibi Bayat da Oğuz/Guz klanlarının Bozok grubuna tabiiydi. 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut ve 14. yüzyıl başında Camiü't-Tevarih'inde Reşiddün, onlardan 22 (veya 24) Guz kavminden (Oğuz qabilesi) biri olarak bahsetmektedir.

Çok büyük bir ihtimalle Bayatlar İran'a, 11. asırdaki Selçuklu fethinin arifesinde geldi. Irak'a yerleşmeleri de Osmanlı öncesine kadar ulaşır. 11. asrın ilk dönemlerinde Selçuklu Ak Sungur el-Buhârî'nin vekil komutanı ve temsilcisi olan Sungur'a verilen al-Bayâtî nisbası açık açık Bayat kavmine işaret etmektedir.[27] Mustawfî[28] ve diğerleri Arap Irak'ının bölgesel başkentini Bayât ismiyle anmaktadırlar.

Türk kavimlerinin İran'a 13 ve 14. asırlar boyunca yerleşimine ilişkin tarihsel kaynaklar genellikle kısıtlıdır. Öte yandan Schindler (1896: 50) Bayat üzerine bir kaynak aktarmakta ve buranın "13. yüzyıl başlarında Hürremabad ve Burucird'in kuzeyindeki bir bölgede yer aldığını" belirtmekte, aynı zamanda "şimdi bile hala oradalar" yorumunu yapmaktadır.

Çalışması İran ve Osmanlı tarih yazımına dayanan Sümer'e göre 14. yüzyılın başında Bayat, Anadolu'da, Suriye'deki Memlûk İmparatorluğu'nun sınırları üzerinde ve Irak'ta yaşayan, birçok gruplara dağılmıştı.

15. yüzyılın başlangıcında Memlûk hakimiyetinde Suriye'de yaşayan Bayat kavminin bazı kısımları, Akkoyunlu Kara Yülük Osman'ın tarafına kaçmıştı. Sonraki dönemde, konfederasyonun askeri yaşamına tam anlamıyla katılmamalarına rağmen, Akkoyunluların İran'ı işgalinde de görev almışlardı.[29]

16. yüzyıl Osmanlı vergi kayıtları Anadolu'da bulunan dört değişik Bayat topluluğunun varlığını işaret etmektedir: Trablus ve Şam dolaylarında yaşayan Bayatlardan oluşan Halep Türkmenleri Bayadı, Maraş'da Bozok ulusları arasında, Yeni İl, Sivas ve Ankara'da bulunan Dulkadırlı veya Şam Bayadı, Bozulus Bayatları[30] ve Kütahya'daki Bayat

Son olarak, İran'daki Bayatlar üzerine tarihsel kaynaklar 16. asırdaki erken Safevi dönemini kapsamaktadır. O dönemde, İran'da ikamet eden üç Bayat alt grubu vardı.

(1) Hemedan'ın güneydoğusundaki Kazzâz ve Girihrud'da bulunan Asıl (Ak) Bayatlar veya Ak Ulus: 10.000 obadırlar ve bir olasılıkla Akkoyunlularla İran'a gelen Bayat grubunun bir parçasıdırlar. Şah Tahmasp saltanatı zamanında, Hemedan vilayetinin ve Osmanlı sınırındaki pek çok bölgenin valileri bu kabilenin liderlerinden gelmekteydi.

(2) Horasan'daki, bir ihtimal Ulus Çağatay'dan Timur'un hizmetine gelen Kara Bayat veya Kara Ulus.

(3) Dulkadırlı veya Şam Bayatlarının bir parçası olan Kaçar Kabilesi Bayatları: Ak Bayatlarla benzer bir biçimde, Akkoyunlular zamanında Kızılbaş Kaçarlarla birlikte İran'a gelmiş ve Azerbaycan'daki Gence ve Barda yakınlarına yerleşmiş olmalılar. 15. yüzyıl sonunda Gilani'nin Kazvin dışına çıkartılmasına katkıda bulunmuşlardı.[31]

(4) Bir diğer grup oldukça erken bir dönemde Kuzistan'daki Afşarların civarına yerleşmiş görünüyor.[32]

Fars el yazmalarına dayanarak,[33] bizim kısa bir özetini sunduğumuz İran'daki Bayatların tarihinin farklı bir versiyonunu vermektedir:

Bayatlar Cengiz Han'la birlikte Anadolu'ya gelmiş ve sonrasında Diyarbakır vilayetine yerleşmişti. Diyarbakır'dan Bağdat bölgesine hareket etmiş ve orada Şah Tahmasp tarafından Fars'a götürülene kadar ikamet etmişlerdi. Bayatın bir kolu Tahran yakınındaki Soğuk Bulak'a bir diğeri de Mazandaran'a gitti. II. Şah Abbas döneminde Bayat kavminin bazı grupları Horasan'a göç etmeye zorlandı.

3.2 .Afşar

Bayat gibi Afşar da hem Kaşgarlı'nın hem de Reşidüddin'in sözünü ettiği orijinal Guz Türk kavimlerinden birisini temsil etmektedir. Günümüzde Afşarlar, Türkiye, İran ve Afganistan'da yaşamaktadır.

Kavmin ismi İran'da oldukça erken zamanlarda gözükmektedir. Henüz 12. yüzyılda Selçuklu tabiiyetindeki iki Afşarlı Kuzistan'da vali olarak görev almış ve sonrasında vilayetin önemli bölgelerinin kontrolünü ele geçirmişlerdi.[34] Takip eden iki asır boyunca Afşar ismine kayıtlarda rastlanmaz. Oberling'e göre (1985: 582) "o zamanın tarihsel çalışmaları Türk kavimlerinin kendilerine has özel isimlerini kullanmak yerine genellikle belirsiz Türkmen terimine başvurur".[35]

Afşarlıların bir diğer kolu 14. yüzyılda Suriye'nin kuzeybatısında görünür. 1407'de Akkoyunlulara katılan bu kol Uzun Hasan'ın torunu Muhammed bin Yusuf döneminde hakimiyetini Save, Kum, Keşan dahil olmak üzere Fars Irak'ının pek çok merkezine yaymış ve Şiraz'ı ele geçirmişti (Woods'un eserindeki harita 1976: 172). Sonradan, Safevi Şah İsmail'in fetihleri sonucu Kızılbaş ittifakı ile bütünleşmişlerdi (Woods 1976: 172, 199).

18. yüzyılda ya Nadir Şah ya da başka bir kaynağa göre Cha'b Arapları, Afşar ve Bayat kavimlerini Kuzistan'ın dışına attı. Dolayısıyla Afşarlar Fars İmparatorluğu'nun pek çok bölgesine saçıldı. "Afşarın bir bölümü Kermanşah ve Hemedan arasındaki Kengavar ve Esedabad'a çekildi ve bir diğer kısım Azerbaycan'daki Urmiya'ya yerleşti" (Oberling 1964: 166). Gündüzlü, sonraları İran'ın güneybatısındaki eski otlaklarına dönen tek Afşar alt kavmidir. Şuşter'deki Gündüzlü aşiretleri arasında Bayadistan'da bugünde bulunan bazı kavim isimlerine rastlıyoruz: Halaç, Karagözlü ve Afşar (Oberling 1964: 167, 171).

Kuh-e Giluyeh'in bir diğer ünlü kavmi Ağaçeri'dir. 13. yüzyıl boyunca bu isimdeki bir kavim, Doğu Anadolu'nun Maraş civarındaki dağlarda, bir Afşar ve Bayat grubunun yanında yaşadı (Oberling 1964: 172). Oberling (164: 176) Ağaçeriler arasında bulunan ve 24 orijinal Guz kavminden biri olarak görünen Beğdili isminde bir klandan sözetmektedir. Günümüzde bu isme sahip diğer gruplar.[36] Azerbaycan'ın kuzeydoğusundaki Şahsevenler bölgesinde, İran'ın güneybatısındaki Bahtiyari ile Kaşgaylar arasında ve Kum ve Save bölgelerinde yaşamaktadır.

En azından bazı Afşar alt gruplarının tarihi, kimi Bayat kollarına oldukça bağlı görünüyor. Afşar ve Bayat Kuzistan'da yakın temas içinde yaşamaktaydılar. Güneydoğu Anadolu ve Suriye'de bir süre kaldıktan sonra İran'a geri dönüp, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Kızılbaş konfederasyonlarının bağlaşıkları olarak birçok tarihsel gelişmeyi paylaşmışlardı.

18. yüzyıl başlarından kalan bir Fars el yazması (1726 tarihli Tohfe-ye şâhî)[37] da Bayat ve Afşar arasındaki yakın ilişkileri vurgulamaktadır. Bu kaynak yerli İran halkıyla (Fili-Lor ve Kürtler) Araplar ve Türklerden oluşan yabancılar arasında bir ayrım yapmaktadır. Türkler altı kavime (tâife) bölünür: Afşar, Kaçar veya Kaçar Afşar, Şakaki, Zangane, Karagözlü ve Şahseven. Afşar üç alt kavmi içerir: Şamlu, Karahlı ve Şirvanlı. Bayat ve Domboliler Afşar'ın bir parçasını teşkil etmekte ve Nişabur, Huy ile Salmas'da yaşamaktaydılar.

3.3. Halaç

Halacın erken tarihi çok daha belirsizdir. Dili Kaşgarlı Mahmut tarafından betimlenen Argu ile aynı gözükmektedir. Büyük ihtimalle Argu dilini konuşanlar sonraki bir dönemde kavimlerinin ismi olan Halacı ve Guz'u komşularından alıp benimsemişlerdir.[38]

Halaç ismindeki kavimler 12. yüzyılda Kerman ve Fars'ta yaşıyorlardı[39] ve 13. asır boyunca aynı isim Horasan'da görünmekteydi.[40]

Yine de kaynaklar çok seyrek olarak Selçuklu veya Gazneli birliklerindeki Halaç kavmi mensuplarına gönderme yapmaktadır. Bu durum, Türk kavimlerinin isimleri ve yerleşim coğrafyaları üzerine çok kısıtlı yorumların bulunduğu 11 ve 13. yüzyıl arası tarih yazımının tipik boşlukları yüzünden ortaya çıkmış olabilir.[41]

Oberling[42] Halacın, Selçuklular dönemi boyunca İran merkezindeki Halacistan olarak bilinen bölgeye yerleştiğini varsaymaktadır.[43] Diğer kollar Azerbaycan ve Anadolu istikametine yönelirken Halaç kavminin bir kısmı Fars'a gitti ve orada Kaşgay ile yakın ilişkiye girip eski dillerinden vazgeçti.

Doerfer'in[44] sözünü ettiği Save'nin güneybatısındaki Halaçca konuşan kavimlerin sözel geleneğinde, kimi Halaç kollarının daha sonra güneyden Save bölgesine dönüşünden bahsedilmektedir.

3.4. Şahseven

Afşar, Bayat ve belli bir oranda Halaç eski Türk kavmi isimlerini temsil ederken, Şahsevenler kökeni çok daha yakın olan bir kabile topluluğudur.

Bu ittifakın tarihi üzerine birçok farklı uyarlama mevcuttur. En yaygın olanı 1815'te John Malcolm tarafından yazılan Fars Tarihi'nde bulunanıydı. Bu kaynakta Malcolm, 1. Şah Abbas'ın Şahseveni, isyankar Kızılbaş kavimlerine yönelik karşı saldırı için kurduğunu iddia etmekteydi. Malcolm'un kaynaklarının sonraki okunuşlarında ise Şahseven daha ziyade müfreze veya saltanat

muhafızı unvanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Gerçekten de 17. yüzyılın ortasında Şahseven diye isimlendirilen bir askeri müfrezenin varlığına ilişkin bazı kanıtlar bulunmaktadır. Evliya Çelebi 1647 senesinde Bakü'de iken yaptığı bir gözlemi aktarmaktadır. “Bu yer Şahseven ve dizçöken (Şah'ı seven ve önünde diz çöken) diye isimlendirilen fevkalade askeri birliklerle donatılmıştır” (Hammer II: 162).

Malcolm'un yorumu Minorsky ve daha sonraki tarihçiler tarafından hatalı bulunmasına rağmen, önceki Kızılbaş kavimlerinin isimleriyle Şahseven arasında bir bağlantı bulunduğu görünmektedir. Şimdiki Şahseven kavimlerinin çoğu, Anadolu'dan çıkmış ve özellikle Afşar ile Şamlu olmak üzere, kimi Kızılbaş kavimlerinin şayet bir parçası değilse, bağlaşığı olarak İran'a varmıştı.[45]

Kızılbaş kavim isimlerine -sözgelimi Afşar, Şamlu ve Şamlu'nun Beğdili, İnanlı, Acırlı gibi bölümleri- ek olarak, 17. asırda gruplar ve kişiler genelde bir askeri unvan biçiminde Şahseven ismini alırdı.[46]

Her halükârda, Şahseven'in oluşumu 1732'den sonra Afşar Nadir Şah döneminde vuku buldu. Sonrasında Nadir Şah, İnanlı ve Afşar gruplarını metropolit vilayeti Horasan'a gönderdi. 1747'de onun ölümünden sonra, bu kavimlerden bazıları Kharaqan ve Khamsa bölgelerine geldi. 19. yüzyılda bu bölgede beş ana Şahseven grubu bulunmaktaydı: İnanlı, Kurtbeyli, Bağdadî, Duwayran ve Afşar Duwayran. Bu gruplar Şahseven ismindeki diğer kavimlerle o bölgede buluşmuş olmalılar. Nitekim 17. yüzyıl başlarından kaynaklar, Anadolu'dan “Şahıseven olmuş” Rey ve Save vilayetlerinde “kışlağa ve yaylaya yerleşmiş”[47] Sil-süpür kavmini anmaktadır.

Kuzey Irak'taki Kerkük civarına yerleşen Bağdadiler de Horasan'a göç etmek zorunda kalmıştı. Sonrasında Şiraz'daki Zend'li Kerim Han'a katıldılar. Kaçarlı Muhammed Han zamanında Kharaqan veya Save bölgesine sürgün edildiler. 1900'lü yıllarda dolaylarında, buradaki kavimlerin çoğu yerleşikti. İnallu ve Bağdadiler, Kaçar ordusu için önemli askeri insan kaynağı sağladılar.[48]

3.6. Daha Küçük Gruplar ve Alt Kavimler

Bayadistan'daki Qutolu, 19. asır boyunca Kharaqan'ın dağlık bölgesinde yaşayan Afşar alt kavmi ile aynı olmalıdır.

19. yüzyıl sonlarında, ana kasabası Awa ile Kharaqan bölgesi, üçgen şeklinde Kazvin ve Hemedan vilayetleri arasında kuzeydoğuya genişleyen Save'nin alt vilayeti içindeki bir yabancı bölgeyi oluşturmaktaydı. Bu bölge üç bölük (bugün İran dilindeki Şahrestan kelimesiyle yer değiştiren, bölge anlamındaki Türkçe terim) içermekteydi. Bu bölüklerin isimleri, Afşar alt kavimleri Afşâr-e Baqışlu, Afşâr-e Qutilu ve Karagöz'ün bir zamanlar burada hakimiyet kurduğuna ve yerleştiğine işaret etmektedir.[49] Kharaqan bölgesinin idari birimi günümüzde Merkez Vilayet ve Kazvin ili arasında dağılmıştır.

Karagözlü, Beğdili Guz kavminden 16. yüzyılda ayrılmış görünmektedir. Karagözlü bazı gruplar 19. yüzyılda Hemedan ovasına yerleşmişti. Bu kavmin alt kolları bugün Afşar kabilesi ile birleştikleri Fars ve Kerman'da yaşamaktadır (Franz 1981: 158). 1915'ten kalan İran üzerine İngiliz belgeleri, Karagözlü'nün geçmişteki önemini vurgular. 2,000-3,000 aile ile onlar Hemedan vilayetinin askeri sınıfını teşkil etmişlerdi (Adamec 1976: 221). Her biri 1000 kişiden oluşan iki Karagözlü piyade alayı mevcuttu. Bu zaman zarfında kavim yerleşik hayata geçip bütün kabile eğilimlerini kaybetmiştir. 1930'da Hemedan'daki Karagözlü sayısı, aşağı yukarı 300,000 kadardı (Franz 1981: 158). Karagözlüler iki kola bölünmüştü ve isimleri Hacılı ve Aşıklı olan bu kollar, Bayadistan'ın güneyindeki Nevberan'a uzanan Darjazin yöresinde ikamet etmişlerdi.

Salar, Sulduz (telaffuzu: Sulluz), Karakoyunlu ve Yarajanlı (telaffuzu: Yarıcannı) en azından 19 ve 20. asırlar boyunca Şahseven konfederasyonunun kısımları olarak tarif edilirlerdi (Şahseven'in alt kavimlerinin listesi için bkz. Adamec 1976: 589-590).[50] Minorsky'ye (1934: 288) göre, "Yarcanlı" ve Karakoyunlular I. Abbâs zamanında Şiraz'dan gelmiş olan Bağdadî Şahseven'inin alt kavimleridir.

4. Bayadistan Üzerine Çağdaş Kaynaklar

Avrupalıların Orta Doğu'ya yönelik, özellikle 17. yüzyıldan bu yana artan ilgilerinin bir sonucu olarak, Fars Irak'ı üzerine çok sayıda seyahat kitabına ve hem coğrafi hem de stratejik çalışmaya sahibiz. Dahası, İran'a 1637 senesinde yaptıkları yolculuk Adam Olearius tarafından anlatılan Holstein büyükelçilerinin yazdığı rapor gibi, kaynak teşkil edebilecek pek çok diplomatik görev yazısı mevcuttur. Fakat, bu geçmiş Avrupalı yazarların çoğu, İran'ın başkentleri ile geniş Türk kavimlerine gönderme yapmakta ve çok nadir olarak bizi burada ilgilendiren uzak bölge halklarına değinmektedirler.

Bizim konumuz için değer arz eden kimi sözler rastlantı sonucu pek çok kaynakta bulunabilir. Sözgelimi İran'daki Türk kavimleri hakkında detaylı bilgi veren Jouannin, Sultaniye, Kazvin, Hemedan vb. yakınındaki Afşar yerleşimlerine değinir (Dupre 1819: 457). Türk kavimlerine ilişkin çağdaş Avrupa kaynak

larındaki bilgiler Ritter (1838: 400-417) tarafından özetlenmekte ve sınıflandırılmaktadır.[51]

Çoğu Avrupalı, Zencan'dan çıkıp Sultaniye ve Kazvin üzerinden Rey/Tahran'a giden ve oradan da Save, Kum ve İsfahan'a uzanan ana rotalar boyunca seyahat etti. Batı doğu istikametindeki merkezi eski yol geçmişteki önemini kaybedip yabancılar tarafından çok ender kullanılan bir görünüm aldı.

Yabancı gezginler, Mazdağan bölgesini geçtikleri ender zamanlarda kendi anlatıları için çok az malzeme buldular. Bunun nedenleri olarak; birçok köyün yıkıntıya dönüşmesi, çok az önemli binanın kalması ve gezginler için barınma olanaklarının yetersiz olması gösterilebilir. Morier'in çalışması Mazdağan bölgesi ve Hemedan vilayetindeki Karagözlü kavmi üzerine, bazı ilginç alıntılar içermektedir.[52] Diğer yandan, Ritter,[53] Tahran'dan Hemedan'a uzanan merkez hat hakkındaki kimi tasvirlerin ve çok ender bulunan çağdaş seyahatnamelerin bir özetini sunmaktadır. Elli yıl sonra ise Binder,[54] açıkça Hemedan'dan başlayan ve Nevberan, Save ve Robat Karim üzerinden Tahran'a varan yolculuğuna gönderme yapmaktadır.

1860 senesinde, Prusya büyükelçileri aynı rotayı bu defa ters istikametten geçmişlerdi. Diğer bir deyişle bu, Tahran'dan başlayan Robat Karim (Rabbat Kerim), Khanabad, Köşkek (Köschkeh), Chamaram (Tschemerâm), Mazdağan'ı (Rezah Tschai) geçtikleri Nevberan (Nuarân) ve Zarreh (Zäreh), üzerinden Hemedan'a varan bir yolculuktu. Prusya delegasyonunun seyahatini tarif eden Brugsch, bölge üzerine oldukça detaylı bir inceleme sunar ve insanlar, diller, ürünler, köyler, yer isimleri vb. üzerine ilginç yorumlar yapar. Kitap aynı zamanda Kiepert tarafından hazırlanmış kısmen güvenilir bir harita içerir.

Robat Karim'den Hemedan'a giden bütün yol boyunca yerleşmiş olan ahali Türklerden ibaret olduğundan, Türkçe, bölgede konuşulan tek doğal dildi.[55] Öte yandan pek çok köylü Farsçayı da yeterince iyi bilen iki dilli insanlar olarak görünmekteydi. Kharaqan dağlık alanının kuzey kenarındaki Köşkek yakınlarında bulunan halk Halaç diye anılan bir üçüncü dil konuşurdu. Brugsch[56] "Halaç" dilinde kısa bir liste sunar fakat yazdıklarının genellikle Halaç olarak anlaşılan eski Türk diliyle herhangi bir benzerliği yoktur.[57]

Köşkek'te mülakat yaptığı bazı yaşlı kimseler vasıtasıyla Brugsch komşu köylerin 18 isimden oluşan bir listesine ulaştı.[58] Bunlar arasında Miselghûn (Mısırğân), Lâr ve Duzêg Halaç köylerimizden üçüne karşılık gelir. Aqeddèh (Aqqal'e) ise Bayat kavmine tabidir. Zarreh'den[59] kaydettiği köy isimleri ile oluşturduğu ikinci listesi, adları Duruzân (Doruzan) ve Kullawah (Kürebær) olan fazladan iki Bayat köyünü ve Meregh (Mæræğe) ile Aghdâş (Ağdaş) Halaç yerleşimlerini içerir.

Abbott, 1849 senesinde Tahran'dan Save'ye Robat Karim, Salmanabad ve Faizabad (günümüzde: Fathabad), rotasını izleyerek seyahat ettiği dönemde, Save'nin kuzeyindeki Salmanabad, Zarand bölgesinin diğer kısımlarında da bulunan Bayat kavmi Türkleri tarafından mesken tutulmuştu. Faizabad ise Halaç kavmine tabiydi ve "bölgenin çoğunu kaplayan ve bu kavim vasıtasıyla Zerend'e ek olarak Halacistan adını alan"[60] bir durumdaydı. Abbott'a[61] göre, Save bölgesi "Halacistan genel ismi altında, ülkenin geniş bir arazisini kucaklayarak Zerend (Zarand) ve Karakan'ı (Kharaqan) içine alır. Pek çok kavim ya belirli meskenlere yerleşerek ya da gezgin bir hayat sürdürerek bu ülkede (Halacistan) yaşarlar. Bu kavimlerin eskileri, son ikisi en mühimleri olmak üzere, Begdelli, Ajerlu, Beyat ve Halaçtır. Eleatlar veya göçmenler ağırlıklı olarak Şahseven kavmindendir".

Brugsch ve Abbott'ın ifadeleri dikkate alınarak 19. yüzyıl ortasında Halacistan veya Halacistan-e Zarand diye isimlendirilen bölgenin Save'nin kuzeyine kadar uzanan ve halkının büyük olasılıkla modern Farsça veya yerel Türk lehçelerinden farklı bir dil konuştuğu geniş bir alana karşılık geldiği söylenebilir.

Hem İran'ın hem de Bayadistan ile komşu yörelerinin coğrafya ve etnografyası hakkındaki en kapsamlı kaynak kuşkusuz, 19 ve 20. yüzyılın sömürge Hindistanı'nda görev yapan İngiliz erkanı harbiye mensuplarınca derlenen ve önceleri gizli tutulan belgelerdi. Adamec (1976) de Historical Gazetteer of Iran'ı bu belgelere dayanarak hazırlamaktaydı. İlginç olan, İran üzerine yazılmış 1915 tarihli İngiliz belgelerinin de Kharaqan bölgesini Halaç kavmine bağlamasıdır. Bu belgeler Nevbaran'ı Halaca gönderme yaparak tasvir eder.[62]

19. yüzyıl sonunda Halacistan açıkça Save'nin güneyindeki küçük bir bölge olarak anlaşılmaya başlandı. Schindler'e göre Tafresh Şehri "Save'nin bir parçası olan ve ismini orada yerleşen Halaç kavminden alan Halacistan bölgesinin hemen hemen ortasında" yer almaktaydı.[63]

Öte yandan bir asır önce bile hala Fars Irakı'nın coğrafya ve etnolojisi üzerine şaşırtıcı bir biçimde çok az şey bilinmekteydi. Curzon'un 1892 tarihli haritasında (cilt II) Kharaqan (Karakan), açıkça Halacistan olduğu zannedilen -elbette bu karışıklık yüzünden, Curzon'un tariflerine güvenen yazarlar arasında ciddî bir şaşkınlık oluşmuştu- Save'nin, güneyinde konumlanmıştı.

Schindler "Doğu Fars Irak'ı pratikte bütün varolan haritalar üzerinde bomboştur" diye yazmaktadır.[64] Aynı yazar Fars Irakı'nda bulunan Türk kavimleri hakkında yorum yapar ve belirtir ki "Türkçenin sözde Azerbaycan şivesini Çağatay formunda konuşan ve kışları Tahran, Kum, Avah ve Save civarlarındaki ovalarda yerleşen Türk Halaç, Şahseven[65] ve Beyat kavimleri mevcuttur".[66]

Günümüzde bu alanın gözlem altındaki büyük bir kısmı hala keşfedilmemiş bir sahayı teşkil etmektedir. Örneğin Tapper'in belirttiğine göre bu güne kadar "Kharaqân ve Khamsa'nın Şahseven kavimleri arasında hiçbir etnografya çalışması yapılmamıştır…"[67]

5. Güneyden Efsanevî Dönüş

Bayadistan halkının sözlü geleneklerinde tekrar tekrar hatırlanan bir motif buluruz. Kavimlerin güneyden kaçış veya zorunlu göç hareketi hafızalarda ziyadesiyle yaygındır ve Bayat, Halaç ile Afşarlarda, mensupların bir biçimde 18. yüzyıl sonlarıyla iliştirdiği, bu tarihsel olayın benzer versiyonları mevcuttur.

Maalesef kaynaklarını açıklamayan Field'e göre Şahseven'in İnanlı ve Bağdadi kollarının aynı kaderi paylaştığına dair bazı tarihsel kanıtlar mevcut görünmektedir.[68]

Göçmen İnanlı ve Bağdadî Şahsevenler, Kharaqan ve Save bölgelerindeki en geniş kavimlerdir. Her ikisi de Türk kökenlidir ve bu bölgelerle 18. asrın sonunda tanışmışlardır. İranlıların Kaçarlı Ağa Muhammed Han vasıtasıyla Mughan ovasından taşındıkları söylenir. Bağdadilerin ise Safevi döneminde İran'dan göç ettiği ve Bağdat'a yerleştiğine, bir süre sonra da Nadir Şah saltanatı döneminde Şiraz'a döndüğüne inanılır. Zendli Kerim Han hakimiyeti döneminde herhangi bir belirli

meskenleri yoktu. Sonradan tabiiyetine katıldıkları Kaçarlı Ağa Muhammed Han onları bugünkü meskenlerine yerleştirdi.[69]

Bundan başka, Merkez İran'daki çoğu kavim ile Fars vilayetinde bulunan Kaşgay konfederasyonu arasındaki tarihsel ilişkiye dair bazı kanıtlar vardır.

Kaşgaylar İran'a 11. yüzyıldaki büyük kavim göçü sırasında gelmiş görünmektedir. Ayrıca, büyük olasılıkla Fars'a gelmeden önce Kuzeybatı İran'da bir süre geçirmişlerdi.[70] Bazı Kaşgaylar soylarının "1020'lerde kendi Ghaznali idarecilerinin yargılaması sonucu geri çekilen ve yaptıkları tahribatların alanını, Batı İran'a veya Erak-ı Acem'e (kendi isimleri buradan kaynaklanmaktadır) girerek Alborz ve Zağros dağlık alanları arasındaki bölgenin derinliklerine kadar genişleten, bir Guz kavmi topluluğu"[71] olduklarını iddia ederler.

Günümüzde konfederasyonun daha iyi bilinen, Afşar, Bayat, Halaç, Kaçar, Karagözlü, Beğdili'nin bir kolunu oluşturduğu Şamlu ve Igder kavimlerinden -Akkoyunlu, Karakoyunlu, Beğdili ve Musellu boy isimleriyken- geriye kalan kalıntılar mevcuttur (Oberling 1974: 28). Diğer bir değişle, geniş Bayadistan topraklarında yaşayan kavimlerin çoğu en azından ismen Kaşgay konfederasyonunda temsil edilmekteydi.[72]

Oberling aynı zamanda Deh Bid platosu (Şiraz'ın kuzeyindeki Qonqori bölgesinde) üzerinde yer alan ve hala göçmen bir hayat sürerken Kaşgay kabile konfederasyonuna üye olduğunu iddia eden büyük bir göçmen Halaç grubunun varlığından söz eder:[73]

Ayrıca, çok yakın geçmişe kadar (1946), Fars'da Halaç ismiyle anılan bir yarı bağımsız kavim vardı. Fakat bu kavim nihayetinde bağımsız bir boy olarak kimliğini kaybedip Kaşgay kavim konfederasyonu tarafından entegre edilmişti… Farsnamesi 1859'da yayımlanan Khurmuji, Halaçlar 5 boydan ibaretken, Kaşgaylar tam 48 boy içermekteydi.

Konfederasyonla ittifaka girmiş birçok kavmin efsanevî çıkışı da Kaşgay'ın sözlü tarihinde izler bırakmıştı. Kaşgaylar bu olayı Kaçar hanedanının kuruluş zamanına bağlar.

Zendli Kerim Han saltanatı boyunca Kaşgay reisleri Şiraz sarayında bazı etkilere sahipti. Sonraları Kaşgay lideri Jani Han, Kaçarlı Ağa Muhammed Han'a karşı girişilen mücadelede Zend güçlerine katıldı. Zendli Cafer Han'ın 1789'da suikastle öldürülmesini takiben Fars'da bir sivil savaş dönemi yaşandı. Bu dönemde Kaşgay konfederasyonunun temsilcileri Kaçar'a karşı Cafer'in oğlu Zendli Lutf Ali Han'ı desteklemiş gözükmektedirler. "Efsaneye göre Ağa Muhammed Han güce kavuştuktan sonra Kaşgaylardan intikamını, onlardan 2000 aileyi Chahâr Lengs'e ve 5000 aileyi de Veramin bölgesi ile Mâzanderân'a sürerek aldı".[74]

Dolayısıyla Kaşgayların efsanevî geçmişi, 18. yüzyıl sonlarında birçok bağlaşık kavmin Fars vilayetinden göçmesine neden olan önemli tarihsel olaylara ilişkin de kanıtlar sağlar.

Sonuç

Bayadistan bölgesinin yerel tarihi ile ilgili kaynaklar mevcut bulunmadığından, daha bilinen tarihsel gelişmelerden yola çıkarak bölgedeki yerleşimin tarihine ilişkin çıkarımlar yapılmalıdır. Bu tarz bir yeniden inşa ediş temelde iki farklı kaynak türüne dayanır. Birincisi, nihayetinde yer isimleriyle ve

oralarda yaşayan etnik gruplarla ilgili ipuçları içeren daha geniş bir coğrafî alanı teşkil eden Fars Irak'ı üzerine çalışmalar ve ikincisi,

belirli bir zaman diliminde en azından bilinen grupların isimlerinin dağılımına işaret eden Türk kavimlerinin tarihi üzerine kaynaklardır. Hem dil hem de var olduğu varsayılan ve karşılıklı etkileşim esnasında vurgulanan etnik farklılıklar baz alınarak girilen ilişkiler hakkındaki açıklamaların, hemen hemen hiç yer bulmadığı çağdaş bilgiler göz önüne alındığında, Türk kavimlerinin isimleri arkasındaki etnik vasıflandırma üzerine yorum yapmak elbette çok zordur.

Doğu Halifeliği toprakları üzerine eski kaynaklardan hareketle hatırı sayılır miktarda Türkün bölgeye Abbasiler zamanında, çok kısa bir süre içerisinde Abbasi ordusunda çok önemli bir rol oynamaya başlayan sözde askeri köleler olarak, geldiği çıkarsamasını yapabiliriz. Diğer yandan, düzenli Türk yerleşiminin pek çok dalgasından ilki, muhtemelen 11. yüzyılda Selçuklu döneminin ilk zamanlarında meydana gelen büyük kavimler göçüyle başlamıştı. O günden beri Fars Irak'ı ve Hemedan ile Save arasındaki bölge çeşitli Türk kavimlerince yerleşilen alanlar oldu.

Bayat kavim isminin geçmişi 11. yüzyıl başlarına kadar uzanır. 13. asır başlangıcında Bayat veya onun bazı kolları, bugün hâlâ en azından ismen bulundukları Hemedan'ın güneyindeki bölgeye yerleşmiştir. Öte yandan Halaçlar 12. yüzyılda Kerman veya Fars'ı mesken tutmuştu. Onlar Merkez İran'daki şimdiki yerleşimleri Halacistan'a Selçuklular zamanında veya 1370 öncesinde varmışlardı.

14. yüzyıl civarında antik Guz kavim isimlerine sahip diğer birçok grup gibi Bayatlar da İran, Irak, Anadolu ve Suriye'deki Memlûk İmparatorluğu sınırlarında yaşayan çeşitli gruplara ayrılmıştı. Takip eden yüzyıllar boyunca pek çok konfederasyon oluşmuştu. Akkoyunlular, Karakoyunlular, Kızılbaşlar, Şahsevenler vb. arasındaki çoğu Guz kavimlerinin isimlerini bulabilmekteyiz.

Öte yandan, ismen mevcut olan benzerleri de (Bayat Afşar, Halaç, Kaçar, Karagözlü ve Şamlu gibi) Bayadistan'da bulunan bugünkü İran kavimlerinin, ne zaman Kaşgay konfederasyonuna katıldığı ve bu grupların nereden geldiği bilinmemektedir.

Kaşgaylar İran'a ilk vardıkları zaman, Fars'ın güney vilayetine 11. yüzyılda göç etmeden önce, bir süreliğine kuzeybatıda yerleşmiş gözükmektedirler. Dolayısıyla bugün, Kaşgayların parçası olan Türk kavimlerinin en azından bir kısmı, güneye yapılan göçte yer almış olabilir. Yoksa onlar burada daha önceden yerleşmiş ve sonraki bir dönemde konfederasyonla bağlaşık mı olmuştu? Bu durum güney İran'a oldukça erken bir tarihte göç etmiş olan bazı Halaç ve Afşar kolları için hakikat olabilir.

Kavimlerin ve farklı kökenden gelen bağlaşık grupların tarihi son derece karmaşıktır. Bu öncelikle uçsuz bucaksız alanlara yayılmalarının bir sonucudur. Özellikle 14. yüzyıldan bu yana, Selçuklu fethinden sonraki ilk dönemlerde temelde Batı'ya doğru olan bu kavim ve grupların göçleri, çok çeşitli istikametlere yönelmiştir.

Konfederasyonların oluşumu ve göçlerin çoğunun büyük kavimleri bütünüyle içermediği spekülasyonunu birçok bakımdan yapabiliriz. Kavmin bazı kolları eski meskenlerinde kalmış olabilirken, diğerleri daha geniş bütünlüklerin parçası oldular. Büyük olasılıkla küçük gruplar dillerini bırakıp farklı ve tercihen daha prestijli bir isim benimseyerek önde giden kavim içinde asimile oldular. Diğer durumlarda ise bir zamanlar kuvvetli olan konfederasyonun ismi, içerisindeki oldukça önemsiz

bir topluluk tarafından benimsenmiş olabilir. Örneğin Karakoyunlu konfederasyonunun ismi bugün Şahseven alt kavimlerinden biri tarafından kullanılmaktadır.

Türk göçmenleri arasında en azından son zamanlarda ‘kavim’ teriminin, etnik olmaktan ziyade politik bir kavrama işaret ettiği iddia edilebilir. Oberling kavmi “tek başın aynı şefe sadakat olduğu bir aile veya klan grubu“ biçiminde tanımlar.[75] Reid de aynı kavramı sunar: [76]

“Grup içerisinde güç ‘unvanları baba tarafındaki soy ağacından miras kalan ama gerçek otoritesi yeteneğe ve başarıya dayanan savaş şefi tarafından kullanılır.’ Sıkı sıkıya kenetlenmiş akraba toplumu olmanın çok ötesindeki oba, ‘bir isimle, çeşitli amblem tarzı temsil edici işaretlerle ve efsanevi soy ağacıyla tanımlanan halihazırdaki mevcut bir bütünlüğün etrafındaki’ aileler kümesi ve küçük kamp birimleriydi.”

Oldukça esnek ve hareketli olmaları yüzünden kavimlerin ve konfederasyonların sürekli yeni gruplaşma süreçlerine girmeleri, Türklerden ibaret farklı etnik, sosyal ve politik varlıkların tarihi sıkıca birbirinin içine geçmiştir. Bundan dolayı İran’daki tek bir Türk kavminin tarihini diğerlerinden tecrit ederek incelemek hemen hemen imkansızdır.

Öte yandan Bayadistan’daki ana kavimlerin tarihi söz konusu olduğunda bir devamlılık unsuru göze çarpar. Bayat ve Halaç kolları Selçuklu veya Moğol zamanlarından beri bölgede bulunmaktadır. Afşarın bazı kısımları ise Akkoyunlu konfederasyonu ile birlikte yaklaşık altı yüz yıl önce buraya gelip bugüne kadar bölgede kalmışlardır.

Öyleyse bölgedeki kavimlerin çoğu arasında oldukça yaygın olan güneyden dönüş ve farklı köken hikayesi arkasındaki gerçek nedir?

Daha önceden değinildiği gibi, hem Merkez İran’ın hem de Kaşgay’ın kavimlerinde rastlanan sözlü tarihe göre Fars’tan çıkan büyük göçün 18. yüzyıl sonlarında meydana gelmiş olduğuna ilişkin tarihsel kanıt vardır. Aslında, kavimlerinin ana iskeletini oluşturanlar geride kalmışken sadece bazı grupların güneye gitmek için ayrılmış olması ve bu göçmen kişilerin sonradan eski anavatanlarına geri dönmüş bulunması ihtimal dahilindedir. Maalesef bu göçmenlerin kim olduğuna ve Merkez İran’ı terk etmeye zorlanana kadar Fars’ta ne kadar süre kaldıklarına dair herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Acaba asırlar önce Kaşgay ile bağlaşıklık kurmuş olan Bayat Halaç veya diğer kavimlerin bir parçası mıydılar? veya Kaçarlara karşı girdikleri mücadelede Zendlerin kuzeyden harekete geçirerek yanlarına kattıkları kavim mensupları mıydılar?[77]

Bütün ihtimaller dahilinde denilebilir ki Fars’tan çıkış hikayesi Bayadistan’da bulunan Türk nüfusunun sadece çok az bir kısmına tesir etmiştir. Öte yandan, bölgeden hiç ayrılmamış grupların bile sonradan bu hikayeyi benimsediği fikrinin ispatlanmış olması çok cezbedici görünmektedir.

Enteresan bir biçimde Halacistan olarak bilinen yerleşim alanı geçmişte çok daha genişti. 19. yüzyıl ortasında bile güneyde Nevbaran, kuzeydoğuda geleneksel olarak Kharaqan diye bilinen dağlık alan, batıda daha öte bölgeler ve Save’nin kuzeyi ile güneyi dahil olmak üzere Bayadistan’ın çoğunu içermekteydi. Günümüzde, halkının kendi eski Oğuzca olmayan dilini konuştuğu “otantik Halaç

yerleşim alanı bu bölgenin güneyindeki Tafrish etrafında bulunan 47 köyden ibaret küçük bir alana indirgenmiştir. Dolayısıyla Halacın hızla azalan etkiye sahip bir gruptan ibaret olduğu izlenimine kapılmak doğaldır.

Coğrafî ve tarihsel ortam dikkate alındığında, geniş Bayadistan bölgesindeki Halaç, 150 sene önce bile bütün Kharaqan, Save, Kum ve Aştiyan topraklarına hakim olan büyük bir kavmin kalıntısını temsil eder görünmektedir. Bugün kendi orijinal dillerinden vazgeçmiş ve komşuları Bayatların dilinin çok az farklı bölgesel bir türünü konuşmaktadırlar.[78] Bu Halaçlar yeni gelenleri mi yoksa Kaşgay konfederasyonunda yaşarken Halaç dilinden vazgeçmiş olan güneyden dönen grubu mu temsil etmektedir?

Önceden değinildiği gibi Bayadistan'daki Bayat ve Halaç yerleşimlerinin dağılımı, Bayat'ın bu bölgeye sonradan geldiğine işaret etmektedir. Eğer güneyden herhangi bir dönüş gerçekleşmişse, dönenler, Bayat kavim ismi 13. yüzyıl başlarından bu yana daha geniş bir alanda belgelenmiş bulunmasına rağmen, Bayadistan vadisine yeni gelenler olarak görülmesi gerekecek olan Bayatlardır. Ayrıca Bayat kesinlikle, bölgenin esaslı kısmına kendi kavim ismini (ve belki dilini de) kabul ettirdiğinden, en başarılı gruptur.

1 Bu makalede, yer ve kavim isimlerinin imlâsı Adamec'in (1976) normalleştirilmiş uyarlamasını ihtiva ederken, İran yönetim terimlerinin alıntıları, aynı zamanda sesli harf uzunluğunun fonemik olarak vurgulanmasını da içine alacak bir şekilde alışılagelmiş

uyarlamasıyla sunulmaktadır. Dolayısıyla, örnek olarak İran uyarlamasında bulunan Bayât ve Bâyadistân kullanımlarına biz Bayat ve Bayadistan olarak yer vereceğiz. Aynı kelimeler yerel Türk şivelerinde Beyat ve Beyadistan olarak söylenegelmektedir.

2 İran uyarlamasında Kharaqân diye nitelendirilen Kharaqan ismi daha eski metinlerde Kharraqân'dır. Aynı kelimenin Volga/konuşma dilindeki formu Qaraqân veya Qaraghân'dır.

3 İran dilinde Mazdaqân, yerel Türkçe telaffuzunda ise Mæzlæhan.

4 Batı İran'daki benzer süreçlerin ayrıntılı bir tasviri için bkz.: Ehlers, Eckart, Bauern-Hirten-Bergnomaden am Alvand Kuh/Westiran. Harald Uhlig & Eckart Ehlers (editörler). **Tagungsbericht und wissenschaftliche Abhandlung des 40. Deutschen Geographentages in Innsbruck**, Steiner, Wiesbaden 1976, s. 775-794.

5 Ama Pehlevî (1925-79) döneminde, okullarda ve yayınlarda Azerîcenin kullanımı yasaklandı (Oberling 1991: 149).

6 Razmârâ, ºoseyin-'Alî, Farhang-e joğrâfiyâ'î-ye Îrân. 10 cilt Tahran 1328 h. (1949); Adamec, Ludwig W. (ed.), **Historical Gazetteer of Iran. Sayı. I: Tahran ve Kuzeydoğu İran.** Graz: Akademische Druck-und Verlagsanstalt, 1976.

7 İran kaynaklarında geçen Æstælæk, Düzæk ve Pærispanah yer isimlerinin uyarlaması çok ilginçtir. Bu, kaynaklarda geçen ama günümüzde yörede konuşulan Türkçe türlerinin özelliği olmayan [k] veya [h] kelime sonu seslerinin [dj] seslenimiyle okunması bu yer isimlerinde gerçekleşmektedir.

8 Adamec, **a.g.e.**

9 Tarihsel kaynaklar üzerine daha fazla detay için bkz. Le Strange, Le Strange, Guy (transl.), **The Lands of the Eastern Caliphate. Mesopotamia, Persia and central Asia from the Muslim conquest to the time of Timur**. (Cambridge Coğrafya Serisi). Cambridge: Üniversite Yayınevi, 1919, s. 11-19.

10 Saatçi, Suphi, **Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı**. İstanbul: Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, 1996, s. 39.

11 (Pellat'dan seçme kısımlar; Pellat, Charles, The Life and Work of JâΩi˙. Tercüme edilmiş seçme metinler. (Fransızcadan tercüme eden D. M. Hawke). London: Routledge & Kegan Paul, 1969, s. 91-97.

12 Spuler, Berthold, **Iran in frühislamischer Zeit**, Harrassowitz, Wiesbaden, 1952, s. 252.

13 Fragner, Bert, **Geschichte der Stadt Hamadân und ihrer Umgebung in den ersten sechs Jahrhunderten nach der Hiğra. Von der Eroberung durch die**

Araber bis zum Untergang der „'Irâq-Sel™uken“. Dissertationen der Universität Wien 98. Notring, Wien 1972, s. 110.

14 **A.g.e.,** s. 112.

15 Le Strange, Guy, **The Lands of the Eastern Caliphate. Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Muslim Conquest to The time of Timur**. (Cambridge Coğrafya Serisi). Cambridge: Üniversite Yayınevi, 1930, s. 11-19.

16 Tercümesi: Le Strange, **a.g.e.**

17 Le Strange, **a.g.e.,** s. 76.

18 **A.g.e.,** s. 76.

19 **A.g.e.,** s. 71.

20 **A.g.e.,** s. 68.

21 **A.g.e.,** s. 68.

22 İran'daki Türk kavimlerine dair daha fazla bilgi için bkz. Sümer (1957).

23 Akkoyunluların Irak'taki saltanatı 1508 senesinde Şah İsmail Bağdat'ı fethettiğinde sona erdi.

24 İslâm ansiklopedisi belirtir ki "Hemedan bölgesi ve kasabasının bu dönemde gerçekleştirilen iki ciltlik teftiği (bkz. daftar-ı khâqânî) Türkiye'deki Türk arşivlerinde korunmaktadır"; bkz. Bernhard Lewis, **Mélanges Massé**, Tahran 1963, 260.

25 Ritter, Carl, **Die Erdkunde von Asien. Bd. IV, Erste Abtlg., Drittes Buch: West-Asien. Iranische Welt**. Berlin: Reimer, 1838, s. 382.

26 Doerfer'in **İran Ansiklopedisi**'nde (sayı III, s. 882-884) yer alan Bayat hakkındaki makalesi temelde Sümer'inkinin (1952) özetidir.

27 Sümer, Faruk, Bayatlar. **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyat Dergisi** IV/4, 1952, s. 373-417, 1117.

28 Le Strange, **a.g.e.,** 46.

29 Woods, John E., **The Aqquyunlu. Clan, Confederation, Empire**. Minneapolis & Chicago: Bibliotheca Islamica, 1976, s. 199.

30 Bozulus Bayatları, 16. yüzyılda, biri Bozuluslarla diğeri Dulkadırlerle Diyarbakır'da yaşayan iki grubu içermekteydi.

31 Woods, **a.g.e.,** s. 199.

32 Oberling, Pierre, The Turkish tribes of southwestern Persia. **UAJB** 35, Fasc. B, 1964. s. 166.

33 Malcolm, John, **History of Persia**. London: MurRey, Longman, 1815, II, s. 272.

34 Oberling **a.g.e.,** s. 164.

35 Oberling, Pierre, Afşâr, **Encyclopædia Iranica,** 1985, cilt I, s. 582.

36 Kerman'daki Afşarların en yeni betimlemesi Stöber'in (1978) çalışmasında bulunmaktadır.

37 Kunke, Marina, **Nomadenstämme in Persien im 18. Und 19. Jahrhundert**, Schwarz, 1991.

38 Halacın efsanevî kökeni ve Guz ile ilişkileri üzerine bkz. Jahn (1969: 40).

39 Franz, Erhard **Minderheiten in Iran**. **Dokumentation zur Ethnographie und Politik,** Aktueller Informationsdienst Moderner Orient, Sondernummer 8, Hamburg 1981, s. 158.

40 Doerfer, Gerhard, **Grammatik des Chaladsch**. Harrassowitz, Wiesbaden 1988, s. 1.

41 Köprülü, M. Fuat, Halaç, **İslam Ansiklopedisi**, 1945, cilt IV, s. 114.

42 Oberling, Pierre, **The Qashqâ'i Nomads of Fârs**. The Hague, Mouton, 1974, s. 28.

43 Doerfer'e (Doerfer 1988: 1) göre, Save civarındaki şimdiki meskenlerine 1370'ten önce gelmişlerdi.

44 **A.g.e.,** s. 1.

45 Tapper, Richard, Shâhsaven. **Bulletin of the School of Oriental and African Studies** 37, 1974, s. 340.

46 Tapper, Richard, Shâhsewan. **Encyclopaedia of Islam.** 1998**,** cilt IX, s. 221-225.

47 Tapper, Richard, Shâhsaven. **Bulletin of the School of Oriental and African Studies** 37, 1974, s. 346.

48 Tapper, Richard, **Frontier nomads of Iran; a political and social history of the Shahsevan.** (Cambridge Orta Doğu Çalışmaları 7). Cambridge: Üniversite Yayınevi, 1997, ek 2.

49 Minorsky, Vladimir, Sâwa. **Enzyklopaedie des Islam**, 1934, cilt IV, s. 196.

50 Maku'nun güneydoğusundaki Karakoyunlular üzerine bkz. İnan, Abdülkadir, İran'da Karakoyunlu Türkleri. **Türk Folklor Araştırmaları 16** (323), Haziran 1976, s. 7665.

51 İran coğrafyası üzerine Avrupa kaynakları hakkında aynı zamanda bkz.: Gabriel, Alfons, **Die Erforschung Persiens. Die Entwicklung der abend-ländischen Kenntnis der Geographie Persiens,** Verlag Adolf Holzhausens Nfg., Wien 1952.

52 Morier, Jacob, **Jacob Morier's zweite Reise durch Persien, Armenien und Kleinasien nach Constantinopel in der Jahre 1810 bis 1816**. Aus dem Englischen. Landes-Industrie-Comptoir, Weimar 1820, s. 283, 285.

53 Ritter, Carl, **Die Erdkunde von Asien. Bd. IV, Erste Abtlg., Drittes Buch: West-Asien. Iranische Welt**. Berlin: Reimer, 1838, 74-79.

54 Binder, Henry, **Au Kurdistan, en Mésopotamie et en Perse**, Maison Quantin, Paris 1887, s. 376-379.

55 Brugsch, Heinrich, **Reise der preussischen Gesandtschaft nach Persien 1860 und 1861,** J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig 1862, s. 341.

56 **A.g.e.,** s. 337.

57 Brugsch'ün Halaç örnekleri Modern Farsçadan oldukça farklı olan İran dilini temsil eder görünmektedir, örnek olarak bkz. **agîr** 'fire' gibi Kürtçedekine benzer girdiler.

58 Brugsch, **a.g.e.,** s. 340.

59 **A.g.e.,** s. 352.

60 Abbott, Keith Edward, 1849 ve 1850 yıllarında gerçekleştirilen İran Yolculuğu boyunca alınan, Coğrafi Notlar. **Journal of the Royal Geographical Society**, 1855. sayı. 25. s. 3.

61 **A.g.e.,** s. 6.

62 Adamec, Ludwig W. (ed.), **Historical Gazetteer of Iran. Sayı. I: Tahran ve Kuzeydoğu İran.** Graz: Akademische Druck-und Verlagsanstalt, 1976, s. 221.

63 Schindler, Albert Houtum, **Eastern Persian Irak**, MurRey, London, 1896, s. 129.

64 **A.g.e.,** s. 1.

65 Adamec'de (1976: 582) Bağdadi Şahseven olarak geçmektedir.

66 Schindler, **a.g.e.,** s. 48.

67 Tapper, Richard, Shâhsaven. **Bulletin of the School of Oriental and African Studies** 37, 1974, s. 322.

68 Field, Henry, **Contributions to the Anthropology of Iran**. Doğal Tarih Saha Müzesi. Antropoloji Serisi, Doğal Tarih Saha Müzesi, Chicago 1939, cilt 29; 1, 2, s. 171.

69 Kendisinden 3. 5 bölümlerde alıntı yaptığımız Tapper (1996: Ek 2) de aynı kaynaklara itimat etmektedir.

70 Oberling, Pierre, **The Qashqâ'i Nomads of Fârs**. The Hague, Mouton, 1974, s. 27.

71 **A.g.e.,** s. 30.

72 Afşar, Bayat, Halaç, Kaçar ve Şamlu kolları aynı zamanda enteresan bir biçimde 32 Kızılbaş kavmi arasında temsil edilmekteydi.

73 Oberling, **a.g.e.,** s. 29.

74 **A.g.e.,** s. 42.

75 **A.g.e.,** s. 12.

76 Reid, James J., **Tribalism and Society in Islamic Iran 1500-1629**. Malibu: Undena Yayınları, 1983, s. 8.

77 Kaçar kavminin içerisinde, liderlerinin Bayat kavmi soylularından geldiklerini iddia ettiği güçlü Bayat unsurları da bulunmaktaydı.

78 Bu makalenin yazarı Bayadistan bölgesindeki Türkçe şiveleri üzerine bir çalışma hazırlamaktadır. İletişimin ve kültürel görünümlerin en önemli aracı olan dil, bölgedeki yerleşimin tarihi ve kavimler arasındaki ilişkisi hakkında da önemli ipuçları verir.

Abbott, Keith Edward, 1849 ve 1850 yıllarında gerçekleştirilen İran Yolculuğu boyunca alınan, Coğrafi Notlar. **Journal of the Royal Geographical Society**, 1855. sayı. 25. s. 1-78.

Adamec, Ludwig W. (ed.), **Historical Gazetteer of Iran. Sayı. I: Tahran ve Kuzeydoğu İran.** Graz: Akademische Druck-und Verlagsanstalt, 1976.

Binder, Henry, **Au Kurdistan, en Mésopotamie et en Perse**, Maison Quantin, Paris 1887.

Brugsch, Heinrich, **Reise der preussischen Gesandtschaft nach Persien 1860 und 1861,** J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig 1862.

Curzon, George, **Persia and the Persian Question.** 2 cilt. Longmans, Green, and Co. London 1892.

Doerfer, Gerhard, **Grammatik des Chaladsch**. Harrassowitz, Wiesbaden 1988.

Doerfer, Gerhard, Bayat. **Encyclopædia Iranica içerisinde**. Cilt III. Routledge & Kegan Paul. London/New York 1989, s. 882-884.

Dupre, A., **Voyage en Perse**. 2 cilt. Paris, 1819.

Ehlers, Eckart, Bauern-Hirten-Bergnomaden am Alvand Kuh/Westiran. In: Harald Uhlig & Eckart Ehlers (editörler). **Tagungsbericht und wissenschaftliche Abhandlung des 40. Deutschen Geographentages in Innsbruck**, Steiner, Wiesbaden 1976, s. 775-794.

Field, Henry, **Contributions to the Anthropology of Iran**. Doğal Tarih Saha Müzesi. Antropoloji Serisi, Doğal Tarih Saha Müzesi, Chicago 1939, cilt 29; 1, 2.

Fragner, Bert, **Geschichte der Stadt Hamadân und ihrer Umgebung in den ersten sechs Jahrhunderten nach der Hiğra. Von der Eroberung durch die Araber bis zum Untergang der „'Irâq-Sel™uken“**. Dissertationen der Universität Wien 98. Notring, Wien 1972.

Franz, Erhard **Minderheiten in Iran**. **Dokumentation zur Ethnographie und Politik,** Aktueller Informationsdienst Moderner Orient, Sondernummer 8, Hamburg 1981.

Frye, R. N., Hamadhân. **Encyclopaedia of Islam**, 1971, cilt III, s. 105-106.

Gabriel, Alfons, **Die Erforschung Persiens. Die Entwicklung der abend-ländischen Kenntnis der Geographie Persiens,** Verlag Adolf Holzhausens Nfg., Wien 1952.

İnan, Abdülkadir, İran'da Karakoyunlu Türkleri. **Türk Folklor Araştırmaları 16** (323), Haziran 1976, s. 7665.

Jahn, Karl, **Die Geschichte der Oğuzen des Raşîd ad-Dîn**: Akademie der Wissenschaften, Wien 1969.

Köprülü, M. Fuat, Halaç, **İslam Ansiklopedisi**, 1945, cilt IV, s. 109-116.

Kunke, Marina, **Nomadenstämme in Persien im 18. und 19. Jahrhundert**, Schwarz, 1991.

Le Strange, Guy, **The Lands of the Eastern Caliphate. Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Muslim conquest to the time of Timur**. (Cambridge Coğrafya Serisi). Cambridge: Üniversite Yayınevi, 1930.

Le Strange, Guy (transl.), **The Lands of the Eastern Caliphate. Mesopotamia, Persia and central Asia from the Muslim conquest to the time of Timur**. (Cambridge Coğrafya Serisi). Cambridge: Üniversite Yayınevi, 1919.

Malcolm, John, **History of Persia**. 2 cilt. London: MurRey, Longman, 1815.

Minorsky, Vladimir, Shâh-sewan. **Enzyklopaedie des Islam**, 1934, Sayı IV, s. 286-288.

Minorsky, Vladimir, Sâwa. **Enzyklopaedie des Islam**, 1934, cilt IV, s. 195-197.

Morier, Jacob, **Jacob Morier's zweite Reise durch Persien, Armenien und Kleinasien nach Constantinopel in der Jahre 1810 bis 1816**. Aus dem Englischen. Weimar: Landes-Industrie-Comptoir, 1820.

Oberling, Pierre, The Turkish tribes of Southwestern Persia. **UAJB** 35, Fasc. B, 1964. s. 164-180.

Oberling, Pierre, **The Qashqâ'i Nomads of Fârs**. The Hague, Mouton, 1974.

Oberling, Pierre, Afşâr. **Encyclopædia Iranica,** 1985, cilt I, s. 582-586.

Oberling, Pierre, The Turkic peoples of Iran. Margaret Bainbridge (ed.). **The Turkic Peoples of the World**, Kegan Paul International. London & New York 1991, s. 144-158.

Pellat, Charles, The Life and Work of JâΩi˙. Tercüme edilmiş seçme metinler. (Fransızca'dan tercüme eden D. M. Hawke). London: Routledge & Kegan Paul, 1969.

Razmârâ, ºoseyin-'Alî, Farhang-e joğrâfiyâ'î-ye Îrân. 10 cilt Tahran 1328 h.

Reid, James J., **Tribalism and Society in Islamic Iran 1500-1629**. Malibu: Undena Yayınları, 1983.

Ritter, Carl, **Die Erdkunde von Asien. Bd. IV, Erste Abtlg., Drittes Buch: West-Asien. Iranische Welt**. Berlin: Reimer, 1838.

Saatçi, Suphi, **Tarihi Gelişim içinde Irak'ta Türk Varlığı**. İstanbul: Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, 1996.

Schindler, Albert Houtum, **Eastern Persian** Irak, MurRey, London, 1896.

Spuler, Berthold, **Iran in frühislamischer Zeit**, Harrassowitz, Wiesbaden, 1952.

Stöber, Georg, **Die Afshâr. Nomadismus im Raum Kermân (Zentralirân).** (Marburger Geographische Schriften Heft 76), Geographisches Institut, Marburg 1978.

Sümer, Faruk, Bayatlar. **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyat Dergisi** IV/4, 1952, s. 373-417.

Sümer, Faruk, Azarbaycan Türkleşmesi tarihine umumi bir bakış. **Belleten** XXI, 1957, s. 429-447.

Sümer, Faruk, Bayat. **Encyclopaedia of Islam**, 1960, cilt I, s. 1117.

Tapper, Richard, Shâhsaven. **Bulletin of the School of Oriental and African Studies** 37, 1974, s. 321-340.

Tapper, Richard, **Frontier nomads of Iran; a political and social history of the Shahsevan.** (Cambridge Orta Doğu Çalışmaları 7). Cambridge: Üniversite Yayınevi, 1997.

Tapper, Richard, Shâhsewan. **Encyclopaedia of Islam.** 1998**,** cilt IX, s. 221-225.

Woods, John E., **The Aqquyunlu. Clan, Confederation, Empire**. Minneapolis & Chicago: Bibliotheca Islamica, 1976.

TÜRKİSTAN'DAKİ TÜRK TOPLULUKLARI

Tacikistan ve Tacikistan Türklerine Genel Bir Bakış / S. Kâmil Yüceoral [p.695-701]

S. KÂMİL YÜCEORAL

Araştırmacı-Yazar / Türkiye

Önümüzdeki yıllarda petrole dayalı enerji politikalarının değişime uğrayacağı, enerji kaynaklarının şekillendirdiği siyasî coğrafyanın da ağırlıklı olarak su kaynaklarına bağlı olarak değişeceği varsayılmaktadır. Orta Doğu bölgesinde Türkiye'nin su kaynakları ne kadar önemli ise, Orta Asya bölgesinde de Tacikistan'ın su kaynakları aynı değerdedir. Mezopotamya tarımına can veren Fırat ve Dicle nehirlerinin yerini, Maveraünnehir bölgesinde, Kırgızistan ve yoğun olarak da Tacikistan'dan çıkan Seyhun ve Ceyhun nehirleri almaktadır. Bir başka deyişle, binlerce yıl Türk Yurdu olmuş ve olmaya da devam eden Türkistan'ın can damarı olan su; Türk kimliğinden ve birliğinden uzaklaşan bir Tacikistan'ın denetimine bırakılmaktadır. En azından bu çok ciddî detay bile bu ülkenin ve Türklükle ilişkilerinin daha dikkatli incelenmesini ve olumlu yönde geliştirilmesini zorunlu kılmaktadır.

Kuşkusuz Tacikistan'ın günümüzdeki ve gelecekteki önemi su, kaynaklarının zenginliği ile sınırlı değildir. 1924 yılına kadar resmen ve Buhara Hanlığı'ndaki nüfus çoğunluğu ile Türk Yurdu'nun önemli bir parçası olan bu ülke, bu tarihten itibaren ayrı bir millî yapıya dönüştürülmüştür. Komşularıyla sıcak çatışmalara neden olan, özel olarak çizilmiş sorunlu sınırları, Afganistan ve radikal dinî gruplarla olan ilişkileri, iç savaşın oluşturduğu mültecileri ve uyuşturucu trafiğindeki yeri günümüzde hâlâ önemini korumaktadır.

Tacikistan yönetiminin güncel politikaları, nüfusunun üçte birini teşkil eden Türk asıllı vatandaşlarını ilgilendirdiği kadar, çevresinde yer alan Kırgızistan, Özbekistan, Doğu Türkistan ve Kuzey Afganistan Türklüğünü de direkt olarak etkilemektedir. Kuşkusuz Türkiye dahil, bölge ve Türk dünyası ile ilgili tüm ülke ve uluslararası kuruluşlar da bu ülkedeki gelişmelerden kendiliğinden etkilenmektedirler.

Tacikistan'ın yer aldığı coğrafyanın daha iyi anlaşılabilmesi için gereken tarihî, kültürel (dil) ve etnik yapıya ilişkin kısa bilgiler vermeye ve Tacikistan'daki bazı son gelişmeleri vurgulamaya çalışacağız.

Orta Asya'nın yaz mevsiminda su ihtiyacının %70'ini karşılayan Tacikistan, 1.300 adet gölü ve 947 nehiri; Nurek, Karakum, Katla, Say, Muminabad ve diğer birçok baraja sahiptir. Tacikistan, bu sudan yararlanan Özbekistan, Türkmenistan ve Kazakistan'ı, ülkesinin yüksek su maliyetlerine katkıya çağırmaktadır. Su kaynaklarının sağlıklı olarak kontrolü, ortak enerji tasarrufu konularına dikkat çekilmekte, aksine tavırların, bölgede Aral gölü faciası gibi onarılmaz daha nice yaralara neden olacağı ifade edilmektedir. Bu haklı uyarıların ardından doğalgazını ve petrolünü yüksek ücretlerle

pazarlayan bu ülkelerin su için hiçbir bedel ödemediği hatırlatılarak gerekli ikaz yapılmaktadır.[1] Bu siyasal dozu yüksek bilimsel uyarıların "Sınır Aşan Sular"ın büyük önem kazandığı 2000'li yıllar için ne anlama geleceği çok açıktır. Bu arada Tacikistan delegasyonu, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 55. oturumunda, 2001 yılını su muhafaza ve koruma yılı olarak ilan ettiler.[2] Kuşkusuz bu konudaki haklılığın bölge barışını koruyucu yönde, adil biçimde çözülmesi, herhalde Tacikistan Türkleri ve Orta Asya'da yaşayan diğer Türkler açısından da büyük önem taşıyacaktır.

Gorbaçov'un perestroikasının yaşandığı 1986-1991 yılları, merkezî Sovyet sistemini ortadan kaldırır, Tacikistan'a da bağımsızlık kazandırırken, yeni politik, ekonomik sorunları da birlikte getiriyordu. 1992 yılında başlayan acımasız iç savaşta ideolojiler çatışırken, aşiretler ve bölgeler de birbirleri üzerinde hakimiyet kurmaya çalışıyorlardı. 1997 yılına gelindiğinde sonuç, enkaza dönen

bir ülke ve ülkeleri dışına kaçmak zorunda olan yüz binlerce insandı. Hâlen bu mültecilerin 100.000 civarındaki kısmı da Özbek ve Türkmenlerden oluşmaktadır. Bunlar da Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan, hatta Ukrayna ve Rusya'da yaşamlarını sürdürmeye çalışıyorlar. Afganistan'a geçen binlercesi de son savaşın çatışan tarafları arasında hayatlarını kaybetmişlerdir. Ev sahibi ülkeler ve Şubat 1993'te Duşanbe'de ofis açan BM'nin çabaları bile, bu insanların acılarının dindirmeye ve onları ülkelerine, evlerine döndürmeye yetmemiştir.

1992-1997 yılları arası süren acımasız iç savaşın sonunda taraflar arasında varılan andlaşmaya bağlı olarak oluşturulan Milli Barış Komisyonu, bu sorunun politik, askerî ve yasal yanlarıyla uğraşmaya devam etmektedir. Ancak ülke içinde silahların teslimi konusu bile henüz tam olarak çözüme kavuşturulmuş değildir. Kuzeyde daha ziyade Özbek asıllı Türklerden oluşan Hoçendlilerin geleneksel olarak görev aldıkları yönetim kademelerinden, 1997 yılından itibaren artan bir süratle tasfiye edilerek, yerlerine Kölap Taciklerinin yerleştirilmesi de sorunlara ve gerilime yeni unsurlar eklemektedir. Nüfusun üçte birini teşkil ederken, hükûmette bir sandalye bile alamayan Türk asıllı Tacik vatandaşları, tüm kamu görevleri ve eğitim ihtiyaçlarında da aynı dışlanmayı ve ikinci sınıf vatandaş olma statüsünü yaşamakta ve baskı altında, katlanmak zorunda bırakıldıkları bu acı durumdan bir an önce kurtulmak istemektedirler.

Tacikistan'da yaşayan Türkler, 1924'lerden önce Müslüman kardeşleri olarak kendileriyle eşit gördükleri Taciklerle, 1924-1992 yılları arasındaki Sovyet döneminde de yoldaş zihniyetiyle eşit şekilde birlikte oldular. Türkler, 1992'de elde edilen bağımsızlığın ardından oluşan Tacikistan Cumhuriyeti'nde başlayan Tacikleştirme hareketleri ile ilk defa dışlandıklarını hissetmeye başladılar. İç savaşın ardından yoğunlaşan bu ayrımcılık, bir yandan Kölaplı Taciklerin diğer Taciklere karşı yürüttükleri baskıcı bölgeciliğe, öte yandan da Tacik dışı unsurların genel olarak tedirgin edilmesine dönüştü. Bu durumdan da en çok nüfusun üçte birini teşkil eden Türkler etkilendiler ve bu olumsuz etki altında yaşamaya devam ediyorlar. Tacikistan hükûmeti radikal dinci muhalefeti ile yapmış olduğu anlaşmayı, komşusu Özbekistan'a da tavsiye ederek bölge barışının başka türlü korunamayacağını ifade ederken, birçoğu yurtdışına iltica etmiş ve Tacikistan'ın sessiz çoğunluğu olan Türk vatandaşlarının haklarını esirgemeyi de sürdürmektedir. Hiçbir resmi açıklamada yer almayan, Türk vatandaşların haklarını barışçıl yoldan savunan uluslararası bir kuruluşa da rastlanmamaktadır.

Özbekistan'da yaşayan Tacikistanlı Türkler kendi haklarını koruyabilmek üzere yurt dışında Azad Tacikistan Partisi'ni kurarak, liderliğine de Tacikistan ordusunda Albay olan, millî şair ve yazarları Yaraş Kurban'ı getirdiler. Yaraş Kurban, yoğun olarak geliştirdiği uluslar arası temaslar ile bu ızdıraplı duruma son verilmesi için başta Türkiye olmak üzere, bütün dünya ülkeleri ve uluslararası kuruluşlardan yardım talep etmektedir.[3]

Tacikler, Özbekistan'ı iç savaşlarına müdahale etmekle suçlayarak, Karatekin vadisindeki köylerinin Özbek uçaklarınca bombalandığını, eski Tacik komutan Mahmut Hüdaberdiyev'in 1997 yılındaki başarısız darbe teşebbüsünden sonra, yüzlerce militanı ile birlikte Özbekistan'a sığındığını, bunların da Hoçend bölgesine saldırılar düzenlediğini ifade ediyorlar. Aynı zamanda, Özbekistan'da eşit sayıda Taciğin yaşadığını, çok sayıdaki Özbek Tacik evlilikleri ve Özbekistan'daki kültür mirasları nedeniyle de bu ülkeye en yakın ülke olduklarını da ekliyorlar. Tacikistan; yüzlerce Özbek dili öğreten okul, Özbek üniversitesi, koleji, lisesi, yerel gazete, televizyon ve radyo programı varken, Özbekistan'ın Tacik dilindeki benzer aktiviteleri yasakladığından yakınıyor. Tacik vatandaşlara Özbekistan sınırlarında uygulanan vizenin sorun yarattığını uzun yıllara dayanan, Tacik-Özbek ilişkilerinin sağduyu ile çözülebileceğine inandıklarını ifade ediyorlar.[4] Bu açıklamaların tam aksi de karşı tarafça yapıldığından (özellikle Türklerle ilgili haklar konusunda), kimin hangi oranda haklı olduğu şüphesiz tarafsız bir araştırma sonuçlanana kadar geçerliliğini korumaya devam edecektir.

Tacikistan'ın gerek kendi içindeki Tacikleri, gerekse ülkede yaşayan Türk asıllı vatandaşlarının sıkıntıları; kuşkusuz kökleri tarihe dayalı olaylara, Sovyetlerin diğer yerlerinde olduğu gibi, Tacikistan'ın da yapay sınırlara bölünmesine, bölgelerin ekonomik ve siyasal üstünlüğü ele geçirme mücadelelerine, kuzeyin ekonomik ve elektrik enerjisi açısından Özbekistan'a olan bağımlılığına, geleneksel pazar yerlerine ulaşım zorluklarına, Fergana bölgesinin muhafazakar yapısı ve Oş bölgesindeki uyuşturucu trafiğine de bağlıdır.

Tacikistan'ın sorunlarını çözebilmesi için önümüzdeki dönemde, içinde bulunduğu ekonomik gerilemeyi durdurması ve gümrük engellerinden kurtulması gerekiyor. Aksi takdirde özel teşebbüsün ortadan kalkması, ülkedeki tansiyonu artıracağa benziyor. Kölap klanlarının iktidarda olması, diğer bölgelerle beraber kuzeyi de dışlıyor. Ülke genelindeki muhafazakar yapının, Batılılaşma ve modernizasyona karşı direnci, toplum yapısındaki zayıflık, keskin gelir ayrımı, radikal dinci akımları geliştiriyor. Uyuşturucu trafiği, yüksek gelir getiren yapısını koruyabilmek için bölgesel istikrarsızlığı destekliyor. Uyuşturucu ile mücadelenin bölge dışı güçlerle birlikte yoğunlaştırılması, bölgenin süratle bir ortak pa

zara kavuşturulması, güçlü ekonomik alt yapı, telekomünikasyon, tren yolları ve kara yollarına kavuşmanın, sorunları çözmeye yardım etmesi bekleniyor.

Türkiye olarak; 8 Kasım 2001 tarihinde Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer ve heyetinin Tacikistan'a yaptıkları resmi ziyaretle yeniden gündeme getirilen ilişkilerle; Tacikistan'ın sağlıklı ve çağdaş koşullara kavuşturulması ve Tacikistan'da yaşayan Türklere eşit haklar tanınarak yurt dışında yaşayan binlerce mültecinin ülkelerine dönmelerinin sağlanması konularının ele alındığı haberleri basına yansımıştır. Daha sonra 24 Ocak 2002 tarihinde resmi Tacikistan heyetinin Türkiye'yi

ziyaretleri ile devam eden bu ilişkilerin, geliştirilerek sürdürülmesinin de mevcut sorunlara çok ciddî çözümler sağlayacağı açıktır.

Tacikistan'ın güncel konularına bakarken, geçmişi bilmek, etnik ve dil yapısı hakkında az da olsa bilgi sahibi olmak gereklidir. Bu makalenin sınırlı kapsamı içinde kısaca bu bilgilere de değinmekte yarar vardır.

1924 yılına kadar Buhara ve Kokand Türk hanlıklarının bulunduğu bu topraklar, Enver Paşa'nın 1922 yılında şehadetine kadar, Tacik ve Türklerin birlikte kardeş olarak yaşadıkları bir ülke iken, bu yıldan itibaren, Sovyetler Birliği'nin etkisi altına girmeye başlamıştır.

Enver Paşa'nın şehadetinden, bölge ve Tacikistan'ın oluşumunda bir milat olarak söz etmek mümkündür. Turan İhtilâl Ordusu Türkistan Cephesi Kumandanı ve Emir-i Leşker-i İslâm-ı Buhara unvanı ile ulaştığı şehadetinin raporuna göre, "Pek mukaddes ve âlî bir maksat peşinde Buhara-yi Şerifin 'Belh-i Cevan' vilayetinin 'Çegan' nam mahalde Milâdi 4 Ağustos 1922 ve Rumi 21 Temmuz 1338 ve Kameri 11 Zilhicce 1340 senelerinin Kurban bayramının ikinci Cuma günü, gündüz öğle vaktine karip bir zamanda hûn-i pakini mahall-i merkûr toprakları üstüne akıta akıta kahramane ve merdane bir surette rütbe-i şehadete nail olmuştur."[5] Kuşkusuz bu rapor, onunla birlikte bugünkü Tacikistan bölgesindeki Türk egemenliğinin de sona erdiğinin bir sembolüdür.

Enver Paşa'nın Türkistan harekâtının ortam ve tarihçesi bu makalenin kapsamı dışındadır. Bununla birlikte bölge için milat sayılabilecek bu hüsranı yaratan ortam ve şartların pek fazla da değişmediği düşünülürse, bu olayın ana hatlarıyla günümüzü de aydınlatmaya devam ettiği kabul edilebilir.

"Onu, Pamir eteklerindeki gelişmelerde, karşı tarafın silahlarından ziyade, jeopolitik şartlarla, çağın gelişmeleri ve hiç tanımadığı bir ülkenin sosyal çarkları yendi"[6] diyen Şevket Süreyya Aydemir, Tacikistan Türklüğünün bu dönüm noktasıyla ilgili olarak özel bir yaklaşım sergilerken, Kâzım Karabekir Paşa ise o günlerden bugünleri görerek, kapsamlı ve stratejik bir tahlil yapmaktadır: "Hazırlanmadan başlanan bu işler Türk toprakları için maddî ve manevî pek mühim zararlara mucip olmuştur. Bu zararları burada teşrih etmek mecburiyetindeyiz. Zira bunlar yalnız maziye ait değil, istikbale ait birer ders hükmündedir."[7]

Buhara ve Kokand Türk Hanlıklarının 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarındaki gereksiz çekişmelerine, 3 Aralık 1864 tarihinden itibaren Çarlık Rusyası'nın bölgeyi işgaline, 1910'lu yıllar ile birlikte Türk aydınları ile muhafazakarlarının Ceditçi, Basmacı ayırımları ile birbirlerine düşman haline gelerek, bir yanda Sovyet, diğer yanda Rus-İngiliz yanlısı olmayı bile kan kardeşliğine tercih etmelerine baktıkça, o günlerden bugünlere ne kadar çok dersler olduğunu düşünüyoruz. Bölgedeki Türk hakimiyetinin korunmasıyla ilgili olarak Türkiye Türklerinin o dönemdeki farklı yaklaşım ve çabalarına ilişkin olarak da Kâzım Karabekir Paşa şöyle demektedir:

"Buhara'da bulunan mektepler kâmilen Türk zabitlerinin elinde idi. Maarif seri bir surette inkişaf ediyordu. Esasen gerek Cemal Paşa, gerek yerli münevverler bu suretle muhiti kuvvetlendirmek fikrinde idiler. Enver Paşa harekatından sonra bu maarif ocaklarının hepsini söndürdüler. Sonra da harekat esnasında Rus kuvvetlerinin uğradığı yerler kâmilen mahvoldu. Birçok gençler, münevverler

ve zenginler, yerlerini, yurtlarını bırakıp hicret ettiler. Binlerce halk dağ başlarında serseri kaldı, malları-mülkleri ellerinden gitti."[8]

Tarih maalesef onu bilmeyenler için tekerrür etmektedir. Bölgede yaşayan Türkler ve Müslümanlar, biçimsel sorunları aşarak, birlik ve beraberlik içinde, çağdaş çözümler üretmek yerine, yine kendi dışlarında yandaşlar edinerek, kişisel hırslarıyla, sorunların daha da derinleşmesine neden olmaktadırlar. "Fikir, ideal veya devlet kurma mücadelelerinde, yalnız ihtiras, enerji ve kan yetmez. Bu mücadelelerde, çağın akımları ile jeopolitik ve sosyal şartları değerlendirebilmek, ihtirastan daha önde gelir. İhtiras ve ambisyon itici güçtür. Ama, üstünde koşulan zeminin şartları ile ayarlanamazsa, bu ihtiras atının ayakları tökezler ve süvarisi, bu itici gücün altında kalır."[9]

Türkistan, Asya gibi mesafe ve saha bakımından uçsuz bucaksız bir kıtanın ortasında; büyük bir kısmı ovalık olan 5 milyon 200 bin kilometrekarelik muazzam bir ülkedir. Amu Derya ve Sir Derya (Ceyhun-Seyhun) tarım suları, bölgenin en büyük akarsuları olup, bütün tâbileri ile beraber bu coğrafyayı sular, Aral ve Lübnür göllerine dökülürler. Türkistan hudutsuz denilecek kadar geniş bir tarım kuvvetine maliktir. Toprak; altın, gümüş, bakır, petrol, kömür ve diğer bir çok madenler bakımından da çok zengindir. Tarih boyunca Türk yurdu olmuş Türkistan, 18. yüzyıldan itibaren bir takım hanlıklarca parçalanarak zayıflamış ve bu hal onun istilaya uğramasını da kolaylaştırmıştır.[10]

Bugünkü Tacikistan'ın üstünde yer aldığı, tarihî Doğu Buhara ise eski Bedahşan'dır. Eski Bedahşan, tarihi Horasan ülkesiyle, ilk çağın Sogdiyanası arasına düşer. Horasan, Kuzey Afganistan'ı da içine alıp, Kuzey İran'a kadar yayılan bir sahanın adıdır. Tarihte Bedahşan da Horasan'ın bir parçası sayılmıştır. Bedahşan ülkesi, daima karlarla örtülü, yüksek Pamir dağları ile kaplıdır. Himalaya manzumesine bağlı olan bu yüksek dağlar, ne aşılır, ne geçilirler, ne de yerleşmeye elverişlidirler. Yalnız bu massifin güneybatısında, Afganistan ile Türkistan arasında, tarih öncesinden beri geçit ve akın yolu vazifesi gören, dar ama sulak bir saha yayılır. Şimdi Tacikistan Cumhuriyeti olarak adlandırılan bu eski Bedahşan'da yer alan sulak ve bereketli saha, bugünkü Tacikistan'ın %7.5'lik alanını teşkil eder. Topraklarının %92.5'ini kaplayan Pamirler ise, bugünkü Tacikistan'ın idarî taksimatında Dağlık Bedahşan Özerk Bölgesi olarak yer alır.[11]

Bugünkü Tacikistan Cumhuriyeti, bulunduğu coğrafya nedeniyle yüksek dağlar ülkesi olarak da adlandırılmaktadır. 143.100 km^2 yüzölçümündeki ülkenin doğusunda, 7.500 metre yükseklikte, Asya'nın en yüksek tepelerine sahip olan Pamirler vardır. Bu dağlar arasında uzanan kanyonlar, iklimi güzel vadiler, 400'ün üzerinde şifalı bitki çeşidi, kayısı bahçeleri, üzüm bağları, eşsiz güzellikte göller bulunmaktadır.

Türkistan'ın birçok akarsuyunu besleyen bu dağlar arasında inşa edilen barajlardan elektrik enerjisi elde ediliyor. Zengin kömür ve petrol yatakları çıkarılmayı beklerken, sağlıklı maden suları, hem kaplıcalarda kullanılıyor hem de içiliyor. Batısında Özbekistan, kuzeyinde Kırgızistan, doğusunda Çin, güneyinde Afganistan vardır.

Tacikistan doğal kaynaklarının yanında, tarihinden kaynaklanan çok zengin bir kültür birikimine de sahiptir. Tarihçilerin belirleyebildikleri kadar bölgenin bilinen en eski sakinleri olan Türkler,

Maveraünnehir (Ceyhun-Seyhun nehirleri arasında) Kaşgar bölgesinde, Dest-i Kıpçak stepleri (bugünkü Kazakistan toprakları), Kuzey Karadeniz, Kırım, Kuban, Kafkasya, Altay bölgelerinde geniş bir coğrafyaya yayılmışlardı. Türklerin bu bölgede 2500-3000 yıl önce şehirler, kasabalar kurdukları, tarımla uğraştıkları tarihsel bir gerçek olarak anlatılmaktadır.[12] Bölge M.Ö. 6.-M.Ö. 4. yüzyıllarda Pers İmparatorluğu, M.Ö. 4. yüzyılda Büyük İskender'in oluşturduğu Baktria Krallığı, M.Ö. 4.-M.S. 1. yüzyıllarda ise Kuşhanların hakimiyetine girdi. M.S. 1.-M.S. 7. yüzyıllarda bölgede Çin'in etkisi hissedilmeye başlandı. M.S. 7. yüzyılda başlayan Arap-İslâm yayılması M.S. 10. yüzyıla kadar sürdü. Farsça konuşan Samanilerin (875-999) yönetimleri süresince Farsça, yazı dili oldu. Buhara kültür merkezi haline geldi. 9. yüzyıldan itibaren yeniden kuzey ve güneyden gelen Türkler, şehirlere yerleşerek Fars kültürünü benimsediler ve bölge insanları ile evlenerek karşılıklı asimilasyon sürecine katıldılar. Farsça, devlette, eğitimde ve edebiyatta kullanıldı. 9. ve 10. yüzyıllarda Türklerin İslâm dinini kabul etmeleri ile birlikte kurulan Karahanlı (920-1212) ve Gazneli (926-1183) devletleri ile Büyük Selçuklu İmparatorluğu (1040-1157), bölgede Türk-İslâm tarihinin en önemli devrini yaşattılar. Moğollar ise Cengiz Han (1206-1227) önderliğinde kurdukları imparatorluk ile bölgeyi bir asır yönettiler, büyük Türk lideri Timur'un ortaya çıkması (1369-1405) ile de Türkler bölgedeki yönetimi yeniden ele geçirdiler. 16. yüzyıldan itibaren de Özbek Hanlığı bölgeye hakim oldu (1428, Özbek Hanlığı'nın kurulması). 19. yüzyıl başlarından 1924'lere kadar ise, şimdiki Tacikistan üzerinde üç ülke hüküm sürdü. Bunlar;

1) Özbek yönetiminde Buhara Hanlığı,

2) Fergana Ovası merkezli Özbek Kokant Hanlığı ve

3) Afganistan Krallığı idi.

Bu dönemden itibaren yaşanan gelişmeleri de kısa cümleler ile özetlersek; 1868 yılında Rusya, Kuzey Tacikistan bölgesini ilhak etti, 1884'de İngiliz-Rus sınır komisyonu kuruldu. 1894'te Tırmız'da Afgan sınırının gözetimi için bir kale inşaa edildi. 1921 yılının Şubat ayında Sovyet Kızılordusu o zamanlar küçük bir pazaryeri kasabası olan Duşanbe'ye girdi. 4 Ağustos 1922'de Tacikistan veTürkistan Türklüğü için mücadele veren Enver Paşa Kızılordu tarafından şehit edildi. 1923 yılında Tacikistan'da yaşanan açlık ve salgın hastalıklar binlerce insanın ölümüne neden oldu. Ekim 1924'te Özerk Tacik Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin bir parçası olarak kuruldu. Ocak 1925'te Gorno-Badaksan Özerk Bölgesi oluşturuldu. 15 Ekim 1925 tarihinde, Tacik Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu. 1931 yılında, Tacikistan Türklüğü için mücadele eden en önemli komutan olan Lakay İbrahim Bey idam edildi. 1937 yılında Tacikistan Komünist Partisi'nden büyük çapta tasfiyeler yapılarak yeniden yapılanmaya girişildi. Aralık 1979'da Sovyet birlikleri Afganistan'a girdi. Nisan 1989'da Sovyet birlikleri Afganistan'dan tamamen çekildi. Şubat 1990 Duşanbe'de yapılan yeni konutlardan bazılarına Ermeni mültecilerin yerleştirilmesi yüzünden gösteriler yapıldı, düzinelerle insan öldü. 1991 Ağustosu'nda başkan Kahar Mahkamov Moskova darbesine destek verdi. 7 Eylül'de Mahkamov istifa etmek zorunda kaldı. Yerine Kadrettin Aslanov geçti. 23 Eylül'de Aslanov da yerini Rahman Nabiyev'e bırakmak zorunda kaldı. 24 Eylül'de yapılan genel se

çimleri de oyların %58'ini alan Nabiyev kazandı. Mart 1992 tarihinde muhalefet, 51 gün süren protesto gösterilerine başladı. 25 Nisan 1992 tarihinde Kabil, Afgan mücahitlerinin eline geçti. 28 Haziran'da Türklerin yoğun olarak yaşadığı Kurgan Tepe yakınındaki çarpışmada 100 kişi öldürüldü. 31 Ağustos'ta silahlı gruplar parlamento binasını zaptetti. 7 Eylül'de Nabiyev istifa etmek zorunda kaldı ve Kölyap kuvvetleri, Kurgan Tepe'ye saldırdı ve 27 Eylül'de dört Rus tankını ele geçirerek Kurgan Tepe'ye hakim oldular. Ertesi gün Rusya Tacikistan'a 2.000 asker daha gönderdi. Bugünden itibaren gittikçe yoğunlaşan Tacikistan iç savaşı, bölgelerin birbiriyle ve komünist merkezi yönetim ile radikal dinci gruplar arasında 1997 yılına kadar çok kanlı bir biçimde devam etti. 5 Nisan 1994'ten 27 Haziran 1997'ye kadar Moskova'da devam eden iç barış görüşmeleri, karşılıklı affedişi içeren Moskova Andlaşması ile sonuçlandırıldı.[13]

5.4 milyonluk nüfusa sahip olan Tacikistan'da yaşayan etnik gruplarda, geniş bir dağılım içinde şu anda en büyük nüfus oranına sahip olan Taciklerden (3,5 milyon) sonra Özbekler ikinci sırayı alıyor (1.5 milyon). Kırgızlar 60 bin civarı, Türkmenler 13 bin civarı, Kazaklar 9 bin civarı, Uygurlar 3 bin civarı, Kırım Tatarları 80 bin civarı olmak üzere Türk toplulukları, toplam nüfusun üçte birini oluşturuyorlar. Pamir dağlarında yaşayan, Bartagnlar, Iskaşmiler, Kûfiler, Oroshoriler, Roşhaniler, Şugniler, Vakşiler, Yagnabiler ve Yazgulamilerden başka, Buhara Yahudilerini (2 bin), Rusları (100 binden az), Ukraynalıları (40 bin), Beyaz Rusları, Gürcüleri, Osetinleri, hatta Ermenileri (6 bin), Korelileri (13 bin) ve İkinci Dünya Savaşı sonrası bölgeye gelen sayıları belirsiz Yunanlıları (esas grup Özbekistan'da) sayabiliriz.

Günümüzde Tacikistan'da yaşayan Türklerin yerleşimleri ile ilgili sağlıklı istatistiklere ve bilgilere ulaşmak güç olmakla beraber, bunları beş ana grupta tanımlayabiliriz. Özbekler; Kuzeydeki Hoçent şehrinde yoğunlaşırken, güneydeki Kurgan Tepe, Dursunzade illerinde yaşamaktadırlar. Lakaylar, Konguratlar, Kataganlar, Ballanlar ve Dörmenler aşiretleri ile Harezmli aileler de bu grupta mütalaa edilmektedir.[14] Türkmen gruplar ise Kabadiyan, Kumsengir, Çilli Göl yerleşimlerinde yaşamakta, Ersarı, Salur, Sağrık, Eski, Arabaçı aşiretlerinden oluşmaktadırlar.[15] Kırgızlar; Badakşan bölgesinde ve Afganistan sınırına yakın yerlerde yaşamaktadırlar. Uygurlar; Özbeklere çok yakın, hatta iç içe yaşamakta, ancak evde yaptıkları lağman yemeği ile fark edilmektedirler. Kazaklar; Dursunzade ili ile Kabadyan, Şehrituz ilçelerinde yaşarken, Kazakistan'ın özendirme politikaları ile Kazakistan'a göç etmekte ve Tacikistan'daki sayıları süratle azalmaktadır.[16] Bu grupların dışında da Ankara ve Sivaslı Tacik Türkler gibi gruplara da rastlanmaktadır. Enver Paşa 9 Aralık 1921'de kaleme aldığı anılarında, bu ilginç gruplardan şöyle bahsetmektedir: "Timurlenk zamanında ve Timur'un Anadolu'dan topladığı hayvanları sürmek için; Ankara, Sivas taraflarından getirilmiş Türklerden (yani onların ahfadından) iki kişi, bugün geldiler. Bunların simaları, tıpkı bizim Türkler gibi. Şive de öyle. Duşanbe civarında 1000 kadar varmışlar. Devhev civarında da 3000 kadar."[17] Bu ifadeye göre Ankara ve Sivaslıların, Tacikistan'da %3.5 olan nüfus artışı oranı ile, bugün 60.582 kişi civarında olmaları beklenirdi. Durumları ve nüfusları ile ilgili güncel bir kayda rastlanamadı.

Bu kabilelerin 1920'lerin başındaki durumlarını anlayabilmek için de biraz daha detay gruplara girerek, Enver Paşa'nın bölgede mücadeleye başladığı zaman ona yardım eden Türk ve Türke kardeş aşiretler ve reislerine göz atmakta da yarar vardır.

“Doğu Buhara Basmacılarından (Korbaşıları), Şehrisebz ve Yeklabağ mıntıkaları, Kinegen ve Kognrat kabileleri reisi Cebbar Korbaşı, Karatekin vilayeti korbaşısı Fuzayl Makdum, Paşa Hoca (180 yiğidi ile beraber), Keski kasabası korbaşısı Kul Muhammed Bek (600 kadar askeri ile beraber), Babadan mıntıkasından Hayid Bek Dadha (400 kadar yiğidi ile beraber), Saip Nazar, Çilli-Göl kasabası Türkmen Başbuğu Abdülhâkim Bek Korbaşı (500 kadar askeri ile beraber), Azerî Türkü Danyal Bek (50 kadar askeri ile beraber), Muhiddin Mahdum (300 kadar askeri ile beraber, Lakaylar olarak üç ay süre ile Enver Paşa’yı tutuklamalarına rağmen daha sonra en azından karşı tarafta yer almayarak), Duşanbe’den İbrahim Bek ile Kurgantepe ve Kölap mıntıkalarına hakim Togay Sarı (8000 kadar askeri ile beraber) Darvaz’dan İşan Sultan; Bekiran ve Kenkürt’de Devletmend’den ayrı olarak, Semiz kabilesi reisi Aşur Bek; Karlukların reisi Abdülkayyum Bek, Türk Moğolları reisi Abdürrahim Bek; Karşi’de Cora Hoca; Guzar’da Evliyakul Korbaşı, Kerki’de Abdurrahman Batur, Seri Asyab ve Karadağ’da Abdurrahman Bek; Hisar’da Ali Merdan Bek; Saraykemer ve Aladağ’da Destankul ve Doksanbay; yine Kenkürd’de Mirza Salih ve Teber Dabha, korbaşı nâmı ile mücadeleye başlamışlar ve bilâhare Enver Paşa’ya iltihakı kabul etmişlerdir.”[18] Bu kişilerin büyük bir çoğunluğu Türk asıllı olmakla beraber bir kısmı da kendisini Türk gibi kabul eden Tacik aşiret reisleri idi.

Osmanlı Devleti’nde olduğu gibi Türkistan coğrafyasındaki hanlıklarda da asli unsur olan Türklerin, kendi millî kimliklerine vurgu yapmanın birliği zorlayacağı değerlendiriliyordu. Bu da Türk aydınlarının Türklük şuurunun uyanmasında gayret göstermelerine engel teşkil ediyor, “Müslüman” kimliği çerçevesinde bütünleşilmesinin doğruluğuna inanılıyordu. Önce Ruslar,

sonra Sovyet sistemi ve günümüzde yaşayan sömürü ve paylaşım esaslı stratejiler bu iyi niyetli, fakat gerçekçi olmayan inancı çok kısa sürede geçersiz kıldılar. İyi niyet; böl, parçala ve yönet ilkesi karşısında fazla dayanamadı.

Benzer bir anlayış da dilde yaşandı. Gerek Türkistan coğrafyasında, gerekse Türklerin yerleştiği diğer bölgelerde birlik ve beraberliği sağlamak için farklı iletişim dilleri kullanıldı. Tacikistan ve yakın bölgelerde ise Türkler kendi aralarında Çağatay Türkçesi ile konuşurken yönetim ve eğitim dili olarak Tacikçeyi kullandılar. Tacikçe bir millî dil olmaktan çok, ortak bir iletişim dili olarak değerlendirildi.

Osmanlı Devleti’nde edebi dil olarak kullanılan Farsça gibi, Türkistan’da da Tacikçe yayıldı. Bu dile adını veren sözcüğün kökeni olan “Tat” da eskiden Türke yabancı olan kimselere veya topluluklara, özellikle Arap ve İranlılara verilen addı.[19] Tacik sözcüğünün de Türkçe olarak “Tat+cik”ten geldiği öne sürülmektedir. Bugün bile Tacik sözcüğü iki ayrı grup için kullanılmaktadır. Bunlar Dağlı Tacik de denilen ve aynı zamanda ana dilleri olan Pamir dillerini konuşan Pamir halkları ile ana dili olarak Tacikçeyi konuşanlardır. İkinci grupta olanlar içinde yer alan Hazaralar (Batı Derezinat, Doğu Berberi), Çaharoymaklar (Teymuri, Taymani, Firuzkuni, Çemsidi), bazı Kızılbaş Afşarlar, Yahudiler, Araplar, Çingeneler, Beluçlar, Brohoiler ise; Tacikçeyi ana dili olarak konuşmalarına rağmen kendilerini Tacik olarak tanımlamamaktadırlar.

“Orta Çağ’da Türkçenin konuşulduğu alan bugünkünden çok daha büyüktü. Tacik gruplarda zamanla iki dillileşmiş, sonra da Türki-Özbekleşmişlerdi. Fakat olayın tersi, yani Türki grupların, örneğin Kölyap ve Derehisar’da olduğu gibi Tacikleşmesi de görülmüştür.”[20]

Modern Tacik edebiyatının kurucusu, Sedrettin Eyni'dir (1878-1954). Orta Çağ'da şiire eğilimli olan Tacikçe, günümüzde bir düzyazı dili olarak gelişmektedir. 1992 yılından bu yana da Tacikçe, Tacikistan Cumhuriyeti'nin resmi dilidir.[21]

Tacikçe de yerli, ölü veya yaşayan İrani dillerden (Ör. Venci ağzında) ve Pamir dillerinden sözcükler vardır. Farsçaya göre daha az Arapçaya sahip olan Tacikçeye, çok sayıda Türkçe (Özbekçe, Tatarca) ve Rusça sözcük girmiştir.[22]

Tacikistan çok dilli bir ülkedir. Bu ülkede Sovyet döneminde, Rusça ortak bir dil olarak kullanılırken, 1992 yılında bağımsızlığın ilanı ile birlikte Tacik dili resmi dil haline getirilmiştir. Bugün kuzey ve güneybatı bölgesinde konuşulan Özbekçe ikinci büyük dil iken, batıda Pamir dağlarında ise çok farklı Pamir dilleri (Şugni, Roşhani, Vakhi, Iskaşimi, Sarikoli, Baratangi, Kufi, Yazgulemi ve Oroşhori) konuşulmaktadır.

Tacikistan'ın çoğunluğu Müslümandır. Bu topluluğun büyük kısmı Sünnî Hanefî mezhebine bağlı iken, Pamir dağlarında yaşayan diğer ufak kısmı da Ağa Han'a bağlı Şiî-İsmaili'dir. Dinî inançlar Tacikistan politikasında büyük bir öneme sahiptir. İç savaşta yer alan Birleşik Tacik Muhalefeti, eski İslâmî Yeniden Doğuş Partisi ile birlikte hareket etmiştir. Radikal dinci yönetimlerin ve Suudi menşeli Vahabîliğin Orta Asya'ya yayılmasından çekinildiği bir dönemde, Tacikistan'daki bu yapılanma aynı zamanda dil benzerliği nedeniyle İran'ın radikal tavırlarından da etkilendi. İran İslâm Cumhuriyeti Tacikistan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke oldu ve bu ülkeyle siyasî-kültürel ve ekonomik bağların geliştirilmesine büyük önem verdi. İran İslâm Cumhuriyeti Tacikistan'ın Kril yazısını bırakarak Arap yazısına geçmesinde de önemli rol oynamış ve Arap yazısında yüz binlerce Farsça, Tacikçe kitabı basarak bu ülkeye göndermiştir.[23] Müslümanlığın yanı sıra, Ortodoks Hıristiyanlık ve Yahudilik de ülkenin dinleri arasında sayılabilir.

Tacikistan stratejik konumu ve Türkistan coğrafyasındaki farklı kültürel yapısı ile bölgede Rusya'nın paralelinde bir siyasi yol izlemektedir. Taşların henüz yerine oturmadığı bu kritik coğrafya ve bazı zamanda mevcut yapının çok yakından izlenerek çözümler üretilmesi gerekli görülmektedir.

1 Timur Valamat ZADEH Assistant to the Minister of Economics and Foreign Economic Relations of Tajikistan, Central Asia and The Caucasus, **Journal of Social and Political Studies**, Sweden, 2001, s. 151.

2 Ashurboi IMOMOV (Ph. D. Law, professor, head, Department of Constitutional Law, Tajik National University), Central Asia and Caucasus, **Journal of Social and Political Studies**, Sweden, 3 (9), 2001, s. 125.

3 Azad Tacikistan Partisi lideri Yaraş Kurban bildirileri.

4 Ashurboi, a.g.m., s. 129.

5 Şevket Süreyya Aydemir (Rapor Enver Paşanın Naibi Miralay Ali Rıza'ya aittir), **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa**, İstanbul 1972, c III, s. 691.

6 Aydemir, **a.g.e.,** s. 688.

7 Kâzım Karabakir, **İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı**, İstanbul, 1990, s. 353.

8 Karabekir, **a.g.e.,** s. 353.

9 Aydemir, **a.g.e.,** s. 619.

10 Yahya Okçu, **Türk-Rus Mücadelesi**, Ankara, 2001, s. 206.

11 Aydemir, **a.g.e.,** s. 634-635.

12 Prof. Dr. Mehmet Saray, **Özbek Türkleri Tarihi**, İstanbul 1993, s. 12.

13 Ashurboi, a.g.m., s. 129.

14 Yaraş Kurban.

15 Dr. Ağacan Beyoğlu.

16 Yaraş Kurban.

17 Aydemir, **a.g.e.,** s. 654.

18 Ali Bâdemci, **1917-1934 Türkistan Millî İstiklâl Hereketi ve Enver Paşa**, İstanbul, 1975, C I, s. 498-502.

19 **Türkçe Sözlük**, TDK Yayınları, Ankara 1959.

20 Rafael Blaga, **İran Halkları El Kitabı** (**Handbook of Iranian Peoples**), 1997, s. 235.

21 Blaga, **a.g.e.,** s. 235.

22 Blaga, **a.g.e.,** s. 236.

23 Blaga, **a.g.e.,** s. 240.

YRD. DOÇ. DR. BİLGEHAN ATSIZ GÖKDAĞ

Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi /Türkiye

Asya ülkelerinden biri olan ve coğrafî konumu sebebiyle önemli bir stratejik kavşak noktasında bulunan Afganistan, yirmi yıldır işgal güçleri ve iç çatışmalarla uğraşmaktadır. Feodal anlayışın hakim olduğu ülkede farklı etnik gruplar vardır. Bunların başlıcaları Türk, Peştun ve Taciklerdir. Ayrıca az sayıda da olsa Hintli, Arabî ve Ari topluluklar da görülür. Tarihten günümüze Afganistan’da hakimiyet mücadelesi ağırlıklı olarak Türkler ve Peştunlar arasında yaşanmıştır. Afganistan ismi 18. asırdan itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Bu dönemde hakimiyet Türklerden Peştunlara geçmiş ve ülkenin ismi Afganistan olarak kabul edilmiştir. 18. asrın ikinci yarısına kadar Horasan adıyla anılan ülkede her bölgenin ayrı ayrı ismi bulunmaktaydı. Bugün bu bölgeler Afganistan’ın başlıca eyaletleri durumundadır. (Kabil, Kandehar, Herat, Hezaracat, Sistan, Noristan, Vahan, Bedehşan ve Türkistan)

Afganistan’da M.S. 50. yılından 18. asrın ortalarına kadar Türk hakimiyetini ve Türk devletlerini görüyoruz. Bunlar sırasıyla Saka (İskit), Kuşan Türkleri, Akhunlar, Samanoğulları, (ordusunun büyük bir kısmı Türklerden oluşmaktaydı) Gazne Türkleri, Selçuklu Devleti, Harezmşahlar, Timur ve Babür İmpartorluğu. Afganistan’a yerleşen ilk Türk boyunun Halaçlar olduğu ve bunların 480 yılında Akhunlarla bu bölgeye geldiği ve yönetimi ele geçirdiği bilinmektedir.[1] Yine Halaç Türkçesinin Eski Türkçe unsurları koruması da[2] Halaçların bu bölgede eskiden beri yaşadığı görüşünü kuvvetlendirmektedir. Selçuklu Devleti yönetiminde Oğuz Türkleri, yani Türkmenler bölgeye gelmişlerdir. Yine bazı görüşlere göre Moğol istilası döneminde Türk-Moğol karışımı Hazaralar Afganistan’a yerleşmişlerdir.[3] Özbek Türklerinin Timur ve Babür Devletleri döneminde,[4] Kazak ve Kırgızların Bolşevik saldırılarının önünden 20. asırda kaçarak buralara sığındıkları ve yerleştikleri bilinmektedir.[5] Babür’ün hatıralarında Afganistan Türkleri hakkında detaylı bilgiler yer almaktadır.[6]

18. asrın ortalarında Ahmet Şah Dürranî önderliğinde kurulan Afganistan Devleti, Afgan kabilelerini ön plana çıkarmış ve yönetimde etkin kılmıştır. Devletin kurucusu olan Ahmet Şah Dürranî ve onun oğulları Halaçların bir kolu olan Abdali[7] boyunun Sadozay koluna mensuptur. Daha sonra Afganistan yönetimi Dost Muhammed ile 1818 yılında artık Peştunlaşmış bir Türk boyu olan Barakzaylara[8] geçmiştir.

Afganistan çeşitli etnik grupları barındıran bir ülkedir. Bu etnik gruplar uzun yıllar bir arada yaşadığı için birbirleriyle karışmışlar, iç içe geçmişlerdir. Türk asıllı olan Hazaralar, Afşarlar, Halaçlar dillerini kaybetmişler Darice ve Peştunca konuşmaya başlamışlardır. Bazı Tacik gruplar da Türkçe konuşmaktadırlar.[9] Bu karışım nedeni ile bazı kavimlerin etnik menşeleri ile ilgili isimlendirmeler bulanıklık arz etmektedir. Afganistan’da ilk Türk yerleşimini oluşturan Halaç Türkleri dillerini kaybettikleri için ağırlıklı olarak Afganlaşmışlardır. Hazara Türklerinin menşei Türk-Moğol ve daha çok da Moğollara dayandırılmaktadır. Tarihte Türkler ve Moğollar, diğer milletler tarafından birlikte anılmışlar “Türk-Moğol halkları”, “Türk-Tatar halkları ve dilleri” gibi adlandırmalar neticesinde

Hazaralar çoğu zaman Moğol olarak anılmışlardır. Türk ismi bugün bile daha çok Oğuz Türkleri ile ilgili kullanılmakta, diğer Türklerin menşei ile ilgili karışık düşünceler özellikle sürdürülmektedir. Batılı bir yazarın "Afganistan'ın kuzeydoğu uzantısı olan Vakhan koridorunda Kırgızlar yaşar. Bunlar da Özbek ve Kazaklar gibi Türk-Moğoldurlar. Dilleri Türkçe, görünüşleri Moğoldur."[10] ifadeleriyle dile getirdiği kanaatleri bu konudaki bulanıklığı göstermesi bakımından ilgi çekicidir. Kendisi de Hazar olan Hüseyn Ali Yazdanî kendisi ile yapılan bir söyleşi de Türk-Moğol meselesine yaklaşımını şu cümlelerle belirtir: "Türk ve Moğol arasında hiçbir fark yoktur. Türk de Moğoldur ve böylece Hazaralar, Türkmenler ve Özbeklerin kökü aynıdır ve akraba oluyorlar."[11]

Afganistan Türkleri ile ilgili ülkemizde yapılan çalışmalar çok az ve yetersizdir. Bu çalışmalarda Afganistan'da yaşayan Türk gruplarının isimleri ve nüfusları birbirinden farklı yansıtılmaktadır. Özbek ve Türkmen Türkleri, Afganistan Türkleri deyince ilk akla gelenlerdir. Afganistan'da bunların dışında Kırgız, Kazak, Karakalpak, Uygur, Aymak, Tatar, Kızılbaş ve Halaç Türkleri vardır. Türkmen-Oğuz ana kitlesinden kopan Afşarlar da Kabil civarında yaşarlar. Yine Türklük grubunun dışında tutulmaya çalışılan ama son dönemlerde yapılan çalışmalarla Türk oldukları ortaya konulan Hazaralar da Afganistan'da önemli bir güce sahiptir.

Afganistan'da resmi nüfus sayımı bu zamana kadar yapılmadığı için Afganistan'ın ve Afganistan'daki Türklerin nüfusu ile ilgili farklı rakamlar verilmektedir. Afganistan'ın nüfusu 12-25 milyon arasında gösterilmekte, Türklerin nüfusu da 4 ile 12 milyon arasında birbirinden çok uzak rakamlarla ifade edilmektedir.

Son dönemde Sovyet işgaline karşı direnişte ve iç çatışmalarda bir çok Afganistan vatandaşı göç ve ölüm nedeniyle ülke nüfusunu farklı etnik grupların lehine veya aleyhine değiştirmiştir. Mesela 1978'de Afganistan nüfusunun %39'unu teşkil eden Peştunlar ülkeyi en fazla terk eden grup olduklarından 1987'de %22'ye gerilemişlerdir. Afgan resmî şahıslarının ifadelerine göre ülkede 12 milyon insan bulunmaktadır. Buna göre Tacik 4.080.000, Peştun 2.640.000, Hazara 1.680.000, Özbek 1.680.000, Türkmen 480.000, diğer 1.440.000 kişidir. Diğer hanesinin içinde Türkî boylar Kırgız, Kazak ve Karakalpaklar da dahildir.[12] Bu rakamların içinde Özbek, Türkmen, Hazara ve diğer hanesinin yarısını topladığımızda 4.560.000 sayısı bulunur ki bu da Afganistan nüfusunun %40'ının Türklerden oluştuğunu gösterir. Yine bir başka kaynakta 1991 yılında Birleşmiş Milletler yardımıyla yapılan sayımda Afganistan'da 6.5 milyon Hazara Türkünün yaşadığı belirtilmektedir.[13] Türk lideri General Dostum da Afganistan'da 8 milyon Türk olduğunu söylemektedir.[14] Afganistan Türklerinin büyük bir çoğunluğu dillerini kaybetmişlerdir. Günümüzde de Türkçe aleyhine durum sürmektedir. Afganistan Avşarları üzerinde yapılan dil araştırmalarında onların Türkî adını verdikleri dillerini unuttukları,[15] 30 yaşın altındaki Avşarların Avşarca bilmedikleri[16] ifade edilmektedir. Halaç Türkleri Peştuca, Çağatay ve Kızılbaş Türkleri ise Farsça konuşmaktadır. Türk asıllı Tacikler ve Ghilzailer de Farsça ve Peştuca konuşmaktadır.[17]

Afganistan'da çok kuvvetli bir Türk tabakası mevcuttur. Wilber'e göre Afganlar iki ana bölüme ayrılır: Durraniler ve Ghilzailer, bu boyların alt grupları içinde zikredilen Turan, Burhan, Tokki, Hotak, Andar, Taraki ve Baraklar orada bir Türk dilinin varlığının kesin kanıtıdır.[18] Ghilzailerin Halaçların

soyundan geldikleri görüşü kuvvetlidir.[19] 7-13. yüzyıllar arasında Türk aşiretleri bu bölgeye yerleşmiş ve adlarını vermiştir. Bu Türklerin bir bölümü güneye inmiş ve zamanla Afgan aşiretlerini oluşturmuştur.[20]

Afganistan'da yaşayan ve ana Türk kütlesinden uzakta bırakılan Kızılbaş ve Aymak Türklerinden de kısaca söz etmek gerekir. 19. yüzyılda Afganistan'ın kuzey ve doğusunda diğer birkaç Türk grubunun da bulunduğu saptanmıştır. İzleyen yıllarda bu grupların Tacik, Özbek veya Afgan topluluklarına karışmış olması olasıdır. Bununla birlikte Türk gruplarından biri olan Kızılbaşlar ayırt edilebilirler. 19. yüzyılın ortalarında kendi aralarında hâlâ Türkçe konuşurlardı. Bugün ise Farsça konuşmaktadırlar. Nüfuslarının 20-60 bin arasında olduğu sanılmaktadır.

Afganistan'ın batısında çoğunlukla adlarından Çahar Aymak diye söz edilen ve zaman zaman Hazaraların içinde gösterilen birkaç aşiret yaşar. Dört aşiret anlamına gelen Çahar Aymaklar Firuzkuhiler, Taimeniler, Cemşidiler ve Taimurilerden oluşur. Taimurilere Sunni Hazaralar da denir. Bu aşiretlerle ilgili antropolojik ölçümler yapılmamıştır. Bir kayda göre bunların çoğu Şii-Müslümandır. Bilinen en yakın nüfus tahmini 1815'ler de 400-450 bin arasında olduklarıdır.[21]

Hazaralar

Hazaraların etnik menşei ile ilgili değişik görüşler vardır. Hazaraları bir çok araştırıcı Moğollara bağlamakta ve onların Cengiz Han döneminde şu anki yaşadıkları yerlere geldiklerini söylemektedir. Bir kısmı ise onları Türk-Moğol karışımı olarak göstermekte, bazı araştırmalarda onların Türk oldukları vurgulanmaktadır. Zaman zaman Çerkezlere, Hintlilere ve Afganistan'ın yerli halklarına bağlandıkları da olmuştur. Hazaraları Moğol ve Türk-Moğol karışımı olarak gösteren çalışmaların çoğunda Moğol ve Türk kavimlerinin uzun asırlardır birlikte yaşamaları Moğolların Türk kültürünün kuvvetli tesiri altında bulunması ve Türk-Moğol dillerinin aynı dil grubu içinde bulunması etkili rol oynamaktadır. Nitekim daha önce belirttiğimiz gibi Wilber'in ve Yazdani'nin çalışmalarındaki görüşler Türk-Moğol iç içe geçmişliğini göstermesi bakımından ilginçtir. Ülkemizde yayınlanan iki eserde Hazaraların Türklüğü öne çıkarılmaktadır.[22] İran'da, Afganistan'da ve Pakistan'da yayınlanan eserlerde onların Türklüğü ile ilgili bilgiler verilmiştir. Hazaraların etnik menşelerinin Türklerle olan bağlantısı bazı çalışmalarda dikkatlere sunulmuştur.

Hugjan Dutyanıs "Afganistan'da Hazara ve Moğollar" adlı makalesinde Şii Hazaraların Hazaracat bölgesinde, yine bazı şehirlerde toplu olarak yaşadıklarını ve onlar hakkında ilmi çalışmaların yapılmadığını belirt

mektedir. Sünni Hazaralar Deh Zinet denen bir bölgede ve Herat şehrinin kuzeydoğusundaki Kale ye Nev Kodüst'te yaşamaktadırlar. Bunlar Çhar Aymak olarak da bilinirler. Bunların iki büyük dalı Firuzkuhi ve Cemşîdilerdir. S. İ. Brok adlı Rus araştırmacı Sovetskaya Etnografii adlı dergide Sünni Hazaraların nüfusunu 50 bin olarak göstermiştir. Bunlar diğer Hazaralarla aynıdır ve araştırmalara göre Türk asıllıdırlar. Türklere çok benzemektedirler. Tacikçe konuşuyorlar ama konuşurken Türkçe kelimeleri çok kullanıyorlar.

A. A. Poliak Deh Zinet'te yaşayan Hazaraların nüfusunu 40 bin olarak göstermiştir. Buna göre Hazaralar 31 küçük dala ayrılmakta olup, 6 tanesi önemlidir: Lugari, Pirangeri, Mumeli, Nacali, Feristani ve Kıpçak.

S. İ. Brok 1958'te yazdığı kitapta "Hazaraların Türk olduğunu söylemekte ve Pakistan'ın kuzeyinde Hazara denen bir grup insan yaşamakta bunlar Karluk yani Türktürler" ifadesini kullanmaktadır.

Hazaraların bir dalı Kıpçaktır. Bunların Kara isimli bir başka Türk komşuları vardır ki, onlarda Kıpçak Türklerinin önemli bir parçasıdır. Cahar Tegav'da yaşıyorlar. Krayetleri hatırlatırlar ve dil bakımından Kıpçak ve Kazakla akrabadırlar.

Dutyanis'e göre kuzeydeki Hazaralar eski Çahar Aymaklardır ve Kıpçaklar, Cemşidiler, Teymeniler ve Firuzkuhilerden oluşmaktadır. Hazaralar hakkındaki bilgiler çok az ve yetersizdir. Ama şurası bir gerçek ki onlar eskiden beri Afganistan'da yaşıyorlar ve Türk-Moğol karışımı bir kavimdir.[23]

Azadşah Mansur Rave adlı Özbek araştırmacı 1972'de yazdığı ve 1989'da Garjistan dergisinde yayınladığı "Hazaraların Sosyal ve İktisadi Hayatı" adlı makalesinde Hazaraların menşei ile ilgili bilgiler verir. Hazaraların hangi boydan oldukları hakkında şu ana kadar değişik görüşler ortaya konmuştur. Bazı araştırmacılar onları Moğol, Türkmen, Kalmık hatta Çerkezlere bile bağlamışlardır. Bazıları da onların İran asıllı olduklarını söylüyorlar. En son araştırmalara göre Moğollar Afganistan'a gittikten sonra bunlarla karışmışlar; ama araştırmacıların bir çoğu Hazaraların etnik yapısını Türklere ait ediyorlar. Y. M. Resnar'a göre Türk ve Moğollar Hindukuş Dağlarının orta kısımlarında yaşamak için kaldılar ve 14. asırda Hazara ismini aldılar. Babür zamanında dillerinin hemen hemen hepsini kaybettiler ve Darice konuşmaya başladılar.

Hazaralar 14. asırda Gor eyaletinde yaşamaktaydı ve Nikoderi eski ismiyle 4-5 asır bu bölgede hakim olmuşlar, 19. asırdan itibaren Teymeniler vasıtasıyla Gorden, Herat, Meymene ve Katagan'a göç etmişlerdir.

Hazaraların Türk oldukları hakkında deliller çoktur. Onlar Türkmenlere mensuptur. Hatta halâ bile Şeyh Ali bölgesinde Türkmen Hazara denen büyük bir boy yaşamaktadır. Onların büyükleri "aksakal" olarak adlandırılmıştır. Yine onlar etnik yapı olarak dayandıkları Türk, Halaç ve Karluk isimleriyle Moğollara karşı Afganistan'ın orta ve güney kısımlarında savaşmışlardır ki, bu da onların Türklüklerini ispat etmektedir. Yine Hazara dallarının isimleri halâ eski adlarıyla yani Halaç, Karluk, Türkmen, Barlas diye mevcuttur. Onların şahıs, hayvan ve yer adlarında Türkçe unsurlar çok fazla bulunmaktadır. Tarihçilere göre Türk asıllı olanlar orta asırlardan itibaren dillerini unutmuşlardır.[24]

Hüseyin Ali Yazdani "Pejuhişi Der Tarihi Hazaraha"[25] adlı eserinde Hazaralar hakkında geniş malumatlar vermektedir. Yazdani'ye göre Hazaralar Moğoldur. Türklerde Moğoldur. Gaznelilerin sultanları, Uygur Türklerinden olup, Karluk dalındandır. Bugün Hazaraların arasında Şeyh Ali bölgesinde kendisini Hazara adlandıran bu soydan gelenler vardır. Bunlar önceden Türkçe konuşuyorlarmış, daha sonra Türkçeyi unutup Hazara lehçesiyle Farsça konuşuyorlar. Tacikler hariç Doğu Türkistan, Batı Türkistan ve Güney Türkistan (Afganistan) da genellikle Moğol soyundan gelen ve Türk diliyle konuşanlar yaşar ki bunlar Özbek, Türkmen, Tatar, Hazara diye anılırlar.

Hazarların menşei ile ilgili birçok kişinin görüşü Yazdani'nin eserinde yer almaktadır. Onların bir kısmına burada yer verelim:

İlk defa Hazaraların Cengiz Han'ın neslinden geldiğini Abdulfazl Dakani (Ekberşah döneminde) söylemiştir. Başka tarihçilerde buna dayanarak Hazaraların Cengiz Han soyundan geldiklerini söylemişler. Dairetü'l Maarifi-i İslamiyye adlı eserde Hazaraların Mengü Kağan'ın soyundan geldiği şüphelidir denmektedir. Bilu'ya göre bunlar bütün Afganistan'daki kavimlerden farklıdır. Hazaraların soyu Tatarlara dayanıyor ama açık olarak bir bilgi mevcut değildir.

Fransız tarihçi; Firir ve Demugref Hazaraların Afganistan'ın asıl ve yerli sahipleri olduğunu söylemekte. K. Ferdiyand, W. Bikan, Bermudin, Ch Şarman'a göre onlar Türk-Moğol karışımı bir kavimdir.

A. Alfenistin ve Abulkasım Hind'e göre Hazara kavimleri asıl olarak ulaş dalından ve Çerkez soyundan gelmektedir, Çerkez, Türklerin en büyük dallarından biridir. Çerkez adı Kafkas kavimlerinin ortak adıdır. Bunun dışında bu isim Türk kavimlerinin alt boylarının bazılarının da ismi olmuştur. Türkmenistan'da yaşayan Türkmenlerin bir kolunun ismi Çerkezdir.[26]

Şir Muhammed Han İbrahim Zay'a göre Tatar ve Moğol Nuh Peygamberin oğlu Yafes'in soyundandır ve şüphesiz Karluk, Chakan ve Hazara Türk kökenlidir.

Pahand Hamam'a göre Moğollar asıl olarak Hung ve Hun kavmindendir. Türkler, Tatarlar ve Moğollar aynı ırktandır. Afganistan'a gelmişlerdir.

Celaleddin Sadıki'ye göre Afganistan'da yaşayan insanlar üç gruba ayrılır:

1. Ariyalılar: Tacik, Peştun, Beluç ve Nuristanlılar

2. Türkler: Hazara, Aymak, Özbek, Türkmen ve Kırgız

3. Berahuyiler

Wilber'e göre Hazaralar Cengiz Han'ın askerlerinin torunlarıdır ve buraya Kazakistan'ın güneyi, kuzeydoğu Afganistan ve Doğu Türkistan'dan gelmişlerdir. Hazara dili aslında Farsça olmakla birlikte birçok Türkçe sözcüğe sahiptir. Bunlardan bazılarının Çağatay Türkçesinden geldiği kesinlikle söylenebilir. Hazaralar üzerinde çok az antropolojik ölçümler yapılmıştır. Çıkık elmacık kemikleri ve çekik gözleri vardır. Afganistan'ın batısında yaşayanlar Batılı Hazaralar adıyla bilinir ve halâ Moğolca konuşurlar. Sünnidirler ve çadırda yaşamaktadırlar.[27]

Z. V. Togan'a göre, Cengiz hakimiyetiyle beraber bazı Türk boyları Afganistan'a göçtüler. Moğollar zamanında alay manasında kullanılan Hazare ismini taşıyan bu kabileler günümüzde de hayatlarını devam ettirmekte ve Farsça konuşmaktadır.[28]

Hazaralar Timur İmparatorluğu döneminde ve daha sonra İlhanlıların Erguniye kolu içerisinde aktif rol oynamışlardır.[29] 5 Ekim 1417'de Şahruh Hezare Emirleri üzerine Kandahar'a ordu sevk etmiştir.[30] Babür zaman zaman yerel Hazara güçleri ile savaşmıştır.[31]

Hazaraların tarihini üç dönemde ele almak mümkündür:

1- Büyük ve Güçlü Hazaralar: 19. asra kadar

2- Diğer kabileler gibi Hazaralar: Abdurrahman Han dönemine kadar

3- Mahrum ve Mazlum Hazaralar: Bu dönemde Abdurrahman Hazaraların %65'ini öldürmüştür.

Hazaralar Afganistan'daki kabileler arasında en fakir olanıdır. Hazaristan'ın iklimi soğuktur.

Hem krallar döneminde, hem de işgalden sonra Gülbettin Hikmetyar iktidarı sırasında Afganistan'da en fazla zulme Hazaralar maruz kalmıştır. Hikmetyar işgalden sonra hem Türkiye'den, hem İhvan-ı Müslimin yoluyla diğer İslam ülkelerinden yardım aldı ve Ruslardan çok Hazara Türklerine ve diğer Türklere saldırdı ve onlara her türlü zulmü yaptı. Son 200 yıldır Hazara Türklerinin okumaları engellendi. Çocukları zorla ellerinden alınıp dışarıda köle olarak satıldı. 20-30 yıl öncesine kadar Hazaralara kölelik muamelesi yapılmaktaydı. Bugün de Afganistan'da bütün alt hizmetler hammallık, çobanlık, lağımcılık bütün ağır işler Hazara Türklerine yaptırılmaktadır.

Peştunların Hazaralara bu düşmanlıkları hem onların Türk olmalarından, hem de Caferî mezhebine bağlılıklarından gelmektedir. Gördükleri zulümler Hazaraları diğer Türk topluluklarına daha fazla yaklaştırmış ve Türk gruplarla ortak hareket etmesini sağlamıştır. Hazaralar diğer Türklere kardeş veya soydaş anlamında "kavım" diye hitap etmektedirler.[32] Türkmenlerden amca oğlu anlamında "Abaga" kelimesi ile, Özbeklerden teyze oğlu anlamında "Bole" kelimesi ile bahsederler. Peştunların ağzında Hazara ve Kızılbaş sözü aşağılayıcı bir anlam taşıdıklarından, birçok Hazara Türkü kendini grubun dışında tutmuşlar ve başka isimlerle tanımlamışlardır. Bu durum da Hazara nüfusunun az olarak görünmesine yol açmıştır.

Hazaralar hayvancılıkla uğraşırlar. Koyun ve sığırları satarak diğer ihtiyaçlarını karşılarlar. Kışın el sanatları yapıyorlar. Metal işlemesinde çok ustadırlar. Onların arasında fakir olmalarına rağmen dilenci yoktur. Silah kullanmayı ve ata binmeyi iyi bilirler. Halı, kilim, çorap, eldiven, mendil dokuma işlemlerinin yanında "barak" diye isimlendirilen bir dokumayı da yaparlar. Tabii boyalarla yün boyarlar. Bölgelerinin etrafında savunma amacıyla yüksek yerlerde büyük kaleler yapıyorlar ki onlara tepe anlamında "tapur" diyorlar.

Tarihten Günümüze Hazara Toplulukları

Hazaraların eski isimleri tarihte geçmekte olup, bunlar onların küçük dallarını belirtmektedir. Değişik isimlerle anılan Hazara grupları daha sonra Hazara ismi altında toplanmışlardır. Onlar 13. asra kadar tek bir isimle tanınmamışlardı ve Hazara ismi bütün Gor bölgesinde duyulmamıştı. Bu yüzden tarihçiler onları Türk, Tatar, Türkmen, Zavuli, Barbari, Halaç, Karluk, Çagal ve Laçın adlarıyla isimlendirmektedirler.

Hazaraların içinde bir grup, Tatar dalını oluşturmaktadır. Bugün Hazaraların nüfus bakımından en büyüğüdür ve Hazaristan ile Türkistan arasındaki Daştı Safid bölgesinde yaşarlar. Onlar bütün gelenek ve göreneklerini korumuşlardır. Şeyh Ali bölgesinde Karluk, Kalak ismiyle tanınan Hazara grubu yaşar. Onlar Türkmenlerle akrabadır. Bugün Hazaraların çok güçlü kalabalık bir dalı Hazara-yı

Türkmen olarak bilinir. Hazaristan'ın kuzeydoğusunda yaşarlar. Tulu dalı da Daymırdad Hazaralarına aittir. Soylarını Tolunoğullarına dayarlar. Kanger boyu da Daymırdad Hazaralarındandır.

Çegel çok eski bir Hazara boyudur. Bugün Nrave, Miş ve Hazaristan'ın batısında yaşıyorlar. Onlar asıl olarak Türkistan'da yaşıyorlardı. Baskılar sonucu göç etmişlerdir.

Türkçe bir unvan olan Tarhan da bir Hazara boyunun adıdır. Eskiden Bamyan ve Gurdu Tarhan diye bir kavim yaşıyordu. Bir kuş ismi olan ve Türkçede kullanı

lan Laçin adlı Hazaralar Belh Balhap, Sangçarak bölgelerinde yaşarlar. Zabûliler ismiyle tanınan ve Tohranistan'dan Gazne'nin güneyine kadar olan bölgede ve Zabul eyaletinde yaşayan Hazaralar nüfus bakımından kalabalık ve alt grupları olan bir boydur. Hazaraların tamamına önceden Zavuli deniyordu. Bugün Zavuliler; Caguri, Malistan ve Uruzgan bölgelerinde yaşıyorlar. Onların çoğu Abdurrahman Han zamanında katledilmiştir. Retbil, Şahan Zavulileri ismi ile tarihte anılan Hazara Türkleri vardır. Retbil İslam'dan önce Kandahar, Gazni, Hazaristan ve Sistan'ı içine alan bir devletin adıydı. Onların en son padişahı Yakup Leys 258'de öldürüldü ve böylece Retbiller Devleti yıkıldı. İslam tarihçileri Taberi ve İbnü'l Esir bunların Türk olduğunu söylüyor. 630-644 yılları arasında Afganistan ve Hindistan'ı dolaşan Hüen Tsang da biyografisinde Baba Dağ'ın eteklerinde ve behsuttaki bir kağandan bahisle onun kendisine Tukiyu dediğini, Toharistan kralının da Yelduz'un (Yıldız) oğlu ve Kavşangın'ın damadı olduğunu anlatır. Bu Türkçe isimler de onların Türk olduğunu göstermektedir.

Bayançurlar adıyla anılan grup 10. asrın ilk yarısında Hazaristan'da hakim olmuştur. Bay Moğolca ve Türkçede zengin adam demek olup bugün de Hazara dilinde bu anlamıyla kullanılmaktadır.[33]

Hazaralar günümüzde ağırlıklı olarak Afganistan'da yaşamakta olup nüfusları yaklaşık olarak 3 milyon civarındadır. Yine Abdurrahman Han döneminde Pakistan'a göç eden 1,5-2 milyon Hazara ve Sovyet işgali sonrası İran'a sığınan 1-1,5 milyon Hazara bulunmaktadır. Hazaraların %90'ı Şiiliğin Caferi kolundan olup %10'u ise Hanefidir. Çok az sayıda Hazara da İsmailiyye mezhebindendir.

Afganistan Hazaraları Hazara-i Has, Hazara-yı Türkmen, Hazara-i Tatar gibi adlarla anılmakta, ayrıca yine yaşadıkları yerlerin isimleri ve boy isimlerine göre gruplandırılmaktadırlar. Bunların başlıcaları şunlardır:

1- Badahşi Hazaraları: Bu Hazaralar tanınmamıştır. Çoğu Bedahşan ve Katagan eyaletlerinde yaşarlar. Aymak ve Şeyh Alilerle akrabadırlar.

2- Laçın Hazaraları: Balh, Balhap ve Sanckçerek çevresinde yaşarlar. Cengiz döneminde Hindistan'a göç etmişlerdir.

3- Kunduz Hazaraları: Kunduz eyaletinde 11 bin Hazara ailesi yaşamaktadır. Bazıları Şii, bazıları Sünnidir. Bunlar Karluk, Nekpay, Mayıl, Haşt Hoca, Daykalan, Nayman, Alicem adlı dallara ayrılmış olup, Şeyh Alilerle akrabadırlar.

4- Hulm Hazaraları: Hulm'dan Deresuf'a kadar olan bir bölgede yaşamakta olup Timur döneminde Timur'un yanında yer almışlardır.

5- İsmaili Kayan Hazaraları: Ziyşadi, Ziyhazar, Ziycana, Ziygol Babakolu adlı gruplardan oluşmuştur. Caferî ve İsmailiyye mezhebindendirler.

6- Kuzeydeki Hazaralar: 2 bin aile Bağlan'ın kuzeyinde, 2 bin aile de Nehrin ilçesinde, 1500 aile Hanarbat ilçesinde ve 2 bin aile Nehrin'in batısında Kozitoli, Delepeskundi, Cuykunda Draymırak Hazaraları adıyla yaşamaktadır. Hatan, Hodi, Çace Beg, Murat, Maksut Hazaralarından 15 bin kişi Seviasya, Şavalto, Ziymezit, Navamat, Kıpçak, Karahaval, Divan-ı Kışlak, Hacepak, Neylan, Şoraban bölgelerinde yaşarlar. Kolberes Hazaralarından 21 bin kişi Tohar bölgesinde, Karabatur, Çal, Yangı Kale Baybule ve Kuzner Hazaralarından 32 bin kişi İşkemiş ve Bağlan bölgelerinde yaşamakta, Türkistan bölgesinde Mezar-ı Şerif ve çevresinde yaklaşık 1, 5 milyon Hazara yaşamaktadır.

7- Tatar Hazaraları: Royidoab ve Batkak bölgelerinde yaşamakta olup Hanefidirler.

8- Pençşir Hazaraları: Raha ve Dereyi Hazara adlı ilçelerde yaşamaktadır. Celali, Baba Ali, Sangıhan, Golap Hil ve Dastahi dallarından oluşur.

9- Gor Hazaraları: 40 bin kişidir.

10- Moğol Hazaraları: Ferah, Herat, Bağlan Seripal vilayetlerinde yaşarlar.

11- Nekoderi Hazaraları

12- Badgis Hazaraları: 350 bin kişiden fazla Herat, Kaleyi Nev, Dayzenyat'da yaşarlar.

13- Sorh Parsa Hazaraları: Pervan eyaletinin batısı ve Hazaristan'ın kuzeydoğusunda yaklaşık 40 bin kişiden oluşur.

14- Meymene Hazaraları: Meymene eyaletinde 500 aile vardır.

15- Kolhol ve Kolhiç Hazaraları: Yaklaşık 3 bin kişidir.

16- Badarav, Bogal, Gadi Hazaraları: Kabil ve Kabil'in kuzeyinde yaşıyorlar.

17- German Hazaraları: İran'da yaşıyorlar.

18- Loger Hazaraları

19- Pektika Hazaraları: Afganistan'ın güneyinde yaşamakta olup şimdi kendilerini Hazara olarak kabul etmezler.

20- Çaç Hazaraları: Pakistan'ın doğusunda yaşamakta olup, sayıları bir milyon civarındadır.

21- Day Hazaraları: Daykalan, Dayzengi, Dayhata, Daypolat, Daymirak, Daymirkişi, Daykundi, Daydehcan, Daykuzi, Dayzinyat, Daymalak, Daykarlandrav, Dayhotan isimli Hazara grupları eskiden beri Afganistan'da yaşamışlardır.[34]

Hazara-Türk Münasebetleri ve Dil Meselesi

Hazaraların şifahi halk edebiyatında Türk dünyasının tamamında rastladığımız Ergenekon Destanı, Köroğlu Destanı, Ferhat ile Şirin Hikâyesi, Keloğlan Masalları, Nasrettin Hoca Fıkraları canlı

bir biçimde yaşamaktadır. Hazaralara göre Türkler (Moğollar) iki kere hicret ettiler. Bu göçlerden biri Ergenekon diye bir bölgeye olmuştur. Ergene, dağın kenarı; kon, yeşil yer demektir. Dağlık yeşil bir yerin adını Ergenekon koymuşlar. Burada demir dağı eriterek köprü ve çıkış yeri yapmışlardır. Ergenekon bölgesi Hazaristan'daki Uruzgan şehri olmalıdır. Hazaralar arasında bilinen Ergenekon Destanı Oğuz Kağan'la da ilişkilidir. Destana göre Oğuz Kağan Karluk Türklerindendi. Onun çocukları 24 boya ayrılmıştı. O Allah'ın birliğine inandığı için amcaoğullarıyla geçinememiş ve Ergenekon'a göç etmiştir.[35] Masallarda kullandıkları tekerlemeler "vardı, yoktu" şeklinde başlar. Kızılbaş adı altında toplanan Dulkadir, Birelü, Karaçalı, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Ağaçeri, Afşar, Muslu, Teklu, Kaçar, Bayındır, Ustaçlu gibi isimler Hazaraların arasında yaşamakta olup, bunlar aynı zamanda Oğuz-Türkmen boylarının da isimleridir ve Anadolu, Azerbaycan, İran, Irak coğrafyasında da yaşamaktadır. Sosyal hayatlarında "Aksakal" müessesi çok canlı olarak yaşamaktadır.

Afganistan'da Peştu ve Dari dilleri resmî diller olarak kabul edilmiştir. Resmî dillerin dışında ülkede ayrıca beş millî dil ve yirmiden fazla mahallî dil konuşulmaktadır. 1980'den itibaren Özbekçe ve Türkmence de resmî dil olarak kabul edilmiştir. Bu dillerde ilköğretim için ders kitapları hazırlandığı gibi radyo, gazete ve kitap yayınları da yapılmaktadır.[36] Hazaralar Farsçanın bir lehçesini oluşturan Dari dilini konuşurlar. Babür Hatıratında Hazaraların bir kısmının Moğolca konuştuğunu söylerken[37] bu dönemde tam olarak Farsçaya geçmedikleri anlaşılmaktadır. Uzun yıllar boyunca İran dillerinin hakim olduğu bir çerçevede yaşamış ve hiçbir zaman yazı öğrenmemiş olan Hazarlar yavaş yavaş eski dillerini unutmuşlardır. 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarından itibaren Darice konuşmaya başlamışlardır. Bugünkü Hazaraların dili Orta Asya'da ve Afganistan'da konuşulan Tacik diyalektleri arasında etnik bakımdan farklı bir bütün meydana getirdikleri gibi, dil bakımından da bir çok özelliklere sahip olan bir birlik teşkil ederler.[38] Hazaraların dilinde fonetik, morfolojik ve daha çok da leksikolojik olarak Türkçe ve Moğolca unsurların çokluğu göze çarpar.

Hazaraların yer adlarında bir çok Türkçe unsur görülmektedir. Yarkend, Oguzkend, Taşkargan, Aybek, Akçe, Akbulak, Akcım, Akrobat, Akzat, Akzarat, Karahaval, Karanala, Karabağ, Kara kul, Karasay, Karakatak, Özdağ, Bokra, Balaktu, Omballak, Terbolak, Cevbolak, Düzbolak, Karbolak, Karganatu, Çiçektu, Almatu, Arktu, Sumare, Sugili, Sure su, Şarhdag, Altemür, Cerekçür, Hormalık, Çomak, Kaş, Kala, Konak, Kıyak, Kurgan, Kamcak, Yahşı, Yurt, Cıdaran.

Bu isimlerin bir çoğunun İslam öncesi Hazaristan'da olduğunu Yazdani söylemektedir. Ona göre Aybek, Tekinabad, Aylagı gibi isimlerin İslam'dan önce kullanıyor olması bölgede Türklerin iskanını eski dönemlere götürmektedir.[39] Tatar Han, Abdurrahim Beg, Hamatkul Yüzbaşı, Babı han Minbaşı gibi aşiret reislerinin isimleri,[40] Aybek, Kürşat, Berdi, Hüdayberdi, Berdibek, Berdibay gibi şahıs isimlerinde karşılaştığımız Türkçe unsurlardır. Hazara dilinde çok fazla Türkçe kelime bulunmaktadır. Bu kelimelerin Oğuz grubu Türk şivelerindeki kelimelerle uygunluk göstermesi dikkati çeker.

Aşağıda liste olarak bir kısmını verdiğimiz Hazara dilinde kullanılan Türkçe kelimelerin bazıları ülkemizde öğrenci olarak bulunan Muhammed Salihi adlı Hazara-Türkmen boyuna mensup öğrenciden,[41] bazısı da Yazdani'nin kitabından alınmıştır.[42] Saha araştırmalarıyla yapılacak çalışmalarda Hazara dilindeki binlerce Türkçe kelime ortaya çıkarılacaktır.

a

abe: Abla, **ace:** Büyük anne, **adli:** Adlı, ad sahibi, **ak:** Beyaz, **aka:** Ağabey, **akkara:** Göz,

aksakkal: İhtiyar, büyük, yaşlı erkek, **aksakalla:** Önderlik yapmak, **alaca:** Alaca, **alagak:** Ala bula-siyah-beyaz karışımı, **alapençe:** Ayağı beyaz, **alçık:** Çadır, **alğa:** Çekiç, **alhatun:** Alkarısı, **alış-veriş:** Alışveriş, **aple:** Abla, **arpa:** Arpa, **aştük:** Hizmetçi, **ate:** Baba, **aya:** Anne, **aylak:** Yayla,

b

babe: Baba, **babay:** Dede, **bacanak:** Bacanak, **bacı:** Bacı, **baga:** Kurbağa, **bağalda:** Kocaklamak, **bala:** Yavru, **baralla:** Açığa çıkartmak, **basa:** Sürekli, **basur:** Basur, **başemir:** Komutan, **batga:** Pislik, **batur:** Cesur, yiğit, **bay:** Zengin, **baykuş:** Baykuş, **bayrak:** Bayrak, **beg:** Bey, **begum:** Hanım, **berbeyle:** İlgisi olmayan şeylere bulaşmak, **berelle:** El ile sıkarak yıkamak, **betgılık:** Kötü huylu, **beyle:** O kadar, **biye:** Boy, **boga:** Boğa, **bogra:** Erkek deve, **boguş:** Boğaz, **boy:** Boy,

boydak: Yetişmiş adam, **boz:** Boz, **bölek:** Bölüm, **bölge:** Bölge, **börü:** Kurt, **bubaş:** Daimi, ezeli,

bulak: Pınar, **busrak:** Paça, **büküli:** Bükülmüş, **bürgüd:** Kartal,

c-ç

cağa: Yaka, **cıl:** Yıl, **coğulle:** Buğdayı tanelerine ayırmak, **cuğulda:** Gürültü, **cül:** Örtü, Çul, **carçi:** Ulak,

çabuk: Çabuk, **çaltak** bir tür kir, **çapat:** Tokat, **çapkun:** Tipi, fırtına, kar yağışı, **çapuş:** İkiyaşındaki erkek keçi, **çarık:** Çarık, **çelpek:** Yufkanın yağda pişirilmesiyle yapılan bir tür yemek, **çemüs:** Çizme, **çirmekle:** Uyuşmak, Üşümek, **çukur:** Çukur, **çüçele:** Çok çocuk doğurmak, şişle ocaktaki ateşi karıştırmak, **çührekde:** Ağlamak, **çürük:** Çürük,

d

dalle: Deli, **damak:** Boğaz, **damar:** Damar, **darazda:** Uzamak, **daruğe:** İnzibat kuvvetinin başı, **dayı:** Dayı**depu:** Depo, **derrele:** İkiye ayırmak, **dilim:** Dilim, **direvle:** Elle buğday toplamak, **dökmek:** Dökmek,

e

elek: Elek, **ergaç:** Yaşlıkeçi, **ergin:** dağaltı, **erip:** eğri, **erke:** Hayvanı, erkeği, başparmak, **erketevle:** Şımarmak, nazlanmak, **erkun:** Nazlı, **esne:** Esnemek,

g

gadgula: Karıştırmak, **goygırla:** Tartışmak,

h

hala: Hala, **halavda:** Yangının büyümesi, **han:** Han, **hatun:** Eş, zevce, **hazakda:** Sürünmek, emeklemek, **horoz:** horoz, **hoşile:** sevinmek,

k

kabarga: Kaburga, **kaçak:** Kaçak, **kaçı:** Keçi, **kala:** Kale, **kali:** Halı, **kama:** Kama,

kamçın: kamçı, **kanci:** Susamış, **kancik:** Dişi köpek, **kap:** Kaplama, **kapak:** Kapak,

kapgan: Tuzak, fare tuzağı, **kara:** Kara, **karabaş:** Hayvan adı, **karış:** Karış, **karavul:** Askeri kışlada nizamiye kapısı, **kasbage:** Kaplumbağa, **kasmak:** Kazmak, **kaş:** Kaş, **kaşka:** Atın alnındaki beyaz ben, **katalma:** Katlama, **katlama:** Yemek ismi, katmer, **kavdala:** Demetlemek, **kayık:** Kayık, **kaymak:** Kaymak, **kaysı:** Kayısı, **kayt:** Defa, **kayze:** Atın başını ettirememesi, **kaz:** Kaz, **kel:** Kel, **kemuk:** Kemik, **kepenek:** Kepenek, **kerpi:** Kirpi, **kez:** Kez, defa, **kılıç:** Kılıç, **kıllık:** Gıcıklık, **kıprek:** Kirpik, **kırtakda:** Zıplamak, **kısır:** Kısır, **kısmak:** Pıhtılaşmak,

kışlak: Kışlak, **kızıl:** Kırmızı, **kig:** Koyun ve keçinin boyu, **kilim:** Kilim, **kitele:** Bıçağı vücuduna götürmek, **kişmiş:** Kuru üzüm, **koç:** Koç, **kol:** Kol, **kolaç:** Kulaç, **koncağa:** Yan, **kotluk:** Kutlu, **koy:** Koy, bırak, **köç:** Göç, **köl:** Göl, **körpe:** Körpe, **kuçak:** Kucak, **kumri:** Bir kuş adı, **kunak:** Konak, misafir, **kundak:** Kundak, **kurme:** Yemek ismi, **kurut:** Yemek ismi, yoğurdun kurumuş olanı, **kuş:** Kuş, **kuşu:** Kaşağı, **kutan:** Kuş ismi, **kutur:** Hastalık ismi, **küde:** Dünür, **külçe:** Bir tür pasta,

l

lağarda: Zayıflamak, **lebegde:** Hayvanların yerden ot toplaması, **lingekde:** Mızırdanmak,

m

malah: Böcek, çekirge, **meyveci:** Meyveci,

n

nene: Nine, **nefesle:** Nefes alıp vermek,

o

ocak: Ocak, **oka:** Ganimet, **okre:** Ak kara, **orak:** Orak,

ö

öç: İntikam, öç, **ölce:** Ganimet, ölçek: Ölçek,

p

paçak: Kavun-karpuz kabuğu, **pade:** İneklerin toplamı, **papak:** Şapka, **pay:** Pay, **pazarçı:** Pazarcı, **peçe:** Saçın etrafı, **petek:** Ayakkabının içine konulan keçe veya deri parçası, **petir:** Mayasız ekmek, **puli:** Para,

s

saçma: Saçma, **sagıç:** Sakız, **sakal:** Sakal, **sakka:** Büyük, **sanaç:** Başta taşınan tepsi,

sankar: Yırtıcı bir kuş, **savgat:** Armağan, **say:** Vadi, **sel:** Sel, **selle:** Sarık, **serekde:** Başını sallamak, **sır:** Sır, **sırt:** Sırt, **sullada:** Gevşemek, **sule:** Sulu, sulak yer, **sune:** Süne, haşarat, **sorag:** Soru, **soragçi:** Soran,

ş

şalakda: Ayakları sakat olan birinin yürümesi, **şankar:** Bir kuş adı, **şaplak:** Şamar, **şirekde:** Cesaretlenmek, **şişek:** Koyun, **şulvar:** Şalvar,

t

tabak: Tabak, **tağa:** Dayı, **tal:** Dal, **talan:** Talan etmek, **tarak:** Tarak, **tavlay:** Tavşan, **tayak:** Sopa, **tayakla:** Bastonla yürümek, **tebne:** Çuvaldız, **teke:** Erkek keçi, **tekne:** Büyük tencere, **teleşla:** Acele etmek, **teppe:** Tepe, **ter:** Ter, **terkekde:** Çok sert ve acı şeyler söylemek, **terteğle:** Kör gibi dolaşmak, **tez:** Hızlı, **tirekde:** Fırlamak, **togru:** Doğru, **toh:** Bakmak, **tohum:** Tohum, **tokşı:** Hızlı nefes al, **tolga:** Başlık, **tolağa:** Baş, **tomı:** Bin, **tomuk:** Topuk, **toy:** Düğün,

töre: Töre, **töşek:** Döşek, **tulğala:** Bir şeyin yardımıyla-asa ve duvardan tutarak-yürümek,

turşi: Turşu, **tuş:** Döş, bağır

u

uç: Uç, **uçi:** İçmek, **ulag:** Ulak, **urke:** Ülke, **umaç:** Yemek adı, **uştuk:** Uşak,

ü

üştük: Çocuk

y

yaka: Yaka, **yar:** Yar, **yara:** Yara, **yel:** Yel, **yenge:** Yenge, **yerge:** At yürüyüşü, **yerğala:** Rahvan gitmek, yürümek (atın yürüyüşü) **yeşil:** Yeşil, **yılduz:** Yıldız, **yoğ:** Yoğurt, **yurt:** Yurt.

Hazaraların dilinde görüldüğü gibi bir çok Türkçe kelime saklanmıştır. Bu kelimeler yapı bakımından yalın, türemiş ve birleşik kelimelerden meydana gelmiştir. Türkçe; akraba, organ, hayvan ve bitki isimlerinin ağırlıklı olarak korunduğu görülmektedir. Yine Türkçe isimden fiil yapım eki olarak kullanılan -da/-de eki ses uyumuna uygun olarak Hazara dilinde de aynı fonksiyonda işlektir: Bağal-da-; Bir şeyi kucağına alıp bir yerden başka bir yere götürme, Sılla-da-; Gevşemek vs. İsimden fiil yapım eki-la/-le canlı olarak Hazara dilinde de vardır: Nefes-le-; Nefes alıp vermek, Erketev-le-; Şımar-, nazlan-, Tayak-la-; Bastonla yürümek vs. Kıpçak grubu Türk şivelerinde gördüğümüz kelime başlarında-y->-c-değişimi ile ilgili bazı örneklere Hazara dilinde rastlanır: Cağa>Yaka, Cıl>Yıl vs. İsimden isim yapım eki-cı/-ci/-lı/-li/-lık/-lik az sayıda kelimede görülür: Meyveci, Pazarcı, Betgılık; Kötü huylar. Fiilden isim yapım eki-ı,-.i: Bükül-i-vs.

Türkler 9. asırdan itibaren İslam kültür çevresine girmeye başlamış ve Türkçe; Arapça ve Farsçanın etkisi altında kalmıştır. Bu etki giderek bir baskıya, boyunduruğa dönüşmüş ve Türkçe öz kimliğini yitirerek bir başkalaşıma uğramıştır. Bu durum bazı Türk topluluklarının dillerini bırakarak başka dilleri kullanmalarına yol açmıştır. Gazneliler ve Selçuklular döneminde İran ve Afganistan toprakları üzerinde hakim olan Türkler adı geçen iki devletin Türkçe yerine Arapça ve Farsçayı yeğlemesi sonucu bu coğrafyada yaşayan bazı Türk topluluklarının Farsça, Tacikçe kullanmalarının nedenlerinden biri olmuştur. 13. asırdan günümüze Afganistan, Özbekistan ve İran'da yaşayan bazı Türk boyları kendi dillerini unutarak Farsça, Tacikçe konuşur ve yazar olmuşlardır. 20. asırda bu süreç hızlanmış, Afganistan'da Avşar ve Karakalpaklar,[43] İran'da Horasan Türkleri ve Halaçlar,[44] Türkçeyi

unutmuşlardır. Hazara Türkleri ise dil değiştirme işine 16. asırdan itibaren başlamış ve artık günümüzde Darice konuşur olmuşlardır.

Zeki Velidi Togan'a göre bölgedeki Türk ve İran dilleri mücadelelerinin tarihi çok eskiye dayanır. Togan "Fergana'daki Tacik Unsuru" ile igili olarak "Grek Baktriye saltanatı devrinde gelmiş ve burada önce yaşayan Saka ve Kuşan kavimlerini yutmuşlardır. İslam devrinde edebi Farsça dili Maverâünnehir ve Horasan'da tekrar hayata dönebildi. Araplar ve Samaniler zamanında bu Fars-Tacik unsuru Türkistan ve Maverâünnehir'de öyle kalabalık idi ki İranlılar Maverâünnehir'i "İran Şehir" ve Yakut "İsaniyulala" tesmiye eder olmuşlardır. Bu meseleye temas eden Kaşgarlı Mahmud da "Maverâünnehir Türk ülkesi idi, şimdi tamamen bir acem ülkesi gibi oldu" diyor. İslam devrinde Maverâünnehir'e gelen Tacik unsurunun kesafeti ve medeni tagallübü her yerde kendini gösteriyordu. Gerek Samaniler ve gerek Karahanlılar devrinde buralara gelip yerleşen Araplar gibi bütün Türkler de Farslaşıyorlardı. Türk ve Tacik dilleri mücadelesindeki eski muvazene Çingiz ve Temür fütühatından sonra tamamen Türk dili lehine değişti. Çingiz oğulları zamanında Maverâünnehir Taciklerinin ekserisi Doğu Türkistan'a ve Horasan'a İlhanlılarla Çağataylıların mücadeleleri sırasında Tacik unsuru yine Horasan'a inmek mecburiyetinde kaldı. Bunların yerlerini Türkler doldurdular. Moğollar ve Temürlüler hakimiyeti zamanında eskiden Farsça konuşan Xarşı (Nesef), Çarcuy, Mergilan, Cızak gibi şehirlerde o dil ortadan kalktı. Ancak Buhara, Semerkant ve Hocend gibi eski Fars medeniyeti kökleşmiş ve kuvvetli olan şehirlerde, medreselerde öğretme dilinin Farsça olması dolayısıyla bu dil yaşayabildi. Her yeni gelen Türk unsuru da yutmaya devam etti. Bununla beraber bu devirde temsil edilen Türk unsuru büyük şehirlerin Tacik unsurunun dil, adet ve simalarını değiştirdi. Bugün Farsça konuşan şehirlerin ahalisi ekseriya menşe bakımından Türktürler. Türkler bu şehirlerde (Hocend, Mengilan, Taşkent, Sayram, Semerkant, Uratepe, Hokand), diğer şehirlerde olduğu gibi çok olarak gelip yerleşmiş, sonra yavaş yavaş ve azar azar gelip yerleşmişlerdir. Bunun neticesinde meselâ Uratepe gibi şehirlerde Fars unsuru az olup, ahalinin çoğu hatta Türk uruk adlarını bile saklayan Türklerden ibaret ise de Farsça konuşuyorlar, çoğu Farslaşmış Çağataylarla meskun olan ve bugün de ahalisi Çağatay adını alan Baysun, Külap ve Balcuvan gibi şehirler de öyledir. Bu türlü şehir Tacikler kendilerinin hiçbir vakit İranlı saymıyorlar. Kent Türkleriyle kendilerini bir kavim sayıyorlar.

Eski Arap coğrafya ve tarihi eserlerinden menşelerinin Türk olduğu öğrendiğimiz Şugnan, Kara Tegin Tacikleri ve ancak son zamanlarda Tacikleşmiş olan Külap ve Balcuvan'ın Farsça konuşan Çağatayları son basmacı hareketinde görüldüğü üzere savaşçılıklarını sakladıklarını göstermişlerdir."[45] İfadeleriyle Türk kavimlerinin Farsça'ya yönelmelerinin tarihi sebeplerini açıklamaktadır.

Sonuç

Hazaralar yeryüzünde kökenleri az bilinen milliyetler arasında yer alıyor. Kendileriyle ilgili kendi dillerinde kaynakların olmayışı, diğer milletlere ait eserlerde fazlaca bilginin bulunmaması kökenlerinin aydınlanması işini güçleştirmektedir. Ortaya konan teoriler Hazaraları Hazaracat'ın yerlileri; Moğollar olarak; Türk-Moğol olarak, Tacikler olarak ve Doğu'dan gelen diğer etnik gruplar olarak açıklamaktadır.

Hazaraların kökenini Türk-Moğollara bağlayan araştırmacıların sayısı az değildir. Bu teorinin savunucularından Prof. Dorn'a göre Hazaraların 1284-1291 yılları arasında Mengü Han'ın egemenliği sırasında Afganistan topraklarına taşınan Türk-Moğol göçmenlerinin soyundan gelmektedir. Teorisini daha çok Hazaraların dış görünüşüne bağlayan Wamun'un da onların Cengiz tarafından getirildiğini belirtmekte, Herat, Gazne ve Kandahar arasına yerleştirilen saf Türk kökenli insanlar olduğunu düşünmektedir.[46]

Hazaraların etnik terkibinde Türk-Moğol halkları ağırlıklı yeri işgal etse de, Tacik, Afgan ve Arap unsurlar da etnik tabakalanmada izler bırakmıştır.

Cengiz Han Balh, Kabil, Gazne ve Herat arasındaki bölgeyi istila ettiğinde bu topraklarda Türk kökenli insanlar yaşamaktaydı. Bu bölge Gazne ve Gurluların merkezi idi. Bu iki devlete sahip olan Türkler iki asır bölgede hakim olup özellikle Karluk ve Halaç Türklerini bu topraklarda yaşamaya teşvik ettiler. Sonraki asırlarda Moğollar ve Türkler öbür topluluklarla karışmak durumunda kaldılar. Bu sosyal karşılaşma Hazaraların etnik yapısında çok önemli rol oynamıştır.

Türklerin bu bölgede dağılımının düz bir şekilde olmadığı görülür. Bazı yerlerde özellikle güneyde Kandahar ve Gazne'ye değin ve kuzeyde Balh'a değin bu grubun daha büyük toplanmaları vardı. Türk Halaçlar ve Karluklar Moğol istilasından evvel Afganistan'ın merkezi ve güneyinde yerleşerek Hazaraların etnik yapısında yer aldılar. Doğal olarak bu bölgelerde yaşayan Moğollar, dahili merkez dağlarına yerleşen Moğollardan daha çok Türklerin etkisinde kaldılar. Bu kültürel tesir bu bölgedeki Hazaraların dış görünüşü üzerine çok etki bırakmıştır. Günümüzdeki Jağuri Hazaraları ve Şeyh Ali Hazaraları böyle bir karışımın sonucunu göstermektedir. Bu bölgelerde yaşayan Türklerin yanı sıra Moğol ordusundaki Türklerde Hazaraların etnolojisinde çok büyük roller oynadılar. Cengiz Han bir fatih olarak ortaya çıkınca, tüm bozkır kabilelerini birleştirmeyi becerdi ve onlara dünyanın fethi için liderlik yaptı. Ondan sonra Doğu Türkleri, Tatarlar ve Moğollar birlik oluşturdular ve adları çoğu zaman karıştırıldı. Moğollar çok erken Türkleştiler çünkü ordunun en fazla onda birini Moğollar oluşturuyordu. Geride kalanlar Türkler, Kıpçaklar, Türkmenler ve Uygurlar idi.

Hazaraların etnik yapılarının oluşumunun ilk adımlarında Moğol etkisi Türk ve Tacik birleşimlerinin işbirliği görülmektedir. Juvai'nin yazdığı gibi İran ve bugünkü Afganistan'ın fethi için gönderilen Moğol komutanların askerleri sadece Moğollardan oluşmamaktaydı. Bunların çoğu Türk ve Tacik oğulları idi.[47] Çağataylılar kütlesinin liderleri Moğol olmakla beraber, çoğu Türklerden oluşmaktaydı. Gur, Kabil, Gazne ve Balh arasına yerleştikleri andan itibaren Hazara oluşumu başlamış oldu. Türklerin Moğollara hakimiyetinin yanı sıra Hazara etnik yapısı sonralardan bu bölgeye gönderilen saf Türk ordularından da etkilenmiştir. Timur'un generali Pir Muhammed Cihangir, Kandahar ve İndus kıyıları arasındaki bölgeye varınca çok sayıda askerleri ve onların ailelerini bu bölgeye getirdi.

Tacikler Hazaraların sosyo-kültürel hayatlarında çok etkili olmuşlardır. Onların dil, ziraat kabiliyeti ve köy hayatı Taciklerin tesiriyle değişti. Hatta Tacik adını taşıyan Şehristan Hazaralarının alt boyu vardır. Tacik kabile adının oluşması da bir Tacik alt sınıfının kalıntısının göstergesidir.

Ahmet Şah döneminden itibaren Hazara-Afgan temasları başlar. Bu Afgan-Hazara teması Hazara etnik yapısında çok önemli rol oynamasa da etnik sınır hatlarında yaşayan Jaguri Hazaraları üzerinde etkili olmuştur. Peştun küçük kabile adı Doda Day Kundi Hazaraları arasında bir boyun adıdır. Zaman zaman Afganlılar Hazaraların içine yerleşip çözülüyorlardı. Meselâ 30-40 sene önce beş Afgan ailesi Vardak'tan Doğu Besut'a yerleştiler ve tamamen kültürel ve sosyal alanda Hazaralara tabi oldular. Yekevleng bölgesinde yaşayan ve Seyit adı verilen Araplar da Hazaralar arasında çözülmüşlerdir. Onlar sosyal ve kültürel bakımdan Hazaradırlar. Sadece dış görünüşte farklıdırlar.

Hazaralar arasında etnik kökenle ilgili değişik inanışlar bulunmaktadır. Hazaraların çoğu kendini Cengiz Han'ın askerlerinin soyuna bağlamaktadır. Poladi Hazaralar Turan halkının Türk nesli Afrasiyab ırkından olduklarını iddia ediyorlar. Şeyh Ali Hazaraları ise kendilerini Nuh'un oğlu Yafes'e dayandırıyorlar.

Hazara folklorunda ad verme, halk hekimliği, halk inançları, halk takvimi eski Türklerden itibaren Türklerin içinde yaygın olarak bulunan dağ, deniz, ağaç, su ile bağlı inanışlar doğum, sünnet, düğün, ölüm gibi hayatın belirli evrelerinde yapılan pratikler Hıdrellez, Nevruz gibi belirli günler vs. bütün Türk dünyasında gördüğümüz inanç ve pratiklerle örtüşmektedir.

Hazaralar üzerinde yapılacak olan saha araştırmalarıyla onların etnik menşelerinde ağırlıklı bir yere sahip olan Türk kütlesi aydın bir şekilde görülecektir. Afganistan'da ve Güney Türkistan'da nüfus bakımından kalabalık olan Hazaraların arasında az sayıda aydın kendilerini Türklüğe ait olarak görmekte olup, bu yönde faaliyetlerin ve ilmi eserlerin hızla ortaya konulması gerekir.

1 Mehmet Saray, **Dünden Bugüne Afganistan**, İstanbul 1981, s. 22.

2 Gerhard Doefer-Semih Tezcan, **Wörterbuch Des Chaladsch**, Akademii Kiado, Budapeşt 1980, s. 11-62; Gehard Doefer, Eski Türkçe ile Halaçça Arasında Şaşırtıcı Bir Koşutluk, **TDAY-Belleten** 1974, Ankara 1974, s. 1-12.

3 M. L. Dames, Efganistan, **İslam Ansiklopedisi** IV. s. 157.

4 Zeki Velidi Togan, **Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi**, İstanbul 1981, s. 105-106.

5 Baymirza Hayit, **Basmacılar, Türkistan Milli Mücadele Tarihi** (1917-1934), Ankara 1997, s. 328.

6 **Babürname-Babür'ün Hatıratı**. Hazırlayan Reşit Rahmeti Arat. 3 cilt. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1970.

7 Dames, Efganistan, s. 161.

8 Barak Türklerde kavim adı olarak ve ayrıca köpek anlamında kullanılır. İtbaraklar, Baraklar Türk kültüründe önemli rol oynamışlardır. Bkz. Bahaeddin Ögel **Türk Mitolojisi** I. Ankara 1993, s. 191-193.

9 Zeki Velidi Togan, **Bugünkü Türkili**, s. 81-84, Kıyamuddin Rai, Afganistan Türkleri, **Tanıtım** Sayı 78, İstanbul 1986, s. 3.

10 D. N. Wilber, Afganistan'da Etnik Gruplar ve Kökenleri 3, **Türk Folklor Araştırmaları**, Sayı 350. İstanbul 1978, s. 8443.

11 Hüseyin Ali Yazdani, **Musahabe ba Hackazım-i Yazdani**. Sırat. Sayı 3. Kum-İran 1998, s. 41.

12 Nadir Devlet, **Çağdaş Türkiler**, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Ek Cilt, Çağ Yayınları, İstanbul 1993, s. 435.

13 Atilla Şimşek, **Türk Dünyası**, Ankara 1998, s. 170.

14 Afganistan'da Türk Fırtınası, **Yesevi**, Yıl 1, Sayı II, İstanbul 1994, s. 9.

15 L. Ligeti, Afganistan Avşarlarının Dili Üzerine, **VIII. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler** 1957, Ankara 1960, s. 57.

16 Mehmet Fuat Bozkurt, Kabil Avşar Ağzu, **TDAY-Belleten**, 1977, Ankara 1978, s. 205.

17 Kıyameddin Rai, **Afganistan Türkleri**, s. 3.

18 D. N. Wilber, **Afganistan'da Etnik Gruplar**, s. 8442.

19 D. N. Wilber, a.g.m., s. 8409.

20 D. N. Wilber, a.g.m., s. 8442.

21 D. N. Wilber, a.g.m., s. 8442.

22 Atilla Şimşek, Türk Dünyası, Ankara 1998, Enes Turan, Afganistan'da Türkler, **Yeni Orkun**, Sayı 3, İstanbul 1988, s. 8-10.

23 Hugjan Dutyanis, Hazara ve Moğol Der. **Afganistan (Afganistan'da Hazara ve Moğollar)** Farsçaya Tercüme Şah Ali Ekber Şehristani. **Garjistan** 15, Kabil 1990, s. 42-52.

24 Azadşah Mansur Rave, Derbareyi Vazi İçtimayi-yi İktisadiyi Merdumi Hazara (Hazaraların Sosyal ve İktisadi Hayatı) Farsçaya tercüme Halim Yakın, **Garjistan**, 12 Kabil 1989, s. 10-21.

25 Hüseyin Ali Yazdani, **Pejuhişi Der Tarihi Hazaraha**, I. Kum-İran 1992. 397, s. 126-134.

26 S. Ataniyazov, **Şecere**, Aşgabat 1994, s. 86.

27 D. N. Wilber, a.g.m., s. 8441-8442.

28 Zeki Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İst. 1981, s. 151.

29 Yezdani, **a.g.e.,** s. 341-370.

30 İ. Aka, **Mirza Şahruh ve Zamanı**, Ankara 1994, TTK yayını, s. 114.

31 Babürname, 2. cilt.

32 Enis Turan, Afganistan'da Türkler, **Yeni Orkun**, Sayı 3, İstanbul 1988, s. 8-9.

33 Yazdani, **a.g.e.,** s. 270-285.

34 Yazdani, **a.g.e.,** s. 285-308.

35 Yazdani, **a.g.e.,** s. 175-177.

36 M. Saray, Afganistan, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. I., s. 402.

37 **Babürname**, C. 2. s. 203.

38 Hazereler, **Türk Ansiklopedisi**, s. 206-207.

39 Yazdani, **a.g.e.**, s. 236.

40 P. G. Mitlend, **Hazaraha ve Hazaristan**, Farsça Tercüme Muhammed Akrem Gezabi, Firanşehr-İran 1376, s. 256.

41 Afganistan'dan ülkemize üniversitelerde okumak üzere gelen öğrencilerinden 43 tanesi Hazaradır.

42 Hüseyin Ali Yazdani, **Ferhangi Amiyaneyi Tavayif-i Hazara**, Meşhad-İran, s. 106-120.

43 Fuat Bozkurt, Afganistan Türkleri, **Toplumsal Tarih**, Sayı 46, İstanbul 1997, s. 36-45.

44 Gerhard Doerfes, İran'daki Türk Dil ve Lehçeleri ile Bunların Hayatta Kalma Şansı, **3. Uluslararası Türk Dil Kurultayı** 1996, Ankara 1999, s. 303-310.

45 Zeki Velidi Togan, **Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi**, Enderun Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1982, s. 81-82, 84.

46 Hasan Poladı, **The Hazaras**, California, 1989, s. 5.

47 **A.g.e.,** s. 29.

Afganistan Türklerinin Son Durumu / S. Kâmil Yüceoral [p.712-716]

S. KÂMİL YÜCEORAL

Araştırmacı Yazar

Taliban sonrası Afganistan, yeniden şekillenirken, kuşkusuz ilk aklımıza gelen soru da bu oluyor. Yakın tarih süresince uzun ve huzurlu bir nefes alamayan Afganistan Türkleri için yeniden yapılanma ne ifade edecek?

Bonn toplantıları sonrası kurulan ve Afganistan Türklerinin üç etkisiz bakanlık ile bir de bakan yardımcılığı aldığı (ya da verildiği) yeni geçici hükümetin görev süresinin biteceği ve "Afganistan Yüksek Şura'sının toplanarak sürekli hükümetin kararlaştırılacağı Haziran 2002 tarihine kadar taraflar kendileri adına elde edebilecekleri avantaj ve mevzileri hesaplıyorlar. Şubat 2002 başında açıklanmaya başlanan yurtdışı görevleri (en cazip gözüken memuriyetler) ve büyükelçilik unvanları, Afganistan Taciklerine bırakılan Dışişleri Bakanlığınca dağıtıldı. Yeni büyükelçilerin büyük bir kısmının; Pencir vadisindeki ufak bir köyde yaşayan ailelerden oluşması Afganistan gerçeğinde fazla yadırganmadı. Türkler ise halâ Kazakistan, Türkmenistan, Türkiye gibi Türk devletlerindeki kadrolara atanmayı ümit ediyorlar. Kuşkusuz mevcut gelişmelerden başta Afganistan Türklerinin lideri General Abdul Raşit Dostum[1] olmak üzere Afganistanlı Türkler pek memnun gözükmüyorlar. Bu gerilimli ortamda yeni Başbakan Hamid Karzai başkanlığındaki geçici merkezi hükümetin otoriteyi tesis edebilmek için halktan talep ettiği silahların bırakılması operasyonu da büyük zorluklarla karşılaşıyor. Afganistan genelinde elde dolaşan, bir milyona yakın ateşli silah olduğu tahmin ediliyor. Halkın uzun yıllar süren savaşta güvenebildiği tek şey olan silahını vermesi birçok bakımdan güç. Afganistan Türklerinin; daha kuruluş aşamasında bile adil bir paylaşımı gözetmemiş olan geçici hükümete güvenerek ellerindeki en önemli kozlarını teslim etmelerini beklemek, şimdilik hayal gibi gözüküyor.

Paylaşımdan en avantajlı payı alarak çıkan Taciklere mensup ve kuzeyde Baglan, Takhar, Badakşan ve Kunduz bölgeleri sorumlu komutanı olarak geçici hükümetçe atanan General Atigullah Baryalai bile henüz 6 bin adet silah toplayabilmiş. Aynı komutan silahlarını teslim etmeyen Kala-i Zel halkını da Dostum'un kışkırttığını iddia ederek, dünya basını önünde kendi amiri durumunda olan Savunma Bakan Yardımcısına hakaret ediyor. Dostum'un Kala-i Zel ilişkisini kastederek; "Bu onun hobisi. İnsanlara para verip, köpekler gibi yüzünüze saldırtıyor" diyor.[2] Batı basınının sembolü Newsweek de bu beyanı alıp gayet haklı gösterir biçimde haber yaparak, "Bölgeye Hükümetin yeni atadığı General Atigullah Baryalai" derken Tacik komutanı övüyor. Aynı Hükümetin Savunma Bakan Yardımcısı'na da "Savaş lordu, Özbek Generali" sıfatını çekinmeden yakıştırıyor.

Kuşkusuz yukarıdaki habere bakarak genelleme yapmak çok güç ama burada ister istemez, Afganistan Türklerinin uzun yıllardır değişmeyen yalnızlığı akla geliyor. Sovyet işgali sırasında oluşturulan mücahit grupları içinde bile Pakistan ve Batılılarca dışlanan, hatta horlanılan bir konumda oldular. 1979 sonu ve 1980'li yılların başlarında, eski Kokand Hanının torunlarından olan Türk asıllı hukukçu devlet adamı Azad Beg Kerimi'nin önderliğinde, Pakistan'daki kamplarda bir araya gelen

Türk mücahit gruplarının da, bölgeye ulaşan silah, teçhizat, para, gıda, ilaç ve benzeri yardımlardan çok az ya da hiç pay alamadıkları bir başka gerçek. **"Düşmanla savaşta ön cephede çarpışırken arkasına saklanılan Türkler, her nedense barışta unutulup, önüne geçilmeye çalışılıyor."**

2 Ocak 1980 tarihinde Abdülkerim Mahmut Mevlevii'nin başkanlığında 1'nci kurultayı yapılan Kuzey Afgan Vilayetleri İslami Birleşmesi Siyasi Partisi de diğer gruplardan oluşan

yedi partinin arasına katıldığı zaman bugünlerde benzer olaylar yaşanmış, müttefiklerce bu partiye uzun süre silah tahsisi yapılmamıştı.[3] Daha sonra verilen kısıtlı imkanlar ise bu sefer parti içinde yaşanan paylaşım sorunları ile karşılaşmış ve bu siyasal hareket de dağılmak zorunda kalmıştı.[4] Daha sonra başka isimlerle Azad Beg'in liderliğinde sürdürülen Afganistan Türklüğünün siyasal yapısı; Çümbüşi Milli İslami Partisi ve General Raşit Dostum'un liderliği ile bugünlere kadar geldi. Düşmana karşı savaşırken bile silah dağıtımında unutulan, kendi silahını kendisi temin etmek zorunda bırakılan Türk mücahitler, bugün de silahlarını teslim etmemekle suçlanıyorlar. Haklı bir konu, adaletsiz bir uygulama nedeniyle daha baştan güvenilirliğini yitiriyor. Türk liderlerin bazı tavırları da istismar edilerek, bu hatalı uygulamalar sanki şahıslara özelmiş gibi gösteriliyor.

Birisi İngilizce dahil dört dil bilen hukukçu, batı değerleriyle eğitim görmüş Azad Beg[5], diğeri savaş tekniklerini, insanını ve batıyı çok iyi tanıyan bir lider, Orgeneral Raşit Dostum. Kişilikleri, özgeçmişleri farklı fakat kimlikleri, kaderleri aynı iki Türk lider.

Afganistan'ın kuzeyinde yer alan Güney Türkistan bölgesi ve Türk nüfusuna karşı batının ve merkezi Afgan Hükümetin önümüzdeki günlerde nasıl bir tavır alacağını hep birlikte göreceğiz. Biz Türkiye olarak en azından yakın tarihimizde Afganistan'la ilişkilerimizde nasıl davrandığımızı hatırlayarak geleceği kurgulamaya şimdiden hazırlanmalıyız. Bugün Kuzey Afganistan'ın doğalgaz, petrol ve benzeri kaynaklarını anlamak, Orta Asya enerji yolları üstündeki stratejik konumlarını analiz etmek için gerekli veriler bile doğru dürüst toplanamıyor.

Tabilan'lı yılların ekonomi, politiğinin anlaşıldığı, arkasındaki stratejik yaklaşımların görüldüğü günümüzde, kısa süreli dahi olsa General Raşit Dostum liderliğinde yaşanılan yılların önemi ve değeri daha da iyi anlaşılıyor. O yıllar ki; uzun süre ana dillerinde eğitim yapamayan Afganistan Türkleri General Raşit Dostum'un liderliği süresince çağdaş okullara kavuştular. Kız ve erkek öğrenciler (100 bin civarında öğrencinin eğitim ve öğretmen ihtiyacı karşılandı.) ayırımsız yetiştirildiler. Türkçe eğitimlerini tamamlayan 508 genç Türkiye'ye gelerek yüksek tahsillerini de burada tamamladı. Bu gençlerin arasında Özbek, Türkmen, Hazara, Peştun ve Tacik gençler de yer aldı.[6]

İran'ın bölgede, Farsça ve Arap alfabeleri ile sağlamış olduğu büyük kültürel avantajı siyasal sonuçlara çevirme çabaları, Türk bölgelerinde etkisini kaybetti, bölgede, uydu aracılığıyla Türk televizyonları izlenir oldu. Türkiye, Özbekistan ve Türkmenistan'la gelişen ilişkiler Afganistan Türklerinin kendilerine olan güvenlerini arttırdı. Belh ve Cozcan vilayetlerinde Özbekçe ve Türkmence yerel televizyon, radyo ve gazete, yayın dili oldu.[7]

Türk Kızılayı tarafından bölgeye ilaç ve tıbbi malzeme sevkiyatı yapılırken, bir de tam teşekküllü hastane kuruldu. Sivil toplum örgütleri de Afganistan Türkleri için dört lise açtı. Türkçe ve İngilizce eğitim yapan yüzlerce öğrenci yetiştirdiler.

Bütün bunlar korkunç bir enkazın üzerine inşaa edildi. İnançlarından başka hiçbir varlıkları kalmamış insanlarla birlikte oluşturuldu. Bu enkazı bir kez daha hatırlarsak; Sovyetler Birliği'nin, Türkistan'da ve diğer Sovyet coğrafyasında yer alan Türk bölgelerinde açtığı yaralar yetmiyormuş gibi, benzer sorunları bulaştırmak üzere 1979-1989 yılları arasında gerçekleştirdiği Afganistan'a yayılma harekatı büyük bir başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Teknolojik üstünlüğü de beraberinde taşıyan 140 bin kişilik muazzam bir orduyla gerçekleştirilen işgal, sade fakat kahraman bir direnişle yenilgiye uğruyor, Sovyet orduları hüsran içinde, 15 Şubat 1989 günü Özbekistan'ın Tımız şehrine dönerken geride 25 bin ölü, 60 bin yaralı, 85 milyar doların üzerinde maddi bir zararla Afganistan'ı terk etmek zorunda kalıyorlardı.

Tarih boyunca Türk yurdu olmuş Güney Türkistan bölgesi ve Afganistan'ın diğer bölgelerinin de zararları büyüktü. Ülke bir enkaz yığınına dönüşmüş, 18 milyonluk nüfusunun 5 milyonu vatanını terk etmiş, 2 milyonu hayatını kaybederken, 5 milyonu da yaralanmıştı. Hayatta kalanlar ise acı içinde, ekonomik ve siyasal sıkıntılarla boğuşuyor, ülke bu sefer de iç savaşa dönüşen bir kardeş kavgasına giriyordu. 1989'dan günümüze kadar Afganistan'da yaşayan etnik grupların dış güçler yardımı ile sürdürdükleri bu acı ve kör iç savaş da, ülkede arta kalan ne varsa silip götürdü. Tarihi eserler bile bu cehennemi andıran şiddetten nasibini aldılar. **"Çetin coğrafyasında metin medeniyetler yeşerten ülke"**[8] o yeşilliklerinden mahrum, kupkuru, çorak bir arazi gibi kalakaldı.

Afganistan'ın kendi içinden tahrip edilmesi geleneği de eskiye dayanıyordu. Afganistan'a 962 senesinden 1747 senesine kadar hakim olan Türklerin iktidardan uzaklaşması sonrası, Türk kültür ve medeniyeti de tahrip edilmeye başlandı. Güney Türkistan'da el yazması eserler toplatılıp yakılıyor, Belh'teki tarihi eserler, yazılı mezar taşları yol inşaatlarında kullanılıyor, köy ve kentlerin Türkçe adları yerine Farsça isimler veriliyor, Türk dilinin kullanımı yerine Farsçanın yaygınlaşmasına çalışılıyordu. Türkler, asimilasyon politikalarına maruz kaldılar, eğitimsiz bırakıldılar, bölgesel kalkınmaları engellendi.[9] Öte yandan kendi içlerinde bölünerek hatta birbirleriyle dövüştürülerek yok edilmeye çalışılan Afganis

tan Türkleri; Türkmen, Özbek, Hazara, Aymak, Tatar, Kızılbaş gibi gruplara ayrıldılar. Grupların birbirlerine olan güveni sarsıldı. 1890-1895 yılları arasında Afgan Emiri Abdullah, önce Özbek Türklerine, sonra da Hazaralara yönelik katliamlara kalkıştı. Hazaralar üç yıllık direnç sonrası yenildiler. Yarıdan çoğu öldürüldü ya da sürüldü. Hazaraların köle olarak satılmasına yasal izin verildi. 1892-1894 yılları arasında Kâbil şehrinde 9 bin Hazara asıllı kız ve erkek satıldı.[10]

Kuşkusuz günümüzde yaşananlar da tarihteki benzerlerinden farksızdır. Maalesef Pakistan'ın denetimi ve ABD'nin müsamahası ile 1994'de ortaya çıkan ve 1996'dan itibaren Afganistan yönetimine ağırlığını koyan Tabilanlar ve emirleri Molla Ömer de Afganistan Türklerine yönelik katliam yapmaya devam ettiler.

Taliban yönetiminin Türklerin yaşamış oldukları bölgeleri istila etmesiyle bütün okullar yakılıp yıkılmış, Türk büyüklerine ait türbeler ortadan kaldırılmıştır. Taliban'ın baskı ve zulmünden kaçabilen Afganistan Türklerinin birçoğu da Pakistan'ın çeşitli bölgelerinde bulunan kamplara sığınmışlardır. Bunlar kültür ve medeniyetten, eğitimden, tamamen mahrum olarak yaşamaktadırlar. Açlık, sağlık ve diğer sebeplerden her gün, ortalama 12 kişi hayatını kaybetmektedir. BM'in bile yardım yapmadığı bu

kamplara son çatışmaları takiben 100 bin civarında Afganistan Türkü daha gelmiştir. Bu Türkler Pakistan kültürü ile yetişen, vatansız bir göçebe topluluğa dönüşmek üzeredirler.[11]

Afganistan'a Batı medyasının son malum ilgisi ile birlikte konunun Türkiye medyasında da baş köşeye taşınması, Afganistan Türklüğünün kanayan yarasını tekrar gözler önüne serdiyse de, zaten ekonomik krizin gerilimi ile boğuşan Türkiye Türklerinin herhangi bir somut tavır almasına neden olamamıştır. Oysa 72 yıl önce Atatürk döneminde gerçekleşen Emanullah Han'ın ziyareti sırasında, internetsiz bir ortamda yayınlanan bir makalede şöyle diyor yazar:

"… (Hint) ve (Semit) ırklarına mensup (Puştu) lisanını görüşen ve yekunu 750 bin kişiyi geçmeyen Afridi, Çinvari, Mangal, Kattak ve Weziri aşiretlerinden mürekkep 'Pathan' kitlesi… Bu kitlenin şimalinde Hindiguş ve Keşmir dağları arasında sıkışmış ve ancak bir asırdır islamlaşmış 250 bin kişilik sarı saçlı, mavi gözlü kafiriler… Şark'ta Hindistan hududu ile Belücistan ve garpte İran ve Kanhdahar'ın aşağısından Herat'a doğru çizilecek bir hattın cenubunda kain (Seyistan) eyaletinde mütemekkin Belüçler ve yukarıda Türkçe bilmeyen Tacikler çıkarılırsa…

… Her ne nam altında olursa olsun ve her ne lisan görüşürse görüşsün, Afganistan'ın bütün eyaletlerinde-yani, Hezare, Türkistan, Badakşan memleketlerinde yerleşmiş veya göçebe halinde yaşayan nüfusun yüzde 80'i, yani umumAfgan ehalisinin dörtte üçü-tamamen Türk, Türkmen, Moğol, Tatar ve Türk Tacikleri'nden oluşan ırkan halis veya karışık Turani cinsindendir…"

Reşit Saffet, sanki bugünkü cehalet örneklerini öngörmüş gibi, yanlışların nedenine de işaret ediyor:

"… Merkezi hükümet olan Kabil'in Puştuca görüşenlerin hududunda ve Hindistan'ın pek yakininde ve bu komşuluktan dolayı medeniyetçe bu iki unsurun tahtı tesirinde bulunması; son asır zarfında, şimal Türk medeniyetlerinin Rus medeniyetine karşı ezildiğinden beri o civarda İran nüfuzunun rakipsiz olarak kök salmış olması; hükümetle temas mecburiyetinin etraf halkını farisi öğrenmeye sevketmesi; Avrupalı seyyahların ve alimlerin ekseriya tetkiklerini nisbeten en kolay gelen şarki cenubi sahalar ile toplu merkezlerde yapmış olmaları; ve gerek fikri, gerek hissi temayülleri Hint ile Avrupa arasında 'Hint-Avrupa' ırkların bilafasıla mevcudiyetini isbat etmek cihetinde bulunduğu; bütün bu amiller, Afganistan halkının ekseriyetini yanlış olarak gayri turani gösterir."[12]

Düzenli nüfus sayımı yapılamadığından Afganistan'ın genel nüfusu hakkında kesin bilgiler bulunmamakta, dolayısıyla bu ülkede yaşayan Türkler hakkında da kesin sayılar verilememektedir. Belirsizlik günümüzde de sürerken, bölgede yaşayan Türkleri azınlık gösterme çabasıyla yapılan geleneksel açıklamaların kasıtlı olduğu ortadadır. Gerek Afganistan, gerekse dünyanın neresinde olursa olsun mevcudiyetlerini korumak ve insanca yaşamak arzusunda olan bütün toplulukların ve onların tarihi, sosyal, kültürel etkinliklerinin kaderi de birbirlerine benzemektedir. Hedef daima zayıf toplulukların yaşama alanlarının kuvvetliler tarafından ele geçirilmesi, yaşam standartlarının düşürülerek sömürülmeleridir. Bu evrensel sömürü düzeninden korunmanın tek çaresi ise daha bilgili,

daha güçlü olmak ve ortak özellikleri taşıyan toplulukların daha organize biçimde dayanışmalarıdır. Bu bölge, bu ülke, çok eski tarihlere gitmeksizin bile bunun canlı örneklerini verdi. Hem kendi içinde hem de Türkiye ile büyük dostluklar kurdu.

Osmanlı devrinde, Afganistan'da Cuma hutbeleri, hilafeti de temsil ettikleri için, Osmanlı pâdişahları adına okunuyordu. Çok önemli bir örnek olarak; "XX. Asrın başlarından itibaren bu dostluğu takviye eden ve geliştiren, İstanbul tahsili görmüş olan Mahmud Beg Tarzî'nin faaliyetleri kayda değerdir. Sultan II. Abdülhamid'e kırgın olan bir grup Türk aydınını da Afganistan'a götüren Mahmud Bey, ülkesinde ilk modernleşmeyi başlatmaya muvaffak olmuştur. I. Dünya Harbi sonunda Cemal Paşa'nın Afganistan'a gelmesiyle bu kardeş ülkeye Türkiye Türklerinin yardımları artmıştır. Anadolu'da

Millî Mücadeleyi başlatan ve liderliğini yapan Mustafa Kemal Paşa, Cemal Paşa ile muhaberesi sonucunda oluşturduğu emirlerle, Afganistan'a ne derece önem verdiğini gösteriyordu. Ne var ki, Mustafa Kemal Paşa'nın Cemal Paşa'nın maiyetine zabit göndererek Afganistan'a yardım etme talimatları, Rusların Cemal Paşa'yı Tiflis'te öldürtmeleriyle inkıtaya uğramıştır. Cemal Paşa'nın değerli hizmetleri sonucu nihayet TBMM Hükümeti ile Afganistan Hükümeti arasında 1 Mart 1921'de ilk Türk Afgan ittifakı imzalanmıştır. Medine Muhafızı Faherttin Paşa'yı Kabil'e elçi tayin eden Türkiye, Müslüman Şark milletlerinin kalkınması ve kuvvetlenmesi için de elinden geleni yapmaya çalışmıştır."[13]

Türkiye ve Afganistan arasındaki ilişkiler 1 Mart 1921'de imzalanan Türk-Afgan Anlaşmasına ek olarak, "Türkiye ve Afganistan arasında dostluk ve teşrik-i mesai mua hedanamesi" adıyla 1928 tarihinde imzalanan yeni bir anlaşması ile geliştirilmiştir. Bu önemli anlaşmada **"her iki devletin birbirleriyle dost oldukları, düşmanlarına karşı ortak tavır alınması ve ilerlemek için gerekenleri sağlamada imkanları iyi olan tarafın diğerine yardımcı olması"** gibi esaslar ele alınmıştır. Bu anlaşmaya bağlı olarak Türkiye; Kâzım Orbay başkanlığında bir heyetle; ilmi, hukuki ve askeri alanlarda yetişmiş uzmanlarını Afganistan'ın gelişmesi için yollamışsa da, ülkedeki iç isyanların kontrolü güçleştirmesi nedeniyle heyet görevini tamamlayamadan dönmüştür. Daha sonra ülkede kontrolü ele geçiren Nadir Şah'ın Türk Büyükleçisinin onayı ile Afganistan hükümdarı olması, 1934'te, **"Afganistan-İran sınır sorununa hakem tayin edilen Türkiye'nin Kazım Orbay başkanlığında bir heyet göndererek sorunu çözmesi"**, **"Afganistan'ı Milletler Cemiyeti'ne taşıması"**, **"dünyadaki Türk Büyükelçiliklerinin Afganistan'ı da temsil ederek bu ülkenin çıkarlarını korumaları, savunmaları"**, 1930'lu yıllarda Türk Büyükelçisi olan Mahmut Şevket Esendal'ın bölgedeki Türk etkisini artırması, askerlik, tıp ve hukuk alanlarındaki uzmanlarımızın bu ülkedeki faaliyetleri, halkta Türkiye'ye karşı büyük bir sempati oluşturmuştur.

II. Dünya Savaşı öncesinde İtalya ve Almanya'nın uyguladıkları işgal ve istila hareketleri çerçevesinde Afganistan'da da faaliyet göstermeleri ve burayı ülkelerinin nüfuz alanı olarak seçmeleri, Afgan liderlerini huzursuz etmiştir. Türkiye, tüm zor günlerinde olduğu gibi, bu günlerde de Afganistan'a yardımcı olmuş, 8 Temmuz 1937'de İran, Afganistan ve daha sonra Irak'ın da katılımıyla Sadabat Paktı'nı kurarak, Afganistan'ı Alman ve İtalyan nüfuzuna düşmekten kurtarmıştır. Böylece Balkan Paktı ile batından, Sadabat Paktı ile de kuzeyden gelebilecek tehditler önlenmiştir.

II. Dünya Savaşı sonrası Türkiye'nin Sovyet tehdidi nedeniyle NATO'ya girmesi, diğer dost ülkeler ve Afganistan'la olan dış ilişkilerinde değişiklik yapmasına neden olmuş, bu da Afganistan'ı yeniden yalnızlığa itmiştir. Aynı yıllarda Afganistan'ın, Amerika ile yakın ilişki kurması ve Amerika'dan ekonomik yardım temini ise ülkeyi rahatlatmıştır. Pakistan'ın bağımsızlık mücadelesine destek olan bazı kabilelerin, Afganistan'dan ayrılmak istemeleri üzerine ortaya çıkan sorunlara, önce ABD'nin sonra Türkiye'nin hakem olma teklifleri, Pakistan'ca kabul görmemiştir. 1950'li yıllardan sonra, Türkiye'nin Afganistan'a olan yardımları sürmüş, fakat gerek Afganistan'ın Bağdat Paktı'na katılmayışı, gerekse yönetim zafiyetleri nedeni ile ülke yavaş yavaş Sovyet etkisi altına girmeye başlamıştır. Müteakip yıllarda da Afganistan ve Pakistan arasındaki sorunların çözülememesi üzerine Afganistan; Rusya'nın da çabalarıyla Pakistan'ın hasmı olan Hindistan'la yakın ilişkiler kurmuştur. 1953'den sonraki ABD yönetiminin Afganistan'ı dışlayarak İran ve Pakistan'a yaptığı yardımlar ve Sovyetlerin yeni yayılmacı politikalarının da etkisi ile 1954 yılında Sovyetlerle ilk kredi anlaşması imzalanmış ve 1956 yılından itibaren de Sovyet danışmanlar Afganistan'a gelmeye, Afgan gençler de Sovyetler Birliği'ne gitmeye başlamışlardır.

1960'lara kadar Sovyet etkisinde kalan Afganistan bu tarihlerden 1970'lere kadar yine Amerika'nın desteğine dönüş yapmıştır. 1970'lerde Sovyetlerin Afganistan'daki etkilerini artırmaları iç çekişmelere yansımış ve yönetim sürekli el değiştirmeye başlamıştır. Şubat 1979'da ABD Büyükelçisi Adolph Dubs'un, önce rehin alınması, sonra da öldürülmesi ile ABD'nin Afganistan'daki Sovyet işgali karşıtı politikası da sertleşmeye başlamıştır.

On yıl süreyle devam eden Sovyet işgali döneminde, Sovyetler Birliği büyük kayıp verirken, Çin ve ABD de Peşavar kamplarında örgütlenen mücahit gruplarına destek olmuşlardır. Sovyetlerin yenilgisinden sonra 14 Nisan 1988 tarihinde Cenevre'de imzaladıkları anlaşma 15 Mayıs 1988'de yürürlüğe girmiş ve 140 bin kişilik Sovyet ordusu 15 Şubat 1989 tarihine kadar Afganistan'dan çekilmiştir.[14]

Sovyet işgaline karşı mücadele eden, Afganistan da yaşayan Türklerin ve Türk mücahit gruplarının lideri olan Azad Beg, Peşaver vadisine göç eden ve Afganistan'da kalan Türkleri de bir araya toplamıştır. Türkiye, Pakistan'da yaşayan Afganlı mültecilerden 5 bin kişilik bir Türk grubu, Türkiye'ye getirmiş ve diğerlerine

de özel yardım yapmıştır. Azad Beg savaş sonrası, Afgan Türklerinin liderliğini, bir zamanlar Afganistan ordusunda görev yapmış olan General Raşit Dostum'a bırakmıştır. General Dostum, Türk Mücahit gruplarını kısa sürede düzenli orduya çevirmiş ve haklarını korumaya çalışmıştır. Böylece Afganistan Türkleri uzun süredir hasret kaldıkları bir özerk yönetime kavuşmuşlar ve ilk defa barış içinde yaşamaya başlamışlardır. Bu huzurlu dönem fazla uzun sürmemiş, önce General Raşit Dostum'un yardımcısı Malik Şah tarafından bir darbeyle görevden uzaklaştırılması, ardından da bölgenin kanlı bir şekilde Taliban'ın kontrolü altına girmesiyle Türkler için acılı günler tekrar yaşanmaya başlamıştır.

Bunca zor bir dönemi geride bıraktıktan sonra, Yemeğe, hizmete aç, çocuklarının geleceğini inşa etmek isteyen, eğitim, sağlık, yol bekleyen Afganistan Türklerinin acil ve adil bir paylaşımı hak ettiklerine inanıyoruz. Barış içinde çağdaş bir ülke için her zaman en önde savaşmış, milyonlarca

şehit vermiş olan Afganistan Türklüğü hiçbir zaman unutulmamalı, yaraları sarılıp, hak ettikleri ödüle ve saygıya kavuşmalılar. İşte o zaman çağdaş Afganistan'ı inşa edecek gerçek mimarların, mühendislerin ve daha da önemlisi müteahhitlerin kimler olacağını bütün dünya daha iyi görecek.

1 Abdul Raşit Dostum: 1955 yılında Afganistan'ın Cozcan vilayeti, Şıbırgan şehrinin Hocaduku köyünde, Özbek Türk bir ailenin evladı olarak doğdu. Askerliği meslek olarak seçti, komando sınıfında ihtisaslaştı. 1992 yılında mücahit grupların yanında yer alarak Necibullah hükümetinin devrilmesini sağladı. Belh (Mezar-ı Şerif), Samangan, Baglan, Bedekşan, Kunduz, Bamyan, Cozcan, Sar-i pul, Fariyap vilayetlerini kontrolü altına aldı. Uzun yıllar sonra ilk kez Türkleri Afganistan'ın yönetiminde söz sahibi kıldı. 2001 yılında Taliban'a karşı Kuzey İttifakı'nca sürdürülen savaşın, muzaffer komutanı oldu.

2 Newsweek, February 11, 2002, s. 20-21

3 O dönemlerde silah tahsisleri, parti olarak tanımlanan, organize mücahit gruplarına yapılıyordu. Her grup kendi etki alanındaki dağıtımın sorumluluğunu üstleniyor ve uygun gördüğü plana göre silah, cephane, teçhizat ve diğer yardımları dağıtıyordu.

4 Murat Argun, Afganistan Ankara Büyükelçisi

5 1996 yılında askeri bir helikopterde, başına dipçikle vurularak şehit edildi.

6 Kalafat, **a.g.e.**, s. 19

7 Kalafat, **a.g.e.**, s. 21

8 Beşir Ayvazoğlu, Afganistan deyip geçmeyin, http://www. elele. gen. tr

9 M. İbrahim Mahdum, Kültürümüzü Yağmaladılar, http://www. buyukkurultay. gen. tr

10 Durmuhammed Salih, Bizi Bilerek Parçaladılar, http://buyukkurultay. gen. tr

11 Mahdum, a.g.m.

12 Reşit Saffet, (yeniden aktaran Halit Kakınç, Star 20 Ekim 2001), Türk Yurdu Dergisi, Mart-Nisan 1929, s. 15-19

13 Dr. Yaşar Kalafat, Kuzey Afganistan Türkleri, Türk Dünyası Araştırma Vakfı, İstanbul-1994, s. 18

14 Meşkure Yılmaz Börklü, Tarihsel Boyutu İçinde Afganistan'daki Gelişmeler ve Türk Afgan İlişkileri, Avrasya Dosyası, Sonbahar-Kış 1988/99, Cilt 4, Sayı 3-4

Türkler ve Afgan Savaşı (1979-2001) / Conrad Schetter [p.717-722]

DR. CONRAD SCHETTER

Bonn Üniversitesi Kalkınma Araştırmaları Merkezi /Almanya

Giriş

1978'de komünist Afganistan Demokratik Halk Partisi'nin (ADHP) başa geçmesi ve radikal toplumsal ve iktisadi reformları uygulaması, ülkeyi geniş çaplı bir ayaklanmaya sürükledi. Sarsılan ADHP iktidarını sürdürmek için Sovyetler Birliği'nin Kızılordusu, 1979'un son günlerinde Afganistan'ı işgal etti. Bu işgal, günümüzde de devam etmekte olan savaşın patlak vermesine sebep oldu. Yaklaşık iki milyon savaş kurbanı, sekiz milyondan fazla Afganın ülkeyi terk etmesi, bütün alanların yok edilmesi, Afgan toplumunu temelinden değiştirdi.

Bu makalenin amacı, Afganistan'daki Türk nüfusunun savaş şartlarından ne ölçüde etkilendiğini açıklamaktır. Aşağıdaki araştırmam, başlıca Türk kavimleri olan, Özbekler, Türkmenler, Kızılbaşlar ve Kırgızlar üzerinde yoğunlaşmaktadır.

1. Afganların Kitlesel Göçü

1979'dan bu yana devam etmekte olan savaşın sonuçlarından biri, İkinci Dünya Savaşı'ndan beri görülmüş en büyük göç olan birkaç milyon Afganlının komşu ülkeler, İran ve Pakistan'a sığınmaları olmuştur. Peştuların bu kaçışta sayıca en fazla olmalarının yanında, Doğu Afganistan'daki Vahan Koridorunda göçebe olarak yaşayan Kırgızların ülkeden kaçan ilk gruplardan biri olduğu, belirtilmesi gereken bir husustur. Göçebe olarak yaşayan Kırgızlar, daha 1978'de Pakistan'a göç etmişlerdi. Kırgızlar istisna, dış ülkelerde yaşayan Afganlılar arasında Türk nüfusunun sayısı daha az gösterilmiştir. Türkler Afganistan'ın kuzeyindeki ovalarda yaşadıklarından ülkeden kaçmak için diğer Afganlıların çoğuna göre daha fazla mesafe kat etmek ve Hindikuş dağları gibi birçok fiziki engeli aşmak durumunda kalmışlardır. Üstelik Türkler için Peştulara ve Farsça konuşan Taciklere nazaran kültürel engeller daha da büyüktü. Çünkü Farsça ve Peştuca İran ve Pakistan'da konuşulmaktaydı. Bu bağlamda Türkiye'nin de 1982 sonbaharında 3811 Türk asıllı Afgan muhacirini kabul ettiğini ve derhal Türk vatandaşlığını verdiğini zikretmek gereklidir. 1987 sonbaharında ise Afgan muhacirlerinin Türkiye'deki sayısı 4.500'lere ulaşmıştır. Yaklaşık 2000 kişi yukarda zikredilen göçebe Kırgızlara mensuptular. Diğerleri ise Türkmen, Özbek veya Kazaklardan müteşekkildi. Bunların çoğu Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne yerleştirildiler ve kendilerine Türk hükümeti tarafından düşük ve düzenli bir ödeme yapıldı.[1]

Kitlesel göçe bağlı olarak Afganistan'ın etnik dağılımı geçmişte Afgan hükümetinde, hakim güç ve en büyük etnik grup olan Peştuların aleyhine, diğer azınlıklarınsa lehine değişti. 1980'lerde Türk nüfusunun ülke çapındaki oranı %10-12'den %15-20'ye yükseldi.[2] Özellikle Afganistan'ın kuzeyindeki etnik dağılım tamamen değişti. Savaşın başlamasıyla birlikte Afgan hükümetinin, 20. yüzyılın ilk yarısında, üzerinde Özbeklerin yaşadığı verimli Kuzey Afganistan topraklarına yerleştirdiği Peştular,

Pakistan'a veya geldikleri yer olan Güney Afganistan'a göç ettiler. Yer değiştirmelerinin sebebini ise savaş şartlarında Özbek komşularının arasında kendilerini güvende hissetmedikleri şeklinde ifade ettiler.[3] Peştuların bölgeden ayrılması neticesinde, 1980'lerden beri Türkmen ve Özbekler Kuzey Afganistan'da sayıca çoğalmışlardır. Türkmen ve Özbekler Peştuların geriye bıraktıkları verimli arazileri işgal etmişlerdir. İran ve Pakistan'da bulunan mülteci kamplarındaki Türklerin sayısı ülkenin dışında olanların %3'ünü dahi aşamayacak kadar azdır. Türk göçmenlerinin büyük bir kısmı Güney Pakistan'ın Belucistan vilayetindeki mülteci kaplarında yoğunlaşmışlardır. Peştuların bütün mültecilerin %90'ını oluşturmasına bağlı olarak, etnik azınlıklar kampların kıyısında

köşesinde marjinal bir hayat sürdürmektedirler.[4] Bu da kamplarda alınan kararlarda etkisiz bir nüfuza sahip olduklarını göstermektedir. Ayrıca mülteci kamplarındaki şartların toplumda önemli değişikliklere yol açtığı, belirtilmesi gereken bir husustur. Savaş şartları, İran ve Pakistan'a uzun süredir devam eden göç sebebiyle aile ve kabile yapısının uzun etnisite unsurunun önplana çıkmasına yol açtı. Türk mültecileri için Özbek veya Türkmen olmak, hangi kabileden olduklarından daha önemli hale geldi.[5] Bu makalede belirtilmesi gereken önemli hususlardan biri de bu mültecilik hayatından çoğu mülteci zarar görürken, birçok Türkmen bu yeni durumdan yararlandı. Mülteci kamplarında, Türkmenlerin geleneksel el sanatlarından olan halı imalatı, muazzam bir ekonomik unsur olarak ortaya çıkmıştır. Özellikle helikopterler, makinalı tüfekler ve savaş sahnelerini simgeleyen bazı sembolleri portreleyen bu halılar dünyaca ün kazanmıştır.[6]

2. Afgan Toplumunun Etnikleşmesi (1979-1992)

Genel anlamda Komünizm-İslam savaşı olarak tanımlanan Sovyetlerin 1979'da Afganistan'ı işgali ve 1989'a kadar bu işgali sürdürmesi, soğuk savaşın zirvesini oluşturdu.[7] Çatışmanın ideolojik tanımının gölgesinde olan Afgan savaşı esnasında, partilerin kurulmasında, savaşçıların seferber edilmelerinde ve savaşın mantığında etnisite, en başta gelen yapısal unsur olarak ortaya çıktı. Komünist Necibullah rejiminin, 1992 baharında yıkılması, savaşın tanımının ideolojik olmaktan etnik olmaya kaydığı bir dönüm noktası olarak düşünülse de, etnisite zaten 1979'dan beri savaşın ana çerçevesini oluşturmaktaydı. Savaşın birinci safhası (1979-1992) sırasında Afganistan'daki Türk nüfusunun durumunu aşağıdaki koşullar belirliyordu.

a) ADHP'nin "milliyetler politikası"

b) Mevcut partilerin Kuzey Afganistan'daki Türk nüfusuna karşı ilgisiz olmaları.

Şimdi bu iki hususu ayrıntılı olarak ele almak istiyorum:

A. ADHP'nin "Milliyetler Politikası"

ADHP yöneticilerinin başta gelen çabalarından biri, etnik topluluklar arasında belirli bir etnik kimlik bilinci uyandırmaktır. Bu stratejiyle ADHP sadece etnik azınlıkların direncini kırmayı değil, aynı zamanda iktidardaki gücünü korumayı da hedefliyordu. Bu politikanın başka bir nedeni de, Afganistan'daki kargaşayı Pakistan'a sıçratmak seçeneğini elinde bulundurmak ve Afganistan'ı Kuzey

Sovyet ve Güney Pakistan bölgesi olarak ikiye ayırmaktı.[8] Bu stratejinin ilk adımı, Kuzey Afganistan vilayetlerini kısmi özerk olan bir yönetime bırakması olmuştur.

Aynı zamanda Sovyet Cumhuriyetleri olan Özbekistan ve Türkmenistan ile Kuzey Afganistan arasındaki ilişkiler güçlendirilmiştir. Kuzey Afganistan gittikçe Sovyetlerin Orta Asya devletlerinin alt yapısıyla bütünleşmekteydi. Özbekistan'ın Kuzey Afganistan'a doğalgaz karşılığında elektrik sağlaması buna örnek olarak gösterilebilir. Marie Broxup'un bildirdiğine göre Özbekistan ve Türkmenistan'dan aileler Kuzey Afganistan'a yerleştirilmiştir.[9] Afgan milliyetçilik politikası Sovyet örneğine uyumlu olarak yürütülüyordu. Afgan hükümeti etnik bilincin uyanması için, birkaç etnik grubu millet olarak sınıflandırdı ve dillerini milli dil ilan ederek kültürel geleneklerinin gelişmesini sağladı. ADHP ve Sovyet patronlarının da önemle üzerinde durdukları milliyetçilik politikası, Pakistan sınırında yaşayan Paşailer, Nuristanlılar ve Belucilerle Afganistan'ın kuzeyinde çoğunluğu oluşturan Özbekler ve Türkmenleri etkiledi. Gerçi Afgan hükümeti, Türkmenler ve Özbekler konusunda tutarsız davrandı.

Afgan hükümeti 1980'lerde, Özbekler ve Türkmenleri bir arada "Türk milleti" olarak ifade ederken zamanla bunun yerine Özbek ve Türkmen milletleri ifadesini kullanmaya başladı. Ne var ki; Afgan hükümeti hâlâ, Kızılbaş, Kıpçak, Karlık ve Kazak gibi küçük Türk kategorilerinin varlıklarını inkar etmekteydi. İlginçtir ki, Eden Nebi'nin ifadesine göre, Özbeklerin devlet tarafından gösterilen ayrıcalıklı muameleden yararlanmak için küçük Türk grupları giderek kendilerini Özbek olarak tanımladılar.[10]

Bu milliyet politikası örneğin; gazetelerin yayınlanmasında, radyo yayınlarında, belli azınlık dillerinde, okul müfredatının hazırlanmasında ve her milliyet için tören günleri hazırlanmasında açıklanıyordu.[11] Türk topluluklarını ilgilendiren en önemli yenilik, Özbekçede "Yulduz (Yıldız)" ve Türkmencede "Gorash (kavga)" adlı haftalık gazetelerin kurulmasıydı. Ayrıca Özbekçe yazılmış ve Sovyetler Birliği'nden ithal edilmiş ders kitapları Özbek öğrencilerin eğitiminde kullanıldı. Özellikle tarih ders kitaplarında Ali Şir Nevai ve Babür gibi şahsiyetler mazinin kahramanları olarak yüceltildi. Artmakta olan Özbeklik ve Türkmenlik bilincine etnik temelli militan örgütlerin kurulması eşlik etti. Afgan ordusunun gittikçe etkisiz olduğunun ortaya çıkması ve derin bir şekilde kitlesel askerden kaçışlardan etkilenmesine karşı Afgan hükümeti 1980'lerin ortasından itibaren etnik temelli milis örgütler kurulmasını teşvik etti.[12] Bu etnik milis örgütlerinin kurulmasındaki hükümet desteği, etnik ağların kurulmasında ve bölgeler üstü örgütsel yapıların azlığının üstesinden gelinmesi yo

lunda büyük bir adımdı. Bu milis örgütlerle birlikte belli etnik kategoriler ilk defa örgütsel bir temele sahip oluyorlardı. Bu temel, kategorilerin üyelerinin siyasi ve askeri düzeylerde etnik bir grup olarak hareket etmelerini sağladı. Bunlardan en meşhur ve güçlü olan Cavzcan milisleriydi. Bu örgüt, militanlarını bilhassa Özbekler arasından seçiyordu ve Raşit Dostum tarafından yönetiliyordu. Cavzcan milisleri, kendisini en çok destekleyen Kuzey Afganistan'daki toplulukların güvenliğini garanti etti. Ayrıca Afgan hükümeti Cavzcan milislerinin Güney ve Doğu Afganistan'a, mesela Peştuların çoğunlukta oldukları bölgelere akınlar yapmalarını teşvik ediyordu. Bu akınlar Özbek ve Peştuların arasındaki etnik gerilimlerin yükselişine sebep oldu. 1989'da Kızılordu'nun geri çekilmesinden sonra Afgan hükümetinin ayakta kalması, temelde milis örgütlere bağlıydı. 1990'ların başlarında Özbek

Cavzcan milis örgütü Kuzey Afganistan'ın birçok bölümünü kontrol altında tutuyordu ve Afgan hükümetinin en güçlü askeri destekçisiydi.

B. Direniş Hiziplerinin Türk Nüfusuna Olan İlgisinin Azlığı

Hükümetin Cavzcan milis örgütüyle başarı kazanmasının sebebi, mücahit direniş gruplarının başarısızlığı veya Kuzey Afganistan'daki Türk topraklarında kendilerine bir başlangıç noktası oluşturmak arzusunda olmamalarıydı. Direniş hiziplerinin ilgisizliğinin temel sebebi olarak yukarıda da zikredilen Kuzey Afganistan'daki coğrafi dezavantajlar gösterilebilir. Hindikuş dağları Kuzey Afganistan'da aşılması zor bir engel teşkil etmekteydi. Kuzey Afganistan'da bir direniş grubunu finanse etmek, Afganistan'ın başka bir yerine göre daha pahalı olmaktaydı. Bu değerlendirmelerden sonra İran ve Pakistan'dan Kuzey Afganistan'a giden tedarik yollarının uzun ve tehlikeli olması ve geçiş ücreti talep eden birçok direniş hizbinin sahasından geçme zorunluluğu, kayda değer hususlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Komünist rejime ve Sovyet işgalcilere karşı mücahit direnişini ortaya çıkaran İran ve Pakistan, etnik çatışma potansiyelini, aynı zamanda farklı din ve dil motiflerine sahip direniş hizipleri oluşturmakta kullandılar. Direniş hizipleri için 1980'in sonlarına kadar bu ayrılıkçı motifleri kabul etmek zor olmuştur. İran, Afganistan'ın merkezindeki Hazaracat'ta yoğunlukta olan ve 1980'de Hizb-i Vahdet grubu şemsiyesi altında birleşen Şiileri desteklemekteydi. Yedi Sünni hizbin merkezi ise Peşaver'de bulunuyordu. Pakistan, geçmişteki "Büyük Peştuistan" sorununa karşı direnişi küçük parçalara ayırarak bu direniş hiziplerinin tek bir "Peştu hizbi" adı altında birleşmesini önledi.[13] Bunu yaparken hizip liderleri arasındaki düşmanlığı da göz önüne alarak; dini, siyasi, kabilevi ve etnik faktörlerden yararlandı. Zira Pakistan'daki Afgan mültecilerinin çoğu Peştulardan müteşekkildi. En önemlileri, "Hizb-i İnkılap ve Hizb-i İslami" olan Pakistan'daki altı hizbin üyeleri ve başta gelenlerini Peştular oluşturmaktaydı.[14] İstisna olarak, Cemiyet-i İslami hizbinde Tacikler yoğunluktaydı. İçinde Türklerin olduğu bir hizbin eksikliğinin sebebi, direnişin Batılı destekçilerinin Türklerin Kızılordu'daki Türk asıllı askerlerle işbirliği yapmasından ve savaşta taraf değiştirmelerinden korkmalarıydı.[15]

Bununla birlikte, Oliver Roy'un raporuna göre Hareket-i İnkılap'ın savaşın ilk yıllarında Kuzey Afganistan'daki Özbekler için önde gelen hizip olduğu söylenebilir.[16] Hareket-i İnkılap'ın, 1980'lerde, çalışmalarını ve mali harcamalarını Güney Afganistan'da yoğunlaştırması, Kuzey Afganistan'daki nüfuzunu Cemiyet-i İslami'ye kaptırmasına sebep olmuştur. Cemiyet-i İslami'nin 1980'lerde gittikçe Tacik profili kazanması, Cavzcan milis örgütünün Kuzey Afganistan'daki çıkışı ile aynı zamana rastlaması, bu hizbin Özbekler arasındaki desteğini kaybetmesine sebep oldu. Küçük ve dağılmış bir hizip olan Hareket-i İslami, Şii ve şehir merkezliydi. Bu hizip daima çok miktarda Türkün üyesi olduğu tek direniş hizbiydi. Hareket-i İslami'nin erkanı Kızılbaş denen küçük etnik grubun üyesiydiler. Kızılbaşlar; Şii, Farsça konuşan, şehirli insanlardı. Bunlar kendilerinin İran'ın kuzeybatısında, Azerbaycan'ın tarihi bölgesindeki çeşitli Türk kabilelerinden geldiklerine inanıyorlardı.

İdeolojik karşıtlık, siyasi partilerin çıkarları yoluyla yok edilmişti. Aralıksız savaş geçmişi karşısında Afgan halkı, temel olarak güvenlik sorununda yoğunlaştı ve bu güvenliğin hükümet tarafından mı yoksa direniş hizipleri tarafından mı sağlandığı onlar için çok da önemli değildi. Birçok sebepten dolayı direniş hizipleri Türklere çok az ilgi gösterirken, Afgan hükümeti Özbeklerin ve

Türkmenlerin kimlik bilinçlerini artırdı ve Afganistan'ın Türk nüfusunun -bilhassa Özbeklerin- örgütsel belkemiği olarak Cavzcan milisleri örgütünün kurulmasını sağladı.

3. Dostum'un Özbek Krallığı

1992'den itibaren en büyük dört etnik kategori, en büyük 4 savaş hizbi tarafından temsil edildi. Tacikler Cemiyet-i İslami tarafından; Hazaralar Hizbi Vahdet tarafından; Peştular Hizb-i İslami tarafından (1994'ten itibaren Taliban tarafından) ve Özbekler Cümbüş-i Milli tarafından temsil ediliyordu. Cümbüş-i Milli, Cavzcan milisleri örgütünün halefiydi ve 1992'de komünist rejimin yıkılışından sonra kurulmuştu.[17]

1992-1994 arasında bu dört savaş hizbi, Kabil üzerinde kontrolü ele geçirmek için yıkıcı bir mücadeleye

girişirken Afganistan, etnik hatlar boyunca çeşitli askeri liderlerce yönetilen küçük krallıklara bölündü. Cümbüş-i Milli'nin Özbek lideri Raşit Dostum'un 1997'ye değin en güçlü askeri lider olduğu düşünülebilir. Krallığı, batıda Maimanah'tan doğuda Şirhanbadar'a kadar tüm Kuzey Afganistan'ın ovalarını kapsıyordu. Dostum'un gücü, böl ve yönet (divide et impera) prensibine dayanıyordu. Böylece gücünü tüm iller üzerinde kendi başına hareket eden komutanlara dağıttı. Birkaç yıl için bu güç dengesi başarılı olurken, görüleceği gibi bu, nihayetinde Dostum'un imparatorluğunun çöküşüne sebep oldu.

1990'larda tüm Afganistan'da hükümet yapılarının çökmesine rağmen, Kuzey Afganistan'da yönetim sağlam kaldı. Dostum, Sovyet sisteminde eğitilmiş bürokratların, hükümetteki pozisyonlarında kalmalarını sağladı. Bunun sonucunda Kuzey Afganistan, ülkede az veya çok işleyen bir yönetimin bulunduğu tek bölgeydi. Dostum iyi düzenlenmiş bir kamu hayatı için temeller koysa da sert bir yönetim gösterdi. Gaddarlığıyla ün yapmıştı.

Dostum, kendi dışişleri bakanlığını kurdu, pasaport çıkarttı, kendi havayolunu kurdu (Balk havayollarını) ve kendi Afgan parasını bastı. Bunlar onun kurduğu özerk krallığı ifade ediyordu. İran, Suudi Arabistan, Pakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Rusya ve Türkiye; Dostum'un ikametgahı olan Mezar-ı Şerif'te konsolosluk bile açtılar. Yabancı ülkelerin Dostum'un krallığına olan ilgisi Dostum'un askeri, ekonomik ve siyasi gücünü yansıtıyordu. O günlerde Afganistan'ın en büyük askeri gücü emrinde olan Dostum, Şibergan'da yeni keşfedilmiş petrol ve gaz yataklarını kontrol ediyordu. BDT için Dostum, politikasında İslami referanslara karşı gevşekliği ve hatta onları hafife alması nedeniyle çok büyük önem taşıyordu. Orta Asya devletleri, Dostum'un krallığını, kendi cumhuriyetleri ile Güney Asya'daki İslamcı militanlar arasında bir siper olarak görüyorlardı. Özbekistan, Dostum'un krallığına elektrik sağlayan ve askeri yardımda bulunan başlıca donördü. Barnet Rubin, süregelen savaş nedeniyle Kuzey Afganistan'ın, Afganistan'ın diğer bölgeleriyle olan ekonomik ilişkileri ortadan kalkarken, Özbekistan ekonomisiyle bütünleştiğine işaret etmiştir. Ayrıca Türkiye'nin Dostum'un krallığına duyduğu aşırı ilgiden bahsetmek gerekir. Türk hükümeti ve Dostum arasında gelişen olumlu diplomatik ilişkiler, Sovyetler Birliği'nin yıkılışından sonra Türk hükümetinin Orta Asya ile olan bağlarını güçlendirmek için sergilediği çeşitli çabalardan biri olarak görülmelidir.

Eski Sovyetler Birliği'nde, bağımsız devletlerin kurulmasından etkilenen Dostum, zaman zaman Afganistan'dan ayrılma düşüncesiyle hareket etti. Düşman savaş hizipleriyle yapılan görüşmelerde Dostum, Özbek ve Türkmenlerin siyasi çıkarlarının geleceğin Afganistanın'ın politik yapısında yer almaması halinde, Kuzey Afganistan'ın ayrılma ihtimalini sık sık vurguladı. Dostum'un yönetiminin Özbek karakteri, Cümbüş-i Milli'nin liderlik yapısı tarafından yansıtılıyordu. Cümbüş-i Milli'nin merkezi karar organı olan Kuzey Afganistan Yüksek Mahkemesi altı Özbek, bir Türkmen ve bir dini liderden müteşekkildi. İkinci en önemli şura olan Kuzeyin en büyük şurasının (Şuray-i Ali Sefehat-i Şimal) otuz altı üyesinin on dördü Özbek, dördü Türkmendi.

1992-1997 yılları arasında Kuzey Afganistan'ın Dostum'un idaresi altındaki özerkliği tartışmasız bir şekilde Özbeklerin etnik kimlik bilinçlerini güçlendirdi. Dostum, geçmiş yıllarda Afgan hükümeti üzerinde sadece sınırlı bir etkisi olan Özbeklerin yeni siyasi taleplerini simgeliyordu. Ayrıca, Dostum'un duruma göre Pan-Türk ve katı bir Özbek milliyetçiliği arasında zikzak çizdiği dikkate alınmalıdır. Böylece Dostum sadece Özbekleri seferber etmeye çalışmadı, aynı zamanda diğer Türkleri politikası için kullanmayı amaçladı.

Bununla birlikte, Dostum, "Büyük Özbekistan" düşüncesine şiddetle karşı çıkıyordu. Çünkü bu seçenek onun politik bağımsızlığının sonu ve Özbekistan hükümetinin yönetimi altında bir ast olması manasına gelecekti. Dostum, her devletin kendi ordusunu devam ettirmek ve yabancı devletlerle diplomatik ilişkiler kurmak için Afgan Konfederasyonu'ndan ayrılmasına izin veren, serbest bir devletler konfederasyonu düşüncesini destekliyordu.

Dostum'un amacı Afgan Özbeklerinin merkezi hükümetten tam anlamıyla bağımsız olmalarıydı. Aslında Dostum, iktidarını başkalarıyla paylaşmaya istekli değildi. Ancak bütün ülke üzerinde sadece kendisi için iktidar talep etmeyecek kadar da ihtiyatlıydı. Dostum birçok defa Peştu olmayanların Afganistan'ı yönetmelerine izin verilmeyeceğini vurguladı. Kabil'in kontrolü için yapılan yıkıcı savaşta Dostum'un dikkat çekmemeye çalışmasının nedeni bu değerlendirmedir. O, savaş halindeki tarafları değiştirdi. Amacı kaybetmekte olan hizbi güçlendirmek ve kesin bir galibin ortaya çıkmasını önlemekti. Ne var ki bu strateji Kuzey Afganistan'daki savaş etkinliklerini önlemede başarısız oldu. 1994'te Kunduz'da ve Faryab'da Cemiyet-i İslami ile Dostum'un savaşçıları arasında çatışmalar meydana geldi.

4. Özbek İktidarının Gerileyişi

Taliban'ın (dindar öğrenciler) ortaya çıkışı ve daha sonra hızla yayılışı Afganistan'da siyasi bir değişim olduğunu gösteriyordu. 1996'da Kabil'in Taliban tarafından ele geçirilmesi ve onların kuzeye doğru ilerlemeleri, eski rakiplerin siyasi bir ittifak kurmalarına yol açtı. Ya

ni Özbek Cümbüş-i Milli, Hazar Hizb-i Vahdet ve Tacik Cemiyet-i İslami, Kuzey ittifakı denen bir birlik oluşturdular. 1997'de Taliban'ın ilerleyişi, bu ittifakın çöküşünü hızlandırdı. Bunun sebebi, Batı Afgan savaşında, Faryab vilayeti sınırında Özbek askerlerini kumanda eden Özbek Malik Pehlivan'ın taraf değiştirmesi ve Taliban'ala ittifak kurmasıydı. Çünkü Malik Pehlivan, Dostum'un, kardeşi Resul Pehlivan ve dostu Mevlevi Abdurrahman Hakkani'yi öldürtmüş olduğundan şüpheleniyordu. İddialara

göre Taliban, Melik Pehlivan'a kendi iktidarlarında Dışişleri bakanlığını teklif etmişti. Bununla birlikte Taliban Mezar-ı Şerif'e doğru ilerlerken Dostum, Özbekistan üzerinden Türkiye'ye kaçmıştı.

Taliban, 24 Mayıs 1997'de Mezar-ı Şerif'i ele geçirdikten sonra tablo, 29 Mayıs'ta tersine döndü. Mezar-ı Şerif'in Özbek ve Hazara nüfusu Taliban'a isyan ettiler ve Malik Pehlivan savaşçılarıyla birlikte yine taraf değiştirdi. Özbek ve Hazara birleşik güçleri binlerce Taliban'ı katletti ve geri kalan Taliban güçleri Kuzey Afganistan'dan püskürtüldü. Taliban, yenilmiş olsa da, bu olay Kuzey ittifakının zayıf ve parçalanmış olduğunu gösterdi. Askeri açıdan güçlü olan Cümbüş-i Milli'nin liderlik pozisyonu bile boş kalmıştı. Müteakip aylar esnasında Dostum tekrar Kuzey Afganistan'a girdi ve rakibi Malik Pehlivan'ı kovdu. Malik İran'a kaçtı. Bununla birlikte Dostum'un konumu zayıfladı. 1998 yazında, Taliban Kuzey Afganistan'ı ele geçirmek için ikinci bir girişimde bulundu. Bu sefer Kuzey İttifakı Taliban'a karşı koyma becerisi gösteremedi. Badahşan bunun istisnasıydı. Burada Tacikler çoğunluk taydı ve burası Cemiyet-i İslami tarafından yönetiliyordu. Birkaç gün içinde Taliban bütün Kuzey Afganistan'ı ele geçirebilmişti. Dostum tekrar Türkiye'ye kaçtı. Taliban Mezar-ı Şerif'te binlerce Hazara ve Şii sivili katlederek bir önceki yıl uğradığı bozgunun öcünü almıştı. Taliban Kuzey Afganistan'da ilerlediği sırada verimli arazilerin el değiştirmesi de bahsedilmesi gereken bir noktadır. Uluslararası Af Örgütü, Taliban'ın, Peştu olmayanların mülklerini, yıllar önce bölgeden kovulduğunu iddia eden Peştulara verdiğini bildirmiştir.[18]

Sonuç

1992'de Moskova'nın son kuklası Necibullah'ın devrilmesine kadar, Afgan savaşı genellikle Soğuk Savaş terimleriyle komünistlerle İslamcı özgürlük savaşçıları arasında bir çatışma olarak tanımlandı. 1992'den itibaren etnisite bariz bir şekilde Afganistan'da çok önemli bir rol oynadı. Çünkü her savaş hizbi etnik bir kategorinin üyeleriyle ilişkiliydi. Neredeyse 1979'da Afgan Savaşı'nın başlamasından itibaren, etnisite, savaş hiziplerinin asker toplamasında yapısal rol oynamıştır. Pakistan ve onun Batılı ve İslam müttefikleri, Peştulara öncelik verirken, İran Şii Hazaraları destekledi. Afgan hükümeti ise öncelikli olarak Özbek ve Türkmenler üzerinde yoğunlaştı. Afgan hükümeti Cavzcan milis örgütü ile genel olarak Türkler, özelde ise Özbekler için örgütsel bir platform oluşturdu. Cavzcan örgütü uygulaması, Afgan hükümetinin "milliyetler politikası" ile uyum gösteriyordu. Afgan hükümeti, Özbek ve Türkmenlerin kendi dillerinde kitle iletişim araçları kurarak Özbek ve Türkmen kültürlerini öne çıkardı ve Özbekçe ve Türkmenceyi milli dillerden kabul ederek başarılı bir şekilde her iki etnik kategorinin üyelerinin kimlik bilinçlerini arttırdı.

1992'de Afgan hükümetinin çöküşü esnasında, Cavzcan milis örgütünün tartışmasız lideri olan Raşit Dostum ve Cavzcan'ın halefi olan örgüt Cümbüş-i Milli, Kuzey Afganistan'da bir Özbek krallığı kurdu. Bu Özbek krallığı, 1990'ların ilk yarısında gelişti ve özerk yarı devlet statüsü kazandı. Özbek liderliği için yapılan dahili kavgalar ve 1998'de Kuzey Afganistan'ın Taliban tarafından ele geçirilişi Özbeklerin başına buyrukluğuna son verdi.

11 Eylül'de Dünya Ticaret Merkezi'ne ve Pentagon'a yapılan terörist saldırılar doğrudan doğruya Afganistan'a suçlamaları ima etti. Amerikan bombardımanı, Taliban'ın yerinden edilmesine ve 2001 baharında Kuzey İttifakı'nın canlanmasına yol açtı. Bu politik ve askeri değişiklikler, Özbek

lider Raşit Dostum'u yeniden güçlü hale getirdi. 2001 Kasımı'ndan beri Mezar-ı Şerif onun kontrolü altındadır ve o Kuzey Afganistan düzlükleri üzerindeki iktidarını genişletmeye çalışıyor.

Uluslararası topluluk tarafından başlatılan bütün barış girişimleri, Afgan savaşının etnik boyutunun altını çiziyor. Buna örnek olarak Birleşmiş Milletlerin tüm etnik grupları içeren bir siyasi koalisyon inşa etme çabalarını gösterebiliriz. Gelecek, belli etnik gruplar adına ortaya konan taleplerin nasıl uzlaştırılacağını gösterecek. Genel olarak iki etnik talep biçimini birbirinden ayırabiliriz:

Bir tarafta kültürel özerklik, özellikle dillerin resmi olarak tanınması talep edilmekte. Birçok kuzey eyaletindeki resmi diller içinde Özbekçe ve Türkmence mevkiinin yükseltilmesi, bu etnik grupların kültürel miraslarını yaşatmalarını sağlayacaktır. Diğer tarafta ise savaş ağaları sahip oldukları etnik grup adına, ellerindeki alanların bütün olarak siyasi ve askeri özerkliğinden; federalist yaklaşımlardan hareket ederek milli hükümette bakanlık ve kamu kurumlarından uygun bir pay almaya kadar talepleri içeren güç paylaşımı anlaşmalarını teşvik ediyorlar.

Barış sürecine meydan okuyan temel olgu, çeşitli savaş ağalarının siyasi istekleriyle başa çıkmak olacak. Çünkü bu istekler yeni kanlı çatışmaların ortaya çıkması ihtimaline işaret ediyor. Kuzey Afganistan'da çözül

memiş ciddi bir problem de arazi sahipliği meselesi. Arazi son 100 yıl içinde iktidarı elinde bulunduran tarafa göre, Özbek ve Peştu malikler arasında birçok kere el değiştirdi.

1 Franz, Erhard (1988):, "Turkstämmige Afghanistanflüchlinge in der Türkei", Paul Bucherer-Dietschi yay.: **Neue Beitrage zur Afganistanforschung, Vortrage auf der 7. Arbeitstagung der Arbeitsmeinsachaft Afghanistan in Eichstätt. 13 /14 November 1887**, Liestal: 67-69 (Schriftenreihe der Stiftung Bibliotheca Afghanica 6).

2 Janata, Alfred (1981): "Notizen zur Bevölkerungskarte Afghanistans**", Afghanistan Journal 8** (3): 940 Sliwinski, Marek (1988):" Évaluation des conséquences humains, sociales et écologiques de la guerre en Afghanistan", **La lettre du Bureau International Afghanistan** (BIA) Paris.

3 Pohly, Michael (1992): Krieg und Widerstand in Afghanistan, Ursachen, Varlauf und Folgen seit 1978. Berlin: **Das Arabische Buch (Studien zum Modernen İslamischen Orient 6**).

4 Janata, Alfred (1990): “Afghanistan: The Ethnic Dimension”: Ewan W. Anderson&Nancy Hatch Dupree (yay.): **The Cultural Basis of Afghan Nationalism.** Oxford: 60-70.

5 Centlivres, Pierre (1990): “La nouvelle carte ethnique de l’Afghanistan”. **Les Nouvelles d'Afghanistan** içinde, 47: 4-11.

6 Böhning, Walter (1993): “**Afghaniche Teppiche mit Kriegsmotiven**”, Wiesloch: Edition Saladin.

7 Arnold, Anthony (1985): “Afghanistan. The Soviet İnvasion in Perspective”, Revised and Enlarged edition. Stanford: [1982]: Hoover Press; Mecruh, Seyyid Bahaüddin & Elmi, Seyyid Muhammed Yusuf (yay.) (1986): “**The Sovietaziation of Afghanistan**”. Peşaver: Printing Corporation of Frontier Limited.

8 Pstrusinska, Jadwiga (1990): “Afghanistan 1989 in Socialingustic Perspective”, London, **(Central Asia Survey Incidental Paper Series 7).**

9 Broxup, Marie (1983): “Afghanistan Update”, **Central Asian Survey** 2: 139-148.

10 Nebi, Eden, (1980), “The Ethnic Factor in Soviet-Afghan Relations”, **Asian Survey** 20 (3): 237-256.

11 Nebi, Eden (1983): “The Afghan Resistance Movement”, Ralph H. Magnus (yay.): “Afghan Alternatives, Issues, Options and Policies”. New Brunswick: 59-81; Bhattacharay, Sauri P. (1984): “Soviet Nationality Policy in Afghanistan”, **Asian Affairs** içinde 15 (2): 125-137.

12 Dorronsoro, Gilles & Lobato, Chantal (1989): “The Militia in Afghanistan”, **Central Asian Survey** 8 (4): 95-108; Grilz, Almerico (1987): “ Afghanistan: The Guerilla is Changing, **Military Technology** 6: 76-86.

13 Büyük Peştunistan Sorunu Afganistan Pakistan arasındaki ilişkiyi büyük ölçüde belirledi. 1940’lardan 1970’lere kadar Afgan hükümetleri, Pakistan’ın batısındaki “Peştun kardeşler”ine ait olan çeşitli kabilevi bölgelerin Afganistan’a ait olduğunu iddia etmekteydiler. Afganistan hükümeti eski Ahmet Şah İmparatorluğu’nun (1747-1773) “Daha büyük Afganistan” topraklarını kapsadığını iddia ettiler. Bu topraklar, en azından Indus’a kadar uzanan kabilevi Peştun bölgelerini içermektedir.

14 Roy, Olivier (1994): “The New Political Elite of Afghanistan”, Myron Weiner & Ali Banuazizi (yay.): “The Politic of Social Transformation in Afghanistan, Iran and Pakistan”. Syracuse: 72-100; Rubin, Barnett. R. (1995): “The Fragmentation of Afghanistan”. Michigan.

15 Afgan Savaşının başlangıcında, Sovyetler Birliği Afgan toplumunda destek kazanmak için çoğunlukla Türklerden oluşan birlikleri, Asyalı sıfatını göstermek için gönderdi. Aslında, bir dostluk ortaya çıktı ama başka bir şekilde: Birçok Sovyet askeri firar etti, taraf değiştirdi ve Afgan direnişiyle dostluk kurdular.

16 Roy, Olivier (1986), **Islam and Resistance in Afghanistan**. Cambridge: Cambridge Press.

17 Giustozzi, Antonio (2000), “War Politics and Society in Afghanistan 1978-1992”, London: Hurst.

18 **Amnesty International,** (ReportASA, 11\14\1999; November 1999): Afghanistan: The Human Rights of Minorities.

Amnesty International: Afghanistan: The Human Rights of Minorities (ReportASA, 11\14\1999; November 1999).

Arnold, Anthony (1985): “Afghanistan. The Soviet İnvasion in Perspective”, Revised and Enlarged edition. Stanford: [1982]: Hoover Press.

Bhattacharay, Sauri P. (1984): “Soviet Nationality Policy in Afghanistan”, **Asian Affairs** 15 (2): 125-137.

Böhning, Walter (1993): **“Afghaniche Teppiche mit Kriegsmotiven”,** Wiesloch: Edition Saladin.

Broxup, Marie (1983): “Afghanistan Update”, **Central Asian Survey** 2: 139-148.

Centlivres, Pierre (1990): “La nouvelle Çarte Ethnique de l’ Afghanistan” **Les Nouvelles d’Afghanistan** 47: 4-11.

Dorronsoro, Gilles & Lobato, Chantal (1989): “The Militia in Afghanistan”, **Central Asian Survey** 8 (4): 95-108.

Franz, Erhard (1988): “Turkstammige Afghanistanflüchlinge in der Türkei”, Paul Bucherer-Dietschi yay.: **Neue Beitrage zur Afganistanforschung, Vortrage auf der** 7. **Arbeitstagung der Arbeitsmeinsachaft Afghanistan in Eichstatt. 13 /14 November** 1887, Liestal: 67-69 (Schriftenreihe der Stiftung Bibliotheca Afghanica 6).

Giustozzi, Antonio (2000), “War Politics and Society in Afghanistan 1978-1992”, London: Hurst.

Grilz, Almerico (1987): “Afghanistan: The Guerilla is Changing”: **Military Technology** 6: 76-86.

Janata, Alfred (1981): “Notizen zur Bevölkerungskarte Afghanistan”: **Afganistan Journa**l 8 (3): 940.

Janata, Alfred (1990): “Afghanistan: The Ethnic Dimension”: Ewan W. Anderson&Nancy Hatch Dupree (yay.): **The Cultural Basis of Afghan Nationalism**. Oxford: 60-70.

Mecruh, Seyyid Bahaüddin&Elmi, Seyyid Muhammed Yusuf (yay.) (1986): “**The Sovietaziation of Afghanistan**”. Peşaver: Printing Corporation of Frontier Limited.

Nebi, Eden, (1980), “The Ethnic Factor in Soviet-Afghan Relations”, **Asian Survey** 20 (3): 237-256.

Nebi, Eden (1983): “The Afghan Resistance Movement”, Ralph H. Magnus (yay.): “**Afghan Alternatives, Issues, Options and Policies**”. New Brunswick: 59-81.

Pohly, Michael (1992): Krieg und Widerstand in Afghanistan, Ursachen, Varlauf und Folgen seit 1978. Berlin: **Das Arabische Buch (Studien zum Modernen İslamischen** Orient 6).

Pstrusinska, Jadwiga (1990): “Afghanistan 1989 in Socialingustic”, London, (Central Asia Survey Incidental Paper Series 7).

Roy, Olivier (1986), **Islam and Resistance in Afghanistan**. Cambridge: Cambridge Press.

Roy, Olivier (1994): “The New Political Elite of Afghanistan”, Myron Weiner&Ali Banuazizi (yay.): “The Politic of Social Transformation in Afghanistan, Iran and Pakistan”. Syracuse: 72-100.

Rubin, Barnett. R. (1995): “The Fragmentation of Afghanistan”. Michigan.

Sliwinski, Marek (1988): “Évaluation des Conséquences Humaines, Sociales et Écologiques de la Guerre en Afghanistan”, **La lettre du Bureau International Afghanistan** (BIA), Paris.

DR. JEANNİNE DAVİS KİMBALL

Avrasya Göçebeleri Araştırma MerkeziBaşkanı, Berkeley / A.B.D

Batı Moğolistan'daki Hovd kentinden kuzeye bakıldığında Altay dağlarının heybetli buzulları parlak gün ışığında gözleri kamaştırır. Bu dağlar arasındaki vadilerde küçük Kazak aulları (obaları), pek de uzak olmayan (yaylalara) çıkarlar ve güz yağmurları soğuğa kestiğinde, kışlık evlerine geri dönerler. Baharın ilk günleri ve koyunların kuzulama mevsimi yaklaştığında, göçebeler sürülerini ve denklerini toplarlar ve yağmur suyuyla yıkanmış temiz ve sıcak bahar meralarına göç ederler. Yeşil çimenlerin renginin solması yazın habercisidir ve bu göçebeler, Bayan Ölgey "Aymak"ında (oymağı) Çağatay nehrinin yakınlarındaki yüksek platolarda bulunan yeşil meraları ilk keşfettiklerinden bu yana neredeyse iki yüzyılı aşkın bir zamandır bildikleri bu yaylalara bir kez daha geri dönerler…[1]

Bayan Ölgey Aymakı (Oymağı)

Moğolistan'ın uzak kuzeybatısındaki Altay dağları boyunca uzanan ve idari bir bölge olan Bayan Ölgey 'Aymak'ı, 45.800 kilometre kare yüzölçümüne sahip bir alandır ve Moğolistan Kazaklarına ev sahipliği yapar.[2] Resmi olarak 1940'da sınırları belirlenen bölgenin başkenti Ölgey'dir ve Ulanbatur'un yaklaşık 1700 kilometre batısında uzanır ve denizden yüksekliği 6.000 fiti geçer (1.850 metre) Moğolistan'ın olduğu kadar bu bölgenin de en yüksek noktası; Moğolistan, Rusya ve Çin sınırının kesiştiği bölgede bulunan ve Tavan Bogd (Beş Tanrı) olarak bilinen zirvelerdir. Bayan Ölgey batıda Kazakistan, güneybatıda Çin ve kuzeybatıda da Rusya ile sınır komşusudur. Aymak (oymak) 13 "sum"a yani, idari bölgeye ayrılmıştır ve her "sum"un kendisine ait bir merkezi vardır. Bunlar çok küçük köylerden ibarettir ve esasında yazın, bölge sakinleri yaylalara çıktıkları için köyler bomboştur.

Özellikle Altay'ın yüksek sıra dağlarına yağan yağmur ve kar bakımından bölgede hüküm süren iklim özellikleri, bu yükseklikte hayvan yetiştirmeyi mümkün kılan temel unsurdur. Oymak boyunca en önemli yağışlar, esas olarak Mart ile Ağustos arasında yağmur olarak düşer. Tipik olarak böyle olmasına karşın, yağış rejimi bölgenin değişik noktalarında ufak tefek değişiklik gösterir. En yüksek yağış miktarı (metrekareye 300-400 mm), yüksekliğin en fazla olduğu kuzeybatıdaki noktalara düşer. Yağış miktarı oymağın güneyindeki düzlüklere doğru giderek azalır ve bölgenin geri kalan yerleri metrekareye 100-200 mm yağış alır. Hava sıcaklığı, kışın -20 ila yazın +20 santigrad derece arasında değişir. Kışın genellikle ayda 100 mm'den daha az yağış düşer ve yağışlar kar şeklindedir. Normalde bir kar fırtınasından sonra atlar meralara götürülür. Bu yolculuk sırasında atlar karı eşelerken, karın altında bulunan otlar ortaya çıkar ve böylece koyunlar ve diğer besi hayvanları bu otlarla beslenirler. Sürü için en büyük tehlike yoğun dondurucu bir kar örtüsünün oluşmasıdır. Bu durumda atlar, kar örtüsünü yararak geçemezler.[3]

Bayan Ölgey'de Günümüz Endüstrisi

Oymakta faaliyet gösteren önemli sanayi dalı, birkaç kaynaktan elde edilen birleşik enerji sektörüdür (18 milyon kilowat saat elektrik enerjisi ve 116 kilokalori termal enerji). Kömür madeni, Bayan Ölgey'nin yanındaki Uvs oy

mağında yaşayan Kazaklar tarafından işletilmektedir (192.000 ton kömür üretimi yapılmaktadır). Gıda sanayi kombinası, bir matbaa tesisi (5 milyon basılı kağıt üretiyor), bir yün yıkama tesisi (2.200 ton yün yıkama kapasitesine sahip), halı dokuma birimi (6.200 metrekare halı dokunuyor), volfram maden işleme fabrikası ve bir inşaat tröstü bölge sanayiini tamamlar. Sanayi sektöründe 2.400 kişinin (nüfusun yüzde 9.6'sı) istihdam ediliyor olmasına karşın, diğer imalat sektörlerinde 5.200 kişi (nüfusun yüzde 20.8'i) çalışıyor.[4]

Batı Moğolistan'da Kazakların Tarihi[5]

1635 tarihinde Moğolistan'da, dört "orid"den (veya boy) meydana gelen Cungaryan Krallığı kuruldu. Kudretli hanların yönetimindeki Cungarlar, Moğolistan'da olduğu kadar, Cungar havzasında ve Çin'in batısından Kazakistan'ın güney steplerine akan İli nehri boyunca hakimiyetlerini korudular. 18. yüzyılda Mançuryalı kabilelerin sahneye çıkmasıyla Cungarların özenle korudukları huzur bozuldu. Kısa bir süre sonra Mançuryalılar, Moğolistan'ın batısından İli nehrine kadar uzanan otlak ve meraların hakimiyetini ele geçirdiler, bu arada Cungaryan Krallığı da yıkıldı.

18. yüzyıla kadar Kazaklar (Daha erken dönemlere ait literatürde Kırgız-Kazakları olarak geçiyorlar) dört "Cüz"e (ordaya veya boya) ayrılmışlardı. Küçük Cüz, sürülerini Kazakistan'ın güneyine, Büyük Cüz Kazakistan'ın orta bölgelerine, Orta Cüz da Kazakistan'ın kuzeybatı ve kuzeydoğusuna sürdü. Orta Cüz olan Kerey boyu,[6] sürülerini Zaysan gölü yakınlarında otlattıkları Kazakistan'ın doğusundaki Semipalatinsk'ten ayrıldılar ve önce Cengiz dağlarına, daha sonra da İli nehri vadisine ve Çin'in Sincan özerk bölgesinin kuzeybatısındaki Tarbagatay dağlarına göç ettiler. 1750'ye kadar Mançuryalılar, Kerey kabilesinin Sincan'dan Mançurya'ya sızmasını engellemek için Zaysan gölü ile İli nehri arasında askeri bir sınır çizdi. Buralarda sınır olmadığını ilan eden bu asi Orta Cüz grubu, Türkistan'ın kuzeyindeki Altay dağlarında göçebe hayatı yaşamaya başladı ve 1757'de Ablayhan'ın hakimiyeti altında Canabek'in liderliğinde Kerey boyu, Altay sıradağlarının arasındaki yüksek platolara göç ettiler.

1864 yılında Moğolistan ile Çin arasında sınır belirlendi ve böylece ilk kez Kazaklardan bir ulus doğdu. Çin Kazaklarından bir grup Cungaryan havzasına göç etti, başka gruplar, Urumçi'deki güney ve kuzey Tiyenşan dağlarına ve Gobi bölgesine, ötekilerse daha doğudaki Barkol ve Erenkabırga bölgesine göç etti. Çinli Kazaklar özgürlüğünü korudular, fakat meralardan yararlanma hakkı için vergi ödemek zorunda kaldılar. İki yıl sonra, 1866'da Pekin, Kuzey Türkistan'ın hakimiyetini ele geçiren Mançuryalılara yardım etmek üzere asker gönderdi.

Göçebeler için sorunu ağırlaştıran şey, Rus yayılmacılığı döneminde Çar'ın ordusunun üstün bir beceriyle, Mançuryalılar, Cungarlar, Naymanlar, Uygurlar ve Kazaklar arasında savaş kışkırtıcılığı yapması olmuştur.[7] 1881'de St. Petersburg'da Rus-Çin sınırının belirlendiği bir anlaşma imzalandı. Bu anlaşmayla Kazaklar ikiye bölünmüş oldu, bunlardan bazıları Rusya'da kalmayı seçerken, bazıları

da Çin'de kalmayı tercih etti. Bugün bu Kerey Kazaklarının torunları, Sincan'ın Tiyenşan dağlarında bulunan çok sayıda Kazak özerk bölgesinde yaşıyorlar. Fakat bir kısım Kazak, 1864 ila 1878 tarihleri arasında Cungar ve Uygur ayaklanmalarına katıldıkları için Sincan'dan başka yerlere zorla göç ettirildiler.

1830'larda Kazaklar kendilerine, toplam Kerey nüfusunun yaklaşık yarısını temsil eden ve alt-kabile (ana boylar birliğine bağlı bir boy) topluluğu olan Centekay ile Cadak boylarından dört lider seçtiler: Tapan, Kuken, Kulıbek ve Beycemı. Bu liderler, "tert orun" olarak bilinirler. Bu liderlerin, Kerey nüfusunun tamamını temsil ettiğinin farzedilmesine rağmen, liderler kendi boylarını kayırdılar, bu da huzursuzluk yarattı. Ayrıca bu durum bütün alt-kabilelerin (boyların) aksakalları arasındaki rekabeti derinleştirdi.[8] 1880'lerin başlarında Kazakların Moğolistan'ın batısına göç etmeye başladıkları dönemde Kuken yaşayan tek "orun"du. Bu yıkıcı rekabete ek olarak, Moğolistan'a göçe sebep olan ikinci bir faktör daha vardı.

Bu faktör de, artan insan ve hayvan nüfusunu besleyecek toprak ve mera bulma sıkıntısıydı. Bazı kabileler, kış otlaklarıyla yazın çıkılan yaylalar arasında 200 'Şakirim'lik (uzaklık ölçüsü) bir mesafeyi katetmek zorunda kaldı ve buna rağmen hiçbir şekilde bahar veya güz otlağı bulamadılar. Bu dönemde Çin'den Moğolistan'daki yüksek Altay dağlarının kuzey yamaçlarına ilk Kazak göçü başladı. Aksakalların önderliğinde Kıbeş, Kocamcar, Samarkan (Bu son iki boyun, Cengiz Han'ın torunları olduğu söyleniyor), Cantekay, Karahas, Molke ve Şeruşi, Altay sıradağlarını geçerek yüksek Dayan gölü vadisine ulaştılar.[9] Kıbeş ve Samarkan aileleri Altay'ın kuzey eteklerinde yıl boyunca kaldılar. Kocamcar yaylası Sumdyayrik nehrine yakındır. Bu aileler Sagsay nehri ile Hovd nehrinin birleştiği bölgede kışı geçirdiler. Mançuryalıların belirlediği toprak vergisini ödemek isteme

dikleri için Kazakların mallarına üç kez el konuldu. Birçokları çıkan arbedede hayatını kaybetti ve göçebe ekonomisi bu olaylardan büyük zarar gördü. 1882 ila 1883 tarihlerinde Mançuryalılar Kazaklardan ya Sincan'a dönmelerini ya da vergilerini ödemelerini istedi. Şeruşi boyu, Mançuryalıları memnun etmek için 10.000 baş koyun ve keçi ve 1.000 baş da dana topladı. Cantekay boyu ise gerekli vergiyi veremediği için Mançuryalıların misillemesine maruz kaldı ve Mançuryalılar Kıbeş'in oğlu Aselbek'i öldürdüler. Fakat Moğolistan ile Çin arasındaki geçitlerin yoğun kar yağışı nedeniyle kapanması, sürülerin götürülmesini engellediği için Kazaklar Moğolistan'ın Altay dağlarında kalmaya mecbur oldular. Zamanla Mançurya'nın gücü azalırken, göçebe kalmakta direnen ve Mançuryalılardan zulüm görmüş olan Moğol göçebeleriyle birlikte Kazaklar da biraz huzura kavuştu.

Şimdi yüksek yaylalar için toprak vergisi ödeyen fakat Hovd nehri boyunca kışın daha sıcak iklimlere göç etmek isteyen Kazaklar, Moğol Uryanhayların meralarını taciz etmeye başladılar. Bundan dolayı 1882 ila 1883 tarihleri arasında Kazaklar Mançurya hükümetine başvurarak, Bayan Ölgey'de kendileri için toprak talep ettiler ve bu talepleri yönetimce karşılandı. 1903 yılına kadar Kazaklar, Sagsay ve Deluun 'sum'larına (köylerine) kadar yayıldılar. Moğol Uryanhaylarla Kazaklar arasında başlayan çekişme aralıksız sürdü. Topraklarını genişletmek için Kazak aksakallıları, Mançuryalılara, hediyeler ve zengin Uryanhaylıların hayvanlarına yem verdiler. Moğolistan'a gelmelerinden otuz yıl sonra Kazaklar, artık Bayan Ölgey oymağında yıl boyunca yaşıyorlardı, kışı Hovd nehri kıyılarında geçiriyor ve yazın da yüksek yaylalara çıkmayı tercih ediyorlardı. Bugün

ahalinin çoğunluğu Hovd kenti (Hovd oymağı, Bayan Ölgey'nin hemen güneyinde) civarındaki bölgelere taşındılar, Bayan Ölgey'de yalnızca pek az Uryanhay ile Tuvan Moğolu kaldı.

Tablo 1: Bayan Ölgey'de 1923'de Tahmini Kazak Nüfusu. Nüfus sayımında bireyler değil, yalnızca aileler sayıldı.

1923 Nüfus Sayımı	Eğer bir aile:	Eğer bir aile:
1860 Kazak ailesi	4 kişiyse	6 kişi
Nüfus	7.480	11.220

1990'da Moğolistan'daki Kazak nüfusu 112.000 kişi olarak saptandı. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Bayan Ölgey'deki binlerce Kazak Kazakistan'a göç etti, fakat bazısı sonra Moğolistan'a geri döndü.[10] Moğolistan'ın Haziran 2000 yılındaki tahmini nüfusuna dayanarak ve Kazakların toplam nüfusun yüzde 4'ünü oluşturduğu gözönüne alınarak, bugün Kazakların nüfusunun 106.000 civarında olduğu bulunur. Bunlardan çoğunluğu da hala Bayan Ölgey'de göçebe hayatı sürdürmektedir.

Göçebe Ekonomisi[11]

Bayan Ölgey'de yaşayan Kazakların ekonomisi daima yoğun olarak, başta koyun, keçi, at, deve ve yüksekliğin daha fazla olduğu yörelerde Tibet sığırı olmak üzere hayvan yetiştiriciliğine dayanır. Ticaret için pazara ulaşma imkanının daima kısıtlı olması sebebiyle bu göçebeler hemen hemen tamamen, besi hayvanlarına dayanan kendi kendine yeterli bir hayat tarzı kurmuşlardır.

Bol yemin bulunduğu yaz ve bahar aylarında koyunlar bir günde birden fazla sağılabilir; bu hayvanlar yüksek proteinli gıda sağlamalarının yanında et, kalpaklar için yün, palto için kürk ve elbise yapımında kullanılmak üzere ip sağlarlar. Daima binek hayvanı olarak beslenen atlar asla yük taşımak üzere kullanılmazlar. Atların sütü kımız yapmakta kullanılır ve ara sıra da özel günlerde ritüel yiyeceği olarak bu atlar kesilerek etleri pişirilir. Tibet sığırlarının yük hayvanı olarak kullanılmasına rağmen sütünden de faydalanılır. Daima yük hayvanı olarak kullanılan develer, bir meradan diğerine göç edilirken sökülen yurtları (çadırları) ve diğer erzakları taşırlar. Yazın başlangıcında, develer, bu hayvanları şiddetli kış soğuklarından koruyan uzun tüylerini dökmeye başlarlar. Bu dönemde bu hayvanlar ağıla kapatılır, tüyler ağılın zemininde birikir ve daha sonra bu tüyler elle toplanır.

Tablo 2: 1905'de Bayan Ölgey'de Kazaklara Ait Hayvan Sayısı

1905	**Koyun ve Keçi**	**Atlar**	**Tibet Sığırı**	**Deve**
Toplam Hayvan Nüfusu (**milyon**) **473** (%**100**)	408.2 (%86)	38.5 (%9)	13.7 (%2.9)	12.8 (%2.55)
Ailelere düşen ortalama hayvan sayısı	298	28.5	10	9.5

Tablo 3: 1935 ve 1938'de Hayvan Nüfusu

1935'te Hayvan Nüfusu	420.000

1938'de Hayvan Nüfusu	533.000

Kartallarla,[12] tuzaklar kurarak ve tüfeklerle avlanmak, Kazaklara bir yan gelir sağlar. Bir kartalı ava yardımcı olmak için eğitmek aşırı pahalı ve zaman tüketici bir meşgaledir ve çok çalışmayı ve hünerli olmayı gerektirir. Bu yüzden de iyi bir avcı kartalın değeri 200 koyu

na eşdeğerdir. Kazaklar gıda için kuşları ve tavşanları; kürkleri için de tilki, samur, dağ sıçanı ve kurtları avlarlar. Bu hayvanların kürkleri Çinlilere satılır. Kazaklar yirminci yüzyılın başlarında, Rusların dağ sıçanlarının kürklerine yönelik yoğun ilgisi yüzünden bu hayvanları avlamaya başladılar.[13]

Kürk ticaretinden elde edilen gelir, Mançuryalılara ve Urahalılara toprak vergisini ödemekte kullanılır. Aslında bu vergi esas olarak evcil hayvanlarla ödenir. Örneğin 20. yüzyılın başlangıcında tek bir yıl Kazaklar, toprak vergisi olarak 1.000 at vermişlerdir. Buna ek olarak, Kazakların kışın ikamet ettiği bölgelerle yazın çıktığı yaylalar arasındaki güzergah üzerinde Mançuryalıların kurduğu çok sayıda barakada (resmi görevlilerin bulunduğu gişe), Kazaklardan at ve deve başına belli bir geçiş ücreti de alınır. Ayrıca kışın Kazakların, oymaktaki resmi görevlilere etinden vermek üzere koyunları kesmeleri gerekir: En yüksek mevkideki yetkili (200 koyun ve 10 dana aldığı söyleniyor) en çok, daha alt kademelerdekiler ise gittikçe azalan miktarda et alırlar.

Hayvanlar için 1960 yılına kadar özel mülkiyet geçerliydi. Fakat 1960'da Sovyet sistemi uyarınca hayvanlara devlet el koydu. 1991'de hayvanlar üzerinde tekrar özel mülkiyet hakkı tanındı ve her aile kendi payına düşeni aldı. Fakat ailelere geri verilen hayvan sayısı, onların 1960'dan önce sahip olduklarından oldukça azdı.

Ulaşım

Moğolistan'ın Miat havayolları tüm oymakların başkentine seferler düzenliyor. Bayan Ölgey'ye en hızlı varmanın tek yolu hava ulaşımıdır. Ulanbatur ile Ölgey arası uçakla beş veya altı saat sürüyor ve yolda yakıt ikmali yapmak gerekiyor. Hayvan kürkleri ve yükte ağır diğer mallar Ulanbatur ile Ölgey arasında kamyonlarla taşınıyor. Bakımsız ve bozuk yollar yüzünden karayoluyla Bayan Ölgey'ye gitmek yaklaşık beş gün sürüyor. Yakın zamanda Ölgey ile Kazakistan'ın Almata kentleri arasında hava ve karayoluyla ulaşım bağlantısı kuruldu, iki kent arasında otobüs seferleri yapılıyor, fakat bunlar iktisadi sebepler yüzünden azaltıldı. Rusya ile Ulangan oymağının başkenti Uvs arasında düzgün bir karayolu bağlantısı bulunuyor, fakat Ölgey'den başlayan ve Altay dağlarının üzerinden geçen engebeli yollardan geçerek Ulangan'a ulaşmak 9-10 saat sürüyor.

Ticaret ve İş Hayatı

Ağır toprak vergisine rağmen 19. yüzyılda Kazakların canlı bir ticari hayatları vardı ve ticaret onlar için oldukça karlıydı. 1881'de bir yıl içinde 800 bin baş koyunun yurtdışına satıldığı kaydediliyor. Hovd şehri, ticaret merkezi olarak gelişen ilk şehirdir. 1860'da Rusya Hovd'da yerli halkın palatku (çadır) dedikleri iki dükkan açtı; tüccarlar şehre baharda gelir, sonbaharda giderlerdi. 1875 yılına kadar Ruslar, Ölgey ve Tsengel (daha sonra bu şehre Tsaraangol dendi, şimdiyse Tsengel şehri, Bayan Ölgey'deki bir sum merkezidir) de dahil birçok şehirde alışveriş merkezi açtılar. İthal mamuller arasında tütün, metal mutfak eşyaları, çorba kaseleri, değişik türde bıçaklar, dikiş makinaları ve deri çizmeler en önemlileridir. Buna karşılık Ruslar, tilki, samur, dağ sıçanı ve yer sincabının kürklerini

satın alırlardı. Tek bir samur kürkü 14 ruble değerindeyken, bir tilki kürkü 2.5 rubleydi. 1900'lerde Ruslar ulaşımı kolaylaştırmak için Hovd nehrine iskeleler yapma girişiminde bulundu fakat Çinliler bu gayretleri boşa çıkarttılar.

19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başında, Kazakistan'ın Sarımaak şehrinde 40 gün süren bir panayır (yarmika) kuruldu ve burada her Kazak obasının temsilcilerinden her biri ticaret yaptı ve bunlar memleketlerine çoğu seri üretim işi çok sayıda başlıkla döndüler. 1906'da Dungan'da[14] çıkan bir isyan yüzünden fiyatlar aniden yükseldi. 1909'a kadar fiyatlar tekrar düştü ve buna karşılık fiyatı aniden çok artan bir samur kürkünün fiyatı ancak 30-40 ruble civarına gerileyebildi. Rus işadamı Saliyahunin sanayileşme girişiminde bulundu ve Sagsay yakınlarında (Sagsay, Bayan Ölgey'de bir sum merkezidir) bir yün yıkama fabrikası kurdu.

20. yüzyılın başında beş Çinli şirket Hovd'da temsilcilik açtı ve ticari malları, cari piyasa fiyatından yüzde 30-50 oranında daha pahalı satmaya başladı. Ticaretin esas olarak takas yoluyla yapılıyor olmasına rağmen bir "lan" (eyer şeklinde bir gümüş parçası) 55 'kopek'e eşittir (100 kopek bir rubledir). Çinliler kürk, yün ve hayvan satın aldılar ve çay, un ve mamul mal sattılar. Bir koyunun değeri 2-3 çay kütüğüne eşitti. Bir at 15 çay kütüğü ediyordu. Kazaklar malları krediyle de satın alabiliyorlardı.

Tablo 4: Çinlilerin Kazaklara Verdiği Kredinin Faiz Oranları

1919'da1920'de	1921'de	
Bir çay kütüğünün	Bir çay kütüğü tutarındaki	Geri ödeme iki koyunla
(para ölçüsü birimi)	kredinin geri ödemesi bir	yapılıyor (2 lan değerinde)
kredi maliyeti 0.8 lan	koyunla yapılıyor	İki yıllık faiz oranı:
1 lan değerinde	Yüzde 275	

1924'de Çinlilerin bir obaya mallarını boşalttıkları, aksakallara fiyat listesi verdikleri ve daha sonra da obaya gelip paralarını topladıkları kaydediliyor. Bugün Bayan Ölgey'de bu alışveriş noktalarının ve pazarların tüm kalıntılarıyla birlikte Çinli ve Rus tüccarlardan da eser kalmadı.

1960 yılında yaşanan Sovyet kolektifleştirmesinden sonra Kazaklar, sürülerini Rusya'nın Sibirya'daki pazarına götürdüler ve orada koyunlarını pazarladılar. Bu uygulama, hayvanlar üzerinde özel mülkiyet hakkı yeniden tanınana kadar devam etti. Bu pazarlama stratejisi kesintiye uğradığı zaman, Bayan Ölgey'de iş hayatı hemen hemen tamamen durdu. Bugün Ölgey'de birkaç küçük kiosk (baraka şeklinde kurulmuş dükkan, büfe) ve mağaza, ayrıca bu küçük şehrin insanlarına erzak sağlamak üzere tüccarların kamyonlarında mal sattığı açık havada kurulan pazarlar bulunabilir. Buna karşılık sum merkezlerindeki dükkanlar esas olarak boştur. Bayan Ölgey'de tarım Sovyetler tarafından engellenmiştir.

Bugün göçebe usulü ticaret esas olarak Çinlilerle ve takas yoluyla yapılmaktadır. Yaz aylarının başında keçi kıllarından elde edilmiş kaşmirler taranır, yünler paketlenir ve birçok obadan Kazak erkekleri biraraya gelerek, devasa boyutlardaki yün denklerini Dayan Nur bölgesinin yukarılarındaki Çin sınırına götürmek için bir kamyon kiralarlar. Sınır boyunca oluşturulmuş kontrol noktasında

Kazaklara Çin'e girme ve Çinlilerle ve geçici olarak kiosklar (büfeler) kurmuş olan Uygurlarla ticaret yapma izni verilir.[15] Takas sezonu aşırı derecede kısadır, yalnızca iki hafta kadar sürer ve Kazaklar kioskların ne kadar süre açık kalacağını bilemedikleri için karar vermekte güçlük çekerler, bu arada pazarın kurulduğu ve alışverişin başladığı haberinin, yaylalardan inmek için saatlerce yol katedilmesi gereken Ölgey'ye ulaştırılması gerekir. Nihayetinde haber obalara ulaştırılır ve önce Çin'e yol alınır, alışveriş sezonu sona erdiğinde de geri dönüş başlar. Engebeli ve düzgün olmayan karayolundan geri dönüş günler sürer. Kiosklarda Kazaklar, dünyadaki piyasa fiyatının altında sattıkları kaşmir karşılığında un, peksimet, şekerleme ve ara sırada çocuklarının giysileri için kumaş parçaları alırlar. Kazak göçebe tüccarlarını rahat ettirmek için yerel girişimciler bazen nehir geçiş noktalarının yakınlarında geniş bir çadır kurarak lokantalar açarlar ve onlara bunce (pasta-büyük kaselere doldurulmuş bir et yemeği) ikram ederler.

Kazak Obaları (Aulları), Evleri ve Ağılları[16]

Kazaklar, oba (aul) denilen ve 3-5 yurttan oluşan geniş ailelerden kurulu gruplar halinde sürüleriyle birlikte yaşarlar. Yurtlardan her birinde tek bir aile kalır. Göçebe Kazakların geleneksel evleri, mucizevi bir biçimde rüzgara dayanıklı, dondurucu soğuklara ve kara ikliminin aşırı sıcaklarına karşı korunaklı ve nihayetinde kolayca taşınabilir bir özelliğe sahip olan yurtlardır.

Kafes şeklinde bir çerçeveyle[17] kurulan çadırlar (yurtlar), en tepenin orta noktasına yerleştirilen çember biçimindeki bir çubuğa tutturulan dikey çubuklar sayesinde sağlam bir şekilde ayakta dururlar.[18] Çadırın iskeleti, boyanmamış koyun veya keçi tüyünden yapılmış ve genellikle koyu kahverenginde olan kalın keçeden battaniyelerle örtülür. Daha önceleri, beyaz keçeden örtü, yurdun han veya aksakal gibi çok saygın ve nüfuzlu bir kişiye ait olduğunun işaretiydi. Fakat bugün genellikle, güneşin yaydığı zararlı ultraviole ışınlarının keçeye vereceği tahribatı engellemek için çadırın ana örtüsü olan keçenin üzerine beyaz ipek bir örtü serilir. Çadırın üçgen biçimindeki en tepesinden başlayarak tüm gövde, elle dokunmuş yün urganlar ve/veya kalın dokunmuş şeritlerle sarılarak bağlanır. Urganlarla sarılarak tutturulmuş olan keçenin, çadırın tepesine rastlayan yerinde oluşturulmuş bir cep vardır. Bu cep, gün boyunca çadıra ışık girmesi ve çadırı havalandırmak için açılır, geceleri veya fırtınalı soğuk havalarda kapatılır.

Çadırın iç duvarlarına, başka keçeler veya renkli urganlarla bağlanan kamıştan dokunmuş hasırlar asılır. Çadırı ayakta tutan çubukları, elle dokunmuş ve muska biçimi verilmiş ince şeritler sarar ve rüzgarlı bölgelerde, çadırın çökmemesi için bu çubuklar, etraflarına büyük taşlar konarak desteklenir. Çadırın kapısı elle dikilmiş birkaç katmanlı keçeden yapılmış olabilir, ahşap kapılar büyük bir ihtimalle 20. yüzyılın bir buluşudur. Çadırın girişinden ve yanlarda bulunan çalışma mahallinden nispeten belli bir uzaklığa, yerin tozlu veya otlarla kaplı zeminine aplike işli veya değişik desenlerin işlendiği rengarenk kilimler serilir. Çadırın tepesindeki açıklığa uzatılmış boruları olan metal bir soba çadırın ortasına kurulur.[19]

Aile bireylerinin ve konukların çadıra girerken ayakkabılarını çıkartması adettendir. Aksakal ve saygıdeğer konuklar daima kapının tam karşısına baş köşeye otururlar. Yurdun sol tarafının (kapının iç tarafına bakan) "erkekler tarafı" olduğu söylenir. Buraya dışarıdaki

işleri yapmakta kullanılan araç-gereçler ve eşyalar konur. Sağ yandaki “kadınlar tarafında” ise deriden yapılmış kımız kesesi bulunur; kesenin ortasında dışarıya doğru bir çıkıntı vardır. Buradan büyük bir kepçe sokularak, kımız ikram edilmeden önce karıştırılır ve havalandırılır. Hemen bu torbanın yanında tahta bir sehpa üzerinde keten bir torba bulunur. Bu da peynirlerin suyunu süzmekte kullanılır. Tüm bu tertibatın yanında ise tahta bir dolap vardır. Buraya kaseler, kazanlar, tencereler, kepçeler ve diğer mutfak eşyaları konur. Çadırın her iki taraftan da arkasına doğru yatak ve yorganlar istif edilir. Bavullar en büyükten en küçüğe doğru üst üste dizilir ve bunlar kişisel eşyaları koymak üzere çekmece vazifesi görür. Fotoğraflar, ödüller ve diğer kişisel eşyalar, mutfağa geçici olarak yapılmış rafın üzerine konur. Yatakların arkasındaki duvara nakışlı rengarenk kumaş parçaları asılır, bir kısım nakışlı kumaş ise yatak örtüsü olarak kullanılır. Mahremiyet gerektiren şeyler için bir köşe oluşturmak üzere, yatağın üç tarafına perdeler asılır ve böylece herkesin içinde yapılamayacak olan elbise değiştirme gibi işler için bir parça özel alan yaratılmış olur.

Bebekler sıkı sıkıya kundaklanır ve beşiğe yatırılır. Beşikler, cereyandan korunması için geceleri küçük bir sedire konurlar. Anne, gece bebeğe gerekli bakımı verebilmek için beşiğin yanına yatar. Bebekler, yürüyene kadar her gün yalnızca birkaç saat beşikten çıkartılırlar. Bu, bebekler için oldukça kısıtlı bir hayatmış gibi görünmesine rağmen, kundaklama, çocukları, hayati tehlike taşıyan düşmelerden ve yanıklardan korur. Beşiğin tabanında küçük bir delik açılmıştır, bu delik vasıtasıyla bebek tuvalet ihtiyacını giderir. Bebeğin, üriner sistemine bağlanmış bir tüp (yani tüp, bebeğin penisine bağlanmıştır) vardır, bu tüp deliğin altına konulmuş bir kaba uzanır.

1960 yılı başında, kolektifleştirmenin hız kazanmasıyla birlikte göçebe Kazakların bir kış evi yapmaları icabetti. Her aile dikdörtgen biçiminde kerpiçten evler yaptılar. Kış evleri genellikle güneş ışığını alan ve kuzeyin sert rüzgarını kesen dik kayalıklara bakan güneye dönük olarak yapıldı. Evler ve kayalıklar arasına taştan yuvarlak biçimli ağıllar ve hayvanları korumak için küçük, çatısı olan barınaklar inşa edildi. Bölgenin yakınlarında küçük bir dere ve akarsular akıyordu ve bu otlaklar bahar aylarının başlarında terkedilerek yaylalara çıkıldı. Buralarda sonbahara kadar gür otlar büyüdü. Bu da göçebe Kazakların hayvanlarına kışlık yem sağladı. Yazın arada bir Kazak erkekleri, kışlık yem için otları biçmek üzere bölgeye kısa bir süre için geri döndü, otlar biçildi ve evlerin çatılarıyla, hayvanların ağıllarına depolandı. İlginçtir ki, yüksekliğin çok olduğu yerlerde otlar, az olan yerlere nazaran yalnızca daha hızlı büyümezler, aynı zamanda da daha besleyicidirler. Bundan dolayı Altay dağlarındaki otlaklardan beslenen besi hayvanları, Güney Rusya, Kazakistan ve Moğolistan’ın alçak steplerindeki meralarda beslenenlere nazaran daha hızlı büyürler.

Kazakların Beslenme Biçimi

Göçebe Kazakların beslenme biçimi, protein bakımından oldukça zengindir. Kazaklar esas olarak, süt ürünlerini, sütten peynir ve kımız yaparak tüketirler. Ayrıca, kurutulmuş-tuzlanmış koyun eti, soğan ve sarmısakla lezzet kazandırılarak bol miktarda tüketilir. Kışın esas olarak, zengin yağ bileşiminden dolayı değerli olan kuyruk yağı tüketilir. Bayan Ölgey’de ilk yıllarda avcılık, gıda sağlamanın ikinci en önemli yoluydu. Fakat bugün avlanabilecek hayvanların sayısı oldukça azaldı.

Hem yemek pişirmek hem de ısınmak için, demir sobada tezek yakılır. Bu, dönüştürülebilir enerji kaynağı, hızlı ve dumansız bir ısı sağlar.

Koyunlar kuzuladıktan sonra, sürüler bir gün içinde birkaç kez obaya getirilir. Koyunlar bir iple birbirine bağlanır ve Kazak kadınları koyunları sağarlar. Tibet sığırları sabah-akşam sağılır. Koyunlardan ve Tibet sığırından sağılan sütler karıştırılır ve daha sonra bu süt işlenerek iki çeşit peynir yapılır: Taze peynir, yumuşak ve nispeten tatsız-tuzsuzdur, fakat yazın en belli başlı yiyeceği olan tereyağı bakımından zengindir. Sert bir yapıya sahip olan ikinci çeşit peynir ise dayanıklıdır ve kış için saklanır. Yaz peyniri, sütün kısa bir süre kaynatılmasıyla elde edilir. Sütün kesilmesi için kaynayan süte peynir mayası eklenir, sonra kesik sütün suyunun süzülmesi için bir torbaya konur, peynir kalıplar haline gelene kadar bu torbada bekletilir ve sonra peynir küp şeklinde kesilerek yenir. Kış peynirini, "kurt" yapmak için ise süt hafifçe koyulaşana ve ilk hacminin üçte ikilik bir kısmını kaybedinceye kadar kaynatılır, bu süreç boyunca kazein (peynir özü) de artar. Daha sonra doğal peynir mayası eklenir ve kesilmiş sütün suyunun akması için torbalara konur ve peynir katı bir kalıp oluşturana kadar bekletilir. Sonuçta kış peyniri kalıp kalıp kesilir ve daha sonra peynirler, sert kalıplar haline dönüşene kadar genellikle çadırın çatısına ya da daha iyi bir yere konarak kurutulur. Kışın bu sert kalıplar, kolay yenilebilmesi için ufak parçalar halinde kesilir veya ıslatılır.

Kısraklar da sağılır ve süt hemen, içinde sütün biraz mayalanmasını sağlayan bakterilerin bulunduğu kımız torbasına konur. Kımız, simgesel anlamı bulunan bir içecek olmasının yanı sıra besleyicidir de. Kazaklar, kısraklar obaya getirilene ve tekrar sağılması için hazır ola

na kadar kımız kesesinin boş kalmamasını sağlarlar. Deve sütünden, kımızdan daha yumuşak bir çeşit mayalı içecek yapılabilir. Fakat Bayan Ölgey Kazakları develerini yazlık meralara salarlar, bu yüzden de develer diğer hayvanların sağıldığı sıralarda ortada yokturlar.

Koyunlar yazın nadiren kesilirler. Yılın bu döneminde temel besin, sütlü-tuzlu çay, peynir ve eğer un varsa, bauersak pişirilir yani, mayalanmış un fırında pişirilerek bir çeşit ekmek yapılır ve sonra yağda kızartılır.[20] Boyutlarından ve sertliğinden dolayı çay tuğlası, çay kütüğü denilen çay, Çinlilerden takas usulüyle satın alınır. Çay elde etmek için, çay kütükleri bezden bir torbaya konur ve parçalara ayrılması için kısa sopalarla dövülür. Ateşin üstüne su dolu bir kap konur, içine bir ya da iki avuç çay yaprağı atılır, aynı miktarda tuz eklenir ve bu karışım 5 veya 10 dakika kaynamaya bırakılır, daha sonra da koyun veya Tibet sığırının sütünün en iyi kısmı karışıma eklenir. Bazen bu karışıma tereyağı da eklenir. Tereyağ içeceğe hem lezzet katar hem de besin değerini arttırır.

Ağustos ayında gençlik dönemlerini geride bırakmış dişi koyunlar ve doğurmamış koyunlar bir kenara ayrılır, kesilir ve etleri kış nevalesi olarak tuzlanır ve kurutulur. Koyun eti derin ve geniş bir kazana konarak gür ateşte kaynatılır ve tuz ve yaban soğancığıyla lezzet katılır (Tuz suyun kaynama eşiğini yükseltir, bu yüzden bu yükseklikte bile et nispeten daha kısa sürede pişer). Yemek servisi yapmak için, et kazandan kevgir benzeri bir kaşıkla alınır, geniş bir kaba konur ve üzerine bir parça et suyu gezdirilir. Etin konduğu tabak, ortadaki sobanın çevresine serilmiş sofra bezlerinin çevresine oturan kişiler arasında elden ele dolaştırılır. Sofradaki kişilerden her biri, bıçakla bir parça et keser ve kaşıkla da et suyundan alır ve yemeğe başlamadan önce et tabağını bir sonraki kişiye verir. Özel günlerde pasta hazırlanır, hamur oklavayla açılır, geniş kareler şeklinde kesilir ve et suyunun içinde kaynatılır. Yemek aşağı yukarı beş-parmak usulüyle yani, parmaklarla yenir. Yemeğin sonunda herkese, hazmı kolaylaştırmak için bir bardak sıcak, lezzetli çorba ikram edilir.

Bayramların özel yemeği olarak yenmesi dışında, özellikle tüketilmek için pek az at beslenir; bunlar genellikle kışın kesilirler. Kazakların kıymetli at sucukları iki çeşittir. Karta denilen tür, kalın bağırsakların, kaz denilen türü de ince bağırsakların içi doldurularak yapılır. Sucuklar dilimlendiği zaman, üçte ikisinin yağ, üçte birinin et olduğu görülür. Bu yüksek kalorili besin, soğuk kış aylarında göçebelere güç vermesi için gereklidir, aynı zamanda çok önemli konuklara da ikram edilir.

El İşleri ve Bunları Üretme Yöntemleri

Kazaklar hem takas usulüyle satmak hem de kendi kullanımları için el becerisine dayanan bir takım eşya üretirler. Kazaklar bu eşyaları pazarda sattıktan sonra karşılığında tütün ve barut, un ve çay ve son dönemlerde de şekerleme alırlar. El yapımı bu eşyalardan bazıları turistler için kurulmuş pazarlara ulaştırılır.

Genç kızlar ve kadınlar daha çocukluklarından itibaren, bütün kumaş çeşitlerini dokumayı, dikiş dikmeyi, nakış işlemeyi öğrenirler. Genç kızlar evlendikten sonra, işledikleri bu çeyizleri çadırlarının iç kısmına asarak, yurtlarını süslerler. Kazaklar doğuştan bir renk kavramına, renk duygusuna sahiptirler ve renkleri vahşi ve doğal bir paletle başarıyla birleştirirler. Yetişkin kadınlar kendileri ve aileleri için elbiseler dikerler ve çocuklarının da yardımıyla sığırların ve koyunların yünlerini eğirerek ip yaparlar. Bazen aileler ip üretmek için bir iğ çemberi kullanırlar, fakat genellikle ip, kirmen denilen bir alet kullanılarak üretilir. Yurdun çatısını desteklemek için ve muska biçimindeki desenlerle süslenmiş dokuma şeritler bu yünden dokuma tezgahında dokunur.

Kadınlar ve erkekler yurdun cephesini saran, kimi zaman deve tüyünden keçeyi beraberce dokurlar, koyun yününden güzel keçeler, rengarenk boyanır ve bunlardan kilimler, denk yapmakta kullanılan torbalar ve diğer yararlı gereçler yaparlar. Bu keçelerle aynı zamanda, deriden yapılan kımız torbaları süslenir.

Erkekler özellikle kürkten kement örmekte ustadırlar, aynı zamanda demir ve gümüşü işleyebilirler; demirden gem parçaları, koşum takımları ve atı süslemek için kullanılan diğer gereçleri üretirler. Gümüşü işleyerek kendileri için süs eşyası yaparlar, kadın ve erkeklerin bellerini gümüş kemerler süsler. Aynı zamanda gümüşten ibadethanelerin avizeleri, kolyeler, bilezikler ve yüzükler üretilir. Süslenme tarzı, o kişinin hangi boya ait olduğunu belli eder ve aynı zamanda da süslenme, toplumsal statü sembolüdür. Bolşevik ordusunun 1930'lu yıllarda Kazakların tüm mücevherlerine ayrım gözetmeksizin el koymalarından önce, aileler, sürülerini oluşturduktan sonra tüm servetlerini kadınların altın ve gümüş mücevherlerine yatırırlardı. Her erkeğin, karısını ziynet eşyalarının sesinden tanıyabileceği söylenirdi.[21] Ağaç oymacılığı, birçok göçebe mezarlarının incelenmesinden elde edilen bilgilere göre tarihin eski devirlerinden bu yana biliniyor ve Kazak erkeklerinin bir özelliğidir. Metalden nefret eden Kazaklar, yiyeceklerini, ahşap kaplar içinde

daha sağlıklı bir biçimde muhafaza ederler. Ahşap küçük taslar, bir şeyler içmek ve yemek yemek için kullanılır, buna karşılık geniş ve süslü taslar kımızı havalandırmak için kullanılır. Ağaçtan yapılmış bu kaplar çok değerlidir ve aile içinde bir yüzyıldan daha fazla bir süre muhafaza edilir. Dastarhan denilen kısa ayaklı ahşap bir masanın, kazılarda M.Ö. birinci binyıla ait olduğu ortaya

çıkartıldı, fakat bu türdeki masalar hala Kazakların mekanında bulunuyor.[22] Koç boynuzu veya "Kazak Milli Motifleri" olarak tanımlanan küçük bir motif repertuarı bütün Kazak el işlerini süsler.

Çocukların ceketleri için ve yetişkinlerin paltolarını ve pantolonlarını astarlamak kullanılan koyun ve kuzu derilerinin ve kürklerin Kazakların yaşam tarzı için hayati önemi vardır. Kadınlar kuzu ve koyun derilerini, yüzülmüş deriyi sütten yaptıkları yoğurt kabına koyarak tabaklarlar. Deri bu kapta günlerce kalır, sonra bir nehirde veya buzul gölünde yıkanır. Kuruduktan sonra deriler elle ovularak yumuşatılır. At derileri temizlenir, kurutulur ve şeritler halinde kesilir. Deri kayışlar, üç ayaklı bir sehpaya, inek derisinden yapılmış birçok geniş şeritle tutturulmuş büyük bir taştan yapılmış bir aletle yumuşatılır. İki adam taşı, büyük sapından tutarak yukarı ve aşağı indirirler; bu hareket kayışı eğip büker ve sonuçta kayış yumuşar. Kayışlar kement örmekte, gemlerde ve koşum takımının diğer parçalarında kullanılır.

Giyim Tarzı

Bayan Ölgey'deki yaşlı Kazaklar daima ulusal kıyafetlerini giyerler. Zengin Kazakların ceketi, bugün çok az görülen kurt veya tilki kürkündendir. Daha çok, kışın orta sınıf Kazak erkeklerinin gardrobunda, koyun derisinden kaban, deve tüyünden şal, işlenmiş keçi derisinden imal edilmiş paltolar, koyun derisinden pantolonlar ve seri üretim işi ceketler bulunur. Kazak erkeklerinin şapkaları geleneksel olarak sık dokunmuş kırmızı ipekten yapılır, şapkanın içi tilki veya keçi derisiyle astarlanır.

Kadınlar esas olarak erkeklerinkine tıpa tıp benzeyen ceketler ve kabanlar giyerler. Bir yerleşim yerinde yaşlı Kazakların tamamının da siyah (kürkten dokunmuş) uzun paltolar giydiklerini ve paltolarını gümüş bir kemerle bağladıklarını sıklıkla görmek mümkündür. Hem kadınlar hem de erkekler yüksek deriden çizmeler giyerler, kadınlar dışarda hayvan ağılında çalışacakları zaman botlarının üzerine galoş takarlar. Kadınlar yazın etek, bluz ve yelek giyerler. Kadınlar başlarına, medeni hallerine uygun bir başlık takarlar. Bekar kızlar, baykuş tüyüyle süsledikleri nakışlı bir başlık, özel günlerde ise saulke dedikleri metal plakalarla süslenmiş uzun ve sivri uçlu bir çeşit başlık giyerler. Gelin oldukları zaman kırmızı saulkeleri beyaz bir peçe ve sarı (altın veya gümüş) takılarla süslenir.[23] Düğünlerde oynayan genç kadınlar da saulke giyerler. Genç kız, evlendiğinin işareti olarak başına, nakış işli beyaz keten başlık ve göğsünün üst kısmına kadar uzanan bir önlük giyer.

Önlüğe işlenmiş kırmızı süsler, kadının kocasının sağ olduğunu, sarı süslerse kadının dul olduğunu gösterir.

Zorunlu Eğitim

1960'lardaki Sovyetleştirme döneminden önce, resmi eğitimi, yalnızca zengin ve daha bilinçli göçebe aileleri alabiliyorlardı. Sovyet sistemi altında Bayan Ölgey'nin bütün sum merkezlerinde üçüncü sınıfa kadar okunabilen okullar açıldı. Çocuklar kışlık evlerinden sum merkezlerine gittiler ve buralarda okul dönemi boyunca kiraladıkları evlerde kaldılar. Yetenekli çocuklar Ölgey'de yedinci sınıfa veya on birinci sınıfa kadar devam ettiler. Liseden mezun olduktan sonra bu çocuklardan pek az bir kısmı, kamu yöneticisi, tıp doktoru ve öğretmen olmak üzere gerekli eğitimi almak için Ulanbatur ve Kazakistan'ın Almata kentlerinde üniversiteye gittiler.

Din

Sovyet devriminden önce Kazaklar sözde Müslümandı. İsmen Müslümanlardı çünkü göçebe hayat tarzı medreseler ve camiler yapmalarını engelliyordu, bu yüzden de yalnızca çok az dini eğitim alabiliyorlardı. İslam öğretisi, hala etkisini güçlü bir şekilde hissettiren kadim Şaman inancıyla ve tabiat tanrıları inancıyla karışmıştı. Sovyetleştirmeyi takiben bütün dinler baskı altına alındı ve Kazakların hem erkek hem de kadın olan şamanları yeraltına indiler, ibadet için gerekli araçları imha ettiler ve ölüm veya Sibirya gulaglarına sürülme korkusuyla inançlarını reddettiler. 1996'da Bayan Ölgey'de şamanlık yapan yalnızca iki kadın vardı ve bu kadınlar şamanik yeteneklerini canlandırmaya çalışıyorlardı.[24]

Fakat aynı zamanda çok sayıda saygın Kazak ailesi İslam dini konusunda yoğun bir eğitim alabilmeleri için çocuklarını Orta Doğu veya Türkiye'deki İslam merkezlerine gönderdiler. Bu çocuklar Ölgey'ye döndükten sonra ölüleri gömmek üzere düzenlenen cenaze törenlerini yürütüyorlar ve diğer dini vazifeleri yerine getiriyorlar. Dayan Nur bölgesinde orta yaş civarında, evli ve çocukları olan bir imam, Rusya'nın Gorny Altay bölgesinden gelen genç Kazak erkeklerine din eğitimi veriyor. O henüz, bölgenin yerlisi olan daha genç Kazak delikanlılarını derslerine katılmaya ikna edemedi. İmam ve öğrencileri, Dayan Nur'da bölgede yetişen köknar ağacının kütüklerinden bir cami yaptılar ve camiler halen diğer

birçok sum merkezinde de hizmet veriyor. Ölgey'deki cami oldukça geniştir ve iyi döşenmiştir.

Gelenekler ve Şenlikler[25]

Dinin buyrukları ve yerel adetlere göre, bir Kazak erkeğinin üç ila beş kadınla aynı anda evlenmesine izin verilmiştir, ancak günümüzün ekonomik koşulları, birden çok evliliğe izin vermiyor. Kazaklarda aynı alt-kabile (boy) mensupları arasındaki evliliğe karşı sosyal bir yasak vardır ve Kazaklar etnik kökeni başka olan biriyle nadiren evlenirler.[26] Kazaklar da veraset baba soyundan geçmesine rağmen katı ve kadim eşitlikçi normlar da hala canlılığını koruyor. En büyükten küçüğe doğru sırayla evlenen kız ve erkek evlatlara, ailenin sahip olduğu mallardan eşit oranda pay verilir. Oğullara hayvan verilirken kızlara bir yurt ve yurdu döşemek için ev eşyaları verilir. Evlenen oğullara sürülerini otlağa (Bayan Ölgey oymağında bol miktarda gür otlak vardır) götürme izni verilir, ayrıca oğullar ailenin obasında veya yakınlarında kuracakları bir obada kalabilirler, fakat kızların kocalarının alt-kabilesine/obasına gitmesi gerekir. Ana-babasına bakmak için obada kalan en küçük oğul babanın ölümüyle geri kalan malları miras olarak alır.[27] Kazaklar geleneksel olarak çocuklarından birini, büyütmesi için büyük anne ve babalara verirler.

Kadim zamanlarda yazılı kayıtlar olmamasına rağmen Kazaklar en az 10 nesil öncesini kapsayan soy kütüklerini ezberlerlerdi. 18 nesil öncesine kadar soy kütüklerinin ezberlendiğinin bilinmesine rağmen bugün bu adet hala sürdürülüyor.[28] Müzik, şarkılar ve müzik enstrümanlarının kendisi yalnızca düğünler, bayramlar için değil nesiller boyu süregelen eğitim bakımından da önemli unsurlardır. Aites denilen ve iki şarkıcının şarkılarla karşılıklı olarak soru sordukları ve cevap verdikleri şarkılar da, Kazakların tarihi kayıt tutma yöntemlerinden birisidir. Aken denilen ve ancak ozanlarla karşılaştırılabilir yeteneğe sahip olan bir öykü anlatıcı bir yandan öyküsünü anlatarak dinleyenlere hoşça vakit geçirtirken, bir yandan da dombra denilen iki telli bir enstrümanı ve ön dişleri arasına aldığı tüp biçiminde bir enstrüman olan 'cybyzgy'yi çalar, bir yandan söyler bir yandan da çalgısını

üfler. Kobus denilen telli müzik enstrümanı ise bugün popüler bir çalgıdır, fakat derin ve gırtlaktan çıkan ezgi, şamanların ve ruhanilerin birbiriyle iletişim kurdukları ezgilerdir. Kazaklar 12 Hayvanlı Zodiak Takvimi'ni kullanırlar.

Kazak göçebelerinin kımızla kutlama yapacakları birçok sebep vardır: Geçiş törenleri sırasında düzenlenen şölenler, kokpar adı verilen at oyunları, Moğol usulü güreş müsabakaları veya komşu göçebelerin ziyaretleri. Kazaklar, daha eski dönemlerde aşık kemiklerini muhtemelen kehanetlerde bulunmak (fal bakmak) için kullanmalarına rağmen bugün bu kemiklerle oynadıkları 13 oyun olduğunu söylüyorlar.[29]

At yarışları da yapılır. Yarışlarda 8-10 yaşlarındaki jokeyler atlarını oba yakınlarındaki bitiş çizgisine doğru rahvan biçimde sürerler ve yaklaşık 15-25 kilometre yol katederler. Obada yaşlılar coşkuyla atlarının bitiş çizgisine gelmesini beklerler. Bu etkinliklere ek olarak, düğünler, doğumlar, çocuğun saçının ilk kez kesilmesi (yaklaşık 5 yaşında) ve ölülerin gömülmesi gibi bir dönemden başka bir döneme geçiş törenlerine tüm oba katılır ve bu etkinlikler hep birlikte gerçekleştirilir. Bu arada Nevruz Bayramı (21 Mart tarihinde yeni yıl kutlamaları yapılır), Ramazan Bayramı da kutlanır, hatta bir kısrağın ilk kez süt vermesi ve günlerce yağan yağmurun nihayet kesilmesi gibi durumlar bile, Kazakların kutladığı ayırdedici kutlamalar arasındadır.

Şölenler çok önemlidir ve kesin çizgilerle belirlenmiştir: Her statüden davetli için etler özel bir kesim uygulanarak hazırlanır. 19. yüzyılda Kazaklary küçük çaplı olası bir savaştan kurtarmış olan Kurumbai Batır adlı bir halk kahramanını anmak için Dayan Nur yakınlarında 1996 yılında bir kutlama yapıldı. Festivalde üç gün süren şölenler, at yarışları, güreşler ve şiir dinletileri düzenlendi. Kutlamaya katılanlar hayal bile edilemeyecek kadar bozuk yüzlerce kilometrelik yolu, çiseleyen yağmur altında, jiple, kamyonların kasalarında, tek başına veya gruplar halinde at sırtında katettiler. Dağlardaki buzulların beslediği gür nehir kenarında kurulan şölen yerine yurtlar kuruldu, biraraya gelme yerleri, dinlenme alanları ve konuk odaları oluşturuldu. Yurtların içinde geleneksel usulde hazırlanan koyun etinden sayısız yemeklere ek olarak, çok sayıda at kesildi ve açık havada yakılan ateşin üstüne konan büyük kazanlarda erkekler tarafından pişirildi ve şiirler 140 yıl önce ölen Kurumbai Batir'in kahramanlıkları üzerine yoğunlaştı.

Cenaze törenlerine ölenin yakınları katılırlar. Bir yetişkinin ölümü üzerine üç parça beyaz kumaş hazırlanır. Eğer ölen kişi kadınsa üç kadın (eğer erkekse üç erkek) cenazeyi gömülmek üzere hazırlar. Her biri ölenin bedeninin bir parçasını yıkar; baş, gövde ve bacaklar. Bu kısımlardan her biri önceden hazırlanmış kumaş parçasıyla örtülür. Daha sonra ölü bir yatağa konur ve ölenin yakınları yatağın kenarına otururlar ve sabaha kadar ölenle konuşurlar. Ertesi günü ölenin yakınları Kur'an okumak için toplanırlar. Yalnızca erkekler cenazeyi mezarlı

ğa götürürler ve mezarlıktan dönüşte cenaze yemeği verilir. Ölenin arkasından 7 gün boyunca yas tutulur. Bu sürede Kur'an okunur, cenaze yemekleri verilir: Ölenin 40. gününde ve yıldönümünde bu merasim bir kez daha yapılır. Bayan Ölgey'deki önemli ve saygıdeğer Kazakların (hem erkekler hem de kadınlar) cenazeleri, eski çağlara ait tepe mezarlarının (tümülüslerin) yanına sık aralıklarla kurulmuş taş ve kerpiçten mozolelere gömülürler. Cenaze yemeğinden sonra ölenin atının toynakları ve kuyruğu da ölenle birlikte gömülür.[30]

Sonuç

Meralar için rekabet eden Moğol kabileleri ile Mançuryalıların yüzlerce yıldır süren baskılarına, onlarca yıl devam eden Sovyetleştirmeden kaynaklanan zulümlere ve yarım yüzyıldır uygulanmakta olan asgari ölçekte de olsa bir ekonomik hayat ve piyasa mekanizmasının çökmesine rağmen, Batı Moğolistan'daki göçebe Kazaklar şaşırtıcı ölçüde istikrarlı bir hayat tarzını korudular. Bu durum, eski çağlara özgü geleneklerin etkileyici bir biçimde sürdürülmesinde kendisini gösteriyor: Hayvan beslemeye dayanan bir ekonomik hayat tarzı, doğumdan ölüme kadar hayatın çeşitli geçiş dönemlerinde düzenlenen kutlamalar, tarihlerini ve kültürlerini korumak için çeşitli biçimlerde bilgilerin nesilden nesile aktarımı ve son dönemde kendilerine has dini inanç sisteminin yeniden canlandırılması. Öyle görünüyor ki, özelde Moğolistan içinde, genelde de dünyada tecrit edilmiş konumlarından dolayı, bu insanlar hayat tarzlarını gelecek on yıllarda da değişmeden muhafaza edecekler.

1 Moğolistan'a ve özellikle de Bayan Ulgiyi'ye 1993, 1996 ve 1999'da yaptığım çok sayıda araştırma gezisi sırasında, bu makalede kullandığım çok sayıda materyal topladım. Beni bu denli sıcak bir misafirperverlikle ve incelikle obalarına ve hayatlarına alan bütün Kazaklara teşekkür etmek istiyorum. Diğer Kazaklar da Altay dağlarına yaptığım bu kısa gezileri kolaylaştırdılar, özellikle de Moğolistan'ın Mısır ve Birleşik Arap Emirlikleri Büyükelçisi Sairaan Kader ve Kazak tercümanım, Aigul Mckei.

2 Moğolistan'da Kazaklar, Ulanbatur'un doğusunda, Uzak Doğu'da Choibalsan civarında, Hovd oymağında, Bayan Ulgiyi'nin hemen doğusunda bulunan Uvs oymağında madenci topluluklar olarak da yaşarlar.

3 Böyle bir durum, 2000-2001 kışında yaşandı ve yüzlerce hayvan telef oldu.

4 Nüfusun şimdiki oranı aynı olmayabilir. Çünkü Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Kazakistan'dan ve Kazakistan'a önemli oranda göçler yaşandı. Moğolistan'daki Kazak nüfusunun ne kadar olduğu bilinmiyor.

5 Rene Grousset. 1996: 551 ff.; Alcott 1987; Bayan Ulgiyi'de Kazakların anlattığı tarihçe.

6 7grubun nüfusunun yaklaşık yüzde 90'u Kazak ve yüzde 10'u da Naymanlardan oluşuyordu. Bazı kaynaklarda Naymanlar Moğol kabilesi olarak yer alırken, bazılarında da Kazak kabilesi olarak geçer. Bayan Ulgiyi'de Naymanların benimsediği gelenekler, onların güçlü bir Kazak mirasına sahip olduklarını gösteriyor. (Bayan Ulgiyi'de Nayman halkına ilişkin kişisel gözlemler).

7 Bkz. Donnelly. 1968.

8 Aksakalın sözlük anlamı, "beyaz sakallı yaşlı adam" demektir. Fakat aksakala bilgeliğinden dolayı saygı duyulur ve o kişi genellikle alt-kabile veya obaya (boy) danışman/lider olarak seçilir. **Apa** (büyükanne) yaşlı kadın anlamında bir kelimedir.

9 Kerey kabilesinin en büyüğü olan Abak Kerey 12 alt-kabileden oluşuyor: Jantekei, İteli, Shubaraigyr, Jadak, Sherushi, Karakhas, Merkit, Molki, Jastabdan, Sarydac, Kessedakh ve Kudtai Bulat. Kazak tarihçi M. Khurmrnkhan ile kişisel mülakat, Ulanbatur.

10 Nüfus 112,000. Sharipzhan 1997: 18.

11 İkinci ve üçüncü tablolar hariç, bu bölümdeki bilgiler kişisel gözlemlere ve Moğol Kazaklarıyla yapılan sohbetlere dayanmaktadır.

12 Geleneksel olarak şahin deniyor, fakat avlanmak için yalnızca kartallar eğitiliyor.

13 Daha sonra Moğollar tarafından gıda olarak çok talep ediliyor olmasına rağmen Kazaklar dağ sıçanlarını asla yemezler.

14 Sincan'da Hui ve Kazakistan'da da Dunganlılar olarak bilinirler, bu insanlar, Sincan'a yüzlerce yıl önce gelen Han hanedanlığının yönetimindeki Çinliler ve Arap asker (ve/veya) tüccarların torunları olan çiftçilerdir. Sincan'da onlar "Beyaz Şapka" olarak da bilinirler.

15 Sincan bölgesinde Çinliler ve Uygurlar Kazak özerk bölgelerinde, örneğin, Sairam gölü yakınlarında yaz kioskları (barakadan geçici dükkanlar-büfeler) kuruyorlar. Göçebeler yüksek yaylalardan dükkana geliyor ve takas usulüyle alışveriş yapıyorlar. Aynı zamanda kiosklar sosyal bir merkez işlevi de görüyor. (Kişisel gözlemler. 1991).

16 Bu bölümdeki bilgiler, Moğol Kazaklarıyla yapılan mülakatlar ve kişisel gözlemlerden elde edilmiştir.

17 Başlangıçta duvarlar, beş bölümlü kafesten yapılıyordu, bugün genellikle yedi bölümlü kafes kullanılıyor.

18 Birçok bakımdan aralarında benzerlikler olmasına rağmen Kazak çadırının (yurt) üst kısmı, Moğol çadırınınkine (ger) nazaran daha diktir ve Kazak çadırının çapı, Moğol çadırına nazaran daha küçüktür.

19 Sobalar sum merkezlerinde imal edilirler.

20 Kazak mutfağına un, 1911 yılından önce Sincan'daki Çinliler sayesinde girmiştir.

21 1930'larda Bolşevik ordusu obadan obaya gitti ve her obada kadınlara ziynet eşyalarını yere koymalarını emretti. Daha sonra mücevherler eritilerek, devrimi mali yönden desteklemek için kullanıldı. Bu yüzden Kazakların orijinal mücevherlerinden pek azı bugüne gelebilmiştir, çok güzel birkaç parça Kazak mücevheri, **Kazakistan Milli Müzesi'nde** korunuyor.

22 Sincan'ın Tiyenşan bölgesinde bulunan Kazaklar, mayalanmış hamuru yoğurmakta kullanılan geniş ahşap bir hamur teknesi de yapıyorlar ve bu hamur tekneleri Uygurlara satılıyor.

23 19. yüzyılda saulkeler o kadar çok ziynetle bezenirmiş ki, tek bir saulkenin 40.000 at değerinde olduğu kaydediliyor.

24 Bayan Ulgiyi'de yapılan kişisel araştırmalar.

25 Makalenin hacmi, bu konuya ancak kısaca gözatmamıza izin veriyor, Kazak adetleri ve törenleri, özellikle de kadınlara mahsus adetler hakkında daha fazla bilgi, J. Davis-Kimball 2002'de bulunabilir.

26 Tercümanım Aigul Mckei'nin dedesinin babası bir Kazak kadınıyla evliydi ve bir Moğol kadınını da ikinci eş olarak aldı, bu durum Mo

ğollarla Kazaklar arasında bir çekişmeye sebep olmadı. Moğol eş "yanlış" (kötü) anne olarak bilindi, "Doğru" (iyi) anne, Kazak eşti. Nihayetinde "yanlış" annenin bütün çocukları Kazakistan'a göç ettiler.

27 Bu gelenek, Cengiz Han zamanından günümüze kadar sürdürülen bir gelenektir. Cengiz Han'ın en küçük oğlu Tolui, şimdiki Karakurum yakınlarında bulunan Cengiz Han'ın bütün topraklarını miras olarak aldı.

28 Hotgor'da bir doktorun yaptığı gibi. Eğer üç nesil bir yüzyıla eşitse, bu, Kazakların, zamanımızdan altı yüzyıl önceki Cengiz Han dönemine kadar geriye giden soy ağaçlarını bildikleri anlamına gelir.

29 Astragalus kemiği, üst vertebralardan aşık kemiği (talus) olarak bilinen kısmıdır. Göçebeler esas olarak, koyunların aşık kemiğiyle oyunlar oynarlar.

30 Molke'nin lideri Ayşa ile kişisel mülakat.

Allsen, Thomas T. 1987. **Mongol Imperialism**. Berkeley and Los Angeles, California ve Londra, İngiltere: University of California Press.

Bacon, Elizabeth E. 1994. **Central Asia under Russian Rule**: **A Study in Cultural Change**. Ithaca, N. Y. and Londra, İngiltere: Cornell University Press.

Benson, Linda and Ingvar Svanberg. 1998. **China's Last Nomads**: **The History and**. **Culture of China's Kazaks**. Armonk, New York and Londra, İngiltere: M. E. Sharp.

Davis-Kimball. Jeannine. 2002. **Women Warriors**: **An Archaeologist's Search for**. **History's Ancient Heroines**. New York, N. Y.: Warner Books, Inc.

Davis-Kimball, Jeannine, Vladimir A. Bashilov, and Leonid T. Yablonsky (eds.). 1995. **Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron A.g.e.** Berkeley, California: Zinat Press.

Donnelly, Alton S. 1968. **The Russian Conquest of Bashkiria**, 1552-1740. New Haven, Connecticut: Yale University Press.

Christian, David. 1998. **A History of Russia**, **Central Asia and Mongolia**: Cilt I. **Inner Eurasia from Prehistory to the Mongol Empire**. Oxford, İngiltere: Blackwell Publishers.

Grousset, René. 1996. **The Empire of the Steppes**: **A History of Central Asia**. New York, N. Y.: Barnes and Noble.

Khazanov, Anatoly M. Julia Crookenden (tr.). **Nomads and the Outside World** Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press.

Kurylee. N. P. 1989. Monuments Traditional: **Culture of the People of Central**. **Asia**, **Kazakhstan and the Caucasus**. Moskova, Rusya: Academy of Science and Institute of Ethnography named for Miklukho-Maklaya.

Margulan, A. Kh. 1987. **Kazakhskoe Narodnoe Prikladnoe Iskusstvo**. (**Kazak Peoples Applied Art**). Almati, Kazakistan: Oner.

Masnov. N. E. 1984. **Problemy sotzial'no-ekonomicheskoi istorii Kazakhstana narubezhe XVIII-XIV vekov**. (**Problems of the Socio-Economic History of Kazakhstan at the Cusp of the 18**th**-19**th **Centuries**) Almati, Kazakistan: Nauk Kazakhstan SSR.

Morgan, David. 1986. **The Mongols**. Cambridge, Massachussets: Basil Blackwell Ltd.

Mukanov M. S. 1981. **Lazaljstamaua Uprta**. (**Kazakstan Yurts**). Almati, Kazakistan: Kainar.

Olcott, Martha Brill. 1987. **The Kazakhs**. Stanford, California: Hoover Institute, Stanford University.

Oralbekov, A. 1987. **Kazakhskoe Prikladnoe Iskusstvo**. (**Kazak Applied Art**) Almati, Kazakistan: Oner.

Sharipzhan, Merhat. "Kazakhs of Eastern Turkestan in Threshold of 21 Century,**" BëTIG**" **Journal of the Turkish World**: Haarlem: Hollanda: S. O. T. A. Research Center for Turkestan and Azerbaijan. Ocak 1977: 18-21. Telzhanov. K. T. preface and compiler. 1981. **The Kazakh SSR State Museum of Arts**. Moscova, Rusya.

Tymyshlaev, M. 1925. **Materialny istorii Kirgiz-Kazakackogo naroda**. (**Historical Material of the Kirgiz-Kazakh People**). Taşkent, Özbekistan: Kirgiz State Publishers.

Zakharova, I. V., N. P. Lobacheva, F. D. Lyoshkevich, A. S Morozova, O. B.

Naumova, R. Ya. Rassudova, M. V. Cazonova, and others. 1989. **Tradtsionnaya odedjkda narodof Crednei Azii i Kazakhstana**. (**Traditional Garments of the Peoples of Central Asia and Kazakhstan**). Moscova: Academy of Sciences.

SİBİRYA'DAKİ TÜRK TOPLULUKLARI

Sibirya Türk Toplulukları Tarihi / Leysen Şahin [p.734-742]

LEYSEN ŞAHİN

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü /Türkiye

Tarihî kaynaklarda XIII. yüzyıldan itibaren karşılaşılan Sibir sözü, bir görüşe göre Moğolcada "bataklık yerde sık çalılık, balta girmemiş sık orman" anlamındaki kelimeden gelmektedir. Diğer bir görüşe göre bu kelime Sabir (Sıvır, Savar, Suvar) Türklerinin hatırasını taşımaktadır. Avarların baskısı altında M.S. 463 yılında Batı Sibirya'daki Tobol ve İşim nehirlerinin çevresinde yerleşen Sabirler, burada yarım asır kalarak bölgede kendilerinden daha iptidaî seviyede bulunan kavimler üzerinde derin etki bırakmışlardır. Rus kaynaklarında Sibir adına ancak 1483'ten itibaren raslanmaktadır. Sibir adıyla önceleri yalnız Obi nehrinin orta ve aşağı kısımları kastedilmişken, Rus hâkimiyeti genişleyip İrtiş boyuna ve Baykal gölüne doğru yayılınca, bu ad oralara da verilmiş, en sonunda Kamçatka'ya kadar uzanan bütün Kuzey Asya sahaları Sibir (Sibirya) adını almıştır.

Sibirya'daki bütün Türk topluluklarının oluşma tarihinde bazı genel özellikler bulunmaktadır. Bunlardan biri, buradaki Türklerin tarihine Sibirya'nın yerli Ugor, Samoyed ve Ket kavimlerinin katkıda bulunmuş olmasıdır. Türklerin bölgeye Türk Kağanlıkları zamanında gelmeye başlayıp, Uygur ve Kırgız Kağanlıkları zamanında gelmeye devam etmiş oldukları tahmin edilir. Ondan sonraki etnik sürece Moğol kavimleri de katılmıştır. Bunların dışında Orta Asyalı Kazak, Nogay, Özbek ve Uygurlar da Sibirya Türklerinin oluşmasına belirli bir katkıda bulunmuşlardır.

Çeşitli Türk unsurlarının kendi aralarında etkileşmesi neticesinde Sibirya'da dil bakımından Oğuz, Kıpçak ve Karluk-Uygur dil özelliklerini birleştiren karışık bir yapı ortaya çıkmıştır. Kavim ilişkilerinin sabit olması, etnik toplulukların geç zamanlarda oluşması, İslâm etkisinin zayıf olması, diğer Türk halklarıyla ilişkilerin az olması ve başka etkenler Sibirya Türklerinin dillerinde arkaik özelliklerin korunmasına yol açtığı gibi, eski Şamanist geleneklerini korumaları için de uygun şartlar yaratmıştır.

Yakut Türkleri

Kendilerini "Saka" veya "Saha" diye adlandıran Yakutların çoğu, Rusya Federasyonu içinde yer alan Saha (Yakutistan) Cumhuriyeti'nde yaşamaktadır. Eski efsanelerde adları "Uraanhay Saha" şeklinde geçmektedir. Buna bakarak Sahaların eskiden Urenhaylar olarak adlandırılan Tuvalarla ve Telengitlerle ilişkileri olduğu düşünülebilirse de, bunun yer isminden kaynaklandığı, ayrıca Moğolların her üç kavmi aynı adla isimlendirmesinin de etkisi olduğu söylenebilir. "Saha" adının komşuları Tunguzlarda "Yako" olarak ve Buryatlarda -t çokluk eki ilâvesiyle "Yakut" şeklinde kullanıldığı bilinmektedir. Ruslar, Sahaların komşularından duydukları Yakut kavim adını kullanarak

yaygınlaştırmışlardır. Dilciler gerçekte Türkçe olan ve “kenar, kıyı” anlamına gelen “yaka” kelimesinin y~s, k~h ses değişiklikleri sonucunda “saha” şekline geçtiğini düşünmektedirler.

Yakutların menşei meselesi, XVIII. yüzyılın başlarından beri araştırmacıları meşgul etmiştir. Yakutçanın diğer Türk lehçelerinden farklı olmasından ve kelime hazinesinin yarısını eski Türkçe kelimelerin teşkil etmesinden dolayı bazı bilim adamları Yakutların Türk kütlesinden tarihten önceki bir devirde ayrıldığını iddia etmişlerdir. W. Radloff ise, Yakutların Çin tarihlerinde adı geçen Gulıgan kabilesinin Tunguzlarla karışmasından meydana geldikleri tahmininde bulunmuştur. Orhon Yazıtlarının keşfinden sonra bu Gulıganların Göktürk Hakanlığı’na tâbi Kurıkan boyu olduğu anlaşılmıştır.

Daha sonra Baykal gölü ve Lena havzasında yapılan kazılarda elde edilen buluntularda ve kayalar üzerinde bulunan Orhon harfli yazılar da Radloff’un tahminini teyit etmiştir. Elde edilen bulgular, VI-X. Yüz

yılda Baykal çevresinde ve Angara ile Lena ırmaklarının yukarı bölgelerinde yaşadığı tespit edilen Kurıkan boyuna nispet edilmiştir. Günümüzde ağırlık kazanan görüşe göre, Yakutların ataları kuzeye Baykal gölü civarından göçmüşler ve Lena ırmağı boyunca yerleşerek yerli kuzey uluslarını da Türkleştirmişlerdir. Türklerin güneyden Yakut ülkesine göçü yüzyıllarca devam etmiştir.

Ruslar Yakut ülkesine XVII. yüzyılın başlarında girmeye başlamışlardır. Yakutların bundan önceki tarihleri hakkında yazılı kaynak bulunmamaktadır. Rus hükûmeti Sahaların varlığını ilk defa 1619 yılında esir düşen Tunguzlardan öğrenmiştir. 1620-1630 yıllarında Ruslardan ilk gruplar bölgeye gelmeye başlamışlardır. 1630 yılında Rusların Lena kıyısında bir koruma evi inşa etmişler, fakat Yakutlar bu evi ortadan kaldırmışlardır. Bunun üzerine 1633 yılında gönderilen İvan Galkin komutasındaki Rus kuvvetleri, Yakutlarla çarpıştıysa da bir başarı elde edememiştir. Bundan sonra daha büyük bir kuvvetle beş yıl boyunca Yakutlarla savaşan Ruslar, 1638’de Yakut Askerî İdaresi’ni kurmuşlar ve Yakutistan’ı Rusya’nın bir eyaleti olarak ilân etmişlerdir.

Yakutlar bu devirde Kangalas, Megin, Borogon, Betun, Baturus boylarının teşkil ettiği bir toyonluk sistemi içinde yaşıyorlardı. Hakanları Kangalas boyunun beği Tığın Toyon idi. Her boyun bayrağı, damgası, askerî parolası vardı. Yakutlar, Sibirya’nın sert iklim şartlarına bakmaksızın, eski yurtlarından getirdikleri ehli hayvanları (at, sığır) beslemeye devam etmişler; diğer Sibiryalı kavimlerden farklı bir ekonomik hayat kurmuşlardı. Balık ve kıymetli kürklü hayvanlar avlamada da ustalaşmış olan Yakutların birçoğu çok zengindi.

Yakutlar Ruslarla mücadelelerini uzun yıllar sürdürdüler, fakat teknik bakımdan ve sayı olarak yetersiz kaldıkları için sonunda Ruslar Yakut ülkesini tamamen ele geçirdiler. Bölgede Rus egemenliği tam olarak yerleştikten sonra başlangıçta idarî taksimat eski kabile teşkilâtı göz önünde tutularak kuruldu; buna göre eski toyonlar yeni idarenin alt basamağında vazife aldılar. Daha sonra toyon idare ve hukuku yasaklandı. 1670’ten itibaren yürütülen yoğun Hıristiyanlık propagandası sonucunda Yakutlarda çift inançlılık meydana geldi. Halkın çoğu, Hıristiyanlığın tören ve bayramlarını benimsemenin yanı sıra eski Şaman inançlarını da korumuştu.

Komşu halklar arasında itibarları yüksek olan Yakutların dili, bütün Doğu ve Kuzey Sibirya ulusları arasında anlaşma dili olmuş, hatta Rus sömürge idaresi memurları tarafından konuşulmuştur. Dönemin Rus yazarları Yakutça hakkında "Sibirya'nın Fransızcası" demişlerdir.

Sibirya'nın diğer bölgeleri gibi Yakutistan da çarlık devrinde siyasî suçluların sürüldüğü ülke oldu. Sürgün edilen kişiler, yerli halkın kültürünün öğrenilmesine büyük katkılarda bulunmalarının yanı sıra, buradaki insanlara Batı medeniyetinin değerlerini aşıladılar ve ulus olarak bilinçlenmelerinde büyük rol oynadılar. XIX. yüzyılın ikinci yarısında ideologları Potanin ve Orhon Yazıtlarının kâşifi Yadrintsev olan bir grup, Sibirya'nın Rusya'dan bağımsız bir ülke olması fikrini yaymaya çalıştılar.

1905 İhtilâli'nin Yakutlara biraz hürriyet ve millî kültür alanında çalışma imkânı vermesi neticesinde 9 Ocak 1900 tarihinde "Yakut Millî Birliği" kuruldu. Yakut milliyetçilerinin 31 Aralık 1905'te yaptıkları toplantıda aldıkları kararlar, Rusya'daki en liberal partilerin talep ettikleri siyasî ve ekonomik haklardan farksızdı. Ocak 1906'da Rus idaresinden ayrı yerli idare kuruldu ve 5 Şubat'ta Yakutistan Vilâyeti Kongresi toplandı. Rus hükûmeti Yakutların bu faaliyetlerinden ürkerek, Yakutistan'da sıkı yönetim ilân etti. 27 Nisan 1906'da Yakutlar ayaklandılar, fakat bu ayaklanma bastırılarak çok sayıda Yakut tutuklandı.

1917 Bolşevik Devrimi'nden sonra Yakut Millî Komitesi Sovyet yönetimini tanımadı. Yakut milliyetçileri önce "Saha Omuh" (Saha Milleti) ve "Saha Aymah" (Saha Kavmi) adlı teşkilâtlarını kurdular ve Şubat 1918'de Yakutistan'ın bağımsızlığını ilân ettiler. Bunun üzerine Kızılordu birlikleri 30 Mart 1919'dan itibaren Yakutlara karşı saldırıya geçti ve 1921 yılında ülkeyi tamamen işgal etti. 27 Nisan 1922'de Yakut Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu.

Sovyet döneminde Yakutlar, bir taraftan çarlık devrinde mahrum oldukları birçok siyasî ve kültürel hakkı kazanarak bir yandan ana dillerinde eğitimleri ve genel olarak kültür bakımından gelişmeleri ilerlerken, diğer taraftan Ruslaştırma siyasetine maruz kalmışlar, maden ocaklarında çalışmak üzere gelen göçmenlerin topraklarına akın etmesi sonucu da cumhuriyetlerindeki oranları gittikçe düşmüştür. 1989'da Yakutların %95.5'i kendi cumhuriyetlerinde yaşadığı hâlde, bölgede ancak %38.4'lük bir oranı teşkil etmekteydiler. Yakutlar buna rağmen dillerini ve geleneklerini korumayı başarmışlardır.

Sovyetler Birliği'nin çözülmesinin ardından 27 Nisan 1992'de Yakutistan Cumhuriyeti (Saha Yeri) kuruldu. Bugün Rusya Federasyonu'nda yer alan 21 cumhuriyetten birini teşkil eden ve en son 13 Mayıs 2000 tarihli hükûmet kararı gereğince yapılan yeni idarî düzenleme ile Uzak Doğu Federal Okruğu'na dahil edilen Yaku

tistan, çok büyük yer altı zenginlikleri (bunların başında elmas yatakları gelmektedir) sebebiyle dünya ülkelerinin dikkatini çeken ve bu potansiyeli kullanmaya yönelerek uluslararası düzeyde yer edinmeye başlayan bir ülkedir.

Dolgan Türkleri

Dolganlar, Yakutistan'ın Anabar bölgesinde ve Yakut ülkesinin uzak kuzeyindeki Taymır yarımadasında bulunan küçük bir Yakut boyudur. Kendilerini "Saha" olarak adlandıran Dolganlar

Yakutçanın Evenkçenin etkisi altında kalan bir lehçesini konuşurlar. Bir Yakut boyunun adı olan Dolgan kelimesi ancak 1935'ten itibaren etnik ad olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Taymır yarımadası, Krasnoyarsk Krayına bağlı Dolgan-Nenets Millî Okruğu içinde yer almaktadır. Nenetslar, Kuzey Buz Denizi'nin Avrupa-Asya sahillerinde geniş sahaya yayılmış olan Fin kavmi Samoyedlerin bir bölüğüdür. Bazı Türkologların ve antropologların iddialarına göre, Dolganlar da Samoyedlerden olup Yakutlar tarafından Türkleştirilmişlerdir. Çünkü XIX. yüzyılın ortalarına kadar Sibirya'nın bütün yerlileri, hatta kolonist Ruslar, Yakutçayı ortak anlaşma dili olarak kullanmışlardır.

Sert tabiat şartları yüzünden oldukça ıssız bir bölge olan 820.000 km^2'lik Taymır yarımadasında, 1989 yılında ancak 55.000 civarında insan yaşamaktaydı. Dolganların sayısı yaklaşık 5.000 kadardı. 1989 yılında Dolganların %84.1'i ana dili olarak Dolgancayı, %15.2'si Rusçayı belirtmişlerdir. Ayrıca Dolganların çoğu Rusçayı ikinci dil olarak iyi derecede konuşmaktadır.

Hakas Türkleri

Hakaslar, Yenisey-Abakan havzasında yaşayan ve Sagay, Kaç, Koybal, Kızıl, Kamasin, Kırgız, Beltir boylarına ayrılan Kırgız kökenli Türk boyudur. Eskiden Rus etnografya edebiyatında bu Türkler Abakan veya Minusin Tatarları olarak adlandırılmıştır. Hakas halkının bundan etkilenerek kendi kendini Tatar olarak adlandırmaya başlamasına karşın, aydın kesim XX. yüzyılın başında ulusal ad olarak Kırgızlar için ilk kez M.Ö. II. yüzyılda Çinliler tarafından kullanılmış olan Hakas adını benimsemiştir.

Çin kayıtlarında "Heges" adıyla anılan Kırgızlar, M.Ö. II. yüzyılda Hunlara bağlanmışlar, M.S. IV. yüzyıla değin Çinlilerle yakın ilişki içinde olmuşlardır. VI. yüzyılda ise Göktürklerle uzun süren savaşlara girişmişlerdir. VIII. yüzyılda Yenisey ırmağı boylarından Sibirya'ya uzanan bozkırlarda Göktürklerden yarı bağımsız bir konum elde eden Kırgızlar, 758'de Uygurlara bağlanmışlar, 840'ta Uygur Kağanlığı'nı yıkarak hâkimiyet sahalarını güneyde Gobi çölüne, batıda İrtiş ırmağına kadar genişletmişlerdir. Daha sonraki yüzyıllarda bu sahaları bırakarak kuzeye çekilen Kırgızlar, XIII. yüzyılın başında Moğolların hâkimiyeti altına girmişlerdir.

XVII-XVIII. yüzyıllara ait yazılı belgelerde Hakasların yaşadığı bölge "Hongor" veya "Hongoroy" olarak adlandırılmaktadır. Bu ad Hakasların ve Hakas ülkesinin eski adı olarak onların folklor eserlerinde de geçmektedir. Rusların "Kırgız Yeri" olarak adlandırdığı bu ülke, siyasî bakımdan dört beyliğe (Altısar, İsar, Altır ve Tuba) bölünmüş olup, devlet meselelerinin tartışılması ve devlet başkanın seçimleri "çıın"larda (kurultaylarda) gerçekleşmiştir. Ruslar tarafından gayretli ve usta savaşçılar olarak tarif edilen Kırgızlar, Sayan-Altay ormanlık bölgesinde yaşayan "Kıştım" adını verdikleri yerli kabileleri egemenlik altında tutarak bunlardan haraç toplamışlardır. Kırgız Yeri, Moğolistan, Çin ve Orta Asya ile ticaret yapmıştır.

XVI. yüzyılda dağılma sürecine girmiş olan Kırgız boyları, XVII. yüzyılın ilk yarısında Moğol Hanlarından Altın Hanlar sülâlesinin, 1667 yılında da Kalmuk-Oyratların (Cungar devleti) idaresine girmiştir. 1703 yılında Kalmuklar, geçici bir süre için asker ve işçi olarak kullanmak amacıyla o sıralarda sayıları 15 bin olduğu tahmin edilen Kırgızların neredeyse tamamını topraklarından koparararak Cungarya'ya geçirmişlerdir. Bu zorlu topyekûn göçün neticesinde Hongoroy Devleti ortadan

kalkmış ve toprakları boşalmış, az sayıda Kırgız, dağlara ve ormanlara sığınmıştır. 1733 yılında serbest bırakılan Kırgızların çoğu ülkelerine geri dönmekle birlikte, bir kısmı geri dönüşte Kazak, Altay, Teleüt ve diğer boylarla karışmış, bir kısmı Kalmuklar ülkesinde kalmıştır. Bugünkü Hakas halkının, Yenisey Kırgızlarının yerli kabilelerle karışmasından meydana geldiği tahmin edilmektedir.

Hakasya topraklarının boşalması, XVII. yüzyıldan beri Yenisey-Abakan topraklarına nüfuz etmeye çalışan Rusların buraya yerleşmeleri için iyi bir fırsat olmuştur. 1727 yılında Hakasya resmî olarak Rus Çarlığı'nın Sibirya'daki sömürgelerine katılmış, verimli toprakları ise topraksız Rus köylülerine dağıtılmıştır. Rus yönetimi, "Tatar" olarak adlandırmaya başladığı yerli halkı Hıristiyanlaştırmak için yoğun çabalar sarf etmiştir. Hakas folklorunda Rus yönetiminin gaddarlığına karşı Hanza Bek önderliğindeki başkaldırı rivayet edilmektedir.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında 5.000-6.000 olan Hakas nüfusu, 1890'da 30.000'e ulaşmıştır. Fakat Sovyet döneminde bölgenin sanayileşmesi ve dışarıdan büyük miktarda işçinin gelmesinden dolayı Hakasların kendi topraklarındaki oranları gittikçe azalmıştır.

1917 Bolşevik İhtilâli'nden sonra Abakan Tatarları, eskiden Çinlilerin Kırgızlar için kullandıkları "Hakas"

adını benimseyerek M.Ö. II. yüzyıldan beri ayrı bir ulus oldukları savını ortaya atmışlar; Yenisey bölgesini de Hakasya olarak adlandırmışlardır. Ama Sovyet hükûmeti bir Hakas özerk yönetiminin kurulması önerisini geri çevirmiş, Hakasya özerkliğini ancak 1930'da kazanabilmiştir. 1930'da Rusya Federasyonu içindeki Krasnoyarsk Krayı'na bağlı Hakas Özerk Oblastı kurulmuştur.

Sovyetler Birliği'nin çözülme döneminde Hakas Özerk Bölgesi, Hakas Cumhuriyeti'ne dönüşmüştür (1990). Günümüzde Rusya Federasyonu'nda yer alan yirmi bir cumhuriyetten birini teşkil eden ve en son idarî düzenlemeye göre (13 Mayıs 2000) Sibirya Federal Okruğu'na dahil edilen Hakasya, tamamen bir Rus yerleşim merkezi görünümündedir. Hakasların çoğu kendi cumhuriyetlerinde yaşadığı hâlde, 1989 yılında bölge nüfusundaki oranları ancak %11'di.

Hakas kültürünün kökleri milâttan önceye kadar uzanmaktadır. Yenisey kazıları, Hakasların eski yaşam biçimi ve komşularıyla mücadeleleri konusunda ipuçları sağlamış, geleneklerinin önemli değişikliğe uğramadığı anlaşılmıştır. Hakasların zengin halk edebiyatı ve folkloru, ünlü Türkologlardan Radloff, Castren, Hakasların Sagay boyundan gelen Katanov ile Maynagaşov tarafından toplanmıştır.

Şor Türkleri

Şorlar, Altay Dağlarının kuzey yamaçlarında ve Tomi ırmağı boylarında yaşayan ve Hakasça ile Altayca arasında yer alan bir Türkçeyi konuşan küçük bir Türk topluluğudur. Bulundukları toprakların tamamı Rusya Federasyonu'na bağlı Kemerovo bölgesinin içinde yer almaktadır.

Etnografya biliminde Kuznetsk Tatarları, Mrass ve Kondom Tatarları, Abalarlar, Şorlar vb. gibi değişik adlarla bilinen bu topluluk için Şor etnik adını ilk defa XIX. yüzyılın sonunda Radloff kullanmıştır. Şor adının kullanımının yaygınlaşması Sovyet dönemine (1930'lu yıllar) rastlar.

Son olarak Sibir Hanlığı'nın yönetiminde bulunan Şor bölgesi, XVI. yüzyılın sonuna doğru Rusya'nın hâkimiyeti altına girmiştir. Şamanizm inancında olan Şorlar, Rus misyonerlerinin XIX.

yüzyıldaki faaliyetleri sonucunda Hıristiyanlığı kabul etmişlerse de, Sovyet döneminde yapılan ateizm propagandası etkisinde bu dinle zaten zayıf olan ilişkilerini kesmişlerdir. Günümüzde Şorlar arasında Şamanist inançlar yaşamaya devam etmektedir.

1926'da Şorların %70'ini içine alan Dağlık Şor Millî Bölgesi kurulmuştur. Fakat 1939'da bu bölge lâğvedilmiş ve toprakları Rusya Federasyonu'nun Kemerovo Oblastı'na bağlanmıştır.

Bundan sonraki dönemde Şorlar ana dilinde eğitimden ve millî kültürün gelişmesini sağlayacak diğer olanaklardan yoksun bırakıldıkları için millî geleneklerinden uzaklaşmışlar ve birçoğu ana dilini yitirmiştir. 1989'da Şorların ancak %6'sı, yani sadece 998 kişi ana dilini iyi derecede konuşmakta olup, %42'si sadece Rusça konuşmakta, kalan kısmı Şorcayı ana dili olarak kabul etmekle birlikte Rusça konuşmayı tercih etmekteydi.

Rusya'da 1990'lı yıllarda yaşanan değişimin etkisi altında ulus olarak bilinçlenmeye başlayan Şorlar, günümüzde ana dilinde eğitime eskiye nazaran daha çok önem vermektedirler. Novokuznetsk Pedogoji Entitüsü'nde Şor Dili ve Edebiyatı Bölümü açıldığı gibi, birkaç okulda da eğitim programına Şorca dilbilgisi dersleri koyulmuş, bazılarında da Şorca kursları açılmıştır, fakat bu faaliyetler şimdilik istenen sonucu vermemektedir. Son yıllarda kurulan Şor millî kurumlarının hedefleri arasında Şorcanın kullanım alanını genişletme, millî özerklik elde etme, geleneksel ekonomi yöntemlerini canlandırma gibi hedefler yer almaktadır.

Altay Türkleri

Altaylılar etnik terimi, Türkiye'de ve Rusya'da çeşitli dönemlerde farklı içerikler arz etmiştir. Önceleri Türkiye'de Altaylılar derken Sibirya'nın Altay-Sayan dağlık bölgesinde ve Ob, Abakan ve Yenisey ırmaklarının kaynak ve havzalarında yaşayan çeşitli Türk boylarının hepsi kastedilmekteydi. Eski Rus etnografya edebiyatında ise Altaylılar terimi, ancak Altay-Sayan bölgesindeki Altay Kiji, Teleüt, Telengit, Tölös gibi boylar için kullanılarak, Abakan ve Yenisey havzasında yaşayan Türk boylarına Abakan ya da Minüsin Tatarları denilmekteydi.

M. Fuat Köprülü, Altaylıları geniş manada Şor, Teleüt, Altay-Kiji, Tuba, Kumandın, Kuğu ve Telengitleri, dar manada ise Altay-Kijileri kapsayan bir Türk boyu olarak tanımlamıştır. Günümüz Rus etnografyasında Altaylılar adı altında kuzey (Tuba, Kumandın, Çalkan) ve güney (Altay, Teleüt, Telengit) lehçelerini konuşan Altay Kijiler (Oyrotlar) anlaşılmaktadır. Prof. Dr. Nadir Devlet, Altaylılar (Oyrotlar) adı altında kuzey [Tuba, Yiş Kiji (Karaorman Tatarı), Kumandi, Çelkan] ve güney (Altay Kiji, Teleüt, Tölös, Mayman) olarak ayrılan boyları birleştirmektedir.

Altaylılar, çoğunlukla Rusya Federasyonu'na bağlı olan Altay Cumhuriyeti'nde ve bu cumhuriyete komşu olan bölgelerde yaşamaktadırlar.

Orhon Yazıtlarında adı geçen Tölös boylarının kalıntısı olduğu tahmin edilen Altaylıların eski tarihi, bütün Türk ulusunun eski tarihinin aynıdır. XV. yüzyılda Batı Moğollarından olan Kalmuk-Oyrot (Cungar) boy

larının kurdukları göçebe devlete tâbi olan Altaylılar, Kalmuklara kürk ve demirle vergi vermişlerdir. Altaylılar kendilerine Oyrot demektedir. Komşuları ve eskiden Ruslar tarafından Dağ Kalmukları olarak adlandırılmışlardır.

1756 yılında Kalmuk Devleti, Çin tarafından ortadan kaldırıldıktan sonra Altay'da Çin egemenliği başlamıştır. Çinlilerin baskılarından kaçan Altay beyleri, Rusların himayesine sığınmışlardır. Böylece XVIII. yüzyıldan başlayarak, bölge Rusların egemenlik alanına katılmıştır. 1834 yılında Altay Dinî Misyonu kurulmuştur. Özellikle 1855 yılında Rus göçmenlerin istedikleri yerlere yerleşmelerine izin verilmesinin ardından bölgeye yoğun Rus göçü başlamıştır.

Topraklarını ellerinden alan ve kendilerine Hıristiyanlaşmaları için baskı yapan Ruslara karşı Altaylılar, Rus etnografyasında "Burhanizm" adıyla bilinen "Ak Yang" hareketiyle cevap vermişlerdir. Kalmuk-Oyrot egemenliği devri, Rus idaresine nazaran, ideal bir devir sayılmaya başlamış ve halkı Rus mezaliminden kurtarmaya "Oyrot Han"ın geleceği inancı hasıl olmuştur. "Ak Yang"a göre, "Kara Din" (Şamanizm) tanrıları Ruslara karşı birşey yapamıyor, öyleyse kurtarıcı Oyrot Han'ın "Ak Din"ine bağlanmak gerekiyordu. "Ak Din", Şamanist inançlarla Budizm'in karışımı görünümünde olup, bu dine göre kanlı kurbanlar, Ruslarla yemek yemek, Ruslarla dost olmak, Rus paralarını kullanmak yasaktı.

1904 yılında binlerce Altaylının ayin yaparken basılmasıyla, "Ak Yang" hareketi Rus hükûmeti tarafından açığa çıkarılmış ve harekete katılanlar tutuklanmıştır. 1905 İhtilâli'nden sonra kurulan I. Devlet Duması'nın müdahalesi Ak Yangçıları ölüm cezasından kurtarmıştır. Sovyet döneminde Burhanizm hareketinin sebebi olarak Çin ve Rus ticaret sermayesinin rekabeti gösterilerek hareket önderlerinin Çin ajanları olduğu iddia edilmiş; böylece Altaylılar hareketinin millî özelliği gizlenmiştir.

1922-1948 yılları arasında Oyrot Özerk Bölgesi olarak adlandırılan bölgenin adı bundan sonra Dağlık Altay Özerk Bölgesi olarak değiştirildi. Bu bölge Rusya Federasyonu'na bağlı Altay Krayı'nın içinde yer alıyordu. 3 Temmuz 1991 yılında bölge Dağlık Altay Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne, 7 Mayıs 1992'de de Altay Cumhuriyeti'ne dönüştü. Günümüzde Altay Cumhuriyeti Rusya Federasyonu'nda yer alan yirmi bir cumhuriyetten birini teşkil etmektedir ve en son idarî düzenlemeye göre (13 Mayıs 2000) Sibirya Federal Okruğu'na dahil edilmiştir.

1991 ilkbaharında Altaylıların millî dini olarak görülen Burhanizm'i canlandırmayı amaçlayan "Ak-Burkan" adlı bir dinî dernek kurulmuştur. Günümüzde tabiat ile insan arasında uyum sağlama, kültürel değerleri canlandırma, Altaylıların tarihî mirasını koruma amaçlarını güden "Dağlık Altay Ekolojik-Ekonomik Alanı" adındaki kurum tarafından millî kültürü kalkındırmaya yönelik çeşitli programlar uygulamaya konulmaktadır.

Tuva Türkleri

Tuvalar, Soyonlar ya da Uranhaylar olarak da bilinen, büyük bölümü Rusya'ya bağlı Tuva Cumhuriyeti'nde, küçük bir bölümü ise Moğolistan'da yaşayan ve Moğolcadan etkilenmiş bir Türk lehçesi konuşan halktır. Geleneksel dinleri Şamanizm'le Tibet Budacılığı'nın bazı özelliklerinin karışmasından oluşmuştur. Tuvaların bir kolu olan Tofalar da (eski adları Karagaslar) bugün tamamen Tuvalar içinde kaydedilmektedir.

Tuva (Tuba) adına Çin'in Su sülâlesinin (581-618) kayıtlarında rastlanmaktadır. Bu kayıtlara göre Tubalar Kırgızların doğusunda "Küçük Deniz"in (muhtemelen Baykal Gölü'nün) güneyinde ve Uygurların kuzeyinde bulunmaktaydılar. Eski Türk boylarının batıya ve güneye göç ettikleri zaman yerlerini bırakmayan ve adları ile dillerini koruyarak çağımıza kadar gelen Türk boylarından biri olan Tuvalar, bugün de aynı topraklar üzerinde yaşamaktadırlar.

M.Ö. III. yüzyıl-M.S. II. yüzyılda Tuva ülkesi Hunlara tâbi olmuş, sonra Siyen-Pilerin ve bir müddet Cücenlerin idaresi altına girmiştir. V-VIII. yüzyılda Göktürkler ile Uygurların egemenliği altında olmuştur. IX. yüzyılda Kırgızlar, Uygurlardan egemenliği almışlardır. XIII. yüzyılın başlarından itibaren Tuva ülkesi Moğol İmparatorluğu'nun bir eyaletine dönüşmüş, 1280'den 1368 yılına kadar Moğol sülâlesine, sonra Çin-Mançu sülâlesine tâbi olmuştur. Çinliler ve Moğollar Tuvaları "Uranhay" olarak adlandırmışlardır.

Tuva bölgesi, 1757'den 1912'e değin Çin İmparatorluğu'nun bir parçası olmuştur. Çin-Mançu sülâlesi idaresindeki bu dönemde Moğolistan'da tatbik edilen yönetim sistemi buraya da uygulanmıştır. Tuvalar, Moğolistan'ın resmî dini olan Lamaizm'in tesirinde kalmışlar, yazılarında Tibet ve Moğol alfabesini kullanmışlardır.

XVII. yüzyıldan sonra Tuvalar giderek Rus kültürünün etki alanına girmeye başlamışlar; 1860 Çin-Rus Antlaşması'ndan sonra Moğolistan'da ve Tuva'da tam hareket serbestliğini elde eden Rus hükûmeti, bölgeye Rus iskânını başlatmış, Tuvaları Çin'e karşı kışkırtmış ve ayaklanmaları desteklemiştir. 1883'teki Tuva ayaklanmasını Çin hükûmeti şiddetle bastırmış, birçok Tuva Abakan ve Altay'daki kardeş Türk boylarına sığınmıştır. Ruslar bu mültecileri Tuva'da Rus hesabına propaganda yapmak için kullanmışlar, diğer taraftan Tuva'da Rus

dayanak noktaları hizmetini gören Rus köylerini kurmaya devam etmişlerdir.

1911'de bölgede Rus yönetiminin kışkırtmasıyla ayrılıkçı bir hareket başlamıştır. Bundan sonra 3 yıl fiilen bağımsız olan Tuva ülkesi, 1914'te Rus Çarlığı'nın himayesi altına girmiştir. Rusya'daki 1918-1921 yılları arasındaki iç savaş döneminde ülke tekrar bağımsızlığına kavuştuysa da 1921'de Sovyet hâkimiyetine girerek Tannu Tuva Halk Cumhuriyeti adını almıştır. 1926 yılında Sovyetlerin hâkimiyeti altında yarı bağımsız bir konum elde eden bölge, 1944'te SSCB'ye bağlanarak Rusya Federasyonu'na bağlı özerk oblast yapılmış; 1961'de ise özerk cumhuriyet statüsünü kazanmıştır. Sovyetler Birliği'nin çözülmesinden sonra 1991'de Tuva Cumhuriyeti ilân edilmiştir.

Günümüzde Rusya Federasyonu'nda yer alan 21 cumhuriyetten biri olan ve en son idarî düzenlemeye göre (13 Mayıs 2000) Sibirya Federal Okruğu'na dahil edilen Tuva Cumhuriyeti'nde nüfusun yaklaşık beşte üçü Tuvalardan, geri kalanların çoğu da Ruslardan oluşmaktadır. Tuvaların %99'u Tuva dilini ana dili olarak kabul etmektedir; bu oran Türk boyları arasında en yüksek oranı teşkil eder. Diğer bir deyişle Tuvalar, Türk boyları arasında ana dilin korunmuşluğu açısından en üst sırada yer almaktadırlar. Millî kültürlerini iyi korumuş olan Tuvalar, şu anda sayıları az olmakla birlikte Ruslar arasında erime tehlikesinden uzak gibi gözükmektedirler.

Sibirya Tatar Türkleri

Batı Sibirya’da esas olarak Obi ve İrtiş nehirleri boylarında yoğunlaşan ve Tümen, Omsk, Novosibirsk, Tomsk ve Kemerovo oblastları içinde yer alan Sibirya Tatarlarının etnogenezinde Kıpçakların önemli rol oynadığı, ayrıca yerli Ugor kavimlerinin, Moğolların, Sayan-Altay Türklerinin, Orta Asyalı göçmenlerin (Özbek, Kazak, Karakalpak, Uygur, Tacik), Başkurtların ve Kazan Tatarlarının da etkili olduğu kabul edilmektedir. Sibirya Tatarları kendi içlerinde Tobol, Tümen, Tomsk, Baraba, Tara gibi yoğun olarak bulundukları bölgelerin adlarıyla anılan gruplara bölünmektedirler.

IX-X. yüzyılda Yenisey Kırgızlarının doğusunda Kimek birliği bulunmuştur. Bu birliği oluşturan boylardan biri de, Orta İrtiş, İşim ve Tobol nehirlerinin havzalarında yerleşmiş olan Kıpçak boyu idi. Kimeklerle mücadele eden Kıpçaklar daha sonra batı yönünde yayılmışlar ve XI. yüzyılda İdil Bulgarlarının güneyindeki topraklara, Yayık ile İdil nehirleri arasındaki sahaya gelmişlerdir. XIII. yüzyılda Batı Sibirya’dan İdil’e kadar uzanan sahadaki göçebe Türk-Kıpçak boyları Moğolların hâkimiyeti altına girmiştir. Altınordu’nun XV. yüzyılda dağılmasından sonra İdil’de Kazan Hanlığı, İdil ile Yayık arasındaki sahada ve Ural’ın doğusundaki bozkırlarda Nogay ordusu meydana gelirken, Batı Sibirya’da Orta İrtiş üzerinde Sibirya Hanlığı kurulmuştur.

XV. yüzyılda Batı Sibirya’nın güneyinde hâkimiyet kurmak için Cengiz nesline ait olmayan Taybuğalarla Cengizoğulları olan Şeybanîler ve Nogay mirzaları mücadele etmekteydi. XV. yüzyılın 20’li yıllarında Şeybanîlerden İbak Han, merkezi Tura ve Tobol ırmaklarının birleştiği yerdeki Çimki-Tura kasabası olan Tümen Hanlığı’nın başına geçti. Orta İrtiş ve Aşağı Tobol boylarında hüküm süren Taybuğalarla yakınlaşmak için kız kardeşini Taybuğalardan Mar Han’la evlendiren İbak Han, daha sonra Mar Han’ı öldürerek, ülkesini ele geçirdi. Mar Han’ın akrabalarından Muhammet, 1495 yılı civarında İbak Han’ı öldürerek, Tobol ve Orta İrtiş’teki Türk boylarını birleştirdi ve hanlığın merkezini İrtiş üzerindeki (bugünkü Tobolsk’un 17 km yukarısında) “İsker” (veya Sibir) adındaki kaleye geçirdi.

XVI. yüzyılın başında Tümen Hanlığı’nın topraklarını tamamıyla ele geçiren bu hanlık, merkezinin adından ötürü Sibir Hanlığı olarak anılmaya başladı. XVI. yüzyılın ortasında Sibir Hanlığı, batıda Tura havzasından doğuda Baraba’ya kadar uzanan sahaları, ayrıca Ural’ın doğu yamaçlarındaki bazı Başkurt kabilelerinin topraklarını kapsamaktaydı.

İbak’ın torunu Küçüm (1556-1598) Sibir Hanı Yadigar’a karşı savaşarak, sonunda onu öldürdü ve 1563’te Sibir Hanlığı’nı ele geçirdi. Küçüm Han’ın, Orta Asya’dan ve İdil boyundan din adamlarını davet ederek Sibirya’da İslâmiyet’i yaymak için büyük bir gayret göstermesi sayesinde İsker şehri ve civarındaki ahali Müslümanlaştı, fakat hanlığın kenar bölgelerindeki kavimler Şamanist inançlarını korudular. Kazan Hanlığı’nın yıkılmasından sonra Sibir Hanı Yadigar, Rus Çarı’na bağımlılığını bildirmişti. Küçüm Han, saltanatının ilk yıllarında bu bağımlılığı teyit etmediyse de, 1572’de Rus Çarı’na gönderdiği yarlıkta Rusya’ya yıllık vergi ödemeyi kabul etti.

Fakat hemen ertesi yıl Küçüm’ün yeğeni Mehmet Kul’un Ostyaklara karşı düzenlediği sefer esnasında Sibir’e gönderilen Rus elçisinin öldürülmesiyle Rusya ile Sibir Hanlığı arasındaki ilişkiler kesildi. Aradaki mesafenin fazlalığı dolayısıyla, Ruslar buna karşı hiçbir şey yapamadılar. Böylelikle Sibir Hanlığı, kısa bir süre için tamamen bağımsız olarak huzur içinde varlığını sürdürdü.

Sibir'de Rus hâkimiyetinin yerleşmesinde Stroganovlar adlı bir tüccar-kolonizatör ailenin faaliyeti çok mühim rol oynamıştır. 1558'de Grigoriy Stroganov'un ricası üzerine Rus Çarı IV. İvan, Kama nehri boyundaki Solikamsk'tan Çusovaya nehrine kadar olan geniş sahaları eskiden beri Moskova knezlerine destek olan bu zengin aileye bağışladı. Daha sonra topraklarını Ural dağlarına kadar genişleten Stroganovlar, buralarda bir taraftan tuz ocaklarını işletmekte ve kürk ticareti yapmakta, diğer taraftan yerli kavimlerin, özellikle güneyden Nogayların hücumundan korunmak için kaleler inşa ederek Rus hâkimiyeti için birer dayanak yerleri meydana getirmekteydiler. 1573'te Mehmet Kul'un Kama boyuna kadar akın yapması üzerine, Stroganovlar daha güçlü korunma sistemi oluşturmaya yönelerek, Sibirya'nın içlerine doğru kaleler inşa etmeye giriştiler ve yerli kavimlerden kıtalar kurmaya başladılar.

Moskova hükûmetinin Don boyundaki yağmacı Kozaklara karşı başlattığı tenkil hareketinden kaçan birkaç binlik Kozak grubu, başkanları Yermak Timofeyeviç'in önderliğinde 1577'de Kama boylarına geldi. Strogonovlar, Rus Çarı'nın "hırsız ve kaçak kimseleri kabul etmeme" emrine rağmen, bunları yanlarında alıkoyarak, silâhla donattılar ve Sibirya'ya gönderdiler. Yermak'ın adamları 1578-1580 yıllarında Uralları aşarak, Sibirya'ya ulaşan nehirleri takiben Batı Sibirya'ya ulaştılar ve buraları yağma etmeye başladılar. 1581 yılının Temmuzu'nda Tavda ırmağı boyundaki Baba Hasan köyü yakınında Küçüm Han'ın kuvvetlerini yenilgiye uğratan Kozaklar, seferlerine devam ederek Eylül ortalarında Tobol nehrinden İrtiş ırmağına geçmeye muvaffak oldular. Bu sırada sayıları ancak 545 kadar kalmıştı. Fakat ateşli silahları sayesinde Küçüm Han'ın Türk-Moğol savaşçılarını ve Ostyak ile Vogul yerlilerinden ibaret ordusunu devamlı yenmekteydiler. 1581'in 25 Ekimi'nde Yermak, Sibir Hanlığı'nın başkenti İsker'i de ele geçirdi.

Destek olmadan uzun zaman tutunamayacağını anlayan Yermak, İsker'e yerleştikten sonra Moskova'ya elçi gönderip, ele geçirdiği bu geniş ülkenin idaresini Rus Çarı'na verme teklifinde bulundu ve bunun karşılığında önceden işlediği suçların affını diledi. O zamana kadar Sibirya'da olup bitenlerden habersiz olan Moskova'da Sibirya'nın zaptı haberinin gelmesi üzerine büyük sevinç yaşandı; Moskova kiliselerinin bütün çanları çalınarak, Rusya'ya "yeni bir padişahlığın" katılmış olduğu ilân edildi. Yermak ve arkadaşlarının suçları affedilerek, onlara kıymetli hediyeler gönderildi. Moskova hükûmeti tarafından tayin edilen genel vali ile birlikte 1583 Kasımı'nda 500 kadar Rus askerî İsker'e geldi.

Aynı zamanda Küçüm Han'ın yeğeni Mehmet Kul'un kumandasındaki kuvvetler başarılı pusu savaşını devam ettirmekteydi. Fakat şahsî menfaatleri peşinde koşan Tatar beylerinin birbirlerine düşmanlığı, direniş hareketine büyük zarar veriyordu. Bir hainin ihbarıyla Mehmet Kul'un Kozaklara esir düşmesinden ve birçok Tatar büyüğünün Küçüm Han'ı terk etmesinden sonra Sibir yurdunda durum büsbütün karıştı. Bu şartlarda Kozak ve Rusların sayıca azlığı, Küçüm Han'ın lehine oldu. İsker şehrinde kuşatılan Kozak ve Ruslar arasında müthiş bir açlık ve hastalık başgösterdi. Yermak, yiyecek tedarik etmek ve ahaliyi itaat altına almak için İrtiş nehrinin yukarısına doğru sefere çıkınca kendini izleyen Küçüm Han'ın kuvvetleri tarafından bir adada kıstırıldı. 1584 yılının 5 Ağustosu'nda meydana gelen çarpışmada Kozaklar yenildi ve atamanları Yermak da öldürüldü. Sayıları 150'ye

inmiş olan Kozak-Rus askerleri, bu durum karşısında İsker'i terk ederek Rusya'ya kaçmak zorunda kaldılar.

Rus Devleti bundan sonra Sibir'in istilâsına kuzey tarafından girişerek, hanlığı yeni baştan adım adım fethetmeye koyuldu; ilerledikçe Tümen (1586), Tobolsk (1587), Tomsk (1604) askerî kolonilerini kurdu. Obi ırmağı üzerinde son çarpışmada yenik düşen Küçüm Han'ın (20 Ağustos 1598) Nogayların yanına sığındığı ve orada öldürüldüğü (1600) bilinmektedir. XVII. yüzyılın başlarında Rus nüfuz sahası, İrtiş ve Yenisey başlarına göç eden Kırgız-Kazak sahasına varıp dayanmıştı. Çarlık devrinde en iyi toprakları ellerinden alınan ve ağır vergilerle beraber çeşitli hizmet yükümlüklerine bağlanan Sibirya kavimleri, ekonomik sıkıntıların yanı sıra zorla Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırma politikalarına da maruz kaldılar.

1822 yılına kadar Sibirya'daki Tatar kabileleri Rus idaresine tâbi olan kendi beylerinin yönetiminde kaldılar. 1822'de Batı Sibirya'da Rus devlet adamı Speranski'nin hazırladığı "Gayri Rusların İdaresi Hakkındaki Yasa" uygulamaya konuldu. Bu yasaya göre, Sibirya Tatarlarına devlet köylüleri statüsü verildi ve Tatar vilâyetleri oluşturuldu.

Rus yönetimi daha sonra bu Tatar vilâyetlerini lâğvederek, Rus vilâyetleri arasında bölüştürmeye yöneldi, fakat halkın tepki göstermesi üzerine bundan vazgeçti. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Sibirya Tatarlarının çoğu, Tobolsk Guberniyası'nın Tobolsk, Tara ve Tümen bölgeleri içinde bulunmaktaydı. 1897 yılı nüfus sayımı verilerine göre, Sibirya Tatarlarının toplam sayısı 44 bin civarında olup, bölgede bunların dışında 14.4 bin "diğer bölgelerden gelen Tatarlar", 11,6 bin de "Buharalık" (Orta Asya kökenliler) bulunmaktaydı.

XIX. yüzyılın sonunda Rusya Türkleri arasında yenileşme ve millî mücadele hareketini başlatanlar arasında Sibiryalı aydın Abdürreşid İbrahim önemli bir yere

sahiptir. Son yıllarını ülkesinden uzakta, Japonya'da geçirmek zorunda kalan bu zat, ömrü boyu bulunduğu her yerde siyasî girişimler ve yayın faaliyetleriyle Rus şovenizmine karşı ve Türklerin millî bağımsızlığı için durmadan mücadele vermiştir.

XX. yüzyılın başında Rusya'nın çeşitli yerlerindeki Türk boyları, memleketin siyasal hayatında yaşanan çalkantılardan yararlanarak millî haklarını elde etmek için mücadeleye giriştiler. Bu mücadelede gerek yoğun yayın faaliyetleri, gerekse siyasî girişimler bakımından başı çeken Kazan Tatarları oldu. Kazan Tatarlarının Sibirya'daki Tatarlar üzerinde eskiden beri büyük etkisi vardı. İki halk arasındaki etkileşim Kazan Hanlığı döneminde başlamış olup, Kazan Hanlığı'nın yıkılışından sonra İdil ve Ural boylarından Sibirya'ya çok sayıda Kazan Tatarı göç ederek buradaki Türk topluluğuna karışmıştı. Kazan Tatarlarının çeşitli nedenlerle Sibirya'ya göçü sonraki yüzyıllarda da sürdüğü gibi, onların eğitim ve yayın faaliyetleri de, Sibirya'daki kültürel hayata önemli etkilerde bulunmuştu. Bunun neticesinde edebî Kazan Tatarcası bile Sibirya Tatarları arasında yayılmıştı. Bu nedenlerden dolayı Kazan Tatarları, Sibirya Tatarlarını kendilerine yakın görerek, onları kendilerin bir kolu saymakta idi.

Millî hareketin başlangıç etabında Kazan Tatar liderlerinin çoğu dinî kimliği etnik kimlikten üstün tutarak Rusya Müslümanları birliği fikrine yönelmiş ve Müslümanların Rusya içinde dağınık yaşadığını

göz önünde bulundurarak onlar için toprak esasına dayanmayan millî medenî muhtariyet kurulmasının yerinde olacağını savunmuşlardı. Fakat “I. Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı”nda (Moskova, 1-11 Mayıs 1917) bu konuda çeşitli Türk boyları arasında fikir birliği sağlanamadı ve Rusya’daki çeşitli Türk boyları için ayrı ayrı topraklı muhtariyetler kurulması yönünde bir karar alındı. Çeşitli Türk topluluklarının bundan sonra sorunlarını tek başlarına çözme eğilimi içine girmesi, onların kültürel ve diğer yönlerden birbirinden farklı ve ortak tarih şuurundan yoksun oluşu ile anlatılabilir. Bu şartlar altında Kazan Tatar liderleri, ümmet birliği fikrinden vazgeçerek, İdil-Ural ve Sibirya bölgelerinde yaşayan Türkleri dönemin yaygın tabiri olan Türk-Tatar adıyla bir çatı altında toplama gayreti içine girdiler.

Kazan’da aynı tarihlerde toplanmış bulunan üç kurultayın (II. Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı, Müslüman Askerler ve Din Adamları Kurultayları) 22 Temmuz 1917’de gerçekleşen ortak oturumunda “İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk-Tatarları İçin Millî Medenî Muhtariyet” ilân edildi. 20 Kasım 1917’de de büyük törenle “İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk-Tatarlarının Millet Meclisi” açıldı. Bundan sonra yoğun faaliyete girişen ve Rusya’nın diğer bölgelerindeki Türk soydaşların millî kuruluşları ile daima haberleşme içinde olan Türk-Tatar parlamentosu, Sovyet hükûmeti tarafından 11 Ocak 1918’de resmen dağıtılana kadar Rusya’nın en karmaşık ihtilâl şartlarında disiplin içinde çalışarak, din, eğitim, kültür konularından malî işlere varana kadar çok değişik alanlarda önemli kararlar aldı. Fakat Sovyetlerin müdahalesiyle bu girişimler yarıda kalmış oldu.

Sovyet döneminde Sibirya Tatarlarının millî vilâyetleri lâğvedildi, kendilerine, Kazan Tatarlarının bir kolu sayıldıkları için, özerklik tanınmazken, Kazan Tatarcası, Sovyet döneminde Sibirya Tatarlarının resmî dili olarak kabul edildi.

Kazan Tatarları bugün de Sibirya Tatarlarını kendilerinin bir kolu saymaya devam ederken, Aralık 1990’da birinci kongrelerini düzenleyerek bir birlik kuran Sibirya Tatarları artık kendilerinin Kazan Tatarlarından farklı özelliklere sahip ayrı bir Türk boyu olduklarını savunmakta ve Rusya içinde özerklik elde etmek istemektedirler. Şimdilik bu yöndeki çabalarından bir sonuç çıkmamıştır. Rusya’da 13 Mayıs 2000’de yapılan yeni idarî düzenlemeye göre, bulundukları bölgeler Ural ve Sibirya Federal Okrugları arasında paylaştırılmıştır.

Alekseyev, M. Y., “Şorskiy Yazık”, **Krasnaya Kniga Yazıkov Narodov Rossii**, “Academia”, Moskova, 1994, s. 67-68.

Androsova, S. İ., “Dolganskiy Yazık”, **Yazıki Mira: Tyurkskiye Yazıki**, Bişkek, 1997, s. 235-242.

Arat, Reşit Rahmeti, “Kırgızıstan”, **İslâm Ansiklopedisi**, 6. cilt, Maarif Basımevi, İstanbul, 1955, s. 735-741.

Arat, Reşit Rahmeti, “Kazakistan”, **İslâm Ansiklopedisi**, 6. cilt, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1967, s. 494-505.

Arat, Reşit Rahmeti, “Kazan”, **İslâm Ansiklopedisi**, 6. cilt, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1967, s. 505-522.

Atlasi, Hadi, **Sibir Tarihi**. **Süyünbike**. **Kazan Hanlığı**, Kazan, 1992.

Baktıgulov, C. S. -Mombekova, J. K., **İstoriya Kırgızov i Kırgızstana s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney**, Bişkek, 1999.

Baskakov, N. A., “Altayskiy yazık”, **Yazıki Mira: Tyurkskiye Yazıki**, Bişkek, 1997, s. 179-187.

Bikbulatov, H. V., **Başkirı (Kratkiy Etnoistoriçeskiy Spravoçnik)**, Ufa, 1995.

Butanayev, V. Y., “Etniçeskaya İstoriya Hakasov XVII-XIX vv. ”, **Materialı k Serii “Narodı Sovetskogo Soyuza”-Hakası**, Moskova, 1990.

Caferoğlu, Ahmet, **Türk Kavimleri**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara, 1983.

Caynakova, Aynek, “Manas Destanında Nesillere Uzanan Mefhumlar ve Destanın Tarihle İlişkisi”, **Bozkırdan Bağımsızlığa Manas**, Haz. Emine Gürsoy-Naskali, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara, 1995, s. 145-159.

Devlet, Nadir, “Rusya Federasyonu’nda Bağımsızlık Hareketleri-Tatarlar”, **Unutkan Tarih (Sovyet Sonrası Türkdilli Alan)**, Haz. Semih Vaner, Metis Yayını, İstanbul, 1997.

Devlet, Nadir, **1917 Ekim İhtilâli ve Türk-Tatar Millet Meclisi (İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk-Tatarlarının Millet Meclisi-1917-1919)**, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1998.

Devlet, Nadir, **Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara, 1985.

Devlet, Nadir. “Çağdaş Türkiler”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, Ek cilt, Çağ Yayını, İstanbul, 1993.

Engin, M., F. Agi, N. Devlet, A. Akış, **Kazak ve Tatar Türkleri**, Boğaziçi Yayını, İstanbul, 1976.

Gayretullah. Hızır Bek, **Altaylarda Kanlı Günler**, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1977.

Grousset, Rene, **Bozkır İmparatorluğu**, Çev. Reşat Uzmen, Ötüken Yayını, İstanbul, 1980.

Gürsoy-Naskali, Emine haz., **Sibirya Araştırmaları**, Simurg, İstanbul, 1997.

Hudyakov, Mihail, **Oçerki po İstorii Kazanskogo Hanstva**, Kazan, 1923.

İnan, Abdülkadir, "Sibirya Türkleri", **Türk Dünyası El Kitabı**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara, 1976, s. 1272-1282.

İshakov, Damir, **Etniçeskoye Razvitiye Volgo-Ural'skih Tatar v XV-Naçale XX v.**, (Dissertatsiya v vide Nauçnogo Doklada), Moskova, 2000.

Kirişçioğlu, M. Fatih, **Saha (Yakut) Türkçesi Grameri**, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara, 1994.

Komisyon, **İstoriya Başkortostana s Drevneyşih Vremen do 60-h Godov XIX v.**, "Kitap", Ufa, 1996.

Komisyon, **İstoriya Kazahstana s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney**, "Devir", Almatı, 1993.

Köprülü, M. Fuat, "Altaylılar", **İslâm Ansiklopedisi**, 1. cilt, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1950, s. 387-389.

Kurat, Akdes Nimet, "Altın Ordu Devleti", **Türk Dünyası El Kitabı**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara, 1976, s. 926-932.

Kurat, Akdes Nimet, "Kazan Türklerinin 'Medenî Uyanış' Devri", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**: XXIV. c., 3-4. sy., s. 95-96.

Kurat, Akdes Nimet, Ahmet Temir, "Sibir (Sibirya) Hanlığı", **Türk Dünyası El Kitabı**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara, 1976, s. 957-968.

Nasilov, D. M., "Tuvintsev-Todjintsev Yazık", **Krasnaya Kniga Yazıkov Narodov Rossii**, "Academia", Moskova, 1994, s. 56-57.

Nasilov, D. M., "Sibirya Türk Halkları (Etnik Azınlıklar) ve Dilleri, **Sibirya Araştırmaları**, Haz. Emine Gürsoy-Naskali, Simurg Yayını, İstanbul, 1997, s. 51-55.

Özey, Ramazan, **Dünya Platformunda Türk Dünyası**, Öz Eğitim Yayını, İstanbul, 1997, s. 299-306.

Özkan, Nevzat, **Türk Dünyası. (Nüfus**, **Sosyal Yapı**, **Dil**, **Edebiyat**), Geçit Yayını, Kayseri, 1997.

Pustagaçev, Y. A., "Altay ve Altaylılar", **Sibirya Araştırmaları**, Haz. Emine Gürsoy-Naskali, Simurg Yayını, İstanbul, 1997, s. 277-287.

Rorlich, Azade-Ayşe, **Volga Tatarları (Yüzyılları Aşan Millî Kimlik)**, Çev. Mehmet S. Er., İletişim Yayını, İstanbul, 2000.

Şahin, Erdal, "Batı Sibirya Tatarlarının Tarımla İlgili Bayram ve Gelenekleri", **Sibirya Araştırmaları**, Haz. Emine Gürsoy-Naskali, Simurg Yayını, İstanbul, 1997, s. 111-116.

Şahin, Leysen, Tatar İctimai Merkezi'nin İlk Kurucu Kurultayı (17-18 Şubat 1989), Marmara Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1998.

Şen, Mesut, “Sibirya İsminin Menşei Üzerine”, **Sibirya Araştırmaları**, Haz. Emine Gürsoy-Naskali, Simurg Yayını, İstanbul, 1997, s. 17-22.

Şimşek, A., **Türk Dünyası**, Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Vakfı Yayını, Ankara, 1998, s. 133.

Tannagaşeva, N. N., Ş. H. Akalın, **Şor Sözlüğü**, Türkoloji Araştırmaları, Adana, 1995.

Taymas, Abdullah Battal, **1917’den 1919’a Rus İhtilali’nden Hatıralar 1**, Turan Kültür Vakfı Yayını, İstanbul, 2000.

Taymas, Abdullah Battal, **Kazan Türkleri**, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayını, 2. bs., Ankara, 1966.

Temir, Ahmet, “Nogay Hanlığı”, **Türk Dünyası El Kitabı**, Türk Kültürünü Araştırma Ensitüsü Yayını, Ankara, 1976, s. 955-956.

Temir. Ahmet, “Kasım Hanlığı”, **Türk Dünyası El Kitabı**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara, 1976, s. 940-942.

Tumaşeva, D. G., **Slovar’dialektov Sibirskih Tatar**, Kazan, 1992.

Türkoğlu, İsmail., **Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, Ankara, 1997.

Valeyev, Foat., **Sibirskiye Tatarı: Kul’tura i Bıt**., Kazan 1992.

Yücel, Celalettin, **Dış Türkler**, Hun Yayını, İstanbul, 1977.

Zekiyev, Mirfatih, **Törki-Tatar Etnogenezı**, Fikir ve İnsan Yayınevleri, Kazan-Moskova, 1998.

Zekiyev, Mirfatih, “Tatarskiy yazık”, **Yazıki Mira: Tyurkskiye Yazıki**. Bişkek, 1997, s. 357-372.

XX. Yüzyılın Sonlarında Batı Sibirya'da Şehirli Kazakların Kültürü / Şolpan K. Ahmetova [p.743-751]

ŞOLPAN K. AHMETOVA

Rusya Bilimler Akademisi Sibirya Bölümü /Rusya

Bilindiği gibi, maddi kültürde yaşanan evrim, esnekliği ve değişebilirliği ile tanımlanmaktadır. Endüstrileşme süreci sonucunda maddi kültürün birçok unsuru tekleşme ve standartlaşmaya uğramıştır. Şehir maddi kültürü ve endüstri üretiminin gelişmesi etnik özelliklerin kaybolmasına yol açmıştır.

1959-1968 yılları arasında Rusya Federasyonu (RSFSC) Bakanlar Kurulu ve Yüksek Şurası, "köy tipi yerleşim birimlerinin şehir tipi kasabalara reorganize edilmesi" ve "sanayi bölgelerinde standartlaştırılmış yerleşim birimlerin kurulması"[1] hakkında bir dizi karar kabul etti. Kararlar gereğince verimsiz olduğu belirlenen ve tasfiye edilen yerleşim birimleri arasında birçok Kazak aulu (köy) da yer aldı. Bunun sonucunda 1970 ve takip eden yıllarda Kazakların, Batı Sibirya'nın küçük şehir, kasaba ve Omsk'a göçleri artış göstermiştir. Karar, betonarme ve demir çelik konstrüksiyonlu çok katlı binaların inşasını öngörmekteydi.[2] Böylece son 30 yılda Kazakların mesken şartlarında, çok katlı, konforlu evlere yerleşmeleri nedeniyle önemli değişiklikler görülmüştür. 1970-1980 yılları arasında Kazakların yoğun olarak yaşadıkları Kirov ve Kuybışev bölgelerinde müstakil evlerin büyük bölümü yıkılmıştır. Buna rağmen küçük yerleşim birimlerinde yaşayan Kazakların büyük kısmı arsalı veya arsasız müstakil ev sahibidir. Müstakil evleri yapı şekli itibariyle yeni model ve XX. yüzyılın ilk yarısına ait modeller olarak ikiye ayırabiliriz. Yeni model evler, betonarme, tuğla vb. modern inşaat malzemeleri kullanılarak yapılmaktadır. O. M. Provatorova, bu evlerin genelde 2, 3 veya 4 odalı, geniş ve çok sayıda pencereli, ahşap zeminli olduğunu, temelinin beton veya tuğladan atıldığını belirtmektedir.[3]

Evlerin ısıtma mekanizması, sanayi üretimi metal veya tuğladan yapılmış soba ve buharlı kaloriferlerle sağlanmaktadır.

Eski model evler, XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başlarındaki Kazak geleneksel yapısının temel özelliklerini taşımaktadır. O. M. Provatorova, eski model evlerin saman tuğlasıyla yapıldığına dikkat çekmektedir.[4] Bununla birlikte, günümüzde bu tip evlere rastlanmamaktadır.

Evler genelde, zamanla değişen modaya uygun olarak modern mobilyalarla döşenmektedir. 70'li yıllarda salonlar, yatak, masa ve sandalye, vitrin dolap, büyük ayna ve bazen kitaplık veya yazı masasıyla donatılmaktaydı. 80'li yıllarda ise salonlar, sadece duvar boyu mobilya ve oturma grubu ile döşenmekteydi. Evlerde çamaşır makinesi, buzdolabı, televizyon, radyo, teyp, elektrik süpürgesi vb. gibi ev eşyaları yaygın olarak kullanılmaktaydı.

Çok katlı evlerde yaşayan Kazaklar geleneksel ev eşyalarına, fabrika üretimi eşyaları tercih etmektedirler. Konuyla ilgili yapılan ankette, katılımcıların Omsk'ta %61.7, Omsk vilayetinde %67.5 ve Novosibirsk vilayetinde %76.2'si evinde geleneksel ev eşyasının bulunmadığını belirtmiştir. Kısa Kazak masası sadece misafirleri ağırlarken kullanılmakta, geleneksel Kazak halısı (alaş) yerine fabrika üretimi halılara yer verilmektedir.

Anketlere katılan Kazakların büyük bölümü arsalı müstakil evleri apartman dairelerine tercih etmektedir. Günümüzde şehirlerde arsalı müstakil ev sahipleri, tavuk, ördek, kaz, koyun, keçi, inek, at vb. evcil hayvan beslemektedir. 80'li yıllarda, Rusların da etkisiyle, şehirli Kazaklarda bahçıvanlığa olan ilgi gittikçe artmıştır. Kazaklar bahçelerinde başta patates olmak üzere çeşit

li sebze ve meyve yetiştirmektedirler. Kazakların büyük bölümü araba sahibidir. Şehirlerde el yapımı ve fabrika üretimi demir, betonarme veya tuğla garajlar kullanılmaktadır.

Batı Sibirya Kazaklarının giyim kuşamı da önemli değişime uğramıştır. Milli giysilerin esas kullanıcıları 60 yaş üstü insanlardır. Yapılan anketlerde katılımcıların büyük bölümü, daha fazla etnik özelliklerin baş giyiminde ve süs eşyalarında olduğunu belirtmişlerdir. Milli çizgiler ağırlıklı olarak kumaş seçiminde ortaya çıkmaktadır. Geleneksel giysiler, çeşitli ipek, atlas, kadife gibi kumaşlardan dikilmektedir.

Şehir tipi kıyafete geçişte erkekler kadınlara kıyasla öncü olmuştur. Yaşlı insanların kıyafetinde geleneksel çizgiler daha ağırlıktadır. Özellikle başa takılan eşyalarda (fesler, kürk şapkalar-tımak, borıklar), kıyafetlerde (şapan, beşmet), ayakkabı çeşitlerinde (yüksek erkek çizmesi-baypagı veya koyşe bar etık, hem erkek hem kadınlar için kısa çizme-maşe) geleneksel çizgiler dikkat çekmektedir. Bayramlarda ve günlük hayatta giyilmek üzere iki çeşidi olan şapan, en çok tercih edilen kıyafet çeşididir. Geleneksel giyim çeşitleri genellikle evde dikilir veya Kazakistan'dan getirilmektedir. Sadece milli kıyafet kullanan erkeklere rastlamak zordur. Genelde modern ve geleneksel giysilerin karması şeklinde kıyafet tarzı tercih edilmektedir.

Kadın kıyafetlerinde geleneksellik daha fazla göze çarpmaktadır. Erkeklerden farklı olarak, her yaş grubu kadında geleneksel süs eşyası kullanımı ve evli kadınların baş örtüsü takması yaygındır. Üst yaş grubu kadınlar, genellikle üstüne yelek giyilen geleneksel elbiseleri tercih etmektedirler. Ayrıca yaşlı bayanlar geleneksel alt pantolon-dambal ve kısa çizme-maşe[5] kullanmaktadırlar. Evli kadınlar, ensede düğümlenen baş örtüsü takmaktadırlar. Eski dönemlerde yaygın olan bezeklerden günümüzde altın veya gümüş küpeler (sırga), yüzükler (juzuk), bilezikler (blezık) kullanılmaktadır. Geleneksel süs eşyaları Kazakistan'dan satın alınmakta veya yerel Kazak kuyumcular (zerger) tarafından yapılmaktadır. Bezekler milli motiflerle süslenmektedir.

80'lerin sonları 90'ların başlarında ülkede etnik münakaşaların yoğunlaşması ve demokratikleşme sürecinin hızlanması, Kazak gençlerinde milli değerlere olan ilginin daha da artmasına yol açmıştır. Geleneksel kıyafetler son zamanlarda gençler tarafından da rağbet görmektedir.

Geleneksel kıyafetler esasen milli ve dini bayramlarda giyilmektedir. Yaşlı insanlar günlük hayatta da milli kıyafetleri kullanmaktadırlar. İş ve toplum içinde daha çok resmi kıyafetler tercih

edilmektedir. Bu, aynı zamanda geleneksel ve resmi kıyafetlerin kullanım alanlarının belirlenmesi açısından da yararlı bir ipucu oluşturmaktadır.

Maddi kültürün esas unsurlarından biri de mutfak kültürüdür. Batı Sibirya Kazaklarının en önemli gıda maddesi et, un ve süt mamulleridir. Süt mamulleri içerisinde, inek sütü daha çok tercih edilmektedir. Kent kesiminde yaşayanların bir bölümü küçük ve büyük baş hayvan besleme olanağına sahiptir. Şehirlerde et ve süt mamulleri dükkan ve pazarlardan temin edilmektedir.

Kazak yemek kültüründe en önemli gıda maddesini koyun ve at eti oluşturmaktadır. Misafir ağırlarken, düğün ve cenaze törenlerinde tercih her zaman bunlardan yanadır. Kazaklar, genellikle, hazır et almak yerine hayvan kesmektedirler. Çünkü hayvan kesimi İslam gelenekleri çerçevesinde yapılmaktadır. Hayvanın ayakları bağlanır, başı kıbleye doğru olacak şekilde yere yatırılır ve dua okunduktan sonra boğaz kısmından başı kesilir. Derisi soyulduktan sonra parçalara ayrılır.[6] At kesildiği gün ev sahibi taze et, ciğer ve patates kızartması (kuurdak) şeklindeki geleneksel yemeğini hazırlamakta, daha sonra ise komşuları ve kesimde katkıda bulunanları davet etmektedir. Batı Sibirya Kazaklarında “sogım” olarak tanımlanan kışa at eti hazırlığı geleneği çok yaygındır. Baharın gelişiyle kıştan kalan et islenir. Et isleme, Omsk vilayeti Kazaklarında yaygınken Novosibirsk vilayetinde kurutulmuş et tercih edilmektedir.[7]

Batı Sibirya bölgesi Kazaklarında bitkisel gıda bir diğer önemli besin maddesidir. Un ve unlu mamullerden ekmek, juka nan, taba nan, şelpek vb. çörek çeşitleri ve hamur yemekler hazırlanmaktadır. Kazak günlük mönüsünde ayrıca gözleme (kuymak), patates, et, ciğer, lahana, lor veya pirinç ve yumurta içli börek (birek) bulunmaktadır.

Kazak geleneksel mutfağında diğer halkların yemek çeşitlerinin de izini bulmak mümkündür. Örnek olarak Tatar mutfağından baliş (içi etle doldurulmuş bir çeşit hamur yemek), Rus ve diğer halkların mutfağından köfte, mantı, pilav, borş (lahanadan hazırlanan bir çeşit sulu yemek, sebze çorbası), tatlı ve pasta çeşitleri vb. gösterilebilir.

Rusların etkisiyle gelişen bahçe kültürü, patates vb. sebzelerin Kazak yemek mönüsüne girmesini sağlamıştır. Patates günlük mönünün ayrılmaz parçası haline gelmiştir.

Hem köy hem de şehirlerde misafirlere etli yemeklerin yanında çeşitli turşu ve salatalar verilir. Geleneksel bayramlarda yemek ve çay sofrası düzenlenirken doğum günü partileri, yılbaşı vb. kutlamalarda masalar Avrupa standartlarına göre kurulmaktadır.

Kazak mutfak kültürüne yabancı olan balık ve mantar çeşitleri günümüzde orta ve genç kuşak insanların sofralarını süslemektedir. Cenaze yemeklerinde ve yıl boyunca her perşembe şelpek pişirilir, düğün merasimlerinde kuyruk yağından pişirilmiş çörek (kuyruk baur),

bebek doğumu nedeniyle düzenlenen törenlerde ise kuyruk yağı ve boyundan yemek hazırlanır.[8]

Günümüzde şehirlerde modern mutfak eşyaları yanında fabrika üretimi geleneksel eşyalar da kullanılmaktadır. Font kazanlar (kumra, kazan), çini ve porselen kaseler (kese) çok yaygındır. Eskiden et yemekleri için kullanılan büyük tahta tabakların yerini emaye, porselen, çini veya metal tabaklar

almıştır. Fabrika üretimi olan büyük emaye tencereler (şara) misafir ağırlama törenlerinde yaygın bir şekilde kullanılarak geleneksel hale gelmiştir.

Görüldüğü gibi Kazak maddi kültüründeki değişim süreci yeni, modern ve geleneksel unsurların bir arada yaşatılması şeklinde ortaya çıkmaktadır.

Batı Sibirya Kazaklarında çift dilliliğin çok yaygın olduğunu söylemek mümkündür. A. Pranda çift dilliği bilinçaltında iki dil sisteminin oluşması ve iki dilde konuşma yatkınlığının ortaya çıkması şeklinde tanımlamaktadır.[9] Söz konusu toplulukta çift dillilik, Kazakça ve özellikle ağırlıklı olarak Rusçayı rahatça konuşabilme ve kullanma şeklinde kendini göstermektedir.

Rusça konuşma oranı her yaş grubunda yüksektir ve Batı Sibirya genelinde %91.5'tur. Kazakça konuşabilme oranı ise sadece %38.6'dır. Kazakça konuşma oranı üst yaş gruplarında diğer gruplara göre daha yüksektir.

Kazakça konuşan, fakat yazılı dilde kendini ifade etme yeteneğinden yoksun kent kesimi Kazakların oranı %30. 2, Rusça konuşanların ise %4.2'dir. Sadece Rusça konuşabilenlerin sayısı okuryazarlığı olmayan veya Kazakça eğitim gören üst yaş grubunda daha yüksektir. Kazakça konuşanların oranı 30-34 yaş grubu içerisinde %24.7, 50-59 yaş grubu içerisinde ise %33.6'dır.

Bölgede eğitimin Rusça olması, küçük ve orta yaş gruplarında Kazakça konuşma oranının düşük seviyede seyretmesinin başlıca nedenidir.

Novosibirsk ve Omsk vilayeti küçük yerleşim birimlerinde Rusça konuşabilenlerin sayısı Kazakça bilenlerin iki katından fazladır. Yapılan ankette 49 yaş altı gruplarda Rusça konuşabilme oranı %93, 50-59 yaş grubunda %81 ve 60 yaş üstü gruplarda ise %67.1 olarak belirlenmiştir.

Anket sonuçları bölgesel açıdan Omsk vilayeti küçük yerleşim birimlerinde Kazakça konuşabilme oranının Novosibirsk vilayetine kıyasla daha yüksek olduğunu göstermektedir. Bunun başlıca nedeninin Novosibirsk vilayetinde Kazak sayısının düşük olması ve dağınık şekilde yerleştirilmeleri olduğu söylenebilir.

Rusça konuşanların oranı her iki vilayette de yüksektir. Omsk şehrinde yaşayan Kazakların Rusça ve Kazakça konuşabilme oranlarının analizi 50-59 yaş grubunda Kazakça konuşabilenlerin oranının yüksek olduğunu (%66.6) göstermektedir. 25 yaş altı grupta bu oran sadece %11.1 olarak belirlenmiştir. Rusça konuşma oranları 60 yaş üstü grup dışında diğer yaş gruplarında yüksektir.

Böylece elde edilen sonuçlar, bölgedeki kent kesimi Kazakların üst seviyede Rusça ve düşük seviyede Kazakça konuşabildiklerini göstermektedir. Rus dilli nüfusun ağırlıkta olduğu göz önünde bulundurulursa doğal olarak böyle bir durumun ortaya çıkması kaçınılmazdır. Rusça günlük hayatın her alanında Kazakçaya oranla oldukça fazla kullanılmaktadır.

Kazak manevi kültür alanında genel kültür düzeyi oldukça düşüktür. Yapılan ankette Kazak şair ve yazarlarla ilgili bir soruya, katılımcıların %48'i Abay'ı, %23.5'i Sabit Muganov'u, %23.4'ü Muhtar Avezov'u, %22.1'i Saken Seyfullin'i, %17.5'i Oljas Süleymanov'u, %11.9'u ise Canbul Cabayev'i tanıdığı yanıtını vermiştir. Katılımcıların %34'ü halk destanlarının adını söylemekte zorlanırken, bazıları adlarını yanlış söylemiş, birçoğu ise konusu hakkında bilgi verememiştir.

1989 yılında yapılan ankette katılımcıların %94'ü Omsk okullarında Kazakça derslerinin verilmesinden yana olduklarını belirtmişlerdir. Fakat gerçekte durum bundan çok farklıdır.

1990'lı yılların ilk yarısında Kazak milli kültür merkezlerinin inisiyatifleriyle Omsk'da bulunan Znaniye (bilim) kitap evinde açılan Kazakça edebiyat bölümü ilgisizlikten dolayı kapatılmıştır. "Kazak Tili" Cemiyeti'nin çabalarıyla son 10 yılda okullarda açılan Kazakça dil öğretim kursları ilgi görmemektedir.

1989-1993 yılları arasında yapılan anketlerde tiyatro ve konser izleyicilerinin %53.7'si Kazakça, %29.5'i Rusça ve %16.8'i ise her iki dilde izlemeyi tercih ettiklerini belirtmiştir. Katılımcıların cevaplarından gençler ve orta yaş erkeklerde milli bilincin geliştiği sonucuna varmak mümkündür.

Uzmanlara göre Omsk vilayeti Kazaklarının dili, tarihsel ve bölgesel nedenlerden ve Rusçadan alınan kelime çokluğundan dolayı diğer Kazak şivelerinden farklıdır.[10] Omsk Kazaklarının konuşmasını bu yüzden temiz Kazakça olarak tanımlamak çok zordur. Bu durum, günlük konuşma tarzında Rusçanın her alanda Kazakçanın yerine geçtiği gerçeğinin bariz örneğidir.

Sonuç olarak Batı Sibirya kent kesimi Kazaklarında eşitsiz çift dilliliğin yaygın olduğunu söyleyebiliriz. Yüksek seviyede Rusça ve düşük seviyede Kazakça bilgisi, hayatın her alanında Rusçanın hakim olmasına yol açmaktadır. Bu durum, yakın gelecekte Kazakçanın fonk

siyonlarını tamamen kaybetmesi tehlikesini de beraberinde getirmektedir. İngvar Svanberg böyle bir gelişmenin Türkiye'deki Kazaklarda görüldüğünü belirtmektedir. Türkiye Türkçesinde eğitim ve çevrenin, Kazakçanın unutulmasına yol açtığını ve genç Kazak kuşağının Kazakça bilgisinin çok zayıf olduğunu ve bu dilde okuyamadıklarını ve yazamadıklarını sözlerine eklemektedir.[11]

Fakat Rusça bölge Kazaklarının yüksek seviyede konuşabildiği ve kullandığı dil olsa da, 1989 yılı nüfus sayımı sırasında Omsk vilayetinde yaşayan Kazakların %92.1'i, Novosibirsk vilayetindeki Kazakların ise %79.1'i ana dili olarak Kazakçayı belirtmiştir. 1959 ve 1970 yıllarındaki nüfus sayımları bu dönemin nüfus asimilasyonunun hızlı bir gelişme kaydettiği dönem olduğunu göstermektedir. Bu dönemlerde Omsk vilayeti yerleşim birimlerinde yaşayan Kazakların, ana dili olarak Rusçayı belirtenlerin oranı %4.1'den %10.6'ya yükselirken, Kazakçayı ana dil olarak belirtenlerin oranı ise %95.7'den %89.1'e gerilemiştir. Bir sonraki nüfus sayımında tersi bir durum ortaya çıkmıştır. Bunun nedeni, 1959-1970 yılları arasında vilayetin kırsal ve komşu bölgelerinden göçün düşük seviyede seyretmesi ve bu dönemde RSFSC Bakanlar Kurulu ve Yüksek Şurası'nın kolhoz ve sovhozların büyütülmesi ve kırsal alanlardaki yerleşim birimlerinin işçi kasabalarına reorganize edilmesi yönündeki kararnameleri olmuştur.[12] 1970 yılında kararların uygulanması sonucunda verimsiz olarak tanımlanan kırsal yerleşim birimleri arasında birçok Kazak aulu kaldırılmıştır.

Bunu, nüfus sayımlarında Omsk vilayeti yaşayan Kazakların oranlarındaki değişimden görmek mümkündür. 1959 yılında Omsk vilayetinde yaşayan kentli Kazakların oranı %12.7 iken 1970'de %19.3, 1979'da %30.7, 1989'da ise %43.8 olarak belirlenmiştir. 1959 yılından 1989 yılına kadar şehirleşme hızı %31.1 oranındadır. Böylece 1959 yılından 1970'e kadar geçen dönem içerisinde doğma büyüme şehirli olan Kazakların oranı 1979 ve 1989 yıllarından daha yüksektir.

Novosibirsk vilayetinde Rusçayı anadili olarak kabul eden Kazakların oranı 1959 yılına oranla 1970 yılında %8.1 artmıştır. Bu durum 1970 yılına kıyasla 1989 yılında bir artış kaydedilmemiş ve %25.3 oranında seyretmiştir. Novosibirsk vilayeti şehirli Kazak nüfusu 30 yıl boyunca aynı düzeyde kalmış ve toplam nüfusun %0.2'ni oluşturmuştur.

Bu veriler Novosibirsk vilayetinde ana dil değişim oranının Omsk vilayetiyle kıyaslandığında daha yüksek olduğunu göstermektedir. Omsk vilayetinde 1970 yılından itibaren ana dilini Rusça olarak belirtenlerin oranında sürekli düşüş kaydedilirken Novosibirsk vilayetinde 1959 yılından 1989 yılına kadar dil asimilasyonu sürecinde artış kaydedilmiştir.

N. E. Masanov'a göre göçebe kazak kültürünü oluşturan unsurlar uzun zaman zarfında doğal kaynakları kullanma stratejilerinin geliştirilmesi sonucu ortaya çıkmıştır.[13] Kazaklar, devrimden önce Alaş, Tore ve Koja gibi birkaç birlikten oluşan göçebe kültürünü temsil eden bir toplum olmuştur. Bu nedenle Kazaklarda gelişmiş etnik kültür oluşmamıştır. Ayrıca, Masanov tarımsal ve endüstriyel uygarlığın göçebe kültürünü gerilettiğini ileri sürmektedir. Bu büyük halk, belleğine kazılmış bin yıllık tarihinden koparılarak geçmişini kaybetmiş, göçebe ve kültür arasında marjinal toplum haline gelmiştir.[14]

Kültür, belli bir toplumun üyelerince uzun zamanda elde edilen birikimlerden oluşur. Toplumun dağılmasıyla kültür de parçalanmaya uğrar ve kuşaktan kuşağa aktarılan gelenekler yeni ortamda anlamını kaybeder. Hızlı şehirleşme ve tarımsal uygarlığa geçiş ve dünya uygarlığında yaşanan gelişmelerin Kazaklar tarafından benimsenmesi, Rusların sayısal ve kültürel egemenliği sonucu Ruslaşma süreciyle beraber cereyan etmiştir.

Günümüz Kazak geleneksel kültürü XV-XVI. yy.'da oluşan kültürün tam tersini oluşturmaktadır. Bu olumsuzluklara rağmen geleneksel kültürleriyle bağları hala kopmuş sayılamaz.[15] Modern Kazakların geleneksel yaşam tarzı kültür unsurları köken itibariyle göçebe atalarının kültürüne dayanmaktadır.

Batı Sibirya Kazaklarında aile başlıca sosyal kurum olmaya devam etmektedir. Ataerkil düzenin bir kalıntısı olan büyüklere saygı geleneği, günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Bir Kazak atasözünde "Korgendi kogerşin aka şesesinin uş butak tomen konaktaydı" (Görgülü civciv velilerinden üç dal aşağı konar) denmektedir. Daha küçük yaşlardan itibaren çocuklara, büyükleri saygıyla karşılama ve onlarla tokalaşma kültürü öğretilmektedir. Kazaklarda yaşam ve adaptasyon için gerekli bilgiler ataerkil kanallarla aktarılmaktadır. Aynı zamanda ailenin genellikle hayvanlardan oluşan mal varlığı kuşaktan kuşağa, atadan oğula miras bırakılmaktadır. Batı Sibirya kent kesimi Kazak kültüründe erkeklerin kadınlara göre üstünlüğü bazı durumlarda açıkça görülmektedir. Düğün merasimi geleneklerinden biri olan kudalıkta dünürlerle önce yaş sırasıyla erkekler, daha sonra ise kadınlar selamlaşır. Kazak ailelerinde hala erkek çocuk kız çocuğuna tercih edilmektedir. "Ul tuganda kuanadı, şanırakka ie boladı (Erkek çocuğun doğumuna sevinilir, evin sahibi olacaktır). Kız çocukları ise Kazak aile yapısı içerisinde misafir olarak görülmektedir.

Atalarının göçebe hayatı, Kazaklarda "konuk ikram kabul ederse ev sahibini selamet bekler" inancını pekiştirmiştir. Temiz kalpten ikram, hediye, on katıyla geri döner. Çünkü her misafir kendi rızkıyla gelir. "Konak ozinin rızıgimden keledi" (Misafir kendi rızkıyla gelir), "Allahın bergen rızıgi eşkim alalmaydı" (Allah'ın verdiği rızkı kimse alamaz)

Şayet bir yolcu köye uğramadan geçip giderse bu dostça olmayan bir hareket ve hakaret olarak kabul edilir. Şehir ortamında bu türden gelenekler artık önemini kaybetmektedir. Genellikle köydeki yakın akraba ve dünürler şehre geldiklerinde saygı olarak buradaki akrabalarını ziyaret ederler. Misafirin ikramı reddetmesi hakaret olarak kabul edilir. Geleneksel etik kurallarına göre ev sahiplerinin ikram ettiğinden en azından bir dilim (ayız tiyu) almak gerekir. Şehir Kazaklarında uzakta yaşayan bir akraba geldiğinde komşuları davet etme geleneği varlığını sürdürmektedir. Misafirperverlik etiği olarak düğünden sonra yeni evlileri ve onların aile üyelerini akrabalarca davet etme geleneği çok yaygındır. Bununla beraber yemek daveti ölenin ailesine de verilmektedir. Yeni bir eve taşınan ailenin her şeyin yolunda gitmesi amacıyla toy veya kurmaldık merasimi düzenlemesi bir başka gelenektir. Şehir Kazaklarında askere giden, teskeresini alan, okula başlayan, üniversite kazanan veya bitirenler için toy ve kurmaldık düzenlenir. Göçebe soyundan gelen şehir Kazaklarının kışa hazırlık olarak at kesme geleneği çerçevesinde sogım ve kış boyunca belli bir akraba ve tanıdık çevresini davet etme geleneği çerçevesinde omırtka düzenlenir. Saygı gösterisi olarak hastaları ziyaret etmek, düğün sonrası yeni çocuğun doğumu nedeniyle hastaneden taburcu olma nedeniyle vb. olaylar sonrası tebrik ziyaretleri ve ölümler nedeniyle başsağlığı ziyaretleri yaygın gelenek halini almıştır. Bu etik kurallarına sadece yaşlı insanların riayet etmediği, gençlerin de bu kuralları yerine getirmesi sevindirici bir haldir. Kazak etnik grubu içerisinde zengin, konuksever ve geleneklere sadık insanlar şehir kültürü temsilcileri, bilimsel dereceleri olan insanlara kıyasla daha saygın bir konuma sahiptirler.

Etnograflar, şehirleşmenin hızlanması sonucu bir yandan yeni şehir kültürünün gelişmesini sağlarken öte yandan sürekli köylerden şehirlere olan göç ve şehir nüfusunun kırsal kesimle olan ilişkileri sonucunda geleneksel kültürün şehir ortamında korunduğunu ve geliştiğini belirtmektedirler.[16]

Şehirleşme hızının yüksek olması Batı Sibirya kent kesimi Kazak nüfusunun büyük bölümünü kırsal kesimlerden göç edenlerin oluşturması nedeniyle geleneksel yaşam biçimi ve geleneksel kültürü fazla etkilememiştir. Omsk ve Novosibirsk vilayetlerinde 1970 yılından 1989 yılına kadar toplam Kazak nüfusu içerisindeki şehirli Kazak nüfusunun oranı %19.7'den %42.6'ya yükselmiştir.[17] N. V. Yukhneva'ya göre şehirleşme hızı ne kadar yüksekse kırsal kesim etkileri de o derece yüksektir.[18] Etno sosyolojik anket sonuçlarına göre, köylerden göç eden nüfusun şehirde uzun süre ikamet etmesine rağmen geleneksel bağlılık ve milli gelenek ve göreneklerini bilme düzeyleri her zaman yüksektir. Sonuç olarak, Batı Sibirya kent kesimi Kazaklarında manevi kültür, modern şartlara mükemmel ayak uydurmakta ve geleneksel etnik özellikler taşımaktadır.

XX. yy. boyunca Kazak aile gelenekleri önemli değişime uğramıştır. Bu süreç SSCB'de yaşayan hemen hemen her halka has bir özelliktir.[19] N. P. Lobaçeva, bu süreci geleneklerin içerik ve şeklinin şehir ortamına adapte edilmesi ve yeni ortak Sovyet kültürünün benimsenmesi olarak tanımlamaktadır.[20]

Bebeğin doğumuyla ilgili gelenekler bazı değişimlere uğramıştır. Bu geleneği, özünde bebeğin kırkıncı gününe kadar ve genellikle üst üste gelen yürümeye başladığı ve bir yılını tamamladığı süre olarak ikiye ayırabiliriz. Eski dönemlerde olduğu gibi, bebeğe ad koyma merasimi kırk günü dolmadan yapılmaktadır. Fakat bebeğin adı imam tarafından değil, ebeveynleri tarafından belirlenmektedir. Törene davet edilen imam gereken duaları okuduktan sonra bebeğin kulağına adını söyler. Bebeğin kırkıncı gününde "kırkınan şıgaru" (kırk çıkarmak) töreni yapılır. Bebeğin tırnakları ve saçları ilk kez kesilir, kırk kaşık gümüş paraların bekletildiği suyla yıkanır. Bu tören ebe tarafından yapılır.

Ayrıca, kırkıncı günde bebeğin doğumu nedeniyle sadece kadınların katıldığı kalja töreni (toy-düğün) düzenlenir. Geleneğe göre dişi kuzu kurban edilir. Kuyruk yağı ve boyun kemiklerinden geleneksel yemek yapılır. Kuyruk yağı bebeğe emmesi için verilir. Bu bebeğin mutlu ve zengin olması dileğini simgeler. Kuzunun boyun kemiği kadınlar tarafından, bebeğin boynu kuvvetli olsun diye dikkatlice temizlenir. Bu gelenek, hayatta fiziksel ve manevi olarak güçlü olmasını sağlamak anlamına gelmektedir. Eski dönemlerde, kadınlara doğum zamanı komşuları, akraba ve arkadaşları yardım ederlerdi. "Kalja" töreni sırasında doğuma yardım eden kadınlara kumaş parçaları, baş örtüsü gibi çeşitli hediye verilir. Düğüne katılan misafirler de bebeğe çeşitli hediye getirirler.

Ailede bebeğin yürümeye başladığı fark edildiğinde, annesi "tusau kesu" (iplerin kesilmesi) töreni düzenlemek üzere yakın arkadaş, komşu ve akrabalarını davet eder. Tören sırasında bebeğin ayakları siyah ve beyaz ip

lerle çapraz şekilde bağlanır. Davetliler arasından seçilen bir kadın bebeği kucağına alır ve misafirleri dolaşarak ipleri çözer. Tören sonunda misafirlere mendil, kumaş parçalar, ipleri kesen kadına ise önceden hazırlanmış hediye verilir. Günümüzde bebeğin doğumu ve gelişimi ile ilgili gelenekler modern şartlara adapte edilmiş olsa da bunlar içerik ve anlam bakımından hiçbir şey kaybetmemiştir.

İslam geleneklerinden, Batı Sibirya Kazaklarında erkek çocukların genellikle okul öncesi yaşlarda sünnet edilmesi geleneği, yani "sundetke otır gızu" yaygındır. Eskiden çocuklar özel imamlar (koja, hoca) tarafından sünnet edilirdi. Günümüzde ise sünnet ya hastanede ya da eve davet edilen doktorlar tarafından yapılır. Çocuğun sünnet edildiği gün düğün yapılır. Davetliler çeşitli hediye ve akrabaların yakınlığı derecesine göre para verirler. Geleneğe göre, yakın hısımlar, çocuğa büyük bir koç hediye etmelidirler. Fakat, şehir şartlarında bu gelenek koçun parasal değerinde bir hediye veya aynı değerde para verilmesi şeklinde değiştirilmiştir. Günümüzde diğer halklarla kültürel ilişkiler sonucu bir dizi yeni gelenek (örneğin, her sene çocuğun doğum günlerinin kutlanması gibi) ortaya çıkmıştır.

Bebek doğumu ve gelişimiyle ilgili gelenekler, modern ve milli unsurların bir arada yaşandığı bir şekil almıştır. Özellikle bebek bakımı ile ilgili gelenekler temizlik, giyim ve beslenme yöntemlerinin gelişimi nedeniyle değişime uğramıştır.

Aynı zamanda çocukların resmi kurumlarda kaydedilmesi, resmi nikahlara göre daha az yaygındır. Lobaçeva, buna benzer bir durumun Özbekistan'da da görüldüğünü belirtmektedir. Bunu, eski ve İslam öncesi yeni doğan bebek ve annenin, "nazar" şeklinde ortaya çıkan hassas bir durum

nedeniyle çocukların kötü ruhların etkisi altında kalacağı endişesinden kaynaklanan inançlarla ilişkilendirmektedir.[21]

Bölgede yaşayan Kazaklarda evlilik ve düğün merasimleri de geleneksel ve modern unsurların birleşimi şeklindedir. Evlilik, artık her iki tarafın isteği ile yapılmaktadır. Düğün ve evlilik merasimleri kız isteme, düğün, kudalık ve düğün sonrası merasimlere ayrılmaktadır.

Kız isteme merasimi (kuda tusu) damat ailesi tarafından sosyal durumuna göre en saygın beş-on arası kişinin gelin evine gelişiyle başlar. Bu görüşmeye ne damat ne de gelin adayı katılır. Görüşme sırasında misafirlerin geliş nedeni açıklanır ve taraflar arasında anlaşma sağlanırsa düğün tarihi ve kalım (başlık parası) konusunda ayrıntılar konuşulur. Kalım, günümüzde gerçek anlamını kaybetmiştir. Kalım, gelin ve damat ailesinin yeni evlilere evi döşemek için ayrılan paradır. Genellikle gelin tarafı evi döşemek, damat tarafı ise mobilya almakla yükümlüdür. Eski dönemlerde kız tarafına başlık olarak verilen 47 küçük ve büyük baş hayvan yerine, günümüzde 47 küçük eşya konan hediye sepeti verme geleneğine dönüşmüştür. Taraflar anlaşmaya varınca köy evinde veya şehirde özel bir evde misafirlerin hayır duaları "bata" alındıktan sonra koç kurban edilir ve dünürler gelmeden kesilir ve Kazak geleneksel yemeği "et" hazırlanır. Dünürler yanlarında çikolata, kumaş parçaları, şekerleme, kuru meyve gibi 47 küçük hediye ile doldurulmuş sepet (korjun) getirirler. Korjunun dışı pul, bilezik, kurdele ve boncuklarla süslenir. Buna karşılık olarak gelin tarafı dünürlere çeşitli hediyeler (kıt) verir. Böylece kız isteme merasimi bitmiş olur.

Düğün merasimi, gelin evinde düğün, gelinin damat evine getirilmesi töreni ve damat evinde merasim olmak üzere üç bölümden oluşur. Gerdek gecesi damat evinde yapılır, resmi nikah töreni düğünden 1 veya 3 gün sonra düzenlenir.

Düğünler genellikle akşamları başlar. Gelin, evinde damadın arkadaşlarıyla onu almak için gelmesini bekler. Damat gelini düğün için aullarda kurulan çadıra götürür. İçeri girerken düğündeki diğer gençler sıraya dizilerek düğün şarkısı (toy-jirı) söylerler. Düğünü yöneten tayakakşe (konuşmacı kişi) gelinin ve damadın anne ve babasına, kardeşlerine ve diğer akrabalarına sırayla konuşma hakkı verir. (Konuşma sırasında gelin ve damat konuşmaları ayakta dinlerler). Şenlikler, çeşitli geleneksel oyunların düzenlenmesi ("kızoynay", "bugubay" vb. gibi) sabah saatlerine kadar davam eder.

Son dönemler, Kazaklarda milli bilincin canlanması bir zamanlar unutulan geleneklerin tekrar ortaya çıkmasına yol açmıştır. Örnek olarak Omsk vilayetinde gelinin baba ocağını terk etmeden önce geleneksel nasihat şarkısı "jar jar" söyleme, damat evinde düzenlenen "bet aşar" (yüz açma) geleneklerinin yeniden canlanmasını göstermek mümkündür.

Düğün merasimlerinde İslam dini geleneklerinden sadece nikah kıyma merasimi ("neke kiyu) mevcuttur. Orta Asya ve Kazakistan halklarının aile ve nikah tarihi araştırmacısı N. A. Kisilyakov, neke kiyu merasiminin Kazaklarda İslam'ın daha geç dönemlerde yayılmasından dolayı kökleşmediğini, bu merasimin genellikle resmi nikah kıyıldıktan sonra, hatta gerdek gecesinden sonra yapıldığını vurgulamaktadır.[22]

Yakın akrabaların katıldığı neke kiyu merasimi esnasında imam dualar okuyarak, içi suyla dolu piyaleye metalik paralar atarak bu suyu önce gelin ve damada daha sonra da diğer konuklara içirir. Uğur getireceğine inanan yaşlı insanlar piyaledeki paraları torunlarına verirler.

Düğünden sonra yeni evlileri ve aile üyelerini yakın akrabaları ziyaret etmektedirler. Genellikle düğünden bir süre önce hem gelin hem damat tarafından kudalık merasimleri düzenlenir. Düğünden farklı olarak kudalık merasimi kesin kurallara dayanmaktadır. Merasimden birkaç gün önceden tarafların anneleri misafirliğe katılacak kadınlarla bir araya gelerek ayrıntılar ve hediye sepetinin içeriği konusunda anlaşmaya varırlar. Herkes sepetin doldurulmasına katkıda bulunmak zorundadır. Tören sırasında misafirlere çay ve et ikram edilir. Kudalık merasiminde kuyruk baur asatu, saykele, korındık, kalja ve kit gibi geleneklerin yerine getirilmesi şarttır.

Batı Sibirya Kazaklarında defin merasimleri dini normlarla etnik özelliklerin karmaşıklığıyla göze çarpmaktadır. Merasim defne hazırlıklar, ölünün gömülmesi ve gömülmesinden sonra verilen yemek ve ayinlerden oluşur.

Ağır hasta olan insanları, yakın akrabaları ve arkadaşları ölümüne kadar yalnız bırakmamakta, teselli etmekte ve kendisine acısını paylaştıklarını ifade etmektedirler (konul aytu). İnsan öldükten sonra cesedi (mait) evin sağ tarafına (on jak) götürülür ve perdeyle kapatılır. Ölüyü son yolculuğa uğurlamak için genellikle bütün aul, şehirlerde ise arkadaşları, akrabaları ve komşuları gelir. Defin merasiminin yapılmasında ölenin ailesine maddi yardımda bulunulur (bata). Defin merasiminin düzenlenmesi için akraba, yakın arkadaşlardan ve töreleri iyi bilen aksakal birisinden müteşekkil bir grup oluşturulur. Vefat akşamı koç kesilir ve gece yemek hazırlanır “konak as” (ölünün misafir yemeği). İslam öncesi inançlara göre ölen insanı tek başına ve ışıksız bırakmak yasaktır, çünkü ruhu şeytanlar tarafından çalınabilir. Kuzet adı verilen bu gelenek Müslüman gelenekleri çerçevesinde bazı değişimlere uğramıştır.

Cenaze yıkama merasimine 5, 7 veya 9 kişi katılır. Yıkamaya başlamadan önce bu kişiler (suekke tusu) kefen için (akiret) ölçü alırlar. Kefen, pamuk kumaştan biçilir. Ceset yıkandıktan sonra kefene sarılır ve baş tarafı Kıble’ye doğru olacak şekilde halıyla örtülür. Davet edilen molla cenaze duası okuduktan sonra İslam öncesi dönemlere dayanan ölünün günahlarının imama geçmesi töreni olan “iskat” düzenlenir. İslam dini ve Kuran’a aykırı olduğu düşüncesiyle Omsk’daki camilerin bazılarında bu tören yasaklanmıştır.

Cenaze mezarlığa cami tarafından verilen tabut veya özel sedyeyle götürülür. Köy kesiminde kadınlar mezarlığa alınmamaktadırlar.

Cenaze toprağa verildikten sonra törene katılan imamlar yaş sırasıyla dualar okur. Daha sonra mezarın köşelerine oturan dört kişi, bildiği duaları okumaya başlar. Bu gelenek, İslam öncesi inançlara dayanır. İnanca göre, dualar okunduğunda ölü kötü ruhlardan korunmuş olur.

Son zamanlar Omsk vilayeti Kazaklarında, mezarda ölüyü sorguya çekecek iki meleğe verilecek cevapların bulunduğu kağıdın kefene konması geleneği Müslüman inancına aykırı olduğundan dolayı unutulmuştur.

Cenaze törenleri bittikten sonra yemekler verilir. Yemekler üçüncü gün, yedinci gün, kırkıncı gün, yüzüncü gün ve ölümünün birinci yılında verilmektedir. Üçüncü gün genellikle cenaze töreniyle üst üste gelmektedir. Yemeklere İslam kurban kesme geleneğine uygun olarak at veya koç kesilir. Yedinci ve kırkıncı gününe uzakta yaşayan akrabalar ve arkadaşları katılır. Yüzüncü gün aile ve yakın akrabaların katılımı ile düzenlenir.

Mezarlar, kırmızı veya beyaz tuğladan veya bunların karışımından yapılır. Mezarın standart demir parmaklıklarla çitlenmesi ve mezara heykel yaptırımı geleneği Sovyet döneminde ortaya çıkmış, fakat bugün daha az uygulanmaktadır. Günümüzde mezar taşı olarak kullanılan mermer taşların üzerine ölünün resmi veya çeşitli süslemeler yapılır.

Orta kuşak insanlarda mezarlara gül dikmek, temizlemek ve belli günlerde ziyaret etme geleneği yaygınlaşmıştır. Mezarları ziyaret etmek İslam dinine aykırı değil, çünkü böylece insanlar yaşamın faniliği ve herkesin sonunun toprak olacağını sıkça düşünürler.[23]

Lobaçeva aile gelenekselliği gelişiminde hemen hemen her halkta görülen bir noktaya dikkat çekmektedir. Yazar, Batı Sibirya Kazak geleneklerinden defin ve cenaze merasimlerinin hiç değişime uğramadığını, bebek doğumu ve gelişimiyle ilgili geleneklerde ise küçük değişmeler görüldüğünü söylemektedir.[24]

Kazaklar arasında dini bayramların kutlanması çok yaygındır. Kazaklar, Büyük ayt (kurban veya bayram)-Kurban bayramı, Uraza-Ramazan, küçük ayt gibi dini bayramları artık milli bayram olarak benimsemişlerdir. Yapılan bir ankette Batı Sibirya Kazaklarının %65'den fazlası bu bayramların milli bayram olduğunu belirtmektedir.

Uraza (Ramazan) süresince genelde yaşlılar oruç tutmaktadır. Kazaklarda oruçluları ayız aşar'a (iftar) davet etmek gelenek haline gelmiştir. Yemeğe başlamadan önce hoca (molla) ve oruçlular namaz kılar ve dua okurlar. Yaygın inanca göre bu gelenek, aile üyelerini kötülüklerden korumaktadır. Yemekten sonra her aile bireyi, molla ve oruç tutan yaşlı insanlara (sadaka) verir ve ayrıca aile reisi cami için (bıtır sadaka) yardımda bulunur. Orucun bitmesiyle büyük bayram kutlanır. Her aile koç satın almak ve kurban kesmeyi bir görenek haline getirmiştir. Üç gün boyunca kadınlar ve erkekler birbirinden ayrı olarak (şehirlerde böyle bir ayırım kalmamıştır) tanıdık ve akrabalarını ziyaret etmektedirler. Diğer Müslüman topluluklardan farklı olarak ziyafetler sırasında alkollü içkiler ikram edilmektedir. Son on yılda genç kuşak ve genel olarak Kazaklarda dine olan bağlılık artış

göstermiştir. Omsk'ta 3 cami bulunmakta, Kazakların yaşadığı kırsal yerleşim birimlerinde de camiler yapılmakta, dini okullar faaliyet göstermektedir.

Omsk vilayetinde faaliyet gösteren Kazak Milli Kültür Merkezleri, milli kültürün gelişimine önemli katkılarda bulunmaktadır.

1989 yılında F. K. Yumaçikov ve M. A. Aljanova'nın çabalarıyla kurulan Moldir (kaynak, pınar) Kazak Gençlik Kulübü 1992 yılında Milli Kültür Merkezi, 2000 yılında ise Sibirya bölgesi Kazak Kültür Merkezi olarak faaliyetini sürdürmektedir.[25] Merkezin esas faaliyetlerini çocuklarla grup çalışmaları, Rusya ve Kazakistan Resmi bayramları (Yılbaşı, 23 Şubat, 8 Mart, Naurız (Nevruz), Rusya ve Kazakistan Bağımsızlık Günleri, 9 Mayıs, Milli (dini) bayramlar nedeniyle konser ve tedbirler, S.

Seyfullin, Abay, Ç. Velihanov, A. Baytursunov, M. Cumabayev vb. gibi yazar ve şairlerin anısına geceler, diğer kültür merkezleriyle ortaklaşa çeşitli etkinlikler oluşturmaktadır.

1990 yılı Şubat ayından itibaren "Kazak Tili" (Kazak dili) Cemiyeti'nin Rusya bölgesi Omsk şubesi faaliyetlere başlamıştır. 1992 yılından itibaren Cemiyet'in Omsk şubesi, Uluslararası "Kazak Tili" merkezinin vilayet şubesi olarak faaliyetlerini sürdürmektedir. Şube'nin, 1993 yılında Kazakça yayınladığı "Ombı Uni" (Omsk'ın sesi) gazetesi maddi problemler yüzünden bir süre sonra kapanmıştır. Ayrıca okullarda ek eğitim olarak verilen Kazakça, Kazak edebiyatı, Kazak tarihi ve Kazak halkı etnografisi dersleri, milli çalgı dombranın öğretilmesi ilgisizlikten dolayı başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

"Kazak Tili" topluluğunun aktif üyelerinden R. K. Mukanova'nın girişimiyle 1989 yılında Omsk radyosunda Kazakça yayınlanan 10 dakikalık "Akku" (ak kuğu) programı yayın hayatına başladı. Daha sonraları yayın süresi 20 dakikaya uzatılan programın adı "Şugıla" (son haberler) olarak değiştirildi. Omsk vilayetinde yapılan geleneksel "Anşi Balapan" (şarkı söyleyen yavru kuş) çocuk milli folklor yarışması "Kazak tili" Cemiyeti tarafından düzenlenmektedir. İlk yarışmalarda sadece köylerden çocuklar katılırken 90'ların sonlarına doğru "Moldir", "Amanat" gibi kültür merkezlerinin müzik, koreografi, vokal ve dram gruplarından şehirli çocukların da katıldığı görülmüştür.

1999 yılı Ekim ayında Omsk vilayetinde "Kazak Tili" Cemiyeti nezdinde "Omsk Kazakları Kültür-Eğitim Birliği" kurulmuştur. Birliğin "Amanat" (yatırım, emanet) folklor topluluğunun dombracılar grubu 1999 yılında yapılan "Omsk Yıldızı-99" yarışması ödülünü kazanmıştır.

1991 yılında Omsk Kazak gençlerinin girişimiyle tarihi-edebi "Dastan" kulübü ve "Jalın" gençlik merkezi kurulmuştur. Çeşitli aktivitelere katılan merkezler "Zemlya Sibirskaya, Dalnevostoçnaya" dergisi özel sayısı, 1992 yılında Omsk Üniversitesi, Kazak grubunun Sibirya etnografi gezisini, "Ombi Uni" gazetesinin yayınını finanse etmekteydi. Fakat Rusya Federasyonu'nun cemiyetler hakkındaki mevzuatı gereğince sivil toplum örgütleri ve cemiyetlerin ticari faaliyetlerde bulunmaları yasal olmadığından dolayı "Jalın" ticari kuruluş olarak yeniden yapılandırılmıştır.

1993 yılında "Dastan" kulübü parçalanınca bölgede faaliyet gösteren kamuya açık ilk Kazak kütüphanesi de kapandı.

Fakat bu milli kültürel cemiyet ve merkezler arasında birliğin olmaması üzücü bir olaydır. Her merkezin belli bir dinleyici çevresi vardır. Bu olumsuzluklara rağmen her bir merkez Kazak kültür ve geleneklerine ilgiyi artırmıştır. Gençler arasında milli folklora olan ilgi gün geçtikçe artmaktadır.

Sonuç olarak Batı Sibirya Kazaklarında etnokültürel değişim sürecini Kazak geleneksel ve modern şehir kültürü karması şeklinde özetleyebiliriz. Günlük yaşamda Kazak etnik kültürü ağırlıklı olarak içinde Rus ve modern kent kültürü özelliklerini barındıran bir karma oluşturmuştur.

Batı Sibirya Kazak kültürüne özgü öğeler, geleneksel göçebe kültürü çerçevesinde oluşmuştur. Belirli etnik yapı içerisinde cereyan eden ilişkilerde aile en önemli unsur olarak kalmaktadır. Modern Kazak düğün merasimi geleneksel esaslara dayanmaktadır. Gelenek ve görenekler modern hayat şartlarına uyarlanmış, basitleştirilmiş veya sembolik karakter taşımaktadır. Batı Sibirya Kazaklarında

düğün merasimi geleneksel, milli ve modern manevi kültürün bir arada yaşandığının en güzel örneğidir.

1 “Sistematiceskoye Sobraniye Zakonov RSFSR, Ukazov Prezidiuma Verkhovnovo Soveta RSFSR i Reşeniy Pravitelstva RSFSR”, Cilt. 4, M., **Yuridiçeskaya Literatura**, 1968, S. 208, 315-328.

2 **A.g.e.**, s. 319.

3 Provatorova O. M., “Sovremennıye Etniçeskiye Prosessı u Kazakhov Zapadnoy Sibiri”, **Diss**. **na Soiskaniye Uç**. **Step**. **Kand**. **İst**. Nauka, L., 1986, S. 93.

4 **A.g.e.**, s. 93-94.

5 Ahmetova Ş. K., **Etnografiçeskiye Koleksiya Omskogo Gordskogo Dvortsa Tvorçestva Detey i Yunoşestva**, **Problemı Muzeyevedeniya i Narodnaya Kultura**, Nauka, Novosibirsk 1999, S. 182-183.

6 Ahmetova Ş. K., **Pişa Kazahov Zapadnoy Sibiri**, **Materialnaya Kultura Narodov Rossii**, Novosibirsk, Nauka, 1995, S. 201-202.

7 **A.g.e.**, S. 203-204.

8 **A.g.e.**, s. 206-208.

9 A. Pranda, “Vliyanie Bilingvizma Na Nekotorıe Yavleniya Narodnoy Kulturı”, **Sov**. **Etnografiya**, 1972, N. 2, S. 18.

10 Kurmanaliyev K. A., “Klassifikasiya Leksiçeskih Osobennostey Yazıka Omskıh Kazahov”, **Etniçeskie i Sosialno**-**Kulturnıe Prosessı u Narodov SSSR**, 1. Kitap, Omsk 1999, S. 72-73.

11 Svanberg İ., **Kazahskie Bejentsı V Turtsii**, **Kazahskaya Diaspora**: **Problemı Etniçeskogo Vıjivaniya**, Almatı, Atamura, 1997, S. 200-201.

12 “Sistematiceskoye Sobraniye Zakonov RSFSR, Ukazov Prezidiuma Verkhovnovo Soveta RSFSR İ Reşeniy Pravitelstva RSFSR”, Cilt. 4, M., **Yuridiçeskaya Literatura**, 1968, S. 208, 315-328.

13 Masanov N. E., **Osobennosti Funksionirovanie Traditsionnogo Koçevogo Hozyaystva Kazahov**, **Kultura İ İstoriya Tsentralnoy Azii İ Kazakstana**: **Problemı İ Perspektivı İssledovanie**, Almatı 1997, S. 5.

14 Amrekulov, N., Masanov N., **Kazakstan Mejdu Proşlım İ Buduşim**, Almatı, MGP “Beren”, 1994, S. 137.

15 **A.g.e.**, 115.

16 Budina O. R., Şmeleva M. N., “Problema Traditsionnosti Sovremennoy Bıtovoy Kulturı Russkogo Gorodskogo Naseleniya”, **Sovetskaya Etnografiya**, 1987, N. 6, S. 20.

17 **Rassçitano Po**: **Natsionalnıy Sostav Naseleniya RSFSR Po Dannım Vsesoyuznoy Perepisi Naseleniya 1989 G.**, M., 1990.

18 Yuhneva N. V., “İzuçeniye Goroda Kak Etnografiçeskaya Problema”, **Etnografiçeskiye İssledovaniya Severo-Zapada SSSR**, L., 1977, S. 146.

19 Argımbayev H. A., **Semeyno-Braçnıye Otnoşeniya u Kazahov v Sovetskuyu Epohu**, **Aktualnıye Problemı İstorii Sovetskogo Kazakstana**, Alma-Ata 1980, S. 302-315; Kauanova H. A., **Obraz Jizni İ Bıt Raboçih Semey**, Alma-Ata, Nauka, 1982, S. 158; **Kultura İ Bıt Kazakskogo Kolhoznogo Aula**, Alma-Ata, Nauka, 1967, S. 179-235; Lobaçeva N. P., “O Prosesse Formirovaniya Novoy Semeynoy Obryadnosti”, **Sov**. **Etnografiya**, 1972, N. 1, S. 3-13.

20 Lobaçeva N. P., **Ukaz Rab**., s. 4.

21 **A.g.e.**, s. 12.

22 Kislyakov N. A., **Oçerki po İstorii Semi i Braka u Narodov Sredney Azii i Kazakstana**, L., Nauka, 1969, S. 111.

23 Muhammad İbn Camil Zinu, **İslamskaya Akida** (**Verouçenie**, **Ubejdennie**, **Bozzrenie**) **po Svyaşennomu Koranu i Dostovernoy Sunne**, M., İzadetlskiy Dom “Badr”, 1998, S. 115-117.

24 Lobaçeva N. P., **Ukaz Rab**., s. 7.

25 **“Ombı Uni”** gazetesi, 1998, N. 1, s. 2.

Şorlar / Doç. Dr. Galina M. Patruşeva [p.752-759]

DOÇ. GALİNA M. PATRUŞEVA

Omsk Devlet Üniversitesi Etnografi ve Müzecilik Bölümü /Rusya

1990'lı yıllarda Şor boyları (Kereş, Sebi, Tortkın, Aba, Çeleh, Taeş) esasen vatanlarında yaşamaktaydılar.[1] Günümüzde Şorların %99.2'si Rusya'nın Kemerovo vilayeti, Hakasya ve Gorno-Altay Özerk Cumhuriyetlerinde yaşamaktadırlar. Şorların çok az bir bölümü ise Orta Asya ve Kazakistan, Ukrayna, Gürcistan, Litvanya ve Letonya'ya yerleşmiştir. Bu ülkelerde yaşayan Şorların büyük bölümü asimile edilmiş durumdadır.

Şehir nüfusu genellikle Taştagol, Mejdureçensk ve Mıski şehirlerinde yoğunlaşmıştır. 1989 yılında Kemerovo vilayeti toplam nüfusu içerisindeki Şorların oranı %0.4'ü bulmaktaydı. 1970-1989 yılların arasında Şorların yaşadığı yerleşim birimleri birleştirilmiş, bazı küçük köyler ortadan kaldırılmıştır. Bu dönem içerisinde büyük yerleşim birimi sayısı yarıya düşmüştür.

Etnik bilincin değerlendirilmesi amacıyla 1976-1986 yılları arası dönemi kapsayan bir anket yapılmıştır. Bu ankette Şorların diğer etnik gruplarla benzerlik ve farklılık düzeylerinin belirlenmesi amaçlanıyordu.

Elde edilen veriler karşılaştırıldığında 1986 yılında Şorların, kendi etnosu ile dil, yüz çizgileri ve kökeni bakımından diğer etnoslarla olan yakınlık derecesine ilişkin sorulara verdikleri yanıtlar, 1976 yılındaki anket sonuçlarından farklılık göstermektedir. Buna rağmen, hem 1976 yılındaki, hem de 1986 yılında yapılan ankete katılanlar, diğer etnoslarla Şorlar arasında ayırdedici özelliklerin dil ve yüz hatları olduğunu belirtmiştir. Maddî kültür değerleri açısından çok önemli farklılıklar kaydedilmemiştir. Dil, kültür ve yaşam tarzı bakımından kendilerine yakın olarak bazı Türk kavimlerini (Hakas, Altay, Kazak, Tatar, Kumandi vb.) göstermişlerdir. 1976 yılında ankete katılanların %13'ü kültür ve yaşam tarzı bakımından kendilerine yakın olarak Rusları gösterirken, 1986 yılındaki ankete katılanların ise sadece %1'i bu görüşü paylaşmıştır.

Sorulara verilen yanıtlar sosyal yaşam standartları ve eğitim düzeyi yüksek olan katılımcıların akraba kavimleri tanıma yüzdesinin yüksek olduğunu göstermektedir.

Etnik bilinç seviyesi araştırmaları, Şorlarda etnik bilincin en üst seviyesi olarak nitelenen etnik düzeyde olduğunu göstermektedir. Bir sonraki düzey grup bilincidir. Şorlar güney ve kuzey grubu olarak ikiye ayrılırlar. Etnik bilincin ikinci düzeyi olarak grup bilincinin oluşumunda yayılma faktörü önemli rol oynamıştır.

Günümüzde Şorlarda, sahip oldukları maddî ve manevî kültürde gelişme içeren ve etnik yapıda dönüşüm sürecinin bir çeşidi olan etnokültürel değişim görülmektedir.

Toprağı işlemek için, traktör, biçerdöver vb. gibi tarım makineleri kullanılmaktaydı. Güney kısmının dağlık bölge olması, toprakların ekin için elverişli olmaması ve teknolojik donanımın yetersiz

oluşu verimliliği düşürmekteydi. Bu nedenle bölge halkının temel uğraşları hayvancılık, arıcılık ve çam fıstığı üretimiydi.

Şorlar eski dönemlerde yaban arısı balı toplamaktaydılar. Bununla birlikte, Rusların etkisi ile arıcılık daha da geliştirildi. Şorlardan bazıları bu alanda uzmanlaşmıştır.[2] Son dönemlerde zararlı haşereler arı sayısının hızlı bir şekilde düşüşüne neden olmuştur.

Balıkçılık ve toplayıcılık (şifalı bitkiler, bitki kökleri) Şorların bir başka uğraşı alanıdır. Şorlar ağ, olta, korçagi ve başka yöntemlerle balık yakalamaktadırlar. Şorlar Sibirya ormanları ve dağ eteklerinde sık bulunan şifalı bitkilerden ilâçlar hazırlamaktadırlar. Bu bitkilere

örnek olarak papatya, öksürükotu, kılıç otu vb. gösterebiliriz. Ayrıca yaban sarımsağı, şakayık ve başka bitkilerin köklerini de toplamaktadırlar. Şorların %80'inin kendi bahçesi bulunmaktadır. Dağlık Şor'un güneyinde genelde arpa ve sebze, kuzeyinde ise meyve yetiştirilmektedir. Şorların bir çoğu büyük baş hayvan, at, tavuk, kaz vb evcil hayvan beslemektedirler.

Kırsal kesimlerde yaşayan Şorların bir kısmı kütüphane, mağaza, okul veya köy Sovyet'i gibi yerel kurumlarda çalışmaktadırlar.

Şor ailelerinin başlıca geçim kaynağını devlete verdikleri veya pazarlarda sattıkları çam fıstığı, kürk, bal, şifalı bitkiler ve yemişlerden elde ettikleri kazanç oluşturmaktadır.

Bölgenin sanayileşmesi 1930'lu yıllarda başlamıştır. Bölgede madencilik, ağaç sanayi ve eskiden de mevcut olan altın madenciliği geliştirilmiştir. Sanayiinin geliştirilmesi ile buralarda büyük yerleşim birimleri ve şehirler kurulmaya başlamıştır. Şorlar sanayi sektöründe de istihdam edilmiştir. Sanayileşme bölgedeki diğer halkların, özellikle Rusların sayısında artışa neden olmuş ve zamanla Şor nüfusu azınlık durumuna gelmiştir. 1939 yılında Dağlık Şor Millî Bölgesi'nde Şorlar nüfusun %10'unu oluşturmaktaydılar. Bu Dağlık Şor Millî Bölgesi statüsünün kaldırılması için yeterli bir sebep olmuştur.

1960 yılında toprakların verimsizliği gerekçesi ile Dağlık Şor'da faaliyet gösteren kolhozlar kaldırıldı. Şor'un güneyinde herhangi bir alanın geliştirilmemesi bölge halkının ekonomik, sosyal ve kültürel gelişimine darbe indirmiştir.

Araştırmalarımız, bölgedeki birçok yerleşim biriminde (Şor-Tayga, Uzengol, Aşağı Alzak, Yukarı Alzak, Kiçi vb) elektrik enerjisinin olmadığını göstermektedir. Otomobil yolları çok kötü ve bakımsız durumda olduğundan Taştagol, Şeregeş, Mıski şehirleri ile civar köylerin otoyol bağlantısı yoktur. Şor'un güney ve kuzeyinde sadece bir kaç köy Sovyeti'nin Taştagol ve Miski şehirleri ile telefon bağlantısı bulunmaktadır. Yetersiz tıbbî hizmet ahalinin tepkisini çekmektedir. Köylerde sosyal faaliyet yok denecek kadar azdır. Yemekhane, lokanta, çocuk bakım evi, kuaför hizmetleri vb hizmetler bulunmamaktadır. Bu gibi nedenler kırsal kesim nüfusunu göçe zorlamaktadır. Kuzey Şor kasabalarında içme suyu problemi yaşanmaktadır. Önceleri içme suyu Mrassu, Tomi nehirleri ve kollarından temin edilirken, günümüzde suyun içilemez hale gelmesi nedeni ile içme suyu arabalarla dışarıdan getirilmektedir. Sibirgin kömür yataklarında kömürün açık yöntemle çıkarılması asit yağmurlarına yol açarak çevrenin kirlenmesine, bitki örtüsünün yok olmasına neden olmuş, bu durum

insan ve hayvanları olumsuz yönde etkilemiştir. Dağlık Şor'daki ormanlar yıllarca İç İşleri Bakanlığı Dairelerince vahşîce yok edilmiştir.

Şorların yaşadığı bölgelerdeki olumsuz şartlar doğal olarak yaşam standartlarını düşürmüş, kültürel ihtiyaçlarını karşılamamış ve bu tür sorunlar halkın psikolojik durumuna da yansımıştır.

Doğal olarak, bu şartlar Şorların kendi kültürlerine yaklaşımlarını da etkilemiştir. Araştırma yaptığımız dönem içerisinde ev aletleri, geleneksel yapı şekli ve bu gibi bir çok geleneksel kültür unsuru aşınmış veya tamamen yok olmuştur.[3]

Günümüzde, kırsal kesimdeki Şorların %90'ı tek katlı ahşap evlerde oturmaktadır. Taban döşemesi olarak esasen demir, kiremit gibi modern malzeme kullanılmaktaysa da, geleneksel tabanlı evlere de rastlanmaktadır. Evlerin duvarları sıvanmakta ve badana yapılmaktadır.

Anket sonuçlarına göre, kırsal kesimdeki Şorların %70'i bahçeli bir ev sahibi olmak istediğini belirtirken, sadece %27.8'i çok katlı apartmanda konforlu daire sahibi olmak istediğini belirtmektedir. Görüldüğü üzere, kırsal kesimde yaşayan Şorlar, yaşam koşullarının iyi olması şartı ile köyü tercih edebileceklerini belirtmektedirler. Ankete katılanlardan hiç kimse evin iç ve dış dekorasyonunda millî çizgiyi taşıyan her hangi bir unsur belirtememiştir. Şorlar evlerinde fabrika üretimi mobilya tercih etmektedirler. Kütükten yapılma geleneksel evler günümüzde yazlık mutfak, avcı kulübesi veya ambar olarak kullanılmaktadır. Giyecek ihtiyaçlarını ya dükkanlardan ya da atölyelere sipariş vererek karşılamaktadırlar. Dağlık Şor'da ev yapımı veya küçük zanaat atölyelerinde üretilen giyim ve kundura kullanımı çok yaygındır. Yiyecek (mutfak) maddî kültürün en önemli unsurlarından olup, halkın sosyal ve ekonomik durumunun en belirgin göstergesidir. Şorların günlük yiyeceklerini bahçelerinde yetiştirdikleri sebze ve meyveler, et ve süt ürünleri oluşturmaktadır.

Şorlar genelde Rus ve diğer halkların mutfaklarını, yemeklerini benimsemiştir. Buna rağmen geleneksel yemek çeşitleri günümüzde de varlığını sürdürmektedir. “Tolkan” (arpa unu ile su, bal ve sütü karıştırarak hazırlanan bir çeşit yemek), “Urge” (erişte çorbası), “Kalaş” (ekmek), “Tutpaş” (bir çeşit hamur yemeği) gibi geleneksel yemekler günlük yemek mönülerini oluşturmaktadır. Milli mutfağa ilişkin anket sonuçlarına bakıldığında geleneksel yemekler hakkında bilgisi olanların oranında artış gözlenmiştir. 1-3 arası geleneksel yemek çeşidi bilenlerin oranı artarken, 4 ve daha fazla çeşit bilenlerin oranı %11.3'den %4'e kadar gerilemiştir. Ka

dınlar erkeklere oranla bu konuda daha başarılıdırlar. Ayrıca önceki yıllarda geleneksel mutfak konusunda sadece yaşlılar bilgi sahibi iken, günümüzde genç ve orta kuşağın da konu ile ilgili bilgi artışı eğilimi içinde oldukları görülmektedir.

Her evde genellikle fabrika üretimi mobilya kullanılmaktadır. 1986 yılında yapılan ankete katılanların yarısından fazlası evlerinde televizyon, radyo; %40'ına yakını ise buzdolabı, çamaşır makinesi ve dikiş makinesinin olduğunu belirtmiştir. Elektrik enerjisi Dağlık Şor'un bütün kasabalarına verilmiş olsaydı, bu aletlerin sayısı büyük ihtimalle daha fazla olurdu.

Modern taşıt aracı kullanımı gün geçtikçe artmaktadır. Yapılan anketin sonuçlarından nüfusun %34'ünün taşıt aracı olarak bisiklet, motor kullandığını görülmektedir. Şehir ve yerleşim birimleri arasında bağlantılar otobüs, tren, veya helikopterle sağlanmaktadır.

Asma motorlu sandallar (oyma sandal “kebe”) rağbet gören bir vasıtadır. Ayrıca, Şorlar günümüzde de ata binmeyi ve at arabaları kullanmayı sevmektedirler.

Bu küçük halkın manevi kültürüne gelince, 1930’lu yıllarda Dağlık Şor Millî Rayonu döneminde aydın kesimin yarısından fazlası ya sürgün edilmiş, ya da öldürülmüştür. İkinci Dünya Savaşı sırasında Şor aydınları savaşta hayatını kaybetmiş ve bu halkın kültürel gelişimine önemli etkiler yapmıştır.

1943 yılına kadar ilk okullarda Şorca dersler verilmekte, Şorca kitaplar yayınlanmaktaydı. Bu dönemde folklor ekipleri faaliyet göstermekte, Şor şairleri geleneksel toplantılar düzenlemektedir. Daha sonraki yıllarda Şorca eğitim veren Eğitim Yüksek Okulu kapatılmış “Krasnaya Şorya” (Kızıl Şor) gazetesi faaliyetini durdurmuştur. Şorca eğitim veren okullar kapatılmış ve Rusçaya geçilmiştir.

Günümüzde, Şor çocukları eğitimlerini genellikle yatılı okullarda almaktadırlar. Diğerleri ise sekiz yıllık eğitim veren okullarda eğitim görmektedirler. Elimizdeki verileri Ust-Karbız, Ust-Anzas, Çelisu-Anzas, Ust-Kolzas, Nikolaevsk köy kurullarının verileriyle karşılaştırdığımızda, geçen on yıl zarfında, Şorların eğitim düzeyinde önemli ilerleme kaydedildiği görülmektedir. Örneğin, okuma yazma bilmeyenlerin oranı %4 azalmış, orta okul eğitimi görenlerin oranı %7.7 azalırken, buna mukabil orta eğitimi bitirenlerin oranı %10, meslekî teknik okulu bitirenlerin oranı da %3.5 artmıştır. Lisans eğitimi alan öğrenci sayısında bir artış kaydedilmemiştir. Şorlar orta eğitimi tamamladıktan sonra genellikle meslekî teknik okulları, yüksek okulları tercih etmektedirler.

Dağlık Şor bölgesinde eğitim durumu hiç de iç açıcı değildir. Uzak köy ve kasabalarda yaşayanlar, özellikle gençler şehirlere göç etmektedirler. Köylerde çocuk sayısı azalınca, yerel yönetimler 10-15 çocuk için okul yapmanın bir anlamı olmadığını savunarak, çocukları ya şehirdeki yatılı okullara ya da köy merkezlerindeki okullara göndermektedirler. Çocuklar ebeveynleri ile sadece hafta sonları ve tatillerde görüşebildiklerinden zamanla evden uzaklaşmaktadırlar. Ebeveynleri çocuklarına gereken ilgiyi gösteremeyince çocukların geleneksel kültürlerine yabancılaşmalarına yol açmaktadırlar. Bunun sonucu olarak kuşaklar arası bağların kopma aşamasına geldiğini söylemek mümkündür.

Şimdi ana dilini, yazılı ve sözlü edebiyatı, halk efsaneleri ve masallarını, Şor millî şairlerini ve yazarlarını, Şorların ne derecede bildikleri ve tanıdıkları ile ilgili sorular üzerinde duralım. Elde ettiğimiz veriler 50-59 yaş erkeklerin %86.3’ünün 1-3 arası halk efsanesi ve rivayeti bildiğini belirtmiştir. Nadiren, efsaneleri “Altın Aar”, “Altın Poos” vb. adları ile belirtmekte, sadece konusunun ne olduğu hakkında bilgi vermektedirler (Tilki hakkında, Ayılar hakkında, Kokarca hakkında, Pehlivanlar hakkında, Dağlar hakkında gibi). Şorların %80’i bu soruyu cevaplandırmakta zorlanırken, efsane ve rivayetlerden bir parçasını veya adını söyleyebilen katılımcıların oranı çoğunlukla sadece %1.7 olarak belirlenmiştir. Bu konu katılımcıların sosyal ve eğitim seviyesi ve meslekî durumları açısından incelendiğinde bir efsane ve rivayet adı söyleyebilen veya içeriğinin ne olduğunu bilenlerin oranı şu şekilde dağılmaktadır: yüksek mütehassıslar %23, orta sınıf %25, memurlar %19’dan fazla. Bu oranlar G1, G2 ve işsizler grubunda sırası ile %12, %9.2, %11.2 şeklindedir. Aydın kesim ve memurların daha eğitimli olmaları ve yerel gazete “Krasnaya Şorya”’da Şor masalları, hikâye ve rivayetlerin yayınlanması bunun en başlıca nedenidir. Bu konuya ilişkin gazetede Şor folkloru[4],

Çaştan i Kapçit[5] ve başka makaleler yayınlanmaktaydı. Şor bilim adamları, yazarlar, şairler ve öğretmenler eskiden olduğu gibi halen Şor halk şarkılarını, sözlü mirasını vb toplamaya devam etmektedirler. Şair S. Torbakov Şorca onlarca kahramanlık destanı (“Kay”) derlemeyi başarmıştır. 1975 yılında Şorların kahramanlık destanlarını ve başka sözlü halk edebiyatı eserlerinin yer aldığı “Volosyanaya Strunka” kitabı basılmıştır.[6]

Şorların Hıristiyanlık öncesi inancı Şamanizm halkın belleğinden hâlâ silinmemiştir. Yaşlı kuşaktan da insanlar, Kuday, Ayna, Ülgen, Erlik gibi Şamanizm inancı Tanrılarıyla ilgili kozmik mitleri unutmamıştır. Ayrıca Tanrıça Umay ve dünyanın üç katlı oluşu[7] ve animistik görüşler hala varlığını sürdürmektedir.

Bu sonuçlar eğitimli insanların daha fazla gazete okuduğunun bir göstergesidir. Yapılan ankete katılan

Şorların sadece %12.6’sı, millî bir gazeteyi okuduğunu belirtmiştir.

Anketimiz Şorların bütün Sovyet bayramlarını kutladıklarını göstermektedir. Orta yaş ve yaşlı insanlar Paskalya, Noel, Yortu, Vaftiz, Aya İlya Günü gibi Hıristiyan bayramlarını kutladıklarını belirtmişlerdir. Bu bayramlar, Ruslarla aynı şekilde kutlanmaktadır.

Sovyet kültürü daha ağırlıktadır. Şor genç kuşağının daha iyi vakit geçirmesini sağlamak ve halkının tarihini öğrenmesi amacıyla Taştagol şehrinde Şorların ataları Olgudek anısına şenlikler düzenlenmektedir.

Şenlikler 1985 yılından itibaren, hasat başlama dönemi arifesinde yapılmaktaydı. Şenlikler önceleri Mustag dağında düzenlenmekteydi, fakat daha sonra Kondoma Nehri vadisinde yapılmasına karar verilmiştir. Böyle bir yer değişikliği yapılınca yaşlıların da şenliklere katılma olanağı doğmuştur. Şenliklerde faaliyet grupları gösteriler düzenlemekte, millî güreş ve ok atma yarışları yapılmaktadır. Akşam saatlerinde ocak başında toplananlar, eskilerden sahneler izlerler. Şenliklerde en aktif rol alan “Çıltıs” faaliyet grubudur Şorca şarkılar söylemekle, gösteriler düzenlemektedirler. Dağlık Şor’un kuzeyindeki Çuvaşka köyünde 1986 yılında yaz döneminin bitmesini simgeleyen “Payram” şenlikleri düzenlendi. Şenlikte halk şarkıları (sarın) söylendi, kahramanlık destanlarından (kay) sahne gösterileri düzenlendi, millî güreş, ok atma ve at yarışları düzenlendi. Bu bayramlar, 1920-1930’lu yıllarda Dağlık Şor Millî Vilayeti döneminde her sene kutlanmaktaydı.

Düğün merasimleri, kural olarak Sovyet gelenekleri çerçevesinde yapılmaktaydı. Ancak etnolog V.M. Kimeeva, son yıllarda Ust-Anzas köy Sovyet’i tarafından alınan kararla geleneksel unsurlar taşıyan, geleneklere uygun düğün merasimleri düzenleme girişimleri görüldüğünü söylemektedir.

1970’li yıllarla 1980’li yılları karşılaştırdığımızda Şorların kendi kültür ve tarihlerine olan ilgide artış gözlenmiştir. Taştagol, Mejdureçensk, Mıski, Novokuznetsk şehirlerinde Şor folklor gruplar oluşturulmuştur. Bu gruplar köyleri dolaşarak şarkı, bilmece ve atasözleri toplamakta ve derlemektedirler. Bir çok yerleşim biriminde grupların gösterileri büyük ilgiyle izlenmektedir. Bu gruplarda sadece gençler değil, her yaştan insanlar aktif rol almaktadırlar. Bu durum, Şorların şarkılarına ilişkin sorulara hem erkek, hem kadınların %55.6’sı halk şarkılarını beğendiklerini belirtmektedirler.

1989 yılında çeşitli branşlardaki uzmanların (dil bilimci, doktor, tarihçi, etnograf ve coğrafyacılar) katılımıyla Taştagol şehir Gorkom (Şehir Parti Başkanlığı) ve Gorsovyet (Şehir Soveti) başkanlığınca Dağlık Şor ve onun yerli halkı Şorların gelenek ve ananelerini canlandırma programı geliştirildi. 1989 yılında Taştagol, Mıski şehirleri, Spassk kasabasında Şorca öğretim merkezleri kuruldu. 1990 yılında Şor kökenli pedagoji ilimleri doktoru N.N. Kurpeschko-Tannagaşeva tarafından Şor alfabesi (şorpçik) hazırlanmıştır.

Açılan Taştagol Yurt Bilgisi Müzesi'nde ilk sergilenen parçalar Omsk Üniversitesi'nin 1986 yılındaki etnografik araştırmaları sonucu toplanan kültürel değerler ve bazı ev eşyası koleksiyonu oluşturmaktaydı. Taştagol şehir gazetesi "Krasnaya Şorya" ve Kemerovo vilayet gazetesi "Kuzbass"'ın sayfalarında Şorların kültürü ve tarihi ile ilgili yazılar yayınlanmaya başladı. "Krasnaya Şorya" gazetesinde 50 bölüm halinde yayınlanan Şorca dersleri filoloji doktoru İ. Schentsova tarafından yürütülmekteydi. Ayrıca, çevre sorunlarına da büyük önem verilmekteydi. Bu amaçla Şor Millî Parkının kurulması ve turizmin geliştirilmesi programları hazırlandı.

Böylece, son yıllarda Şorların geleneksel meslekleri, bölgenin zengin doğal kaynaklarının bilinçsizce yok edilmesi (planlı şekilde ormanların kesilmesi, nehirlerin kirlenmesi, çam fıstığı üretiminin, avcılık ve balıkçılığın yok olmasına yol açmaktaydı) sonucu tarihe karışmaktadır. Günümüzde Şorlar orman sanayiinde, endüstri ve yerel devlet dairelerinde çalışmaktadırlar. Fakat kırsal kesimdeki Şor ailelerinin başlıca gelir kaynağını kişisel işletmelerinden elde ettikleri gelirler oluşturmaktadır.

Günümüzde Şor kültürü Rus kültürünün baskısı altında olsa da, geleneksel değerlerini hâlâ koruyabilmiştir. Rus mutfağının egemen olduğu Şor mutfağının geleneksel yemek ve içecekleri varlığını sürdürmektedir.

Özerklik statüsünün kaldırılması Şorların manevî kültüründe olumsuz etkiler bırakmıştır. Şor yazı dilinin yok olmasına neden olmuştur. Günümüzde Şorlar Rusça eğitim görmekle beraber, birkaç okulda da Şorca dersleri verilmektedir.

Şorlar, genelde resmî ve dinî bayramlar kutlamaktadırlar. Ayrıca Şor geleneksel bayramlarını canlandırma çabaları da dikkat çekicidir. Geleneksel bayramların kutlanması genç neslin kendi kültür ve tarihini öğrenme açısından çok büyük önem taşımaktadır. Oluşturulan folklor ekipleri, kültürlerinin tanıtımında çok önemli yere sahiptirler. Şor alfabesi hakkında ve ilkokullarda Şorca dersleri için ders kitapları basılmıştır. Dağlık Şor bölgesinin bir bölümünde kurulan Millî Parka turistik geziler düzenlenmektedir. Yerel yönetim, bölgenin çevre sorunlarına, sosyal ve ekonomik sorunlarına ilişkin çözümler üretmeye çalışarak, halkın kültürel canlanmasını sağlama çabaları içerisindedir.

Dil yapısında değişimler, etnik yapıda dönüşümün bir parçasını oluşturmaktadır.Dil yapısındaki değişimle

ri dilin fonksiyonel gelişimi ve günlük konuşma dilindeki değişimler şeklinde tanımlayabiliriz.

Şorların sayısı ve dağılımı dil yapısındaki değişimlerin meydana gelmesinde önemli bir etken olmuştur. Şorların bölgedeki diğer halklarla iç içe yaşadığı ve bölgenin sosyal ve ekonomik durumu göz önünde bulundurulduğunda, dil yapısındaki değişimin nedenleri açıkça görülebilir.

Dil yapısındaki değişimlere ilişkin en önemli kaynak olan nüfus sayımları verilerine bir göz atalım. Dil unsuru nüfus sayımlarına 1897 yılından itibaren dahil edilmeye başlamıştır. S.K. Patkanov'un verdiği bilgilere göre 1897 nüfus sayımında, Kuznetsk Bölgesi'nde 6118'i erkek ve 5919'u kadın olmak üzere Şorca konuşan kişi sayısı toplam 12.037 olarak belirlenmiştir. 1897 yılı sayımında etnik dağılımı belirleyen başlıca unsur dil olmuştur.[8]

1926 yılındaki ilk Sovyet nüfus sayımı, devrim öncesi ve Sovyet yönetimin ilk yıllarındaki dil yapısındaki değişimlerin sonuçlarını yansıtmaktaydı. Bu sayımda esas olarak konuşma dili dikkate alınmaktaydı. Dil olarak Şorlarda sadece Şorca belirtilmişti ve Rusça veya diğer diller bölümü bulunmamaktaydı.[9] 1926 nüfus sayımı sonuçları Şorların Rusça bilgilerinin çok düşük olduğunu göstermektedir. Kuznetsk Bölgesi Şor nüfusunun sadece %5'i ana dili olarak Rusça'yı belirtirken, ana dili olarak Şorca'yı belirtenlerin oranı ise %94.6'ydı. Ana dil konusunda kent ve kırsal kesimdeki dağılımlara bakıldığında ortaya ilginç bir tablo çıkmaktadır. Sayım verilerine göre kırsal kesimdeki nüfusun %5'i Rusça'yı ana dili olarak gösterirken, kentte bu oran %78.6 olarak belirlenmiştir. Fakat Şorların büyük bölümünün (%99.2) kırsal kesimi oluşturduğunu belirtmek gerekmektedir. Bu konuyla ilgili cinsiyet bakımından dağılıma baktığımızda sayım verileri kadınların erkeklere göre ana dili konusunda daha duyarlı olduklarını göstermektedir.

1926 yılında kentlerde yaşayan kadınların %26'sı ana dili olarak Şorca'yı belirtirken, erkeklerde bu oran %17.8'dir. Kırsal kesimde de durum farksız değildir.

1959 nüfus sayımı Şorların ana dillerinin yanı sıra Rusça veya diğer dilleri konuşabilme oranları hakkında bilgiler de içermekteydi. Nüfus sayımı verileri kentte yaşayanlarda ikinci bir dil konuşma oranında artışın yaşandığını göstermiştir. Kent nüfusunun %25'i ana dili olarak Rusça'yı belirtmiştir. Bu yıllarda erkek nüfusun hızlı bir şekilde Rusça'ya geçiş eğilimi devam etmekteydi.

1970, 1979, 1989 yıllarında yapılan nüfus sayımı verileri Şorların Rusça'yı anadili olarak benimseme eğilimlerinin devam ettiğini göstermektedir.[10] 1970 yılı sayımında ana dili Şorca olanların oranı %59.4 iken, bu oran 1989 yılı sayımında artış göstererek %76.6 olarak belirlenmiştir. 1970 yılında %37.2 iken 1989 yılında %39.1'e kadar yükselmiştir. Cinsiyet açısından durum daha önceki yıllardan herhangi bir farklılık göstermemiştir.

Son sayımlar Şorların ikinci bir dil kullandıklarına dair verileri analiz etme olanağı vermektedir. 1970, 1979 ve 1989 yılı sayım verilerini karşılaştırdığımızda ikinci dil olarak Rusça'yı belirtenlerin oranında önemli düşüşler görülmektedir. 1970 yılında %62.5 olarak belirlenen bu oran 1989'da %53.3'e kadar gerilerken, ikinci dil olarak Şorca'yı gösterenlerin oranı %4.7'den %5.9'a çıkmıştır. 1970 sayımından itibaren ikinci bir dil bilmeyenlerin oranında da artış görülmüştür. Özellikle, kadınlarda bu oran 1970'te %33.4 iken 1979'da %41.2'ye yükselmiş, fakat daha sonra %28.7'lere gerilemiştir. Kent ve kırsal nüfus açısından ele aldığımızda, Rusça'yı ikinci dil olarak belirtenlerin oranının kentte daha düşük olduğunu görmekteyiz.

Nüfus sayımları verileri, Kemerovo vilayetinde yaşayan Şorların hızlı bir şekilde Ruslar tarafından dil asimilasyonuna uğratıldıklarını göstermektedir.

1979 ve 1989 yılları arasında yaptığımız anket sonuçlarını karşılaştırdığımızda ortaya çıkan tablo, nüfus sayımlarında elde edilen verilerden farklılık göstermemektedir. Geçen on yılda Rusça'yı konuşabilenlerin (konuşma, yazma, okuma) oranı %72.8'den %77.1'e yükselirken, Şorca mevzu bahis olduğunda bu oran %20.1'den %3.3'e kadar gerilemiştir. Şorca bilmeyenlerin oranı %7'lik bir artışla %0.2'den %7.1'e çıkmıştır.

Araştırma sonuçlarına göre, on yıl önce olduğu gibi, 1988 yılında da erkekler kadınlara oranla Rusça'yı daha iyi konuşabilmekteydiler. 1976 yılında Rusça konuşan erkeklerin oranı %78.8 iken, 1986 yılında bu oran %86.9'du. Kadınlarda bu oran artış göstermekteydi (%67.1'den %76.1'e). Şorca konuşan, fakat okuma-yazması olmayan erkeklerin oranı %64.5'ten %59.2'ye gerilerken, kadınlarda %60'dan %64.3'e yükselmiştir. Bu veriler hem kadın, hem erkeklerde Şorca konuşabilenlerin sayısında hızlı bir düşüşün yaşandığının bariz göstergesidir.

Rusça'nın Şorlar arasında yaygınlaşması bu dilin günlük hayatın her alanında kullanılmasına yol açmaktadır. 1986 yılında yaptığımız anket sonuçları böyle bir eğilimin varlığını gözler önüne sermektedir.

Öyle ki 1976 yılında genç erkek ve kadınlar eşleriyle daha çok Rusça, yaşlılar ise Şorca anlaşmaktaydı. Da

ha önceki yıllarda eşleriyle Rusça konuşanların sayısı çok düşüktü.

1976 yılı anketine katılanların %54.5'i eşleriyle Şorca, %44'ü ise Rusça konuştuklarını belirtirken, 1986 yılında yapılan ankette bu oranlar sırasıyla %52.6 ve %47.6 olarak belirlenmişti.

Rusça, temel iletişim dili olup, iş yerlerinde, aile içinde ve günlük hayatın hemen-hemen her alanında kullanılmaktadır. Ebeveynlerle iletişim kurmada Rusça veya Şorca kullanılması arasındaki fark giderek azalmıştır. 1970'te ebeveynleriyle Şorca konuşanların oranı %67.9, Rusça %29.3 iken on yıl sonra bu oranlar %34.3 ve %58.1 olarak belirlenmiştir.

Günümüzde Şorlarda çift dillilik yaygınlık kazanmıştır. Artık hemen hemen her Şor'un bildiği Rusça, sadece bölgedeki diğer halklarla değil, aynı zamanda kendi aralarında da iletişim dili haline gelmiştir. Ana dilini Rusça veya diğer SSCB halklarının dili olarak gösterenlerin oranı 1979 yılında %37.4 iken 1989 yılına gelindiğinde %40'ın üzerindeydi. Bu Şorlar üzerindeki dil asimilasyonunun korkunç boyutlarda olduğunun bariz bir örneğidir.

Şorlar, diğer Sovyetler Birliği halklarında olduğu gibi günlük konuşmalarında "kolhoz", "lespromhoz", "klub", "selsovet" "şkola" vb. gibi Rusça kelimeleri sıkça kullanmaktadırlar.[11]

Şorlar kendi dillerinin özelliklerini konuştukları dilde sık-sık kullanırlar. Böylece dildeki yapısal bozukluklar kendini telaffuzda, fonetik ve sözdiziminde değişimler şeklinde göstererek enterferansa yol açmaktadır.[12]

Enterferansa örnek olarak, akarsu isimleri terimler (ekler)-Sug (-Zug, -Sung, -Su, -Zu) (Şor dil kurallarına göre söylenir) Rusça'ya uyarlandığı zaman -Sa, -Za, -Zı şekline dönüşür. Çilisung'dan Çilisu, Kiçisung'dan Kiçi, Şorca'daki Köbürzüg Rusça Kabırza vb.[13] gösterilebilir. Bu adlar sadece Ruslar tarafından değil, aynı zamanda Şorlar tarafından da sıkça kullanılır. Fonetik değişim düzeyi

durumdan duruma, örneğin, Rusça ve Şorca dil bilgisine göre farklılık göstermektedir. Coğrafya ve nesne adlarında değişim olayları gittikçe artmaktadır. Bunun nedeni olarak Şorların geleneksel uğraşı alanlarının yok olması, iş bulma umuduyla küçük kasabalardaki nüfusun göç etmesi gösterilebilir.[14] Şor kasabalarında Rusların sayısındaki artışlar ve Şorların azınlık durumuna düşmesi bugün birçok yer adının Şor gençleri tarafından sadece Rusçaya uyarlanmış şekliyle bilinmektedir. Dil enterferansına bir başka örnek küçültme eki -Çik (Şorca-Çak, -Çah) gösterilebilir (Taştakolçik, Karakolçik gibi).[15] Dağlık Şor'daki Rusça yer adları daha geç döneme ait olduğundan ikili yer adları mevcut olduğunu söylememiz gerekir. Örneğin, Soldatka (Çuktıg) nehri, Krutaya (Erpep) nehri gibi. Bazen de Şorca yer adları Rusça tercümeleriyle karşılaşmak mümkündür (Kazıngaş-Berezovaya Reçka, Karazug-Çernaya Reçka gibi).[16] Ne yazık ki Rusça yer adları Şorlardan sıkça duyulabilir.

Dil yapısındaki değişimler antroponimiye (isim kökeni bilimi) de yansımıştır. Şorların milli adları unutulmuş durumdadır. Bugün Şorlar çocukları için ya Rus ya da diğer halkların isimlerini kullanmaktadırlar. Bir zamanlar her Şorun kendine özgü bir adı vardı (aynı adların olması istisnai durum teşkil etmekteydi). Araştırmacı Kurpeşko'ya göre Şorlarda ev eşyası veya insan faaliyetini ifade eden isimler: "Saba"-Büyük deri tulum, "Altın Saba"-Altın Tulum gibi; bitki ve hayvan alemi ile ilgili adlar: erkek adı "Altın Kuş"-Altın Kuş, Kadın adları "Aaar"-Arı, "Kuu"-Gu vb.; giyim ve süs eşyaları ile ilgili adlar: "Torgu"-İpek, kadın adları "Ak Torgu"-"Ak İpek", "Sarıg Torgu"-Duru İpek; ev aletleri ile ilgili adlar: erkek "Temir"-Demir, "Kok Molat"-Mavi Çelik; gök cisimleri (Şamanizmin etkisi Şor adlarında da görülmektedir.) ile ilgili adlar: erkek adı "Ulgen"-"merhametli yüksek ilah", Gök anlamında, kadın adları "Çıltıs"-Yıldız, "Şolben"-Çoban Yıldızı, Venüs; toplumsal ilişkileri yansıtan adlar: erkek adı Kan-Kaan, Ak Kan-Beyaz Kaan; görünüm, yaş, insan karakterini yansıtan adlar: "Ak Sagal"-Aksakal, "Ak Paş"-Beyaz Baş, Beyaz Saçlı, "Psstanaş"-Yaşlı, "Sanaan"-Düşünen gibi adların kullanıldığını belirtmektedir. Şorlar'ın (Altay Ruhban misyonerlerince) Hıristiyanlık dinini kabul ettirilmelerinden sonra ve özellikle Ekim Devrimi sonrası bu adlar Rus adlarıyla değiştirilmiştir.[17]

Günümüzde Şorların hemen-hemen hepsi diğer halk ve etnik gruplarla iletişim dili olarak Rusçayı kullanmaktadırlar. Bununla beraber, araştırmalarımız Şorların Rusça'yı Dağlık Şor'da yaşayan diğer halk ve etnoslarla iletişim dili olarak kullanmakla beraber, kendi aralarında da kullanmakta olduğunu göstermiştir. Rusça, günlük hayatın her alanına girmiştir ve hızlı bir şekilde ön plana çıkmaktadır. Aynı zamanda bölgenin etkisiyle, uzun zaman Şorca eğitimin verilmemesi ve süreli yayınların olmaması nedeniyle Şorca yapısal değişikliklere uğramıştır. Genel olarak Sibirya'da yaşayan tüm az sayılı halklara özgü, dilde yapısal değişikliklerin meydana gelmesi Şorca için de geçerliliğini korumaktadır.

Farklı milliyetlere mensup kişilerin evlilikleri, bir halkta etnik değişim sürecinin gelişim hızını belirleyen önemli unsurlardan biri sayılmaktadır.

Milliyet bakımından karışık ailelerin varoluşu hem etnik yapıyı, hem de o bölgenin yaşam tarzı ve kültürünü önemli ölçüde etkilemektedir.

Kural olarak, karışık evlilikler ister sağlamlaştırma, ister asimilasyon veya entegrasyon süreci şeklinde olsun etnik yapıda değişimler sürecini hızlandırır. Bu evliliklerin ortaya çıkması veya artış göstermesi önemli ölçüde etnik yapıdaki değişim sürecinin gidişatına ve yönüne bağlıdır. Farklı milliyetlere mensup kişilerin evlilikleri bir yandan etnik yapıdaki değişim sürecini etkilemekte, diğer yandan bu sürecin sonucu olmaktadır. 1960-1980 yılları arası SSCB'de yaşayan farklı milliyete mensup kişilerin evliliklerinde artış eğilimi görülmekteydi. Bu durumu, ülkenin farklı bölgelerinde bir çok etnolog ve sosyologun yaptığı araştırmalardan çıkan sonuçlar da doğrulamaktadır. Karışık evliliklerin ortaya çıkmasının başlıca nedeni ülkedeki etniklerin yayılma şeklidir. Dağlık Şor'da halkların dağınık bir şekilde yerleştirilmiş olması, doğal olarak bölgede söz konusu evliliklerin artışına yol açmıştır.

Kemerovo vilayetinin Taştagol, Kuzedetevo ve Mıski (daha sonraları Kuzedetevo Mıski bölgesine, Mıski ise Novokuznetsk bölgesine bağlanmıştır.) bölgelerinde bu konuyla ilgili araştırmalar yapılmıştır. Bu bölgeler Şorların yoğun olarak yaşadıkları yerlerdir.

Kaynak olarak Kemerovo vilayeti Nikâh Memurluğu arşivleri, Omsk Üniversitesi Batı Sibirya tarihi ve etnografyası araştırmaları, 1976 ve 1985 yıllarında Taştagol ve Novokuznetsk bölgelerine bağlı Çuvaşsk, Ust-Anzas, Ust-Kabırza, Ust-Kolzas, Kızıl Şor, Nikolaevsk, Çilişu Anzas köy Sovyet'leri verileri kullanılmıştır. Nikâh Memurluğu verileri 1931-1988 yıllarını kapsamaktadır. Araştırma, tarafların milliyetleri belirtilmediğinden 1962-1970 yılları arası dönemi içermemektedir. Ayrıca, 1930-1940 yılları arasındaki dönemde sadece karışık evlilikler kayıtlara geçtiğinden, bu yıllara ilişkin verileri genelleme yaparak geçtik.

Verilerin analizini yaparken Şorların evliliklerini 1931-1960 ve 1971-1988 yılları olarak iki döneme ayırmaktayız. Birinci döneme ilişkin sadece bazı ayrıntıları belirtmekle yetineceğiz. İkinci dönem ise çalışmalarımızın esasını teşkil ettiğinden bu dönemi ayrıntılarıyla inceleyeceğiz.

Kuzedetevsk ve Taştagol bölgelerindeki Şor evliliklerini incelediğimiz 1931 yılından 1950 yılına kadarki karışık evlilik oranının %23'ten %40.5'e yükseldiğini, Şorlar arası evliliklerin ise %77'den %59.5'e gerilediğini görmekteyiz. 1931-1935 yılları arasında karışık evlilik oranı %23, diğeri ise %77; Kuzbass bölgesinde sanayileşmenin hızlandığı savaş öncesi beş yıllık dönemde ise %27.6 ve %72.4 olarak belirlenmiştir. II. Dünya Savaşı ve sonraki beş yılda karışık evlilik oranı hızlı bir artış göstererek %40.5'lere yükselmiştir. Etnik yapıda değişim sürecinin hızlanmasının başlıca nedeni II. Dünya Savaşı sırasında Doğuya yapılan zorunlu göç olmuştur. Dağlık Şor bölgesinde II. Dünya Savaşı döneminde toplam evlilik sayısında hızlı bir düşüş görülürken karışık evlilik oranında önceki döneme oranla %7.2'lik bir artış kaydedilmiştir. 50'li yıllarda Kuzbass'a yapılan göçün azalması, Dağlık Şor bölgesinde kolhozların kapatılması ve bölgedeki halkların iş arama amacıyla burayı terk etmesi sonucu Şor evlilik oranında bir artış gözlenmiş ve oranı %83.5 olarak belirlenmiştir.

70'li yıllarda karışık evliliklerin oranında önemli bir artış görülmekteydi. Kırsal alanlardan kente başlayan yeni göç dalgası bunun en önemli nedeni sayılabilir. Bunun sonucu 1971-1975 yılları arasında %58.1 olan Şor evlilik oranı, 1986-1988 yıllarında %56.7'ye kadar geriledi. Karışık evlilik oranı aynı dönemlerde %41.9'dan %43.3'e kadar bir artış gösterdi.

1970'li yıllarının ortalarından 1980'li yılların ortalarına kadar karışık ve normal evlilik oranları aynı nispetteydi. Evlilik sayısının en yüksek dönemi (673 evlilik) 1981-1985 yılları arasında görülmüştür. Bunun nedeni büyük ihtimalle, çocuk bakımı için verilen ücretli izin süresinin arttırılması ve çocuk parası ödenmesi hakkında 1982 yılında çıkan karar olmuştur. Çünkü 1981 yılında 128 resmi nikah kaydedilirken, bu sayı 1982 yılında 156 olarak belirlenmiştir.

Eğer Şorların, yaşadıkları bölgeye göre evliliklerini incelersek ortaya şöyle bir tablo çıkmaktadır. Anayol ve demiryolu hattı geçen, birkaç kent ve kırsal alanları içeren Novokuznetsk bölgesinde 1973 yılında karışık evlilik oranı %53.1 olarak belirlenmiştir. Sonraki yıllarda da karışık evlilik oranı sürekli artış göstermiştir.

Şorların yoğun olarak yaşadıkları Taştagol bölgesinde Şor evlilik oranının yüksek oluşunun başlıca nedeni nispî tecrittir. Görüldüğü üzere yerleşim faktörü Şorların etnolojik yapılanma sürecinde önemli rol oynamıştır.

Karışık evliliklerin etnik dağılımına bakıldığında Şorların genelde (%70.8) Ruslarla evlilik yaptıklarını söylemek mümkündür ki, bu Rusların yerleştirme politikasından kaynaklanmaktadır.

1931-1935 yıllarında toplam evliliklerin %3.5'ini Rus-Şor, %15.2'sini Şor-Rus evlilikleri oluşturmaktadır. 1956-1960 yılları arasında bu oranlardaki farkta önemli düşüş görülmüştür ve koca Rus-eşi Şor evlilikler %6.1, koca Şor-eşi Rus %4.7 olarak belirlenmiştir. Bir sonraki dönemde Rus-Şor evliliği %18, 1981-1985 yılları arasında %22.1 olarak belirlenmiştir. 1931-1960 yılları arasında Ukrain, Beyaz Rus, Mordva, Özbek, Alman, Tatar, Udmurt vb. milliyetlere mensup kişilerle evlilikler ender görülürken, 1971-1988 yılları arasında Ukra

inlerle 31, Beyaz Ruslarla 6, Mordvalılarla 5 vb. evlilik kaydedilmiştir.

Şorlarla Altay ve Hakaslar arasındaki tarihi kökler, paylaştıkları ortam, dil ve kültürel benzerlikler, ortak antropolojik özellikler bu halklar arasında evliliklerin artmasının en önemli faktörü olarak göze çarpmaktadır. Nitekim bu halklar arasındaki evlilik oranı toplam evliliklerin %3.2'sini oluşturmaktadır.

Son yıllarda Şorlarda, karışık evlilik oranında hızlı bir artış görülmüş (%43'ten fazla), bu evliliklerin büyük bir kısmını (%71) Ruslarla yapılan evlilikler oluşturmuştur. Bu evliliklerin 2/3'ü Şor kadınlarıyla yapılmıştır.

1 Kimeev V. M., **Şortsı. Kto Oni?**, s. 161-171.

2 Trubaçev N. S., “S Tsvetoçnıh poley”, **Krasnaya Şoriya**, 1976, 20 Temmuz.

3 Patruşeva G. M., **Novatsii i Traditsii v Kulture Şortsev na Sovremennom Etape**, **Problemı Arheologii i Etnografii Sibiri i Tsentralnoy Azii**, İrkutsk 1980, s34.

4 Tokmaşev Y., Akçelova-Şihaleva N., “Şorskiy Folklor”, **Krasnaya Şoriya**, 1985, 25 Aralık.

5 Şorskaya Skazka “Çaştan i Kapçit”, **Krasnaya Şoriya**, 1986, 17 Mayıs.

6 **Volosyanaya Struna**, M., 1976, s. 136.

7 Potapov L. P., **Altayskiy Şamanizm**, Sverdlovsk 1991, s. 37-39, 294-298.

8 “Materialı Etnografiçeskoy Ekspeditsii”, 1985 g., İnv. 43-3, s. 3, **Arhiv Muzeya Arheologii i Etnografii Omskogo Gosudarstvennogo Universiteta**.

9 Patkanov S. K., Statistiçeskiye Dannıye, Pokazıvayusiye Plemennoy Sostav Naseleniya Sibiri, **Yazık i Rodı İnorodtsev**, SPb., 1911, c. 2, s. 274-275.

10 Vsesoyuznaya Perepis Naseleniya 17 Dekabrya 1926 Goda, M., 1928, c. 4, s. 42-43, 48-49.

11 İtogi Vsesoyuznoy Perepisi Naseleniya 1959 Goda RSFSR, M., 1973, c. 4, s. 412-413.

12 İtogi Vsesoyuznoy Perepisi Naseleniya 1970 Goda, M., 1973, c. 4, s. 93, 41-60; Vsesoyuznaya Perepis Naseleniya 1979 Goda, M., 1979, s. 33, 39, 45, 51, 57, 63, 68, 73, 77, 83, 90, 96, 102, 108, 114, 119, 124, 128; İtogi Vsesoyuznoy Perepisi Naseleniya po Kemerovskoy Oblasti 1989 Goda, Vıp. 4, Natsionalnıy Sostav, Kemerovo 1990, s. 14, 21, 26, 30, 42, 60.

13 Anjiganova O. P., “Rol Russkogo Yazıka v Obrazovanii Hakasskoy Lingvistiçeskoy Terminologii”, **Sotsialno-Kulturnıye Protsessı v Sovetskoy Sibiri: Etnokulturnıye Protsessı**, Omsk 1985, s. 21-23; Valeev B. F., “İnternatsianalizm v Yazıke Sibirskih Tatar na Sovremennom Etape”, **Sotsialno-Kulturnıye Protsessı v Sovetskoy Sibiri: Etnokulturnıye Protsessı**, Omsk 1985, s. 15-19; Galstyan A. P., “Nekotorıye Aspektı Armano-Russkogo Dvuyazıçiya (Po materialam Etnosotsialogoçiskogo İssledovaniya Naseleniya Yerevana)”, SE. 1987, no 6, s. 81-91; Morev Y. A., “Yazıkovaya Situatsiya u Selkupov na Sovremennom Etape”, **Sotsialno-Kulturnıye Protsessı v Sovetskoy Sibiri**, Omsk 1985, s. 12-15; Tumaşeva D. G., Gilyaziyeva A. P., “Vliyaniye Russkogo Yazıka na Dialektı Sibirskih Tatar”, **Sotsialno-Kulturnıye Protsessı v Sovetskoy Sibiri: Etnokulturnıye Protsessı**, Omsk 1985, s. 19-21; Tsıdıpova Z. P., “Buryatsko-Russkoye Dvuyazıçiye i Rol Şkolı”, **Sotsialno-Kulturnıye Protsessı v Sovetskoy Sibiri: Etnokulturnıye Protsessı**, Omsk 1985, s. 17-19.

14 Gordeeva O. İ., “Ob Odnoy Storone Osvoyeniya Şortsami Russkogo Yazıka. Proiznoşeniye Soglasnıh v Reçi Şortsev na Russkom Yazıke”, Uç. Zap. TGU, 1971, s. 176-180.

15 Abdrahmanov M. A., “Toponomiya Gornoy Şorii”, **Nekotorıye Voprosı Geografii**, **Ekonomiki i Kulturı Kuzbassa**, Novokuznetsk 1966, s. 17.

16 Çispyakov E. F., “Otrajeniye Hozyaystvennogo Uklada Şortsev v Yazıke”, **Nekotorıye Voprosı Geografii**, **Ekonomiki i Kulturı Kuzbassa**, Novokuznetsk 1966.

17 Abdırahmanov M. A., “Toponomiya Gornoy Şorii”, **Nekotorıye Voprosı Geografii**, **Ekonomiki i Kulturı Kuzbassa**, Novokuznetsk 1966, s. 17.

Şor Türkleri ve Sözlü Edebiyatı / Yrd. Doç. Dr. Mehmet Aça [p.760-771]

YRD. DOÇ. DR. MEHMET AÇA

Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

A. Şor Türkleri Hakkında Genel Bilgiler (Ad, Köken, Tarih, Din)

Güneybatı Sibirya'nın küçük topluluklarından olan Şor Türklerinin önemli bir kesimi günümüzde Kemerovo bölgesinde yaşamaktayken, bir kısmı da 1940'lardan itibaren Rus yönetimi tarafından Hakas Otonom Bölgesi içine dahil edildikleri için Hakas Türklerinin bir kolu olarak bilinegelmişlerdir.[1] 19. yüzyıla kadar Demirci (Kuznetsk) Tatarları, Kondom Tatarları ve Mras Tatarları diye adlandırılan bu küçük Türk topluluğu, aynı yüzyılın ortalarında Güney Sibirya Türkleri arasında dolaşarak halk edebiyatı derlemeleri yapan W. Radloff tarafından Şor olarak tanımlanmıştır.[2] Altaylılar, Teleütler ve Kara Orman Türkleri tarafından Şor adı verilen bu topluluk, geçmişte kendisini adlandırmak için özel bir boy ya da soy adı kullanmamıştır. Daha çok kıyılarında oturdukları ırmak adlarını etnonim olarak kabul etmişlerdir: Pıras Kiji, Mıras Kiji, vs.[3] Tom ırmağı ve bu ırmağın kollarını oluşturan Kondom ve Mras ırmaklarının kıyılarında yaşayan ve avcılık, balıkçılık, kürk avcılığının yanı sıra madencilik, özellikle de demircilikte de mahir olan Şor Türkleri, biraz aşağıda da sözünü edeceğimiz misyonerlik faaliyetleri sonucu 19. yüzyılda Hıristiyanlığı benimsemekle birlikte Türk inanış sistemini teşkil eden Teñricilik ve Şamanizm son dönemlere kadar Şor Türkleri arasında etkili olmuştur. Sovyet döneminde izlenen ateizm esaslı dinsel politikalar, Şor Türkleri arasında da etkisini göstermiş ve misyonerler tarafından Hıristiyanlaştırılan Şor Türklerinin bu dinle olan bağlarını koparmıştır. Fakat, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra yaşanan dinsel özgürlük sonucu 1989 sayımlarına göre nüfusları 12.585 olan Şorların bir bölümü yeniden Hıristiyanlığı seçmiştir.[4]

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rus ve Batılı bilim adamlarının ilgi alanına girmeye başlayan Şor Türklerinin etnik oluşumu konusunda da çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bunlardan en popüler olanı da Şor Türklerinin Ugor, Samoyid, Ket ve Türk kavimlerinin uzun süre bir arada yaşamaları ve bunların birbirlerine karışmalarından meydana geldikleri görüşüdür. Şor Türkleri, bilinen en eski dönemlerde Sayan Dağları'nın kuzey bölgelerini oluşturan taygada yaşamışlar, 6-13. yüzyıllar arasında da Göktürkler, Uygurlar ve Yenisey Kırgızlarının egemenliği altında kalarak etnik anlamda şekillenmelerini tamamlamışlardır. Bu dönemde Moğol ve Kalmuk derebeyliklerine de tabi olduklarını gördüğümüz Şor Türkleri, 14-17. yüzyıllar arasında Orta Yenisey bozkırlarında Hongoray ya da Hooray adıyla varlıklarını sürdürmüşlerdir. Şor Türkleri, Yermak'ın önderliğinde ilk önce Kuzey Sibirya'yı, daha sonra da Güney Sibirya'yı işgal eden Rus Kazaklarının girişimleri sonucu 1610'lu yıllardan itibaren Çarlık Rusyası'nın egemenliği altına girmeye başlamışlardır.[5] Çarlık Rusyası döneminde yürütülen Hıristiyanlaştırma politikaları çerçevesinde Hıristiyanlaştırılan Şor Türkleri bu dönemde, avcılıkla, kürk ticaretiyle ve demircilikle uğraşmışlardır. Fakat, Çarlık Rusyası sınırlarının Kalmuklarla ve Yenisey Kırgızlarıyla olan irtibatlarını büyük oranda engellemesi, demir madenciliği ve demir işletmeciliği alanında mahir olan Şor Türklerinin ticaret imkânlarını büyük oranda kısıtlamıştır.

Çünkü, Kalmuklar ile Yenisey Kırgızları, Şor Türklerinin demir işletmeciliği alanındaki ana müşterileri idi.[6]

1917'de gerçekleştirilen Ekim Devrimi ve Sovyetler Birliği'nin kuruluşu, diğer Türk toplulukları gibi, Şor Türkleri için de son derece önemli olayların yaşanmasına vesile olmuştur. 1924'ten itibaren Rus yöneticilerce başlatılan Türklük kavramını parçalayarak yeni uluslar yaratma projesi kapsamında Şor

Türkleri üzerinde de durulmuş ve Şor Türkleri, 1926 yılında Gornoy Şorii (Dağlı Şorlar) Muhtariyeti adındaki bir idarî yapıya kavuşturulmuştur. Bu dönem zarfında Şor Türklerinin bir yazı diline sahip olabilmeleri adına Şor Türkçesinin gramerini içeren eserler hazırlanmış, açılan okullarda Şor Türkçesi ile eğitim yapılmıştır. Şor Türkçesiyle hazırlanan kitapların yayımlandığı bu dönemin en belirgin özelliklerinden birisi de Çarlık döneminden beri Kiril alfabesini kullanan Şor Türkleri için 1930'da Latin esaslı yeni bir alfabenin hazırlanmasıdır. Bu dönemdeki dil ve alfabe alanlarındaki teşebbüsler, biraz aşağıda daha ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır. Sözü edilen dönem, 1939'a kadar devam etmiştir. Oluşturulan Gornoy Şorii Muhtariyeti 1939'da ortadan kaldırılmış ve böylece Şor Türkleri, şimdiki Rusya Federasyonu'nun Kemerovo bölgesiyle Hakas Özerk Bölgesi'nde yaşar bir topluluk haline dönüştürülmüştür.

1991 başlarına kadar sözü edilen statüde yaşayan ve yazı dillerinden mahrum kalan Şor Türkleri, 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte yeniden harekete geçmişlerdir. Kemeorovo merkezli yeni teşebbüslerde, 1927-1939 yılları arasındaki teşebbüslere benzer bir şekilde yazı dilinin geliştirilmesi, Şor Türkçesini okuyup yazan insanların sayısını arttırmak gibi amaçların takip edildiği görülmektedir. En önemli hedef ise Şor Türklerinin ulusal bilincini ve ulusal kültürünü canlandırmaktır.[7]

B. Şor Türkçesi (Yazı Dili, Alfabe)

Çarlık Rusyası'nın Güney Sibirya'yı işgali ve Rus misyonerlerin bu bölgeye akın etmeleri sonucunda gündeme gelen Güney Sibirya Türk toplulukları ve özelde Şor Türklerinin dili, kültürü, tarihi ile ilgili araştırmalar, yukarıda da dile getirildiği üzere, çoğunluğunu misyonerlerin oluşturduğu bir grup (Aralarında Radlov gibi misyoner olmayanları da vardır.) tarafından araştırılmaya başlanmıştır. Şor Türkçesinin söz varlığının sözlüklere, gramerlere ve folklor derlemelerine girmeye başladığı dönem 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarıdır.

Şor Türkçesi hakkında ilk bilgilerin yer aldığı çalışmalar ile Şor Türkçesiyle neşredilen ilk kitaplar hakkında bilgi vermek gerekirse kısaca şunları söylemek mümkündür:

Güney Sibirya bölgesi misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde Çarlık döneminde, misyonerler tarafından din ve dil alanlarında çeşitli kitaplar yayımlanmıştır: Svyaşçennaya İstorii na Şorskom Yazıke (Kazan 1883), Ukazanie Puti v Tsartviye Nebesnoye na Şorskom Nareçii (Kazan 1884), Şorskiy Bukvar' dilya İnorodtsev Vostoçnoy Polovinı Kuznetskogo Okruga (Şor Kijileri Balaların Piçikke Ürgetçe) (Kazan 1885).[8]

Güney Sibirya bölgesi misyonerlik çalışmalarının önde gelen ismi V. İ. Verbitskiy, misyonerlik merkezi tarafından açılan ilkokullarda görev yaparken başlattığı uzun soluklu çalışmaları sonucunda **Grammatika Altayskogo Yazıka**[9] ve **Slovar' Altayskogo i Aladagskogo Nareçiy Turkskogo Yazıka**[10] adlı gramer kitabıyla sözlüğünü yayımlamıştır. Verbitskiy'in adlarını zikrettiğimiz eserlerinden ikincisinde, Şor Türkçesi, Aladağ şivesi olarak adlandırılmış ve Şor Türkçesine ait kelimelere yer verilmiştir. Verbitskiy'in bu sözlüğünde geçen Şor Türkçesine ait kelimeler, daha sonra M. A. Abdrahmanov ve E. F. Çispiyakov tarafından Şorskaya Leksika v Slovare Altayskogo i Aladagskogo Nareçiy Turkskogo Yazıka (**V. Verbitskogo, Gosudarst-vennıy Pedagogiçeskiy İnstitut**, Kemerovo 1968, s. 14, 150-167) adıyla toplu halde yayımlanmıştır.[11]

Barnaul'da öğretmenlik yaparken Altay bölgesi Türk topluluklarının hem sözlü kültürleriyle hem de şiveleriyle ilgilenen V. Radlov, 1899-1911 tarihleri arasında, tarihî ve çağdaş Türk şivelerinin söz varlığını ihtiva eden **Opıt Slovarya Tyurkskih Nareçii** (**Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte**) adlı sözlüğünü yayımlamış ve bu sözlükte Şor Türkçesine ait kelimelere de yer vermiştir.

Hakas Türklerinin yetiştirdiği büyük bilim adamı N. F. Katanov'un 1903'te Kazan'da yayımladığı **Opıt İssledovaniya Uryanhayskogo Yazıka s Ukazaniyem Glavneyşih Rodstvennıh Otnoşeniy Ego k Drugim Yazıkam Turkskogo Kornya** adlı çalışmasıyla S. D. Maynagaşeva'nın 1914'te yayımlanan Otçet po Poezdke k Turetskim Plemenam Dolinı r. Abakana Letom 1913 g. (**İzvestiya Russkogo Komiteta Dlya İzuçeniya Sredney i Vostoçnoy Azii**, seriya II, no: 3, 1914.) adlı çalışmasında da Şor Türkçesinden örneklere yer verilmiştir.[12] Burada, Şor Türkçesinin söz varlığından örnekler veren kişilere S. E. Malov'u da eklemek gerekmektedir. Malov, 1908'de Tom ve Yenisey bölgelerine yaptığı yolculuklarla ilgili olarak hazırladığı raporunda/tezinde on bir adet Şor Türkçesi metnini gramer yönünden incelemiştir.[13]

Ekim Devrimi'ne kadar Şor Türklerinin kendilerine ait bir alfabeleri olmamıştır. Tüccar Şorlar, iş yazışmaları için resim yazısı kullanırlarken avcı Şorlar da yazışma için ağaçlara özel işaretler yapmışlardır.[14] Rusların Güney Sibirya'yı işgal etmeleriyle bölgeye yönelen misyonerler vasıtasıyla Şor Türkleri için Kiril esaslı bir alfabe oluşturulmuş ve bu alfabe ile yayımlanan kitaplar içinde de Hıristiyanlığı yaymayı amaçlayan İncil çevirileri önemli bir yer işgâl etmiştir. Şor Türkleri, 1930 yılına kadar Kiril harflerini kullanmaya devam etmişler; bu yıldan itibaren de Latin harflerini kullanmaya başlamışlardır. Latin harfleri ise 1938'de terk edilmiş ve yeniden Kiril alfabesine dönülmüştür.

Başlangıçta Hakas Türkçesinin bir ağzı olma özelliği sergileyen Şor Türkçesi, 1927 ile 1939 yılları arasında Mras ağzı esas alınarak bir yazı dili haline dönüştürülmüş ve bu süre içerisinde Şor Türkçesi ile Latin harfleri kullanılarak kitap ve gazeteler yayımlanmış, yedi yıllık okullarda okutulmak üzere Şor Türkçesini anlatan derslikler hazırlanmıştır. Ayrıca, diğer Türk topluluklarında olduğu gibi, bazı Rus klasikleri Şor Türkçesine tercüme edilerek yayımlanmıştır. 1927'de ilk Şor Türkçesi sözlüğü yayımlanmıştır. **Karaşkıdan Şıgar Şorlardıñ Paştapkı Ürgençen Bukvarı** (Tsentral'noe İzdatel'stvo Narodov SSSR, Moskva). 1930'da Latin harflerine geçilmiş ve aynı yılda Latin harfleriyle ilk Şor Türkçesi grameri hazırlanmıştır (Naa Col SSSR Çonınıñ Sentr İzdatelst'vazı, Moskva 1930). Kiril harflerine geçişten sonra (1940'lar) Şor Türkçesiyle **Kızıl Şor** adında bir gazete yayımlanmaya

başlanmıştır. 1940'lı yıllardan itibaren İnstitutom Yazıka i Mışleniya im. Akad. N. Ya. Marra ve İnstitutom Etnografii Akademii Nauk SSSR adındaki enstitülerin kurulmasıyla Şor Tükçesi ve folkloru ile ilgili çalışmalar daha sistematik bir şekilde yapılmaya başlanmıştır. Gornoy Şorii'de (Dağlı Şorlar) yerli araştırıcılar, okullar için pratik gramer kitapları ve küçük Rusça-Şorca sözlük (M. G. Starvuli-vd., **Russko-Şorskiy Slovar', Şorlardı Paçançı Şkollarında**, Novosibirsk 1940) hazırlamışlar, yerli edebiyatın gelişmesi için girişimlerde bulunmuşlardır.[15] 1940'lı yıllarda önemli bir isim N. P. Dırenkova, iki önemli eserle Şor Türkçesinin ve sözlü kültürünün tespiti ve tanıtılmasında büyük katkıda bulunmuştur: **Şorskiy Fol'klor** (Moskva-Leningrad 1940) ve **Grammatika Şorskogo Yazıka** (1941).

Yukarıda da temas edildiği üzere, Gornoy Şorii Muhtariyeti'nin 1939'da ortadan kaldırılmasından sonra Şor Türkçesinin kullanımı günden güne zayıflamış ve 1944'ten itibaren tamamen ortadan kalkmıştır. Okullarda Şor Türkçesi öğretilmemeye, bu şive ile gazete ve kitaplar yayımlanmamaya başlanmıştır. Şor Türkçesinin yerini Rusçanın alması nedeniyle de 1930'lu yıllarda canlanmaya başlayan Şor Türklerinin yerli edebiyatı da sönük bir hal almıştır.[16] Şor Türklerinin 1940'lardan itibaren başlayan yeni statüsü ve Şor Türkçesinin Rusça karşısındaki mağlubiyeti, uzun dönem Şor Türkçesinin ihmaline neden olmuş; arada bir Şor Türklerinin folkloruyla ilgili Rusça neşirler yapılmıştır (Örn.: İvan Luşkin, **Kuznetsı, Şorskie Legendı**, Abakan 1962; İ. D. Hlopına, İz Mifologii i Traditsionnıh Religioznıh Verovaniy Şortsev, **Etnografiya Narodov Altaya i Zapadnoy Sibiri**, Novosibirsk 1978; vs.).

1980 ve 1990'lı yıllarda Şor Türkleri ve Şor Türkçesi için yeni bir diriliş dönemi olmuştur. Bu dönemde Şor Türkleri ve Şor Türkçesiyle ilgili bazı önemli çalışmalar yapılmıştır: V. M. Kimeev, **Şortsı. Kto Oni**? **Etnografiçeskie Oçerki** (Kemerovskoe Knijnoe İzdatel'stvo, Kemerovo 1990); N. N. Kurpeşko-Tannagaşeva, **Şor Piçik**: **Bukrav' Dilya Şorskih Şkol** (Kemerovskoe Knijnoe İzdatel'stvo, Kemerova 1992); N. N. Kurpeşko-Tannagaşeva, F. Ya. Apon'kin, **Şor-Kazak Pazok Kazak-Şor Ürgedig Söstük-Şorsko-Russkiy-Russko-Şorskiy Slovar'** (Kemerovskoe Knijnoe İzdatel'stvo, Kemerovo 1993), İ. A. Nebskaya, **Formı Deepriçastnogo Tipa v Şorskom Yazıke**, (İzdatel'stvo Novosibirskogo Universiteta, Novosibirsk 1993); A. V. Esipova, **Opredelitel'nıe Funktsii Priçastiya v Şorkom Yazıke**, (Izdatel'stvo Novosibirskogo Universiteta, Novosibirsk 1993); İ. V. Şentsova, **Aktsional'nıe Formı Glagola v Şorskom Yazıke** (Kuzzbassvuzizdat, Kemerovo 1997); **Şorskaya Filologiya i Sravnitel'no-Copostavitel'nıye İssledovaniya** (Red. İ.A. Nevskoy), Novosibirsk 1998), vs.[17]

Şor Türkçesi, günümüz modern dil bilimi sınıflandırmalarına göre Türkçenin Doğu Hun kolunun Uygur-Oğuz grubunun Hakas alt grubuna dahil edilmektedir.[18] Şor Türkçesinin genel Türk dili içindeki yeri üzerinde G. J. Ramstedt, Samoyloviç, M. R!s!nen, N. A. Baskakov, R. R. Arat, Benzing, K. H. Menges. T. Tekin gibi dil bilimcilerin durduklarını görmekteyiz.[19]

Şor Türkçesinin Kondom (Kondom ırmağı kıyılarında yaşayanlar) ve Mras (Tom ve Mras ırmakları kıyılarında yaşayanlar) olmak üzere iki ağzı vardır. Mras ağzı **z** tarafında iken Kondom ağzı **y** tarafındadır: **azak** (Mras), **ayak** (Kondom); **kozan** (Mras), **koyan** (Kondom), vs.[20] Başlangıçta Hakas Türkçesinin bir ağzı iken daha sonra yazı dili haline getirilen Şor Türkçesinin ağızlarından söz

ederken Hakas Otonom Bölgesi'nde yaşayan Şor Türklerini de göz önünde tutmak gerekmektedir. Hakas Otonom Bölgesi'ndeki Şor Türklerinin konuştukları Türkçe ile Hakas Türklerinin yazı dili arasında bazı farklılıklar olduğu görülmektedir.[21]

Aşağıda, Tannagaşeva, Apon'kin ve Akalın'ın çalışmalarından yola çıkılarak, Şor Türkçesinin sadece bazı ses özellikleri gösterilmeye çalışılacaktır. Bu tür bir sınırlı yazıda, Şor Türkçesinin bütün ses ve şekil özelliklerinden söz etmemiz mümkün olamayacaktır.[22]

Kalınlık incelik uyumunun son derece güçlü olduğu Şor Türkçesinde sekiz ünlü vardır ve bunlar normal uzunluktadırlar. Bu normal uzunluktaki ünlülerin yanı sıra, diğer bazı Türk şivelerinde olduğu gibi, ünsüz erimesinden dolayı ortaya ikincil uzun ünlüler (**aa**, **ee**, **ıı**, **uu**, **oo**, **öö**, **üü**) de çıkmıştır: **al-** "almak", **aal** "oba, köy"; **kol** "el, kol", **kool** "ağaç kovuğu"; **kır-**, **kıır-**"okumak", vs.[23]

Şor Türklerinin kullandığı alfabede 24 ünsüzün karşılığı bulunmaktadır; fakat, bunlardan dördü Şor Türkçesinde yer almamaktadır: **f**, **h**, **ts**, **çş**.

Şor Türkçesinde vurgu, genel Türk dilinde olduğu gibi son hecededir. Düzlük-yuvarlaklık uyumu kelimelerde çoklukla tamdır: **odur-**, **odus**, **oyun**, **pörü**, **köbük**, vs. Ağızlarda bazı ünlüler düşmektedir: **siler** > **sler** "siz", **ılar** > **lar**, **pılar** > **plar** "onlar", **pıçak** > **pçak**, vs.

Eski Türkçedeki -**d-**,-**d** ünsüzü, Mras ağzında -**z-**,-**z** (~-**s**), Kondom ağzında ise-**y-, -y** olarak gelişmiştir: ET-**d-**> MA-**z-**: ET **adak**, "ayak" > MA **azıg**, ET **kudruk** > MA **kuzuruk** "kuyruk". Son seste ise bu ünsüz MA'da -**s** olarak gelişmiştir: ET **ıd-** > MA **ıs-"**göndermek."

Kondom ağzında bu ses-**y-**şeklinde gelişmiştir: ET **adak** > Kond. **ayak**, ET kudruk > Kond. **kuyruk**, vs.

Eski Türkçedeki ön ses ve son ses **ç**, Şor Türkçesinde **ş-**, -**ş**'ye dönüşmüştür: ET **çerig** > ŞT **şerig**, ET **çık-** ŞT **şık-**, ET **üç** > ŞT **üş**, vs.

Eski Türkçedeki **b-** Şor Türkçesinde genellikle **p-**'ye dönüşmüştür: ET **ber-** > ŞT **per-**, "ver-", ET **burun** > ŞT **purnu**, vs.

Eski Türkçedeki iç ses **ş** ünsüzü Şor Türkçesinde bazı kelimelerde **j**'ye dönüşmüştür: ET **tişi** > ŞT **tiji**, ET **kişi** > ŞT **kiji**, ET **eşik** > ŞT **ejik**, vs.

Eski Türkçedeki son ses **z**, Şor Türkçesinde sedalılaşmaktadır: ET **kaz-** > ŞT **kas-** "kazmak-", ET **kız** > ŞT **kıs** "kız", ET **biz** > ŞT **pis**, vs.

Yönelme ekinin-**E,-g**; **E,-k** ile biten kelimelere eklenmesi halinde ünsüz birleşmesi olur: **taE + Ea >taEEa > taEa** "dağa"; **pörük+ke** > **pörükke** > **pörüke** "börke", vs.

Kelime birleşmelerinde bir takım ses olayları görülmektedir: **alıp par-** > **apar-** "götür-", **alıp kel-** >**akel-**"getir-", **alıp şık-**> **aşık-**"çıkar-", vs.

Eski Türkçedeki **W,k** ünsüzleri Şor Türkçesinde sedalılaşmamıştır: **kel-**"gelmek-", **kiyik** "geyik", **kir-** "girmek-", vs. Sedalılaşmama ön ses **t'**de de görülmektedir: **til** "dil", **te-** "demek-", **temir** "demir", vs.

Çekimlerde büzülme olayları görülür: **meniñ** > **meeñ**; **seniñ** > **seeñ**, **anıñ** > **aañ**, **kelerim** > **keleem** "geleceğim", vs.

C. Şor Türklerinin Sözlü Edebiyatı

Güney Sibirya Türk topluluklarının tarihi, dili, edebiyatı, sanatı, geleneği, inancı üzerine yapılan ilk çalışmalar, daha çok derleme ve derlenen metinlerin neşrinden ibarettir. Bu tür araştırma ve neşirlerin yapılması da daha çok bölgeye giden misyoner Ruslar vasıtasıyla mümkün olabilmiştir.[24] Daha 19. yüzyılın sonlarıyla 20. yüzyılın başlarından itibaren Güney Sibirya Türk topluluklarının folklor materyalleri derlenmeye ve neşredilmeye başlanmıştır; fakat, değerli araştırıcı Metin Ergun'un da ifade ettiği gibi, bu neşirlerde Şor adına pek fazla yer verilmemiştir.[25]

1828 yılında Altay misyonerlik teşkilatı kurulmuş ve kurulan bu teşkilat, 1830'dan itibaren faaliyetlerine başlamıştır. Kurulan bu misyonerlik teşkilatı, bütün Kuznetsk bölgesinde ve Şorların yaşadığı Minusinsk'in güneybatı bölgelerinde etkili olmuştur. Yerli halkları Hıristiyanlaştırmak ve Çar hükümetine ısındırmak amacıyla harekete geçen misyonerler, dinî propagandayı etkili bir şekilde yapabilmek için derhal yerli şiveleri öğrenmeye başlamışlar; fakat, Şor Türkçesi, Teleüt ve Altay şivelerine nazaran daha az öğrenilmiştir.

Şor Türklerinin sözlü edebiyat örneklerine yer veren ilk ve en önemli çalışmalar şunlardır.

Barnaul'da öğretmenlik yapan ve bölgeyi dolaşarak halk ağzından sözlü ürünler derleyen V. Radlov, kısaca **Obraztsı…** ya da **Proben…** olarak bilinen dev külliyatının birinci cildinde, Şor Türkleri arasından derlediği metinlere de yer vermiştir. Daha çok destan, masal ya da efsane olarak tanımlayabileceğimiz metinlerin adları şunlardır: Kan Pergen (Tom nehri ağzından çok uzak olmayan Mrass), Kara Kan (Aşağı Mrass), Çagıs Ool, Altın Taycı (Kondom'daki Şorlar), Karattı Pergen (Yukarı Mrass), Ay Mökö, Altın Ergek, Aran Taycı.[26] Radlov, **Aus Sibirien** adıyla yayımladığı bir başka eserinde de Şor Türklerinin yaşantıları ve gelenekleri ile ilgili önemli bilgiler vermiştir.[27]

Güney Sibirya bölgesinde görev yapmış en meşhur misyonerlerden V. İ. Verbitskiy, Altay bölgesi Türkleri arasında dolaşmış ve derlemeler yapmıştır. Misyonerlik görevi sırasında Altay bölgesi Türk toplulukları hakkında tafsilatlı bilgiler elde eden misyoner Verbitskiy, meşhur eseri **Altayskie İnorodtsı**'yı 1893'te Moskova'da yayımlatmıştır. Dağlı Şor bölgesine defalarca geziler düzenlemiş olan Verbitskiy, hem **Altayskiy İnorotsı** adlı eserinde hem de hazırlamış olduğu **Grammatika Altayskogo Yazıka** ve **Slovare Altayskogo i Aladagskogo Nareçiy Turkskogo Yazıka** adlı gramer kitabı ile sözlüğünde Şorlarla ilgili kültür ve dil materyallerine yer vermiştir. Verbitskiy, **Altayskiye İnorodtsı**'da bazı Şor efsanelerine yer vermiş; fakat, folklor mahsullerini boylara göre düzenlemediği için hangi efsanelerin Şor Türklerine ait olduğunu tespit etmek oldukça güçleşmiştir.

Meşhur dil bilimci ve folklorcu N. P. Dırenkova, 1940 yılında **Şorskiy Fol'klor** adlı eserini yayımlayarak Şor Türklerinin sözlü edebiyat geleneğinin ortaya konulmasında dev bir adım atmıştır. Dırenkova, Şor Türkleri

nin folklor el kitabı olarak değerlendirebileceğimiz bu çalışmasında, öncelikle Şor Türkleri ile ilgili genel bilgiler vermiş, daha sonra da Şor Türklerinin sözlü edebiyatında yer alan türler hakkında

ayrıntılı bilgiler aktarmıştır.[28] Dırenkova'nın eseri, çok sayıda masal, atasözü, bilmece, destan, sarın ve efsane örnekleriyle doludur.[29]

Aynı yılda, yani, 1940'ta, G. F. Babuşkin tarafından bazı Şor masalları, **Şor Nıbaktarı** adıyla yayımlanmıştır.[30]

Dırenkova ile Babuşkin'in bu neşirlerinden sonra, yukarıda da belirtildiği üzere, İvan Luşkin tarafından 1962'de Abakan'da yayımlanan ve Kuznets bölgesi ve Şor efsanelerini konu edinen **Kuznetsı, Şorskie Legendı**[31] adlı eserle İ. D. Hlopına tarafından yazılan ve Şor Türklerinin mitolojisi ile geleneksel inanışlarını ele alan İz Mifologii i Traditsionnıh Religioznıh Verovaniy Şortsev[32] adlı yazıyı da burada zikretmek gerekmektedir.

1989'da A. İ. Çudoykova tarafından Şor efsane ve menkıbelerini içeren ve **Deviat' Bubnov Şamana**: **Şorskie Legendı i Predeniya** adını taşıyan önemli bir eser daha yayımlanmıştır.[33]

Pamyatniki Fol'klora Narodov Dal'neg Vostoka serisinin 1998'de yayımlanan 17. cildi Şor Türklerinin kahramanlık destanlarına (Kan Pergen, Altın Sırık) ayrılmıştır.[34]

Türkiye'de de kapsamlı olmamakla birlikte Şor Türklerinin sözlü edebiyatı üzerinde bir kaç çalışma yapılmıştır. Bunlardan birisi, kendisi de bir Şor Türkü olan Nadejda N. tarafından Türkiye'de sunulan bir bildiridir. 1991'de Adana'da düzenlenen II. Uluslararası Karacaoğlan-Çukurova Halk Kültürü Sempozyumu'na katılan ve yukarıda ismini sık sık zikrettiğimiz meşhur Şor Türkü dil bilimci Kurpeşko, Şor Folkloru adlı bir bildiri sunmuştur.[35] Kurpeşko, sunduğu bildirisinde Şor Türklerinin gelenekleri, inanışları, dili hakkında çok değerli bilgiler vermiştir. Kurpeşko'nun bildirisinin son cümlesi, folklor araştırmalarının Şor Türklerinin yeniden kendi hayatlarını ve dillerini kurmada ne derecede büyük bir öneme sahip olduğunu net bir şekilde ortaya koymaktadır: Biz ne kadar folklora bakarsak, ne kadar folkloru incelersek; o kadar kendi hayatımızı ve dilimizi buluruz.[36]

Şor Türklerinin sözlü geleneğine yer veren ve Türkiye'de yapılan bir diğer çalışma da araştırıcı Metin Ergun'un iki ciltlik **Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi** adlı eseridir.[37] Ergun, Türk Dünyası efsaneleri üzerine hazırlamış olduğu bu çalışmasında, Türk Dünyası genelinde efsaneler üzerinde yapılan çalışmalardan söz ederken Şor Türklerinin efsaneleri üzerinde yapılan çalışmalar hakkında da bilgi vermiş,[38] daha sonra da şekil değiştirmeyle ilgili dört Şor efsanesinin metnine yer vermiştir.[39]

Son derece zengin bir sözlü edebiyat geleneğine sahip olan Şor Türkleri arasında bazı sözlü edebiyat türlerine verilen adlarla bu türlerin genel özellikleri hakkında şunları söylemek mümkündür. Burada hemen belirtmek gerekir ki, Şor Türklerinin sözlü edebiyat geleneği hakkında aktaracağımız bu bilgiler, büyük oranda N. P. Dırenkova'nın aktardığı bilgilere dayanmaktadır.

Şörçek, Nıbak / Nıvak, Nartpak: Masal

Şor Türkleri arasında masala Şörçek (Kondom'da), nıbak-nıvak (Tom ve Mras bölgelerinde), nartpak (Mras nehrinin yukarı kısımlarında) denilmektedir ve masal metinleri, gerçekçi ve hayalî olmak üzere iki kısımda toplanmaktadırlar.[40] Nıbak terimini, nımah-çon nımah (masal) ve alıptığ

nımah (kahramanlık destanı) şekillerinde Hakas Türkleri arasında da görmekteyiz.[41] Şörçek terimi, Altay Türklerinde çörçök,[42] Uygur Türklerinde çöçek şeklinde yer almaktadır.[43]

Kay (Kay şörçek, nıbak): Kahramanlık Destanı

Şor Türkleri arasında kay, kay şörçek, nıbak adları verilen kahramanlık destanları (Ölеñ Tayçi, Kan Mergen, Kartıga Mergen, Ak Kan, Kan Kes, vs.), komus-kobıs ya da kay komıs eşliğinde kaylanmaktadır. Bu destanlara nartpak, şörçek gibi isimler de verilmektedir.[44] Şörçek, masal ve destanları adlandırmak için kullanılan genel bir isimdir. Farklı iki türün aynı isimle adlandırılması, diğer bazı Türk topluluklarında da görülmektedir. Bazı anlatmaların hangi tür içine dahil edilmesi gerektiği konusu, halk edebiyatı araştırmalarının en eski problemlerindendir. Güney Sibirya Türk topluluklarının destanlarının masal mı, efsane mi, yoksa destan olarak mı? adlandırılacağı konusu V. İ. Verbitskiy, E. M. Meletinskiy, B. N. Putilov, G. N. Potanin, A. Kalaçev, A. S. Orlov, A. L. Koptelov. S. M. Malov, V. M. Jirmunskiy, N. K. Dmitriev gibi araştırıcıların zihnini meşgul etmiş ve ortaya farklı görüşler çıkmıştır.[45]

Bunda da muhtemelen Güney Sibirya bölgesi Türk topluluklarının destan metinlerinde masal ve mitoloji dünyasına has pek çok unsurla fantezinin ağırlıklı olarak yer alması etkili olmuştur. Ayrıca, bazı destan metinlerinin bozularak masal formunda anlatılmaya başlanmasını da isimlendirme konusunda dikkate almak gerekmektedir. Bütün bunlara rağmen, Şor Türkleri masala şörçek derlerken kahramanlık destanlarına da kay şörçek diyerek

bu iki tür arasında bir ayrıma gitmeye çalışmışlardır. Aynı durum Altay Türkleri için de söz konusudur.

Şor Türkleri arasında destanlar, tıpkı Hakas ve Altay Türkleri arasında olduğu gibi, kaylanmaktadır.[46] Kay, “göğüs ya da gırtlaktan çıkarılan boğuk ve makamlı ses,” kayla- ise “gırtlak sesiyle destan terennüm etmek” anlamına gelmektedir. Destan ve masal türlerinin adlandırılmasında bazı problemler olmakla birlikte bu iki türün anlatıcıları farklı isimlerle adlandırılmaktadırlar. Masal anlatanlar nartpakçı, nıbakçı; destan kaylayanlar ise kayçı olarak adlandırılmaktadırlar.[47] Dırenkova, kayçılar tarafından özel bir gırtlak nağmesiyle terennüm edilen kahramanlık destanlarının icra özellikleri hakkında şunları söylemektedir: Kayçılar, genelde, destan terennümünün başında sanki kaylayacakları destanları düşünür gibidirler. Daha sonra alçak sesle destanı kaylamaya başlarlar. Kayçılar, destanları bölüm bölüm kaylamaktadırlar. Her bölümü ya da epizodu ya sadece sözle ya da sadece komus çalarak bitirmektedirler. Bazı kayçılar, destanlarına destan kahramanına ya da çalmakta oldukları komusa seslenerek başlamaktadırlar. Kahramanlık destanlarının giriş ve bitiş bölümleri kalıplaşmış ifadelerle doludur. Kayçılar, kaylamakta oldukları destanları, dinleyicilerin ilgilerine göre uzatıp kısaltmaktadırlar.[48]

Kay şörçeklerin bir kayçı tarafından kaylanması, bazen bir kaç geceye kadar uzayabilmektedir. Dırenkova’nın kayçılar ve kay şörçeklerin icrası ile ilgili verdiği bilgiler, hem Güney Sibirya’nın diğer Türk topluluklarının, hem de Orta Asya ve Türkiye Türklerinin destancılık-hikâyecilik geleneğiyle büyük benzerlikler içermektedir.

Şor Türklerinin destanlarının şekil ve tür (konu) özellikleri, sayfa sayısı sınırlı bir yazıda ele alınamayacağı için bu konu üzerinde burada durulmayacaktır.

Purunğu Çook, Erbek, Tiles: Efsane, Menkıbe, Küçük Hikâye

Şor Türkleri, Purunğu çook**,** erbek, tiles terimlerini de efsane, menkıbe, küçük hikâye anlamlarında kullanmaktadırlar. Bu tür kısa hikâyelerde tarihî olaylar, Kırgızların Şorlar üzerine yaptıkları akınlar, efsanevî halklar, savaşlar, Şorların eski hayatları ve avla ilgili hikâyeler anlatılmaktadır. Bu tür hikâyelerin bir başka adı da şın ya da şın polğandır. Kullanılan bu terimler, anlatılan olayların gerçekten olmuş ya da yaşanmış olarak kabul edildiğini ifade etmektedir. Efsaneler içinde av efsaneleri, dağ ve su iyeleriyle ilgili metinler yer almaktadır.

Bu hikâye ya da efsane metinleri, uzun değildir ve genelde Bir adam avlanırken ya da Bir adam eskiden ava giderken ibareleriyle başlamaktadır. Hikâye ya da efsanelerde yer alan olaylar ya bir başkasının ya da bizzat anlatıcının başından geçmiş gibi anlatılmaktadır: Luka ava gittiğinde… ya da Köbes taygasına ava gitmiştim…, vs.

Bu tür efsanelerin bir kısmı, doğrudan mitik metinlerdir. Kâinatın oluşumu, insanın yaratılışı, Tufan gibi konular yaygın bir şekilde anlatılmaktadır. Ayrıca, hayvanlarla ilgili mitler de anlatılan metinler içerisinde önemli bir yere sahiptir. Bütün bu konuların yanı sıra, gök cisimleriyle ilgili olanlarla mizahî metinleri de burada zikretmek gerekmektedir.[49]

Kep Söster, Takpak, Takpak Söster, Ülger Söster: Atasözleri

Şor Türkleri, yüzyılların deneyimi ve birikimi sonucu ortaya çıkan ve törenin en güzel şekilde yansıtıldığı atasözlerini karşılamak için kep söster, takpak söster, ülger söster gibi kavramları kullanmaktadırlar. Atasözlerini karşılamak için kullanılan bu kavramlar, biraz değişik bir şekilde Hakas (kip-çooh) ve Tuva Türkleri (üleger comok) tarafından da kullanılmaktadır.[50]

Tapturçañ Nıbaktarı, Tapçañ Nıbak: Bilmece

Şor Türkleri, çocuklar ve gençler için uzun kış akşamlarının en önemli eğlence vasıtalarından olan bilmece türünü adlandırmak için Tapturçañ nıbaktarı, tapçañ nıbak, tapçañ nartpak, taptırgış, nıbagıştar, takpak, tapçañı terimlerini kullanmaktadırlar.[51] Kâşgarlı Mahmut'un meşhur eseri **Divanü Lûgat-it-Türk**'te de bilmece türü, tıpkı Şor Türklerinde olduğu gibi, tap- fiil kökünden türetilen terimlerle karşılanmıştır: tapzug, tabuzgu, tabuzguk, tapzuguk.[52]

Sarın: Yır, Balk Şarkısı, Türkü

Günlük hayatta yaşanan herhangi bir olayı konu edinen sarınlar, beyit ya da dörtlükler halinde söylenmektedirler. Sarınlar, solo halde söylenilebildikleri gibi, koro halinde de söylenebilmektedirler. Sarınçılar tarafından kay komıs ya da şerçeñ komıs[53] eşliğinde söylenen sarınlar, konularına göre çeşitlenmektedirler. Ölenlerin arkasından söylenenlere sııt ya da sıgıt adı verilmektedir. Eski Türkçedeki sıgıt, ve sıgta- terimleri, Şor Türkçesinde olduğu gibi korunmuştur. Şor Türkleri arasında sııt ya da sıgıtın yanı sıra toy sarınları, oyun sarınları ve tarihî sarınlar da yaygındır. Sarınlar şekil

bakımından uzun sarınlar (Lirik sarınlar) ve beyit ya da dörtlük şeklinde söylenen takpaklar[54] olarak iki gruba ayrılmaktadırlar.[55]

Anadolu-Türk halk şiiri geleneğinde görülen deyişme ya da karşı-beri ile atışma geleneklerinin benzerlerini, Şor

Türkleri arasında sarın söyleme geleneği vasıtasıyla görmekteyiz. Şor Türkleri arasında bazı sarınlar, bir kız ve bir erkek arasında deyişme ya da karşı-beri şeklinde söylenmektedir. Yani, Anadolu Türklerindeki atma türkü ya da mani söyleme geleneğine benzer bir şekilde söylenmektedirler. Şor halk şairleri, sarın söyleyerek atışmışlar ve yeteneklerini sergilemeye çalışmışlardır. Bu durum, Anadolu Türkleriyle Kazak Türklerinin âşık tarzı şiir geleneklerindeki atışma ve aytıs ile paralellik arz etmektedir.

D. Şor Türklerinin Sözlü Edebiyatından Örnek Metinler

1. Purunğu Çooktar/Erbekter/ Tilester (Efsaneler)

A. Kazır Tayga[56]

Kazır tep taygada añnar kalın polğan: albıga, tiyin, kañdıs, tülgü kalınak. Paşka-paşka añnardı ödürgenner, korumda köp albugalar añnıkka kapkannar.

Küskü kelgende kar tüş-pardı. Şanaların tagrap, azık alıp, sörtkelerin tartıngançı, ol taygaga pargannar. Ol taygaga kelip, odag turgusup çajıngannar. Anañ añna-pergenner.

Añnap çörip añnardı ödür polbaançalar. Pir açıkçı kiji kün toza añnap çörüp, aga pirda añ togaspaan, pirda nebe ötürbeen. Karışkı pola pergende odagına nandıra kelçıtkan. Kaçan odagına tebe kelçıtkanda sandıgı kaya kele bergen. Kayaañ ejigi açılıg polgan. Ol añçı kiji aga kirgen.

Ol kayaañ işti odag iştine çünük polgan. Anda araga aşılçatır. Köp kijiler kart oynapçattırlar. İygisi talajı oturçattırlar. Pirsi-pirsin sögüp oturçatır. Pirsi aytça: “Meeñ taygamda alında köp añ polgan. Kijiler meeñ añnarımnı köp ötürb-oturganda anañ tok polgannar. Sen meni udup aldıñ. Mallarımnı pozuñnuñ taygañga köçürbüstüñ, am teze, kijilerim añnap çörüp, pirda nebe ödür bolbaançalar. Aşta pererler.” Köp kiji kıygırışçıtkannarı uguldu: “Paşok oynarga kerek”, tep, kartarın şelibistiler. İyginçi kijişi katkırıp ayttı: “Ol noo şalar! Añ kuş çok!” Paştapkızı ayttı (Ol Kazır taygaañ eezi): “Kıstarımnı salıp, pozumnu emdegimni köşübe salarım!” Anañ paşok oynaaberdiler.

Kazır taygaañ eezi udup-al, katkırbışa per, kartarın şelibisti: “Am, tedi, seeñ taygadagı añ kuşuñnu naandra köçür-kör!” Aañ katkışına taygada salgın salgınar, çaş agaştar pögüldüler, çoñ agaştar mıçıraş turdular. Ol katkıga añçı kiji korukkan oşuba ol taygaañ iştineñ şıktı. Odagına kelip, ol kerekti aydarga korukkan. Erten añçılar añnap-pargannarda larga paşka-paşka añnar togaşkannar. Köp añnar ödüre bergenner.

Kaçan añnap kelgenerde-pir apşıy kiji ayttı: “Po tagdıñ eeleri kart oynagannar. Kart oynap kelip, añçı kijige añ-kuş ısa perçaalar.”

Kazır Tayga

Kazır adlı bir taygada[57] çokça av hayvanı varmış. Avcılar, orada samur, sincap, su samuru, tilki ve diğer hayvanları avlarlarmış. Ağlarla çokça samur avlanırmış.

Güz gelip de karlar yağınca avcılar kayakları hazırlayıp azıklarını yanlarına alıp kızakları çekerek o taygaya doğru yola koyulmuşlar. Taygaya geldiklerinde çadır kurup gizlenmişler, sığınmışlar. Ondan sonra da ava gitmişler.

Ava çıktıklarında hiç av hayvanı vuramamışlar. Bir avcı bütün gün dolaşıp hiçbir ava rastlayamamış, bir tek hayvan dahi öldürememişti. Karanlık çökünce çadırına doğru yönelmiş. Çadırına doğru giderken dik bir kayaya rast gelmiş. Kayanın girişi açıkmış ve o avcı kayanın içine girmiş.

Kayanın içi, bir yurt içine benziyormuş. Orada rakı içiliyormuş. Kalabalık insanlar kâğıt, kumar oynuyorlarmış. İkisi kavga ediyorlarmış. Birisi diğerine sövüp dururmuş. Birisi der “Önceden benim taygamda çokça av vardı. Avcılar benim avlarımdan bol bol avlarlardı. Böyle yaparak karınlarını doyururlardı. Sen beni kâğıtta, kumarda yendin, bütün av hayvanlarımı kendi taygana sürüp götürdün. Artık insanlarım avlanıp hiçbir şey öldüremezler, açlıktan ölürler!” O anda deminki avcının kulağına kalabalığın sesi gelmiş: “Tekrar oynamak gerekir” diye bağırarak kâğıtları atmışlar. Kavga edenlerden ikincisi gülerek demiş: “O oyuna ne koyabilir ki, hiç hayvanı-avı yok?!” Birincisi, yani Kazır tayganın sahibi cevap vermiş: “Kızlarımı koyuyorum, ilaveten kendimi ve karımı da!” Sonra yeniden oyuna başlamışlar.

Kazır tayganın sahibi bu kez yenmiş, gülerek kâğıtları attıktan sonra şunu söylemiş: “Şimdi tayganda olan kuş-hayvanları geri gönder!” Onun gülmesiyle taygada kuvvetli rüzgâr esmiş, yeşil ağaçlar yapraklarını dökmüş, ulu ağaçlar boyun eğmişler. Avcı da bu kahkahadan dolayı korkmuş ve kayadan dışarı fırlamış. Çadırına gelip olan biteni anlatmaya çekinmiş. Sabahleyin avcılar ava gittiklerinde onlara çeşit çeşit av hayvanları rast gelmiş. Çokça av hayvanı öldürmüşler.

Avdan dönerlerken bir ihtiyar şöyle demiş: “Bu dağın sahipleri kâğıt, kumar oynamışlar. Kâğıt oynayıp avcılara av-kuş gönderiyorlar.”

B. Gözyaşından Meydana Gelen Taş[58]

Tav Katun, Şor dilinde “gözyaşından meydana gelen dağ” demektir.

Bir zamanlar Şor ülkesinde komşu iki adam varmış. Bunlardan biri çok fakir, çok yoksulmuş. Ne evi varmış, ne de oku, yayı varmış. Diğer adam ise oldukça zenginmiş. Adeta bütün Şor yurdu elinin altındaymış. Bu zengin adam çok kötü, çok cimri biriymiş. Bu adamlar, birbirleriyle hiç geçinemezlermiş.

Zengin adamın kızı, fakirin oğluna aşık olmuş. Oğlan, çok cesur, çok yiğit biriymiş. Etrafta çok sevilirmiş.

Ağa, bu haberi duyunca çok kızmış. Oğlanın babasını yanına çağırtıp:

- Ya buradan göçüp gideceksin; ya da oğlunu öldüreceğiz,demiş.

Adam, ağanın bu teklifi karşısında şaşırıp kalmış. Ne yapsın? Oradan göçse açlıktan ölürmüş. Göçmese oğlu ölecek. Çaresiz orada kalmayı kabul etmiş. Oğlundan ayrılığın ızdırabı da çok ağırmış. Sonunda dayanamayıp ağaya:

- Bana ne tavsiye edersin?diye sormuş. Zengin adam:

- Bir çaresini buldum. Git oğluna söyle, dağın eteğine varıp ayıyla dövüşsün,demiş. Adam:

- Oo, o kolay. Benim oğlum değil bir ayıyla, on ayıyla bile dövüşür, demiş. Ağa da:

- O dövüşürken biz de üzerine büyük bir taş yuvarlarız, olur biter, demiş.

Sonra ağa, büyük bir ateş yaktırıp taşı kızdırmaya başlamış. Fakir adamın gözyaşlarıyla o taş, bembeyaz olup gitmiş.

Oğlan ayıyla dövüşürken üzerine o taşı yuvarlamışlar. Oğlan taşı tutmuş. Fakat, tutmasıyla birlikte yanmaya başlamış. Sonra birden bire büyük bir taşa dönüşüvermiş.

Ağanın kızı, oğlanın başına gelen bu olayı geç öğrenmiş. Üzülüp, ağlayıp sızlamış. Babasına:

- Sen ondan değil, benden ayrıldın, deyip atına binmiş ve oğlanın taş olduğu yere doğru sürmüş. Taşın yanına varıp durmuş. Orada o da pınara dönmüş. O pınara, Mındıdaş adını vermişler. Bu “at başı” demektir.

C. Kemçik Tayga Eezi[59]

Pir kiji kemçik taygaa aşıkka parganda tük nebe ödür-polbançıtkan, karan odaña odurçadıp, kuzuktañ kay kobıs edip alıp, narpak kaylap sal odurgan. Oduñnan kiji çılabok edip alıp, pozunañ ödre tik salıp, kültüştiñ çerine çetkende-edok kül-sal-odurgan, kunanıştıñ çerine çetkende kunanşal odurgan.

Ede kaylap odurza, pir sarattıñ kiji odag ejigine kelip, adın toktat, tüşken. Tüş-kelp, aytkan (er kiji polgan): “Sen narpakçı kayçı kiji poltırzıñ!” tep aytkan. Ede aydıp alıp “Tañda pazok narpak saldırırga kelem!” tep aydıp alıp parbıskan.

İginçi kününde-pazok olok saradı-ba kelgen. Kelip pararda “Pazok üjünçü kününde kelerim” tep aydıp alıp, parbıskan. Üjünçü kününde pazok olok saradı-ba kelgen.

Kelip aytkan: “Pis içem-bile çöpteşçabıs, sen tagdañ nebe tap polban iştiñ karılçatır”. İçezi ol oglun çooktadarga ısçatır. Ol oglu kelip çookta-berçatır: “Sen tañda köze alp-alıp, taskılga şık. Anda tañ ejigi polar. Ol tagdıñ ejigine saroktıñ kijiler çörgenner polar!” tep aytkan. “Sen ol ejiktiñ aarı (işkeri) kirbessiñ. Anda turçatsañ, ol ejik-çe albagalar şıkla çadarlar. Sen ol közeñ-me ol albagalardañ pozuñ çügüñe-zene çap-alarzıñ!” ten.

Ertenen ol kijiniñ aytkanı bıla közezin alp-alıp, taskılga çıgır, tañ ejiginiñ alında turçıtkanı-albagalar şıkla çatkannar. Ol kiji köze-be çününge çetire çap-alıp, adaña een-pargan.

Anan ol kiji çurtunga kelip, ol albagılardı sadıp, çurtap paylap çada-bergen.

Kemçik Tayga İyesi

Bir adam Kemçik taygaya ava gittiğinde hiçbir şey avlayamamış. Gece çadırında oturduğu sırada çam fıstığından kopuz yapıp masal kaylamaya başlamış. Odundan bir insan, kukla yapıp karşısına oturtmuş. Masalın gülünç yerine geldiğinde gülüyor, hüzünlü yerine geldiğinde ağlıyormuş.

Böyle edip dururken bir sarı atlı kişi çadır eşiğine gelerek atından inmiş. İnip söylemiş (Gelen kişi erkek imiş): "Sen masalcı kişi imişsin!" demiş. Sonra da: "Yarın yine masal kaylatmaya geleceğim!" diyerek gitmiş.

İkinci gün de yine kaylatmaya gelmiş. Giderken "Üçüncü gün de geleceğim", demiş. Üçüncü gün de yine kaylatmaya gelmiş.

Gelip demiş: "Biz anamla danıştık, sen dağda hiçbir şey bulamadığın için üzgünsün!" Anası, oğlunu konuşmak için göndermiş. Oğlu gelip konuşur: "Sen yarın odununla birlikte dağa çık. Orada dağın eşiği vardır. O dağın eşiğinin önünde izler vardır!" demiş. "Sen o eşikten içeri girme. Orada bekleyip durursan o eşikten samurlar çıkar. Sen de odununla vurabildiğin kadar vurursun!" demiş.

Sabah o kişinin dediği şekilde yapmış ve odununu yanına alarak tepeye, dağa çıkmış. Dağın eşiğinin önünde beklemeye başlamış. Samurlar arka arkaya çıkmışlar. O kişi, odunuyla götürebileceği kadar vurup çadırına geri dönmüş.

Ondan sonra o kişi yurduna gelmiş ve vurduğu samurları satarak zengin olmuş.

2. Kep söster, Ülger Söster (Atasözleri)60

a. Kemniñ mıltık, añ-ok nebe.

(Silah kiminse av kürkü de onundur.).

b. Kem pay, ol-ok piy.

(Kim zenginse bey de odur.).

c. Pay kijiniñ malı öleñ ottarça, çok kijiniñ malı tobırak çalgarça.

(Zengin kişinin hayvanları ot yerken yoksul kişinin malları toprağı yalar.)

d. Şalçakka passañ, çol bolar; payga parzañ, mal polar.

(Çamura bassan iz olur, bayla evlensen mal olur.)

e. Kabırğa çerge kar çıkpas, kalarga (kalar çoñga) mal öspes.

(Dağ yamacı kar tutmaz, Kalar halkının ineği büyümez.)

f. Çok kijiniñ iji-pay kijiniñ kütkeni.

(Yoksulun emeği, zenginin kârı.)

g. At kişteş tanıjar, kiji erbekteş tanıjar.

(Atlar kişneşerek insanlar konuşarak tanışırlar.)

h. Çagıs agaş salgınnañ kortuk, çagıs kijideñ kortuk.

(Yalnız ağaç rüzgârdan korkar, yalnız insan insandan korkar.)

i. Tugar tugbas palaga pejik çepsep salba.

(Henüz doğmamış bebeğe beşik hazırlama.)

j. Çarıkka kayde-da çag sürtseñ, olok çarıgı polar,

Çabalga kayde-da çakşı etseñ, olok çabalı polar.

(Işığa ne kadar yağ sürsen o yine parlak olur,

Kötüye ne kadar iyilik etsen de o yine kötü olur.)

k. At pojanganın tudarzıñ, aas pojanganın tutpassıñ.

(Boşanan atı tutarsın, boşanan ağzı tutamazsın.)

l. Pilerge pir sös, pilbeske miñ sös.

(Bilene, anlayana bir söz; bilmeyene, anlamayana bin söz.)

m. Kıybıranzañ, kır ajarzıñ, odurzañ oraga tüjerziñ

(Hareket edersen yüksek dağdan aşarsın, oturursan çukura düşersin.)

n. Çortsa-çortsa, çol polar, çobalıp össe, er polar.

(Gezerse yol olur, çalışıp büyüse er olur.)

o. İştegen kiji tişter (çiir), odurgan kiji oyda ajar.

(Çalışan kişi yer, oturan kişi sırt üstü yıkılır.)

3. Taptırçañ Nıbaktarı (Bilmeceler)[61]

a. Tagga şıksa talbas, suga kirze suksabas. (**Şana**)

(Dağa çıksa yorulmaz, suya girse susamaz.) (Kayak)

b. Pozı pir tudam, ünü pir künük. (**Torçuk**)

(Kendisi bir tutam, sesi bir günlük mesafeden duyulur.) (Bülbül)

c. Şabınça şabınça, uçuk bolbança. (**Terben**)

(Kanat çarpar, kanat çarpar uçamaz.) (Değirmen)

d. Sugga kirze mıñ, takka şıksa pir. (**Attıñ kuzurugu**)

(Suya girse bin tane, dağa çıksa bir tane.) (Atın kuyruğu)

e. Azagı çok, kolu çok karnı-ba parça (**Çılan**)

(Ayağı yok, kolu yok, karnı üstünde yürür.) (Yılan)

f. Karga şökpes agaş adım (**Şana**)

(Karda batmayan ağaç adım.) (Kayak, kızak)

g. Parak paştık kısçagaş emni ebire çügür-çorça (**Sıybaş**)

(Dağınık saçlı kızcağız evin her tarafında gezer.) (Süpürge)

h. Em üstünde çardık itpek çatça (**Ay**)

(Ev üstünde yarım ekmek yatar.) (Ay)

i. Kök puska pudgay çayıbıstım (**Çıldıs**)

(Mavi buz üstüne buğday saçılmış.) (Yıldız)

j. Oyım çerde odus igi kadıg sargay. (**Tiş**)

(Çukur yerde otuz iki katı, sert sargay.)[62]

1 N. A. Baskakov ile A. İ. İnkicekova-Grekul tarafından hazırlanan **Hakassko-Russkiy Slovar'** adlı sözlükte Hakas Özerk Bölgesi'nde yaşayan Şor Türkleri ile ilgili şu bilgilere yer verilmektedir: Hakas Özerk Bölgesi'nde kendilerini Şor olarak tanımlayan ve Hakas Türkçesinin Şor ağzını konuşan küçük topluluk, Taştıp bölgesinde yaşamaktadır. Bunlar genelde Yukarı Matur ve Aşağı Matur köyleri civarında Şor ağzını konuşan Hakaslarla birlikte yaşamaktadırlar. Ayrıca bu bölgede Dağlı Şor bölgesinden gelen göçmenler de yaşamaktadır (N. A. Baskakov-A. İ. İnkicekova-Grekul, Hakassko-Russkiy Slovar', Moskva 1953, 365-367).

2 W. Radloff'un Şorlar hakkındaki verdiği bilgiler için bk. W. Radloff, Sibirya'dan (çev. Ahmet Temir), 2. c., İstanbul 1994, 104-120. Radloff, Tom, Mras ve Kondom Tatarlarını neden Şor adı altında gösterdiğini şu şekilde açıklamaktadır: Tom, Mras ve Kondoma Tatarları Şor adını kendileri hiç kullanmadığı ve kendilerini bir halk olarak hissetmedikleri halde, ben onları bu isim altında gösterdim. Beni buna mecbur eden sebep, evvelâ onların, tarafımdan Şor ağzı diye vasıflandırılan aynı lehçeyi konuşmaları ve sonra da, gerek Teleütler ve gerek batıda yaşayan Lebed ve Karaorman Tatarları tarafından Şor-kiji diye tesmiye edilmeleridir. Şorlar, ne Teleüt'lere ve ne de Altaylılara benzemeyip, kendilerine mahsus bir tipleri vardır. Aralarında sarı saçlı adamlar

bulunmakta ise de, bunlar hiçbir zaman halkın esas kitlesini teşkil etmez. III. bölümde işaret ettiğim gibi, Şorların, sonraları demirci Tatar'lar ismini alan Yenisey-Ostyakların neslinden geldiğini tahmin etmekle beraber, sarı saçlı tiplerin, kabilenin kendi özelliklerinden olup olmadığı hususunda katî bir şey söylemiyeceğim (**a.g.e**., 2, 118-119.).

3 Radloff, **a.g.e**., 2, 119-120 (Radloff, Şorları yaşayışlarına göre sınıflandırmış ve Şorların tamamının köylerde yerleşik hayat sürmekte olduklarına dikkat çekmiştir. Bu yerleşikliği de Şorların eskiden yüksek bir medeni seviyeye ulaşmış olmaları ve ormanlık dağlara kaçmaya mecbur kalarak diğer komşularından ayrılmak suretiyle münferit köyler teşkil ederek yerleşmeleri ve eski kültürlerini unutmuş olmalarıyla izah etmektedir); Ahmet Caferoğlu, **Türk Kavimleri**, 2. b., İstanbul 1988, 13; N. N. Kurpeşko-Tannagaşeva-F. Ya. Apon'kin, **Şor-Kazak Pazok Kazak-Şor Ürgedig Söztük Şorskogo-Russkiy i Russko-Şorskiy Slovar'**, Kemerovo 1993, 3; N. N. Kurpeşko Tannagaşeva-Şükrü Haluk Akalın, **Şor Sözlüğü**, Adana 1995, I; Shirin Akiner, **Sovyet Müslümanları**, İstanbul 1995, 358.

4 Tannagaşeva-Akalın, **a.g.e**., I-IV. Şor Türklerini Abakan Türkleri (Hakaslar) içine dahil eden Caferoğlu, Şorların nüfusunu 20. 000 kadar göstermiştir (Caferoğlu, **a.g.e**., 13).

5 Çarlık Rusyası işgaliyle birlikte başlayan bu yeni dönem hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk: N. P. Dırenkova, **Şorkskiy Fol'klor**, Moskva-Leningrad 1940, VI-IX.

6 Tannagaşeva-Akalın, **a.g.e**., III-IV; Şükrü Haluk Akalın, **Şor Türkçesinin Söz Varlığı**, **Kebikeç**, 7-8, 1999.

7 Şor Türklerinin günümüzdeki siyasî, iktisadi, kültürel ve sosyal durumu hakkında değerli türkolog Şükrü Haluk Akalın'ın Çukurova'dan başlayan ve Güney Sibirya'da son bulan gezisi sonucunda kaleme aldığı **Anayurttan Atayurda-Gezi Notları** (Adana 1995) adlı kitabında ayrıntılı ve kıymetli bilgiler verilmektedir. Güney Sibirya ve özelde Şor Türklerinin günümüzdeki durumu hakkında bilgi sahibi olmak isteyen araştırıcı ve okuyucular için Akalın'ın bu kitabı bir hazine değerindedir. Akalın'ın sözünü ettiğimiz kitabı hakkındaki bir değerlendirme için bk: Baki Asiltürk, "Hatıra ve Gezi Kitaplarında Sibirya, Sibirya" **Araştırmaları** (hzl. Emine Gürsoy-Naskali), İstanbul 1997, 415-431.

8 Bu anlamdaki yayımlar hakkında daha geniş bilgi için bk: Dırenkova, **a.g.e.**, VI-VII; Tannagaşeva-Apon'kin, **a.g.e**., 3-4.

9 N. İ. Verbitskiy, **Kratkaya Grammatika Altayskogo Yazıka**, Kazan 1869.

10 N. İ. Verbitskiy, **Slovar' Altayskogo i Aladagskogo Nareçiy Turkskogo Yazıka**, Kazan 1884.

11 Akalın, **Şor Türkçesinin Söz Varlığı**, 135-136.

12 Dırenkova, **a.g.e.**, VII.

13 **Otçet o Komandirovke Studevta Vostoçnogo Fakul'teta Sergeya Efimoviça Malova**, **İzvestiya Russkogo Komiteta Dlya İzuçeniya Sredney i Vostoçnoy Azii**, No: 9, 1909.

14 Dırenkova, **a.g.e.**, VIII.

15 Dırenkova, **a.g.e.**, VIII-IX.

16 Tannagaşeva-Apon'kin, **a.g.e.**, 4; Akalın, **Şor Türkçesinin Söz Varlığı**, 136.

17 1980 ve 1990'lı yıllarda Şor Türkçesiyle ilgili yapılan çalışmalar hakkında bk: Şükrü H. Akalın, "Şor Türkçesiyle İlgili Yeni Yayınlar ve Çalışmalar", **Türk Dili**, 500, Ağustos 1993, 193-196; Şükrü Haluk Akalın, **Şor Türkçesinin Söz Varlığı ve Şor Sözlüğü**, Kebikeç, 7-8, 1999, 135-139.

18 Tannagaşeva-Apon'kin, **a.g.e.**, 3.

19 Tannagaşeva-Akalın, **a.g.e.**, II-III.

20 Tannagaşeva-Akalın, **a.g.e.**, 127.

21 **Hakassko-Russkiy Slovar'** adlı sözlükte, Hakas Türkçesi hakkında bilgi verilirken Şor ağzından da söz edilmiş ve Hakas yazı dili ile Şor ağzı arasındak bazı farklılıklara dikkat çekilmiştir: Hakas yazı dilindeki **Yaşlı adam** anlamına gelen **apsah**, Şor ağzında **apşah**; **gerçek** anlamına gelen **sın**, Şor ağzında **çın**; **yatak** anlıma gelen **tözek**, Şor ağzında **töjek** şeklindedir. Hakas Türkçesinde -**zar/-sar** şeklinde olan yönelme hali eki Şor ağzında -**zarı/-sarı** şeklinde iken yine Hakas Türkçesindeki şimdiki zamanın olumsuz hali -**pın/-bin/-min**, Şor ağzında -**paan/-baan/-maan** şeklinde yer almaktadır, vs. (Baskakov-İnkicekova-Grekul, **a.g.e.**, 365-366.).

22 Şor Türkçesinin gramer (ses ve şekil) özellikleri hakkında daha geniş bilgi için bk: N. P. Dırenkova, **Grammatika Şorskogo Yazıka**, Moskva-Leningrad 1941; Tannagaşeva-Apon'kin, **a.g.e**., 5-9; Tannagaşeva-Akalın, **a.g.e**., 127-141; Akalın, **Şor Türkçesinin Söz Varlığı**, **Kebikeç**, 7-8, 1999, 135-139; Şükrü Haluk Akalın, "Şor Türkçesinin Söz Varlığı Üzerine Gözlemler", **Sibirya Araştırmaları** (hzl. Emine Gürsoy-Naskali), İstanbul 1997, 69-81.

23 Tannagaşeva-Apon'kin, **a.g.e.**, 5; Tannagaşeva-Akalın, **a.g.e.**, 127.

24 Bölge halkını Ortodoks kilisesi adına Hıristiyanlaştırmak ve Rus yönetimine ısındırmak amacıyla bölgeye giden misyonerlerin neden buradaki Türk topluluklarının dilini ve halk edebiyatı/folklor ürünlerini derlemek durumunda kaldıklarını, N. P. Dırenkova şu şekilde izah etmektedir: Altay topluluklarının dini olan Şamanizm'in sırlarına ermek ve onları Hıristiyanlaştırmak amacıyla misyonerler Altay yabancılarının folklorlarını öğrenirler. Ortodoks papazları için yerli kabilelerin yaşam tarzlarının öğrenilmesi, misyonun başarıya ulaşabilmesi için önemli bir araçtır. Yerlilerin yaşam tarzlarını ve neye inandıklarını öğrenebilmek için sözlü edebiyat ürünleri önemli bir kaynaktı ve bu yüzden Altay misyonerleri dil araştırmalarına paralel olarak folklor mahsullerini de derleyip yazıya geçirmişlerdir." (Dırenkova, **a.g.e**., VII-VIII).

25 Metin Ergun, **Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi**, 1. c., Ankara 1997, 160.

26 V. V. Radlov, **Obraztsı Narodnoy Literaturı Turkskih Plemen Jivuşçih v Yujnoy Sibiri i Cungarskoy Stepi**, 1. c., Sanpetersburg 1866, 310-399. Radlov külliyetinin bu cildinin Türkiye'deki yayımı için bk: Dr. Wilhelm Radloff, **Türklerin Kökleri Dilleri ve Halk Edebiyatı** (çev. Yasemin Ünlü, Hasan Yıldız, Arzu Ekinci), Ankara 1999. Türkiye'de, Radlov'un yayımladığı Şor Türklerine ait bu metinler üzerinde bir yüksek lisans çalışması da yapılmıştır: Gülcan May, **Radloff'un Proben'indeki Şor Türkleri İle İlgili Metinler Üzerinde Dil Çalışması**, Çukurova Üniversitesi, Adana 1996.

27 W. Radloff, **Aus Sibirien**, 2 c., Leipzig 1884. Eserin Türkçe tercümesi ve Şor Türkleriyle ilgili bilgiler için bk: W. Radloff, **Sibirya'dan** (çev. Ahmet Temir), 2. c., İstanbul 1994, 104-120.

28 Dırenkova, **a.g.e.**, VI-XXIX.

29 Dırenkova, **a.g.e.**, 1-448.

30 G. F. Babuşkin, **Şor Nıbaktarı**, Moskva-Leningrad 1940.

31 İvan Luşkin, **Kuznetsı**, **Şorskie Legendı**, Abakan 1962.

32 İ. D. Hlopina, **Mifologii i Traditsionnıh Religioznıh Verovaniy Şortsev**, **Etnografiya Narodov Altaya i Zapadnoy Sibiri**, Novosibirsk 1979, 70-89.

33 A. İ. Çudoykova, **Deviat' Bubnov Şamana**: **Şorskie Legendi i Predeniya**, Kemerovo 1989.

34 **Şorskie Geroiçeskie Skazaniya**: **Kan Pergen**, **Altın Sırık**, Pamyatniki Folklora Narodov Dal'neg Vostoka, 17. c., Moskva-Novosibirsk 1998.

35 Nadejna N. Kurpeşko, "Şor Fokloru", **II. Uluslararası Karacaoğlan-Çukurova Halk Kültürü Sempozyumu**, 20-24 Kasım 1991, Adana 1993, 223-229.

36 Kurpeşko, **a.g.b.**, 228.

37 Metin Ergun, **Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi**, 2 c., Ankara 1997.

38 Ergun, **a.g.e.**, 1. c., 160-161.

39 Ergun, **a.g.e.**, 2. c., 863-865.

40 Dırenkova, **a.g.e.**, IX.

41 N. A. Baskakov-A. İ. İnkicekova-Grekul, **Hakassko-Russkiy Slovar'**, Moskva 1953, 119; **Hakas Literaturazı-10 Klassha On Pir Çıllıg Ortımah Şkolaa Uçebnik-Hrestomatiya**, Ağban 1990, 14-50, 58.

42 N. A. Baskakov-T. M. Toşçakova, **Oyrotsko-Russkiy Slovar’**, Moskva 1947, 181.

43 Emir Necipov Necip, **Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü** (çev. İklil Kurban), Ankara 1995, 86.

44 Dırenkova, **a.g.e.**, X.

45 Güney Sibirya Türk topluluklarının kahramanlık konulu hikâyelerinin destan mı, masal mı, yoksa efsane olarak mı? adlandırılması konusunda araştırıcıların ileri sürdükleri görüşler için bk: Mehmet Aça, “Köne Epos” (Arkaik Destan) Kavramı ve Türk Halk Hikâyelerindeki “Âşıklara Mahsus Evlilik” Konusunun Kaynaklarından “Alplara Mahsus Evlilik”, **Millî Folklor**, 6 (47), Güz 2000, 11-21.

46 Hakas ve Altay Türklerininin destancılık geleneği ve kayçı/hayçılar için bk: Metin Ergun, **Hakas Haycıları ve Haycılık Sanatı**, **Millî Folklor**, 19, 1993, 23-26; Metin Ergun, “**Hakas Haycıları”**, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, Nisan 1996, 121-130; Metin Ergun, **Altay Türklerinin Kahramanlık Destanı Alıp Manaş**, Konya 1997, 19-46.

47 Dırenkova, **a.g.e.**, X-XI.

48 Dırenkova, **a.g.e.**, ay.

49 Dırenkova, **a.g.e.**, IX-X; Ergun, **a.g.e.**, 1. c., 40.

50 Baskakov-İnkicekova-Grekul, **a.g.e**., 76; **Dalay-Baybıñ Haan-Tıva Maadırlıg Tooldar**, 3. c., Kızıl 1994, 5.

51 Dırenkova, **a.g.e.**, X.

52 **Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi** (çev. Besim Atalay), 1. c., Ankara 1986, 462.

53 Komıs, Şorların en yaygın olan müzik aletidir. Bazı özel ustalar tarafından yapılan bu aleti sadece bazı şairler (kayçı ve sarınçılar) çalmayı bilmektedirler. Komıs, genelde söğüt ve sedir ağaçlarından yapılmaktadır. Destan ya da masallarda sık sık “talkomıs”a rastlanır. Komısın at kılından yapılmış iki teli vardır. Komıs dekası ince tahtadan yapılır. Hakas bölgesinde yaşayan Şorlar, komısı deriyle çevirmektedirler. Ruslarla Şorların birbirlerine yakın yaşadıkları bölgede Rus balalaykasına çok benzeyen ve dekası üçgen şeklinde olan bir başka komıs çeşidi (şerçeñ komıs) ortaya çıkmıştır (Dırenkova, **a.g.e**., XV.).

54 Takmak nazım şeklinin Türkler arasındaki görünümü için bk: Metin Ergun, “Koşuk ve Takmak Terimleri Üzerine**”**, **V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Halk Edebiyatı Seksiyon Bildirileri-I**, Ankara 1997, 225-230.

55 Dırenkova, **a.g.e.**, XI.

56 Dırenkova, **a.g.e.**, 254-256.

57 Tayga: Çam ormanıyla kaplı dağ, ormanlık dağ.

58 İvan Luşkin, **Kuznetsı**, **Şorskie Legendı**, Abakan 1962, 5'ten Ergun, **Türk Dünyası Efsaenelerinde Değişme Motifi**, 2. c., 863.

59 Dırenkova, **a.g.e.**, 264.

60 Metinler için bk. Dırenkova, **a.g.e.**, 348.

61 Dırenkova, **a.g.e.**, 350-352.

62 Sargay: Nodları (düğümleri) ilaç yapımında kullanılan gülgillerden bir bitki.

AÇA, Mehmet, "Köne Epos" (Arkaik Destan) Kavramı ve Türk Halk Hikâyelerindeki "Âşıklara Mahsus Evlilik" Konusunun Kaynaklarından "Alplara Mahsus Evlilik", **Millî Folklor**, 6 (47), Güz 2000, 11-21.

AKALIN, Şükrü H., "Şor Türkçesiyle İlgili Yeni Yayınlar ve Çalışmalar", **Türk Dili**, 500, Ağustos 1993, 193-196.

AKALIN, Şükrü Haluk, **Anayurttan Atayurda-Gezi Notları**, Adana 1995.

AKALIN, Şükrü Haluk, "Şor Türkçesinin Söz Varlığı Üzerine Gözlemler", **Sibirya Araştırmaları** (hzl. Emine Gürsoy-Naskali), İstanbul 1997, 69-81.

AKALIN, Şükrü Haluk, **Şor Türkçesinin Söz Varlığı ve Şor Sözlüğü**, **Kebikeç**, 7-8, 1999, 135-139.

AKINER, Shirin, **Sovyet Müslümanları**, İstanbul 1995, 358.

ASİLTÜRK, Baki, "Hatıra ve Gezi Kitaplarında Sibirya", **Sibirya Araştırmaları** (hzl. Emine Gürsoy-Naskali), İstanbul 1997, 415-431.

BABUŞKİN, G. F., **Şor Nıbaktarı**, Moskva-Leningrad 1940.

BASKAKOV, N. A.-A. İ. İnkicekova-Grekul, **Hakassko-Russkiy Slovar'**, Moskva 1953.

BASKAKOV, N. A. -T. M. Toşçakova, **Oyrotsko-Russkiy Slovar'**, Moskva 1947.

CAFEROĞLU, Ahmet, Caferoğlu, **Türk Kavimleri**, 2. b., İstanbul 1988.

ÇUDOYKOVA, A. İ., **Deviat' Bubnov Şamana**: **Şorskie Legendi i Predeniya**, Kemerovo 1989.

Dalay-Baybıñ Haan-Tıva Maadırlıg Tooldar, 3. c., Kızıl 1994.

DIRENKOVA, N. P., **Şorkskiy Fol'klor**, Moskva-Leningrad 1940.

DIRENKOVA, N. P., **Grammatika Şorskogo Yazıka**, Moskva-Leningrad 1941.

Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi (çev. Besim Atalay), 1. c., Ankara 1986, 462.

ERGUN, Metin, **Altay Türklerinin Kahramanlık Destanı Alıp Manaş**, Konya 1997, 19-46.

ERGUN, Metin, "**Hakas Haycıları ve Haycılık Sanatı"**, **Millî Folklor**, 19, 1993, 23-26.

ERGUN, Metin, "**Hakas Haycıları"**, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, Nisan 1996, 121-130.

ERGUN, Metin, "**Koşuk ve Takmak Terimleri Üzerine"**, **V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Halk Edebiyatı Seksiyon Bildirileri-I**, Ankara 1997, 225-230.

ERGUN, Metin, **Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi**, 2 c., Ankara 1997.

Hakas Literaturazı-10 Klassha On Pir Çıllıg Ortımah Şkolaa Uçebnik-Hrestomatiya, Ağban 1990.

HLOPİNA, İ. D., **Mifologii i Traditsionnıh Religioznıh Verovaniy Şortsev**, **Etnografiya Narodov Altaya i Zapadnoy Sibiri**, Novosibirsk 1979, 70-89.

http://www. eki. ee/books/redbook/shors. shtml, 1 (20. 09. 2001).

KURPEŞKO, Nadejna N., "**Şor Fokloru"**, **II. Uluslararası Karacaoğlan-Çukurova Halk Kültürü Sempozyumu**, 20-24 Kasım 1991, Adana 1993, 223-229.

LUŞKİN, İvan, **Kuznetsı**, **Şorskie Legendı**, Abakan 1962.

MAY, Gülcan, **Radloff'un Proben'indeki Şor Türkleri İle İlgili Metinler Üzerinde Dil Çalışması**, Çukurova Üniversitesi, Adana 1996.

NECİP, Emir Necipov, **Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü** (çev. İklil Kurban), Ankara 1995.

Otçet o Komandirovke Studevta Vostoçnogo Fakul'teta Sergeya Efimoviça Malova, **İzvestiya Russkogo Komiteta Dlya İzuçeniya Sredney i Vostoçnoy Azii**, No: 9, 1909.

RADLOFF, Dr. Wilhelm, **Türklerin Kökleri Dilleri ve Halk Edebiyatı** (çev. Yasemin Ünlü, Hasan Yıldız, Arzu Ekinci), Ankara 1999.

RADLOFF, W., **Aus Sibirien**, 2 c., Leipzig 1884.

RADLOFF, W., **Sibirya'dan** (çev. Ahmet Temir), 2. c., İstanbul 1994.

RADLOV, V. V., **Obraztsı Narodnoy Literaturı Turkskih Plemen Jivuşçih v Yujnoy Sibiri i Cungarskoy Stepi**, 1. c., Sanpetersburg 1866.

Şorskie Geroiçeskie Skazaniya: **Kan Pergen**, **Altın Sırık**, Pamyatniki Folklora Narodov Dal'neg Vostoka, 17. c., Moskva-Novosibirsk 1998.

TANNAGAŞEVA-KURPEŞKO, N. N. -F. Ya. Apon'kin, **Şor-Kazak Pazok Kazak-Şor Ürgedig Söztük Şorskogo-Russkiy i Russko-Şorskiy Slovar'**, Kemerovo 1993.

TANNAGAŞEVA-KURPEŞKO, N. N. -Şükrü Haluk Akalın, **Şor Sözlüğü**, Adana 1995.

VERBİTSKİY, N. İ., **Kratkaya Grammatika Altayskogo Yazıka**, Kazan 1869.

VERBİTSKİY, N. İ., **Slovar' Altayskogo i Aladagskogo Nareçiy Turkskogo Yazıka**, Kazan 1884.

AŞAĞI İDİL VE KIRIM BÖLGESİNDE TÜRK TOPLULUKLARI

Aşağı İdil Bölgesi Türkleri / Doç. Dr. Segei V. Golunov [p.772-780]

DOÇ. DR. SERGEİ V. GOLUNOV

Volgograd Devlet Üniversitesi Bölgesel ve Sınırötesi Çalışmaları Merkezi Başkanı / Rusya

Yabancı gözlemciler, Aşağı İdil bölgesine, Rusya'nın bir parçası olması nedeniyle, ne dikkate değer ekonomik potansiyele ne de etnik-kültürel açıdan belirgin özelliklere sahip olmayan (nüfusunun büyük bir çoğunluğu Ruslardan oluşur), diğer bir deyişle, kendine has, sıradan bir yer gözüyle bakarlar. Aksine bu bölge Orta Asya, Kafkaslar, Hazar Denizi ve Karadeniz bölgelerini Orta ve Batı Rusya'ya bağlayan çok önemli iletişim yollarının kavşağında kurulmuş sıra-dışı bir yerdir. Aşağı İdil'in idarî bölgeleri (bu makalede yazar Astrahan ve Volgagrad bölgelerinin kapladığı alan üzerinde yoğunlaşacaktır), Kazakistan'a bitişiktir ve bu sınır Avrupalı ve Asyalı, Hıristiyan ve Müslüman medeniyetler arasında "saydam" olma özelliğine sahip yegâne sınırdır. Bundan başka Aşağı İdil bölgesi Ortodoks Hıristiyan, Müslüman, Budist medeniyetleri ve değişik etnik gruplar, Ruslar (Don bölgesi Kazakları dahil), Tatarlar, Kalmuklar, Dağıstanlılar vb. arasında tek yoğun temas bölgesidir.

Aynı zamanda Aşağı İdil bölgesi çok önemli bir tarihî mirasa sahiptir. Bu önemin büyük bir kısmı, ünlü Altınordu ve Astrahan Hanlığı gibi merkezleri ile birlikte Dar'ül-İslâm'a ya da İslâm dünyasına ait oluşu ile alakalıdır. Rus yönetimi altında bölgenin etnik-kültürel yapısı çok büyük ölçüde değişmiştir ve İslâm hakim konumunu yitirmiştir. Bundan başka, Sovyet döneminde sorun İslâm'ın var oluşu ile ilgiliydi, fakat İslâm dinî varlığını sürdürdü ve şimdi yeniden canlanma süreci içerisindedir. Bu nedenle, İslâm tarihinin çoğunlukla Türk halkları (en başta Tatarlar ve Kazaklar) tarafından Müslüman olmayan bir ortamda korunması çok ilginçtir, fakat bu konu yeterince araştırılmış olmaktan uzaktır; yazar işte bu konuyu ele alacaktır.

M.S. VIII. yüzyıldan beri İslâm, Aşağı İdil bölgesinde önemli bir rol oynamaktadır. 737'de İslâm, X. yüzyılın ikinci yarısına kadar varlığını devam ettiren Hazar Hanlığı tarafından resmî din olarak kabul edildi. İslâm, Altınordu Devleti zamanında çok önemli bir sosyal-siyasal güç olarak bölgeye geri döndü. 1312 yılında, İslâm inancı -diğer bir deyişle Sünnî Hanefî mezhebi- Özbek Han tarafından Altınordu Devleti'nde hakim inanış olarak ilan edildi. Altınordu'nun XV. yüzyılda yıkılışından sonra Güney İdil bölgesinde diğer Müslüman devletler -göçebe Nogay Hanlığı ve Astrahan Hanlığı- kuruldu. Kazan Hanlığı gibi Astrahan Hanlığı da İdil bölgesinin başlıca ekonomik ve kültürel merkezlerinden ve tüm İslâm dünyasının önemli merkezlerinden biri idi.

Pek çok yönden Astrahan Hanlığı'nın ekonomik gücü, en azından Hazar Kağanlığı'ndan beri İdil nehrinden sulanan topraklarda yapılan gelişmiş bir tarıma (bahçıvanlık ve sebze yetiştiriciliği gibi belli alanlarda) dayanmıştı. Bölgede bu ekonomik faaliyetin tercih edilmesi, yüzlerce yıl devam etmiştir ve hâlâ da devam etmektedir. Öyle görünmektedir ki, yerel yerleşik geleneksel toplumların (etnik

farklılıklarına rağmen) ekonomik temeli tarıma (bahçıvanlık ve sebze yetiştiriciliği dahil) dayanmıştı ve ekonomik gelenekçilik büyük ölçüde toplumların dünya görüşünde (Weltanschauung), din dahil, gelenekçiliğe sebep oldu. Diğer bir deyişle Aşağı İdil bölgesi Tatarlarının "dinî taassubu"-bu durumdan çok sayıda Rus ve Batılı gözlemci bahsetmiştir- ekonomik yönden, yüzyıllar boyu geleneksel temellerini koruyan tarım üzerine kurulmuştu.

XVI. yüzyılın ortalarından beri bu temeller ciddî sınavlara maruz kaldı. Ünlü Rus Çarı IV. İvan -Korkunç- zamanında İdil hanlıkları Rus orduları tarafından fethedildi. 1556'da Astrahan Hanlığı aynı akıbete uğradı ve son hanı Yemgurtçey kaçmak zorunda kaldı. 1569'da Osmanlı

İmparatorluğu ve Kırım Hanlığı, Rusya'yı Astrahan'dan çıkarma teşebbüsünde bulundu. Fakat, bu girişim ve Kırım Hanlığı'nın diğer askerî ve diplomatik çabaları başarısız oldu.

Diğer birçok Ortaçağ fatihleri gibi galip gelenler o zamanın ahlâk anlayışına uygun, acımasız metotlar kullandı. Ruslar, hakimiyetleri altına aldıkları yeni toprakları ellerinde tutmak için, Tatarların Astrahan ve Rus hakimiyeti altındaki topraklardaki diğer ileri karakollarda yerleşmeleri ve yaşamaları yasakladı.

Bölgedeki bu Rus varlığı, giderek hızlanan adımlarla aşamalı bir biçimde arttı. Tsaritsyn (bugünkü Volgagrad şehri) hakkındaki ilk yazılı kayıt 1589'a kadar uzanır. Daha sonraları, göçebe kabilelerin akınlarına karşı korunmak için sivillerin yaşadığı müstahkem yerler ve ileri karakollar sistemi kuruldu. Bu yerler önce Ruslar, daha sonra da Ukraynalılar tarafından kolonileştirildi. Bu, bölgedeki etnik-demografik dengeyi esaslı biçimde değiştirdi ve böylece Aşağı İdil bölgesi "Dar'ül-İslâm" olma niteliğini kaybetti. XVII. yüzyılın ilk yarısında Budist Kalmuklar bölgeye yerleşmeye başladı. Kalmuklar, Nogayları ve Tatarları uzun zamandır oturdukları yerleşim alanlarından zorla çıkardılar. Bu, Nogayların ve Tatarların sayılarında azalmaya ve onların büyük sayılarda bölge dışına göç etmelerine sebep oldu.

Bu dönemde, Müslüman Türk etnik grupların etnik çoğalma süreci devam etti. Bu süreç (Kazakların ve Türk göçebe kabilelerin rolü, asıl Tatarlar ve Nogaylar arasındaki bağlantı), ciddî tartışmalara yol açar ve bu nedenle ayrı bir araştırma yapılmasını gerektirir. Bu süreç sonucunda "Tatarlar" diye adlandırılan bazı etnik gruplar -yurtovskie (yerleşik) ve kundrovskie (göçebe ve yarı-göçebe) tatary (Tatarlar)- ortaya çıktı. Her iki grup birlikte Astrahan Tatarları olarak isimlendirildiler. XVII. yüzyılın sonundan XX. yüzyılın başına kadar olan dönemde Kazan Tatarları topluca bu bölgeye göç ettiler. Bu etnik grup, bölge nüfusunun çok önemli bir bölümünü oluşturur; örneğin, günümüz Volgagrad bölgesinde yaşayan Tatarların büyük çoğunluğu Orta İdil bölgesi kökenlidirler.

Bununla beraber, öyle anlaşılıyor ki, incelememiz bağlamında bu etnik veya alt-etnik ayrımlar, geleneksel yerleşik gruplar (yüzyıllarca Astrahan yakınlarında yaşamış ve yukarıda bahsedilen tarımsal etniklerle uğraşan, Orta İdil bölgesinden göçmenler dahil Tatarlar) ile yerleşiklikten sonra bile (Yurtovskie Nogaylar -ya da Tatarlar- da olduğu gibi) kültürlerinde göçebe köklerini güçlü bir şekilde koruyan gruplar (Kazaklar ve Nogaylar) arasındaki farklılık kadar önemli değildir. Aşağıda açıklanacağı gibi, tarıma dayalı geleneksel yerleşik toplumlar, (önceki) göçebe toplumlardan çok daha fazla yerleşmiş dinî kurumlar ve dinsel törenler sistemine sahiptiler.

XIX. yüzyılın ilk yıllarından itibaren Aşağı İdil bölgesinin Türk Müslüman dünyası yeni bir unsur tarafından yeniden dolduruldu. Rus yetkililerinin izniyle Yeni Kazak cüzünün (kabile birliği) bir parçası, Sultan Bukey'in[1] önderliğinde 1801 yılında Aşağı İdil bölgesine yerleşti. Yeni oluşum, ilk liderinin ismiyle Bukey aşireti diye adlandırıldı. Kazaklar[2] göçebe bir hayat tarzına sahipti, fakat yerleşik topluma geçişin bazı işaretleri kendini göstermeye başlamıştı. Özellikle bu oluşum, günümüz Kazakistan toprakları üzerinde kurulmuş Khanskaya Stavka (Hanın Karargâhı) isimli daimi bir merkeze sahipti.

Rus hakimiyetinin başlangıcından XVIII. yüzyılın sonlarına kadar olan dönem, İslâm dinî için zor bir dönemdi. Altınordu'nun[3] mirasına karşı belli resmî hürmete rağmen, düzenli aralıklarla bazı sert İslâm karşıtı kampanyalar düzenlendi. Müslümanların Ortodoks Hıristiyan dinîne dönmelerini teşvik etmek için yerel Tatar nüfusu çok yüksek vergilendirmeye tâbi tutuldu. Sonuç olarak, Tatarlar için sosyal-ekonomik şartlar çok ağırlaştırıldı. Bu, onların Kırım gibi Müslüman topraklara ve hatta Tatarların (Kassimovskoye tsarstvo isimli kabile) uzun süredir oturduğu Orta Rusya'daki bölgelere (günümüz Ryazan bölgesi toprakları içerisindedir) geniş çaplı göçüne sebep oldu.

En şiddetli İslâm karşıtı kampanyalardan birine ilk Rus Çarı Büyük Petro tarafından girişildi. Onun İslâm'a karşı siyasete oldukça çelişkiliydi: Bir taraftan Rus olmayan Müslümanları (örneğin, Dağıstanlılar ve Azeriler) kendi tarafına kazanmaya çalışıyorken, diğer taraftan Rusya içinde İslâm hususunda sert bir tavır takınıyordu. 1713 ve 1715 tarihli emirleri, Müslüman Tatarların vaftiz olmalarını, aksi takdirde mülklerinin[4] ellerinden alınacağını belirtmişti. İlâveten, Rus Ortodoks Hıristiyanlığı bu dinden dönenlere (hatta dinlerinden zorla döndürülseler bile) o dönemin diğer dinî sistemlerinden daha fazla toleranslı değildi; dinden dönenler ölüm cezasıyla cezalandırılırlardı.

Fakat bu önlemler oldukça tutarsız ve ara sıra uygulamaya konulmaktaydı. Ayrıca bu önlemler XVII. yüzyıldan beri Rusya'nın İslâm dünyasıyla ticaretinin ana merkezi, bir çeşit "Doğuya açılan penceresi" olan Astrahan'ın nispeten hoşgörülü atmosferinde uygulanıyordu.

Bu bağlamda ve buna ek olarak Rusya'nın Kafkaslar'da ve Orta Asya'da ilerleme sürecinde, Tatarlar çoğu zaman diğer Müslümanlarla iletişimde arabulucu gibi

görülürdü.[5] XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Rus Çariçesi II. Katerina'nın İslâm'a karşı daha hoşgörülü bir politika benimsemesi bir tesadüf değildi. Bu politika camilerin ve dinî okulların (medrese) açılmasına izin veriyor ve Ortodoks din adamlarının, başka dinlerin dinî meselelerine karışmalarını yasaklıyordu. Yine de, büyük boyutlara ulaşan Tatarlar arasında Ortodoksluk propagandası (malî teşviklerle de destekleniyordu) sürdürüldü.

Genel bir değerlendirme ile, bu propaganda Astrahan Tatarları arasında pek başarılı olamadı; çok az sayıda Tatar, Ortodoksluğu kabul etti.[6] Buna ilâveten, Astrahan Tatarlarına, Ruslar ve yabancı gözlemciler tarafından Tatarların içinde en mutaassıp Müslümanlar oldukları gözüyle bakıldı.[7] Bu durum, Astrahan Tatarlarının Kazan Tatarlarından daha geleneksel bir toplumsal yapıya sahip olmaları ve dış etkilere daha az açık olmaları ile açıklanabilir. Tarım toplumlarının, geleneksel meslekler (çiftçilik, bahçıvanlık, sebze yetiştiriciliği, sığır yetiştiriciliği, vb.) üzerine kurulu hayat tarzlarının -yerel Rus pazarlarına yönelik üretim yapılmış olmasına rağmen-değişmediği bir gerçektir.

Geleneksel olarak yerleşmiş Tatar topluluklara mensup olup kendi toplulukları dışında yaşayan ve önemsiz ya da alışılmışın dışında mesleklere sahip olan çok sayıda kişi (mavna ile taşımacılık yapanlar, nakliyeciler, mürebbiyeler, vb.), yakın akrabalık ve geleneksel hayat tarzı (Weltanschavung) çerçevesinde paylaştıkları diğer bağlarla kendi topluluklarına bağlı gibi görünmektedir.

Ekonomi ve din arasındaki ilişki hakkında bu değerlendirmeler, XX. yüzyılın başında Rus seyyahı S. Krukovskaya tarafından anlatılan zengin bir Tatar mollasının mal varlığı ile örneklendirilebilir. Bu mal varlığı meyve bahçesi, üzüm bağları ve sığır çiftliğini içeriyordu ve bunlardan elde edilen ürünler satılmaktaydı. Mollanın oğulları, kızları ve gelinleri işlerin yürütülmesinde yardımcı olmaktaydı. Hiç şüphesiz, büyük ailesinin üyeleri arasında mollanın otoritesi hem din alanında hem de hayatın bütün alanlarında tartışmasızdı.[8]

Elbette, Astrahan vilayetindeki Tatar mollalarının rolü (sayıları XIX. yüzyılda 227 iken 1888'e kadar bu sayı 383'e ulaştı)[9] ailelerinin çok ötesine gitmektedir. Molla, dinî kuralları yorumlayan, insan hayatının en önemli dönüm noktalarını temsil eden âdetlerde (doğum, evlenme ve defnetme dahil) en önemli kişi, çok değişik konuları ilgilendiren olaylarda kendisine danışılan kişidir. Bir ilkokul öğretmeni olması nedeniyle, yeni neslin eğitiminde belirleyici bir öneme sahiptir. Astrahan Tatarlarının tamamına yakını tahsilli kişilerdi, fakat aldıkları eğitim tamamıyla sadece İslâm'ın temel prensipleri hakkında bir miktar bilgi, Kuran'ı okuma ve Arap harfleri ile yazma becerisini kapsıyordu.[10] Çocuklar bu okullara (mektep) yedi yaşında başlar ve eğitim beş yıl sürerdi. Kız çocukları da ilk öğretim alırdı, fakat onlar mollanın eşinin rehberliğinde ayrı bir yerde öğretim görürlerdi.

Tek başına Astrahan'da 1913 yılında dinî eğitim sistemi kapsamında 10 mektep ve medrese vardı.[11] Bu sayede Astrahan, İslâm dinî eğitiminin önemli bir merkezi haline geldi.[12] Sistem gerçekte neredeyse tamamen Tatarlardan oluşmuştu. Aynı zamanda devrim öncesi Rus eğitim sistemi Astrahan'ın Müslüman çevresinden çok az ilgi gördü. Tatarlar, şehir nüfusunun 1/8'ini oluşturuyor olmasına rağmen, değişik türden Rus okullarında okuyan Tatar öğrenci sayısı toplamın sadece 1/40'ı idi.[13] Bu nedenle eğitim, bir taraftan dindarlığı güçlendiren, diğer taraftan Tatar toplumunu birbirine yaklaştıran ve diğer topluluklardan ayıran önemli bir faktördü. Astrahan Tatarlarının dinî kurallara tam olarak ve hararetli bir biçimde uydukları kabul edilmiştir.

Bu hüküm, özellikle beş vakit namazın kılınması ve Ramazan orucunun tutulması -öyle ki, ağır bedeni işlerde çalışan işçilerin çok sıcak yaz mevsimlerinde bile oruç tuttukları gözlenmiştir- ile alâkalı olarak belirtilmiştir.[14] Fakat, bu geleneksel dinî bakış tarzı, paganizmin özelliği olan bazı unsurları içermişti. Bu unsurlar, örneğin geleneksel olarak evlilik öncesinde molla tarafından yerine getirilen fala bakma[15] ve mollanın kazanan tarafı günahsız ilan ettiği geleneksel güreş[16] gibi olaylarda kendinî gösterdi.

Aynı zamanda yukarıda bahsedilen iç yakınlaşma ve diğerlerinden ayrılık özellikleri abartılmamalıdır. Bir kaç yüzyıldır Rusya'da çoğunlukla Rus çevreler ile yakın iletişim (idarî, iş, sosyal-kültürel ve diğer bağlar), dinle bağlantılı olanlar da dahil hayatın bir çok değişik alanını doğrudan ya da dolaylı olarak etkiledi. Bazı gözlemcilerin, sadece düğünlerde değil, aynı zamanda Ramazan (Uraza) Bayramı kutlamaları sonrasında sarhoşluk vakalarının oldukça normal bir durum

olduğunu tespit etmeleri garipsenebilir.[17] Genelde, kültürel temel değerlere -din dahil- ilişkin takınılan geleneksel tavır aynen kalsa da, Müslüman Tatar topluluklar (ekonomik ve sosyal-kültürel alanlarda) tedricen Avrupalılaşmakta idiler.

Fakat XX. yüzyılın başında bu dinî temel değerler, Rusya'da Müslümanların uzun süredir yaşadığı diğer bölgelerinde İslâm'ın maruz kaldığı yenileştirici eğilimler tarafından da test edildi. Bu eğilimler en belirgin olarak 'ceditçilik' şeklinde kendinî gösterdi. Ceditçilik, özünde eğitim sisteminin yenileştirilmesi (onlara göre mevcut eğitim sistemi çok fazla din adamlarının etkisi

altındaydı ve eski idi) ve İslâm'ın bir bütün olarak modernleştirilmesi hareketiydi.

Aşağı İdil bölgesinde bu hareketin lideri, Astrahan'ın yerlilerinden Abdurrahman Ömerov'du. Ömerov eğitimini Kazan'da, tanınmış Tatar düşünürü ve reformcusu Şihabeddin Mercanî'den aldı. Hocası gibi Ömerov da Astrahan'a döndükten sonra kendisine ait yeni bir dinî okullar sistemi kurdu. Bu okullarda onlarca genç molla (bunların zengin ailelerden geldikleri hatırlanmalıdır), dinî alanların yanında dinî olmayan alanlarda da eğitim gördü. Bu genç mollalar yeni düşüncelere hararetli bir biçimde kendilerini adamıştı, cami yönetimlerini devraldılar ve kısmen dinî ve kısmen dinî olmayan konularda eğitim veren okullar açtılar.[18]

Böyle bir umut verici entelektüel potansiyelin kendisini başka alanlarda göstermesi şaşırtıcı değildi. 1905'teki birinci Rus Devrimi sonrasında Ömerov'un liderliğinde siyasal hayata aktif bir şekilde katılan bu genç reformcular, bazı ılımlı-milliyetçi gönüllü kuruluşların başkanlığını üstlenmişlerdi. Ömerov'un kendisi "Cemiyet-i Hayriye" isimli bir hayır derneğinin başkanlığına getirildi. Liberal mollalar daha başka faaliyetlere de katıldılar. Tarımsal kredi veren bir şirket kurdular, (1908'den 1914'e kadar olan dönemde) "İdil" gazetesini, "Maarif" dergisini çıkardılar, dinî okullar için el kitapları ve takvimleri bastılar.[19]

Gelenekçi ve tutucu kesimlerin karşı tepkisi çok güçlüydü. Bir Sovyet bölgesel kuruluşunun -bu kuruluş 1920'lerde dinî işlerin yürütülmesinden sorumluydu- raporuna göre, 1917 Devrimi öncesinde Stalingrad (günümüzde Volgograd) vilayeti[20] Tatarları "kendilerine özgü mutaassıp dindarlıkları ile tanınmışlardı". Raporun yazarının belirttiği gibi, "yeni öğretim metotlarını ve coğrafya, matematik ve tarih konularını öğretmek için başka vilayetlerden gelen öğretmenlerin… sürgün edildikleri ya da dövüldükleri bazı olaylar yaşanmıştı."[21]

Bu tür eğilimler Tsaritsyn'in uzak bölgeleri yanında, dinî alandaki eğitim ve diğer reformların Müslüman dinî idarenin tutucu kanadının şiddetli tepkisi ile karşılaştığı Astrahan'da da olmuştu. Bu kanat, Salih Alimbekov adında karizmatik bir lidere sahipti. Alimbekov, Türkiye'de (Bursa) yüksek eğitim görmüş ve daha sonra -iddia edildiğine göre- Sultan Abdülhamit'in yakın adamları arasında yer almıştı.[22]

Tutucu kanadın, bu kanadı temsil edenlerin daha sadık olduğunu düşünen ve ceditçilik hareketinin devrimci ve Türkçü potansiyelinden korkan Rus yetkililerin desteğinden yararlanması önemliydi. Bu müsait durumu kullanan Alimbekov'un destekçileri iftiralar ortaya attılar ve Müslüman topluluklardaki devrimci eğilimlerin açığa çıkmasına yardımcı oldular. Birinci Dünya Savaşı'nın hemen

öncesinde, devrimcilik suçlaması nedeniyle Abdurrahman Ömerov Kazan'a sürgün edildi.[23] Bunun sonucunda Astrahan bölgesindeki "cedit" hareketi çok ağır yaralar aldı.

Yerleşik Tatar topluluklar arasında İslâm, dünyaya bakış tarzının en önemli parçası ve sosyal hayatın bütün alanlarının değişmez bir düzenleyicisi iken, göçebe (veya göçebe geleneklerinden kuvvetlice etkilenmiş) kültürlere mensup etnik grupların yaşadığı topraklarda dinî durum özünde farklıydı.

Yerleşmiş (fakat daha önce) göçebe olan Yurt Tatarları (ya da Nogaylar) bile dinî kurallara yerleşikler derecesinde uymaktan uzaktı ve bu nedenle, Astrahan'da kendilerine ait camiye sahip olan yerleşik Tatarlar tarafından "gerçek Müslümanlar" olarak tanınmadılar.[24] Yarı göçebe (Kundurovskie) Tatarlar ise İslâmî geleneklere uymakta çok daha az titizdiler. Rus etnografyacı P. Nebolsin'in dikkatini çektiği gibi, onlar mollalara çok az saygı gösteriyorlardı.[25] Kazak Bukey kabilesinde ise hiç bir molla ve (Tatarlara ait olanlar haricinde) hiç bir cami yoktu; onların İslâmî bağlılığı temelde evlilik ve cenaze merasimine ilişkin uygulamalarda kendinî belli etmişti.

İslâm, Aşağı İdil bölgesinde hakim konumunu yitirmesine rağmen, 1917 Bolşevik Devrimi öncesinde bölgenin sosyal hayatında oldukça önemli bir faktör olmaya devam etti. Astrahan vilayetinde ve Saratov vilayetinin Tsaritsyn yönetim biriminde, 280,000 fiili ya da potansiyel takipçisi (Müslüman etnik grupların mensupları)[26] vardı. Bu gruplar toplam nüfusun üçte birini oluşturmuştu ve 20'den fazla büyük camiye, 50 mescide, 100 civarında din adamına sahiptiler. Bu her rejimin hesaba katması gereken çok ciddî bir güçtü.

Bolşevik rejim, saldırgan ateist karakterine rağmen bile, bir istisna değildi. Temelde Bolşeviklerin İslâm politikası hoşgörülüydü; bu tavır onların ulusların kendi geleceğini belirleme hakkı ve sosyal adalete ilişkin görüşleri ile birleşerek, bazı ılımlı Müslüman milliyetçilere ve hatta "cedit" hareketi taraftarı mollaları Bolşevikler taraflarına çekti. Bundan da öte Rusya'da özellikle de Astrahan'da bazı Bolşevik taraftarı Müslüman kurumlar (örneğin, Müslüman Askeri Komiserliği, Rus Komünist Partisi'nde-Bolşevikler -Tatar- Kırgız Doğu Komünistleri Bürosu, Vilayet Halk Eğitimi Müdürlüğü Halk Eğitimi Dairesi, vb.) oluşturuldu. O zaman, "İdil" gazetesi Astrahan'da yeniden çıkmaya başlamıştı.

Bazı mollalar bu kurumların çalışmalarına ve devrimci harekete faal olarak katıldı. Örneğin, Tsaritsyn'de Molla Abduraşitov Ekim Devrimi olaylarına faal olarak

katıldı, Molla Murtazin ise 1918'de görevini bırakarak Bolşevik partisine katıldı ve savaşta öldü.[27] Astrahan Müslüman Komiserliği'nin ilk başkanı Kassım Tuybaktin'in (devrim öncesinde bir ilkokul öğretmeni idi) kaderi de benzerdi: 1918 yılında Astrahan'da öldürüldü.[28]

Devrim esnasında tutucu ve ılımlı dinî idarenin Bolşeviklere muhalefeti düzensizdi ve bu nedenle ciddî bir açık direniş gösteremediler. 1917 yılında Abdurrahman Ömerov (Astrahan'da seçilmiş bir cami imam-hatibi), İslâm birliği eğilimli "Ulusal Hükümet" adında siyasi bir teşkilat kurdu.[29] Fakat bu hareket ciddî bir başarı kaydedemedi. Bu arada, tutucu din adamları bile destek sağlamak amacıyla modernist düşünceler üretmek zorunda kaldılar. Yukarıda adı geçen Salih Alimbekov, Komsomol'a (Komünist Gençlik Birliği) katılmalarını önlemek amacıyla, kadınlara erkeklerle birlikte camilere gelmeleri çağrısında bulundu.[30]

İç savaştan sonra Bolşeviklerin din karşıtı politikası daha saldırganlaştı ve radikal Müslüman modernistler bile ideolojik muhalif olarak görülmeye başlandı. Gerçekten, yeni dinî idare çok ciddî bir sosyal ve ideolojik güçtü. Temsilcilerinin yaşı ortalama 30 ila 50 civarındaydı ve tahsilleri yeterince yüksekti. Onların faaliyetleri sonucunda, 1917 Ekim Devrimi ve iç savaş döneminde bazı bölgelerde İslâm aslında konumunu güçlendirdi. Örneğin, Astrahan'da cami sayısı 1930'da bile 15'ti,[31] halbuki bu sayı devrimden önce (bir adet Şiî camisi dahil) idi.[32]

Yeni Müslüman idarenin temsilcilerinin Sovyet rejimine yaklaşımı yeterince esnekti; onlardan bazıları devrimci olaylarda aktif rol aldı[33] ya da İslâm ile ilgilenen Sovyet idarî teşkilatlarında çalışan akrabalara sahipti. O dönemde, bir çeşit "Sovyet dinî aileleri" ortaya çıkmış gibi görünmektedir. Örneğin, 1917 ile 1920'ler arası döneme ait Sovyet yönetimi belgelerinde adı geçen Almuhametov, İskenderov, Mulyakayev ve Kurmakayev gibi ailelere[34] bundan sonraki dönemlere ait belgelerde de değinilmektedir ve bu aileler hâlâ Volgagrad bölgesinin Müslüman dinî çevrelerinde yer almaktadır.

Devrim sonrası dönemin İslâmî idaresi, İslâm'ı Sovyet rejiminin sosyal ve hatta ideolojik esaslarına uydurmaya çalıştı. Bu İslâmî idarenin mensuplarının girişimiyle köylerde tarımı desteklemek için hayır fonları, (malların düşük fiyatlardan satıldığı) mağazalar, köylüler için danışma büroları kuruldu. Bolşevik sosyal politikası gereğince fakir köylüler ve işçiler dinî idare kurullarına seçildiler. Bazı mollalar vaazlarında zenginlere karşı sınıf savaşı ve sosyal adalet çağrısında bulundu.[35]

Din karşıtı çalışmalardan sorumlu Sovyet görevlileri bile, hem kırsal alanda hem de şehirlerde yaşayan Tatar topluluklar üzerinde etkilerinin zayıf olduğunu itiraf ettiler. Onlardan birinin belirttiği gibi, bu durum bu tür işleri yapanların (bu ortamda iletişim kurma ve çalışma açısından) eğitimsiz olmaları ve dinî şahsiyetlerin herkesçe sevilmesinden kaynaklanıyordu. Bu görevliye göre, "parti taraftarları için bile din karşıtı görünmek tehlikeliydi."[36] Özellikle 30'lu yıllara kadar uygulanan eğitim süreci değişmişti. Genel ve özel amaçlı (cinsiyetlere göre), özel kadrolar yetiştirmek için açılan okullar ve halklara has millî okulların açılmasında maksat mollaların eğitim faaliyetlerinden uzak tutulması idi. Nitekim alfabe değişikliği de bunun sonucudur.

30'lu yıllarda aydın gençler ve toplulukların önde gelen liderleri değişik yollarla (sürgün, hapis, görevden alınma ya da ortadan kaldırılarak) etkisiz hale getirildiler. Camilerin neredeyse tamamı kapatıldı, çok az sayıda açık cami kaldı. Meselâ, Stalingrad'da açık cami kalmamıştı.

Volgagrad yönetimince, camilerin kapatılması, dinî ve millî liderlerin etkisizleştirilmesi dışında bazı özel uygulamalar da kademe kademe yapıldı. İslâmî inanışların gereği halkın yaptığı Kur'an okuma, namaz kılma, kurban kesme, oruç tutma gibi ibadetleri yapanlar takibata uğrayıp cezalandırıldılar. Bu uygulamalar 1980 yılına kadar tatbik edildi. 1980'den sonra bu tür politikalarda az da olsa rahatlama olmuştu. Bunun neticesinde Tatar ve Kazak aydınları ile halkın ileri gelenleri inançlarına karşı yapılan baskılara karşı gelmeye başlayıp millî ananelerini ve dinî inanışlarının uygulamalarını yeniden öğrenip tatbik etmeye başladılar. Rusya'nın 1930 yılına kadar uyguladığı halkların millîleştirilmesine yönelik okullaşmayı istediler.

Fakat 1917 Devrimi'nden sonra dinî faaliyetlerine devam eden nüfuz sahibi Müslüman din adamlarının çoğu gerçekten cedit hareketine katılmıştı. Bunlardan bir kısmı Bolşevikleri desteklediler ve hatta onların partisine üye oldular. Böyle bir tutum takınmaları çoğunlukla Sovyet rejiminin 1917 ile 1920'ler arasındaki dönemde, İslâm ile ilgili olarak dikkatli ve hatta müsamahalı bir politika gütmesi nedeniyle idi. İç savaş esnasında bazı mollalar, ideolojisi komünizm ile İslâmî modernizmi birleştiren yerel Müslüman Komiserliği'ne üye oldular. 1920'li yılların başlarında bu tür fikirlerin merkezdeki Bolşevik liderlik tarafından reddedilmesine rağmen, böyle bir ideolojik uzlaşma için bazı girişimlerin izleri daha önce olduğu gibi yerel Müslüman dinî idarenin pratik faaliyetlerinde belirlendi. Yerel Müslüman dinî idare, Sovyet rejimine bağlılığını açıkladı, sosyal adaleti ve kaynakların fakirler lehine yeniden dağıtılmasını savundu, hayır faaliyetleri düzenledi vb.[37] Çoğu zaman bu ideolojik esneklik nedeniyle yerel İslâm (bu Bolşevik Partisi yetkilerince bile kabul edildi),

1920'li yıllarda din karşıtı propagandaya başarıyla karşı koyabildi.

Fakat, 1920'lerin sonlarına kadar bu nispeten hoşgörülü politika kesin olarak terk edildi ve yerine "dinî kalıntıları" yok etme yaklaşımı benimsendi. Yerel camilerin neredeyse tamamı kapatıldı ve bunun sonucunda II. Dünya Savaşı'ndan 1980'lerin (sonlarına kadar) Volgagrad bölgesinde resmen kayıtlı sadece bir cami vardı.[38] Böyle bir katı ateist politikanın meyvelerini vermiş olması şaşırtıcı değildi; inananların -çoğunlukla yaşlılardan oluşmaktaydı- sayısı önemli ölçüde azaldı. Bahsedilen politikanın sonuçları, yerel düzeyde İslâm'ın saygınlığının azaltılması ile de kendinî gösterdi. Örneğin, Volgagrad bölgesinin Müslümanların oturduğu kesimlerinde kurban bayramında polisin tutukladığı sarhoş sayısı önemli ölçüde artmaktaydı ve bunlar arasında kendi isteği ile Tatar arkadaşları ile birlikte bayram kutlamalarına katılan pek çok Rus da vardı.[39] Tescil edilmemiş dinî kuruluşların sayısı yeterince yüksek olmasına rağmen (Yerel Din İşleri Konseyi tarafından hazırlanan bir rapora göre 1980'lerin başlarında sadece Malye Çapurniki adlı Tatar köyünde tescil edilmemiş 10 tane dinî kuruluş mevcuttu),[40] temel dinî eğitimin seviyesi çok düşüktü ve hatta gayriresmî din adamlarının çoğu Arapçayı bilmemeleri yanında Kur'an'ın içeriğini de bilmiyordu.

Volgagrad bölgesinde İslâmî diriliş süreci 1980'lerin son yıllarında meydana geldi. Bu süreç, etnik-kültürel diriliş süreci ile yakından alakalıydı. Bu ikinci süreç, İslâm'ın ve Arapçanın öğretildiği ulusal-kültürel merkezlerin ve ulusal (yani Tatar) okullarının kuruluşu ile kendinî gösterdi. Aynı zamanda, resmen tescil edilmiş camiler ve diğer Müslüman dinî kuruluşların sayısı 13'e yükseldi.

Buna rağmen, Volgagrad bölgesinde İslâmî diriliş sürecini engelleyen ciddî sorunlar mevcuttur. Bunlardan ilki, Sovyet döneminin (bu döneme ait dindışılık ve ateizmin) etkisidir. Bu nedenle, İslâm hakkında temel bilgi seviyesi çok düşüktür ve pek çok zaman İslâm'a yeni girmiş kişilerin dindarlığı oldukça yüzeysel görünmektedir. Onlar ilk önce Müslümandır, çünkü Tatarlardır, Kazaklardır, Çeçenlerdir vb., fakat aynı zamanda onlar Kur'an veya dinî hukuk (şeriat) hakkında çok az bilgiye sahiptirler, içki içmeyi ve hatta domuz eti yemeyi sürdürürler. Bu durum, bazen sosyal çevrenin geleneklerinin, dinî öğretiden daha kuvvetli olduğunu gösterir.[41]

Volgagrad bölgesinde dinî hareketleri olumsuz etkileyen diğer bir ciddî sorun, İslâmî idare içinde görülen ayrılıktır. Bu, şu anda Rus Müslümanları üzerinde manevî liderlik etme iddiasında bulunan en az üç kuruluşun bulunduğu Rusya'nın bütünündeki durumu yansıtır. 1940'lardan 1990'lara kadar,

şimdiki Rusya Federasyonu topraklarında sadece iki tane resmen tescil edilmiş Müslüman kuruluş vardı: Avrupa Rusyası ve Sibirya Dinî İdaresi (SBERS) ve Kuzey Kafkaslar Dinî İdaresi. Şimdi ise Rusya'da 40'tan fazla Müslüman Dinî İdaresi vardır ve bunların 20'den fazlası tescil edilmiştir.[42] Şu anda, Rusya Müslümanlarının liderliği iddiasında bulunan üç ana kuruluş şunlardır: Rusya'nın Avrupa Kısmı ve BDT'deki Müslümanlar Merkezi Dinî İdaresi (SBERS'nin resmi halefidir ve SBERS'nin eski başkanı Büyük Müftü Talgat Tacutdin başkanıdır); Rus Müslümanları Dinî İdareleri Üst Koordinasyon Merkezi (bu kuruluş SBERS'nin yetkisini kabul etmeyen yeni kurulmuş bölgesel Dinî İdarelerin katılımıyla 1992'de kurulmuştur ve Başkanı Müftü Nafigulla Aşirov'dur) ve Rusya Müftüler Konseyi (1996'da kurulmuştur ve başkanı Müftü Ravil Gaynutdin'dir). Şimdiye kadar bu üç kuruluş birbirleri ile oldukça gergin bir ilişki içerisinde olmuşlardır ve yerel düzeyde de durum aynıdır.

Adı geçen kurumlardan en azından ikisi Volgagrad Müslümanları üzerinde etki sahibi olmak için yarışırlar. Volgagrad müftülüğü -Raşid Almuhametov liderliğindedir- Rusya'nın Avrupa Kısmı ve BDT'deki Müslümanlar Merkezî Dinî İdaresi'ne bağlı iken, İslâmî Merkez (Başkanı Nail Kurmakaev'dir) ise Rusya Müftüler Konseyi'ne yakın bir kuruluştur. Bu iki kuruluşun Volgagrad şubeleri bölgesel yetkililere bağlılıklarını belirtirler ve birbirlerini sadakatsizlik ve gerçek İslâm'dan sapma ile suçlarlar. Geleneksel dinî idarenin bir mensubu olan Raşid Almukhametov, rakiplerini aşırı İslâmcılar ile ilişki kurmakla suçlar ve bazen ılımlı muhaliflerini bile Vahabilerle aynı düzeye koyar.[43] Müftünün muhalifleri ise, hem onun meşrutiyetini hem de yeterliliğini sorgular. Bu karşı iddialar, Volgagrad'a merkez camii yapılması meselesinde kendinî gösterir. Her iki taraf da yerel yetkililerin bu amaçla tahsis ettiği bir arsa üzerine hak iddia eder. "İslâm Merkezi" bu konuda haklarını savunmada daha başarılı olduğu için, Volgagrad Müftülüğü merkez camii yapımı için diğer bir arsa istedi.[44] Sonuçta, Volgagrad bölgesinde iki tane merkez camii olacaktı, ki bu elbette tamamen anlamsızdı.

Fakat, dinî alanda yerel düzeydeki gerginliklerin diğer bir boyutu daha vardır. Sorun, İslâmî idare içerisinde hakim mevkilerin çoğunlukla Tatarlar ve sınır bölgelerinde Kazaklar tarafından işgal edilmiş olmasıydı. Fakat, Sovyetler sonrası dönemde Kafkaslar'dan ve Orta

Asya'dan gelen göçmenlerin sayısı belirgin biçimde arttı. Bu, sayıları oldukça kalabalık Çeçenler, Azerbaycanlılar, Tacikler[45] vb. gibi göçmen topluluklarının oluşmasına yol açtı. Bu yeni gruplar arasında dindarlık seviyesi çok yüksektir; diğer taraftan onların sosyal konumları çoğu zaman önemsizdir ve bu durum dinî alan için de geçerlidir.

Bu olgu açıkça gayrıresmî hareketler için -pek çok zaman "Vahabîler" diye adlandırılan aşırı İslâmcı gruplar dahil- uygun bir ortam oluşturur. Mevcut meselede "Vahabîlik" tam anlamıyla doğru bir tabir değildir; çünkü Sovyetler sonrası dönem Müslümanlarının çok büyük bir çoğunluğu Suudî geleneğine -Hanbelî mezhebi dahil- mensup değildir. Gerçekten bu tabir, İslâmcı aşırılıkla ya da köktencilikle ve hatta (daha önce belirtildiği gibi) gerçekte ılımlı olabilmelerine rağmen siyasal muhalifleri öcü olarak göstermekle eş anlamda kullanılır.

Volgagrad bölgesinde 1998'den beri Vahabî diye adlandırılanların önemli faaliyetlerde bulundukları gözlemlendi. Bu faaliyet kural olarak üç ana yöneliş içerir: 1. Okullar, dinî sohbetler yoluyla "gerçek İslâm'ın" yayılması; 2. Camilere el koymak ve resmen tanınmış imamların sürülmesi için girişimlerde bulunulması; 3. Çoğu zaman resmen tescil olmuş dövüş sporu vb. gruplar şeklinde

faaliyet gösteren eğitim merkezlerinin oluşturulması. Mensuplarının gençlerden oluşması bu tür gruplara özgü bir durumdur, fakat uluslararası bir üyelik yapısına sahip olmaları -Çeçenler, Azerîler, Özbekler, Tatarlar ve hatta Ruslar- pek de alışılmış bir durum değildir. Elbette bu grupların faaliyeti gizli ve kanun dışıdır, fakat gayrıresmî tahminlere göre bunların üye sayısı hızla artmaktadır.

Fakat, Vahabîlerin faaliyetini, yerel Müslüman dinî idaresinde ve genelde resmî dinî hayatta yeterince teslim edilmeyen etnik gruplarla bir tutmak, meseleyi basitleştirme olacaktır. Bir taraftan aşırı dinci gruplar çok sayıda Tatar ve Kazak asıllı taraftara sahipken, diğer taraftan Çeçenlerin, Azerîlerin, Taciklerin ve diğerlerinin büyük bir çoğunluğunun Vahabîlerin faaliyetlerine katılmadıkları aşikar gibidir. Tam tersine, bazı aşırı görüşlülerin yerel camileri ele geçirme girişimi geleneksel İslâm taraftarı Çeçenlerce önlenmişti. Bu da gösterir ki, bu tür radikal hareketler için elverişli ortamı oluşturan, (etnik grubun kendisi değil fakat) her şeyden önce marjinal sosyal statü ve içinde yer alınan toplumun sosyal yapısına yeterince karışamamadır.

İslâmî faaliyetin yukarıda belirtilen aşırı şekilleri ile ilgili Müftü Raşid Almukhametov şöyle demişti: "Volgagrad bölgesinde faaliyet gösteren Vahabîler sadece keşif yapmaktadır. Onlar, Volgagrad'a güçlü bir grup oluşturacak ve Müslümanları savaşa kaldıracak ilk ajanlardır."[46] Bu fikir abartılı görünmesine rağmen, Çeçenistan'daki çatışma, İslâmî (ya da kendisini dinî sloganlar altında gizlemiş) aşırılığın Volgagrad bölgesinin bir realitesi olduğunu ispatlar. Vahabi diye adlandırılanların, Mayıs 2000'de Volgagrad'a meydana gelen ve 17 kişinin ölümü ile sonuçlanan bir terörist eylemi işlediklerinden şüphelenilmektedir. Bu olayda yaralananlardan birinin anlattığına göre, eylemi yapan terörist grubun başında, soyadından Slav asıllı olduğu anlaşılan Abdullah Rybakov[47] bulunuyordu.

Yine de, böyle bir bilginin güvenilirliğinin her zaman tartışmaya açık olabileceğini göz önünde bulundurmalıyız. Örneğin, yerel basına göre, Kazakistan sınırında bu tür bir grup mevcuttur veya mevcut olabilir. Birkaç defa bölgenin merkez camiini ele geçirmeye çalışan bu grubun yaklaşık 20 genç Çeçeni ihtiva ettiği ve başkanının Kazak asıllı Haydar isminde birinin olduğundan şüphelenildi. Bu grubun üyelerinin, mezheplerinin Hanefîlik değil de Hanbelîlik olduğunu belirtmeleri garip görülebilir.[48] Fakat, Pallasovka yönetim biriminin dinî işlerden sorumlu başkan yardımcısı R. Akişev'in (Ağustos 2000'de) yazara söylediği gibi, bu olayların özünde yerel Müslüman dinî idare (temsilcilerinden bir kısmı bu olaylara olumlu bir şekilde yaklaşılmasından hoşlanır) içinde gücü ve kurumun mal varlıklarını ele geçirme mücadelesi yer almaktadır. Haydar'a dönecek olursak, o, bahsedilen zamanda bir kanser hastasıydı ve 2000 yılında kanserden öldü. Bu örnek, "Vahabî" nitelemesinin bazen siyasal ve diğer muhalifleri zayıflatmak için kullanılan bir etiket olduğunu gösterir.

Ne olursa olsun, İslâmcı radikallerin faaliyetleri kural olarak İslâm'ın kendisine bağlanamaz. Müslüman olmayan çevrenin İslâm'a karşı tavrı genelde hoşgörülüdür. Buna ilaveten, yerel yetkililer Müslüman dinî idarenin Volgagrad bölgesinin sosyal hayatında oynadığı rolü itiraf ederler ve bazı dinî faaliyet çeşitlerini desteklerler. Rus milliyetçisi kuruluşlar (özellikle sınır bölgesinde faaliyet gösterenler) Hıristiyanlık ve İslâm'ın nüfuz bölgelerinin ayrılmasını öngören bir Hıristiyan-Müslüman işbirliği düşüncesini savunurlar.[49] Elbette bazı aşırı görüşler de mevcuttur. Örneğin, geçen yıl "Kolokol" isimli radikal milliyetçilik yanlısı yerel gazete, yazarının şu iddiada bulunduğu bir makale yayınladı: Sınır bölgesindeki yeni İslâmî canlanma, bombalamak için bir bahaneye sahip olmak

isteyen bölgeyi ikinci bir Kosova'ya çevirmeye çalışan NATO tarafından planlandı.[50] Fakat, bir kaç gün sonra diğer bir Rus milliyetçisi kuruluş, adı geçen makalenin yazarını, dinî karşıtlıkları alevlendiren bir provokatör olarak niteleyen bir bildiri yayınladı.[51] Bu örnek aşırı Müslüman karşıtı düşüncelerin Rus mil

liyetçileri arasında bile yaygın olmadığını gösterir.

Bu nedenle, Volgagrad bölgesindeki İslâmî Yeniden Canlanma sürecinin, Müslümanların yaşamadığı diğer Rus bölgeleri ile karşılaştırıldığında, hem ortak hem de kendine özgü niteliklere sahip olduğu görülür.

Bir taraftan yerel İslâm, laikleşme, (etnik-kültürel dirilişin bir parçası olarak) dinî diriliş, dinî kurum içinde ve farklı eğilimler arasında bölünme dahil bazı genel süreçleri yaşadı ve yaşamaktadır. Sonuçta, SSCB'nin dağılmasından önce kurulan yerel Müslüman topluluklar, sosyal ve kültürel çevreleri ile iyice bütünleşmişlerdir; onlar şimdi de etnik-kültürel diriliş ile karşı karşıyadır. Güç ve mal varlığı meselelerinin yerel İslâmî idare içinde bölünmeye (bu bölünme bazen ideolojik farklılıklar tarafından gizlenmiştir) neden olması da normaldir.

Diğer taraftan, Volgagrad vilayetindeki İslâm'dan bahsettiğimizde, bu bölgede var olan İslâm'ın normalde Müslüman olmayan bir Rus bölgesinde yaygın olmayan bazı özelliklere sahip olduğunu göz önüne almalıyız. Birincisi, bu farklılıklar Volgagrad bölgesinin özel stratejik konumu ve daha önce 'Dar'ül-İslâm'a ait olması nedeniyledir. Bunun sonucunda bu bölge çoğu Kafkaslar ve Orta Asya'dan kaynaklanan dış eğilimlerin etkisine açılmıştır. Ne yazık ki bu eğilimler bazen aşırı uçtadır ve Vahabilik olarak nitelendirilen durumda olduğu gibi aşırı biçimlerde ortaya çıkabilir. İslâm'ın yukarıda değinilen eğilimleri arasındaki iletişim süreci, anlaşıldığı kadarıyla başlangıç aşamasında bir yerlerdedir ve bu sürecin sonuçları henüz her zaman tahmin edilebilecek bir nitelikte değildir.

1 1814'te Rus Çarlığının fermanıyla Han unvanı verildi.

2 Rus kaynaklarında, 1920'lere kadar Kazaklar, Kırgızlar diye anılır.

3 Rus yöneticiler kendilerinin Cengiz Han hanedanın soyundan geldikleri göründeydiler ve bu nedenle eski Altınordu toprakları üzerinde hak iddia ettiler. Bu bakış

açısından İslâm, Altınordu'nun mirasının bir parçası olması nedeniyle, belli ölçüde saygı gördü ve Müslümanların oturduğu topraklar (Asrahan dahil), XVII. yüzyılın ikinci yarısına kadar resmen özerk topraklar olarak değerlendirildi. Örneğin, bkz. içinde, Landa, Robert. **Islam v İstorii Rossii (Rus Tarihinde İslâm).** Moscow: "Vostochnaya Literatura" Basımevi, 1995. Bölümler 3, 4.

4 Zabirov, Shamil. **Ob İstoricheskoi' Sud'be Tatar v Rossii (Rusya Tatarlarının Tarihi Kaderi Hakkında).** St. Petersburg, 1999., s. 29.

5 Tatarların Astrahan şartlarında yerine getirdiği arabuluculuk işlevi, bir ölçüye kadar, XIX. yüzyıla kadar var olan karma Tatar gruplarının-**Agryzhanskie** Tatarları (Astrahanlı Tatar kadınların Hindistanlı tüccarlarla evlenmeleri sonucu oluştu) ve G**ilyanskie** Tatarları (yerel Tatar kadınların İranlı tüccarlarla evlenmeleri sonucu oluştu) ayrı topluluklar kurmaları ile açıklanabilir.

6 Zabirov, Shamil. **Ob İstoricheskoi' Sud'be Tatar v Rossii (Rusya Tatarlarının Tarihi Kaderi Hakkında).** St. Petersburg, 1999. s. 30.

7 Bkz, örneğin, içinde **Rossiya: Polnoye Opisaniye Nashego Otechestva. T. VI. Sredneye i Nizhnee Povolzhye i Zavolzhye (Rusya: Anavatanımızın Tam Bir Tasviri. C. IV. Orta ve Aşağı Volga Bölgeleri ve Transvolga Bölgesi).** St. Petersburg, 1901. s. 169.

8 **Astrakhanskii' Krai'** (**Astrahan yurdu**) (derleyen Krukovskaya, S.). St. Petersburg, 1904. s. 69-87.

9 **Voenno-Statisticheskoe Obozrenie Rossii'skoi' İmperii** (**Rus İmparatorluğunun Askeri-İstatistiki Araştırması**). C. V, Bölüm. 5. **Astrakhanskaya guberniya** (**Astrahan Vilayeti**). St. Petersburg, Genel Kumay Basımevi, 1852. S. 163; **Entsiklopedicheskii' slovar'** (**Ansiklopedi**). Brockgauz, F., Efron (ed.), I. St. Petersburg, 1903 (yeniden basım: Moscow: Terra, 1993). s. 361.

10 **Voenno-Statisticheskoe**… s. 165; **Astrakhanskii' krai'**… s. 86-87.

11 **Astrakhan'. Spravochnaya Kniga** (**Astrahan. El Kitabı**). Stalingrad, 1937. s. 253.

12 Fakat, bu merkezin hem örgütsel ve hem de bilimsel anlamda bağımsız olmadığı belirtilmelidir. Örgütsel açıdan Astrahan dinî idareleri Orenburg şehrindeki Dinî İdare Kuruluna bağlıydı. İkincisi, varlıklı dindar aileler çocuklarını ileri derecede dinî eğitim için Buhara, Hive ve Kazan'daki medreselere göndermekteydi.

13 **Astrakhan'. Spravochnaya…** s. 254.

14 **Astrakhanskii' Krai'…** s. 77.

15 **A.g.e.**, s. 73.

16 Baryshov, F. **Antireligioznaya Rabota Sredi Tatar** (**Tatarlara Yönelik Din-karşıtı Çalışmalar**). Partii'nyi' Sputnik. Stalingrad, 1927, _ 6, s. 50.

17 **A.g.e.**, s. 75.

18 **Informatsionnaya Zapiska upolnomochennogo Soveta po delam religioznykh kul'tov po Astrakhanskoi' oblasti, napravlennaya upolnomochennomy Soveta po delam religioznykh kul'tov po Stalingradskoi' oblasti M. A. Chudinovu, ob İslâmskikh organizatsiyakh Nizhnego Povolzhya v XIX-nachale XX v.** ("XIX. Yüzyılda ve XX. Yüzyılın Başında Aşağı Volga Bölgesi Dinî Kurumları Hakkında", Astrahan Bölgesinde Din İşleri Tam Yetkili Konseyi tarafından hazırlanan ve Stalingrad bölgesindeki aynı isimdeki kuruluşa gönderilen Bilgi Memorandumu). 27.02.1956. İçinde Relighioznye organizatsii Nizhnei' Volgi i **Dona v XX veke. Volgograd:** Volgagrad Devlet Üniversitesi Basınevi, 1998. s. 39-44.

19 **A.g.e.**, s. 41.

20 Bu vilayet 1920'li yıllarda kuruldu ve (idari yapıda kimi değişiklikler sonrasında) 1934'te yeniden kuruldu. Devrim öncesi var olan Saratov vilayeti (Trasitsin şehri -kensine bağlı yönetim birimi ile birlikte- bu vilayete bağlıydı), Astrahan vilayeti ve Kazak vilayetinin (**Velikoe Voi'sko Donskoe**) bazı topraklarını kapsıyordu.

21 Baryshov, F. **op. cit.** s., 49.

22 **Informatsionnaya zapiska… s. 41-42.**

23 **Informatsionnaya zapiska… s. 42.**

24 Victorin, V., Naftulin, A. **Islam i Naselenie Astrakhanskoi' Oblasti** (**İslâm ve Astrahan Bölgesi Halkı**). -Politicheskaya agitatsitya. Astrakhan, 1987, 18. s. 15.

25 Nebolsin, Pavel. **Ocherki Volzhskogo Ponizovya** (**Aşağı Volga Bölgesi Üzerine Çalışmalar**). St. Petersburg, 1852. s. 106.

26 **Entsiklopedicheskii' Slovar'** (**Ansiklopedi**). Brockgauz, F., Efron (ed.), I. St. Petersburg, 1903 (yeniden basım: Moscow: Terra, 1993). s. 361, 804.

27 Baryshov, F. **op. cit.,** s. 50.

28 **Informatsionnaya Zapiska… s. 43.**

29 Victorin, V., Naftulin, A., **op. cit.** s. 15.

30 **Informatsionnaya Zapiska… s. 42.**

31 **Volgagrad Bölgesi Devlet Arşivi.** Fond 313, opis' 19, delo 1966, s. 138.

32 **Entsiklopedicheskii' Slovar'…** s. 352.

33 Örneğin, Tsaritsyn'deki caminin İmamı olan Abdullah Yengalichev (1923'te 37 yayışındaydı), daha önce Bolşevik Partisinin üyesiydi ve hatta Sverdlovsk Komünist Üniversitesi mezunuydu. İçinde, **Volgagrad Bölgesi Devlet Arşivi.** Fond 122, opis' 3, delo 28, s. 30; Baryshov, F. **op. cit.** s. 51.

34 Bkz, örneğin, içinde, **Volgagrad Bölgesi Devlet Arşivi**. Fond 313, opis' 19, delo 1966, s. 68; A.g.e., Fond 122, opis' 1**, delo 85, s. 2, 8.**

35 Baryshov, F. **op.cit.** s. 50-51.

36 **A.g.e.,** s. 52.

37 Baryshov F. **Antireligioznaya rabota sredi tatar.** In: **Partii'nyi' sputnik. Stalingrad, 1927, 6, s. 50.**

38 **Religioznye Organizatsii Nizhnei' Volgi i Dona.** Volgograd, 1998, s. 183, 186, 187, 196, 205.

39 Muslimov G. **Islam Chuzhd Nnarodu.** Stalingrad, 1960, s. 13.

40 Iz spravki upolnomochennogo Soveta po delam religii'po Volgogradskoi' oblasti "Svedeniya o religioznyh ob'edineniyah i osnovnoi' religioznoi' obryadnosti po Volgogradskoi' oblasti za 1980 g. " V Sovet po delam religii' pri Sovete Ministrov SSSR. -İçinde, Religioznye… s. 196.

41 Örneğin, Yerel Tatar Ulusal-Kültürel Özerklik Komisyonu (**Natsional'no-kul'turnaya Avtonomiya Tatar Volgogradskoi' Oblasti**)-1997'de kurulan bir sivil toplum kuruluşudur-içinde yerel dinî idareden hiç bir temsilci yer almaz.

42 Malashenko A. **op.cit.**, s. 111.

43 **Argumenty i Fakty-Nizhnee Povolzh'e**, Volgograd, 11.03.1999, s. 2.

44 Aynı yerde.

45 SSCB'de yapılan son nüfus sayımına göre, müslüman etnik grupların Volgagrad bölgesinin toplam nüfusu (2 milyon 700 bin) içindeki payı yaklaşık şöyleydi: Kazaklar %1.6 ya da 43000, Tatarlar %1 ya da 27000, Çeçenler %0.4 ya da 10800). İçinde, **Natsional'nyi' Sostav Naselenia SSSR po Dannym Vsesoyuznoi' Perepisi Naseleniya 1989 g.** Moscow, 1991 Açıkçası bu veriler eskidir ve yarı-resmi ya da resmi-olmayan tahminlere göre Çeçenlerin sayısı 30 hatta 60-70 bin, Azeriler 20-75 bin, Dağıstanlılar 5 bin kadar arttı. İçinde, **Argumenty i Fakty-Nizhnee Povolzh'e**, Volgograd, 12. 04. 1999, s. 2.

46 Oblastnye vesti. Volgograd, 17. 09. 1999, s. 4.

47 Oblastnye vesti. Volgograd, 2. 06. 2000.

48 Argumenty i Fakty-Nizhnee Povolzh'e, Volgograd, 14.05.1998, s. 3.

49 Rassvet. Pallasovka, 5.09.1998.

50 **Kolokol**. Volgograd, 20.11.1998.

51 Volgogradskaya pravda. 4.03.1999.

Karaim Türkleri / Yrd. Doç. Dr. İsmail Doğan - İlgi Kıvrakdal [p.781-789]

YRD. DOÇ. DR. İSMAİL DOĞAN

Gazi Üniversitesi Kırşehir Fen-Edebiyat Fakültesi /Türkiye

Karaim İsmi ve Anlamı

Karaim ismi, Karaim dilinde **Karay**, çoğulu **Karaylar**, Arapçada **Kara'im**, Rusça ve Lehçede **Karaim**, Fransızcada **Caraime'**dir.[1] Ayrıca, pek çok ansiklopedi ve ilmi eserde bu isim, '**Karaite**' şeklinde geçmektedir.[2] Bernard Lewis'e göre, Karaim ismi ilk defa 9. yy.'da İran ve Irak'ta ortaya çıkan bir Musevi adıdır.[3]

Bugün, Karaim isminin İbranicedeki '**kara'-** (okumak) kökünden görüşü yaygındır. İbranicedeki '**karai**' formunun ve çoğulu '**Karaim**'in edebi olarak kabul edildiğini, yalnızca Eski Ahit'in Kutsal Kitabı okuma otoriteleri ifade etmektedirler.

Karaim ismiyle ilgili benzer bir açıklama, L. Nemoy'un son çalışması **Karaite Antohology'**de[4] ileri sürülmüştür. Bu da, '**kara**' kelimesinin '**çağırmak, davet etmek**' teriminden türediğidir. Bu sebeple **Karaites** Müslümanların hareketlerine davet için kullandıkları (Arapça **da'i,** çoğulu **du'at)** benzeri bir kelime olan Şia **'çağırıcılar, misyonerler'** anlamlarını vermektedirler.

Üçüncü izah ise, 'Uzman Kitap Okuyucuları'nın Karaimlerin önceki kutsal kitaba ait yorumlarını ima ederek Arapça '**karra**', çoğulu '**karra'un**' ismiyle bağlantı kurmaktadır. Tüm bu türetmeler az ya da çok tahminidir ve etimolojik olarak net izahları yoktur.

Simeon Starikov, 'Kırımlı Karaimler Hakkında' isimli yazısında Karaim isminin Türkçe bir kelime olan '**Karam**' kelimesinden türediğini söylemektedir. Prof. R. A. Vvdensky başkanlığında 1953'te

derlenen Sovyetler Ansiklopedisi, Karaimlerin ve Yalta insanının ilkel çağ Kırım yerlilerinin torunları olduklarını da şiddetle reddeder. Çok meşhur bir etnograf ve antropolog olan A. A. Baskakov, bu azınlık topluluğun üzerinde senelerce yaptığı incelemeler sonucunda, Karaimlerin bilinmeyen ve eski dönemlerde Kırım'a gelen bir halk olan Kimmerlerden türediğini söylemiştir. Bir zamanlar, Kimmerler bu bölgede barınmıştır.[5] Bu da, '**Karam**' kelimesinin Kimmerler ile alakalı olduğunu gösterir olsa gerek.

Bugün bu mezhebe mensup olan topluluğun büyük çoğunluğu Türk asıllı olup, kelimeyi tekil kalıbı ile '**Karay**', çoğul kalıbı ile **'Karaylar'** şeklinde söylemektedirler. **Karai** kelimesinin sonundaki '**i**' sesini, kendi dillerine uygun olarak '**y**' sesine çevirerek telaffuz etmektedirler. Karaim kelimesindeki **'-im'** eki, İbranicede çoğul eki olduğu halde, bazı İngilizce eserlerde **'Karaims'** şeklinde yazılarak tek bir kelimede, bir İbranice çoğul eki '**-im'**, bir de İngilizce çoğul eki **'-s'** aynı kelimede kullanılmaktadır. Yine bazı Türkçe eserlerde **'Karaimler'** ifadesi kullanılarak, İbranice çoğul eki **'-im'** ile beraber Türkçe çoğul eki **'-ler'** yanyana getirilmektedir.[6]

Karaim Türklerinin Bugünkü Yaşadıkları Yerler

Karaimler, bugün başta Litvanya olmak üzere, Kırım, Mısır, İsrail, Amerika, İsviçre, Fransa, İngiltere, Belçika, Kuzey Afrika, İspanya, İran, Ermenistan, Kafkasya, Güney Rusya ve İstanbul'dur.

Karaim Türklerinin Kökenleri

Karaim ismi, Karaimlerin köklerini açıklamakta yetersiz kaldığından, onların soylarını belirlemek amacıyla haklarındaki diğer kanıtları da dikkate almak gereklidir. En önemli delil, Kıpçak-Türk grubuna ait olan Karaimler tarafından bugüne kadar konuşulan dilde saklı

dır. Ayrıca, Karaim folkloru ve Türklerin diğer eski gelenekleri de konuyla ilgilidir.[7]

Dilleri, Türkçe ve Eski Ahit'in sözleriyle olağanüstü bir birleşim olan Kırım Karaimlerinin yaşam tarzı, geçmişte Hazarlar ile olan benzerliğiyle de dikkati çekmektedir. 1846'da, tanınmış oryantalist V. Grigoriyev, Karaimlerin kökenlerinin Türk Hazarlar olduğuna ilk kez dikkati çekmiştir. Bu görüş, Rusya'daki Karaimlerin kanuni durumlarının hükümleriyle ilgili olarak Rusya Yüksek Komisyonu tarafından da 1862 yılında Rus İmparatorluğu bünyesinde **Karaim** adı resmen kabul edilmiştir. Bu terim, I. Krachkovski, V. Smirnovet isimli oryantalistler tarafından da kullanılmıştır.

V. Grigoriyev, Kırım Karaimleri ile ilgili olarak çalışan etnografların Polonya, Almanya, Rusya ve diğer ülkelerin sanat eleştirmenlerinin, antropologlarının sonuçlarını çok önceden görmüştür. Hazar ve Kırım dönemi üzerinde, özellikle Karaitic devrede yoğunlaşmış olan V. Alexseev, T. Kowalski, A. Zajaczkowski, Prof. M. Moreiovski, K. Dzini çalışmalarında onları, Sarmatlarla ilgilendirmektedir. Bu görüşü, I. Chekanovski, B. Adler, S. Şapşal, N. Baskakov ve diğer bilim adamları paylaşmaktadır.

Sovyetler Birliği'nde yaşayan halklarla ilgili bazı çalışmalarda Karaimlerin Türk kökenli oldukları Sovyetler Birliği'ndeki Milliyetlerin Listesi, 1927, Sovyetler Birliği'nin Avrupa Bölümündeki Halklar, 1964 gibi resmen ifade edilmiştir.

Araştırmacılar, Karaimlerin Hazarlarla aynı kaynaktan oldukları hususunda hemfikirdir. Kendileri ve antropolojileri, folklor ve dillerinin özellikleri yoluyla verilen hükümler, Karaimlerin yine Hunlarla Kırım'a ulaşabilen (Kireis, Kereites vb. telaffuzundan dolayı) eski Karaimlerin bir kolu olduğu yolundadır. Aşağıda verilen örnekler, bunu kanıtlar niteliktedir. Karaimlerin **Sarıbaş, Cigit** gibi eski soy isimleri, Karaitic antropolojiden bugüne kadar ulaşagelmiştir. Karaim etnolojisine, Türk akraba ve kabilelerinden katılma **Birhe, Boryu, Duvan, Kara, Karga, Kırk, Naiman, Sarı, Uzun, Herkes, Hun** ve diğer soy isimleri yoluyla bu bağlantı kurulabilmektedir. Onlar, Kırgız, Kazak, Kırım Tatarları ve diğer Türk halklarıyla genel kökleri itibariyle aynıdırlar.

Karaimler bazen, Kırgızlar olarak da adlandırılmıştır.[8] V. Alexseev,[9] basit kronikal araştırmalarda, modern Karaimler ve Hazarlar arasında devamlılık kurmuştur. Eğer biz Kırım, Karaim ve Hazar kafataslarını karşılaştırırsak, Hazar ve Kırım bölümleri arasında Karaimleri merkezde görebiliriz.[10] Araştırıcıların bir kısmı, Kırım Goths'un etkisiyle bazı Karaimlerde görülen mavi renkligözleri açıklamaya çalışırlar.[11]

Sonuç olarak, Kırım Karaimleri (Karais), Hazar kabile birliklerinin ve Hunların kalıtımıyla Karaimlerin eski kolunun atalarıdır. Bunlar, Sarmat-Alan ve kısmen Gothlar içinde asimile olmuşlardır.

Karaimler, kendi etnik kimliklerinin ve Türk halklarıyla olan akrabalıklarının farkındadırlar.[12]

Karaim Türklerinin Tarihi

Türk asıllı olduğu ve 14. yy.'dan önce Kırım'a yerleşmiş oldukları bilinen Karaimlerin yoğunluğunun umumiyetle Hazarlar olduğu da düşünülmektedir. 10. yy.'da Hazar İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra onlar hakkında hiçbir şey duyulmamıştır. Genellikle, bunların asi Kuman-Kıpçak ordusu tarafından yıkıldığı ve topraklarının 13. yy.'ın başlarında gerçekleşen Moğol istilasından önce Kıpçakların eline geçtiği farz edilmektedir.

Linguistik deliller, modern Karaimler ile Kıpçaklar arasında yakın bağların olduğu, dini deliller de Hazarlarla bağlantılarının olduğunu savunan görüşü desteklemektedir.[13]

Karaimcede gün isimleri, hem Eski Türkçe ve Hıristiyan Türkler hem Müslüman ve Musevi Türklerin dilinde eski şekillerindeki gibi korunmuştur. Hatta, **pazar** ve **pazartesi**, Karaimcede **yex-k'un**, **yex-bask'un,** edebiyatta **'mübarek gün sonrası'** olarak, Türk halkları için Hrıstiyan misyonerler tarafından Kuman Türkçesine çevrilmiştir.

Kafkas dilinde, Halicz'de '**ayne**', Troki'de '**baraski**' olarak adlandırılan **Cuma,** Bizans Grekçesinde '**paraski, paraskebi**', İran Farsçasında **'adne, azne',** Huvashes'te '**erne-kun**' olarak adlandırıldı. **Cumartesi**nin adlandırılmasında ise, bir Musevi unsuru olan '**şabat**' kelimesi esas alınmıştır. Karaimlerde '**şabat-k'un**', benzer olarak Kumanlar ve hemen hemen Kafkasya'daki bütün etnik gruplarda (Kumuklar, Karaçaylar, Balkarlar), '**şemat**, **şumat**, **şavat**' olarak adlandırılmıştır.[14]

Karaim Türkleri hakkında tartışma götürmeyen tarihi gerçeklerden biri 14. yy.'da Kırım'da yaşıyor olmalarıdır. İkinci gerçek de (Karaim rivayetlerine göre), yine 14. yy.'da 483 aileden oluşan bir grubun Kırım'dan Litvanya Grand Dükalığı'na göç etmiş olmaları ve Dükalık'ta Troki, Vilna (şimdiki

Trakay ve Vilnius, her ikisi de Litvanya'da) ile (bugün Ukrayna sınırları içinde bulunan) Lutsk ve Haliç'e yerleşmeleridir.

Grand Dükalık ve Kırım'daki Karaimler içine kapanık, biribirine sıkı sıkıya bağlı olan bir topluluk oluşturdular. Kendi aralarında evlendiler ve günümüze kadar din, dil, örf ve adetlerini korumayı başardılar.

20.yy.'da, Karaimlerde dağılmalar başladı. Bir kısmı Moskova'ya, bir kısmı St. Petesburg ve Varşova'ya göç etmiştir. Sayılarındaki eksilme, dillerinin durumunda da bir zayıflığı beraberinde getirmiştir. Çünkü, Karaimler günden güne Rusça, Lehçe ve hatta Kırım Türkçesini

ana dil olarak kabul etmeye başlamışlardır. Ancak yine Musevi bir Türk boyu olan Kırımçakların aksine Karaimler (1941-1944) Alman işgalini çok az kayıpla atlatmışlardır.

Çünkü, Litvanya'da bulunan Karaim Din Kurulu Başkanı Haham Hacı Saray Şapşal, Nazi yetkililerine, Karaimlerin Yahudilikle sadece dini bağlantılarının olduğuna ve etnik olarak tamamen ayrı bir ırka mensup bulunduklarına inandırmayı başarmıştır. Savaş sonrasında da Karaimler şanslıydı. Kırım Tatarlarının hemen hepsi sürgün edilirken, Karaimler **Kırım, Moskova, Leningrat** gibi bulundukları yerlerde kaldılar.[15]

Bugünkü nüfusları, Karaimleri endişelendirmektedir. Bu problemin çözümü insani ve milli bir çaba istemektedir.[16]

Karaim Türklerinin Hayat Tarzları

Karaimler eskiden; çiftçilik, sığır üreticiliği, askerlik, gemi sürücülüğü, el becerileri, diğer küçük mesleklerle uğraşmışlardır.

Karaimler, Hazarların mevsime dayalı hayat şartlarını devam ettirmektedirler. İlkbaharda üzüm bağlarına ve bahçelere doğru yola çıkan Karaimler, sonbaharda sürekli oturdukları yerlere dönmektedirler. Kışın farklı mesleklerle uğraşırlar. Karaimlerin meslekleri soy isimlerine yansımıştır; çoban, avcı, yabani hayvan avcısı, çiftçi, ağaç kesici, arıcı, sütçü, biracı, aşçı, arabacı… vb.

Karaimler, iyi çiftçi olarak bilinmektedir. Bahçeler ve üzüm bağları, nehir kenarlarındaki vadilerdedir; Al'ma, Kaha, Salgir, Karasu.

Atlara son derece düşkün olan Karaimlerin askeri mesleklerde itibar sahibi oldukları bilinmektedir. Karaimlerin yaşantısıyla, diğer Türk boylarının yaşantısı arasında benzerlikler vardır.

Onların aile büyüklerine ve akrabalarına karşı boyun eğmeleri, saygıda kusur etmemeleri dikkate değer bir özelliktir.[17]

Karaimlerde Din

Karaizm, Irak'ta Ebu Cafere'el Mansur'un halifeliğinde, 754-775 yılları arasında, Talmud'a karşı bir hareketle kurulmuştur.[18] Arthur Koestler, "On Üçüncü Kabile" adlı eserinde ise, Karaizm'in önce İran'da ortaya çıkıp sonra dünya Yahudileri arasında yayılmış, özellikle Küçük Hazarya'da (Kırım) rağbet görmüş bir temel ilke Yahudiliği olduğunu belirtmektedir.[19]

İlk Karaim öğreticisi ve yazıcısı Basralı Anan Ben Davut'tur. Başlangıçta Anan'ın yandaşlarına "**Ananniler**"[20] denilmiştir. Ancak, 9.yy.'da Karaim adını almışlardır. Bu ad, onların ilimlerinin temelini teşkil etmektdir. **Karaim** sözü, İbrani dilinden alınmadır. Aynı zamanda Sami "**qara**" telaffuzu, Arapça "**Karaim**" sözünün anlamını ifade etmektedir. Ayrıca dini meselelerde yalnızca Kitab-ı Mukaddes'te (Eski Ahit) "**okuyan**" karşılığında kullanılmaktadır. Karaim dini, duygu dünyasında gelişen felsefe ile tabiat ilimlerine yönelmiştir.

Bu açıdan Karaim inancı, yeni dönemlerde Reformun oynadığı rolü yüklenmiştir. Karaim dininin kuruluşu ve gelişiminde İslam'ın büyük tesiri olmuştur. Özellikle 8. yy.'da, İslam dünyasında kurulan dogmatik-felsefe-mütekellimlerle ve ritüel-kanuni Hanefilerin/Hanefi mezhebi tesiri altındaki Karaim dini, ritüel-kanuni alanda kendi yapısını kabullenerek analojinin kuruluşunda kıyas ile sonuç kurallarını bulmuştur. Aynı zamanda tüm insanlığın onayladığı, Tevrat'la çatışmayan bazı gelenekleri de içine almıştır. Bu prensip, İslam dininin ritüel-kanuni iki temel unsuru, hadis ve icmaı andırmaktadır.

Karaim ritüellerinde, insanların ayakkabısız bir şekilde kutsal yerlere girmesi ve ibadet etmesi, dua yerlerinin çok temiz tutulmaya çalışılması, gibi yönleri İslam'ı andırmaktadır. Ayrıca, İslamiyet'in tesiriyle "**hutbe**" alınmış ve bunda halifenin adı anılarak mukaddes yerler olan Mekke-Medine ve Kudüs'e hayır dua yerleştirilmiştir.

Karaim dininin bir başka yönü de, Hz. İsa'yı ve Hz. Muhammed'i peygamber olarak kabul etmiş olmasıdır.[21]

Karaylar tarafından kabul edilen inancın kuralları şunlardır:

1. Yaratan Tanrı/Tenri Yaratuvçu/sonsuzdur.

2. Tanrı'nın tekliği ve gücü, hiçbir yaratık tarafından eşitlenmez ve insanlığın aklına sığmaz.

3. Var olmuş olan her şey, meleklerden başlayıp en alt düzeydeki yaratığa kadar bütün varlıkların hepsi Tanrı tarafından yaratılmıştır.

4. Tanrı'nın koruması, her varlığın üstündedir.

5. Tanrı, Musa'nın peygamber ruhuyla birleşti ve onunla buyruklarını gönderdi.

6. Tevrat-ı Şerif ve ondaki Tur-ı Sina'da verdiği Evamir-i Aşere ekmeldir. Ne değiştirilebilir ne de bütünlenebilir.

7. Peygamberler, daima Tanrı ruhuyla esinlenmişlerdir.

8. Tanrı, her insan için iyiliklerine ve kötülüklerine göre armağan veya ceza vermeyi ve onu suçlamayı buyurmuştur.

9. Ölüleri suçlama Kıyamet Günü olacaktır.

10. Davut'un soyundan Tanrı'nın gönderdiği Mesih ile dünya kurtulacaktır.[22] Karaizm, altın çağını 7 ve 12. yy.'larda yaşamıştır. İranlılar, Araplar, Yahudiler, Iraklılar ve Türkler arasında kabul edilen Karaizm, 8.yy.'dan önce Kırım'a ulaşmıştır. Daha sonra ise Hazarlar arasında yayılmıştır.

Rusya'da, sadece Kırımlı Karaim Türkleri ve Astrahan kenti ve Kuzey Kafkaslar'ın Geniş Kazak köylerinin yerlileri olan Ruslar tarafından kabul edilmiştir.

Karaizm'in esas prensibi, Kutsal Kitap'ın özgürce çalışılmasının gerekliliği ve başkalarının düşüncelerine dayanmadan kişilerin kendi akıl gücüyle yaratıcıyı anlamaya çalışmasıdır.

Karaim tapınakları -kenesas- (Altar) Mihrap ile birlikte güneye yöneltilmiştir. Binaların kuzey kısımlarındaki balkonlarda setler vardır ve bunlar kadınlar için ayrı girişler oluşturur.

Halk, Tanrı'yı eski kutsal Türk ismi olan '**tengri**' olarak adlandırır. Tatiller, Eski Ahit'te gerçekleşir; Easter (Paskalya), Trinity (Baba-oğul-kutsal ruh) pazar günleri kutlanır. Değer verdikleri İncil'e göre, bugünü düzenlerler. Tanrı'nın emirlerini saygılı bir biçimde yerine getirmek için cumartesiyi seçmişlerdir. Karaim Türkleri, düzenli olarak oruç tutarak, orucun son günü kurban keserler.[23]

Karaimler, günde iki defa ibadet eder. Sabah ve akşam yapılan bu ibadetlerde, Zebur'dan dualar okunmaktadır.[24] Karaimlerde, çocuğun doğduktan sekiz gün içerisinde sünnet edilmesi ve sünnetin Musevi bir mümin tarafından yapılması gerekliliği vardır.[25]

Karaim mezhebinde, zekat ibadeti vardır. Talmudist Yahudilikte sadece hayvanlardan ve yetiştirilen mahsulden zekat alınırken Karailik'te madenler hariç, her türlü malın ve hayvanın onda bir nispetinde zekatı vardır.[26]

Karailik'te, Siyon'un önemi çok büyüktür. İlk devir Karaimlerinde en büyük amaç, İsrail'in kurtarılması, Siyon Dağı'ndaki Süleyman Mabedi'nin yeniden inşa edilmesi ve İsrail Devleti'nin yeniden kurulması idi. Daha sonraları bu amaç onlarda gederek zayıflarken, Talmudist Yahudilerde güçlenmiştir. Dolayısıyla Karaimler, Kudüs'e gitmek ve Süleyman Mabedi'ni ziyaret etmek istemektedir. Anan ben Davut'un sonunda Kudüs'e giderek oraya yerleşmesi, Karailere hedef olarak Kudüs'ü göstermiş olmaktadır. Bu arzularını gerçekleştirmek isteyen birçok Karaim; Avrupa, Amerika, Kırım, İstanbul vb. yerlerden İsrail'e gitmekte ve Kudüs'teki kutsal yerleri ziyaret etmektedir.[27]

İslamiyet'te olduğu gibi Karailik'te de kısas vardır. Karaimler, insanın işlemiş olduğu suçun cezasını aynen çekmesini istemektedir.[28] Karailik'te "Çoğu yasak olan şeylerin azı da yasaktır" hükmü vardır.[29]

Karaimler, ölülerini defnederken onların yüzlerini Kudüs'e doğru çevirirler.[30] Rusya'da devrimden önce 20 tana Kenesa bulunmaktaydı. Bunların 11 tanesi son faal tapınağın 1959'da Evpatoria'da kapatıldığı Kırım'daydı. Çuft Kale ve Evpatoria'daki ana Kenesalar şimdi çok kötü bir durumdadır. Kenesa binaları Kiev, Kharkov, Simferopol, Sevastopol ve Backhisarai'de korunmuştur. Fakat, onlar kendi amaçlarında kullanılmamışlardır. Bugün, sadece Litvanya'daki Kenesalar gerçek işlevlerini yerine getirmektedir.[31]

Karaim Türklerinin Edebiyat ve Folkloru

Karaimlerin şarkı, türkü, şiir, atasözü, masal, bilmece, hikaye, gelenek ve görenek gibi bütün kültür ürünleri incelendiğinde, bu kültürün diğer Türk boylarının kültürlerinden farklı olmadığı açıkça görülmektedir.

Karaim türkü, şarkı, ninni ve atasözleri, Türk motifleri ile doludur.[32] Karaim halk yaratıcılığının başka ürünlerinden biri '**sekirme yoraları**' adıyla tanınan, yordamına uygun olarak bedenin değişik aza ve bölümlerini titretme temeline dayanmaktadır. Bunlarda, halka ait karakterde birçok uygulama ve inançlar saklanmaktadır.

Düşlerin yol gösterici anlamı, değişik halklarda olduğu gibi '**tabirname**'nin yaygınlaştığı Yakın Doğulular arasında da bulunmaktadır. Karaimcede bunlar '**tüş yoraları**' adını taşımaktadır.

Karaim folklorunda Türk tekerlemesinin karşılığı olan '**yomak başı**' adlı alaycı masal girişleri görülmektedir. Karaimlerde, ayrıca '**tapmaca**' denilen bilmeceler de bulunmaktadır. Troki Karaimleri buna '**tabuşturma**' demektedir.

Karaim folklorunda birçok göreneklere bağlı biçimler ve deyişler, günümüze kadar ulaşmıştır. Örnek olarak doğal kayıplar (ölüm) için '**baş üçün**' dendiğini gösteren Karaim görenekleri gösterilebilir. Bu genel insanlık düşüncesini belirten mali yitirmeleri sağlığın ve insan hayatının bedelidir, anlayışındaki görenek diğer Türk halkları arasında da bilinmektedir. "Başımıza gelecek, malımıza gelsin" Türk anlatımı buna bağlanmaktadır.

Karaimler arasında geniş alanlara yayılmış bir başka görenek de, çocuğun doğumundan önce ona isim verme yasağıdır. Bu yasak, sıkı bir şekilde uygulanmaktadır. Aileye yakın akrabalar, dünyaya gelecek olan çocukla ilgili olarak sadece kendi aralarında konuşurlar. Bu gele

nek, Türk halkları arasında da bilinmektedir. Buna en güzel örnek, "Doğmadan oğlana ad verilmez" atasözüdür.

Karaim Folklorundan Örnekler

Yomakbaşı'ndan:

Zaman zaman ekende, pire ber ekende

Deve dellal ekende, suv-sığır katır ekende

Men on beş yaşında ekende, babam eşikte bala ekende

Men babamın beşiğini tıngır mıngır tebretkende

Kaplu kaplu bakalar kanatlandı uçmağa

Denizde bir ateş tüşti

Balıkların sırtı pişti

Seğirname'den:

1. Adam alının sağ yanı sekirse-istedigin bula ve muradına ere.

2. Dili sekirse-cenk ede, duşmanlar duşmanlık ede, cefa çeke.

3. Sol eli sekirse-ululık ve devlet bula.

4. Eki dizi birden sekirse-hareket ede ya bir yerde otura.

5. Sağ omuzı sekirse-beglik ve rahatlık bula.

Tabirname'den:

1. Eger tişlari tüşadir-hem yuvahlarından hem süvarlarından ölarlar.

2. Yuvunsa köz suvlarda hem tengizda-biyanç.

3. Körsa tüşünda balıhlar hem kiçi börülar-köp yamgurlar anlatadır.

4. Yamğurnu körsa tüşünda-yahşı habar kelir.

Atasözleri ve Deyimlerden Örnekler:

1. Ah ahça kara künga kerak.

2. Balıh başından sasıyt.

3. Keziniz yarıh.

4. Tenri korusun betardan.

5. Teva boynuy kıngır ne menda tüz.

6. Yahşı ana sıy kıza.

Bilmecelerden Örnekler:

1. Bir eşik beş teşik: **"Baş"**

2. Sandıçığım açıldı al yipegi saçıldı: **"Yuku"**

3. Yapusu sudan gendisi nurdan: **"Göz"**

4. Yeşil yaprak sallanır sallandıkça allanır

Kızarmış al al olmuş cümle ona hoşlanır: **"Alma"**

Türkülerden bir örnek:

Düğün Türküsü

Ağlama kelin ağlama	Hocağa çıkkan kızlarnın
Toyun bolur yar yar	Sert kaynadı bolur yar yar
Ak balçıktan sılanğan	Ana babanı ansa

Üyin bolur yar yar Faydası bolur mı yar yar

Karaimlerde saklanan maddi kültürden en dikkate değer olanı, bayram günlerinde hamur yapmaya yarayan "**talkı**" adlı malzemedir. Mişerlerde Tomboy çevresinde "**talka filariz**", Kazan Tatarlarında "**talkı**" kenevir filarizleyen malzemeler, Kafkas Karaçaylarında "**talki**" deri tabaklamaya yarayan madde demektir.

Karaim yemekleri de, hiç şüphesiz Türk kökenlidir. Etimolojide bunlar açıkça görülmektedir. Mesela, "**katlama**" birkaç yufkadan oluşan peynirli hamurdur, 'kat-' dan, katla-katlamak. "**Yayma**" (pide), yay-dan, dahi **yaymaç**. "**Kıyma**" (patatesle doldurulmuş sucuk) 'kıy' dan. "**Umaç**" (suda sütle pişirilen avuçta ovularak ufalanmış hamur parçaları) 'uv-/oğ-' dan.

Karaim yemeklerinde "**katmağ**" denilen helvanın da mühim bir rolü vardır. Bu helva, önemli günlerde, aile toplantılarında, neşeli ya da yas tutulan merasim günlerinde yenilmektedir. Ama, yas günlerinde "**kara helva**" yenilmektedir.[33]

Karaim halk sanatında, işleme ve örme sanatları dikkate değer özellikler taşımaktadır. Dokuma ve işlemelerde Türk halklarının karakteristiğini taşıyan geometrik süslerin Turan sanatının hususiyetinde İran'da yayılmış hayvan ve bitki motiflerinin ağır bastığı stilin karşıtlığında olduğu bilinmektedir.[34]

Karaim Türkçesi

Bugün konuşulan veya 20. yy. başından itibaren yazı dili olarak kullanılan Türk lehçelerini sınıflandırmak üzere, genellikle kabul edilmiş üçlü etnik tasnifte (Oğuz, Karluk, Kıpçak), Kıpçak lehçelerini geniş bir grup teşkil eder. Coğrafi tasnifte, Kuzeybatı Türkçesi veya bazen sadece Batı Türkçesi, fakat çoğunlukla da Kuzeybatı Türkçesi şeklinde adlandırılan bu grup, tarihi ve kavmi adlandırmalarda hep Kıpçak grubu olarak kabul edilmiştir. İşte bu Kıpçak grubuna dahil olan Türk lehçeleri şunlardır:

I. Karadeniz-Hazar bölgesi

1. Karaim (Karay)

2. Kırım-Tatar

3. Karaçay-Balkar

4. Kumuk

II. İdil-Ural bölgesi

1. Tatar

2. Başkurt

III. Aral-Hazar bölgesi

1. Kazak

2. Karakalpak

3. Nogay

4. Kırgız

Bugün Litvanya'da **Troki** (Trakai), **Vilnius** (Vilno) ve **Ponevezis** (Ponevej) şehirlerinde; Ukrayna'da **Luck** (Lutska) ve **Halicz** (Galiç) şehirlerinde; Kırım'da

Gözleve (Yevpatoriya) ve **Bahçesaray** civarında; Polonya'da **Gdonsk, Varşova, Wroclaw, Opole** bölgelerinde dağınık bir cemaat halinde yaşayan Musevi Karaim Türklerinin konuştukları ve edebi bir dil olarak kullandıkları bu lehçeyi, bugün daha ziyade sözlü edebiyat ürünleriyle izlemek mümkündür.

Tarihleri bakımından Hazarlarla bağlı oldukları iddia edilse dahi, Hazar dili için elimizde, bazı şahıs adları, yer adları, unvanlar ve Köktürk (Göktürk) benzeri üç harfle yazılmış tek bir yazıt dışında, pek bir şey olmadığı için bu birleştirme dil bakımından şimdilik yetersiz kalmaktadır. Buna rağmen Karaimce, tipik bir Kıpçak lehçesidir. Sadece, cümle kuruluşunda, tıpkı Gagauz lehçesinde olduğu gibi Slav tesirleri göze çarpmaktadır.[35] Fakat, Nikolay Baskakov, "**Nekotorie Nablyudeniya Nad Sintoksisam Karaimske Yazıka**" (Karaim Dili Sözdizimi Üzerinde Bazı Müşahadeler) adlı eserinde, Karaim dilinin gramerinin zayıf olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte, Karaimlerin köklü bir edebiyata sahip olduğunu ve pratikte Karaimcede öğe sıralaması serbestliğinin olduğundan bahsetmiştir.[36]

Bu öğe sıralama serbestliğinin iyi bir konuşma için kullanıldığını söyleyen Baskakov, bu özelliğinden dolayı, Karaimcede Slavyan dillerin etkisi olmadığını belirtir. Ayrıca, öğe sıralama serbestliğine, genelde Türk konuşma dilinde rastlandığını belirtir.[37]

Başlangıçta Karaimce, İbrani alfabesiyle yazılmaktaydı. Fakat, 20.yy.'dan bu yana Latin ve Kiril harfleri de kullanılmaya başlanmıştır. Latin harflerinin iki versiyonu bulunmaktaydı: Litvanya dilinde kullanılan **Panivij/Panaveyiş,** Lehçede kullanılan **Lutsk, Haliç** ve **Vilna/Vilnius.** Allworth, bir 1927 öncesi ve bir de 1927 sonrası için iki Latin alfabesi hazırlamıştır (Nationalities of the Soviet East). 1930'larda Lutsk'ta Latin harfleriyle birkaç yayın yapılmış, fakat o tarihten itibaren hiçbir şey basılmamıştır. Bu Sovyet yayınlarında Kiril harflerine dayalı bir transkripsiyon sistemi kullanılmıştır. Polonya'da hâlâ Latin transkripsiyonu kullanılmaktadır.[38]

Bugün, Kumancanın en yakın halefi ve devamı, eski Lehistan-Rusya hudutlarında oturan Karaimlerin dili olan Karaimcedir. Özellikle eski Lehistan'ın **Vilna, Troki, Ponevezis**'te oturan Karaimlerin dili, Lehistan'ın güneyinde oturanlardan daha fazla eski Kumancaya yakındır. Kırım Karaimlerinin dili de, eskiden 14. y.y. sıralarında, herhalde Lehistan'a göç etmiş olanlar ile müşterek bir lehçe olmuştur. Fakat, bugün Kırım Karaimlerinin dili, bir taraftan Kırım Tatarcasına, diğer taraftan da Kırım'ın Osmanlı unsurlarına benzediğinden, kendi özelliklerini, böylelikle eski Kuman lehçesi izlerini de aşağı yukarı kaybetmiştir.[39]

Kafkasya'da oturan Balkar ve Karaçayların lisanı, Karaimlerin diline çok benzemektedir. Fakat, bugün hiç değişmemiş eski lisanı ancak Lehistan ve Litvanya'da yaşayan Karaimler muhafaza etmektedir.[40]

Karaimce, Moğol öncesi dönemde (13. yy. öncesinde), şekillenmiştir. Codex Cumanicus ile önemli benzerlikler arz etmektedir. Karaimlerin ibadet dili İbranicedir. Fakat, Tevrat'ın Karaimceye çevirisi (muhtemelen 10. yy.'da) yapılmıştır. Dini terimlerin birçoğu Arapça ve Farsçadır. Bu, yapılanma döneminde, İslam'ın etkinliğini göstermektedir (cemaat, kudret ve din gibi). Ayrıca Karaimcede önemli ölçüde, İbranice unsurlar da bulunmaktadır.[41]

Karaimlerin kaynaklarına ait en önemli delili, dilleri teşkil etmektedir. Karay dilinin verilerinden anlaşıldığına göre Karaimler, Eski devir ve sırasıyla Bulgar, Hazar, Uz-Peçenek ve Kıpçak-Kumanlardan kaynaklanıp yeni bir nitelikle karşılıklı alışverişler sonucu ortaya çıkmıştır.[42]

12. y.y.'da Haham Petahia'nın Karadeniz'in kuzeyinde kalan Karaim topraklarına kadar Kedar ülkesi dediği gibi, Karaimlerin eski diyalektlerine de "**Kedar dili**" denilmektedir.[43]

1917 yılında, Rusya'nın tümünde yapılan ilk nüfus sayımında, Çar ülkesinde 12.894 Karaimin yaşadığı tespit edilmiştir (bu sayıya Polonya topraklarında yaşayanlar da dahildir). Bunların arasından 9666'sı ana dilleri sorulduğunda "**Türkçe**" demiştir. 2632'si Rusça konuştuklarını ifade etmiş ve yalnızca 383'ü Yiddish'i kullandıklarını söylemiştir.[44]

Karaim ulusunun dilinin dünyadaki diğer diller arasında önemsiz sayıldığına şüphe yoktur. Onun bu durumu üzüntü vericidir. Şimdi Karaimce çok kullanılmamakta ve konuşulmamaktadır. Sürekli olarak aynı yerde oturmamak ve ayrı birlikler halinde yaşamak, onların birbirinden uzak yerlerde oturmasına yol açmıştır.[45]

Litvanya'da hâlâ Karaimceyi anlayabilen ve günlük konuşmalarında kullanabilen yaklaşık olarak elli kişi vardır. Ukrayna'da sayı sekizdir. Polonya'da ise Karaimce günlük hayatta kullanılmaz. Fakat, halen bu dili hatırlayabilen birkaç kişi vardır. Kırım'da bir zamanlar önemsenen Karaimcenin günümüzde kullanımı azalmış olsa bile, birkaç genç, kitaplardan öğrenerek yaşatmaya çalışmaktadır.

Karaim dili, belirli yapısal özelliklerini ve diğer diller içinde mevcut olmayan pek çok eski Türkçe kelimeleri, bugüne kadar korumuştur. Tanınmış Polonyalı dilci Tadeusz Kowalski, Karaimcenin Türk dilleri için önemini, amberin içindeki sineğin taşlaşmasına benzeterek renkli bir şekilde anlatmıştır. Karaimcenin Türk dillerinin eski özelliklerini yansıtan yönleri saklanmıştır. Bu, dillerin çalışması için vazgeçilmez bir özelliktir.[46]

Diğer taraftan bugün komşu dillerle olan temaslar, bu dillerden kelimelerin Karim diline girmesine sebep olmaktadır. Slav ve Litvanya kökenli alıntı kelimeler, özellikle konuşma dilinde Karaimcede sık görülmeye başlamıştır. Aşağıdaki kelimeler, Slavcada bilinmektedir. Bağlantı da ve [belki (Fr.) Rusça] burak, pancar, (Polonyaca burak) bul'ba/bul'va patates (belki fr. Beloruss; ayrıca ye çubanı-paralel olarak Karaimce kelimeyle aynı mânâdadır), cegla 'tuğla' (Polonyaca cegla), kimien 'kimyon', lipa ihlamur ağacı-salam 'seman' (Rusça soloma, Polonyaca sloma), vyspa 'ada' (Polonyaca wyspa; Türkçe bir kelime olan otraç ile aynı mânâda kullanılır) vb. Bütün bu alıntı kelimelerde olduğu gibi, diğer bazı Karaimce kelimelerde son hecedeki vurgu düşer. Karaimceye, Polonyacadan, Belurusçadan ya da Rusçadan geçen kelimelerin tespiti zordur. Onun diğer diller içindeki şekli aynı veya benzerdir. Konuşma dilinin sentaksında da Slav etkisi yoğundur.

Karaimcenin Troki ağzından bulunan Litvanca kelimeler arasında aşağıdaki kelimeler örnek sayılabilir:

Kupra > Kupra 'hörgüç, kambur' (barat kupratıy adam 'kambur bir adam oraya gidiyor), lupa >Lüpa, 'dudak' Karaimce bir kelime olan erin ile aynı mânâda olan 'lip' [bazıh lupalı' kalın dudaklı

(kişi)'], naşta >naşta 'yük, kucak dolusu' Karaimce kuçah kelimesiyle aynı mânâya gelir, şukia >Şuke' kırılmış parça, kıymık', piesta > piesta 'harç', tikri >tikras 'gerçek, dahi' (tikri karın daşım 'benim gerçek/kan kardeşim), varşkia > varşke 'curds', vb.

Alıntı kelimeler Karaimcenin yapısına göre morfolojik yönden olduğu gibi fonetik olarak da asimile olmuştur (bir kural olarak uzun vokaller kısalmış ve vurgu son hecedir). Özellikle konuşulan Karaimcede sık sık et-yardımcı fiiline ek olarak ödünç fiillerin (bazen önemsizce kısaltılan) mastarların içeren melez fiiller kullanılır. Örneğin baladot-et-/baladat-et 'çalmak, gürültü etmek, (Litv. Baladoti), bavc-et-'çalmak (Polonyaca bawic sie 'oynamak'), siult-et-'teklif etmek' (Litv.Siülıti), tancovat-et-'dans etmek' (Rusça tanceveti), vb.

Edebi dilde Eski İbraniceden alınmış pek çok İbranice kelime vardır. Bunlar, dile 11. ve 12. y.y.'larda Mukaddes Kitap'tan ve diğer dini yazmalardan çeviri yoluyla geçmiştir. Bir Sami dili olan İbranice, Karaimce ile akraba değildir.

İbranice kelimeler ve anlama ait yapılar ilk olarak yazı dilinde, daha sonra konuşma dilinde yer bulmuştur. Karaimce, kendisiyle ilgili olmayan pek çok Farsça ve Arapça kelimeye de sahiptir. Onların arasında dini terimler vardır. Örneğin kieniesa, Karaim tapınağı (kilise), Arapçadan alınma.

Bir Türk dili olarak Karaimce tipik olarak bitişkendir, onun dilbilgisine ait yapısı coğrafi olarak onu saran çekimli Hint-Avrupa dillerinden köken olarak farklıdır. Bitişken dillerdeki kelimeler ve onların şekilleri, gövde veya diğer başka bir şeyle asla birleşmeyen gramatik ekler ve standart tek anlamlı köklerle yapılan ilâveler tarafından geliştirilir. Bu sebeple, bitişken dillerdeki kelime yapısı basit, açık ve kolaylıkla anlaşılabilecek şekildedir. Bu aynılık, hem türetilmiş sözcükler hem de çekimli şekildedir.

Karaimce kelime yapısının en belirgin özelliği, kelime kökünün sonuna sözcük türeten eklerin ilâve edilmesidir. Buna örnek olarak aşağıdaki -cı,-ci, çı, çi ekiyle türetilmiş kelimeleri verebiliriz:

balıh 'balık' > balıh-çı 'balıkçı';

iş 'iş' > iş-çi'işçi';

saban 'saban' > saban-çı 'sabancı';

sioz 'söz' > sioz-çiu 'konuşmacı';

tioria 'mahkeme salonu' > tioria-çi 'hâkim';

Eklerdeki ünlülerin değişmesi, gövdedeki ünlülere ve ünlü uyumuna olan bağlılıktandır.

Oldukça karışık olan bir ek sistemi, sahiplik grubu içerisinde incelenir. Genellikle Hint-Avrupa dilleri içerisindeki her bir sahiplik zamiri (benim, senin, onun; bizim, sizin, onların) Karaimce içerisinde özel bir sahiplik ekine karşılıktır. Senin, burada ve bundan başka yalnızca 2. tekil şahsı vurgulamakta kullanılır ve eski bir Karaim kelimesi değildir.

atlam 'adım' > atlam-ım 'benim adımım'

atlam-ıy 'senen adımın'

atlam-ı 'onunlanların adımı'

		atlam-ım-ız	‘bizim adımımız’
		atlam-ıy-ız	‘sizin adımınız’
iş	‘iş’ >	iş-im	‘benim işim’
		iş-im-iz	‘bizim işimiz’, vb.;
dost	‘arkadaş’ >	dost-um	‘benim arkadaşım’
		dost-um-uz	‘bizim arkadaşımız’, vb.;
kioz	‘komşu’ >	konşu-m	‘benim komşum’
		konşu-y	‘senin komşun’
		konşu-su	‘onunlonların komşusu’
		konşu-m-uz	‘bizim komşumuz’
		konşu-y-uz	‘sizin komşunuz’

Sahiplik eklerinin değişkenliği, kökün fonetik yapısına bağlıdır; eğer kökün sonunda ünsüz varsa, daima ek ve gövdenin ünlü uyumu tarafından tayin edilir (atlam, iş, dost kioz); eğer gövde bir ünlüyle biterse (konşu), ünlü uyumu korunur, fakat ekler kısaltılır. Çekimli ekler, aşağıdaki örneklerdeki sıra içerisinde düzenlenir; çokluk, sahiplik ve en sonunda durum ekine sahiptir. Örneğin:

atlam	‘bir adım’
atlam-lar	‘adımlar’
atlam-ım	‘benim adımım’
atlam-lar-ım	‘benim adımlarım’
atlam-ım-ız	‘bizim adımımız’
atlam-lar-ım-ız	‘bizim adımlarımız’
atlam-ım-nın	‘benim adımımın’
atlam-lar-ım-ız-nın	‘bizim adımlarımız’

Ekler, kökler ve onların düzenlenmesindeki basit kurallar arasındaki açık farklılıklar yüzünden Karaimce bir kelimenin morfolojik yapısı bir kervanı andırır: Birincisi bağımsız bir şekil olarak fonksiyonu kısaltılmış kelime, gerektiğinde ona bağlanabilen eklerle bir çeşit makinedir:

sav	‘iyi, sağlıklı’
sav-uh-	‘daha iyi olmak, düzelmek (kelime kökü sav+fiile gelen son ek-uh)
sav-uh-tur	‘tedavi et-’ (savuh-son ek-tur)
sav-uh-tur-uv	‘tedavi’ (savuh tur-t isime gelen son ek-uv)

sav-uh-tur-uv-çu	'doktor' (savuhturuv + isime gelen son ek-çu)
sav-uh-tur-uv-çu-lar	'doktorlar' (savuhturuvçu+çoğul son ek-lar)
sav-uh-tur-uv-çu-lar-ım	'doktorlarım' savuhturuçular+sahiplik bildiren son ek)
sav-uh-tur-uv-çu-lar-ım-ız	'doktorlarım'+çoğul sahiplik bildiren son ek
sav-uh-tur-uv-çu-lar-ım-ız-dan	'doktorlarımızdan' (savuhturuçularımız + ayrılma eki-dan)

Örneklerde de görüldüğü gibi Karaimcedeki fonetik ve morfolojik tercihler Türkçenin diğer lehçelerindeki ile aynıdır.

1 Zajaczkowski, A., **Karaims in Poland**, 1961, s. 6/8, 6/9.

2 Kuzgun Şaban, **Hazar ve Karay Türkleri**, **Türklerde Yahudilik ve Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşei Meselesi**, Kayseri, Se-Da, 1985, s. 194.

3 Bernard, Levis, **A Karaite Itinerary Through Turkey ın 1641-2, s.** 315.

4 Zajaczkowski, A., **a.g.e.**, (Nemoy L., **Karaite Antohology**, **Excerpts from the Early Literature**, **Translated from Arabic**, **Aramaic and Hebrew Sources**, New Haven, Yale University Press, 1952, 'Introduction', s. XVII.) s. 6/8, 6/9.

5 Starikov, Simeon, Kırımlı Karaimler Hakkında, **Kalgay Dergisi**, S. 14, s. 16, 17.

6 Kuzgun, Ş., **a.g.e.**, s. 195.

7 Zajaczkowski, A., **a.g.e.**, (Cf. Philologie Turcicae Fundamenta, C. 1. 1959 'Turkic Languages') s 1/9.

8 Polkanov, A. Y. U., **Karais-The Crimean Karaites-Turks**, Simferopol, 1997, s. 19, 21.

9 Polkanov, A. Y. U., **a.g.e.**, (Alexseev B. s, **Oçerk Proishosdeniya Turkisih Narodov Vostoçnoy Evropı V Svete Dannıh Kronilogiya//Vors Etnogeneza Turkoyazıçnıh Narodov Sredno Povolcya**, Kazan, 1971, -C 232-255) s. 21.

10 Polkanov, A. Y. U., **a.g.e.**, s., 21, 22.

11 Polkanov, A. Y. U., **a.g.e.**, (Steinigier, F. Bieder von **Karaimen und Tataren in Ostlande//Natur und Volk**, 1944, -N10, S, 39, 48) s. 23.

12 Polkanov, A. Y. U., **a.g.e.**, s. 23.

13 Akıner, Sirin, **Sovyetler Birliğindeki Türkler**, Ocak, 1995 (Türkçesi, Tufan Bozpınar-Ahmet Mutu), s. 364.

14 Zajaczkowski, A., **a.g.e.**, s. 1/9.

15 Akıner, S., **a.g.e.**, s. 364, 365.

16 Zajaczkowski, A., **a.g.e.**, s. 1/9.

17 Polkanov, A. Y. U., **a.g.e.**, s. 61, 63, 65.

18 Zajaczkowski, W., Karaylar ve Onların Folkloru, **Türk Kültürü Araştırmaları**, 17/21 (1/2), (1979-1983), s. 312.

19 Koestler, A., **On Üçüncü Kabile**, İstanbul, 1993, s. 8.

20 Akıner, S., **a.g.e.**, s. 364.

21 Zajaczkowski, A., s. 312.

22 Zajaczkowski, A., **a.g.e.**, s. 313.

23 Polkanov, Y. U. A., **a.g.e.**, s. 43-45.

24 Kuzgun, Ş., **a.g.e.**, (Nemoy, L., Karaites, E. İ., V. VI., 1975, s 607), s. 280.

25 Kuzgun, Ş., **a.g.e.**, (Kutluay, Y., **İslam ve Yahudi Mezhepleri**, 1967, Ankara), s. 282.

26 Kuzgun, Ş., **a.g.e.**, (Kohler, K., **Karaites and Karaism**, J. E., V VI., s 447), s. 282.

27 Kuzgun, Ş., **a.g.e.**, (Ankori, Z., **Karaites in Byzantiun**, 1959, New York-Jarusalem, s 277), s. 282.

28 Kuzgun, Ş., **a.g.e.**, (Kohler, K., **a.g.e.**, s 447), s. 288.

29 Kuzgun, Ş., **a.g.e.**, (Kohler, K., **a.g.e.**, s 447), s. 288.

30 Kuzgun, Ş., **a.g.e.**, s. 288.

31 Polkanov. Y. U. A., **a.g.e.**, s. 47.

32 Kuzgun, Ş., **a.g.e.**, s. 311-312.

33 Zajaczkowski, A., **a.g.e.**, s. 321-340-342-349-355.

34 Zajaczkowski, A., **a.g.e.**, s. 316-352-353-354-355.

35 Öner, M., **Bugünkü Kıpçak Türkçesi**, Ankara, 1998, s. 22-23.

36 Baskakov, N., “Nekotorie Nablyudeniya Nad Sintoksisam Karaimske Yazıka (Karaim Dili Sözdizimi Üzerinde Bazı Müşahadeler), **Ural-Altaishe Jahrbücher**, 36, 1964, s. 273.

37 Baskakov, N., **a.g.e.**, s. 273.

38 Akıner, S., **a.g.e.**, s. 367.

39 Çağatay, S., **Codex Cumanicus Sözlüğünün Basılışı Dolayısıyla**, A. Ü., Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Cilt II., Sayı 5'ten ayrı basım, T. T. K. Basımevi, Ankara, 1944, s. 770-771.

40 Kowalski, T., Lehistan'da Türkler, **Ulus Gazatesi**, Ankara, 6.6.1935, No: 4977.

41 Akıner, S., **a.g.e.**, s. 366.

42 Zajaczkowski, W., **a.g.e.**, s. 315.

43 Koestler, A., **a.g.e.**, s. 183.

44 Koestler, A., **a.g.e.**, s. 216.

45 Firkoviçius, M., Mien Karayçe Uriniam, Vilnius, 1996 (Türkçesi, Mehmet Arif Sarıbaş, Basılmamış Bitirme Tezi, K.T.Ü., Trabzon, 1999), s. 2.

46 Firkoviçius, M., **a.g.e.**, s. 3.

Akıner, S., 1995, **Sovyetler Birliği'ndeki Türkler**, İstanbul (Türkçesi, Tufan Bozpınar-Ahmet Mutu), 364-367.

Baskakov, N. A., 1964, “Nekotorie Nablyudeniya Nad Sintoksisam Karaimske Yazıka” (Karaim Dili Söz Dizimi Üzerine Bazı Müşahadeler), **Ural-Altaishe Jahrbücher**, 36, 273.

Bernard, L., 1956, A Karaite Itinerary Through Turkey In 1641-2, **Vakıflar Dergisi**, Ankara, S. 3, 315-325.

Çağatay, S., 1994, **Codex Cumanicus Sözlüğünün Basılışı Dolayısıyla**, T. T. K. Basımevi, 770-771.

Firkoviçius, M., 1996, Mien Karayçe Uriniam, Vilnius, (Türkçesi, Mehmet Arif Sarıbaş, Basılmamış Bitirme Çalışması, K. T. Ü., 1999-Trabzon).

Koestler, A., 1993, **On Üçüncü Kabile**, İstanbul.

Kuzgun, Ş., 1985, Hazar ve Karay Türkleri, **Türklerde Yahudilik ve Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşei Meselesi**, Kayseri, Se-Da.

Öner, M., 1998, **Bugünkü Kıpçak Türkçesi,** Ankara, 22-23.

Polkanov, Y. U. A., 1997, **Karais-The Crimean Karaites-Turks**, Simferopol.

Starikov, S., 1999, **Kırımlı Karaimler Hakkında**, Kalgay, Bursa, S. 14, 16-17.

Zajaczkowski, A., 1961, **Karaims in Poland**, 1/9, 6/8, 6/9.

Zajaczkowski, W., 1979/1983, Karaylar ve Onların Folkloru, **Türk Kültürü Araştırmaları**, 17/21 (1/2), 312-362.

YRD. DOÇ. DR. İSMAİL DOĞAN

Gazi Üniversitesi Kırşehir Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Sovyetler Birliğinin Türkçe konuşan küçük halklarından olan Kırımçakların, menşei dili ve folkloru araştırmacıların dikkatini çekmemiştir. Hatta pek çoğu böyle bir halkı tanımamaktadır.

Kırımçaklar, Türk dünyası içerisinde Musevî olmaları yönüyle Karaim Türkleriyle birlikte dikkat çekmektedirler. Kırımçakların, Karaimlerle birlikte Kırım'da yaşıyor olmaları sebebiyle birbirleriyle karıştırıldığı görülür.[1] Bugün bölgede yaşayan Musevî Türklerin, 10. yüzyılın sonunda Hazarların dağılmasından sonraki bakiyeleri oldukları düşünülmektedir. Mevcut bilgiler de bu görüşleri destekler. Ancak, etnik oluşum açısından Karaim ve Kırımçaklar arasında bazı farklılıklar bulunmaktadır. Bu farklılıklar inançlarına da yansımaktadır.

Kırımçak adına 1859 tarihli Rus kaynaklarında rastlanıldığı ifade edilmektedir.[2] 18. yüzyılın sonunda Kırım'ın Rus yönetimine girmesi ve 19. yüzyılda bölgedeki diğer Yahudilerden ayırt edebilmek için'Kırımçak' adının kullanıldığı anlaşılmaktadır.[3]

Kırımçak teriminin esası, Kırım + Türkçe küçültme anlamı ifade eden -çak ekinin birleşmesiyle oluşur, Kırım sakini Kırım'da oturanlar anlamına gelir.[4]

Ukrayna'ya bağlı Özerk Cumhuriyet statüsünde olan Kırım 2.672.000 nüfuslu, çok milliyetli karakteristik bir yapıya sahiptir. Buna göre yaklaşık olarak nüfus dağılımı; Kırım Tatarları %10, Ruslar %67, Ukraynlılar %22'dir. Bunların dışında, Kırımda 5000 Ermeni, 3500 Rum, 2500 Alman, 1500 Bulgar, 800 Karayim ve 650 Kırımçak yaşar. Yahudilerin, çoğunun milliyetlerini göstermedikleri için gerçek sayıları bilinmemektedir. Nüfusun çoğunluğunu, 1.500 000 ile Ruslar elinde bulundurmaktadır.[5]

Kırımçakların nüfusu ise şöyledir:[6]

1979	1989	Nüfus Artış Hızı
3000	1559	-0, 006546

Tahminlere göre; 1995-2010 yıllarında Kırımçakların nüfusu aşağıdaki gibi olmalıdır:

1995	2000	2005	2010
1053	759	547	394

Bazı tarihçilere göre Kırımçakların fiziki yapısı Doğu Avrupa halklarına benzediği için, Doğu Avrupa'dan yıllar önce Kırıma gelip Türkleşmiş bir millet olarak kabul ediliyor. II. Dünya savaşı sıralarında Naziler, ellerine düşen bütün Yahudileri öldürdükleri gibi, savaş öncesi Kırım'daki nüfusları 7000 olan Kırımçakları da sistematik bir şekilde katletmişlerdir. Rus ve Ukrayna halkından başka

Kırım'da yaşayan bütün milletleri sürgüne gönderen komünistler Karayları ve Kırımçakları sürgün etmemişlerdir.[7]

Bugün bölgede yaşayan bu Musevi Türklerin, 10. yy. sonunda Hazarların dağılmasından sonraki bakiyeleri oldukları düşünülmektedir.[8] Bu sebeple Hazarların tarihine kısaca bir göz gerekmektedir; Hazarlar, 6-11. yüzyıllar arasında yaşamış bir Türk boyudur. Hazarlar, 6-11. yüzyıllar arası yaşamış bir Türk boyudur. Hazarlar daha sonraları yavaş yavaş yok olmuş ve tarih sahnesinden silinmişlerdir. Dünyada halen Hazar adı ile anılan bir millet ve topluluk yoktur. M.S. 6-11. yüzyıllar arasında yaşadıkları ve imparatorluk kurdukları bilinen Hazarların hiçbir iz ve eser bırakmadan tarih sahnesinden silinmiş olması imkansızdır. Onların devamı ve mirasçıları sayılacak bir topluluğun dünyada var olması gerekir. Böyle bir topluluğu ilk önce Hazar İmparatorluğunun sınırları içinde aranmaktır. Hazarları araştırmak Türk tarihi bakımından önemli olduğu kadar, Yahudi tarihi bakımından da önemlidir. Çünkü tarihte Yahudi ırkından olmadığı halde Yahudi dinine girmiş ve imparatorluk kurmuş tek millet Hazar Türkleridir. Yahudilerin Türklerle

ilk teması 1350 yıl öncesine kadar gitmektedir. 7. yy.'ın ilk yarısında Bizans İmparatorluğu, İstanbul ve çevresinde yaşayan Yahudilere baskı ve işkence yapmışlar, Yahudiler yapılan bu baskı ve işkenceler sonucu Bizans topraklarını terk ederek Hazar ülkesine yerleşmişler ve kısa bir süre sonra Hazar Hakanı ve çevresine, Yahudi inancını benimsetmişlerdir.[9] Hıristiyan Bizanslılar Yahudileri bir gemiye doldurarak, Karadenize çıkardıkları, onların da Hazarların ülkesine sığındıkları, İzak adlı bir Yahudinin Türk prensi Bulan' a Yahudiliği telkin ettiği ve onun iktidara geçiş zamanında da Yahudiliğin yayıldığı ileri sürülür.[10]

Hazar Kağanlığını başka bir hususiyeti de Kağanlıkta tam bir din toleransının hüküm sürdüğüdür. Hazar ahalisinin esas kitlesi Şamanlığa mensup olup eski Türk dinini devam ettiriyorlardı. Fakat üst tabaka Kağan, beyler ve saray erkanı Yahudi dininde idiler. İslamiyet de çok yaygın bir din halinde idi. Türk tarihinde Yahudi dinine intisap etmiş başka bir dar sülalesi bulunmuyor. Yahudiler 730-740 tarihlerinde hem Bizans ülkesinde hem de Abbasiler devletinde şiddetli takibata uğradıklarından, bunlardan birçoğu Kafkaslara ve Hazar ülkesine sığınmışlardır. İşte o asırlarda Hazarların ülkesine gelen Yahudiler, Hazar büyüklerine nüfuz ederek Yahudi dinini kabul ettirmişlerdir. Fakat Yahudiliğe intisap eden zümrenin ancak üst tabaka olması nedeniyle Hazar Kağanlığı bir Yahudi devleti olmamıştır. Hazar Kağanlığı 11. yy. başlarında hem askeri hem de ekonomik buhranlara ve içeride de siyasi mücadelelere maruz kalmış ve bir devlet olarak mevcudiyeti son bulmuştur. Hazarların bir kısmı bir müddet daha Kırım'da tutunabilmişlerse de onlar da 11. yy. içinde kaybolup gitmişlerdir. Hazarların kalıntılarının kimler olduğu tespit edilememiştir.[11]

Hazar Hakanı ve çevresi Yahudiliği gerçekten inandıklarından değil de siyasi nedenlerle kabul etmişlerdir. Hakan, şayet Müslümanlığı kabul ederse, kendisinden önce Müslüman olmuş ve bu dinin temsilcisi durumunda olan Arapların bir nevi vesayeti altına girecektir. İslamiyeti değil de Hıristiyanlığı kabul ederse, bu defa Hıristiyanlığın temsilcisi durumunda olan Bizans'ın vesayeti altına girecektir. Bu iki dinden hangisini seçerse seçsin, zamanla seçtiği dine mensup devlete bağımlı hale gelmesinin kaçınılmaz olduğunu sezen Hakan ve çevresi, yeni bir arayışa girdi. Onların aradığı din öyle bir din

olmalıydı ki, hem Kuran-ı Kerim ve İncil gibi bir kitabı bulunsun hem de bu dine girdikleri zaman herhangi bir devlete bağımlı hale gelmesinler. İşte Hazarlar bu siyasi sebeplerle, bu dine girdiler.[12]

İsrail asıllı olmayan ırklardan Yahudiliği benimseme konusunda en göze çarpan ırk Türk ırkıdır. Hazar ve Karayların yanı sıra Kaliz, Kabar, Kıpçak, Kazak gibi bir kısım Türk boylarından insanlar Yahudi inancını kabul etmiş ve bu dine girmişlerdir. Türkler genellikle Talmudist Yahudiliği değil, Tevrat Yahudiliğini benimsemişlerdir. Ancak, yazı konumuzda bahsi geçen Kırım'daki Kırımçaklar adı ile anılan ve sayıları 2500 civarında olan Talmudist Yahudi topluluğu dikkat çekicidir.[13]

Kırım'ın Hazar Kağanlığına tabi olduğu dönemde Yahudilerin bir kısmının dil açısından, Hazarlar daha sonraları ise Kıpçakların ve diğer Türk halkları tarafından asimile edildikleri şeklinde görüşler vardır. Bu görüşlerle Kırımçakların kökeni de Yahudilere dayandırılmaya çalışılmaktadır. Ancak biz bu görüşe katılmıyoruz. Çünkü bir topluluğun kendi dilini tamamen unutup başka bir dil konuşmaya başlamasındansa, kendi lehçesine yakın aynı dilin başka bir şivesini konuşması akla daha yatkındır.

Bu yüzden biz de Kırımçakların Hazar Türklerinin bakiyesi olduğu kanaatindeyiz. Buna en büyük kanıt da konuştukları dildir. Çünkü Avrupa Yahudilerinin çoğu Türkçe bilmez. Halbuki Hazar Türklerinin torunları olan Kırımçaklar Türkçe konuşurlar.[14] Kırımçaklar içinde bu Türk temel etnik yapının dışında, Gürcü, Arnavut ve özellikle Ceneviz mahreçli Musevî grupların da bulunduğu dikkati çeker. Ayrıca, İspanya ve Portekiz'den sürgün edilen Yahudilerin bir kısmının Türkiye üzerinden Kırım'a da göç ettiklerini ve bunların dinî birliktelik açısından Karaim ve Kırımçaklarla bir arada bulunduklarını da belirtmek gerekir.

Kırımçakların etnik yapısındaki bu karışıklığı şahıs isim ve soy isimlerinde açıkça görmekteyiz. Purim, Pesah, Hannuka, Iom Tov, Sinai, Ben Tovim, Nissi, Sion, Benjamin, Josef, İşva, Meir, Davit, Simha, Şolom, Şedaka gibi Tevrat'tan alıntı isimlerin yanında; Lehno (Lehçe), Gurcü, Pyrua, Çorna (Slavca), Angelo, Anto, Vlesko, Dondo, Kartbi, Konorto, Konfino, Lombrozo, Manto, Masot, Piastro, Rabino, Refal, Honda, Ciapicio (İtalyanca) gibi isimleri buna örnek verebiliriz.

Kırımçaklarda bu isimler yanında Türkçe lâkaplar da kullanılmaktadır. Aybat'ay yüzlü', altan, babai 'yaşlı erkek, baba', bahşi 'bakşı', kokuş 'hindi', çolak, çubar'siyah-beyaz alalı at' gibi Türkçe lâkaplar Kırımçaklardaki hakim etnik unsurun da göstergesidir.

Ayrıca bizim bu kanaatimizi destekleyen bir başka görüş ise şudur. Karaim ve Kırımçakların kan gruplarını araştıran S. Zaboltonıy "Karaim ve Kırımçaklar'da

kan gruplarının dağılımı Arap ve Yahudilerinkinden, dikkati çekecek kadar farklı olduğunu" tespit etmiştir. Zabolotnıy'e göre bunun esas sebeplerinden biri bu halkların gerçekten Türk unsuru ihtiva etmeleridir.[15]

Kırımçaklar, Kırım yarımadasının Karasu Pazar, Kerç, Kefe, Solhat, Mangup bölgelerinde yoğun olarak yaşamaktadırlar. Kırımçakların 1783'ten itibaren yapılan nüfus sayımlarında kayıtlara geçtiği bilinmektedir. 1939 sayımında yaklaşık 8.000 olan Kırımçakların nüfusunu 1959'da 1.500 olarak görüyoruz. II. Dünya Savaşında Kırım, Almanlar tarafından işgal edildi. Musevi olan Kırımçaklar, Almanların soykırımına uğradılar. 16 Kasım-15 Aralık 1941 tarihleri arasında Simferepol ve

Feodosiya’da 2.604 Kırımçak Türk’ü kurşuna dizilerek öldürüldü. 17 Ocak 1942’de 486 Kırımçak gaz odasında ve Mayıs 1942’de Kerç’te yaşayan Kırımçaklar Acumuşkay yolu üzerinde kurşuna dizilerek öldürüldüler. Bu katliamlardan Rus, Ukraynalı ve Kırım Tatar ailelerinin yanlarına sığınabilen Kırımçaklar kurtulabildi. 1950’de 1.500 Kırımçak’ın kaldığı görülür. Bunların da daha sonra pasaportlarına soylarını Rus ve Ukraynalı olarak yazdırdıkları bilinmektedir. Kırımçakların bir kısmı 1920-1921’deki iç savaş ve sonraki kıtlık dönemlerinde bölgeden göç ederler. Bu göçler ABD’ye 400 kişi, İsrail’e 200 kişi ve Türkiye başta olmak üzere Arjantin, Almanya ve Rusya’ya olur.[16]

Rus kaynaklarında Kırımçakların ilk defa 1859 senesinde geçtiği belirlenmiştir. Bu tarih bazı tarihçiler tarafından Kırımçak etnik grubunun doğuşunu belirler. Ancak Türk gezgini Evliya Çelebi (1666-1667) Solhat, Karasubazar, Kefe ve Mangup şehirlerinin nüfusunu anlatırken Yahudilerden bahsetmiştir ama Kırımçaklar hakkında hiçbir şey söylememiştir.[17]

1844’te Novorossiysk’in valisi Voronnsov Dahiliye vekiline Kırımçaklar hakkında bilgi vermiştir: Kırımçaklar, Karasubazar şehrinde yaşarlar. Bunlar Kırım birleştirildikten sonra Rusya tâbiiyetine girmişlerdir. Atalarının adetlerini koruyan Kırımçaklar, Tatar Türkçesine yakın lehçeleriyle konuşurlar, Kırım Tatarları gibi giyinirler. Diğer Yahudileri Polşa, Polonya Yahudileri olarak adlandırırlar. Din hükümleri ve kitapları aynı olsa da eski Yahudi dilindeki kitapları okurlar. Kırım Yahudileri sakin bir hayat tarzı yaşarlar, daha ziyade zanaatkarlıkla meşgul olurlar, eyer yaparlar, papak dikerler.[18]

Kırımın yerleşik halklarından olan Kırımçaklar, yarımadanın güneyinde otururlar. Bu topluluğun kültüründe bazı Helenistik etkilerin olduğu ve bunların batıl inanışlar veya gelenekler şeklinde devam ettiği söylenir. Kırımçakların tarihin değişik devirlerine ait bazı yazıtları bulunmaktadır. Mili kitapları Hagama 18’yy.da David Lahno tarafından kaleme alınmıştır. 20 yy.’da ise Misailovka köyünde doğan ve güçlü bir şair olan Şaül Çernişoovski yetişmiştir.[19] Kırımçaklarda dinî merasimlerin dili İbranîce’dir. Tevrat ve Talmud’un anlaşılabilmesi için özellikle 1866-1899 arasında Karasu Pazar’da Haim Hizkiyav Medini tarafından İbranîce’den Kırımçak Türkçesine çeviriler yapılmıştır.[20] İbranî yazısı ile Kırımçak Türkçesinin az sayıdaki bu eserleri Sanpetersburg ve Rus Millî Saltykov-Çedrin kütüphanesi el yazmaları bölümlerinde bulunmaktadır.[21] Bugün her ne kadar 4-5 adet olarak bilinmekteyse de Kırımçaklarda cönklerin yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Kırımçaklar mecmuaya da cönk demektedirler. Kendileriyle ilgili anlatımlarda ‘Kırımçaklar cönklere yazarlardı’ diye ifade etmektedirler.[22]

B. F. Blagove, Kırımçakların dili için “Karluk-Uygur grubunun Çağatay diyalektini konuşurlar” der. Ancak, Kırımçak Türkçesinin, klasik Çağatay Türkçesi özelliklerini gösterdiğini müşahade etmiyoruz. Daha ziyade, bazı fonetik özellikleri dikkate alındığında Kuzey-Batı grubunda olmasına rağmen (Kumuk Türkçesi gibi) Oğuz özellikleri gösteren bir diyalekt olduğunu görmekteyiz. Kırımçak Türkçesinde Oğuz özellikleri leksik açıdan daha fazladır.

Ortak Türkçe ile Kırımçak Türkçesini mukayese ettiğimizde ayırt edici olarak göze çarpan önemli özellikler şunlardır:

Ortak Türkçe	Kırımçak Türkçesi
e/	> e/~é beyaz> béyaz

ö/> ö/~o kömür>	gomır	
ü/	> ü/~u yük>	yuk
i/,-i-> ı/-ı-bilegim>	bılegım	
#K	> #G kömür>	gomır
#y	> #y yanak>	yanak

Morfolojik açıdan genevit eki daima +nI şekli kullanılır. Yönelme hâlinin +GA (y) A şeklinde alternans kullanımının dışında diğer hâl ekleri Türkiye Türkçesi ile aynıdır. +GAN partisibinin alternanssız kullanıldığı Kırımçak Türkçesinde, fiil çekimi de Türkiye Türkçesi ile aynıdır.

Kırımçak Türkçesini, Kıpçak özellikleri de olan Oğuz grubu diyalekti şeklinde tanımlamanın doğru olacağı kanaatindeyiz.

1994 yılında Rus Teknik Akademisi'nin Türkçe Araştırma Bölümü, Kırımçak Türkçesinin derin bir analizini yaparak şu sonuca varmıştır. "Tüm gramer özellikleri göz önünde tutularak Kırımçak Türkçesi, Karay ve Kırım Tatar Türkçesine benzeyen ancak bağımsız bir dil

olarak görülmelidir. Kırımçak Türkçesi 1997'de Rus Teknik Akademisi'nin

(Filoloji Enstitüsü) bastığı Dünya Dilleri (Türki Diller) kitabına da dahil edilmiştir.[23]

Kırımçakların, Musevi olmalarına rağmen, doğrudan Tevrat'ı kabul etmek yerine Tevratla birlikte Talmud'u kabul etmeleri sosyolojik bir tavır olarak karşımıza çıkar. Ortodoks Yahudi olarak tanımlanan Kırımçakların bu tavrına Tanrı dini dışındaki dinleri kabul eden diğer Türk boylarında da görürüz.

Kırımçaklar içerisinde bugün maalesef Kırımçak Türkçesini konuşabilen birkaç kişi kalmıştır. Hem İbranî yazısını okuyup hem de Kırımçak Türkçesini bilen ise bir kişidir. 78 yaşında ressam Davit Rabi adındaki Kırımçak, dil ve kültürlerin yaşaması için gayret sarfetmektedir. Davit Rabi'nin evinde ikisi defter düzeninde biri cönk düzeninde toplam üç adet el yazması İbranî yazılı Kırımçak Türkçesiyle kaleme alınmış eser bulunmaktadır. Davit Rabi'nin elindeki eserlerden biri Mihail Yosefoviç Tellal adlı Karaim Türküne aittir. Bu cönk ona babasından kalmış. Dört yıl önce Davit Rabı'ye okuması için bu cöngü veren Tellal İbranî yazısını okuyamamaktadır.

650 sayfası yazılı yaklaşık 700 sayfalık çizgili beyaz kağıtlı, üzeri deri kaplı cildin üzerinde cöngü tertip eden Yosef Kılcı'nın gümüşten damgası ile Odessa yazısı bulunmaktadır. 12,5 cm.x23 cm. ebatında olan cöngün her sayfasında 19 satır bulunmaktadır. Baş tarafında Rusça Oglavleniye (içindekiler) başlığıyla önk içerisinde bulunan yazıların listesi ve sayfa numarası belirtilmiştir.

Eserdeki kayıtlardan Yosef Kılcı'nın cöngü tertip etmeye Odessa'da başladığını ve daha sonra Bahçesaray ile Senpetersburg'da devam ettiğini anlıyoruz. Yine aynı kayıtlarda, cönk içindeki Aşık Garip Hikayesini 22 Haziran 1903'te Pazar günü saat 4,5'ta tamamladığını kaydeden Yosef Kılcı'nın en son 1911 Ocak ayında Senpetersburg'da yazdığını görüyoruz.

Kırımçaklar hakkında literatürde yeterince bilgi olmadığını dikkate alarak, okuyucuların Kırımçak Türkçesi hakkında bir kanaate varmaları için bahsi geçen cönkten aldığımız üç türküyü ve seçilmiş sözlüğü aşağıda örnek olarak veriyoruz:

Aç Beyaz Göksünü

Aç b>yaz goksını bır danem deryaya karşı, aman

Bulbuller figan ider, aman

Gel zire karşı, aman

Gel, benı aglatma duşmana karşı, aman

Ax gulım, bulbulım, zumbulım, unutmam seni,

Gezdıgım yerlerde, çöllerde a]arım seni,

Ayvanı] çiçegı, yapragı agarıga benzer, aman

Ax gulı] kokısı caxana yeter, aman

Dugunde, bayramda gezdıgı yeter, aman

Ax gulım, bulbulım, zumbulım, unutmam seni, aman

Gezıigım yerlerde, çöllerde a]arım seni.

Sırma gumışından axtır yavrum bılegım, aman,

Yalvarsam, yakarsam, ey nazlım, geçmez dilegım aman

Xanyada benım allar giyen nazlı malanım, aman

Ax gulım, bulbulım, zumbulım unutmam seni

Gezdıgım yerlerde, çöllerde a]arım seni

Gelin olup alım morum giyemedim yanam yanam

Gelin olup alım morum giyemedim yanam yanam

Sultan olıb, bır murada >remedım

Xaylı vaxıtdır şax babamı göremedım, yanam yanam

Belki ilacı bulır benım derdime,

Alı] benım zeer ilen tasımı, yanam yanam

Baş ogınde oxısınlar yasımı, yanam

Ben olırsem, şair dutar yasımı, yanam

Var soyle]ız nenem gelsın

Oskdarda bır iş geldı başıma, yanam yanam

Kan dolaştı kırpık ilen kaşıma

Ben olırsem, sagıt yazgan daşıma, yanam yanam

Bar soyle]ız, nenem gelsın

Avcı mısı< ey kız

Avcı mısı], ey kız. Ne gezersı] deryada.

Çok aradım bulamadım dunyada fayda.

Gel saralalım şu yalancı dunyada.

Sardım, aman dakan kalbım inanmaz

Senı saran yıgıt yorılmaz, usanmaz

Ne xoş >mış, akız, dal fesı]nı] egmesı

Cızamadım biyaz goksı] dogmesın, aman, dogmesın

Ben gidersem, akız, seni yatlar sarmasın

Kısa geldı, akız, enterıgnı] ya geldıse

Yemedım ax gerdanda be]leri

Ben sarmadım, akız, saran sorasa] degmelerı

Gelın kızlar iskeleye varalım

Bır mınasıp kaykaçını dutalım

Eylık baarda zevkı sefa saralım

Sözlük

adam oğlı	: İnsan oğlu
agarag	: beyak, akça
agay	: Ağa, ağabey, büyük
al	: al, kırmızı
ax	: ak, beyaz
baar	: bahar
basmazı	: basmacı
baş ogınde	: yıl dönümünde, ilk günde
Beruh	: özel isim
bıleg	: bilek
bulbul	: bülbül

caxan : cihan, dünya

ceng : cenk, savaş

cızmak : çizmek

cüft : çift

dakan : daha

dal fesin egmesı : cepkenin etek kısmı

dogme : düğme

dugun : düğün

duşman : düşman

em : hem

enterı : entari, elbise

fiyade : piyade, yayan

gene : yine

gokıs : göğüs

gomır : kömür

goş : hoş

göverde : güverte

Gözleve : şehir ismi

gumış : gümüş

hırızma : hızma

ilen : ile

kaykaç : kayık

kırpık : kirpik

koşuv : fayton, çift at koşulu araba

kök : gök

magdonoz : maydonoz

malan : maral

mane : mani

Mangub : Kırım'da yer adı

masala : masal

Moşe Akay : özel isim

nene : anne

omır : ömür

Oskdar : üsküdar

oxımak : okumak

saba : sabah

sagıt : mezar taşı

saldat : asker

Sivastopol : şehir adı

Şeer : şehir

Şemahın Avzor : özel isim

ta] atar : sabahın erken vakti

tezi : taze

tonbel : tembel

xoş :hoş, güzel

yat :yabancı, yad

yıgıt : yiğit

Yuda Akay : özel isim

yuk : yük

yüzüm : üzüm

Zamır : Zebur

zeer : zehir

zire : zöhre

zumbul : sümbül

1 Kalafat, Dr. Yaşar, **Kırım-Kuzey Kafkasya Sosyal Antropoloji Araştırmaları**, ASAM Yay., Ankara 1999, 63-76. s.

2 **The Crımean Jews**, The Red Book of the Peoples of the Russian Emprie, http://www. eki. ee/books/redbook/crimean_jews. shtml.

3 **The Crımean Jews., a.g.e. 2. s**.

4 Ali Haydar Bayat-Hacali Necefoğlu, **Kırımçak Etüdleri, Türk Kültürü**, sayı 352, Ağustos 1992, s. 26.

5 İsmet Yüksel, **Kırımın Etnik Yapısı ve Kırım Tatarlarının Problemleri, Yeni Türkiye Türk Dünyası Özel Sayısı II** Temmuz-Ağustos 1997, yıl 3, sayı 16, s. 1518.

6 Zakir Avşar, Ferruh Solak, Selma Tosun, 21. yy. da **Türk Dünyası, Yeni Türkiye Türk Dünyası Özel Sayısı** I Mayıs-Haziran 1997, yıl 3, sayı 15, s. 129.

7 İsmet Yüksel, **a.g.e**., s.

8 İsmail Doğan, **Kırımçak Türkçesiyle İbrani Yazılı Bir Cönk, Milli Folklor**, yıl 13, sayı 50, Yaz 2001, s. 40.

9 Şaban Kuzgun, **Hazar ve Karay Türkleri**, Kayseri 1992, s. 22.

10 Hikmet Tanyu, **Türklerin Dini Tarihçesi,** İstanbul 1998, s. 47.

11 Akdes Nimet Kurat, **IV-XVIII Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri,** TTK Ankara 1972, s. 37, 43.

12 Şaban Kuzgun, **a.g.e**. s. 140.

13 Şaban Kuzgun, **a.g.e**., s. 38.

14 Hikmet Tanyu, **a.g.e**., s. 58.

15 Ali Haydar Bayat-Hacali Necefoğlu, a. g. m., s. 28.

16 İsmail Doğan, a.g.m. s. 40.

17 Victor Lombrozo, **Krymchaks people born in Crimea**, 6 July 2000 Simperepol.

18 Y. **a.g.m.** s. 27.

19 Nevzat Özkan, **Türk Dünyası, Nüfus Sosyal Yapı Dil Edebiyat**, Kayseri 1997, s. 176.

20 Lombrozo, Victor, **a.g.e**. 3. s.

21 Lombrozo, Victor, **a.g.e.**, 4. s.

22 Lombrozo, Victor, **a.g.e.**, 4. s.

23 Victor Lombrozo, **Krymchaks People Born İn Crimea**, 6 July 200, Simperepol.

Avşar, Zakir, Ferruh Solak, Selma Tosun, 21. Yüzyılda Türk Dünyası, **Yeni Türkiye Türk Dünyası Özel Sayısı** I Mayıs-Haziran 1997, yıl 3, sayı 15.

Bayat, Ali Haydar-Hacali Necefoğlu, **Kırımçak Etüdleri**, Türk Kültürü, sayı 352, 1992.

Doğan, İsmail, Kırımçak Türkçesiyle İbrani Yazılı Bir Cönk, **Milli Folklor**, yıl 13, sayı 50, Yaz 2001.

Kalafat, Dr. Yaşar, **Kırım-Kuzey Kafkasya Sosyal Antropoloji Araştırmaları**, ASAM Yay., Ankara 1999.

Kurat, Akdes Nimet, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, TTK, Ankara, 1972.

Kuzgun, Şaban, **Hazar ve Karay Türkleri**, Kayseri, 1992.

Lombrozo, Victor, **Krymchaks People Born İn Crimea**, 6 July 200, Simperepol.

Özkan, Nevzat, **Türk Dünyası, Nüfus Sosyal Yapı Dil Edebiyat**, Kayseri 1997.

Tanyu, Hikmet, **Türklerin Dini Tarihçesi**, İstanbul 1998.

The Crımean Jews, The Red Book of the Peoples of the Russian Emprie, http://www. eki. ee/books/redbook/crimean_jews. shtml.

Yüksel, İsmet, Kırımın Etnik Yapısı ve Kırım Tatarlarının Problemleri, **Yeni Türkiye Türk Dünyası Özel Sayısı** II Temmuz-Ağustos 1997.

YÜZDÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRK YERLEŞİMLERİ

Dünyada Türk Yerleşimleri / Dr. Mehmet Tütüncü [p.799-809]

DR. MEHMET TÜTÜNCÜ

Türkistan ve Azerbaycan Araştırmaları Merkezi Vakfı (SOTA) BAŞKANI / Hollanda

A. Avrupa'daki Türk Yerleşimleri

1. Giriş

Türkiye ile Avrupa arasındaki ilişkiler her zaman sorunlu olmuş ve Avrupa, Türkleri topraklarından çıkartmak için birçok gayretler göstermiştir.

Bir Avrupa devleti olan Osmanlı'dan Avrupalılaşmak için gayret gösteren Türkiye Cumhuriyeti her zaman Avrupalılar tarafından sadece kendi çıkarları elverdiği ölçüde kabul gördü. Avrupa'nın savunulması için NATO üyeliği ve buna bağlı olarak Avrupa Konseyi üyeliğine kabul edildi ama Avrupa'nın esas birleştiği nokta olan Avrupa Topluluğu ve Avrupa Birliği'nden dışlanan Türkiye. 1960'lı yıllarda Avrupa'nın duyduğu iş gücü ihtiyacı çerçevesinde 60'lı yıllardan başlayarak Avrupa'ya işçi ihraç etmeye başladı ve bu olay hiç beklemediği bir şekilde Avrupa'nın içinde bir Türkiye olgusunu yarattı.

Batı Avrupa'ya Türk yerleşimi 1960'lı yıllardan itibaren gerçekleşmiştir. 1961 yılını başlangıç olarak alırsak Avrupa'da yaşayan Türkler 35 yılı aşkın bir süredir burada yaşamaktadırlar.

İkinci Dünya Savaşı sonunda Batı Avrupa ülkeleri kalkınma hamlelerini gerçekleştirmek için işgücüne ihtiyaç duydular. Bu ihtiyaca cevap için Batı Avrupa ülkelerine yönelen Türk işgücü, Türkiye'nin 1961-1965 yılları arasında Avrupa'da işçi ithal eden ülkeleriyle istihdam ve göç anlaşmaları imzalamasıyla büyük bir hız kazandı (İlk anlaşma 1961 yılında Almanya ile yapıldı, bunu 1964'te Avusturya, Belçika ve Hollanda ile yapılan anlaşmalar takip etti, 1965'te ise Fransa ile anlaşma imzalanmıştır).

1968-1974 arasında buraya göçen işçi sayısı hızla artarak doruğa ulaştı. 1973 Arap İsrail Savaşı ve bunun ardından gelen (petrol krizi) ile ekonomik krize giren Avrupa ülkeleri bu göçü engellemek için tedbirler almaya başlamışlardır. Bunun neticesi bu göç biraz azalmışsa da değişik şekillerde devam etmiştir. Bugün gerek Türkiye'den gelmiş, gerek Avrupa ülkelerinde doğmuş ve bulunduğu Avrupa ülkelerine yerleşmiş bir "Batı-Avrupa Türk Toplumu" karşımıza çıkmaktadır. Bulundukları ülkelere göre Almanya Türkleri, Hollanda Türkleri diye de adlandırılan bu insanları biz Batı Avrupa Türkleri veya Avrupa Birliği Türkleri olarak isimlendirmeyi daha uygun buluyoruz.[1]

2. Sayılar

Tablo 1: Avrupa'daki Türk Diasporası

	Türkiye Cumhuriyeti Vatandaşı Türkler	Türkiye Cumhuriyeti Vatandaşı Olmayan Türkler	
Almanya	2.300.000		
Hollanda	280.000	Irak ve İran Türkleri	8.000
Fransa	305.300		
Avusturya	140.000		
Belçika	130.000	Irak ev İran Türkleri	5.000
İsviçre	80.000		
İngiltere	80.000	Kıbrıs Türkleri	50.000
İsveç	50.000		
Danimarka	45.000		
Norveç	10.000		
İtalya	15.000		
Polonya		Tatarlar	2.200
Finlandiya	3.500	Tatarlar	1.000
Litvanya		Karaylar/Tatarlar	6.000
İspanya	848		
Toplam	2.962.959		65.200

Tablo 2: Avrupa Dışında Yaşayan Türkler

ABD (Türkiye'den)	130.000	
ABD'deki Kırım-Türkistan-Kafkas		30.000
ABD'deki İran Türkleri		80.000
Kanada	35.000	
Avustralya	120.000	
Suudi Arabistan	120.000	
Libya	6.000	
Kuveyt	3.300	
İsrail	30.000	

Rusya Federasyonu	30.000	
Azerbaycan	5.000	
Gürcistan	1.200	
Kazakistan	7.000	
Türkmenistan	5.000	
Özbekistan	3.700	
Kırgızistan	2.200	
	428.400	110.000

Tablo 3: 1961-1978 Yılları Arasında Yurtdışına İşçi Olarak Gidenlerin Sayıları

Yıl	Resmen giden	Kendiliğinden giden	Toplam
1961-1967	204.500	51.000	255.500
1968-1973	586.500	146.500	733.000
1974-1978	56.500	14.000	70.500

Kaynak: İş ve İşçi Bulma Kurumu, 1976 Dördüncü Beş yıllık Plan ve Yurtdışındaki İşçilerimiz (Ankara teksir, 1976) ile DPT (Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1978 Programı (Ankara 1979).

1974 öncesinde sadece aile reisi olan erkekler gitmişti. Bunların çoğunluğu Anadolu'nun kırsal kesiminden işsiz insanlardan oluşmaktaydı. Resmi olarak İş ve İşçi Bulma Kurumu kanalıyla gidenlerin yanı sıra Avrupa'nın cazibesine kapılarak Sirkeci'den trene binerek Avrupa yollarına düşen birçok Türk işçisi de vardı. Bunların hepsinin gidiş nedeni ise aynıydı: Türkiye'de işsizlik ve işçi ücretlerinin düşüklüğü, Avrupa'daki ücretlerin ise oradaki işçi eksikliği ve refah seviyesi nedeniyle yüksek olmasıydı.

1970'li yılların başlarında yeni bir fenomen ortaya çıkıyor. Bu ise aile birleşimi denilen Türkiye'deki eş ve çocukların Avrupa'ya gelmeleri ve orada yaşayan eşleriyle birleşmeleri olmuştur. Böylece 1974 yıllarında işçi statüsünde gelenlerin sayıları gerilerken, bundan önceki dönemde gelen işçilerin ailelerini Avrupa'ya yanlarına getirmeleri sonucu Avrupa'daki Türkiye kökenli insan sayısı artmaya devam etmiştir.

Tablo 4: Zaman içinde Avrupa'daki işçi sayısı (x 1.000)

	1971	1975	1977	1980	1983	1988	1993
Almanya	469,2	1.027	1.079	1.286	1.580	1.481	1.965
Hollanda	30	62	84	119	154	167	264

Görüldüğü gibi Aile birleşimi çerçevesinde 1971-1975 arası Almanya ve Hollanda'daki Türk vatandaşı sayısı ikiye katlanmıştır. Aile birleşimi 1980 başlarına kadar devam etmiştir.

1975-1977 arası Almanya'daki Türk sayısındaki stabilizasyon Almanya'nın Türk vatandaşlarını geriye göndermesi sebebiyle gerçekleşmiştir. Daha sonraki yıllarda ise gerek, aile birleşimi, gerekse tabii artışlar sebebiyle (Türkiye'den evlilikler, Avrupalılardaki doğurganlık oranının düşük olması vs.) Avrupa'daki Türk nüfusu devamlı artmıştır.

3. Göçmen İşçilikten Batı Avrupa Türklerine

Avrupa'daki Türk işçilerinin büyük çoğunluğu Almanya'ya yerleşmiştir. Onun için Avrupa'daki Türklerin durumlarını açıklarken aşağıdaki bölümde Almanya'ya büyük yer verilmiştir.

3.1 İşçi Göçü

İlk zamanlar Avrupa'ya gelenlerin amacı Avrupa'da kalmak değildi, onlar biraz sıkı çalışarak, tasarruf yapmak ve biriktirdikleri paralarla bir an önce Anavatan Türkiye'ye dönmek ve orada bir ev ve işyeri sahibi olmaktı. Bu işçilere herkes geçici olarak bakıyordu. Onun için Avrupalılar bunlara "Misafir İşçi" Gastarbeiter diyorlardı. İlk başlarda 4-6 yıl gibi kısa süre çalışıp geri dönenlerde oldu. Bunlar bakkal dükkanı, atölye gibi küçük ölçekli işyerleri işlettikleri gibi, köylerinden arazi satın alarak yatırım yapanlarda oldu. Zaman zaman Avrupa'da ortaya çıkan ekonomik duraklama dönemlerinde (1966/67), (1973/1974) bu hayalleri gerçekleştirmek için geri dönenler olduysa da büyük çoğunluk Avrupa'da kalmaya karar verdi ve aile fertlerini yanlarına getirmeye başladı.

3.2 Aile Göçü

Böylece İşçi göçü durdu fakat Avrupa'da Türk nüfusu artmaya devam etti. Yeni gelenler kadınlar ve çocuklardı. Göçün seyri değişerek devam etti. Türkiye'de yapılan yatırımlar 1970'li yıllarda devam etse de, ekonomik seviye düzeltilse de Avrupa'daki Türk insanı geri dönmeyi tercih etmedi. Zaman zaman verilen geri dönüşü teşvik primleri bazılarının geri dönmesini sağladı (1984 yılında Almanya'nın verdiği geri dönüş teşvik primleri ile 200.000 kadar Türk geri döndü), Ayrıca Hollanda 1992 yılından bu yana 55 yaşın üzerindeki işsiz Türklerin geri dönüşlerini teşvik primi ödemektedir. Fakat bu dönenlerin yaşlı kişiler olmaları ve onların getirdikleri çocuklarının orada kalmaları neticesi Avrupa'daki Türk nüfus gençleşerek dinamikleşti. Ayrıca zaman içerisinde geriye dönenlerin birçoğu kısa bir süre sonra Türkiye'de kaldıktan sonra, geldikleri Avrupa ülkelerine geri dönmenin yollarını aramışlardır.

3.3. Misafirlikten Göçmenliğe

Böylece 1970'li yıllardaki Türk Toplumu misafir işçilikten göçmen işçi, göçmen ailesi konumuna geçmiştir. Vasıfsız işçi olarak Avrupa'nın ihtiyacına cevap vermek için gelenler yerleşerek, ailelerini getirmişler ve çocuklarını Avrupa okullarında okutarak daha iyi bir ekonomik konuma gelmek için mücadele etmeye başlamışlardır.

Bu göçmenlik statüsünde ise 1990 başlarına kadar devam etmiştir. Burada Alman Toplumu'na hâlâ adapte olamamış bir toplum yapısı ortaya çıkar. Kötü yola düşenlerin hikayeleri, Türkiye'deki 1980 öncesi Anarşi ortamının etkileri, daha sonra 1980 sonrası Avrupa'ya gelen sığınmacıların Türkiye'yi kötülemeleri. Almanların ve Avrupalıların, muhafazakar ve dinî kurallara sıkıca bağlı olarak yaşayan vatanperver Türkleri dışlamalarının etkisiyle Türk toplumu kendine kapalı dışa açılmayan bir toplum yapısı göstermeye başlamıştır. Gettolaşma diye adlandırabileceğimiz bu hareket, Türklerin belirli geri kalmış bölgelerde yoğunlaşmaları, kendi aralarında cemiyetler, dernekler kurarak içlerine kapanmalarıma sebep olmuştur.

3.4 Siyasî Göç

Başka bir olumsuz faktör ise Türkiye'de politik istikrarsızlığa paralel olarak 1972-1973 ve 1978-1982 yıllarında yoğunlaşan siyasî nedene dayanan göç olmuştur. Türkiye'den mülteci olarak Avrupa'ya gelen aşırı sol uçlara mensup kişiler Türkiye'deki politik ve siyasî ortamı Almanya'ya taşımışlar, etnik ve siyasî kamplaşmalar ve kapalı toplum belirtileri güçlendirmişlerdir.

Bu gelen mültecilerin çoğu öğretmen olarak işe başlamış ve okullarda siyasî propaganda yaparak Türk aileleri arasında siyasî kamplaşmayı kuvvetlendirmişler ve ana dili eğitimini menfi yönde etkilemişlerdir (Eğitim bu bölümde bu konuya değindik).

3.5 Yeni Nesil

Fakat bu kapalı toplum tablosu 1990 yılı başlarında 1970 yıllarında çocuk yaşta gelenlerin ve Avrupa'da doğan Türk çocuklarının eğitimlerini tamamlamaları neticesinde Avrupa toplumuna daha iyi bir uyum içerisinde Avrupa toplumsal hayatına katılmaları neticesinde yeni bir süreç içerisine girmiştir.

Yeni yetişen neslin Türkiye'den daha çok Avrupa'yı tanıması, Türkiye'yi anne babalarının doğduğu bir tatil ülkesi olarak tanımıştır, fakat bunun yanında Türkiye'ye sadakat derecesinde bağlılığı devam etmiştir. Fakat Türkiye'de izinde olurken kendisi bir yabancı gibi hissederek Almancı ve Avrupalı olduğu vurgulanmıştır. Özellikle Türkiye'de tatilde günlük hayatta kendisinin konuşma stilinde ve hareketinden Avrupalı olduğu farkına varılarak, değişik davranılması ve Türk toplumunun içinde bulunduğu ortama yabancı kalması, kendisinin Avrupa toplumunun bir parçası olarak görmeye başlaması ve Avrupa'da kurulan, Türkiye'deki siyasî ve dinî bazda örgütlenen kuruluşlara yabancı kalması veya bu kuruluşların içine girerek bunları daha çok Avrupa ortamına çekmeye başalamıştır. Önce misafir işçi, daha sonra aile birleşimiyle ortaya çıkan Göçmen işçi ve daha sonra yeni yetişen kuşakların etkisiyle, Avrupa'da gidici değil kalıcı olduğunun bilincine varan Avrupa'daki Türk toplumu 1990'lı yılların başından itibaren Alamancı, Avrupalı tanımlamasına tepki göstererek kendilerini Avrupa Türkleri olarak adlandırmaya başlamışlardır.

4. Hukuksal Konum

Batı Avrupa ülkelerine göç eden Türkler bu ülkelerin hepsinde aynı sosyo-ekonomik durum ve tecrübelerle karşılaşmışlarsa da hukuksal konum ve tanımları ülkeden ülkeye değişmektedir.

Hukuksal konum yabancı bir ülkeye göç eden insanların burayı yurt edinmeleri ve buradaki çoğunluk toplumuyla uyum içinde yaşamalarını kolaylaştırmak ve buradaki toplumsal hayata katılımlarını sağlamak için hayatî önem taşımaktadır.

Avrupa'da yaşayan Türk vatandaşlarından hukuksal hakları (vatandaşlık, seçme seçilme) garanti altına alınmadığı müddetçe orada kalıcı olmalarından bahsetmek çok gerçekçi olmaz. Çoğunluk toplumun toplumsal-siyasî kararlarında etkili olamadıkça katılım sağlanamadıkça burada kendilerini "yabancı", misafir olarak göreceklerdir.

Avrupa'daki Türklerin yasal konumları ülkeden ülkeye değişmektedir: Bazılarında hâlâ "misafir-işçi", bazılarında "göçmen" bazılarında ise vatandaş olarak muamele görmektedirler. Almanya bu konuda en katı kuralı uygulayan ülkedir. Bu ülkede 30 yıldan fazla yaşayan Türkleri hâlâ 2. sınıf olarak görmektedir. Çifte vatandaşlığı reddederek 30 yıldan fazla ülkesine hizmet etmiş insanların kişilerin ülkeye uyum sağlamalarını ve eşit haklara kavuşmalarına yasal engeller çıkarmaktadır. Bunun yanından Doğu ve Avrupa, Rusya ve Kazakistan'dan gelen Alman soylu göçmenlere hemen Alman vatandaşlığı vererek bu çifte standardını daha da belirgin halde sürdürmektedir.

Fransa ve İngiltere gibi ülkeler bu ülkede doğan yabancı çocuklara vatandaşlık hakkı verdiklerinden daha

esnek bir tutum içerisindedirler. Bu konuda en ideal ülke Hollanda'dır. Hollanda hükûmeti gelinen ülke (Türkiye) vatandaşlığını koruyarak Hollanda vatandaşlığına geçmeye müsaade etmektedir. Bu şekilde hem Hollanda hem Türk vatandaşı olan insan sayısı 1996 sonunda 100.000'i geçmiştir.

Bunun yanında 5 yıldan fazla ülkede yasal olarak kalan yabancılara mahallî seçimlerde seçme ve seçilme hakkını tanımıştır.

5. Ekonomik Durum

Hukuksal konumdaki büyük olumsuzluklara rağmen Batı Avrupa Türklerinin ekonomik gücü çok olumlu sinyaller vermektedir. Almanya'nın birleşmesinden sonra ortaya çıkan işsizlik, Türkleri etkilemişse de yeni imkanlarda yaratmıştır.

Bu olumsuzluklar Batı Avrupa Türkleri arasında, işveren statüsüne geçmiş ve serbest meslek sahibi olmayı teşvik etmiştir.

Bu çok önemli bir gelişmedir. 1980'li yılların sonunda geri dönüş eğiliminin düşmesi ve Avrupa'da kalıcı olma bilincinin artması sonucu, buradaki insanlarımız Türkiye'ye yönelik tasarı ve yatırımlarını Avrupa ülkelerinde gerçekleştirmeye başladılar. Eskiden Türkiye'de yapılan yatırımları Avrupa'da gerçekleştirme yoluna gidildi. 1993/1994 yılı sonunda Almanya'da sayısı 37.000'e varan, Hollanda'da ise 4700[2] kadar Türk girişimci sayısı son yıllarda büyük artış gösteriyor. 1996 yılı tahminlerine göre Almanya'da 44.000, Hollanda'da ise 6.000 kadar işveren ve serbest statüde çalışan Türk insanı vardır.

Faruk Şen'in söylediğine göre "her yıl 2.155 insanımız kendi başına iş kurma çabası içine giriyor. 2030 yılında Türk girişimci sayısı 92.500'e çıkacak. Şu anda bu girişimciler 55 ayrı sektörde

faaliyet gösteriyorlar. (….) Türk işverenler, bir Türk işverenin ortalama 3,5 kişinin çalıştığından yola çıkarsak, 2030 yılında 315.000 kişilik istihdam sağlıyor olacaklar.[3]

Türklerin çalıştıkları alanlara gelince bunlar, daha önce bahsedildiği gibi Türkiye'de gerçekleşmeyen yatırımların Avrupa'da gerçekleşmesi gibidir. 1993/1994 yılında Hollanda'daki Türk işyerlerinin dökümüne bakıldığında şu Tablo 5 ortaya çıkmakta.[4]

Tablo 5:	1993/1994 yılında Hollanda'daki Türk İşyerlerinin Sayısı
Kahvehaneler	232
Gıda maddesi toptancıları	198
Kasaplar	130
Konfeksiyon atölyeleri	114
Seyahat acentaları	113
Dönerciler	79
Tekstil ve Deri giyim	68

Görüldüğü gibi iş yerleri daha çok esnaf ve küçük işletmeciliğe dayanmaktadır.

Bunun yanında 8 bilgisyar firması, 9 banka, 5 inşaat şirketi, 5 muhasebe bürosu, 3 avukat gibi daha ihtisaslaşma alanlarda da işyeri sahibi Türklerin olduğu görülmektedir. Tabii bu rakamlar yeni yetişen ve meslek ve yüksekokulu bitiren neslin iş hayatına atılmasıyla daha da artacaktır.

Hollanda'nın Den Haag kentinde bir kaç yıldır yıllık olarak başta Hollanda olmak üzere, Belçika, Fransa, İngiltere, İsviçre ve Avusturya iş rehberi yayınlanmakta olup, yakında Almanya'da da iş rehberi yayınlanacaktır. Böylece Avrupa'daki iş adamlarımızın adres eve telefonları derli toplu bir rehberde biraraya toplanmış olacaktır.

Batı Avrupa Türklerinin ekonomik gücü hakkında Tablo 6 yeterli bilgi verecektir.

Tablo 6: Almanya'daki Türklerin Ekonomik Gücü	
Almanya'daki Türk nüfusu	2.049.100
Ortalama hane büyüklüğü	3,9 kişi
Ortalama hane sayısı	525.410
Ortalama hane halkı geliri	3.980 DM (aylık)
Ortalama yıllık geliri	25,094 milyar DM
Tasarrufların gelir içindeki payı	%12,2
Ortalama tasarruf miktarı	3,011 milyar DM
Türkiye'ye havale edilen döviz	2,45 milyar DM
Konut sahibi Türklerin sayısı	54.000

Türklere ait işyeri sayısı	42.000
Yıllık ciroları	36 milyar DM
Yatırımları	8,9 milyar DM
Yarattıkları istihdam	186.000 kişi

Kaynak Türkiye Araştırmaları Merkezi Essen, (Aksiyon dergisi, sayı: 125, yıl 1996).

Tablo 6'daki veriler şunu göstermektedir ki, Avrupa'daki Türkler arasında bir orta sınıf oluşmaktadır. Bu orta sınıf serbest meslek sahipleri, yüksekokul ve üniversite bitirmiş aydınlar ve çok yüksek oranda girişimci ruha sahip bir işverenler topluluğundan oluşmakatdır. İlk dönem vasıfsız işçi sınıfı artık yaş sebebiyle azalmaktadır.

Avrupa'daki Türklerden işçiler veya gurbetçiler diye bahsetmek artık çok gülünçtür ve yanlıştır.

6. Türk Kuruluşları

Göçün ilk yıllarında ilk gelen 1. neslin burada kalıcı olmadıklarına inandıkları için sosyal dayanışma ve örgütlenme için fazla bir faaliyet gösterdikleri söylenemez. Bu sosyal faaliyetler için gerekli malî güçte olmadığından ancak heimlarda (işçilerin toplu olarak yaşadıkları

yurtlarda) ve toplu kalınan pansiyonlarda akşamları kağıt oynayarak veya sohbet ederek vakit geçiriliyordu.

Ancak aile birleşiminin devamında gelen 2. göç döneminde karşılaştıkları problemleri çözmek ve sosyal ihtiyaçlarını gidermek için bazı örgütlenmeler başlamıştır. Bu kuruluşlar üzerine yapılan çalışmalarada genel manada dört ana sahada faaliyet gösterdikleri söylenebilir.

Bunlar;

- Dinî Kuruluşlar

- Türkiye siyaset gerçeğine göre ortaya çıkmış kuruluşlar

- Sosyal ve kültürel kuruluşlar

- Ve diğerleri[5]

Günümüzde Batı Avrupa'da yaklaşık 6 milyon kadar Müslüman yaşamaktadır. Avrupa Birliği'nin 2. büyük Dinî İslâmiyet'tir. Müslümanlar içinde en aktif ve dinamik kesim ise Türklerdir. Türkler her gittikleri yerde dinlerinin ve inançlarının gereğini yerine getirmek için faaliyete girişmişler ve çeşitli kuruluşlar ve örgütler kurmuşlardır. Şunu da belirtelim ki dinî kuruluşlar ve Türkiye siyaset gerçeğine göre ortaya çıkan kuruluşlar çoğu zaman birbiriyle örtüşmektedir. Misal için son yıllarda adını İslâm Toplumu Millî Görüş olarak değiştirmiş olan Avrupa Millî Görüş Teşkilatı hem bir dinî kuruluş sayılabileceği gibi hem de bir siyasî kuruluş da sayılabilir, hem de sosyal ve kültürel bir kuruluş sınıflandırılmasına girebilir. 2. kategorideki bir çok kuruluş dinî ihtiyaçlar için camiler açmışlar ve dinî açıdan da organize olmuşlardır. Önceleri pansiyon ve heimların bir köşesinde açılan mescidler, daha sonra boş garaj ve spor salonlarının kiralanarak ve satın alınarak daha uygun mekanlar bulunmuşken 1990'lı yıllarda özellikle Diyanet Vakfı'nın girişimleri ile temelden Anadolu mimarî usulü (kubbeli-

minareli) camilerin yapılmasıyla Türk varlığının mimarî ve görsel görüntüsü Avrupa'nın çeşitli şehirlerine yerleşmesine yardımcı olmuştur.

Bu arada Avrupa'daki camilerin, dinî ihtiyaçların yanında, Türkiye'deki gibi sadece 5 vakit namazın kılındığı bir ibadet yerinin dışında diğer alanlarda da önemli görevler gördüklerini de belirtmeliyiz.[6]

"Camiler:

- Dinî görevlerin yerine getirildiği bir mekandan dolayı, fiziksel fonksiyon

- Toplumun eğitimine katkısından dolayı, eğitsel fonksiyon

- Sosyal-kültürel fonksiyon

- Avrupa'da varlığımızı kanıtlama fonksiyonlarını yerine getiriyorlar."

Avrupa'da açılan camilerin çatısı altında sosyal, kültürel ve sportif faaliyetlerde yapılmaktadır. Bunun yanında camiler insanların sabahtan akşama kadar oturdukları sohbet ettikleri ve buluştukları önemli bir mekan haline gelmiştir. Bunun yanında camiler Türk çocuklarının normal okullarda görmedikleri din eğitimlerini aldıkları bir merkezdirler.

Camiler Avrupa'daki Türklerin büyük bir kısmının özellikle 1. ve 2. kuşak erkeklerin hayatında önemli bir yer tutmaktadır denilebilir. Avrupa'da Türk toplumunun müesseseleşmesinde önemli bir yere sahiptirler.

7. Avrupa'da Türk Dili

1970'li yıllarda yerleşmeye başlayan Türkler anadilleri Türkçeye çok uzak olan Almancayı öğrenmekte büyük zorluklar çektiler. Özellikle kırsal kesimden gelenler, hiç bir öğretim görmeden yabancı dil öğrenmeleri sadece günlük konuşmaların kullanıldığı ağız Almancası derecesinde kalmıştır.

Oraya gelen çocukları ise hem Türkçeyi hem Almancayı daha rahat öğrenmeleri beklenebilirdi. Fakat pratikte Almanlardan o kadar tecrit edilmiş olarak yaşıyorlardı ki, bu çocuklar sonunda iki dili de kötü konuşmaktadırlar.

Günümüzde bir Batı Avrupa Türk lehçesinden bahsetmek için daha çok erkendir. Avrupa'daki göçmenler Türkiye'yle ilişkilerini sürdürmekteler. Bu her yıl tatile gitme olduğu gibi, günlük Türkçe gazeteleri takip etme ve uydu antenlerle günlük Türk televizyon kanallarını izleme yoluyla, Türkiye'deki her akım Avrupa'da anında izlenilmektedir. Bu tecritlik öylesine kuvvetli ki Nisan 1997'de Hollanda İçişleri Bakanı Dijkstal, Türklerin sadece Türk televizyonlarını izleyerek yanlış bilgi edindiklerini söyledi. Batı Avrupa Türkleri Türkiye'de Hollandalı, Almanyalı olarak görülseler de, 1. ve 2. kuşak kendilerini Türk toplumunun (Türkiye'nin) bir parçası olarak görmeye devam ediyor. Aynı duygu burada yetişen 3. kuşak içinde geçerli. Fakat bütün bu bağlılığa ve dil korunma çabalarına rağmen, Türk çocuklarının ana dillerinde verilen eğitimin azlığı sebebiyle Türkçeyi çok bozuk öğrenmektedirler. Bu bozulma ilk etapta Türkçe karşılığı zor bulunan veya bulunmayan kelimelerin

Türkçe cümlelerin içine yerleşmesi ile oluşmakta. Mesela İş Bulma Kurumu'na gittim yerine, Arbeidsburo'ya gittim gibi.

Bu Avrupa dillerindeki kelimeler kuşaktan kuşağa veya görülen eğitime göre artmakta ya da azalmaktadır. Fakat bu Avrupa Türkçesine sızan Avrupa kelimeleri hızla artmaktadır. Öyle ki bugün Almanya'da yaşayan Türklerin hepsi hasta olup işe gitmeyince "krank" yap

tım diyorlar. Bunu Türkçeleştirmeye çalışanlar ise (hasta oldum yerine) "Hasta kaldım". demekteler. Bu kelime sızmalarının ikinci aşaması ise sentaks bozukluklarıdır. Dil erozyonu veya aşınması adı da verilen bu gelişme ile dilin kural sistemi ve gramer yapısı gevşemektedir.

Bunlara örnek olarak yardımcı fiillerin değişmesi gösterilebilir. Park ettim yerine park yaptım gibi. Bunun yanında Türkçedeki nüanslı kelimelerin yerini bir tek kelime almaktadır. Örnek olarak;[7] hep kelimesi tamamen, hepsi ve devamlı manalarında kullanılmaktadır.

Ama hep kırıldı. (… tamamen…)

Mektuplar hep uçuyor. (… hepsi…)

Hep Hollandaca öğretti. (… devamlı…)

Son olarak tipik bir Avrupa Türkçesi örneği vermek gerekirse.

Geçen hafta okul gitmedik. Babama bir smoes verzinnen yaptık schoolfeestje var diye.

(…) bahane uydurduk okulda eğlence var diye.

Tabii ülkeden ülkeye bu dil değişimleri farklılıklar göstermektedir. Fakat istikamet aynıdır. Batı Avrupa Türkçesi diye bir dilin oluşmayacağını bu dilin Anavatan Türkiye'deki kuralları takip edeceğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Fakat bir kaç yüzyıl sonra bu dil Balkanlar'daki Türkçe gibi Anadolu Türkçesinden uzaklaşır mı? Ben çağımızın hızlı iletişim imkanları çerçevesinde buna ihtimal vermiyorum. Günlük gazetelerin okunduğu ve Türk televizyonu ve gazetelerinin izlenildiği 2 saatte, Türkiye'ye gidişlerin mümkün olduğu bir ortamda Batı Avrupa Türkçesi Anadolu Türkçesinin Uzak Avrupası'nda bir kilim motifi rengi olarak yaşayacaktır. Görünen o ki konuşma dili düzeyinde bir Hollanda Almanya Türkçesi gelişmekte fakat bu konuşma düzeyinde kalacaktır. Yazılı dil Türkiye'yi takip edecektir. Fakat dil konusunda en büyük tehlike 3. ve 4. kuşakların bu dilde eğitim alamamaları sonucu bu dili öğrenememeleri ve bu dilin yavaş yavaş azınlık statüsüne erişemeden yok olmasıdır. Bu konuda ana dil eğitiminin önemi hayatidir.

8. Eğitim

1970'li yıllarda "misafir işçi" olarak Avrupa'da bulunan Türklerin burada gidici olduklarından hareketle çocukların eğitimi önemsenmemiştir. Daha sonra 70'li yılların sonunda kalıcılık öne çıkmaya başlayınca, bu çocukların hem ana dillerinde hem de Avrupa dillerinde yetersiz kalmaları ve eğitimde başarısız olmaları, hem misafir ülkeleri hem de Türkiye'yi çeşitli tedbirler almaya zorladı. Hem ana dilde eğitim görmek için Türkiye öğretmen gönderdi hem de Avrupa okullarında iki dilde eğitim ve Avrupa dillerinin eğitimi için tedbirler alındı. Türk ve Avrupalı makamların tartışmaları sonucu şu 3 model üzerinde anlaşmaya varıldı:

1) Türkçe hazırlık sınıfları ve artan bir şekilde Avrupa çoğunluk dilinde eğitim

2) Çoğunluk dilinin yanı sıra, Türkçe yan eğitim

3) Ana dili eğitimi görmeden, çoğunluk dilinde eğitim[8]

Alınan tedbirlerin başarılı sonuçlar verdiği söylenemez. Ana dili verilecek programların hazır olmaması, gönderilen öğretmenlerin tecrübesizliği, ve bazı politik fraksiyonlardan oluşması ve derslerde ideolojik propaganda yapmaları hikayeleri, velileri bu derslerden soğutmuş ve ana dili derslerinin başarısızlığına büyük etkisi olmuştur.

Bunun yanında ana dili derslerinin gönüllü ve ders saatleri dışında verilmesi de bu sonuçta etkili olmuştur.[9]

Ana dilini iyi öğrenemeyen çocuklar Avrupa dilinde ve eğitimindede başarısız olmuşlardır. Türkiye'den gelen ilk kuşak velilerin genelde vasıfsız eğitim görmemiş kişilerden oluşması, bunların çocuklarının ne Türkçe ne Almanca eğitimiyle ilgilenmesini mümkün kılmamıştır. Böylece çocuklar okulda evden hiç bir destek görmeden yalnız kalmışlardır. 1963'te yapılan bir araştırmaya göre, Avrupa'daki işçilerin %71,4'ü okuma yazma bilmiyordu.[10] Böylece ne Türkçeyi ne de Almancayı iyi bilmeyen bir nesil yetişmiştir. Kaybolan kuşak diye de adlandırılan bu ikinci nesil çocukların çocukları 3. kuşak daha da başarılıdır. Babalarının ve annelerinin okul tecrübeleri kaybolan yeni bir kuşak yetişmesini engellemektedir. Böylece Avrupa'da 3. kuşak 2. kuşaktan daha iyi bir şekilde yetişmektedir. Şu anda Almanya'da yüksek okulda okuyan Türk öğrenci sayısı 14.000, Hollanda'da ise 1000'in üzerindedir. Bu karamsar tabloda şunu da belirtmekte fayda var.

Avrupa'daki Türk çocuklarının eğitimde başarısızlıkları onların sosyo-ekonomik konumlarıyla ilgilidir. Türkiye'de olsalardı yine aşağı yukarı aynı neticeler alınacaktı. Türkiye'deki sorunlarının Avrupa'daki ortamda daha da büyüdüğü söylenebilir. Bunun yanında Türkiye'deki eğitim sistemiyle karşılaştırılınca Avrupa'daki Türk çocuklarının çok da başarısız oldukları söylenemez.

9. Türkçe Yayınlar (Kitle İletişim Araçları)

Avrupa'daki Türkçe yayınları televizyon ve radyo, süreli yayınlar (gazete ve dergi) ve kitaplar olarak gruplandırmamız mümkündür.

1970'li yıllardan itibaren Avrupa ülkeleri burada yaşayan ve Avrupa dillerini bilmeyen Türklerin haberleşme ve eğlenme ihtiyaçlarını gidermek için önce rad

yodan daha sonra ise televizyondan yayınlar yapılmasına müsaade ettiler. Önceleri haftada belirli bir günde 30 dakika, 45 dakika olan yayınlar daha sonra günlük olarak devam etmiştir ve hâlâ da devam etmektedir. Ülke düzeyinde yapılan bu yayınlara örnek olarak Türkler arasında önceleri Köln Radyosu olarak bilinen WDR yayınları sayılabilir. Daha sonra televizyonda da haftalık yayınlar yapılmışsada bunlar hiç bir zaman günlük olarak faaliyete geçememiş ve 90'lı yılların başında kapanmıştır. Türk televizyonlarının uydu üzerinden Avrupa'ya ulaşması üzerine Avrupa ülkelerinin televizyonlarının yayınlara ihtiyaç kalmamıştır.

Türkçe radyo ve televizyon yayınlarının amaçları Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde yaşayan Türklere yönelik, yaşadıkları ülke, Türkiye ve dünyadaki önemli gelişmeleri iletmek ve Türklerin yaşadıkları topluma katılımlarını sağlamak amacıyla bu ülkedeki toplum ve sosyal konularda bilgiler sunmak olarak özetlenebilir. Başlangıçta 1970'li yıllarda gerek Köln Radyosu gerekse diğer ülkelerdeki yayınların, buradaki toplumu bilgilendirmek için başlatılan programların bazı ideolojik sol grupların ve yandaşlarının eline geçmesi sonucu toplumun genelinden çok yapımcıların daha çok ideolojik görüşlerine hizmet etmek ve yandaşlarına yönelik olarak yayın yapıldığını burada belirtmeden geçemeyeceğiz. 1980'li yıllarda bu yayınlar, bu ideolojik çizgilerden vazgeçerek, kuruluş amaçlarına uygun olarak, toplumun geneline hitap eden yayınlara geçmişlerdir. Buradaki yayınların toplumun her kesimine hitap edecek şekilde hazırlanması önemlidir. Hollanda'da günlük 40 dakika olan Türkçe yayınların bu amaca oldukça iyi bir örnek hizmet verdiğini burada belirtmeliyiz.

Avrupa'daki Türkçe radyo-televizyon yayınları arasında Türkiye'den yayın yapan TRT-İNT televizyonu da sayılabilir. Bu televizyonun yayın politikası da zaman zaman eleştirilere uğramaktadır. TRT-İNT'in yanı sıra bazı özel Türk kanalları da Avrupa Türklerine yönelik yayınlar yapmaktadırlar, fakat bu yayınlar toplumun gerçeklerine ve gündemine uzak kalmakta ve sadece reklam toplamaya yönelik olarak kalmaktadır.

Türkiye'de çıkan gazetelerden Hürriyet, Milliyet, Sabah, Türkiye, Zaman gazeteleri günlük olarak Avrupa'da da basılmaktadır. Bu baskılarda Türkiye'deki haberlerin yanı sıra Avrupa Türk toplumundaki gelişmelere de yer verilerek, buradaki insanların dünyasına uygun gazete çıkarılmaktadır. Avrupa'daki Türklerin kendi konum ve sorunlarının ele alındığı bir fikir gazetesi, tartışma ortamı olabilecek bir yayını hâlâ yoktur.

Dergicilik daha çok aylık veya haftalık ve mahallî düzeyde kalmaktadır.

10. Gelecek

Türkiye Cumhuriyeti'nin 75. yılında Avrupa Biriliği'nden dışlanan Türkiye 3 milyona yakın insanıyla Avrupa'nın tam göbeğinde bulunuyor.

2000'li yıllarda Avrupa'da kalıcı bir Türk varlığı için çok hassas bir döneme girmiş bulunmaktayız. Özellikle sayısal olarak bile büyük bir azınlık kabul edilen Türk nüfus artışı Avrupa ülkelerini bu nüfusu eritme politikalarına (asimilasyon) yönlendirmiştir.

Önümüzdeki dönemde Batı Avrupa Türklerini bekleyen en büyük tehlike göçmenlik statüsünden azınlık haklarını elde edecek statüye geçmeden kimliklerini ağır ağır kaybetmeleridir. Avrupa özellikle yetişen nesillerin Türkiye ve Türk kültüründen uzak kalarak ilerde tamamen yabancılaşması, Almanlaşması tehlikesi ortaya çıkmıştır. Bunun belirtileri ortadadır. Asimilasyon Avrupa ülkelerinde 2 türlü yapılmaktadır.

1. İlk olarak Almanya'nın uyguladığı asimilasyon politikası: Türkler arasındaki etnik ve dinî farklılıkları öne çıkararak Türk toplumunu küçük parçalara bölerek eritme politikasıdır. Bu politika daha çok Almanya tarafından uygulanmaktadır. Etnik ve dinî aşırı gruplara örgütlenme imkanları tanıyarak Türkler arasındaki mayayı bozmakta ve onları parçalara bölmektedir. Böylece ortak Türk şuur ve kimliği ortadan kaldırılarak Alman denizi ortasında eritmek politikasıdır.

2. Bir alternatif Asimilasyon politikası ise Türklerin etnik kimliğinden daha çok dinî kimliğini ön plana çıkararak etnik kimliği asimile politikasıdır ki bu da Hollanda tarafından denenmektedir. Özellikle “Hollanda İslâmı” olarak adlandırılan bu görüşe göre Avrupa’da yaşayan Türkler ve Faslıların kendi ülkelerindeki dinî etkileri kırılarak Avrupa’ya has bir İslâm yaratılmak istenmekte ve etnik kimliğin arka plana itilmesi öngörülmektedir. Bu politikanın bir neticesi olarak Türkiye’den gelen imamlar reddedilmekte ve Hollanda’da görev yapan cami imamların Hollanda’da açılacak kurslardan mezun olmaları ön şartı aranmaktadır.

Önümüzdeki dönemde bu politikaların daha aktif uygulanmaya konacağı beklenmektedir. Bu dönem ayrıca bazı sosyal, siyasî ve hukukî bir takım elde edilen hakların kullanılacağı bir dönem olacaktır. Misafir işçilikten, göçmenliğe, buradan da yerli halkla eşit haklara sahip olma statüsüne geçişte, devletin belli başlı kurumlarında temsil edilme, ülke düzeyinde seçme ve seçilme haklarına sahip olmak önümüzdeki yılların en önemli meselelerindendir.

Özellikle Almanya’nın burada yaşayan Türklere hâlâ bu hakları vermemekte direnmesi Avrupa Türklerinin

mücadelelerinin bu ülkede yoğunlaştıracaktır. Politik şuurlanma, ekonomik yapılanma, eğitim düzeyinin yükseltilmesi Avrupa’daki Türklerin yerli topluma katılım sürecinde önemli aşamalar oluşturacaktır. Avrupa’daki Türkler bu hakları elde ettikçe ve aktif olarak Avrupa politikasında yerlerini aldıkları müddetçe Türkiye’nin Avrupa’da en önemli savunucuları ve lobicileri olacakları gibi Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne girmesinde, Avrupa’yı içerden fethetme gibi bir sonuç doğuracaktır.

Bu konuda Türkiye’nin 1990 lı yıllara kadar çok aktif belirgin bir politikası olmamıştır.

Türk devleti artık Avrupa’da yaşayan Türkleri “gurbetçi” ve “işçi” olarak görmekten vazgeçmeli ve bu insanların Avrupa’da kalıcı olacağının bilincine vararak artık onların bu ülkelerdeki varlıklarını ve konumlarını güçlendirecek tedbirler almalıdır. Batı Avrupa Türklerinin “TÜRK” olarak varlıklarını sürdürebilmeleri ise Türk kültürünü geniş bir biçimde canlı tutacak girişimler ve kültür projeleri ile gerçekleştirilebilir. Bunun için Avrupa’daki Türk toplumunun şuurlanması için gerekli girişimler yapılmalı ve buradan gelen inisiyatifler aktif olarak desteklenmelidir. Özellikle Avrupa’daki insanlarımızın gücünü aşan Türk kültür evleri, Türk kültür araştırma merkezleri kurulmalı ve desteklenmelidir. Batı Avrupa Türk Toplumu ancak Türk olarak kalırsa Türkiye için bir güç ifade eder.

11. Eski Türk Diasporaları: Finlandiya / Polonya / Litvanya

Finlandiya: Finlandiya’da 1.000 kadar Tatar Türkü yaşamaktadır. Burası Tatar Türklerinin de vatanıdır. Finlandiya’ya Çarlık zamanında ticaret amacıyla yerleşen Tatarlar Türkiye ile ilişkilerini devamlı geliştirmişlerdir. Ülkenin başkenti Helsinki’nin yanısıra Turku ve Tamepre’ye yerleşmişlerdir. Avrupa’da kurulan ilk İslâmi cemaat (Suomi İslâm Seurukanta) 1940 yılında yine burada yaşayan Tatarlar tarafından kurulmuştur.

Polonya/Litvanya: Polonya’da yaşayan Karay ve Tatar Türkleri Polonya ve Litvanya’nın otantik ve Avrupa’ya yerleşmiş en eski Türk topluluklarını oluştururlar. Şu anda yok olmuş sayılan bu kültürün

en canlı varlığı Litvanya'nın Trakai (troki) şehrinde yaşamaktadır. Esas konumuzun dışında kalan bu Türk tarihi diasporalarının sadece adlarını anmakla yetiniyoruz.

B. Diğer Kıtalardaki Türk Yerleşimleri

1. Amerika Kıtasında Türkler

Amerika kıtasında yoğun bir Türk yerleşimi gerçekleşmemiştir. 1950'den önce Osmanlı'dan göç eden gayrimüslim unsurlar (Ermeni, Yahudi ve Yunanlılar) olmuştur. Bazı ülkelerde özellikle Güney Amerika'da Osmanlı döneminde göç edenler El Turko veya Turkino gibi isimlerle adlandırılsa da bu unsurlardan Türk yerleşimi diye bahsetmek doğru olmaz. Türklerin Amerika kıtasında yerleşimi 1950 yılından sonra ve yoğunlukla Amerika ve Kanada'ya olmuştur. Latin Amerika ülkeleri olan İspanyolca veya Portekizce konuşulan Güney ve Orta Amerika ülkelerinde Türk yerleşimi yok denecek kadar azdır ki, Türk Dış İşleri Bakanlığı onlar hakkında istatistikî hiçbir bilgi vermemektedir.

ABD'de 130.000 kadar, Kanada'da ise 35.000 Türk'ün yerleşmiş olması söz konusudur.

Amerika'da Türkler[11]

Sayıca fazla olmasalar da bulundukları ülkenin dünyadaki önemi dolayısıyla kendilerinden çokça bahsedilen Türkler ABD'deki Türk topluluğudur. Eski ABD Dışişleri Bakanı Henry Kissinger "Amerikan politikasının Türkiye'den yana olmasını mı istiyorsunuz? 2 Milyon Türkün ABD'ye göç etmesini sağlayın"[12] demiştir.

1950 ve 60'lı yıllarda, eğitim amacıyla ABD'ye gelen Türklerin sayısına meslekî amaçlarla gelenlerin de eklenmesi ile giderek Türk nüfusunda bir artış olduğu gözlemlenmiştir. Özellikle ABD'nin doktor ve mühendis açığını kapatmak maksadıyla çağrılan bu eğitimli kitle, Amerika'daki Türk lobisinin ve toplumsal kuruluşların yapılanmasında önemli görevler üstlenmişlerdir.

Bu dönemde ve takip eden yıllarda çeşitli meslek gruplarına olan ihtiyaçlar karşısında Türkiye'den göçmen alan Amerikan endüstrisinin katkılarını da göz ardı etmememiz gerekir. Örneğin New York eyaletinin Kanada sınırına yakın olan Rochester şehrindeki kumaş fabrikaları Türkiye'den yüksek sayıda terzi getirmek suretiyle bu bölgede hatırı sayılır bir Türk varlığının oluşmasını sağlamıştır. Aile ve arkadaşlarının da katılımıyla gittikçe büyüyen bu topluluk bugün Rochester şehrinde oldukça önem verilen bir azınlık grubunu oluşturmuştur.

1980'li yıllardan itibaren sayıları gittikçe artan öğrenci kitlesine 1990'lı yıllardan itibaren ekonomik sebeplerle Amerika'yı tercih eden ve mavi yakalı tabiri ile adlandırılan işçi kesimi eklenmiştir. Son yıllarda gelenlerin büyük çoğunluğunu öğrenci ve işçi kesimi oluşturmaktadır.

Avrupa'daki Türklerle karşılaştırıldıklarında eğitim seviyesinin daha yüksek olduğu görülen Amerika'daki Türklerin en önemli özelliklerinden birisi üniversite ve yüksek ihtisas yapan gençlerinin sayısının yüksek olmasıdır. ABD'de yüksek eğitim gören yabancılar arasında 10. en kalabalık grubu oluşturan Türk öğrencileri toplu

mun dinamik bir yapıya sahip olmasında önemli bir görev icra etmektedirler. Örneğin Federasyonumuzun da katkı ve teşvikleri ile Türk Öğrenci Dernekleri arasındaki iş birliği ve iletişimi

arttırmak, dernek bazında çözülemeyen sorunlara çare bulmak, Amerika'daki Türk öğrencilere okul öncesi, sırası ve sonrasında yardımcı olmak ve Türk öğrencileri genel anlamda temsil etmek amacı ile New York'ta kurulan Üniversiteler arası Türk Öğrenci Birliği (ITSS), 1997'de kurulmuş olmasına rağmen 32 eyalette organize olmuştur.

Bugün artık Amerikan üniversitelerindeki yabancı öğrenciler arasında Türkler 10. sıraya yükselebiliyorsa önümüzdeki 10-20 yıl içerisinde ne kadar dinamik ve güçlü bir topluma ve etkin bir lobiye kavuşacağımızı düşünmek bile beni son derece mutlu ediyor.

Büyük öğrenci kitlesi nedeniyle Amerika'daki Türklerin yaş ortalaması diğer gruplara oranla daha düşüktür. Bu konuda resmî bir istatistik çalışması yapılması yakın dönem amaçlarımız arasında olmasına rağmen henüz başlanılamamıştır. Ancak kişisel gözlemlerimiz Amerika'daki Türklerin yaş ortalamasının 35 civarında olduğu kanaatini geliştirmiştir. Etnik yapısı, ekonomik ve eğitim düzeyi, sosyal yaşam standartları gibi birçok özelliği açısından Amerika'daki Türk toplumu Türkiye'deki toplumunun geneli ile uyum içerisindedir. Adeta ana yurdun küçük boyutlu bir aynası konumunda olan ABD'li Türkler Türkiye'deki günlük gelişmeleri yakından takip ederek orada bıraktıkları yakınlarının dertleri ile üzülüp mutlulukları ile sevinirler. Yani ABD'deki diğer etnik azınlıklar gibi ana vatanlarından büyük ölçüde kopmuş değildirler.

Birkaç yıl evvel "Time" dergisinde okuduğum bir makale Amerika'daki Yunan toplumunun Türk toplumdan sayıca 20 kat daha fazla olduğunu belirtiyordu. Yunan toplumunun büyük çoğunluğunun üçüncü ve dördüncü nesil iş ve meslek sahibi ABD vatandaşı kişilerden oluştuğunu da hesaba katarsak ekonomik gücünün Türk toplumun en az 40 katı daha fazla olduğunu görürüz. Lobicilik rekabetinde bir bu kadar daha güçlü olan Türkiye aleyhtarı Ermeni lobisi ile boy ölçüşen ABD'deki Türk toplumunun bu çerçeveden incelendiğinde son derece başarılı ve dinamik olduğunu söyleyebiliriz. Amerika'daki Türk Toplumu Amerika'nın en kalabalık toplumlarını oluşturan Latin Amerikalı ve Asyalı toplumlarla karşılaştırdığımızda gördüğümüz en belirgin farklılık geldikleri ülke ile olan ilişkileridir. Biraz evvel de belirttiğim gibi Amerika'daki Türkler halen Türkiye'ye çok yakındırlar. Bahsi geçen grupları oluşturan kişilerin çoğunluğu ise ülkesindeki siyasî, dinî ve ekonomik baskılardan kaçarak geldiği için ülkeleri ile olan ilişkileri en aza indirgemiş çocuklarının geleceğinin bu ülkede olacağı inancı ile tüm yatırımlarını Amerika'ya yapmışlardır. ABD'deki Türkler gibi geldikleri topraklara sevgi ve hasret duymaz aksine yasamış oldukları sıkıntılardan dolayı adeta düşmanlık beslerler.

ABD'deki Türk toplumunun ülke içinde yerleşim tercihlerinde ise Türkiye'deki "hemşehrilik" kavramı etkili olmuştur. Örneğin Chicago, Kars'tan gelen Türklerin tercihi olurken, son yirmi yıl içerisinde sayıları gittikçe artarak ABD'li olan Giresunlular Connecticut ve New York eyaletlerini, son iki üç yıldır ABD'ye ilgisi artan İstanbul sosyetesi ise Florida, New York ve California gibi bölgeleri tercih etmişlerdir. 1910 ile 1925 yılları arasında çoğunluğunu Ermeni ve Yunan kökenli Türklerin oluşturduğu gruplar ise dünya göçmenlerinin başkenti New York dışında Boston ve Los Angeles şehirlerinde yeni hayatlar kurmuşlardır.

ABD'de 70'e yakın Türk derneği ve bu dernekleri birleştiren iki kardeş örgüt olan çatı kuruluşları bulunur. Bunlardan biri Washington merkezli Türk Amerikan Dernekleri Asamblesi diğeri ise New York

merkezli Türk Amerikan Dernekleri Federasyonu'dur. Asamble kuruluş yeri ve amaçları itibari ile lobicilik ve siyasî çalışmalara ağırlık verirken Federasyon ise toplumun yoğun olarak bulunduğu New York ve civar eyaletlerindeki Türklerin bir araya getirilmesine öncelik vermiştir. Ancak her iki kuruluş oldukça yakın çalışarak bir çok konuda iş birliği yaparlar.

Kâr amacı gütmeyen ve vergiden muaf bir kuruluş olan Türk Amerikan Dernekleri Federasyonu, (FTAA) Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Türk toplumu desteklemek ve birleştirmek amacıyla 1956 yılında kurulmuştur. Kuruluşundan beri Amerikan ve Türk toplumu arasında önemli bir bağlantı aracı olan Federasyon, zamanla büyüyerek üye sayısını ve amaçlarını genişletmiştir. Başlangıçta dört derneğin birleşmesiyle yola çıkmış ve bugün çoğu ABD'nin Kuzeydoğu bölgesinde olmak üzere 40'tan fazla üye derneği birleştiren bir kuruluş halini almıştır.

Üye dernekler değişik etnik, teknik ve sosyal niteliklere sahiptir. (Azeriler, Türkistanlılar, Karaçaylılar, doktorlar, mühendisler, gençler ve kadınlar dernekleri gibi.) Her dernek çeşitli çalışmalar ve faaliyetler aracılığıyla kendi üyelerine hizmet verirken, Federasyon ise üye derneklerin koordinasyonunu sağlamaktadır. Bu derneklere amaçlarına ulaşabilmeleri ve mümkün olan en yüksek verimlilikte çalışabilmeleri için her türlü teknik destek verilmektedir.

Federasyon küçük bir profesyonel ancak oldukça geniş bir gönüllü kadroya sahiptir. Üye derneklerin koordinasyonunu sağlamak, Türkiye'yi ve Türk kültürünü Amerika Birleşik Devletleri'nde tanıtmanın yanı sıra,

Federasyonun kadrosu Amerika Birleşik Devletleri'ne yerleşme kararı almış Türk soydaşlarımızın bilgilendirilmesi ve gerekli yardımın kendilerine sağlanması konusunda da çabalar göstermektedir.

Diğer yandan Federasyon Amerikan halkına Türk kültürünü, müziğini ve tarihini tanıtmayı amaçlamaktadır. Bu amacın gerçekleştirilmesi çeşitli kültürel aktiviteler ve halkla ilişkiler faaliyetleri yoluyla yapılmaktadır. Bu çalışmalar içerisinde her yıl New York'ta düzenlediğimiz Türk Günü Yürüyüşü kamuoyunun en iyi bildiği etkinliğimizdir.

Türk Günü Yürüyüşü, Türk-Amerikan toplumunu bir araya getiren, Türkiye'nin ve Türk kültürünün tanıtımına katkıda bulunan ve çeşitli konulardaki görüşlerimizin dile getirilmesine olanak veren en önemli faaliyetlerden biri, her yıl New York'ta düzenlenen Türk Günü Yürüyüşü ve Türk Kültür Festivalidir. 20 yıl önce, 300-400 kişilik bir kalabalık, ABD'de görevli Türk diplomatlarını hedef alan Ermeni terörünü protesto etmek amacıyla yürümüştü. Can güvenliklerinden bile emin olmayan bu insanlar, seslerinin duyulması için bir araya gelmişlerdi. Suikastların sona ermesinden sonra, Türk-Amerikan toplumu kızgınlık yerine coşkunun ve ülkelerinden duydukları kıvancın ifadesi olarak yürümeye devam etti. Bu insanlar birlik içinde kendi kültürlerini Amerikan toplumuna tanıtmak amacıyla yürüdüler. Her yeni yürüyüşte katılım daha da arttı. 1991 yılında ise, 10. Türk Amerikan Günü Yürüyüşü rahmetli Turgut Özal'ın kişisel katkılarıyla ilk kez Türk Amerikan Haftası çerçevesinde gerçekleştirildi. Her yıl, bu'hafta' yeni birçok faaliyetin eklenmesiyle Türk kültürünü tanıtan, Türk tarihi hakkında bilgi veren ve ABD'deki Türk-Amerikan toplumunun duyduğu gururu dile getiren bir etkinlik halini aldı.

Son iki yıldır 23 Nisan'da başlayıp 19 Mayıs'a kadar süren yaklaşık bir ay süren bir Festival çerçevesinde yapılan etkinliklerimiz içerisinde konserler, sempozyumlar, seminerler, sanat sergileri bulunmaktadır.

Her yıl Türk Kültür Festivali ve Türk Günü Yürüyüşümüze gösterilen ilgi artmaktadır. Dünyanın dört bir yanından gelen gruplar, yürüyüşe ve Türk Amerikan Kültür Festivali etkinliklerine katılmak için başvurmaktadır. Türk Günü Yürüyüşleri içinde en görkemlisi olan ve geçtiğimiz 19 Mayıs'ta gerçeklesen 20. yürüyüşe katilim, New York polisince verilen raporlara göre 55.000'in üzerinde olmuştur. New York'taki yürüyüşle kutlanan bu Amerika'daki Türk Günü; toplumumuzun varlığının simgelendiği, birlikteliğimizin sergilendiği, başta çocuklarımız olmak üzere tüm toplumumuzun ulusal duygularının coştuğu bir gündür. Adeta Amerika'daki Türklerin Cumhuriyet Bayramıdır.

Bu yürüyüşe getirilebilecek bir eleştiri ise, bu yürüyüşün masraflarının tamamen Türkiye tarafından karşılanması ve hâlâ ABD'deki Türkler tarafından finans edilememesi konusudur. Doğrusu ABD'deki Türk toplumu bu konuda da biraz kendi ayakları üzerinde durmayı deneyebilir.

Ahmet Ertegün ve rahmetli Ahmet Kafadar gibi Amerikan iş dünyasının önde gelen iş adamları, Dr. Mehmet Öz, Dr. Zeki Uygur gibi Amerikan tip dünyasının saygı duyduğu Türk doktorları, Kenan Şahin gibi mucitler Türk kimliklerini kaybetmeden Amerika'da çok başarılı olmuş binlerce isimden şu aklıma gelen sadece birkaçıdır.

Toplumsal gücümüzü arttırmanın en etkili yolu ekonomik dayanışmadır. Tüm ticarî işlemlerde Amerika'daki Türk göçmenlerin, birbirleri ile iş yapmalarını ve bu işbirliğinin devamlı olabilmesi için iyi hizmet vermelerini teşvik ediyoruz. Güçlü olmanın ikinci en önemli yöntemi de eğitim seferberliği olacaktır.

Kendisine faydası olmayan bireylerin toplumuna ve ülkesine de yararlı olamayacağını düşünerek ABD'de doğup büyüyen genç ve çocuklarımızı en iyi okullarda eğitilmesi ve içerisinde yaşadığımız ülkenin kilit noktalarına getirme hedefini tüm ailelerin önceliği haline getirmeye çalışıyoruz. Benliklerini koruyabilmek içinde çocuklarımızı millî konularda da yetiştirmeyi ihmal etmememiz gerektiğini vurguluyoruz.

Toplumsal gücü pekiştirmenin diğer önemli ayağını da iyi teşkilatlanmak olarak belirlediğimiz için, Amerika'daki her Türk'ün en az bir Türk derneğine üye olması için çaba sarf ediyoruz. İnanıyoruz ki uygulamaya çalıştığımız bu yöntem tüm Türk dünyası için geçerli olacaktır.

Amerika'da Basın ve Yayın: ABD'de Türkiye'de çıkan gazetelerin yanı sıra Washington'da düzensiz olarak yayınlanan The Turkish Times gazetesi de sayılabilir. Bunun yanında Kırımlı Türkler de New York ve bölgesinde çeşitli kitap ve dergi yayınları da yapmışlardır.

2. Avustralya

Avustralya Türklerin yerleştiği en uzak kıtadır. Avustralya'ya ilk yerleşen Türklerin İngiliz pasaportu ile buraya yerleşen Kıbrıslı Türklerdir. 1960'lı yılların başında 2500 kadar Kıbrıslı Türk Avustralya'ya yerleşir. 1968 yılında ise Avustralya Türkiye'den göç almaya başlar. 1975 yılına kadar

Avustralya'nın işçi açığını kapatmak için 20 bin kadar Türk Avustralya'ya göç eder. Bunu izleyen yıllarda ise bu göç eden Türklerin aile birle

şimi, kişisel başvurular ve mültecilerle birçok Türk Avustralya'ya yerleşir.

Avustralya'daki Türkler yoğunluk olarak Sydney ve Melbourne şehirlerine yaklaşık 20'şer bin kişi yerleşirler.

Avustralya'nın göçmenlere tanıdığı vatandaşlık hakkından yoğun olarak faydalanmışlar ve Avustralya'nın sosyal sisteminde entegre olmuşlardır. Avustralya Türk topluluğu büyük bir kıtada yoğun bir azınlık olarak capcanlı yaşamaktadır.

3. Afrika

Afrika Kıtası'nda Türkleryoğun olarak Osmanlı zamanında bulunmuşlar ve yerleşmişlerdir. Osmanlı leventlerinin yoğun olarak yerleştiği Tunus Cezayir de bugün hâlâ Bu Türklerin torunları fakat dilerini unutmuş ve Araplaşmış olarak yaşamaktadırlar. Mısır'da ise Memlûklar ve Osmanlılar uzun yıllar Mısır Kahire aristokrasisinin en kaymak tabağını oluşturmuşlarsa da bu günlerde onlarda kültürel olarak Araplaşmış ve kaybolmuşlardır.

1 Bu konuda en derli toplu çalışma: Veyis Güngör (ed.), **Batı Avrupa Türkleri, Göçün 30. Yılına Armağan**; Hollanda Türk Akademisyenler Birliği yayınları, Amsterdam 1992.

2 Ahmet Azdural "30. yılında Türkiye-Hollanda Göç Anlaşması", **Sözhakkı** (1994), yıl 7, sayı 29, s. 8-9.

3 Avrupa'daki Türkiye, **Sorunlar ve Çözüm Önerileri**, Türkiye Araştırmaları Merkezi ve SODEV yayını, İstanbul 1996, s. 29-30.

4 Murat Can, Hatica Can-Engin, Siyah Lale, **Göçün Otuzuncu Yılında Hollanda'da Türkler**, 1995, s. 35-36.

5 Almanya'daki Federasyonlar çatısı altında birleşmiş Türk kuruluşlarından bazıları:

Diyanet İşleri Türk İslâm Birliği, Avrupa İslâm Kültür Merkezleri Birliği, İslâm Cemaatleri ve Cemiyetleri Birliği, Türk İslâm Birliği, Alevi Birlikleri Federasyonu, Göçmen Dernekleri Federasyonu, Sosyal Demokrat Halk Dernekleri Federasyonu, Liberal Türk Alman Birliği, Türkiye Göçmenler Birliği, Hürriyetçi Türk-Alman Dostluk Cemiyeti, Avrupa Demokratik Ülkücü Türk Dernekleri Federasyonu, Almanya Türk Toplumu vs.

Hollanda'da: Hollanda Türk İslâm Kültür Dernekleri Federasyonu, Hollanda Alevi Bektaşi Kültür Dernekleri Fderasyonu,Hollanda Ülkücü Türk Dernekleri Federasyonu, Hollanda Türk Spor Kültür Dernekleri Federasyonu, Hollanda Türkiyeli İşçiler Birliği, Demokratik Sosyal Dernekler Federasyonu, Hollanda İslâm Federasyonu, Hollanda Türkleri Konseyi, Hollanda Türk Akademisyenler Birliği vs.

6 Can-Engin (1995) s. 50.

7 Örnekler: Hendrik Boeschoten: Hollanda Türkçesi diye bir şey gelişmekte mi? makalesinden alınmıştır. Dilbilim Araştırmaları 1992, s. 11-18).

8 Çiğdem Balım, Acculturation among the contemporary Turkish communities in Europe, 1997?, yayınlanmak üzere olan makale.

9 Bu konudaki tipik olumsuzlukların yansıtıldığı en iyi yayın olarak: Gündüz Vassaf, Daha sesimizi duyurmadık, Avrupa'da Türk İşçi çocukları, İstanbul 1983. 202s.

10 O. Türkdoğan, **İkinci Neslin Dramı: Avrupa'daki İşçilerimiz ve Çocukları**. İstanbul 1984, s. 36, Orhun Yayınevi.

11 Bu bölüm sayın Egemen Bağış'ın, Türk Kurultayı'nda sunduğu bildiriden yararlanılmıştır.

12 Talat S. Halman, Babavatandan Anavatana Sevgilerle ABD Türk Topluluğu, **Yeni Türkiye** 16, Temmuz Ağustos 1997, s.2130

Polonya Tatarları

Lucyna Bauer-Nadir Devlet, "Polonya Tatarları", **Türk Kültürü Araştırmaları** 23: 1985, 189-205.

Dr. Hasan Avni Yüksel, Selim Mirza Hasbiyevic ve şiirlerinden Örnekler, **Türk Kültürü**, 398, s. 335-344.

Cengiz Orhonlu: **Lipkalar**, TM 16: 1971, 57-87.

İsa Özkan, "Polonya'da Yaşayan Türkler", **Yeni Türkiye**, 16: 1997, ss. 1860-1872.

Murat Yakupoglu, Polonya, Lehistan Türkleri, **Türk Dünyası Araştırmaları** 62: Ekim 1989, ss. 215-221.

Marek Gawecki: Ethno Cultural Status of Polish tatars, **Central Asian Survey** 1989, ss. 53-60.

György Lederer and Ibolya Takacs. **Among the Muslims of Poland Central Asian Survey** 1990, ss. 119-131.

Mahmut Tahir, Polonyalı Tatarlar, **Türk Kültürü Araştırmaları**, 250: s. 29-36.

György Lederer, İslâm İn Lithuania, **Central Asian Survey** 1995: 3 ss. 425-448.

Tomasz Marciniak, A Survey of Muslim Minorities in Poland, **Journal of Muslim Minority Affairs**, Vol. 17: 2, oct. 1997, 353-360.

A. Dubinski: Polonya Litvanya Tatarlarının Yazılı metinlerde kullandıkları Türkçe terimler, **Türk Dili Kongresi 1988**, ss. 265-294.

Karaylar

W. Zajaczkowski Karaimische kultische Lieder, **Ural Altaische Jahr Bücher** 48: 1976 249-257.

A. Dubinski, **Central Asian Journal** 23: 1979 Karaimische Handschriften in Polnischen147-150.

A. Dubinski Karaim Lehçelerinde bazı sözcük farkları, **TDK Bilimsel Bildiriler**, 1966m Ankara 1968: 209-216.

W. Zajaczkowski Karaylar ve Onların Folkloru, **Türk Kültürü Araştırmaları** 17-21: 1979-1983: 312-361.

A. Dubinski Die magisch weissagerische Terminologie in karaimischen **Ural Altaische Jahr Bücher** 1965m 311-320.

W. Zajaczkowski Ein Bruchstueck des hebraeisch-karaimischen Woerterbuches, **Ural Altaische Jahr Bücher** 1965 429-436.

Henryk Jankowski, Yeni Yayımlanan Karay Dua Kitapları, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, 262-271.

A. Zajaczkowski, Karaim Edebiyatı, **Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi** (TÖMER) 5: 1996, s. 13-20.

S. Şişman, İstanbul Karayları, **Türk Kültürü**, sayı 110, s. 90-98.

Şaban Kuzgun, Hazarlar ve Karaylar: **Yeni Türkiye**, 16: Temmuz Ağustos 1997, s. 1713-1719.

W. M. Brinner Karaites of Christendom-Karaites of Islam, **The Islamic World**, ss. 55-74.

S. Şişman, Gustaf Peringers Mission bei den Kaäern, ZDMG 215-228.

İsveç

İsveç'teki ilk yerleşen Türkler 2. Dünya Savaşı'nda Estonya'dan İsveç'e kaçan Miser Tatar Türkleridir. Bunlar İsveç'te ilk Türk cemiyetini 1949 yılında kurmuşlardır.

Türk-İslâm Din ve Kültür Derneği adını taşıyan derneği kuranlar Ali Zakerov, Osman Sukkan ve Akif Arhan isimli 3 Türktür. 1960'lı yıllarda İsveç'e yerleşen Türklerin sayıları 50.000 kadar tahmin edilmektedir.

AVRUPA'DAKİ TÜRK YERLEŞİMLERİ

Batı Avrupa'daki Türk Göçmen Gruplarının Sosyo-Kültürel ve Dilbilimsel Özellikleri / Doç. Dr. Kutlay Yağmur [p.810-817]

DOÇ. DR. KUTLAY YAĞMUR

Tılburg Üniversitesi, Babylon /Hollanda

Giriş

Göçle ilgili tartışmalarda göçün nedenleri arasında 'zorlayıcı' ve 'çekici' etkenler olarak bir ayrım yapılmıştır (Abadan-Unat, 1976: 1). Bazı insanlar daha iyi koşullarda yaşamak ve daha zengin fırsatlar elde etmek için başka ülkelere göç ederler. Bu durum göç terminolojisinde 'çekici' nedenlerle yapılan göç olarak adlandırılmaktadır. Diğer taraftan iç savaş, kuraklık ve doğal felaket gibi nedenler yüzünden bazı insanlar yuvalarını ve ülkelerini terk etmek zorunda kalırlar ki bu da 'zorlayıcı' etkenlerden kaynaklanan göç olarak adlandırılmaktadır. Ekonomik zorluktan ve işsizlik yüzünden Batı Avrupa'ya başlayan Türk göçü 'çekici' nedenlerden kaynaklanır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra çoğunlukla kırsal kesimde yaşayan Türkler; Almanya, Belçika, Hollanda, Fransa ve diğer Batı Avrupa ülkelerine iş göçünü başlattılar.

Batı Avrupa ve diğer ülkelere giden Türk göçmenlerin derin bir kültür şoku yaşaması çok doğaldı, çünkü bu insanların birçoğu yaşamlarında (askerlik dışında) belki de ilk defa köylerini terk etmekteydiler. Göçmenler yeni bir ülkeye gidince, ilk önce o ülkenin dilini öğrenirler. Böylece daha kolay iş bulurlar. Ancak Türk göçmenler geldiklerinin ertesi günü fabrikalara yerleştirildiler ve çalışmaya başladılar. Yaptıkları işler, hiç dil kullanımı gerektirmeyen işlerdi. Özellikle Almanya'ya gelen Türk işçileri geldikleri ilk 10-15 yıl süresince işçiler için hazırlanan yurtlarda kaldılar. Bu göçmen işçilerin, bulundukları toplumdan tam anlamıyla soyutlanmalarına yol açtı. Günlük yaşamdaki farklılıklar, çalışma koşulları, yiyecek, iklim ve benzeri farklılıkların dışında yeni sosyal çevreye uyum ve bulundukları toplumla bütünleşme, Türk göçmenleri bekleyen en çetin sorunlardı. Türk göçmenler farklı bir kültürel ve dini kökene sahip oldukları için bulundukları toplumla Türk göçmenler arasındaki anlaşmazlıklar veya yanlış anlaşılmalar (dilsel ve kültürel farklılıklar), olduğundan fazla büyütülmüştür.

Ev sahibi toplumlarla Türk göçmenler arasındaki çok büyük kültürel ve dilsel farklılıklara rağmen, Türk göçmenler, Batı Avrupa'da başarılı bir şekilde yerleşmişlerdir. Artık günümüzde Avrupalı Türklerden bahsedilmektedir. İkinci ve üçüncü kuşak Türklerle birlikte başlangıçta konulan hedefler ve istekler de büyük değişikliğe uğramıştır. Bu makalede Türk göçünün tarihi ana hatlarıyla sunulduktan sonra Batı Avrupa'daki Türk toplumunun sosyal, demografik, dilsel ve eğitimsel özellikleri tartışılacaktır.

Avrupa'ya İş Gücü Göçünün Başlaması

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bazı Batı Avrupa ülkelerinde demografik ve ekonomik nedenlerle büyük ölçüde iş gücü açığı vardı. İş gücü açığını kapatmak için bu ülkeler daha çok, az gelişmiş İtalya, Yugoslavya, Yunanistan, İspanya ve Portekiz gibi Güney Avrupa ülkelerinden işçi almaya başladılar. Üretim oranını artırabilmek ve uluslararası rekabete ayak uydurabilmek için Batı Avrupa ülkeleri iş gücü açığını kapatmak zorundaydı. Ülke dışından işçi getirilmesi, maaşların ve fiyatların düşük tutulmasını sağladı. Bu sayede enflasyon büyük oranda düştü. Özellikle Doğu Almanya sınırının kapatılması daha az işçi ve daha çok iş anlamına gelmekteydi. Güney Avrupa ülkelerinden daha fazla işçi getirmek mümkün olmayınca, Almanya işçi açığını kapatmak için çözüm bulmak zorunda kaldı. Abadan-

Unat'a göre (1976) Osmanlı İmparatorluğu ve Almanya arasındaki tarihi ilişkilere de dayanarak, Almanya coğrafi olarak yakın bulduğu iş gücü fazlasına sahip Türkiye'den işçi almak istedi. Ayrıca NATO'nun güney kanadının güçlendirilmesi açısından da Türkiye'den işçi almak çok cazip göründü. Sosyo-ekonomik açıdan Türklerin çok disiplinli askerler olarak ün yapmış olmaları, kolay uyum sağlamaları ve itaatkâr olmaları da Türklerin seçilmesinde rol oynamıştır. O dönemde Almanya'da hiçbir grup, Türklerin farklı bir dini, sosyal, kültürel ve dilsel kökenden geliyor olmasına aldırmamıştı.

Türk devleti açısından da çok sayıda işsizin dışarı gönderilmesi sosyal ve ekonomik açıdan büyük bir rahatlama anlamına gelmekteydi. Özellikle 1960'larda ekonomik kalkınma için yabancı paraya çok acil ihtiyaç vardı. Türk hükümetleri borç para bulmak için çok büyük zorluk çekiyordu. Türkiye iş gücü ihraç eden ülkeler kervanına oldukça geç katılmıştır. Diğer Avrupa ülkelerine göre Türk iş gücü göçü çok planlı yapılmıştır. Türk hükümeti ve Batı Avrupa devletleri arasında ikili anlaşmalarla daha başlangıçta bu işçilerin belirsiz bir süre için işe alındıkları ve bu işçilerle ilgili her şeyin karşılıklı anlaşmalara bağlı olduğu belirtilmiştir. Bu anlaşmalar Almanya ile 1961'de, Avusturya, Belçika ve Hollanda ile 1964; Fransa ile 1965 ve İsveç'le 1967 yıllarında imzalanmıştır.

İşçilerin kalacağı yerler, çalışma saatleri ve işçilerin seçilme şartları hükümetler arasında karşılıklı düzenlenmiştir. Göçün ilk yıllarında daha çok erkek nüfus eşlerini ve çocuklarını geride bıraktılar. 1973'te birçok Avrupa ülkesi ekonomik kriz yüzünden diğer ülkelerden işçi alımını durdurdu. Bu dönemde birçok Türk'ün ülkesine geri döneceği zannedildi. Ancak 1974'te çıkarılan aile birleştirme yasası ile Avrupa'daki Türk göçü yeni bir evreye girmiş oldu. Alman işçi sendikaları Almanya'da çalışan yabancı işçilerin Almanya'ya tam uyumlarının sağlanmasını talep etti. Uygun ve daha düzgün yaşama koşulları sağlandı. İşverenler mesleki kurslar ve dil kursları için katkıda bulunmaya zorunlu kılındı. Ayrımcı maddeler içeren 'yabancılar yasası' kısmen değiştirildi. En önemlisi de göçmen işçilerin ailelerini getirmelerine izin verildi. Bu kararlar elbette insani nedenlerden dolayı alınmıştı, ancak göçmen aileleri ve çocukları gelince mevcut problemlerin üçe katlandığı görüldü. Ailelerin yaşayabileceği uygun evler, Türk çocukları için özel eğitim programları, Türk aileleri için iki dilli sağlık hizmetleri vb. gibi birçok yeni hizmet gerekti. Bazı problemler ciddiye alınarak çözümler bulundu; ancak genel tutum ilgisizlikti. Türk göçmenlerin 'misafir işçi' oldukları düşüncesiyle hareket eden Batılı

devletler bu problemlerin zamanla bu işçilerin ülkelerine dönmesiyle ortadan kalkacağını düşünerek hiçbir ciddi önlem almadılar. Türk işçilerin çoğu kendi kaderleriyle baş başa bırakıldılar. Bu işçiler ancak birbirlerinden yardım alarak ve birbirilerine yol göstererek bulundukları ülkeye yerleştiler. Bu dönemde dil problemi yerleşme ve uyum sürecini bir hayli zorlaştırdı. Çocukların eğitimi de çok ciddi bir sorun olarak kendini gösterdi. Ancak Türk derneklerinin kurulmaya, dini hizmetlerin yerine getirilmeye başlaması ve Türk dilinde eğitim veren okulların açılmasıyla Türk toplumu arasındaki dayanışma daha da güçlendi.

Mevcut durum

Batı Avrupa'da dil ve kültür ile ilgili düzenli veri toplanmadığı için (Extra & Verhoeven, 1993) Türk grubu ile ilgili temsil gücü yüksek bilgi sunmak oldukça zordur. Ancak Almanya federal istatistik bürosu, Hollanda istatistik bürosu ve Türkiye dış işçi hizmetleri dairesinin verilerini kullanıp bu konuyla ilgili literatür değerlendirilerek Batı Avrupa'daki Türk toplumu ile ilgili bilgiler sunulacaktır. İlk bölümde özellikle Almanya, Hollanda ve Fransa'daki Türk toplumu ile ilgili demografik bilgiler verilecektir. İkinci bölümde ikinci ve üçüncü-kuşak Türk çocuklarının eğitimi ve birinci ve ikinci dil kullanımları ile ilgili değerlendirme ve bulgular yer alacaktır. Son bölümde ise evde konuşulan dil anketinin bulgularından yola çıkarak Batı Avrupa'da Türk toplumunun geleceği ile ilgili somut saptamalarda bulunulacaktır.

Demografik Özellikler

Günümüzde Türkçe, Batı Avrupa'da yaşayan 3 milyon'un üzerinde Türk insanının evinde konuşulan bir dildir. Batı Avrupa'da yaşayan Türk vatandaşlarının sayısı birçok Avrupa ülkesinin nüfusuyla kıyaslanabilecek durumdadır: Danimarka'nın yarı nüfusuna eşit, Lüksemburg'un nüfusunun altı katı, İrlanda'nın nüfusunun üçte ikisi ve Portekiz ve Yunanistan gibi ülkelerin nüfusunun dörtte birine eşittir (Şen, 1996). Almanya ve Hollanda'da Türk grubu en büyük göçmen grubudur. Avrupa Birliği ülkeleri tarafından Türk göçünü engellemek için çok ciddi önlemler alınmış olmasına karşın, aile birleşimi yoluyla Batı Avrupa ülkelerine Türkiye'de artarak devam eden bir göç söz konusudur. Çoğunlukla ikinci kuşağın evlenerek getirdiği bu birinci kuşak nitelikli yeni Türk göçmen grubu toplumda ve evde konuşulan Türkçe açısından 'taze kan' işlevi görmektedir. Evlerde Türkçe konuşulmaya devam etmekte ve çocuklar da Türkçe öğrenmektedir. Dil kullanımı bölümünde ayrıntılı tartışılacağı gibi, Türkiye'den gelen damat ve gelinlerin Türkçe'nin ikinci ve üçüncü kuşaklar arasında artarak konuşulmasında çok büyük etkisi vardır. Bir yerde, tahminlerin aksine, birinci kuşak sayısı gün geçtikçe artmaktadır. Tablo 1'de Batı Avrupa ülkelerinde yaşayan toplam Türk nüfusu ile ilgi bilgi verilmektedir. Bulundukları ülkenin vatandaşı olmuş bireyler sunulan rakamlara dahil değildir.

Tablo 1: Avrupa Ülkelerindeki Türklerin Dağılımı

Ülke	**Sayı**
Avusturya	142,231
Belçika	88,302
Danimarka	36,835

Finlandiya	2,000
Fransa	274,747
Almanya	2,107,426
İngiltere	61,300
İtalya	8,500
Norveç	10,000
Portekiz	65
İspanya	904
İsveç	35,831
Hollanda	284,902
Toplam	**3,053,043**

Kaynak: Türkiye İşçi Hizmetleri ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı

Yukarıdaki rakamlara İsviçre'de yaşayan 79,556 Türk göçmen de eklenmelidir. Bu şekilde Batı Avrupa'da yaşayan toplam Türk sayısı 3,132,599'a ulaşır. Ancak yukarıdaki rakamların resmi sayılar olduğunu belirtmekte fayda vardır. Gayriresmi ve kayıtsız göçmen sayısının da çok yüksek olduğu bilinmektedir. Bu şekilde, Batı Avrupa'daki toplam Türkiyeli göçmen sayısı oldukça yüksektir.

Daha önce belirtildiği gibi Almanya ve Hollanda'da nüfus sayımı geleneği olmadığı için bazı konularda göçmen gruplarla ilgili olarak ayrıntılı bilgi almak mümkün değildir; dolayısıyla, burada sınırlı bilgi sunulabilmektedir. Fransa'da ise göçmen gruplarla ilgili olarak kapsamlı veri tabanları bulunmaktadır. Akıncı ve Yağmur'un (2000) çalışmasından yola çıkarak Fransa'daki Türk grubu ile ilgili olarak demografik bilgiler sunulacaktır.

Fransa'daki Durum

Fransa'daki diğer göçmen gruplarla kıyaslayınca Türklerin Fransa'daki geçmişi çok eski değildir. İkinci Dünya savaşı sonrasında Fransa'da 7,700 Türk yaşamakta idi. Bu rakam 1954'te 5,273'e gerilerken, 1968'de tekrar 7,628'e yükseldi. Fransız ve Türk hükümetleri arasındaki ilk ikili göç anlaşmaları 1965'te imzalandı. Ancak Fransa'ya büyük çaplı Türk göçü 1970'li yıllarda başladı ve 80'li yıllarda devam etti. 1968 ve 1972 yılları arasında Türk göçmen sayısı 50,860 iken 1972 ve 1982 arasında bu rakam 123,540'a çıktı. Bu artış sadece iş gücü göçünden değil aile birleşiminden kaynaklanmaktadır. 1982 nüfus sayımında aile birleşiminin sonuçları oldukça belirgenleşmişti. Özellikle 10 ve 34 yaş arasında kadın ve çocukların sayısında çok ciddi bir artış görüldü. 1990'da Türkler 202,000 rakamına ulaşarak Fransa'daki dördüncü büyük grup statüsüne ulaştılar. Tüm Batı Avrupa'daki genel görünüme uygun olarak Fransa'daki nüfusun yarısı 20 yaşın altındaydı. Dolayısıyla az eğitimli birinci kuşak Türk göçmenlerden farklı olarak ikinci kuşak Türkler Fransız eğitim sisteminde yetişmiş, çok daha iyi eğitimli ve daha iyi işlere sahip bir grup görüntüsü vermektedir. Bu durum, Türk grubunun genel görünümünü tamamen değiştirmektedir. Akıncı'ya göre (1996, 1999) Fransa'da

yetişen Türk çocukları iki dillidirler. Anne babayla Türkçe konuşan çocuklar kendi aralarında Fransızca konuşmaktadırlar. Birçok aile artık Fransa'da temelli olarak yerleşmiş bulunmaktadır. Ancak ana vatanla ilişkiler devam etmektedir. Başlangıçta geri dönme hayaliyle gelen Türkle sonuçta temelli olarak Fransa'da kalabilirler. Bugün Fransa'daki Türklerin sayısı 350 bindir. Yaklaşık 15,000 Türk Fransız vatandaşlığına geçmiştir.

Fransa'daki Türk göçmenlerin çoğunluğu işçi olarak çalışmaktadırlar. Echardour ve Marin'e göre (1993), Türklerin %43,7'si üretim endüstrisinde, %28,5'i inşaat sektöründe ve %23,5'i hizmet sektöründe çalışmaktadırlar. Brabant'ın (1992) araştırmasına göre her ne kadar Türklerin çalıştıkları işlerde işçilikten (1982'de %89,9 olan işçi oranı, 1989'da %80'e gerilemiştir) kendi iş yerini açma veya memuriyet gibi başka mesleklere (1982'de %6.6 iken, 1989'da %18.5'e çıkmıştır) doğru bir hareketlenme olsa da Türk iş gücü daha hâlâ el emeği ağırlıklıdır. Bugün Türklerin en yoğun olarak yaşadıkları bölge İle de France'dır (toplam Türk nüfusunun %20'si). İkinci bölge 38,185 nüfusla Rhone Alpes'dir (%17). Alsace ise %15'le üçüncü bölgedir (Villanova, 1997).

Diğer Türk göçü alan ülkelerde (Avustralya, Almanya, Hollanda vb.) olduğu gibi Türk gençler arasında grup içi evlilik oldukça yaygındır. INSEE (1997) adlı kurumun rakamlarına göre kızların %98'i ve erkeklerin %92'si Türkiye'den bir gençle evlenmektedirler; dolayısıyla Türk göçü aile birleşimi yoluyla artarak devam etmektedir. Türkiye'de yetişen ve göç yoluyla Fransa'ya gelen gençler ana dilinin korunmasında çok ciddi bir katkıda bulunmaktadırlar. INSEE'nin (1997) rakamlarına göre Türk babaların %17'si ve annelerin %3'ü çocuklarıyla Fransızca konuşmaktadırlar (bu rakamlar Cezayirli babalar için %69 ve anneler için %52'dir). Fransa'daki Türk göçmenlerin nüfus yapısı (diğer ülkelerde olduğu gibi) oldukça gençtir. 1994 yılında Türk çocukların 50,000'i ilk, 30,000'i orta ve ayrıca 3,000 öğrenci de özel okullara devam etmiştir. Akıncı ve Yağmur (2000) tarafından yürütülen geniş kapsamlı bir ana dili kullanımı ve korunumu çalışması Türk gençlerinin ana dili kullanımı konusunda çok bilinçli ve duyarlı olduğunu göstermiştir. Fransa'daki Türkler ana dillerini, kültürlerinin ve kimliklerinin vaz geçilmez bir parçası olarak görmektedirler.

Hollanda'daki Türk Grubunun Dilbilimsel Özellikleri

Hollanda'nın büyük kentlerinde gerçekleştirilen geniş kapsamlı evde konuşulan dil anketinin sonuçları Türk öğrencilerinin en kalabalık ve dil gücü en yüksek grup olduğunu göstermiştir (Extra, Aarts, Avoird, Broeder & Yağmur, 2001). Bu çalışma 4-17 yaş gruplarındaki 8,686 öğrenciyi içermiştir. Hollanda'da okula başlama yaşı 4'tür ve eğitim 17 yaşına kadar zorunludur. Extra ve arkadaşlarının (2001) araştırmasında 4/5 yaş grubunda 1501 öğrenci, 6/7 yaş grubunda 1492 öğrenci, 8/9 yaş grubunda 1549 öğrenci, 10/11 yaş grubunda 1502 öğrenci, 12/13 yaş grubunda 1083 öğrenci, 14/15 yaş grubunda 888 öğrenci ve 16/17 yaş grubunda ise 485 öğrenci yer almıştır (213 öğrenci ise yaşlarını yazmamıştır). Aşağıdaki tablo öğrencilerin ve anne-babalarının doğum yerlerini göstermektedir. Tablo'ya göre öğrencilerin birçoğu Hollanda'da doğmuşken anne-babaların çoğunluğu Türkiye'de doğmuştur. Öğrencilerden bazılarının ise Belçika, Almanya ve Fas gibi ülkelerde doğmuş olması Batı Avrupa'da farklı ülkelerde yaşayan Türkler arasında evliliğin olduğunu göstermektedir.

Tablo 2: Anne-baba ve öğrencilerin doğum yerleri

Doğum yeri	Öğrenciler		Anneler		Babalar	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Hollanda	6,737	78	584	7 %	473	5 %
Türkiye	1,716	20 %	7,529	87 %	7,802	90 %
Diğer ülkeler	233	2 %	573	6 %	409	5 %

Araştırmaya göre Hollanda'daki 102 göçmen dil grubu arasında Türk grubu, dil becerisi ve dil hakimiyeti açısından en güçlü dil grubu olarak ortaya çıkmaktadır. Tablo 3 ve 4'te Türk öğrenci grubunun dil becerisi, dil kullanımı, dil tercihi ve dil hakimiyeti ile ilgili bulgular sunulmaktadır.

Bu bulgular, Hollanda'daki Türk öğrenci grubunun Türkçe dil kullanımı açısından en güçlü göçmen grubu olduğunu göstermektedir. Herşeyden önce bulgulara göre evde Türkçe konuşulmaktadır. Her ne kadar küçük kardeşlerle Türkçe konuşma oranı anne-baba ile Türkçe konuşma oranına göre düşük olsa da çocukların yaşı büyüdükçe Türkçe konuşma oranı da artmaktadır. Bu bulgu gelecek kuşaklarda da Türkçe kullanımının devam edeceğini göstermektedir. İkinci dil ortamında yetişen çocuklar için Türkçe öğretiminin çok önemli olduğu ortaya çıkmaktadır. Tablo 3'te görüldüğü gibi çocuklar

Türkçe okuma-yazma becerilerini okulda edinmektedirler; dolayısıyla Türkçe eğitimi almak çok önemlidir. Okuma yazma becerisi olmadan ikinci dil ortamında Türkçe'nin sonraki kuşaklar tarafından korunması çok zor; hatta imkânsız olacaktır.

Türkçe Öğretimi

Batı Avrupa'da yaşanılan ülkenin dili ve Türkçe öğrenimi çok karmaşık bir meseledir. Her şeyden önce yıllar boyunca ana dili öğretimi yasaları sürekli olarak değiştirilmiştir. İkinci olarak da ana dili öğretimi konusunda Avrupa Birliği ülkeleri arasında bir uyuşma söz konusu değildir. Belirsizlik ve tutarsızlık ana dili eğitimiyle ilgili politikaları tanımlamaktadır. Barselona'da 1986'da yayımlanan uluslararası dil hakları beyannamesinde tüm dillerin ve kültürlerin eşit olduğu belirtilmiştir (Genel ilkeler, Madde 10, paragraf 1); fakat Avrupa Konseyi'nin 25 Temmuz 1977 tarihli yönergesi, göçmen çocuklarının ana dili öğretimiyle ilgili olarak: "Üye devletler ulusal ve yasal koşulları doğrultusunda ve (göçmenleri) gönderen ülkelerin devletleri ile iş birliği içinde okul programlarıyla eşgüdümlü olarak ana dili eğitimi ve öğretimi için uygun önlemleri alır" şeklinde daha hâlâ yürürlükte olan bir karar almıştır. Çok açık destek vaadine rağmen göçmen grupların ana dili öğretimi konusunda birçok tutarsızlık mevcuttur. Extra ve Gorter'in (2001: 3) açıklaması uygulama ve yasal düzenleme arasındaki büyük çelişkiyi sergilemektedir: "Türkçe ve Arapça Avrupa Birliği ülkelerinde milyonlarca insan tarafından konuşulan ve öğrenilen sözüm ona Avrupalı olmayan dillere iyi iki örnektir. Göçmen dilleri göçmen gruplar tarafından kimliklerinin bir parçası olarak algılanıp aktarılmalarına karşın bölgesel azınlık dillerine nazaran çok daha az korunmakta ve eğitimde de çok az yasal destek görmektedirler. Aslında göçmen dillerinin öğretimi birçok yasa yapıcı tarafından göçmenlerin

bulundukları toplumla bütünleşmesinin önünde bir engel olarak görülmektedir. Avrupa düzeyinde göçmen dilleriyle ilgili yasa ve yönergeler yetersiz ve oldukça eskidir."

Batı Avrupa'daki Türkçe öğretimini değerlendirebilmek için bu dillerin öğretimi ile ilgili yasaları kısaca özetlemek gerekmektedir. Birçok Avrupa ülkesi bu dillerin öğretimi ile ilgili somut kararlar almasına rağmen, göçmen dillerinin öğretimi ile ilgili tartışmalar bir türlü bitmek bilmemektedir. Başlangıçtaki amaç göçmen çocuklarının misafir olarak görülmesi ve ülkelerine döndüklerinde uyum zorluğu çekmemeleri için ana dili eğitimi verilmesiydi. Ancak mevcut durum farklı olduğu için ana dili eğitiminin de artık gereksiz olduğu iddia edilmektedir. ana dili öğrenimi bulunulan ülkenin dilinin öğrenilmesine bir engelmiş gibi görülmektedir. Aslında her iki dilin de öğrenimi çok önemlidir. (Bu konuda hiçbir göçmen farklı bir şey söylememektedir.? **Bu kitapta yer alacak?** diğer makalede sergilendiği gibi Hollanda'daki Türk toplumu ana dili bilinci oldukça yüksek olan bir gruptur. Türk dilinin öğrenimi genç kuşakların ait oldukları toplumla diyalogları ve benlik gelişimleri açısından çok önemlidir. Her ne kadar son dönemlerde Hollanda hükümeti ilkokullardaki ana dili öğretimini belediyelere kaydırarak, ana dili eğitimini kademeli olarak ortadan kaldırmak istese de bu göründüğü kadar kolay olmayacaktır. Belediyeler ana dili eğitiminin tamamen okul saatleri dışına çıkarılmasına çalışsa da anne-babalar bu konuda direnç göstermektedir. Belediyeler ana dili eğitiminin bazı derneklerce yapılmasını istemekte, bu da çok ciddi kaygıları beraberinde getirmektedir.

Farklı Avrupa ülkelerinde farklı ana dili eğitimi uygulamaları vardır. İngiltere gibi ülkelerde ana dili eğitimi ilgili toplumla yerel yönetim arasında çözülmesi gereken bir konudur. İsveç, Hollanda ve Danimarka gibi ülkelerde sorumluluk eğitimle ilgili mercilere aittir.

Almanya (bazı eyaletleri hariç), Fransa, Lüksemburg ve Belçika gibi ülkelerde ana dili eğitimi sorumluluğu göçmenlerin geldiği ülkeye aittir. ana dili eğitimi derslerinin kalitesi genellikle düşük olduğu için her geçen yıl bu derslere talep azalmaktadır. Eğer ana dili derslerinden verimlilik bekleniyorsa bu yanlış uygulamalardan vazgeçilmelidir.

Açıkça görüldüğü gibi, Batı Avrupa'daki hakim görüş azınlık dillerinin eritilmesi yönündedir. Extra ve Verhoeven'ın (1993: 22-23) belirttiği gibi: "Hollanda'daki yaygın kanı etnik azınlıkların ana dillerini bırakarak sadece Hollandaca konuşmaları yönündedir, ve göçmen çocukları ana dillerini öğrenmek yerine tüm zaman ve enerjilerini Hollandaca öğrenmeye vakfetmelidirler. Bu anlayışta çok dillilik bir zenginlik/kaynak olarak değil, bir problem olarak görülmektedir." Bu zihniyet Avustralya'da uygulanmakta olan çok kültürlülük politikalarından tamamen farklıdır.

Boeschoten, Dorleijn ve Leezenber (1993: 132) daha güçlü bir şekilde ne Batı Avrupalı toplumların, ne hükümetlerin ne de eğitim politikası geliştirenlerin ana dili eğitimine ve farklı kültürlere sıcak bakmadığını belirtmişlerdir. Birçok bilim adamı ve politikacı ana dili eğitiminin kaldırılması için mücadele başlatmışlardır. Aslına bakılırsa söz konusu ana dili dersleri zaten haftada bir buçuk saatle sınırlı idi ve birçok okulda da ana dili eğitimi hademe odalarında, merdiven altlarında veya okulun kullanılmayan bir köşesinde çok olumsuz koşul

lar altında yürütülmekte idi. Her şeye rağmen Hollanda'daki ana dili eğitimi diğer birçok Batı Avrupa ülkesinden çok daha iyi durumdadır, denebilir. Çünkü Hollanda Eğitim Bakanlığı geçmişte bu alanda öğretim malzemesi geliştirilmesi için çok kaynak ayırmıştır.

Almanya'da Türkçe öğretimi göçmenlerin bir gün geri dönecekleri düşüncesiyle başlatılmıştır. Alman hükümeti, Türk devleti tarafından gönderilen Türkçe öğretmenlerinin Alman okullarında Türkçe öğretmesine izin vermiştir. Ancak Türk göçmenlerin kalıcı olduğunu anlayan Kuzey Ren Vesfalya Federal Hükümeti, Türkiye tarafından gönderilen öğretmenlere bağımlı olmaktansa Türkçe öğretmeni yetiştirmek için Essen Üniversitesinde tam donanımlı bir öğretmen yetiştirme bölümü açmıştır. Bu program ilk ve orta dereceli okullar için Türkçe öğretmeni yetiştirmektedir.

Türkçe'nin Batı Avrupa'daki statüsünün düşük olmasından bahsedilmektedir (bunda Türk göçmenlerin çoğunluğunun kırsal kesimden gelmiş olması ve düşük eğitimli olması, ayrıca bulundukları topluma kolay uyum sağlayamamaları etkendir). Ancak Gogolin'e göre (1998): "Güç ve yasallık açısından Türkçe'nin kolay anlaşılamayan bir gücü ve statüsü söz konusudur. Çocuklar arasında Türkçe'nin çok yüksek bir statüsü vardır. Birçok çocuk tarafından düzenli olarak konuşulduğu için gizli bir güçten söz edilebilir." Hatta Gogolin Türkçe'nin ana dili Türkçe olmayan çocuklar arasında da çok yüksek bir statüye sahip olduğunu iddia etmektedir. Tüm bunlara ek olarak Alman eğitim sisteminde yarı-yasal da olsa Türkçe'nin bir yeri vardır. En önemlisi de Türkçe Almanya'da yaşayan birçok aile için iletişim dilidir. İki dilli ikinci ve üçüncü kuşakların artması Türkçe'nin statüsünü daha da yükseltecektir. Batı Avrupa'da Türk çocuklarının dil gelişimini inceleyen birçok çalışma (Verhoeven, 1987; Boeschoten, 1990; Driessen, 1997; Pfaff, 1994) Türk çocuklarının 4 ve 8 yaşları arasında ağırlıklı olarak Türkçe'ye hakim olduklarını göstermiştir.

Ayrıca Türk çocuklarının okul başarılarını ölçen çalışmalar da vardır (Verhallen & Schoonen, 1993; Klatter-Folmer, 1996). Bu çalışmalar Türk çocuklarının genelde daha az başarılı olduğunu göstermiştir. Tesser (1993) ve Mulder'e (1996) göre Türk çocukları diğer göçmen çocuklarına göre daha az başarılıdırlar. Verhallen ve Schoonen (1993), Türk çocuklarının okulda daha az başarılı olmalarının temel nedeninin zayıf kavram gelişimi olduğunu iddia etmişlerdir. Araştırmalara göre Türk çocuklarının Hollandacası Hollandalı sınıf arkadaşlarına göre çok daha zayıftır. Çocukların yaşı büyüdükçe aradaki farkın kapanması beklenir, ancak araştırmalara göre aradaki fark kapanacağına artmaktadır (Verhoeven & Vermeer, 1989). Klatter-Folmer'in (1996) çalışmasına göre Türkçe ve Hollandaca becerileri çocukların akademik başarılarıyla eş orantılıdır. Hollanda'daki durum diğer Avrupa ülkelerinde de benzer bir görünüm arz etmektedir. Maalesef birçok Avrupa ülkesindeki durum Hollanda'dan daha olumsuzdur.

Türk çocuklarının ana dillerindeki becerileri göz önünde bulundurulmadan bazı araştırmacılar, Türkçe'nin Hollanda okullarında çok düşük bir statüsü olduğunu iddia etmektedirler (Klatter-Folmer, 1996: 33). Ancak Klatter-Folmer'ın iddiasının tam tersine ülke çapında yapılan bir araştırmada Türkçe'nin Hollanda'nın en güçlü azınlık dili olduğu saptanmıştır (Extra, Aarts, Avoird, Broeder and Yagmur, 2001). 1995'teki verilere göre 42619 Türk çocuğunun yüzde 77'si o yıl ana dili derslerini takip etmiştir.

En büyük Türk grubu Almanya'da yaşamaktadır. Almanya'nın değişik eyaletlerinde 316,309 Türk öğrenci ana dili derslerini takip etmektedir. Şen'e (1996) göre Almanya, Hollanda, Belçika, Fransa, Danimarka, Avusturya, İsviçre ve İsveç'in ilk ve orta dereceli okullarında yaklaşık 640,000 Türk öğrenci bulunmaktadır. Ayrıca söz konusu ülkelerde 16,000 civarında Türk üniversite öğrencisi vardır.

Türkçenin Gücü

Türk göçmenlerin gittiği Avustralya, USA, Kanada gibi ülkelerle kıyaslandığında Batı Avrupa'daki Türklerin ana dillerini kullanmaları ve muhafaza edebilmeleri için daha fazla kaynak ve olanak bulunmaktadır. Avrupa'daki Türkler her yıl ülkelerini ziyaret edebilirken, Avustralya gibi uzak ülkelerdeki Türkler her 4-6 yılda bir ülkelerine gidebilmektedirler (Yagmur, de Bot, & Korzilius, 1999). Avustralya'daki Türkler, önceleri cenazelerini defnedilmek üzere Türkiye'ye gönderirken şimdilerde bu eğilim değişmiştir. Artık defin işlemi de Avustralya'da yapılmaktadır. Bu durum Türklerin içinde yaşadığı toplumu ve ülkeyi benimsemesi açısından önemli bir göstergedir. Avrupa'daki Türkler ağırlıklı olarak defin işlemini Türkiye'de yapmaktadırlar.

Batı Avrupa'da yaşayan Türkler her türlü basın yayın organına kolayca ulaşabilmektedirler. **Hürriyet**, **Milliyet**, **Türkiye** ve **Cumhuriyet** gibi birçok büyük gazetenin yüksek tirajlı Avrupa baskıları vardır. Her türlü dergi ve kitap birçok kitapçıda bulunmaktadır. Türkiye'den gelen söz ve sahne sanatçıları Avrupa kentlerinde temsiller ve konserler vermektedir. Kimi Avrupa kenti Anadolu kentlerinin birçoğundan daha fazla Türk di

linde sanat gösterilerine sahne olmaktadır. Birçok Avrupa kent ve mahalle kütüphanelerinde çok zengin Türkçe kitap koleksiyonu bulunmaktadır. Hollanda'daki çok sayıda kütüphane Türk yazarlarla okuma günleri düzenlemektedir.

Tüm bunların yanı sıra çanak anten yoluyla Türkiye'de yayın yapan radyo ve televizyon kanallarının çoğu Avrupa kentlerinde izlenebilmektedir. Her ne kadar bazı Avrupalı tutucu çevreler bu çanak antenlerin yasaklanmasını istese de Türk televizyon yayınları ana dilinin canlı tutulmasında çok önemli bir rol oynamaktadır. Bu paragrafta özetlenen tüm etkenler ana dilinin özellikle genç kuşaklar tarafından edinimi ve muhafazası için önemli bir can damarı olmaktadır.

Son yıllarda Avrupa ülkelerinin çoğu göçmenlere vatandaşlık hakkı tanımıştır. Bunun sonucunda Avrupa ülkelerinde yaşayan birçok Türk, çalıştıkları ülkenin vatandaşlığına geçmek için başvuruda bulunmuştur. En büyük Türk göçmen grubu Almanya'da yaşadığı halde Hollanda (22,179) ve Almanya'dan (24,682) yaklaşık sayılardaki Türk göçmen 1984-1992 yılları arasında vatandaşlık başvurusunda bulunmuştur. Şen'e (1996) göre Almanya'da çok düşük sayıda Türk'ün vatandaşlık başvurusunda bulunmasının başlıca nedeni, sadece Türkiye'deki birtakım yasal hakların kaybedilmesinden değil aynı zamanda Türk kimliğinin yitirilmesi ve ülkeden tamamen kopulması anlamına geldiği de düşünülmektedir. Almanya'da çifte vatandaşlık gündemde olmasına rağmen daha hâlâ toprak bağından çok kan bağı vatandaşlık için kriterdir. Vatandaşlık meselesi, sadece hak ve yükümlülükler açısından değil, ayrıca seçme ve seçilme hakkı açısından da çok önemlidir. Şen'e (1996) göre "göçmenler diğer tüm vatandaşlar gibi vergi ödeme, kanunlara uyma gibi yasal

yükümlülüklerini yerine getirmelerine rağmen seçme ve seçilme hakkı yoluyla ülke yönetimini etkileme gibi temel vatandaşlık hakkından yoksundurlar.” Bu durum bazı Batı Avrupalı politikacıların bir taraftan ‘uyum çağrıları’ yaparken diğer taraftan göçmenleri dışlamasına çok iyi bir örnektir. Şen’e göre “sosyal bütünleşmenin sağlanabilmesi için birtakım yasal alt yapının sağlanması gerekmektedir. Her şeyden önce göçmenlerin kendilerini güvende hissedebilmeleri için ayrımcı göç politikalarına, ırkçılığa ve ayrımcılığa bir son verilmesi gerekmektedir.” Her şeye karşın özellikle Hollanda, Belçika ve Almanya’da yaşayan Türk göçmenler siyasi partilere artarak ilgi göstermektedirler. Hollanda ve Almanya meclislerinde görev yapan Türk kökenli parlamenterler Türk grubunun sosyal ve siyasal etkinliğinin de artmasını sağlayacaktır. Siyasi temsilin artması için de yaşanılan ülkenin vatandaşlığına geçmek önem kazanmaktadır.

Dilsel ve Kültürel Değerlerin Korunması

Batı Avrupa’da yaşayan Türk göçmenler ana dillerinin korunması konusunda oldukça duyarlıdırlar. İkinci kuşak Türk gençlerinin dil tutumlarının tespiti için Almanya’nın Essen kentinde iki anket çalışması yapılmıştır. Bu çalışmanın sonuçlarına göre (Yağmur, 2002), Türk gençleri, ana dillerine karşı çok olumlu yaklaşırken ileride Türkçe’nin Almanca tarafından geri planda bırakılacağından çekinmektedirler. Bu tutum, Türk gençlerinin ana dillerine karşı daha duyarlı olmalarını sağlayacağı için olumlu bir sonuç olarak kabul edilebilir. Hollanda’da De Bot ve Weltens (1997) tarafından yapılan çalışmada da benzer sonuçlar alınmıştır. De Bot ve Weltens Hollandaca, İngilizce, Almanca ve Türkçenin bu dili konuşanlar arasında kıyaslamalı önemlerini araştırmışlardır. Söz konusu çalışma kapsamında araştırmaya katılanlar hem kendi dillerini hem de diğer dilleri önemleri açısından değerlendirmişlerdir. Tutumlarla ilgili 18 soruya verilen yanıtları faktör analizine tabi tutmuşlar ve ortaya 5 faktör çıkmıştır: Kendi dilinin ve kültürün önemi, azınlık dilinin muhafaza edilmesi, medya ve okullarda kullanılan diller, yabancı ülkelerde çalışma niyeti ve son olarak İngilizce ve Almanca’nın Hollandaca üzerindeki tehdidi. Bu çalışmanın sonuçlarına göre dört grup içerisinde Türkler, ana dillerine karşı en üst derecede duyarlı bulunmuştur. Ayrıca, Türkler ana dillerinin çok değerli olduğunu belirtirken dillerinin okullarda öğretilmesini istemişlerdir. Diğer taraftan, sadece Türk gruptan araştırmaya katılanlar çocuklarının başka kültürlerden insanlarla evlenmesine karşı çıkmışlardır. Bu bulgular ışığında Türk grubunun ana dili ve kültür konusundaki hassasiyeti kolayca anlaşılmaktadır.

Hollanda’da elde edilen sonuçlar Türkçenin ikinci ve üçüncü kuşak göçmenler arasında en güçlü azınlık dili olduğunu göstermektedir. Türk dili, Türk kimliğinin ayrılmaz bir parçası olduğu için ana dilin ikinci dil ortamında yaşatılması ve eğitimi çok önemli hale gelmektedir. Dilin bu denli güçlü olmasında en önemli etkenlerden birisi, Türklerin grup dışı evlilik yapmamalarıdır. Avrupa ülkelerinde doğup büyüyen gençler çoğunlukla Türkiye’de evlilik yapmakta ve sürekli olarak birinci kuşak göçmen akımı sağlanmaktadır. Bu sosyo-kültürel eğilim ana dilinin de sürekli olarak canlı ve diri kalmasına yol açmaktadır. Eğer Avrupa’da yetişen gençler daha çok kendi aralarında veya farklı dil gruplarından evlilik yapmış olsalardı, ana dilinin korunması bu denli kolay olmayabilirdi. Nitekim karma evliliklerde

(farklı dilleri konuşan kişilerin evlilikleri kastedilmektedir), çoğunlukla yaşanılan ülkenin dili evde konuşulmakta ve çocuklar da sadece evde konuşulan ortak dili (Almanca

veya Hollandaca gibi) öğrenmektedirler. Aynı şekilde Türk grubunun çoğunlukla aynı semtlerde oturuyor olması da onlara ana dili kullanımı için geniş bir sosyal yapı sunmaktadır. Aslında basın yayın organları Türklerin sadece kendi aralarında iletişimde olmalarından ve bulundukları topluma uyum sağlamamalarından şikayetçi olmaktadır. Bu iddialar, Türkler arasındaki dayanışmanın Batı standartlarına göre çok güçlü olmasından kaynaklanıyor olabilir.

Sonuç

Gogolin'in (1998) iddia ettiği gibi Türkçe'nin ikinci ve üçüncü kuşak gençler arasındaki statüsü oldukça yüksektir. Batı Avrupa'daki Türk göçmen grubun sosyo-ekonomik özelliklerinden dolayı, çoğunluk toplum üyeleri Türkçenin çok daha düşük statü ve güce sahip olacağını bekleseler de ortaya çıkan sonuçlar, Türkçenin çok güçlü bir dil grubu olduğunu ortaya koymaktadır. İlginç bir şekilde Türkçe, Avrupalı genç kuşaklar arasında popüler bir argo haline gelmektedir. Aynı şekilde Türkçe yabancı dil derslerine Alman ve Hollanda kökenli öğrenciler de ilgi duymaktadır. Ancak elde uygun malzeme olmaması Türkçe'nin yabancı dil olarak geleceğini tehdit etmektedir. Türkçe'nin etkili bir şekilde öğretimi için çok nitelikli öğretmen ve malzeme gerekmektedir.

Avrupa'daki Türkler bulundukları topluma başarılı bir şekilde uyum sağlarken aynı zamanda kalabalık bir grup olmalarının verdiği avantajla ana dillerini ve kültürlerini de muhafaza edeceklerdir. Extra, Aarts, Avoird, Broeder & Yagmur (2001) tarafından yapılan araştırmada da ortaya çıktığı gibi, Batı Avrupa'daki gelecek Türk nesilleri iki dilli olacak ve ana dillerine sahip çıkacaklardır.

Abadan-Unat, N. (1976). 'Turkish Migration to Europe: A Balance Sheet of Achievements and Failures'. In: N. Abadan-Unat (Ed.) **Turkish Workers in Europe**. Leiden: E. J. Brill, 1-44.

Akıncı, M. -A (1996) "Les pratiques langagières chez les immigrés turcs en France". **Écarts d'Identité**, **no**. **76**, pp. 14-17.

Akıncı, M. -A. (1999) "**Développement des compétences narratives des enfants bilingues turc-français en France âgés de 5 à 10 ans**. (Ph. D. dissertation, Université Lumière Lyon 2).

Akıncı, M. A. & Yağmur, K. (2000). Language use and attitudes of Turkish immigrants in France and their subjective ethnolinguistic vitality perceptions. Paper presented at International Turkish Linguistics Conference, Bogazici University, İstanbul, Turkey, 14-16 August 2000.

Boeschoten, H. (1990) **Acquisition of Turkish by immigrant children**. **A multiple case study of Turkish children in the Netherlands aged 4 to 6**. Wiesbaden: Harrasowitz.

Boeschoten, H. et al. (1993). Turkish, Kurdish and other languages of Turkey. In **Community Languages in the Netherlands**, G. Extra & L. Verhoeven (eds.), 109- 142, Amsterdam: Swets & Zeitlinger.

Bot de, K. & Weltens, B. (1997). Multilingualism in the Nederlands? In: T. Bongaerts & K. de Bot (eds.) **Perspectives on Foreign Language Policy**, 143-156. Amsterdam: John Benjamins.

Broeder, P. & Extra, G. (1999). **Language**, **Ethnicity & Education: Case studies of Immigrant minority groups and immigrant minority languages**. Clevedon: Multilingual Matters.

Driessen, G. (1997). From mother tongue to foreign language: Prospects for minority- language education in The Netherlands. In **Perspectives on Foreign-Language Policy: Studies in Honour of Theo van Els**, T. Bongaerts and K. de Bot (eds.), 181-200, Amsterdam: John Benjamins Publishing.

Echardour, A. & E. Maurin (1993) La main d'oeuvre étrangère, **Données sociales**, pp. 504-13.

Extra, G. & Verhoeven, L. (1993). Community languages in cross-cultural perspective. In **Community Languages in the Netherlands**, G. Extra & L. Verhoeven (eds.), 109-142, Amsterdam: Swets & Zeitlinger.

Extra, G. & Gorter, D. (2001). Comparative perspectives on regional and immigrant minority languages in multicultural Europe. In: G. Extra & D. Gorter (eds.) **The Other Languages of Europe**. Clevedon: Multilingual Matters. Pp. 1-41.

Extra, G., Aarts, R., Avoird, T., Broeder, P., & Yagmur, K. (2001) **De Andere Talen van Nederland** (The other langauges of the Netherlands). Bussum: Uitgeverij Coutinho.

Gogolin, I. (1998). Multilingualism and the Public Sphere. **Which languages for Europe?** Amsterdam: European Cultural Foundation.

INSEE (1997). **Portrait social: les immigrés en France**.

Klatter-Folmer, J. (1996) **Turkse Kinderen en hun schoolsuccess**. Ph. D Dissertation, Tilburg University, Tilburg: Tilburg University Press.

Mulder, L. (1996) **Meer voorrang**, **minder achterstand: Het Onderwijsvoor- rangsbeleid getoetst**. Nijmegen: ITS.

Pfaff, C. (1994). Early bilingual development of Turkish children in Berlin. In **The Crosslinguistic study of bilingual development**, G. Extra & L. Verhoeven (eds.), Amsterdam: Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences.

Şen, F. (1996). Turkish Communities in Western Europe. In **Turkey between East and West: new challenges for a rising regional power**, V. Mastny & R. C. Nation (eds.), 233-266. Boulder, Colo: Westview Press.

Tesser, P. (1993) **Rapportage minderheden 1993**. Rijswijk: SCP.

Verhallen, M. & Schoonen, R. (1993). Lexical knowledge of monolingual and bilingual children. **Journal of First and Second Language Acquisition**, 14, 4, p. 344.

Verhoeven, L. (1987). **Ethnic minority children acquiring literacy**. Dordrecht: Foris Publications.

Verhoeven, L. and Vermeer, A. (1989). **Diagnose van Kindertaal** [Diagnosis of Child Language]. Tilburg: Zwijssen.

Villanova de, R. (1997) Turkish housing conditions in France: from tenant to owner. In: S. Özüekren & R. Van Kempen (ed.), Turks in European cities: housing and urban segregation. **Comparative Studies in Migration and Ethnic Relations**, 4, ERCOMER, Utrecht University, pp. 98-121.

Yağmur, K. (1997) **First Language Attrition among Turkish Speakers in Sydney**. Ph. D. Dissertation, Nijmegen University (Studies in Multilingualism, Vol. 7, Tilburg: Tilburg University Press).

Yağmur, K., de Bot, K., & Korzilius, H. (1999). Language Attrition, Language Shift and Ethnolinguistic Vitality of Turkish in Australia. **Journal of Multilingual and Multicultural Development**, 20, 1, pp. 51-69.

Yağmur, K. (in press) Language Maintenance Patterns of Turkish Immigrant Communities in Australia, and Western Europe: the impact of majority language policies on language attitudes and ethnolinguistic vitality perceptions. **International Journal of the Sociology of Language**.

Diyasporik Türk Gençliği Kültürel Kimliğin Yeniden Üretimi ve Hibrid Kimlik İnşası / Dr. Talip Küçükcan [p.818-829]

DR. TALİP KÜÇÜKCAN

İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) / Türkiye

Giriş

Türklerin Batı Avrupa ülkelerine göç süreci 1950 sonları ve 1960'ların ilk yıllarından başlayarak devam etmiştir. 1973 yılındaki petrol krizine dayalı ekonomik duraklamadan göç hareketini bir süreliğine kesintiye uğratmakla birlikte aile birleşimi şeklinde dışarıya göç hareketi ivme kazanarak devam etmiştir. Türkiye'ye dönüş planları sadece mitolojik bir niyet olarak kalmış ve aile birleşmeleri ile Avrupa'daki Türk nüfusu her yıl gittikçe artmıştır (Abadan-Unat, 1974; Paine, 1974; Abadan-Unat; 1976; Beeley, 1983; Martin, 1991). Günümüzde Avrupa'da 3 milyondan fazla Türkiye kökenli insan yaşamaktadır. Avrupa'daki Türk nüfusun büyük bir çoğunluğu bulundukları ülke vatandaşlığına geçerek göçmenlik statüsünü terk etmek suretiyle bu ülkelerde yerleşik hayat sürmeye başlamıştır (Castles, Booth and Wallace, 1987). Avrupa'da doğup büyüyen genç kuşaklar da eğitimlerini bu ülkelerde almakta, bu ülkelerin okullarında sosyalleşmeye başlamaktadırlar. Anne-babalar için genç kuşakların farklı kültürel ortamlarda sosyalleşmeleri 'kültürel kimlik' gelişimi açısından birtakım kaygılara neden olmaktadır. Ancak bu kaygıların ne kadar haklı olduğunu, Avrupa'daki Türk gençlerinin gerçekten 'kültürel kimlik' eksenli sorunlar yaşayıp yaşamadıklarını değerlendirebilmek için gençlerin Türk kültürel değerleri hakkında neler düşündükleri konusunda kapsamlı araştırmalar yapıldığını söylemek zor görünmektedir. Bununla beraber son yıllarda Avrupa'daki Türk gençlerini konu alan sosyolojik ve antropolojik araştırmaların ivme kazandığını da belirtmekte yarar vardır (Abadan-Unat, 1985; Kagitcibasi, 1987; Lange, 1989; van der Lans and Rooijackers, 1996). Almanya, Belçika, Fransa ve Hollanda gibi ülkeler yanında Avrupa'ya giden Türkler için İngiltere de önemli bir göç ülkesi olmuştur. İngiltere'de yerleşik Türkiyeli ve Kıbrıslı Türklerin sayısının 300 bini aştığı tahmin edilmektedir (Ladbury; 1977; Bhatti, 1981; Gazioglu; 1989; Nielsen, 1989a; Anwar, 1993; Owen, 1993; The Independent, 2 January 1996). Bu ülkede yaşayan Türkiyeli ve Kıbrıslı Türklerin çocukları söz konusu olunca da 'kültürel kimlik' sorununa eğilen ancak birkaç bilimsel araştırmadan bahsetmek mümkündür.

Bu makale Londra'da yapılan bir alan araştırması ve anket uygulaması verilerine dayanmaktadır. Araştırmanın amacı İngiltere Türk gençliğini daha yakından tanımak ve düşüncelerini, tutum ve duruşlarını öğrenerek diyasporada 'kültürel kimlik' oluşumunu ve geleneksel kimlik yapısındaki değişimleri tahlil etmektir. Makale bireysel ve toplumsal kültürel kimlik ve aidiyetin oluşmasına etki eden unsurlar içinde yer alan faktörlerden sayılabilecek Türkçe (dil), Türk kültürü, arkadaş grubu seçimi, kız-erkek arkadaşlıkları ve evlilik öncesi cinsel ilişkiler hakkında Britanyalı Türk gençlerinin neler düşündüklerini içermektedir. Buna ilaveten gençlerin aile ve arkadaş seçimi konusundaki fikirleri ile Türkiye ve Kıbrıs'a nasıl baktıkları ele alınmaktadır.

Araştırma Popülasyonu

Ankete katılanlar psikologların gençlik dönemi olarak niteledikleri 12-18 yaş grubundaki (Patterson, Sochting and Marcia, 1992) kız ve erkek Türk gençlerinden oluşmaktadır. Araştırma grubu olarak 12-18 yaş grubunu yani erken ergenlik ve gençlik döneminin seçilmesinin temel nedeni kimlik duygusu edinmede bu gelişim döneminin belirleyici derece etkin bir özelliğe sahip oluşudur (Phinney, 1993b). Tablo 1 araştırmaya katı

lanların yaş ve cinsiyetlerine göre dağılım oranlarını göstermektedir.

Tablo 1: Araştırmaya Katılanların Yaş ve Cinsiyet Dağılımı

		Erkek	%	KIz%
12-15	24	57	36	71
16-18	18	43	15	29
Toplam	42	100	51	100

Tablo 1'de de görüldüğü gibi araştırmaya 42 erkek ve 51 kız olmak üzere toplam 93 genç Türk katılmıştır. İstatiksel olarak bu temsili bir rakam olarak görülmektedir. Bu sayının Türk gençleri hakkında genel bir izlenim edinilmesi, kimliksel oluşum ve değişimdeki örüntünün gözlemlenmesi için yeterli olduğu düşünülmektedir. Anket Türklerin yoğun olarak yaşadıkları kuzey-doğu Londra'da farklı devlet okullarında yapılmıştır. Böylece daha temsili bir araştırma popülasyonuna ulaşılması gerçekleştirilmiştir. Okullarda anket uygulamasına ilave olarak gençlerin gönüllü olanları ile yüz yüze görüşmeler gerçekleştirilerek araştırma sürecinde daha zengin ve detaylı veri toplanması sağlanmıştır.

Araştırmaya katılan erkeklerin yüzde 57'si, kızların ise yüzde 71'i 12-15 yaşları arasındadır. Yaşları 16-18 arasında olan erkeklerin oranı yüzde 43, kızların oranı ise yüzde 29'dur. Bilimsel araştırmalar bu yaş dönemlerini gençlik dönemi olarak nitelemektedir. Biz de bu nedenle özellikle bu yaş grubunu seçtik. Ancak 18-24 yaş grubu hakkında da araştırmalar yapılması gerektiğini burada belirtmek gerekir.

Doğum Yeri ve Sosyalleşme Çevresi

Araştırmaya katılan Türk gençlerinin doğum yerleri Türkiye, Kıbrıs ve Londra olarak belirlenmiştir. Tablo 2'de görüldüğü gibi erkeklerin yüzde 41'i, kızların ise yüzde altısı Türkiye'de; erkeklerin yüzde altısı, kızların ise yüzde sekizi Kıbrıs'ta doğmuştur. Geri kalan büyük çoğunluk ise Londra doğumludur.

Tablo 2'de yer aldığı gibi erkeklerin yüzde 45'i kızların ise yüzde 86'sı İngiltere doğumludur. Yani araştırmaya katılan gençlerin yaklaşık üçte ikisi İngiltere'de doğup büyüyen deneklerden oluşmaktadır. Bu önemli bir bulgudur ve buna şöyle bir anlam yüklenebilir: Türkiye ve Kıbrıs'tan uzak vatanlarda doğan bir Türk kuşağı yetişmektedir. Benzeri bir durum diğer Avrupa ülkelerinde yaşayan

Türkler için de geçerlidir. Burada doğan gençler için doğdukları ve büyüdükleri ülkeler anavatan durumundadır.

Tablo 2: Araştırmaya Katılanların Doğum Yeri

		Erkek	%	KIz%
Türkiye	17	41	3	6
Kıbrıs	6	14	4	8
Londra	19	45	44	86
Toplam	42	100	51	100

Avrupa'da yeni bir Türk gençliği yetişmektedir. Aile kökenleri Türkiye ve Kıbrıs olan İngiltere doğumlu gençler Avrupa Türklerinin önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Bu gençler doğdukları ülke dilini daha iyi öğrenmekte ve anne-babalarından farklı bir kültürel hayat içinde büyümektedirler. Gençlerin içinde yaşadıkları ortamsal ve çevresel faktörler kimlik edinme ve aidiyet duygusu kazanmalarını etkilemektedir (Phinney, 1993a). Bu nedenle Türk gençlerinin kültürel kimlikleri incelenirken doğup büyüdükleri sosyal çevre göz önüne alınmalıdır. Çünkü kimlik gelişimi sadece zihinsel ve duygusal süreçlerin değil çevresel ve toplumsal faktörlerin de etkisine maruz kalmaktadır (Watermann, 1992; Phinney, 1993a; Markstrom-Adams, 1992).

İngiltere'de doğup büyüyen veya küçük yaşlarda bu ülkeye gelenler farklı kimlikler, kültürel değerler ve farklı yaşam biçimleri ile karşılaşmaktadırlar. Bu nedenle gençleri anlamak ve kimlik gelişim süreçlerini çözümleyebilmek için bağlamsal ve çevresel koşulların göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Türk gençlerinin İngiltere'de yaşadıkları süre göz önüne alınırsa bu söylediğimiz daha iyi anlaşılacaktır.

Tablo 3'te görüldüğü gibi Türk gençleri hayatlarının büyük bölümünü Londra'da geçirmektedirler. Burada doğmayanlar bile küçük yaşlarda aileleriyle gelip İngiltere'de yaşamaya başlamıştır. Tablo 3'teki veriler Türk gençlerinin büyük bir çoğunluğunun doğumlarından bu yana Londra'da yaşadıklarını göstermektedir. Londra'da doğmayanların çoğu da zaten uzun yıllar önce buraya gelmiş görünmektedir.

Tablo 3: Londra'da Yerleşiklik Süresi?

		Erkek	%	KIz%
Doğduğundan beri		19	45	44 86
1-5 yıl arası	8	19	4	8
6-10 yıl arası	15	36	3	6
Toplam	42	100	51	100

Araştırmaya katılan erkeklerin yaklaşık yarısı, kızların ise yüzde 86'sı doğduklarından beri Londra'da yaşamaktadır. Bunun anlamı şudur: Artık İngiltere'de doğup büyüyen, İngiliz okullarına

giden, İngilizce yazıp konuşan ve bunlardan da önemlisi Britanya vatandaşı olan bir Türk gençliği yetişmektedir. Bunlara kısaca Britanya Türk gençliği denilebilir. Britanya Türk gençliği

İngiliz kültür değerlerinin baskın olduğu toplumsal bir çevrede sosyalleşmekte ve kimlik duygusu edinmektedir. Çevresel ve ortamsal şartlar gençlerin aile ilişkilerini, Türk diline ve geleneklerine bakışını ve arkadaşlık ilişkilerini etkilemektedir. Şimdi sırasıyla gençlerin bu konulardaki görüş, algı ve duruşlarını tahlil edebiliriz.

Gençler ve Aile İlişkileri

Makalenin bu bölümüne kadar araştırmaya katılan Türk gençlerinin profili hakkında bilgi verilmiştir. Şimdi sıra, çoğunluğu İngiltere'de doğup-büyüyen genç Türklerin aileleri hakkında verdikleri bilgilere ve gençlerin kuşaklar arası ilişkiler hakkında neler düşündüklerini irdelemeye gelmiştir.

Gençlerin kuşaklar arası çatışmalara ilişkin şikayetleri, istekleri ve aileden beklentilerine kulak vermeden onlarla verimli ilişkiler kurmak mümkün olmayacaktır. Daha önce de belirtildiği gibi gençlerin çoğu İngiltere doğumludur. Yani onlar doğumlarından itibaren bu toplumun bir parçası olarak toplumsal hayata katılmaktadır. Bu özellikleri ile gençler göç deneyimi yaşayan aile büyüklerinden sosyalleşme ve toplumsal hayata katılarak yaşadıkları toplumla bütünleşme düzeyleri bakımından doğal olarak daha farklı bir tablo çizmektedirler. Tablo 4'te görüldüğü gibi araştırmaya katılan deneklerin ailelerinin yarıdan fazlası Kıbrıs kökenlidir. Türkiye kökenli olanlar sayısal olarak daha azdır. Bu da zaten İngiltere'deki Türkiye ve Kıbrıs Türklerine ilişkin olarak bilinen oranın bir yansıması olarak değerlendirilmelidir.

Tablo 4: Araştırmaya Katılanların Aile Kökenleri

		ANNE	%	BABA	%
Türkiye	28	30	32	34	
Kıbrıs	53	56	51	54	
Diğer	4	5	2	3	
Cevpsız	8	9	8	9	
Toplam	93	100	93	100	

Tablo 4'te görüldüğü gibi araştırmaya katılan deneklerin aileleri içinde sadece dört anne ve iki baba Türk kökenli değildir. Verilen cevaplar arasında Türk olmayan annelerin İrlanda, İngiliz ve Arap kökenli oldukları belirtilmiştir. Bu arada hemen belirtmek gerekir ki Türkiye ve Kıbrıs kökenliler tamamen ayrı ve birbirinden kopuk gruplar olarak düşünülmemelidir çünkü her iki grup arasında çok sayıda evlilikler olmuştur. Burada sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Türk ailelerinin yaklaşık tümünü Kıbrıs ve Türkiye kökenli olarak, gençlerin ise büyük bir çoğunluğu Britanyalı olarak tanımlamak mümkündür.

Gençlerin Aileleriyle Birlikte Yaşamaya İlişkin Tutumları

Türk aile yapısında anne-baba ile çocuklar arasında sıcak bir ilişki vardır ve bu ilişkinin ömür boyu sürmesi beklentisi canlılığını korumaktadır. Çocuklar 18 yaşına gelince evden ayrılmaları beklenmez. Evden ayrılma genellikle gençlerin evlenmesi ve yeni bir aile kurması ile meydana gelen bir süreçtir. Araştırmada İngiltere'li Türk gençlerinin aileleriyle birlikte yaşama konusundaki ne düşündükleri, aileleriyle mi yoksa özgür ve kendi başlarına buyruk mu yaşamak istedikleri sorusu da ele alınmıştır. Tablo 5'te görüldüğü gibi araştırmaya katılanların yüzde 54'ü aileyle birlikte yaşama yanlısıdır. 11 erkek ve 19 kız ise kendi ailelerinden bağımsız yaşama taraftarı olduklarını belirtmişlerdir.

Tablo 5: Gençlerin Aileleriyle Yaşama Konusundaki Görüşleri

		Erkek	%	Kız%
Evet	22	52	32	63
Hayır	11	26	19	37
Cevapsız	9	22	-	-
Toplam	41	100	52	100

Aileleriyle yaşamak isteyenler genellikle 'aile sevgisi', 'aile güveni' ve 'hayatlarını sevdikleri ile' paylaşma isteklerinden dolayı böyle bir tutum benimsediklerini ifade etmişlerdir. Anne-babalarına duydukları saygı, onları kırıp-incitmeme duyarlılığı ve yalnız yaşama sırasında karşılaşılabilecek toplumdaki bazı tehlikeler ve güvensizlik duyguları da aileyle birlikte yaşama nedenleri arasında sayılmaktadır. Bunlara ilaveten anne-baba ile ilişkilerin sıcak olması, çatışmaların ve farklı görüşlerin derin olmayışı, onların her an yardıma hazır olmaları da gençleri birlikte yaşamaya iten dürtüler olarak belirmektedir.

Aileyle birlikte yaşama konusundaki görüş ve tutumlarla ilgili olarak bazı cinsiyet farklılıkları göze çarpmaktadır. Özellikle kızların yüzde 37'si kendi başlarına yaşamak istediklerini belirmişlerdir. Bunun için genç kızlar çeşitli nedenler göstermektedir Aile kontrolünün katı olması, ailenin erkek üyelerine daha fazla özgürlük alanı tanınması ve kızların hayatlarının her noktasında onlara karışılması aileden ayrı yaşamak isteyenlerin temel nedenleri arasında yer almaktadır.

Ailedeki kavgalar, anne-baba ilişkilerinin gergin olması ve huzursuz bir ortamın olması da genç kızları aileden bağımsız olarak yaşamaya iten nedenler arasında sayılmaktadır. Bu nedenle anne-babaların huzurlu bir aile ortamı hazırlamaları ve gençlerin sesine kulak vermeleri gerektiği söylenebilir. Aksi takdirde onları kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya gelinme ihtimali gayet büyük olacağına kesin gözüyle bakılabilir

Aile Kontrolü ve Kuşaklar Arası Sürtüşme

Özellikle aşırı aile kontrolü ve baskısı başta kızlar olmak üzere bütün gençlerin en büyük şikayetlerinden biri olarak ortaya çıkmaktadır. Tablo 6'da da görüldüğü gibi erkeklerin yüzde 33'ü,

kızların ise yüzde 73'ü ailelerinin aşırı baskı yaptığını düşünmektedir. Aile baskısının özellikle genç kızlar üzerinde yoğunlaşması 'aşırı korumacılık', 'dedikodudan uzak durma', ve 'kızların daha çok tehlikeyle karşı karşıya oldukları' gibi bazı nedenlere bağlanmaktadır. Araştırmada elde edilen bulgular İngiltere'deki Türk toplumu ile ilgili önceki çalışmalarda (Ladbury, 1979; Bainbridge, 1986) varılan sonuçları destekler niteliktedir.

Tablo 6: Gençlere Göre Aile Baskısı Düzeyi

YAŞ	Erkek	%	KIz	%
Aşırı	14	33	37	73
Aşırı değil	19	45	14	27
Cevapsız	9	22	-	-
Toplam	42	100	51	100

Erkekler aile baskısını kızlar kadar hissetmedikleri için şikayetleri de o kadar fazla görünmemektedir. Coğrafi olarak yakın yerleşim birimlerinde oluşan mahallelerde ikamet eden Türk toplumu arasında erkeklerin serbest davranışlarıyla ilgili rahatsız edici düzeyde dedikodu ve söylentiler ortaya çıkmamakta, hatta başka kızlarla görülen erkeklerin bu davranışı övülmekte ve çapkınlık bir anlamda teşvik edilmektedir. Kızlar söz konusu olduğunda ise onların tiyatro ve sinemaya gitme istekleri bile çoğunlukla aile büyükleri tarafından 'aman başkaları ne der' kaygısıyla engellenmektedir. Bu tür korkular yaşayan aileler, erkek çocuklarına tanıdıkları özgürlüğü kızlara tanımamakta ve cinsiyet ayırımına dayalı bu kısıtlayıcı davranış genç kızları olumsuz yönde etkilemektedir. Aile baskısının sadece kızlar üzerinde kurulmasının yanlış olduğunu ifade eden deneklere göre aileler erkek çocuklara tanıdıkları özgürlükleri kızlara da tanımalı ve daha da önemlisi onlara güven duygularını güçlendirmelidir.

Gençlerle aile büyükleri arasında bazı görüş ayrılıklarının da olduğu gözlenmektedir. Araştırmaya katılan erkeklerin yüzde 68'i, genç kızların ise yüzde 90'ı çeşitli konularda aileleriyle farklı düşündüklerini ve bu kuşak farkının zaman zaman gerilimlere ve sürtüşmelere neden olduğunu belirtmektedir. Bu da yukarıda bahsedilen aile kontrolünü doğrulamaktadır. Kuşaklar arası görüş ayrılıkları genellikle giyim-kuşam, makyaj, eğlence için dışarı çıkma, arkadaşlık seçimi, arkadaş ziyareti, ev dışında geçirilen zaman, okul seçimi, geleceğe ilişkin planlar ve evliliklerinin düzenlenmesi konuları üzerine yoğunlaşmaktadır. Kuşaklar arası görüş ayrılıkları ve sürtüşme sadece Türkler arasında değil, İngiltere'ye yerleşmiş Hindistan ve Pakistan kökenli diğer etnik azınlık grupları için de geçerlidir ve aşağı yukarı benzer konularda farklılıklar dile getirilmektedir (Anwar,1976; Anwar,1985).

Gençlik, Dil ve Türkçe

Göçmen toplulukların kaybetmekle karşı karşıya oldukları kültürel değerlerin ilk sıralarında yer alan unsurlardan birinin dil olduğu belirtilmektedir (Waters, 1990). Bu bölümde gençlerin Türk dili ve kültürü hakkında neler düşündüklerini ve hangi dili daha iyi kullandıklarını ve bunun arka planını oluşturan nedenler tahlil edilecektir. Buradaki temel sorular şunlardır: Acaba Türk gençleri evde ve sokakta Türkçe mi yoksa İngilizce mi konuşmayı tercih ediyorlar? Bu tercihin gerisinde yatan nedenler

nelerdir? İletişim dili seçilirken hangi faktörler devreye giriyor ve gençler tercihlerini hangi yönde kullanıyorlar?

Araştırmaya katılan gençlerin çoğu hem İngilizce hem de Türkçeyi iyi bildiklerini iddia etmektedir. Tablo 7'de de görüldüğü gibi deneklerin yüzde 72 gibi büyük bir çoğunluğu her iki dili de iyi bildiği kanaatini taşımaktadır.

Tablo 7: Türkçe ve İngilizce Düzeyleri

		SAYI %
Türkçe ve İngilizce		67 72
İngilizce	12	13
Türkçe	6	6
Cevapsız	8	9
Toplam	93	10

Araştırmada elde edilen verilere göre gençlerin yüzde 13'ü İngilizceyi daha iyi yazıp konuşmaktadır. Türkçeyi İngilizce'den daha iyi bilenlerin oranı ise sadece yüzde altı olarak gözükmektedir. Gençlerin çoğunluğu hem İngilizceyi hem de Türkçeyi iyi bildiklerini söylemekle beraber araştırma amacıyla hazırlanan anketler içinde Türkçe anket formu yerine tümü İngilizce anket formlarını doldurmayı tercih etmişlerdir. Bu da gençlerin yazılı Türkçeyi İngilizce kadar etkin kullanamadıklarını göstermektedir. Gençlerin Türkçeleri daha ziyade günlük konuşmayla sınırlı kalmaktadır. Kitap okuma ve film seyretme örüntüleri de gençlerin Türkçe kitap yerine İngilizce kitapları, Türkçe film yerine İngilizce filmleri daha çok tercih ettiklerini yani Türkçenin aslında dar bir alanda kullanıldığını göstermektedir.

Dil Öğreniminin Yeri ve Korunma Mekanizması

Gençlerin çoğu evde iki dil kullanıyor. Hem Türkçe ve hem de İngilizceyi iyi bildiğini söyleyen gençlerin çoğunluğu evde her iki dili de günlük hayatta sıkça kullanıyor. Gençlerin iki dili de iyi derece de bilmeleri bir zenginlik kaynağı olmakla beraber bu dillerden birinin ağırlık kazanarak diğerinin kullanılmasını sınırlaması bazı iletişim sorunlarına ve linguistik kimlik sürtüşmelerine neden olmaktadır.

Araştırma sonuçları Türkçe öğretiminde ilk kaynağın aile olduğunu göstermektedir. Yani bir anlamda dil aile ortamında doğuyor, gelişiyor ve genç kuşaklara sözlü gelenek yoluyla aktarılıyor. Tablo 8'de de görüldüğü gibi gençlerin yüzde 76'sı iki dilli, yani bilingual olma özelliğine sahiptir. Bu yeteneklerini gençler aile ortamlarında başarıyla kullanmakta ve evlerinde sadece İngilizce konuşanların oranı yüzde iki olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tablo 8: Evde Konuşulan Dil

		SAYI %
Türke ve ingilizce	71	76
İngilizce	11	12
Türkçe	2	2
Cevapsız	9	10
Toplam	93	100

Gençlere göre aileden sonra Türkçenin en iyi öğrenildiği yer hafta sonu dil ve kültür okullarıdır. Yaz tatilini Türkiye veya KKTC'de geçirenler de tatillerini dil öğrenme ve geliştirme açısından yararlı bulmaktadır. Gençler ayrıca yerel Türk radyo ve gazetelerinde de Türkçe öğrenimine yönelik program ve yayınların yanı sıra gençlik programları ile basılı yerel medyadaki gençlik sayfalarının da yararlı olacağını düşünmektedirler.

Gençler dil ve kültürel yönden gelişim için bazı beklentilerini de dile getirmektedirler. Örneğin ülkedeki Türk derneklerin, medya kuruluşlarının ve daha da önemlisi resmi temsilciliklerin daha sık Türkçe şiir, hikaye ve deneme yazı yarışmalarının kendilerini teşvik edeceğini ifade etmektedirler. Buna ilaveten Türkiye ve KKTC eğitim müşavirliklerinden Türkiye ve Kuzey Kıbrıs'a kültür gezileri düzenleyip, sponsor etmeleri beklentisi dile getirilmektedir.

Elde edilen bu sonuçlar şunu göstermektedir: Genç Türkler, Türkçe öğrenmek istiyor ve evde her fırsatta Türkçe konuşuyorlar. Ancak anne-babalarından ve yetkililerden daha fazla ilgi bekliyorlar. Unutulmaması gerekir ki çocuklara Türkçe öğretmek ilk planda anne-babanın sonra da Türkiye ve KKTC eğitim müşavirliklerinin ve kültür ataşeliklerinin görevidir. Ayrıca İngiltere'deki yerel belediyelere de düşen önemli görevler vardır. Bu görevlerin ilgili makamlara hatırlatılması da anne-babanın görevidir. Türkçeyi iyi öğrenemeyen çocukları şüphesiz anne-babaların suçlamaya hakları yoktur. Bu anlamda asıl sorumlu tutulması gerekenler çocuklarının kültürel kimlik erozyonuna uğradığını düşünen ancak kültürel birikimin aktarımı konusunda yeterince çalışmayan ebeveynlerdir.

Günlük Konuşmalarda Dillerin Kullanım Oranları

Gençlerimiz evlerinde hem Türkçe hem de İngilizce konuşmakla beraber, çoğunluğun günlük konuşmalarında tercih ettikleri dil aslında İngilizcedir. 'Ailenizle veya Türk arkadaşlarınızla konuşurken hangi dili konuşmayı tercih ediyorsunuz?' şeklindeki soruya, gençlerin yüzde 63'ü "İngilizce"cevabını vermiştir. Yani Tablo 9'da da görüldüğü gibi gençler artan oranda İngilizce konuşma eğilimindedir ve bulgular gençlerin Türkçelerinin gittikçe zayıfladığını göstermektedir.

İngilizce konuşmayı tercih edenlere 'Niçin İngilizce konuşmayı tercih ediyorsunuz?' diye sorduğumuzda bu gençler anlamlı cevaplar vermektedir. İngilizce konuşmayı tercih edenler 'kendimizi İngilizce daha iyi ifade ediyoruz', 'İngilizce daha rahat ve kolay geliyor', 'Türkçemiz pek iyi değil, hata yapınca dalga geçiyorlar' gibi bir dizi cevapla iletişim dili tercihlerinin gerisinde yatan nedenleri açıklamaktadır.

Tablo 9:		Türklerle Günlük Konuşmalarda Tercih Edilen Dil
		SAYI %
İngilizce	59	63
Türkçe	25	27
Cevapsız	9	10
Toplam	93	100

Türk gençlerinin İngilizceyi çok iyi derecede öğrenmesi ve kullanabilmesi yaşadıkları toplumla iletişim kurup entegre olmaları, eğitim ve iş yaşamında başarıyı yakalamaları için zorunlu görülmektedir. Gençlere göre İngilizceyi iyi öğrenmeden ne okul ne de iş hayatında başarılı olunması mümkün görünmemektedir. Ancak diğer taraftan Türk gençlerinin düşünce, duygu ve beklentilerini ifade edebilecek düzeyde Türkçe bilgisinden yoksun bulunmaları 'kültürel kimlik' açısından kaygı verici bir durum olarak değerlendirilmektedir. Gençlere göre İngiltere'de Museviler, Zenciler, Hindistanlı ve Pakistanlı azınlıklar kültürel kimliklerini yaşatmak ve genç kuşaklara aktarmak için ciddi uğraş vermektedir. Bu azınlık grupların kültürel kimliklerini korumak için

akşam ve hafta sonu okullarına ilaveten çok sayıda tam zamanlı okul açtığının altını çizen Türk gençleri İngiltereli Türklerin sadece hafta sonu okulları ile yetindiklerini ancak bunun yeterli olmadığını dile getirmektedirler.

Gençliğin Türk Kültürü Hakkındaki Tutumları

Avrupa'daki diğer ülkelerde olduğu gibi İngiltere'de de genç Türkler birden fazla 'kültürel kimlikle' karşılaşmaktadır. Bu durum Avrupa ve Amerika'daki tüm azınlık ve etnik topluluklar için de geçerli bir olgudur. Sadece Türkler değil Hindistan, Pakistan, Arap, Musevi ve Çin kökenli olanların çocukları da bir taraftan kendi kültürel değerlerini öğrenmekte diğer taraftan da yaşadıkları ülke kültürünü okul, toplum ve medya gibi kanallarla öğrenmekle yüz yüze kalmaktadır.

Özellikle göçlerle homojen yapısı bozulan ve gittikçe heterojen ve çoğulcu bir yapı kazanan toplumlarda farklı kökenlerden gelerek bu toplumlara eklemlenen gruplar zaman zaman iki farklı kültürel değerler sistemi arasında çatışma veya sürtüşme yaşamakta ve bundan en çok genç kuşaklar etkilenmektedir. Bu tür çatışmaları farklı kültürel geçmişe sahip grupların yeni ortamlarda tecrübe etmesi oldukça yaygındır (Abadan-Unat, 1985). İngiltere'deki Türk gençlerinin ailedeki sosyalleşmeleri ile okuldaki sosyalleşmeleri çoğu zaman örtüşmemektedir çünkü onlar evde Türk kültürü, okulda ise İngiliz kültürü ile yüz yüze gelmektedirler. Aslında çatışmayı yenecek kadar güçlü bir kültürel kimliği olanlar için bu tür kültürel alış-veriş bir zenginlik kaynağıdır. Ancak bu çatışmaların yaşanma süreci kendi kültürel değerlerinden kopuk olanlar için ciddi bir yabancılaşmanın başlangıcı da sayılabilir.

Gençlerin Türk Kültür Hakkında Düşünce ve Görüşleri

İngiltere'deki Hindistan, Pakistan, Musevi ve Bangladeş kökenli aileler gibi Türkiye veya KKTC kökenli ailelerin büyük bir çoğunluğu da Türk gelenek ve törelerinin çocuklara öğretilmesi ve

kazandırılması gerektiğini düşünmektedir. Aileler 'Kültürel kimliğimiz canlı tutulsun' mantığıyla hareket etmekle birlikte acaba genç Türkler bu konuda ne düşünmektedir? Acaba gençler de anne-babaları kadar kültürel değerlerin korunmasını istiyorlar mı? Bu sorunun cevabı Tablo 10'da açıkça görülmektedir.

Araştırmaya katılan gençlerin yüzde 76'sı, yani büyük bir çoğunluğu, Türk geleneklerinin ve kültürel değerlerinin korunmasından yana olduklarını bildirmektedir. Araştırmaya katılan gençlerin çoğuna göre diğer gruplar gibi Türkler de kendi kültürüne sahip çıkıp yaşatmalıdır aksi takdirde Türk kimliği bu toplumda eriyip kaybolacaktır. Gençlere göre kendi kültürüne sırt çevirenleri, sahip oldukları değerlerden dolayı aşağılık duygusuna kapılıp da başka gruplara özenenleri İngiliz toplumu onaylamamaktadır.

Deneklere göre İngiltere'de hem Türk hem de saygın birer Britanya vatandaşı olarak yaşamak mümkündür. Kültürel değerlerin yaşatılmasından yana olan gençlerin çoğu bu değerler arasında din, dil, namus, ahlak, büyüklere saygı ve aileye önem verme gibi unsurları ön plana çıkarmakta ve bunların birer kimlik kaynağı olduğunu savunmaktadır.

Bu anlamda sosyalleşmenin ilk yeri olan aile, kültürel birikimlerin en azından korunması ve aktarımında önemli bir kaynak olarak görülmektedir. Almanya Türkleri üzerine yapılan bir araştırmada (Nauck, 1994, 1995; Abadan-Unat, 1985)) da kuşaklar arası sürtüşmelere rağmen kültürel birikimin aktarımında ve temel seçeneklerin yapılmasında ailenin etkisini ortaya konmuştur.

Tablo: 10: İngiltere'de Türk Kültürü ve Gelenekleri Korunmasına İlişkin Tutumlar

		SAYI %
Evet	71	76
Hayır	10	11
Cevapsız	12	13
Toplam	93	100

Araştırmaya katılan gençlerin yüzde 11 gibi küçük bir grubu ise 'Türk gelenekleri korunmasa da olur' görüşünü dile getirmektedir. Kendilerine 'niçin' diye sorulduğunda bu gençler aslında çok düşündürücü cevaplar vermektedir. Bu gruptaki gençler, Türk kültürel değerlerinin tümüne karşı olmadıklarını ve yaşadıkları toplumdaki baskın değerlerle karşılaştırdıklarında katı buldukları bazı uygulamalara karşı çıkmaktadırlar. Özellikle genç kızlar, kendi üzerlerinde daha çok baskı hissettikleri için aile kontrolünü aşırı bulmakta ve kendilerine güven duymayan bu baskı geleneğinin kalkmasını istemektedirler. Burada dikkat edilecek olursa kızların geleneklerin tümüne değil, onların özgürlüklerini kısıtlayıcı gördükleri birtakım "gelenekselleşmiş" uygulamalara karşı oldukları fark edilecektir. Genç kızlar bu tür gelenekselleşmiş davranış kalıplarının değişmesinden yana olduklarını belirtmektedir. Yani geleneğin diyasporada yeniden üretimi sırasında katı kalıpların çözülmesi ve bazı değişimlerin gerçekleştirilmesi gerektiğini ifade et

mektedirler. Kızlar üzerindeki kontrol geleneğinin varlığı ve bunun değişmesi gerektiği istemi İngiltere'deki diğer azınlık gruplara mensup genç kızlar arasında da yaygın bir şekilde gözlenmektedir (Ballard, 1979, Anwar, 1994 ve Joly, 1995).

Gençlerin Türkiye ve Kktc'ye Bakışı

Daha önce de belirtildiği gibi araştırmaya katılan gençlerin büyük bir çoğunluğu İngiltere doğumludur. İngiltere'de doğmayanlar da zaten küçük yaşlarından itibaren bu ülkede yaşamaya başlayan ve çoğu artık Britanya vatandaşı olanlardır. Yani gençler artık hem de facto hem de yasal anlamda İngiltereli bireyler konumundadır. Dolayısıyla Türkiye ve Kıbrıs hakkında kendilerinden önceki kuşaklardan farklı düşünme ve kökenlerinin uzandığı bu iki ülkeye farklı tutumlar geliştirme potansiyeli taşımaktadırlar.

'Kendinizi İngiltere'de mi yoksa Kıbrıs veya Türkiye'de mi daha mutlu hissediyorsunuz? ' şeklindeki soruya gençler aidiyet duyguları hakkında önemli ipuçları veren aynı zamanda ilk kuşak üyelerinden farklılaşan yanıtlar vermişlerdir.

Tablo 11:		Kendinizi Nerede Daha Mutlu Hissediyorsunuz?
		SAYI %
Kıbrıs / Türkiye'de	28	30
İngiltere'de	26	28
Fark etmiyor	39	42
Toplam	93	100

Tablo 11'de görüldüğü araştırmaya katılan gençlerin yüzde 30'u kendilerini KKTC veya Türkiye'de daha huzurlu hissediyor. Bunun nedeni nedir diye sorduğumuzda ise gençler çoğunlukla pragmatik nitelikli olan şu cevapları veriyor:

'KKTC / Türkiye'de insanlar daha cana yakın.',

'Orada hemen arkadaş ediniyoruz, sokaklar daha güvenli.',

'Kendimizi yabancı değil kendi evimizde hissediyoruz.',

'KKTC / Türkiye'de ailemiz bize daha çok özgürlük tanıyor.',

'Orada kendi kültürümüzü her yerde görüyoruz, Türkçemizi ilerletiyoruz'.

'Yemekleri de unutmamak lazım. İnsan ne yiyeceğini şaşırıyor'.

Araştırmaya katılan gençlerin yüzde 28'i ise kendilerini İngiltere'de yani doğup büyüdükleri yerde daha mutlu hissediyorlar. Bu gruptaki gençler 'İngiltere'deki yaşama çok alıştıklarını', 'arkadaşlarının hep burada olduğunu' ve "İngilizce"yi daha iyi kullandıklarını' belirtmekte ancak KKTC veya Türkiye'de geçirdikleri tatillerin zihinlerine kalıcı ve canlı izler bıraktığını da ifade etmektedirler. Araştırmaya katılan gençlerin yüzde 42'si ise kendileri için İngiltere veya KKTC / Türkiye arasında fark olmadığını ifade etmiştir. Bu gruptaki gençler hem doğdukları hem de anne-babalarının geldikleri

ülkelere karşı yakınlık ve bağlılık hissetmektedirler. Gençlerin büyük bir çoğunluğu İngiltere'de doğup büyümekle birlikte kültürel kökenlerinin bilincinde görünmektedirler ve çift yönlü aidiyet duygusu geliştirmektedirler.

Gençlik, Kız-Erkek Arkadaşlığı ve Cinsellik

Gençlik döneminde arkadaş seçimi özdeşleşme, bir gruba üyelik ve kimlik gelişimi açısından önemli görülmektedir. Araştırmaya katılan gençlerin yarısından fazlası evlilik öncesi sosyal içerikli arkadaşlıkları onaylamaktadır. Gençlere göre her normal insan gibi onların da iyi bir arkadaş grubu olmalıdır çünkü bu içinde yaşadıkları topluma uyum sağlamaları açısından da çok önemli bir olgudur.

Tablo 12'de görüldüğü gibi araştırmaya katılan Türk gençlerinin sadece yüzde 13'ü sosyal içerikli arkadaşlığı uygun bulmamaktadır. Kendilerine niçin diye sorulduğunda genelde şu tür cevaplar vermektedirler:

'Ailem izin vermiyor.'

'Çevremde doğru-dürüst arkadaş yok.'

'Özellikle yabancılarla ortak yanlarımız az.'

Kızların çoğu ise dedikodu ve toplumsal denetimi ön plana çıkaran cevaplar veriyor:

'Tanıdıklar dedikodu yapıyorlar.'

'Arkadaşlarla dışarıda gören olursa adımız kötüye çıkıyor.'

'Zaman zaman ailemizle aramızın açılmasına neden oluyorlar.'

Tablo: 12: Evlilik Öncesi Sosyal Yaşamda Kız-Erkek Görüşmesini Onaylama Durumu

	SAYI	%
Onaylıyorum	50	54
Onaylamıyorum	12	13
Fikrim yok	31	33
Toplam	93	100

Türk gençleri üzerinde Hollanda'da yapılan bir araştırmada da dedikodunun genç kızları kontrol altında tutma gibi bir sosyal baskı unsuru olduğu sonucuna varılmıştır. Dedikodunun yayılması korkusuna dayalı bu sosyal baskı aileler tarafından genç kızlara yansıtılmakta ve gençlerin sosyalleşme amaçlı arkadaşlıkları bile "aile şerefi" ve "aile namusu" gibi kavramların korunması gerektiği inancından hareketle kısıtlayıcı bir mekanizma olarak işlev görmektedir (de Vries, 1995).

Kız-Erkek Arkadaşlığı

Araştırmaya katılan erkeklere kız arkadaşları olup olmadığını, kızlara da erkek arkadaşları olup olamadığını sorduğumuzda verilen cevaplar da geleneksel trendi yansıtmaktadır. Erkeklerin yüzde

69’u ‘kız arkadaşım var’ şeklinde cevap verirken, kızların sadece yüzde 27’si ‘erkek arkadaşım var’ şeklinde cevap vermiştir. Tablo 13’te de görüldüğü gibi kızların büyük bir çoğunluğu, yani yüzde 73’ü ‘erkek arkadaşım yok’ derken, erkeklerin sadece yüzde 31’i ‘kız arkadaşım yok’ yanıtını vermiştir.

Tablo 13: Erkek veya Kız Arkadaşı Edinme Oranı

	Erkek	%	Kız	%
Kız / Erkek arkadaşım var	29	69	14	27
Kız / Erkek arkadaşım yok	13	31	37	73
Toplam	42	100	51	100

Bu sonuçlar genç erkeklerin özgürce davrandıklarını, ailelerin erkeklerin kız arkadaşlar edinme ve onlarla birlikte olmaları gibi konularda koruyucu ve baskıcı bir tutum benimsemediklerini göstermektedir. Konu kızların erkek arkadaşları olunca pek çok ailenin cinsiyet ayırımı yaptıkları, kızların deyimiyle bir anlamda “iki yüzlü” davrandıkları ortaya çıkmaktadır Verilen cevaplardan anlaşıldığı kadarıyla çoğu aileler, erkek çocukların kızlarla arkadaşlık yapmasını, gezip eğlenmesini görmezden gelmekte ve bu davranışın ahlaki olup olmadığını tartışmamaktadır. Yani ahlaki konularda erkek ve kızlara karşı cinsiyet farkına dayalı ayrım yapılmakta iki ayrı standart uygulanmaktadır. Bazı davranış türleri erkek yapınca hafiflik ve ahlaksızlık sayılmamakta, ama aynı davranışlar kızlar söz konusu olunca ahlaksızlık ve hafiflik olarak görülmektedir. Kızlara göre kendilerine ‘aman başka erkeklerle gezip tozmayın’ diye çıkışan ve yasaklar koyan aileler aynı baskıyı erkek çocuklar üzerinde kurmamaktadır. Genç kızlara göre ‘dedikodu olur’, ‘namusumuz çiğnenmiş olur’, ‘ailemizin onuru zedelenir’, ‘kızımızın adı kötüye çıkar’ diye kaygılanan aileler erkeklerin yaptıklarına göz yummaktadır.

Evlilik Öncesi Cinsel İlişkiye İlişkin Tutumlar

Evlilik öncesi cinsel ilişki geleneksel Türk kültürünün, namus anlayışının ve yaygın dinsel inançların genel olarak yanlış gördüğü bir davranıştır. Özellikle kızlar söz konusu olunca bu konuda toplumun daha katı bir tavır takındığı gözlenmektedir. Bekaret, namus, haysiyet vb. konularda dini ve ahlaki bazı söylemler sık sık dile getirilse de uygulamada erkekler söz konusu olunca belirli bir esnekliğin toplumda kabul gördüğü belirtilmektedir. Evlilik öncesi cinsel ilişkiyi bazı erkekler bir övünç kaynağı olarak görürken aynı şeyin bir kız tarafından yapılması baskın toplumsal normlarla çatışmaktadır. İngiltere’deki Türk gençleri bu ikilemi anlama konusunda bir hayli güçlük çekmektedir.

‘Evlilik öncesi cinsel ilişkiyi onaylıyor musunuz? ‘ diye sorduğumuzda araştırmaya katılan genç erkeklerin yüzde 55’i, kızların ise yüzde 33’ü ‘onaylıyorum’ yanıtını vermektedir. Burada onaylamanın zorunlu olarak bu davranışta bulunma anlamına gelmediğini de belirtmek gerekir. Araştırma sonuçları değerlendirilirken bunun göz önünde tutulmalıdır.

Tablo 14: Evlilik Öncesi Cinsel İlişkiyi Onaylama Oranları

	Erkek	%	Kız	%
Onaylıyorm	23	55	17	33

Onaylamıyorum	12	28	27	53
Cevapsız	7	17	6	14
Toplam	42	100	51	100

Tablo 14’te de görüldüğü gibi genç kızların yarıdan fazlası, yüzde 53’ü, evlilik öncesi cinsel ilişkiyi onaylamıyor. Yani geleneksel biçimde tanımlanan ve yansıtılan anlamda namuslarına bir hayli düşkün görünmektedirler. Erkeklerin ise sadece yüzde 12’si evlilik öncesi cinsel ilişkiyi onaylamıyor. Bundan şu sonuç çıkıyor: İngiltere’deki Türk gençleri arasında kızlar geleneksel anlamda erkeklere oranla sosyal baskıdan daha çok etkilenmekte ve kadınlardan daha çok beklenen ahlaki bir tutum içinde görünmektedir. Kızlar, ailelerinin adını kötüye çıkarmamak ve dedikodu malzemesi olmamak için çaba gösterirken erkekler bu konuda oldukça umursamaz bir tavır sergilemektedir. Kızlara göre erkeklerin böyle serbest davranmalarının nedeni ailelerin kız-erkek farkı gözeten ve kızları kuşatan baskılardır. Erkekler kendilerine gösterilen hoşgörüden cesaret alıp birçok şeyi yapma hakkının erkeklere ait olduğunu düşünmektedir. Ancak gençler arasında yaygın olan görüşe göre ‘kızlar söz konusu olunca aileler birden katılaşıyor’ ve ‘erkeklere gösterilen hoşgörünün yerini kısıtlamalar ve sınırlamalar alıyor’.

Sonuç

Katılımlı gözlem yöntemine dayalı bir alan araştırması ve İngiltere devlet okullarında okuyan Türk öğrencileri üzerine uygulanan bir anketten elde edilen verilere dayalı bu araştırma sonuçlarının da gösterdiği gibi genelde Avrupa özelde ise İngiltere’deki Türk gençleri yeni ve dinamik bir kimlik edinme süreci yaşamaktadır. Kendilerini daha çok Avrupalı gören diyaspora gençleri aile, dil, kültür ve cinsellik konularında önceki kuşağa oranla farklı bir anlayış geliştirmekte ve geleneksel kültürel kimliğin yeniden üretimi sürecinde yaşadıkları toplumun baskın değerlerinden de etkilenmektedirler. Bir takım kültürel değerlere yaklaşımları ve bu değerlere yükledikleri anlam gittikçe değişmektedir. Bu değişime paralel olarak kuşaklar arası sürtüşmeler yaşanmakta ve gençler kimliksel konumlarını tekrar tanımlamaya çalışmaktadır.

Her ne kadar kendilerini Batılı kabul etseler de diyasporadaki Türk gençleri anne-babalarından tevarüs ettikleri değerlere tamamen sırt çevirmemekte ve sürtüşmeden arınmış bir aile yaşantısı özlemi çekmektedir. Türkçe, Türk kültürü ve ailedeki sıcak ilişki ortamını sevmelerine rağmen farklı bir ortamda sosyalleştikleri için bulundukları ortamın baskın kültürel değerlerini de benimseme yolunu seçmektedirler. Bunun da ötesinde Avrupa’daki diğer genç Türkler gibi İngiltere’deki Türk gençleri hyphenated (tireli) kimlik de denilen (Çağlar, 1998) Britanyalı-Türk (British-Turkish) biçiminde tanımlanan yeni bir melez (hybrid) Türk kimliğini temsil etmektedirler. Diyasporadaki Türk gençliği geleceğini Avrupa’da görmekte ve gerek İngiltere’deki gerekse diğer Avrupa ülkelerindeki Türk gençleri yeniden tanımlanmış ‘kültürel kimliklerini’ koruyarak içinde bulundukları toplumla sürtüşmeden uzak bir yaşam sürme mekanizması kurmaya çalışmaktadır. Phinney’in (1993a) deyişiyle bu gençler aynı zamanda çoğul aidiyet ya da birden fazla grupla özdeşleşme süreci yaşamaktadırlar.

Diyasporadaki Türk gençliği kimlik duygusu edinirken bir taraftan geleneksel değerlere yaslanmakta, gelenek ve kültürel değerlere yeni yorumlar ve yeni anlamlar ekleyerek zenginleştirmekte, diğer yandan da Avrupa toplumlarının yaygın özelliği olan kültürel çoğulculuk ve heterojenliğinden yararlanmaktadır.

Farklı sosyalleşme ortamları ve kimlik kaynakları zaman zaman sürtüşmelere ve gerilimlere neden olsa da gençler, hem aileden aktarılan hem de mensup oldukları toplumsal değerleri bir arada yaşatmanın yollarını aramaktadırlar (Küçükcan, 1999).

ANWAR, M. (1976), **Between Two Cultures**, Community Relations Commission, London.

ANWAR, M. (1985), **Pakistanis in Britain, A Sociological Study**, New Century, London.

ANWAR, M. (1993), "Muslims in Britain Demographic and Social Characteristics", **Journal of Muslim Minority Affairs**, Vol. 14, No. 1 & 2: 124-134.

ANWAR, M. (1994), **Young Muslims in Britain**, The Islamic Foundation, Leicester.

ABADAN-UNAT, N. (1974), "Turkish External Migration and Social Change" in F. Benedict, E. Tümertekin, F. Mansur (eds.), **Turkey, Social Change and Geographical Perspectives**, E. J. Brill, Leiden, 362-402.

ABADAN-UNAT, N. (ed.) (1976), **Turkish Workers in Europe 1960-1975, A Socio-Economic Appraisal**, E. J. Brill, Leiden.

ABADAN-UNAT, N. (1985), "Identity Crisis of Turkish Migrants, First and Second Generation" in Ilhan Basgoz & Norman Furniss (eds.), **Turkish Workers in Europe**, Indiana University Press, Bloomington, 3-22.

BAINBRIDGE, A. (1986), **Marriage, Honour and Property-Turkish Cypriots in North London**, Unpublished Ph. D. Thesis, London School of Economics and Social Science, University of London.

BALLARD, C. (1979), "Second-generation South Asians" in Verity Saifullah Khan (ed.), **Minority Families in Britain, Support and Stress**, Macmillan, London, 109-130.

BASGOZ, I & FURNISs, N (Eds.) (1985), **Turkish Workers in Europe**, Indiana University Press, Bloomington.

BAUMANN, G. & SUNIER, J. (Eds.) 1995), **Post-Migration Ethnicity, De-essentializing Cohesion, Commitments, Comparison**, Het Spinus Publishers, Amsterdam.

DE VRIES, M. (1995), "The changing role of gossip: towards a new identity, Turkish girls in the Netherlands" in G. Baumann and T. Sunier (eds.) **Post-Migration Ethnicity, De-essentializing Cohesion, Commitments, Comparison**, Het Spinus Pub., Amsterdam, 36-56.

BEELEY, B. (1983), **Migration, The Turkish Case**, Third World Studies, Case Study 8, The Open University Press, Milton Keynes.

BHATTI, F. M. (1981), **Turkish Cypriots in Britain**, Research Papers - Muslims in Europe, No. 11, Centre for the Study of Islam and Christian-Muslim Relations, Birmingham.

CAGLAR, A. (1998), “Hyphenated identities and the Limits of ‘Culture’ ” in Tariq Madood and Pnina Werbner (Eds.), **The Politics of Multiculturalism in New Europe**, Zed Books, London: 169-185.

CASTLES, S., BOOTH, H., & WALLACE, T. (1987), **Here For Good, Western Europe’s New Ethnic Minorities**, Pluto Press, London.

GAZIOGLU, S. (1989), **The Influence of Education in the Labour Market**: **Turkish Speaking Immigrants in London Boroughs**, Occasional Paper, Birkbeck College, London.

JOLY, D. (1995), **Britannia’s Crescent**: **Making a Place for Muslims in British Society**, Avebury, Aldershot.

KAĞITÇIBAŞI, C. (1987), “Alienation of the Outsider: The Plight of Migrants”, **International Migration**, Vol., XXV, No. 2: 195-209.

KÜÇÜKCAN, T. (1999), **Politics of Ethnicity, Identity and Religion**: **Turkish-Muslims in Britain**, Ashgate, Avebury.

LADBURY, S. (1977), “The Turkish Cypriots: Ethnic Relations in London and Cyprus” in James L. Watson (ed.) **Between Two Cultures, Migrants ad Minorities in Britain**, Basil Blackwell, Oxford: 301-331.

LADBURY, S. (1979), **Turkish Cypriots in London, Economy, Society and Culture**, Unpublished Ph. D. Thesis, School of Oriental and African Studies, University of London.

MARTIN, P. L. (1991), **The Unfinished Story**: **Turkish Labour Migration to Western Europe**, World Employment Programme, International Labour Office, Geneva.

MARKSTROM-ADAMS, C. (1992), “A Consideration of Intervening Factors in Adolescent Identity Formation” in G. R. Adams, T. P. Gullotta and R. Montemayor (eds.) **Adolescence Identity Formation**, Sage Publications, Newbury Park, CA: 173-192.

NAUCK, B. (1994), “Changes in Turkish migrant families in Germany” in B. Lewis and D. Schnapper (eds.), **Muslims in Europe**, Pinter, London: 130-147.

NAUCK, B. (1995) “Educational climate and intergenerative transmission in Turkish families: A comparison of migrants in Germany and non-migrants” in P. Noack, M. Hofer and J. Younnis (eds.) **Psychological Responses to Social Change**, Walter de Gruyter, Berlin: 67-86.

NIELSEN, J. S. (1989a), “Islamic Communities in Britain’ in P. Badham (ed.) **Religion, State and Society in Modern Britain**, The Edwin Mellen: Lampeter, 225-241.

OWEN, D. (1993), **Country of Birth**: **Settlement Patterns, 1991 Census Statistical Paper No. 5**, CRER, University of Warwick, Coventry.

PAINE, S. (1974), **Exporting Workers**: **The Turkish Case**, Cambridge University Press, Cambridge.

PATTERSON, S. J., SOCHTING, I. & MARCIA J. E. (1992), “The Inner Space and Beyond: Women and Identity” in G. R. Adams, T. P. Gullotta & R. Montemayor (eds.) **Adolescent Identity Formation**, Sage Publications, Newbury Park, CA: 9-24.

PHINNEY, J. S. (1993a) “Multiple Group Identities”, in Jane Kroger (ed.) **Discussions on Ego Identity**, Lawrence Erlbaum Associates, Hillside, New Jersey: 47-74.

PHINNEY, S. J. (1993b), “A Three-Stage Model of Ethnic Identity Development in dolescence” in Martha E. Bernal & George P. Knight (eds.) **Ethnic Identity, Formation and Transmission among Hispanics and Other Minorities**, State University of New York, New York: 61-79.

THE INDEPENDENT, 2 January 1996.

VAN DER LANS, J & ROOIJACKERS, M. (1996), “Ethnic Identity and Cultural Orientation of Second Generation Turkish Muslim Migrants” in W. A. R. Shadid & P. S. van oningsveld (eds.), **Political Participation and Identities of Muslims in non-Muslim States**, Kok Pharos, Kampen: 174-189.

WATERMANN, A. S. (1992), “Identity as an Aspect of Optimal Psychological Functioning” in G. R. Adams, T. P. Gullotta & R. Montemayor (eds.) **Adolescent Identity Formation**, Sage Publications, Newbury Park: 50-72.

WATERS, M. (1990), **Ethnic Options, Choosing Identities in America**, University of California Press Berkeley.

Abadan-Unat, N. (1974) ‘Turkish External Migration and Social Change’ in F. Benedict, E. Tumertekin, F. Mansur (eds.), **Turkey, Social Change and Geographical Perspectives**, Leiden: E. J. Brill, pp. 362-402.

Abadan-Unat, N. (1976) ‘Turkish Migration to Europe (1960-1975): A Balance Sheet of Achievements and Failures’ in Nermin Abadan-Unat (ed. **), Turkish Workers in Europe 1960-1975, A Socio-Economic Appraisal**, Leiden: E. J. Brill, pp. 1-44.

Abadan-Unat, N. (ed.) (1976) **Turkish Workers in Europe 1960-1975, A Socio-Economic Appraisal**, Leiden: E. J. Brill.Abadan-Unat, N. (1985) ‘Identity Crisis of Turkish Migrants, First and Second Generation’, in Ilhan Basgoz & Norman Furniss (eds.), **Turkish Workers in Europe**, Bloomington: Indiana University Press, pp. 3-22.

Abadan-Unat, N. (1986) ‘Turkish Migration to Europe and the Middle East: Its Impact on Social Structure and Social Legislation’ in Laurance O. Michalak & Jeswald W. Selacuse (eds.), **Social Legislation in the Contemporary Middle East**, Institute of International Studies, Berkeley: University of California Press.

Abdullah, S. (1989) ‘The Religion of Islam and its Presence in the Federal Republic of Germany’ **Journal Institute of Muslim Minority Affairs**, Vol. 10: 2, pp. 438-449Amiraux, V. (1997) ‘Turkish

Islamic Associations in Germany and the Issue of European Citizenship' in Steve Vertovec & Ceri Peach (Eds**.**) **Islam in Europe**: **The Politics of Religion and Community**, Houndmills: Macmillan, pp. 245-259.

Ashkenasi, A. (1990) 'The Turkish Minority in Germany and West Berlin' **Immigrants and Minorities**, Vol. 9, No. 3, pp. 303-316.

Bade, K. J. (1994) 'Immigration and Social Peace in United Germany' **Daedalus**, Winter Issue, pp. 85-106.

Bahcheli, T. (1987) 'The Muslim-Turkish Community in Greece: Problems and Prospects' **Journal Institute of Muslim Minority Affairs**, Vol. 8: 1, January, pp. 108-120.

Bainbridge, A. (1986**) Marriage, Honour and Property-Turkish Cypriots in North London**, Unpublished Ph. D. Thesis, London School of Economics and Social Science, University of London.

Baringhorst, S. (1995) 'Symbolic Highlights or Political Enlightenment? Strategies for Fighting Racism in Germany' in Alec G. Hargreaves & Jeremy Leaman (eds.), **Racism, Ethnicity and Politics in Contemporary Europe**, Aldershot: Edward Elgar Publishing Limited, pp. 225-239.

Basgoz, I & Furniss, N (Eds.) (1985) **Turkish Workers in Europe**, Bloomington: Indiana University Press.

Bates, D. (1993) 'The Ethnic Turks and the Bulgarian Elections of October 1991' **Turkish Review of Balkan Studies**, Annual 1, Istanbul: Isis, pp. 193-203.

Baumann, G. & Sunier, J. (Eds.) **Post-Migration Ethnicity, De-essentializing Cohesion, Commitments, Comparison**, Amsterdam: Het Spinus Publishers.

Beeley, B. (1983) **Migration, The Turkish Case**, Third World Studies, Case Study 8, Milton Keynes: The Open University Press.

Bhatti, F. M. (1981) **Turkish Cypriots in Britain**, Research Papers-Muslims in Europe, No. 11, London: Centre for the Study of Islam and Christian-Muslim Relations.

Bobeva, D. (1994) 'Emigration from and Immigration to Bulgaria' in Heinz Fassmann & Rainer Munz (Eds.) **European Migration in the Late Twentieth Century**: **Historical Patterns, Actual Trends and Social Implications**, Aldershot: Edward Elgar Publishing Limited, pp. 221-238.

Booth, H. (1992) **The Migration Process in Britain and West Germany**, Aldershot: Avebury Ashgate Publishing Co.

Bozarslan, H. (1989) 'Islam and the Turkish Community in West Germany: Religion, Identity and Politics'', **Contemporary European Affairs**, Vol. 2, No. 4, pp. 115-127.

Caglar, A. (1995) 'German Turks in Berlin: Social Exclusion and Strategies for Social Mobility, **New Community**, 21 (3), pp. 309-324.

Caglar, A. (1998) 'Hyphenated identities and the Limits of 'Culture' ' in Tariq Madood and Pnina Werbner (Eds.), **The Politics of Multiculturalism in New Europe**, London: Zed Books, pp. 169-185.

Castles, S. & Kosack, G. (1973) **Immigrant Workers and Class Structure in Western Europe**, Oxford: Oxford University Press.

Castles, S., Booth, H., & Wallace, T. (1987**) Here For Good, Western Europe's New Ethnic Minorities**, London: Pluto Press.

Christides, Y. (1996) 'The Muslim Minority in Greece' in Gerd Nonneman, Tim Niblock & Bogdan Szajkowski (Eds.) **Muslim Communities in the New Europe**, Reading: Ithaca Press, pp. 153-160.

de Vries, M. (1995) 'The changing role of gossip: towards a new identity, Turkish girls in the Netherlands' in Gerd Baumann & Thijl Sunier (eds.), **Post-Migration Ethnicity, De-essentializing Cohesion, Commitments, Comparison**, Amsterdam: Het Spinus Publishers, pp. 36-56.

Der Spiegel, November 1992, Nr. 49, p. 15-27.

Der Spiegel, Juni 1993, Nr. 23, 'Weder Heimet Noch Freunde'', pp. 16-29.

Der Spiegel, Juli 1993, Nr. 30, 'Bleib weg von Fadime', pp. 59-68.

Dokur-Gryskiewicz, N. (1979) **A Study of Adaptation of Turkish Migrant Workers to Living and Working in the United Kingdom**, Unpublished Ph. D. Thesis, Birkbeck College, University of London.

Elsas, C. (1991) 'Turkish Islamic Ideals of Education: Their Possible Function for Islamic Identity in Europe' in W. A. R. Shadid and P. S. van Koningsveld (Eds**.), The Integration of Islam and Hinduism in Western Europe**, Kampen: Kok Pharos, pp. 174-185.

Eminov, A. (1987) The Status of Islam and Muslims in Bulgaria, **Journal Institute of Muslim Minority Affairs**, Vol. 8: 2, July, pp. 278-301.

Eroglu, H. (1987) 'The Question of Turkish Minority in Bulgaria from the Perspectives of International Law' in **Turkish Presence in Bulgaria**, Ankara: The Turkish Historical Society, pp. 59-90.

Faist, T. (1993) 'From School to Work: Public Policy and Underclass Formation among Young Turks in Germany during the 1980s', **International Migration Review**, No. 102, (27) 2, pp. 306-331.

Faist, T. (1994) 'How to Define a Foreigner? The Symbolic of Migration in German Partisan Discourse' **West European Review**, Vol. 17, No. 2, pp. 50-71.

Faist, T. (1995) **Social Citizenship for Whom**? **Young Turks in Germany and Mexican Americans in the United States**, Aldershot.

George, V. & Millerson, G. (1966 / 7) 'The Cypriot Community in London' **Race**, 8, pp. 276-292.

Gitmez, A. & Wilpert, C. (1987) 'A Micro-Society or Ethnic Community? Social Organization and Ethnicity amongst Turkish Migrants in Berlin' in John Rex, Daniele Joly & Czarina Wilpert (eds.), **Immigrant Associations in Europe**, Aldeshot: Gower Publishing Company, pp. 86-125.

Herbert, U. (1990) **A History of Foreign Labour in Germany, 1880-1980**, Translated by William Templer, Ann Arbor: The University of Michigan Press.

Ilchev, I. & Perry, D. (1996) 'The Muslims of Bulgaria' in Gerd Nonneman, Tim Niblock & Bogdan Szajkowski (Eds.) **Muslim Communities in the New Europe**, Reading: Ithaca Press, pp. 115-138.

Kadioglu, A. (1993) `The human tie: international labour migration' in Canan Balkir & Allan M. Williams (Eds.), **Turkey and Europe**, London: Printer Publishers, pp. 140-157.

Kagitcibasi, C. (1987) 'Alienation of the Outsider: The Plight of Migrants'**, International Migration**, Vol. XXV, No. 2, pp. 195-209.

Karpat, K. (1995) 'The Turks of Bulgaria' in Syed Z. Abedin & Ziauddin Sardar (Eds.), **Muslim Minorities in the West**, London: Grey Seal Books, pp. 51-66.

Klusmeyer, D. (1993) 'Aliens, Immigrants, and Citizens: The Politics of Inclusion in the Federal Republic of Germany' **Daedalus**, Vol. 122, No. 3, Summer, pp. 81-114.

Konstantinov, Y. (1992) ''Nation-State' and 'Minority' Types of Discourse - Problems of Communication between the Majority and the Islamic Minorities in Contemporary Bulgaria', **Innovation**, Vol. 5, No. 3, pp. 75-89.

Küçükcan, T. (1996) **The Politics Of Ethnicity, Identity And Religion Among Turks In London**, Unpublished Ph. D. Thesis, Centre for Research in Ethnic Relations, University of Warwick.

Küçükcan, T. (1997) 'The Political Mobilisation of Muslim Minorities in Europe' **MERGER**, Vol. 4, No. 1, Winter, pp. 10-12.

Küçükcan, T. 'Religion, Ethnicity and Identity Among Turkish Community' (in Turkish) **Yeni Turkiye**, No. 16, pp. 2123-2129.

Küçükcan, T. (1998) 'Community, Identity And Institutionalisation Of Islamic Education: The Case Of Ikra Primary School In North London', **British Journal of Religious Education**, 21: 1, pp. 30-41.

Küçükcan, T. (1998) 'Continuity And Change: Young Turks In London' in S. Vertovec & A. Rogers (eds.), **Muslim European Youth**, **Reproducing ethnicity, religion and culture,** Ashgate: Aldershot, pp. 103-132.

Küçükcan, T. (2000) 'Articulating identity and belonging: Turkish students' perception of cultural and religious differences' **Zeitschriftfür Turkeistudien,** June, No. 1., pp. 125-136.

Küçükcan, T. (1999) 'Ethnicity, Identity and Strategies of Conflict Resolution in a British School: Turkish Pupils in a Comprehensive Public School', **Education et Société Plurilingues**, No: 6, Juin, pp. 55-66.

Küçükcan, T. (1999)'Turkish Diaspora in Multicultural Britain' **Zeitschrift für Turkeistudien**, 1 / 99, pp. 123-134.

Kuusela. K. (1993) 'A Mosque of our own? Turkish Immigrants in Gothenburg facing the effects of a changing World' in R. Barot (ed.), **Religion and Ethnicity**: **Minorities and Social Change in the Metropolis**, Kampen: Kok Pharos, pp. 43-55.

Ladbury, S. (1977) 'The Turkish Cypriots: Ethnic Relations in London and Cyprus' in James L. Watson (ed.), **Between Two Cultures, Migrants ad Minorities in Britain**, Oxford: Basil Blackwell, pp. 301-331 Ladbury, S. (1979) **Turkish Cypriots in London, Economy, Society and Culture**, Unpublished Ph. D. Thesis, School of Oriental and African Studies, University of London.

Landmann, N. (1997) 'Sustaining Turkish-Islamic Loyalties: The **Diyanet** in Western Europe' in Taji-Farouki, S. and Poulton, H. (Eds.), **Muslim Identity and the Balkan State,** London: Hurst & Company, pp. 214-231.

Lange, A. (1989) 'Identifications, Perceived Cultural Distance and Stereotypes in Yugoslav and Turkish Youth in Stockholm', in K. Liebkind (Ed.) **New Identities in Europe**, Gower: European Science Foundation, pp. 169-218.

Leggewie, C. & Senocak, Z. (Eds.) (1993) **Deutsche Turken**; **Das Ende der Geduld**, Hamburg: Rowohlt.

Liebkind, K. (1989) 'Identifications, Perceived Cultural Distance and Stereotypes in Yugoslav and Turkish Youth in Stockholm' in Karmela Liebkind (ed.), **New Identities in Europe**: **immigrant ancestry and the ethnic identity of youth,** Aldershot: Gower Publishing Company Ltd., pp. 169-218.

Lindo, F. (1995) 'Ethnic Myth or Ethnic Might? On the divergence in educational attainment between Portuguese and Turkish Youth in the Netherlands' in Gerd Baumann & Thijl Sunier (eds.), **Post-Migration Ethnicity, De-essentializing Cohesion, Commitments, Comparison**, Amsterdam: Het Spinus Publishers, pp. 144-164.

Lundberg, I. & Svanberg, I., (1991**) Turkish Associations in Metropolitan Stockholm**, Upsala Multiethnic Papers 23, Centre for Multiethnic Research, Upsala: Upsala University.

Malhotra, M. K. (1985) 'The educational problems of foreign children of different nationalities in West Germany' **Ethnic and Racial Studies**, Vol. 8, No. 2, April, pp. 291-309.

Mandel, R. (1990) 'Turkish Headscarves and the "Foreigner Problem": Constructing Difference Through Emblems of Identity', **New German Critique**, No. 46, pp. 27-46.

Mandel, R. (1989) 'Ethnicity and Identity Among Migrant Guestworkers in West Berlin' in Nancie L. Gonzales & Carolyn S. McCommon (eds. **), Conflict, Migration and the Expression of Ethnicity**, Boulder: Westview Press, pp. 60-74.

Martin, P. L. (1991) **The Unfinished Story**: **Turkish Labour Migration to Western Europe**, World Employment Programme Geneva: International Labour Office.

Mollahuseyin, H. (1984) 'Muslims in Bulgaria: A Status Report' **Journal Institute of Muslim Minority Affairs**, Vol. 5, No. 1, January, pp. 136-144.

Nauck, B. (1988) ‘Migration and Change in Parent-Child Relationships. The Case of Turkish Migrants in Germany’ **International Migration**, Vol. XXVI, No. 1, March, pp. 33-51.

Nauck, B. (1994) ‘Changes in Turkish migrant families in Germany’ in Bernard Lewis & Dominique Schnapper (eds.), **Muslims in Europe**, London: Pinter Publishers, pp. 130-147.

Nauck, B. (1995) ‘Educational climate and intergenerative transmission in Turkish families: A comparison of migrants in Germany and non-migrants’ in Peter Noack, Manfred Hofer & James Younnis (eds.), **Psychological Responses to Social Change**, Berlin: Walter de Gruyter, pp. 67-86.

Oakley, R. (1970) ‘The Cypriots in Britain’ **Race Today**, No. 2, pp. 99-102.

Oakley, R. (1979) ‘The Cypriot migration to Britain’ in Verity Saifullah Khan (ed.), **Minority Families in Britain**, London: The Macmillan Press Ltd., pp. 13-34.

Oakley, R. (1987) ‘The Control of Cypriot Migration to Britain Between the Wars’ **Immigrants and Minorities**, 6 (1), pp. 30-43.

Oakley, R. (1989) ‘Cypriot Migration to Britain to World war II’ **New Community**, 15 (4), pp. 509-525.

Oran, B. (1984) ‘The Inhanli Land Dispute and The Status of the Turks in Western Thrace, **Journal Institute of Muslim Minority Affairs,** Vol. 5, No. 2, pp. 360-370.

Paine, S. (1974) **Exporting Workers**: **The Turkish Case**, Cambridge: Cambridge University Press.

Pennix, R. (1982) ‘A Critical review of Theory and Practice: The case of Turkey’ **International Migration Review**, Vol. 16, pp. 781-818.

Popovic, A. (1986) ‘The Turks of Bulgaria (1878-1985), **Central Asian Survey**, Vol. 5, No. 2, pp. 1-32.

Rabbinbach, A. (1993) ‘Fire and Blood in Germany’, **Dissent**, Fall, pp. 416-418.

Rendsmark, M. & de Neergaard, I. (1996) ‘Muslim minority ignored’ **Euronews**, Spring, No. 6, pp. 8-11.

Rist, R. C. (1979) ‘Migration and Marginality: Guestworkers in Germany and France’, **Daedalus**, 108, pp. 95-109.

Rudolph, H. (1994) ‘Dynamics of Immigration in a Non-immigrant Country: Germany’ in Heinz Fassmann & Rainer Munz (eds.), **European Migration in the Late Twentieth Century**: **Historical Patterns, Actual Trends and Social Implications**, Aldershot: Edward Elgar Publishing Limited, pp. 113-126.

Sander, A. (1991) ‘The Road from Musalla to Mosque, The Process of Integration and Institutionalization of Islam in Sweden’ W. A. R. Shadid, & P. S., van Koningsveld (eds.), **The**

Integration of Islam and Hinduism in Western Europe, Kampen: Kok Pharos Publishing House, pp. 62-88.

Schiffauer, W. (1997) 'Islamic Vision and Social Reality: The Political Culture of Sunni Muslims in Germany' in Steve Vertovec & Ceri Peach (Eds**.**) **Islam in Europe**: **The Politics of Religion and Community**, Houndsmills: Macmillan, pp. 156-176.

Schiffauer, W. (1998) 'Islam as a Civil Religion: Political Culture and the Organisation of Diversity in Germany' in Tariq Madood and Pnina Werbner (Eds.), **The Politics of Multiculturalism in New Europe**, London: Zed Books, pp. 147-166.

Sen, F. (1989) 'Turks in Federal Republic of Germany; Achievements-Problems-Expectations', **Turkish Review Quarterly Digest**, Vol. 13, No. 17, pp. 19-46.

Sen, F. (1993) '1961 bis 1993: Eine kurze Geschichte der Turken in Deutschland' in Leggewie, C. & Senocak, Z. (eds.), **Deutsche Turken**; **Das Ende der Geduld**, Hamburg: Rowohlt, pp. 17-36.

Simsir, B. N. (1987) 'The Turks of Bulgaria and the Immigration Question' in **Turkish Presence in Bulgaria**, Ankara: The Turkish Historical Society, pp. 39-58.

Skrypietz, I. (1994) 'Militant Right-Wing Extremism in Germany' **German Politics**, Vol. 3, No. 1, pp. 133-140.

Solomos, J. & Woodhams, S. (1995) 'The Politics of Cypriot Migration to Britain' **Immigrants and Minorities**, Vol. 14, No. 3, pp. 231-256.

Sonyel, S. R. (1988) **The Silent Minority, Turkish Muslim children in British Schools**, Cambridge: The Islamic Academy.

Soysal, Y. (1993) 'Workers in Europe: Interactions with the Host Society' in M. Heper et al. (Eds.), **Turkey and the West**, London, I. B. Tauris & Co. Ltd., pp. 219-236.

Storkey, M. (1996) **Identifying the Cypriot Community from the 1991 Census**, Demographic and Statistical Studies, London: London Research Centre.

Sunier, T. (1995) 'Disconnecting religion and ethnicity: Young Turk Muslims in the Netherlands' in Gerd Baumann & Thijl Sunier (eds.), **Post-Migration Ethnicity, De-essentializing Cohesion, Commitments, Comparison**, Amsterdam: Het Spinus Publishers, pp. 58-77.

Thranhardt, D. (1995) 'Germany: an undeclared immigration country'**, New Community**, Vol. 21, Number 1, pp. 14-36.

Thoma-Venske, H, (1990) 'The Religious Life of Muslims in Berlin' in Thomas Gerholm & Yngve Georg Lithman (Eds.)**, The New Islamic Presence in Western Europe**, London: Mansel Publishing Limited, pp. 78-87.

'Turks of Bulgaria' in Minority Rights Group (Ed.), **World Directory of Minorities**, Longman International, Essex, pp. 124-127.

'Turks of Western Thrace' in Minority Rights Group (Ed.), **World Directory of Minorities**, Longman International, Essex, pp. 128-129.

van der Lans, J & Rooijackers, M. (1992) 'The Types of Religious Belief and Unbelief among Second Generation Turkish Migrants' in W. A. R. Shadid, & P. S. van Koningsveld (eds.), **Islam in Dutch Society**: **Current Developments and Future Prospects**, Kampen: Kok Pharos Publishing House, pp. 56-65.

van der Lans, J & Rooijackers, M. (1996) 'Ethnic Identity and Cultural Orientation of Second Generation Turkish Muslim Migrants' in W. A. R. Shadid & P. S. van Koningsveld (eds.), **Political Participation and Identities of Muslims in non-Muslim States,** Kampen: Kok Pharos, pp. 174-189.

Vasileva, D. (1992) 'Bulgarian Turkish Emigration and Return' **International Migration Review**, Volume XXVI, No. 2, pp. 342-352.

Wilpert, E. C. (1988) 'Work and the Second Generation: The Descendants of Migrant Workers in the Federal Republic of Germany' in E. C. Wilpert (Ed.), **Entering the Working World**, Aldershot: Gower Publishing Company Ltd, pp. 111-149.

Wilpert, C. (1989) 'Ethnic and cultural identity: ethnicity and the second generation in the context of European migration' in Karmela Liebkind (Ed.), **New Identities in Europe**: **immigrant ancestry and the ethnic identity of youth,** Aldershot: Gower Publishing Company Ltd., pp. 6-12.

Wilpert, C. (1992) 'The Use of Social Networks in Turkish Migration to Germany' in John Rex, Daniele Joly & Czarina Wilpert (eds.), **Immigrant Associations in Europe**, Aldeshot: Gower Publishing Company, pp. 177-189.

Yalcin-Heckmann, L. (1998) 'The Perils of Associational Life in Europe: Turkish Migrants in Germany and France' in Tariq Madood and Pnina Werbner (Eds.), **The Politics of Multiculturalism in New Europe**, London: Zed Books, pp. 95-110.

Almanya'daki Türkler ve Eğitim Problemleri / Prof. Dr. Nevzat Y. Aşıkoğlu [p.830-838]

PROF. DR. NEVZAT Y. AŞIKOĞLU

Celâl Bayar Üniversitesi İlahiyat Fakültesi /Türkiye

Bu çalışma F. Almanya'da yaşayan Türk varlığı ile ilgili genel bilgiler, Türklerin Almanya'daki durumu ve problemleri konusunda yapılmış Türkçe ve Almanca araştırmalar ile Bu ülkede yaşayan Türk varlığının eğitim ve din eğitimi problemleri ile ilgili bilgi ve önerileri içermektedir.

1. Almanya'da Yaşayan Türk Nüfusu İle İlgili Genel Bilgiler

Çağımızdaki teknik gelişmelerle birlikte dünyada mevcut ulaşım ve haberleşme imkanları son derece genişlemiştir. Bu durum ülkeleri ve toplumları birbirine yaklaştırmıştır ve her geçen gün biraz daha yaklaştırmaktadır. Özellikle 2. Dünya Savaşı'ndan sonra hız kazanan teknolojik gelişme ve ilerlemeler, gelişmekte olan ülkelerdeki iş gücünün, bu teknik gelişme ve ilerlemeyi gerçekleştiren ve bunun sonucu olarak da kurdukları endüstri merkezleriyle fabrikalarda çalışacak insan gücüne ihtiyaç duyan ülkelere doğru akmasına neden olmuştur.

Türkiye'nin de başta Federal Almanya'ya olmak üzere yurt dışına işçi gönderen ülkeler arasındadır. 60'lı yıllarda başlayan bu işçi göçü zamanla çok büyük rakamlara ulaşmıştır.

Türkiye'den yurt dışına çalışmak amacıyla yapılan bu göç, işçi alımı yapan ülkelerle imzalanan ikili anlaşmalar yoluyla yürütülmüştür. Türkiye, 1961 yılında Federal Alman Cumhuriyeti ile, l964 yılında Avusturya, Belçika ve Hollanda ile, 1965 yılında Fransa ile ve l967 yılında İsveç ile işçi alımına ilişkin ikili anlaşmalar imzalamıştır. Bu anlaşmalar Türkiye'de göçmen kaydı konusunda İş ve İşçi Bulma Kurumu'nu tek yetkili kılmıştı, ancak nihai seçim, Alman İş Bulma Servisi yetkilileri ve Federal Alman Cumhuriyeti'nden işverenler ya da onların Türkiye'deki temsilcilerince yapılmaktaydı. İkili anlaşmalar, potansiyel göçmenlerin sağlık ve beceri düzeylerinin belgelenmesine, kartlarının çıkartılmasına, ulaştırma düzenlemelerinin yapılmasına ve Türk işçi yurtdışına çıktıktan sonra tek tek Türk işçileri ile yabancı işverenler arasında sözleşmelerin ihlâli ya da iptali durumunda ne yapılacağına ilişkin prosedürlerin ayrıntılarını düzenlemekteydi. Daha sonraki anlaşmalar ayrıca, göçmenlere yurt dışında karşılaştıkları konut, hukuksal ve diğer konularda yardımcı olmak üzere kiliselere, sendikalara ve siyasî partilere bağlı yardım örgütlerinin kurulmasını teşvik etmiştir.[1]

Başlangıçta birkaç ay veya birkaç yıl çalışıp, bir miktar para kazandıktan sonra memleketlerine geri dönmeyi düşünerek yurt dışına çalışmaya giden Türkler, çeşitli sebeplerle bu düşüncelerini gerçekleştirememişler, yıllar boyu bulundukları ülkelerde çalışmaya devam etmişler, sürekli olarak dönmek istediklerini ifade etmelerine rağmen dönememişlerdir.

Yurt dışına ve özellikle Almanya'ya ilk defa Türk işçileri gönderilirken, bu işçilerin belli bir süre çalışıp geri dönecekleri varsayılmıştı. Hatta 30 Ekim l96l tarihli ve l38l/2l2 sayılı "Türkiye-Federal Almanya İşgücü Anlaşması", Türk işçilerinin en çok iki yıl bu ülkede çalışabileceklerine izin vermekteydi. Başlangıçtaki anlaşmalarda rotasyon sistemi öngörülmüştü. Yani bir işçi en çok iki yıl çalışıp Türkiye'ye dönecek, onun

yerine başkası gönderilecekti. Ancak durum beklendiği gibi olmamış, sonuçta işçiler, eş ve çocuklarını da yanlarına almaya başlamışlardır.[2]

İkili iş gücü anlaşmalarının çoğu, Avrupa'da işçi alımının durdurulduğu l973-l974'ten sonra en azından de facto olarak modifiye edilmiştir. Geçici yabancı işçiler yerleşik göçmenle

re dönüşmüşler ve Avrupa hükümetleri, uluslararası örgütlerin ve kendi işçi sendikalarının baskısı altında, yabancı işçilerin çoğunu ulusal sosyal refah mevzuatının tam koruması altına alarak onlara ikamet izni vermiştir. Böylece l970'li yılların ortalarında yabancı işçilerin çoğu işsizlik yardımı ve çocuk ödenekleri de dahil olmak üzere, bulundukları yabancı ülkenin sosyal güvenlik programlarından tam olarak yararlanmaya başlamışlardır.

Kısaca denilebilir ki, Türk vatandaşlarının başta Federal Almanya olmak üzere gittikleri ülkelerde aileleriyle birlikte kalmaya karar vermiş olmaları sonucunda, durum geçici ve kısa süreli bir iş gücü transferi ve ekonomik bir olay olmaktan çıkmış; sosyal ve kültürel pek çok boyutları olan ve birçok problemi doğuran bir olay halini almıştır.

Uluslar arası Çalışma Örgütü'nün yaptırdığı bir araştırmaya göre yıllar itibarıyla Federal Almanya'daki Türk nüfusun gelişimi şu şekilde gösterilebilir: [3]

1968-69	171.016
1970-71	373.000
1973-74	605.000
Aralık 80	1.462.400
Mayıs 84	1.552.328
Nisan88	1.481.369

Çalışma Bakanlığı'nın verilerine göre Türk nüfusun 1990'dan sonraki gelişimi ise şöyle olmuştur: [4]

Aralık 91	1.779.586
Aralık 93	1.918.395
Aralık 95	2.014.311
Aralık 98	2.110.223

1997 yılı itibariyle Almanya'daki vatandaşlarımızın eyaletlere göre dağılımı ise şöyledir: [5]

Baden Württemberg	358.792 kişi
Bavyera	269.402 kişi
Berlin	143.352 kişi
Brandenburg	2.318 kişi
Bremen	33.465 kişi

Hamburg	77.839 kişi
Hessen	216.718 kişi
Meclenburg Vorpommern	1.396. kişi
Aşağı saksonya	140.834 kişi
Kuzey Ren-Westfalya	714.998 kişi
Palatina	80.018 kişi
Saarland	16.052 kişi
Saksonya	3.540 kişi
Saksonya-Anhalt	2.693 kişi
Schleswig-Holstein	44.237 kişi
Thüringen	1.772 kişi

Çeşitli nedenlerle Alman vatandaşlığına geçen Türklerin sayısı ise şöyle bir gelişme göstermiştir: [6]

1972-1979	2.219 kişi
1980-1989	10.361 kişi
1990	2.034 kişi
1991	3.529 kişi
1992	7.377 kişi
1993	12.915 kişi
1994	19.590 kişi
1995	31.578 kişi
1996	46.294 kişi
1997	59.628 kişi
1998	57.374 kişi
1999	79.057 kişi

Özellikle son yıllarda Alman vatandaşlığına geçen Türklerin sayısının büyük ölçüde arttığı gözlenmektedir. Bunun çok çeşitli sebepleri vardır. Türklerin de siyasî haklar elde edebilmeleri için son yıllarda Alman vatandaşlığına geçiş teşvik edilmiştir. Bu durum sayınını artmasında önemli bir etkendir.

l979 yılında Federal Almanya'da yapılan bir araştırmanın sonuçlarına göre bu ülkedeki Türklerin %60'ı altı yıl, %l8'i de l0 yıldan fazla bir süredir Federal Almanya'da olduklarını belirtmişler, araştırmaya katılanların %39'u sürekli olarak Federal Almanya'da kalmak istediklerini ifade

etmişlerdir. Bu durum ve Federal Almanya genelinde 700 civarında dini amaçlı cemiyet ve cami derneği bulunduğu göz önüne alındığında, Almanya'nın dini hayatında, genelde Türklerin şahsında kendini gösteren bir Müslümanlığın sürekli yaşanacağı açıkça anlaşılmaktadır. Nitekim sadece Müslüman Türkler, cami olarak kullandıkları binalar için yılda 3 milyon DM kira ödemektedirler.[7]

Federal Alman Cumhuriyeti'ndeki Türk nüfus zaman içinde istikrar kazanınca ve Türklerin bir çoğu uzun süredir burada oturan kişiler olunca, Türkler ile Almanlar arasındaki evliliklerde artış olmuş ve Federal alman Cumhuriyeti'ndeki ikinci ve üçüncü nesillerin kaderi konusunda bir tartışma başlamıştır. Yabancı işçilerin eğitilmesi ve bazı durumlarda da entegrasyonu konusunda Hükûmet çeşitli girişimleri desteklemiş; çeşitli Eyaletler bunlara karşı birbirinden çok farklı politikalar kabul etmiştir. Örneğin eğitim politikaları, entegrasyonu geliştirmek için esas olarak Almanca dilinde eğitime ağırlık veren Batı Berlin modelinden, geri düşüşleri artırmak için göçmen çocuklarına özel sınıflarda esas ola

rak kendi anadillerinde eğitime ağırlık veren Bavyera modeline kadar çeşitlilik göstermektedir. Bazen öğrencilere Türkçe dilinde eğitim sağlamak ve böylece Türk toplumuna daha yüksek statüde işçiler sağlayabilmek için Türk öğretmenler işe alınmıştır.

Çeşitlilik gösteren bu eğitim politikaları, Türk işçilerinin yurtdışında yerleşmesi konusunda varolan kararsızlığı yansıtmaktadır. Ev sahibi toplumların göçmenlerin yerleşmesini ve geri dönmesini savunma konusunda bölünmüş olduğu ve bizzat göçmenlerin de yurtdışında kalacakları sürenin başlangıçta çoğunun umduğu gibi kısa süreli mi yoksa süresiz mi olacağından emin olmadıkları bir ortamda, yabancı işçilerin ikinci ve üçüncü nesil çocukları, kendilerini, kimi zaman birbiriyle çelişen toplumsal ve ailesel baskılarla örülü bir ağın içinde buldular. Yetişkin kız çocukların entegre olmasını önlemek için Türkiye'ye gönderilmeleri ve diğer Türk çocukların hangi dil ya da kültürün "kendilerininki" olduğu konusunda kararsızlık içine düşmeleri gibi sonuçlar da doğurduğu ileri sürülen çelişen baskıları çözümleme doğrultusunda yoğun tartışmalar olmuştur.[8]

Almanya'daki Türk çocuklarının eğitimi konusunun detaylarına geçmeden önce bu ülkedeki vatandaşlarımızın karşılaştıkları temel problemleri ana başlıklarıyla şu şekilde sıralamak mümkündür:

- İki toplumun inanç ve geleneklerindeki farklılığın doğurduğu uyum güçlüğü
- Dil bilmeme nedeniyle toplumla sağlıklı iletişim kuramamanın doğurduğu zorluklar
- Yetişkinlerin, dini pratikleri yerine getirme konusunda çektiği zorluklar
- Bulunulan ülkenin hukuk ve eğitim sistemini iyi bilmemekten doğan zorluklar
- Çocukların okullardaki eğitim problemleri
- Türk öğretmenlerin eğitim konusundaki yeterlik problemleri
- Din eğitimi konusunda yasal güçlüklerin aşılmasında karşılaşılan güçlükler vb.

2. Almanya'daki Türklerin Durumu ve Problemleri İle İlgili Araştırmalar

A. Türkçe Araştırmalar

- Konuyla ilgili tebliğlerin sunulduğu uluslararası nitelikteki bir toplantı A.Ü. İlahiyat Fakültesi, Diyanet İşleri Başkanlığı ve Türkiye Diyanet Vakfı tarafından 1988 yılında ortaklaşa düzenlenen "Din Öğretimi ve Din Hizmetleri Semineri"dir. 8-10 Nisan 1988 tarihleri arasında gerçekleştirilen seminerin Alman bilim adamlarının katılımı ile yapılan ilk oturumu "F. Almanya'da Türk çocuklarının din öğretimi" konusuna ayrılmıştır. Konumuzla ilgili çalışmaları olan Alman bilim adamları, Prof. Dr. Johannes Lähnemann (Nürnberg-Erlangen Üniversitesi), Prof. Dr. Rotraud W. Wielandt (Bamberg Üniversitesi), Kuzey Ren Westfalya'da İslâm Din dersi Öğretim Programı geliştirme çalışmalarının yöneticisi Dr. Klaus Gebauer ve Program geliştirme çalıştırmalarına Türkiye adına bir yıl süre ile katılan Prof. Dr. Orhan Karmış, bu oturumda, sundukları tebliğlerle konuyu çeşitli boyutlarıyla incelemişlerdir. Seminere sunulan bütün bildiriler Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından 1991 yılında bir kitap halinde yayınlanmıştır.

- Alan itibariyle direkt olarak din eğitimi ile ilgili olmamakla birlikte konuya yakın bir doktora tezinden söz etmek gerekir. 1981 yılında A.Ü. İlahiyat Fakültesinde Orhan Gizli tarafından hazırlanan doktora tezi, "Dış ülkelerde Çalışan Türk İşçilerinin Karşılaştıkları Dinsel Etkiler Üzerine Psiko-sosyal Bir Araştırma" adını taşımaktadır. Araştırmada ikinci kuşak olarak nitelenen Türk çocuklarının psikolojik sorunları üzerinde durulmuştur.

- 1986 yılında A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisinin ikinci ayısında yayınlanan ve Mustafa Tavukçuoğlu tarafından tercüme edilen makaleye de işaret etmek yerinde olur. "Federal Almanya'daki Türk Çocuklarının Eğitim Problemleri" adıyla çevrilmiş olan çalışma, Hannover kenti protestan kilisesinin 4.6.1983'te yayınladığı bir bildiridir. Bu bildiride Müslüman çocukların Alman okullarındaki problemleri üzerinde durulmuş, din dersleri de ayrı bir bölüm halinde ele alınmıştır. Bildiride İslâm Hukuk Sisteminden kaynaklanan bazı zorluk ve tereddütlerin giderilmesi durumunda Protestan kilisesinin İslâm Din Derslerine karşı çıkmayacağı belirtilmiştir.

- 1988 yılında A.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi'nin 30. sayısında yayınlanan Prof. Dr. Beyza Bilgin'in "F. Almanya Cumhuriyetinde Türk Çocuklarına İslâmi Din Dersi Programı Geliştirme Çalışmaları" adlı makalesi araştırmada yararlanılan kaynaklar arasındadır. Bu makalede değişik kesimlerin İslâm din dersleri konusundaki beklentileri ve F. Almanya'daki İslâm din dersleri ile ilgili çeşitli uygulama modelleri üzerinde durulmuştur.

-1989 yılında yine A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi'nin 31. sayısında yayınlanan Heinz Klautke'nin "Federal Almanya ve Batı Berlin'de Müslüman Türkler" adlı makalesi de Alman Protestan kilisesinin Almanya'da

ki Türk aileleri için İslâm dininin önemini, bu arada da çocuklara verilecek din eğitiminin genel karakterini ortaya koyması bakımından önemlidir. Makale, Alman Protestan Kilisesinin, A.Ü. İlahiyat Fakültesi için hazırladığı bir rapordur.

- Prof. Dr. N. Abadan Unat ve Neşe Kemiksiz tarafından hazırlanan, "Türk Dış Göçü" adıyla A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi tarafından 1986'da yayınlanan yorumlu bibliyografya konuyla ilgili kaynakları içermesi bakımından önemli bir çalışmadır.

- Dr. Cemal Tosun tarafından hazırlanan doktora çalışması Din ve Kimlik adıyla yayınlanmış olup, yurt dışında karşılaşılan eğitim problemleri ile ilgili derinliğine yapılmış bir çalışmadır.

B. Almanca Araştırmalar

Federal Almanya'daki Türk çocuklarının din eğitimi konusunda Alman araştırıcıların çalışmaları Türkiye'ye nazaran daha geniş kapsamlı ve sayı olarak da daha fazladır.

Burada öncelikle bir dizi toplantıdan söz etmek gerekir. 1983 yılından beri 3 yılda bir defa Nürnberg'de uluslararası bir toplantı düzenlenmektedir. Nürnberg-Erlangen Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Din Eğitimi Kürsüsü Öğretim Üyesi Prof. Dr. Johannes Lähnemann'ın girişimleriyle gerçekleşen bu toplantılarda yabancıların Almanya'ya uyum problemleri, eğitim ve din eğitimi problemleri, kültürlerin etkileşimi gibi konular ele alınmakta ve bildiriler sunulmaktadır. Bu toplantılarla ilgili bilgi vermeden önce onlara zemin teşkil eden bir seminerden söz etmek yerinde olur.

- 1981 yılında Nürnberg'de bir toplantı yapılmıştır. Bu toplantının konusu "Alman Okullarındaki Yabancı Öğrenciler" olarak belirlenmiş ve din eğitimi de dahil olmak üzere konu ile ilgili bir çok bildiri sunulmuştur. Bildiriler, Pedagojik Gelişim ve Eğitim Reformu Akademisi tarafından "Ausländische Schüler in Deutschen Schulen" adıyla 1982 yılında Münih'te bastırılmıştır.

- 1983 yılından itibaren Nürnberg toplantıları uluslararası hal almıştır. 1983'teki ilk uluslararası toplantının gündemi "Okulda ve Yüksek Öğrenimde Kültür Karşılaşması" olarak belirlenmiştir. Bu toplantıda din eğitiminin ilgi alanıyla boyutları ve öğretmen yetiştirmede kültür karşılaşması sunulan bildirilerle tartışılmıştır. Bu bildiriler de Prof. Dr. Johannes Lähnemann tarafından yayına hazırlanmış ve Hamburg'da 1983 yılında "Kulturbegegnung in Schule und Studium" adıyla bastırılmıştır.

- 1985 yılındaki ikinci toplantının konusu "Kültür Karşılaşmasında Eğitim-Farklı İnançlardaki İnsanların Bir Arada Yaşamaları İçin Modeller" olarak belirlenmiştir. Bu toplantıda da din eğitiminin boyutları ve ilgi alanı sunulan bildirilerle tartışılmıştır. Bildiriler yine Prof. Dr. Lähnemann tarafından yayına hazırlanmış Hamburg'da 1986 yılında "Erziehung Zur Kulturbegegnung" adıyla bastırılmıştır.

- 1988'de yapılan 3. Nürnberg toplantısının konusu "Dünya Dinleri ve Barış Eğitimi-Toleransa Giden Yol" olarak belirlenmiştir. Bu toplantıda da din eğitiminin çerçeve şartları, hoşgörü ve din eğitimindeki önemi gibi konularda bildiriler sunulmuştur. Yine Prof. Dr. Lähnemann tarafından yayına hazırlanan bildiriler "Weltreligionen und Friedenserziehung-Wege zur Toleranz" adıyla 1989 yılında Hamburg'da bastırılmıştır.

- Nürnberg toplantılarının dördüncüsü 1991 yılında yapılmıştır. Bu toplantıya da din eğitimi, dinler arası ve kültürler arası eğitim konularında çeşitli bildiriler sunulmuştur. "Pedagojik Bir İhtiyaç Olarak Dinlerin Yeniden Uyanışı" "Das Wiedererwachen der Religionen als pädagogische Herausforderung" adıyla yapılan bu toplantının bildirileri yayınlanmıştır.

Nürnberg toplantılarının sonuncusu 2000 Eylül'ünde yapılmış olup, bildiriler yayına hazırlanmaktadır.

- Türk çocuklarının din eğitimi alanında Alman araştırıcılar tarafından özellikle son 20 yıl içinde çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan birisi 1981 yılında yayınlanan "Muslimiche Kinder in der

Deutschen Schule” (Alman Okulunda Müslüman Çocuklar) adlı eserdir. Eserde A.Khaury, W. Wanzura, R.Irkens adlı yazarların makaleleri yer almıştır. Özellikle 3. bölümde R. Irkens ve W.Manzura tarafından Müslüman çocukların Alman Okullarındaki problemleri irdelenmiş, Alman okul sistemi ile Türk okul sistemi karşılaştırılmaya çalışılmıştır.

- 1984 yılında yayınlanan “Begegnung mit Türken-Begegnung mit dem İslâm” adlı eserdeki bir makale araştırma konusuyla yakından ilgilidir. Makale Petra Kappert tarafından yazılmış olup “Grundsätzliche Überlegungen zur Einführung İslâmischen Religionsunterrichts für Türkische Schüler” (Türk Çocuklarına İslâm Din Dersleri Verilmesi konusunda Temel Düşünceler) adını taşımaktadır. Makalede, İslâm Hukuku ile ilgili bazı konularla birlikte, yurtdışı için hazırlanan din dersi programı ile ilgili değerlendirmeler yer almıştır.

- H.P. Füssel ve T. Nagel tarafından kaleme alınan bir makale 1985 yılında “İslâmischer Religionsunterricht und Grundgesetz” (Anayasa ve İslâm Din Dersleri) adıyla “Europäische Grundrechte Zeitschrift” adlı dergide yayınlanmıştır. Makalede İslâm hukukundaki bazı konularla F. Alman Anayasası Mukayese edilmiştir. Araştırmada bu çalışmadan da yararlanılmıştır.

-1985 yılında yayınlanan ve A. Khoury tarafından kaleme alınan “Islâmische Minderheiten in der Diaspora” adlı eserde konuyla ilgili üç makale yer almaktadır. M. Salim Abdullah tarafından yazılan “Islâmischer Religionsunterricht in der Bundesrepublik Deutschland” (F. Almanya’da İslâm Din Dersleri) adlı makalede değişik kesimlerin din dersleri konusundaki görüşleri ele alınmış ve eyaletler arasındaki farklı anlayışlara yer verilmiştir. Hans Krolmann tarafından yazılan İslâmischer Religionsunterricht in der Bundesrepublik Deutschland” (F. Almanya’da İslâm Din Dersleri) adlı makalede ve Josef Hertinger’in yazdığı “Die Religiöse Erziehung Muslimicher Kinder in Hessischen Schulen Heute” (Bugünkü Hessen okullarında Müslüman Çocukların Din Eğitimi) adlı makalede Hessen eyaletindeki İslâm din Dersleri uygulaması anlatılmıştır.

- 1986 yılında yayınlanan “İslâmunterricht an Deutschen Schulen” (Alman Okullarında İslâm din dersleri) adlı eser Ulrich O. Sievering tarafından yayına hazırlanmıştır. Eserde çeşitli araştırıcıların İslâm Din Dersleri ile ilgili hukukî ve politik değerlendirmeleri, Kiliselerin bakış açısı Alman ve Türk toplumunun din derslerinden beklentileri açıklanmaya çalışılmıştır.

- Kuzey Ren Westfalya eyaleti, Okul ve Meslek İçi Eğitim Enstitüsünce hazırlanan üç çalışma araştırmamıza kaynaklık oluşturan önemli eserlerdir.

Birincisi ilgili Enstitü tarafından İlkokul 1-4. sınıflar için hazırlanan 24 ünitelik İslâm Din Dersleri Öğretim Programı’dır. Enstitüce “Religiöse Unterweisung für Schüler İslâmischen Glaubens” (Müslüman Çocuklara Dini Eğitim) adıyla 1986 da yayınlanmıştır. Türkçe ve Almanca olarak iki dilde hazırlanan programla ilgili olarak s.80’de geniş bilgi verilmiştir.

- Adı geçen Enstitü tarafından hazırlanan ikinci çalışma “Rechtliche Regelungen zur Religiösen Unterweisung für Schüler İslâmischen Glaubens” (Müslüman Çocukların Din Eğitimi konusunda Hukukî Düzenlemeler) adını taşımaktadır. Çalışmada, uluslararası anlaşmalarda ve Alman

yasalarında din eğitimi ve İslâm din dersleri ile ilgili düzenlemeler bir araya toplanmıştır. Bu çalışma 1987 yılında yayınlanmıştır.

- Okul ve Meslek İçi Eğitim Enstitüsü tarafından yayınlanan üçüncü çalışma “Rahmenbedingungen und Materialien zur Religiösen Unterweisung für Schüler İslâmicshen Glaubens” (Müslüman Çocukların Dinî Eğitimi konusunda Çerçeve Şartlar ve Materyaller) adını taşımaktadır ve 1987 yılında yayınlanmıştır. Bu çalışmada, İslâm dini ve dinî eğitimi konularında yayınlanmış, 1158 eser hakkında kısa bilgiler verilmiştir. Çalışmanın giriş kısmında ise bilim adamlarınca kaleme alınmış olan İslam din eğitimi ile ilgili makaleler yer almıştır.

- 1988 yılında Oldenburg Üniversitesi’nde bir mezuniyet çalışması yapılmıştır. Anna Barbara Siegele tarafından hazırlanan Çalışma “Die Problematik der Einführung eines İslâmischen Religions unterrichts an deutschen Schulen, dargestellt anhand von zwei Unterrichtsansätzen” (Alman Okullarında İslâm Din Dersi Verilmesi Problemi-İki Ünite Örneği) adını taşımaktadır. Çalışmada Hamburg ve Kuzey Ren Westfalya’da hazırlanan iki ünite çeşitli yönleriyle incelenmiş ve karşılaştırma yapılmıştır.

- Bavyera eyaletindeki İslâm din eğitimi konusunda bilgiler içeren bir makale Gerhard Mahler tarafından yazılmış olup “Religiöse Unterweisung für Türkische Schüler İslâmischen Glaubens in Bayern” (Bavyera’daki Müslüman Türk Çocuklarının Dinî Eğitimi) adıyla “Zeitschrift für Pädogagik” adlı dergide 1989 yılında yayınlanmıştır.

- Klaus Gebauer tarafından “İslâmischer Religionsunterricht-ein Beitrag zur Verständigung (İslâm Dini Dersleri-Karşılıklı anlayışa bir katkı) adıyla “Bericht 99” adlı kitapta bir makale yayınlanmıştır. Makalede İslâm Din Eğitimi konusunda karşılaşılan çeşitli zorluklardan söz edilmektedir.

- Prof. Dr. Kerim Yavuz Tarafından Kuzey Ren Wesfalya’daki İslâm din dersi programı geliştirilen Enstitüde verilen bir konferans da bu araştırmayla ilgili bir çalışmadır. Çalışma Atatürk Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisinin 8. Sayısında “Allgemeine Überlegungen und Vorschläge zur religiösen Unterweisung für Schüler İslâmischen Glaubens “adıyla yayınlanmıştır.

3. F. Almanya’daki Türklerin Eğitim ve Din eğitimi Problemleri

F. Almanya’da yaklaşık olarak 500.000 civarında Türk çocuğu yaşamaktadır.[9] Bunların büyük çoğunluğu okula gitmektedirler. Bazı bölgelerde öğrencilerin yaklaşık %30’unu Türk çocuklarının oluşturacağı daha 1980’li yıllarda tahmin edilmiştir.[10] Bu gün bu rakamların çok aşıldığı yerler vardır.

Anlaşılan odur ki, Özellikle Almanya’daki Türk vatandaşlarının kimliklerini kaybetmeden varlıklarını devam ettirebilmeleri sistemli bir eğitim ve din eğitimi programı ile mümkündür. Bunun için de konunun çeşitli boyutlarıyla derinliğine ele alınması gerekmektedir.

Yabancı bir toplum ve kültür çevresinde azınlık olarak yaşayan Türk çocuklarına kendi dinî ve millî kimliklerini kazandırmak için, onlara verilecek eğitim içinde, Türk kültürünün temel unsurlarından

olan ve bu kültürü şekillendiren İslâm dininin de eğitimini vermek ve örnek alacakları Türk ve İslâm büyüklerini tanıtmak ge

reği açıktır. Çünkü çocukların kendi kültürlerini tam kazanarak kültürel kimliklerini oluşturmaları ancak bu sayede mümkün olacak, aksi halde asimilasyonla karşı karşıya kalacaklardır.

Almanya'daki Türklerin **Din eğitimi problemi**ne genel olarak bakıldığında üç önemli boyut dikkat çekmektedir. Pek çok kişi tarafından çeşitli şekillerde dile getirilen ama bir türlü her iki tarafın da kabul edebileceği bir çözüm bulunamayan din eğitimi problemine kapsamlı ve kabul edilebilir çözümler önerebilmek için, bu üç temel boyutun çok iyi analiz edilmesi kaçınılmaz görünmektedir. Bunlar:

1. Din Eğitimi ile ilgili **yasal durum**un açıklığa kavuşturulması,

2. İhtiyaca uygun **öğretim programı** ve **ders kitabı** hazırlanması,

3. Programı uygulayacak din dersi **branş öğretmenleri**nin yetiştirilmesi,

şeklinde ifade edilebilir. Bu noktaları şöyle açıklayabiliriz:

A. Din Eğitimi İle İlgili Yasal Durum

Almanya'da İslâm din dersleri konusundaki farklı uygulama ve anlayışları doğru yorumlayabilmek için öncelikle uluslar arası anlaşmalarda ve Alman yasalarında din eğitiminden ve din derslerinden nasıl söz edildiğini ve din dersinin yasal statüsü ile ilgili bağlayıcı hükümlerin neler olduğunu bilmek gerekmektedir.

Uluslar arası Anlaşmalarda Din Eğitimi ve Din Özgürlüğü: Öncelikle İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nde, diğer uluslar arası sözleşmelerde, ve Avrupa Konseyi'nin aldığı kararlarda, insanların din ve vicdan özgürlüğüne sahip olduklarına ve kendi dini anlayışlarına uygun yaşamalarının ve ibadet etmelerinin engellenemeyeceğine işaret edilmiştir.

İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin 18. maddesinde ve 3 Eylül 1953 tarihinden itibaren "Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi" olarak yürürlük kazanan sözleşmenin 9. maddesinde **Din Özgürlüğü ile Dinin Öğretim Konusu Yapılması Hakkı** garanti altına alınmıştır. Diğer pek çok ülke yanında hem Türkiye hem de Almanya tarafından imzalanan ve Almanya Parlamentosu'nda 7.8.1952 tarihinde onaylanan bu sözleşmenin ilgili maddesinde konu şöyle açıklanmıştır:

"Herkesin düşünce, vicdan ve din özgürlüğü vardır. Bu hak, din ya da inancı değiştirme özgürlüğünü, din ya da inancını tek başına ya da topluca, açık veya özel olarak **öğretme**, uygulama, tören ve ibadet yoluyla açıklama özgürlüğünü içerir."[11]

20 Mart 1952 tarihinde Paris'te, bu sözleşmeye ek bir protokol imzalanmıştır. Alman Parlamentosu'nda 20 Ekim 1956 tarihinde onaylanan[12] bu protokol ile de genel eğitim yanında, ana-babaların çocuklarıyla ilgili din eğitimi ve öğretimi hakkı garanti altına almıştır. Ek protokolün 2. maddesi şöyledir:

“Hiç kimsenin öğretim hakkı engellenemez., devlet, eğitim ve öğretim alanında üstlendiği görevleri yerine getirirken ana-babaların **kendi dini ve felsefi inançlarına uygun bir eğitim ve öğretim sağlama hakkına** saygı gösterir.”

Avrupa Topluluğu da 25 Temmuz 1977 tarihinde göçmen işçi çocuklarının eğitimi ile ilgili bazı kararlar almıştır. Bu kararların birisinde yabancı çocukların kendi ülkelerine döndüklerinde o ülkeye tekrar uyumlarını kolaylaştırmak için kendi kültürlerinin tanıtılması ve ana dillerinin öğretilmesi istenmiştir.[13]

Almanya'nın da imzalayarak kabul ettiği bu ve benzeri uluslar arası anlaşmalara göre bu ülkede bulunan yabancılara dinî kanaatlerini açıklama ve ibadetlerini yapabilme özgürlüğü yanında **dinî inançlarını öğretim** konusu yapma hak ve özgürlüğü de tanınmıştır.

Federal Almanya ve Türkiye'nin de imzaladığı bu anlaşmalarda sosyo-kültürel ihtiyaçlar, din özgürlüğü ve din öğretimi garanti altına alınmış olmasına rağmen ilk dönemde yapılan ikili iş gücü anlaşmalarında bunların pek göz önüne alınmamış olduğu görülür.

Türkiye'den Almanya'ya işçi gönderilmeye başlandığında yani 30 Ekim 1961 tarihinde bir işgücü anlaşması yapılmıştır. Ancak bu anlaşmada daha çok maddî çalışma şartları ile ilgili hükümler yer almış, buna karşılık Türk işçilerinin manevî (dini ve sosyo-kültürel) ihtiyaçlarının nasıl karşılanacağı ile ilgili bir madde yer almamıştır.[14]

Bu anlaşmanın aksayan yönlerinin düzeltilmesi için 20 Mayıs 1964 tarihinde yapılan protokolde de yine Türk işçilerinin dini ve sosyo-kültürel ihtiyaçlarını gidermeye yönelik bir tedbir öngörülmemiştir.

Almanya Anayasası ve Din Dersleri: İslâm din derslerinin Almanya'daki durumunu doğru olarak belirleyebilmek için, öncelikle Almanya Anayasası'nın din dersi hakkındaki hükümlerini bilmek gerekmektedir. Çünkü uygulamalar, hazırlanan eyalet anayasaları ve okul kanunları Federal Anayasaya dayandırılmaktadır. Almanya Anayasası'nın (Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland) 3., 4. ve 7. maddelerinde din dersleri ile ilgili aşağıdaki hükümler yer almaktadır.

3. Madde: “Hiç kimse cinsiyetinden, soyundan, ırkından, dilinden, memleketinden ve doğum yerinden, inancından,

dinî ya da politik görüşlerinden dolayı haksızlığa uğratılamaz veya imtiyaz sahibi olamaz.”

4. Madde: “İnanç hürriyeti, dinî ve dünyevî fikir hürriyeti dokunulmazlığa sahiptir. Başkalarını rahatsız etmeyen dinî ibadeti yapmak serbesttir.”

7. Madde: “Veliler çocuklarının din derslerine katılmasını belirleme hakkına sahiptirler. Din dersi, mezhepler üstü okullar hariç, kamu okullarında düzenli bir derstir. Devletin denetim hakkı saklı olmak kaydı ile din dersi, dinî cemaatlerin prensipleriyle mutabık bir biçimde verilir. Hiçbir öğretmen kendi iradesi dışında din dersi vermekle yükümlü tutulamaz.”

Almanya Anayasası'nın sayılan bu maddelerinden anlaşılacağı gibi din dersi, okullardaki düzenli dersler arasında yer almaktadır. F. Anayasa'nın getirdiği bu hükümler yabancı işçi çocuklarının yani diğer dinlerin mensuplarının eğitimi için de geçerlidir. Nitekim bu durum, Alman ilgililer tarafından da kabul edilmektedir. Uzun yıllar Alman Hükûmeti Yabancılar Sorumlusu olarak görev yapan Liselotte

Funcke, Federal Anayasa'da sözü edilen din dersinin sadece Hıristiyan din dersi olmadığını söyler. Funcke, F. Anayasa'daki hükmün genel olduğunu ve İslâm dinini de kapsadığını belirterek, çocuklarına okulda din eğitimi verildiği konusunda Türk velilere güven vermek gerektiğine işaret etmiştir.[15]

Müslüman Çoğunluğu Temsil Eden Kurum (**Muhatap**) **Problemi**: Almanya Anayasası'nda din eğitimi bu şekilde garanti altına alınmış olmakla birlikte, İslâm din dersleri uygulamasında bazı aksaklıklar ve eyaletler arasında farklılıklar ortaya çıkmıştır.

Bu konuda İslam dininin temsilcisinin yani çoğunluğu temsil eden ve İslâm din dersinin program ve amaçlarını belirleyecek olan dinî bir cemaat (muhatabın) kim olacağı tartışma konusu olmuştur.

Federal Almanya Anayasası'nın 7. maddesinde yer alan "Din dersinin dinî cemaatlerin prensipleriyle mutabık (uygun) biçimde verileceği" hükmü, bu güne kadar İslâm din derslerinin okullarda düzenli bir ders olarak yer almasını engellemiştir. Çünkü, yukarıda sözü edilen maddeden de anlaşılacağı üzere F. Anayasa'da din dersinin program ve amaçlarını dinî cemaatin belirlemesi öngörülmüştür. Hıristiyan din dersleri için Kiliseler (Katolik ve Protestan Kiliseleri) bunu yapmaktadırlar. Ancak İslâm din dersleri için durum farklıdır. İslâm dininde Kilise benzeri bir kuruluş yoktur. Müslümanlar, özellikle de yabancı ülkelerde yaşayanlar dinî faaliyetlerini daha iyi yürütebilmek için çeşitli dernekler ve kurumlar oluşturmuşlardır. Bunların sayıları oldukça kabarıktır. Almanya'da Müslümanlar tarafından bir çok dini teşkilât kurulmuştur. Bunların her biri Federal Anayasa'daki yetkiyi elde etmek amacıyla İslâm din derslerinin program ve amaçlarını belirleme konusunda kendisinin söz sahibi olduğunu ileri sürmektedir. Ancak hiç biri Müslümanların çoğunluğunu temsil edememektedir. Bu nedenle din derslerinin içeriğini ve amaçlarını belirlemede herhangi birisinin muhatap kabul edilmesi diğerlerinin itirazlarına sebep olmaktadır. Durumun yıllardır bu şekilde sürüp gitmesi, İslâm din derslerinin bir türlü okullarda düzenli bir ders olarak verilmemesi sonucunu doğurmuştur.

Yukarıda anlatılan zorluk, Alman ilgililer tarafından da dile getirilmektedir. İslâm din dersi, kendi başına bir branş olarak okullarda yer alamayınca, ancak program dışı ve isteğe bağlı olan Ana dili tamamlama dersleri içerisinde kısmen verilebilmektedir.

İslâm din dersi anlatılan nedenle bağımsız bir branş olarak okutulmadığından, özellikle Alman ilgililer tarafından Din Dersi (Religionsunterricht) yerine Din Eğitimi (Religiöse Unterweisung) ifadesi kullanılmaktadır.[16]

Ancak son yıllarda değişik eyaletlerde farklı uygulamalar gözlenmektedir. İslâm din dersleri ile ilgili girişimlerden bazıları kısaca şöyle özetlenebilir:

Berlin Eyaleti'nde "İslâm Federasyonu" isimli bir dernek, din derslerini Almanca olarak vermeyi üstlenmiş ve bu konuda en üst mahkemeden karar aldırmıştır.

Hamburg Eyaleti'nde "Hamburg Modeli" adı ile bir din dersi denemesi başlatılmıştır. Bu derste, hangi dinden olursa olsun, öğrenciler aynı sınıfta toplanmakta ve bir Alman öğretmen tarafından Almanca olarak din öğretimine tabi tutulmaktadır.

Kuzey Ren Westfalya Eyaleti'nde kırka yakın okulda Almanca din öğretimi denemeleri yapılmaktadır.

Bavyera Eyaleti'nde de benzer bir uygulama başlatılmıştır. Konu Eyalet Parlamentosunda tartışılmıştır. Bu Eyaletteki Çeşitli dernekler bir "İslâm Din Dersi Çalışma Grubu" oluşturmuştur. Bu grup, İslam din dersinin Almanca verilmesi için kamuoyu oluşturmaya çalışmaktadır.

Bütün bu denemelere gerekçe olarak;

1- Türk Çocuklarının anadillerini yeterince bilmedikleri,

2- Almanya'da, Türk çocukları yanında, değişik Müslüman milletlere mensup çocukların da bulunduğu,

3- Bütün Müslüman çocukları kuşatacak ortak dilin Almanca olduğu,

4- Alman makamları tarafından dile getirilen ve Federal Anayasada ifadesini bulan Devletin denetim ve gözetim hakkının da ancak Almanca verilecek bir İslâm din der

sinde söz konusu olabileceği, gibi hususlar gösterilmektedir.

Oysa, Almanya'da yaşayan Türk nüfusunun çoğunluğu bu dersi bir kimlik koruma ve geliştirme aracı olarak görmekte ve Türkçe verilmesini savunmaktadır. Bu sesin bilimsel araştırma yöntem ve teknikleri ile tespit edilmesi ve bilimsel yorumlarla ortaya konulması, Türkçe din dersi tezinin savunulmasında önemli katkı sağlayacaktır. Ayrıca orada bulunan vatandaşlarımızın da aydınlatılmaya ihtiyaçları vardır.

B. İhtiyaca Uygun Öğretim Programı ve Ders Kitabı Hazırlanması

Öğretimi başarıya götürecek önemli unsurlardan birisi de ihtiyaca cevap verebilecek nitelikte öğretim programı ve bu programa uygun hazırlanmış ders kitaplarının olmasıdır. Eğitim ve öğretimi ile meşgul olunan hedef kitlenin ihtiyaçlarına cevap veremeyen bir öğretim programı ile başarılı bir öğretim yapılamaz.

Almanya'da bulunan Türk çocuklarının din eğitimi konusunda hazırlanacak bir öğretim programı ve buna uygun olarak yazılacak ders kitapları öncelikle bu ülkedeki sosyal şartları ve ihtiyaçları dikkate almak durumundadır. Almanya'daki Türk çocuklarına verilecek din eğitiminde esas olacak öğretim programı İslâm dininin temel bilgilerini içermenin yanında farklı bir dini ve kültürel çevrede yaşayan çocukların içinde yaşadıkları bu çevreye uyum sağlamalarına yardımcı olacak bazı bilgileri de içermesi beklenir. Bu nedenle mesela Hıristiyanlıkla ilgili bilgiler yanında İslam dininin farklı inançlara bakışını yansıtacak unsurlar da programda yer almalıdır.

Din dersinin içeriği ve özellikle öğretim dili ile ilgili olarak Almanya'daki vatandaşlarımız ve ilgili diğer kesimlerin beklentileri farklılık göstermektedir. Bazı vatandaşlarımız din dersinin Türkçe verilmesini isterken bazıları çeşitli gerekçelerle Almanca verilmesini savunmaktadırlar. Bu tartışmaya Türk ve Alman resmi makamları da katılmaktadır. Bu konunun aydınlanabilmesi için beklentilerin ve

taleplerin bilimsel yöntemlerle araştırılması zorunludur. Bu nedenle burada daha fazla detaya girilmemiştir.

Öğretim Programı ve ders kitabı konusunda sunulabilecek öneri: Almanya'daki Türk çocuklarının İslâm dini konusunda bilgilenmeleri yanında, onlara içinde yaşadıkları toplumun inançlarını tanıtıcı, ve kimliklerini kaybetmeden topluma uyumlarını kolaylaştırıcı nitelikte Türkçe ve Almanca olarak iki dilli öğretim programı ve ders kitapları hazırlanmasıdır.

C. Programı Uygulayacak Din Dersi Branş Öğretmenlerinin Yetiştirilmesi

Avrupa'da yaşayan Türklerin içinde bulundukları sosyal şartları dikkate alan ciddîyetle hazırlanmış öğretim programına ihtiyaç olduğu kadar, Dış ülkenin şartlarını bilen ve kendini ona hazırlamış olan öğretmenlere de şiddetle ihtiyaç vardır. Çünkü Alman tarafının hararetle savunduğu Din dersinin Almanca verilmesi talebi otomatik olarak bu dersin Alman öğretmenler tarafından verilmesi durumunu ortaya çıkarmaktadır. Şu ana kadar Türkiye'den öğretmen gönderme uygulaması Almanya'nın tüm eyaletlerinde kabul görmemiş, son yıllarda gönderilen Türk öğretmenlerin sayıları da eyaletler tarafından bilinçli olarak azaltılmıştır. Bu nedenle Türk tarafının Almanya başta olmak üzere dış ülkelerdeki vatandaşlarımız için öğretmen yetiştirmeyi de ciddî olarak düşünmesi ve bazı tedbirleri alması kaçınılmaz görünmektedir.

Öğretimde başarıyı etkileyen faktörlerden bir başkası da öğretmendir. Her branşın öğretiminde o alanda yetişmiş öğretmenler daha başarılıdırlar. Almanya'da görev yapacak özellikle de din dersi verecek öğretmenlerin özel olarak seçilmesi veya yetiştirilmesi bu alanda başarıyı doğrudan etkileyen bir unsurdur. Şu ana kadar yurt dışına Türkiye'den gönderilen öğretmenler arasında Din dersi branş öğretmenleri hemen hemen hiç yok gibidir. Oysa Türk kültürünü kazandırmakla görevli bu öğretmenler din dersi vermekle de yükümlüdürler. Belki ilk sınıflar için sınıf öğretmenlerinin din derslerini verebilecekleri düşünülmüştür, ancak 7. ve daha yukarı sınıflarda branş öğretmenleri dışındaki öğretmenlerin, öğrencilerin din ile ilgili felsefi boyut kazanan sorularını cevaplamakta yeterli olacakları şüphelidir. Nitekim araştırmalar branş dışındaki öğretmenlerin kendi bilgilerini (mesela, Hıristiyanlık konusunda) yetersiz gördüklerini ortaya koymuştur.[17]

Milli Eğitim Bakanlığı'mız tarafından gönderilen ve Almanya'da görev yapan öğretmenlerimiz konusunda Alman makamlarının da Alman eğitim sistemine yeterince adapte olamadıkları, dil bilmedikleri ve bu nedenle çevreleri ve okul yönetimi ile sağlıklı diyalog kuramadıkları, gibi eleştirileri vardır.

Bütün bu açıklanan hususlar ışığında din dersi branş öğretmenleri temini ve yetiştirilmesi için kısa, orta ve uzun vadeli olmak üzere şu üç aşamalı öneri geliştirilebilir:

Kısa vadeli olarak; Almanca bilen, Alman eğitim sistemi, Almanya'nın sosyal, kültürel, ve dinî yapısı, ile karşılaşılabilecek muhtemel zorluklar vb. konularda kurslarla ciddî olarak eğitilmiş öğretmenlerin gönderilmesi

Orta vadeli olarak; İlahiyat Fakültesi mezunlarından Almanca bilenlerin yoğunlaştırılmış hizmet içi eğitimden geçirilerek eğitilmesi ve özellikle 1.-6.sınıflara öğretmen olarak gönderilmesi

Uzun vadeli olarak ise, Bazı İlahiyat fakültelerinin programı dil ve dersler açısından Almanya şartlarına uygun bir şekilde zenginleştirilerek Almanya'dan davet edilecek öğretim üyelerinin de katkılarıyla Almanya'da yaşayan Türk çocuklarının veya Türkiye'de yaşayan istekli ve başarılı gençlerin öğretmen olarak eğitilmesi

Uzun vadeli teklifle ilgili olarak şöyle bir program çatısı düşünülebilir:

Tabloda sözü edilen alanların çeşitli alt bilim dallarına açılımları düşünülebilir. Burada sadece genel başlıklar verilmiştir.

1 Philip L. Martin, **Bitmeyen Öykü**: **Batı Avrupa'ya Türk İşçi Göçü**-**Özellikle Federal Alman Cumhuriyetine**-, İLO Ankara Uluslar arası Çalışma Bürosu, 1991, s. 35.

2 Nevzat Yaşar AŞIKOĞLU, **Almanya'da Temel eğitimdeki Türk Çocuklarının Din eğitimi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, Ankara 1993, s. 2-3.

3 Philip L. Martin, **a.g.e.**, s. 32-33.

4 Bkz.: T. C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Dış İlişkiler ve Yurt Dışı İşçi Hizmetleri Genel Müdürlüğü, **1996 Yılı Raporu**, Ankara 1997, s. 3-9; ve **1999 Yılı Raporu**, Ankara 2000, s. 3, 9.

5 T. C. çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, **1999 Yılı Raporu**., s. 10.

6 T. C. çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, **a.g.e.**, s. 11.

7 Muhammed Salim Abdullah, **Geschichte des İslâm in Deutschland**, Verlag Styria Graz 1981, s. 78.

8 Philip L. Martin, **a.g.e.**, s. 36 vd.

9 T. C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, **a.g.e.**, s. 18.

10 Johannes Laehnemann, **Kulturbegegnung in Schule und Studium**, e. b. v. Rissen Hamburg, 1983 s. 7.

11 "**Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi**" 3 Eylül 1953; Muzaffer Sencer, **İnsan Hakları Ana Kuruluşlar ve Belgeler**, TODAİE Yay., Ankara 1986, s. 175; Landesinstut für Schule und Weiterbildung, **Rechtliche Regelungen für Schüler İslâmischen Glaubens**, Soester Verlagskontor Soest 1987, s. 10.

12 Landesinstitut, 1987, **a.g.e.**, s. 11.

13 Landesinstitut, 1987, **a.g.e.**, s. 20-21.

14 **Türkiye-Federal Almanya İşgücü Anlaşması**, Bad Godesberg 30 Ekim 1961, T. C. Dışişleri Bakanlığı Ekonomik ve Sosyal İşler Genel Müdürlüğü, **Yurtdışı Göç Hareketleri ve Vatandaş Sorunları**, (içinde) Ankara, Trz., s. 137.

15 Lisellotte **FUNCKE**, **"Die zweite Ausländergeneration**: **Soziale und Politische Aspekte"**, **Integration der Kinder Ausländischer Arbeitnehmer**? **Probleme und Antworten auf eine Herausforderung**, (hg) von G. V. Lojewski Forum Berlin, Hans Martin Stiftung, Köln 1982, s. 45.

16 Klaus **GEBAUER**, **"Müslüman Öğrencilerin Alman Okullarındaki Dinî Eğitimi"**, **Din Öğretimi ve Din Hizmetleri Semineri 8-10 Nisan 1988**, D. İ. B., Yay., Ankara 1991, s. 78.

17 Nevzat Y. AŞIKOĞLU, **Almanya'da Temel Eğitimdeki Türk çocuklarının Din Eğitimi**, TDV. Yay. Ankara 1993, s. 119, 120, 214.

PROF. DR. FAHRİ KAYADİBİ

İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi /Türkiye

Türklerin İsviçre'ye Gelişi

Türklerin İsviçre'ye gelişi İkinci Dünya Savaşı sonrası Avrupa'ya yabancı iş gücü kazandırma politikalarının gelişimi neticesinde olmuştur. İkinci Dünya Savaşı sonrasında serbest ticarete paralel olarak insanların sınırlar ötesi hareketinin liberalizasyonu için işçilerin serbest göç reçetesi birkaç uluslararası kuruluş tarafından benimsendi.[1] Müteakiben Uluslararası Çalışma Teşkilâtı (İLO), I949 yılında istihdam için şu göç kararını yayınladı:

İnsan gücünün uluslararası dağılımını ve özellikle de insan gücünün, insan gücü fazlası olan ülkelerden kıt olduğu ülkelere doğru hareketini kolaylaştırmak üye ülkelerin genel politikası olmalıdır.[2]

OEEC (şimdi OECD) Konseyi 1953'te ve Avrupa Ekonomik Toplulukları da 1957'de bu yaklaşımı benimsedi. İşçi kıtlığı çeken ve göçmen kabul eden ülkeler yurtdışından işçi davet ettiler. Göçmen gönderen ülkeler de genel olarak yurtdışına işçi ihracının kendileri için yarar sağlayacağı görüşündeydiler.[3]

Türkiye'den dışarıya düzenli işçi göçü 30 Ekim 1961'de Türkiye ile Federal Alman Cumhuriyeti arasında yapılan bir anlaşma ile başladı. Daha sonraları çeşitli Avrupa ülkeleriyle yapılan işgücü anlaşmalarıyla Türk işçi göçü giderek çoğalmıştır.[4]

Avrupa'da işçilerimizin uzun süre kalmaya başlaması aile birleştirilmesi ihtiyacını doğurmuştur. Özellikle parçalanmış ailelerin birleştirilmesini kolaylaştırıcı politika ve uygulamaların yürürlüğe girmesinden sonra[5] yurtdışında kalmak tercih edilmiş ve göçün niteliği değişerek işçi göçü yerini ailelerin göçüne terk etmiştir.[6]

1960'lardan itibaren ekonomik gelişmeye paralel olarak İsviçre'de yabancı işçi sayısı ve bağlı olarak Türk işçi sayısı da hızla artmıştır. Fakat İsviçre ile Türkiye arasında işgücü antlaşması olmadığından Türkler İsviçre'ye daha fazla kendi özel imkânlarıyla gitmişlerdir. Artışı önlemek amacıyla İsviçre Hükümeti 1963 yılında ilk defa yabancıların sayısını kontenjana bağlayan ve sınırlayan tedbirler ortaya koymuştur.[7] İsviçre Federal Hükümeti "Yabancılar ve Mülteciler Politikası" konusunda İsviçre millî benliğini koruyucu, yabancıların sayısını sınırlayıcı yeni tedbirlerini sürekli almıştır.[8] Fakat bu sınırlayıcı tedbirler yanında aile birleştirmesi, eğitim ve iltica gibi yollarla İsviçre'ye giriş devam etmektedir.

İsviçre'de Bulunan Türklerin SayısalDurumları

31.08.2001 tarihi itibariyle İsviçre'de 42.590 erkek, 37.031'i kadın olmak üzere toplam 79.621 Türk bulunmaktadır. Bunlardan 34.200'ü çalışmakta ve 2.764 kişisi işsizdir.

Bunların 15.698 kişisi yıllık, 63.923'ü devamlı oturum hakkına sahiptir. Çalışanların toplam sayısı ise 34.200'dür. Bunların 8115 kişisi yıllık oturum, 25.982'si devamlı oturum hakkına sahiptirler. 2 kişisi sezon işçisi, 101 kişisi de komşu ülkelerde oturduğu halde İsviçre'ye gelip çalışarak dönen sınır işçisidir.[9]

İsviçre'deki Türklerin Kantollara Göre Dağılımları

İsviçre'de bulunan Türklerin genel nüfusu ve çalışanların kantonlara göre dağılımları şöyledir:

Kantonlar	Genel Nüfus	Çalışan Nüfus
Zürich	16227	7722
Bern	5799	2394
Luzern	1454	687
Uri	355	121
Schwyz	1243	498
Obwalden	172	82
Nidwalden	53	30
Glarus	862	372
Zug	1339	629
Fribourg	1541	654
Solothurn	5707	2215
Basel-Stadt	8107	3860
Basel-Landschaft	6139	2486
Schaffhausen	1160	388
Appenzell A. Rh.	511	257
Appenzell I. Rh	77	31
St. Gallen	6417	2704
Graubünden	564	226
Aargau	10508	4151
Thurgau	3500	1567
Tessin	1527	698
Vaud	3106	1132

Valais	583	201
Neuchatel	965	383
Geneve	1520	626
Jura	185	86
Toplam	79621	34200

Tabloyu incelediğimizde Türk nüfusunun en fazla bulunduğu Kantonun Zürich kantonu olduğunu görürüz. Bunu Aargau kantonu takip etmektedir. Her kantonda çalışan nüfus oranının genel nüfusa paralellik gösterdiğini izlemekteyiz.

İsviçre'de Çalışan Türklerin İşkollarına Göre Dağılımı

İsviçre'de bulunan Türkler hemen bütün işkollarında çalışmaktadırlar. Bunların 31 Ağustos 2000 tarihi itibariyle işkollarına göre dağılımları şöyledir: [10]

İşkolları	Çalışanların Sayısı
Tarım ve Hayvancılık	103
Bahçe İşleri	139
Ormancılık	28Balıkçılık, Avcılık 1
Madencilik	32
Besin Maddeleri, Hayvan Yemi	2011
Kolalı İçecekler	45
Tütün Endüstrisi	61
Tekstil	1041
Elbise, Çamaşır, Ayakkabı	469
Ağaç İşleri	474
Kâğıtçılık	544
Grafik Sanatları	556
Dericilik	36
Kauçuk	101
Plastik Sanayii	856
Kimya Sanayii	606
Taş ve Toprak	275
Metal Endüstrîsi	3324

Makine, Motorlu Taşıtlar, El Aletleri	4025
Saat	283
Diğer Endüstrî ve El Sanatları	393
İnşaat	1278
Elektrik, Gaz, Su	39
Ticaret	4466
Bankacılık	309
Sigortacılık	154
Emlakçılık	68
Temsilcilik	1857
Ulaşım	1912
Gastronomi	3766
Genel Kamu Hizmetleri	249
Sağlık, Vücut Bakımı	1730
Öğretim, Bilim	309
Hayır Kurumları	350
Kültür Eğlence	141
Dini Konular	43
Ev Ekonomisi	65
Temizlik	1446
Diğer İşkolları	57
Ana İşkollarında Toplam Sayılar	
Tarım	271
Endüstrî ve El Sanatları	16449
Hizmet Sektörü	17124
Genel Toplam	33844

İsviçre'de çalışan vatandaşlarımızın bütün iş kollarında çalıştıklarını görmekteyiz. Ancak 4446 kişi ile en fazla ticaret iş kolunda çalışmaktadırlar.

Oturum Durumları

İsviçre'de yaşayan toplam 79621 Türkün 15698 kişisi yıllık oturum hakkına, 63923 kişisi de devamlı oturma hakkına sahiptirler.[11] Türklerin büyük çoğunluğunun devamlı oturma hakkına sahip

olduklarını görmekteyiz. Devamlı oturma hakkı İsviçre'de uzun bir müddet kalan ve İsviçre yasalarına uyarak belli şartları yerine getiren yabancılara verilmektedir. Daimi oturma hakkını elde eden yabancılar İsviçre vatandaşlarının sahip olduğu birçok haklara sahip olmaktadırlar. Bu bakımdan Türklerin çoğunluğunun bu hakka sahip olmaları kendileri için büyük bir avantajdır.

İsviçre'de kiralama veya satın alma yoluyla uygun bir eve sahip olamayan yabancı aile fertlerini yanına getiremez. Aile nüfusuna uygun bir evin olması şarttır. İsviçre'ye gelen yabancıların ev kiralama hakları mevcuttur. Fakat vatandaşlarımızın kiralamada bazen güçlük çektikleri müşahade edilmiştir. Büyük firmalar işçilerine uygun ücretlerle kiralık ev vermektedirler. Evlere oturma, ev değiştirme durumu ikamet kontrol makamına (Einwohnerkontrolle) bildirilir.

Daimi ikamet sahibi olan yabancılar satın alma yoluyla mülk edinebilir. Diğer yabancılar kotaya veya izne tabidirler. 1961 yılından beri yabancılara gayri menkul satışı izne bağlıdır.[12] Daimi oturum sahibi olan Türkler satın alma yoluyla mülk edinebilirler. Diğerleri izin alabildiği takdirde gayri menkul satın alabilirler.

İsviçre'deki Türklerin Genel Durumları (Sorunlar-Çözümler)

Kırk yılı aşkın bir zaman içerisinde İsviçre'ye çalışmak için giden Türklerin çalışma, sosyal güvenlik, ikamet, eğitim, kültürel ve dinî sorunları olmuştur. Bu sorunlar zamanında tedbirler alınmadığından bazen altından kalkılmaz boyutlara ulaşmıştır.

Çalışma

İlk zamanlar İsviçre'ye vizesiz seyahat edilebilirken 1982 yılında kaçak işçi girişini önlemek amacıyla vize konmuştur. Daimi oturum hakkı için diğer Avrupa ülkeleri vatandaşlarından İsviçre'de 5 yıllık ikamet şartı arandığı halde Türk vatandaşları için 10 yıllık ikamet şartı aranmaktadır. Daimi ikamet sahibine işe alınmada öncelik tanındığından Türk vatandaşları bu öncelik hakkına diğer Avrupa ülkeleri vatandaşlarından beş yıl geç kavuşmaktadır. Bu ayrıcalık burada yaşayan Türkler için bir haksızlık olarak görülmektedir.

İş anlaşması, çalışma şartları, ücretler, izinler, toplu sözleşmeler ile düzenlenmektedir. Toplu iş sözleşmeleri tarafların teklifleri üzerine Federal Hükümet tarafından İsviçre'nin tümünde geçerli kılınmaktadır. Sendikalar, işletme personel temsilcilikleri ve iş mahkemeleri iş anlaşmazlıklarını çözüme bağlamaktadırlar. İş mahkemeleri İsviçre Borçlar Kanunu'nun 343. maddesi gereği işçi-işveren anlaşmazlıklarını esasa bağlar.[13]

İsviçre Anayasası'na göre grev yoktur. Ülkenin iç ve dış çıkarları, genel düzen ve huzuru korumak ve ekonomiyi sarsmamak için greve izin vermemiştir. İş ve ücret anlaşmazlıkları işveren ile işçi, işçi kuruluşları ile anlaşarak veya iş mahkemelerinde çözümlenir. Grev olmayınca lokavt da olmamaktadır.[14]

İsviçre'nin Avrupa Birliği'ne ön hazırlık için Avrupa Serbest Ticaret Birliği (EFTA) ve Avrupa Ekonomik Bölgesi'ne (EWR) dahil olması iyi meslek sahibi olmamış Türkleri ileride işsiz kalma

sıkıntısına maruz bırakabilir. Avrupa'da serbest dolaşım hakkı ve işsiz kalmamak için İsviçre'deki Türklerin gelecek kuşaklarını devamlı iyi meslek sahibi yapmaları şarttır.

İsviçre'de yabancıların "Üç Daire Sistemi" adı altında üç kategoride (I. Grup Avrupa Birliği'ne Dahil Ülkeler; II. Grup Amerika, Avustralya, Kanada, Yeni Zelanda; diğer ülkeler ise III. Grup) mütalaa edilmektedir.[15] Türklerin II. Gruba dahil olmaları ileride Türk işçilerini iş bulma yönünden olumsuz etkileyebilir.

31 Ağustos 2001 Tarihi itibariyle İsviçre'de toplam 3.594.631 kişi çalışmaktadır. Bunların 802.394'ü (%22) yabancıdır. Yabancıların içinde Türklerin sayısı 34. 200' dür (%4.2). İsviçre'de işsizlerin sayısı 68.298'dir (%1.9). Genel işsiz toplamı içinde yabancı işçilerin sayısı 30.491'dir (%3,8).[16] Yabancı işsiz işçiler arasında işsiz Türklerin sayısı 2.764 (%7,5) kişidir. Görüldüğü üzere yabancıların işsiz oranı %3,8 iken bu oran Türklerde %7,5'tir. Bu diğer yabancılara göre Türkler için dezavantajdır.

Bütün işçiler işsizlik sigortasına tabi olduğundan, işsizlik halinde Türkler de diğer işsizler gibi işsizlik sigortasından işsizlik parası almaktadırlar. Yalnız işsizlik parası ödenmesi için son iki yıl içerisinde en az altı ay sigorta primlerinin ödenmesi şarttır. İşsizlik parasının miktarı ise sigorta primi kesimine esas olan aylığın %80'i oranındadır. İşsizlik parası haftada 5 gün üzerinden hesap edilir ve aylık olarak ödenir. İşsizlik parası bütün kantonlarda ödenmektedir.[17]

İsviçre'de işyeri ve meslek değiştirme, ilgili makamlardan izin almak şartıyla mümkündür. Kantonlar arası işyeri değiştirmede bulunduğu yerin yerel makamlarına başvurarak izin alınması gereklidir. İşe her giriş izne tabidir. Her iş ve meslek değiştirme için yeni izin gereklidir.[18]

Sosyal Güvenlik

Sosyal güvenlik yönünden Türk işçilerinin durumu İsviçre yerli halkı ile aynıdır. İşsizlik, sağlık, kaza, yaşlılık, dul ve yetimlik, sakatlık sigortaları şemsiyesi altında olmaları kendilerini sosyal güvence emniyeti içine almaktadır. Normal emeklilik yanında pansiyon kasa gibi kendilerine servet birikimi sağlayan imkânlar da vardır. Ayrıca Türkiye-İsviçre arasında 1 Mayıs 1969 tarihinde imzalanarak, 1 Ocak 1972'den itibaren yürürlükte olan sosyal güvenlik anlaşması ile Türkiye yönünden de ken

dilerine yurtdışı hizmet borçlanması, emeklilik için prim transferi kolaylığı ve borçlanma ile Türkiye'den de emeklilik hakkının doğması avantajları sağlanmıştır.

1992 yılından itibaren İsviçre, Türk vatandaşlarına belli şartlar çerçevesinde çifte vatandaşlık hakkı tanımıştır. Bu ise kendilerine her iki ülke vatandaşlık haklarını kullanma fırsatlarını vermiştir.[19]

Eğitim

İsviçre'deki Türklerin en önemli sorunu çocuklarının eğitimidir. İsviçre'de Türk anne-babalarla yapılan bir ankette "Yurtdışında en önemli sorununuz hangisidir?" sorusuna ankete katılanların %59'u "çocuklarımızın eğitim sorunu" cevabını vermişlerdir. İsviçre Eğitim Sistemi içinde lisan, çevre, öğretmenler ve müfredat programları bakımından Türk çocukları bocalamakta ve okulda yeterince başarılı olamamaktadır. Okul sistemlerinin değişik oluşu ve lisan noksanlığı ara sınıflardan İsviçre'ye gelenleri zorlamaktadır.[20]

İsviçre'de meslek eğitimi yapılırken en çok sıkıntı çekilen konulardan birisi pratik yapacak işyeri bulma zorluğudur. Çünkü pratik meslekî uygulama yapacak iş yerleri sınırlıdır. Mecburî eğitimden sonra meslek okullarına devam ederken İsviçreli gençlerin %60'ı pratik yapacak işyerini bulabildikleri halde Türk gençlerinin ancak %9'u bu imkândan yararlanabilmektedir. Geriye kalanı yardımcı işçi olabilmektedirler.[21]

Ailelerin lisan ve bilgi yetersizliği, yeterli rehberlik yapamayışları, çalışmaları neticesi çocuklarıyla ilgilenemeyişleri başarısızlığa neden diğer önemli sebeplerdir.

Çocukların okul başarısızlıklarının en önemli sebeplerinden birisi de ailelerin çocuklarını para kazanma amacıyla okullarından kopararak yardımcı işçi sıfatıyla çalışmaya zorlamalarıdır. Türkiye'ye dönme fikirleri de çocukları okullarından soğutmaktadır.

Yabancı bir dünyada yaşayan çocukları desteklemek gereklidir.[22] Bunun için İsviçre ilgili makamları ve çevreleri yabancı çocuklara yabancılıklarını hissettirmeyecek şekilde yardımcı olmalıdır. Ayrıca ilgili Türk makamlarından da gerekli destek verilmelidir.

Yetişkinlerin eğitimi çocukların eğitimi kadar önemlidir. Yetişkinlerin eğitimi, çocuklarının eğitimine yardımcı olma açısından ve iyi bir meslek sahibi olarak iş yerini koruma ve iş bulma açısından son derece önemlidir. İsviçre'de Türk işçilerinin barınması iyi meslek sahibi olarak aranan vasıflı işçi adayı olmakla mümkündür. Aksi takdirde işçi alımında tercihler diğer Avrupa ülkeleri vatandaşlarına yönelmiş olacaktır.

Kadınların izolasyondan kurtulmaları, ruhsal sıkıntılardan arınmaları ve çevreye intibak etmeleri için eğitilerek kendilerine uygun meslek edinmeleri şarttır.

İsviçre Meslek Eğitim Kanunu'nun 41. maddesi yetişkinlerin çalışırken bir okula devam etmesi suretiyle veya sınavlar vermesi yoluyla meslek okullarını bitirmelerine imkân vermektedir.[23] Yalnız edineceği mesleğin eğitiminin en az bir buçuk misli o meslek kolunda çalışması lazımdır.[24] İsviçre'de bulunan Türkler, kendilerini mesleklerinde yükseltmek için bu fırsattan yararlanabilirler.

1980 yılında yapılan bir istatistiğe göre 1744 Türkün hiçbir eğitimi bulunmamaktadır. Bunların 550'si (%31,5) erkek, 1194'ü (%68,5) kadındır.[25] Yetişkinlerin eğitimi İsviçre okul ve toplumuna uyum için çok önemlidir.[26] Bu konuda İsviçre ilgili makamlarının ve toplumunun da gereken her fedakârlığı yapması beklenmektedir.

Kültür

İsviçre'deki Türklerin en önemli sorunlarından birisi de kültürel meselelerdir. Türkiye'den İsviçre'ye giden ilk nesil kendi kültürlerini doğup-büyüdükleri ülkelerinde aldıklarından millî kültürlerini muhafazada pek güçlük çekmemişlerdir. İkinci ve üçüncü nesil ise yabancı bir çevrede doğup büyüdüğünden ve oradaki okullarda okuduğundan kendi millî kimliklerini tam teşekkül ettirememişlerdir. Esasen çeşitli kökenlerden gelen yabancıların kültürel problemlerinin halli için İsviçre ilgili makamları da çare aramaktadırlar. Sayısız problemlerinin çözümü için okul sistemlerinde bir dizi reform yapılması önerilmektedir.[27]

Türkler kendi doğup büyüdükleri öz kültürlerinden koparak yabancı bir kültür içerisinde sıkıntılar çekmişler ve kendi kültürlerini muhafaza için mücadeleler vermişlerdir. Yabancı bir kültür içerisinde yalnızlık ve yabancılık duygularıyla yaşayan vatandaşlarımız, bir de işyerleri ellerinden alınacağı endişesini yaşayan yerli halkın soğuk davranışlarına maruz kalmaktadırlar. Buna diğer faktörler de eklenince yabancı düşmanlığı gibi bir tehlike ortaya çıkmaktadır.

Zürich kantonunda çalışan Türklere uygulanan bir ankette: “Sizce okulda ve çevrede çocuğunuza yabancı düşmanlığı yapılıyor mu?” sorusuna %12’si evet, %88’i hayır cevabını vermiştir.[28]

Yabancı düşmanlığının kökeninde yatan sebep sadece ırkçılık olmayıp bilakis ekonomik, sosyal ve ekolojik sebeplerdir. Irkçı aşırı hareketler ve yabancı düşmanlığı için İsviçre Federal Meclisi çok yönlü tedbirler almaktadır.[29]

Günümüzde işçi kabul eden ülkenin sosyal yapısında yabancı işçiden etnik azınlığa geçiş gibi bir sosyal olgu kendiliğinden oluşmuştur.[30] Kendi aralarında geto oluşturarak kültürel ve dini birlikler şemsiyesi altına girmişlerdir. Artık Türkiye’ye dönmeme niyetleriyle kendilerine uygun sosyal kuruluşlar kurarak kültür adacıkları oluşturmaktadırlar. Yani göçücü değil, kalıcı olmuşlardır. İsviçre’ye önce göçmen işçi olarak gelmişler, sonra kalmaları uzayınca ailelerini de yanlarına alarak etnik bir azınlık görünümüne girmişlerdir.

Türk vatandaşları yabancı bir kültür içinde kendi kültürlerini korumak, gelecek nesillere kültürlerini aktarmak için bir takım kültürel faaliyetler yapmaktadırlar. Bunun için kültürel ve eğitici dernekler kurmuşlar, bu dernekleri federasyonlar çatısı altında toplamışlardır. Okul aile birlikleri, spor kulüpleri oluşturmuşlardır. Bu dernekler arasında kamplaşmalar olmasına rağmen bu halleriyle kültürel dayanışmanın, yardımlaşmanın en güzel örneklerini sergilemişlerdir.

Türk çocuklarının kendi kültürlerini alabilmeleri için Türkiye’den öğretmenler gönderilmektedir. Fakat bu fırsat iyi değerlendirilememektedir. Zürich kantonunda 1990-1991 öğretim yılında mecburi eğitim çağındaki 2310 Türk öğrenciden sadece 1140’ı (%49) Türk dili ve kültür derslerine devam ettiği, büyük şehir konumunda olan Zürich kentinde 570 öğrenciden sadece 150’sinin (%26)[31] bu derslere devam ettiğini düşünürsek Türklerin kendi çocuklarının milli kültürü muhafaza etmek fırsatlarını iyi değerlendirmedikleri ortaya çıkmaktadır.

İsviçre’deki Türklerin kendi kültürlerini muhafaza etmek ve Türk kültürünü tanıtmak amacıyla Zürich’te büyük bir Türk Kültür Merkezi kurmak çok önemlidir. Burada kütüphane, sergi salonları, eğitim birimleri, mescit gibi bölümler olabilir. Bu merkezde her türlü kültürel faaliyet olabilir.[32]

Din

İsviçre’de yaşayan Türklerin dini sorunları vardır. Dilleri, dinleri ve gelenekleri başka olan bir yabancı topluluğa uyum kolay değildir. Ezan seslerini yıllarca dinlemiş ve bu sesler içinde büyümüş olan bir kimsenin birden bu seslerden uzaklaşması ve hiç duymadığı kilise çan seslerine alışması biraz zordur. Üstelik 1960’lı yıllarda İsviçre’ye ilk giden Türkler için Türkiye’deki gibi Cuma ve bayram

namazı kılacak mescitler bile yoktu. İlk zamanlar kiralık salonlarda Cuma ve bayram namazları kılarlarken 1970'li yıllarda kendileri mescitler açmaya başlamışlardır.

Günümüzde Türkler tarafından açılan mescitlerin sayısı 50'yi geçmiştir. Bu mescitlere 1984'ten itibaren din görevlileri gönderilmeye başlanmıştır. İlk önce 1984 yılında Zürich Başkonsolosluğu nezdinde Din Hizmetleri Ataşeliği açılmıştır. İsteyen derneklerin mescitlerine Diyanet İşleri Başkanlığı'nca din görevlileri gönderilmiştir. Mescitler toplanma, tanışma, dayanışma, ibadet etme, kütüphane, irşat, konferans, yetişkinlerin ve çocukların din eğitimi için kullanılmaktadır.

1987 yılında Türk İşçilerinin dini-kültürel ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla İsviçre-Türk Diyanet Vakfı kurulmuş ve dini dernekler bu vakıf çatısı altında toplanmaya başlanmıştır. Bu vakıf bünyesinde bir cenaze nakil fonu kurularak İsviçre'de ölen Türklerin cenazelerinin bu yolla Türkiye'ye nakli sağlanmaktadır.

İsviçre'de yaşayan Türkler ile yapılan bir ankette ankete katılanların %65'i çocuklarının İsviçre'de aldıkları din eğitiminin yetersiz olduğunu belirtmişlerdir. %35'i de yeterli olduğunu belirtmişlerdir.[33]

Türkiye'den gönderilen din kültürü ve ahlak bilgisi öğretmenleri ile din görevlileri tarafından Türk çocuklarına din kültürü ve ahlak bilgisi dersleri verilmektedir.

İltica

1970'li yıllardan sonra İsviçre Türkiye'den işçi alma yolunu kapatınca bu ülkeye iltica yoluyla gidilerek işçi olma yolu gündeme gelmiştir. Nitekim 1970 yılında İsviçre'ye iltica hiç yokken 1988 yılına kadar mülteci sayısı 9.673'e yükselmiştir. 1992 yılında iltica için başvuranların sayısı 1.827'dir. İsviçre'ye ilticaların politik amaçlı değil ekonomik olduğu bir gerçektir.[34]

Sorunlara Çözüm Teklifleri

İsviçre'deki Türklerin sorunlarına çözüm olarak kısaca şu hususlar zikredilebilir:

- İsviçre tarafından Türkler için dil ve meslek eğitim merkezleri açılabilir.

- Türk kültürünü muhafaza etmek, nesillere aktarabilmek ve yabancılara tanıtabilmek için Zürich'te çok yönlü bir Türk kültür merkezi açılabilir.

- Mesleki eğitimin yapılabilmesi için Türkçe eğitim veren meslek eğitim merkezleri açılabilir.

- Vatandaşlarımızın sosyal güvenlik, meslek eğitimi, kültür faaliyetleri, dini ihtiyaçları için çok yönlü bir danışma birimi kurulabilir.

- Çocukların eğitim verimini yükseltmek için Türkçe-Almanca eğitim yapan okullar açılabilir.

- Bir Türk üniversitesi kurulabilir.

- Türkçe eğitim merkezleri açılabilir. Burada kendi ana dillerini unutan nesillere Türkçelerini geliştirme kursları da açılabilir.[35]

- İşçilerimizin yurtiçinde yapacakları yatırımları organize ederek üretime katkıda bulunmaları sağlanabilir.

- Çocukları için Türkiye'de yüksek öğrenim kontenjanı artırılarak buradaki üniversitelerden mezun olanlar tekrar İsviçre'de öğretmen olarak görevlendirilebilir.[36]

- Türkiye tarafından yeterli öğretmen ve din görevlisi gönderilmelidir. Fakat bu görevliler o ülkenin dilini iyi bilmeli ve görev sahasını ilgilendiren konularda iyi eğitilmelidirler.

1 Martin L. Philip, Bitmeyen Öykü: Batı Avrupa'ya Türk İşçi Göçü, Ankara 1992, s. 14.

2 İLO'nun **İstihdam İçin Göç Tavsiye Kararı**, No: 86, Paragraf: 4/1, 1949.

3 Martin L. Philip, **a.g.e.**, s. 14.

4 T. C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Yurtdışı İşçi Hizmetleri Genel Müdürlüğü, **Yurtdışında Çalışan ve Yurda Dönen Vatandaşlarımıza Sunulan Hizmetler**, Ankara 1991, s. 2.

5 A. Kudat, **International Labour Migration**, Berlin 1974, s. 26.

6 A. S. Gitmez, **Yurtdışına İşçi Göçü ve Geri Dönüşler**, İstanbul 1983, s. 29.

7 T. C, Zürich Başkoonsolosluğu Çalışma ve Sosyal Güvenliği Ataşeliği, **İsviçre'deki Türk Vatandaşları İçin El Kitabı** s. 5.

8 Mauron Thierry, **Nationale Konferanz** (EKA), Auslaenderpolitik, Bern 1991, s. 7-14.

9 Bundesamt Für Auslaenderfragen, Zentrales Auslaenderregister, **31 Ağustos 2001 Tarihi İtibariyle Türklerin Sayısal Durumu**.

10 Bundesamt Für Auslaenderfragen Zentrales Auslaenderregister, **31 Ağustos 2000 Tarihi İtibariyle İstatistikler**.

11 Bundesamt Für Auslaenderfragen, Zentrales Auslaenderregister, **31 Ağustos 2001 Tarihi İtibariyle İstatistikleri**.

12 Rene Riedo, **Auslaender in der Gemeinde**, Bern 1989, s. 135-137.

13 Rene Riedo, **a.g.e.**, s. 11.

14 Rene Riedo, **a.g.e.**, s. 227.

15 Bericht des Bundesrates zur Auslaender und Flüchtslingspolitik, Bern, 15. 05. 1991.

16 Bundesamt für Auslaenderfragen, Zentrales Auslaenderregister, **Bern 31 Ağustos 201 İstatistikleri**.

17 Rene Riedo, Ryter Bernhard, **Auslaender in der Gemeinde**, Bern 1989, s. 12-16.

18 Yabancı Sorunları Federal Dairesi (BFA), **İsviçre'de Çalışan Yabancılar İçin Bilgi Rehberi**, Bern 1984, s. 18.

19 Fahri Kayadibi, İsviçre'de Türk İşçilerinin Sosyal Sorunları Üzerine Bir İnceleme (Basılmamış Doktora Tezi, Çoğaltılmış Nüsha), İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994, s. 216-218.

20 Kayadibi, **a.g.e.**, s. 218.

21 Eidgenössiche Kommission für Auslaenderprobleme (EKA), Protokol der Sitzung der ad-hoe-Arbeitsgruppe "Türken" vom 20/21 Marz 1987 in Boldern Mannedorf, Protokoll Nr. 44, Beilage 1, s. 4.

22 Dainela Molinari, Sibilla Schuh, "Auslaenderpadagogik", Padaggische **Abteilung der Erziehungdirektion des Kantons Zürich**, Zürich 1990, s. 31.

23 Kayadibi, **a.g.e.**, s. 220.

24 Bovera Arnoldo, Karl Aeschbach, "Berufsbegleitende Weterbildung und Art. 41 BBG. ", **Tagungsbericht, Information** Nr. 18, Bern 1989, s. 17.

25 Bundesamt für Statistik, Volkszahlung, Bern 1980; Geniş bilgi için Bkz. Fahri Kayadibi, İsviçre Eğitim Sistemi İçinde Türk Çocuklarının Eğitim Sorunları ve Çözüm Yolları (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İst. 1991.

26 Walter Kurman, "Auslaenderbildung als Hilfe zur Integration in die Schweizerische Schule und Geselschaft", **Erwachsenebildung für Auslaender** (EKA), Bern 1986, s. 25.

27 Ezio Compacnoni, "Erziehung im Spannungsfeld von Pedagajik und Politik", **Interkültüreller Unterricht**, Berne et Lucerne 1987, s. 37.

28 Fahri Kayadibi, İsviçre'de Türk İşçilerinin Sosyal Sorunları Üzerine Bir İnceleme, (Doktora Tezi Çoğaltılmış nüsha), İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994, s. 142.

29 Bundesrat, Extremismus in der Schweiz, Bericht des Bundestrates Zum Extremismus in der Schweiz, (92. 033), Bern vom 16 Marz 1992.

30 Mustafa E. Erkal, **İktisadi Kalkınmanın Kültür Temelleri**, Ankara 1990, s. 74.

31 Erziehungsdrektion des Kantons Zürich, **Kurse in Heimatlicher Sprache und Kultur, Kurse in Heimatlicher Sprache und Kultur**, Zürich 1991, s. 4.

32 Fahri Kayadibi, **a.g.e.**, s. 220.

33 Fahri Kayadibi, **a.g.e.**, s. 175.

34 Kayadibi, **a.g.e.**, s. 187-207.

35 Kayadibi, **a.g.e.**, s. 222.

36 Geniş bilgi için bkz.: Fahri Kayadibi, İsviçre'de Türk İşçilerinin Sosyal Sorunları Üzerine Bir İnceleme, Basılmamış Doktora Tezi, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994.

Fransa'da Yaşayan Türkler / Doç. Dr. Ali Erbaş [p.845-855]

DOÇ. DR. ALİ ERBAŞ

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi /Türkiye

Fransa'da YaşayanTürklerin Göç Macerası

Fransa tarih öncesinde ve tarih çağlarında bir dizi büyük göçe sahne olmuştur. Bu sebeple halkı son derece kozmopolit bir yapıya sahiptir. Avrupa'da nüfus yoğunluğu düşük ülkeler arasında yer alır. Nüfusa ilişkin özellikleri, Kuzeybatı Avrupa ülkelerininkine yakındır. Ölüm ve doğum oranlarında son iki yüzyılda yaşanan düşüşler nüfusun yaş dağılımını köklü bir biçimde değiştirmiştir. Değişim genel çizgileriyle yaşlanma doğrultusundadır. Doğurganlık oranı 1964'ten bu yana sürekli bir düşüş sürecine girmiştir. Günümüzde ortalama olarak neredeyse bir kadın başına 1.5 çocuk düşmektedir. 1975'ten bu yana her bin Fransız için on dört doğum ortalaması gözlemlenirken, bu sayı, yerleşme ortamı, toplumsal düzey ya da eğitim düzeyine göre farklılıklar arz etmektedir.[1]

Türkiye 1960'lara kadar dışarıdan göç alarak nüfusu doğal artış hızının üzerinde artan bir ülke iken, bu dönemden sonra göç vermeye başlamıştır. 1950'lerde başlayan ve hızla gelişen iç göçler nedeniyle nüfus yığılmalarının başladığı kentsel alanlardaki iş imkanlarının bu yoğun iş taleplerini karşılayamaması, önemli ölçüde bir işsizliğin ortaya çıkmasına yol açmıştır (1960'lı yılların ortalarında işsizlik oranı tarım kesiminde %9,9, tarım dışı kesimlerde %9,5 idi). Öte yandan bir işe sahip olanlar da (özellikle vasıfsız işçiler) son derece düşük ücretlerle çalışıyorlardı. Bu dönemde Batı Avrupa ülkeleri ise önemli bir iş gücü sıkıntısı içinde bulunuyordu. Böylece yurtdışında çalışma imkanlarının doğması, yurtiçinde de ekonomik şartların zorlaması ile, Türkiye'den yurtdışına hızlı bir göç başladı. Kişisel girişimlerle önce Almanya başlayan bu göç, daha sonra örgütlü olarak, Fransa, Avusturya, Hollanda, Belçika, İsviçre gibi ülkelere de yöneldi.

Fransa, en fazla göç alan Avrupa ülkelerinden biridir. 1800-1936 yılları arasında Fransa'ya beş milyon kişinin göç ettiği hesaplanmıştır. Bu sayıya hiç şüphesiz son otuz yılda iki milyon dolayında gerçekleşen göçü de eklemek gerekmektedir. Vatandaşlığa geçme sorunlarına rağmen Fransa'da yaşayan yabancıların sayısı önem kazanmaktadır. 1936 yılında 2,2 milyon olan yabancı sayısı günümüzde beş milyonu bulmuştur. Fransa'da yaşayan Türk nüfusu ise yapılan araştırmalara göre üç yüz bini aşmıştır.

1965 yılında Türkiye ile Fransa arasında imzalanan bir anlaşmanın ardından ortaya çıkan değişik dalgalar halinde gerçekleşen bu göçler, Göçmen Bürosu ve Türk İş ve İşçi Bulma Kurumu arasındaki ikili görüşmeler ile başlamıştı. Ağırlıklı olarak 1971-1972-1973 yıllarında gerçekleşen bu göçler, 1974'te sınırların kapatılması sebebiyle 1980 yılına kadar duraksama dönemine girmiştir. Ancak Türkiye'nin iç siyasi problemlerinden kaynaklanan ikinci bir göç dalgası daha başlamıştır ki, bunun en önemli bölümü 12 Eylül 1980 askerî harekâtının ardından gerçekleşmiştir. Üçüncü göç

dalgası ise daha sonraki yıllarda özellikle de 1986 yılında Mitterand'ın kaçak göçmenlere oturum vermesiyle başlamış ve halen de devam etmektedir. Ve bir bekarlar göçünden çok, aile göçüne dönüşümü gösteren, "aile birleşimi"ne bağlıdır. Fransa'da oturumu bulunan gençlerin Türkiye'den evlenmeleri ve gerekli şartları tamamladıktan sonra eşlerini Fransa'ya alabilmeleri Türkiye'den Fransa'ya insan göçünün devam etmesi ve bundan sonra da devam edeceği anlamına gelmektedir.

Şimdi Fransa'ya yapılan bu göçler sonucunda oluşan Türk nüfusun kendi içerisinde organize olmasının nasıl gerçekleştiği ve bunun en önemli vasıtasının hangi unsur olduğu konusuna temas edelim.

Fransa'da Yaşayan Türkler ve Dernekleri

Bugün 30 yılı aşkın bir göçmenlikten sonra kendilerinden önce gelenler gibi, Türkiye kökenli göçmenlerin dernekleri de yeni bir döneme girmektedir. Bu yeni dönem kendini, Türkiye kökenlilerin Fransa'da kalıcı yerleşimleri için, yeni hayat şartları oluşturma isteği şeklinde göstermektedir. Fransa Türk Göçmen Dernekleri Konseyi (C.F.A.I.T-Conseil Fançais des Associations d'İmmigrés de Turquie) tarafından yürütülen "eşit haklar ve yeni bir yurttaşlık" kampanyası, farklı politik eğilimli dernekler tarafından düzenlenenlerin ilki olarak bu yeni politik dönemin çok anlamlı bir unsuru olma özelliğini taşımaktadır. İlk göçmenler için derneksel hayat her şeyden önce 1978 anlaşmaları "Öz Kültürde ve Anadilde Eğitim Programı" (ELCO-Enseignement de la Langue et de Culture d'Origine) çerçevesinde Fransa'ya gelen eğitimciler ve 1980'den itibaren de Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı olarak gelen imamlar sayesinde başlamış oldu. Sayıları hiç de azımsanamayacak kadar çok olan bu dernekler, "Türkiye'yi yaşama ve dînî bağları koruma" ihtiyacına cevap verdiler. Konsolosluk da henüz bugünkü gibi lobi oluşturma politikasına sahip olmasa da yetkililerinin Türk devletinin birer memuru olduğu bu derneklerin başını çekmiştir.[2]

1980 Eylül askeri harekâtından sonra gelen yeni göçmenler ve askeri idareden kaçan siyasi militanlar bu derneklerin hem verilerini hem de amaçlarını değiştirmiştir. Böylece 1981'de yabancı dernekler mevzuatının değişmesiyle, aslında amaçları, özellikle Türkiye'ye kesin bir dönüş fikrine yönelik olarak, dînî, kültürel ve dil bağlarını korumak olan bu derneklere yenileri eklendi. Çoğunluğunun yöneticileri çeşitli eğilimlerdeki siyasi militanlar olan bu yeni derneklerin amacı, Türkiye'deki askerî rejimle bir şekilde mücadeleydi ve Türkiye'deki siyasi örgütlenmelere göre biçimlendirilmişlerdi. Böylece Türkiye siyasi hayatı, karşıtlıklarının büyük bir çoğunluğuyla dernekler biçiminde Fransa'ya aktarılmış oldu. Siyasi militanların çıkarları ve göçmenlerin kişisel amaçları, uzun vadede Türkiye'ye dönüş olduğu için, bu nakil doğal bir şekilde gerçekleşti. Veriler ve şartlar aynı olmasa da, bu dönem Fransa'ya göç eden diğer topluluklarınkine benzetilebilir. Öte yandan Fransız devlet yetkililerinin Türkiye kökenli göçmenler nezdinde muhatap arayışları, sayıları önemli olmayan ve hiçbir temsil işlevi olmayan yeni "Hizmet Dernekleri"nin açılmasını teşvik etmiştir. Böylece sağ-sol, aşırı sağ-sol, dînî, çalışanları Türk memurlar olan ve dolayısıyla konsolosluklara bağlı dernekler ve "Hizmet Dernekleri" şeklinde bir Türkiye Kökenli Göçmen Dernekleri yelpazesi ortaya çıkmıştır.

Doksanlı yılların başından itibaren Fransa'daki Türkiye kökenli göçmenler büyük değişiklikler yaşamışlardır. Bunu, bazı derneklerin kendi politik seçimleri olarak, Türkiye ile siyasi bağı koparıp doğrudan Fransa'daki göçmenlerin haklarını korunmasında etkin olarak yer alma (1985'te ATİTF-Asociation des Travailleurs de Turquie de France-Fransa Türk İşçileri Derneği) ve burada doğmuş genç kuşağın kendini daha hissedilebilir bir biçimde ortaya koymak istemesiyle açıklamak mümkündür. Bir taraftan bu gençlerin varlığı, ailelere onların Fransa'da yerleşik düzene geçeceği imajını veriyor ve böylelikle kesin dönüş düşüncesi zayıflamış oluyor, dolayısıyla gayrimenkul yatırımlarında ve vatandaşlık başvurularında artışlar oluyordu (Nitekim 1996 yılında 6000'den fazla başvuru kabul edilmiştir). Diğer taraftan da, bu düşünce tarzındaki değişiklikler, göçmen derneklerine günlük hayattaki sosyal problemlerin sinyalini veriyordu. Ve bu tarihlerden itibaren her siyasî eğilimden dernek, topluluğun "sosyal problemlerini" dikkate almak zorunda kaldı. Bununla beraber bu toplumsal sorunlara açılım her dernek için aynı şeyi ifade etmiyor. Yine de varlıklarının ve amaçlarının, göçmenlerin geleceğini ilgilendirecek biçimde, Fransa'ya değil, Türkiye'deki örgütlerinin politikasına bağımlı olmasında hemfikir oluyorlar. Ancak sol ve aşırı sol eğilimli derneklerin aksine, dînî ve milliyetçi dernekler, söylemlerini ve siyasi projelerini göç politikasına göre yeniden yapılanmayı başarmışlardır. İslâmî hayat tarzını ön plana çıkaran derneklere gelince, bunlar Fransa Müslümanları kimliğini ileri sürerek göçmenlere özellikle bir kimlik arayışı içinde olan ve günlük hayatta karşılaştığı ayırımcılığa karşı bir tepki gösteren ikinci nesile, tüm bir hayat felsefesini sunma yoluna gitmişlerdir. Aynı dönemden itibaren, sayıları hatırı sayılır şekilde artan Türk milliyetçiliği fikrine sahip dernekler ise, Türk milliyetçiliği projeleriyle kimliğini kaybetme kaygısı taşıyan topluluğun beklentilerine cevap verdiler. Bu hareketlere olan ilginin nedenlerinden biri de Türkiye'de Kürt sorunu nedeniyle körüklenen milliyetçilik gösterilmektedir. Türkiye kökenli göçmenlerin toplumsal hayatının, Türkiye'nin iç siyasi süreçlerine bağlılığını sürdürdüğü görülmektedir. Buna bir örnek olarak da, Avrupa'daki Alevî örgütlenmesinin ancak Türkiye'deki örgütlenmenin akabinde başlaması gösterilmektedir.[3]

Türk Derneklerinin Hizmet Alanları

Yapılan araştırmalara göre dernekler toplumsallaşmayı sağlayan, aynı zamanda siyasi olarak kararlaştırıl

mış iki tip nüfusu, yani Fransız vatandaşlığını da alıp oy kullanabilenleri ve diğerlerini bir araya getiren kurumlardır. Ayrıca art arda gelen göçmen grupları, yabancı düşmanlığından kaynaklanan birçok sataşmanın hedef tahtası olan derneklerin, zor olarak nitelendirilen Fransız toplumsallaşma kurallarını öğrenme sürecini daha yumuşak olarak geçirmelerini sağlamaktadır. Bu dernekler aynı zamanda birtakım hakların koruyucu kurumlarıdır. Derneksel hayatın iş ve yerleşme alanında dışlanmalara karşı mücadele konusundaki hareketliliği buna kanıt olarak gösterilebilir. Dernek aynı zamanda aile bünyesinde yaşanan olaylarda kamu ve özel konutların kullanılması için arabuluculuk görevi de yapmaktadır. Türk nüfusun yoğun olduğu bazı çevre kentlerde (quartier défavorisés) okul öğrenimini tamamlayıcı birtakım etkinlikler düzenlemekte, mültecilere ve sığınma hakkı isteyenlere yardımcı olmaktadır. Ayrıca, insanlığa hizmet amacı güden kuruluşlarla, sosyal hizmet mercileri, sosyal kurumlar ve idarelerle bağlantılı olarak çalışmaktadır. Dernek, kendi yapısından çıkardığı,

çevrenin nabzını ölçmeye yetenekli "mahalle sosyal arabulucuları"nı artarak ön plana çıkarıp müdahale yöntemlerini işleyecek duruma getirmektedir. Kısaca dernek, çevresine eşlik etmekte ve onlara hak aramayı öğretmektedir. Ancak olayın dışındakiler için hak arama, tek sesli ve birleşik bir yapıda olmamakta ve ayrıca günlük hayatta (sosyal sahada) doğal olarak çok şekilli olsa da, şu anki gözlemlerle temelinde ne olduğunun tespit edilmesi zor görünmektedir. Diğer bir deyişle Türk kökenli toplumun talepler demetinin hangi istikamete yöneldiği babında iki varsayımda bulunmak mümkündür; birincisi hak sorununu Fransız vatandaşlığının geliştirilmesi çerçevesinde oluşturup Türk asıllı nüfusu yerel alanlarda siyasallaştırarak politik söz hakkını (oy kullanma ve seçilme şeklinde) elde edilmesine doğru yönlendirmektedir. İkincisi ise, hak sorununu Fransa toprakları içindeki meşru kültürlerin tanınmasına doğru yönlendirirken, Türk toplumunu bu topraklar içinde birtakım hakları beraberinde getiren kültürel bir ifadenin elde edilmesine ve siyasallaşmaya doğru götürmektedir.

Fransız Devleti, dînî ve kültürel kenar mahalle kültürlerinin tüketilmesi/boşaltılması ile bir yurttaşlığın oluşturulmasını hedefleyerek sivil düşüncesizlik örneği göstermekle eleştirilmektedir. Çünkü bu şekilde derneksellikten ve toplulukçuluktan yola çıkarak varılan siyasi mantık kabul edilememektedir. Zira kabul edilebilir olmak için topluluğun, Fransız Cumhuriyeti'nin içinde erimesi gerekmektedir. Buradan da Türk dernekselleşmesindeki ikileme varılmaktadır: Geçici ve Aracı. Dernekler, meşru bir söz hakkı elde edebilmek için mücadele etmekte ve bu mücadeleyi bir kurum olarak yapmaktadır. Netice itibariyle sosyal tanınırlık isteği ile karıştırmadan, siyasi katılım arzusunu meşrulaştırmak için, hak davalarını çeşitlerine göre sıralamak gerekmektedir. Bu anlam karmaşıklığı Fransız Devleti'nce yaşanmakta olduğu gibi, azınlıklar bünyesinde de var olmaktadır. Taraflar karşılıklı olarak bu anlam karmaşası ile beslenmektedir. Azınlıklar Fransa'nın kendi kültür ve inançlarını yönlendirmesinden endişe ederken, Fransa ise toplumun, topluluklara bölünmesi fikrinden korkmaktadır. Fransa Türklerinin, bir Türk topluluğuna indirgenmesi bu camianın bünyesindeki çeşitliliğin (ayrıcalıkların) algılanmasında sorunlar meydana getirmeye devam etmektedir. Gelecekte bu topluluğun değişimi ve genel çizgilerinin idealleşmesi mümkün görülmektedir.[4]

Türkiye kökenli göçmenlerin kurdukları derneklerle ilgili derlemiş olduğumuz bu bilgilerden sonra şimdi de Fransa'da kurulan birçok dernekten en önemlilerinin isimlerini verelim.

Türk Dernekleri

Türk derneklerinden en önemlileri bir araya gelmiş ve merkezi Paris'te bulunan **CFAIT-**Conseil Français des Associations d'Immigrés de Turquie (Türkiye Kökenli Göçmen Dernekleri Fransız Konseyi) isimli bir konsey oluşturmuşlardır. Bu konseye üye olan derneklerin isimleri şunlardır:

1. A.C.T.I.T.

Association Culturelle des Travailleurs Immigrés de Turquie (Türkiye Kökenli Göçmen İşçileri Kültürel Derneği).

54, rue d'Huateville-75010 Paris, Tel: 00331 42 46 30 29

2. A.D.T.T.

Association Democratique des Travailleurs de Turquie (Türkiye Kökenli İşçiler Demokratik Derneği).

41, rue de Fbg. Saint-Denis-75010 Paris, Tel: 00331 45 23 46 50

3. L'alternative Continue

18, rue des Maccahabées-69005 Lyon, Tel: 00334 72 57 76 46

4. A.S.C.T.V.

Association Socio-Culturelle Turque de Velentigney (Velentigney Türk Sosyo-Kültürel Derneği).

14 Bis, rue Gustave Courbet-25700 Valentigney, Tel: 00333 81 30 39 15

5. A.S.T.T.U.

Association de Solidaritéavec les Travailleurs Turc (Türk İşçileri Dayanışma Derneği).

13 A, rue Hohwald-67000 Strasbourg, Tel: 00333 83 32 98 32

6. A Ta Turquie

46, rue Saint-Jean-54000 Nancy, Tel: 00333 83 37 83 30

7. A.T.T.F.

Association des Travailleurs de Turquie de France (Fransa Türk İşçileri Derneği).

35, Boulevard de Strasbourg-75010 Paris, Tel: 00331 42 46 59 70

8. A.T.T.M.

Association des Travailleurs de Turquie de Moselle (Moselle Türk İşçileri Derneği).

1 Bis, rue de Bourgogne-57070 Metz, Tel: 00333 87 74 00 86

9. A.T.T.V.F.

Association des Travailleurs de Turquie de la Vallée de la Frensch (Vallée de la Frensche Türk İşçileri Derneği).

1, rue du Gal. Castelnau-57700 Hayange, Tel: 0033382 85 32 83

10. Cactus

37, rue Henri Dunant-39200 Saint Claude. Tel: 00333 84 42 01 13

11. C.O.J.E.P.

(Fransa Genelinde 150 Şubesi vardır)

Conseil de la Jeunesse Pluriculturelle de France (Fransa Çokkültürlü Gençlik Konseyi).

9, rue Adele Riton-67200 Strasbourg, Tel: 00333 88 32 55 22

12. Efadküm

Cenre Culturel Démocratique Franco-Anatolien d'Evry Maison des Associations.

Evry Fransa-Anadolu Demokratik Kültür Merkezi Dernekler Evi

509 patio de la Terrasse-91000 Evry, Tel: 00331 60 78 55 00

13. Horizons Turcs

(Fransa Genelinde 7 Şubesi Vardır)

Mas du Teaureau/13, Chemin de la Ferme 69120 Vaulex en Velin

Tel: 00334 72 04 29 37

14. M.C.T.I.

Maison Culturelle des Immigrés de Turquie (Turkiyeli Göçmenler Kültür Evi)

4, rue Vemandoise-57070 Metz, Tel/Fax: 00333 87 76 18 70

14. M.F.J.T.

Maison de la Femme et de la Jeynesse de la Turquie (Türk Kökenli Kadın ve Gençlik Evi)

8, rue Vlaminck-91350 Grigny, Tel: 00331 69 43 08 48

15. Turquoise

48 Impasse des Bleuets-01330 Villars Destombes

Tel: 00334 74 98 10 45[5]

Bunlardan başka Fransa genelinde Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı 150'ye yakın dernek vardır. Bu derneklerin bünyesinde bir de cami vardır ve 70 kadarının resmî imamı bulunmaktadır. Ayrıca hemen her şehirde değişik cemaatlere ait dernekler ve camiler de mevcuttur. Bu derneklerin faaliyetlerini devam ettirebilmesi tamamen bünyesinde bulunan caminin sayesinde mümkündür. Cami insanların bir araya gelmesinde, özellikle Cuma, Ramazan ve bayram günlerinde derneklerin canlılık kazanmasında büyük rol oynar. Çocukların din eğitimi alabilecekleri yegane mekandır. Tatil günlerinde birçok insanın çocuğunun elinden tutarak getirdiği ve dînî bilgiler öğrenmesini istediği yerdir.

Türk Çocuklarının Eğitimi Problemi

Fransa'da Türk çocuklarının eğitimi konusu en önemli problemlerden biridir. Çeşitli şehirlerde konuyla ilgili çözümler üretilmeye çalışılmakta, onların özellikle iki kültür arası uyum problemi üzerinde durulmaktadır. Örnek olması açısından Rhon Bölgesi'nde Lyon'un Saint-Fons semtinde kurulan bir eğitim biriminden bahsedeceğiz. Maison des Trois Espaces ismi verilen bu okulda %40'ını Türk ailelerin çocuklarının oluşturduğu değişik kökenli birçok çocuğa eğitim verilmektedir. Burada ilk olarak çocukların Fransızcayı anlamaları amaçlanmakta ve her çocuğun eğitim sistemine sağlıklı bir şekilde katılması sağlanmaktadır.

Maison des Trois Espace, öncelikle bir tanesi başlangıç sınıfı olmak üzere on beş sınıftan oluşan iki ile on iki yaş arası çocuklara hitap eden bir okuldur. Aynı zamanda okul öncesi hazırlık sınıfı niteliğindeki Espa

ce Kangourou'yu, hergün okuldan sonra gidilebilecek bir "boş zamanları değerlendirme" merkezini ve çarşamba günleri öğleden sonraları için bir kültür merkezini de bünyesinde barındırmaktadır. "Anadilde ve kültürde öğretim" dersleri, normal okul programı dışında çarşamba günleri yapılmaktadır. Bu organizasyon yaklaşık 320 öğrenciyi ihtiva etmekte, 1987 yılından beri de aynı semtte varlığını sürdürmektedir. Başlangıçtan beri bu projeye bağlı olarak değişik çalışmalar düzenlenmiştir:

1. Dilin geliştirilmesi.

2. Okul ile aileler arasında yakın ilişkiler kurulması.

3. Çocukların kişisel projeler oluşturmasına yardımcı olunması.

Dilin geliştirilmesi, başarı için en önemli faktörlerden biri olarak düşünülmektedir. Burada anadilin ilk sırada yer aldığı belirtiliyor. Sonra anlamaya ve herkes tarafından anlaşılmaya imkan veren temel iletişim faktörü ve ortak eğitim dili olarak kabul edilen Fransızcanın geliştirilmesine önem veriliyor. Dilin geliştirilmesi çerçevesinde pedegojik çalışma gruplarının oluşturulması ve dilin kullanım gücünü artırmaya yönelik iletişim, değiş-tokuş, hafızalama, kişisel zenginleştirme araçlarının kısa ve uzun vadede uygulamaya konulmasına çalışılmaktadır. 1998-2001 yılları için oluşturulan "anlamak için öğrenmek" başlıklı proje dili ve kavramları doğru kullanmak için öğrencileri hazırlamayı hedeflemektedir. Yani dili üst düzeyde anlayabilecek duruma gelmek ve karmaşık durumlar karşısında düşünme metodunu geliştirmek amaçlanmaktadır.

Ailelerin okulla, uzmanların da ailelerle ilişki kurmalarının ve bu karşılıklı ilişkilerin düzenli bir şekilde devamının sağlanması için yapılan çalışmaların, anne veya babanın ya da her ikisinin katılımıyla karşılıklı fikir alışverişine ve bilgilendirmeye yönelik toplantıların yapılmasını, çocuğun yavaş yavaş grup yaşantısına uyumlandırılmasını hedeflediği belirtilmektedir. Ailelere uygun saatlerde tercümanların da katılımıyla sınıf toplantıları düzenlenmekte ve herkesin istek ve beklentileri konuşulmaktadır. Öğrencinin seviyesine göre senede bir veya iki kez annesi, babası ve öğretmenleri arasında öğrencilerin eksiklikleri ve becerileri çerçevesinde ailelere uygun saatlerde randevu usulüyle bireysel görüşmeler düzenlenmektedir. Öğretim yılı boyunca üç kez öğleden sonra veya akşam olmak üzere aileler ve uzmanlar arasında tartışma toplantıları düzenlenmektedir. Tartışma konuları aileler ve uzmanlar tarafından önerilmektedir.[6]

Bu okulun idaresiyle meşgul olanlar genel olarak bilgi aktarımı yoluyla her öğrencinin kendi kimliğini oluşturmasına yardımcı olmak istediklerini ve okulun, ailelerin katılımına ihtiyacı olduğunu belirtmektedirler. Onlara göre okul, aileleri bilgilendirmekten daha fazlasını yapmalıdır. Eğer okul, öğrencilerin sosyal ve kültürel çevrelerine açık olmayı becerebilirse fonksiyonunu yerine getirmiş olur.

Örneğini sunduğumuz ve Fransa'da çoğunluğunu Türk çocuklarının oluşturduğu bu tür okulların sayısı gittikçe artmaktadır.

Fransa'da Yaşayan Türklerin Ticari Hayata Katılımı

Yapılan araştırmalara göre Almanya'daki Türk işveren sayısı 50.000'e yaklaşmıştır. Binlerce iş imkanı sağlayan bu işverenler çeşitli alanlarda faaliyet gösterip gittikçe güçlenen kuruluşlar yoluyla örgütlenmektedirler. Diğer ülkelerde de Türk şirketleri son derece etkindirler. Fransa bu gelişmeyi belli bir mesafe ile takip etmektedir. Almanya'nın, Belçika'nın hatta Hollanda'nın tersine Fransa'da Avrupa pazarının tümünü hedefleyen Türk kökenli büyük üretim şirketleri yoktur. Avrupa pazarının tümünü hedefleyen ve topluluklarından destek almak isteyen Türk işverenler tarafından yönetilen şirketlerin ortaya çıkışına ise, gitgide daha sık rastlanmaktadır. Yeni dağılım bu stratejiyi uygulamaya koymaya elverişlidir.

Yine yapılan araştırmalara göre Fransa'da gelecek yıllarda Türkler, hızla kendi işyerlerini kurmaya devam edeceklerdir. Fransa, zenginleşmek, işsizlikten ve krizden kurtulmak için insanları kendi şirketlerini kurmaya teşvik etmiştir. Türklerin kurduğu şirketlerin kesin sayısını tespit etmenin güç olduğu ancak tahmînî olarak 5.000 ile 10.000 arasında değiştiği belirtilmektedir. Türkler çalıştıkları şirketlerde edindikleri deneyim oranında, onları özellikle etkileyen işsizlikten kurtulmak için, kendi hesaplarına çalışmaya koyulmaktadırlar. Aynı zamanda ev sahibi ülkenin şirketleri tarafından artık gözden çıkarılan sektörlerde yer edinmekedirler (konfeksiyon, inşaat, orman işleri…). Ancak bu şirketleri kurarak göçleriyle hedefledikleri esas amaçlarını gerçekleştirmektedirler: Bağımsız olmak. Bu amaç önceleri Türkiye'ye geri dönmeyi içeriyordu. Artık Türkler için kesin geri dönüş söz konusu değildir ve "kendi kendinin patronu olma" tutkularını Fransa'da da gerçekleştirmek istemektedirler.

Birçok değişik alan olmasına rağmen Fransa'daki Türkler önce kendi toplumlarının özel taleplerini (gıda, kahvehane…) karşılayabilecekleri veya ülkelerine özgü yeteneklerini sergileyebilecekleri (lokantacılık, deri, mermer, lületaşı ithalatı…) sektörlere yerleşmektedirler. Fakat zaman içinde bu çeşitlilik hayata geçiyor

ve değişik alanlarda, özellikle de hizmet sektörlerinde görülmeye başlanıyor. Türklerin kurduğu şirketler sıkça sahip değiştirmektedir. İflas etmekte olan veya başka bir pazar boşluğunu doldurmak isteyen bir Türkün sahip olduğu şirketi başka bir Türke satması olayına çok sık rastlanılmaktadır. Alım ve satımlar genellikle Türk topluluğu içerisinde kalmaktadır. Hareketlilik sadece eldeğiştirmelerden kaynaklanmıyor. Bir şirket faaliyetine son verirken bir diğeri aynı alanda açılıyor ve yeni mal sahibi eş veya kardeş oluyor. Çok değişken olan bu durumun, sabit bir tanımlamasını yapmak son derece güçtür.

Geçmişten gelen bir ticaret geleneği olmayan Türkler bu alanda gittikçe bilgi sahibi olmaktadırlar. Çoğunluk için esas zorluk, dilin sebep olduğu engellerden kaynaklanmaktadır. İlk kuşağı oluşturanlar Fransızcayı iyi konuşamıyorlar ve bilgi eksikliğine maruz kalıyorlar. Türklerin şirket kurmaları için sağlam bir altyapı gerekmektedir. Bu durum Türkler için erişilebilir olması gereken bir bilgi ağının yayılımıyla başlar. Yetkililerin Türkler tarafından kurulan şirketlerin öneminin bilincine varmaları, iki dilli stajların düzenlenmesi ya da işverenle çeşitli temsilcileri arasında aracı olarak destek gruplarının oluşumu gibi yollarla, serbest mesleğe atılımın kolaylaşırılmasını sağlamaları gerekmektedir. Gelişimi izleyebilmek, destek metotlarını uygulamaya koymak ve bilginin yayılımını

sağlamak için bir bilgi-işlem merkezi kurulması düşünülebilir. Geriye sadece böyle bir yapılanmanın hangi kuruluş çerçevesinde oluşturulabileceğinin bulunması kalıyor. Yani Ticaret Odası, Ticaret Bakanlığı gibi kuruluşlar.[7]

Göçmen bir Türk için kendi kendinin patronu olmak bir başarı simgesidir. Türkler tarafından kurulan şirketler, toplumu zenginleştirmekte ve Türkiye ile yapılan ticareti teşvik etmektedir. Türkiye sayesinde ev sahibi ülkenin ticari konumu güçlenmektedir. Paris'in "quartier latin"inde bulunan Yunan restaurantlarında senelerdir vazgeçilmeyen döner kebaplar bugün Fransız mutfağının bir parçası olmuştur. Artık lokumlar ve kurutulmuş meyveler, yabancı ürünler satılan dükkanlarda değil de süpermarket reyonlarında yer almaktadır. Türk göçmenleri aynı zamanda Türkiye'ye döndüklerinde yaşamakta oldukları ülkenin ürünlerinin de temsilcisidirler.

Fransa'da faaliyet alanlarını geliştirip çeşitlendirmek isteyen önemli sayıdaki Türk işveren, Fransa ve Türkiye arasında karşılıklı hizmet ve ürün alım satımı yapmaya çalışmaktadır. Almanya'da olduğu gibi yakın gelecekte Fransa'da da birçok ticarî projenin gerçekleştirilebileceğinin mümkün olacağı düşünülmektedir.

Fransa'da YaşayanTürk Kadınları ve İş Hayatındaki Yerleri

Yapılan araştırmalara göre Fransa'da yaşayan Türkler çoğunlukla aile birleştirmesi yoluyla bu ülkeye gelmiştir ve Türk nüfusun yarısına yakını kadındır. Türk kadınların özlemleri ve yaşadıkları şartlar kamuoyunca, sosyal uzmanlarca ve kurumlarca fazla bilinmemektedir. Ve istisnâî olarak özel araştırmalara konu olabilmektedir. Türk kız öğrencilerin başörtüsü sorunu gibi münferit ve talihsiz olaylar dışında pek fazla dikkat çekmemektedirler. Şüphesiz özel bir araştırmanın olmayışı, Türk kadınlarının tanınmamasına, sorun ve özlemlerinin bilinmemesine ve yalnızlığa itilmelerine yol açmaktadır. Kültürel farklılık, dil sorunu, sınırlı haklar vs. kadınların karşılaştıkları engellerden birkaçı olarak görülmektedir. Kadınlar gençlerden sonra işsizlikten en çok etkilenen grubu oluşturmaktadırlar. Yapılan araştırmalara göre Türk kadınların yalnızca üçte biri çalışmaktadır. Bu sebeple onlar genellikle ev ve aile ortamıyla sınırlı bir sosyal hayat sürdürmektedirler.

Kadınlardan bazıları uç noktalarda şiddetin ve cinsel tacizin yaşandığı evliliklere mahkum olmakta, kocalarını terk etmeye karar verdiklerinde de gizli yaşamak zorunda kalmaktadırlar. Bu durumda hiçbir hakka ve korumaya sahip değildirler. Kısmî haklarını da bilmemektedirler. Çoğunluğu Fransızca konuşamamaktadırlar. INED isimli araştırma şirketinin yaptığı araştırmaya göre Türk kadınların ancak %13'ü Fransızcayı iyi konuşabilmektedir. Dil sorunu Türk kadınların Fransa'da ekonomik, sosyal ve kültürel hayata katılmalarının önünde ciddi bir engel teşkil etmektedir. Dilini, toplumsal kodlarını bilmedikleri, iyice tanımadıkları bir toplumda ekonomik, sosyal ve kültürel hayatın dışında, kendilerini yalnız ve dışlanmış hisseden kadınlar kime danışacaklarını, hangi kurumlar aracılığıyla sorunlarına çözüm arayabileceklerini bilemez durumdadırlar.

Türk kadınlar arasında işsizlik ve çalışma oranının yüksek olmasına rağmen, kriz ortamında artan hayat pahalılığına karşı aile geçimini sağlamak güdüsüyle 1980'den bu yana iş hayatına atılma

çabalarında bir artış gözlemlenmektedir. Kadınların çalışması ekonomik ihtiyaç haline gelmiştir. Kadınlar, eğitim ve beceri düzeylerine bakılmaksızın çoğu defa kalifiye olmayan daha aşağı statülerde ve geçici işlerde çalıştırılmaktadır. İş hayatında erkeklerle aynı düzeyde görülmeyen kadınlar, konfeksiyon ve lokanta gibi sınırlı sektörlerde, sabit ol

mayan saatlerde ortalamadan daha az ücretle ve dayanılmaz bir hızda çalışmaya mahkum edilmektedirler. İşverenler kriz şartlarından faydalanarak kadınlara asgari ücretten daha az ödemede bulunmaktadırlar. Nemli, kirli, insan sağlığını bozan, sağlık ve güvenlik şartlarının yeterli olmadığı atölyelerde 50 saat, hızlı bir tempoyla çalışmaktadırlar. Birçoğu işlerini kaybetmek korkusuyla iş kontratı ve çalışma belgesi gibi en temel haklarını bile talep etmekten çekinmektedirler.

Kaçak çalışma, kadınların tercihi değildir. Kamu yönetimince unutulan kadınlar kötü ve düzensiz iş şartlarını zorunlu olarak kabul etmektedirler. Ücretli izin, hastalık gibi temel sosyal hakları bile kullanamamaktadırlar. Birçok kadın emeklilik haklarından ve sosyal korunmadan yoksundur, işsizlik parası alamamaktadır. İş ve formasyon kurumlarının yöneticilerince "yenilmiş" muamelesi yapılan kadınlara önerilen formasyonlar düşük düzeylidir. Kurslar sonunda iş bulma imkanları da oldukça sınırlıdır. Bilgilenme imkanları kısıtlı, Fransa dışında alınmış diplomaların çoğu geçerli değildir. Kadınlar sömürünün ötesinde, sıklıkla tacize de uğramaktadırlar. Oturma ve çalışma kartı elde edebilme sürecinde karşılaşılan sayısız idari sorunlar, göçmen kadınların iş hayatına atılmalarını engellemektedir. Çalışma izni, kadınların işçi veya aile birleştirmesi yoluyla Fransa'ya gelişine bağlı olarak verilmektedir. Göç yasaları özellikle erkek göçünün yoğun olduğu bir dönemde düzenlendiği için, kadınların oturma hakkı edinmeleri sorunludur. Üstelik giderek sınırlandırılmaktadır. Bir yıllık geçici oturum kartlarının yenilenmesi sırasında gerekli belgeleri patrondan almak zorunda kalan kadınların bu durumunu işverenler kadınlara karşı şantaj olarak kullanmaktadırlar. Geçici oturumu olan kadınlar ihbar edilme korkusuyla çoğu kez kaçak ve az ücretle çalışmaktadırlar.[8]

Tüm yabancılar gibi Türk kadınlar da kamu sektöründe yokturlar. Zira kamu sektöründe çalışmak için Fransız vatandaşı olmak gerekmektedir. Fransız vatandaşlığı şartı bir bakıma iş piyasasını düzenlemek, bir bakıma da iş piyasasında milli tercih yaklaşımını uygulamaya geçirmek anlamına gelmektedir. Türk kadınlar genellikle Türk işyerlerinde, tekstil, ticaret, yiyecek, lokanta gibi sektörlerde çalışmaktadırlar.

Fransa'daki Yabancıların Aile Hukuku ve Müslüman Türk Ailesinin Durumu

Strasbourg Robert Schuman Üniversitesi'nde bilimsel araştırma kurumu CNRS tarafından gerçekleştirilen "Toplum, Hukuk ve Din" adlı araştırma sonuçlarını kısaca özetlemeye çalışacağız.

Günümüzde Fransa'da Müslümanların kişisel konumlarından söz edildiğinde şu veya bu ailenin kültürel alışkanlıklarına, mevcut benzerlik ve farklılıklara ve hatta en çok Fransız toplumunun değerleriyle uyuşmayan noktalara temas edilmesi gerekmektedir. Esasında tüm dünyadaki göç hareketleri, kişiler arasındaki özel ilişkileri de değiştirip, dönüştürmektedir. Örneğin Fransa'da 20 yıl içerisinde sadece erkek nüfusu ilgilendiren el emeği ithalinden tüm aile fertlerini içeren yapısal bir

göçe yönelinmiştir. Erkek, kadın ve çocuklar yeni hayat tarzlarına geri dönülmez adımlar atmışlardır. Şimdilerde aynı değer yargılarını taşımadığı için önlenemez çatışmalara yol açtığı kabul edilen göçler, yerini halkların alış-verişi anlayışına bırakmaktadır. Göçmenin kişisel konumu da entegrasyon politikasının önemli noktalarından biri halini almaktadır. Değişik ülkelerden gelen bireyler arasında ilişkiler kurulmakta, evlilikler yapılmakta, doğumlar ve boşanmalar birçok ülkenin hukuk sistemini ve örf ve adetlerini işin içine sokmaktadır. Kimi laik, kimi dînî yasalara göre işleyen değişik kültürler içinde ortaya çıkmış hukuk sistemleri karşı karşıya gelmektedir. Avrupa ülkelerindeki Müslüman halk, kişisel ve ailevî haklar konusunda kafaları karıştıran tartışmalara yol açmaktadır.

Üç milyon Müslümanın yaşadığı Fransa'nın ilkesi, hangi din olursa olsun devletin dine karşı tarafsız tutumunu korumasıdır. Fransız Devleti'nin laik anlayışı, Kilise ve Devlet'i birbirinden ayıran 9 Aralık 1905 yasasının birinci maddesi ile oturtulmuş, 1958 Anayasası'yla yeniden gözden geçirilerek sağlamlaştırılmıştır.

Tarafsızlık ilkesine göre dînî inançlar, özel hayatın bir parçası olarak kabul edilir. Devlet sadece düşünme ve inanma özgürlüğünün ihlal edildiği durumlarda işe el koyar. Okullarda kız öğrencilerinin başörtüsü takıp takmamaları konusunda çıkan gürültüler bunun en önemli örneklerinden biridir. Böyle zorlu tartışmalarda irdelenen aslında, Devlet'in tarafsızlığı ve laikliğin sınırlarının nereye kadar uzandığıdır. Yine böyle durumlarda iki ayrı dünya yüzyüze gelmektedir; bir yandan Hıristiyanlığın eski rejim üzerinde bıraktığı etkinin kırıntılarına rağmen bireyin ve ailenin hak ve özgürlüklerini savunan laiklik ilkesini elden bırakmadan modern çağa ayak uydurmaya uğraşan çoğulcu ve liberal bir Fransız hukuku ve politikası, diğer taraftan da vahiy ürünü, tanrısal doğru ve hakikat kavramını savunan İslam düşüncesi. İslam'ın Batı'yla ilişkisi yeni değildir. 19. yüzyılda Fransa, şeriatın titizlikle uygulandığı Orta Doğu ve Kuzey Afrika'da edindiği sömürgelerle kendi hak ve hukuk an

layışını getirmiştir. Şimdilerde işler değişmiş durumdadır ve farklı hukuk anlayışlarının şoku göç olgusundan kaynaklanmaktadır. Artık İslam, Avrupa'ya kendi değer yargılarını ve dünyaya bakışını ihraç etmektedir. Bu da sonuçları rahatlıkla kestirilip kavranılamayan geleneksel farklılık ve hukuksal çeşitliliklere yol açmaktadır.

Modern Türkiye aslında bir istisna teşkil etmektedir, çünkü İslam dünyasının diğer ülkelerinden farklı olarak kendini laik diye tanımlıyor. Bu nedenle de devletin laiklik ilkesine saygılı Diyanet İşlerinden tutun da, çeşitli adlar altında sahneye çıkan dînî cemaatlere kadar, Türk camiası göçmenlik platformunda farklı görüntüler sergileyebilmektedir. Bu kadar değişik özellikteki grupları içinde barındıran Türk topluluğun kişisel ve aile hayatına dair hak ve hukuk işleri Fransa toprakları üzerinde nasıl çözüme kavuşturulacaktır? Başka bir deyişle, halkların aile bütünlüğü ve bireysel haklarını elde etmesi gereği gündeme gelmektedir. Yukarıda söz konusu edilen araştırma sonuçları Türk göçmen topluluğunun hakları üzerine düşünüp tartışmayı gerekli kılmaktadır. Bu araştırma Türklerin en yoğun olarak bulunduğu Alsace bölgesinde yürütülmüş ve birçok önemli husus ortaya çıkarılmıştır.

19. yüzyılın sonlarında, son Osmanlı sultanlarının yönetimi altında gerçekleştirilen yenilikler ve Mustafa Kemal'in öncülüğünde din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılarak İsviçre medenî kanununun uyarlanması gibi uygulamalardan bağımsız olarak ve yasal bir çerçeveye gösterilen saygının yanı sıra, yazılı ya da sözlü yoldan geçerliliğini koruyan ve tarihsel olarak İslam

hukukundan oldukça etkilenmiş bir ulusal kültürün örf ve adetleri bir arada yürütülmektedir. Göçmenler, gerekmedikçe Fransız yasalarına başvurmamaktadırlar.

Geleneksel kuralların işlediği ve toplumsal baskı nedeniyle kirli çamaşırların orta yere dökülmemesine özellikle dikkat edilen aile ilişkilerine değin konularda bu durum kendini açıkça belli etmektedir. Göçmen topluluklar kendi kendilerini idare etmektedirler. Ailevî konularda nadiren Fransız makamlarının kapısını çalmakta ve topluluk bağlarını diğer ilişkilerin üzerinde tutmaktadırlar. Evlilik bağlarının geçerli sayılabilmesi, düğün yapılarak maddî şartların yerine getirilmesine ve geleneksel yöntemlerin yanında dinin gereklerinin de şöyle bir gerçekleştirilmesine bağlıdır. Topluluk içi evlilikler çoğunluğu teşkil etmekte ve aile bağları erkeğin egemenliği altında kalmayı sürdürmektedir. Fakat tüm bu söylenenlere rağmen Türk topluluğunda yüce kabul edilen değer ve kurallar adına anayurdun kanunlarına başvurma eğiliminin çok ağırlıkta olduğu gözlemlenmektedir.

Türk topluluğu daha çok kendi içinde doğmuş ve zamanla yasanın da ötesinde bir güç durumuna gelmiş olan alışkanlık ve kurallara uymak için elinden geleni yapmaktadır. Zaten Türklerin evlilik ve aile meselelerine ilişkin kaygıları hukukî gerçeklerden soyut bir şekilde kendini ifade etmektedir. Dini ögelerin bu anlamdaki yeri ve önemi topluluk içinde büyük farklılıklar göstermektedir ve hatta bazen geleneklere karşı gelen yeni alışkanlıklara yol açabilmektedir. Ancak dinin her zaman işin içine girdiğini de söylemek gerekir. Günlük sorunları halledebilmek için Türklerle Fransız toplumu arasında "aracılık" hizmetleri bulunmaktadır.[9]

Türklerin Seçme ve Seçilme Hakları

Türklerin Fransa'da yaşamaya başlamalarının üzerinden 30 yıl geçmiştir. Bu kadar yıldan beri bu ülkede yaşayan insanımızın özellikle seçme ve seçilme hakkından faydalandırılmaması çeşitli rahatsızlıklara sebep olmaktadır. İkamet hakkına sahip yabancıların ya da toplumsal uzlaşım alanında etnik yönden temsil niteliği olanların siyasi ve toplumsal yönden dışlanmaları, yalnızca en temel demokratik değerlerin tehlikeye atılması anlamına gelmemekte, aynı zamanda manevi ilkelerin de tartışma konusu yapılmasına yol açmaktadır. Yani Türkler bu ülkeye güçlerini, yeteneklerini, kültürlerini taşımasına, bu ülkenin yasalarını, alışkanlık ve değerlerini paylaşmasına rağmen bu ve benzeri bazı konularda hâlâ ikinci sınıf insan muamelesi görmekten ve hayatlarını ilgilendiren karar ve kurumlarda doğrudan yer alamadıklarından yakınmaktadırlar. Bu tavrın sonucu olarak demokratik ve sivil toplum hayatından dışlandıklarını hissetmektedirler. Bütün yurttaşlık yükümlülüklerini yerine getirmiş olmalarına rağmen yurttaş gibi görülmemelerini ve seçme ve seçilme hakkından mahrum bırakılmalarını içlerine sindirememektedirler.

Yerel seçimlerde "yabancılara" seçme ve seçilme hakkının İsveç'te 1975, Danimarka'da 1978, Hollanda'da 1985'ten itibaren tanınmış olmasına rağmen Fransa gibi demokrasi ve insan hakları konusunda öncü olduğunu iddia eden bir ülkede bu hakkın hâlen tanınmamış olması en azından yukarıda sözü edilen değerler açısından dikkat çekmektedir. 2001 yılında yapılan yerel seçimler öncesi bir kısım sivil toplum örgütleri tarafından başlatılan duyarlılık kampanyası haricinde özellikle de Fransız hükümeti tarafından hiçbir ciddi girişim söz konusu olmadığı belirtilmektedir. Yani Türklerin seçme ve seçilme hakkı sadece "vatandaşlık" hakkını elde etmiş

olanlarla sınırlı tutulmuş, bu da mevcut Türk nüfus içinde cüz'î bir yer oluşturmaktadır. Esas büyük çoğunluk, oturumu da olsa, onyıllardır orada da yaşasa bu haktan istifade edememektedir.

Yukarıdaki ifadeler genelde yabancıların, özelde Türklerin kendi düşüncelerinin yansımalarıdır. Ancak "yabancılara seçme ve seçilme hakkı" konusunu bir de Fransız bakış açısıyla irdelemek gerekir. Esprit dergisi yazı işleri müdürü **Joel Roman**'ın konuyla ilgili görüşlerini şöyle özetlemek mümkündür:

"Yabancılara oy hakkı konusunun taraftarları olduğu gibi, reddedenleri de vardır. Bunu reddedenlerin kendilerine göre gerekçeleri vardır. Fransız geleneğinde vatandaşlık ve yurttaşlık (citoyennete) kavramları arasında sıkı bir bağ bulunduğu düşünülerek şöyle bir tespit yapılabilir: Siyasî vatandaşlık yalnızca bir ulusun fertlerine tanınırken, Fransız vatandaşlık anlayışı siyasi bir kimlik anlayışına dayanmaktadır (kültürel ya da etnik bir anlayışa dayanmamaktadır). Bazılarının dediği gibi yurttaşlık ve vatandaşlık kavramlarının birbirinden ayrılması, söz konusu "kimlik" anlayışının anlamını saptırmaktadır. Genel toplumsal katılımın temelini oluşturan bu "yurttaş kimliği", bireysel bir değişkene dönüşmekte ve hatta toplumdaki kimi küçük gruplara özgün başka bir anlam kazanmaktadır. Karşıt görüşte olanların savunması şudur: Yabancılara oy hakkı verilmesi (yani yurttaşlığa katılma hakkının genişletilmesi) ancak ve ancak vatandaşlığa kabulün eşliğinde karşıtların olurunun alınması, kabul imkanlarının hızlandırılması ve basitleştirilmesi şartlarıyla gerçekleştirilebilir. Söz konusu düşünceden oldukça uzaktayız… Bunu görebilmek için kimi zorlukları gözler önüne sermek yeterlidir. Nitekim nüfus dairelerinde Fransız vatandaşlığı hakkı için geçerli nedenlerle başvuran kişilere çıkarılan engeller örnek oluşturmaktadır (Anlatılanlardan şüphe duyanlar için elimde uzunca bir örnekler listesi bulunmaktadır).

Aslında söz konusu olan risk, reform taraftarlarının konuyu en alt düzeyde ve sanki tartışma konusu olan sosyalist bir yasa önerisiymiş gibi ileri sürmeleridir: Oturma izni olan yabancıların seçme haklarının olmasına rağmen seçilme haklarının bulunmaması. Bu durumda demokratik ilkeleri temelinden sarsan çarpıcı bir eşitsizlik ortaya çıkar. Üstelik bu durum sonucu ortaya çıkan böylesi eksik bir hukuk, ilgili kişileri harekete geçirmekte hiç de yararlı olmamaktadır. Nitekim burada öneriyle ilgili temel sorunlardan biriyle karşılaşmaktayız: Şu ya da bu biçimde böyle bir hükmün kabul edildiği varsayılsa bile, sonuç olarak bu durumun etkisi ne olacaktır? Konuyla ilgili yabancılar bu hükme sahip çıkacaklar mıdır? Seçimlere katılmama oranı en çok Fransız vatandaşlığı olan göçmen çocuklarının yaşadığı sorunlu mahallelerde görülmektedir. Burada kırılması gereken kısır bir döngü vardır:Söz konusu mahalle sakinleri kendilerini dışlanmış ve umursanmıyormuş gibi hissederek oy kullanmamaktadırlar. Yabancılara oy hakkı tanınması yeni bir açılım sağlayabilir".[10]

Fransa'da yaşayan Türklerin çoğunluğunun bu konuyla ilgili belki bir cümleyle özetlenebilecek arzuları şudur: "Madem ki burada yaşıyorum, o halde burada oy kullanabileyim ve seçilme hakkına sahip olabileyim. Yani burada yaşıyor olmam seçme ve seçilme hakkına sahip olmam için yeterli olmalı."

Sonuç

Buraya kadar Fransa'da yapılan bazı araştırmalardan istifade ederek konuyu incelemeye çalıştık. Son cümlelerimizi ise kendi gözlemlerimize dayanarak elde ettiğimiz bazı bilgilerle bitirelim.

Fransa'da yaşayan Türklerin en büyük sorunlarının başında çocukların eğitimi meselesi gelmektedir. İkinci neslin birçoğu Türkiye'de en azından ilkokulu bitirdikten sonra bu ülkeye gelmişler, ya tahsillerini burada devam ettirmişler ya da çalışma hayatına girmişlerdir. Bunlar belirli bir yaşa kadar Türkiye'de yaşadıkları için Türkçe konusunda gerekli eğitimi almışlar, ancak Fransızca konusunda çok zorlandıkları için, tahsilini devam ettirenler de ancak çıraklık okullarında okuyabilmişler ve kısa yoldan işe girebilmenin yollarına bakmışlardır. Bunlar arasında kalifiye eleman olmuş üniversite mezunu bir Türk çocuğuna rastlamak çok zordur. Fransa'da doğan ve üçüncü nesil dediğimiz çocuklara gelince bunların durumu gerçekten endişe vericidir. Çünkü çocuk henüz daha iki buçuk yaşına gelir gelmez ana okuluna mecbur tutulmaktadır.

Türkçe olarak daha bir cümle bile kuramadan Fransızca konuşmaya alıştırılmakta ve okulda olsun, sokakta olsun devamlı bir şekilde Fransızca konuşmaktadır. Hele ana-babası da şuursuzca hareket edip kendileri de çocukla Fransızca konuşurlarsa, o takdirde çocuk Türkçeyi konuşamayacak ve anlayamayacak bir durumla karşı karşıya kalmaktadır. Bazı babalar Fransızca bilmeyen hanımı ile Türkçe bilmeyen çocuğu arasında tercümanlık yapmak zorunda kalmaktadır. Ana okuluna gönderse bir türlü, göndermese başka türlü. Gönderdiği takdirde yukarıdaki sorunlar ortaya çıkmaktadır. Gönder

mediğinde ise, hem yaklaşık 1200 (bin ikiyüz) Fransız Frankı çocuk parası kesilmekte hem de ilk- okula gidince diğer çocuklarla intibak sağlayamamaktadır.

Esasında sadece Fransa'da değil Avrupa'nın tüm ülkelerinde yaşayan çocuklarımız dil konusunda aynı sorunlarla karşı karşıyadır. Fransız okullarındaki eğitim de İslam'a karşı peşin fikirli bir tavır sergilediği için, Türk çocuklarının kaybedilmesi noktasında adeta itici bir güç olmaktadır. Türkiye'den gönderilen öğretmenler ne kadar gayretli olursa olsunlar -ki bu da ayrı bir tartışma konusudur- çocuklar için yapacakları çok önemli hizmet yoktur, çünkü bir sınıftaki Türk çocukları bu öğretmenle ancak haftada iki saat ders yapabilmektedirler. Diğer hafta aynı saate kadar Türk öğretmeni bir daha görme imkanı bulunmamaktadır.

Soydaşlarımız böyle bir durumdan kurtulmak için çeşitli yollara başvurmaktadırlar. Bazı aileler onları Türkiye'ye gönderip yatılı okullarda okutmaya çalışmaktadırlar. İlk bakışta bu bir çözüm gibi görünmektedir. Ancak netice itibariyle durum hiç de iç açıcı değildir. Çünkü belli bir yaşa kadar Avrupa şartlarında ve aile ortamında yetişen çocuğun, yalnız olarak böyle bir ortama intibak sağlaması mümkün olamamaktadır. Şimdiye kadar yapılan denemelerde çok az istisnalar dışında müspet sonuç alınamamıştır. Fransa'da kaybolmasın diye yalnız olarak Türkiye'ye gönderilen çocuklar maalesef bu sefer burada kaybolmaktadır.

Fransa'da bulunan Türk işçilerinden hangisiyle görüşseniz, her birinin dilinden: "Biz buraya bir kaç sene çalışıp sonra dönmek için gelmiştik, hattâ bu sebeple çoluk çocuğumuzu da getirmemiştik. Her yıl, bir sonraki yılda dönmeyi planlamıştık. Ancak durum, düşündüğümüz gibi olmadı.

Otuz yıl oldu, hâlâ döneceğiz. Şimdi çoluk çocuğumuzla dönmek daha da zor. Onlar on sekiz yaşına geldiklerinde zaten doğrudan Fransız vatandaşı olmaktadırlar. Memleketimizde "Almancı"yız, burada "yabancı"yız. Büyük bir kararsızlık içindeyiz. Galiba biz ancak uçağın arka tarafında yani tabut içinde dönmek mecburiyetinde kalacağız" cümlelerini duymamanız mümkün değildir.

Kanaatimiz odur ki, bugün yurtdışında bulunan Türk işçilerinin büyük bir bölümü oralarda kalacaktır. Bu sebeple bir çok kimse Fransa'da artık mülk edinmektedir. Hatta daha önce Türkiye'de gayrimenkul edinen bazı soydaşlarımız, bu gayrimenkullerini satıp, oralarda mülk edinmeye veya iş kurmaya çalışmaktadırlar. Bu durum bundan sonra daha da hızlanacaktır, zira üçüncü neslin vatana dönme ihtimali belki de hiç yoktur. Yazın izne geldiklerinde bile Avrupa'da yaşadıkları rahat hayat karşısında Türkiye'nin durumunu gördüklerinde adeta bunalıma girmekte ve hemen geri dönmek istemektedirler.

Bütün bunlara rağmen, Fransa'daki soydaşlarımızdan özellikle birinci neslin bir bölümü, Türk-İslam geleneğini elinden geldiği kadar yaşamaya ve yaşatmaya çalışmaktadır. Düğünlerde, bayramlarda, sünnet merasimlerinde, kandil gecelerinde ve Ramazan ayı münasebetiyle iftar ve teravih konularında, aynı hassasiyeti göstermekte, bu güzellikleri kendilerinden sonraki nesle intikal ettirmeye çalışmaktadırlar. Bu faaliyetlerin gerçekleştirilmesinde camilerin, dernek ve cemiyetlerin büyük katkısı bulunmaktadır. Fransa'ya ilk gittiklerinde ibadet yeri bulmakta sıkıntı çekerken, bugün Fransa'da Diyanet İşlerine bağlı 155 kadar cami ve bir o kadar da diğer dernekler vasıtasıyla kurulan camiler özellikle çocukların Kur'an ve dinî bilgiler öğrenmesinde büyük gayretler göstermektedir. Ne var ki buralarla irtibatı olan ve dolayısıyla Türk-İslam kültürü doğrultusunda kendisini muhafaza etmeye çalışan insanların, genel Türk nüfus içerisindeki oranı tahminlere göre yarıyı dahi geçmemektedir.

Son olarak söyleyeceğimiz şudur ki, Türkiye'de dış Türkler noktasında yeni bir proje geliştirilmez ve Avrupa'daki soydaşlarımız bugünkü haliyle kendi kaderlerine terk edilirse, ülkemiz açısından maddî ve manevî olarak büyük bir kayıp olacaktır. Şimdiye kadar olduğu gibi, bundan sonra da otuz kırk yıllık birikimleri heder olup gitmeye devam edecektir. Avrupa'daki soydaşlarımızın birikimlerini değerlendirmeleri noktasında onlara yeterince yol gösterici ve yardımcı olamadığımız da bir gerçektir.

Yüz milyonlarca döviz yıllardır taşa toprağa yatırılmıştır. Halbuki bunlar ülkemizde pek kolay bir şekilde fabrikaya, sanayiye dönüştürülebilirdi. Devletimizin bu konudaki duyarsızlığı hâlâ devam etmektedir. Yani sonuç olarak söyleyeceğimiz şudur ki, Avrupa'daki insanımızı manevî bir eğitimden geçirerek Türkiyemizi iyi temsil etmesini, maddî planda da bilinçlendirerek hem kendilerinin ve hem de Türkiyemizin kazanmasını temin etmek mühim bir görev olarak karşımızda durmaktadır.

1 Daha geniş bilgi için bkz., **Büyük Larousse**, Milliyet Yay., VIII, 4249-4252.

2 Ümit Metin, “Les Immigrés de Turquie et la Vie Associative”, **Les Chaillers de L’Observateur**, Paris 1998 (Conseil Français des Associations d’Immigrés de Turquie yayını), sy. 1, s. 4.

3 Ümit Metin, **a.g.e.**, s. 4-6.

4 Alexandre Boza, “A Partir de l’Associatif, Quelle Politisation Pour Les Turcs de France?”, **L’Observateur**, Septembre (Eylül) 1999, s. 10-11.

5 Bu dernek bilgilerini Paris’te bulunan A.C.T.I.F.’yi (Türk Kökenli Göçmen İşçiler Kültür Derneği) ziyaretimizde edindik.

6 Daha geniş bilgi için bkz., Monique Desgouttes, “L’Ecole: Lieu D’Apprentissages, Outil D’Integration”, **L’Observateur**, Juin (Haziran) Paris 2001, sy. 6-7, s. 13-14.

7 Murat Vasıf Erpuyan, “Dynamizme des entreprises Issues de l’Immigration Turque”, **Les Chaiers de L’Observateur**, Paris, Nisan 1999, s. 17-19.

8 Sevinç Mert, “Les Femmes de Turquie et le Monde du Travail”, **L’Observateur**, Paris, Octobre (Ekim) 2001, sy. 8, s. 29-30.

9 Daha geniş bilgi için bkz., Edwige Rude-Antoine, “La Réception du Droit de la Famille par les Populations Etrangeres en France le Cas Particulier des Turcs Musulmans”, **L’Observateur**, Septembre (Eylül) 1999, s. 7-10.

10 Joel Roman, “Le Droit de Vote des Etrangers”, **L’Observateur**, Septembre (Eylül) 2000, s. 15.

Belçika'da Türkler / Doç. Dr. Mehmet Zeki Aydın - Doç. Dr. Altay A. Manço [p.856-868]

DOÇ. DR. MEHMET ZEKİ AYDIN

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / Türkiye

Genel Olarak Belçika

Belçika, Batı Avrupa'nın kuzeyinde, Hollanda, Almanya, Lüksemburg ve Fransa ile çevrili, 31 519 kilometre karelik küçük bir kraliyettir. Üç yönetim bölgesinden oluşan bir federasyon olan ülke, 10 milyon nüfusludur. Ülke nüfusunun %57'sini oluşturan Flamanlar Flamanca konuşurken, nüfusun %42'sini oluşturan Valonlar ve Brükselliler ise Fransızca konuşurlar. Doğuda Almanya sınırına yakın bölgede oturan ve Almanca konuşanlar çok küçük bir azınlığı oluştururlar. Ülkede konuşulan bu üç dil de resmî dildir. Avrupa'da nüfusu artmayan, hatta yavaş yavaş azalan ülkeler arasında yer alan Belçika'nın nüfus yoğunluğu ise kalabalıktır.

Nüfusun %10'dan fazlası yabancı kökenlilerden oluşmaktadır. Belçika'da yaklaşık 125.000 Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı veya Türk asıllı Belçika vatandaşı yaşamaktadır. Yirminci yüzyıl başından beri hızla endüstrileşen Belçika, önemli bir maden havzasıdır. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra çok sayıda İtalyan kömür işçisi Belçika'ya çağrılmıştır. 1960 başlarında Belçika'yı yeniden etkisi altına alan işçi göçleri, bu kez Türk ve Faslı göçmenleri içermektedir.

Bölge ve topluluklar üzerine kurulmuş federal bir devlet olan Belçika Krallığı kurulduğu 1830 yılından bu yana anayasal, parlamenter bir monarşi rejimi ile yönetilmektedir. Belçika'nın devlet yapısı oldukça karmaşıktır. Son yirmi yıldır devletin siyasî, yasama ve idarî yapıları federal bir sisteme göre gelişmektedir. Ülkede siyasî birlik rejimi yerine yetkilerin, belediyeler, eyaletler, bölgeler ve kültürel topluluklar ile merkezî otoriteler arasında dağıtıldığı bir idarî rejim uygulanmaktadır. Topluluklar, karar yetkisi olan, seçimle işbaşına gelen bir meclise, kendi malî yönetimine ve yürütme gücü olan bir icra organına sahiptir.

Anayasa, Belçika'da üç topluluğun ve üç bölgenin varlığını kabul etmektedir. Topluluklar; Fransız, Flaman ve Alman topluluklarıdır. Topluluğu belirleyen temel unsur kültür ve dildir. Bölgeler ise; Valon, Flaman ve (iki dilli) Brüksel bölgeleridir.

XX. Yüzyılda Belçika'ya Göçler

Bugünkü T.C. sınırları içerisinden Belçika'ya yönelen ilk göçler, 20. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş dönemine rastlar. 1900-1923 yıllarında Osmanlı Türklerinin Belçika'daki varlığı hissedilse bile, Türk nüfusunun Belçika'da patlaması 1961 yılından sonra olmuş ve 1964 yılında Belçika ile Türkiye arasında imzalanan göç antlaşması çerçevesinde belli bir hareketlilik kazanmıştır. Ancak, işgücü ihtiyacını ülke dışından karşılayan Belçika'nın, kapılarını resmen 1974 yılında kapatarak işçi alımlarını durdurmasıyla ülkede Türk nüfusunun artması, doğal olarak, aile birleşimine ve doğumlara bağlı hâle gelmiştir.

70’li yılların başlarında, Türklerin yıllık doğum sayıları 2 bin ile 5 bin arasında değişmiştir. 1980 ve 2000 arasında ise Belçika Türklerinin yıllık doğum oranlarının %2,9 ile 3,9 arasında değiştiği gözlenmek

tedir. Türk ailelerinin birey sayısı ortalama olarak, 1971’de 4,3 iken 1999’da 3,53 olmuştur. Bu durumda Belçika Türk nüfusu 80’li yılların ortalarına doğru 88 binle doruk noktasına ulaşmışken, 1994 yılından başlayarak azalmaktadır. Doğal olarak çifte vatandaşlık başvurularının bu duruma etkisi büyüktür ve vatandaşlık uygulamaları basitleştirildiği için, sayısal olarak önemli artışlar gözlenmiştir. Her yıl ortalama 6 bini aşkın Türk Belçika uyruğuna geçmektedir. Bu durum araştırmalar açısından büyük önem taşımaktadır. Belçika uyruğuna geçmiş Türk vatandaşlarını istatistiklerde izleme imkanı yok olmaktadır. Buna rağmen, genel nüfus sayımlarının yanı sıra idarî kaynaklı kısmî bilgiler ve vatandaşlık değiştirme sayıları kullanılarak 1994-2000 yıllarında yaklaşık elli bin Türkün Belçika vatandaşlığına geçtiğini söyleyebiliriz.

Belçika Eşit Haklar ve Irkçılıkla Mücadele Merkezi’nin konuyla ilgili raporlarına göre, 1988-1997 yıllarında 10 bin Türk iltica talebinde bulunmuştur. Bu, toplam iltica talebinin %24,3’üdür. Ancak, bu grubun çok küçük bir kesimi Belçika Hükümeti tarafından “mülteci” olarak tanınmıştır. Sonuçta, bir yandan Belçika’ya akın azalırken, öte yandan, siyasî gerekçeleri reddedilen göçmen adayları İskandinav ülkeleri, Amerika Birleşik Devletleri ve Kanada’ya yönelmektedirler.[1]

Başlangıçta çalışmaya yalnız gelen erkek işçilerini izleyen kadınlar ve çocuklar, 1970’li yıllarda göçmen işçilerin düzenli aile yerleşimine geçmesine imkan sağlamıştır. İşçi göçü Batı ekonomilerin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olarak gelişen bir olgudur. Bunu, nüfus artışı kısıtlı olan Avrupa ülkelerinin demografik destek ihtiyacına cevap olan aile göçleri izlemektedir. Ancak, bu tür ihtiyaçların giderildiği kanısı yaygınlaştığında, Avrupa hükümetlerinin göç yollarını tek yönlü olarak kapattığı gözlenmektedir. Nitekim, 1974 yılında toplu işçi alımları durdurulmuş ve aile birleşmelerine de kısıtlamalar getirilmiştir. Bu durum, Avrupa’ya dağılan Türk nüfusunun giderek artma çabasını ve Avrupa’da yetişen nesilde akraba evliliklerini gündeme getirmiştir. Eşlerini tercihen Türkiye’den getiren Türkler de göçmen nüfusun artışına katkıda bulunmaktadırlar.[2]

Nüfus artışı, göçmenlerin yaşayış biçimlerini etkilemekte, sosyo-kültürel alanda birçok gelişmeye yol açmakta ve ortaya kalıcı bir “**Avrupa Türk azınlığı**” ya da “**Batı Avrupa Türkleri**” olgusunu çıkarmaktadır.

2001 Yılında Belçika Türk Toplumunun Başlıca Özellikleri

Bugün Belçika’da yaşayan 125 bin Türk’ün yarısı kadındır. 50 bin dolayında Türk çifte vatandaşlığa sahiptir. Grubun %50 kadarı Belçika doğumlu 25 yaşın altındaki gençlerden oluşmaktadır.

Türk Nüfusunun Coğrafî Dağılımı

Belçika’daki Türklerin yarısı Hollandaca konuşulan Flaman bölgesinde, %25’i Brüksel’de ve geriye kalanlar, Fransızca konuşulan Valon bölgesinde bulunmaktadır.

Belçika'da en çok Türk bulunan önemli şehirler Brüksel (Schaerbeek ve Saint-Josse-ten-Noode belediyeleri), Limburg, Anvers, Gand (Gent), Genk, Liège ve Charleroi'dır. Belçika'daki göçmen Türklerin yarısının sadece dokuz belediyede ikamet etmesi altı çizilmesi gereken önemli bir gözlemdir.

Belçika'da Türk Toplumu, Kültürü, Entegrasyonu

Belçika'ya yerleşmiş olan Türklerin yarıdan fazlası Anadolu'nun kırsal bölgelerinden gelmiştir. Bu aileler aynı mahallelerde kalmayı tercih etmişlerdir. İşçi sitelerinden ibaret bu mahalleler, diğer milletlerden insanlara kucak açtığı gibi Türk toplumunun yapılanmasına da tanık olmuştur. Bu dayanışmada hemşehrilerin, gurbette birlik ve beraberliğin etkisi büyüktür. Brüksel, Anvers, Liège, Charleroi ve Gent gibi şehirlerde rastlanan toplu yerleşim biçimleri Türklerin güncel yaşamının birçok noktasını etkilemektedir.

Türklerin yoğun olarak yaşadığı bölgeler zamanla Türk kültürünü temsil eden kurum ve kuruluşların, ticaret merkezlerinin ve camilerin çoğalmasına, belirli bir

örgütlenmeye tanık olmuştur. Genellikle din ve kültür temsilciliklerinin denetiminde olan bu merkezlerin, özellikle kadınlar ve gençler üzerindeki birleştirici etkisi büyüktür. Göçmen Türkler kimi sosyal zorluklara karşın, Belçika'da olduğu kadar diğer Avrupa ülkelerinde de, kültürel uyum uğruna genel olarak örf ve âdetlerinden ödün vermemiş ve çoğu âdetlerini korumayı başarmışlardır.

Brüksel Flaman Üniversitesi'nin Türk toplumu hakkında 1995'te yaptığı bir araştırmanın sonuçlarına göre, Belçika'daki Türk erkekleri genel olarak haftada en az bir kez mahallelerindeki camiye gitmektedir. Velilerin küçük yaşlarda çocukları Kur'an kurslarına gitmeye teşvik etmeleri de tespit edilen gerçekler arasındadır. Özellikle Türk ticarî kuruluşlarının toplu mekanlara serpilmesi çizgi dışı bir birlikteliğe neden olsa da, çoğu Türk ailelerinin ekonomik gelişmesini sağlamış, dıştan gelebilecek tehditlerden korumuştur.

Türkiye basın yayın organları, göçmen Türk toplumuna önemli hizmetler götürmektedir. Türk TV kanallarının çoğalması, Türkçe iletişim imkanlarını önemli şekilde artırmıştır. Özellikle anadil alanında Belçika'da doğan gençlere gelişme olanağı sağlayan bu gereçler, yeni kuşak gençliğin olduğu kadar birinci kuşak göçmenlerin de ilgi odağı olmuştur.

"Sosyal uyum", sözlük anlamıyla bir dengeden ibarettir. Bu, genellikle Batı toplumlarında göçmen grupların asimilasyonu (kültürel olarak sindirilmesi) olarak algılanmıştır. Araştırmalar, asimilasyonu belirleyici, birçok ölçüt vermektedir. Karma evlilikler, göç edilen ülkenin kültürel değerlerine saygı, dil öğrenme, göçmenlerin eğitim derecesinin yükselmesi, yerel halkla gelişen ilişkiler, yerel politik bağların gelişmesi asimilasyonu geliştiren uygulamalardır. "Sosyal uyum" kavramı, görüldüğü gibi, kökten kültürel değişimlere neden olabilecek bir felsefî bütündür. [3]

İlk gözlemlere göre, Avrupa Türkleri genel olarak bu asimilasyon karşısında öz kültürlerini korumaktadırlar. Diğer göçmen toplumlara göre, kimi gözlemcilerin gözünde, Türkler içe dönük bir gelişme sürecindedir. Toplu yaşam biçimleri sayesinde örf ve âdetlerini Batı değerleri ile değiştirme eğilimine girmemişlerdir. Türk grubunun Avrupa'da karma evliliklere yanaşmadığı, ekonomik uyumda zorluk çektiği ve çocuklarının okullarda başarısız olduğu bilinmektedir. Ne var ki, zaman içerisinde, sosyal uyum toplumsal ilişkilere ve uzlaşmaya yön veren bir etmen olarak da algılanabilinir. Uyum,

göçmenlerle göç edilen toplum arasındaki sosyal ve kültürel çatışmaların, olağan ve olumlu, çok yönlü bir iletişim süreci haline dönüştürülmesi, kültürlerin karılması ve birbirlerini tamamlamalarıdır (acculturation). Öyleyse odak nokta, göçmenlerin asimilasyonu değil, kendi öz kimlik ve örgütlenmelerini genel toplumla nasıl bütünleştirebilecekleridir.

Günümüz Avrupa Türklerinin ekonomik gelişme süreci hızla değişim göstermektedir. Anayurda hâlâ yönelen ilgiye karşın Türkiye'ye yapılan yatırımların azaldığı gözlenmiştir. Yeni bir uluslararası ticaret modeli geliştiren Belçika ve diğer Batı Avrupa Türkleri, özellikle ev alma, dükkan açma gibi yatırımlarını Avrupa'ya yayarak, etkin bir dayanışmanın temelini atmışlardır. Böylelikle Belçika'da olduğu kadar, diğer Batı ülkeleriyle de geliştirilen ilişkilere yeni bir birlik damgası vurulmuştur.

Yeni Nesil

Altay Manço'nun 1998 yılında yayınladığı bir araştırmaya göre,[4] Türk nüfusun beşte birini oluşturan 19-31 yaş gençlerinin, önemli bir bölümü Belçika doğumlu, %80'i evli ve çocuk sahibidir. Ancak aile başına ortalama çocuk sayısı bir önceki göçmen kuşağa göre daha azdır.

19-31 yaş dönemi Türklerinin göç edilen ülke diline hâkimiyeti daha büyüklere oranla daha çoktur. Bunların %59'u o dilde sıkıntısız mektup yazabilirken, 32 yaşın üzerindekilerde bu oran ancak %13'tür. Doğal olarak, daha da genç kuşaklarda ise, yabancı dilde okur-yazarlık oranı, eğitim düzey ve kalitesi göreceli olarak daha yüksektir.

Yaşlıların aksine, genç kuşaklar anavatana temelli geri dönüş emelleri beslememektedir. Bununla birlikte Türkçe konuşup, yazmakta ve okuyabilmektedir. Ancak bu dil becerisinin yitirilmemesi için, acil olarak, bundan sonraki kuşaklara yönelik özgün yeni dil eğitimi politika ve uygulamaları öngörmek gerekmektedir.

Türklerin Belçika Eğitim Sisteminde yeri

Belçika eğitim sistemindeki Türk öğrencilerin sayısı 1970'lerin başından beri büyük bir artış göstermiş, neredeyse ikiye katlanmıştır. Bu artışın hızında belirgin bir yavaşlamanın hissedilmesine karşın, daha bir kaç yıl süreceğe benzemektedir.

Belçika'nın Fransızca konuşulan (Valonya ve Brüksel) kesiminde (3-24 yaş) 27 bin Türk genci yaşamaktadır. Bir o kadar genç de Flaman bölgesinde bulunmaktadır. Hâlen bunların 19 bini ülkenin Fransızca konuşulan güneyinde, 17 bini ise ülkenin Hollandaca konuşulan kuzeyinde bir okula devam etmektedir. Bu gurubun %40-50'lik bir bölümü kızlardan oluşmaktadır.

Okullaşma

Belçika'da Türk çocuklarının ancak bir bölümü anaokulu eğitiminin tamamını (üç yıl) izlemektedir. Kaldı ki bunların üçte birinin devamsız olduğu tespit edilmiştir. 1998 istatistiklerine göre, 2,5 ile 6 yaş arasında 6700 Türk çocuğunun okul öncesi eğitime katıldığı gözlenmiştir. Grubun %49'unu kız çocukları oluşturmaktadır.

1991'de yapılan bir anket sonucu, Türk çocuklarının üçte ikisinin ilkokulda en az bir kere sınıfta kaldığı gözlenmiştir. Bunların %25'i diploma alamazken, ortaokullara devam eden gençlerin %60'ı meslek okullarına kayıtlıdır, %40'ı en az bir defa sınıfta kalmıştır ve ancak yarısı ortaokul diploması alabilmektedir. Liseyi bitirenlerse üçte biri aşmamaktadır. Her elli gençten ancak biri yüksek öğrenime kayıt yaptırmakta, bunların da ancak yarısı eğitimlerini tamamlayabilmektedir.

Belçika'da özel (spécial) eğitim hizmetleri, fizik veya zihinsel özürlü çocukların devam ettiği öğretim kurumlarıdır. Bu okullar, ana, ilk ve orta düzeydedir. Bu okullara giden çocukların yaklaşık %70'i, başarısızlıkla sonuçlanan ilkokul eğitimi sonucunda, özel eğitime 9-10 yaşına doğru gönderilir. İstatistikler yaklaşık 1500 Türk çocuğunun özel okullara devam ettiklerini tespit etmiştir. Bu oran, ilkokul öğrenimi gören toplam öğrencilerin %4,7'sidir ve aynı öğrenimi gören Belçikalı çocukların oranının iki katıdır.

Belçika'da orta öğretim kurumlarında öğrencilerin %20'sini yabancı öğrenciler oluşturmaktadır. Ancak, bu oran üniversiteye hazırlayan genel eğitim kurumlarında %15'lere düşmektedir. Teknik meslek liselerinde okuyan yabancı asıllı öğrencilerin oranı ise %30'ları aşmaktadır. Bilinen gerçek Belçikalı yerlilerin çocuklarının teknik okullara ve meslek eğitimine rağbet etmediğidir. Buna karşın, Belçika'daki Türk gençlerinin yaklaşık %70'i teknik okullara ve meslek okullarına yönlendirilmektedir. Bu şekilde vasıfsız olarak meslek okullarından ayrılanlara çoğu iş kapıları kapanmaktadır.[5]

İlköğrenim diplomasını alamamış Türk gençleri için aslında orta okulda bölüm seçimi şansları yoktur, zorunlu olarak meslekî eğitime yönlendirilirler. Kendilerine seçim hakkı tanınanların çoğunun bilinçli bir seçim yapmadığı ve "daha yakın", "daha kolay", "arkadaşı orada" olduğu için bugün iş pazarında fazla ihtiyaç duyulmayan dallara yöneldikleri gözlenmiştir.[6]

Belçika'da Sosyal Hizmet ve Eğitim Alanında Çalışan Türkler

Belçika'da çalışan Türk asıllı sosyal hizmet görevlileri hakkında bir araştırma, geçtiğimiz yıllarda Belçika Sosyal Alanda Çalışan Türkler Birliği (BAG) tarafından yürütülmüştür.

Özellikle ilgilenilmesi gereken bu meslek grubunun önemi Belçika'da yetişen gençlerin eğitimi ve sosyal uyumu açısından son derece büyüktür. Ayrıca, bu iş alanı Türk asıllılara devlet sektörünün ve yönetim kadrolarının kapılarını açmaktadır. Bu gruba yerel politika hayatına yeni atılan encümen üyesi Belçika Türklerini de mutlaka eklemek gerekir.[7]

Türk sosyal hizmet görevlilerinin yüksek bir eğitim düzeyine sahip oldukları ve iyi dil bildikleri görülmektedir. Bununla beraber, çalışmanın en şaşırtıcı yanı, göçten kaynaklanan sosyal hizmet görevlilerinin hâlen karar yetkisinden uzak, sadece kenar alanlarda çalışmalarıdır.

Genelde sosyal alanda çalışan Türklerin Türkçe dil bilgileri yaptıkları işler için yeterli olmamaktadır. Bu kimseler, çoğu zaman deneyimsiz oldukları gibi, aralarında sabit iş bulmakta zorlananlar da vardır. Sayıları 650 ilâ 1000 arasında olan bu çalışanlar listesinde, öğretmen, eğitmen, hemşire, doktor, sosyal yardım görevlisi, tercüman, psikolog, dernek yöneticisi, spor antrenörü, sanatçı vb. karışık meslek gruplarını bulmaktayız. Bu kişilerin Türk grupları ve Belçika kurumları

arasında oynadığı “uzlaşma” rolü ve göçmen çocuklarına sunduğu sağlıklı uyum modeli, Belçika’daki Türklerin geleceği için son derece önemlidir.

Belçika’da Türk Gençliği ve Dilbilgisi

Brüksel Üniversitesi’nin gerçekleştirdiği bir anket, Belçika’da doğup büyümüş Türk gençlerinin %80’inin Türk dilini rahatlıkla konuşup, okuyup yazabildiğini göstermektedir. Bu başarıda ailelerin payı büyüktür. Ancak aynı gençlerin yaşadıkları bölge dilini bilme dereceleri nispeten düşük olabilmektedir. Gençlerin %66’sı bu alanda hiçbir zorluk çekmediklerini söylemektedirler. Fransızca veya Flamanca dışında başka bir yabancı dil bilen Türk gençlerinin sayısı çok azdır.

Belçika’daki Türk gençlerinin hemen hepsi Türk yazılı basınını ve televizyonlarını izlerken, ancak %60’ı aralıklı olarak Belçika basınını okumaktadır. Bu veriler, öğrencilere birden çok dili bir arada öğretmenin yollarını aramanın önemini gündeme getirmektedir. Anadile verilen önem, yabancı dilleri öğrenmenin temel anahtarı olduğu gibi, aynı zamanda kültürel uyuma atılan bir adımdır. Ancak, yaşanılan ülkenin dilini veya dillerini iyi bilmek sosyal ve ekonomik uyumun anahtarıdır. Böylelikle iki dil, iki kültür arasında geliştirilen mantık bireysel entegrasyonu kolaylaştıracak bir güç, bir seçkinlik olacaktır.

Belçika’da Türk Dili ve Kültürü Eğitimi

Belçika’da Türk dili eğitimi, Avrupa Konseyi’nin kararları doğrultusunda, azınlık dilleri eğitim programları bünyesinde hayata geçirilmektedir. Dersler, Türkiye’den gelen ve T.C.’nin görevlendirdiği öğretmenler tarafından verilmektedir. Bu öğretmenler, altı yıl kadar hizmet verdikten sonra Türkiye’ye geri dönmektedirler. Aralarında yabancı dil öğrenen ve Belçika eğitim sistemine uyum sağlayanların sayısı azdır. Verilen dersler, genellikle Türkiye’de izlenilen öğretim programına sadıktır ve Avrupa’da yaşayan gençlerin yaşantılarına uygun olduğu söylenemez. Dersler akşam saatlerinde, kısıtlı bir çerçeve içerisinde verilmektedir. Belçika okullarının bu dersi bünyelerine ciddi bir şekilde entegre etme arzusunu gösterdikleri söylenemez. Bu yetersizlikleri gidermek için hâlen kimi çalışmalar yapılmaktadır. Bunlara Avrupa’da eğitim görmüş Türk asıllı eğitim ve dil uzmanlarını ortak etmek gerekmektedir. Diplomatik kanal aracılığıyla elde edilen bilgilere göre, bugün Belçika’da 8000’e yakın Türk öğrencisi Türk dili etkinliklerine katılmaktadır. 150 kadar Türk öğretmen bu alanda hizmet vermektedir. Çalışmalar, özellikle Türk çocuklarının yoğun olduğu mahallelerde gerçekleştirilmektedir. Türkçe derslerinden faydalanan en büyük öğrenci kitlesi ilkokulda okumaktadır. Ayrıca ana ve orta okullarda da Türkçe dil dersleri verilmektedir.

Belçika’nın üç büyük üniversitesi (Liège, Gand, Brüksel), eğitim programlarına Türk dil etkinliklerini dahil etmiştir. Ancak bu ek programlar Türkçe öğretmeni yetiştirmek için yeterli değildir.

Belçika’da Türk İş Gücü

2000 yılı itibariyle, Valon bölgesinde yaşayan aktif Türklerden yarıya yakını (2800 kişi) işsiz statüsündedir. Flaman yöresinde bu oran %25'tir (3200 kişi). Toplam Belçika Türk nüfusunun %26'sı başkent Brüksel'de toplanmıştır. İşsizlik oranı Brüksel Türkleri arasında %35'tir. İşsiz Türklerin sayısı Valon bölgesinde artarken, sağlıklı gelişen bir ekonomi, işsizlik oranlarının genel olarak Flaman bölgesinde sınırlı kalmasını sağlamıştır.

Serbest Mesleklerle İlgili Gözlemler

1991-2000 yılları arasında Belçika'da Türk serbest meslek sahiplerinin sayısı Valon bölgesinde 302'den 400'e, Brüksel'de 358'den 750'ye ve Flaman bölgesinde de 440'dan 900'e yükselmiştir.

O. Akhan ve A. Manço'nun gözlemleri[8] Avrupa'da yaşayan Türk vatandaşlarının serbest meslek ve ticaret hayatına özel bir ilgi duyduklarını göstermektedir. Donuk iş pazarlarında, işsizlik ile boğuşan vasıfsız kimi göçmen grupları, geçimlerini bu alandan sağlamaktadır. Böylelikle kurulan işyerleri, anapara olarak daha çok aile tasarruflarını kullanmakta, işgücü olarak yine aile bireylerine başvurmaktadırlar. Açılan işletmeler, göçmen Türk gruplarının yoğun olduğu mahallelerde, özellikle Türk müşteriyi hedeflemekte ve dolayısıyla daha çok, küçük tuhafiye, bakkal ve lokanta gibi yatırımlarda görülmektedir.

Belçika'da Türkler tarafından kurulan ticarî işletmelerin sayısı 1975-2000 yılları arasında iki katına çıkmıştır. Serbest meslekle geçinen Türklerin oranı toplam çalışan nüfusun %7'sini oluşturmaktadır. Bağımsız olarak çalışanların %16'sını kadınlar oluşturmaktadır.

Serbest mesleklerle geçinen Türklerin %37'si Brüksel'de yaşamaktadır. Bu rakam o yörede çalışan Türklerin %11'ini oluşturmaktadır. Serbest çalışanların büyük bir kısmı, Brüksel'de ve ülkenin kuzeyinde kümelenmeye devam ederken, Valonya'da düşüş kaydedilmiştir. Bakkal, manav, fırın, lokanta ve kahve işletmeciliği gibi ticarethaneler, Belçikalılardan çok, göçmenleri çeken meslek dallarıdır. Bu dallar Türk serbest çalışanlarının %75'ini oluşturmaktadır. Türklerin varlık gösterdiği diğer ticarî alanlar, inşaat ve (tamir, temizlik, tercümanlık vb.) hizmet sektörleridir. Özellikle inşaat sektörü küçük işletmelere imkanlar sağlamakta ve birçok Türk ailesinin ev sahibi olmasına veya konutlarının onarımına imkan tanımaktadır. [9]

İş pazarında Türk Kadınların Konumu

Belçika'da yaşayan Türk kadınları, 1990 ortalarından günümüze, çalışan (aktif) nüfusun üçte birini oluşturmuştur. Belçika'da çalışan Faslı göçmen kadınların aktif nüfusa oranı ise sadece %20'dir. Bu değerlere karşılık, Belçikalı kadınların çalışma oranı %48'dir.

Belçika'daki çalışan Türk kadınlarından (yaklaşık 10 bin kişi) %75'e yakını vasıfsız işçi olarak çalışmaktadır. Bu grubun yarıya yakını gündelikçi-temizlikçi olarak çalışmaktadır. Bu oran, 1991'den beri fazla değişmemiştir. Türk kadınlarının %34'ü yarım gün sistemi ile çalışmaktadır. 4500 Türk kadını Belçika işsizlik sigortasından yararlanmaktadır.

Kültürel, Siyasî ve Dinî Etkinlikler

Belçika'da yaşayan insanların dinî inançları ile ilgili kesin istatistik bilgilere rastlamak zordur. Bu alanda bi

linen en sağlıklı ve en yeni değerlendirmeler, Ural Manço'nun Belçika Müslümanları hakkında 2000 yılında Brüksel Saint-Louis Üniversitesi'nde yönettiği çalışmada bulunmaktadır.[10] Bu eserde Belçika Müslümanlarının sayısı 350-370 bin olarak gösterilmektedir.[11] Bu grubun üçte biri Türklerden oluşmaktadır.

Din özgürlüğünün büyük önem taşıdığı Belçika'da şu anda resmen tanınan dinlerden Katoliklik ve Protestanlık 1802 yılı, Anglikan 1870 ve Ortodoks 1985 ve Yahudilik 1808 yılında tanınmıştır. Bu dinlerin dinî ve eğitim işlerini kendilerini resmen temsil eden kurumları yürütmektedir. 19 Temmuz 1974 yılında tanınan İslâm dinini resmen temsil eden kurum Belçika Müslümanları Yürütme Kurulu'dur.[12] Bu kurul, 13 Aralık 1998 tarihinde ülkede yaşayan ve kendisini seçmen listesine yazdıran Müslümanlar tarafından yapılan seçimle belirlenen 67 kişi içinden atanan 16 kişiden oluşmaktadır. Seçimle gelen 67 kişilik genel kurul üyelerinden 16 tanesi Türktür. Yürütme Kurulu'nun 16 kişilik üyesinden 4'ü Türk olup şu anda görevlerine devam etmektedir. Devletin bir dini resmen tanımış olması o dinle ilgili din dersinin ilk ve orta dereceli devlet okullarında okutulmasını sağlamaktadır. Adalet Bakanlığı'nca[13] atanan 16 kişilik "Belçika Müslümanları Yürütme Kurulu" şimdilik daha çok İslâm din dersi ve öğretmenleri ile ilgilenmektedir. İleride camilere atanacak din görevlilerini belirleme, maaşlarını ödeme vb. tüm dinî görevlerden sorumlu ve yetkili olacaktır.

Bugün Belçika Müslümanlarının %80 ilâ %90'lık bölümü 1960-1970 yılları işçi göçünün uzantısıdır. Bu sınıf oldukça genç olduğu gibi, nüfusu giderek artmaya devam etmektedir. 1990 kayıtlarına göre Müslümanlar toplam ülke nüfusunun %3'ünü oluşturmaktaydılar. Bugün bu oran toplam ülke nüfusunun %4'üne yakın bir bölümünü oluşturmaktadır. İslâmiyet, uzun yıllardır Belçika'da mümin sayısı itibariyle, Katoliklikten sonra ikinci din durumundadır.[14]

Cami ve dernek listeleri, Türk cemaatinin ibadet merkezleri ve davranışları hakkında bilgi vermektedir. Belçika Türk camilerinin sayısı, 1982-1992 dönemlerinde, 42'den 79'a yükselmiştir. Günümüzde Türk camilerinin sayısı 80'i aşmaktadır ve bu rakam son 6 yıldır değişmemiştir.[15]

Cami listelerine göz gezdirildiğinde, bunların %14'ünün Liège, %24'ünün Hainaut, Namur ve Lüksemburg, %11'inin Brüksel ve Brabant, %25'inin Limburg bölgelerinde olduğu anlaşılmaktadır. Cami sayısı Brüksel, Gand (Gent) gibi, büyük merkezlerde göreceli olarak az olmakla birlikte, bu camilerin büyük bir kitleye seslendikleri bilinmektedir.

Belçika'da Türk camilerinin büyük bir bölümü Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı ile bağlantılıdır. Bu camilere hizmet, Büyükelçilik aracılığıyla ulaştırılmaktadır. Belçika Türk camilerinin yaklaşık dörtte biri Avrupa Milli Görüş Teşkilatı ile ilişkilidir. Türk camilerinin küçük bir azınlığı başka İslâmî hareketlerle ilişkilidir. [16]

Brüksel Flaman Üniversitesi'nin 1995 yılında 1462 kişilik bir örneklem üzerinde yürüttüğü ankette,[17] Belçika'daki yetişkin (19 yaş ve üstü) Türk erkeklerin %16'sının her gün camiye, %22'sinin

de Cuma namazına gittiği belirtilmektedir. Örneklemin yarıya yakını, bazı özel gün ve bayramlarda camiye gittiklerini ifade etmişlerdir. Sorgulananlardan %24'ü hiç bir camiyle ilişkili değildir. Örneklemde, çalışan ücretli nüfusun %83'ü, öğrencilerin %73'ü, işsizlerin %69'u ve serbest meslek sahiplerinin %64'ü, en az haftada bir kez camiye gittiklerini ifade etmişlerdir.

Aynı anketin sonuçlarına göre, Türk grubunun %17'si Türk kültür derneklerine devamlı gitmektedir. Türk spor kulüplerine devam edenlerin oranı ise %20'dir. Ayrıca Türklerden yalnızca %2'sinin devamlı olarak siyasî içerikli toplantılara katıldıklarını öğrenmekteyiz. Brükselli siyaset bilimci araştırmacı Lambert'e göre, göçmen Faslılarda Belçika politik yaşantısına ilgi daha kabarıktır. Nitekim bu son 2000 yılı belediye seçimlerinde bu grubun gösterdiği başarılara yansımıştır. Yurtdışında yaşayan Türklere çıkartılan seçim engelleri, şimdiye kadar bunların gerek Türkiye'de gerekse ikamet ettikleri yerlerde siyaset yaşamını sınırlandırmıştır.

Türklerin daha çok Türk basınına rağbet ettiklerini gözlemlemekteyiz. Göçmenlere yönelik gazeteler, Avrupa'nın her yerinde satışa sunulmaktadır. Bu gazeteler, Hürriyet, Türkiye, Milliyet, Milli Gazete, Akit, Cumhuriyet, Zaman ve Sabah gazeteleridir.

Sağlık Alanında Genel Veriler ve Sorunlar

Sağlık alanında 1980'lerden önce yaşanan sıkıntılar, daha çok sağlık kurumlarıyla iletişimsizlikten ve dil bilmemekten kaynaklanmaktaydı. O tarihlerde yaşanan sorunlar özellikle madenciliğin neden olduğu meslek hastalıkları ve iş kazaları ile ilgilidir.

Bunlara doğumla ve hamilelik sorunlarını, çocuk hastalıkları ve ölümlerini eklemek gerekir. Çocukların sağlık durumuna (rutubet, gaz zehirlenmeleri, sağlıksız ısınma sistemleri vb.) kimi uygun olmayan yerleşim koşullarının etkisi büyüktür. 1978 verileri, iş kazaları, iş hastalıkları ve verem gibi sorunların Türkleri, Belçikalıları etkilediğinden altı kat daha fazla etkilediğini göstermektedir.

Bugün Belçika'da yaşayan 15-16 bin Türk aile reisinden %9'u (1706 kişi), çalışma hastalıkları veya iş kazaları neticesinde sakat kalmıştır. Bu grupta her yıl malulen emekliye ayrılanların oranı %3'tür. 1996 yılında 845 Türk hasta, malulen emekliye ayrılmıştır. Sosyal güvenlik servislerinin verdiği bilgilere göre, Belçika'da her yıl yaşanan ağır veya hafif iş kazalarının %3'ü Türk emekçisine rastlamaktadır (ortalama yılda 1600 kişi). Ancak bu sorunlar, 1980'li yıllardan itibaren, maden ocaklarının kapanmasından dolayı ve Türk ailelerinin genel olarak daha konforlu konutlara çıkması nedeni ile büyük bir düşüş kaydetmişlerdir. Bunda Türklerde çalışan nüfusun işsizlik nedeni ile azalmasının da etkisi vardır.[18]

Genel sağlık alanındaki iyileşmelere rağmen, son yıllarda göçmen ana-babadan doğan ve Belçika'da iki kültür arasında bocalayan genç neslin sosyal ve ekonomik uyum, güvenlik, uyuşturucu, davranış bozukluğu ve ruh sağlığı sorunları baş göstermiştir.

Göç, Kültürel Şok ve Türk Grubunda Ruh Sağlığı

Psikolojik olarak göç, zorunlu ve sancılı bir yeniden sosyalleşme işlemi ile eşdeğerdedir. İnsanı yabancı grup, dil, kültür ve değerlerle karşı karşıya bırakır. Kimi zaman ırkçılığa ve sosyal dışlanmaya maruz bırakır.

Göç eden insanlar, ister istemez öz kültürlerinin hızlı değişimi ile karşı karşıyadır ve çocuklarının başka kültürlere dönük olduğunu çaresiz tespit etmek durumundadırlar. Bu olgulara alışanlar olduğu gibi, yaşanan şoklardan büyük acı duyanlar da bulunmaktadır. Durum, aile içi çatışmaya, dolayısıyla yetişkinlerde ve gençlerde davranış veya ruh sağlığı bozukluklarına neden olabilmektedir.

Göçmen Türklerin kültürel özelliklerine baktığımızda, kan bağı temeli üzerine kurulmuş millet ve yurtseverlik özellikleri, otoriter, hiyerarşik, ataerkil aile sistemi, genişlemiş aile yapıları vb. geleneksel toplum özelliklerini görüyoruz. Ancak son yıllarda yaşanan hızlı toplumsal değişmelere paralel olarak, artık Türkiye bağlantılı görücü usulü evlenmelerde sadece kız alınıp verilmemekte, erkek aday da aranmaktadır.

Bu hızlı değişimler insanlara ve aile yapılarına etki etmekte ve aynı zamanda ekonomik ve sosyal sıkıntı çeken kesimlerde kimi önemli sürtüşmeler doğabilmektedir. Bu etkileşimlerin, bireyin gelişimine, kişiliğine ve ruh sağlığına etkilerine gelince, son yıllarda yapılan çalışmalar, göçmen nüfusun neredeyse yarısının, hayatları boyunca, en az bir ruhsal rahatsızlık geçirdiğini ortaya koymuştur.

Türk göçmenlerinin, ruh sağlığı kurumlarına yönlendirilmeleri, sık sık karşılaştıkları sosyal hizmet uzmanları, aile hekimleri, okul psikologları, öğretmenler vb. aracılığı ile olmaktadır ve bu meslek gruplarının Türklerin sosyo-kültürel sorunları konusunda bilgilendirilme ihtiyacını acil bir biçimde ortaya çıkartmaktadır. Bu durumlarda, Avrupalı sosyal hizmet görevlisi veya öğretmen, göçmenlerin sosyal uyumu konusunda son derece müdahaleci bir tutum takınabilmektedir. Bu durum, kültürüne bağlı Türk grubunda kimi kasılmalara ve direnmelere neden olmaktadır. Yasalar çerçevesinde yapılan girişimler, ailenin erkekleri tarafından, aile içi güç ve otoritelerine yönelik saldırılar olarak yaşandığından, çatışmalar büyüyerek, bazen, özellikle kız ergen ve çocukların, aileden alınarak başka yerlere yerleştirilmelerine, aile içi, şiddete maruz kalmalarına neden olabilmektedir.

Daha önce yapılan araştırmalarda, göçmen gruplarda birinci kuşakta somatizasyonların[19] ağırlıkta olduğu, ikinci kuşakta, kişilik ve davranış bozuklukları, alkol ve uyuşturucu bağımlılıklarının sıklıkla görüldüğü, çocuklarda ise öğrenme zorluğu hatta zeka geriliklerinin görüldüğü saptanmıştı. Klinik gözlemler, bu bulguları doğrulamakla birlikte, son yıllarda, görülen kimi gelişmeler aşağıdaki gibi özetlenebilir.

Birinci kuşaktaki somatik şikayetler yine gözlenmekle birlikte, artık etiolojisini iş pazarındaki zorluklar veya sıla değil de, aile içi çatışmalar ve yerli kurumlarla olan çatışmalar oluşturmaktadır.

Özellikle genç kadınlarda, bir yandan, kendilerini gerçekleştirme istekleri, model arayışları, görücü usulü yaptıkları evliliklerinden doyumsuzlukları, hakaret ve dayak gibi şiddet davranışlarına karşı gelme arzuları, diğer yandan, aile ve sosyal baskıların artması sonucu, intihar girişimlerine kadar

giden depresyonlara sıklıkla rastlanmaktadır. Bu bulgulara, genç kızlarda, evden kaçmalar, aileden kopmalar vb. eklenmekte, tablo kişilik bozuklukları ve ilaç bağımlılıklarına doğru kaymaktadır.

Erkekler, bir yandan kendi öz arzuları, diğer yandan geleneksel aile reisi rolleriyle, aile içi otoriteyi uygulamada yaşadıkları zorluklar ve çekişmeler nedeni ile obsesif[20] kaygı tabloları çizmekteler, şiddete kolayca başvurmaktadır. Bunlarla birlikte alkol, fuhuş ve kumar bağımlılıkları da görülmektedir.

Göçmenlerde Suç, Şiddet ve Sapma

Belçika'da 1998'de hüküm giyenler arasında yabancıların oranı %32,7'dir. Bu oran her bin yabancıdan dördü demektir. Bunlar arasında Türkler de vardır.

Ural Manço'nun araştırmalarına göre (1992),[21] Türk mahkumlar genelde 30 yaşın altında, vasıfsız, eğitimsiz, bekar erkeklerden oluşmaktadır. Özellikle, şiddete yönelik eylemler nedeni ile mahkum edilmişlerdir. Yalnızca %5'i uyuşturucu suçlarına bulaşmış, %1'i tecavüzle suçlanmıştır. Uyuşturucu ve hırsızlık dosyaları Faslılarda daha kabarık olarak gözükmektedir. Suçlar genellikle grup halinde işlenmektedir.

1991 yılında güvenlik kuvvetleri istatistiklerine göre, Charleroi, Brüksel gibi büyük şehir merkezlerinde her 100 Belçikalıdan 3'ü işledikleri suçlardan dolayı sorgulanmıştır. Kaydedilen genel suç oranları Faslılarda %5, Türklerdeyse %4'tür. 18-25 yaş grupları arasında ve özellikle erkeklerde suç oranları artmaktadır. Bu yaş grubundan erkeklerin suç oranları Belçikalılarda %9, Faslılarda %13 Türklerde ise %10'dur. Bu sorunları büyük bir ölçüde, göçmen gençliği tehdit eden fakirlik, gelecek kaygısı, aile içi anlaşmazlıklar, kültür şoku ve sosyal dışlanma doğurmuştur. Savunmasız, eğitimsiz gençler, tüketici toplumların girdabına takılmıştır.

1 Göçlerle ilgili geniş bilgi için bak: Altay ve Ural Manço, **Turcs de Belgique**. **Trajectoire et Identités d'une Minorité Issue de l'Immigration**, Info-Türk, Brüksel, 1992.

2 1975 yılından bu yana Belçika'ya göç etmiş kişilerin %41'i bir akraba evliliği neticesinde gelmiştir. Tüm evliliklerin %20'si amca, dayı teyze, hala çocukları arasında gerçekleşmiştir. Göçmen Türk toplumunda yoğun olarak yaşanan akraba evliliklerine en çok Afyon'dan gelenlerde rastlanmaktadır. Bununla birlikte, akraba evliliklerinin git gide gündem dışında kaldığı gözlemlenmektedir.

3 Sosyal uyum konusunda gerçekçi bir değerlendirme için Türklerle göçmen Faslıları karşılaştırmakta yarar vardır. Göçmen Fas toplumunun uyum süreci Türklere oranla daha çok esneklik belirtileri vermektedir. Göçmen Fas nüfusunun büyük bir kısmı Belçika'da, başkent Brüksel'de toplanmıştır. Türklerse daha çok endüstri bölgelerini çevreleyen küçük yerleşim birimlerinde yaşamaktadırlar. Göçmen Türkleri, Kuzey Afrika Arap toplumlarından ayırt eden kültürel nitelikler, özellikle dil alanında belirgindir. Sömürge geçmişi olan Kuzey Afrika ülkeleri (Fas, Cezayir ve Tunus) Fransızca konuşan uluslara yakınlıkları ile tanınırlar. Buna karşılık, Latin alfabesi ile yazılan

anadillerini göçmen Türk çocukları görece kolayca öğrenebilmekte ve o dilde basını izleyebilmektedirler. Faslılar, Arapça dışında Berber lehçesini konuşmakta ve ailelerde çözümü zor üç, hatta dört dillilik durumu yaşanmaktadır. E. Todd (**Le destin des Immigrés L'Assimilation et la Marginalisation Dans les Grandes Démocraties Occientales**, Ed. Odile Jacob, Paris, 1994. gibi kimi Fransız tarihçilerin yorumlarına göre, Faslıların Avrupa ile ilişkilerinde ise, Türk örneğinin aksine, Fransız asimilasyonunun (sindirme) politikalarının izleri belirgindir. Göç edilen ülke kurumlarına olan güven ve katılım, gelişen çok kültürlü ilişkiler (multiculturalité), Faslılarda, Türklerde görülene oranla çok daha yoğundur. Özellikle karma evliliklerin çoğalması, okullardaki başarıları, göçmen Faslıların Avrupa'da uyum süreçlerini hızlandırmıştır. Ne var ki, bulundukları (Fransa, Belçika, İspanya vb.) Avrupa ülkelerindeki Arap topluluklar, sık sık ırkçı saldırıların hedefi olmaktadır. Bu tip dışlanmalar nedeni ile kimi Faslı gençler Avrupa ülkelerinde uyum çabalarının karşılığını alamazken, birinci kuşaktan ikinci kuşağa geçişte öz kültürel ve dinî değerlerin çözülmeye yüz tuttuğu izlenmiştir. Örneğin Fransa'da nüfusbilimci Tribalat (Michèle Tribalat, **De l'Immigration à l'Assimilation**, Ed. du Seuil Paris, 1996) tarafından 1995'ta gerçekleştirilen bir ankette, sorgulanan Türklerden %70'i dinî vecibelerini yerine getirdiklerini ifade etmişlerdir. Bu oran Faslılar da %64, Cezayirlilerde ise %52'dir. Konuyla ilgili benzer veriler Belçika için de mevcuttur.

4 Altay Mançо, **Valeurs et Projets des Jeunes Issus de l'Immigration**. **Le Cas des Turcs en Belgique**, L'Harmatan, Paris, 1998.

5 Belçika yasaları 18 yaşına kadar zorunlu öğrenim öngörmektedirler. İlk ve ortaöğretim ücretsizdir ve devlet okullarının yanı sıra özel (libre) öğretim okullarında da verilebilmektedir. Özel sektör okullarının hemen hepsi Katolik okullardır. Katolik okulları ülkedeki öğretim kurumlarının yarıdan fazlasını elinde tutmaktadır. Eğitim, genel, teknik ve meslek eğitimi olmak üzere üç ana daldan oluşur. Genel olarak bunlardan ilki üniversiteye, ikincisi meslek yüksek okullarına, üçüncüsü ise doğrudan iş pazarına açılırlar. Arzu eden meslek okulu öğrencileri eğitimlerini bir yedinci teknik sınıf okuyarak tamamlayıp, yüksek okullara gidebilirler. Her sektörde sayısız bölümler bulunmaktadır ve hemen her meslek, okulda öğretilebilmektedir.

6 Türk gençlerinin eğitimi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bak: Altay Mançо, **Sociographie de la Population Turque et d'Origine Turque de Belgique**, Ed. Européennes CRE, Brüksel, 2000.

7 Şu anda Belçika'da 30 kadar Türk asıllı encümen üyesi görev yapmaktadır.

8 Altay Mançо ve Oya Akhan, " Emergence d'une Bourgeoisie Commerçante Issue de l'Immigration Turque en Belgique", **Revue Européenne des Migrations Internationales**, Université de Poitiers, URA/CNRS, 1995, cilt 10, n° 2, 149-162.

9 Türklerin ekonomik durumları ve çalışma alanlarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bak: Altay Mançо, **Sociographie de la Population Turque et d'Origine Turque de Belgique**, Ed. Européennes CRE, Brüksel, 2000.

10 Ural Mançо, **Voies et Voix Musulmanes de Belgique**, Ed. des Facultés Universitaires Saint Louis de Bruxelles, 2000.

11 1997 tarihli bir resmî yayında Müslümanların 350 bin (%3, 5) civarında olduğu belirtilmiştir. Monique Renaert, “L’Islam Institutionnel et les Normes Lies a’ l’Expression Du Cult”, **Guide de la Personne Etrangere Suppl**. **7**, **Chapitre 10 Religion**, Bruxelles, 1997, s. 14.

12 Yürütme Kurulu diye tercüme edilen kurulun adı Fransızca “Exécutif des Musulmans de Belgique” dir.

13 Belçika’da din işlerine Adalet Bakanlığı bakmaktadır.

14 Belçika’da İslam dinin durumu ve Müslümanların diğer çalışmaları ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bak: Mehmet Zeki Aydın, “Belçika’da İlk ve Orta Öğretimde Din ve Ahlâk Öğretimi”, **C. Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, sayı: 3, Sivas, 1999, s. 101-147; Manço A. , “ Pratiques religieuses: quelques chiffres “, **Agenda Interculturel**, CBAI, Brüksel, n° 140-141, 22-26, 1997; Manço U. , Voies et voix musulmanes de Belgique, Editions des Facultés Universitaires Saint-Louis de Bruxelles, 2000; Altay et Ural Manço, “Les Turcs de Belgique: Le Repli Communautaire Comme Dynamique d’Intégration?”, **Les Annales de Autre Islam no: 3 Turc d’Europe**. **et d’Ailleurs**, İNALCO-ERISM, Paris, 1995, s. 111-123. Mustafa Tavukçuoğlu, “Belçika’da İslam Din Eğitimine Genel Bir Bakış”, **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, sayı: 3, İst. , 1996, s. 207-224 ve Belçika’da Eğitim ve Din”, **Diyanet İlmi Dergi**, c. 33, sayı: 1, 1997, Ank. , s. 83-106; Mustafa Tavukçuoğlu, **Belçika’da Türk Ailesi ve Din Eğitimi**, Konya, 2000.

15 Belçika Müslümanları Yürütme Kurulu Bülteni’nde (**Executif des Musulmans de Belgique Bultin d’Information** No: 1), ülkede 2000 yılında toplam 302 caminin bulunduğu yazılmıştır.

16 Mustafa Tavukçuoğlu tarafından yazılan **Belçika’da Türk Ailesi ve Din Eğitimi** adlı eserde belirtilen Türklerin kurduğu derneklerden oluşan başlıca federasyonlar şunlardır: 1. Belçika Türk İşçi Dernekleri Federasyonu 2. Belçika Türk İşçileri İslâm Kültür Dernekleri Federasyonu 3. Belçika Türk İslâm Diyanet Vakfı 4. Belçika Milli Görüş Teşkilatı 5. Belçika Türk Spor Dernekleri Federasyonu 6. Belçika Türk Kültür Dernekleri Federasyonu 7. Belçika Türk İslâm Kültür Dernekleri Federasyonu.

17 Altay Manço, **Sociographie de la Population Turque et d’Origine Turque de Belgique**, Ed. Européennes CRE, Brüksel, 2000.

18 Türklerin sağlıklarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bak: Altay Manço, **Sociographie de la Population Turque et d’Origine Turque de Belgique**, Ed. Européennes, CRE, Brüksel, 2000.

19 Somatizasyon: Ruhsal bozuklukların yara, sızlama vs. olarak vücuda yansıması.

20 Obsesif: Aşırı düzeyde saplantı.

21 A. Manço ve U. Manço (yön., **Turcs de Belgique**. **Identités et Trajectoires d’une Minorité**, Info-Türk et CESRIM, Brüksel, 1992, 288.

Aşağıda verilen kaynaklar oluşturulurken konuyla doğrudan ilgili olan yayınlar ile her yazardan bir tane yayın seçilmesine dikkat edilmiştir.

Abadan-Unat N., Kemiksiz, N., **Türk Dış Göçü**. 1960-1984. Yorumlu Bibliyografya, AÜSBF, TAM, Ankara, Bonn, 1986.

Autant C., “La tradition aux service des transitions. Le mariage des jeunes femmes turques dans l’immigration”, **Migrants-Formation**, n° 101, 108-179, 1995.

Bag (Réseau de travailleurs sociaux turcs de Belgique), **Carrières résidentielles des personnes d’origine turque en Belgique: résultats d’enquête**, Louvain, Namur: Instituut van Sociale et Economische

Geografie, Katoliek Universiteit Leuven, 1998.

Bastenıer A., “Les bandes de jeunes d’origine étrangère, importance et signification de la délinquance en groupe”, Bastenıer A. ve DASSETTO F. (yön.), **Immigration et pluralismes nouveaux: une confrontation de sociétés**, De Boeck, Brüksel, 1990.

Bayar A. ve Ertorun L., “Un aperçu économique de l’immigration turque”, Morelli A., **Histoire des étrangers et de l’immigration en Belgique de la préhistoire à nos jours, Evo Histoire**, Brüksel, 311-328, 1992.

Bensalah N., **Familles turques et maghrébines aujourd’hui.** Maison-Neuve Larouse, Paris, 1994.

Biren P., Feld S. ve Manço A., “L’intégration socio-économique des étrangers sur le marché du travail en Belgique. Une synthèse”, **Bulletin de la Fondation A. Renard**, Liège, n° 194, 17-28, 1991.

Blomart, J., “L’intégration des enfants de travailleurs immigrés dans la société d’accueil”, **Psychologie de l’enfant**, No. 4, 126-147, 1983.

Born M. ve ark., “Regards sur les immigrés”, **Objectifs immigrés**, n° 1, 5-30, 1988.

Cahiers d’Etudes sur la Méditerranée orientale et le Monde Turco-iranien, n° 13, özel sayı, “Immigration turque en Allemagne, en Belgique et en France”, 1992.

Canatan K., **Avrupa’da Müslüman Azınlıklar**, İnsan yayınları, İstanbul, 1995.

Dasseto F., **Facettes de l’Islam belge**, Louvain-la-Neuve: Academia-Bruylant, 1997.

De Tapia S. (yön.), “Turcs d’Europe et d’ailleurs”, **Annales de l’Autre Islam**, n° 3, özel sayı, 1995.

Delcourt J., “Enjeux et stratégies en matière de migrations de travailleurs”, **Recherches Sociologiques**, cilt X, n° 2, Louvain-la-Neuve, 1979.

Den Exter J. ve Kutlu E. “Emirdag: over de effecten van migratie op een Turks district”, **Migrantenstudies**, n° 4, 23-33, 1993.

Dumortier P., Göçmen A., Laurent K., manço A. ve DE Vuyst P., “Environmental exposure is predominant among Turkish migrants with fiber related diseases”, **Hôpital Erasme**, Brüksel, 2000.

Es Safi L. ve Manço A., “Discours et pratiques de santé publique sur l’immigration musulmane en Belgique francophone: trente ans d’évolution”, **Revue française de Santé publique**, SFSP, Nancy, cilt 8, n° 3, 233-248, 1996.

Feld S. ve Manço A., “Transmission entre générations d’immigrés et intégration”, PESTIAU P. (yön.), **Héritage et transmissions intergénérationnelles**, De Boeck, Brüksel, 145-182, 1994.

Gailly A., “Perception de la sexualité dans la culture turque”, **Brüksel**, En Question, Cédif, 23-32, 1992.

Gökalp A., “Conjoints et stratégies matrimoniales dans l’immigration”, **Cahiers d’étude de la Méditerranée et du monde turco-iranien**, n° 21, 147-159, 1996.

Hall W, “Batı Avrupa’da Türk Göçmenleri”, Bainbridge, **Dünyada Türkler**, Say Yay., İstanbul, 325, 1995.

Info-Türk, Intégrisme islamique en Turquie et immigration, **Brüksel**, 1987.

Kadıoğlu A. “The impact of migration on gender roles: findings of field research in Turkey” **International Migration**, cilt XXII, n° 4, 533-560, 1994.

Kesteloot C., De Decker P. ve Manço A., “Turks and their housing conditions in Belgium: Brussels, Ghent and Visé”, Van Kempen R. ve Özüekren S. (yön.), **Housing carreers of Turkish immigrants in Europe,** Ercomer, Université d’Utrecht, 67-96, 1997.

Lambert P.-Y., **La participation politique des allochtones en Belgique-Historique et situation bruxelloise,** SYBIDI papers, Louvain-la-Neuve, 1999.

Lesthaeghe R. and Surkyn J., “Religious dimensions of social change among Turkish an Morrocan women in Belgium”, **European Journal of Population,** n° 11, 1-29, 1995.

Lithman et Gerholm (yön.), **The new islamic presence in Western Europe, Mansell,** Londres-New York, 174-195.

Loutz N. ve Manço A., “Opvattingen over en gedrag tegenover de gezondheid: een vergelijking van Belgische en Turkse ouderen”, **Cultuur en Migratie**, n° 2, Brüksel, 23-34, 1993.

Malewska-Peyre H. (yön.), Crise d’identité et problèmes de déviance chez les jeunes immigrés. Recherche pluridisciplinaire, Vaucresson: La Documentation française-CFRES, 1982.

Manço A. ve Akhan O., “La formation d’une bourgeoisie commerçante turque en Belgique”, **Revue Européenne des Migrations Internationales, Université de Poitiers,** URA/CNRS 1145, 1995, cilt 10, n° 2, 149-162.

Manço A. ve Crutzen D., “De moedertaal en de taal waarin onderwezen wordt: een sociolinguistisch probleem, bestudieerd aan de hand van de situatie van de Turken en de Marokkanen in België”, LEMAN J. (yön.), **Moedertaalonderwijs bij allochtonen,** ACCO, Leuven, 31-46, 1999.

Manço A. ve Manço U. (yön.), **Turcs de Belgique. ïdentités et trajectoires d’une minorité,** Brüksel, Info-Türk et CESRIM, 288, 1992.

Manço A. ve Manço U., “De inschakeling van jongeren van de tweede generatie in de opleidingsstructuren en op de arbeidsmarkt “ **Bareel Brüksel,** n° 49, 25-27, 1993.

Manço A. ve PAMUKÇU T., “Etudes supérieures et jeunesse issue de l’immigration. Cas des Turcs en Belgique”, **Bulletin de Psychologie scolaire et d’Orientation**, Brüksel, n° 3, 115-152, 1993.

Manço A., “Pratiques religieuses: quelques chiffres”, **Agenda Interculturel,** CBAI, Brüksel, n° 140-141, 22-26, 1997.

Manço A., Kestelyn C. ve Manço U., “ Jeunes d’origine étrangère en Belgique francophone. Disparités patentes et regards nouveaux: une synthèse sociodémographique”, **Infomig, Point d’appui migrations,** UCL-KUL, Louvain, n° 3, 22-24, 1992.

Manço U., **Voies et voix musulmanes de Belgique,** Editions des Facultés Universitaires Saint-Louis de Bruxelles, 2000.

Manigand A., “Diversité des trajectoires scolaires d’enfants de migrants. Le cas des enfants turcs”, **Migrants-formations,** n° 101, 130-152, 1995.

Marques-Balsa C., “Situation scolaire des enfants des travailleurs étrangers”, Recherches sociologiques, n° 2, 271-295, 1979.

Massey D. S. ve ark, “Theories of International Migration: Review and Appraisal”, **Population and Development Review,** cilt 19, n° 3, 431-466, 1993.

Migrations Société, Dossier Immigrés de Turquie, cilt 4, n° 20, 1992.

Monfort F., La consultation prénatale de Cheratte: consultantes turques, IEPPL, Liège, 1986.

Morelli A. (yön.), L’histoire de l’immigration en Belgique, de la préhistoire à nos jours, Anvers, Brüksel, EPO, 1992.

Mouvet B. ve Manço A., “Alpha-Cheratte: construire une interculture **“Recherche en Education. Théorie et pratique,** Brüksel, n° 8, 31-41, 1992.

N. Bensalah, **Familles turques et maghrébines aujourd’hui.** Maison-Neuve Larouse, Paris, 1994.

Nayer A., La discrimination dans l’accès à l’emploi et l’intégration professionnelle en région bruxelloise, Brüksel: CERP, Université Libre de Bruxelles, 1991.

Nonneman et ark., **Muslim Communities in the New Europe**, Ithaca: Reading, 1992.

Ouali, N. ve REA, A. “La scolarité des élèves d’origine étrangère: différenciation scolaire et discrimination ethnique”, **Critique Régionale,** No 21-22, 7-56, 1994.

Özgüden D., **Portrait de l’immigration de Turquie,** Info-Türk, Brüksel, 1984.

Petek-Salom G., “Jeunes de l’immigration turque: stigmates de l’identité”, **Migrations-société,** cilt 4, n° 20, mars-avril, 47-53, 1992.

Phalet K. ve Claeys W., “A comparative study of Turkish and Belgian”, **Journal of Cross-Cultural Psychology,** cilt 24, n° 3, 319-343, 1993.

Phalet K. ve Hagendoorn L., “ Personnal adjustement to acculturative transition. The Turkish experience”, **Int. Jour. of Psychology,** XXXI, n° 2, 1996.

Poulain M., “Migrations en Belgique. Données démographiques”, **Courrier Hebdomadaire du CRISP**, n° 1438-1439, 1994.

Poulet I., “La délinquance enregistrée des jeunes immigrés dans l’agglomération de Charleroi”, Bastenıer A. ve DASSETTO F. (yön.), **Immigration et pluralismes nouveaux: une confrontation de sociétés**, De Boeck, Brüksel, 1990.

Reniers G. On the selectivity and internal dynamics of labour migration processes: a cross-cultural analysis of Turkish and Morroccan migrati

on to Belgium, **International Conference of European Association for Population Studies**, juin, Cracovie, 1997.

Scrool J., The analysis of factors generating international migration. A multi-country approach to study the determinants of migration, **Technical symposium on international migration and developpement,** 29 juin-3 juillet, La Haye, 1998.

Sertel Y., Nord-sud: crise et immigration (le cas turc), Paris: Publisud, 1987.

Şen F., Migration Networks and Family-Forming Migration. The third wave of immigration from Turkey. Rapport. Zentrum für Türkeistudien, Essen, 1999.

Türköz M., **Moutons sans berger**, EVO, Brüksel, 1992.

Van Der Erf R. ve Heering L. (yön.), Causes of international migration. **Proceedings of a workshop Luxembourg**, 14-16 December 1994, Eurostat, Lüksemburg, 1995.

Vanhoren I., “Ethnisch ondernemersschap in het Brussels hoofstedelijk gewest”, **Nieuwsbrief steunpunt migranten**, n° 2, septembre, 22-24, 1993.

Wijejickrema N. ve ark., Nuptialiteit en reproductie bij de moslim-minderheden in België, **Working paper,** n° 1990-1, CS/VUB, Brüksel, 1990.

NAİLE BİNARK

Araştırmacı-Yazar /Türkiye

Avrupa'nın kuzeydoğusunda, ülkemizde "Beyaz Zambaklar Ülkesi" diye bilinen, yaklaşık beş milyon nüfuslu ve 337.000 km^2'lik bir yüzölçümüne sahip küçük bir ülke olan Finlandiya'da, yaklaşık 800 civarında Türk soyundan Kazanlı Tatar yaşamaktadır.

Kazanlı Tatar Türkleri, İsveç ve Rusya'nın egemenliği altında uzun bir süre muhtariyetle idare edilmiş olan Finlandiya'ya Çarlık Rusyası döneminde, 1800'lerin yarısında ve 1900'lerin başında, bugünkü Tataristan'ın Kazan şehrinin batı kısmına düşen Nijninovgorod (Grokiy) vilâyetinin Sergeç ilçesinin Yanapar (Aktok) köyünden, ticaret amacıyla gelmişler ve zaman içerisinde bu topraklara yerleşmişlerdir.

Başlangıçta seyyar pazar satıcılığı yapan Kazan Türkleri, daha sonra yerleşik ticarete yönelmişlerdir. Daha çok kürkçülük, dokumacılık ve giyim alanlarını tercih etmişlerdir.

Kazan Türkleri (Kuzey Türkleri-Tatarlar) Mişer boyuna mensupturlar. Konuşmaları Mişer şivesi, Çağatay-Kıpçakçadan çok, Oğuz-Türkmen lehçesini andırmaktadır.

Finlandiya'da yaşamakta olan Kazanlıların yarısına yakın bir kısmı, bugün Finlandiya'nın başşehri olan Helsinki'de hayatını sürdürmektedirler. Diğerleri ise, Tampere, Jarvenpaa, Turko-Abo ve Kotka'da ikamet etmektedirler.

Rusya'dan Finlandiya'ya önce ticaret maksadıyla gelen Kazanlıların, daha sonraki yıllarda, XX. yüzyılın başlarından itibaren ailelerini ve yakınlarını da alarak, geçici olarak değil, kesin olarak yerleştikleri görünmektedir.

1830'lu yıllarından itibaren Finlandiya'da bir Türk-İslâm cemaatının var olduğu bilinmektedir. O tarihlerde İslâm cemaati, Kuzey Türklerinin dinî işlerini idâre eden Ufa şehrindeki "Müslümanların Merkez-i Dinîye Nezâreti"ne bağlı olarak ve Muhtar Finlandiya Dinîye Hükûmeti'nce resmen tanınmamış bir topluluk olarak, gayri resmî olarak hayat ve faaliyetini sürdürmüştür.

Birinci Dünya Harbi'ni müteakip 1917 yılında Finlandiya'nın Rusya'dan ayrılarak istiklâlini kazanması ve yeni bir Anayasa'nın kabulü üzerine, Finlandiya'da yaşayan Türk-İslâm toplumu yeniden teşkilâtlanmak durumunda kalmış ve Ufa'daki "Müslümanların Merkez-i Dinîye Nezâreti"nden ayrılmışlardır.

Bu çerçevede ilk teşkilât, "Finlandiya Cemaatı İslâmiyesi 1925"tir.

Kendi millî, dinî örf ve âdetlerini, yaşayışlarını, inançlarını korumak, dinî hizmetleri düzenlemek, sosyal faaliyet ve hizmetleri yürütmek üzere teşkilâtlanmaya başlamışlardır.

Bir kültür derneği olan, “Finlandiya Türkleri Birliği” ise 1935’te; spor kulübü olan “Yoldız Spor Kulübü” de 1945’te kurulmuştur. O tarihlerde Finlandiya’da misafir olarak bulunan hukukçu, tarihçi ve siyâsetçi Ord. Prof. Dr. Sadri Maksudî Arsal,[1] bu teşkilâtlanmanın ilk nizamnâmesini hazırlamıştır. Nizamnâme üzerinde yapılan son değişiklikleri takiben 1925 yılında “Finlandiya Cemaâtı İslâmiyesi” kurulmuştur. Bu cemiyet, Fin hükûmetince resmen tanınmış, kanun önünde tasdik ve tesvil de edilmiştir.

Nizamnâmeye göre, bu teşkilât Finlandiya’da yaşayan Kazanlıların değil, bütün Müslümanların dinî talep ve hizmetlerini karşılayacak, Kazan Türklerinin çocuklarının millî ve dinî örf ve âdetlerle, tarih şuûruna bağlı olarak yetiştirilmelerini sağlamak üzere her türlü tedbiri alacaktır.

Dinî ve medenî nikâhların akdi, ölüm ve doğum hizmetlerini yürütmek, bunlarla ilgili gerekli istatistikleri tutmak da teşkilâtın resmî vazifesi arasındaydı. Kurulduğu yıllarda dinî bir hüviyet taşıyan cemiyet, daha sonraki yıllarda, Finlandiya’da yaşayan Kazanlı Türklerin kültür işleri ve sosyal hizmetleri ile de meşgul olmaya başlamıştır.

Bu ilk teşkilâtlanmayı, ihtiyaçların çoğalması üzerine kurulan yeni dernekler

takip etmiş, kurulan ilk cemiyet bunlara her bakımdan destek olmuştur.

Finlandiya’da yaşayan Kazan Türkleri, 1928 yılında kendi aralarında topladıkları paralarla Helsinki’de İslâm Cemaatı adına bir kat satın almışlar, bunun büyük bir salonunu mescit haline getirmişler, diğer odaları cemiyetin değişik faaliyetlerine ve cemaatin istifâdesine açmışlardır. Dairenin ihtiyaçları karşılamaması üzerine, 1941 yılında bir taş bina, 1948’de de ahşap bir bina alınarak hizmetlere tahsis edilmiştir. Daha sonra bu ahşap bina yıkılarak, yerine bugün cemiyetin hizmet binası olarak kullandığı beş katlı bina yaptırılmıştır.

Binanın yaptırılmasında yalnızca Finlandiya’da yaşayan Kazanlıların maddî imkânlarının yeterli olmayacağı düşünülerek İslâm ülkelerinden yardım istenmiş, Fin bankalarından da kredi temin edilmiştir. Yeni binanın yaptırılmasına dönemin Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti de destek vermiştir. Finlandiya’da yaşayan Kazan Türkleri Türkiye Cumhuriyeti’nin bu yardım ve desteğini hiçbir zaman unutmamışlardır.

Bu binanın üç katı bugün kiraya verilmiş olup, temin edilen gelirle cemiyetin ve binanın giderleri karşılanmaktadır. Binanın 4. katı 2 sınıflı okul, idare ve sporcu odaları, kütüphane ve toplantı odası olarak düzenlenmiştir. Binanın beşinci katı mescit olarak kullanılmaktadır. Millî gecelerin, bayram meclislerinin, nikâh merasimlerinin ve düğünlerin yapıldığı bu katta aşağı yukarı 400 kişi ağırlanmaktadır.

Cemiyet, 1948 yılında itibaren “Mahalle Haberleri” adı altında bir dergi de çıkarmaktadır. Derginin kurucusu, cemiyetin uzun süre reisliğini yapmış olan Zuhur Tahir’dir. Zuhur Tahir döneminde 27, Zuhur Tahir’den sonra cemiyet reisi olan Osman Ali zamanında da 3 sayı çıkarılmıştır. Dergide idare heyeti faaliyetleri, Finlandiya’da yaşayan Kazanlar hakkında haber ve faaliyetlere yer verilmektedir.

Günümüzde, Finlandiya'da yaşayan Kazan Türkleri, halkın seçtiği biri başkan olmak üzere, altı aslî ve üç yedek üyeden müteşekkil "Mütevelli Heyeti" tarafından idare edilmektedir.

Finlandiya'da ilköğretim, ülkemizde olduğu gibi mecburidir. Finlandiya'da yaşayan Kazanlı Türkler, 1948 yılında Helsinki'de "Türk Halk Mektebi" adıyla okullarını açmışlardır. Bu okul, resmî Fin ve İsveç okullarının bütün haklarına sahiptir. Bu okulu bitiren çocuklar, Fin ve İsveç okullarında öğretimlerine devam etmektedirler.

"Türk Halk Mektebi"nde eğitim, Kazan şivesiyle ve Türkiye Türkçesiyle yapılmaktadır. Ayrıca, mektepte cemiyetin imamı tarafından çocuklara din dersleri de verilmektedir.

1970 yılından itibaren çocuk sayısının giderek azalması üzerine, eğitim, kurslar şeklinde sürdürülmektedir. Kurslar, Helsinki'de Cemiyet binasında ve Helsinki'ye yaklaşık 1 saatlik mesafede olan Jarvenpaa Cemaat binasında düzenlenmektedir.

Eğitim, günümüzde, "Türk Halk Mektebi Himaye Kurumu"na bağlı olarak, okul öncesi çocuklar için "Çocuk Bahçesi" veya bir başka deyişle "Ana Okulu" adı altında yapılmaktadır.

1925'li yıllarda Helsinki'de öğretmen olarak bulunan yazar ve tarihçi Abdullah Battal Taymas'ın başlattığı, yaz aylarında yapılan 4 haftalık anadil ve din kursları bir an'ane olarak bugün de sürdürülmektedir. Bu kurslar, göl kenarında kendilerine ait bir mülk olan mekânda yapılmaktadır. Kazanlı Türklerin 6 ile 15 yaşları arasındaki çocukları yanı sıra, başka ülkelerde yaşayan Kazanlı Türk çocukları da bu kursa katılmaktadır.

Finlandiya'da yaşayan Kazanlı Türklerin çocuklarına Abdullah Battal Taymas, Gibadulla Murtasin, Aisa Besher, Zakir Kadri-saniye İffet Ugan, Semiulla Sadri, Abdulber Muhammed, Halife Husnetdin, Ravza Serdengeçti, Feride Bicuri, Naile Binark ve Hamide-Önder Çaydan, Kazan lehçesi ve Türkiye Türkçesi öğretmiş, Türk tarihi ve genel kültür dersleri vermişlerdir.

Sözünü ettiğimiz bu kursların, Türkiye'de yapılması konusu da bir dönem cemiyet tarafından ele alınmış, böylelikle Finlandiya'da yaşayan Kazanlı Türklerle Türkiye arasında bir kültür köprüsünün kurulması ve iki Türk toplumunun daha da yakınlaşması ve birbirlerini tanıması hedef alınmıştır. Aslen Kazanlı olan zengin iş adamlarından, bugün hayatta olmayan Ahmet Veli Menger bu teşebbüsün fikir babası olmuş, faaliyete maddi destek sözünü de vermiştir. Ancak bu gerçekleşmemiştir. Finlandiya'da dünden bugüne faaliyet gösteren dernekler şunlardır:

Finlandiya Türkler Birliği

Finlandiya'da yaşayan Kazan Türkleri tarafından, millî ruh ve heyecanı ve tarih şuûrunu genç nesillere aşılamak, mevcut kültürü yaşatmak ve de canlı tutmak maksadıyla 1935 yılında Helsinki'de "Finlandiya Türkleri Birliği" adı altında bir dernek teşkil edilmiştir. Kültür ve sosyal faaliyetler bu dernek tarafından yürütülmektedir. Gençlerin bir arada olmaları için her türlü imkân sağlanmıştır. Ayrıca, faaliyetlerini Helsinki dışında diğer şehirlerdeki hemşehrilerine de götürmektedirler. Kazanlıların millî şâiri Abdullah Tukay günü yapmak an'ane hâline gelmiş olup, her ay kültür faaliyetleri yapılır, bu gecelerde temsiller sahneye konur, millî şarkılar söylenir, şiirler okunur, konferanslar verilir ve millî oyunlar oynanır. Dernek 1942 yılında "Bıldırış" adı altında bir mecmua neşretmiştir.

Tampere Cemaatı İslâmiyesi

Helsinki'den başka, ülkenin ikinci büyük şehri olan Tampere'de 1943 yılında "Tampere Cemaatı İslâmiyesi"

kurulmuş olup, bugün de faaliyetlerine devam etmektedir. Ayrıca, Helsinki'ye yakın bir küçük şehir olan Jarvenpaa'da 1942 yılında "Jarvenpaa Cemiyeti" kurulmuş olup, iki katlı kendi binasında faaliyette bulunmaktadır. Finlandiya'da kurulmuş olan cemiyetlerin hepsi birbirleri ile sıkı münasebet ve yardımlaşma içinde olup, gâyeleri millî kültürü yaşatmak için sosyal faaliyetlerini devam ettirmektir.

Yolduz (Yıldız) Spor Kulübü

Finlandiya'da spor çok ileri düzeyde olup, Kazan Türkleri de buna paralel olarak 1945 yılında "Yolduz Spor Kulübü" adı altında bir spor kulübü kurmuşlardır. Bu spor kulübünün futbol, tenis, pinpon, buz hokeyi ve satranç dalları vardır. Finlandiya'da Şubat ayında bir haftalık kış sporları tatili olmaktadır. "Yolduz Spor Kulübü" bu tatilde gençleri Finlandiya'da bulunan Spor Enstitüsü'ne götürmek görevini de başarı ile yürütmektedir. Burada maçların yapılması sağlanmaktadır. Gençlerin her vesile ile bir arada bulunmaları temin edilmeye çalışılmaktadır. Gerek kurslarda gerekse toplu seyahatlerde konuşmaların "Ana dil"de olmasına dikkat ve özen gösterilmektedir. İlk zamanlarda eğitim Arap harfleri ile yapılmış, kitaplar da Arap harfleri ile Kazan lehçesinde basılmıştır. Daha sonra Lâtin harflerine geçilmiş, neşriyat ve eğitim Lâtin harfleri ile yapılmaya başlanmıştır.

Helsinki'de, İslâm Cemaatı'nın bakımını üstlendiği bir "İslâm Mezarlığı" da bulunmaktadır. Bu mezarlık 1870 yılında hükûmet tarafından Müslümanlara verilmiştir. Buraya ilk gömülenin bir Müslüman-Türk subayı olması sebebiyle, Finliler buraya Müslümanlara ayırmak inceliğini göstermişlerdir. Ayrıca çeşitli tarihlerde mezarlık arazisi genişletilmiştir. Söz konusu mezarlık çok bakımlı olup, içinde İkinci Dünya Harbi'nde Ruslara karşı çarpışarak şehit düşmüş 10 Kazanlı Türk için bir "Şehitler Anıtı" (Pro Finlandiya-Kahraman Ölüler Anıtı) dikilmiştir. Her yıl "Şehitleri Anma Günü'nde", "Millî Gâziler Günü"nde ve "Bağımsızlık Günü"nde İslâm mezarlığında Fin askerlerinin iştirakiyle resmî tören yapılmaktadır.

İkinci Dünya Harbi'nde Ruslara karşı istiklâl mücâdelesi veren Finlilerin yanında, sayısı o tarihlerde 900 kişi civarında olan Türk-İslâm cemaatı 156 kişilik askerle bu mücâdeleye katılmıştır. Bir ikinci mezarlık da Turko-Abo şehrindedir.

Günümüzde cemaatın adı "Finlandiya İslâm Cemaatı" olarak değiştirilmiştir. Dernek bu ad altında her gün faaliyetlerini genişleterek sürdürmektedir. Cemaatın bugünkü başkanı, Helsinki Üniversitesi "Türk Dilleri Topluluğu"nda öğretim üyesi olarak görev yapan Okan Daher'dir. Kendisi bu görevini çok başarılı bir şekilde yürütmektedir. Dernek, Türkiye Cumhuriyeti Devleti ile de işbirliği içindedir.

Cemaatın Türkiye ile münasebetleri 1920'li yıllara kadar inmektedir. Bu tarihlerde birkaç ailenin Türkiye'ye göç etmesiyle münasebet başlamıştır. Finlandiya ile Türkiye arasında diplomatik ilişki, Helsinki'de 1950'lerin başında Türkiye Büyükelçiliği'nin açılmasıyla her alanda hızla genişlemiş ve kuvvet kazanmıştır. Günümüzde, Helsinki Büyükelçiliği'nde düzenlenen 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı

törenlerine Cemaat ileri gelenleri topluca iştirak ederler. Kültür ve ticaret alanındaki etkinlikler artarak sürmektedir.

Cemaat üyeleri, Türkiye'yi özel ve resmî olmak üzere zaman zaman ziyaret etmekte, Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti de bu işbirliğine karşılık vermektedir.

Cemaatın başkanı Okan Daher, son olarak 2001 yılının Ocak ayı içerisinde Başkent Üniversitesi'nin dâvetlisi olarak Türkiye'yi ziyaret etmiş ve burada Finlandiya'nın Ankara Büyükelçisi ve Türkiye'nin Helsinki Büyükelçisinin de katıldıkları bir toplantıda, Finlandiya'da yaşayan Türkler hakkında ilgi ile izlenen bir konuşma yapmıştır.

Finlandiya, Avrupa Birliği'nin bir üyesi olup, 1998 yılının başında yürürlüğe giren millî azınlıkların korunmasına ilişkin Avrupa Çerçeve Antlaşması ile bölge ve azınlık dillerinin korunmasına ilişkin Avrupa Ana Sözleşmesi'ni onaylamış bir ülkedir. Finlandiya'nın çalışmaları sonucunda Avrupa Birliği temel haklar belgesinin 3. bölümünün 22. maddesinde "Birlik, kültür, din ve dil açısından çok çeşitliliğe saygı duyar" ibâresine yer verilmiştir. Finlandiya'da yaşayan Kazan Türkleri daha önce elde ettikleri haklarını bu suretle daha da güçlendirmişler, uluslararası koruma altına girmişlerdir.

Ayrıca 1971 yılında Finlilerin önderliğinde "Fin-Türk Dostluk Derneği" de kurulmuş olup, bu dernek Finlandiya'daki diğer derneklerle sıkı işbirliği içindedir.

Finlandiya'da yerleşmiş olan Kazan Türkleri ağırlıklı olarak ticaretle uğraşmaktadır. Genç nesil arasında doktor, mühendis, avukat, dişçi, öğretmen ve üniversite öğretim üyeleri mevcuttur. Son yıllarda Türkiye'den ve Avrupa'nın çeşitli yerlerinden çalışmak veya tahsil maksadıyla gelen Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının Finlandiya'nın çeşitli şehirlerinde yaşadıkları bilinmektedir. Bunların sayılarının 3 bin kadar olduğu tahmin edilmektedir.

Avrupa'nın kuzeydoğusunda küçük bir koloni halinde yaşayan Kazan Türkleri, Türkiye'ye dostluk ve kardeşlik bağları ile bağlıdırlar. Türk kültürünü özveriyle yaşatmaya çalışmaktadırlar.

Bugün Finlandiya'da yaşamakta olan Kazanlı Türkler, Fin halkından ve Hükûmeti'nden çok saygın bir muamele görmektedirler. Finlandiya'daki Kazanlılar, Rusya ve İslâm dünyası ile ticarî ve kültürel ilişkilerin gelişmesinde, köprübaşı görevi yapmaktadırlar.

Kazanlı Türkler aynı şekilde Finlandiya ve Türkiye, Finlandiya ile Rusya Federasyonu, Tataristan Cumhuriyeti ve Türk Cumhuriyetleri arasında da aynı misyonu üstlenmişlerdir.

Çeşitli sebeplerle Türkiye Cumhuriyeti dışında yaşayan Türk topluluklarını yakından tanımamız ve işbirliği içinde olmamız, küreselleşen dünyamızda şüphesiz son derece önemlidir. Türk dünyasının istikbâli için her alanda birlik içinde olunması şarttır.

1 Ord. Prof. Dr. Sadri Maksudî Arsal (1880-1957), Paris'te hukuk tahsilini tamamladıktan sonra Rusya'ya dönmüş, Duma'da Rus Parlamentosu'nda 1906'da görev almış, 1908 yılında Rusya Müslümanları ve Türklerinin hak ve hukuklarının korunması konusunda büyük mücâdele vermiştir. Bu mücâdelesinde Çarlık Rusyası'nın otonomisi altında yaşayan Finlandiya'nın ve Finlilerin de haklarını savunarak, Finlilerin taktirini kazanmıştır. Arsal, Rusların Akdeniz'e açılma siyasetine de karşı çıkan uzak görüşlü bir siyasetçiydi.

Şükriye Nihal: **Finlandiya.** İstanbul 1955 Gazetecilik ve Matbaacılık T.A.Ş., s. 109.

Abdullah Battal-Taymas: **Kazan Türkleri.** 2. bs. Ankara 1966, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 13, s. 239.

Mişerler. **Kazan Dergisi** 10. Sayı, Aralık 1975, s. 22-24.

Petrov Grigoriy: **Akzambaklar Ülkesi Finlandiya'da**, Çev.: H. A. Aytuna. İstanbul 1976 İnkılap ve Aka Kitabevi s. 383 (Kitap defalarca çeşitli kişilerce çevrilmiş ve bâzı çevirilerde "Beyaz Zambaklar Ülkesinde" olarak adlandırılmıştır).

Koşay, Hamid Zübeyr: Sadrî Maksudî Arsal'ın Hizmetleri ve Millet Anlayışı. **Kazan Dergisi**, 19. Sayı, 1977, s. 15-27.

Arsal, Sadrî Maksudî: Bir Rus Parti Kongresinde Boğazları Müdafaa. **Kazan Dergisi 19**. Sayı, 1977, s. 23.

Finlandiya Türkleri. Helsinki 1956, s. 30.

Binark, Naile: Finlandiya'da Yaşayan Kazan Türkleri. **Millî Kültür**, Temmuz 1977, s. 12-17.

Daher, Okan: Finlandiya'daki Tatar Türkleri, Cemaatimizin Türkiye ve Tataristan'la İlişkileri. Başkent Üniversitesi, "Konferans". (16.01.2001).

Halèn, Harry: **A Bibliographical Survey of the Publishing Activities of the Turkish Minority in Finland**. Helsinki 1979, Finnish Oriental Society. s. 26

DR. SEYİT SERTÇELİK

Atatürk Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi /Türkiye

Avrupa ile Asya arasında bağlantıyı sağlayan ve dünya siyasetine yön veren merkezlerden biri olan Moskova, günümüzde Türk topluluklarının yoğunluk açısından yaşadıkları dünyadaki ilk on şehirden birisidir. Rusların ticarî ve siyasî ilişkileri olduğu ülke vatandaşlarının XIV. yüzyıldan itibaren Moskova’da yaşadıkları belirtilmektedir. Bu yüzyıldan itibaren Moskova’da Yunanlar, Bulgarlar, Sırplar, İtalyanlar, Ermeniler, Litvanlar, Lehler ve Almanların yaşadığı bilinmekle birlikte, bunların Moskova’da daha önceki yüzyıllardaki varlıkları hakkında kaynakların yetersiz olması nedeniyle kesin bir yargıya varılamamaktadır. Moskova’da yaşayan Türk topluluklarının buraya ilk yerleşimleri hakkında ise çok net bilgiler olmamakla birlikte, Moskova ile ticaret yapan Tatarların, yukarıda bahsi geçen milletlerle birlikte, XIV. yüzyıldan itibaren sürekli olarak Moskova’da yaşamaya başladıkları bilinmektedir.[1] Ayrıca, bu devirden itibaren Tatarların Moskova’da resmi işlerde çalışmaya başladıkları da kabul edilmektedir.[2]

Altın Orda (Altınordu) ve Rus sınırının, XIV. yüzyılda Moskova’ya 110-125 km mesafede[3] olması, Moskova’daki Tatar varlığının bu yüzyıldan itibaren başladığı görüşünü kuvvetlendirmektedir. Moskova Knezliği, etrafındaki Rus topraklarında XIV. yüzyıl sonu ile XV. yüzyıl başlarında hakimiyet ve birlik kurduktan sonra sınırlarını kuzey, güney, batı ve doğu yönlerinde genişletmeye başladı. Ruslar, ilk olarak Kazan Hanlığı’nı 1552’de ele geçirdiler. Kazan’dan sonra 1556’da Astrahan Hanlığı hakimiyetine son verdiler. Böylece, İdil-Ural sahasındaki bütün Türk yerleşim merkezleri Rus hakimiyetine girmiş oldu. Bu nedenle, Moskova Knezliği çok uluslu bir devlet niteliği kazandı.

Moskova’da yaşayan yabancı milletler içerisinde Tatarların önemi bilinmektedir. Tatarların Moskova’ya ilk yerleştiklerinde Kremlin’in içerisinde oturdukları, ancak merkezde yaşamanın Tatarların kendileri açısından çok uygun olmadığı ve belki de bazı açılardan sakıncalı olduğu söylenilmektedir. Bu nedenle Tatarlar, daha sonraları, şehir dışında bir mahalle veya köy (sloboda) inşa ederek burada yaşamaya başlamışlardır. XVI. yüzyılın ortalarında Moskova Nehri’nin arkasında Nogay Tatarlarına ait bir dvor’dan[4] bahsedilmektedir. Buraya Nogay Tatarlarının at satmak için geldikleri belirtilmektedir. 1619 yılına ait bir belgede ise, Moskova’daki Tatar mahallesinden söz edilmektedir.[5] Tatarların, bu yüzyılda Moskova’yı ziyaret etmiş olan yabancıların dikkatlerini çektikleri de anlaşılmaktadır.[6]

Ayrıca, Moskova’daki taht mücadelelerinde Türklerin de rol oynadığını, XVII. yüzyılın başında Moskova tahtını ele geçirmek için mücadele eden ve amacına ulaşabilmek için Astrahan Tatarlarına elçi gönderen Dimitriy’nin şu sözleri göstermektedir: “Bana ait olan tahtı tekrar geri almama yardım edecek Türk ve Tatarları toplamalıyım.”[7]

Moskova'daki hanlardan birinde Alman bir tüccarla beraber çalışan ve Moskova'dan Arhangelsk şehrine ticaret için gideceklerini belirten Tatarların olduğu, 1638 tarihli Moskova'ya ait nüfus kütüğünde geçmektedir. Aynı kütükte, Moskova'da hizmetçi olarak çalışan ve başkalarının yanında yaşayan Tatarların yanı sıra, kendi evi bulunanların da olduğu görülmektedir.[8] Moskova'daki Alman mahallesinde de Türklerin yaşadığı, 1665 yılında yapılan yerel sayım sonuçların

dan anlaşılmaktadır. Burada, bir kısmı yabancı olan 290 dvor sahibinin, ailelerinin yanısıra Tatar, Türk, Çerkez ve Alman olan hizmetçileri ile birlikte yaşadıkları belirtilmektedir.[9] Alman mahallesinde hizmetçi olarak yaşayan 15 Türkten 9'unun Kasım Tatarı, 1'inin Kazan Tatarı, 3'ünün memleketi belirsiz Tatar olduğu belirtilirken, 2 kişinin de Ahmetko ve Maşayko adlarında Türkler olduğu 1665 yılı nüfus kayıtlarında geçmektedir.[10] Burada yaşayanların Ruslara esir düşen Tatarlar olduğu belirtilmektedir.[11]

1669 sayımına göre, Moskova'daki Tatar mahallesinde yaşamış olan Devlet Malikov, Abrahman Mastadin, Küçükay Telmametev, Araslan Kultyumişev ve Abdulla Baytsın adlı tercümanlar ile Tugey İmeyev, Yangur Begişev, İsumen Esenyeva ve Andrey Ustakasımov adlı şahısların dvor sahipleri olduğu görülmektedir. 1669 yılında Tatar mahallesinde 9 Tatar dvoru varken, 1672 ve 1676 sayımlarında dvor sayısının 7 olduğu görülmektedir.[12]

Bu dönemde Moskova'da yaşayan Tatarları üç gruba ayırmak mümkündür. Birinci grupta, Çarlık hizmetinde bulunan Tatar asilzadeleri yer alır. Bunlar, kendi hizmetlerinde bulunan Tatarlarla birlikte saray ve askeri hizmetlerde görevliydiler. Bu grup, Moskova'daki Tatar nüfusunun önemli bir bölümünü oluşturmaktaydı. İkinci gruba, Tatar mahallesinin çoğunluğunu oluşturan tercüman ve dilmaçlar[13] (tolmaç); üçüncü gruba ise, başkalarının dvorlarında yaşayan hizmetçi Tatarlar girer.[14]

Devrin Dış İşleri Bakanlığı (Posol'skiy Prikaz) olarak adlandırabileceğimiz kurumunda görevli tercüman sayısı, 1660 ile 1680 yılları arasında 15 ile 22 kişi arasında değişiyordu. Bunların 6-8 tanesi Tatar Türkçesi tercümanıydı. Bu kurumda çalışan toplam dilmaç sayısı ise 15 ile 41 kişi arasında idi. 1689 yılında ise kadrolu Tatar Türkçesi dilmaç'ı sayısı 10 idi. Çarlık hizmetindeki Türkçe tercümanlığı görevinin bir kısmının, birkaç nesil babadan oğula geçtiği de bilinmektedir.[15] XVII. yüzyılda Çarlık Rusyası'nda görevli tercüman ve dilmaçların yaklaşık olarak yarıya yakınının Türkçe tercümanı olması, bu dönemde Rusların Türklerle olan ilişkilerinin yoğunluğunu açıkça ortaya koymaktadır.

XVII. yüzyılda Moskova'da yaşayan Tatarlar arasında hekim ve falcıların da olduğu kaynaklardan anlaşılıyor. Ayrıca Tatarların, Astrahan, Kasım, Kazan, Kırım, Nogay, Sibir gibi farklı bölgelerden geldikleri görülmektedir. Ancak, bu dönemde Moskova'da yaşayan Tatarların toplam sayısını verecek düzeyde yeterli bilginin olmadığı da görülüyor.[16]

Ruslar, Kazan ve Astrahan Hanlıkları'nı ele geçirdikten sonra, Çarlık Rusyası ve Ortodoks Kilisesi Müslümanlara karşı yüzyıllar sürecek olan misyonerlik ve zorla Hıristiyanlaştırma faaliyetlerini başlatmıştı.[17] Moskova'da yayayan Tatarların da bu politikaya maruz kalmaları kaçınılmazdı. Nitekim, burada yaşayan Tatarların bir kısmının Hıristiyan olduğu görülüyor. Hıristiyanlığa geçen Tatarların büyük bir bölümü Çarlık hizmetinde bulunan yüksek mevki ve sosyal statülerini kaybetmek istemeyen

Tatar asilzadeleriydi. Bunlar XVII. yüzyılın sonlarında hemen hemen tamamen Hıristiyan olmuşlardır.[18]

Rusların hizmetinde çalışan ve onların evlerinde yaşayan, bağımsız olmayan hizmetçi Tatarlar da, toplumda Müslümanlara karşı dinî hoşgörünün olmaması ve yabancı dil ile kültürün de etkisi ile bir süre sonra asimile olmuşlardır. Ayrıca, Moskova'daki Tatarların bir kısmının da, Rus isimleri aldıkları veya ikinci isim olarak Rus isimleri kullandıkları nüfus kütüklerinde geçiyor. Ermolka Kirilov, Fedka İvanov, Fedko Fedorov, Fedka Vasilev, Senka İvanov, İvaşko, Mişka, Matyuşka, Timoşka kütüklerde geçen isimlerden bir kısmıdır. Millî kimliklerini koruyabilenler arasında, Tatar mahallesinde birarada yaşayan dvor sahibi tercümanlar ile dilmaçlar yer alıyordu.[19]

Çarlık idaresine karşı Moskova'da yapılan itaatsizlik ve isyanlara, Tatarlar dahil hiçbir azınlık mensubunun katılmadığı görülüyor. Azınlıkların bu tür eylemlere girişemeyişlerinin nedeni kendilerini, Ruslara nazaran, daha güvensiz hissetmiş olmalarıdır.[20] Bu tür olaylara katılmaları halinde, Ruslardan önce kendilerinin göze batacakları ve takibe uğrayacakları endişesi olsa gerekir**.** Bununla birlikte, 1695 yılına ait bir kayıtta, Tatar sokağında yaşayan yabancılardan tercümanların sokak nöbetine çıkmadıkları, hizmetçilerini de göndermedikleri gibi, nöbete çıkanları da taciz ederek, cüretkâr tavır takındıkları yazılıdır.[21]

XVII. yüzyıla ait Moskova Tatarları hakkında çok fazla bilginin olmayışının en büyük nedeni, Tatarların kendi kültürleri ve millî kimlikleri hakkında kitap bulundurma yasağının olması ve bu tür kitap bulunduranların yakalanmaları halinde çok şiddetli bir şekilde cezalandırılmalarıdır. Falla ilgili kitap ve "Tatarca mektup" bulunduranlar, yakalandıkları zaman, bulundurdukları kitap ve mektupları sırtlarında yakılarak cezalandırılmaları emredilmiştir.[22]

Petro döneminde başkentin Moskova'dan St. Petersburg'a taşınması üzerine Moskova Tatarlarının yaşantısında önemli değişiklikler olmuştur. Devlet hiz

metinde görevli tercüman ve dilmaçların sayısı azaltılmıştır. Ayrıca, XVIII. yüzyıldan itibaren Tatar hizmetli sınıfı hakkında kaynaklarda geçen bilgilerde de azalma görülmüştür. Bunun dışında, Tatarların yaşadığı mahalle, kaynaklarda, bazen "Tatar mahallesi" bazen de Tatar sokağı" olarak geçmiştir. 1730-1740 yıllarında Tatar sokağı olarak adlandırılan yerdeki 80 dvordan yalnızca 12 tanesinin Tatarlara ait olduğu belirtilmiştir. Ayrıca, ilk defa Tatar camisi ve mezarlığından da söz edilmiştir.[23]

II. Katerina döneminde Müslüman Türklere karşı uygulanan politikalarda bazı değişiklikler olmuştur. İslâmın, Rusya'nın gözardı edemeyeceği, "sabredilebilir" dinlerden biri olduğu ilk defa kabul edilmiştir. Böylece, İslâmın resmen tanınması ile birlikte,[24] Moskova Tatarlarının yaşantılarında da birtakım yenilikler olmuştur. Hizmetli Tatarların esnaflık yapmaları, ticaretle uğraşmaları ve şehirli olarak yazılmaları da kabul edilmiştir. Bundan dolayı, XVIII. yüzyılın sonları ile XIX. yüzyılın başlarında Moskova'daki Tatar nüfusu artmıştır. Ancak, Tatarların ticaret yapma hakkını elde etmeleri, Moskovalı Rus tüccarlar tarafindan tepkiyle karşılanmıştır.[25]

Moskova'da yaşayan Tatar sayısı, 1785 yılı için sadece 25 erkek olarak verilirken, (Rusya'da yapılan reviziyalarda -teftiş-, vergi veren nüfusu belirlemek için yapılan bir nevi nüfus sayımı, ilk

reviziyalarda sadece erkek nüfus yazılmaktaydı), 1805'te Moskova'daki Tatarların sayısı 130 kişiydi. Bunlardan 101'inin erkek, 29'unun ise kadın olduğu görülüyor.[26]

XIX. yüzyılın ilk yarısında Moskova'da yaşayan Tatarların çoğunluğunun tüccar ve küçük burjuvazi sınıfından olduğu belirtiliyor. Ayrıca, bunların üçüncü sınıf tüccar oldukları da vurgulanıyor. Dükkân sahibi olan Tatarların "Türk malları sattıkları" görülüyor. Bu mallar arasında "Türk şal"ları ile "ipek şal ve gömlek"ler dikkati çekiyor. Tatar tüccarların aileleri hakkında da bazı bilgiler bulunuyor. Şehre ilk gelenler arasında, çok kadınla evli olanların olduğu kayıtlarda yer alırken, gençler arasında çok kadınla evlilerin olmadığı görülüyor. Aile reisinin vefatından sonra, yetişkin erkek kardeşlerin birlikte yaşamaya bazen devam ettikleri, bazen de ayrıldıkları göze çarpıyor. Tüccar ve küçük burjuvazi sınıfından başka, XIX. yüzyılın ilk yarısında Moskova'da henüz şehirli olarak yazılmamış Tatarlarla, geçici olarak çalışmaya gelenlerin olduğu da kaynaklarda geçiyor. Ancak bunların sayıları hakkında bilgi verilmiyor.[27]

Moskova'da yaşayan Türk toplulukları hakkında XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yazılı kaynaklarda daha detaylı bilgiler bulunmaktadır. Müslümanların sayısı 1866 yılında 439 kişi olup, bunların tamamına yakınını Tatarlar oluşturmuştur. 1871'de ise, Moskova'da yapılan nüfus sayımına göre kentte 602.000 kişinin yaşadığı belirlenmiştir. Bu sayıma göre, Rusların oranı %95.6 iken, diğer milletlerin oranı %4.4'tür. Moskova'daki azınlıklar arasında en fazla nüfusa sahip olanlar şu şekilde sıralanmıştır; Almanlar %1.8, Yahudiler %0.9, Lehler %0.6, Fransızlar %0.3, Tatarlar %0.2. Bu dönemdeki Tatar nüfusunun 511'ini erkek, 152'sini kadın olmak üzere toplam 663 kişi oluşturmaktaydı. Moskova'yı diğer şehirlere bağlayan demiryollarının inşa edilmesi ile birlikte şehrin nüfusu artmaya devam etmiştir. 1882 yılında Moskova'nın nüfusu 753.000'e ulaşırken, bu sayının sadece %26.2'sini Moskova'nın yerlileri oluşturmuştur. Bu arada, on yıl içerisinde, 1882 yılında Moskova'daki Tatar nüfusu da ikiye katlanarak, 1548 erkek ve 283 kadın olmak üzere toplam 1831 kişiye ulaşmıştır.[28]

Bu nüfusun çoğunluğu ticaretle uğraşıyordu. Bu dönemde Tatar tüccarların sattıkları mallar arasında pamuklu, ipekli ve kürklü mallar başta gelmekteydi. Bu arada Azeri tüccarlar da Moskova'da gaz yağı, mazot, halı, kürk ve şark malları satmaktaydılar. Moskova'da ticaret yapan Tatarlardan, sadece Kasım Tatarları memleketlerinin mesafe olarak Moskova'ya yakınlığı nedeniyle sürekli olarak Moskova'da oturmuyorlardı. Tüccarlardan sonra çoğunluk olarak, 1882 sayımına göre, askerler ve resmî işlerde çalışanlar ile, tüccarların dışındaki diğer serbest meslek mensupları gelmekteydi. Bunlar Moskova'daki Tatar nüfusunun %31.4'ünü oluşturuyorlardı.[29] Tatarların nüfusundaki artış ve kadın-erkek oranlarına bakıldığında, erkeklerin nüfusunda hızlı bir artış olduğu ve erkeklerin çalışmak için yalnız başlarına Moskova'ya geldikleri görülmektedir.

Çarlık Rusyası'nda yaşayan milletler, Çarlık rejimi tarafından, hakim ve yabancı halklar olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Hakim millet olarak başta Ruslar geliyordu. Ukrain ve Beyaz Ruslar da hakim milletlerden sayılıyorlardı. Yabancı milletler grubuna ise, Slav olmayan bütün milletler girmekteydi.[30] 1870 yılına kadar Moskova'da Rusların dışında yaşayan ve yabancı olarak nitelenen milletlerin sayısı çok azdı. Bunun nedeni, Çarlık hükûmetinin yabancı milletlerin Moskova'ya girmelerine engel olma çabasıydı.[31]

İlk kez Rusya genelinde yapılan 1897 nüfus sayımına göre, Moskova'nın nüfusu artmaya devam etmiş ve 1.039.000 kişiye ulaşmıştır. Ayrıca, bu nüfusun sadece

273.000'inin Moskova'nın yerlisi olduğu belirlenmiştir.[32] 1897 sayımına göre, Moskova'da yaşayan Türklerin 4.746 kişi olduğu açıklanmıştır. Bu sayının 4.288'ini Tatarlar oluştururken, diğer Türklerin 458 kişi olduğu belirtilmiştir.[33] Moskova'da yaşayan Tatarların dışındaki diğer Türk topluluklarının nüfusları, ilk defa 1897 nüfus sayımında "diğer Türkler" olarak verilmiştir. Bu sayıma göre, diğer Türk topluluklarının nüfusu, oran olarak Tatarların yaklaşık %10'dur.

Tatar nüfusunun çoğunluğunun meslekî dağılımı 1897 nüfus sayımına göre şu şekildeydi; tüccarlar 1314 kişi ve bunların aile fertleri 468 kişi, 962 hizmetçi ve bunların aile fertleri olarak 248 kişi, 401 kişi askerî hizmetlerde çalışanlar, 144 fayton ve at arabacısı ile bunların aile fertleri olarak 22 kişi, 49 farklı alanlarda çalışan işçi ve bunların aile üyesi olarak 39 kişiydi. Verilerden anlaşıldığına göre Tatarların büyük çoğunluğunun evli olmadığı görülüyor. Ayrıca, Tatarlar sosyal statü ve ekonomik durumlarına göre Moskova'nın farklı mahallelerinde yaşıyorlardı. Tatar asilzadeleri ve zengin tüccarlar Moskova'nın merkezî caddelerinden olan Arbat ve Tverskaya'da yaşarlarken, yoksul Tatarların büyük bölümü Sretenskaya'da yaşıyorlardı.[34]

1897 yılında Moskova'da yaşayan erkek Tatarlar arasında Rusça okuma-yazma oranı, Tatarca okuma-yazma oranından daha yüksekti. Rusça okuma-yazma bilenlerin oranı %15 iken, Tatarca okuyup-yazanların oranı %14 idi. Kadınlar arasında ise Rusça okuma-yazma oranı %9.5 iken, Tatarca okuma-yazma bilenlerin oranı %7.5 idi. Moskova'daki azınlıklar arasında okuma-yazma açısından erkek Tatarlarlar beşinci sırada iken, kadın Tatarlar on ikinci sırada idiler. Bu dönemde Ruslar arasında okuma-yazma oranı ise, erkeklerde %66.9, kadınlarda %44.3 olmak üzere ortalama olarak %56.3 idi.[35]

Moskova'daki Tatar sokağında bulunan caminin yanına Bakûlü işadamlarından Şemsi Asadullayev büyük bir bina yaptırmıştı. Akşamları Moskovalı Müslüman gençler burada toplanıyorlardı. Ayrıca, burada Tatar öğrencilere indirimli yemek veriliyordu. Ortodoks Kilisesi'nin Müslümanlara karşı takınmış olduğu olumsuz tavır ve Moskova'da Türklere ait başka millî bir merkezin olmaması, Moskovalı Müslüman Türklerin camiyi bir kültür merkezi olarak algılamalarında etkili olmuştur. Bu dönemde, Moskova'da yaşayan Tatarlar ve diğer Müslüman Türkler arasında güçlü hemşehrilik bağları seziliyordu.[36]

1912 yılında Moskova'nın nüfusu 1.618.000'e, Tatar nüfusu 8.700'e ulaşmıştır. Rusların bu nüfusa oranı %95.2 iken, Tatarların oranı ise %0.5'e yükselmiştir. 1917'de Moskova nüfusu 2.017.000[37] kişiye yükselmiştir.[38] 1920 nüfus sayımına göre ise, Moskova nüfusu 952.247 kişi, Türk nüfusu ise 2.727 kişi (%0.3) olarak belirlenmiştir. Bu sayının 2.315'ini Tatarlar, 412'sini ise diğer Türkler oluşturmuştur.[39] 1920 nüfus sayımında diğer Türk topluluklarının nüfusu, oran itibarıyla Tatarların %15'ine yükselmiştir.

Üç yıl içerisinde Moskova nüfusunda bir milyondan fazla kişinin azalmasının nedenlerinden biri de 1917 Bolşevik İhtilali'nden sonra şehirde gıda ve yakıt maddelerinde büyük yetersizlik başgöstermiş olmasıdır. Bu nedenle, daha önce kırsal yerleşim birimlerinden Moskova'ya göç etmiş

olan insanlar memleketlerine dönmüşlerdir. Aynı dönemde, Tatarların da büyük oranda memleketlerine döndükleri görülmektedir. Rusya'daki iç savaşın sona ermesi ve gıda maddelerindeki yetersizliğin giderilmesi üzerine Moskova'ya yeniden büyük oranda tersine göç başlamıştır.[40]

1926 yılında Sovyetler Birliği'nde yapılan ilk genel nüfus sayımına göre Moskova nüfusu, 1917'deki seviyesini aşarak, 2.026.000 kişiye ulaşmıştır. Bu sayıma göre, Moskova'daki Tatarların nüfusu ise büyük oranda artarak 17.100 kişiye, yani toplam nüfusa oran itibarıyla %0.8'e ulaşmıştır.[41] 1926 nüfus sayımında Moskova'da yaşayan diğer Türklere ilişkin nüfus verilerinde herhangi bir bilgi verilmemiştir. Ancak, 1920 nüfus sayımında Tatarlardan ayrı olarak, diğer Türklerin nüfusu, Tatarların %15'i olarak verilmişti. Bu oranı aynen varsayarsak, Moskova'da 1926 yılında yaşayan Türklerin toplam nüfusa oranlarının %1 olduğunu söyleyebiliriz.

1933 yılında Moskova nüfusu 3.663.000'e, Tatar nüfusu ise 36.600'e ve oran olarak %1.0'e yükselmiştir. 1939'da Moskova nüfusu 4.137.018'e, Tatar nüfusu ise 57.687 ve oran itibarıyla %1.4'e ulaşmıştır.[42] 1959 nüfus sayımına göre, Moskova nüfusu 6.133.100 kişi olarak verilirken, Tatarlar Moskova'da yaşayan azınlıklar arasında üçüncü sıraya yükselmişlerdir. Bu sayımda, Rusların oranı %89.5 olarak verilirken, Yahudilerin toplam nüfusa oranı %4.1, Ukrainlerin %2.3, Tatarların ise %1.5 olarak gösterilmiştir.[43] 1933, 1939 ve 1959 nüfus sayımları verilerinde, Tatarların dışındaki diğer Türk topluluklarına ait veriler gösterilmemiştir.

1959 nüfus sayımında, Moskova'da yaşayanların %96.1'i ana dillerinin Rusça olduğunu belirtirken, Moskova'da Yahudilerin %91.3'ü, Beyaz Rusların %76.9'u, Ukrainlerin %70.3'ü, Ermenilerin %65'8'i, Tatarların

ise sadece %22.3'ü ana dillerinin Rusça olduğunu belirtmişlerdir.[44] Bu sonuçlara bakıldığında, Moskova'daki azınlıklar arasında millî şuurlarını en fazla koruyabilenlerin Tatarlar olduğu anlaşılmaktadır.

1970 yılında Moskova nüfusunun 7.194.300 kişi olduğu görülmektedir. Ruslar bu nüfusun %89.3'ünü teşkil ederken, Tatarların oranının %1.5 olduğu nüfus verilerinde geçmektedir.[45] 1970 nüfus sayımında, Moskova'da yaşayanların %99.5'inin ana dilinin Rusça olduğu öne sürülmüştür. Bu sayımda, Yahudilerin %98.9'u, Beyaz Rusların %97.7'i, Ermenilerin %97.3'ü, Ukrainlerin %96.9'u, Tatarların ise %95.4'ü ana dillerinin Rusça olduğunu nüfus verilerine göre beyan etmişlerdir. Ancak, 1959 yılında Tatarların sadece %22.3'ünün ana dil olarak Rusçayı gösterdikleri bilindiğinden, 11 yıl sonra bu oranın %95.4 olarak verilmesi pek gerçekçi görülmemektedir.

1979'da Moskova nüfusu 8.142.200'e ulaşmıştır. Rusların oranı %90.2, Tatarların ise %1.6'ya yükselmiştir. Sovyetler Birliği'nde son nüfus sayımı 1989 yılında yapılmıştır. Bu nüfus sayımına göre, Moskova nüfusu 8.875.579 kişi olarak gösterilmiştir.

Bu nüfusun 7.963.246'sını Ruslar, 252.670'ini Ukrainler, 174.728'ini Yahudiler, 73.005'ini Beyaz Ruslar, 43.989'unu Ermeniler oluşturmuştur. Bu sayımda Tatarların nüfusu 157.376 kişiye yükselmiştir. Sovyetler Birliği döneminde 1989'da ilk defa Moskova'da yaşayan diğer Türk topluluklarına ait nüfus verileri verilmiştir. Bu verilere göre, Azeriler 20.727, Çuvaşlar 18.358, Özbekler 9.183, Kazaklar 8.225 ve Başkurtlar 5.417 kişi olarak gösterilmişlerdir.[46] 1920 yılında Moskova'da

yaşayan Tatarların dışındaki diğer Türklerin nüfusu, toplam Türk nüfusunun %15 idi. 1989 nüfus sayımında ise, bu oran %40'a yükselmiştir. Türkleri bir bütün olarak aldığımızda, resmî verilere göre Moskova'da yaşayan Türk topluluklarının sayısı 219.286 kişidir. Bu sayı Moskova'da yaşayan azınlıklar arasında Türklerin, Ukrainlerden sonra ikinci sırada olduğunu göstermektedir. Ayrıca, Moskova'da yaşadıkları bilinen, ancak nüfus verilerinde yer almayan Türkmen, Kırgız, Kumuk, Karaçay-Balkar ve diğer Türk topluluklarının da listeye dahil edilmeleri durumunda, Moskova'da yaşayan Türk topluluklarının azınlıklar arasında ilk sırayı almaları muhtemeldir. Bahsi geçen Türk toplulukların yanında, Moskova'da Tacik, Çeçen, İnguş, Avar, Lezgi, Dergin gibi Müslüman topluluklar da bir hayli nüfusa sahiptirler.

1989 nüfus sayımı verilerinde Moskova'da yaşayan Tatarlardan, 99.097'si Tatar Türkçesini ana dil olarak gösterirken, 57.982'si ana dil olarak Rusçayı beyan etmiştir. 297 kişi ise başka bir dili ana dil olarak göstermiştir. Azerilerden 15.253'ü ana dil olarak Azeri Türkçesini gösterirken, 5.343 kişi Rusçanın ana dilleri olduğunu söylemiştir. 131 kişi ise bir başka dili ana dil olarak ifade etmiştir. Çuvaşlardan 10.614'ü ana dil olarak Çuvaş Türkçesini belirtmiş, 7.676 kişi ise Rusçanın ana dilleri olduğunu söylemiştir. 68 Çuvaş ise bir başka dili ana dil olarak ifade etmiştir. Özbeklerden 7.005 kişi Özbek Türkçesini, 2.057 kişi ise Rusçayı ana dil olarak göstermiştir. 121 kişi ise bir başka dili ana dil şeklinde beyan etmiştir. Kazaklardan Kazak Türkçesini ana dil olarak gösterenlerin sayısı 6.261 iken, Rusçanın ana dilleri olduğunu düşünenlerin sayısı 1.886'dır. 78 kişi de bir başka dili ana dil olarak söylemiştir. Başkurtların 2.767'si ana dilin Başkurt Türkçesi olduğunu, 2.388 kişi ise Rusçayı ana dil olarak ifade etmiştir. 262 Başkurt ise bir başka dili ana dil olarak göstermiştir.[47] Bu oranları 1970 sayımı sonuçları ile karşılaştırdığımızda büyük bir tutarsızlığın olduğu göze çarpmaktadır. Şöyleki, 1970 verilerinde Tatarların %95.4'ünün ana dil olarak Rusçayı gösterdikleri belirtilmiştir. 1989 nüfus sayımı verilerinde ise, Tatarların %63'ünün ana dil olarak Tatar Türkçesini gösterdikleri görülmektedir. Bu durum, özellikle Sovyetler Birliği döneminde azınlıklarla ilgili yayımlanan nüfus verilerinin güvenilir olmadığını bir kez daha göstermektedir. 1989 nüfus sayımı sonuçlarına göre, Türk toplulukları arasında kendi ana dillerini, ana dili olarak gösterenler şu şekilde sıralanmaktadır: Özbekler %76.3, Kazaklar %76.1, Azeriler %73.6, Tatarlar %62.9, Çuvaşlar %57.8 ve Başkurtlar %51.1.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra oluşan Rusya Federasyonu'nda nüfus sayımı yapılmamıştır. 2002 yılı içerisinde yeni bir nüfus sayımı yapılacaktır. Ancak, resmî olarak yayımlanan bir eserde Moskova'nın 1 Ocak 2000 itibarıyla nüfusunun 8.537.200 olduğu belirtilmiştir.[48] Günümüzde, kozmopolit ve "çok uluslu"[49] bir kent olan Moskova'da yaşayan Türk topluluklarından Tatarların nüfusunun, Tatarlar arasındaki yaygın kanıya göre, yaklaşık olarak bir milyon olduğu ifade edilmektedir. Bu sayıyı, Moskova'daki Tatar dernek ve gazetelerinin temsilcileri de teyit etmektedirler. Diğer taraftan, Moskova Belediye Başkanı Yuriy Lujkov birkaç yıl önceki Ramazan Bayramı münasebetiyle yapmış olduğu kutlama mesajında, Tatarların

Moskova'daki nüfuslarının 650.000 olduğunu açıklamıştır. Benzer şekilde, Moskova Belediye Başkan Yardımcısı da bir-iki yıl kadar önce Moskova'da 820.000 Tatarın yaşadığını beyan etmiştir.

Moskova'da yaşayan Türk toplulukları arasında Tatarlarla birlikte en fazla nüfusa sahip Azerilerdir. Moskova'da yaşayan Azerilerin nüfusunun ise 700.000 olduğu Azeri konsolosluk, dernek

ve gazetelerinin temsilcileri tarafindan söylenilmektedir. Moskova'da her köşede bir Azeri'ye rastlamak mümkündür. Ancak, Azerilerin büyük bir kısmı, Moskova'da propiska'sız[50] yaşamaktadırlar ve yasal olarak çalışma ve oturma iznine sahip değildirler. Moskova Azerileri, genel olarak, esnaflık yapmaktadırlar. Moskova'daki açık ve kapalı pazarlarda sebze-meyve, tekstil, çiçek ticareti yapanların büyük bir bölümünü Azeriler oluşturmaktadır. Ayrıca, Moskova'da metro etraflarındaki pavilyon ve "laryok" olarak adlandırılan büfe benzeri iş yerlerinin işletmecilerinin de büyük çoğunluğu Azerilerdir. Bu arada, Moskovada birçok büyük fabrika ve işletme sahibi Azeri, Tatar ve diğer Türk topluluklarından iş adamları vardır. Hatta, Rusyanın en büyük petrol şirketi olan ve dünya çapında tanınan "Lukoyl"un başkanı da bir Azeridir. Bunların yanı sıra, Moskova'da başta Tatar ve Azeriler olmak üzere Türk topluluklarından bir çok yüksek dereceli memur da vardır.

Tatar, Azeri, Çuvaş, Özbek, Kazak, Başkurt, Türkmen, Kırgız ve diğer Türk toplulukları ile birlikte Moskova'da yaşayan Türklerin nüfusunun yaklaşık olarak iki milyonu bulduğu belirtilmektedir. Moskova'daki Türk toplulukları, kültür, gelenek ve göreneklerini koruyabilmek, kendilerini diğer milletlere daha iyi tanıtabilmek, birbirlerini tanımak ve destek olmak için bazı dernekler kurmuşlardır. Bu dernekler, Moskova'da gazeteler çıkarmakta, konferanslar düzenlemekte, müzik, tiyatro ve spor organizasyonları yapmakta, Sabantoy, Nevruz, Akatuy ve diğer millî bayramlarını birlikte kutlamaktadırlar. Ayrıca, Tatar ve Azeri Türkçesi kursları açarak çocuklarına ana dillerini öğretmektedirler. Buna ilâveten, Moskova'da 4 cami vardır. Camilerde dinî dersler de verilmektedir. Moskova'daki Türk topluluklarının çıkarmış olduğu gazetelerden bir kısmı şunlardır: Rusya Azerileri Özerk Milli-Kültür Federasyonu'nun aylık olarak, Rusça ve Azeri Türkçesi dillerinde çıkardığı "Azerros", bu federasyona bağlı olan Salam adlı Gençlik Derneği'nin çıkardığı "Salam". Bunların dışında, aylık olarak Azeri Türkçesinde çıkarılan "Asude Vaht"; Tatarların Rusça ve Tatar Türkçesinde yayınladığı haftalık "Vatandaşlar", aylık "Tatarskie Novosti (Tatar Haberleri)" ve "Meclis" isimli gazeteleri sayılabilir. Ayrıca, Moskova'da Şehriyar isimli edebî-içtimaî konular üzerine faaliyet gösteren bir Azeri derneği vardır. Azerilerin bir de "157 Nolu Azerbaycan İlkokulu" adlı okulları vardır. Bu okulda Rusya Federasyonu Millî Eğitim Bakanlığı programlarının yanı sıra Azeri Türkçesi ve tarihi dersleri verilmektedir.

Sovyetler Birliği döneminde azınlıkların millî değer ve kültürleri göz ardı edilmişken, Rusya Federasyonu, ülkede yaşayan azınlıkları, kültürel bir zenginlik olarak görmektedir. Rusya Federasyonu Anayasası'nın 68. maddesi ülkede yaşayan bütün milletlerin ana dillerinin korunmasını ve öğretilmesine izin vermektedir. Anayasanın 19. maddesi de milliyet, dil, din ve diğer sosyal realitelere bakmaksızın herkesin eşit olduğunu belirtmektedir.[51] Bu ise, Rusya'da yaşayan azınlıkların örgütlenmelerini ve kendilerini daha iyi tanıtmalarını mümkün kılmaktadır. Sonuç olarak, Sovyetler Birliği zamanında yitirilen bir çok millî değerin farkında olan ve bu kültürel değerlerin yeniden kazanılması için Rusya'da yaşayan Türk toplulukları büyük gayret göstermektedirler. Anayasanın söz konusu maddelerinden de güç alan Moskova'da yaşayan Türk toplulukları millî kimliklerini koruyabilmek için kültürel etkinliklerini günden güne artırmaktadırlar. Ancak, daha katetilmesi gereken çok yollarının olduğunu da bilmektedirler. Moskova'da yaşayan azınlıklar arasında 1990'lardan sonra bir çoğunluk haline gelen Türk topluluklarının ekonomik ve sosyal güçleri

ve etkinlikleri günden güne artmakta ve göz ardı edilemeyecek bir güç haline geldikleri gözlemlenmektedir.

1 M. N. Tihomirov, **Srednevevekovaya Moskva v XIV-XV Vekah**, İzd-vo Moskovskogo Universiteta, Moskva 1957, s. 205; L. A. Kumlovskaya, "Moskva Pri İvana Kalite", **850-Letie Moskvı**: **Stranitsı İstorii, Materialı Nauçnoy Konferentsii,** Moskva 1997, s. 16**.**

2 T. A. Lukovtseva, "Ob'edinenie Russkih Zemel' Vokrug Moskvı", **850-Letie Moskvı**: **Stranitsı İstorii, Materialı Nauçnoy Konferentsii,** Moskva 1997, s. 12.

3 V. V. Pohlyobkin, **Tatarı i Rus'. 360 Let Otnoşeniy 1238-1598,** Mejdunarodnıe Otnoşeniya, Moskva 2001, s. 37.

4 Buradaki anlamı itibarıyla kervansaray olarak adlandırabileceğimiz etrafı çevrili bir yapı. Ancak, genellikle malikâne olarak adlandırabileceğimiz içerisinde hizmetçilerin de yaşadığı etrafı avlulu bir yapı. Bazen de hane veya saray anlamlarına gelmektedir. Dvor, günümüzde bahçeli müstakil ev anlamında kullanılmaktadır.

5 Tihomirov, **a.g.e.,** s. 217.

6 L. İ. Rozenberg, "Tatarı v Moskve XVII-Seredinı XIX Veka", **Etniçeskie Gruppı v Gorodah Yevropeyskoy Çasti SSSR,** AN SSSR, Moskva 1987, s. 16.

7 Konrad Bussov, **Moskovskaya Hronika 1584-1613,** İzd-vo AN SSSR**,** Moskva-Leningrad 1961**,** s. 176-177.

8 **Perepisnaya Kniga Goroda Moskvı 1638 Goda**, İzdanie Moskovskoy Gorodskoy Dumı, Moskva 1881, s. 14-15, 98, 140, 161, 259.

9 V. A. Kovrigina, **Nemetskaya Sloboda Moskvı i Yyo Jiteli v Kontse XVII-Pervoy Çetverti XVIII vv.,** Arheografiçeskiy Tsentr**,** Moskva 1998**,** s. 35.

10 **Perepisnıya Kknigi Goroda Moskvı 1665-76 gg.,** Gorodskaya Tipografiya, Moskva 1886**,** s. 232-236.

11 Rozenberg, a.g.m., s. 17.

12 **Perepisnıya Kknigi Goroda Moskvı 1665-76 gg.,** s. 18, 68, 73-74.

13 Moskova nüfus kütüklerinde, tercüman ve dilmaç ayrı meslek grupları olarak verilmektedir.

14 Rozenberg, a.g.m., s. 16-17.

15 a.g.m., s. 18.

16 a.g.m., s. 17-18.

17 İ. A. Gilyazov, "Politika Tsarizma po Otnoşeniyu k Tataram Srednego Povolj'ya vo 2-oy pol. XVI-XVIII vv. ", **Materialı po İstorii Tatarskogo Naroda**, Akademiya Nauk Tatarstana, Kazan' 1995, s. 244-245.

18 Rozenberg, a.g.m., s. 19.

19 a.g.m., s. 19-20; **Perepisnaya Kniga Goroda Moskvı 1638 Goda**, s. 14, 161; **Perepisnıya Knigi Goroda Moskvı 1665-76 gg.,** s. 232-136.

20 Rozenberg, a.g.m., s. 20.

21 A. N. Zertsalov', **Ob'ezjie Golovı i Politseyskiya Dela v Moskve v Kontse XVII v.,** Univ. Tipog., Moskva 1894, s. 56.

22 Rozenberg, a.g.m., s. 21.

23 a.g.m., s. 21-22; **Perepisnaya Knigi Goroda Moskvı**: **Sostavleni v 1738-1742 Godah,** Tom II, İzd. Moskovskoy Gorodskoy Dumı, Moskva 1881, s. 88.

24 R. G. Landa, **İslam v İstorii Rossii**, Vostoçnaya Literatura RAN, Moskva 1995, s. 132-133; V. S. Dyakin, "Natsional'nıy Vopros vo Vnutrenney Politike Tsarizme (XIX v.)", **Voprosı İstorii**, No: 9, 1995, s. 131.

25 Rozenberg, a.g.m., s. 22.

26 a.g.m., s. 22.

27 a.g.m., s. 23-24.

28 V. G. Sadur, "Tatarskoe Naselenie Moskvı (1860-1905)", **Etniçeskie Gruppı v Gorodah Yevropeyskoy Çasti SSSR,** AN SSSR, Moskva 1987, s. 27; M. Ya. Vıdro, **Naselenie Moskvı** (**Po Materialam Perepisey Naseleniya 1871-1970 gg.**), Statistika**,** Moskva 1976, s. 11, 30.

29 Sadur, a.g.m., s. 27-30.

30 V. İ. Kozlov, **Natsionalnosti SSSR** (**Etnodemografiçeskiy Obzor**), Statistika, Moskva 1975, s. 44.

31 Vıdro, **a.g.e.**, s. 29; Sadur, a.g.m., s. 28.

32 Vıdro, **a.g.e.**, s. 11.

33 V. P. Şibaev, **Etniçeskiy Sostav Naseleniya Yevropeyskoy Çasti Soyuza SSR,** İzd-vo Akademii Nauk SSSR, Leningrad 1930, s. 64-65.

34 Sadur, a.g.m., s. 30-32.

35 a.g.m., s. 33; Vıdro, **a.g.e.**, s. 46.

36 Sadur, a.g.m., s. 34-37.

37 1917 yılına ait Moskova nüfus verileri, kaynaklarda birbirini tutmamaktadır. Örneğin, M. Ya. Vıdro'nun, **1871-1970 Yılları Arasındaki Nüfus Sayımlarına Göre**: **Moskova'nın Nüfusu** (**Naselenie Moskvı**: **Po Materialam Perepisey Naseleniya 1871-1970 gg.,** Statistika**,** Moskva 1976, s. 12) adlı kitabında, 1917'deki Moskova nüfusu 2. 017. 000 kişi olarak verilirken; **Yüzyılın Başından Günümüze Rakamlarla Moskova** (**Moskva v Tsifrah**: **S Naçala Veka Do Naşih Dney,** Moskva 1997, s. 13), isimli kitapta 1917 yılındaki Moskova nüfusu 1. 854. 400 olarak gösterilmektedir. Aradaki fark 162. 600'dür. 1920 nüfus sayımı verilerinde de kaynaklar arasında tutarsızlık vardır. Vıdro, **a.g.e.,** s. 13'te, 1920'de Moskova nüfusunu 1. 027. 000 olarak verirken, V. P. Şibaev, **Etniçeskiy Sostav Naseleniya Evropeyskoy Çasti Soyuza SSR,** İzd-vo Akademii Nauk SSSR, Leningrad 1930, s. 184-185'te, Moskova nüfusunu 952. 247 kişi olarak göstermiştir. Aynı şekilde, 1926 nüfus verilerinde de kaynaklar arasında tutarsızlık görülmektedir. Vıdro**,** (**a.g.e.,** s. 13) 1926'daki Moskova nüfusunu 2. 026. 000 kişi olarak verirken; **Moskva v Tsifrah**: **S Naçala Veka Do Naşih Dney,** (s. 13) adlı kitapta, Moskova nüfusu 2. 101. 200 kişi olarak gösterilmiştir. Resmî bir yayın olan diğer bir kaynakta ise, **100 Yıl İçerisinde Rusya'nın Nüfusu**, (**Naselenie Rossii Za 100 Let**: **1897-1997, Statistiçeskiy Sbornik**, Goskomstat Rossii, Moskva 1998, s. 50) 1926 yılındaki Moskova nüfusu 2. 080. 000 kişi olarak verilmiştir.

38 Vıdro, **a.g.e.,** s. 12-13, 30; Sadur, a.g.m., s. 26.

39 Şibaev, **a.g.e.,** s. 166-167.

40 Vıdro, **a.g.e.,** s. 12-13.

41 Vıdro, **a.g.e.,** s. 13, 30; Sadur, a.g.m., s. 26.

42 Vıdro, **a.g.e.,** s. 13; **Vsesoyuznaya Perepis' Naseleniya 1939 Goda**: **Osnovnıe İtogi,** RAN, Moskva 1992, s. 63; Sadur, a.g.m., s. 26. 1939 yılına ait nüfus verilerinde de tutarsızlıklar görülmektedir. Vıdro ve **Vsesoyuznaya Perepis' Naseleniya 1939 Goda**: **Osnovnıe İtogi,** Rossiskaya Akademiya Nauk**,** Moskva 1992, (s. 63) adlı kitapta, Moskova nüfusu 4. 137. 018 kişi olarak verilmiştir. Buna karşılık, **Moskva v Tsifrah**: **S Naçala Veka Do Naşih Dney,** (s. 13), adlı kitabın yanı sıra, **Naselenie Rossii Za 100 Let**: **1897-1997, Statistiçeskiy Sbornik**, (s. 50), isimli eser de Moskova nüfusunu 1939 yılı için 4. 609. 200 kişi olarak vermektedir. Kaynaklar arasındaki farkın 472. 182 gibi büyük bir rakam olması, özellikle Sovyetler Birliği döneminde resmen açıklanan nüfus sayımı sonuçlarının güvenirliği açısından soru işareti bırakmaktadır. Genel sayım sonuçlarınındaki büyük orandaki tutarsızlıklar, açıklanan azınlık nüfuslarına ait sonuçların gerçek rakamlardan belki de çok daha düşük olduğunu düşündürmektedir.

43 **Moskva v Tsifrah**: **S Naçala Veka Do Naşih Dney,** s. 13, 16; **Naselenie Rossii Za 100 Let**: **1897-1997, Statistiçeskiy Sbornik**, s. 50'de, 1959 yılında Moskova nüfusu 6. 134. 000 olarak verilmiştir. Buna karşılık, Vıdro, **Naselenie Moskvı,** s. 13'te, Moskova nüfusunu 5. 046. 000 kişi olarak vermiştir. Vıdro'nun nüfus sayımı sonuçlarına göre vermiş olduğu sayı ile resmî bir yayın olan **Naselenie Rossii Za 100 Let**: **1897-1997, Statistiçeskiy Sbornik** ve **Moskva v Tsifrah**: **S Naçala Veka Do Naşih Dney** adlı kitapta verilen sonuçlar arasındaki fark 1. 087. 100'dür. Aradaki farkın bir milyonun üzerinde olması yayımlanan nüfus sayımı sonuçlarının doğru olmadığı yargısını uyandırmaktadır.

44 Vıdro, **a.g.e.,** s. 32.

45 **Moskva v Tsifrah**: **S Naçala Veka Do Naşih Dney,** s. 13, 16. 1970 nüfus sayımında da kaynaklar arasında tutarsızlık devam etmektedir. **Vıdro**'ya göre ise, Moskova nüfusu 7. 061. 000'dir. Bu sayımda iki kaynak arasındaki fark 133. 300'dür. Vıdro, **a.g.e.,** s. 14.

46 **Natsional'nıy Sostav Naseleniya SSSR**: **Po Dannım Vsesoyuznoy Perepisi Naseleniya 1989 g**., Finansı i Statistika, Moskva 1991, s. 66. 1989 yılı nüfus verilerine bakıldığında, kaynaklar arasındaki uyuşmazlığın bu sayımda da olduğu görülmektedir. **Moskva v Tsifrah**: **S Naçala Veka Do Naşih Dney,** s. 13 ve **Naselenie Rossii Za 100 Let**: **1897-1997, Statistiçeskiy Sbornik,** s. 50'de Moskova nüfusu 8. 972. 300 kişi olarak verilmektedir.

47 **Natsional'nıy Sostav Naseleniya SSSR**: **Po Dannım Vsesoyuznoy Perepisi Naseleniya 1989 g**., s. 66.

48 **Regionı Rossii,** Ofitsial'noe İzdanie, Goskomstat Rossii, Tom I, Moskva 2000, s. 115.

49 Uluslararası normlara göre herhangi bir şehir veya ülke nüfusunun %5'inden fazlasını farklı etnik gruplar oluşturuyor ise, o şehir veya bölge "çok uluslu" kabul edilmektedir. Tamara Smirnova, "Mı, mnogonatsional'nıy Peterburg", **Peterburg Natsional'nıy İnformatsionno-analitiçeskiy Jurnal**, İyun' 2000, s. 6.

50 **Propiska**, eski Sovyetler Birliği ve günümüzde Bağımsız Devletler Topluluğu Ülkeleri'nde yürürlükte olan idarî bir işlemdir. Bu sisteme göre, kişiler ancak ikamet etmiş oldukları şehirde yasal olarak çalışma ve oturma iznine sahiptirler.

51 T. M. Smirnova, "Etnokul'turnaya Situatsiya v Peterburge na Rubeje Vekov", **Natsional'nıe Diasporı v İstorii i Kul'ture Sankt-Peterburga na Poroge XXI Veka,** İzd-vo Nestor**,** Sankt-Peterburg 2001, s. 12.

BUSSOV, Konrad, **Moskovskaya Hronika 1584-1613,** İzd-vo AN SSSR**,** Moskva-Leningrad 1961**,** s. 176-177.

DYAKIN, V. S., "Natsional'nıy Vopros vo Vnutrenney Politike Tsarizme (XIX v.)", **Voprosı İstorii**, No: 9, 1995, s. 130-142.

GİLYAZOV, İ. A., "Politika Tsarizma po Otnoşeniyu k Tataram Srednego Povolj'ya vo 2-oy pol. XVI-XVIII vv. ", **Materialı po İstorii Tatarskogo Naroda**, Akademiya Nauk Tatarstana, Kazan' 1995, s. 243-256.

KOVRİGİNA, V. A., **Nemetskaya Sloboda Moskvı i Yyo Jiteli v Kontse XVII-Pervoy Çetverti XVIII vv.,** Arheografiçeskiy Tsentr**,** Moskva 1998.

KOZLOV, V. İ., **Natsionalnosti SSSR** (**Etnodemografiçeskiy Obzor**), Statistika, Moskva 1975.

KUMLOVSKAYA, L. A., "Moskva Pri İvana Kalite", **850-Letie Moskvı**: **Stranitsı İstorii, Materialı Nauçnoy Konferentsii,** Moskva 1997, s. 14-17**.**

LANDA, R. G., **İslam v İstorii Rossii**, Vostoçnaya Literatura RAN, Moskva 1995.

LUKOVTSEVA, T. A., "Ob'edinenie Russkih Zemel' Vokrug Moskvı", **850-Letie Moskvı**: **Stranitsı İstorii, Materialı Nauçnoy Konferentsii,** Moskva 1997, s. 12-14.

Moskva v Tsifrah: **S Naçala Veka Do Naşih Dney,** Moskva 1997.

Naselenie Rossii Za 100 Let: **1897-1997, Statistiçeskiy Sbornik**, Goskomstat Rossii, Moskva 1998.

Natsional'nıy Sostav Naseleniya SSSR: **Po Dannım Vsesoyuznoy Perepisi Naseleniya 1989 g**., Finansı i Statistika, Moskva 1991.

Perepisnaya Kniga Goroda Moskvı 1638 Goda, İzdanie Moskovskoy Gorodskoy Dumı, Moskva 1881.

Perepisnaya Knigi Goroda Moskvı: **Sostavleni v 1738-1742 Godah,** Tom II, İzd. Moskovskoy Gorodskoy Dumı, Moskva 1881.

Perepisnıya Knigi Goroda Moskvı 1665-76 gg., Gorodskaya Tipografiya, Moskva 1886.

POHLYOBKİN, V. V., **Tatarı i Rus'. 360 Let Otnoşeniy 1238-1598,** Mejdunarodnıe Otnoşeniya, Moskva 2001.

Regionı Rossii, Ofitsial'noe İzdanie, Goskomstat Rossii, Tom I, Moskva 2000.

ROZENBERG, L. İ., "Tatarı v Moskve XVII-Seredinı XIX Veka", **Etniçeskie Gruppı v Gorodah Yevropeyskoy Çasti SSSR,** AN SSSR, Moskva 1987, s. 16-26.

SADUR, V. G., “Tatarskoe Naselenie Moskvı (1860-1905)”, **Etniçeskie Gruppı v Gorodah Yevropeyskoy Çasti SSSR,** AN SSSR, Moskva 1987, s. 26-39.

SMİRNOVA, Tamara, “Mı, mnogonatsional’nıy Peterburg”, **Peterburg Natsional’nıy İnformatsionno-analitiçeskiy Jurnal**, İyun’ 2000, s. 6-7.

SMİRNOVA, T. M., “Etnokul’turnaya Situatsiya v Peterburge na Rubeje Vekov”, **Natsional’nıe Diasporı v İstorii i Kul’ture Sankt-Peterburga na Poroge XXI Veka,** İzd-vo Nestor**,** Sankt-Peterburg 2001, s. 11-24.

ŞİBAEV, V. P., **Etniçeskiy Sostav Naseleniya Yevropeyskoy Çasti Soyuza SSR,** İzd-vo Akademii Nauk SSSR, Leningrad 1930.

TİHOMİROV, M. N., **Srednevevekovaya Moskva v XIV-XV Vekah**, İzd-vo Moskovskogo Universiteta, Moskva 1957.

VIDRO, M. Ya., **Naselenie Moskvı** (**Po Materialam Perepisey Naseleniya 1871-1970 gg.**), Statistika**,** Moskva 1976.

Vsesoyuznaya Perepis’ Naseleniya 1939 Goda: **Osnovnıe İtogi,** Rossiskaya Akademiya Nauk**,** Moskva 1992.

ZERTSALOV’, A. N., **Ob’ezjie Golovı i Politseyskiya Dela v Moskve v Kontse XVII v.,** Univ. Tipog., Moskva 1894.

AMERİKA’DAKİ TÜRK YERLEŞİMLERİ

Amerika’daki Türklerin Tarihi / Sevgi Ertan [p.881-889]

SEVGİ ERTAN

Araştırmacı / A.B.D.

16. yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğu’nun büyüklüğü ve gücü zirveye ulaşmıştı. Fatih Sultan Mehmed’in 1453’de İstanbul’u fethinden sonra, Osmanlı hem karada hem denizde hızla genişlemeye devam etti. İslamiyette kutsal olan Mekke ve Medine’yi korumaktan doğan itibarı kazanmak için, Osmanlı güneye ve doğuya doğru Arabistan ve İran üzerine yürüdü. İstanbul’un fethi Avrupa kapılarını açtığından, aynı zamanda Osmanlı batıya Balkanlara doğru ilerledi. 1400 lerin sonlarına doğru Bahriyesini kuran Osmanlı, çok geçmeden denizcilikle uğraşan İtalyan şehir-eyaletleri ile de çatışmaya başladı. Böylece 15. yüzyılın başında Osmanlı Doğu Akdeniz’de en güçlü kuvvet olarak belirdi. Bu başarılar, Osmanlı Bahriyesinin Kızıldeniz’e ve Hint Okyanusu’na girmesine yol açması ile, Avrupalıların doğu ticaret yollarını tehlikeye düşürdü ve Osmanlı’yı Portekiz’le çatışmaya başlattı.

Osmanlı’nın genişlemesine karşılık, Avrupalı devletler kuvvet dengesi yaratmak için ittifak etmeye gayret ettiler. Fakat, Papa’nın İstanbul’un fethine tepki olarak Türklere karşı kutsal savaşa çağırmasına rağmen, Avrupa devletleri kendi siyasi ve iktisadi çıkarları yüzünden birleşmiş karşı bir kuvvet kuramadılar. Onun yerine Avrupa devletleri ayrı ayrı Osmanlı’ya karşı mücadele ettiler, şöyle ki: Hapsburgler ile Balkanlarda, ve Portekiz ve Venedik ile Akdeniz’de ve Kızıldeniz’de savaştı. Avrupalıların esas endişesi ticaret olmasından dolayı, Hindistan’a giden yeni ticaret yolları aramak ve ticaret ortakları bulmak amacıyla “Keşif Seferleri” yapmaya başladılar. Bu başarılı seferler Portekizlilerin Cape of Good Hope (Umit Burnu) etrafından giden bir ticaret yolu bulmasına ve Christopher Columbus’un 1492’de Amerika’yı keşfetmesine yol açtı.

Osmanlı padişah’larının ‘Keşif Seferleri’yle ilgilenmesine ve Avrupadaki gelişmeleri takip etmesine rağmen,[1] İmparatorluk olarak Avrupalıların yaptığı gibi Amerika’yı sömürgeleştirmek ve ticari ilişkiler kurmak gibi planları yoktu. O zamanlarda Osmanlı dünyadaki en zengin devlet idi, ve bir Osmanlı vatandaşının ailesini, arkadaşlarını, ve refahı bırakıp, gidip Amerika’da çabalamaya ihtiyacı yoktu. Üstelik, Osmanlı ticari ve askeri faaliyetlerin çoğu Kuzey Afrika, Akdeniz, ve Orta Doğu bölgelerinde odaklaşmıştı.[2] Fakat bu demek değildir ki Osmanlılar Amerika’ya hiç gitmedi. Herhangi bir Avrupalı gibi, para vererek Amerika’ya seyahet etmek mümkündü. Örneğin, Süryanili papaz Hanna al-Mawsuli bir İngiliz gemisiyle yaptığı Amerika seyahetini 1668 den 1683 senesine kadar sefer defterine kaydetti ve yazdıkları daha sonradan 1906 da yanınlandı.[3] Ve North Carolina Arsa Patentlerine ve Tahsisat kayıtlarına göre, 1635 gibi erken tarihlerde bile bazı Türkler işçi olarak Amerika’daki sömürgelere getirilmiştir.[4] Böylece, Amerika ile Avrupa arasında, Avrupa ile Kuzey

Afrika arasında, ve Kuzey Afrika ile Orta Doğu arasında gelişen ticaret bireylerin karışmasına imkan sağladı.

Fakat Amerika'ya gelen her Osmanlı isteyerek gelmedi. Deniz savaşında veya kuşatma sırasında tutuklanan bazı Osmanlı denizcilerin, askerlerin, ve yerel şehir halkın ya Osmanlı'ya geri verilmesine veya Avrupalı tutsaklarla değiştirilmesine rağmen, çoğu kez Osmanlı vatandaşı tutsaklar kadırga esirleri olarak satıldılar. Esir düşenler Amerika'ya olan seferlerde ağır işlerde kullanıldılar. Anavatana dönüp dönemeyecekleri tamamen şansa bağlıydı. Örneğin, 1585-1586 süresince Sir Francis Drake, Amerika'daki İspanyol yörelerine yaptığı baskınlarda, bir kaç yüz Türk, Kızılderili ve zenci tutsağı özgürlüğüne kavuşturdu ve onlarla birlikte İngiliz sömürgesi olan Roanoke'a doğru deniz yolculuğuna çıktı.

İleri sürülen bir fikre göre, Drake sömürgeyi kuvvetlendirmek için bu değişik insanları birlikte götürdü ve yanına aldığı Türklere Osmanlı İmparatorluğu'na hür olarak iade edileceklerine dair söz verdi.[5] Fakat,

Roanoke'dayken şiddetli bir fırtına bir kaç gemisini batırdı ve ardından hiç birinin kıyıya yüzüp yüzemediği bilinmiyor. Sadece Drake'in İngiltere'ye döndüğünde yüz Türk'ü de beraber getirdiği ve bunlardan çoğunun Osmanlı İmparatorluğu'na geri döndüğü biliniyor. Şunuda belirteyim ki, o zamanlar her Osmanlı vatandaşına "Türk" deniliyordu. Drake'in getirdiği Türkler Osmanlı İmparatorluğu'nun her hangi bir yerinden veya herhangi bir etnikten gelmiş olabilir. Örneğin, Türk, Arap, Berber, Slav, veya Yunan.

Ne yolla gelmiş olsalar da, 16.-18. yüzyıllarda Amerika'ya gelen Osmanlı soyundan olanların izleri bugün hâlâ görülmektedir. Mesela, South Carolina'da Sumter ilçesi "Türkleri" 1780 civarında Kuzey Afrika'dan Amerika'ya gelen Arap kökenli Joseph Benenhaly'nin (Yusuf Ben Ali) torunları olduklarını iddia ediyorlar. Ve 1990'larda yeni yapılan araştırmalar Meluncanların atalarının Türk olabileceğini gösteriyor.

Meluncanlar

Meluncanlar doğu Kentucky, Güneybatı Virginia, doğu Tennessee ve Güney West Virginia eyaletlerinde yoğunlaşmış karışık-etnik toplumdur. Meluncanların ilk ne zaman tanındığı veya Amerika'ya geldiği bilinmiyor, fakat Meluncanların Avrupalı Anglosakson göçmenlerle karşılaşmasının ilk kaydı 1774'de Tennessee Valisi John Sevier tarafından yapıldı. Meluncanlar kendilerinin Portekiz veya Türk kökenli olduklarını iddia etmelerine rağmen, uzun zaman 'kökeni belirsiz' veya Beyaz/KızılDerili/zenci karışımı olarak tanımlandılar. Onların ten renkleri daha koyu olduğundan, Amerikan nüfus sayımını yapanlar, Meluncanları beyaz olarak sınıflandırmayı reddettiler ve onun yerine "free persons of color" (hür olan beyaz ile zenci melezi kimse) olarak kaydettiler.

Meluncanların "hür olan Beyaz ile Zenci melezi kimse" olarak sınıflandırılması kimlik ve köken meselelerinden daha önemli problemler doğurdu: kanunen sadece beyazlar oy kullanabiliyordu, devlet okullarına gidebiliyordu, ve arsa sahibi olabiliyordu; Zenci karışımı insanlar bunlardan hiç birini yapamıyordu. Bundan dolayı, bir çok Meluncan ailelerin arsaları ellerinden alındı ve çocuklarının beyazların gittiği okullara gitmeleri önlendi. Bazıları da sürgün edilen Kızılderili kabilelerin kaderini

paylaştılar: Bazı Meluncan aileleri 1834'de Cherokee Kızılderililerle birlikte Oklahoma'ya taşınmaya mecbur edildi. Bu zorunlu taşınma şimdi "Trail of Tears" (Gözyaşları İzi) olarak biliniyor. Amerika'daki İç Savaş sırasında "Melungeon Marauders" (Meluncan Yağmacılar) adıyla bilinen çeteyi kurarak, topraklarını alanlara karşı intikam almak istediler, fakat bu hareketleri savaştan sonra kendilerine karşı daha büyük ayrım gösterilmesine sebep oldu. Bu ayrım 20. yüzyıla kadar devam etti. Ancak, 1960'larda Amerikan Vatandaşlık Hakları Hareketi'nin başarılı olmasıyla, kanunen Birleşmiş Milletler'de ten rengine göre ayrım yapmak yasaklandı ve böylelikle ayrımcılık yok olmaya başladı.

Yanlışlıkla "Beyaz ile Zenci melezi" olarak sınıflandırılmayı önlemek için, Meluncanlar mümkün olduğu kadar nüfus sayımını yapanlardan sakındılar ve gerçek kökenlerini gizlediler. Ten renklerinin koyulaşmaması için ebeveynler çocuklarını yazın sıcağında dahi uzun kollu giysiler kullandırdılar. Beyaz Amerikalıların onları aşağılamaması için, Meluncanlar fotoğraflarını ve ailevi kayıtlarını yakarak ve geçmişteki kendilerine olan kötü davranışları inkar ederek, kökenlerini gizlemeye çalıştılar. Bundan dolayı, Meluncan kökenli olarak bilinen Amerikalıların hakiki sayısı bilinmiyor. Doğrusu, bazı Amerikalılar gerçek soylarını bile bilmeden kendilerinin Anglosakson olduğuna da inanıyorlar.

Zamanla Meluncanların soyları, soyağaçları, ve aile geçmişleri hakkındaki araştırmalar artıyor. Birçok delil gösteriyor ki, Meluncanlara Beyaz/Kızılderili/Zenci karışımı demek yanlıştır ve Meluncanların ilk iddialarındaki gibi, Portekiz [6] ve Türk kökenli oldukları da doğru olabilir. Sadece, bazı Meluncanlar sonradan kızılderililerle ve belki bazı zencilerle karıştı.

Osmanlı'dan bir grup insanın Amerika'ya geldiğini gösteren tarihsel deliller yanında, Meluncanların Akdeniz ve Osmanlı ile bağlantılarını gösteren önemli miktarda dilbilimi, kültürel, tıbbi, ve genetik delillerde vardır. Dil bilimi ve kültürel özelliklerdeki benzerlik örnekleri çok fazla olduğundan, aşağıda sadece bir kaç örnek verilmiştir:

Allegheny, Amerika'nın doğusunda bulunan sıradağdır. İsmi "Allah geniş"den gelmiş olabilir;

Alabama, Amerika'nın güneyinde bir eyalettir. İsmi "Allah bamya"dan gelmiş olabilir;

Arkansas, Amerika'nın güneyinde bir eyalettir. İsmi "Ar Kan Sah"dan gelmiş olabilir;

Choctow, bir Kızılderili aşiret ismidir. İsmi "Çok Dal"dan gelmiş olabilir;

Kentucky, Amerika'nın orta-batısında olan bir eyalettir. İsmi "Kan Tok" dan gelmiş olabilir;

Niagara, Amerika-Kanada sınırında olan bir şelaledir. İsmi "Ne Yaygara"dan gelmiş olabilir;

Pamunkey, bir Kızılderili aşiretin ismidir. İsmi "Pamuk İyi"den gelmiş olabilir. Eğer Pamunkey Kızılderililerinin iyi pamuğu olan bir bölgede yaşadıkları düşünülürse, ismin uygunluğu bellidir.

"Meluncan" sözcüğü bile Türkçe veya Arapçadan gelmiş olabilir. Türkçede "melun can" ve Arapçada "melun jinn" "lanetlenmiş ruh" anlamına gelir. Üstelik, bazı Meluncanların adları açıkça İngilizceleştirilmiş Türk isimleridir veya Anadolu'daki bir yerin adıdır. Örneğin, Danize (Deniz'den), Vardeman (Var Duman'dan), Ollie (Ali'den), ve Adana (Türkiye'nin guneyinde bir şehirin adından). Bir çok Melucanların İngiliz veya İrlandalı soyad taşımaları onların Türk olabilmeleri ihtimalini azaltmıyor,

çünkü o zamanlarda Türkler soyadı taşımıyorlardı. O zamanlarda Meluncanlara gösterilen ayrım göz önüne alınırsa, Meluncanların beyaz görülebilmek için İngiliz veya Batı Avrupalı soyadları almaları doğaldı. Nihayet, Meluncanların ve Türklerin ortak bir davranışı da, “hayır” demek için kafalarını biraz arkaya doğru çekerek “cık” demeleridir.

Buna ilaveten, Türklerin ve Meluncanların kültürel benzerlikleri vardır: tipik Meluncan yemekleri eski Osmanlı yemeklerine benzer; Meluncanların yorganlarında Osmanlı kilim ve halılarında olduğu gibi lale desenleri vardır; Cherokee Kızılderililerin yorgan desenleri Osmanlıların ağaçtan yapılmış tavla kutularının desenlerine benzer; Türk halk oyunları Meluncan danslarına benzer; Cherokee Kızılderililerin reisi Sequoya’nın kıyafeti 16. yüzyıl Osmanlı denizcilerinin giyimlerine benzerdi, buna türban da dahil; ve Creek kızılderilileri Osmanlıların 16. ve 17. yüzyıllarına özel bir şapka çeşiti olan **fes** giyerlerdi.

Tıbbi, genetik ve fizyolojik benzerlikleride var. Akdeniz bölgesinde yaşayan insanlarda rastlanan genetik hastalıkları -mesela, sarcoidsis, Behçet’s Sendromu, ve Machado-Joseph hastalığı- Meluncanlarda da bulunuyor. Melucanların kafatasların arkası ve gözlerinin çekik olması Orta Asya insanlarına benzer. Son olarak, 1990’da yapılan gen çalışmaları[7] Meluncanların genlerini diğer dünya halkının genleriyle mukayese ederek, Meluncanların genlerinin İspanya, Portekiz, Kuzey Afrika, Kıbrıs, Yunanistan, İran, Irak, Türkiye, Suriye, ve Lübnan’daki halkın genlerine benzediğini gösterdi. Bu ülkeler Osmanlı İmparatorluğu’nun bir parçası olduğundan, Meluncanların Portekiz veya Türk kökenli olabileceğini doğruluyor.

16-18. yüzyıllarda Amerika’ya gelen Osmanlılara ne olduğunu kesin olarak bilemiyoruz. Belki de Amerika sahrasında zor koşullar altında yok olmuşlardır. Fakat, birçoklarının yaşadığını, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki ailelerine dönemediğini ve Amerika’ya gelen mahrum olmuş ve mahsur kalmış insanlarla birlikte karışmış olabileceğini gösteren deliller vardır. Böylece, Meluncanları sadece İspanyol, Portekiz, Kızılderili, ve Afrikalılar değil, aynı zamanda Türkler, Araplar, Berberler, Slavlar, Yunanlılar ve Osmanlı İmparatorluğu’ndaki diğer etnik gruplarda oluşturmuştur. İşte bu mozaik Meluncanların hakiki kökenidir.[8]

1990’ların başlarında, Meluncanların Türk kökenli olma ihtimali yayınlandığından bu yana, bugünkü Türklerle Meluncanlar arasında yakın ilışki kuruldu. Meluncan Kültür Derneği (Melungeon Heritage Society) Türk-Amerikan Dernekleri Birliği’nin (Assembly of Turkish American Associations) üyesi oldu. Wise’deki Virginia Üniversitesi ve Dumlupınar Üniversitesi arasında öğrenci ve öğretim üyeleri değiştirme programları kuruldu. Virginia’daki Wise şehri ve Türkiye’deki Çeşme şehirleri kardeş-şehirler oldu. Meluncanların şerefine Çeşme’deki ana caddenin adı Wise olarak değiştirildi.[9] Bir çok defa Meluncanlar grup olarak Türkiye’yi ziyaret ettiler[10] ve Türklerde karşılık olarak Meluncanların eskiden beri yaşadığı Amerika’nın Appalachian bölgelerini ziyaret ettiler.

1999’daki hasar verici depremden sonra, bazı Meluncan ailerleri ailesiz ve evsiz kalmış Türk çocuklarını evlatlık edinmeyi teklif ettiler.[11] West Virginia Senatörü Robert C. Byrd’un desteğiyle kurulan Appalachian-Türk Ticaret Projesi ile bağları iktisadi münasebete de uzandı[12] ve Meluncanlar Ermeni Sorunuyla ilgili Türk gayretlerine destek ve moral vermektedirler.[13]

Böylece, Meluncanların kökeni ne olursa olsun, Meluncanlar ve Türkler arasındaki dostluk bağlarının bütün Amerikalı Türkler için değerli olduğu görülüyor.

19-20. Yüzyılın

Başlarındaki Türk Göçmenleri

Osmanlı İmparatorluğu'ndan gelen ve Türk kimliğini muhafaza eden ilk göçmenlerin izlerine 1800'lerin ortalarında rastlanır. O zamanlarda tam olarak kaç Türkün Amerika'ya geldiğini bilmek zordur, çünkü Osmanlı İmparatorluğu'ndan gelen göçmenler değişik etnik guruplardan oluşmuştur-mesela, Yunanlılar, Araplar, Ermeniler, Yahudiler, Bulgarlar, ve Türkler vb. 1820'de yapılan nüfus sayımına göre, Birleşik Devletler'de sadece 21 Türk vardı. Gelecek yüzyıl esnasında bu sayı dramatik bir şekilde arttı. 1820'den 1930'a kadar, Birleşik Devletler'e İmparatorluğun Avrupa kısmından 155,136 ve Asya kısmından 205,035 göçmen kabul edildi.[14] Bu göçmenlerin çoğu 1900'den sonra geldiler ve çoğu etnik Türk olmayıp, Osmanlı İmparatorluğu'nun azınlık guruplarındandı.[15]

Birleşik Devletler 19. yüzyıl göçmenlerine iki sebepten dolayı çekici geliyordu; siyasal ve ekonomik koşullar. Siyasal olarak, Birleşik Devletler'in kendisini, baskıdan kaçanlara güvenilir bir yer olarak takdim etme

sidir. Birleşik Devletler, bağımsızlığını isteyen ve isyanları örgütleyen Osmanlı İmparatorluğu azınlıklarına, hareketlerini idare edecek bir üs temin etti. Bilhassa Ermeni ve Yunan azınlıkları Birleşik Devletler'e geldi, Amerikan vatandaşı oldular ve Osmanlı Devleti'ni yıkmak için etkin faaliyete geçtiler. Yakalandıklarında da, Amerikan vatandaşlık belgelerini göstererek davadan kaçmak için dokunulmazlık haklarını talep ettiler. Bunu önleyebilmek için, 1863'de Osmanlı hükümeti kanuna yeni bir hüküm koydu: "Eğer bir Osmanlı vatandaşı, hükümetin müsadesi olmadan yabancı vatandaşlığı almış ise, yabancı devlet vatandaşlığı hükümsüz sayılacak ve her bakımdan Osmanlı vatandaşı olarak sayılmaya devam edilecektir."[16]

Genel olarak göçmen kişi ülkeye hiç dönmemeyi veya dönerse kendini Osmanlı vatandaşı saymayı kabul etmedikçe, bu müsade verilmemiştir. Bu yüzden, birçok Osmanlı göçmen Türkiye'yi izinsiz terkettiğinden, Osmanlılar Amerika'nın serbest yurt dışına çıkma prensibi ile tezata düştü. Osmanlılar bazı Amerikan vatandaşlarının Osmanlı hakimiyeti altındaki topraklarına geri dönüp kanunsuz davranışlarda bulunduğunu iddia ettiler. 1898'de Birleşik Devletler Göçmen Dairesi Müdürü bu iddiaları araştırdı ve hakikaten bu gibi insanların Amerikaya geri dönmeye hiç niyeti olmadığını ve gerçek anlamda Amerikan vatandaşı sayılamıyacaklarını rapor etti. 1893'de, Başkan Cleveland Mecliste Osmanlı Hükümetinin iddialarının haklı olduğunu ve New York'da basılan Ermeni dilindeki bazı gazetelerin "Okuyucularını silahlanmaya, örgütlenmeye ve Doğu Anadolu'da Osmanlı hükümetine karşı savaşmaya açıkça çağırdığını." söyledi.[17] Buna rağmen, Amerika'nın serbest göç ile ilgili prensipleri ve dünyanın neresinde olursa olsun vatandaşlığa kabul edilmiş kişileri koruma isteğinden dolayı, Osmanlı Hükümetiyle olan anlaşmazlığı 1923'de Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra dahi devam etti. Bundan dolayı, Birleşik Devletler'e göç etmek isteyenler Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmek üzere olmasından istifade ederek Avrupa'ya ve Amerika'ya giden yabancı gemilere gizlice bindiler.

Birleşik Devletler'e göç etmenin esas sebepleri ekonomik yetersizliklerdi. Birleşik Devletler sanayii de olan devrimin ürünleri topluyordu. Ekonomik refah, fırsat ve zenginlik haberleri en küçük Türk köylerine dahi yayılmıştı. Türk göçmenlerinin asıl gayesi iş bulmak ve Türkiye standartlarına göre zengin oluncaya kadar çalışıp sonradan geri dönmekti. Buna ilaveten, göçmenlerin hepsi erkekti. Amerika'nin çok uzak bir yer olması ve kısa zamanda geri dönmeyi planladıklarından dolayı, Türk erkekleri eşlerini ve çocuklarını emin olan köylerinde bırakmayı tercih ettiler.

Amerika'ya gelince, Türkler ilk olarak New York'ta, Boston'da, Detroit'de ve kuzeydoğu sanayii merkezlerindeki fabriklarda işçi olarak çalıştılar.Bu insanlar çok çalışkandılar ve kazandıkları her kuruşu evlerine geri göndermek için biriktirdiler. Genelde Türk göçmenleri bir şehrin aynı caddesinde oturur, aynı evi paylaşır, beraber yemek yer, işe grup olarak gider, ve çalışmadıkları zamanda beraber eğlenirlerdi. Birçok Türk göçmeninin oturduğu mahallelerde, kahvehaneler açıldı.Bu insanlar zamanlarını tavla oynayarak, çay veya kahve içerek, ve güreş ederek geçirirlerdi. Türk göçmenleri Anadolu'dan gelen hayat tarzını mümkün olduğu kadar muhafaza etmeye çalıştılar. Özel olarak yaptıkları yataklarda uyudular, hatta bazen sıcak günlerde balkonda veya bahçede yattılar. Müslüman olarak yaşamlarını sürdürdüler. Türk yemekleri, Türk şarkıları ve halk oyunları hayatlarında önemli yer tuttu. Hatta birçok Türk İngilizce öğrenmeyi bile gerekli bulmadı. Bir çoğu aynı yerlerde çalıştıkları için, bir Türkün İngilizce bilmesi bütün Türk işçilerinin amirleriyle haberleşmesine kafi idi.

Fakat çalışma koşulları umdukları kadar kolay değildi. 1900'lerin ilk yıllarında, Birleşik Devletler'inde işçilerin sıhhatini, emniyetini, ve hak ettikleri ücreti garantileyen asgari standartları uygulayan iş kanunları yoktu. Çoğu zaman en son gelen göçmenlere en ağır, en az istenilen ve Amerika'da doğmuş olanların yapmak istemediği işler verilirdi. İşverenler göçmen işçiler arasında sık sık ayrım yaparlardı. İrlandalı, İngiliz, Alman ve Fransız-Kanadalı işçiler Amerikalı işçilerle aynı sınıfa konulur ve ayrımcılık yapılırdı. Diğer yandan, Türk işçileri terfi edebilmek ve en çok istenilmeyen işlerden kurtulabilmek için çok büyük zorlukları yenmeleri gerekiyordu.

Avrupa'ya tecavüz edip tahrip eden, Haçlı Seferleri'nde Hıristiyanlığa karşı savaşan, ve Birinci Dünya Harbi'nde Almanya ile ittifak kurarak Avrupa'yı tehdit eden "Korkunç Türk" imajı hemen hemen her Amerikalının taşıdığı bir önyargıydı. Bu haksız hüküm sadece iş bulma şanslarını değil, Amerikan cemiyetine Türklerin uyum sağlamasını da zorlaştırdı. Müslümanlar çoğunlukla Hıristiyan olan Amerikan toplumu tarafından dışlandı. Türk erkekler ile evlenen Amerikalı kadınlara da aynı ayrımcılık gösterildi, örneğin, bazı aileler torunlarını ziyaret etmezdi ve hatta bazı ebeveynler kızlarını evlatlıktan red ederlerdi.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcı Amerika'ya gelmiş Türklerin birçoğu için bir dönüm noktasıydı. Anavatandaki aileleri hakkında ve Osmanlı'nın harbe katıl

ması halinde erkek akrabalarının savaşa gitmesinden kaygılanmaya başladılar. Sayıları bir kaç yüze yaklaşan Türk hemen anavatana dönmeye ve Osmanlı Ordusuna katılarak gelecekleri ne olursa olsun hazırlanmaya karar verdiler. Bir çok Türk ne Amerika'nın ne Osmanlı'nın Avrupa'daki savaşa bulaşmamaları ümidiyle, Amerika'da kalmaya karar verdi. Fakat, Birleşik Devletler'i İttifak Devletleri yanında savaşa girdiklerinde, bazı Türkler Amerikan ordusuna katıldı. Türkiye'ye karşı olmadıkça,

savaşmaktan çekinmediler. Bir Türkün Fransada ölümü rapor edilmesine rağmen,[18] Birinci Dünya Savaşı'nda Amerika için savaşan kaç Türkün öldüğü bilinmemektedir.

13 Kasım 1918'de, İttifak Kuvvetleri'nin İstanbul'u ve Akdeniz'deki diğer Türk limanlarını işgal etmesi Amerikalı Türk toplumunu şok etti. Amerikan gazete haberleri taraftardı ve işgal eden İttifak Kuvvetlerini destekliyordu. Bu haberden sonra, Yunanlıların Türkiye'yi istila etmesi haberine, Türkler hemen tepki gösterdi. Fabrikalarda ve caddelerde Türkler ile Yunanlılar arasında kavgalar başladı. Birleşik Devletler'deki Türklerin yarısı bütün eşyalarını toplayıp ve biriktirdikleri parayla birlikte istilacı yabancı kuvvetlere karşı savaşmak için Türkiye'ye geri döndüler. Bu savaşlar "Türk Kurtuluş Savaşı" olarak bilinir.

Türklerin Amerika'dan ikinci büyük çıkışları "Derin Kriz" (ekonomik) sırasında oldu. Fabrikadaki çalışma şartları ve Amerikan hayatındaki gerilim büyük ümitlerle gelen birçok Türkleri hayal kırıklığına uğrattı. Avrupa'yı ve Amerika'yı süpürüp geçen verem, aynı evde oturan birçok Türk göçmeninide öldürdü. Birçokları ölümlerinin ardından müslüman toprağına gömülememekten korktular. Bazıları Birleşik Devletler'de vefat etmeleri halinde vücutlarının Türkiye'ye geri gönderilmesini istediler. Yine birçokları anavatanını özlediler. Bu zamanlarda Türkiye'nin sıhhatli ve muktedir Türk erkeklerine ihtiyacı vardı. Kurtuluş Savaşı Türk erkek nüfusunu azalttı. Memleketin, kendisinin tekrar inşasına yardım edecek insanlara ihtiyacı vardı.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk Türk gemilerini Amerika'ya göndererek anavatana geri dönmek isteyen her Türke bedava yolculuk teklif etti ve biri bu teklifi kabul ederek Türkiye'ye döndü. 1899'dan 1924'e kadar Birleşik Devletler'e gelen Türklerin yaklaşık yüzde 86'sı Türkiye'ye geri gitti.[19] 1924'de Johnson-Reed Kontenjan Yasasının çıkmasıyla, Türkiye'den gelen göçmenlerin sayısı yaklaşık olarak yılda 200 ile sınırlandı. Böylece 1940'a kadar Birleşik Devletler'de sadece 104,000 Türk kaldı. Bu miktar başlangıç daki nüfusun üçte birinden azdı.

İkinci Dünya Harbinden

Sonraki Türk Göçmenleri

Bundan sonraki önemli Türk göçmenleri dalgası İkinci Dünya Savaşı'nın bitmesiyle başladı. Fakat bu göçmenler daha önce gelenlerden farklı idi, çünkü bunlar çoğu kez tahsilli (işçi olmayan) kişilerdi ve bunlara birçok kadın ve çocuk da dahildi. İşçi Türklerin çoğu Avrupa'ya göç ettiler, çünkü orası Türkiye'ye yakındı ve seyahetler daha az ücretle yapılabiliyordu. Birçok okumuş Türk Avrupa'ya gitti, fakat iyi üniversite sisteminden ve iş bulma fırsatlarından dolayı Amerika daha çekici geliyordu. 1965'de sınırlamaların kaldırılmasından sonra önemli miktarda Türkiye'den göç tekrar başladı, bu da "beyin göçü" ne sebep oldu. Göç'deki çoğalma INS istatiskleri tablosunda açıkca görülür.[20]

Zaman Müddeti	Göçmen Sayısı
1931-1940	1.065
1941-1950	798
1951-1960	3.519

1961-1970	10.142

Şimdiki göçmen sayısı toplamı yılda birkaç bindir; örneğin, 1996 senesinde INS 3,675 Türk göçmeni rapor etti. Bu göçmenlere ilave olarak, birçok Türk de Birleşik Devletler'e göçmen olmadan kabul edilmişti. INS 1996'da 64,351 Türk vatandaşının Birleşik Devletler'e geldiğini ve 11,518 inin 15-24 yaşlarında ve 18,978 inin 25-34 yaşlarında olduğunu rapor etmiştir. Bu rakamlardan, üniversitede okumak için gelenlerin yılda 10-20 bin olduğu tahmin edilebilir. O öğrencilerin birçoğunun Türkiye'ye dönmesine rağmen,[21] birçokları da Birleşik Devletler'inde iş bularak, daha sonra Amerikan vatandaşı olmuşlardır. Şimdiki tahminlere göre Amerika'daki Türk nüfusu 300,000 civarındadır.[22]

İkinci Cihan Harbi'nden sonra göç eden Türklerden geriye dönenler çok azdır, fakat Türkiye ile olan bağlarını muhafaza etmektedirler. Türklerin çoğu çifte vatandaştır, Türk vatandaşlığını bırakmaları psikolojik olarak kendi kökenlerini inkar etmeye denk olduğundan çok az kimse bunu yapmaya isteklidir. Hava yolculuğunun gelişmesi ile para durumu iyi olanlar tatillerinde ülkelerini ziyaret ederler, Türkiye'deki akrabalarını görürler, ve bu da çocuklarının dil ve kültür ile temas etmelerini sağlar. İlaveten, internet ve elektronik postanın icadı ile Amerikalı Türklerin Türkiye'de çıkan gazeteleri okuyabilmeleri, ve gençliğin konuşma kanallarına girerek Türkiye'deki arkadaşları ile temas etmeleri sağlandı.

Bölgesel Türk-Amerikan Cemiyetlerinin kurulmasıyla, Türklerin diğer Türklerle organize edilen kültürel ve sosyal faaliyetlerde bir araya gelmesi mümkün kılındı. En eski cemiyet 1933'de kurulan New York'daki Türk Kültür Birliği'dir. Bu birlik 1956 'da Türk-Amerikan Birlikleri Federasyonu kurulancaya kadar tek resmi birlik olarak kalmıştır. 1950'lerin sonlarında ve 1960'larda yeni birlikler kuruldu ve bugünlerde Birleşik Devletler'in her bölgesinde çeşitli mahalli birlikler vardır. Kafkaslı, Orta Asyalı, ve Kıbrıslı Türkler (Azeriler, Özbekler, Türkmenler, Kazaklar, Kırgızlar, Karaçaylılar, Kırım Tatarları, Kıbrıs Türkleri ve diğerleri) de Türk-Amerikan Birliklerinin milli teşkilatına dahildir. Birçok Türk öğrencisinin gelişiyle şimdi hemen hemen her Amerikan üniversitesinde bir Türk Öğrenci Derneği vardır. Birçok dernekte Türk-Amerikan Birlikleri ile temas halindedir. Bu etkileşimden dolayı da bazı büyük üniversitelerde "Türk okulları" açılmıştır. Bu resmi olmayan okullar, Amerika'da doğan Türk çocuklarına Türk dil ve kültürünü öğretirler ve çoğu zaman öğretmenler Türk üniversite öğrencileri ve ebeveynlerdir. Yinede bazı okularda profesyonel öğretmenler Türkiye'den getirilir. Mesela, hem Türk-Amerikan Kadınlar Birliği'nin 1971'de kurduğu Atatürk Okulu hem de Türk-Amerikan Toplum Merkezi'nin kurduğu Mustafa Kemal Atatürk Okulu'da öğrentmenleri Türkiye'den getirmektedir. Dersler Türkçe, Coğrafya, Türk Tarihi, Türk Halk Dansları ve Müzik'ten oluşur ve bu dersler Pazar sabahları, Hıristiyan Amerikalıların kilisiye gittikleri zamanlarda verilir.

Ermenilerle ve

Yunanlılarla İlişkiler

Cemiyet olarak Amerikalı Türkler birkaç mücadele ile yüz yüzedirler. Bunların başlıcaları Amerikalı Ermenilerle ve Amerikalı Yunanlılarla olan ilişkilerdir. Bireysel düzeyde Türkler, Ermeniler ve Yunanlılar kendi aralarında iyi anlaşırlar; Osmanlı zamanında yüzyıllarca aynı ülkede yaşamaktan

doğan kültür benzerliğiyle bağlantılı olarak hakikaten bu toplumlar arasında iyi arkadaşlıkları olanlar mevcuttur.

Fakat tarihi münakaşalar cemiyetlerin arasındaki anlaşmazlığı devam ettirmektedir. 1915'de Türklerin Ermenileri katliam ettiklerini söyleyen Ermeni iddiaları hem Amerika'daki Türkler ve Ermeniler arasında, hem de Türkiye ve Ermenistan arasında derin bir ayrılık yarattı. Bu konuda "asıl susma"yı devam ettiren Amerikalı Türkler, 1970 ve 1980'lerde olan Ermeni Terörizmi ile irkildiler. Ermeni teröristler iddialarında kendilerini haklı bularak, Birleşik Devletler'de ve Avrupa'da otuzdan fazla Türk diplomatına saldırarak öldürmelerini doğrulamaya çalıştı.[23] Saldırılar sadece Türklerle sınırlı kalmadı; 4 Ekim 1977'de UCLA Profesörü Stanford Shaw'ın evi bombalandı. Terörizmin yatıştırılmasına rağmen, Ermeniler hâla kendi iddialarını soruşturan ilim adamlarının itibarını lekelemeye çalışmaktadırlar. Princeton Üniversitesi Profesörü Bernard Lewis, Türk devletinin Ermeni Soykırımı'nı emrettiğini doğrulayan bir delil olmadığını ifade etmesinden dolayı, Ermeniler ona karşı dava açmışlardı.[24] Ermeni itirazları, Los Angeles'daki Calfornia Üniversitesi'nde (UCLA) Türk ve Osmanlı Tarih kürsüsü kurulması amacı ile Türkiye'den gelen bir milyon dolarlık bağışın kabul edilmemesine sebep olmuştur.[25] Bundan daha da ilerisi, "Ermeni Katliamını Tanıma" yasasını geçirmeye, halk okullarına "Ermeni Katliamı Eğitimi" sokmaya, televizyonda iddia edilen Soykırım'ı ilan etmeye, anıtlar dikmeye ve hatta neonla ışıklandırılmış, üzerinde "1915'deki Ermeni Katliamını Hatırla" yazılı tabelalar asmaya, büyük gayret sarfediliyor. Bütün bunlar, Türkler kuşatılmış ve devamlı olarak kendilerini müdafaa etmek zorundaymış gibi bir hava yaratıyor.

Benzeri olaylar Yunanlılarla olan münasebetlerde de yaşanıyor. Yunanlılar ve Türkler arasındaki sürtüşmenin esası Kıbrıs ve Ege Adaları'ndan gelmektedir. Bu iki cemiyet arasındaki çekişmeye örnek olarak, Massachusetts Institute of Technology'de (MIT) Türk ve Yunan Öğrenci Dernekleri arasındaki etkileşimi ele alalım. Her seferinde Yunanlılar, Türkleri "istila etmek" ve Yunanlıları kesip öldürmekle suçlayan pano astıklarında, Türkler de öğrenci gazetesi olan "The Tech"de protesto ederek cevap verir. Böylece sözlü kavgalar halkın önünde "The Tech"de devam eder.[26] Bir noktada münakaşalar o kadar kızgın hale geldiki Üniversite Dekanı araya girip "ateşkes" ilan etmek zorunda kaldı; her iki grubun halkın önünde kavga etmelerini menetti.[27] Milli düzeyde, Yunanlılar her zaman Ermeni sorununda, Ermenilere destek verirler. Hatta aktör Antonio Banderas'ın Atatürk'ü canlandıran baş rolü kabul etmemesi yönünde baskı koyarak, Atatürk hakkında film yapılmasını önlemeye çalıştılar. Banderas'a yapılan yoğun posta kampanyasıyla, Atatürk'ü; "Ermeni Katliamını reddettiğinden, ve Pontic Bölgesi'nde 350.000 Yunanlı soykırımından, diğer yandan İzmir'de Yunanlıları ve Ermenileri yok etmeye çalıştığı"[28] gibi iddialar ile suçladılar. Mektuplarda, Atatürk'e; "çocuklara tecavüz eden vahşi çılgın"[29] gibi onur kırıcı sözler söylendi. Bu, Türk tarihinin bu gibi propaganda kampanyalarıyla nasıl değiştirildiğinin bir örneğidir.

Amerikalının Türklere Bakışı

Şüphesiz, Amerikalıların Türklere olan bakışları, Ermeni-Amerikan ve Yunan-Amerikan cemiyetlerinin

eylemleri ile çok etki altında kalmaktadır. Sadece Amerikalıları yanıltarak Türklere iftira etmekle kalmıyorlar, ilim mensuplarını ve halkın tahsilini etkileyen faaliyetleri ile Amerikalıların tarihi

anlaşmazlıklarının her iki yüzünü görmelerini önlüyorlar. Şimdiki Amerikan devlet okulları Türkler veya Türkiye hakkında hiç bir şey öğretmeyip, sadece Haçlı Seferleri ve Osmanlı'nın Almanya'nın yanında Birinci Dünya Savaşı'na katıldığından bahseder. Gelibolu Savaşı'nı öğretmek sebebiyle "Gelibolu" filmini göstermekle, Türklerin "düşman" olduğu vurgulanır ve İttifak Devletlerinin istilacılar olduğundan hiç bahsedilmez.

Eğer Ermeni gayretleri sözde Ermeni Soykırımı'nı eğitime sokmayı başarırsa ki sadece tek taraflı bakıştan tarih öğretilmez, tekrar Amerikalılara da Türklerin "şeytani ve merhametsiz" olduğu mesajı gönderilmiş olur. Örnekler arasında yazarın 1987-1990'larda Massachusetts Eyaletinin Lexington şehrinde bulunan Clark Orta Okulu'nda talebeyken, "2 milyon Ermeninin katili" diye bağıran diğer çocukların hakaretine maruz kalması verilebilir.

Amerikan halkı gibi, Türkler ve Türkiye hakkında tahsil görmemiş herhangi bir halk, medyadan çok etkilenir. Türkiye hakkındaki haberler istisnasız felaketler, hükümetteki dengesizlikler, terörist bombalamaları, veya Türk Ordusu'nu malum Kürtleri öldürmekle suçlayarak itibarını lekeleyen röportajlar hakkındadır. Zaman zaman Türkiye'nin diktatörlükle idare edildiğini veya İslam devleti olduğu kanısında olan Amerikalılarla karşılaşırsınız. Bu Amerikalılar Türkiye'nin laik ve demokratik devleti olduğunu, Türklerin türban giymediklerini, Arapça konuşmadıklarını ve Türkçenin latin harfleriyle yazıldığını öğrendiklerinde bayağı şaşırırlar. "Geceyarısı Ekspresi" gibi filmler Amerikalıları büyük ölçüde etkilemiştir ve Türklere karşı oluşan önyargının önemli bir kaynağı olmuştur.[30] Bugünlerde bile, tutuklanarak hapsedilmek korkusu ile Türkiye'ye gitmekten çekinen Amerikalılar vardır. Buna karşılık, Türkiye'yi ziyaret eden veya Türk arkadaşları olan Amerikalıların tam zıt bir intibası vardır, Türkiye'yi çok güzel bir yer olarak ve Türk halkının samimi ve dostça olduğunu söyleyerek tarif ederler.

Maalesef Amerikalı Türklerin, Amerikalı Ermeni ve Yunanlı lobi sahiplerinin dağıttığı yanlış bilgilere karşı gayretleri pek etkili değildir. Türk bireylerin çoğu kendi günlük hayatları ile ilgilenmeyi tercih edip, kıymetli zamanlarını "yanıltıcı ve aslı olmayan suçlamalar" ile münakaşa etmeye harcamak istemiyorlar. Türk-Amerikan teşkilatlarında politik olarak aktif olan, Millet Meclisi'nde ve okul idare heyetlerinde Ermeni iddialarına karşı savaşmak isteyen Türklerin sayısı Ermeni ve Yunanlıların sayısından çok azdır. Bazen Türk-Amerikan cemiyetin kendisi Türk politikası yüzünden bölünmelere uğramıştır.

Bundan başka, Türk teşkilatlarının Ermeni ve Yunanlı teşkilatlarına nazaran çok az mali kaynakları vardır. Parası olan Türkler politik savaşlar yerine kültürel sebeplerle para bağışlamayı tercih ederler. Örneğin, Hitit Mikrodalga'nın kurucusu Türk mühendisi Dr. Yalçın Ayaşlı Ocak, 2000'de Türk Kültür Vakfı'nı kurdu ve Nisan 2001'de Chicago Üniversitesi'nde Türkçe çalışmaları için Ayaşlı Fon'a 350.000 dolar bağışladı.[31] Amerikalı Türklerin politikadan hoşlanmamasına delil olarak, hükümette, politika, ve gazetecilikte hemen hemen hiç üyelerinin olmaması gösterilebilir.

Yinede, Amerikalı Türkler profesyonel hayatlarında bilim, mühendislik, müzik, ve sanayide başarılı olmaya devam etmektedir. Dr. Kenan Şahin, Lucent Technologies'in şimdi bir parçası olan Kenan Systems'ı kurmuştur. Nesuhi ve Ahmet Ertegün 1940'ların sonlarında kurdukları Atlantic Recording Corporation ile milyoner olmuşlardı ve sonra Warner Communications'da yüksek seviyede

idareci olmuşlardı. Birçok Türk bilimde, mühendislikte ve tıp alanında tanınmış profesör olmuşlardır. Hatta "Baywatch" televizyon dizisinde oynayan aktör David Chokachi baba tarafından yarı Türk'tür.

Böylece sayıları artan ikinci ve üçüncü nesil Türkler ve Türkiye'den göç edenler sadece Türk cemiyetinin daha derin yerleşmesine değil, Amerika'nın Türkleri anlamasına ve Amerika'nın kuvvetlenmesine de katkıda bulunurlar.

1 1513'de Osmanlı haritacı ve kaptan Piri Reis Columbus la yolculuk eden denizcilere sorarak Amerika'nın en eski haritasını çizdi. Bu harita 1517 senesinde Yavuz Sultan Selim'e takdim edildi. Piri Reis "Kitabi-i Bahriye" adında temel coğrafya eserini 1521'de tamamladı. Daha genişletilmişini Kanuni Sultan Süleyman'a 1526'da takdim etti. Eserinde Keşif Seferlerini ayrıntılarıyla, Avrupalı denizcilik metodlarını, ve Amerikayı tarif ediyor. Daha detaylı bilgi için bak: Andrew Hess, "Piri Reis and the Ottoman Response to the Voyages of Discovery", **Terrae Incognitae** 6, 1974, sf. 19-37.

2 Türk denizcilerin seyahetlerinin boyutu hala Osmanlı arşivlerinden ve Bahriye kayıtlarından araştırılması devam etmektedir. İngiliz arşivlerine göre, Amerika'ya doğru yol alan bazı gemiler Atlas Okyanusu'nda Kuzey Afrikalı veya Türk korsanlar tarafından durdurulmuştur. [Nabil Matar, "Turks, Moors, and Englishmen in the Age of Discovery." **Columbia University Press**, New York, 1999]. Ve bazılarına göre Osmanlı denizcisi Murat Reis Kuzey Amerikaya donanmasıyla gitmiş olabilir. [N. Brent Kennedy, "Melungeon Research Team Completes Fil

ming in Turkey", **Gowen Research Foundation Newsletter**, C. 6, No. 11, Temmuz 1995].

3 Hanna Al-Mawsuli . "Rihla". Antoon Rabbat al-Yasooi'i tarafindan edit edilmiş. Beirut, **Catholic Press**, 1906 [Matar, "Turks", 1999'da bahsedilmiş].

4 N. Brent Kennedy, "The Melungeons: The Resurrection of a Proud People." **Mercer Press**, Macon, Georgia, 1997, sf. 165.

5 David B. Quinn, "Turks, Moors, Blacks, and Others in Drake's West Indian Voyage." **Terrae Incognita**e 14, 1982, sf. 97-104.

6 Bu yazıda Meluncanların tarihinde Portekizlerle olan bağıntıları tartışılmayacak, fakat Melucanların Portekiz ve İspanya ile olan bağıntıları hakkında daha detaylı bilgi için bak: Kennedy, "Melungeons" sf. 108-119.

7 James L. Guthrie, "Melungeons: Comparisons of Gene Distrıbutions to Those of Worldwide Populations," **Tennessee Anthropologist 15/1**, İlkbahar 1990 (Kennedy, "Melungeons," sf. 147 de bahsedilmiş).

8 Bazı Türk gazetecileri Meluncanlardan “Meluncan Türkleri” diye bahsediyorlar. Aslında bu terim doğru değildir, çünkü Meluncanlar Türkmenler, Özbekler ve Kırgızlar gibi bir Türk kabilesi değildir.

9 Carol Morello. “Beneath Myth, Melungeons Find Roots of Oppression.” **Washington Post**, Mayıs 30, 2000, sf. A10.

10 “Melungeons Visit Turkey” T.C. Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, Newspot #5, 1997 and “Meluncan Türkleri Anıtkabir’de” **Superhaber Online**, 12 Haziran, 1998.

11 “Meluncan Society Wants to Adopt Child Victims of Quake.” **Anadolu Haber Acentesi**, 4 Eylül, 1999.

12 “This Historical Tragedy Hits Closer Than We Think.” **Bristol Herald Courier**, Mart 27, 2001.

13 “This Historical Tragedy Hits Closer Than We Think.” Bristol Herald Courier, Mart 27, 2001 ve “Soykırım Tartışması Yine Gündemde.” **Özgür Politika**, Mart 4, 2000.

14 Frank Ahmed. “Turks in America: The Ottoman Turk’s Immigrant Experience.” **Columbia International**, USA, 1993.

15 İstatistikler tam olarak bilinmiyor, fakat Ahmed 45,000-65,000 etnik Türkün Birleşik Devletler’e Birinci Dünya Savaşı’ndan önce göç ettiğini tahmin ediyor. [Ahmed, “Turks in America”, sf. 108] Göç istatistiklere göre, Leland Gordon Osmanlı İmparatorluğu’ndan gelen göçmenlerin %5nin (veya yaklaşık 18,000nin) etnik Türk olduğunu tahmin ediyor. [L. Gordon, “The Turkish American Controversy over Nationality”, **American Journal of International Law**, C. 25, Issue 4, Ekim 1931, sf. 668] Ve Talat Sait Halman’ın tahmine göre, “1820-1950 seneleri arasında Osmanlı Türkiyesi’nden gelen 360,000 göçmenin yüzde 10undan (36,000 den) azı etnik Türktü.” [Talat Sait Halman. “Turks.” **Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups**, 1980.]

16 Gordon, “The Turkish American Controversy,” 1931, sf. 660.

17 Gordon, “The Turkish American Controversy,” 1931, sf. 661.

18 Ahmed, “Turks in America,” sf. 40.

19 Halman, “Turks,” sf. 993.

20 Halman, “Turks,” sf. 994.

21 Birçok dışarda lisans üstü çalışmaları yapmak için verilen devlet bursları “beyin kaybolmasını” önlemek amacıyla, öğrencilerin mezuniyetten sonra geri dönmelerini şart koyar. Fakat öğrenciler bursları geri ödeyerek, geri dönmek mecburiyetinden kurtulurlar. Bazı öğrenciler ABD de iş bulup bu gaye için para biriktirirler.

22 Türk-Amerikan Dernekleri Birliğinin tahminidir.

23 Ermeni teröristlerin saldırdığı ve öldürdüğü diplomatların tam listesini Dişişleri Bakanlığının web sayfasındadır: http://www.mfa.gov.tr.

24 Dalia Karpel. “There was no Genocide.” **Haaretz Daily**, Jerusalem, Ocak 23, 1998. [Dava hakkında Prof. Lewis ile bir görüşme.]

25 Kenneth Weiss. “Strings on Foreign Aid Trouble Colleges.” **The Los Angeles Times**, Kasım 24, 1997.

26 “The Tech” deki yazılara bakın: K. Limon and L. Talgar, “Infinite Corridor Posters Push Fascism for Cyprus” (Ekim 14, 1994), C. Dellarocas, “Turkish Allegations Are Exercise in Absurdity” (Ekim 21, 1994), C. Hadjicostis, “Turkish Students Misinterpreted Infinite Corridor Posters” (Ekim 21, 1994), S. Keskin, “Biased Opinions on Cyprus Issue Bode Ill for Peace” (Ekim 28, 1994), and C. Athanasiadis, “Turkey Deserves More Blame for Cyprus” (Kasım 1, 1994).

27 Yazarın 1993 den 2000 e kadar MIT’de lisans ve lisans üstü öğrencisi ve Türk Öğrenci Derneği üyesi olarak yaşadığı olaylara dayanır.

28 Michael Javelos, Amerikan Yunanlı Medya Projesi Yardımcı Müdürü, “Crimes Against Humanity – A Legacy of Ataturk.” **New York Times Editöre Mektup**, Temmuz 20, 1998.

29 Stephen Kinzer, “Banderas Quits Controversial Film About Turkish Leader.” **New York Times**, Temmuz 16, 1998.

30 Mesela, Amerikan hapishanesinde 15 sene geçirmiş bir Türkün şartlı olarak tahliye edilmesi red edilmişti çünkü hapishane muhafızları “**Geceyarısı Ekspresin**” deki günahlarının hala temizlenmediğine inandılar. Daha örnekler için: Haluk Şahin, “Midnight Express 20 Years Later: A Turkish Nightmare.” **New Perspectives Quarterly**, Sonbahar 1998, C. 15, No. 5, sf. 21-22.

31 New England’ın **Türk Amerikan Kültür Cemiyeti** (Turkish American Cultural Society of New England) **Bülteni**, Temmuz 2001.

Ahmed, Frank. “Turks in America: The Ottoman Turk’s Immigrant Experience.” , **Columbia International**, USA, 1993.

Brummett, Palmira. “Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of , Discovery”, **State University of New York Press**, Albany, NY, 1994.

Cordasco, Francesco. “Turks.” **Dictionary of American Immigration History**, The Scarecrow Press, Inc, Metuchen, NJ, 1990, s. 714-716.

Gordon, Leland J. “The Turkish American Controversy over Nationality.” American , **Journal of International Law**, Vol. 25, Issue 4, Ekim 1931, s. 658-669.

Gowen Research Foundation Newsletters, “Melungia” ve “Melungia 2” (1989-1996).

Hagy, James W. “Muslim Slaves, Abducted Moors, African Jews, Misnamed Turks, and an Asiatic Greek Lady: Some Examples of Non-European Religious and Ethnic Diversity in South Carolina Prior to 1861.” CAROLOGUE, Vol. 9, No. 1, İlkbahar 1993.

Halman, Talat Sait. “Turks.” **Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups**, 1980, , s. 992-996.

Hess, Andrew. “Piri Reis and the Ottoman Response to the Voyages of Discovery.” , **Terrae Incognitae** 6, 1974, s. 19-37.

Javelos, Michael. “Crimes Against Humanity-A Legacy of Ataturk.” **New York Times Letter to the Editor**, Temmuz 20, 1998.

Karpel, Dalia. “There was no Genocide.” **Haaretz Daily**, Jerusalem, Ocak 23, 1998.

Kennedy, N. Brent. “The Melungeons: The Resurrection of a Proud People.” **Mercer University Press**, Macon, Georgia, 1997.

Kinzer, Stephen. “Banderas Quits Controversial Film About Turkish Leader.” **New York Times**, Temmuz 16, 1998.

Matar, Nabil. “Turks, Moors, and Englishmen in the Age of Discovery.” Columbia , **University Press**, New York, 1999.

“Meluncan Society Wants to Adopt Child Victims of Quake.” **Anadolu Haber Acentesi**, Eylül 4, 1999.

“Meluncans Visit Turkey.” **Office of the Prime Minister, Directorate General of Press and Information**, Newspot #5, 1997

“Meluncan Türkleri Anıtkabir’de.” **Superhaber Online**, 12 June, 1998.

Morello, Carol. “Beneath Myth, Melungeons Find Roots of Oppression.” **Washington Post**, Mayıs 30, 2000, s. A10.

Öke, M. Kemal. “The Armenian Question: 1914-1923.” **K. Rustem and Brother**, London, 1988.

Quinn, David Beers. “Turks, Moors, Blacks, and Others in Drake’s West Indian Voyage.” **Terrae Incognitae** 14, 1982, s. 97-104.

Şahin, Haluk. “Midnight Express 20 Years Later: A Turkish Nightmare.” **New Perspectives Quarterly**, Fall 1998, Vol. 15, No. 5, s. 21-22.

Shaw, Stanford and Shaw, Ezel Kural. “History of the Ottoman Empire and Modern , Turkey, Vol. 1 and Vol. 2” **Cambridge University Press**, New York, 1977.

“Soykırım Tartışması Yine Gündemde.” **Özgür Politika**, Mart 4, 2000.

The Tech, Massachusetts Institute of Technology, Ekim-Kasım, 1994.

“This Historical Tragedy Hits Closer Than We Think.” **Bristol Herald Courier**, Mart 27, 2001.

The Turkish American Cultural Society of New England Bülteni, Temmuz 2001.

United States Immigration and Naturalization Service, Department of Statistics, 1996.

Weiss, Kenneth. “Strings on Foreign Aid Trouble Colleges.” **The Los Angeles Times**, Kasım 24, 1997.

Osmanlı Türklerinin Amerika'ya Göçü / Yrd. Doç. Dr. Birol Akgün [p.890-896]

YRD. DOÇ. DR. BİROL AKGÜN

Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi /Türkiye

Giriş

Osmanlı Devleti'nin son demlerini yaşadığı 19. yüzyılda, Anadolu'nun başta Rumeli olmak üzere kaybedilen toprak parçalarından sürekli göç aldığı bilinmektedir. Özellikle 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra, Balkanlar'dan Anadolu'ya yönelik hızlanan göçler, Cumhuriyet kurulduktan sonra da artarak devam etmiştir. Fakat daha az bilinen bir gerçek de Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında başka ülkelere önemli ölçüde göç vermiş olduğudur. Çok daha az bilinen bir olay da Osmanlı topraklarından Amerika kıtasının kuzeyine (ABD ve Kanada) ve güneyine (özellikle Brezilya ve Arjantin) gerçekleşen göçlerdir. Her ne kadar Yeni Dünya'ya giden Osmanlı tebaasının büyük çoğunluğu azınlıklardan oluşuyor idiyse de, içlerinde azımsanmayacak kadar Osmanlı Türkü de yer alıyordu. Umut yolcularının ilk nesli olarak adlandırılabilecek bu Türk göçmenleri hakkında derli toplu bilgi bulmak oldukça zordur. Çünkü Türklerin Amerika'ya göçünün tarihiyle ilgili elimizde çok az kaynak vardır ve bu konu yeterince incelenmiş de değildir. Bu nedenle de Amerika'daki Türk diasporasının dünü ve bugünü hakkında detaylı bilgiye de sahip değiliz.[1] Oysa ki, Osmanlı döneminde kendi bünyesinde pek çok dini ve etnik azınlığı barındıran Türk toplumu, belki de ilk kez kendi üyelerini Amerika gibi oldukça uzak ve tamamen farklı kültüre sahip ülkelere göçmen olarak gönderiyordu. Türklerin 1960'larda devletler arası antlaşmalar çerçevesinde kitleler halinde Almanya'ya göçünden çok önce ve oldukça olumsuz şartlarda, maceralı, yorucu ve riskli bir yolculuk gerektiren yeni dünyaya göçü göze alan Anadolu Türklerinin yaşadıkları serüvenleri bir nebze de olsa aydınlatmak bu yazının temel amacıdır. Çünkü, ülkemizde son yıllarda Avrupa Birliği ekseninde sıkça tartışılan "Azınlık Müslümanlar olarak çoğunluğu oluşturan Hıristiyanlar arasında dinimizi, kültürümüzü ve milli benliğimizi nasıl koruyacağız" sorusuyla ilk kez karşılaşanlar yüzyılın başında Amerika'ya göç eden Anadolu köylüleriydi. Umut yolcularının öncülerini oluşturan bu ilk Türk göçmenlerinin tarihini ve yaşadıkları tecrübeleri öğrenmek yarınlarımız için de aydınlatıcı olacaktır. Önce, Osmanlı topraklarından Güney Amerika'ya yönelik göçlere değinilecek ardından da ayrıntılı olarak Amerika Birleşik Devletleri'ne Türk göçü incelenecektir.

Osmanlı Topraklarından Amerika'ya Göç (Caliye)

Arap dilinde "göç etmek" demek olan **caliye** kelimesi, genel olarak Osmanlı topraklarından göç edip Amerika kıtasına yerleşen toplulukları anlatan bir terimdir.[2] Bu terimin anlamı daha sonraları Orta Amerika ülkeleri dahil olmak üzere, Amerika kıtasına göç eden tüm Müslüman grupları içine alacak şekilde genişlemiştir. Karpat, caliyenin kapsamını dört ana devreye ayırmaktadır.

İlk devre Amerika'nın keşfinden 19. yüzyıla kadar olan devreyi, ikinci devre 19. yüzyılın ortalarından I. Dünya Savaşı'na kadar geçen süreyi, üçüncü devre iki savaş arası dönemi ve son devre de II. Dünya Savaşı'ndan günümüze uzanan dönemdeki Müslüman göçünü kapsamaktadır.[3] Bu yazının konusunu birinci ve özellikle de ikinci devre oluşturmaktadır.

Aslında bazı antropolojik araştırmaların ışığında, Kızılderililerin de eski Türk kavimleriyle ortak özellikler taşıdığı tezi ortaya atılmış ve gerçekte Türklerin Amerika kıtasındaki varlığının çok eskilere dayandığı iddia edilmiştir. Bu iddiayı tarihsel bir temele oturtmak için de, As

yalı kavimlerin Bering Kara Köprüsü yoluyla Kuzey Amerika'ya geçmiş olduğu savunulmaktadır.[4] Ancak bu tezleri doğrulayacak ya da yanlışlayacak bilgi ve belgelere sahip olmadığımızı belirtmek gerekir. Şu var ki, bu tezler halen tartışılmaktadır ve Amerikan yerlileri arasında da ciddiye alınmaktadır. Nitekim son yıllarda periyodik hale gelen Dünya Türk Halkları kurultaylarında Amerikan yerlileri de resmî gözlemci sıfatıyla temsilci bulundurmaktadırlar.[5] Türklerin Amerikan kıtasında 19. yüzyıl öncesi varlığıyla ilgili ikinci bir tez de ABD'nin Virginia, Kuzey Carolina ve Kentucky eyaletlerinde yaşayan Meluncanların Türk olduğu iddiasıdır. Bu teze göre, Amerika'da Meluncan diye bilinen ve daha çok dağlık bölgelerde yaşayan etnik grubun atalarının, 1571 yılında Osmanlı Devleti ile Haçlılar arasında vuku bulan İnebahtı Deniz Savaşı'ndan sonra Haçlılara esir düşen binlerce Türk levendinin esir ticareti yoluyla Amerika'ya taşınan Türkler olduğu savunulmaktadır. Son yıllarda bu alanda yapılan araştırmalarda Meluncanların genetik özellikleri, kültürel mirasları ve hatta sık rastlanan bazı hastalık türleri bakımından Türklerle benzerlikler taşıdığı söylenmektedir.[6] Amerika'da Meluncan araştırmaları komitesi başkanlığını yürüten N. Brent Kennedy, değişik zamanlarda Türkiye'ye de gelerek araştırmalar yürütmekte ve Dünya Türk Halkları toplantılarına da katılmaktadır.

Ancak bizim konumuz açısından Osmanlı Türklerinin Anadolu'dan Amerika'ya göçleri, caliyenin ikinci devresinde, yani 1850-1914 yıllarını kapsayan dönemde, yoğun olarak gerçekleşmiştir. Bu devrede Amerika'ya göçü hızlandıran sebepler arasında, OsmanlıDevleti'nde yaşanan sosyo-ekonomik sıkıntılar **itici** faktör olarak, Kuzey Amerika'daki sanayileşme ve Güney Amerika'daki genişleyen tarım alanlarının ortaya çıkardığı işgücü talebinin yarattığı **çekici** faktörler sayılabilir.[7] Özellikle Güney Amerika'ya 1860'larda başlayan göç, 1878-79'da hızlanmıştır. 1880 ile 1914 yılları arasında Güney Amerika ülkelerine giden Osmanlı göçmenlerinin sayısının yaklaşık 200 bin kişi olduğu belirtilmektedir. Bu göçmenlerin yerleştiği ülkeler arasında Brezilya ve Arjantin başta gelmektedir. Ayrıca Meksika, Küba ve diğer ülkelere de önemli miktarda göç olmuştur. Bu dönemde Suriye, Anadolu ve Filistin'den Brezilya'ya göç edenler 45 bin kişi, Arjantin'e gidenler 138 bin kişi ve Küba'ya gidenler de 4 bin beş yüz kişidir.[8] Latin Amerikalıların **Turcos** (Türkler) diye adlandırdığı bu Osmanlı göçmenlerinin çoğunluğunu Hıristiyan Araplar oluşturmaktadır. Nitekim 1990'larda Arjantin'de Cumhurbaşkanlığı yapan Carlos Menem'in de ailesinin bu göçmenlerden olduğu ve kendisinin de "Turco" lakabıyla anıldığı bilinmektedir. Bu nedenledir ki, kendisine 1992 yılında ülkemizi ziyareti sırasında Türkiye Cumhuriyeti'nin kırmızı renkli diplomatik pasaportu dahi verilmiştir. Turcos olarak bilinen göçmen grubunun çoğunluğu Hıristiyan Araplardan oluşsa bile bunlar arasında az da olsa Müslüman Türklerin de olduğu kaydedilmektedir. Ancak Müslüman nüfusun imparatorluğu

terk etmesi yasak olduğu için, göç eden Müslümanlar gizlice ve çoğu zaman da isim değiştirerek gitmişlerdir. Nitekim Osmanlı arşivlerinde yapılan incelemelerde, Osmanlı'nın Arjantin büyükelçiliğinden gelen mektuplarda göçmenler arasında Müslüman nüfusun da bulunduğu belirtilmektedir. Gene Arjantin'in resmi istatistiklerine göre, 1909 yılında bu ülkeye Osmanlı topraklarından kabul edilen toplam 11,765 göçmenin %45'i (5,111 kişi) Müslüman, geri kalanı ise Katolik (6428) ve Yahudilerden (226) oluşmaktadır.[9] Aşağıda değinileceği gibi, Kuzey Amerika'daki Türk göçmenler hakkında sınırlı da olsa elimizde bazı kaynaklar olmakla birlikte, Güney Amerika'daki Osmanlı göçmenleri ve özellikle de Müslüman nüfusun akıbetleri hakkındaki araştırmalar yok denecek kadar azdır. Bilinen şey, bunların önemli bir kısmının zamanla memleketlerine geri döndükleri ve fakat bazılarının gittikleri ülkelere yerleşerek asimile oldukları gerçeğidir.

Osmanlı'dan ABD'ye Göç

Güney Amerika'ya göç eden Osmanlı tebaasının bir kaç katı büyüklüğündeki nüfus, aynı nedenlerle Kuzey Amerika'ya da gitmiştir. Yirminci yüzyılın son çeyreğinden Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen sürede Osmanlı tebaasından olan Rum, Ermeni ve Balkan halklarından binlerce kişi ABD'ye göç etmiştir. Her ne kadar bu dönemde Osmanlı topraklarından göç edenlerin çoğu Hıristiyanlardan oluşuyor idiyse de, bunların arasında küçük bir Müslüman grubun da yer aldığını eldeki kaynaklar bize söylemektedir.[10] Babası Amerika'ya yerleşmiş Elazığlı bir Türk göçmeni olan ve Türklerin Amerika'da yaşadığı tecrübeleri kitaplaştıran Frank Ahmed, Turks in America (Amerika'da Türkler) adlı eserinde Birinci Dünya Savaşı'na kadar Amerika'ya giriş yapan Türklerin sayısını 45 ile 65 bin arasında olduğunu tahmin etmektedir.

Amerikan istatistiklerine göre de 1820 ile 1920 yılları arasında yarım milyona yakın kişi Osmanlı topraklarından ABD'ye yerleşmek üzere göç etmiştir. Ancak, bu tarihlerdeki Amerikan istatistikleri, göçmenleri ırkına göre değil de geldiği ülkeye göre sınıflandırdığı için Osmanlı menşeli bu göçmenlerin ne kadarının Müslüman ne kadarının Türk olduğu konusunda sağlıklı bir bilgi elde etmek zordur. Karpat'a göre ise bunların en az

yüzde 15'i Müslümandı ve tahminen 50 bini de Türklerden oluşmaktaydı. Fakat kendilerine iyi davranılmayacağını hatta ABD'ye bile alınmayacakları korkusuyla gerek Türkler gerekse diğer Müslümanların pek çoğu kendi gerçek kimliklerini gizlemişler, kendilerini Ermeni ya da Suriye kökenli Hıristiyanlar olarak tanıtmak zorunda kalmışlar ve yerleştikleri yerlerde de toplumla fazla karışmadan adeta tecrit halinde yaşamışlardır.[11]

Tablo 1: ABD'ye Kabul Edilen Türkiye Orijinli Göçmen Sayıları

Yıl	Sayı	Yıl	Sayı
1821-1840	27	1921-1940	34,889
1841-1860	142	1941-1960	4,317
1861-1880	535	1961-1965	4,330
1881-1900	34,207	1966-1975	18,744
1901-1920	291,435	1976-1985	20,865

Kaynak: **1975 Annual Report: Immigration and Naturalization Service** (Washington, DC: Government Printing Office, 1976). **1996 Statistical Yearbook of the Immigration and Naturalization Service** (Washington, DC: Government Printing Office, 1997)

Kuzey Amerika'ya göç eden Türklerin çoğu ABD göçmen yasalarının oldukça gevşek olduğu Birinci Dünya Savaşı öncesinde gitmişlerdir (Bakınız Tablo 1). Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya'nın yanında yer alması nedeniyle ABD ile Osmanlı Devleti arasındaki diplomatik ilişkiler kesilmiştir. Bu nedenle de Anadolu'dan Amerika'ya göç tamamen durmuştur. Ancak Karpat, bu dönemde dahi özellikle Balkanlar'dan belli sayıda Türk kökenli nüfusun ABD'ye göç ettiğini belirtmektedir. Savaş bitiminde ise Türkiye'den göç yeniden başlamıştır. Örneğin, 1920'lerde Harput'taki Amerikan koleji yöneticilerinin yardımıyla 10 bin kişi Amerika'ya işçi olarak gönderilmiştir.[12] Ancak bu dönem kısa sürmüş, Amerikan Kongresi'nin 1925'te kabul ettiği bir yasa ile göçmen gönderen ülkelere kota uygulaması başlamıştır. 1965 yılına kadar yürürlükte kalan bu yasaya göre Türkiye'ye yıllık olarak sadece yüz kişilik bir kota tahsis edilmiştir, ki bundan da genellikle azınlıklar yararlanmıştır. Öte yandan yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti, savaşlarda pek çok üretken nüfusunu kaybettiği için dış göçü fiilen yasaklamıştır. İşte bu nedenlerle, 1930 ile 1980 yılları arasındaki elli yıllık zaman zarfında Türkiye'den ABD'ye göç edenlerin sayısı sadece 29 bin kişidir. Aynı dönemde ABD'nin bütün dünya ülkelerinden yaklaşık 15 milyon göçmen aldığı dikkate alındığında ülkemizden ABD'ye olan göçün son derece sınırlı kaldığı anlaşılır.

Türk Göçmenlerin Sosyo-Ekonomik Yapısı

Eldeki kaynaklar, yüzyılın başında ABD'ye göç eden Türklerin çoğunun toplumun en alt kesimlerinden geldiği konusunda hemfikirdirler. Frank Ahmed, yukarıda belirtilen kitabında Türk göçmenlerin Anadolu'dan gelen çiftçi ve çobanlardan oluştuğunu ve çoğunun hayatlarında hiç şehir görmediklerini ve Amerikan şehir yaşamının bunlar için heyecan verici ve şaşırtıcı bir tecrübe olduğunu yazmaktadır.[13] Göçmenlerin çoğu, Karadeniz'deki limanlardan önce Avrupa'ya, oradan da gene gemilerle yorucu bir yolculuktan sonra New York ve Boston gibi liman şehirlerine ulaşmışlar, buralardan da trenlerle sanayi merkezlerine gitmişlerdir. Pek çoğunun geliş amacı, rüyasını kurduğu ve kendi ülkesinde asla ulaşamayacağı zenginliğe kısa sürede ulaşmaktı. Bunun tek yolu ise sıkı çalışmak ve mütevazı bir hayat sürerek para biriktirmekti. Bu fakir fakat onurlarından taviz vermeyen Anadolu köylülerinin çoğu okuma yazma bile bilmiyordu. Bununla birlikte kendi aralarında sıkı bir dayanışma içindeydiler.[14] Türk işçilerinin çoğu sadece kas gücü gerektiren demir-çelik fabrikalarında, tabakhanelerde, otomobil ve sabun fabrikalarında çalışıyorlardı.[15] Otomobil fabrikalarının merkezi olan Detroit çevresindeki Türklerin yaşamını inceleyen bir araştırmada, Birinci Dünya Savaşı öncesi burada yaklaşık 2000 Türk göçmenin bulunduğunu, bunların çoğunun İngilizce bilmediklerini ve diğer işçilerle rekabet edemeyecek kadar vasıfsız oldukları kaydedilmektedir.[16] Özellikle Detroit'te çalışan Anadolu kökenli bu işçilerin, biraz daha fazla ücret ödenen ama aşırı sıcak nedeniyle başka milletlerden olan işçilerin çalışmak istemedikleri demir çelik fırınlarında çıplak vücutla çalıştıkları kaydedilmektedir.[17] Gene burada çalışan işçilerin sendikal hareketlere rağbet etmedikleri ve hatta diğer işçiler greve gittiklerinde dahi işyerlerine polis nezaretinde girerek çalışmaya devam ettikleri

belirtilmektedir. Türk işçilerinin bu sıkı çalışma disiplini ve iş ahlakı konusundaki ünleri Amerikan siyaset çevrelerinde ve işverenler arasında da yayıldığı anlaşılmaktadır.

Nitekim, Kurtuluş Savaşı yıllarında Milli Mücadele'yi Amerikalılara anlatmak için New York'ta Hamsharey (Hemşeri) adlı bir gazete çıkaran Musa Cömert, Atatürk'e yazdığı bir mektupta şöyle diyor; "Bazıları tarafından yayılan fikirlerin aksine olarak Türkler çalışkan, namuslu ve halimdirler… Amerika fabrikalarında binlerce Türk ve Kürt istihdam ediliyor. Birçokları Detroit kasabasında bulunan otomobil fabrikasında çalışıyor. Eminim ki Mr. Ford bunların iş hususundaki ehliyet ve iktidarını tasdik eder."[18] Ohio eyalet arşivlerinde bulunan bir dokümanda da o zamanlar bir sanayi şehri olan Cleveland'da yaklaşık 500 Türkün bulunduğu, bunların hemen hepsinin bekar erkeklerden oluştuğu ve bölgedeki demirçelik fabrikalarında çalıştıkları belirtilmektedir.[19]

Türkleri diğer göçmen gruplarından ayıran önemli bir özellik de Türklerin Amerika'ya yerleşmek maksadıyla değil de bir süre kalıp, olabildiğince fazla miktarda para biriktirmek ve ülkesine geri dönerek rahat ve konforlu bir hayat sürmektir. Bu kalış süresi kişilere göre değişmekle birlikte, Karpat'a göre Osmanlı topraklarından Amerika'ya göç eden Hıristiyan azınlıkların üçte biri ve Türklerin de yarısından fazlası anavatanlarına geri dönmüşlerdir.[20]

Özellikle 1923'te bağımsız Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulduktan sonra Türklerin çoğu memleketlerine dönmeyi tercih etmişlerdir. Frank Ahmed de benzer gözlemlerde bulunmakta olup sayıları üç bini bulan Boston çevresindeki Türklerin çoğunun ABD'deki büyük çöküşün başladığı ve işsizliğin had safhaya ulaştığı 1920'lerin sonunda Türkiye'ye geri döndüklerini kaydetmektedir. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Türklerin en yoğun olarak yaşadığı şehirlerden birisi olan Detroit yöresindeki Türk aileler üzerinde araştırma yapan Bilge, 1970 yılında bu bölgede ancak yirmi kadar eski Türk göçmeninin yaşadığını tespit etmiştir.[21] Ohio eyalet arşivlerinde bizim bulduğumuz kayıtlar da bu tersine göç trendini doğrulamaktadır. Savaş öncesi sayıları beş yüzü bulan Cleveland'daki Türklerin 1930'larda yüz civarında kaldığı belirtilmektedir.

Türkleri memleketlerine dönmeye zorlayan önemli bir neden de Amerika'da evlenebilecekleri uygun kadın bulamamalarıdır. Kaynaklar, bu dönemde Amerika'ya göç eden Türklerin tamamına yakınının bekar erkeklerden oluştuğu konusunda hemfikirdirler. Bu muhafazakar ve geleneklerine bağlı Anadolu erkekleri, Müslüman olmayan kadınlarla evlenmeyi uygun bulmamışlardı. Çoğu zaman dil bilmemeleri, diğer kültürleri tanımamaları ve nihayet işyerlerinin dışında Amerikalılarla iletişim kurmamaları gurbetçi Türk işçilerinin Amerikan yaşam tarzına entegrasyonunu engelleyen diğer faktörlerdir. O zamanlar hemen hepsi bekar odalarında yaşayan Türkler aşağıda açıklanacak bazı nedenlerden dolayı da Amerikan toplumundan tecrit edilmiş halde yaşamışlardır. Ancak hem Frank Ahmed hem de Barbara Bilge sınırlı sayıda da olsa bazı Türklerin Amerikalılarla evlendiğini ve hatta Türkiye'de bıraktıkları eşleri olsa bile bunları yeni eşlerine söylemediklerini kaydetmektedirler. Amerika'da evlenen Türk sayısının iki yüz civarında olduğu tahmin edilmektedir.

İlk Türkler Amerikan Toplumuna Neden Entegre Olamadılar?

Amerika'ya göç eden Osmanlı tebaasından olan Ermeniler, Yunanlılar ve Suriyeli Hıristiyanlar yeni hayat tarzına kolayca uyum sağlayıp kendi kültür merkezlerini ve yerel iletişim ağlarını kurmayı başarırken, Türkler daha sonraki Türk göçmenlere altyapı hazırlayacak kalıcı kurumlar yaratmada başarılı olamamışlardır. Bu dönemde Amerika'da kalıcı bir Türk toplumunun kurulamamasının pek çok nedeni vardır. Öncelikle, Türklerin çoğu ne Amerikan toplumu ne de bu ülkenin hukuki ve siyasi yapısı hakkında yeterli bilgi sahibi değillerdi. Bu nedenle de içinde yaşadıkları topluma herhangi bir şekilde kültürel yakınlık da duymamaktaydılar. Karpat'ın ifade ettiği gibi, Türk göçmen işçileri kendilerine kültürel olarak yabancı gördükleri Amerika'ya sadece maddi zorluklardan dolayı geldiklerine inanıyor ve bu ülkede mümkün olduğunca kısa süre kalmak istiyorlardı.[22] Öte yandan Türkler, Hıristiyan dünyasını tehdit eden en son İslam devleti olan Osmanlı'yla ilişkili olduklarından hem en çok korkulan hem de en çok dışlanan Müslüman gruptu.[23] Amerikan şehirlerine akışı hızla süren eski Osmanlı azınlıkları (Ermeni, Rum ve Hıristiyan Araplar) anlattıkları abartılı hikayelerle zaten kötü olan Türk imajını iyice pekiştiriyorlardı. Bu yeni gelen azınlıklar, Amerikan yönetimini kendi yanlarına çekebilmek için Türkler aleyhine sürekli propaganda faaliyetlerinde bulunuyorlardı. Üstelik Amerikan gazetelerinde çıkan Türkler aleyhindeki yazılara Amerikan siyasetçileri ve aydınları da destek veriyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'nda Almanların yanında yer alması Türklere yönelik propagandaları daha da şiddetlendirdi. Nitekim, I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin Washington büyükelçiliğini yürüten Ahmet Rüstem Bey, Ermeni iddialarının ayyuka çıktığı ve Türklerin dini ve milliyetiyle alay edildiği bir zamanda Amerikan yönetiminin sessiz kalmasını hazmedememiş, diplomatik nezaket kurallarını da bir tarafa bırakarak 8 Eylül 1914'te Evening Star gazetesine bir mülakat vermişti.[24] Büyükelçi bu mülâkatta, Başkan Wilson'un Türkiye ve Türkler aleyhine çıkan yazılar karşısında hareketsiz kalmasını protesto etmiş ve hatta Amerikalıların Filipinlerde uyguladıkları water cure adı verilen işkenceleri ve zencilere karşı uygulanan ayrımcı politikaları örnek göstererek, Amerikan aydınlarının ve siyasetçilerinin Türkiye'deki Ermenilerin Ruslarla işbirliği yapmaları nedeniyle Osmanlı Devleti'nce tehcir edilmeleri konusunda eleştiri yapmaya haklarının olmadığını

söylemişti. Büyük sansasyon yaratan bu protesto olayından sonra büyükelçi A. Rüstem Bey, Washington'u terk etmiştir.

Eyaletlerdeki mahalli basının da tavrı farklı değildi. Aynı fabrikalarda çalışan ve yakın mahallelerde oturan Türk işçiler ile Ermeni ve Yunanlı göçmenler arasında sık sık kavgalar çıkıyordu. Hatta aynı okulda öğrenim gören Türk çocukları, Ermeni ve Yunanlı çocuklarca sık sık dövülüyor ya da tehdit ediliyordu.[25] Yerel basında da bu kavgalar abartılarak veriliyordu. Bu nedenle de, Ahmed'in belirttiğine göre, yerel gazeteler Türklerin yoğun olarak yaşadığı mahalleden bahsederken barbary coast yani barbarlar sahili diye bahsediyorlardı. İşte, gerek tamamına yakınının eğitimsiz olması ve dolayısıyla kendilerine önderlik yapabilecek liderlik kadrosundan mahrum olmaları ve gerekse kendilerini hiç de dostça olmayan bir sosyal çevrede bulmaları nedeniyle, ilk nesil Türk göçmenler

pasif ve sessiz bir göçmen grubu olarak kaldılar. Halman'ın belirttiği gibi, onlar için önemli olan şey Amerikan sosyal yaşamına katılmaktan çok kendi kültürlerini korumaktı.[26]

Bu genel yargıya rağmen Amerika'daki erken dönem Türk diasporasının en azından kendi aralarında sıkı bir dayanışma içinde olduklarını görüyoruz. Hatta bazen Türkiye'nin çıkarlarını korumak için harekete geçtiklerini gösteren olaylar da yok değil. Örneğin, Türklerin normal günlerde Türk kahvehanelerinde toplandıklarını ve tavla ve diğer kağıt oyunları oynadıklarını, Anadolu Klüpleri ya da Türk Teavün Cemiyeti gibi organizasyonlar kurduklarını ve buraları birer toplumsal merkez olarak kullandıklarını biliyoruz. Bu merkezler vasıtasıyla anavatan Türkiye ile irtibat devam ettirilirken, aynı zamanda buralar Cuma namazlarının kılındığı, cenaze definlerinin organize edildiği yerler olarak dini fonksiyonlar da ifa ediyordu. Bir diğer aktif kurum da başta New York ve Detroit olmak üzere Türk cemaatının bulunduğu değişik şehirlerde şubeleri açılan Hilali Ahmer yani Kızılay Cemiyeti'dir.[27] Kızılay, bir yandan yerel düzeyde Türk cemaati üyelerine yardım ederken, zaman zaman da Türkiye'deki ihtiyaç sahipleri için yardım toplayan bir sosyal yardımlaşma cemiyeti olarak hizmet görmekteydi. 1920'lerde Columbia Üniversitesi'nde sosyoloji alanında eğitim gören Sabiha Sertel anılarında, kendi girişimiyle New York ve çevresindeki Türkleri örgütleyerek Türk Teavün Cemiyeti adlı sosyal amaçlı bir örgüt kurduklarını ve bu cemiyetin başka şehirlerde de şubeleri açıldığını ve hatta Birlik adında haftalık bir gazete çıkardıklarını belirtmektedir.[28] Gene bu cemiyet merkezlerinde hem Türkiye'deki yetimler hem de Milli Mücadele için 1 milyon Türk Lirasını aşkın para toplanıldığı kaydedilmektedir.[29]

Öte yandan Kızılay'ın, Cumhuriyet kurulduktan sonra Ankara hükümeti adına bazen yarı resmi görevler de üstlendiğini görüyoruz. Örneğin gene Frank Ahmed'in kitabından öğrendiğimize göre, Türkiye'de soyadı kanunu kabul edildiğinde Amerika'daki Türklerin Kızılay şubelerine giderek kendi seçtikleri soyadlarını kaydettirmeleri istenmiştir. Daha sonraları da sayıları azalsa bile Amerikalı Türklerin ülkelerine yönelik ilgileri ve yardımları devam etmiştir. Örneğin, 1939 Erzincan depreminden sonra Amerika'daki Türklerin mağdurlar adına hem yüklü miktarda para topladıkları hem de depremzedelere 25 bin çadır gönderdikleri bilinmektedir. Demek ki, her ne kadar Amerikan Türkleri, Amerikan toplum hayatına aktif olarak katılmasalar da kendi aralarında sıkı bir dayanışma içinde oldukları ve birbirlerine yaslanarak ayakta kalmaya çalıştıkları anlaşılıyor.

Son olarak, acaba Türklerin kendi çıkardıkları bir yayın organı var mıydı? Bizim arşiv araştırmalarımızda doğrudan doğruya Türklerin çıkardığı günlük ya da haftalık bir gazete ya da dergiye rastlayamadık. Eldeki kaynaklarda da konuya pek değinilmemiştir. Bununla birlikte, New York şehir almanağında Türk Teavün Cemiyeti'nce aylık bir bülten yayınlandığından bahsedilmektedir. Osmanlı Hariciye Nezareti'nden bir süre çalıştıktan sonra istifa edip New York'ta yaşamakta olan eski memurlardan Musa Cömert tarafından Mustafa Kemal'e gönderilen 6 Şubat 1922 tarihli bir mektupta da, kendisinin Türklerin sesini Amerikalılara duyurmak amacıyla New York'ta Hemşeri adında bir gazete çıkardığını ancak maddi zorluk içinde olduğu için kendisine yardım edilmesi gerektiğini anlatmaktadır.[30] Ancak bu çeşit yayınların hiçbir zaman Amerikan kamuoyuna Türkiye'nin görüşlerini anlatacak büyüklüğe ve niteliğe ulaşmadığı da bir gerçektir. Nitekim aynı dönemde Suriye kökenli Hıristiyan Arapların üç ayrı günlük gazete ve bir de ayda iki kez çıkan bir dergileri olduğunu

öğreniyoruz. Benzer şekilde, Ermenilerin de bir günlük gazete ve iki adet haftalık siyasi dergi çıkardıkları ve bu yayınlarda daha çok Türkiye karşıtı iddiaların yer aldığı belirtilmektedir.[31]

Bütün kaynaklar, erken dönemde Amerika'ya göç eden Türklerin kendi anavatanlarındaki gelişmeleri yakından izlediklerini kaydetmektedir. Kurtuluş Savaşı'nın başlangıcında bazı Türkler Milli Mücadele'ye katılmak üzere Türkiye'ye geri dönmüşlerdir. Yunanlıların İzmir'i işgali ise onları adeta çıldırtmış, işyerlerinde beraber çalıştıkları Yunanlılarla kavgaları daha da artmıştır.[32] Fakat Anadolu hareketinin başarılı olması ve bağımsızlığın uluslararası alanda ve bu arada Amerika tarafından da, tanınması bu eski Osmanlı yeni Türkiyeli göçmenler için büyük bir gurur kaynağı olmuştur. Yu

karıda bahsedilen cemiyet merkezlerinde cumhuriyet bayramları coşkuyla kutlanmıştır. Atatürk, yeni Türk devleti ile ABD arasındaki ilişkileri düzeltmek için 1923 yılında Gülcemal gemisini New York'a göndermiş ve Amerika'nın pek çok yerinden Türkler, Rumlar, Ermeni ve Yahudiler de Amerika'ya gelen ve ay yıldızlı bayrağımızı taşıyan bu ilk Türk gemisini görmeye gelmişler, hatta bazıları yine bu gemiyle Türkiye'ye geri dönmüşlerdir.[33] Bu ülkede kalanların ise kendilerini daha güçlü hissettikleri ve hatta Ankara hükümeti adına bir nevi propaganda ve lobicilik faaliyetine de giriştikleri anlaşılıyor. Araştırma sırasında bizim elde ettiğimiz ve Türk Teavün Cemiyeti'nce hazırlanılıp Amerikan yönetimi ve kongreye hitaben yazılmış bir memorandumda, Türkiye ile ABD arasında Lozan Barış Konferansı sırasında imzalanan dostluk ve ticaret antlaşmasının onaylanması için çağrıda bulunuluyor. Tarih belirtilmemekle birlikte muhtemelen 1923 yılında yayınlandığı anlaşılan bu bildiri, Özgür Ülkenin Liderlerine: Amerika'daki Türklerden Bir Bildiri başlığını taşıyor. [34]

Bildiride, Yunan ve Ermeni iddiaları reddediliyor ve Türk Amerikan ilişkilerinin karşılıklı çıkar esasına göre yeniden kurulması gerektiği vurgulanıyor. Ayrıca, Amerikan Türklerinin kanunlara riayet eden, sıkı çalışan, vergi veren ve suç işlemeyen kişilerden oluştuğu anlatıldıktan sonra, Türkiye'de yeni kurulan demokratik cumhuriyetin övgüyü hak ettiği ve barışsever Amerikan hükümetince mutlaka desteklenmesi gerektiği belirtiliyor. Türklerin, kongre üyelerini etkilemek için başka ne gibi faaliyetler yaptıkları konusunda herhangi bir bilgimiz yok, ancak dostluk antlaşması 1927 yılına kadar onaylanmamıştır. Bununla birlikte bu bildiriyle, Türklerin ABD yönetimini etkilemeye yönelik bir hareketi olduğu konusunda da şüphe yoktur. Bu olay hem Türklerin Amerika'daki ilk sesi olması bakımından hem de Türk hükümeti adına ilk lobicilik faaliyetini oluşturduğundan son derece önemlidir. Denilebilir ki Türkler artık savunma psikolojisinden kurtulup Amerikan kamuoyuna kendilerini aktif olarak tanıtmaya başlamışlardır.

Sonuç ve Değerlendirme

Türklerin Amerika'da belli bir sayıya ulaşıp kalıcı kurumlar kurması için yarım asır daha geçmesi gerekmiştir. İkinci Dünya Savaşın'dan sonra bir taraftan ABD ve Türkiye arasında gelişen siyasi ilişkiler, öte yandan NATO bünyesindeki personel değişimi her iki ülke halkının birbirlerini daha yakından tanımasını sağlamıştır. 1965 yılında göçmen yasasındaki kota uygulamasının kaldırılması ile birlikte göç kapısı yeniden açılmıştır. Türkiye'den de her yıl bu imkandan yararlanmak isteyen en az 2000 kişi ümit ettiği zenginliğe kavuşmak için ABD'ye göç etmiştir. Amerikan resmi istatistiklerinde sayılarının yüz bin civarında olduğu belirtilen Amerika'daki Türk kökenli nüfusun gerçekte bunun çok üstünde olduğu tahmin edilmektedir. Çünkü illegal yollardan giren pek çok kişinin bu istatistiklere dahil

edilmediği belirtiliyor.[35] Hangi nedenle ve nasıl gitmiş olursa olsunlar, bugün Amerika'nın belli başlı her şehrinde Türklere rastlamak mümkündür.

İkinci Dünya Savaşı sonrası ABD'ye yönelik Türk göçü ayrı bir inceleme konusu olmakla birlikte şu kadarını belirtmek yeterli olacaktır: Bu dönemde Türkiye'den göç edenler daha çok eğitimli, kendine güvenli ve dünyayı tanıyan orta ve üst sınıflardan oluşmaktadır ve ülkemizden ABD'ye "beyin göçünü" temsil etmektedir. Osmanlı'nın son döneminde bu ülkeye gidenlerden farklı olarak bunlar, bir yandan Türk kimliğine kuvvetle sahip çıkarken öte yandan da içinde yaşadıkları ABD toplumuna her düzeyde katkıda bulunabilmek için gayretle çalışmışlardır. Bugün Amerika'daki Türk toplumu arasında yüzyılın başındaki ilk kuşak Türklerden geriye kalan fazla bir şey yoktur. Belki nadiren onların çocuklarına rastlanırsa da, sayıları 300 bini bulan bugünkü Amerikan Türk toplumunun çekirdeğini 1950'lerden sonra bu ülkeye yerleşen "beyin göçü" kuşağı oluşturur. Bununla birlikte unutmamak gerekir ki çaresizlik içinde çırpınan bir toplumun üyeleri ve batmakta olan bir imparatorluğun son temsilcileri olarak Amerika'ya gitmiş olan ilk nesil, en azından bizi yüzyılın başından itibaren ABD'de temsil etmişlerdir. Fakir Anadolu köylülerinin çoğu bu ülkede adeta misafir gibi yaşamışlar, geriye kalıcı hiçbir eser bırakmadan ülkelerine geri dönmüşlerdir. Diğer bazılarını ise ölüm gurbette yakalamış ve bulundukları şehirlerde gömülmüşlerdir. Böylece iradeleri dışında da olsa mezar taşlarına yazılan Türkçe isimler ve kazınan ay yıldızlar vasıtasıyla Amerika'da kalıcı ilk Türk izlerini bırakabilmişlerdir.

1 Bu konudaki belli başlı kaynaklar için bakınız Frank Ahmed, **Turks in America, The Ottoman Turks' Immigration Experience** (Greenwich, Conn.: Columbia International, 1986); Kemal Karpat, "Turks in America", **Less Annales de l'Autre Islam,** No: 3, 1995, s. 231-252; Barbara J. Bilge, **Variations in Family Structure and Organization in the Turkish Community of Southeastern Michigan and Adjacent Canada,**Ph. D. dissertation, Department of Antropology, Wayne State University, Detroit, Michigan, 1985. Ahmet Emin Yalman, "Amerika'da Türk Muhacirler", **Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası,** (1918). Yalman'ın bu yazısı Naki

Konyalı tarafından Türkçe harflerle **Toplumsal Tarih** dergisinde yayınlanmıştır. Bkz. "Ahmet Emin Yalman'ın Kaleminden Amerika'daki Göçmen Türkler", **Toplumsal Tarih,** Sayı 92, (Ağustos 2001), s. 26-30. Birol Akgün, "Bilinmeyen Tarih "**National Geographic Türkiye,** Eylül (2001), s. 116-117.

2 Bkz. Kemal Karpat, "Caliye", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,** cilt 7, (1993), s. 34-38.

3 Karpat, 1993, s. 35.

4 Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Berrak Kurtuluş, **Amerika Birleşik Devletleri'ne Türk Göçü**: **Göç Süreci ve Özellikleri,** (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı 1999), s. 13-15.

5 **Kurtuluş**, 1999, s. 32.

6 Meluncanlar hakkında genel bilgi için bkz. N. Brent Kennedy and R. Vaughan Kennedy, **The Melungeons**: **The Resurrection of a Proud People,** (Mecon: Mercer University Press, 1997). Ayrıca yapılan son araştırmaların değerlendirilmesi için bkz. N. Brent Kennedy, "Meluncan Araştırmalarında Son Durum", **Türk Dünyası Tarih Dergisi,** sayı 114 (1998).

7 Bkz. Kemal H. Karpat, "The Ottoman Emigration to America, 1860-1914", **International Journal of Middle East Studies,** cilt. 17, (1985), s. 175-209.

8 Karpat, 1993, s. 35.

9 Karpat, 1985, s. 182.

10 Bkz. Ahmed, 1986; Karpat, 1995; Bilge, 1985.

11 Bilge, 1985.

12 Karpat, 1995.

13 Ahmed, 1986: XV.

14 Sabiha Sertel, **Roman Gibi, 1919-1950**, (İstanbul: Ant yayınları, 1969).

15 Sertel, 1969, s. 42.

16 Bilge, 1986, s. 73.

17 Sertel, 1969, s. 57.

18 Bu mektubun tam metni için bkz. Bilal N. Şimşir, **Atatürk İle Yazışmalar I,** (**1920-1923**), (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981), ss. 175-177.

19 Writers' Program (Ohio): "Turks", **The Peoples of Cleveland Ethnic Group Histories Manuscript, 1939-1942**, s. 237-240. Ohio State Archives and Historical Society, Columbus, Ohio.

20 Karpat, 1995.

21 B. Bilge, “Turkish-American Patterns of Intermarriages”, Barbara C. Aswad and Barbara Bilge (Eds.), **Family and Gender Among American Muslims.** (Philadelphia, PA: Temple University Press, 1996).

22 Karpat, 1995.

23 Bilge, 1985: 56.

24 Bkz. Mine Erol, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Amerika Büyükelçisi A. Rüstem Bey,** (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1973), s. 20-23.

25 Yalman, 2001, s. 30.

26 Talat S. Halman, “Turks”, Thernstorm, Stephen (Ed.). **Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups,** (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1980), s. 992-996.

27 Bilge, 1985, s. 56.

28 Bkz. Sertel, 1969, s. 53-55.

29 Sertel, 1969, s. 64.

30 Şimşir, 1981, s. 173-174.

31 **New York Panorama**: **A Comprehensive View of the Metropolis,** (New York City, NY: Random House, 1938), s: 116-117.

32 Ahmed, 1986, s. 86.

33 Sertel, 1969, s. 62.

34 Turkish Welfare Association, Inc., **To the Leaders of the Country of the Free**: **A brief from the Turks in America,** (New York: Turkish Welfare Association, tarihsiz).

35 Örneğin 1990 nüfus sayımı istatistiklerinde New York şehrinde Türklerin sayısı 9500 olarak gözükürken, bölgede yaşayan Türkler aslında bu sayının en az üç kat daha fazla olduğunu belirtiyorlar. Bkz., P. Belluck, “In the Queens Mosaic, A Turkish Inlay: Community Takes Root in Sunnyside”, **The New York Times**, (2 Nisan, 1996).

Amerikan Yerlileri ve Türk Dünyasının Kültür Varlığı Arasındaki Paralellikler / Doç. Dr. Ahmet Ali Arslan [p.897-912]

DOÇ. DR. AHMET ALİ ARSLAN

Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi /Türkiye

Amerikan Yerlilerinin geçmişinde, onlar ailelerini koruyup, düşmanca saldırılara karşı savaştıkları ölçüde hürmetle karşılanır, kahramanlıklarına göre verilen adlarla şereflenirlerdi. 'Soluk Benizli'ler, Yerliler arasında, yaşamanın yegane sebebi olan "şeref"i de sulandırdılar. Eskiden mensup oldukları kabilelerinin varlığı ile övünen Yerliler, Amerikalılar gibi 'dünya vatandaşı' oldular. Yerliler arasında Amerikan resmi dairelerinin lütfettiği ölçüde sözde hayat standardı yükseldikçe, Yerli Kızılderili savaşçıları arasında büyük önemi olan şeref ve onurun kalitesi de aynı ölçüde zirvelerden ayağa doğru düşüş gösterdi… Sonunda, 'White Man' (Soluk Benizli) galip geldi… Amerikan Yerlilerini kendisine benzetti…" (Bir Garibin Not Defterinden. Washington-D.C. 1989)

Gök Tanrının onları "Kara Kazın" deryaların dibinden gagasında getirdiği çamurdan yaratıp, can verip, "…Konuş!…" dediği günden beri gururluydular. Onurlu ve merhametliydiler. Üzerinde doğup, büyüyüp, öldükleri topraklarını ve inançlarını tahrip edenlere karşı, aynı ölçüde merhametsizdiler. Türk yürekli ve su karakterliydiler.

Amerikan Yerlilerinin bu insanüstü özelliği bundan 510 yıl önce Kristof Kolomb'un Yerlilerin ülkesine ayak bastığı günden bugüne kadar hiç değişmedi. Onlar çocuklarını hep bu terbiye ile büyüttüler.

Bir genç kız buluğ çağına girdiğinde onun "toprak ana" gibi mukaddes bilinip, onda görülen bu değişikliğin sebepleri ve sonuçları özel bir merasimle kendisine anlatılırken, Lakota Yerli Kızılderili kabilesinin "aksakalı" ve bilge kişisi olarak hürmet edilen Şamanı, Slow Buffalo (Sakin Buffalo)'nun merasim sırasında dile getirdiği sözlerden Yerli Amerikalıların ruh dünyasını ve hayat felsefesini anlama fırsatı bulmaktayız.

Lakota Yerlilerinin inançlarına göre, insan oğlu Wakan-Tanka (Gök Tanrı)'nın yarattığı en mükemmel varlıktır. İnsanın varlığına saygı, onu yaratanın değerine eş tutulur. Lakota Yerlilerinin Gök Tanrı inancına göre, genç bir kız, Wakan-Tanka'nın kutsadığı "Tree-of-Life" (Hayat Ağacı) dır. Kabilenin Şamanı, kuzey-doğu-güney ve batıya dönerek Ulu Ruhlara ve onların vasıtasıyla Gök Tanrıya yalvarır. Merasim bittikten sonra, genç kıza hitaben konuşmasını sürdüren Lakota Şamanı Slow Buffalo, son öğüdünü herkesin duyabileceği bir tonda şöyle dile getirir: "… Şimdi mensup olduğun kabilene ve insanlarının arasına dönüp, gururunla ve onurunla rahatça, hiç kimseden çekinmeden yaşayabilirsin. Unutma! Toprak Anamız kadar alçak gönüllü ve bir o kadar bereketli olacaksın. Gök Tanrı, atacağın adımlarında ve sahip olacağın çocuklarını büyütmende sana yar olsun. Gök Tanrının senden esirgemediği merhametini, sen de başkalarından esirgeme. Özellikle, kimsesi olmayan yetim çocuklardan merhametini ve yardımını sakın eksik etme. Eğer bir gün,

kimsesiz, aç ve yoksul, yardıma muhtaç bir çocuk senin Tee-Pee (Tipi-Çadır)'ine girerse ve sen, sahip olduğun en son lokma etini ağzına koymuş olsan bile, onu ağzından çıkar ve o yoksul çocuğa ver. Gök tanrının sana bağışladığı merhamet ve bağışın sınırı sonsuz olur…"[1]

"White Men" (Soluk Benizliler) Yerli Amerikan Kızılderililerinin ülkesini 1492'de işgal edip, sonradan Amerika denen kıtaya yerleşmeden önce, onların hayatı güzelliklerle doluydu.

"Soluk Benizli"ler Amerika'ya ayak bastığında bu toprakların asırlardan beri asıl sahibi olan Yerlilerle karşılaştılar. Kendilerine gö

re daha koyu ve güneşten yanmış düzgün bir cilde sahip olan Yerlileri gören Avrupalı "Soluk Benizli"ler, ilk defa karşılaştıkları bu Yerlileri derilerinin renginden dolayı, "Red Man" ve "Red Skin" (Kızılderili) olarak adlandırdılar. Oysa, Amerikan Yerlileri kendilerinin asla "Kızılderili" olarak çağrılmasını istemiyorlar. Amerika Yerlileri Federasyonu, Amerika'nın en güçlü Futbol Klüplerinden başkent Washington D. C.'nin takımı Redskins Futbol takımını izin almadan kullandıkları bu ismi değiştirmeleri için mahkemeye verdi ve mahkeme devam ediyor. Amerikan Yerlileri bu adın "Beyazlar"ın sahip olduğu bir futbol kulübü tarafından kullanılmasını bütün Amerikan Yerlilerine "hakaret" olarak kabul ediyor.

Bu topraklara Avrupa'dan gelen "Beyazlar"ı kendi evlerinde misafir eden, kışlık yiyeceklerini onlarla paylaşan ve sonunda misafirlerinin saldırısına uğrayarak topraklarını kaybeden bu Yerliler, Amerika denen bu kıtaya nereden gelmişlerdi?

Amerikan Yerli kabilelerinin asıl kaynağı ile ilgili bilimsel araştırmalar ve münakaşalar özellikle son yıllarda giderek yaygınlaştı ve önem kazandı. Bu konularda araştırmalarını sürdüren bağımsız uzmanlar, Bering Boğazı'nın her iki yakasında, Sibirya, Alaska ve Alaska'nın güneyinde bulunan insan kemikleri ve toprakta varlığını koruyan insan yağı kalıntıları üzerinde yaptıkları "gen" araştırmalarının sonunda, Asya ve Amerika kıtalarında zamanında yaşamış bu insanların birbirleriyle yakın akraba olduklarını kesin bilimsel delillerle tespit ettiler. Amerika'ya Avrupa üzerinden gelmiş insanların soyundan olan bilim adamları bulunan ve gün ışığına çıkarılan bu gerçeklere sırt çevirmekte ve bu tutumlarından vazgeçmemekte şimdilik ısrar ediyorlar.

Yapılan kazılardan elde edilen fiziki deliller, kesinlikle Asya'dan Amerika kıtasına Bering Boğazı üzerinden büyük göçlerin olduğunu ortaya koyuyor.

Alaska'nın batısında Aleutian (Ana uut-Ana Uç) adaları, Pasifik Okyanusu'nun sularının kapsadığı bir bölgede Asya topraklarına doğru bir şahadet parmağı gibi uzanır. Binlerce kilometrekarelik bir okyanus sahasını kapsayan bu adaların Asya'daki doğma ana topraklarından koparak Kuzey Amerika'ya doğru göç etmeğe başlayan Asyalı kavimlere "atlama taşı" olduğu Amerikan Yerlilerinin nereden, 1492'den sonra Amerika adını alan bu kıtaya geldiğini araştıran bilim adamlarının kafasını meşgul etmektedir.[2]

Asya'dan Amerika kıtasına geçen bu insanlara ait fiziki deliller kesinlikle bulundu ve gün ışığına çıkarıldı. Bu fiziki delillere bir de onların gelirken hafızalarında yaşatarak getirdikleri ve genç nesillere öğreterek, şifahi halk edebiyatının örneklerinden destanları, halk masallarını, efsaneleri ve diğer folklor ürünlerini bu listeye ekleyince durum ciddileşiyor ve manzara tamamen değişiyor. Kuzey

Amerika'da özellikle Bering Boğazı'nın her iki yakasında yaşayan ve güneye doğru kayan ve Kayalık Dağlarını (Rocky Mountains) güneye doğru takip eden bölgelerde yaşayan Yerli kabileler arasında derlenen folklor numunelerinin Orta Asya ve Orta Asya'nın kuzeydoğusundaki Türk soylu insanların arasında da yaşadığının tespit edilmesi, dünyanın bu konu ile ilgili uzman ve araştırmacıları tarafından paha biçilmez deliller olarak nitelendirilmektedir.[3]

Kaliforniya eyaletinin sahil bölgelerinde okyanus kıyısına yakın yerlerde yaşayan Pala Yerli kabilesinin ileri gelenleri, çok uzaklardan "Gün batımı tarafındaki ulu topraklardan" büyük atalarının asırlar önce, Kuzey Amerika denen topraklara nasıl göç ettiklerini halk destanlarında canlı tutarak, nesilden-nesle şifahi edebiyat yoluyla aktarmaktadırlar. Bu geçişi anlatan destanlardan biri şöyle başlıyor: "… Asırlar ve asırlar evvel, mensup olduğumuz halk, büyük denizlerin ötesinde Gün batımı tarafındaki topraklarda mutlu ve mesut yaşıyorlardı. Bugün yaşadığımız Amerika topraklarına doğru büyük göç başlamadan önce, ulu atalarımız, büyük denizlerin diğer yakasında mesken kurmuşlardı…"

"… Büyük atalarımızın o zaman inandıkları en büyük ilah, Göktanrı Sivaş'tı. Uyot ise, mensup olduğumuz milletin Savaş tanrısıydı. Düşmanlarımızla yaptığımız savaşlarda bize daima o yardım ve öncülük ederdi. Milletimin mutluluğunu temin etmek için gereken işlerin tamamlanması ve yerine getirilmesinden Göktanrı Sivaş'a karşı sorumluluk taşıyan tek otorite Uyot'tu…"

"… Ulu atalarımız Gün batımı tarafındaki topraklarda yaşarken, Gün doğan taraftaki topraklara doğru göçmemiz gerektiğini milletimin kaderinden sorumlu olan Uyot emretti. Bugün üzerinde yaşadığımız bu topraklar bize Göktanrı tarafından vaat edilmiş topraklardır. 'Göç!'…Uyot tarafından atalarıma bildirilen buyruk, bu bir tek kelimeden ibaretti…"

"… Doğduğumuz Ana Yurttan kopup, yaptığımız sağlam kayıklarla Gün doğan taraftaki bilmediğimiz topraklara ulu atalarımız ayak bastıklarında, her şey yeniden başlamıştı…"

"… Bu büyük göçte başımıza gelebilecek felaketlerden korunmak ve sakınmak için, her çareye başvurup,

bir-birimizi kaybetmemek arzusundaydık. Kalın sis içerisinde kayıklarımızla yolumuza devam ederken, diğer kayıklardaki kardeşlerimizi kaybetmemek için ana dilimizde milli destan ve türkülerimizi toplu olarak yüksek sesle bağıra-bağıra söylüyorduk…"

"… Nihayet Gün batan taraftaki kara bulutlar, donuk bir ışık huzmesi tarafından derinlemesine yarıldı. Bu bulutlar geride bıraktığımız Ana Yurt toprakları üzerindeki kara bulutlardandı. Gün batan taraftan başlayan bu ışık huzmesi, yavaş-yavaş Gün doğan tarafa doğru yayılmağa başladı. Bu ışık ilk önce boz renkliydi. Daha sonra sarı ve sonunda bu sis alev rengini aldı. Arkasından alemi aydınlatan Güneş bizlere yüzünü gösterdi…"[4]

Kuzey Amerika yerlilerinden Nootka kabilesi, kendi Totem direklerinde kullandıkları "Bozkurt" motifini kulakları hücum halindeyken arkaya yatmış, uzun ve sivri dişli, yukarıya doğru kalkmış sivri burunlu ve alev-alev yanan keskin gözlerle tasvir etmektedir. Nootka kabilesinin reisi Assu, "Bozkurt Destanı" hakkındaki destanı açıklarken, bu destanın Nootka kabilesinden bir kadınla evlenen Cape Mudge'li, We-Wa-Kai'nin söylediği destan olduğunu kaydetmiştir. Reis Assu'ya göre, Nootka Kabilesi

bir Bozkurttan türemiştir. Bu Nootka Kabilesi, diğer komşu Yerli Kabileleri tarafından “Bozkurttan Türemiş” Yerli Kızılderili kabilesi olarak bilinmektedir.

Nootka Yerli Kızılderili kabilesinin reisi Assu, Bozkurt Destanının başlangıç sözlerini şöyle açıklıyor:

“…He ji he he

Ji ha ha i ha ha ji

Wa ka gin ko ko kelah-(Bir sağa, bir sola sallanıyorum,)

Ise lah in wa uk-(Benimle kol-kola girip oynayanlarla birlikte.)

Ge sa kolah-(İlk defa ben yaratıldım ki,)

Que os oguala-(Benden önce ulu olarak kimsenin yaratılmadığını haber vereyim.)

Wa la sa lekua glukwalah-(Tanrı onu ulu olarak yarattı ki,)

Gel sa Kwlah i jun tla-(İlk akla gelen o olsun.)[5]

Bu konuda işin en can alıcı yanı, Amerika’da bugün varlıklarını devam ettiren Yerli Kabilelerle Sibirya’da yaşayan Saha Sire, Altay, Hakas, Tuva Televit ve Şor Türklerinin yaşatmakta oldukları adet, anane, gelenek ve mevsimlik dini merasimlerin birbirlerine benzemesi ve büyük paralellikler göstermesidir.

Burada üzerinde durmak istediğimiz asıl konu, kaynağı ve kökü asırlara dayanan yaşanmış bir medeniyetin “gen” parçaları olarak kabul edebileceğimiz kelimeler ve folklor malzemelerinin akademik bir terbiye çerçevesi dahilinde tahlil edilmesidir.

Bu araştırmanın başlangıcı, rahmetli doktora hocam Prof. Dr. Ahmet Edip Uysal’ın denetiminde 1970’lerde başladığım akademik araştırma yıllarına rastlamaktadır. Kars ve Kars’a bağlı 16 kazanın köylerinden teyple derlediğim 250 tane halk masalından bazılarını Amerikan Yerlilerinin masalları arasında bulmam cesaretimi artırdı. Bu tespit, Amerikan Yerlileriyle Türk Dünyasının kültür hazinesi arasındaki paralelliklerin gün ışığına çıkarılması açısından ileriye doğru atılmış ilk adımlardan sayılabilir.

Amerika Yerlileri arasında yaşatılan mevsimlik ve dini maksatlı merasimler şehirli ve yerleşik olanlara kıyasla toprakla ve tarımla uğraşan ve nispeten göçebe olanlar arasında daha yaygındır. Mevsimlik kutlama ve geleneksel merasimlerin başında Amerikan Yerlilerinin “Yeni Yılın Başı” dedikleri ve Mart ayında yaptıkları kutlama törenleri ve şenlikleri gelmektedir.

Amerika’daki Yerliler arasında her yıl tekrarlanan mevsimlik “Yeni Yılın Başı” kutlamaları, “…Eski bir yıldan yeni bir yıla, ölümden yeniden dirilişe geçişi, kısırlıktan kurtulup yeniden üremeğe dönüşü anmak ve kutlamak gayesiyle yapılmaktadır…”[6]

Amerika’nın Batısında Kaliforniya eyaleti ve buna yakın bölgelerde dağınık bir şekilde yaşayan Amerikan Yerli kabilelerinden Yurok, Karuk, Hupa, Yuki, Pomo, Modoc ve Maidu kabileleri yeni yılın başlangıcı olarak kabul edilen Mart ayında, tabiatın yeniden canlanması ve uyanmasına bağlı olarak

yeniden doğuşu kutlarlar. Bu tür merasimleri, her kabilenin bilge kişisi olarak kabul edilen o kabilenin Şamanı yönetmektedir.

Saha Sire'de kutsal olarak bilinen ve özel bir hürmet ve saygı gören "direğe" Saha Türkleri "Serge" diyorlar. Bu direk, Alaska ve Alaska'nın güneyindeki Yerlilerin hazırladıkları gibi, çeşitli motif ve simgelerle bezenerek en önemli meydana veya kabilenin çadırlarının kurulduğu alanın orta yerine dikilir. Amerikan Yerlileri bu "direk"lere Totem diyor. Saha Sire'ye yaptığım araştırma gezisinde bu Sergelerden birisinin İlimler Akademisi'nin giriş kapısının önüne dikilmiş olduğunu gördüm. Sahaların Serge dedikleri bu direk, Gök Tanrı'nın yer yüzündeki simgesi olarak bilinir. Uçmağa, bu direği takip eden ve gökyüzünün derinliklerine uzanan yoldan gidilir.[7]

Saha Sire'de olduğu gibi, Yeni Yılın başlangıcında "diriliş"le ilgili kutlamalarda Amerikan Yerlileri kabilenin yaşadığı köy veya kampın orta yerine uzun ve düzgün bir direk dikerler. New Mexico, Arizona ve Kaliforniya eyaletlerinde yaşayan yerli kabileler köyün orta yerine dikilen bu direğin kainatın ekseni olduğuna ve dün

yayı yaratan "Bir"i, yani Wakan Tanka'yı (Gök Tanrı) temsil ettiğine inanırlar. Aynı inanç, yerleşik Yerliler anlamına gelen Pueblo yerlileri arasında da aynı şekliyle yaygındır.[8]

Maidu yerli kabilesi Kaliforniya eyaletinde yaşayan kalabalık Yerli kabilelerinden biridir. Wakan Tanka'ya daha yakın olmak, Yeni Yılda saadet, sağlık ve bol ürün bahşetmesi için Mart ayında yakarış merasimi düzenlenir. Bu yakarışla ilgili olarak yapılan merasim sırasında kabilenin Şaman'ı bu düz direğe tırmanır.[9] Köyün tam orta yerine dikilmiş olan bu direk, ölümlü dünya (Sahalar buraya Orta Dünya diyorlar) ile ahret arasında kurulan mistik bağı ve mukaddes ruhsal köprüyü temsil eder. Bu "direk"le sembolleşen "Bir", kainatı "Bir"den yaratmıştır. Amerikan Yerli kabilelerin inancına göre her şeyi yoktan var eden "Bir", her şeyi sonunda yine "Bir"in etrafında geri toplayacaktır. Saha Sire'de "Serge" olarak saygı duyulan ve meydana dikilen direk, Saha Sire'de Saha Türklerinin inançlarına paralel olarak, Amerikan Yerlileri tarafından da Gök Tanrının yer yüzündeki sembolü olarak kabul edilmektedir.

Kuzey Amerika'da yaşayan Yerli kabilelerden Kutenai ve Crow (Karga) kabileleri de köylerinin orta yerine dikilen "direği" kabileleriyle Gök Tanrı arasında kurulan bağ ve mukaddes bağlılığın köprüsü olarak kabul ederler.[10]

Amerikan Yerlileri tarafından "Great Spirit" (Büyük Ruh), "Manitu" (Tanrı), "Wakan Tanka" (Kutsal Yaratan-Gök Tanrı) olarak adlandırılan Gök Tanrı'ya daha yakın olmak, O'nunla konuşmak, O'ndan yardım dilemek maksadıyla dünya ve kainatın orta direği ve ekseni olarak kabul edilen bu "direğe" tırmanma merasimi, Orta Asya, Sibirya, Altay, Hakas, Tuva Şamanizm'i, bu bölgelerde yaşayan Türk topluluklarının ve boylarının geleneklerinde de yaygın bir şekilde görülmektedir.[11]

Orta Asya'da yaşayan Türk boyları arasında her yıl tekrarlanan dini maksatlı mevsimlik merasimlerde Gök tanrıya daha yakın olmak maksadıyla köyün ortasına dikilen düz "direğe" tırmanma merasimi ile ilgili olarak yaptıkları araştırmalarla Batılı alimler ve araştırmacılar da konuya açıklık getirmeğe çalışmıştır.[12]

Kaliforniya eyaletinde yaşayan Yurok yerli kabilesi, Martta düzenlenen Yeni Yılın Başı merasimlerinde özel hazırlanan ve Big House (Büyük Ev) olarak adlandırılan yerde yaparlar. Delaware eyaletindeki Lenape ve Cheyenne (Çayan) yerlileri yine Big House dedikleri yerde Yeni Yıl merasimlerini Mart ayında yerine getirirler. Baharın gelişi ve tabiatın yeniden canlanarak hayat bulması ile ilgili merasimlerin yapıldığı "Büyük Ev"in dini açıdan derin ve mistik bir manasının olduğu kaydediliyor.

Sözü edilen bu "Büyük Ev"in kendisi Gök Tanrının yarattığı kainatı, onun dört köşesindeki dört direği, üzerine oturtturulan kubbesi Gök Tanrı'nın kudretini, Büyük Evin orta yerine dikilen "direk" ise Gök Tanrı'nın yer yüzüne bastığı "ayağının" yerini sembolize etmektedir.[13]

Amerika Yerli kabileleri ve Orta Asya, Sibirya Türkleri ve diğer Türk boyları arasında "Ağaç"ın çok önemli bir yeri vardır. Amerikan Yerlileri ve Türk Dünyasında ortak olarak yer alan "Tree-of-Life" veya "Hayat Ağacı" üzerinde durulması ve derinliğine araştırılması gereken konulardan biridir.

Rusya Federasyonu'na bağlı Kuzeydoğu topraklarında yaşayan Saha Sire, Altay, Hakas, Televit, Tuva ve Şor Türklerinin adetleri ve gelenekleri yanında Gök Tanrı inancının bugün asırlar boyu sürdürülen tahribata rağmen Amerikan yerli kabileleri arasında aynen yaşadığına şahit olmaktayız. İki Kıtanın ayrı-ayrı yakalarında yaşayan ve Bering Boğazı ile bir-birinden ayrılan bu insanların asırlar önce aynı olan kültür değerlerinin ana gövdesi dağıldığı ve yok olduğu için araştırmalarımızda bütünden başlayarak detaya inmemiz mümkün olmuyor. Bulabildiğimiz en küçük ortak unsur ve parçalardan başlayıp, küçük kırıntıları bir araya getirerek daha mürekkep ve karmaşık ana parçaya ve bütüne varmayı mecbur eden yolu takip etmek zorundayız.

700'den fazla Amerikan Yerli kabilesinin dilinde bugün yaşamakta olan "üç harfli" bir Türkçe kelime bile bizleri bir anda kaybolmuş gibi görünen gizli hazineye götüren ana unsur olup çıkıveriyor.

Sioux (Su) Yerli kabilesinin dilinde bugün yaşamakta olan Ina (Ana) ve Ate (Ata) kelimelerinin varlığı,[14] Amerikan yerlileri ile Türk dünyası arasındaki kültür ilişkileri üzerinde "iğne ile mezar kazarcasına" yılmadan araştırma yapanlar için geçide götüren bir ışık kadar önem kazanmaktadır. Türk dilinin "genlerinden" diyebileceğimiz en önemli iki Türkçe kelimenin Sioux yerli kabilesinin dilinde yaşadığı ve bu kabilenin çocuklarının anne ve babalarını isimleriyle çağırmaktan kaçındıkları ve annelerine "Ina" (Ana), babalarına ise, "Ate" (Ata) dedikleri The Sacred Pipe adlı eserde yer almaktadır. İşin en ilginç yanı, Türkiye Türkçesinde babaya "ata" demiyoruz ama, Azerbaycan'da babaya "ata", dedeye ise "baba" denmektedir. Türk dünyasında Sioux Yerli kabilesinin kullandığı "ate" sözüne en yakın olanı Azerbaycan Türkçesinde yer almaktadır.

1990'da, Washington'da "Toprak Ana" günü ile ilgili yıllık toplantıda iştirak eden Montana'dan gelmiş Yerli Şaman'ın, kendi ana dili ile dua ederken "Ey toprak Ana" ve "…ey Gök Ata…" derken, "Ina" ve "Ate" kelimelerini açıkça telaffuz ettiğine şahit oldum.

Bunun yanı sıra, yine parçalardan başlayarak asıl ana kültür kütlesine varacağımız konulardan birisi de Türk Dünyası ve Amerikan Yerlilerinin folklor ve mitolojisinde yer alan Yerlilerin "Tree-of-Life" dedikleri "Hayat Ağacı"dır.

Bugün, British Columbia'da yaşayan ve "Thompson Indians" olarak tanınan Yerli kabilesi, insan ruhunun bedeni terk ettikten sonra, onun bir Hayat Ağacı ile birlikte yaşamağa başladığına inanır. Bu Yerlilere göre, Hayat Ağacı devamlı olarak "uçmak" ile ölümlü dünya atasında kurulmuş olan bağın başlangıç noktasını oluşturur. Bu yerliler, normal insanın çözmesi mümkün olmayan bu sırların ancak kabilenin Şamanı tarafından çözülebileceğine inanıyorlar.[15]

Maya kültüründe de kainatın kudreti bir ağaçta sembolleşir. Mayaların Yağmur Tanrısı Chac arkasında Ölüm Tanrısı Ah Puch ve genç bir ağaçla dolaşır. Ölüm Tanrısı Ah Puch bu Hayat Ağacını kudretini kullanarak ikiye böler. Ölüm getiren kötü ruh ve kudretin genellikle ağacın gömülü olduğu toprak altında olduğu, iyilik seven ruh ve kuvvetin ise ağacın boy atarak büyüdüğü toprağın üstündeki kısımda olduğuna inanılır. Yağmur Tanrısı Chac, her zaman insanlara ve canlılara iyilik dağıtmaz. Onun da kızdığı anlar olur. O kızdığı zaman, insanları cezalandırmak için bazen dolu göndererek ekin tarlalarını mahveder. Ağacın içinde gizli olarak yaşayan iyi ve kötü ruhlar icabında bir tek tanrının bedeninde ve şahsında bütünleşebilir. Mayalar buna bu şekilde inanıyorlar.[16]

Tanrıya yakın olmak maksadıyla çeşitli dini maksatlı merasimlerin yapıldığına şahit olunmaktadır. Ulu ruhların içinde yaşadığına inanılan hayat Ağacı burada ön plana çıkmaktadır. Amerika'da Kolarado eyaletinin Kayalık Dağlar (Rocky Mountains) bölgesinde ve Kanada'nın Güney sınırına yakın yörelerde yaşayan Yerli kabileler, Tanrıya, ulu ruhlara ve süper güçlere yakın olması maksadıyla ölülerini mukaddes bildikleri Hayat Ağacının üzerine bırakarak defin merasimini tamamlarlar.[17]Aynı duruma, Saha Sire'de bulunduğum sırada Taygaların derinliklerine yaptığım bir araştırma gezisinde, Kangalas vilayetinin yakınlarında Lena nehrine bakan yamaçlarda mukaddes bilinen Hayat Ağacı'nın dalları arasına yerleştirilmiş içinde ölmüş insanların cesetlerinin bulunduğu yuvarlak tomruktan yapılmış çok süslü tabut-mezarlar gördüm. Burada da aynı duyguyla hareket edilerek Gök tanrıya daha yakın olmak maksadıyla ölüler Hayat Ağacı'nın yüksekteki "kolları" arasına yerleştirilmişlerdi.

Mexico Yerlileri ateşi kontrol ve ona hükmeden ulu ruhlara ve güçlere şükran maksadıyla yapılan merasimlerde mukaddes bildikleri bir ağacı ormandan özenle keserek onu kabilenin meydanına dikerler. Bu direğin dikilişindeki maksat her şeyi var eden ve her şeyin sahibi olan "Bir"e gösterilen saygı ve bağlılıktır. Mexico Yerlileri bu ağacın içinde ulu ruhların yaşadığına inanırlar. Bu Hayat Ağacı'nın tepesine Ağaç Tanrısı Xocotl'un hamurdan yapılarak pişirilmiş bir heykelciğini dikerler. Sonra kabilenin gençleri arasında kıyasıya bir yarış başlar. Gençlerden hangisi bu ağacın başına tırmanmayı başarırsa, hamurdan yapılmış heykelciği aşağıda bekleyen kalabalığa atar. Bu heykelcik ekmek şeklinde pişirilmiş olduğu için küçük parçalara bölünerek kalabalık tarafından yenir. Ağaç Tanrısı'nın ekmek şeklinde hamurdan yapılmış bu heykelciği hayat veren bereketin sembolü olarak kabul edilir.[18]

Sibirya'ya yaptığım araştırma gezisi sırasında Saha Sire'de Saha Türklerinin tanınmış Şamanı Vasiliy Nikiforov'u Kangalas vilayetine bağlı Loomtuka köyündeki "Balağan"ında ziyaret etme fırsatını buldum. Bu ziyaret sırasında, sözünü ettiğimiz Hayat Ağacı'ndan birisini Şaman Nikiforov'un evinin bahçesinde gördüm. Şaman Nikiforov bu "Mukaddes Hayat Ağacı"nın yerini Sibirya Taygalarındaki yüz binlerce ağacın içinde gördüğü mistik bir rüyada belirledikten sonra gidip o "ağacı" büyük bir

özenle ve merasimle kestikten sonra getirip evinin bahçesine diktiğini anlattı bana. Nikiforov'un evinin bahçesine diktiği Hayat Ağacı "on bir" dallıydı ve bunun Şaman Nikiforov için çok özel bir anlamı vardı.[19]

Amerika'nın Delaware eyaletinde yaşayan Algonkin Yerli kabilesinin Lenape boyunun inançları, yeryüzünün koruyucusu Manitu'nun bütün güç ve kudretini elinde tutan yegane güç kaynağına sıkıca bağlıdır. Algonkinlerin 19. yüzyılın başlarında derlenerek yazıya geçirilen "Walam Olum" adlı Yaratılış destanında kainatı yaratan ulu ruh[20] Gicelamu-Kaong adlı Tanrı'nın sonsuz kudretinden ve bu Tanrı'nın Hayat Ağacı'nın içindeki gizli ilahi güçle olan yakın ilişkisinden bahsedilmektedir. Bu destana göre, Algonkinlerin bu Tanrısı kainatı kendi istediği şekilde yaratmıştır. Algonkin Yerlilerinin inancına göre, dini merasimlerin yapıldığı "Uzun Ev"in orta yerine dikilmiş olan Hayat Ağacı, göğün 12. katına ka

dar uzanmaktadır. Kendilerinin inandıkları Gök Tanrı Gicelamu-Kaong eli ile bu Hayat Ağacı'nı 12. katta tepesinden tutmaktadır.

Orta Asya Türk boylarında olduğu gibi, Amerikan Yerlileri arasında da Hayat Ağacı'na büyük değer verildiğine şahit oluyoruz. Korkunç İvan tarafından Hıristiyan dinine sokulan Çuvaşistan Türkleri, yaşamak zorunda bırakıldıkları zor şartlara rağmen eski Milli inançları olan Gök Tanrı Dini'ne ve Gök tanrı Salti-Tura'ya olan bağlılıklarını devam ettirmişlerdir. 1997'nin Ağustos ayında Çuvaşistan'a yaptığımız araştırma gezisinde Çuvaşistan Türklerinin bu inançla yaşamakta olduklarına şahit oldum. Başkent Şubaşkar'a yakın, İdil nehrinin kıyısında ormanlık bir alan içerisinde Akça Kayın ve çam ağaçlarıyla kaplı alanın içindeki Şaman Tepesi olarak anılan yere gittik. Gök Tanrı Salti-Tura'ya adanacak kurbanın kesileceği yerdeki Hayat Ağacı olarak asırlardır saygı duyulan görkemli ve bir o kadar da sağlıklı olan büyükçe bir ağacın etrafında toplandık. Yapılan merasime başlamadan önce, koyun sürüsünün köye gelmesini bekledik. Sürüden, koçlardan en güzeli seçilerek, kurban edilmek üzere Gök Tanrı'nın birliğinin sembolü olan Hayat Ağacı'nın yanına yatırıldı. Ayakları ikişer ikişer bağlandı. Yakılan ateşin alevleri bir adam boyunu aştı. Çuvaşların "Yumzya" dedikleri Şaman Tepesi'nde Çuvaşların Gök Tanrısı Salti-Tura'ya adanacak kurbanın ayinini yönetmek için gereken emirleri vermeğe başladı. Şaman Tepesi'ndeki bu ayini yöneten Yumzya, yakılan bu ateşin etrafındaki insanları, yüzleri Hayat Ağacı'na dönük olmak üzere hilal şeklinde dizdi. Yumzya'nın verdiği emirlere uygun olarak, sağ el, sol elin üzerine gelecek şekilde eller göbek üzerinde bağlandı. Tek Tanrılı dinlerin her birinden bazı kısımların alınarak ortak bir ibadet şekline dönüştürülen Salti-Tura ayini başladı. Salti-Tura'ya yakarış bittikten sonra sıra kurbanın kesilmesine geldi. Merasimin bu safhasında, yüzü Hayat Ağacı'na doğru gelecek şekilde yere yatırılmış koçun başından başlayarak sırtına kadar un ve bu unun üzerinden de su döküldü. Merasimi yöneten Yumzya (Şaman) "Eğer Gök Tanrı kurbanımızı kabul ederse bu koç şimdi titreyecek ve biz bunu göreceğiz," dedi. Koç gerçekten titredi ve başını salladı ve koçun etrafında halka olanlarla beraber bunu hepimiz gördük. Yumzya, "Gördüğünüz gibi Gök Tanrı bizim kurbanımızı kabul etti," dedi. Kurban edilen koçun kanı yere akıtılmadan büyükçe bir leğenin içinde toplandı. Sonra Yumzya bunu alarak Gök Tanrı'nın "Bir"liğini temsil ettiğine inandıkları Hayat Ağacı'nı dört bir yanından bu kanla ıslattı. Bununla, Çuvaş Türklerinin Şaman Tepesi'nde yaptıkları adak merasimi tamamlandı.[21] Çuvaşlar tarafından çok büyük bir değer

verilen bu Hayat Ağacı, ölümlü insan oğlu ile her şeyin sahibi Gök Tanrı arasında kurulmuş yegane bağ ve köprü olma özelliğini taşımaktadır. Hayat Ağacı'na aynı şekilde yaklaşım ve değer verilmesini Amerikan Yerlileri arasında da görüyoruz.

Amerika'nın Kuzeybatı sahil şeridi ve Kanada'nın Güneybatı kısımlarında ve yüksek platolarda yaşayan Yerli Kızılderililer arasında kainatı kendi istediği gibi yaratan Gök Tanrı "Wakan-Tanka" ile Hayat Ağacı arasında kopmaz bir ilahi bağın mevcut olduğu inancı hakimdir.[22]

Bella Coola'da yaşayan Amerikan Yerlilerinin inançlarına göre, Hayat Ağacı'ndan kesilerek köyün meydanına dikilen direk, gök kubbeye destek vermekte ve Güneşin kopup yere düşmesine mani olmaktadır. Bu direğin tam tepesinde ise, ulu ruhların yardımıyla gözcülük etmesi için dikilmiş bir kartal vardır.[23]

Kuzey Amerika Yerlileri arasında dini inanç yönünden büyük değer verilen ve Hayat Ağacı'nın tepesinden onu koruyan, etrafı gözeten kartal motifi her zaman pozitif bir karakter taşımakta ve her zaman iyilikten ve yardımdan yana olan bir ruhun timsali olarak bilinmektedir. Bunun tam zıttı olan, devamlı olarak Gök Tanrı'nın yarattıklarına ve insanlara kötülük etmek isteyen Karanlık Dünyadaki yer altı ruhlarını ise yılanın temsil ettiğine inanan Yerli kabileleri, bütün kötülüklerin anasının karanlık dünya olarak adlandırılan Yer altı dünyasında saklandığına kendi mitolojilerinde yer vermektedirler. Kartalın yılana düşman olmasını ve onu parçalayıp yemekten bu kadar zevk almasını yine kendi mitolojileri içinde değerlendiriyorlar. Avcılık ve balıkçılıkla geçinen yarı göçebe Yerli kabileleri kesinlikle bir Hayat Ağacı'nın var olduğuna inanıyorlar. Bu inanç, Alaska'nın Güneyi ve Amerika'nın Kuzeybatı sahillerinde yaşayan, Orta Asya'daki Televitlerin akrabaları olduklarını kaydeden Tilingit Yerli kabileleri arasında oldukça yaygındır.[24]

Türk dünyasında tek Tanrılı dinler kabul edilmeden önce, Gök Tanrı inancının prensipleri arasında Hayat Ağacı'nın önemli bir yeri vardı. Türk boyları İslamiyet'i kabul ettikten sonra bile, Gök Tanrı inancının bazı bölümlerini İslam'la beraber yaşamış, yaşatmış ve bundan hiçbir rahatsızlık duymamıştır. Türk devlet adamları en güçlü ve haşmetli oldukları devirlerde bile Türk insanını kültür mirası yoluyla tarihine ve geçmişine bağlayan Gök Tanrı inancını korumuş ve nesillere taşımışlardır. Bugün, Erzurum'daki Çifte Minareler Medresesi'nin ana giriş kapısının sağ ve sol yanındaki sütunların üzerine işlenen ve tepesinde,Yerli Kızılderililerin Hayat Ağacı'n

daki gibi, kartal olan ağaç motifi, Türk dünyasında ve Yerli Kızılderililer arasında yaygın olarak yaşayan Hayat Ağacı'ndan başka bir şey değildir.

Erzurum Çifte Minareler Medresesi'nin girişinde yer alan Hayat Ağacı motifi, Mayaların medeniyetinde, özellikle Palanque'deki meşhur Maya tapınağının duvarlarındaki taş kabartmalarda yaşatıldığını görüyoruz. Mayalarda ve Türk mitolojisinde canlı olan bitkilerin ve hatta insanların var oluşunun ana kaynağının Hayat Ağacı olduğu inancı yer almaktadır. H. Wassen'in 1934 yılında İsviçre'de yayınlanan bir makalesinde bu konu derinliğine incelenmektedir. Acawai, Cuna ve Choc Yerli kabileleri bitkilerin, hayvanların ve hatta insanların Hayat Ağacı'ndan türeyerek yer yüzüne dağıldıkları inancındadırlar.

Mayaların Palanque'deki mabedin duvarlarında günümüze kadar yaşattıkları ve Acawai, Cuna ve Chock Yerlileri arasında yaşatılan bitkilerin, hayvanların ve insanların Hayat Ağacı'ndan türedikleri yolundaki inanç, Türk Dünyası destanlarında, en belirgin örneği ile gökten bir ağacın başına inen ışıktan Türk boylarının atalarının türemesi şeklinde yaşamaktadır.[25]

Altay Türklerinin inançlarına göre, kainatın tam orta yerinden gökyüzüne yükselen yer yüzünün en büyük ve ulu ağacı Bay Ülgendir. Türk dünyasının kültüründe Hayat Ağacı olarak bilinen Bay Ülgen'in yaprakları gümüştendir. Sumeru Dağında yetiştiğine inanılan bu Hayat Ağacı, dünyanın merkezinde bulunan yüce dağlarda boy atarak büyümüştür. Altay Türklerinin bir halk şiirinde Hayat Ağacıyla ilgili olarak"…Dünyanın tam orta yerinde demirden bir dağ var, bu dağın üzerinde yedi dallı ulu bir Kayın (Huş) ağacı var…" denmektedir.[26]

Tatar Türklerinin inancına göre, Hayat Ağacı, dünyanın orta direği olan ulu ağaçtan dallarının güzelliği yanında canlı bir ağaç olması, sağlıklı ve gümrah olmasıyla farklılık gösterir. Anlatılan Altay destanları ve masallarında olduğu gibi, Tatar masallarında da Hayat Ağacı çoğu zaman gürül-gürül akan bir suyun başında, bir göl veya bir denizin kenarında ve bazen bir suyun ortasında bitmiş olarak tasvir edilmektedir. Bazen Türk Dünyasının Hayat Ağacı'ın kendisinin gençlik suyu ürettiği kaydedilir.

Tatar Türklerinin bir halk şiirinde Hayat Ağacı şöyle tasvir edilmektedir:

"Göğün on iki katına yükselen

Bir dağın tepesinde

Göğün katına yükselen bir Huş Ağacı

Kabuğu altın

Köklerinin olduğu yer altın kaplı

İçi hayat suyu dolu bir göl içinde…"

Bu Tatar şiirinin devamında bu Hayat Ağacı'nın bakımını Tatarların ulu atalarının üstlendiği ve bu görevin Gök Tanrı tarafından Tatarların atası Tata'ya bir hediye olarak verildiği kaydedilir.

Sibirya'da, Saha Türklerinin ülkesinde yaşayan Hayat Ağacı inancı, Türk Dünyası içerisinde en köklü olan inançların başında gelir. "…Sahaların bir halk masalında yer alan hayat Ağacı, göğün sekizinci katındadır ve sekiz dalı vardır. Bu Hayat Ağacı'nın kabuğu ve kozaları gümüşten, suyu altından kozaları yumruk büyüklüğünde, yapraklarının her biri bir at gönü genişliğindedir. Hayat Ağacı'nın tepesinden mis gibi kokan temiz bir su akmaktadır. Onun suyundan içenin bütün ağrı ve sızıları yok olur. Acıkmış olanların karnı bu suyu içtikten sonra doyar…"[27]

Saha Türklerinin destanlarına göre, insana hayat ve gençlik veren bu Hayat Ağacı'nın olduğu yer, ilk insan oğlunun yaratıldığı yerdir ve Sahalar bu ağacın bulunduğu yere Uçmak olarak bakarlar. Sahalar, ilk insan yaratıldığında Gök Tanrı'ya, "…Neden yaratıldım?" diye sorduğuna inanırlar. İlk insan yaratıldıktan sonra tepesi göğün üçüncü katına ulaşan Hayat Ağacı'nın yanına gelir. Bu ağacın altın sarısı yapraklarından duru ve berrak bir suyun aktığını görür. Bu sudan içmesi için Gök Tanrı tarafından özel olarak seçilmiş olan bu insan, bu sudan içtikten sonra, Hayat Ağacı'nın gövdesinden

bir kapının açıldığını görür. Açılan bu kapıdan bir kadın çıkar ve bu insana Gök tanrı tarafından beşeriyetin ulu atası olarak görevlendirildiği müjdesini verir.[28]

Saha Türklerinin başka bir halk masalında ise, yaratılan bu ilk insan "…Beyaz tenli bir gençtir…" Yukarıda boşluğa giden sonsuz bir yol, onun aşağısında yedi kat gökyüzü ve Cennetin dokuz mertebesi, orta yerinde ayın hiç batmadığı, güneşin kaybolmadığı hiç kışı olmayan bir yazın hüküm sürdüğü ve guguk kuşunun devamlı öttüğü bir ortamda yaratılan "…Genç beyaz bir insan…" yaratıldığı yeri gezip görmek ister. Doğuya doğru baktığında geniş gövdeli, ışık saçan bir ağaç görür. Bu ağaç, yüksekçe bir tepenin üzerinde büyüyen bir ağaçtır. Gördüğü bu ağaç, etrafına güzel kokular saçmakta kabuğu hiçbir zaman kurumayan, kozaları tersine dönmüş iri kadehlere benzeyen görkemli bir ağaçtı. Ağacın tepesi göğün yedinci katına kadar yükseliyordu. Bu Hayat Ağacı'nın tepesi Gök Tanrı "Yergün Ay Toyon"un olduğu kata kadar varmıştı. Kökleri ise akıl almaz hakikatların yattığı yerin derinliklerine kadar uzanıyordu. Bu ağacın yaprakları cennette insanı yaratan Gök Tanrı ile konuşabiliyordu. Güneye doğru

yönelen bu yaratılan ilk insan, sakin, dup-duru ve berrak bir süt gölü gördü. Yeşillikler arasından uzanan bu gölün üzerinden rüzgar bile esmiyordu. Kuzeye baktığında karanlık sık ormanlıklar gördü. Gece gündüz demeden bu ormanlıktaki ağaçlardan çatırtılı sesler çıkıyor ve bu ses hayvanları ürküterek onların sağa-sola kaçışmasına sebep oluyordu. Deli gibi esen fırtınadan bu Hayat Ağacı'nı korumak için onun etrafını başı tavşan derisi gibi bembeyaz dağlar çevirmişti. Batıda ise başı açık dağlar ve alçak dallı ağaçlar uzanıyordu. Saha Türkleri arasından Gök Tanrı'nın yarattığı ilk insan ve Sahaların ilk atası Ar-Sogotaç (Tek Adam) bir kutsal evin içinde oturmaktadır. Onun oturduğu yer, dört köşelidir. Bu yerin kırk penceresi, elli direği, otuz tane atması, duvarları ve döşemesi altından, çatısı gümüştendir. Sahaların atasının yaşadığı bu yer yedi katlıdır. Hayat Ağacı, Saha Türkleri arasındaki tarifini bu şekliyle bulur.

Sahaların atası, oturduğu evin balkonuna çıkıp Doğuya doğru baktığında o otlar arasından yükselen ağaçların en ulusunu görür. Bu ağacın tepesi mavi göklere kadar yükselmektedir. Ağacın yaşı asırlara beraberdir. Bu Hayat Ağacı'nın kökleri ölülerin ruhlarının bulunduğu yere kadar uzanır. Tepesi ise göğün dokuz kat üstüne ulaşır. Hayat Ağacı'nın her bir yaprağının genişliği yedi kulaç, ve bu ağacın köklerinin arasından ölümsüzlük suyu kaynayıp akar. Yaşlanan aç ve zayıf ala sığırlar uçan ve kaçan av hayvanları bu ağacın köklerinin arasından kaynayan bu sudan içer, ağaçların dalları ve kozalarından akan sakızdan yaladıklarında yeniden eski gençliklerine kavuşurlardı. Hayat Ağacı'nın bu yüksek ruhundan yararlanan Sahaların ulu atası Ar-Soğotaç, bütün bilgilerini Cennette oturan ve bu "Tek Adamın" atası olan Ar-Toyon (Gök Tanrı) dan alır. Sahaların ilk atası olan Ar-Soğotaç'ın anası ise Kubay Hatun'dur. Kubay Hatun Sahaların ilk atasını doğurduktan sonra hemen onu göğün üçüncü katına indirdi ki, o beşeriyetin atası olsun. Sahaların Hayat Ağacı, yaratılmış olan benzerlerinin en ulusudur. Saha Türklerinin inançlarına göre, Sahaların Hayat Ağacı'nın dalları bütün dünyayı kaplayacak kadar geniş, ve Cennete ulaşabilecek kadar yüksektir. Baharda açan çiçeklerinden bal damlar. Sahaların inandığı bu Hayat Ağacı'nın kökleri arasında üç önemli tanrı yaşar.[29]

Batı Sibirya Türkleri Hayat Ağacı'nın demirden bir dağın tepesinde olduğuna inanırlar. Bu demir dağ dünyanın tam ortasında bulunmakta ve dünyanın merkezini teşkil etmektedir. Demir dağın tepesindeki ağacın altından Hayat Suyu kaynaklanır ve akar.[30]

Saha Türkleri, gökten Hayat Ağacı'nın içine indirilmiş ve ilk insanın burada yaratılmış olduğuna inandıkları için bütün dualarında ve yakarışlarında "…Beni doğurduğun için anam, yarattığın için Tanrım ol…" diyerek hayat Ağacı'na dua ederler. Bundan başka, bütün yaratıklar hayat Ağacı'nın etrafında çevrelenirler. İlk insanın yaratıldığı günden beri Saha Türkleri, Hayat Ağacı'na yakarışlarında, "…Bana ak sığırlar verdin, kuşlarımı, av hayvanlarımı besledin, kara suda yüzen balıkları bir arada sakladın…" şeklinde dua ederler.[31]

Orta Asya Türk boyları arasında olduğu gibi, Saha Türkleri arasında yaşayan inanca göre, Hayat Ağacı'nın köklerinin arasından Hayat Suyu akar.[32]

Hayat Ağacı, "Bilgi Ağacı" manasına da gelir. Bu ağaç Cennette yetişir. Hayat Ağacı yeni neslin üremesini temin için daima merkezde yer alır. Hayat Ağacı, diriliş ve ölümün sembolü, var olmanın merkezini ve kainatın dingilini oluşturur. Hayat Ağacı, başlangıç ve bitişi aynı anda temsil etmesiyle önem kazanır. Ölümsüzlüğe erişme Hayat Ağacı'nın meyvesini yemekle mümkünmüş gibi görünür. İnsanlara ölümsüzlük vereceğine inanılan Hayat Suyu da yine bu Hayat Ağacı'nın köklerinin arasından kaynar.[33]

Bering Boğazı'nın Asya tarafında, Kuzey-Doğu Sibirya topraklarında yaşayan Saha Türklerinin mitoloji ve inançları arasında Hayat Ağacı'na verilen kutsal değerin Amerika Yerlileri arasında da yaygın bir şekilde yaşadığına şahit olmaktayız.

Kuzey Amerika Yerli kabilelerinden Arıkara yerlileri her yıl yaz aylarında "Cedar tree" "Sedir Ağacı" merasim ve şenlikleri düzenler. Dini maksatlı mevsimlik bu merasime meydanın orta yerinde büyükçe bir ateşin yakılmasıyla başlanır. Merasimin yapıldığı meydanın dört köşesine birer direk dikilir. Bu direkler, güneşi, yıldırımı, rüzgarı ve geceyi temsil eder. Ateşin etrafında dört köşeye dikilen bu direklerin çökmesin diye Gök kubbeyi tuttuğuna inanılır. Aynı zamanda Dünyanın dört köşesini de temsil eden bu dört direğin Gün doğan tarafında merasimi yöneten Şaman ve onun yardımcıları olan davulcular yer alır. Gün batan taraftaki direğin yanında ise kabilenin bilge kişileri ve onların yardımcıları olan davulcular yer almaktadır. Ateşin etrafında yer alan Şaman ve yardımcıları, "…kainatta ilk var olan ateş için…" dini ilahiler söylerler. Arıkara Yerli Kızılderili kabilesinin bu yazlık merasimi dört gün sürer. Bu merasimin ikinci gününde yapılan dualar ve yakarışlar insanlar ve canlılar için dünyayı yeşil tutan Sedir Ağacı için yapılır. Sedir ağacına hürmeten ateşin başında toplananlar bu ağaca hürmetle yakarırlar ve ağaca renkli kumaşlar, çeşitli tüyler ve soyulmuş söğüt yap

raklarından yapılmış "at" sembolleri asarlar. Hayat Ağacı'na sembolik olarak asılan bu hediyeleri kabilenin Şamanı eliyle çeşitli işaretler yaparak kutsar. Sonunda Elk (Geyik) kabilesinden biri Sedir ağacının tepesine bir Şahin teleği bağlar. Daha sonra bu ağaca dokunulmaz ve olduğu gibi bırakılır. Yıl boyunca bir dileği olan analar, genç kızlar bu "Büyükanne" Sedir ağacına gelirler. Adaklar adar ve renkli bez bağlarlar. Yeni çocuğu olan anneler bebeği yaşasın diye bebeğin patiğinin tekini bu ağaca asar. Yeni Yıl merasimleri başlamadan üzerine çeşitli kumaş parçaları ve çocuk patikleri bağlanmış bu

ağacı Missouri nehrinin sularına bırakırlar. Üzerinde yüzlerce çocuk patiği ve renkli bez parçasının bağlı olduğu bu Sedir ağacı nehrin sularıyla akıp giderken geride kalan Arıkara Kabilesine onun insanlarıyla hala diri ve sağlam olduğunu hatırlatır. Arıkara kabilesi, saygı duyduğu Hayat Ağacı'nın (Sedir Ağacı) hayat veren ve dişilik özelliğine sahip olduğuna inanır.[34]

Güney Amerika'da büyük medeniyetleriyle tanınan Azteklerle beraber Kuzey Amerika'daki Navaho Kabilesi yer altı dünyasında "hayat veren" bir ağacın varlığına inanırlar.[35]

Azerbaycan Masalı "Melik Memmed Nağılı"nda[36] yenildiği zaman yüz yaşındaki bir ihtiyarı 18 yaşında bir delikanlı yapan ve yılda sadece bir tek elma veren"Ağaç" Navaho kabilesinin inandığı insanı gençleştiren ağacın aynısıdır. Arıkara Kabilesinin inandığı "Büyükanne Sedir Ağacı" kabile mensuplarına hayat veren mukaddes Hayat Ağacı olarak dini merasimlerde anılır.

Amerika'da Omaha Yerli kabilesinin "Mukaddes direk" olarak kabul ettikleri efsanevi Sedir ağacının kabileyi felaketten ve tamamen yok olmaktan kurtardığına inanılır.[37] Omaha Yerli Kızılderili kabilesi Sedir ağacını mukaddes bilir ve her hangi bir dilek ve arzuları olursa ona bildirirler. Eğer bir lider çıkar da Omaha yerlilerini yöneteceğini söylerse o zaman o şahıs bu Sedir ağacına gönderilir. Bu Sedir ağacının onun adaylığını tasdik etmesi beslenir. Sadece, bu Sedir Ağacı onun kabileyi yönetmesine izin verebilir.[38]

Oglala yerli kabilesinin inancına göre, Hayat Ağacı eski çağlardan gelmiş ve kabilesine ahlak ve nizam getirmiş mukaddes bir kadındır.

Creek Yerli kabilesi ise, Hayat Ağacı'nın kabileye devamlı zaferler bahşeden mukaddes bir unsur olarak kabul eder.[39]

Türk Dünyası ve Amerikan Yerli Kızılderili kabilelerinin Hayat Ağacı'na verdikleri mukaddes değerin büyük benzerlikler ve paralellikler gösterdiğinin tespit edilmesi bu konuda araştırma yapanlara cesaret verecek niteliktedir. Gelecekte Saha, Altay, Tuva, Hakas, Şor ve Televit Türk bölgesindeki bilim adamlarının da bu konuya ilgi duyup eğilmeleri ile konu ileriye doğru ivme kazanacaktır.

Amerika Yerli kabileleri ve Türk dünyasında "Yeni Yılın Başı" ile ilgili merasimlerde büyük benzerliler ve paralellikler müşahede edilmiştir.[40]

Dünyanın dört köşesinin olduğu ve her köşesinin kendisine has bir renkle anıldığı Ziya Gökalp tarafından belirtilmiştir. Özellikle Navaho yerlilerinin hayatında önemli yer tuttuğu görülmüş ve tespit edilmiştir. Gökalp konu ile ilgili olarak; "…Türkler, seneyi dört cihetin totemleriyle ifade ettikleri gibi, senenin aylarını da yine dört cihetin totem isimleriyle ifade ederlerdi…"[41]

Orta Asya Türk toplulukları, Saha Türkleri, Altay, Hakas, Tuva ve Şor Türklerinde Mart ayında Yeni Yıl başlar. Hakas Türkleri, Yeni Yılın başı olarak bilinen Mart ayında çeşitli merasimleri büyük bir titizlikle yerine getirirler.

Bu tür merasimler bugün Amerikan Yerli kabileleri arasında da canlılığını korumakta ve paralellikler göstermektedir. Hakas Türkleri arasında yerine getirilen merasimler şöyledir: "…Bizim halkımız yeni yılı 22 Mart günü kutlar. Adı Yılbaşıdır. Gün saatleriyle gece saatleri eşit olduğu zaman gün doğarken o gün ona tapınılır. Daha sonra kutsal ateş anaya tapınılır. Dünyadaki bu ateş küçük

güneş sayılır. Bu kursal ateşte Kara Çalma (İpek) yakılır. Bu Kara Çalma yakılmadan önce, üç ayrı bohça bağlarlar. Birinci bohça ile hastalıklar, ikinci bohça ile acılar, üçüncü bohça ile dertler bağlanır. Sonra ateşe atılır yakılır. Daha sonra Izıh (kutsal) Ak Ağaç'a (Akça Kayın) yeşil, kırmızı ve beyaz bezler sarılır. Göğe hayat için dua edilir. Yeşil, "hayatın rengi"; kırmızı, "kan damarı kurumasın", beyaz, "hayat temiz olsun" anlamındadır…"[42]

Amerika'nın Sub-Arktik bölgelerinde yaşayan Yerli Kabileleri, yılda bir defa "Mart" ayında "Fedding the Fire" (Ateşi Doyurma) merasimleri yaparlar. Bu merasimin, Yerlilerin ölen yakınlarının ruhlarını sevindireceğine inanılır. "Beawer" (Kunduz) yerlileri bu merasime çok önem verirler. Amerika'nın kuzeyinde yaşayan yerliler arasında, yanan ateşe "et" atarak onu tatmin etmek merasimini en ciddi şekilde takip ederler. Bunun yanında yine Baharın başlaması Somon balığının nehirlerin kaynağına doğru göçleri başladığı zaman, British Columbia'da yaşayan yerli kabilelerden Tanaina Yerlileri, ateşe et atarak, "Ateşin Doyurulması" merasimini yerine

getirirler. Bu merasimle tabiatta hayatın yenileneceğine inanırlar.[43]

Şaman Kültürünü yaşayan ve yaşatan Türk boylarının inancına göre, ateş bütün pislik ve kötülükleri temizler, kötü ruhları kovar. VI. yüzyılda Batı Göktürk Kaanı'na gelen Bizans elçilerini huzura almadan önce onları iki ateş atasından geçirirlerdi. Bu tören elçilerle beraber gelmesi muhtemel kötü ruhları kovmak maksadıyla yapılırdı. Bu inanca Türklerde de rastlamaktayız. Başkurtlar ve Kazaklar, bir yağlı bezi yakarak onu hastanın etrafında "alas…alas…" diyerek gezdirirler. Buna Kazak ve Başkurtlarda "alaslama", Anadolu'da ise, "alazlama" denir.[44]

Kuzey Amerika'da yaşayan Sioux (Su) yerli kabilesinde "ateşe" Ulu Ruhun (Gök Tanrı'nın) yeryüzündeki ebedi temsilcisi olarak hürmet edilir. Amerika'nın Gök Tanrı tarafından yaratılan büyük bir ada olduğuna inanan Sioux Yerlileri, "Mukaddes Ateş"in ebedi olarak yanacağına ve insanları koruyacağına inanırlar. Ateşten geçip Temizlendikçe, Ulu Ruha daha çok yaklaşacağına inanan Sioux Yerlileri, ateşi, "…ebedi ve sonsuza kadar yanan…" bir kuvvet ve kudret kaynağı olarak kabul ediyorlar.[45]

Ateşin doyurulması olayını Saha Sire'ye yaptığım araştırma gezisinde bizzat yaşayarak müşahede ettim. "…Şaman Vasiliy Nikiforov sohbetine bir noktadan sonra devam etmek istemedi. Etrafına bakındı ve konuşmasını tamamladı. Sonra bana dönerek, "İstersen seninle Şamanca konuşalım, ne dersin?" dedi. Gücünü benim üzerimde denemek istiyordu. "Olur, neden olmasın. Büyük şeref duyarım, "dedim….Balağan'da olan diğer misafirleri dışarı çıkardı. İçeride sadece tercümanımız Andrei Nazarov kaldı. Yanan ateşe birkaç iri odun daha attı. Çam çırası alıştı. Alevler çatırtıyla yükselmeğe başladı. İçeriyi tamamen ocaktan çıkan ışık kapladı….Ocağın önüne bir kabın içinde "pişi" (Sahalar Alaacı diyorlar), ve bir atın yelesinden kesilmiş üç küçük deste at kılı koydu… Ateşin önüne yerleşti. Ateşe tabaktaki "pişi"leri ve at yelesinden kesilmiş kılları atarak "ateşi besledi". Sonra yüksek sesle "ateşle konuşmağa" başladı; "…Aal uotum iççite (Al Ateşin ruhu), Aan Uxxan ehekkeem (Atam Aaan Uxxan-Ateş Ruhunun adı) …Aal uotum nönnüö ahattagım buollun. Küöh uotum nönüö küğndüleetegim buollun. Anılaax sıalaax alaacınan ayax tuttagım buollun (Al ateşin vasıtasıyla Gök ateşin vasıtasıyla size ikramda bulunuyor, size tereyağında pişmiş alaacı (pişi) sunuyorum) …"[46]

Sioux (Su) Yerli kabilesinde yeni yılın başlangıcı için yapılan merasimler Sioux topraklarında "Ot Biten Ay" olarak adlandırılan Mart ayında yapılır.Yeni Yıl,"Ot Biten Ay" ile başlar. Mart ayının girmesiyle Sioux kabilesinde bir canlanma ve hazırlık görülür. Atlara çok önem verilen bu Yerli kabilesinde 2 yıllık "damdan çıkma" taylara artık bu ayda eğer vurulur. Bu ay içerisinde, yılkının içinde döllenmeğe müsait olmayan aygırlar artık "iğdiş" edilir. Kabilenin aksakalları, özelikle kabiledeki atların döllenme ve çoğalmaları ile ilgili mevsimlik ilere büyük önem verir ve onunla uğraşırlar. Kıştan kalan Tee-Pee (Tipi) dedikleri gönden çadırlar bir önceki kıştan hazırlanan derilerle tamir edilir. Yamalana bilecekler yamalanır veya yenileri hazırlanır. Bir önceki yıldan tütsülenmiş ve Mart ayına saklanmış gönler çıkarılır ve hasıl edilir. Yeni yılın başı ile ilgili merasimlerde giyinmek için Makosenler (hasıl deriden ayakkabı) yapılır. Mart ayının girmesiyle, Siouxlar kıştan çıkmış olmanın vermiş olduğu yorgunluktan ve tembellikten bir an önce kurtulmağa çalışırlar. Kabilenin erkekleri avlanmağa çıkarlar. At yarışları yaparlar. Kabilenin kadınları, genç kız ve gelinleri dağlara ve ovalara yayılır, evlerinin ihtiyacı olan yabani pancar ve ilaç bitkilerini toplar ve kış için kurutur. Bunların bir kısmını günlük hayatlarında kullanırlar.[47]

Gagauz Türkleri arasında yaşatıldığı gibi, Sioux yerlileri de Mart ile başlayan yılın aylarını tabiatta mevsimlerin içerisindeki değişikliklere göre adlandırmaktadırlar. Sioux yerlilerinde Mart ayı ile başlayan yeni yılın ayları şöyle sıralanır:

- Mart: "Moon When the Grass Comes Up" (Ot Biten Ay)

- Nisan: "Moon of the Birthof Calves" (Dana Doğan Ay)

- Mayıs: "Moon of Tunderstorm" (Yıldırımlar Çakan Ay)

- Haziran: "Moon of Riepe Juneberries" (Çilek Olgunlaşan Ay)

- Temmuz: "Cherry Ripening Moon" (Kiraz Ay)

- Ağustos: "Moon of Ripe Plums" (Kara Erik Ayı)

- Eylül: "Moon of Yelleow Leaves" (Sarı Yapraklar Ayı)

- Ekim: "Moon of Faling Leaves" (Yaprak Dökümü Ayı)

- Kasım: "Moon of Hairless Calves" (Sığırların Tüy Döküm Ayı)

- Aralık: "Moon of the Frost in the Tee-Pee" (çadırda Don Ayı)

- Ocak: "Tree Popping Moon" (Ağaç Donduran Ay)

- Şubat: "Sore Eyes Moon" (Kar Körlüğü Ayı.[48]

Gagauz Türklerinde Mart ayı ile başlayan Yeni Yılın ayları ise şöyledir:

- Mart: Baba Marta

- Nisan: Çiçek Ayı

- Mayıs: Hıdırlez (Hıdırilyas)

- Haziran: Kiraz Ayı

- Temmuz: Orak Ayı

- Ağustos: Harman Ayı

- Eylül: Ceviz Ayı

- Ekim: Canavar Ayı

- Kasım: Kasım

- Aralık: Kırım Ayı

- Ocak: Büyük Ay

- Şubat: Küçük Ay[49]

Türk kültür hazinemize baktığımızda bazı ayların Oğuz boyları arasında tabiatta baş veren olaylara ve hayvanların hareketlerine uygun adlar aldığını görüyoruz. "…İlk Baharın birinci ayına "Oğlak Ayı", ikinci ayına "Ulu Oğlak Ayı", üçüncü ayına "Ulu Ay" denilirmiş. Diğer aylar da yine bu şekilde yani, mevsimlerin totemleri ile anılırmış.[50]

Sioux yerli kabilesi yılın 12 ayını Güneşe göre değil, Ayın hareketlerine göre ayarlamaktadır. Amerikan Yerlileri, yılın çeşitli mevsimlerinde kutlama ayinleri düzenlerler. Bu merasimlerin bazıları mevsimlerin değişmesiyle ilgilidir. Bazı merasimler sadece yılın belirli mevsimlerinde yapılmaktadır. New Mexico eyaletinde yaşayan Zuni yerli kabilesi, bir yılı zamanın akışı olarak tanımlıyor. Bir yılın içindeki 12 ayı ise, "Yıla Dayalı Merdiven" olarak kabul ediyor.[51]

Kaliforniya eyaletinde yaşayan Hupa yerlileri, bir insanın yaşını dişlerine bakarak tayin ederler. Maiudu kabilesi ise, bir yılın dört mevsimini, Yağmur Mevsimi, Yaprak Mevsimi, Kuraklık Mevsimi ve Yaprak Dökümü Mevsimi olarak belirler. Güney Arizona eyaletinde yaşayan Pima yerlileri tarihi olayları ellerinde taşıdıkları değnek veya bastonlarına çeşitli çentikler atarak kaydederler. Fakat bunların ne manaya geldiğini sadece o çentikleri atan şahıslar biliyor, başkaları çözemiyorlar.[52]

Navajo (Navaho) ve Apache (Apaçi) Amerikan Yerli kabileleri dünyanın da insanlar gibi doğup-büyüyüp-gelişmesini tamamladıktan sonra öldüğüne inanıyorlar. Dünyanın doğuşu "İlkbahar", büyümesi "Yaz", gelişmesi "Sonbahar" ve ölümü "Kış" mevsimleriyle izah edilmektedir. Toprağın il nefesleşmesi ve canlanması, Yerli kabilelerden Navaho ve Apaçilerin kendilerini yeni yıla ve bahara hazırlamasına sevk etmektedir. Bu da mevsimlik merasimle ilahili ve danslı şenliklerle kutlanır. "…Baharı Martta kutlayan Navaho ve Apaçiler, yazın kuraklığında "yağmur" duasına çıkarlar. Sonbaharda ise ekinlerin yıldırım, sel ve yangınlardan korunması için ulu ruhlara devamlı olarak dua ederler, adaklar adarlar, kurbanlar keserler…"[53]

Amerika'nın Yerli Kabilelerinden Chilula, Hupa, Karok, Tolowa, Wiyot ve Yuroklar, Mart ayında Baharın başlamasını "Yeni Yılın Başı" olarak kabul ediyorlar. Mevsimlik kutlamalar ve şenlikler yapıyorlar. Bunların hepsini dünyanın yeniden canlanması ve dirilmesi şerefine tertipliyorlar. "…Her şeyin yolunda gitmesi, gerekli yiyecek ve erzakın bol olması, hayvanların sağlıklı, balık ve diğer av

hayvanlarının bol, tabiat yangını ve deprem gibi tabii afetlerin korunması için ulu ruhlardan yardım istemek maksadıyla büyük merasimler düzenlenir…”[54]

Hopi yerli kabilesinin folklorunda ilk sırayı “Su” alır. Ne şekilde olursa olsun, Hopi kabilesinin hayatında en önemli unsur “su” dur. İçmek için, toprağın işlenmesi, ekinlerin sulanması ve tabiatın can bulmasında birinci yeri her zaman su alır. Susuz kalan toprakta hayatın devamı için Hopi Yerli kabilesi her yola baş vurmuştur. Yerliler arasında en çok “Yağmur Duası”na çıkan topluluk Hopilerdir.[55]

“Godu-Godu” ve çeşitli adlarla anılan “bezeme” insan, tabiatta bulunan hayvanların kılığına girmek, Baharın gelmesini, tabiatın yeniden canlanmasını kutlamak, Türkiye ve diğer Türk yurtlarında olduğu gibi, Amerika Yerli kabileleri arasında da hayatın önemli bir bölümünü oluşturur. Sarıkamış’ın Karaurgan Nahiyesinde 1956 da daha ilk okulda okurken, beni “Godu” yaparlardı, komşuları kapı-kapı gezerdik, başımdan aşağı su döker, bize tere yağı, bulgur verirlerdi. Sonra onu kırda pilav yapar yerdik. İyi ki o günleri doyunca yaşamışım.

Ateş, Türk Mitolojisi ve Kültür hayatında olduğu Kadar, Amerikan Yerlilerinin kültüründe de yer alan en önemli unsurlardandır.

Bahaeddin Ögel, M.Ö. 6. yüzyılda bir Çin kaynağında yazılmış bir belgeye dayanarak şunları aktarıyor: “…Türk adlı atanın ateşi bulması; Dört çocuktan en büyüğü bulunduğu dağ üzerinde yaşarken, çok eziyet gördü. Amcasının oymağı da yakınlardaydı. Ateşi bularak onları ısıttı ve besledi. Böylece yaşayabildiler. Böylece onlar, onu başlarına geçirerek başkan yaptılar. Ayrıca onu, Türk adıyla adlandırdılar…”[56]

Maiudu yerli kabilesinin yaptığı dini merasimlerde kullanılan ateş, tıpkı Türk dünyasında olduğu gibi, 21 Mart kutlamalarında verilen değer kapsamında önemli yer tutmaktadır. Maiudu Yerli kabilesinde ateşin nasıl elde edildiği bir halk masalında anlatılır.[57]

Ayrıca Amerikan Yerli kabilelerinden Cherokee (Çeroki) kabilesinin Yaratılış Destanında “ateş”in kabileye nasıl getirildiğine dair ilginç bir bölüm vardır. Bu destanda anlatılanlarla Türk mitolojisinde yer alan kültür değerleri paralellikler gösterir.[58]

Türler, yılın ilk aylarında yıldırım ve şimşeklerin çaktığını gördüklerinde bunları yeni yılın ilk işaretleri olarak kabul ederlerdi. Amerikan Yerlilerinin gösterdikleri tepkiye benzer davranışla heyecanlarını açığa vururlardı: “…Moğollar, Yıldırımdan çok korkar ve gizlenirlerdi. Türkler ise yıldırım düştüğü zaman, atlarını koşturur ve sağa-sola ok atarlardı. V. yüzyılda Orta Asya tarihinde önemli bir yer tutan ve Çinlilerce “Kaoçi”, yani “Yüksek Arabalılar” adı verilen Türk kavimleri vardı. Bunların doğudaki uçları, Uygurların atalarıydı. Bu Türk kavimleri, M.Ö. 450 senesinden önce Çin’in Kuzeyinde toplanarak, büyük bir bayram şöleni yapmışlardı. Bunların beş grubunun toplanarak yaptıkları törende kurbanlar kesilmiş, şarkılar söylenmiş ve göğe oklar atılmıştı. Çinlilere göre bu kavimlerin şarkıları tıpkı “kurt uluması”na benziyordu. Bu kaynaklara göre, Türkler yaşlarını gördükleri Bahar sayısına göre sayarlardı. Türkler yaşlarını “Yeşil”le birlikte söylüyorlardı. Yirmi yaşında olduğunu söylemek için, “Yirmi Yeşil gördüm,” derlerdi. Yaş ve Yeşil sözleri bize buradan kalmış olmalı…”[59]

Türk kültür tarihinde ve önemli mevsimlik ve dini merasimlerde büyük yer tutan “demir”e Kuzey Amerikan Yerli kabileleri arasında da büyük önem verilmektedir. Bazı kimselerin demirden yapılmış silahlara dokunması kesinlikle yasaklanmıştır. Yerli kabilelerden Algonquian yerli kabilesinde, bir hamile kadının demir ve çelikten yapılmış silahlara dokunması katiyen yasaktır. Öldürücü gücü kaybolur, düşmana tesir etmez korkusuyla hamile kadınların ve yetkili olmayan insanların kabilenin savaşçılarının silahlarına dokunmasına izin verilmez.[60]

Amerika’da Alaska’nın Güneyinde yaşayan Yakutat ve Tilingit Yerlileri arasında “demir”e Altay, Saha ve Sibirya Türklerinin verdiği değere ve hürmete eş bir şekilde yaklaşılmaktadır. Büyük hürmet gösterilmektedir. “…Yakutat ve Tilingit Yerlileri de, diğer yerliler gibi çelikten yapılmış bıçak, savaş baltaları ve sivri uçlu silahlar yapmak için kullandıkları “demir”e büyük hürmet ve rağbet göstermektedirler…”[61]

Amerikan Yerlileriyle bugün Orta Asya, Güney ve Kuzeydoğu Sibirya’da yaşayan Altay, Tuva, Hakas, Televit, Şor ve Saha Türkleri arasında yaşayan Türk Şamanizm’inin ortak özellikler göstermesi, Yerlilerin çıkış noktasını ve Amerika denen Kıtaya geçiş yolunu tespit ettikten sonra daha iyi anlaşılmaktadır.[62]

Amerika Yerlileri Kristof Kolombus’tan binlerce yıl önce Amerika kıtasında yaşamış ve hala yaşamaktadırlar. Yerliler, Amerika kıtasına her nereden gelmişlerse, daha önceden gelişmiş ve yaşanmış bir kültürün içinden gelmişlerdir. Sioux (Su) Yerlilerinin Büyük Reisi Vine Deloria bu konuda şunları söylemiştir: “…Eğer Amerika’daki üniversiteler Yerliler tarafından kontrol ve idare edilmiş olsalardı, bugün, Yerlilerin Amerika kıtasına nereden gelmiş oldukları hiçbir şüpheye yer vermeyecek şekilde gün ışığına çıkmış olurdu…”[63]

Amerikan Yerlilerinin Şamanları ile Sibirya’da yaşayan Saha Şamanlarının giysileri, merasimlerde kullandıkları aletler ve dini merasimlerinin aynı olması yanında iki kıtada değişik coğrafyalarda yaşamakta olan insanların fiziki özelliklerinin de birbirlerine benzediğini yapılan bilimsel araştırmaların kesin sonuçlarından öğreniyoruz. “…Sibirya tundralarında yapılan kazılarda, kemikten yapılmış dikiş iğneleri bulundu. Sibirya’da yaşayan insanların geyik boynuzlarından uzun ok atan aletler geliştirmiş oldukları tespit edildi. Bu uzun ok atan aletlere, bugün Amerika kıtasında da rastlanmaktadır ve bunun adına Aztek dilinde “atl-atl” (atıl-atıl) denilmektedir…”[64]

Alaska’nın Güneyi ve Bering Boğazı’nın Amerika kıtasında kalan kısmında yaşayan Yakutat yerlileri Asya’ya doğru “şahadet” parmağı şeklinde uzanan adalar üzerinde yaşayan Aleut yerlileri, kendi dillerinde bu adalara “Ana-uut” (Ana Uç) diyor ve bu şekilde telaffuz ediyorlar.[65]

Bu insanların ayrı-ayrı kıtalarda yaşamalarına rağmen, aynı dili konuştuklarına dikkati çeken Kaliforniya Eyaletinin Stanford Üniversitesi’nden Joseph Greenberg, 12 bin yıl önce Amerika’ya yapılan bir göç dalgasıyla gelen “Kızılderili” olarak adlandırılan bu insanların daha sonra Güneye göç ederek bu günkü Orta ve Güney Amerika topraklarına geçtiklerini kaydediyor.[66]

Amerika’da olduğu kadar dünyanın çeşitli ülkelerinde bağımsız çalışma ve araştırmalarını sürdüren ve kesin delillerle görüşlerini bir zemine oturtturan bilim adamları, Sibirya’da yaşayan Türk

topluluklarından Sahaların sahip olduğu kültür varlıklarıyla Amerika Yerli kültürü arasında büyük paralellikler ve benzerlikler olduğunu belirtmektedirler.

William Thalbitzer bu konuyla ilgili araştırmasında şunları açıklamaktadır: "…Arktik bölgesinde yaşayan halkların bugünkü dilleri ne olursa olsun, Yakut Türkleriyle Chukchee (Çukçi), Samoyedler ve Lappların sahip oldukları kültürün şüphe götürmeyecek kadar birbirinin devamı olduğuna inanıyorum…"[67]

Kuzey Amerika Yerlileri ve Eskimo Şamanlarının aynı görevi yaptıklarına görüşünü Mircea Eliade büyük

bir güvenle bilimsel kaynaklara dayanarak belirtmektedir. "…Kuzey Amerika Yerlileri ve Eskimo Şamanlarının ruhani bir güçle "Karanlık Dünya"ya seyahat etmeleri, Asya'nın kuzeyinde Yakut (Saha) Türklerinin ruhani yol göstericisi olan Şamanlarla aynı karakteri ve özelliği göstermektedir. Eskimo Şamanı ile Yakut (Saha) Şamanı'nın dini merasimlerde giyindiği elbise ve elerinde taşıdıkları "davul"ları arasında çok az farklılık vardır.[68]

Edward William Nelson, bir Alaska Şamanı'nın kendisine öbür dünyaya gidip, orada iki gün nasıl dolaştığını ve yeniden dirilerek orada gördüklerini köyüne dönerek kendi halkına anlattığını kaydetmektedir.[69]

Türk ve Amerikan Yerlilerinin Şamanlarının ortak özelliklerinden bahsederken Mircea Eliade şunları kaydetmektedir, "…Öbür dünyaya seyahat etmek Arşa çıkmak, Cennete gitmek hadisesi, Türk-Tatar ve Kuzey Amerika Şamanları arasında yaygın olan ortak bir özelliktir…"[70]

Mekan değiştirme ve yer altı dünyasına olduğu gibi semanın çeşitli katlarına seyahat etmek Saha Şamanlarında olduğu gibi Alaska'daki Yerli Kızılderili Şamanlarında da görülen ortak bir özelliktir. "…Baffinland'de yaşayan bir Alaska Şamanı, kendisini iple sıkıca bir yere bağlattıktan sonra ruh olarak bedeninden çıkıp seyahat etmeğe başladığını anlatır…Baffinland'deki bu Şaman'ın ruhu seyahatinden sonra tekrar bedenine girer ve Şaman canlanır. Sonunda Alaska Şamanı kendisini saran iplerden kimsenin yardımı olmadan kurtulur. Seyahati boyunca başından geçenleri etrafında kendisini dinleyenlere anlatır."[71]

Kuzey Amerika Yerli Şamanları kendi kabilesinin sosyal yasalarına ve geleneklerine çok sıkı bağlı örnek bir insan olarak kabilesinde saygıyla anılır ve büyük hürmet görür.

Kuzey Amerika Yerli Şamanlarının çok yüksek tabiat üstü gücü olduğuna inanılır. Yerli Şamanı bu insanüstü gücünü kendisinin mensup olduğu yerli kabilesinin insanlarına her sahada yardım etmek için kullanır. Yerli Şamanı'nın kabilede iki önemli görevi vardır. Bunlardan birincisi hastalarını iyileştirmek, ikincisi ise içinde yaşadığı toplumun çıkarları ve yararına işler başarmaktır.[72]

Saha Şamanlarında "Ana Hayvan" veya "Hayvan Ana" ve bu arada eski Şamanların yaşayan ruhu büyük rol oynar. "Hayvan Ana" Saha Şamanı'na görünmeyen bir ruh şeklinde yardım eder. Ob-Uygurlardan olan Hanti ve Mansilerde Şamanın mutlaka yedi tane yardımcı hayvanı olmalıdır. Şamanlara yardım eden hayvanların türü, coğrafyaya bağlı olarak değişir. "…Şamanlara yardım eden hayvanlar genellikle Ayı, Geyik, At, Yılan, Balık ve Kuş şeklinde görünür. Kuş şeklinde görünen ruhlar

Kuzeye doğru gidildikçe Kartal ve Baykuş şeklinde kendini gösterir. Sahillere yaklaştıkça bu hayvanlar Şaman'ın su altındaki seyahatine yardım eden çeşitli deniz hayvanları şeklinde görülürler."[73]

British Columbia'da yaşayan Thompson Yerlilerinin Şamanı yüzüne maskesini taktıktan sonra ulu babalarının takip ettiği eski ananevi yolu takip ederek ölüler diyarına varır. Eğer hasta olan şahsın ruhunu orada bulamazsa Hıristiyanlığı kabul etmiş olan Yerlilerin mezarlığına gider ve hasta olan şahsın ruhunu orada aramağa başlar. Şaman hasta olan şahsın ruhunu kurtarmak için mutlaka hayaletler ve cinlerle mücadele etmek mecburiyetindedir. Nootka yerlilerinde Şaman deniz ruhları tarafından hastanın çalınan ruhunu geriye getirmek için trans vaziyetinde okyanusa dalar ve oradan geriye Tamamen ıslak elbiseleriyle geri döner. Bazen Şaman'ın burnundan kan açılır. Bazı hallerde ise hastanın çalınmış ruhunu kartal teleğinde geri getirir.[74]

Tarihte kayıtlara geçmiş ve adı bilinen ilk Şaman Sümerlerin Destan kahramanı Gılgamış'tır. Orta Asya Türk, Sibirya, Saha, Altay, Tuva ve Şor Şamanlarında olduğu gibi, Amerikan Yerli Şamanlarının en önemli aracı, "davul" ve "tokmak"tır. Yine tarihte bilinen en eski "davul" ve "tokmak" Sümerlerin zamanında "her şeyi bilmesi" ile tanınan Sümer Şamanı Gılgamış tarafından kullanılmıştır. Tarihte bilinen en eski yazılı Sümer tabletlerinde tanrıça Ianna tarafından Fırat nehrinin kıyısında yetişen"Kutsal" bir ağaçtan yapılmış "Davul" (Pukku) ve "Tokmak" (Mikku) Gılgamış'a en itibarlı bir hediye olarak verilmiştir. "…Gılgamış ve ona zorlu mücadelesinde yardım eden Ereç"liler birlikte ağacı kestiler ve bu ağacı kendisine taht ve divan yaptırmak isteyen Ianna'ya getirdiler. Ianna, Gılgamış'ın bu kahramanlığına karşılık bu ağaçtan bir tane "Pukku" (Davu) ve bir tane de "Mikku" (Tokmak) yaptı ve bunları Gılgamış'a hediye etti…"[75]

Karanlık dünyada ruhlarla görüşmek için yaptıkları seyahatlerde davul ve tokmak Şamana "rehberlik" eder. Eğer davulun sesi kesilirse Şaman öbür dünyada kalır ve yolunu bulup yeniden ışıklı dünyaya çıkamaz. "…Saha Sire'de Türk Şamanları, dini ayinlerde istifade ettikleri ve karanlık dünyaya yaptıkları seyahatlerde ruhlarla buluşmak için kendilerine yol gösteren "davul" ve "tokmak" Sahaların mukaddes "Hayat Ağacı"ndan yapılmıştır. Saha Türklerinin Hayat Ağacı'ndan yapıldığına inandıkları Şaman "davul"u ve "tokmağı"na derin saygı duymalarının sebeplerinden biri budur…"[76]

Şamanizm kültürü ile içiçe yaşamış toplumlarda insanların her iki dünyada saygı duydukları ortak nesne, "toprak" olmuş ve özellikle Türk kültürünün yayıldığı Saha Türklerinde ve Amerikan Yerlilerinin toprakları

üzerinde yaşayan Yerliler arasında "Toprak Ana" (Mother Earth) olarak anılmış ve ona saygı gösterilmiştir.

Amerikan Yerlileri ve Türk toplumunun savaşçılarının bir savaş veya her hangi bir sebeple yaralanmış olmaları halinde, yaptıkları ilk iş, "Toprak Ana"nın bağrından, onun "şefkatli yüzünden" alınan temiz "kuru toprak"la yaralarını ovmak ve kanı durdurmak hareketi olmaktadır. Türk Milleti ve Yerliler arasında anadan doğduktan sonra, göbeğin kesilmesiyle ve geride kalan "eş" olarak bilinen kısım "it ağzı" değmesin diye yine mukaddes bilinen bir yerde "Toprak Ana"nın bağrına gömülür. Amerikan Yerlileriyle Türk milletinin "Toprak Ana"ya bağlılığı daha doğarken başlar. Amerikan Yerlilerinde ve Türklerde bir ölü gömüldükten sonra, mezarının üzerine "hamile kadının karnı" gibi bir

toprak kümesi yığılması ve mezarın hamile bir kadının karnına benzetilmesi, öldükten sonra da tekrar "Toprak Ana"nın karnından doğacağımızın "sembolizm"i ile vücut bulur. "…Ölü gömüldüğünde, Toprak Ana'nın hamile karnındaymış gibi, ölünün üzerine hamile kadının karnına benzeyen "höyük" veya "kurgan" gibi toprak yığılır. Mezara hamile bir kadının karnının şekli verilir…"[77]

Orta Asya Türk, Altay Tuva, Hakas, Televit ve Saha Sire'de ve Amerika Yerli kabileleri arasında halkın yanında olan "her şeyi bilen" bilge kişiler olarak saygı duyulan Şamanlar, kesinlikle "kara büyü" yapmazlar ve "nusha" yazmazlar. Türk ve Amerikan Yerli Şamanlarının ortak özellikleri incelediğimizde, onların tamamen "ruhlar alemi" ile "ölümlü dünya" arasında seyahat eden ve acı içinde kıvranan "bizlerden biri" olduğunu görürüz.

Amerikan Yerli Kızılderili, Türk ve Hun soylu Macar Şamanlarının ortak özellikleri yanında Türklerin İslamı tanımış Müslüman olarak yaşayan Türk soylu topluluklarda bile hala tarihi Şaman kültürünün tesirinden çıkamadığımız görülür. Amerikan Yerlileri ve Türk Dünyası Şamanlarının ortak özellikleri genel olarak şöyle sıralanabilir:

- Şamanlar, çeşitli hastalıkları iyileştirir ve onlara çare bulurlar.

- Şamanlar devamlı olarak süt isterler. Bir insanın boğazına kaçan yılanı çıkarmak için bir tasa doldurulan taze sütten yararlanırlar. (Bu duruma Kars'ta derlediğimiz halk masallarında sıkça rastladık) Macar ve Şamanları bazen ev-ev dolaşarak, kapıları çalar ve süt isterler. Sütün, zehirlenmelere karşı panzehir olduğu Türk Dünyası tarafından bilinmektedir. Saha Sire, Altay, Tuva, Kazakistan ve Kırgızistan'da zehirlenmelere karşı kısrak sütü veya Kımız kullanılır. Türkiye'de ise zehirlenmelere karşı panzehir olarak yoğurt ve sütten istifade olunur.

- Macarların "Taltos" dedikleri Şaman, anadan doğduğunda "ağzında dişleri"yle doğar. Şaman anadan doğduğunda dişleri vardır.

- Şaman, zamanı gelince dünyevi işlerden elini çeker ve derin uykuya dalar, günlerce uyur.

- Şaman, uzunca bir zaman ortalıktan kaybolduktan sonra eve gelir. İçmek için süt ister. Eğer içecek süt bulamazsa etrafta kasırgalar doğurur.

- Şaman daha sonra kaybolur ve Yer altı alemine göç eder.

- Şaman, Yılkı yetiştirilen bölgelerde at, geyik beslenen bölgelerde geyik ve sığır beslenen bölgelerde boğa kılığına girerek mücadele verir.

- Masallarımızda görülen göklere uçma, karanlık ve "Yer Altı" alemine gidip geri gelme, tipik Şaman karakteri arz eden olaylardır.[78]

Bir zamanlar Tsistsistas (Cheyenne) Çayan Yerli kabilesinden önce Algonquians yerlileriyle aynı kültürü paylaşan Kuzey Sibirya ve Sahaların Şamanlarıyla Cheyenne (Çayan) Şamanlarının ortak özellikleri üzerine yapılan bir araştırmada büyük paralellikler tespit edilmiştir.[79]

Kuzey Amerika yerli Kızılderili kabilelerinden Algonquians Yerlilerinin yaşattıkları Tsistsistas (Cheyeen)-Çayan yerli kültürünün asıl ana kolu bundan 12 bin yıl önce Arktik Bölgesinde kök atmıştır. Şamanizm kültürünü yaşatan Amerika'daki Yerli kabilelerden Algonquians Yerlileri, Sibirya'nın

Kuzeyinde ve Kuzeydoğusunda yaşayan insanların en yakın akrabalarıdır. Tsistsistas kabilsinin her yıl tekrarladığı “Massaum” merasimleri bu Yerli kabilesine Avrupa’dan gelerek Amerika’yı işgal eden gruplardan değil, onların Kuzey ve Kuzeydoğu Sibirya’da yaşamakta olan akraba kabilelerden hatıra kalmıştır.

Bu konuda derin araştırmalarıyla tanınan Karl II. Schlesier yazdığı kitabında konuya daha da açıklık kazandırmıştır:

“…Kuzey ve Kuzeydoğu Sibirya ve Amerika’daki Yerli Kızılderili kabileleri arasında hala yaşamakta olan bu kültür mirası, iki kıtanın her iki yakasında asırlar boyu devam eden materyalist medeniyet yolunu seçen insanların gayretleriyle belirli bir müddet kesintiye uğramıştır. Tsistsistas Yerlilerinin dünya ve kainatı tarif edişleri, diğer Amerikan Yerli kabilelerinden Yuroks, Evenks, Yukagir, Orichislerin kültür anlayışıyla paralellik gösteren Kuzey ve Kuzeydoğu Sibirya Şaman kültürünün iki bin nesil sonra bize kalan kısmıdır. Avrupa’dan Amerika’ya gelenlerin bu ülkeyi istilası olmasaydı, bu kültür bu kadar derinden tahrip edilmezdi…”[80]

Bir zamanlar, tarihte Türk dünyasının yazılı ilk metni olarak kabul edilen Göktürk Kitabelerinin de Türklere ait olduğunu dünya otoriteleri zorlanarak ka

bul etmişti. Orta Asya Türklüğü olarak, tarihi olayların çoğunu biz yaratmışız, fakat yazmamışız. En güçlü hakim zamandır ve hükmünü gösterecektir. Orta Asya Türkleri, Altay, Tuva, Hakas, Televit, Tilingit Şor ve Saha Sire Türk kültürünün Kuzeydoğu Sibirya ve Bering Boğazı yoluyla sonradan adına “Amerika” dedikleri kıtaya geçerek Kuzey ve Güney Amerika Kıtalarına yayıldığı gerçeğini, Amerikalı, Avrupalı ve dünyanın ciddi bilim adamları, geç de olsa başlattıkları ve hala devam ettirmekte oldukları araştırmalarıyla bir gün mutlaka gün ışığına çıkaracaklardır.

Yaşayıp, o tarihi günü görmek isterdim.

1 Joseph Epes Bown, **The Sacred Pipe**, Oklahoma, 1953, s. 116-126.

2 Ahmet Ali Arslan, “Türk Dünyasının Unuttuğu Gerçek: Orta Asya’dan Kuzey Amerika’ya Türk Göçleri”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Eylül-Sayı; 93, İstanbul, 1994, s. 35-42; ve **Türk Dünyası Dergisi**, Ekim-Sayı; 94, İstanbul, 1994, s. 30-40.

3 Louis Thomas Jones, **So Say the Indians**, Texas, 1970, s. 84.

4 George Whartan James, **Picturesque Pala**, Pasadena-California, 1912, s. 19-21.

5 Ibid, s. 19-21.

6 Ake Hultkrants, **The Religious of the American Indians**, California, 1967, s. 108.

7 Garipkafkaslı, “Ata Yurdum, Baba Yurdum Sibirya’dan”, **Yeni Düşünce Dergisi**, 6-12 Nisan, sayı: 14, Ankara, 2001, s. 50-55.

8 Ake Hulktkrants, op. cit. s. 109.

9 J. Hackel, “Zur Problematic des heilegen pfahles bei den Indianern Brasiliens” ICA-31, s. 229-243.

10 Ake Hultkrans **op. cit**. s. 109-110.

11 U. Harva, “Der Baum des Lebens”, Ser: B, Cilt. 16, Helsinki, 1922-23, s. 133.

12 I. Paulson, **Die Religionen der nordasiatichen völker**, Stutgart, 1962, s. 132.

13 F. G. Speck, **A Study of the Delaware Indian Big House Ceremony**, Harrisburg, 1931. s. 22.

14 Joseph Epes Brown, **op. cit.** s. 15.

15 Ake Hultkrantz, **op. cit.** s. 133.

16 **Ibid**, s. 221.

17 **Ibid**, s. 138.

18 **Ibid**, s. 275.

19 Garipkafkaslı, “Şamanizm Bir Din Değildir”, **Yeni Düşünce Dergisi**, 27. Nisan-03. Mayıs, sayı: 13, Ankara 2001, s. 50-57.

20 F. G. Speck, **op. cit**. s. 23.

21 Ahmet Ali Arslan, “Çuvaş Türkleri ve Göktanrı İnancı”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Eylül-Sayı: 129, İstanbul, 1997.

22 J. Haekel, **Kosmicher Baum und Pfahl in Mythus und Kult der Stamme Nordwestamerikas**, Wiener völkerkundiche Mitteilungen, 6. I (1-4): 3-81, 1958.

23 Ake Hultkrantz, **op. cit**. S. 24.

24 **Ibid,** s. 24.

25 G. Hatt, **The Corn Mother in America and Indonesia**, Antropos, 1951, s. 895.

26 G. N. Potanin, **Oçerki severo-zapadnoy Mongolii**, IV, Petrograd, 1881 ve 1883, s. 62.

27 A. Schiefner, **Heldensagen der Minusinskischen Tataren**, Petrograd, 1859, s. 62.

28 V. I. Verbitsky, **Altayskie Onordey Sbornik Etnograficheskich statey i issledovaniy**, Moscow, 1893, s. 149.

29 I. A. Zitetskiy, **Ocherki byuta Astrachanskich kalmukov IOLEAE**; XXXVIII-I, Trudy etnograficheskogo otdela, XIII-I, Moscow, 1893, s. 66.

30 Cannon John Arnott MacCulloch, **Mythology of All Races**, 13 Vols. Vol. VI, New York, 1964, s. 298-99.

31 Middendorf, III, I-s. 87.

32 I. A. Zidetskiy, **op. cit**. S. 66.

33 J. C. Cooper, **An Illustrated Encyclopaedia of Traditional Symbols**, London, 1978, s. 176.

34 Harley Burr Alexander, **The World's Rim**, Nebraska, 1953, s. 38-39.

35 Ibid, s. 33.

36 Ehliman Ahundov, **Azerbaycan Nağılları**, "Melik Memmed", III. Cilt, 1962, Bakı, s. 190-201.

37 Handbook of American Indians, Bureau of American Indians Etnography, **Bulleten** 30, Part-I, Washington D. C., 1907.

38 **Ibid**, s. 39.

39 **Ibid**, s. 40.

40 Ahmet Ali Arslan, "Amerika Kızılderili Kabileleri ve Türk Dünyasında'Yeni Yıl Başı' Merasimlerinde Paralellikler", Sadık Tural, **Nevruz**, Ankara, 1995, s. 250-271.

41 Ziya Gökalp, **Türk Medeniyeti Tarihi**, Ankara, 1976, s. 57.

42 Galina-Meleek Kazacı, "Örf ve Adet Birliği", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, No: 97, İstanbul, 1995, s. 23.

43 Mircea Eliade, The Encyclkopedia of Religion, Cilt. 10, New York, 1987, s. 742.

44 Abdulkadir İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, Ankara, 1986. s. 66.

45 Joseph Epes Brown, **op. cit.** s. 32ff.

46 Garipkafkaslı, “Şamanizm Bir Din Değildir,” **Yeni Düşünce Dergisi**, 27-Nisan-03 Mayıs Sayı: 17, Ankara, 2001, s. 50-57.

47 Rolay B. Hassirck, **The Sioux**, Denver, 1960, s. 175.

48 **Ibid.**, s. 174.

49 İgnat Kazmalı, Gagauz Gazeteci, Tiraspol, Moldova, Şubat 2002, Kendisiyle telefonla yaptığım sohbetten.

50 Kaşgarlı Mahmud, **Divanu Lügati't Türk**, C. I, s. 347.

51 Lewis Spence, **The Myths of the North American Indians**, New York, 1989, s. 132.

52 Ibid. s. 133.

53 John Manchip White, **Everyday Life of North American Indians**, New York, 1979, s. 150.

54 Arlene Hirschfelder-Paulette Molin, **Native American Religion**, New York, 1992, s. 330.

55 Barton Wright, **Hopi Kachinas**, Arizona, 1982, s. 2.

56 Bahaeddin Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, İstanbul, 1988, s. 46.

57 Stith Thompson, **Tales of the North American Indians**, Bloomington, 1928, s. 40ff.

58 Ahmet Ali Arslan, “Türkiye, Azerbaycan, Orta Asya Türk ve Kuzey Amerika Kızılderili Efsanelerinde Kaplumbağa”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı: 91, İstanbul, 1994, s. 59-88.

59 Bahaeddin Ögel, op. cit. s. 774.

60 John Manchip White, **op. cit**. s. 109.

61 Frederica de Laguna, **History and Culture of the Yakutat Tilingit**, 3 Vols. Vol. I, Washington D. C., 1972, s. 348.

62 Ahmet Ali Arslan, “Amerika Kızılderilileri ve Orta Asya-Sibirya Türk Şamanizminin Ortak Özellikleri Üzerine Mukayeseli Bir Çalışma”; **Armağan**, Meslek Hayatının 25. Yılında Prof. Dr. Abdulhaluk M. Çay, 2 Cilt, Cilt I, Ankara, 1998, s. 91-113.

63 Betty Ballantine-Ian Ballantine, **The Native Americans**, Wisconsin, 1993. s. 28.

64 **Ibid**, s. 29.

65 Frederica de Laguna, op. cit. s. 213.

66 Betty Ballantine-Ian Ballantine, **op. cit.** s. 32.

67 William Thalbitzer, “Cultic Games and Festivals in Greenland”, **Congres International des Americanistes**, Goteberg, 1924, s. 226-65.

68 Mircea Eliade, Shamanism, **Archaich Techniques of Ecstasy**, Paris, 1951, s. 288.

69 Edward William Nelson, “The Eskimo About Bering Strait” **18th Report of Bureau of American Ethnology**, Washington D. C. Pt. I, 1896-97, Published 1899, s. 433.

70 Mircea Eliade, **Shamanism, op. cit**. s. 292.

71 Franz Boas, “The Central Eskimo” **6th Report of the Bureau of American Ethnology**, Washington D. C. 1884-58, Published 1888, s. 598.

72 Willard Z. Park, **Shamanism in Western America**, Chicago, 1938, s. 9.

73 Anna Leena Siikala-Mihaly Hoppal, **Studies on Shamanism**, Budapest, 1992, s. 8.

74 James teit, “The Thompson Indians of British Columbia”, **American Museum of Natural History**, II, New York, 1900, s. 363.

75 Samuel Noah Kramer, **The Sumerians**, Chicago, 1963, s. 197ff.

76 E. Emsheimer, **Schamenentrommel und Tromemelbaum Ethnos**, 1946, s. 166.

77 Ward Rutherford, **Shamanism**, London, 1986, s. 24.

78 Anne Leana Siikala-Mihaly Hoppal, **op. cit**. s. 150-160.

79 Karl Schlesier, **The Wolves of the Heaven**, Oklahoma, 1987, s. 46-49.

80 **Ibid**, s. 189.

AVUSTRALYA'DAKİ TÜRK YERLEŞİMLERİ

Avustralya'daki Türk Göçmen Grubunun Sosyal ve Dilsel Dil Özellikleri / Doç. Dr. Kutlay Yağmur [p.913-925]

DOÇ. DR. KUTLAY YAĞMUR

Tılburg Üniversitesi, Babylon /Hollanda

Giriş

Türkçe konuşan insanlar için göç yeni bir olgu değildir. Tarih boyunca Orta Asya'dan batıya Türklerin yoğun kitleler halindeki göçüne tanıklık ederiz. Bununla beraber Türkiye'den endüstriyelleşmiş ülkelere iş gücü göçü daha çok yeni bir sosyal ve ekonomik olgudur. Özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra Batı Avrupalı ülkeler endüstriyel gelişimlerini sürdürebilmek için işgücüne gereksinim duydular. Başlangıçta Güney Avrupa'daki, Yunanistan, Eski Yugoslavya, İtalya, İspanya ve benzeri ülkelerin işçilerine iş verildi. Türkiye, iş gücü ihraç eden ülkelere 1960'lı yılların daha geç aşamasında katıldı. Türklerin Batı Avrupa'ya göçü, 1961 yılında Türkiye ile Almanya arasında imzalanan yeni işe alma anlaşması ile başlamış oldu. Benzer anlaşmalar 1964 yılında Hollanda, Belçika ve Avusturya ile, 1965'te Fransa ile ve 1967'de İsveç ile yapıldı. Avustralya'ya Türk göçü, 1967'de Türk ve Avustralya hükümetleri arasındaki karşılıklı anlaşmanın sonucu olarak başladı.

Avustralya'ya ve Batı Avrupa ülkelerine olan Türk göçünün altında yatan etmenler aynı olsa da, Avustralya'ya göç bazı açılardan Avrupa bağlamından farklıdır. Hem Avustralya'da, hem de Batı Avrupa'daki Türk göçmenlerinin benzer özgeçmiş nitelikleri olmasına rağmen, her iki durumda farklı sosyal, ekonomik ve dilbilimsel nitelikler gözlenmektedir. Avustralya ile Batı Avrupalı ülkeler arasındaki temel fark, Batı Avrupalı ülkelerce sunulan "yabancı" ya da "misafir işçi" statülerinin tam tersi olarak, Avustralya tarafından tüm göçmen gruplarına kalıcı oturma statüsünün sunulmasıdır. Bununla beraber Batı Avrupalı ülkelerin demografik yapısının değişmesi, bu ülkeleri vatandaşlık politikalarını yeniden değerlendirmeye zorladı.

Avustralya çok kültürlü ve çok dilli bir toplumdur. 150 farklı yerel dile ek olarak, Avustralya'daki nüfusun %25'i tarafından konuşulan yaklaşık 80 farklı göçmen dili bulunmaktadır. 1986 yılındaki nüfus sayımında, Avustralya'da oturan yaklaşık 2 milyon kişinin %25 üzerinden, %20.6 İtalyanca, %13.6 Yunanca, %6.7 Çince, %5.6 Almanca ve %5.4 Arapça olmak üzere evde İngilizce dışında başka bir dil daha konuştuğu rapor edilmiştir.

Ayrıca Avustralya nüfusunun beşte biri tarafından İspanyolca, Yugoslav dilleri, Lehçe, Felemenkçe, Vietnam dili, Malta dili, Fransızca, Makedonya dili, Türkçe, Macarca ve Rusça dilleri konuşulmaktadır. Öbür %14.4'ü, her biri dil başına %1'den daha az temsil edilmek üzere, "diğer" dilleri oluşturmaktadır (Kalantzis, Cope, Noble&Poynting, 1990). Öte yandan 1996 nüfus sayımında,

Avustralya'da 240 dilin konuşulduğu belirlenmiştir (Clyne & Kipp, 1997). Avustralya'nın savaş sonrası göçmen programı kültürel ve dilbilimsel homojenliği sağlamayı hedeflemesine rağmen, Avustralyalı politikacılar kültürel ve dile ait çoğulculuğun önemini anladılar. Avustralya'nın şimdiki ulusal politikası göçmen gruplarının dillerini koruma eğilimlidir.

Kültürel ve dilbilimsel çeşitlilik açısından Avustralya, etnik grupların dillerini ve kültürel miraslarını korumaları için desteklendiği bir ülkedir. Diller üzerine Ulusal Politika'da belirtilen (Lo Bianco, 1987) Avustralya'nın

ulusal yararı, bu ulusların dilbilimsel kaynaklarını geliştirmek ve bu becerileri diğer kapsamlı ulusal hedeflerle tamamlamaktır. Avustralyalı politikacıların, Batı Avrupa bağlamındaki genel durum gibi, tutumlarından anlaşılan bütünleşme öncesi göçmen dillerini bir engel olarak düşünmedikleridir.

Bu makalede, Göçmenlik, Çok Kültürlülük ve Nüfus Araştırmaları Bürosu'nun (BIMPR, 1995), nüfus sayımı verileri kullanılarak, Avustralya'daki Türk topluluğunun sosyal durumu ve dil özelliklerinin bir görünümü ortaya konuldu. Türkiye'den Avustralya'ya göçün tarihçesinin kısaca incelenmesinden sonra, 1991 ve 1996 yıllarında yapılan nüfus sayımlarından elde edilen veriler sunuldu. Bu veriler, Avustralya'daki Türklerin coğrafî dağılımı, yaş ve cinsiyet bileşenleri, aile yapısı, Avustralya'ya geliş tarihi, vatandaşlık, okuldan ayrılma yaşı ve nitelikler, iş gücü durumu ve meslek, gelir, İngilizce yeterlik, evde konuşulan dil ve din gibi başlıkları kapsamaktadır. Bundan başka makalede topluluk organizasyonlarını, evlilik şekilleri ve grup içi geleneksel destek unsurları, Türk medyası ve topluluk okulları gibi, bilgileri ana hatlarıyla içermektedir. Son bölümde de Türk topluluğu üzerine bazı sosyo-dilbilimsel saptamalar ortaya çıkarılacaktır.

Birinci dil kullanımını kapsamlı olarak anlayabilmek için Türk göçmenleri arasındaki davranış, dili korumayla ilgili sosyo-dilbilimsel değişkenlerin etkisi ve değişimin açıklanması gerekmektedir. Bundan başka, Türk topluluğunun demografik, sosyolojik, dilbilimsel, psikolojik, tarihî, politik, coğrafî, eğitimle ilgili, dinî ve ekonomik özelliklerini, hem grup hem bireysel düzeyde içeren bilgiler sunulmalıdır.

Ana Dili Kullanımını Etkileyen Unsurlar

Dil yolu ile etkileşim durumunda, çoğunluğa ait diller genelde azınlık dilinin kullanımını engeller. Avustralya'daki çoğu göçmen topluluklarda birinci dil kullanımı yerel alan ile sınırlanmıştır. Öte yandan Avustralya'daki Türk grubunun yaşam tarzları, günlük karşılaşmalarda ana dillerini kullanmalarına olanak sağlamaktadır. Avustralya'daki Hollandalılar gibi gruplar, kendi ana dillerini bırakıp İngilizceye çok hızlı geçiş yaparlarken; Makedon, Türk, Vietnamlı gibi gruplar ana dillerini korumaktadırlar. Bu gibi sorulara ilişkin cevapları bulmak için bu süreçlerde etkili olan unsurların incelenmesi gerekmektedir. Hyltenstam & Stroud'a (1996) göre dili koruma ya da bırakma üzerine hâlâ genel anlamda kabul görmüş bir teori bulunmamaktadır. Yani grubun kendi dilini koruyacağı ya da baskın olan dile kayacağını öngörmek zordur. Ana dilin korunması teriminin literatürde birçok farklı biçimlerde kullanılmasına rağmen, konuşma grubu ve bireyin dili koruması arasında bir ayrım yapılmıştır (Hyltenstam & Stroud, 1996). Ana dilin korunması, dilsel bir etkileşim durumunda çeşitli alanlardaki konuşma grubunun, kendi ana dilini kullanmasına karşılık gelmektedir. Azınlık dilinin korunması ve tercih edilmesi dil içerikli işlevsel etmenlere ya da grup kimliği ve kültürel kimlik gibi sembolik

etmenlere dayanabilmektedir (Kipp, Clyne, & Pauwels, 1995). İkinci dil ortamında, birinci dilin bireylerce korunumu genellikle dil muhafaza olarak nitelendirilir. Sosyal açıdan ana dilin korunması teriminin karşıtı ana dil kullanımının bırakılması, dil kaybı terimi ise dil muhafaza olarak kullanılmaktadır.

Avustralya'daki Türk göçmenler arasında dil korunumu ya da kaybının, dil kullanım tercihi yöntemlerini açıklamakta daha geniş bir bakış açısı sağlamak için, Hyltenstam ve Stroud'un (1996) yeni dil korunumu modeline kısaca değinmek faydalı olabilir. Sosyal düzeyde, grup düzeyinde ve bireysel düzeydeki etmenleri araştırdılar. Azınlık ya da azınlıklara karşı ana topluluğun politika ve tutumlarının önemini vurguladılar. Onlara göre; bir azınlık grubunun, açıkça damgalanmış bir kimliğe sahiptir ve haklarını güvence altına almak için düzenlenmiş çok az sayıdaki hukukî haklarla, asimile edici düşünceye sahip topluluğa ekonomik ve eğitim kaynakları açısından bağımlı durumdaysa, çok uzun süre dilini koruması beklenemez (Hyltenstam & Stroud, 1996: 569-70). Bununla beraber, bu bazı topluluklar için geçerli olan bir genelleme olabilir; çünkü eğer grup üyeleri kendi topluluklarını güçlü bir biçimde destekliyorlarsa, ilk dillerini koruyabilirler. İkinci olarak da, bir azınlık grubunun doğal özellikleri de dil korunumu ya da kaybını kolaylaştırabilir. Azınlık ve çoğunluk arasındaki etkileşim biçimi de ele alınması gereken başka bir etmendir. Sonuçta, dil seçimi ve sosyalleşme örnekleri gibi bireysel düzeydeki etmenler üçüncü boyutu oluşturur. Bu faktörlerin etkileşimi esas itibarıyla farklı dil kontekslerinde bir dereceye kadar çeşitlilik gösterir. Farklı konuşma toplulukları ya da kişiler benzer koşullar altında aynı davranışları sergiler. Farklı dil grupları, bazı tarihî, sosyal, dinî ve kültürel etmenlere bağlı olarak farklı tepkiler geliştirirler.

Dil korunumu ya da kaybını ile ilgili etmenler, dil topluluğunu etkileyen ve dil topluluğunda bireyleri etkileyen olmak üzere iki kategoriye ayrılır. Bu ayrımda, doğum yeri, yaş, cinsiyet, eğitim, nitelikler, evlilik biçimleri, çoğunluk grubunun dilini bilme, L1'e tutumlar (ana dil) ve L2 (azınlık dili) bireysel etmenler kategorisi

ne dahildir. "Grup etmenleri" ise etnolingüistik grubun dağılımı ve büyüklüğü, azınlık dillerine karşı yürütülen dil politikası, grubun kültürel değer sisteminde dilin durumu ve çoğunluk diline ya da dilinden etnik dilin uzaklık ya da yakınlığı olarak listelenebilir. Çoğu durumda, aslında bu etmenler hem birey hem de grup düzeyinde karşılıklı ilişki halindedir.

Eğitim, dil korunumu ve kaybı çalışmalarında önemli bir değişken olarak tanımlanmaktadır. Kloss'a göre (Kipp de ve diğerleri bahsedildi 1995) eğitim, L2'ye daha hızlı bir kayma sağlayabilen ya da L1'i daha çok koruyabilen belirsiz bir faktördür. Dil etkileşim kontekstine bağlı olarak ve konuşma topluluğu göz önüne alındığında, L2'ye tam bir geçiş (Kanada'daki eğitim göçmenlerin durumunda olduğu gibi) veyahut L1'in güçlü dil korumu (Avustralya'daki Yunanlılar gibi) gözlemlendi.

Evlilik şekli (grup içi ya da grup dışı) ise dil korunumu ve kaybı çalışmalarındaki bir başka önemli değişkendir. Azınlık dili grubuna mensup biri, diğer etnolinguistik gruptan biri ile evlendiğinde, çoğunluk diline kayma şansı (ya da risk) büyük bir ihtimalle olasıdır. Bu Avustralya kontekstindeki saptamalar tarafından da desteklenmektedir ki; karma evliliklerin çocukları, İngilizcedeki neredeyse tüm tek dillilik özelliklerine sahiptir.

Grup düzeyinin nitelikleri ya ana topluluktan konuşma topluluğunun kendi nitelikleri ilgili ya da ikisi arasındaki etkileşim ile ilgilidir. Grup düzeyinde en çok karşılaşılan etmenler, konuşma topluluğunun dağılımı ve büyüklüğüdür. Ana topluluğun etnik grup ve dillere karşı politika ve davranışları, etnik grubun dilini korumasında en önemli etmenlerden biri olarak ele alınmalıdır. Bununla beraber, yine, bu baskıdaki ya da azınlık diline dönüşte, farklı dilsel ve kültürel gruplarda ya korunum ya da kayma olarak sonuçlabilen belirsiz bir faktördür. Baskı, X grubunun dil korunumunu desteklemesiyle, grup Y'nin dili tamamen kendine benzetmesiyle sonuçlanır. Şu da var ki, Clyne (1991) ev sahibi topluluğun politika ve tutumlarının sabit olmayabileceği görüşündedir. Çok sayıdaki etmene göre (genellikle politik ve ekonomik) değişen politikaların azınlık dillerini destekleyeceği ya da göz ardı edeceği konusunda genel bir kanı vardır.

L1 özelliğinin, etnik grup üyeleri tarafından algılanma biçimi dil korunum ya da kaybında önemli olan başka bir etmendir. Bazı gruplar L1'lerini etnik ve sosyal kimliklerinin vazgeçilmez bir parçası olarak görmektedirler. Bu durum Avustralya'da Türk dilinin korunumundaki en can alıcı etmendir. Eğer grup üyeleri Türkçeyi kendi gruplarının devamının en temel öğesi olarak görüyorlarsa, çoğunlukla ana dillerini korumaya çalışırlar. Aksi takdirde, çoğunluğun diline geçiş kaçınılmazdır. Avustralya'daki Türk grubunun nüfus, eğitim ve ekonomik durumuna genel bakıştan sonra, Türk grubunun dil kullanımına ilişkin tutumları üzerine yapılan anket çalışmasının sonuçları anlatılacaktır.

Tarihsel Arka Plân

Göçmenlik Çok Kültürlülük ve Nüfus Araştırmaları Bürosu'nun (BIMPR) Türk grubu hakkında hazırladığı el kitabında (1995) Avustralya'ya yönelik Türk göçlerinin 19. yüzyılın sonuna dayandığı bildirilmiştir. Bununla beraber, şunun vurgulanması gerekir ki BIMPR Türkiye'den gelen tüm Türk, Rum ve Ermenileri ve diğer azınlıkları Türkiye doğumlular kategorisine dahil etmiştir; bu yüzden bu erken yerleşimciler Türk etnisitesine dahil edilmemelidir. 1911 yılındaki nüfus sayımında Avustralya'da Türkiye doğumlu 300 kişi vardı, fakat bu sayı I. Dünya Savaşı sırasında Türkler ile Anzakların karşı saflarda savaştığı dönemde azalmıştır (BIMPR, 1995: 2). 1945 ile 1968 yılları arasındaki dönemde Avustralya'ya göç eden Türk vatandaşlarının sayısı farklı bir arka plâna dahildir. Bunlar Bulgar mültecileri, Kıbrıslı Türkler ve Türkiye doğumlu Rumlardı.

1966 yılındaki nüfus sayımında aşağı yukarı 2.500 Türkiye doğumlu kişi mevcuttu, fakat sadece çok küçük bir azınlık Türk kökenliydi. Kıbrıs'ın statüsü gereği, bu 2.500 kişinin 1.325'i İngiliz pasaportu taşıyordu, diğer 750 kişi ise Türk olmayan ebeveynlerden geliyordu. Türklerin yaklaşık sayısı 400 civarında idi. Ancak 1967'de imzalanan Türk ve Avustralya hükümetleri arasındaki göçmenlik anlaşmasından sonra Avustralya'ya büyük bir Türk göç hareketi başlamıştır. Avrupa ülkelerinin misafir işçi statüsü teklif etmelerine rağmen, Avustralya daimî ikamet statüsü vermişti ve göçmenler Avustralya hükümetine başvuruda bulunduğu takdirde vatandaşlık da veriliyordu. 1971'deki nüfus sayımında Avustralya'da yaşayan Türk milliyetinden gelenlerin sayısı 11,589 iken, 1981'deki nüfus sayımında bu sayı 24,312 idi.

Ekonomik problemler ve büyük ölçüdeki işsizliğin zorlamasıyla meslek sahibi olmayan veya gerekli meslekî bilgiyle tam donanmamış Türkler, özellikle Orta Anadolu'nun kırsal kesimlerinden, Avrupa ülkelerine ve Avustralya'ya göç ettiler. Manderson'a (1988) göre, Avustralya'ya göç eden

Türkler nispeten düşük düzeyde İngilizce bilgisine, eğitime ve formel mesleki bilgiye sahiptiler. Avustralya'ya göç eden Türk göçmenlerinin çoğu İngilizce bilgisine çok az ya da hiç sahip değildi.

Ulaştıkları zaman, aralarında çok az tercüman vardı. Daha önce göç etmiş bulunan Kıbrıslı Türkler, Türkiye doğumlu göçmenlere yerleştikleri yerlerde (BIMPR, 1995: 3) sık sık kılavuzluk ve yardım ettiler. Bununla beraber, Türk göçmenlerinin sınırlı İngilizce dil bilgisi onların iyi işler bulmalarını engellemiş ve bir dizi büyük yerleşim problemine neden olmuştur. Bu problemler, Türk göçmenlerinin çocukları okulda İngilizce öğreninceye ve ebeveynlerine tercümanlık yapabilir hale gelinceye kadar devam etmiştir.

Yerleşim bölgeleri anlamında şu söylenebilir; Türk göçmenlerinin büyük bir kısmı Melbourne ve Sidney'in banliyölerine yerleşmiştir. İş bulmanın zorlukları hakkında deneyim sahibi değildiler, fakat daha ziyade fabrikalarda işçi ve üretim hattı çalışanı olarak görev yaptılar. Diğer yandan Türk kadınları kendi ülkelerinde çoğunlukla ev işleriyle uğraşırlardı, fakat ekonomik koşulların zorlamasıyla eşleriyle beraber Avustralya'da üretim hattı işçisi olarak çalışmak zorunda kaldılar. Her ne kadar Türk göçmenlerinin çoğu daha ziyade Türkiye'de çiftçi olarak veya tarlalarda işçi olarak çalışmışlarsa da, sadece birkaçı Avustralya'nın kırsal alanlarında ve çiftliklerinde iş peşine düşmüştür. Viktorya'da Shepparton ve Sunraysia bölgelerinde küçük yerleşimler vardı. Büyük şehirlerin dışında diğer iki önemli toplanma bölgesi New South Wales'deki Wollongong ve Geelong isimli sanayi şehirleridir.

Göç nedeniyle Avustralya'ya gelen Türk göçmenler sayısız problemle karşılaşmıştır. Kültürel adaptasyon ve dil kaynaklı sorunlar şöyle dursun, yaşam tarzları tamamen değişmişti: hem erkek hem kadın çalışmak zorundaydı ve geniş ailelerin geçindirilmesi çocukların bakımı yüzünden artık zordu. Çoğu durumda, erkekler gece vardiyasında çalışıyordu ve kadınlar ise gündüz vardiyasında, dolayısıyla çocuklarına ancak böylece bakabiliyorlardı. Bu durum şöyle ifade edilmiştir (BIMPR, 1995: 4): "Küçük çocuklara sahip birçok aile kurumların sunduğu sınırlı sayıdaki çocuk bakımı olanaklarından faydalanmak için uzun süre beklemek zorunda kalıyordu ve çocuk bakımı fiyatlarını aşırı pahalı buluyorlardı. Alternatiflerin yokluğu dolayısıyla bazı Türk aileleri küçük çocukların ve bebeklerin bakımını daha büyük çocuklara devretmek ihtiyacını hissediyordu; ya da bazen çocukları evde kilitli bırakıyorlar veya bakımsız bırakıyorlardı, veyahut küçük çocuklarını okul çağına gelinceye kadar yetiştirilmeleri için Türkiye'ye büyük ebeveynlerinin yanına gönderiyorlardı." Görüldüğü üzere, yeni ülke ve yeni iş beraberinde 'talih' ve 'başarı' getirmemiştir, fakat kazandıkları maddi şeyler için yüksek bedel ödemişlerdir. Kadının yalıtılması, entegrasyon problemleri, kültürel farklılıklar, aile içi şiddet ve dille ilgili problemler Türk göçmenlerinin Avusturalya'da karşılaştıkları problemlerden bazılarıdır (Çevik &Cahill, 1993; Elley, 1988; Guerra, 1993; Inglis & Manderson, 1988; Keçeli, 1988; Manderson, 1988; Yağmur, 1993, and 1997).

Türk göçmenlerinin durumu karşılatıkları problemlerin sonunda ortaya çıkan bazı Türk grubu organizasyonları sayesinde gitgide düzelmiştir. Elley'e göre (1988: 87) "1978 ve 1983 yılları arasında, Türk göçmenlerin yoğun olarak bulunduğu Melbourne civarlarında 5 tane Türk çocuk yuvası açılmıştır." Topluluğun sosyal yardımlaşma grupları hızla artmıştır. 1984 yılında, Göçmenlik ve Etnik İşler Bölümü'nün başta kültürel ve dinsel alanlarda olmak üzere, Türkçe sınıfları, spor kulüpleri gibi birbirinden farklı 49 Türk derneğinin olduğunu saptamışlardır (BIMPR, 1995: 4). 1980'lerin başlarında

yerel grubun ihtiyaçlarına cevap vermek için Türkçe basın hizmet vermeye başladı. Birçok çalışma Türk göçmenlerin yerel etnik gazetelerinde oldukça yüksek oranlarda okuyucu sayısının olduğunu göstermiştir. Taylor ve Young (1989: 5) belirttiği gibi, "Tavistock Araştırma Merkezi'nin (1979) Melbourne ve Sidney'de yayınlanan Yunan ve İtalyan etnik gazeteleriyle Türklerin gazeteleri en yüksek okuyucu sayıları bakımından karşılaştırıldığında, %43 çok düzenli okuyucu oranıyla Türklerin %92'sinin Türkçe gazete okuduğu sonucuna varılmıştır." Bu veri Avustralya'daki Türk göçmenlerinin Türkiye'de eğitim düzeyi çok düşük olan kırsal bölgelerden geldiği gerçeği göz önünde tutulduğunda çelişkili gibi görünebilir. Bununla birlikte Clyne, Kurtböke & Yenisey (1995), Avustralya'daki Türk göçmenlerinin çoğunluğunun İngilizce okuyup anlamadıkları göz önünde tutulursa, anavatanda ve dünyada neler olup bittiğini öğrenmek ve sosyal yaşamda yer alabilmek için gerekli bilgiyi sadece Türkçe basınından sağlayabilecekleri sonucuna varılır.

BIMPR (1995: 5) tarafından belirtildiği gibi "Türkiye'den gelen göçmenler karşılaştıkları güçlüklere rağmen Avustralya'nın çok uluslu nüfusuna yeni çarpıcı bir boyut katmışlardır. 1960'lı yılların sonundan beri Türk göçmenlerinin mevcut sayısı, İslâmî kural ve değerlerin öğretimi için gerekli olanakları sağlama ve birçok caminin yapımı vasıtasıyla, Avustralya'daki İslâm dini mensuplarının kurumsal destek bünyesinde olduğu kadar nüfus açısından da çok yayılmıştır.'' Avustralya kontekstinde de açıkça görülen, dinî üyeliğin Türk göçmenlerinin etnik ve kültürel kimliğini korumasında çok büyük bir rolünün olduğudur.

Avustralya'daki Türk Grubuna Genel Bakış

Aşağıdaki bölümde, Türk grubunun özellikleri bazı sayı ve değerlerle birlikte sunulacaktır. 1996 yılı Avustralya Nüfus Sayımı verilerini yansıtarak Türk-Avustralyalı grubunun sosyal durumunu ortaya koyabiliriz.

Coğrafî Dağılım

Avustralya'da nüfus sayımı verilerinde, insanlar öncelikle doğdukları ülke, dil ve din gibi alt kategorilere göre sınıflandırılmaktadır. Eğer kişi Avustralya'da doğmuş ise anne ve babasının geçmişine bakılmaksızın, kişi Avustralyalı sayılır. Burada verilen sayılar (nüfus sayımına göre) ikinci nesil Türkleri değil sadece Türkiye'de doğmuş birinci nesil Türkleri içerir. 1991'de Avustralyada Türkiye doğumlu 27,770 kişi yaşamaktaydı. Bununla birlikte, 1996 sayımında 'evde konuşulan dil' sorusuna, 42,223 kişi evde Türkçe konuşulduğunu ifade etti. Erkeklerin sayısı (%52.1) kadınların sayısından (%47.9) biraz daha fazladır. Türk göçmenlerin çoğu Viktorya'da oturmaktadır ki; bu da birinci nesil Türklerin %52'sini oluşturmaktadır. Viktorya'daki nüfusun %94'ü Melbourne'de oturur. Türk grubunun ikinci yoğun olarak bulunduğu New South Wales'te %41.8 ve 11,616 kişinin yaşadığı Sydney'de %90.9'u Türkiye doğumlu kişiler oturur. Türk göçmenlerinin büyük çoğunluğu, toplam Türk nüfusunun %93.9'u, Viktorya ve New South Wales'de yaşar. Fakat son zamanlarda Türklerin başka eyaletlere gitmeye başlamaları grubun bir merkezde toplanmama eğilimini gösterir. Büyük kentlerde yaşama eğilimi aynı kalmıştır. 1991 yılında, toplam Avustralyalı nüfusunun %31.2'si ile

karşılaştırıldığında, sadece toplam %4.1 Türkiye doğumlunun büyük kentler dışında yaşamakta olduğu görülür (BIMPR, 1995).

Yaş Durumu ve Aile

BIMPR'ne göre Türk göçmenlerinin yaş ortalaması 33 olup, diğer göçmen gruplarıyla karşılaştırıldığında daha genç bir gruptur. Bu ortalama tüm Avustralyalı nüfusunda 32 ve tüm denizaşırı doğumlularda 42'dir. Yaş durumuna göre, tüm göçmen grupları arasında bu yaş grubunun oranı %25.6 iken, Türklerin %54.2'si 34 yaşında ya da daha gençtir. BIMPR'ne (1995: 5) göre Avustralya'daki Türk göçmenlerinin %83'ünün yaş ortalaması 15-54 arasındadır. Yaş kategorisinde en büyük yoğunlaşma %28.6 ortalama ile 25-34 yaş arası grubun; %19.9 ile 15-24 yaş arası ve %18.8 ile 35-44 yaş arasındaki grubundur. Öte yandan, en genç ve en yaşlı kategoriler en az sayıda kişiden oluşur: %11.5 oranı 55 yaş ve üstü iken, %5.7 oranı 15 yaşın altındadır.

BIMPR'e (1995) göre, Avustralya'da, ailedeki en az bir kişinin Türkiye doğumlu olduğu 12,344 aile vardır. Avustralya doğumlu ailelerin %52.5'inin ve denizaşırı doğumlu ailelerin %57.8'inin çocukları olduğu göz önüne alındığında, bu ailelerin çok yüksek oranının (%74.6) çocukları vardır. Bu durum açıkça Türk aileleri arasındaki yüksek doğum oranını gösterir. 1986 nüfus sayımında, Anglo-Avustralyalılar arasındaki ortalama 2.9 çocuk sayısının, Avustralya'daki Türk ailelerinin çocuk sayıları ile karşılaştırıldığında 3.1 olduğu saptanmıştır. Türkiye'de aile başına düşen ortalama çocuk sayısı 4.2 iken, Avustralya'ya gelen genç eşlerin; çalışma koşulları, yaşam biçimi, aile yapısı ve gelir düzeyindeki farklılıklar nedeniyle, Türkiye'deki benzerlerinden daha az sayıda çocuk sahibi olduğunu gösterir.

Vatandaşlık

Tıpkı Avrupa'dakiler gibi Avustralya'ya göç eden Türklerin de ilk göç ettiklerinde 'dönüş yapma hikâyesi' vardı. Çoğu Avustralya'ya biraz para biriktirdikten sonra, ülkelerine dönüp hayallerini gerçekleştirmek umuduyla geldiler. Başlangıçta, çoğunluk kazandıklarını yeniden göç etseler bile Türkiye'de yatırdı ama daha sonra bu eğilim değişti. Türk göçmenler, Türkiye'yi tatillerde gittikleri sembolik bir "ev", Avustralya'yı ise yaşadıkları yer olarak görmeye başladılar. Avusralya vatandaşlığını almak, Avustralya toplumunda tüm etnik grupların ortak bir sistemde birleştirilmesine iyi bir göstergeydi. 1991'de, denizaşırı doğumlu grupların tümünün %61.4'ü Avustralya vatandaşlığı alırken, Avustralya'da Türkiye doğumlu kişilerin %64.5'i Avustralya vatandaşlığı aldı. Belirli bir bölgede ikamet eden Türklerin sayısı ile vatandaşlık oranı arasında şöyle ters bir korelasyon ortaya çıkar: belli bir bölgede yaşayan Türk sayısında artış, Avustralya vatandaşlığını alma oranında azalma. Buna göre, belirli bir bölgedeki Türk sayısı az, Avustralya vatandaşlığı alma oranı yüksektir. Türkiye doğumlu nüfusun çoğunluğunun bulunduğu Viktorya'da, Avustralya vatandaşlığını (%61.5) alma oranı, ortalamanın altındadır. Diğer taraftan, Güney Avustralya'da vatandaşlık oranı %78.1, Queensland'da %75.0'dır. Tablo-1'de bu ters ilişki gösterilmiştir.

Tablo 1: Eyaletlere Göre Vatandaşlık Modelleri

Türk

Eyalet & Vatandaşlık	Göçmenler	(%)
Kuzey Güney Batı/Avustralya	7,352	67.1
Diğer vatandaşlıklar	3,603	32.9
Viktorya/Avustralya Vatandaşlığı	8,394	61.5
Diğer	5,261	38,5
Queensland/Avustralyalı	377	75.0
Diğer	126	25.0
Güney Avustralya/Avustralyalı	399	78.1
Diğer	112	21.9
Batı Avustralya/Avustralyalı	292	62.0
Diğer	179	38.0
Tazmanya/Avustralyalı	27	81.8
Diğer	6	18.2
Kuzey Bölge/Avustralyalı	12	66.7
Diğer	6	33.3
Avustralyalı Ana Bölge	60	71.4
Diğer	24	28.6
Avustralya Toplamı		
Avustralya Vatandaşlığı	16,913	64.5
Diğer Vatandaşlıklar	9,317	35,5
Kaynak:		1991 nüfus sayımı-Customized Matrix Table USC6013

Not: Diğer vatandaşlıklar çoğunlukla Türk İngiliz ya da Bulgar da olabilir.

Türk-Avustralyalı ile Almanya'da yaşayan Türk göçmenlerinin vatandaşlık biçimlerini karşılaştırdığımızda eldeki sayılar ve uygulanan politikalar açısından büyük farklılıklar vardır. Günümüzde bazı Batı Avrupalı ülkeler, göçmenlere vatandaşlık hakkı vermektedir. Bunun sonucunda, birçok Türk göçmeni bulunduğu ülkenin vatandaşlığına başvurmuştur.

Her ne kadar en çok Türk Almanya'da yaşasa da, 1984-1992 yılları arasındaki dönemde Hollanda (22,179) ile Almanya'daki (24,682) vatandaşlık başvuruları neredeyse birbirine eşittir. Şen (1996: 252) der ki: "Alman vatandaşlığına başvuran birçok Türkün eninde sonunda kendi vatandaşlıklarını kaybedecekleri anlamına gelmez. Türk vatandaşlığını terk etme, anavatandaki bazı hakları kaybetmekten daha çok, aynı zamanda anavatandan tamamen kopma ve kişinin kendi kültürel kimliğini bırakma gibi anlamları içerir." Son zamanlarda Almanya'daki politik gündemde çifte

vatandaşlık olmasına rağmen, Alman vatandaşlığı hakkını kazanabilmek için kan bağı (ius sanguinis), toprak bağından (ius solis) daha belirleyici bir ölçüttür. Bu durum başka ciddi bir problemi de ortaya getirir: seçme ve seçilme hakkı. Şen (1996: 249) şöyle vurgular: "Göçmenlerden vergileri ödemeleri, yasalara uymaları ve diğer yurttaşlıkla ilgili sorumlulukları yerine getirmeleri istenmesine ve diğerleri kadar hükümetin kararlarından etkilenmelerine rağmen, karar verme işleminde söz hakları yoktur." Bu durum doğal olarak akla ana toplumun içinde "göçmenlerin entegrasyonunu" getirir. Şen'e göre (1996) entegrasyon, yasal teminatları gerektirir. "Göçmenlerin kısıtlayıcı göçmenlik politikaları, ayrımcılık ve ırkçılık ortamında özel yaşamlarını güvende hissetmeleri çok zor olur." (Şen, 1996: 261). Yakın bir geçmişte Almanya'daki vatandaşlık yasasının değiştiğine işaret etmek önemlidir fakat henüz vatandaşlık haklarına kolay giriş sağladığı söylenemez.

Avustralya kontekstinde, Avustralya vatandaşlığını almak Almanya ile karşılaştırıldığında çok daha kolaydır. Avustralya'da sürekli oturan her kişi eğer iki yıl Avustralya'da kalma süresini doldurmuşsa Avustralya vatandaşı olabilir. Asıl vatandaşlığı korumak da mümkündür. Yani bir Türk vatandaşının hem Avustralya hem de Türk pasaportu olabilir. Bu hiç şüphesiz ki ana Avustralya toplumundaki hızlı entegrasyonu teşvik eder.

Nitelikler ve İş Gücü Durumları

Daha önce de belirtildiği gibi, Avustralya'ya göç eden Türkler genellikle vasıflı ya da yarı-vasıflı işçilerdir. 1991'de, Türk doğumlu nüfusun %25.1'inin eğitim ya da meslekî bilgisi varken diğer denizaşırı doğumluların %41.2'si bu niteliklere sahipti. BIMPR'e (1995: 20) göre Türkiye doğumlu erkekler (%29.6) ile kadınlara oranla daha iyi niteliklere sahiptir.

Diğer taraftan, sadece Türkiye doğumlu göçmenlerin %5.3'ünün yüksek eğitimi varken, bu oran NES (İngilizce Konuşmayan) ülkelerde doğanlarda %12.6 ve tüm Avustralya nüfusunda %12.8'dir. Yine görüldüğü gibi, Türk doğumlu erkekler (%6.1), kadınlara (%4.5) göre daha iyi eğitim almışlardır. Tablo 2, Avustralya'daki Türklerin sahip olduğu nitelikleri ve eğitim durumunu özetlemektedir.

Tablo 2: Türk Doğumlu Göçmenlerin Nitelikleri

Eğitim Düzeyi	Kişi Sayısı	(%)
Doktora	213	0.8
Master Mezunu	74	0.3
Lisans Derecesi	607	2.3
Üniversite Mezunu	350	1.3
Önlisans Mezunu	149	0.6
Ustalaşmış Meslekî Eğitim	1,510	5.8
Temel Meslekî Eğitim	489	1.9
Diğer	3,195	12.2
Toplam kalifiye	6,587	25.1

Niteliksiz	19,650	74.9
Toplam	26,237	100.0

Kaynak: 1991 nüfus sayımı-İndirgenmiş Matriks Tablo CSC6026

Avustralya'da kazanılmış nitelikler, özellikle NES ülkelerinden, kolaylıkla tanınmaz. Denizaşırı Nitelikler Birimi başka yerde alınan unvanları değerlendirir ve unvanın Avustralya standartlarında olup olmadığını belir

ler. Çoğu durumda, Denizaşırı Nitelikler Birimi diplomanın Avustralya diplomalarına denk olduğunu kabul etse bile, bazı kurumlar bu kararı kabul etmemekte ve bu durumda başka ülkelerden gelen nitelikli kişilerin aleyhine olmaktadır.

1991'de Türkiye doğumlu nüfusun iş gücüne katılım oranı %1.4 iken, tüm NES ülkelerinde doğanların daha düşük bir katılım oranları vardı (%59.8). BIMPR (1995: 22) tarafından işaret edildiği gibi "1991'de Türkiye doğumlular arasında (%31.2) işsizlik oranıyla tüm NES ülkelerindekilerin (%16.8) yaklaşık iki, tüm Avustralyalı nüfusunun (%11.6) tüm NES ülkelerindekilerin (%16.8) neredeyse üç katıydı. İş Gücü Araştırması'na göre 1995 yılında Türkiye doğumlu göçmenler arasındaki işsizlik oranı düşmüştür ama hâlâ Avustralya ortalamasının oldukça üstünde bulunmaktadır.

Endüstri ve İş Alanları

Daha önce değinilen arka planda yatan nedenlerden dolayı Türkiye doğumlu göçmenler genellikle işçi olarak istihdam edildiler. 1991'deki sayımda (BIMPR, 1995) belirtildiği gibi Türkiye doğumluların %21.8'i işçi ve üretim hattı çalışanları olarak, ki bu tüm Avustralya nüfusunun %12.4'ünü oluşturmaktaydı, istihdam edildiler. Tüm Avustralya nüfusu için bu oran %7.1 iken, Türk göçmenlerin %20.6'sı makine ve motorlu araç kullanıcı ve sürücüleri olarak çalıştılar. Türkiye doğumlu erkek ve kadınların çoğu işçi olarak çalıştı. Diğer taraftan, çok daha az sayıdaki Türkiye doğumlu profesyonel ve yarı profesyonel konumlarda (%10.1), tüm Avustralya nüfusuna oranla %19.2, istihdam edildiler. Tablo 3, çalıştıkları başlıca endüstri alanlarına göre Türkiye ve Avustralya doğumlu kişilerin yüzde oranlarını özetler.

Tablo 3: Belli Başlı Endüstri Alanlarında İstihdam Örnekleri

Başlıca Endüstriler	**Türkiye Doğumlu %**	**NES %**	**Avusturalyalı %**
Üretim Endüstrisi	36.9	21.4	13.1
Toptan ve Perakende Ticaret	18.9	17.1	18.8
Tarım, Balıkçılık, Ormancılık	20.7	-1	1.2

(1) Değer mevcut değil

NES: İngilizce Konuşmayan

Gelir

Avustralya'daki Türk grubu ekonomik açıdan en dezavantajlı gruplardan biri olarak kabul edilir. Avustralya standartları için yıllık en düşük kazanç 16,000 Avustralya Doları'dır. 1991 sayımının sonunda, "Türkiye doğumluların %55.9'unun yılllık kazancı 16,000 Avustralya Doları veya daha da azdır. Bu oran tüm Avustralya nüfusu için (%49.7), tüm NES ülkelerinde doğanlar için (%51), NES[1] ülkelerinde doğanlar için ise (%47.1) dir" (BIMPR, 1995: 30). Ayrıntılı olarak yapılan açıklamaya göre Türkiye doğumlu göçmenlerin üçte ikisi 3,001 ile 25,000 dolar arasında değişen gelir miktarına sahiptir. Öbür yandan, sadece Türkiye doğumluların %11.0'ının geliri 25,000 doları aşmakta, bu NES ülkeleri için %19.0, tüm Avustralyalı nüfus için %22.6'dır. Bu doğrultuda, daha düşük sosyo-ekonomik durum, az sayıdaki kişinin ev sahibi olması ya da kendi evlerini satın almasını göreceli olarak yansıtır: Türkiye doğumluların sadece %25.5'i kendi evlerine sahipken bu oran Avustralyalılar için %41.0 ve tüm NES ülkelerinde doğanlar için %46.7'dir. Ayrıca %12.8'lik grup, kişi yaşamını olumsuz etkileyen kiralık evlerde oturmaktadır.

İngilizce Yeterlik ve Evde Konuşulan Diller

(BIMPR, 1995: 34) tarafından diğer gruplarla karşılaştırıldığı zaman Türk göçmenlerinin diğer gruplara oranla evde daha az İngilizce konuştukları rapor edilmiştir. NES ülkelerindeki diğer tüm göçmenlerin %21.8'i sadece evde İngilizce konuşurken, Türk göçmenler, evde %4'ten daha az İngilizce kullanmaktadır. Türkiye doğumlular (%36.1) konuşma İngilizcesini "iyi değil" ya da "çok iyi değil" olarak değerlendirerek, tüm NES ülkelerinde doğanlardan (%19.2) daha kötü İngilizcelerinin olduğunu belirtmişlerdir (BIMPR, 1995: 34). 1991 yılındaki nüfus sayımında Avustralya'ya göç etmiş Türkiye doğumlu göçmenlerin %95.8'inin, NES ülkelerinden göç edenlerin ise %78.0'ının evde İngilizce dışında bir dil konuştukları belirlenmiştir. Daha önce de belirtildiği gibi "evde dil kullanımı" kriteri üzerinden yapılan sınıflandırma Türkiye doğumlu grup için yanıltıcıdır. Çünkü %4.2'sinin evde Yunanca, ve diğer %3.2'sinin Ermenice konuştukları, "sadece Türkçe" konuşanların %84.3 olduğu açıklanmıştır (BIMPR, 1995: 36). Bununla birlikte son nüfus sayımında (1996) birinci nesil Türkler arasında İngilizceye yüksek oranda geçiş olduğu kaydedilmiştir (Clyne & Kipp, 1997). 1991 sayımıyla karşılaştırıldığında, 1996 yılındakine oranla İngilizceye geçiş %2 artmıştır. Tablo 4, birinci ve ikinci nesil göçmen gruplarının ikinci dil kullanımı hakkında karşılaştırmalı bir bilgi vermektedir.

Tablo 4: 1996 yılındaki nüfus sayımında birinci ve ikinci nesil göçmenler arasında ana dil kullanımının bırakılması

		Avusturya'da Doğan İkinci Nesil (% Geçiş)		
Doğum Yeri	Birinci Nesil	Grup içi (% Geçiş)	Ortalama Evlilik	Hesap(1)
Avusturya	48.3	80.0	89.7	

Şili	9.8	12.7	38.0
Fransa	37.2	46.5	77.7
Almanya	48.2	77.6	89.7
Yunanistan	6.4	16.1	28.0
Hong Kong	9.0	8.7	35.7
Macaristan	31.8	64.2	82.1
İtalya	14.7	42.6	57.9
Japonya	15.4	5.4	57.6
Kore	11.6	5.4	18.0
Lübnan	5.5	11.4	20.1
Makedonya	3.0	7.4	14.8
Malta	36.5	70.0	82.1
Hollanda	61.9	91.1	95.0
Polonya	19.6	58.4	75.7
Çin	4.6	17.1	37.4
İspanya	22.4	38.3	63.0
Tayvan	3.4	5.0	21.0
Türkiye	5.8	5.0	16.1

(1) Ortalama hesap, ikinci nesil grup içi ve grup dışı evliliklerinde ana dil kullanımının bırakılması esasına dayanılarak hesaplanmıştır. Eğer her iki ebeveyn de Türkiye'de doğmuş ise evde İngilizceye geçiş, grup içi altında belirtilmiştir (Clyne & Kipp, 1997).

Gerçekte yukarıdaki tablo hakkındaki en dikkat çekici nokta, grup içi evli ikinci nesil kategorisinde birinci nesil Türklerin, ikinci nesil Türk-Avustralyalılar arasından daha az İngilizceye geçişin olmasıdır. Bununla birlikte diğer gruplarda eğilim ters yöndedir. İkinci nesil göçmenler arasında İngilizceye geçiş daha fazladır. Tablo 4'teki değerler incelendiğinde, en çok Batı Avrupa ülkelerinden göç edenlerin İngilizceye geçtiği görülür. Clyne & Kipp'e göre (1997: 459) bu fark, dilin korunma ve değişimindeki kültürel mesafenin önemine dikkati çekmekte "İslâm ya da Doğu Ortodoks kültürlerine (Yunan, Lübnanlı, Makedonyalı, Türk) hakim olanlar, Avrupa'daki diğer gruplardan daha çok evde kendi dillerini korumaya çalışmaktadırlar." Yukarıdaki değerlere göre, Türk göçmenler arasında Türk dilinin korunduğunu söylemek mümkündür.

Din

Türkiye 1920'lerden bu yana laiktir, ancak İslâm dinine ait kurallar Türklerin çoğunluğu için önemini olduğu gibi korur. Türkiye nüfusunun %98'inden fazlası Müslümandır. Aynı zamanda

Ortodoks Hıristiyanların ve Museviliğin de küçük dinsel cemaatları bulunmaktadır. İslâm dinine ait değerler, Türk kültürü ile birlikte sosyal değerler ve aile hayatı üzerinde önemli ve etkili görünmektedir (BIMPR, 1995: 38). BIMPR (1995: 38) de ileri sürüldüğüne göre,

60'ların sonlarında Avustralya'ya yerleşen birçok Türk için "inanç ve etnik köken birbirinden ayrılmaz bir bütün" ve çoğunluk için Türk dilinin ve geleneklerinin korunması, İslâm emirlerini mutlak yerine getirme ve camiye katılımdan daha büyük bir önem taşımaktadır. (…) Bununla birlikte 1960'lardan beri Türk göçmenlerin akını, Avustralya'daki İslâmî organizasyon ve kuruluşların gelişmesinde önemli hızlandırıcı bir güç olmuştur.

Yukarıdaki alıntıdan anlaşılacağı üzere, Avustralya nüfusunun ana görüşüne bakarsak, Türk toplumu üyeleri muhafazakâr ve dilini koruma eğilimli insanlardır. 1991 yılındaki nüfus sayımının değerlerine bakılırsa, Türk doğumlu olanların, %4.4'lük (1,226 kişi) kesim dinsiz olarak belirtmişken, %76.6'sının inançlarını İslâm olarak tanımladıkları açıkça görülür. Diğer %5.5'lik kesim (1,518 kişi) herhangi bir inanç belirtmemiş ve %12.7'lik kesim ise Hıristiyan inançlarından (3,533 kişi) birini ifade etmiştir. Türk toplumu üyeleri nereye giderlerse gitsinler, gittikleri yere camilerini inşa ederler ve Avustralya da bu genel duruma bir istisna oluşturmaz.

İkinci Nesil Türk Göçmenler

1991 nüfus sayımında, Avustralya'da doğmuş, Türk asıllı 14,714 kişi vardı. İkinci neslin büyük bir bölümü (%96.8) 35 yaşın altındayken bu kategorideki denizaşırı doğumlu ikinci neslin %70.7'si bu yaşın altındaydı. Nitelikler ve eğitim açısından ikinci neslin durumu, birinci nesille hemen hemen aynıdır:

Türk topluluğu ile ilgili sosyolojik çalışmalar sürekli olarak ebeveynlerin çocukları için yüksek eğitim beklentileri içinde olduklarını, yerleşme güçlükleri ve kültürel yabancılaşmanın kimi zaman ebeveynlerce talihsiz fakat zorunlu bir fedakârlık olarak değerlendirildiğidir. Eğer onlar olanakları geliştirirlerse, daha iyi eğitim alma, ekonomik ve meslek seçimi açısından çeşitlilik şansı olan başarılı nesillere önderlik edebilirler.

Anne babaların çocukları için yüksek beklentileri olmasına rağmen, Türk çocuklarının diğer etnik gruplara göre daha yüksek oranda okul bıraktıkları belirtilir. (Yağmur, 1993; Young, Petty, & Faulkner, 1980). Young ve diğerlerine göre (1980: 146):

Hemen hemen Türk doğumlu ikinci neslin yarısı Young'a ve diğerlerine göre (1980) eğitimlerine devam edememektedirler. Buna bağlı olarak ikinci nesilde herhangi bir niteliğe sahip olanların oranı (%21.9), Türkiye doğumlu nes

lin oranından (%25.1) daha azdır. Aynı zamanda diğer etnik gruplarla kıyaslanırsa, ikinci nesil Türkler, ikinci nesil NES doğumlulara (%36.3) ve tüm Avustralyalılara (%38.8) oranla daha az nitelik sahibidirler.

Türkçeyi Öğrenme ve Öğretme

Türk ebeveynler açısından daha genç nesillerce Türkçe öğrenilmesi çok değerlidir. Bazı bölgelerde, Türk çocukları Türkçe derslerini, hafta sonlarında grup merkezlerinde alır. Çok sayıdaki bu

gibi sınıflar Türk ebeveynler tarafından düzenlenir. Çoğu durumda bu gibi eğitimler için aileler ödeme yapar. Türk göçmenlerinin yoğunlukla yaşadığı Viktorya ve New South Wales'de genellikle eğitim bölümü bu sınıfları düzenler. Melbourne'de (Viktorya) hem Türk hem Avustralyalı çocuklar için Türkçe öğrenme etkinlikleri en üst düzeydedir. Ortaokullarda da Türkçe için talep çok yüksektir. Viktorya ve New South Wales'de çocuklar okul mezuniyet sınavının bir parçası olarak Türkçe alabilirler (Türkçe dersleri sürekli müfredatın ve sınav programının bir parçasıdır). Tablo 5, Türkçe sınıfları için kayıt rakamlarını verir.

Tablo-5: 1998 Yılındaki Viktorya Dil Okulu'ndaki Türk Dili Sınılarındaki Öğrenci Kayıtları

	1996 yılına ait kayıtlar			1998 yılına ait kayıtlar		
	İlkokul	Ortaokul	Toplam	İlkokul	Ortaokul	Toplam
Türkçe	789	1,046	1,835	687	867	1,554

Türkçenin en çok kaydolunan altı dilden biri olmasına rağmen Viktorya Okul Eğitimi İdaresi ve Bakanlık Danışma Kurulu tarafından hazırlanan İngilizce dışında dil öğretimi (genellikle LOTE olarak bilinir) "başlıca okullardaki ana diller" programında yer almamaktadır. Türkçe "topluluğa ait önemli diller" grubuna dahil edilmiştir. Böyle bir sınıflandırma yapılmasının nedeni yeterince açıklanmamasına rağmen, çok az sayıdaki Türk olmayan öğrencinin bu sınıflara kaydolması bir neden olabilir. Gerçekten, Türkçe sadece Türk topluluğu üyelerinin en çok bulunduğu yerleşimlerde öğretilmektedir.

Türkçe öğretimi hakkında Türk öğrencilerle yapılan anket çalışmasında (Yağmur, 1998) varılan sonuç; Türk öğrencileri ana dillerini öğretmek için açılan sınıflara çeken ana etmen, bir gruba ait olma duygusudur. İkincil olarak, ebeveynleri İngilizce konuşamayan öğrenciler, ebeveynleri ile Türkçe iletişim kurabilmek için onların dilini öğrenmek zorunda kalmalarıdır. Öte yandan, bazı Türk öğrencilerin İngilizce ile bağı o kadar güçlüdür ki, ebeveynlerinin dilini öğrenme isteği bunun yanında daha zayıf kalır. Bazı ailelerde evde iletişim aracı İngilizcedir ve bu durum, Türkçe öğrenmeye karşı isteksiz tutumun oluşmasında en önemli rolü oynar.

Aslında etnik gruplar ve politika yapanlar azınlık öğrencilerin eğitiminde ana dil sınıflarının rolünü uzun bir süre yanlış anlamışlardır. Avustralya hükümeti ilk dil eğitimi için kaynak ve olanak sağlamış fakat bunların nasıl kullanıldığını etkili olarak kontrol etmemiştir. Çoğu dil grubu için öğretmen yönlendirme programları ya da yeterli materyal ve inceleme sistemi yoktur. Ana okullarda her konuda öğretmenlerin eşitliğini sağlayan mükemmel bir sistem varken, azınlık dili eğitimi ciddiye alınmamaktadır. Bu açıkça göstermektedir ki; bu sınıflar doğal olarak "sembolik"tir ve sadece "çok kültürlülüğün temelleri" denilen şeyin gereğidir. Ne yazık ki, aynı durum Batı Avrupa ülkelerinin bir çoğunda da geçerlidir. Eğitmen olarak adlandırılan hatta Türkçe bile konuşup yazamayan kişiler, Türk öğretmenleri eğitmektedir. İngilizce ya da Almanca öğretmeni eğitiminde böyle bir durum hiçbir zaman söz konusu değildir. Azınlık dillerinin öğretiminde "güzelce" yazılmış kavram metinleri olmasına rağmen, uygulamada büyük problemlerle karşılaşılmaktadır. İlk sırada yer alan problem, örnek bir

müfredat programının olmaması ve ulaşılacak hedeflerin etkin bir biçimde tanımlanmamasıdır. Uygun eğitim araç ve gereçlerinin yeterli olmadığı Hollanda'nın istisnai bir durumu vardır. Kitapların çoğu Türkiye'den getirtilmekte ya da Avrupa'da "ihtisassız ders kitabı yazarları" bu kitapların kötü taklitlerini üretmektedir. Test yapma alanındaki en büyük sorun, ne başarı, yeterlik ne de tanı testlerinin olmamasıdır. Hepsinden önemlisi, profesyonel öğretmen eğitimi kuruluşlarının olmamasıdır. Öğretmenlerin hemen hemen hepsi Türkiye'de eğitim görmüş ve çoğu iki dillilik ya da iki kültürlülük anlayışına hiç sahip olmayan kişilerdir. Çoğu durumda, yeterli eğitim nitelikleri bile yoktur. Tüm bu olumsuz etmenlere rağmen, Türk grubu üyeleri çocukları için Türkçe eğitim sistemi çabalarında oldukça bilinçlidirler.

Avustralya'da Türk Medyası ve Grubu Organizasyonları

Avustralya'daki Türk grubu diğer etnik gruplarla kıyaslandığında daha küçük bir grup olmasına rağmen, çeşitli alanlarda birçok dernek ve organizasyonu bulunmaktadır. 1992'de 5 eyalette 50 adet Türk teşkilâtı vardı. Viktorya, ki burada yaşayanların %52,2'si Türkiye doğumludur, 29 topluluk organizasyonu ile ilk sırada yer almaktadır. Onun ardından, %41,5 Türkiye doğumlu nüfus oranıyla ve 15 organizasyonla New South Wales gelir. Batı Avustralya'da nüfusun %1.9 Türkiye doğumlu ve 3 organizasyona sahip, aynı nüfus oranıyla (%1,9) Güney Avustralya'da ise 3 organizasyon bulunmaktadır. %2,0 Türkiye doğumlu nüfus oranı ile Qu

eensland'da sadece 1 adet Türk organizasyonu mevcuttur. Bu 50 organizasyon 4 ana kategori altında şu şekilde toplanabilir:

a. Dinsel organizasyonlar,

b. Sosyal yardımlaşma organizasyonları,

c. Kültürel ve eğitimle ilgili organizasyonlar,

d. Gençlik kulüpleri.

Bu organizasyonların çoğu genel anlamda Türk topluluğu için din ile ilgili hizmetler ve kadın gruplarından oluşmaktadır. Dinsel teşkilatlar, Avustralya'da yaşayan diğer Müslüman gruplara da hizmet eder. Bundan dolayı, diğer Müslüman gruplar da Türk göçmenlere hizmet eder. Bu organizasyonlar arasında sadece Melbourne'deki Avustralya-Türk Dostluk Topluluğu hem Anglo, hem de Türk-Avustralyalıları kapsayan programlar yapar. Buna ilâveten Sidney'deki Türk Üniversite Mezunları Derneği, Türk grubu üyelerinin ana topluluk içinde bütünleşmesini kolaylaştırmayı amaçlayan etkinlikler düzenler.

Burada topluluğu destekleyen etmenler arasında yer alan, Türkçe yayın yapan kitle iletişim araçlarından söz edilecektir. Hemen hemen her Türk (%88 erkek ve %98 kadın) her hafta etnik radyolarda yayınlanan Türkçe programlardan bazılarını dinlemektedir (Taylor & Young, 1989: 14). Melbourne'de haftada 6-7 saat Türkçe yayın yapan (3E0A ve 3CR) iki radyo istasyonu vardır. Aynı frekansta, Sidney'deki Radyo 2EA haftada yaklaşık 5 saat yayın yapar. Ayrıca SBS TV (çeşitli göçmenlere ait dillerdeki Özel Yayın Servisi) ayda birkaç saat Türkçe yayın yapmaktadır. Bununla birlikte, Taylor & Young (1989) ile görüşen Türkler, SBS TV'de gösterilen programların içeriğinden ve

yayın süresinden memnun olmadıklarını söylemişlerdir. "Türkler ayrıca, Türkçe programların yetersiz ve Türklerle ilgili bazı ön yargıların olması yüzünden (…) SBS TV nazarında iyi bir biçimde tanıtılmadıklarını ifade ederler. İngilizce bilgisi az, Türkçe okuma yazması olmayan bazı yaşlı kadınlar için bilgi kaynağı olarak etnik radyo çok önemli bir rol oynar" (Taylor & Young, 1989: 15). Bu nedenle, Türkçe video filmlerin kira ve satışı hızla büyüyen bir sektördür. Sadece Türk filmleri değil, ayrıca müzik, haber programları ve güncel olaylarla ilgili programlar da (Türkiye'den getirtilmektedir) çok talep görmektedir. Bu yolla, Türk grubunun bazı üyeleri İngilizce kullanımını hiç gerektirmeyen, kendi kişisel iletişim ağlarını yaratırlar. 1970 yılından bu yana 24 Türkçe gazete yayınlanmıştır. Günümüzde bunların yalnız 6 tanesi Sidney'de ve 7 tanesi de Melbourne'de basılmaktadır. Türkçe-İngilizce iki dilde yayınlanan tek gazete Türkçe Gazete'dir. Daha önce de belirtildiği gibi bağımsız değerlerin sağlanamamasına karşın Türkiye doğumluların sadece %5'i İngilizce gazete okumaktayken, %89'u Avustralya'da basılmış bir Türk gazetesini okumaktadır (Taylor & Young, 1989). Yerel olarak yayınlanan Türkçe gazetelere ek olarak ay

rıca dergiler ve Türkiye'den gelen gazeteler de bulunmaktadır.

Dilin korunması ya da kaybı, çeşitli etmenlerce belirlenmektedir. Burada sunulan objektif veriler grubun genel özelliklerine dayanmaktadır. Kişiler belli yöntemlerle çevrelerindeki sosyal etmenleri algılayabilirler ya da farklı davranıyor olabilirler. Dil kullanımındaki dilbilimsel, psikolojik ve sosyal etmenleri daha iyi anlayabilmek için, sosyal etmenlerde bireylerin kişisel algıları esastır. Bu amaçla, bundan sonraki bölümde Türk grubunun davranışları ve ilk dil kullanımı açıklanacaktır.

Dilin Kullanımına İlişkin Tutumlar

Bu bölümde Yağmur (1997) tarafından birinci dilin kullanımı ile ilgili tutumlar hakkında yapılan araştırmadan elde edilen sonuçlar anlatılacaktır. Bu bölümün amacı, Avustralya'daki Türk göçmenlerin dil kullanımıyla ilgili tutumlarına dair bir fikir vermektir. Yağmur'un (1997) çalışmasında dile ait çeşitli testler ve anket soruları olmasına karşılık, burada sadece birinci dilin kullanımına ilişkin tutumlar ile ilgili bazı sonuçlar sunulacaktır. Birinci nesile mensup 40 kişi aşağıda yer alan değişkenlere göre Türkçe yeterliklerini değerlendirdiler (Bkz. Tablo 6). Bu çalışmanın amacı bilgi veren kişilerde herhangi bir dil kaybının olup olmadığını ve Türkçedeki bazı kelime ya da kalıpları hatırlamakta güçlük çekip çekmediklerini anlayabilmektir. Varılan sonuca göre, göçmen statüsünde yaşadıktan sonra, birinci dil kullanım olanaklarının kısıtlanmasıyla birlikte kişilerin bazı dille ilgili kazanılmış yeteneklerinin geçen yıllar zarfında kaybolduğudur. Ortalamaların incelenmesiyle varılan sonuç, anketi cevaplandıran kişilerin çoğunluğunda hem Türkçe konuşma, hem de anlama ile ilgili belli konularda bazı kayıpların olduğudur.

Kendini değerlendirme ölçeklerinden elde edilen veriye faktör analizi uygulanmış ve bir faktörlü çözüm elde edilmiştir. Tablo 7, kendini değerlendirme ölçeği için Faktör Matristir:

Tablo 7: Kendini Değerlendirme Ölçeği İçin Faktör Yapısı

Kendini değerlendirme ölçeğindeki değişikenler	Faktör yükü
Münazaralarda konuşmacılar tarafından ileri	

sürülen görüş ve düşünceleri anlama		.81
Sadece doğrudan ifade edilen mesajları değil, dolaylı/imalı mesajları da anlama	.80	
Uygun kelimeler kullanarak hobiler hakkında konuşma	.79	
Gelecek ile ilgili planlar hakkında konuşma		.77
Türkiye'deki yönetim ve idare sisteminde parlamentonun rolünü tanımlama	.77	
Caddede yön sorma	.77	
Doğduğu ülkedeki eğitim sistemini tanımlama		.76
Şu an yapılan iş, çalışmalar ya da diğer yaşam aktivitelerini detaylı bir biçimde anlatma		.75
Mağazadan kıyafet satın alma	.71	
Sosyal ortamlarda kendini tanıtma, uygun selâmlama ve vedalaşma kullanımı	.70	
Kendi hakkında biyografik bilgi verme		.67
Bir tartışma konusunu açıklama ve örneklerle destekleme	.66	
Tek dilli bir Türk yetişkininin konuştuklarını anlama ve izleme	.64	
Türkçe film ya da güldürülerde yapılan ince alay ve şakaları anlama	.50	
Restoranda yemek siparişi verme	.39	
Basit günlük konuşmaları anlama	.35	
Özdeğer	7.74	
Açıklanan Varyans Oranı	48.4	

Veri grubuna ayrıca Güvenilirlik Analizi uygulanmış ve ölçek için bulunan. 93 Alfa değeri oldukça güvenilebilir bir ölçek olduğuna işaret etmektedir. Kendini değerlendirme faktöründe maddelerin incelenmesi göstermektedir ki; bilgi verenler gelişmiş bilimsel araştırma becerileri, özel kelime bilgisi ve anlamda özelleşmeyi sağlayan dilin boyutlarını göz önünde tutarak bunları kaybettiklerini belirtirler. Dolaylı/imalı mesajları anlamada zorlanmışlardır. Aynı zamanda münazaralarda konuşmacılar tarafından ileri sürülen görüş ve düşünceleri anlamada ve hatta Türkçe

film ya da güldürülerdeki ince alay ve şakaları anlamada zorlandıklarını anlatırlar. Yaratıcı birinci dil becerilerinde bazı azalmaların olduğunu, özel kelime ve kelime bilgisi gerektiren belli konularda kendilerini ifade etmekte zorlandıklarını gösterir. Cevaplandıranların kendi dil kullanım tutumlarını içeren raporlarında, Türk dilini kullanma becerilerinde azalma olduğunu öne sürerler. Bu hiç şüphesiz Türkçe kullanım alanının daralmasından kaynaklanmaktadır (Avustralya'daki Türk göçmen grubunda dil aşınmasının detayları için, Bkz. Yağmur 1997 ve 1999).

Dil Tutumları

Bilgi veren kişilerin birinci dillerine olan tutumlarını anlamak, Avustralya'da belirli işleri yapabilmek için gerekli olan Türkçenin önemi üzerine ağırlıklandırılmış sorular soruldu. Tablo 8'deki ortalama değerler incelendiğinde, sonuçlar Türkçenin Türk topluluğunda kabul edilmek, Türk arkadaşlarla konuşmak, çocukların eğitimi ve bir dereceye kadar arkadaşlık yapmak için önemli olduğunu gösterir. Bununla birlikte, kamu alanında kullanım, iş bulmak, eğitim almak ve Avustralya'da yaşamak gibi konularda Türkçenin gerekli olduğu düşünülmemiştir.

Tablo 8: Türk-Avustralyalılar arasında L1'e Doğru Dil Tutumları (Sayı = 40)

Değişkenler	Ortalama
Arkadaşlık yapmak için Türkçe değer	2.75
Para kazanmak için Türkçe değer	1.65
Çalışmak için Türkçe değer	1.98
İş bulmak için Türkçe değer	1.45
Daha iyi eğitim için Türkçe değer	1.78
Avustralya'da yaşamak için Türkçe değer	1.68
Toplumda Türkçenin önemine verilen değer	2.23
Çocuk yetiştirmek için Türkçe değer	3.95
Türk topluluğunda kabul edilmek için Türkçe değer	4.25
Türk arkadaşlarla konuşmak için Türkçe değer	3.80
Avustralyalılarca kabul edilmek için Türkçe değer	1.45
İşte meslektaşlarla konuşmak için Türkçe değer	1.83
Seyahat edebilmek için Türkçe değer	1.95
Ticaret yapabilmek için Türkçe değer	2.23
Genel Ortalama	2.35

Ölçek, 1'den (çok az) 5'e (çok fazla) kadardır; figürler ortalama değerlerdir.

Daha önce de Türkçeyi grup varlıklarını sürdürebilmelerinin en temel öğesi olarak gördükleri için ana dillerini korudukları ileri sürülmüştür. Özellikle Türkler gibi grup eğilimli ortak gruplarda, grup içi değer yargıları, grubun varlığını sürdürmesinde çok önemli etmenlerdir. Tablo 8'de yer alan sonuçlar Türkiye'nin aile içinde ve Türk grubu ile ilişkilerde çok önemli olduğunu onaylamaktadır. Aynı zamanda Türkçe Avustralya'da çocuk yetiştirirken çok önemlidir. Diğer taraftan, gerçekçi bir yaklaşımla, gruptaki ana eğilimde Türkçenin değeri için düşük oranlar vermişlerdir. Bu sonuçlara dayanarak, Türk grubu üyelerinin evde Türkçe kullanımına karşı tutumlarının olumlu olduğu söylenebilir. Daha önce de belirtildiği üzere Türk aileleri kendi imkânları ile ilkokullarda Türkçe sınıfları açarak, çocuklara Türkçe dilbilgisi becerileri kazandırılır ve böylelikle ana dillerini unutmamaları sağlanır.

Sonuç

Burada sunulan bilgilere dayanarak, bu bölümde Avustralya'daki Türk varlığına ilişkin tahmini değerler verilebilir. Avustralya'daki Türk grubu üyelerinin "objektif" olarak değerlendirilen verilerin ışığında, nüfus istatistik, sosyal statü ve kurumsal destek etmenlerine göre değişen farklı hayatiyetlerinin olduğu ileri sürülebilir. Türkler, Avustralya'da tüm kıta göz önüne alındığında büyük bir nüfusa sahip olmamalarına karşın kendilerine güçlü bir iletişim ağı sağlayan iki büyük kentteki (Melbourne ve Sidney) belirli banliyölerde toplanmışlardır. Birinci nesil Türk göçmenlerinin belirli bölgelerde bir arada yaşamalarının nedeni, az derecede İngilizce bilgisine sahip olduklarından birbirlerine yol gösterip, yardımcı olabilmektir.

Grup içi değerlerde, bir Türkle evlenmek gibi grubun çoğu üyesinde gözlenir. Coğrafî mesafenin çok büyük olmasına rağmen anavatanla ilişki sürekli olarak devam etmektedir. Yakın zamanlarda kurulan Türk Televizyon ve Radyo Kurumu'nun (TRT-International) uluslararası yayınının, Türk toplumunun dili ve kültürü ile ilişkisinin sağlanmasında katkısı olmuştur.

Türk göçmenlerinin çoğunluğunu, Türkiye'de kırsal alanlarda yaşayan ve çok az derece eğitim almış kişiler oluşturmaktadır. Genellikle meslekî bilgi gerektirmeyen vasıfsız işlerde işçiler olarak çalışırlar. Avustralya'daki Türk grubu ekonomik anlamda en düşük gelir düzeyine sahip gruplardan biridir. İkinci nesil Türk göçmenlerinin eğitim ve maddî durumları birinci nesilinkiyle hemen hemen aynıdır.

Okullardaki Türkçe eğitimi eyaletten eyalete farklılık gösterir. Sadece Viktorya ve New South Wales de, bazı okullarda Türkçe, uygulanmakta olan müfredat programının bir parçasıdır. Türkçe, genellikle okul saatleri dışında kalan zamanlarda (özellikle Saturday Schools olarak bilinir) ve gönüllü katılımla öğretilmektedir. Çoğu dilin, bir çok üniversitede modern veya klasik diller adı altında okutulmasına rağmen, üniversite ya da kolej seviyesinde bir Türk dili programı bulunmamaktadır. Saturday Schools'da çalışan öğretmenler çoğunlukla Türk üniversitelerinden mezun, dil eğitimi verebilmek için gerekli olan eğitimi almamış kişilerdir. Türkçe eğitiminin tüm yetersizliklerine rağmen, grup üyeleri çocuklarının Türkçe öğrenmelerini istemekte ve kendi imkânlarıyla özel öğretmenler tutarak Türkçe sınıfları açmaktadırlar. Avrupa kontekstinde de olduğu gibi dinî eğitim genellikle camilerde verilmektedir.

Burada ana hatlarıyla verilen objektif veriler, Avustralya'daki Türk grubunun ekonomik, eğitim ve sosyal statü etmenleri ele alındığında güçlü bir varlık gösteremediğini ortaya koymaktadır. Buna karşın, nüfusa dayalı etmenler (örneğin grup içi evlilik ve yüksek doğum oranları) ve BIMPR'nin dil korunumu verilerine göre Türk varlığının etkisi giderek daha da artacaktır.

Bureau of Immigration Multicultural and Population Research (BIMPR). (1995). **Community Profiles 1991 Census Turkey Born**. Canberra: Australian Government Publishing Service.

Clyne, M. (1991). **Community Languages: The Australian Experience**. Cambridge: Cambridge University Press.

Clyne, M., Kurtböke, P., & Yenisey, T. (1995). Radyo Konuşma Programı: Avustralya'da Türkçe, Türkçe Program, SBS Radio, Melbourne.

Clyne, M. & Kipp, S. (1997). Trends and Changes in Home Language Use and Shift in Australia, 1986-1996. **Journal of Multilingual and Multicultural Development**, 18, 6, s. 451-473.

Çevik, M. & Cahill, D. (1993) Of Marriage, Family and Domestic Violence: İssues for Young Turkish-Australians. **Turkish Youth in Australia**, R. Akçelik (yay.), 87-96. Melbourne: ATFS Yayınları.

Elley, J. (1988). 'Çalışan Hanımlar'. R. Akçelik & J. Elley (Eds.), **Turkish Community in Australia**. Melbourne: ATFS Yayınları, 79-100.

Guerra, C. (1993) Young Women of Ethnic Minorities and Turkish Young Women-the Hidden Factor. **Turkish Youth in Australia**, R. Akçelik (yay.), 77-86. Melbourne: ATFS Publications, No: 4.

Hyltenstam, K. & Stroud, C. (1996). Language Maintenance. **Contact Linguistics**, Goebl et al. (yay.), s. 567-578. Berlin: Walter de Gruyter.

Inglis, C. & Manderson, L. (1988) Turkish Families, Their Children and Education in Australia. **Turkish Community in Australia**, R. Akçelik & J. Elley (eds.), 47-78. Melbourne: ATFS Yayınları, No. 3.

Kalantzis, M. et al. (1990). **Cultures of Schooling: Pedagogies for Cultural Difference and Social Access**. Basingstoke: The Falmer Press.

Keçeli, B. (1988) The Traditional Socialization of the Turkish Rural Woman and its Effects on her Migratory Settlement Process. **Turkish Community in Australia**, R. Akçelik & J. Elley (yay.), 203-212. Melbourne: ATFS Yayınları, No. 3.

Kipp, S., Clyne, M. & Pauwels, A. (1995) **Immigration and Australia's Language Resources**. Canberra: Australian Government Publishing Service.

Kloss, H. (1966). German American Language Maintenance Efforts. **Language Loyalty in the United States**, J. Fishman (yay.). The Hague: Mouton.

Lo Bianco, J. (1987). **National Policy on Languages**. Canberra: Australian Government Publishing Services.

Manderson, L. (1988) Turks. **The Australian People: An Encyclopedia of the Nation**, **Its People and Their Origins**, J. Jupp (yay.), 818-825. Sydney: Angus & Robertson.

Şen, F. (1996). Turkish Communities in Western Europe. **Turkey Between East and West: New Challenges for a Rising Regional power**, V. Mastny & R. C. Nation (eds.), 233-266. Boulder, Colo: Westview Press.

Taylor, J. & Young, C. (1989) The Turkish Press in Australia. **The Ethnic Press in Australia**, A. Ata & C. Ryan (yay.). Melbourne: Academia Press.

Yağmur, K. (1993) Ethnolinguistic Vitality Perceptions: İntergenerational Differences Among Turkish-Australian. **Turkish Youth in Australia**, R. Akçelik (ed.), 97-120. Melbourne: ATFS Yayınları, No: 4.

Yağmur, K. (1997) **First Language Attrition Among Turkish Speakers in Sydney**. Ph. D. Dissertation, Nijmegen University (Studies in Multilingualism, C. 7, Tilburg: Tilburg University Press).

Yağmur, K. (1998) Minority Language Teaching and Implications for Turkish Migrant Children Growing up in Australia. **Dil Dergisi**, Nr. 74, s. 30-36.

Yağmur, K., de Bot, K., & Korzilius, H. (1999). Language Attrition, Language Shift and Ethnolinguistic Vitality of Turkish in Australia. **Journal of Multilingual and Multicultural Development**, 20, 1, s. 51-69.